

Székely Nemzeti Múzeum • Muzeul Național Secuiesc

ACTA SICULICA

Sepsiszentgyörgy 2015 sfântu Gheorghe

ACTA SICULICA

SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM • MUZEUL NAȚIONAL SECUIESC

ACTA SICULICA

Sepsiszentgyörgy 2015 Sfântu Gheorghe

ACTA SICULICA 2014–2015

A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve

Szerkesztőbizottság:

Benkő Elek (Budapest), Egyed Ákos (Kolozsvár), Kósa László (Budapest),
László Attila (Iași), Pozsony Ferenc (Kolozsvár), Sárkány-Kiss Endre (Kolozsvár)

Főszerkesztő:

Kinda István

Szerkesztők:

Barti Levente, Kocs Irén (természettudományok),
Sztáncsuj Sándor József (régészet),
Csáki Árpád, Tóth-Bartos András (történettudományok),
Szőcsné Gazda Enikő, Kinda István (néprajz)

Román és angol kivonatokat fordított és ellenőrzött:

Ilyés Sándor

Az évkönyvsorozatot grafikailag tervezte:

Mednyánszky Emese, Méder Lóránt László

Kiadja a Székely Nemzeti Múzeum

Felelős kiadó: Vargha Mihály

© Székely Nemzeti Múzeum, 2015

© Az egyes cikkek szerzői, 2015

A Székely Nemzeti Múzeum borítólapon szereplő
pecsétjét Keöpeczi Sebestyén József tervezte (1941)

ISSN 1843-8385

Székely Nemzeti Múzeum

Kovászna Megye Tanácsa

Nyomdai előkészítés, nyomtatás, kötészet:

T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy

Tartalom

Vargha Mihály: <i>A Székely Nemzeti Múzeum igazgatói jelentése (2013. november – 2015. október)</i>	7
Természettudományok	
Zsigmond Andreea-Rebeka – Kökösi Judit – May Zoltán: <i>Kútvizek kémiai minősítése Illyefalva (Ilieni, Kovászna megye, Románia) község településein</i>	23
Kocs Irén: <i>Bibó József (1843–1914) herbáriumi gyűjteménye a Székely Nemzeti Múzeumban</i>	39
Sárkány-Kiss, Endre – Demeter, László: <i>Identification of vertigo angustior (Jeffreys, 1830), vertigo moulinsiana (Dupuy, 1849) and associated species in the lower Ciuc basin</i>	71
Rozner István – Tallósi Béla: <i>Adatok a Háromszéki-havasok, Kommandó levélbogár-faunájához (Coleoptera: Chrysomelidae)</i>	85
Sos, Tibor: <i>Further data on the distribution of Transylvanian smooth newt (Lissotriton vulgaris ampelensis Fuhn 1951) in Romania</i>	91
Hegyeli, Zsolt – Sos, Tibor: <i>Distribution and population size of the moor frog (Rana arvalis) in the Râul Negru/Feketeügy River Basin</i>	95
Régészet-történelem	
Bálint Ildikó: <i>Orvosok az erdélyi fejedelemség korában</i>	107
Szekeres, Attila István: <i>The sun and crescent in the seal of the Szekler Community</i>	117
Bordi Zsigmond Lóránd: <i>A lemhényi Szent Mihály-hegyi erődtített templom a 2011. évi régészeti kutatások tükrében</i>	131
Csáki Árpád: <i>Levéltári adatok a lemhényi római katolikus egyházközség múltjára és a Szent Mihály plébániatemplom építéstörténetére vonatkozóan</i>	171
Csáki Árpád: <i>Gróf Teleki Krisztina zabolai udvarházának gazdasági leltára 1770-ből</i>	185
Süli Attila: <i>A honvédség szervezése Erdélyben 1849-ben</i>	195
Süli Attila: <i>Válogatás Németh László sajtócikkeiből, nyomtatványából és kormánybiztosi irataiból. II. rész</i>	249
Rákóczy Rozália: <i>1848–1849-es erdélyi és partiumi vonatkozású kisnyomtatványok V.</i>	265
Rákóczy Rozália: <i>Egy rendszertelenül megjelenő periodika 1848–1849-ben: az Armeé-Bulletin</i>	299
Cserey Zoltán: <i>Fények és árnyak a Székely Mikó Kollégium történetében</i>	315
Pénzes Lóránd: <i>Történelemoktatás a Székely Mikó Kollégiumban a 19. század végétől a 20. század közepéig</i>	325
Vincze Zoltán: <i>Kovács István, a Székely Nemzeti Múzeum éremtárának rendezője (1912–1915)</i>	341
Berényi Zsuzsanna Ágnes: <i>A kolozsvári Unió páholy jelvénye</i>	353

Tóth Szabolcs:	
<i>Adatok a háromszéki dalosmozgalom két világháború közötti történetéhez</i>	361
Magyarosi Sándor:	
<i>„Járásparancsnok testvérnek jelentem!” A háromszéki népörség története (1944. december 2. – 1945. június 20.)</i>	381
Vargha Mihály:	
<i>A Gábor Áron-ágyú hazahozatalának rövid története</i>	415
Gödri Ferenc-emlékkonferencia (2012)	
Árvay Katalin:	
<i>Gödri Ferenc irodalmi munkássága</i>	427
Csáki Árpád:	
<i>A helytörténész Gödri Ferenc</i>	435
Cserey Zoltán:	
<i>Sepsiszentgyörgy önkormányzatiságra való törekvései a 19. század második felétől az első világháborúig</i>	441
Demeter Lajos:	
<i>Négy Gödri Ferenc másfél évszázada Sepsiszentgyörgyön</i>	447
Szekeres Attila István:	
<i>Gödri Ferenc szerepe Sepsiszentgyörgy címerének alakulásában</i>	455
Tóth Szabolcs Barnabás:	
<i>Egyesületi élet Sepsiszentgyörgyön Gödri Ferenc idején</i>	471
Kultúra és társadalom	
Pozsony Ferenc:	
<i>A székely kürtöskalács</i>	497
Nagy Zsolt:	
<i>A fajidegen fákon termő alma hiedelme és egy 1880-ban leírt (kézdiszentléleki) almafajta</i>	519
Pakot Levente:	
<i>Rokoni kapcsolatháló a Székelyföldön a 19. század második felében</i>	577
Dimény Attila:	
<i>Kézdivásárhely református és római katolikus társadalma 1724–1853 között, az egyházi anyakönyvek tükrében</i>	593
Dimény Erika:	
<i>„Öröm innepet egymás közt jokivánatokal is fűszerezék” – avagy mikor, hogyan és mit ünnepeltek a kézdivásárhelyi céhmesterek</i>	613
Kinda István:	
<i>Temető és jelkép Havadtön a 19. században</i>	627
Albert Ernő:	
<i>Herepei János és Faragó József levelezése 1944-ben</i>	643
Bede Erika:	
<i>Papolc földrajzi nevei</i>	655
Niczuly Enikő:	
<i>Alsócsernáton szakrális térszerkezete</i>	693
D. Haszmann Orsolya:	
<i>A Haszmann Pál Múzeum méhészeti kiállításának háttértörténete. Gyűjtés, kiállításrendezés az 1970–80-as években</i>	737
Vajda András:	
<i>Anna. Asszonysors, asszonyszerep és múzeumi reprezentáció</i>	747
Bokor Zsuzsa:	
<i>Tárka szoknyák. 20. századi női életút-reprezentációk egy múzeumi kiállításon</i>	755

Vargha Mihály

A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM IGAZGATÓI JELENTÉSE (2013. NOVEMBER – 2015. OKTÓBER)

Tisztelettel köszöntöm mindazon olvasóinkat, akik érdeklődve veszik kézbe évkönyvünk, az *Acta Siculica* hetedik kiadását, amely összevontan két év eredményeit kívánja kivonatolva bemutatni.

Örömmel nyugtázzuk, hogy a 2014–2015-ös időszakban is eleget tudtunk tenni alapvető célkitűzéseinknek.

A Székely Nemzeti Múzeum az elmúlt két évben jelentős előrelépést tett a közgyűjteményi, tudományos és közművelődési programjai terén.

A sepsiszentgyörgyi székhely és a külső egységek gyűjteményei a tárgyalt időszakban tízezres nagyságrendű tárgyi gyarapodást értek el, emellett jelentős dokumentumanyag (fényképek, iratok) és számos könyvtári kiadvány bővítette állományunkat.

Az elmúlt két évre vonatkozó, számvetési szándékkal összeállított jelentésünk meghaladná kereteinket, így a korábbi évek gyakorlatától eltérően csupán a hangsúlyosabb változásokat és megvalósításokat említjük meg, melyek jelzései annak a szerteágazó tevékenységcsoportnak, amelyet munkatársaink végeznek.

1. Az intézmény a közgyűjteményi szférában

A Székely Nemzeti Múzeum regionális intézmény, fenntartója Kovászna Megye Tanácsa. Könyvtári, természetrajzi, régészeti–történelmi és néprajzi osztállyal működik, valamint sepsiszentgyörgyi képzőművészeti (Gyárfás Jenő Képtár, Magma Kiállítóter), baróti (Erdővidék Múzeuma), csernátoni (Haszmann Pál Múzeum), kézdivásárhelyi (Incze László Céhtörténelmi Múzeum) és zabolai (Csángó Néprajzi Múzeum) külső egységekkel. Az Erdélyi Művészeti Központ működtetését Sepsiszentgyörgy Polgármesteri Hivatala vette át.

A Székely Nemzeti Múzeum 2014-es és 2015-ös költségvetéséből 317 000, illetve 424 000 lej a programokra költött összeg. Kiemelt támogatónk Magyarország Közigazgatási és Igazságügyi Minisztériuma. Bevételeink a látogatói belépti díjból, terembérlésből, régészeti felügyeleti díjakból tevődnek össze. A Székely Nemzeti Múzeum Alapítvány, illetve a külső egységeink által működtetett egyesületek – Magma Kortárs Közeg Egyesület (Sepsiszentgyörgy), Bod Péter Közművelődési Egyesület, Haszmann Pál Közművelődési Egyesület (Csernáton), Gaál Mózes Közművelődési Egyesület (Barót), Kézdivásárhelyi Múzeumbarátok Egyesülete (Kézdivásárhely), Pro Museum Egyesület (Zabola) – pályázati és más források bevonásával jelentős mértékben hozzájárulnak intézményeink fejlesztéséhez, kutatási és könyvkiadói programjaink, valamint múzeumi rendezvényeink költségeinek fedezéséhez.

Adminisztratív személyzetünk munkáját Mihály Judit gazdasági igazgató vezeti. A gazdasági háttérmunkát Szabó Anna könyvelő, Tamás Tünde titkárnő, Gothárd Tünde munkaügyi referens, valamint Zavicza József gondnok végzi.

A múzeumpedagógiai programokat Vinczeffő Orsolya és Bartha Zonga múzeumpedagógus közösen szervezte. Számítógép-állományunk rendszergazdája és a múzeumi honlap technikus a Bagoly Róbert. Musát Arnold az intézmény fényképésze és rendezvéymenedzsere.

Az *Erdélyi csipkék* című kiállítás megnyitója

Interaktív ismeret- és élményszerzés a kiállításon

A könyvtár osztályvezetője Boér Hunor. A könyvtáros-konzervátor Gyenge Gabriella nyugdíjba ment.

A természettudományi osztályon Kocs Irén muzeológus látja el a szakmai teendőket, emellett a Székely Nemzeti Múzeum Alapítvány ügyvezető alelnöki tisztségét is betölti, és a múzeumban dolgozók érdekvédelmi szervezetének képviselője is. Gyűjteménnyel kapcsolatos munkáját konzervátorként Nagy Annamária segíti.

A régészeti–történelmi osztályon Sztáncsuj Sándor József osztályvezető régész és Tóth-Bartos András történész dolgoztak. 2015-től új munkatársakkal bővült az osztály Lokodi Alpár Imre régész és Kelemen Kálmán Lóránt történész személyében.

Sebestyén Viola a gyermeknevelési szabadságra

távozott Nistor Évát helyettesíti, szintén a régészeti–történelmi osztályon fejt ki tevékenységét.

A tárgyállománnyal kapcsolatos elsődleges helyreállítási feladatokat Szeles József restaurátor látta el. Mandalian Irén gyűjteménykezelő 2015-ben nyugdíjba vonult.

A néprajzi osztályon két muzeológus, Szócsné Gazda Enikő és Kinda István dolgozik, mellettük két gyűjteménykezelő, Tankó Zoltán és Zsók Enikő, valamint két restaurátor, Éltes Barna és Lázár Prezmer Kinga működött.

A Gyárfás Jenő Képtár gyűjteményeivel Sántha Imre Géza művészettörténész dolgozik, aki a fototéka rendszerezésében is segít.

A Magma Kortárs Kiállítótér szervezőmunkáját Kispál Attila és Kispál Ágnes végezte.

A baróti Erdővidék Múzeumában történész-muzeológus Demeter László, gyűjteménykezelő Hoffmann Edit.

A csernátoni Haszmann Pál Múzeumban néprajzos-muzeológus Dimény-Haszmann Orsolya, restaurátor Haszmann Lajos, gyűjteménykezelő Haszmann Gabriella, éjjeliőr Haszmann László.

A kézdivásárhelyi Incze László Céhtörténelmi Múzeumban részlegvezető-muzeológus Dimény Attila, néprajzos-muzeumpedagógus Dimény Erika, művészettörténész-muzeológus Dobolyi Annamária. Erce Laura és Orosz Zoltán gyűjteménykezelők 2015 folyamán felmondtak. Dimény Attila 2015-ben a kolozsvári BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet Hungarológiai Tudományok doktori iskolája keretében doktori fokozatot szerzett.

A zabolai Csángó Néprajzi Múzeumban szerződéses alapon Gál Judit gyűjteménykezelő dolgozik.

A háromszéki múzeumhálózatunkat a tárgyalt időszakban 94 000 látogató kereste fel, megoszlásuk a következő: a sepsiszentgyörgyi központi épület: 42 550, Magma kiállítótér: 3976, a csernátoni Haszmann Pál Múzeum: 15 500, a kézdivásárhelyi Céhtörténelmi Múzeum: 22 230, a baróti Erdővidék Múzeuma: 4817, a zabolai Csángó Néprajzi Múzeum: 4927.

2. Gyűjteményi munka

A könyvtár feldolgozottságát mutatja, hogy elektronikus kiadványkatalógusa az elmúlt időszakban meghaladta a 46 000 tételt. Demeter Lajos és Sándor Klára, valamint Szócs Imre (a Bod Péter Megyei Könyvtár volt/jelenlegi munkatársai) sajtókollekciónkon dolgozott (rendezés, összehordás, kötészet). Benedek Éva, a Csíki Székely Múzeum nyugalmazott restaurátora 16–17. századi nemesleveleinket és erdélyi fejedelmi egyéb okiratainkat, valamint a Benkő József *Transsilvania Specialis*- (másolati) példányunkat restaurálta.

A természettudományi osztályon megkezdődött a Botanikai gyűjtemény digitalizálása.

A régészet-történelmi osztályon folytatódott a gyűjtemények revíziója és a helyrajzi számozás aktualizálása. A történelmi gyűjteményben a fegyvereket, a pecsétnyomókat, kerámiákat és a numizmatikai kollekción egy részét rendeztük, Szeles József és Lázár-Prezmer Kinga számos tárgyat restauráltak. 2015 folyamán Mednyánszky Zsolt és Simó Anikó restaurátorok elvégezték a sepsibesenyői református templom régészeti ásatásai alkalmával előkerült középkori falképtörödékek állagmegóvását és restaurálását. A munkálatokat a budapesti Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ támogatta.

A néprajzi osztály gyarapodása félezrenyi tételt jelent, ennek megtörtént a nyilvántartásba vétele. A Tég-lás-kézimunkaműhely mintagyűjteményének nyilvántartásából a néprajzi dokumentumtárat bővítettük.

A fototéka feldolgozásában közel ötezer az új nyilvántartási tétel, a negatívok és papírképek szkennelési munkálatai nyomán 25 000-re emelkedett a digitalizált fotóállomány. A legfontosabb állagmegőrzési munkálatok között említjük, hogy új szarvazatot és zsindelezést kapott a szabadtéri részlegben lévő csíki ház, a múzeum udvarán pedig felépült három kopjafatároló. A néprajzi raktárak egy részébe új polcok kerültek.

A Gyárfás Jenő Képtár anyagainak a digitalizálása befejeződött.

A Csángó Néprajzi Múzeum félezer tételes gyarapodását számítógépes leltárba vezettük. A főépület külső szigetelése a BGA pályázati támogatásából valósult meg.

3. Kiállítások

Az elmúlt időszakban a Székely Nemzeti Múzeum kiállítóterein megnyitott tárlatok és rendezvények száma meghaladja a százat. Az alábbiakban néhány olyan rendezvényt emelünk ki, amely saját megvalósításban vagy kiemelten a múzeumhoz kapcsolódva jött létre.

A főépület előcsarnokában az Országos Széchényi Könyvtár partnerségével került helyére az *Aranyból, ezüsttel, viaszba* alapkiállítás-elem (*Erdély részletes térképe, 1871, Székelyföld kiemelésével; a nap és hold szimbolika a székelység és a múzeum történetében*).

A természetrajzi osztály a *Variációk hat lábra – Tállalkozás a rovarokkal a Székely Nemzeti Múzeumban*, a Magyar Természettudományi Múzeummal közösen, illetve a *Szóra bírt csontjaink* – a Magyar Természettudományi Múzeum embertani vándorkiállításának rendezésében vette ki részét.

2014 márciusában a régészet–történelem osztály *A szabadságharc erekllyei* címmel rendezett kiállítást a gyűjteményünkben és a kolozsvári Erdélyi Nemzeti Történelmi Múzeum kollekciónak tartott 1848-as erekllyéből.

2014 decemberében Szöcsné Gazda Enikő koordinálásával megnyílt a *Szerzeményeink 2009–2014* című kiállítás az újonnan beérkezett tárgyakból.

A kiállítás megnyitóján a közönség

A Szóra bírt csontjaink kiállítás látogatói

A szabadságharc erekllyei című kiállítás megnyitója

2015. július 29. és szeptember 6. között intézményünk igen rangos, nemzetközi jelentőségű régészeti kiállítást látott vendégül. A Románia Nemzeti Történelmi Múzeumának kezdeményezésével létrejött, a Kulturális Minisztérium által támogatott, *Románia ókori arany- és ezüstkincsei* című tárlaton összesen 1004, az ország 31 múzeumából összegyűjtött, ókori és ókori nemesfém tárgy szerepelt. A kiállítás, amelyhez intézményünk a híres szilágyosmlyói és petőfalvi ezüstkincseket adta kölcsön, igen sikeresnek bizonyult: alig egy hónap alatt több mint 4000 látogató tekintette meg.

Az *Erdélyi csipkék* című kiállítást Szöcsné Gazda Enikő és Lázár Prezmer Kinga három helyszínre vándoroltatta, így a vendéglátók anyagával jelentősen

A Szerzeményeink 2009–2014 című kiállítás megnyitója

A Románia ókori arany- és ezüstkincsei című tárlat megnyitója

A kiállítás legértékesebb kincsei a múzeum kápolnájában

kiegészítve 2014. április–májusban Kézdivásárhelyen, 2015. január–februárban Székelyudvarhelyen, 2015. május–júliusban Marosvásárhelyen láthatták az érdeklődők.

2015 májusában a Haáz Rezső Múzeumban megnyílt *Anna. Asszonyors a XX. században* című kiállítás öt intézmény – köztük múzeumunk – együttműködése révén jött létre, társrendezője Kinda István volt. Szintén Kinda István *Nagyszüleink arca* címmel 2014 októberében Havadtőn, *Népi mesterségek Háromszéken* címmel 2015 októberében Sepsiszentgyörgyön a Népi mesterségek napján rendezett tárlatokat.

A főépület második emeletén lévő néprajzi alapkiállítás cseréje elkezdődött, ennek munkálatai nyomán a gyűjteménykezelők, restaurátorok számos tárgy kiállításra való előkészítését végezték el.

A múzeum tárgyakkal, fényképekkel számos más intézmény által szervezett kiállításához járult hozzá (Marosvásárhely, Budapest, Brassó).

A csernátoni Haszmann Pál Múzeumban 2014 őszén, az I. világháború kitörésének centenáriuma alkalmából nyílt meg a *Tudatom, hogy én még jól vagyok... Írott és tárgyi emlékek az első világháborúból* című nagy sikerű kiállítás.

2015 októberében az immár hagyományossá vált Csernátoni burrogató elnevezésű gépésztalálkozón az érdeklődők a *Faekétől a Hofherr-gépig – Álomból lett valóság* című vándorkiállítást is megtekinthették.

A kézdivásárhelyi Incze László Céhtörténeti Múzeum gyűjteményéből megnyílt *Az étel tisztessége. A polgári étkezés tárgyi emlékei Háromszéken (1870–1945)* című kiállítás.

A baróti Erdővidék Múzeuma elkészítette és látogathatóvá tette a *Miniatűr történelem. Erdély története az őskortól a második világháborúig* című kiállítás első két terepasztalát.

A zabolai Csángó Néprajzi Múzeum 2015-ben az *Emelt fővel. Bukovinai székelyek Magyarországon 1941–2011*, illetve az *Élet a havasi esztenán* című kiállításokat nyitotta meg.

4. Tudományos élet

4.1. Gyűjtemények feldolgozása, kutatómunka

Munkatársaink könyv- és levéltári, illetve terepkutatásaik által intenzív tevékenységet fejtettek ki. Kiállítások és publikációik által tovább folytatták gyűjteményeink feldolgozását és közkinccsá tételét, emellett folyamatosan rendelkezésére álltak a partnerintézményektől érkező igénylőknek, kutatóknak is. Osztályainkon a kutatási céllal érkező igénylések száma a százat is meghaladja.

A könyvtár középtávú tudományos programjai közül zárult vagy záró szakaszába jutott az *Apor-kódex* új kiadása (*Régi Magyar Kódexek* 33., az OSzK és az ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézetével); Benkő József: *Erdély (1778–1797?)*, Szabó György fordításában, számos külső szakember bevonásával (beleértve részletes része, a *Transilvania specialis* új, javított kiadása); *Pesty Frigyes helynévgyűjteménye 1864–1865 – Székelyföld és térsége* (II–III. kötet megjelenése, IV. kötet közlésre való előkészítése, az OSzK-val). Megkezdjük továbbá a Székely Nemzeti Múzeum levelesládájának közlésre való előkészítését.

A természetrajzi osztályon az ormányosalkatú bogarak biodiverzitása témában terepkutatások történtek (Csíki-havasok, Dobrudzsai-hátság), Kocs Irén a múzeum ormányosalkatú bogárgyűjteményének felállításával (Curculionidae: Ceutorhynchinae, Conoderinae, Cossoninae) párhuzamosan a katalógust is készíti, és Barátosi Bibó József gyűjteményének feldolgozását is végzi.

A Székely Nemzeti Múzeum és a Maros Megyei Múzeum együttműködésének eredményeképpen újrakezdődtek a régészeti kutatások a málnásfürdői Füvenyestetőn. A több évre tervezett kutatást László Attila professzor mellett Berecki Sándor (Maros Megyei Múzeum) és Sztáncsuj Sándor József vezetik. Az interdiszciplináris jellegű kutatás 2015-től tanátsásként is működik: nyári szakmai gyakorlat keretében a kolozsvári BBTE és a budapesti ELTE régészet szakos hallgatói, mesterképzős diákjai és doktoranduszai is részt vesznek. Intézményközi együttműködés keretében Sztáncsuj Sándor József és dr. T. Biró Katalin (Magyar Nemzeti Múzeum) elvégezték az erődi rézkori lelőhely köeszközeinek a módszeres, átfogó vizsgálatát és tudományos

A Variációk hat lábára – Találkozás a rovarokkal
a Székely Nemzeti Múzeumban c. kiállítás megnyitója

Kocs Irén természettudományi muzeológus dobrudzsai gyűjtőúton

(MTA Bolyai Ösztöndíj, 2013–2014), *A Székelyföld technikatörténete* (SzNM–EME, 2014) kutatóprogramokban dolgozott.

A fotóteka keretein belül Szócsné Gazda Enikő 27 szakkiadvány, szaktanulmány fotóanyagának a válogatását végezte el, köztük olyan reprezentatív munkák képanyagát, mint a háromkötetes Székelyföld monográfiát.

Kinda István programvezetőként a *Hagyományos székelyföldi népi mesterségek – revitalizálás digitalizálás és népszerűsítés által* (KMMK – Norvég Alap, 2015) projektben dolgozott, emellett a *Székely sírkőfaragók művészete és hagyatéka a Kis-Küküllő mentén* (SzNM – MTA Domus, 2014–2015), *A telepen élő romák munkaerőpiaci helyzete és etnikai mobilizációja Háromszéken* (Etnokulturális Kisebbségek Központja, 2014), *Hagyományos népi mesterségek Háromszéken* (KMMK, 2013–2015) programokban tevékenykedett.

4.2. Konferenciák, nagyrendezvények

Az intézmény munkatársaihoz és egységeihez köthető konferenciák, könyvbemutatók, szakmai és irodalmi-zenés előadások száma több százra rúg. Néhány nagyobb rendezvényünk azonban kiemelésre érdemes.

2015-ben a Kriza János Néprajzi Társasággal közösen az *Érték és közösség. Új utak és kihívások az erdélyi értékkutatásban* címmel szerveztünk konferenciát, melynek másnapján erdővidéki tanulmányútra került sor. Az Incze László Céhtörténeti Múzeumban 2013 végén a *XV. Székelyföldi Geológus Találkozót*, 2014-ben *Gábor Áron Emlékkonferenciát*, 2015-ben *A polgárosodás hatása a népi táplálkozáskultúrában* című konferenciát tartották. Erdővidék Múzeuma a *Magyar Örökség. Erdővidéki Honismereti Szabadegyetem és tábor*, illetve az *Erdővidéki Közművelődési Napok* szervezője volt. A Csángó Néprajzi Múzeum a *Fiatal Néprajzkutatók Szemináriumait* és a *Zabolai Népzene- és NéptáncTalálkozókat* szervezte.

4.3. Szakkiadványok

Könyvtárunk példánya alapján jelent meg 2013-ban Kós Károly: *A lakóház művészete (1928)* – a Magyar Művészeti Akadémiával közös hasonmás kiadás. Múzeumunk kiadásában megjelenő további kiadványok: Szócsné Gazda Enikő: *Erdélyi csipkék. Kiállítási katalógus* (SzNM, 2013), Kinda István (szerk.): *Székely National Museum* (SzNM, 2014), Kinda István (szerk.): *Muzeul Național Secuiesc* (SzNM, 2014), Kinda István: *A Csángó Néprajzi Múzeum és gyűjteményei* (CsNM–KJNT, 2014), D. Haszmann Orsolya: *A csernatonai Haszmann Pál Múzeum* (SzNM, 2014), Székely Zsolt: *Régészeti kutatások az orbaiszéki Zabolán*. KJNT–CsNM, 2015).

2015. június 20-án Kolozsváron megtartott ünnepi rendezvényen erdélyi és magyarországi néprajzkutatók, kollégák és barátok köszöntötték a hatvanéves *Pozsony Ferenc* néprajzkutatót, intézményszervezőt és egyetemi tanárt. Ebből az alkalomból társkiadóként hozzájárultunk az ünnepi kötete megjelenéséhez, kiadói adatai: Jakab Albert Zsolt – Kinda István (szerk.): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére* (Kriza János Néprajzi Társaság – Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Székely Nemzeti Múzeum, Kolozsvár, 2015).

Bízunk benne, hogy beszámolóinkat olvasva, az évkönyvet lapozgatva, tanulmányozva felkeltjük a kedves Olvasó érdeklődését az intézményünkben folyó tudományos, közművelődési és művészeti alkotómunka iránt.

RAPORTUL DIRECTORIAL AL MUZEULUI NAȚIONAL SECUIESC (NOIEMBRIE 2013 – OCTOMBRIE 2015)

Îi salut cu respect pe toți cititorii noștri, care deschid cu interes ediția a șaptea a anuarului nostru *Acta Siculica*, volum ce dorește să prezinte pe scurt rezultatele a doi ani de activitate.

Putem afirma cu bucurie, că și în perioada 2014–2015 am reușit să ne îndeplinim principalele noastre obiective.

În ultimii doi ani Muzeul Național Secuiesc a avut evoluții importante pe planul programelor sale științifice, culturale, respectiv cele legate de funcționarea sa drept colecție publică.

În perioada respectivă colecțiile centrului de la Sfântu Gheorghe și a unităților externe au înregistrat o dezvoltare prin incorporarea obiectelor la scara de zece mii, iar pe lângă acest fapt fondurile noastre au fost îmbogățite cu material documentar important (fotografii, documente) dar și cu numeroase volume de bibliotecă.

Raportul nostru pe ultimii doi ani, realizat cu intenția dării de seamă, ar depăși cu mult cadrul alocat, astfel – contrar practicii anilor precedenți – vom aminti doar schimbările și realizările majore, care semnaleză de fapt diversitatea activităților în care sunt angrenați colegii noștri.

1. Instituția noastră în sfera colecțiilor publice

Muzeul Național Secuiesc este o instituție regională, a cărei activitate este subvenționată de către Consiliul Județean Covasna. Funcționează cu o bibliotecă, cu secțiile de științele naturii, de arheologie și istorie, de etnografie, respectiv cu unități externe, cum ar fi cea de arte plastice din Sfântu Gheorghe (Galeriile de Artă „Gyárfás Jenő”, Centrul de Artă Contemporană „Magma”), cea din Baraolt (Muzeul Depresiunii Baraolt), cea din Cernat (Muzeul „Haszmann Pál”), cea din Târgu Secuiesc (Muzeul de Istorie a Breslelor „Incze László”) și cea din Zăbala (Muzeul Etnografic Ceangăiesc). Asigurarea funcționării Centrului Artistic Transilvănean a fost preluată de către Primăria Sfântu Gheorghe.

Din bugetul Muzeului Național Secuiesc pe anii 2014 și 2015 sumele alocate programelor ar fi 317

000 lei, respectiv 424 000 lei. Cel mai important susținător al nostru este Ministerul Administrației Publice și a Justiției al Ungariei. Încasările noastre se cumulează din prețul biletelor de intrare, din închirierea sălilor și din taxele de supervizare arheologică. Fundația Muzeul Național Secuiesc, respectiv asociațiile secțiilor noastre externe – Asociația Medium Contemporan „Magma” (Sfântu Gheorghe), Asociația Culturală „Bod Péter”, Asociația Culturală „Haszmann Pál” (Cernat), Asociația Culturală „Gaál Mózes” (Baraolt), Asociația Prietenilor Muzeului Târgu Secuiesc (Târgu Secuiesc), Asociația Pro Museum (Zăbala) – prin atragerea unor surse de finanțare și alte fonduri, aduc o contribuție semnificativă la dezvoltarea instituțiilor noastre, la acoperirea cheltuielilor legate de programele noastre de cercetare și editare, respectiv de evenimentele muzeale.

Activitatea personalului administrativ este coordonată de directorul economic Judit Mihály. Activitatea administrativă este realizată de către Anna Szabó, contabil, Tünde Tamás, secretară, Tünde Gothárd, referent resurse umane, respectiv József Zavicsa, administrator.

Vernisajul expoziției *Variații pentru șase picioare*
– *Întâlnirea cu insecte în Muzeul Național Secuiesc*

Portrete de insecte în cadrul expoziției

Programele de pedagogie muzeală au fost organizate de către Orsolya Vinczeffy și Zonga Bartha, pedagogi muzeali. Administratorul parcului nostru de calculatoare și tehnicianul paginii web a muzeului este Róbert Bagoly. Arnold Musát este fotografii instituției noastre, dar și manager al evenimentelor.

Conducătorul bibliotecii este Hunor Boér. Colega noastră, Gabriella Gyenge s-a pensionat din funcția de bibliotecar-conservator.

La Secția de Științele Naturii sarcinile profesionale sunt îndeplinite de către Irén Kocs, cea care suplinește și funcția de vicepreședinte al Fundației Muzeului Național Secuiesc, fiind totodată și reprezentanta organizației sindicale a angajaților muzeului. Munca

ei din cadrul acestei secții este ajutată de Annamária Nagy, în funcție de conservator.

La Secția de Arheologie și Istorie lucrează conducătorul secției, arheologul Sándor József Sztáncsu, respectiv istoricul András Tóth-Bartos. Din 2015 acestei secții i s-au alăturat alți doi colegi în persoana arheologului Alpár Imre Lokodi și a istoricului Lóránt Kálmán Kelemen.

Viola Sebestyén o înlocuiește pe Éva Nistor, plecată în concediu de maternitate, și își desfășoară activitatea tot la Secția de Arheologie și Istorie.

Sarcinile primordiale de restaurare a fondului de obiecte a fost îndeplinită de către restauratorul József Szeles. Conservatorul colecției, Irén Mandalian s-a pensionat în anul 2015.

La Secția de Etnografie lucrează doi muzeologi, Enikő Szócsné Gazda și István Kinda, munca lor fiind ajutată de doi conservatori, Zoltán Tankó și Enikő Zsók, respectiv doi restauratori, Barna Éltés și Kinga Lázár-Prezmer.

La colecțiile Galeriei de Artă „Gyárfás Jenő” lucrează istoricul de artă Imre Géza Sántha, cel care contribuie și la sistematizarea fondului de fotografii.

La Centrul de Artă Contemporană „Magma” activitățile organizatorice au fost realizate de Attila Kispál și Ágnes Kispál.

La Muzeul Depresiunii Baraolt lucrează istoricul și muzeologul László Demeter, respectiv conservatorul Edit Hoffmann.

La Muzeul „Haszmann Pál” din Cernat lucrează etnograful și muzeologul Orsolya Dimény-Haszmann, restauratorul Lajos Haszmann, conservatorul Gabriella Haszmann și paznicul de noapte László Haszmann.

Conducătorul Muzeului de Istorie a Breslelor „Incze László” este muzeologul Attila Dimény, ajutat de muzeologul și pedagogul muzeal Erika Dimény și de istoricul de artă și muzeologul Annamária Dobolyi. Conservatorii Laura Ercse și Zoltán Orosz și-au dat demisia pe parcursul anului 2015. Tot în acel an Attila Dimény și-a dobândit titlul de doctor în cadrul Școlii Doctorale de Hungarologie a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca.

La Muzeul Etnografic Ceangăiesc din Zăbala lucrează conservatorul Judit Gál, pe bază de contract.

În perioada respectivă rețeaua noastră de unități muzeale din Trei Scaune a fost vizitată de către 94 000 de persoane, număr ce se divizează astfel: clădirea centrală din Sfântu Gheorghe: 42 550, Centrul de Artă „Magma”: 3976, Muzeul „Haszmann Pál” din Cernat: 15 500, Muzeul de Istorie a Breslelor din Târgu Secuiesc: 22 230, Muzeul Depresiunii Baraolt: 4817, Muzeul Etnografic Ceangăiesc din Zăbala: 4927 de vizitatori.

2. Activitatea colecțiilor

Gradul de procesare a fondului bibliotecii este exprimată prin faptul că catalogul electronic a depășit în ultimul timp 46 000 de titluri. Lajos Demeter și Klára Sándor, respectiv Imre Szócs (foști și actuali colegi ai Bibliotecii Județene „Bod Péter”) au lucrat la colecția noastră de periodice (organizare, colectare, legătorie). Éva Benedek, restaurator pensionat al Muzeului Secuiesc al Ciucului, a restaurat titlurile nobiliare din secolele XVI–XVII și alte documente ale Principatului Transilvaniei aflate în fondurile noastre, respectiv exemplarul (copie) nostru al lucrării lui József Benkő *Transilvania Specialis*.

La Secția de Științele Naturii au început lucrările de digitalizare a Colecției de Botanică.

La Secția de Arheologie și Istorie au continuat lucrările de reviziune a colecțiilor și de actualizare a numărării topografice. În cazul colecției istorice am realizat organizarea arsenalului, sigiliilor, ceramicii și unei părți a colecției de numismatică. József Szeles și Kinga Prezsmer au efectuat restaurarea a numeroase obiecte. În cursul anului 2015 restauratorii Zsolt Mednyánszky și Anikó Simó au realizat prezervarea și restaurarea fragmentelor de picturi murale medievale descoperite cu ocazia cercetărilor arheologice de la biserica reformată din Pădureni. Lucrările au fost susținute de Centrul de Prezervare a Patrimoniului Național și de Administrare a Fondurilor „Forster Gyula” din Budapesta.

Dezvoltarea Secției de Etnografie este reprezentată de cinci sute de piese noi, a căror luare în evidență a fost finalizată. Din inventarul colecției de lucru manual Téglás am dezvoltat colecția documentară etnografică. În organizarea fototecii există aproape cinci mii de noi poziții de inventar, iar în urma lucrărilor de digitalizare a negativelor și a fotografiilor fondul digital cuprinde deja 25 000 de poziții. Printre cele mai importante lucrări de prezervare amintim cazul casei de locuit din Ciuc, ce se află în secția de aer liber, și care a beneficiat de un nou acoperiș de șindrilă, iar în curtea muzeului au fost construite trei spații de depozitare a stâlpurilor funerare din lemn. O parte a depozitelor etnografice au beneficiat de rafturi noi.

Au fost finalizate lucrările de digitalizare a materialului Galeriei de Artă „Gyárfás Jenő”.

Muzeul Etnografic Ceangăiesc s-a îmbogățit cu peste cinci sute de piese, care au fost introduse în inventarul pe calculator. Lucrările de termoizolare exterioară a clădirii centrale au fost realizate cu ajutorul fondurilor asigurate de Bethlen Gábor Alap din Budapesta.

3. Expoziții

Numărul expozițiilor și a evenimentelor vernisate în sălile de expoziție a Muzeului Național Secuiesc din perioada respectivă a depășit cifra de o sută. În ceea ce urmează vom prezenta câteva dintre evenimentele care au fost realizate de noi sau se leagă în mod evident de muzeul nostru.

În holul clădirii centrale și-a reluat locul un element al expoziției permanente *Din aur, cu argint, în ceară* (*Harta detaliată a Transilvaniei, 1871*, cu evidențierea Ținutului Secuiesc, simbolismul soarelui și a lunii în istoria secuilor și cea a muzeului), ceea ce a fost posibil prin parteneriatul cu Biblioteca Națională „Széchényi” din Budapesta.

Secția de Științele Naturii a organizat expoziția *Variații pentru șase picioare – Întâlnirea cu insecte în Muzeul Național Secuiesc*, realizată împreună cu Muzeul Maghiar al Științelor Naturale, respectiv expoziția ambulantă de antropologie a aceluiași muzeu partener, denumită *Oase vorbărețe*.

În martie 2014 Secția de Arheologie și Istorie a organizat o expoziție intitulată *Relicvele revoluției*, cu exponate – relicve pașoptiste – din propria noastră colecție dar și din colecția Muzeului de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca.

În decembrie 2014 a avut loc vernisajul expoziției *Achizițiile muzeului nostru în 2009–2014*, expoziție despre noile obiecte intrate în custodia noastră, coordonată de către Enikő Szöcsné Gazda.

În perioada 29 iulie – 6 septembrie 2015 instituția noastră a găzduit o expoziție arheologică de rang superior, de importanță internațională. Expoziția inițiată de Muzeul Național de Istorie a României și susținută de Ministerul Culturii, denumită *Aurul și argintul antic al României* expune un total de 1004 de exponate, obiecte din aur și argint din perioada preistorică și antică, adunate din 31 de muzee ale țării. Această expoziție, la care muzeul nostru a contribuit cu faimoasele tezaure de argint de la Șumuleu Ciuc și Peteni, s-a dovedit a fi unul de succes, căci într-o lună a fost vizitată de către mai bine de 4000 de vizitatori.

Expoziția de antropologie *Oase vorbărețe*

Vernisajul expoziției *Relicvele revoluției*

Corul la vernisajul expoziției *Relicvele revoluției*

Vernisajul expoziției *Achizițiile muzeului nostru în 2009–2014*

Expoziția intitulată *Dantele transilvănene* a fost deplasată de către Enikő Szőcsné Gazda și Kinga Lázár-Prezmer în trei locații diferite, astfel, completată cu materialul gazdelor aceste exponate au putut fi vizitate de către cei interesați la Târgu Secuiesc (aprilie–mai 2014), la Odorheiu Secuiesc (ianuarie–februarie 2015) și la Târgu Mureș (mai–iulie 2015).

În mai 2015 a avut loc la Muzeul Haáz Rezső din Odorheiu Secuiesc vernisajul expoziției *Anna. Destin de femeie în secolul XX*, un proiect realizat prin coproducția a cinci instituții, printre care și muzeul nostru, căci colegul nostru, István Kinda fusese unul dintre realizatori. Tot colegul nostru a realizat în octombrie 2014 expoziția *Portretele bunicilor noștri* la Viforoasa, apoi cea intitulată *Meșteșuguri populare în Trei Scaune*, eveniment organizat în octombrie 2015 la Sfântu Gheorghe, cu ocazia zilei meșteșugurilor populare.

Am început înlocuirea expoziției etnografice permanente de la etajul doi al clădirii centrale, proces în cadrul căreia conservatorii și restauratorii noștri au pregătit numeroase obiecte pentru expunere.

Muzeul nostru a contribuit la expozițiile realizate de alte instituții (din Târgu Mureș, Budapesta, Brașov) prin diverse obiecte și fotografii.

La Muzeul „Haszmann Pál” din Cernat a fost inaugurată în toamna anului 2014, cu ocazia centenarului izbucnirii Primului Război Mondial, o expoziție de mare succes intitulată *Vă aduc la cunoștință, că eu încă sunt bine... Amintiri scrise și materiale din Primul Război Mondial*.

În octombrie 2015, la deja tradiționala întrunire a mașiniștilor sub egida Pufăituri la Cernat, vizitatorii au avut posibilitatea de a vedea și expoziția ambulantă *De la plugul de lemn la mașinile Hofherr – Când ficțiunea devine realitate*.

Din colecția Muzeului de Istorie a Breslelor din Târgu Secuiesc s-a deschis expoziția intitulată *Respectul mâncării. Obiectele mesei burghezești în Trei Scaune (1870–1945)*.

La Baraolt Muzeul Depresiunii Baraolt a realizat și a expus primele două mese expoziționale ale expoziției denumite *Istoria în miniatură. Istoria Transilvaniei din preistorie până la al Doilea Război Mondial*.

În 2015 Muzeul Etnografic Ceangăiesc din Zăbala a deschis publicului două expoziții: *Cu fruntea sus. Secui bucovineni în Ungaria 1941–2011*, respectiv *Viața la stână*.

4. Viața științifică

4.1. Prelucrarea colecțiilor, cercetare

Colegii noștri au efectuat o activitate științifică intensivă, prin cercetările lor în biblioteci, arhive și pe teren. Prin expozițiile și publicațiile lor științifice au continuat prelucrarea colecțiilor, punerea acestora la dispoziția publicului, iar pe lângă acestea au stat la dispoziția cercetătorilor și instituțiilor partenere. La secțiile noastre numărul solicitărilor cu scop de cercetare depășește cifra de o sută.

Printre programele științifice de durată medie a bibliotecii au ajuns într-un stadiu final sau au fost deja finalizate următoarele: reeditarea *Codexului Apor* (seria *Régi Magyar Kódexek* 33., în colaborare cu Biblioteca Națională Széchényi și Institutul de Lingvistică și Finugristică a Universității „Eötvös Loránd”), editarea volumului József Benke: *Erdély (1778–1797?)* (Transilvania), în traducerea lui György Szabó, cu colaborarea unui număr mare de specialiști externi (incluzând și editarea revizuită a părții detaliate numite *Transilvania specialis*), editarea volumului *Pesty Frigyes helynévgyűjteménye 1864–1865 – Székelyföld és térsége* (Colecția de

Vizitatori în expoziția *Aurul și argintul antic al României*

Vizitatori în expoziția *Aurul și argintul antic al României*

Vernisajul expoziției *Dantele transilvănene*

toponime a lui Frigyes Pesty 1864–1865 – Ținutul Secuiesc și împrejurimi, editarea volumelor II–III., pregătirea pentru tipar a volumului IV., împreună cu Biblioteca Națională „Széchényi”). Am început lucrările de pregătire pentru tipar a cutiei de poștă a Muzeului Național Secuiesc.

În cazul Secției de Științe Naturale au avut loc cercetări pe teren în privința biodiversității insectelor din familia Curculionidae în zona Munților Ciuc și Dealurilor Dobrogei, iar Irén Kocs lucrează paralel la colecția acestor insecte (Curculionidae: Ceutorhynchinae, Conoderinae, Cossoninae), la realizarea catalogului, dar și la prelucrarea colecției donate de József Barátosi Bibó.

Ca urmare a cooperării dintre Muzeul Național Secuiesc și Muzeul Județean Mureș au fost reluate cercetările arheologice de la Malnaș Băi – Fövenyestető. Cercetările planificate pe o perioadă de mai mulți ani sunt conduse pe lângă profesorul Attila László de Sándor Berecki (Muzeul Județean Mureș) și Sándor József Sztáncuj. Această cercetare cu caracter interdisciplinar funcționează și ca săpături arheologice cu scop pedagogic, căci participă și studenții, masteranzii și doctoranzii de la secția de arheologie a UBB Cluj și ELTE Budapesta, drept practică de vară. Printr-o colaborare instituțională Sándor József Sztáncuj și dr. Katalin T. Biró (Muzeul Național al Ungariei) au efectuat analiza sistematică, sintetizantă, respectiv prelucrarea științifică a uneltelor de piatră descoperite la situl din epoca bronzului de la Ariușd. András Tóth-Bartos a efectuat cercetări la Budapesta în anii 2014–2015, în calitate de bursier *Domus Hungarica*.

Prin finanțările asigurate de Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt. (BGA) au avut loc două programe etnografice în grup, *Modele de reprezentare artistică în cultura populară din Secuime*, respectiv *Cercetarea cimitirelor în Secuime. Program de bază etnografic și social-istoric*, cu participarea lui Enikő Szöcsné Gazda, István Kinda și Attila Dimény.

Pe lângă acestea Enikő Szöcsné Gazda a mai participat la proiectele de cercetare *Elitele în Secuime* (Centrul de Cultură al Județului Covasna – CCJC, 2015), *Revitalizarea industriei casnice în Ținutul Secuiesc* (MNS, 2015), *Modelele de broderie tull a lui Bálint Benedek Szentkatolnai* (MNS–BGA, 2014), *Istoria cercetărilor de artă populară secuiască* (Bursa Bolyai a Academiei Maghiare de Științe, 2013–2014), *Istoria tehnologiei în Secuime* (MNS – Societatea Muzeului Ardelean, 2014).

În cadrul arhivei fotografice Enikő Szöcsné Gazda a realizat selecționarea materialului fotografic a 27 de volume și studii de specialitate, printre care se află și lucrări reprezentative, cum ar fi monografia Ținutului Secuiesc în trei volume.

Ca și conducător de program, István Kinda a lucrat în cadrul proiectului *Meșteșuguri populare tradiționale în Secuime – revitalizare prin digitalizare și popularizare* (CCJC – Fondul Norvegian, 2015), dar și în programele *Arta și moștenirea cioplitorilor în piatră secuie pe valea Târnavei Mici* (MNS – Programul Domus al Academiei Maghiare, 2014–2015), *Situația pe piața de muncă și mobilizarea etnică a rromilor din colonii în Trei Scaune* (Centrul de Resurse pentru Diversitate Etnoculturală, 2014), *Meșteșuguri populare tradiționale în Trei Scaune* (CCJC, 2013–2015).

4.2. Conferințe, evenimente majore

Numărul conferințelor, lansărilor de carte, a prelegerilor științifice și literare-muzicale legate de angajații și unitățile muzeului se ridică la mai multe sute. Totuși câteva evenimente majore merită scoase în evidență.

În 2015 am organizat împreună cu Asociația Etnografică „Krizsa János” conferința intitulată *Valoare și comunitate. Noi căi și provocări în cercetarea valorilor în Transilvania*, iar în ziua următoare a avut loc și o deplasare de studiu în zona Depresiunii Baraolt. La Muzeul de Istorie a Breslelor a avut loc la sfârșitul anului 2013 *Cea de-a XV-lea Întrunire a Geologilor din Secuime*, în 2014 *Conferința în memoria lui Gábor Áron*, în 2015 conferința cu titlul *Efectele modernizării asupra culturii alimentației populare*. Muzeul Depresiunii Baraolt a fost organizator al Universității de Vară și a Taberei de Istorie Locală din Depresiunea Baraolt (Moștenire Maghiară), dar și a *Zilelor Culturale a Depresiunii Baraoltului*. Muzeul Etnografic Ceangăiesc din Zăbala a organizat *Seminarul Tinerilor Etnografi și Taberele de dansuri și cântece populare*.

4.3. Publicații științifice

Pe baza exemplarului bibliotecii noastre a apărut în 2013 volumul lui Károly Kós: *A lakóház művészete* (Arta casei de locuit, 1928), o editare facsimile realizată împreună cu Academia Maghiară de Arte. Alte publicații apărute sub egida muzeului nostru: Enikő Szöcsné Gazda: *Erdélyi csipkék. Kiállítási katalógus* (Dantele transilvănene. Catalogul expoziției, MNS, 2013), István Kinda (red.): *Székely National Museum* (Muzeul Național Secuiesc, MNS, 2014), István Kinda (red.): *Muzeul Național Secuiesc* (MNS, 2014), István Kinda: *A Csángó Néprajzi Múzeum és gyűjteményei* (Muzeul Etnografic Ceangăiesc și colecțiile sale, Muzeul Etnografic Ceangăiesc – Asociația Etnografică Kriza János, 2014), Orsolya D. Haszmann: *A csernátóni Haszmann Pál Múzeum* (Muzeul „Haszmann Pál” din Cernat, MNS, 2014), Zsolt Székely: *Régészeti kutatások az orbaiszéki Zabolán.* (Trecutul arheologic al comunei Zăbala, AEKJ–MEC, 2015).

În data de 20 iunie 2015 la Cluj-Napoca a avut loc un eveniment festiv, în cadrul căreia etnografi, colegi și prieteni din Transilvania și din Ungaria l-au omagiat pe *Pozsony Ferenc*, cercetător etnograf, fondator de instituții și profesor universitar, cu ocazia împlinirii vârstei de 60 de ani. Cu această ocazie am contribuit la coeditarea volumului său omagial: Albert Zsolt Jakab – István Kinda (red.): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére* (Poarta de aur. Studii în onoarea lui Ferenc Pozsony, Asociația Etnografică Kriza János – Muzeul în Aer Liber de la Szentendre – Muzeul Național Secuiesc, Cluj, 2015).

Cercetare entomologică a muzeografului Irén Kocs în Dobrogea

Avem încrederea că citind raportul nostru și răsfoind anuarul de față, Cititorului i se va trezi interesul față de munca științifică, culturală și artistică din instituția noastră.

Activity report of Székely National Museum

(November 2013 – October 2015)

(Abstract)

Székely National Museum is a cultural and scientific institution with regional interest, financed by the County Council Covasna (Kovászna Megye Tanácsa), Romania. It owns in present internal sections in Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe) – sections of natural history, archaeology-history, ethnography, library –, external units – Museum of Erdővidék (Baraolt Basin) in Barót (Baraolt), „Haszmann Pál” Museum in Csernáton (Cernat), Museum of Guilds in Kézdivásárhely (Tg. Secuiesc), Art Center of Transylvania, Magma Contemporary Medium, „Gyárfás Jenő” Art Gallery in Sepsiszentgyörgy (Sf. Gheorghe), Csángó Ethnographical Museum in Zabola (Zăbala). Its base and temporary exhibitions are visited by more than 45,000 tourists and natives a year.

In this period, according to the mission of Székely National Museum, we tried to surprise our visitors with innovating and substantial expositions and events. Besides the many manifestations, we did all our best to preserve as carefully and circumspectly as possible the values entrusted to us; we continued to professionally process the collections, to enlarge them by collects and acquisitions. Furthermore, we put information, documents, photographs and object to our visiting researchers’ disposal. Compared to the previous years we have made an important advancement in the expositions organized by our specialists, in the high standard and popularity of traveling exhibitions, the high quality of our publications, and in the management. We tried to react in the most proper way, in the name of openness and partnership to the challenges of the national and international scientific life.

TERMÉSZETTUDOMÁNYOK

Zsigmond Andreea-Rebeka – Kökösi Judit – May Zoltán

KÚTVIZEK KÉMIAI MINŐSÍTÉSE ILLYEFALVA (ILIENI, KOVÁSZNA MEGYE, ROMÁNIA) KÖZSÉG TELEPÜLÉSEIN

1. Bevezetés

Hazánkban sok olyan település létezik, ahol az ivóvíz-ellátottságot részben vagy kizáróan a kutak biztosítják. Ilyen településeken tekintettel kell lenni a talajvíznek a különböző emberi tevékenységek (állattartás, szeméttárolás, mezőgazdasági tevékenységek) által kiváltott elszennyeződésére. A Kovászna megyében levő Illyefalva községhez tartozó három település (Sepsiszentkirály, Illyefalva és Aldoboly) lakossága az ivóvizet elsősorban a kutakból nyeri. Illyefalván néhány utcába bevezették a vezetékes ivóvízrendszert, de a településen jelen pillanatban is a lakosság túlnyomó része az udvarokban levő kutak vizét használja ivóvízként. A településeken mezőgazdasági tevékenységek folynak, több gazdaságban pedig állatot is tartanak. A mezőgazdasági tevékenységek magukba foglalják a földek trágyázását és/vagy műtrágyázását, valamint rovarirtó- és növényvédő szerek használatát, melyek bemosódva a talajba foszfáttal, nitráttal, káliummal, illetve egyes nehézfémekkel (Cd, Cu, Cr) szennyezhetik azokat. Az istállók és illemhelyek közelében levő kutak vize a trágyaléből származó ammónium-, nitrit-, nitrátsókkal szennyeződhet. A foszfát kevésbé mobilis összetevője a talajvíznek, mint a nitrát, ezért nagyobb mennyiségben várhatóan csak a szennyező forráshoz közel levő kutak vizében fordulhat elő.¹ Az ammóniumion csak erősen redukív vizekben fordul elő, kevésbé redukív vizekben nitríté, illetve nitráttá alakul. A nitrition és a nitrátion a talajszemcséken kevésbé kötődnek meg, ezért esőzésekkel kimosódnak és a talajvízzel együtt áramlanak a talajban. A nitrátion a szennyező forrástól távol elhelyezkedő, de a talajvíz áramlási irányában levő kutak vizében is megjelenhet.² Egyes tanulmányok kimutatták, hogy a viszonylag száraz területeken is, ahol kisebb mértékű mezőgazdasági tevékenységek folynak, jelentős a nitrát bemosódása a vizekbe.³ A községben a kútvek kémiai minősítésére jelen pillanatig nem történt

semmilyen intézkedés, ezért célul tűztük ki a három település talajvizének kémiai elemzését, illetve kémiai minősítését az ivóvízre szóló romániai jogszabály által előírt követelmények szerint.⁴ Ugyanakkor célunk volt a talajvíz áramlási irányának meghatározása az esetleges szennyezőanyagok terjedési irányának megállapítása érdekében.

2. A község földrajzi jellemzése

A község Sepsiszentgyörgytől 8 km-re délre terül el, a Keleti-Kárpátok kanyarulatánál a Baróti-hegység és az Olt árterülete között. Területe közel 35 km². A felszín lépcsőzetesen lejt nyugat-kelet irányba a nyugati alacsony hegységtől (600–700 m) az Olt széles szárazföldi deltájáig (501–515 m).⁵ A község folyója az Olt, ami észak-dél irányban szeli át a területet. A község keleti felét átszelő folyó a Feketeügy, amely Aldoboly és Illyefalva közötti területen ömlik az Oltba. Az Illyefalvát nyugat-kelet irányban átszelő és az Oltba ömlő patakja az Illye-patak.

3. Anyag és módszer

A mintavételre 2013 októberében került sor, egy hosszabb csapadékmentes időszak után. A három településről 40 mintát gyűjtöttünk a kutakból, illetve 3–3 mintát az Olt folyóból és az Illye-patakból. A kutak esetében a mintavételi pontokat egy mintavételi háló segítségével jelöltük ki, a háló négyzet alakú egységeinek mérete pedig 300 × 300 m² volt. Minden egységből egy mintát gyűjtöttünk. Minden kút esetében rögzítettük a GPS koordinátákat és a tengerszint feletti magasságot (*1. táblázat*), valamint egy nehezéssel ellátott zsinór segítségével a víztükör tengerszint feletti magasságát is meghatároztuk. A kutak tulajdonosaitól információkat gyűjtöttünk a kútvíz felhasználásáról, a talajvizet feltehetően befolyásoló mezőgazdasági tevékenységekről, állattartásról, a szemét tárolásáról, valamint az illemhelyiség állapotáról

¹ GACHTER, René at alii 2004.

² PRAKASA, Rao E.V.S. – PUTTANNA, Kavi 2000.

³ PATRA, K. Ashok – REGO, J. Thomas 1997; PAWAR, N. Jagannath – SHAIKH, I. J. 1995.

⁴ LEGEA Nr. 458 din 8 iulie 2002 privind calitatea apei potabile.

⁵ TÖRÖK, János 1998.

és elhelyezéséről. A vizek kémhatását és fajlagos vezetőképességét hordozható multiméter segítségével a helyszínen határoztuk meg.

Az anionok, az ammóniumion, valamint a kémiai oxigénigény (KOI) meghatározásához műanyag PET palackba 2 liter vízmintát vettünk, a fémionok meghatározásához pedig 50 ml-es, csavarmentes dugóval ellátott műanyag edénykéket használtunk. Az utóbbiakhoz 0,5 ml 65%-os analitikai tisztaságú HNO_3 -oldatot (Merck & Co.) adtunk, a minták pH-ja így 2–3 értékre csökkent. A mintákat laboratóriumba szállítottuk, és elemzésig 4°C -on, sötétben tároltuk.

A kémiai oxigénigényt permanganometriás titrálással, a bikarbonát-koncentrációt acidimetriás titrálással, a kloridion mennyiségét pedig potenciometriás titrálással határoztuk meg. A nitrit- és ammóniumion-koncentrációt molekulaabszorpciós spektrofotometriás módszerrel, a szulfátion mennyiségét pedig turbidimetriás módszerrel határoztuk meg. A fémionok meghatározását ICP-OES technika alkalmazásával végeztük el.

A vízkémiai fációsok jól azonosíthatók, ha a fő kationok (Ca^{2+} , Mg^{2+} , Na^+ és K^+) és anionok (HCO_3^- , Cl^- , SO_4^{2-}) százalékos egyenérték-arányait feltüntetjük Piper-diagrammon.⁶ A vízkémiai fációsok olyan felszín alatti vízrendszerek, amelyeknek a kation- és anion-koncentrációjuk ugyanazon meghatározott összetételű kategóriába tartozik. Közvetetten tükrözik a felszín alatti vízáramlást és az adott régió litológiáját.⁷

A 40 kút esetében meghatározott talajvízszint értékek alapján SURFER 9 programcsomag segítségével megszerkesztettük a talajvízszint kontúrtérképét, valamint a nitrát-koncentráció adatai alapján megszerkesztettük az izokoncentrációs görbéket.

Az adatok statisztikai feldolgozását a PAST programcsomaggal végeztük. Vizek kémiai elemvizsgálásánál két statisztikai tesztet alkalmaztunk: a klaszteranalízist (CA) és a főkomponens-analízist (PCA).⁸

4. Eredmények

4.1. Helyszíni mérések

A helyszínen meghatározott fiziko-kémiai paraméterek értékeit az 1. táblázat tartalmazza. Az adatok alapján elmondhatjuk, hogy a kútvek kémhatása nem mutat nagy ingadozásokat, és megfelel az ivóvízminőségnek (az ivóvízre előírt pH-tartomány: 6,5–9,5). A kutak vizének pH-ja 6,63–7,60 között változott. A maximális pH érték 7,60 volt, a sepsiszentkirályi sz7-es kút vízben. A patak és az Olt vízében mért pH értékek 7,60–8,05 között változtak.

A pH értékek alapján elmondható, hogy a szerves szén uralkodó formája a vizsgált vizekben a HCO_3^- , a karbonát-ion teljességgel hiányzik, a H_2CO_3 részaránya pedig elenyészően kicsi. A fajlagos vezetőképesség értékei alapján elmondható, hogy a vizek oldott ásványianyag-tartalma mérsékelt, és megfelel az ivóvízminőségnek.

A talajvízszint értékei alapján elkészítettük a talajvíz áramlási térképét (1. ábra). Sepsiszentkirályban magasabb a talajvízszint (526–564 m), mint Illyefalván (500–525 m) és Aldobolyban (502–522 m). A község területén a talajvíz Ény–DK irányba áramlik.

4.2. Szerves szennyezők vizsgálata

A három település kútvezeiben, valamint az Illyepatakából és az Oltból származó mintákban kimutatható határ alatt volt az ammóniumion- és nitritkoncentráció. A másik három kémiai szennyezőre (nitrát, foszfát és kémiai oxigénigény) kapott koncentrációértékeket a három településre külön táblázatokban tüntettük fel (2., 3. és 4. táblázat).

Sepsiszentkirályban a kilenc kút közül mindössze három (sz1, sz4 és sz5), mintegy 30% felel meg az ivóvíz minőségi követelményeinek. A KOI egy kút esetében sem haladta meg az oxigénre maximálisan megengedett 5 mg/l értéket, a foszfáttartalom öt kút esetében, a nitráttartalom pedig 6 kút esetében haladta meg a romániai jogszabály által előírt határértékeket (0,5 mg/l PO_4^{3-} és 50 mg/l NO_3^-). A sz6, sz7 és sz9 kutak nitráttartalma kétszeresen, a sz3 kút esetében pedig négyszeresen meghaladta a maximálisan megengedett koncentrációt. A sz3-as kút víz nitráttartalma a három település összes kútvezei alapul véve a legmagasabbnak bizonyult. Az sz3-as kút közelében, ugyanabban az udvarban istálló van, melyben több állatot is tartanak. Az sz9-es kúttól körülbelül 200 méterre ÉK irányba és 10–15 m-rel magasabban egy lovarda fekszik. Feltételezzük, hogy az sz9-es kút vizének kiugró szennyezettségét részben a lovarda okozza. A nitrátkoncentráció alapján elkészített kontúrtérképen nem mutatható ki a talajvíz áramlásának tulajdonítható elszennyeződése a kutaknak, a magasabb nitrátkoncentrációk lokálisan jelentkeznek (2. ábra).

Illyefalván a 18 kút közül 8, a vizsgált kutaknak 44%-a felel meg az ivóvíz minőségi követelményeinek. A KOI egy kút (i17) esetében, a foszfáttartalom egy kút (i17) esetében, a nitráttartalom pedig 8 kút esetében haladta meg a romániai jogszabály által előírt határértékeket. Az i2, i3 és i13 kutak nitráttartalma kétszeresen, az i17 és i18 kút esetében pedig háromszorosan meghaladta a maximálisan megengedett értéket.

⁶ GOLDEN, Msilimba – ELIJAH, M. M. Wanda 2013.

⁷ MÁDLNÉ SZÖNYI Judit – CZAUNER, Brigitta 2013.

⁸ DENZER, Klaus 2007; MOYO, A. G. Ngoni 2013; MRAZOVAC, Sanja et alii 2013; SALMAN, Abeer et alii 2014.

gedett koncentrációt. Az i17-es kútvíz KOI értéke, kálium- és a foszfáttartalma a nitráttartalomhoz hasonlóan kiugróan magas, ami a kútvíz nagyfokú szennyezettségét jelzi.

Illyefalva nyugati részén levő kutak szennyezettebbek a többinél. Ezek a kutak közvetlenül ki vannak téve a települést határoló domboldalon folyó mezőgazdasági munkálatok hatásának. A szántóföldeket trágyázzák, ill. műtrágyázzák, aminek következtében mind az Illye-patak vize, mind az i1, i2, i3, i16, i17 és i18-as kutak vizében magas koncentrációban vannak jelen egyes szennyezőanyagok. A település keleti oldalán sokkal alacsonyabb mértékű a kutak (i5, i7, i8, i9 és i10-es kutak) szennyezettsége. Az i3, i13 és i16-os kutak szennyezettségét részben a közeli istállók okozhatják.

A mezőgazdasági tevékenységek szennyező hatása jól kimutatható a talajvízbe bejutó és azzal együtt áramló nitrátion kutakban mért koncentrációértékei alapján megszerkesztett kontúrtérkép segítségével (3. ábra). Az ábrán a sötétebb rész jelzi a magasabb nitrát-koncentrációt, a hajlított vonalak pedig az adatok alapján extrapolációval megszerkesztett izokoncentrációs görbéket jelölik. Egyértelmű a nitrátion koncentrációjának csökkenése a talajvízben Ny–K irányban.

Aldobolyban a 13 megvizsgált kútvíz közül 6 felel meg az ivóvíz minőségi követelményeinek, ami 46%-ot jelent. A d11-es kút az Aldobolyban vizsgált kutak közül a legmagasabb nitrát-koncentrációt mutatta (180,0 mg/l), hasonlóan magas volt a d10 és a d13 kutak vizének nitráttartalma is. A d11 és d13 kutak a település északi részén található. A nitrát-koncentráció alapján elkészített kontúrtérkép (4. ábra) alátámasztja azt a feltevést, hogy a település ÉK-i határában levő szántóföldek nitráttal szennyezik a talajvizet, ami a településen É–D irányban áramlik. A nitrát-koncentráció a kutakban É–D irányban csökken.

A d11 pontban kaptuk a legmagasabb KOI értéket is (4,60 mg/l), ami megközelíti az 5 mg/l maximálisan megengedett koncentrációt. A foszfát-koncentráció és a KOI egyetlen kútvízben sem haladta a maximálisan megengedett értéket.

4.3. Az elemanalízis eredményei

Az elemanalízis során 35 elem koncentrációját határoztuk meg ICP-OES módszerrel. Ezek közül 19 elem jelenlétét mutattuk ki: Al, B, Ba, Ca, Cu, Fe, K, Li, Mg, Mn, Na, Ni, P, S, Si, Sr, Ti, V és Zn (5. táblázat). Az összes vízmintában kimutatási határ alatt volt a következő elemek koncentrációja: Ag, As, Au, Be, Cd, Ce, Co, Cr, Hg, La, Mo, Nb, Pb, Sb,

Sn és Zr. Az ivóvízre érvényes 458/2002-es törvény értelmében, egyes kútvezekben a Fe- és Mn-koncentráció meghaladta a maximálisan megengedett értéket (0,2 mg/l Fe, ill. 0,05 mg/l Mn). Ezek a kutak a következők voltak: d8, d10, i7, i8, i13, i16, sz4, sz8, sz9. A kútvezek nem szennyezettek arzénnel, kadmiummal és ólommal. Az Olt vizében minden mintavételi helyen magas volt a vas- és mangánkoncentráció, ami magyarázatot ad a tisztább i7, i8 és d8 kutak magas vas-, ill. mangántartalmára.

4.4. A talajvíz hidrológiai jellemzése

A hidrogeológiai jellemzés szempontjából fontos kationok és anionok koncentrációértékei az 6. táblázatban láthatók. Az anionok százalékos megoszlását tekintve a három település talajvizéről elmondható, hogy hidrogén-karbonát-klorid-szulfát típusú anionfácies jellemző rájuk (a hidrogén-karbonát részaránya nagyobb 50%-nál). A Na⁺ és K⁺ együttesen 10–30%-át teszik ki az összkation-tartalomnak, a Ca²⁺ és Mg²⁺ pedig a 70–90%-át, ezért a települések talajvize a kalcium-nátrium kationfáciesnek felel meg. A kation-anion százalékos megoszlását Piper-diagramon ábrázoltuk (5. ábra). A települések talajvize tehát egy intermedier rendszer részét képezik.

Két kútveznél eltérést tapasztaltunk a kation- és anionfáciesnél. Az egyik a sepsiszentkirályi sz1 kút, ami lokális jelleget mutatott a kalciumos és hidrogén-karbonátos fáciesek alapján. Feltételezhetően a lokális jellege miatt bizonyult az sz1 a legtisztább vizű kútnak a településen. A másik kút, amelyenél eltérést tapasztaltunk az illyefalvi i17-es kút volt, aminek vize nagymennyiségű káliumot tartalmazott. Ez az anomália a közeli domboldal mezőgazdasági területként való felhasználásával magyarázható, ahonnan műtrágya mosódhat be a talajvízbe.

4.5. A statisztikai tesztek alkalmazása

A 40 kútvez alapján, 10 nyomelemre elvégzett klaszteranalízis (6. ábra) a legszorosabb korrelációt mutatta a vizek Li- és B-tartalmára (R = 0,67), ill. a Fe- és Mn-tartalomra (R = 0,57). Ugyanakkor korreláció áll fenn a Sr- és Si-tartalom között is. A vas és mangán közötti hasonlóság magyarázata ásványtani lehet, ugyanis a mangán gyakran szennyez ferromagnéziumos ásványokat (olivin, piroxén, amfibol, biotit) melyek jelen vannak a Sepsiszentgyörgytől 35 km-rel északabbra levő andezitekben, és megjelenik agyagos kőzetekben is. A Li és B nagyobb mennyiségben fordulnak elő a vulkáni eredetű kőzeteken áthaladó vizekben, a stroncium pedig általában a szilikátásványokban fordul elő.⁹ Négy klasztert azono-

⁹ DINELLI, Enrico et alii 2010; DINELLI, Enrico et alii 2012.

sítottunk: Ba, Fe, Mn csoportja, Si és Sr, Zn és V, valamint B, Li, Ni csoportja. Az Al és Cu esetében nem mutatható ki kapcsolat a többi elemmel.

Főkomponens-analízis segítségével kísérletet tettünk a települések területi szétválasztására a talajvíz néhány nyomelemének mennyiségi eloszlása alapján. Ennek érdekében csak azokat a nyomelemeket vettük alapul, amelyeknél nem tapasztaltunk szennyezést jelző magas koncentrációértékeket (pl. a Fe, Mn), illetve amelyeknek az eloszlása a 40 kútvízben megközelítően normális volt. Dobozdiagramok segítségével azonosítottuk a kiugró értékeket. Mindössze két nyomelem mutatott normális eloszlást: a Si és V. A Li és B esetében egy kiugró értéket, a Ba és Sr esetében pedig két kiugró értéket kaptunk, a többi nyomelemnél pedig háromnál több kiugró érték volt. Figyelembe véve a klaszteranalízisnél azonosított csoportokat, az elemeket úgy választottuk ki, hogy minimális mintavételi pont kihagyásával minden csoport képviselve legyen 1–1 elemmel. A főkomponens-analízist tehát a B, Ba, Si és V alapján végeztük el, kihagyva a d13, i16 és i17 kutakat (7. ábra). A vizsgálatot standardizált értékekkel végeztük, ami két főkomponens eredményezett 1-nél nagyobb sajátértékkel, s amelyek együttesen a teljes variancia 70%-át magyarázzák. Az első főkomponens a legnagyobb mértékben a V határozta meg (együtthatója 0,825), legkevésbé pedig a Ba (együtthatója 0,251). A második főkomponens a legnagyobb mértékben a Si (együtthatója 0,773), legkisebb mértékben pedig a V (együtthatója 0,040) határozta meg. Az első két főkomponens által meghatározott síkban az egymástól távol levő Sepsiszentkirály és Aldoboly kútviizei szétválnak egymástól. Az illyefalvi kútviizek mindkét település kútviizeivel részlegesen átfednek, de nagyobb hasonlóságot mutatnak a sepsiszentkirályi, mint az aldobolyi kútviizekkel.

5. Összefoglalás és következtetések

Illyefalva község három településének talajvizét 40 kútból származó minta alapján mértük fel. Három fontosabb szennyező alapján (NO_3^- , PO_4^{3-} és

össz-szervesanyag-tartalom) elmondhatjuk, hogy a kutaknak 54–67%-a nem felel meg a romániai jogszabály által előírt ivóvízminőségnek. Ugyanakkor kilenc kútban a vas- és mangántartalom is meghaladta az ivóvízre maximálisan megengedett értékeket. A három településre külön-külön elkészített kontúrtérképek a nitrát-koncentrációk alapján Illyefalva és Aldoboly esetében világosan mutatják, hogy a szennyezésért a nyugati domboldalon folyó intenzív mezőgazdasági munkálatok felelősek. Sepsiszentkirályban a szennyezés inkább lokális jellegű. Lokális szennyezőforrásokként főleg a kutak közelében levő istállók, illemhelyek, kertek tekinthetők.

A fő anionok és kationok százalékos megoszlását tekintve a három település talajvizéről elmondható, hogy hidrogén-karbonát-klorid-szulfát típusú anionfácies és kalcium-nátrium típusú kationfácies jellemző rájuk, amelyek azt jelzik, hogy a község talajvize egy intermedier rendszernek a részét képezi.

A nyomelemekre kapott adatok statisztikai feldolgozása során négy klasztert azonosítottunk: Ba, Fe, Mn csoportja, Si és Sr, Zn és V, valamint B, Li, Ni csoportja, az Al és Cu esetében pedig nem mutatható ki kapcsolat a többi elemmel. A főkomponens-analízist előre átgondoltan négy elemmel végeztük el (B, Ba, Si és V), amelyekkel két főkomponenshez jutottunk. Ezek segítségével sikerült területileg szétválasztani a sepsiszentkirályi és az aldobolyi kutakat, míg az illyefalvi kutak részleges hasonlóságot mutatnak mindkét településsel. A négy elem koncentrációjának ismerete elégséges ahhoz, hogy főkomponens-analízissel azonosítani lehessen a sepsiszentkirályi és az aldobolyi kutakat.

Köszönetnyilvánítás

A kútviizek elemösszetételének meghatározását, az adatbázis elkészítését, az adatok kiértékelését és a tudományos publikáció előkészítését a Magyar Tudományos Akadémia *Domus Hungarica Scientiarum et Artium* ösztöndíja tette lehetővé (DOMUS S2014-33 számú pályázat). Támogatásukat ezúttal is köszönjük.

Zsigmond Andreea-Rebeka, Kökösi Judit – *Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Természettudományi és Művészeti Kar, Tordai út 2–14., 400193 Kolozsvár; zsigmond.andrea@kv.sapientia.ro*

May Zoltán

– *Magyar Tudományos Akadémia, Természettudományi Kutatóközpont, Magyar tudósok körútja 2., 1117 Budapest; may.zoltan@ttk.mta.hu*

Irodalom

- DENZER, Klaus
2007 Analytical Chemistry. Theoretical and Metrological Fundamentals, *Springer*, Berlin.
- DINELLI, Enrico – LIMA, Annamaria – ALBANESE, Stefano – BIRKE, Manfred – CICCHELLA, Domenico – GIACCIO, Lucia – VALERA, Paolo – De VIVO, Benedetto
2012 Comparative study between bottled mineral and tap water in Italy, *Journal of Geochemical Exploration*, 112, 368–389.
- DINELLI, Enrico – LIMA, Annamaria – De VIVO, Benedetto – ALBANESE, Stefano – CICCHELLA, Domenico – VALERA, Paolo
2010 Hydrogeochemical analysis on Italian bottled mineral waters: Effects of geology, *Journal of Geochemical Exploration*, 107, 317–335.
- MÁDLNÉ SZÓNYI Judit – CZAUNER, Brigitta
2013 *Hidrogeológia*, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- GACHTER, René – STEINGRUBER, M. Sandra – REINHARDT, Miriam – WEHRLI, Bernhard
2004 Nutrient transfer from soil to surface waters: Differences between nitrate and phosphate, *Aquatic Sciences*, 66, 117–122.
- GOLDEN, Msilimba – ELIJAH, M. M. Wanda
2013 Microbial and geochemical quality of shallow well water in high-density areas in Mzuzu City in Malawi, *Physics and Chemistry of the Earth, Part A/B/C*, 66, 173–180.
- MOYO, A. G. Ngoni
2013 An analysis of the chemical and microbiological quality of ground water from boreholes and shallow wells in Zimbabwe, *Physics and Chemistry of the Earth, Part A/B/C*, 66, 27–32.
- MRAZOVAC, Sanja – VOJINOVIĆ-MILORADOV, Mirjana – MATIĆ, Ivan – MARIĆ, Nenad
2013 Multivariate statistical analyzing of chemical parameters of groundwater in Vojvodina, *Chemie der Erde – Geochemistry*, 73, 217–225.
- PATRA, K. Ashok – REGO, J. Thomas
1997 Measurement of nitrate leaching potential of a vertisol using bromide as a tracer under rainfed conditions of the indian semi-arid tropics, *Soil Science*, 162, 656–665.
- PAWAR, N. Jagannath – SHAIKH, I. J.
1995 Nitrate pollution of ground waters from shallow basaltic aquifers, Deccan Trap Hydrologic Province, India, *Environmental Geology*, 25, 197–204.
- PRAKASA, Rao E.V.S. – PUTTANNA, Kavi
2000 Nitrates, agriculture and environment, *Current Science*, 79, 9, 1163–1169.
- SALL, Mamadou – VANCLOOSTER Marnik
2009 Assessing the well water pollution problem by nitrates in the small scale farming systems of the Niayes region, Senegal, *Agricultural Water Management*, 96, 1360–1368.
- SALMAN, Abeer – AL-QINNA, Mohammed – AL KUISI, Mustafa
2014 Spatial analysis of soil and shallow groundwater physicochemical parameters in El-Mujib Basin-central Jordan, *Journal of Asian Earth Sciences*, 79, 366–381.
- TÖRÖK János
1998 *Illyefalva község* (Rövid földrajzi és történelmi vázlat).

Calitatea chimică a apelor de fântână din comuna Ilieni (județul Covasna, România) (Rezumat)

În țara noastră există multe localități în care apa potabilă este asigurată în parte sau în întregime de fântâni. În aceste localități ar trebui menținută calitatea bună a apei freatică având în vedere factorii de poluare ale acesteia. Cei mai importanți factori ar fi: activitățile agricole, creșterea animalelor, depozitarea deșeurilor. Comuna Ilieni din județul Covasna este formată din trei sate: Sâncraiu, Ilieni și Dobolii de Jos. În aceste așezări apa potabilă este asigurată de fântâni cu excepția unor străzi din Ilieni care sunt conectate la rețeaua de apă. Populația se ocupă cu creșterea animalelor și cultivarea terenurilor agricole din vecinătatea așezărilor.

Au fost analizate 40 de fântâni din cele trei localități. Accentul s-a pus pe determinarea concentrației unor poluanți majori, precum azotații, fosfații, metale grele și s-a determinat cerința chimică de oxigen. S-a constatat că 54–67% din fântâni (raportat la fiecare așezare în parte) nu corespund cerințelor legale impuse pentru apa potabilă. Hărțile întocmite pe baza concentrației de NO_3^- arată clar efectul acitivităților agricole asupra poluării apei freatică cu acest component anorganic, care are un puternic caracter mobil în sol. Concentrații mari s-au găsit în fântânile care erau aproape de terenurile agricole. Apa freatică nu este contaminată cu As, Pb și Cd, dar în nouă fântâni s-au determinat concentrații mari de Fe și Mn.

Prelucrarea statistică a datelor a rezultat în identificarea a patru clustere de elemente la nivel de urmă. Acestea au fost: I (Ba, Fe, Mn), II (Si, Sr), III (Zn, V), IV (B, Li, Ni). Elementele Al și Cu nu au prezentat caracteristici comune cu nici o grupă. Prin analiza componentelor principali am reușit o separare între fântânile din Sâncraiu și Dobolii de Jos pe baza a patru elemente de origine geologică: B, Ba, Si și V. Fântânile din Ilieni au prezentat caracteristici comune cu fântânile ambelor localități.

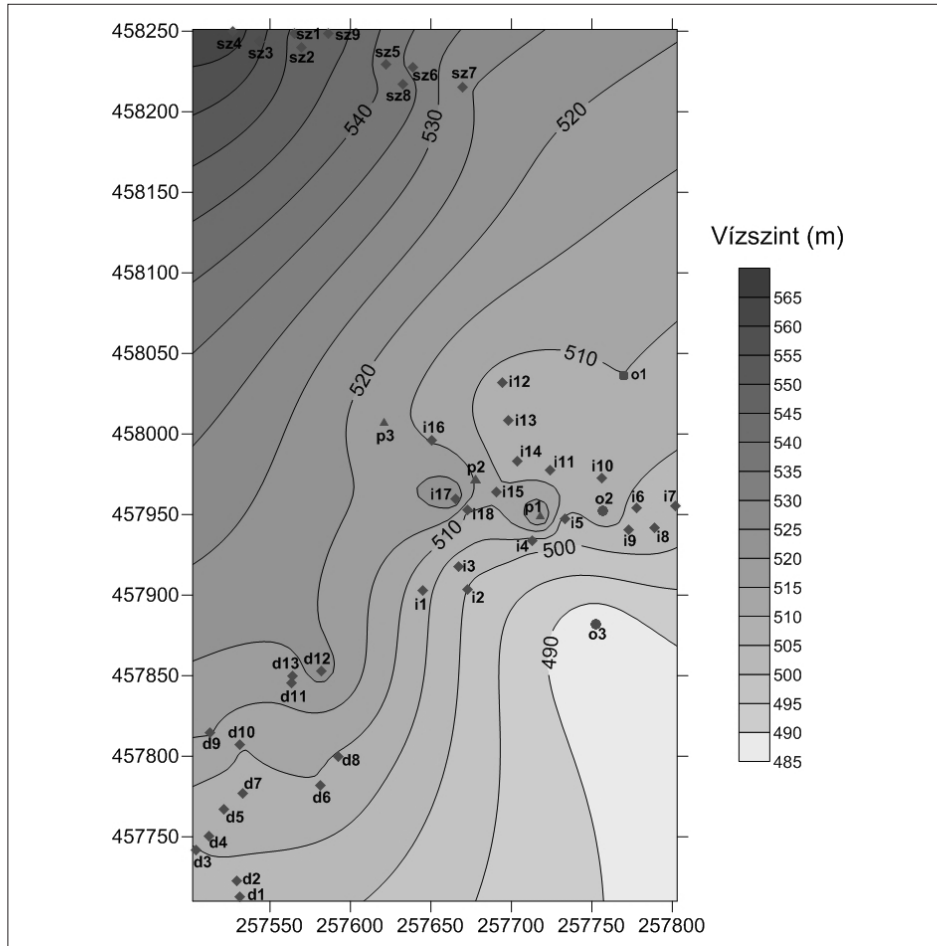
Chemical quality assessment of well-water in Ilieni (Covasna County, Romania) (Abstract)

There are many settlements in our country where the well-water is partially or the only potable water supply. The main factors which contribute to the pollution of groundwater are the agricultural activities, raising livestock and refuse disposal. The studied communal area consists of three villages: Sâncraiu, Ilieni and Dobolii de Jos. The well-water is the main potable water source.

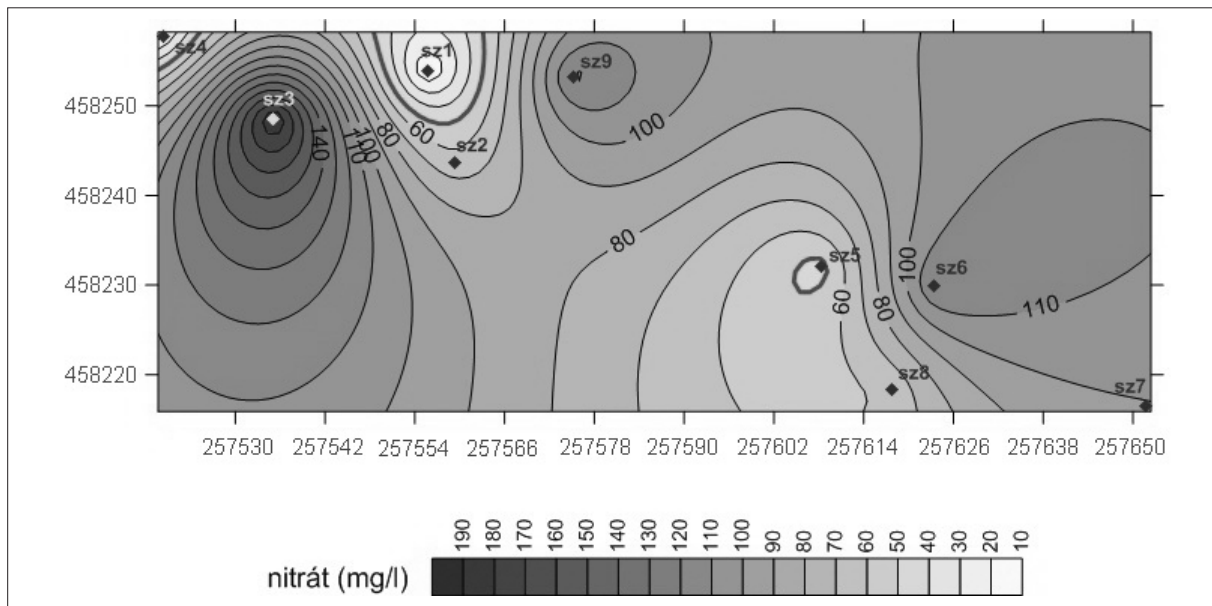
There were analyzed 40 wells. The concentration of the major pollutants (nitrate, phosphate, heavy metals and the total organic compounds as COD) were determined, as well as 35 major and minor elements by ICP-OES technique. The 54–67% of the wells did not match the quality of potable water as claimed by the Romanian legislation. The contour maps designed by the nitrate concentrations for each village showed clearly the polluting influence of the agricultural sites. The nitrate is a mobile component in the soil being easily leached by water. High concentrations of nitrate exhibited the wells closest to the agricultural fields. The groundwater was not polluted with As, Cd and Pb, but nine wells exhibited high concentrations of Fe and Mn.

The statistical data processing helped to establish four clusters of the minor elements, which were: I (Ba, Fe, Mn), II (Si, Sr), III (Zn, V), IV (B, Li, Ni). The Al and Cu did not match with either of the elements. The PCA analyses was carried out in order to separate the wells according to the three villages. The wells from Sâncraiu and Dobolii de Jos were successfully separated based on four elements with geologic origin (B, Ba, Si and V), but the wells from Ilieni partially interfered with both.

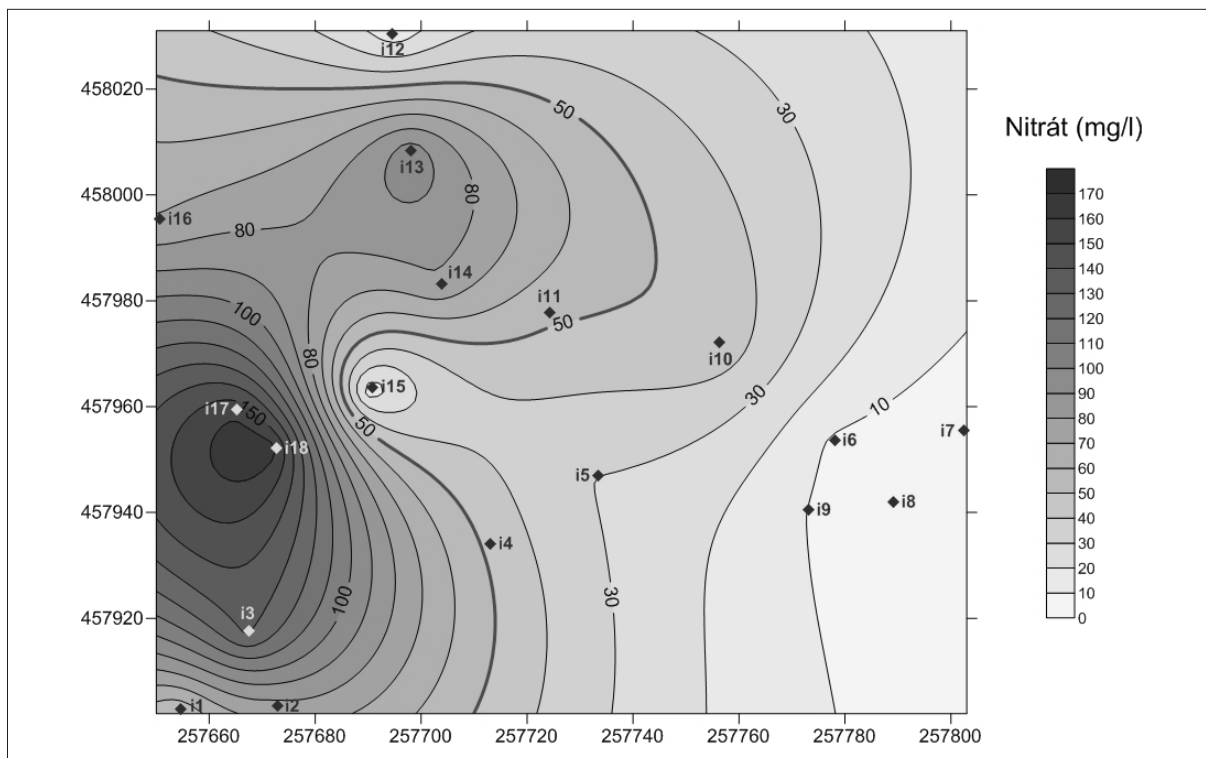
Mellékletek

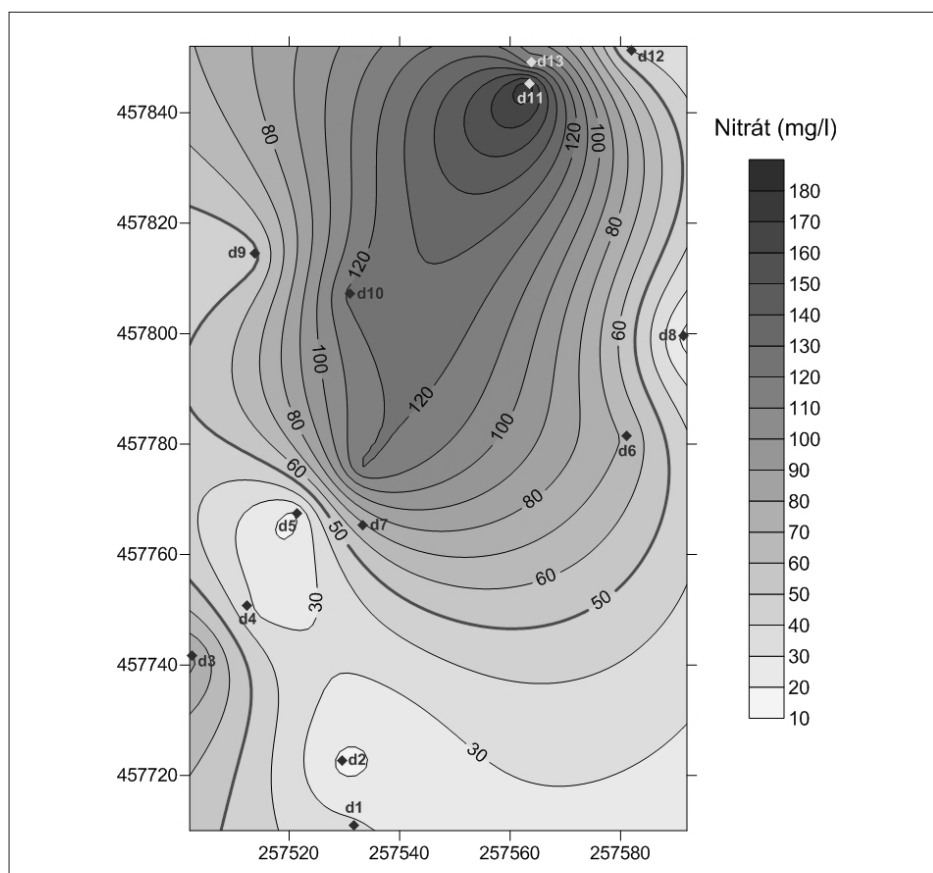
1. ábra A települések talajvizének áramlási térképe

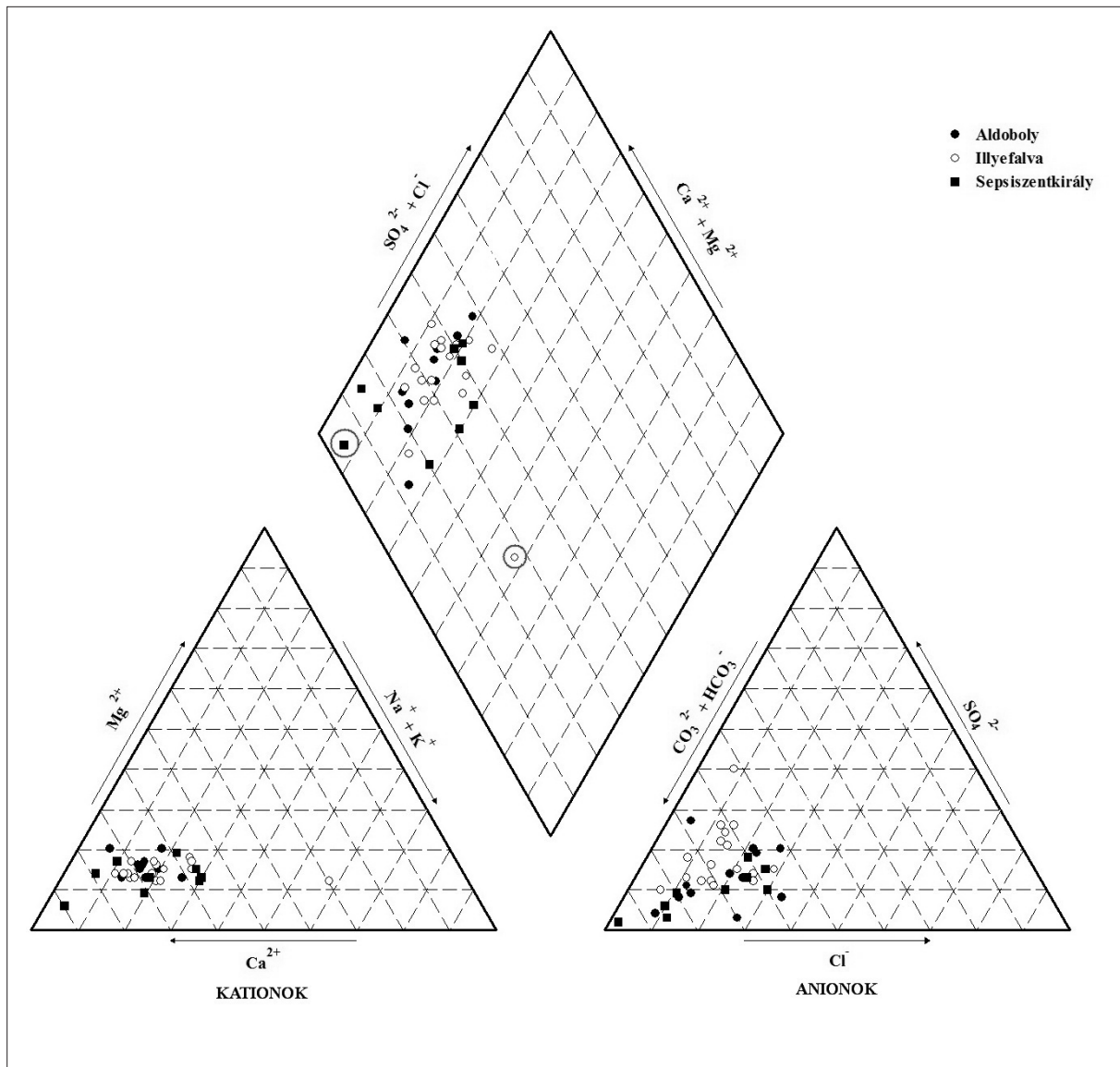
2. ábra Sepsiszentkirály kútvizének nitrát-koncentrációja alapján készült kontúrtérkép

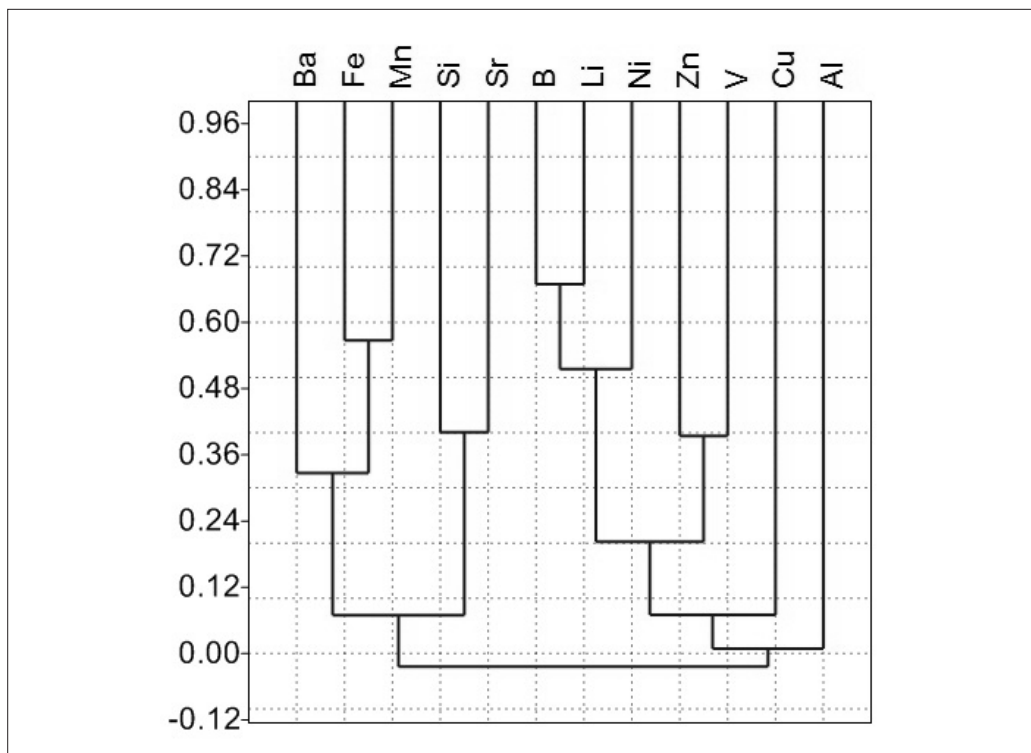
3. ábra Illyefalva kútvezeinek nitrát-koncentrációja alapján készült kontúrterkép

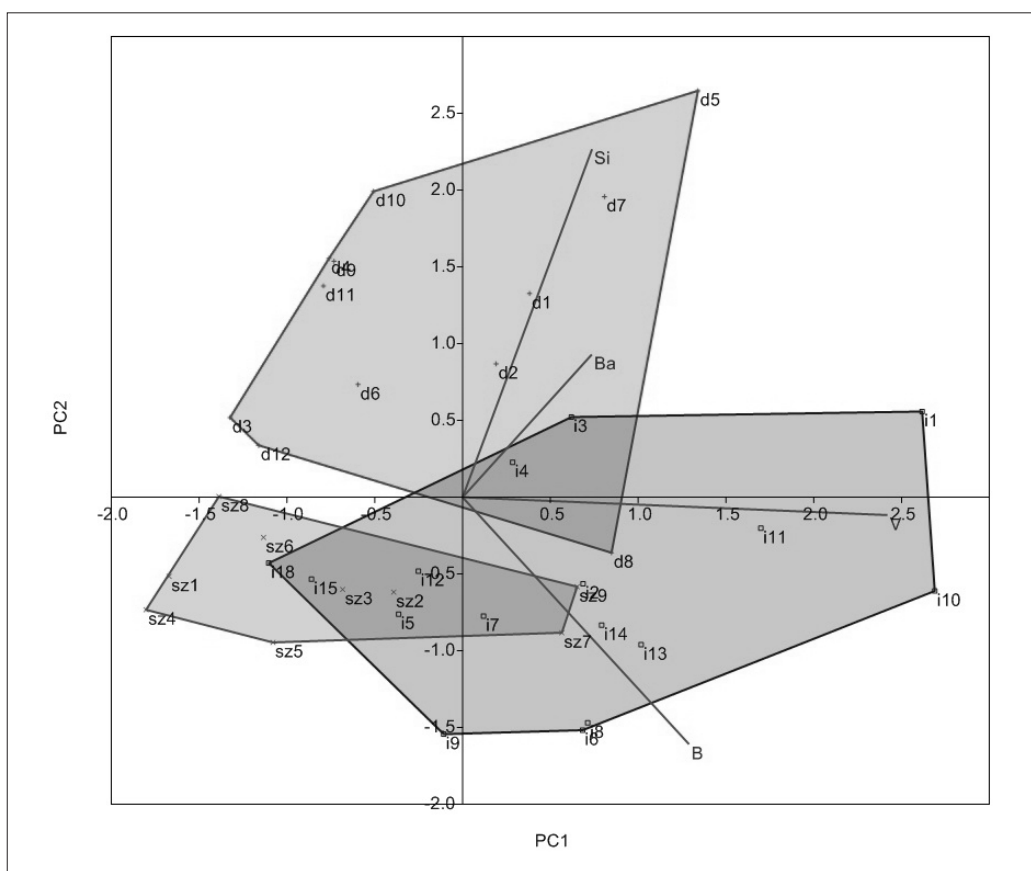
4. ábra Aldoboly kútvezeinek nitrát-koncentrációja alapján készült kontúrterkép

5. ábra A község talajvizének Piper-diagramja

6. ábra Klaszteranalízis a nyomelemekre korreláció alapján

7. ábra Főkomponens analízis négy elem alapján (B, Ba, Si, V)

1. táblázat A vízminták helyszínen meghatározott paramétereit

Víz minta	Földrajzi koordináta		Vízszint (m)	pH	λ (μS/cm)
	Északi	Keleti			
d1	25,7531	45,771	502	7,09	534
d2	25,753	45,7722	503	7,16	431
d3	25,7502	45,7741	504	6,63	505
d4	25,7515	45,775	507	7,06	561
d5	25,7521	45,7767	507	7,05	562
d6	25,7581	45,7781	510	7,10	476
d7	25,7533	45,7776	509	7,02	560
d8	25,7592	45,7799	509	7,03	650
d9	25,7513	45,7814	515	6,94	651
d10	25,7531	45,7807	510	7,20	476
d11	25,7563	45,7845	517	6,75	667
d12	25,7581	45,7852	522	7,04	462
d13	25,7563	45,7849	517	6,97	504
i1	25,7654	45,7902	504	6,87	812
i2	25,7672	45,7903	500	7,13	474
i3	25,7667	45,7917	502	6,96	420
i4	25,7713	45,7933	502	7,06	472
i5	25,7733	45,7946	502	7,02	463
i6	25,7778	45,7953	503	7,07	486
i7	25,7803	45,7955	502	7,28	312
i8	25,7789	45,7941	504	7,41	756
i9	25,7773	45,794	504	7,06	551
i10	25,7756	45,7972	508	7,06	508
i11	25,7724	45,7977	507	6,77	649
i12	25,7695	45,8031	508	7,04	482
i13	25,7698	45,8008	506	7,16	462
i14	25,7703	45,7983	506	6,94	414
i15	25,769	45,7963	510	6,94	725
i16	25,765	45,7995	515	6,67	590
i17	25,7665	45,7959	525	7,04	569
i18	25,7672	45,7952	504	6,78	586
sz1	25,7565	45,8248	549	7,16	484
sz2	25,7569	45,8239	548	6,96	473
sz3	25,7543	45,8243	556	6,76	544
sz4	25,7526	45,8251	564	7,15	430
sz5	25,7622	45,8229	538	6,76	775
sz6	25,7638	45,8227	533	6,89	623
sz7	25,767	45,8215	526	7,60	550
sz8	25,7632	45,8217	539	6,87	438
sz9	25,7586	45,8248	549	6,85	518
o1	25,7769	45,8036	486	8,05	462
o2	25,7757	45,7952	510	7,98	403
o3	25,7752	45,7881	509	7,87	422
p1	25,7718	45,7948	527	7,63	575
p2	25,7718	45,7948	522	7,60	603
p3	25,7621	45,8006	516	7,78	607

d – Aldoboly, i – Illyefalva, sz – Szentkirály, o – Olt, p – Illye-patak

2. táblázat Egyes kémiai szennyezők koncentrációi a sepsiszentkirályi kutakban

Minta	KOI (mg/l O ₂)	PO ₄ ³⁻ (mg/l)	NO ₃ ⁻ (mg/l)
sz1	0,95	< 0,002	9,95
sz2	3,51	1,00	63,13
sz3	2,37	1,08	191,3
sz4	2,61	< 0,002	12,35
sz5	2,61	< 0,002	45,99
sz6	2,75	0,99	120,7
sz7	1,95	2,12	99,12
sz8	1,28	< 0,002	62,23
sz9	4,08	1,37	122,4

3. táblázat Egyes kémiai szennyezők koncentrációi az illyefalvi kutakban

Minta	KOI (mg/l O ₂)	PO ₄ ³⁻ (mg/l)	NO ₃ ⁻ (mg/l)
i1	1,99	< 0,002	49,20
i2	3,37	0,202	75,04
i3	1,80	0,199	131,0
i4	1,90	< 0,002	48,2
i5	1,80	< 0,002	29,7
i6	2,71	< 0,002	8,21
i7	2,28	< 0,002	3,75
i8	1,80	< 0,002	4,76
i9	1,42	< 0,002	9,80
i10	2,52	< 0,002	47,6
i11	1,52	0,135	51,6
i12	1,71	< 0,002	11,9
i13	1,61	0,188	96,5
i14	2,09	< 0,002	78,2
i15	2,09	< 0,002	14,2
i16	3,32	< 0,002	71,0
i17	6,17	5,204	158,0
i18	2,18	< 0,002	164,0
O1	4,08	0,133	13,08
O2	4,56	0,063	11,38
O3	4,08	0,063	10,85
p1	6,93	< 0,002	9,44
p2	7,21	< 0,002	9,08
p3	8,54	0,268	8,61

Kútvizek kémiai minősítése Illyefalva (Ilieni, Kovászna megye, Románia) község településein

4. táblázat Egyes kémiai szennyezők koncentrációi az aldobolyi kutakban

Minta	KOI (mg/l O ₂)	PO ₄ ³⁻ (mg/l)	NO ₃ ⁻ (mg/l)
d1	2,71	< 0,002	33,15
d2	1,47	< 0,002	16,90
d3	2,09	< 0,002	84,03
d4	1,85	< 0,002	26,66
d5	1,90	0,116	16,90
d6	2,23	0,097	68,68
d7	1,90	0,102	120,8
d8	3,18	0,293	15,05
d9	2,14	0,144	43,82
d10	2,04	< 0,002	123,0
d11	2,52	< 0,002	180,0
d12	1,90	< 0,002	38,77
d13	4,60	0,011	117,0

5. táblázat Fontosabb nyomelemek koncentrációja (mg/l)

SSz.	Al	B	Ba	Cu	Fe	Li	Mn	Si	Sr	V	Zn
kh	0.003	0.003	0.0006	0.001	0.0005	0.0001	0.001	0.03	0.0001	0.0012	0.0002
d1	< kh	0.010	0.104	0.029	< kh	0.011	< kh	17.251	0.511	0.0025	0.001
d2	0.059	< kh	0.118	< kh	0.081	0.007	0.006	14.296	0.822	0.0025	0.008
d3	< kh	< kh	0.044	0.006	< kh	0.006	< kh	13.988	0.342	< kh	0.066
d4	< kh	0.009	0.120	0.009	< kh	0.010	< kh	17.680	0.678	< kh	0.045
d5	0.023	0.006	0.170	< kh	0.044	0.019	< kh	22.304	0.604	0.0033	< kh
d6	< kh	0.067	0.135	0.012	0.040	0.035	< kh	14.980	1.495	< kh	< kh
d7	< kh	0.018	0.181	0.009	< kh	0.019	< kh	18.841	0.819	0.0025	0.066
d8	< kh	0.019	0.176	< kh	0.320	0.026	0.557	12.626	0.701	0.0017	< kh
d9	< kh	< kh	0.163	0.019	0.007	0.019	< kh	16.294	0.747	< kh	0.009
d10	< kh	0.004	0.184	< kh	0.237	0.016	0.002	18.227	0.902	< kh	< kh
d11	< kh	0.011	0.124	0.001	0.007	0.024	< kh	16.755	1.405	< kh	0.199
d12	0.029	0.015	0.097	< kh	0.093	0.020	0.034	12.298	0.710	< kh	< kh
d13	< kh	< kh	0.288	< kh	0.057	0.025	< kh	19.621	0.996	< kh	< kh
i1	< kh	0.095	0.219	0.003	0.020	0.012	0.014	13.639	0.778	0.0058	0.489
i2	0.014	0.139	0.121	< kh	0.004	0.022	0.006	11.265	0.794	0.0025	0.018
i3	< kh	0.065	0.160	< kh	< kh	0.018	< kh	13.553	0.753	0.0025	0.020
i4	< kh	0.092	0.155	0.003	< kh	0.015	0.022	12.929	0.405	0.0017	< kh
i5	< kh	0.069	0.077	0.002	< kh	0.010	< kh	9.086	0.458	0.0017	0.010
i6	< kh	0.263	0.058	< kh	0.018	0.033	< kh	11.705	0.654	0.0017	0.015
i7	< kh	0.243	0.130	< kh	0.007	0.025	0.167	12.907	0.677	< kh	< kh
i8	< kh	0.257	0.085	0.050	0.003	0.026	0.088	11.084	0.592	0.0017	0.028
i9	0.027	0.248	0.125	0.003	0.077	0.033	0.034	9.309	0.685	< kh	< kh
i10	< kh	0.199	0.097	0.002	0.009	0.041	0.014	13.867	0.797	0.0058	0.082

SSz.	Al	B	Ba	Cu	Fe	Li	Mn	Si	Sr	V	Zn
i11	< kh	0.160	0.086	0.019	0.199	0.019	0.002	14.761	0.975	0.0041	0.046
i12	< kh	0.063	0.105	< kh	0.036	0.009	0.015	9.642	0.574	0.0017	0.007
i13	0.065	0.139	0.142	0.003	0.261	0.014	0.011	8.860	0.695	0.0033	0.156
i14	0.054	0.127	0.058	0.001	0.108	0.013	0.007	11.143	0.725	0.0033	0.020
i15	< kh	0.066	0.204	0.012	< kh	0.006	0.005	6.907	0.488	< kh	0.010
i16	< kh	0.064	0.330	< kh	0.296	0.010	0.881	7.431	0.798	< kh	< kh
i17	< kh	0.333	0.062	0.002	< kh	0.053	< kh	6.979	0.258	0.0033	0.056
i18	< kh	0.059	0.099	0.015	0.007	0.021	< kh	9.731	0.994	< kh	0.096
sz1	< kh	0.008	0.015	0.005	< kh	0.013	< kh	9.712	0.523	< kh	0.086
sz2	< kh	0.004	0.061	< kh	0.135	0.006	0.003	8.257	0.564	0.0025	0.010
sz3	< kh	0.037	0.008	0.002	0.073	0.019	< kh	10.538	0.498	0.0017	0.002
sz4	< kh	< kh	0.012	< kh	0.193	0.009	0.066	8.447	0.236	< kh	0.002
sz5	< kh	0.068	0.160	< kh	< kh	0.008	0.002	5.932	0.635	< kh	< kh
sz6	< kh	0.034	0.140	< kh	< kh	0.008	0.004	8.818	0.527	< kh	0.027
sz7	0.030	0.084	0.097	< kh	0.046	0.010	< kh	8.640	0.391	0.0033	< kh
sz8	< kh	0.010	0.059	0.026	0.204	0.007	< kh	11.362	0.336	< kh	0.024
sz9	0.060	0.078	0.110	0.001	< kh	0.016	0.102	9.646	0.644	0.0033	< kh
o1	0.082	0.522	0.081	< kh	0.438	0.061	0.084	8.261	0.359	< kh	< kh
o2	0.078	0.539	0.082	< kh	0.432	0.062	0.081	8.454	0.364	< kh	< kh
o3	0.076	0.545	0.082	< kh	0.441	0.062	0.083	8.458	0.365	< kh	< kh
p1	0.004	0.006	0.103	< kh	0.304	0.006	0.071	6.093	0.504	< kh	< kh
p2	< kh	0.010	0.104	< kh	0.401	0.006	0.237	6.589	0.506	< kh	< kh
p3	0.025	0.015	0.110	0.001	0.100	0.007	0.025	6.550	0.503	< kh	< kh

kh – kimutatási határ, d – Aldoboly, i – Illyefalva, sz – Szentkirály, o – Olt, p – Illye-patak

Kútvizek kémiai minősítése Illyefalva (Ilieni, Kovászna megye, Románia) község településein

6. táblázat A fő kationok és anionok koncentrációja (mg/l)

Vízminta	Na ⁺	K ⁺	Mg ²⁺	Ca ²⁺	Cl ⁻	SO ₄ ²⁻	HCO ₃ ⁻
d1	22.8	2.9	13.3	121.7	32.0	38.3	349.5
d2	14.2	2.7	10.3	88.7	10.5	85.5	268.2
d3	58.3	3.7	29.1	174.2	103.7	16.3	471.4
d4	39.4	4.2	25.6	128.1	113.6	35.2	333.2
d5	33.6	6.9	18.5	142.1	62.8	57.5	349.5
d6	64.1	4.9	37.3	256.6	174.5	261.2	447.0
d7	38.8	3.4	23.6	164.2	91.4	70.1	430.8
d8	61.1	17.5	19.6	145.4	37.1	23.5	642.1
d9	48.6	3.2	20.3	154.3	47.0	39.8	520.2
d10	57.2	3.6	23.9	167.9	82.0	94.9	365.7
d11	80.3	4.5	38.6	255.5	165.6	156.0	528.3
d12	39.7	3.6	22.4	150.9	50.9	48.4	495.8
d13	63.6	3.5	24.2	218.9	109.9	136.3	495.8
i1	74.3	5.1	29.6	150.2	114.6	84.4	479.5
i2	52.5	49.4	28.0	156.1	92.6	90.8	495.8
i3	27.2	13.3	25.8	169.0	66.4	54.0	455.2
i4	29.8	28.8	14.9	133.3	62.3	56.6	430.8
i5	31.1	12.9	15.3	143.1	72.4	59.5	479.5
i6	33.1	13.8	18.8	169.5	59.2	136.8	455.2
i7	24.7	6.2	17.4	157.5	46.5	130.2	406.4
i8	23.9	16.3	17.4	153.0	52.2	112.6	422.6
i9	39.9	11.2	20.7	182.4	76.8	135.3	520.2
i10	67.3	72.2	32.0	202.5	50.1	352.0	568.9
i11	62.0	10.9	32.6	212.9	91.1	207.7	593.3
i12	29.7	2.2	17.9	150.8	44.1	64.6	495.8
i13	48.1	4.9	24.4	158.7	58.1	84.0	471.4
i14	55.6	4.1	23.9	181.3	72.6	81.2	625.8
i15	45.3	17.2	15.6	144.9	28.2	50.8	568.9
i16	62.7	27.6	26.9	236.1	163.9	106.8	666.5
i17	73.3	258.8	24.0	101.0	42.4	121.0	609.6
i18	75.2	18.7	33.9	231.1	166.8	122.4	560.8
sz1	14.1	0.6	13.8	130.3	5.2	7.8	455.2
sz2	50.8	9.8	19.3	171.1	84.7	93.1	390.1
sz3	58.2	8.9	16.6	203.9	106.1	82.7	398.3
sz4	6.0	1.4	5.5	135.8	30.4	10.8	373.9
sz5	83.4	62.4	25.0	202.0	152.6	108.2	682.7
sz6	65.1	61.2	24.0	167.6	94.6	62.8	528.3
sz7	33.6	37.1	15.5	97.6	28.1	30.5	357.6
sz8	13.9	0.7	12.5	92.0	16.8	13.8	243.8
sz9	58.4	63.7	44.7	229.7	204.9	91.7	690.9

d – Aldoboly, i – Illyefalva, sz – Szentkirály, o – Olt, p – Illye-patak

Kocs Irén

BIBÓ JÓZSEF (1843–1914) HERBÁRIUMI GYŰJTEMÉNYE A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUMBAN

Bibó József tanító, természetbúvár 1843. február 9-én született Barátoson. Életrajzához maga szolgáltatott adatokat *Az én utam* címmel. *Születtem 1843. február 9-én, péntek napon. Pénteket szerencsétlen napnak tartják a babonás emberek, de ezt a balhítet én egész élettörténetemmel meghazudtolom, mert én ugyan gyáva voltam teljes életemben, de az isteni gondviselés annyira szeretett, hogy ahol nem is reméltem, ott adott szerencsét. Életemben sokszor voltam oly válságoshelyzetben, hogy csak az Isten mentett meg az elveszéstől, szóval nem voltam sem ügyes, sem okos, mégis valamennyire szerencsés. Hiszek a gondviselésben.*¹

Tanulmányait a helybéli felekezeti iskolában kezdte Sepsiszentgyörgyön, Brassóban, majd a nagyenyedi kollégiumban folytatta, ahol tanítói oklevelet szerzett.

Az 1860-as években kibocsátott népoktatási törvény a barátosi iskolában is megújítást, változást eredményezett. Két tanítóról és két alkalmas tanteremről kellett gondoskodni. Az új tanítói állásra Bibó Józsefet kérték fel, aki 1870. október 9-én elfogadta a megítélt meghívást és mint községi tanító húsz éven át tanította az alsóbb osztályokat.

Tanítói tevékenysége mellett az iskolaszék pénztárosa, a népkönyvtár rendezője volt, ugyanakkor a helybéli református egyházközség hosszú éven át szakavatott jegyzőjét tisztelettel személyében. Különleges tehetségére, rátermettségére szülőfaluján kívül is felfigyeltek, mivel a Háromszék vármegyei tanítótestület orbai járáskörének becses tagja volt. Cseh Lajos járásköri jegyző lelkes szavakkal számolt be Bibó 1891. május 20-án, a járásköri gyűlésen tartott előadásáról: *Előadását értékessé tette azért, hogy mindent, amiről beszélt, be is mutatott természetben. Nem is volt soha az orbai tanítóknak olyan népes gyűlése, mint a Bibó úr előadása alkalmával. Kicsiny és nagy egyaránt az előadóhoz akart furakodni, mert olyan dolgokat hallott és olyan rovarokat látott, melyeket hi-*

*ába keresnénk a legbővebb természetrajzi munkában is. Saját észleleteit adta elő oly elragadó egyszerűséggel, milyennel csak valódi szakember szokta kedvenc tárgyát előadni. Ha szűk jelentésem kerete engedné, sok érdekességet szeretnék elmondani erről az előadásról. Szünni nem akaró lelkes éljenzéssel lett jutalmazva kedves előadónk, ki ismételtlen megígérni szíves volt, hogy a jövő gyűlésig ismét kutató, keres és tanulmányozó és azt velünk újból közölni fogja.*²

Bibó Józsefnek számos természetrajzi cikke és verse jelent meg Háromszék vármegye hivatalos lapjaiban (*Nemere, Székely Nemzet, Székely Nép*) és egy pár tudományos folyóiratban, Borivó álnéven.³

Húszévi tanítóskodás után betegségének súlyosbodásával Bibó önként kérte nyugdíjaztatását, így 1890-ben visszavonult az iskolai életből. A nyugalmazott tanító bekövetkezendő haláláig falusi magányát barangolásaival, természeti útjaival enyhítette. Bejárta szűkebb vidéke, Háromszék rónáit, ugyanakkor Nagyenyed környékét és a Kárpátok völgyeit is. 1914. február 4-én szívbj vetett véget életének. Házassága gyermektelen volt, ezért végrendeletében tekintélyes összeget, 1000 koronát ajándékozott a barátosi református egyháznak,⁴ munkássága eredményét (herbáriumi lapok, szakkönyvtára) a Székely Nemzeti Múzeumnak adományozta.

Gyűjteménye 868 nagyalakú herbáriumi lapot foglal magába, melyek a részleg botanikai leltárkönyvében B1–B766 közötti leltári számok alatt szerepelnek.

A fajok rendszertani besorolásánál Linné rendszertanát⁵ vette alapul, ezen kívül a XVIII–XIX. század legjelentősebb magyar botanikusainak, Diószegi Sámuelnek⁶, Wagner Jánosnak⁷, Hazslinszky Frigyes Ákosnak⁸, Simonkai Lajosnak⁹ a munkáit is figyelembe vette. A fajok latin, magyar és népi megnevezése mellett nagyon sok fajnál föltüntetett a Háromszéken vagy Barátoson használt népi neveket is. Ezen kívül feljegyzésre került minden olyan adat, amit a

¹ KELEMEN József 2001, 206–208.

² Uo. 127–128.

³ Uo. 214.

⁴ <http://baratos.ro>

⁵ LINNÉ, Carl 1735.

⁶ Diószegi Sámuel (1760–1813) református lelkész, botanikus.

⁷ Wagner János (1870–1955) tanár, botanikus.

⁸ Hazslinszky Frigyes Ákos (1818–1896) botanikus.

⁹ Simonkai Lajos (1851–1910) botanikus.

korabeli szakirodalom¹⁰ alapján a fajról megtudhatunk: a növény morfológiai leírása, gyakorisága, különböző célokra való felhasználása, a növényhez fűződő hiedelmek, babonák, szokások és a gyűjtés időpontja, helyszíne is. A terjedelemre való tekintettel a növények morfológiai leírását kihagytam a cikkből, de kéziratban megtalálható a Székely Nemzeti Múzeum Természettudományi Részlegén. A gyűjteményt előbb László Kálmán,¹¹ majd Kovács Sándor¹² rendezte és revideálta.

Herbáriumi gyűjteményét 1908-ban sajtó alá rendezte *Háromszék vármegyei növénygyűjtemény* címen és az alábbi bevezetővel a Királyi Magyar Természettudományi Társulat figyelmébe ajánlotta – de sajnos a cikk nem jelenhetett meg. *Más író elnevezné e cikket bevezetésnek vagy előszónak, de akárhogy értelmezzük a dolgot, mindenkép csak kezdet ez, kezdete az én növénytani dolgomnak. Gyermekkorom óta valami titkos vonzalom csábított a vadvirágok közé. Közöttük úgy éreztem magam, mintha az Isten virágos kertjében lettem volna. Társalogtam a teremtett virágokkal és gyűjtöttem őket. Nagyenyeden gyermek ésszel azt a saját költeményemet írtam jellegűl az első szárított növénygyűjteményem (herbarium) homlokára:*

*Én a virágokat most nem azért szedem,
Hogy azokból egykor fényes hasznom legyen:
Hanem, hogy azokban örömem találok,
Nekem ez az öröm nagy kincs e világon.*

Ezt ugyan próza alakjában is leírhattam volna, úgy sincs benne semmi költemény, utolsó szóig igaz. No hát csupa örömet, ezt a nagy kincset kaptam a munkámért. Meg vagyok elégedve, mert isteni adomány. Később, tanító- és gazda-koromban is úton útfélen kínálkozott a kedvező alkalom, hogy a gyűjtést folytassam tovább, hiszen nem is tudós gazda, ki nem ismeri a birtokán termő növényeket, annál szükségesebb a tanítónak, hogy valamennyire botanikus legyen. Üres óráimban most sem találok ártatlanabb és élvezetesebb időöltést a virágok tanulmányozásánál. Ha beteg vagyok, a búvóbájós virágok társaságába menekülök, ott az illatozón, a színpaprázat, a kimeríthetetlen változatos alakzat varázserejével meggyógyít. Nem egészen alaptalan a népek az a babonás hite, hogy a növényeknek csodatevő

erejük van, csakhogy ez a tudomány a régen meghalt tudós emberek titkolódzása miatt feledésbe ment. Circe varázsolt a varázs szírompárral (Circea lutetiana), az embereket állatokká változtatta; Esculap orvosságot csinált az eskulápfüvéből (Cynanchum vincetoxicum – méregölő cinka); Gentius király a genciánákkal, Csaba (Attila fia) a csabáirral gyógyított. Hol van most az a tudomány? Óreg napjaimban elvadultam az emberektől, elfárasztott a sok csalódás, ekkor írtam egyik növénytani kézikönyvem címlapjára:

*Örömem és boldogságom
Semmibe sincs e világon,
Csak egyedül a virágban,
Mint valami Szentírásban.*

Szomjaztam a tudást, hogy képes legyek virágnyelven beszélni a virágokkal. Szomjúságomat következő forrásokból enyhítettem. Első áldást árasztó forrásom volt Diószegi – Fazakas féle Magyar Fűvészkönyv, aztán Gönczy Pál Pestmegye és tájéka viránya, továbbá Hazslinszky Éjszaki Magyarhon viránya, Dr. Pokorny – Dr. Dékány A növényország képes természetrajza, Dr. Borbás Növényország Tankönyve, Dr. Roth Samu – Schuch József A növénytan alapvonalai, Pászlávszky A Növénytan kézikönyve, Simonkai Lajos Erdély edényes Flórájának helyesbített foglalata és a Természettudományi Közlöny több évi folyama. De ezen forrásokból én nem loptam, nem is vakon merítettem, hanem nagyító üveg alá tettem a gyanús cseppeket s ha zavaros volt, újra desztilláltam magamnak, azaz megvizsgáltam minden növényt, melyet itt bemutatok, s természet után úgy írtam le. Amit tudok, nem csak olvasás útján szereztem, hanem szemlélődés útján is. Más is tegyen úgy, mert csak úgy lesz „scientia amabilis” (szeretetre méltó tudomány) a növénytan. Kedvet kaptam a forrásokból merített italtól, már most jer kedves, szerelmes Szentírásom hadd olvassalak. Természetkedvelő urak és hölgyek örömeire, kedves időöltésére, erdön, mezőn és virágos kertekben gyűjtötte és rendszeresen leírta,

*Borivó
„Szeresd a virágot és ne féltsd szívedet,
Mert ki azt szereti, rossz ember nem lehet.”*

Petőfi

¹⁰ DIÓSZEGI Sámuel – FAZAKAS Mihály 1807; WAGNER János 1903; GÖNCZY Pál 1864; HAZSLINSZKY Frigyes Ákos 1864; GÖNCZY Pál 1864; POKORNY Alajos – DÉKÁNY Ráfael 1873; BORBÁS Vince 1876; ROTH Samu – SCHUCH

JÓZSEF 1895; PASZLAVSZKY József 1901; SIMONKAI Lajos 1886.

¹¹ László Kálmán (1900–1996) közgazdász, botanikus, mikológus.

Fajlista

A fajok rendszertani besorolásánál Adrian Oprea *Lista critică a plantelor vasculare din România*¹³ és a *Flora Europaea*-t¹⁴ használtam.

Edényes növények

LYCOPODIACEAE Pal.ex Mirb.

Lycopodium clavatum L. – B745 – Kapcsos korpaftű.

EQUISETACEAE Michx. ex DC.

Equisetum hyemale L. – B753 – Téli zsurló. Termett a zágoni réten mocsáros, forrásos helyen, április 30-án.

Equisetum palustre L. – B752 – Mocsári zsurló. Terem mocsaras helyeken.

Equisetum arvense L. – B751 – Mezei zsurló. Szedtem április 20-án szántóföldön.

Equisetum pratense Ehrh. – B750 – Réti zsurló. Terem a réteken. Ez az a fentőfű, melyet a marha nem szeret. Ha fentőfűves a széna, a szarvasmarha nem igen eszi meg.

HYPOLEPIDACEAE P. Serm.

Pteridium aquilinum Kuhn. = *Pteris aquilina* L. – B749 – Sasharasz, ölyvharaszt.

ASPLENIACEAE Newman

Asplenium trichomanes L. = *Asplenium trichomanoides* – B747/b – Aranyos fodorka, páfrányfenyő.

Asplenium septentrionale (L.) Hoffm. = *Acrostichum septentrionale* L. – B11/c – Északi rostika, haraszt.

Asplenium scolopendrium – B748 – Szarvasnyelvű bordalap.

DRYOPTERIDACEAE Herter

Dryopteris filix-mas (L.) Schott = *Aspidium filix-mas* (L.) Sw. – B746 – Erdei pajzsika.

POLYPODIACEAE Bercht. & J. Presl

Polypodium vulgare L. – B482/b – Édesgyökerű páfrán, édestövű páfrány, kőmész, paprág.

PINACEAE Lindl.

Abies alba Mill. = *Abies pectinata* Lam. – B744 – Jegenyefenyő, fehér fenyő, fésűs fenyő. Azt a fát, melyet most az erdészeti irodalom jegenyefenyőnek nevez, Háromszéken közönségesen csak fenyőfa név alatt ismertük idáig. Ez a fenyőfélék óriása, gyertyaegyes derekával, piramis alakú koronájával, kétszáz évig is viruló életszívósságával bámulatot tárgyát képezi. De mint erdőalkotó fa, a szemerke után következik, kevesebb van belőle, egy tömegben nem foglal el oly nagy területeket, mint a szemerke, rengeteg erdőséget alkotni nincs elég hatalma, mert az ő kedves birodalmát az élelmes bükk elfoglalja előle, őt kiszorítja belőle, a magaslatokon pedig a lucfenyő győzi a harcot vele szemben. Különbözik a fája tömöttebb, nehezebb, csögösebb vagy göcsösebb a szemerkénél, a fejsze éle sokszor belé török a fenyőcsögbe. De azért megbecsülhetetlen, páratlan építészeti fa a maga nemében. De nem ölné őt ki sem a szemerke, sem a bikkfa, csak az erdőpusztító ember ne volna.

Picea excelsa Link = *Abies excelsa* (Lam.) Poir. – B743 – Norvég lucfenyő, veres jegenye, szurkos fenyő. A szurkos elnevezés a fehér jegenyére is ráillik, használják is felcserélve mindkettőre nyakra-főre. S így zavar lesz belőle.

Larix decidua Mill. = *Larix europaea* Hort. – B742 – Vörösfenyő. A vörösfenyő erdőt nemigen alkot egymagában, hanem

más fával vegyülve elég bőven van az Északi-Kárpátokban. Erdélyben is előfordul. Kovásznán az alsó sétátéren a zenészek pavilonja mellé ültetve volt egyetlen egy szál. Eleinte szépen nőtt, de később körül ültették egy méter távolságra erdei fenyővel, azok a feje fölre nőttek, elvették tőle a nap melegét és világosságát, pedig ő nagyon fényigényes. Mégis elérte a magzókórát, 1905-ben sok szép apró tojásalakú toboz volt rajta és ezzel az egész fa kiszáradt örökre. Szedtem 1901. április 13-án.

Pinus sylvestris f. *turfosa* Woerl. – B739, B755 – Erdei fenyő. Az erdei fenyőnek a többi között van egy minket érdeklő eltérése, mely előfordul a Szent Anna-tó vidékén a Begyenkő réjtjén, vagyis a Mohos-tón és egyebütt is szálanként. Magas hegyeken tűzeglápokon terem, innen lápi erdei fenyő a neve. Állítólag a közönséges erdei fenyő magját elsodorta a szél a tűzeglápos helyre, hol a kedvezőtlen talajviszonyok között mégis kikelt, megélt és küzd a létért, de meglátszik rajta a nagy szenvedés ennek dacára nem vesztü magzó erejét, saját magjáról tovább tengeti a faját. 1902. május 7-én Bedő Ferenc, a gyulafalvi fűrésztelepen dolgozó erdei munkás hozott nekem a Mussából olyan erdei fenyőágot, melynek a tűi csak 2–3 cm hosszak.

CUPRESSACEAE Rich. ex Bartl.

Juniperus communis L. – B754 – Gyalogfenyő, borókafeenyő, közönséges boróka. Nálunk borsikabokor. Bogyója keresett cikk a patikában, szobafüstölésre is használják kolera ellen, de kellemes is a szagja. Használják még a borovicska készítésnél, melyet mi háromszékiek fenyővíznek nevezünk (tréfásan: fenevíz). A borsika ostornyel közönséges nálunk, csaknem minden szatócsbolt ajtajában van egy-egy kötés, melyből egy szál csak egy krajcár. Ez az ostornyel elég isten ostora a borsikabokornak, mert ezért minden keringő ember pusztítja a bokrot.

Szedtem április 22-én a Hegyfark oldalán.

Cupressus sempervirens L. – B740 – Európai ciprus, örökzöld ciprus. Fa, nem cserje. Karcsú termetű, szótézőld fenyő, mely 20 m magasra is megnő. A Földközi-tenger környékén terem, a gyásznak a jele. Nálunk díszkertekben látható. A tusnádi sétátéren látható egy 3–4 méter magas példány.

Thuja orientalis L. = *Biota orientalis* Endl. – B741 – Keleti tuja, keleti életfa. Mint neve is mutatja, keletről jött. Japán, Kína, Közép-Ázsiából vándorolt át Európába. Nálunk nem nő nagy fává, csak cserjének marad. Ágai seprűformára fejlődnek. Csupa keleti szépség. Sepsiszentgyörgyön a Pócsa parkban szép példányok vannak. Szedtem 1904. július 24-én.

SALICACEAE Mirb.

Salix fragilis L. – B583 – Törékeny fűz. A törékeny fűz május végén elhullatta a fűzpilit, a közönséges gazdák azt mondják: most kell a kölest vetni, mert hull a fűzpili.

Salix alba L. – B584, B585 – Fehér fűz. Szedtem 1907. június 17-én itthon, az istálló mellett az utcán.

Salix babylonica L. – B591, B592 – Árva fűz, babilóniai, bánatos fűz, búfa. Barátosra az első szomorúfűzfaágat Milázévích majorné hozta volt a férje sírjára Brassóból. A Fodorhelye ponkján állott az aranyos cifrázatú, aranybetűs sírkő. Mint marhaörzö gyermekecskék a bicskánk hegyével ledöfögettük a fényességet, azt gondoltuk, drága arany. E fényes kő mellé ültette az özvegy nagyságos asszony a szomorúfűz ágát. Ötven év alatt nagy fává nőtt, még 10 m magas is volt, de vékony ágai szomorúan a földig hajlottak alá, mintha sírni akart volna vagy az égben lakó mentő könnyei csorognának alá rajta. A kő hirdette, hogy milyen fényes nagy úr volt a major a katonaságnál, a fa hirdette, hogy

¹³ OPREA, Adrian 2005.

¹⁴ <http://rbg-web2.rbge.org.uk/FE/fe.html>

milyen mélyen gyászol az özvegy a szívében. Azóta két rend ember halt ki egészen utolsó szálíg. Most már nincs kő, nincs fa, nincs özvegy s még sírdomb sincs, elsimította az idő. Így múlik el a világ dicsősége! Hanem arról a bánatos fűzről egy szelíd lelkű úri ember, Barabás Antal, a híres festő, Barabás Miklósnak közeli rokona egy ágacskát fájó emlékül a saját lakháza mögé a öldbe szúrt. Megfogant. Ez is terebélyes fává nőtt, kihajlott a nagyútra, hogy lássák a járókelők az ő öröklött szomorúságát. Az ágaiból amíg az öregúr élt, sokan kéregettünk egy-egy dugványkát, most már sok szomorúfűzfa él belőle a barátosi temetőben. Az én kertemben is van 7 szálfa. Virágzott 1904. május 1-én az én kertemben itthon.

Salix triandra L. = **Salix amygdalina** L. – B586 – Mandula-levelű fűz, háromporzós fű. Háromszéken közönséges.

Salix cinerea L. – B589 – Hamvas fűz. Nálunk rakottya bokor. Legtöbb helyt ennek a barkáit szentelik Virágvasárnapján. Háromszéken közönséges bokor. Barátoson egy terület ilyen fűzzel volt régen benőve, miért is Rakottyasnak nevezték a helyet, most híre, helye sincs a bokornak, szép, sík kaszáló van a helyén, de azért most is Rakottyas a hely neve.

Salix caprea L. – B590 – Kecskéfűz, cica-maca, hegyi fűz, leányfűz, pálmáfűz, pimpófa, rekettye, rakottya fűz, barkafa. Leveles ág, 1904. augusztus 14-én, nővirágú barkái 1905. május 9-én a zágoni Hegyfark északi oldalán a vasút mellett.

Salix viminalis L. – B588 – Kosárfonó fűz, kötőfűz. Háromszéken a közönséges emberek tárkonylevelű fűznek hívják. Kosarakat, szekérszékákat kötnek, fonnak belőle. Nálunk a vizek mellett mindenütt van. Kötőfűz nőnemű barkái 1906. április 18-án a Feketeügy mellől a Festékhídjától.

Salix purpurea L. – B587 – Csigolyafűz. Háromszéken nem csak ezt hívják csigolyának, hanem a többi hajlékony vesszőjű kötésre, fonásra alkalmas fűzbokrot is. Csigolyafűz hím vagy porzós virágú barkái 1904. április 23-án, nővirágú barkái 1904. május 18-án, kifejlődött leveles ága 1904. július 21-én.

Populus alba L. – B593 – Fehér nyár. Szép alakjáért szívesen ültetik az előkelőbb emberek. Barátosra ültetett egy szálát a végső ősnemes ember édesanyja, egy vénasszony. Azért mondom végsőnek, mert ővele vége van a nemes Balogh vér életének: kihalt. Öreg volt már, közönségesen vén Horváthnének hítták, száz évig élt, mint Brassai bácsi, bölcs is volt a faluban, mint Brassai bácsi az irodalomban. Brassai bácsi megmondta mindenkinek a hibáját, vén Horváthné pedig meggyógyította. Olyan kelés, szökés, dagadás, vágás, törés, ficamodás, körömfájás, selymfolyás nem volt, hogy ő meg ne gyógyította volna. Száz éves korában lebetegedett és magát nem tudta meggyógyítani. Mikor az ő fia is meghalt, a végső ősnemes nagyváradi és teleki Horváth János, kivágták a szép nagy ezüst nyárfát, koporsója körül dízsátort állítottak az ágaiból, s ott pihent a nagy halott utolsó perceiben. De egy ágacskát emlékül elvitt egy barátosi ember, otthon földbe szúrta, megfogant, s most ez is nagy fa. Ezek a levelek arról valók.

Populus tremula L. – B594 – Rezgő nyár. Háromszék megye erdősegeinek egyetlen ősbennszülött, endemikus nyárfája. Termett Zágomban a Gál Tamás kertjében a porondon.

Populus nigra L. = **Populus pyramidalis** Rozier – B595 – Fekete nyár, fekete jegenye, topolyafa. Régebben Barátoson több jegenyefa volt, mint most van, különösen vén Bedő Ferencnél, akit jámbornak nevezett a falu népe, ezelőtt 50 évvel egész hosszú sor jegenye díszlett a jószága elején, ott most híre, helye sincs. Bedő Ferenc, a jámbor, meghalt 1884. január 29-én, 91 éves korában, ifjú kora óta pálinkát soha sem ivott, csak néha egy-egy pohár bort. Jó gazda volt, sok vagyont gyűjtött, sok aranypenze volt, de gyermekei nem voltak. Más örökösei temették el szegényesen. Az aranyok nyomtalanul úgy elkallódtak mint a szép jegenyefák. Terem (de ültetve) a barátosi vasúti állomás udvarán, 1904. július 24-én.

JUGLANDACEAE A. Rich. ex Kunth

Juglans regia L. – B575 – Pompás diófa, olasz diófa. Nálunk csak ültetve fordul elő. Háromszéken mezőföldön pl. a Feketeügy alluviális szép lapályain, hol Nemere szele sokszor erősen zobog, nincs hazája a diófának. Barátoson többen kísérleteztek vele, erdei kavicsos földet hordtak, dombot csináltak a számára, nagy lapos köveket helyeztek a gyökere alá, hogy az ne érjen a talajvízbe le, amitől elpusztul, épület mellé, déli oldalba ültették, hogy védve legyen szélről, hidegtől, élt, éveken át nőtt, elágazott, de nagy törzsöt nem nevelt, és sohasem termett. Barátoson ha kutat akarunk ásni, a legszárazabb időben is 3–4 m mélységben már a talajvíz felbuggyan, víz fakad. Barátos határának egész területe áradmányi réteg nagy mélységig. Zágón, Papolc, Kovászna gyümölcsöskertjeiben pedig szépen díszlik, nagyra nő és sokat terem. Kovásznán Hamar Lajos nyugalmazott bírósági végrehajtó úr kertjében kétszáz éves öreg diófák pompáznak. Ezeket a 82 éves öregúr elbeszélése szerint az ő nagyapja, Hamar Ignác ültette. Ezt nekem 1905-ben a kovásznai piacon ő maga mondotta. Ősszel azszaggal, nagy kosztal kosztolják le a diót az ágáról, azt mondják, minél jobban megverik a diófát, annál többet terem jövőben. A levelek erős szagúak, ezért némely asszony a ruha közé rakja, hogy a moly a ruhát ne egye meg.

BETULACEAE S. F. Gray

Betula pendula Roth = **Betula alba** L. – B580 – Fehér nyírfa, szőrös nyír. Leveles ága május 27-én.

Alnus glutinosa Gaertn. – B581 – Fekete éger vagy mézgas éger.

Alnus incana (L.) Moench – B582 – Hamvas éger, fehér éger. Háromszéken: egerfa. Virágzott 1902. március 2-án, itthon a kertben.

CORYLACEAE Mirb.

Carpinus betulus L. – B579 – Közönséges gyertyán, fejez gyertyán, csertölggy gyertyán. Virágos ág, leveles és terméss ág, levelei május 29-én.

Corylus avellana L. – B578 – Közönséges mogyoró. Gyerekkoromban tanultam egy bűvésztől az alábbi komédiát. Bal kezébe fog egy mogyorópalcát, jobb kezébe fog egy kést és lassan tagolva ezt mondja:

Fát / vágok / fát.

Fehér / mogyó / rót

Régi / rakoty / tyát

Aki / velem / vers

Én is / azzal / vers.

Fogad / junk egy / kupa / borba

Huszon / kettő / ez!

Minden tagozat kimondására egyet vág a késsel a palcára s így csakugyan olvasatlanul 22 vágás lesz a palcán, mert hiszen 22 tagra van a versike felosztva. Nem ördögös mesterség, de gyerekeknek jó időtöltés. Akinek esze van, azt is látja, hogy nem muszáj éppen mogyorófát keresni a komédiához, jó a rakottya vagy akármi más fa is csak az a fő, hogy a vers minden taktusára vagy ütemére egy-egy vágást kell ejteni a fán.

Leveles ág május 21-én.

FAGACEAE Dum.

Fagus sylvatica L. – B576 – Bükkfa. Háromszéken: bikkfa. Leveles ága 1907. október 6-án. Két község viseli az ő nevét: Bikfalva és Bükszád. A gyermeknek s a felnőtt embernek is, aki makacs, kemény jellem, azt szokták mondani: te bikkfejű!

Quercus robur L. = **Quercus pedunculata** Ehrh. – B577 – Kocsányos tölgy, cserefa. Háromszéken az elő- vagy befüggő erdőben a kocsántalan tölgygel vegyesen terem. A székely köz-nép nem különbözteti meg egymástól mind a kettőt. Cserefa név

alatt ismeri, egyéb különbséget a fájában sem tud felfedezni. De azt tudja, hogy egyik cserefa minden fajkülönbség nélkül tartósabb, erősebb a másiknál, ez talán termőhelytől van? Erdészek sem tudják. A cserefát virágzásakor némely évben nagyon meglepik a cserebogarak, ilyenkor a leveleit és a virágját felemésztik s érzékeny kárt okoznak. Talán éppen a cserefáról kapta a cserebogár nevet. Úgy is mondják, csereburung (mert a szárnyával burungoz). Innen átvitt értelemben és tréfásan a cserefa ágából csinált pácát vagy botot is csereburungnak hívják, akit megvernek vele, azt mondják: csereburungot kapott. Virágzó ág, virágzott május 21-én, itthon a kertben. Terméses ág kupaccsal és egy makkal, kifejlődött nagy levelek, 1903. augusztus 31-én itthon a kertben.

ULMACEAE Mirb.

Ulmus minor Mill. = *Ulmus campestris* L. – B404/b – Mezei szilfa.

MORACEAE Link

Morus alba L. – B571/a – Fehér eperfa. Ázsiából jött hozánk az eperfa, de rég, századokkal ezelőtt már volt az ország különböző részében eperfa ültetve. Erős hideg telekben a vékony ágai elfagynak, de tavasszal későre hajt ki, akkor a hideg nem árt hat neki. Van annyira előrelátó esze vagy előérzete, hogy időnapelőtt nem levedezik ki, előbb megvárja, hogy májusban a fagyos szentek: Pongrác, Szervác, Bonifác napjai teljenek el, csak azután hajt ki egészen.

Morus nigra L. – B571/b – Fekete eperfa. Barátoson az első fekete eperfát nemes és nemzeti Balog Ferenc ültette volt a maga kuriális laktelkére az udvar közepére alszegben 1720 körül. Az az egy szálfa most is él még (1905. december 1.). 1848 után Balog Lajos korában a jobbágyok és zsellérek felszabadulván, nem volt munkás kéz, a gazdaság összemert, az eperfát is lecsontolták a szolgák, az öreg nemesembertől már nem félték. De az eperfa nem hagyta el magát, új ágakat hajtott, elburtukosodott, szenvedett és mégis élt. Balog Ferencnek egyik unokája, Balog Mária Kiss Dénesné asszony éppen most beszél el nekem, hogy ő 83 éves, mert 1822-ben született. Azt mondja, hogy az az eperfa az ő gyermekkorában is akkora volt, mint most, már a törzse a fának, mert az ágai nagyobbak voltak. Az a fa 100 évesnél vénebb volt, mikor ő született. A nagyapja ültette volt. Az édesanyja, hogy nagy volt a gazdaság, sok dolga között sokszor tette őt szopó korában az eperfa árnyékába és letakarta egy tyűkborítóval, hogy a majorság nehogy kivágja a szemét. Tréfából sokszor mondta azt, hogy azért feketedett meg a nyakam, hogy fekete eperfa árnyékában aludtam. Csak barna a kisasszony nyaka, nem fekete. Akkor a púdert nem ismerték nálunk. Most majd minden háznál van eperfa, az iskola útján elterjedt, templom, temető körül is bőven.

CANNABACEAE Endl.

Humulus lupulus L. – B570 – Felfutó komló. A komló-söprike (*Pyralis rostralis* L.) hernyói által felemésztett vad komlólapik. Június elejétől augusztusig pusztít. A komló levelének csak az ereit hagyja meg. Szedtem augusztus 17-én.

SANTALACEAE R. Br.

Thesium linophyllum L. – B146/d – Lenlevelű bögregtek.

ARISTOLOCHIACEAE Juss.

Asarum europaeum L. – B563, B564/a – Kerek kapotnyak,ogyoróalja, kerek kapor, vadgyömbér. Terem az erdőben. Mérges.

Aristolochia clematitis L. – B599/a – Közöséges farkasalma.

POLYGONACEAE Juss.

Polygonum aviculare L. – B559 – Porcsin keserűfű, porcsin cikszár, porcsfű, disznópázsit.

Polygonum minus Huds. – B558 – Keskenylevelű cikszár, apró cikszár. Terem vizes helyeken, borzodákban, árkokban. Barátoson különösen a Nádiban és a Nádélőtt mindenütt bőven.

Polygonum hydropiper L. – B554 – Borsos keserűfű, borsos cikszár.

Polygonum persicaria L. – B553 – Baracklevelű keserűfű vagy hódos cikszár, bolhafű, légyfű, hunyor.

Polygonum amphibium L. – B550, B551 – Vidrakeserűfű, vidra cikszár. Termett a Gémesben, a víz szélében, levelei a vízen úsznak.

Polygonum amphibium L. f. *terrestre* – B552 – Szántóföldi cikszár vagy hunyor. Termett az Andrádokfüve szélén az én törökbúza földemen augusztus 12-én.

Polygonum orientale L. – B557 – Díszes keserűfű.

Polygonum bistorta L. – B549 – Kígyós keserűfű, tekert cikszár, kígyógyökér, sárkányfű, tekertgyökérű fű. Termett a barátosi határon az én kaszáló tagomon.

Fallopia convolvulus (L.) Á. Löve = *Fagopyrum convolvulus* H. Gross = *Polygonum convolvulus* L. – B560 – Tatárpohánka, szulák keserűfű, szulák haricska, folyóka, szulák cikszár. Terem az egész országban.

Fagopyrum tataricum L. = *Polygonum tataricum* L. – B555 – Tatárpohánka, közöséges pohánka, haricska, hajdina. Virágzott 1904. június 20-án.

Fagopyrum esculentum Moench = *Fagopyrum sagittatum* Gilib = *Polygonum fagopyrum* L. – B556 – Közöséges pohánka, pohánka cikszár, haricska. Június 26-án teljes virágzásban.

Rumex acetosella L. – B548 – Madársóska, madár lórom.

Rumex acetosa L. – B547 – Réti sóska. Virágzott május 19-én.

Rumex obtusifolius L. – B546 – Tompalevelű lórom. Terem omladékokon, házak körül. Közöséges az erdőben is. Nálunk édeslapinak is hívják.

Rumex maritimus L. – B545 – Tengerparti lórom, sós lórom, sárga lórom. Július 29-én el volt virágozva. Andrádok-tavában, s a vasútnál a tóban.

CHENOPODIACEAE Vent.

Chenopodium bonus-henricus L. – B539 – Paraj libatop, kenő libatop, paréj mángolt. Kovásznán a gyógyszerár előtt a vízmarton bőven terem, de rendszeren lekaszálják és eltakarítják onnan.

Chenopodium glaucum L. = *Blitum glaucum* – B540 – Fakó libatop, fakó mángolt.

Chenopodium hybridum L. – B533 – Korcslaboda, pokolvar libatop. Barátoson бүдös labodának hívják. Azt mondják, pokolszőkésre való orvosság. (A pokolvar halálos daganat, azt nem gyógyítja meg.) Olyan elvetekedett seb nincs, hogy ez ne használna.

Chenopodium polyspermum L. – B537 – Sokmagvű libatop. Nem бүдös.

Chenopodium vulvaria L. = *Chenopodium olidum* – B538 – Бүдös libatop, kutya laboda, бүдös, mint a kutya.

Chenopodium urbicum L. – B534 – Telekes libatop, faluszéli községi vagy városi libatop. Háromszéken: közöségesen laboda. Az orbaitelki határ homoktalajának édes gyermeke.

Chenopodium murale L. – B535 – Kőfal laboda, gáti libatop. Бүдös.

Chenopodium album L. – B536 – Fehér libatop, lisztes libatop.

Atriplex hortensis L. – B542 – Kerti laboda. Közneve: spenót vagy spenát. Тöbb fajtáját termesztik és spenótot főznek belőle.

Atriplex patula L. – B543 – Terebély maglapél.

Atriplex sp – B541 – Laboda.

PHYTOLACCACEAE R. Br.

Phytolacca esculenta Van Houtte – B544 – Kínai alkör-mös.

CARYOPHYLLACEAE Juss.

Arenaria serpyllifolia L. – B127/b – Kakukk homokhúr. A zágoni Porondon, de Barátoson is terem a homokosabb földeken.

Moehringia trinervia (L.) Clairv. – B126 – Hárominú csitre, háromterű csitri. Terem az egész országban, jelen példány termett az én kaszálótágon, zabföld barázdájában. Az 1908. év igen száraz volt, a csitri az árkok fenekére telepedett a Bibó-kertben, ott virágzott legdúsabban.

Stellaria nemorum L. – B122 – Ligeti csillaghúr. Terem a barátosi erdőben, szedtem 1900. június 5-én.

Stellaria media (L.) Vill. – B123 – Tyúkhúr, lúdhúr, gyenge csillaghúr. Egyvári, haszontalan dudva, virágzik egész nyáron és őszön mindenütt. Közönséges.

Stellaria holostea L. – B3/a, B124/a – Ocsolán csillaghúr. Bozótokban, ligetekben, hegyeken élő, évelő növény. Szedtem a barátosi erdőben 1900. június 5-én.

Stellaria graminea L. – B125/a – Pázsit csillaghúr. Itthon a kertben virágzott, legelső nap május 20.

Holosteum umbellatum L. – B124/b – Ernyős ocsolán. Termett a cőfalvi Aszalósdombon.

Cerastium dubium (Bastard) Guépin = *Cerastium anomalum* W. et K. = *Stellaria viscida* L. – B125/b – Enyves csillaghúr, ragacos csillaghúr. Virágzott május 6-án, itthon a füves kertben.

Cerastium arvense L. – B121 – Mezei madárhúr, parlagi madárhúr. Szántókon, kaszálókon, kertekben közönséges áprilistól júniusig.

Myosoton aquaticum (L.) Mnch. = *Stellaria aquatica* (L.) Scop. – B120 – Vízparti csillaghúr, vízi puhar, vízi lágyoda, lágyhúr. Szereti a vizes árkok partját, nálunk a nádban a sáncmártokon, de egyebütt is közönséges. Júliusban kezd virágozni.

Sagina procumbens L. – B127/a – Heverő szagján, piros budavirág, buda rubra. Terem homokon, árnyékos helyen. Kézi nagyítóüveggel kell vizsgálni! Szedtem 1908. szeptember 11-én itthon.

Scleranthus annuus L. – B129 – Egyvári szeklár, egyvári sziklár. A teletki határ homoktalajának rendes gyomnövénye, édesgyermeke.

Spergula arvensis L. – B128 – Pallagi csibehúr. A teletki határ homoktalajában bőven.

Lychnis coronaria (L.) Desr. – B117 – Rózsás konkoly, kaszai rózsza, bársonyvirág, bársonyos mécsvirág, rózsás mécsvirág. Nálunk kerti díszvirág.

Lychnis viscaria L. = *Viscaria vulgaris* Bernh. – B118, B507/a – Szurkos mécsvirág, szurokszegfű, szúnyogfogó szurkos szegfű, közönséges enyvec. Termett a cőfalvi Aszalósdombon.

Lychnis chalconica L. – B116/b – Égő szerelem, szikra. Kerti díszvirág.

Agrostemma githago L. – B119 – Vetési konkoly. Virágzása kezdődik június utolsó hetében.

Silene otites (L.) Wib. – B113 – Fodorszirmú sziléné. Száraz gyepeken, homokon, hegyeken közönséges.

Silene vulgaris (Moench) Garcke = *Silene inflata* Sm. – B110, B111 – Hólyagos sziléné.

Silene pusilla W. et K. = *Silene quadrifida* (Hazsl.) – B114 – Termett a zágoni Hegyfark déli oldalán, szeptember 7-én szedtem.

Silene armeria L. – B112 – Szegfű sziléné. Bámulatos, hogy az Olt mellékén Málnásfürdőtől fel Tusnádfürdőig feltűnő, bőven terem vadon, a Feketeügy völgyében pedig sem Kézdiszéken, sem Orbaiban híromdani sincs, imitt-amott csak virágos kertekben tenyésztik.

Silene noctiflora L. – B115 – Esti sziléné, estveli sziléné. A barátosi határon bőven terem, kivált Telek és Páké felől.

Cucubalus baccifer L. – B109/c – Bogyótermő kukuba. Terem bozótokban, vizek martján, csigolyásokban és kerítések mellett, melyekre felkapaszkodik.

Gypsophila muralis L. – B104 – Gyepi dercefű, gipszfű. Termett az orbaiteleki homokos határon. Szedtem 1910. október 10-én, pityókaásáskor, akkor is virágzott.

Saponaria officinalis L. – B109/a – Tajtétkő szappanfű.

Saponaria multiflora Regel – B109b – Sokvirágú szappanfű. Díszvirág Mauthner-től.

Petrorhagia prolifera (L.) P.W. Ball et Heywood = *Dianthus prolifer* L. – B108/a – Asszú szegfű.

Dianthus barbatus L. – B116/a – Csillagszegfű, szakállas szegfű, nálunk német szegfű. Vadon nem terem, csak kertekben tenyésztve. Nagyon sok változata van.

Dianthus superbus L. – B105 – Buglyos szegfű, pompás szegfű. Terem vizenyős réteken. A barátosi határon: Kerek nád, Folyamat szélén, fekete agyag talajon. Virágzik június végétől szeptember végéig.

Dianthus carthusianorum L. – B107, B108/d, B412/a – Barátszegfű, hárominú szegfű, német szegfű, karthauzi szegfű (Carthausier János és Frigyes természet tudósok tiszteletére nevezték így). Terem száraz réteken.

Dianthus caryophyllus L. – B106 – Kerti szegfű, kőszegfű. Vadon nálunk nem terem, csak a kertekben ültetve. A kertekben nálunk többnyire teljes virágúakat ápolnak, ez a példány is teljes vagy csukros.

NYMPHAEEACEAE Salisb.

Nymphaea alba L. – B47 – Fehér tündérrózsza, bubojka, vízi fehér nimfa, víztök, lilomrózsza, vízeleány. Terem a Rétyi Nyírben a laborfalvi tóban 1904. június 30-án. Sepsiszentgyörgyön a sokadalom napján két laborfalvi leányka egész kosárral árult ilyen fehér tündérrózsát. Ők kupánvirág név alatt árulták. Miért nevezték kupánvirágnak? Nem tudták az okát. Ki tudná azt meg mondani? Kérdeztem, miért nem szedtek a leveleiből is, azt felelték, máskor szedtek, de azt nem vette meg senki. Maga a virág nagyjában hasonlít egy fehér mákvirághoz, atyafiságban is áll velem közelről. Hát abban a laborfalvi tóban láttam én olyan tavi rózsát, amely sárgát virágzik, abból szedtetek-e – kérdeztem. Nem – felelték, mert a mély vízben terem, oda nem mertünk bemenni. Tehát terem ott sárga tórózsza, *Nuphar luteum* L. is. Ezek Háromszék vízi tündérei!

RANUNCULACEAE Juss.

Helleborus purpurascens W. et K. = *H. viridis* Baumg. – B35, B36 – Zöld hunyor, papkalap, páponya, erdei paplan virág, erdei paplan gyökér. 1903 április 27., 1905. március 28., Zágon.

Nigella arvensis L. – B45/b – Feketecske, köményvirág, köménymák, mezei koriándrom, parasztbors, szőrös kandilla, borzas Kata. Terem mint gyom, vetések közt. Háromszéken nem terem csak tenyésztve.

Nigella damascena L. – B38 – Kerti kandilla, borzas Kata, kék kandilla, puszták szüze. Dél-Európából jött mint díszvirág.

Trollius europaeus L. – B33, B34 – Eurpai torolya, közönséges zergeboglár, bogláros torolya. Háromszéken pünkösztől rózsza a neve. A vizenyős réteken Orbaiban elég terem.

Isopyrum thalictroides L. – B37, B432/a – Virnác galamó, cámolylevelű galambvirág, galamó, virnác, galambfű. Árnyas

erdőkben közönséges. Jelen példány virágzott itthon a kertben április hó 15–20-ig. A papolci erdőről ültettem volt.

Actaea spicata L. – B44, B45/a – Békabogyó takta, fűzves takta, fekete békabogyó.

Caltha palustris L. – B32 – Mocsári gólyahír, mocsárvirág, békavirág, békasaláta, gólyavirág, sárga viola.

Aconitum moldavicum Hacq. – B42/a – Keleti vagy moldvai sisakvirág. A Szent-Anna tavától július 20-án.

Aconitum variegatum L. – B42/b – Kétszínű sisakvirág. 1901. július 23-án Péter Sára hozta a gyulafalvi erdőről, azt mondta hogy ez hómák! (hó-mák) – a kutya megdöglött tőle, a pákái Bogyó Gergelyné malacai megették a gyökereit s mind megdöglött tőle. Azért ásták volt a hómák gyökeret, hogy a szomszéd kutyájának készítsenek étőt belőle, mert a malacok elől mind megette a moslékot. A malacok pusztultak el tőle, ilyen csúful jártak!

Aconitum napellus L. – B43 – Katika sisakvirág. Mivelik mint díszvirágot. Július 8-án itthon a kertben javában virágzott.

Consolida regalis S. F. Gray = *Delphinium consolida* L. – B40 – Mezei sarkvirág, szarkaláb sarkvirág, közönséges szarkaláb.

Consolida ajacis (L.) Schur = *Delphinium ajacis* L. – B41 – Kerti szarkaláb. Nálunk közönségesen: Vitéz a neve.

Anemone nemorosa L. – B10/a, B11/a – Berki vagy ligeti kökörccsin, fejér berekvirág, fejér pipacs, szélvirág, patác. Szedtem a zágoni Hegyfark oldalán április hó 10-én.

Anemone ranunculoides L. – B10/b, B11/b – Boglárkökörccsin. Barátos határában a mezőn nem terem, itthon az én füves kertemben 1903. április hó 10–15-én szépen virágzott úgy a boglár, mint a berki kökörccsin, kétséget nem szenved, hogy a Kovászna-patak kiáradása hozta magával a kovásznai erdőről.

Anemone coronaria L. – B9 – Teljes kökörccsin, szellőrózsa. Virágzott itthon a kertben 1906. június 24–30-án.

Hepatica transilvanica Fuss – B6 – Erdélyi májvirág, sokkarélyú májfü. Szedtem 1903. április hó 21–27-én a zágoni Hegyfark északi oldalán.

Pulsatilla pratensis (L.) Mill. – B8/b – Leánykökörccsin, mezei kökörccsin, kisebb leánykökörccsin.

Pulsatilla pratensis ssp. *nigricans* (Störck.) Zámelis – B7 – Feketellő leánykökörccsin. Szedtem 1903. április hó 14-én a cőfalvi Aszalósdombon.

Clematis vitalba L. – B2 – Iszalag bércse, fehér vénic, szulákfű, varjúkőröm, vénike. Termett Kovásznán a sétatér mellett a patakpartján; felkapaszkodott egy fehér akácfára és egy fekete égerfára. Fáj az embernek a lelke, midőn látja, hogy azok a szegény fák mint görnyednek alatta, mintha egy eleven kígyó csúszott volna fel rájuk, vagy énréam s a fejét kebelembe dugva, szívná a véretem. Olyan fájdalmas érzés fog el engemet; ők is belehalnak, megöli a szerelmes vendég.

Clematis recta L. – B1, B3/b – Lótorma bércse, lőtorma, nagy palackfű, erősfű. Termett a teledi határon árpavetés között 1907. június 2-án. Egyetlen példány az egész határon, itt a közelben nem terem. Nem tudom, ez is hogyan kerülhetett ide?

Adonis aestivalis L. – B12 – Nyári hérics. Háromszéken: kakasvirág, parlagi rózsza, tyúkvakító. Terem vetésekben néhol bőven.

Adonis vernalis L. – B564/b – Tavasz hérics.

Ranunculus polianthemus L. – B22 – Sokvirágú szironták. Késő ősszel, midőn közbe-közbe már hóharmatos éjszakák voltak s az ember szintúgy lemondott a virágról a szabadban, és október-novemberi meleg napokon szélében díszleg még, és az embernek is jólesik, hogy a kietlen földön még virágot lát.

Ranunculus repens L. – B23, B24 – Henye vagy boglárka szironták, kúszó boglárka. Nálunk közönségesen csak boglárka a neve. Május 12-én már virágzik. A legközönségesebb minden

nedves és vizenyős helyen. Kövér példányokon a virágai feltűnően nagyok. Ez a vizenyős hely legszebb boglárkájá, a barátosi határban a Nádban, Dombalatt, Bendén, Bikafűvén, Csikosérben. Falelőtt stb.

Ranunculus lanuginosus L. – B21 – Gyapjas szironták. Terem száraz, dombos helyen, Zágonhoz közel az erdő szélén és az út mellett.

Ranunculus acris L. = *Ranunculus acer* L. – B16, B17, B18, B19, B20 – Réti boglárka vagy szironták. 1910. április 30. Termett itthon a vén ház megett.

Ranunculus bulbosus L. – B25 – Dagadt tövű boglárka, gumós szironták. Kertekben, szántóföldeken gyakori.

Ranunculus arvensis L. – B27 – Mezei szironták. Vetések között, június 15-én.

Ranunculus cassubicus L. – B14/b, B15/a – Kereklevelű szironták.

Ranunculus auricomus L. – B13, B14/a, B28 – Változó szironták, változó boglárka. Szedtem 1902. május 29-én itthon a kertben, 1908. május 5-én, 1911. augusztus 5-én, 1912. június 25-én.

Ranunculus sceleratus L. – B26 – Torzsika szironták. Szedtem 1912. június 14-én az utcán a kapu előtt.

Ranunculus ficaria L. = *Ficaria verna* Huds. – B15/b, B29, B102/a – Salátaboglárka, kis fecskéfű, tavaszi vagy Szent György-saláta, galambbegy. Háromszéken: Szent György-saláta vagy szentgyörgyi saláta (de nem sepsiszentgyörgyi, hanem Szent György-napi saláta).

Ranunculus lingua L. – B8/a – Nádi szironták

Ranunculus aquatilis L. – B30 – Vízi szironták. Vízínövény, a tavakban közönséges.

Ranunculus asiaticus – B31 – Teljes perzsi kerti szironták vagy boglárkák. Termett itthon a kertben. Gyökerét rendeltem Mühle Vilmostól – Temesvár. Virágzott 1906. június 24–30.

Aquilegia vulgaris L. – B39 – Harangcámoly, harangláb, sasfű, keselyűfű, saskeselyűfű. Háromszéken: galambvirág, ültetik mint díszvirágot, de vadon is terem az erdőben.

Thalictrum aquilegifolium L. – B5 – Függős virnác, cámolylevelű virnác. Termett a Gémesben Kovászna vize partján. Mikor leszakítottam, olyan bűdös volt, hogy alig állhattam.

Thalictrum lucidum L. = *Thalictrum angustifolium* L. – B4 – Szürkelevelű virnác. Terem vizenyős réteken május-júliusban.

BERBERIDACEAE Juss.

Berberis vulgaris L. – B46 – Sós-kaborbolya. Mint díszcserje ültetve, a kovásznai vasútállomás pályaudvarán terem. Néhol konyhai célból is ültetik, savanyú leveleiért sóskául. Különben nálunk vadon nem fordul elő, tudtommal.

PAPAVERACEAE Juss.

Papaver argemone L. – B4 – Ördögmák. Június 10-én vetés között.

Dicentra spectabilis (L.) Lem. = *Diclytra spectabilis* (L.) Lem. – B51 – Szívvirág, pompás szívvirág, lakatvirág, tavaszi pillangó. Nálunk mint díszvirág ismeretes. Élő gyökerű, a legnagyobb telet is kiállja. Képzelnünk egy szív alakú mézespogácsát, rózsaszíne festve, ennek van első és hátsó lapos oldala, kicsinyben ilyen a szívvirág alakja is. A pöször jól tudja, hogy a virág fenekén van a méztartó, de az mint egy szentély, el van zárva a rovarok elől, nem bújhatnak be a virágba. A pöször úgy segít a bajon, hogy a virág oldalát a méztartó táján átlyukasztja, mégpedig az első lapon csak jobbról, ekkor a hátsó laphoz repül s jól eszében tartja (vagy talán a szemével látja), hogy a jobb oldal már ki van rabolva, tehát csak a baloldalon fúr lyukat, melyen a mézetartalmat mind kiszipókázza. Kitől tanulta, az apjától vagy az anyjától ezt a tolvaj fogást? Nem! a természet nagymestere ösztönzi, buj-

togatja arra. Szegény virág! Szentélyedből az édmézet ellopják a tolvajok, de kölcsönös szolgálatot nem teljesítenek érte.

Corydalis solida (L.) Clairv. = **Corydalis digitata** Pers. = **Fumaria bulbosa** Pers. = **Fumaria halleri** Willd. – B49, B50 – Ujjas keltike, gumos füstike, likas ír füstike, tavasi gerézdes, kakasláb, hüvelyes földfüstike, likas ír. Nálunk szűgomba név alatt a gumóit orvosságul használták régen szívfájás ellen.

Fumaria officinalis L. – B52/a – Földfüstike.

Fumaria parviflora Lam. – B52/b – Kisvirágú füstike.

BRASSICACEAE Burnett = **CRUCIFERAE** Juss.

Sisymbrium officinale (L.) Scop. – B73 – Szapora zombor.

Alliaria petiolata (M. Bieb.) Cav. & Gran. = **Alliaria officinalis** Andr. = **Erysimum alliaria** L. – B74, B75 – Hagymaszagú zombor. De én azt mondom, hogy becői szegletességénél fogva szegecs, mégpedig fokhagyma szagú. Ha leveleit eldörzsölik, fokhagyma szaga van.

Bunias orientalis L. – B96 – Napkeleti szűmcső, napkeleti dombvirág. Terem szántókon, szárazabb dombokon. Jelen példány a zágoni határról vetések szélén. Virágzik június-júliusban.

Erysimum repandum L. – B77 – Fürtös szegecs, fürtös repcsény. A szántóföldeken közönséges. Egynyáreltű. Nálunk április vége felé már virágzik.

Erysimum cheiranthoides L. – B76 – Ibolyádad szegecs, violás repcsény. Késő őszi példány, mely október 15-én is virágzott a kertben. Vadon terem, közönséges.

Erysimum cheiri (L.) Crantz = **Cheiranthus cheiri** L. – B55 – Sárga ibolya. Nálunk Barátoson brassainak hívják. Valószínűleg Brassából hozták az első oltóágot vagy magát az egész növényt. Vadon nem terem, csak tenyésztve.

Erysimum perowskianum – B78 – Perowski szegecs. Magját Mauthnertől rendeltem. Virágzott július 13-án, jó illata van.

Hesperis tristis L. – B72 – Busongó vagy szomorú estike. Virágzott május 15-én. Magját Mauthnertől rendeltem. 1904. május 19-én estefelé a virágoskertben jártam, tulipán, nárcisz és a boroszlán (orgona, lila) szépen virágzott s azok között egy pár busongó estike is. Milyen igénytelen, semmitmondó virág, szinte nem is virág, csak burján, mint a falusi nők mondják. De kellemes illat szállott az orrunkba és ezt eddig nem éreztük. Ez a busongó estike illata! Egy szálát leszakítva, pohárba vízbe tettem, az egész szobát előzőnlötte az új illat. Azonban másnap reggel már nem volt semmi illata, egész nap illattalan volt. És csodák csodája, este újból érzett a szobában a jó illat! Honnan tudta elő venni az illatát, mely fényes nappal elveszett volt? Ki fejtí meg nekem?!

Malcolmia africana (L.) R. Br. = **Cheiranthus maritimus** – B54 – Tengeri ibolya. Magját Mauthnertől rendeltem. Virágzott július 13-án, s következő napokon.

Matthiola longipetala (Vent.) DC. subsp. **bicornis** (Sm.) P.W.Ball = **Matthiola bicornis** – B758 – Görög ibolya. Magját Mauthnertől vásároltam, nálunk vadon nem terem.

Barbarea vulgaris R. Br. – B62 – Közönséges tormáncs, borbálafű. Terem nedves szántókon, kaszálókon, Háromszék területén mindenütt bőven, tehát közönséges. Virágzik május-júliusban. Megszáradva kórós, de száradva és nyersen egyaránt megeszi minden marha.

Rorippa austriaca (Cr.) Bess. – B58 – Osztrák rézsuka, osztrák böjtfű. Terem utak, vetések szélén, szárazabb mezőkön, a Papolc és Kovászna vize mellett, iszapos ártereken. Virágzott május 25-én. Az egész növény sokat hasonlít a tormához, innen én azon véleményben voltam, hogy ez a tormának valami fajtája; vagy legalábbis ez az a növény, amit tormáncsnak hívnak a fűvészek, de mindkét véleményemben csalódtam, mert ez egy torma forma rézsuka (pedig a tormáncs névhez több jogosultsága van

az úgynevezett tormáncsnál, melynek faji jellege vagy bélyege eltér a tormáétól).

Rorippa amphibia (L.) Bess. = **Nasturtium amphibium** (L.) R. Br. – B56, B57 – Iszap rézsuka, iszap böjtfű. Állóvizekben, pocsolyákban él. Virágzás ideje a virágnaptár szerint június-július. Termett a Bende falufüve nevű helyen a legmélyebb gödörben 1910. június 28-án és 1902. május 19-én az Andrádok-tavában.

Rorippa sylvestris (L.) Bess. = **Nasturtium silvestre** R. Br. – B60, B61 – Berki rézsuka, közönséges böjtfű, bányafű, kányafű, erdei rézsuka. Szedtem 1911. október 22-én Barátos határában a Bémenő lábban törökúzföldön, vízjárta helyen, terem az egész határon árkok mentén, lapályos, nedves helyeken, közönséges.

Rorippa islandica (Oeder) Borbás = **Nasturtium terrestris** Fuss – B59 – Mezei rézsuka.

Armoracia rusticana P. Gaertn., B. Mey. & Scherb. – B86 – Torma, torma kalánfű, orrtekerő torma, orrfacsaró torma. Virágzik június-augusztusban. Mivelik, de nálunk a kertekben vadon nő (a mezőn nincs).

Nasturtium officinale R. Br. = **Cardamine nasturtium** Moench – B53, B66 – Orvosi vagy forrási rézsuka forrási torma, vízitorma, vízizsáza. Szedtem a barátosi erdőben a Darnó-patakában. Orbai járásban a mezőföldön csak a papolci határában, a Györke nevű helyen a forrásos árokban kaptam, ott, ahol a forrás vize kifoly a nagyútra. Április 26-ika körül kezd szárába indulni s egy-egy szál nyílani is kezd.

Cardamine bulbifera (L.) Cr. = **Dentaria bulbifera** L. – B70/a, B71/a – Gumótermő fogasír.

Cardamine enneaphyllos (L.) Cr. = **Dentaria enneaphyllos** L. – B71/b – Ikrás fogasír.

Cardamine glandulifera O. Schw. = **Dentaria glandulosa** Waldst. & Kit. – B237/b – Ikrás fogasír

Cardamine pratensis L. – B67 – Kakukk foszlár, réti kakukktorma, kakukkvirág, kakukknyal, kakukktajték, kakukkpöktefű, kásavirág, mezei vagy réti torma, tormafű, tormaz. Április közepétől május közepéig a vizenyős réteket Háromszék minden vidékén fejjér virágok lepik el – virít a kakukk foszlár. Ez a virág távolról nézve összeségében úgy néz ki, mintha vizet ábrázoló tajték vagy hab volna, közeletről is csupa habvirág az egész, innen van a kakukktajték vagy kakukknyal elnevezés. Mi köze van ennek a fűnek a kakukkmadárral? Bizonyosan vonatkozással van arra, hogy ez a virág is április hó közepe tájt kezd nyílani, a kakukk is akkor jó haza és kezd szólni. Mind a kettő megjelenése ugyanazon időre esik. Bizony, nem is él a kakukkvirág kilenc kakukkszónál tovább. Három hét alatt a foszlárok szétfoszlanak, vége van a fehér áradatnak, ezzel a kikeletnek egy jelenete eltűnik. A vízben a szára felfúvódik és csöves. Egy csikszentkirályi asszony azt mondta hogy náluk a gyermekek taligyavirágnak hívják. Termett a papolci réten vizenyős, forrásos helyen.

Cardamine impatiens L. – B69 – Virágrúgó foszlár. Terem erdőszéleken az aljban vagy völgyekben leginkább. Virágzik május-júniusban. Hoztam a barátosi erdőből 1897. május 12-én.

Cardamine hirsuta L. – B68 – Borzas foszlár. A kakukk foszlár után mintegy tíz nappal kezd nyílani és annak a szomszédságában, de nem a társaságában terem, nem gyűl össze, mert ez a szárazabb kaszálókon és szántóföldeken szeret élni, az állandó vizet nem szereti (talán a borzassága is ebből származik!). A barátosi határon a Gémes és Csikosér tartományán van legtöbb.

Arabis glabra (L.) Bernh. = **Turritis glabra** L. – B63 – Kopsz toronyszál, kónya ikravirág. Pákéi határ, Gémes, száraz rét.

Arabis hirsuta L. – B65 – Borzas ikrapikk. Terem köves dombokon. Jelen példány a zágoni Hegyfark déli oldalán a kőbányánál.

Arabis alpina L. – B64 – Havasi ikrapikk. A magját Budapestről a Mauthner magkereskedéséből rendeltem 1902. év

tavasán, első évben nem virágzott, csak meddő szárat hajtott, 1903-ban aztán gyönyörűen virágzott, kora tavasszal, április 6-án már volt kinyílt virág.

Alyssum alyssoides (L.) L. = *Alyssum calycinum* L. – B83 – Csészés ternye. *Lobularia maritima* (L.) Desv. = *Alyssum maritimum* (L.) Lam. – B82 – Illatos ternye. Mint díszvirág csak kertekben tenyésztve látható itt-ott.

Berteroa incana (L.) DC. = *Farsetia incana* R. Br. – B84 – Fejér hamuka. Az egész növény apró csillagszöröktől szürke (hamuszín, innen hamuka). Minden száraz réten, útfeléken. A teleti határon bőven.

Draba nemorosa L. – B85/a – Ligeti daravirág, berek daravirág. Terem szikár mezőkön, szórványosan, ritka. Barátosi határon, a Bendén termett.

Erophila verna (L.) Chevall. = *Draba verna* L. – B85/b – Tavasz daravirág, füstvirág, kanálló, korpavirág, ködvirág, szikla gyöngye, tavasi borsika. Terem mindenütt kora tavasszal, köves parlagokon, szikár mezőkön, gyepeken, mivel talajon.

Camelina sativa (L.) Cr. – B87 – Magvas gomborka. Vetések közt, de különösen len között és réteken, itt-ott vadon terem. Május-július.

Neslia paniculata (L.) Desv. – B94 – Parlagi sömörge, bugás homornyíl, tengeri dombvirág, parlagi gomborka. Vetések közt szórványosan.

Capsella bursa-pastoris (L.) Medik. – B89 – Pásztortáska csapka, pásztor tarsolyfű. Háromszéken: koldustarisnya.

Thlaspi arvense L. – B88/a – Vetési tarsóka, nyűfű, nagy borocska, temondád, vadmustár. Szántóföldeken, vetések közt, veteményes kertekben, mindenütt közönséges. Május 10-én virágzott a teleti határon vetés között.

Thlaspi perfoliatum L. – B88/b – Általbuó tarsóka. Hegyi és berki gyepeken. Jelen példányt találtam 1907. június 29-én a vasúti töltésen Barátoson. Valószínűleg a poronddal került ide.

Lepidium campestre (L.) R. Br. – B92 – Mezei zsásza. Parlagokon, útfeléken, vetések közt közönséges. A barátosi határban ritka, leginkább a kovásznai határ felől látható több helyt.

Lepidium rudemale L. – B90 – Mecsek zsásza, bűdös borsika. Termett itthon az udvaron 1910. május 1-én.

Lepidium sativum L. – B91 – Kerti zsásza, borsika. Mivelik, azonban a kertek körül vadon is nő. Jelen példány termett 1902. évben Barátoson Tamás Pálnit, magját Szondáne asszonytól kapták.

Cardaria draba (L.) Desv. = *Lepidium draba* L. – B93 – Daravirág, zsásza, borsika zsásza. Útfeléken, telekes helyeken. Jelen példány a kovásznai vasúti állomástól a pince mellől.

Sinapis arvensis L. – B80 – Mezei mustár. Háromszéken: repcsen.

Sinapis alba L. – B79 – Fehér mustár, fehér repce. A Székelyföldön vadon sem terem, de nem is vetik. Jelen példányt Mauthnertől hozott magon természettem itthon a kertben.

Sinapis chinensis L. – B81 – Kínai mustár. Magját Mauthnertől rendeltem.

Raphanus sativus L. – B95 – Kerti retek. Húsos és ízes gyökeréért számos fajtában termesztik. Van hónapos, nyári fajtája, fehér, piros és fekete színben és különböző alakban. 1903. szeptember 2.

RESEDACEAE S. F. Gray

Reseda luteola L. – B97/a – Fogas rezeda, gyíkfű, Isten korbácsa, korbácsfű, sárgás vagy sárgán festő fű, torokgyíkfű, vad záté.

Reseda lutea L. – B97/b – Vad rezeda, repce rezeda, olasz mustár, olasz repce, vad repce.

CRASSULACEAE DC.

Sempervivum tectorum L. – B260 – Házi fülfű, boldogaszony rózsája, kövirózsa, fülbe csavarintó. Terem szórványosan hazánk északi hegyvidékén. Háztetőkre, csúrfődelekre ültetik!

PARNASSIACEAE S.F. Gray

Parnassia palustris L. – B261 – Mocsári parnasszia, gyönyörű boglárpót, fehér májfü, fehér májvirág. Termett a Rétyi Nyír posványában, az egerpataki Kút sára nevű helyen, forrásos helyen, a vármegyei útvonal mellett délről.

HYDRANGEACEAE Dum.

Philadelphus coronarius L. – B262 – Jézsament, korona-jézsafa, öcsöleg, szagos jézsament. Virága fehér, jázminszagú, hasonló az akác illatához, ezért nevezik nálunk akácnak. Dél-Európában elvadulva terem, nálunk ültetik kedves illatáért.

GROSSULARIACEAE DC.

Ribes rubrum L. – B263 – Veres ribiszke.

PLATANACEAE T. Lest. ex Dumort.

Platanus orientalis L. – B574 – Keleti platán vagy boglárfa. Sepsiszentgyörgyön a Pócsa parkban két fiatal fa van.

Platanus acerifolia Willd. – B572 – Platánfa. Szedtem a kovásznai alsó sétaterről 1904 októberében.

Platanus occidentalis L. – B573 – Nyugati platán, virginiai platán. A kovásznai alsó sétatéren egyetlen szálfa van a járásbíró-ság ablakja előtt.

ROSACEAE Juss.

Spiraea salicifolia L. – B225 – Tűzlevelű bajnóca. Hazája Szibéria, de Kelet-Európában igen gyakori elvadulva. Nálunk ültetve. Termett Sepsiszentgyörgyön a Pócsa parkban a katolikus templom mellett északról.

Spiraea chamaedryfolia L. – B226 – Szillelevelű bajnóca.

Sorbaria sorbifolia (L.) A. Br. = *Spirea sorbifolia* L. – B224 – Veresberkenye, vereslevelű bajnóca. Kovásznán a sétatéri vendéglő kertjében, a Mihály Albert-féle jóságban.

Filipendula vulgaris Moench – B227/b – Koloncos bajnóca. Terem minden réten bőven.

Filipendula ulmaria (L.) Maxim. – B227/a – Legyező bajnóca, borvirág, legyezőfű, tündérfűrt, szilfalevelű fű. Mikor leszakítják, az egész növénynek kellemes kesernyés szaga van.

Rubus idaeus L. – B222 – Málna, málna-szeder. A barátosi erdőben egy rész éppen a málnáról van elnevezve: Málnavész. Tréfából mondják, hogy a málnapásztor öljön meg vagy kergessen meg. A málnapásztor alatt értik a medvét. Málnás község és híres fürdőhely is a málnáról vette a nevét.

Rosa sp. – B223 – 1890-ben észleltem, hogy a rózsá, vadgesztenye és akác leveleinek a szélein mint valamely kis pénz, olyan kerek lyukak mutatkoznak, melyeket, amint később rájöttem, hogy egy méhfaj (Megachile) rágott és fészket csinál belőle. Ezen tökéletesen szabályos kikerekítések szemlélhetők a lapra ragasztott példányokon.

Agrimonia eupatoria L. – B242 – Bojtorjános párló, apró bojtorján, királyné asszony káposztája, patikai párlófű.

Sanguisorba officinalis L. = *Sanguisorba polygama* F. Nyl. – B244, B246 – Orvosi vérfű, csabaíre, csabaüröm, csabaír, csabafű. 1904. június 6-án még nem indult szárra, csak tőlevelek vannak. Terem vizenyős réteken, a barátosi határon a Dombalatt.

Sanguisorba minor Scop. = *Poterium sanguisorba* L. – B245, B247 – Zöld vérfű, vérfű csabaír, csabagomb, gombosfű. Virágzott május 19-én a vasút töltésén a nagyborosnyói határban. Magját vették. Terem hegyi és homoki száraz réteken.

Geum rivale L. – B230, B231 – Pataki ciklász, patakparti gyömbérgyökér. Virágzott május 11-én a zágoni réten vizes helyen, régen patakfolyás volt, most holt meder. Bartha S. tanító úrtól, 1910. július 19.

Geum urbanum L. – B228, B229 – Szegfűszagú ciklász, gyömbéres gyökér, szegfűszagú gyökér, Szent Benedek füve. Gyökere jóféle szegfűszagú. Terem az erdőben és gyümölcsös-kertekben.

Potentilla anserina L. – B234 – Libapimpó. Termett a barátosi határon a Székben, vizenyős fekete agyagtalajon. Terem árkok, utak szélén az egész országban.

Potentilla argentea L. – B236 – Ezüstös pimpó. Termett a barátosi határon a Simonparlag dombos részén és a zabolai útnál a parlagon.

Potentilla supina L. – B233 – Henye pimpó. Terem vizenyős helyeken, árkokban, lankás szántóföldeken. Ez itt igazi tipikus alak. Virágzott május 25-én, virágzása kezdetén.

Potentilla recta L. – B235 – Egyenes pimpó.

Potentilla patula Waldst. & Kit. – B239 – Terebély pimpó. Termett a barátosi határon a Dombalatt a saját kaszálómon, a kopárosabb helyen bőven.

Potentilla tabernaemontani Asch. = **Potentilla verna** L. – B237/a – Kikeleti pimpó.

Potentilla cinerea Chaix ex Vill. – B238 – Hamvas pimpó. Termett a barátosi határon a Dombalatt a saját kaszálómon, a terebély pimpó társaságában szétszórtan.

Potentilla erecta (L.) Raeusch. = **Potentilla tormentilla** Stokes – B241 – Timpó pimpó, vérontó pimpó, vérfű, vérhasgyökér. Termett a barátosi réten.

Potentilla reptans L. – B240 – Kuszó pimpó, terjedő pimpó, ötlevelű vagy ötujjú pimpó.

Fragaria viridis Duchesen = **Fragaria collina** Ehrh. – B232 – Csattanós szamóca, csattogó szamóca. Háromszéken: mezei eper. Termett a Dombalatt az én kaszáló tagomon. Gyümölcse fehér-piros. 1906-ban sok eper termett.

Alchemilla vulgaris L. – B243 – Karélyos bokál, közönséges palástfü, Boldogasszony palástja vagy tenyere, oroszánláb, oroszánláb. Termett a barátosi határon a Dombalatt saját kaszálómon.

Cydonia oblonga Mill. = **Cydonia vulgaris** Pers. – B219 – Közönséges birs, birsalma, birskörtvély, bűzös alma. Hazája Ázsia, nálunk úri kertekbe ültetik. 1910. május 21-én Kovásznán az Ugron Géza kertjében több ilyen birsalmafa van, legjobb virágzásban.

Pyrus communis L. – B764/a – Császárkörte. Szedtem 1904. május 8-án, virágzás legelső napján.

Sorbus aucuparia L. – B220/b, B221 – Berkenye, berekenye, veres berekenye, piros berekenye. Termése fanyar, élvezhetetlen, csak a madarak eszik meg, pl. süvöltő pirók, innen van a székely neve, süvöltény vagy süvöltinfa. Ennek a gyümölcsnek a bele kenyér a madár számára, innen a neve belekenyér. A fája inkább a berekben terem, mint nagy erdőben, a berekformációhoz tartozik. A nevét hát a berekről kapta: berek-kenyér, összevonva s meggyalulva: berekenye!

Sorbus torminalis (L.) Cr. – B220/a – Barkóca berekenye, barkóca galagonya. Termése ehető.

Crataegus monogyna Jacq. – B218 – Galagonya, egymagvú galagonya. 1903. május 30–31-én itthon a kertben teljes virágzásban volt, az egész virágzat egyszerre kinyílva pompázott, egy-egy bimbó még felsedező állapotban van, de elhullott virág még egy sincs. Illata nagyon kellemes! Június 9–10-én a galagonya már elvirágzott, mint mikor a cifra leányon a fehér víziké bészennyül és összerücskösödik, úgy néz ki a galagonyabokor most. Virágdísz nincs, de élet lappang a maghonban vagy magházban, dagad a csésze fenéke, megötlött a mag.

Jókai Mór koszorús költőnk 1896-ban a Pesti Hírlapban Kertész mesterkedések cím alatt igen értékes dolgokat közölt az ojtásról. A galagonyáról azt írja, hogy olyan mélyen jár a gyökere, hogy csaknem több fája van a föld alatt, mint a föld felett. „Én megpróbáltam galagonyába ojtani körtét – azt mondja – mind egy szálíg megfogamzottak az ojtásaim. Harmadévre aztán megvolt az a gyönyörűségem, hogy a galagonya nemeseim legszebbike tavasszal kivirágzott. Az én körtéim megnőttek, meg is értek. Az ízük pedig éppenséggel kitűnő volt. Semmi fanyarságot sem szereztek a galagonya-mama tejétől. Csakhogy az én csemetém a következő tavasszal nem hajtott ki többet. Megunta a gyökere az életét: nem volt az ilyen nagy gyümölcs termeléséhez szokva. És azután valamennyi beojtott galagonyám mind hasonló eljárást követett. Egy évben megmutatta, hogy mit tud, másikkban kiveszett tövéből. Agyontermette magát.”

Prunus cerasus L. = **Cerasus acida** Dumort. – B216/b – Savanyú meggy. Virágzott 1904. május 5-én.

Cerasus dulcis Borkh. ex Steud. – B764/b – Cseresznyemeggy. Virágzott 1904. május 5-én.

Prunus padus ssp. **padus** L. = **Cerasus padus** (L.) Delar. = **Padus vulgaris** Borkh. – B217 – Gerezdes zelnice, zelnicemeggy, kutyacsereznye, gyöngyvirágfa, májusfa, mert május elsejére kivirágzik.

Prunus tenella Batsch = **Amygdalus nana** L. – B97/c, B216/a – Törpe mandula, hanga mandula, puja mandula, hanga barkack. Virágzott április 28-án Kovásznán, virágos kertben.

LEGUMINOSAE Juss.

Lembotopis nigricans (L.) Griseb. = **Cytisus nigricans** L. – B171 – Feketéllő zanót. 1903. április 21-én a zágoni Hegyfark déli lejtőjén már virágzott, levelei alig voltak annyira kifejlődve, hogy felismerhető legyen. Április 27-én már sok virágja volt a verőfényes oldalon.

Chamaecytisus austriacus (L.) Link = **Cytisus austriacus** L. – B170 – Buglyos zanót, osztrák zanót. Szedtem az Aszalósdombon június 17-én.

Genista tinctoria L. – B169 – Nyúlrekettye, festőrekettye. Nálunk zsanakor. Termett a barátosi határon a Dombalatt. A nyúl szereti a szárát lerágogatni.

Genista januensis Viv. = **Genista triangularis** Kit. – B265/b – Háromszegű rekettye.

Lupinus odoratus A. Heller és **Lupinus coerulens** – B172 – Illatos csillagfürt és kék csillagfürt. Nálunk gerezdes a neve. Díszvirág, csak kertekben lehet látni mind a kettőt.

Robinia pseudacacia L. – B191 – Fehér akác. 1904. június 7–8-án kezdett nyílani, más években sem virágzott 4–6. előtt. Az idén 1905. június 10–11-én Kovásznán az alsó sétátéren virágzása teljes pompájában volt, kellemes illatával elárasztotta a levegőt. 1907-ben ritka hosszú tél volt, az akác ekkor is június 4–7-én szépen virágzott és illatozott Barátoson. A barátosi vizenyős talaj nem hazája az akácnak, itt még az illata is gyengébb, mint egyebütt. 1904. tavaszán zágoni (Álbu) Mózes ügyvéd úr a mezőn a tagja szélére az út mellé ültetett egy sor akáccsemetét, maga Szondáné, előbb Mircse Dénesné mint anyós saját kezűleg ültette a csemetéket a földbe. Bodor Gergely feszítette a gödröt, az asszony ültette a csemetét. Szépen megeredtek azok, de ott ponkos a föld, hanem a rossz gyerekek, pásztorok és marhák rongálják.

Caragana arborescens Lam. – B195/a – Fáskodó karagána. Virágzott június 6-án Kovásznán az alsó sétátéren, a zenészek állványa mellett, egyetlen bokor. Eredeti hazája Szibéria.

Astragalus cicer L. – B193 – Bagólcza bóka, hólyagos lóbor-só, hólyagos bóka. Terem az egész országban.

Amorpha fruticosa L. – B192 – Ámorfa. 1904. június 19-én teljes virágzásban. A barátosi vasúti állomás előtt egy sor cserje

a töltés szélén már több év óta él. Bokkrétája csak egy összegöngyölődött sötétkék vagy ibolyaszínű sziromból áll, melyet mint pillangós növényről vitorlának neveznek, a bokkrétának a többi része nincs kifejlődve. Bizony, nem tudná a kezdő botanikus meghatározni, hogy ez pillangós virág. Különböző ráismerhetni, hogy akác fajta növény, de itt a virágzat füzeres alakja jöhet tévedésbe. A virága sötét viola színű, ez is eltérés az akác rendes fehér, veres színétől, mintha gyászolna. El lehetne nevezni félszegvirágú akácnak vagy alakatlan virágú gyászakácnak. No, de hátha ez az én okoskodásom is félszeg.

Vicia cracca L. – B199 – Kaszanyűg babó.

Vicia sylvatica L. – B198 – Ligeti babó, erdei babó.

Vicia villosa Roth – B200 – Szőrös babó, csicserei borsó.

Vicia hirsuta (L.) S. F. Gray = *Ervum hirsutum* L. – B206 – Borzas lencse.

Vicia tetrasperma (L.) Schreb. = *Ervum tetraspermum* L. – B205/a – Négymagvú lencse. Minden hüvelyében számszerint négy magocskája van.

Vicia sepium L. – B201 – Gyepűi babó, bozóti babó.

Vicia pannonica Cr. – B202 – Dunamelléki babó.

Vicia sativa L. – B203 – Valódi fekete borsó, abrakbabó.

Vicia sativa ssp. *nigra* = *Vicia angustifolia* L. – B204 – Keskenylevelű babó, bitang fekete borsó.

Lens culinaris Medik. = *Ervum lens* L. – B205/b – Főzelék lencse.

Lathyrus vernus (L.) Bernh. = *Orobus vernus* L. – B214 – Tavaszli lednek. Terem az erdőben. Közönséges. Termett a zágoni Hegyfarok oldalán.

Lathyrus pratensis L. – B212 – Pallagi bükköny.

Lathyrus tuberosus L. – B211 – Gumós bükköny. Nálunk csúnya virág.

Lathyrus sylvestris L. – B213 – Erdei bükköny.

Lathyrus sativus L. – B208 – Szeges bükköny, szeges borsó. Háromszéken régebben mivelték is, de a cselédek nem szerették a bükkönyös kenyeret, 1848 után nem ették meg. A kovásznai piacon egy leányka egy kis tarisnyában valami veteménymagot árult, kértem, hogy miféle mag az, azt felelte, hogy török lencse, főzelékül használják mint a másféle lencsét. Adtam neki 2 krajcárt, hogy tetszés szerint adjon érte néhány szemet. Adott is egy félmarokkal. Abból természettem ezt a szeges bükkönnyt. De ilyen most ritkaság, képen sem lehet látni Háromszék területén.

Lathyrus hirsutus L. – B210 – Borzas bükköny. Gyepeken és szántókon is lehet találni, de ritka.

Lathyrus aphaca L. – B207/a – Leveletlen bükköny.

Lathyrus odoratus L. – B209 – Szagos bükköny. Nálunk úri virágnak hívják. Virágos kereteinkben ismert díszvirág.

Phaseolus vulgaris L. – B215 – Bab, paszuly, fuszulyka.

Ononis arvensis L. = *Ononis hircina* Jacq. – B173 – Bűzös vagy bűdös iglic, bakbűzű iglic.

Melilotus officinalis (L.) Pall. – B180 – Somkóró mézkerep, dutkóró.

Trigonella caerulea (L.) Ser. = *Melilotus caerulea* L. – B179 – Kék vagy szagos mézkerep. Háromszéken vadon nem terem. Magját Mauthnertől hozattam, itthon a kertben természettem.

Medicago lupulina L. – B177 – Komlós csigacsó, komlós lucerna. Mauthnernél a magyar neve ennek is here, azaz komlóhere, de latinul *Medicago lupulina* (komlós lucerna).

Medicago sativa L. – B175 – Lucerna, kék csigacsó. A magyar csigacsó nevét onnan kapta, hogy a termése csigásan összekunkorodó, három tekervényű vagy csavarulatú hüvely. Ha hüvely, következetesen nem csigacsónek, hanem csigahüvelynek mondhatnók. Egyébiránt Hazslinszky Éjszaki Magyarhon virányában a pillangósok természetét nem hüvelynek nevezi, hanem csótének.

Medicago sativa ssp. *falcata* L. – B176 – Sárkerep csigacsó. Tanuló koromban a gyökerét vízmartokon, omlásos helyeken,

hol a gyökér töve kopaszon maradt s így megmarkolható volt, a földből kihúztuk, szilánkokra hasogattuk és korbácsot fontunk belőle. Kihúzni bajos volt, de mégis könnyebbnek tartottuk, mint a számtanbeli gyökérhúzást.

Medicago minima (L.) Barta. – B178 – Pici csigacsó, pici lucerna. Budapestről a Mauthner cégtől hozott magról természetve. A magját *Trifolium melilotus* név alatt árulták. Ezt magyarul így fejezzük ki: mézkerep lóhere, pedig nem lóhere, még nem is mézkerep, hanem csigacsó vagy lucerna, mely mindenféle vadon terem nálunk, megmértem, 30–60 cm magas.

Trifolium montanum L. – B183 – Háromfejű lóhere, hegyi lóhere. Május-júniusban minden gyepon látható, vadon terem, évelő. A barátosi határon Dombalja, Gémes, Baglyos stb. kaszálókon.

Trifolium repens L. – B182 – Gyökerező lóhere, fehér lóhere. Háromszék megyében az 1902-ik évben rendkívül dús termése volt, minden szántóföldet ellepett az ugarban is, bármerre járt az ember, mindenfelé a fehérvirágú törpe lóhere virágzott májustól októberig. A magját itt senki sem veti, mégis van elég, sőt a gazda abban jár, hogy az ugarról valahogy pusztíthassa ki. Nyersen ez is felpuffasztja a szarvasmarhát, azt mondják, hogy még hamarabb megárt, mint a pirosvirágú lóhere. Megszáritva kitűnő szénát ad, de nagyon keveset.

Trifolium hybridum L. – B181 – Korcs lóhere. Terem nedves réteken és parlagokon, Barátos határában bőven. Virágzik május-szeptemberben. Jó takarmány, virágának jázmin vagy akácvirág illata van.

Trifolium fragiferum L. – B184 – Eper lóhere. Ez a példány határozottan eper lóhere, nem kell összetéveszteni a hólyagos lóherével, melynek a virággombja tövén nincs gallérja, tehát fő jellemjegye az, hogy füzére gallértalan. Terem a barátosi határon nedves, agyagos helyeken, pl. a Székben, a Pávaárka mentén, a Sós útján, a Baglyos tájékán és a Dótkban. Termete kicsiny, nagy területeket nem foglal el, csak helyel-közzel bokronként tenyészik, ezért takarmányértéke jelentéktelen.

Trifolium arvense L. – B185 – Herehura lóhere, macskahere, ugorkabaklató (így! és nem ugorkabugató, amint az udvarhelyszékiek mondják). Egyébiránt az értelme egyre megy ki. Mi az oka szomszédasszony, hogy az én ugorkám nem köt, mind packonát virágzik? Ezt kérdi az egyik asszony. Rakjon közibe ugorkabaklatót, attól köt eleget, úgy hallottam az öregektől. Ezt feleli a másik asszony. Honnan, mikor keletkezett ez az ostoba hiedelem? Nem tudom, különben most feledésbe ment ez a babona. Egyényári növény, a teleki határ sárga homoktalajában nagyon uralkodik, különösen az őszgabonák között sok terem, egyebütt is elég van.

Trifolium incarnatum L. – B186 – Bíbor lóhere. Nálunk vadon nem terem. Magját Budapestről a Mauthner cégtől rendeltem, itthon a kertben kicsinyben jó sikerrel természettem. Magját augusztusban kell vetni, a következő évben májusban korán virágzik.

Trifolium pratense L. – B189 – Réti lóhere, herefű. A herefűnek több faja él nálunk, egy egész népes növény családra van felszaporodva, leghasznosabb, legerterjedtebb s így legismertebb a réti herefű, melyet a gazdák nagy szorgalommal természetnek. A lóheremag igen jóvedelmező cikk, kilogrammja 80–90 krajcár a magkereskedésekben. Egyes gazdáktól is lehet venni literenként 50–65 krajcáron, alább nem adták 1902. év tavaszán. Az 1902. évben nagy heremagtermés volt Barátoson, a zsidók kilóját 60–65 krajcáron jókor felszedték, így is olcsó volt, mégis némely gazda sok jó pénzt kapott, volt olyan, hogy száz, kétszáz, sőt háromszáz forintot is zsebre tett heremagból egy kis területről.

Trifolium alpestre L. – B188 – Bérci lóhere. Terem hegyi réteken, ligetekben, bozótokban. Jelen példányt a cőfalvi Aszalósdombról szedtem. Évelő, virágzik június-júliusban, 30–50 cm.

Trifolium ochroleucon Huds. – B187/b – Vajszín lóhere. Hasonlít a dunamelléki lóheréhez, de nem ugyanaz. Termett az Égésben, fekete agyag parlagon vadon, a Sándor A. sánca martján.

Trifolium pannonicum Jacq. – B187/a – Dunamelléki lóhere. Terem szárazabb helyeken, imitt-amott egyes bokronként, de nem gyakori, Barátos határában szinte ritka.

Lotus corniculatus L. – B190 – Szarvaskerep.

Anthyllis vulneraria L. – B174 – Nyúlszapuka. A lóheréhez nagyobb rokonsággal van, mint a többi páratlanul szárnyalt levelűekhez, különben a neve is nyúlhere.

Ornithopus perpusilus L. – B196 – Henyélő körbecő, madártopp, madárláb, tehénvidítófü. Egyényári növény, nálunk vadon nem terem. Hozott magról természettem.

Coronilla varia L. – B194/a, B195/b – Tarka kornilla, koronafürt.

Onobrychis viciifolia Scop. = *Onobrychis sativa* Lam. – B197 – Takarmány baltacin, számaröröm, csacsöröm, eszparzet, babólevelű baltacin. Termesztik, de vadon is terem szórványosan.

OXALIDACEAE R. Br.

Oxalis acetosella L. – B154, B155/a – Madársóska, madársóska, erdei madársóska, lóheresóska, állelujafű. Leveli hármások, visszás-szívesek, nappal vízszintesen kiterülnek, éjjelre lehajolnak, összeborulnak, alusznak. Ezt a homály és a világosság okozza. A napsugár felébredti, a homály elaltatja, a bikkfa árnya dajkálgatja. Terem árnyas erdőkben. Leveli kellemes savanyú ízűek, melyet az ugynevezett sóskaavtől nyernek.

GERANIACEAE Juss.

Geranium pratense L. – B148 – Mezei gerely, réti gerely. Hirtelen fonnyad. Termett itthon, május 10-én.

Geranium phaeum L. – B147 – Fodros gerely. Virága violafekete. A virág színéről gyász, gyászos vagy gyászoló gerelynek is lehetne nevezni. Termett a zágoni Hegyfarkon, 1904. május 27.

Geranium palustre Torner – B149 – Mocsári gerely. Terem szántón, kaszálókon, kertekben. Közönséges.

Geranium columbinum L. – B150 – Galambgerely.

Geranium robertianum L. – B151 – Bakbúzó gerely, büdös gólyaorr.

Erodium cicutarium (L.) L'Hérit. – B152 – Bűröklevelű gémmor, bűrök árorr.

LINACEAE S. F. Gray

Linum flavum L. – B194/c – Sárga len.

Linum austriacum L. – B131 – Osztrák len, hegyi len, bokros len. Termett a barátosi határban a Lóharistó megett vagy Rózsabokornál dombos helyen. Terem Háromszéken több helyt: kovásznai határban, Imecsfalva mellett a vasút közelében, száraz dombokon. Szedtem 1910. június 5-én.

Linum catharticum L. – B133 – Békalen, beleket indító vagy hashajtó len. Június elején a barátosi réten, kaszálókon közönséges.

Linum usitatissimum L. – B132 – Házi len. Termesztik a szárából készülő rost végett, valamint a magjából sajtolható lenmagolaj végett.

EUPHORBIACEAE Juss.

Euphorbia palustris L. – B566 – Tavi fűtej, csötkény fűtej, szattyngörö, szettyin, tejeskörö. Termett a Csikosérben 1905. július 21-én, ekkor már el volt virágozva. Terem vizenyős, tós helyeken, Barátosi határon a Folyamat alsó részében.

Euphorbia exigua L. – B568/b – Apró fűtej, vézna kutyatej. Terem vetések közt, szórványosan az egész országban.

Euphorbia peplus L. – B565 – Dudva fűtej, kereklevelű vagy kerti kutyatej.

Euphorbia salicifolia Host. – B569 – Fűzlevelű kutyatej. Szedtem május 16-án a zágoni határon az út kétfelén.

Euphorbia cyparissias L. – B568/a – Farkas fűtej, cipruslevelű fűtej. A vizenyős helyeket nem szereti, a barátosi határon hírmondani is alig látható.

Euphorbia amygdaloides L. – B567 – Erdei fűtej, halméregfű, baracklevelű fűtej, mandula kutyatej, kígyófü. 1905. május 1-én hozott nekem a papolci szurokszedő oláh asszony az erdőről halméregfűvet vagy halalófüvet. Halalófünek azért hívják, mert halásznak vele mint mérges növénynek. A halászat módját egy papolci ember így beszélt el nekem: Ezelőtt, mikor a marhákat az erdőben őriztük, halalófüvet szedtünk – elég van az erdőben mindenfelé – csak a lapját fosztottuk le a száráról, beletettük egy tarisnyába, békőttük, jól megcsépeztük egy-egy járompálca fával, akkor belé a vízbe: dőböcsköltük, gyúrtuk, tapostuk, hogy a leve folyon a vízbe. A halak megrészegedtek tőle, a harcsa csak fordult hanyatán s kézzel könnyen megfoghattuk. Sebek gyógyítására is használják.

RUTACEAE Juss.

Ruta graveolens L. – B471 – Kerti ruta, szagos ruta. Dél-európai orvosi- és fűszernövény.

Dictamnus albus L. – B507/c – Nagy ezerjófű, köriscserje, körislevelű fű, szarvasgyökér, dictamos.

SIMARUBACEAE L. DC.

Ailanthus altissima (Mill.) Swingle – B165 – Bálványfa. 1913. augusztus 9-én virágzott. Az ecetfához hasonló fa, Kézdivásárhelyt a vasúti vendéglő ajtaja előtt a szegleten (Kölönte-féle ház).

POLYGALACEAE Juss.

Polygala vulgaris L. – B102/b, B103 – Pacsirta csészeszárny, pacsirtafű, téjhozó fű

Polygala amara L. – B102/c – Keserű csészeszárny.

ANACARDIACEAE Lindl.

Rhus typhina L. – B164 – Ecetszömörce, ecetfa. Észak-Amerikából származik. Nálunk díszfául ültetik, fájának nyers korában büdös ecet bűze van, valamint a zsenge hajtásának is. Barátoson Márk János, Szász Ferenc, Bedő Andrásnál.

ACERACEAE Juss.

Acer platanoides L. – B158 – Korai jávor, jókori juhar, hegyeslevelű juhar, töklelevelű juhar, platánlevelű juhar.

Acer campestre L. – B159 – Mezei juhar, csipke juhar, fodor juhar, kakastaré-fa. Terem az erdő szélein, úgyszólván a mező mellett a galagonya társaságában, a fája növése is hasonló alakú, a levelei még inkább, ezért nevezte a székely csipkejuhar. 1902. szeptember 7-én a zágoni Hegyfark nyugati végén az út mellett láttam először.

Acer negundo L. – B160/a – Körislevelű juhar, zöld juhar. Hazája Észak-Amerika. Díszfának sok helyt ültetik, úgyhogy valóságos kultusszá fejlődött a juharfäültetés. Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Kovászna sétateretei, parkjai, díszkertjei többnyire ezzel a fával van beültetve. Barátoson a templom előtt az Erzsébet téren is ültetett Bagoly tanító úr 1902. év tavaszán néhány szál. Virágzott április 13-án a kovásznai alsó sétaterén.

Acer negundo f. *argenteo-marginatum* Bon. = *Acer negundo* f. *variegatis* – B160/b – Tarkalevelű jávor. Szakaszottam 1901. június 6-án a Pócsa parkból Sepsiszentgyörgyön.

Acer pseudoplatanus L. – B157 – Hegyi juhar, fehér juhar, fürtös juhar, közönséges juhar, íharfa, juhar, jávor. Levele csak

egy kicsit hasonlít a platánhoz, csak alig olyan forma, székesen szólva eligeckes olyan a képe, azért nevezte Linné pseudoplatanus-nak. Már most szeretné az ember látni a platán levelét, hogy valójában milyen is az? Összehasonlítás végett külön mellékleten ide helyezem a keleti és nyugati platán leveleit. Szemlélet útján első pillanatra meggyőződhetik akárki, hogy Linné a keleti platánhoz hasonlította a jókori juhar levelét (s nem a nyugatihoz), mert azzal szinte-szinte egyforma. Különbözik a kétféle platán is egymás közt nagyon hasonlóan.

Acer saccharinum L. = *Acer dasycarpum* Ehrh. – B156 – Molyhos termésű jávor, molyhos magházú juhar. A barátosi református templom előtt az úgynevezett Erzsébet téren többféle Erzsébet-fa van ültetve, melyeket Bagoly tanító úr ültetett, ezek között van 9 szál ilyen molyhos termésű jávor is. 1904. június 19-én a barátosi Erzsébet térről.

HIPPOCASTANACEAE DC.

Aesculus hippocastanum L. – B161 – Vadgesztenye, gesztenye bokrétafa, csillárfa vagy luszterfa. A vadgesztenye nálunk kivirágzik május 20–21-re és május 31-én is még szép. A bokrétafa elnevezés olyan általános jelentésű, hogy akármelyik szép virágos fára ráillenek. Mikor a fa teljes virágzásban van, egész összességében úgy néz ki, mint egy gyönyörű zöld csillár vagy luszter megrakva szép fehér stearin gyertyával, melyek függőlegesen állnak a kandeláber küpüiben. A karos gyertyatartót képezi maga a fa az ő minden oldalra kinyújtott ágaival és kúp idomú alakjával, a gyertyákat pedig képezik a függőlegesen felfelé irányuló füzéres virágzatai az ágak hegyén. Mint dísznövény egész mérsékelt Európában elterjedt. Barátosra legelőször Mircse Dénes kapitány ültette 1848 után, az ötvenes évek elején a laktelkére az út felől hosszan.

BALSAMINACEAE DC.

Impatiens noli-tangere L. – B153 – Ne nyúlj hozzám, üveg-szárú fájvirág. Terem magasabb erdőtájban. Jelen példány teremt Kovásznán a patak mellett.

CELASTRACEAE R. Br.

Euonymus europaeus L. – B166/a – Csíkos kecskerágó.

Euonymus verrucosus Scop. – B167, 168/a – Bibircsós kecskerágó. Ágai fekete bibircsósok. Ritkább és kisebb termetű, mint a csíkos kecskerágó. Termett a zágoni Hegyfark oldalában északnyugatról.

RHAMNACEAE Juss.

Frangula alnus Mill. = *Rhamnus frangula* L. – B146/c, B168/b – Kutya-benge, kutyafa, ebsefa, bűdös cseresznye, bűdösfa, puskaporfa, festőkökény, varjúbingó.

VITACEAE Juss.

Vitis vinifera L. – B162 – Bortermő szőlő.

Parthenocissus quinquefolia (L.) Planch. = *Ampelopsis quinquefolia* Michx. – B163 – Közönséges borostyánszőlő, vadszőlő. Észak-Amerikából származó iszalag növény, melyet falak és lugasok befuttatására mindenfelé ültetnek.

TILIACEAE Juss.

Tilia platyphyllos Scop. – B143 – Nagylevelű hársfa. 1904.

június 30-án Sepsiszentgyörgyön a Pócsa parkban gyönyörű virágzásban volt. Körbe ültetve van 18 szálfa, minden két szál közt egy ülőpad. A kör közepében sétáló tér, akár táncolni is lehetne oly sima és tiszta a hely. Az ember tüdeje amúgy újul a jó illattól.

Tilia cordata Mill. – B144/b – Kislevelű vagy aprólevelű hársfa, szádokfa, szódokfa, zoldokfa. Terem az erdőben szálanként. Ültetik is, igen kedvelt díszfája a Székelyföldnek.

MALVACEAE Juss.

Malva sylvestris L. – B138 – Erdei mályva.

Malva pusilla Sm. = *M. rotundifolia* L. – B136 – Kereklevelű mályva, északi mályva, pici mályva.

Malva neglecta Wallr. = *M. vulgaris* Fr. – B134, B135 – Közönséges mályva.

Malva verticillata var. *crispa* L. = *Malva crispa* L. – B137 – Fodros mályva. Kertekben, csak tenyésztve, el is vadul.

Lavatera thuringiaca L. – B141 – Nagyvirágú pajzssajt, vad-mályva. Terem utak szélén, sánctartokon, parlagokon. 1909. november 1.

Althaea officinalis L. – B140 – Orvosi ziliz, fehér mályva. Terem Barátoson a Bibók utcájában, a kertek mellett. Egyetlen dísz a sánctartoknak június havában.

Alcea rosea L. = *Althaea rosea* (L.) Cav. – B139 – Fekete mályva, festő mályva, mályvarózsa, madárkalács, papsajt. Virágozni kezdett június 28-án, de csak egy-egy virág, nálunk júliusra tehető a virágzás kezdete.

Hibiscus trionum L. = *Hibiscus ternatus* Cav. – B142 – Dinnyés varjúmák, dinnye hibik. C. példányt az asszonynépi pusztáról hoztam 1868-ban, az A. és B. példány itthon termett az udvaron a porondban, hogyan került ide, nem tudom, mert Orbaiban nem láttam még.

Hibiscus syriacus L. – B144/a – Cserjemályva, virágfa, törökrozsza. Amint a neve is mutatja, az ázsiai Törökországból, Szíriából került hozzánk. Ültetik mint díszcserjét. A kovásznai vasúti állomás pályaudvarán szépen díszlik, kiállotta takaró nélkül az 1902–1903-ik 30 fokos hideg telet is.

THYMELAEACEAE Juss.

Daphne mezereum L. – B166/b, B622/b – Farkasboroszlán, farkashárs, tetűfa. Virágzott 1903. április 21-én a zágoni Hegyfark északi oldalán.

ELAEAGNACEAE Juss.

Hippophae rhamnoides L. – B561 – Európai homoktövis, bengékéjú homoktövis, benge hipófa.

Elaeagnus angustifolia L. – B562 – Keskenylevelű ezüstfa, vad olajfa, olajfűz, paradicsomfa. 1904. szeptember 10-én Lázár Benedek úr udvarából hoztam.

GUTTIFERAE Juss.

Hypericum hirsutum L. – B146/a – Borzas linka.

Hypericum montanum L. – B146/b – Hegyi linka.

Hypericum perforatum L. – B145 – Csengő linka, orbáncfű, csengőfű, likaslevelű fű. Az orbáncfűnek több faja terem nálunk vadon, melyek mindannyian több vagy kevesebb piros festékanyagot tartalmaznak, melyek főleg a virágok szirmaiban találhatóak és ujjunk között szétdörzsölve megpirosítják, e tekintetben kiváló a többi között a *Hypericum perforatum*, melynek virágaiból olajat is főznek, melyet régebbi időkben sebek gyógyítására különös szeretettel használtak. E virágokból borszesszel kivont festőanyagot pálinkák festésére is használják. Zágonban Bitai Antalné az orbáncfűvet krisztusfűnek nevezi, szerinte a virágját faolajba kell tenni üvegbe, azt az ablakfájára helyezni, hol a nap süti, harmadnapra cseppentett vérvess lesz, mellyel a sebet kengetni kell. A krisztusfű lapiját megszártva, porrá törve, hintsék a sebre, a kóróját vízbe megfőzve, vontassák benne a sebes tagot. Réteken, szántóföldeken terem, a barátosi határon mindenütt bőven.

VIOLACEAE Batsch.

Viola hirta L. – B101 – Borzas viola. 1908. április 2-án virágzott, de levele még nincs, csak éppen megeredt a Dombalatt.

Viola canina L. – B100, B295/c – Sovány viola. Május 16-án a Dombalatt mindenütt bőven.

Viola tricolor L. – B99/a – Háromszínű viola. Háromszé-ken: császárszakál vagy kétszínű. Termett április 29-én itthon a kertben.

Viola arvensis Murr. – B99/b – Árva viola, árvácska, violácska. Kovásznai szántóföldeken.

CISTACEAE Juss.

Helianthemum nummularium (L.) Mill. = *Helianthemum vulgare* Gartn. – B98 – Közönséges tetemtoldó, tetemtoldó szu-
har, naprózsika, Szent Erzsébet-virágocsk, szu-
har. Terem száraz
gyepen, hegyoldalon.

TAMARICACEAE Link.

Tamarix gallica L. – B130/a – Francia tamariska. Díszker-
tekben lehet látni. Sepsiszentgyörgyön a Pócsa parkban sok volt,
gyönyörűen díszlett, de az 1902–1903-ik télen 30 fokos hideg-
ben mind elpusztult.

Myricaria germanica (L.) Desv. = *Tamarix germanica*
L. – B70/b, B130/b – Tízhímes átán, csermelyciprus, tamariska.
Terem patakok mentén. Zágóban a porondon bőven. Tanul-
mányozás céljából megkérdeztem a zágoni disznópásztor fiától,
hogy minek hívják ezt a növényt? – tamariska – felelte a fiú. Jó
tanítók vannak Zágóban – feleltem én.

LYTHRACEAE Jaume St.- Hil

Lythrum salicaria L. – B259 – Réti füzény, füzlevelű fű,
Szent Ilona füve, piros füzény. Terem árkok mentén, vizenyős
réteken, füzesekben az egész országban.

Lythrum virgatum L. – B258 – Vesszős füzény. Terem az
elébbivel, de sokkal ritkább. Barátosi határon van.

Lythrum hyssopifolia L. – B257 – Alacsony füzény, izsóp-
levelű füzény. Terem mocsárok körül, nedves réteken, a szán-
tókön is olyan helyt, hol a víz a vetést előlte. Háromszéken
közönséges.

ONAGRACEAE Juss.

Circaea lutetiana L. – B207/b – Varázs szzirompár.

Oenothera biennis L. – B254 – Ligetke csészekürt, közön-
séges ligetszépe. Legszebb példányokat lehet látni a Rétyi Nyír
szélében az egerpataki homokos szántóföldeken. Mint kerti
virágot sok helyt ültetik. 1905-ben Kovásznán Kövér Lajosnál
a kugli előtt gyönyörű hosszú sor virított.

Oenothera rosea L'Hér. ex Aiton – B255 – Júniustól késő
őszig rózsapiros színben virít. Kerti díszvirág. Virágkereskedők
árjegyzékeiben feltalálhatók, árulják a magvait.

Epilobium angustifolium L. – B248/a, B249 – Keskenyle-
velű füzike. Termett itthon a csürmegett, de a kovásznai erdőről
keveredett. Egy tanulmányutamban Tüsnádfürdőn egy csiki as-
szony ezt a keskenylevelű füzikét kaszás violának mondta. Azért
hívják úgy, mert kaszáláskor virágzik, vagyis amikor virágzik,
akkor kezdnek az erdőn kaszálni. Pompás! Ez a virág a székely
ember szemében viola.

Epilobium hirsutum L. – B250 – Piros csővirics, borzas de-
réce. Terem folyók mellett, a Kovászna vize martján Gémes nevű
helyen.

Epilobium parviflorum Schreb. – B251 – Apróvirágú cső-
virics. Terem vizenyős helyeken, füzesekben, vízmosásos árkok-
ban.

Epilobium montanum L. – B252 – Hegyi csővirics. Termett
a torjai erdőn.

Epilobium palustre L. – B248/b, B253 – Deréce füzike, de-
réce csővirics. Termett a barátosi határon a Mihály útja mocsáros
árkában, a rét szélén.

HIPPURIDACEAE Link.

Hippuris vulgaris L. – B256 – Vízi lófark, lófark usszakál.
Termett a Szék földelő gödreiben, melyekben a nyáron bivalak
feredeztek. 1902. május 21-én vettem észre, imitt-amott csoporto-
sosan hevert a tavalyi termés a tóban. Eddig sohasem láttam ná-
lunk, tehát ritka. Azután sem mutatkozott többé.

CORNACEAE (Dumort.) Dumort.

Cornus sanguinea L. – B166/c – Veresgyűrű som. Szedtem
1904. május 27-én a zágoni Hegyfarkon. Virágos ágat nem lát-
tam. A veresgyűrű ágai ősszel és télen vérpirosak.

UMBELLIFERAE Juss.

Sanicula europaea L. – B264 – Európai gomberyő, hegyi
gomberyő, szánicor, szanikula. Árnyas erdőkben, jelen példány
a barátosi erdőből van, hoztam 1900. június 5-én a Darnó pa-
taka mellől.

Astrantia major L. – B265/a, B266 – Berki zapóca, völgy-
csillag. Virágzik június-júliusban. A zágoni Hegyfarkról. Mikor
én a zapóca érett félmagját itt a fehér papíron elesve megpillan-
tottam, elborzadtam tőle, megrázkódtam, azt hittem, hogy egy
élő lábaszóság, melynek a tudományos latin neve *Pediculus*,
amilyen némely embernek az úgynevezett Nyaka-bérc pusztáján
sok van.

Eryngium planum L. – B267 – Laposlevelű iringó, kék irin-
gó, kék tövisk, temondádfű.

Chaerophyllum temulentum L. – B289 – Bódtó vagy szé-
dító baraboly. Terem erdőkben, ligetekben, gyümölcsösökben,
telekes helyeken az egész országban.

Anthriscus sylvestris (L.) Hoffm. – B287 – Erdei turbolya,
erdei ormánka. Termett a barátosi erdőben 1900. június 5-én
Darnó patakában.

Anthriscus cerefolium (L.) Hoffm. – B288 – Turbolya or-
mánka.

Bifora radians M. Bieb. = *Coriandrum testiculatum* Baumg.
– B290 – Poloskaszagú pakilincs. Terem vetések között. Barátosi
határon is az Ingóválnál, a Bémenőben. Június-júliusban csa-
pós jeges eső után bűdös poloskaszag terjed szét a levegőben, ez
a biztos jele annak, hogy ott kilincsmag terem a gabonák között,
az eső megverte, a szél megcsapdosta, azért bűzlík oly nagyon.

Pimpinella anisum L. – B273 – Nemes ánizs. Terem a kert-
ben tenyésztve. Fűszernövény.

Pimpinella saxifraga L. – B274 – Kőtör pimpinella, tömjé-
nes pimpinella, földitömjén, rákfarkfű, bábafe, bábaire. Terem
dombos kaszálókon. Jelen példány a cőfalvi Aszalósdomb olda-
lán virított szeptember 11-én. A kisebb bábafeüről a régi füves-
emberek azt írják: mely dajkának teje elapadt, ha csak keblében
hordozza is a fűvet, hat óra alatt annyira megneveli tejét, hogy
a fűvet kénytelen magától elvetni. Kinek nyelvét a szél úgy meg-
ütötte, hogy szava eláll, rága gyakran a gyökerét és szólni fog.
Én próbából rágtam a megszáritott gyökerét és igen kellemes
fűszer íze volt.

Aegopodium podagraria L. – B272 – Csöves podagrafű,
kecske- vagy lúdlábfű, köszvényt gyógyító fű, baktopp.

Sium latifolium L. – B275 – Széleslevelű békakorsó, szé-
leslevelű bolonyik, mérges bolonyik. Ez a bolonyik tán meg is
bolondít, azért nevezték nagy bolondul így! Terem mocsáros
helyeken, csendes folyóvizekben. Barátosan a Folyamat árkában
a vasút mellett, Nagyborosnyón a vasúti állomás előtt a tóban
bőven.

Oenanthe aquatica (L.) Poir. = *Phellandrium aquaticum* L.
– B276 – Vízi haramag, bősövény, vízi bürök, métejkóró, katika
répa. Tós helyeken terem.

Aethusa cynapium L. – B277 – Mérges ádad, ádadó bürök,
kerti bürök, kicsiny bürök, kutyapetrezselyem. Terem mívelt

talajon, veteményeskertekben. Valódi petrezselyemnek mutatja magát, de vigyázz magadra, mert tele van ádáz méreggel, megmar, mint az orozva maró kutya. Az emberek között is van olyan sima kutya, hogy hízeleg, szépet mutat, vigyorog (vigyori kutya), de ha teheti megcsal, megmar. A veteményeskertben ez a kutya petrezselyem is az igazi petrezselyem közé vegyül, amint szokás mondani, közébe ádázódik. Szemléld meg jól, hogy tévedésből ne fűszerezz vele, mert kutyából nem lesz szalona soha.

Apium graveolens L. – B268 – Nagyszagú zeller, celler.

Petroselinum crispum (Mill.) A.W. Hill = **Petroselinum sativum** Hoff. = **Apium petroselinum** L. – B269 – Közönséges petrezselyem. Mívelik, vadon nem terem.

Cicuta virosa L. – B270 – Mérges csomorika, gyilkos csomorika. Terem a zágoni Taplica árkában. Ritka. Az egész növénynek különös nyomasztó bűze van.

Falcaria vulgaris Bernh. = **Sium falcaria** L. – B271 – Közönséges sarlófű, sarlóos bolonyik. Terem száraz helyeken. Zágoni határon az út szélén.

Selinum carvifolia (L.) L. – B279 – Köménylevelű derezle. Terem a zágoni, papolci, barátosi vizenyős réteken bőven.

Angelica sylvestris L. – B280 – Erdei angyélika, patikai angyalfű, angyalgyökér. Erdőben termő gyógynövény, melynek gyökerét használják a gyógyászatban, cukrászatban és a likörgyártásnál. Termett Kovásznán a patak szélében az alé mellett. Közönséges. Terem az egész országban.

Angelica archangelica L. = **Archangelica officinalis** Hoffm. – B281 – Orvosi árkángyélika. E példány termett Kovásznán 1910. júliusában a patak mellett a sétatér oldalán.

Levisticum officinale W. D. J. Koch – B278 – Orvosi lestyán. Mívelik, vadon nem terem, de elvadulhat.

Peucedanum oroselinum (L.) Moench – B282 – Citromkocsord. Terem száraz gyepeken. Jelen példány termett a cőfalvi Aszalósdombon 1910. június 28-án. Erdélyben, Aranyosszékben van egy falu, Kocsárd, erről a faluról jut eszembe ez a növény! Egyéb értelmét nem tudom venni.

Pastinaca sativa L. – B283 – Kerti pasztinák. Háromszék megyében: peszternák, peszternók. Vadon terem egész vármegye területén, néhol kertbe is ültetik murok alakú gyökeréért.

Heraclium sphondylium L. – B284 – Termetes medvetalp, medvetalp tápsír, medvetapsír. Terem ligetekben, bokros helyeken, kövér réteken, gyümölcsös füves kertekben. Közönséges. Leveleit minden háziállat megeszi, zsenge lapiját a sertés is szereti.

Tordylium maximum L. – B285 – Durva magtaraj. Terem Kovásznán az Ugron Géza fűrészénél az út mellett és a sétatéren a patak mellett.

Daucus carota L. – B286 – Murok, sárga- vagy murokrépa.

PYROLACEAE Dumort.

Pyrola rotundifolia L. – B403 – Kereklevelű körtike, kerek télizöld, körtelevelű virág. Terem árnyékos erdőben. Virágzik májusban.

ERICACEAE Juss.

Vaccinium myrtillus L. – B402 – Éti áfonya, fekete áfonya, kukujcsa, fenyőalja bogyó. Virágzott az erdőben 1897. május 12-én. Likórt és bort készítenek belőle.

PRIMULACEAE Vent.

Primula veris L. = **Primula officinalis** (L.) – B155/b, B529/a – Tavasz kankalin, orvosi kankalin.

Primula farinosa L. – B529/b – Lisztes kankalin. Ezt az egy példányt kaptam a zágoni réten. Sok évi keresés után sem kaptam többet a mezőföldi réteken, de ez az egy előhírnöke annak, hogy valahol az erdőn még élő társai vannak, őt is csak az árvíz sodorta ide.

Lysimachia vulgaris L. – B526/a – Füzénylizinka, füzénylizinka, közönséges lizinka. Terem árkokban és az árkok szélén, mocsarak körül. Barátosan bőven minden sásos, lapályos kaszálon. Egész Orbaiban közönséges.

Lysimachia nummularia L. – B526/b – Pénzlevelű lizinka, fillérlizinka. Virágzás kezdete június eleje. Vizenyős réteken közönséges.

Anagallis arvensis L. – B527, B528/a – Mezei tikszem, piros tikszem, tyúkszemfű. Mérges.

Anagallis caerulea Schreb – B528/b – Kék tikszem. Mérges. Madáreleségnek nem használható.

OLEACEAE Hoffing. & Link

Fraxinus excelsior L. – B405 – Büdös kőrisfa, közönséges kőrisfa. Gyakran töméntelenül lepi el a kőrisbogár, levelét eszi.

Syringa vulgaris L. – B404/a – Háromszéken: közönséges boroszlán vagy orgonafa, orgonalila, néhol szelencevirág.

Ligustrum vulgare L. – B477/c – Vesszős fagyal, fagyalfa, madárhúr.

GENTIANACEAE Juss.

Centaurium pulchellum (Sw.) Druce = **Erythraea pulchella** Horn – B414 – Csinos földpe, csintória, százforintosfű. Terem vízjárta helyeken, a barátosi határon elég gyakori, azaz nem ritka.

Centaurium erythraea Rafn. = **Erythraea centaurium** Pers. – B412/b, B413 – Százforintos földpe, cintória, ezerjő földpe, százforintosfű, százaranyosfű, ezerforintosfű, keserűfű, hideglelésű, kisezerjőfű. Terem mindenféle réten, virágzik június-szeptemberben. A barátosi határon szórványosan, szálanként terem, inkább ritka, mint gyakori. Gyógynövény, minden része keserű anyagot tartalmaz, rózsaszín virágát pálinkába áztatva hideglelés ellen isszák. Keserű, mint az epe, innen a neve földpe.

Gentiana asclepiadea L. – B409/a – Fecskevárncs, fecskegyökér. Terem erdőszélén, a Kárpátok valamennyi magasabb hegyvidékén. Zágoni Hegyfark északi oldalán bőven, onnan szeptember 7-én szedtem, de az erdőből élni nem jó ki a mezőbe.

Gentiana pneumonanthe L. – B410, B411 – Kornistárnics, kornisfűve, tüdővárncs. Terem nedves réteken az egész országban. Augusztus utolsó hetében és szeptember első felében virágzik legszebben. Senki sem kapálja, nem gyomlálja, mégsincs a kerteknek ilyen szép virága, mint a nedves rétek ez a ritkasága.

Gentiana cruciata L. – B409/b – Keresztes tárncs. Terem napos réteken a hegyi tájon.

MENYANTHACEAE Dumort.

Menyanthes trifoliata L. – B408 – Háromlevelű vidrafű. Terem a Rétyi Nyír posványos helyein. Ez a példány termett az egerpataki határban a Kutsára nevű helyen, mely van a Sepsiszentgyörgy–Kovászna megyei útvonal mellett délről, a Rétyi Nyír szélében, egy forrás körül, mely forrás-kútból isznak is a szomszjas utazók. Az egerpatakiak ezt a szót: Kut-sára úgy ejtik ki, mintha nem volna benne t betű vagy hang, két cs hangot hall az ember így: kucs-csára.

APOCYNACEAE Juss.

Vinca minor L. – B407 – Télizöld meténg, bőrvény meténg. Terem árnyékos erdőkben. Ültetik kertekbe, sírokra.

ASCLEPIADACEAE R.Br.

Cynanchum vincetoxicum (L.) Pers. – B207/c, B406 – Méregölő cinka, fecskegyökér, méregölőfű, eskulapfüve. Termett május 29-én a zágoni határon az Egerben a Zágon vize mentén.

RUBIACEAE Juss.

Asperula cynanchica L. – B295/a, B297 – Ebfojtó vagy veres fias müge.

Asperula sp. – B296 – Termett a barátosi erdőben. Virágának illata nincs.

Galium boreale L. – B299 – Északi galaj. Termett a Bendén, Deák Barabás kaszálóján június 21-én.

Galium rubioides L. – B300 – Buzérképű galaj. Hasonlít a mocsári galajhoz, csak vékonyabb szálú és keskenyebb levelű.

Galium odoratum (L.) Scop. = *Asperula odorata* L. – B298/a – Szagos müge.

Galium palustre L. – B301 – Mocsári galaj, tóparti galaj. Terem vizes helyeken.

Galium verum L. – B298/b, B303 – Tavasz galaj, tejoltó galaj. Terem kaszálókon.

Galium mollugo L. – B302 – Puha galaj. Terem réteken, nedvesebb helyeken bőven.

Galium aparine L. – B304 – Ragadó galaj. Nálunk közismert neve ragadály. Szántóföldeken, búza, rozs között terem. Szára felkúszik a gabonára, aratáskor kézzel tépik le róla a tartó lóra hányják, hogy ne vegyüljön a búza közé. Játékból a fiatalok egymás hátára dobják, hogy ragadjon a ruhájára. Ha ráragad, szereti az illető azt, aki rádobta, ha nem ragad, nem szereti. Ezért nevezték némely helyt szerelemfűnek.

Crucita laevipes Opiz = *Galium crucita* (L.) Scop. – B305, B452/b – Keresztes galaj.

POLEMONIACEAE Juss.

Polemonium caeruleum L. – B415 – Kék csatavirág, kék polemonvirág, kék himcsuk. Terem a Magas Tátrán és környékén. Erdélyben a Büdös főbércén s a Csomádon, de én ott nem találtam meg. Azért a magját Budapestről a Mauthner cégtől rendeltem, itthon a viragos kertben természettem. 1913. július 20-án virágzott.

Phlox drummondii Hook. – B756/a – Csillagos lángvirág.

Phlox perennis – B756/b – Élő flosz, lángvirág. Virágzás ideje augusztus. Ennek illata is van. Kovásznán, Zágomban és Barátoson a neve őszi boroszlán. Zágomban Kónya Józsefné mondta: őszi boroszlán sokféle van. Ez amíg a nap reá nem süt, veres, s ha reá süt, világos kék, mint a boroszlán.

CONVOLVULACEAE Juss.

Cuscuta epithimum (L.) L. = *Cuscuta trifolii* Bab. – B418 – Lóherefojtó fűnyűg vagy aranka. Veszedelemes elődisége eléggé ismeretes.

Calystegia sepium (L.) R.Br. = *Convolvulus sepium* L. – B417b – Nagy szulák.

Convolvulus arvensis L. – B417/a – Kis szulák.

Convolvulus sp. – B416, B759 – szulák, délignyító, felfutó hajnalka. Díszvirág.

Ipomoea sp. – B757 – Délignyító, méhpilis, csodatölcsér, hajnalka. A kertekben természetik mint díszvirágot.

HYDROPHYLLACEAE R. Br. ex Edw.

Phacelia tanacetifolia Benth. – B761 – Csipkés facélia, varádclevelű facélia. Pákéi Mircse Ferenc természetzte méhlegelőnek 1907-ben, Háromszéken más még nem természetzte.

Phacelia campanularia A. Gray – B762 – Sivatag harangvirág, mézontófü. Egynyári virág. Díszvirág Mauthnertől.

Nemophila oculata – B763 – Szemes orthonka. Díszvirág Mauthnertől. Virága kék, fekete foltokkal vagy pettyekkel.

BORAGINACEAE Juss.

Heliotropium peruvianum L. – B421/a – Vanília kunkor. Amerikából hozott dísznövény, igen kedves illata van.

Lithospermum officinale L. – B424/a – Gyöngyköles kőmag, Magva fehér, sima. Termett Kovásznán a vízmarton.

Buglossoides arvensis (L.) I. M. Johnst. = *Lithospermum arvense* – B433 – Mezei gyöngyköles, mezei kőmag. Gyökere piros, mint a vér, festeni lehet vele. A szántóföldeken közönséges.

Cerintho minor L. – B428 – Kis szeplén, közönséges szeplőlápu, viaszfü, párducfü. Terem szántóföldeken, a barátosi határon bőven.

Echium russicum J. F. Gmel. = *Echium rubrum* Jacq. – B429b – Piros vagy veres kígyószisz.

Echium vulgare L. – B429/a – Közönséges kígyószisz, kék kígyószisz.

Pulmonaria officinalis L. – B430, B432/b – Tüdőfü gálna, orvosi tüdőfü, pettyegtetett gálna, pettyegtetett tüdőfű. Szedtem a barátosi erdőn 1897. május 12-én. Levelét, virágát és tőkéjét régebben teának használták köhögés, rekedtség és tüdőbaj ellen, azért kapta a tüdőfü nevet.

Pulmonaria angustifolia L. = *Pulmonaria azurea* Besser – B431, B432/c – Azúrkék tüdőfü. Zágomban, Papolc vizenyős rétején májusban bőven van. Még kerti virágnak is szép volna, ragyogó kék színénél fogva. Április utolsó, május első felében virágzik. Minél nedvesebb a tavasz, annál szebben díszlik, azúrkék színével annál kedvesebb.

Nonea pulla L. – B424/b – Gyászos apácavirág, gyászoló Nonne-tő, gyászoló nonnea, bíborszínű gyászocska, gyászolka, gyászoló nyakó. Zágomban és nagyborosnyói határon vetés között májusban.

Symphytum officinale L. – B425 – Fekete nadálytő. A népi neve feketenadály. Terem minden vizenyős réten bőven. Jelen példány virágzott itthon a kertben 1900. május 20-án igen korán, ez a virágzás első napja ez évben. Mikor a bokám kificamodott volt, erősen fáj, az egész lábam megdagadt, nem aludtam. Valaki azt javasolta, hogy feketenadály gyökeret kell ásni, azt meg kell törni vagy reszelni, édes tejben meg kell főzni péppé, azt a pépet kiterített rongyra kell kenni, mint a hígpalacsintát s azzal kell a megdagadt vagy elromlott helyet borogatni. Úgy tettünk, kis idő múlva egészen elvette a fájást, éjjel jól aludtam. Egy pár hétig ezzel kúráltuk, gyorsan használt.

Symphytum tuberosum L. – B426 – Gumós nadálytő.

Symphytum cordatum W. et K. – B427 – Szívlevelű nadálytő. A barátosi erdőből hoztam 1897. május 12-én. Mezőföldön nem terem.

Borago officinalis L. – B423 – Kerti borágó. Termett itthon a kertben, magját Mauthnertől rendeltem.

Asperugo procumbens L. – B419 – Henye magiszák, zordonka, borzfű. Találtam 1909. május 15-én Kovásznán a telekkönyvi hivatal ablakai alatt az alén.

Myosotis arvensis L. = *Myosotis intermedia* Link. – B437 – Parlagi nefejejts. Terem szántóföldeken, parlagokon, nálunk közönséges.

Myosotis stricta Link ex Roem. & Schult. – B434/a – Sudár mizsót. Termett a teleki határ sívó homoktalaján. Virága igen apró.

Myosotis sylvatica – B436 – Erdei nefejejts. Termett 1904. június 4-én.

Myosotis alpestris F. W. Schmidt – B435 – Havasi nefejejts. Termett itthon, magját Mauthnertől vettem.

Myosotis scorpioides L. = *Myosotis pallustris* – B434/b – Mocsári nefejejts.

Lappula squarrosa (Retz.) Dumort. = *Lappula echinata* Gilib = *Echinopspermum lappula* Lehm. – B420, B421/b – Bojtorjános mizsót, békabojtorján, koldustetű, suly- vagy sünmag, tüskésmagvú fű. Terem az egész országban. Termett a Zágomban vize mentén a porondon.

Cynoglossum officinale L. – B422 – Orvosi árno, közönséges kutyanyelvű fű. Barátosan most ritka, régen több volt. A zágoni porondon elég van.

VERBENACEAE Jaume St-Hil.

294 *Verbena officinalis* L. – B525 – Vasfű, szapora galambóc, galambfű, galambócfű, hímszaporafű, keserűfű, lakatfű, szaporafű, szentfű. Terem útszéleken, parlagokon az egész országban.

LAMIACEAE Lindl. = LABIATAE Juss.

Ajuga genevensis L. – B616/b – Közönséges ínfű.

Ajuga pyramidalis L. – B295/d – Tornyos ínfű.

Ajuga reptans L. – B514/a – Indás ínfű, ostorindás kacskanyak. Május 11-én itthon a kertben szépen virágozott.

Teucrium chamaedrys – B508/a – Sarlós gamandor. Termett a Hegyfarkon szeptember 7-én.

Scutellaria galericulata L. – B524/a – Ligeti csukóka, kucsmás csukóka, vízmelléki csukóka. Ritka. Termett a Bendén.

Scutellaria hastifolia L. – B524/b – Dárdalevelű csukóka. Közönséges.

Marrubium vulgare L. – B452/c, B523 – Orvosi pemetfű, Orvosi pemete, fejér pemete, peszerce, pöszörice. Terem köves parlagokon, vasúti töltések szélén az egész országban. Házi orvosság. Magját Mauthner-től rendeltem.

Galeopsis ladanum L. – B514/b – Piros kenderkefű, piros foganótt.

Galeopsis speciosa Mill. = *Galeopsis versicolor* Curt. – B516 – Tarka foganótt, többszínű foganótt, tarka kenderkefű.

Galeopsis pubescens Bess. – B517 – Pelyhes kenderkefű, szőrösödő foganótt. *Galeopsis tetrahit* – B515 – Veress foganótt, tarka foganótt, szúrós kenderkefű, tarka kenderkefű.

A foganótt fajokat Háromszéken kenderfű vagy vajfű név alatt ismerjük. Nálunk többféle fajja fordul elő a szántóföldeken. Alkalmatlan gyom a vetésekre nézve. Van veres, fehér és tarka virágú fajtája, legszebb közöttük a tarka virágú, melynek bokrértája kénsárga, alsó ajaka tövön citromszínű, lilaszínű, közép karéja fejér szegélyű, de amilyen szép a virága, olyan haszontalan, sőt ártalmas a gabonák között a gazdára nézve. Már kora tavasszal zöldülnek a magról kelt palánták az őszi szántásokon, pár hét alatt a vetés fölé emelkednek és elnyomják azt. A gyengén telelt búzavetést előlik.

Lamium maculatum L. – B511 – Foltos árvacsalán, foltos tátkanaf, hódos tátkanaf. Termett a barátosi erdőben.

Lamium album L. – B512 – Fehér árvacsalán, fehér tátkanaf vagy holtcsalán. Gyermekkoromban szípókának hittük, mert a virágját kitepve, abból a mézet kiszípoztuk.

Lamium purpureum L. – B510/a – Piros tátkanaf, piros árvacsalán, piros holtcsalán. Szedtem 1912. március 12-én, Gergely pápa napján.

Lamium amplexicaule L. – B510/b – Bársonyos árvacsalán, szárörlő tátkanaf. A nép holtcsalánnak nevezi, most ezt a nevet tartják a fűvészek helyesebbnek.

Lamiastrum galeobdolon (L.) Eh. & Pol. = *Lamium luteum* Krock – B513 – Erdei sárga árvacsalán, vérestorkú mamó. Szedtem 1905. május 9-én itthon a kertben.

Leonurus cardiaca L. – B497/a – Szúrós gyöngyhím, szúrós gyöngyajak, oroszlánfark.

Stachys officinalis Trev. = *Betonica officinalis* L. – B522 – Orvosi tisztessű, orvosi betonika, orvosi betonika, bakfű, sebfű, betonika. Terem minden szárazabb gyepen.

Stachys sylvatica L. – B519 – Erdei hunyász, erdei tisztessű. Kovásznán a patakparton a patika előtt bőven terem.

Stachys palustris L. – B520 – Seppedéki hunyász, seppedéki tisztessű. Nedves réteken, nádasok szélén, szántóföldeken szálanként bőven.

Stachys recta – B521/a – Tisztes hunyász, hasznos tisztessű. A barátosi határon nem terem. Jelen példány a cőfalvi Aszalósdombrol való, szeptember 11-én szedtem.

Stachys annua L. – B521/b – Egyynyári hunyász, tarló tisztessű, tarlóvirág. Barátosan nincs, egész orbai járásban igen ritka. Jelen példány a vasút töltésén termett Barátosan.

Stachys byzantina K. Koch = *Stachys lanata* Jacq. – B518/a – Gyapjas hunyász. Kovásznán id. Deák Károlynál, Deák Benecéné nagyságát dicséri.

Nepeta cataria L. – B505 – Illatos macskamenta, macska csipkepity. Az egész növény kellemes citromszagú. A méhészek a kaptárok bedörzsölésére használják. Barátos határában nem terem, jelen példányt a Gál háza megett az utcán szedtem.

Nepeta nuda L. = *Nepeta pannonica* L. – B506 – Bugás macskamenta. Az ideragasztott darabot szedtem 1912. július 15-én a barátosi vasúti pályaudvaron.

Glechoma hederacea L. – B507/d, B508/b – Kerek repkény, kerek nádvalapi vagy katonalapi.

Dracocephalum moldavica L. – B509 – Kerti sárkányfű, moldvai pofóka, sárkányfej, sárkányfő, méhfű, sátanfű, török méhfű. Nálunk vadon nem terem. Magját Budapestről a Mauthner cégtől rendeltem, itthon a kertben termesztettem. Jó méhlegelő. A növény szétdőrsölt levelének tömjénes szaga van. 1901. augusztus 4-én termett a ház előtt.

Prunella grandiflora (L.) Jacq. – B194/d – Nagyvirágú vilahim.

Melissa officinalis L. = *Thymus melissa* Krause – B504 – Citromszagú méhfű, citromszagú melissa, gyógyító méhfű, kerti méhfű, mézelke, mézgáncs, orvosi méhfű. Magját Budapestről a Mauthner cégtől rendeltem. Az ideragasztott példányokat itthon a kertben termesztettem. Leszakasztottam 1903. augusztus 4-én.

Satureja hortensis L. = *Clinopodium hortense* – B496 – Kerti csombor, kerti pereszlén, bécsi rozmarin, borsfű, borsika, borsos szátorján, borscsombor, kerti méhfű.

Acinos arvensis (Lam.) Dandy = *Calamintha acinos* Clairv. = *Satureja acinos* Benth. = *Melissa acinos* Benth. – B502 – Borzas pereszlén, erdei menta, gyöngymenta, mezei démutka, mezei kalaminta, fűrtös csombor. Az ide ragasztott példány termett a Torjai erdőn, hol a Törös-patak belészakad a Bálványospatakba az út mellett, gyepes helyen.

Calamintha sylvatica Bromf. = *Calamintha officinalis* Mnch. – B 503 – Orvosi kalaminta, erdei pereszlén, macska csipkepity. Erős szagja van, mely hasonlít az izsóphoz. Terem köves gyepen.

Clinopodium vulgare – B518/b – Közönséges pereszlén, szőrös pereszlén, borsfű pereszlén. Szedtem a zágoni és barátosi erdőből.

Hyssopus officinalis L. – B497/b – Kerti izsóph.

Origanum vulgare L. – B500/a – Szurokszagú murvapikk, szurokfű, fekete gyopár, vargák festőfüve, vargákfüve, szűfű. Terem szikár helyeken az egész országban.

Origanum majoranna L. – B500/b – Kerti majoránna. A kertekben és ablakokban cserépben fűszerszámul termesztik.

Thymus serpyllum L. – B501 – Kakukkfű démutka, vadcsombor. Terem szárazabb gyepeken, kivált az erdőn. Illata erős és kellemes. Az erdőből emberek a faszulyka levest ezzel fűszerezik, apróra vagdalva a fővő fazékba rakják. Az ideragasztott példány termett Barátosan a Dombalatt saját kaszálómon.

Lycopus europaeus – B490 – Vízi peszerce.

Mentha arvensis L. – B489 – Tarló menta.

Mentha longifolia (L.) Huds. = *Mentha sylvestris* L. – B487 – Lómenta, bázring menta. Terem mindenfelé az egész országban bőven.

Mentha spicata L. = *Mentha crispa* L. – B485 – Fodormenta. Kertekben, vénasszonyvirág.

Mentha piperita L. – B486 – Borsmenta. Kertekben művelik, vadon nem fordul elő.

Mentha aquatica – B488 – Vízi menta. Termett itthon, északra oldalban, a kert tövében.

Salvia officinalis L. – B492 – Orvosi zsálya, kerti zsálya. Kellemes és erős illata van.

Salvia coccinea L. – B491 – Skarlát zsálya, skarlátvörös zsálya, skarlátpiros zsálya.

Salvia glutinosa L. – B493 – Enyves zsálya.

Salvia pratensis L. – B494 – Mezei zsálya, foszló virág, lóbarátság, réti-, vad- vagy skarlát zsálya. A barátosi határon ritka, a papolci, zágoni réten bőven terem. Az ide ragasztott példány a zágoni rétről való, ahol ritkaságképpen egy fehér virágú példányt is találtam.

Salvia nemorosa L. = *Salvia sylvestris* L. – B495 – Erdei zsálya, kakastaréj zsálya. Útszéleken közönséges. Barátosi határon a Székutja ponkján a sánctarján csak néhány bokor. Terem a kovásznai határon a Páva–Zabola felé vezető szekérút ponkján bőven.

Salvia verticillata L. – B499 – Gyűrűs zsálya, lózsálya, pereszlen-forma zsálya, macskaláb. Terem utak mellett, erdő szélén az egész országban.

Ocimum basilicum L. – B498 – Bazsalikom vagy bazsai-kum, bisziók. Kovásznán és Zágonban az oláhok buszójának hívják, innen hangutánzólag a magyarok biszókknak nevezték. Barátoson is e név alatt ismerik. Illatos szagjéért kedves, nálunk csak kultiválva él, ritka.

SOLANACEAE Juss.

Hyoscyamus niger L. – B442/a – Bolondító beléndek, bolondító csalmatok, csalmás belénd.

Solanum nigrum L. – B438 – Fekete ebszőlő.

Solanum dulcamara L. – B439 – Hűsítő csucsorka, keserűes csucsor, piros ebszőlő, iszalag csucsor, farkasszőlő.

Solanum tuberosum L. – B441 – Gumós burgonya, burgonyás csucsor vagy közönséges burgonya. Számtalan vidékies neve van pl. krumpli, kolompér, kukujó, bolyóka, csucsorka. Háromszéken közismert neve pityóka. Földben termő gumói gazdag keményítő-tartalmúak, ezek a gumók adják a szegény embernek úgyszólván a mindennapi eledelt. Valóságos istenáldása. Szeszt is főznek belőle, takarmánynak is használják. Gumóit földbe ültetik s azokról szaporodik, de a tudós kertészek a bogyoiban levő apró magvairól is tudják szaporítani. E mivelet által számos fajtája keletkezett, melyek ízletesek és konyhai igényeinket kielégítik ki. Nevezetes fajtája: rózsá, kifli, kék, hópehely, hólapda, viola vagy miskolci pityóka, cserehéjú, magyarkincs.

Datura stramonium L. – B442/b – Maszlagos redősirom, nadragulya, redőszirmú maszlag, csattanó maszlag. A gyermekek a virágjával csattanának vagy pukkantának, innen csattanó vagy pukkantó is a neve.

Nicotiana rustica L. – B443 – Kapadohány. Nálunk: cigány dohány.

Lycopersicon esculentum Mill. = *Solanum lycopersicum* L. – B440/b – Megehető paradicsomalma. Bogyóját mint tápszert sokféleképp alkalmazzák.

Capsicum annuum L. – B440/a – Közönséges paprika.

SCROPHULARIACEAE Juss.

Verbascum blattaria L. – B447 – Molyúzó ökörfarkkóró. Ez a legközönségesebb, a barátosi határon, mindenfelé bőven van, kellemetlen gyom.

Verbascum phlomoides – B444 – Szösös ökörfarkkóró, szöszevő farkkóró.

Verbascum lychnitis L. – B445 – Csilláros ökörfarkkóró, mécsfarkkóró, fedelekes farkkóró.

Verbascum nigrum L. – B446 – Fekete ökörfarkkóró.

Scrophularia nodosa L. – B448 – Göcsös görvélyfű, göcsös tákajak, csomós görvélyfű, bodzatákajak, barnagyökér, bodzacsersznye, disznóterjék, göcsgyök, sülyfű, szakafű, torokgyikfű, álarcfű vagy virág. Terem az egész országban.

Scrophularia umbrosa Dumort. = *Scrophularia alata* Gilib = *Scrophularia aquatica* Auct. – B449 – Vízi tákajak, szárnyas görvélyfű. Jelen példány termelt a barátosi határon a Gémes nevű helyen a Kovászna vize martján.

Antirrhinum majus L. – B453/a – Kerti oroszlánszáj, aranyevő pinyó. Kertjeink díszé.

Chaenorhinum minus L. = *Linaria minor* L. – B455 – Kis gyűjtvány. Szedtem június 23-án a Barátos vasúti töltésen.

Linaria genistifolia (L.) Mill. – B456 – Rekettyevelű gyűjtvány. Termelt 1904. július 24-én Sepsiszentgyörgyön a vasúttól bevezető út mellett balról. Ritka.

Linaria vulgaris Mill. – B457 – Közönséges gyűjtvány.

Kickxia elatine L. = *Linaria elatine* Mill – B454 – Látonya vagy cseplez gyűjtvány. Termelt a barátosi határon Sós és Fenék környékén.

Kickxia spuria L. = *Linaria spuria* Mill. – B450b – Korszgyűjtvány, kétszínű gyűjtvány. Terem július-augusztusban a barátosi határon, szántóföldeken. Telek és Páké felől agyagtalajon nem ritka.

Digitalis grandiflora Mill. = *Digitalis ambigua* Mur. – B451, B452/a – Nagyvirágú gyűszűvirág, sárga gyűszűvirág. A torjai erdőről, de az erdőön mindenütt terem.

Digitalis purpurea L. var. *maculata* – B450/a – Foltos gyűszűvirág. Díszvirág Mauthnertől.

Veronica urticifolia Jacq. = *Veronica latifolia* Lam. – B461, B462 – Széleslevelű szigorál, csalánlevelű veronika. Terem magasabb hegyvidék árnyas helyein. Barátosi erdőn, Málnavész alatt.

Veronica austriaca L. – B466 – Osztrák szigorál, fogaslevelű veronika, sallangos szigorál.

Veronica officinalis L. – B465 – Orvosi szigorál, orvosi veronika.

Veronica chamaedrys L. – B463 – Cserszigoráll, ösztörűs veronika. Pártája égszínkék, mikor ezek a kék csillagocskák lehullottak, tanuló koromban a könyvem levelei közé raktam, olyan szép volt aztán télben nézni!

Veronica montana Jusl. – B464 – Hegyi szigoráll, hegyi veronika. Termelt a barátosi erdőben árnyékos helyen, bükkfák alatt.

Veronica scutellata L. – B458 – Pajzsos veronika, hajfűrtös szigoráll, pajzsos szigoráll. Terem mocsáros helyeken.

Veronica beccabunga – B460 – Deréce szigoráll, deréce veronika. Terem vizes, forrásos helyeken.

Veronica anagallis-aquatica L. – B459 – Pólé veronika. Terem mocsáros helyeken.

Veronica triphyllos L. – B469 – Ujjas szigoráll, ujjaslevelű veronika. Terem a teleki határon, sivar homokon, vetések közt. Szedtem 1904. április 20-án.

Veronica arvensis L. – B468 – Ugar szigoráll, mezei veronika.

Veronica agrestis L. – B470 – Mezei szigoráll, északi veronika. Április hó derekán vagyunk, szántogatunk a mezőn. Mint szokták mondani: hét tél s hét nyár van egy napfolytán, mert széleslevelű szigoráll változik az időjárás. Virág még nincs, csak mezei szigoráll nyitotta ki apró kék virágocskáit, de oly jelentéktelen, hogy a szántó pajtásom meg se látja. A virágocskák a levélhórnáljában magánosak. Szegény szigoráll csak él, de szigorún, azt az egy virágocskát azért vette a hóna alá egy-egy levélke, hogy nyomorúcskát védje.

Veronica hederifolia L. – B472 – Bokoralji veronika, borostyánlevelű szigoráll. Terem a legjobb szántóföldeken. Virágzik áprilisban.

Veronica spicata L. – B467, B477/b – Macskafarkú szigor-áll, kék macskafark, füzéres szigoráll.

Melampyrum arvense L. – B473 – Csormolya fintor, mezei csormolya. Terem szántóföldeken, utak szélén, mivel talajon az egész országban.

Melampyrum nemorosum Auct. – B474 – Kéküstökű fintor, kéküstökű csormolya, berki csormolya, gyertyánalfajú, tártosvirág. Terem az erdőben és a réten. Zágoni és papolci réten bőven.

Melampyrum sylvaticum L. – B475 – Erdei fintor, erdei csormolya, szájatátott fintor. E példány termelt a torjai erdőn.

Euphrasia rostkoviana Hayne = *Euphrasia officinalis* L. – B481/a, B482/a – Szemvidító szálkacsék, éfrázia szemfű, tisztító vagy vigasztaló fű, szemüdv. Terem az egész országban. Barátosi határon a Csikosér és Rakotyás területén vizenyős kaszálókon.

Odontites verna (Bellardi) Dumort. = *Euphrasia odontites* L. – B481/b – Késői fogöröm, fogánc szálkacsék, vetési fogfű, veres fogánc. Barátosi határon, kivált a szántóföldeken, mindenfelé bőven, közönséges.

Pedicularis palustris L. – B477/a, B478 – Posvány, kajmácsőr, kakastaréj. Terem mocsarakban, süppedékes réteken. Közönséges. Szedtem a zágoni rétről.

Pedicularis comosa L. – B476 – Üstökös kajmácsőr. Terem vizenyős helyen a zágoni réten.

Rhinanthus minor L. – B479 – Kis lator, taréjos lator, kis kakascímer.

Rhinanthus angustifolius C. C. Gmel. = *Rhinanthus major* – B480 – Csörgő lator, Háromszéken: csengőkóró, alföldi kakascímer. Terem a kaszálókon. Szent János napjára megérik és csörög, ha mozgatják. Ekkor mondják, hogy lehet kaszálni már, mert a csengőkóró megért. Azt is mondják: Szent János-kóró.

Lathraea squamaria L. – B484 – Pikkelyes viczor, kónya viczorgó, pikkelyes farontó, rejtekvirág, alattomos fogacsán. Találtam a barátosi erdőn, csak félig volt a földből kibújva. Én ástam ki egészen.

OROBANCHACEAE Vent.

Orobanche ramosa L. – B483/a – Elágazó szádor, dohányfojtó szádor. Kenderföldön termelt a kender között.

Orobanche loricata Rchb. = *Orobanche picridis* F. W. Schultz – B483/b – Keserűgyökér-szádor. Ez a szádor a torjai erdőn termelt.

PLANTAGINACEAE Juss.

Plantago major L. – B530 – Nagy útifű, széleslevelű útifű, nagy útilapu.

Plantago media L. – B531 – Közép útifű.

Plantago lanceolata L. – B532 – Lándzsás útilapu, kígyónyelvű. Az egész országban közönséges.

CAPRIFOLIACEAE Juss.

Sambucus nigra L. – B292/a – Fekete vagy fái bodza. Háromszéken a köznép így mondja: bodza.

Viburnum opulus L. – B293 – Kányabangita, kányafa, kányabegye, kakasfa, gényefa, molnárcseresznye, vízi bodza. Virágzott Kovásznán a Deák Imre parkjában június 1-én.

Lonicera xylosteum L. – B294 – Ükörkelonc. Termelt a barátosi erdőben május elején.

Lonicera caprifolium L. – B292/b – Jérikói lonc, jérikói róza, kecskeszakállfű, szulák. Háromszéken: gázsia, körmös. Virít május-júniusban. Igen illatos.

Symphoricarpos albus (L.) S. F. Blake = *Symphoricarpos racemosus* Michx. – B291 – Fürtös hóbagyó, hógolyó. Barátoson klárisz a neve. Ültetik a kertekbe, különösen a temetőbe. Nem a virága feltűnő, hanem a fürtösen álló bogyója egész.

VALERIANACEAE Batsch.

Valeriana locusta (L.) Laterr. = *Valeriana olitoria* (L.) Pollich – B308 – Saláta galambbegy, tavaszi galambbegy. Szántókon közönséges.

Valeriana officinalis L. – B306 – Mezei macskagyökér, macska gyökönke.

Valeriana dioica L. – B307 – Kétlaki gyökönke. Termelt a barátosi erdőben május 12-én.

DIPSACACEAE Juss.

Cephalaria transylvanica (L.) Roem. & Schult. = *Scabiosa transylvanica* – B311 – Erdélyi fejvirág, sikkantyú vagy gömbvirág. Terem Erdélyben bővebben, innen van az erdélyi fajneve. Szedtem 1903. szeptember 7-én a zágoni Hegyfark aljában délről. A barátosi határon nem terem, általában Orbaiban, a mezőföldön nem fordul elő.

Dipsacus fullonum L. = *Dipsacus sylvestris* Huds. – B309, B310/a – Erdei mácsonya. Nálunk fésűnek hívják, a gyerekek a hajukat fésülik vele. Terem szikár mezőkön.

Dipsacus laciniatus L. – B310/b – Héjakút mácsonya. Nincs her-mor a háznál, ha ilyen van a gerenda között (Sánta Porzolt Ferenc mondta). Gyermekkoromban hallottam, hogy ezt hergő-morgó fűnek hívják. A barátosi határon fekete agyagtalajon gyönyörű kék példányok vannak.

Succisa pratensis Moench – B312 – Réti varfű, réti sutabub, réti ördögharaptafű, csonkaifű, csonka gyökerű sikkantyú, fekélyfű. Terem a barátosi határon a Szék és Folyamat legalsó részén, az úgynevezett Szegénszerben, fekete agyagtalajon. Június 26-án még csak szárába sem volt indulva, csak tőleveleket lehetett látni, mint a palántákat. Gyökeres palántákat hoztam haza, elültettem a kertben és itt virágzott 1903. szeptember 18-án. Ott a megnevezett termőhelyen is augusztus-szeptemberben virágzik.

Scabiosa columbaria L. – B313 – Galamsikkantyú, galamszínű ördögzem, sikkantyú skabióza, varfű. Terem Barátos, Páké, Papolc, Zágon rétjein bőven, mindenfelé közönséges.

CAMPANULACEAE Juss.

Campanula patula L. – B401 – Terepély csengettyűke, mezei harangvirág. Terem réten, erdőszélen, bokrok között, minden gyepen. Termelt a barátosi határon a Dombalatt.

Campanula persicifolia L. – B400 – Baracklevelű csengettyűke, erdei vagy öreg harangvirág. Termelt a torjai erdőn a Büdös- és Bálványos-hegy alatt. Szedtem 1899. július 20-án.

Campanula glomerata L. – B396 – Csomós csengettyűke, bunkós csengettyűke. Terem erdei réteken. Szedtem a torjai erdőn 1899. július 20-án és a cőfalvi Aszalósdombon 1910. június 5-én. Ritkaság.

Campanula latifolia L. – B397 – Széleslevelű csengettyűke. Termelt a torjai erdőn.

Campanula trachelium L. – B398 – Csalánlevelű csengettyűke, éleslevelű csengettyűke, villás csengettyűke, csalánlevelű harangvirág. Terem erdőben, bokrok között, kerítések mellett. Jelen példány termelt a torjai erdőn. Szedtem 1899. július 20-án.

Campanula rapunculoides L. – B399 – Kónya csengettyűke, raponcképzű csengettyűke, tűzött csengettyűke. Terem parlagokon, mivel talajon, erdők tisztásain az ország minden hegy- és dombvidékén. Ez a példány termelt a barátosi határban a Malomút sánctartán. Itt nagyon ritka.

Campanula speculum procumbens – B395 – Egynyári harangvirág, Mauthnertől. Csak kertben tenyésztve. Virágzott június 30-án.

ASTERACEAE Dumort. = COMPOSITAE Giseke

Eupatorium fraseri Poir. – B314, B760 – Pakóca. Mauthnertől.

Solidago canadensis L. – B322 – Kanadai aranyvessző, aranyos istápfű, mezei aranyos vessző, veres gyűrűfű. Magját Mauthnertől rendeltem, s úgy természettem itthon a kertben. Elvadtulva él nálunk.

Bellis perennis L. – B315/a – Szászorszép, rüker, tavaszhozó fű, szikrázó rózsácska, pászka morzsa, perevirág. Nálunk a neve: boglár. Terem nyirkos, nedves réteken. Kertekben művelik mint díszvirágot. Zabolán a gr. Mikes kertben a fák között láttam sok fehér virágút.

Aster alpinus L. – B317 – Havasi gerepcsin.

Aster tripolium L. – B318/a – Pozsgás gerepcsin, őszcsillaga, parti vagy tengeri csillagvirág, szik-csillag. Háromszéken: őszi boroszlán. Leginkább kertekben látható, ültetik.

Erigeron acris L. = **Erigeron acer** L. – B320 – Bóbitás küllőrojt. Terem homokos, szikár mezőkön, az őszi gabonák között is.

Erigeron canadensis L. – B319, B321/a – Seprencia küllőrojt, betyár küllőrojt, betyárkóró, jugfarkkóró, kónizs. Közönséges, haszontalan, sőt alkalmatlan gyom mindenfelé, egész Háromszéken uralkodik. 1904. október 28-án virágzott a Hegyfark nyugati oldalán Zágomban.

Logfia arvensis (L.) Holub = **Filago arvensis** L. – B335/d – Gyepi gyopár, gyepi pamár, gyepi penészvirág. Terem szántókon, parlagokon. A barátosi határon nincs, mint ritkaságot kaptam az ide ragasztott példányt a Kereknád ponkján a vasút mellett.

Omalotheca sylvatica (L.) Sch. Bip. & F.W. Schultz = **Gnaphalium sylvaticum** L. – B335/a – Erdei gyopár.

Filaginella uliginosa (L.) Opiz = **Gnaphalium uliginosum** L. – B335/b – Iszapi gyopár. Terem parlagokon, mivel talajon, kivált nedves homokon, tócsák szélén. Barátosi határon bőven.

Gnaphalium luteo-album L. – B335/c – Halovány gyopár. Az iszapi gyopárral együtt terem.

Antennaria dioica (L.) Gaertn. = **Gnaphalium dioicum** L. – B316/b – Gyopár, kétlaki gyopár, parlagi gyopár, csábfű, kétlaki macskatalp, gyapjasfű, kis egérfű, drágulob, papírvirág, hegyi gyopár. Terem verőfényes, száraz, szikár legelőkön, gyepes helyeken az egész ország hegyvidékén. Terem a Rétyi Nyírben is. Májusban a gyerekek koszorút kötnek belőle.

Inula helenium L. – B325 – Pompás örvénygyökér, sertecsek.

Inula germanica L. – B324/a – Német örvénygyökér.

Inula ensifolia L. – B324/b – Kardos vagy szablyalevelű sertecsek.

Inula britannica L. – B323 – Lapály sertecsek, brit sertecsek, lapályi örvénygyökér. Terem az egész országban.

Pulicaria dysenterica (L.) Bernh. – B326 – Réti bolhafű, vérhas örvénygyökér.

Pulicaria vulgaris Gaertn. – B327 – Parlagi bolhafű, bolhaűző örvényfű, bolha halál, szárazfű, szűfű, szurokfű, közönséges bolhafű, bolha sertecsek. Az egész növény kellemetlen, bűdös szagú. Terem vizenyős, posványos helyeken. Szedtem Barátoson az árokszéleken, a Folyamat szélén, közönséges.

Bidens tripartita L. – B353/a – Farkasfog villamag, subás villamag. Terem vizes helyeken, ártereken bőven. Ennél utálatosabb burján alig van a kertben. Ősszel, ha közötte jár az ember, a ruhája, a subája megrakodik ennek a kétfogú villamagjával, ezeket a farkasfogakat kefével nem lehet lekefélni, le nem viszi, kézzel kell kiszedegetni, úgy beleragad ez a haszontalan ragadóvilla.

Bidens cernua L. – B333 – Bókoló farkasfog, bókoló villamag, sugáros vagy lefüggő villamag. Terem Papolc vize folyásában, a kétvízköze-gémes tartományán.

Rudbeckia bicolor L. – B334 – Kétszínű rudbekkia, csutkakup. Termett Kovásznán Ugron Géza úr kertjében. 1910. október 1-jén szakítottam le.

Helianthus annuus L. – B332 – Napraforgó.

Helianthus tuberosus L. – B328 – Földialma, csicsóka napvirág. Termett itthon, szedtem október 11-én.

Xanthium strumarium L. – B394/a – szúrós csimpaj, bojtortjános szerbtövis, cigány-, diák- vagy disznómogyoró, disznóbojtortján, gelyvafű, kemény- vagy számlaplu, koldustetű vagy töviseslapu. Július 4-én amint leszakítottam, a törés helyén erős terpentín szagja volt.

Xanthium spinosum L. – B394/b – Szerbtövis, csimpaj. Hatósági rendeletre egész Háromszék területén ki van irtva.

Zinnia elegans Jacq. – B329 – Szépséges rézvirág. Mexikóból származik.

Galinsoga parviflora Cav. – B321/b – Apró gombvirág, sikkilla, franciáfü. Nálunk még ritkaság, egészen új jövevény! 1902. év július havában Kovásznán jártamban a református templom szomszédságában Kövér Lajos úr kertje mellett kívül is, belül is láttam valami újmódi növényt. Kérdeztem a család tagjait, hogy nem szándékosan vetették-e a magját mint kerti virágmagot, de egyhangúlag azt felelték, hogy nem vetették, nem is ismerik, bizonyosan magára költ burján. Hazája Dél-Amerika. Nagyon szapora kerti gyom, mely szórványosan már az egész országban előfordul. Kovásznán 1908. július-augusztus hónapjában a Kis Pokolsara, Csutak Gergely és Benkő Sándor fürdőinél az utcán már mindenütt el van terjedve.

Tagetes patula L. – B331/a – Kis bársonyvirág, kis bűdöske, borsola, bűdös rózsza, olaszka, oláh rózsza. Nálunk: lengyel. Hazája Mexikó. Csak virágos kertekben tenyészik nálunk. Kellemetlen szagú.

Tagetes erecta L. – B331/b – Nagy bársonyvirág, nagy bűdöske. Nagyon az élébbinél. Virágos kertekben ültetik. Szaga kellemetlen.

Anthemis cotula L. – B347 – Bűzös montika, bűdös montika, nehéz-szagú pipiter, ebkapor, kutyakapor, vadszékfű. Találtam Barátoson a régi Dögösgödörnél 1908. augusztus 10-én.

Anthemis tinctoria L. – B346 – Festő montika, festő pipiter. Terem Málnásfürdőtől Sepsiszentgyörgy határáig az Olt völgyében száraz oldalokon. Málnás határában feltűnő, sok van, Szentgyörgy felé folyvást apadó mennyiségben. Megjegyzésre méltó, hogy a Feketeügy völgyében sem Kézdi, sem Orbaiban nincsen. 1904. július 24-én azért mentem Málnásfürdőre, hadd legyen meg ez a ritkaság is a gyűjteményemben.

Chamaemelum nobile (L.) All. = **Anthemis nobilis** Baumg. – B348/b – Nemes montika, olasz-, illatos-, római- vagy nemes szikfű.

Coreopsis tinctoria Nutt. = **Calliopsis bicolor** Rchb. – B330 – Kétszínű bájarc, bécsike, magszigony, szépszem. Barátoson: csillag, Zágomban: pillancs (Bogdán Béláné szül. Kovács Ágnes asszony után). Magját Mauthnertől rendeltem. Barátoson van 50 esztendeje, hogy virágos kertekben megjelent. Milaséwich majorné hozta legelőszőr Bécsből.

Callistephus chinensis (L.) Nees = **Aster chinensis** L. – B318/b – Rózsás gerepcsin. Háromszéken: őszirózsza. Ki ne ismerné a virágos kertek őszi ékességét, az őszirózsát? Egyynyári díszvirág, fehér, veres és kék színekben pompázik.

Achillea ptarmica L. – B350 – Kenyérbél cickóró. Termett Málnásfürdőn a Siculia kénsavgyár mellett.

Achillea millefolium L. – B349 – Ezerlevelű egérfarkkóró, borbolya, cickafark, pezsmató, patikai ezerlevelűfű. Háromszéken: pulykafű, a levelét a pulykáknak megvagdalják és etetik mint salátát. Mindenütt közönséges. Termett 1902. május 22-én itthon a kertben.

Matricaria chamomilla L. – B345 – Orvosi szikfű, orvosi székfű, szikvirág, mátrafü, anyafű, kis kamilla, perefű, Szent Iván pipitér. Június 14-én az én szántó tagomon javában virágzott. Herbataának szedtem egy zsebbel. Aki másképp nem tudná megkülönböztetni őket, megismerheti a székfűvirágot igen kellemes illatról. Illata hasonlít az árpára érő alma szagjához. Az én

orromnak nagyon tetszik, tehát teája jó lesz a melleknek, mert az mind jó a tüdőnek, amit az orr szeret.

Tanacetum vulgare L. – B342/a – Varádics aranyvirág. Terem folyók mentén, gyepűk szélén, mesgyéken az egész országban. Háromszéken a Feketeügy mentén Szörcse és Telek között láttam sokat.

Tanacetum corymbosum (L.) Sch. Bip. = **Chrysanthemum corymbosum** L. – B341 – Sátoros aranyvirág. Termett a torjai erdőn, ott elég bőven van.

Tanacetum balsamita L. – B342/b – Balsamita varádics. Háromszéken lapos-minta a neve. Levelének menta szaga van. A levél alakjáról és szagjáról nevezték így. Barátoson Sánta Porzolt Ferencné és Barta Czéczi kertjében van. Vénasszonyvirág.

Tanacetum parthenifolium (Willd.) Sch. Bip. = **Pyrethrum parthenifolium** Willd. – B344/a – Tömvetelt pártamag. Virágot 1905. május 31-én itthon a kertben. Ezekből készítik a híres perzsa rovarport.

Tanacetum parthenium (L.) Sch. Bip. = **Pyrethrum parthenium** (L.) Sm. – B344/b – Kerti virág.

Chrysanthemum carinatum Schousb. – B343 – Thüringia csillaga, aranykerék.

Leucanthemum vulgare (Vaill.) Lam. = **Chrysanthemum leucanthemum** L. – B339/a, B340 – Ökörszem aranyvirág, közönséges aranyvirág, Katalin-róza, Katalin-virág, pacfű, Margitvirág, papvirág. Nálunk: pap kiszúrom szemedet. Terem a kaszálok mindenfelé.

Leucanthemum rotundifolium (Willd.) DC. = **Chrysanthemum rotundifolium** Willd. – B339/b – Kereklevelű aranyvirág. Termett a zágoni Hegyfark tetején. Szeptember 11-én szedtem.

Artemisia vulgaris L. – B336 – Fekete üröm, anyafű, féregmag, füvek anyja, mátrafű, Szent János füve, veres üröm. Terem utak szélén, kertek mellett mindenütt.

Artemisia absinthium L. – B338/a – Fehér üröm, bányany-üröm, hegyi-, pataki- vagy pusztai üröm. Erős, kesernyés szaga van. Bolha elűzésre használják, minő sikerrel, nem tudom. Barátosi határon nemigen terem. Régebben a templomkertben, mely temetőül használtott, sok fehér üröm termett. Domokos Elek-né szül. Rácz Mária sokszor mondta a leányainak: akkor jutok én eszetekbe, mikor az én csontom fehér ürömöt termik! E mondat a temetőben termett fehér ürömről vonatkozta.

Artemisia scoparia Waldst. & Kit. – B337/b – Seprő üröm, seprűfű üröm.

Artemisia abrotanum L. – B337/a – Szagos üröm, Krisztus citrus, istenfa, abrut üröm. Kerti virág, vadon nem terem.

Artemisia dracunculus L. – B338/b – Tárkonyüröm. Mívelk konyhai használatra.

Tussilago farfara L. – B315/b, B348/a – Lókörmű martilapu, kísédeslapu, számlapu, szattyú, tyúkvirág. Nálunk: martilapi. Az én falum határán ez a szattyú nyitja meg a földet tavaszal, ő hirdeti a feltámadást leghamarább (hóvirág nincs nálunk). Március idusán rendszeresen megjelenik. Zsenge leveleiből némely asszony lapikáposztát főz.

Petasites hybridus (L.) Gaertn. = **Petasites officinalis** Moench – B316/a – Kalapfű, szattyú, orvosi kalapfű, acsalapú, mirigyfű, nagy édeslapú. Nálunk az erdőaljak (Zágon, Papolc) burusztuj lapinak hívják.

Senecio doria L. – B352 – Kővér üszögör, anyafű. Jelen példányt hoztam a Csomád – vagy talán helyesebben a Csomág (olyan hegyecsomó, melyből több ág nyúlik ki) tetejéről, ott sok van, a marhák ott legelnek a pusztán, de ezt a növényt nem bántják, kikerülnek, bizonyosan nem büzlük jól.

Senecio jacobaea L. – B355, B356/a – Jakabnap araggófű, Szent Jakab füve, berzedt üszögör. Termett a barátosi határon a Dombalatt, kaszálon. Szedtem 1910. július 25-én Szent Jakab napján.

Senecio sylvaticus L. – B354 – Erdei üszögör, erdei aggófű. Terem Zágonban a porondon. Virázik egész év alatt.

Senecio vulgaris L. – B353/b – Aggó üszögör, aggófű üszögör, közönséges aggófű, boszorkánylépte fű, boszorkánytalp, hájasfű, keresztfű, keresztgyökér, pihe vagy pihifű, rontófű, Szent Jakab-fű, szörösfű, vénfű, vénhedőfű, aggógyom. Terem mivel helyeken az egész országban. Termett Barátoson az út szélén.

Senecio sp. – B351 – Üszögör.

Calendula officinalis L. – B356/b – Körmice, körömvirág, kerti peremér. Háromszéken: oláhvirág.

Carlina vulgaris L. – B367/a – Közönséges körfény, molyhos bábakalács, molyhos körfény. Terem szikár legelőkön, parlagokon, az egész ország hegy- és dombvidékén. Termett Zágonban a Hegyfark oldalán, fátlan helyen.

Carlina acaulis L. = **Carlina alpina** Jacq. – B367/b – Havasi körfény. Termett Kovásznán a Deák Domokos úr kertjében egy szál 1880. évben, azóta elveszett, oda az erdőről kerülhetett erdei szénával a magja.

Xeranthemum annuum L. – B358 – Egynyári vagy egyévi vasvirág

Echinops sphaerocephalus L. = **Echinops paniculatus** Jacq. – B357 – Parlagi labdaborz, labdatövis, labdatorz. Terem Málnásfürdőn a fák és bokrok között az Olt mellékén kis gyepes helyeken.

Arctium lappa L. = **Lappa major** L. – B366/b – Nagy bojtortján.

Arctium minus Bernh. = **Lappa minor** Hill. – B366/a – Kis bojtortján.

Jurinea mollis ssp. **transylvanica** (Spreng.) Hayek – B369, B370/b – Puha jurinea, molyhos puhonc, zsűrín dísz, puha hangyabogáncs. Ez egy igen szép példánya a nálunk termő erdélyi fajnak!

Carduus crispus L. – B364/a – Fodros bogáncs vagy csipke, fodros bogács. Terem Sepsiszentgyörgyön az Olt hídjá nyugati végénél, a Szemerja felőli oldalon. Egyebütt ily gyengén szűrőt még nem láttam.

Cirsium eriophorum (L.) Scop. – B363 – Gyapjas aszat, gyapott bárcs, gyapjas bogács. Termett a zágoni határon a Hegyfark alatt.

Cirsium vulgare (Savi.) Ten. = **Cirsium lanceolatum** L. – B364/b – Lándzsás aszat vagy bárcs.

Cirsium oleraceum (L.) Scop. – B361, B370/a – Halovány aszat, halvány bárcs. Termett Kovásznán az alsó sétatér mellett a patak martján.

Cirsium palustre (L.) Scop. – B362 – Mocsári aszat, tavi bárcs. Terem nedves réteken, május-júniusban, az Orbai kaszálon bőven. Július 7-én a Nádiban kaptam egy elkésett példányt, mely még virágzott, a többi mind el volt már virágozva, hullva.

Cirsium arvense L. – B360 – Vetési aszat, vetési csipke.

Onopordum acanthium L. – B365 – Fehérhátú bordon, közönséges számbogács, fehérhátú tövis. Termett Barátoson a Nagyhid végénél a Kovászna vize martján, de terem az egész országban.

Silybum marianum (L.) Gaertn. – B359 – Máriabogáncs, tarka csipke. Már palánt korában olyan szép, tarka és csinos növény, hogy kaktusz helyett cseréiben is lehetne tenyészteni. De erre nincs szükség, mert a szabadban vadon is megél nálunk. Sima zöld levele fehér vonalakkal úgy bé van írva, olyan irombás, mint egy húsvéti írott tojás. Ki tudná kitalálni, mit jelent ez az írás a levél erezte mellett? Olvashatatlan titkos írás az előttem.

Serratula tinctoria L. – B368 – Festő zoltina, festő fűrészfű, festőfű, fűrészelevelű fű, soltina, zoltina. Barátoson a falu leveles ládjában egy régi *Protuculum* van, 1764. évbéli, melyben az akkori hűtősség azt végzé, hogy a zoltinaszedőket meg kell zálogolni és büntetni. De mégis szedték, taposták a fűvet azután

is. Egy 82 éves ember, Péter Lajos azt mondja, hogy 1848 előtt sokan szedték a zsoltinát. A lapját megszáraztották, surdóba rakták és szekeresleg vitték Brassóba a festőknek. Egyszer a festők rea jöttek, hogy nem jóféle lapi, nem lehet vele festeni, nem vették meg. Márk Ferkónéék mind visszahozták. Így lett vége a zsoltinaszedésnek. Kétséget alig szenved, hogy a zsoltinálapi helyett valamelyik csükküllő levelét szedték tévedésből, mert azok nagyon hasonlítanak a zsoltinához. Feleségem azt mondja, hogy az ő nagyanya, Andrád Elekné szül. Mirce Anna velük mint gyermekekkel ásatott a réten zsoltna gyökereket, fazékban megfőzte s a levivel festett veresforma sárgát.

Centaurea scabiosa L. – B372 – Sikkantyús csükküllő. Termett a cőfalvi Aszalósdombon.

Centaurea jacea L. – B376 – Imola csükküllő. Termett a barátosi határon, a Dombalatt.

Centaurea phrygia L. = **Centaurea austriaca** Willd. – B375 – Osztrák csükküllő, borzas fejű. Terem a barátosi kaszálókön bőven.

Centaurea mollis Waldst. & Kit – B373 = **Centaurea montana** L. – Hegyi csükküllő. Termett a barátosi határon a Dók-Égésben, fekete, sovány agyagtalajon, ahol a földnek degett szaga van.

Centaurea moschata alba – B374 – Pézma csükküllő. Kerti virág. Barátosan a közönséges neve: pézma, Kovásznán: botos.

Carthamus tinctorius L. – B371 – Sáfrányos szeklice, vad-sáfrány, fattyúsáfrány, magyar pirosító. Nálunk kertekben termesztik, festenek vele, sáfránynak is használják. Termett 1910. július 27-én.

Cichorium intybus L. – B379/a – Mezei katáng, cikória, jajkóró kattan, kattankóró, kávékatáng, napra néző, nap után járó fű. Nálunk utak szélén, parlagokon, mindenütt vadon terem. Külföldön művelik is. Összel a gyökerét kiássák, megmosás, mint a murkot, szeletekre felaprítva megszáraztják, barnára megpörkölik, megőrlik és kis ládikákba pakolva mint pótkávét vagy vegyítéket a kereskedők boltjában árulják. Ez volna a valódi cikória pótkávét, de némely helyt (gyárban) hamisítják, ha hamisításnak lehet venni azt, hogy egyéb növényeket vegyítenek hozzá, pl. apróra vagdalt, megszárazított és őrölt murkot, cseremakkot, veres hagymát stb. Egy finác, Ebernhardt Jób, aki ezt Linzben gyakran végignézte, úgy megcsömörölt, hogy azóta sohasem iszik kávét, pedig a murok és a cseremakk nem alábbvaló, mint a katáng gyökér.

Cichorium endivia L. – B379/b – Salátakatáng. Bodros levelei kedves salátát szolgáltatnak. Kertben termesztik, a magját Mauthnertől rendeltem.

Aposeris foetida (L.) Less. = **Lampsana foetida** Scop. – B378 – Büdös válupikk, sáfrányszín aparka, erdei csigakél, bojog, büdös zörgőfű, csigakék, magór, búzmál. Terem a zágoni Hegyfark északi oldalán, lankás helyen.

Hypochoeris maculata L. – B383 – Véres pelyvahordó, foltos polyvahordó, véres polyvahordó. Szedtem a cőfalvi Aszalósdombon 1910. június 5-én, virágzás előtt jóval, mintegy 10 nappal.

Hypochoeris uniflora Vill. – B382 – Egyvirágú polyvahordó. Termett a torjai Bálványos erdőn.

Leontodon autumnalis L. – B380 – Őszi oroszlánfóg.

Tragopogon pratensis L. – B381 – Réti bakszakáll vagy kecskedész. 1908. év nyarán itthon a füves kertben történt ez a rendellenes fejlődés, hogy a virág fészkeben a magvak eleven növénykéket hoztak létre, melyek a fészkekben egy darab ideig éltek és nőttek. A növénytanban ez elevenszülés vagy fiadás név alatt ismeretes.

Sonchus asper (L.) Hill. – B389 – Szúrós vagy érdes csorbóka. Bőven tejelő növény. Terem a dudva csorbókéval mindenütt.

Sonchus oleraceus L. = **Sonchus laevis** L. – B388 – Széllé vagy dudva csorbóka, csorbóka, kakics, daruhaj, disznókék, nyúlalata, tejesdudva, nyúlkék, piekék. Háromszéken: disznókáposzta. Terem mívelt talajon, kertekben, parlagon, mindenütt. A sertések úgy szeretik, mint a salátát, azért nevezték disznókáposztának.

Sonchus arvensis L. – B390 – Mezei csorbóka. A szántóföldeken erősen uralkodik.

Lactuca serriola L. = **Lactuca scariola** L. – B386 – Keszeg saláta, keserű vadsaláta, sárgicska. Terem szórványosan egész Háromszéken. Jelen példány Nagyborosnyó határán lett.

Lactuca sativa L. – B387 – Kerti vagy fejes saláta. Nyelves levelű vagy angol salátának hívják nálunk.

Mycelis muralis (L.) Dumort. = **Lactuca muralis** L. – B385 – Kőfali saláta. A torjai erdőről.

Taraxacum officinale Weber – B384 – Pongyola pitypang vagy gyermeklánc. Termett 1903. május 8-án a Bémenő ponkján.

Lapsana communis L. – B377 – Cérnaágú válupikk, közönséges bojtortjansaláta. Terem kertekben, erdőben.

Crepis biennis L. – B391/a – Kétnyári aszász, kétéves zörgőfű, forrasztómál. Nem tejelő növény, száraz természetű, még a lábán aszásnak indul, innen a neve aszász vagy zörgőfű.

Crepis tectorum L. – B391/b – Hamvas aszász, parlagi aszász, hamvas zörgőfű. Termett a zágoni porondon május 28-án.

Hieracium pilosella L. – B392/a – Egérfül hölgymál, ezüstös hölgymál, borjúfű, forrasztófű, indás, virágos ölyvfű, ölyümál, holgyomál.

Hieracium lactucella Wallr. = **Hieracium auricula** L. – B392/b – Nyúlfül hölgymál, nagyobb egérfülfű, füles hölgymál. Szedtem a Dókban június 7-én.

Hieracium villosum Jacq. – B393 – Gyapjas hölgymál.

ALISMATACEAE Vent.

Alisma plantago-aquatica L. – B602 – Vízi hídör, béka-kalán, vízi útifű. Tanuló korunkban a szárból egy-egy nyalabot fürdés alatt a hátunkra kötöttünk abban a hiedelemben, hogy felemel a vízben. Úgy úsztunk, ezért úszónádnak hittük.

BUTOMACEAE Rich.

Butomus umbellatus L. – B603 – Ernyős elecs, ernyős virágkaca. Vizes, tós helyeken elterjedt, közfaj.

JUNCAGINACEAE Rich.

Triglochin palustris L. – B194/b – Savanyú hutsza.

LILIACEAE Juss.

Hemerocallis lilioasphodelus L. = **Hemerocallis flava** L. – B619/a – Sárga tubarózsa vagy lilium. Igen kedves illatú, lilium alakú virág. Szedtem 1906. június 27-én, utolsó virág, a többi már elvirágozott.

Hemerocallis fulva L. – B619/b – Lángliliom, füstös lilium vagy tulipán. Virága barna, vörös, szagtalan. Közönséges díszvirág.

Colchicum autumnale L. – B607/b – Őszi kikerics.

Gagea pusilla Schult. – B623/a – Kis tyúktaréj, pici sárma. Április 12–15-től nyílik.

Erythronium dens-canis – B621, B622/a – Veres nyakgyar, piros tavaszika, veres kankós, erdei kakasmandikó. Háromszéken: kankós virág. Termett a papolci nyíres-nyáras függő erdőben. Néhol rendet lehetne vágni kaszával belőle, annyi van.

Tulipa sylvestris L. – B615/a – Erdei tulipán, szőlőtulipán, wild tulipán. A mi erdeinkben állítólag nem terem. Én ezt a kert-

ben természettem, a fák alatt. Éveken át alig virágzott egyetlen. Illata van.

Tulipa gesneriana L. – B615/b – Pompás tulipán. A tulipánvirágzás ideje május. Legalkalmasabb virág arra, hogy az iskolában az első növénytani lecke tárgyául szolgáljon. Legismertebb a tavaszi virágok között, egyszerű, az egyes részeket szemléltetni igazán alkalmas. Több színben lehet felmutatni s mégis mind tulipán.

Fritillaria meleagris L. – B616/a, B617 – Tarka kockásliliom, mocsári kockásliliom. Háromszéken: paplanvirág. Virágzott 1904. április 22-én a réten, virágzás első napja, addig hideg járt, nem nyíltak a virágok. A barátosi határon: Bikafüve, Koza, Basahelye, Dombalja, Folyamat, Csíkosér, Rakottyás nevű helyeken bőven.

Fritillaria imperialis L. – B618/a – Császárkorona, koronás hatkotu.

Lilium martagon L. – B620 – Turbánliliom, erdei liliom, török turbánt, török csalmaliliom, százzrétű gyökér. Terem az erdőben az egész országban, jelen példány a torjai erdőn termett.

Lilium bulbiferum L. – B619/c – Gumótermő liliom, tüzés liliom, légszaros tulipán. Nálunk díszvirág. Virágzott az én kertemben 1906. július 27-én, egyébiránt augusztusi virág.

Lilium candidum L. – B618/b – Fehér liliom.

Ornithogalum nutans L. – B623/b – Lekonyuló sárma, konyuló zöldcsík. Terem a nagyborosnyói határban a vasút mellett.

Scilla bifolia L. – B295/b, B624 – Kétlevelű csillagvirág, erdei jácint, gyöngyjacint, tengeri hagyma. Ritkán három levele is van. Terem az erdőben, bokrok alatt, nyirkos helyeken, de az erdőből nem jó ki.

Hyacinthus orientalis L. – B625 – Kancsós jácint.

Hyacinthus candicans – B608/d – Patyolatfehér jácint. Nyárban virágzik a fehér liliommal egy időben júliusban végig. Illata nincs.

Muscari botryoides (L.) Mill. – B626/a – Epergyöngyike. Nálunk kisebb kék gyöngyvirág. Kerti virág.

Muscari neglectum Guss. ex Ten. = **Muscari racemosum** (L.) Mill. – B626/b – Fürtös gyöngyike. Nálunk itthon kék gyöngyvirág. Kerti virág.

Allium schoenoprasum L. – B629 – Metélőhagyma, snidling. Barátoson párhagymának hívják. Tenyésztik veteményes kertekben, bokroslag ültetve ágyások szegélyéül, csak zöldje használatik összetételve.

Allium cepa L. – B627/a – Vörshagyma, mogyoróhagyma. Barátoson brassai hagymának is hívják.

Allium angulosum L. = **Allium acutangulum** Schvad – B627/b, B628/a – Hegyi hagyma, ormós hagyma, kérges hagyma. Terem vizenyős réteken, közönséges, nálunk kígyó fokhagymának hívják.

Convallaria majalis L. – B614/a – Májusi gyöngyvirág.

Maianthemum bifolium (L.) F. W. Schm. – B614/b, B747/a – Kis gyöngyvirág, kétlevelű árnyvirág vagy árnyékvirág. Terem nedves erdőben.

Polygonatum multiflorum L. – B613 – Fürtös sülyfű, fürtös gyöngyvirág. Termett Kovásznán a sétatér mellett a patak szélében, ahova valószínűleg az árvíz ragadta magával az erdőről és ide béiszapolta a vízmartba, hogy virágozzék ott kedvére. Régebben láttam Csomakörösön Debreci Károly kertjében a gyümölcsfák alatt is ilyen sülyfűvet. Szedtem 1911. június 2-án.

Paris quadrifolia L. – B108/b – Négylevelű csillár, párizsfű, farkasszőlő, négylevelű fű.

Asparagus officinalis L. – B612 – Spárna nyúlárnyék. Terem vadon és művelve. Termett az orbaiteleki határon.

AMARYLLIDACEAE J. St. – Hil.

Galanthus nivalis L. – B507/b, B611/b – Kikeleti hóvirág, fehér tavaszika, fehér viola. 1907. április 7-én nyílt ki a kertben, az erdőn még hó burkolja a földet, ott nincs még tenyészet.

Narcissus poeticus L. – B611/a – Fehér nárcisz, költői nárcisz. Nálunk márcélus név alatt ismerik. Ez alatt azt értik, hogy márciusi virág, pedig Háromszéken nem virágzik, csak április közepe körül. Igen kellemes illata van. Nálunk a kertekbe mint díszvirágot ültetik, ahonnan el is vadulhat. Termett a zágoni réten, olyan helyen, ahová a Zágon vize áradáskor kiönt, tehát feltehető, hogy az árvíz vitte oda, Zágonból valamely virágos kertből, itt aztán gyökeret vert és otthon találta magát.

Narcissus pseudonarcissus L. – B611/c – Sárga nárcisz, csupros nárcisz. Hamarabb virágzik a fehérelnél. Kedves kerti virág. Illata nincs.

IRIDACEAE Juss.

Iris pseudacorus L. – B608/b, B609 – Sárga vízililiom, sás nőszirm. Terem sekély állóvizekben az egész országban.

Iris graminea L. – B108/c, B608/c, B610 – Pázsitos nőszirm. Terem a barátosi kaszálókön, szórványosan mindenütt.

Crocus vernus L. = **Crocus heuffelianus** Herb. – B607/a – Kikeleti vagy tavaszi vadsáfrány, magyar sáfrány. Termett a barátosi erdőn a Darnó pusztáján 1908. április 6-án.

Gladiolus communis L. – B3c, B608/a – Bókoló dákoska.

JUNCACEAE Juss.

Juncus inflexus L. = **Juncus glaucus** Ehrh. – B631, B632/a – Deres szittyó, fakó szittyó.

Juncus effusus L. – B630 – Buglyos szittyó, béka szittyó.

Juncus conglomeratus Bruggen – B632/b – Bunkós szittyó.

Juncus compressus Jacq. – B633a, B635 – Sivatag szittyó, összelapult szittyó, sziki szittyó. Igen közönséges. Terem Barátoson a Székben legbővebben. Fecskemák a neve. Nyersen a ló megeszi ugyan, de habzik a szája és fáj a hasa tőle, azt mondják. Az oláh fejős juhait nem eresztik a legelőre, mert azt mondja, hogy a tej nem szaporodik, hanem elapad a fecskemáktól.

Juncus bufonius L. – B634/a – Villáságú szittyó, varangy szittyó, kétágú szittyó. Terem réteken, ártereken. 1901-ben igen esős nyár volt. Sokan a törökbúzáat másodszer nem tudták megkapálni. A Bémenő dülőben egy földemnek a lankás két vége kapálatlan maradt. A kapálatlan helyen a varangy szittyó oly tömötten nőtt, hogy egész pázsitot képezett, mintha vetették volna. A marhák nyersen és szárítva is szívesen ették. A varasbékák szeretnek az árnyékában bújkálni s bogarak után leszkódni.

Juncus articulatus L. = **Juncus lampocarpus** Rchb. – B633/b, B634/b – Fülemüle szittyó, bütykös szittyó, fényestermetű szittyó.

Luzula campestris Lam. – B636/b – Mezei luzula, mezei perjeszittyó. Virágzik április 15-ével kezdve a réteken.

Luzula sylvatica (Huds.) Gaud. = **Luzula maxima** Lam. – B637 – Magas luzula, fehérülő luzula. Virágzat még fejletlen, nem lehet biztosan meghatározni.

Luzula pilosa Willd. – B636/a – Perje-luzula, bogár perjeszittyó, szentjánosbogárfű. Terem a barátosi erdőben dombos helyen.

GRAMINEAE Juss.

Festuca pratensis Huds. = **Festuca elatior** L. – B727 – Magas csenkesz, réti csenkesz. Rendesen egy méter magas szarát hajt, vagy még magasabbat is. Kítűnő szénája van. Kaszálókön közönséges. Egyike a leggyakoribb füveknek.

Festuca heterophylla Lam. – B725 – Sertetővű csenkesz.

Festuca rubra L. – B726 – Veres csenkesz. Terem a barátosi határon, legbővebben a Bendén és Balogok nádja előtt, száraz helyen.

Festuca ovina L. – B723 – Juhcsenkesz. Termett 1907. június 10-én. A Szent Anna tavánál jártomban a csíki erdőkben bolyongtam, éppen kaszáláskor, július 20-án volt. A csíkiak javában kaszáltak az erdőn, egész nagy területeken mind csak juhcsenkeszből állott a kaszáló. Tanulmányozás céljából kérdeztem a kaszásokat, hogy hogy hívják ezt a fűvet, van-e neve? Kecskeszaka – felelték a csíkiak. Hát nem mondják azt is vagy egyszer, hogy: kecskeszakáll vagy kecske szakála? Nem, csak kecskeszaka, felelték nyomatékosan. Tehát nem mondják, de a szó nyelvtani értelme mégis a kecske szakállára vonatkozik, azt jelenti szómagyarázatilag. Hát hiszen a csomóba nőtt tölevelek mint valami hosszú hajtincs vagy éppen a kecske szakála, úgy néz ki. Háromszéken a kaszások már hajfű név alatt ismerik, a virágzó szárát pedig, mintha az teljesen más fű volna, imolyának hívják. Bajos kaszáló, lehajlik a kasza előtt, a hajfű befekszik a honcsok közé és ott marad, kétszer is hozzá kell vágni. Ilyenkor kérdik tréfából: Hát hejj, fog-e vagy vág az a kasza? Fog es, vág es, feleli a kaszás, azaz fogja a kaszást és vágja a fűvet. Ezt a fűvet a természet igazán juh- és kecskelegelőnek szülte, az év minden szakában van belőle avar, mint a jó gazdasszony kamrájában az ehezett ember számára avas szalonna.

Festuca vaginata W. et K. – B724 – Magyar csenkesz, szárhüvelyező csenkesz. Terem hazánk futóhomokján. Kitűnő homokkötő s e célra vetik is. Érdekes magyarföldi növény, mely hazánk határát csak Alsó-Ausztria, Morvaország és Galícia felé lépi át.

Lolium perenne L. var. *ramosum* – B735 – Útszéli vadóc. Terem úton-útfélen, takarmánynak is vetik. A legjobb réti fűvek közé tartozik, igen szép és sűrű gyeper képez, sétányokra, díszkertekbe páratlan. Kitűnő szénát ad, csak keveset. Közönségesen angolperje név alatt ismeretes. Termett itthon a kertben 1911. augusztus 4-én.

Lolium multiflorum Lam. = *Lolium italicum* A. Braun – B736 – Olasz perje. Budapestről hozott magról természetve.

Lolium temulentum L. – B737 – Szédítő vadóc.

Lolium temulentum var. *arvense* Lilj. = *Lolium arvense* Schrad. – B738 – Mezei vadóc.

Poa annua L. – B700 – Egynyári perje. Igen közönséges. Terem úton-útfélen, kertekben, épületek árnyékában.

Poa trivialis L. – B703 – Sovány perje. Szereti a vizes helyet. A vízi perje szomszédságában, a vízerek szélén gyakori.

Poa pratensis L. – B704 – Mezei perje, réti perje. Terem réteken, szántóföldeken, gyümölcsösökben. Hazánk legjobb s legközönségesebb fűveinek egyike. Termett itthon a füves kertben.

Poa angustifolia Hay. – B705 – Keskenylevelű perje. Kaszálókön, parlagokon foltonként apró sűrű pázsitot alkot. Eleven szőnyeg képzésre igen alkalmas.

Poa compressa L. – B706 – Összenyomott perje, fejes perje. Terem szárazabb helyeken foltonként. Az orbaiteleki határ sívár homokjában közönséges. Ott 15 cm-nél nem nő magasabba. Inkább a gyökerébe gyűjti az életerejét. Az ide ragasztott példány jó kövér földben termett az én tagomon Barátos határában.

Poa nemoralis L. – B702 – Ligeti perje. Termett itthon a gyümölcsösökben június 22-én.

Poa alpina L. – B701 – Bérci perje. A zágoni Hegyfarkról hoztam.

Puccinellia distans (L.) Parl. = *Glyceria distans* Wahlbg. – B709 – Vigály édpázsit, vigály mézfű. Terem helyenként vízárok szélén, Barátoson a Kerek nád árkában.

Sclerachloa dura Beauv. = *Poa dura* L. – B699 – Közönséges kőperje, kemény perje, durva perje. Termett Barátoson a Csergárak ponkján a régi útban és a kovászai út mellékén, csakugyan a tagosítás előtti régi útban, ahol az út a Nyíl felé tért és a Baglyos felé elágazott.

Dactylis glomerata L. – B710 – Csomós ebír, villás ebír, ebgyógyulás, kutyaperje. Terem réteken, legelőkön, útszéleken, kü-

lönösen szereti a vízjárta, iszapos területeket. A lónak igen kedves eledele, de a szarvasmarha is örömmel eszi. Az ide ragasztott példányok 1908. május 22–26-ig nyíltak. Dr. Farkas Mihály: *Takarmánynövények ismertetése* című könyvében azt írja: „*Ez azon fű, melyet a kutyák ha okádni akarnak (kivált ha szórt vagy más emészthetetlen tárgyat nyeltek el) különösen felkeresnek, innen aztán a magyar ebír (eb orvosság) neve*”. Én láttam, hogy a kutya a kertben rága a fűvet, de nem válogatta, hanem összeviszsa rágott minden pázsitfűvet. Sőt macskát is láttam, mikor a hasa fájt a gilisztától, amint bé rága a fűvet, egy óra alatt meghánytatta, s a hányásban egy csúnya giliszta volt.

Cynosurus cristatus L. – B711 – Tarjagos cincor, taréjos cincor, eb farkaperje. Terem gyepes hegyeken, erdei kaszálókön, de mezőföldön orbai járásban igen ritka. Páva–Zabola határában a Kézdivásárhely felé vezető szekérút sáncmartján gyakori. Barátos határában nincs.

Apera spica-venti L. = *Agrostis spica-venti* L. – B680 – Nagy szélitippan, harmattartó tippan, harmattartó szélitippan.

Briza media L. – B697 – Rezgőfű, rengőfű, közepes rezgőfű, reszketőfű. Terem az egész országban. Virágzott június 5-én itthon a füves kertben.

Sesleria caerulea (L.) Ard. – B684 – Kék szeszlerfűve, kék bibikra, kék nyúlfarkfű. Termőhelye ennek a bibirkának a Rétyi Nyír északkeleti szélén nedves (forrás mellett), füves helyen, a megyei út vonal közelében. Termett a Rétyi Nyír posványos helyén 1908. június 4-én.

Glyceria maxima (Hartm.) Holmb. = *Glyceria spectabilis* Mert. & Koch – B707 – Vízi haratkása, fodorsás édpázsit, fodorsás mézfű, fodros haratkása, boszorkánykása. A barátosi határon sok tófenék volt régen, ilyen az Ingovány, Kerek nád, Csikósér, Dók, Baglyos-árka, Bibókertárka, Pál Tamásné-réve, Kendertő, Vajna-tava, Lóharistó, Cserestó stb. Ezek a lapos-lapos helyek most kiszáradtak, régen mind Daru-tó és Háportyás-ér volt, melyekben túlnyomóan egy sajátos fűfaj termelt, ebből csinálták a sovány suhogó háportya szénát. Téli széna. Télen megette a marha, de nyáron se fűvül, se szénául nem ízlent. A marha, ha belé ment az érbe utána, belédőlt, ki kellett húzni. Az Ingovány és Kerek nád termését évenként a falutól sokszor megvette Beder András nagy olcsón és lekaszálta késő ősszel vagy éppen télen és lett 7–8 szekér háportya szénája is. Mikor eljött a kaszálás ideje, azaz mikor kiszáradt vagy befagyott a tó, felvette a nagy hosszú zekét, vállára a kaszát, villát, gereblyét és a kaszaszeres tarisnyát s hóharmatos reggeleken egész héten végig ment, mendegélt kaszálni, takarni, téli szénát csinálni, ezzel teleltette ki a marhát, amelyekkel egy házban együtt lakott. Utolsó éveiben, özvegyiségében a háza föléle is letörött, leomlott, nem építette újra, úgy lakott benne, amíg ki nem halt belőle. Mihaszna ember volt, úgy is hitták gúnyból hátamegett: Mihaszna. Megjegyzendő, hogy nem volt részeges ember, sőt az a jellemző, hogy soha sem ivott pálinkát, de versifikálni tudott, pástélusokat írt, melyeken sokat nevetett az ifjúság. Írni tudott, de nem írt, csak mondott bizalmas körben, mókázott.

A fodorsás édpázsit eleme a víz, nélküle elveszne, el is veszett a megnevezett helyeken csaknem véglegesen, a tagosítás után a csatornák levezették a vizet, nincs többé nálunk úgynevezett vízfészkek vagy tófészkek. De azért terem a fodorsás az országban itt-ott nagy mennyiségben.

Glyceria fluitans R. Br = *Festuca fluitans* L. – B708, B722 – Valódi haratkása, haratkásamézfű, harmatédpázsit. Ez az édpázsit, mondjuk édespázsit vagy mézpázsit álló vizekben s árkokban terem. Mint Wagner írja, magját sok helyütt gyűjtik és kásaként eszik. Nem hagyhatom megjegyzés nélkül, hogy Háromszéken nem gyűjtik és nem eszik, nem kell nekünk ilyen haratkása.

Bromus sterilis L. – B719 – Meddő rozsnok. Terem utak szélén, parlagokon az egész országban. Csak azt nem értem, hogy

ha meddő (azaz terméketlen), a magja nem csíráképes, miből tenyésztik tovább évről-évre? Fel kell tennünk, hogy a magjáról tenyészik tovább, tehát a meddő jelző csak úgy van mondva, de nem igaz.

Bromus inermis Leys. – B718 – Árva rozsnok. Háromszéken itt-ott vadon terem, szórványosan néhány szálát lehet látni utak szélén, sáncmartokon, gyepeken. Takarmánynak vetik, azaz a magját elvetik, hogy mesterséges kaszáló legyen belőle. Eddig a szó szoros értelmében csak árván tengett, nem gondozta senki és így elhagyatva nagyra nem vihette a dolgát, csak élhetetlenkedett, de jobb sorsot érdemel. Az ide ragasztott árva rozsnok magját Budapestről, Mauthnertől rendeltem. Termett 1909. június 22-én.

Bromus ramosus Huds. = **Bromus asper** Murr. – B716 – Érdes rozsnok, borzas rozsnok, durva rozsnok. Hozatott magról természetem.

Bromus erectus Huds. – B717 – Réti rozsnok, felálló rozsnok. Orbaiban vadon nem terem tudomásom szerint. Jelen példány magját Budapestről rendeltem.

Bromus arvensis L. – B715 – Mezei rozsnok, ugar rozsnok. Június 30-án itthon a kertben már elvirágozott, érésnek indult.

Bromus secalinus L. – B712 – Gabonarozsnok. Közönséges a vetések közt. Kalásztalan gabonarozsnok itthon termett a gabonák között, a kalászos a sepsiszentgyörgyi Epresterón, meddő rozsnok társaságában.

Bromus hordeaceus L. subsp. **hordeaceus** = **Bromus mollis** L. – B714 – Puha rozsnok. Egész növény puha, szőrös. Magját Budapestről hozattam.

Bromus squarrosus L. – B721 – Berzedt rozsnok.

Bromus racemosus L. – B713 – Fürtös rozsnok. Terem füves helyeken.

Ceratochloa australis – B720 – Schrader-féle rozsnok. Ennél sokkal előnyösebb zabot vetni takarmánynak. Mauthner cégtől rendeltem.

Triticum aestivum L. = **Triticum vulgare** Vill. – B728 – Közönséges búza. A búza egyike a legjelentékenyebb gabonafajoknak, sokkal értékesebb a rozsnál. A szép fehér kenyeret, kalácsot s különbözőféle süteményeket búzalisztből sütik. A búza a házi iparnak pótolhatatlan anyaga. Borzasztó elképzelni, hogy milyen iszonyú csapás érné a mai művelt társadalmat, ha nem volna búza! A búza hazánkban igen el van terjedve, legnagyobb mennyiségben és legjobb minőségűt Magyarhon déli részében, a Bánságban termesztnek. Háromszéken a dálnoki búzát tartják legkitűnőbbnek, a Szépmező is igazán arany kalással ékes rónaság. A búzát őszelet vetik, még azon évben kicsírázik és annyira nő, hogy a földet szépen bezöldíti a leveleivel. A vetés nem hal el télen át, hanem a hó alatt megmarad. Tavasszal nőni kezd és fejlődik tovább. A búzának tavaszi faja is van, mint a rozsnak, tehát ez is egy- és kétnyári, amit jeggylal fejeznek ki. Némely télen a kedvezőtlen időjárás elpusztítja a vetést, ilyenkor szomorú a gazda, mert ha újra nem veti a földet, burján terem benne. Így volt 1907-ben is. Kevés gazda rakott búzaosztatot. A búzát egy-két héttel hamarabb vetik, mint a rozst, mégis egy-két héttel későbbre érik a rozsnál. A növényanyag-kereskedésekben különbözőféle cífra nevek alatt árulnak új meg újfajta búzákat, ezen válfajok az úgynevezett kereszteződés által képződtek s valamennyi a közönséges búzának a változványai.

Triticum polonicum L. – B729 – Lengyel búza. Valódi hazája Lengyelország. Sandomér nevű város vidékén termesztik leginkább. Újabban mindenfelé kezdtek művelni. Nálunk Sepsiangyaloson Ince Manó kántor tanító úr holdszámra veti és a sepsiszentgyörgyi piacon hektószámra árulja. Kérésre szíveskedett néhány szemet nekem is küldeni ingyen. Abból természetem, de csak a kertben, a mezőn nem kísérleteztem vele. Első tekintetre a füzére úgy néz ki, mint egy nagy rozsfaj, ezért némelyek óriás rozsnak hívják.

Elymus repens (L.) Gould = **Triticum repens** L. – B730 – Tarackbúza. Vannak búzaféle füvek, ez is éppen azok közül való. Háromszéken perje név alatt ismerik. Erős kapaszkodó gyökerei, tarackjai messze elterjednek a földben. A szántóföldek néha úgy elperjesednek, hogy alig lehet kipusztítani. Ezen tulajdonságában rejlik az a jósága, hogy a földet összetartja, azért árkok, patakpartok, földtöltések megkötésére igen alkalmas. Fűvét, szénáját, sőt a gyökerét is mindenféle marha szereti, különösen a ló mohón eszi. A gyökerét és hosszú tarackjait őszelet szántóföldekről kiboronálják, a barázdában vagy az utak szélén halomra rakják mint gízgázt, hogy ott pusztuljon el. Némely gazda haza is visz belőle, hogy legyen az asszonynak mivel mosogasson, súrolgasson. Ez a perjemosogató. Kitűnő szénát ad. Magot ritkán érlel, mert virágzásakor a rozsdá ellepíti a magképződést megakadályozza.

Secale cereale L. – B731 – Rozs. Ugyan ki ne ismerné a rozst, a mi mindennapi kenyérünk alapanyagát, társadalmi jólétünk első eszközét. A rozskenyér táplál, mint az anyatej. A madarak tojásait saját testükkel takarják be és melengetik fel, hogy azokból fiókák jöjjenek létre. Az egyenletes melengetés hatása alatt kifejlődött pislénykék megerősödnek, kicsi csőrükkel a tojáshéjat felrepezik és addig mozognak, míg egészen kirtűgódják magukat a bölcsőből. A kis csirke lábáraáll és élelem után nyúl. Az elvetett rozs szemecskében az anyaföld és az éltető nap melengetésére megmozdul az élet. Az ébredő lény nem fér el a héjában, azt fölrepezti és kidugja a csíráját. A csíra egyik végével a földbe lefelé tör és táplálék után nyúl, másik végével pedig fölfelé emelkedve a földből kitör és napfényt iszik. A rozs Háromszéken május közepe felé kezd a fejét hányni. Két hétig hányja a fejét, kettőig virágozik, kettőig szemzik és kettőig érik. Eszerint július dereka körül kezdődik a várva várt aratás.

Hordeum murinum L. – B733 – Egerárpa. Szedtem június 30-án Sepsiszentgyörgyön a vasútnál, száraz dombon.

Hordeum distichon L. – B732/b – Kétsoros árpa, laposfejű árpa vagy sörárpa. Ez a legközönségesebb nálunk, tavasszal vetik. Árpából készítik az árpakását, melyből igen tápláló ételt főznek. Árpából főzik a sört is. A Kneip-féle mulatákávét is pörkölt árpából készítik. Az árpaszalmát a lovak szívesen eszik, kivált, ha moslékba mártogathatják. Eszembe jut a népdal, melyben a gazda azt mondja: Nincsen széna, nincsen abrak / Éhes lovam agyon csaplak. – Erre a ló azt feleli: Ne csapj agyon édes gazdám, / Kitelelek árpaszalmán!

Hordeum hexastichon L. – B732/a – Hatsoros árpa. Füzére egyenlően hatsorú.

Avena sativa L. – B689 – Abrakzab.

Avena sativa L. subsp. **sativa** = **Avena orientalis** Schreb. – B692 – Zászlós zab vagy keleti zab.

Avena fatua L. = **Avena nigra** Wallr. – B690, B691 – Vadzab, fekete abrakzab, héla zab, vad szőrös fekete zab. A vetett zabok között leledzik mint vendég. Egy időben nagyban művelték Háromszéken, mert a brassói zabszedők drágábban megvették, mint a fehér zabot. Most felhagytak vele.

Avenula pratensis (L.) Dumort. = **Avena pratensis** L. – B693 – Réti zab. Termett Kovásznán a sétatéren, a malomárok szélén, árnyas helyen.

Arrhenatherum elatius J et C. Presl = **Avena elatior** L. – B688, B696 – Franciaperje, magas úrezab, közönséges cigányzab. Terem szárazabb és nedvesebb helyeken, mindenfelé közönséges. Magját franciaperje név alatt árulják a magkereskedésben. Nagyon jó szénát ad, ezért művelik is.

Koeleria macrantha (Ledeb.) Schult. = **Koeleria cristata** (L.) Pers. – B685 – Taréjos polyvabur, Köler-füve, taréjos fésűperje. Szedtem 1908. június 9. és 24-én, itthon a kertben. A barátosi határban a kopáros kaszálókön fordul elő, de csak szálónként, vagyis néhány szálból álló bokronként elég gyéren.

Trisetum flavescens (L.) P. Beauv. = *Avena flavescens* – B694, B695/c, d – Aranyzab, sárga zabfű, úri aranyzab. Termett a cőfalvi Aszalósdombon 1910. május 20. – június 5. között. Úgy tetszik, hogy nem vadon került ide e termőhelyre, hanem valamikor emberi kéz által vetett, s a meglévő néhány szálingó fű annak a maradéka. 1913-ban Mauthnertől hozott magról természettem a ház ablaka alatt meszes talajban.

Trisetum alpestre (Host) P. Beauv. = *Avena alpestris* Host – B695/a, b – Bérci zab. Termett a cőfalvi Aszalósdombon. Ezt pedig gazdaember soha sem vetette s a kereskedésekben sem árulják a magját, tehát vadon hozta az árvíz az erdőről a magját.

Deschampsia cespitosa Beauv. – B686 – Pázsitos sédbúza, gyepes nápic. Terem vizenyős helyeken, általában mindenütt bőven. A hosszú tőlevelek mint egy tányér szétterülnek, ezért a teleki kaszások tárgyérőfűnek hívják. Ez a fű még bajosabb kaszáló, mint a juhcsenkesz, mert erős töve van. Az egész fű keményke, szénája sovány.

Anthoxanthum odoratum L. – B667/b – Borjúpázsit, szagos két-hím pázsit, illatos porodapár. Terem a barátosi határon kétvízköze Gémesben, a zágoni határon, illetőleg a réten mindenütt, de sehol sem foglal el nagy területeket, csak úgy fűszer gyanánt leledzik a többi gyepi növények között.

Holcus lanatus L. – B687 – Selyemperje, pelyhes mézfű, pelyhes cirok, puhító perje. Barátos határában ritka. Terem Zágon, Papolc rétjein, bokronként gyakori, sűrű gyepszőnyeget nem képez, csak szórványosan mutatkozik. Virágzás ideje június.

Agrostis canina L. – B679 – Ebtíppan, sovány perje. Vizenyős réteken s erdei legelőkön tömegesen jelenik meg. 1908. április 8-án találtam a Dombalatt az én kaszálóm szélén régi árok fenékben, a szárának a felső részét, amint tisztán kivethető, tavaly lekasztálták, a lecsepült alsó része pedig éppen megmaradt az árokfenékben.

Agrostis capillaris L. = *Agrostis vulgaris* Wither. – B 678 – Közönséges típpan, cérnatíppan.

Agrostis stolonifera L. = *Agrostis alba* Auct. – B676, B677 – Fejér típpan, tarackos típpan. Szántóföldeken foltonként terjed. Tarackos gyökerét a földműves perje név alatt ismeri, bajos kiirtani. Szénáját minden marha szereti. Szántóföldön alkalmazatlan, de kaszálón annál kívánatosabb.

Calamagrostis epigejos (L.) Roth – B682 – Siskanád, nád-típpan. Virágzott 1908. július 17-én, virágzás első napja.

Calamagrostis pseudophragmites (Haller f.) Koeler = *Calamagrostis littorea* (Schrad.) Dc – B681 – Parti nádtíppan, parti siska. Szedtem június 25-én a barátosi határon a Gémesben.

Phleum pratense L. – B671 – Réti komócsin, mezei komócsin, macskafarkú perje, lóperje, timóthfű. Agyagos, kötött talajban tenyészik leginkább. Szénáját a lovak nagyon szeretik.

Phleum alpinum L. = *Phleum commutatum* Gaud. – B672 – Alpesi macskaszem.

Phleum phleoides (L.) Karst. = *Phleum boehmeri* Wibel – B673, B674 – Violaszárú komócsin.

Alopecurus pratensis L. – B668 – Mezei ecsetpázsit, róka-farkfű.

Alopecurus geniculatus L. – B669 – Bütykös ecsetpázsit. Terem vizenyős helyeken, árkok fenékén. Barátosi határban a Kerek nád Dögösgödör és Középsőút szélein.

Alopecurus aequalis Sobol = *Alopecurus fulvus* Sm. – B670 – Kesely ecsetpázsit. Virágzik május–júliusban vizenyős helyeken.

Phalaris arundinacea L. – B666, B667/a – Pántlikafű, zöld pántlikafű, nádlevelű polyvacukk. Nálunk a kaszások zablevelű-fűnek hívják. Szarvasmarhának kitűnő szénát ad és sokat. Virágzott 1908. június 7-én.

Phalaris arundinacea var. *picta* L. = *Baldingera picta* L. – B665 – Tarka pántlikafű. Kertekbe mint díszfüvet ültetik, vadon nem fordul elő.

Phragmites australis (Cav.) Trin. ex Steud. = *Phragmites communis* – B683 – Fedő bognád, közönséges fedő nád.

Eragrostis minor Host – B698 – Kiskalászi tőtíppan, keselyperje, perjekéjú tőtíppan, alfafű. Orbai járásban idáig nem mutatkozott, most 1908. évben a vasút töltésén Barátos, Kovászna, Páva, Zabola állomásokon elég van, ide is a mézskonglomerát kavicssal jött. Először 1907. évben tűnt fel nekem Barátoson a pályaudvaron, ha eddig is lett volna itt, bizony megláttam volna régen.

Cynodon dactylon (L.) Pers. – B675 – Ujjas ebfog, ujjas csillagpázsit, közönséges csillagpázsit, ebfogfű, kutyapázsit.

Panicum miliaceum L. – B661 – Termesztett köles, köles muhar, kásaköles. Szórványosan vetik. Magjából köleskása vagy sárgakása lesz. Magját Mauthnertől rendeltem.

Echinochloa crus-galli P. Beauv. = *Panicum crus galli* L. – B660 – Közönséges kakaslábűfű, kakasláb muhar.

Digitaria sanguinalis Scop = *Panicum sanguinale* L. – B659 – Piros ujjas muhar, pirók muhar, pirók ujjas muhar. Az egész növény gyakran bíbor színnel van befutva, innen vérmuhar is a neve. Terem művelt helyeken, veteményeskertekben.

Setaria pumila (Poir.) Schult. = *Setaria glauca* P. Beauv. = *Panicum glaucum* L. – B664 – Szénamuhar, szürkezőld sertefű. Terem szántókon, parlagokon, mindenütt közönséges.

Setaria verticillata (L.) P. Beauv. – B662 – Ragados muhar. Termett a zöldesgkertben itthon július 27-én, de nálunk nem honos. Valószínűleg Budapestről veteménymagvakkal csempéződtött bé.

Setaria italica (L.) P. Beauv. = *Setaria germanica* P. Beauv. = *Panicum germanicum* Baumg. – B663 – Német muhar. Mivelik mint takarmánynövényt, nálunk nem válik be. Az algyógyi gazdasági iskola tanárai sem ajánlották nekünk. Itt vadon nem terem.

Sorghum halepense (L.) Pers. – B657 – Fenyércirok, álep-pói mézfű.

Sorghum sp. = *Sorghum early amber* – B658 – Amerikai cukorcirok.

ARACEAE Juss.

Calla maculata L. – B628/b – Sárkánygyökér. Díszvirág.

LEMNACEAE S. F. Gray

Lemna sp. – B604 – Békalencse, vízilencse. Szedtem az Andrádok tavában 1899. november 22-én. Vékony fonalszálon sok zöld levelecske, olyan, mint valami zöld lencseszemecske.

SPARGANIACEAE F. Rudol.

Sparganium erectum L. = *Sparganium ramosum* L. – B605/a, B606 – Ágas békabuzogány, buzogány baka. Terem mocsáros helyen.

TYPHACEAE Juss.

Typha angustifolia L. – B605/b – Keskenylevelű gyékény.

CYPERACEAE Juss.

Scirpus sylvaticus L. – B640 – Erdei káka. Termett a Nád-ban Taplica árkában.

Scirpus triquetus L. – B639 – Háromélű káka.

Scirpus holoschoenus L. – B641 – Szürkelábú káka.

Eriophorum angustifolium Honck. – B643 – Keskenylevelű gyapjú, gyapjúsás, gyapjúfű, fürtös gyapjú. Terem mocsáros rétjeinken. A zágoni réten helyenként bőven.

Eriophorum latifolium Hoppe – B642 – Gyapjas sás.

Eleocharis palustris R. Br. = *Scirpus palustris* L. – B638/a – Árva káka. Szedtem a Szék mocsárjában június 9-én.

Cladium mariscus (L.) Pohl – B638/b – Lápszövény, sátorlás. Szedtem a kovásznai határ szélén, saját földemen (árokfenék) augusztus 21-én.

Carex otrubae Podp. = **Carex nemorosa** Simk. – B645 – Ligeti sás. Terem gyümölcsöskertekben, a fák alatt, mezőn, erdőn, árnyékos helyeken. Levelei nem érdesek, a marhák szívesen lerágják.

Carex praecox Schreb. = **Carex schreberi** Schrank. – B646, B647, B650/a – Kopári sás, Schréber-sás, korai sás, jókori sás. Terem száraz réteken, kopár hegyoldalokon, homokos legelőkön mindenütt bőven, tavasszal igen közönséges. Takarmányértéke igen jelentéktelen, alig zsendült meg a gyep, ő sárgás porzós füzérét a szár hegyén feldugja, 8–30 cm magasra nő, ebből alig vág le valamit a kasza, a nagyobb része ott marad a gyepen, a juhok és más háziállatok legelészik le, ha rea szorulnak, de a sás tudvaleg igen sovány kóst. Szedtem 1908. május 1-én.

Carex davalliana Sm. – B644 – Tömöttfejű vagy Davall sás. Terem nedves réteken.

Carex acutiformis Ehrh. – B656 – Posványás. Ennek a posványos helyeken termő sásnak a közönséges életben háromlélű sás a neve, olyan éles, hogy gyerekkoromban sokszor vágta el a kezemen a gyenge bőrt, a vér kiserkent utána. A szénája durva, suhogó széna, kivált, ha megvénült a fű a lábán, hogy a sok víz miatt nem lehetett idejében lekaszálni, ízetlen, tápető nélkül való a kóstja. A bivalyok sem eszik meg, maguk alá hányják a lomnak.

Carex vesicaria L. – B655 – Hólyagos sás. A sások között talán ez a legpuhább, legtöbb és legjobb szénája van. Orbaiban, kivált Barátos határában az úgynevezett nádi széna nagyobbára ebből áll. A barátosi ember régen, mikor még nem ismerte a vetett lóherét és lucernát, május havában, midőn az avas széna már fogyatékán volt, bément a Nádba, naponta kaszált egy-egy szekéredék háportyát ebből az áldott sásból s ezt etette a marhákkal otthon, olyan jó szívvel ették, mint az ember a kalácsot. A kopáros helyeken még nem lehetett kaszálni, mert nem volt fű, hanem a vízeres helyeken lobogott a sás, ez volt májusban az első zöld takarmány.

Carex michelii Host. – B653 – Korhadó sás. Terem erdőn, mezőn, nyílt helyeken és gyümölcsöskertben, szanaszét mindeütt.

Carex pilosa Scop. – B652 – Szőrös sás. Terem nyirkos, árnyékos helyeken. Jó puha szénát ad, minden marha szereti.

Carex flava L. – B654 – Sárga sás. Virágzik május–júniusban. Mint takarmánynövény jelentéktelen.

Carex digitata L. – B650/b – Ujjas sás. Termett a barátosi erdőben, hegyoldalon.

Carex liparocarpos Gaud. = **Carex nitida** Host – B651 – Fényes sás.

Carex cespitosa L. = **Carex caespitosa** Good. – B648 – Gyepes sás vagy gyepi sás.

Carex nigra = **Carex vulgaris** Fries – B649 – Közönséges sás. Terem a réten foltonként kevés. Virágzik áprilisban.

ORCHIDACEAE Juss.

Epipactis helleborine (L.) Crantz = **Epipactis latifolia** (L.) All. – B601 – Széleslevelű nőszőfű, széleslevelű bibak.

Cephalanthera longifolia (L.) Fritsch = **Epipactis pallens** Sw. – B599/c – Kardos madársisak.

Cephalanthera rubra L. – B600 – Piros madársisak, piros hímteke, veres porfej.

Neottia nidus-avis (L.) Rich. = **Epipactis nidus-avis** (L.) Crantz – B599/b – Madárfészek kosbor.

Dactylorhiza majalis (Rchb.) P.F.Hunt & Summerh. = **Orchis latifolia** L. – B598 – Széleslevelű kosbor. Levele fekete pettyes volt. Terem nedves réteken és mocsárokbán.

Dactylorhiza maculata (L.) Soó = **Orchis maculata** L. – B597 – Foltos kosbor, tarkalevelű kosbor.

Orchis morio L. – B596 – Agárkosbor. Legközönségesebb minden réten.

Mohák

HYPNACEAE Schimp.

Hypnum filicinum Hedv – B766 – Ágas moha. Termett bikkfa tövén, ágaskái mint valami selyem cérna szétkúsztak a fa kérgén, a kéregbe belé voltak kapaszkodó gyökereikkel kapaszkodva v. fogózva.

SPHAGNACEAE Dumort.

Sphagnum palustre L. – B – Tözegmoha. Szedtem 1904. április 4-én a csűr zsuppos födeléről.

Zuzmók

PARMELIACEAE Zenk.

Cetraria islandica Ach. – B765/a – Izlandi zuzmó vagy tüdőzuzmó.

PELTIGERACEAE Dumort.

Peltigera canina Willd. – B765/b – Börzuzmó. Termett Barátoson a Dombalatt sovány, kiélt kaszálón, szedtem 1903. október 7-én, azt gondoltam gomba.

Gombák

USTILAGINACEAE Tul. & C. Tul.

Ustilago hordei Lagerh – B734 – Árpa üszöggomba. Három szál üszögös árpa.

Irodalom

- BORBÁS Vince
1876 *Növényország Tankönyve*, Budapest.
- DIÓSZEGI Sámuel – FAZEKAS Mihály
1807 *Magyar Fűvészkönyv*, Debrecen.
- GÖNCZY Pál
1864 *Pestmegye és tájéka viránya*, Pest.
- HAZSLINSZKY Frigyes Ákos
1864 *Éjszaki Magyarhon viránya*, Kassa.
- KELEMEN József
2001 *Barátos*, Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
- LINNÉ, Carl
1735 *Systema Naturae*, Leiden.
- OPREA, Adrian
2005 *Lista critică a plantelor vasculare din România*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași.
- PASZLAVSZKY József
1901 *A Növénytan kézikönyve*, Budapest.
- POKORNY Alajos – DÉKÁNY Ráfael
1873 *A növényország képes természetrajza*, Pest.
- ROTH Samu – SCHUCH József
1895 *A növénytan Alapvonalai* Budapest.
- SIMONKAI Lajos
1886 *Erdély edényes Flórájának helyesbített foglalata*, Budapest.
- WAGNER János
1903 *Magyarország virágos növényei*, Budapest.
<http://rbg-web2.rbge.org.uk/FE/fe.html>

Herbarul lui József Bibó (1843–1914) din Muzeul Național Secuiesc

(Rezumat)

Dascălul și cercetătorul József Bibó (1843–1914) s-a născut la 9 februarie 1843 în localitatea Brateș. Colecția sa, pe care a donat-o Muzeului Național Secuiesc, conține 868 coli de herbar de mari dimensiuni. Pe lângă denumirile în limba maghiară și latină, respectiv denumirile populare ale speciilor el a specificat în foarte multe cazuri și numele populare folosite în regiunea Trei Scaune sau la Brateș. Pe lângă acestea, au fost notate toate datele ce se regăseau în literatura din acea vreme: descrierea morfologică a plantei, răspândirea ei, utilizarea ei în diverse cazuri, credințele populare legate de planta respectivă, obiceiurile, dar și data și locul culegerii.

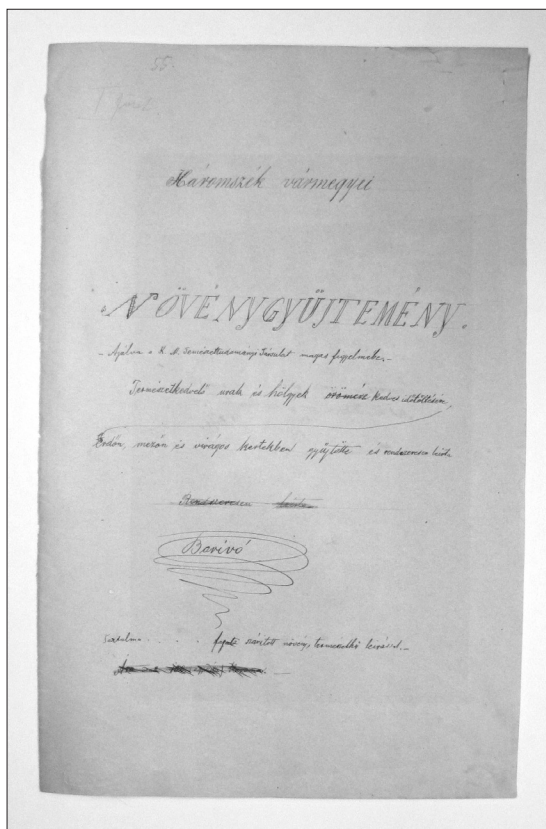
The Herbarium of József Bibó (1843–1914) from Székely National Museum

(Abstract)

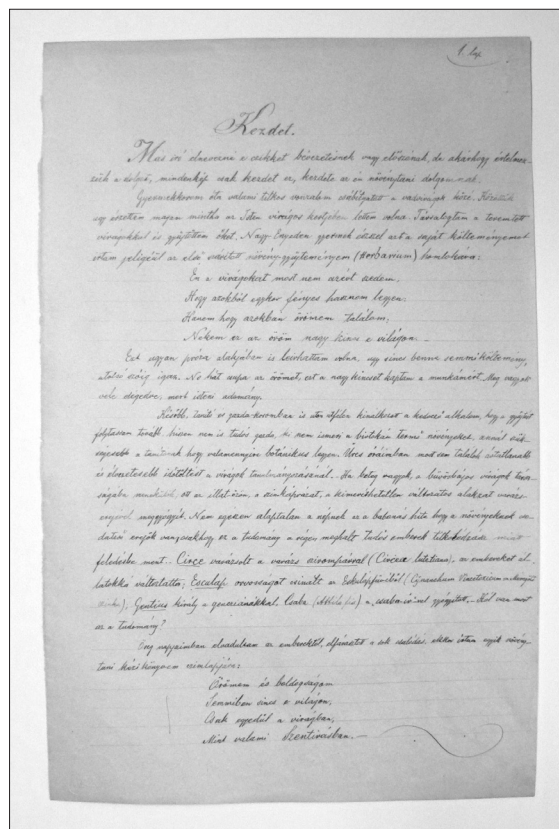
Teacher and naturalist József Bibó was born on the 9th of February 1843 in Brateș. His collection, donated to the Székely National Museum consists of 868 herbarium sheets. Besides the Latin, Hungarian and popular denomination of the species he also added in many cases the popular names used in Háromszék region or in Brateș. Furthermore, he noted all data that could be found in the literature of those times: the morphologic description of the plant, its frequency, what it was used for, the beliefs, superstitions, and customs related to it, as well as the time and location of its collecting.

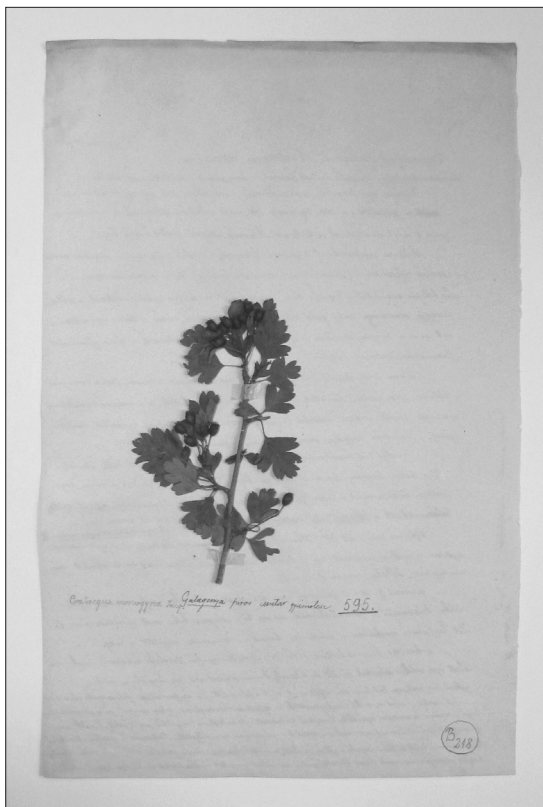
1. ábra Bibó József és felesége (SzNM fotótéka)

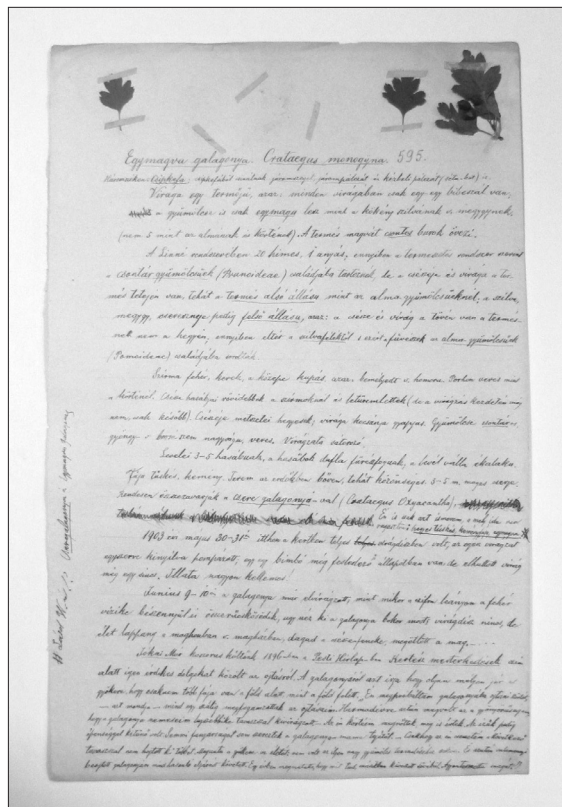
2. ábra A cikk címe

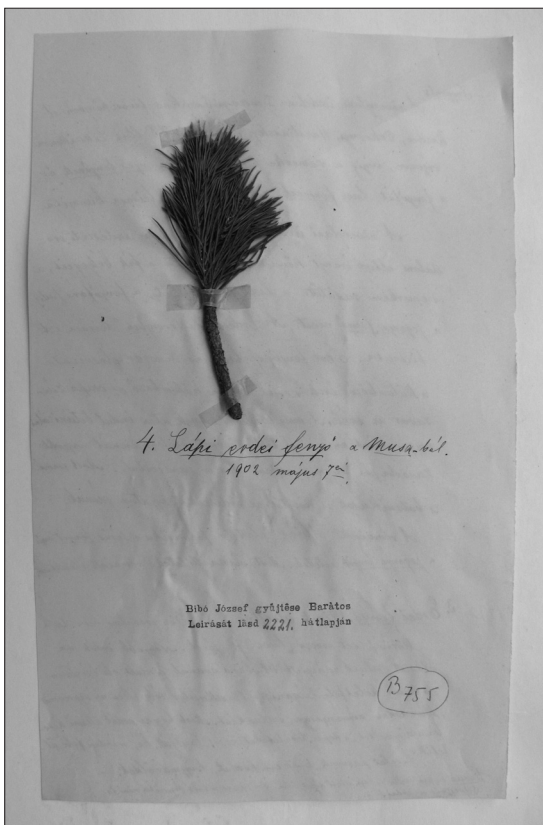
3. ábra Részlet a cikk előszavából

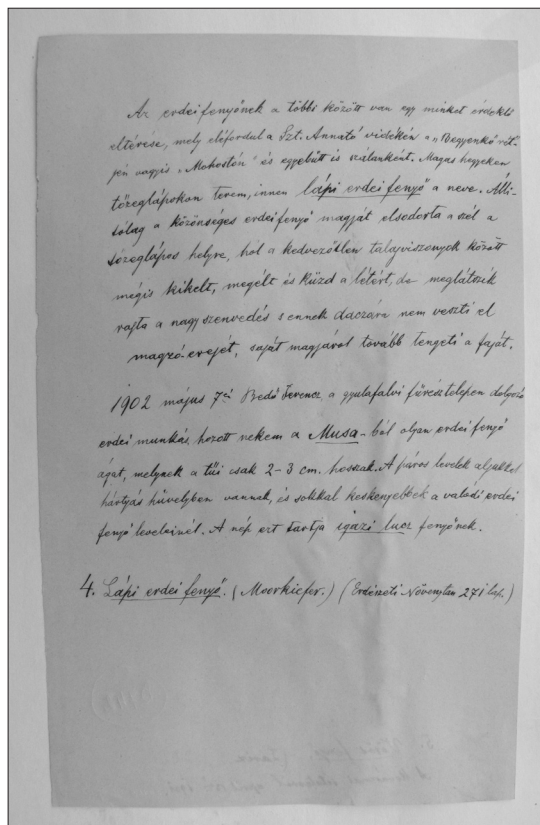
4. ábra Crataegus monogyna Jacq. – Galagonya

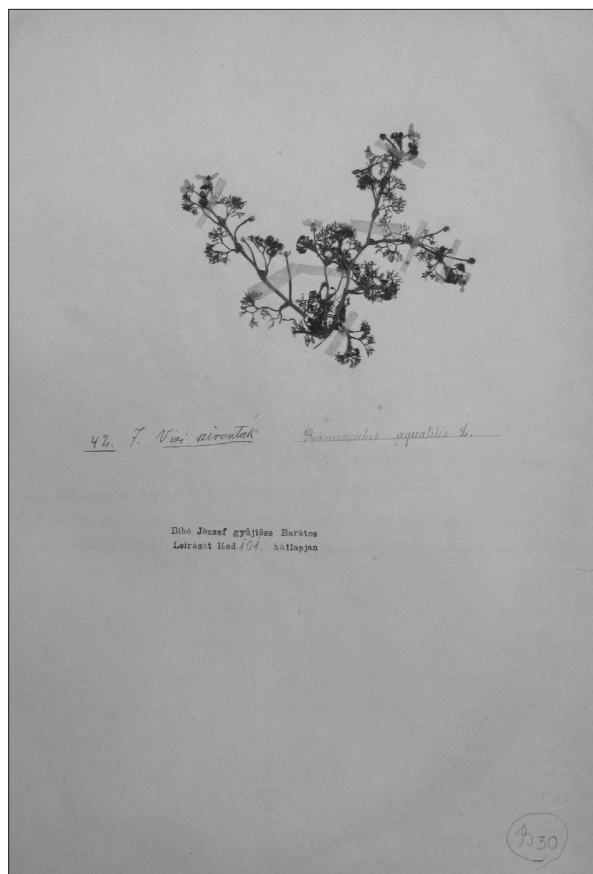
5. ábra A galagonya leírása

6. ábra Pinus sylvestris f. turfosa Woerl. – Lápi erdeifenyő

7. ábra A lápi erdeifenyő leírása

8. ábra *Ranunculus aquatilis* L. – Vízi szironták

Endre Sárkány-Kiss – László Demeter

IDENTIFICATION OF *VERTIGO ANGUSTIOR* (JEFFREYS, 1830), *VERTIGO MOULINSIANA* (DUPUY, 1849) AND ASSOCIATED SPECIES IN THE LOWER CIUC BASIN

Keywords: Sit Natura 2000, *Vertigo angustior*, *Vertigo moulinsiana*

Introduction

The purpose of this study was to identify and establish the distribution area of *Vertigo angustior* and *Vertigo moulinsiana* on the Natura 2000 site Lower Ciuc Basin (ROSCI0007). Both species are protected by the Habitats Directive – Council Directive 92/43 EEC, Annex II., Law 49 – Annex 3, 4A (code N 2000: 1014 and 1016 respectively). On the Global Red List (IUCN) *Vertigo angustior* is classified as Near Threatened / Decreasing, while *V. moulinsiana* as Vulnerable.

Whereas there are no references in the literature about the presence of the target species in the studied area, the collection points and the identification of their favorable habitats are completely new data. Knowing that the Lower Ciuc Basin is a white spot on the malacological map of the country, we have identified all species in the collected samples. Since we only investigated wetlands, the faunal list is far from complete, but it represents a first step towards knowing/exploring it.

As the volume in which this paper appears will be used by the managers of the Natura 2000 site, and knowing that these two species are not really known and rarely identified because of their small size, we present a more detailed description. We describe in detail the research methods in order for the assessment to be repeatable in a long term monitoring program.

Material and methods

Description of species

Vertigo angustior (Fig. 1.)

Size: height 1.6 to 1.8 mm, width 0.8 to 0.9 mm. The shell is sinistral, egg-shaped, smooth and striated regularly especially at the middle turns. The coil consists of 4.5 to 5 turns which increase

regularly, its color is reddish brown, the umbilical slit is open and visible, the apex is obtuse, aperture almost triangular due to the straightening of the outer edge. The apertural dentition consists of two parietal blades, of which the one next to the suture is more developed, and the other with a more inner position. The columellar blade is strong and slightly curved, it has two palatal folds, the first long and elongated towards the inside of the shell, the other is smaller and sometimes absent. The peristome is reflected, thickened with a white external edge. The outer edge of the aperture is concave and recessed.¹

It is a hygrophilous species, almost paludous, it lives in damp places, among mosses, on marsh plants at the waters edge. It can also be found in damp deciduous forests among wet leaves and among rotting wood. It feeds on hyphae and fructification bodies of parasitic fungi. In dry periods it retracts into the ground or to plant bases, in the mosses or among plant roots.² Soós³ considers that it is a lowland and low hill species.

Geographic distribution. Already Clessin⁴ shows a wide distribution in Europe but draws attention to the fact that it was identified only in a few places because of its small size. In a similar way Kobelt⁵, Rossmässler⁶ and Geyer⁷ indicate a European distribution and its presence in Southern France and Sweden. According to Soós⁸, it is widespread in the temperate parts of Europe from Portugal to the Caucasus, it is not known in the Balkans, Southern Italy and Spain, in the northern part of Scandinavia or northern Russia and Finland. Grossu⁹ indicates a geographical distribution identical to that of Soós.

Distribution in Romania. The first author who pinpointed exact locations of the species in Transylvania is A. E. Bielz¹⁰, who identified the species near Brasov and near Sighișoara as *Pupilla*

¹ SOÓS Lajos 1943; GROSSU, Alexandru V. 1987.

² SOÓS Lajos 1943; GROSSU, Alexandru V. 1987.

³ SOÓS Lajos 1943.

⁴ CLESSIN, Stefan 1876, 1887–1890.

⁵ KOBELT, Wilhelm 1871.

⁶ ROSSMÄSSLER, Emil Adolf 1835–1920.

⁷ GEYER, David 1927.

⁸ SOÓS Lajos 1943.

⁹ GROSSU, Alexandru V. 1987.

¹⁰ BIELZ, Albert Eduard 1867.

Venetzi Charp., considering it to be synonymous with *P. angustior*. M. v. Kimakowicz¹¹ identifies the species near Sibiu, and later (1890) in the Târnava valley near Mediaş and near Făgăraş.

More recent authors have taken information from A. E. Bielz and M. v. Kimakowicz stating the same locations in Transylvania.¹² Grossu¹³ also identified the species in the Comana Forest, Giurgiu county, in the Snagov-Ilfov forest, in the Tisaru mountains, Vrancea county and he selected shells from the sediments of the Siret River near the village of Ciorăni, Vrancea county.

Analysing the general and Romanian distribution of this species, it should be noted that it has few references in the literature because its small size and hidden lifestyle among plants or detritus makes it difficult to identify. Finding the specimens involves sorting soil samples, especially in dry periods when they retreat in the soil among plant roots.

In the *Vertigo* genus, only *Vertigo pusilla* and *Vertigo angustior* have sinistral shells. *V. angustior* is easily distinguished from *V. pusilla* by its smaller size (height 1.6 -1.8 mm, width 0.8 to 0.9 mm, compared to *V. pusilla* which has a height of 2 to 2.2 mm and width of 0.5 to 1 mm), by the very sharp apertural thickening, by the and widely developed subvertical columellar blade, and especially by the superior palatal blade that is very elongated towards the interior and slightly curved. In addition, the shell surface is heavily grooved, visible however only at higher magnification.¹⁴

Vertigo moulinsiana (Fig. 2.)

Size: Height 2 – 2,5 mm, width 1.5 to 1.65 mm, hence expanded as compared to its height; the aperture's height is more than one-third of the total length of the shell. The shell is dextral, dilated, oval spherical, its spiral is very robust and the apex flattened, shiny, smooth, of reddish-brown color, transparent, deeply wrinkled and umbilicated. It has 4.5 to 5 coils, the last one is not narrowed towards the base, but with a strong callosity on its rear part and a very short hull at the bottom. The aperture has thickened edges inside with a strong white frame. Due to the inwards bending of the outer edge, the aperture's hole is heart-shaped. The reinforcement of

the aperture usually has four well developed blades or teeth: a parietal, a columellar, upper and lower palatal, sometimes also appears a basal, which is short, almost unnoticeable.¹⁵

It is a hydrophilous species, found among *Carex* vegetation, mosses, wet grass meadows, near ponds and on river floodplains. It can be found on the leaves of hydrophilous plants (in wet periods) and it feeds on the hyphae and fructification bodies of parasitic fungi on these plants. In dry periods it retreats into the ground or at the base of plants, among mosses and roots.¹⁶

Geographic distribution. Kobelt in a paper published in 1871 did not mention this species, but in a paper published in 1881 describes it as present in Switzerland, Southern France and Denmark.¹⁷ Clessin¹⁸ and Geyer¹⁹ mention it in Switzerland in the canton of Bern, in South Tyrol, Germany, and Hungary. It is a Mediterranean species, distributed from the Iberic Peninsula in Southern Europe until the Transcaucasus. In Western Europe it reaches England, western Germany and to Denmark, appears at several points in Hungary.²⁰ Currently it occurs in isolated areas in Europe and because of widespread drainages it has become a rare species. In the Quaternary it was very widespread, commonly found in river alluvium. Soós²¹ considers it a species threatened by extinction.

Distribution in Romania. Bielz, M.²², Bielz, E. A.²³ and Kimakowicz²⁴ in their books and catalogs about the snail fauna of Transylvania do not mention this species. Grossu²⁵ collected it from Turda Gorge, where he found live specimens, this being the first record in the Romanian fauna. The same author has found shells from the sediments of the Siret River in the village of Ciorăni, Vrancea county, but these can originate from both extant and fossil forms.

There are no bibliographic data about *V. moulinsiana* or *V. angustior* for the Lower Ciuc Basin. This area is a blank spot on the malacological map Romania, there is not a single published source about the mollusk fauna, except some mentions at Tuşnad-Băi and these refer to other species.

¹¹ KIMAKOWICZ, Moritz von 1883–1884.

¹² CSÍKI Ernő 1906; ROTARIDES, Mihály 1941; SOÓS Lajos 1943; GROSSU, Alexandru V. 1987, 1993.

¹³ GROSSU, Alexandru V. 1987.

¹⁴ GROSSU, Alexandru V. 1987.

¹⁵ SOÓS Lajos 1943; GROSSU, Alexandru V. 1987.

¹⁶ SOÓS Lajos 1943.

¹⁷ KOBELT Wilhelm 1871.

¹⁸ CLESSIN, Stefan 1876, 1887–1890.

¹⁹ GEYER, David 1927.

²⁰ SOÓS Lajos 1943.

²¹ SOÓS Lajos 1943.

²² BIELZ, Michael 1851.

²³ BIELZ, Albert Eduard 1867.

²⁴ KIMAKOWICZ, Moritz von 1883–1884.

²⁵ GROSSU, Alexandru V. 1987.

Field research method

The two species have similar ecological requirements. They inhabit wet areas, but avoid areas that are under permanent water cover. They can be identified on the riverbanks and river floodplains, on or among marsh plants, moss or on the plant detritus. In wet periods (after rains) they climb up the plants and feed on the hyphae and fructification bodies of parasitic or saprophytic that live on hydrophilic plants or plant debris.

The field research began with the identification of wetlands in the Natura 2000 site Lower Ciuc Basin, first on the map and consequently in the field. We focused on the floodplain of the river Olt, the former meanders, oxbows, fens and limonitic springs, which maintain smaller or larger wetlands.

Species identification by eye in the field is virtually impossible due to the small size 1,5–2 mm. Direct observation in the field is hampered by the fact that during the day (when humidity is low) and especially during dry periods the snails withdraw among plants and even in the soil among plant roots.

The classical method for small snails is the collection of soil samples together with vegetation. Larger plants can be removed after careful observation even with a magnifying glass. Samples are collected in an area of 25 × 25 cm and a depth of 3 cm, so the data obtained are also applicable for quantitative estimates.²⁶ In the field are recorded the coordinates of the collection points. Samples were collected in those habitats that meet the requirements of the species, described in the first paragraph. Soil samples are placed in bags, numbered with the same number as the recorded GPS point and transported to the laboratory.

Soil samples must be dried, especially if they were collected in wet (rainy) periods. This is necessary to prevent rotting and the formation of mould. During drying it is necessary to loosen the sample because otherwise the soil dries and hardens, and during the sorting it could lead to the crushing of snail shells. The screening is done under a magnifying glass with a large diameter and high magnification (6–7 x) and under stereomicroscope. Every grain of soil is examined and these tiny gastropods are selected. Usually screening-selection and the identification of shells resulted from a single sample lasts from three to 6 hours.

The identification of species is done in all cases under stereomicroscope. The results are summarized in tables that contain the coordinates of the sample and habitat condition, according to field notes.

Results and discussion

As a result of our research conducted in the Lower Ciuc Basin, out of the 96 samples taken, *Vertigo angustior* was identified in 15 samples (Table 1), distributed in relatively different areas as follows: Borsáros 0,67 ha, Feketés 2,36 ha, Vermed 7,84 ha, Hódos 0,77 ha, Csemő – Külső Égés 0,75 ha, Datkora 30,65 ha, Aszó 13,5 ha, Kicsi Csemő 12,7 ha (Table 1 contains the coordinates of the collection points). The identified favorable habitats cover an area of 69,24 ha (see map below). Given the very sporadic distribution of *V. angustior* in the country, the Lower Ciuc Basin Natura 2000 site is an extremely important refuge of this species.

Vertigo moulinsiana was identified in 12 samples of the total number of 96 samples (Tab. 1), distributed in relatively different areas as follows: Borsáros 0,67 ha, Hódos 0,77 ha, Tuşnad (Nadas south of Csemő) 15,3 ha, Datkora 30,65 ha, Bészék 5,7 ha, Hosszú rész 19,9 ha, Kicsi Csemő 12,7 ha (see Map). The identified favorable habitats cover an area of 85,69 ha. Given the very sporadic distribution of *V. angustior* in the country, the Lower Ciuc Basin Natura 2000 site is an extremely important refuge of this species, being the second distribution area of this species after the Turda Gorge. In the case of Borsáros and Hódos stations both species were identified, fact that indicates similar habitat requirements. The number of individuals of the two species in the examined samples varies between 1 and 5.

During the field research we observed that the ideal habitats for the target species are wet hay meadows that are used in a traditional way, that is they are regularly mown, fact which prevents the accumulation of dead plant material. The burning of vegetation and drainage leads to the extinction of the native fauna. We observed the burning of the vegetation at station Hódos 47 (coordinates: 46.23283 / 25.87436). Accumulations of plant debris were found at station Tuşnad, Nadas 66 (coordinates: 46.21051 / 25.88855).

We emphasize the role of different types of freshwater and mineral water springs in maintaining high water content of soils. Among these, we highlight the springs on the Eastern edge of the Olt river's floodplain, which represents the Eastern border of the Natura 2000 site in the same time, between Sântimbru and Sânsimion (sites named Datkora and Hosszú rész), where the identified habitat of the two species covers more than 50 hectares. A second type of springs that have to be highlighted are the springs West of the Olt that break out either on the floodplain

²⁶ GROSSU, Alexandru V. 1986.

(Borsáros) or on the alluvial fans. These springs have high limonite content which form insoluble mud and thus it leads to the formation of limonitic cones (i. e. small hills with up to 10–15 m diameter and with a spring on the top, often with a floating mat of vegetation), (Fig. 4, 5.). Such habitats are found on the following sites: Borsáros, Vermed, Hódos, Aszó, Csemő-Külső Égés. These springs lead to the formation of peaty soils which also seems to favor the presence of the target species.

Besides the two mentioned species we identified two other species of the genus *Vertigo*: *Vertigo pusilla* (O. F. Müller, 1774) and *Vertigo antivertigo* (Draparnaud, 1801) (Fig. 3). Finding them in the studied area is remarkable, because they were identified especially in Transylvania in relatively few places.²⁷

Tab.1 contains a list of all species identified in the samples. The most common of the aquatic pulmonate snails are *Galba truncatula*, *Aplexa hypnorum*, *Planorbis planorbis*, *Gyraulus laevis*, *Physa fontinalis*, *Aplexa hypnorum*. The terrestrial species that prefer moist habitats are *Carychium minimum*, *Columella edentula*, *Cochlicopa lubrica*, *Vallonia pulchella*.

It should be noted that the summers of 2012 and 2013 when we collected samples were very dry, fact which made difficult the identification of wetlands and their separation from those areas that in years with normal rainfall are flooded for longer periods. This explains why our samples contained several aquatic gastropods.

Ideally for the permanent elimination of any future threats it is necessary to maintain (but in most cases to restore) the natural bed of the river Olt together with its floodplain. Spring and summer floods lead to the formation of flood ponds, meanders, oxbow lakes, wetlands, wet meadows, habitats that through their natural evolution, mineral and biological colmatation maintain wetlands in various stages of development, offering a variety of natural wetland habitats. The existence of diverse wetland habitats (in various stages of development) along natural rivers provide ideal conditions for a wide range of species with specific requirements each, i.e. high biodiversity along the river.²⁸

Being interested in the clam fauna (Unionidae) of the river Olt, which in the previous decades had been destroyed by pollution, we could not find any

live specimen in the riverbed. The two valves of *Unio crassus* found in gravel deposits in the former floodplain (now the riverbed is much lower due to the regulation) are clear evidence that this species inhabited the riverbed. The Olt River in this area is still heavily polluted.

Conclusion

The Lower Ciuc Basin Natura 2000 site is an extremely important refuge for the protected species *V. moulinsiana* and *V. angustior*.

Based on the field observations we consider that potential threats are low because most habitats are maintained by traditional management, moreover this traditional use was the main factor that contributed to the formation of wet hay meadow with favorable conditions for these species.

We recommend :

1. The prohibition of water drainage on wetlands.
2. The cessation of the deepening of the bed of the Olt river, which lowers groundwater table.
3. The prohibition of the changing of land use (e.g. plowing of meadows or other significant changes)
4. The introduction of special protection status to limonite springs, which contribute to the maintenance of wet meadows too.
5. In order to prevent future threats, we recommend the extension of the boundaries of the Natura 2000 site to include the following stations: Datkora 452 (46.2776 / 25.8666), Datkora 455 (46.2748 / 25.8679) and Datkora 458 (46.2746 / 25.8687), more precisely the entire surface of 30.65 ha, where the species *Vertigo angustior* and *Vertigo moulinsiana* are present.

Acknowledgements

This research was conducted within the project "Management Plan and information, education and awareness raising campaign for the Lower Ciuc Basin Natura 2000 site (ROSCI0007)" coordinated by ACCENT GeoEcologic Organization. During the field research we enjoyed the support of the organization, particularly biologist Imecs István. We also thank for the help of Alpár Kelemen and Gabriella Péter in the field and laboratory work.

Sárkány-Kiss, Endre – Society Apáthy István, Ro 540066, Tg. Mureş, Str. Harghitei, 6, esarkany@gmail.com
Demeter, László – 530204 Miercurea-Ciuc, Str. Johannes Kájonni nr. 67

²⁷ BIELZ, Albert Eduard 1867; KIMAKOWICZ, Moritz von 1890; CSÍKI Ernő 1906; SOÓS Lajos 1942; GROSSU,

Alexandru V. 1987.

²⁸ SÁRKÁNY-KISS, Andrei 2000, 2003.

References

- BIELZ, Michael
1851 Verzeichniss der Land- und Süßwasser-Mollusken Siebenbürgens, *Verhandlungen und Mittheilungen des siebenbürgischen Verreins für Naturwissenschaften*, Hermannstadt, 2, 17–19.
- BIELZ, Albert Eduard
1867 *Fauna der Land- und Süßwasser-Mollusken Siebenbürgens*, Zweite aufl., Commissions-Verlag v. Filsch, Hermannstadt.
- CLESSIN, Stefan
1876 *Deutsche-Excursions-Mollusken-Fauna*, Verlag von Bauer & Raspe, E. Küster, Nürnberg.
1887–1890 *Die Molluskenfauna Oesterreich – Ungarns und der Schweiz*, Lieferung 1–5, Verlag von Bauer und Raspe, Nürnberg.
- CSÍKI Ernő
1906 *Fauna Regni Hungariae – Mollusca*, Regia Societas Scientiarum Naturalium Hungarica, Budapest.
- GEYER, David
1927 *Unsere Land- und Süßwasser-Mollusken, Einführung in die Molluskenfauna Deutschlands*, ed.3-a, Stuttgart, K.G. Lutz' Verlag.
- GROSSU, Alexandru V.
1986 *Gastropoda Romania*, 1, Editura Litera, Bucureşti
1987 *Gastropoda Romaniae*, 2, Editura Litera, Bucureşti
1993 The catalogue of the moluscs from Romania, *Travaux du Musseum d'Histoire naturelle Grigore Antipa*, 33, 291–366.
- KIMAKOWICZ, Moritz von
1883–1884 Beitrag zur Molluskenfauna Siebenbürgens, *Verhandlungen und Mittheilungen des siebenbürgischen Verreins für Naturwissenschaften*, Hermannstadt, 33, 13–83, 34, 57–116.
1890 *Beitrag zur Mollusken-fauna Siebenbürgens*, Separatabdruck aus den Verhandlungen und Mittheilungen des siebenbürgischen Verreins für Naturwissenschaften, Buchdruckerei der G. von Closius'schen Erbin, Hermannstadt.
- KOBELT, Wilhelm
1871 *Catalog der im europäischen Faunagebiet lebenden Binnenconchylien*, Verlag von Theodor Fischer, Cassel.
- ROSSMÄSSLER, Emil Adolf
1835–1920 *Iconographie der Land und Süßwasser Mollusken* (fortgesetzt von W. Kobelt und Fr. Haas), Kreidel's C.W. Verlag, Wiesbaden-Berlin.
- ROTARIDES, Mihály
1941 Erdély csiga faunájának állatföldrajzi érdekességei (Zoogeographic features of the gastropod fauna of Transylvania), *Állattani Közlemények*, Budapest, 37, 1–2, 92–112.
- SÁRKÁNY-KISS, Andrei
2000 Changes of the molluscs community in flood area during succession, in: Gallé, L., Körmöczi, L. (szerk.): *Ecology of River Valleys. Tisza monograph series*, Szeged, 5, 49–52.
2003 Az erdélyi folyók vízi puhatestű faunájának egykori és jelenlegi helyzete, A minőségi és mennyiségi dinamikák ökológiai értelmezése, javaslatok (Past and Present Status of the Aquatic Mollusc Fauna in Transilvanian Rivers, Ecological interpretation of qualitative and quantitative dynamics, proposals), in: Ujvárosi, L. (szerk.): *Erdély folyóinak természeti állapota*, Sapientia Könyvek, Természettudomány, Kolozsvár, 107–150.
- SOÓS Lajos
1943 *A Kárpát-medence Molluska faunája*, (The Mollusc fauna of the Carpathian Basin) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

***Vertigo angustior* (Jeffreys, 1830), *Vertigo moulinsiana* (Dupuy, 1849) fajok
és kísérőfajaik azonosítása az Alcsíki-medencében**

(Kivonat)

A tanulmány az 2012–2013-ban az Alcsíki-medence nedves területein végzett malakológiai kutatás eredményeit mutatja be. A vizsgálat fő célkitűzése a *V. angustior* és a *V. moulinsiana* Natura 2000-es fajok azonosítása, valamint a számukra alkalmas élőhelyek körülhatárolása volt. A 96 terepen begyűjtött 25 × 25 cm-es, 3 cm mélységben vett mintát laboratóriumban sztereomikroszkóp alatt dolgoztuk fel. A *V. angustior* fajt 15 mintában azonosítottuk, 8 élőhelyen, 69,24 ha összterületen. A *V. moulinsiana* fajt 12 mintában azonosítottuk a faj számára kedvező 8 élőhelyen, 85,69 ha összterületen. A két védett faj azonosítása a kutatott területen, új és jelentős faunisztikai adatok, különösen a *V. moulinsiana* esetében, amelynek egyetlen előfordulási adatát ismertük az ország területéről, a Tordai-hasadékból, de a *V. angustior* is csak néhány helyről ismeretes. Ezeknek a fajoknak az Alcsíki-medencében található élőhelyei hagyományosan művelt nedves kaszálók, amelyeknek fenntartása a fajok fennmaradásának záloga. A tanulmány javaslatokat is megfogalmaz a védett fajok élőhelyeinek kedvező állapotban való fenntartására.

**Identificarea speciilor *Vertigo angustior* (Jeffreys, 1830), *Vertigo moulinsiana*
(Dupuy, 1849) și a speciilor însoțitoare în Bazinul Ciucului de Jos**

(Rezumat)

Lucrarea prezintă rezultatele cercetărilor efectuate în perioada 2012–2013 în zonele umede a Sitului Natura 2000 Bazinul Ciucului de Jos pentru identificarea speciilor *Vertigo angustior* și *Vertigo moulinsiana* prin ridicarea probelor de sol de 25 × 25 cm, care au fost triate în laborator. Specia *V. angustior* a fost găsită în 15 probe, respectiv în 8 habitate, totalizând o suprafață de 69,24 ha. Specia *V. moulinsiana* în 12 probe, respectiv în 8 habitate totalizând o suprafață de 85,69 ha, favorabile speciei. Prezența celor două specii ocrotite (Natura 2000) în situl cercetat reprezintă date faunistice noi de mare importanță, cu atât mai mult cu cât *V. moulinsiana* era cunoscut doar din Cheile Turzii, acesta fiind a doua semnalare, iar *V. angustior* este cunoscut doar din câteva localități din țară. Lucrarea prezintă și lista celorlalte specii de gastropode determinate din probe. Habitatele speciilor ocrotite din Bazinul Ciucului de Jos sunt fânațe higrofile folosite în mod tradițional, fapt care garantează perpetuarea speciilor. În lucrare sunt prezentate recomandările menite să contribuie la conservarea habitatelor în stare favorabilă.

Identification of *Vertigo* species in the Lower Ciuc Basin

Table 1.

List of gastropod species identified in the soil samples collected in the Lower Ciuc Basin Natura 2000 site (ROSCI0007).

Collection point	Species	Geographic coordinates	Toponym and habitat type	Observations
Borsáros 36	<i>Carychium minimum</i>	46.31221 25.82548	Borsáros Fen Ditch with <i>Carex</i>	
Borsáros 38	<i>Carychium minimum</i>	46.31506 25.82913	Borsáros Fen Bank of an oxbow lake with <i>Carex</i> and <i>Phragmites</i>	
Borsáros 39	<i>Planorbis planorbis</i> <i>Anisus spirorbis</i> <i>Oxiloma elegans</i> <i>Carychium minimum</i> <i>Columella edentula</i> <i>Cochlicopa lubrica</i>	46.31357 25.82944	Borsáros Fen Near a spring with <i>Carex</i>	
Sântimbru 40	<i>Carychium minimum</i>	46.29845 25.85602	Upstreams from Sântimbru wet meadow	Vegetation was burnt in spring 2013
Sântimbru 41	<i>Planorbis planorbis</i> <i>Planorbis septemgiratus</i> <i>Carychium</i> <i>minimum</i>	46.30099 25.85738	Upstreams from Sântimbru Edge of a marsh with <i>Thypha</i>	Vegetation was burnt in spring 2013
Sântimbru 41	<i>Planorbis planorbis</i>	46.29970 25.86006	Upstreams from Sântimbru Edge of <i>Phragmites</i> stand	
Feketés 43	<i>Galba truncatula</i> <i>Carychium minimum</i>	46.25574 25.86540	Feketés Edge of <i>Phragmites</i> stand	
Feketés 44	<i>Anisus leucostoma</i> <i>Succinea oblonga</i> <i>Carychium</i> <i>minimum</i> <i>Vertigo pusilla</i>	46.25699 25.86794	Feketés Edge of <i>Carex</i> and <i>Juncus</i> stand	
Feketés 45	<i>Vertigo angustior</i> <i>Carychium</i> <i>minimum</i> <i>Vertigo pusilla</i>	46.25346 25.86991	Feketés Wet meadow between a <i>Phragmites</i> stand and the Olt river with <i>Carex</i> and mosses	
Hódos 46	<i>Anisus spirorbis</i> <i>Hippeutis complanatus</i>	46.23488 25.87680	Hódos wet meadow with <i>Carex</i>	Vegetation was burnt in spring 2013
Hódos 47	<i>Vertigo moulinsiana</i> <i>Carychium minimum</i>	46.23283 25.87436	Hódos wet meadow with <i>Carex</i>	Vegetation was burnt in 2012
Hódos 48	<i>Carychium minimum</i>	46.23554 25,86817	Hódos Ditch with <i>Typha</i> and <i>Carex</i>	Vegetation was burnt in spring 2013
Hódos 49	<i>Carychium minimum</i>	46.23220 25.86612	Hódos Spring with <i>Carex</i> and mosses	
Hódos 50	<i>Carychium minimum</i>	46.23075 25.86460	Hódos wet meadow with <i>Carex</i>	
Aszó 51	<i>Carychium minimum</i>	46,22534 25,97649	wet meadow with <i>Carex</i> and mosses	

Collection point	Species	Geographic coordinates	Toponym and habitat type	Observations
Aszó 52	<i>Carychium minimum</i>	46,22464 25,87744	Limonic spring with <i>Carex</i> and mosses	
Borsáros 54	<i>Vertigo moulinsiana</i> <i>Vertigo antivertigo</i>	46.31213 25.83015	Borsáros In the front of the limonic spring under the terrace, fen with <i>Carex</i>	
Sântimbru 57	<i>Cochlicopa lubrica</i>	46.26958 25.86029	Under the chapel, wet meadow with <i>Carex</i>	
Középpatak mocsárrét 60	<i>Cochlicopa kubrica</i>	46.17907 25.88681	Középpatak fen wet meadow with <i>Carex</i>	Burnt in spring 2013
Középpatak mocsárrét 61	<i>Cochlicopa kubrica</i> <i>Vallonia pulchella</i>	46.17993 25.88610	Középpatak fen wet meadow with tall <i>Carex</i>	
Nyírkert (Grădina de mestecenii)lângă Tușnad 62	<i>Perforatella bidentata</i> <i>Cochlicopa kubrica</i> <i>Vallonia pulchella</i>	46.20320 25.90830	Nyírkert On the edge of <i>Typha</i> and <i>Carex</i> stands	
Benes 65	<i>Vertigo antivertigo</i> <i>Vallonia pulchella</i> <i>Crychium tridentatum</i> <i>Galba truncatula</i>	46.21360 25.90618	Benes Meadow with <i>Carex</i> , <i>Juncus</i> and grasses	
Tușnad Nádas 66	<i>Vertigo moulinsiana</i> <i>Vallonia pulchella</i> <i>Vitrea transylvanica</i> <i>Cochlicopa lubrica</i>	46.21051 25.88855	Tușnad, Nádas Meadow with <i>Carex</i> and mosses	
Tușnad Nádas 67	<i>Vertigo antivertigo</i> <i>Cochlicopa lubrica</i> <i>Vallonia pulchella</i> <i>Carichium minimum</i> <i>Pisidium sp.</i>	46.21105 25.88908	Tușnadul Nou Nádas On the edge of a <i>Phragmites</i> stand, very wet	Burnt in spring 2013
Sântsimion Feketés 70	<i>Vertigo angustior</i> <i>Galba truncatula</i>	46.25439 25.86929	Feketés, wet meadow between the Olt and a <i>Phragmites</i> stand	
Feketés 71	<i>Vertigo angustior</i> <i>Vertigo pusilla</i> <i>Cochlicopa lubrica</i> <i>Galba truncatula</i> <i>Carychium minimum</i>	46.25604 25.86901	Feketés, wet meadow between the Olt and a <i>Phragmites</i> stand	
Sântsimion Lângă brațul mort 72	<i>Gyraulus laevis</i>	46.25335 25.87534	Sântsimion near oxbow lake, meadow with <i>Carex</i>	Burnt in spring 2013
Sântsimion Lângă brațul mort 73	<i>Gyraulus laevis</i>	46.25573 25.87594	Sântsimion near oxbow lake, meadow with <i>Carex</i>	Burnt in spring 2013
Sântimbru, sub Capelă, lângă lac 74	<i>Vallonia pulchella</i> <i>Carychium minimum</i>	46.27308 25.85469	Sântimbru, under the chapel, near a pond, meadow with <i>Carex</i> and mosses	
Hódos 78	<i>Vertigo angustior</i>	46.23146 25.87649	Hódos; wet meadow with peaty soil	

Identification of *Vertigo* species in the Lower Ciuc Basin

Collection point	Species	Geographic coordinates	Toponym and habitat type	Observations
Csemő 82	<i>Vertigo angustior</i>	46.22156 25.88519	Csemő, Külső égés, wet meadow	
Bészék 445	<i>Succinea putris</i> <i>Vallonia pulchella</i> <i>Vertigo moulinsiana</i>	46.2439 25.8547	Bészék, limonite cone	
Bészék 446	<i>Succinea oblonga</i> <i>Stagnicola palustris</i>	46.2441 25.8547	Bészék, limonite cone	
Datkora 447	<i>Vertigo angustior</i> <i>Pupilla muscorum</i>	46.2785 25.866	Datkora peaty soil, mosaic of wet meadows and Phragmites stands	
Datkora 447 cs	<i>Cochlicopa lubrica</i> <i>Succinea oblonga</i> <i>Collumela edentula</i>	46.2785 25.866		
Datkora 448	<i>Chondrula tridens</i> <i>Vallonia pulchella</i> <i>Stagnicola palustris</i>	46.2764 25.8665		
Datkora 449 cs	<i>Vertigo angustior</i> <i>Vertigo moulinsiana</i> <i>Cochlicopa lubrica</i> <i>Vallonia pulchella</i> <i>Carychium tridentatum</i>	46,2775 25,8657		
Datkora 450 cs	<i>Cochlicopa lubrica</i> <i>Vallonia pulchella</i>	46.2774 25.8648		
Datkora 451 cs	<i>Vallonia pulchella</i>	46.2765 25.8651		
Datkora 452	<i>Vertigo angustior</i> <i>Cochlicopa lubrica</i> <i>Vallonia pulchella</i> <i>Carychium tridentatum</i> <i>Stagnicola palustris</i> <i>Succinea oblonga</i>	46.2776 25.8666		
Datkora 453	<i>Cochlicopa lubrica</i> <i>Vallonia pulchella</i>	46.2778 25.8668		
Datkora 454	<i>Cochlicopa lubrica</i> <i>Vallonia pulchella</i> <i>Succinea oblonga</i> <i>Carychium tridentatum</i>	46.2781 25.8666		
Datkora 455	<i>Vertigo angustior</i> <i>Vertigo moulinsiana</i> <i>Cochlicopa lubrica</i> <i>Vallonia pulchella</i> <i>Carychium tridentatum</i>	46.2748 25.8679		
Datkora 457	<i>Vertigo angustior</i> <i>Carychium tridentatum</i> <i>Cochlicopa lubrica</i> <i>Vallonia pulchella</i> <i>Pupilla muscorum</i>	46.2745 25.8684		
Datkora 458	<i>Vertigo angustior</i> <i>Vertigo moulinsiana</i> <i>Pupilla muscorum</i> <i>Cochlicopa lubrica</i>	46.2746 25.8687		

Collection point	Species	Geographic coordinates	Toponym and habitat type	Observations
Datkora 612	<i>Vertigo moulinsiana</i> <i>Galba truncatula</i> <i>Carychium tridentatum</i> <i>Succinea oblonga</i> <i>Cochlicopa lubrica</i> <i>Vallonia pulchella</i>	46.2719 25.8665	Datkora, peaty soil, mosaic of wet meadows and Phragmites stands	
Datkora 613	<i>Vertigo angustior</i> <i>Anisus rotundatus</i> <i>Cochlicopa lubrica</i> <i>Galba truncatula</i> <i>Pupilla muscorum</i> <i>Carychium tridentatum</i>	46.2725 25.8661		
Datkora 614	<i>Vertigo moulinsiana</i> <i>Anisus vorticulus</i> <i>Gyraulus albus</i> <i>Radix peregra</i> <i>Succinea oblonga</i> <i>Cochlicopa lubrica</i> <i>Vallonia pulchella</i> <i>Pupilla muscorum</i> <i>Chondrula tridens</i> <i>Collumela edentula</i> <i>Carychium tridentatum</i> <i>Campylaea faustina</i>	46.2731 25.8658		
Datkora 615	<i>Cochlicopa lubrica</i> <i>Vallonia pulchella</i> <i>Pupilla muscorum</i>	46.2738 25.8657		
Datkora 616	<i>Cochlicopa lubrica</i>	46.2736 25.8651		
Hosszú-rész 620	<i>Cochlicopa lubrica</i> <i>Vallonia pulchella</i>	46.265 25.8704		Fen
Hosszú-rész 621	<i>Vallonia pulchella</i>	46.2648 25.872	Fen	
Hosszú-rész 623	<i>Vertigo moulinsiana</i> <i>Cochlicopa lubrica</i> <i>Vallonia pulchella</i>	46.2638 25.8731	Fen with <i>Phragmites</i>	
Aszó 627	<i>Cochlicopa lubrica</i> <i>Vallonia pulchella</i>	46.2246 25.8775	Fen	
Aszó 628	<i>Cochlicopa lubrica</i>	46.2245 25.8771	Fen	
Aszó 629	<i>Vertigo angustior</i> <i>Succinea oblonga</i> <i>Carychium tridentatum</i> <i>Vallonia pulchella</i>	46.2234 25.8771	Limonite cone	
Aszó 632	<i>Cochlicopa lubrica</i> <i>Vallonia pulchella</i> <i>Carychium tridentatum</i>	46.2237 25.8748	Fen	
Kicsi Csemő 640	<i>Vertigo angustior</i> <i>Cochlicopa lubrica</i> <i>Vallonia pulchella</i> <i>Carychium tridentatum</i>	46.2229 25.8858	Fen with <i>Phragmites</i>	

Identification of *Vertigo* species in the Lower Ciuc Basin

Collection point	Species	Geographic coordinates	Toponym and habitat type	Observations
Kicsi Csemő 642	<i>Cochlicopa lubrica</i> <i>Vallonia pulchella</i>	46.2241 25.8851	Fen with Phragmites	
Borsáros 1	<i>Vertigo moulinsiana</i> <i>Vallonia pulchella</i> <i>Carychium minimum</i>	46.3113 25.8315	Borsáros, Omlásalja wet meadow	
Borsáros 2	<i>Carychium minimum</i> <i>Vallonia pulchella</i> <i>Cochlicopa lubrica</i>	46.311 25.8314	Fen	
Borsáros 3	<i>Vallonia pulchella</i> <i>Carychium minimum</i>	46.3111 25.8317	Fen	
Borsáros 4	<i>Vertigo moulinsiana</i> <i>Vertigo angustior</i> <i>Campylaea faustina</i> <i>Vallonia pulchella</i> <i>Cochlicopa lubrica</i> <i>Carychium minimum</i> <i>Baleinae (Subfam.)</i>	46.311 25.8322	Borsáros, Omlásalja wet meadow	
Sântimbru 6	<i>Galba truncatula</i> <i>Stagnicola palustris</i> <i>Gyraulus laevis</i> <i>Planorbis planorbis</i> <i>Cochlicopa lubrica</i> <i>Physa fontinalis</i> <i>Aplexa hypnorum</i>	46.2955 25.858	Former streambed	
Sântimbru 7	<i>Aplexa hypnorum</i> <i>Planorbis planorbis</i> <i>Gyraulus laevis</i> <i>Physa fontinalis</i>	46.296 25.8593	Former streambed	
Sântimbru 8	<i>Vallonia pulchella</i>	46.2968 25.8596	Wet meadow	
Sântimbru 9	<i>Galba truncatula</i> <i>Aplexa hypnorum</i> <i>Planorbis planorbis</i> <i>Gyraulus laevis</i>	46.2969 25.8594	Former streambed	
Vermed 11	<i>Vallonia pulchella</i> <i>Columella edentula</i> <i>Vertigo pusilla</i>	46.2712 25.8531	Former streambed	
Vermed 12	<i>Cochlicopa lubrica</i> <i>Vallonia pulchella</i>	46.2706 25.853	Wet meadow	
Vermed 15	<i>Vertigo angustior</i> <i>Vallonia pulchella</i> <i>Cochlicopa lubrica</i> <i>Columella edentula</i> <i>Carychium minimum</i>	46.2682 25.8517	Kápolnakertek wet meadows, limonitic cones, peaty soil	
Vermed 16	<i>Cochlicopa lubrica</i>	46.2672 25.853	Wet meadow	

Fig. 1. *Vertigo angustior* (foto Zoltán László)

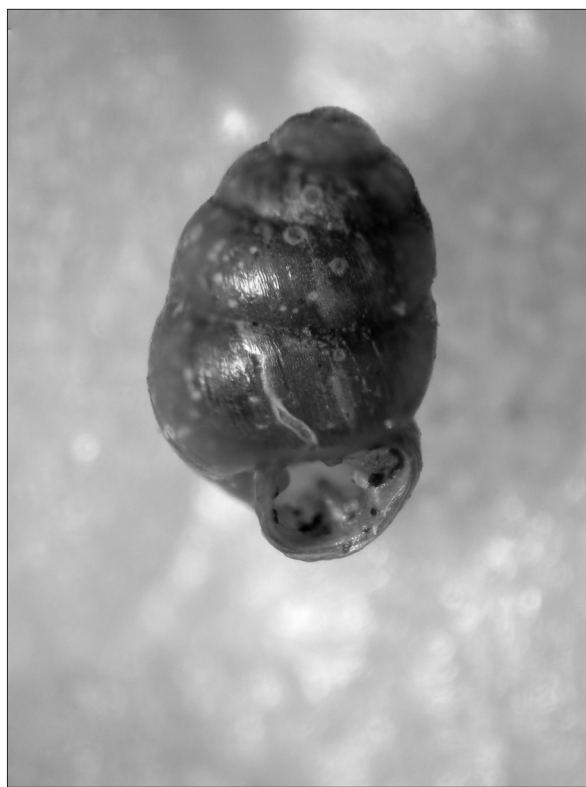

Fig. 2. *Vertigo moulinsiana* (foto Zoltán László)

Fig. 3. *Vertigo antiwertigo* (foto Zoltán László)

Fig. 4. The limonitic spring creates wetland habitat (foto Endre Sárkány-Kiss)

Fig. 5. The limonitic con, small hills of 10-15 m diameter with a spring on the top (foto Endre Sárkány-Kiss)

Rozner István – Tallósi Béla

ADATOK A HÁROMSZÉKI-HAVASOK, KOMMANDÓ LEVÉLBOGÁR-FAUNÁJÁHOZ (*COLEOPTERA: CHRYSOMELIDAE*)

Bevezetés

A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum, a Magyar Rovartani Társaság kutatói a 2011. és 2012. években rovar-tani kutatásokat végeztek a Kovászna megyei Háromszéki-havasokban, Kommandón. Ez a közlemény tartalmazza a 2011. június 3–6. és 2012. június 2–7. között gyűjtött levélbogarak adatait.

A gyűjtőhelyek leírása

1. A résztvevő kutatók az 1017 méter magasan elterülő Kommandó község belterületén és közvetlen környékén végeztek kutatásokat, csapdázásokat.

2. Nyugatról a Nagy-Bászka-patakba ömlő Rozsdás-patak mentén folytak a gyűjtések. Itt főként a patak mellett elterülő láprétek rovarfaunájának kutatása volt a cél. De a kutatók meglátogatták az irtásos, pusztafüves részeket és a szórványos erdőfoltokat is.

3. A Nagy-Bászka-patak melletti gyűjtések északi irányban főként a régi erdei kisvasút nyomvonalát követték. Gyűjtések folytak a patak melletti zátonyokon, a vasutat övező erdőkben és a réteken.

4. A legeredményesebb gyűjtések helyszíne a Kommandótól északkeleti irányban emelkedő Lakóca-hegy volt. A Lakóca 1777 méter magasságával Kommandó környékének legmagasabb pontja. A gyűjtések főleg a Máté Pál nevű részen folytak 1400–1600 méter közötti magasságban, a Bászka-patak völgyében az erdőkben és a nedves réteken.

Korábbi kommandói kutatások

Kommandó és környéke már a 19. század végén és a 20. század elején felkeltette a rovarászok érdeklődését. Valószínűleg a kommandói erdei vasút lehetővé tette a Háromszéki-havasok e pontjának megközelítését. Ma jól járható autópálya vezet a községbe. Számos kutató látogatta meg a környéket, elsősorban a 3 kilométerre fekvő Gyulafalvát, amely a kommandói ipartelepek központja volt. A települést 1916-ban kiürítették, a lakói elhagyták. Ma már csak az emléke él. A teljesség igénye nélkül megemlíthetjük a következő kutatókat, akik ezen a területen tevé-

kenykedtek: Abafi Aigner Lajos, Kolosváry Gábor, Wachsmann Ferenc.

A Székely Nemzeti Múzeum és a Magyar Rovartani társaság kutatói 1991-ben (Kocs Irén, Ladár György, Podlussány Attila, Szél Győző) és 1992-ben (Kocs Irén, Podlussány Attila, Rozner István, Szél Győző) végeztek gyűjtéseket Kommandón és környékén, főleg a Bászka-patak mentén. 1985-ben Kocs Irén és Podlussány Attila gyűjtött a Lakócán.

A 2011. és 2012. évi gyűjtések

A gyűjtések mindkét évben a fentebb említett le-
lőhelyeken folytak. A kutatások kiterjedtek több rovarrendre. Jelen publikációban a kutatók által gyűjtött levélbogarak (*Chrysomelidae*) adatait közöljük. Ez a kutatók által Kommandón gyűjtött 75 levélbogár faj és alfaj adatait tartalmazza. Ezek közül 15 faj Kovászna megyére újnak bizonyult.

A gyűjtésekben 2011. és 2012. években résztvevő kutatók névsora: Fetykó Kinga, Jenser Gábor, Kocs Irén, Kutasi Csaba, Petrás Kata, Podlussány Attila, Retezár Imre, Rozner István, Liliana Vasiliu-Oromulu, Tallósi Béla.

A fajlista adatai és rövidítések

A fajlistában a következő adatok szerepelnek: félkövér betűvel a taxonok nevei, normál betűvel a le-
lőhelyek és azokat kiegészítő adatok, pl. az elterjedési area, az erdélyi előfordulás és a gyakoriság. *Dölt* betűvel a faj tápnövényei találhatóak.

A lelőhelyek rövidítései:

K = Kommandó
KR = Rozsdás-patak völgye
KB = Bászka-patak-völgye
KL = Lakóca

Egyéb rövidítések:

hav. = havasok
hgys. = hegység
TN = tápnövény
p. = patak
v. = völgy, völgye

A fajok jegyzéke és a lelőhelyadatok

Subfamily: DONACIINAE

Genus: *Plateumaris* Thomson, 1859

Plateumaris (Juliusina) affinis Kunze, 1818 – KR – Nyugat-palearktikus faj, amely Erdélyben elterjedt és gyakori. A kommandói gyűjtések Kovászna megyéből a második adatot jelentik. Warchalowski (2003) és Maican (2005) ezt a fajt a *Plateumaris rustica* (Kunze, 1818) szinonimájának tekintik. TN: *Carex*-fajok.

Plateumaris (Juliusina) cosimilis (Schränk, 1781) – K, KR, KB, KL – Palearktikus faj. Erdélyben, így Kovászna megyében is elterjedt és a vizenyős helyeken közönséges. 2011 előtti gyűjtések: Gyulafalva, leg. Abafi Aigner Lajos; 1997, Bászka-patak-v., leg. Rozner István és Rozner György. TN: *Caltha palustris* és a *Carex*-fajok.

Plateumaris (s.str.) sericea (Linnaeus, 1761) – K, KR, KB, KL – Euro-szibériai faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. Kovászna megyében ez a második gyűjtési adata. TN: *Iris*-, *Alisma*- és *Carex*-fajok.

Subfamily: CRIOCERINAE

Genus: *Liliocercis* Reitter, 1912

Liliocercis merdiger (Linnaeus, 1758) – KL – Eurázsiai faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. TN: *Covallaria majalis*, *Lilium*-, *Polygonatum*-, *Allium*- és *Muscari*-fajok.

Genus: *Lema* Fabricius, 1798

Lema cyanella (Linnaeus, 1758) – KL – Eurázsiai faj. Erdélyben elterjedt és közönséges. TN: *Cirsium*-fajok.

Genus: *Oulema* Gozis, 1886

Oulema erichsoni (Suffrian, 1841) – KB – Európai faj. Erdélyben elterjedt, de nem gyakori.

Oulema melanopus (Linnaeus, 1758) – KB – Palearktikus faj. Erdélyben elterjedt és közönséges. TN: a fűfélék, így az *Agropyron*-, *Lolium*-, *Dactylis*-, *Avena*-, *Hordeum*-fajok.

Oulema septentrionis (Weise, 1880) – KB – Európai faj. Erdélyben szórványosan fordul elő. Kovászna megyében gyakori. TN: *Nasturtium officinale*.

Subfamily: CRYPTOCEPHALINAE

Genus: *Cryptocephalus* Müller, 1764

Cryptocephalus (s.str.) aureolus illyricus Franz, 1949 – KB – Európai faj. Ez az alfaja a Kárpát-medencében él. Erdélyben elterjedt és gyakori. 2011 előtti gyűjtések: Gyulafalva, leg. Abafi Aigner Lajos. TN: *Compositae*.

Cryptocephalus (s.str.) frenatus Laicharting, 1781 – K – Euro-szibériai faj. Erdélyben elterjedt, de nem gyakori. A kommandói gyűjtés Kovászna megyében új fajt jelent. TN: *Salix*- és *Alnus*-fajok.

Cryptocephalus (s.str.) octopunctatus (Scopoli, 1763) – KB, KL – Európai faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. TN: *Salix*-, *Corylus*-, *Quercus*-, *Betula*- és *Crataegus*-fajok.

Cryptocephalus (s.str.) sericeus sericeus (Linnaeus, 1758) – KB – Euro-szibériai faj. Erdélyben elterjedt és közönséges. TN: *Compositae*.

Subfamily: EUMOLPINAE

Genus: *Bromius* Chevrolat, 1837

Bromius obscurus (Linnaeus, 1758) – KR, KB, KL – Eurázsiai faj, amely előfordul Észak-Amerikában is. Erdélyben elterjedt és gyakori.

Subfamily: CHRYSOMELINAE

Genus: *Chrysolina* Motschoulsky, 1860

Chrysolina (Fastuolina) fastuosa (Scopoli, 1763) – K, KB, KL – Eurázsiai faj. Erdélyben elterjedt és közönséges. 2011 előtti gyűjtések: 1997, Kommandó, Bászka-patak-v., leg. Rozner István. TN: *Galeopsis*-, *Lamium*- és *Urtica*-fajok.

Chrysolina (Colaphoptera) crassicollis rementina Bechyně, 1950 – KB – Európai hegyvidéki faj, amely a Kárpátokban és Erdélyben elterjedt, de ritka. A Kommandón gyűjtött példányok a Déli-Kárpátokban élő alfajhoz tartoznak. Warchalowski (2003) a fajt a *Chrysolina menthae* (Schränk, 1776) alfajának tekinti.

Chrysolina (Colaphoptera) marcsitica turgida (Weise, 1882) – KB, KL – Európai faj. Ez az alfaja a Szudétákban és a Kárpátokban él. Erdélyben elterjedt és gyakori.

Chrysolina (Colaphoptera) rufa squalida (Suffrian, 1851) – KB, KL – Európai faj. Ez az alfaj a Szudétákban és a Kárpátokban él. Erdélyben elterjedt és gyakori. A fajt Warchalowski (2003) a *Chrysolina menthae* (Schränk, 1776) alfajának tekinti. Kovászna megyéből ez a második gyűjtési adat.

Chrysolina (Erythrochrysa) polita (Linnaeus, 1758) – KR, KB – Eurázsiai faj. Erdélyben elterjedt és közönséges. TN: *Mentha aquatica*, *Lycopus europaeus*, *Nepeta cataria*, *Glechoma hederacea*, *Salvia pratensis*, *Melissa*- és *Oreganum*-fajok.

Chrysolina (Threnosoma) weisei (J. Frivaldszky, 1883) – KB, KL – A Déli-Kárpátok endemikus faja, de az irodalmi adatok szerint a Keleti-Kárpátokban is gyűjtötték. A kommandói gyűjtési adatunk Kovászna megyében új fajt jelez.

Chrysolina (Chalcoidea) marginata (Linnaeus, 1758) – KB – Csak 1997-ből származó gyűjtési adatunk van: Kommandó, Bászka-patak-v., leg. Rozner István. A 2011–2012-es gyűjtőutakon nem került elő.

Chrysolina (Synerga) herbacea (Duftschmid, 1825) – KB – Eurázsiai faj. Erdélyben elterjedt és közönséges. TN: *Mentha*-fajok.

Chrysolina (Sphaeromela) varians (Schaller, 1783) – K, KB, KL – Euro-szibériai faj. Erdélyben elterjedt és közönséges. TN: *Hypericum*-fajok.

Chrysolina (Hypericia) cuprina (Duftschmid, 1825) – K, KR, KB – Európai faj. Erdélyben szórványosan előforduló, ritka faj. A kommandói gyűjtés Kovászna megyében új fajt jelent. TN: *Hypericum*-fajok.

Chrysolina (Chrysomorpha) cerealis alternans Panzer, 1799 – KB – Palearktikus faj. A törzsfaj Nyugat-, Közép- és Európa északi részén él. Ez az alfaj a Balkán-félsziget északi részén és a Duna-medencében található. Erdélyben szórványosan található, nem gyakori. TN: *Mentha longifolia*, *Thymus serpyllum*.

Genus: *Oreina* Chevrolat, 1837

Oreina (s.str.) alpestris (Schummel, 1844) – KL – Európai hegyvidéki faj. Erdélyben elterjedt és nagyon gyakori. 2011 előtti gyűjtések: Gyulafalva, 1902, leg. Abafi Aigner Lajos. TN: *Chaerophyllum aromaticum*, *Ch. Cicutaria*, *Anthriscus silvestris*.

Oreina (s.str.) viridis merkli (Weise, 1884) – KL – Európai hegyvidéki faj. Ez az alfaja a Kárpátokban elterjedt, Erdélyben gyakori. Kovászna megyében új faj. TN: *Alnus viridis*.

Oreina (Intricatorina) intricata anderschi (Duftschmid, 1825) – KL – Európai hegyvidéki faj, amely a Kárpátokban elterjedt és gyakori. Ez az alfaj főleg a Dinári-Alpokban és a Déli-Kárpátokban található. A kommandói gyűjtés Kovászna megyében új fajt jelent. TN: *Senecio nemorensis*.

Genus: *Gastrophysa* Chevrolat, 1837

Gastrophysa (s.str.) polygoni (Linnaeus, 1758) – KL – Ho-larktikus faj. Erdélyben elterjedt és közönséges. 2011 előtti gyűj-

tési adata: Kommandó, Bászka-patak-v., 1200 m, 1991, leg. Szél Győző. TN: *Polygonum aviculare*-, *P. convulvulus*-, *Fagopyrum vulgare*- és a *Rumex*-fajok.

Gastrophysa (s.str.) viridula (De Geer, 1775) – KB, KL – Eurázsiai faj, de előfordul Észak-Amerikában is. Erdélyben elterjedt és a tápnövényein közönséges. 2011 előtti gyűjtések: Gyulafalva, 1901, leg. Abafi Ainger Lajos; Kommandó, Bászka-patak-v., 1997, Rozner István. TN: *Rumex alpinus*- és más *Rumex*- és *Polygonum*-fajok.

Genus: **Phaedon** Latreille, 1829

Phaedon (s.str.) armoraciae (Linnaeus, 1758) – KR, KB – Holarktikus faj, amely Erdélyben sokfelé előfordul, de ritka. TN: *Rorippa amphibia*, *Nasturtium officinale*, *Armoracia rusticana*, *Cardamine hirsuta*, *Veronica beccabunga*.

Phaedon (s.str.) cochleariae (Fabricius, 1792) – KB – Euro-anatóliai faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. TN: *Nasturtium officinale*, *Rorippa amphibia*, *Veronica beccabunga*, *Armoracia rusticana*.

Genus: **Sclerophaedon** Weise, 1882

Sclerophaedon carniolicus (Germar, 1824) – K, KB, KR, KL – Közép-európai hegyvidéki faj. Erdélyben szélesen elterjedt és gyakori. TN: *Malachium aquaticum* és a *Stellaria nemorum*.

Sclerophaedon carpathicus Weise, 1875 – KB, KL – A Keleti- és a Déli-Kárpátok endemikus faja. Erdélyben főleg a Keleti-Kárpátokban gyakori. TN: *Caltha palustris*.

Genus: **Hydrothassa** Thomson, 1866

Hydrothassa (Agrostithassa) glabra (Herbst, 1783) – K, KR – Euro-szibériai faj. Erdélyben a vizenyős helyeken elterjedt és nagyon gyakori. 2011 előtti gyűjtések: Kommandó, Bászka-patak-v., 1997, leg. Rozner István. TN: *Caltha palustris* és a *Ranunculus*-félék.

Hydrothassa (Hydrothassa) marginella (Linnaeus, 1758) – K, KR, KB – Euro-szibériai faj. Erdélyben a nedves, vizenyős réteken elterjedt és nagyon gyakori. TN: *Caltha palustris* és a *Ranunculus*-fajok.

Genus: **Prasocuris** Latreille, 1802

Prasocuris junci (Brahm, 1790) – K, KB, KL – Előfordul Európában, Kis-Ázsiában és a Kaukázusban. Erdélyben a vizenyős helyeken elterjedt és gyakori. TN: *Veronica beccabunga*, *Anagallis aquatica*.

Genus: **Chrysomela** Linnaeus, 1758

Chrysomela Chrysomela saliceti Suffrian, 1849 – K, KR, KB – Euro-szibériai faj. Erdélyben szórványosan található. TN: *Salix*-fajok.

Genus: **Linnaeidea** Motschulsky, 1860

Linnaeidea aenea (Linnaeus, 1758) – K, KB – Palearktikus faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. 2011 előtti gyűjtések: Kommandó, 1992, leg. Kocs Irén, Podlussány Attila, Rozner István, Szél Győző; Kommandó, Bászka-patak-v., 2007, leg. Rozner István. TN: *Alnus*-fajok.

Genus: **Gonioctena** Chevrolat, 1837

Gonioctena (s.str.) viminalis (Linnaeus, 1758) – KR, KL – Holarktikus faj. Erdélyben a vizenyős helyeken, patakpartokon nagyon gyakori. TN: *Salix*-félék.

Gonioctena (Goniomena) intermedia (Helliesen, 1913) – KB – Észak- és Közép-európai hegyvidéki faj, amely az Alpokban és a Kárpátokban fordul elő, de ritka. A Háromszéki-havasokban gyakori. 2011 előtti gyűjtések: Kommandó, 1992., leg. Kocs Irén, Rozner István, Szél Győző. TN: *Corylus avellana*, *Prunus padus*.

Gonioctena (Goniomena) interposita (Franz et Palmén, 1950) – KB – Előfordul az Alpokban, a Szudétákban és a Kárpátokban. Erdélyben szórványosan található, nem gyakori. 2011 előtti gyűjtések: Gyulafalva, évszám nélkül; Kommandó, Bászka-patak-v., 1997, 2007, leg. Rozner István. TN: *Alnus viridis*, *Sorbus aucuparia* és a *Salix*-fajok.

Gonioctena (Goniomena) pallida (Linnaeus, 1758) – KR, KL – Holarktikus faj. Előfordul Európában, Szibériában és Észak-Amerikában. Erdélyben elterjedt és gyakori. TN: *Sorbus aucuparia*.

Genus: **Phratora** Chevrolat, 1837

Phratora (s.str.) vitellinae (Linnaeus, 1758) – K, KB, KL – Holarktikus faj. Erdélyben elterjedt és nagyon közönséges. TN: *Salix*- és *Populus*-fajok.

Subfamily: **GALERUCINAE**

Genus: **Galerucella** Crotch, 1873

Galerucella (Neogalerucella) lineola (Fabricius, 1781) – KB – Palearktikus faj. Erdély hegy- és dombvidékén elterjedt és közönséges. TN: *Salix viminalis*, *Alnus glutinosa*, *Corylus avellana*, *Populus nigra*.

Galerucella (Neogalerucella) tenella (Linnaeus, 1761) – Palearktikus faj. Erdélyben szórványosan fordul elő, nem gyakori. A kommandói gyűjtés Kovászna megye levélbogár-faunájában új fajt jelent. TN: *Rosaceae (Filipendula, Potentilla)*-fajok.

Genus: **Lochmaea** Weise, 1883

Lochmaea caprea (Linnaeus, 1758) – K, KR, KB – Eurázsiai faj. Erdélyben, főként a hegyvidékeken messze elterjedt és közönséges. TN: *Salix*-, *Populus*- és *Betula*-fajok.

Genus: **Luperus** Geoffroy, 1762

Luperus caucasicus mixtus Weise, 1879 – KR – A törzsfaj a Kaukázusban él. Ez az alfaj a Déli-Kárpátok több pontjáról is előkerült. A kommandói gyűjtések Kovászna megye levélbogár-faunájára új fajt jelentenek.

Luperus flavipes (Linnaeus, 1767) – K – Euro-szibériai faj. Erdélyben elterjedt, de nem gyakori. A kommandói gyűjtés Kovászna megyében új fajt jelent. TN: *Alnus*-, *Betula*- és *Salix*-fajok.

Luperus luperus (Sulzer, 1776) – KB – Közép- és dél-európai faj. A Duna-medencében elterjedt, de nem gyakori. Erdélyben szórványosan fordul elő. TN: *Ulmus campestris*.

Subfamily: **HALTICINAE**

Genus: **Phyllotreta** Chevrolat, 1837

Phyllotreta atra (Fabricius, 1775) – KL – Palearktikus faj. Erdélyben elterjedt és közönséges. TN: *Brassicaceae*-, *Tropeolum*-fajok.

Phyllotreta cruciferae (Goeze, 1777) – KR – Nyugat-palearktikus faj, amely előfordul Szudánban, Indiában és Észak-Amerikában is. Erdélyben nagyon szórványosan fordul elő, nem gyakori. A kommandói gyűjtések Kovászna megyében új fajt jelentenek. TN: *Brassicaceae*.

Phyllotreta diademata Foudras, 1860 – KB – Nyugat-palearktikus faj. Erdélyben a vizenyős réteken szórványosan található, gyakori. TN: *Nestia paniculata*- és a *Rorippa*-fajok.

Phyllotreta flexuosa (Illiger, 1794) – KB – Euro-szibériai faj. Erdélyben nagyon szórványosan fordul elő, igen ritka. A kommandói gyűjtése Kovászna megyéből az első adat. TN: *Nasturtium officinale*.

Phyllotreta nigripes (Fabricius, 1775) – KL – Mediterrán faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. TN: *Brassicaceae*.

Phyllotreta tetrastigma (Comolli, 1837) – K, KB – Euro-szibériai faj. Erdélyben a vizenyős réteken elterjedt és gyakori. TN: *Cardamine*-fajok.

Genus: **Aphthona** Chevrolat, 1837

Aphthona venustula (Kutschera, 1861) – KB – Euro-anatóliai faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. TN: *Euphorbia*-félék.

Genus: **Longitarsus** Berthold, 1827

Longitarsus (s.str.) atricillus (Linnaeus, 1761) – KB – Nyugat-palearktikus faj. Erdélyben szórványosan fordul elő, nem gyakori. Kovászna megyéből első előfordulási adata. TN: *Ranunculus*- és *Mentha*-fajok.

Genus: **Hermaeophaga** Foudras, 1859

Hermaeophaga mercurialis (Fabricius, 1792) – K, KR – Euro-anatóliai faj. A Kárpát-medencében a középhegységek erdeinek a lakója. Erdélyben szórányosan található, nem ritka. Kovászna megye levélbogár-faunájának új faja. TN: *Mercurialis perennis* és a *Mercurialis ovata*.

Genus: **Batophila** Foudras, 1859

Batophila rubi (Paykull, 1799) – K, KR, KB, KL – Európai faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. TN: a *Rubus*- és a *Fragaria*-félék.

Genus: **Neocrepidodera** Heikertinger, 1911

Neocrepidodera corpulenta (Kutschera, 1860) – K, KB, KL – Dél-európai hegyvidéki faj. Erdély hegyeiben elterjedt és közönséges. 2011 előtti gyűjtések: Mt. Lakóca, 1500–1600 m, 1985, leg. Kocs Irén és Podlussány Attila.

Neocrepidodera femorata (Gyllenhal, 1813) – K, KR, KB, KL – Közép- és Dél-Európai hegyvidéki faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. 2011 előtti gyűjtések: Kommandó, Bászka-patak-v., 1997, leg. Rozner István. TN: *Galeopsis tetrabit*.

Neocrepidodera nigritula (Gyllenhal, 1813) – K – Észak- és közép-európai faj. Erdélyben szórányosan fordul elő, ritka. A kommandói gyűjtés Kovászna megye levélbogár-faunájában új fajt jelent.

Genus: **Hippuriphila** Foudras, 1859

Hippuriphila modeeri (Linnaeus, 1761) – K, KR, KB – Holarktikus faj, amely Eurázián kívül Észak-Amerikában is előfordul. Erdélyben a vizenyős helyeken elterjedt és gyakori. TN: *Equisetum*.

Genus: **Crepidodera** Chevrolat, 1837

Crepidodera aurata (Marsham, 1802) – K, KB, KL – Palearktikus faj. Erdélyben elterjedt és közönséges. TN: *Salix*- és *Populus*-félék.

Genus: **Minota** Kutschera, 1859

Minota carpathica Heikertinger, 1911 – K, KL – Európai faj, előfordul az Alpokban, a Szudétákban és a Kárpátokban. Erdélyben elterjedt és gyakori. 2011 előtti gyűjtések: Kommandó, Bászka-patak-v., 1992, 1997, leg. Podlussány Attila, Rozner István, Szél Győző; Mt. Lakóca, 1500–1600 m, 1985, leg. Kocs Irén és Podlussány Attila. Kaszab (1962) a *Minota obesa* (Waltl, 1839) alfajának tekinti. TN: *Vaccinium*-félék.

Genus: **Chaetocnema** Stephens, 1831

Chaetocnema (s.str.) aridula (Gyllenhal, 1827) – K, KR, KB – Euro-szibériai faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. TN: *Gramineae*.

Chaetocnema (Tlanoma) concinna (Marsham, 1802) – KL – Eurázsiai faj, amely Kanadában is előfordul. Egész Erdélyben elterjedt és közönséges. TN: *Rumex*-, *Polygonum*- és *Rheum*-fajok.

Genus: **Mniophila** Stephens, 1831

Mniophila muscorum (Koch, 1803) – KL – Európai hegyvidéki faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. 2011 előtti gyűjtések: Kommandó, Bászka-patak-v., 1992, 1997, leg. Podlussány Attila, Rozner István, Szél Győző. TN: *Plantago lanceolata*, *Teucrium scordonia*, *Digitalis purpurea*.

Genus: **Psylliodes** Berthold, 1827

Psylliodes (s.str.) chalcomerus (Illiger, 1807) – KB – Nyugat-palearktikus faj. Erdélyben elterjedt és gyakori. TN: *Carduus*- és *Cirsium*-fajok.

Psylliodes (s.str.) chrysocephalus (Linnaeus, 1758) – KR, KB, KL – Euro-szibériai faj. Erdélyben elterjedt és közönséges. Kovászna megyében a kommandói gyűjtés új fajt jelent. TN: *Brassica oleracea*, *Brassica napus*.

Psylliodes (s.str.) napi (Fabricius, 1792) – KB – Nyugat-palearktikus faj, amely Észak-Afrikától és Európától Kazahsztánig található. Erdélyben a hegy- és dombvidéken elterjedt és gyakori. TN: *Alliaria officinalis*, a *Nasturtium*- és *Cardamine*-fajok.

Subfamily: **CASSIDINAE**

Genus: **Cassida** Linnaeus, 1758

Cassida (s.str.) denticollis Suffrian, 1844 – KR, KL – Eurázsiai faj. Erdélyben elterjedt és közönséges. TN: *Chrysanthemum vulgare*, *Achillea millefolium*.

Cassida (s.str.) flaveola Thunberg, 1794 – K, KR, KB – Közép- és kelet-európai faj. Erdélyben a vizes élőhelyeken elterjedt és gyakori. TN: *Stellaria holostea*, *Stellaria graminea*, *Merlandrium album*.

Cassida (s.str.) rubiginosa Müller, 1776 – KR, KB – Palearktikus faj, amely Észak-Amerikában is megtalálható. Erdélyben elterjedt és közönséges. TN: *Onopordon acanthium*, *Arctium lappa*, *Sonchus oleraceus*, *Chrysanthemum vulgare*-, *Carduum*- és *Cirsium*-fajok.

Cassida (s.str.) vibex Linnaeus, 1767 – KB, KR, KL – Eurázsiai faj. Erdélyben elterjedt és közönséges. TN: *Cirsium arvense*, *Cirsium palustre*, *Chrysanthemum vulgare*.

Cassida (Odontionycha) viridis Linnaeus, 1758 – K, KB, KL – Eurázsiai faj. Erdélyben mindenfelé elterjedt és nagyon közönséges. TN: *Salvia-Stachys*-, *Mentha*-, *Galeopsis*-, *Lycopus*-, *Cisium*-félék.

Köszönetnyilvánítás

Köszönet illeti Kocs Irént, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum Természettudományi Osztálya muzeológusát és férjét, Kocs Jánost az önzetlen segítségért, amellyel lehetővé tették a gyűjtőutak zavartalan lebonyolítását. Ezúton köszönjük meg dr. Hangay Györgynek (Ausztrália, Sydney) a cikkel kapcsolatos észrevételeket és az angol nyelvű fordításokat.

Rozner István – Budapest, Tétényi-út 129, HU-1116

Tallósi Béla – Szolnok, Csokonai-u. 23, HU-5000

Irodalom

- KASZAB Zoltán
1962 Levélbogarak – Chrysomelidae. *Magyarország Állatvilága (Fauna Hungariae)*, IX, 16, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ROZNER István
1996 An updated list of the Chrysomelidae of Hungary and the adjoining parts of the Carpathian Basin (Coleoptera), *Folia Ent. Hung.*, 57, 243–260.
1998 Hargita megye levélbogár-faunájának alapvetése (Coleoptera: Chrysomelidae), *Acta Siculica 1997*, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 81–106.
2011 Kovászna megye levélbogár-faunájának alapvetése (Coleoptera: Chrysomelidae), *Acta Siculica 2011*, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 91–104.
- ROZNER István – ROZNER György
2007 Adatok Erdély és a Bánság levélbogár-faunájához (Coleoptera: Chrysomelidae), *Acta Siculica 2007*, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 115–131.
- SZÉL Győző – ROZNER István – KOCS Irén
1996 Contribuții la cunoașterea Coleopterelor din Transilvania (România) pe baza colectărilor din ultimii ani, *Acta Siculica 1995*, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 73–92.
- WARCZALOWSKI, Andrzej
2003 *CHRYSOMELIDAE, The leaf-beetles of Europe and the Mediterranean area*, Warszawa.

Data to the leaf beetle fauna (*Coleoptera: Chrysomelidae*) of the Háromszék Alps, Kommandó

(Abstract)

Researchers of the Székely National Museum of Sepsiszentgyörgy and the Hungarian Entomological Society conducted entomological researches in Kovászna County, in the Háromszék Alps, Kommandó in 2011 and in 2012. This publication contains the data of the collected leaf beetles (Chrysomelidae). Fieldwork was carried out in four localities. The researchers collected 75 species and subspecies from 8 leaf beetle families. 15 species represent new records to Kovászna County.

Contribuții la fauna de crisomelide (*Coleoptera: Chrysomelidae*) din Munții Vrancei, Comandău

(Rezumat)

Cercetătorii de la Muzeul Național Secuiesc din Sfântu Gheorghe, împreună cu colegii lor de la Societatea Maghiară de Entomologie au efectuat cercetări de entomologie în Județul Covasna, mai precis în Munții Vrancei, la Comandău în anii 2011 și 2012. Lucrarea de față include datele despre gândacii de frunze (Chrysomelidae) colectați. Cercetarea a avut loc în patru locații. Cercetătorii au colectat 75 de specii și subspecii aparținând a 8 familii de gândaci de frunze. 15 specii reprezintă înregistrări noi pentru Județul Covasna.

Tibor Sos

FURTHER DATA ON THE DISTRIBUTION OF TRANSYLVANIAN SMOOTH NEWT (*LISSOTRITON VULGARIS AMPELENSIS* FUHN 1951) IN ROMANIA

Key words: Transylvanian smooth newt, *Lissotriton vulgaris ampeleensis*, distribution, southern distribution limit, Transylvania, Romania

Introduction

„The Transylvanian smooth newt, *Lissotriton vulgaris ampeleensis* Fuhn, 1951, is endemic to the Transylvanian region of Romania (Fuhn, 1960).”¹ The subspecies was recorded from the north of the Western Romanian Carpathians (Apuseni Mountains), Transylvanian Plateau and the depressions of the Eastern Carpathians.² Its distribution is still inadequately known due to its imperfect recognition in the field, a factor that affects the protection of the subspecies in the country, as this subspecies is listed in Annex II of the EU Habitats Directive,³ and thus its conservation requires designation of Special Areas of Conservation (SACs). Here I present new data on the distribution of the subspecies, mostly in the central, north-eastern and southern part of its distribution area.

Material and methods

New field investigations were carried out mostly in 2014 and 2015 in the Călimani Mountains, Dealurile Târnavelor Subcarpathians, Făgăraș Depression and Mountains and Dacian Plateau areas. Additional data have been compiled from the Mediaș and Vânători Plateau and Homoroadelor Subcarpathians (Hartel Tibor, pers. com.).

Newts were captured with a dip net and released at the point of capture, and several were photographed in a water-filled aquarium. I consider that these specimens, captured between March and May, were encountered at the peak of their nuptial activities. According to Sos & Hegyeli⁴ the smooth, waved to straight, relatively low dorsal crest, its consistent starting point from the occipital region, and the accentuated steepness of the dorsal crest in larger crested newts, are the most reliable characteristics by which to distinguish *L. v. ampeleensis* from the other indigenous subspecies *L. v. vulgaris* Linnaeus 1758, so I used the same characters for identification.

Spatial data were recorded using a GPS receiver (Garmin GPSMap 60CSx) and processed using the QGIS software (version 2.2.0).

Results

The compiled new distribution data filled out 26 new UTM-squares of 10 × 10 km (FR66, FR75, FR74, FR83, LN32, LN42, LN21, LM47, LM45, LM65, LM34, LM44, LM42, LM01, LM21, LM41, LM51, LM00, LM10, LM20, LM30, LM40, LL19, LL29, LL06, LL05; Fig. 1). Thus here I extend the known distribution of *Lissotriton v. ampeleensis* in the north-eastern limits of its range, in the Căliman Mountains, and also in the south, into the territory of the Făgăraș Mountains.

According to our 370 records of distribution data (Milvus Group database) the Transylvanian smooth newt has an altitudinal range from a minimum of 173 m to a maximum of 1358 m altitude (average 557 m, median 522 m). The highest altitudes are now reported at 1358 and 1292 m in the Șureanu Mountains.

Discussion

Although the Transylvanian smooth newt shows a wide altitudinal distribution (173–1358 m) there is no proven wide low-altitude distribution, as in the nominate subspecies *L. v. vulgaris*. Its distribution has no records outside the hilly and mountainous area of the Carpathians, even it appears at the limits.⁵ This distribution could be the result of its restricted ecological optimum, competition with the nominate subspecies or just the result of its spreading history.⁶

The subspecies reaches the Făgăraș Mountains in south, where it has been identified at 707 m altitude. I consider that the subspecies was not found here at higher altitudes due the lack of favourable aquatic habitats. Interestingly, in the southern part

¹ FUHN, Ion E. 1960.

² SOS Tibor – HEGYELI Zsolt 2014.

³ COGĂLNICEANU, Dan – ROZYLOWICZ, Laurențiu 2014.

⁴ SOS Tibor – HEGYELI Zsolt 2014.

⁵ SOS Tibor – HEGYELI Zsolt 2014.

⁶ RAFIŃSKI, Jan et alii, 2001.

of the Făgăraș Mountains, in the Toplog River valley, the nominate *L. v. vulgaris* appears; thus the Făgăraș Mountains are the geographical limits of overlap between the subspecies. Here *L. v. vulgaris* lives up to 950 m altitude.

Acknowledgements

I am grateful to Dr. Hartel Tibor and Lavinia Țeran for sharing their data. Thanks go to Dr. Ciprian Samoilă for help with the field work. Dr. John Akeroyd's comments significantly improved the arti-

cle content and language, thus the author is highly grateful for his contribution and help. I appreciate the suggested language improvements of Hegyeli Zsolt on the manuscript. The research was co-financed by the European Regional Development Fund (ERDF) through Sectorial Operational Plan – Environment (POS Mediu) under the projects “For nature and local communities – the basis for a Natura 2000 integrated management in Hârtibaciu – Târnava Mare – Olt area” and “Biodiversity and sustainable development in Dealurile Târnavelor – Valea Nirajului”.

Sos, Tibor – Amphibian and Reptile Conservation Working Group, “Milvus Group” Bird and Nature Protection Association, Crinului 22, Târgu Mureș, Romania; tibor.sos@gmail.com

References

- COGĂLNICEANU, Dan – ROZYLOWICZ, Laurentiu
2014 Amphibian Conservation and Decline in Romania, *Amphibian Biology*, Editors Heatwole, H., Wilkinson, J.W., 11, 49, 4 (Southern Europe and Turkey), Pelagic Publishing, 87–98.
- FUHN, Ion E.
1960 *Fauna R. P. Române*, Amphibia, XIV, 1, Ed. Acad. R.P.R., București.
- RAFINSKY, Jan – COGĂLNICEANU, Dan – BABIK, Wieslaw
2001 Genetic differentiation of the two subspecies of the Smooth Newt inhabiting Romania, *Triturus vulgaris vulgaris* and *T. v. ampelensis* (Urodela, Salamandridae) as revealed by enzyme electrophoresis, *Folia Biologica* 49, 239–245.
- SOS Tibor – HEGYELI Zsolt
2014 Characteristic morphotype distribution predicts the extended range of the "Transylvanian" smooth newt, *Lissotriton vulgaris ampelensis* Fuhn, 1951, in Romania, *North-Western Journal of Zoology* 11(1), 34–40.

További adatok az erdélyi pettyes göte (*Lissotriton vulgaris ampelensis* Fuhn 1951) elterjedéséről Romániában

(Kivonat)

Az erdélyi pettyes göte, *Lissotriton vulgaris ampelensis*, elterjedése még mindig pontatlanul ismert. Az alfaj elterjedésének ismerete nélkülözhetetlen a megőrzésére szükséges védett Natura 2000-es területek kijelöléséhez. Jelen munkában újabb elterjedési adatokat közlök, ugyanakkor az alfaj legmagasabb elterjedési pontját is jelzem 1358 m-ről, a Kudzsiri-havasok területéről. Az újabb adatok fényében az alfaj déli elterjedési határa a Fogarasi hegvek vonalán húzódik.

Noi date privind distribuția tritonului transilvănean (*Lissotriton vulgaris ampelensis* Fuhn 1951) în România

(Rezumat)

Distribuția subspeciei endemice, tritonul comun transilvănean *Lissotriton vulgaris ampelensis*, este momentan inexact cunoscută. Fiind un taxon pentru a cărei conservare desemnarea a noi situri Natura 2000 este obligatorie, delimitarea distribuției este de o importanță majoră. În această lucrare sunt prezentate noi date de prezență a subspeciei. Cel mai înalt punct altitudinal a fost identificat în Munții Șureanu, la altitudinea de 1358 m. Pe baza noilor date distribuția subspeciei este limitată în sud de Munții Făgăraș.

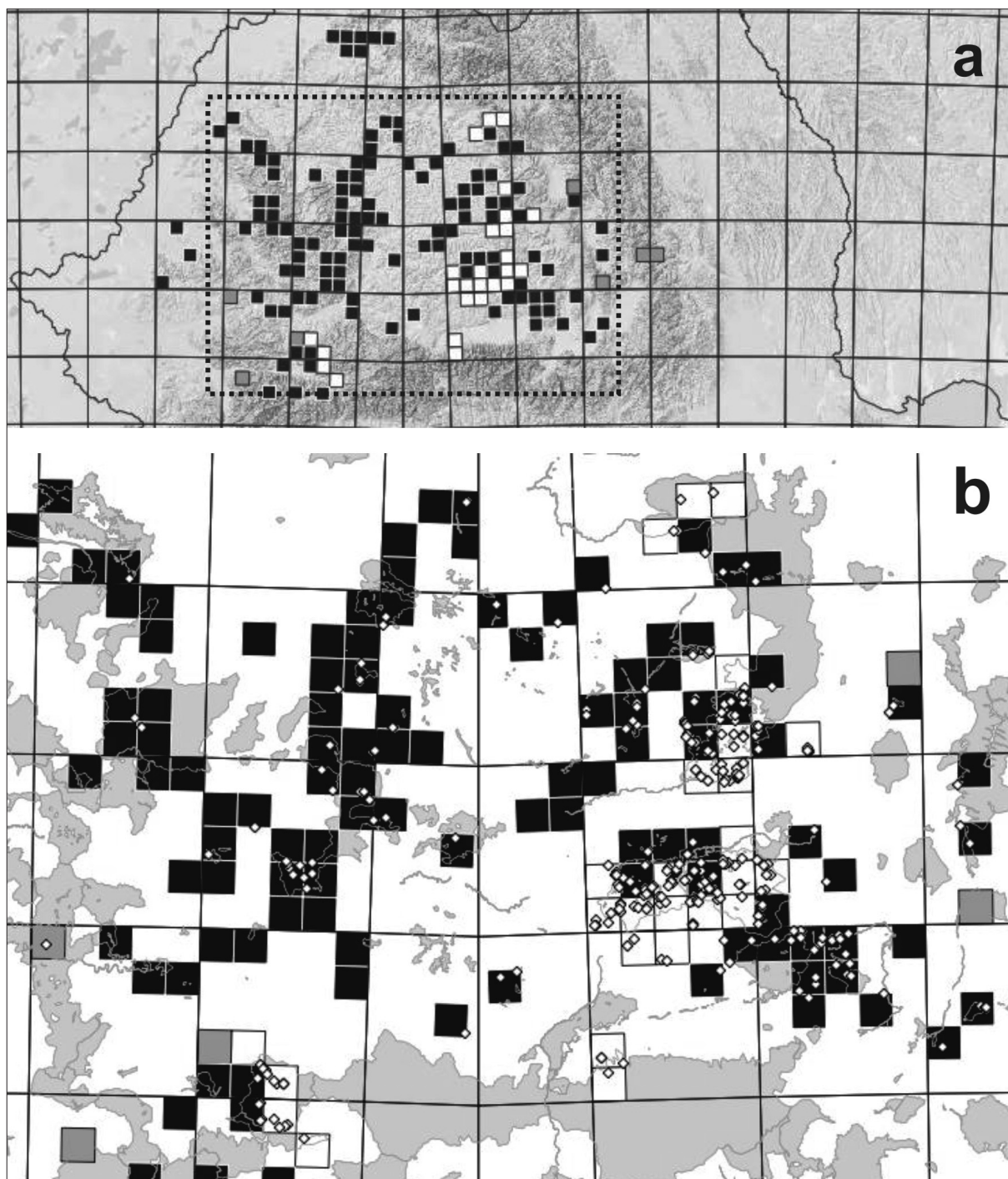

Figure 1a. New distribution data of the Transylvanian smooth newt: new presence data in 10×10 km UTM squares (white squares), old and literature data (black squares) and presence of hybrids (grey squares). The broken lines delimit the second map.

Figure 1b. The rhombs represent the original GPS data of newt distribution from our database (Milvus Group). The grey layer displays the territory of Natura 2000 sites (Sites of Community Importance, SCI) in the area. Squares denoted as on the first map.

1a. ábra. Új adatok az erdélyi pettyes göte elterjedéséhez: új jelzések a 10×10 km-es négyzetekben (fehér négyzetek), régi és irodalmi adatok (fekete négyzetek) és átmeneti alakok elterjedése (szürke négyzetek). A szaggatott vonal a második térkép határait jelzi.

1b. ábra A rombuszok a valós GPS elterjedési pontokat jelzik (Milvus Csoport adatbázisa).
A szürke területek a jelenlegi Natura 2000-es területeket (SCI) jelölik.

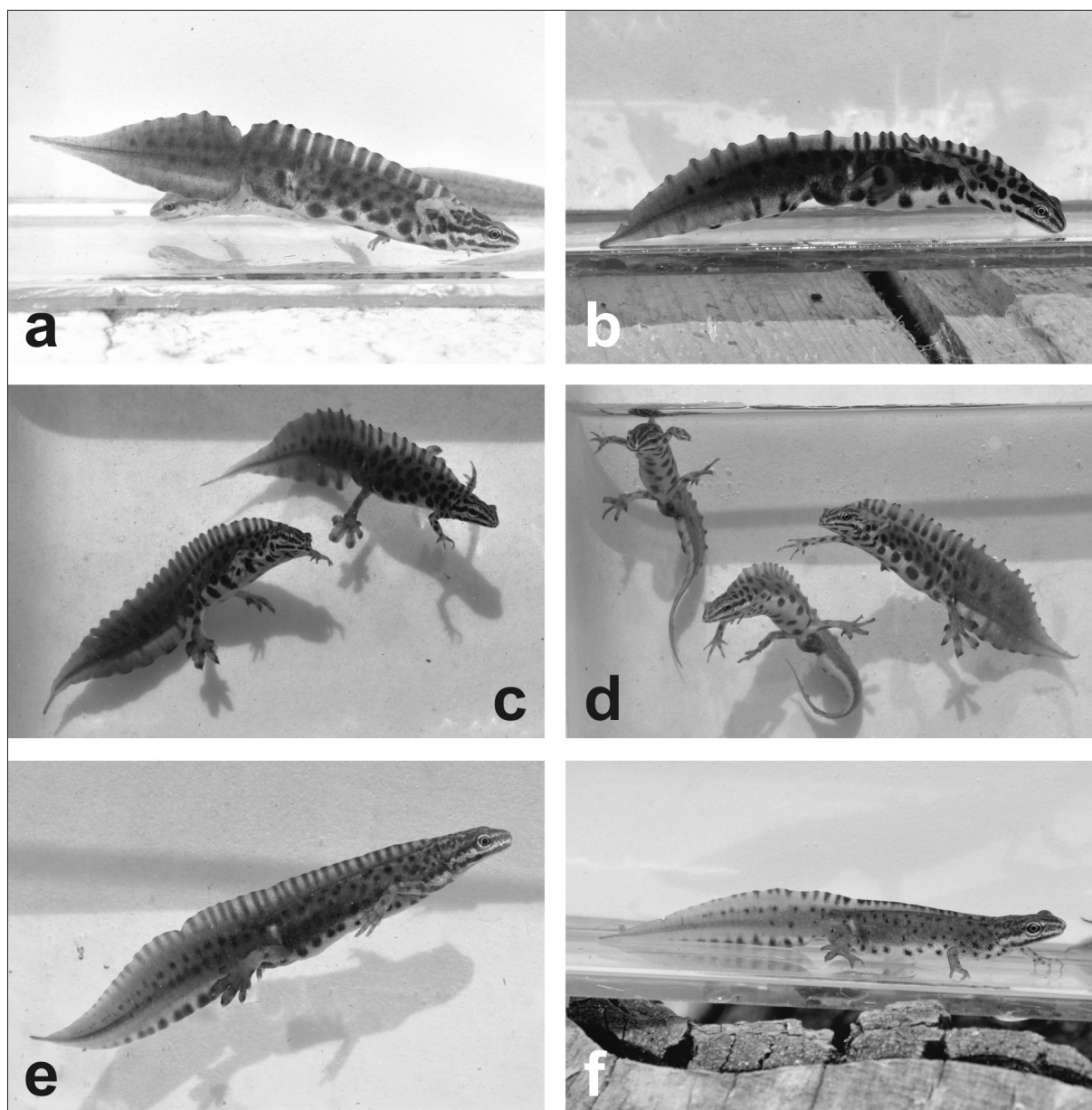

Figure 2. Transylvanian smooth newts from the Şureanu (a-d) and the Călimani Mountains (e-f).
Note the high-crested examples (c-d) from Şureanu Mountains.

2. ábra Erdélyi pettyes göte példányok a Kudzsiri-havasok (a-d) és a Kelemen-havasok (e-f) területéről.
Figyelemreméltóak a magas tarajú Kudzsiri-havasokbeli gőtéek példányai (c-d).

Zsolt Hegyeli – Tibor Sos

DISTRIBUTION AND POPULATION SIZE OF THE MOOR FROG (*RANA ARVALIS*) IN THE RÂUL NEGRU/FEKETEÜGY RIVER BASIN

Key words: amphibians, egg clumps, habitat, range limit, threatened population

Introduction

The moor frog (*Rana arvalis* Nilsson, 1842) is a species widely distributed in Eurasia, from the Netherlands to Baikal Lake and Yakutia. Romanian populations represent the southernmost occurrence of the species.¹ Here, the moor frog is considered one of the rarest amphibians and is distributed in four separate geographical regions: the western lowlands along the Hungarian border, northern Moldavia, the Transylvanian Plateau and depressions from the Eastern Carpathians.² In this study, we present data from this latter region, namely the Râul Negru/Feketeügy River Basin.

Presence of the moor frog in the study area was first reported by Dely³ from Reci/Réty, soon after which the biology and ecology of this population was also briefly studied by Fuhn⁴. Because of the well-known works of Fuhn⁵ and the fame of the Mestecănișul de la Reci/Rétyi-Nyír Nature Reserve, this site has been a well-known occurrence of the species, and was also included in a European-scale genetic study.⁶ Despite of this, the population has never undergone detailed ecological studies. Fuhn⁷ recorded the species from several localities of our study area, namely Reci/Réty, Covasna/Kovácszna, Târgu Secuiesc/Kézdivásárhely, Cătălina/Szentkatolna, Imeni/Imecsfalva and Pava/Páva (the latter now part of Zăbala/Zabola). Some of these populations could have disappeared since, as suggested by Sas et alii⁸, however such statements must be treated with caution, because of the lack of surveys undertaken in subsequent decades. In more recent times, in an attempt of mapping the amphibians of Covasna County, Csata & Csata⁹ recorded the moor frog in 6 UTM-squares of 2×2 km of the depression, in the surroundings of Reci/Réty, Sântionlunca/Szentivánlaborfalva, Țufalău/Cófalva

and Târgu Secuiesc/Kézdivásárhely localities. The species was also identified in the Olt River Basin near Prejmer/Prázsmár as part of a faunistic survey (Sos, unpublished).

Data on the herpetofauna of the region are also found in Ghira et alii¹⁰, including, however, numerous dubious records, owing most probably to the dominating data collection method of questionnaire survey, rather than field studies. Based on the above, the credibility of data from this work is strongly questioned.¹¹

The aims of the present paper are: 1. to evaluate the current distribution of the moor frog in the Râul Negru/Feketeügy River Basin, 2. to delimit populations and 3. to assess population size.

Material and methods

Description of the study site

The Râul Negru/Feketeügy River Basin lies in the south-eastern part of Transylvania. This river is the main tributary of the Olt River in its Transylvanian sector, with its source in the Nemira/Nemere Mountains. It has a total length of 46 km, and forms a depression of some 700 km². The area is flat, with altitudes ranging between approximately 500 and 620 m. The left bank of the river is characterized by a relatively large portion of marshland, oxbows and wet meadows, in this respect sharing similarities with the two mountain depressions of the Romanian Eastern Carpathians, the Giurgeului/Gyergyó¹² and the Ciuc/Csik Depressions¹³, however having a milder climate. It features relatively large areas of grassland, alternating with small-parcel arable land, however plot surfaces show an increase as a consequence of agriculture intensification. The dominating soil types are fluvi-eutric gleysol, haplic phaeozem and luvic

¹ GASC, Jean-Pierre et alii 1997.

² SAS István et alii 2008.

³ DELY Olivér György 1953.

⁴ FUHN, Ion E. 1956.

⁵ FUHN, Ion E. 1956, 1960.

⁶ RAFIŃSKI, Jan – BABIK, Wiesław 2000.

⁷ FUHN, Ion E. 1960.

⁸ SAS István et alii 2008.

⁹ CSATA Edit – CSATA Zoltán 1997a, 1997b.

¹⁰ GHIRA, Ioan et alii 2002.

¹¹ See also DEMETER László – HARTEL Tibor 2007, HEGYELI Zsolt 2011.

¹² DEMETER László et alii 2012, HEGYELI Zsolt 2011.

¹³ DEMETER László et alii 2006.

phaeozem (Full Soil Code 1974 FAO – European Soil Portal).

Distribution survey

Field investigations were carried out mostly in 2011 and 2012, and to a lesser extent in 2008 and in 2013. Breeding sites were identified by surveying potentially suitable breeding habitats (temporary and permanent ponds, ditches, marshes and oxbows) for breeding specimens (by visual observation or after call of breeding males) or egg clumps, during the breeding period (usually between 20 March and 10 April).

Distribution outside the breeding period was established by means of night and daylight (latter mostly during rainy weather) transect surveys in potentially suitable terrestrial habitats (marshlands, wet meadows and riparian habitats).

Separation of populations

Delimitation of populations was performed based on a) continuity of potential moor frog habitat (such as marshlands or wet grasslands) as well as b) distance of known breeding ponds from each another within the continuous habitat. Similarly to Demeter & Mara¹⁴, who included breeding ponds closer than 500 m to each other as belonging to one population, we used a maximum distance of 750 m. In four cases, however, ponds with distances of up to 1000 m were included in the same population, provided that there were known terrestrial occurrences or continuous potential habitat connecting them.

Population size estimation

Population size was estimated by the method of egg clump counts in the breeding period¹⁵. Egg clumps of the three brown frog species (i.e. moor frog, agile frog (*Rana dalmatina*) and common frog (*Rana temporaria*) were distinguished based on size, shape as well as characteristics of their deposition, as described by Demeter et alii¹⁶. In lack of egg clumps (usually in the beginning of the breeding period) the number of vocalizing males was assessed visually, using binoculars¹⁷ or (rarely, in lack of visibility) acoustically¹⁸. Since each female moor frog lays only one egg clump in one spawning season, the number of egg clumps should equal the number of reproducing females. In lack of data about the sex ratio of adults, similarly to other studies¹⁹ a sex

ratio of 1:1 was assumed, hence population size was expressed by doubling the number of egg clumps or vocalizing males (always the higher number of the two), which should equal the minimum number of reproducing individuals within the population (also called adult population size²⁰). In terrestrial habitats no population size estimation was performed.

It is important to mention, however, that due to the field surveys covering different stages of the reproduction, in some spawning sites a certain ratio of males or egg clumps could not be detected (e.g. in the beginning of the spawning period, when not all egg clumps are yet laid, or not all males have entered the water); an underestimation of the population size is hence expected.

Spatial data were recorded using a GPS receiver (Garmin GPSMap 60CSx) and processed using the ArcMap software (version 10.1, ESRI).

Results

During our study egg clumps or breeding moor frog individuals were identified in 37 separate spawning water bodies along the Râul Negru/Feketeügy River. A total number of 2466 moor frog egg clumps were identified (*Table 1*). The mean number of egg clumps per pond was 70.45 ± 19.60 (SD = 115.96, range 1-40, n = 35). In terrestrial habitats moor frog individuals were encountered in 11 separate sites.

Based on the continuity of potential habitat and the distance between individual spawning ponds, 10 individual populations were identified. Two other sites provided observations of terrestrial moor frog individuals only, however these were also identified as separate populations (*Table 2, Fig. 1*). Size of potential habitats was measured on satellite images and based on our GPS data, and averaged 128.9 ha. The mean number of ponds where breeding moor frogs were found in distinct populations was 3.7 (range 1-9) (*Table 1*).

Assessment of population size was performed in the case of 10 populations, however, only 7 estimates are considered relevant, as in the remaining 3 cases (Ozun/Uzon, Lunga/Nyújtód, Hătuica/Hatolyka) not all available habitats were checked, hence the estimate should be considered preliminary. In further two sites (Brateş/Barátos, Zăbala/Zabola) only a few individuals have been observed outside the breeding

¹⁴ DEMETER László – MARA Gyöngyvér 2005.

¹⁵ GLANDT, Dieter 2008, LOMAN, Jon – ANDERSSON, Gunilla 2007, LYAPKOV, Sergey M. 2008.

¹⁶ DEMETER László et alii 2012.

¹⁷ STANKOVIĆ, David – CIPOT, Maja 2014.

¹⁸ DEMETER László et alii 2012.

¹⁹ E.g. DEMETER László – MARA Gyöngyvér 2005, DEMETER László – BENKŐ Zoltán 2008, STANKOVIĆ, David – CIPOT, Maja 2014.

²⁰ DEMETER László et alii 2012.

period, not allowing for population size estimates. The mean population size was 722 adults (range 258–2430, $n=7$), with the Reci/Réty population proven to be the largest, followed by the Cătălina/Szentkatolna and the Telechia/Orbaitelek populations (Table 1, Fig. 1). The total number of adult moor frogs in the study area (considering 10 populations) was assessed at 5176 individuals (Table 1). Projecting our records in UTM grids, 22 grids of 2×2 km provided moor frog records, while other suitable habitats with no moor frog records so far cover an additional 12 grids (Table 2).

Discussion

Among the 12 identified populations, only 3 are located on the right bank of the Râul Negru/Feketeügy, which is not surprising, considering the general scarcity of available habitats here, compared to the left bank of the river. Although we have separated 12 populations based on habitat availability and distribution in the breeding period, the possibility of metapopulation systems, as described by Marsh & Trenham²¹ should not be ruled out.

Estimated population sizes were similar to, but generally higher than those from the north-western part of Romania²². At the same time, they showed similarity to population sizes from the Ciuc/Csík Depression²³, and the largest (Reci/Réty) population also showed a similar estimate to the largest population from the Ciuc/Csík Depression described by Demeter & Benkő²⁴ (1195 and 1400 egg clumps, respectively). Nonetheless, our estimates were considerably lower compared to the largest population known in Romania (from the Giurgeului/Gyergyó Depression), where Demeter et alii²⁵ counted 3244 egg clumps in one site.

The quality of population estimates may show some variation due to the differences in survey effort, spawning habitat availability and weather conditions. E.g. in the Reci/Réty population the survey was performed in late March 2008 without covering all potential breeding sites; thus, population size could be considerably higher. In case of the Țufalău/Cófalva and Tinoasa / Sârfalva populations, field work was carried out both in 2011 and 2012, however, without visiting the same spawning sites in the two years. Despite this difference, data from the two survey years were not combined, instead the higher figure was provided as population size estimate,

given that individuals might use various spawning sites in different years. Due to the extreme drought and consequent scarcity of available breeding ponds in the spring of 2013, only a few potential spawning sites were located, thus the Ozun/Uzon population (which in less dry years may benefit from abundant spawning sites, given the general habitat availability) is likely underestimated.

Generally, the use of terrestrial habitats and movements to spawning sites by the moor frog are insufficiently understood²⁶. Consequently, further studies focusing on terrestrial habitats in our study area could provide more accurate data, particularly about dispersal of individuals and population limits.

Based on the Hungarian ÁNÉR system²⁷, most spawning habitats can be included in categories B4 (tussock sedge communities), BA (fine scale mosaic or zonation of marsh communities) and D34 (mesotrophic wet meadows). The latter habitat type is usually utilized as pasture in the study area, and is also thought to be an important terrestrial habitat of the species. Populations from Reci/Réty live mostly in J1b (birch mire forests), though they are also found in habitats outside the forest.

Some individuals were located in quite unusual habitats. In the case of the Hătuica/Hatolyka population, individuals were found in one atypical breeding site (an oxbow) together with common frogs; a small chorus (of approximately 10 male moor frogs and slightly more common frog individuals) was heard in this habitat with a water depth of more than 100 cm (not allowing for egg clump count) and lacking shallow water macrophytes. Based on our experience, previously only common frogs have been encountered in such habitats during the breeding period. In Zăbala/Zabola a male individual still having a partial nuptial colour was found in an angling lake soon after the breeding period. At the time, this lake held pikes (*Esox lucius*), a likely cause for which not even the abundant common frog population used it for spawning. During the terrestrial period, another adult individual was found at a distance of 1.1 km from the nearest potential habitat, in a garden from Zăbala/Zabola village.

In spawning sites from our study area, moor frogs were found associated with all but one – i.e. common tree frog (*Hyla arborea*) – co-occurring amphibian species: northern crested newt (*Triturus cristatus*), Transylvanian smooth newt (*Lissotriton vulgaris*

²¹ MARSH, David M. – TRENHAM, Peter C. 2001.

²² SAS István et alii 2006.

²³ DEMETER László – MARA Gyöngyvér 2005.

²⁴ DEMETER László – BENKŐ Zoltán 2008.

²⁵ DEMETER László et alii 2012.

²⁶ MARSH, David M. – TRENHAM, Peter C. 2001.

²⁷ BÖLÖNI János et alii 2011.

ampelensis), yellow-bellied toad (*Bombina variegata*), common spadefoot (*Pelobates fuscus*), common toad (*Bufo bufo*), green toad (*Bufo viridis*), agile frog, common frog, edible frog (*Pelophylax esculentus*), pool frog (*Pelophylax lessonae*) and marsh frog (*Pelophylax ridibundus*), whereas in terrestrial habitats they were encountered together with common spadefoot, green toad and common frog. Among these, smooth newt and common frog were found in 5, common spadefoot in 4, while northern crested newt in 3 populations in the same ponds with breeding moor frogs.

Mixed breeding choruses of moor frogs and common frogs were observed in 4 breeding ponds, in 4 different populations. Some of these choruses were dominated by moor frog males, while others were common frog-biased. To our knowledge, our study area is the only region known in Romania where all three brown frog species co-occur in the same habitats, sometimes even using the same spawning water bodies.

In the conditions of the Râul Negru/Feketeügy River Basin, the breeding period of moor frogs lasted from the last third of March to mid-April, depending on weather conditions, and based on our data was preceded by that of agile frogs and common frogs, however sometimes being synchronous with the latter.

Over the study years, various threats have been detected in the study area. Among these, natural drought it was a frequent one, although this is often due to the destruction of the water balance, hence it can be considered man-made. Dry springs of recent years might have had a serious impact on breeding amphibian populations in the area. Drainage and canalization of marshlands and swamps have been identified in several sites, similarly to the use of ditches

for irrigation purposes, both of which contribute to the loss of breeding amphibian habitat. Springtime burning of boggy wetlands and reed habitats takes place yearly, while the ploughing of meadows and wet grasslands or the creation of willow plantations for bioenergy on grasslands are aggressive, yet common forms of land expropriation detected in the area. Human consumption has been only proven to affect the common frog in the study area, but it is reasonable to assume that in mixed breeding habitats also moor frogs fall victim to this illegal act. Road mortality was identified as a threat to some amphibian populations in the area. The presence of invasive alien plant species in several wetlands²⁸ can be regarded as a general threat to these habitats.

The moor frog population of the Râul Negru/Feketeügy River Basin lives at the southern limit of the species range, and can be found in ever-shrinking habitat types, in several isolates. Rafiński & Babik²⁹ identified the Reci/Réty population as the one with the lowest genetic variation compared to 13 other European populations, a likely result of its isolation.

Even though four of the identified populations lie entirely or partially within protected areas (*Mestecănișul de la Reci și Bălțile de la Ozun-Sântionlunca/Rétyi Nyír és Uzon-Szentivánlaborfalvi tavak természetvédelmi terület* nature reserve as well as Natura 2000 sites *ROSCI0111 Mestecănișul de la Reci* and *ROSCI0374 Râul Negru*), this alone does not guarantee the effective conservation of the moor frog. There is an urgent need to designate protected areas exclusively or primarily for the conservation of moor frog habitats, and to enforce practical protection within the above protected areas. The use of the moor frog as a flagship species for amphibian and wetland protection would also be beneficial in the region.

Hegyeli, Zsolt, Sos, Tibor – Amphibian and Reptile Conservation Working Group, “Milvus Group” Bird and Nature Protection Association, Crinului 22, Târgu Mureș, Romania; zsolt.hegyeli@milvus.ro, tiber.sos@gmail.com

References

- BÖLÖNI János – MOLNÁR Zsolt – KUN András
2011 *Magyarország élőhelyei. Vegetációtípusok leírása és határozója, ÁNÉR 2011*, MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézete, Vácrátót.
- CSATA Edit – CSATA Zoltán
1997a Răspândirea amfibienilor din partea centrală și estică a Depresiunii Brașov, *Acta*, 1996, 49–60.

²⁸ E.g. KOVÁCS J. Attila 2006.

²⁹ RAFIŃSKI, Jan – BABIK, Wiesław 2000.

- CSATA Edit – CSATA Zoltán
1997b Date noi privind răspândirea amfibienilor din Depresiunea Braşov. *Acta*, 1997, 107–110.
- DELY Olivér György
1953 Examen systématique et osteobiometrique de la *Rana arvalis* Nils, et de la var. *wolterstorffi* Fejérváry, *Annales historico-naturales Musei nationalis Hungarici*, 44, 231–243.
- DEMETER László – BENKŐ Zoltán
2008 Note on a large population of *Rana arvalis* in Romania. *Zeitschrift für Feldherpetologie*, Supplement 13, 355–358.
- DEMETER László – HARTEL Tibor
2007 On the absence of *Rana dalmatina* from the Ciuc basin, Romania, *North-Western Journal of Zoology*, 3 (1), 9–23.
- DEMETER László – MARA Gyöngyvér
2005 A mocsári béka (*Rana arvalis*) elterjedése és populációmérete a Csíki-medencében. *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve*, 2005, 439–450.
- DEMETER László – HARTEL Tibor – COGĂLNICEANU, Dan
2006 Distribution and conservation status of amphibians in the Ciuc basin, Eastern Carpathians, Romania, *Zeitschrift für Feldherpetologie*, Supplement 10, 217–224.
- DEMETER László – KELEMEN Alpár – PÉTER Gabriella – CSERGŐ Anna Mária
2012 Distribution, adult population size and conservation issues of some moor frog (*Rana arvalis*) and common frog (*R. temporaria*) populations in the Gheorgheni Basin, Romania, *Romanian Journal of Biology – Zoology*, 57 (1), 15–28.
- FUHN, Ion E.
1956 Date noi cu privire la prezența broaștei de mlaștină, *Rana arvalis arvalis* Nilsson în R.P.R., *Comunicările Academiei R.P.R.*, 6 (2), 297–304.
- FUHN, Ion E.
1960 *Fauna R.P. Române, Vol. XIV, Fascicula 1 – Amphibia*, Ed. Acad. R.P.R., București.
- GASC, Jean-Pierre – CABELA, Antonia – CRNOBRNJA-ISAILOVIĆ, Jelka – DOLMEN, Dag – GROSSENBACHER, Kurt – HAFFNER, Patrick – LESQUIRE, Jean – MARTENS, Harald – MARTÍNEZ-RICA, Juan Pablo – MAURIN, Hervé – OLIVEIRA, Maria Elisa – SOFIANIDOU, Theodora S. – VEITH, Michael – ZUIDERWIJK, Annie
1997 *Atlas of amphibians and reptiles in Europe*, Societas Europaea Herpetologica and Muséum national d'Histoire naturelle, Paris.
- GHIRA, Ioan – VENCZEL Márton – COVACIU-MARCOV, Severus – MARA Gyöngyvér – GHILE, Paul – HARTEL Tiberiu – TÖRÖK Zsolt – FARKAS Levente – RÁCZ Tiberiu – FARKAS Zeno – BRAD, Traian
2002 Mapping of Transylvanian herpetofauna, *Nymphaea, Folia Naturae Bihariae*, 29, 145–202.
- GLANDT, Dieter
2008 Methods of observation and population census of moor frogs (*Rana arvalis*) as a basis of conservation measures, *Zeitschrift für Feldherpetologie*, Supplement 13, 431–442.
- HEGYELI Zsolt
2011 Adatok a Gyergyói-medence déli részének herpetofaunájához. In Markó B. & Sárkány-Kiss E. (szerk.): *A Gyergyói-medence: egy mozaikos táj természeti értékei*, Kolozsvári Egyetemi Kiadó, 2011, 175–182.
- KOVÁCS J. Attila
2006 Distribution of invasive alien species stands in Eastern Transylvania, *Kanitzia*, 14, 109–135.
- LOMAN, Jon – ANDERSSON, Gunilla
2007 Monitoring brown frogs *Rana arvalis* and *Rana temporaria* in 120 south Swedish ponds 1989–2005. Mixed trends in different habitats, *Biological Conservation*, 135, 46–56.
- LYAPKOV, Sergey M.
2008 A long-term study on the population ecology of the moor frog (*Rana arvalis*) in Moscow province, Russia, *Zeitschrift für Feldherpetologie*, Supplement 13, 211–230.
- MARSH, David M. – TRENHAM, Peter C.
2001 Metapopulation dynamics and amphibian conservation, *Conservation Biology*, 15, 40–49.
- RAFIŃSKI, Jan – BABIK, Wiesław
2000 Genetic differentiation among northern and southern populations of the moor frog *Rana arvalis* Nilsson in central Europe, *Heredity*, 84, 610–618.
- SAS István – COVACIU-MARCOV, Severus-Daniel – DEMETER László – CICORT-LUCACIU, Alfred-Ştefan – STRUGARIU, Alexandru
2008 Distribution and status of the moor frog (*Rana arvalis*) in Romania, *Zeitschrift für Feldherpetologie*, Supplement 13, 337–354.
- SAS István – COVACIU-MARCOV, Severus-Daniel – KOVÁCS Éva-Hajnalka – RADU, Nicoleta-Réka – TÓTH Annamária – POPA, Anca
2006 The populations of *Rana arvalis* Nills. 1842 from the Ier Valley (The Western Plain, Romania): present and future, *North-Western Journal of Zoology*, 2 (1), 1–16.
- STANKOVIĆ, David – CIPOT, Maja
2014 Distribution and population size estimation of the moor frog *Rana arvalis* Nilsson, 1842 in Ljubljansko barje Nature Park, central Slovenia, *Natura Sloveniae*, 16 (2), 73–88.

A mocsári béka (*Rana arvalis*) elterjedése és állománymérete a Feketeügy mentén

(Kivonat)

A mocsári béka (*Rana arvalis*) elterjedését 2008 és 2013 között vizsgáltuk a Feketeügy folyó völgyében, elsősorban a szaporodási időszakban. A fajt 37 szaporodó víztestből mutattunk ki, és az alkalmas élőhelyek elérhetősége, valamint a szárazföldi megfigyelések alapján 12 különálló populációját azonosítottunk. Az állományok méretét a petecsomók és az éneklő hímek száma alapján becsültük, eszerint a vizsgált terület populációját 5176 felnőtt egyedre tettük. A legnagyobb egyedszámot a rétyi állomány esetében találtuk. A mocsári béka élőhelyei folyamatosan hanyatlanak, ami sürgős védelmi intézkedéseket követel a faj itteni fennmaradásának biztosítása érdekében.

Distribuția și mărimea populațională a broaștei de mlaștină (*Rana arvalis*) în valea Râului Negru

(Rezumat)

Distribuția broaștei de mlaștină (*Rana arvalis*) a fost cercetată în perioada 2008–2013 de-a lungul Râului Negru. În perioada de reproducere, specia a fost detectată în 37 ochiuri de apă, iar combinat cu semnalările din faza terestră și distribuția habitatelor, acestea au fost asociate cu 12 populații distincte. Mărimea populațiilor a fost evaluată pe baza numărului pontelor și a masculilor observați în timpul reproducerii, și a fost estimată la 5176 adulți în zona de studiu. Populația de la Reci s-a dovedit a fi cea cu numărul de indivizi cel mai ridicat. Habitatele speciei sunt într-un declin continuu, pentru care sunt necesare acțiuni urgente de conservare în vederea asigurării supraviețuirii broaștei de mlaștină în zona de studiu.

Distribution and population size of the moor frog (*Rana arvalis*) in the Râul Negru/Feketeügy River Basin

Table 1 Egg clump count and population size data in the breeding period of moor frogs (*Rana arvalis*) along the Râul Negru

1. táblázat A petecsomó-számlálás és az állománybecslés adatai a mocsári béka (*Rana arvalis*) szaporodási időszakában a Feketeügy mentén

Population <i>Populáció</i>	Number of spawning waters <i>Szaporodó vizek száma</i>	Number of egg clumps <i>Petecsomók száma</i>	Mean number of egg clumps/spawning water <i>Átlag petecsomó-szám/ szaporodó víztest</i>	Minimum assessed number of individuals <i>Legkisebb becsült egyedszám</i>
Reci/Réty	9	1195	132.8	2430
Tinoasa/Sárfalva	4	354	88.5	708
Telechia/Orbaitelek	3	321	107.0	642
Mártineni/Kézdimartonfalva	5	205	41.0	410
Peteni/Székelypetőfalva	4	164	41.0	328
Țufalău/Cőfalva	3	68	22.7	280
Tamaşfalău/Székelytamásfalva	4	109	27.3	258
Ozun/Uzon	2	33	16.5	66
Lunga/Nyújtód	2	17	8.5	34
Hătuica/Hatolyka	1	-	-	20
Mean/Átlag	3.7	274	-	517.6
Total/Össz.	37	2466	-	5176

Table 2 Distribution data of moor frog (*Rana arvalis*) populations along the Răul Negru

*Records of individual moor frogs, **Occurrence of potential habitats

2. táblázat A Feketeügy mentén azonosított mocsári béka (*Rana arvalis*) állományok elterjedési adatai

*Mocsári béka észlelések, **Alkalmos élőhelyek elterjedése

Population <i>Populáció</i>	Area of suitable habitats (ha) <i>Alkalmos élőhelyek területe (ha)</i>	Administrative unit <i>Közigazgatási terület</i>	Occurrence in 2 × 2 km UTM grids <i>Előfordulás 2 × 2 km-es UTM-rácsokban</i>
Reci/Réty	469	Reci/Réty, Ozun/Uzon	ML1.1 7.2*, ML1.2 7.2, ML1.3 7.2, ML1.2 7.3**, ML1.4 7.2
Tinoasa/Sárfalva	241	Târgu Secuiesc/Kézdivásárhely, Ghelinița/Gelence	ML3.3 9.1, ML3.4 9.0, ML3.3 9.0
Telechia/Orbaitelek	112	Dalnic/Dálnok, Boroșneu Mare/Nagyborosnyó, Brateș/Barátos	ML2.3 8.0, ML2.2 7.4, ML2.3 7.4, ML2.2 8.0
Mărtineni/Kézdimartonfalva	56.2	Cătălina/Szentkatolna	ML2.4 8.2, ML2.4 8.1
Peteni/Székelypetőfalva	168	Zăbala/Zabola	ML3.0 8.2, ML3.1 8.2, ML3.0 8.1
Țufalău/Cófalva	189	Boroșneu Mare/Nagyborosnyó, Brateș/Barátos	ML2.2 7.3, ML2.2 7.2, ML2.3 7.2
Tamașfalău/Székelytamásfalva	107	Zăbala/Zabola	ML3.1 8.0, ML3.1 8.1
Ozun/Uzon	91	Ozun/Uzon, Chichiș/Kökös	ML0.4 6.4, ML1.0 7.0, ML1.0 6.4
Lunga/Nyújtód	69.9	Târgu Secuiesc/Kézdivásárhely	ML3.4 9.3, ML4.0 9.3, ML3.4 9.2, ML4.0 9.2
Hătuica/Hatolyka	16.7	Cătălina/Szentkatolna	ML3.1 8.3
Brateș/Barátos	13.2	Brateș/Barátos	ML2.3 7.3, ML2.4 7.3
Zăbala/Zabola	13.7	Zăbala/Zabola	ML3.2 8.1, ML3.3 8.1

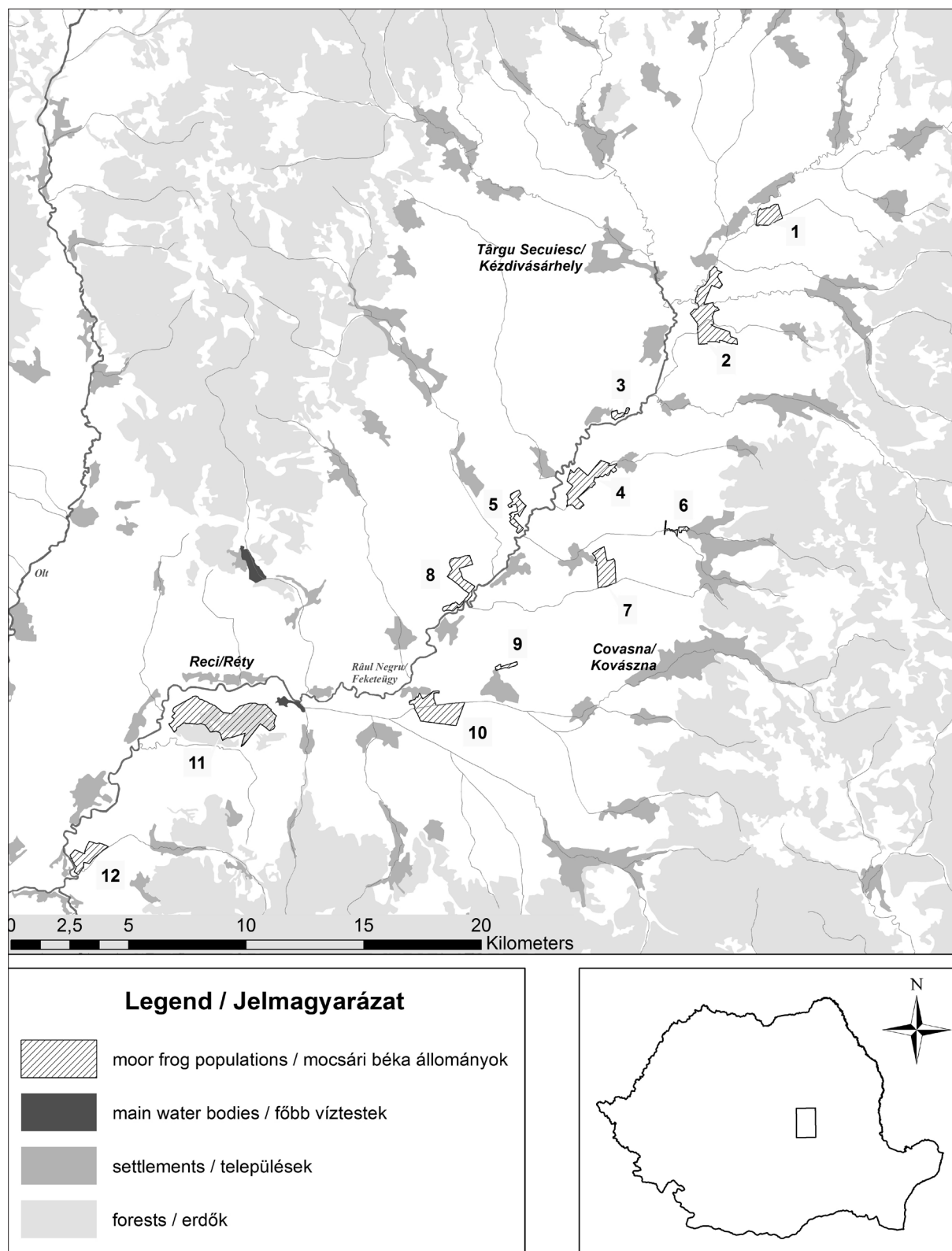

Figure 1. Moor frog (*Rana arvalis*) populations along the Râul Negru, from north to south: 1 – Lunga, 2 – Tinoasa, 3 – Hătuica, 4 – Peteni, 5 – Mărtinieni, 6 – Zăbala, 7 – Tamaşfalău, 8 – Telechia, 9 – Brateş, 10 – Ţufalău, 11 – Recî, 12 – Ozun
1. ábra Mocsári béka (*Rana arvalis*) állományok a Feketeügy mentén, északról délre: 1 – Nyújtód, 2 – Sársfalva, 3 – Hatolyka, 4 – Székelypetőfalva, 5 – Kézdimartonfalva, 6 – Zabola, 7 – Székelytamaşfalva, 8 – Orbaitelek, 9 – Barátos, 10 – Cófalva, 11 – Réty, 12 – Uzon

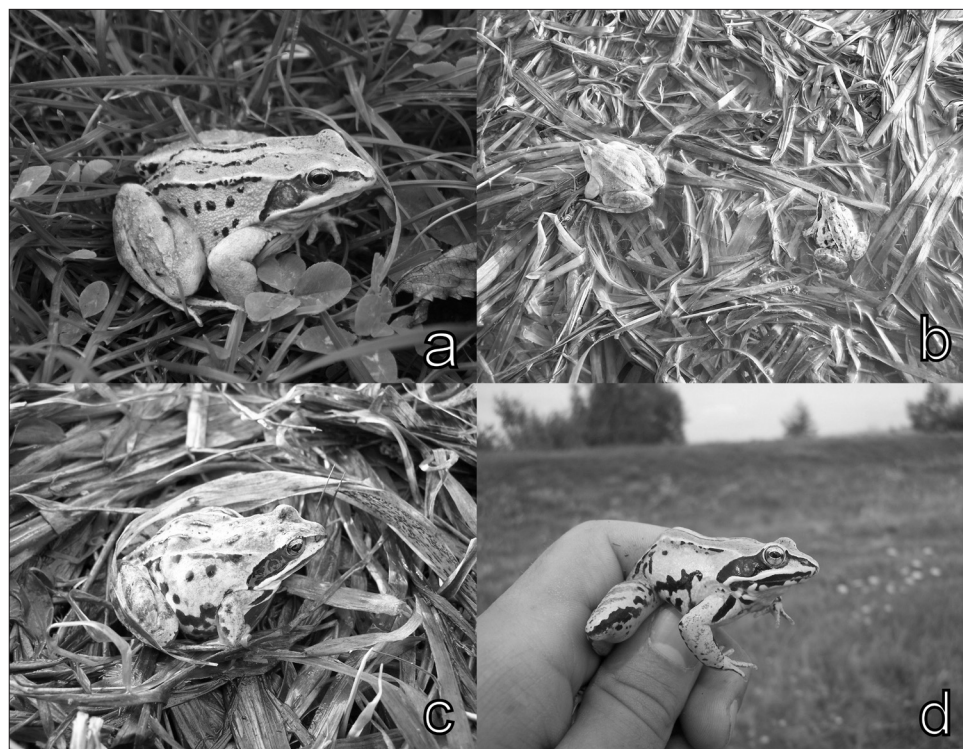

Figure 2. Moor frog (*Rana arvalis*) individuals. a. Terrestrial individual from Zábala, b. Male and female from Mártoneni in the breeding period, c. Female from Mártoneni, d. Terrestrial individual from Cătălina

2. ábra Mocsári béka (*Rana arvalis*) egyedek. a. Szárazföldi példány Zaboláról, b. Hím és nőstény példány a szaporodási időszakból, Martonfalváról, c. Nőstény példány Martonfalváról, d. Szárazföldi példány Szentkatolnáról

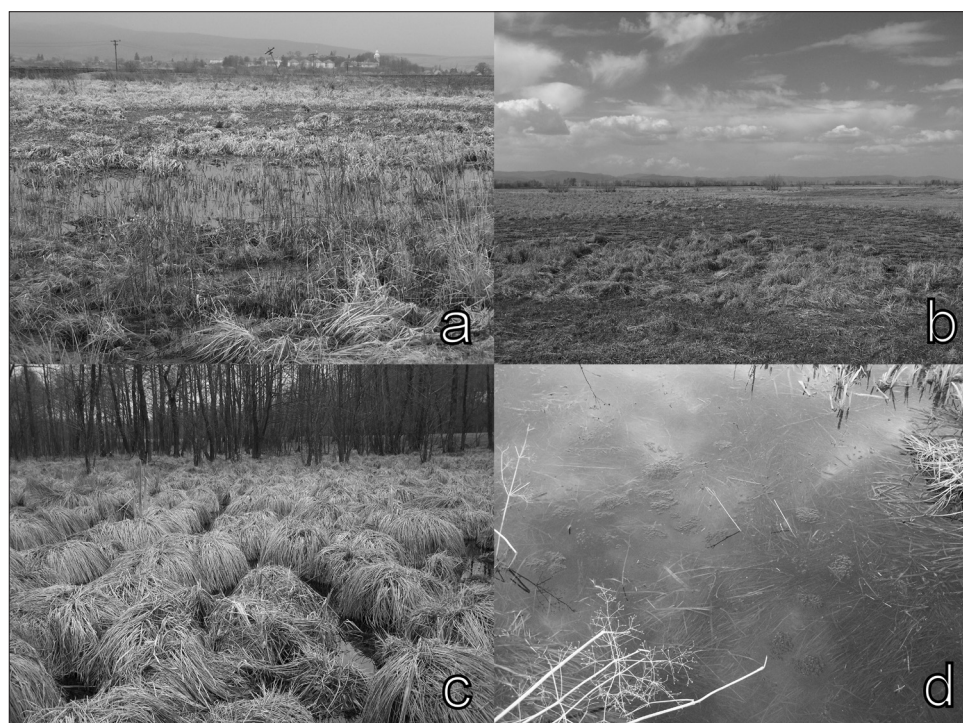

Figure 3. Typical moor frog (*Rana arvalis*) breeding habitats. a. Ţufălău, b. Tamaşfalău, c. Reci, d. Moor frog egg clumps in a pond from Peteni

3. ábra Jellemző mocsári béka (*Rana arvalis*) szaporodó élőhelyek. a. Cőfalva, b. Székelytamásfalva, c. Réty, d. Mocsári béka petecsomók egy székelypetőfalvi tócsában

RÉGÉSZET – TÖRTÉNELEM

Bálint Ildikó

ORVOSOK AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG KORÁBAN

Minden időben az egészség megléte vagy hiánya egy olyan téma, amely az embereket nagyon foglalkoztatta. Érthető is, hiszen egészségesen az ember vidámabb és tevékenyebb, ezt az állapotot pedig igyekszik minél hosszabb ideig megtartani. Nem beszélve az ehhez szorosan kapcsolódó élet-halál kérdése, az élet vízének a felkutatása, létrehozása, szintén sok embert foglalkoztatott. Akik pedig a leginkább szakavatottak ebben a témakörben, azok az orvosok, gyógyszerészek.

Mindkét mesterség tagjai egyetemi végzettségüknek és szakmai tudásuknak köszönhetően az értelmiségiek közé tartoztak, s nagy tiszteletnek örvendtek a kora újkorban. Azonban mielőtt az újkorban a hivatásos orvosok kizárólag csak orvoslással foglalkoztak volna, a középkorban és a kora újkorban a mesterségek és feladatkörök még nem voltak annyira elhatárolódva egymástól. Egy olyan átmeneti időszakról van szó, amikor még összemosódtak bizonyos tevékenységek, mint amilyenek a papi, tanári, jogtudósi és orvosi szerepkörök. Tanulmányom az átfedések szempontjából fogja vizsgálni az erdélyi orvosokat a kora újkorban.

Egyetem, peregrináció és egyetemi képzés a középkori Európában

A középkor keresztény Európájában általánosan elfogadott ténynek minősült, hogy a papok, ill. a szerzetesek a közösség legmegbízhatóbb tagjai, mert mindentudói a lelki és testi dolgoknak egyaránt: „hatáskörükbe” tartoztak a tudományok, teológiai és világiak egyaránt. Egyes klérikusok pedig ezeket a tudományokat a városokon létrejött egyetemeken is tanulmányozták, vagyis intézményes keretek között. Le Goff szerint is az intellektuel egy városi jelenség, mely együtt jelenik meg a városokkal, ennek mintegy következményeként.¹

Már csak azért is szükség volt intézményes keretekre, mert a „12. századi reneszánsz”-t gyors fejlődés

jellemezte,² a polgári életmód, a polgári szabályok úgy irányították az oktatást, hogy az végül a kölcsönös hatásoknak köszönhetően a polgári életmódhoz igazodott. Bár az egyetemek még mindig egyházi fennhatóság alá tartoztak, fokozatosan kitermelődött egy olyan réteg, mely a polgárosodás hatására a szellemi javak szabad áramlását, a kötetlen oktatást követelték.³ Az egyetem élén állt a rektor és Párizsban 1222 tájt az egyetemi hallgatók „natiok”-ba tömörültek (francia, normann, pékárd, angol stb.),⁴ polgári mintára.

Ahogy azt a natiok felállítása is tükrözi, az egyetemekre távolabbi vidékekről is érkeztek tanulók, peregrinációkra (bujdosásra) indultak saját országból.

A peregrinációs évek nehézségei mellett ott volt a diákélet a maga rebellis magatartásával is. A lovagoknak és a polgároknak köszönhetően a szigorú szabályok kezdenek fellazulni, újítások jelennek meg, helyet kap az eredetiség is. A diákokról (polgárokról és szerzetesekről egyaránt), akik Európa középkori egyetemeire jártak, Huszár Tibor a következőképpen ír: „társadalmilag gyökértelen (...) tiszteletlen az egyházzal és az uralkodó osztályokkal szemben, rebellis, szabadgondolkodó, aki eleve fellázad minden hagyomány és erkölcs ellen.”⁵

Ennek ellenére a peregrinációs évek lejártával visszaestek ők is a rendes kerékvágásba, s elszegődtek papoknak, jegyzőknek,⁶ s szívesen is fogadták őket, hisz ők voltak a kultúra hordozói, megtanulták a jó modort, vagyis „udvarképesekké” váltak.⁷

Azok az egyetemek, ahonnan ezek a jól képzett személyek kikerültek, a nagy városokban jöttek létre. Az egyik első város, amelyik szélesebb körben vállalta az iskoláztatást és a szellemi élet fejlődését, Párizs volt. Itt már a 10. században működött a Notre-Dame székesegyház iskolája. Igazi fejlődésnek viszont a 12. századtól indult, amikor már a szabad művészetek mellett teológiát, jogot, sőt talán orvostudományokat is tanítottak.⁸ A 13. század közepére

¹ HUSZÁR Tibor 1977, 220.

² TONK Sándor 1979, 7.

³ TONK Sándor 1979, 13.

⁴ TONK Sándor 1979, 17.

⁵ HUSZÁR Tibor 1977, 233–276.

⁶ HUSZÁR Tibor 1977, 276.

⁷ MAGYARI-KOSSA Gyula 1929, I, 34.

⁸ TONK Sándor 1979, 11.

már kialakult az egyetem és a fakultások: az alapot a bölcsészet képezte, mely a hét szabad művészetből állt („septem artes liberales”: grammatika, dialektika, retorika, aritmetika, geometria, asztronómia, muzsika). Ez az ismeretek enciklopédikus elsajátítása volt. Erre épült a következő három: a teológia, a jog és az orvostudomány.⁹

A teológia és orvostudományok szétválása korán megkezdődött és már 1224-ben II. Frigyes meghozta azt a törvényt, miszerint az orvosi tanulmányok kilenc évig tartottak. Az első öt év az orvosi tanulmányoknak volt szentelve. Ez után következett három év filozófia, mely az orvostudományba való előkészületet jelentette. S végül következett még egy év szakmai gyakorlat, felügyelet alatt. A kilenc év alatt tanulták meg Arisztotelész természettudományi, filozófiai és asztrológiai munkáit, továbbá megismerték Galenusz, Hippokrátész, Avicenna munkásságát, ugyanakkor gyógyszeriant, vizeletvizsgálatot, dietetikát, láztant, különböző betegségeket tanulmányoztak, anatómiát, sebészetet és érvágást (ez utóbbiak gyakorlati részét a sebészek vagy a borbélyok végezték az egyetemen és a hétköznapokban). Az egyetemi évek alatt az első fokozat, amit meg lehetett kapni, a baccalaureatus volt (borostyánosság). Az oklevelekben ez úgy is szokott szerepelni, mint „magister artium liberalium”. Ezen személyek közül kerültek ki a tanársegédek, de ők még nem kaptak engedélyt a praktikára is. Abban az esetben, ha megkapta az illető diák a licentiatust, akkor egyben elnyerte a praxisnak a jogát is.¹⁰

A középkortól kezdődően, s még a kora újkorban is, ahogyan a fentiekből kitűnik, ha tudásról-tudományokról beszélünk, akkor ez majdnem kizárólag az elméleti tudásra vonatkozott. Orvoslás terén ez azt jelenti, hogy abban az esetben, ha a betegségek gyógyítására új vagy hatékonyabb módszert szerettek volna alkalmazni, akkor szükség lett volna több gyakorlati tudásra, biológiára, embertani ismeretekre, melyek által fel lehet ismerni az emberi szervezet működését. Következésképpen szükség lett volna műtétekre és egyéb orvosi beavatkozásokra, hogy felül tudják írni a korábbi nézeteket, a népi gyógyászatban elterjedt közhiedelmeket, melyeket az egyház sem nézett jó szemmel, mivel ezeknek többnyire nem volt semmilyen tudományos elméleti alapja. (Az egyház ugyanis fenntartotta azon jogát, hogy egyedüli, aki megmagyarázhatja a születés, halál, betegségek kérdéseit,

mert ezek mind Istentől valók.)¹¹ Ennek okán a zsinatokon előbb megtiltották a papoknak az orvoslást (például 877-ben a *regensburgi zsinaton*),¹² majd ez a rendelet enyhült a későbbiekben, mert csak a sebészeti beavatkozásoktól tiltotta el az orvosokat, melyek vágással vagy égetéssel jártak (1162-ben a *tours-i zsinaton*, 1215-ben a *lateráni zsinaton*, 1298-ban a *würzburgi zsinaton*).¹³ Mivel a zsinatokon gyakran szerepel az eltiltás a sebészeti beavatkozásoktól, arra lehet következtetni, hogy Európa-szerte a papok általános nem tartották be ezen határozatokat.

Laicizálódás

Az egyetemet végezettek tevékenységeit tekintve elmondható, hogy tanulmányaik befejeztével a papok és szerzetesek nemcsak a kolostorok falain belül munkálkodtak, hanem azon kívül is gyakorolták hivatásukat, felhasználták tudásukat. Ennek egyik legfőbb oka abban rejlik, hogy a 12–13. század Európájában felgyorsul a városi szerveződés: a kolostoroknak köszönhetően fejlődik a kézműipar, megjelennek a céhek, a zárandoklatoknak köszönhetően megjavulnak az útviszonyok, megjelenik a monarchia. Vagyis egy olyan intézményesítési folyamat veszi kezdetét, melyben nagyobb szerephez jut az írásbeliség és megjelennek a tisztviselők az adó-, vám- és pénzügyek intézésére.¹⁴

Az egyetemet végzettek azon csoportja, akik nem voltak egyháziak, s nem is vállaltak egyházi szerepet, azok jegyzőkként vagy oklevélírókként találtak elismerésre, mely javadalom adományozásban is megnyilvánult.¹⁵ Ez a maga során hozzájárult az írástudók presztízsének növekedéséhez és a laicizálódáshoz.

Másrészt az egyháziak és világiak szétválása lehetségessé válhatott, mert az egyetemeken egy olyan tudás halmozódott fel a diákokban, melyből nem hiányzott az ókori filozófia vagy az arab-zsidó orvostudomány sem.¹⁶ (Természetesen az antik kultúrából csak az őrződött meg elsősorban, aminek gyakorlati haszna volt vallási értelemben, vagyis a művészet, a kézműipar, az irodalom és a tudományok.)¹⁷ Míg kezdeti célkitűzése az intellektuel képzésnek az volt, hogy egyfajta papi értelmiségi réteget, utánpótlást képezzen ki az egyház és a kormányzat számára,¹⁸ a későbbiek során, amint láttuk, a városi polgárok saját fiaik tanulmányi előremenetelét bízták ezen képzett, tudós papokra.¹⁹

⁹ TONK Sándor 1979, 16.

¹⁰ MAYER Ferenc Kolos (szerk.) 1927, 139–140.

¹¹ HUSZÁR Tibor 1977, 276.

¹² MAYER Ferenc Kolos (szerk.) 1927, 156.

¹³ KORBULY György 1990, 360.

¹⁴ HUSZÁR Tibor 1977, 233.

¹⁵ HUSZÁR Tibor 1977, 233.

¹⁶ HUSZÁR Tibor 1977, 276.

¹⁷ HUSZÁR Tibor 1977, 254.

¹⁸ TONK Sándor 1979, 14.

¹⁹ TONK Sándor 1979, 13.

A szabad művészetek, jogtudomány vagy teológiai ismeretek mellett az orvostudományban jártasak is fontos szerephez jutottak. Az egyházi személyek felhasználták tudásukat a kolostorokon kívül is, hiszen egyes szerzetesrendeket regulájuk kötelezte a gyógyításra²⁰ (Benedek-rend, ciszterciek, johanniták, templomosok, Szt. Klára-rend, Szt. Katalin-rend). A világi orvosok pedig a városok vagy nemesek szolgálatába szegődtek. A tudományok, az oktatás és az egyház tehát egy egységes egésznek alkottak.²¹

Orvoslás a kora újkori Európában

A középkori fonalon tovább haladva kivehető, hogy a kora újkori Európában az értelmiségiek sorában az egyházi személyek dominálnak. Így van ez az orvostudományok terén is.

Az orvoslást intézményesebb formában is a szerzetesrendek vállalták fel. A kolostorok voltak azon központok, ahol már a középkorban a gyógyítás hivatalos keretek közt és (relatív) megbízható módon folyt. Mivel nagyrészt nem volt szakmai képzésük, csak arra alapozhattak, jobb esetben, amit a kolostor könyvtári állománya nyújthatott, amit elődeik, vagy amit a népi hagyományból összegyűjtöttek. Sajnos nem volt mindegyik szerzetes írástudó (hisz ez is csak egyike volt a sok tevékenységnek, melyeket a szerzetesek űztek és felosztottak egymás között), tehát a hangsúly az imádságokra²² és az ezzel egybekötött népi gyógyítási szokásokra esett.²³

A papok és szerzetesek mindenféle bajok orvoslói voltak – lelkieké és testieké egyaránt – mivel a születés, a halál és a betegségek kizárólag Isten akaratából történhettek. Úgy tartották, hogy a betegség nem más, mint a bűn megtorlása. Ennek hatására még a kora újkori népi gyógyászatban is szilárdan élt a hiedelem, hogy egy-egy gyógyulás az angyaloknak köszönhető, míg a betegségek, a szenvedés az ördög műve, a sikertelen gyógyítás pedig azt jelentette, hogy a gyógyító személy az ördöggel cimborál.²⁴

A gyógyulás érdekében tehát a testet és a lelket egyaránt orvosolni kell²⁵ – ezért kell a gyógyítónak egyben orvosnak és papnak lennie. Ezért aztán nem meglepő, hogy a szerzetesek kolostorainak fűvészkertjeiben a fűszernövények mellett megtaláljuk a gyógynövényeket, gyógyszertárakat, melyekkel különböző betegségeket gyógyítottak, fájdalmat csillapítottak.²⁶

Azt azonban továbbra is észre lehet venni, hogy az orvosi tanulmányok elvégzése továbbra sem jellemző. Az egyház pedig látván, hogy mindennek ellenére a papok továbbra is orvosi praxist gyakoroltak minimális képzettséggel, a későbbiekben a *konstanzi zsinaton* (1418) egy újabb határozatot hozott, mely némileg megoldani látszott a helyzetet: azok az orvosok magisterek, akik a magisteri fokozat elnyerése után még két évig hittudományt hallgattak valamelyik egyetemen, azok megkapták a kanonokságok egy hatodát²⁷ (a klérikus orvos pedig továbbra is csak felügyeli a késsel vagy izzó vassal történő műtéteket, az érvágásokat, amputálásokat, mert ez a borbélyok és sebészek feladata volt.)²⁸ Valójában ez utóbbi döntés meghozatalában szerepet játszott a reneszánsz a szellemiségének az elterjedése is.²⁹ Azonban még mindig általánosan elterjedtek maradtak a hagyományosan bevált módszerek a népi hagyományokból és az ókori feljegyzésekből.

Ilyen körülmények között az orvoslás még nem nevezhető önálló mesterségnek. Ugyanakkor az újkorban felerősödik az a folyamat, amely már a középkorban elkezdődött: a birtokadományozás az egyházi személyek, majd általánosabban az írástudók számára. Lévéen, hogy a kora újkorban még mindig kevés volt az írástudó, de a monarchikus és a céhes rendszerek nagy szerephez juttatták az írástudókat (az adó- és vámszedőket, jogászokat), ezért a tanulás egy megélhetési lehetőséggé, a társadalmi felemelkedés eszközévé vált. Annál is inkább, mivel a királyság hálából birtokadományban részesítette a neki szolgálatot tevő intellektuelt.³⁰ A *konstanzi zsinat* némiképp ennek a „hagyománynak” szeretett volna véget vetni azáltal, hogy megszabta a korlátokat: kinek lehet, illetve kinek nem lehet egyházi méltóságot adományozni. Következésképpen általános tendenciává vált a kora újkorban, hogy az első pár évet valamelyik kevésbé ismert egyetemen végezték el a diákok, a doktorátusukat pedig egy jelesebb egyetemen szerezték meg,³¹ hogy biztosítva legyen számukra egy jó pozíció az otthoni társadalomban.

A szétválás tehát Európában, a klérus és az orvosok között a 14–15. századtól kezdődik, amikor az első egyetemek, megalakulásukat követően 100–150 évvel ki tudták képezni, nevelni azt az értelmiségi réteget, mely többnyire laikusokból tevődhetett össze, s amely kimondottan csak a tudományosságnak

²⁰ MAYER Ferenc Kolos (szerk.) 1927, 136.

²¹ TONK Sándor 1979, 10.

²² KORBULY György 1990, 361.

²³ MAYER Ferenc Kolos (szerk.) 1927, 156.

²⁴ HUSZÁR Tibor 1977, 326.

²⁵ HUSZÁR Tibor 1977, 276.

²⁶ KORBULY György 1990, 359.

²⁷ MAGYARY-KOSSA Gyula 1931, III, 151.

²⁸ KORBULY György 1990, 364.

²⁹ MAYER Ferenc Kolos (szerk.) 1927, 327.

³⁰ HUSZÁR Tibor 1977, 234.

³¹ TONK Sándor 1979, 22.

szentelhetette életét.³² A kora újkorban pedig ők alkották a „taláros nemességet”, akik az újnemesek közé tartoztak.³³

Orvosok az erdélyi társadalomban

Az előbbiekhöz képest Erdélyben másképp történik a váltás. A reformáció korában bár megtörtént a szekularizáció és a mentalitás is kezd megváltozni, azonban a középkorból hozott hiedelmek, felfogás nehezebben kopik ki, mert nem lehet még határozottan világi értelmiségről beszélni.³⁴ Ráadásul szerény az a munkakör is, melyben a laikus értelmiségi tevékenykedhetett. A 16–17. századokban ugyanis előtérbe kerül ismét a nemesség és az egyház ellenőrző szerepe (a művelődés pedig ezáltal némileg visszaesik), azonban ez nem lehetett teljes körű fellendülése a feudalizmusnak, mert a fejedelemség a központosítással próbálkozott, melynek fenntartásához szüksége volt az értelmiségiekre. Feladatok, melyeket elláthattak a laikus értelmiségiek: a jogászkodás, a hivatalnoki helyek betöltése (a feudális állam és nagybirtokok ügyeit kellett csak intézzék), orvoslás és gyógyszerkészítés, ill. a könnynyomtatás. Formailag ezek a személyek „ecclesiasticus” státusúak voltak, gyakorlatilag azonban laikus intellektuális feladatokat láttak el.³⁵

A szemléletváltásnak egy másik nehézsége, ami az orvosokat érinti, abban rejlik, hogy kimondottan egyetemi orvosi képzés Erdélyben továbbra sincs. Az első orvosi egyetem magyar területen, 1770-ben nyitja meg kapuit Nagyszombaton. Bár vannak korábbi próbálkozások, azonban ezek közül egy sem kellőképpen bizonyított (Magyary-Kossa Gyula gyűjtötte össze ezeket a feltételezéseket. Ezek közül elsőként a Nagy Lajos alapítású pécsi egyetemet jelölte meg, ahol létezhetett orvosi fakultás, a III. Béla alapítású veszprémi főiskolát a 12. századból, majd említést tesz a budai és pozsonyi egyetemekről, illetve a 16. századból a kolozsvári és gyulafehérvári próbálkozásokról.)³⁶ Maradt tehát a középkorban már bevált peregrináció, mecénások segítségével, mert a magas utazási költségek miatt és az egyetemi évek költségessége miatt a szegényebb diákok nem tudták volna egyébként befejezni tanulmányaikat. Mecénás lehetett egy-egy gazdagabb nemes (Bekes Gáspár *Gyulai Pákt* taníttatta 1571-ben Pádová-

ban),³⁷ fejedelem (Lorántffy Zsuzsanna *Tolnai Istvánt* pártfogolta 1658-tól), város, vagy protestáns hitközösségek (*Köpeczi Jánost* 1665-ben a sárospataki iskola küldi egyetemre Hollandiába),³⁸ akik fedezték ezeket a kiadásokat. Támogatásuknak természetesen volt egy feltétele is, hogy egy képzett orvost biztosíthassanak maguknak. A peregrinációra induláskor az ifjúval aláírtak egy nyilatkozatot, miszerint az ifjú tanulmányai befejeztével mecénásánál áll szolgálatba. *Fejérvári István* (1681) egy ilyen nyilatkozatot ír alá Teleki Mihálynak, melyben az is szerepel, hogy egyéb tanulmányokba nem kezd, s az orvosi egyetemet befejezi (Leidában diplomázott).³⁹

Az utazásokat ekkoriban nemcsak a nagy távolságok nehezítették meg, hanem maguk a körülmények is rosszak voltak: gyalogosan, ökrös szekerekkel vitték csomagjukat,⁴⁰ a tehetősebbek lóháton közlekedtek. Közbiztonság sem volt, még a papok is fegyveresen utaztak. Háborús időkben még nehezebb volt a peregrináció, hiszen akármelyik háborús fél elfoghatta és besorozhatta katonának.⁴¹

Orvosok – papok

Magyarországon és Erdélyben a klérus tagjai dominálták az orvosok sorait, majdnem kizárólagosan. Főleg érsekek, püspökök, kanonokok, vikáriusok, esperesek, plébánosok és szerzetesek jártak a külföldi egyetemekre.⁴² Elmondható tehát, hogy az első szakképzett orvosok a magasan képzett papok soraiból kerültek ki, hisz az ő szakmájuk volt, többek közt, a toll forgatása, ráadásul regulájuk is előírja ezt („*cura infirmorum*”⁴³). Azonban a műtétek (késsel vagy tűzzel történő beavatkozások) még a 15–16. századokban sem voltak méltóak az orvoshoz. Ez a feladat a borbélyok és a sebészek, vagy esetenként a hóhérok hatáskörébe tartozott.⁴⁴

A kolduló rendek elterjedésével egy időben észlelhető, hogy az írásbeliség is megnövekedett, főleg a városok szintjén, hiszen ezen rendek egyik fontos célkitűzése volt, hogy felvegyék a harcot az eretnekséggel.⁴⁵ Ennek egyik leghatékonyabb módját a hitvitákban látták, melyek alkalmával nagy szerepet kapott a tudományosság, a tudományos érvelés a polgárság megnyeréséért, azért a társadalmi csoportért, mely a racionalitásra fektette a hangsúlyt. Felkészültségük nemcsak a vallási területre korlátozódott, hanem ezen szerzetesrendek regulái rendszerint elő-

³² TONK Sándor 1979, 14.

³³ HUSZÁR Tibor 1977, 321.

³⁴ JAKÓ Zsigmond 1977, 11.

³⁵ JAKÓ Zsigmond 1977, 10–23.

³⁶ MAGYARY-KOSSA Gyula 1929, I, 2–5.

³⁷ PATAKI Jenő 2004, 58.

³⁸ PATAKI Jenő 2004, 82.

³⁹ MAGYARY-KOSSA Gyula 1929, I, 37.

⁴⁰ TONK Sándor 1979, 7.

⁴¹ MAGYARY-KOSSA Gyula 1929, I, 41.

⁴² SCHULTHEISZ Emil 1997, 85.

⁴³ SCHULTHEISZ Emil 1997, 83.

⁴⁴ KORBULY György 1990, 373.

⁴⁵ TONK Sándor 1979, 142–143.

írták a betegek ápolását is. Megszokottá vált, hogy a középkor végére a rendházak mellett létezett egy infirmárium, vagy xenodochium, vagy ispotály.⁴⁶ Arról viszont kevesebbet lehet tudni, hogy a gondozók között hány szakképzett orvos volt. Valószínű, hogy kevesen voltak, mert a szerzetesek között amúgy is alacsony az egyetemet végzettek száma,⁴⁷ ráadásul az orvosok, kirurgusok és patikusok még a késő középkorban sem voltak hivatalosan tagjai a betegápoló személyzetnek.⁴⁸ A 15. századtól csökken azon karitatív vagy beteggondozó helyek létszáma, melyeket szerzetesrendek irányítottak (főleg az általános belső válság⁴⁹ és a reformáció miatt), azonban még mindig Erdélyben van a legtöbb.⁵⁰

Később, a 16–17. századokban a jezsuiták működéséhez is köthető a gyógyítás, azonban ők is csak gyógyszerészekként ismertek, akik gyógyszerárakat működtettek. Volt köztük képzett gyógyszerész is, azonban működésük nem volt jó szemmel nézve a polgári gyógyszerészek által, s gyakran a város bezárta ezeket a gyógyszerárakat.⁵¹

A magyar társadalomban azonban már a középkor végén egy szemléletváltás veszi kezdetét: az újabb generáció, látván, hogy az egyetemet végzett személyek, még ha az egyház keretein belül is, de sokkal jobb társadalmi elismerésnek örvendenek, a tanulásban a felemelkedés eszközét látták.⁵² Ennek a fordulatnak is köszönhető, hogy a 16–17. századi Erdélyben egyre több orvos kap nemesi címet,⁵³ vagyis egyre többen válasszák a peregrinációt. Erre utal az a tény is, hogy az előző korszakhoz képest a 16. századtól már sokkal több erdélyi diák tanul külföldön. (A Szabó Miklós és Tonk Sándor által összeállított névsor időrendi mutatójából kitűnik, hogy 1519–1701 között az egyetemeket látogatók száma folyamatosan növekedett, köztük az orvostudományok hallgatóinak létszáma is.)⁵⁴ Kihhasználva a gyakori birtokadományozás szokását, egyre többen tartottak igényt ezen kiváltságra, s egyre érezhetőbbé válik a laicizálódás.

Orvosok – protestáns papok

A 16. századi erdélyi társadalomban jelentős változások mentek végbe, melyek hozzájárultak bizonyos mértékben a teológiai és orvoslási tevékenységek

szétválásához. A már részben laicizálódott klérus nagy része két irányba haladt tovább: a reformációt követően a protestáns ágon folytatták tevékenységüket, főleg vallásos és teológiai jelleggel, de továbbra is az intellektuális feladatokat láttak el. A másik része a klérusnak teljesen a világi értelmiséghez hasonlult.⁵⁵

A feladatkörök összekeveredhettek, mert a diákok a reformáció korában továbbra is hallgattak teológiát az egyéb tudományokkal párhuzamosan, s ez a tendencia még a 17. században is jellemző volt. Ilyen orvosok voltak: *Benedeki Enyedi Sámuel* (1649)⁵⁶ vagy *Tolnai István* (1658).⁵⁷

Az egyetemek pedig másképpen is hatással voltak a vallási nézetekre, mert a diákok közt egy megkülönböztetést érvényesítettek: voltak olyan egyetemek Európa-szerte, melyek csak azonos felekezeti hallgatókat fogadtak be. Ezek közé tartozott a bécsi egyetem, melyen a 18. század második feléig nem avatták a protestánsokat doktorokká.⁵⁸ Éppen ezért az erdélyi tanulni vágyó protestáns ifjúság megosztott: a lutheránusokat a németek fogadták be, míg a kálvinistákat a hollandok, angolok és skótok.⁵⁹ Ilyenek voltak például a brassói *Ziegler András*, aki 1610-ben Wittenbergben kapott orvosi diplomát, majd otthon lelkész és orvos lett, vagy *Benedek Enyedi Sámuel*, a nagyváradi református iskola igazgatója, aki 1649-ben Utrechtben tanult teológiát, filozófiát és orvostanból diplomázott.⁶⁰ Így az orvosi vagy orvosdoktori diplomával rendelkezők teológiai végzettséggel is rendelkeztek, s ez fokozhatta a vallásosságot vagy biztosíthatta a vallási tevékenységet az orvosok életében.

A polgári rétegből származó (protestáns) papság azonban megteremtette azt a váltást, melynek eredménye az intellektuális tevékenységek szétválása lett, hiszen a világi és intellektuális tevékenységben volt már némi tapasztalatuk a városiasodás következtében. Ilyen erdélyi szász származású orvos-pap volt Nagyszében városi orvosa, *Brenner Márton* (1549–1553), aki elsőként adta ki Bonfini *Decadját*⁶¹ és a belső tanácsnak is tagja volt.⁶²

Fogékonyabbak voltak az olyan témák iránt, melyek közvetlenül érintették a családjukat: saját anyagi kérdéseik, jogi helyzetük, gyermekeik jövője érdekelte őket.⁶³ Kapcsolatot kellett tehát fenntartsanak

⁴⁶ KUBINYI András 2004, 188.

⁴⁷ TONK Sándor 1979, 143.

⁴⁸ De CEVINS Marie-Madeleine 2003, 61.

⁴⁹ KUBINYI András 2004, 53.

⁵⁰ De CEVINS Marie-Madeleine 2003.

⁵¹ MAGYARY-KOSSA Gyula 1931, III, 252.

⁵² MAYER Ferenc Kolos (szerk.) 1927, 156.

⁵³ MAGYARY-KOSSA Gyula 1929, I, 60.

⁵⁴ SZABÓ Miklós, TONK Sándor 1991, 349–355.

⁵⁵ Részben ezzel is magyarázható, hogy ebből a korszakból miért

találtak nagyon kevés adatot a kutatók, konkrétan a katolikus orvosokra vonatkozólag.

⁵⁶ PATAKI Jenő 2004, 78.

⁵⁷ PATAKI Jenő 2004, 88.

⁵⁸ MAGYARY-KOSSA Gyula 1929, I, 5.

⁵⁹ MAGYARY-KOSSA Gyula 1929, I, 5.

⁶⁰ PATAKI Jenő 2004, 78.

⁶¹ PATAKI Jenő 2004, 53.

⁶² MAGYARY-KOSSA Gyula 1931, III, 222.

⁶³ JAKÓ Zsigmond 1977, 19.

a világi társadalommal, a laicizálódás könnyebben végbemehetett itt, mint a katolikus papoknál.

A helyzet elmélyülését a státusuk is befolyásolta: a papok „ex officio” nemesek voltak, ezt még a középkorból hozta magával az erdélyi társadalom. Azonban ez a privilégium nem vonatkozott utódaikra, ezért általában a fiúgyermek is a papi, tanári vagy tanítói pályát választotta. Tevékenységük ezáltal nagy mértékben kötődött a művelődéshez, tanuláshoz, vagyis a világi életmódhoz. Az uralkodó osztály ebben kevesebb szerepet vállalt a szekularizáció miatt, hiszen a papi hivatás számukra általában már nem jelentett nagy előnyt.⁶⁴ A protestáns papok státusa megszilárdult Bethlen Gábor fejedelem uralkodásának idején, amikor a fejedelem 1629-ben elrendelte, hogy a nemesi cím átörökíthető: a protestáns papok utódait egyetemlegesen megnevesítette. Ez még inkább hozzájárult, hogy az átáramlás a papi rendből az értelmiségibe állandósuljon (érvényesülési vágy esetében): a papi családokban felnőtt ifjaknak nem lévén vagyonuk, a tanulás fele irányultak, hogy ne szegényedjenek el.⁶⁵ A szász universitas pedig 1674-ben egyenesen megtiltja az áttérést a világi rendből az egyháziába, azonban ez a jelenség még száz év múlva is kimutatható a két kategóriába tartozók közti sűrűlódások által.⁶⁶

Nem egyértelmű azonban, hogy Erdélyben a papokból lettek az orvosok, vagy az orvosok vállaltak papi, esperesi feladatokat. Egyrészt azok a protestáns papok, akiknek orvosi tanulmányaik is voltak, adott esetben orvosi praxist is vállaltak, néha anyagi megfontolásból is,⁶⁷ hiszen a szekularizáció óta a papi pálya már nem volt olyan kecsegtető.⁶⁸ Ha a másik irányból közelítjük meg a kérdést, akkor észrevehető, hogy az orvosoknak is nehéz volt a megélhetőségük, állandó anyagi gondokkal küszködtek. A városok ugyanis, akik alkalmazták őket, mint városi orvosokat kis fizetést adtak, s többször el is maradtak a fizetésekkel (háborúk és pestis dúlása miatt). Például Brassó városi orvosának, *Pálnak* (Paulus, 1532–1540) az évi fizetése 50 forint volt;⁶⁹ *Jakab* vagy *Jacobus* nevű nagyszombati városi orvos pedig többször fordult beadványokkal a város tanácsához, hogy adják meg a fizetését. (Mindegyik esetben figyelmen kívül hagyta a város tanácsa a kérelmezést, a végén pedig Báthori István, Erdély vajdája – 15. század – kellett rászóljon a városra, hogy tegyenek eleget az orvos kérésének,

mert ellenkező esetben nem kapnak egykönnyen újabb városi orvost.)⁷⁰ Ezért a várostól kapott orvosi fizetésüket ki kellett egészítsék egyéb tevékenységekkel: tanítottak, papok, városbírák, gyógyszerészek lettek.⁷¹ Lásd *Köpeczi János* (1673) egy időben orvos, tanár,⁷² valamint *Tolnai István* (1665–1689) orvos, esperes és tanár volt.⁷³ Tehették ezt, mert a kora újkorban még mindig alacsony volt az értelmiségiek száma, legyen szó akár orvostudományról, jogtudományról, akár teológiáról.⁷⁴

Az orvoslással foglalkozó papok azáltal, hogy az emberek fokozott mértékben igényt tartottak a segítségükre, akaratlanul el kellett hanyagolják egyéb tevékenységeiket. Azon klerikusok, akik a kancelláriákban működtek vagy orvoslással foglalkoztak – révén, hogy egyre több időt töltöttek a nép körében, tudásukat a társadalom javára fordították –, akaratlanul is laicizálódtak.⁷⁶ Egyre inkább megszűnt az orvosi gyakorlatot folytató papok munkásságának a létjogosultsága,⁷⁷ s ezzel egy időben megnövekedett a világi orvosok létszáma. Az igény a laikusok részéről is észlelhető, hogy felsőbb oktatásban részesüljenek. Természetesen ez az igény is fokozatosan alakult ki. Ez a laikus értelmiségi réteg kialakulhatott, nemcsak a polgárosodás következményeként, hanem azért is, mert a feudális monarchia (lépést tartva a kor követelményeivel) egyre inkább igényt tartott egy olyan szakmai elitre, amely kimondottan csak a világi dolgokra tudott koncentrálni egy olyan fejlődő társadalomban, melyben a központi hatalom egy fejlődő tendenciát mutatott.

Orvosok – hivatalnokok

A feladatköröknek második összekeveredése a reformáció kori Erdélyben szorosan kapcsolódik a laicizálódás és a szekularizáció jelenségeihez. Ekkor ugyanis a világiak egyre nagyobb számban jelentek meg az egyetemeken (Szabó Miklós és Tonk Sándor munkája is erre enged következtetni), kancelláriákon, jogi ügyek lebonyolításában, s nem utolsósorban az orvostudományban is. Ettől kezdve ezek lettek azok a tevékenységek, melyeken belül az összekeveredés észlelhető, hiszen az írásbeliség hiányossága Erdély területén arra készítette a magasan képzett személyeket, hogy több feladatkört is ellássanak egy időben: orvoslás, prédikálás, oktatás, a diplomáciai és politikai ügyeknek a le-

⁶⁴ JAKÓ Zsigmond 1977, 19.

⁶⁵ JAKÓ Zsigmond 1977, 19.

⁶⁶ JAKÓ Zsigmond 1977, 20.

⁶⁷ Magyary-Kossa szerint a protestáns orvosok hátrányosabb helyzetben voltak katolikus társaikhoz képest. MAGYARY-KOSSA Gyula 1929, I, 99.

⁶⁸ JAKÓ Zsigmond 1977, 19.

⁶⁹ PATAKI Jenő 2004, 53.

⁷⁰ PATAKI Jenő 2004, 52.

⁷¹ MAGYARY-KOSSA Gyula 1929, I, 99.

⁷² PATAKI Jenő 2004, 82.

⁷³ PATAKI Jenő 2004, 88.

⁷⁴ JAKÓ Zsigmond 1977, 17.

⁷⁵ TONK Sándor 1979, 144.

⁷⁶ SCHULTHEISZ Emil 1997, 86.

bonyolítása is. Ilyen orvosi személyiségek voltak pl. *Köpeczi János* (gyulafehérvári iskola tanára is 1673-tól),⁷⁷ *Tolnai István* (orvos, tanár, pap is, 1662-től)⁷⁸ *Blandrata György*, *Kovacsóczy Farkas*, utóbbiak diplomaták és politikai ügyekben jártas fejedelmi orvosok voltak.

Megfigyelhető, hogy a fejedelmi udvarokban gyakori a külföldi származású orvos: olasz (a legtöbb), francia és német. A tény, hogy a fejedelmek udvarában az orvosok túlnyomó többsége nem volt sem erdélyi, sem magyarországi, arra enged következtetni, hogy a külföldiek nagyobb megbecsülésnek örvendtek, mint az itthoniak. Ez a jelenség még jobban magára vonja a figyelmet, amikor megvizsgáljuk a fizetések közti különbséget: míg a 16. század elején Brassóban Pálnak (Paulus) az évi fizetése 50 forint, addig Stopius Mártonnak (Martinus Stopius Alostamus Flandrensis) 100 forint.⁷⁹ Azonban valószínűleg itt csak divatról lehet szó, hiszen a külföldi orvosok is ugyanazokra az egyetemekre jártak, mint az erdélyiek, ugyanazt tanulták, ugyanazoktól a professzoroktól. Lényeges különbség tehát alig lehetett tudás szintjén az orvosok között.⁸⁰

Az orvosoknak nem volt nehéz bejutniuk a főurak, fejedelmek kegyeibe, hiszen az elit réteget képviselték, akik nemcsak a tudományokban, hanem a jogban, teológiában és udvari életben is jártasak voltak. Külföldi tanulmányok alatt az ifjak megtanulták a jómodort is, úgymond „udvarképesekké” váltak.⁸¹ Visszatérve szívesen látták őket a főúri udvarokban mint a haladó szellemiség képviselőit és könnyűszerrel be tudtak illeszkedni ebbe a környezetbe. A nemesség ugyanis igyekezett lépést tartani a kor szellemével és szívesen látták a világi járt orvosokat, mert a latin, a görög nyelv ismerete, az antik műveltség megbecsült érték volt Erdélyben is, akárcsak másfelől Európában. A nemesség gyakran a gyermekeik nevelését is ezen felvilágosult szellemiségű orvosokra bízta.⁸² *Nowopolski Albert* lengyel orvos, aki egyben hittudós és bölcsész is volt, az ifjú János Zsigmond nevelésével lett megbízva.⁸³

Az orvosoknak nagy előrelépést jelentett, ha bekerültek egy-egy nagyobb udvarba. Ha nem is maradtak itt hosszabb ideig, általában biztosítva volt számukra a nagyobb városokban egy jó városi orvosi állás. Így például János Zsigmond korában *Bogner Péter* számára, aki fejedelmi udvarból Brassóba ke-

rült,⁸⁴ II. Rákóczi György fejedelem egyik udvari orvosa pedig, *Ascanius* a fejedelmi udvarból Trencsénre került orvosnak.⁸⁵

Megbecsültségüknek egy másik jele abban is tetten érhető, hogy a nagy vagyonú és befolyásos nemesek gyakran úgy emlegetik udvari orvosukat, mint barátokat. *Körös Gáspár* orvos Nádasdy Tamás nádornak volt jó barátja és *Caprioni* doktor Bocskay fejedelemnek volt meghitt barátja.⁸⁶ Tisztelték a „*művelt medicinae doctor*”-okat és társaságukba fogadták, sőt némely esetben komaságok is születtek ezekből a közvetlen kapcsolatokból, pl. Köleséry Sámuel abban a kiváltságban részesült, hogy Károlyi Sándor gróf komájának választotta.⁸⁷

Politikai szerepük az udvari orvosoknak több területen megmutatkozik. Számon vannak tartva mint kancellárok, legbizalmasabb emberek, akik követségbe mentek a török szultánhoz, az osztrák császárhoz, moldvai és havasalföldi vajdákhoz. *Zimmermann József* orvos (a 16. század első felében) Izabellát kísérte jövendőbelijéhez, Szapolyai Jánoshoz.⁸⁸ *Blandrata György* olasz származású orvos nem sokkal Zimmermann után, az 1560-as években jutott komoly szerephez: Dávid Ferenczel megalapították a magyar unitárius egyházat, rábírták a rendeket, hogy hűségüket tegyenek János Zsigmondnak, később pedig az ifjú fejedelmet Blandrata kísérte el Szulejmán szultánhoz. János Zsigmond uralkodására különben jellemző, hogy a politikai hatalmat maguk az udvari orvosok tartották a kezükben, azáltal, hogy kihasználták a fiatal fejedelem gyenge egészségi állapotát, s nem engedtek senkit a közelébe.⁸⁹ *Kovacsóczy Farkas* (a 16. század második felében), bár orvosként kezdte karrierjét, Báthory István fejedelem alatt Erdély kancellárja volt.

Politikai szerepük nemcsak az udvari orvosoknak volt, hanem a világiaknak is. A városi orvosok közül többen városi bírók lettek, követségbe mentek Moldvába és Havasalföldre. Az utóbbi főleg a brassói orvosokra volt jellemző. *Teutsch András* előbb Nagyszében városi orvosa (1693), majd praxisát abbahagyva városi tanácsnok lesz, később meg polgármesterként említik a dokumentumok.⁹⁰ A politikai és közéleti szerep mind a kora újkor előtt, mind azt követően rangosabbnak minősült, mint az orvosi tevékenység, mellyel szemben még mindig létezett egyfajta sajnálkozás. Többre volt becsülve a szabad ég alatti munka,

⁷⁷ PATAKI Jenő 2004, 82.

⁷⁸ Uo., 87.

⁷⁹ PATAKI Jenő 2004, 53.

⁸⁰ KORBULY György, 1990, 373.

⁸¹ MAGYARY-KOSSA Gyula 1929, I, 34.

⁸² HUSZÁR Tibor 1977, 362.

⁸³ PATAKI Jenő 2004, 55.

⁸⁴ PATAKI Jenő 2004, 56.

⁸⁵ PATAKI Jenő 2004, 62.

⁸⁶ MAGYARY-KOSSA Gyula 1929, I, 60.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ PATAKI Jenő 2004, 54.

⁸⁹ MAGYARY-KOSSA Gyula 1929, I, 78.

⁹⁰ PATAKI Jenő 2004, 64.

mint a könyvek olvasása.⁹¹ Valószínűleg ennek tudható be az az általános jelenség, mely a forrásokban is megfigyelhető, hogy amint egy orvos közéleti szerepet vállal egy város életében, az orvosi tevékenységéről már alig vagy egyáltalán nem találni adatot. *Gyulai Pál* például, aki előbb Báthory István fejedelem orvosa, majd titkára, s végül Erdély kancellárja, egyetlen orvosi munkát sem hagyott hátra, s amint a fejedelem magántitkára lett, nem ismeretes semmilyen orvosi tevékenysége.⁹² Hasonló a helyzet *Teutsch András*sal, Nagyszében városi orvosával, aki tanácsnoki, majd polgármesteri s végül királybírói hivatali ideje alatt nem gyakorolta orvosi praxisát.⁹³

Azok az erdélyi orvosok, akik a közügyekkel, politikával is foglalkoztak, nagyon jól nyomon követhetőek, s ezért is tudunk többet róluk, mind a városi közszereplésükről vagy udvari tevékenységükről, mind korábbi életükről (származásuk, tanulmányaik, orvosi praxisuk, műveik stb.). Ezekből és egyéb városi feljegyzésekből kitűnik, hogy egyes városi orvosok megmaradhattak állásukban életük végéig, hacsak kölcsön nem kérte őket valamelyik másik város vagy nemesi udvar. Erre viszont külön engedélyt kellett kérni a városi tanácstól, s még a nemesek is legtöbb csak két napra kérhették kölcsön, hisz a város alkalmazta és fizette. Magyarországon több olyan szerződést is találtak, melyekben meg volt szabva, hogy milyen feltételek mellett alkalmazhatott a város egy orvost, Erdélyben azonban ilyen még nem találtak.⁹⁴ Ellenben feltételezhető, hogy ilyen szerződések Erdélyben is léteztek s az orvosokat a város fizette, mert több városi jegyzékből is kiderül a fizetés összege. Így például *Andreas* nagyszébeni városi orvosnak 1497-ben az évi fizetése 75 forint volt. Egy másik feljegyzés szerint *Johannes* brassói orvosnak 1520-ban 8 forint volt a fizetése, mely 1523-ban 20 forintra emelkedett.⁹⁵ Arra is van példa, hogy a fejedelmi udvarokhoz az orvosokat nem csak ideiglenesen kérték el a városoktól, hanem nagyobb bért ígérve csalták el őket városokból vagy az egyetemek karáról. Ez történt *Simonius Simon* esetében is, aki lipcsei tanár volt, mielőtt Báthory István udvarába nem hívatta.⁹⁶ Az sem ritka, hogy miután egy-egy orvos hosszabb időt töltött a nemesi udvarban, később a nagyvárosok jegyzékeiben bukkant fel a neve mint városi orvosé. János Zsigmond idejében *Stuff* fejedelmi orvos és Nagyszében városi orvosa is volt. *Braun András* úgyszintén.⁹⁷ Báthory István fejedelemsége alatt *Aval*

Dezső és *Brassói Pál* Nagyszében városi orvosai voltak, s csak ezután váltak fejedelmi orvosokká.⁹⁸

Sajnos éppen mivel nagyon közismert és politikailag aktív személyek voltak, gyakran váltak az udvari intrikák áldozataivá, sőt némelyikük börtönbe is került, mint *Moralto János* orvos (öt küldte Mihály havasalföldi vajda követségbe Báthory Zsigmondhoz, aki börtönbe vetette az orvost)⁹⁹, vagy gyilkosságok áldozatai lettek, pl. *Schultetus* a 17. században (Brandenburgi Katalin, az özvegy fejedelemasszony be akarta börtönözni egykori kegyencét, de az elfogatást követően Fogaras vára fele menet Schultest meggyilkolták, holttestét pedig az Olt folyóba dobták. Mai napig sem lehet tudni, hogy kik voltak a tettesek, de már akkoriban is több gyanúsítottja volt a bűncselekménynek.)¹⁰⁰

Orvosok – tanárok

Elismertségüknek egyik fontos bizonyítéka, hogy gyakran kérték át őket más városokba, országokba, úgy is, mint tanárokat.¹⁰¹ Az oktatást ugyanis gyakran tekintették szívügyüknek a világi orvosok. Ezért aztán a két feladatkör gyakorta fedte egymást. A reformáció korától kezdődően pedig a protestáns orvosok rendszerint az oktatást is elvállalták, bár a 17. század második felében a kettőt már egyre nehezebb volt egyeztetni. Ugyanis a gyógyítás megkövetelte, hogy az orvos elhagyja a várost, hogy a betegeket meglátogassa, s volt, amikor több napra is távol kellett legyen a várostól. Ilyenkor pedig nem volt, aki megtartsa az órákat, s ez a polgárok elégedetlenségéhez vezetett. Ez történt például *Benedeki Enyedi Sámuel* esetében is (1664), akire panaszt tett a nagyenyedi városi lakosság, hogy az orvosi gyakorlat hosszas és gyakori távolmaradást igényel. Többnyire a vidéken élő urakhoz kellett menjen gyógyítani, ami azt jelentette, hogy főleg esős időben több napot vett fel az utazás, részben a távolság, részben meg a rossz úti viszonyok miatt, így nem tudott idejében visszaérni a tanítási órákra.¹⁰²

Következtetések

Mindhárom esetben, amikor az orvosi gyakorlat keveredik egy vagy több szerepkörrel (papi, tanári, politikai), észrevehető, hogy az orvosi tevékenység háttérbe kerül. Azonban kevésbé valószínű, hogy azon személyek, akik a haladó szellemiségű Európá-

⁹¹ MAGYARY-KOSSA Gyula 1929, I, 57.

⁹² PATAKI Jenő 2004, 58.

⁹³ PATAKI Jenő 2004, 64.

⁹⁴ MAGYARY-KOSSA Gyula 1929, I, 105.

⁹⁵ MAGYARY-KOSSA Gyula 1929, I, 52.

⁹⁶ Uo., 57.

⁹⁷ Uo., 56.

⁹⁸ Uo., 57.

⁹⁹ PATAKI Jenő 2004, 59.

¹⁰⁰ MAGYARY-KOSSA Gyula 1931, III, 342.

¹⁰¹ MAYER Ferenc Kolos (szerk.) 1927, 191.

¹⁰² PATAKI Jenő 2004, 80.

ból visszatértek Erdélybe, emelkedve a ranglétrán, emiatt hagyták volna abba orvosi praxisukat. Valószínűbb, hogy továbbra is gyakorolták az orvosi tevékenységüket, csak a két szerepkörnek a fontossági sorrendje az, ami miatt az egyik elhomályosítja a másikat. Az viszont kiténik, hogy ezek a magasan képzett személyek éppen azért vállaltak több szerepet

– az anyagi előnyök mellett –, mert tanultságuk és a kor átmeneti jellege megengedte nekik ezt a szerteágazó életmódot. A 18. századtól azonban ez az életmód, a több különböző feladatkör felvállalása egyre lehetetlenebbé vált, mert mindegyik szerep feladatköre egyre jobban kibővült.

Bálint Ildikó – doktori hallgató, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Történelem–Filozófia Kar, Magyar Történelmi Intézet (Kolozsvár)

Irodalom

- DE CERVINS, Marie-Madeleine
2003 A szegények és betegek gondozása a középkor végi magyar városokban, *Korall*, 11–12, (2003. május) 47–75.
- HUSZÁR Tibor
1977 *Fejezetek az értelmiség fejlődéséből*, Gondolat, Budapest.
- KORBULY György
1990 Egészségápolás, in: Domanovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*, I–III, Magyar Történelmi Társulat kiadó, Szekszárd.
- JAKÓ Zsigmond
1977 *Írás, könyv, értelmiség. Az erdélyi értelmiség kialakulásának kezdetei*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- KUBINYI András
2004 Ispotályok és városfejlődés a későközépkori Magyarországon, in: Neumann Tibor (szerk.): *Várak, templomok, ispotályok. Tanulmányok a középkorról*, (Analecta Mediaevalia II), Argumentum Kiadó – Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest–Piliscsaba.
- MAGYARY-KOSSA Gyula
1929 *Magyar orvosi emlékek*, I–II, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest.
1931 *Magyar orvosi emlékek*, III, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, Budapest.
- MAYER Ferenc (szerk.)
1927 *Az orvostudomány története*, Az Eggenberger-féle Könyvkereskedés Kiadása, Budapest.
- PATAKI Jenő
2004 *Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből*, Magyar Tudománytörténelmi Intézet, Piliscsaba.
- SCHULTHEISZ Emil
1997 *Az orvoslás kultúrtörténetéből*, Tájak-Korok-Múzeumok Egyesület – Magyar Tudománytörténelmi Intézet, Budapest–Piliscsaba.
- SZABÓ Miklós, TONK Sándor
1992 *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*, József Attila Tudományegyetem, Szeged.
- TONK Sándor
1979 *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Medici din Principatul Transilvaniei

(Rezumat)

În epoca modernă timpurie în Transilvania începe să se delimiteze concret o altă categorie: cea a intelectualilor. Încă din vremea Renașterii urmarea unei facultăți devine un scop, pentru a ține pasul cu Europa dezvoltată, pentru a aduce viața culturală pe acest teritoriu. Între aceste persoane care urmează una sau mai multe facultăți se numără (pe lângă cei care urmează cursurile de teologie sau drept) și cei care învață medicină și vor să devină medici.

În epoca modernă timpurie medicii laici nu s-au despărțit în totalitate de medicii clerici, delimitarea celor două categorii nu este clară. Însă se văd deja schimbări în favoarea medicilor laici sunt vizibile conflictele etice și sociale din cauza îndepărtării clericilor laicizați și cei care au dorit să păstreze caracterul bisericesc a preoțimii.

În ceace privește numărul lor între sec. XVI–XVII nu se poate afirma că au fost mulți medici în Transilvania. Însă trebuie luat în considerare că în evul mediu nu se practica medicina decât la nivelul cunoașterii plantelor medicinale (în mare parte) și din cauza faptului că nu au cunoscut consecințele pozitive ale intervenției medicinale nici nu s-a format această cerință. Odată cu epoca modernă timpurie opinia oamenilor nu putea să se schimbe drastic, decât într-un ritm mai lent. Comportamentul și părerea lor în legătură cu atenuarea durerii s-a schimbat încet, doar în prima jumătate a secolului 17. marile orașe pun mare accent ca orașul să dispună de medici laici și profesioniști la fel și nobilimea.

Medicii din epoca modernă timpurie au fost respectați în rândul oamenilor pentru că au urmat facultatea în Europa, erau foarte bine educați. Din acest motiv au ocupat funcții de bază în politică și diplomație. Sigur că și salariile și retribuțiile au fost pe măsura nobilimii, au trăit ca atare, au fost nobilizați și respectați pretutindeni.

Doctors of the Principality of Transylvania

(Abstract)

At the beginning of the modern period of Transylvania in the 16–17th century one could find more and more intellectuals. Some of them from the clerical order but some of them from the laity. Those from the laity were studying law or medicine. Doctors in Transylvania at this time were hard to separate from the clergy. In the middle age the clergy took care of the ill and deceased people. Medicine at this point was based on folk medicine and beliefs, but in the modern era more and more from the laity start to study medicine at the universities of Europe, but to gain better skills these courses were attended by some of the clergy too. In Transylvania laity doctors can be found especially in the Saxon cities, payed by the city-council, but sometimes they are invited by noblemen or principals to stay at their courts for a longer or shorter time. In time more and more cities were asking for professional doctors to take care of those who are ill inside and outside of the walls. These well prepared doctors had a high prestige among the burghers and nobles because they could cure and they were intellectuals. Because of their knowledge, beside their medical one they could have held other positions too, such as political or diplomatic ones.

Attila István Szekeres

THE SUN AND CRESCENT IN THE SEAL OF THE SZEKLER COMMUNITY¹

During the 12th and the 13th centuries, the Szekler (Hungarian: *Székely*) Community was colonized by the Hungarian kings in the South-Eastern part of Transylvania. The Szeklers occupied a compact territory, where the settlers instituted their own administrative and juridical structures, called 'chairs'. Receiving, all of them, the privileged *status* of a free community, the Szeklers were in turn expected to defend the boundaries of the Kingdom and to take part to the wars. During the next centuries, the Szeklers strengthened their position in that part of Kingdom of Hungary; as example, in 1437, when the peasant uprising occurred in Transylvania, the Szekler 'chairs' entered in association with the nobles of the counties and with the Saxon communities, and all these forces succeeded to defeat the rebels.

In the years of the autonomous Principality of Transylvania, the delegates of the three 'estates' were attending the Diets of the realm. As a consequence, the symbols of these 'estates' started to be used, initially without any formal enactment. The first appeared the seal of the Saxon community, and then the one of the Szekler community. The symbol of the counties appeared by the middle of the 16th century.

Eventually, the conjoined symbols of the three communities were displayed for the first time upon the medal dedicated to voivode Christophor Báthory, brother of the Polish king Stephen Báthory. However, neither the symbols of the Saxons, nor these of the Szeklers were corresponding with the ones previously used. These new elements became permanent during the reigns of several princes, being displayed upon their seals and coins, together with their family arms. The formal enactment of the symbols of the three 'estates' took place in 1659, upon the occasion of the Diet hold at Sebeş (Szászsebes). The Szekler's symbol has been since a sun and a crescent (or a faced moon), the latter turned to dexter, as well as to sinister. In the same time, the counties got as symbol an issuant eagle, while the Saxon community was depicted as seven tours. The three seals had to be used together,

in order to ratify the documents issued by the Diet. The seal of the Szeklers remained in use until the middle 19th century, being preserved since then, as a part of Transylvanian Museum Society's collection (now as a part of National Museum of Transylvanian History's collection).²

The seal of the Szekler (*Székely*) community

The heraldic literature mentions an old and a new Szekler coat of arms. The first is defined as an armour-plated arm, turned to the right and bent in the elbow holding a sword which pierces a bear-head, a heart and a crown in a blue field.³ The latter is much simpler, consisting of a shield Azure, with a sun (sometimes without eyes, nose and mouth) on the dexter, and a crescent moon on the sinister.⁴

At the end of the Middle-Age and in the early New-Age the symbols of a community were often visualized in the most frequented receptacle of the community, in the church.

We can see a coat of arms on one of the corbels in the apsis of the *reformed church in Mugeni (Bögöz)*. It shows an arm holding a sword piercing a bear-head and a heart, growing out of a crown in the slightly oblong, late-gothic shield. All the elements of the so called old Szekler coat of arms appear on this. The coat of arms appeared in the second half of the 15th century, together with the vault of the apsis.⁵

On one of the three shielded corbels in the apsis of the *Unitarian fortified church in Dârju (Székelyderzs)* we can see the old Szekler coat of arms. The Szekler coat of arms shows in an arch-bridged shield a right arm reaching back, turned down, bent in the elbow and holding a sword. Under the upper-arm we can see a pentacle, under which there is a crescent moon bending downwards. The crown, the bear-head and the heart are no longer included on this coat of arms, and some new elements appear on it, namely the star and the crescent moon. The coat of arms was made

¹ Conference presentation on the 4th International Sigillographical Conference in Kiev at 22/24 November 2013.

² Archive number: F. 3900.

³ TAGÁNYI Károly 1880, 10.

⁴ *Ibid.*, 10–11.

⁵ DÁVID László 1981, 86.

in 1490, being of the same age as the vault of the apsis.⁶

We can see an ensemble of eight coats of arms painted on the vault of the apsis of the *Reformed church in Daia (Székelydály)*. The ensemble includes the coats of arms of King Vladislaus II of Hungary, Leonard Barlabássy Transylvanian vice-voivode and Szekler vice-comes, the coat of arms of the Szekler community, of the Saxon community, the coats of arms of the cities Braşov (Brassó–Kronstadt), Sibiu (Nagyszében–Hermannstadt) and Sighişoara (Segesvár–Schässburg) and the shield of the Árpád lineage.

In the gules field of the Szekler coat of arms's shield we can see an armour-plated right arm reaching down from the white cloud on the upper right part. It is rectangularly bent to the left, meaning backwards, which is holding a sword straightforward piercing a crown Or, an argent heart, and a cut-off or bear-head, looking to the right. We can see an or old moon at the left side of the bear-head on the upper left part of the shield and an or hexagram at the right side. The Daian coat of arms is dated between 1508–1516.⁷

The predella of the winged altar in the Saints Peter and Paul *parish-church of Şumuleu-Ciuc (Csíksomlyó), located in Cioboteni (Csobotfalva)* is decorated with the coat of arms of Vladislaus II on one side and a Szekler coat of arms on the other side. The pieces of the altar were brought to different places, being divided between Budapest and Cluj-Napoca (Kolozsvár–Klausenburg).⁸ The predella, decorated with (two) coats of arms, is now kept in the deposit room of the Art Museum in Cluj-Napoca, out of the visitors' sight.⁹ Facing it, you can see the coat of arms of Vladislaus II on the left side and a Szekler coat of arms on the other side. The latter shows an arm-coated right arm holding a sword straightforward, reaching down from the white cloud at the back of the upper part of the shield, being rectangularly bent to the right, that is turned to the front, piercing a crown Or, a heart Gules and a bear-head Proper. The bear-head being upfront of the shield has got a hexagram Or on the dexter and a crescent moon Argent on the sinister. Considering its appearance, the art historians¹⁰ date the predella from Cioboteni to the early 1500s. This matches with the heraldic approach too: comparing it with the coat of arms of Vladislaus II, we date it before 1516.

The presented coats of arms, mostly the latter two, date from the same era.

The fact that the Daia coat of arms turns back is understandable, because they kept the armorial complimentary demands in the era of live heraldic, namely that a coat of arms could not turn its back to that of the ruler and the Szekler coat of arms was placed on the right side of the royal coat of arms.

The so-called old Szekler coat of arms subsisted on a flag from 1601. Amongst the booty of the fight at Guruslău (3 August 1601) were 110 Transylvanian flags. Georg Puchner, one of the engineering officers of the Saxon prince-electors, who was witness to the presentation of the emblems of victory to emperor Rudolf on 21 August 1601, in Prague, painted the flags, the resulted plates subsisting amongst the manuscripts of the Dresden Royal Library.¹¹ There we can see a Szekler infantry flag from Maros chair¹², depicting, in its white field, an arm-coated arm holding a sword piercing a heart Gules and a bear-head Proper. The sword has got a hexagram Or and a crescent Or on its sides.

On the Szekler coats of arms from Cioboteni and Daia, also on the infantry flag, the star and the crescent appear, as a side coat of arms picture. This already means a transition between the Szekler symbols.

We can find a crescent and a star in the *Roman-Catholic church in Mihăileni (Csíkszentmihály)* and in *Roman-Catholic parish-church of Racu (Csíkrákos), located in Gârciu (Göröcsfalva)* as well. In the former they can be found on a corbel, in the latter on a capstone.

The coat of arms in Racu, besides of being carved, is painted as well, its field is Gules and in it we can see a crescent Or bending downwards, under which there is a pentagram. The tinctures of the coat of arms in Mihăileni have already worn down. József Sebestyén Keöpeczi described in 1929 that the field was still Gules in which the tincture of the crescent bending downwards could not be defined, above it a hexagram Or.¹³

In the apsis of the reformed church from Mugeni, built in the second part of the 15th century, we can see the old Szekler coat of arms on one of the corbels and the elements of the new coat of arms on one of the capstones. In an unusually formed, tulip-shaped shield, we can see a crescent moon bending downwards, above it a hexagram, under it a pentagram.

There is a coat of arms on one of the corbels of the apsis in the *fortified church in Sfântu Gheorghe*

⁶ WEISZ Attila 2007, 301.

⁷ SZEKERES Attila István 2011, 29–38.

⁸ SARKADI NAGY Emese 2008. Cat. 1.7, 63–64.

⁹ Invent. number: II. 5831.

¹⁰ SARKADI NAGY Emese *quoted writing*.

¹¹ MIKA Sándor 1893, 10, chart I.

¹² MIHÁLY János 2009, 76.

¹³ KEÖPECZI SEBESTYÉN József 1929, 21.

(*Sepsiszentgyörgy*). In the Late-Gothic shield, we can see a crescent on the left of the field. In the field of the stone-carved but whitewashed corbel's shield we can see some bulges, which show that the coat of arms could have been mangled. Anyway, it is hard to believe that the coat of arms has only a crescent moon in it, which was not placed in the middle of the shield. Balázs Orbán mentions that on one of the corbels we can see the "sun and moon (Szekler coat of arms)".¹⁴ In the space before the crescent moon there is not enough space for a sun, but enough for a star and it is highly possible that there was one. The appearance of the coat of arms dates back to before 1547.¹⁵

The switch from the old Szekler coat of arms to the new one did not happen in one specific moment, but gradually, until the sun and the moon were officially named as symbols of the Szekler community.

The sun and the moon gradually found their way into the official coats of arms in the era of the principality. Beginning with voivode Chistophor Báthori, the ruling princes, next to their family coats of arms, included the symbols of the Transylvanian 'estates' in their coats of arms. These appeared on their armorial seals and coins as well.

On the lead medallion made in 1580 of voivode Chistophor Báthori, we can see his portrait on the obverse, with the following inscription: "CHRIST[oforus] BATH[ori] DE SOMLIO", and on the reverse we can see, growing out of the shield of the Báthori coat of arms, the eagle with spread wings, looking to the right, the shield is in the middle, on its dexter the shining sun-face, on its sinister the old moon (with a human face), under which there are seven hills with bastions on them and the inscription continues: "PRINCEPS TRANSYL[vaniae] 1580".¹⁶ Thus, this is the moment when the sun and the crescent moon appeared as component parts of Transylvania's coat of arms.

The appearance of the "seal of the Szekler nation" was decided during the reign of Ákos Barcsay, by the Diet held at Sebeş (Szászsebes–Mühlbach), between 24 May – 15 June 1659.¹⁷

The 3rd "articulus" stipulates the aspect of the seals: "four seals should be cut accordingly to the four bigger orders of the country, namely that of the Transylvanian counties, then the second that of the

Szekler community the third that of the Saxon nation, the fourth that of the part of Hungary incorporated to Transylvania. (...) The seals should look the following way: the Transylvanian counties should have a half of an eagle carved as their sign on the seal, with the inscription: "Sigillum comitatum Transilvaniae". The Szeklers should have a half moon and a sun, with the inscription: "Sigillum nationis Siculicae". The Saxons should have seven cities, with the inscription: "Sigillum nationis Saxonicae". The part of Hungary incorporated to Transylvania should have four rivers and the double cross, with the inscription: "Sigillum partium Hungariae Transilvaniae annexarum".

This was the time when the symbols of the Szekler 'estates' were officially instituted: the sun and the crescent moon. The seal of the counties, of the Szeklers and of the Saxons were made in the same year.¹⁸ The seal of the Partium wasn't made, because in 1660 the ottomans occupied the center of the Partium, Oradea (Nagyvárad). The seal of the Szeklers and Saxons got shortly lost, but soon – in 1661 – they carved a new one instead.¹⁹ The seals of the three Transylvanian 'estates' were used jointly, upon the documents thus authenticated.²⁰

The seal-matrix of the Szekler nation was cast of silver then carved.²¹ In its inner we can see a laid ellipse engaged in a Baroque scroll, – in its imprint – on the dexter a sun-face ("sun in splendour"), on the sinister a shining growing moon (with a human face). The writing around the border of the stamper was incised with the inscription: "SIGIL. NATIONIS SICULICÆ. LO ERDELIORSZAGÆ HA". The Latin text's – "SIGIL[lum] NATIONIS SICULICÆ" – meaning: the seal of the Szekler nation. The completion of the Hungarian text fragment next to it ended up on the seal-matrix of the Saxon nation. The Latin text on it – "SIGIL. NATIONIS SAXONICÆ" – the Hungarian writing next to it is as follows: "ROM NEMZETBOL AL". Read altogether and decoded: TRANSYLVANIA'S REUNION OF THREE NATIONS. We can see even from this that the seals were conceived to be used collectively.

The use of the Szekler nation's seal-matrix lost its legal basis after the liquidation of the administrative autonomy. Gábor Daniel, the supreme count of Udvarhely county deposited it in 1878 in the

¹⁴ ORBÁN Balázs 1869, 41.

¹⁵ TÜDŐS S. Kinga 2002, 154–159; KOVÁCS András 2010, 170.

¹⁶ HUSZÁR Lajos – PAP Ferenc – WINKLER Judit 2010, 107, 110.

¹⁷ SZILÁGYI Sándor 1887, 291–310.

¹⁸ PÁL-ANTAL Sándor 2002, 324; Zepeczaner Jenő 2011, 76.

¹⁹ ZEPECZANER Jenő, *quoted writing*, 76.

²⁰ The Harghita county department of the Romanian National Archives (RNA), F. 251 – the seal collection of the Museum in Cristuru Secuiesc, registry nr. 61.

²¹ According to the register it weighs 31,9 gramms. According to the measurements of the author its diameter is 35,3 mm, its thickness is 3,8 mm.

Transylvanian Museum Society.²² At the time of the Romanian nationalization it got transferred to the National Museum of Transylvanian History in Cluj.²³

The tinctures of the Szekler nation's coat of arms took shape based on the custom, since it was natural to place the celestial bodies in a field Azure and the sun got the tincture Or, the moon got an Argent one.

The tinctures were visualized more than one hundred years later, in the 1765 letter-patent issued by Queen Maria Theresia, promoting Transylvania to the rank of great-principality.

The painted coat of arms, displayed in the royal document issued on 2 November 1765, is as follows:

Per fess Azure and Or, over all a bar Gules, issuing there from a demi-eagle displayed Sable, addextré in chief of the sun in splendour or, and senestré of a crescent Argent. In the base, seven towers, three and four, Gules.²⁴ At this time they turned the moon and against the custom, they presented it as an old moon. The coat of arms is based on the already known order symbols, as decided upon in 1659.

The new Szekler coat of arms with the sun and the crescent lived on. The seal of the Szekler National Museum coincides with the seal decided upon in 1659 by the Szekler nation, the illustration is the same, as on the nation's seal-matrix, only the circumscription changed: "SZÉKELYNEMZETI MÚZEUM 1879" (= SZEKLER NATIONAL

MUSEUM 1879). This red seal imprinted in wax is kept by the museum on a document dating from 1911.

On the seal-matrixes of many Szekler settlements made around the middle of the 19th century or at the end of the 19th and beginning of the 20th century, appears the seal-illustration with the sun and the moon, either in a coat of arms or without it. Such a seal had the majority of the settlements in Csík (Ciuc). Out of the 62 seals 42 got the sun and moon in them.²⁵ These seal-illustrations are unequal to those requirements of the symbols, which were intended to mark the distinction from other seals. Exactly the opposite: they show the inherence, the belonging to Szeklerland. Besides the seals from Csík county we can find the sun and the moon on a few village seals in Háromszék (Three Chairs), Udvarhely Chair and Maros Chair as well.

The sun and the moon, as a Transylvanian coat of arms containing the Szekler pair of symbols, were built in in the coat of arms of Kingdom of Hungary after 1869: as a fourth quarter of coats of arms enacted in 1874, 1896 and 1915. They were also built in the coat of arms made by József Sebestyén Keöpeczi, enacted in 1921 for the great Romania after the First World War, as a fourth quarter too. Deprived from the marks referring to the Kingdom, this coat of arms was accepted by the Parliament in 1992, as symbol of Romania. Thus, today's Romanian coat of arms implicitly contains Szekler symbols.

Attila István Szekeres – Transylvanian Heraldic and Vexillological Association, attila@szekeres.ro, http://szekeres.ro

²² ZEPECZANER Jenő, *quoted writing*, 78–79.

²³ Archive number: F. 3900.

²⁴ John WOODWARD 1892, 495 (For the English blazon).

²⁵ SZŐCS János 1999, 125–145.

References

- DÁVID László
1981 *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*, Bukarest.
- HUSZÁR Lajos – PAP Ferenc – WINKLER Judit
2010 *Erdélyi éremművészet a 16–18. században*, Kolozsvár.
- KEÖPECZI SEBESTYÉN József
1929 *A középkori nyugati műveltség legkeletibb határai*, Erdélyi Tudományos Füzetek 17, Kolozsvár.
- KOVÁCS András
2010 A sepsiszentgyörgyi vártemplom reneszánsz ajtókeretéről, in: Pál Judit – Sipos Gábor (szerk.): *Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- MIHÁLY János
2009 Zászlóhasználat a székelyeknél az Erdélyi Fejedelemség korában, in: Kolombán Zsuzsanna – Mihály János (szerk.): *Székely szimbólumok nyomában*, Székelyudvarhely.
- MIKA Sándor
1893 Erdélyi hadi zászlók 1601-ből, *Turul*, a Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság Közlönye XI/1, Budapest.
- ORBÁN Balázs
1869 *A székelyföld leírása III*, Pest.
- PÁL-ANTAL Sándor
2002 *Székely önkormányzat-történet*, Marosvásárhely.
- SARKADI NAGY Emese
2008 Szárnyasoltár töredéke Csíksomlyóról, in: Mikó Árpád (szerk.): *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon*, Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, Cat. 1.7, 63–64.
- SZEKERES Attila István
2011 A székelydályai református templom címerei, in: Mihály János (szerk.): *Jelképek a Székelyföldön. Címerek, pecsétek, zászlók*, Csíkszereda.
- SZILÁGYI Sándor (szerk.)
1887 *Monumenta Comitum Regni Transilvaniae. Erdélyi Országgyűlési Emlékek XII. (1658–1661)*, Budapest.
- SZŐCS János
1999 Csíkszéki falupecsétek a Csíki Székely Múzeumban, *Acta – 1998*, II, Csíkszereda–Sepsiszentgyörgy.
- TAGÁNYI Károly
1880 *Magyarország címertára*, Budapest.
- TÜDŐS S. Kinga
2002 *Háromszéki templomvárak*, Marosvásárhely.
- WEISZ Attila
2007 *Száz erdélyi műemlék*, Kolozsvár.
- WOODWARD John
1892 *A Treatise on Heraldry, British and Foreign, with English and French Glossaries*, s.l.
- ZEPECZANER Jenő
2011 A székely nemzet pecsétje, in: Mihály János (szerk.): *Jelképek a Székelyföldön. Címerek, pecsétek, zászlók*, Csíkszereda.

A székely közösség pecsétje

(Kivonat)

A heraldikai szakirodalom régi és új székely címerről tesz említést. Az elsőt úgy határozzák meg, mint kék mezőben medvefő, szívet és koronát átszúró kardot tartó, könyökben hajlított, jobbra fordult páncélos kart. Utóbbi sokkal egyszerűbb, kék mezőben jobbról naparc, balról növekvő holdsarló. Emaz néhol megszemélyesített, máshol nem.

A régi székely címert láthatjuk a bögözi református templom szentélyének egyik gyámkövén, a székelyderzsi unitárius templomvár szentélyének gyámkövén, a székelydályai református templom szentélyboltozatán festve és a Csíksobotfalván épült csíksomlyói Szent Péter és Pál plébániatemplom egyik szárnyas oltárának predelláján, valamint egy 1601-es zászlóábrázoláson is.

A csíksobotfalvi és székelydályai régi székely címerben, valamint a gyalogsági zászlón megjelenik a csillag és a holdsarló, mint mellék címerkép. Ez már átmenetet jelent a székely szimbólumok között.

Holdsarlót és csillagot ábrázoló címert találunk a Göröcsfalván épült csíkrákosi plébániatemplomban és a csíkszentmihályi római katolikus templomban is. Az elsőben egy zárókövön, a másodikban gyámkövön, valamint csonkított formában a sepsiszentgyörgyi vártemplom szentélyének egyik gyámkövén (itt csupán a holdsarló maradt meg).

A nap és a hold fokozatosan épült be a hivatalos címerekbe a fejedelemség korában. 1580-tól Báthori Kristóf vajdával kezdődően a fejedelmek családi címerük mellett az erdélyi rendek jelképeit is beiktatták címereikbe. Ezek megjelentek címeres pecsétjeiken, pénzérméiken.

A „székely nemzet pecsétjéről” Barcsay Ákos fejedelemsége idején, az 1659. május 24–június 15-e között Szászsebesen tartott országgyűlésen határoztak. A III. „articulus” rendelkezik a pecsétéről: „bizonyos négy pecsétet metszessenek az országnak négy nagyobb rendei szerént, az erdélyi vármegyéké, a másik, a székelységé a harmadik, a szász natióé, a negyedik az Erdélyhez incorporáltatott Magyarország részéjé. (...) A pecsétnek ilyenek legyenek: az erdélyi vármegyéknek a pecsétre metszett insígnájok legyen egy fél sas, környül való írása: Sigillum comitatum Transylvaniae. A székelységnek legyen egy fél hold és nap, környül való írása: Sigillum nationis Siculicae. A szászágé legyen hét kolcsos város, környül való írása: Sigillum nationis Saxonicae. A Magyarország Erdélyhez incorporáltatott részéjé legyen négy folyóvíz s a kettős kereszt, környül való írása: Sigillum partium Hungariae Transylvaniae annexarum. (Magyarország Erdélyhez csatolt részeinek pecsétje).

Hivatalosan ekkor törvényesítették a székely rendi nemzet jelképeit: a napot és a holdsarlót.

A három erdélyi rend bélyegzőjét együttesen használták, azokkal hitelesítettek dokumentumokat. (A Partiumé nem készült el, a törökök elfoglalták Nagyváradot.)

A székely nemzet pecsétnyomóját ezüstből készítették. Belsejében barokk kartusba foglalt fektetett ellipszis, – lenyomatában – jobbról megszemélyesített, sugárzó naparc, balról szintén megszemélyesített, szintén sugárzó, növekvő holdsarló. A pecsétnyomó szélén körbefutó vésett körirat: SIGIL. NATIONIS SICULICÆ. LO ERDELIORSZAGÆ HA. A latin szöveg – SIGIL[lum] NATIONIS SICULICÆ – jelentése: a székely nemzet pecsétje. A mellette levő magyar szöveg töredékének kiegészítése a szász nemzet bélyegzőjére került. Azon a latin szöveg – SIGIL. NATIONIS SAXONICÆ – a mellé került magyar felirat a következő: ROM NEMZETBOL AL. Összeolvasva, megfejtve: HÁROM NEMZETBŐL ÁLLÓ ERDÉLYORSZÁGÉ. Ebből is látható, hogy a pecsétet együttes használatra szánták.

A székely nemzet címerének mázai a szokásjog alapján alakultak ki, hiszen természetes volt, hogy az égitesteket kék mezőbe helyezték, s a nap arany-, a hold meg ezüstmázat kapott.

A mázakat jó száz évvel később, 1765-ben jelenítették meg abban az adománylevelben, melyben Mária Terézia királynő nagyfejedelemségi rangra emelte Erdélyt. Az 1765. november 2-án kiállított dokumentumban a címet megfestették.

A vörös keskeny pólyával vágott pajzs felső, égszínkék mezejében a csikból növekvő, kiterjesztett szárnyú, jobbra néző fekete sast jobbról arany naparc, balról megszemélyesített ezüst holdsarló övezi, ám ekkor a holdat megfordították, s a szokástól eltérően fogyóként ábrázolták. A címer alsó, arany mezejében hét vörös bástya jelenik meg. A már ismert, 1659-ben meghatározott rendi jelképek alkotják a címet.

Napos-holdas pecsétábra jelenik meg számos székelyföldi településnek a 19. század közepe táján vagy a 19. és 20. század fordulóján készült bélyegzőjén, hol címerpajzsban, hol anélkül.

A napot és holdat, mint székely jelképpárosot tartalmazó Erdély-címet szerkesztették be az osztrák–magyar kiegyezés utáni Magyar Királyság 1874-es, 1896-os és 1915-ös címerébe. Ugyanúgy az első világháborút követően megnagyobbodott Románia 1921-ben törvényesített, Keöpeczi Sebestyén József által alkotott címerébe, negyedik mezőként. A királyságra utaló jegyeitől megfosztva, 1992-ben ezt a címet fogadta el a törvényhozás Románia jelképeként. Ezáltal, közvetve bár, de Románia mai címere székely jelképeket is tartalmaz.

Sigiliul comunității secuiești

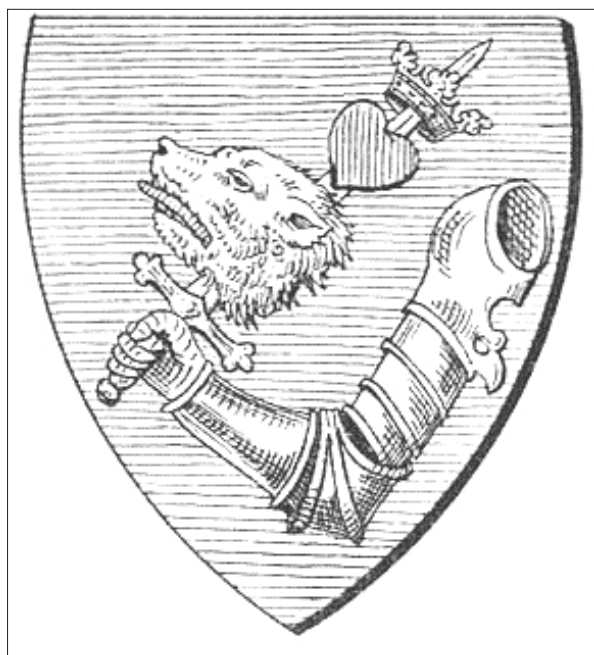
(Rezumat)

Bibliografia de specialitate deosebește două steme ale secuilor: cea veche și cea nouă. Prima este descrisă ca un braț armat, ținând o spadă care străpunge un cap de urs, o inimă și o coroană, iar cea nouă înfățișând un soare de aur și o semilună crescătoare, de argint în câmp albastru.

Mărturiile ale stemei vechi s-au păstrat în formă sculptată în piatră din a doua jumătate a secolului al XV-lea (consolă în biserica reformată din Mugeni/Bögöz, consolă în biserica unitariană din Dârju/Székelyderzs), pictată de la începutul secolului următor (ornament al predelei polipticului din biserica romano-catolică din Cioboteni/Csobotfalva, respectiv pictură murală în biserica reformată din Daia/Szákelydály). Stema cea nouă apare în biserici romano-catolice (Racu/Csikrákos, Mihăileni/Csikszentmihály, și în formă martelată în biserica reformată din Sfântu Gheorghe/Sepsiszentgyörgy).

Soarele și semiluna, ca și componente ale stemei principatului autonom al Transilvaniei apar pe sigiliile principilor și monedele emise de aceștia, începând cu Cristofor Báthori, din 1580. În 1659 Dieta Transilvaniei, reunită la Sebeș/Szászsebes a decis crearea câte unui sigiliu pentru fiecare stare decizională. Sigiliul comitatelor transilvănene avea în câmp o acvilă crescătoare, al comunității săsești șapte bastioane, iar al comunității secuiești un soare strălucind și o semilună crescătoare, strălucitoare, ambele figurate. Este prima ocazie când s-a legiferat perechea de aștri simbolizează comunitatea secuilor. Sigiliul a fost circumscris: „SIGIL. NATIONIS SICULICÆ”. Cele trei sigilii urmau a fi folosite împreună, pentru a ratifica documentele emise de Dietă. Smalțurile stemei secuiești au fost folosite prin cutumă. În diploma de ridicare la rang de mare principat a Transilvaniei, emisă de Maria Theresia în 1765, apare stema Transilvaniei pictată în culori, având ca elemente componente pe cele din sigiliile stabilite de Dieta de la Sebeș. Astfel, soarele de aur și semiluna (de această dată descrescătoare) de argint apar în câmp albastru. Stema Transilvaniei s-a păstrat nemodificată de atunci. Ea apare întregită în stema Regatului Ungar de după 1869, în stemele legiferate în 1874, 1896 și 1915 în cartierul al 4-lea. După unirea Transilvaniei cu România, a fost inclusă în stema Regatului României, adoptată în 1921, apoi în stema României de azi, legiferată în 1992, de asemeni în cartierul al 4-lea.

Astfel, în mod indirect, simbolul comunității secuiești apare în stema României de azi.

1. The old coat of arms of the Szeklers in Siebmacher's Wappenbuch

2. The new coat of arms of the Szeklers in Siebmacher's Wappenbuch

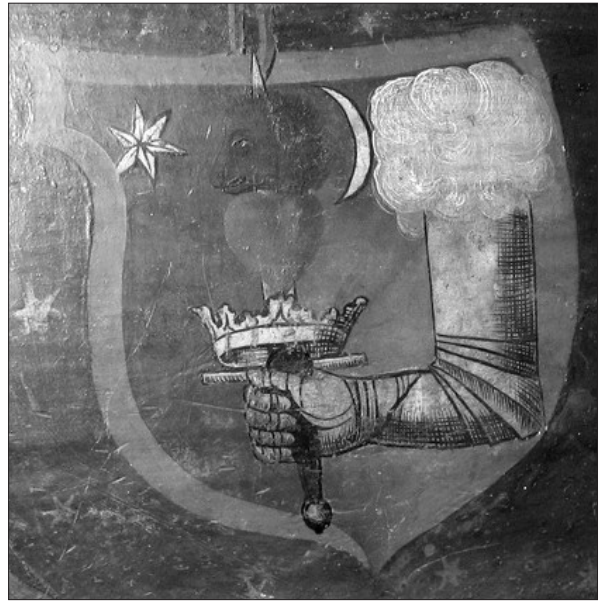
3. Szekler community's coat of arms in Mugeni/Bögöz

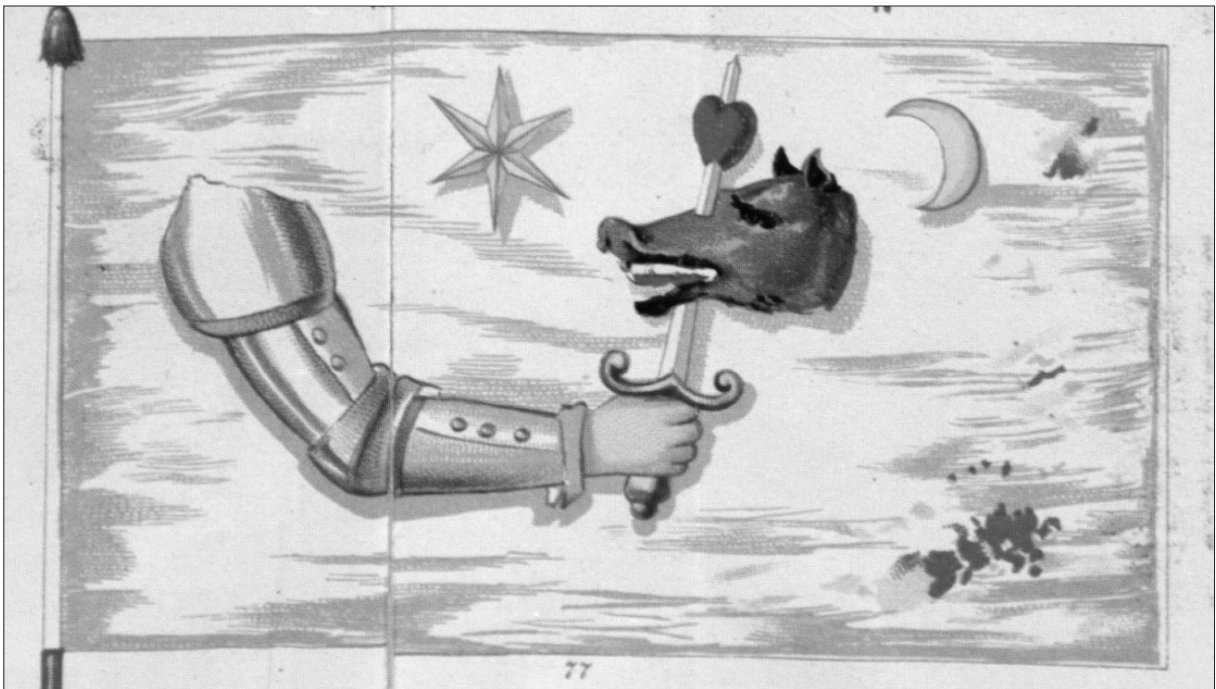
4. Szekler community's coat of arms in Dârju/Székelyderzs

5. Szekler community's coat of arms in Daia/Székelydálya

6. Szekler community's coat of arms from Cioboteni/Csobotfalva

7. Infantry flag of Maros szekler 'chair' – 1601 (MIKA Sándor 1893, 10.)

8. Coat of arms in Racu/Csíkrákos

9. Coat of arms in Mihăileni/Csíkszentmihály

10. Medal dedicated to voivode Christofor Báthori – 1580

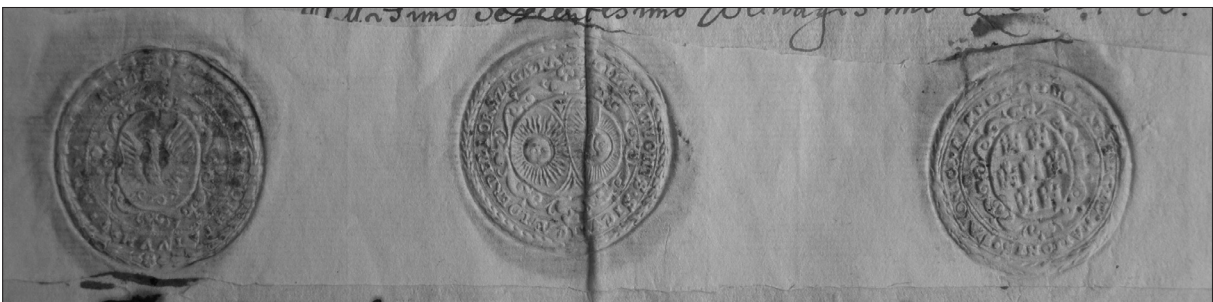
11. The stamper of the Szekler community – 1659
(National Museum of History of Transilvania,
F. 3900)

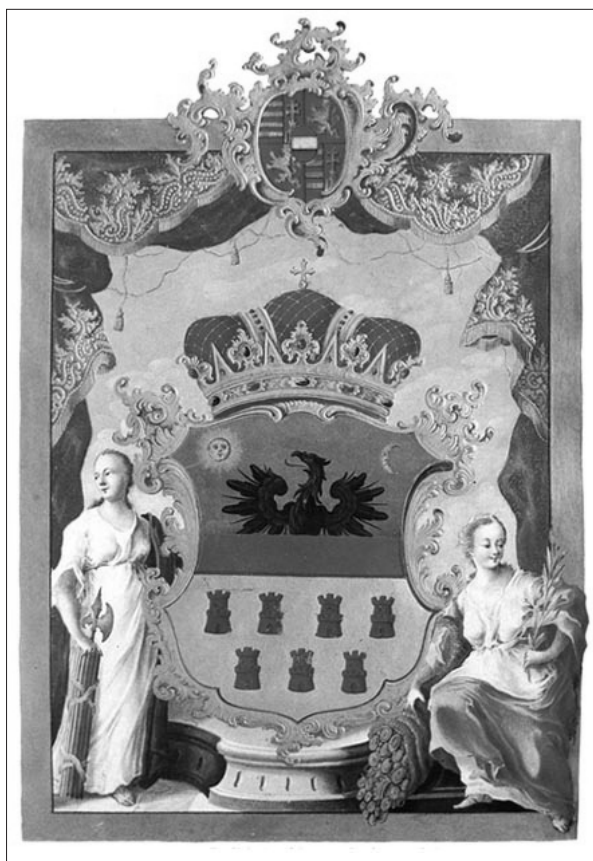
12. The seal of the Szekler community
(Szekler National Museum, i 253/A)

13. The seals of the three 'estates' of Transylvania in Siebmacher's Wappenbuch

14. The seals of the three 'estates' of Transylvania used together in an act from 1685
(Sibiu County Departement of National Archives of Romania.
The autor presents thanks to dr. Gheorghe Lazăr)

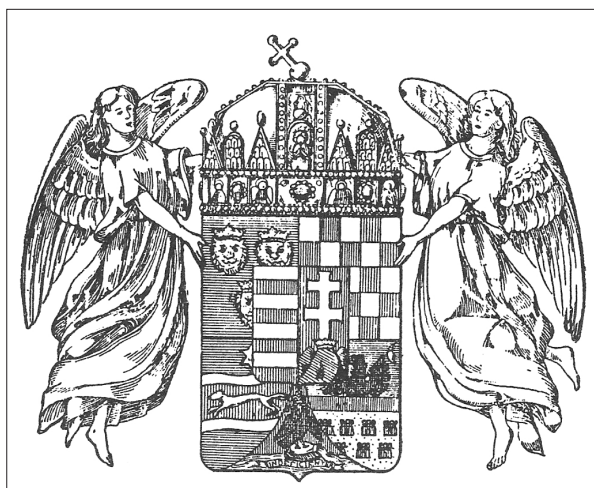
15. The coat of arms of the Great Principality of Transylvania (The National Archives of Hungary, Transylvanian Archives, Gubernium, Cista diplomatica, B27)

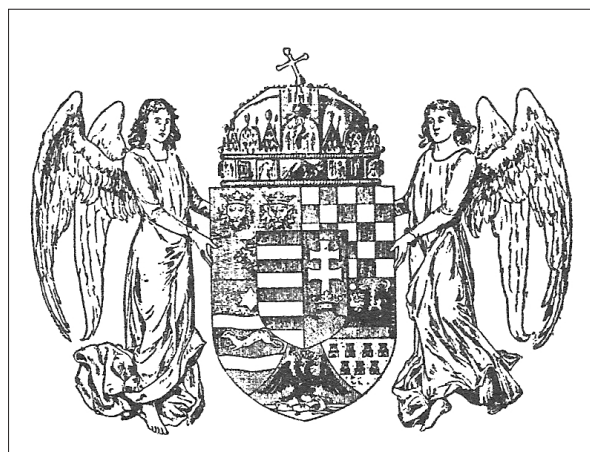
16. The seal of the Székely National Museum (Szekler National Museum, i 253/B)

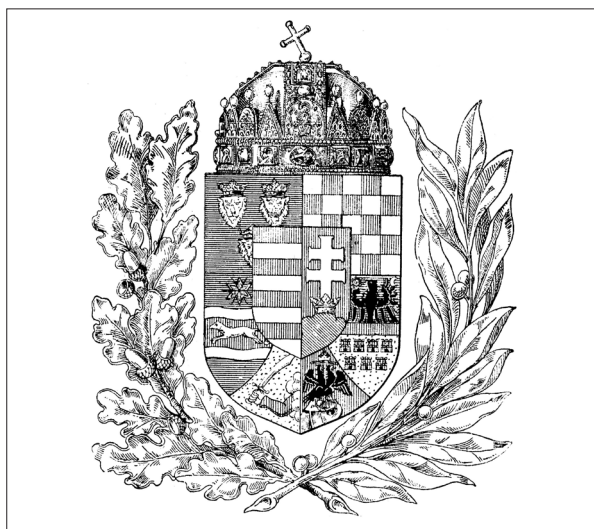
17. Stampers of Székler settlements (Szekler National Museum, i 1100, i 1097, i 1095)

18. The coat of arms of the Kingdom of Hungary –1874

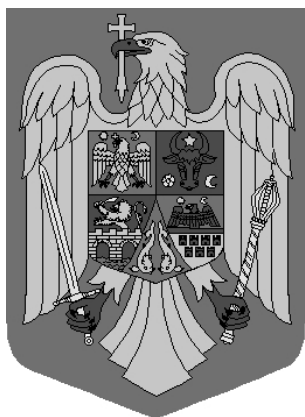
19. The coat of arms of the Kingdom of Hungary –1896

20. The coat of arms of the Kingdom of Hungary – 1915

21. The coat of arms of the Kingdom of Romania – 1921 (Central Department of National Archives of Romania, Bucharest, i I1066/3/1)

22. The coat of arms of Romania – 1992

Bordi Zsigmond Lóránd

A LEMHÉNYI SZENT MIHÁLY-HEGYI ERŐDÍTETT TEMPLOM TÖRTÉNETE A 2011. ÉVI RÉGÉSZETI KUTATÁSOK TÜKRÉBEN

A Kovászna megye északkeleti csücskében fekvő Lemhény (1. tábla, 1) legjelentősebb nevezetessége a településtől nyugatra található, a barokk stílusú, lőréses védőfalakkal övezett, műemlékké nyilvánított Szent Mihály-templom¹. A messziről szembeötló (1. tábla, 2), temető által övezett épületegyüttes a Nemere-hegység egyik déli nyúlványán, a 635 méterrel a tengerszint fölé emelkedő Szent Mihály-hegyen található. Elhelyezkedése egyedülálló, ugyanis egyetlenként a felső-háromszéki templomok között, nem egy település belsejében, hanem a lakott helyektől távol (Lemhény nyugati végétől 1 km, Kézdialmás keleti végétől 0,75 km) építették fel (2. tábla, 1–2). A templomegyüttes már a 19. század folyamán felhívta magára a kutatók figyelmét, akik több leírást és tanulmányt tettek közzé róla. Mivel ezeket nem előzte meg jelentősebb kutatás, következtetéseik szinte minden esetben csak a hagyományokra, valamint a műemlék megfigyelésére alapozódtak.

Az első átfogó régészeti kutatásokra 2011 őszén került sor, és ennek eredményei számos ponton átirták vagy finomították a templomegyüttes építéstörténetét. Velük párhuzamosan levéltári kutatások is zajlottak,² melyek nem egyszer értékes adalékokkal szolgáltak egyes, régészetileg beazonosított, de leletanyag hiányában keltezhetetlen építési periódusok időben való elhelyezésére.

A Szent Mihály-templom leírása

A műemlékegyüttes két különálló, a barokk stílusjegyeit viselő részből: a templomból és az azt övező várfalból tevődik össze (3. tábla, 1), amelyet a két szomszédos falu lakói által ma is használt temető vesz körül (3. tábla, 2).

A templom egy 27,40 méter hosszú, 266 m alapterületű épület, amely a 16,15 × 8,25 méteres, ma nyolc támpillér által megtámasztott³ hajóból és a szabálytalan alaprajzú, sokszögzáródású 9,25 × 8,40 – 7,90

méteres, sarkain egy-egy támpillérrel megtámasztott, nála 0,12 méterrel magasabban fekvő szentélyből tevődik össze. Ennek tengelyében egy beásott boltíves kriptát alakítottak ki, amelynek lejárata a szentélylépcső előtt, a templomhajóban található. A szentély támpillérein, valamint déli és a sokszögzáródás falán faragott kövekből kialakított párkányzat figyelhető meg, míg a hajó támpillérei díszítetlenek. A két épületrészt egy félköríves, déli oldalán támpillérrel erősített diadalív választja el egymástól (4. tábla, 1), amelyet záródásánál a templomra vonatkozó dátumokat felsoroló feliratos stukkóból kialakított pajzs (4. tábla, 2) díszít.⁴ A mennyezet Szent Györgyöt, Szent Mihályt és a Szentháromságot ábrázoló stukkókkal díszített, falhoz ragasztott konzolokra támaszkodó, félköríves hevederekkel tagolt fiókos dongaboltozat alkotja. A templom külső részén a barokk stílus csak a nyugati homlokzat karéjos oromfalának hullámos, csigavonal vezetésű díszítésében, valamint szoborfülkéiben jelentkezik (4. tábla, 3). A templomtér megvilágításáról hat magas és keskeny, felső részén félkör alakban záródó ablak gondoskodik. Ezek közül három (közöttük a karzatfeljáró által részben elzárt nyugati) a templomhajó déli falán, míg a többi a szentély déli (két ablak) és délkeleti falán nyílik.

A templom berendezései között megemlíthető a késő barokk stílusú Szent Mihály arkangyalt ábrázoló főoltár, valamint a két, a hajó és a diadalív találkozásánál emelt, Jézus és Mária szíve tiszteletére szentelt copf stílusú mellékoltár. A szentély déli oldalán egy kehely alakú, szív- és növényi motívumokkal díszített reneszánsz keresztelőmedence (4. tábla, 4) található, amely a templom korábbi, gótikus – ma a nyugati portikusz alatt elhelyezett – keresztelőmedencéjét (4. tábla, 5) váltotta fel.

A szentély északi oldalához trapéz alakú, 4,20 × 6,00 × 4,20 × 5,50 méter alapterületű sekrestye csatlakozik (4. tábla, 6), amelyből a keleti falban ajtó nyílik az udvar felé (4. tábla, 7). Belsejéből, egy rész-

¹ Az országos műemlékjegyzékben a CV-II-a-A-13234 számmal szerepel.

² CSÁKI Árpád 2015.

³ Négy támpillér az északi, kettő a déli oldalon, valamint egy-egy a nyugati oldal sarkain található.

⁴ „Olim erat scriptum 1510. Renovatu et exaltatum cum formicibus et nova tectura Anno 1777” (Írtak hajdan 1510-et. Felújított, boltozattal és új tetővel felmagasított az 1777. évben – ford. B. Zs. L.).

ben a falba nyitott, részben külső konzolokra támaszkodó lépcsősoron közelíthető meg a templomhajó északi falára függesztett, mellvédjén kálváriafestményekkel díszített szószerk.

A templomba két, a déli és a nyugati oldalon nyitott, átalakítások nyomait viselő, középkori kőfaragványokat nélkülöző, portikuszok alól nyíló ajtón keresztül lehet bejutni.

A $4,60 \times 4,40$ méter alapterületű déli portikusz (5. tábla, 1) egyszintes, síkmennyezetű, nyeregterős, oromfalán a templom nyugati homlokzatához hasonlóan díszített építmény, amelynek belsejét egy félköríves ajtónyíláson keresztül lehet megközelíteni. Oldalfalainak belső felületén egy-egy nagyméretű boltíves falfülke található, amelyek az egykori – egy 1988-ban készült fényképfelvételen⁵ a lehullott vakolat alatt jól kivehető (5. tábla, 2) – elfalazott ablakok helyét jelzik. A valamivel nagyobb ($5,10 \times 5,00 \times 4,80 \times 5,00$ méter), emelettel rendelkező nyugati portikusz (5. tábla, 3) kivitelezése azonos a déli oldalon találhatóval, azzal a kivétellel, hogy földszete boltíves, valamint ennek oldalfalain az ablakok máig nyitva állnak. Az utolsó megemlítendő építészeti elem, a délnyugati sarok és a déli oldal első támpillére közé beépített, egy átalakított ablakon keresztül nyitott ajtóban végződő lépcsősor (5. tábla, 4). Ezen keresztül lehet megközelíteni a templomhajó nyugati oldalán emelkedő nagyméretű, mellvértjén Szent Cecília stukkójával díszített mellvértű karzatot, amelyen a már nem működő, a pécsi Angster József és Fia gyárban készült 8 regiszteres, mechanikus orgona és a nyugati portikusz emeleti helyiségének bejárata található.

A többszöri átalakítások és javítások a templom padlózatára is rányomták bélyegüket, ugyanis míg a szentélyt lapos kövekkel, a templomhajót deszkával, a portikuszokat betonlappal padolták le.

A templomot szabálytalan ovális alakú, kívülről egyenlőtlen távközökben 14, a falazattal egybeépített támpillér által megtámasztott, helyi homokkőből, morzsalékos, kevés meszet tartalmazó habarcs felhasználásával emelt várfal övezi, melynek kerülete 163,40 méter, míg az általa körülzárt terület 1823,5 m. Az alján 1,00 méter vastag, majd a kívül-belül mintegy egy méterre a föld színe fölött kiképzett beugró párkány révén 0,20 méterrel elkeskenyedő falak átlagos magassága az udvar felől 3,50–4 méter, míg a lejtőre épült nyugati oldal külső részén eléri az 5 métert. A falakba egymástól szabálytalan távolságokra (a legkisebb 2, a legnagyobb 3 méter) a nagy alapjára állított trapéz alakú, átlagosan $0,10 \times 0,50$ méter méretű lőrés nyílnak, amelyek az udvar felé

$0,60 \times 0,55$ méteres, felül szemöldökkövekkel lezárt fülkéké tágulnak (5. tábla, 5). A lőrés tengelye a legtöbb esetben merőleges a falra, az általuk lefedett terület átlagosan $30\text{--}32^\circ$.

A várfalat két, a falsíkból kiugró, félkörív alaprajzú, emeletes torony erősíti. A déli oldalon, a templom itteni bejáratának vonalában található torony 5,24 méter széles, míg mélysége 4,21 méter (6. tábla, 1). Az északi oldal nagyjából a sekrestye vonalában található tornya (6. tábla, 2), valamivel kisebb ($4,95 \times 4,10$ méter). A tornyok falait is lőrés törlik át, a földszintek esetében 3 a fő tengelyek irányában elhelyezkedő nyílás, míg az emeleteken hasonló elrendezésben a déli tornyon 5 ($2 + 1 + 2$), míg az északi tornyon 6 ($2 + 2 + 2$) lőrés található. A tornyok emeletei nem állnak kapcsolatban egymással, mindkettő esetében megközelítésük csak az épületen kívülről lehetséges (6. tábla, 3, a). Az emeleti helyiségek esetében ez feltehetőleg létra segítségével történt, ugyanis a falfelületeken nem figyelhető meg beépített karzatok vagy lépcsők nyomai.

Míg az északi torony esetében nem található fűtőszerkezetre utaló nyom, addig a déli toronyban, annak északkeleti sarkában egy kémény van nyitva az emeletre. Elhelyezkedése és kialakításának módja alapján megállapítható, hogy ez a füstnyílás egy utólagos beépítés eredményeként jött létre.

A belső oromfalak díszítésében a két sorban elhelyezett ($2 + 1$) szoborfülkék játszanak főszerepet. Ezekon kívül, csak az északi torony oromfalán a felső szoborfülke bal alsó sarka mellett figyelhető meg egy bekarcolt keretbe helyezett, vakolatba bemélyített S M monogram, amelyet két elmosódott szám, talán egy 1-es és egy 7-es követ (6. tábla, 3, b). A fülke másik sarkában a vakolat le van esve, így nem tudni, hogy a felirat hogyan végződött.

A falat és a tornyokat helyenként lehámlott, egyszerűen, egyszerre felvitt, durván szemcsézett vakolat borítja, amelyet csak a lőrés és a tornyok ajtónyílásai körül simítottak el.

A fallal övezett területre két irányból lehet bejutni. A keleti – lemhényi – oldal bejárata (egy átlagos méretű egyszárnyú ajtó), a nagyméretű, $6,80 \times 6,80$ méter alapterületű, mintegy 16 méter magas, 12 méteres hagymakupolával fedett harangtorony alatt található (7. tábla, 1). A torony alsó, mintegy 10 méter magas része egyszerű kivitelezésű, amelynek falait csak a felső részén törli át egy-egy, az északi, nyugati és a déli oldalon nyitott téglalap alakú ablak. A felső, nagyméretű hangablakok által áttört szint, valamint a barokk stílusjegyeket hordozó kupola az alsónál későbbi építésű.

⁵ [http://hereditatum.ro/muemlekek/kepgaleria.html?muemlek=161#prettyPhoto\[gallery\]/60/](http://hereditatum.ro/muemlekek/kepgaleria.html?muemlek=161#prettyPhoto[gallery]/60/) (Utolsó letöltés ideje: 2015. 03. 19)

A másik – szerényebb kialakítású – bejárat a fal északnyugati (kézdialmási) oldalán nyílik. Az egyszerű, háromszög alakú oromzattal díszített bejáratot két, a fallal egybeszőtt nagyméretű, a cseréppel fedett félnyeregteretű tartó támpillér között nyitották meg (7. tábla, 2).

A védőfalon kívül, annak közvetlen közelében ma sírok sorakoznak (7. tábla, 3), csak a nyugati és a keleti oldalon haladó utak környékén találhatóak szabad felületek. A terepen szabad szemmel nem figyelhetőek meg védőárkokra utaló nyomok, mint ahogy a topográfiai felmérés szintgörbéi sem utalnak jelenlétükre.

A Szent Mihály-templom írott forrásai

A templom első említése 1332-ből, a pápai tized beszédésének idejéből származik, amikor augusztus 5-én Beke nevű plébánosa 19 régi báni dénárt fizetett be egyházi jövedelme után.⁶ A következő évben, július 28-án, ugyancsak Beke, akit ezúttal szentmihályi (*de Sancto Michaele*) papként említenek, újabb 5 régi báni dénárt fizetett.⁷ A 1334-ben új plébános került a Szent Mihály tiszteletére szentelt templomba, név szerint Péter, aki ezúttal, második részletként 14 régi báni dénárt kitevő adót fizetett be.⁸ A pápai tized 14. századi beszédését következő két évszázad során a templomról hallgatnak a források, kivéve egy, az 1510. évből származó bizonytalan hitelű említést, mely szerint András plébános idejében a lemhényi Sigmond család több tagja (Antal, András, József, Márton, Mihály és Pál) nagyobb adományt tett a templom javára.⁹ Az oklevél, amelyről az adatközlő úgy nyilatkozott, hogy a lemhényi plébánia levéltárában található, ma már nem lelhető fel, és úgy tűnik, hogy rajta kívül senki sem látta. Ilyen jellegű adományt vagy oklevelet nem említenek meg a parókia leltárai sem¹⁰, de 1510-ben kellett, hogy történjen valamilyen esemény a templommal vagy a lemhényi egyházzal kapcsolatban, amelynek fennmaradt az emléke, másként nem szerepelne a diadalív 1777-ben elkészült feliratán. Alig két évtized múlva egy újabb, ezúttal ellenőrizhető adat bukkan fel Szent Mihály egyházával kapcsolatban, amikor 1539. április 17-én Torjavásárán [Kézdivásárhelyen], a Kézdi

széki egyházi és világi bíróság Balázs lemhényi plébános, kézdiszéki vice-főesperes (*discretus dominus Blasius plebanus de Lehmen et vicearchidiaconus sedis Kyzdi*), a tizedszedés felülvizsgálatára az előző évben kiküldött és őt megkárosító albisi Both Lukács akkori székbíró ellen indított perét, az ítélettel elégedetlen lemhényi pap fellebbezése következményeként, Enyedi Adorján dobokai főesperes, erdélyi vikárius elé terjesztette.¹¹ A felsőháromszéki katolikus plébániák, köztük a Szent Mihály egyháza 16. végi viszonyairól Antonio Possevino (1534–1611) jezsuita szerzetes, pápai diplomata, Erdélyt bemutató, 1584-ben megjelent könyve szolgál első kézből származó adatokkal, ahol a vidék egyházi viszonyairól írva megemlíti, hogy Kézdiszéken ebben az időszakban már csak négy katolikus plébános maradt (Kézdiszentléleken, Polyánban, Esztelneken és Lemhényben), akik a kánoni szabályokkal ellentétben mind házasemberek.¹²

Báthory Zsigmond fejedelem 1602. március 24-én Brassóban kiadott oklevele megerősíti Nagy Antal lemhényi plébánost és Sepsí, Kézdi és Orbai széki főesperest, felesége, Lukács Ilona Lemhényben, Jano János és Szász Bálint telkei között álló házának haszonélvezetei és tartozékai tulajdonjogában, amelyet még apja, Báthori Kristóf adományozott neki 1582. március 22-én, amikor még Gelencén szolgált.¹³

1607-ben a templom és papja ismét felbukkan a történeti forrásokban, ugyanis ekkor Rákóczy Zsigmond erdélyi fejedelem (1607–1608), megerősítette a háromszéki plébánosok és egyháziak által megválasztott torjai származású Kis Márton lemhényi plébánost a háromszéki főesperesi tisztségében.¹⁴

1638 elején Szalainai István bosnyák obszerváns ferences szerzetes, az erdélyi misszió prefektusa és apostoli (pápai) vizitátor egyházlátogatást végzett Székelyföldön. Minden egyes meglátogatott plébánia esetében feljegyezte annak filiáit, a plébános nevét és rövid jellemzését, mint ahogy azt is feltüntette, hogy hány házas férfi tartozik a plébániához. Ezenkívül beszámolt a hívek hiedelmeiről, erkölcséről, és házasodási szokásairól is. Lemhényről azt írta, hogy két filiája van (Velence és Baksafalva), és összesen 136 házasember tartozik hozzá. Az egyház plébánosa a nyilvános vadházasságban élő Kászoni András

⁶ EOt, II, 401, 1107.

⁷ EOt, II, 401, 1108.

⁸ EOt, II, 402, 1109.

⁹ PÁLMAJ József 2000, 388.

¹⁰ Csáki Árpád szóbeli közlése.

¹¹ SzO, VIII, 1934, 280–281.

¹² „Nella sede di Kézdi, in quel di San Spirito è uno [sacerdoto]; in quel di Polyán, uno; in quello di Esztelnek, uno; in quel di Lemhin, uno. Tutti havevano moglie (se moglie de chiamarsi) né escluso l'arcidiacono.” POSSEVINO Andrea 1584,66.

¹³ BZsKK 2005, 75, 129; 478, 1830.

¹⁴ „Reverendum Martinum Kys Torjanum sacerdotem catholicum possessionis Lemhin, qui ab eruditione, pietate et integritate, modestia, vitanque innocentia nobis pre ceteris commendatur, publico universorum et sacerdotum et ministrorum catholicum ecclesiatum, ac magistratum secularium in tribus sedibus Siculicalibus Sepsí, Kézdi et Orbai existentium calculo et suffragio in Archi-Diaconum earundem Ecclesiarum Romanam religionem profitentium electum et designatum [...] benigne confirmandum et ratificandum”. (VESZELY Károly 1860, 308.)

volt.¹⁵ Érdekes, hogy ekkor Almás Csomortánnal együtt Esztelnek filiájaként szerepel.¹⁶ 1657-ben Damokos Kázmér 255 katolikus családfőt számolt össze¹⁷, az egyházközösségnek ekkor már Almás és Baksafalva volt a filiája¹⁸. Tizenegy évvel később, az egyházközösségben már csak 200 családfő volt nyilván tartva, igaz, hogy ekkor ismét csak Baksafalva tartozott hozzá, ugyanis Almást Kurtapatak filiájaként említették meg.¹⁹ Az, hogy az idők folyamán Almás más egyházközösség részét képezte, nem zárja ki azt, hogy lakosai továbbra is a Szent Mihály-templom körül található temetőbe temetkeztek. Az még elképzelhető, hogy elvihették halottaikat a falutól 2,25 kilométerre fekvő esztelneki templom körüli temetőbe, az azonban kizárható, hogy ugyanezt megtették volna a légvonalban kétszer ekkora távolságra fekvő Kurtapatak esetében is.

A 18. század elejére a templom romladozó állapotban lehetett, ugyanis 1707-ben Szebelébi Bertalan (1631–1708) altorjai plébános, erdélyi püspöki vikárius végrendeletében többek közt 10 forintot hagyományozott a lemhényi templom szükségleteire.²⁰ 1707 után megszorodnak az egyházra vonatkozó források, amelyek vizitációs jegyzőkönyvek vagy megyebírói elszámolások képében számos fontos adatot tartalmaznak a következő évszázadok történetére vonatkozóan.

A Szent Mihály-templom kutatástörténete

1864-ben a Pesty Frigyes által küldött kérdőívekre válaszolva az adatközlők részletesen foglalkoztak a templommal, de sajnos ez az anyag mintegy másfél évszázadon keresztül kéziratban maradt és csak nemrég került sajtó alá.²¹ Október 10-én Mike Simon lemhényi birtokos és berecki tanár, valamint Bálint József bíró bőven kitértek az „erős kőépület, kőkerítéssel és toronnyal és szép harangokkal” jellemzett Szent Mihály-hegyi templom történetére. Leírásukat szó szerint közöljük, ugyanis ezáltal betekintés nyerhető arról, hogy hogyan viszonyult a művelt székely ember a 19. század közepén faluja régiségeihez.

„Templom határ.”²² Ezen mezőrés onnan vette nevét, hogy minekutánna a népség szaporodván, Almás szomszéd helység, s Bereck falva, ma Bereck várossa 1400 körül templom s pap nélkül lévén, messze kellett járni nékiek a templomba, s ez Lemhény, mint legközelebbi helység, legalkalmasabb volt. A szájha-

gyomány szerint a milkoviai püspök rendeletéből templomépítésre sürgettetett, Lemhény és Almás közt pör támadván, a rendelet szerint a határközre kellett építeni, de minthogy Lemhény közt a Csomortáni László udvarában már a keresztes barátok ideje óta, t. i. 1200 óta 1500-ig egy templom volt, hová a körüllevő faluk isteni szolgálat jártak, de részint a tatárok lepusztítván, részint a család is kihalván, elpusztult, egy, a népnek közhasznára megkívántató templom felépítése a Milkovia püspöke, Mihály rendeletéből 1471-ben sürgettetett. Lemhény közé a régi templom helyére, a Csomortáni László jószága szélén az alap le is tétetett, az építés megkezdett, Almás nem állván reá, kívánta a Lemhény és Almás közt lévő mezőn egy Baksa pogány pap, bálványimádó hegy tetején lévő kőfalromok helyére építeni, mi püspöki helybenhagyás és a helységek megegyezése szerént meg kellett volna történni. De az akkoriban lévő nép egy része a megkezdett templomot felépíteni akarta, s azonban Almásban lakó székelyek közül Őse és Baksa nevű emberek, az almási és az akkori Baksafalva lakosságait feltűzelvén, egynehányat hosszú fehér ingekben öltöztettek, s amit nappal felraktak kőfalat, egy éjszaka a felöltözött fejr inges angyalok kihordották, azt híresztelvén amellet, hogy a hegy alatt Ázsiából, a Szentföldről, a Jordán vize egy ágatban, ott hol a templom építettik, folya, s azt csakis különös, jóerényű, s bűneiket bánó emberek hallhatják meg, és minthogy az akkori időben a nép oly hiszékeny volt, beleegyezett a hegyre, Baksa hegyére felépítendő templom felrakásában. A ma Szent Mihály hegye, Szent Mihály temploma nevezet alatt ismeretes, a határrész pedig Templom határának nevezetik ezen templomról. Körülbelül az építése ezen templomnak 1475–1490-ik években történik, mert hiteles felirat szerint, mint a templombelső ívén ma is olvashatni, bevégeződött 1510-ik évben.”

A Szent Mihály-hegyi templom a 19. század hetedik évtizedében, Orbán Balázs látogatását követően szerepel először a szakirodalomban.

Miután az egyház régiségét igazolandó Orbán megemlíti a 14. századi pápai tized-összeírásokat, a templomról a következőket jegyezte fel: „Ezen nagybecsű bejegyzésekből még azt is tanuljuk, hogy az egyházközség elnevezése a falura is alkalmaztatott, mert Sz.-Mihály hegynek azon előfokot nevezik, melyen Lemhény és Almás szent Mihály archangyalnak szentelt közös szentegyháza büszkélkedik. A terjedel-

¹⁵ „Lemheny, filiales habeat dua: Velencze et Baxafalua. Continet homines uxoratos 136. Hic est sacerdos Andreas Kaszonyi concubinari publicus.”; TÓTH István György 1998, 425.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo., 418–419.

¹⁸ CSÁKI Árpád 2015, 4, 27. jegyzet.

¹⁹ Uo., 28. jegyzet.

²⁰ VESZÉLY Károly 1860, 358; Egyúttal egy óntányért is hagyott a templom számára (Uo., 360).

²¹ CSÁKI Árpád 2012, 87–88.

²² Kiemelés az eredetiben.

mes várfalakkal és bástyákkal körülölelt templom renaissance-stylben idomított át, de hogy régi épület, azt bizonyítja diadalívén levő ezen felirata: *Olim erat Scriptum 1510*. Egy igen régi harangját 1848-ban ágyunak öntötték.²³

Mindezekon kívül feljegyzett egy almási eredetű regét is, mely szerint: „a Sz.-Mihály hegyén volt s még a kerszténység első századaiban épült régi templom összeomladozván, ujat kellett építeni. A kényelmeket tekintő lemhényiek az új egyházat falujokban kezdték építeni, de a mit nappal raktak, éjjel mindig lerontották az angyalok s az anyagot visszahordták a Sz.-Mihályhegyre; ebben Isten akaratját hívén nyilvánulni a lemhényiek, felhagytak tervökkel, s oda a régi templomhelyre, a Lemhény és Almástól egyenlő távolságra levő előfokra építék fel a vidék szépítésére oly jelentékenyen befolyó templomot.

E hitregét félelmes bizalommal sutogva, hogy más ne hallja (mert szent dolgokkal nem szabad e szentföldön tréfálni) ekként értelmezte egy almási öreg. Az almásiaknak – ugymond – bajos lett volna a távol Lemhénybe járni templomba, s azért eszélylyel ugyszedték rá a lemhényieket, hogy éjjel fehér ingeket öltve, lebonták az azon napon épült falakat, s fehér ökrök által vont szekereken visszavitték a Szent-Mihályhegyre. A lemhényiek az éj sötétében mozgó e fehér serget angyaloknak hívén, felhagytak önző és az almásiakat károsító tervök kivitelével.²⁴ A század utolsó előtti évében, a millenniumi ünnepek kapcsán szerkesztett, Háromszék vármegyét bemutató emlékkönyv röviden említi a templomot a kézdi-orbai esperesi kerület egyházai között: „A kiritized lajstrom bizonyítja, hogy ezen plébánia régi. 1334-ben Péter volt a papja. A templom szentélyének [sic!] homlokzatán még most is olvasható felirat mutatja, hogy a templom 1510-ben épült.

Kis Márton plébános Rákóczy Zsigmond fejedelem által 1607-ben megerősített. 1776-ban a templom megnagyobbított a vallásalap 2049 frt. költségén. Az anyakönyvek 1758-tól vannak meg. A templom Szt. Mihály főangyal tiszteletére épült.²⁵ Az ezt követő nyolc évtizedben a kutatás mellőzte a Szent Mihály-hegyi templomot, csak V. Vătăşianu emlékezett meg róla röviden az erődített templomok között. E szerint az átalakított, de az újabb feljegyzé-

sek szerint 1510-ben alapított templom körül, még fellelhető a régi várfal.²⁶ A műemlék első részletes leírása végül, 1980-ban Kónya Ádám révén látott napvilágot a Kovászna megyei Megyei Tükör napilapban.²⁷ A cikk szerint a Szent Mihály-hegyen egy: „*ovális alaprajzú*,²⁸ keleten kaputoronnyal, északon és délen egy-egy nyújtott, félkör alaprajzú, *rondella*²⁹-szerű toronnyal (nem bástya!) megerősített vár” emelkedik, amely mai formáját a benne emelkedő templommal együtt az 1777-es, „barokk stílusban történt átépítés” során nyerte el. Az erődítményt alacsonyán elhelyezkedő lőrési, alakja és falának magassága a szomszédos esztelneki templomvárhoz teszi hasonlatossá. Az erődítmény bejáratát képező „harangtoronnyá átalakított egykori kaputornyot csaknem túlméretezeten magas hagymakupolás toronysisak koronázza”. Ugyancsak az 1777-es átépítés során alakult át a „templom nyugati oromfala, a nyugati előcsarnok (portikusz) és a rondellaszerű védőtornyok egyaránt cikornyás vonalvezetésű, karélyos kiképzésű *barokk oromfalakat kaptak*³⁰, melyekről a csigavonal alakú, ún. voluta sem hiányzik”. Annak ellenére, hogy a templomban a barokk elemek vannak túlsúlyban, „a gótikus esővetőkövekkel fedett támpillérek és az alapzat faragott párkánya azonban elárulják az épület korábbi eredetét”. A szerző véleménye szerint erre utalhat a diadalíven látható 1510-es évszám, és ez alapján az építkezés beleillik a Háromszéken a 15–16. század fordulóján lezajlott templomépítési folyamatba.

Ami magát az erődítményt illeti, az: „feltehetőleg szintén idősebb a XVIII. század második felében történt barokk átépítésnél”. A Háromszék Vármegye Emlékkönyvben közölt adatra hivatkozva („*Rákóczi Zsigmond fejedelem által 1607-ben megerősített*”) arra a következtetésre jutott, hogy amennyiben ez az adat helytálló, „*legvalószínűbben a XVII. század elejére tehető*³¹ e magaslatra épített erősség kialakulása”. Az újságcikk kiemelkedő jelleggel bír a későbbi kutatások történetében, ugyanis szinte mindenik ezzel a témával foglalkozó tanulmány elsődleges forrásként hivatkozik rá, ellenőrzés nélkül átvéve a benne közölt néha torzított³² adatokat. 1985-ben Ştefan Octavian Gheorghiu építészmérnök említette meg az erődített templomot a romániai védelmi rendszerekről írt mű-

²³ Kiemelések az eredetiben.

²⁴ ORBÁN Balázs 1869, 118–119.

²⁵ *Háromszék vármegye* 1899, 313.

²⁶ „*Biserica r. cat. din Lemnia, întemeiată conform unei însemnări mai recente, în 1510, a fost transformată, dar în jur se mai aminteste vechea incintă*”, VĂTĂŞIANU, Virgil 1959, 576.

²⁷ KÓNYA Ádám 1980.

²⁸ Kiemelés az eredetiben.

²⁹ Kiemelés az eredetiben. Rondella = körbástya. Az ostromtü-

zéség elterjedése után a várfalak oldalazása céljából emelt, ágyúk elhelyezésére alkalmas, a lövedékeknek jobban ellenálló nagyméretű kerek bástyákat neveztek így. Egyik legjobb állapotban fennmaradt példánya a budavári Nagy Rondella.

³⁰ Kiemelés az eredetiben.

³¹ Kiemelés az eredetiben.

³² Lásd az Emlékkönyvben és az itt található 1607-re vonatkozó adatot, vagy a félkör alaprajzú tornyok rondellaként való említését.

vében. Véleménye szerint a 16. század első felében székelyföld templomainak nagy része átépítődött, és ezzel egyidejűleg védőfalakkal lett erősítve. Ezek közé tartozik az egyszerű kör alakú védőfállal erősített Szent Mihály-hegyi templom is, amelynek azonban „U” alakú, Erdélyben ritkaságszámba menő tornyai, valamivel későbbre, a 17. századra keltezhetőek.³³

A 20. század utolsó évtizedében megszorodtak a templommal foglalkozó tanulmányok.

Először Gyöngyössi János röviden, a félköríves védőtornyokat a 16. századra keltezve említi a székely templomerődöket bemutató művének a védőtornyokat és bástyákat tárgyaló fejezetében.³⁴ Két évvel később két jelentős, a székelyföldi erősített templomokat tárgyaló könyv látott napvilágot, amelyben a szerzők kiemelten foglalkoztak a Szent Mihály-templom történetével.

A Gyöngyössi–Kerny–Sarudi szerzőgárda az írott források, valamint a templom alaprajza és arányai alapján arra a következtetésre jutott, hogy a templom egy középkori, gótikus építmény lehetett, amelyet azonban a 18. századi barokk átalakítások részben vagy teljesen eltakarnak. Feltételezésük szerint a gótikus templom – amelynek átépítését 1510-ben fejezték be – elődje minden bizonnyal egy korábbi, a pápai tizedjegyzék Lemhényre vonatkozó része által valószínűsíthető román stílusú templom lehetett. A templom és a várfalak leírása után a szerzők kitértek a műemlékegyüttes korára és szerepére is.

E szerint: „a mai állapotot is figyelembe véve a templom és a vár építéstörténete csak nagy megközelítéssel, óvatos feltételezésekkel vázolható fel.” Továbbá: „Azt azonban, hogy a mai védőfalat nem a XVI. század eleji gótikus átépítéskor emelték, hanem ennél jóval később, több észrevételünk is alátámasztja. A háromszéki templomokat kerítő várfalak öles vastagsága és 7–8 métert is kitevő magassága mellett a lemhényi védőfal csupán 80 centiméter vastag és 4 méter magas. Mellmagasságban elhelyezett lőrési kései formákat mutatnak és könnyebb kézi tűzfegyverek számára készültek. Úgyszintén a védőtornyok falvastagsága sem haladja meg a 80 centimétert, a félköríves alaprajzi megoldás pedig eddigi ismereteink szerint Háromszék egyetlen középkori templomerősségénél sem fordul elő.

A lemhényi erősítmény legközelebbi rokonait a csíkszéki templomok körül találjuk, ott azonban többnyire védőtorny nélkül. Ezek alapján, a lemhényi templom várfalának és védőtornyainak építése

legnagyobb valószínűséggel a XVII. századra tehető, ezen belül azonban egyelőre nem lehet eldönteni, hogy a század melyik felében került sor a védelmi jellegű építkezésre. Nyitott kérdés marad az is, hogy milyen falak kerítették a lemhényi templomot a XVI. század elejétől, amely időszakból a kaputorony származtatható, a XVII. századi, ma is fennálló várfalak építéséig.”³⁵

Az előbbi művel szinte egyszerre látott napvilágot Tüdős S. Kinga a háromszéki templomvárakat bemutató kötete, amelyben a szerző külön tanulmányt szentelt a lemhényi erősítménynek.³⁶ Előjáróban leszögezi, hogy a településektől távol emelt templom elhelyezkedéséből kifolyólag nem egy, hanem két falu szükségére épült. A ma álló templom építésének idejét a 15. század végére, a 16. század első felére teszi, megjegyezve, hogy ez a gótikus épület egy már meglévő román kori épületet – amelynek formájából semmilyen tárgyi emlék nem maradt meg – helyettesített, és átalakítása legkésőbb a 16. század első évtizedeiben befejeződött. A templom utolsó jelentős átalakítására 1777-ben került sor, amikor az épületet barokk stílusban átépítették. Ekkor épült a nyugati homlokzat oromfala, valamint annak kicsinyített másai a portikuszok oromzatára. A harangtorony és a várfalak leírása nem közöl semmilyen újabb adatot az addig ismertekhez képest, legfeljebb a tornyok kapcsán jegyzi meg, hogy: „ezek a tulajdonképpeni rondellaszerű tornyok a várfal külső része elé nyújtott félkörben ugranak ki.”

A várfal keltezése kapcsán a szerző a következő következtetést vonja le: „Valószínű, hogy a várfal maga is korábbi az 1777. évi barokk átépítésnél. Amennyiben hitelt adhatunk az írott forrásokra nem hivatkozó *Háromszék Vármegye Emlékkönyv* című kiadvány állításának, a lemhényi templomvár 1607-ben Rákóczi Zsigmond kormányzó által is megerősített. A továbbiakban még az a feltevést is megkockáztathatjuk, hogy a 15. század végén és a 16. század elején épült védőfalat, hasonlóan a környék többi templomvárához, a 17. század elején megerősítették.”³⁷ E két mű kiadását követő másfél évtizedben megjelent írások már csak összefoglaló jellegűek, felsorolva és legfeljebb árnyalva a kutatások eredményeit, anélkül, hogy bármilyen újabb adalékkal járulnának hozzá a műemlék építéstörténetéhez.

1998-ban a műemléket Vofkori László Tüdős S. Kingát és Kónya Ádámot idézve mutatta be a Székelyföldről szóló útikönyvében.³⁸ A közölt adatok nagyjából helyesek, de közöttük megjelennek olyan

³³ GHEORGHIU, Ștefan Octavian 1985, 183–184.

³⁴ GYÖNGYÖSSY János 1993.

³⁵ GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDI Sebestyén József 1995, 152–154.

³⁶ TÜDŐS S. Kinga 1995, 143–145. A könyv hét évvel később

újabb kiadást ért meg (TÜDŐS S. Kinga 2002), amelynek leíró része és következtetései lényegében semmiben sem térnek el a korábbi verziótól. Mi ez utóbbit használtuk a tanulmány megírásakor.

³⁷ TÜDŐS S. Kinga, 2002, 137.

³⁸ VOFKORI László 1998, II, 343–344.

információk is, amelyek nem fedik a valóságot (pl. „Erős fala, félköríves saroktornya [sic! – B. Zs. L.] és rondellája van”) és nem tudni, honnan származnak.

2000-ben Lestyán Ferenc az írott források tükrében foglalta össze a templom történetét. Építéstörténetéről csak annyit említ meg, hogy „A templom diadalívén megörökített dátum (*Olim erat Scriptum 1510*) az újítás dátuma lehet. A barokk korban, 1776-ban annyira átalakították, hogy nem lehet megállapítani, mi maradt a XIV. század eleji templomból, illetve a gótikus kori újításból, módosításból.”³⁹ A legfrissebb, lemhényi templom történetével foglalkozó tanulmány 2010-ben jelent meg egy nagyobb formátumú, Erdély, a Partium és a Bánság erődítményeit bemutató kötet részeként.⁴⁰ A szerzők a korábban közölt adatokra alapozva megállapították, hogy „az első Szent Mihály tiszteletére szentelt román kori templom helyén a 15. század végén késő gótikus stílusban egy új, egyhajós templom építésébe fogtak, amely 1510-re készült el. Az elkövetkező évszázadokban a templomon többször is kisebb-nagyobb átalakításokat végeztek, mai formáját a barokk időkben, az 1777-ben zajló átépítés nyomán nyerte. Ekkor készültek a keleti és a nyugati oldal előcsarnokai és a nyugati karzat, a hajó és a szentély fiókos dongaboltzatot kapott, az ablakokat pedig félkörívré alakították át.”

A várfalak és védműveik, valamint a harangtorony, melynek „alsó része talán még a 15–16. század fordulóján zajló építkezésből maradt ránk” bemutatása után kitérnek az erődítmények építésének keletkezésére, mely „valószínűleg a 17. században épültek, feltehetően egy korábbi, a 16. század elején emelt védőfal felhasználásával”. Végezetül megjegyzi, hogy „egy bizonytalan hitelességű adat szerint a templomot övező erődítések 1607-ben már álltak”.⁴¹

A régészeti kutatás

A Szent Mihály-hegyi műemlékegyüttes régészeti kutatására 2011 októberében került sor,⁴² és a felújítási munkálatok előtanulmányainak előkészítő részét képezte. A munkálatok ideje alatt összesen 16 kutatófelületet (kilencet a templom és hetet a védőfal mellett) nyitottunk és tártuk fel (8. tábla).

F.1 felület. Az 1,90 × 1,80 méteres felületet templom déli oldalán, a diadalívet megtámasztó támpillér keleti oldalán rajzoltuk ki (8. tábla, F.1).

A 0,15–0,20 méter vastag növényi humusz alatt a szentély falazata mellett egy 0,60 méter széles, a

talajszint alá 1,10 méterre lemélyülő modern vízelvezető árok jelentkezett, amelyet az alján 0,50 méter vastagon lazán rakott nagyméretű kövek, a felső részeken pedig laza földréteg töltött ki. A felület külső részén a humuszréteget egy nyugat felé megvastagodó, 0,19–0,33 méter vastag, laza állagú, apró habarcsrögökkel kevert földréteg követte, amely alatt egy 0,15–0,19 méter vastag, sok tégl-, tetőcserép- és habarcsdarabot tartalmazó réteg következett. Ez alatt, egészen a föld színétől 1,82 méterre található agyagos, bolygatatlan szűz talajig csak egy egységes, 1,00–1,20 méter vastag, apró téglatöredékeket, kisebb habarcsrögöket és szórványosan felbukkanó töredékes emberi csontokat tartalmazó földréteg található (9. tábla, 1, 3).

A felületben nem került elő semmilyen leletanyag, legfeljebb az alsó bolygatott földrétegben előkerült csonttöredékek alapján lehet azt a következtetést levonni, hogy egykor a templom körül sírok helyezkedtek el, de ezeket a temetkezéseket egy meghatározhatatlan időpontban felszámolták, és a csontokat eltávolították.

A felület legjelentősebb felfedezése három, a templom különböző építési periódusából származó falazat (a szentély alapja, és két másik, ahhoz részben kapcsolódó falcsonk) felszínre kerülése volt, amelyet kiegészít a negyedik, a szentély ezekre ráépült, de velük kötésben nem levő déli fala (9. tábla, 2, 4).

A legkorábbinak az a 0,90 méter széles, a szentélyalap falsíkjától 0,74 méterre kiugró falazat számít (9. tábla, 4, A), amelyet kisméretű, többé-kevésbé lapos kövekből, jó minőségű habarccsal kötve raktak. A kőakat legnagyobb része -0,45 méter⁴³ mélyen található, de a nyugati oldalán egy kisebb, a felszínéből mintegy 0,10 méterrel kiemelkedő falcsonk található. Az alapba befutó, az által részben körülölelt falazat a legkorábbi templom diadalívet megtámasztó támpillér maradványának tekinthető. A második falazat ugyancsak egy, az alap falsíkjától 0,85 méterre kiugró, ismeretlen szélességű⁴⁴, az előbbivel azonos falazási technikával rakott támpillér maradványa (9. tábla, 4, B1), amely kötésben van a szentély alapjának alsó részével (9. tábla, 4, B2). Mindkét falazaton megfigyelhető egy nagyméretű, lapos, helyenként felületes megmunkálásnyomokat mutató kősor, amely eredetileg az alapot és a felmenő falakat volt hivatott elválasztani egymástól. A támpillér a templom következő, a 15. században lezajlott átépítésének a maradványa. A harmadik falazat, a ma is álló templom

³⁹ LÉSTYÁN Ferenc 2000, I, 120–121.

⁴⁰ KARCZAG Ákos – SZABÓ Tibor 2010, 574–575.

⁴¹ Uo.

⁴² Az ásatási engedély száma 224/2011.

⁴³ A mélységeket déli portikusz az abszolút nulla szintként

(±0,00) bejelölt padlószintjétől mértük (tengerszint feletti magassága: 634,647 méter a Stereo '70 rendszerben).

⁴⁴ A falazat szélességét nem lehetett megállapítani, ugyanis vége a felületen kívül, a támpillér alatti, feltáratlan részen található.

diadalívének támpillére (9. tábla, 4, C), amely részben felfekszik a köztes átépítés támpillérére. A pillér falazatát egy gyengébb minőségű, morzsalékos állagú habarcs felhasználásával, nagyméretű, megmunkált, lapos kövekből rakták.

Az utolsó, a legkésőbb épült falazat a mai szentély déli fala (9. tábla, 4, D), amely annak ellenére, hogy ráfekszik a késő gótikus szentély alapozására, nem kapcsolódik hozzá, és más irányba is halad. A falazat befut a támpillér háta mögé, de csak megtámaszkodik, és nem kötődik hozzá.

Mind a három falazat az agyagos, bolygatlan szűzta­lajig mélyül le, alapjaiknak alja a $\pm 0,00$ szinttől mért $-1,26$ méterre ($-1,82$ méter a talajszinttől) található.

Az $1,90 \times 2,50$ méter méretű **2. felületet** az 1. felülettel átellenben, a támpillér nyugati oldalán, a templomhajó fala mellett nyitottuk meg (8. tábla, F.2).

A humuszréteget itt is a korábban megfigyelt laza töltésréteg követte, míg alatta, a sok téglá- és tetőcserép-töredéket, valamint sok habarcsrögöt tartalmazó réteg található, amelyet a szűzta­lajig a téglatöredékekkel, mészrögökkel és emberi csontdarabokkal szórva­nyosan kevert földréteg követett (10. tábla, 1).

Ebből a szelvényből sem került elő semmilyen leletanyag.

Az alapon, amelynek alja a $\pm 0,00$ szinttől mért $-1,17$ méterre található, itt is több építési periódus figyelhető meg. A korai, a támpillérrel kötésben nem levő, az 1. felület B-vel jelölt falazatával megegyező, kevésbé gondosan megmunkált falakat (10. tábla, 2, A), amelyet az alap alja fölött $0,80$ méterrel ($-0,90$ méter a talajszinttől mérve) egy sor nagyméretű lapos kő zár le. E fölött található a templomhajó 10° -ra befele dőlő, egyenletesen rakott, a támpillérrel egybeépített alapja (10. tábla, 2, B).

Az $1,90 \times 2,50$ méter méretű **3. felület** a templomudvar északi oldalán, az itt álló torony és a fal találkozásánál lett kirajzolva, úgy, hogy nyugati oldalából mintegy $0,30$ méter fekdjön fel a torony bejáratára (8. tábla, F.3).

A két felső földréteg, a vékony humuszréteget, amelyet egy $0,08$ – $0,13$ méter vastag, helyenként kődarabokat tartalmazó laza földréteg követ, részben felfekszik a torony küszöbének falazatára. Alattuk egy, a fal mellett $0,20$ méter vastag, kifelé egyre jobban elmélyülő, kődarabokkal és téglá-, tetőcserép-, valamint kupáscserép-darabokkal kevert töltésréteg található, amelyet az itt szűzta­lajként minősíthető kompakt fekete földréteg követ (11. tábla, 1).

A felület nem tartalmazott régészeti leleteket, benne csak két, a faltól mintegy $0,10$ méterre, a talajszint alá mintegy $0,45$ – $0,50$ méterre leásott,

$0,20 \times 0,25$ méteres faoszlop maradványai kerültek a felszínre. Az első oszlop a torony bejáratának sarka mellett (11. tábla, 2), míg a másik tőle $2,20$ méterre keletre található.

A torony és a várfal kötésben levő falazatuk után ítélve egyszerre épült meg. Különbségek csak az alapozások mélységénél figyelhetőek meg, ugyanis míg a fal és a torony bejáratának fala esetében az alap alja a $\pm 0,00$ szinthez viszonyítva $+0,51$ méterre található ($0,60$ méter a talajszinttől), addig a torony falainál ez $0,30$ méterrel mélyebbre, $+0,21$ méter a $\pm 0,00$ szinttől ($0,90$ méter a talajszinttől) található (11. tábla, 3).

A $2,00 \times 1,70 \times 2,00 \times 2,00$ méteres **4. felületet** a templom északi oldalán, a sekrestye és a szentély fala által alkotott sarokban nyitottuk meg (8. tábla, F.4).

A humuszréteg alatt egy $0,10$ méter vastag, a faltól $1,36$ méterre eltávolodó, kifelé elvékonyodó, sok habarcsot tartalmazó töltésréteg található, amelyet egy, az alap mellett $0,51$ méteres, kifelé egy lemélyülő lépcsővel $0,73$ méterig vastagodó, agyag­lencsék­et és követ tartalmazó töltésréteg követ, amely alatt az agyagos szűzta­laj található (12. tábla, 1).

A szentély falának alapja a $\pm 0,00$ szinttől mért $0,37$ méter mélyen ($1,08$ méter a talajszinttől) található. Falazásában ugyanazok az elválások figyelhetőek meg, mint a 2. felületben, a templomhajó esetében (kevésbé gondosan rakott alap, lapos kövekből kialakított szint, fölötté jobb minőségű falakat). Vele ellentétben a támpillér gondosabban rakott alapja mintegy $0,25$ méterrel mélyebb. A két alap két különböző időszakban épült, mint ahogy azt falazási technikájuk is mutatja, valamint az, hogy nincsenek összeszőve. A korbeltől különbség a felmenő falakon is kimutatható, ugyanis míg a támpilléren és a tovább folytatódó falakon megfigyelhető a faragott kövekből kialakított párkányzat, addig a sekrestye északi fala a hajóhoz hasonlóan kőpárkány nélkül volt kialakítva (12. tábla, 2).

A sekrestye alapja, amely a szentély északi falával összeszőve épült, ugyancsak $0,37$ méter mélyen található a $\pm 0,00$ szinttől ($1,15$ méter a talajszinttől) (12. tábla, 3).

Az $5,00 \times 1,50$ méteres **5. felületet** a templom északi oldalán, a sekrestye előtti utolsó támpillér keleti felén, a templom tengelyére merőlegesen nyitottuk meg. (8. tábla, F.5)

Rögtön az első ásónyom leásása során, a szelvény nyugati részében, a humuszréteg alatt, egy a templom tengelyére merőlegesen helyezkedő kőből rakott falazat került a felszínre, amely a templomhajó falától $2,90$ méterre, 85° -ban megtörve kelet felé folytatódik. (13. tábla, 1, 3)

A falazat tetejének szintje alatt egy 0,10–0,13 méter vastag, sok téglatöredéket és habarcsrögöket tartalmazó réteg található, amelyet a fal melletti részen egy 1,70 méterre kiugró, kifelé elvékonyodó, szórványosan apró téglá- és habarcsdarabokkal tarkított, 0,15 méter vastag töltésréteg követ. Alattuk az északi oldalon nyitott többi felületben is megfigyelt, enyhén dél felé lejtő, majd a szelvény északi falától 2,85 méterre hirtelen lemélyülő, 0,55–0,90 méter vastag kompakt fekete földréteg található, amely alatt már az agyagos szűztalaj húzódik (13. tábla, 2). A felületben nem került elő semmilyen leletanyag.

A templomhajó alapjának kialakítása megegyezik a 2. felületben megfigyelttel: kevésbé gondosan kialakított alapozás, lapos kövekből képzett kiegyenlítő sor, gondosan rakott felmenő fal. Ez utóbbin egy durvább, alig lesimított, többé-kevésbé a várfal vakolatához hasonlító, a földfelszín alá 0,40 méterrel lenyúló (+0,05 méter a $\pm 0,00$ szinttől) vakolatréteg található, amely befut a templom vakolata alá. A támpillér ebben az esetben is csak a felmenő fallal van kötésben. Az alap alja bemélyül az agyagos rétegbe és a $\pm 0,00$ szinttől számított -1,18 méter mélyen (1,52 méter a talajszint alatt) található (13. tábla, 4).

A felületben előkerült falazat, amely egy egykori csonttár (*ossarium*) alapjaként határozható meg, 0,90 méter vastag, míg alapozásának mélysége -0,83 méterre található a $\pm 0,00$ szinthez viszonyítva (1,05 méter a talajszint alatt) (13. tábla, 5).

A fal északi oldalán, közvetlenül a felület sarka mellett a külső falsíkon egy kihajló törés figyelhető meg, amelynek iránya 26° -kal hajlik el északra a templom tengelyéhez viszonyítva. A kutatási időszak végéhez közeledve már nem volt idő arra, hogy rábontsunk erre a falcsontkra, de nem tévedünk, ha kijelentjük, hogy ez a csonttár délnyugati sarkát megtámasztó támpillér maradványa.

A 6. felületet (méretei 1,50 × 1,50 méter) a templom déli oldalán, a templomhajó és a portikusz nyugati fala által alkotott sarokban jelöltük ki (8. tábla, F.6).

A humuszréteg alatt a déli oldal többi felületében is megfigyelt laza töltésréteg található (vastagsága 0,28 méter), amelyet a téglá- és habarcsdarabokkal kevert 0,40 méter vastag földréteg követett, míg ez alatt a felületet a téglá-, habarcs- és emberi csontdarabokkal kevert földréteg töltötte ki (14. tábla, 1–2). A felületben nem kerültek elő régészeti leletek.

A templomhajó alapozása (14. tábla, 3, A), melynek alja a $\pm 0,00$ szinttől mért -1,55 méterre található, azonos a 2. felületben megfigyelttel, azzal a különbséggel, hogy itt, a lapos kövekből kialakított kiegyenlítő sor egy, a földfelszín alatt 0,55 méterre

levő (-0,40 méter $\pm 0,00$ szinttől) 0,20 méterre kiugró párkányt alkot.

Az alpból egykor egy 1,00 méterre kiugró támpillér indult (14. tábla, 3, B), ezt azonban utóbb viszszaabontották, és most körülöleli a portikusz alapozási árokba rakott, morzsalékos, sok homokot tartalmazó habarccsal kötött, a $\pm 0,00$ szinttől mért -1,69 méter mélységig beásott kőalapja (14. tábla, 3, C).

A 2,50 × 2,00 méteres 7. felületet a templomhajó nyugati fala és az itteni portikusz északi fala által alkotott sarokban nyitottuk meg (8. tábla, F.7).

A humuszréteget egy vékony, levert vakolatból álló töltésréteg követi, amely alatt egy laza, habarcsrögökkel kevert földréteg található. Ez után egy egyenetlen vastagságú (0,05–0,50 méter között), köveket, tégladarabokat és habarcsrögöket tartalmazó földréteg következik, amely alatt az agyagrétegig egy viszonylag kompakt, helyenként mészfoltokkal tarkított földréteg található (15. tábla, 1–2).

A felszín alatt egy méterrel (-1,10 méter a $\pm 0,00$ szinthez viszonyítva) egy párkányszerű, a fal síkjától 0,60 méterre kiugró, 2,15 méterre lemélyülő (2,06 méter a $\pm 0,00$ szinttől) falazat került a felszínre, amelynek építési technikája megegyezik a templomhajó, a többi felületben feltárt alapjának falrakatával. A templom hajójának nyugati fala felfekszik erre az alapozásra, de nem épült kötésben vele, mint ahogy az északnyugati sarok támpillére sem. A portikusz falán megfigyelhető lépcsős párkány egy elbontott támpillér maradványának bizonyult, amely azonban csak a templomhajó falával van összeszőve, az alatta levő alapokkal, amelyekre részben ráfekszik, nincs szerves kapcsolatban (15. tábla, 3).

A portikusz alapját a délihez hasonlóan gondosan rakott, kevés meszet tartalmazó morzsalékos habarccsal kötött falazatból emelték. Az egyetlen különbséget a földfelszín alatt 1,06 méterrel (-0,95 méter a $\pm 0,00$ szinttől) kialakított 0,28 méter széles megvastagítás képezi, amelynek feladata az alap megerősítése volt, részben a masszívabb, emeletes épületszerkezete, részben pedig az itt már erősen lejtő talaj miatt (15. tábla, 4).

A 2,00 × 1,00 méteres 8. felületet a templomudvar nyugati részén, a fal belső oldalán, a nyugati portikusz déli falának meghosszabbításában rajzoltuk ki (8. tábla, F.8).

A 0,10–0,18 méter vastag humuszréteg alatt egy téglatöredékekkel és habarcsrögökkel kevert 0,80 méter vastag kiegyenlítő töltésréteg található, amelyet a kompakt fekete földréteg követ (16. tábla, 1).

A fal föld felszíne alá 1,80 méterrel (-0,95 méter a $\pm 0,00$ szinttől) bemélyülő része minőségi habarcsba kötött, válogatott, lapos felülettel kifelé rakott kövekből készült. Felületét egy ma közvetlenül a földfelszín

alatt húzódó 0,08 méter széles párkány, és egy 1,00 méter mélyen található falazatbeli elválás tagolja három részre (16. tábla, 2). Ez utóbbi, amelynél nem figyelhető meg falszövevetszakadás, inkább az építési technika következményeként jött létre, ugyanis alsó részén a kövek külső felülete közé alig került habarcs, míg felül a kövek közötti réseket kitöltötték és elsímították. A különbség annak következtében jött létre, hogy az alsó részt árokba rakták, míg a felső az építés idején még a föld fölött állt. A mellette található töltésréteg részben a terepkiegyenlítés, részben pedig a talaj természetes eróziója révén jött létre. Ez utóbbit támasztja alá az a tény is, hogy az itt található lőrés – és általában a nyugati oldal lőrésének – alsó párkánya alig 0,95 méterrel van a föld szintje fölött, míg máshol ez a magasság eléri az 1,25–1,30 métert.

A töltésrétegben, különösen annak alsó részén számos cserépedény töredéke került a felszínre. A jobb megtartású töredékek közül megemlítendő egy kávébarna mázzal borított, tagolt testű, füles csésze (16. tábla, 3), valamint egy közepes méretű, belül mázas, kívül a vállon öt párhuzamos fehér vonallal díszített fazék peremének és oldalának darabja (16. tábla, 4).

A 2,00 × 1,00 méteres **9. felületet** a templomudvar déli oldalán, falra merőlegesen, a déli bástya keleti sarka és a várfal találkozásánál nyitottuk meg (8. tábla, F.9).

Az udvar irányában lejtő 0,20 méter vastag humusgréteget egy lazább, a felülete északi végében 0,04, a fal mellett 0,25 méter vastag, lazább állagú kiegyenlítő töltésréteg követi. Alatta, egy fal mellett vastagabb, 0,10–0,27 méteres, téglatormeléket, habarcsrögöket és kerámia-, valamint kályhacsempe-töredékeket tartalmazó, a talaj természetes lejtését követő töltésréteg található, amely a kompakt, bolygatatlan fekete földből álló rétegre fekszik fel (17. tábla, 1).

A fal kialakítása megegyezik a 8. felületben megfigyelttel, azzal a különbséggel, hogy ezen a részen a párkányzat kevésbé gondosan lett kialakítva. Alapjának alja 1,26 méterrel található a talajszint alatt (-1,12 méter a ±0,00 szinttől), míg az alapozás és a felmenő falazat közötti szakadás a föld felszínétől mért 0,45 méterre található (17. tábla, 2). Az utóbbi mélység megegyezik a harmadik leletanyagot tartalmazó földréteg felső szintjével is, ami arra enged következtetni, hogy a fal építésekor ez lehetett a talajszint, míg a fölött található rétegek már a kiegyenlítés, valamint a talajerózió folytán jöttek létre.

A felületben számos lelet (építészeti elem, edény- és csempe-töredék) került a felszínre.

A fal mellett a humusgrétegben egy, a faragott oldalára fektetett, egyik élén pálcattaggal díszített, hátán illesztési csappal ellátott gótikus ajtókeret szártagja került elő (17. tábla, 3). Egyszerű kivitelezése és viszonylag kis mérete alapján azt kell feltételeznünk, hogy ez a szárkő nem a templom bejárati ajtóinak, hanem a sekrestye ajtajának részét képezte.

A humuszt követő laza földréteg nem tartalmazott leletanyagot, míg az alatta húzódó földrétegből már számos lelet bukkant elő. Közöttük meg kell említeni két, kvarcitos homokkőből faragott gótikus ablakkeret-töredéket (17. tábla, 4), valamint egy kétszer hornyolt terrakotta boltívborító töredékét. Az ablakkeret típusa előfordul a vidék gótikus elemeit megőrző templomai esetében, míg a boltívborító, amely a 16. század egyik jellegzetes belsőépítészeti eleme, úgy tűnik, vidékünkön kevésbé volt elterjedve (vagy csak kevésbé maradtak fenn használatára utaló nyomok), a dálnoki⁴⁵ és a sepsibesenői⁴⁶ templomokból ismert. A kerámialeletek legnagyobb része fazekak és bögrék oldaltöredékeiből áll, amelyeket általános jellegzetességeik alapján a 17. század végére, a 18. század első felére lehet keltezni. Az edénytöredékek mellett néhány sárgásbarnára vagy vörösré etezett, homokkal vagy csillámmal soványított agyagból készített kályhacsempe-töredék is a felszínre került. Díszítésük hálókörletbe helyezett növényi motívumokból (úgynevezett „brokátminta”), valamint csillag és növényi motívumokkal kombinált rozettákból áll (17. tábla, 5). A csempe-töredékek díszítésük és az ismert analógiák alapján sokkal szűkebb időintervallumba, a 18. századra keltezhetőek.⁴⁷

10. felület. Az 1,00 × 1,00 méteres felületet a várfalon kívül, az északi falszakasz és az itt álló torony keleti falának találkozásánál nyitottuk meg (8. tábla, F.10).

A humusgréteget a mintegy 1,00 méter vastag fekete földréteg követte, amely után az agyagréteg következik. A felületben nem került elő leletanyag.

A fal és a torony alapja és azok viszonya megegyezik a 3. felületben megfigyelttel. A fal alapja (18. tábla, 1) a ±0,00 szinthez viszonyított +0,48 méteren található (0,99 méter a föld felszíne alatt), míg a torony alapja (18. tábla, 2) ez esetben is mélyebbre, egészen az agyagos szűztaajig, a ±0,00 szinttel azonos magasságba (-1,47 méter a föld felszínétől) volt beásva.

Az előbbivel azonos méretű **11. felület** az ugyancsak a falon kívül, a déli torony nyugati fala és a várfal találkozásánál lett kirajzolva (8. tábla, F.11).

A humusgréteget egy 0,85 méteres, régészeti szempontból steril, kő- és tégladarabokat, valamint

⁴⁵ BARABÁS Hajnalka 2007, 324, 6. tábla, 2.

⁴⁶ Több ép. borda a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményében,

Ltsz. I. 165.

⁴⁷ SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2010, 46. tábla, f.; 48. tábla, e, f.

habarcsnyomokat tartalmazó kevert földréteg követi, amely alatt a kompakt fekete föld található.

A fal alapjának mélysége megegyezik a 9. felületben mérttel (-1,10 méter a $\pm 0,00$ szinttől, 1,26 méter a földfelszín alatt), míg a torony alapozása ez esetben is 0,50 méterrel mélyebbre volt leásva (18. tábla, 3).

Az ugyancsak $1,00 \times 1,00$ méteres 12. felületet a várfal nyugati oldalán, a belső 8. felület meghosszabbításaként nyitottuk meg. A leletanyagot nem tartalmazó felület rétegei megegyeznek a 11. felületben megfigyelttel (8. tábla, F10).

A fal alapja viszonylag sekély, alig 0,75 méterrel található a talajszint alatt (-2,36 méter a $\pm 0,00$ szinttől) (18. tábla, 4).

A 13. felületet (méretei $2,00 \times 2,00 \times 1,50 \times 2,00$ méter) a keleti oldalon nyitottuk meg, a harangtorony és a várfal találkozásánál (8. tábla, F13).

A humuszréteg alatt egy 0,60–0,65 méter vastag, felső részén kövekkel, alján agyaglencsékkel kevert földréteg található, amely alatt a 0,40–0,50 méter vastag kompakt fekete föld, majd az agyagos szűztalaj következik (19. tábla, 1–2). A felületben nem került felszínre semmilyen lelet, csak a torony sarka mellett egy elkorhadt faoszlop maradványa, amelynek méretei és elhelyezkedése megegyezik a 3. felületben feltárt oszlopokéval.

A várfal falrakata (19. tábla, 3, A), amelynek alapja 0,70 méterrel található a felszín alatt ($+0,65$ méter a $\pm 0,00$ szinttől) megegyezik a többi, mellette nyitott felületben megfigyelttel.

A harangtorony sekély, de viszonylag masszív alapozással rendelkezik, amely a 0,55 méterrel a föld színe alatt párkányszerűen kiszélesedik, és folyamatosan 0,25 méterrel megvastagodva ereszkedik az alap aljáig. Ez utóbbi ma 1,50 méterrel található a föld színe alatt (-0,40 méter a $\pm 0,00$ szinttől) (19. tábla, 3, B).

A várfal és a torony kőanyaga és habarcsa, valamint falrakatuk teljes mértékben elüt egymástól, ami annak ellenére, hogy a két falazat csatlakozását nagyon gondosan alakították ki, eltüntetve az esetleges réseket, kizárja a két építmény egykorúságát.

A 14. felületet (méretei: $2,00 \times 2,10 \times 1,65 \times 0,65 \times 1,50$ méter) a nyugati portikusz déli és a templomhajó nyugati fala által alkotott sarokban rajzoltuk ki (8. tábla, F14). Mivel csak ellenőrizni akartuk az itteni falazat szerkezetét, nem ástunk le egészen a szűztalajig. A leletanyagot nem tartalmazó felület felső rétegei megegyeznek a 7. felületben megfigyelttel.

A templom nyugati fala itt is a korábbi fal párkányszerű kiugrásként meghagyott alapfalára épült rá. A nyugati ajtó mellett található egykori támpil-

lért ez esetben is visszabontották, és körbefalazták a portikusz kiszélesített alapozásából induló felmenő falazatával (20. tábla, 1).

Az $1,30 \times 2,10 \times 2,80 \times 0,50 \times 3,00$ méteres 15. felületet a szentély dél-keleti fala mellett nyitottuk meg. A felületben, amelyből semmilyen leletanyag sem került a felszínre, ugyanaz a rétegződés volt megfigyelhető, mint az 1. felület esetében (8. tábla, F15).

A felszínre került, a $\pm 0,00$ szint alatt 0,42 méterrel magasabban (0,40 méter a felszín alatt) található falmaradványok, amelyek megegyeznek az 1. felület B-vel jelzett falszerkezetével, egy egykori szentély délkeleti falának (hossza: 1,72 méter) és a hozzá csatlakozó támpillérek maradványai (20. tábla, 2).

A 16. felületet (méretei: $2,50 \times 1,00$ méter) a sekrestye nyugati fala mellett nyitottuk meg, hogy ellenőrizzük az 5. felületben feltárt falazat és a sekrestye viszonyát (8. tábla, F16).

A sekrestye alapja, amelynek kialakítása megegyezik a portikuszok alapjának falrakatával, körülöleli a csonttár 0,16 méterrel a földfelszín alatt található visszabontott falát (20. tábla, 3–4).

Következtetések

A templom

A régészeti kutatás során sikerült kimutatni, hogy a Szent Mihály-templomot, mint ahogy azt a szakirodalom is feltételezte, az első okleveles említése (1332) óta több átépítés alakította át mai formájára. A különböző korai építési fázisokat leletanyag hiányában, valamint a középi és újkori temetkezések beásása, majd azok eltávolítása során összekevert alsó földrétegek miatt csak falszerkezetük és egymáshoz való viszonyuk alapján lehetett időrendbe helyezni, anélkül azonban, hogy pontosan keltezni tudtuk volna őket. A 18. század átépítései esetében már jelentős segítséget nyújtanak a fennmaradt vizitációs jegyzőkönyvek és a gondnokok számadásai, de ezek sem mindig elégségesek egy-egy köztes átépítés keltezéséhez.

1. periódus. (21. tábla, 1) Azonos azzal a templommal, amelyben a pápai tizedjegyzékben említett plébánosok szolgáltak. Mára ebből a mainál lényegesen kisebb épületből a templomon kívül⁴⁸ csak az 1. felületben felszínre került támpillérmaradvány található. Mivel a többi falmaradvány feltehetőleg a templom feltáratlan belsejében található, méreteiről és alakjáról nem rendelkezünk adatokkal. Anyoni mindenesetre megállapítható, hogy ez a késő román vagy kora gótikus stílusban épült templom,

⁴⁸ Feltételezett méreteiből kifolyólag nyugati fala és szentélye a templom belterében található.

amelynek diadalíve mintegy 1,70 méterrel volt keletebbre a mai diadalívtól. Hossztengelyének iránya, a mai tengelyre merőleges falmaradványból kiindulva, megegyezett a mostani templomával. Alakjáról a templom belterében elvégzett kutatások hiányában nem rendelkezünk adatokkal, de a térség korai kőtemplomainak ismeretében feltételezhető, hogy szentélye keskenyebb volt a hajónál.

2. periódus. (21. tábla, 2) Idővel az első kőtemplom kicsinek bizonyult a megnövekedett lélekszámú közösség számára, és szükségessé vált az átépítése. Ebből a feltehetőleg késő gótikus stílusban épült templomból is csak nagyon kevés⁴⁹ maradt meg napjainkra. Ezek között a falazatok között említhető a szentély, a sekrestye és az északkeleti támpillér közötti falszakasza, valamint az 1., 2., 5., 6., 7., 8., 14. és 15. felületben feltárt alapok. Az előkerült falmaradványok alapján a 2. periódus temploma egy kb. 28 méter hosszú, 10,20 méter széles épület volt, amelynek 19,50 méteres hajóját egy, a maitól 0,80 méterre keletre emelkedő diadalív választotta el a vele azonos szélességű, kb. 8,50 méter hosszú sokszög-záródású szentélytől.

Míg a templomhajó falai mellett nem kerültek elő támpillérek létére utaló nyomok, addig a szentély mellett négy támpillér is felszínre került (a sekrestye keleti falának alapja, az északkeleti támpillér alapja, valamint két visszabontott támpillér a délkeleti fal mellett), de feltételezni lehet, hogy az épületet itt, a diadalív pillérein kívül még legalább hat támpillér támasztotta meg. Mindez arra utal, hogy míg a templomhajó síkmennyezettel volt fedve, addig a szentélyt boltozattal látták el, azonban ennek típusa és anyaga fennmaradt elemek hiányában egyelőre ismeretlen.

A templomhoz ezen kívül egy kisméretű, kb. 2,80 × 2,50 méteres belterű sekrestye⁵⁰ is tartozott, amelyet a szentély északi oldalára, a diadalív és kelet felé soron következő támpillér közé építettek be. Ugyancsak ehhez a periódushoz köthető a használaton kívül helyezett gótikus keresztelőmedence, valamint a 9. felületben előkerült faragott kőidomok is. Ez utóbbiak, figyelembe véve a templom későbbi átépítéseit, feltehetőleg a szentélybe lehettek beépítve.

A 2. periódus templomának síkmennyezettű, támpillér nélküli hajóból és boltíves, támpillérekkel megtámasztott szentélyből kialakított szerkezete kevésbé ismert a középkor folyamán vidékünkön. Ez azonban inkább a kutatás hiányának, mint e típus elterjedtségi fokának tudható be. Ott viszont, ahol

zajlottak régészeti kutatások, sikerült ezt a térbeosztást kimutatni, mint például az erdővidéki Dobó plébániatemplomának a 14. század végére, 15. század elejére keltezett 3. periódusánál,⁵¹ valamint a sepsiszentkirályi unitárius templom nagy vonalakban a 15. századra keltezett 2. periódusa⁵² esetében. Régészeti leletek, valamint keltezhető rétegek hiányában a felsorolt analógiák nem elegendőek e periódus korának meghatározásához, amelyet így nagy vonalakban a 15. századra keltezhetünk.

3. periódus. (21. tábla, 3) A soron következő átépítés, annak ellenére, hogy nem érintette a templom egészét, már közelebb hozta azt mai formájához.

E munkálatok során a templomhajó falait a föld színéig bontották vissza, majd részben a régi alapok felhasználásával, részben pedig azok megerősítésével újjáépítették. A felszínre került maradványokból nem egyértelmű, hogy ez az átalakítás érintette-e a diadalívet, ezt csak egy, a templom belsejében elvégzett kutatás során lehet majd megállapítani.

Az új templomhajóhoz, amelynek szélessége nem változott, de hossza 1,00 méterrel lett rövidebb, ekkor építették hozzá a falával kötésben levő, ma is látható támpilléreket, amelyekből öt-öt épült a déli és az északi oldalon, egy-egy a déli oldal sarkainál, valamint két darab a déli oldalon, közrefogva az itteni bejáratot. A déli fal megerősített alapja, valamint az itt emelt támpillérek egyúttal magyarázattal is szolgálnak az átépítés indokaira, ugyanis ezek a domboldal egykor legnagyobb lejtésének irányában támasztják meg a templomot, ami arra enged következtetni, hogy az agyagrétegre emelt korábbi falazat az idők során megcsúszott és instabillá vált, meggyengítve az épület szerkezetét.

Az újonnan emelt templomhajó már nem síkmennyezettel, hanem a 9. felületben feltárt töredékhez hasonló, kétszer hornyolt terrakotta bordákból kialakított boltívekkel volt fedve. Hasonló bordákból kialakított boltíves mennyezet volt az északi falán található felirat által 1526-ra keltezett dálnoki református templom⁵³, valamint az 1522-re keltezett homoródjánosfalvi unitárius templom⁵⁴ hajójában. A terrakotta bordák használata egyúttal a 16. század első felére keltezi ezt az átépítési periódust, anélkül azonban, hogy ezt pontosabb dátumhoz lehetne kötni. Kézenfekvő volna a diadalíven található és a Pálmay által említett oklevél által közölt 1510-es dátum, de ez, amíg nem válik ismertté az oklevél pontos tartalma, legfeljebb mint *terminus post quem* jöhet számba.

⁴⁹ A szakirodalom által, a késő gótikus építkezésre utaló elemekként említett vízvetős támpillérek és faragott parkányok egy későbbi átépítés során kerültek a helyükre.

⁵⁰ A sekrestye méreteit a támpillérek feltételezett helye, valamint a csonttár északi falának nyomvonala alapján számítottuk ki.

⁵¹ BORDI Zsigmond Lóránd 2009, 239; 256, 12. tábla, 3.

⁵² BORDI Zsigmond Lóránd 2012a, 194; 224, 25. tábla, 2.

⁵³ BARABÁS Hajnalka 2007, 331.

⁵⁴ DÁVID László 1981, 145; 147, 143. kép. A.

4. periódus. (21. tábla, 4) Kisebb méretű átalakítás volt, amely nem befolyásolta nagymértékben a templom összképét. Ennek során az északi oldalon a templomhajó és a sekrestye találkozásánál egy nagyméretű, 3,30 × 6,40 × 2,70 × 6,80 méteres belterű csonttárát építettek. Az északi sarkán, feltehetőleg a talaj lejtése miatt támpillér által megtámasztott építmény, az északi fal harmadik támpillérénel és a sekrestye sarkánál csatlakozott a templom épületéhez.

A környék viszonylag bolygatott rétegei, valamint a leletek teljes mértékű hiányából kifolyólag nem rendelkezünk adatokkal építésének időpontját illetően, vagy azzal kapcsolatban, hogy ez volt-e a templom első csonttára, vagy állt itt előtte is egy hasonló jellegű építmény. Az írott források is csak egyetlen alkalommal, viszonylag későn, 1765-ben emlékeznek meg róla.⁵⁵ A többi falazattal való kapcsolata alapján egyértelmű, hogy megépítésére a templomhajó átalakítása és boltívezése után, legkorábban a 16. században kerülhetett sor.

A csonttárak megépítésére a középkori templomok belsejében és közvetlen környékén a temetkezésre használt terület telítődése miatt volt szükség. Vidékünkön a legtöbb kutatott templom esetében (Pl. Kálnok⁵⁶, Kézdiálbis⁵⁷, Sepsiszentkirály⁵⁸, Vargyas⁵⁹) a csonttárak már a 15. század folyamán megjelentek. Ennek ellenére léteznek olyan esetek is, amikor a csontár megépítésére csak a 16. század folyamán került sor. A dobói plébániatemplom a hajóból nyíló csonttára a legutolsó, a 16. századra keltezhető eleme az épületegyüttesnek, késői építése feltehetőleg a templom köré temetkező közösség kis létszámával magyarázható.⁶⁰ Ugyancsak a 16. századra keltezhető a dálnoki középkori templom csonttára is, de itt a templomot övező várfal építése során felszámolt temetkezések miatt került sor először egy ideiglenes, fából emelt kisméretű helyiség kialakítására, amelyet utóbb, az 1526. évi teljes körű átépítés során már kőfalazattal, a templom szerves részeként építettek újjá.⁶¹ A Szent Mihály-templom esetében kérdéses, hogy miért került sor ennyire későn a csonttár felépítésére, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a templom körül ebben az időszakban négy település, a két Lemhény, Baksafalva és Almás lakossága temetkezett. A déli oldalon nyitott felületek alsó, emberi csontok töredékeivel kevert alsó rétegei azt támasztják alá, hogy a templom közvetlen

környékén voltak temetkezések, de egyúttal azt is, hogy ezeket egy adott időpontban teljes egészükben eltávolították. A sírok kiásásnak időpontjára viszont nem rendelkezünk adatokkal, de a szintjük fölött húzódó építőanyag-törmeléket tartalmazó rétegek arra utalnak, hogy erre a szentély utolsó átépítése körüli időszakban kellett sor kerüljön.

Végezetül az sem zárható ki, hogy a csonttár megépítésére a cinterem első, a 1716-ban régiként és romosként emlegetett⁶², ismeretlen időpontban emelt falának építését követően került sor.

5. periódus. (21. tábla, 5) A templom következő átalakítását a boltíves, gótikus szentély lebontása, és új szentély építése jellemezte. Mint ahogy azt az 1. és 15. felületben megfigyeltük, a mai szentély alapjai részben ráépültek a korábbi szentélyre, anélkül azonban, hogy követnék annak egykori nyomvonalát. Az új szentély, amely megörökölte elődje északi falát, egy szabálytalan alakú, sokszögzáródású, belül 9,20 méter hosszú, a diadalívnel 8,35, keleti végén 7,85 méter széles építmény lett, amelynek tengelye 5°-kal hajlott el a hajó tengelyéhez viszonyítva. Sarkait újonnan épült, falával kötésben levő vízvetős támpillérek támasztották, és oldalfalainak alsó regiszterét faragott lábazati párkányokkal díszítették.

A munkálattal egy időben került sor a hajó mennyezetének átalakítására is, ugyanis itt is felszámolták a boltíves mennyezetet, amelynek helyét egy, a 18. századi források által említett, immár az egész templomra kiterjedő fából készült síkmennyezet vette át.

Az átépítés időpontjáról nem rendelkezünk írott forrásokkal, mint ahogy a régészeti feltárás során sem sikerült erre utaló keltezőleletet találni.

A felsőháromszéki katolikus templomok építéstörténetét figyelembe véve, miszerint a 17. század első felében, néhányuk esetében (Kézdiszentlélek – 1622,⁶³ Gelence – 1628,⁶⁴ Esztelnek – 1635⁶⁵) zajlottak jelentősebb átépítési munkálatok, elképzelhető, hogy hasonlókra Lemhényben is sor kerülhetett. Az átalakítás legfelső időhatáraként az 1680. év jöhet számításba, amikor Vito Piluzo minorita szerzetes, az erdélyi rendtartomány provinciálisa, marcianopolisi érsek és moldvai apostoli helynök új főoltárt szentelt fel a templomban.⁶⁶ Erre azért volt szükség, mert az új szentély megváltozott iránya miatt az oltár is áthelyeződött, és értelemszerűen szükségessé vált az újraszentelése.

⁵⁵ CSÁKI Árpád 2015, 180.

⁵⁶ BORDI Zsigmond Lóránd – MÉDER Lóránt László 2009, 267.

⁵⁷ BARTÓK Botond – BORDI Zs. Lóránd 1999, 254–255.

⁵⁸ BORDI Zsigmond Lóránd 2012a, 194.

⁵⁹ BARTÓK Botond 1997, 177.

⁶⁰ BORDI Zsigmond Lóránd 2009, 239.

⁶¹ BORDI Zsigmond Lóránd 2011, 9, 19. tábla.

⁶² „*cinctura autem lapidea dimissa et ruinata*”, CSÁKI Árpád

2015, 177.

⁶³ *REEDIFICATUM 1622* – építkezési felirat részlete a templomhajó déli oldalán, GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDI Sebestyén József 1995, 148.

⁶⁴ *RENOVATUM HOC TEMPLUM ANN[O] DO[MI]NI 1628* – felirat a kazettás mennyezetben, TUDÓS S. Kinga 2002, 108.

⁶⁵ BOROS Judit 1977, 489.

⁶⁶ CSÁKI Árpád 2015, 177.

6. periódus.⁶⁷ (21. tábla, 6) A templom utolsó, 1776–1777-ben lezajlott nagyméretű átalakítása jellemzi. A munkálat a régészeti kutatás során jól megfigyelhető nyomaként, alapokig bontották vissza a csonttárat, valamint mintegy 1,5 méterrel a föld síne fölé a déli és a nyugati oldalon, az ajtók két oldalán emelkedő támpilléreket. Az átalakítás a sekrestyét sem kímélte, amelynek – falkutatás hiányában, csak a falvastagságokra támaszkodva, csak északi falának egy része maradt lábon.

Ezek után épült meg a nyugati és déli oldal portikusza, valamint a sekrestye is megkapta a mai formáját.

A templom belsejében lebontódott a 3. periódus során épült diadalív, az 1720 után emelt fából készült nyugati karzat és az ismeretlen helyen álló, 1728-ban épült prédikálósziék.⁶⁸ A templom teljes egészében a falakhoz támaszkodó konzolokra támaszkodó téglából rakott dongaboltozatot és új diadalívet kapott, amelynek érdekében a falkoronát mintegy 1,20 méterrel meg kellett magasítani. A munkálat maga után vont a tetőszerkezet újjáépítését, valamint a nyugati oromfal átalakítását is, amely most kapta meg barokkos díszítését. A templombelső másik új eleme a boltozat konzoljaival szerves kötésben levő orgonakarzat megépítése volt, amelyen keresztül hozzáférhetővé vált a nyugati portikusz emeleti helyisége. A karzat megközelíthetősége érdekében megépült a templom délnyugati sarka mellett álló lépcsőház is. Ugyancsak ennek az átalakításnak a szerves részét képezi az új, falra függesztett, a sekrestyén keresztül megközelíthető szöszék is.

A várfal

A Szent Mihály-templomot övező várfalról a mellette nyitott kutatási felületek (3., 8., 9., 10–13. felület) elegendő információval szolgálnak arra, hogy képet lehessen alkotni koráról és építési szakaszairól.

Ez alapján a fal és hozzá csatlakozó tornyok egységes egészt alkotnak, csatlakozási szakaszakon nem mutatkoznak falszövetbeli elválások. Az egyetlen különbség az alapozások szintjén jelentkezik, ahol a tornyok alapjait a magasabb építmény miatt mélyebbre ásták le.

A fal építésének ideje a 8. és 9. felületben talált leletanyag (kerámia- és kályhacsempe-töredékek) alapján a 18. századra tehető. Ezt a kelteztést tovább pontosítják a számadáskönyvek bejegyzései,⁶⁹ ame-

⁶⁷ Nem soroltuk be az építkezési periódusok közé az írott forrásokból ismert, a templom bejáratai elé 1717-ben emelt, zsindelellyel fedett, fa portikuszok építését (Vö. CSÁKI Árpád 2015, 177–178), amelyek azonban nem hagytak maguk után semmilyen régészeti lenyomatot, és nem hoztak alapvető változásokat a templom alapszerkezetében. Amennyiben ezeket mégis bele kellene illeszteni a templom periodizálásába, akkor 5a periódusként hivatkoznánk rá.

lyek a fal építésével kapcsolatos kiadásokat rögzítették az 1761 és 1764 közötti időszakban.

Ez alapján cáfolható a szakirodalomba foglalt mindhárom feltételezés, melyek szerint a mai várfal a 15. század végén – 16. század elején,⁷⁰ a 17. század elején,⁷¹ vagy a 17. század folyamán⁷² épült volna.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez a lőréskek ellátott fal csak a harmadik „kerítésnek” számít a templom körül.

Időrendben az első ilyen jellegű építménynek az az ismeretlen rendeltetésű, alakú és magasságú kőfal tekinthető, amelyet a 18. század első felében régiként és romosként jellemeztek.⁷³ A régészeti kutatás alkalmával – melynek során elsősorban az álló épületelemekre koncentráltunk –, nem kerültek elő nyomai, de a templom déli oldalán nyitott felületek alapján le lehet vonni vele kapcsolatban legalább egy következtetést, mégpedig azt, hogy e korai kőfal a mainál kisebb területet zárt körbe. Erre utal az a tény, hogy míg a templom mellett előkerültek temetkezésre utaló nyomok, addig a fal mellett nyitott 9. felületben a töltésrétegek alatt már a domboldal természetes talaját alkotó kompakt fekete föld található. E réteg bolygatatlansága azt támasztja alá, hogy a korai kőfal meglétének idején ez a terület azon kívül helyezkedett el, és ide már mint cintermen kívüli részbe nem temetkeztek. Ez az észrevétel meg is határozza a további kutatások irányát, ugyanis a korai cinteremfalat, vagy annak nyomait a templomhajó déli falától mért mintegy 10–12 méteres szakaszon kell keresni.

A második, ezúttal a szó legszorosabb értelmében vett, deszkából készült kerítés, a korai fal lebontása után emelkedett. Nyomai a 3. és a 13. felületben kerültek a felszínre, az egykori, egymástól 2,20 méterre található faoszlopok maradványainak formájában, ami azonban túlságosan kevés ahhoz, hogy megállapíthassuk, milyen típusú (deszka- vagy sövényfonatú) kerítésről van szó. A maradványok elhelyezkedése alapján megállapítható, hogy ez a kerítés – legalábbis az északkeleti oldalon – a mai fal vonalát követte.

A templomtorony

A ma álló harang- és kaputorony alsó része, mint ahogy azt alapjának és felmenő falának összeszövése mutatja, egységes építményként mutatkozik. A mellette ásott szelvényből semmilyen keltező lelet sem került elő, úgyhogy építésének idejét egyelőre nem lehet meghatározni. Várfallal való kapcsolatából

⁶⁸ CSÁKI Árpád 2015, 178.

⁶⁹ CSÁKI Árpád 2015, 180.

⁷⁰ TÜDÖS S. Kinga 2002, 137.

⁷¹ KÓNYA Ádám 1980.

⁷² GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDI Sebestyén József 1995, 154.

⁷³ CSÁKI Árpád 2015, 177, 179.

azonban kiderül, hogy annak építésénél mindenképpen régebbi, mint ahogy régebbi a falat megelőző deszkakerítésnél is.

Régészeti leletek hiányában, a torony építéstörténetével kapcsolatban csak a levéltári kutatás eredményeire hagyatkozhatunk. Az 1823. évi vizitáció által említett felirat közlését, mely szerint építése 1546-ra tehető,⁷⁴ a kutatás jelenlegi állapotában nem tudjuk sem igazolni, sem pedig megcáfolni. A mérleg nyelvét azonban inkább ez utóbbi felé döntené az a tény, hogy a torony falában nincsen nyoma a 16–17. századi tornyokra jellemző lőrésnek vagy lőrés alakú ablakoknak. Végezetül még az sem zárható ki, hogy a mai torony egy korábbi helyén, annak építőanyagát újrafelhasználva épült fel.

Összegzés

A 2011. évi kutatások számos ponton tisztázták a templom és a körülötte levő „erődítmény” történetét és fejlődését. Noha a kutatások csak a templom külső részére korlátozódtak, sikerült felszínre hozni a 14. századi források által említett templom egyes részleteit, valamint sikerült azt is megállapítani, hogy a legkorábbi és a mai épület között több átépítéssel és átalakítási fázissal kell számolnunk.

A régészeti kutatás eredményei egyúttal cáfolták azokat a legtöbbször tényként kezelt feltételezéseket, melyek szerint a templomot övező védőfal középkori (16–17. század) eredetű. A fal melletti szelvényekben feltárt, keltezéssel bíró régészeti leletek minden esetben a 18. század első felének jellegzetességeit hordozzák, és ezek alapján a Szent Mihály-hegyi templom védőfala egyike Háromszék legkésőbbi, talán éppenséggel legutolsó templomot övező védművének.

Az ásatás korlátozott jellegéből kifolyólag számos kérdés nyitott maradt (pl. a templom korai periódusainak alaprajzi változásai), valamint a levéltári kutatások eredményei éppenséggel újakat vetettek fel

(a korai várfal és torony kérdése), amelyeket azonban csak további kutatások révén lehet majd tisztázni.

A templom történetével kapcsolatban felmerül és egyelőre megbízható módon megválaszolatlan marad az a kérdéses, hogy miért áll szinte egyedülként⁷⁵ a messze lakott helyektől. A korszak törvényei alapján („minden tíz falu építsen templomot” – II. törvénykönyv, 34. fejezet) kézenfekvő lenne nagyon korai, Szent István-kori alapításról beszélni, de a régészeti leletek révén bizonyosra vehető, hogy a környék a 11. század folyamán alig volt lakott, sőt a 12. század közepéig⁷⁶ nem ismert egyetlen, biztosan a Magyar Királysághoz kötődő közösség sem.

A pápai tizedként kifizetett viszonylag nagy összeg (38 régi báni dénár)⁷⁷, arra enged következtetni, hogy a templomot már ekkor több település közösen használta. A korai középkor időszakából ezekről a falvakról nem rendelkezünk adatokkal, de a templom elhelyezkedéséből kifolyólag a két Lemhény⁷⁸ és (Kézdi)Almás, valamint, amennyiben már ekkor létezett, Baksafalva⁷⁹ jöhet számításba. A falvak népességéről a 16. század közepe előtt nem ismerünk adatokat, de 1567-ben a három helységben 79 szabad székely (adózó) portát írtak össze⁸⁰, amelyekhez még hozzá kell adni az ismeretlen számú lófők és darabontok, valamint a jobbágyok portáit.

Nem hagyhatjuk azt sem figyelmen kívül, hogy nem messze emelkedett Almás vára, amelyet jellegzetességei, elsősorban nagyméretű, lakótoronynak minősíthető tornya alapján a vidék magánvárai közé sorolható be. Tulajdonosáról vagy tulajdonosairól források hiányában semmit sem tudni. Közeli fekvésük révén Csomortán, KézdiAlmás és a két Lemhény jöhet számításba a várhoz tartozó faluként.⁸¹ Ez alapján lehetséges, hogy a vidéken egyedülálló módon a középkori településeken kívül a Szent Mihály-hegyen álló templom nemcsak egy, a klasszikus értelemben vett több települést kiszolgáló plébániatemplom, hanem egy birtok központi temploma volt.

Bordi Zsigmond Lóránd – Kovászna Megye Művelődési Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy, Gábor Áron u., 1, 520003, bordi_lorand@yahoo.com

⁷⁴ CSÁKI Árpád 2015, 176.

⁷⁵ Háromszéken csak a szintén a pápai tizedjegyzékben említett eszterneki és a kutatatlan fotosmartonosi templom található a településektől viszonylag távolabb.

⁷⁶ Lásd a zabolai és székelypetőfalvi temetőket.

⁷⁷ A korabeli pénzláb 1 aranyforint = 24 garas = 48 régi báni dénár átszámítással több mint 1 forintot tesz ki.

⁷⁸ A középkor folyamán Lemhény még két különálló településből tevődött össze: a tulajdonképpeni Lemhényből (ma az Alsólemhénynek nevezett falurész), valamint az ettől északra fekvő Venice, Venece vagy Velence néven említett településből. Míg Lemhény folyamatosan szerepel a forrásokban, addig Venice

felbukkanása, amely először 1567-ben tűnik fel (SzO, II, 1876, 222), szörványos jellegű.

⁷⁹ Baksafalva ma KézdiAlmás keleti falurésze, amely a fejedelemség korában különálló településként létezett. Első említése 1602-ből származik (SzO. Ús., IV, 57), de az itt előforduló Baksa (az összeírásban *Baxa*) családnév mindenképpen korábbi voltát feltételezi. Baksafalva Venicéhez hasonlóan szörványosan szerepel a forrásokban, utolsó említése önálló településként 1699-ből származik (VISCONTI, Giovanni Morando 1699).

⁸⁰ Lemhényben 51, Venicén 17 és Almáson 11 porta; SzO, II, 1876, 222.

⁸¹ BORDI Zsigmond Lóránd 2012b, 130.

Nyomatásban megjelent levéltári források

BZsKK

Báthori Zsigmond királyi könyvei. 1582–1602. Erdélyi történelmi adatok, VII. 3. Közzéteszi: Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó, Kolozsvár, 2005.

EOt, II

Erdélyi Okmánytár. II. kötet, 1301–1339. (Közzéteszi: Jakó Zsigmond), Budapest, 2004.

SzO.

Székely Oklevéltár. I–IV, (Szerk.: Szabó Károly), Kolozsvár, 1876–1895, VIII, (Szerk. Barabás Samu), Budapest, 1934.

SzO. Ús.

Székely Oklevéltár, Új sorozat, IV, (Közzéteszi: Demény Lajos, Pataki József, Tüdős S. Kinga), Kolozsvár, 1998.

Irodalom

BARABÁS Hajnalka

2007 A dálnoki református templom, *Acta Siculica 2007*, Sepsiszentgyörgy, 319–353.

BARTÓK Botond

1997 A Kovászna megyei Vargyas községbeli román kori és késő gótikus templomok romjai (Jelentés), *ACTA – 1996/1*, Sepsiszentgyörgy, 176–177, 180.

BARTÓK Botond – BORDI Zs. Loránd

1999 Régészeti kutatások a kézdialbisi református templomban, *ACTA – 1998/1*, Sepsiszentgyörgy, 253–262.

BORDI Zsigmond Lóránd

2009 Dobó templomai, *Acta Siculica 2009*, Sepsiszentgyörgy, 227–260.

2011 *Jelentés a dálnoki református templom régészeti kutatásáról*, Kézirat a Székely Nemzeti Múzeum irattárában.

2012a A sepsiszentkirályi unitárius templom régészeti kutatása, *Acta Siculica 2011*, Sepsiszentgyörgy, 177–224.

2012b 13–14. századi magánvárok Kovászna megyében, in: Sófalvi András – Visy Zsolt (szerk.): *Tanulmányok a székelység középkori és fejedelemség kori történelméből*, Énlaka–Székelyudvarhely, 115–148.

BORDI Zsigmond Lóránd – MÉDER Lóránt László

2009 A kálnoki református templom régészeti kutatásának rövid ismertetése, *Acta Siculica 2009*, Sepsiszentgyörgy, 261–282.

BOROS Judit

1977 Adatok az esztelneki műemléktemplom falfestményeihez, *Aluta*, VIII–IX, Sepsiszentgyörgy, 489–494.

CSÁKI Árpád

2012 Pesty *Frigyes helynévgyűjteménye 1864–1865. Székelyföld és térsége, I*, Közzéteszi: Csáki Árpád, Budapest–Sepsiszentgyörgy.

2015 Levéltári adatok a lemhenyi római katolikus egyházközség múltjára és a Szent Mihály plébániatemplom építéstörténetére vonatkozóan, *Acta Siculica 2015*, Sepsiszentgyörgy.

DÁVID László

1981 *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*, Bukarest.

GHEORGHIU, Ștefan Octavian

1985 *Arhitectura medievală de apărare din România*, București.

GYÖNGYÖSSY János

1993 *Székely templomerődök*, Székelyudvarhely.

GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDI Sebestyén József

1995 *Székelyföldi vártemplomok*, Budapest, Háromszék vármegye.

KARCZAG Ákos – SZABÓ Tibor

2010 *Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei*, Budapest.

KÓNYA Ádám

1980 A lemhenyi vár, *Megyei Tükör*, XIII, 2611, 1980. június 12.

LÉSTYÁN Ferenc

2000 *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai*, I–II, Budapest.

ORBÁN Balázs

1869 *Székelyföld leírása történeti, régészeti, természetrajzi s népisme szempontról*, III, Háromszék, Pest.

PÁLMAJ József

2000 *Háromszék vármegye nemesi családjai*, (reprint), Sepsiszentgyörgy.

POSSEVINO, Andrea

1584 Transilvania (1584). Szerk. Veress Endre, *Fontes Rerum Transylvanicarum*, III, Kolozsvár–Budapest, 1913.

POTSA József (főszerk.)

1899 *Háromszék vármegye. Emlékkönyv*, Sepsiszentgyörgy.

SZŐCSNÉ GAZDA Enikő

2010 *Erdélyi kályhák és kályhacsempék*, Budapest.

TÓTH István György

1998 Az első székelyföldi katolikus népszámlálás (Salinai István bosnyák ferences jelentése 1638-ból), *Történelmi Szemle*, XL, 1–2, 403–427.

- TÜDŐS S. Kinga
1995 *Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században (Háromszéki templomvárak)*, Budapest.
2002 *Háromszéki templomvárak*, Marosvásárhely.
- VĂTĂȘIANU, Virgil
1959 *Istoria artei feudale în țările române. I. Artă în perioada de dezvoltare a feudalismului*, București.
- VESZELY Károly
1860 *Erdélyi egyháztörténeti adatok*, Kolozsvár.
- VISCONTI, Giovanni Morando
1699 *Mappa della Transilvania, e Prouintie contigue nella qualesi vedano li confini dell' Ongaria, e li Campam^{ti}: fatii dall'Armata Cesaree in queste ultime guere dedicata all'Aug^{ta}: regia maesta di Giuseppe primo, re de Romani, e d'Ongaria da Gio: Morando Visconti jup:^{no} inginiere per S M Ces: in Transilvania In Hermanstadt An: 1699. Stephano Welzer de Corona fecit. Job. Conrad Predtschneider de Norimbergae sculp.*
- VOFKORI László
1998 *Székegyföld útikönyve*, I–II, Budapest.

Istoricul bisericii fortificate Sf. Mihail de la Lemnia în lumina cercetărilor arheologice din anul 2011

(Rezumat)

Biserica Sf. Mihail de la Lemnia (jud. Covasna), inclusă între monumentelor istorice din România (Cod LMI CV-II-a-A-13234), este cunoscută din literatura de specialitate, ca un locaș de cult atestat documentar în prima jumătate a secolului al XIV-lea, care a suferit numeroase transformări pe parcursul timpului. Ansamblul fortificației format din zidul de incintă, întărit cu un turn-clopotniță prin care se face accesul în curte, respectiv două turnuri semicirculare, a fost datat, pe baza analogiilor bisericilor fortificate din regiune pentru secolul al XVI-lea sau al XVII-lea.

Primele cercetări arheologice la ansamblul bisericii au fost efectuate în cursul anului 2011. Informațiile relevate din cele 16 suprafețe cercetate (coroborate cu rezultatele cercetării de arhivă, care au avut loc în paralel) au reușit să nuanțeze și să clarifice o serie de aspecte privind istoria și evoluția monumentului.

În cazul bisericii au fost evidențiate șase faze de construcție. Prima, o fază incipientă, cea atestată documentar în dijma papală din anul 1332, de formă și dimensiuni necunoscute, a fost înlocuită la o dată incertă în cursul secolului al XV-lea cu un locaș de cult de factură gotică cu absidă poligonală, prevăzută cu sacristie. A treia fază de construcție, care a avut loc în cursul secolului al XVI-lea a constat din demolarea completă a navei fazei precedente și construirea celei actuale, care la aceea dată a fost prevăzută cu un tavan boltit, cu nervuri de boltă realizate din teracotă. Pe parcursul aceluiași secol a fost ridicat pe latura nordică a bisericii un osuar (faza a patra).

Penultima transformare majoră (faza a cincea) a avut loc în cursul secolului al XVII-lea, la o dată anterioară anului 1680, constând din reconstruirea absidei, care a primit o orientare nouă, fiind necesară resfințirea altarului în anul menționat, respectiv prin înlocuirea tavanelor boltite cu altele simple, plane, realizate din lemn. Ultima intervenție majoră în structura bisericii a avut loc în cursul anilor 1776-1777, când biserica a fost transformată în stil baroc, în cursul căruia s-a demolat osuarul, s-a reconstruit sacristia, fiind ridicate totodată porticurile de pe laturile de sud și de vest.

Cercetările efectuate în preajma zidului de incintă au infirmat faptul că acesta ar data din secolele XVI-XVII, construirea lui fiind datat pe baza materialul arheologic descoperit în straturile adiacente, pentru secolul al XVIII-lea.

Trebuie însă menționat, că zidul este cea de-a treia structură de îngrădire ridicat în jurul bisericii, fiind precedat de un gard realizat din lemn, surprins pe latura nord-estică, respectiv de un zid de piatră, atestat de documentele aflate în arhivele ecleziastice, al cărui urme însă nu au fost surprinse, datorită caracterului cercetării, care s-a concentrat pe structurile existente.

Chiar dacă au dus la evidențierea unor aspecte noi cu privire la istoricul bisericii Sf. Mihail, cercetările sunt departe de a putea fi considerate terminate, fiind necesară continuarea lor atât în interior (pentru stabilirea formei și dimensiunilor fazelor timpurii), cât și în exteriorul ei pentru a se stabili datarea și traseul primului zid de incintă.

The History of the “St. Michael” Fortified Church from Lemnia in the Light of the Archaeological Research in 2011

(Abstract)

The Church of St. Michael from Lemnia (Covasna county), listed among historical monuments in Romania (Code LMI CV-13234-a-A-II) is known in the specialty literature as a place of worship certified in the first half of the 14 century, which has undergone many transformations over time. The fortification ensemble consists of the enclosure wall, fortified with a bell-tower which makes the access to the courtyard, and two semicircular towers, was dated, base on the analogies of the fortified churches in the region for the 16th or 17th centuries.

The first archaeological researches of the church ensemble were made in 2011. The information revealed from the 16 investigated surfaces (in conjunction with archival research results, which were done in parallel), managed to nuance and clarify a number of issues concerning the history and evolution of the monument.

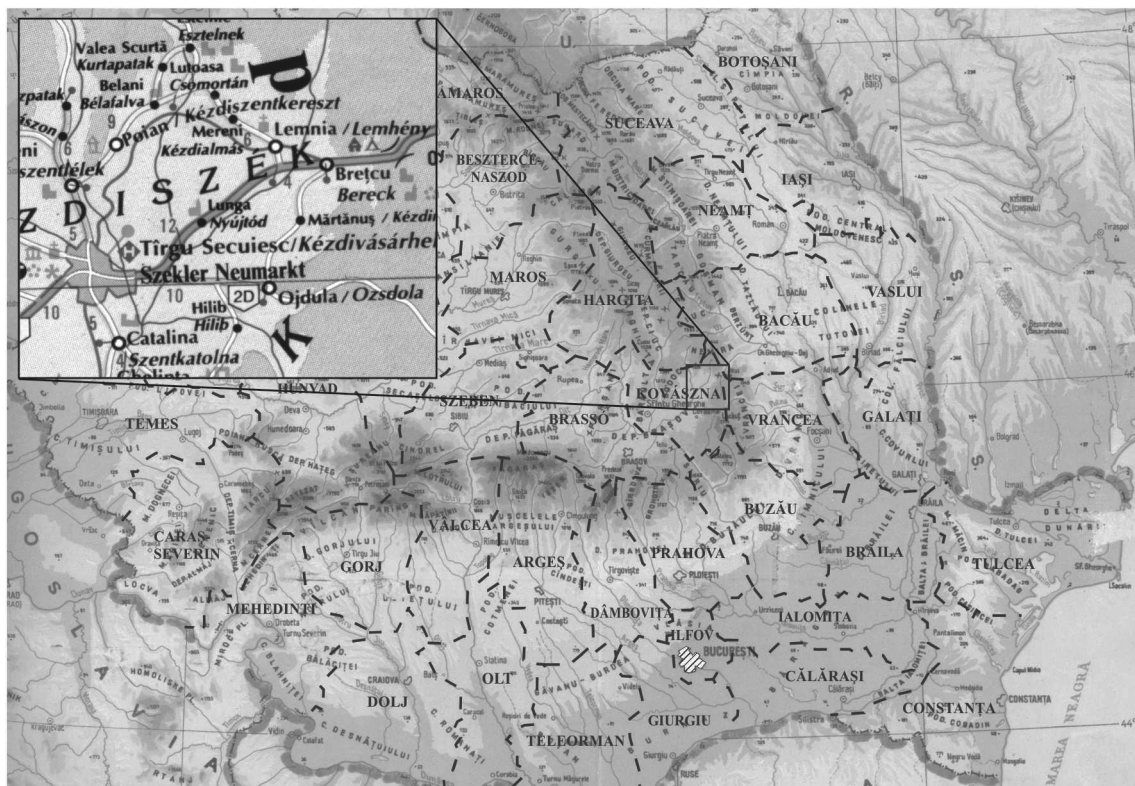
In case of the church there were revealed six phases of construction. The first, an early stage, certified by the papal tithes in 1332, with unknown shape and dimensions, was replaced at an uncertain date, during the 15th century with a Gothic place of worship with polygonal apse, and sacristy. The third phase of construction, which occurred during the 16th century, consisted of the complete demolition of the nave of the precedent phase and construction of the existing one, which at that time had been provided with a vaulted ceiling, with a ribbed vault made from terracotta. During the same century an ossuary was built on the north side of the church.(fourth phase).

The penultimate major transformation (the fifth phase) took place during the 17th century, at a previous date to 1680, consisting of the rebuilding of the apsis, which got a new orientation, as it required the rededication of the altar in the year mentioned, respectively by replacing the vaults, with other simple, plane ones made of wood. The last phase of transformation took place in the years 1776–1777, when the church was turned into Baroque style, in the period when the ossuary was demolished, the sacristy was rebuilt, and also the porticos were built on the southern and western sides.

The research made around the enclosure wall, have disproved that it dated in the 16th or 17th centuries, its construction being dated, to the 18th century, based on the archaeological material discovered in the layers adjoining.

It should also be noted, that the wall is the third containment structure built around the church, preceded by a fence made of wood, found on the northeastern side, respectively by a stone wall, certified by the documents in the ecclesiastical archives, whose traces were not found, because of way of the research that was focused on the existing structures.

Even if the research has led to the clarifying of some new aspects regarding the history of the church St. Michael, it is far from being ended, their continuation being requiring both inside (to determine the form and dimensions of the early phases) and outside, it to establish the building date and the trail of the first enclosure wall.

1.

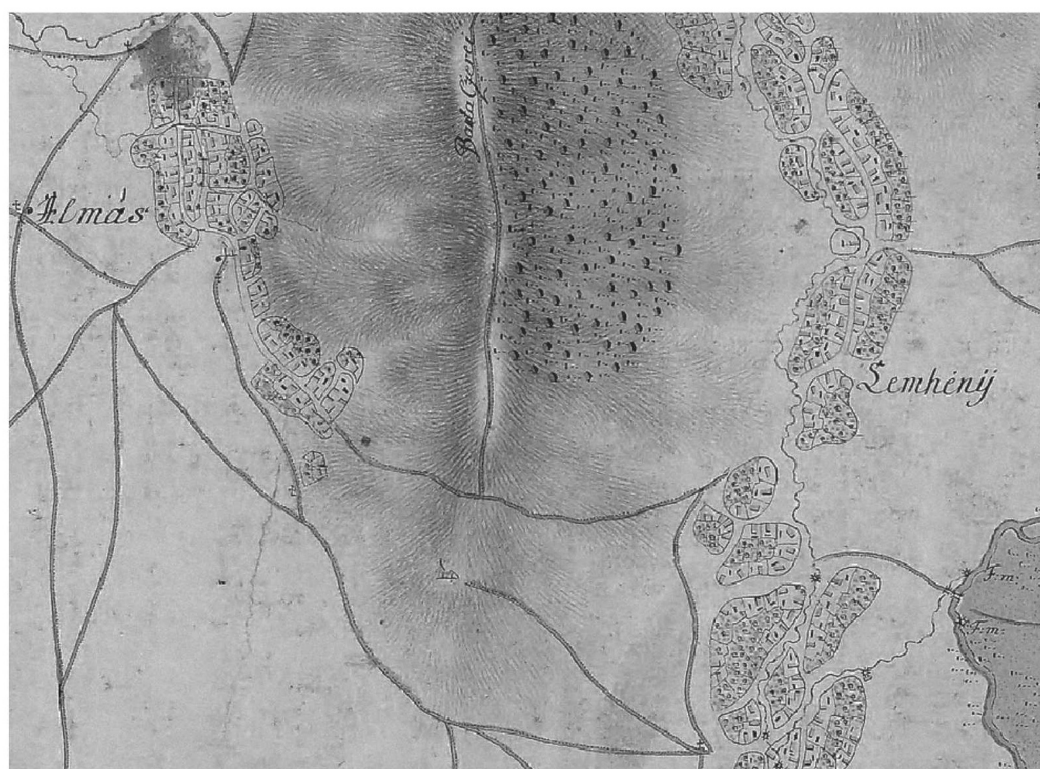

2.

1. tábla 1. Lemhény és környéke Románia térképén; 2. A Szent Mihály-templom távlati képe

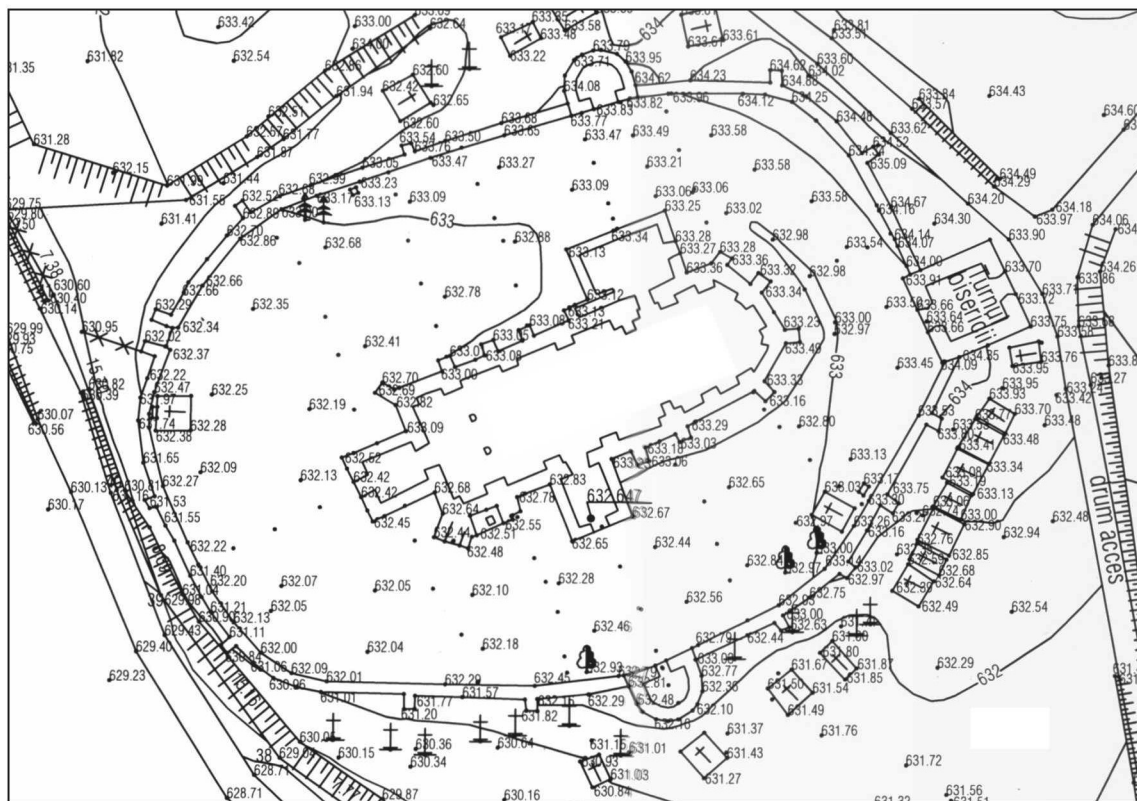

1.

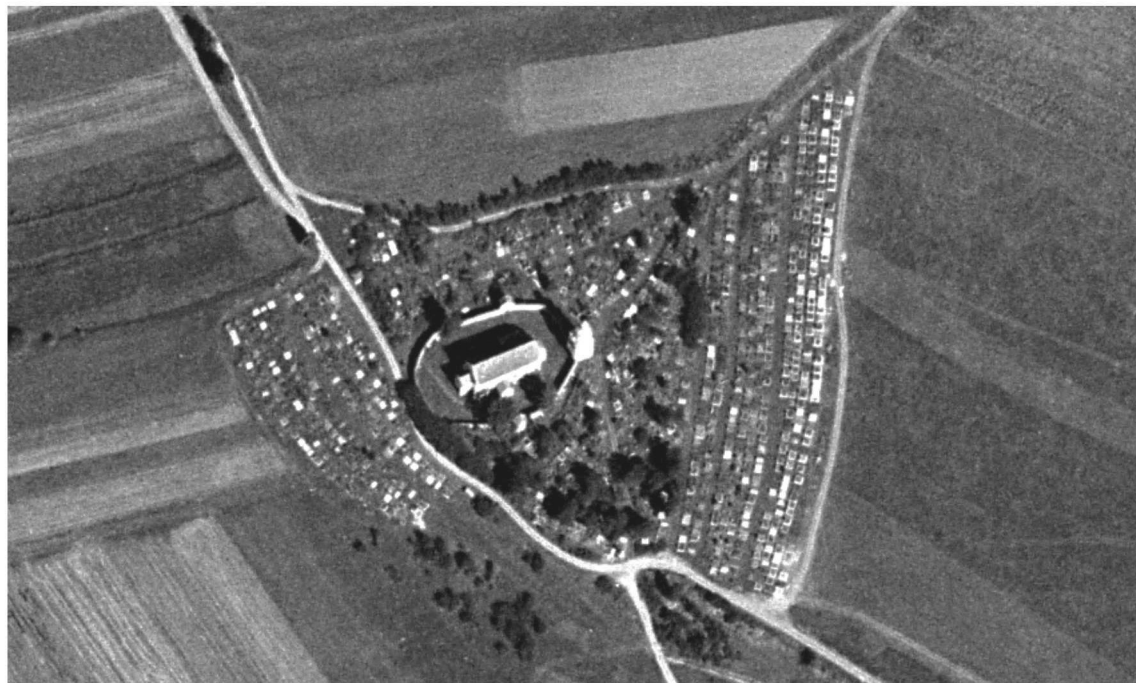

2.

2. tábla 1. A Szent Mihály-templom közvetlen környéke;
2. A Szent Mihály-templom és a környező falvak az első katonai felmérésen

1.

2.

3. tábla 1. A templom és a temető műholdról készült felvétele; 2. A templom topográfiai felmérése

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

4. tábla 1. A templom belseje; 2. A diadalív felirata; 3. A templom nyugati homlokzata; 4. Reneszánsz keresztelőmedence; 5. Gótikus keresztelőmedence; 6. A templom északi fala: a sekrestye (A) és a szószerk feljárata (B); 7. A szentély és a sekrestye keleti oldala

1.

2.

3.

4.

5.

5. tábla 1. A déli portikusz; 2. Elfalazott ablaknyílás a déli portikuszon (1988); 3. A nyugati portikusz; 4. A karzatfeljáró; 5. A várfal a templom délnyugati oldalán

1.

2.

a.

3.

6. tábla 1. A déli oldal tornya; 2. Az északi oldal tornya;
3. Az északi torony a várudvar felől (a. Ajtónyílások és oromdíz, b. Felirat)

1.

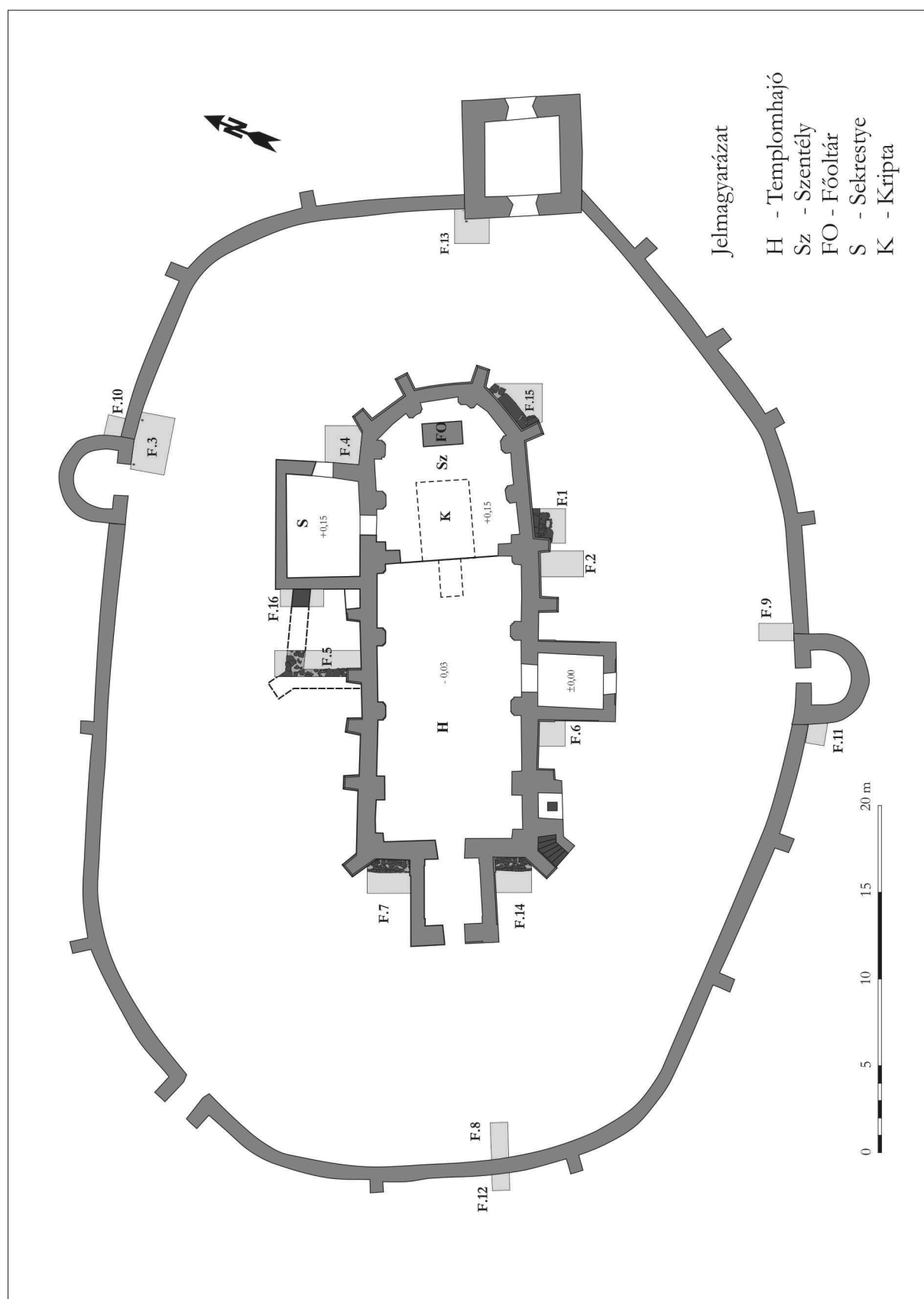

2.

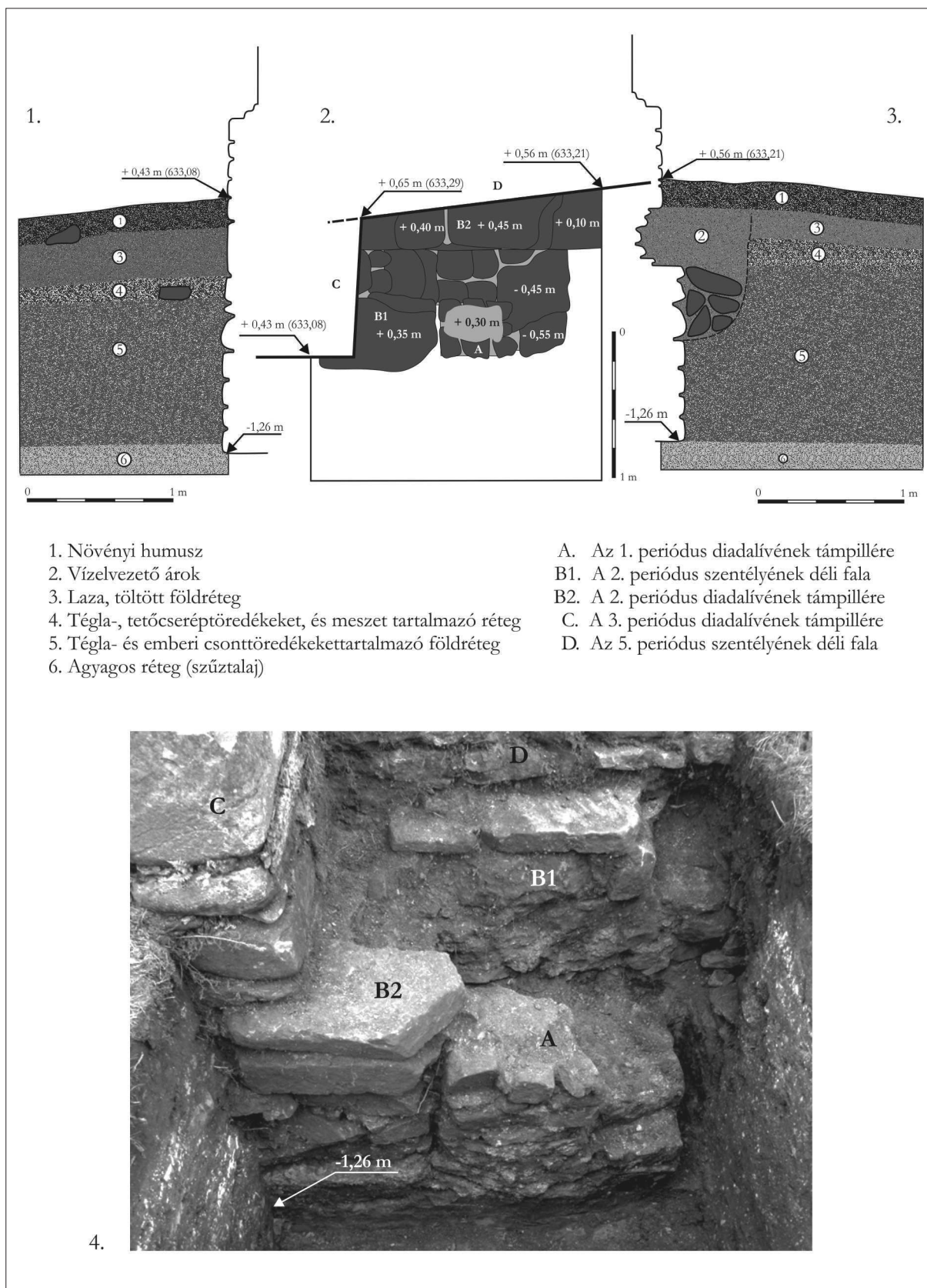

3.

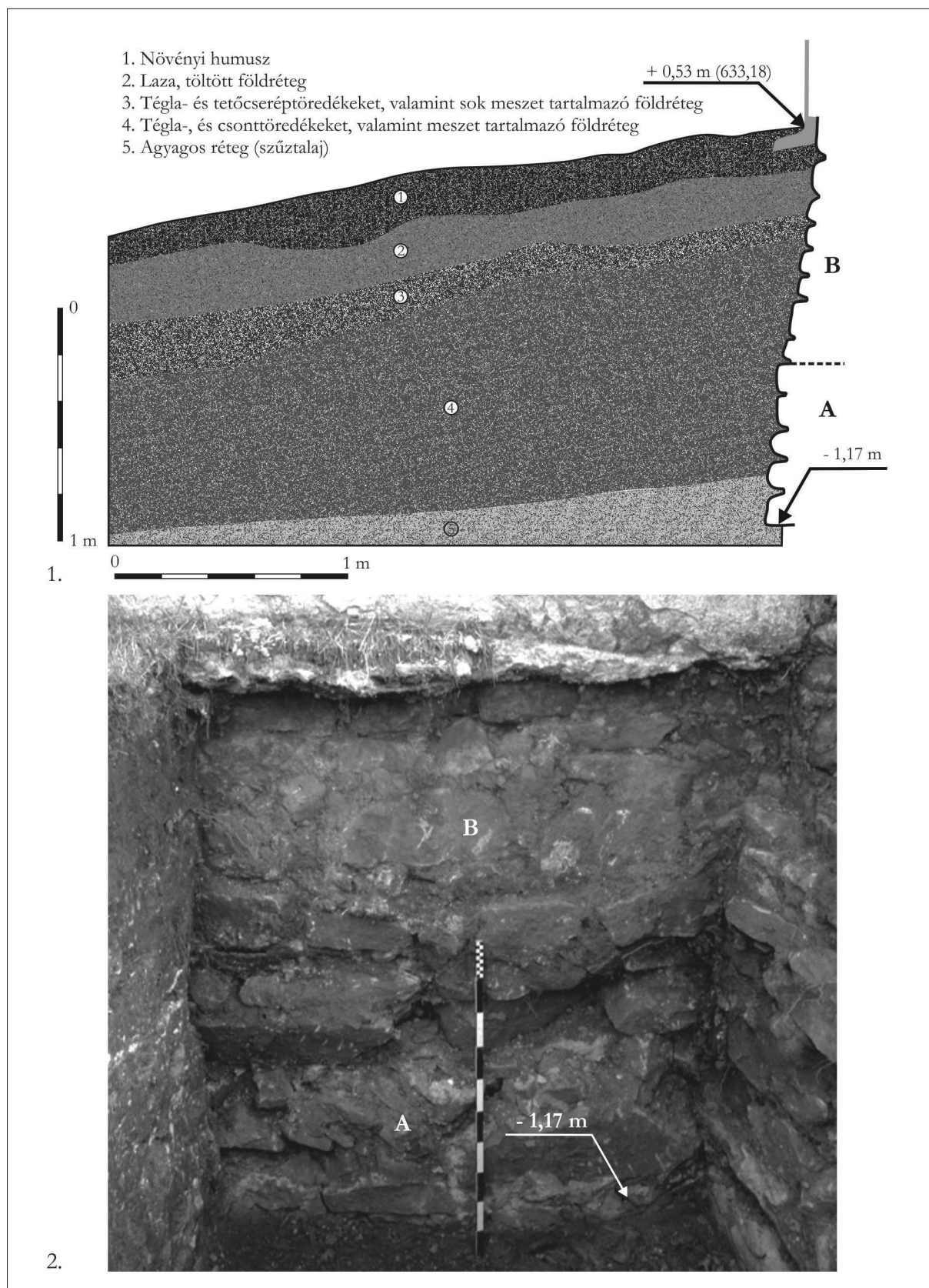
7. tábla 1. Harangtorony – lemhényi bejárat; 2. Az almási bejárat; 3. Temetőrészlet a templom északkeleti oldalán

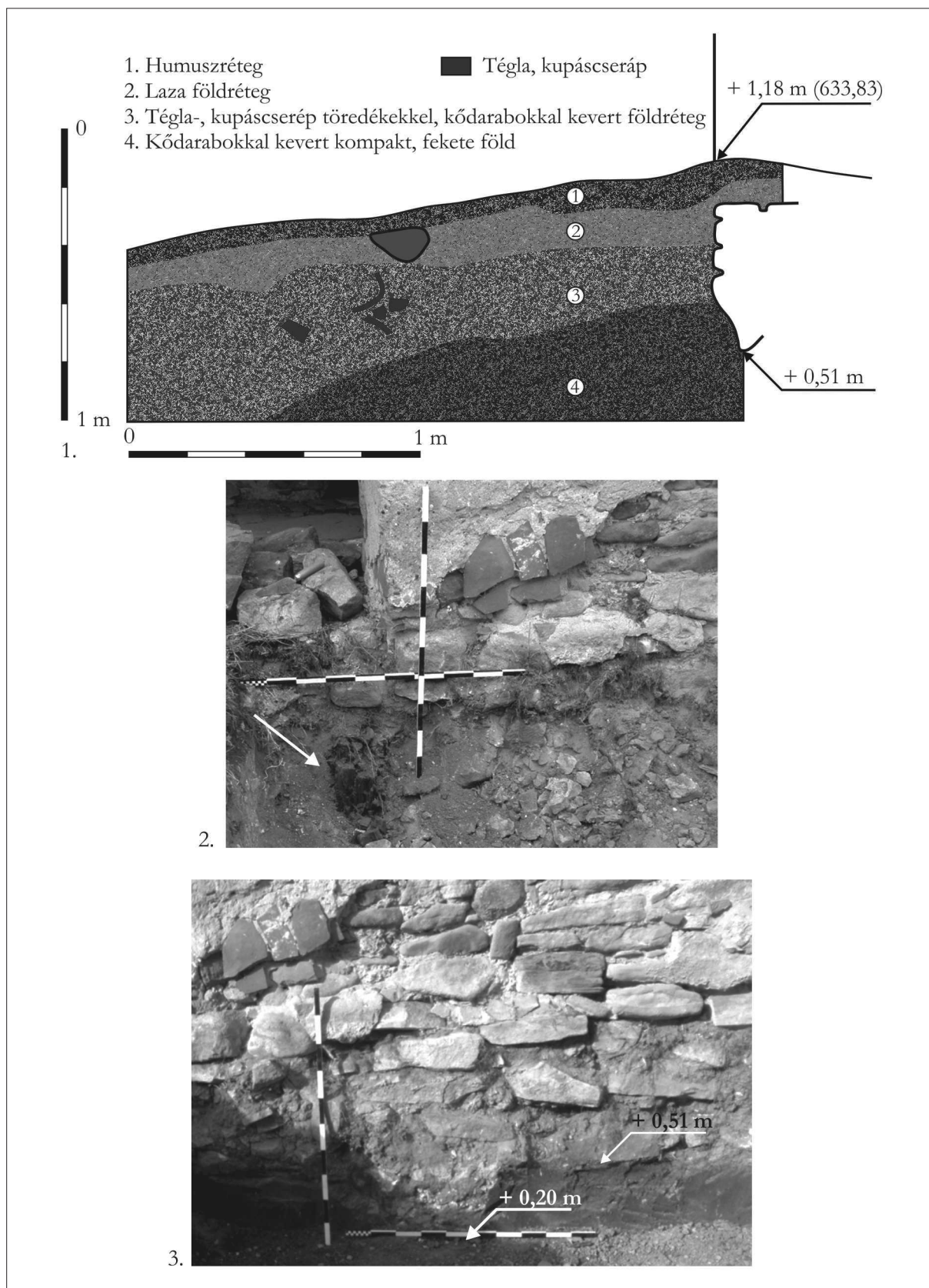
8. tábla A régészeti kutatás alaprajza

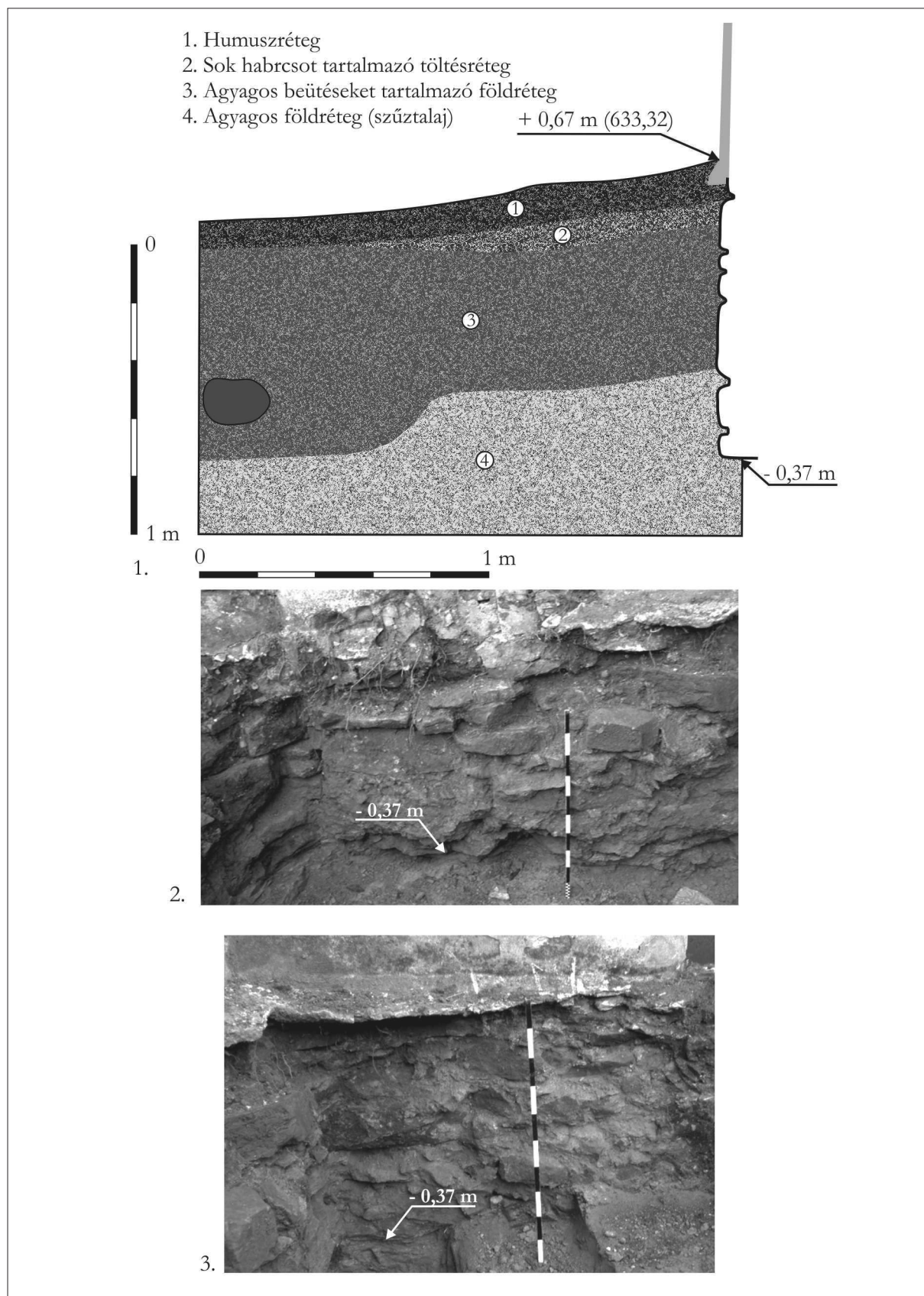
9. tábla Az 1. felület. 1. A nyugati oldal metszetrajza; 2. A felület alaprajza; 3. A keleti oldal metszetrajza; 4. A felületben feltárt falak

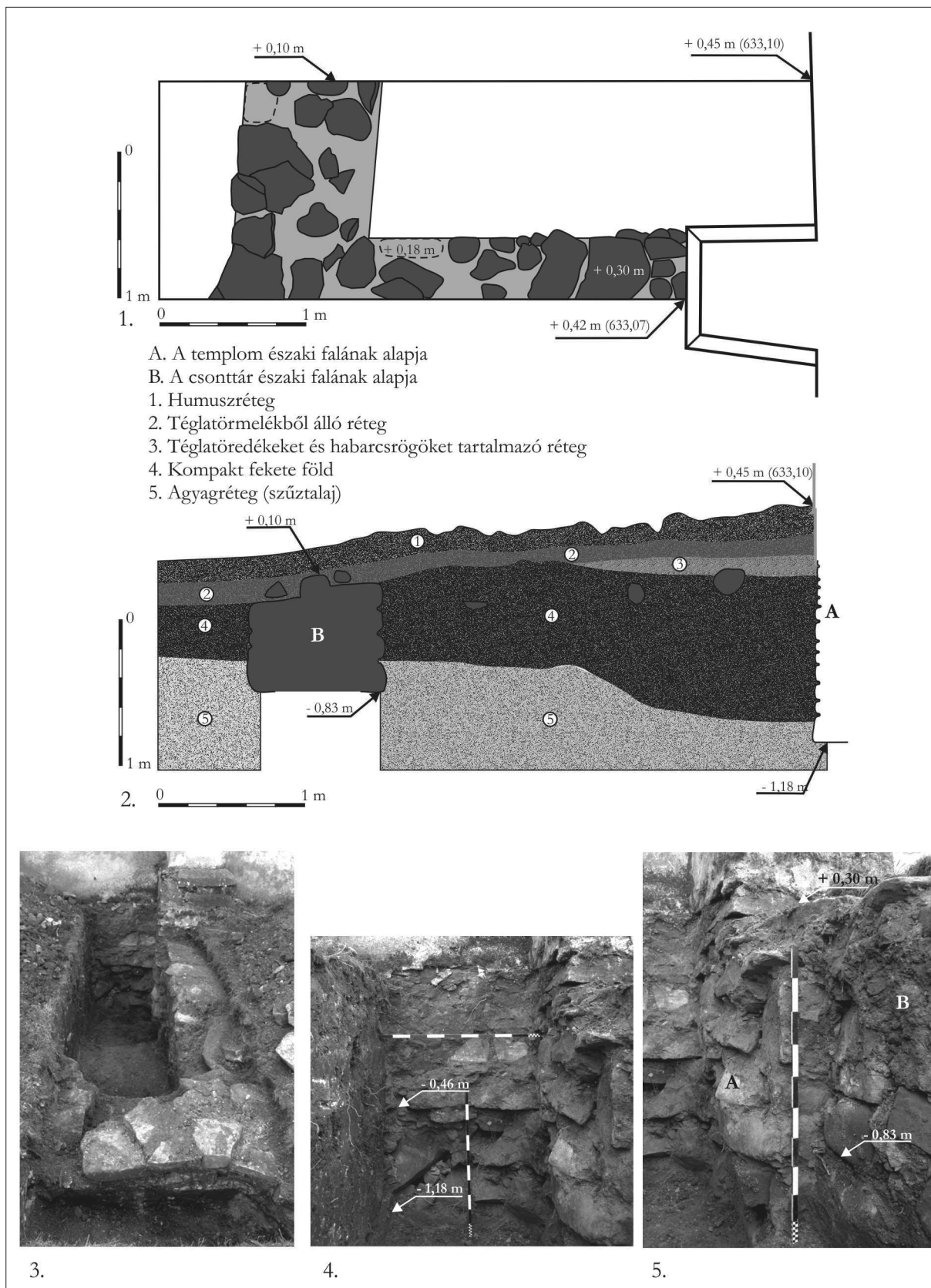
10. tábla A 2. felület. 1. A nyugati oldal metszetrajza;
 2. A templomhajó alapja a 2. felületben (A. A 2. periódus alapja; B. A 3. periódus alapja)

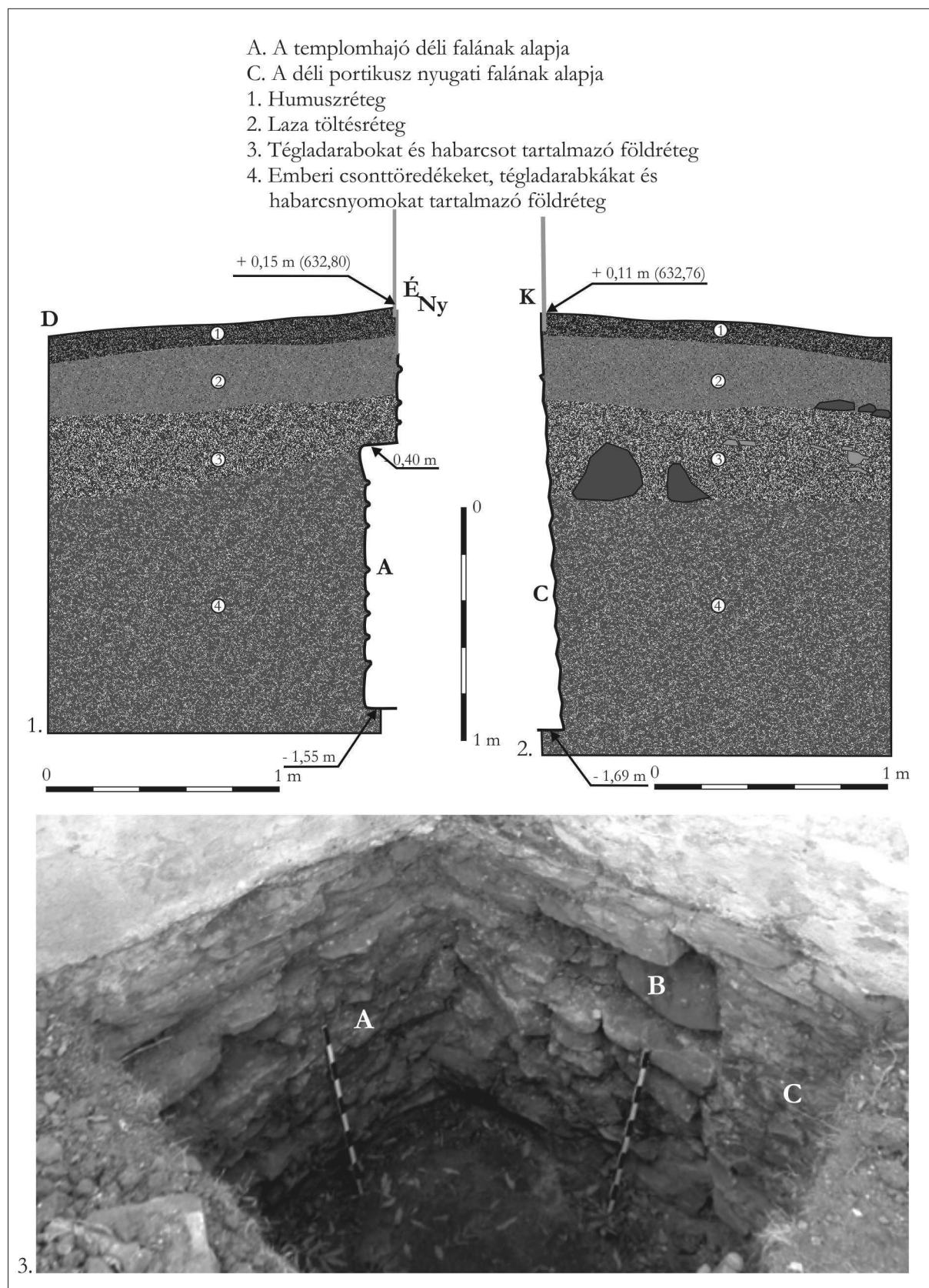
11. tábla A 3. felület. 1. A nyugati oldal metszetrajza; 2. Faoszlop maradványa a torony bejárata mellett; 3. Az északi torony és a várfal alapja

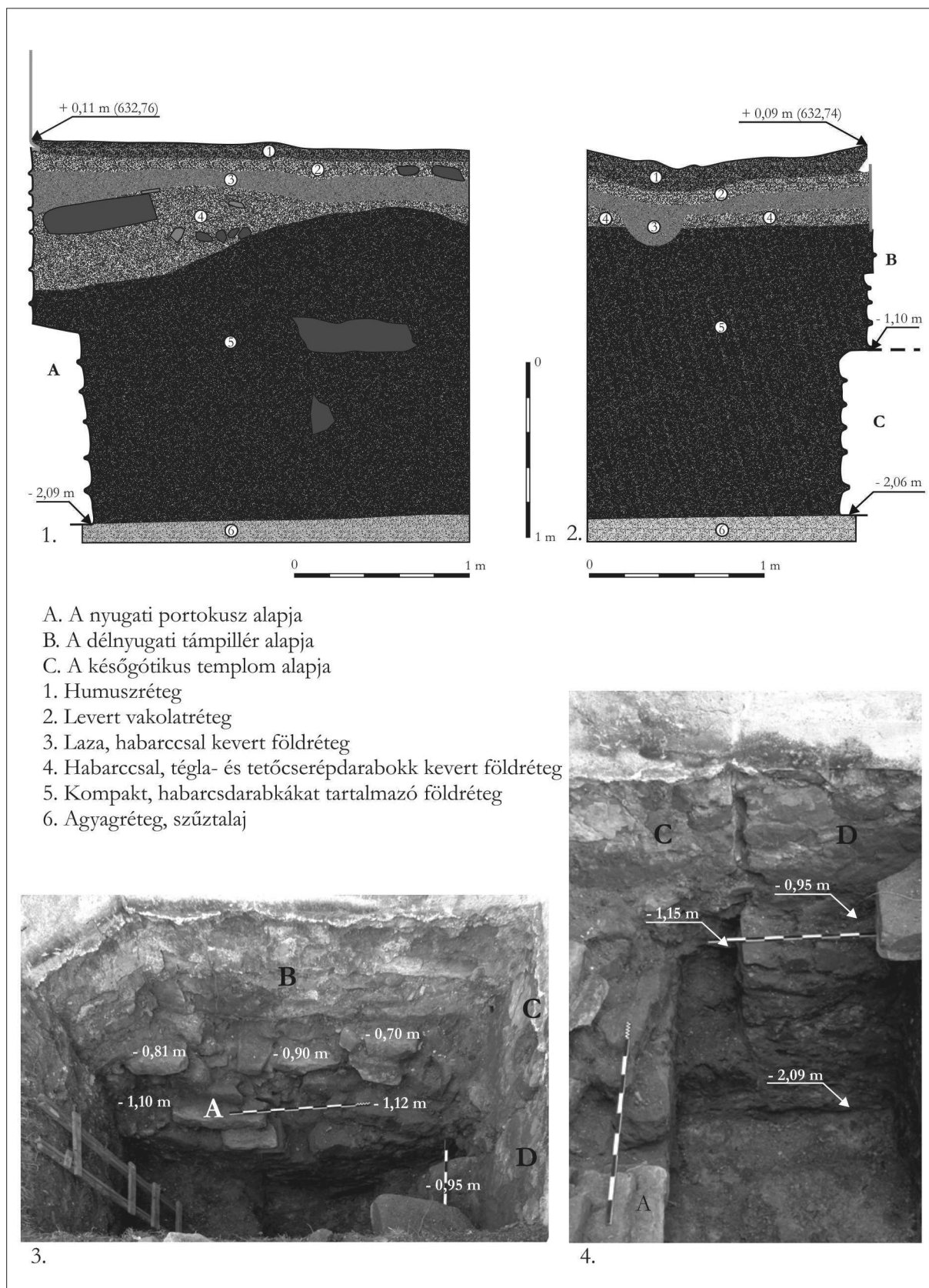
12. tábla A 4. felület. 1. A keleti oldal metszetrajza; 2. A szentély alapja; 3. A sekrestye alapja

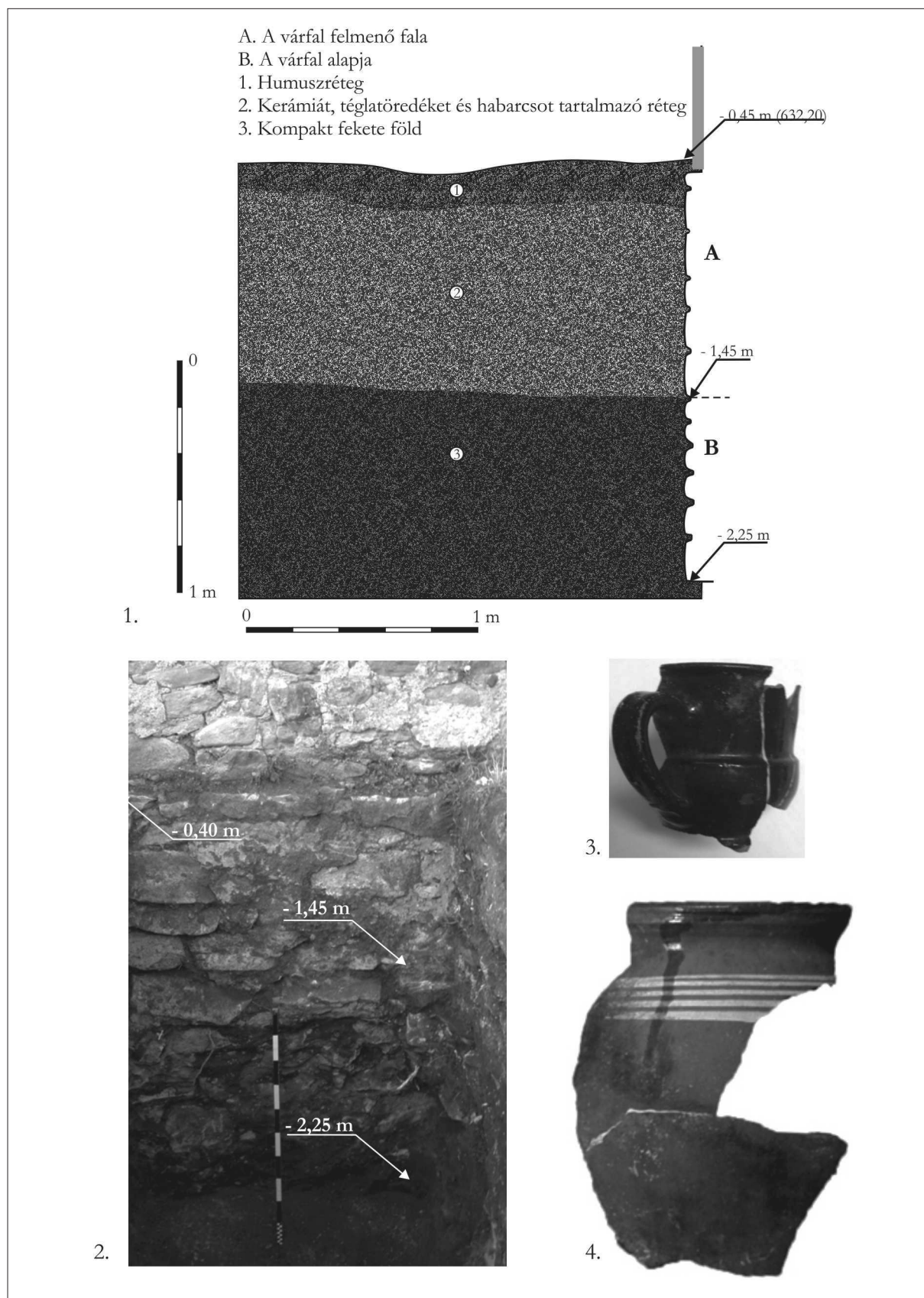
13. tábla Az 5. felület. 1. A felület alaprajza; 2. A keleti oldal metszetrajza; 3. A csonttár alapja; 4. A templomhajó északi falának alapja; 5. A támpillér és a csatlakozása

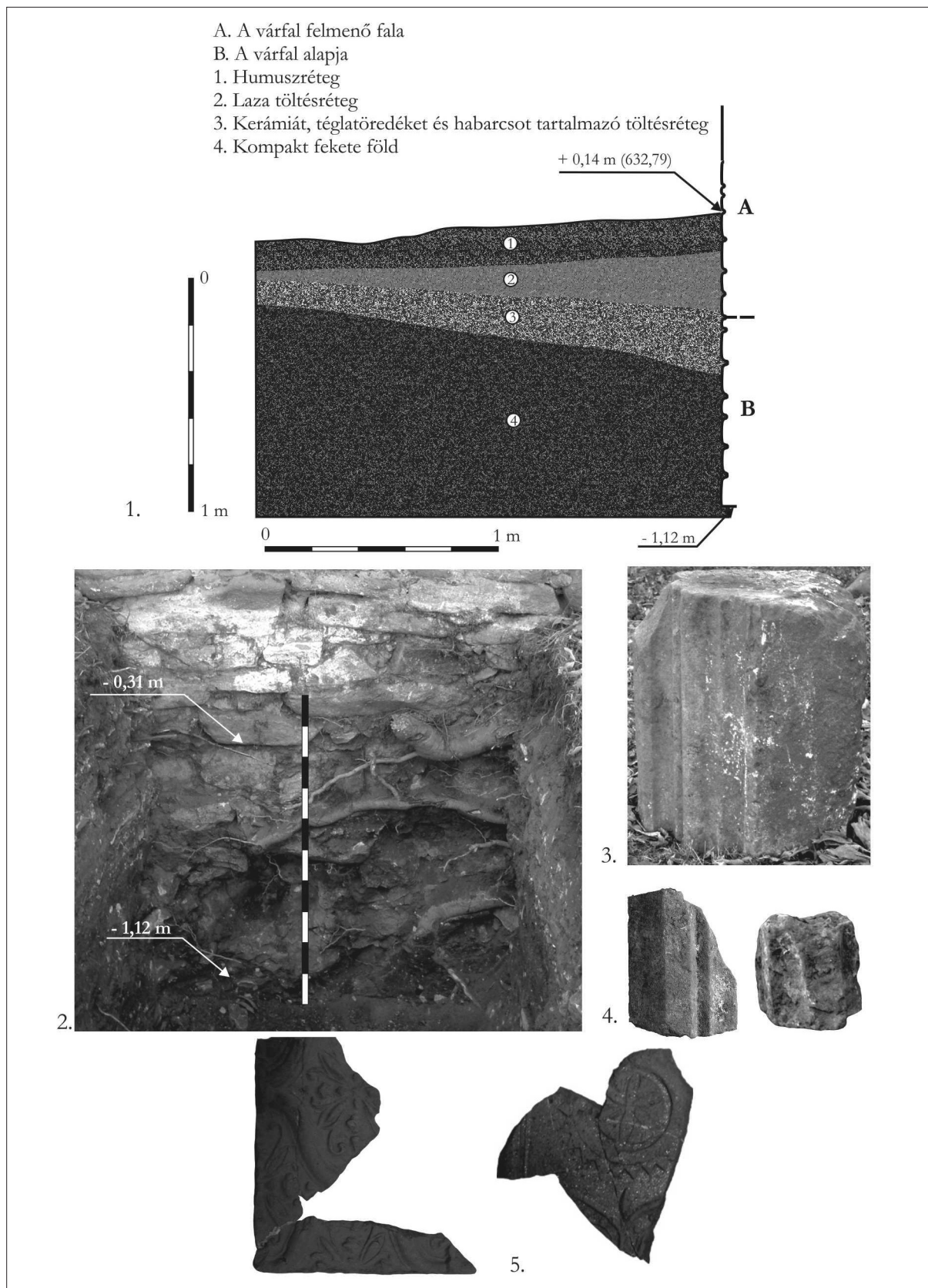
14. tábla A 6. felület. 1. A nyugati oldal metszetrajza; 2. A déli fal oldal metszetrajza;
 3. Feltárt alapok (A. Templomhajó; B. Támpillér; C. A portikusz alapja)

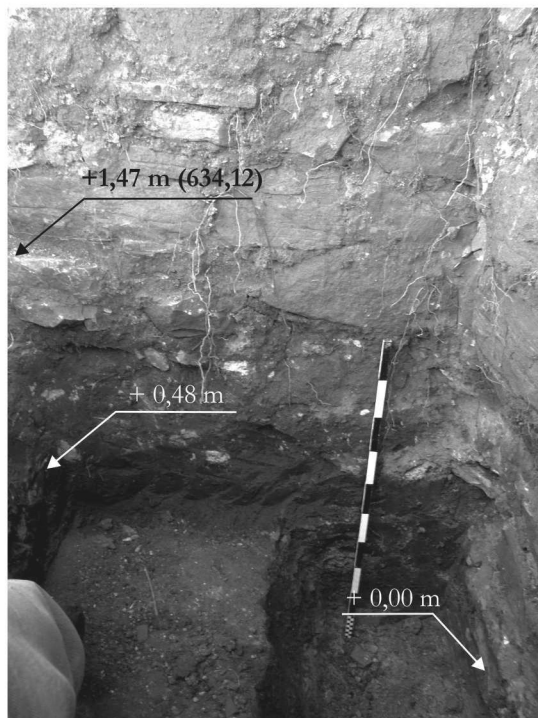
15. tábla A 7. felület. 1. A nyugati oldal metszetrajza; 2. Az északi oldal metszetrajza; 3. A templomhajó nyugati falának alapja
 4. A portikusz alapja (Jelmagyarázat: A. A 2. periódus alapja; B. A 3. periódus fala; C. Támpillér; D. A portikusz alapja)

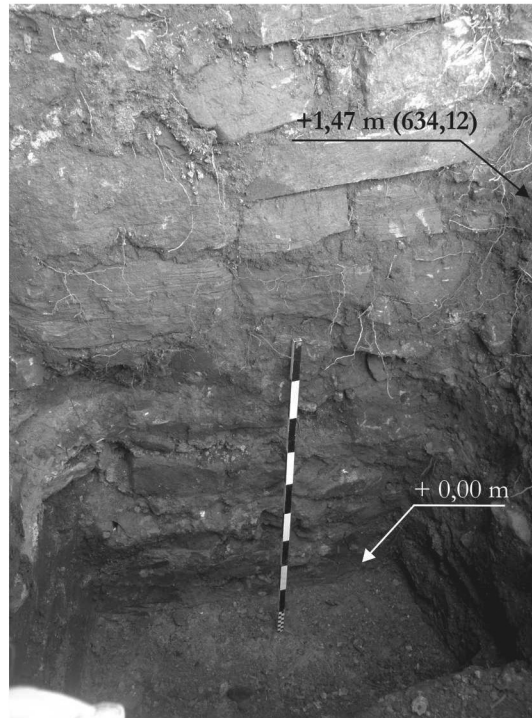
16. tábla A 8. felület. 1. A déli oldal metszetrajza; 2. A várfal alapja; 3. Kávébarna mázas füles csésze; 4. Mázatlan cserépfazék

17. tábla A 9. felület. A keleti oldal metszetrajza; 2. A várfal alapja; 3. Gótikus ajtókeret szárkő; 4. Gótikus ablakkeret-töredékek; 5. 18. századi kályhacsempék

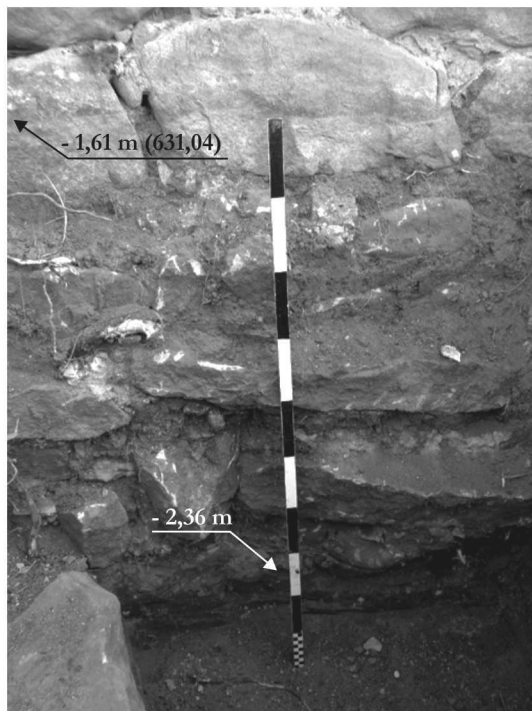
1.

2.

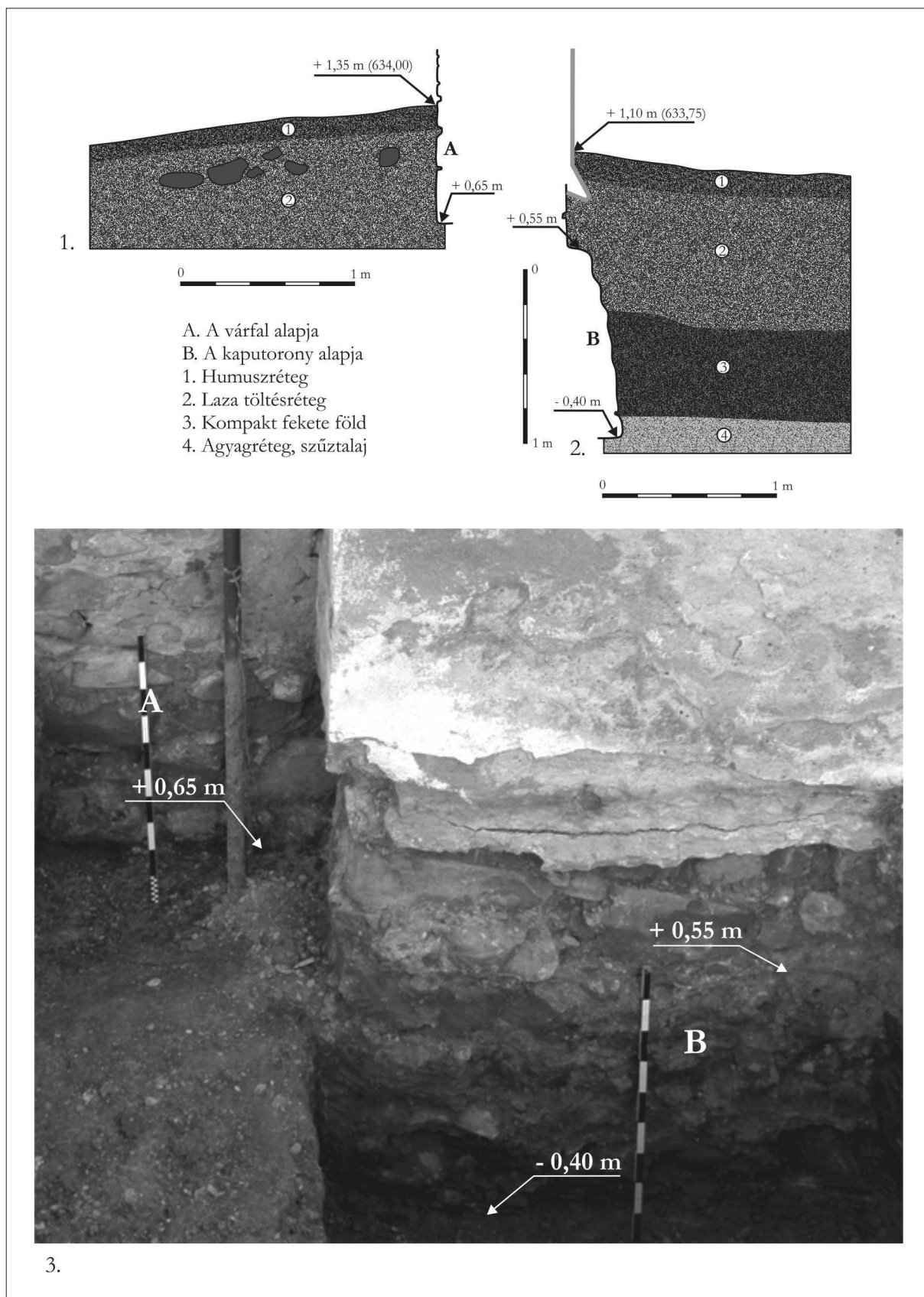

3.

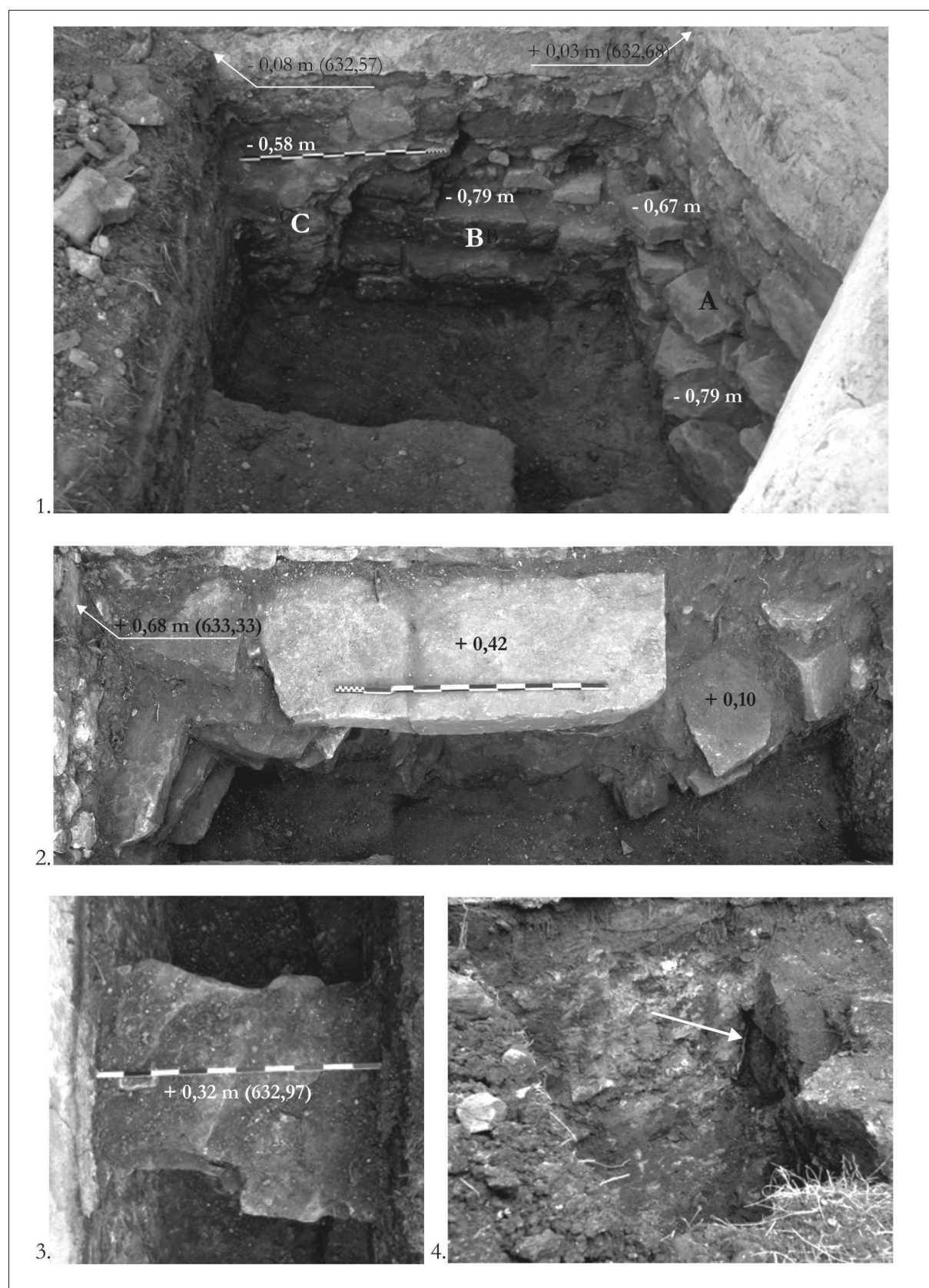

4.

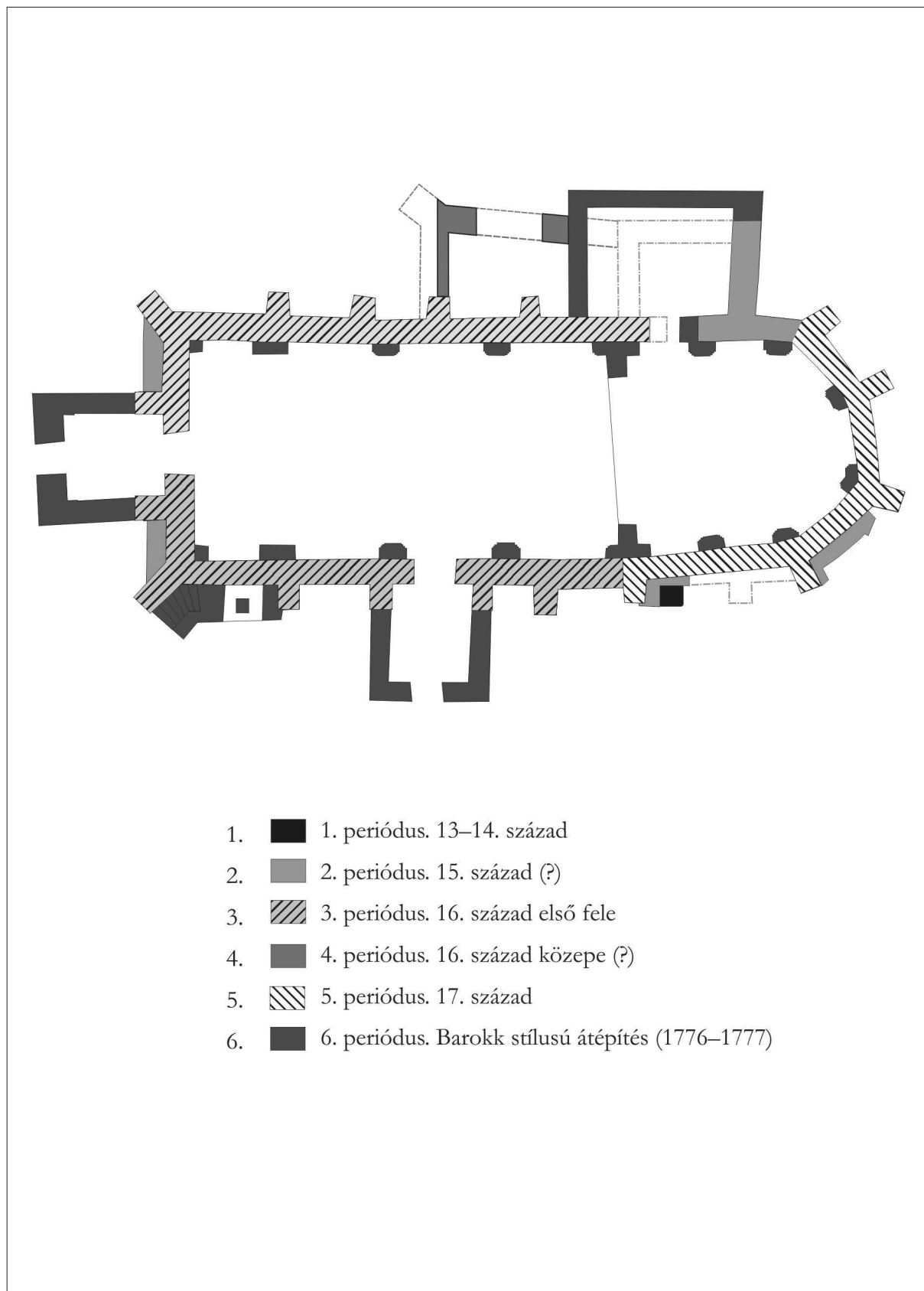
18. tábla 1. A várfal alapja a 10. felületben; 2. A torony alapja a 10. felületben; 3. A várfal és a torony alapja a 11. felületben; 4. A várfal alapja a 12. felületben

19. tábla A 13. felület. 1. Az északi oldal metszetrajza; 2. A déli oldal metszetrajza; 3. A várfal és a harangtorony alapja

20. tábla 1. Alapok a 14. felületben (1. Templomhajó, 2. Támpillér, 3. Portikusz); 2. A 2. periódus szentélyének maradványai a 15. felületben; 3. A csonttár fala a 16. felületben; 4. A csonttár és a sekrestye falának viszonya

21. tábla A templom építési periódusainak összesített rajza

Csáki Árpád

LEVÉLTÁRI ADATOK A LEMHÉNYI RÓMAI KATOLIKUS EGYHÁZKÖZSÉG MÚLTJÁRA ÉS A SZENT MIHÁLY-PLÉBÁNIATEMPLOM ÉPÍTÉSTÖRTÉNETÉRE VONATKOZÓAN

A Román Kulturális és Nemzeti Örökség Minisztériumának 2010. évi, Kovászna megye műemlékeit összesítő jegyzékében¹ a lemhényi római katolikus plébániatemplom az azt övező, lőrészekkel ellátott kőkerítéssel együtt (épületegyüttesként) országos jelentőségű besorolással szerepel CV-II-a-A-13234 szám alatt. A műemlékjegyzék szerint a templom 1510-ben épült, 1607-ben és 1776-ban átépítették.

A 2011-ben végzett régészeti ásatásokat megelőzően levéltári kutatásokat végeztünk a plébániatemplom építéstörténetének felvázolása céljából. Kutatásainkat a lemhényi római katolikus plébániának a helybéli lelkészi hivatalában őrzött levéltárában, a gyulafehérvári Érseki és Püspöki Levéltár irataiban, Sepsiszentgyörgyön a Román Országos Levéltár Kovászna Megyei Fiókjában, valamint a Székely Nemzeti Múzeumban végeztük. Az egyház levéltárának legrégebbi darabja a 18. század elejéről fennmaradt anyakönyv, amely az 1712-től kezdődően keresztelt és temetett lemhényiek mellett a megyebíró éves számadásait is tartalmazza.² Az egyházközség másik korabeli, 1723-ban megkezdett és a 19. század elején még idézett protokolluma³ feltehetően a múlt század elején pusztult el a plébánia épületével együtt.

Emellett áttekintettük a papi lak épületével együtt a 20. század elején (1906) nagyrészt elpusztult plébániai levéltár fennmaradt jegyzőkönyveit és iratait, a 18–19. század folyamán végzett püspöki egyházlátogatások jegyzőkönyveit, továbbá tételesen vizsgáltuk a Lemhényben birtokos családok levéltárait is.

Az egyházközség rövid története

Lemhény középkori egyháza a kézdi főesperességhez tartozott, annak egyik legfontosabb plébániája volt. 1332-ban, amikor első alkalommal írott

forrásokban feltűnik (*Lehmem, Lehman*), Beke nevű papja 19, egy évvel később ugyanő 3 régi báni dénárt fizetett a pápai tizedbe. Utóda, Péter pap 1334-ben újabb 14 báni dénárral szerepel az egyházi adójegyzékben.⁴ Lemhény belterületén kívül, több környékbeli településsel közösen épített első kőtemploma ekkor már állhatott, a következő évszázadok során pedig több alkalommal is alapjaiból újjáépítették, javították. Egyházára, papjaira vonatkozóan írott forrásokat csak a 16. század első feléből ismerünk. 1510-ből András nevű papját említik,⁵ 1539-ben Balázs helyi plébános egyben kézdi alesperes is volt.⁶ A 20. század folyamán összeállított, gépelt egyházközség-történet⁷ – helyi szóhasználatra alapozva – pálos szerzetesek működését sejteti Lemhényben a középkor folyamán, akik az 1600-as évek első feléig használták volna a Szent Mihály-templomot. A középkor folyamán a pálos rend háromszéki jelenlétét a történeti források azonban nem igazolják, a rend erdélyi jelenléte a reformációval egy időben megszűnt, és a székelyföldi (illyefalvi) pálos misszió csak a 18. század elején indult újra.⁸

A reformációt követően Lemhény lakossága továbbra is megmaradt a katolikus hiten, ezáltal a kevés ősi, megszakítás nélkül működő háromszéki plébániák egyike, amelyeknek a 16. század utolsó évtizedeiben – Altorja, Esztelnek, Kézdiszentkereszt és Kézdiszentlélek mellett – önálló plébánosa volt. 1567-ben Lemhény a maga 51 adózó portájával⁹ a jelentősebb háromszéki települések közé tartozott. Egyik fő birtokosa Csomortányi László lett, aki 1567-ben tíz ház jobbágyot kapott a fejedelemtől.¹⁰ A 17. század legelején plébánosa gelencei Nagy Antal volt, akit a reformáció következtében területileg Háromszék északkeleti részére visszaszorult kézdi főesperesség élén találjuk már 1580-ban is.¹¹ Róla tudjuk, hogy

¹ Monitorul Oficial al României, Partea I, Nr. 670 bis/1. X. 2010.

² A lemhényi római katolikus egyházközség összes, 1712–1897 között vezetett anyakönyveit (9 kötet) lásd SÁL, Fond 105/395–403.

³ BÁRTH János 2011, 31.

⁴ ErdOkm, II, 401–402.

⁵ PÁLMAJ József 1901, 388.

⁶ SzOkI, VIII, 280–281.

⁷ Szabó Sándor plébános által az 1980-es évek elején készített gépelt kézirat a Szent Mihály-templom történetéről a lemhényi plébánia irattárában. LKPL, sz. n. (a továbbiakban *Historia Domus*).

⁸ CSÁKI Árpád 2011, 7–11.

⁹ SzOkI, II, 222. Megemlítjük, hogy a templomot Lemhénnyel közösen építő és fenntartó Kézdiálmásnak ekkor 11, Velencének 17 adózó portája volt.

¹⁰ SzOkI, II, 214.

¹¹ SzOkI, V, 173.

gelencei plébánosként 1580. március 22-én feleségével, Lukács Ilonával együtt somlyói Báthory Kristóf vajdától örökös jogon megkapta Lukács Ilona lemhenyi házát és telkét tartozékaival együtt, melyet megszerzésük óta békésen birtokoltak, csak oklevelekkel nem rendelkeztek róla.¹² 1602. március 24-én, Brassóban kelt oklevele által Báthory Zsigmond fejedelem is megerősítette őt birtokában.¹³

A 17. század elején a település továbbra is a háromszéki katolikuság egyik legjelentősebb központja volt. A főesperesség papjai és kántorai által előjárójuknak megválasztott torjai Kis Márton lemhenyi plébánost 1607-ben Rákóczi Zsigmond fejedelem erősítette meg esperesi tisztségében.¹⁴ A lemhenyi templomot tárgyaló szakirodalomban fellelhető hivatkozás, miszerint említett évben a fejedelem személyesen járult volna hozzá a templom megerősítéséhez, téves olvasat, ezáltal az oklevél szövegének teljes félreértésén alapszik.¹⁵

Az egyház- és a faluközösséget (communitas) is ugyanazon helyi lakosság alkotta, tartotta fenn templomát és egyházközségét, így tehát ismertetnünk kell röviden a helyi társadalom szerkezetét az erdélyi fejedelem idejéből ismert népszeg- és adóösszeírások alapján.

Bethlen Gábor fejedelem idejében Lemhenyt továbbra is a legnépesebb kézdiszéki települések között találjuk: 1614-ben Altortján ez időben 195, Kézdiszentléleken 173, Lemhenyben 172 családfőt számoltak össze. Míg 1602-ben Basta generális három nemes (Csomortányi István Donáth Ferenc,¹⁶ Kanisztos [Mihály?]¹⁷), 17 lófő és 46 szabad székely családfőt esketett fel Lemhenyből a császár hűségére,¹⁸ addig bő évtizeddel később (1614-ben) már hét nemes rendű családfő szerepel a lustrában, a korábbiak mellett a Sigmondok is. Mellettük 22 lófő, 41 gyalogpuskás és 26 szabad székely lustrált. A település lakosságának mintegy harmadát jelentették a jobbágyok (58 családfő). A főbb jobbágytartók ekkor Kövér Gáspár, Donáth Ferencz, Zsigmond István,¹⁹ Csomortányi Jánosné, Imecs István, Szikszai György,

Bekes György és Tompotiné voltak.²⁰ A helyi társadalom gerincét 1635-ben, I. Rákóczi György fejedelem idején is a lófők (37) és a gyalogpuskások (44) alkották.²¹ A korábban lustrált nemesek közül Kövér Gáspár, Kanisztos Mihály, Csomortányi Miklós, Zsigmond Gergely már nem voltak életben, Donáth Gergelyt Orbaiszéken, Kövér Gáspár fiát a sepsiszéki Uzonban írtak össze. Lemhenyi birtokos és jobbágytartó volt ekkor a Kézdiszentléleken várkastéllyal bíró Tarnóczy Sebestyén is.²²

A 17. század első felében a római székhelyű Hitterjesztési Szent Kongregáció megbízásából apostoli misszionáriusok érkeztek a hivatalosan is missziós területté nyilvánított Erdélybe, akik a székelyföldi katolikuság állapotáról is több írásos jelentést küldtek Rómába, ezek alapján ismerjük a lemhenyi plébánia tagjainak létszámát is. Szalainai István ferences misszionárius 1638-ban 136 katolikus nős családfőt számolt össze lemhenyi anya-, illetve a hozzá tartozó velencei és baksafalvi leányegyházakban, a helyi plébános ekkor a nyilvános vadházasságban élő Kászoni Miklós²³, a háromszéki nős papok egyike volt.²⁴ Utóda Ferenczi András pap,²⁵ majd az 1650-es években baróti Cserey János, a korábbi lemhenyi iskolamester lett,²⁶ aki egyházi szolgálatát – a század közepén történt felszentelését követően – a kézdialmási kápolna káplánjaként kezdte.

A 17. század második felének kezdetén (1657) a székelyföldi születésű Damokos Kázmér – csiksomlyói ferences házfőnök és egyben az erdélyi misszió főnöke – 255 katolikus családfőt számolt össze, ezzel Lemheny – Altortja és Kézdiszentlélek után – továbbra is a legnépesebb és jelentősebb háromszéki plébániák egyike, önálló papja azonban éppen nem volt.²⁷ Második székelyföldi körútja során 1668-ban Damokos Kázmér Lemhenyben a hozzá tartozó baksafalvi leányegyházzal együtt 200 családfőt, ötfős családokkal számolva ezer katolikust talált.²⁸

A század folyamán Lemhenyben – az összlakosságához viszonyítva – a jobbágyok számának szembevető a gyarapodása. A Bethlen Gábor idejében

¹² ETA, VII. 3, 75. (129. sz.)

¹³ SzOkl, V, 173–174; ETA, VII. 3, 478. (1830. sz.)

¹⁴ VESZELY Károly, 1860, I, 308–309. Az oklevél Gyulafehérváron, 1607. május 18-án kelt.

¹⁵ KÓNYA Ádám 1980; TÜDŐS S. Kinga 2002, 137. A téves hivatkozás megjelölt forrása POTSA József 1899, 313.

¹⁶ Egy rá vonatkozó, 1618-ból fennmaradt okiratot (jobbágykörtő levelet) lásd TÜDŐS S. Kinga 2001, 76–77.

¹⁷ Az összeírásból a személynév hiányzik. 1619-ben Lemhenyben Kanisztos Mihály lustrált. Vö. SzOkl, Ús, IV, 614–617.

¹⁸ SzOkl, Ús, IV, 53–54.

¹⁹ Róla lásd COROI Artur 2011, 467.

²⁰ SzOkl, Ús, IV, 447–450.

²¹ SzOkl, Ús, V, 176–180.

²² SzOkl, Ús, IV, 616; ErdTest, I, 133.

²³ COROI Artur 2009, 177; COROI Artur 2011, 465.

²⁴ TÓTH István György 1998, 425.

²⁵ COROI Artur 2009, 177–178.

²⁶ Róla bővebben lásd COROI Artur 2009 és Uő, 2011. Felesége a lemhenyi jómódú lófők egyike, Csákány Ferenc Dorottya nevű lánya volt. COROI Artur 2009, 169, 178–179.

²⁷ A leányegyházak közül Almásban mintegy 35 családfőt és 225 lelket, Baksafalván mintegy 20 családfőt és 100 lelket számolt. TÓTH István György 1994, 302. TÓTH István György 1998, 420 (255 család, a filiákkal együtt).

²⁸ TÓTH István György 1994, 377. A lélekszám apadása valószínűleg az almási leányegyház kiválásával magyarázható (a jelentésben Kurtapatak filiájának írják).

örökös jobbágságra jutott vagy fejüket önkéntesen szolgaságra kötő székelyeknek a szabadok sorába való visszaállítását követően a század folyamán, különösen annak utolsó évtizedeiben, a jövevények, elsősorban Moldvából érkező, magukat és családjukat a helyi nemesekhez elszegődők²⁹ lélekszáma folyamatosan emelkedett. Az utóbbi évek kutatásai ugyanakkor felhívták a figyelmet arra, hogy a székelyföldi, köztük felső-háromszéki katolikus egyházak közül a jelentősebbek mint földesurak már a fejedelemség korában is bírtak a „megyének” örökös szolgálatára szegődő „templomi jobbágyokkal”.³⁰ Erre vonatkozóan 1619-ből ismert a legkorábbi lemhényi adat, amely „templomhoz való ősjobbágyot”, név szerint Barlok[!] Gábort említ.³¹ A templom fenntartására vásárolt vagy felajánlott földek³² művelését végző jobbágyok száma a század végére tovább gyarapodott, egy 1811-ből ismert megyebírói számadás megemlíti, hogy a Veress család elődeit Zsigmond Ferenc helyi nemes 1690-ban adományozta az egyház számára.³³

A következő század első évtizedeiben végzett adóösszeírások közül az 1713. évi félszázat is meghaladó (53) jobbágy családfőt jelez.³⁴ Számuk tovább nőtt a néhány évvel későbbi pestisben elpusztultak és elvándoroltak pótlására érkezőkkel. 1722-ben Lemhényben összesen 168 családfőt írtak össze, közülük 67 jobbágy és 23 zsellért jeleznek, de az elhagyott telkek száma is magas (21) volt.³⁵

A hosszas szárazságot követően, az 1719-ben tomboló pestisjárvány 53%-os embervesztést okozott a helyi gyülekezetben. A pusztítás székelyföldi vi-

szonylatban is a legnagyobbak közé tartozott. Lemhényben az egyháztagek lélekszáma felére (550 fő) csökkent, filiájában, a közeli Kézdiálmásban ennél is drámaibb volt a helyzet: mindössze 117 lélek maradt a néhány évvel korábban jelzett 400-ból.³⁶ Az 1730-as években már újra 1000 fölött volt az egyházközség tagjainak száma, a településen ugyanakkor 1733-ban görögkeleti román papot és templomot is³⁷ jeleznek a források.

A lemhényi egyházközség felvirágzását jelzi az is, hogy plébánosa – Bíró János – 1727-ben a főesperesség jegyzője volt.³⁸ Az itteni katolikus közösség legjelentősebb támasza a 18. század első évtizedeiben a helyi származású Geréb János nemes volt,³⁹ akinek hosszú megyebírói szolgálata az eklézsia javainak gyarapításával, épületeinek feljavításával telt. A helyi katolikusok mellett a kantai minoriták egyik ismert anyagi támogatója,⁴⁰ az erdélyi katolikusok 1707 végén, Kézdivásárhelyen megtartott „generalis congregatio”-jának egyik résztvevője, végzéseinek – amelyben újabb minorita atyákat kértek Kantába – aláírója.⁴¹ 1728 végén lejegyzett testamentumában az általa épített malmot második⁴² feleségére, Barra Zsuzsánnára, az ő halálát követően pedig a helyi katolikus egyházra, a Szt. Mihály hegyén lévő templom számára rendelte, azzal a meghagyással, hogy „legyen inspectioja azon malomra az itten lévő plébánosnak, annuatim én érettem vagy édes, elébbi házas társamért, úgy mostaniért is s minden atyámfiáért celebráltassanak bizonyos szentmisék”.⁴³

A Kézdiálmással közösen fenntartott Szent Mihály-plébániatemplom javításai mellett a század második

²⁹ Lemhényi vonatkozású jobbágykötő leveleket lásd TUDÓSS. Kinga, 2001, 76–77, 132–133, 152–153.

³⁰ BÁRTH János 2011, 7.

³¹ SzOkI, Ús, IV, 617.

³² Az egyházközség földjeinek 1760. évi összeírását lásd BÁRTH János 2011, 29–30.

³³ „[...] lévén én nékem Kézdi székben Lemhényben jámbor, jó, szófogadó jobbágyom, úgymint Veress Miklós fiaival, Istvánnal, Péterrel, Mihállyal és Tamással, és Veress György s Veress János, akiket hagyok az én holtom után a Kézdi széki lemhényi Szent Mihály tisztességére építtetett templom számára minden külső, belső hozzájuk tartozandó bonumokkal együtt, [...] kívánván én is a feljebb megemlített személyektől, hogy [...] én utánam minden esztendőben háromszor misét szolgáltatassanak.” Zsigmond Ferenc 1690. december 24-én kelt végrendeletét bemásolták több püspöki egyházlátogatás, köztük az 1866. évi vizitáció jegyzőkönyvébe. GyÉFL, I. 4. Canonica Visitationes, 37. sz. doboz, kötet sz. n., 13–16. Vö. BÁRTH János 2011, 31.

³⁴ PÁL-ANTAL Sándor 2011, 144.

³⁵ BENKŐ József 1999, II, 130; PÁL-ANTAL Sándor 2011, 8, 13, 490.

³⁶ CSÁKI Árpád 2010, 283–284.

³⁷ PÁL Judit 1996, 62. A Lemhényben élő görög nem egyesültek (görögkeletiek) névsora 1699-ből ismert (PÁL Judit 1996, 82), papjukat már az 1717. évi katolikus egyházlátogatás is jelzi.

1762-ben görög katolikus templom és egyház működött itt két pappal és a hozzá tartozó 52 családdal, anyaegyházuk a következő század közepén is létezett. PÁL Judit 1996, 63–64. Az 1717. évi római katolikus püspöki vizitáció Kézdiálmáson is 281 „valachicus”-t említ.

³⁸ APOR Péter 1903, II, 198–199. A 18. század első évtizedeinek lemhényi plébánosai: Lenkes Pál (1700–1716), Lukács András (1716–1727). *Historia domus*, 6.

³⁹ Br. Apor Péter emlékezetében: „Lemhényi nemes volt az ifibb Geréb János.” APOR Péter 1903, I, 210.

⁴⁰ 1707-ben 150 magyar forinttal támogatta a kantai gimnáziumot. ORBÁN Balázs 1869, 108.

⁴¹ GALLA Ferenc 2005, 335; GALLA Ferenc 2010, 168. (695. sz.)

⁴² Első felesége kurtapataki Baka Anna volt, aki valószínűleg a pestisjárvány idején, 1719-ben halt meg. Végrendeletét (forrásmegjelölés nélkül) lásd SÁVAI János 1997, I, 157–159. Lásd még TUDÓSS. Kinga 2001, 152–153.

⁴³ GyÉFL, Püspöki iratok, 9/1728. december 19. A malom feltehetően nem került az egyházközség tulajdonába, amely 1738-ban megvásárolta az árközi származású Benkő József és feleségének lemhényi pusztá malomhelyét, amelyre kásátörővel és ványolóval ellátott fűrészmalmot építettek. Működtetése ugyancsak a templom jobbágaira hárult. SÁL, Fond 105/395, 35; BÁRTH János 2011, 31.

felének kezdetén – Csorba István plébános⁴⁴ idejében – Lemhényben a falu belterületén lévő a Szent János-kápolna felújítására került sor. A Felső-Háromszék több településén, így Kézdiszentléleken, Sársfalván és Lemhényben is birtokos özv. Ferrati Bertalanné gr. Kálnoki Ágnes⁴⁵ – gr. Kálnoki Sámuel (1640–1706) egykori bécsi alkancellár leánya – 1750-ben Sársfalván lejegyzett végrendeletében a falu között, romlott állapotban lévő „lemhényi Szent János templom” számára 100 magyar forintos alapítvány tett. Testamentumában meghagyta, hogy annak kamataiból az épületet feljavítsák, azt követően jövedelmei a helyi plébánosnak járjanak, aki boldog emlékezetű férje, a havasalföldi, majd a moldvai vajda udvarában szolgáló, nápolyi származású orvosdoktor emlékére havonta misét mondjon.⁴⁶ Az 1755. évi püspöki egyházlátogatás még a fából épült, de teljesen elhagyatott és romos állapotban lévő lemhényi kápolnát említi, amelyet korábban Nagyboldogasszony (Mária mennybemenetele) ünnepén sokan felkerestek egész Háromszékről.⁴⁷ Felújítására tehát ezt követően került sor. Az egyházközség megyebírájának 1758–1760. évekre szóló számadásából kiderül, hogy a kápolnát építő kőművesnek 23 forintot, az ácsoknak a szarvazat felrakásáért 1 forint 50 dénárt, kőkereszt faragásért a molnárnak 48 dénárt fizettek, továbbá, az építéshez szükséges téglá, zsindey, zsindey szeg, lécszeg stb. beszerzéséről is intézkedtek. Az ismeretlen mester által a kápolnához 1760-ban készített oltárt értéke 30 forint volt.⁴⁸ Az utóbbi év folyamán megtartott püspöki vizitáció – az Urunk mennybemenetele tiszteletére szentelt, romos állapotban lévő kézdialmási kőkápolna (*capella publica ruinata*) mellett – már a Nepomuki Szent János tiszteletére – Józsa György plébános⁴⁹ idejében – újonnan épített lem-

hényi közkápolnát is feljegyezte, amelyet a távol lévő plébániatemplomba való feljárás helyett egyre gyakrabban használtak.

Józsa György plébános lelkészutóda Kun Mihály⁵⁰ lett, aki lemhényi Keserű Mihály 1770-ben kelt végrendeletében – amelyben a helyi nemes a Templom mezejében Tófenék nevű lábban lévő három vékás szántóját a helyi plébánosra hagyta – kézdi alesperesként szerepel.⁵¹

A járványok⁵² elleni egyre eredményesebb fellépésnek köszönhetően az 1770-es évek közepétől – Eresztevényi Ferenc pap⁵³ idejében – alapos építkezésekbe kezdhetett a egyházközség.

Az 1777-ben befejezett templomépítést néhány évtizeddel később a torony kijavítása és magasztása követte 1810-ben.

Az egyházközség lélekszáma egy évszázad leforgása alatt háromszorosára nőtt, 1835-ben –leányegyházközségével együtt – a gyülekezet több mint 3000 tagot számlált (Lemhényben 2210, Almáson 954). Plébánosai közül 1846-ban Kelemen György, két évvel később Kádár Antal kézdi főesperesek voltak.⁵⁴

Erről az időszakról bővebben a plébánia 1842-től vezetett protokollumai alapján tájékozódhatunk. Bejegyzései szerint 1844-ben az egyházközségnek továbbra is 11, templomhoz való jobbágya volt⁵⁵, a falu végén lévő, haszonbérlnőnek kiadott malom évi 21 rénes forintot, egy évtizeddel később, egy másik malommal együtt 135 forintot jövedelmezett.⁵⁶ 1847-ben a plébánia épületének kijavítására költenek jelentős, 447 rénes forint összeget, majd a következő évtized első éveiben a falu belterületén lévő Szent János-kápolna tetőszerkezetének javítására, újraszindelyezésére került sor.⁵⁷ A 17. század közepén már álló kézdialmási kápolna, illetve a település központjában

⁴⁴ 1743–1757 között Lemhény plébánosa, 1752-ben a főesperesség egyházi jegyzőjeként említik. *Historia domus*, 6; APOR Péter 1903, II, 401.

⁴⁵ Sársfalvi udvarházánál olasz származású minorita káplánt tartott. GALLA Ferenc 2005.

⁴⁶ „Tertio. Lemhényben, a falu között lévő Szent János romlott templomnak épületére és conservatiojára ugyan a fellyebb említett summából hagyok és testálok flo. hung. 100, id est száz magyar forintokat. Ezen summát pedig olly conditioval hagyom, hogy mindenkor fenn maradjon, és nem a capitalis summából, hanem annak interesséből restauráltassék és conserváltassék, minek utánna pedig Isten kegyelméből felépült, misemondó paramentumokkal edgyütt, és a pénz avagy interes, mikor nem fog szükséges lenni az épületekre, in talu casu a lemhényi becsületes pelabanus, akár ki légyen, azon időben a száz forintoknak interessét sex per centum esztendőnként tartozzék minden holnapban az én szegény uram lelkiért egy-egy szentmisét szolgálni, úgy mint egy esztendőben tizenkettőt, úgy mindazon által a templom rövidséget és pusztulást ne szenvedgyen.” A végrendelet korabeli másolatát lásd SÁL, Fond 36, Nr. 1598, 14–15. (a végrendelet forrásmegjelölés nélküli, az eredeti példányra való hivatkozással

történt közlését lásd SÁVAI János 1997, I, 258–261).

⁴⁷ GyÉFL, I. 4. Canonica Visitationes, 3. doboz, 7. kötet.

⁴⁸ SÁL, Fond 105/395, 42–43. Ugyanezen években a papi lak javítására is sor került.

⁴⁹ Csíkszentmihályi Józsa György 1758–1765 között Lemhény plébánosa. *Historia domus*, 6.

⁵⁰ 1765–1774 között Lemhény plébánosa. *Historia domus*, 6.

⁵¹ SÁL, Fond 50, Fasc. IV, 279–280.

⁵² Az utolsó jelentős pestisjárvány 1770-ben érintette Háromszéket, annak orbaiszéki településeit.

⁵³ 1774–1792 között Lemhény plébánosa. *Historia domus*, 6.

⁵⁴ VESZÉLY Károly 1860, I, 375. Előbbi 1821–1846 között, utóbbi 1846–1848 között lemhényi plébánosok. *Historia domus*, 6.

⁵⁵ Vö. BÁRTH János 2011, 31–35, 179–182.

⁵⁶ LRKPL, sz. n., *Protocollum* (1842–1875), 21, 24, 108. A század első évtizedeiből fenmaradt megyebírói számadásokat lásd BÁRTH János 2011, 32.

⁵⁷ LRKPL, sz. n., *Protocollum* (1842–1875), 36, 105. A kántori, valamint harangozói lakások leírását 1860-ból lásd Uo, 175–178.

felépült lemhényi Szent János-kápolna kijavítása és kibővítésével az 1777 körül alaposan átépített, Szent Mihály arkangyal tiszteletére emelt plébániatemplom fokozatosan háttérbe szorult, használata egyre inkább évenkénti néhány alkalomra csökkent. A 20. század elején – László József plébános⁵⁸ idejében – a régi papi lak⁵⁹ helyett 1904-ben újat építettek, amelyet később kibővítve, 1975–1980 között templommá alakítottak át. Az új papi lak 1974-ben épült fel.⁶⁰

A Szent Mihály-plébániatemplom építéstörténete

A székelyföldi, ezen belül háromszéki egyházi építészettel foglalkozó irodalom a 14. század első negyede előtti időszakra feltételezi az első – a századok során többször is átépített – lemhényi kőtemplom építését a jelenlegi Szent Mihály-templom helyén.⁶¹ A Lemhény és Kézdiálmás települések között, a Szent Mihály-hegyen épült, először Orbán Balázs által ismertetett⁶² templom majd csak bő évszázaddal később került a kutatások figyelmébe. Kónya Ádám szerint az ovális alakú kőfallal övezett plébániatemplom a 15. század végén vagy a 16. század elején épült, majd a 18. század második felében sor került barokk stílusban való átépítésére. Utóbbi időben (1777) készült a nyugati barokkos oromfal is. A keleti oldalán harangtoronnyá alakított kaputoronnyal, az északi és déli oldalon „rondella-szerű” toronnyal megerősített várfal építését ugyanő a 17. századra valószínűsítette.⁶³ Kónya Ádám fenti leírásának felhasználásával párhuzamosan írták le a templomot Gyöngyössy János és szerzőtársai, valamint Tüdős S. Kinga is.

A templomtól külön épült harangtoronyt egy korábbi kaputorony átalakításaként értelmezték. A templomot övező „várfal” és a déli és északi oldalon álló védőtornyokat a 17. századra datálták. Ezzel szemben Tüdős S. Kinga a védőfal építését a 15–16. századok fordulójára, ennek megerősítését – Kónya Ádámmal hasonlóan – a 17. század elejére sejtette.⁶⁴

A templom diadalívének felirata alapján említett szerzők mindegyike a gótikus átépítés idejeként vagy

befejezésének éveként fogadta el az 1510. évszámot, a támpilléreket, azok lábazati párkányait és vízvetőit emelve ki a gótikus átépítés idejének fennmaradt emlékei közül. Faragott középkori kőajtókeretek(et), ablakkeret(eket) egyikük sem említ, ezek részben csak a 2011. októberi régészeti kutatás során kerültek elő⁶⁵ másodlagos helyen. A felsorolt írások csak részben⁶⁶ szólnak a templom keresztelomedencéjéről, amelyek közül a 16–17. századi, fém tetővel ellátott faragvány jelenleg is a templom szentélyében, a déli fal közelében van elhelyezve, az időrendben korábbi, a gótikus átépítést megelőző korszakból fennmaradt kőfaragvány az elmúlt két évtized során, az említett összefoglaló munkák megjelenését követően került elő és kapott időleges elhelyezést a templom nyugati ajtóbejárata előtt, ahol jelenleg is található.

A templom körül, valamint a védőfalak mentén 2011-ben megkezdett, a templom belsejére mindedig ki nem terjedhető régészeti kutatás a 18. század második felében (1777) történt átalakítást megelőző időkből több építési fázist is elkülönített a megfigyelt falalapozási nyomok, előkerült borda- és faragott kőtöredékek stb. alapján.⁶⁷

Ezek alapján valószínűsíthető, hogy az időrendben harmadik, alapjaiból újjáépített templomhajóval rendelkező gótikus templom befejezésére a 16. század elején kerülhetett sor. Ennek időpontját a diadalív már említett felirata – a templom 18. századi átépítése során került fel a diadalívre „Olim erat Scriptum 1510” alakban – alapján az idézett irodalom az 1510. évre valószínűsíti. Az adat tudomásunk szerint csak későn, az 1823. évi püspöki egyházlátogatás irataiban jelenik meg,⁶⁸ az építés éve az egyházmegye 1826-as kéziratos sematizmusától kezdődően már „1510 körül”⁶⁹ meghatározással szerepel. 1882-ban már többsoros plébániatörténet is bekerült a sematizmusba, amely az adatot, illetve évszámot a diadalív felirata alapján említi, a plébánia alapításának évét pedig pontosítani sem próbálja, hanem a „nem fér kétség a plébánia ősiségéhez” fordulattal él.⁷⁰ Az áttörés a következő század legelején érkezett. A háromszéki nemes családokról a 20. század legelején

⁵⁸ 1883–1919 között lemhényi plébános. *Historia domus*, 6.

⁵⁹ Mestergerendája másodlagosan az új plébánia épületében beépítve. Felirata: INDVSTRIAM JOANNIS GEREB IVDICI PRIMARY ECCLESIAE LEMHÉNYESIS ANNO DNI.1716 DE IVLY IN TEMRE. PAROCHO AEDIFICAVIT HANC DOMVM DOMINUS G. JOANNES KANISTOS DE LEM.

⁶⁰ *Historia Domus*, 11.

⁶¹ GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDI SEBESTYÉN József 1995, 153; TÜDŐS S. Kinga 1995, 136–137.

⁶² „A terjedelmes várfalakkal és bástyákkal körülölelt templom renaissance-stylben imodittatott át, de hogy régi épület, azt bizonyítja diadalívén lévő ezen felirata: Olim erat Scriptum 1510.” Harangjai mellett ugyanő ismertette a templom építésének le-

gendáját is. ORBÁN Balázs 1869, 118–119.

⁶³ KÓNIA Ádám 1980.

⁶⁴ GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDI SEBESTYÉN József 1995, 152–154; TÜDŐS S. Kinga 2002, 136–137.

⁶⁵ Lásd BORDI Zsigmond Lóránd írása jelen kötetben.

⁶⁶ GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDI SEBESTYÉN József 1995, 153.

⁶⁷ Lásd BORDI Zsigmond Lóránd írása jelen kötetben.

⁶⁸ GyÉFL, I. 4. Canonica Visitaciones, 25. doboz, kötettsz. n., 3.

⁶⁹ Sematizmus, 1826, 112.

⁷⁰ Sematizmus, 1882, 102.

megjelentetett munkájában Pálmay József már biztos adattal rukkolt elő. Eredeti okiratra támaszkodott, amelyet – állítása szerint – akkor a lemhényi római katolikus plébánia irattára őrzött. Eszerint 1510-ben, András plébános idejében a helyi Sigmond család tagjai: Sigmond Antal, András, József, Márton, Mihály és Pál a helyi plébániatemplom javára adakoztak.⁷¹ Az említett helyi pap neve más forrásból nem ismert, a Pálmay által idézett okirat eredeti példányáról, a család templomépíttető szerepéről, az egyház – igaz, töredékesen – fennmaradt későbbi irataiban, de a 18–19. századi püspöki vizitációk – amelyek közül az 1823. évi például a protokollumokat, az egyházközség, valamint a plébános magánkönyvtárát is összeírta – jegyzőkönyveiben sem történik említés. A helyiek sem hivatkoznak rá 1864-ben, amikor Pesty Frigyes felkérésére összegezték a helység történetét és összeírták bel- és külterületének helyneveit, az 1510-es évszámot ekkor ők is a templomban található felirat alapján említik.⁷² Az eredeti oklevélről nem volt tudomása korábban Benkő Józsefnek sem,⁷³ de egy évszázaddal később a *Székely Oklevéltár* sorozat szerkesztői is bizonyára kíváncsiak lettek volna rá, akárcsak Barabás Samu, aki saját oklevéltárát már itthon, Papolcon fejezte be a két világháború közötti időszakban. Az Országos Levéltár korábbi főlevéltárosa egyértelműen ismerte Pálmay családtörténeti munkáját, és módjában is állt adatának leellenőrzése, az oklevél szövegét bizonyára szívesen felvette volna kötetébe. Nem került be a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményébe sem, annak ellenére, hogy a 19. század végétől múzeumőrei alapos levéltári gyűjtéseket végeztek egész Székelyföldön. Nem láthatták, mert – alapos gyanúnk szerint – az említett oklevél eredeti példányára való hivatkozás nem több az említett családnak való túlzott hízelgésnél.

Mindezekkel együtt nem zárható ki annak lehetősége, hogy a gótikus építkezések (azok ideje vagy befejezése) 1510-re való datálásának forrása a régi templom visszabontása (1770-es évek második fele) során tett megfigyelése lehetett – itt a szentségtartó fülkére rávéssett évszámra vagy akár egy falfeliratra (a templom külső vagy belső falán) is gondolhatunk. Az időpont egyébként megegyezik a háromszéki templomok gótikus átépítési hullámával, amely a 15. század végétől egészen a 16. század közepéig kitolódott. A Lemhény környékén lévő települések közül Gelence (1503), Esztelnek (1523) vagy Feltorja (1516) esetében ismerünk építéssel kapcsolatos, azokat datáló évszámokat. Itt jegyezzük meg, hogy

másfél évszázada – nagyjából Orbán Balázs látogatása idejében – a lemhényiek úgy becsülték, hogy templomuk építése 1475–1490 között történt.⁷⁴

A templomra, illetve a 16. századi építkezésekre visszatérve: ugyancsak az 1823-as, minden addiginál részletesebb templomleírást, vagyonösszeírást magába foglaló vizitációs jegyzőkönyv tesz említést a toronyépítés évéről, az akkor még olvasható felirata alapján azt 1546-ra határozva meg.⁷⁵ A jegyzőkönyv ugyanakkor nem pontosítja, hogy a torony a templomhoz (nyugati részéhez) hozzáragasztva vagy külön, egy esetleges kerítőfal kapu- és egyben harangtornyaként szolgált volna, feltehetőleg már a 16. században harangja is volt. A 18. század első évtizedeitől ismert püspöki egyházlátogatások két harangot említenek a toronyban, ezek közül egyik az előző század utolsó évtizedéből való. Megválaszolásra várat ugyanakkor, hogy az 1731-ban megemlített, a hagyomány szerint a „kurtyánok kirohanása” idején – feltehetően a 17. század derekán – Moldvába, Bákóba menekített (*una sat pulchra tempore eruptionis Kurtanorum ablata fuisse, fertur ad Bákó in Moldaviam*) ékes harang készítésének időpontja. Orbán Balázs „igen régi harangját” említi,⁷⁶ amelyet a szabadságharc idején 1848-ban ágyúöntésre ajánlottak fel. Összehasonlításként továbbá említjük, hogy a közeli, egyházi szempontból a környék egyik meghatározó, építészeti szempontból is követendő egyházközségének, a kézdiszentlélekinek régi, a 19. század közepén beolvasztott és újjáöntött, közel hárommázsás harangja 1508-ban készült.

A Lemhény környékén lévő települések templomainak építésére, átalakítására vonatkozó adatok alapján (Kézdiszentlélek, 1622; Gelence, 1628; Esztelnek, 1635) újabb építkezést sejtetnének a 17. század első felében Lemhényben is, erre vonatkozóan azonban semmiféle megbízható írott adatot nem ismerünk. Amennyiben történt is valamiféle átalakítás az említett időszakban, az a feltehetően boltozott templomhajónak a gelenceihez hasonló sík (kazettás) mennyezettel való helyettesítésével lehet kapcsolatban.

A templomra vonatkozó, időrendben következő írott forrás a 17. század második feléből való. 1666 nyarán Antonio Angelini da Campo olasz konventuális ferences szerzetes több háromszéki plébánia kérését tolmácsolta a Hitterjesztési Szent Kongregációhoz a megszűnt bűnbocsánati búcsúik megújítására. A lemhényiek Szent Mihály arkangyal búcsúját kérték templomuk számára,⁷⁷ amelyet feltehetően még ekkor el is nyertek, mivelhogy jóval később, az

⁷¹ PÁLMAJ József 1901, 387–388.

⁷² PESTY Frigyes 2012, 87.

⁷³ Vö. BENKŐ József 1778; BENKŐ József 1999.

⁷⁴ PESTY Frigyes 2012, 87.

⁷⁵ GyÉFL, I. 4. Canonica Visitationes, 25. doboz, kötetsz. n., 7.

⁷⁶ ORBÁN Balázs 1869, 118.

⁷⁷ LittMiss, IV, 2455.

1731-ban a megtartott püspöki egyházlátogatás alkalmával is megemlítik.

A plébániatemplom főoltárát 1680-ban⁷⁸ az olasz minorita Vito Piluzio marcianopolisi érsek és moldvai apostoli helynök⁷⁹ szentelte fel. Arra vonatkozóan, hogy az oltárszentelés egy nagyobb méretű belső javítással függne össze, annak végét jelölné, nincsenek adataink. Feltehetően ekkor, vagy néhány évtizeddel később, az újabb javítás alkalmával került sor a boltozott szentélynek alapokig való visszabontására, majd újjáépítésére.⁸⁰

Szebelébi Bertalan⁸¹ kézdiszentléleki, majd altorjai plébános, aki a 17. század utolsó évtizedeiben egyben az erdélyi katolikusok apostoli vikáriusa is volt, nyilván jól ismerte a lemhényi egyház⁸² és templom helyzetét, több alkalommal végzett köztük vizitációt. 1707-ben kelt végrendeletében Szebelébi „a háromszéki szegény és romlottabb templomok szükségére” 100 magyar forintot hagyott. Az említett romlott templomok közül 10-10 forintot kaptak a következők: Bereck, Ozdola, Petőfalva, Futásfalva, Hatolyka, Polyán, Esztelnek, Szárazpatak és Lemhény, végül Martonosba és Haralyba 5-5 forint jutott. Ingóságai közül Lemhénybe a templomhoz egy óntányért, a helyi plébánosnak, Lukács Andrásnak egy ónkannát hagyott.⁸³

Szebelébi megjegyzése, illetve az 1716. októberi püspöki vizitáció feljegyzése, amely a lemhényi templomot jó állapotban találta (*bene curatum*) – vele együtt kijavított, szilárd tornyot is (*turris ... firmiter restaurata*) leír⁸⁴ –, azt sejteti, hogy a 18. század elején, tehát valamikor 1707 és 1716 között jelentős felújításon esett át, belső berendezéséhez pedig a jezsuiták brassói templomának néhány darabját vásárolták meg. A templomnak volt ekkor három oltára festett oltárképekkel (*altaria cum imaginibus pictis*), egy keresztlőmedencéje (*baptisterium cum aheno*). Mindezekkel ellentétben a templomot övező alacsony kerítő kőfal

– amelynek építési ideje írott források alapján nem datálható – leomlott és romlott állapotban volt (*cinctura autem ejus lapidea, demissa et ruinata*). A vizitáció idején az eklézsia megyebírója Geréb János volt, aki az egyház pénzével elszámolva 39 forint és 68 dénár összeget mutatott fel. Ugyanebben az időben, az 1712-től Lemhényben szolgáló Antalffi János püspök által 1726-ban Gyulafehérvárra kanonoknak rendelt futásfalvi Lukács András plébános⁸⁵ vezetésével épült fel a faluban az új papi lak is.

Szűk fél évvel később, 1717. február 27-én újabb vizitációra került sor Lemhényben,⁸⁶ a gyülekezet ekkor 1152 lelket számlált. Templomát, valamint tornyát is jó állapotban (*bene curatam*) találták, benne két harang volt, amelyek közül egyik 1697-ben, Heinrich Lampe brassói harangöntő műhelyében készült, felirata „Veni cum aeterna pace O Rex gloria Jesu Christi 1697”.⁸⁷ A templom körüli kőkerítés az előző évhez hasonlóan omlófélben volt. A templom berendezéséből a három festett oltárképekkel díszített oltárt jegyezték fel. Ugyancsak megemlíti a jegyzőkönyv az újonnan épített, zsindelellyel fedett papi lakot. Az anyaegyházhoz tartozó Almás nevű filiában 400 katolikus volt, az ottani kápolna oltárát Krisztus Mennybemenetelének tiszteletére szentelték.

Az egyházközség megyebíróinak éves számadásai⁸⁸ alapján ismerjük, hogy 1715-ben lemhényi Bara Márton jelentősebb összeget, 26 forint 75 dénárt adományozott kegytárgyak beszerzésére. Ebből vásárolták meg következő év tavaszán (1716 áprilisában) a brassói jezsuiták régi cibóriumát⁸⁹ 31 forint és 58 dénár összegért.⁹⁰ Egy évvel később, 1717 májusában új monstrantiát⁹¹ vásárolt az egyház, ugyancsak a brassói jezsuitáktól, ezúttal 72 magyar forintért, amelyet felállítása előtt újra is festettek.⁹² A tabernaculumot⁹³ helyi asztalossal készítették, neki 1717-ben 4 magyar forintot fizetett a megyebíró.⁹⁴ A templombelső berendezésével párhuzamosan a déli bejárat elé

⁷⁸ Mánhelyt az évszám tévesen 1610-re írva. SÁL, Fond 105/395, 41.

⁷⁹ Vitus Pilutius (Vito Piluzio da Vignanello): olasz konventuális ferences szerzetes, 1653-tól misszionárius Moldvában, ahol 18 éven át moldvabányai plébános. 1663-tól az erdélyi ferences rendtartomány provinciálisja és a moldvai misszió prefektusa. 1675-től marcianopolisi címzetes érsek és moldvai apostoli vikárius. Az 1680-as években gyakran tartózkodik Háromszéken, az itteni katolikus nemességgel is kapcsolatot tartott. A Székelyföldön több helyen, Háromszék mellett Csik- és Marosszéken is több oltárt szentelt. Róla lásd még MCSMO, II, 524–525, 792–793; KOVÁCS András – KOVÁCS Zsolt 2002, 14; GALLA Ferenc 2005, 281. (helyesbítéssel: altorjai Apor kastély), 301, 302, 311, 324; LittMiss, V, 3112–3113; GALLA Ferenc 2010, 100, 138. (393. és 547. sz. regeszták).

⁸⁰ Vö. Bordi Zsigmond Lóránd tanulmányával jelen kötetben.

⁸¹ Róla lásd LittMiss V, 3124–3125.

⁸² Plébános az 1690-es években Lendvai János (később, 1717-

ben szárazpataki plébános) volt. Vö. GALLA Ferenc 2005, 320, 329.

⁸³ VESZELY Károly 1860, 358, 360.

⁸⁴ GyÉFL, I. 4. Canonica Visitaciones, 6. doboz, 13. kötet.

⁸⁵ VESZELY Károly 1860, I, 374; SÁL, Fond105/395, 14.

⁸⁶ GyÉFL, I. 4. Canonica Visitaciones, 1. doboz, 1. kötet, 68.

⁸⁷ KISGYÖRGY Zoltán 1996, 7. Megemlítjük, hogy egy évvel később a kézdiszentlélekiek ugyanott öntettek harangot. P. KOVÁCS Klára – PAKÓ László 2009, 121–122.

⁸⁸ A lemhényi egyház megyebíráinak az anyakönyvek kötetébe bejegyzett 1715–1765 közötti számadásait lásd SÁL, Fond 105, Nr. 395, 5–49.

⁸⁹ Kehely formájú ostryatartó.

⁹⁰ SÁL, Fond 105/395, 3.

⁹¹ Szentségmutató.

⁹² SÁL, Fond 105/395, 4.

⁹³ Szentségtartó.

⁹⁴ SÁL, Fond 105/395, 6.

zsindelellyel fedett portikusz (*a templom ajtónál való tornácok építésére...*) is készült. Erre a célra több ezer zsindelelyt vásárolt a megyebíró Fekete Pál Bélafalván lakó mestertől.⁹⁵

A templom javítása, berendezése 1720-ban, a lakosság és vele együtt a gyülekezet létszámának felére való csökkentését eredményező többéves szárazság és pestisjárvány megszűntével folyt (*a chorusra deszkát 100 szálát vöttem in flor. 8*). Az egyházlátogatás⁹⁶ a templomot belülről és kívülről is jó állapotban, az 1716. és 1717. évi állapotokkal megegyezően találta. Még ugyanazon évben a nyugati orgonakarzat elkészítésére került sor és fel is állították benne az újonnan vásárolt orgonát.⁹⁷ A következő évben a belső berendezés a templombeli székekkel egészült ki (*a székek csinálásáért 8 forintot Barboncznak*). Az említett orgonakarzatot 1722-ben (*ment festékre a chorusra fl. 4, [den.] 80.*) lefestették, erre a célra az egyház több mint 23 forintot fizetett.⁹⁸ Emellett sor került a kehely kijavítására, tisztítására, valamint tartozékainak (bursa, palla⁹⁹) elkészítésére. A templombelső felújításával párhuzamosan az épület tetőszerkezetének javítása is folyt. Még ugyanazon évben a tető cserepezése is megtörtént. (*Godlibnak[!] cserepezésért flo. 5 [den.] 49.*)

A munkálatok néhány éves szünetet követően 1728-ban, Bíró János plébános¹⁰⁰ és Geréb János, majd ennek halálát¹⁰¹ követően Keserű Mihály megyebírók idejében, a cathedra (prédikáló szék) elkészítésével folytatódott,¹⁰² párhuzamosan megépült a sekrestye is. Erre utalhat a templom északi részének cserepezése (*mikor a templom hátsó részét megcserepeztük*) megjegyzés a jegyzőkönyvben. Végül 1730-ban a tölcsérestől beszerzett, ónba foglalt üvegtányérok az ablakokba való felrakása történt meg. 1732–1734 között az orgonára költött az egyház jelentősebb összeget. A régi hangszer kijavítására vagy egy új építésére összesen 100 forintot fizetett a curator brassói Munges(?) Péter mesternek, 1739-ben „szép aranyos cirádákat” vásároltak rá 10 forintért¹⁰³. 1736-ban polyáni Kőműves András 8 forint értékben végzett cserepezési munkálatot az épületen.¹⁰⁴

A templom időrendben következő leírását az 1731-ban, polyáni Bíró János plébános idejében meg-

tartott egyházlátogatás alapján ismerjük.¹⁰⁵ Eszerint a névadó Szent Mihály napján (szeptember 28.) búncsánati búcsút szerveztek a templomnál, amelyet jó állapotban, tetőszerkezetét jó állapotban, cseréppel fedve írtak le. Három oltára illően díszítve, közülük az egyik felszentelve volt. Az oltárnak szobrai/faragványai vagy ereklyéi nem voltak. Első alkalommal kerül feljegyzésre a kő keresztelőmedence a déli kapu bejáratánál.¹⁰⁶ Kriptát a templom alatt nem találtak. Jó állapotban lévő ékes kötornya zsindelellyel fedve (*turris pulchra scandulis tecta lapidea*) volt, benne két haranggal, amelyek közül a nagyobbik Szent Mihály, a kisebbik Szent János evangélista tiszteletére szenteltetett. A jegyzőkönyv fontos adatokat jegyzett fel a templomot övező kőkerítéssel kapcsolatban: a vizitáció megjegyezte, hogy az a szegények vagyónvédelmére nem alkalmas, tehát egyszerű kerítés, és nem erősített, esetleges támadásnak nem állhat ellen (*non admodum ad pauperiem bono*). A megjegyzés szerint tehát a lemhenyi kőkerítés védelmi célokra alkalmatlan volt, északi és déli tornya sem állott még. A leírás ugyanakkor kapcsolatban lehet az éppen folyamatban lévő kézdiszentléleki erősítésekkel is, az ottani állapotokhoz viszonyítva értelmezendő a leírás. Ezeket az adatokat egészíti ki az 1735. évi canonica visitatio jegyzőkönyve,¹⁰⁷ miszerint a torony a temető kőfalához csatlakozik (*turris lapidea coemeterio juncta*).

A lemhenyi templom 18. századi elejei és 1777 közötti két jelentős átépítése közötti állapotára vonatkozóan az 1743. és 1747. évi vizsgálatok anyagából¹⁰⁸ meríthetünk, a megyebírói számadásokat ebből az időből nem ismerjük. Eszerint a Szent Mihály tiszteletére kőből épített templom hajója és szentélye egyforma magas volt, öblös cserepekkel volt fedve. A 17. század végén vagy 18. század végén újjáépítette szentélyét részben eltakarta a diadalív (*cujus sanctuariis superficies fornice obducta*). A templomhajó falai durva színekkel voltak festve (*navis vero asseribus rudi colore depictis*). Ennél is fontosabb az 1743-as évi jegyzőkönyv azon megjegyzése, miszerint a hajó síkmennyezetének felső (fa)padolása festéssel van díszítve, ami festett kazettás mennyezetre enged következtetni (*est satis ampla, habetque superius tabulatum*

⁹⁵ SÁL, Fond 105/395, 6.

⁹⁶ GyÉFL, I. 4. Canonica Visitationes, 1. doboz, 1. kötet, 167.

⁹⁷ SÁL, Fond 105/395, 7.

⁹⁸ SÁL, Fond 105/395, 9.

⁹⁹ Kehelyfedő.

¹⁰⁰ Polyáni születésű, 1727–1738 között lemhenyi plébános. *Historia domus*, 6.

¹⁰¹ Meghalt 1728 végén, végakarátának („temetessék testek a Szent Mihály templomába sok azon templomhoz való szolgálatomért az oltár eleibe, ha lehetséges, ahol a szegény édes atyám nyugszik”) megfelelően a főoltár elé, a sekrestye irányában temették el. SÁL, Fond 105/395, 65.

¹⁰² SÁL, Fond 105/395, 19. Összefüggésben lehet az eszterneki templom párhuzamosan zajló felújításával (1724).

¹⁰³ SÁL, Fond 105/395, 30, 35.

¹⁰⁴ SÁL, Fond 105/395, 32.

¹⁰⁵ GyÉFL, I. 4. Canonica Visitationes, 6. doboz, 13. kötet, 38. A templom berendezését, kegytárgyait lásd KOVÁCS András – KOVÁCS Zsolt 2002, 147.

¹⁰⁶ 1731: „Fons baptismalis ad portam meridionalem infra ex uno lapide exstructus”.

¹⁰⁷ GyÉFL, I. 4. Canonica Visitationes, 1. doboz, 2. kötet, 164.

¹⁰⁸ GyÉFL, I. 4. Canonica Visitationes, 2. doboz, 5. kötet, 54; GyÉFL, I. 4. Canonica Visitationes, 1. doboz, 1. kötet, 494.

lignum picturis ornatum). Az ablakok elég bőségesek/nagyok, de nem teljesen épek. A templomhoz ragasztott, ugyancsak kőből épült sekrestye zsindelel volt fedve. A templomban volt három, kő alapokra épített oltár (*arae lapidea tres*), közülük a nagyobb fel volt szentelve. Ezek közül a Szent Mihály arkangyal tiszteletére készült, 1680-ban felszentelt nagyobbik oltár fából készült, tabernaculumának belseje lila színnel díszítve. Mellettük volt egy hordozható tábori oltár is, amelyet a filiákban való misézéskor vagy búcsúk alkalmával használtak. A jegyzőkönyvbe a kőből készült keresztelomedencét is megemlítik.¹⁰⁹ Az 1717-ben épült, 1720 után festettként említett fa karzatot a század közepén már kopottnak, elszíntelenedettnek (*decoloratus*) írta a vizitáció. A cinterem körül régi, már teljesen megromlott, leromlott kerítőfal állott (*circa coemeterium murus antiqua prorsus ruinatus*). A zsindelel fedett toronyban két felszentelt harangot írtak össze.

A 1755. és 1760. évi vizitációk¹¹⁰ a templom és a körülötte lévő kőkerítésről nem tesznek említést, a megyebírói számadásokból azonban ismert, hogy utóbbi újjáépítése ezekben az években zajlott. Az eddigi irodalom szerint a török-tatár betörések elcsendesedésével a háromszéki erődített templomok védelmi szerepe a 18. században megszűnt, így sok helyen a több öles védőfalakat visszabontották. A fenti vélemény azonban több szempontból is kiegészítésre szorul. Egyrészt a „hosszú 18. század” első felében, sőt még derekán is gyakran rettegtek a felső-háromszékiek az Ojtozi-szoros irányából érkező támadásoktól. Közismert a br. Apor Péter feljegyzéseiből az 1717-es tatár betörés rémhíre, illetve a háromszéki főkirálybíró leleményes megoldása, amellyel elrettentette volna az ellenséget.¹¹¹ Szem előtt kell tartanunk tehát, hogy éppen ezek a félelmek indokolták a 18. század második negyedében, feltehetően gr. Kálnoki Sámuel könyvtárának valamelyik nyomtatványából, katonai traktátusában kinézett, olasz ízlésű reneszánsz

erődítés-rajznak Kézdiszentléleken való megépítését. Ismert ugyanis, hogy 1731-ben még építés alatt állott az ottani templom védőfala.¹¹²

Hogy a fentebb említett félelem állandó volt ebben az időben, jelzi továbbá a háromszéki főkirálybírónak az 1730-as évek végére vonatkozó feljegyzése, miszerint a Habsburgok által korábban, 1718-ban megszerzett román Olténianak a törökök általi visszafoglalása körüli években méltán féltek Székelyföldön is a törökök háromszéki betörésétől.¹¹³ Egy újabb, 1758 végén felröppent, támadást említő rémhíre a lakosság az erdőkre menekült és több napon keresztül rejtőzködött az ellenség elől. Idézünk egy erről szóló korabeli¹¹⁴ feljegyzést: „1758 esztendőben Szent Mihály nap előbb való szeredán estve, midőn vacsorálnánk csendesen, nagy hirtelen hír [jött] a pogányságnak majd majd nyagunkra[!] érkezése felől, oly rémuléssel s valóságos mondások és relatiokkal jelentetvén, elfutott az falunak nagyobb része mingyárt akkor azon órában készülés s mulatozás nélkül az erdőre fel Patakra, ki más felé, rút havazó időben, sárban, vízben és sanyarán oda fel Borosnyán nevű helyben meghálván vagy is azon éjszakát félelemben s igen vizesen ott töltvén virikeléssel, fázódással, kucorgással, másnap reggel kijöttünk házunkhoz ide egy kevés időig, honn holmikot szekérre rakván s készülgetvén elmentünk felebb való erdőre Lapos bérc nevű helyre,¹¹⁵ és ott kalibákat csinálván, ki harmad napig, ki negyed napig mulatott, és a félelem miatt házához sem jött, hon mind mezőn s faluban sok károk, lopások következtek. Igen példás esztendő volt, hogy a kuruc világtól fogva (amint annak hírit hallottam volt), hogy ilyen futás ezen a földön nem történt, az Isten Ó Szent felsége oltalmazzon ilyentől és hasonlótól, az Ó Szent fiáért, L[audetur] J[esus] C[hristus] in aeternum, Amen!”¹¹⁶

Ilyen közhangulatban nem meglepő, hogy a lemhényi Szent Mihály-templom Jósza György plébános idejében újjáépített kőkerítését is hasonlóan kézi tűz-

¹⁰⁹ 1743: „Fons baptismalis lapideus intra superiorem ecclesiae portam constitutus est.”

¹¹⁰ GyÉFL, I. 4. Canonica Visitationes, 3. doboz, 7. kötet; GyÉFL, I. 4. Canonica Visitationes, 8. doboz, 16. kötet.

¹¹¹ APOR Péter 1863, 158.

¹¹² Erről bővebben lásd KOVÁCS András 2009, 217–223.

¹¹³ APOR Péter 1863, 207.

¹¹⁴ A feljegyzés egy 18. századi gazdasági naplóban maradt fenn, annak utolsó oldalán. A kéziratot kötet első oldalai hiányoznak, így készítőjének neve ismeretlen. A bejegyzések alapján róla ismert, hogy Kálnoki Mihály alsócsernátoni kisebbik lányát, Zsuzsannát 1756. július 11-én vette feleségül Alsócsernátonban, a szertartást Tamási György altorjai plébános-főesperes celebrálta. (Alsócsernátonban a 17. század közepén önálló katolikus plébánia és templom nem létezett, az eseményre a helyi Bernáld családi udvari kápolnijában kerülhetett sor – ennek építését egy

1751-ből fennmaradt okirat „ez előtt circiter négy esztendővel”-re pontosítja. Vö. SÁL, Fond 8, Nr. 111/1751.) Az említett házasságból 1761-ig három fiúgyermek, Antal, István és János született, a keresztszülők – az Apor, Sólyom családokból, valamint özv. szalontai gr. Toldi Ádámné gr. Teleki Krisztina – a szülők előkelőségét jelzik. Az altorjai és futásfalvi (Alsócsernáton anyaegyházközsége) plébániák korabeli házassági és kereszteselési anyakönyveiben egyik eseményre vonatkozóan sem találtunk bejegyzéseket. A naplótulajdonos peselneki, altorjai stb. birtokait, továbbá csíkszentimrei jobbágysait, más helyt P. Bíró Márton plébánost, valamint nyújtódi Donáth Ferencet említi.

¹¹⁵ 1864-ben Laposbércz nevű erdőrészt Kézdikóváron, Laposbérczútja helynevet Felsőcsernátonban jegyezték fel. PESTY Frigyes 2012, 67, 53.

¹¹⁶ SZNM Kézirattár, lsz. 47703, osz. n.

fegyvereknek való lőrésekkel látták el. A halotti anyakönyvek 1760 után kezdik említeni a temetéseknel a „külső temetőt” (*coemeterio externis*), ez pedig a cintermet a köztemetőtől elválasztó kőkerítés létét jelzi. A megyebíró 1761-es számadása¹¹⁷ a cintermen dolgozó kőműveseket említi, munkájukért 10 forintot fizetett az egyház. Ebben az évben készült a kőkerítés oromfallal ellátott, boltozott északi és déli tornya is, a számadás megemlíti továbbá „a cinterem bátyáinak boltozására [csináltatott] arcusokat”. A munkálatokat bizonyos csíkszéki Venczell nevű kőműves végezte, a befejezett munkát jelzi a neki kifizetett több mint 80 forint összeg. A cinterem falának építése, cserépfedél alá vétele elhúzódott egészen 1764-ig, a munkálatokat továbbra is az említett kőműves pallér folytatta. Az építkezések 1765-ben a sekrestye és az csonttár („tetemtartó”) tetőszerkezetének zsindelyezésével zárultak.¹¹⁸

A templom soron következő újabb, nagyméretű javítására Eresztevényi Ferenc plébános¹¹⁹ idejében, az 1770-es évek második felében került sor, a diadalív felirata ezt az 1777. évre pontosítja.¹²⁰ Az 1882-es sematizmus 1776-os évszámot jelez, megemlítve az építkezések 2049 forint összegű költségét is.¹²¹

A korábbi feltételezésekkel ellentétben – amint rámutattunk – a templomhajó korábbi boltozatának lebontása megelőzte a barokkos átépítés idejét, ekkor a szentéllyel együtt fiókos dongaboltozatot kapott. A mennyezet stukkódíszei mellett a kőből készült nyugati orgonakarzat, a templom délnyugati oldalán nyíló karzatfeljáró, valamint a nyugati fal volutás és szoborfülkés kialakításos oromfalának felépítése is ebben az időben történt. Ekkor épültek a nyugati és déli portikusok is, a mérműves gótikus ablakokat félkörívesekre alakították.¹²² Az építkezések költségei – az 1823-as vizitáció jegyzőkönyve szerint – 1500 forintra rúgtak. Felszentelésére csak évekkel később, gr. Batthyány Ignác vizitációja alkalmával, 1796. május 19-én került sor, a templom ünnepét/búcsúját a püspök Szent Mihály arkangyal megjelenése (október 16.) előtti 28-ik napra rögzítette.

A nagyméretű munkálatok kiváltó oka nem ismert. A templomnak már a 18. század első évtizedeiben is sík mennyezte volt, tehát nem a hajó kö-

zépkeri boltozatának bomlása indokolta a javítást. Állapotának fokozatos leromlását a gyakori földrendések mellett abban kereshetjük, hogy a 18. század második felében az almási leányegyház kápolnáját, ugyanakkor a lemhényi Nepomuki Szent János-kápolnát is felújították, elsősorban ezeket használták.

A település belterületén kívül eső, télen és esősáras időben nehezen megközelíthető Szent Mihály-plébániatemplom használata a 18. század második felében a jelentős egyházi ünnepekre, búcsúkra szorult vissza. Az 1776-os vizitáció¹²³ arról számolt be, hogy a fából készült nyugati orgonakarzat rossz állapotban, omlófélben (*chorus in fieri*) volt. Megjegyzi tovább, hogy a templomnak világi patrónusa nincsen, van azonban egy magánkriptája, de sírfelirata vagy faragott sírköve (epitaphium) nincsen. Ezzel kapcsolatban ugyancsak a halotti anyakönyvekből tudjuk, hogy azt a helyi Nagy család tartotta fenn, 1764. július 22-én ugyanis oda temették hatolykai Nagy Mózes feleségét, Fábián Helénát.¹²⁴

Az 1796-os vizitáció¹²⁵ már az 1778-ra befejezett, északi oldalán sekrestyével ellátott templomot vizsgálta meg, benne az 1680-ban felszentelt, kőalapra készült főoltár mellett két oldalsó mellékoltárt, valamint egy tábori, hordozható oltárt ír le. A sekrestye ajtaja felett egy szentképet is feljegyzett. Szamba vette továbbá az új, kőből épült karzatot a benne lévő hétmutációs orgonával együtt. A kegytárgyakkal kapcsolatban egy 1772-ben készült, részleteiben nem ismert leltárra hivatkozik. A kőből épült tornyot jó állapotban találta, napóra nélkül. A benne lévő két harang közül a nagyobbikat mintegy négy, a kisebbet mintegy három mázsásnak írja. A kripták közül egyik az elhunyt papok számára volt fenntartva, hosszúsága 4, szélessége 2 öl (7,2 × 3,6m). Tere egységes, nem volt kamrákra osztva.

Nem ismert, hogy az 1802. október 26-i földrendés milyen károkat eredményezett a templom épületében, Volykul József gelencei plébános korabeli feljegyzése szerint a lemhényiek „igen keveset szenvedtek”.¹²⁶ Feltehetően a torony sínylette meg jobban a földingást, az 1823-as vizitáció adatai szerint 1810-ben három öllel magasították és vörös cseréppel fedték.¹²⁷

¹¹⁷ SÁL, Fond 105/395, 44–47.

¹¹⁸ SÁL, Fond 105/395, 48.

¹¹⁹ Eresztevényi Ferenc 1774–1792 között volt lemhényi plébános. *Historia domus*, 7.

¹²⁰ Összefüggésben lehet a kézdiszentléleki templom 1773-as felújításával.

¹²¹ Sematizmus 1882, 102. A plébánia történetére hivatkozott forrás nem templomépítésre vonatkozik, hanem bizonyos Lemhényi Mátyás fia Gergelyt említi 1426-ban Benkő „Milkovia”-ja alapján. Vö. *Codex diplomaticus*, X, 6, 797; SzOkl, I, 119–121.

¹²² GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDI SE-

BESTYÉN József 1995, 152–154; TUDÓS S. Kinga 2002, 136–137.

¹²³ GyÉFL, I. 4. Canonica Visitationes, 4. doboz, 9. kötet, 32–40.

¹²⁴ SÁL, Fond 105, Nr. 396, 137r.

¹²⁵ GyÉFL, I. 4. Canonica Visitationes, 11. doboz, 20. kötet, 82. Ugyanakkor az egyházközség könyveit is összeírták. Uo, 833–834.

¹²⁶ GRKPL, *Naplókönyv. A Gelencei, Haralyi és Hilibi megyében történt és történendők időnkénti följegyzése*, 34.

¹²⁷ GyÉFL, I. 4. Canonica Visitationes, 25. sz. doboz, kötetesz. n., 7.

Az egyház anyagi és vagyoni helyzetére, ingó és ingatlan javaira vonatkozó, időben következő írott forrás az 1823-ban, br. Szepessy Ignác püspök idejében végzett canonica visitatio jegyzőkönyve,¹²⁸ amely a hét évvel később, Kovács Miklós püspök idejében végzett vizsgálattal¹²⁹ együtt a templom legrészletesebb leírását tartalmazza.

Az egyházközség múltjával kapcsolatban megjegyzi, hogy a plébániatemplomot Lemhény és Almás közösen építtette, annak pontos éve azonban nem ismert. Első alkalommal ekkor kerül sor utalásra a templom mennyezetének 1510. évszamos feliratára (*in frontispicio sanctuarió*), amely a gótikus templom építésének befejezési évét jelölheti. 1777-ben javították (*restaurata fuit*). Az említett felirat teljes szövege: *Olim erat scriptum 1510, Renovatu[m] et exaltatum cum fornibus et nova tectura Anno 1777*. Patrónusa a templomnak a 19. század elején nem volt, fenntartásáról és javításától az eklézsia gondoskodott. A leírás szerint falai kőből épültek, az egész épület szép boltozat alatt van, amelyen a szentélyben a Szentháromság képe, és ehhez hasonlóan Szent György lovag van gipszből megformálva és más egyéb alakokat is láthatni.

A templomhajóhoz hasonlóan a szentély padlózata is kőből készült. A keleti oldalon van négy ablaka, ajtaja kettő, egyik nyugaton másik a déli oldalon. A templom méretei: hosszúsága 16, szélessége 5 öl. A szentély északi oldalán épült sekrestye nedves, elég tágas, van benne szekrény és gyóntatószék. A templom tetőszerkezetére egy pitvarból lehet felmenni, cseréppel van fedve. A templom körüli kerítés jó kőbe rakva, másfél öl magasságban. A templom alatt van egy kis sírbolt.

A templom berendezésével kapcsolatban a vizitáció három oltárt jelez. A szentélyben lévő nagyobbik oltár Szent Mihály arkangyal tiszteletére készült, 1680-ban a moldvai püspök szentelte fel. Rajta három szentkép látható: Szent Mihály arkangyal, a Boldogságos Szűz és Nepomuki Szent Jánosé. Utóbbi oltárt 1822-ben vegyesen fehér és zöld színre festették, arannyal díszítették, a szentkép körül is aranyozott virágdíszekkel. A két mellékoltár közül egyik Boldogságos Szűz Mária könyörgése és Keresztelő Szent János képével, a nagy oltárhoz hasonló színezettel. A szószék az oltár színeivel megfestve, Ke-

reszrefeszítés, Szent Péter, Mária Magdolna képeivel díszítve, szép elegáns koronájával együtt. A karzatban nyolcmutációs orgona volt, ebből nyílik egy szoba, amelyben a Kézdi-Orbai esperesi kerület könyvtárát őrizték még 1823-ban is.

A plébániatörténet szerint a részleteiben nem ismert – feltehetően ide értve az 1802-es földrendés kárainak kijavításaival is kapcsolatos – további építkezések 1838-ig folytatódtak, utóbbi év ugyanakkor egy Háromszéket is érintő földrengéssel állhat összefüggésben.¹³⁰

Újabb harang öntésére 1836-ban, felszentelésére 1843. május 22-én került sor Kovács Miklós püspök vizitációja alkalmával, felirata: „Anno 1836 sub Par. Georg Kelemen Cur. Jos. Dénes sumptibus Ecclesiae R. C. Lemhenyensis in honorem S. Mich. Arch.”¹³¹

A templom sekrestyéjének kijavítása a szabadságharcot megelőző években kezdődött, és 1849-ben is folyamatban volt.¹³² 1862-ben Dénes Márton kőműves a templom és védőtornyok tetőszerkezetének javítását, újracserpezését végzi, a munkálatokat két évvel később lemhényi Bandi Mózes és szentléleki Hosszú József kőművesek folytatják.¹³³

Az 1850-es évek közepén bádoggal fedett¹³⁴ toronyba 1870-ben két, egyaránt Udineben (ma Olaszország) öntött harangot is beszereztek.¹³⁵ Ezzel párhuzamosan alaposabb templomjavításra is sor került, amelyet ekkor kívül-belül kimeszeltek. A 20. század elején (1904, 1910) újra kijavították, kifestették. A 19. század végén (1897) Angster József híres pécsi orgonagyárából új orgonát vásároltak.¹³⁶ A főoltár képét a századfordulón kicserélték, mai napig a Szentkereszty Stephanie bárónő által, Guido Reni (1575–1642) itáliai festő alapján 1899-ben készített Szent Mihály arkangyal c. festménye díszíti.¹³⁷ Végül gr. Majláth Károly püspök költségén 1907-ben¹³⁸ a toronysisak újrabádogozása is megtörtént. A második világháború idején a torony bádofedelét szitává lötték, a templomnak főleg a tetőszerkezete és a szentélyrésze károsodott. Az északkeleti támpillért lövegtalálat érte, a fal beomlott, a szentélybeli boltozat hosszában a diadalívvel együtt megrepedt és a főoltár is károkat szenvedett.¹³⁹

A rossz állapotban lévő templomot az 1970-es években már nem, vagy csak ritkán (pl. bérmlásra)

¹²⁸ GyÉFL, I. 4. Canonica Visitaciones, 25. sz. doboz, kötetzs. n.

¹²⁹ GyÉFL, I. 4. Canonica Visitaciones, 26. sz. doboz, kötetzs. n.

¹³⁰ *Historia domus*, 2, 7. Ugyanez a templom kőkerítésének befejezését is utóbbi évre sejteti.

¹³¹ Az 1866. évi vizitáció iratait lásd GyÉFL, I. 4. Canonica Visitaciones, 37. sz. doboz, kötetzs. n. Említett vizitáció a főoltár helyett már a templom felszentelését említi 1680-ra.

¹³² LRKPL, sz. n., *Protocollum* (1842–1875), 40, 63.

¹³³ LRKPL, sz. n., *Protocollum* (1842–1875), 204, 222.

¹³⁴ Erről 1855 őszén határoztak, 1857 végén Klünglein József

pléhműves a még hátramaradt 308 forint kifizetését követelte az egyháztól. LRKPL, sz. n., *Protocollum* (1842–1875), 117, 137–138.

¹³⁵ Ezeket az első világháború idején rekvirálták, helyükbe Nagyszébenben öntetett újakat az egyház, 1926-ban.

¹³⁶ HORVÁTH Csilla 1975, 156; DÁVID István 1996, 98.

¹³⁷ DOBOLYI Annamária 2013, 149–150.

¹³⁸ GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDI SEBESTYÉN József 1995, 153–154.

¹³⁹ *Historia Domus*, osz. n.

használták. Az 1977-es földregés a boltozatban tett kárt. Megerősítése – a toronnyal együtt – az 1986-os újabb földingást követően kezdődött meg. A korábbi leányegyház, Almás ezekben az években vált külön, önálló plébániát alkotva.

A lemhényi Szent Mihály-plébániatemplom Felső-Háromszék kiemelkedő építészeti emléke. Mai alakját a barokk átépítés idején nyerte el, belső fabe rendezése is ebből az időszakból való. Ezen túlmenően azonban a templom őrzi a gótikus és azt megelőző építési korszakok emlékeit is, amelyek közül a két faragott kő keresztelomedencéje a figyelemre méltó.

A dolgozatban összegzett levéltári adatok ugyanakkor rávilágítanak arra, hogy a templomhajónak

a 17. században feltehetően, a 18. század elején biztosan festett kazettás sík mennyezete volt, amelyet az 1770-es években dongaboltozattal cseréltek fel. A torony építésére vonatkozó újabb adatok mellett a tanulmány tisztázza a szakirodalom által bizonytalanul meghatározott védőfal építésének idejét is. Az egyházi iratok egyértelművé teszik, hogy a templomot övező kőkerítés – méreteiből és állapotából fakadóan – a 18. század elején sem volt alkalmas védelmi feladatokra. Az északi és déli oldalon egy-egy toronnyal, valamint a harangtorony falához hozzáépítve elkészült, lőrészekkel ellátott védőfal a legkésőbbi háromszéki templomerődítési emlékünknél, amelynek megépítését az 1760-es évek elején egy újabb tatár betörés rémhíre indokolta.

Csáki Árpád – Sepsiszentgyörgy, Stadion u., 35., Bl. 16B/8., RO-520045; csakiarpad@gmail.com

Levéltári források

Gelencei Római Katolikus Plébánia Levéltára (GRKPL)

Sz. n., Naplókönyv. A Gelencei, Haralyi és Hilibi megyében történt és történendők időnkénti följegyzése.

Gyulafehérvári Érseki és Főkáptalani Levéltár (GyÉFL)

I. 4. Canonica visitationes. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek (1717–1866)

Lemhényi Római Katolikus Plébánia Levéltára (LRKPL)

Sz. n., Protocollum (1842–1875)

Sz. n., Historia domus (gépelt kézirat, 1980)

Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy / Biroul Judeţean Covasna al Arhivelor Naţionale Române, Sfântu Gheorghe (*Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár – SÁL*)

Fond 8, *Háromszék levéltára*

Fond 36, *Altorjai br. Apor család levéltára*

Fond 50, *Hatolykai Potsa család levéltára*

Fond 105/395, *Kézdisszentléleki római katolikus egyházközség anyakönyvei* (1712–1758)

Székelly Nemzeti Múzeum könyvtára, Sepsiszentgyörgy (SzNM)

Nyomtatásban megjelent források

Codex diplomaticus, X, 6

Fejér György: *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, Tom. 10, vol. 6., Budae, 1844.

ErdOkm

Erdélyi Okmánytár, I–III, szerk. Jakó Zsigmond, Hegyi Géza, W. Kovács András, Budapest, 1997–2008.

ErdTest

Erdélyi testamentumok, I–IV, vál., bev. tan., jegyz. közzét. Tüdős S. Kinga, Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2003–2011.

ETA, VII. 3 – Erdélyi Történelmi Adatok, VII. 3

Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei I. Báthory Zsigmond királyi könyvei 1582–1602, mut és jegyz. készít. Fejér-Rácz Etelka – Szász Amália, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2005.

LittMiss

Litterae missionariorum de Hungaria et Transsilvania (1572–1717), I–V, Róma–Budapest, 2002–2008. (Bibliotheca Academiae Hungariae–Roma, Fontes 4.)

MCSMO

Moldvai csángó-magyar okmánytár, I–II, gyűjt., s. a. r. Benda Kálmán, Jászay Gabriella, Kenéz Győző, Tóth István György, Magyarországi Kutató Intézet, Budapest, 1989.

Sematizmus 1826

Alma Dioecesis Transsilvana latini et armeni ritus catholica... Anno Christi 1826. <http://leveltar.romkat.ro/e-kutatas/sematizmusok/category/34-sematizmus1826.html?format=html&lang=hu> (letöltés ideje: 2015. május 28.)

Sematizmus 1882

Schematismus venerabilis cleri dioecesis Transsilvaniensis editus pro A. Christo nato 1882, Albae-Carolinae. <http://leveltar.romkat.ro/hu/e-kutatas/sematizmusok/category/21-sematizmus1882.html> (letöltés ideje: 2015. május 28.)

SzOkl

Székely Oklevéltár, I–VIII, szerk. Szabó Károly, Szádeczky Lajos, Barabás Samu, Kolozsvár–Budapest, 1872–1934.

SzOkl, Ús

Székely Oklevéltár, Új sorozat, I–VIII, közzét. Demény Lajos, Pataki József, Tüdős S. Kinga, Kriterion Könyvkiadó – Európa Könyvkiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület – Mentor Kiadó, Bukarest–Budapest–Kolozsvár–Marosvásárhely, 1983–2004.

Irodalom

APOR Péter (altorjai, báró)

1863 *Munkái*, közli Kazinczy Gábor, Budapest. (Mon. Hung. Hist., Scriptorum XI.)

1903 *Verses művei és levelei (1676–1752)*, I–II, szerk. Szádeczky Lajos, Budapest. (Mon. Hung. Hist., II/36.)

BÁRTH János

2011 *Templom jobbágya, megye zsellére, eklézsia arendása. Fejezetek a katolikus székelység egyháztörténetéhez*, Kecskemét.

BENKŐ József

1778 *Transsilvania sive Magnus Transsilvaniae Principatus...*, I–II, Vindobonae.

1999 *Transsilvania specialis* I–II, ford., bev. tan. és jegyz. Szabó György, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

COROI Artur

2009 Baróti Cserei János deák élete és pályája, in: Borcsa János (szerk.): *Kézdiszentléleki breviárium*, Ambrózia Kiadó, Kézdivásárhely, 167–187.

2011 Baróti Cserei János deák élete és pályája, *Acta Siculica* 2011, 445–482.

CSÁKI Árpád

2010 Szárazság és pestis Háromszéken 1717–1720-ban, *Acta Siculica* 2010, 277–288.

2011 *Pálos misszió Háromszéken a 18. században. Az illyefalvi rendház és könyvei*, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy.

DÁVID István

1996 *Műemlék orgonák Erdélyben*, Polis Könyvkiadó – Balassi Kiadó, Kolozsvár–Budapest.

DOBOLYI Annamária

2013 Szentkereszty Stephanie képzőművészeti tevékenysége, in: Tóth Szabolcs Barnabás (szerk.): *Szentkereszty Stephanie Emlékkönyv*, Háromszék Vármegye Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 137–158.

GALLA Ferenc

2005 *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Királyságban és Erdélyben a 17–18. században*, s. a. r. Fazekas István, Budapest–Róma. (Collectanea Vaticana Hungariae vol. 2.)

2010 *Pápai kinevezések, megbízások és felhatalmazások Erdély, a Magyar Királyság és a Hódoltság területére (1550–1711)*, s. a. r. Tüskés Péter és Tóth Krisztina, Budapest–Róma. (Collectanea Vaticana Hungariae vol. 3.)

GYÖNGYÖSSY János – KERNY Terézia – SARUDI SEBESTYÉN József

1995 *Székegyföldi vártemplomok*, Budapest.

HORVÁTH Csilla

1975 Adatok az Angster orgona- és harmóniumgyár történetéhez, *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 17–18 (1972–1973), 137–166.

KISGYÖRGY Zoltán

1996 *Háromszéki harangok*, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy.

KÓNYA Ádám

1980 A lemhényi vár, *Megyei Tükör*, XVIII, 2611. sz. (1980. június 14, szombat)

KOVÁCS András

2009 Kézdiszentlélek templomai, in: Borcsa János (szerk.): *Kézdiszentléleki breviárium*, Ambrózia Kiadó, Kézdivásárhely, 217–223.

KOVÁCS András – KOVÁCS Zsolt

2002 *Erdélyi római katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek és okmányok I. 1727–1737*, Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kolozsvár. (Erdélyi Művelődéstörténeti Források I.)

P. KOVÁCS Klára – PAKÓ László

2009 A kézdiszentléleki egyházközség 1829-es vizitációja, in: Borcsa János (szerk.): *Kézdiszentléleki breviárium*, Ambrózia Kiadó, Kézdivásárhely, 119–126.

PÁL Judit

1996 A románok háromszéki betelepülésének néhány kérdése (1614–1850), in: Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről*, Haáz Rezső Múzeum, TLA Közép-Európa Intézet, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 25–97.

PÁL-ANTAL Sándor (s. a. r.)

2011 *Székely székek a 18. században IV. Háromszék 1701–1722 között*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

PÁLMAJ József

1901 *Háromszék vármegye nemesi családjai*, Sepsiszentgyörgy.

PESTY Frigyes

2012 *Pesty Frigyes helynévgyűjteménye 1864–1865. Székelyföld és térsége I, Háromszék*, s. a. r. Csáki Árpád, Országos Széchényi Könyvtár – Székely Nemzeti Múzeum, Budapest–Sepsiszentgyörgy.

SÁVAI János

1997 *A székelyföldi katolikus plébániák levéltára I–II*, Szeged. (Documenta Missionaria I/II–III.)

TÓTH István György

1994 *Relationes Missionarium de Hungaria et Transilvania (1627–1707)*, Roma–Budapest.

1998 Az első székelyföldi katolikus népszámlálás. (Szalainai István bosnyák ferences jelentése 1638-ból), *Történelmi Szemle* XL, 1–2. sz., 61–85.

2001 *Jobbágylelet a fejedelemségi Erdélyben. Jövevényjobbágyságok Háromszéken, 1616–1698*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

TÜDŐS S. Kinga

1995 *Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században. Háromszéki templomvárak*, Püski Kiadó, Budapest.

2001 *Jobbágylelet a fejedelemségi Erdélyben. Jövevényjobbágyságok Háromszéken, 1616–1698*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

2002 *Háromszéki templomvárak. Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században*, 2., jav., bőv. kiadás, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

VESZELY Károly

1860 *Erdélyi egyháztörténelmi adatok*, I–II, Kolozsvár.

Istoria parohiei și istoria arhitecturală a bisericii romano-catolice Sf. Mihai din Lemnia (jud. Covasna)

(Rezumat)

Biserica romano-catolică Sf. Mihai din Lemnia, cu antecedente arhitecturale din perioada romanică, reclădită în stil gotic în primele decenii al sec. XVI. (în jurul anului 1510), ulterior în stil baroc (în jurul anului 1777), se numără printre cele mai importante monumente arhitecturale eclesiastice de importanță națională din județul Covasna. Bazată pe datele istorice culese din arhiva parohială, și în special din protocoalele vizitaționale episcopale din secolele XVII–XIX, lucrarea însumează rezultatele cercetărilor din anul 2011 efectuate paralel cu cele arheologice ale bisericii. Pe lângă istoria arhitecturală a bisericii (incluzând și mobilierul din interior), printre cele mai importante rezultate ale lucrării menționăm datarea corectă (coroborat și cu rezultatele cercetărilor arhivistice) a zidului de incintă cu două turnuri de apărare pentru a doua jumătate a sec. XVIII. (jurul anilor 1760).

The History of the Parish and St Michael`s Catholic Church from Lemhény (Lemnia, Covasna County)

(Abstract)

The St Michael`s Roman Catholic church from Lemhény, with its architectural antecedents dating back to the Romanesque, rebuilt in a Gothic style during the first decades of the 16th century (around 1510), then in a Baroque style (around 1777), is one of the most outstanding ecclesiastic monuments of national importance from Covasna county. Based on the historical data from the parish archives, especially from the 17th–19th century episcopal visitation records, the study sums up the results of the research, which was carried out in the same time with the archaeological excavations. Besides the architectural history of the church (including interiors), one of the most important results of this work would be the correct dating of the protective wall with two towers to the second part of the 18th century (around the 1760s), as it was confirmed also by archive research.

Csáki Árpád

GRÓF TELEKI KRISZTINA ZABOLAI UDVARHÁZÁNAK
GAZDASÁGI LEJTÁRA 1770-BŐL

Dr. Pozsony Ferenc 60. születésnapjára

A 17. század folyamán, Háromszéken épült reneszánsz ízlésű nemesi lakóépületek közül Basa Tamás főkapitány mára már nem létező, eredeti állapotában feltehetően kettő-négy lakószobából, pitvarból, kamrából, pincéből és padlásból álló zabolai kő udvarháza¹ a legjelentősebbek közé tartozott, amelynek a környékbeli kismemesi építkezésre való hatása is kézzelfogható.

A Basa nemzetség fiúágon való magvaszakadását követően az épület a zabolai jószágokkal együtt az unokával, Kun Ilonával való házassága révén Bethlen Miklósról, a későbbi kancellárra szállott, aki 1680-ban, bethlenszentmiklósi kastélya építésének befejezésével egy időben tovább bővítette azt, falait festményekkel ékesítette. Másfél évszázada Orbán Balázs még leírta az építetők neveit és címereit is megőrkítő feliratos kőtáblát, valamint az épület homlokzati középrészén kiugró, árkádíves, oszlopos, timpanonos nyílt tornácot.²

Az épület a 17. század végén Bethlen Miklós fia, a nyugati egyetemeket megjárta Mihály (1673–1706) használatában volt,³ aki fő patrónusként – feleségével, Vay Erzsébettel együtt – a harangtorony magasztásának költségeit is vállalta,⁴ halálakor, 1706-ban⁵ ide temették, a birtokot ezt követően özvegye bírta és gondozta.

Bethlen Miklós úgy rendelkezett, hogy a zabolai birtok (Gyulatelkével egyesített birtokként kezelve) az udvarházzal együtt István nevű unokájára, Gyulatelke a zabolai jobbágyok egy részével pedig valamelyik leányunokájára szálljon.⁶ Egy évtizeddel később a zabolai birtokot Bethlen Borbála – Beth-

len Mihály lánya – és férje, Szilvási Boldizsár kezén találjuk. A családi hagyományt⁷ követve az új tulajdonos asszony is adományozott az eklézsia számára egy úrasztali terítőt,⁸ ezzel együtt azonban 1750-ben még adósa volt az egyháznak az 1716-ban még néhai férjével közösen kölcsönzött összeggel és annak kamataival, összesen 200 forinttal.⁹

A 18. század közepén az udvarházat széki gróf Teleki Krisztina, gróf Teleki József Fehér megyei főispán és osdolai Kun Borbála lánya bírta férjével, szalontai gróf Toldi Ádámmal¹⁰ együtt, 1750-ben a birtokot „Toldi úr udvara”-ként említik.¹¹

Egyelőre nem ismert, hogy a zabolai birtok mikor és milyen körülmények között jutott gróf Teleki Krisztina birtokába, amelyre anyai örökségként is jogot formálhatott. Erre valamikor 1745 körül kerülhetett sor, az új tulajdonos még 1745-ben összeíratta háromszéki javait.¹² A gelencei és haralyi részbirtokok mellett a zabolai udvarház hely inventáriumának általunk tanulmányozott, szűk másfél évtizeddel későbbi másolata azonban csak hiányosan maradt ránk, mindössze a kuriális telek fából épült mellék- és gazdasági épületeinek, veteményes és gyümölcsös kertjeinek, továbbá az egykővű liztelő- és fűrészmalmok, valamint a birtokhoz tartozó allodiális szántók jegyzékét tartalmazza. Egy újabb, részleteiben ugyancsak ismeretlen birtokösszeírás 1759-ben kelt, erre bő évtizeddel később is történik utalás.¹³

Az 1751-ben megözvegyült gróf Teleki Krisztina zabolai fő birtokosként elsősorban egyházpártolásával tűnt ki. 1752-ben egy negyedréte alakú zsolttáros könyvet írtak össze adományaként a helyi református

¹ ORBÁN Balázs 1869, 139–140; TUDÓS S. Kinga 1998; POZSONY Ferenc 2002, 145–148.

² ORBÁN Balázs 1869, 140; TUDÓS S. Kinga 1998, 371. Az épület középtengelyében négyszög formára megépített, kőlábakon álló, előreugró tornácot B. Nagy Margit a legszebb ilyen jellegű 17. századi udvarház-építési megoldásként értékelte. B. NAGY Margit 1970, 47. Lásd még B. NAGY Margit 1973, 40.

³ JANKOVICS József 2013, 97.

⁴ CSEKME Ferenc 1885, 293–294.

⁵ CSEREI Mihály 1983, 380.

⁶ JANKOVICS József 2013, 149–150.

⁷ Anyja, továbbá Mikes Mihályné Bethlen Drusianna és Árva

Bethlen Kata adományait lásd Uo, 35, 106, 325.

⁸ Adományát az 1736. évi esperesi vizitáció jegyezte fel. CSÁKI Árpád – SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2001, 253–254.

⁹ CSÁKI Árpád – SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2001, 122, 314.

¹⁰ Cegei Wass László naplója szerint lakodalmukra 1721. augusztus 7-én került sor Kercsesorán. NAGY Gyula 1896, 511–512. Házasságukból négy gyermek született, Ádám és Zsigmond 1755-ben kapott grófi rangot. NAGY Iván 1865, XI, 158, 160. Lásd még BÉNKŐ József 1999, I, 142, 569.

¹¹ CSÁKI Árpád – SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2001, 315.

¹² SÁL, Fond 64, Fasc. II, 4–13.

¹³ SÁL, Fond 50, Fasc. IV, 269.

eklézsia javai között.¹⁴ Az egyházi feljegyzések¹⁵ szerint az ekkor folyt építkezésekben, így a templomszentély 1759-ben készült festett kazettás famennyezetének elkészítésében még nem vállalt részt, ezek az eklézsia költségén készültek.

Kegyárgyadományai mellett ugyanakkor – fiával együtt – a gyülekezetek életében, így a lelkészválasztásban is meghatározó szerepe volt. Ennek megfelelően kovásznai Csutak Ferenc lelkész helyére előbb 1766-ban előbb Bede András, majd 1768-ban – rövid ideig – Keresztes Máté, a későbbi erdélyi református püspök¹⁶ került. A franekeri egyetemen tanult barátosi Pál László¹⁷ lelkésznek Bürkösről Zabolára való áthozatalát (1769)¹⁸ már egyértelműen a patrónusi akarat megnyilvánulásaként értelmezhetjük. Az 1770-es évek elején a tetőjavítás és a Basa Tamás-féle 1644-es harang újjáöntése mellett gr. Teleki Krisztina és fia, gr. Toldi Zsigmond költségén készült el a zabolai templom egységes belső festett bútorzata: a templomhajó és szentélyének festett új kazettás mennyezete, az új hátsó templomi padok, a papi szék, a szószék és koronája, valamint sor került a szentélybeli karzat újrafestésére is, amelybe 1773-ban orgonát¹⁹ készítették.²⁰

Adományaiból jutott más orbaiszéki református templomba is: 1759-ben – amely egyben mostohaanyja, Árva Bethlen Kata²¹ halála is – a kovásznai egyházat úrvacsoraosztó óntányérral, papi székre való török szőnyegekkel és úrasztali terítőkkkel²² látta el, amelyek az ekkor óréa szállott családi örökséghez tartozó ingóságokból származhattak. Cófalvára úrvacsoraosztó óntányért, Tamásfalvára selyemmel hímzett gyolcs abroszt ajándékozott az úrasztalára – alamizsnájából utóbbi helyen templomi székek is készültek –, végül Szörcsére egy-egy köből rozst és haricskát ajánlott fel.²³ A grófné ugyanakkor nem feledkezett meg a katolikus eklézsiákról sem, a peselnekinek – ahová bebíró birtokos volt – még 1768-ban három darab szántót engedett át használatra.²⁴

A Bólyán lakó gr. Teleki Krisztina zabolai udvarházáról ez idő tájt, az évente fogadott udvartiszt váltása alkalmával 1770 nyarán felvett leltár²⁵ alapján alkothatunk képet. A birtok – amelyhez Zabolán 29 jobbágycsalád (összesen 61 fő, ebből 6 özvegy²⁶) tartozott – központját a cselédházak, sütőkonyhák, tisztartó lakása, veteményes és gyümölcsfákkal – köztük eperfával – beültetett külső udvarral és kertekkel körülvett udvarház alkotta.

A főépület helyiségeiben található ingóságok jegyzékbe vétele mellett az összeírás részletesen kitér a belső udvartól léces és sövénykerítésekkel elválasztott csűrös és veteményes kertekre, gazdasági épületre, malmok állapotára, valamint az állatállományra és a gabonatermésre, továbbá a feldolgozásra előkészített állatbőrök és textíliák készítésére szolgáló kenderre stb.

A kúria helyiségek felsorolása és a használatukra, rendeltetésükre utaló megnevezések (*palota, asszony háza, leányok háza, kis ház, bolt, hosszú bolt, puszta ház, selymes ház, konyha*) alapján arra következtethetünk, hogy az épület a szűk évszázaddal korábbi, Bethlen Miklós-féle bővítést és átépítést követően jelentős alaprajzi módosulást nem szenvedett.

Az udvarház méreteit tekintve legtagasabb, reprezentatív helyiségében, a Palota-teremben a székelyföldi nemesi udvarházak berendezésén (fiókos asztalok, négyszegű asztal, hátsó székek, fogasok, ládák, régi pohárszék, falba süllyesztett téka) túlmutató luxustárgyakat nem találunk.

Ennél is szerényebbek a női lakosztály egymásba nyíló helyiségeinek (*asszony háza, leányok háza, előbbiből nyíló, kamrának használt boltzott szoba*) berendezései, amelyet itt is falba süllyesztett almáriumok, ládák, asztalok, fogasok, székek alkották. Szembetűnő ugyanakkor a tűzhelyek, kályhák felsorolásának mellőzése, amely az épület hosszan tartó folyamatos használatlanságával, de leginkább az

¹⁴ CSÁKI Árpád – SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2001, 325.

¹⁵ A templom építésére, belső berendezésére, az egyházközség további építkezéseire vonatkozóan lásd kovásznai Csutak Ferenc lelkész anyakönyvi bejegyzéseit. SÁL, Fond 105/716, 3v, 4v–6r, 126r.

¹⁶ SÁL, Fond 105/716, 6r–v.

¹⁷ SZABÓ Miklós–SZŐGI László 1998, 354.

¹⁸ SÁL, Fond 105/716, 7r.

¹⁹ Az orgonát az 1773-tól zabolai iskolamester, egyben orgonista és organifex-ként (*organorum artifex*, azaz orgonaépítő) említett maksai Kelemen János készítette, aki korábban, az 1760-es évek elején a maksai református templom számára is épített hangszert. Ugyanő az 1778-ban alapjaiból újjáépített zabolai toronyba órát is készített fából. SÁL, Fond 105/716, 127v–128r; POZSONY Ferenc 2002, 158.

²⁰ POZSONY Ferenc 2002, 154–155, 157. Barátosi Pál László lelkésznek erre vonatkozó anyakönyvi bejegyzéseit lásd SÁL,

Fond 105/716, 8r–9r, 126v–127v. A zabolai egyházközség patrónusairól Csákány József lelkész által 1877-ben összeállított emlékiratot lásd SÁL, Fond 74, Fasc. X, 84–87. Lásd még CSEKME Ferenc 1885, 285.

²¹ A két asszony nem felhőtlen viszonyáról, peres ügyeiről lásd NAGY Márton Károly 2014, 137–139, 142.

²² OREL, *Vizitációs jegyzőkönyvek (1759–1794)*, 12, 90.

²³ Uo, 34, 111, 120, 167.

²⁴ SÁL, Fond 50, Fasc. IV, 191.

²⁵ SÁL, Fond 50, Fasc. IV, 269–275. Az inventárium szövegét korábban Cs. Bogáts Dénes is felhasználta háromszéki oklevél-szójegyzékéhez, az iratot SzNM Levéltári Törzsgyűjtemény, 1548/1798. számmal idézi. Lásd pl. CS. BOGÁTS Dénes 1943, 12, 14, 15. A zabolai tisztartó, Kovács Péter dálnoki nemes személy két héttel a leltár összeállítását követően további haladékot kért a számadás elkészítésére. SÁL, Fond 50, Fasc. IV, 276–277.

²⁶ SÁL, Fond 50, Fasc. IV, 274v–275r.

összeírás készítőinek figyelmetlenségével is magyarázható.²⁷

Ezzel szemben az üvegtáblás, ónba foglalt üvegtányéros, kisebb részt „lantornás” ablakok hiányosságai rendre jegyzékbe kerültek. Külön figyelmet érdemelnek a feltehetően díszes textíliáiról nevezett *Selymes ház*, továbbá a *Pusztá* vagy *Gálné háza*, amelyekben a szövéshez szükséges, illetve „külömb külömb speciesü” vas tárgyakat tároltak. Ismert ugyanis, hogy a lenvászomból készült zabolai gyolcs Erdély-szerte híres volt, a végein piros és kék fejtővel varrott keszkenők mellett itt fejfedőket, prémes és bojtos kendőket is készítettek.²⁸

Gróf Teleki Krisztina hét évvel az alábbiakban közzétett összeírás elkészítését követően meghalt. A zabolai birtok az 1785-ben már néhaiként említett gr. Toldi Mária, széplaki Petrichevich Horváth Dániel feleségének kezére került, aki a maga 14 örökös jobbjágyával és három házas zsellérével gr. Mikes István és Nalácsi Gábor mellett a legfőbb zabolai birtokosok között szerepelt.²⁹ A kúria későbbi tulajdonosai nem viseltek gondolt az épületre, a 19. század folyamán már romos állapotba került. Egykori fényét a Székely Nemzeti Múzeumba bementett 17. századi faragott kő ajtókerete, valamint Basa Tamás könyves szekrénye és bőr karosszéke idézi.

Gróf Teleki Krisztina zabolai udvarházának gazdasági leltára, 1770³⁰
(SÁL, Fond 50, Fasc. IV, 269–275.)

Anno 1770 die 14-dik Julii inventáltván nagy szalontai méltóságos gróf Toldi Ádám úr özvegye méltóságos gróf széki Teleki Kristina asszony önnagysága nemes Orbai széki zabolai és hozzá tartozandó jóságáiban lévő mobile bonumait, [melyek] eddig való tisztje, márkosfalvi Kováts Péter uram ökegyelme keze alól successora, Szabo Mihály ökegyelme keze alá mentenek által e szerint:

Nemes Orbai székben Zabolán mostan functionban bétetetett Szabo Mihály ökegyelme gondviselése alatt vagyon egy nobilitaris curia az 1759-dik esztendőben conficiált conscriptioban megnevezett vicinitásokban, az rajta lévő akkor is describált épületekkel egyetembe, mostan pedig némely, sőt nagyobb résziben, nevezetesen az épületek fedeményiben közlebről való correctiot kíván, úgy circumcirca a keretek is, mely nobilitaris curiában találatnak mobiliák e szerint:

Primo. A *Palotán*
Katona fogas nro. 4.
Asztal régi egybe járó 3.
Asztal új egybe járó darab 5.
Asztal új egybe járó darab 3.
Négyszegű asztal 3.
Nagy ládák, az egyikben régi hitván rongyos nyüstök és borda 3.
Vetöllő nro. 17.
A más ládában hitván pincetok kolcs nélkült 2.
Egy régi pohártoknak alsó része.
Záros kis téka kolcsával együtt 1.
Fatartó 1.
Egyes szék, egynek háta nincsen, a másnak fél ülés[ny]i 10.
Az Asszony házában
Katona fogas 4.
Karjos fogas 3.
Falban való kis téka 2.
Asztalra való fincsia[!] tartó 1.
Falra függesztett levéltartó 2.
Szurkos vászonnal bévont fedelű asztal 1.
Tarka cserépkancsó 1.
Üveg korsó 1.
Ezen házon belől a *Boltban*
Nagy szakaszos almárium 3.
Kis tojoka 3.
Fedetlen rossz kis láda 2.
Ectes zöld üveg 2.
Lisztartó hordó, egyik fenyő, a más csere 2.
Lisztos szuszék egyik-egyik oldala defectussal, egyikben hitván pléhek 2.
Hámtartó rossz szíjak 2.
Üveg palack 1.
Ejteles tarka bokáj, zombori, új 1.
Fél ejteles zöld üveg 1.
Tentás üveg 1.
Kis déZsa 1.
Láb alá való kis szék 1.
Katona fogas 1.
Búzamérő kanál 1.
A Leányok házában
Kerek asztal 1.
Katona fogas 3.
Falban való kis téka 1.
A Palota ajtaján borítatlan vas zár 1.
A két házon borított zár, egyik fordítójában hibás 2.
A Palota ablakjain üvegtábla és karika defectus 34.

²⁷ Az udvarház helyén jelenleg álló lakóház pincéjéből 17. századi ólomházas, színes kályhacsempék kerültek elő. POZSONY Ferenc 2002, 146.

²⁸ GAZDA Klára 1998, 32; SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2005, 190.

²⁹ TAKÁCS Péter 2011, 134–138.

³⁰ Az átírást a mai helyesírási szabályoknak megfelelően végeztük, megtartva a hely- és személynevek alakját.

Az ablakok fiókjait béhorgoló régi fíjókokon k[í]v[ü]l új horog 3.

Az Asszony háza ablakjaiban tábla defectus 4.

Az Asszony házából a Leányok házába b[é]járó ajtón vas gilincs 1.

Azon ház ablakjain karika defectus 6.

A *Hosszu Bolt*ban

Katona fogas 3.

Fíjókos asztal 1.

A Bolt ablakjaiban karika defectus 4.

A felső ablak fíjókok sarok nélkül.

A Bolt ajtaján retesz reteszfejjel.

A *Puszt*a vagy *Gálné ház*ában

Szurokpor égető kemence 1.

A szövéshez való fáknak némelyike romladozott.

Vasas eszközök, amelyek találtak az méltóságos udvarnál, egyben takarítottak a *Sejmes ház* nevezetű házba conservatoria, lakat alatt tartatnak. Minthogy olyan sok különb különb speciesü accidentiákból állnak, neveik nem tudatnak mire valók légyenek.

A Puszt ház ajtaján vas b[é]rántó 1.

A Gálné háza 3 ablakjain és azon belől való Bolt ablakján az egyikén szakadozott lantorna ablakok 4.

Azon Bolton belől lévő *Bolt* ajtaján fa gilincs 1.

A Puszt ház és Boltok ablakjai külről rostélyosok.

A *Pitvar* ablakjaiban üveg karika defectus 4.

Az ajtaján vas gilincs kirántójával együtt 1.

A *Tornácnak* fenyő rostélyos ajtaja.

Az Udvarház ajtaji vas sarkokon járnak.

A *Sütő ház*ban

Szakasztó tábla 2.

Bévető lapát 1.

Jó sütő kemence 2.

Katlan 1.

A *Konyhán*

Jó tágas tűzhely 1.

Szakács tábla 2.

Cöveken álló pad 1.

A konyha ajtaja vas sarkokon járó fa horgával.

A *Gabonás*ban

Szép rozs cub.³¹ 6.

Alábbvaló metr.³² 2.

A fekete ügyi malomnál elegy metr. 3.

A zsindeles malomnál elegy metr. 3.

Pap Mihállynál kölcsön kiadott rozs metr. 2.

Utoj[!] elegybúza cub. 2. metr. 1.

Tavaszbúza metr. 2. oct. 3.

Tisztbúza metr. 1.

Zab cub. 5 metr. 3.

Haricska majorság és vám cub. 14 oct.³³ 2.

Árpa elegyes cub. 3. metr. 1. oct. 6.

Utoj sertésnek való metr. 3 oct. 7.

Szép árpakása metr. 1.

Köles kása oct. 11.

Kendermag metr. 1. oct. 5.

Fejér borsó oct. 3.

Fekete faszulyka metr. 1. oct. 3.

Veres faszulyka metr. 1. oct. 8.

Lencse metr. 1.

Lisztartó régi szuszék 1.

A *Gabonás híján*

Fűrészen vágott bik deszka 1.

Tűzhely alá való esztergába vágott fa 16.

Tornác eleibe vágott hasonló fa 3.

Asztallábnak való hasonló fa 3.

Fedeletnel nagy láda 2.

Fegyverhordozó láda 1.

Semmire kellő rossz háló darab 3.

Nagy vízre való gyalom³⁴ 1.

Malomhoz való eszközök:

Új garat 1.

Lisztelő vállu 1.

Tejke 1.

Járom 3.

Festett durgált fekete fonal libra³⁵ 16.

Szürke durgált gyapjú fonal libra 52.

Fenyő tángyér négy szegeletű 90.

Vagyon azon túl dirib darab fa.

A *Felső hintó szín*ben

Váltó eke kormányal 1.

Faragósék mérő 1.

Dohottas hordó 2.

Tiszafenyő bárdolt deszka egy ölnyi hosszú 12.

Bik csétér fa 9.

Az *Alsó szín*be deszkázott új derék szán 1.

Két ló után való lajtorjás paraszt szán 1.

Hintóhoz való kőrifa darab 3.

Új fenyődeszka 76, ó deszka 5, in summa 81.

Bik tángyér fa 2.

A *Csűr*ben semmi sincs.

A *Tisztartó ház*ban

Katona fogas 1.

Tálas 1.

Deszka polc 1.

Ezen ház ablakjaiban karika defectus 5.

A ház ajtaja vas sarkokon járó, vasretesz reteszfejjel, gilincsivel, b[é]rántójával.

A *Kolcsár ház*ban

Katona fogas 1.

Deszkából csinált ecet tartó.

Ezen ház ajtaja vas sarkokon járó, vasretesz reteszfejjel.

³¹ Cubulus – köböl.

³² Metreta – véka.

³³ Octalium – kupa, a veder nyolcad része.

³⁴ Jelentése: kerítőháló. ESzT, IV, 712.

³⁵ Libra – font.

- A *Pitvar vagy Tornázt kamarájában*
 Katona fogas 1.
 Hamutartó láda 1.
 A megnevezett két házak fűstházában és hijokon találatnak holmik:
 Ökör nyakára való nagy és kicsin harang 3.
 Zsendely hornyoló 3.
 Orda főző üstök hitván[y]ok 3.
 Az egyik az udvarnál usuáltatik. Dobrosz Bukur esztenáján bérre egy. Ugyan Dobrosz ad conservatio-nem vitt ki ut referur antecessor, egyet.
 Vas nyárs 2.
 Eltört, romlott serpenyő 1.
 Pléh ejtel, fenekin lyukas 1.
 Fél ejtel fül nélkült 1.
 Pléh fél fertáj[!] 1. Eze közült egyik Peselnek, a másik Ráduly molnárnál, még én adtam volt borhoz.
 Bocskornak adatnak által tehénbőrből valók pár 15 cum haec qualificatione:
 Betü[!] pár 1, betü[!] másodjára pár 1. Ezek után valók igen vékonyak pár 10, pofa, láb, száj pár 3.
 Kerti aszalmányok:
 Sóska oct. 4 ½.
 Som oct. 3 ½.
 Cserefa fentő 132.
 Döglött bőrök:
 Két esztendő borjúbőr 1.
 Öreg kan bőr 1.
 Nyári malac bőrök 5.
 Báránybőrök:
 Püskösti fekete csáválva 2.
 Fejér csávált 3.
 Szürke juhbőr csávált 1.
 Fejér berbécsbőr csávált 1.
 1769-béli hulladék gyapjok fejér libr. 5, fekete libr. 8.
 Kertész keze alatt lévő portékák:
 Ostor fűrész csonka 1.
 Fa lapátra szegezett vas ásó 2.
 Kapa 2.
 Vasfogú gereblye 1.
 Öntöző kártya rostélyával 1.
Élés kamarában költség találatik egyebekkel
 Szalonna egész két-két sodorokkal 2.
 Oldalos 4.
 Hosszú pecsenye 3.
 Orja fejestül 2.
 Disznófő 2.
 Torok pecsenye 4.
 Hónalj pecsenye 3.
 Lábak 13.
 Háj libra 2.
 Túró 3 bőrben, urnar.³⁶ 10.
- Szacska vágó kasza cum appertinentiis 1.
 Kasza sine appertinentis 1.
 Vas rosta probábilis 1.
 A *Pincében* égettbor főző üst cum apertinentiis 1.
 Égettbor főző üst sisakjával, sine apertinentis 1.
 Sisak minden apertinentia nélkül 1.
 Ugyan égettbor főző üst cum apertinentiis 1.
 Dirib darab réz üst lib. ½.
 Pléh tölcser 1.
 Mindezek felett találatnak az házak hiján és a megírt alkalmatosságokban házi és külső régi eszközök:
 Pokróc vagy csujtár szövő nyüst pár 2.
 Ah[h]oz való borda 1.
 Facsörlő vas nélkült 1.
 Dagasztó szarvas tekenyő, egyik az hijában az belecsepegés miá[n] meglyukadt 4.
 Gyúró tekenyő 1.
 Egész véka, abroncsos 2.
 Fél véka 1.
 Fa ejtel, egész és fél egy compendiumban 1.
 Kádak, régiek, megavultak, romladoztak 13.
 Nagyobb és kisebb csébér[!], némelyike jó, némelyike rossz 11.
 Dézsák, némelyike jó, némelyike rossz 12.
 Nagy ivó kártya 3.
 Fenyő tégej3.
 Tehén fejő sajtár 1.
 Csere átalag 4.
 Fenyő átalag 1.
 Káposztás csere hordó 1.
 Csere és fenyőliú 1.
 Fa mozsár 1.
 Ágyfa
 Asztal régi, viseltetek 10.
 Karjos pad 1.
 Matériával borított egyes szék 2.
 Üveg lámpás 3. Üveg karika benne 1.
 Lantorna lámpás, egyik jó, a más elszakadott 2.
 Prebendának való hitván[y] szita 1.
 Gyakor szita 4, egyik Tsákány Miklosnit rávetett, incuriája miá[n] szakadott el.
 Bőr rosta, ketteje elszakadozott 4.
 Fa rosta 1.
 Nagy nyüstös szösszsák 5.
 Nagy nyüstös gyapjúzsák 1.
 Béres fejsze 3.
 Konyhára való vas lapát 1.
 Feredő kád, fenyő 1.
 Kötőlánc, egyik 39 szem karikájával, horgával 1.
 A más, 19 szemből álló, horog a végiben 1.
 Szán talpabéli lánc 1.
 Bornáló borna 2.
 Hosszú lajtorja 1.

³⁶ Urna – veder.

Rövid lajtorja 1.
 Erdőlő szán 1.
 Szénahordó szán 2.
 Mázalatlan cseréptál 1.
 Esztergában vágott kerek tángyér 8.
 Hasadás nélkül való ó fazék 1.
 Füsüllő padszék 2.
 Gyapottfonó kerék 2.
 Cipó hordó tábla 1.
 Lakat in genere találhatik az udvarnál 11.
 Marhák specificatioja:
 Béres ökör 8.
 Az udvarnál csordabéli marhák:
 Bornyús tehén tavaszi bornyokkal együtt 3.
 Nota bene: az egyik igen vén, a másiknak teje nincsen, a harmadik probábilis, de a tejetlen tehén borjának szoptatása miá[n] nem lehet tejet fejni belőle.
 Havasi csordabéli marhák Kováts Péter úr expositioja szerint találhatók:
 Béres ökör 1.
 Bika, az egyik bére 2.
 Három esztendős üsző 2.
 Másfél esztendős ökör borjú 1.
 Tavaszi ökör borjú 1
 Tavaszi ünő borjú 2.
 Tehén 4.
 Sertések:
 A fekete ügyi malomban hízón 2.
 Rádulj molnárnál a zsendelyesbe hízón 1.
 Az udvarnál:
 Öregszámiban lévő, kocák 4.
 Esztendős kocák 6.
 Tavaszi malacok 12.
 Esztendős ártány 6.
 Majorságok:
 Kakas pújka[!] 1.
 Tojó 1.
 Pújka fíjú 12.
 Öreg lúd és pipe 8.
 Nagy réce 4.
 Tyúk kakas 2.
 Tyúk 9.
 Csirke nagyobb és kisebb rendű 20.
 Béres szekerek találhatók és két új és hat hitván, ke-rekekkel, 2.
 Kupás marokvas 8.
 Karikás marokvas 7.
 Kerékfő karika 4.
 Kapocs 8.
 A rúd fél tállán[!] kis kapocs 1.
 Ezek felett vas vessző 1.
 Erdőlő taligák, egyik semmire kellő 2, négy ke-rékfő karikákkal.

Járom 4.
 Tézsoja[!] rajtok lévő három-három szemből, két-két karikából álló sikolyúkkal, 2, egyikét Major elvesztette.
 Szántó taliga tézsojájokkal, ekéjekkel, két pár vassakkal, egy esztekével 2.
 Nagy kötelek, újak 2.
 Ó előkötelek nagy kötélből valók 2.
 1769-be termett kender, igen hitván gelima³⁷ 6 fő 6 magos.
 Héhéllett peselneki kender gelima 1 fő 15[ma-gos].
 Virágos kender szösz libra 27 ½.
 Harisnya posztó ványolva ulnar. 25.
 Fedeles kert karó az udvaron 100.
 Kováts Péter uram idejébéli renovatiók:
 A Csűrös kert lábán a patak lefolytán térdig érő magosságú töltésnek kerteltetett kerítés, a sertésektől szabadon ugorható, ulnarum³⁸ 23.
 Azon töltés mellett fűzfa karó ültetés nro. 36.
 A veteményes kert körül új kert ulnar. 17.
 A Majorházon felyül léckert új ulnar. 23.
 Feljebb a víz folyásán keresztül léckert sasban ulnarum 13.
 Nemkülönben a hegy kertnek alsó részén sövény kert fedél nélkült ulnarum 21.
 Vagyon az udvar circulusába, az udvartól nem messze a falun keresztül folyó patakon egy felyül csapó kétkerekű, alkalmas deszka fedelű malom minden megkívántató faeszközeivel, úgy vasaival és köveivel, mellybe találhatók
 Egész véka, fa abroncsos 1.
 Fél véka, kéregből való, 1.
 Vámló kupa 1.
 Gabona tartásra való kétrekeszű szuszék rajta lévő lakattyával 1.
 Nemkülönben ezen udvarhoz Kovásznán, a falunak erdő felől való részében, az ottan lefolyó patakon egy felyül csapó, tágas zsilibü[!], fenyő és csere bornákból kirakott oldalú, kétkövű és kásátörésre intézett négy külűjű[!], fedelében romladozott, sőt, új fedelezést kíván, zsendelyes malom minden ap-pertinentiaival, de a víz felől egész oldala renovatiót kíván ex fundamento, minthogy most is nevezetesen a kásátörő keréknek a víz felől való oldala egy darabban kiromlott, melynek padolására régen kifaragott cserefa talpak találhatók négy-négy ölesek 2, két-két ölesen 2, régi csere bornák 32.
 A kásátörő tengeje vízkerék nélkült találhatik. Nemkülönben találhatók árpakása törésre kicsinált vagy pallérozott kőpadnak való fák két nyakba verőkön k[ív]ül.
 A malomba találhatók holmik:

³⁷ Gelima – kalangya.³⁸ Ulna – öl.

Kétrekeszű gabonartató szuszék rajta lévő lakattyával 1.

Egész véka, faabroncsos 1.

Vámló kupa 1.

Ezen malom mellett vagyon posztóványoló régi megevődött tengelyfa 1.

Ugyan ezen malomnak ellenében azon árkon lefolyó vízen egy minden részeiben renovatit kívánó szalmafedelű fűrészmalom, mely közös néhai Szilvási Boldisár posteritásival, harmadának fele illetve azokat, de minden szerszáma ezen részbe tartoznak, holott is találatnak:

Deszkának való fenyőtőkék 65.

Deszka 19, fél tőkéből vágott szál nro. 180.

A fűrészhez való vasak mindenek találatnak és probabilisek, exceptis a fűrészvas eltört, és a persely, mely a kengyelben pár, 1, felcsináltatt az öreg grófné szekere in Augusto.

A fűrészvas correctiojára kaszavas találatik 1.

Ezen fűrésznek csiga palai rosszak, fedelében renovatit kíván.

Vagyon ugyan Kovásznán a falunak alsó végén egy deszkafedelű, kétkerekű malom, egy kásatoró négy külőre intézett kerék cum apertinentiis.

Ezen malomban találatik egész véka 1, vámló kupa 1.

Nemkülönben a Fekete ügyön a Márkosfalvi hárszékjében, Martonfalván alól erős gát kötésű, három, alól csapó kerekű és kása külűjű[!], mindenképpen jó móddal készített zsendelyes fedelű, bornából kirakott malom molnárházzal, annak oldalkamarájával együtt. Melybe találatott:

Gabonartató, három rekeszű fenyődeszkából álló szuszék rajta lévő lakattyával 1.

Két rekeszű vessző kas 1.

Vámló kupa 1.

Véka, ad interim peselneki 1.

Lapos csákány 1.

Hosszú latorja 1.

A malom körül való épületek találatnak:

Az istálló szalmafedél alatt, a sertéspajta deszkafedél alatt, excepto a pajtának felső része, úgymint az harmadiknak mind az oldala, mind fara fedél nélkül találatnak.

A malomház padlása egész renovatit kíván.

Ruinák találatnak a feljebb meg nevezett ruinákon kívül a zabolai curiában úgy mint:

Primo. Az udvarháznak Hosszú bolt nevű ház[á]-nak szegeletiről a Sütő ház szegeletire általmenő Ciffra kert egész ruinában találatik ex fundamento, holott-holott az mostani fungens tisztartó Kováts Péter uramnak azon kert talpjai, oldal foglalói és kifaragott gombos szegei ha inventarie nem is, de mutogatással, hová valók légyenek, által adattak, amint hogy a talpakban készen ki faragva és vék[-]³⁹ actu is találatnak circiter 5, az foglalók és szegek hijjánosságával.

Nemkülönben azon Ciffra kertben igen szép eperfák a kertnek elromlottsága miatt marhák által károsodának el minden továbbra való megépülés vagy újjuláson kívül.

Secundo. A Sütő konyha és Sejmes[!] házaknak előtte való hosszú kötés új fundamentomot kíván, minthogy hasonfele az földön fekszik.

Tertio. Az Csűrös kertet az hegy kerttől, úgy az akoltól megszakasztó, a falu közt lefoj[!] patakra bérúgó támasz aljáig felkertet, jó formán való 283 szál karókra font sövénykert az fedeletlenség miá[n] az eső is, melytől kivált felső részeiben elsorvadott, rökönödöt[t], annyira, hogy új sövényfonást kíván minél hamaráb.

Quarto. A mingyárt meg nevezett Akolnak a malom felől való léckertből álló, a patak lefolytára rúgó egész része fedél nélkült, sok helyeken eszterha lécek nélkült találatik.

Quinto. A nyári aklot a téli akoltól megkülönböztető sövénykert elsorvadott, karóiba elrothadott fedél nélkült léte miatt. Circiter 49 szál karónyi egyik vége el is romlott, karófákkal támogatott meg.

Sexto. A Csűr ajtókbán, nevezetesen az alsó csűrnek mindkét felől való ajtai deszkájokban nagyon megromladoztak, hasadoztak, kevés híján renovatit kívánnak újonnan.

Septimo. A veteményes kertbe Szabo Mihálj uram idejébéli megfogant oltásokban találatnak károk:

Alma oltásba nro. 10.

Pergamént körtvély 1.

Vajna Sigmond nemes személy pávai mpr. és

Imreh Pál étfalvi nemes személy, mostan Páván lakó mpr.

³⁹ Kizakadt papírrész, bizonytalan olvasatú szó.

Levéltári források

- Orbai Református Egyházmegye Levéltára, Kézdivásárhely (OREL)
 II.4. *Vizitációs jegyzőkönyvek* (1759–1794)
 Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy/ Biroul Județean Covasna al Arhivelor Naționale Române, Sfântu Gheorghe (Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, SÁL)
 Fond 50, *Hatolykai Potsa család levéltára*.
 Fond 64, *Zathureczky család levéltára*.
 Fond 74, *Cserey Jánosné Zathureczky Emilia gyűjteménye (Székely Nemzeti Múzeum Törzsgyűjteménye)*.
 Fond 105/1716, *Zabolai Református Egyházközség Anyakönyvei (1757–1882)*.

Irodalom

- BENKŐ József
 1999 *Transsilvania specialis I–II*, ford., bev. tan., jegyz. Szabó György. Bukarest–Kolozsvár.
- B. NAGY Margit
 1970 *Reneszánsz és barokk Erdélyben. Művészettörténeti tanulmányok*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
 1973 *Várak, kastélyok, udvarházak. Ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Cs. BOGÁTS Dénes
 1943 *Háromszéki oklevél-szójegyzék*, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár. (Erdélyi Tudományos Füzetek 163.)
- CSÁKI Árpád – SZŐCSNÉ GAZDA Enikő
 2001 *Az orbai református egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei I. (1677–1752)*, T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
- CSEKME Ferenc
 1885 A zabolai ref. egyház történetéből, *Protestáns Közlöny*, 16. évf., 275–277, 285–286, 293–294.
- CSEREI Mihály
 1983 *Erdély története 1661–1711*, s. a. r., bev. tan., jegyz. Bánkúti Imre, Budapest.
- ESzT
 Szabó T. Artila, Vámszer Márta, Kósa Ferenc, Fazakas Emese (szerk.): *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*, I–XIII. köt., Akadémiai Kiadó – Kriterion Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Bukarest–Budapest–Kolozsvár, 1975–2009.
- GAZDA Klára
 1998 *A székely népviselet*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- JANKOVICS József
 2013 *Bethlenek, Vayak, Dujardinok – Vay Erzsébet életének tükrében*, in: *Kuruc(kodó) irodalom. Tanulmányok a kuruc kor irodalmáról és az irodalmi kurucokról*, Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület Kiadó, Nyíregyháza, 87–196.
- NAGY Gyula (közli)
 1896 Czegei Vass György és Vass László naplói 1657–1739, *Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból* 3.
- NAGY Iván
 1865 *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*, 11 kötet, Pest.
- NAGY Márton Károly
 2014 „a méltóságos Teleki famíliába lött béplántálásom”. Árva Bethlen Kata a Teleki család rendszerében, in: J. Újvári Zsuzsanna (szerk.): *Társadalom- és életmód-történeti kalandozások térben és időben a nyugat-dunántúli végektől a Kárpátokig*, PPTE Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Piliscsaba, 119–152.
- ORBÁN Balázs
 1869 *A Székelyföld leírása. III. Háromszék*, Pest.
- POZSONY Ferenc
 2002 *Zabola, Száz Magyar Falu Könyvesháza*, Budapest.
- SZABÓ Miklós – SZÖGI László
 1998 *Erdélyi peregrinusok 1701–1849*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- SZŐCSNÉ GAZDA Enikő
 2005 Viselettörténeti adatok a 17–18. századi háromszéki hozománylevelekben, in: Keszeg Vilmos – Tötszegi Tekla (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 13. Tanulmányok Gazda Klára 60. születésnapjára*, Kolozsvár, 164–199.
- TAKÁCS Péter
 2011 *Háromszéki parasztvallomások 1785-ből*, s. a. r., bev. és jegyz. Takács Péter, Debrecen. (Források Erdély történetéhez 7.)
- TÜDŐS S. Kinga
 1998 Egy zabolai udvarházról Bethlen Miklós nyomdokain járva, *Ars Hungarica*, XXVI, 2, 371–378.

**Inventarul curiei nobilitare de la Zăbala
a contesei Teleki Krisztina (1770)**

(Rezumat)

Curia nobilitară din Zăbala, construită spre jumătatea secolului al XVII-lea de către Tamás Basa, căpitan suprem al scaunului Treiscaune, renovată și decorată cu picturi murale în penultimul deceniu al secolului amintit de către Miklós Bethlen – ulterior cancelar al Transilvaniei – și de soția sa, Ilona Kun, era una dintre cele mai impozante edificii nobiliare ale zonei. Clădirea intrată în paragină în a doua jumătate a secolului XIX a fost ulterior demolată.

Lucrarea de față prezintă descripția din anul 1770 a moșiei și a bunurilor aflate în camerele conacului nelocuit permanent în perioada menționată, inventar efectuat la ordinul proprietarei clădirii, contesa Krisztina Teleki.

**The inventory of countess Krisztina Teleki's manor house
from Zăbala (1770)**

(Abstract)

The manor house from Zăbala (Covasna county, Romania) built by Tamás Basa, captain of Háromszék in the first half of the 17th century, later expanded and decorated with mural paintings by Miklós Bethlen – later chancellor of Transylvania – and his wife, Ilona Kun in the 1680s is considered to have been an outstanding example of manorial architecture of the region. Due to the hitherto absence of records of the period, the paper presents a register compiled for the owner of the manor house in the 1770s, countess Krisztina Teleki. Based on this inventory the reader can get a clearer picture of the furnishing and interior of the building demolished in the second half of the 19th century.

Süli Attila

A HONVÉDSÉG SZERVEZÉSE ERDÉLYBEN 1849-BEN

Előzmények

1848. június elejétől kezdődött meg Erdélyben az első négy honvédszászlóalj toborzása és szervezése, Kolozsvár, Marosvásárhely, Déva és Fogaras székhellyel (sorszámuk: 11–14.). Az érdemi szervezőmunkát a br. Vay Miklós királyi biztos felügyelete alá rendelt főkormányos véggezte, amely fogadta e célra a magánszemélyek által felajánlott adományokat. A hadügyminisztérium rendelete alapján az erdélyi főhadparancsnokság megadta a szükséges támogatást, amely ekkor még abban merült ki, hogy a hadfogadó helyekre magyarul beszélő tiszteket és altiszteket rendeltek ki. Július második felében a zászlóaljok szervezését Dobai Károly ezredes, a 15. (2. székely) határőrezred parancsnoka vette át, aki augusztusban elkészítette a zászlóaljok fegyver- és felszerelési igényét. A honvédek részére szeptemberben 2000 db Augustin rendszerű gyutacos puskát és 1000 katona részére egyenruházatot szolgáltatott ki a gyulafehérvári raktárból. Még ebben a hónapban pénzhány miatt a négy zászlóaljat összevonták, a dévai önkénteseket Kolozsvárra a 11. számú, míg a fogarasiakat Marosvásárhelyre, a 12. számú zászlóaljba rendelték. Október elején a magyar kormányzat és a bécsi udvari körök közötti növekvő feszültség miatt az erdélyi főhadparancsnokság beszüntette a toborzás támogatását és megtagadta a további fegyver és felszerelés kiszolgáltatását. Október 18-án br. Anton Puchner altábornagy, erdélyi főhadparancsnok egész Erdélyt ostromállapotba helyezte, és elrendelte a honvédszászlóaljok lefegyverzését. A dévai honvédek a Bánságba vonultak vissza, a fogarasiakat a császári-királyi csapatok fegyverezték le. A kolozsvári és marosvásárhelyi zászlóaljok azonban már felvették a harcot a császári csapatokkal, illetve a román felkelőkkel, és a későbbiek folyamán a szabadságharc legvitézesebb alakulataivá váltak.

A 11. honvédszászlóalj Kolozsvár feladása után (1848. november 16.) a Partiumba szorult, míg a 12. a székely tábor marosvásárhelyi veresége után (1848. november 5.) Háromszékre vonult vissza. Mindkét alakulat kivette részét a harcokból, megalapozva ezzel a későbbi hírnevét.¹

A 11. honvédszászlóalj mellett még két erdélyi kiegészítésű zászlóalj szorult ki Erdélyből: a br. Kemény Farkas őrnagy vezette, Alsó-Fehér, Torda megyei és aranyosszéki nemzetőrökből szervezett alakulat és a Tolnay Gábor őrnagy vezette maroszéki mozgó nemzetőrzászlóalj. Mindkét zászlóalj a későbbiek folyamán regulárisává vált. Az előbbi a 75., míg az utóbbi a 87. sorszámot nyerte el 1849-ben. Emellett a 14. és 15. székely határőrezredek egy-egy zászlóalja a magyarországi hadszíntéren harcolt, de rövidesen az erdélyi hadtest alárendeltségébe kerültek, integrálódva a honvédszászlóaljok közé. Ugyanez mondható el a 12. honvédszászlóalj mellett Háromszéken küzdő határőrszászlóaljról, illetve a csíki határőrezred otthon lévő zászlóaljairól.

1848 októberében egy újabb honvédszászlóalj szervezését kezdték meg, melyet Torda megyében és Aranyosszékekben akartak felállítani. Ebben az időszakban az erdélyi főhadparancsnokság már nem támogatta a honvédszászlóaljok szervezését, így a zászlóalj még október végén is csak 132 újoncból állt.

A felfegyverzés lassan haladt, noha Cserey Ignác alezredes, a 6. és 8. hadmegyék parancsnoka már november végén fegyvert igényelt Láhner György ezredes, fegyverzeti felügyelőtől. Fegyvert azonban ennek ellenére sem kaptak, így a zászlóalj parancsnoka, Bittó Károly őrnagy még decemberben is a hiányos felszereltség miatt panaszkodott. Erdély feladása után az alakulat Bihar megyébe vonult vissza, ahol szervezése folytatódott.²

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy 1849. január végén erdélyi magyar hadsereg kötelékében az alábbi alakulatok küzdöttek:

¹ SÜLI Attila 2011, 111–145.

² SÜLI Attila 2011, 130.

Alakulat	Állomáshely
11. honvédszászlóalj	erdélyi hadtest
12. honvédszászlóalj	Háromszék
32. honvédszászlóalj	erdélyi hadtest
15. (2. székely) határőrezred 1. zászlóalja	erdélyi hadtest
15. (2. székely) határőrezred 2. zászlóalja	Háromszék
erdélyi önkéntes nemzetőr zászlóalj	erdélyi hadtest
maroszséki mozgó nemzetőr zászlóalj	erdélyi hadtest

Az erdélyi kiegészítésű honvédszászlóaljak 1849. évi szervezésének folyamata

1848. december 25-én a József Bem vezérőrnagy vezette magyar csapatok elfoglalták Kolozsvárt, majd 1849. január 12-én bevonultak Marosvásárhelyre. Ezzel lényegében visszakerült magyar kézre Észak-Erdély és a Székelyföld. Az utóbbi tény lehetőséget adott a magyar katonai és polgári vezetésnek a haderőszerzés újrakezdésére.³

A Bem által kolozsvári katonai parancsnokká kinevezett Tóth Ágoston alezredes 1848. december 29-én a helyi sajtóban szólította fel Erdély lakóit a honvédek közé állásra. Érdemes felidézni a felhívás sorait: „Magyar hadseregeink bevonulása alkalmával Kolozsvár polgársága örömet nyilvánította. Ámde e' lelkesültség ömlengésével ügyünk diadala még nincs biztosítva Csak tettel érhetünk célzt. A ki tehát hazafi buzgalmát tettel kívánja igazolni, lépjen vitéz sorai-ba mint önkintes, a' háború végéig kötelezvé magát szolgálni s' válassza e' végett tetszése szerint bármely fennálló csapatunkat. Ha pedig találkoznának ifjak elég gyávák még most is hazánk ügyéért fegyvert ragadni, azok távozzanak innen s' ne fogyasszák a' hadseregnek szükséges ételmi czikkeket.”⁴ A Partiumból beérkező, illetve a helyi újoncokból kezdte meg Tóth a 73. honvédszászlóalj szervezését.⁵

Marosvásárhely elfoglalása után Bem futárokat menesztett Háromszékre, felszólítva őket a csatlakozásra. Egyben kinevezte Gál Sándor őrnagyot ezredesnek és a 14. (1. székely) határőrezred parancsnokának. Ennek hatására a január 15-én, Kézdimartonfalván tartott gyűlésen a szék vezetői felmondták az árapataki szerződést és a határozatokat január 24-én lovas futárok vitték a településekre, elrendelve a fegyveres erő ismételt táborba szállását. Ezt megelőzően Gál benyomult Csíkszék területére és felszámolta Franz Dorsner ezredes katonai kormányzatát. Ezután a Csíkszékben állomásozó határőrszászlóalj is csatlakozott a honvédsereghez.⁶

Ezzel lényegében az egész Székelyföld magyar kézre került, így megkezdték az újoncozást és a honvédszászlóaljak szervezését. E téren már február elején komoly eredményeket ért el Gál Sándor ezredes Csík- és Háromszéken. Mindkét törvényhatóság határőrezredek hadkiegészítési területe volt, így a szervezéshez kiképzett állomány állt a rendelkezésre. Gál ezredes egy osztály Mátyás-huszárral és egy háromszéki gyalogos századdal január 22-én érkezett meg Csíkszeredára. A frissen kinevezett ezredes a 14. (1. székely) határőrezred kiegészítési állományát felhasználva rögtön három új zászlóaljat állított fel. Ebben az időszakban tért haza Bem táborából Kiss Sándor alezredes, egy zászlóalj háromszéki székely határőrrel, egy osztály háromszéki székely huszárral és két löveggel. Kiss – a Bemtől kapott utasítás alapján – megkezdte a háromszéki székelység mozgósítását, ez azonban lassan haladt. A feladatot – Gál ezredesen és Kiss alezredesen kívül – Németh László háromszéki, illetve Mikó Mihály csíkszéki kormánybiztosok végezték. Az eredmények azonban csak február elejére mutatkoztak, Gál február 9-én indult Bemhez öt gyalog zászlóaljjal, három század lovassal és egy hatfontos üteggel, Kiss pedig 10-én a 12. honvédszászlóaljjal, két lándzsás székely zászlóaljjal, 4 század lovassal.⁷

Az erősítésre feltétlenül szükség volt, mivel a román fejedelemséget megszálló cári hadtest állományából 1849. február 4-én két dandár érkezett Nagyszében és Brassó biztosítására, így a helyőrségi csapatok jelentős részét Puchner magához rendelhette. Másfelől az 1849. február 6-án, a Bem tábornok által Bukovinába kiszorított Karl Urban⁸ alezredes Marosvásárhelyen meglepetésszerű támadást indított a Borgó völgyében állomásozó magyar csapatok ellen. Rövid összecsapás után sikerült elfognia a magyar parancsnokot, Koffler Bódog őrnagyot, és számos hadifoglyot ejtettek. A sikeren felbuzdulva a bukovinai osztrák csapatok Ignaz Dammwalden von Malkowsky altábornagy irányítása alatt újabb sikeres offenzívát indítottak február 11-én, a Riczkó Ignác ezredes ve-

³ KOVÁCS István 2014, 133–142.

⁴ *Honvéd*, 2. sz., 1848. december 29., 6.

⁵ Tóth Ágoston életpályájának legteljesebb feldolgozásáért lásd: IRMÉDI-MOLNÁR László 1938, 97.

⁶ EGYED Ákos 2008, 188.

⁷ EGYED Ákos 2010, 340.

⁸ Urban Karl, cs. kir. ezredes, a 17. román határőrezred parancsnoka.

zette magyar csapatok 17-én Királynémetinél súlyos vereséget szenvedtek.

Ennek következtében Bem egyelőre félretette a Nagyszeben elleni támadás tervét és Urban ellen indult. Főhadiszállását Marosvásárhelyen rendezte be és 1849. február 25-én az alábbi erőkkel indított offenzívát Urban ellen: a 12. honvédzászlóalj, a magyarországi hadszíntérről visszatért csíki határőr zászlóalj (a későbbi 76. honvédzászlóalj), két háromszéki határőr zászlóalj (a későbbi 83. és 84. honvédzászlóalj), egy század a 10. (Vilmos) huszár ezredből, a Kress könnyűlovasok és 12 löveg. Egyben magához rendelte Tóth Ágoston alezredes, kolozsvári katonai parancsnok erőit (február 24.), aki Csány László teljhatalmú biztos kíséretében február 25-én bevonult az Urban által kiűritett Naszódra. A következő nap Bem elfoglalta Besztercét. Ekkor már csak Urban dandárja maradt Észak-Erdélyben, azonban már ez is visszavonuló félben volt, így a magyar siker nem lehetett kétséges. Időközben megérkezett Bem is, ki február 27-én Tihucánál, Borgóprundnál, majd Tihánál folytatott harcokat. Mivel Malkowsky nem küldhetett segítséget, Urban alulmaradt a túlerővel szemben és kénytelen volt visszavonulni.⁹

Urban kiűzése után Bem ezredesé léptette elő Tóth Ágostont és 4000 fős rendes katonaságot bocsátott a rendelkezése alá 6 löveggel. Az erdélyi kiegészítésű honvédzászlóaljak közül a 12., 83-84. és a 73. a besztercei hadosztály alárendeltségébe került.

Ezt követően Bem ismét Puchner ellen operált és Segesvárra vonult. 1849. március 11-én a parancsnoksága alatt harcoló magyar erők bevették Nagyszeben, az osztrák és orosz csapatokat Brassó felé szorították. Bem a Szabó Nándor alezredes által szervezett és a parancsnoksága alatt lévő háromszéki csapatokat a Tömösi-szoroshoz rendelte.

A győztes ütközet után a harcokban részt vett két háromszéki gyalogos zászlóalj (a későbbi 85. és 86. honvédzászlóaljak) a brassói hadosztály alárendeltségébe kerültek.

1849 februárjától Maros- és Udvarhelyszékben megkezdték az újoncozást. A 17. és 23. év közötti korosztályt a honvédzászlóalj részére újoncozták. Ezen

kvótákból egészítették ki a 11., 12. és 87. honvédzászlóaljak harcokban megfogyatkozott állományát.¹⁰

Emellett 1849 tavaszán Gál Sándor ezredes gőzerővel folytatta a székelyföldi haderőszervezést. A két székely határőrezred területén összesen 11 új honvédzászlóalj jött létre. (76–86.)

Szintén tavasszal, 1849 márciusában kezdték meg a székely határvéd zászlóaljak szervezését, az újoncöszeírás alá nem eső székelyföldi lakosságból. Ennek előzménye Karl Urban alezredes fentebb már ismertetett február eleji támadása volt. Noha a támadókat rövidesen kiszorították Erdélyből, az események egy új védelmi stratégia kidolgozására készítették József Bem vezérőrnagyot, az erdélyi csapatok parancsnokát.¹¹ Szükségessé vált a határszorosok és hágók megerősítése és állandó őrzése. Tekintettel arra, hogy reguláris erők kellő számban nem álltak rendelkezésre, Bem tábornok először hat, majd tíz határvéd zászlóalj megalakítását rendelte el, egyenként 1500 fős létszámmal.¹²

Ezek a zászlóaljak egyetlen eddig ismert és feldolgozott hadsereg szervezési sémába sem illeszthetők. Nem tekinthetők nemzetőrségnek, mert a megalakításuknál az 1848. XXII. törvénycikk előírásait nem alkalmazták. Nem sorolhatók az önkéntes gyalogos csapatok közé sem (önkéntes nemzetőrség, önkéntes honvédzászlóaljak, szabad és vadászcsapatok), mert az állományukat sorozták. Szervezetüket tekintve (létszám, felépítés) inkább az újoncozással felállított honvédzászlóaljak közé sorolhatók, ezt a jellegét erősíti az is, hogy az ide kinevezett tiszteket a hadügyminisztérium megerősítette, így tényleges honvédtisztekké váltak. Azonban ezen zászlóaljakat csak határvédelmi célra alakították, így a bevetésük, a honvédzászlóaljakkal ellentétben, lokálisan behatárolt volt. Ráadásul a határvéd zászlóaljak nem kaptak honvédzászlóalj sorszámot.¹³

A magyar katonai vezetés elgondolása szerint ezeknek az alakulatoknak kellett megoldaniuk a határok ellenőrzését, illetve támadás esetén a betörő ellenség előnyomulásának késleltetését. Az eredeti elképzelés szerint szervezetük az alábbiak szerint épült volna fel:

A zászlóaljak száma	Elhelyezése
1–2.	Beszterce vidék
3.,4.,5.	Székelyföld
6.	Bodza, Ósánc, Tömös
7.	Töröcsvár
8.	Töröcsvártól Vöröstoronyig
9.,10.	Vöröstoronytól Vaskapu-hágóig

⁹ SÜLI Attila 2012a, 947.

¹⁰ Emellett természetesen jelentős számú újonc lépett át a 4 hónapra alakult vadászcsapatokból a 2., 3. és 4. honvéd vadászrezdek állományába.

¹¹ KOVÁCS Endre 1979, 124. és 145–146.

¹² GYALÓKAY Jenő 1915, 76.

¹³ SÜLI Attila 2005, 121–140; NÉMETH György 2008, 58–67.

Ennek szellemében kezdték meg a Székelyföldön a szervezésüket. Gál ezredes 1849. március 3-án kelt rendelete értelmében a határvéd, vagy másképpen tartalékseregbe a 26. és 40. év közötti korosztályt sorozták be.¹⁴ Az első két határvéd zászlóalj, melyek Három-, Csík- és Udvarhelyszéken alakultak – ap-

rilis közepén már Beszterce vidéken állomásoztak. A további szervezést azonban nagyban nehezítette a pénz- és fegyverhiány.¹⁵

Végül csak hat zászlóalj felállítására került a következő felosztásban:

Zászlóalj	Beosztás
1–2.	Besztercei hadosztály
3–5.	Székelyföldi hadosztály
6.	Brassói hadosztály

A honvédzászlóalj szervezése az egyes törvényhatóságokban (1849. január–április)

Ebben az időszakban a honvédszervezés kizárólag a magyarlakta törvényhatóságokban és városokban folyt. A meglévő zászlóaljok kiegészítése, valamint újak felállítása elsősorban a székely törvényhatóságok lakosságát és anyagi forrásait terhelte.

Maroszáéken 1849. januárjában megkezdtek a korábban kimozdult mozgó nemzetőri zászlóalj honvédalakulattá szervezését. Sok idő kiképzésre és felszerelésre azonban nem maradt, mivel Urban említett betörése miatt a zászlóalj – Tolnay őrnagy vezetésével – 1849. február 15-én Királynémetire vonult. Az alakulat 800 újoncból állt, lőfegyverrel azonban csak néhányan rendelkeztek.¹⁶ A királynémeti vereség után a zászlóalj Szamosújvárra vonult vissza. Pontosabban 1849. február 18-án érkeztek ide a zászlóaljparancsnok vezetésével. Az utóbbi a következő napon 50 pár cipőt és 100 köpenyt igényelt Csánytól.¹⁷ Tolnay a kiképzés érdekében kérte az teljhatalmú országos biztostól, hogy helyeztessen át az alakulatához a 12. és 32. honvédzászlóaljtól 6 őrmestert, illetve nevezze ki Láda János orvost alsébésznek.¹⁸ Egyébiránt az alakulatnak csak 41 kiképzett honvédje volt.¹⁹

Az egyre nagyobb méreteket öltő újoncozás miatt Maroszék tisztsége nyíltan szembefordult Gál Sándor ezredessel. Szerintük a hadosztályparancsnok nincs tekintettel az idős és családós férfiakra és

továbbra is erőlteti a 9–10. határvéd zászlóalj²⁰ – egyenként 1200 fős létszámmal való – kiállítását. Gál megbízottjával, P. Horváth Dániel őrnaggyal a törvényhatóság vezetése nyílt konfliktusban állt. A törvényhatóság vezetése kérte a teljhatalmú országos biztostól a további sorozások leállítását.²¹ A szék ellenállása miatt a 9. és 10. határvéd zászlóalj szervezése végül eredmény nélkül zárult. Bár P. Horváth őrnagy a többi törvényhatóságtól segítséget kért, választ nem kapott.²²

Udvarhelyszéken az újoncozás február elején kezdődött meg. K. Horváth János kormánybiztos 1849. február 26-án kelt jelentése szerint 5, egyenként 200 fős századot állítottak ki, ezek Bem táborába, Segesvárra mentek. Két század pedig felszerelés végett Marosvásárhelyre vonult. Közölte, hogy a 17. és a 23. év közötti korosztályból két honvédzászlóaljat fognak kiállítani, rövidesen megkezdik a 23–30. év közöttiek összeírását. Fegyvert sürgetett.²³

Háromszéken a haderő további szervezését Bem vezérőrnagy 1849. március 3-án kelt rendelete alapján folytatták. E szerint a székely határőrség rendszerét fel kellett számolni, a határőr zászlóaljakat integrálni kellett a honvédséghez. Ezzel egyidejűleg meg kellett szervezni a Naszód környékére való telepítést és a határvéd zászlóalj felállítását.²⁴

1849. március 21. után – a város elfoglalása következtében – megalakult a brassói hadosztály, melynek élére Bem Kiss Sándor ezredet állította. Az utóbbi alárendeltségébe tartozott a háromszéki kiegészítésű

¹⁴ A rendeletet közli: NÉMETH György 2008, 150–153.

¹⁵ MNL OL, H.2., 1849:5682.; *Gál Sándor ezredes jelentése Csányhoz*, Csíkszereda, 1849. április 16. (Közli: NÉMETH György 2008, 173–174.) Gál a határvédek ruházatát az alábbiak szerint képzelte el: székely posztóból készült magyar szabású zeke, ugyanolyan posztóból készített fehér nadrág, kalap és bakancs.

¹⁶ *Riczó Ignác ezredes jelentése Csányhoz*. Királynémeti, 1849. február 16. MTA Kt., *Csány-lt.*, 1849:292.

¹⁷ *Tolnay őrnagy kérelme*. Szamosújvár, 1849. február 19. MTA Kt., *Csány-lt.*, 1849:272.

¹⁸ *Tolnay őrnagy levelei Csányhoz*, Marosvásárhely, 1849. február 24. és Szamosújvár, 1849. március 4. MTA Kt., *Csány-lt.*, 459. és 460:1849.

¹⁹ *Tolnay őrnagy levele Csányhoz*. Szamosújvár, 1849. február 23.

HL, *Csány-lt.*, 18. d., 1849:639.

²⁰ A két zászlóalj szervezését április 3-án kezdték meg.

²¹ *Szentiváni János alkirálybíró és Dózsa Dániel aljegyző levele*, Marosvásárhely, 1849. április 16. MTA Kt., *Csány-lt.*, 1849:1789.; *Dobozy István kormánybiztos levele Csányhoz*, Marosvásárhely, 1849. április 26. Válasz: Kolozsvár, 1849. április 28. Csány kérte Dobozyt, hasson oda, hogy a katonaillesítés – Háromszék és Csíkszék példájára – Maroszáéken is gördülékeny legyen. MNL OL, F.245, 31378. tegercs.

²² *P. Horváth Dániel őrnagy levele Csányhoz*, Marosvásárhely, 1849. május 10. MTA Kt., *Csány-lt.*, 1849:2922.

²³ *K. Horváth János kormánybiztos levele Csányhoz*, Székelyudvarhely, 1849. február 26. MTA Kt., *Csány-lt.*, 1849:450.

²⁴ Bem rendeletének lelőhelye: MTA Kt., *Csány-lt.*, 1849:645.

85. és 86. honvédszászlóalj. Az utóbbiak felszerelését helyben, a városra kivetett kvóta alapján a helyi céhmesterek végezték.²⁵

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy Bem az erdélyi honvédszászlóaljak számát április közepéig tizenhárommal növelte (73., 75–87.), emellett felállítottak hat határvéd zászlóaljat.²⁶

A magyar kormányzat által elrendelt újoncozás eredménye (1849. május–június)

1849 májusától – a magyar országgyűlés döntése értelmében – megkezdődött az újoncozás. A törvényhatóságokra kivetett mennyiséget az alábbi táblázat mutatja²⁷:

Törvényhatóság	Létszám
Felső-Fehér megye	599
Alsó-Fehér megye	2460
Küküllő megye	1221
Torda megye	1941
Kolozs megye	1954
Doboka megye	1837
Belső-Szolnok megye	1561
Hunyad megye	2068
Fogaras-vidék	887
Összesen	14 518
Udvarhelyszék	1213
Marosszék	1120
Háromszék	1068
Csíkuszék	1885
Aranyosszék	327
Összesen	5613
Kolozsvár	477
Gyulafehérvár	190
Marosvásárhely	190
Szamosújvár	63
Erzsébetváros	63
Kolozs	94
Kézdivásárhely	63
Székelyudvarhely	63
Oláhfalva	63
Csíksereda	16
Sepsiszentgyörgy	41
Illyefalva	47
Bereck	54
Szék	79
Összesen	1503
Szebenszék	1417
Segesvárszék	348
Medgyesszék	556
Nagysinkszék	354

²⁵ Kiss Sándor ezredes levele Csányhoz, Brassó, 1849. április 8. HL, Csány-lt., 23. d., 1849:59.; A brassói felszerelési bizottságny jelentése Kiss ezredeshez, Brassó, 1849. április 7. HL, Csány-lt., 23. d., 1849:59.; Szabó Nándor alezredes levele Berde Mózeshez, Brassó,

1849. május 9. MNL OL, F.247, 1849:499.

²⁶ A hadügyminisztérium levele Czetz János ezredeshez. Debrecen, 1849. április 17. MNL OL, H.75, 1849:10385.

²⁷ KOVÁCS István 2014, 243–244.

Törvényhatóság	Létszám
Kőhalomszék	374
Szászsebesszék	237
Szerdahelyszék	272
Újegyházszerék	186
Szászvároszék	305
Brassó-vidék	1556
Beszterce-vidék	487
Összesen	6092
Abrudbánya	168
Vízakna	47
Vajdahunyad	38
Hátszeg	28
Összesen	281
A teljes újoncmennyiség:	28 007

A székely székekre kivetett alacsonyabb mennyiségnél figyelembe kell vennünk, hogy a csík- és háromszéki lakosság jelentős része a három székely határfőrezredben szolgált. Ezeket pedig már korábban is a magyar haderő részeként tartották számon.

Az alábbiakban az egyes törvényhatóságokban végbement újoncozások eredményeit és nehézségeit kívánjuk felvázolni.

Gróf Kornis Elek, Belső-Szolnok megyei alispán május elején jelentette Csány László teljhatalmú országos biztosnak, hogy az újoncozás a törvényhatóságban gördülékenyen folyik. Azonban nem tartotta helyesnek, hogy a zömmel idegen ajkú újoncokat Besztercén állítsák szolgálatba azok megbízhatatlansága miatt. A hónap végén 500 román újonc volt Désen, de a további sorozást a felszerelés hiánya miatt az alispán nem támogatta.²⁸

Doboka megyében összesen 366 újoncot soroztak be, kiket nyári öltönnyel és bakancsral a törvényhatóság szerelt fel. A csapatot a szamosújvári katonai parancsnokság június közepén Kolozsvárra küldte.

Beszterce vidékén 1849. június elején kezdte meg az újoncozást Gál Dániel kormánybiztos. Június 5-ig mindössze néhány újonc jelentkezett, akiknek a felruházását a helyi végezték.²⁹

1849. június 20-tól a terület hadszíntérre vált. Július elején a magyar csapatok visszafoglalták Besztercét, de Gál kormánybiztos az újoncozás folytatását az ellenség kiűzéséig nem javasolta, mivel féltő volt, hogy a besorozottak az ellenséghez szöknek.³⁰

1849 márciusától Torda megyében és Aranyoszeiken számosan jelentkeztek a nemzetőrök közül a négyéves honvédszolgálatot vállalók soraiba. Részükre Benő István nemzetőr őrnagy 1849. április 5-én Szent-Iványi Károly főkormánybiztostól 400 db puskát kért szuronnyal és töltenytáskával.³¹ Április 28-án megindult a tényleges sorozás, május 17-ig mintegy 500 fő jelentkezett önként honvéddnek, akiket a törvényhatóság ruházott fel.³² Ettől kezdve az újoncozás vezetője Benő őrnagy volt, aki 1849. június 5-én jelentette a két törvényhatóság kormánybiztosának, Ugron Istvánnak, hogy a román nemzetiségű újoncokat – kisebb csoportokban szétszétva a magyar kiegészítésű zászlóaljok között – a nyíregyházi és hódmezővásárhelyi újonctelepekre indította. Reményét fejezte ki, hogy a magyar újoncokból tud majd egy erős honvédszászlóaljat szervezni.³³ A Torda megyei újoncokból alakított zászlóalj egyben tartását javasolta korábban br. Kemény Farkas ezredes, a kolozsvári hadosztály parancsnoka is.³⁴

Nem kevésbé volt problémás az újoncozás Hunyad megyében és Szász-város székben. A két törvényhatóság vezetője, gr. Kun Gotthárd kormánybiztos-főispán 1849. június 14-én tájékoztatta Szent-Iványit, hogy az újoncozást Szász-város-székben felfüggesztette, mivel több falu is ellenállt. Az érchegységi felkelés miatt számos hadköteles az erdőkbe menekült, növelve ezzel a román felkelés erejét. Addig 381 újoncot állított ki, kiket a törvényhatóság köpennyel, kék nadrággal, fehér kalappal és cipővel látott el.

²⁸ KOVÁCS István 2014, 245–246.

²⁹ Gál Dániel kormánybiztos levele Szent-Iványihoz, Beszterce, 1849. június 5. MTA Kt., *Csány-lt.*, 1849:4065.

³⁰ Gál Dániel levele Szent-Iványi Károlyhoz, Beszterce, 1849. július 4. MNL OL, F.245, 1849:5518.

³¹ Benő őrnagy kérelme, Marosújvár, 1849. április 5. MTA Kt., *Csány-lt.*, 1849:1286.

³² Wiski Ferenc alispán jelentése Szent-Iványihoz, Torda, 1849. május 17. MTA Kt., *Csány-lt.*, 1849:3193.

³³ Benő őrnagy levele Ugron Istvánhoz, Torda, 1849. június 5. MTA Kt., *Csány-lt.*, 1849:4063; KOVÁCS István 2014, 245.

³⁴ Ugron István levele Szent-Iványihoz, Kolozsvár, 1849. június 3. MTA Kt., *Csány-lt.*, 1849:3910.

A Hunyad megyei és szászváros-széki újoncokat – az erdélyi főhadparancsnokság 1849. június 5-én kelt rendelete értelmében – Hátszegre kellett küldeni, az ottan szerveződő honvédszászlóaljhoz.³⁵

Gr. Bethlen Gábor Fogaras-vidék főispánja 1848. június 19-én írt levelében kifejtette Szent-Iványinak, hogy nem javasolja a törvényhatóságra kivetett 1096 újonc besorozását, mivel a román nemzetiség nem megbízható.³⁶

Udvarhelyszéken 1849. május közepére 40 éves korig a teljes lakosságot besorozták. A törvényhatóság összesen 5000 újoncot küldött a soralakulatok számára és 2000 főt a határőrzésre.³⁷

Bíró Mihály maroszéki alispán 1849. május 18-án jelentette Csánynak, hogy a szék a ráeső 5000 újonc kiállítását teljesítette, így mindenféle újoncozást – köztük a Bem által elrendelt 9–10. határvéd zászlóalj részére történt is – leállított.³⁸

Németh László háromszéki kormánybiztos az 1849. május 26-án Szent-Iványi főkormánybiztoshoz írt levelében kifejtette, hogy a törvényhatóság a ráeső újoncmennyiséget már régen teljesítette. A szék lakosságából – a határvéd zászlóalj katonán kívül – a reguláris alakulatoknál 6600 fő teljesített szolgálatot.³⁹

Királyföldön az újoncállítás május elején már folyt, de a szász és román lakosság lelkesedése nem volt túl nagy. Berde Mózes kormánybiztos nyíltan fel is tette a kérdést Csánynak, hogy nem lenne célszerűbb, ha a szász székek minden újoncot 200–300 forinttal megváltanának és ezek helyett székeket fogadnának, vagy ezen összeg erejéig a katonaság felszereléséhez járulnának hozzá.⁴⁰ Csány válaszában ugyan méltányolta Berde érveit, de kifejtette, hogy törvényi felhatalmazás hiányában

ilyen döntést nem hozhat.⁴¹ A szászföldi újoncozás mihamarabbi befejezését Szent-Iványi teljhatalmú országos biztos is folyamatosan sürgette a hadügyminisztériumnál.⁴²

Berde kérte a teljhatalmú országos biztostól, hogy a román újoncokat minél gyorsabban vezényelje el a katonai hatóság, mert a szökött katonák csak az útonállóak számát szaporítják.⁴³ Berde aggodalma nem volt alaptalan, mert a hadügyminisztérium május 23-án, 16137. szám alatt rendeletet bocsátott ki a tárgyban. Ez alapján a román újoncokat Magyarországra, pontosabban a nyíregyházi újonctelepre kellett szállítani, 200–400 fős csoportokban, katonai fedezet mellett. Az Erdélyben állomásozó alakulatokat pedig magyar ajkúakkal kellett kiegészíteni. A probléma csak az volt, hogy a rendeletet visszamenőleg már nem lehetett alkalmazni.⁴⁴ Az erdélyi 79. honvédszászlóalj tartalékának román nemzetiségű újoncai például állandóan megszöktek, ezért Bem tábornok az alakulatot az ország más vidékére vezényelte.⁴⁵

Szent-Iványi országos biztos – az országos főhadparancsnokság javaslatára⁴⁶ – felszólította Berdét, hogy a kormánybiztossága alá tartozó területek újoncairól készítsen olyan kimutatást, amely tartalmazza az illetők nemzetiségi hovatartozását. Berde ennek azonban nem sok értelmét látta, mivel magyar újoncok már nincsenek, mert azok még tavasszal beálltak az akkor alakuló honvédszászlóaljhoz. A szászok és románok pedig „úgyis egy húron pendülnek”, megkülönböztetésüket feleslegesnek tartja.⁴⁷ Végül mégis rendelkezett a tárgyban a szász székek felé.⁴⁸

Maga az újoncozás azonban még így sem haladt gördülékenyen, mert a határ menti falvak román lakossága az összeírás elől Havasalföldre menekült.⁴⁹

³⁵ Gr. Kun Gothárd levele Szent-Iványihoz. Szászváros, 1849. június 14. MTA Kt., *Csány-lt.*, 1849:4620; *Az erdélyi főhadparancsnokság átírtára gr. Kun Gothárdhoz*, Nagyszeben, 1849. június 5. MTA Kt., *Csány-lt.*, 1849:2851; KOVÁCS István 2014, 246.

³⁶ Gr. Bethlen Gábor főispán levele Szent-Iványihoz, Fogaras, 1849. június 17. MTA Kt., *Csány-lt.*, 1849:4928.

³⁷ K. Horváth János kormánybiztos levele Szent-Iványihoz, Székelyudvarhely, 1849. május 18. MTA Kt., *Csány-lt.*, 1849:3223.

³⁸ Bíró Mihály alispán levele Csányhoz, Marosvásárhely, 1849. május 18. MTA Kt., *Csány-lt.*, 1849:3214.

³⁹ Németh László levele Szent-Iványi Károlyhoz, Sepsiszentgyörgy, 1849. május 26. HL, *Csány-lt.*, 210. d., 1849:3784. Németh László levele Szent-Iványi Károlyhoz, Sepsiszentgyörgy, 1849. május 26.; KOVÁCS István 2014, 247.

⁴⁰ Berde levele Csányhoz, Nagyszeben, 1849. május 3. MNL OL, F.247. 1849:271.; SÁRKÖZI Zoltán 1974, 75.

⁴¹ Kolozsvár, 1849. május 6. Csány döntését támasztotta alá, Kiss Ernő altábornagynak, országos főhadparancsnoknak a tárgyban megjelent körrendelete is, amely a helyettesek állítását kifejezetten tiltotta. (Közlöny. 119. sz.) MNL OL, F.247, 460:1849.

⁴² Kolozsvár, május 19. Mind az 1848. évi, mind az 1849. évi

mennyiséget ki kellett állítani. MNL OL, F.247, 1849:595; TE-UTSCH, 1910. 276.

⁴³ MNL OL F.247. 1849:738. Ugyanakkor az újoncállítás alól kibújni akaró székeket szigorúan megróttá. (Uo. 1849:992. és 1849:1002).

⁴⁴ Szent-Iványi levele, Kolozsvár, 1849. május 27. Mellette Berde levele Czetzhez. (1849. június 2.) és Czetz levele Berdéhez. (1849. június 4.) MNL OL, F.247, 1849:921.

⁴⁵ Czetz János vezérőrnagy levele Berdéhez, Nagyszeben, 1849. június 7. MNL OL, F.247, 1849:909. és 1849:982. vö. 1849:963.

⁴⁶ Ezen testület a magyarországi (budai) főhadparancsnokság utóda volt, jelentősen csökkentett hatáskörrel. Élén Kiss Ernő altábornagy állt. A főhadparancsnokság elsősorban katonai adminisztratív ügyeket látott el.

⁴⁷ Szent-Iványi levele Berdéhez, Kolozsvár, június 10. MNL OL, F.247, 1849:1004.

⁴⁸ Nyomatvány román, német és magyar nyelveken. MNL OL, F.247, 1849:1073.

⁴⁹ Ezt nagyban elősegítette a határőrizet hiánya. MNL OL, F.247, 1849:917.

Ennek hatására az újoncozást átmenetileg felfüggesztették.⁵⁰ Pontosabban az utóbbi döntést már Bem tábornok hozta meg, aki ezzel a lépéssel a nép rokonszenvét akarta megnyerni, kevés sikerrel. Berde támogatta a határozatot, mert sem zsoldpénz, sem fegyver, sem felszerelés nem állt a rendelkezésére.⁵¹

A Berde Mózes irányítása alá tartozó Vízakna városát a kormánybiztos 1849. június 11-én körrendeletben szólította fel a meghatározott újonc kvóta kiállítására. A leendő honvédeket a városnak fel is kellett ruháznia. Két román nemzetiségű polgár fiaik helyett két teljesen felszerelt lovat ajánlott fel, amit a kormánybiztos saját hatáskörben elfogadott. 1849. július 9-én Berde újabb felszólításban utasította a várost az újoncozás mihamarabbi befejezésére.⁵²

Brassó vidéken az újoncozást 1849. május 18. után kezdték meg.⁵³ A tárgyban Dósa Elek kormánybiztos 1849. május 28-án rendeletet intézett a falusi előjárókhöz. Elrendelte, hogy a 18–22. év közötti korosztályt részrehajlás nélkül írják össze, illetve buzdítsák őket a honvédek állásra. A szökevények ellen adjanak ki elfogatóparancsot.⁵⁴ Az utóbbinak azonban nem sok foganatja lehetett, mivel a szökevények száma rövidesen tömeges méreteket öltött.⁵⁵ Az újoncozásnak Szászhermány lakossága nyíltan ellenszegült, a zendülést csak katonai erő kirendelésével tudták elfojtani.⁵⁶ Az ellenséges hangulat miatt Dósa kormánybiztos – Berdéhez hasonlóan – javasolta, hogy a román és szász újoncok pénzzel váltsák meg magukat és a befolyó összeget a székely

honvédek felszerelésére fordítsák.⁵⁷ Problémát jelentett az is, hogy számos hadköteles ifjú a császári alakulatokban szolgált.⁵⁸

Dósa 1849. június 12-én jelentette Szent-Iványinak, hogy 10-éig 478 újoncot sorozott be, rövidesen megkezdik a 23–24 éves korosztály összeírását. Továbbra is problémát jelent viszont a román lakosság elszökése.⁵⁹

A közigazgatásilag Barcasághoz tartozó Hétfalu magyar lakosságából 1849. június elejéig 1600 újoncot állítottak ki.⁶⁰

Szent-Iványi 1849. június 10. után tájékoztatta a hadügyminisztériumot, hogy Brassó-vidék hatósága 521 főt sorozott be, 1000 fő korábban már önkéntes alapon állt be. Az újoncozást a román lakosság ellenállása miatt állította le.⁶¹

Összességében elmondhatjuk, hogy az 1848 májusától újraindult sorozás – az 1848. szeptemberihez hasonlóan – a román és szász lakta területeken ellenállást szült, de az újoncozást a magyarok törvényhatóságok sem fogadták egyöntetű lelkesedéssel. Nem lehet pontosan tudni, hogy mennyi román és szász újoncot szállítottak a magyarországi újonctelepekre, de a nemzetiségi területeken folyó összeírást 1849. június 18-án maga Bem állította le. Az így kiállított alakulatok állománya megbízhatatlan volt, fegyver, felszerelés és pénz pedig nem állt a rendelkezésre.⁶²

Az Erdélyben 1849 májusától lefolytatott újoncozás eredményeként az alábbi zászlóalj alakultak meg:

Zászlóalj sorszáma	Kiegészítési terület	Székhely
134.	Torda	Torda
135.	Erdély	Nagyvárad
136.	Hátszeg	Arad
137.	Kolozsvár	Hódmezővásárhely
140.	Barcaság (hétfalusi csángók)	Brassó, majd Fogaras

⁵⁰ *Dobokai József rendőrbiztos levele Berdéhez*, Nagyszeben, 1849. június 15. MNL OL, F.247, sz. n.

⁵¹ *Berde levele Szent-Iványihoz*, Nagyszeben, 1849. június 19. Egyben kérte az országos biztos jóváhagyását. MNL OL, F.247, 1849:1194.

⁵² Annak ellenére is, hogy a város Szent-Iványitól engedményt kért. (MNL OL F.247. 1849:1002); BAKK Endre 1880, 201–202.

⁵³ *Dósa Elek levele Kiss Sándor ezredeshez*, Brassó, 1849. május 18. MNL OL, F.248, 1849:161.

⁵⁴ *Dósa Elek rendelete*, Brassó, 1849. május 28. MNL OL, F.248, 1849:263. A zernyesti és apácai román és szász ifjak elbujdostak a sorozás elől, így Dósa kormánybiztos a helyi parancsnokságtól katonai segédletet igényelt. (*A sorozó bizottság levele Dósa Elekhez*, Brassó, 1849. június 13. MNL OL, F.248, 1849:407).

⁵⁵ *A sorozó bizottság levele*, Brassó, 1849. május 31. MNL OL

F.248. 1849:359. Itt azonban figyelembe kellett azt is venni, hogy sok ifjú külföldön mesterséget tanult, így az ő esetükben vagy a helyettesítést, vagy a pénzbeli megváltást alkalmazták.

⁵⁶ *Dósa Elek levele Szent-Iványihoz*, Brassó, 1849. május 31. MTA Kt., *Csány-lt.*, 1849:4091.

⁵⁷ *Dósa Elek levele Szent-Iványihoz*, Brassó, 1849. május 28. MTA Kt., *Csány-lt.*, 1849:3689. A teljeshatalmú országos biztos a válaszában kifejtette, hogy erre a törvény nem ad lehetőséget.

⁵⁸ *Az újoncozási bizottmány levele Dósa Elekhez*, Brassó, 1849. június 1. MNL OL, F.248, 1849:171.

⁵⁹ *Dósa Elek levele Szent-Iványihoz*, Brassó, 1849. június 12. MTA Kt. *Csány-lt.* 1849:4736.; KOVÁCS István 2014, 245.

⁶⁰ *Dósa Elek kormánybiztos levele Szent-Iványihoz*, Brassó, 1849. június 7. MTA Kt., *Csány-lt.*, 1849:4287.

⁶¹ MTA Kt., *Csány-lt.*, 1849:4719.

⁶² KOVÁCS István 2014, 246.

Emellett számos román és szász nemzetiségű újoncot a magyarországi újonctelepekre irányítottak és a szerveződő honvédszászlóalj állományához osztották be őket.⁶³

A zászlóalj felszerelése

A honvédalakulatok felszereltsége a szabadságharc végén sem felelt meg teljes mértékben az elvárásoknak, bár a katonai vezetés és a magyar kormányzat minden rendelkezésre álló eszközzel igyekezett a hiányosságokat csökkenteni.

Megnevezés	Mennyiség
Csizma	1400 pár
Töltényláda	100
Töltényládaszíj	200
Atilla	500
Mellény	600
Borjú	400
Szuronyzsj	200
Fehér ruha	200
Bakancs	400 pár

A fenti anyagok biztosítása csak mérsékelte, de messze nem oldotta meg a problémát. Tóth Ágoston ezredes az 1849. május 1-jén a hadügyminisztériumhoz írt levelében kifejtette, hogy a honvédek fegyver- és lőszerhiánnyal küszködnek. A 76., 83. és 84. honvédszászlóalj ruházata elhasználódott, a honvédek „mezítláb” teszik a szolgálatot. A 12. honvédszászlóalj helyzete sem sokkal jobb. A székely zászlóalj az előőrsi szolgálatban az időjárás viszontagságainak nagyon ki vannak téve.⁶⁵

Síralmas volt az 1849 nyarán a gyulafehérvári ostromsereghez vezényelt 11. honvédszászlóalj állapota is. Szigeti Miklós őrnagy, zászlóaljparancsnok szerint

A Beszterce és Naszód vidékére vezényelt székely zászlóalj (12., 83., 84. honvéd és az 1–2. határvéd zászlóalj) állapota – Dobai József őrnagy, borgóprundi parancsnok jelentése szerint – síralmas volt. E tárgyban Dobai áprilisban azonnal írt a teljhatalmú országos biztosnak, az igényre Csány 1849. május 2-án válaszolt Tóth ezredesnek. Ennek alapján az alábbi ruházati és felszerelési tételeket utalták ki a fenti alakulatok számára⁶⁴:

az alakulatáról megfeledeztek, a honvédek annyira elhasználták az egyenruhájukat, hogy „míg az újoncz zászlóaljakat cizfrán kiöltöztették, díszes csákoval ellátták, addig minket, kiknek soha egy szünnapunk nem volt, folytonosan a legfáradalmasabb hadjáratokban résztvettünk, mikor kellett az ellenséggel vitézni megküzdöttünk – minket veres sipkánk mellett rongyokban felejtettek.”⁶⁶

A Szászföldre kivetett hadisarcot a székek a honvédsereg részére készített felszerelési cikkekkel is kiválthatták. 1849. június 15-ig a királyföldi törvényhatóságok az alábbi tételeket készítették el a honvédalakulatok számára⁶⁷:

Törvényhatóság	Tétel	Honvédalakulat
Nagyszebeni tanács	150 ing, 150 lábbeli	Lengyel légió
Felső-Fehér vármegye	2440 ing	55. és 79. honvédszászlóalj
Szászsebes	200 kalap, 248 ing, 229 lábravaló	–
Brassó	2000 szűrposztó	–
Nagysink	600 ing, 600 lábravaló, 300 csizma	–
Szászváros	197 ing, 209 lábravaló, 106 bakancs, 14 csizma	–

⁶³ BONA Gábor 2008, I, 45–46.

⁶⁴ Csány levele Tóth Ágoston ezredeshez, Kolozsvár, 1849. május 2. MTA Kt., *Csány-lt.*, 1849:2416.

⁶⁵ Tóth ezredes levele a hadügyminisztériumhoz, Beszterce, 1849.

május 1. MNL OL, H.75, 1849:21475.

⁶⁶ CSEHI-SZIGETI Miklós, 1868, 105.

⁶⁷ Róth József főhadnagy kimutatása, Nagyszeben, 1849. június 15. MNL OL, F.247, 1849:1147.

A fenti tételekből az 55., 79. és 88. honvédszászlóaljakat, a 10. (Vilmos) huszárezred Erdélyben lévő osztályát, a bécsi és lengyel légióknak az országrészben állomásozó egységeit szerelték fel.

A brassói tanács 1849. május 20-ig a brassói hadosztály ruházatát készítette el, de a többi székely alakulat számára Berde Mózes még az alábbi tételeket rendelte meg⁶⁸:

Megnevezés	Darabszám
Ing	3000
Gatya	300
Nadrág	2000
Bakancs	200 pár
Atilla	1500
Kalap	3000

A székely honvédek ruházatáról egy 1849 tavaszán keletkezett tervezetből nyerhetünk információt. E szerint: „Bakancs vagy csizma, veres zsinórral szegve. Fehér harisnya, gömbölyű veres zsinórral. Préselt fekete czondra posztó magyarka, veres gombkészülettel, fekete nyakkendő. Fekete, kalapposztó csákó.”⁶⁹

A honvéd és határvéd zászlóaljak felfegyverzése a szabadságharc végéig megoldatlan probléma maradt.

A lőfegyverállomány heterogén volt, típusai közé tartozott az Augustin rendszerű gyutacsos puska, különböző típusú kovás puskák, lökupaos és kovás vadászpuskák, lándzsák és kaszák, emellett az állomány egy része végig fegyver nélkül maradt.

A honvédszászlóaljak fegyverezettel való ellátottságról rendelkezésünkre álló néhány adatot az alábbi táblázat mutatja:

Zászlóalj sorszáma	Adat időpontja	Fegyverek száma	Hiány
11.	1849. január 14.	910 gyutacsos puska	–
32.	1849. január 14.	177 gyutacsos, 800 kovás puska	–
75.	1849. január 14.	260 gyutacsos, 170 kovás, 35 vadászpuska	–
78.	1849. május 30.	654 gyutacsos, 521 kovás	13
83.	1849. január 14.	711 gyutacsos puska	–
85.	1849. június 8.	400 gyutacsos, 200 kovás, 220 vadászpuska	–
87.	1849. január 14.	392 kovás	–

A határvéd alakulatok közül első és második nagyrészt fapuskákkal⁷⁰ volt felszerelve. 1849. május 2-án az 1. határvéd zászlóalj 1215 főnyi létszámból 815-nek, a 2. határvéd zászlóalj 565 főnyi létszámából senkinek még nem volt fegyvere.⁷¹ Így a beszercei hadosztály felett, 1849. június 12-én szemlét tartó Bem tábornok a hazaengedett maroszeiki nemzetőrség kovás fegyverei közül 300 darabot a 2. határvéd

zászlóalj részére utalt ki.⁷² Ez azonban a gondokat csak enyhítette, így Dobai József alezredes, hadosztályparancsnok Szent-Iványi Károly erdélyi főkommandóbiztostól is igényelt fegyvereket.⁷³

Az alábbi táblázat a székelyföldi hadosztály kötelekébe tartozó határvéd zászlóaljak felfegyverzettségét mutatja⁷⁴:

⁶⁸ Kiss Sándor ezredes levele Berde Mózeshez, Brassó, 1849. május 20. MNL OL, F.247, 1849:693. Kiss ezredes nem támogatta a lakosság leterhelését, de Berde a válaszában kifejtette, hogy a székelység több áldozatot hozott a szabadságharc érdekében, mint a gazdagabb szászok, és a fenti tételek a székely gyalogság felszereléséhez feltétlenül szükségesek.

⁶⁹ MTA Kt., *Csány-lt.*, 1849:1375.

⁷⁰ A „fapuskán” olyan lövés leadására alkalmas fegyvert kell értenünk, melyet a határvédzászlóaljaknál kizárólag kiképzési célokra

használtak.

⁷¹ Tóth Ágoston ezredes jelentése, Beszterce, 1849. máj. 2. MNL OL, H.75., 1849:21475. A jelentés szerint mindkét zászlóaljnál hiányoztak a tölténytartók, a szíjzat, valamint a bakancsok.

⁷² Dobai József alezredes levele, Beszterce, 1849. június 17. MNL OL, H.75., 1849:23047.

⁷³ Beszterce, 1849. június 19. MTA KT, *Csány lt.*, 1849:3085.

⁷⁴ A székely hadosztály létszámkimutatása, Csíkszereda, 1849. június 8. MNL OL, P.876., sz. n. Gál Sándor ezredes.

Zászlóalj	Létszám	Fegyvereik	Fegyvertelen állomány
3.	980 fő	3 gyutacsos, 90 kovás, 275 vadászpuska, 123 lándzsa, 3 kasza, 3 db 3 fontos ágyú.	486 fő
4.	812 fő	20 gyutacsos, 30 db kovás, 180 vadászpuska, 30 kasza, 62 db lándzsa	490 fő
5.	1070 fő	9 db 3 fontos ágyú	1070 fő

A brassói hadosztály kötelékébe tartozó 6. határvéd zászlóalj teljesen fegyvertelen volt.⁷⁵

A határvéd zászlóaljak egyenruházata a következő volt: magyar szabású kalap, székely posztóból készült zeke, fehér nadrág és bakancs.⁷⁶ Ez a ruházat azonban a nyáron rendkívül kényelmetlenné vált, ezért Dobai József alezredes az első két zászlóalj részére könnyebb ruhákat kért. A katonák még június közepén is „magukkal hozott gunyában”, „báránybőr sapkában, téli zekében, minden fehérenemű nélkül, bogarakkal eltelve” tettek szolgálatot. Dobai kalapot és csizmákat már készítettett, de nadrágot és fehéreneműt a beszerzési nehézségek miatt a kolozsvári raktárból kért.⁷⁷

A tisztikar és a legénységi állomány

A honvéd és határvéd zászlóaljak tisztikaráról megállapítható, hogy túlnyomórészt székely származásúak voltak. Nagy részük a 3 székely határőrezred⁷⁸ tisztjei, altisztjei, hadapródjai közül kerültek ki (303 személyből 222 fő), kisebb számban nemzetőr tisztjei, más alakulatok tisztjei és altisztjei voltak.⁷⁹ A következő táblázat zászlóaljak tisztjeinek eredeti alakulat szerinti megoszlását mutatja:

Rendfokozat	14. határőrezred	15. határőrezred	11. huszárezred	Más soralakulatok
Tiszt	24	28	3	34
Altiszt	89	53	6	36
Hadapród	11	7	-	21

A tisztikar társadalmi összetételét az alábbi táblázat mutatja:

Társadalmi helyzet	Létszám	Arány
Főnemes	12	2%
Birtokos nemes	58	11%
Székely birtokos nemes	35	7%
Nemes	84	16,5%
Székely nemes	83	16,5%
Polgár, értelmiségi	50	10%
Székely	186	37%
Összesen:	508	100%

A zászlóaljak tisztikarának nemzetiségi összetétele:

Nemzetiség	Létszám	Arány
Magyar	499	98%
Német	7	1,3%
Szerb	1	0,35%
Örmény	1	0,35%
Összesen:	508	100%

⁷⁵ GYALÓKAY Jenő, 1938, 50.

⁷⁶ Gál Sándor levele, Csíkszereda, 1849. április 16. MTA Kt., Csány lt., 1849:1436.

⁷⁷ Dobai József alezredes levele Szent-Iványi Károly erdélyi országos biztoshoz, Beszterce. 1849. június 13. MTA Kt., Csány-lt.,

1849:2972.

⁷⁸ A 14., illetve a 15. határőrezred és a 11. huszárezred.

⁷⁹ A tisztikar elemzését Bona Gábor alpmunkáira támaszkodva végeztük el. (BONA Gábor 1998–1999, BONA Gábor 2000, BONA Gábor 2008–2009.)

A honvédzászlóalj legénységi állományát 1848 őszén toborzással állították ki (11. és 12. honvédzászlóalj, részben a 32.), később, bár a toborzás nem szűnt meg, elsősorban a sorozás dominált. A fenti

zászlóalj létszámvesztését is így pótolták. Eddigi ismereteink szerint a zászlóaljakat az alábbi régiók lakosságából állították ki:

Zászlóalj	Toborzás, vagy sorozás helye	Nemzetiség
11.	erdélyi megyék, Székelyföld	magyar, székely
12.	Székelyföld	székely
27.	Bihar és Kolozs megye	magyar, román
32.	Torda megye, Aranyosszék, Bihar megye	magyar, székely, román ⁸⁰
73.	észak-erdélyi megyék, Partium	magyar, román ⁸¹
75.	Torda megye, Aranyosszék, Alsó-Fehér és Kolozs megye	magyar
76.	Csíkuszék	székely
77.	Csíkuszék	székely
78.	Csíkuszék	székely
79.	Csíkuszék és Királyföld	székely, magyar és román
80.	Csíkuszék	székely
81.	Csíkuszék	székely
82.	Csíkuszék	székely
83.	Háromszék	székely
84.	Háromszék	székely
85.	Háromszék	székely
86.	Háromszék és Hétfalu	székely, magyar
87.	Marosuszék	székely
134.	Torda megye és Aranyosszék	román
135.	erdélyi megyék	román
136.	Hunyad megye és Szászváros-szék	román
137.	erdélyi megyék	magyar, román
140.	Barcaság (hétfalusi csángók)	magyar

A határvéd zászlóalj legénységi állományáról nagyon keveset tudunk. A sorköteleseket 26 és 40 év között írták össze, főleg azokat, akik a honvédszolgálatra alkalmatlanok voltak.⁸² Az 5. határvéd zászlóalj július 26-i létszámkimutatása külön szól az alakulat önkénteseiről (akkor 160 fő), ami arra mutat, hogy

az alakulatok kiállításánál nem szorítkoztak csupán a sorozás különböző módszereire.⁸³ Csík és Háromszékben a sorozás feltehetőleg a határőrség rendszerére épült. Az alakulatok felállításának területi megoszlását a következő táblázat mutatja:

Zászlóalj	Sorozás helye	Nemzetiség
1.	Csíkuszék, Háromszék és Udvarhelyszék	magyar, székely
2.	Csíkuszék, Háromszék és Udvarhelyszék	magyar, székely
3.	Csíkuszék	magyar, székely
4.	Csíkuszék	magyar, székely
5.	Háromszék	magyar, székely
6.	Udvarhelyszék	magyar, székely

⁸⁰ Többségében román nemzetiségű állománnyal rendelkezett.

⁸¹ A zászlóalj sorozott román nemzetiségű állományából 27 fő 1849 áprilisában Bukovinába szökött. (*Tóth Ágoston ezredes jelentése*, Beszterce, 1849. május 1. MNL OL, H.75., 1849:21475.)

⁸² MTA Kt., *Csány lt.*, 1849:1264.

⁸³ *Az 5. határvéd zászlóalj létszámkimutatása*, Kézdivásárhely, 1849. júl. 26. MNL OL, R.14, 3. tétel.

Egyes honvédszászlóaljok tevékenysége a hadszíntereken

11. honvédszászlóalj

A zászlóalj, amely vitézsége elismerésül a 9. honvédszászlóaljhoz hasonlóan megkapta a veressipka viselésének jogát, végigharcolta az erdélyi hadjáratot. Egyik legnagyobb fegyverténye az 1849. február 9-én vívott piski ütközetben való helytállása volt, amikor a hidat a többszörös túlerővel szemben keményen védelmezte (1849. február 9.).

A Szászsebesről visszavonuló Bem tábornok áthaladt Piskin, Déván egyesült a Magyarországról kapott erősítésekkel. A lengyel tábornok a piski híd védelmére Kemény Farkas br. alezredest rendelte a 11. honvédszászlóaljjal, egy osztály Mátyás-huszárral és négy löveggel. Az ellenséges erők február 7-én érkeztek meg a hídhöz, a csatározások rögtön megkezdődtek. Másnap Kemény sürgős segítséget kért Bemtől, a seblázban szenvedő tábornok utasításba adta neki, hogy a hidat az utolsó emberig védje, „mert ha a híd elvész, egész Erdély elveszett.” Egyidejűleg Czetz János alezredest egy zászlóaljjal, két lovas századdal és hat löveggel Kemény segítségére küldte. Az ütközet 9-én reggel kezdődött, rövid tüzérségi párbajjal. Ennek két magyar löveg áldozatul esett, mire Kemény hátrébb vonta csapatait. Ez követte a Kalliany-dandár rohama, amely a magyar erőket kiszorította a hídról, mire Kemény a Mátyás-huszárokat rohamra küldte az ellenséges gyalogságra. Ez megállította az osztrák előnyomulást, majd a 11. honvédszászlóalj szuronyrohama visszafoglalta a hidat. Hamarosan megérkezett Czetz az erősítésekkel, majd a magyar csapatok irányítását Bem vette át. Bem rohamra vezényelte a lovasságát, majd intézkedett a reggel óta harcoló honvédszászlóalj felváltásáról. Az utóbbi azonban káoszt idézett elő, mivel az átrendezést sokan visszavonulásként értékelték, így a seregben pánik tört ki. Az alakulatok a hídon keresztül menekültek, Bem azonban kordont vont a menekülőkhöz és rendezte a sorait. Estefelé az ellenséges ágyúk lőszerkészlete kimerült, így Bem, aki maga is tüzér volt, kihasználva ezt, a gyalogságot rohamra küldte, a honvédek visszafoglalták a hidat és környékét.

A piski győzelem kivívásában a kortársak szerint a 11. honvédszászlóaljnak, amely több mint 300 fő

veszített az állományából, döntő érdeme volt. A győzelmes ütközettről a kolozsvári *Honvéd* hasábjain 1849. február 21-én jelent meg tudósítás „Egy szemtanú” tollából, „*Csatamezei reminiscenciák*” címmel. A 11. honvédszászlóalj vitézségéről a szerző az alábbi sorokkal emlékezett meg: „Hazám fiai! Nézzetek e’ magasztos példányaira a’ hazafiságnak s tiszteljétek őket! Hazám leányai! Készítsetek babérkoszorút a XI. zászlóalj számára; ők megérdemlik, hogy a magyarhoni IX. zászlóaljjal egy helyen emlegetessenek.” Azaz a 11. honvédszászlóalj bátorságát már közvetlenül a piski ütközet után a 9-éhez hasonlították a kortársak. A neves történétíró, Kővári László az 1861-ben megjelent, Erdély 1848–49-es történetét feldolgozó művének vonatkozó fejezetében így fogalmazott: „A haza szívében Kolozsvárt felcsapott XI. zászlóalj itt szerzé igényét a vörössipkához.” Ehhez az eseményhez köti a zászlóalj egykori századosa, Wass Pál a visszaemlékezésében a kitüntetés elnyerését.⁸⁴

1849 áprilisában részt vettek Bem temesközi hadjáratában, majd a nyáron a dévai hadosztály kötelékében harcoltak. A fegyvert 1849. augusztus 18-án Dévánál tették le (1849. augusztus 18.).

A legendás alakulat parancsnokai Bánffy János br., Inczédy Samu, gr. Bethlen Olivér és Csehi Szigeti Miklós voltak.⁸⁵

12. honvédszászlóalj

A székely tábor marosvásárhelyi veresége után (1848. november 5.) a zászlóalj Háromszékre vonult, Erdővidékre kerülve pedig bekapcsolódott annak védelmébe. Parancsnokának, Balázs Emanuel őrnagynak a viselkedése gyanút ébresztett a honvédekben, akik letartóztatták, Sepsiszentgyörgyre kísérték, majd meglincselték 1848. november 28-án. Bár az árulás vádját igazolni utólag már lehetetlen, de tény, hogy az egykori határőr százados kapcsolatot tartott br. August Heydte századossal, az Erdővidékre betörő ellenséges különítmény vezetőjével.⁸⁶

Az erősen megfogyatkozott létszámú alakulat felszerelését, azaz téli ruházattal való ellátását a háromszéki települések önkéntes adományjaiból oldották meg.⁸⁷

Ettől kezdve az alakulat tevékeny résztvevője volt Háromszék önvédelmi harcának, majd 1849. febru-

⁸⁴ A piski ütközetre vonatkozóan lásd: HERMANN Róbert 2001, 215–218; *Honvéd*, 48. sz., 1849. február 21., 192; KŐVÁRI László 1861, 181; WASS Pál 1998, 76. (Wass Pálra vonatkozóan lásd: BONA Gábor 2009, II, 508.)

⁸⁵ Az alakulat története nincs feldolgozva. A szervezését és a Kolozsvár feladásáig történt harcait ismerteti: SÜLI Attila 2011, 111–145. A zászlóalj későbbi harcairól és tevékenységéről a legteljesebb képet adja Csehi-Szigeti Miklósnak az 1868-ban, Kolozsváron név nélkül megjelent visszaemlékezése. (CSEHI-

SZIGETI Miklós 1868, 28–120.); Bánffyra, Inczédyre, Bethlenre, továbbá Csehi Szigeti Miklóstra vonatkozóan lásd: BONA Gábor 2000, 229, 248–249, 401–402, 660–661. További visszaemlékezések a zászlóalj történetéről: WASS János 1872; WASS János 1876, 503–506, 524–527, 539–542, 555–559; WASS Pál 1998; SÜLI Attila 2012b.

⁸⁶ CSIKÁNY Tamás 2007, 848.

⁸⁷ *Az oroszfalvi közönség felajánlásának listája*, Kézdivásárhely, 1848. november 16. SÁL, Fond 8, nr. 5994, fol. 123.

ár 10-én Kiss Sándor alezredes vezetésével más alakulatokkal együtt az erdélyi főserceghez indultak.⁸⁸

A Bem táborába érkező zászlóalj részt vett Urban csapatainak kiűzésében. Az 1849. február 27-én vívott borgóprundi harcokban a honvédek a fagyos vízben nyomultak előre és az ellenséges ágyútűz dacára elűzték Urban határőreit.⁸⁹

Az ettől kezdve a beszercei hadosztály alárendeltségébe tartozó alakulat állománya – Dobai József őrnagy, dandárparancsnok 1849. március 18-án kelt jelentése szerint – fehérműben és lábbeliben nagy hiányt szenvedett, öltözete pedig elhasználódott.

Az alakulat az orosz betörésig (1849. június 21.) Borgóprundon, Naszódon, majd Radnán állomásozott. Rendszeresen járőröztek a határ mentén, elsődleges feladatuk a felderítés volt.⁹⁰

A zászlóalj részt vett 1849. május 4-én a Függetlenségi Nyilatkozat elfogadásának alkalmából rendezett naszódi ünnepeken. A nyilatkozat szövegét Gál Dániel kormánybiztos olvasta fel a felsorakozott alakulat előtt.⁹¹

Az orosz betörés után a hadosztály kötelékében a 12. honvédszászlóalj katonái többször is tanújelét adták a bátorságuknak. 1849. június 27-én Bem Jádánál támadást indított a Magnus Grotenhjelms altábornagy vezette cári csapatok ellen. Az oroszok egy lovasezredet indítottak a honvédek ellen, mire Klement György őrnagy, zászlóaljparancsnok négyszögbe rendezte a zászlóaljat. A sortűz az orosz lovasságot megtizedelte. A zászlóalj helyállását Bem is megdicsérte, 8 érdemjelet osztott ki, melyből kettőt Györfy Pető és Kovács Antal századosok kaptak, a többi kiosztását a parancsnokra bízta. rövidesen Besztercére vonultak vissza. Július elején Tekén, Szászrégenen keresztül Marosvásárhelyre érkeznek, ahol előrsi szolgálatot láttak el. Rövidesen Bem magához rendelte a zászlóaljat, amely részt vett az augusztus 5-én vívott nagyszebeni ütközetben. A városért vívott harcokban érzékeny veszteséget szenvedtek, majd visszavonultak Szászsebesre, ahol a többi visszavonuló alakulattal egyesültek. A fegyvert Dévánál tették le.⁹²

73. honvédszászlóalj

Fentebb már utaltunk arra, hogy a zászlóalj szervezését Tóth Ágoston alezredes partiumi és erdélyi

újjoncokból kezdte meg 1849 januárjában. Az alakulat első két, felfegyverzett századát 1849. február elején Beszterce-vidékre rendelték, Riczko Ignác ezredes parancsnoksága alá. A két század, amelynek létszáma korabeli kimutatás szerint 300 fő volt, részt vett a királynémeti ütközetben, amely a magyar fél vereségével végződött.⁹³

Urban kiűzése után az alakulat a beszercei hadosztály alárendeltségébe került. A zászlóalj június végétől a borgói szoroson betört ellenség ellen küzdött, majd Bem irányítása alatt a Nagyszeben elleni hadműveletben vett részt. A nagycsúri döntő vereséget követő visszavonulás után a Hunyad megyei Dobrán kapitulált a zászlóalj, 1849. augusztus 18-án.⁹⁴

75. honvédszászlóalj

Nagenyed, Torda, Aranyosszék és Kolozsvár feladása után számos Alsó-Fehér, Torda megyei, aranyosszéki és kolozsvári nemzetőr, otthonát elhagyva követte a visszavonuló magyar csapatokat, vállalva ezzel az önvédelmi harcot. Létszámuk Kolozsvár feladása után – Bauer Lajos visszaemlékezése szerint – 400 fő volt. A „menekülteket” decemberben Kemény Farkas a Partiumban zászlóaljja szervezte, az alakulatot az önkéntes nemzetőr elnevezéssel jelölték.⁹⁵ Az alakulat zászlaját, amelyet Szilágy „lelkes hölgyei” készítettek, Zilahon szentelték fel.⁹⁶ Részt vettek Bem téli hadjáratában, a dési bevonulásáról a kortárs Csernátoni Vajda Sámuel így emlékezett: „A tegnap éjjel érkezett, kolozsvári, tordai, enyedi, vinci menekült nemzetőrök reggel elindultak, mintegy háromfél százan Kemény Farkas társvezérlete alatt Kolozsvárra, aki elindulás előtt beszédet tartva serege előtt a többek közt így szólt: Önök honukból menekültek, önök vándorok és bujdosók, de mintegy 150 mérföldnyi utat át bujdosni csupán még sem nékem sem önöknek nem érdem. Az érdemet ezután arathatjuk, ha gaz ellenünkkel szembe szállunk. Az ellenség nincs messze. Ígérjék önök, hogy vele szembe szállnak, hogy így igényünk lehessen érdemre, önöknek nem lesz szabad ezután engemet és zászlójukat hosszas együtt vándorlás után elhagyni, ki elhagy azt gaz pecovicsnak, hazaárulónak tekintem. Legyenek önök elhatározottak, szilárdak, s kövessenek engem. E beszédet hangos éljen kísérte,

⁸⁸ EGYED Ákos 2010, 341.

⁸⁹ SZÖLLÖSY István 1897.

⁹⁰ SZÖLLÖSY István 1897.

⁹¹ *Gál Dániel levele Kossuth Lajoshoz*, Beszterce, 1849. május 4-e után. MNL OL, H.75., 1849:15023.

⁹² A zászlóalj történetéről az alábbi visszaemlékezéseket ismerjük: SZÖLLÖSY István, 1897; *Vajdasdi Lajos visszaemlékezése* (lelőhelye: A Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Fiókjának Történeti Levéltára, 1848–1849-es Ereklémúzeum); BOÉR János 1897, 20–21.

⁹³ SZEMERJAI Károly 1892; *Tóth Ágoston naplója*, MTA Kt.

⁹⁴ A zászlóalj működéséről ismereteink szerint az alábbi visszaemlékezések jelentek meg: THOROTZKAY Sándor 1887–1889; P. SZATHMÁRY Károly 1884.

⁹⁵ BAUER Lajos 1870, 55.

⁹⁶ ORBÁN Balázs 1986, I, 522.

⁹⁷ *Csernátoni Vajda Sámuel visszaemlékezése*, lelőhely: SÁL Fond 27, lelt. szám 157. XI. csomó fol. 182–227. A kéziratot Demeter Lajos bocsájtotta a rendelkezésemre, segítségért itt szeretnék köszönetet mondani.

s a csapat elindult.⁹⁷ A zászlóalj kiegészítésére Kemény Farkas dr. Pozsonyi Antalt küldte a városba 1849 januárjában.⁹⁸

Az alakulat, amely a későbbiek folyamán a 75. honvédzászlóalj lett, hű maradt Kemény Farkas útmutatásához. Végigharcolta a téli hadjáratot, különösen kitűnt bátorságával a piski ütközetben, majd a gyulafehérvári ostromsereg kötelékébe került. Különösen jól szerepelt a zászlóalj a június eleji Gyulafehérvár környéki harcokban. A sikert Juhász József őrnagy zászlóaljparancsnok annak tudta be, hogy az alakulat állománya színmagyar, így br. Stein Miksa ezredes kérte, hogy a zászlóalj kiegészítésére román és szász újoncokat ne vezényeljenek.⁹⁹ A fegyvert Zsibónál tették le.¹⁰⁰

76. honvédzászlóalj

A Bem főserégétől hazatért csíki határőr zászlóaljat 1849. február 27-én indította Besztercére Gál Sándor ezredes, Székelyföld katonai parancsnoka.¹⁰¹ Ezután végig a besztercei hadosztály állományában volt, részt vett annak harcaiban. Júliusban a Bem közvetlen irányítása alá tartozó hadosztályhoz került, a fegyvert Dévánál tette le.¹⁰²

77. honvédzászlóalj

Az alakulat Erdély felszabadítása után részese volt Bem temesközi hadjáratának. 1849. június 23. és július 2. között a Bánffy hadosztály részeként a bánági Franyován állomásoztak, ideiglenes parancsnoka Tompos Gergely százados volt, akit augusztus 2-án őrnaggyá léptettek elő. A zászlóalj ebben az időszakban a IV. (délvidéki) hadtest alárendeltségébe tartozott. Legnagyobb fegyvertényük az volt, hogy részt vettek a délvidéki magyar erők legnagyobb harcában, az 1849. július 14-én vívott kishegyesi ütközetben.¹⁰³

78. honvédzászlóalj

Az alakulat 1849 áprilisában részt vett Bem tábornok bánági hadjáratában. A harcok április közepén a Vaskapunál kezdődtek, ahol a temesvári várórségből kikülönített dandár foglalt el védelmi állást. A Kabos Károly őrnagy vezette 78. és a Tolnay Gábor őrnagy irányítása alatt álló 87. honvédzászlóaljak rohama utat tört az erdélyi csapatok számára. A harcok ihlették meg Petőfi Sándort a *Székelyek* című költe-

ményének megírására.¹⁰⁴ Az alakulat ezt követően a IV. (délvidéki) hadtest alárendeltségébe tartozott.

A zászlóalj 1849. augusztus 19-én a mehidai táborban állomásozott, állományából ekkor már mintegy 150–200 fő hazaszökött.¹⁰⁵ A meglévő állomány is haza akart menni, ledobták az egyenruhájukat, Kabos alezredesnek csak hosszú gyözködés után sikerült őket maradásra bírni.¹⁰⁶ Ezt követően az alakulat a Török birodalomba vonult.

79. honvédzászlóalj

A 79. honvédzászlóalj – amelyet a szakirodalomban és a forrásokban a 14. (1. székely) határőrezred 4. zászlóaljaként szerepeltetnek – az egyik legködösebb alakulat. Tudjuk, hogy állományát a székelyföldi újoncok mellett a királyföldi románság és szászság köréből is sorozták. Feltehetőleg a Krasznay Pál őrnagy vezette zászlóalj, amely 1849. június 21-én a brassói hadosztályhoz tartozott és Töröcsváron állomásozott volt az eredeti, székelyföldi alakulat. Ugyanakkor a 79. honvédzászlóalj tartaléka elnevezésű zászlóalj, melynek Lukács Károly őrnagy volt a parancsnoka 1849. június 16-án, június 21-én kelt kimutatások szerint nagyjából a gyulafehérvári ostromsereghez tartozott, de voltak századai Nagyszebenben is. A július 10-én, 24-én és 25-én kiadott létszájmjelentések alapján már csak egy 79. honvédzászlóalj létezett, ez a székelyföldi hadosztályhoz tartozott.¹⁰⁷ Részt vett az utóbbi harcaiban, amely során – egy 1849. július 19-én kelt kimutatás szerint – az állományából 23 honvéd megszökött.¹⁰⁸ A zászlóalj maradványai feltehetőleg Zsibón tették le a fegyvert.

80. honvédzászlóalj

A 14. (1. székely) határőrezred állományából szervezett zászlóalj (5.) 1849 júniusában a dévai hadosztály alárendeltségébe került. Részt vett a havasok ellen indított hadjáratban, kikülönített századai Hunyad és Zaránd megyékben, illetve Szászváros-székben állomásoztak. Júliusban a székelyföldi hadosztály állományába került, maradványai a fegyvert feltehetőleg Zsibón tették le.

81. honvédzászlóalj

A 14. (1. székely) határőrezred hadkiegészítési területén felállított 6. zászlóalj 1849 májusában a gyu-

⁹⁸ ORBÁN Balázs 1986, I, 412.

⁹⁹ Stein ezredes levele Szent-Iványi Károlyhoz, Marosportus, 1849. június 12. MTA Kt., *Csány-lt.*, 1849:3197.

¹⁰⁰ ORBÁN Balázs 1986, I, 522–525 Az alakulatról az alábbi visszaemlékezést ismerjük: FELEKI Miklós 1881.

¹⁰¹ Gál Sándor ezredes levele Kossuthoz. Csíkszereda, 1849. február 26. MNL OL, H.2, közli: NÉMETH György 2008, 145–146.

¹⁰² BONA Gábor 2008, I, 387–388.

¹⁰³ MNL OL, H.75., 1849:26421; BONA Gábor 2000, 683.

¹⁰⁴ EGYED Ákos 2010, 450–451.

¹⁰⁵ VERESS Sándor 1897.

¹⁰⁶ BÍRÓ EDE 1897.

¹⁰⁷ Erre vonatkozólag lásd a mellékletben szereplő létszámkimutatásokat.

¹⁰⁸ Pap Károly őrnagy kimutatása, Maksai rét, 1849. július 19. MNL OL, P.876, 2. tétel, 87/a.

lafelhérvári ostromsereghez került. Július közepétől a Székelyföldön összpontosított haderőhöz került, a maradványai Zsibónál kapituláltak.¹⁰⁹

82. honvédszászlóalj

A 14. (1. székely) határőrezred hadkiegészítési területén felállított 7. zászlóalj 1849 májusában a dévai hadosztályhoz került, részt vett a havas hadjáratban. Június 21-én az állományából 303 fő a Töröcsvárnál állomásozott, a többi része pedig Zalatnán. Július közepétől a Székelyföldön összpontosított haderőhöz került az alakulat, a maradványai Zsibónál tették le a fegyvert.

83. és 84. honvédszászlóalj

Mindkét zászlóalj a 15. (2. székely) határőrezredből jött létre. 1849. február végén részt vettek Urban kiűzésében, majd a beszercei hadosztály alárendeltségébe kerültek. Június közepétől a betört cári csapatok ellen harcoltak, végül a Bem közvetlen rendelkezése alatt álló erőkkel részt vettek a Nagyszeben elleni hadműveletben. A várost augusztus 5-én elfoglalták, másnap azonban Nagycsúrnél döntő vereséget szenvedtek. Maradványaik 1849. augusztus 18-án Dévánál tették le a fegyvert.¹¹⁰

85. honvédszászlóalj

1849. március 11-én a József Bem altábornagy parancsnoksága alatt harcoló magyar erők bevették Nagyszeben, az osztrák és orosz csapatokat Brassó felé szorították. Bem a Szabó Nándor parancsnoksága alatt lévő háromszéki csapatokat a Tömösi-szoroshoz rendelte. Szabó március 21-én délelőtt 10 óra körül nyomult előre Felső-Tömös felé a parancsnoksága alatt lévő gyalogsággal és lovassággal. Az utóbbiak között az erdővidéki lovas csapat is ott volt. A győztes ütközet után jelentős mennyiségű hadizsákmány került a birtokába, köztük fegyverzet, ruházat, felszerelés és élelem.¹¹¹ Ezt követően a 85. és 86. honvédszászlóaljak brassói hadosztály alárendeltségébe kerültek.

A folyamatos határ menti orosz csapatmozgások következtében a Tömösi-szorosban állomásozó alakulatok állandó harcészültségben voltak. 1849. május közepén Brassóban és környékén elterjedt az a hír, hogy a kiűzött császári csapatok az oroszokkal együtt visszatérnek, így a határőrizetet Kiss ezredes megketőztette. 1849. június 14-én Bem tábornok Brassóba látogatott, és megsejmelte a szorosokban elhelyezett alakulatokat, egyidejűleg elrendelte a fellegvár megerősítését. Emellett az oroszok a határ mentén rendszeres kémtevékenységet folytattak. A magyar

csapatok készen várták az orosz támadást, amelyet hűen tükröznek a csapatok tisztjeinek Kossuth Lajos kormányzóhoz 1849. június 4-én intézett sorai:

„A tömösi, ó-sánczi, bodzai szorosoknál őrködő háromszéki székely tábor tisztikarától folyó hó 4-ről következő férfias, s lelkesültséget bizonyító nyilatkozat érkezett az ország kormányzójához: (7819:K)

Azon hírre, hogy az orosz hazánkba berontani szándékozik, a tömösi, ó-sánczi és bodzai szorosok főparancsnoka egyikünk Szabó Nándor alezredes, még pünkösdi 1-ső napján reggel táborba szállítá a rendelkezése alatt álló egész katonai erőt.

Itt talált bennünket a 111. számú, kereszties háborút hirdető hivatalos „Közlöny”, az orosz hír valószínűsítésén kívül, még azt is látom, hogy egyik beütési pontul éppen e környék van kitűzve.

Fölszólítá szeretett alezredesünk egész tisztikarát, és az egész itt táborban fekvő vitéz székely sereget, ha készek vagyunk-e véle életünk, vérünk áldozattételével biztosítani a vidéket a muszka beütés ellen? Uram, ön előre tudhatja adott feleletünket, de mi hazafi kötelességünknek ismerjük azt ismételve értésére adni.

Táborunk nagy része a sz. tamási ostrom óta, Jelecsics, Windischgraetz, Simonits, Urbán, Puchner ellen az egész magyar hazát körülkerülve összesen 25 ütközetben küzdött férfias elszántsággal szabadságunkért: és mi most engednők magunkat a már dicsőségesen kivívott célból gyavaságunk miatt elűtteni? Most midőn, ha a muszka e vidéken betörhetne, legelőbb is öregapáink, magokra hagyott nőink, szeretett gyermekeink esnének e vad vandálok borzasztó martalékává, ősi hajlékunk égetetnék fel? Nem, uram legyen ön biztosítva, hogy a muszka e vidékre, csak holt tetemeinken törhet be.

Június 1-jén a Prédiál tetőn hazánk szélső határinál tábori istentiszteletet tartánk, hol tábori lelkészünk Sükösd Sámuel buzdító beszéde után lélekből imádkozók el a számunkra is megjött országos könnyörgést, minden kebel a haza és szabadság tiszteletére felszentelt templommá változott át.

Alezredesünk ernyedetlen iparral fárad, a szükséges megerősítések készítésében – és mi készek vagyunk, közremunkálunk – örömmel tűrjük éjszakák, esős napok szigorait a szabad ég alatt, székely vitézeink folytonos zene és táncz között várják a megtámadás pillanatját, mely homlokunkra új babért tűzend.

Kormányzó Úr! Mi üzők ki martiusban ép e szorison a muszkákat, és mi leszünk ismét azok, kik e bérenczeket újból megszegyenítendjük.

Számítson ön, kormányzó úr, s ön által a haza teljes bizalommal ránk. Tuzson János százados és a 86-ik honv. z. a. parancsnoka. Semsey Tamás tüzér százados

¹⁰⁹ Az alakulatra lásd: BOÉR János 1895.

¹¹⁰ A 83. honvédszászlóaljra lásd: B. BAIKÓ Lajos 1874.

¹¹¹ Szabó Nándor őrnagy jelentése József Bem altábornagyhoz, Felső-Tömös, 1849. március 21. DEÁK Imre 1943, 330–332.

és a háromszoros üteg parancsnoka. Mara Gábor őrnagy és a 85. honv. z. a. parancsnoka. Borbáth László lovas 1-ső kapitány. Szabó Nándor alezredes, a fenebbi szorosok parancsnoka az összes tisztikar nevében.¹¹²

Természetesen voltak békésebb pillanatok is. Április 27-én a hadosztály tisztikara táncvigalmat tartott Brassóban, amelyen a helyi polgárság is részt vett. Az ország függetlenségének kimondását május 17-én a város piacterén katonai parádé mellett és ezt követően istentiszteleten ünnepelték meg. Május 22-én pedig a város összes templomában ünnepelték a trónfosztás kimondását, az eseményen a város szenátusa mellett a tisztikar is részt vett. A települést az eseményre való tekintettel kivilágították.¹¹³

1849. június 19-20-án a túlerőben lévő orosz csapatok Alekszandr Nyikolajevics Lüders, orosz gyalogsági tábornok vezetésével áttörtek a Tömösi-szoroson, szétverték a brassói hadosztályt, majd rövidesen elfoglalták a várost. Székely Gergely honvédtiszt így emlékezett a tömösi orosz támadásról: „Mikor a muszkák csatarendbe sorakoztak Szabó Nándor alezredes azzal vett búcsút Kis ezredestől, hogy most az ő feladata következik. Szabó tehát a zászlóalj élére állott...” Az ütközetben hősi halált halt Kiss Sándor ezredes, hadosztályparancsnok, a brassói fellegrár őrsége pedig rövid ellenállás után kapitulált. A hadosztály maradványai Szabó Nándor alezredes és Daczó Zsigmond őrnagy vezetésével Erdővidék felé vonultak vissza, majd Nagyajtán keresztül Oklándra érkeztek.¹¹⁴

Ezt követően a 85. és 86. honvédszászlóalj a székelyföldi hadosztály harcaiban vettek részt. A július 2-án Kőkös és Uzon között vívott harcokban Mara Gábor őrnagy, zászlóaljparancsnok halálos sebet kapott, így az alakulat vezetését Kiss Antal őrnagy vette át. A sepsiszentgyörgyi ütközet (1849. július 23.) és Háromszék feladása után a zászlóalj a hadosztállyal vonult vissza Kolozsvár felé, maradványai a fegyvert Zsibónál tették le.¹¹⁵

86. honvédszászlóalj

A brassói hadosztályhoz tartozó alakulat zászlószentelésére 1849. május 2-án Felső-Tömösön. Az ünnepség kezdetét ágyúlövések és dízsorútűz jelezték, majd Recker Ede helyi katolikus pap és Bacsoni Ádám

kisboronyói református lelkész közös imát mondott Buda visszafoglalásáért. Ezután következett a „a tavaly Pesten nyert gyönyörű nemzeti zászló kitűzése”, a zászlóanya özvegy Czetz Jánosné, Czetz János tábornok édesanyja volt. Az ünnepség végén Tuzson János százados, zászlóaljparancsnok megvendégelte a tisztikart, a katonaságot és a résztvevőket.¹¹⁶

A zászlóalj a tömösi harcok folyamán mintegy 300 honvédet veszített, két százada pedig, amely a brassói fellegrár őrségét képezte, kapitulált az oroszok előtt. Így az alakulat létszáma 400 főre apadt, melynek nyomán az 1849. július elején Csíkba szorult székelyföldi hadosztály felett szemlét tartó Bem elrendelte, hogy a létszámihiányt a Bocskor Ferenc százados vezette 79. honvédszászlóalj tiszt- és legénységi állományával pótolják. Így lényegében a két zászlóaljat összevonták. A 86. honvédszászlóalj Tuzson János őrnagy vezetésével, valamint 2 század a 27. honvédszászlóaljból, 2 század lovaság és két löveg részt vett az Ojtozi-szoros visszafoglalásában. A szorost július 20-án foglalták vissza, majd 22-én maga Bem is ide érkezett. 23-án az alig 2000 főnyi haderő betört Moldvába, megverte az orosz csapatokat és Onești-ig és Târgu-Ocnáig nyomult elő. Betörése során kiáltványban hívta fel a román lakosságot az orosz megszállás elleni felkelésre, eredménytelenül.

Bem 26-án visszatért Marosvásárhelyre, csupán egy kisebb különítményt hagyott hátra Tuzson parancsnoksága alatt Gorzești-ben. Július 30-án a török hatóságok felszólítására a magyar csapatok visszaindultak Erdélybe. A zászlóalj Berecken keresztül Kézdivipolyán felé vonult, majd 31-én Szárazpatakon át Kászon felé indult. Az előnyomuló cári csapatokkal szemben Tuzson a Nyerges-tetőnél foglalt védelmi állást, különítménye ekkor már csak 8 gyenge gyalogszázadból, 40 lovasból és 6 ágyúból állt. Itt érte az orosz támadás, mely augusztus elsején folytatódott, 10. és 11. óra között Tuzson a különítménye maradványaival Csíktusnád felé vonult a sűrű erdősségen keresztül.

A zászlóalj maradványai Zsibónál tették le a fegyvert.¹¹⁷

Az alakulat történetéről átfogó visszaemlékezés nincs, de Tuzson János zászlóaljparancsnok több, általunk idézett cikket írt az egyes harcairól, eseményeiről.¹¹⁸

¹¹² Megjelent: *Közlöny*, 134. sz., 1849. június 17. 506, közli: PAP Dénes 1868, II, 470–471.

¹¹³ *Brassói Lap*, 5. sz., 1849. április 30.; SÜLI Attila 2010, 345.

¹¹⁴ SZÉKELY Gergely 1893, 41–43; *Gál Sándor ezredes rendelete brassói hadosztályhoz*, Uzon, 1849. június 23. SÁL Fond 74. 3 fol. 25; *Daczó Zsigmond őrnagy levele Pálffy Elek kormánybiztos helyettesnek*, Székelyudvarhely, 1849. június 23. PÁL-ANTAL Sándor – ZEPECZENER Jenő 2005, 401.

¹¹⁵ BONA Gábor 2000, 440, 493. Az alakulat történetéről ismereteink szerint egy visszaemlékezés maradt fenn Kiss Antal

őrnagy tollából. A kézirat a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár gyűjteményében található, leltári száma: Ms3186.

¹¹⁶ *Brassói Lap*, 7. sz. 1849. május 7.

¹¹⁷ *Tuzson János őrnagy jelentése Bem altábornagyhoz*, Gorzafalva, 1849. július 28. MNL OL, R.14, 3. tétel. 2/9.; TUZSON János 1888; Bocskor Ferencre vonatkozóan: BONA Gábor 2008, I, 190; GYALÓKAY Jenő 1918.

¹¹⁸ A fenti pontban idézett visszaemlékezésen kívül: Semsey Tamás tüzér százados cikke a zászlóalj tömösi harcairól. (*Nemere*, 60. sz., 1883. július 26., 238–239 és Uo., 61. sz., 1883. július 27., 242.)

87. honvédszászlóalj

Fentebb már utaltunk arra, hogy az alakulat a maroszéki mozgó nemzetőrszászlóaljból jött létre. Bem javaslatára a honvédszászlóaljak közé sorolták őket, majd részt vettek az erdélyi hadtest ütközeteiben, különösen az 1849. március 21-én vívott feketehalmi ütközetben tüntették ki magukat. 1849. április végén Bem altábornagy vezetésével a Bánságba mentek és részt vettek az ország rész felszabadításában. Ettől kezdve a br. Bánffy János ezredes parancsnoksága alá tartozó hadosztály alárendeltségébe maradtak, amely mindvégig a Délvidéken állomásozott. Egy visszaemlékezés szerint keményen helytálltak az 1849. július 14-én történt kishegyési ütközetben, amely a magyar honvédsereg jelentős sikerét eredményezte.¹¹⁹

134. honvédszászlóalj

1849. április 17-én Csány fő kormánybiztos Benő István őrnagyot Torda és Aranyosszék területén egy külön honvédszászlóalj felállításával bízta meg.¹²⁰ Az alakulat számára a sorozás április 28-tól indult meg, május 17-ig mintegy 500 főt vettek fel a 18. és 30. év közötti korosztályból. Az újoncok felruházását Torda megye vállalta fel.¹²¹ Június 3-án Ugron István kérte Szent-Iványi kormánybiztostól, hogy a megyei újoncokat ne osszák be más alakulatokhoz, hanem egy zászlóalj keretein belül alkalmazzák őket. A kérést Kemény Farkas ezredes támogatta, Szent-Iványi azonban csak abban az esetben, ha a megye garantálta a román nemzetiségű újoncok megbízhatóságát.¹²² A zászlóalj június közepén már teljes létszámmal rendelkezett, így Benő őrnagy felvette az ellátásukhoz szükséges pénzkertet.¹²³ A zászlóaljat időközben Magyarországra vezényelték. Benő őrnagy július 27-én Horgosról küldte el az alakulat állapotjelentését az országos főhadparancsnokság számára. A zászlóalj Szabadkáról Szeged felé tartott, létszáma 1060 fő volt, amelyből 85 fő betegállományban volt. Az újoncok kiképzése ekkor már megtörtént,¹²⁴ a zászló-

alj rövidesen csatlakozott a Délvidéken összpontosított magyar erőkhöz. A fegyvert Dévánál tették le az orosz csapatok előtt 1849. augusztus 18-án.¹²⁵

135. honvédszászlóalj

A Kolozsváron szerveződő alakulat 1849 júniusában Nagyszebenben állomásozott. Július közepén az 1098 fős, fegyvertelen zászlóaljat Szegedre, a tartalék sereghez rendelték. A fegyvert Szőlősnél tették le.¹²⁶

136. honvédszászlóalj

A Hátszeg-vidéken szerveződő alakulatot Szegedre, a tartalék sereghez rendelték. A fegyvert Szőlősnél tették le.¹²⁷

137. honvédszászlóalj

A zászlóalj Désen alakult meg. Június végén Nagyárolyban állomásozott, a következő hónap első felében a Tisza menti népfelkelést szervező Korponay János ezredes be akarta vetni az oroszok ellenében. A túlnyomórészt román állományából ekkor már 400 fő hazaszökött, fegyverrel nem rendelkeztek, így gr. Tholdalagi Mihály őrnagy, zászlóaljparancsnok nem támogatta a harctérre küldésüket. 1849. július 25-én az alakulat már Tápén állomásozott, tartalék sereg alárendeltségében. A fegyvert Szőlősnél tették le.¹²⁸

140. (hétfalusi) honvédszászlóalj

A Brassó-vidéki székely és csángó újoncok lajstromát a helyi rendőri bizottmány május 18-án küldte meg Dósa kormánybiztosnak.¹²⁹ A hétfalusi csángók a 86. honvédszászlóalj számára 116, a 140. honvédszászlóalj részére 439 újoncot adtak.¹³⁰ A 140. honvédszászlóaljat¹³¹ tehát túlnyomórészt csángókból szervezték, tisztjeik többnyire háromszékiek voltak. A zászlóalj alap kiképzése Türkösön történt.¹³² A zászlóalj első századát Bácsfalu és Türkös, a másodikat Türkös és Csernátfalu, a harmadikat Hosszúfalu, míg a negyediket Zajzon, Pürkerec és Tatrang sorköteles lakos-

¹¹⁹ Bem meghívása, A 87-ik honvédszászlóalj alakulása, Egy százados az 1848–49-iki 87-ik honvéd zászlóaljból, in: KERÉKES Sámuel 1881, 45–50; TOLNAY Gábor 1881, 53–164. A 87. zászlóalj története s adatok K. Nagy Samu honvéd-százados életéből. *Történelmi Lapok*, 1895, 4. sz. 2–5.; SZÁSZ Gerő 1895. Szász Gerő, Sárkány Ferenc hadnagy, Nagy Lajos, Kebelei Nagy Samu százados, Filep Albert százados tanúságtételeiért lásd: SZÁSZ Gerő 1895.

¹²⁰ BONA Gábor 2000, 239–240.

¹²¹ *Wiski Ferenc alispán levele*, Torda, 1849. május 17. MTA Kt., *Csány-lt.*, 3193.

¹²² Kolozsvár, 1849. június 3. MTA Kt., *Csány-lt.*, 3910.

¹²³ *Benő őrnagy levele*. Torda, 1849. július 13. MNL OL, F. 245, 31373. tekerics.

¹²⁴ HL, 1848–49., 40/358.

¹²⁵ BONA Gábor 2000, 240.

¹²⁶ BONA Gábor 2000, 410; Az alakulatra lásd: közép-ajtai *Veres*

Sándor visszaemlékezése, 1891, illetve *Gál József–Gál Sándor testvére – levele*. SERES András 1992, 8–22. és 37–42.

¹²⁷ BONA Gábor 2000, 296; Az alakulatra lásd: KENDERESSY Mihály 1897.

¹²⁸ SÜLI Attila 2000, 242; BONA Gábor 2000, 678.

¹²⁹ MNL OL, F.248., 1849:172.

¹³⁰ *Barcaság 1849/49-ben*, 40.

¹³¹ Bona Gábor szerint a hétfalusi zászlóalj kezdetben a 126. számot kapta (BONA Gábor 2000, 703). Orbán Balázs szerint Bem tábornok és a hadügyminisztérium között vita folyt abban a tekintetben, hogy a hétfalusi zászlóalj honvéd, vagy határvéd zászlóaljak közé tartozzon-e (ORBÁN Balázs, 1873, 127). A zászlóalj végül a 140. számot kapta. (*A hadügyminiszter levele Bem altábornagyhoz*, Szeged, 1849. július 19. MNL OL, H. 75., 1849:24882.)

¹³² SERES András 1992, 28; Barcaság 1998, 50.

ságából állították ki. Az alakulat parancsnoka Vida Dániel őrnagy, az első századé Nagy Károly százados, a másodiké Tana Benedek százados, míg a harmadiké Gyárfás Lajos százados volt. Első nyilvános szemléjük Brassó piacterén történt. Egy visszaemlékezés szerint az alakulat mély benyomást váltott ki a jelenlévőkből: „A város nagypiacán sorba állva bámulat tárgya lett a csángók csapata a városi nép előtt. Annál is inkább, mert furcsa külsejű nép volt ez az új katonacsapat. Saját öltözetükben, lábbelijük bakancs vagy csizma volt, fehér posztó harisnyával csípőjén kötve, kabát helyett pedig fehér posztó kizsinórozott zekét viseltek. Széles karimájú fekete kerek kalappal, mely Brassóban készült. Ami a felszerelésüket illeti egyik felől nyakbavető tölténytáska, másfelől pedig hosszú szuronytok. A vállukon pedig nagy kovás puska volt.”¹³³ A csángó honvédek ekkor tették le az esküt, majd a polgároknál szállásolták el őket. Időközben a helyi mesterek új kalapot készítettek számukra, amely „kis karimájú, magastetejű kalap, háromszínű szalaggal díszítve.” A két hétig tartó kiképzés után az első három század Fogarasba¹³⁴, míg a negyedik a töröcsvári különítmény állományába került. A Fogarasba került honvédek bakancsot és „veres zsinóros, magyar szabású nadrágot” kaptak, kovás fegyvereiket pedig a puskaművesek javították ki.¹³⁵ A honvédeket tisztjeik rendszeresen gyakorlattottatták, számukra a hétfalusi asszonyok rendszeresen szállítottak élelmet. A folyamatos újoncokzás következtében a zászlóalj hat századra duzzadt. A tisztikar többsége a 15. (II. székely) határőrezred, kisebb része pedig a háromszéki nemzetőrség állományából került át a zászlóaljhoz.

Az orosz betöréskor (június 20.) három századot a töröcsvári vár védelmére rendeltek vissza.¹³⁶ A fogarasi helyőrséghez tartozó századok többször is harcra keveredtek az orosz csapatokkal, a harcok során a zászlóaljparancsnok, Vida őrnagy is súlyosan megsebesült a jobb karján.¹³⁷ A töröcsvári szorosban lévő két század Krasznay őrnagy vezetésével visszavonult Háromszékre és részt vett a székelyföldi hadosztály harcaiban.¹³⁸ A brassói fellegvár egynapos védelmében (1849. június 20–21.) a zászlóalj egy százada is részt vett.¹³⁹ Sok honvéd fogságba esett, őket Fogarasban és Feketehalomban tartották fogságban.¹⁴⁰

Részben erdélyi kiegészítésű honvédszászlóalj

27. honvédszászlóalj tartaléka

A 27. honvédszászlóalj 1848 őszén Biharban alakult, decembertől az erdélyi hadszíntérre vezényelték. A hadjáratot végigharcolva jelentős embervesztéseget szenvedett, így a nyáron nagyszámú erdélyi, pontosabban kalotaszegi honvéddal töltötték fel.¹⁴¹ A kolozsvári hadosztályhoz tartozó „27. honvédszászlóalj tartaléka” elnevezésű alakulatot július elején a Székelyföldre, pontosabban Csíkszeredára rendelték. Természetesen az állomány jelentős része a hosszú menetelést nem bírta, így július 10-én már 377 volt a szolgálatra képtelenek száma.¹⁴² Részt vett a székelyföldi hadosztály harcaiban, 1849. július 19-én a létszáma 1098 fő, parancsnoka Deák György őrnagy volt.¹⁴³ A július 31-én vívott segesvári ütközetben a zászlóalj négy százada megsemmisült, a megmaradt két század Zsibónál tette le a fegyvert.¹⁴⁴

32. honvédszászlóalj

Az 1848. november 16. után a Partiumba visszavonult 32. honvédszászlóalj szervezése Bihar megyében folytatódott. 1848 decemberében ottani újoncokkal töltötték fel a létszámát, így a besorozott honvédek fele román nemzetiségű volt. A zászlóalj két századát (240 fő) 1849. január 4-én indította Erdélybe Cserey Ignác alezredes, a 6. és 8. hadmegyék parancsnoka az Elesd–Bánffyhunyard–Kolozsvár útvonalon.¹⁴⁵ E két század Kolozsvárról 1849. január közepén Tordára vonult. A zászlóalj 1849. február második felétől Beszterce helyőrségéhez tartozott, márciusban pedig Bem seregének főoszlopához volt beosztva.¹⁴⁶

Az alakulat áprilistól a gyulafehérvári ostromsereg alárendeltségébe harcolt. 1849. május 30-án a román felkelők Albert Munzáth határőr tiszt és Ion Axente Xever vezetésével megtámadták a Marosportuson, Borbándon és Tövisen állomásozó magyar erőket. Noha az utóbbiak gyengén voltak felszerelve, a támadást derekasan visszaverték. A támadás elhárításában az oroszlnárszt a 81. és 32. honvédszászlóalj vállalták. Szent-Iványi fő kormánybiztos szerint a zászlóalj tisztjei közül a parancsnok Antos Ferenc őrnagy¹⁴⁷ és Esztergár László hadnagy tűnt ki a bátorságával.¹⁴⁸

¹³³ *Barcaság 1849/49-ben*, 56–57.

¹³⁴ ORBÁN Balázs 1869, 188.

¹³⁵ SERES András 1992, 28.

¹³⁶ *Barcaság 1849/49-ben*, 60–61.

¹³⁷ ORBÁN Balázs 1869, 188; ORBÁN Balázs 1873, 128; GYALÓKAY Jenő 1938, 88–97.

¹³⁸ ORBÁN Balázs 1873, 129; GYALÓKAY Jenő 1938, 49–56.

¹³⁹ *Történelmi Lapok*, 1894, 10. sz.

¹⁴⁰ *Barcaság 1849/49-ben*, 62–63.

¹⁴¹ KOVÁCS István 2014, 308.

¹⁴² GYALÓKAY Jenő 1922–1923, 70.

¹⁴³ GYALÓKAY Jenő, 1922–1923, 61, 65.

¹⁴⁴ BONA Gábor 2000, 299.

¹⁴⁵ *Hodossy Miklós levele Beöthyhez*, Váradolaszi, 1849. január 3. MTA Kt., *Csány-lt.*, 1849:3592.; *Cserey alezredes levele Beöthy Ödönhöz*, Nagyvárad, 1849. január 4. MTA Kt., *Csány-lt.*, 1849:3491.

¹⁴⁶ *Beöthy Ödön levele az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz*, Kolozsvár, 1849. január 16. MNL OL, H.2., 1849:701/E (közli: SÜLI Attila 2013, 250, BONA Gábor 2000, 204.

¹⁴⁷ BONA Gábor, 2000. 204–205.

¹⁴⁸ DEÁK Imre, 1943. 374–375. Szent-Iványi Károly országos biztos jelentése Kossuth Lajoshoz. Kolozsvár, 1849. június 5.

Az utóbbit 1849. június 9-én főhadnagyi előléptetésre terjesztették fel.¹⁴⁹

A zászlóalj július közepén feltehetőleg a székelyföldi hadosztály alárendeltségébe került a 81. honvédszászlóaljjal együtt. A hadosztály parancsnokság július 13-án, Rika-tetőn kelt létszámkimutatása szerint az alakulat Kőhalomnál állomásozott. A székelyföldi hadosztállyal vonultak vissza Kolozsvárra, Bánffyhadra, majd Zsibóra, ahol az alakulat kapitulált az orosz csapatok előtt.¹⁵⁰

Az 1–2. határvéd zászlóalj (besztercei hadosztály)

A besztercei hadosztály – amelynek alárendeltségébe tartozott az 1. és 2. határvéd zászlóalj – feladata volt, hogy a Bukovinából betörő ellenséges csapatokat megállítsa.

A két alakulat rendkívül gyengén volt felszerelve, így nem meglepő, hogy az orosz támadó csapatok ellenében¹⁵¹ nem alkalmazták őket. Noha mindkét határvéd zászlóaljat a Borgói-szorozshoz rendelte Dobai József alezredes, a források szerint nem kerültek a tűzvonalba. Thoroczky Sándor visszaemlékezése szerint a zászlóaljak állománya csak lándzsával volt felszerelve, de ekkor felmerül a jogos kérdés, hogy Dobai miért rendelte őket a legveszélyeztetettebb pontra.¹⁵² Mivel a támadást megállítani nem sikerült, Dobai elrendelte a Désre történő visszavonulást, amely során a zászlóaljak csaknem felbomlottak, az állomány nagyobb része szétszéledt.¹⁵³ Létszámuk 1934 főről 439 főre csökkent.¹⁵⁴ Az erősen demoralizált hadosztály vezetését 1849. június 25-én Bem altábornagy vette át, aki két nap múlva merész táma-

a) 1. határvéd zászlóalj:

Század	Állomáshely
2 század	Tölgyes
1 század	Kőpatak
1 század	Gyergyószentmiklós
1 század	Remete
1 század	Remete

A zászlóalj létszáma 979 fő volt, 3 gyutacsos, 4 kovás és 401 vadászpuskával rendelkeztek, valamint 3 db 3 fontos ágyúval.

¹⁴⁹ BONA Gábor 1998. I. 368.

¹⁵⁰ MNL OL P. 876. 2. tétel. N. 71. (Hermann Róbert szíves közlése.)

¹⁵¹ A két oszlopban végrehajtott támadás 1849. június 21-én következett be.

¹⁵² THOROTZKAY Sándor 1885, 32; GYALÓKAY Jenő 1937, 27–28.

dást indított Magnus Grotenhjelm altábornagy csapatai ellen. A két határvéd zászlóalj maradéka a bal szárnyon helyezkedett el. A június 27–28-i csaták során a magyar csapatok nem tudták kiszorítani az ellenséget, a szökött honvédek száma július 6-ra elérte a 3000 főt. Bem tábornok július 5-én, Besztercén napiparancsot adott ki a dezertőrök megbüntetésére: „A haditörvényszéknek – mely a végett neveztetett vala ki, hogy azokra, kik a június 27. és 28-iki csatákban zászlójok, fővezérök, parancsnokjaik s bajtársaikat gyalázatos megszaladással cserbe hagyták volt, törvényt mondjon – ítélete nyomán nagy tömeg székeket agyon lövetnem, vagy őket százanként kell vala megbotoztatnom. Az elsőt nem akarom tenni, mert hiszen azok a vak félelem által elragadtattak, még hasznos szolgálatot tehetnek a szabadságnak, miután már asszonyi gyáva rebegeést a szívökből kiírtották; a másikat sem, mert nem úgy akarok veletek banni, mint barmokkal...”¹⁵⁵ Czirjék Ferencet, az 1. határvéd zászlóalj hadnagyát Bem gyávaság miatt megfosztotta a rangjától.¹⁵⁶

1849. július 9-én Grotenhjelm támadást indított a besztercei-hadosztály ellen, a magyar csapatok visszavonulását Sófálvánál az 1. és 2. határvéd zászlóalj megmaradt töredéke is fedezte. Bem tábornok Incze Gergely őrnagyot bátor helyállásáért megdicsérte.¹⁵⁷ Az alakulatok további sorsáról nem rendelkezünk adatokkal.

3–5. határvéd zászlóaljak (székelyföldi hadosztály)

Ezen három zászlóalj az állomáshelyeit 1849. május elején foglalta el a következő felosztásban:¹⁵⁸

¹⁵³ GYALÓKAY Jenő 1937, 40.

¹⁵⁴ Uo., I. melléklet.

¹⁵⁵ Uo., 61.

¹⁵⁶ Uo., 60.

¹⁵⁷ Uo., 75–77.

¹⁵⁸ *A székely főhadiparancsnokság létszámkimutatása*, 1849. május 6. MTA Kt, *Csányi- lt.*, sz. n.

b) 4. határvéd zászlóalj:

Század	Állomáshely
2 század	Gyimes
1 század	Szépvíz
1 század	Somlyó
1 század	Szentgyörgy
1 század	Kökert

A zászlóalj létszáma 746 fő volt, 4 gyutacsos, 104 vadászpuskával és 30 karabéllyal rendelkeztek.

a) 5. határvéd zászlóalj:

Század	Állomáshely
3 század	Ojtoz
1 század	Bereck
2 század	Kézdivásárhely

A zászlóalj létszáma 1009 fő volt, 62 gyutacsos, 553 kovás, 57 vadászpuskával 38 karabéllyal és 248 lándzsával rendelkeztek. 2 db 3 fontos ágyújuk az Ojtozi-szorosnál volt elhelyezve.

Az egy hónappal későbbi állapot a következő volt:¹⁵⁹

a) 3. határvéd zászlóalj:

1. század	Állomáshely
1.	Tölgyes
2.	Békás
3.	Szentmiklós
4.	Remete
5.	Remete
6.	Tölgyes

b) 4. határvéd zászlóalj:

2. század	Állomáshely
1.	Gyimes
2.	Gyimes
3.	Szépvíz
4.	Somlyó
5.	Kökert
6.	Szentgyörgy

c) 5. határvéd zászlóalj:

3. század	Állomáshely
1.	Kézdivásárhely
2.	Kézdivásárhely
3.	Bereck
4.	Sósmező
5.	Ojtoz
6.	Ojtoz

¹⁵⁹ A Székely-hadosztály létszámkimutatása, Csíkszereda. 1849. június 8., Gál Sándor ezredes. MNL OL, P.876., sz. n.

A két kimutatás összehasonlítva megállapíthatjuk, hogy míg a létszám tekintetében alig van különbség, addig júniusban lényegesen kevesebb löfegyverrel rendelkeztek. Ennek oka talán az lehetett, hogy az újonnan alakított honvédzászlóalj is fegyverhiánnyal rendelkeztek, és ezek felfegyverzése fontosabb lehetett a tartalékkeretből kiállított határvéd zászlóaljaknál.

A 3. és 4. zászlóaljak az erdélyi harcokban nem vettek részt.¹⁶⁰ Az 5. határvéd zászlóaljat az orosz támadás az Ojtozi-szorosnál érte. 1849. június 26-án Hasford¹⁶¹ tábornok 3 gyalogos zászlóaljjal és egy tüzei üteggel megtámadta Ojtozt, mire az 5. határvéd-zászlóalj puskalövés nélkül szétfutott, létszáma július közepéig 1070 főről 264 főre csökkent, így a zászlóaljat 383 újonccal ki kellett egészíteni.¹⁶² Ugyanakkor a zászlóalj mégsem bomlott fel teljesen, mert az orosz támadás miatt visszavonuló Gál Sándor csapatai üldözésére rendelt 4 orosz dzsidás századot és 2 ágyút az 5. határvéd zászlóalj századai állították meg.¹⁶³ A zászlóaljról az utolsó adat július végéről maradt fenn. E szerint létszáma 164 főre csökkent, mert az állomány egy része részt vett Bem tábornok moldvai betörésében.¹⁶⁴

A székelyföldi hadosztály 1849. július végétől Csíkszéken keresztül visszavonuló csapatai felbomlottak. A 3. (Tölgyesi-szoros) és 4. (Gyimesi-szoros)

határvéd zászlóaljakat Gál nem rendelte magához, illetve a parancsnokok a visszavonulási parancsot későn kapták meg. A két zászlóalj – elvágva a hadosztálytól – állománya hazatért.¹⁶⁵

6. határvéd zászlóalj (brassói hadosztály)

Az alakulat Udvarhelyszéken jött létre és megalakulása után a brassói hadosztály alárendeltségébe került, a Tömösi-szoros védőrségét képezve. Ezen újonc zászlóalj kisebb részt vadászfegyverrel, a többség lándzsával volt ellátva, vagy fegyvertelen volt. Más adat szerint teljesen fegyvertelen volt.¹⁶⁶ Az alakulat az orosz betörés után a hadosztály maradványával vonult Székelyföldre. 1849. július 19-én Székelyudvarhelyen volt, az állományába 1 őrnagy és 450 közlegény tartozott.¹⁶⁷

Kitekintés

Dolgozatunkban az 1849-ben szervezett erdélyi honvéd és határvéd zászlóaljak szervezési folyamatát vázoltuk fel. Bemutattuk az organizáció nehézségeit, illetve az alakulatok harctéri szereplését. Természetesen az egyes zászlóaljak alapos és teljes körű feldolgozása külön-külön tanulmányt érdemel, munkánk elsősorban ehhez kíván ösztönzést nyújtani és hátteret biztosítani.

¹⁶⁰ BONA Gábor 2000, 489, 602.

¹⁶¹ Hasford (Gaszförd), Gusztav Hrisztianovics, orosz altábornagy, a 15. gyaloghadosztály parancsnoka.

¹⁶² GYALÓKAY Jenő 1922–1923, 71; ROSONCZY Ildikó 1999, 77.

¹⁶³ GYALÓKAY Jenő 1938, 57.

¹⁶⁴ *Létszámkimutatás, 5. határvéd zászlóalj*, Kézdivásárhely, 1849. július 26. MNL OL, R.14., sz. n.

¹⁶⁵ GYALÓKAY Jenő 1938, 157.

¹⁶⁶ Uo., 50.

¹⁶⁷ *Az udvarhelyi katonai parancsnokság létszámkimutatása*. MNL OL, P.876., 2. tétel., 87.

Táblázatok

1. Létszámkimutatások

Szijjártó Antal főhadnagy létszámkimutatása az erdélyi hadtest erdélyi kiegészítésű zászlóaljairól¹⁶⁸
(Marosvásárhely, 1849. január 14.)

Alakulat	Parancsnok	Század	Létszám	Fegyver
11. honvédszászlóalj	Inczédy Samu őrnagy	5	910	910 gyutacsos
32. honvédszászlóalj	Bittó Károly őrnagy	6	977	177 gyutacsos, 800 kovás
Székely honvéd zászlóalj	Mircse Dénes őrnagy	6	711	711 gyutacsos
Erdélyi önkéntes nemzetőr	br. Kemény Farkas őrnagy	4	465	260 gyutacsos, 170 kovás, 35 vadászpuska
Marosszéki mozgó nemzetőr	Tolnay Gábor őrnagy	–	392 fő	392 kovás

Bauer Lajos százados létszámkimutatása az erdélyi kiegészítésű honvédszászlóaljairól¹⁶⁹
(1849. január 17.)

Alakulat	Parancsnok	Állomás	Század	Létszám	Fegyver
11. honvédszászlóalj	Inczédy Samu őrnagy	Torda	5	910	910 gyutacsos
32. honvédszászlóalj	Bittó Károly őrnagy	Torda	6	977	177 gyutacsos, 800 kovás
Székely honvéd zászlóalj	Mircse Dénes őrnagy	Jád	6	711	711 gyutacsos
Erdélyi önkéntes nemzetőr	Br. Kemény Farkas őrnagy	Naszód	4	465	260 gyutacsos, 170 kovás, 35 vadászpuska
Marosszéki mozgó nemzetőr	Tolnay Gábor őrnagy	Fejérháza	–	392 fő	392 kovás

Dobai József alezredes kimutatása¹⁷⁰
(Borgóprund, 1849. március 18.)

Alakulat	Tisztikar	Orvos	Altisztikar	Dobos	Ács	Honvéd	Összlétszám
12. honvédszászlóalj	1 őrnagy, 1 százados, 1 főhadnagy, 4 hadnagy	1	7 őrmester, 51 tizedes	5	2	561	641
76. honvédszászlóalj	1 őrnagy, 1 hadnagy segéd, 1 számvevő, 4 százados, 3 főhadnagy, 6 hadnagy	2	8 őrmester, 49 tizedes, 48 őrzetű	4	4	705	837
83. honvédszászlóalj	1 őrnagy, 4 százados, 5 főhadnagy, 7 had- nagy, 2 zászlós	1	8 őrmester, 46 tizedes	6	5	654	740
84. honvédszászlóalj	1 őrnagy, 2 hadnagy segéd, 1 zászlós, 1 számvevő, 3 száza- dos, 5 főhadnagy, 12 hadnagy	1	12 őrmester, 65 tizedes, 1 foglár, 20 hangász	6	8	741	879

¹⁶⁸ Magyar nyelvű tisztázat. Lelőhely: MNL OL, H.2., 1849:718.

¹⁷⁰ Dobai József őrnagy levele, Borgóprund, 1849. március 18. MTA Kt., *Csány-lt.*, 1849:790.

¹⁶⁹ Másolat. Lelőhely: MTA Kt., *Csány-lt.*, 45–76.

Gál Sándor ezredes kimutatása a székelyföldi honvédalakulatokról.¹⁷¹

(Csíkszereda, 1849. február 26.)

Alakulat	Őrnagy	Százados	főhadnagy	Hadnagy	Őrmestertől lefelé	Teljes létszám
1. székely ezred 2. zászlóalj	1	4	4	9	835	854
1. székely ezred 3. zászlóalj	1	4	4	10	771	790
1. székely ezred 4. zászlóalj	1	4	4	10	840	859
2. székely ezred 2. zászlóalj	1	4	4	10	806	825
2. székely ezred 3. zászlóalj	1	4	5	14	845	869

Megjegyzés: A fenti alakulatok Bem tábornok rendelkezése alatt vannak. A fenti zászlóaljok Udvarhelyszékből 1200 főre lesznek kiegészítve.

– Besztercére induló zászlóaljok:

1. székely ezred 1. zászlóalj	1	4	4	8	1200	1217
----------------------------------	---	---	---	---	------	------

– Háromszéken állomásozó:

2. székely ezred 1. zászlóalj	1	4	4	8	1200	1217
----------------------------------	---	---	---	---	------	------

Megjegyzés: Csík- és Háromszékben minél előbb egy-egy zászlóalj fog alakulni.

Gál Sándor ezredes létszámkimutatása¹⁷²

(Csíkszereda, 1849. április 18.)

Alakulat	Parancsnok	Század	Állomáshely	Létszám	Fegyver
Háromszéki honvéd zászlóalj	Fejér Ignác főhadnagy	1	Bodza	94	94 gyutacsos
Háromszéki honvéd zászlóalj	Teleki Mihály őrnagy	–	Ojtoz	–	2 ágyú
Csíkszéki honvéd- és vadászászlóaljok	Navraczky Károly százados	1	Gyimes	188 gyalogos, 18 ló, 18 ló	129 gyutacsos, 8 kovás, 23 vadász, 12 karabély, 17 pisztoly, 17 kard, 7 lándzsa, 1 ágyú
Csíkszéki honvéd- és vadászászlóaljok	Baritz István százados	2	Tölgyes	299 gyalogos, 41 lovas, 41 ló	3 ágyú
Csíkszéki honvéd- és vadászászlóaljok	Csergő Ferenc kapitány	1	Csíkszereda	185 lovas, 119 ló	104 pisztoly, 111 szablya

¹⁷¹ Lelőhely: MNL OL, H.2., 1849:2170.

¹⁷² MNL OL, H.29., PM PO 1849:4895. A táblázatban vastaggal jelöltem a honvéd és határvéd zászlóaljokat. A többi alakulat

vadászcsoport volt. (Ezek közt mind négy hónapra alakuló, mind négyéves szolgálatot vállaló található.)

A honvédség szervezése Erdélyben 1849-ben

Alakulat	Parancsnok	Század	Állomáshely	Létszám	Fegyver
Csikszéki honvéd- és vadászzászlóalj	Móricz Sándor százados	1	Csikszereda	174	4 ágyú
Gyergyói honvéd zászlóalj	Lukács Károly őrnagy	5	Gyergyó	600	–
udvarhelyszéki század	Frank József hadnagy	1	Udvarhely	149	14 gyutacsos, 117 kovás, 2 lökupakos, 16 vadász
Marosszék	Sebesi István őrnagy	2	Marosvásárhely	400	–
Összesen:	–	14	–	1730 gyalogos, 249 lovas, 178 ló, 174 utász	237 gyutacsos, 125 kovás, 2 lökupakos, 39 vadász, 12 karabély, 121 pisztoly, 128 kard, 7 lándzsa, 11 ágyú

Megjegyzés: 2 tartalék zászlóalj Besztercére útban van. 1 tartalék zászlóalj Csíkban, 1 Háromszéken alakítva van félig. A tüzér csapat ütegenként Csík- és Háromszéken alakítottak. 6 ágyú Kézdivásárhelyen és 2 Csikszeredán néhány napok alatt fel lesz szerelve. Őrnagy Lukács 600 emberből álló zászlóalj Tölgyes felé útba, most Gyergyószentmiklóson van.

Dobai József őrnagy létszámkimutatása¹⁷³
(Borgóprund, 1849. április 28.)

Alakulat	Parancsnok	Létszám tisztek nélkül
83. honvédzászlóalj	Kálnoky Sándor őrnagy	732
84. honvédzászlóalj	Sárosi Ferenc őrnagy	830
73. honvédzászlóalj	Damaszkin György őrnagy	–
11. huszárezred 1. őrnagyosi osztály 1. század	Szántó százados	89
½ 6 fontos üteg	–	–

A besztercei hadosztály létszámkimutatása¹⁷⁴
(Beszterce, 1849. május 1.)

Alakulat	Parancsnok	Megoszlás	Létszám	Fegyver	Híány
31. honvédzászlóalj	Puhl Ignác őrnagy	1 őrnagy, 1 segéd, 1 zászlós, 1 számvevő, 1 foglár, 11 hangász, 5 százados, 4 főhadnagy, 9 hadnagy, 2 orvos, 8 őrmester, 48 tizedes, 62 ács, 7 dobos, 48 őrvezető, 616 közvitéz	824	–	300 fegyver hiányzik, 524 borjú, 100 Atilla, 310 nyakravaló, 200 köpeny, 120 nadrág, 120 bakancs, 4 dob
1. honvéd vadászrezred, 1. század	Reményfi Szilárd százados	1 főhadnagy, 1 hadnagy, 1 orvos, 2 őrmester, 14 tizedes, 2 ács, 2 dobos, 12 őrvezető, 134 közvadász	169	–	Ruházatot kapják Kolozsvárról.

¹⁷³ MTA Kt., *Csányi-lt.*, 24161/1562.

¹⁷⁴ MNL OL, H.75., 1849:21475.

Alakulat	Parancsnok	Megoszlás	Létszám	Fegyver	Hiány
2. hatfontos félüte	Goger Ferenc főhadnagy	1 százados, 1 hadnagy, 2 tüzemester, 3 tizedes, 19 főágyús, 14 alágyús, 2 szekerezstizedes, 25 szekerezés, 8 háttas, 36 igásló	-	5 lószerkocsi, 3 hatfontos ágyú, 300 golyó, 56 kartács, 260 gyutacs, 20 víziágyú	-
11. Székely huszárezred 1. őrnagy 2. század	Weér György százados	2 százados, 2 főhadnagy, 2 hadnagy, 1 őrmester, 1 tizedes, 11 őrzetű, 66 közhuszár	86 fő, 73 ló	-	-
Marosszéki nemzetőr zászlóalj	gr. Tholdalagi Mihály őrnagy	1 őrnagy, 2 segéd, 1 zászlós, 3 százados, 3 főhadnagy, 6 hadnagy, 6 őrmester, 36 tizedes, 4 dobos, 548 köznemzetőr	606	200 vadászpuska és lándzsa	-
1. határvéd zászlóalj	Incze Gergely őrnagy	1 őrnagy, 2 segéd, 1 zászlós, 6 százados, 6 főhadnagy, 12 hadnagy, 12 őrmester, 72 tizedes, 12 ács, 12 dobos, 1079 honvéd	1215	400 lőfegyver	815 fegyver, 1215 töltényláda, 1215 szuronyszíj, 1215 bakancs, 1 zászló, 4 dob
2. határvéd zászlóalj	Lezsák Lajos őrnagy	1 őrnagy, 1 segéd, 6 százados, 5 főhadnagy, 11 hadnagy, 2 dobos, 6 őrmester, 36 tizedes, 497 honvéd	565	Fegyvertelen	565 fegyver, 565 töltényláda, 565 szuronyszíj, 565 bakancs, 1 zászló, 4 dob
83. honvédzászlóalj	Kálnoki Sándor őrnagy	1 őrnagy, 1 segéd, 2 zászlós, 2 százados, 1 főhadnagy, 4 hadnagy, 1 orvos, 4 őrmester, 48 tizedes, 6 ács, 5 dobos, 678 honvéd	753	-	753 borjú, 753 Atilla, 753 nyakravaló, 753 köpeny, 753 nadrág, 300 bakancs, 1 zászló
84. honvédzászlóalj	Sárosi Ferenc őrnagy	1 őrnagy, 1 segéd, 1 zászlós, 1 számvevő, 1 foglár, 20 hangász, 2 százados, 3 főhadnagy, 10 hadnagy, 1 orvos, 10 őrmester, 61 tizedes, 8 ács, 6 dobos, 719 honvéd	845	-	845 borjú, 845 Atilla, 845 nyakravaló, 845 köpeny, 845 nadrág, 400 bakancs, 1 zászló
73. honvédzászlóalj	Damaszkin György őrnagy	1 őrnagy, 1 segéd, 2 zászlós, 1 foglár, 2 százados, 3 főhadnagy, 7 hadnagy, 2 orvos, 6 őrmester, 36 tizedes, 9 ács, 6 dobos, 48 őrzetű, 491 honvéd	617	-	120 borjú
12. honvédzászlóalj	Klement György őrnagy	1 őrnagy, 1 segéd, 4 százados, 4 főhadnagy, 8 hadnagy, 1 orvos, 10 őrmester, 54 tizedes, 5 ács, 5 dobos, 48 őrzetű, 660 honvéd	801	-	1 zászló

Alakulat	Parancsnok	Megoszlás	Létszám	Fegyver	Hiány
hatfontos félüteg	Keresztzegi	1 főhadnagy, 2 tüzemester, 4 tizedes, 15 főágyús, 7 alágyús, 1 tüzemester, 1 szekeresz- tizedes, 17 szekeresz, 4 háta, 29 igásló	–	4 löszerkocsi, 3 hatfontos ágyú, 288 golyó, 44 kartács, 650 gyutacs, 30 víziágyú	–
11. Székely huszárezred 1. őrnagy 1. század	Szántó százados	1 százados, 2 főhadnagy, 2 hadnagy, 2 őrmester, 1 trombitás, 10 tizedes, 36 közhuszár	55 fő, 52 ló	–	–
76. honvédszászlóalj	Sándor László őrnagy	1 őrnagy, 1 segéd, 1 zászlós, 3 százados, 2 főhadnagy, 5 hadnagy, 1 orvos, 9 őrmester, 45 tizedes, 4 ács, 5 dobos, 49 örvezető, 644 honvéd	765	–	765 borjú, 765 Atilla, 765 nyakravaló, 765 köpeny, 765 nadrág, 400 bakancs, 1 zászló
11. Székely huszárezred 2. őrnagy 1. század, 1. szárny	Bíró György főhadnagy	1 főhadnagy, 2 hadnagy, 1 trombitás, 6 tizedes, 52 közhuszár	62 fő, 62 ló	–	–
Erdélyi vadászrezred 1. század	Kádár Ferenc százados	1 százados, 1 főhadnagy, 2 hadnagy, 2 őrmester, 12 tizedes, 2 ács, 1 dobos, 154 köztívész	175	64 vadászfegyver	111 vadász- fegyver, 111 töltényláda, 159 borjú

Teljes létszám: 7017 fő. Hiány: létszám, fegyver, töltény, kisebb lökupa és ruházat. A 76., 83. és 84. honvédszászlóalj ruházata elhasználódott, a honvédek „meztláb” teszik a szolgálatot. A 12. honvédszászlóalj helyzete sem sokkal jobb. A székely zászlóalj az előőrsi szolgálatban az időjárás viszontagságainak nagyon ki vannak téve. Román újoncokat a székelyekhez ne sorozzanak, mert gyűlölik őket, a 73. honvédszászlóaljból 27 román honvéd az előőrsi szolgálaton Bukovinába szökött.

Gál Sándor ezredes létszámkimutatása a székelyföldi hadosztály állományáról¹⁷⁵

(Csíkszereda, 1849. május 6.)

Alakulat	Parancsnok	Állomáshely	Létszám	Fegyver
3. határvéd zászlóalj	Magyari Ferenc őrnagy	2 század Tölgyes, 1 század Küszürü Kőpatak, 1 század Gyergyószent- miklós, 1 század Remete, 1 század Ditró	979 fő, 12 ló	3 gyutacsos, 4 kovás szuronyos, 401 vadász, 3 háromfontos ágyú Tölgyesen
4. határvéd zászlóalj	gr. Rindsmaul Albert őrnagy	2 század Gyimes, 1 század Szépvíz, 1 század Somlyó, 1 század Szent- györgy, 1 század Kőkert	746 fő, 8 ló	4 gyutacsos, 104 vadász, 30 karabély
5. határvéd zászlóalj	Franz Hild őrnagy	3 század Ojtoz, 1 század Bereck, 2 század Kézdivásárhely,	1009 fő, 4 ló	62 gyutacsos, 553 kovás szuronyos, 57 vadász, 38 karabély, 2 háromfontos ágyú Ojtozon
4. zászlóaljbeli első honvéd század ¹⁷⁶	Josef Vagner százados	Tölgyes és Küszürü Kőpatak	200	75 gyutacsos, 85 kovás szuronyos, 20 vadász, 20 karabély

¹⁷⁵ MTA Kt., *Csány-lt.*, 1849:1801.¹⁷⁶ Itt nem a 4. honvédszászlóaljról, hanem a 14. (1. székely) ha-tárőrezred állományából szervezett 4. zászlóaljról van szó (a ké-
sőbbi 79. honvédszászlóalj).

Alakulat	Parancsnok	Állomáshely	Létszám	Fegyver
Vadász század	Baritz István százados	Gyergyószentmiklós	150	150 vadász
Utász csapat (1 század)	Móricz Sándor százados	Csíkszereda	261	–
Mátyás-lovag 5. osztály	Móricz Dénes őrnagy	Csíkszereda	204 fő, 161 ló	111 kard, 104 pisztoly
Székely tüzer csapat	Kieszler főhadnagy	Csíkszereda	123 fő, 46 ló	6 kard, 1 hatfontos, 5 háromfontos löveg
Egy század a honvéd 4. zászlóaljából	Fejér Ignác főhadnagy	Bodza	164	85 gyutacsos, 25 kovás szuronyos, 54 vadász, 4 háromfontos löveg
Székely tüzer csapat	Papp Sándor főhadnagy	Kézdivásárhely	142 fő, 8 ló	3 háromfontos ágyú
2 század marosvásári gyalogság	Sebesi István őrnagy	Marosvásárhely	423	6 gyutacsos, 15 kovás szuronyos, 5 vadász,
2 század marosvásári lovasság	Sebesi István őrnagy	Marosvásárhely	124 fő, 134 ló	34 kard, 53 pisztoly

Mindösszesen: 4525 fő, 370 ló. Fegyverzet: 234 gyutacsos, 682 kovás szuronyos, 827 vadász, 248 lándzsa, 151 kard, 157 pisztoly, 92 karabély, 1 hatfontos és 19 háromfontos löveg.

Megjegyzés: Jánosi őrnagy 6. határvéd zászlóalja Udvarhelyszéken alakul. Lukács őrnagy a zászlóaljával Tölgyesről Marosvásárhelyre úton van. Az ágyúk felszerelése itten és Kézdivásárhelyen folyik. Emellett a tüzer és utász zászlóaljak alakítása is.

Kézdivásárhelyen a gyárnál az alábbiak szerint dolgoznak:

- Gyutacsgyár: 20 fő
- Lóporgyár: 63 fő
- Salétromgyár: 24 fő.
- Ágyúöntő üzem: 15 fő

Összesen: 122 fő.

A 134. honvédzászlóalj állománya
(1849. május 14.)¹⁷⁷

Rendfokozat	Létszám
Százados	4
Főhadnagy	4
Hadnagy	8
Őrmester	8
Tizedes	48
Dobos	8
Közvitéz	632
Összesen	712

¹⁷⁷ Benő István őrnagy levele Szent-Iványi Károlyhoz, Torda, 1849. május 15. HL, *Csány-lt.*, 117. d., sz. n.

Gyulafehérvári ostromsereg létszámkimutatása¹⁷⁸
(1849. május 19–25.)

Alakulat	Parancsnoka	Gyalog század	Lovas század	Létszám	Megjegyzés
82. honvéd zászlóalj, 2., 3., 5., 6. század	Kováts Ignác őrnagy			607	Borbánd, május 19.
2. gyalogezred 1. század	Somlyai Sándor százados			142	Borbánd, május 22.
32. honvédzászlóalj 1. század	Falzáry Győző főhadnagy			?	Borbánd, május 23.
15. huszárezred	Papp László Miklós százados			66	Borbánd, május 24.
32. honvédzászlóalj 5. század	Kiss János százados			144	Borbánd, május 24.
32. honvédzászlóalj 6. század				132	Borbánd, május 25.
32. honvédzászlóalj törzs.	Antos Ferenc százados			3	Borbánd, május 25.
22. honvédzászlóalj 6. század	Somogyi János főhadnagy			72	Magyarigen, május 22.
81. honvédzászlóalj ¹⁷⁹	Endes József őrnagy			937	Marosportus, május 19.
73. honvédzászlóalj 5. század	Mihály százados			198	Marosportus, május 19.
16. huszárezred 2. őrnagy o. 1. század	Varga József százados			133	Marosportus, május 19.
72. honvédzászlóalj	Balogh József százados			201	Marosportus, május 19.
32. zászlóalj 2–3–4. század	Kakutsi Zsigmond százados			424	Marosportus, május 20.
Kolozs megyei szabadcsapat 2. lovas százada	Inczédy Zsigmond százados			86	Marosportus, május 20.
Tüzérség	Friwisz Ferenc őrnagy			141	Marosportus, május 20.
75. honvédzászlóalj	Juhász József őrnagy			752	Tövis, május 19.
50. honvédzászlóalj tartalék	Gyapay Miklós százados			?	Váradja, május 19.
	Összesen			4038	

Pénzkelléki kimutatás a gyulafehérvári ostromsereg részére¹⁸⁰
(1849. május 28.)

- 15. huszárezred. (Borbánd): 1 százados, 1 hadnagy, 6 tizedes, 58 közvitéz = 66 fő.
- 32. honvédzászlóalj 6. század (Borbánd): 3 tiszt
- 32. honvédzászlóalj 1. sz. (Borbánd): 1 százados, 1 főhadnagy, 1 hadnagy, 1 zászlós, 2 őrmester, 12 tizedes, 3 dobos, 1 ács, 121 honvéd = 145 fő.
- 32. honvédzászlóalj 5. sz. (Borbánd): 1 főhadnagy, 2 hadnagy, 2 őrmester, 10 tizedes, 2 dobos, 1 ács, 114 honvéd = 132 fő.
- 82. honvédzászlóalj: 1 őrnagy, 1 segédtsiszt, 1 élelmező tiszt, 1 százados, 6 főhadnagy, 6 hadnagy, 8 őrnök, 48 tizedes, 8 dobos, 8 ács, 506 közvitéz, 2 zászlós, 1 foglár = 595 fő.

¹⁷⁸ MTA Kt., *Csány-lt.*, XXXV/22. A táblázatban az erdélyi kiegészítésű honvédzászlóaljakat vastaggal jelöltük.

¹⁷⁹ 81. zászlóalj 5. század Mara százados, Borbánd, 1849. május 22.

¹⁸⁰ MTA Kt., *Csány-lt.*, XXXV/22., V., 19–25.

- 81. honvédszászlóalj 5. százada: 1 százados, 1 főhadnagy, 2 hadnagy, 2 őrmester, 12 tizedes, 141 közvitéz = 159 fő.
- 32. honvédszászlóalj törzse: 1 zászlóaljparancsnok., 1 segédtiszt, 1 főorvos = 3 fő.
- Kolozs megyei szabadcsapat (Marosportus): 2 százados, 1 főhadnagy, 2 hadnagy, 2 őrmester, 8 tizedes, 70 közvitéz, 1 lóorvos = 86 fő.
- 75. honvédszászlóalj (Tövis): 1 őrnagy, 3 százados, 2 főhadnagy, 1 főorvos, 10 hadnagy = 17 fő.
- 75. honvédszászlóalj, altisztek: 10 őrmester, 1 foglár, 1 zászlós, 60 tizedes, 6 dobos, 6 ács, 605 közvitéz = 689 fő.
- 32. honvédszászlóalj 2–4. sz. (Marosportus): 1 százados, 2 főhadnagy, 6 hadnagy, 1 zászlós, 5 őrmester, 27 tizedes, 382 honvéd = 425 fő.
- 50. honvédszászlóalj tartaléka (Váradgya): 20 tiszt
- 73. honvédszászlóalj 5. sz. (Marosportus): 1 százados, 1 főhadnagy, 3 hadnagy, 2 őrmester, 12 tizedes, 2 dobos, 2 ács, 174 honvéd = 197 fő.
- 81. honvédszászlóalj (Marosportus): 6 százados, 6 főhadnagy, 1 főorvos, 13 hadnagy, 1 számvevő tiszt, 2 zászlós, 12 őrmester, 72 tizedes, 824 honvéd = 937 fő.
- 72. honvédszászlóalj 2. osztály. (Marosportus): 2 százados, 2 főhadnagy, 1 hadnagy, 4 őrmester, 21 tizedes, 171 honvéd = 201 fő.

Besztercei hadosztály erdélyi kiegészítésű honvédszászlóaljainak állománya 1849. május 22. és július 20. között

Sorszám	Május 22.	Június 11.	Június 20.	Július 6.	Július 11.	Július 20.	Megjegyzés
12.	700	924	924	459	505	–	–
73.	500	592	739	290	293	–	–
76.	700	825	825	505	335	–	–
83.	700	719	737	505	504	–	–
84.	800	838	704	510	551	–	–
Első határvéd zászlóalj	800	1217	1217	225	–	–	–
Második határvéd zászlóalj	900	806	1010	–	–	–	Július 11-én a két határvéd zászlóalj létszáma 439 fő volt.

A dévai hadosztály létszámkimutatása¹⁸¹

(Déva, 1849. június 2.)

a) Gyalogság:

Alakulat	Parancsnok	Létszám	Megjegyzés
11. honvédszászlóaljból visszamaradt	–	27	–
24. honvédszászlóalj	Csepi Ferenc őrnagy	560	Zarándban harcol
24. honvédszászlóalj 2., 4. és 6. századok képeznek zászlóaljat Brassóban	Péchy Gyula őrnagy	361	–
50. honvédszászlóalj	Benkovics Eduárd százados	1103	Zarándban harcol
77. honvédszászlóaljból visszamaradtak	–	52	Visszamaradtak
72. honvédszászlóalj	Bokori őrnagy	392	Visszamaradtak
80. honvédszászlóalj 2., 3., 4. és 6. századok	Simon Sándor őrnagy	612	3 század Zarándban
82. honvédszászlóalj	Kovács Ignác őrnagy	601	Zarándban harcol
dévai honvéd század	Jarinay Vilmos százados	298	Zarándban harcol
vadászezred 1. és 2. osztály	Alter György százados	538	Zarándban harcol
Hatvani csapat százada	Péterfi József százados	145	–
Vadász csapat újoncok	Frits Lajos százados	28	–
Szászváros széki újoncok	–	44	–

¹⁸¹ *Történelmi Lapok*, 1895. augusztus 15., 128.

Alakulat	Parancsnok	Létszám	Megjegyzés
Több zászlóaljából visszamaradt újoncok	–	76	Szászvárosban
Szabados csapat	Szabados hadnagy	25	–
Hátszegi és hunyadi újoncok Déván zászlóaljat képeznek	–	898	–
11. honvédzászlóalj	Szigeti Miklós őrnagy	1546	–
Összesen:	–	7446	–

b) Lovasság:

Alakulat	Parancsnok	Létszám	Megjegyzés
11. székely huszárezred 1. őrnagy 1. század	–	7 lovas + 7 ló	–
11. székely huszárezred alezredesi 1. század	Fehér János százados	6 lovas, 8 ló	Visszatért.
11. székely huszárezred 2. őrnagy 1. század	Csulak Dávid százados	64 lovas, 59 ló	–
16. Károlyi huszárezred, azután tordai és kolozsi lovasok	–	40	–
Hátszegi lovas nemzetőrség	Puy Elek főhadnagy	86 lovas, 86 ló	–
6. Württemberg huszárezred, 1 őrnagy, 1. század	Dőry Pál százados	114 lovas, 107 ló	Zarándban
Összegzés:	–	317 lovas, 307 ló	–

c) Tüzérség:

1.7. hatfontos lovas üteg. (2 hétfontos tarack, 4 hatfontos ágyú, 128 fő, 89 ló)

2.2. hatfontos gyalogüteg. (5 hatfontos ágyú, 103 gyalogos, 75 ló)

3.9. hatfontos gyalogüteg. (2 hétfontos tarack, 1 tizenhétfontos ágyú, 3 hatfontos ágyú, 2 háromfontos ágyú, 100 fő, 66 lovas)

4.1. Rakéta üteg. (13 fő, 5 ló, 3 rakétavető)

A brádi tábor létszámkimutatása¹⁸²

(Brád, 1849. június 4.)

Alakulat	Létszám	Állomáshely	Megjegyzés
24. honvédzászlóalj	560	Brád	–
50. honvédzászlóalj	1103	Brád	–
80. honvédzászlóalj 2. század	154	Brád	–
Dévai honvéd század	298	Brád	–
1. honvéd vadászrezred 1. és 2. osztály	538	Brád	–
11. honvédzászlóalj	1556	Boica	2 tarackkal
72. honvédzászlóalj	1 század	Nagyág	–
72. honvédzászlóalj	½ század	Hondol	–
72. honvédzászlóalj	1 század	Solymos	–
72. honvédzászlóalj	1 század	Illye	–
72. honvédzászlóalj	1 század	Boisza	–

¹⁸² MNL OL, P.876, 2. tétel, 318–320 (közli: GYALÓKAY Jenő 1939).

b) Lovasság:

6. huszár ezred 1. őrnagyi osztály, 1. század	114 fő, 108 ló	Brád	–
---	----------------	------	---

c) Tüzérség:

- 2. hatfontos üteg.
- 7. hatfontos lovas üteg
- 1. röppentyű félüteg.
- Létszám: 213 fő.

Megjegyzés: A 82. honvédszázalój utasított Zalatna felé előnyomulni és az ellenséget feltartóztatni.

Gál Sándor ezredes létszámkimutatása¹⁸³
(Csíkszereda, 1849. június 8.)

– 85. honvédszázalój. Ideiglenes parancsnok Kiss Antal százados.

Század	Állomáshely	Létszám
1.	Taplicza	137
2.	Taplicza	136
3.	Taplicza	137
4.	Taplicza	137
5.	Taplicza	136
6.	Taplicza	137
Összesen:	-	820

Fegyver: 400 gyutacsos, 200 kovás szuronyos, 220 vadász.

– Székely utász csapat. Móricz Sándor százados, parancsnok.

Század	Állomáshely	Létszám
1.	Ojtoz	250

– Székely tüzér csapat.

Század	Parancsnok	Állomáshely	Létszám	Löveg
1.	Kieszler főhadnagy	Csíkszereda	193 fő, 58 ló	1 hatfontos, 4 háromfontos
2.	Pap Sándor főhadnagy	Kézdivásárhely	211 fő, 40 ló	

– 15. Mátyás-huszárezred 5. osztály. Móricz Dénes őrnagy, parancsnok.

Század	Állomáshely	Létszám	Fegyver
2	Csíkszereda	267 fő, 215 ló	57 kard, 66 pisztoly

– 2 század gyalogság (468 fő), és 2 század lovasság (174 fő) Marosvásárhelyen.

¹⁸³ MNL OL, P.876, sz. n.

A beszercei hadosztály létszámkimutatása¹⁸⁴

(Beszterce, 1849. június 11.)

a) 12. honvédszászlóalj: Klement György őrnagy. (Radna)

Rendfokozat	Létszám
Őrnagy	1
Segédtiszt	1
Orvos	1
Zászlós	2
Százados	6
Főhadnagy	6
Hadnagy	12
Őrmester	12
Tizedes	48
Dobos	7
Őrvezető	48
Ács	4
Közhonvéd	776
Összesen	924

b) 31. honvédszászlóalj. Puhl Ignác őrnagy. (Beszterce és Borgóprund)

Rendfokozat	Létszám
Őrnagy	1
Segédtiszt	1
Orvos	1
Számvevő	2
Zászlós	1
Százados	5
Főhadnagy	3
Hadnagy	8
Őrmester	11
Tizedes	50
Dobos	8
Őrvezető	50
Ács	–
Közhonvéd	598
Összesen	739

c) 73. honvédszászlóalj. Damaszkín György őrnagy. (Borgóprund)

Rendfokozat	Létszám
Őrnagy	1
Segédtiszt	1
Orvos	1

¹⁸⁴ *Történelmi Lapok*, 1895, 80–81.

Rendfokozat	Létszám
Zászlós	2
Százados	3
Főhadnagy	4
Hadnagy	8
Őrmester	9
Tizedes	46
Dobos	8
Őrvezető	48
Ács	4
Közhonvéd	457
Összesen	592

d) Ormai Norbert ezredes vadász osztálya. Osztályparancsnok: Reményfi Szilárd százados, Sahlhausen Lipót százados. (Beszterce és Dés tájékán)

Rendfokozat	Létszám
Őrnagy	–
Segédtiszt	–
Orvos	1
Zászlós	–
Százados	4
Főhadnagy	4
Hadnagy	9
Őrmester	9
Tizedes	51
Dobos	3
Őrvezető	50
Ács	4
Közhonvéd	500
Összesen	636

e) 76. honvédszázlóalj. Sándor László őrnagy. (Naszód)

Rendfokozat	Létszám
Őrnagy	1
Segédtiszt	1
Orvos	1
Számvevő	1
Százados	3
Főhadnagy	2
Hadnagy	5
Őrmester	9
Tizedes	15
Dobos	5
Őrvezető	44

A honvédség szervezése Erdélyben 1849-ben

Rendfokozat	Létszám
Ács	4
Közhonvéd	704
Összesen	825

f) 83. honvédszászlóalj. Kálnoky Sándor őrnagy. (Borgóprund)

Rendfokozat	Létszám
Őrnagy	1
Segédtiszt	1
Orvos	1
Zászlós	2
Százados	2
Főhadnagy	2
Hadnagy	7
Őrmester	4
Tizedes	48
Dobos	6
Őrvezető	44
Ács	6
Közhonvéd	595
Összesen	719

g) 84. honvédszászlóalj. Sárosi Ferenc őrnagy. (Borgóprund)

Rendfokozat	Létszám
Őrnagy	1
Segédtiszt	1
Orvos	1
Számvevő	1
Zászlós	2
Karmester	1
Hangász	19
Százados	4
Főhadnagy	4
Hadnagy	8
Őrmester	9
Tizedes	57
Dobos	6
Őrvezető	48
Ács	8
Közhonvéd	668
Összesen	838

h) 1. határvéd zászlóalj. Incze Gergely őrnagy. (Telcs)

Rendfokozat	Létszám
Őrnagy	1
Segédtiszt	1
Orvos	–
Zászlós	–
Százados	6
Főhadnagy	6
Hadnagy	12
Őrmester	12
Tizedes	74
Dobos	12
Őrvezető	44
Ács	12
Közhonvéd	937
Összesen	1217

i) 2. határvéd zászlóalj. Lezsák Lajos őrnagy. (Szoszeny)

Rendfokozat	Létszám
Őrnagy	1
Segédtiszt	1
Számvevő	1
Zászlós	-
Százados	6
Főhadnagy	6
Hadnagy	12
Őrmester	6
Tizedes	39
Dobos	2
Őrvezető	-
Ács	-
Közhonvéd	569
Összesen	643

j) Marosszéki nemzetőrzászlóalj. gr. Tholdalagi Mihály őrnagy. (Máramaros felé)

Rendfokozat	Létszám
Őrnagy	1
Segédtiszt	1
Orvos	–
Zászlós	–
Százados	5
Főhadnagy	5
Hadnagy	10
Őrmester	10

Rendfokozat	Létszám
Tizedes	60
Dobos	5
Őrvezető	60
Ács	–
Közhonvéd	650
Összesen	807

k) Székely lovasság.¹⁸⁵ Botár Károly őrnagy. (Beszterce és Borgóprund)

Rendfokozat	Létszám
Őrnagy	1
Segédtiszt	–
Orvos	–
Zászlós	–
Százados	4
Főhadnagy	4
Hadnagy	4
Őrmester	4
Trombitás	2
Kovács	2
Tizedes	12
Ács	–
Közhonvéd	216
Összesen	249 fő, 258 ló

l) 15. Mátyás-huszárezred osztály. Kende főhadnagy. (Beszterce)

Rendfokozat	Létszám
Őrnagy	–
Segédtiszt	–
Orvos	–
Zászlós	–
Százados	–
Főhadnagy	1
Hadnagy	2
Őrmester	1
Trombitás	–
Kovács	–
Tizedes	4
Ács	–
Közhonvéd	22
Összesen	30 fő, 33 ló

¹⁸⁵ 11. (Székely) huszárezred.

m) Tüzérség. Goger Ferenc százados. (Beszterce és Borgóprund)

Rendfokozat	Létszám
Százados	1
Hadnagy	1
Tüzemester	3
Tizedes	9
Főágyús	32
Alágyús	59
Összesen	105

n) Szekerészek

Rendfokozat	Létszám
Tüzemester	1
Tizedes	3
Közszekerész	45
Összesen	49

o) Lovak: 75 hámos, 7 háti, Összesen: 82.

p) 7 ütegekocsi, 2 tartalék lőszerkocsi, Összesen: 9.

q) Ágyú: 12.

r) 1501 golyó, 232 kartács, 3 vaklőszer, 38 sörétszelence, 1434 gyúcsap, 8 kanóc.

A gyulafehérvári ostromsereg létszámkimutatása¹⁸⁶

(Gyulafehérvár, 1849. június 16.)

a) 1. dandár. (Ideiglenes parancsnok: Kakutsi Zsigmond százados)

Alakulat	Parancsok	Század	Létszám	Állomáshely
24. honvédszászlóalj	Wöber József százados	3	433	Borbánd
32. honvédszászlóalj	Antos Ferenc őrnagy	6	750	Borbánd
2. gyalogezred	Somlyai Sándor százados	1	115	Borbánd
15. huszárezred	Papp Miklós százados	1	103 fő, 99 ló	Borbánd
Hatfontos üteg	Bányai Vitalis főhadnagy	–	25 fő, 2 löveg, 24 ló	Borbánd
Röppentyű üteg	-	–	2 löveg, 12 fő, 5 ló	Borbánd
72. honvédszászlóalj	Balogh százados	2	193	Magyarigen

b) 2. dandár. Litsken Lajos őrnagy pk.

Alakulat	Parancsok	Század	Létszám	Állomáshely
79. honvédszászlóalj	Lukács Károly őrnagy	5	535	Váralja
81. honvédszászlóalj	Endes József őrnagy	6	860	Maroportus
3. honvéd vadászrezred	Veres Lajos főhadnagy	1	159	Maroportus
16. huszárezred	Varga József százados	1	85 fő, 85 ló	Maroportus
Kolozs megyei lovas csapat	Inczédy Zsigmond százados	¾	20 lovas, 20 ló	Maroportus
Röppentyű üteg	Wilfing József főhadnagy	–	32 fő, 2 löveg, 36 ló	Maroportus
Ostrom telep	Müller János főhadnagy	–	44 fő, 10 löveg	Váralja

¹⁸⁶ MNL OL, P.876, 2. tétel, N.33. Stein Miksa ezredes.

Alakulat	Parancsok	Század	Létszám	Állomáshely
Fegyvermű	Scheurell főhadnagy	–	–	Váralja
22. honvédszászlóalj	–	1	72	Csüged
Tordai lovasok	–	–	7 fő, 7 ló	Csüged

A VI. (erdélyi) hadtest erdélyi kiegészítésű honvédszászlóaljainak létszámkimutatása¹⁸⁷
(Főhadiszállás, Marosvásárhely, 1849. június 21.)

Fsz.	Honvédszászlóalj	Parancsnok	Létszám	Állomáshely
1	11.	Szigeti Miklós őrnagy	1556	Abrudbánya
2	12.	Klement György őrnagy	924	Radna
3	32.	Antos Ferenc őrnagy	806	Borbánd, Marosportus, Kolozsvár
4	75.	Juhász József őrnagy	680	Tövis és Borbánd
5	76.	Sándor László őrnagy	825	Naszód
6	77.	Véber János őrnagy	802	Bánát
7	78.	Kabos Károly őrnagy	1285	Orsova
8	79.	Krasznay Pál őrnagy	1408	Töröcsvár
9	79. tartaléka	Lukács Károly őrnagy	1064	Gyulafehérvár, Nagyszeben
10	80.	Simon Sándor őrnagy	937	1 század Szászváros, 3 század Zaránd, 2 század Déva
11	81.	Endes József őrnagy	936	Marosportus és Borbánd
12	82.	Kovács Ignác őrnagy	902	303 fő Töröcsvárnál, a többi Zalatnán
13	83.	Kálnoky Sándor őrnagy	737	Borgóprund
14	84.	Sárosy Ferenc őrnagy	704	Borgóprund
15	85.	Mara Gábor őrnagy	969	Tömös
16	86.	Tuzson János őrnagy	887	Tömös
17	87.	Tolnay Gábor őrnagy	1012	1 század Versec, a többi Becskereken
18	73.	Damaszkin György őrnagy	759	Borgóprund, 1 század a román felkelők ellen kikülönítve
19	140. (hétfalusi) zászlóalj	Vida Dániel őrnagy	1165	Fogaras, Brassó
20	1. határvéd	Incze Gergely őrnagy	1217	Beszterce
21	2. határvéd	Lezsák Lajos őrnagy	1010	Szoszény
22	3. határvéd	Magyari Ferenc őrnagy	980	Tölgyes
23	4. határvéd	Rindsmaul Albert őrnagy	812	Gyimes
24	5. határvéd	Franz Hild őrnagy	1070	Kézdivásárhely
25	Újjonnan felállított határvéd	Kiss Antal százados	820	Taplocza
26	6. (fegyvertelen) határvéd	–	724	Brassó
–	26. zászlóalj	–	24991	–

¹⁸⁷ *Történelmi Lapok*, 1894, 23. sz., Melléklet.

A Besztercei hadosztály létszámkimutatása¹⁸⁸
(Beszterce, 1849. július 6.)

Alakulat	Létszám
12. honvédszászlóalj	459
73. honvédszászlóalj	290
76. honvédszászlóalj	505
83. honvédszászlóalj	505
84. honvédszászlóalj	510
lengyel légió	463
1.határvéd zászlóalj	225
vadász osztály	231
lovasság	283
Összesen:	3806

Gál Sándor ezredes létszámkimutatása¹⁸⁹
(1849. július 10.)

Honvédszászlóalj	Létszám	Parancsnok	Állomáshely
85.	806	Tuzson János őrnagy	Ojtoz
86.	763	Kiss Antal őrnagy	Bükszád
82. honvédszászlóalj 1. és 4. százada	189	–	Bükszád
79.	511	Lukács Károly őrnagy	–

A Besztercei hadosztály létszámkimutatása¹⁹⁰
(Szeretfalva, 1849. július 11.)

Alakulat	Létszám
12. honvédszászlóalj	505
73. honvédszászlóalj	293
76. honvédszászlóalj	335
83. honvédszászlóalj	504
84. honvédszászlóalj	551
lengyel légió	330
1.határvéd zászlóalj	439
2.határvéd zászlóalj	184
vadász osztály	204
lovasság	192
Összesen:	3527

¹⁸⁸ *Történelmi Lapok*, 1895. június 15., 96.

¹⁸⁹ MNL OL, R.14, 3. tétel, 8/1.

¹⁹⁰ *Történelmi Lapok*, 1895. június 15., 96., Damaszkin György alezredes.

A 81. honvédzászlóalj létszámkimutatása¹⁹¹
(Rika-tető, 1849. július 13.)

Rendfokozat	Létszám
Parancsnok	1
Segédtiszt	1
Zászlós	1
Százados	4
Főhadnagy	7
Hadnagy	12
Örmester	12
Tizedes	56
Dobos	12
Ács	9
Közvitéz	563
Összesen	678

Megjegyzés: 1 tizedes és 24 honvéd Vajdahunyadra van vezényelve, 28 honvéd a váradjai és szászsebesi kórházakban lábadozik, 1 zászlós és 10 honvéd Marosportusra ment katonai öltönyök készítése céljából.

Az 5. határvéd zászlóalj állománya¹⁹²
(Kézdivásárhely, 1849. július 16)

Rendfokozat	Létszám
Őrnagy	1
Főhadnagy segédtiszt	1
Számvevő tiszt	1
Főorvos	1
Orvos segéd	1
Zászlós	1
Százados	6
Főhadnagy	5
Hadnagy	12
Örmester	8
Tizedes	30
Dobos	3
Közvitéz	193
Összesen	264

¹⁹¹ MNL OL, P.876, 2. tétel, 71. Endes József őrnagy.

17. MNL OL, P.876, 2. tétel, 72.

¹⁹² *Hild Franz őrnagy kimutatása*, Kézdivásárhely, 1849. július

Gál Sándor ezredes létszámkimutatása¹⁹³
(1849. július 18.)

Honvédszászlóalj	Létszám	Parancsnok	Állomáshely
86.	812	Tuzson János őrnagy	–
85.	763	Kiss Antal őrnagy	–
82. honvédszászlóalj	1086	Kovács Ignác őrnagy	–
5. határvéd zászlóalj	465	Franz Hild őrnagy	–

A 80. és 82. honvédszászlóaljok létszáma¹⁹⁴
(Erdőszentgyörgy, 1849. július 20.)

- 44 törzs- és főtiszt, 46 ló.
- Örmesteren alul: 1154 fő.

A gyulafehérvári ostromsereg hadrendje¹⁹⁵
(1849. július 24.)

- Táborparancsnok: Beke¹⁹⁶ ezredes
- Tábornoki főnök: Tóth¹⁹⁷ százados.
- Karségéd: Kauszler¹⁹⁸
- Tüzér parancsnok: Frievisz.¹⁹⁹

a) 1. dandár: Szigeti százados²⁰⁰ (?)

Alakulat	Parancsnok	Század	Létszám	Megjegyzés
11. honvédszászlóalj	Szigeti őrnagy.	6	1110	168 ember Egerbegy(?), 68 Kisfaluban
53. honvédszászlóalj	Pettkó százados ²⁰¹	1	108	Tóthfaluban
107. honvédszászlóalj	Somlyai ²⁰² százados	1	129	Tövisen
1. honvéd vadászrezd	Mandics ²⁰³ százados	1	90	Borbándon
2. honvéd vadászrezd2. osztály	Eldódi ²⁰⁴ százados	2	234	Tóthfaluban
15. huszárezd	Beretvás főhadnagy ²⁰⁵	1	72 fő, 65 ló	15 Tövisen, 3 Egerbegyen, 2 Tóthfaluban
Tordai lovasok	–	–	4 fő, 4 ló	Tövisen
½ röppentyű	Miklósi főhadnagy	–	4 löveg, 27 fő, 4 hátras, 20 igásló	2 löveg Borbándon, 1 Tövisen, 1 Tóthfaluban
¼ 6 és 3 fontos gyalogüteg	Raskó tüzemester	–	2 löveg, 26 fő, 1 hátras, 15 igásló	Borbándon
Összesen:	–	11, 1 lovas, 6 löveg	1800 fő, 74 hátras, 35 igásló	74 hátras, 35 igásló

¹⁹³ MNL OL, R.14, 3. tétel, 8/3.

¹⁹⁴ *Történelmi Lapok*, 1896. január 15–február 1., 11.

¹⁹⁵ MNL OL, R.14, 3. tétel, 2/7. A táblázatban az erdélyi kiegészítési honvédelakulatokat vastaggal jelöltem.

¹⁹⁶ Beke József ezredes.

¹⁹⁷ Tóth Károly utász százados.

¹⁹⁸ Feltehetőleg Robert Kauszler főhadnagy.

¹⁹⁹ Friwiz Ferenc őrnagy (BONA Gábor 2000, 344.)

²⁰⁰ Minden bizonnyal Szigeti Miklós, de ő ekkor már őrnagy volt. (BONA Gábor 2000, 660–661.)

²⁰¹ Pettkó László (1829–1879) százados.

²⁰² Somlyay Sándor (1830–1881) százados.

²⁰³ Mandits Pál (1815–1893) százados.

²⁰⁴ Eldódi György (1812–1865) százados.

²⁰⁵ Beretvás Gergely (1832–1849) főhadnagy.

b) 2. dandár, pk.: Tóth százados

Alakulat	Parancsnok	Század	Létszám	Megjegyzés
75. honvédszászlóalj	Tóth százados	4	578	Gyulafehérvár
röppentyű	Doleschal tizedes	1 löveg	6	Gyulafehérvár
4. Sándor-huszárezred	–	–	4 lovas, 4 ló	Gyulafehérvár
Gyulafehérvári lovas nemzetőr	–	–	6 lovas, 6 ló	Csüged
Összesen:	–	4 század, 1 löveg	594 fő, 10 ló	–

c) Litsken-dandár

Alakulat	Parancsnok	Század	Létszám	Megjegyzés
22. honvédszászlóalj	Kutka hadnagy ²⁰⁶	1	73 fő	Marosújvár
24. honvédszászlóalj	Wöber százados ²⁰⁷	2	382 fő	Marosújvár és Váradgya
72. honvédszászlóalj	Balogh százados	2	207 fő	Marosújvár és Váradgya
2. honvéd vadászrezd 1. osztály	Szebeni százados ²⁰⁸	2	214 fő	Marosújvár és Váradgya
3. honvéd vadászrezd	Veress főhadnagy ²⁰⁹	1	129 fő	Marosújvár és Váradgya
73. honvédszászlóalj	Urai százados ²¹⁰	1	163 fő	Marosújvár és Váradgya
32. honvédszászlóalj tartalék század	–	1	142 fő	Marosújvár és Váradgya
Olasz légió	De Paoli százados ²¹¹	2	118 fő	Marosújvár és Váradgya
Német légió	–	–	18 fő	Marosújvár és Váradgya
Gyalogos utászkar	Szathmári főhadnagy ²¹²	1	84 fő	Marosújvár és Váradgya
Lovas utászkar	Kalmár százados	½	63 fő, 69 ló	Marosújvár és Váradgya
¼ 18 fontos gyalogtüteg	Tobbány százados	2 löveg	19 fő, 5 igásló	Marosújvár és Váradgya
Röppentyű	Vilfing főhadnagy ²¹³	9 löveg	100 fő, 61 igásló	Marosújvár és Váradgya
Ostromtelep	Müller főhadnagy	–	43 fő	Marosújvár és Váradgya
6. huszárezred	Czóbel százados ²¹⁴	1	60 fő, 60 ló	Marosújvár és Váradgya
73. honvédszászlóalj	Mihályi százados ²¹⁵	1	171 fő	Pokloson

²⁰⁶ Kutka Károly (1827–?) hadnagy.²⁰⁷ Wöber József (1825–1860) százados.²⁰⁸ Szebeni Ferenc (1819–1876) százados.²⁰⁹ Veress Lajos főhadnagy.²¹⁰ Uray József (1823–1893) százados.²¹¹ Francesco de Paoli (1822–1849) százados.²¹² Szathmáry Károly (1831–1891) főhadnagy.²¹³ Vilfing József (1818–?) főhadnagy.²¹⁴ Czóbel Pál (1813–1896) százados.²¹⁵ Mihályi Mihály százados.

Alakulat	Parancsnok	Század	Létszám	Megjegyzés
Fegyvermű	Scheurell hadnagy	–	23 fő	Váradgyán
Összesen:	–	15,5 század, 11 löveg	2004 fő, 60 hátas, 135 igásló	–
Végösszeg:	–	31,5 század, 18 löveg	4398 fő, 144 hátas, 170 igásló	2,5 század, 527 fő fegyvertelen

Gál Sándor ezredes létszámkimutatása²¹⁶
(1849. július 24.)

Honvédszászlóalj	Létszám	Parancsnok	Állomáshely
79.	825	Lukács Károly őrnagy	–
82.	1129	Kovács Ignác őrnagy	–
85.	1172	Kiss Antal őrnagy	–
5. határvéd zászlóalj	451	Franz Hild őrnagy	–
3. határvéd zászlóalj 4. és 6. százada	264	Veress István százados	–

Gál Sándor ezredes létszámkimutatása²¹⁷
(1849. július 25.)

Honvédszászlóalj	Létszám	Parancsnok	Állomáshely
79.	709	Lukács Károly őrnagy	–
81.	680	Endes József őrnagy	–
82.	1195	Kovács Ignác őrnagy	–
85.	1215	Kiss Antal őrnagy	–
5. határvéd zászlóalj	451	Franz Hild őrnagy	–
3. határvéd zászlóalj 4. és 6. százada	267	Veress István százados	–

A beszercei hadosztály erdélyi kiegészítésű honvédszászlóaljainak létszáma²¹⁸
(1849. július 31.)

Alakulat	Létszám
12. honvédszászlóalj	569
73. honvédszászlóalj	449
83. honvédszászlóalj	354
84. honvédszászlóalj	294

²¹⁶ MNL OL, R.14, 3. tétel, 8/1.

²¹⁷ MNL OL, R.14, 3. tétel, 8/1.

²¹⁸ MNL OL, R.14, 3. tétel, 2/3, Damaszkín György alezredes.

2. Tisztikar-kimutatások²¹⁹

11. honvédszászlóalj

Rendfokozat	Név
Őrnagy	br. Bánffy János, Inczedy Sámuel, gr. Bethlen Olivér, Szigeti Miklós
Segédtiszt főhadnagy	Jabloneczay Kálmán hadnagy
Százados	Alsó Sándor ²²⁰ , Bittó Károly, Szentpáli Zsigmond, Székely Elek, Boér Miklós, Buczy Ferenc, Ferenczy Ferenc, Horváth Sándor, Keresztes Kálmán, Sturm Titus, Szentpéteri Imre, Szijártó Antal, Vass Pál, Veress Miklós, Zeyk Ferenc
Főhadnagy	Dolinay Mihály, Rohrmann Károly, Jarinay Vilmos, Kis Lajos, Balázs Ferenc, Dariday János, Dézsi István, Halmy Dániel, Imecs Domokos, Medgyes Bálint, Moné István, Nagy István, Nolik Antal, Rettegi Zsigmond, Szonhtinger Adolf, Wass János
Hadnagy	Bónis János, Csiky Gergely, Hermann József, Horváth Miklós, Keczei Sándor, br. Kemény Lőrinc, Kiss Mózes, Kolozsvári Albert, Köpe Lajos, Rákosi Ádám, Ruzitska Béla, Ruzitska Ede, Salamon István, Szabó Ferenc, Szabó Pál, Tőkési Lajos, Várady Bertalan, Velits Lajos, Voith Miklós, Zeyk Antal

12. honvédszászlóalj

Rendfokozat	Név
Őrnagy	Balázs Manó, Klement György, Szabó Farkas
Hadbíró	Baló Sámuel főhadnagy
Százados	Buczy Alajos, Szalántzy Mózes, Csehi Sándor, Csiki Domokos, Győrfi Péter, Kovács Antal
Főhadnagy	Sárpataky Károly, Balogh Károly, Benedicty József, Bíró József, Bisztray Antal, Nagy Imre, Regényi Dezső, Szalay Pál, Szarka Ferenc, Vérffy Sándor
Hadnagy	Bitai András, Csernáttoni Lajos, Csiszér Mihály, Deési Domokos, Fekete Miklós, Gyertyánosi Ferenc, Horváth Gáspár, Hunyadi Sándor, Jasintzki József, Lénárt Imre, Molnár Károly, Nagy Imre, Sárosi Pál, Sombori Bálint, Szekeres Domokos, Szokoly Viktor, Szőcs Károly, Turi János, Török Dániel, Vadadi-Fülöp Gábor, Vadadi-Fülöp Pál, Varga Sándor, Wass Zsigmond, Zajozon Lajos

32. honvédszászlóalj

Rendfokozat	Név
Őrnagy	Bittó Károly, Antos Ferenc,
Százados	Gyarmathy Sándor, Bányay Ferenc, Kakucsi Zsigmond, Kiss János, Muzsaj János, Péczeli Ferenc
Főhadnagy	Fornszek Adolf, Deák Izsák, Keczei Ferenc, Velits György
Hadnagy	Bányai Pál, Benedek Antal, Bereczky Zsigmond, Csillag Bódog, Deési Farkas, Fosztó Balázs, Friedl Mátyás, Gál Domokos, Gyarmati Samu, Gyarmathy Zsigmond, br. Kemény György, Laky Antal, Mózsai Pál, Oroszi Mihály, Pajner Károly, Pávai Antal, Pénteki János, Szentpétery Ferenc

²¹⁹ A zászlóalj tisztikarát Bona Gábor kutatásai alapján állítottuk össze.

²²⁰ 1849. május elejétől őrnagyként Balázsfalva katonai parancsnoka.

73. honvédzászlóalj

Rendfokozat	Név
Őrnagy	Damaszkin György, Fornszek Adolf
Százados	Balázs Pál, Lázár Gerő, Marzsó Lajos, Szász Gusztáv, Szász Lajos, Szem Adolf, Szentpéteri Miklós, Szilágyi Zsigmond, Uray József, Zeyk József
Főhadnagy	Laval Károly, Lukenich József, Mihályi Mihály, br. Reviczky József, Büdy Mór, Kalatay Zsigmond, Nagy Dániel, Nagy Dénes, gr. Teleki György, Thorotzkay Sándor
Hadnagy	Akonczi József, Balogh Pál, Béni Ignác, Bogdán Lajos, Diamant Vince, Doroghi Antal, Földessy Sándor, Kovács Izrael, Lászlóffy Bogdán, Leitner Hermann, Máriaffy Lajos, Naláczy Károly, Oldal Benedek, Pap Áron, Porubszky Imre, Szentgyörgyi János

75. honvédzászlóalj

Rendfokozat	Név
Őrnagy	br. Kemény Farkas, Juhász József
Százados	br. Bánffy Ferenc, Pitner Károly, Magyarai Pál, Rátz Lajos, Schott Ferenc, Szász Mózes
Főhadnagy	Fekete Mihály, Gyulai János, Horváth Károly, Salamon József, Szász Róbert, Takács József
Hadnagy	br. Bánffy Dénes, Bányai János, Budai Károly, Fodor István, Medgyesi Károly, Nagy Sámuel, Tamásy János, Tordai István

76. honvédzászlóalj

Rendfokozat	Név
Őrnagy	Sándor László
Százados	Gergely Lajos, Józsa Dániel, Kiss György, Miklós Lajos, Miskolczi István, Nagy István
Főhadnagy	Domokos József, Kovács János, Körösy József
Hadnagy	Csath Lajos, Gál András, Geisler Lajos, György Antal, Jakabos Bálint, Jákó Ambrus, Kópi János, Nagy József, Sándor Gábor, Tamás János, Veress Gábor

77. honvédzászlóalj

Rendfokozat	Név
Őrnagy	Véber János
Segédtiszt főhadnagy	Kölönte Antal
Százados	Bíró Károly, Debreczi Mózes, Kalmár Ödön, Kedves József, Ladó Ferenc, Molnár Ignác, Puskás József, Domokos Pál, Fodor Lajos
Főhadnagy	Balogh Károly, Bartha Miklós, Darvas János, Gelei András, Geréb Mátyás, Kassay F. Ignác, Lukács Miklós
Hadnagy	Ágoston Antal, Deák Kristóf, Dobos Péter, Ferencz Albert, Ferencz Lajos, Gyertyánffy Adolf, Hegedűs Lajos, Hofhans Vencel, Jakab Imre, Karácsoni Ádám, Kiss Károly, Mátyás Ádám, Pál István, Szabó Márton, Tamási Lajos, Wetsch János

78. honvédzászlóalj

Rendfokozat	Név
Őrnagy	Kabos Károly
Segédtiszt főhadnagy	Kese Elek
Hadbíró	Szarka László hadnagy
Főorvos	Szilágyi István
Alorvos	Lászlóffy Ferenc
Százados	Kolozsi István, Kiss János, Bialis László, Fodor Ignác, Egyed Mihály, Madarász Lajos
Főhadnagy	Petres Antal, Lestyán Lajos, Simon Antal, Molnár Samu, Császár Bálint, Bárdosi Constant, Csathó Antal, Erős József
Hadnagy	Selyem János, Portik Lajos, László Dávid, Petke Pál, Györfi Sándor, Balázs Márton, Kurkó Ferenc, Roth József, Erős József, Várad Lipót, Gaál Antal, Portik Ferenc, Ádám Tamás, András Ádám, Bajkó Mátyás, Bárdosi Szilárd, Buday János, Csibi Lajos, Domokos István, Koncsag Márton, Petres Antal, Szakács Antal, Szalánczy Domokos

79. honvédzászlóalj

Rendfokozat	Név
Őrnagy	Pap Vilmos Krasznay Pál, Lukács Károly
Számvevő segédtiszt	Lázár Mihály
Százados	Gál János, Kristó Lajos, Miklósi József, Miklósi János, Salamon Károly, Sánta Ferenc
Főhadnagy	Simon Ferenc
Hadnagy	Balogh Ignác, Berde Károly, Czibalmos Imre, Csekme Sámuel, Csutak Lajos, Gaál József, Györgypál János, Hoffstaedter József, Kugler József, Lázár Imre, Puskás Sámuel, Simon Tamás, Török János

80. honvédzászlóalj

Rendfokozat	Név
Őrnagy	Simon Sándor
Százados	Csató József, Kováts Lajos, Vas Antal, Velcz György
Főhadnagy	Császár Antal, Ferencz József, Márk Lajos, Valter Ede, Velcz Antal
Hadnagy	Bors József, Csató Antal, Csóti Ferenc, Erdély Károly, Ferencz Ignác, Gidófalvi Károly, György József, Kovács Ferenc, Kováts István, Kovács Lajos, Máthé Ferenc, Nagy László, Szabó Ignác, Szopos András, Török Antal

81. honvédzászlóalj

Rendfokozat	Név
Őrnagy	Endes József
Százados	Balló Márton, Bors Ferenc, Hegyesi Sándor, Mara Lőrinc, Molnár Károly, Nagy Károly
Főhadnagy	Végh József
Hadnagy	Antalfi Mihály, Barabás József, Bíró Ignác, Boér János, Csató Máté, Endes Albert, Györgypál József, Könczey Károly, Kun István, Santus Ignác, Szilágyi Sámuel, Tamás Elek, Vizi Antal

82. honvédszászlóalj

Rendfokozat	Név
Őrnagy	Kovács Ignác
Százados	Bernáld István, Endes Árpád, Ferenczi György, Józsa Sándor
Főhadnagy	Bartók Antal, Kurkó István, Páljános Ferenc
Hadnagy	Czillich István, Dáné János, Erőrdi Bálint, Jancsó Tamás, Jánosi Mihály, Meliszek Károly, Ottrobán Nándor, Sándor György

83. honvédszászlóalj

Rendfokozat	Név
Őrnagy	Kálnoki Sándor, Jovanovich József
Segédtiszt főhadnagy	Borosnyai Pál százados
Főorvos	Adami Ferenc
Százados	Dobai Károly, Ivanivics Miklós, Gericz Adolf, Pap Józsiás, Schuchhard Eduard
Főhadnagy	László Ede, Pap Józsiás, Kiss Antal, Császár Ferenc, Bogdán Imre, Dáné József
Hadnagy	Damer József, Bodola Ferenc, Kis-Antal Pál, Gyöngyösi Áron, Mihály Elek, Bodor Ferenc, Bajkó Lajos, Barabás Pál, Dobos János, Ferencz József, Kiss János, Markó Miklós, Mihály Elek, Pál András, Sipos József, Szörcei András

84. honvédszászlóalj

Rendfokozat	Név
Őrnagy	Sárosi Ferenc
Segédtiszt főhadnagy	Kupán Károly
Számvevő	Barra Ignác
Alorvos főhadnagy	Debreczi Dénes
Százados	Gyárfás Lajos, Benedek Lajos, Német András, Viraky József, Kupán Károly, Balog Izra, Bernáld János, Vischer Konrád
Főhadnagy	Veres János, Medvés Joachim, Nagy János, Szántó Mihály, Sárosi Ferenc, Szabó Antal
Hadnagy	Patkós József, Bakó István, Bara József, Kozma László, Molnár Ferenc, Szántó Dávid, Korek Dénes, Maksai Tamás, Dénes Sándor, Forró Antal, Török József, Molnár Dávid, Csorja József, Dimény Sándor, Gál György, Keresztes Gábor, Riedl Ferenc, Szántó Dávid, Szántó Mihály, Török József

A 85. honvédszászlóalj

Rendfokozat	Név
Alezredes	Szabó Nándor
Őrnagy	Mara Gábor
Százados	Benedek Lajos, Bereczky László, Bocskor Ferenc, Botár Ödön, Medveczky Béla, Rozanek János, Zöld László
Főhadnagy	Balogh József, Bíró Ferenc, Kovács Gábor, Kováts Sámuel, Maksai János, Márton János, Nagy Pál, Székely Dénes
Hadnagy	Albert József, Bákai Gábor, Barabás Mihály, Berde Áron, Bodosi Mihály, Gergely Ferenc, Koréh László, Lőrinc János, Lóte József, Nagy József, Péterfy György, Soós Elek, Szabó Gábor, Szabó László, Szörcei László, Török József, Baló Lajos, Bodó Péter, Darvas István

86. honvédzászlóalj

Rendfokozat	Név
Őrnagy	Butyka Tamás, Tuzson János
Százados	Szabó Dániel, Dávid Péter, Fejér Ignác, László Károly, Lázár József, Lázár Mihály, Vass István, Wagner József
Főhadnagy	Bartha Domokos, Égető Lajos, Gyulay Lajos, Kovács Ferenc, Simon György, Szilágyi Ferenc, Turi Gergely
Hadnagy	Berde Mózes, Bíró József, Csomafái István, Debreczi Ferenc, Erős János, Gidófalvi László, László János, László Zsigmond, Miklós Lázár, Orbán János, Puskás Sándor, Sándor Ferenc, Uzoni Elek, Uzoni János, Vátány György

87. honvédzászlóalj

Rendfokozat	Név
Őrnagy	Tolnay Gábor
Számvevő	Békési József
Orvos	Lova János
Százados	Bereczky Sándor, Zeyk László, Deési Sándor, Filep Albert, ifj. Bereczky Sándor, Filep Sándor, Nagy Sámuel, Somogyi József
Főhadnagy	Deesi Károly, Zámbori Antal, Barthon Károly, Antal Elek, Boykor Gyula, Nagy István, Gegő József
Hadnagy	Szímatics József, Gegő Károly, Szántó István, Varga Samu, Boér Albert, Bíró Károly, Csipkés Sándor, Bitai Károly, Laczkó Károly, Krizbay János, Hints Bálint, Magyar Ferenc, Bogdán József, Albert Mihály, Antal Elek, Balla János, Balogh Ferenc, Bitai Ferenc, Bojtár Gyula, Bothos Kálmán, Deésy Károly, Eugene Desbordes, László Ignác, Madaras András, Sikó Miklós, Sükösd János, Szász Gerő, Tolvaj Benedek

134. honvédzászlóalj

Rendfokozat	Név
Őrnagy	Benő István
Főorvos	Kaempff József százados
Számvevő	Czoroczky Alajos hadnagy
Százados	Bányay Sámuel, Demeter Zsigmond, Gabányi Alajos, br. Kemény István, Mara Károly, Tímár Gábor, Vajna Miklós, Veress József
Főhadnagy	Farkas Ádám, Balázs Károly, Benkő Zsigmond, Nagy János
Hadnagy	Almásy János, Balogh Péter, Barla Domokos, Bodor Károly, Dobokay Gyula, Faragó József, Farczádi István, Leitner Sándor, Létai Lajos, Sándor Albert, Szabó Lajos, Tímár György, Újvárosi Ferenc, Veress János, Zakariás János

135. honvédzászlóalj

Rendfokozat	Név
Őrnagy	Jeney Dániel
Főhadnagy	Gál József, Schopf Adolf
Hadnagy	Alsó Elek, Benkő Pál, Bodor Lőrinc, Bogyay Lajos, Damó Lajos, Deák Lajos, Dekáni Ernő, Elczenbaum Károly, Fejér Lajos, Gál János, Heves Gábor, Madaras Ignác, Németh István, Orbán László, Pap Márton, Rác Sándor, Sándor László, Sigmund Lajos, Szabó Pál, Szalai Elek, Újfalvi Lajos, Veres Sándor

136. honvédszászlóalj

Rendfokozat	Név
Őrnagy	Dalos Elek
Százados	Szentmarjai Pál, Puj Dániel, Unger Lajos
Főhadnagy	Posvádi János, Ivuly Sándor, Kalmár Antal, Lichtenstein Ferenc, Merényi János
Hadnagy	Pribék Mihály, Pollák Mór, Popovics Miklós, Karagyna Miklós, Ajtai Lajos, Boér Bálint, Fekete Mihály, Juhos György, Kenderessy Albert, Kenderessy Mihály, Mara József, Mehoffer Ferenc, Popovics Miklós, Rusz Ferenc, Tima Ferenc, Vladislaw István,

137. honvédszászlóalj

Rendfokozat	Név
Őrnagy	gr. Tholdalagi Mihály, Lázár Gerő
Számvevő	Keszler Károly
Százados	Bogdánffy Ferenc, Perretich Albert, Reiche Rudolf, Maholányi István, Patkós József, Penyigei Mihály
Hadnagy	Zaphír László, Hudola Gusztáv, Schwarz Samu, Eckhard József, Apostol János, Bara József, Bossányi Emánuel, Diószeghy Lajos, Farczady Sámuel, Katra Lajos, Kendeffy Sámuel, Kertész Frigyes, Kovács Dénes, Kutassy Ferenc, Ladányi Ádám, Moldován Kálmán, Nagy Miklós, Prinz János, Szalánczy Kristóf, Szóts Sámuel, Vargha József, Veress László

140. honvédszászlóalj

Rendfokozat	Név
Őrnagy	Vida Dániel
Segédtiszt	Vajna Tamás
Százados	Nagy Károly, Gyárfás Lajos, Jáni Fülöp, Vén Ferenc, Dávid Lajos, Kis Károly, Mircse Dénes, Hengel Béni
Főhadnagy	Kovács Lajos, Vén Ferenc
Hadnagy	Jancsó Samu, Vida József, Újvárosi Ferenc, Csomafái Károly, Magdó Antal, Sükösd János, Orbán Mihály, Bíró Lajos, Barabás Sándor, Szőcs Dani, Vatány József

1. határvéd zászlóalj

Rendfokozat	Név
Őrnagy	Incze Gergely
Százados	Bajkó Márton Gergely Mihály Jákó Dániel Nagy Dániel Nagy Ezékiás, Potyó Ferenc
Főhadnagy	Barabás Lajos, Hosszú Ferenc, Király József, Klára János, Sövéz József, Gergely Ignác, Balás Mihály
Hadnagy	Barabás András, Bléncsy István, Fodor Lajos, Gáspár János, Gegő Albert, Gergely József, Imreh József, Jákó Mózes, Kajtár Ábrahám, Kovács György, Lázár János, Madaras István, Péterfi Mihály

2. határvéd zászlóalj

Rendfokozat	Név
Őrnagy	Lezsák Lajos
Százados	Roediger Rudolf, Cseh Imre, Csergő Lajos, Csíki András, Farkas Ignác, Pap Ferenc, Vitkai József
Főhadnagy	Fejér Mihály, Ferenczi Ferenc, Nagy Jáfet, Szócs István, Udvarnoki Károly, Farkas Ignác, Király József
Hadnagy	Bartó János, Benedek Dénes, Benedek Samu, Bodó József, Czirjék Ferenc, Csüdör János, Ferencz József, Gál János, Jancsó Dávid, Könczey Gábor, Kövér Sándor, Mágóri Simon, Péter Ferenc, Szabó Mihály

3. határvéd zászlóalj

Rendfokozat	Név
Őrnagy	Magyari Ferenc
Százados	Ádám, Csibi Alajos, Mándoki András, Péterfi József
Főhadnagy	Albert Ignác, Bartó Dániel, Bruckmüller Jakab, Nagy Samu, Részeg János, Szilágyi András, Szörcey Imre
Hadnagy	Albert László, Balázs Lajos, Bíró Sándor, Filker Ferenc, Gyárfás János, Kedves Gergely, Kelemen István, Lukács József, Sándor János, Szabó János, Veress János

4. határvéd zászlóalj

Rendfokozat	Név
Őrnagy	Rindsmaul Albert
Százados	Benedek Antal, Bíró Sándor, Dálnoki József, Deák János, Gidró János, Nagy József
Főhadnagy	Dávid József, Kovács Dániel, Kövér Mózes, Pál Dávid, Pető Ádám, Tankó Lajos
Hadnagy	Bartalis Ferenc, Csíki Lajos, Gyórbíró Zsigmond, Lázár Pál, Rátz Ferenc, Ravasz János, Serester Mózes, Székely Lajos, Zakariás István, Bőjthe Zsigmond

5. határvéd zászlóalj

Rendfokozat	Név
Őrnagy	Hild Franz
Százados	Bardócz Márton, Bartha Elek, Benkő Sándor, Debreczi Gábor, Erődsi Bibó Lajos, Míke Lajos, Pócsa Ferenc
Főhadnagy	Árkosi Mihály, Baka Lajos, Bara János, Dombi László, Fleischman Dávid, Kovács János, Pütkősti József, Rákosy György, Ugron István, Veress Péter
Hadnagy	Bodó Elek, Bogdán Antal, Csekme Mihály, Csiszér István, Farkas János, Forika Ferenc, Forró Pál, Jüngling János, Magdó Antal, Szigethy Dániel

6. határvéd zászlóalj

Rendfokozat	Név
Őrnagy	Jánosy József
Százados	Barabás József, Frank József, Gál József, Morvai János, Sebestyén Sándor, Ugron József
Főhadnagy	Adorján Imre, Albert János, Bereczky Zsigmond, Fodor Károly, Haricska János, Keserű János, László János
Hadnagy	Bajkó József, Barabás József, Bartók László, Bőjthe Ignác, Derzsi János, Derzsi Lajos, Eisenhut Sándor, Fancsali György, Ferenczi László, Fodor Ábel, Fodor Károly, Gyulai Sándor, Keseberg Johann, Kurkó András, Nagy Lajos, Pánczél József

Levéltári források

- Hadtörténelmi Levéltár, Budapest (HL)
Az 1848–49-i forradalom és szabadságharc katonai iratai (HL, 1848–49).
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)
 F.245 *Teljhatalmú országos biztosok.*
 F 247 *Berde Mózes kormánybiztosi iratai.*
 F 248 *Dósa Elek kormánybiztosi iratai.*
 H 2 *Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány és a kormányzó elnökségi iratok*
 H 29 *Pénzügyminisztérium, Pénztári osztály, 1849.*
 H 75 *Honvédelmi minisztérium, Általános iratok.*
 P 876 *Gyalóky-család levéltára.*
 R 14 *Bem József iratai*
- Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Csány László levéltára (MTA Kt., *Csány-lt.*)
 Ms 4925 *Másolatok. Az aradi Csány-levéltár, pontosabban az 1849. évi országos biztosság január–június közötti iratairól készült másolatok.*
- Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy/ Biroul Judeţean Covasna al Arhivelor Naţionale Române, Sfântu Gheorghe (Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, SÁL)
 Fond 8 *Háromszék levéltára* (1677–1876)
 Fond 74 *Cserey Jánosné Zathureczky Emília iratai* (1263–1900)
 Fond 27, *Nagy Jenő gyűjteménye*

Időszaki kiadványok

- Brassói Lap*, Brassó, 1849, szerk.: Veszely Károly.
Hadtörténelmi Közlemények, Budapest.
Honvéd, szerk.: Ocsvai Ferenc, Kolozsvár, 1848–49.
Kolozsvár, 1888.
Közlöny, szerk.: Gyurmán Adolf, Budapest–Debrecen. 1848–49.
Nemere, 1883.
Történelmi Lapok, Kolozsvár, 1892–1904, szerk.: Kuszko István.

Irodalom

- B. BAIKÓ Lajos
 1874 A 83-ik honvéd-zászlóalj története, *Nemere*, 1874. január 17–április 18.
- BAKK Endre
 1880 *Az 1848–49-ki szabadságharc alatti események Vizaknán*. Budapest.
- BAUER Lajos
 1870 *Bauer őrnagy Bem tábornok főhadsegédének hagyományai 1848 és 1849-ből*, közli: Makray László képviselő és volt honvédezredes, Pest.
- BÍRÓ EDE
 1897 Bíró Ede visszaemlékezése, *Történelmi Lapok*.
- BOÉR János
 1895 A 81. honvédzászlóaljról és Czetz tábornokról, 1848–49, *Történelmi Lapok*, 1895, 4. sz., 24.
 1897 Hol alakult a XII. zászlóalj? *Történelmi Lapok*, 1897/6, 20–21.
- BONA Gábor
 1998–1999 *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848–49. évi szabadságharcban*, I–III kötet, Budapest.
 2000 *Tábornokok és törzstisztek az 1848–49. évi szabadságharcban*, Budapest.
 2008–2009 *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*, Budapest.
- CSIKÁNY Tamás
 2007 A háromszéki kisháború 1848 decemberében, *Hadtörténelmi Közlemények*, 2007/3, 837–873.
- DEÁK Imre
 1943 *1848, a szabadságharc története levelekben, ahogyan a kortársak látták*, Budapest.
- EGYED Ákos
 2008 *Háromszék 1848–1849. Forradalom, szabadságharc*, harmadik, bővített kiadás. Sepsiszentgyörgy.
 2010 *Erdély 1848–1849*, második kiadás, Csíkszereda.
- FELEKI Miklós
 1881 Bem apóról, in: Kerekes Sámuel (szerk. a Bem-nővérek javára): *Bem-Album*, Marosvásárhely, 83–93.
- GYALÓKAY Jenő
 1915 Az erdélyi hadsereg az oroszok betörése idején (1849. június 19–20.), *Történelmi Szemle*, 1915. 71–114.
 1918 Bem moldvaországi hadműveletei (1849. június 23–25.), *Történelmi Szemle*, 1918, VII, 2, 237–253.

- 1922–1923 A háromszéki hadjárat (1849. július 16–24.), *Hadtörténelmi Közlemények* 1922–1923/23–24, 57–116.
- 1937 *A beszercei hadosztály harcai 1849 nyarán*, különnyomat a *Hadtörténelmi Közlemények* 1937. évi füzetéből, Budapest.
- 1938 *Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán*, Budapest.
- 1939 Adalék az 1849-i „havasi hadjárat” történetéhez, *Hadtörténelmi Közlemények*, 1939, 258–260.
- HERMANN Róbert
2001 *1848–1849. A szabadságharc hadtörténete*, Budapest.
- IRMÉDI-MOLNÁR László
1938 *Felsőszopori Tóth Ágoston honvédezerede, a XIX. századbéli magyar térképezés úttörőjének élete és működése*, a *Térképzési Közöny* 8. számú külön-füzete, Budapest.
- KENDERESSY Mihály
1897 Részletek az 1849-iki piski csatát megelőzőtt és annak lefolyása körüli időkből, 1848–49. *Történelmi Lapok*, 1897, 6, 44–56.
- KERÉKES Sámuel (szerk. a Bem-nővérek javára)
1881 *Bem-Album*, Marosvásárhely.
- KOVÁCS Endre
1979 *Bem a magyar szabadságharcban*, Budapest.
- KOVÁCS István
2014 *Bem tábornok. Az örök remények hőse*, Budapest.
- KŐVÁRI László
1861 *Erdély története 1848–49-ben*, Pest.
- NÉMETH György
2008 *Gál Sándor honvédezerede 1848–1849-es tevékenysége*, Csíkszereda.
- n. n.
1998 *Barcaság 1848/49-ben*, Szecseleváros.
- ORBÁN Balázs
1869 *A Székelyföld leírása, IV, Háromszék*, Pest.
1873 *A Székelyföld leírása, VI, Barcaság*, Pest.
1986 *Torda város és környéke. I–II*, (s. a. r. Lászlóffy Aladár), Pro Memoria sorozat, Budapest.
- PAP Dénes
1868 *Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez I–II*, Pest.
- PÁL-ANTAL Sándor – ZEPECZANER Jenő
2005 *Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc Udvarhelyszéken. Korabeli iratok, jegyzőkönyvek, lajstromok*, Székelyudvarhely.
- ROSONCZY Ildikó (ford, és szerk.)
1999 *Artur Adamovics Nyepokojcsickij: Az erdélyi hadjárat orosz szemmel 1849*, Budapest.
- SÁRKÖZI Zoltán
1974 Az erdélyi századok 1848–49-ben, *Értekezések a történelmi tudományok köréből*, Új sorozat, 74.
- SERES ANDRÁS
1992 Seres András: Szentanúk vallomásai az 1848–49-es szabadságharcról.
- SÜLI Attila
2000 Korponay János ezredes és a Tisza-menti népfelkelés 1849 nyarán, in: *Szállástól a mezővárosig. Tanulmányok Jászfényszaru és a Jászság múltjából*, Jászfényszaru, 239–257.
2005 A székely határvéd zászlóalj története, *Hadtörténelmi Közlemények*, 2005/1–2, 121–140.
2010 A Brassó-vidéki kormánybiztoság története 1849-ben, in: *Acta Siculica 2010*, 339–353.
2011 *A nemzetőrség, a honvédség és a Kossuth-szabadcsapat szervezése Erdélyben 1848-ban*, Sepsiszentgyörgy.
2012a Tóth Ágoston tevékenysége Erdélyben 1848–49-ben, *Hadtörténelmi Közlemények*, 2012/4, 929–958.
2012b Adalékok a 11. (vörös sipkás) honvédzászlóalj történetéhez, in: Závodi Szilvia (szerk): *Acta Musei Militaris in Hungaria. A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 13*, Budapest, 119–124.
2013 Beöthy Ödön országos teljhatalmú biztos iratai, *Hadtörténelmi Közlemények*, 2013/1, 230–258.
- P. SZATHMÁRY Károly
1884 *Emlékeim*, Szilágysomlyó.
- SZÉKELY Gergely
1893 *Hetvenhárom év itthon*, Brassó.
- SZEMERJAI Károly 1892
Emlékezés a 73-ik h. zászlóalj alakulására, *Történelmi Lapok*, 1892, 16, 160–161.
- CSEHI-SZIGETI Miklós
1868 *Adatok a XI. honvédzászlóalj történetéhez. Egy honvéd magánjegyzetei*, Kolozsvár.
- SZÁSZ Gerő
1895 Voltam-e én hadnagy, vagy nem? *Történelmi Lapok*, 1895, 4, 133–136.
- SZÖLLÖSY István
1897 A XII. önkéntes honvédzászlóalj működése az erdélyi hadjáratban, *Történelmi Lapok*, (cikksorozat).
- THOROTZKAY Sándor
1887 A 73. honvédzászlóalj története 1849-ben, in: *Hazánk. Történelmi Közöny*, (szerkeszti: Abafi Lajos), VIII, 1887–1889.

TOLNAY Gábor

1881 Reminiscenckiák, in: Kerekes Sámuel (szerk. a Bem-nővérek javára): *Bem-Album*, Marosvásárhely, 153–164.

TUZSON János

1888 Moldvai expeditio 1849-ben, *Kolozsvár*, 1888. december 24. (Karácsonyi melléklet).

VERESS Sándor

1897 Mehidai tábor aug. 19, *Történelmi Lapok*.

WASS János

1872 *Szerény vázlata a Kolozsvárott 1848-dik évben alakult 11-dik honvédszászlóalj és azzal kapcsolatos erdélyi hadjárát történetének*, Brassó.

WASS János

1876 Néhány szó az 1848-ban alakult volt XI. honvéd zászlóaljról, *Történelmi Lapok*, 1876, 3. sz.

WASS Pál

1998 *Fegyver alatt. Egy honvéd százados naplója Bem erdélyi hadjárataról*, (sajtó alá rendezte: Csetri Elek), Budapest.

Organizarea armatei maghiare din Transilvania în 1849

(Rezumat)

La începutul lunii iunie 1848 a început în Transilvania recrutarea și organizarea primelor patru batalioane maghiare, cu sediul Cluj, Târgu Mureș, Deva și Făgăraș (batalioanele 11–14). Meritul organizării a revenit în mare parte consiliului suprem aflat sub conducerea deputatului regal, baronul Miklós Vay, care a recepționat donațiile efectuate în acest scop de către persoanele fizice. Pe baza decretului Ministerului Forțelor Armate comandamentul suprem transilvănean a asigurat susținerea necesară, ceea ce pe vremea aceea nu a însemnat altceva, decât repartizarea ofițerilor și subofițerilor vorbitori de limbă maghiară la centrele de recrutare. În a doua parte a lunii iulie organizarea batalioanelor a fost preluată de către colonelul Károly Dobai, comandantul regimentului 15 grăniceresc (regimentul secuiesc 2), însă la începutul lunii octombrie, datorită tensiunii dintre guvernul maghiar și curtea de la Viena, comandamentul suprem al Transilvaniei a stopat susținerea recrutării, a refuzat eliberarea armelor și echipamentelor. La 18 octombrie generalul-locotenent baronul Anton Puchner, comandantul suprem al Transilvaniei, a declarat stare de asediu și a ordonat dezarmarea batalioanelor maghiare. La 25 decembrie 1848 trupele maghiare conduse de către generalul Bem au ocupat Clujul, apoi la 12 ianuarie 1849 au intrat în Târgu Mureș. Prin aceste acțiuni Transilvania de Nord și Ținutul Secuiesc a reintrat sub administrația maghiară. Astfel conducerea militară și civilă maghiară a avut posibilitatea de a reîncepe organizarea forțelor militare.

Studiul de față prezintă procesul de organizare a Armatei Maghiare în anul 1849.

The Organization of the Hungarian Army in Transylvania in the Year 1849

(Abstract)

In June 1848 was started in Transylvania the recruitment and organization of the first four Hungarian battalions, located in Cluj, Târgu Mureș, Deva, and Făgăraș (numbers 11–14). Most of the work was done by the superior council, under the coordination of government commissioner Baron Miklós Vay, receiving the donations of civilians for the purpose. Based on the ordinance of the Ministry of War, the Transylvanian high command gave all the necessary support, which in those times meant the relocation of Hungarian-speaking officers and warrant officers to the recruiting centres. In the second part of July the organization of the battalions was taken over by colonel Károly Dobai, leader of the 15th battalion (the 2nd Székely battalion), but at the beginning of October, due to tension between the Hungarian government and the Court of Vienna, the high command withdrew the support of recruitment, denying the delivering of weapons and other equipment. On October 18 lieutenant-general Baron Anton Pucher, superior commander of Transylvania declared a state of siege, starting the disarmament of the Hungarian battalions. On December 25 1848 the Hungarian troops led by General Bem occupied the city of Cluj, then on January 12 1849 they entered Târgu Mureș. Thus Northern Transylvania and Székelyföld re-entered Hungarian administration. The Hungarian military and civilian leadership had the opportunity to reorganize the military forces.

The present study offers a review of the organization of the Hungarian Army in the year 1849.

Süli Attila

VÁLOGATÁS NÉMETH LÁSZLÓ SAJTÓCIKKEIBŐL, NYOMTATVÁNYAIBÓL ÉS KORMÁNYBIZTOSI IRATAIBÓL II. RÉSZ

Bevezetés

Németh László életútjáról, tevékenységéről a Székely Nemzeti Múzeum 2012–2013. évkönyvében¹ rendeztük sajtó alá első forrásközlésünket. Ennek folytatásaként egy újabb válogatást adunk közre, melyek kiegészítik ezen eseményekben dúsgazdag politikai pályáról való ismereteinket.

Az erdélyi országgyűlésen követi minőségben résztvevő Németh Lászlót aggodalommal töltötték el a kimozdított székely határőr zászlóalj fegyelmezetlenségéről szóló hírek, így a helyi sajtóban felhívást tett közzé. A 11. honvédszászlóalj 1848. decemberi harcáról szóló tudósításai, melyek közül egynek az eredeti kéziratát is sikerült fellelni fontos kútfői a magyar ellentámadásnak. Az erdélyi teljhatalmú országos biztosokhoz írt 1849. évi jelentései pedig Háromszék 1848–49-es történetéhez nyújtanak támpontot.

A szabadságharc leverése után Németh Lászlót egy ideig Csulak Zsigmond árapataki református lel-

kész bújtatta a helyi papi lakban, rövidesen azonban az oroszok elfogták. Először Nagyszebenben, majd Gyulafehérváron raboskodott. Innen Gál Dániellel és Jenei Józseffel meg akartak szökni, de a kísérlet kudarccal végződött. A hadbírótság nyolc év börtönre ítélte. Először Munkácson, majd Josefstadtban raboskodott.² Uralkodói kegyelem után (1857) egy ideig Háromszéken élt, majd megnősült és Hunyad megyébe költözött, ahol közgyámként tevékenykedett.³ Németh László időközönként jelentetett meg cikkeket a hely és országos sajtóban, melyek közül az egyik a josefstadi börtönkönyvtár sorsáról szól, amely állományának jelentős része általa jutott a frissen alakult sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium birtokába.

*

Az iratokat a jelenlegi helyesírás és központozás szabályai szerint, az eltérő alakok megtartásával közöltem. Az iratoknak csak a szövegtestét közöltem, kivéve, ha az adott levélnek utóírata is van.

Források

1.

Németh László felhívása a Tordán és Nagyenyeden állomásozó háromszéki határőr századokhoz
Őrizték meg az engedelmességet és teljesítsék a haza iránti kötelességüket.

A Tordán és Enyeden lévő székely századokhoz!

Atyafiak! April[is] 26-án Uzonban együtt valánk, ott valának még sokaknak apái, rokoni s testvéri s az uniót, mert még akkor Háromszéken is sok ellene vala, magasztos lelkesedés közt kikiáltok. Két ember vala többi közt⁴, kik az oly sok idő óta várt rablincsekből fölszabadító őrangyallal megismertetének, kik nektek elmondák, titeket arra tanítanak, hogy menjetek a hon bármely részébe, mert a magyarok,

tesvérink érdeke kívánja, kik reátok tárt karokkal várnak.

De Atyafiak! Fegyverek is valának s egyszersmind félénk, mi akkor nagyon valószínű vala, hogy titeket tán egy szabadságáért küzdő nép leigázására a hazából kivisznek: elmondók, hogy a határon túl ne menjetek. A fegyvereket pedig több mint 3-4 ezer ajak kikiáltá, hogy nem bocsátjuk ki s nekünk ezt senki se tegye hibául, ehhez jogunk is vala, apáink azt a korona megtartásérti harcból 1815-ben dicsőségesen hozák vissza, ezekhez a kegyelet és tisztelet mind megannyi emlékei kötvék s köztünk ezer meg ezer kar várokozik rájok. Tehát letettük a székházhoz oly formán, hogy a kir[ályi] kormányzék rendelkezését elvártjuk. Azonban egy bizottság az ott⁵ nemzetörség föllállításában működő tisztségből kiküldetett,

¹ Lásd SÜLI Attila 2012–2013.

² NAGY Sándor 1895, 110; BONA Gábor 1999, III, 574.

³ NAGY Sándor 1895, 132–133; RÉTHI Lajos 1884, 23; PÁL-

MÁNY Béla 2002, 292.

⁴ Gál Dániel és Németh László.

⁵ Kolozsváron.

hogy tudakozná meg a ti és fegyveretek sorsát. Ez Uzonba megérkezve egyháznál⁶ értekezést tartott. Én nem vagyok szerencsés velők lenni, hanem veletek azalatt egy fegyveres ládát, mert úgy kíváná a nép ezere nézénk meg, nincs-é benne puska por is. Míg e történt, a bizottság is megjelent oly határozattal, hogy ily vészes időben maradjatok ti is benn, míg a királyi fő kormányzó is rendelkezend kimenetelekről. Ez meglőn s ti másnap megesküvétek, hogy akármikor szólítsanak föl a hon vagy testvérink érdekében, mindig készen állatok. A királyi fő kormányzó ezek után néhány nappal Erdély kerület két közszeretettű férfiát, gr. Mikes János és Zeyk Károly urakat beküldé, s ti mint becsületes magyarhoz illik, esküvel megpecsételt szavakat beváltva, a kijövetelre rögtön készen valátok. Sőt többet tevének: a fegyvereket is, mert a magyar városok, Kolozsvár, Dézs, Torda, Enyed sat. érdekei kívánák, kiadtuk. Most ti is itt künn vagytok, a közcsend fenntartása kezetekbe van letéve. De, atyafiai, itt sok olyat beszélnek rólatok, a mindent rágalmazni szeretők, hogy ha azok igazak volnának, mindnyájunk szégyenére válnék. Azt mondják, hogy ti a tisztoktól nem akartok függni, hogy az oláhok haját levágjátok s még isten tudja miket. Atyafiai, ti tüzes, ép székely gyermekek tudjátok meg, hogy különösön most igen sok rosszakaratú ember van, kik a legszentebb célt s tettet is félremagyarazza. Kerüljetekek tehát mindent, mi székely becsületünkre homályfoltot vetne. A tisztok parancsának, mint Uzonban is kérélek, engedelmessékedjetekek most inkább, mint valaha. A szegény oláhot ne bánjátok, ha titeket nem bánt, a rosszakat győzvétekek meg, hogy ti mindennek, ki a hon javát akarja baráti vagytok. Aki titeket itatva rosszra késztet, vessétekek meg, mert az a székely nevet akarja Európa előtt bepiszkolni. Mert atyafiai úgy-é mindnyájunknak rosszul esnék, ha minket székelyeket amúgy bosszantani kezdenének? Aztán ők, a nép nem is okai, csak a bújtogatók a mostani zavaroknak. Legyetek tehát, barátim, szeretett polgártársaim igazságosok s azoknak a tisztoknak, kikre bízva vagytok, parancsait teljesítsétek, hogy a rosszakaratú emberek, az emberi társaságnak fekélyei, ne is gondolhassák, annnyival kevésbé mondhassák, hogy a katonai fegyelmet, a király és haza iránti hűséget, miben mindig tántoríthatlan valátok s vagytok, megszegétekek. Isten veletek s fegyverünk élénk merre hordozzátok s ha a sors úgy kívánja, hozzájuk, ezer szerencse.

Németh László

Megjelent: *Kolozsvári Híradó*, 10. sz., 1849. június 16. 39.

⁶ Feltehetőleg az uzoni református parókián.

⁷ Alsó Sándor (1813–1873) a 11. honvédszászlóalj századosa.

2.

**Németh László hadnaggy nyugtája
a 11. honvédszászlóalj számára**

Kolozsvár, 1848. november 5.

Nyugtatvány

30, azaz harminc pengő forintokról, melyeket hogy honvéd 11^{ik} zászlóalj százados Alsó⁷ úrtól, mint október havi illetőségemet átvettem, megösmerem.

Kolozsvárt, 1848. november 5^{én}.

Németh László s. k.
számvevő segéd

Magyar nyelvű tisztazat. Lelőhely: HL, *Csány-lt.* 113. d., sz. n.

3.

**Németh László és Csulak Dániel⁸ fölhívása
szabad csapat alakítására**

Fölhívás

A közsabadság orgyilkosai ellen a székely nép egy emberkint föllállott, s míg egy része itt künn diadalmason csatáz, más része a családi tűzhelyt őrzi. – Nekem a székely nép egyik igénytelen tagjának, ki mindenik tábor szellemét s érzelmét ismerem, ki e napokbani táborozásukban részt vevék, egy szerény fölhívásom van Csulak Dani kolozsvári nemzetőr barátommal egyetértve azon szerencsétlen egyénekhez, kik békés lakjukból Kolozsvár és Torda városaiba menekültek.

Mi székelyek életünket, vérünket hoztuk itt künn lakó testvéreink megmentésére. Ily körülmények közt, mikor saját házaikat ég, rendezétekek el családaitokat, ha van, a városba, hová menekülétekek, s ragadjunk fegyvert egy erős szabad csapatot alakítani, mely villámkint majd itt, majd amott sújtsa az ellent. Azon polgárok pedig, kik fölösleges fegyver birtokában vannak, kölcsönözzék ki fegyverüket azoknak, kik azzal bírnának.

A székely táborbeli atyafiaikra az jótékony hatással lenne, s a magyar testvérekkel lankadatlan kitartással, miként most vívandna.

Eziránti előleges lépések a királyi biztos⁹ ő nagyméltóságánál épp úgy, mint az itteni nemzetőr parancsnokság s város oltalmi bizottmányánál megte-

⁸ Csulak Dániel kolozsvári ügyvéd.

⁹ br. Vay Miklós erdélyi királyi biztos.

tettek, kik is az ügyet fölkarolván, mi a bejegyzési helyet azon remény és meggyőződéssel jeleljük ki egyikünk Csulak Daninál, Magyarutca fiscus¹⁰ melletti ház első emeletén, hogy a közelebből érdekeltek az ügy szentségétől áthatva zászlónk alá rohanandnak.

Ami a díjazást és élelmezést illeti, e tárgyban is a legcélszerűbb intézkedések tétettek, s a csapat a kiindulási ponttól biztosítva leendő élelmezése iránt is.

Németh László s. k.
Csulak Dani s. k.

Megjelent: *Kolozsvári Híradó*, 93. sz., 1848. november 9., 366.

4.

Németh László tudósítása a csucsai táborból

Csucsai tábor, [1]848. december 9^{én}

N[agy]sebes, december 9^{én} Míg az erdélyi honvéd 11^{ik} zászlóalj egy százada Boksanbányán dicsőséget arata – a többiek se valának restek annyi ármányos visszavonulás után homlokukra győzelmi babért vinni.

E zászlóalj Kolozsvárról gyalázatos visszavonulásunkkor az ellent, miként mindenki tudja úgy megveré, hogy megszaladt.¹¹ Vezérüköt, a rabló Urbánt¹², másnap Szamosújvárt kapák meg – a cudar meghívók – sőt azelőtt is Enyed körül – miként e csatába a lelkes Bánfi János¹³, akkor százados, most alezredes alatt mindig győző volt.

A szamosújvári kolozsvári vezérlet, a sok ide-ama-oda ok nélküli vonulással – tán ép (?) - kitűzött célból annyira elcsigáza a legénységet, hogy a leglelkesebbek is szinte minden reményük vesztek.

Most a régi vezérség megszűnván, a zászlóalj vilanyozva van s e hó 8^{ikai} esemény bebizonyította azt, hogy lelkes vezérlet alatt a honvéd képes a pokolnak is nekimenni.

E zászlóaljat Bánfi alezredes más táborba lévén utasítva, Szabó Farkas¹⁴ vezérli. – 7^{én} kora reggel az 1^{ső} és 5^{ik} századdal N[agy]sebesre vonult, hol már dél előtt mintegy 11 órakor az Abrudbánya felől ide vonult Jánk tábora által megtámadandó vala. – A Jánk táborát mintegy 100 Turszki féle katonával spekelve¹⁵ két- háromezzerre lehet tenni. – A mieink, az említém

századok és Baróti¹⁶ százados alatt mintegy kétszáz bihari honvédből állott. – Az ellenség fenn a hegyeken – miénk alatt rendezé táborát. –

A csata megkezdődött. S a lelkes és eszéyes vezérlet megmutatá, hogy a magyar az ellen kétszerte nagyobb erejével megmérkőzik. – A Szabó százados és Zeyk¹⁷ főhadnagy föllelkesítésök – s jó példájok után – mindenik honvéd megannyi hős lesz. S elől ment tisztjeik után, az ellőnt messze tovaúzték, vagy 10-15^{öt} közölök elejtvén – egyet pedig elfogtak – Az elfogott nyomorult kinézésű agg, mintegy 60 év felé. – Abrudbánya mellőli albáki (?), azt mondá, hogy 8 napja, hogy a Jánk táborába van, erőszakkal parancsolták, hogy fölkeljen. – S Abrudbánya körül mintegy 5 falukból (?) keresztül jöve, a Jánk tábora mindeniket fölszedte, – neki nem volt lándzsája – ő, mint favágó használtatott.

Az ő előadása szerint a katonaság 6^{án} öszvecsatkozott hozzájuk.

Zsákmányul több marha és gabona s más élelmi szerek tanyájukról leszállítottak, – s a legénység késő éjjig üldzte a rablókat.

E csata dicsősége különösen Szabó százados és Zeyk főhadnagyé – kiket a legénység megtértükkor nem győze dicsérni. –

Az ellenségnek még három faágyúja is volt, melyek közöl egy éppen Csucsára is küldetett, kettő még a hegyen szétpattanván. –

Reggelre a rablók után a bihari nemzetőrökkel, kik mintegy 1800 ép most östve 6 órakor, mikor e sorokat írom, érkeztek meg, egy kirándulás a hegyek közé van tervezve. A sikeréről majd máskor. –

Az erdélyi honvédek, ha ily főbb vezérei lennének vala, mint Szabó – nem kénszerűlének ide, e rideg helyre szorulni. Adja isten, hogy első szerencsés föllépését hasonló győzelmekkel koszorúzza. –

A bihariak későbbben érkezvén, még nem vehettek részt a rohanásban, de a tova kergetésben ők is ott voltak s fájt nekik az azelőtti napokba ármányoson odacsalt s elejtett bajtásakért bosszút nem állhatni, de Jánk úgy megszaladt, hogy nemhogy gyalog, de golyóval se lehet utolérni.

Németh
honv[éd] számvevő

Eredeti kézirat. Lelőhely: MNL OL, R.110, *Kos-suth Hírlapjának iratai*, 2. tétel, sz. n.¹⁸.

¹⁰ Kincstár.

¹¹ Az utóbbi állítás erős túlzás.

¹² Karl Urban (1802–1877) a 17. (2. román) határőrezred megbízott parancsnoka.

¹³ br. Bánffy János (1817–1852) alezredes.

¹⁴ Szabó Farkas (1815–1869) honvéd százados.

¹⁵ Összekapcsolva.

¹⁶ Baróthy László (1819–1885) az 55. honvédzászlóalj századosa.

¹⁷ Zeyk Ferenc (1824–1885) honvéd főhadnagy.

¹⁸ Hermann Róbert szíves közlése.

5.
Németh László tudósítása az észak-erdélyi
harcokról

1848. december 21.

Csucsai tábor, dec[ember] 21. f. hó 18-kán és 19-kén a honvéd 11-ik zászlóalj hősiségének ismét egy bizonyosságát adá.

18-kán az ellenség táborunkat tönkre tenni s a Királyhágón áttörni szándékozott. Megtámadásunk három felől volt elhatározva: Hunyadról¹⁹ jött egy ezred Siskovics²⁰, három escadron²¹ lovas²² és két század Károly Ferdinánd²³ s más gyalogság kíséretében Vardiner²⁴, míg Urbán²⁵ Almás²⁶ felől 9 század sorkatonával²⁷ s tömérdek néppel²⁸ nyomult előre. E két tábor közt Hodosfalva körül a helységekben fölkelte nép a hegyek élén állomásozott.

Délután nyomult Urbán Börvény felől a krasznai útra, hol míg a közel falvakból a segély összehúzódtott, egy század honvéd állotta becsületesen a sarat. A segély Szabó Farkas²⁹ vezérlete alatt alkonyatkor érkezett meg.

Táborunkat Baumgarten³⁰ székely lovag alezredes vezérlé, azon férfiú, kit, ha a kolozsvári népgyűlésben B. Baldacci³¹ mellé alvezérül választottuk volna (mert még akkor a vezért választottuk) másképp állanánk.

Szabó százados a Jánk³² táborát szétvert lelkes vitézeivel előnyomult, csakhamar azonban megszólított, és lövéssel üdvöztetett, mire emberei előrohanván 4 előőrt a megszólítóval együtt elfogtak, s a sötét éj dacára is számtalan ágyú és kartácslövés közben Urbán táborát szétverték.

Ugyanekkor megtámadá egy más csapat Hodoson Dobai³³ századost is, de a szenttamási és schwechati csatákban edzett hős két század honvéd és két század nemzetőrrel³⁴ a nagy tömeget megszalasztá.

Így mutatkozván az események, Riczkó³⁵ ezredes parancsára erőnk Csucsára pontosított össze, s egész éjszaka fegyverben vártuk a támadást.

19-kén jókor reggel Urbán összeszedvén erejét, ránk csapott, de rövid kemény tüzelés után visszavonult, a mieink rohanva utána, s emberei közül számosat megsebesítettek, kettőt sebesülten el is fogtak, az oláhok közül mintegy 60 esett foglyul. E csatában a lelkes vezér Baumgarten is lábán sebet kapott, de amely – istennek hála – nem veszélyes.

Míg Urbánnal a harc Kraszna felől így folyt, K-Sebes³⁶ felől Várdiner nyomult elő seregével. Fegyveres erőnk ellene Dobai százados vezérlete alatt 3 század honvédből állott. A tüzelés keményen folyt, kétszer vertük vissza, s ugyanannyszor nyomult elő a túlnyomó ellenség. Egyik ágyúnk mindjárt a harmadik lövésre leszereltetett, mégis egy ágyúval az ő kettőjük ellenében sikerült visszatartóztatnunk, míg a Szamos túlpartján levő csatáink a Szamosba beleugorván meg nem rohanták, s vissza nem verték őket. Tisztjeink mind jól viselték magukat, de főleg Dobai százados és Hegyesi Ferenc főhadnagy voltak e csata hősei. Ez utolsó egy közhonvéddel, Györfi Ferencel volt első, ki egy töltéssel telt tüzérszekeret, melyen 300 pft. és 2 db arany is találtatott, elfoglalt. Zsákmányul esett még két ló, s ha több lovasságunk van, megrohant ágyúink is kezünkbe jutottak volna. E csatában Dobai is könnyű sebet kapott.

E csaták, bár állásunkról kénytelenek voltunk is visszavonulni, a legnevezetesebbek, oly roppantul túlnyomó erővel a lelkesültség és vitézség diadalmasan küzdvén meg. A 11-ik z[ászló]alj 5 százada, mert a hatodik az alvidéki táborban van³⁷, s a 32-dik első százada, melyben Lugenics³⁸ őrmester tünteté ki magát, a haza várakozásának becsülettel megfelelt.

Az Urbán elleni krasznai csatában kitüntették magukat Kiss Lajos hadnagy, Nagy³⁹ és Moné⁴⁰ ör-

¹⁹ Bánffyhunadról.

²⁰ 41. (Sivkovich) soryalopezred. A harcokban nem a teljes ezred, hanem csak a 3. zászlóalja vett részt.

²¹ Század.

²² A 3. (Ferdinánd Miksa) könnyűlovas ezred egy osztálya, azaz két százada vett részt a harcokban.

²³ 51. (Károly Ferdinánd) soryalopezred erősen megfogvatkozott létszámú 3. zászlóalja vett részt az ütközetben.

²⁴ br. August Wardener vezérőrnagy, az észak-erdélyi császári- királyi csapatok parancsnoka.

²⁵ Karl Urban alezredes, a 17. (2. román) határhozred parancsnoka.

²⁶ Nagymalmás.

²⁷ A 17. (2. román) határhozred 2 zászlóalja, az 51. (Károly Ferdinánd) soryalopezred 2 százada és 1 század bukovinai határvadász.

²⁸ Román népfelkelők.

²⁹ Szabó Farkas (1815–1869) a 11. honvédzászlóalj századosa.

³⁰ Baumgarten József alezredes (1811–1861) a csucsai dandár vezérkari főnöke.

³¹ br. Baldacci Manó (1807–1852) az észak-erdélyi magyar csapatok korábbi parancsnoka.

³² Avram Iancu (1824–1872) román prefektus.

³³ Dobai József (1820–1898) a 31. honvédzászlóalj századosa.

³⁴ Bihar megyei nemzetőrség.

³⁵ Riczkó Ignác (1815–1849) ezredes, a csucsai dandár parancsnoka.

³⁶ Kissebes.

³⁷ A dévai honvéd század 1848. október elején a császári támadás következtében Székely Elek százados vezetésével a Bánságba vonult.

³⁸ József Lukenich (1818–1849) őrmester.

³⁹ Feltehetőleg Nagy István (1815–1869) őrmester.

⁴⁰ Moné István (1828–1858) a 11. honvédzászlóalj őrmestere.

mesterek; a Kis-Sebes felőlben, különösen 2-ik század 3-ik szakasza, Balázs Ferenc, Weiss és Ruzsicska⁴¹ tizedesek, kik a Szamos vízén csaptak át az ellenre, Miklós⁴² és olasz huszáraink⁴³ is, bár számra kevesen, dicsően viselték magokat. A tüzérek közül kiténtek Vászil Ferenc tüzemester Várdiner ellen, s Kraszna felől Nigrász⁴⁴ főhadnagy.

Sebesültünk van 13, ezek közül 3 nehéz sebben, halottunk egy. Az ellenség részéről K.-Sebes felől egy Saint-Quentin⁴⁵ nevű őrnagyon kívül valami 40 maradt a csatatéren, sebesülteiket két kocsin vitték el. Urbán üldözött táborában is sok sebesültnek kellett lenni, mert amerre vonult, sok vérnyomot hagyott maga után.

Mikor e sorokat bevégeztem, jött egy tudósítás Várdinertől, melyben az elesett őrnagy testét visszaadni kéri, s egyszersmind ígéri, hogy Gyarmati⁴⁶ nevű nemzetőr őrnagyunkat, ki Somlyóra⁴⁷ ment pénzzé s elfogatót, visszaadja. Saint-Quentin testét tehát ma viszik el Csucsáról a mieink az ellenség előrségig, halotti tisztességgel. Gyarmatit visszaadják-e, vagy nem, majd megírom.

Hírlík, hogy Bánffyhunyat föléggették, s az ellenség Kolozsvárig visszavonult. Mennyiben igaz e hír, nem tudjuk⁴⁸; mi nyomulni fogunk előre; állomásunkat, erőnk szaporodván, a váradi honvédek foglalják el. – Németh.

Megjelent: *Kossuth Hírlapja*, 154. sz., 1848. december 28., 668.

6.

Németh László sajtótudósítása az észak-erdélyi hadműveletekről

Bánfi-Hunyad, dec[ember] 24. estve 8 órakor. A csucsai táborból ma indulánk korán reggel 12 órával Hunyad felé, s azt estve mintegy fél 7-re egy puskalövés nélkül elfoglalók. Az ellenség jobb része Kolozsvár felé e napokban visszavonult; az itt hátrahagyott egy zászlóalj Sivkovics és 300 könnyű lovas megsejtén jövetelünket, nyakra-főre visszavonult. Elfoglaltuk egy pogyásos szekerét s még két hátramaradt lovasát. A sebesi csatázás alkalmával, ezelőtti

⁴¹ Feltehetőleg Ruzitska Ede (1832–1896) tizedes.

⁴² Az utóbbi minden bizonnyal elírás, mert a 9. (Miklós) huszárrezred nem harcolt Erdélyben.

⁴³ 7. (Kress) könnyűlovas ezred honvédsereghez csatlakozott egysege.

⁴⁴ Niegreis Alajos (1815–?) tüzemester.

⁴⁵ August Saint-Quentin (1807–1848) a császári- királyi. 3. (Ferdinand Maximilian) könnyűlovasezred őrnagya volt.

tudósításomat pótlólag, kiténtette magát még Dadai⁴⁹ őrmester a vízen átrohanásban.

Orvosaink, kivéve egy-kettőt, igen silányul működnek, táborban ritkán láthatók. Egy közelebbi tudósításomban, mely adja isten minél hamarabb Kolozsvárról legyen jellemezni fogom őket. Dicséretet érdemel Csíki Miklós.

Még eddig, istennek hála! Mióta más erélyes vezérségünk van, jól mennek ügyeink. Riczkó és Inczédi⁵⁰ s Dobai a dolgok élén állanak s mi, ha isten is úgy akarja, ma-holnap Kolozsvárt leszünk.

A hunyadi jegyző azt mondá, hogy azért vonult táboruk jobb része Kolozsvár felé, mert a székelyek, miként az erdélyi német lapok írják, Brassót bevették s már Fogaras vidékén vannak.⁵¹ Szegény, árulók által bepiszkolt nemzetem! Tökéletesen hívém, hogy te a szent ügy mellett, melyért fegyvert fogtál, a legutolsó emberig harcolni fogsz. Isten adjon győzelmet a magyar fegyvernek! Beöthy Ödön kormánybiztos úr megjárta táborunkat. Ma reggel indult el Feketetőről Vezesse a mindenható.

Németh László

Megjelent: *Kossuth Hírlapja*, 155. sz., 1848. december 29.

7.

Németh László sajtótudósítása a Székelyföldről

Berkenyes, 1849. jan[uar] 13.

Szerkesztő Úr!

Csak még egy néhány óra s ha isten is úgy akarja miként én, Székelyföldön vagyok, de mielőtt oda érnék nem tehetem, hogy az eddig átutazott faluk szelleméről ne tudósítsam.

Az éjjel Kajánban⁵² ettünk, ez úgy látszik becsületes falu, az urasságoknak semmi kárunk sincs; a pap egy ifjú ember Moldovan Miklós nevű. Ha mindennütt ily érzelműek lettek volna, úgy a mezőségi udvarok ma nem néznének úgy ki, mint megannyi sír.

Szováth.⁵³ Lakosai többnyire magyarok, az Urban táborába erőszakolva valának. Mikor pitymallott az

⁴⁶ Gyarmathy Sándor (?–1867) Kolozs megye nemzetőr őrnagya.

⁴⁷ Szilágyosomlyóra.

⁴⁸ A hír valótlan volt.

⁴⁹ Dadai Elek (1828–?) a 11. honvédzászlóalj őrmestere.

⁵⁰ Inczedy Sámuel (1815–1893) őrnagy, a 11. honvédzászlóalj parancsnoka.

⁵¹ Az utóbbi hír téves.

⁵² Kalyán (Kolozs megye).

⁵³ Alsó- és Felső Szováth. (Kolozs megye)

unitárius lelkész, Molnár megvendégt. A falusiak magyar és oláh, a katonaság jövetelére készen vannak s ezért a kedélyek csillapultak.

Itt egy lengyel praefectus⁵⁴ új előfogattal ellátott; hogy Pest bevételét kósza hírnek mondók újjá született, e lelkes család ép úgy érzi sorsunkat, miként mű, azt mondja a hír ágyba verte – s mű meggyógyítók – Még két veszélyes falun, Frátán⁵⁵ és Méhesen⁵⁶ kell áthatolnunk, de mert honunk sorsa igényli, az étellel számot vetve megyünk.

A tribunusok most egy kissé megritkultak, azonban tegnapelőtt valami 17 keresztül vonult Sármáson⁵⁷, hihetőleg Naszód felől, a nép már nemigen hisz nekik.

Fráta, Méhes s osztán a szeretett szülőföld. Isten önökkel. – Vásárhelyről minden esetre ír⁵⁸, ha az útban el nem vész őszinte tisztelője.

Németh s.k.

Megjelent: *Honvéd*, 20. sz., 1849. január 19., 79.

8.

**Németh László levele Csány Lászlóhoz.
Beszámol a lakosság hangulatáról és pénzt kér
a kézdivásárhelyi üzemek költségeinek fedezésére.**

Sepsiszentgyörgy, 1849. március 5.

Németh László háromszéki
k.[ormány] biztostól

Csány László teljhatalmú országos biztos úrnak

Sepsisz[en]tgyörgy, [1]849. március
5^{én} östve kora

Február 10^{én} kelt, hozzám intézett fölszólítását a szózat kíséretében Berde⁵⁹ tanártól ép azon nap vettem, mikor ez előtti tudósításon már útbé indítam. Ma pedig Asztalos k[ormány] biztostól⁶⁰ kaptam egy levelet s 5000 rfrt. pp. a legszükségesebbek fedezésére. Lázár Mihály⁶¹ segédtséget által, ki is ezen eljárása által tettel cáfolta meg a róla írt balvéleményemet. Berde tanárral az itten maradott tábort megjárva – úgy találtuk, hogy a néphangulat

mindenütt, mint írtam is a legjobb. – Fölrándultunk K[ézdi]vásárhelyre is s ottani intézkedéseinket Berde s a kiindult képviselők szóval elmondandják meg.

Ide csatolom a csatákba részint megbénult, részint elvérzett maradékai kilenc kérelmét, oly megjegyzéssel, hogy ezek jobbára az 4000 pengőt szeretnék megkapni és Székely Antal⁶² hadnagyi rangot és nyugdíjt óhajtana.

Ezen sérelmeseken kívül – még mint hogy a székely katona többnyire családós, többen is vannak – de akiknek kérelmük még nem jött be hozzám – vagy négy jelenleg is a kórházba van – kik a hon általi fölsegítésre minden esetre méltók. Könyörgöm tehát e tárgyban úgy intézkedni, hogy ezek rövid időn kapjanak valamit, mert ez a népre is nagy befolyással leend.

Pénzt, hogy a kiment táborra kölcsönzői adóságaimhoz, határvonal őrzést kifizethessük, s a gyári költségeket fedezhessük – s a hon maradott táborunkat minden illetményel elláthassuk – kel 80-100 ezer pengő.

Brassó felől az onnan jövő portyázókkal előőreink gyakran összecsapnak – de mindannyiszor csúfosan visszazaladnak – február 23^{án} délután 5 és 6 óra között valami 80-90 zsidást, 15 lovas százak⁶³ riasztattak meg – az olta svalizserek⁶⁴ és oláh huszárok⁶⁵ jönnek – hihetőleg a zsidások Szeben felé vonultak lesz.

Holnap után egy bizonyos indítandók Oláhországba – kipuhatolni az ottani mozgalmakat és gondolkodásmódot – az eredményről rögtön tudósítást teendek – egyébaránt nem minden érdek nélküli levelet még idezárok.

Most Bem tábornok azon fölszólításával foglalkozunk, mely a Naszód vidékérei telepítést tárgyazza – hogy mennek és mennyien ki, még nem tudhatni pontosan.

Ha a posták megnyílnak, remélem tudósításaink gyorsabban meg fognak menni. – Innen K[ézdi]vásárhelyről az egyik állomás Újfaluba⁶⁶ lesz Csík felé. – Ezen állomás képviselő s kézdivásárhelyi főbíró Kovács Dani megtalált – ajánlom a teljhatalmú országos biztos úr figyelmébe – a gyárok körül erőlyesen viselte magát – megérdemli, hogy tekintet legyen rá.

Ami a népszellemet illetendi, méltóztat megnyugodva lenni – mert itt azok, kik a dolgok élén állunk – mindent elkövettünk s követendünk, hogy balút-

lyettese.

⁶¹ Lázár Mihály (1820–1904) hadnagy, Szabó Nándor őrnagy segédtségtje.

⁶² Életrajzát lásd: BONA Gábor, 1999. III. 246.

⁶³ Szászok.

⁶⁴ 5. (Ferdinánd Miksa) könnyűlovas ezred katonái.

⁶⁵ A 11. (székely) huszárezred román kiegészítésű osztálya.

⁶⁶ Kászónújfalu.

⁵⁴ Gazdatiszt.

⁵⁵ Magyarfráta (Kolozs megye).

⁵⁶ Mezőméhes (Kolozs megye).

⁵⁷ Nagy- és Kissármás (Kolozs megye).

⁵⁸ Ahonnan már vettük és közöltünk is öntől levelet. Szerk.

⁵⁹ Berde Áron (1819–1892) a kolozsvári unitárius kollégium tanára.

⁶⁰ Asztalos Pál (1816–1849) máramarosi képviselő, Csány he-

ra ne vezettségük – ösmerik ezek a régi kormányt – súlyát uralkodásuknak – bőv mértékben élvezék – s ezért irtóznak is tőle – mű a magyar szabadságért – bár ha hírközlők, hiszem rólunk sok badart beszélnek is, küzdeni fogunk az utolsó emberig.

Németh László
k[ormány]biztos

Magyar nyelvű tisztázat. Lelőhely: HL, *Csány-lt.*, 17. d., 1849:621.

9.

Németh László levele Csány Lászlóhoz. Beszámoló az erdővidéki alakulatok sikeres harcairól.

Sepsiszentgyörgy, 1849. március 7.

Németh László háromszéki
k[ormány]b[iztos]

Csány László t[el]h[atalmú] orsz[ágos] b[iztos]
úrnak Kolozsvárt. Sürögnyileg

Sepsisz[en]tgyörgy, [1]849. márc[ius] 7.

Az itthon maradt s Háromszék szászág felőli szélein örködő táborparancsnok, Szabó Nándor őrnagytól két érdekes tudósítást kaptam, mint írá Brassó felől föl-föl zaklatnak – hanem ezen kevésbé kell megütközni, mert mi adósok soha se maradunk – mindig ők szaladnak meg.

Azonban táborunk naponta szaporodik. S a n[emzet]őrség, ha szükség talpon áll – csak kiküldött testvéreink lankadatlanul vívjanak, megőrizzük mi a határt.

Ezen két hivatalos tudósítást méltóztat, ha kivonatban is a hírlapokba kiadni, s itt nem mulaszthatom el Szabó Nándor őrnagy lelkes, erélyes viseletét dicsérettel ismét megemlíteni. Úgyszintén Beke ezredes⁶⁷ az újonnan kiállítandó tábor körül tett lankadatlan szorgalmát is.

Rólunk, székelyekről az ide most érkezgető hírlapokból úgy látszik sok balhírek kerengtek, ezt azt gondolom tettel cáfoltuk meg, mikor a Csíkkal egyesült háromszéki tábor fegyveres ereje jobb része csatára szállt.

⁶⁷ Beke József (1812–1896) alezredes, Háromszék katonai parancsnoka.

⁶⁸ Szabó Károly (1811–1891) százados, Erdővidék katonai parancsnoka.

⁶⁹ Borbáth László (1814–1898) hadnagy, az erdővidéki szabad lovascsapat parancsnoka.

⁷⁰ Feltehetőleg Vass István (1821–1893) főhadnagy.

Az álhír koholónak – melyek köztünk is nem hiányoznak, – ne higgyenek, megírunk mi mindent, mi körünkbe történik, bár jó- vagy balhír legyen.

Németh László
k.[ormány] biztos

Kívül: Szabó Nándor őrnagy, Szabó Károly százados⁶⁸, Beke ezredes az újonnan alakítandó tábor körül. Borbáth hadnagy⁶⁹, Vas István⁷⁰ hadnagy, Uzoni, Bíró⁷¹ és Benedek⁷² őrmesterek.

Mellette: Szabó Nándor őrnagy két jelentése. Másolat. Lelőhely: MTA Kt., *Csány-lt.*, 1849: 4381.

10.

Németh László levele Csány Lászlóhoz. Ismerteti a nép hangulatát és az utolsó jelentése óta történeteket.

Sepsiszentgyörgy, 1849. március 10.

Németh László háromszéki
k.[ormány] biztostól

Csány László teljhatalmú országos biztos úrnak

Sepsisz[en]tgyörgy, március 10^{én} [1]849.
östve 10 óra

Godmá⁷³ István futár által küldött levelét ma reggel 10 órakor ép e pontba vettem – mielőtt egy már kész tudósítással futárt akarék indítani. –

Amennyire örvendék becses sorain, s az abban foglalt jó híren, lelkem annyira nem levert, csak elborult imádott hazánk sorsa fölött. Győznünk kell!!! Vitéz sergeink elszántsága, és milliók imája ok nélkül nem hangozhatik el. A háromszéki nép – ámbár egy-egy vészt jósló éji madár föl-föl üti a fejét, a legjobb hangulatú, ha köztök vagyok, megérkezett lelkes föl-szólításokat – fölvilágosító iratokat közlöm, örvend lelkem – mikor a múltba idegen érdekéért küzdött ősz székely bajnok így szól: „gyermekeim honért⁷⁴ küzdenek. – Csak fegyvert! Most még egy-két ellent le bír sújtani kezem!” Győznünk kell!!! E hírek, mi-

⁷¹ Feltehetőleg Bíró József, az erdővidéki szabad lovascsapat őrmestere.

⁷² Feltehetőleg Benedek Ferenc, az erdővidéki szabad lovascsapat őrmestere.

⁷³ Olvasata bizonytalan.

⁷⁴ Olvasata bizonytalan.

után a Királyhágon túli lelkesülést láttam, lelkemből csak az ellen hideg vasa olthatná ki.

Vajha minél előbb azon örvendetes hírt lehetnék szerencsés kapni, hogy Magyarország napja fényben-dicsőségben ragyog. – Tehát Erdélynek koronája⁷⁵ lesz.

Lázár Mihály – miként megírák – átadta az Asztalos k[ormány]biztos által küldött 5000 pengőrfot.

Berde tanár elmondja szükségünket, bizonyos embert nem küldök, – mert úgy tudom Macskásit⁷⁶ csíki ezredes Gál Sándor úr ép pénzért küldötte – ő a hozzánk küldendőt is elhozhatja.

E hó 5^{én} érkeztek meg több rendbeli tudósítások, hirdetések, – néhány példány Közlönnyel együtt, egy kissé megkéstek ugyan, de ezt a közlekedés nehézsége okozá.

Récsei János hadnagy vallomását is küldöm, – azon megjegyzéssel, hogy mit a muszkákról mond nem igaz, ő is csak hallomásból mondja – hogy lova sok – egy néhány százan lesznek – a minden nap minket kísértő kijövetelükről látszik – de gyalog nincs annyi – hihetőleg ez is néhány száz. – Hiszem, ha annyian lennének – nem szorulnának be Brassóba – hanem vidékére is kiszállnának, már pedig a vidéken nincsenek.⁷⁷

Még vagy 3 példány feketesárga lapot megkeresvén – küldök – nincs az aljasságnak oly szeme – mit ezen emberek ne híresztelnének.

Fogadja a teljhatalmú országos biztos úr viszenti üdvözetemet.

Németh László
k.[ormány] biztos

Magyar nyelvű tisztázat. Lelőhely: HL, *Csány-lt.*, Mikrofilmgyűjtemény, 18. d., 1849:746.

11.

Németh László levele Csány Lászlóhoz.
Beszámol egy elfogott román felkelő
kihallgatásának eredményéről.

Sepsiszentgyörgy, 1849. március 15.

Németh László háromszéki
k.[ormány] biztostól

Csány László teljhatalmú országos biztos úrnak

Sepsisz[en]györgy, március 15^{én} [1]849.
östeve 6 óra

A tegnapi tudósításomba írt oláhot – Coreza (?)⁷⁸ Alexa nevűt – épp ezen órába hozták meg – de mivel el akart szaladni, a lábát két helyet megsebesítették – s míg ide jön – sok vére folyván el, egy kissé meggyengült – s nem kérdezhettük ki körülményesen. Annyit mond, hogy Brassóba 4000 muszka lenne – közölök mintegy 7-8 száz lovas van, van 8 ágyújok, s ezek kívül a szászoknak is egy. – A Tömösi szorosnál van 400, a Törösvárinál nincs semmi. –

A brassai 4000 muszkából 1500 Földvárra vonult. A szászok vendégükkel – mondja – jól laktak, mert sorolják⁷⁹ őket, az oláhok jobb része beszökött Oláhországba. – S Brassó, ha még soká így tart, éhségre jut, – mert különösen már így is nagy zabszükében vannak. –

Mihelyt jobban lesz – mert kórházba vitettem, körülményesen kikérdeztetem – s az eredményt megküldendem.

Németh László
k.[ormány] biztos

Magyar nyelvű tisztázat. Lelőhely: HL, *Csány-lt.*, Mikrofilmgyűjtemény, 23. d., 1849:1545.

⁷⁵ Olvasata bizonytalan.

⁷⁶ Macskási Antal (1820–1883) százados.

⁷⁷ Az utóbbi közlés téves. A Nagyszebent és Brassót biztosító cári

csapatok létszáma meghaladta a 7000 főt.

⁷⁸ Olvasata bizonytalan.

⁷⁹ Sorozzák.

12.

Németh László levele Csány Lászlóhoz. Ismerteti a gabona begyűjtésére és a háromszéki postavonal kiépítésére vonatkozó javaslatait

Sepsiszentgyörgy, 1849. március 24.

Németh László k[ormány] biztostól

Csány László teljhatalmú országos biztos úrnak

Sepsisz[en]tgyörgy, márt[ius] 24^{én} [1]849.

Az üzetett ellenséges csapatok megtörésére, hogy mi is befolyánk – miként írák egész Háromszék népessége felköltünk s táborba szállottunk.

Az ez idő alatt érkezett rendeleteket csak ma és tegnap vehetém teljesevésbe. – S így már intézkedve van a gabona beszedése – öszve írása iránt.

A postautak fölmerése s postamesterek ajánlása iránt – még az országos biztos úr másolatba meg nem küldé – mi csak ma került kezembe, egyszer sem kaptam. E tárgyban is rendelkeztem, míg e fogantatba vezethetnék, addig az udvarhelyszéki és Csíkon keresztüli futárok – mik már rég, már január hó olta föl vannak állítva, teljesítik a kötelességet.

Németh László
k[ormány]biztos

Magyar nyelvű tisztázat. Lelőhely: HL, *Csány-lt.*, 18. d., 1849:1049.

13.

Németh László levele Csány Lászlóhoz. Tájékoztatja Kerekes Zsigmond orvos helyzetéről.

Sepsiszentgyörgy, 1849. március 27.

54. szám.

Németh László k[ormány] biztostól

Csány László teljhatalmú országos biztos úrnak

Sepsisz[en]tgyörgy, márt[ius] 27^{én} [1]849

Sebész Kerekes Sigmondot – Simon Rozália férjét az országos biztos úr 375^{ik} szám alatt kelt rendelete nyomán magamhoz hivatván – s kikérdeztem, hogy kiküldetése díját kapja-é? Úgy nyilatkozott, hogy

igen. – Jelenleg, egy néhány hó óta az itteni kórházba van rendes fizetéssel alkalmazva – s úgy nyilatkozott, hogy ő fog fizetésiből a nőjének küldeni.

Németh László
k[ormány]biztos

Magyar nyelvű tisztázat. Lelőhely: HL, *Csány-lt.*, 23. d., 1849:1215.

14.

Németh László levele Csány Lászlóhoz. Ismerteti a háromszéki postavonal kiépítésére vonatkozó javaslatait

Sepsiszentgyörgy, 1849. március 28.

Németh László k[ormány] biztostól

Csány László teljhatalmú országos biztos úrnak

Sepsisz[en]tgyörgy, márt[ius] 28^{án} [1]849.

A háromszéki vonalakon elvonuló posta állomások helyét – úgy szintén a helyek közötti távolságot Lányi Károly mérnök úr hozzám észrevételeivel együtt megküldvén. – Idezárom s egyszersmind föl kérem az országos biztos urat, hogy méltóztat a főposta igazgatóságának is által küldeni.

Németh László
k[ormány]biztos

Magyar nyelvű tisztázat. Lelőhely: HL, *Csány-lt.*, 18. d., 1849:1112.

15.

Németh László levele Csány Lászlóhoz. Csány rendeletére elszámolásra kötelezte az 1848-ban Berzenczey Lászlótól pénzt átvett személyeket.

Sepsiszentgyörgy, 1849. április 4.

Németh László k[ormány] biztostól

Csány László teljhatalmú országos biztos úrnak

Sepsisz[en]tgyörgy, ápril[is] 4^{én} [1]849.

Múlt hó 15^{én} 498. számok alatt kelt – Mátyás lovas ezred toborzó biztos Berzenczei Lászlót⁸⁰ érdeklő

⁸⁰ Berzenczey László (1820–1884) Marosszék országgyűlési képviselője, 1848-ban kormánybiztos.

rendeletét – amint vettem – a névjegyzék szerint Vitályos Antalt⁸¹, s Donáth György⁸² özvegyét rögtön számadásra szorítottam – s az eredményt négy darab idezárt mellékletben küldöm. – Beczman József⁸³ alezredest – mint gyanús személy, Kolozsvárra kiharancsoltatva – ott megtalálható.

Németh László m. p.
k.[ormány] biztos

Magyar nyelvű tisztázat. Lelőhely: HL, *Csány-lt.*, 24. d., 1849:1411.

16.

Németh László levele Csány Lászlóhoz. Ismerteti a Háromszéken jelentkező társadalmi problémákat, amelyeket a katonai parancsnokok változása idéz elő.

75.

Kormánybiztos Németh Lászlótól

Csány László teljhatalmú országos biztosnak!

S[epsi]sz[en]tgörgy, ápril[is] 16^{án} 1849.

Sietek az országos biztos urat fölvilágosítani azzal, hogy az ide jövő, s majd két-három hétbe változó katonai egyének – újabb mag újabb, s néha egy nappal ellenkező rendeletei – ha erélyesen nem intézkedünk s uttyát az ily gyakran változásoknak el nem vágjuk, a népet béketúrásból majd kifárasszák.

Az országos biztos úr, kit szerencsénk volt szerény székely szívességgel földünkön üdvözölni – látta a szabadságért földobogó székely keblek hangulatát. – Ezzel óvakodva bántak – miként eddig csudás tetteket lehet kivonni. – De ha gyakran változó rendeletekkel tévedésbe hozzák, ez magának se lesz jó. –

Szinte 7-8 ezer embert e maroknyi föld már táborba szállított – ha szükség igényli – egész népség, mint gyakran tevő csatába száll – de a kard mellett a katonának kenyér is kell – s ha a földműves kezeket mind elvonjuk, – a most Erdély ez egyedüli éppen maradott magtára is üresen maradva nyomort idézhet elő. –

A népet s sebeit – én, ki köztük járok-kelek éjjennappalon, az övéit ösmerem, ezer meg ezer baj van itt, csak a jószág illetményekkel is. Megesik, hogy egy apának két-három fái csatáz – maga az öreg határszéli szolgálatot tesz – s azalatt nejt ki akarják erőszakolni házából.

⁸¹ Vitályos Antal (1794–?) a 11. (székely) huszárezred századosa.

⁸² Donáth György (1792–1848) a 15. (2. székely) határőrezred alezredeste.

Ezeket segíteni kell – de hamar – és így a sokféle rendelkezés által a nép ne zaklattassék. Könyörgöm méltóztat – az „elintéztük” szín általi formát életbe léptetni, hogy szűnjenek meg azok a sokféle tisztai rendelkezések, küldetések, mert sok bajt okoznak. Egyszersmind méltóztat úgy is intézkedni, hogy a katonai vezérek oly könnyen ne engedjék magokat vezetni, hogy ha vagy egy puskapor szagot nem kedvelő hozzájuk megy s azt mondja: „Itt és itt ösmerem én a dolgokat – itt parancsolni kell – s parancsoljon velem, mert elvállalom. Ilyen példány azonban házában számtalan föltűnik. Ha már intézkedésekhez fogott – jeles tapintatú – népösmert, kedvelt Beke ezredest visszakaphatnók, kebli ügyünk tisztára hozzuk addig. – De így megvallom – ámbár a mostani ellen sincs szavam, későre bonyolódunk ki, már vagy ez maradjon itt több időre, vagy ha táborba küldetik – Beke jöjjön vissza –, vagy sürgetősön az ösmert hivatali formát léptessük életbe. – És így míg az általános rendelkezés ideje beállhat, ahogy lehet könnyítendik a nép sorsán.

Még az más baj itt az is, hogy a katona kinevezési névsorába – gyakran az érdem háttérbe szorul – s a hivatal – ha a kinevezőkkel valami öszveköttetésbe van – érdemtelenek is osztatik. De az ilyek – mint már meg is tapasztalám – még távolba valák – egyebütt is megtörténtek. S mikor a sergeket tisztázzák (?) – elhullottak, mint az őszi dér üdőbe falevél. – Gyakran emlékezünk az országos bizos úrra – neve gyakran cseng a háromszéki nép ajkán – fogadja forró üdvözetünket.

Németh László
k[ormány]biztos

Magyar nyelvű tisztázat. Lelőhely: HL, *Csány-lt.*, 221. d., 1849:2150.

17.

Németh László kormánybiztos rendelete a törvényhatóság működését szabályozó ideiglenes utasítás közzétételéről

Sepsiszentgyörgy, 1849. május 26.

Rendelet

Mint a legegyszerűbb polgár is tudja a nehéz háborúk folyama alatt egyfelől, a főkormányhatalmi nehéz közlekedés, másfelől miként nálunk is, eddig a kato-

⁸³ Josef Betzmann (1795–1849) a 14. (1. székely) határőrezred alezredeste.

naságból még tökéletesen ki nem vetkezett katonai parancsnokok gyakori változása, s csaknem egymást pofon csapó rendeletei miatt, mindég rendetlenség s néha visszaélés szokott becsapni.

Ennek további harapozátát gátlólag, az ország kormányzó elnöke Kossuth Lajos úr, Csány teljhatalmú országos biztos úr által egy sorsunk, s állásunkot kijelelő, irántunk, székelyek iránti szívjósággal teljes s minden sérelmeink orvoslatát biztosító rendeletet küldött. Mit is Háromszék lelkes polgáraival, oly megjegyzéssel van szerencsém tudatni, hogy én ennek következtében, mint felsőbb helyről utasítva valék, a nemzet bizalmából kifolyólag a polgári kormányzatot a kezembe lett hatalomnál fogva, ideiglenesen a netalám eshető választásig, amennyire lehetett, minden érdekeket képviselve, az idecsatolt névsor, és utasítás szerint életbe léptetem.

Az utasítás, míg az Erdély számára most általánosan készülő rendszer meg lenne – csak ideiglenes, de a népre nézve, azt gondolom üdvös, mert amennyire lehet kimutatja, a nép hová vigye az ügyét.

Rendelem tehát, hogy valamiképp egyfelől a hivatalnokok teendőikről szoros felelettel tartoznak, úgy másfelől a nép is, minden intézkedésekben bennök a törvényt tisztelje, megtartsa, mert ki ez ellen vétne a jogos igazság szigorúan sújtandja.

Sepsi Sz[ent] György, május 26-án 1849.

Németh László k. biztos

Nyomtatvány. Lelőhely: Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, Sárospatak. Leltári szám: 97.8.49.

18.

Németh László ideiglenes utasítása a háromszéki hivatalnokokhoz

Sepsiszentgyörgy, 1849. május 26.

Háromszéki hivatalnokoknak
ideiglenes utasítás

A polgári igazgatás két úton történik:

- a) Intézkedések.
- b) Vagy bíraskodás által.

Az intézkedések történnek: felsőbb rendeletek folytául közigazgatás szempontyából; – keblileg. Keblí tárgyakra vonatkozólag:

A bíraskodás: vagy jogi kérdésekbe működhetik, melybe minthogy törvényes kérdések el döntendők, és ezúttal a törvénykezésnek szünetje van, hallgatunk

ország gyűlése határozatáig. – Vagy tiszta egyezményen alapuló követelésekbe, melyek nem annyira bírói ítélet, mint végrehajtást kívánnak, személy és vagyon bátorságosítására tartozó esetekbe, melyekbe a hatalmas tetteknek fellépése, tüsténti megzabolázást és az erőszak uttyán elvett vagyonnak visszaadatását kívánnák, annál fogva nem is annyira bírói ítélet által az itteni kérdések eldöntendők, mint a fennálló törvények értelmében a személy és vagyon bátorság megtartandó.

Az intézkedéseknek légyenek bár felsőbb rendeletek folytául, akár keblí szempontból innen a kormány hivataltól kell kimenni egyenesen a kerületi főbírákhoz, következőleg azoknak végrehajtását, vagy körleveleik által kerületeikben, vagy ha a körülmények így kívánják, az illető szolgabírák által eszközlik, egyébaránt magok a kerületi főszolgabírák is véletlen nem remélt esetekben, ha az eset siető fellépést és orvoslást kívánna intézkedhetnek, mind az esetet, mind az általuk tett intézkedést a kormány hivatalnak béjelentvén.

Az intézkedéseknek végrehajtását eszközlik alszolgabírák, különösen kiküldött biztosok, falusi bizottmányok vagy tanácsok, falusbírák, tárgyalásához vagy nagyságához képest. A bíraskodás minthogy fellebbezés és netalán történhet terheltes megorvoslása tekintetéből több külön fokozatú és személyzetű bírák által történik:

- a) áll vagy falusi bizottmány avagy tanácsból;
- b) vagy alszolgabírói székből
- c) végre főszolgabírói székből.

Melyek elől fokozat szerént utoljára fellebbezés többnyire birodalman kívül történik a kormány hivatal eleibe. – A falusi székek vagy bizottmányok egy öttagú bírói személyből állandanak, kik is választandók a falvak által szolgabírói elnöklet alatt – ezek azon kívül, hogy a közigazgatásnak segédjei mennyiben a közigazgatásnak végrehajtását eszközlik, bíraskodnak minden apróbb ügyekben szóbeli per útján, személyes, tettekben, ha a tett nem olyan, hogy közkeresetet von maga után, hanem 12 órai bészárás által elégtétel szolgáltatatható, vagy béke útján elenyésztethető, adósságos keresetekben 12 pftig. borozda, vagy határkijárás, hol tiszta és világos foglalás, és időmúlás homályossá nem tette a kérdést, határ-béri károk ellátása, megtérítése, egyszóval ami eddig is a falusi szék hatáskörébe állott, fennmaradván ítélet által megterheltes feleknek fellebbezési joga az alszolgabírói székre. – A bíraskodáson kívül határ feletti felügyelet, vagyis mezei és erdei rendőrség, falusi csend fenntartása, gonosztevők, gyilkosok, bujtogatók rögtöni befogattatása, és szelíd kikérdeztes után jegyzőkönyv mellett a főszolgabírákhoz kísértetese köréhez tartozik, – az alszolgabírák esküvel azon

kívül, hogy a kormány hivatal és főszolgabírói intézkedések végrehajtását eszközlik, itilnek első bíróilag kisebb fegyelmi esetekben 48 óráig terjedő fogsággal – magánosok kisebb követeléseikben, légyenek azok akár adósági, akár erőszak által okozott károk megtérítése feletti ügyek, 50 pftig, bészárólag terjedve. Itilnek továbbá falusi székekről fellebbezés útján elejökben vitt ügyekben, úgy hogy az általok fellebbezés útján javítás képen hozott itilet csak is birodalman kívül vihető feljebb a főszolgabírói székre, az eljárás ezen szék előtt is csak szóbeli per útján legfeljebb három szóváltás útján történik, az ügy folyamatáról jegyzőkönyv viendő, mely időnként megvizsgálandó is léssen.

Főszolgabírák: kerületeik kormányzatán kívül hatási körök azon fokozatba és helyzetbe megmaradva, mint eddig is volt az úgynevezett alkirálybíráknak, bíraskodnak eskütteikkel 50 pfton. feljül határozatlan mennyiségig, és 100 pfton. alóli ítélet elégtételbe is vétethetik, a felek csak is birodalman kívül fellebbezhetvén. Hatalmasság eseteiben, ha az eset szóbeli per útján bébizonyítható és a foglalást esztendei békességes birtok feljül nem múlta, vagy illetőség és örökösödés kérdései a tárgyat oly elegyessé nem tészik, hogy ellátására többes személyzetű bíróság kívántatnék – használt utak kinyitása, tilalmas erdőkből vagy széna fűhelyekből, gabonákból behajtott és harmad napontul tisztí képre szolgáltatott marha visszaadatását és kár megtérítését illetőleg, nyomkövetés esetei, egyszóval azon esetek, melyekben eddig is a volt királybírák, eljártak, mind szintén a büntető perekre nézve a pert elintézik, a büntetendő személyt az illető büntető szék eleibe állítják, és az itiletnek a bűn fokozatához képesti végrehajtását vagy rögtön vagy megkívántató fellebbezés után elintézik

Az első alispány a megye kormányzatát vezeti. – A második alispány a fellebbezett ügyeket az első alispánnyal az illető jegyzőkkel tárgyalják, első alispány betegsége vagy egyéb elhívása esetében a kormányzást vezeti. – A térparancsnokság téendője: az összes nemzetország felett öröködni, a megye kormányzója rendelésére a katonai karhatalmát kirendelni, az utazók útveleit látomásozni, fuvart utalványozni, az ezred minden javaira⁸⁴, minthogy még az ezred kezénél vagynak felügyelni, a táborból haza szököttek az illető tiszték által befogatni s visszakísértetni, de főleg a volt katona árvák ügyeit kezelni, tisztába hozni. Az ez utáni árvák ügyéről az illető kerületi tiszték úgy szintén az esküttek is – kik egyszersmind gyámbírák felelősök. – Minden elősorolt hatóságok és bírák együttvéve és egyenként felelősök, s minden ítéletről és véleményről nevek aláírásával kezesked-

nek. Ez okból minden hivatalos eljárásokról minden hatóságok és önállóan működő hivatalnokok jegyzőkönyvet fognak vinni, ezen kívül pedig az ítéletek miképpen végrehajtásáról naplót tartoznak szerkeszteni. Ezen jegyzőkönyvek áttekintés végett fél havonként a kormányzó alispánynak bémutatattanak. Hogy a nép a megvesztegethetés, feltételezés által el ne erkölcssteleníttessék, s hogy a bírák is részrehajlatlan itilet hozatala által az igazság kiszolgáltatása kellőleg léptethessék életbe, ajándékok hozatala, és elfogadása ezennel a legszigorúbb felelőség terhe alatt eltiltatik, rajta érés esetében az illetőknek neveik köröztetés által fognak átadatni, a közvélemény bírálatának. Mert az ily igazságtalan zsarolások és huzavonók – miután a bírák rendes és illendő fizetése, a falusi tanácsnak pedig közteher alóli felmentése által feleslegessé váltak; csak a bírói tekintély, és kellő tisztelet alá ásására szolgálnak eszközül.

Sepsisz[en]tgyörgy, május 26-án 1849.

Németh László k[ormány]biztos

Nyomtatvány. Lelőhely: Hadtörténeti Múzeum, Plakát és Aprónyomtatvány Tár. Leltári szám: 99.340.1./Nyt.⁸⁵

19.

Németh László levele Szent-Iványi Károlyhoz

Sepsiszentgyörgy, 1849. május 26.

Németh László k.[ormány]biztostól

T[el]h[atalmú] orsz[ágos] b[iztos] Szent-Iványi Károly úrnak Kolozsvárt

Sepsiszentgyörgy, máj[us] 26. [1]849.

A nemzetgyűlés által újonnan megajánlott 50.000 újoncok Háromszékre esendő részlete kiállítását tárgyaló 2915. sz. a. k. rendeletére a következőkben van szerencsém válaszolni.

Nekünk a bizonyos év végi besorozás következtében 6600 katonánk a tartalék zászlóaljkon kívül csatatéren áll s így a törvényesen első kiállítás szerént ránk eső 1068 katonát többszörösen kiadtuk.

Eszerint illetékünk egyfelől a kellett mennyiségen jóvali fölül adása, másfelől mind az ország kormányzó, mind az orsz[ágos] b[iztos] úr azon biztosító nyilatkozata, „hogy minden megye csak annyiban foly

⁸⁴ 15. (2. székely) határőrezred és a 11. (székely) határőr huszár-ezred.

⁸⁵ Tóth Orsolya szíves közlése.

be az új rovatba, mennyibe a rá kirótt mennyiséget az első kiállításában ki nem adta volna” – ezen új kiállításai befolyásunk alól tökéletesen fölmentnek.

Németh László k[ormány] biztos

Másolat. Lelőhely: MTA Kt., *Csány-lt.*, 1849: 3781.

20.

Németh László levele Szent-Iványi Károlyhoz

144.

Németh László háromszéki k[ormány] biztostól

Országos teljhatalmú
biztos Szent-Iványi Károly úrnak!

Sepsiszentgyörgy, június 12^{én} [1]849.

Jelen évi 3264. számok alatt keletkezett fölhívásom folytán van szerencsém a kormányzásom alatti Három- és Miklósvárszék katonaságoknak azon kellemes helyzetéről tenni tudósítást, miszerint a hatóságban a széna, és minden itten természetni szokott ősz – és tavaszi gabonanemek általánosan jó reménnyel biztatják a földműveseket, afelett e vidékben a szünteleni táborozás miatt történt rendkívüli kiadások miatt is tavalyi gabona oly mennyiségben találtak, hogy abból a közelebbi talált vidékek is el látathatnak.

Magyar nyelvű tisztázat. Lelőhely: HL, *Csány-lt.*, 211. d., 1849:4700.

21.

Németh László levele Szent-Iványi Károlyhoz

A háromszéki kormánybiztostól

Szent-Iványi Károly teljhatalmú országos
biztos úrnak

S[epsi]sz[en]tgyörgy, június 22^{én} [1]849.

Brassó az ellenség által el lévén lepve, a közlekedésünk, minthogy minden hivatalos levelezéseink ezen a vonalon mentek és jöttek, merőben fenn van akadva.

Ha valaha szükséges volt a székelyföldönni vonal megnyitása, úgy most bizonyosan legnélkülözhetetle-

nebb. – Én mikor Csány miniszter úr volt az országos biztos, fölküldöttem volt minden e tárgyra vonatkozó mérést és javallatot, a kijelelt postai állomások és postamesteri személyzettel együtt. Jelesül Udvarhelyszéken keresztül Köpecre Sebestyén Sámuel, Hídvégére Imreh Lázár, – S[epsi]szentgyörgyre Kovács Ferenc, – Maksára Bajkó Dániel urakat. – Kérésem ismétlem a teljhatalmú országos biztos úrhoz is, méltóztat e tárgyban sietőleg intézkedni, s ha Oklánd, Köpec, hídvégi állomások rögtön életbe nem léphetnek, minden esetre Udvarhely felé Csíkszeredába jöjjön a tudósítás, minthogy ottan rendes posta vagyon.

Németh László
k[ormány]biztos

Magyar nyelvű tisztázat. Lelőhely: HL, *Csány-lt.*, 218. d., 1849:5188.

22.

**Németh László kormánybiztos levele
Szent-Iványi Károly országos teljhatalmú
biztoshoz. Tudósít a székelyföldi hadosztály
harcairól.**

Maksa, 1849. június 23.

Háromszéki Kormánybiztostól

Szent-Iványi Károly teljhatalmú
Országos Biztos Úrnak Kolozsváron.

Maksa, június 23-án [1]849. ¼ 6 óra délután

E sorokat csatatérről jöve rögtönzöm – Ma dél előtt Brassóból túlnyomó muszka erőnek sikerült Háromszéknek Kökös felőli hídján hozzánk áttörni s az első Kökös nevű falut elfoglalva, előnyomult Uzonig, minthogy erőnk csekély, az övékével szembe csak 1 z[ászló]aljat állíthatnánk, táborunk jónak látta Gál ezredes a Maksai tetőre összpontosítani s innen az első védő állást megtartani.

Míg e sorokat írák, jelentik, hogy Uzon ég s az ellen gyorsan nyomul erre, gondolom itt a Maksai dombon föltartóztathatjuk, mert e nagyon kedvező állás részünkre, csak erőnk több volna.

Maksáról K.[ézdi]vásárhelyig csak egy állomás, isten tudja megtarthatjuk e, vagy se, erőt kell ide összpontosítani, gyorsan, minden perc késő, ha e földet elvesztjük, az ikerhon legerélyesebb népe esik az ellenség martalékául.

Minthogy harcmezőn állok, körülményes tudósítást nem tehetek, szíveskedjen ön teljhatalmú or-

szágos biztos úr a kormányzó elnökkel úgyszintén a minisztériummal ezt tudatni.

Németh László k.[ormány] biztos

Másolat. Lelőhely: MTA Kt., *Csány-lt.*, 1849: 3786.

23.

**Németh László felhívása Háromszék lakosságához.
Megtöltja az ellenséggel való együttműködést.**

Kézdivásárhely, 1849. július 1.

Székelyek testvéreim.

Háromszék fölött egyvészterhes hét vonula el. Próbátüz volt ez, mely egyfelől az elhatározott, szilárd jellemű székelyt megedzette; másfelől a gyávat, kibin bizodalmunk nem lehet, fölmutatta. Az ellenség miként kezemnél levő bűjtogató irományai mutatják, mindent elkövetett a székely tiszta érzelmet megzavarni. Rémitgetett főleg azzal, hogy ha még egyszer bejön s mi mellé nem állunk: vagyunktól megfosztván, hajlékunkot fölégeti s egész fajunkot kiirtja. Amde, testvéreim, valamint a vért vízzé változtatni nem lehet: úgy az ilyen rémitésekre, melyekkel ellenünk saját gyengeségét árulja el, a székely nem tagadhatja meg gyermekeit, rokonait, kiből vitéz harcosaink állanak. Atyámiai! Kegyelmetek, kiket már 1764. óta csalogatnak, értik az ily mesterséget s lenevetik úgy-é bár? De mint minden nép között, vannak itt is kislelkűek, önhaszonlesők, kik honfi-as buzgalmat, tiszta akaratot elfojtani törekednek. Azért, az ilyenek miatt Háromszék összes lakosságára nézve:

1. A haditörvényszék újra fölállítatik s ki bűjtogat, a népet lehangolja, az ellenséget vezet, elősegíti: rögtönítélőszék elébe állítatik. – 2. Minden legközelebb rendeztem hivatalnok állomását rögtön foglalja el s erről harmadnap alatt engemet tudósítani tartsa felelettel⁸⁶ járó kötelességének. – 3. Aki pedig az ellenségkezére dolgozni, attól hivatalt elfogadni merészkedett: ezennel megszűnt tovább hivatalnok lenni. Az ilyeneknek lehető rendeleteik érvénytelenek, maguk törvény elébeidézendők. – 4. Ki a hivatalnokok intézkedéseinek gátot vet, ellenszegül, nem engedelmeskedik: mint honáruló keményen büntetik. – 5. Hazafi kötelességévé tétetik mindenkinek: az ellenség proclamatioit a falusi bizottmányok elnökeihez beadni, kik is ezeket és az ellenség részére

⁸⁶ Felelősséggel.

netán kiadott rendeleteket, parancsokat, bár kiktől származtak legyen is azok, harmadnap alatt, egy bizottmányi tagtól hozzám beküldeni felelet terhe alatt köteleztetnek.

Testvéreim! Az ellenség csábításainak némelyek közülünk áldozatául estek. Tapasztalatok bizonyítják, miként némely körökben árulók lézengnek, istentelen rossz akaratúakat hord, tűr itt-ott hátán meggyénknek szabadság csatáival szentelt földje. Íme én, mint egyik igaz testvéretök fölszólítlak: óvakodjatok e bűntől, mert a haza elleni vétket sem ember, sem isten nem bocsátandja meg. Azért egy akarat, egy cél: a haza megmentésének célja, testvéri szeretettel, összpontosítsa minden erőnket!

Kézdivásárhely, július 1-én 1849.

Németh László
k[ormány]biztos

Magyar nyelvű nyomtatvány. Lelőhely: HL, 1848–1849, 52a/263.

24.

Németh László sajtócikke

A josephstadi börtönkönyvtárról
(Hajdú Lajos⁸⁷ tanár fölhívására)

Azon utolsóknak egyike vagyok, kik a josephstadi szomorú fogság tanyáját elhagyták. A német kormány a felséggel oly szűkmarkúan osztatá a megkegyelmezést, hogy úgy a megszabadult, mint a hátramaradott fogoly teljes örömet nem érezhetett.

Hajdú Lajos tanár barátom, ki egyike vala a nemes szilárdsággal tűrő foglyok közül, már több becses adalékkal járult a józsefvári foglyok történetéhez a „Hazánk és Külföld” 3-dik számában. Ezekben kérdi, hogy „Mi történt azon könyvtárral, mely több egyesek adománya és az irodalom jelesei ingyen küldeményéből alakult?”

Erre azt válaszolhatom, hogy mint a szél fuvalmának zúgása már távolról meghallszik, úgy az amnesztia adása előtt jóval hallatszot, hogy a politikai foglyok általános kegyelmet kapnak. A könyvtárról tehát előre kellett gondoskodni, hogy abban az esetben mi történjék vele.

Emlékezhetik Hajdú Lajos barátom, hogy ekkor több nézet merült fel, hogy melyik iskolának lenne adandó? Az én indítványomra az anyahoniak az éppen ekkoron Háromszéken, Sepsisz[en]tgyörgyön

⁸⁷ Hajdú Lajos (1813–1901) a kisújszállási gimnázium vallás-tanára.

keletkezett tanuló intézetnek⁸⁸ adásában egyenként összesen, készségesen beleegyeztek. Úgy mi, erdélyrésziék is – ámbár egy-egy szerette volna a hozzá közelebbi intézetnek adni – mindannyian abban állapodtunk meg, hogy azon intézetnek adassék.

Így a könyvek kezelése az én gondozásom és intézkedésem alá jutott.

A nagyobb kegyelmezés után jött a második, melyben igénytelen magam is valék.

Én a könyveket, egynéhány darabon kívül (mert még ott maradt Koffler⁸⁹, Fogarasi⁹⁰ stb.), melyek ép kéznél valának, ládába pakolva egy m[aros]vásárhelyi kereskedőhöz előre indítam, hová az már előttem meg is érkezett.

Innen beszállítottam Sepsisz[en]tgyörgyre, egyik, már fájdalom! Elhunyt jelen polgárhoz, Demeter József barátomhoz nyíltan, sorszámozva.

Hogy nyolc évi fogságom alatt megrongált egészségemen javítsak, elmentem a kovásznai fürdőbe. Alig voltam Kovásznán két hétig, sepsisz[en]tgyörgyi Greszkovics nevű bezirker⁹¹ utánam küldött egy ukázt, hogy miként mertem eltávozni, mert titkos irományokat és könyveket csempésztem be Sz[en]tgyörgyre.

Azalatt, míg én visszaérkeztem volna, csakugyan a ládát felbontották, megvizsgálták, s ha csak egynéhány regényt nem – mit nem értettek, bűnösnek nem találva, Demeter Józsefnél meghagyták.

Demeter József (s úgy tudom Gyárfás Károly⁹² barátunk) a könyveket az intézetnek – amint megalakult – át is adta, s jelenleg annak birtokába vannak.

Az intézet igazgató tanára ezelőtt több évvel, ha jól emlékszem a „Kolozsvári Közlöny”-ben tett is erről egy hibás említést, Josephstadi foglyok helyett az olműtzieket említvén. Ezt nekem helyre kell vala igazítanom, de őszintén megvallom, már belefáradtam volt, mert ezért még szintén két és fél évig üdöztek, szabad lábboni fogoly valék, mert a bezirker híre nélkül – nem vala szabad helységemből sem eltávoznom.

Íme kedves barátom, ez a Josephstadi könyvtárnak, mind te, mind többi fogolytársaink megnyugtatóására írt rövid története.

Macesden, 1870. februárban.

Németh László

Megjelent: *Hazánk és Külföld*, (szerk.: Szokoly Viktor), 10. sz., 1870. március 10. 154–155.

Süli Attila – *Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest, Kapisztrán tér 2–4., H-1014; suli.attila73@gmail.com*

Levéltári források

Hadtörténelmi Levéltár, Budapest (HL)

– *A Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Fiókjának Történelmi Levéltára, Csány-levéltár anyagáról készült másolatok*, Mikrofilmgyűjtemény (HL, Csányi-lt.)

– *Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc iratai*, Mikrofilmgyűjtemény (HL, 1848–1849)

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (MTA Kt., Csányi-lt.)

– Csány László levéltára. Másolatok. Az aradi Csány-levéltár, pontosabban az 1849. évi országos biztosság január–június közötti iratairól készült másolatok, Ms 4925.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)

– R 110 *Kossuth Hírlapjának iratai*

Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, Sárospatak

Hadtörténelmi Múzeum, Plakát és Aprónyomtatvány Tár

Nyomtatott források

– *Honvéd*, szerkeszti: Ocsvai Ferenc, Kolozsvár, 1848–49.

– *Kossuth Hírlapja*, szerkeszti: Bajza József, Pest, 1848.

– *Erdélyi Híradó*, majd Kolozsvári Híradó. szerkeszti: Ocsvai Ferenc, Kolozsvár, 1848.

– *Vasárnapi Újság*, 1869.

⁸⁸ A sepsiszentgyörgyi székhelyű Székely Mikó Kollégium 1857–1859. között jött létre, gr. Mikó Imre anyagi támogatásának köszönhetően.

⁸⁹ Koffler Bódog (1825–?) honvéd őrnagy. (BONA Gábor 2000, 447–448.)

⁹⁰ Feltehetőleg Fogarasi István birtokos, akit 2 évre ítéltek el. (*Va-*

sárnapi Újság, 18. sz. 1869. május 2., 242.)

⁹¹ Kerületi hivatalnok.

⁹² id. Gyárfás Károly honvéd százados (1807–1892) 1848-ban Sepsiszentgyörgy országgyűlési követe, hadbíró százados a 83. honvédtáborban. (DEMETER Lajos 2001, 49–51)

Irodalom

- BONA Gábor
1998–1999 *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848–49. évi szabadságharcban*, I–III, Budapest.
- BONA Gábor
2000 *Tábornokok és törzstisztek az 1848–49. évi szabadságharcban*, Budapest.
- BONA Gábor
2008–2009 *Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban*, Budapest.
- DEMEMTER Lajos
2001 *A hazáért! „a patakokat a mi vérünk festette pirosra.” Sepsiszentgyörgy, Kilyén és Szotyor területén nyugvó 1848/49-es szabadságharcosok*, Charta, Sepsiszentgyörgy.
- NAGY Sándor
1895 *Nagy Sándor: Háromszék önvédelmi harca 1848–49*, Kolozsvár.
- PÁLMÁNY Béla (szerk.)
2002 *Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*, Budapest.
- SÜLI Attila
2012–2013 Németh László kormánybiztosi irataiból, *Acta Siculica 2012–2013*, 329–344.
- RÉTHI Lajos
1884 Réthi Lajos: Tóth László, *Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve*, III, Arad, 18–26.

O culegere din articolele, publicațiile și documentele de delegat ale lui László Németh.

Partea II.

(Rezumat)

László Németh a fost unul dintre cele mai importante personalități ale evenimentelor pașoptiste. El s-a născut la Târgu Secuiesc, și-a desfășurat activitatea de avocat la Deva, iar în 1848 a fost ales membru al Dietei Transilvaniei. Din ianuarie 1849 este delegat de către guvernul maghiar în regiunea Trei Scaune, unde își asumă un rol important în coordonarea administrativă, militară și a industriei militare.

Prima publicație de surse cu privire la viața și activitatea sa am pregătit-o pentru anuarul Muzeului Național Secuiesc din 2012–2013. Drept continuare aceluiași articol, prezentăm o nouă culegere de texte, care ne completează cunoștințele despre cariera politică bogată în evenimente a acestei personalități.

A Collection of Articles, Publications and Commissioner`s Documents by László Németh

Part II.

(Abstract)

László Németh was one of the most important personalities of the Hungarian war of independence from 1848–1849. He was born in Târgu Secuiesc, practiced law at Deva, and in 1848 was elected a member of the Transylvanian Parliament. From January 1849 the Hungarian government delegated him to Háromszék region, where he had a great role in the coordination of administration, military forces and war industry.

We offered a first publication of sources about his life and activity within the 2012–2013 yearbook of the Székely National Museum. As a continuation, we present another collection of texts, which complete our knowledge on a rich political carrier.

Rákóczy Rozália

1848–1849-ES ERDÉLYI ÉS PARTIUMI VONATKOZÁSÚ
KISNYOMTATVÁNYOK V.

Előszó

Az aprónyomtatvány a muzeológiai terminológia szerint a történeti dokumentáció tárgykörébe tartozik, papíralapú, kis méretű, nyomtatott vagy bármilyen úton sokszorosított tárgy a mozijegytől a meghívón keresztül a szórólapig, ide tartozik az egyedi, valaki számára küldött üdvözlőkártya, névjegy is. A könyvtári meghatározás mérethez, nagysághoz köti a kisnyomtatványt, kiterjedése a 70 × 50 cm-t,¹ terjedelme a 17 oldalt ne haladja meg.²

A pátens, röplap, plakát, kisnyomtatvány, egyleves nyomtatvány alapanyaga a papír, amelyet növényi rostokból állítanak elő, vékony, hajlékony lemez. Minősége, mérete a felhasználástól függ.

Azok a nyomtatványok, amelyeket felsorolok a bibliográfiában, többnyire rongypapírra készültek. A rongy, amelyet felhasználnak, növényi szálakból készült. Erre a célra legjobban a lenből és a kenderből készült kelme, mert sejtjei majdnem tiszta cellulózból állnak, elemi szálai hosszúak, orsó alakúak, jobban összekuszálhatók, tartósabb papírt adnak.³

Az 1848–1849-es röplapok többnyire merített papírra készültek, de még a hengerelt papír alapúak is aránylag jó minőségűek.

Majd tíz esztendeje, hogy a magyarországi múzeumi törvény⁴ leírta az intézményekben őrzött nyomtatott anyagfajtákat,⁵ azok kezelését, feldolgozását. Mostohán bánt a kis- és egyleves nyomtatványokkal, plakátokkal. Ez utóbbit, ha ábrázolás is látható rajta, és annak alkotója (festője, grafikus) van, a képzőművészeti gyűjteménybe utalja, a könyvtárak a nyomtatványtárban helyezik el. Sok helyütt történeti dokumentáció összefoglaló néven egye-

sítik a muzeális értékű könyveket, kéziratokat, aprónyomtatványokat. Régebben tartalmuk szerint a szakgyűjteményekbe utalták, így az egységes anyag elaprózódott. Leltározásuk és feldolgozásuk egyéni felfogás, a gyűjteményvezető vagy -igazgató utasítása szerint történik.

Címleírásukra, általában leírásukra sincs szabvány; mi most is a korábbiak szerint mutatjuk be a röplapokat, a könyvtári bibliográfiai leírás szabályait alkalmazva. A besorolás alapja a megjelenési idő, ezen belül a szerző (író) nevének, majd a testületi szerzők (országgyűlés, minisztériumok) betűrendjében közöljük az egyes példányokat.⁶

*

Jelen közlésünkben két részre tagoltuk a nyomtatványokat, az I. rész a Magyar Parlamenti Gyűjtemény bemutatását folytatja (3.74–102.), a II. rész további, az őrzési hely⁷ tekintetében vegyes állagokat mutat be (6.1–102.).

Itt szeretnék köszönetet mondani a kutatás támogatóinak:

- Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány, Dunatáji népek kutatása szakalapítvány, (Budapest).
- Magyar Ösztöndíj Bizottság (Budapest) – Collegium Hungaricum Wien (Bécs).
- Ministerul Învățământului (Bukarest).
- Országgyűlési Könyvtár (Budapest)
- Osztrák–Magyar Akció Alapítvány (Budapest–Bécs).

Ugyancsak itt is meg szeretném köszönni Hermann Róbertnek a dolgozat lektorálását, pontosító észrevételeit.

¹ Függőleges × vízszintes. A nagyobb méret már falragasz, plakát.

² Az már könyv.

³ A papírról bővebben I. RÁKÓCZY Rozália 2008, Előszó, 355.

⁴ A vonatkozó múzeumi jogszabályok együtt tárgyalják, *történeti szakanyag* néven azt az anyagcsoportot, amelybe a papír-alapanyagú tárgyak is tartoznak. Külön kezelését a 20/2002 (X.4)

NKÖM-rendelet megengedi. Ez leltározásáról igen, bibliográfiai leírásáról viszont nem rendelkezik.

⁵ Azaz, a történeti dokumentáció egy részét képező nyomtatványokat.

⁶ Korábbi közlések: RÁKÓCZY Rozália 1998; UŐ. 1999; UŐ. 2008; UŐ. 2009; RÁKÓCZY Rozália – VILLÁM Judit – REDL Károly 2000.

⁷ Felsorolásukat I. ott.

I. Országgyűlési Könyvtár, Magyar Parlamenti Gyűjtemény

A leíró bibliográfia III. közleménye előtt Villám Judit és Redl Károly bevezető tanulmánya bemutatja az egyik legnagyobb 1848–1849-es röplap-állományt, a budapesti Országgyűlési Könyvtár Magyar Parlamenti Gyűjteményében.⁸ Akkor a több mint 650 darabból szám szerint 25 olyan nyomtatványt írtunk le, amelyek Magyarországra, de tágabb értelemben Erdélyre is és a Partiumra is érvényesek. A Bevezetés megindokolta a kitekintést, mondván: „közöljük az uralkodói lemondó nyilatkozatokat, a Ferenc József trónra lépését bejelentő pátenst és az osztrák birodalmi alkotmány bevezetéséről szóló kiadványt, mivel az akkori összbirodalmi szemlélet szerint ezek erre a területre is vonatkoztak.”⁹ És tegyük hozzá, hogy a március 15-i követelésekben szereplő unió Erdéllyel 1848. június 10-én megvalósult, miután az uralkodó szentesítette a törvényeket, köztük a VII. cikkelyt az egyesítésről. Úgy véljük, hogy egy június 9-én kiadott rendelkezés már az egész országot – Erdéllyel és a Részekkel – egységbe foglaló szemlélet alapján készült.¹⁰

Most ugyanebben a szellemben folytatjuk a Magyar Parlamenti Gyűjtemény anyagának további bemutatását. Ha szükséges, visszautalunk a korábbi megjelenésre, különös tekintettel arra, ha a már korábban leírt, „összbirodalmi” témájú pátenstől román nyelvű is került elő.¹¹

Az Országgyűlési Könyvtár e különgyűjteményének az eddigi legutolsó nyilvántartásba vétele¹² előtt is foglalkoztak az állományegyüttes rendezésével. Még a 19. század végén időrendi sorrendbe szedték, és cédulázták a röpiratokat, a cédulákat sorszámozták, mutatót készítettek, majd szétvágva, témakörök szerint ívpapírra ragasztva, bekötve tárolták, mindehhez mutató is készült. Ezeknek a segédleteknek a címfelvételét is közöljük.¹³

3.74.
1848. március 15. – 1848. december 31.
[Magyar Országgyűlés Hivatala, Országgyűlési Könyvtár]¹⁴
[Ezernyolcszáz-negyvennyolcadik] 1848. évi manifesztumok és proklamációk.

I. Királyi és nádori rendeletek, manifesztumok és proklamációk.

II. Országgyűlési szózatok és határozványok.

III. Kormányrendeletek, felhívások és a honvédelmi bizottmány határozatai.

IV. Király[i]-, országos- és kormánybiztosi, valamint főispáni rendeletek, figyelmeztetések és fölhívások.

V. Katonai rendszabályok, fölhívások, figyelmeztetések és a császári tábornokok rendeletei és proklamációi.

VI. Megyei és városi hatóságok és bizottságok rendeletei, felhívásai és figyelmeztetései.

VII. Magánosok, társulatok és a tanuló ifjuság kívánatai, nyilatkozatai és felhívásai.

VIII. Vegyesek.

[Bp.] kézirát, [1890 körül – 1918?] – 24 fol. – 34 × 20 cm.

Az 1848-as gyűjtemény sorszámozott, kézírásos jegyzéke, cédulákra vágva és a sorszám figyelmen kívül hagyásával, témák szerint ívpapírra ragasztva.

OgyK MPGy 00600.

„PÉTERVÁSÁRI PAPIRGYÁR” vízjeles, ún. miniszterpapír. Vízjelmere barokk foszladékkal körülvett pajzs, benne P betű.

3.75.

1848. március 15. – 1848. december 30.

[Magyar Országgyűlés Hivatala, Országgyűlési Könyvtár]

Mutató az 1848-as proklamációkhoz.

1. szám Pestváros bizottmányának határozata a polgári őrsereg vonatkozáslag

1848. március 15.

2–160. szám

161. szám Zichy Ferraris Bódog gr. királyi biztos Győr megye lakosaihoz. Győr,

1848. dec. 30.

[Bp.] kézirát, [1890 körül – 1918?] – 34 × 20 cm.

OgyK MPGy 00539.

Vonalazott irodai papír, összefűzve.¹⁵

3.76.

1849. január 1. – 1849. december 12.

Magyar Országgyűlés Hivatala, Országgyűlési Könyvtár

[Ezernyolcszáz-negyvenkilencedik] 1849. évi manifesztumok és proklamációk.

I. Császári rendeletek.

II. Országgyűlési határozatok.

III. Miniszteri rendeletek, szózatok és a honvédelmi bizottmány határozata.

IV. Királyi és kormánybiztosi és országos főbiztosi rendeletek és hirdetmények.

⁸ RÁKÓCZY Rozália – VILLÁM Judit – REDL Károly 2000, 59–61.

⁹ Uo., 59.

¹⁰ OgyTc 1847/8. L. még RÁKÓCZY Rozália 2009, 470., és vö. a II/A. részben (6.14. tétel): 1848. június 9. Klauzál Gábor céhszabályokat módosító rendelete.

¹¹ Ha más gyűjteményben is megtalálható ugyanaz a kiadvány, a lelőhelyet és a leltári számot közöljük, nem ismétljük meg a leírást.

¹² 1999. évi számítógépes feldolgozás, TexTár adatbázis, sorszá-

ma egyben a leltári szám is, ezek szerepelnek a leírásban.

¹³ A mutatók közül csak az 1848-as maradt fenn.

¹⁴ [] zárójellel azokat az adatokat jelöljük, amelyeket az adott dokumentumon kívüli forrásból meg lehetett állapítani. Az utána tett? az adat bizonytalanságát jelöli.

¹⁵ A legutóbbi számbavételig maguk a röplapok három kötetbe kötve álltak. Az első kettő magyar, a harmadik birodalmi vonatkozású darabokat tartalmazott. Az új felvételt követően a köteteket szétszedték, a röplapokat restaurálták, és időrendben, fektetett állapotban tartják. A mutató az első kötet része volt.

V. Császári tábornokok rendeletei és proklamációi, katonai hirdetések és hadi jelentések.

VI. Megyei és városi hatóságok és választmányok rendeletei, felhívásai és figyelmeztetései.

VII. Vegyesek.

[Bp.] Kézirat, [1900–1918?]. – 18 fol. – 34 × 20 cm.

A jegyzékbe vett 1849-es nyomtatványok témakörök szerint rendezett, szétvágtott és ívpapírra ragasztott jegyzéke.

OgyK MPGy 00601.

Az utolsó ív üres. PÉTERFALVAI PAPIRGYÁR feliratú, vízjeles miniszterpapír, vízjelcímere barokk foszladékos pajzsban P betű.

3.77.

1848. május 23.

[Pénzügyminiszter, Magyarország]

Felszólítás a nemzethez kamatos kincstárutalványok kibocsátása ügyében.

Olly időket élünk, midőn az események hová fejlődése kiszámíthatatlan. A nemzetnek készen kell lenni, hogy a jövőndő által készületlenül meg ne lepossék...

A kincstári utalványok nyomtatás alatt vannak... A hazá megvárja, hogy minden honpolgár kötelességét teljesítse. / Kossuth Lajos s. k.¹⁶ pénzügy minister. –

Kelt Budán, Május 23. 1848. –

S. I. S. n.¹⁷ 1 fol. = 2 p. – 44 × 24 cm.

Kincstári utalvány kibocsátására, azaz kölcsön felvételére kényeszerült a kormány a hadsereg mielőbbi felállításá érdekében. Kamata 5%, visszafizetése 3, 6 és 12 hónap alatt.

OgyK MPGy 00077.

HTM 84.92.1./Nyt. és 2782/Nyt.

3.78.

1848. május 27.

[Pénzügyminiszter, Magyarország]

Kivonat a "Hitelintézet" alapszabályaiból a vidéki ügynökségek iránt.

1. [pont] A hitelintézetnek minden megyében, kerületben... több ügynökei lesznek... mindeniknek saját meghatározott vidéke leend.

2–3. és 4/a–n. [pont.] / Kossuth Lajos S. k. pénzügy-minister.

Kelt Pesten, május 27-én 1848. –

S. I. S. n. 1 fol. = 2 p. – 40 × 23 cm.

A Hitelintézet vidéki ügynökeinek munkaköre, kötelességei, a kölcsönök folyósításának feltételei.

OgyK MPGy 00084.

HTM 2788/Nyt.

3.79.

[1848. május 30. és 1848. június 10. között]

[Városi Tanács] Kolozsvár

Tisztelt képviselőház!

Erdélynek Magyarországgal unioja törvény által megszenteltté... / Pataki József; Fülei István et al.

[Kolozsvár?] [1848] 2 p. = 1 fol. – 42 × 25 cm.

Kolozsvár az egyesítéssel elvesztette fővárosi rangját, ez társadalmi és gazdasági hanyatlással fog járni. Kérik azért, hogy a régiót ellátó kormányhivatalokat és bíróságot állítsanak fel, így Magyarország második városa lehetne Kolozsvár.

OgyK MPGy 00474.

Datálása a törvénycikkek alapján. A pozsonyi országgyűlésen az 1848. évi VII. tc. mondta ki Erdély és Magyarország közjogi egyesítését, ezt a Kolozsvárott megtartott erdélyi országgyűlés május 30-án hagyta jóvá (erdélyi 1848: I. tc.), az uralkodó június 10-én szentesítette Innsbruckban.

3.80.

1848. június 12.

Belügyminiszter, Magyarország; CSENGERY [Imre] Emeriku; ISTVÁN nádor¹⁸

Artikulu

Protokollului sedinczei de kommissiune á komitatului Bihar czinute in Váradolaszi

20 junio 1848.

A román nyelvű kiadást Bihar megye közgyűlésének jegyzőkönyvébe foglalva I. a II. fejezet, Más gyűjtemények részben, 1848. június 20. Sign. ÖNB FL UNG 1848/4/16.

István nádor 3467. számú rendeletét magyar nyelven I. itt 1848. június 12.

3.81.

[1848. június 12

ISTVÁN nádor; Belügyminiszter, Magyarország

Rögtön ítélő bíráskodás kiterjesztése iránti nádori rendelet. 3467/B.

Az ország különböző részeiben az alattomos bujtotatások vak eszközésé [sic!] aljasult miveletlen nép egy része sem a szabadság valóításában, sem a közös jog tisztelésében készséget... nem tanusit. / István nádor s. k. kir. helytartó; Belügyminister Szemere Bertalan.

S. I. S. n. [1848] 1 fol. – har. 29 × 41,5 cm.

A nádor 1848. június 12-én az egész országra kiterjedő érvényességgel elrendelte a rögtönítélő (statáriális) bíróság felállítását.

OgyK MPGy 00091.

A nádori rendeletet megküldték valamennyi megyének, szükség szerint több nyelven. A megyék megtárgyalták és jegyzőkönyvbe foglalták az utasítást, így adták ki.

A Pest megyének küldött leirat nyomdai változata HTM 0766/Nyt., kiadó jelzésével HTM 2883/Nyt. Pest, Landerer és Heckenast, 46 × 56 cm.

István nádor 3467. számú rendelete Bihar vármegye jegyzőkönyvébe foglaltan, latin betűs román kiadás, I. a II. részben, 1848. június 20. ÖNB FL UNG 1848/4/16.

3.82.

1848. június 21.

A kormány előtt elvadt és a közönség előtt gyanúsított székelly katonaságnak... Nemes Alsófejmegyében Kocsárdon és Mihálczfalván a lakosok által a birtok szentségének hatalmas lett megtámadtatása... Béldi Ferenc, if. Kemény István Fő kormánybiztosok, Teutsch Hauptmann¹⁹, Sándor hadi ügyész és százados, Hadi biztosok.

N[agy]Enyed június 21. 1848.

S. I. S. n. 3 p. = 2 fol. – 36 × 22 cm.

A törvények mielőbbi végrehajtását birtokfoglalással szorgalmazó jobbágyok ellen kiszállt katonaság cselekedeteit a helybéli románok a fővezérséghez bepanaszolták. A nyomtatvány a vizsgálóbiztosok helyszíni jegyzőkönyvének kivonata.

OgyK MPGy 00330.

¹⁶ S. k., ill. m. k. = sajátkezüleg, ill. maga kezével: az autográf aláírást helyettesítő, hitelesítő megjegyzés a név után.

¹⁷ Sine loco, sine nomine, szabályos könyvtári jelzés: kiadási hely, kiadó és nyomda nélkül. A kiadvány keltezése nem jelent együt-

tal kiadási helyet is.

¹⁸ István, Habsburg-Lotharingiai (1817–1867), osztrák főherceg, magyar királyi herceg, nádor, magyar királyi helytartó (1848).

¹⁹ Százados (ném.).

3.83.

1848. július 3.

(Szász Nemzetközösség – Magyarország, Erdély)

Emlékirat az Erdélyi Nemes Szász Nemzetnek Magyar országgal egyesülésének feltételei felől. (Magyar ország nemzeti gyűlésének előterjesztendő)

Az utolsó erdélyi ország gyűlésen a szász követek, Az Erdélyi Nemes Szász Nemzetnek Egyeteme / Salmen Ferenc, a n. szász nemzetnek grófja Sigerius Károly helyett, egyetemi jegyző.

N[agy]Szebenbe, július 3kán 1848ban.

S. I. S. n. 4 p. = 2 fol. – 41 × 25 cm.

A szász nemzetnek eddigi eredményeit, amelyek a korábbi törvényekből fakadnak (Diploma Leopodinum) „bizonytalan eredményű reformoknak” föl nem áldozhatják. Csak akkor hajlandók elismerni Erdély és Magyarország közjogi együtartozását, ha jogaik (önrendelkezés, anyanyelv használata, saját iskola, saját bíraskodás) továbbra is biztosítottak, ha figyelembe veszik a szász belső viszonyokat, a szász jogot (sächsische Willkür²⁰). Minderre állami garanciát kérnek.

OgyK MPgy 00454.

Német nyelvű példány – Denkschrift – megjelent RÁKÓCZY Rozália 1998, 117 (9. tétel).

3.84.

1848. július – 1848. augusztus 22.

Magyarország mélyen tisztelt hongyüléséhez benyújtott alázatos kéreményök szabad és kiváltságos Szász-Régen városa, Petele, Dedrád, Felső-Idets, Alsó-Idets és Vajola helységek községeinek, mellyben egy önálló törvényhatóság Szász-Régenzsek nevezete alatti alakítását célzó egyesületöket, és ezen törvényhatóságának a szász nemzethez csatoltatását törvényvikben kegyesen kimondani és biztosítani alázatosan kérik!

A mélyen tisztelt közgyűlésnek legalázatosabb szolgálai szabad és kiváltságos Szász-Régen városa, Petele et. al.

[Pest] Nyomatott Landerer és Heckenastnál, 5 p. = 3 fol. – 39 × 23,5 cm.

A Statuta jurium municipalium Saxonum in Transylvania²¹ szabályaira, az erdélyi Decretumok²² és a Tripartitum²³ megfelelő passzusaira hivatkozva kéri a fenti települések, hogy a szászok egyeteméhez tartozhassanak.

OgyK MPgy 00463.

Feltételezett megjelenési ideje: az országgyűlést július 7-re hívták össze, az itt leírt előterjesztést az augusztus 22-i ülés tárgyalta.

3.85.

1848. július 25.

[Nagy]várad, Kolozsvári és Kolozs megyei Vasúti Bizottmány, Pest

Előleges javaslat. A szolnok-aradi vonalból, Mezőtúrtól vagy Gyomától N. Várad felé... tervezett, Ojtozi vonalon folytatandó vasút eránt. / Teleki Domokos elnök, Tót Sámuel jegyző.

Pesten, 1848. Julius 25-kén.

S. I. S. n. 2 fol. = 4 p. – 38 × 24 cm.

A Nagyvárad–Kolozsvár–Torda–Ludas vasút s annak Ojtoz felé továbbvitele, építési lehetőségei, gazdasági, kereskedelmi, közgazgatási előnyei.

OgyK MPgy 00455.

A jobb felső sarokban babérkoszorús, koronás kiscímer, amely más bélyegzőt takar. Kiolvasható: ...LA antiquar könyvkereskedő Budapest.²⁴

Méretében eltérő (39 × 22 cm), szövegében megegyező pld.: OgyK MPgy 00475.

3.86.

1848. szeptember 11.

[Országgyűlés, Magyarország; Minisztertanács, Magyarország = Reichstag, Ungarn; Ministerialrat, Ungarn]

Polgárok! = Bürger!

Az országgyűlés által ő felségéhez küldött választmány, mint szinte az ott járt miniszterek is ohajtott törvényes eredmény nélkül térvén meg: a miniszterek lemondásait a nádor főhercegnek benyújtották...

Éljen a király, éljen szabadságunk és függetlenségünk! = Nachdem der von Reichstages zu Sr. Majestät gesandte Ausschuß... ohne Erfolg... zurückgekehrt sind, – haben die Minister ihre Abdankung dem Erzherzog Palatin eingereicht...

Es lebe der König, es lebe unser Freiheit und Unabhängigkeit! / A minisztérium Kossuth Lajos S. k.; Szemere Bertalan S. k. = Das Ministerium Ludwig Kossuth; Bartholomäus Szemere.

Budapest, sept. 11-én 1848. = Budapest den 11. September 1848.

(Bp.) Nyomatott Landerer és Heckenastnál. 1 fol. – 40 × 25 cm.

A miniszterek eredménytelenül tértek vissza Bécsből. Úgy látták, hogy sok más és idegen érdek, veszedelmes ármány munkálkodik a trón körül. Mivel evvel szembeállni nem tudtak, benyújtották lemondásukat. A király és a korona iránt hűek maradnak.

OgyK MPgy 00182.

Kéthasábos, bal oldalon a magyar szöveg, nyomda csak ezen a részen.

3.87.

[1848. szeptember 24.]

KOSSUTH Lajos

Felhívás a néphez.

Atyámfiai! Véreim! Polgártársak! Az örökkévaló istennek nevében... fegyverre szólítom fel a nemzetet... Kaszára, kapára, kinek mie [sic!] van... A könyörület istene hájártsa el az átkot mirólunk! De nem fogja másképp elhárítani, mint ugy: ha bátor karokkal megvédelmezték a szegény elárult magyar hazát. / Kossuth Lajos

[Pest?] S. n. [1848] 1 fol. = 2 p. – 41 × 25 cm.

Kossuth Lajos híres írása, amely felvázolja az áprilisi törvényektől szeptemberig tartó időszakot, amikor a magyarok ellen támadt minden környező nép. „Fel hát fegyverre, szegény elárult de bátor magyar nép” az ország védelme érdekében.

OgyK MPgy 00191.

Az országgyűlés szeptember 18-án bírta meg Kossuth Lajost a proklamáció elkészítésével. A röpirat szeptember 24-én jelent meg.

3.88.

1848. szeptember 27.

[Országgyűlés, Magyarország]

A Nemzet Képviselői a Nemzethez és különösen az országos hadsereghez és mindennemű fegyveres csapatokhoz.

²⁰ Régi, nemzeti privilégiumokon alapuló statutumok összessége.

²¹ A Fronius Mátyás brassói tanácsnok által összeállított szász jogkönyv, amelyet Báthory István Krakkóban 1583-ban jóváhagyott.

²² Az egy-egy országgyűlésen alkotott törvények összessége.

²³ A Hármaskönyv, Werbőczy István szokásjogon alapuló törvénygyűjteménye, amelyet az országgyűlés az 1514: LXIII. tc.-ben hagyott jóvá, de, mivel kihirdetve nem lett, nem emelkedett törvényerőre. A Magyar Törvénytárba 1628-ban került be.

²⁴ Feltehetően az 1945-ig Budapesten működött Lantos Antikvárium.

A folyó évi Pozsonyi országgyűlésen alkotott III-ik tc. 3-ik §ában ez foglaltatik... bármely rendeletei... csak úgy érvényesek, ha a... miniszterek egyike által is aláíratnak. Ezt a király elfogadta...

„a fen beiktatott törvényzikkelyekben foglaltakat, mind magunk megtartjuk, mind pedig... megtartatjuk. Ferdinand.” Ellenjegyezve gróf Batthyányi [sic!] Lajos által.

Igy szól a törvény... Senki máskülönben az alkotmány fel-forgatása bűnének sulya alatt cselekedni ne merészeljen. / Pázmány Dénes m. k. elnök, Záborszky Alajos m. k. jegyző. –

Kelt a képviselőháznak 1848 Szeptember 27-kén tartott törvényes üléséből. –

[Pest] S. n. 2 p. = 1 fol. – 45 × 26 cm.

Az országgyűlés szövege az uralkodó országgyűléshez intézett leiratát idézi, amely szerint csak miniszterelnöki/miniszteri ellenjegyzéssel érvényes minden utatása. Ezt az uralkodó nem tartotta be Lamberg²⁵ kinevezésénél.

OgyK MPgy 00195.

OgyK MPgy 00466.

HTM 2778/Nyt., 72.6.1/Nyt., 90.49/Nyt., 90.50/Nyt., 90.51/Nyt.

3.89.

1848. október 5.

FERDINÁND [ötödik, magyar király]²⁶

Királyi Rendelet.

Báró Récsey Ádámot tábornagyot és a magyar őrsereg alkalmatját, magyar miniszter elnökömmnek nevezem ki, s egyszers-mind új ministerium alakításával megbízom. / Ferdinand m. k.; Récsey Ádám m. k. –

Kelt Schönbrunnban october 3án 1848.

S. l. S. n. 1 fol. – 45 × 28 cm.

Teljes szöveg.

OgyK MPgy 00200.

Záradék: Az eredetivel egyezőnek lenni bizonyítja [sic!]. Becsben octob. 5én 1848.

Rétsey formában autográf aláírással!

3.90.

1848. október 28.

[Országgyűlés, Magyarország]

Az országgyűlés Magyarország népeihez.

Senki által soha kétségbe nem hozatott, hogy Magyarország... a Habsburgházat koronájával szabad tetszésből megajándékozta... ugyanakkor... nem írta alá szolgaságának oklevelét... / Pálffy János, a képviselőház alelnöke; Ludvig János, a képviselőház jegyzője.

Kelt Budapesten 1848-ik évi october 28-ik napján.

S. l. S. n. 3 p. = 2 fol. – 41 × 23 cm

Mivel az első felelős magyar minisztérium lemondott, egyetlen törvényes hatalom az országgyűlés, amely az ügyek vitelére egyhangú határozattal soraiból honvédelmi bizottmányt alakított. A képviselők is visszautasították a Bécsből támogatott, valamint az Erdélyben, Puchner²⁷ által kiadott proklamációkat, amelyek terroristikus kormányt neveztek a Honvédelmi Bizottmányt.

OgyK MPgy 00473.

OgyK MPgy 00480.

HTM 2779/Nyt.

Német nyelvű kiadása HTM 0785/Nyt.

Az első felelős magyar kormány 1848. szeptember 11-én mondott le.

L. itt: OgyK MPgy 00182. 1848. szeptember 11.

3.91.

1848. december 2.

FERDINÁND [ötödik] magyar király; FERENC KÁROLY [magyar trónörökös]²⁸

Mi Első Ferdinánd, Istennek kegyelméből Ausztriai Császár, Magyar- és Csehország e néven ötödik... királya... Erdély Nagyfejedelme... és a Szláv-Határ-Grófság Ura.

Midőn Mi, édes Atyánk, idvezült Ferenc császár elhunytá után, törvényes trónörökösödés rendin a Trónra lépénk... kötelességeink komolyságától... áthatva, mindenek előtt Istenhez segedelméért fohászokdunk.

Azonban az események rohamá...

Ennélfogva... elhatároztuk, mi szerént az Ausztriai császári trónról ezennel innepélyesen lemondjunk. Fenséges Öcsénk, és az országglásban törvényesen következőnk Ferencz Károly főherceg... Fia Ferencz József... javára... / Ferdinand; Ferencz Károly; Schwarzenberg.

Kelt királyi fővárosunkban Olmützben, December másodikán az Úr ezer nyolcz száz negyven nyolczadik, Uralkodásunk tizennegyedik esztendejében.

S. l. S. n. 1 fol. = 2 p. – 40 × 25 cm.

Ferdinánd császár és király, és a trónörökös Ferenc Károly lemondó nyilatkozata ez utóbbi fia, [első] Ferenc József javára.

OgyK MPgy 00250.

Schwarzenberg²⁹ ellenjegyzése nélküli szövegváltozata: „Viszszatekintve uralkodásunk tizenhárom évet meghaladott folyamatára... érett és komoly megfontolás után, azon változatlan és szilárd elhatározásunkat szültk... miszerint... hatalmunkat letegyük, és uralkodói székünkrol leszálljunk...” A nyomtatott aláírások mellett díszes keretben barokk cifrájú L. S. betűk³⁰. OgyK MPgy 00335.

További magyar pld.: Hátoldalán koralakú, poncolt keretben két virágminta között egyszerű L.S. betűk. OgyK MPgy00336. Magyar kiadásváltozat: HTM 3323/Nyt.

Gótbetűs szlovák nyelvű kiadás:

Mi Ferdinand prwnj Boskeg laski Cisar Rakauski, Kral Uherski, a Ceski...

Red sme po zesnutj Pana Otca Nasseho, blahoslaweneg pamatkji Cisara Francisska Prweho... trunu Cistarstwa Rakauskeho se odreknauti... / Ferdinand; Frantissek Karel; Schwarzenberg.

Dano w Nassem sidélnem mésté Holomauci, druheho Decembra.

[Kassa] 1848. [Werfer Károly ny.] Witlaceno u Karla Werferá. 1 fol. – 40 × 25 cm.

Sign. OgyK MPgy 00270.

²⁵ Lamberg Ferenc Fülöp gófor az uralkodó 1848. szeptember 5-én, miniszteri ellenjegyzés nélkül magyarországi császári biztossá, az ország katonai parancsnokává és ideiglenes nádorrá nevezte ki.

²⁶ Ferdinand, Habsburg-Lotharingiai (1793–1875), első, osztrák császár (ur. 1835–1848), ötödik, magyar király (ur. 1830–1848).

²⁷ Puchner Antal (Anton) 1846-tól Erdély főhadiparancsnoka. 1848. május 29-én ő nyitotta meg az erdélyi országgyűlést, szembefordult a forradalommal, október 18-án ostromállapotot

hirdetett, és Bem ellen harcolt.

²⁸ Ferenc Károly, Habsburg-Lotharingiai, osztrák főherceg, magyar királyi herceg, 1848 decemberéig osztrák és magyar trónörökös Ferdinand öccse, Ferenc József apja (1802–1878).

²⁹ Schwarzenberg, Felix 1848 novemberétől az osztrák (birodalmi szemléletű) kormány külügyminisztere, 1849 májusában ő tárgyalta az orosz intervenció érdekében, és elkísérte Ferenc Józsefet Varsóba.

³⁰ Locus Sigilli (pecsét helye).

Német kiadása:
Wir Ferdinand der Erste, von Gottes Gnaden Kaiser von Oesterreich, König von Ungarn... Großfürst von Siebenbürgen...

Zurückblickend auf den über dreizehn Jahre dauernden Verlauf Unserer Regierung... / Ferdinand; Franz Carl. –

Gegeben in Unserer königlichen Hauptstadt Olmütz, am zweiten December im Jahre (1848)

S. l. S. n. 1848. 1 fol. = 2 p. – 42,5 × 27 cm.

OgyK MPgy 00336.

További német nyelvű pld.: HTM 0796/Nyt.

3.92.

1848. december 2.

[FERENC JÓZSEF, első, magyar király]³¹

Wir Franz Joseph der Erste, von Gottes Gnaden Kaiser von Oesterreich. König von Hungarn und Böhmen... Großfürst von Siebenbürgen...

Durch die Thronentsagung Unseres erhabenen Oheims, Kaisers und Königs Ferdinand des Ersten... und die Verzichtleistung Unseres Duchlauchtigsten Herrn Vaters, Erherzogs Franz Carl auf die Thronfolge... die Kronen... auf Unser Haupt zu setzen:... unter dem Namen Franz Josph des Ersten...

Völker Oesterreichs!... / Franz Joseph; Schwarzenberg

So gegeben in Unserer königlichen Hauptstadt Olmütz, den zweiten December im Jahre des Heils Eintausend Achthundert und Acht und Vierzig.

S. l. S. n. 1848. 1 fol. = 2 p. – 40 × 25 cm.

Ferenc József trónralépési nyilatkozata.

Az utolsó bekezdés: „Völker Oesterreichs!” az egész birodalomra vonatkozik, beleértve Magyarországot, Erdélyt és a társországokat is, mint örökös tartományokat.

OgyK MPgy 00251.

Tartalmilag megegyező, szövegében eltérő kiadásváltozatok: Magyar: OgyK MPgy 00250. Publ.: RÁKÓCZY Rozália 1999, 109. (3.18.) és OgyK MPgy 00335.

HTM 0172/Nyt. és 0798/Nyt.

Német: OgyK MPgy00251. Publ.: RÁKÓCZY Rozália 1999, 110. (3.19.)

OgyK MPgy 00272. és OgyK MPgy 00336. Publ.: RÁKÓCZY Rozália – VILLÁM Judit – REDL Károly 2000, 64–65. (3.64.)

HTM 0800/Nyt.

Magyar – német: HTM 0797/Nyt.

Szlovák: OgyK MPgy 00270.

Román nyelvű (cirillbetűs óromán) kiadás az Osztrák Nemzeti Könyvtár állományában: ÖNB FLUG UNG 1848/16/a–b. Nr. 169. és 1848/39/a–b. Nr. 172.

3.93.

1849. február 13.

[Magyarország. Törvények, rendeletek]

Határozat rögtön ítélő s polgári vegyes bíróságok felállítása, szerkezete, eljárása, - 's ítélete alá tartozó esetek meghatározása tárgyában.

1. § A honvédelmi bizottmány felhatalmaztatik, hogy, hadi munkálatok, táborozások vagy rendes katonai parancsnokságok működési helyén... rögtön ítélő, hadi s polgári vegyes bíróságot alakíthasson.

2–9. §

10. § Nem katonai egyének egyéb e szabályokban nem érintett vétségeik hazai köztörvények szerint levén megbüntetendők... / Almási Pál al-elnök; jegyző: Irányi Dániel jegyző.

Kelt Debreczenben a' képviselétiháznak 1849-ik évi február 13-kán tartott üléséből.

S. l. S. n. 1 fol = 2 p. – 38 × 47,5 cm.

Tekintettel a hadiállapokra, a polgári egyéneket is a rögtönítélő bíróságok elé kell utalni abban az esetben, ha a büntett katonai ügyeket érint.

OgyK MPgy 00147.

További méret és nyomdai változatok: HTM 90.27/Nyt., 90.89/Nyt.

Öthasábos falragasz. Jobboldalt és alul körülvágatlan.

3.94.

1849. február 28.

Legujabb hiteles hírek.

Előleges tudósítás a harcztétről.

Szemere Bertalan a honvédelmi bizottmányt következőkről tudósítá.

Erdélyből...

Szolnok, hazánk e nevezetes pontja vitéz seregeink által visszafoglaltatott.

(Szeged)³² Nyomatott Grün Jánosnál Szegeden. 1 fol. – 42,5 × 26,5 cm.

Tudósítás Debreczenből, Kossuth Lajos aláírásával, Dembinszky hadmozdulatairól. A helyes dátum március 5. után, ui. Szolnokot aznap foglalták vissza. Hírek a Közlönyből: Mezőkövesd 1849. február 28. Szemere Bertalan tudósítása Kmetty csatájáról. Erdélyi és szolnoki hírek.

OgyK MPgy00338.

3.95.

1849. március 4.

[FERENC JÓZSEF, első, magyar király] = FRANZ JOSEPH

Wir Franz Joseph der Erste, von Gottes Gnaden Kaiser von Oesterreich, König von Ungarn...

Verordnen für die nachbenannten Kronländer des österreichischen Kaiserreiches, nämlich für das Erzherzogthum Oesterreich ob und unter der Enns... § 1. – § 13. / Franz Joseph; Schwarzenberg; Stadion stb.

Olmütz den 4. März 1849.

S. l. Aus der k.k. Hof- und Staats-Druckerei. 2 p. = 1 fol. – 44 × 28 cm.

Az ún. olmützi alkotmány kiegészítése a vallási egyenlőségről, a kutatási és tanulási, valamint gyülekezési szabadságról, népiskolákról, jogról, jog előtti egyenlőségről.

OgyK MPgy 00158.

További pld.: OgyK MPgy 00168. Variáns, 4 számozott oldal – 46,5 × 28 cm.

További aláírók: Krauß. – Bach. – Cordon. – Bruck. – Thinnfeld. – Kulmer.³³

L. RÁKÓCZY Rozália 1999 (a 3.25. tételszám. OgyK MPgy 00160.) Az alkotmány egységes birodalomba foglalta mind az örökös tartományokat, mind pedig Magyarországot és Erdélyt, nem ismerve el az uniót.

³¹ Habsburg-Lotharingiai (1830–1916), első, osztrák császár (ur. 1848-tól), magyar király (ur. 1848-tól, megkoronázva 1867).

³² A () zárójelet abban az esetben alkalmazzuk, ha az adat nem a megfelelő helyen, de az iraton belül megtalálható.

³³ Az osztrák (birodalmi szemléletű) kormány tagjai 1848–1849-

ben: Stadion, Franz belügy; Krauß, Philipp pénzügy; Bach, Alexander igazság-, majd belügy; Cordon, Franz altábornagy, hadügy; Bruck, Karl Ludwig pénzügy, majd kereskedelem- és iparügy; Thinnfeld, Ferdinand Joseph Johann földművelés- és bányaugy; Kulmer, Franjo államtanácsos, tárca nélküli miniszter.

3.96.

1849. április 2.

[Belügyminisztérium; Igazságügyminisztérium, Ausztriai Császárság = Innenministerium; Justizministerium, Kaisertum Österreich]

Bevezetés az ausztriai birodalmat illető közönséges birodalmi törvény- és kormánylaphoz.

„Ama nagy feladat, melynek a népek egyetértésével való megoldására, ő Felsője ministeriuma meg vagyon hívá...” / A cs. kir. bel- és igazságügyi ministeriumtól. Stadion S. k.; Bach S. k.

Bécsben, april hó 2. napján 1849. évben.

S. I. S. n. 4 p. = 2 fol. – 42 × 26 cm.

A magyarul Országos Törvény- és Kormánylap címen megjelent hivatalos közlönyről intézkedő osztrák belügyminisztériumi rendelet. Figyelmén kívül hagyta, hogy Magyarországon független bel- és igazságügyminiszter működik. Teljes terjedelmében magába foglalja a lap megalapításáról szóló uralkodói pátenz szövegét is (1849. március 4.). Az egyetlen hivatalos, rendeleteket közlő lap, amely az egész birodalom – beleértve Magyarországot és Erdélyt – területére érvényes. Megjelent a németen kívül még 9 „bevett”, a lap megfogalmazása szerint „országos nyelven” (cseh, horvát, lengyel, magyar, román, ruszin, szerb, szlovák, ukrán).

OgyK MPGy 00174.

3.97.

1849. április 7.

[Országos Honvédelmi Bizottmány, Magyarország]; KOS-SUTH Lajos

Kossuth Szózata Gödöllőről.: Magyarok! az Árpádok ezer éves szent földének ős szabad lakói! üdvöz legyetek!... / Kossuth Lajos kormányi elnök.

Kelt a gödöllői főhadiszálláson, Krisztus feltámadásának ünnepén. Ápril 7-én.

[Bp.] Nyomatott Lukács és társnál, 1849. 1 fol. – 55,5 × 37 cm.

Az ellenséget mindenütt visszazorították, a Rákos mezején állnak a magyar csapatok, még néhány nap „és Magyarhon szabad lesz”. Kossuth ismert gödöllői szózata.

OgyK MPGy 00350.

HTM 0210/Nyt.

A kormány hivatalosan törvényerőre nem emelte, de Budát és Pestet közös fővárossá minősítette, így használták a Budapest elnevezést.

A RÁKÓCZY Rozália 1999, 3.26. tétel alatt közölt OgyK MPGy 00348. és OgyK MPGy 00349. leltári számú példányokhoz képest szöveg-, valamint méretváltozat. Hiányzik a második oldalról az Országos Honvédelmi Bizottmány toborzó felhívása.

3.98.

1849. április 15.

CSÁNY László

Rendelet.

A törvényhatóságok előjáróihoz. A polgári legistentelenebb lázzadás vakmerő dühe ezer szerencsétlen polgárokat lakjaiktól távol üldözött... / országos t. h. biztos Csány László.

Kolozsvárt Apr. 15. 1849

S. I. S. n. 1 fol. – 36 × 22 cm.

A polgárháború elől menekülni kényszerültek helyett, amíg vissza nem térnek, az előjárók vegyék gondjaikba az elhagyott földeket, műveléssék meg az állam költségén, hogy a következő évi éhínség elkerülhető legyen.

OgyK MPGy 00353.

A termények védelmében vö. Csány május 1-jei rendelet a mezői rendőrségről, I. RÁKÓCZY Rozália 1999, 3.30. sz. alatt.

3.99.

1849. április 15.

[Országgyűlés, Magyarország]

Unabhängigkeits-Erklärung der ungarischen Nation... Gegeben aus unserer zu Debresin am 15. April 1849 gehaltenen Reichtags-Sitzung = A magyar nép függetlenségi nyilatkozata.

1849. April 14.

[Debrecen] S. n. – 4 p. = 2 fol.; 37,5 × 26 cm.

Sign: OgyK MPGy 00352.

Götbetűs változat.

További változatok: OgyK MPGy 00327. és OgyK MPGy 00354.

Román nyelvű (cirillbetűs óromán) kiadása az Osztrák Nemzeti Könyvtár állományában: ÖNB FL UNG 1849/5/1. (Poss. Bibliothek des k. k. Minszerraths Präsidiums.)

A Függetlenségi Nyilatkozat több kiadásban, több keltezés-sel, valamennyi magyarországi nemzetiség nyelvén megjelent. Korábban részletesen közöltük, I. RÁKÓCZY Rozália 2008, 12. tétel, feltüntetve a sepsiszentgyörgyi állami levéltár jelzeit is. Csíksomlyói kiadását I. RÁKÓCZY Rozália 2008, 14. tétel.

3.100.

1849. május 30.

[FERENC] JÓZSEFF [első, magyar király] = FRANZ JOSEPH

Mi első Ferenc József, Isten kegyelméből ausztriai császár, Magyar, Cseh... országok királya... Erdély nagyfejedelme... = Wir Franz Joseph der Erste von Gottes Gnaden Kaiser von Oesterreich, König von Ungarn... Großfürst von Siebenbürgen...

Elhatároztuk Magunkban báró Haynau hadiszertármesterünket Magyarországon és Erdély nagyfejedelemségben seregeink főparancsnokává kinevezni... = Haben Uns bewogen gefunden, Unseren Feldzeugmeister Freiherrn von Haynau zum Oberbefehlshaber Unserer Truppen in dem Königreiche Ungarn und im Großfürstenthume Siebenbürgen zu ernennen... / Ferenc József; F. Schwarzenberg = Franz Joseph; F. Schwarzenberg.

Kelt császári királyi kéjpalotánkban Schönbrunnban az Úrnak (1849.) évi Május hó 30. napján = Gegeben in Unserem kaiserlichen Lustschlosse Schönbrunn...

S. I. S. n. 1 fol. – 36 × 50 cm.

A parancs alapján Haynau Magyarország és Erdély teljhatalmú főparancsnoka lett. Az uralkodó felruházta az ostromállapotban lévő tartományokban a „kormányzati hatalom kezelésével” is.

OgyK MPGy 00370.

Kéthasábos, kétnyelvű falragasz.

Második, a fentivel szó szerint megegyező példány: OgyK MPGy 00371. számon, kiadási ideje 1849. június 5.

3.101.

1849. június 14.

[Belügyminiszter, Magyarország]

Hódolatát a magyar kormány iránt valamely hatóság buzgóbban nem nyilváníthatja, mint midőn annak... teljes készséggel segédkezeket nyújt... Ide csatolva küldöm az ugyan ezen tárgyban a főorvosoknak szóló rendeleteket és utasításokat. / Belügyminister (Szemere B[ertalan]).

Kelt Budapesten, Junius 14-én 1849.

S. I. S. n. 2 p. = 1 fol. – 29 × 23 cm.

A katonák rendelkezésére álló nőszemélyek (kiknek „kéjhölgyi állása” van) hét naponkénti vizsgálatának s egyéb nyilvántartásának elrendelése.

OgyK MPGy 00351.

A szövegben jelzett „csatolva” küldött, a főorvosoknak szóló utasítás a példány mellől hiányzik. Szemere Bertalan eredeti aláírásával: Szemere B. – A példány felső része vágott, feltehető

címzése, esetleg a rendelet száma hiányzik. A bibliográfia II/B. részében a 6.87. és 6.88. tétel Bugát Pál körrendeletei, feltehetően Szemere belügyminiszteri rendeletéhez tartozó iratok, az Österreichische Nationalbibliothek állományában.

3.102.

1849. július 9.

HAYNAU [Julius, Freiherr von]

Felszólítás magyar ország lakosaihoz!

A pártütők előbb felbontván minden rendet, most a háború szomorú, és véstellyes következményeit hozták békes házaitokra.

A császár és az austriai kormány szándoka iránt ezen ámitók által a legnagyobb hazugságok terjesztettek közöttetek!...

Ha ti, ...igaz ügyünkhez csatlakoztok, meggyőződve lehetetek, hogy a cs. kir. katonaság, úgy a vélünk egyesült oroszok, ...titeket mint testvéreiteket mindenütt védeni fognak. / Haynau m. k. táboriszertárnagy³⁴.

Főhadiszállás Nagy-Igmánd, 1849-ki július 9-én.

S. I. S. n. 1 fol. – 41 × 26 cm.

A pártütők elámitottak mindenkit, hogy árthassanak a császári-királyi háznak. Akik visszatérnek az uralkodó hűségére, és terményt, elfogatot adnak az osztrák és orosz seregeknek, bocsánatot és költségtérítést nyernek. Minden uralkodói rendelkezés a robot eltörléséről, a jobbágyfelszabadításról érvényben marad.

OgyK MPGy 00105

HTM 0878/Nyt.

Haynau táboriszertárnagy 1849. május 30-tól a császári csapatok magyarországi és egyben erdélyi parancsnoka volt 1850. június 6-ig.

II. Más gyűjtemények

Bibliográfiánk második részében az „idegen” gyűjtemények anyagából mutatunk be, számunkra nemcsak nyelvi szempontból fontos, hanem olyan érdekes/értékes példányokat is, amelyek tartalmuknál fogva az egész ország területére érvényesek.³⁵

A részben vagy egészben átnézett és feldolgozott gyűjtemények:

- Bács-Kiskun Megye Levéltára, Kecsemét.
- Balatoni Múzeum, Keszthely.
- Baranya Megyei Levéltár, Pécs.
- Győr-Moson-Sopron Megye Levéltára, Győr (a Győr megyei iratok).
- Katona József Múzeum, Kecskemét.
- Magyar Honvédség Hadtörténelmi Intézet és Múzeum (a Múzeum Nyomtatványgyűjteménye, valamint a Hadtörténelmi Levéltár), Budapest.
- Magyar Országos Levéltár.

³⁴ Táboriszertárnagy, gyalogsági tábornok.

³⁵ L. a 11. sz. jegyzetet is.

³⁶ A családi és egyéb magánlevéltárak rendezése, anyaguk feldolgozása csak annyiban érinti dolgozatunk témáját, hogy 1945, majd 1950 után az elkobzott – főként főúri – levéltárak anyagát beolvastották az állami gyűjteményekbe.

³⁷ Két megye példáján bemutatva a folyamatot: az egykori Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyét földrajzi közepénél kettévágták, Pilis az északi megyerészben maradt, neve azonban kitörldött, az új közigazgatási egység csak *Pest megye* lett. A maradék területre került Solt a megye nevében szintén nem őrződött meg, ellenben

- Österreichische Nationalbibliothek, Plakate-, Flugblätter- und Ex-Libris Sammlung, Wien
- Österreichisches Staatsarchiv-Kriegsarchiv, Wien
- Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Irodája (a sepsiszentgyörgyi állami levéltár), Sepsiszentgyörgy.

Magyarországon a megyei levéltárak a „török időkben” meglehetősen szétszilárdtak. A vármegyei hivatalok 1715-ös helyreállítása után újra kezdték gyűjteni a levéltári anyagot, többnyire a hivatali működéssel kapcsolatos iratokat, de a földterületekre, birtokokra, tulajdonjog visszaállítására vonatkozó, majd a katonaiállítással kapcsolatos iratokat, országgyűlési, megyegyűlési határozatokat – először kéziratos, majd nyomtatott formában is – az alispán felügyelete alá helyezve.³⁶

A levéltárakat a 19. század végén rendezték, de nem teljesen egységes szempontok szerint. Legfontosabbként a főispáni, alispáni, megyei közgyűlési anyagot választották le, időrendbe állítva az egyes darabokat, korszakokra is tagolva az állományt. Így születtek meg a Mohács előtti és Mohács utáni állagok.

1950-ben beszállították a megyeszékhelyekre a kisvárosi, községi, iskolai, egyházi vagy esetenként a magánalapítású múzeumok, gyűjtemények anyagát is a hivatali iratokkal együtt. Ezt követően alakultak meg az állami levéltárak, készült el az útmutatás az anyag rendszerezésére. A megyék összevonásával, a közigazgatási határok átrendezésével azonban az állományok összekeveredtek, de szét is szóródtak.³⁷ Elkészült a magyar állami levéltárak fondjegyzéke, mindenütt hasonló elvek szerint mutatva be a levéltári állagokat. A. Feudális kor, B. Kapitalista kor. Ezen belül tagolódnak az egyes állagok téma és időrend szerint (királyi és helytartótanácsi rendeletek, katonaiállítási iratok, porció-összeírások és -kivetések, az egyes települések jegyzőségének iratai, perszonália). Tekintettel az anyag nagy mennyiségére, a rendezés lassan halad. A nyomtatványok vagy ügyirathoz csatoltan lappanganak, vagy külön, kiemelt mellékletekként – nyomtatványok, pecsétmellékletek, kották, plakátok – élnek önálló életet. Keresni így könnyebb, viszont korábbi szerves környezetüket elveszítették.³⁸

idecsatolták az egykori Bács-Bodrog vármegye 1920 után Magyarországon maradt részét, a Kiskun kerületeket, így alakult ki Bács-Kiskun megye. Az egykori Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye levéltára részben Budapesten van, részben Kiskunfélegyházára került, de van belőle Kecskeméten is.

38 Ezt a kigyűjtést nem csak Magyarországon hajtották végre. Az osztrák állami levéltár hadi gyűjteményében (Kriegsarchiv, Bécs) szisztematikusan leválasztották az írott anyagról a nyomtatottat, Miltár Impresen néven alkotnak különgyűjteményt. Azt visszakeresni, hogy melyik irathoz tartoztak, ma már megoldhatatlan.

A levéltárak utóbb a megyékhez kerültek.³⁹ Rendezésük állandóan folyamatban van. A hivatali működéssel kapcsolatban keletkezett iratokat provenienciá szerinti őrzik, a nyomtatványokat külön palliumban. Kivétel mindenütt akad: a katonaaállítási iratokat itt is, ott is meg lehet találni, bár eléggé hiányosan

A múzeumi gyűjtemények általában városi vagy alapítványi kezdeményezés révén, esetenként múzeumi egyesületek megalakulásával egyidőben jöttek létre. A bemutatott kecskeméti és keszthelyi gyűjtemény⁴⁰ mögött álló társadalmi segítséget, egyben felügyeletet is jelentő egyesületeket miniszterelnöki és belügyminisztériumi rendeletekkel feloszlatták.⁴¹

A harmadik, részben levéltári, részben múzeumi gyűjtemény a Magyar Honvédség Hadtörténelmi Intézet és Múzeumban van, ide tartozik a Hadtörténelmi Levéltár is. Megszervezésükre már 1915 novemberében megtették az első lépéseket, amikor a Honvédelmi Minisztérium 1/a osztályának kebelén belül felállították a levéltári alcsoportot, főként az I. világháborús anyag gyűjtésére,⁴² maga a Levéltár és Múzeum intézményként 1918-ban állt fel. A Hadtörténelmi Levéltár a legtöbb 1848–1849-es darabot az első világháborút követő kulturális egyezmény révén kapta, éppen úgy, mint egyes példányait az Országos Levéltár.⁴³

Minden történelmi korból származó anyagnál felmerül a hamisítás veszélye. Az 1848–1849-es anyagokat nem annyira ez fenyegette, sokkal inkább a forradalomról és szabadságharcról megjelent munkák mellékleteként közölt hasonmások forgalomba kerülése. A 20. század második felében az így kiadott darabokon már jól látható helyen feltüntették, hogy másolat, ezenkívül nem a 19. század – többnyire merített rongy – papírára készültek. A tévedés fennállhat viszont az ún. Gracza⁴⁴ vagy a Jókai–Bródy⁴⁵

faksimiléi esetében. A legtöbbször megjelenő darab a *Nemzeti dal*.⁴⁶

Mind a Hadtörténelmi Múzeum, mind pedig a többi múzeum kisnyomtatvány-gyűjteménye többnyire vásárlás vagy ajándékozás útján gyarapodott.⁴⁷

Az Osztrák Nemzeti Könyvtár kisnyomtatvány különgyűjteményében⁴⁸ a Habsburg uralom alatt álló/állt országok, tartományok valamennyi nyelvén kiadott változatok megtalálhatók. Az 1848–1849-es szabadságharc leverése után összegyűjtötték a birodalom nyugalmára veszélyes röpiratokat, újságokat. A példányokat részben a rendőrségre szállították,⁴⁹ részben a miniszterelnökségi könyvtárba.⁵⁰ Sok esetben politikai büntető eljárások alapját képezték.⁵¹

Az Osztrák Nemzeti Könyvtár aprónyomtatványokat kezelő különgyűjteménye nagyon szép és ritka darabokat felmutató magyar és magyar vonatkozású röplapanyaggal rendelkezik.⁵² A mai Nemzeti Könyvtár jogelődje, az Udvari Könyvtár – a Hofbibliothek, nevének és rendeltetésének megfelelően – nem gyűjtött aprónyomtatványt, legkevésbé az 1848-as forradalmak anyagát. Csak 1915-ben jelentette egy beszámolójában dr. Othmar Doublier, a Hofbibliothek akkori I. osztályú könyvtárosa,⁵³ hogy elkezdtek, a legtöbb hadviselő állam nemzeti/országos könyvtárához hasonlóan, annak a külön hadigyűjteménynek a kialakítását, amelyhez plakátok, képes- és tábori levelezőlapok, harctéri újságok mellett a röplapok is tartoztak. A katonai és polgári hatóságok falragaszait, a repülőgépekről ledobott röpcédulákat, utasításokat, felhívásokat, grafikai plakátokat földrajzi hivatározásuk alapján 55 szakcsoportba rendezték.⁵⁴ Az osztrákok számára is vesztes háború után, 1918 őszén a Hofbibliothek magántulajdonból az államhoz került, neve Nationalbibliothekre változott. Az 1920-as évek végén a hadigyűjteményt

³⁹ Közben – átmenetileg – is voltak állami kezelésben; ma (2015-ben) a Magyar Nemzeti Levéltárhoz tartozó intézmények.

⁴⁰ Kecskeméten 1898-ban határozott a városi tanács múzeum és könyvtár alapításáról, Keszthelyen 1897-ben alakult meg a gyűjteményeket alapító és fenntartó Balatoni Múzeum Egyesület.

⁴¹ 3.830/1946. M.E. sz., illetve a 7.330/1946. M.E. sz. és az 550.903/1947.IV.3. sz. BM rendelet.

⁴² PONGÓ János 1971. A Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum születésnapja 1918. november 15. (I. h., 20.)

⁴³ 1849. április 8. Szászsebesen kelt rendelet: MNL OL OHB 48:5826 2055/B. Publ.: RÁKÓCZY Rozália 2009, 482. (5.57. tétel). Valamint 1849. április 10. BEM utasítása: MNL OL OHB 49:5826 (2055/B). Publ.: RÁKÓCZY Rozália 2009, 482. (5.58. tétel.) Eredetükről a régi tulajdon- és az átadási bélyegző tanúskodik A Magyar Országos Levéltár gyűjteményébe a bécsi császári Haus-, Hof und Staatsarchiv anyagából került.

⁴⁴ GRACZA György 1894–1898.

⁴⁵ BRÓDY Sándor – JÓKAI Mór – RÁKOSI Viktor 1898.

⁴⁶ GRACZA György 1894, (I.) 32–33.

⁴⁷ A keszthelyi Balatoni Múzeum állománya pl. úgy gyarapodott

értékes, 1848-ból származó röplapokkal, hogy 1907-ben Sümegeen Darnay Kálmán a magángyűjteményéből alapította meg az Állami Darnay Múzeumot. A gyűjtemény 1938-ban került Keszthelyre, és az 1945. márciusi menekítéskor a zalaegerszegi állomáson semmisült meg részben, együtt a Székely Nemzeti Múzeum menekített anyagával. Vö. VINCZE Gábor 1996 és RÁKÓCZY Rozália 1997.

⁴⁸ ÖNB FL UNG.

⁴⁹ Illetve annak könyvtárába (Bibliothek der kaiserlichen königlichen Obersten Polizei-Behörde).

⁵⁰ Bibliothek des kaiserlichen königlichen Ministerraths Präsidiums.

⁵¹ Erről röviden írtunk, l. RÁKÓCZY Rozália 1998, 113–114.

⁵² A legkorábbi Miksa német-római császár 1505. szeptember 11-én kelt, I. Ulászló magyar király török elleni támogatására vonatkozó pátense. Publ.: RÁKÓCZY Rozália 1999a (I. tétel).

⁵³ A mai osztályvezetőnek megfelelő titulus.

⁵⁴ Napjainkban is közel hasonló csoportosításban található meg a Google Nationalbibliothek, Wien, Sonderabteilungen, Flugblätter címszó alatt.

szédszedték, a plakátok, röplapok és egyéb anyagok az akkor kialakított nyomtatvány különgyűjteménybe kerültek.⁵⁵ És ide kerültek a Monarchia széthullása, új intézmények szervezése nyomán a mindenütt – részben a felszámolás, a likvidáló bizottságok munkája során újonnan keletkezett, részben működésük folytán hivatalból tárolt és őrzött – elfekvő, korábbi nyomtatott anyagok. A bécsi Nemzeti Könyvtárba (ÖNB) a legtöbb 1848–1849-es röpirat a hatóságtól került – K. k. Oberste Polizeibehörde, K. k. Militärbehörde –, ahol mint „bűnjel” őriztetett, valamint a minisztertanács elnökségi könyvtárából – Bibliothek des k. k. Ministerraths-Präsidiiums⁵⁶ –, ahol jó, ha mindenről tudnak, és minden kéznél van alapon maradtak meg a forradalom röpiratai, a birodalom minden területéről.⁵⁷

A katonai bíróságtól az osztrák hadilevéltárba – Kaiserlich-königliches Kriegsarchiv, utóbb Staat-sarchiv-Kriegsarchiv, Wien –, majd részben a bécsi Hadimúzeumba – Heeresmuseum – és – a Magyarország és Ausztria közötti szerződés értelmében – budapesti gyűjteménybe is kerültek az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc röplapjai.⁵⁸ A különféle hivatalok anyagából az Osztrák Nemzeti Könyvtár számára átadott nyomtatványok a birodalom szinte minden területét, tartományát képviselik, sorsuk és vándorlásuk megegyezik a magyarokéval. Ezek között is szép számmal találhatunk magyar vonatkozású anyagokat.⁵⁹

A Plakate- und Flugblätter Sammlung korábban az Augustiner-Kirche mellett állt (és álló), a II. József jóvoltából felosztott ágostonos szerzetesrend tulajdonából a Habsburg-uralkodók használatába került kolostorban nyert elhelyezést (1918-ig az épületben – ugyancsak II. József jóvoltából – ifjú főhercegek laktak, meglehetősen spártai körülmények között). A Nationalbibliothek állományának gyarapodása következtében került az egykori kolostori cellafolyosóról nyíló szobákba a nyomtatványok (aprók, plakátok, ex-librisek) együttese. A kolostor barokk mennyezetfreskókkal díszített auditoriumába, amely hosszú ideig raktárként szolgált, alapos renoválás után még 1909-ben rendezett be olvasótermet az akkori direktor, Josef von Karabacek (ma is így használhatjuk). A történelem levegője lengte körül azt, akit kutatási engedélye a raktárnak használt szerzetesi kamrákba is bejuttatott. Abraham a Santa Clara sem gondolta, hogy plakátok pihennek egykori cellájában.⁶⁰

Ma már a heldenplatz-i főépület megfelelően berendezett raktárai, munka- és kutatószobái szolgálják a gyűjteményt. Napjainkban is bukkannak elő egyes darabok, értékes gyűjteménygyűjtések, gyarapítva a Nationalbibliothek állományát – még magyar vonatkozásban is.⁶¹ Az állomány további építése tervszerű, feldolgozása a legmodernebb eszközökkel folyik.

A sepsiszentgyörgyi állami levéltár anyagának feltárása folyamatban van, a gyűjtemény vándorlásának leírása még várat magára.⁶²

⁵⁵ JOBST-RIEDER, Marianne 1994, valamint JOBST-RIEDER, Marianne – PFABIGAN, Alfred – Wagner, MANFRED 1995, 11–22.

⁵⁶ Császári-királyi legfelsőbb rendőrhatalóság, Császári-királyi katonai hatóság, Császári-királyi minisztertanács-miniszterelnökség könyvtára.

⁵⁷ L. a leírásban többek között [1848. június 4.] ÖNB FL UNG 1848/4/3/a–c. Poss. Bibliothek des k. k. Ministerraths-Präsidiiums. (II/A. rész, 6.13. tétel.)

⁵⁸ Übereinkommen zwischen der königlichen ungarischen Regierung und der österreichischen Bundesregierung betreffend die Archive. Baden bei Wien, 28. Mai 1926. és Beilage zum Archivübereinkommen zwischen Österreich und Ungarn vom 28. Mai 1920. (Megállapodás, amely létrejött a Magyar Királyi Kormány és az Osztrák Szövetségi Köztársaság Kormánya között a levéltárakat illetően. Melléklet az Ausztria és Magyarország közötti levéltári megállapodáshoz.)

⁵⁹ Főként Lombardia és Velence rokonszenvezett a magyar forradalommal, rendszeresen tudósítottak a magyarországi esemé-

nyekről. Vö. többek között: 1848. október 21. *Bolletino delle notizie di Guerra* (a hadihírek), I. ÖNB FL LOMB 1848/ 41/22. Valamint 1848. október 26. *Lettera di un croato* (a horvátokat arra biztatják, hogy álljanak az Ausztria ellen harcoló olaszok és magyarok mellé, I. ÖNB FL LOMB 1848/41/38. Ebben a leírásban egyik sem szerepel.

⁶⁰ Családi nevén Ulrich Megerle (1642–1709). A sarutlan Ágoston-szerzetesrend tagja, I. Lipót császár gyóntatója és udvari hitszónoka, fáradhatatlanul ostromozta a meglanyhult erkölcsöket – következményüknek tudta be a török támadásokat.

⁶¹ JOBST-RIEDER, Marianne 1999, valamint ugyanabban a kötetben (6. fejezet, 87.) I. Erwerbungen: „Bei Auktionen und in Antiquariaten konnten einzelne Bestandsgruppen ergänzt werden... folgende Beispiele: Einblattdrucke, Flugblätter: Konvolut zur Revolution 1848 (vor allem Drucke aus Wien) und mehrere Patente... Plakate: Kriegssammlung; Mihály Bíró: Jegyezzünk Hadikölcsönt (Zeichet Kriegsianleihe) Budapest, Globus, 1917.”

⁶² Utóbbiról I. RÁKÓCZY Rozália 1998, 113–114.

II/A.

1848. március 21. – december 31.

6.1.

1848. [március 21.]

GÖMÖRY Frigyes

Mit kíván a magyar nemzet?

Legyen Béke, Szabadság, Egyetértés.

Magyarzata a 12 pontnak:

Szeretném megtudni, de felette nagyon:

A tizenkét pontnak mi tartalma legyen? ...

1. Sajtó szabadság a censura eltörlésével.

Szép az, ha az ember a mi jót kigondol,

A szerint értelmes nyelven szabadon szól...

2–11. [pont].

12. Unio Erdélylyel [sic!]

Unio végtére egyesülést jelet,

Melly még, Erdélyt értve, fogantatba nem ment.

Pedig a szomszédal mi jó lábon állunk,

S egyesülve benn testvérré találunk.

Ha e két magyar haza egyesülni foghat:

Létének igazán fényes jövőt adhat. / A köznép számára írta

Kecskeméten, a Sajtószabadság 6-dik napján honfitársuk Gömör-
ry Frigyes. –(Kecskemét) Nyomatott Kecskeméten, Szilády Károlynál. 2
fol. = 2 p. – 31 × 23 cm.

A „pesti 12 pont” verses magyarzata.

MNL BÖL 1848–1849, xV/1–33.

Az eredeti 12 pont: Március 15. RÁKÓCZY Rozália 1998,

114. ÖNB FL UNG 1848/1/4.

Ugyanaz a kiadás: OgyK MPGY 00319.

Klf. kiadások: HTM 6139/Nyt., 84.91.1/Nyt.

Németül: HTM 0734/a, 0734/b.

Március 19. Debrecen. RÁKÓCZY Rozália 2009, 72. (5.2.

tétel) OgyK MPGY 0002.

Németül: OgyK MPGY 00005.

6.2.

1848. április 27.

ISTVÁN nádor;⁶³ BATTHYÁNY Lajos miniszterelnök

Felhatalmazás rögtön ítélő bíróságok felállítására.

Csernovits Péter temesi gróf és főispány, a Torontál me-
gyében kiüthet lázongás elfojtása, s a bűnösök megbüntetésének
eszközlése végett rendkívüli teljhatalmú királyi biztosnak...
kineveztetvén... valamint Torontál, Temes, Krassó, Arad vár-
megyéknek... meghagyatik és parancsoltatik... rögtön ítélő
bíróságokat állítani... / István nádor m. k. k.⁶⁴ helytartó; G.⁶⁵
Batthyány Lajos

Kelt Budán april 27-én 1848.

Szabadka, Nyomatott Bittermann Károlynál, 1 fol. – 30 ×
20 cm.*A forradalom ellen fellázadt megyék és települések rendjének
helyreállítása érdekében mindenütt, ahol a királyi biztos elrendeli,
a bíróságokat fel kell állítani, és a lázongókkal, lázítókkal, gyilk-
osokkal szemben kellő szigorral kell eljárni.*

HL 1848 52/46.

A lap elején, a fejléc helyére nyomtatva: Másolat. 285.

Átengedési bélyegzővel: Überg. an Ungarn ad Pkt B4 der
Blge zum Archivvertrag. Siehe A 75/1927.⁶⁶Poss. Schriftenabteilung des Kriegsarchives Wien VII. Stift-
gasse 2. Ex archivi bellici actis.

6.3.

1848. május 2.

(Városi Tanács, Kolozsvár); [Nemzetőrség] Kolozsvár

Kolozsvár szabad királyi városában alakult nemzeti polgári
őrsereg ideiglenes szabályai.1. [pont.] Az őrsereg célja: a bel béke, személy és vagyon
bátorság...

2–42. [pont.]

43. [pont.] Ezen rendszabályok, a nemzeti polgárőrség körül-
teendő országos intézkedésig bírván kötelező erővel, ideiglenes-
nek tekintendők. / Groisz Gusztáv s. k.⁶⁷ főbíró; Gút János s. k.
szónok; Gyergyai Ferenc s. k. jegyző.Kolozsvár sz. k.⁶⁸ városa tanácsa és közönsége május 2-án
1848. tartott közgyűlése határozatából.

(Kolozsvár) s. n. 11 p. – 20,5 × 12 cm.

*A nemzetőrség működése a város határán kívül nem terjed, 20
éves kortól 50 évig bárki tag lehet, beleértve minden Kolozsvár vá-
rosában tanult, aki józan életvitelt folytat. Az őrsereg századokból
és zászlóaljakkól áll, egy század 80–150 őrből, kapitány, főhadnagy,
két alhadnagy, két őrmester, 12 káplár, 12 alkáplár parancsnoksága
mellett. Ide tartozik még két ács, két dobos, a lovas századhoz egy
trombitás.*

A 42. pont az esküszöveg.

HL 1848 52/53a–f.

6.4.

1848. május (2. után)

Bihar vármegye Közgyűlése, Váradolaszi

Cikkelyei Bihar vármegye 1848-ik évi május 1-ső s 2-ik nap-
jain Váradolasziban tartott közgyűlése jegyzőkönyvének.

Május 1 ső napja.

434. (cikkely) A közgyűlés, melyet mind ez eddig kizáró-
lagos joggal bírt osztályból, mind a községek képviselő tagjaiból,
több ezernyi honpolgárok jelenléte tön ünnepléssé, szabad ég
alatt nyitvatván meg...

435–436. (cikkely.) Végzés.

437. (cikkely.) Végzés.

Május 2 ik napja.

438. (cikkely.) Végzés.

A megyének most sincsen egyebe, mint bizodalma, tisztele-
te, és szeretete. Csak ezeket adja tehát a főispánnak is frigy-zá-
logul. S ad még egy fogadást: közre munkálni a nemzet javáért,
föllekesülni mindenha a haza emlékezeténél, s Biharnak új szü-
lötöit, a szabadság szeretetére azon férfúinak nevével tanítani, ki
az iránt egy életen keresztül soha nem volt hűtelen. / Csengery
Imre első aljegyző.N[agy]váradon, Tichy Alajos nyomdájában, 8 fol. = 15 szt-
lan p. – 27,5 × 20,5 cm.*Beöthy Ödön képviselő beszámolt az elmúlt országgyűlésben⁶⁹
végzett munkájáról, ezt a közgyűlés köszönettel elfogadta. Felolvas-
ták és elfogadták Batthyány Lajos miniszterelnök körlevelét, amelyet
az országgyűlési határozatokról küldött a megyékhez.**A következő nap a megyebázán folytatódott a gyűlés, amikor
felolvasták és tudomásul vették a belügyminiszter levelét, amely sze-
rint az 1848. évi 29. törvénycikk alapján Beöthy Ödönt nevezi ki
Bihar megye főispánjává.*⁶³ István, Habsburg-Lotharingiai (1817–1867), osztrák főherceg,
magyar királyi herceg, nádor, magyar királyi helytartó (1848).⁶⁴ Maga kezével, királyi.⁶⁵ Gróf.⁶⁶ Feloldva: Übergabe an Ungarn ad Paktum B4 der Beilage zumArchivvertrag. Siehe A 75/1927. Ma már ezek a levéltári jegyzé-
kek nincsenek meg.⁶⁷ Saját kezével, sajátkezűleg.⁶⁸ Szabad királyi.⁶⁹ Ez az 1847–1848-as, utolsó rendi országgyűléstől vonatkozik

HL 1848 52/54a–n.
Átengedési bélyegzővel:Überg. an Ungarn ad Pkt B4 der Blge zum Archivvertrag. Siehe A 75/1927.

6.5.

1848. május 5.
KOSSUTH Lajos
Előleges hirdetés „Kossuth Hírlapja” iránt.
Az országgyűlés színe előtt tett azon kijelentésem következtében, hogy a sajtószabadságot használva hírlapot adandok ki; – ennek mikori megindítása iránt számosan tudakozódnak...

Ezennel közhírré teszem tehát, hogy... rendíthetetlen hűséggel vallott politikai elveimnek közlönyét „Kossuth Hírlapja” cím alatt folyó évi július hó első napján okvetlenül megindítandom...

Gyámoltsatok e nagy feladatban, rokonérmű polgártársaim! / Kossuth Lajos.

Kelt Pesten, május 5-én 1848.

Pest. Nyomt. Trattner-Károlyinál, 1 fol. – 26,5 × 21 cm.

A tájékoztató szerint a lap hetenként hatszor jelenik meg, terjedelmére nézve nagyobb lesz, mint az ország eddigi hírlapjai. Akik munkatársnak vagy levelezőnek jelentkeznek, a „Kossuth Hírlapja kiadó hivatalának” címre – Pest, Nádor utca, Döring ház⁷⁰ – írhatnak.

HTM

Sign. 0201/Nyt.

6.6.

1848. május 15.
Ellenőr.
[Szerk. Kóváry László, utóbb Dózsa Dániel. Kiad. Tilts János.]
[Kolozsvár, S. n. Megj. hetenként négyszer, 1848. május 2. – 1848. november 14.]
/7-dik számához/

Méltatlanságnál egyebet nem költhetett fel bennünk a szász burocráciának azon újabb ármánya, miszerint azt terjeszti, hogy a szász nemzet követeinek személye a leendő országgyűlés alatt városunkban nem lenne bátorságba. Mi e vádat alaptalan gyanúsításnak, s polgári becsületünk megfertőztetésére irányzott rágalomnak nyilvánítjuk.

Uraim, mi egy alkotmányos ország polgárai vagyunk a Salvus Conductust⁷¹ értjük, s midőn köztünk a béke és rend biztosítására fogtunk fegyvert, nem csak ezt, hanem alkotmányos országunk jogait sem engedjük városunkban senki által megsértetni / a kolozsvári nemzeti polgári őrsereg tizenhárom századja.

Kolozsvár, S. n. 1 fol. – 23 × 18 cm. Különlenyomat.

Teljes zöveg.

HL 1848 52/61.

Poss. M. kir. Hadtört. Múzeum, 8514. lelt. szám.

6.7.

1848. május 20.
ISTVÁN nádor
Hazámfiak!
A Ministeriumnak tegnap kiadott nyilatkozata folytán a hív magyarnemzethez én is a bizodalom néhány szavát intézem.
Itt a pillanat...

S bár mennyi oldalról törjön felénk a vész, – a szeretett koronás Királyunk és szabad alkotmányunkhoz hív magyar nemzetnek lesz szentelve minden erőm. – S az Isten, ki megvédte a magyart eddig, velünk lesz ezentúl is. / István nádor, kir. helytartó s. k.

Budapest, május 20-kán 1848.
S. I. S. n. 1 fol. – 40 × 25 cm.
Az uralkodó teljhatalmú királyi biztossá nevezte ki István nádot, aki kiáltványában biztosította a nemzetet hűségéről.
BM 62.99.1.
Kézírás a lap felső szegélyén: 206/8. 1909. kor[ona]. Vétel.

6.8.

1848. május 23.
Bihar vármegye Bizottmánya [Nagyvárad – Váradolaszi] Polgárok!
A kormány mellynek kezébe tettétek e haza sorsát, hív fel benneteket...

Kormányotok bízik bennetek...
Tegyétek a haza oltárára áldozatul egy részét vagyontoknak, – hogy az egészt mentsetek, – erre kérünk, ezt elvárjuk.
Adakozhatni pénzt és könnyen pénzzé tehető vagyont.
A gyűjtésre meg vannak bízva – s az adakozást elfogadják a megyeházán – Thurzó János alispán, Malász József és Lippert Mihály, Seres Lajos.

Kelt Bihar vármegye bizottmánya 1848-ik évi május 23-ik napján tartott üléséből.

S. I. S. n. 1 fol. – 26,5 × 21 cm.

Az ország nehéz helyzetben van. A vármegye hazafias érzelmű polgáraihoz szólnak, adománnyal segítsenek az ország nehéz helyzetén.

ÖNB FL UNG1848/3/25.

Poss. Bibliothek des k. k. Ministerraths-Präsidiiums.

6.9.

1848. május [23 – 25?]
Bihar vármegye Bizottmánya, [Nagyvárad] – Váradolaszi Czikkelye
Bihar vármegye bizottmánya 1848dik május 22ik, s több napjain Váradolasziban tartott ülései jegyzőkönyvének.
1872. [számú határozat.]

Indítvány tétel az iránt: hogy miután a magyar ministerium, melly a nemzetnek szívében és tehetségében legelsőbb fiai közül alakult... méltatlan megtámadásokkal illetetnék...

Végzés...

Szóljon a kormány a nemzethez: és ez, mellynek Mohácsa mellett, Kenyér- és Szentimre-mezői is vannak, élni, vagy halni tudand: de nem magyar, de nem szabad lenni egy percig sem fog. / Csengery Imre, főjegyző.

S. I. S. n. 1 fol. = 2 p. – 39,5 × 25 cm.

A kormányt s a munkáját kifogásolók, a szabad sajtó lényegét félreértő újságok főképp a fővárosban, igaztalanul, méltatlanul támadják. A közgyűlés a vármegye lakossága nevében kijelenti, hogy eliteli azokat a támadásokat, amelyek cél és értelem nélküliek, hogy bizalmát nyilvánítsa a kormány tagjai irányába. Bizalomért viszont bizalmat remél.

ÖNB FL UNG1848/3/2a–b.

Poss. Bibliothek des k. k. Ministerraths-Präsidiiums.

6.10.

1848. május 24.
[Pénzügyminiszter, Magyarország]
Pénzügy ministeri rendelet.
Kamatós kincstári utalványok kibocsátása ügyében.
A belügy ministernek a május 19-én kelt s a „Pesti Hírlap” május 23-án 63-ik számában közrebocsátott értesítés folytán...

⁷⁰ Az épület ma is áll Budapesten, a József Attila és a Nádor utca sarkán.

⁷¹ Oltalomlevél, amelynek birtokában senkit sem lehet letartóztatni.

a haza polgárai ajánlatokra szólítanak fel, azokra nézve... a közállodalmat jelen rendkívüli szükségéi között kölcsönzésekkel hajlandók segíteni...

...rendelem amint következik:

1-ször Két millio pengő forint értékig...

2-or – 9-er.

A törvényhatóságok ezen rendelet buzgó teljesítésére utasítanak, a haza minden egyes polgára pedig segéd kéznyújtásra felhívatik. / A pénzügyi minister Kossuth Lajos s. k.

Kelt Budán, május 24-kén 1848.

S. I. S. n. 2 fol = 3 p. – 34 × 22 cm.

A megajánlott kamat 5 %-os, a futamidő három, hat és tizenkét hónapos azok számára, akik készpénzzel fizetnek, akik viszont ezüst- vagy aranytárgyakat adnak át hatósági áron, csak egy éves kötvényeket vásárolhatnak. A vásárlók a kamatot azonnal megkapják. Be- és visszafizetés a kincstári hivatalokban, vagy a sóhivatalokban.

HL 1848 52/67.

Átengedési bélyegzővel: Überg. an Ungarn ad Pkt B4 der Blge zum Archivvertrag. Siehe A 75/1927.

6.11.

1848. május 25. [?]

[Városi Tanács, Temesvár]

Mitbürger!

Die europäischen Ereignisse haben auch in unserm Vaterland die Bewirklichung der längst ersehnten Freiheit der ganzen Nation befördert...

... hat das Ministerium auf den 2. Juli l. J den Reichstag einberufen... ein Freikorps von 10,000 Mann zu errichten angeordnet

Im Namen des Vaterlandes und der Nation erwarten wir, daß Jeder seiner patriotischen Pflichten herzlich und ehrlich erfüllen wird... / Arkad Paulovics Vice-Notar.

Der Temeswarer freistädtische Magistrat aus seiner unterm 24./25. Mai 1848 abgehaltenen Rathszung.

[Temesvár] Temeswar, gedruckt bei Johann Beichel, 1 fol. = 2 p. – 40 × 24 cm.

A városi tanács két napos tárgyalás után kiáltványban értesítette a város polgárait, hogy az országgyűlés legközelebbi ülése június elsején kezdődik, és addig a már megajánlott 10 000 újoncot ki kell állítani. Az ország nehéz helyzetben van. Temesvár hazafias érzelmű polgárhoz szól, hogy adománnyal segítsék a nemzetország felállítását.

HTM 0760/Nyt.

A nyomtatvány datálása bizonytalan, de mivel a városi tanács két napig ülésezett a záradék szerint, megjelenési ideje május 25. előtt nem lehetséges.

6.12.

1848. június 2.

A „Württembergi király” nevét viselő huszárezred galliciai Máriámpolba⁷² szállásolva volt egy százada – honszerem – s annak tudata által vezetettve, hogy a haza veszélyben van, – összeküldött, s tiszteit a velők jövetelre kénszerítve, – Lenkey János kapitány vezérlete alatt kebelünkbeli Sziget városba érkezett...

Kelt 1848-ik évi szentiván hó⁷³ 2-ik s több napján / Sziget városban tartott képviselő bizottmányi ülésünkbelől.

S. I. S. n. 1 fol. – 37 × 24 cm.

Máramaroszigeten a város oltalmába vette Lenkey Jánost és katonáit. Körlevelet intéztek az ország törvényhatóságaihoz, hogy támogassák a nádornak írott levelet, amelyben azt kéri, hogy ne tekintse esküszög katonaszökevényeknek a huszárokat.

GymL. IV. B. 150. 1838. sz.

Az iraton a nyomtatott iktatószám 1603. 1890. A megszólítás kézírásos, amint az aláírás is. „Kedves atyánkfiai, barátaink!” „Önöknek szives atyokfiai baráti Máramaros megye közönsége.” A levél hátoldalára nyomtatva a nádorhoz intézett levél:

1372. [szám] Fenséges, örökös, császári királyi főherceg, nádorispán s királyi helytartó úr! Legkegyelmesebb urunk! A mély tisztelettel ide, / ./. alá mellékel t hozzánk mult hó végnapján érkezett tisztijelentéséből Lenkey János kapitánynak méltóztat császári királyi Fenséged az eseményeket, mellyek jelen alázatos fölrásunk tárgyául szolgál, megérteni... / Kelt 1848-ik évi június hó 2-án kir. kor. Sziget városban tartott képviselő bizottmányi ülésünkbelől – alázatos szolgálai: Máramaros megye közönsége.

Levélforma, a külfíven kézírással az iktatószám, Máramaros Vármegye egyetemétől Győr megye Közönségének Győrbe. Hivatalból.

Győri megjegyzés: Felolv. 848. jun. 19. Bizotts. 1838.

A /. jelölés említett melléklet hiányzik.

Hozzá tartozik a győri fogalmazvány, kézírás: Nádornak. Máramaros megyének felszólítása következtében: csatlakozva mi is azon megye béli felhívásához melyben a Württembergi királ nevét viselő huszár ezred galiciai Marianpolban szállásolva volt azon egy század részére, mely... minden engedelem nélkül hazájába jött, kegyelmet alázattal kér... rendszeres fegyelem ne alkalmaztassék. Kelt Győrött 1848. jun. 19. Bizotts.

Hozzá tartozik a Győr város közönségének, Győr megye egyetemének Győrött kézírással címzett nyomtatott levél, amely Egerből érkezett:

Polgár társak! Az esemény – mi szerint a Württemberg nevet viselő magyar huszár ezrednek egy csapata... határozott: veszteni – ha kell – éltet, becsületet – inkább amint gyáván nézni a vérevel ápoló kedves hon végvonaglásait, ők törvényt mellőztek, hogy hazát mentsenek...

Mi pártfogást esdő bizalmas szavakat emelénk... / Polgártársaknak baráti s rokoni Eger város közönsége.

Kelt Egerben 1848-ik évi június 13-án tartott közgyűlésünkbelől.

Egerben az érseki könyvnyomdában, 1 fol. – 39 × 24,5 cm.

MNL GyML

Sign. IV.B.150.4. csomó. Győr megyei iratok, 1890. sz.

6.13.

[1848. június 4]

JÁNOS [szatmári] szathmári; KER[ESZTELO SZENT]-JÁNOS pécsi et. al. püspökök

A magyarhoni tiszteletreméltó Clerusnak, Krisztusban kedves rokonink- s fiainknak az Úrban üdvözetet és atyai áldásunkat!

A vallás- és közoktatásügyi Minister úr által némelly, egyházunkat s az elemi tanítást illető kérdések fölötti szóbeli értekezés végett Pestre meghívatván, e helyen is főpásztori gondjaink tárgyai a magyar kath. egyház jelen állapota, az Istentől kormányunkra bízott clerus sorsa, s híveink lelki java körül forogtak...

A mi szánk megnyilatkozott hozzáatok... A mi Urunk Jézus Krisztusnak kegyelme legyen mindnyájatokkal. Ámen. / János szathmári; Ker.–János pécsi et. al. püspökök.

Kelt Pesten, tanácskozmányi gyűlésünkbelől. Húsvétutáni VI: Vasárnapon, az Úr 1848-ik esztendejében. –

Pest, Nyomatott Beimelnél, 2 fol. = 3 p. – 38 × 24, 5 cm.

A magyar püspöki kar tagjai aggodalmukat fejezték ki az egyházi iskolák további ellátása, az oktatás színvonalának esetleges csökkenése, az erkölcsök hanyatlása miatt, bibliai idézetekkel megerősített körlevelükben.

⁷² Az osztrák örökös tartományokhoz tartozott város, ma Marijampólé, Litvánia.

⁷³ Június.

ÖNB FL UNG 1848/4/3/a-c.
Poss. Bibliothek des k. k. Ministerraths-Präsidioms.
Méretváltozata (38 × 26 cm) HL 1848 52/72.
Átadási bélyegzővel: Überg. an Ungarn ad Pkt B4 der Blge zum Archivvertrag. Siehe A 75/1927.

Az aláírók: Hám János szatmári, Scitovszky János pécsi, Lonovics József csanádi, Popovics Vazul munkácsi (görög kat.), Zichy Domokos veszprémi, Erdélyi Vazul (Vasile Erdeli-Ardeleanu) nagyváradai egyesült görög szertartású, Gaganecz József eperjesi (görög kat.), Bémer László nagyváradai latin szertartású, Balassa Gábor szombathelyi, Bartakovics Albert (Béla) rozsnyói, Rudnyánszky József beszercebéányai megyés püspökök.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter EÖTVÖS József

6.14.

1848. június 9.

(KLAUZÁL Gábor)

Czéhszabályokat módosító rendelet.

Míg az iparügy teljesen és kimerítőleg rendezhetik, a fennálló czéhszabályok módosításául következők rendeltetnek:

1. § Az iparos tanulóktól, kik ezentúl inas néven nem hívhatnak, szegődési díjul csak 1 pengő forint vétethetik...

2–106. §

107. § A régi czéhszabályok, mennyiben vagy a törvények, vagy ezen rendelet által meg nem változtattak, épségökben megmaradnak. / Földművelés, ipar és kereskedési Minister Klauzál Gábor.

Kelt Budapesten, 1848-ki június 9-kén

S. l. S. n. 8 p. – 36 × 22 cm.

ÖNB FL UNG 1848/4/5/a–h. és megegyező pld.: 1848/4/6/a–h.

Kiadás- és méretváltozata: Buda, Egyetemi ny. 34,5 × 22 cm. HTM 0764/Nyt.

Klauzál Gábor sajátkezű aláírásával

Szemere Bertalan belügyminiszter 1848. június 10-én rendeletet adott ki az iparosok és tanoncok számára a fenti utasítás szellemében magyarul és németül: OgyK MPgy 00089. L. RÁKÓCZY Rozália 2009, 474–475. (5.15. és 5.16. tétel.)

6.15.

1848. június 11.

[PIRET, Ludwig]

Soldaten des Reserve-Bataillons! Bürger der Militär-Comunitäten!

Braves Grenzvolk!

Höret auf ein Paar Worte, die der, von Seiner Majestät dem allergnädigsten Kaiser Ferdinand Euch vorgesezte kommandierende General, also Euere unzweifelhafte Obrigkeit, aus vollem Herzen zu Euch spricht, die er so gerne persönlich an Euch richtete...

Darum forderte ich Euch... wie ein liebender Vater seine Kinder... weiset sie zurück... sondern durch das Einschreiten anderer kaiserlich königlichen Truppen sichern zu müssen. / Bar. Piret fml. commendirender general im Banat.

Gegeben zu Temesvar am Pfingstsonntage, den 11. Juni 1848.

Temesvar, gedruckt bei Joseph Beichel, 1 fol = 2 p. – 34,5 × 22,5 cm.

Ludwig Piret báró, vezénylő tábornok értesült arról, hogy Karlócnán a szerb nemzeti tanács (National-Comité) az uralkodó nevében külön fegyverkezne a pancsovai államkincstár segítségével, ez az uralkodó akarata ellen van. Amennyiben nem áll helyre a rend, kénytelen lesz a katonaságot igénybe venni.

ÖNB FL UNG 1848/65/10/a–b.

Bar. Pinet fml.⁷⁴ autográf aláírás, a bánsági vezénylő tábornok, a rangjelzés a név alatt más kéztől származó írás. A lap hátoldalán alul kétféjű sasos birodalmi címeres vörös viaszpecsét.

6.16.

1848. június 13.

Polgártársak! Az esemény – mi szerint a Vürtemberg nevet viselő magyar huszár ezrednek... –

[Lenkey-ügy] l. [6.12.:]

1848. június 2.

A „Würtembergi király” nevét viselő huszárezred galliciai Máriámpolba szállásolva volt...

6.17.

[1848. június 15–25.]

[Magyarország. Törvények, rendeletek]; Bihar vármegye

Bihar vármegye felosztása az 1848:5. törvényczikk értelmében tizenkét választói kerületre. I. Bihari kerület. Főhely Bihar... II. Magyarcsékei kerület. Főhely Magyarcséke.

Jegyzés: Azon puszták, mellyek a főlebbi jegyzékben név szerint nincsenek kitéve, azon helyekhez sorozandók, mellyekhez köz igazgatási tekintetben, tartoznak / Kiadta Csengery Imre, első aljegyző.

[Nagyvárad] S. n. 1 fol. – 51 × 41 cm.

Bihar vármegye településeinek helységnevtára, választókerületenként.

ÖNB FL UNG 1848/11/3

Poss. Bibliothek des k. k. Ministerraths-Präsidioms.

6.18.

1848. június 17.

Főkormányzók, Erdély; Országgyűlés, Erdély

7787/Urb.282/1848. [számú határozat]

Ki van már hirdetve, hogy a robotot és dézsmát itt az Országgyűlés maga jószántából a haza és a nép java tekintetéből örökre eltörölve.

Most már közhírré kívánja tenni, az Országgyűlés azokat, miket e tárgy iránt szükséges mindenkinek tudni...

1-ör... 14-er... / G. Teleki József t. k. kormányzó; Bíró József t. k. titoknok.

Költ az Erdélyi nagyfejedelemség királyi főkormányzékének Kolozsvárt 1848 Szent Iván hava 17-én tartott üléséből

(Kolozsvár) s. n. 2 fol. = 4 p. – 35 × 22 cm.

Az áprilisban szentesített törvények kihirdetése az utolsó erdélyi országgyűlésen.

ÖNB FL UNG 1848/11/14a–d.

Megegyező pld.: ugyanitt: 1848/6/17a–d.

Poss. Bibliothek des k. k. Ministerraths-Präsidioms.

Méretében különböző (33 × 22 cm), egyébként megegyező pld.: HL 52/79.

A teljes törvény kiadása l.

Az 1847/8. évi országgyűlési törvénycikkek. Pozsony, április 11. HTM 2880/Nyt.

6.19.

[1848. június 19.]

Honvédi rendes zászlóaljok öltözet-szabályzata.

Gyalogság: Csákó fekete posztróbol... Nyakravaló: Fekete, egyenes, sima, fehér szegés nélkül. Atilla: Setét barna színű, vörös négyzetes zsinórral... Nadrag: ... búzavirágzsin... Topánka... Köpönyeg: szürke... Sipka...

Altiszt... Főtiszt... Törzstiszt (Stabsoffizier)...

Tüzérség (Artillerie)...

[Pest, Landerer és Heckenast] 1 fol = 2 p. – 40 × 26 cm.

⁷⁴ Fml. = Feldmarschall-Lieutenant = altábornagy.

A honvédség számára rendszeresített öltözeti szabályzat, amely részletesen leírja az anyag mibenlétét, a színeket és formákat. A Landerer és Heckenast nyomda magánkiadása.

MNL GyML IV.B.150/1.

Datálása az iraton látható, korabeli fekete tintás kézírás alapján. Ügyiratszám: 1788/1848.

6.20.

1848. jun. 19.

Nádornak. Máramaros megyének felszólítása következtében: csatlakozva...

[Lenkey-ügy], l. [6.12.:]

1848. június 2.

A „Württembergi király” nevét viselő huszárezred galliciai Máriámpolba szállásolt volt...

6.21.

[1848. június 19.]

Nemzetőrségi öltözeti szabályok.

Lovas nemzetőr: Csákó: világosveres posztóbul... Forgó: alacson... Nyakravaló: fekete... Atilla: búzavirágszín... Nadrág: világos szürke... Csizma: fekete... Kard... Lőfegyver... Kardszíj Altiszt... Főtiszt... Törzstiszt
Gyalog nemzetőr... Altiszt... Főtiszt... Törzstiszt
[Pest] Nyomatott Landerer és Heckenastnál,] 1 fol = 2 p. – 40 × 26 cm.

Az újonnan szervezett nemzetőrség számára rendszeresített öltözeti szabályzat, amely részletesen leírja az anyag mibenlétét, a színeket és formákat. A Landerer és Heckenast nyomda magánkiadása.

MNL GyML IV.B.150/2.

Hátoldalán (korabeli?) grafitceruzás kézírással: 1. Kapsolat a rajzzal együtt Zichy Ottó úrnak kiadasson. Az említett rajz hiányzik.

Zichy Ottó gróf, honvédtiszt, 1849-ben ezredes.

Datálása az iraton látható, korabeli fekete tintás kézírás alapján. Ügyiratszám: 698/1848.

6.22.

1848. június 20.

CSENGERY [Imre] Emeriku

Artikulu

Protokollului sedinței de komisiune a komitatului Bihar zănutate in Váradolász

20 junio 1848.

2089.

Szau csetit urmatore orenduiala a nelczimei szále Stefan palatinu- si lokucziatoriului krejeszku:

3467./B. Universzitatei komitatului Bihar...

Datu in Budapest 12 junio 1848. / Stefan palatinu si lokucziatoriului krejeszku mp.; Bartolomeu Szemere, minisztru din lountru.

Hoterire

In urmaré acsesztei rindujála pentru paza szekuritatei perzonelor si á averilor prekum si á csinsztei lezsilor sze hotereste:

1. Ka acsenszta orindujála si hoterire in limba ungarészka in 350 esemplare, si in limba románészka – ku kredinczosza traducere – járe in 350 de esemplare szesze tiparenszke.

2–3. ...

4. De maduláril ün acseszti lezsuire de zsudekata repde szau aleszu:

a/ prézési: Nikolae Hodosi si Joann Ambrus

b/ assessor: Paulu Baróthi, Ludviku Eresei et. al. / A esstradatu Emeriku Csengery, primariu notariu.

S. l. S. n. 1 fol. – 51,5 × 41 cm.

István nádor Bihar vármegye közönségéhez intézett 3467. számú rendelete a megye Váradolászban megtartott bizottsági ülésének jegyzőkönyvébe foglalva.

A nádor 1848. június 12-én az egész országra kiterjedő érvénységgel elrendelte a rögtönítélő (statáriális) bíróság felállítását. A rendeletet István nádor és Szemere Bertalan belügyminiszter írta alá.

A bizottsági ülés úgy határozott, hogy a személyi- és vagyonbiztonságról szóló rendelkezést és a bizottsági ülés határozatát a törvény tiszteletben tartása érdekében mind magyar, mind pedig román nyelven 350-350 példányban nyomtassák ki.

A bizottság határozatát ellenjegyezte Csengery Imre főjegyző.

ÖNB FL UNG 1848/4/16

A nádori rendeletet l. az I. részben: 1848. június 12. István. OgyK MPgy 00091. (3.81. tétel.)

6.23.

1848. június 26.

FERDINÁND, ötödik, magyar király⁷⁵

Trónbeszéd

Felséges urunk királyunk, hű magyar népének országgyűlését folyó hó másodikára méltóztatott kegyelmesen összehíni...

Mi első Ferdinánd Isten kegyelméből osztrák császár, Magyar- és Csehország e néven ötödik, Dalmát-, Horvát-, Tót, Halics-, Ladomér s. a. t. országok királya, Erdély nagyfejedelem s. s. t.

Hű magyar s vele egyesült Erdélyországunk, s ahhoz kapcsolt országok zászlósainak, egyházi s világi főméltóságainak, nagyainak és képviselőinek, kik az általunk, 1848-ki július másodikára szabad királyi Pest városunkba összehívott ország gyűlésen egybegyűlve vannak üdvöt és kegyelmünket... / Ferdinand. –

Tyrol grófsági Innsbruck városunkban, június hó 26-ik napján, az urnak 1848. esztendejében.

S. l. S. n. 2. fol. = 4 p. – 37 × 23 cm.

Ferdinánd király mérhetetlenül sajnálja, hogy betegsége miatt nem nyithatja meg személyesen a magyar országgyűlést. Trónbeszédét megbízásából személye körüli minisztere, Eszterházy Pál olvassa fel. Bejelenti, hogy osztrák tartományába helyettesül János főherceget nevezte ki, míg Magyarországon és a vele egyesült Erdélyben István főherceg, nádor lesz a meghatalmazott, mint királyi helytartó.

Az iratot ellenjegyezte Eszterházy Pál miniszter.

HL 1848 52/82.

A nyomtatvány három részből áll. 1. Eszterházy Pál, a király személye körüli miniszter⁷⁶ datálatlan beszéde, amelyben az uralkodó betegségről és megbízásáról tájékoztatja az országgyűlést. Az első mondatban a „folyó hó másodikára” adhat támpontot, hogy Eszterházy írása július 1-jén kelt.

2. István nádor kinevezése, teljhatalommal való felruházása.

3. A kinevezés indoklása.

Poss. Schriftenabteilung des Kriegsarchives Wien, Stifgasse 2. Ex archivi bellici actis, előlapján az átadási bélyegzővel átítve Überg. an Ungarn ad Pkt B4 der Blge zum Archivvertrag. Siehe A 75/1927.

6.24.

[1848. június – szeptember vége?]

K[?] I[?]

Polgártársaim!

A haza veszedelemben van. Az ellenség köztünk és külsőbeinken áll. A szerencsétlenség kettős – közös és rendkívüli. A nemzetőrség nem elégséges a belbátorság fenntartására...

⁷⁵ Ferdinánd, Habsburg-Lotharingiai (1793–1875), első, osztrák császár (ur. 1835–1848), ötödik, magyar király (megkoronázva 1830, ur. 1835–1848).

⁷⁶ A király személye körüli miniszter a külügyminiszteri hivatalt töltötte be.

Adja is az ég, mielőbb boldogok lehessünk! Szívéből ohajtja és kívánja / igaz polgártársatok K. I.

Nagyvárad, S. n. 1 fol. = 2 p. – 26 × 21 cm.

Az élet- és vagyonbiztonságért aggódó, feltehetően nagyváradi lakos K. I. azt javasolja, hogy a belső zavargások ellen állisanak fel a nemzetőrsegen túlmenően polgárőrséget is.

Utóiratában felveti, hogy ha nincs elegendő pénz az önként jelentkezők megfizetésére, felfegyverzésére, 50 év felett kötelezővé kellene tenni a személyes szolgálatot.

HTM 2793/Nyt.

Datálásához csak a környező történések adnak segítséget. 1848. május 29. és július 18. között ülésezett az erdélyi országgyűlés, határozatai nem elégtették ki a román nemzetiséget. Szeptember 10-én fordultak a román képviselők a magyarokhoz, felsorolva korábbi sérelmeiket. (Publ. román nyelven, teljes szöveggel, fordítás nélkül: RÁKÓCZY, Rozália –LENART, Ana 2000, 15–20., 5. tétel.) Szeptember 12-én Aranyoslónán a román megmozdulást fegyverrel állították meg, több halálos áldozat is volt.

6.25.

[1848. július 1.]

ESZTERHÁZY Pál

Felséges urunk királyunk, hű magyar népének országgyűlését folyó hó másodikára méltóztatott kegyelmesen összehíni...

I. 1848. június 26. Ferdinánd, ötödik, magyar király. Trónbeszéd.

6.26.

1848. július 2.

Országgyűlés [Magyarország]

Az országgyűlés megnyitásának rende július 5-kén 1848.

Július 4-kén reggeli 10 órakor úgy a képviselők, mint a felsőház tagjai termökben összegyűlnek...

Ő Fensége július 5-én délben 11 3/4 órakor indul ki a várból, a ministerek és udvara kíséretében...

A két ház tagjai pedig termeikben gyűlvén össze, megalakulással foglalkodnak. / Belügyminister Szemere Bertalan.

Kelt Budapest, július 2-án 1848.

S. I. S. n. 1 fol. – 37,5 × 23,5 cm.

A parlament nyitónapjának részletes programja a képviselők megérkezésétől az uralkodó megjelenéséig. A tervek szerint V. Ferdinánd az alsóházban felolvassa trónbeszédét, a királyi leiratokat, az országgyűlés felhatalmazza a királyt az ülés megnyitására, aki ezt követően távozik.

BMSz 57.725

Belügyminister Szemere Bertalan még nem tudta, hogy az uralkodó nem jön el. L. 1848. június 26. Ferdinánd, ötödik, magyar király. Trónbeszéd. (6.23. tétel.)

6.27.

1848. szeptember 10.

PAP Zsigmond – MIHÁLYI Gábor et al.

Román testvérek!

Kevés idő alatt nagy változások történtek. Martius előtt ti jobbágyok voltatok, szolgaság bilincseiben...

Költ Pesten, szeptember 10-én 1848.

Pest, [Landerer és Heckenast] 2 fol. = 4 p. – 42 × 27 cm.

A román nemzet képviselői hat pontban azokat a sérelmeket sorolták fel, amelyek a márciusi forradalom előtt az elnyomott románokat is érték.

ÖNB FL UNG 1848/4a–d. Nr. 197.

Publ.: RÁKÓCZY Rozália 1998, 119. (12. tétel.) ÖNB FL UNG 1848/7/4.

Poss. Bibliothek des k. k. Ministerraths-Praesidiums.

Méretében más (42,5 × 25,5 cm), egyébként megegyező pld.: HL 1848 52/98.

Az OgyK MP Gy 00462 sz. pld. Publ.: RÁKÓCZY Rozália 1999, 107. (3.5. tétel.)

További pld.: OgyK MP Gy 00181. Publ.: RÁKÓCZY Rozália – VILLÁM Judit – REDL Károly 2000, 61. (3.49. tétel.)

Román nyelvű, cirill betűs kiadása: ÖNB FL UNG 1848/7/27a–d. Nr. 197 – az oszláv naptár szerinti dátumozással:

1848. szeptember 24.

[PAP Zsigmond] POP, Sigismund – [MIHÁLYI Gábor] MIHAIL, Gavril stb.

Fraților Români!

Intru un timp scurt, foarte mari strămutări sau făcut...

Datusau în Pesta în 24. Septemv. 1848.

Publ. címleírással RÁKÓCZY Rozália 1999, 103. (2.8. tétel.)

Publ. teljes szöveggel, fordítás nélkül RÁKÓCZY, Rozália – LENART, Ana 2000, 15–20. (5. tétel.)

Poss. Bibliothek des k. k. Ministerraths-Praesidiums.

A tétel emlékeztető leírása.

6.28.

[1848. szeptember 16 – 1848. október 1.]

HEREPEI Gergely

Szózat a magyar néphez!

Isten szent igéjének hirdetője, egy pap szól hozzátok... Ébredj fel szegény, elárult magyar nép, és lásd meg a te ellenségeidet...

Titeket is elpróbáltak elcsábítani a császár nevével... Kelj fel azért magyar izráel népe... Kelj fel és fogj fegyvert...

Mi győzni fogunk, nekünk győzni kell... / Herepei Gergely kolozsvári evang. reform pap. –

(Kolozsvár) S. n. 1 fol. – 44 × 27 cm.

A lelkész bibliai idézetekkel bátorítja a magyarokat, mert Urban vezetésével már felkeltek ellene. Ne hagyják fegyver által veszni elnyert szabadságukat.

ÖNB FL UNG Undat 1848/11/7.

Datálása a szöveg alapján.

Poss. Bibliothek des k. k. Ministerraths-Präsidiums.

6.29.

1848. szeptember 18.

KOSSUTH (Lajos)

Felséges királyunknak V-dik Ferdinánd közelebről leköszönt egyik magyar miniszterének Kossuth Lajosnak jósolata a magyar nemzet jövődjé felől.

Hét év óta sok jóslatot mondok, és szinte borzadok, látván, hogy minden, de minden olly borzasztó hamar teljesedett...

Énekeljétek ama szent éneket, melyet ismertek:

„Tartsd meg Isten országunkat,

Mi magyar hazánkat,

Rontsd meg mi ellenséginket,

Akik üldöznek bennünket.”

Fel! Fel! Fegyverre! Velünk van isten és az igazság! / Kossuth.

Pesten szeptember 18-án 1848.

[Pest, Trattner–Károlyi ny.] 1 fol = 2 p. – 34,5 × 23,5 cm. Klny.

Kiadott a Kossuth 69-dik szám alatti Hirlapjából.

A bevezető mondatban említett borzasztó jóslat ellenére Kossuth lelkesíti az országlakosokat, hogy összefogással üzzék ki az ellenséget, aki jelen pillanatzban Jellašić, hogy azután mi lesz, azt majd akkor megbeszéljük.

HL 1848 52/108.

További pld.: Győri kiadás, 2 fol = 4 p. HTM 0772/Nyt., valamint nyomdai és méretvariáns (41 × 24,5 cm). HTM 2177/Nyt.

6.30.

1848. szeptember 18.

[Miniszterelnök] [Magyarország]

Rendelet.

3844/n. ö.⁷⁷

A nemzetgyűlés által a haza megmentésére előlegesen felajánlott 42 ezer főből álló hadsereg kiállítására körül kibocsátott rendeletek pótlékaul ezennel közhírré teszem, hogy a belépendő ujoncok a hatóságok által fizetendő 20 pft.⁷⁸ foglalópénzt kapnak, melly által a nemzet képviselői határozatához képest 4 évi szolgálatra köteleztetnek.

Ez uttal köteleességévé teszem minden hadfogadó parancsnokságnak... hogy a hatóságoktól a kiállítandó ujoncokat rögtön átelve... a legszükségesebb ruhaneműekkel, u. m. köpeny, nadrág, topány, fehérúra és sapkával leendő elátásukról... gondoskodjék. / Gr. Batthány Lajos.

Pest, szeptember 18-án 1848.

S. I. S. n. 2 fol = 4 p. – 32,5 × 24 cm.

Lényegét tekintve teljes szöveg.

HL 1848 52/107.

A kétívű, négyoldalas levélpapírra nyomtatott rendelet külvívű nyomtatott feladó: A miniszterelnöktől. Alatta kézirásos címzés: Udvarhely, Keresztur és Bardócz székeknek Udvarhely. Nyomtatott megjegyzés: Hivatalból. Az összehajtásnál szárazpecsét nyoma [...] Elnök Pecsétje.

További pld.: ÖNB FL UNG 1848/7/9a. 42 × 26,5 cm. Poss. Bibliothek des k. k. Ministerraths-Präsidents.

6.31.

1848. szeptember 18.

[Miniszterelnök, Magyarország]

Utasítás a kormánybiztosokhoz.

A népfelkelésnek korántsem feladata az ellenségnek nyílt csatában megátadása, sőt azt nékie minden kitelhető módon gátolnia kell.

Oldalról és hátulról fenyegetése az ellenségnek...

Szóval: mindenütt és mindenkor minden alkalomban az ellenségnek kárt tenni és hadseregünk munkálatait védőrként segíni, és ez által Magyarország dicső fegyvere becsületét fenntartani. / Batthány Lajos.

Pest, szeptember 18-án 1848.

S. I. S. n. 1 fol. – 24,5 × 21 cm.

A miniszterelnök tökéletesen leírta a lesvetés és gerilla-hadviselés technikáját, az élelem elrejtésétől a mütárgyak szétrombolásáig.

ÖNB FL UNG 1848/7/18.

Poss. Bibliothek des k. k. Ministerraths-Präsidents

További pld.: MNL GyML IV.B.150/4.

6.32.

1848. szeptember 19.

BATTHYÁNY Lajos

Fölvívás.

Édes hazánkat ármány és árulás környezi: szabadságunk ellenségei a hiszékeny népet gyanúsításokkal ámítják, a külön vallásukat egymás iránt gyűlölettel töltik el: a külön nyelvű honfiakat a törvényes függés megtagadására ingerlik...

Itt az idő hazafiak!...

Állítsátok ki, akár egyenes besorozás, akár sorshúzás, akár toborzás útján a községre eső honvédek számát...

István nádor, főherceg ő Fensége vezérleendő hadseregünk... / Miniszterelnök Batthány Lajos.

Kelt Budapesten szeptember hó 19-dikén 1848.

S. I. S. n. 1 fol. – 35 × 22,5 cm.

A fellázadt nációk és horvátok azt állítják, hogy az uralkodó nevében harcolnak a magyarok ellen, holott a szabadság és jobbágyfel-szabadítás ellen fogtak fegyvert – írta a miniszterelnök.

Ha földnélküli volt jobbágyok fegyvert fognak a vívmányok megőrzése érdekében, az állami birtokokból földhöz juttatják őket. Jelentkezzenek hát minél többen.

HL 1848 52/109.

Három teljesen megegyező példány azonos számon, a körül-vágásból eredő méretkülönbséggel.

Az 1–2. pld.: Poss. Schriftenabteilung des Kriegsarchives Wien, Stiftgasse 2. Ex archivi bellici actis. Átadási bélyegzővel: Überg. an Ungarn ad Pkt B4 der Blge zum Archivvertrag. Siehe A 75/1927.

3. pld.: hátoldalán: Gavra József örnagy ajándéka a m. kir. Hadiléváltárnak

4. pld.: 37,5 × 23 cm. ÖNB FL UNG 1848/7/12. Poss. Bibliothek des k. k. Ministerraths-Präsidents.

További pld.: ÖNB FL UNG 1848/7/13a–d. 2 fol = 4 p. dupla íven, levélforma, címzetlen, előlapján nyomtatva: 9762/B. Hivatalosan.

Ugyanaz román nyelven, cirill betűkkel, 1848. szeptember 24-i dátummal: ÖNB FL UNG 1848/7/26.

Ugyanannak szlovák nyelvű kiadása: ÖNB FL UNG 1848/7/25.

6.33.

1848. szeptember 19.

KOSSUTH [Lajos]

Felszólítás minden becsületes magyarhoz, a ki erőt érez magában, a haza megmentésére közre dolgozni.

Mióta a közéletben részt veszek, mindig azt hirdetem, hogy a politikai életet társadalmi úton is elő kell mozdítani...

Én tehát a haza szent nevében szólítok fel minden embert, ki hazáját szereti... alakítson városokként, vidékeként társaságokat, a haza védelmének előmozdítására.

Legyen ezen társaságok neve „Honvédelmi egyesület”...

Alakítsunk honvédelmi egyesületeket! / Kossuth.

[Szekszárd] Szegzárdon, Perger Nándor nyomdájában, 1 fol. 34 × 22 cm.

Kossuth a haza szent nevében szükségesnek érzi a lelkesedést ébren tartó egyesületek létrehozását. Amennyiben sikerült megszervezni, értesítsék erről vagy magát Kossuth Lajost, vagy országgyűlési követüket.

HL 1848 52/109a.

6.34.

1848. szeptember 20.

HODOSSY Miklós; KOMLÓSY Antal; TAR Imre

Szózat Bihar megye lakosaihoz.

Atyafiak! Örültünk mind, mikor a tavaszon meghirettettek az új törvények...

Megvetésre méltó emberek azok, kik útjában állanak a törvényeknek...

Ez pedig senkisé más, mint Jelasics József... / Teljhatalm megbízottak Hodossy Miklós; Komlós Antal; Tar Imre.

1848. szeptember 20.

[Nagyvárad] Váradolaszi, S. n. 1 fol. – 40,5 × 26,5 cm.

A dél-magyarországi támadás hírére népfelkelésre hívja a széke-lyeket és az erdélyi magyarokat.

HTM 0012/Nyt.

Hodossy Miklóst 1848. november 20-án nevezte ki Kossuth Lajos az erdélyi hadsereg kormánybiztosává.

⁷⁷ N. ö. = nemzetőrség⁷⁸ Pengőforint, tulajdonképpen forint.

6.35.

1848. szeptember 22.

BERGER [Johann von]

Proclamation an die Bewohner der k[öniglichen] Freistadt Arad.

Dem Vernehmen nach sind im Bereiche der Stadt Arad mehrere Wühler, deren Absicht darin geht, das zwischen den Bewohnern der Stadt Arad und der Festung bisher bestandene gute Einvernehmen, durch Verbreitung unwahrer Gerüchte – als ob die Festung gegen die Stadt feindfelige Tendenzen hegte... auch die unsinnige Äußerung gehört, die Festung mit Sturm nehmen zu wollen...

Im Falle sie aber solchen Wühlern ein geneigtes Ohr schenken... das Festungs-Commando sich seiner Stellung unterstützen sollten... die Gewalt mit Gewalt zu vertreiben, ohne irgend welcher Rücksichtnahme. / B. Berger FML.⁷⁹

Festung Arad am 22. September 1848.

[Arad] Gedruckt bei Jos. Schmidt. 1 fol. 36 × 23 cm. –

Arad várparancsnoka nyugalomra inti a város lakosságát. Ha a felbujtók a lakosság körében továbbra is izgatnak az erőd ellen, minden eszközzel helyreállítja a rendet.

HL 1848 52/112.

Poss. KA Wien.

Átadási bélyegzővel: Überg. an Ungarn ad Pkt der Blge.

Zum Archivvertrag. Siehe KA 75/1927.

További pld.: ÖNB FL UNG 1848/7/21.

Poss. Bibliothek des k. k. Ministerraths-Praesidiums.

6.36.

1848. szeptember 23.

KOSSUTH Lajos

A néphez.

Atyámfiai! Véreim! Polgártársaink!

Az örökkévaló istennek nevében, ki az igazságot védi, és megbünteti az ámulást, fegyverre szólítom fel a nemzetet: szegény magyar hazánk megvédésére...

Isten megáldotta igazságos küzelmünket.

Magyarország, Erdély, Horvát-, Tótország népeit szabaddá tettük...

El vagyunk árulva minden oldalról...

A könyörület istene háritsa el ezt az átkot mi rólunk! De nem fogja másképp elhárítani, mint úgy: ha bátor karokkal megvédelmezték a szegény elárult magyar hazát. / Kossuth Lajos.

Pest, sept. 2-kán 1848.

S. l. S. n. 1 fol. = 2 p. – 43 × 29 cm. Kéthasábos, kétoldalas

A király nevében támadtak mindenbonnét Magyarországra.

A hazát csak úgy lehet megvédeni, ha a felszabadított nép fegyverre kel, mert ha nem védi meg magát, más nem fogja megtenni helyette.

ÖNB FL UNG 1848/7/23a–b.

Poss. Bibliothek des k. k. Ministerraths-Praesidiums.

6.37.

1848. szeptember 26.

[Miniszterelnök, Magyarország]

Rendelet.

4441/n. ö.

A most alakítandó 16 honvéd-zászlóaljához szükségelt ujoncok kiállítására tárgyában eddig kiadott legújabb rendeletek kiegészítésére, felvilágosítására következőt rendelem:

Az ide mellékelt aránylagos kivetésből láthatják... az országtól megajánlott 169,611 hadsereg most kiállítandó negyedének 127 lélekre 2 ujonc kivetési kulcs szerint...

Mind azt, mit folyó septemb hó 18. 3844/n. ö szám alatti rendeletemben... meghagytam... / Batthyány Lajos.

Pest, septemb. 26-án 1848.

S. l. S. n. 1 fol. – 43 × 26 cm.

A törvényhatóságok tegyék meg a szükséges lépéseket a másodikk negyed kiállítására is. A dunántúli megyék – Vas, Zala, Tolna, Somogy, Baranya, Veszprém, Fejér – ahol meghirdették a népfelkelést, nem kell újoncokat kiállítsanak.

HL 1848 52/116.

Poss. KA Wien.

Átadási bélyegzővel: Überg. an Ungarn ad Pkt der Blge. Zum Archivvertrag. Siehe KA 75/1927.

A hivatkozott miniszterelnöki rendeletet l. 1848. szeptember 18. (Miniszterelnök) [Magyarország] Rendelet. 3844/n. ö. (6.30. tétel.)

„Az ide mellékelt aránylagos kivetésből” kitételhez kapcsolódó nyomtatványt l.

1848. szeptember 27. [Országos Honvédelmi Bizottmány] Megyék és szabad királyi városok, mellyek az ujjonc-állításhoz hozzá járulnak. (6.39. tétel.)

6.38.

1848. szeptember 26.

Magyarország legújabb históriája

Magyar testvéreim! Újságot mondok néktek:

A mi királyunk Bécsben rabságban van! – halljátok – azt mondják – a király rab, fogva van! borzasztó gyalázat ez a magyarra.

És tudjátok, hogy történet ez? –

A magyar nemesség a király megegyezésével idei tavaszon olly törvényt hozott, melly által a jobbágyságot eltörölte, azaz: eltörölte a robotot, dézsmát és minden ingyen szolgáltatást, vagyis a jobbgy népet szabaddá tette, hogy urasának ne tartozzék ingyen dolgozni...

Legyen jel szavunk: győzelem avagy dicső hősi halál! / Egy magyar a népből.

Íram Egerben september 26-án 1848.

S. l. S. n. 1 fol. – 43,5 × 24 cm.

Az országot megtámadták idegen hordák, meg kell védeni, mégsem megy a falusiak közül senki katonának, mert sok gyáva van közöttük, vagy éppen a német urak megvesztegették őket. De ha az idegen seregek győznek, megint 10 év lesz a katonaidő, és beteljesedik Kossuth Lajos átká, hogy a gyávára soha senki ne tekintsen, ne segítse bajában.

Szabadítsuk meg a királyt rabságából, hazánkat a szolgaságtól.

HL 1848 52/123–13.

Átadási bélyegzővel: Überg. an Ungarn ad Pkt der Blge. Zum Archivvertrag. Siehe KA 75/1927.

További pld.: ÖNB FL UNG 1848/7/29.

Poss. Bibliothek des k. k. Ministerraths-Praesidiums.

További pld.: HTM 0013/Nyt.

6.39.

1848. szeptember 27.

[Miniszterelnökség]

Megyék és szabad királyi városok, mellyek az ujjonc-állításhoz hozzá járulnak.

Pozsony megye. Trencsén városa... Bihar megye... Arad megye. Arad városa... Kraszna, Közép Szolnok, Zaránd, Kóvárvidéke, Zilah városa...

Pest, september 27-én 1848.

S. l. S. n. 1 fol. – 42 × 52 cm.

⁷⁹ B = Baron; FML = Feldmarschall-Lieutenant.

Táblázatos felsorolás a kiállítandó újoncok számáról, a hadfogadó kerületekről (kormányról), a gyülekezési helyről, feltüntetve a honvéd zászlóalj számát.

Bihar megyéből kiállítandó 1150 újonc, hadfogadó főkerület Nagyvárad, fiók Nagykálló, gyülekezési hely a beavatás után Nagyvárad, beolvasztás a 27. zászlóaljba.

Arad megyéből 841, Szeged, Arad, gyülekezés Aradon, a 29. zászlóaljhoz.

Arad város 71, Gyülekezés Aradon a 29. zászlóaljhoz.

Kraszna megye 289, Közép-Szolnok 569, Zaránd 178, Kővár vidéke 239, Zilah városa 25 újoncot kell kiállítson, az összesen 1300 ember hadfogadó főállomása Kolozsvár, alállomás Somlyó, gyülekezési hely Nagyvárad, és a 31. zalj kötelékébe kerülnek.

HL 1848 52/116.

Megegyező pld.: HL 1848 52/116a.

További két, megegyező pld.: ÖNB FL UNG 1848/7/30a. és c., 7/30b. és d.

Poss. Bibliothek des k. k. Ministerraths-Præsidiiums.

6.40.

1848. október 1.

[Országgyűlés, Magyarország]

Határozata

A nemzet képviselőinek a folyó évi szeptember 29-én kivírt győzelem iránt. A képviselők háza örömmel és megleléssel értesült azon diadalról, mellyel seregeink szeptember 29-én Jellachich ellenséges táborát vissza verték... / Pázmándy Dénes m. k. a képviselőház elnöke; Ludwigh János s. k. a képviselőház jegyzője.

Kelt Budapesten a képviselőháznak 1848-ik évi october 1-ső napján tartott üléséből.

S. I. S. n. 1 fol. – 34 × 21,5 cm.

A Pákozd melletti csatáról szóló határozat főképp egyes tisztek vitéz magatartására tér ki, név szerint említve őket, valamint határozatot hozott jutalmazásukra. Külön kiemeli Móga altábornagy fővezér „hazafüüi akarátát”.

HL 1848/52/124.

További pld.: méretváltozat ugyanezen a számon, 37 × 23 cm.

További pld.: HTM 72.7.1/Nyt. és 90.46.1/Nyt., méretváltozat, 40,5 × 25 cm.

Poss. KA Wien. Átadási bélyegzővel: Überg. an Ungarn ad Pkt B4 der Blge zum Archivvertrag. Siehe A 75/1927.

6.41.

1848. október 5.

[Közcsendi Bizottmány] Nagyvárad

A nagyváradi közbátorsági bizottmánytól Nagyvárad lakosaihoz...

Ha békés lakosainkat valamely gonoszság környékezné, vagy megtámadná, ez a polgároknak harangok félrevereése és dobriadó által fog híriül adatni... / Mezey Mihály, Tar Imre et al.

Kelt Nagyváradon, 1848 október 5-kén.

S. I. S. n. 1 fol. – 41,5 × 23,5 cm.

A Nagyváradon felállított testület hivatalos hirdményben adta tudni, hogy működése milyen területekre terjed ki, és megnyugtatta a lakosságot, hogy időben értesítést kapnak az esetleges veszedelemről.

HTM 2795/Nyt.

További aláírók: Tar Sámuel, Koroknay Gábor.

6.42.

1848. október 5.

[Országgyűlés, Magyarország]

97-ik szám.

A nemzeti képviselőház 1848-ki october 15-én délelőtti 10 órakor tartott ülése jegyzőkönyvének kivonata.

A honvédelmi bizottmány nevében jelenttven, hogy miután a Lajtha melléki tábor... pihenni fogna, és a nyugalomidőt a hadsereg reorganisatiójára fordítani szükséges: határozatot...

1-ör hogy a magyar háromszin felvétele az ezredeknél rögtön eszközöltessék...

2-or...

Mely határozat a felső házzal is, hozzájárulás végett, közölttven, foganatosítására a végrehajtó eszközöket a honvédelmi bizottmány alkalmazandja. / [Ludwigh] Ludvigh János s. k. jegyző.

S. I. S. n. 1 fol. – 41 × 26 cm.

A hadsereg magyar lábra állításáról határozott az országgyűlés. Ezt követően nemzeti színű tiszti öv, csákórózsa használata kötelező. A 2 pont leszögezi, hogy az OHB határozatai mind a polgári, mind a katonai vezetésre kötelezők, azt, aki engedelmességet nem fogad, hivatalából, tiszti állásából minden javadalmazás nélkül elbocsátják, nyugdíjukat megvonják.

Aki ellenszegül, hazaárulást követ el.

MNL GyML IV.B.150/2., szám nélkül.

6.43.

1848. október 7.

[Országgyűlés, Magyarország]

A képviselő-háznak 1848-dik évi october 7-dik napján reggel tartott ülésében hozott határozata / Pázmándy Dénes s. k. elnök; Ludwigh János s. k. jegyző.

S. I. S. n. 2 fol. = 4 p. – 40,5 × 25 cm.

A képviselőházi határozat ismerteti Ferdinánd király október 3-án kelt levelét, amely szerint Récesy Ádámot kormányalakítással bízta meg anélkül, hogy erről előzetesen a magyar országgyűlést megkérdezte vagy tájékoztatta volna. Ez a lépés a független magyar miniszterelnök ellenjegyzése nélkül törvénytelen.

Továbbá leírja, miszerint Jellačić és Rajacić szerb pátriárka a magyarok ellen uszít, hivatali működésük szintén törvénytelen.

ÖNB FL UNG 1848/6/3a-c.

Récesy kinevezése október 5. L. az I. részben: OgyK MPgy 00200. (3.89. tétel.)

Ugyanez német nyelven: ÖNP FL UNG 1848/8/4a-c.

Szerb nyelven: ÖBN FL UNG 1848/8/6/a-c.

Poss. Bibliothek des k. k. Ministerrats-Præsidium.

6.44.

1848. október 8.

Országgyűlés [Magyarország]

96-ik szám.

A nemzeti képviselőház 1848-ki october 8-kán tartott ülésének 555. sz. alatti határozata.

A képviselőház az ország kormányzatát mind a két ház részéről kiküldött honvédelmi bizottmány kezébe mindazon hatalommal, mellyel egy ország teljhatalmu kormányának birnia kell, letétvén... Kossuth Lajos honpolgárt és képviselőt pedig... e kormány elnökének nyilváníta... / Ludwigh János jegyző.

S. I. S. n. 1 fol. – 41 × 26 cm.

A képviselők a rendkívüli helyzetre való tekintettel minden hatalmat az Országos Honvédelmi Bizottmányra testáltak, elnökéül Kossuth Lajost választották, akinek feladata a bizottmányi tagok kijelölése is.

MNL GyML IV.B.150/2., szám nélküliek.

További pld.: HTM 90.39.1./Nyt.

6.45.

1848. október 8.

Országos Honvédelmi Bizottmány

Miután Isten kegyelméből s vitéz seregeink győzelmes előhaladása által annyira van biztositva hazánk szent ügye... a király és

nemzet nevében az országgyűlésének határozatából ezennel szorosán és kemény felelet terhe alatt meghagyatik minden Magyarországi, Erdélyi, Szlavóniai és Horvátországi várparancsnoknak, és várakban létező minden katonaságnak, hogy:

1-ör... 2-or

Melly parancsolat miheztartás és a várban leendő kihirdetés végett, minden várparancsnoknak is megküldetni rendeltetik. / A király s haza nevében, a nemzeti képviselő határozata következtében, az országos honvédelmi bizottmány.

Költ Budapesten october 8-án 1848.

S. I. S. n. 1 fol. – 42 × 26 cm.

A határozat 1. pontja szerint minden várban ki kell tüzni a magyar nemzeti lobogót, a 2. pont alapján az OHB írásban kéri a hítségnyilatkozatot minden várparancsnoktól.

MNL GyML IV.B.150/4.1. csomó, szám nélküliek.

Az irat levélformájú, valamennyi várnak, megyének, közhivatalnak elküldték. A külíven 893/E sz. Az országos honvédelmi bizottmánytól Hivatalból nyomtatott szöveg. Kézírással: Győr-megye Közönségének Győrre.

Autográf aláírással: Kossuth Lajos elnök.

6.46.

1848. október 8.

Országos Honvédelmi Bizottmány

Az országos honvédelmi bizottmány.

Tapasztaltatván, hogy az ország több hatóságai a honvéde-ujoncokat nemcsak negyedrészen, a mint rendelve volt, hanem ezen tul egész számban is kiállítják. – ezen készségük a haza jelen körülményei közt szivesen fogadtatván, ezennel utasítva vannak az illető hadfogadó kormányok, hogy... ujoncokat elfogadván, azokból zászlóaljaikat megalakítsák... / A honvédelmi bizottmány nevében (Kossuth Lajos) elnök.

S. I. S. n. 1 fol. – 42 × 26 cm.

A megállapított létszám feletti ujoncokat ugyanúgy kell ellátni, mint a létszamba tartozókat, a túljelentkezökröl jelentést kell tenni az OHB-nak.

MNL GyML IV.B.150/4.1. csomó, szám nélküli.

Az 5102/N. Ö. számú levélforma irat valamennyi hadfogadó állomáshoz és megyei hivatalhoz eljutott. A leírt példány kézírásos címzése Győr megye közönségének szól, hivatalból, Győr.

Kossuth Lajos autográf aláírásával.

6.47.

1848 oktobere

Köztársasági Lapok

(Szerk. Birányi Ákos)

Pest, Nyomtatott Müller Adolfnál, Ferenciek terén, 2 fol. = [7]–10. p. – 30 × 22 cm.

3. sz. Pest, oct. 1848.

Vezércikke Vér, vér, és újra csak vér! címmel a halálbüntetésről, kivégzésről, néptéletről szól. Közli azok névsorát, akiket a nemzet árulónak tart, többek között István nádor, ki a magyar tábornok elhagyta, és Urban, aki a volt Erdélyben a románokat uszítja.

HTM. 2786/Nyt.

Közelebbi datálásához nem segítenek a vezércikk utalásai, mivel csak eseményeket említ, neveket nem, kivéve a nádort. István nádor szeptember 22-én távozott Bécsbe, Lamberg szeptember 28-án végezte ki a pesti nép, Zichy Ödön kivégzése szeptember 30-án volt. A lap teljes, a 8. oldalon kezdődik. Ha a lap folyamatos oldalszámozással készült, akkor első számának megjelenését szeptember végére, október elejére tehetjük.

6.48.

1848. november 27.

Országos Honvédelmi Bizottmány

Rendelet a megyék, kerületek és városok hatósági elnökeinek s ujoncállítási munkálatokkal foglalkozó kormánybiztosoknak.

Az újoncfelszerelési, fegyverzési s általában a hadi munkálatok intézése tekintetéből multhatatlanul megkívántatván az ujoncállítás mibenlétének teljes világosságbani előterjesztése... illető kormánybiztosoknak ezennel meghagyatik... határozott jelentéseiket a honvédelmi bizottmányhoz okvetlenül terjesszék fel...

A gyors készségre szabadság, dicsőség babérja vár. / Az országos honvédelmi bizottmány Kossuth Lajos elnök.

Kelt Pesten, november 27-én 1848.

S. I. S. n. 1 fol. – 42 × 26 cm.

Mivel az országgyűlés 200 ezerre emelte a hadsereg szükséges létszámát, Kossuth az ujoncokzás felgyorítását várta a megyéktől. Rendeletében erre utasította a kormánybiztosokat.

ÖNB FL UNG 1848/9/9.

Poss. Bibliothek des k. k. Ministerrats-Präsidiiums.

6.49.

1848. december 6.

Országos Honvédelmi Bizottmány

Az országos honvédelmi Bizottmánytól... posta hivatalnak.

Meghagyatik valamennyi postahivatalnak:

1ör hogy minden a külföldről érkező levelek, mellyek külföldi hatóságoktól, községektől, vagy hivatalnokoktól Magyar Országban akár kinek szólnak, vagy pedig akárkiktől az országbeli hatóságoknak vagy községeknek küldetnek, ide multhatatlanul és sértetlenül beküldessenek.

2or Hogy, akár minemű levelek vagy küldemények, mellyeknek tartalmuk nyomtatványokból áll, vagy hihetőleg abból állhat, és mellyek a külföldről különösen pedig Ollmützből vagy Kremsierből érkeznek, hasonlóul ide a honvédelmi bizottmányhoz beküldessenek.

A postahivatalok ezen rendelet pontos és hű tellyesítéséért a hazaárulás bűnvád terhe alatt felelősek. / Az országos honvédelmi bizottmány tagja Madarász.

Budapesten december 6án 1848.

S. I. S. n. 2 fol. = 4 p. – 38 × 24 cm.

Teljes szöveg.

BM P.57.764.

Kézírás, nyomatos, Madarász autográf aláírás. Előrenyomtatott levélforma, címzés egyedi kézírás. Feladó az Országos Honvédelmi Bizottmány. Szárazpecséttel, Földművelés, Ipar és Kereskedel. Minister pecsétje körirattal, középtűt 1848. A külíven: Hivatalból. Sürgöny. Valamennyi postahivatal megkapta. A leírt példány címzettje az alsó-lendvai postahivatal.

Az OHB tagja Madarász László.

6.50.

1848. december 7.

István, a volt nádor hitetlen hazaáruló.

Emlékeztek még az 1847-ki ősre, midőn István főherceg az országot beutazta, mindenütt ünnepléssel fogadták? Mindenütt örömtassan éltették, és ő hív magyarnak, hív hazafinak valotta magát.

Emlékeztek még az 1847/8-ki országgyűlésre, midőn kijelölés nélkül nádorrá választatott? ...

Azt mondta egykor, addig éljek, míg hazámnak élek.

Azóta tehát meghalt. Hanem temetője a föld, temetője a magyar kebel, melly emléket mintegy örök halottat viseli magában a világ végéig.

Budapest, december 7-dikén 1848.

S. I. S. n. 1 fol. – 40 × 25 cm.

A röpirat névtelenül jelent meg. Szerzője a Közlöny c. hivatalos lapra hivatkozik, amelyik ismertetette a nádor Bécsbe távozása után annak a bizottságnak a jelentését, illetve annak egy részét, amelyet a nádor irodájában talált iratok alapján adtak ki. Az egyik, Bécsben keltezett levél, amelyet a nádori iroda igazgatója, Stoffer József hitelesnek ismert el, István tervezetét tartalmazza, amely szerint a jelenleg Magyarországon állomásozó császári- királyi hadsereget ki kell vonni az országból, a nemzetiségeket, néprétegeket egymásnak kell ugatni, majd az ismét visszatérő hadsereggel „rendet” lehet tenni.

ÖNB FL UNG 1848/10/5.

Ugyanez szlovák nyelven. 2 fol. = 3 p. ÖNB FL UNG 1848/10/4a–c.

Poss. Bibliothek des k. k. Ministerrats-Präsidioms.

István nádor 1848. szeptember 22-én távozott Bécsbe.

6.51.

1848. december 13.

WINDISCH-GRÄTZ, Alfred

Herczeg Windischgrätz Alfred, császári királyi tábornagy, minden császári és királyi hadseregek fővezére... a 4ik számú cs. kir. könnyű lovasezred tulajdonosának proclamatioja.

Magyarország és Erdély lakosai!

Mi czélből lépek hazátokba, f. é. november 13-ról kelt szövegben nyilvános. Nem lehet az más, mint a törvényeknek – vakmerő pártütők által sértett – uralmát, a személy és a vagyon biztonságát helyreállítani.

Egy hű és vitéz hadsereg élén átlépek most Magyarhon határain... / Herczeg Windischgrätz s. k. császári királyi tábornagy.

Kelt schönbrunni főhadi szálláson, december 13-kán 1848.

[Wien.] Nyomatott a cs. k. könyvnyomtató intézetben. 1 fol. – 41,5 × 28 cm.

„Ne hagyjátok magatokat a pártütők fenyegetéseitől elcsábítani... különös szigorral járandok el azon vakmerőkkel, kik titeket hasonló kicsapongásokra bírni törekedni fognak.”

A hatóságok és hivatalok is kárpótlással tartoznak, ha bármi kárt okoznak a koronának, a közbirtoknak és a hadseregnek.

ÖNB FL UNG 1848/10/9.

Poss. Bibliothek des k. k. Ministerraths-Præsidioms.

Magyar és német nyelvű változata OgyK MPGy 00278., Publ.: RÁKÓCZY Rozália 1999, 110. (3.20. tétel.)

A hivatkozott Windisch-Grätz-kiáltvány román nyelven l. November 13. Graiul. ÖNB FL UNG 1848/9/5. Nr. 211., Publ.: RÁKÓCZY Rozália 2009, 477. (5.26. tétel.)

Németül: November 13. Proclamation. ÖNB FL UNG 1848/9/6. Nr. 211., Publ.: RÁKÓCZY Rozália 2009, 477. (5.27. tétel.)

6.52.

1848. december 14.

WINDISCH-GRÄTZ, Alfred

Proklamation des Fürsten Alfred zu Windischgrätz, kk.⁸⁰ Feldmarschalls, Oberbefehlshabers alle k. k. Truppen, mit Ausnahme der in Italien stehenden, Ritters des goldenen Fließes, Großkreuzes des k. ungarischen St. Stephan- und Ritters des militärischen Maria-Theresien-Ordens u. Inhaber des k. k. Chevaulegers-Regiments Nr. 4.

An das Landvolk in Ungarn und Siebenbürgen.

Mit dem Allerhöchsten Manifeste vom 7. November l. J. ist Euch bereits die Versicherung ertheilt worden, daß die durch die Gesetze vom Monate April l. J. gewährten Befreiungen von der Robot und vom Zehent unangetastet bleiben...

...sonst gegen die obrigkeitlichen Personen oder Seelsorger, welche diesem Befehle nicht genau achtkommen, oder etwa die

⁸⁰ Kaiserlich-Königlichen = császári- királyi.

Kundmachung absichtlich verzögern, das standrechtliche Verfahren eintreten wird. / Fürst zu Windischgrätz m. p. k. k. Feldmarschall.

Hauptquartier Schönbrunn am 14. December 1848.

S. l. S. n. 1 fol. – 40 × 25 cm.

A herceg biztosította a népet arról, hogy az áprilisban alkotott törvények a papi tized eltörléséről, a jobbágyfelszabadításról, amint azt őfelsége november 7-i kiáltványában ismételtén biztosította, érvényben maradnak.

De aki az ellenkezőjét hirdeti, vagy továbbra is harcol, nem távozik békességgel haza, vagy nem jelent írásban a katonai parancsnokságnak ezekről a személyekről, lelkészekről, azokat rögtönítélő bíróság elé állítják.

BM S.73.50.66.

Poss. Darnay-gyűjtemény 19.188-D.⁸¹

További pld.: HTM 72.16.1/Nyt.

Magyar változata: HTM 0178/Nyt. 7288/Nyt.

A hivatkozott, 1848. november 7-én kelt uralkodói rendeletet l. Publ.: RÁKÓCZY Rozália – VILLÁM Judit – REDL Károly 2000, 64. Variánsok: 3.61, 3.62, 3.63. tétel.

6.53.

1848. december 18.

Országos Honvédelmi Bizottmány

A magyar néphez.

A népfelkelés és a szabad mozgó (guerilla) csapatok iránt.

A szabadság harcának népharcnak kell lenni. Ekkor a nép győzhetetlen.

A népfelkelés már többször alkalmaztatott...

Keljenek fel a népnek ezerei, alakuljanak mindenütt az önkéntes mozgó csapatok; ne várjon senki parancsot, rendeletet; vállalkozzék, kinek szive a hazáért dobog, vegye magához barátait, szomszédait, ismerőseit, és segítsen a hazát védeni...

Fel! Fel! Szabad hazánk szabad népének ezrei! / Az országos honvédelmi bizottmány.

Budapesten, dec. 18-kán 1848.

[Bp.] Nyomatott Landerer és Heckenastnál, Szabadsajtó-utca, 1 fol. – 41 × 51 cm.

A gerilla-csapatokat nem szabad csatarendbe állítva harcba vinni, nincsenek kiképezve, nem értenek a puskához, harcértékük csekély, veszteségeik nagyok. Sokkal jobb eredménnyel járnak, ha az ellenséget rajtaütésekkel, lesvetésekkel zavarják.

Jöllehet az OHB felhívása Győrt, a Duna mocsarait és a Bakony sűrű erdejét hozza fel példának, az ország egész területére vonatkozik.

ÖNB FL UNG 1848/10/15a–b.

A példány kéthasábos, szétvágatlan, nyomdai – valószínű – makulatúra, mindkét hasábon azonos a szöveg.

Poss. Bibliothek des k. k. Ministerraths-Præsidioms.

További – szétvágott – pld.: 41 × 25 cm. HTM 72.1.1/Nyt.

A Közlöny ugyanazon a napon tette közzé 190. számában az OHB rendeletét a gerilla csapatok működéséről.

6.54.

1848. december 22.

[Magyarország. Törvények, rendeletek]; [Országos] Honvédelmi Bizottmány

Az Országgyűlés Magyarországon minden törvényhatóságaihoz.

A magyar nemzet ellen irtó háború foly, minden, ami ármány, ámtítás, hazugság és árulás – kifáradhatatlanul – felhasználtatik, hogy a nemzet, mely századok óta a civilisatio védőfalát s a király trónjának legerősebb támasza volt, a föld színéről eltörlőttessék...

⁸¹ L. a 47. sz. jegyzetet, a Darnay-gyűjteményről.

Fel tehát, fel mindnyájan a hon édelmére, nyomaikban a győzelem – felettünk a népek Istene! / A honvédelmi bizottmány. Kossuth Lajos elnök.

Kelt Pesten, december 22-én 1848.

S. I. S. n. 1 fol. – 42 × 26 cm.

A magyar országgyűlés választott képviselői elrendelik, hogy minden törvényhatóság újoncait haladék nélkül állítsa ki és irányítsa Pestre, hol főszerelik és beosztják őket a küzdő honvéd alakulataokba.

ÖNB FL UNG 1848/10/20a.

Poss. Bibliothek des k. k. Ministerraths-Praesidiums.

6.55.

1848. december 22.

Országos Honvédelmi Bizottmány

Magyarország népeihez. A mindenható Isten – a szabadság – a népek istenének nevében! Ámen. Magyarország népei szabaddá lettek a mult martiusi napokban... / Az országos honvédelmi bizottmány nevében Kossuth Lajos elnök s. k. –

1848. december 22-én Pesten. –

S. I. S. n. 2 fol. = 4 p. Szövegoldal 3. – 35 × 23 cm.

Röpiratában Kossuth Lajos általános népfelkelésre szólítja fel a megtámadott ország lakosságát. Felsorolja a katonák juttatásait. Földet, a hadirokkantaknak holtig való ellátást ígér.

SÁL

Sign. Fol. 100–101. és Fol. 102–103.

Kék papírra nyomtatott – helyi? erdélyi? – kiadás. Az á és é betűk ékezte a jobb alsó oldalán háromszögletű nyúlvánnyal ellátott téglatest, az i betűn üres négyzet, a szövegben a pont derékszögű, fordított trapéz.

További pld.: Kiadó és nyomda Budapest, Trattner – Károlyi, 2 fol. = 3 p. szövegoldal (a teljes 4 p.) – 41 × 25 cm. ÖNB FL UNG 1848/10/22a–c.

Szlovák nyelvű, gótbetűs pld.: K ludu Uhorskej krajni. Kiadó és nyomda [Budapest, Landerer és Heckenast] Tlačenu u Trattner-Károlyiho w Pessct, 2 fol. = 3 p. szövegoldal (a teljes 4 p.) 41 × 25 cm. ÖNB FL UNG 1848/10/23a–c.

Poss. (mindkettő) Bibliothek des k. k. Ministerraths-Praesidiums.

További pld.: HTM 0038/a, b, c., 2391/Nyt., 72.390.1/Nyt., 79.53.1/Nyt.

Kossuth Lajos egyik legismertebb kiáltványának több kiadása jelent meg. Az 1849. február 24-i kiadváltozatokat ismertettük: RÁKÓCZY Rozália 2008, 361. (10. tétel.) HL 52a/78.

Magyarország népeihez. / Kossuth Lajos. Csíkszeredai kiadás, csíksomlyói ny.

6.56.

1848. december 22.

[Országos] Honvédelmi Bizottmány

Nyílt rendelet.

Mellynél fogva a haza minden lelkészeinek ezennel meghagyatik: hogy ezen rendelet vételétől kezdve a reánk következő év ünnepéig bészárólag, minden isteni tisztelet napján: a haza szabadsági harcában elesett lelkes hű honfiak emlékének... tisztelet tartani el ne mulasszák...

Ha találkoznak a honlelkészei között e rendeletet, azon szellemenben, melyet tartalmaz, foganatosítani vonakodó, a haza elenségének fog tekinteni. / A honvédelmi bizottmány elnöke Kossuth Lajos.

Kelt Budapesten december 22-én 1848.

S. I. S. n. 1 fol. – 40,5 × 25 cm.

Valamennyi magyarországi felekezet valamennyi lelkészenek kötelességévé teszi a rendelet, hogy ne csak az elhunytak lelkiüdvéért imádkozzanak, hanem a rendelkezés mellékleteként küldött szöveget

olvassák fel a szószékről, ismertessék híveikkel, és magyarazzák meg tartalmát.

ÖNB FL UNG 1848/10/21.

A rendeletben jelzett proklamáció hiányzik.

Poss. Bibliothek des k. k. Ministerraths-Praesidiums.

6.57.

1848. december 31.

[Országgyűlés, Magyarország]

A képviselőház dec. 31-ki esti ülésének, melyben a felsőház tagjai is részt vettek jegyzőkönyvi kivonata...

A képviselőház határozatainak következtében felszólítottván a honvédelmi bizottmány, hogy hazánknak általán, de különösen hadseregünk állapotáról és működéséről jeletést tegyen...

A lap aljára nyomtatva nyomdai cífrával elválasztott jelentés Schlick hátrál! / A honvédelmi bizottmány.

S. I. S. n. 1 fol. – 44 × 23 cm.

A jelentéstételi kötelezettségen túl a képviselőházi határozat megbízta a felsőházból Majláth György országbíró, Majláth Antalt, Lonovits József érseket, Batthyány Lajost és Deák Ferencet, hogy az ellenség fővezérétől fegyvernyuvársról és békekötésről tárgyaljon.

ÖNB FL UNG 1848/10/22.

Poss. Bibliothek des k. k. Ministerraths-Praesidiums.

II/B.

1849. január 1. – 1849. december 19.

6.58.

[1849. január 1. körül]

[Országos] Honvédelmi Bizottmány

Magyarország kormánya kimozdul Budapestről: mert az országgyűlése nemes kötelességének hitte, még a zavar s megakadás lehetőségétől is megóvni azon férfiakat, kiket parancsa a kormány élére állított...

Magyarország kormánya Debrecenbe vette állomását, onnan fog épen úgy mint eddig Budapestről mindent a haza javára elintézni...

Erdélyben egy győzelem éri a másikat...

Ezt alkartuk nektek megmondani Magyarország népe...

Legyetek kitűrök, isten sok bajból kivette szerencsésen e hazát – nem fog elhagyni bennünket. / A honvédelmi bizottmány elnöke.

S. I. S. n. 1 fol. – 41 × 27 cm.

Kossuth Lajos elnök erőt, bátorságot önt a lakosságba, a hadseregbe, és bizakodva néz a jövőbe. A hadsereg erős állásokban van, a kormány csak óvatosságból költözik Debrecenbe.

MNL BÖL 1848–1849, szám nélkül.

Megjelenési ideje 1849. január 1. körülre tehető. Az országgyűlés 1848. december 31-én határozta el, hogy Debrecenbe települ (l. a 6.57. tételt), az OHB január 1-jén költözött, a képviselőház első ülését Debrecenben 1849. január 8-án tartotta.

Az országgyűlés – feltehetően hivatalos – kiadványa 1849. január 1–8. feltételezett dátummal, A magyar néphez címmel, lényegét tekintve ugyanerről, megjelent Debrecen város könyvnyomdájában, 1 fol. – 37 × 23 cm. OgyK MPgy, Sign. 00118. Publ.: RÁKÓCZY Rozália – VILLÁM Judit – REDL Károly 2000, 66. (3.69. tétel.)

6.59.

1849. január 1.

[Országos] Honvédelmi Bizottmány

Nyílt rendelet

Minden törvényhatóságoknak, tisztviselőknak, sereg és várparancsnokoknak, s az ország bármely részében működő kormánybiztosoknak.

Hazánk jogszerű szabadságát védő vitéz seregeink a fővárosnál állanak...

És azért az országgyűlés tegnap napon tartott ülésében elhatározá az országgyűlésnek s az ország kormányának székhelyét ideiglenesen Pestről Debreczenbe tenni...

Minden jelentések, felterjesztések s hivatalos levelezések ezentul az ország kormányához Debreczenbe intézendők s utasítandók. / az ország kormányzatával megbízott honvédelmi bizottmány nevében Kossuth Lajos. –

Kelt Pesten, január 1-ső napján 1849.

S. l. s. n. 1 fol. 40 × 24 cm.

Kossuth a hadihelyzetet, Buda és Pest feladásának lehetőségét elemzi, indokolja a kormány Debreczenbe költözését. A lényegét tekintve teljes szöveg.

ÖNB FL UNG 1849/2/1. Nr. 189.

Poss. Bibliothek des k. k. Ministerraths-Praesidiums.

További pld.: HTM 0840/Nyt.

6.60.

1849. január 3.

Országos Honvédelmi Bizottmány

3211. [számú rendelet]

Az országos honvédelmi bizottmánytól.

Rendelet.

Seregeink mindenfelé győznek; a nemzet soha erősebb nem volt, mégis az ármánykodás és gazság álhíreket terjesztgetnek...

Minden jó hazafitól megvárja a haza a polgári kötelességének szigorú teljesítését. / Országos honvédelmi bizottság tagja Madarász László.

Kelt Pesten január 3-án 1849.

S. l. S. n. 1 fol. – 38 × 27 cm.

Az OHB rendelete a törvényhatóságok, tisztviselők és nemzetőrök kötelességévé teszi, hogy minden hamis hírt terjesztő ellen azonnal és kellő szigorral lépjenek fel.

MNL BÖL 1848–1849, 4/×III.

Azonos számon 2 egyforma pld.

6.61.

1849. január 9.

KORNIS Károly

Hazafiak!

Nehogy álhírek terjesztése által harcias mozgalmaink felett a honfiak keblébe csüggedés gerjesztések: hazafiúi kötelességemnek ismerem Budapestnek az ellenség által lett megszállásáról addig is, míg a részben kormányi szózat érkezhetik, a való nyilvánításával a kebleket megnyugtanni...

Félre azért a csüggedéssel honfiak! Ne hidgyetek a híresztelőknek... az álhírek, vagy hazugság kholóit és terjesztőit rögtönítelő törvényszék elébe állítani rendelé... ügyünk szentsége győzni fog!!! / Kornis Károly. –

Aradon Január 9-én 1849.

(Arad) S. s. 1 fol. – 41 × 25 cm.

A honvédsereg visszavonulása terv szerint folyik. Budapestet a lakosság és a város kímélése érdekében, haditerv szerint, önként hagyták el az alakulatok.

ÖNB FL UNG 1849/2/6.

A második, megegyező pld.: ÖNB FL UNG 1849/1/9.

Poss. K. k. Militärbehörden, Wien.

6.62.

1849. január 22.

[Magyarország. Országgyűlés]

A képviselők a nemzethez.

Az 1847/8-dik évi országgyűlésen alkotott törvények a nemzetnek új alkotmánya...

E nemzet csak ön maga által veszhet el; ha egyesülünk, ha akarjuk, nincs hatalom melly megsemmisítsen; ha gyávák leszünk, nincs hatalom melly megmentsen. –

Éljen a nemzet! Éljen a szabadság! / Palóczy László korelnök; Asztalos Pál előadó.

Kelt a nemzeti képviselőháznak 1849-dik év Január napján Debreczenben tartott nyílt üléséből.

Debrecen, [a] város könyvnyomdájában. 1 fol. = 2 p. – 37 × 23,5 cm.

A király megszegte az általa szentesített 1847/48. évi törvényeket, megtámadhatta az országot. Az ellenséges csapatok a fővárost fenyegetik. A parlament Debreczenbe költözött, hogy megkímélje az ellenség ostromától Budapestet. Az ország ügyeinek intézése folyamatos.

ÖNB FL UNG 1849/2/13a–b.

További pld.: HTM 2799/Nyt.

6.63.

1849. február 13.

[Magyarország. Törvények, rendeletek]

Határozat rögtön ítélő hadi s polgári bíróságok felállítása, szerkezete, eljárása, – s ítélete alá tartozó esetek meghatározása tárgyában.

1. § A honvédelmi bizottmány felhatalmaztatik, hogy... rögtön ítélő hadi s polgári vegyes bíróságot alakíthasson.

2–9. §

10. § Nem-katonai egyének egyéb, e szabályokban nem érintett vétségeikért... rögtön ítélő haditörvényszék iránt kiadott rendelet alól ezennel kivételnek. / Almásy Pál m. k. alelnök; Irányi Dániel m. k. jegyző.

Kelt Debreczenben a képviselőháznak 1849. évi február 13-én tartott ülésükből.

S. l. S. n. 2 fol. = 3 p. – 39 × 25 cm.

Haditörvényszék elé kell állítani mindenkit – a 18 éven aluliak, a terhes asszonyok és örültek kivételével – aki a magyar haza, alkotmánya, területi épsége és függetlensége ellen szól, tesz, vagy a hadmozdulatokat az ellenségnek elárulja, kémkedik, a hadsereg ellátását, mozgását bármiképpen akadályozza. A tyúklopás továbbra is a polgári törvények alá tartozik.

ÖNB FL UNG 1849/3/5a–c.

További pld.: ÖNB FL UNG 1849/3/4a–c. Címe: Határozat. Továbbiakban szószerint megegyezik a felvett példánnyal. Nyomatott Szabadkán Bittermann Károlynál, 45 × 26 cm. Féloldalas (egyhasábos) szedés.

További pld.: ÖNB FL UNG 1849/3/7a–b. Címe: Szabályzó rendelet. Továbbiakban szószerint megegyezik a felvett példánnyal. S. l. S. n. 1 fol = 2 p. Egészoldalas szedés. Tükörfordítása a 6.64. tételszám alatt.

Poss. (valamennyi) Bibliothek des k. k. Ministerraths-Praesidiums.

További pld.: HTM 90.27.1/Nyt., 90.89.1/Nyt.

6.64.

1849. február 13.

[Magyarország. Törvények, rendeletek]

Regulations-Vorschrift, in Beziehung auf die Errichtung, Organisation und das Verfahren der gemischten Militär- und Civil-Standgerichte, wie auch in Beziehung auf die Bestimmung der vor dieselben gehbringenden Fälle.

1–10. § / Paul Almásy mp. V. Präsident; Daniel Irányi Schriftführer.

S. l. S. n. 1 fol. = 2 p. – 31 × 22 cm.

A 6.63. tétel jegyzetében említett Szabályzó rendelet tükörfordítása.

ÖNB FL UNG 1849/3/6a–b.

- Kéthasábos szedés.
Poss. Bibliothek des k. k. Ministerraths-Praesidiums.
További pld.: HTM 72.19.1/Nyt.
- 6.65.**
1849. február 17.
SZEMERE B[ertalan]; KOSSUTH Lajos
A Huszár.
Ha csak hallom e nevet lelkem emelkedik édes érzéssel. / Szemere B.
S. l. S. n. 1 fol. – 37 × 23 cm.
A magyar huszár és a magyar huszárság dicsérete.
MNL BÖL 1848–1848, 34/×III.
További, megegyező pld.: ÖNB FL UNG 1849/3/11.
Szemere Bertalan írása alatt, egy lapra nyomtatva Kossuth Lajos írása, aki az Országos Honvédelmi Bizottmány nevében, annak elnökeként csatlakozik a kormánybiztos és egyben bizottsági tag Szemere véleményéhez a huszárok hősiességéről.
Kelt Debrecenben febr. 17-kén 1849.
Poss. Bibliothek des k. k. Ministerraths-Präsidiums.
- 6.66.**
1849. február 22.
Hadi jelentés.
Báró Puchner altábornagy, és Erdély országi parancsnok főhadi szállásából a következő két hadi tudósítás folyt bé:
Szeben 1849. évi február 5kén. A Szebennél elvesztett ütközet után az ellenség... Vízaknára huzódott...
Szeben február 7kén. A Vízaknai ütközet után szakadatlanul üldözött ellenség... Szászváros felé indult... / Herczeg Windischgrätz Alfred s. k. cs. kir. tábornagy.
Költ a Budai főhadi szállásból 1849dik évi februar 22én.
S. l. S. n. 1 fol. – 30 × 42 cm.
Részletes beszámoló a február elején lefolyt ütközetekről, Puchner Bem elleni hadmozdulatairól február 4-től a Szeben, Vízakna, Szászsebes, Kelnek térségében.
MNL BML, Aprónyomatvány gyűjtemény, A 171–280.
További pld.: MNL BML, Aprónyomatvány gyűjtemény, A 171–280., nyomdai variáns, 30 × 40 cm.
- 6.67.**
1849. március 2.
Tudósítás = Kundmachung = Oznámenija
Azon hír terjedvén el a közönségben, hogy a magyar bankjegyek valamennyi osztrák tartományokban forgalmon kívül tétettek... magán üzletbeli forgalom – kívül tétele vagy éppen lefoglalása magyar országra nem alkalmaztatik. = Nachdem im Publikum die Nachricht sich verbreitete... = Poňeváč w obcensvu tá povest sa rozňesla... / A cs. k. hadsereg főhadikormányára által = Vom k. k. Armee-Generalkommando = Od hlavu vojensk Welitelstwa c. k. vojik.
Budán, március 2-án 1849. = Ofen, am 2. März 1849. = W Budisie 2-ho Marca 1849.
S..l. S. n. 1 fol. – 37 × 26 cm.
Windisch-Grätz hivatalának neve mögé bújva arról tájékoztat, hogy hamis az a hír, miszerint nem fogadják el a magyar bankjegyeket az osztrák tartományokban, a figyelmes olvasó számára világossá válik, hogy a tilalom kizárólag Magyarországra nem érvényes.
ÖNB FL UNG 1849/4/2.
Poss. Bibliothek des k. k. Ministerraths-Präsidiums
Háromnyelvű, háromhasábos falragasz.
A magyar választ l. 1849. március 16. Szemere Bertalan a 6.72. tételszám alatt.
- 6.68.**
1849. március 9.
BEM J[ózsef]
Prokiemöciune kötrö lokuitori Transzilvaniej = Kiáltvány Erdély lakóihoz
l. 1849. március 21.
- 6.69.**
1849. március 13 – március 16.
[Erdélyi Hadsereg, Fővezérség] = Oberkommando der Oberen Siebenbürger Armee
Vom Oberkommando der Oberen Siebenbürger Armee. An die Bevölkerung Hermannstadts!
Es sind schon mehrerseits Schußbriefe verlangt worden. Nachdem bei dieser Armee gegen Diejenigen, die sich des Raubes und der Plünderung schuldig machen das standrechtliche Verfahren angedroht ist, können sofort keine Schutzbriefe erteilt werden... sondern ... Individuen... zur Einleitung des standrechtlichen Verfahrens dem hierortigen Platz-Commando zu überliefern. / Joseph Bem Obergeneral. –
Hauptquartier Hermannstadt am 13. März 1849.
[Nagyszeben, Tábori ny]⁸² 1 fol. – Teljes lapméret 34 × 20,5 cm. Szövegméret 18 × 20,5 cm.
1849. március 16.
Az erdélyi felső magyar tábor fő parancsnoksága. Nagy-Szeben lakóihoz!
Többen kértek már ótalomleveleket. Mi után ezen hadseregben azok, kik tolvajlás és rablás vétkébe esnek, rögtönbírósaági eljárással vannak fenyegetve, ótalomlevelek nem osztathatnak többé, hanem e városnak minden lakója fölhatalmaztatik az illy rablás és pusztítás vétkébe esett egyéneket... az ide való Térparancsnoksághoz átszolgáltatni. / Bem Jóseff, Tábornagy.
Főhadiszállás Nagy-Szeben Martius 16-án 1849.
Nagyszeben, [Tábori ny.] 1 fol. – Teljes lapméret 34 × 20,5 cm. Szövegméret 16 × 20,5 cm.
Lényegét tekintve teljes szöveg.
HL 1848 52a/106.
A röplap kétnyelvű, felső részén a magyar, a német szöveg a lap alsó részén. Az egyetlen lapra nyomtatott magyar és német felhívás dátuma különböző, a magyar március 16., a német március 13.
A példány utolsó sorában a nyomtatott szövegben hibás szedés szerepel: „álszolgáltatni”. Értelem szerint javítottam.
Merített papír, körülvágott. Két oldalán fél cm-rel túlnyúló kék miniszterpapírra enyvezett. Vízjel nem látható.
A szöveg fölött az átadási bélyegző: Überg. an Ungarn ad Pkt. B4 der Blge zum Arcivvertrag. Siehe KA 75/1927.
A magyar és német szöveg közötti részen zöld téglatest alakú bélyegző: Schriftenabteilung des Kriegsarchives Wien. Ex archivi bellico actis. A lap bal margóján vörös gumibélyegző: Ex archivo bellico hungarico Budapest.
Korábbi poss.: KA, Wien.
- 6.70.**
1849. március 16.
BÁNYFY [János]
Hirdetmény
Bem Jósef tábornok Úr hozzám intézett sorainak tartalma következő: Tegnapi napon, egy seregeből küldött vegyes csapatnak sikerült a Verestorony című szorosot elfoglalni... Ma olly intézkedések tétettek, hogy az ellenség a Verestoronyon többé keresztül nem jöhet. Mi is ezennel tudomás végett közhírré tétetik. / Bánffy, ezredes és hadi parancsnok. –
nyomdájában készült.

⁸² Hermann Róbert hívta fel a figyelmet, hogy a Hadtörténelmi Levéltár állományában lévő röplap bizonyítottan Bem tábori

Nagy-Szeben Tavasz elő hó⁸³ 16-án 1849.
Nagyszeben [Tábori ny.]⁸⁴ 1 fol. – Teljes lapméret 34 × 20,5 cm. Szövegméret 18 × 20,5 cm.

Kundmachung.

Der Inhalt einer an mich gerichteten officiellen Depesche des Herrn Generalen Joseph Bem ist folgender: Einer am gestrigen Tage abgesendeten gemischten Abtheilung meiner Armee ist es gelungen den Rothenthurmenpaß zu besetzen... Am heutigen Tage sind derartige Anstalten getroffen worden, daß der Feind nicht mehr über den Rothenthurm rückkehren kann... / Bánffy Oberst und Militär-Commandant.

Hermannstadt am 16. März 1849.

[Nagyszeben, Tábori ny.] 1 fol. – Teljes lapméret 34 × 20,5 cm. Szöveg 16 × 20,5 cm.

Hivatalos hadijelentés arról, hogy a Verestoronnyi szorosnál Bem csapatai kiűzték Erdélyből az ellenséget.

Lényegét tekintve teljes szöveg.

HL 1848 52 a/112.

A röplap kétnyelvű, a magyar szöveg a lap felső részén. Merített papír, körülvagott. Két oldalán fél cm-rel túlnyúló kék miniszterpapírra enyvezett. Vízjel nem látható

A magyar szöveg fölött átadási bélyegző: Überg. an Ungarn ad Pkt. B4 der Blge zum Arcivertrag. Siehe KA 75/1927.

A magyar és német szöveg közötti részen zöld téglatest alakú bélyegző: Schriftenabteilung des Kriegsarchives Wien. Ex archivi bellici actis. A lap alján piros gumibélyegző: Ex archivo bellico hungarico Budapest.

Az átadott anyaghoz tartozik. Hátoldalon kézírással „Bem” csomag.⁸⁵

L. még Kis Sándor jelentését: Március 20. (6.73. tétel.)

Poss. KA Wien.

6.71.

1849. március 16.

[Erdélyi Hadsereg, Fővezérség] = Oberkommando der Oberen Siebenbürger Armee

Az erdélyi felső magyar tábor fő parancsnoksága. Nagy-Szeben lakóihoz! L. a 6.69., német nyelvű tétel lapalji magyar szövegét.

6.72.

1849. március 16.

SZEMERE Bertalan

Rendelet a papírpénz iránt.

Kereng a hír miképp az ellenség fővezére rendeletet bocsátott ki, hogy a magyar bankjegyeket az ausztriai császári kincstárakban nem fogadják el...

Tehát először. Figyelmeztetem a közönséget, hogy az ellenség fővezére hazánkban érvényesen nem rendelkezhetik...

2-szor. Rendelem.

a) A m. é.⁸⁶ szeptember havában költ belügyminiszteri rendeletnél fogva a pénznemekben válogatni nem szabad... / Szemere Bertalan, felsőmagyarországi t.h.⁸⁷ országos biztos és az országos honvédelmi bizottmány tagja.

Miskolc, Márt. 16. 1849.

S. I. S. n. 1 fol – 40,5 × 25,5 cm.

A Windisch-Grätz által 1849. március 2-án kibocsátott rendelkezésre hivatkozva közli, hogy az osztrák bankjegyeket nem sikerült Magyarországra területéről kiszorítani, de a magyar fizetőeszköz (a

Kossuth-bankó) a hivatalos pénznem, ezt mindenki köteles elfogadni. Az osztrák tábornok „csel fogása”, hogy miközben érvénytelennek hirdeti a magyar bankót, és kirabolja a magyar hatósági pénztárat, avval fizeti katonáit.

ÖNB FL UNG1849/4/7.

A Windisch-Grätz rendeletet l. a 6.67. tételszám alatt.

A leírt példány miskolci keltezésű, ennek ellenére tartalma az egész országra érvényes.

Poss. Bibliotek des k. k. Ministerraths-Präsidiiums

6.73.

[1849.] március 20.

KISS Sándor

Legújabb hír Erdélyből! Brassó, márt. 20-án.

Verestoronnyról írt tudósításomban azt ígértem, hogy első tudósításom Brassóból veendő, s íme beváltom szavamat. Folyó hó 16-án altábornagyunk Verestoronnyról elindulván, még aznap este Porumbákra értünk. Más nap utólérve Czecz ezredes⁸⁸ úr vezérlete alatti seregünket, éjjelre Fogarasba mentünk...

Ma reggel⁸⁹ altábornagyunk a Brassó felé való előnyomulást elintézendő, Vidombákra ment... Brassóból ünnepélyes küldöttség jelenik meg előtte, mely Brassó föltétlen feladását jelenti...

E szerint altábornagyunk Erdélyt tökéletesen kitisztította a reactio bérenceitől és az orosz erőktől...

Éljen Bem. / Kiss Sándor.

S. I. S. n. 1 fol. – 40 × 23,5 cm.

Részletes tudósítás Bem 1849. március 16. és 20. közötti hadmozdulatairól, a Verestoronnyi szorostól Feketealmon át Brassó bevételeig.

BM R.72.92.11.

Két példány azonos számon.

L. még március 16., Bánffy János jelentését a 6.70. tételszám alatt.

6.74.

1849. március 20.

Országos Honvédelmi Bizottmány

Hivatalos tudósítás.

A mindig győztes magyar altábornagy Bem martius 15-kén, mint hazánk népünnepe, szétverte Vöröstoronnyal az osztrák zsoldosokat, kikergette Erdélyből az idegeneket, – Puchner és cimborái gyalázatosan szöktek ki Oláhországba⁹⁰, és így Erdélybe a rabló gyilkosoknak végek van, mindenütt a szabad nagy Magyarország zászlói lobognak, és nem sokára budapesti honfiak közé jövend a szebeni hős, kikergetni hazánk szent földéről az idegen járom minden többi béreseit is. / Madarász László, Magyarország honvédelmi bizottmányának tagja.

Debrecenben, martius 20-kán 1849.

S. I. S. n 1 fol. = 12,5 × 20 cm.

Teljes szöveg.

KJM 67.11.16.

6.75.

1849. március 21.

BEM J[ózsef]

Prokiemöciune kötrő lokuitori Transzilvaniej = Kiáltvány Erdély lakóihoz

Dupö multe si grele lupte, ... komunul iminik, milicia ruszó si ausztriai kö ünviszó si Romania pefudzító, si pace ün toató

⁸³ Március.

⁸⁴ L. a 82. sz.jegyzetet.

⁸⁵ Ez főként a Csíksomlyón és a tábori nyomdában készült nyomtatványokat tartalmazta. Vö. RÁKÓCZY Rozália 2008, 357–358.

⁸⁶ Múlt év, azaz 1848.

⁸⁷ Teljhatalmú.

⁸⁸ Czetz János, Bem vezérkari főnöke az erdélyi hadjáratban.

⁸⁹ Március 20.

⁹⁰ Havasalföld korabeli neve (fejedelemség).

ceara eluptató eszte... Magyarj, Szaszj, si Romanj! Üntindecivő mőjnile frőceste, alungacj dela vol toató úra nacionalő, si ficj fericsicj. = Sok és nehéz harc után... a közös ellenséget, az orosz és osztrák csapatokat legyőztük, Romániába űztük, az egész országban kiharcoltuk a békét...

Brasov, 9/21 Martie 1849.

S. I. S. n. 1 fol. – 38 × 23,5 cm.

Bem kényelvő kiáltványában a hadi helyzet ismertetése mellett békességre szólítja fel Erdély egymás mellett élő népeit, óvja őket attól, hogy hitelt adjanak az orosz propagandának. Elrendelte, hogy a győzelem alkalmából minden templomban – mindenki saját valása szerint – hálaímat mondjanak.

ÖNB FL UNG 1849/4/11. Nr. 200.

Óromán nyelven, cirill betűkkel. Dátum mind a Julián (március 9.), mind pedig a Gergely naptár szerinti (március 21.).

6.76.

1849. március 21.

BERDE Mózsá

Vitéz seregünk f. e. martius 17-én Fogarasig előrehaladott kergetve, üldözve az ellenséget... Azt hiszem, midőn ezen jelentésem írom, az ellenség tönkrevan [sic!] téve. Ámen! / Csány László úr távollétében Berde Mózsá kormánybiztos.

Kolozsvárt, mart. 21-én 1849.

S. I. S. n. 1 fol. 42×30 cm.

A kormánybiztos összefoglaló jelentése arról, hogy miután Bem március 11-én bevette Nagyszebent, 15-re megtisztította a Székelyföldet a cári-császári csapatoktól, Fogarasig jutott.

MNL BML, Aprónyomtatvány gyűjtemény, szám nélkül.

6.77.

1849. március [21. után]

Bem a magyar hadsereg jeles tábornokának újabb győzelmei.

Bem tábornok mártius 11-kei jelentésének részletei... N.-Szebent sikerült végre ostrommal bevenni... / Közlöny után.

Bem levele a térparancsnoksághoz Besztercén. /Közli az országos honvédelmi bizottmány.

Bem tábornokunk következő értestést küldte a kormányelnökhöz: ... Verestorony... Szeben bevétele.

A képviselőház, márt. 21-iki ülésében a derék tábornokot alábornaggyá kineveztetni, s a magyar hadi rend nagy keresztével megtiszteltetni rendelé...

Éljen Bem a magyar hadsereg jeles altábornagya!

(Szeged) Nyomtatta Grün János Szegeden, 1 fol. – 43 × 27 cm.

Valószínűleg a Szegeden megjelent valamelyik lap szerkesztője, kiadója, nyomdása válogatta ki a rendelkezésére álló adatok alapján a hírösszeállítást Bem nagyszebeni győzelméről, a Verestoronyi-szoros elfoglalásáról, arról a tapasztalatáról, hogy többnyire orosz egységek ellen harcoltak a magyarok, és találkozásáról a szebeni angol ügyvivővel, aki megígérte, hogy az orosz intervencióról értesíti kormányát. A tábornok minderről jelentést küldött a besztercei térparancsnoksághoz.

MNL BÖL 1848–1849, 44/×III.

1849-ben Szegeden két lap jelent meg, a Szegedi Hírlap és a Tiszavidéki Újság.

6.78.

1849. március 23.

SZEMERE Bertalan

Rendelet.

Az ellenség fővezére által tehetetlenségi bosszúból kiadott rendelet a papírpénzre nézve már elveszté ugyan kártékony hatását... mindazonáltal szükségesnek tartom kiadni rendeletben...

Egyszersmind rendelem... / Szemere Bertalan felsőmagyarországi t. h. kormánybiztos és az országos honvédelmi bizottmány tagja.

Miskolc, mart. 23. 1849.

S. I. S. n. 1 fol. – 33 × 25 cm.

ÖNB FL UNG 1849/4/13.

Aki a magyar papírpénzt ausztraiára váltja be, pénzbüntetésre számíthat, de az is, akinek tudomására jut, és nem jelenti be.

Továbbá a nem megyebeli vendégeket a térparancsnokságon jeleníteni kell.

Szemere felsőmagyarországi kormánybiztosként Miskolcon adta ki rendeletét, amely bár helyi jelentőségű kitételeket is tartalmaz, a pénzre vonatkozóan országos érvényű.

Vö. Windisch-Grätz röpirata: március 2. ÖNB FL UNG 1849/4/2., a 6.67. tételszám alatt.

Szemere válaszirata: 1849. március 16. ÖNB FL UNG 1849/4/7., a 6.72. tételszám alatt.

6.79.

1849. március 24. – (1849. április 14) – 1849. május 2.

CSÁNY [László] Ladislaus

Verordnung,

derzufolge alle jene Beamten in ihrem Amte zeitlich bestätigt werden, welche auf Befehl des Herrn Feldmarschall-Lieutenant Bem zur Führung der Geschäfte erwählt worden sind... / Ladislaus Csány Oberlandesregierungscommissar.

S. I. S. n. 1 fol. – 38 × 24 cm.

Csány rendeletében figyelmezteti a tisztségviselőket / hivatalban lévő tiszviselőket, hogy Bem parancsát is figyelembe véve, úgy készítsék elő a legközelebbi országgyűlési választásokat, hogy a legszelesebb népképviselőt érvényesülhessen.

ÖNB FL UNG 1848/4/9.

Poss. Bibliothek des k. k. Ministerraths-Präsidiiums.

Az országos kormánybiztos datálatlan rendelete feltehetően az országgyűlésekről távol maradt képviselők helyének betöltésére kiírt pótválasztások előtt jelent meg. Az előző bibliográfiában közölt, Csány-féle felhívás időpontja valójában 1849. március 30. Brassó. A magyar eredetit l. HERMANN Róbert 1998, 242–243.

Vö. 1849. március 24. ÖNB FL UNG 1849/4/12. Publ.: RÁKÓCZY Rozália 2009, 480. (5.9. tétel.)

1849. május 2. után ÖNB FL UNG 1/1849/undat CSA/1. Publ.: RÁKÓCZY Rozália 2009, 484. (5.67. tétel.)

6.80.

1849. március 27.

[Országos Honvédelmi Bizottmány; Erdélyi Hadsereg, Fővezérség]

Az erdélyi felső tábor főparancsnoksága.

Örömhír.

Bem altábornagy, a dicső vezér Brassót folyó hó 20-kán délután 4 óraker bevette.

Tudósítása következő:

Folyó hó 19-én reggel Vledényből sereggel kiindulván Feketehalom előtt az ellenséggel... találkoztam... seregem az ellenséget állásából kiverte...

Mai nap... tudomásomra jutott, az ellenség éjjel Brassó előtti állomását elhagyta és az országból a temesi és töröcsvári szoroson kivonult...

E szerint az erdélyi hadjáratnak vége van, – miről a közönséget tudatni kérem. / Bem m. p. A honvédi bizottmány.

Kelt Debrecenben, martius 27-kén, 1849.

S. I. S. n. 1 fol. – 39 × 25 cm.

Az Országos Honvédelmi Bizottmány közzétette Bem harctéri jelentését.

KJM 67.11.17.

További pld.: MNL BÖL 1848–1849, 46/×III.

6.81.

1849. április 19.
[KOSSUTH Lajos]
5821/K. e. [kőirat.]

Önnök hazafiui indulata úgy, mint politikai jelleme s belátása feleslegessé teszi, hogy az ide mellékelt okiratot indoklással, vagy magyarázattal kísérem...

... utasítom önt, hogy a nemzet gyűlés ezen határozatát a törvényhatóságok főhelyén, ezen kívül pedig minden községben a legrövidebb idő alatt... kihirdesse...

Éljen a szabad magyar haza! / az ország kormányzó elnöke.
Kelt Debrecenben april 19-kén 1849.

S. l. S. n. 2 fol = 2 nyomtatott p. és 2 üres p. – 42 × 26 cm.

Az első mondattól függetlenül Kossuth Lajos hosszan magyarázta, miért volt szükség a trónfosztásra. Ezt nem csak a képviselők látták szükségesnek, hanem a nép kívánsága is ez volt.

ÖNB FL UNG 1849/5/14.

A nyomtatvány levélforma, címzés nélkül. A jelzett melléklet hiányzik, a szövegből azonban egyértelmű, hogy a függetlenségi nyilatkozat hivatalosan kiadott példányáról van szó.⁹¹

Poss. Bibliothek des k. k. Ministerraths-Präsidiiums

6.82.

1849. április 20.
KOSSUTH Lajos
5907/e. [kőirat.]

A haza megmentésében sikeres előhaladás, mellyel lelkes hadvezéreink és vitéz hadseregünk a nemzetet megörvendezteté...

És Magyarország, a vele egyesült Erdély s hozzá tartozó minden részek és tartományok függetlenségét, területi épségét, országos önállását s közszabadságát a bajnok hadsereg vitézségének, s a nép hazafiui áldozatkészségének, a törvényhatóságok és tisztviselők lelkiismerets buzgalmánának védpaizsa alá helyezem.

Éljen a szabad magyar haza! / Az ország kormányzója
Kossuth Lajos.

Kelt Debrecenben april 20-án 1849.

S. l. S. n. 2 fol. = 1 szövegoldal, 3 üres. – 45 × 28 cm

Kossuth Lajos körlevelében megindokolta a trónfosztás halasztáhatatlan voltát a Habsburg-Lotharingiai ház árulása, a Magyarország ellen viselt háború miatt. A levél a Függetlenségi Nyilatkozat kísérőirata. Kossuth a címzett előljárárság kötelességévé teszi, hogy ismertesse, terjessze, ezt a tényt jegyzőkönyvbe iktassa, s azt haladéktalanul küldje vissza.

Továbbá Kossuth saját személyes fáradságára, családi és magán elfoglaltságára való tekintet nélkül elfogadja, hogy a közakaratnak engedelmessé az ország elnöke legyen. „És határozott készséggel engedelmessé, a státus kormányát kezembe veszem.”

ÖNB FL UNG 1849/5/20.

Poss. Bibliothek des k. k. Ministerraths-Präsidiiums

Az előnyomtatott levél – feltehetően – Kossuth kézírásával
Modor⁹² város hatóságának címzett. Kossuth autográf aláírásával.

6.83.

1849. május 23.
KISS [Sándor]

Seit einer kurzen Zeit dring sich mir unwillkürlich die Ueberzeugung auf, daß die Inwohnerschaft dieser Stadt und dieses Distrikts durch die gefhissentliche Entfernung der Jugend diese der Rekrutenstellung verrätherisch entzieht...

...es kämen Russen in großer Menge zur Stütze der alten öster[reichischen] Staatsformen... / Vom Kronstädter Militär-Oberkommando Kiss, Oberst.

Kronstadt, am 23. Mai 1849.

S. l. S. n. 1 fol. – 38 × 24 cm.

Brassó lakossága nem segít a magyar hadseregnek az oroszok ellen, a várost akkor is megvédi, ha romhalmazzá válik, de a felelősség az árulóké.

ÖNB FL UNG 1849/6/19.

A lap középpüzt sérült, anyag- és szöveghiányos, értelemszerűen kiegészíthető.

6.84.

1849. május 30.
[SZEMERE Bertalan]
Felhívás.

Ébredj, ó nép, a muszka fenyegeti életedet, népedet, vagyonodat, szabadságodat.

Közel egy éve már, mióta szabadságunk harcát vívjuk.

Hadseregünk a szükség perceiben rögtönözve állott elő, s lelkesedését elszántságát, az idő és veszedelem fokonként nevelék...

Az igazságnak roppant ereje van.

Érzi ezt az osztrák császári ház, s mivel ügyének igazságára nem támaszkodhatik, számmal, és csupán számmal akar győzni ellenünk.

Kimerítvén már saját erejét, a mint hírlík, közelebb a muszkától koldult katonai segítséget...

Fel tehát magyarhon népei!... Magyarország szabad akar lenni – és szabad lesz! –

Debrecen, május 30-án, 1849.

S. l. S. n. 1 fol. – 39,5 × 25 cm.

A névtelenül megjelent röpirat tájékoztat az orosz invázióról, és további harcra hív.

ÖNB FL UNG 1849/6/22. és ÖNB FL UNG 1849/5/30.

További pld.: HTM 0060/Nyt., 3334/Nyt., 7683/Nyt.

6.85.

1849. június 1.
[Magyarország, Törvények, rendeletek]
A nemzet nevében.

A nemzeti gyűlés által az adóról törvény alkottatott, melly szórul szóra eképpen következik.

Törvénycikkely, az 1848. november és december, ugy az 1849 egész évi adó tárgyában.

I. Fejezet a legközelebbi adó kivetéséről és behajtásáról...

II–VI. Fejezet.

VII. Fejezet. Távolléti adóról. /Perényi Zsigmond m. k. a felsőház másod elnöke; Almásy Pál m. k. a képviselőház elnöke.

[Záradék] Melly törvény a nemzet nevében általam ezennel kihirdetternén, rendelem és parancsolom, hogy annak engedelmessé, azt megtartani és illetőleg megtartatni mindenki kötelességének ismerje... / Kossuth Lajos kormányzó; Duschek Ferenc pénzügyminiszter.

Költ Debrecenben, június 1-én 1849.

S. l. S. n. 2 fol. = 3 p. – 45 × 27, 5 cm.

A mindössze VII fejezetből és 47 paragrafusból álló törvény kiterjedt az adóval kapcsolatos hatósági munkára, a földadóra, amely szerint az egész évi tiszta jövedelem 7 és 1/2 százaléka az adó, továbbá a ház- és kereseti adóra. A gyümölcspálinka adója magasabb volt, mint a burgonyából vagy gabonából főzött. A távolléti adó azt

⁹¹ Felvételére megfelelne a Magyarország. Törvények, rendeletek, avagy a Kormányzó címrendszó, mivel azonban kétségkívül Kossuth fogalmazása, megtartottuk az ő nevét, szerzőségi közlésként.

⁹² Modor település, a pozsonyi járásban, ma Modra, Szlovák Köztársaság

jelentette, hogy akik magánügyben, a kormány engedélye nélkül fél évnél hosszabb időt tartózkodnak külföldön, föld- és egyéb jövedelemadójukat háromszorosan tartoznak megfizetni.

ÖNB FL UNG 1849/6/1a–c. és 1948/7/2a–c.

További pld.: Méretvázlat, 42 × 26 cm. HTM 0061/Nyt. Az ÖNB FL UNG 1849/7/2a–c. jelzetű pld.: c. oldalán autográf aláírások:

Kossuth Lajos, Duschek Ferenc

6.86.

1849. június 11.

Hadi Lap⁹³

Szerkeszti Bíró Sándor százados.

Csikszereda, Nyomatik a Csik Somjoi Zárda betüivel, 2 fol. = 4 p. – 25 × 19 cm.

1849. 3. [szám] hétfőn, június 11-én.

Utász csapatunkhoz. A történet muzsája az utász nevet gyémánt betűkkel vési bé mélyen keblébe az utókornak. ... Le a kalappal Erdélynek minden fiai az utász csapat előtt. / Szerkesztőség.

Székelj utász dal. Föl Árilla minden utódi, Hí a hon, hát jöjjetek velem... / Gerőfi utász hadnagy

Határszéli s azon túli tudósítások. Gimesi szoros június 6. 1849.

Keblí tudósítások / Reicharsperg harmincados.

ÖNB FL UNG 1949/7/12 a–d.

6.87.

1849. június 15.

BUGÁT Pál

1708.B./11. p.e.o. [számú rendelkezés]

Az orvosokhoz figyelmeztetés a bujasenyv tárgyában az egészségi osztály részéről.

Nem szándék a bujasenyvet illetőleg az orvosok egyéni tapasztalataikba, s meggyőződésükbe bevágólag intézkedni... szükségnek itéljük orvostársainkat némelyekre figyelmeztetni.

1–5. [pont.] / Bugát Pál a köz egészségi ügy osztály főigazgatója

Kelt Budapesten, június 15. 1849.

S. I. S. n. 1 fol. – Teljes lapméret 37,5 × 75 cm. Szöveg egyenként 27,5 cm × 22, 5 cm.

A gyógykezelés módjáról és a gyógyszerek használatáról intézkedő leirat.

ÖNB FL UNG 1849/6/15. és 1849/7/9.

A példány egy szétvágatlan nyomdai ív, egymás mellé nyomtatot szöveggel, két jelzettel.

6.88.

1849. június 16.

BUGÁT Pál

1707.B./10. p.e.o. [számú rendelkezés]

Az orvosokhoz különös rendelet a bujasenyv körül.

I. Az állam és hatóságok költségeinek kémélése tekintetéből a gyógyítási időt hosszúra terjeszteni... tilosnak tekintessék.

II–VII. [pont.] / Bugát Pál a köz egészségi ügy osztály igazgatója

Budapesten, június 1-án 1849.

S. I. S. n. 1 fol. – Teljes lapméret 37,5 × 75 cm. Szöveg egyenként 27,5 cm × 22, 5 cm.

Az előző leirat kiegészítése a gyógyítandó nőszemélyekre vonatkozóan.

ÖNB FL UNG 1849/7/10.

A példány szétvágatlan nyomdai ív, egymás mellé nyomtatot szöveggel.

Szemere Bertalan belügyminiszter 1849. június 14-én adta ki utasítását a „katonák rendelkezésére álló nőszemélyek, kiknek kéjhölgyi állása van” 7 naponkénti vizsgálatáról, említést tesz mellékletéről. Feltételezés szerint Bugát Pál e két rendelkezése lenne a melléklet.

A belügyminiszteri iratok I. a bibliográfia I. részében: OgyK MPgy 0351. (25. tétel.)

6.89.

1849. július 1.

NÉMETH László

Székeleyek testvéreim

Háromszék fölött egy vészterhes hét vonula el. Próbátüz volt ez, mely egy felől az elhatározott, szilárd jellemű székelyt megedzette; másfelől a gyávát, kibem bizalmunk nem lehet, felmútatta... vannak itt is kislelkűek, önhaszonlesők... Azért... Háromszék összes lakosságára nézve:

1. [pont.] A hadi törvényszék újra föllállítatik...

2–5. [pont.]

Azért egy akarat, egy cél; a haza megmentésének célja, testvéri szeretettel összpontosítsa minden erőnket. / Németh László k.⁹⁴ biztos.

Kézdivásárhely, július 1-én 1849.

S. I. S. n. 1 fol. – 38 × 23 cm.

Németh László háromszéki kormánybiztos sajnálatosnak tartja, hogy akadnak árulók is a székeleyek között, ezért kénytelen elrendelni újra a statáriumot, büntetve azt is, ha valaki megtartja az ellenséges röpinatokat, főként, ha terjeszti is.

ÖNB FL UNG 1849/7/1. és 1849/8/1.

A rendelkezés Kézdivásárhelyen kelt, betűtípusa azonban nem utal arra, hogy a tábori nyomdában készült volna.

Poss. Az 1849/8/1 pld.: Bibliothek des k. k. Ministerräths-Präsidiiums

6.90.

849. július 9.

HAYNAU [Julius Freiherr von]

Hírdetmény

Ezennel mindennek tudtára adatik, hogy bár mi féle úgynevezett magyar Kossuth bankjegyek forgatása, mint törvényelleni pénz megtiltatik... / Haynau tábornoszernagy.

Főhadiszállás Bana, július 1-én 1849.

S. I. S. n. 1 fol. – 39 × 24 cm.

Haynau az egész országra kiterjedő événnyel elrendelte, hogy a pénzt – Kossuth bankókat – 48 órán belül, büntetés terhe mellett be kell szolgáltatni.

MNL BML, Aprónyomtatvány gyűjtemény, A 171–280.

6.91.

1849. július 21.

RÁKÓCZY János⁹⁵

Hazafiak!

Szabad fiai az ezredéves szabad magyar hazának...

Fel fegyverre, győzelemre, dicsőségre!...A zsarnokot, ki életünket jöve elrabolni, rabszolga nép követi, mellynek nincs hazája, nincs élete...

A nép felkelés rendeltetése... A népnek száma millió.

Ha a nép igazságos ügye mellett lelkesedve felkél, mindenható... Legyetek méltók őseitekhez...

⁹³ A *Hadi Lap*ról l. még RÁKÓCZY Rozália 2008, 362. (13. tétel), továbbá RÁKÓCZY Rozália 1989 és UÓ. 2002.

⁹⁴ Kormány.

⁹⁵ 1848-ig a kormánybiztos is a Rákóczy névformát használta. Gyermeke és unokája visszatért a Rákóczy írásmódra. Rákóczy ekkor Kecskemét kormánybiztosa volt, azaz a felhívást ott adta ki.

Ha eljövend a végső kényszerűség percze – elvár benneteket testvéreitek polgártársatok / Rákóczi János m.k. t. h. kormány biztos.⁹⁶

S. I. S. n. 1 fol. – 43 × 55,5 cm.

Lelkesítő felhívás a népfelkelés érdekében, valamint a népfelkelés céljának és működésének magyarázata, miszerint a hadsereg mellett kisegítő szolgálattal lát el, nyugtalanítja az ellenséget, zavarja a felderítőket, s ha a városba betör a német vagy a muszka, a népfelkelő kalappal is agyon verheti.

ÖNB FL UNG 1849/8/8.

Négyhasábos falragasz, a bal oldali kettőn a Hazafiak c. szöveg, a jobb oldali kettőn A nép felkelés rendeltetése. Dátum középütt, aláírás csak a negyedik hasábon.

Poss. Bibliothek des k. k. Minsterraths Präsidiums.

6.92.

1849. július 28.

HAYNAU [Julius Freiherr von]

Hirdetmény.

A rend és közbiztonság fenntartására, a pártútól fondorkodásai által erkölcsi alapjaiban mélyen rendült koronás Magyarország földjén következő rendeleteket köztudomásul adni ezenel szükségesnek lenni rendelem, melyek itt helyütt is azonnal életbe léptetnek.

1. [pont.] A város minden lakosainak legszigorúbban megahagyatik, miszerint a kezei közt lévő mindennemű fegyvereket... által adjon...

2–5. [pont.]

6. [pont.] mind azok, kik a pártütökhöz vonzó nemzetörserreg egyenruháját... viselni merészlenek... rögtönítélő törvényszék elé állíttatni és főbe lövetni fognak. / Haynau, táborszernagy és hadsereg főparancsnoka.

Főhadiszállás Kecskemét, július 28-án [1849] 1949.[sic!]

S. I. S. n. 1 fol. – 42 × 28 cm.

A fegyvereket azonnal be kell szolgáltatni, honvéd egyenruhát viselni tilos. A rendelet arra is kötelezi a törvényhatóságot, hogy tekintélyes férfiakból álló kezeseket állítson, akik az osztrák katonákkal együtt házkutatást tartanak, a bezárt házakat felnyitják. A piacon, uccán 10 embernél több nem lehet, a katonai őrzőparancsot kaptak. Gyűlés, összejövetel, hirdetések kiragasztása tilos.

KJM

Sign. leltári szám és jelzet nélkül.

6.93.

1849. augusztus 18.

HAYNAU [Julius Freiherr von]

Hirdetmény = Kundmachung = Înştiinţare.

A diadalmas cs. kir. hadsereg a magyar pártütésnek ezer fejű hydráját lesújták; a pártütők főserege Görgey legjobb Vezérok parancsa alatt magát feltétlenül megadta, az Aradi vár ismét a császári sereg kezére került...

A pártütő sereg vezérei... a pártütők táborába átment tisztek iránt, megtartom magamnak a további rendelkezést. = Die siegreichen k. k. Waffen haben die tausendköpfige hyder der ungarischen Revolution bekämpft; das Haupt-Corps der Rebellen unter den Befehlen ihres besten Führers Görgey hat sich auf Gnade und Ungnade ergeben die Festung Arad ist von den k. k. Truppen gestern wieder bestetzt worden...

Ueber die Führer des Rebellen-Heeres... so wie über die aus dem k. k. Heere zu den Rebellen übergetretenen Offiziere behalte ich mir die weiteren Verfügungen vor. = Purtaoarele de biruinţă Arme ȧsarocrăieşti sfărmară hydra cea cu o mie de capete a Revoluţiei Ungureşti; horul cel de căpetenie a Rebelli-

enţilor sub commanda celui mai bun Povătuitoriu său Gergey sau predat spre milă şi nemilostivire; Cetatea Aradului eri iară fu cuprinsă de ceatele ȧsarocrăieşti şi părţile ceale rupote ale Ceatei Rebellienţilor... / Haynau, hadiszernagy és hadi főparancsnok = Feldzugmeister und Armee-Ober-Commandant = Feldtaigmeister şi Mai marele Porucitoriu. –

Főhadiszállás Temesvárott, Aug. hó 18-án 1848. = Hauptquartier Temesvar am... = În lăcaşul de căpetenie Timişoara în 6./18. august 1849. –

Temesvar, gedruckt bei Joseph Belschel. 1 fol. – har. 29 × 40 cm.

A közlegények és altisztek számára, akik a forradalmi hadseregben szolgáltak, általános amnesztiát hirdetett Haynau. A továbbiakban azonban kötelesek közlegényként a császári hadseregben szolgálni. A főisztek további beosztásáról később intézkedik.

MNL BÖL 1848–1849, 96/×III.

6.94.

1849. augusztus 20.

KEMPEN [von Fichtenstamm, Johann]

A cs. kir. főhadiszállásból Temesvárról f. hó 16-ról érkezett újabb hivatalos hírek szerint a pártütő sereg folyó hó 13-án Világosnál a fegyvert letévé, s magát feltétlenül megadta, ezen pártütő sereg száma 30,000-re ment 130 felszerelt ágyúval. = Laut neueren ämtliche Nachrichten, die aus dem k. k. Hauptquartier Temesvár vom 16 Monats eingelangt sind, hat die Armee der Rebellen am 13. l. Monat bei Világos die Waffen niedergelegt, und sich unbedingt unterworfen... / Kempen m. p. cs. kir. altábornagy a Pest kerületi katonai parancsnok = Kempen m.p. kk. Feldmarschall-Lieutenant und Pesther Militär-Districts-Commandant.

Pesten, 1849. augusztus 20-án = Pesth, den 20. August 1849.

S. I. S. n. 1 fol. – 42,5 × 55 cm. Kétnyelvű, kéthasábos.

A jelentés részletesen kitér a feltétel nélküli megadás részvevőire (Kiss Ernő, Pöltenberg Károly, Schweidel József, Nagy-Sándor József, Aulich Lajos, Leiningen(-Westerburg) Károly, Lenkey Ferenc, Vetter Antal), helységre (Világos, Arad vára), de Guyon hadteste Facset és Karánsebes között még ellenáll. A magyar sereg katonái azon igyekeznek, hogy az orosz seregnek adhassák meg magukat.

MNL BÖL 1848–1849, 100/×III.

6.95.

1849. augusztus 29.

HAYNAU [Julius Freiherr von]

Erinnerung = Emlékeztetés.

Sämtlichen Individuen des ungarischen Rebellen-Heeres, welche nach ihrer Uebernahme von den k. k. österreichischen Militär-Behörden von den Assentierungs-Commissionen als feldkriegsdiensttauglich erkannt worden sind, wurde also gleich der Soldaten-Eid abgenommen... auf die Eingringung der Deserteurs alle Civil-Behörden zu invitiliren verpflichtet sind... = Mindazok, kik a magyar lázító hadseregnél szolgálván, átvételük után... hadi szolgálatra alkalmasoknak találtattak, azonnal besoroztattak, felesküdtettek és kijelölt ezredeikhez átszállítottak... a szökevény katonákra szigorúan felügyeljenek, azokat elfogatassák, a legközelebbi katonai hatósághoz... elkísértesék... / Haynau, Feldzugmeister und Armee-Ober-Commandant = Haynau, Hadiszernagy és hadi főparancsnok.

Alt-Arad den 29. August 1849. = Ó-Arad, aug. 29-én 1849.

S. I. S. n. 1 fol. – 40 × 25 cm. Kétnyelvű, kéthasábos.

A bármikor és bárhol 1848 márciusa előtt felesketett katonák a katonai törvények alatt állnak, bármiféle vétség, szökés, bujkálás

⁹⁶ T. h. = teljhatalmú kormánybiztos.

esetében róluk a hadbírótság ítélezik. Azokat, akik a további szolgálataira alkalmatlanok, igazolvánnyal ellátva haza engedik.

MNL BÖL 1848–1849, 105/×III.

6.96.

1849. október 20.

Hirdetmény = Kundmachung

Hogy azon kárhozatos befolyásnak, melyet a pártütő kormány és ügynökei... fenntartani törekedtek, véget vetni lehessen... ezenel... meghagyatik, hogy... minden a pártütő kormány... kiadott rendeletek... kivétel nélkül... a legközelebbi császári s királyi ténparancsnoksághoz megsemmisítés végett beadassanak.

Kelt Székes-Fejérvárott october 20-kán 1849.

S. I. S. n. 1 fol. – 38 × 25 cm. Kétoldalas.

A rendelkezés szerint minden, a forradalom és szabadságharc – a hirdetmény megfogalmazása szerint pártütő lázadók – ideje alatt megjelent rendelet, hirdetmény vagy egyéb nyomtatvány olvasása, terjesztése tilos.

MNL GyML IV.B.1104/1/d. Győr város tanácsának iratai.

Királyi biztosi és főispáni rendeletek 1849. 20.614–20.749.

A győri, városi iratok között az eredeti, országos érvényű rendelet, a Székesfehérvárról érkezett 2846. i.sz. irat melléklete. A kísérőlevél szerint Döry Gábor mint a fehérvári polgári kerület főispánja november 8-án átiratot intézett Győr város polgármesteréhez, s levonat céljából küldte el a nyomtatványt.

6.97.

1849. október 21.

Hirdetmény = Kundmachung = Oznamenj

A magas hadsereg főparancsnokság Pesten 1849. október 21-én... intézvénye által rendeltetik...

Hogy még mindeig a néhai felkelő sereg tagjai honvéd egyenruhában nyilvános helyeken szemléltetnek... az illyféle ruházat... viselésének tilalma újólág emlékeztetbe juttassék... büntetéssel fognak fenytetni, mint hogy e tilalom már egy ízben kihirdtetett. / A cs. k. katonai-kerület parancsnoksága.

Pesten, 1849. évi october hó 26-án.

S. I. S. n. 1 fol. – 37,5 × 51 cm.

A honvéd egyenruha viselésének tilalmát megparancsoló, az egész országra érvényes királyi biztosi rendelkezést kihirdetés céljából ismételtelen minden megyei biztoshoz elküldték.

MNL GyML IV.B.1104/1/d. Győr város tanácsának iratai.

Királyi biztosi és főispáni rendeletek, 1849. 20.614–20.749. A 2848. i.sz. irat melléklete.

Magyar, német, cseh nyelven.

Vö. ugyanitt Haynau 1849. július 28-án kiadott rendeletével a 6.93. tételszám alatt.

6.98.

[1849. október 24.]

[HAYNAU, Julius Freiherr von]

Magyarország ideiglenes közigazgatási rendezete.

Mint a közrendtartási igazgatás organumai működnek: A Magyarországnban álló hadsereg főparancsnoka s a polgári viszonyokra nézve teljhatalmú császári biztos⁹⁷...

Kivételes állapot... ostromállapot, haditörvény... utasítás... rendezetének életbe léptetésére... / A Magyarországnban álló hadsereg főparancsnoka.

S. I. S. n. 18 + 2 p. – 25 × 18 cm.

Haynau az 1849. október 17-én legfelsőbb akaratall jóváhagyott birodalmi alkotmánnyal összhangban megalkotott közigazgatási rendszer követelményeit adta ki rendeletében.

A birodalmi alkotmány szövegében Magyarország és Erdély tartományként szerepe.⁹⁸

MNL BÖL, Nyomtatványok, szám nélkül.

Haynau erre a rendeletére hivatkozva az 1849. november 1-jén kiadott pátensében újból megerősítette, hogy „miután a felkelés végképpen legyőzve”, szükségesnek látta a birodalmi alkotmányt újból a lakosság tudomására hozni.⁹⁹

Haynau tábornaszernagy 1849. május 30-tól a császári csapatok magyarországi (és egyben erdélyi) parancsnoka volt 1850. június 6-ig.

Kinevezését I. az I. részben: 1849. május 30. OgyK MPGY 00370. (24. tétel.)

6.99.

1849. november 2.

HAYNAU [Julius Freiherr von]

Hirdetés.

Megfontolván, hogy a Magyarhoni koronaország minden részei már a cs. k. seregekkel megrakvák, következöleg az útlevélek kiosztásában némely könnyebbitések léphetnek életbe, tekintettel a hatóságok működési körére, míg a jelen kivételi állapot tart...

1) [pont] Utlevélek a magyarhoni koronaországn belöli utazásokra a

cs. k. kormánybiztosok (megyei elnökök) és szabályozott tanáccsal ellátott szab. kir. városokban az illető városi hatóságok által lesznek kibocsátandók.

2) – 7) [pont.]

8) [pont.] Az útlevélek kiadásábani egyformaság végett ./ ide egy minta példány mellékeltetik. / A cs. kir. hadsereg parancsnokságától Magyarországn és Erdélyben. Haynau s. k. tábornaszernagy.

Pesten 1849. november 2-án.

S. I. S. n. 1 fol. = 2 p. + 2 fol. mell. – 35 × 25 cm.

Haynau utasítása részletesen leírja, hogy a belföldi és/vagy külföldi utazásokhoz milyen engedélyek és útlevélek szükségesek. Magyarországot következetesen koronaországnként említi, éppúgy, mint az ausztriai örökös tartományokat.

MNL GyML IV.A.19/33., 942. sz. irat.

A szövegben jelzett melléklet magyar-német nyelvű Formular – Utlevel = Reisepaß.

További pld.: HTM 7029/Nyt.

6.100.

1849. november 19.

HAYNAU [Julius Freiherr von]

Hirdetés.

A mult év folyamatában gyakorta történtek névváltoztatások Magyar koronaországnban a nélkül, hogy az iránt előleg szabályszerű Legfelsőbb jóváhagyás kéretett volna...

Jövöben... a cs. k. belügyi ministeriumnak kell benyújtani. / A cs. k. hadseregnek Magyarországn s Erdélyben parancsnoka Haynau s. k. tábornaszernagy.

Pesten 1849. nov. 19-dikén.

⁹⁷ Polgári ügyekben a magyarországi helytartó, teljhatalmú császári biztos, az 1849. június 4-én kinevezett, nagyszabeni születésű szász (Karl) Geringer Károly Haynau mellett a közrend helyreállításával és fenntartásával kapcsolatos intézkedések megtételére volt jogosult.

⁹⁸ Az alkotmányt, amely egységes birodalomba foglalta mind az

örökös tartományokat, mind pedig Magyarországot és Erdélyt, és nem ismerte el az uniót, I. RÁKÓCZY Rozália 1999. (3.25. tétel. OgyK MPGY 00160.)

⁹⁹ 1849. november 1. JPM 77.4143. Publ.: RÁKÓCZY Rozália 2002a, 524. (95. tétel.)

S. I. S. n. 1 fol. – 38 × 25 cm.

A feloszlattott (korábbi) magyar belügyminisztérium által jóváhagyott névváltoztatások érvénytelének.

BM S.73.50.17.

További pld.: HTM 0888/Nyt.

A rendelet német nyelvű változata – Kundmachung – 7 számított oldal terjedelmű, függelékben közli a megváltoztatott nevek jegyzékét. Publ.: RÁKÓCZY Rozália 1999, 115. (3.47. tétel.)

6.101.

1849. december 10.

HAYNAU Gyula [Julius Freiherr von]

Hirdetmény.

Midőn e jelen év folyama alatt a cs. kir. sereg a forradalmi párt elleni harcot Magyarországon újra megkezdette... a csatamezőn sok vitéz harcosaink véreztek... sebesülteink számára nevezetes pénzadományokat nyújtottak a nagylelkű hazafiak...

Most tehát miután a csata ki van víva... szándokom az említett jelenlévő összeget... egy maradandó katonai alapítvánnyá egyesíteni...

... alapítványom lényeges alappontjai e következők lennének:

1-ör. Ez alapítvány a már létező törzstöke, és az ezentúl befolyandó összegekből képeztetik.

2-or – 4-er.

5-ör. Az alapítvány helyeknek: a) fele száma az ausztriai cs. k. hadseregben szolgált katonák, b) másik pedig a felkelők soraiban állott egyének számából betöltendő.

6-or. Jövő 1850. évi július 1-től fogva kezdődnek...

A hatóságok és közönségek szíveskedjenek tehát, e programot nyilvános kihirdetés által, az országban létező nyelveken, minél inkább közhírré tenni... / Báró Haynau Gyula, tábornyszeremester, 3-dik hadsereg parancsnoka.

Pesten, december 10-én 1849.

S. I. S. n. 1 fol. – 43 × 26 cm.

A hirdetményben Hynau az adakozásból befolyt közel 10 ezer forintnyi összeggel nyitotta meg az alapítványt, részletezte, hogy ha az a) pont alatti helyre már nem kerülne be császári katona, akkor az egykori honvédsereg rokkantjaiból kell pótolni, a b) pont alatti helyeket azonban kizárólag a csonkult és egyéb ellátmányban nem részesülő magyar forradalmi sereg katonái számára kell fenntartani.

Különösen Magyarország lakosait hívja fel arra, hogy adakozzanak a volt rokkant honvédek számára, hiszen ők semmilyen állami ellátásra nem számíthatnak.

MNL GyML IV.A.19/33., 945. sz. irat.

További pld.: BM S.73.50.30. Szöveg- és méretvariáns, de lényegét tekintve azonos. 45 × 30 cm. Poss. Darnay-gyűjtemény, 19.219-D. Ugyanez német nyelven BM S.73.50.81. Publ.: RÁKÓCZY Rozália 2002a, 524–525. (96–97. tétel.)

6.102.

1849. december 19.

[Kerületi Katonai Parancsnokság], Pest

Hirdetmény. = Kundmachung.

A honvéd tiszteknek még nagy része e hazában lappang, kik sem az újonczállítási biztosság előtt, sem pedig a cs. kir. katonai kerületi parancsnokság előtt vizsgálat és vagy besoroztatás vagy alkalmatlan voltukról nyerendő bizonyítvány végett magokat be nem jelentették...

... mind azon honvéd tiszték, kik... bizonyítvánnyal ellátva nincsenek, szökevényeknek tekintetni és mint olyanok megbüntettetni fognak. = Es ist noch ein großer Theil der Honvéd-Offiziere im ganzen Lande verborgen, welche sich weder bei der aufgestellten Rekrutierungs-Commission, noch bei dem Militär-Districts-Commando zur Untersuchung über ihre Dienstauglichkeit zum k. k. Militär melden, um entweder assentirt oder mit einem Entlassscheine als untauglich versehen zu werden...

...alle derlei Offiziere, welche diesen Aufenthaltsschein nicht haben ebenfalls in gleicher Weise wie Deserteure zu behandeln sind. / A cs. k. katonai kerületi parancsnokság által = K. k. Militär-Districts-Commando.

Pesten, december 19-én 1849. = Pest, den 19-ten Dezember 1849.

Pest. S. n. 1 fol. – 39 × 50 cm. Kétnyelvű, kéthasábos.

Minden volt honvédnak az egész ország területéről kötelessége 1850. év január végéig az újonczállítási biztosság vagy a lakóhelye szerint illetékes katonai kerületi parancsnokság előtt jelentkezni. A rendelet nem vonatkozik azokra, akiket Komárom várából menlevéllel, szabadon elbocsátottak.

MNL BÖL 1848–1849, 122/×III.

Levéltári források

- Baltoni Múzeum, Keszthely (BM)
 Janus Pannonius Múzeum, Pécs (JPM)
 Katona József Múzeum, Kecskemét (KJM)
 Magyar Honvédség Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest (HIM)
 – Hadtörténelmi Levéltár (HL)
 – 1848–1849-es gyűjtemény (1848 jelzetek; közte a bécsi Kriegsarchivból átvett anyag: Poss. KA Wien)
 – Hadtörténelmi Múzeum (HTM)
 – Nyomtatványgyűjtemény (Nyt)
 Magyar Nemzeti Levéltár
 – Bács-Kiskun Megyei Levéltára, Kecskemét (MNL BÖL, korábban BKkmLt)
 – 1848–1849, *A szabadságharc iratai*
 – *Szám nélküli nyomtatványok*
 – Baranya Megyei Levéltára, Pécs (MNL BML)
 – *Aprónyomtatvány gyűjtemény*
 – Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Győr (MNL GyML)
 – *Győr vármegye iratai*
 – *Győr város tanácsának iratai*
 – Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)
 [Magyar] Országgyűlés Hivatala, Országgyűlési Könyvtár, Budapest (OgyK)
 – Magyar Parlamenti Gyűjtemény (MPGy)
 Österreichische Nationalbibliothek, Bécs (ÖNB)
 – röplap-, plakát- és Ex-libris-gyűjtemény (ezen belül: a magyar vonatkozású röplap-anyag jelzete: FL UNG)
 Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy – Arhivele Naționale ale României, Biroul Județean Covasna, Sf. Gheorghe (Sepsiszentgyörgyi állami levéltár, SÁL)

Irodalom

OgyTc 1847/8 = *Az 1847/8-ik évi országgyűlési törvény cikkek*, ny. Geibel Károly, Budapest, é. n.

*

- BRÓDY Sándor – JÓKAI Mór – RÁKOSI Viktor
 1898 *Ezernyolcszáznegyvennyolc. Az 1848/49-diki szabadságharc története képekben* (szerk. Bródy Sándor – Jókai Mór – Rákosi Viktor), Révai, Bp., 1898.
- GRACZA György
 1894–1898 *Az 1848–49-iki magyar szabadságharc*, I–V, Lampel (Wodianer és Fiai), Bp.
- HERMANN Róbert
 1998 Csány László kormánybiztosi iratai 1848–1849 (s. a. r. Hermann Róbert), *Zalai Gyűjtemény* 44/II., Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg.
- JOBST-RIEDER, Marianne
 1994 Die Kriegssammlung der k. k. Hofbibliothek, in: *Plakate zum I. Weltkrieg*, Budapest, 35–44.
 1999 Acht Ausstellungen, eine Übersiedlung und eine CD-ROM. Flugblätter-, Plakate- und Exlibris-Sammlung, *Österreichische Nationalbibliothek Jahresbericht* 1999, 79–88.
- JOBST-RIEDER, Marianne – PFABIGAN, Alfred – WAGNER, Manfred
 1995 *Das letzte Vivat. Plakate und Parolen aus der Kriegssammlung der k. k. Hofbibliothek*, Wien.
- PONGÓ János
 1971 *Az Országos Hadtörténelmi Múzeum története*, 1. rész, *Az Országos Hadtörténelmi Múzeum Értesítője*, 1971/1, 7–55.
- RÁKÓCZY Rozália
 1989 Volt-e a Hadi Lapnak tüzérségi melléklapja? *Hadtörténelmi Közlemények*, 1989/2, 200–217.
 1997 17–18. századi kisnyomtatványok a Székely Nemzeti Múzeum könyvtárában I., *Acta (Siculica)* 1996/2, 73–102.
 1998 1848–1849-es erdélyi és partiumi vonatkozású kisnyomtatványok I., *Acta (Siculica)* 1997/2, 113–124.
 1999 1848–1849-es erdélyi és partiumi vonatkozású kisnyomtatványok II., *Acta (Siculica)* 1998/2, 101–118.
 1999a *Militaria Hungarica* 1., *Hadtörténelmi Közlemények*, 1999/3, 663–714.
 2002 A Hadi Lap és a Csiki Gyutacs, *Székelyföld*, 2002/7, 72–81.
 2002a *Militaria Hungarica* 2., *Hadtörténelmi Közlemények*, 2002/2, 463–530.
 2008 „Nyomatik a csíksomlyói zárda betűivel”, *Acta Siculica* 2008, 355–367.
 2009 1848–1849-es erdélyi és partiumi vonatkozású kisnyomtatványok IV., *Acta Siculica* 2009, 469–492.
- RÁKÓCZY, Rozália – LENART, Ana
 2000 Documente pașoptiste românești în Viena, *Acta (Siculica)* 1999/2, 11–22.
- RÁKÓCZY Rozália – VILLÁM Judit – REDL Károly
 2000 1848–1849-es erdélyi és partiumi vonatkozású kisnyomtatványok III., *Acta (Siculica)* 1999/2, 59–68.
- VINCZE Gábor
 1996 A Székely Nemzeti Múzeum anyagának részleges elszállítása és pusztulása 1944–45-ben, *Acta (Siculica)* 1995, 229–246.

**Tipărituri mici din 1848-1849 referitoare la Transilvania
și la Părți (Țara Ungurească) IV**

(Rezumat)

Catalogul continuă bibliografia de documente pașoptiste, publicată în volumele *Acta (Siculica)* 1997/2 (p. 113-121), 1998/2 (p. 101-118), 1999/2 (p. 59-68), *Acta Siculica* 2009 (p. 469–492) și completată de Documente pașoptiste tipărite în Șumuleu-Ciuc, din trei colecții, din *Acta Siculica* 2008 (p. 355-367). Documentele prelucrate în această parte a bibliografiei ei se păstrează în colecțiile Arhivei Naționale a Ungariei, MNL; Budapesta), Arhivelor Naționale ale României, Biroul Județean Covasna (SÁL; Sf. Gheorghe), Bibliotecii Naționale a Austriei (ÖNB; Viena), Bibliotecii Parlamentului Ungariei (OgyK; Budapesta), Institutului și Muzeului de Istorie Militară (HIM; Budapesta), respectiv ale muzeelor din Kecskemét, Keszthely, Pécs (Ungaria).

**Small printings referring to the events of 1848–1849
in Transylvania and Partium IV.**

(Abstract)

The catalogue is a completion of the bibliography published in the annuals of Székely National Museum (*Acta (Siculica)* 1997/2, 113–121, 1998/2, 101–118, 1999/2, 59–68, *Acta Siculica* 2009, 469–492. and Small printings from Csíksomlyó (Transylvania) regarding the events of 1848–1849 in three collections, *Acta Siculica* 2008, 355–367). The processed collections belong to Austrian National Library (ÖNB), Institute and Museum of Military History (HIM; Budapest), Library of the Hungarian Parliament (OgyK; Budapest), National Archives of Hungary (MNL; Budapest), and National Archives of Romania, Bureau Department of County Covasna (SÁL, Sf. Gheorghe/Sepsiszentgyörgy), and museums at Kecskemét, Keszthely, Pécs (Hungary).

Rákóczy Rozália

EGY RENDSZERTELENÜL MEGJELENŐ PERIODIKA 1848–1849-BEN: AZ ARMEE-BULLETIN

Az osztrákok számára is vesztes háború után 1918 őszén a Hofbibliothek magántulajdonból az államhoz került, neve Nationalbibliothekre változott. Az 1920-as évek végén az 1914-ben felállított hadigyűjteményt szétszedték, a plakátok, röplapok az akkor kialakított nyomtatvány különgyűjteménybe kerültek, míg a grafikai anyagot leválasztották, részben az Albertina kapta meg.¹ A Nationalbibliothek állományába kerültek 1918 után a Monarchia széthullása, új intézmények szervezése nyomán a mindenütt – részben a felszámolás, a likvidáló bizottságok munkája során újonnan keletkezett, részben működésük folytán hivatalból tárolt és őrzött – elfekvő, korábbi nyomtatott anyagok. A bécsi Nationalbibliothekbe a legtöbb 1848–1849-es röpírat a hatóságtól került. A katonai bíróságok iratai többnyire dobozolva a Kriegsarchivba² kerültek, az *Armee-Bulletin* litográfiai is. A Kriegsarchiv rendezése során – elvben minden – nyomtatott anyagot kiválogattak a kéziratok közül, külön Militär Impressen állagot kialakítva.

Az 1848–1849-es nyomtatott együtttest, így feltehetően az *Armee-Bulletin* sorozatot is, átadták a Heeresmuseumnak.³ A grafikai sorozatot a régi katonai nyomtatványok között őrzik.⁴

Az *Armee-Bulletin* című hadijelentés-sorozatot, rendszertelenül megjelenő időszakos lapot⁵ Bécsben adatta ki a „császári udvar”. Kiadó, közreadó nem szerepel a lapokon, kizárólag a két nyomda nevét találjuk rajtuk. Tekintettel azonban arra, hogy abban a korban a nyomdászok egyúttal kiadók is voltak, tekinthetjük mind az udvari,⁶ mind pedig a Trattner-utód Ghelen⁷ nyomdát a kereskedelmi kiadónak. A példányokat váltakozva nyomtatták.⁸

Hivatalos kiadója a Ludwig Welden⁹ tábornagy által vezetett bécsi Katonai és Politikai Kormányzóság (Militär und Civil Government Wien).¹⁰ Az irányító szerepet azonban a Magyarországon tevékenykedő császári-királyi hadsereg 1848. október 18-án kinevezett és teljhatalommal felruházott főparancsnoka, Windisch-Grätz tábornagy vitte.¹¹

¹ JOBST-RIEDER, Marianne 1994, valamint JOBST-RIEDER, Marianne – PFABIGAN, Alfred – WAGNER, Manfred 1995, 11–22.

² Ma az állami levéltári intézmény része: Österreichisches Staatsarchiv-Kriegsarchiv (ÖSK).

³ Állományrendezés miatt évek óta nem kutatható.

⁴ HERMANN Róbert – KINCSES Katalin Mária 2012, 187–188, 5–13. jegyzet.

⁵ Minden gyűjtemény másként tartja nyilván, többnyire röplapnak jelölik. Saját megfogalmazásom szerint rendszertelenül megjelenő periodika.

⁶ Kaiserliche-königliche Hof- und Staatsdruckerei, Wien.

⁷ Buchdruckerei der Edlen von Ghelen'schen Erben. Johann Thomas Trattner (János Tamás) Mária Terézia kedvelt, udvari megbízásokban bővelkedő nyomdászána bécsi műhelye rokoni szálon a Ghelen-családra szállt. Trattner 1752-től udvari nyomdász volt, ezt valószínűleg az utódok is továbbvitték. A kiadó és nyomda ma is működik. A fentiekre vonatkozó írásbeli megkeresésemre a kiadó érdemben nem válaszolt, azt közölték, hogy archív anyaguk a Trattner-korból nincs. A *Wiener Zeitung* lappéldányait nézve, a hirdetések keretezése még mindig a Trattner-féle cífrákkal jelent meg, vö. Trattner mintakönyve. Igaz, azóta volt két világháború, amelyekből a második végigsöpört Bécsen is.

⁸ A k. k. Hof- und Staatsdruckerei példányai: a beköszöntő lap, a szám nélküli (tulajdonképpen 1.), a 2, 7–10, 12, 19–31, 33–41. Ghelené: a 3–6, 11, 13–18. Az Österreichische Nationalbibliothek ALT 232.290-D számú digitalizált példányából a 32.

szám hiányzik. Nyomda nélküli példányt ír le TÓTH Orsolya 2000, 718. (367. tétel.) Az Országos Dokumentációs rendszer által jelzett példányok közül a 32. szintén hiányzik.

⁹ Welden, Ludwig von, báró (1782–1853), császári-királyi altábornagy, 1848-ban Dél-Tirol, Padova és Velence környékének parancsnoka, szeptembertől Bécs katonai és polgári kormányzója, tábornagy, a magyarországi császári-királyi csapatok fővezére, november 1-jétől ismét Bécs kormányzója.

¹⁰ Hermann Róbert szíves közlése. Az *Armee-Bulletin* litografált kiadásáról szólva, a „kiadás létrejöttének körülményeiről, a bécsi Katonai Kormányzóság és a nyomdász közti szerződésről források hiányában nem tudunk közelebbit”. (HERMANN Róbert – KINCSES Katalin Mária 2012, 188.) Analógiaként feltételezhetjük, hogy a szöveges *Armee-Bulletin* megindulásáról sem kapunk levéltári anyagot. Vö. még uo. a 17. sz. jegyzetet a Ghelen kiadó válaszárol, miszerint korábbi iratanyaguk nincs.

¹¹ Windisch-Grätz, Alfred (1787–1862) herceg, minden császári-királyi hadsereg főparancsnoka (kivéve az Itáliában állomásozókat), az Aranygyapjas Rend lovagja, kitüntetve a Szent István Rend nagykeresztjével, a Katonai Mária Terézia Rend Lovagkeresztjével, a császári-királyi 4. könnyűlovas ezred tulajdonosa. A bécsi, 1848. márciusi eseményeket követően 14-én az altábornagyot Ferdinánd teljhatalommal ruházta fel a bécsi megmozdulásokkal kapcsolatban. 1848 júniusában leverte a prágai felkelést. 1848 októberében már tábornagy, 31-én bevonult Bécsbe, november elsején katonai közigazgatást vezetett be.

Az első, még fejléc nélkül megjelenő lap¹² őfőmél-tósága Windisch-Grätz herceg híradása volt a Magyarországon ellen folyó hadmozdulatokról, egyenesen Öfelségének címezve. Az 1848. december 17-re keltezett írás előtt olvasható kísérőlevél aláírója Welden, ő továbbította az uralkodóhoz Windisch-Grätznek a „Felső Urunk!”¹³ megszólítással kezdődő jelentését, amelyben megemlíti, hogy Kempen Kittsee (Köpcsény) térségében, Simunich Nádasd (Liptó megye) és Tyrnau (Nagyszombat), Schlik Budatin (Trencsén megye) mellett, szlovák szabadcsapatok segítségével ért el eredményt.¹⁴

„Mély tisztelettel jelentem” – írta saját tevékenységéről, hogy „december 16-án délelőtt az 1. hadsereg és a tartalék felderítést végzett a Lajta melletti Bruck irányából Prellenkirchen felé, majd tovább Parndorf¹⁵ és Neudorf¹⁶ irányába. Az ellenség csekély ellenállást tanúsított.” Windisch-Grätz jelentését december 16-án, a petronelli főhadiszállásról keltezte. A lapot az udvari nyomdában készítették.

A főparancsnok következő jelentése még mindig szám nélkül, december 17-én jelent meg, szintén az udvari nyomdában, itt viszont nem szerepel a korábban közbeiktatott Welden aláírása.

Mi indíthatta a katonai vezetést, hogy ezt követően folyamatosan kiadja a jelentéseket, a következő lappeldányt is szám nélkül, majd a soron következőt a 2. számmal jelölve (ezek alapján utólagosan első számnak minősítve a december 17-én kiadott /két/ bulletint)?

A bécsi történések gyorsan követték egymást a szeptember 29-i pákozdi magyar győzelem után. Jellačić Bécs alá érkezett, ez nem akadályozta meg az október 6-án felkelt bécsi népet, hogy a hadügyminisztert, Latour gróft¹⁷ lámpavasra akassza. Eközben Móga János altábornagy parancsnok a magyar sereggel Bécs felé indult a horvát bán és csapatai üldözésére, viszont az osztrák–magyar határon át csak sasszészott.¹⁸ Az uralkodó október

16-án teljhatalommal ruházta fel Windisch-Grätz herceget, hogy az osztrák és a magyar forradalmat kénye-kedve szerint leverheti. A rendkívüli teljhatalommal felruházott herceg-tábornagy október 23-án érkezett Heztendorfba,¹⁹ onnét hirdetve, hogy a fellázadt város lakói „lerakván a fegyvert, a császári parancsnak föltétlenül hódoljanak, különben a város fegyver erejével fog erre kényszerítettetni.”²⁰ „Mivel időközben, október 29-én reggel a magyar pártütők közeledéséről hírválósulván, ellenek a tábornagy sereget küldött. Az ellenség Bécstől két mértföldnyi távolságra a Schwechat vize mellett kedvező állásban találtatván, a horvátországi bán parancsnoksága alatti ármádia s a 3.ik sereg osztálytól mellé rendelt számos lovasság által azonnal megtámadtatván még ugyan az nap a Fischán tulveretett, s 31kén Magyarhon határáig üzetett.”²¹

Október 31-én Bécs kapitulált. A november elsején kelt, említett röpirat a bécsi lakosság megkönnyebbüléséről, egyöntetű örömről számolt be.

Visszont az eseményekről sem közvetlenül, sem közvetve nem tudhattak a császárvárosban, a röpiratok ekkor még esetlegesen jelentek meg. Holott a bécsiek szokva voltak a folyamatos tájékoztatáshoz. Ráadásul ekkor – eltörölve a Bécsi Kongresszus után kialakult szigorú cenzúrát – a sajtószabadság rövid ideje alatt, azaz a márciusi események és az október végi összeomlás között röplapok ezreit adták ki a könyvnyomtatóműhelyek.²²

És a Windisch-Grätz által íratott röplapnak a bécsi forradalom leverése feletti örömről tudósító sorai a lakosság egy részét tekintve akár igazak is lehetnek.²³

A rendszeres haditudósítás megjelenésének körülményeit a magyarokkal némileg rokonszenvező – feltehetően – német Oskar Fódál írta le 1849-ben megjelent röpiratában.²⁴

Ismertetése röviden – a fentebb már jelzett – korábbi eseményekre is kitért, leírva, hogy a magyar

¹² Az ÖNB állományából, ALT 232.290-D.

¹³ Euere Majestät.

¹⁴ Az *Armée-Bulletin* első tíz számának leírását legelőször I. FÓDÁL, Oskar 1849. (HERMANN Róbert – KINCSES Katalin Mária 2012, 186, a 4. sz. jegyzet.) Nem foglalkoztam az egyéb hadijelentésekkel, kivéve néhány, magyar gyűjteményben található, Haynau-féle tábori jelentéssel, l. az Utóhangot (HERMANN Róbert – KINCSES Katalin Mária 2012, 187–188).

¹⁵ Pándorfalu, akkor Moson vármegye.

¹⁶ Mosonújfalú, akkor Moson vármegye.

¹⁷ Teljes nevén: Baillet-Latour, Theodor de.

¹⁸ Október 15. A magyar sereg Ausztria felé átlépi a határt. Október 17. Móga visszarendeli a csapatokat. Október 12-én Bécstől az osztrák birodalmi országgyűlés katonai segítséget kér a magyar országgyűléstől, de az irat csak 16-án érkezik meg. Október 21–22. A magyar sereg ismét Ausztriában. Október 25. Haditanács Pándorfaluban. Október 30. Schwechat-i vereség, a magyar sereg visszavonul.

¹⁹ Ma Bécs 12. kerületének része, akkor még önálló település volt, közepén egy Habsburg-magánpalotával.

²⁰ Visszatekintés az eseményekre és magyarázat a végrehajtásra. Röpirat, november 1. Főhadiszállás Hetzendorf. ÖNB FL UNG 1848/9/2.

²¹ Uo.

²² JOBST-RIEDER, Marianne é. n. *Das politische Plakat im 19. Jahrhundert* fejezet.

²³ Vö. a 20. jegyzet.

²⁴ FÓDÁL, Oskar 1849. Az előszó 1848 decemberében kelt Párizsban, ennek ellenére az *Armée-Bulletin* 1849 januárjában megjelent 10. számát is ismerteti. A 97 oldalas könyvet a Goethe Universität (Frankfurt am Main) katalógusa jelöli röpiratnak. Magyarországon mindössze 10 példány található közgyűjteményekben, abból egy a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Könyvtárában, de ebből a 22–29. oldal hiányzik. A hiány a mi szempontunkból érdektelen. Árverésen a könyvecske 2011-ben szerepelt. Vö. HERMANN Róbert – KINCSES Katalin Mária 2012, 186, 4. jegyzet.

hadsereg a Lajtánál átlépte a határt, majd visszafordult.²⁵ Kossuth sűrű katonaköpenybe burkolózva megjelent a táborban,²⁶ 8000 népfölkelőt hozva magával Komáromból. Útközben Győrben óriási örömrivalgás fogadta, meghúzták a harangokat, este kivilágították a várost. Özönlöttek hozzá a felfegyverzett lakosok, hogy Magyarországért harcoljanak. Mialatt a bécsiek küzdöttek és véreztek saját és a magyarok szabadságáért, a Lajtánál táborozó magyar sereghez mind több és több segítség érkezett. A magyarok azt hitték, elég nagy és erős a hadseregük ahhoz, hogy az osztrák császári és a horvát csapatokkal szemben felvegyék a harcot. Október 28-án a magyar csapatok harmadszor is átkeltek a Lajtán, jöllehet néhányan a tisztek közül megtagadták az engedelmességet. Eközben azonban a bécsi lakosság kapitulált és letette a fegyvert. Mire Kossuth a magyar tábor elhagyta, hogy megsegítse Bécset, túl késő volt. Október 30-án a déli órákban kezdődött a csata Schwechat mellett, amelyet az osztrák túlerővel szemben a magyarok elveszítettek. Fódál röviden csak annyit ír az erők ismertetése után, hogy „miként történt mindez, ismert.”²⁷

December elején Magyarország ellen hét oldalról indult meg a támadás. Windisch-Grätz Pozsony felé, Jellačić Sopronnál, Simunich Nagyszombatnál, Dahlen Varasdól Székesfehérvár irányába, Supljikač a Bánságban, Puchner hergelte a románokat Erdélyben, Schlik Galiciából a Kárpátokon keresztül Kassa és Eperjes felé menetelt. És mindarról, ami Magyarországon folyt, semmiféle híradást nem kaptak a bécsiek, ezért jelenhetett meg a hadseregpáncsnok napi tudósítása, amint következik. És valóban, Fódál

könyvében itt következik az első tíz *Armee-Bulletin* leírása, a szám nélküli lappéldányt *Erstes Armee-Bulletin*ként jelölve.²⁸

A nagy közgyűjtemények más-más besorolással, más-más különgyűjteményben őrzik a lapot, kinyomtatványnak, hírlevélnek, röpiratnak nyilván tartva. Periodikaként, időszaki kiadvánnyként, hírlapként sehol sem kezelik, a hadijelentéseket jelző (ellenjegyző, engedélyező) Welden és Böhm²⁹ tábornokot szerzőként tüntetik fel.³⁰

Az Osztrák Nemzeti Könyvtár (ÖNB) röplap-, plakát- és ex-libris-külongyűjteményében (Flugblätter-, Plakate- und Ex-Libris Sammlung) sem található, a 41 lappéldányt tartalmazó kötetet a régigyűjtemény-részlegben (ALT jelzetű anyagok) őrzik,³¹ a Heeresmuseum (Bécs) anyaga kutatatlan.³² A Frankfurt/Main székhelyű Goethe Universität röplapként kezeli hiányos állományát.³³

Ide kapcsolódik, hogy a két, nagy sajtóanyaggal rendelkező közgyűjtemény sem tartja periodikának, sem az Internationales Zeitungsmuseum (Aachen), sem az Institut für Zeitungsforschung (Dortmund) állományában nincs, nem található a németországi központi hírlapkatalógusban sem.³⁴

A budapesti Központi Antikvárium aukcióján utoljára 2011-ben fordult elő.

A hadijelentéseket forrásként használta Hárs József a *Wiener Zeitung*, illetve az *Abend-Beilage zur Wiener Zeitung* alapján,³⁵ munkájából az olvasható ki, hogy nem a különnyomatként megjelent *Armee-Bulletin* lapokat idézi, hanem az újságban megjelent napi tudósításokat.³⁶ Az első hadijelentés az újságban december 17-ről, december 18-án jelent meg.³⁷ A bé-

²⁵ Móga János altábornagy október 17-én osztrák területől visszarendelte a magyar csapatokat. L. még a 18. jegyzetet.

²⁶ A Kossuth részvételével tartott október 25-i haditanácson Pandorfaluban (ma Parndorf Burgenlandban, Ausztria) határozották el, hogy megsegítik a bécsieket.

²⁷ FÓDÁL, Oskar 1849. Idézett része saját fordítás (RR.), az eredetiben: „Was darauf erfolgte, weiß man.” (FÓDÁL, Oskar 1849, 81.)

²⁸ FÓDÁL, Oskar 1849, 81–85. Itt köszönöm meg Hermann Róbertnek, hogy személyesen is felhívta figyelmemet Fódál könyvére. L. még a 24. jegyzetet. A második, szintén szám nélküli lapot Fódál sem említette. L. itt a leírást.

²⁹ Böhm, Joseph Philipp báró (1785–1856), altábornagy, 1848-ban troppai hadosztályparancsnok, 1848–1849-ben Bécsben Welden katonai és polgári kormányzó helyettese.

³⁰ Szerzőségi közlés az Országos Dokumentációs Rendszerben (ODR): Welden 4, 7, 15, 22, 22, 24, 26, 28, 29. Böhm 19, 35, 36, 40. OSzK kinyomtatványtárban: Böhm 21, 22, 23, 26, 27, 28, 29, 30. Ezek a Magyarországon fellelhető, az ODR számára jelentett példányok. Rejtett lepegyűttes biztosan ennél sokkal több is van.

³¹ ÖNB ALT 232.290-D. Vö. 8. jegyzet.

³² Vö. 3. jegyzet.

³³ Universitätsbibliothek, Flugschriften. *Armee-Bulletin*. Az első

számozatlan és datálatlan lap, 2, 4, 5, 7–10. 12, 15, 17–21, 22, 24, 26, 28–36. Valamennyi [Wien] Hof- und Staatsdruckerei impresszummal.

³⁴ A „minek nevezzetek” körüli zűrzavart csak fokozza, hogy ez a „kis egy laps” könyvtári tárgy (akár periodika, akár kinyomtatvány, még ha a feldolgozással kapcsolatban nincs sem szabvány, sem egységes szemlélet), de múzeumi tárgy is, a kulturális javak fogalmkörbe tartozik. Illetve oda se, mert nem tárgyalnak róla. Hiv.: BUZINKAY Péter 2007, 88. (4. pont) és 89. (... pont), továbbá 90. (12. és 14. pont).

³⁵ HÁRS József 2011.

³⁶ Az *Armee-Bulletin* lapokon ugyanis semmilyen adat nem utal arra, hogy köze lenne a *Wiener Zeitung*, vagy a *Abendblatt (Beilage) zur Wiener Zeitung*, vagy az *Extra-Blatt* bármelyik számához. Mint már korábban leírtuk, a nyomda nevével kívül impresszumadat nem szerepel a kiadvány-sorozatban.

³⁷ HÁRS 2011, 61. (78. sz. dokumentum.) Ez a hadijelentés-sorozatban a még szám nélkül megjelent különnyomtat. A jelentések szövege szerint megegyeznek, illetve a későbbi, esetleges helyreigazítások a röplapokon nem jelennek meg. Hárs itt téved, december 18. hétfő volt, a lap nem jelent meg. Csak december 19-én, kedden közölte a *Wiener Zeitung* a „So eben mir” kezdetű, december 17-i tudósítást, valamint a még szám nélküli *Armee-Bulletin*. (ÖNB Zeitschr., ZDB Identifikationsnummer T 43058-4.)

csi hivatalos lap³⁸ kiadója ugyanaz a Ghelen, amelyik az *Armee-Bulletin* kiadásában osztozott az udvari nyomdával. Az osztrák – bécsi – olvasók hiányolták, ha elmaradt a napi jelentés. A hadihír-kiadás az *Abendblatt zur Wiener Zeitung* lapjain azonban csak az osztrák szempontból jó hírekre korlátozódott, az olvasók panaszára azt közölték, hogy nem tudnak minden nap győzelmi hadijelentéseket kiadni, hiszen az ellenség/ellenfél is mozdul, a haditerveket nem lenne bölcs dolog elárulni, a hadművelet menetét nem lehet nagydobra verni.³⁹

Annak ellenére, hogy sehol sem tekintik időszaki kiadványnak (periodikának⁴⁰), az *Armee-Bulletin* sorozatot annak kell minősítsük, amelyről a *Wiener Zeitung*ba, avagy annak esti kiadásában, az *Abend-Beilage zur Wiener Zeitung*ba átvették a napi hadijelentések külön számozott sorozatában – már cenzúrázva – kiadott hadijelentéseket.

Dezsényi Béla már 1942-ben fölvetette a sajtómúzeum alapításának gondolatát, hogy a közgyűjteményekben az általa „rakoncátlan társaság” elnevezéssel illetett periodikákat kiemeljék, mert ezek a kis füzetkék „garázda kakukkfóikák” a könyvek között, sok helyet foglalnak, és gyorsan szaporodnak.⁴¹ És tegyük hozzá, meghatározásuk nehéz, sokszor zűrzavart okoznak.

A számozott *Armee-Bulletin* megjelenése rendszertelen volt. A lehetőségek szerint naprakészen tájékoztatta a közvéleményt a hadihelyzetről, csatákról, a frontok állásáról. Terjedelme általában egy lap, de a közlendők mennyiségétől függően néha két oldalon/lapon jelent meg.

A tudósításokat bizonyára futár hozta a hadszíntérről, de a legtöbb esetben igénybe vették a technikát is, azaz telegram útján továbbították a friss híreket. Bécs katonai parancsnoka, illetve helyettese láttamozta a jelentéseket, mielőtt a nyomda, illetve

a *Wiener Zeitung* szerkesztősége megkapta. Ebből következik, hogy a jelentéseket engedélyező/ellenjegyző Böhm és Welden tábornokok semmiképpen sem tekinthetők szerzőnek.⁴²

A hadijelentéseket általában másnap, a *Wiener Zeitung* hivatalos rovatában, az első lapra nyomtatják.⁴³ Ha ennél fontosabb híreket közölt a lap, más-hová került a haditudósítás.⁴⁴ Késve közölt hadihírek máskor is előfordultak.⁴⁵

Nemcsak a folytatatólagos arab számozással jelzett szöveges *Armee-Bulletin* jelent meg, hanem ugyanezen a címen tartozott hozzá római számozású litográfia-sorozat is. Néha neves korabeli grafikusok, litográfusok készítettek egy-egy rajzot, van azonban névtelenül megjelent ábrázolás is.⁴⁶ A számozások többnyire megfeleltek egymásnak, a hadijelentés egy-egy mozzanatát ábrázolta a rajz, az alatta megjelenő szöveg értelemszerűen, terjedelmi okok miatt rövidebb. A napi hadijelentések, az *Armee-Bulletin* és a rajz-sorozat ritkán bár, de megtörténik, hogy nem fedik egymást.

A legújabb feltárási eredmények Kincses Katalin Mária nevéhez fűződnek, aki kizárólag magyar vagy magyar vonatkozású példányokat keresve, csak a grafikai anyagot kutatta.⁴⁷ Hermann Róberttel közösen megjelentetett tanulmánya az *Armee-Bulletin* 42 darabos sorozatáról ír. Ezek 17 magyarországi és 5 itáliai ütközet eseményeit ábrázolják. A szöveges sorozatból – vagy ahogy a szerzők megnevezik, nyomtatott változatból – 41 ismert, a 42. még nem került elő.⁴⁸ Ha egyáltalán volt a szöveges változatban is 42. szám. E feltételezésem abból ered, hogy a litográfiasorozat eltérhetett a szövegestől, már a XLI. – augusztus 9-i, temesvári eseményt ábrázoló – száma sem felel meg az *Armee-Bulletin* 41. – július 13-i, a budai bevonulást (július 11.) leíró – számának. A XLII. litográfia időben is távolabbi eseményt ábrázol, a Komárom

³⁸ A *Wiener Zeitung* 1703-tól napjainkig megjelenő napilap, korábban *Kaiserlich-königliche Privilegierte Wiener Zeitung*, azelőtt *Österreichisch-kaiserliche Wiener Zeitung*, 1812 óta hivatalos kormánylap.

³⁹ *Abendblatt zur Wiener Zeitung*, 1848. december 23., 238. sz. Idézi HÁRS 2011, 65. (88. dokumentum.) A lap vasárnap és hétfőn szünetelt, esetenként a röplap-*Armee-Bulletin* hamarabb jelent meg, mint maga az újság. (ÖNB Zeitschr.)

⁴⁰ A periodika elnevezés gyűjtőfogalom, amely minden olyan időszaki kiadványt magába foglal, amely rendszeres vagy rendszeretlen időközben, de egy éven belül, számmal ellátva jelenik meg. Kivételképpen tartoznak ide az évkönyvek, akkor is, ha több év öszevonásával jelennek meg.

⁴¹ DEZSÉNYI Béla 1942, 129.

⁴² Általában hiányzik a nevek mellől a „sajátkezűleg” megjegyzés szokott (még latin) m. p. (manu propria) rövidítése is.

⁴³ Amtliche Theile.

⁴⁴ 1848. december 20-án a *Wiener Zeitung* ismét közölte a trón-

változást, két uralkodói parancs került az első oldalra. A december 18. és 19-i eseményeket tárgyaló 3. *Armee-Bulletin* ekkor jelent meg.

⁴⁵ Ez még azt a merész feltételezést is megengedi, hogy előbb volt a laponkénti *Armee-Bulletin*, az utánközlés a napilapé. Vö. *Armee-Bulletin*, 4. szám, december 24. *Wiener Zeitung* csak december 26.

⁴⁶ HERMANN Róbert – KINCSES Katalin Mária 2012, 188–191.

⁴⁷ HERMANN Róbert – KINCSES Katalin Mária 2012. Kincses Katalin Mária a képes *Armee-Bulletin*nek a Hadtörténeti Múzeumban lévő darabjait írta le, még Budapesten, l. KINCSES Katalin Mária 2010, majd – miután a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében nincs meg minden lap – a hiányzókat a Hermann Róbert gyűjteménye alapján. A szöveges sorozatra vonatkozó részeket ugyanide Hermann Róbert írta, a Kriegsarchivban őrzött példányok alapján. (Hermann Róbert szíves közlése.)

⁴⁸ HERMANN Róbert – KINCSES Katalin Mária 2012, [181.]

szeptember 27-i kapitulációját követő kivonulást, október 2–4. dátummal.⁴⁹

Az eseményekről továbbra is tájékoztatta Bécs lakosságát a *Wiener Zeitung* hivatalos lap, a rendkívüli magyarországi ügyekről az anyalap, vagy az *Extrablatt der Wiener Zeitung* hasábjain.⁵⁰ Írt a lap a kivégzésekről is az október 10-i és 11-i számában, de az ehhez vezető események már kívül estek azok körén, amelyeket egy „hivatalos”, azaz kormánylap leírhatott.⁵¹

A magyaroknak, érthetően, rendkívül rosszul esett az Ausztriából érkező propagandaanyag, jogosan féltek ezek forradalom elleni hatásától. Ha nem is a bécsieket tájékoztató *Armee Bulletin* megjelenését – és annak magyar fordítását⁵² – megelőzendő, de már Jellačić szeptemberi kiáltványa⁵³ után, az Országos Honvédelmi Bizottmány 1848. december 6-án rendeletet adott ki a postahivatalok számára:⁵⁴

„Meghagyatik valamennyi postahivatalnak:

1őr hogy minden a külföldről érkező levelek, mellyek külföldi hatóságoktól, községektől, vagy hivatalnokoktól Magyarországban akár kinek szólnak, vagy pedig akár kiktől az országbeli hatóságoknak vagy községeknek küldetnek, ide multhatatlanul és sértetlenül beküldessenek.

2or Hogy, akár minemű levelek vagy küldemények, mellyeknek tartalmuk nyomtatványokból áll, vagy hihetőleg abból állhat, és mellyek a külföldről különösen pedig Ollmützről vagy Kremsierből ér-

keznek, hasonlóul ide a honvédelmi bizottmányhoz beküldessenek.

A postahivatalok ezen rendelet pontos és hű tellyesítéséért a hazaárulás bűnvád terhe alatt felelősek. / Az országos honvédelmi bizottmány tagja Madarász.”⁵⁵

Így már érthető a magyarországi gyűjtemények hiányos volta. Ebben a közlésben megpróbáltuk a magyarországi példányokat leírni, alapul véve az Österreichische Nationalbibliothek adatait,⁵⁶ és újra hozzuk azokat az *Armee-Bulletin* leírásokat is, amelyeket már közöltünk, mint erdélyi vonatkozásúakat.⁵⁷

Az *Armee-Bulletin* sorozat a magyarországi – beleértve Erdélyt is – hadieseményeken kívül az Észak-Itáliában zajló harcokról is tudósított. A jelentésekben alig van szó az orosz hadmozdulatokról.

Itt szeretnék köszönetet mondani a kutatás támogatóinak:

- Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány, Dunatáji népek kutatása szakalapítvány, (Budapest).
- Magyar Ösztöndíj Bizottság (Budapest) – Collegium Hungaricum Wien (Bécs).
- Ministerul Învățământului (Bukarest).
- Országgyűlési Könyvtár (Budapest)
- Osztrák–Magyar Akció Alapítvány (Budapest–Bécs).

Ugyancsak itt is szeretném megköszönni Hermann Róbertnek a dolgozat lektorálását, pontosító észrevételeit.

⁴⁹ A litográfiák leírását l. uo., 202–217. A két idézetet l. uo., 217.

⁵⁰ HERMANN Róbert 1996. Az *Armee-Bulletin* a könyv szövegében nem szerepel, csak illusztráció. A 7. A–B dátum nélküli, szövegéből derül ki, hogy Windisch-Grätz tegnap, december 27-én elfoglalta Győrt. (HERMANN Róbert 1996, 237.) Ugyanitt, III. 387. p. Extrablatt der Wiener Zeitung, aug. 12. a segesvári ütközetről. Aemliche Mitteilungen aus dem Hauptquartier des k. russischen Generale von Lüders. Schäßburg am 1. August (júli 31. Segesvár). A litografált *Armee-Bulletin*ek rövidített leírását bemutatom az A–B számok után Lit. és római szám jelzéssel. Mivel ez a közlemény nem kritikai kiadás, csak jelzés értékű az A–B sorozat megfeleléseiről szóló esetleges megjegyzés. A képaláírásokat a HERMANN Róbert – KINCSES Katalin Mária 2012, 202–218. oldalairól idézem.

⁵¹ Az osztrák kormányülésekről, a magyar „lázas” megtorlásáról l. HERMANN Róbert 2007.

⁵² Magyar fordításokat ismertet TÓTH Orsolya 2000, a Hadtörténeti Múzeum állományában található példányok alapján. A szűkszavú leírásokból nem derül ki egyértelműen, hogy mindenben azonos-e a magyar és a német kiadás, az első bekezdések

mindenesetre azonosak. A legkülönösebb a 14. *Armee Bulletin* (TÓTH Orsolya 2000, 710; 304. tétel, 70.180.1/Nyt.), amelynek magyar megfelelője 14-ik hadi jelentés címmel szerepel (TÓTH Orsolya 2000, 710; 306. tétel, 0844/Nyt.), a Budai tábori főhadiszállásról Windisch-Grätz aláírással, avval a megjegyzéssel, hogy magyar-német nyelvű, de a német rész nincs leírva, így az azonosságot, a tükörfordítást csak feltételezni tudjuk.

⁵³ Egyéb kiáltványokról l. HERMANN Róbert – KINCSES Katalin Mária 2012, 187. és uo. a 7–9. sz. jegyzet.

⁵⁴ A rendelet az október 3. után kiadott uralkodói és fővezéri kiáltványokkal függött össze, ugyanis ezeket küldték be postai küldeményként „mázsaszámra” az országba. A rendelet konkrét kiváltó oka pedig a december 2-i trónváltozás volt, amiről a hír, az ezt közlő manifesztumokkal együtt, december 5-én érkezett meg Pestre. (Hermann Róbert szíves közlése.)

⁵⁵ L. RÁKÓCZY Rozália 2015 (jelen kötet), a 6.49. tétel: Madarász László, OHB-tag. BM 57.764.

⁵⁶ A már jelzett ALT 232.290-D jelzetű kötet. Külön a leírásoknál már csak az ÖNB jelzést használom.

⁵⁷ RÁKÓCZY Rozália 1999, 116–117. Ebben a közlésben azonban kizárólag a Magyar Parlamenti Könyvtár példányait.

A leírások

1.
1848. december 17.⁵⁸
So eben ist mir nachfolgende, von Sr. Durchlaucht dem commandierenden Herrn Feldmarschall Fürsten zu Windischgrätz an Se Majestät gerichteten Bericht über die bereits stattgefundenen Operationen gegen Ungarn zugekommen.

Wien, am 17 December 1848.

A lap aljára nyomtatva:

Euere Majestät!

Berichte ich tiefster Ehrfurcht, daß ich heute Vormittags mit den ersten Arme- und dem Reserve-Corps eine allgemeine Recognoscirung von Bruck an der Leytha und Prellenkirchen aus vorgenommen habe... / Alfred Fürst Windischgrätz Felmmarschall.

Hauptquartier Petronell am 16. December 1848.

K.k. Hof- und Staatsdruck.⁵⁹

A hadijelentés kiadását ellenjegyző Welden továbbította a főparancsnok, Windisch-Grätz jelentését az uralkodóhoz a Bécshez közeli Bruck, Parendorf (Pándorfalu), Neudorf (Mosonújfalú), Kitzsee (Köpcsény) térségében és a Felvidéken Magyarország ellen megindult hadműveletekről és arról, hogy nem ütköztek ellenállásba.

ÖNB 232.290–D.⁶⁰

HTM 0804/Nyt.

Der Militär- und Civil-Gouverneur Welden Feldmarschall-Lieutenant.

2.

1848. december 17.⁶¹

Armee-Bulletin vom 17. December 1848.

Das Armeekorps Sr. Durchlaucht des Fürsten Windischgrätz hat den 15. d.M. Abends 8 Uhr seine Vorrückung gegen Ungarn begonnen.

HuStD.

Jelentés a Magyarország ellen megindított felvonulásról, az osztrák határ menti és dunántúli, valamint felső-magyarországi hadműveletekről.

ÖNB.

A nyomtatott aláírás nélkül.

Lit. I. Összecsapás a Sopron melletti Vulkapordánynál 1848. december 16.

3.

1848. december 18.

2. Armee-Bulletin vom 18. December 1848.

Nach einer so eben angekommenen telegraphischen Depesche aus Tyrnau vom 17. d.M. haben sich die Rebellen, welche bei dem Anrücken der Colonne des Feldmarschall-Lieutenants Simunich bis Pered zurückgegangen waren, nachdem sie den 15. von Preßburg her bedeutende Verstärkungen an sich gezogen, bei Tyrnau wieder gestellt.

HuStD.

Távirati jelentések alapján a felvidéki csapatmozdulatok, kiemelve a Pozsony és Nagyszombat körüli tevékenységek.

ÖNB.

Der Militär- und Civil-Gouverneur Welden Feldmarschall-Lieutenant.

Lit. II. A nagyszombati ütközet, 1848. december 16.

4.

1848. december 18.

3. Armee-Bulletin vom 18. Dezember 1848.

An Se. Excellenz den K. K. Herrn geheimen Nach, Feldmarschall Lieutenant und Gouverneur von Wien, Freiherrn von Welden. Preßburg, am 18. Dezember 1848.

Ich beile mich, Euer Excellenz bekannt zu geben, daß ich so eben, Nachmittag 3 Uhr, mit dem S. Armeekorps über Stampfen in Preßburg eingerückt bin, nachdem diese Stadt gestern vollständig vom Feinde geräumt und die Schiffbrücke abgefahren worden war.

Buchdruckerei der Edlen von Ghelen'schen Erben⁶²

A császári csapatok elfoglalták Pozsonyt és Mosonmagyaróvárt.

ÖNB.

Lit. III. A Jellačić vezette osztrák csapatok elfoglalják Moson, 1848. december 18.

5.

1848. december 24.

4. Armee-Bulletin.

Nach den so eben aus dem Hauptquartier Ungarisch-Altenburg eingetroffenen Nachrichten des Herrn Feldmarschalls Fürsten Windischgrätz ist das erste und zweite Armeekorps zwischen Hochstraß und Raab schlagfertig aufgestellt, und die Avantgarde bis über die Rabnitz vorgerückt, ohne auf einen Feind zu stoßen.

Ghelen

Simunich és Kempen csapatmozdulatai a Felvidéken és az osztrák határ mentén, Győr (Raab) és a Győr megyei Öttevény (Hochstrass) környékén.

ÖNB.

Der Militär- und Civil-Gouverneur Welden Feldmarschall-Lieutenant

Lit. IV. A lakosság lefegyverzése Győr környékén, 1848. december második fele.

6.

1848. december 26.

5. Armee-Bulletin.

Das Hauptquartier Sr. Durchlaucht des Herrn Feldmarschalls Fürsten Windischgrätz, ist heute den 26. bis St. Miklos nächst Hochstraß vorgerückt. Die Vorposten stehen eine halbe Stunde vor Raab.— Allenthalben werden die kais. königl. Truppen von den Bewohnern auf das freundlichste empfangen, so daß selbe in voller Sicherheit in dieser rauhen Jahreszeit in den Ortschaften kantoniren können...

Ghelen

Sopron, Kapuvár, Csorna elfoglalása, a vasúti közlekedés helyreállítása Bécs és Pozsony között.

ÖNB.

⁵⁸ A beköszönő lappéldány, „mutatványszám”.

⁵⁹ A közlésekben megszokott adatokból elhagytam a nyomda telephelyének megnevezését, a lapokon nem szerepel, de egyértelműen Wien, a Hof- und Staatsdruck a továbbiakban HuStD. Továbbá a terjedelem közlését, tekintettel arra, hogy 1 lapsok a kiadványok (ahol több, ott közlöm), valamint méretüket, amely attól függ, hogy hol, mikor és miért vágták körül azokat. Általá-

nos méretük 45 × 25 cm.

⁶⁰ Jelzete ÖNB 232290–D. Barcod + Z150946501 A leírás során ezt a jelzete nem ismétlem.

⁶¹ A tulajdonképpeni „első” szám. FÓDÁL, Oskar 1849 ezt nem ismerteti. Vö. 24, 27–28. jegyzetek.

⁶² A továbbiakban Ghelen.

Der Militär- und Civil-Gouverneur Welden Feldmarschall-Lieutenant

Lit. V. A jarkováci ütközet, 1848. december 15.

7.

1848. december 14.

6. Armee-Bulletin

Zu Folge der eben angelangten Anzeige des commandierenden General-Feldmarschall-Lieutenants Puchner aus Hermannstadt und des Feldmarschall-Lieutenants Rukawina aus Temesvar, ist es den beiden... sich bei Alias zu vereinen, und mit vereinter Kraft zum Entsaß Arad's vorzurücken... / Berger Der Militär- und Civil-Gouverneur

Festung Arad am 14. Dezember 1848.

Ghelen.

Berger aradi várparancsnok jelentése arról, hogy Nagyszébenből Puchner, míg Temesvárról Rukawina egységei segítik az aradi vár ellátását és a magyar ostromló sereg távoltartását, továbbá a csapatmozdulatok és a veszteség ismertetését.

ÖNB.

OgyK MPGY 00481. Képviselőházi Könyvtár feliratú körbélyegzővel.⁶³

Publ.: RÁKÓCZY Rozália 1999, 116. (4.1. tétel.)

Más kiadás: HTM 6840/Nyt.

A lap aljára nyomtatva Welden Feldmarschall-Lieutenant, Bécs 1848. december 28. Mailand, k. k. Druckerei.⁶⁴

Lit. VI. Az aradi ütközet, 1848. december 14.

8.

1848. december.[28]

7. Armee-Bulletin

Sr. Durchlaucht der Fürst Windisch-Grätz hat gestern den 27. Dezember um halb 2 Uhr Nachmittags von der Stadt Raab Besitz genommen... + Nach einem Berichte aus Klausenburg...

Ghelen

Welden tudósítása Körmend és Győr elfoglalásáról, ahol a város kulcsait „Eljen-Ruf” kíséretében adták át az osztrák parancsnoknak, a honvédseregek visszaszorításáról Nagybánya, és Urban hátnálásáról Kolozsvár térségében, valamint híradás arról, hogy a „rebellisek” parancsnoka Feketetónál (Körösfeketető) Bem tábornok, aki sebesüléséből még nem gyógyult fel egészen.

ÖNB.

OgyK MPGY 00482. Képviselőházi Könyvtár köriratú tulajdonbélyegzővel.

Publ.: RÁKÓCZY Rozália 1999, 116.

Der Militär- und Civil-Gouverneur Welden Feldmarschall-Lieutenant

Bem tábornoki kinevezése 1848. november 22., hadseregparancsnoki Erdélybe november 29.

A kiadás dátumára l. az első mondatot: Gestern den 27. Dezember.

Lit. VII. A dési ütközet, 1848. november 23.

9.

1848. december 29.

8. Armee-Bulletin

Aus dem Hauptquarier Raab hat Sr. Durchlaucht der Feldmarschall Fürst Windischgrätz mir vom gestrigen Tage Abends so eben die Nachricht zukommen lassen, daß... der Feldmarschall... der feindlichen Armee einen forcirten Marsch nach Babolna habe machen lassen; Der Militär- und Civil-Gouverneur Welden Feldmarschall-Lieutenant.

HuStD.

Beszámoló arról, hogy december 28-án Ottinger dandára Bábolnánál győzelmet aratott a honvéds csapatok felett. Továbbá a zsákmányolt fegyverek, hadifoglyok és veszteségek felsorolása. A bábolnai ménesből néhány lovat a „rebellisek” elhajtottak, az épületekben nagyobb kár nem keletkezett.

ÖNB.

OgyK MPGY 00483. Képviselőházi Könyvtár köriratú tulajdonbélyegzővel.

MNL BÖL 1848–1849, 88/XIII. és 89/XIII.

Franz Ludwig von Welden, Alfred Fürst zu Windisch-Grätz, Franz Ottinger.

Lit. VIII. A bábolnai ütközet, 1848. 1848. december 28.

10.

1848. december 30.

9. Armee-Bulletin

So eben erhalte ich von Sr. Durchlaucht dem Feldmarschall Fürsten zu Windischgrätz aus dem Hauptquartier Raab vom 30. December nachfolgenden Hochdemselben zugekommenen Siegesbericht des Feldmarschall-Lieutenants Baron Jellacic...

Bericht des... Baron Jellacic... an Fürsten zu Windischgrätz / Jellacic Feldmarschall-Lieutenant. Moor den 30. December 1848.

HuStD.

December 29-én Kisbérrel Mór felé tartott a Perczel Mór vezette, 8-10 000 főnyi magyar sereg. Jellačićnak sikerült előnyös állást felvennie és győzelemre vinni az ütközetet. Zsákmányolt hat ágyút és több ezer foglyot ejtett, hangzik a jelentés, amely Welden jóváhagyásával jelent meg Bécsben.

A magyar sereg valóban súlyos vereséget szenvedett Mórnál. Perczel hadtestének maradékával – mintegy 8000 emberrel – Székesfehérvár irányába vonult vissza.

ÖNB.

OgyK MPGY 00484. Képviselőházi Könyvtár köriratú tulajdonbélyegzővel.

MNL BÖL 1848–1849, 95/XIII.

HTM 0870/Nyt.

Egy lapra nyomtatva Welden kíséroiata, alatta a bán jelentése.

Der Militär- und Civil-Gouverneur: Freiherr v. Welden, Feldmarschall-Lieutenant.

Lit. IX. A móri ütközet, 1848. december 30.

11.

1849. január 5.

10. Armee-Bulletin

Zu Folge einer eben erhaltenen Mittheilung von... Windischgrätz hat hochselber sein Hauptquartier am 3. d. M. nach Bicske und am 4. nach Bia, vier Stunden von Ofen verlegt.; - Wien, den 5. Jänner 1849.

HuStD.

Windisch-Grätz bevonult Bicskére, majd Biára. Mint jelentette „négy óra távolságra Budától”. Január 3-án Bicskén fogadta a magyar országgyűlés küldöttségét, tárgyalási alapul csak a feltétlen megadást (unbedingte Unterwerfung) fogadva el. Továbbá híradások a decemberi hadműveletekről Körmend, Miskolc, Kassa, Szikszó térségében, ismételt tudósítás a móri csatáról (Perczel veresége = Jellacsics győzelme) és tájékoztatás a Pest és Buda elfoglalása érdekében tett hadmozdulatokról.

ÖNB.

OgyK MPGY00485. Képviselőházi Könyvtár köriratú tulajdonbélyegzővel.

⁶³ A mai Országgyűlési Könyvtár jogelődje.

⁶⁴ TÓTH Orsolya 2000, 708. (285. tétel) leírásában Welden szer-

zőségi közlésként, a keltezés helye magyarul szerepel, a nyomda Mailand (?).

- MNL BÖL 1848–1849, 101/XIII.
Der Militär- und Civil-Gouverneur Welden Feldmarschall-Lieutenant, Alfred Fürst zu Windisch-Grätz
Lit. X. A szikszói ütközet, 1848. december 28.
12.
1849. január 6.
11. Armee-Bulletin
Das Hauptquartier Sr. Durchlaucht des Feldmarschalls Fürst Windischgrätz stand am 4. Jänner in Bia... das 1. Armee-Corps in Titeny⁶⁵ und Promontor⁶⁶, das 2. in Budaórs und nächste Umgebung...
Wien den 6. Jänner 1849.
Ghelen
Jelentés a haderő csoportosításáról Buda körül, az országban 1848. december 24. és 1849. január 4. között lefolyt hadműveletekről és ismételt arról, hogy a magyar országgyűlés küldöttségét, amelyet az „egykori miniszterelnök” Batthyány vezetett, nem fogadta Windisch-Grätz, mivel a feltétel nélküli megadásról (unbedingte Unterwerfung) a magyarok, egyébről a tábornok nem kívánt tárgyalni. Továbbá a felsőmagyarországi és a délvidéki események ismertetése, 1848. december 24–31.
ÖNB.
OgyK MPGy00486.
F.M.L. Welden Militär- und Civil-Gouverneur.
Lit. XI. Windisch-Grätz herceg Bicskén – Batthyány Lajos miniszterelnök kivételével – fogadja a magyar országgyűlés követit 1849. január 1.
13.
1849. január 7.
12. Armee-Bulletin
Seine Durchlaucht der Feldmarschall Fürst Windischgrätz ist am dieses Mittags an der Spitze der kaiserlichen Truppen ohne Schwertstreich in Ofen und Pesth eingezogen. Die näheren Umstände dieses Vorganges werden folgen.
Wien, den 7. Jänner 1849
HuStD.
Windisch-Grätz kardcsapás nélkül elfoglalta Budát és Pestet január 5-én. A távolabbi környéken az előnyomulás folytatódik. Teljes szöveg.
ÖNB.
OgyK MPGy00487. Képviselőházi Könyvtár köriratú tulajdonbélyegzővel.
Der Militär- und Civil-Gouverneur Welden, Feldmarschall-Lieutenant.
Lit. XII. Jellačić és a cs. kir. csapatok bevonulása Pestre, 1849. január 5.
14.
1849. január 9.
13. Armee-Bulletin
Nach einem Berichte des Herrn Patriarchen Rajachich vom 2. jänner d. J. haben unsere Truppen... bei Pancsova einen glänzenden Sieg über den Feind erfochten...
Wien den 9. Jänner 1849.
Ghelen
Tudósítás a pancsovai csatáról és a felső-magyarországi hadmozdulatokról (Löcse, Eperjes).
ÖNB.
- OgyK MPGy00488. Képviselőházi Könyvtár köriratú tulajdonbélyegzővel
F.M.L. Welden Militär- und Civil-Gouverneur.
Lit. XIII. A pancsovai ütközet, 1849. január 2.
15.
1849. január 10.
14. Armee-Bulletin
Nach so eben eingelangtem Berichte des in Ober-Ungarn operirenden galizischen Armee-Corps unter Feldmarschall-Lieutenant Graf Schlick vom 5. Jänner d. J. hat selbes am 4. Jänner l. J. das unter Commando des Rebellen Meszaros zum Ueberfall gegen Kaschau ausrückende Insurgenten-Corps... siegreich in Fluct geschlagen... / F.M.L. Welden Militär- und Civil Gouverneur
Wien, am 10. Jänner 1849.
Ghelen
Mészáros Lázár Kassánál vereséget szenvedett Schlicktől, aki többek között 10 ágyút, 6 munició szekeret és 1 zászlót zsákmányolt a magyar seregtől, 500 hadifoglyot ejtett.
A jelentés második fele az Újvidék melletti hadmozdulatokról szól, a császári egységek sikerrel jutottak el a kátyú⁶⁷ római sáncokig.
ÖNB.
OgyK MPGy00489. Képviselőházi Könyvtár köriratú tulajdonbélyegzővel.
HTM 75.180.1/Nyt.
F.M.L. Welden Militär- und Civil-Gouverneur.
Lit. XIV. A Kassa melletti ütközet, 1849. január 4.
16.
1849. január 12.
14. Hadi Jelentés.
Felső-Magyarországban gróf Schlick fő tábornok vezérlete alatt működő Gallíciái hadsereg... január 5-ről szóló jelentése... / Herceg Windischgrätz Alfred s. k. cs. k. tábornagy.
Kelt Budai tábori főhadi-szálláson, Boldogasszony hava⁶⁸
12. 1849.
S. I. S. n.
A fent ismertetett, január 10-én kelt 14. Armee-Bulletin tükröfordítása, valószínűleg a Budára beköltözött Windisch-Grätz magánkiadása a magyarok számára, bemutatandó a császári haderő győzelmeit.
HL 1848/49/52a/24.⁶⁹
HL 1848/49:8/305
HTM 0844/Nyt.⁷⁰
17.
1849. január 15.
15. Armee-Bulletin
In den ersten Tagen des Jänners war eine Colonne der Rebellen... gegen Siebenbürgen gezogen...
Wien, den 15. Jänner 1849.
Ghelen
A január első napjaiban a Pozsony megyei Alsónyárasdtól és Kassától Galicián át Kolozsvárig zajló események, a „rebellisek” Erdély ellen vonulásáról leírása. Tudósítás Lemberg parancsnokától a Galiciában, Bukovinában és Krakkóban 1849. január 11-én kihirdetett hadiállapotról, katonai bíráskodásról és a magyarok elleni határvédelemről, továbbá a császáriak Győr és Moson megyei hadmozdulatairól.
ÖNB.

⁶⁵ Tétény (Nagytétény, Budatétény).

⁶⁶ Budafok.

⁶⁷ A jenetésben Kaacs szerepel, ez valószínű a szóvégi ty, írásban é cs hangnak ejtéséből következő elírás. Szerb neve Kać.

⁶⁸ Január.

⁶⁹ A példányt nem láttam. Közzétéve: <http://hunhir.info/magazin.php?pid=000004&oid=000004&id=000058>.

⁷⁰ TÓTH Orsolya 2000, 710. (306. tétel.) A megjegyzés szerint magyar és német nyelven, leírás csak magyarul.

OgyK MPGy 00490. Képviselőházi Könyvtár feliratú tulajdonbélyegzővel.

Első közlés: RÁKÓCZY Rozália 1999, 116. (4.3. tétel.)
F.M.L. Welden Militár- und Civil-Gouverneur
Lit. XV. A nyárasdi ütközet, 1849. január 13.

18.

1849. január 17.

16. Armee-Bulletin

Nach Mittheilungen aus dem Hauptquartiere Ofen vom 15. Jänner hat... Windisch-Grätz bei der fortschreitenden Besetzung des größten Theils von Ungarn... bereits 3 Militár-Districte zu errichten anbefohlen.

Wien, am 17. Jänner 1849.

Ghelen

A budai főhadiszállás kiadott jelentése szerint Magyarország elfoglalt részét három katonai kerületbe sorolták. 1. Preßburger (Pozsony), Neutraer (Nyitra), Trencschiner (Trencsén), Arvaer (Arva), Liptauer (Liptó), Turoczer (Türoc), Sohler (Zólyom), Barser (Bars), Comorner (Komárom) megyék, székhelye Pozsony. 2. Pesther (Pest), Weißenburger (Fejér), Graner (Esztergom) megyék és a Cumaner und Jazyger (Jász- Kun) Kerület, székhelye Buda. 3. Eisenburger (Vas), Raaber (Győr), Wieselburger (Moson), Baranya, Tolna, Somogy, Szalader (Zala), Veszprém, Oedenburger (Sopron) megyék, székhelye Sopron. Az elfoglalt megyék és települések megadási nyilatkozatokat küldtek/vittek Olmützbe az uralkodó császárhoz.

ÖNB.

OgyK MPGy00491.

F.M.L. Welden Militár- und Civil-Gouverneur.

Lit. XVI. Magyar küldöttség Ferenc József császár előtt Olmützben, 1849 január

19.

1849. január 21.

17. Armee-Bulletin

General-Major von Götz berichtet aus Mossocz vom 17. d. J. ... bei Batuska und Stuben gegen Neusohl und Kremnitz den 16. Nachmittag eine Recognoscirung gegen diese Bergstadt angeordnet hatte... /

Wien, den 21. Jänner 1849.

Ghelen

A felvidéki hadmozdulatok (a bányavárosok, Eperjes, Hanusfalva, Varanno, Homonna, Turcsek stb. térségében) ismertetése. Híradás Schlik tábornoktól, miszerint a Debrecenben ülésező magyar országgyűlés a harcok folytatásáról döntött. Schlik maga Tállya, Tokaj és Debrecen irányába masírozik.

ÖNB.

OgyK MPGy 00492. Képviselőházi Könyvtár köriratú tulajdonbélyegzővel.

OgyK MPGy 00493.⁷¹

HTM 0469/Nyt.⁷²

F.M.L. Welden Militár- und Civil-Gouverneur.

Lit. XVII. A turcseki ütközet, 1849. január 16.

20.

1849. január 27.

18. Armee-Bulletin

Der aus Ungarn einlaufenden Mittheilungen zu Folge erfreuen sich unsere Waffen allenthalben eines glänzenden Erfolges.

Wien, am 27. Jänner 1849.

Ghelen

Görgei [a dokumentumon Görgey] hadműveletei Felső-Magyarországon, a bányavárosok térségében, a Szolnok környéki csatározások, hadmozdulatok Pécs környékén és a Délvidéken január 18. és 26. között.

ÖNB.

OgyK MPGy 00494.

F.M.L. Welden Militár- und Civil-Gouverneur.

Lit. XVIII. A selmecbányai ütközet, 1849. január 21.

21.

1849. január 30.

19. Armee-Bulletin

Feldzeugmeister Graf Nugent... hat am 29. sein Hauptquartier nach Fünfkirchen verlegt...

Wien vom 30. Jänner 1849.

HuStD.

A Pécs környéki, tolnai és baranyai hadmozdulatok, a felvidéki hadjárat részletei, az „ellenség” (azaz a honvédség) nagy veszteségeivel január 19. és 29. között.

ÖNB.

OgyK MPGy 00495.

Civil- und Militár-Gouverneur: Welden, Feldmarschall-Lieutenant.

Laval Nugent von Westmeath

Lit. XIX. A tarcali ütközet, 1849. január 22.

22.

1849. február 2.

20. Armee-Bulletin

Nachdem die unter Bem in Siebenbürgen eingedrungenen Rebellen... nach Siebenbürgen zurückgedrängt waren... weiter die Unmöglichkeit einsahen, sich in der Bukowina festzusetzen; so wendeten sie sich von den zum Theil aufständischen Szeklern verstärkt über Klausenburg gegen Hermannstadt, vor welcher Stadt sie am 21. Jänner vor einbruch des Tages eintrafen, welche vom Oberst Urban durch die unter Feldmarschall-Lieutenant Malkovskv bei Cernowitz gesammelten Streitkräfte unterstützt...

Wien am 2. Februar 1849.

HuStD

Bem tábornok felkelt székelyekkel megerősített seregével Kolozsváron keresztül Nagyszeben felé tartott. Január 21-én kísérelte Nagyszeben bevételére sikertelen maradt. Beszámoló a Szelindek, Debrecen, Temesvár és Arad környéki helyzetéről. Továbbá hazug a hír, miszerint a rebellesek elfoglalták vagy akár megközelítették volna Pestet.

ÖNB.

OgyK MPGy 00496.

Első közlés: RÁKÓCZY Rozália 1999, 116. (4.4. tétel.)

OgyK MPGy, jelzet nélkül.

Der Civil- und Militár-Gouverneur: Welden, Feldmarschall-Lieutenant.

Lit. XX. A nagyszebeni ütközet, 1849. január 21.

23.

1849. február 3.

21. Armee-Bulletin

In Folge zu eben erhaltener telegraphische Depesche vom 3. Februar 1849 hat sich die Festung Leopoldstadt gestern den 2.

⁷¹ Az OgyK MPGy 00492. sz. alatt felvett pld.: szó szerinti, valószínű kassai nyomdában készült kiadása: Kaschau den 30. Januar 1849. dátummal, [Franz Heinrich von] Schlik F.M.L. nyomtatott nevével.

⁷² Olyan példány, amely Schlik nevével jelent meg (Kaschau, den 30. Jan. 1849. Schlik F.M.L.) ugyanazon a számon, I. TÓTH Orsolya 2000, 711. (313. tétel.)

um 9 Uhr Früh, nach einstündiger Beschießung auf Gnade und Ungnade ergeben...

Wien am 3. Februar 1849

HuStD.

Lipótvár (Leopoldstadt) február 3-án „kényre-kegyre” megadta magát Simunich császári tábornoknak. Schlik Nagytapolcsányon, Nyitrán, Verebélyen át a felső-magyarországi bányavárosok felé tart. Zágrábból a délvidéki, Eszék és Pétervárad körüli csatározásokat jelentették.

ÖNB.

OgyK MPGy 00497.

HTM 75.181.1/Nyt.

Der Civil- und Militär-Gouverneur: Welden, Feldmarschall-Lieutenant.

Lit. XXI. Eszék külvárosának elfoglalása, 1849. január 30.

24.

[1849. február 4. – február 16.]

22. Armee-Bulletin

Durch die größere Entfernung des Kriegsschauplatzes... sind wir nun erst wieder im Stande, einige Nachrichten über die Fortschritte der Armee... Windischgrätz zu geben.

HuStD.

A Branyiszköi-hágónál Schlik Eperjes felé hátrálni kénytelen, de a császári seregek a tokaji és szolnoki átkelési pontokat tartják. Eszék megadta magát a császári csapatoknak. A magyar csapatok Mohácsnál átkeltek a Dunán, de Bezdán és Zombor között a szerb csapatok „karjaiba futottak”, visszavonultak a római sáncok mögé.

ÖNB.

OgyK MPGy 00498.

A lap datálás nélkül jelent meg. Feltételes meghatározása a február 3-án megjelent 21. (OgyK MPGy 00497.) és a február 17-én megjelent 23. szám (OgyK MPGy 00498.) alapján.

Civil- und Militär-Gouverneur: Welden, Feldmarschall-Lieutenant

Lit. XXII. A bezdáni ütközet, 1849. február 11.

25.

1849. február 17.

23. Armee-Bulletin

Gleichzeitig mit den bereits bekannten Vortheilen, welche unsere tapfere Armee unter Oberst Urban im Norden Siebenbürgens trotz der Kälte und des starken Schneefalles über die Insurgenten errungen, hatten wir uns eines ähnlichen, nicht minder Glänzendes Erfolges... bei Arad zu erfreuen... /

Wien am 17. Februar 1849.

HuStD.

Urban eredményesen működik Észak-Erdélyben, Ó-Arad várából lötték a várost, a fellázadt lakosságot, Eszék megadta magát. Götz és Schlik sikeresen harcol Görgei ellen Felső-Magyarországon.

ÖNB.

OgyK MPGy 00499.

Első közlés: RÁKÓCZY Rozália 1999, 116–117. (4.5. tétel.) Szám nélkül.

Der Civil- und Militär-Gouverneur: Feldmarschall-Lieutenant.

Lit. XXIII. Az aradi ütközet, 1849. február 8.

26.

1849. február 17.

23. Táborijelentés

Egyidőben a már tudva levő előmenetelekkel, melyeket vitéz seregünk Urbán ezredes alatt Erdély éjszakai részeiben a hideg és

az erősen esett hó dacára a felkelteken kivívtat hasonló, nem kevésbé fényes eredménynek örvendhetünk... / A polgári és hadi

kormányzó: Welden altábornagy

Bécs, 1849. február 17.

S. I. S. n.

HTM 7083/Nyt.⁷³

27.

1849. február 20.

24. Armee-Bulletin

Wie bereits im 20. Armee-Bulletin mitgetheilt wurde, so hatte Feldmarschall-Lieutenant Puchner den beabsichtigen Angriff auf Hermannstadt mit einem für unsere Waffen glänzenden Erfolge zurückgeschlagen, und in Vereinigung mit dem Corps des Feldmarschall-Lieutenants Gedeon, die Insurgenten bis Stolzenburg verfolgt.

Der Befehlshaber der ungarischen Insurgenten, Bem, hatte sich mit ungefähr 12.000 Mann und 27 Kanone in der durch das besetzte Schloß fast unangreifbaren Position bei obigen Orte fortgesetzt, von wo aus er die hermannstädter Garnison häufig alarmirte. / Der Civil- und Militär-Gouverneur: Welden, Feldmarschall-Lieutenant.

Wien, den 20. Februar 1849.

HuStD.

Puchner altábornagy visszaverte Bem Nagyszében felmentésére irányuló próbálkozását. Gedeon altábornagy hadtestével egyesülve, Szelindekig visszaszorította, majd február 5-én Vizaknánál megverte Bem seregét. Az elesettek, sebesültek, foglyok, valamint a szákmányolt hadfelszerelés leírása. Bem Szászsebesnél – a szövegben Mühlbach [Mühlbach] – a falak mögött és az erődített templomban elbarikádozta magát. A derék császári sereg felig már megtisztította Erdélyt a „rabló hordáktól”.

A tudósításban még nem szerepel Puchner veresége / Bem győzelme Piskinél február 9-én, de az sem, hogy február elsején Puchner kérésére 2000 orosz katona a Vöröstoronyi-szoroson át Erdélybe érkezett.

ÖNB.

OgyK MPGy 00500. Publ.: RÁKÓCZY Rozália 1999, 117. (4.6. tétel.)

BM S.73.50.64.⁷⁴

Lit. XXIV. A szászsebesi ütközet, 1849. február 6.

28.

1849. február 20.

24. Táborijelentés

A mint már a 20-ik tábori-jelentésben közöltetett: Puchner altábornagy Nagy Szebennek célba vett megtámadását fegyvereinkre nézve fényes eredménnyel vissza verte és Gedeon altábornagy hadtestével egyesülve a felkelteket Szelindekig üldözte volt... / Welden, altábornagy, s polgári és katonai kormányzó.

Bécs, 1849. február 20.

S. I. S. n.

HTM 7084/Nyt.⁷⁵

29.

1849. február 28.

25. Armee-Bulletin

Seine Durchlaucht der Herr Feldmarschall Fürst Windischgrätz ist am 24. d. M. von Ofen aufgebrochen... Eperies und Kaschau am 21. d. M. besetzt.

Wien am 28. Februar 1849. – 1 fol. 44,5 × 29 cm.

HuStD.

⁷³ TÓTH Orsolya 2000, 714. (334. tétel) alapján Welden szerzőségi közlésével. A rövidített leírás alapján a német kiadás tükkörfordítása.

⁷⁴ Poss. Darnay-gyűjtemény, 19.207-D.

⁷⁵ TÓTH Orsolya 2000, 714. (335. tétel) alapján Welden szerzőségi közlésével. A leírás alapján a német lap tükkörfordítása.

Windisch-Grätz elhagyta Budát, főhadiszállását áttette Hatvanba, majd Gyöngyösre, és egyesült Schlik hadtestével. Továbbá jelentés Urban ezredes hadmozdulatairól Erdélyben, amelynek során Királynémetin keresztül kiinduló állomására, Besztercére vonult vissza.

ÖNB.

OgyK MPGY 00501.

Első közlés: RÁKÓCZY Rozália 1999, 117. (4.7. tétel.)

OgyK MPGY, szám nélkül.

Der Civil- und Militär-Gouverneur: Welden Feldmarschall-Lieutenant.

Lit. XXV. A királynémeti ütközet, 1849. február 18.

30.

1849. március 3.

26. Armee-Bulletin

Der Feldmarschall Fürst zu Windischgrätz, welcher am 25. Februar sein Hauptquartier in Gyöngyös genommen, gab dem Feldmarschall-Lieutenant Grafen Schlick... den Befehl, sich am 26. über Verpeléth mit der Hauptarmee zu vereinigen...

Wien den 3. März 1849.

HuStD.

Windisch-Grätz Kál, Kápolna, Kompolt és Verpelét térségébe vonta össze a Schlik-, Wrba-, Schwarzenberg-hadtesteket, s megütöközt a Dembinski vezette honvédsereggel. Az osztrák győzelemmel végződött csata leírása. (Kápolnai csata, február 26–27.)

ÖNB.

OgyK MPGY 00502.

Der Militär- und Civil-Gouverneur: Welden Feldmarschall-Lieutenant.

Lit. XXVI. Lovassági összecsapás a kápolnai csata első napján, 1849. február 26.

31.

1849. március 3.

26. Táborijelentés.

Herczeg Windisch-Grätz tábornagy, ki f. e. február 25-én főhadi szállását Gyöngyösön vette, gróf Schlick(!) altábornagynak, ki ugyan az nap Pétervásárra ért azon parancsot adta, hogy február 26-án Verpeléten át a fősereggel a végett egyesüljön, hogy a pártütöket egyesült erővel megtámadtathassanak. / Welden altábornagy, katonai és polgári kormányzó.

Bécs, 1849. március 3.

S. I. S. n.

HTM 2126/Nyt.⁷⁶

32.

1849. március 5.

27. Armee-Bulletin

Den 26. und 27. hatten die Spitzen der Colonne der unter Sr. Durchlaucht dem Feldmarschall-Lieutenant Fürsten zu Windischgrätz vorrückenden Haupt-Armee die Rebellen aus der Stellung hinter der Tarna zwischen Kápolna und Kál angegriffen und zurückgeworfen

Wien am 5. März 1849.

HuStD.

Részletes jelentés az előcsatározásokról, a magyarok számára vesztes kápolnai csatáról (február 26–27.) és az utóvéd mozdulatairól Maklár, Mezökövesd térségében. A magyar csapatok Tiszafürednél az átkelési lehetőséget keresik. Krakkótól északra március 3-án 600 főnyi kozák csapat lépte át az orosz–lengyel határt.

ÖNB.

OgyK MPGY 00503.

BM S.73.50.65.⁷⁷

F.M.L. Welden, Militär- und Civil-Gouverneur

Lit. XXVII. Komáromi magyar kitörés 1849. február 24.

33.

1849. március 5.

27. Táborijelentés.

Fé. február 26. és 27-én herceg Windischgrätz tábornagy alatt előnyomuló fősereg előcsapatja, megtámadta és kikergette a pártütöket Tarna folyó megett állásokból Kápolna és Kaál között. / Welden altábornagy katonai és polgári kormányzó. -

Bécs 1849-iki március 5-én.

S. I. S. n.

OgyK MPGY 00159.

HTM 2127/Nyt.⁷⁸

34.

1849. március 14.

28. Armee-Bulletin

Um den Verwüstungen des Feindes Einhalt zu thun, welcher die sächsischen Districte durch die drückenden Requisitionen an Geld und Victualien einem gänzlichen Ruine entgegen zu führen drohte... hat der commandirende General, Feldmarschall-Lieutenant Puchner am 28. v. M. ...nach Stolzenburg... Frauendorf... vorrücken lassen...

Wien den 14. März 1849.

HuStD.

Az erdélyi szász kerületeket kímélendő, Puchner elrendelte, hogy csapatai vonuljanak előre Besztercétől Szászvárosig. A medgyesi tüközet (március 2–3.) részletes leírása.

A komáromi blokádd és a hajóhíd Neszmély és Szőny között tökéletesen zár, március 11-én Hetény felé a Vág torkolatánál kitértek a várból, de a szászári csapatok visszaverték.

A délvideki hadszíntér mozgásai (Temesvár, Eszék, Mohács).

ÖNB.

OgyK MPGY 00504.

HTM 7659/Nyt.⁷⁹

Első közlés: RÁKÓCZY Rozália 1999, 117. (4.8. tétel.) OgyK MPGY, szám nélkül.

Militär- und Civil-Gouverneur: Freiherr v. Welden

Lit. XXVIII. A szerb segélycsapatok visszaindulása Belgrádba, 1849 március elején.

35.

1849. március 19.

29. Armee-Bulletin

Als Nachtrag zu dem im 28. Bulletin veröffentlichten Berichte über das Treffen von Medias sind nachfolgende Erläuterungen... eingesendet werden.

Wien den 19. März 1849.

HuStD.

Kiskapusnál március 2-án visszaszorították a magyarokat, majd változó kimenetelű csatározások után Medgyesnél Puchner megverte Bem csapatait, amelyek március 4-re virradólag elhagyták a várost. A tudósításban szereplő települések: Klein-Kapus (Kiskapus), Kopisch (Kiskapus), Mediasch (Medgyes), Eibersdorf (Szászivánfalva), Meschen (Muzsna), Reichersdorf (Riomfalva), Schäßburg (Segesvár). Kokel a Küküllő folyó.

⁷⁶ TÓTH Orsolya 2000, 715. (342. tétel) alapján Welden szerzőségi közlésével. Feltehetően a német kiadás tükörfordítása.

⁷⁷ Poss. Darnay-gyűjtemény, 273-D.

⁷⁸ TÓTH Orsolya 2000, 716. (347. tétel) alapján ugyanitt

HTM 0855/Nyt. szám alatt német nyelvű pld., külön leírás nélkül, Welden szerzőségi közlésével.

⁷⁹ Nyomda nélküli pld.: TÓTH Orsolya 2000, 716. (353. tétel) alapján.

- ÖNB.
OgyK MPgy 00505.
Militär- und Civil-Gouverneur Freiherr v. Welden Feldzeugmeister
Lit XXIX. A megyesi ütközet, 1849. március 3.
36.
1849. március 26.
30. Armee-Bulletin
Der Feldmarschall Graf Radetzky hatte den 19. seine Hauptstärke bei Pavia versammelt; er wollte dem Feind glauben machen, daß es auf einen Übergang über den Po und eine Vorrückung gegen Alessandria abgesehen ist.
Wien, am 26 März 1849.
HuStD.
Radetzky március 19-én Páduánál összevonta főerőit, azt a látogatot kelteve, hogy át akar kelni a Pó folyón. Március 21-ig csapatai előnyomulásukat Novara felé folytatták, sorozatos győzelmeket arattak az észak-itáliai hadszíntéren.
ÖNB.
OgyK MPgy 00506.
HTM 0857/Nyt.
Feld-Zeugmeister: Welden, Militär- und Civil-Gouverneur
Lit. XXX. A mostarai csata 1849. március 21.
37.
1849. március 27.
31. Armee-Bulletin
So eben erhalte ich vom Herrn Feldmarschall Radetzky nachstehende Mittheilung aus dem Hauptquartir Vespoletto am 24. d. M. 8 Uhr Früh: Gestern fand zwischen der kaiserl. königl. Und der sardinischen Armee eine blutige Schlacht bei Novara statt. Die sardinische Armee würde auf allen Puncten geschlagen, und in die Novara zurückgedrängt... Die nähern Details werden nachfolgen.
Wien am 27. März 1849.
HuStD.
Híradás a március 23-i, osztrák győzelemmel végződött novarai ütközetéről, továbbá hogy Károly Albert szárd király a fiának, a szavojai hercegnek a javára lemondott.
ÖNB.
OgyK MPgy 00507.
HTM 0858/Nyt.
Feld-Zeugmeister: Welden, Militär- und Civil-Gouverneur.
Lit. XXXI. A novarai csata 1849. március 23.
38.
1849. április 4.
32. Armee-Bulletin⁸⁰
Nach einem Berichte des Feldmarschall-Lieutenants Baron Haynau aus Brescia vom 2. April um 5 Uhr früh: in dieser... Stadt, die nur durch Gewalt der Waffen wieder unter den Gehorsam zurückgebracht werden konnte. /
Wien, den 4-ten April 1849.
[Győr] Gedruckt in Raab, 1 fol. – 57 × 44 cm. Kéthasábos.
- „Die nähern Details werden nachfolgen” írta a 31. szám március 27-én. Ez a szám az itáliai osztrák győzelem részletes leírása. Brescia városa a fegyverek ereje előtt meghajolva, ismét az uralkodó hűségére tért (április 1–2.). Ebben nagy szerepe volt Haynaunak és katonáinak.
OgyK MPgy 00509.⁸¹
Militär- und Civil-Gouverneur: Freiherr v. Welden, Feldzeugmeister
Lit. XXXII. Utcai harc Bresciában, 1849. március 31.
39.
1849. április 4.
32. Armee-Bulletin
Nach einem Berichte des Feldmarschall-Lieutenants Baron Haynau aus Brescia...
S. I. S. n.
HTM 3307/Nyt.⁸²
40.
1849. április 5.
32. Armee-Bulletin
Nach einem Berichte des Feldmarschall-Lieutenants Baron Haynau aus Brescia vom 2 April...
Wien den 5. April 1849
Ghelen, 1 fol. = 2 p. [második kiadás]
Győzelem Brescia városánál, továbbá csapatmozgások Kamenicnél (Kamenitz) és Péterváradnál (Peterwardein). Ismét részletes híradás arról, hogy Brescia városa a fegyverek ereje előtt meghajolva, az uralkodó hűségére tért, és ebben nagy szerepe volt Haynaunak és katonáinak.
OgyK MPgy 00508.⁸³
HTM 3307/Nyt.⁸⁴
HTM 0861/Nyt.⁸⁵
Militär- und Civil-Gouverneur: Freiherr v. Welden, Feldzeugmeister
41.
1849. április 7.
33. Armee-Bulletin
Sr. Durchlaucht der Feldmarschall Fürst zu Windischgrätz hatte im Erfahrung gebracht, daß sich bedeutende Streitkräfte der Rebellen zwischen Gyöngyös und Hatvan concentriren, und daher dem Feldmarschall-Lieutenant Grafen Schlick den Auftrag ertheilt, eine Recognoscirung dahin vorzunehmen. /
Wien, am 7. April 1849.
HuStD.
Az osztrákok hatvani vesztt ütközetéről (április 2.), a tápióbicskei csatáról (április 4.) szóló híradás, a rugalmas visszavonulás és felderítés mondataiba bújtatva a vereséget, kikerülve a csaták minőségét, és felsorolva a honvéd-csapatok veszteségeit. [Az isaszegi csatáról (április 6.) még nem érkezhettek Bécsbe a futár.]
ÖNB.
OgyK MPgy 00510.
HTM 0862/1–2/Nyt.⁸⁶
Militär- und Civil-Gouverneur: Freiherr v. Welden
Lit. XXXIII. A császáriak szétrombolják a Zagya hídját.
- megegyezik az április 4-i győri kiadással. OgyK MPgy 00509.
⁸⁴ Április 4-i kiadás.
⁸⁵ A 83. jegyzetben leírtak a nyomda kivételével ide is vonatkoznak. A leltári szám mellett megjegyzés, 1849. április 5. dátummal.
⁸⁶ TÓTH Orsolya 2000, 718. (372. tétel) ritka példányt említ, megjelenési helye Temesvár, Beichel ny. Címfelvétele együtt, szerzőként mindkét esetben Welden szerepel.

42.

1849. április 9.

34. Armee-Bulletin

Mittheilungen Sr. Durchlaucht des Herrn Feldmarschalls Fürsten Windischgrätz aus Pesth vom 7. Abends, liefern die Resultate, der schon früher erwähnten großen Recognoscirung, welche der Feldmarschall in Person den 4. und 5. d. M. gegen die Feindlichen Truppen vorgenommen hatte.

Wien am 9. April 1849.

HuStD.

Windisch-Grätz személyes felderítése alapján készült április 7-i jelentése a magyar erőkről. Miskolc–Mezőkövesd térségében Klapka és Görgey 50 000 emberrel, nehéztűzességgel, erős lovasággal áll. A császári erők Hatvantól Szolnokig, Gödöllőtől Vácig uralják a helyzetet, és körülkerítették Keresztúrt, Palotát, Soroksárt. A herceg-tábornok erőt Pest térségében koncentrált. Tápióbicskét Jellačić önként hagyta el. Megemlíti az előző napi isaszegi csatát, de vereségét nem.

ÖNB.

OgyK MPGY 00511.

HTM 0863/Nyt. és HTM 0864/Nyt.⁸⁷

Feld-Zeugmeister: Welden, Militär- und Civil-Gouverneur. – Lit. XXXIV. Windisch-Grätz kémszemléje az isaszegi csata napján, 1849. április 6.

43.

1849. április 24.

Armee-Bulletin 35. [szám]

Ueber die Begebenheiten bei der Armee in Ungarn.

Nach der rückgängigen Bewegung, welche die österreichische Armee in den ersten Tagen dieses Monates gegen Pesth gemacht um dort eine concentrirte Stellung zum Schutz der beiden Städte zu nehmen, hatte der Feind beinahe täglich Angriffs-Versuche auf selbe unternommen, die zwar keine Resultat... /

Wien den 24. April 1849.

HuStD.

„A magyar hadseregnél történetekről.” Beszámoló az április 17–21. közötti magyar hadmozdulatokról, továbbá az osztrák erőknek a két város, Buda és Pest védelme érdekében végrehajtott átcsoportosításáról. Az osztrák szempontból vesztes nagysallói csata (április 19.), a Pásztó és az Ipoly közötti tevékenység, továbbá a délvidéki események.

ÖNB.

OgyK MPGY 00512.

Der landescommandirende General und Gouverneur-Stellvertreter: Freiherr v. Böhm, Feldmarschall-Lieutenant.⁸⁸

Lit. XXXV. Christian Götz vezérőrnagy halála a váci ütközetben, 1849. április 10.

44.

1849. [április 24.]⁸⁹

1849. (május 14.?)

35. Táborijelentés

Azon visszavonuló mozdulat után, melyet az austriai hadsereg e' ho [...] Pest felé a végett tett, hogy ott a két város oltalmára összpontosulhassék a [...]ség csaknem naponkint támadási kísérleteket tett reá, melynek azon megtudas[...] más eredménye volt, hogy főhadai erőnk Pest és Buda között összpontosulva van...

Bécs, 1849. május 14.

S. I. S. n.⁹⁰

HTM 74.141.1/Nyt.

45.

1849. április 28.

36. Armee-Bulletin

Der Herr F.M.L. Graf Schlick erstattet aus Pußta-Herkat unterm 26. d.M. nachstehenden Bericht: Der Feind hatte seit halb 3 Uhr Morgens auf die Comorn umgebenden Truppen ein starkes Gesützfuer aus seinen Verschanzungen eröffnet...

Wien am 28. April 1849.

HuStD.

Az (első) komáromi csata április 26-án. Az osztrák hadijelentés szerint a magyarokat, akik megpróbálták az erődől kitörni, viszaszorították.

ÖNB.

OgyK MPGY 00513.

Landescommandirende General und Gouverneur-Stellvertreter Freiherr von Böhm Feldmarschall-Lieutenant.

Lit. XXXVI. A komáromi csata, 1849. április 26.

46.

1849. (május 14.?)

35. Táborijelentés

lásd 1849. [április 24.]⁹¹

47.

1849. május 28.

37. Armee-Bulletin.

Zufolge eben eingetroffener telegraphischer Depesche des Herrn FMK. Grafen Thurn, aus Mestre, vom 28. d. M. 6 Uhr Früh, ist das Fort Malghera bei Venedig den 27 Mai nach einem 24Stündigen heftigen Bombardement von der feindlichen Besatzunggänzlich

geräumt, und sofort von den k. k. Truppen besetzt worden.

Wien den 28. Mai 1849.

HuStD.

⁸⁷ TÓTH Orsolya 2000, 719. (374. tétel) leírásában a nyomda Ghelen, a leltári szám mellett szereplő „tip. variáns” megjegyzésből nem állapítható meg, melyik példány hol készült. A felvétel dátuma és a megjelenési hely (Bécs) magyar formában szerepel. Szerzőként Welden szerepel. Mind az ÖNB, mind pedig az OgyK MPGY példányának a leírása autopszia alapján, mindkettő nyomdája a Hof- und Staatsdruck.

⁸⁸ Az uralkodó a felmentett Alfred Windisch-Grätz herceg tábornagy helyére 1849. április 12-én Ludwig von Welden báró tábornagyot nevezte ki a magyarországi császári csapatok főparancsnokává. Bécsi helyettese, Böhm tábornok jegyezte ezt követően az *Armee-Bulletin*ek számainak.

⁸⁹ TÓTH Orsolya 2000, 721. (393. tétel): a 35. Táborijelentés 1849. május 14-i dátummal szerepel, Böhm szerzőségi közlésé-

vel, bécsi kiadásként. (L. a 88. jegyzetet is) A leírásból nem derül ki, hogy későbbi utánnyomás-e. Tartalmát tekintve valószínűleg tükörfordítása az április 24-én megjelent 35. Bulletinnek.

⁹⁰ A példányt nem tekinthettem meg. A leírásból kimaradtak lényeges közlések (anyaghiányos példány?). A megjelenési hely és kiadó/nyomda közlésére nem a szabvány könyvtári jeleket használja, én a bibliográfia egysége érdekében a S. I. S. n. megjelölést használtam. L. még 89. jegyzet.

⁹¹ TÓTH Orsolya 2000, 721. (393. tétel): a 35. Táborijelentés 1849. május 14-i dátummal szerepel. Böhm szerzőségi közlésével, bécsi kiadásként. (L. a 90. jegyzetet is) A leírásból nem derül ki, hogy későbbi utánnyomás-e. Tartalmát tekintve, valószínűleg tükörfordítása az április 24-én megjelent 35. Bulletinnek.

*Egy hónapos szünet után az itáliai hadszíntérről tudósított a hadi jelentés: 24 óras tüzéségi előkészítés után a császári csapatok elfoglalták Velencét.*⁹²

ÖNB.

Der landescommandirende General und Gouverneur-Stellvertreter: Freiherr Böhm, Feldmarschall-Lieutenant

Lit. XXXVII. A velencei Malghera erődjének elfoglalása, 1849. május 26.

48.

1849. június 6.

38. Armee-Bulletin

Zufolge einer heute Morgens aus Triest eingelangten telegraphischen Depesche hat Ancona... am 18. Abends kapituliert... Wien am 20. Juni 1849.

HuStD.

Ancona június 18-án este kapitulált, 19-én mind a városba, mind pedig az erődítménybe bevonultak az osztrák csapatok.

ÖNB.

OgyK MPGy 00514.

Der landescommandirende General und Gouverneur-Stellvertreter: Freiherr Böhm, Feldmarschall-Lieutenant

Lit. XXXVIII. Ancona elfoglalása, 1849. június 19.

49.

1849. június 29.

39. Armee-Bulletin

Seine Majestät der Kaiser sind gestern Nachmittags 4 1/2 Uhr an der Spitze des ersten Armee-Corps in Raab eingezogen, welches durch Waffengewalt unterworfen wurde.

Wien am 29. Juni 1849.

HuStD.

Győr városát fegyverrel visszafoglalták az osztrák csapatok. A császár⁹³ ő felsége az első hadtest élén június 28-án délután fél 5-kor bevonult a városba.

ÖNB.

OgyK MPGy 00515.

Der landescommandirende General und Gouverneur-Stellvertreter Freiherr v. Böhm, Feldmarschall-Lieutenant

A csata részletes leírása a 40. Armee-Bulletin számban, OgyK MPGy 00516. sz. alatt.

Lit. XXXIX. Ferenc József császár bevonulása Győrbe, 1849. június 28.

50.

1849. június 30.

40. Armee-Bulletin

Am 28. Juni sind das 1., 3. und das Reserve-Armee-Corps aus ihren Aufstellungen zum Angriff auf Raab vorgerückt, während die k. russische Armee-Division des General-Lieutenants Panitine⁹⁴ und die Cavallerie-Division des F. M. L. Baron Bechtold⁹⁵ bei Levdén⁹⁶ und Sövényháza als Reserve aufgestellt wurden.

Wien am 30. Juni 1849.

HuStD.

⁹² A kihagyás érthető, május 21-én foglalták vissza a magyar csapatok Budát.

⁹³ A császár 1848. december 2. óta I. Ferenc József.

⁹⁴ Panyutin, Fjodor Szergejevics cári tábornok csapatait Haynau alá rendelték, 12 000 főnyi hadosztálya 1849. június 3-án érkezett Pozsonyba, és 4-én csatlakozott az osztrák főserceghez.

⁹⁵ Bechtold, Philipp altábornagy a Tiszántúlról vonult a Délvidékre, egységei pihenhettek Sövényházán.

⁹⁶ Lébény.

⁹⁷ Valamennyi forrás a 41. számot tekinti utolsóknak, az illusztrált hadijelentések a 42. számmal érnek véget, I. HERMANN Róbert – KINCSES Katalin Mária 2012, [185.] (1. jegyzet), feltételezve, hogy a nyomtatott hadijelentésekkel mindenkor egyezők a litográfiai (uo., 186., a 4. jegyzet). A nyomtatott szövegek Parlamenti Könyvtárban lévő állományából (az *Armee-Bulletin* Erdélyt érintő példányai) publikáltak: RÁKÓCZY Rozália 1999, 116–117., a 6, 7, 15, 20, 23, 24, 25, 28. számok. L. még a 11. jegyzetet.

A császári csapatok győzelmével végződött győri csata (június 28.) részletes leírása.

ÖNB.

OgyK MPGy00516.

Der landescommandirende General und Gouverneur-Stellvertreter Freiherr v. Böhm, Feldmarschall-Lieutenant

A város megadásáról és a császár győri bevonulásáról a 39. Armee-Bulletin rövid tudósítása: OgyK MPGy 00515.

Lit. XL. A császári csapatok elfoglalják Győrt, 1849. június 28.

51.

1849. július 13.

41. Armee-Bulletin

Der Major und Streifcorps-Commandant Wussin von Kaiser Uhlanen berichtet unterm 11. d. M. an den Herrn F. M. L. von Ramberg aus Ofen, daß er mit seinem unterstehenden Commando am 11. Juli Nachmittag um 5 Uhr in Ofen eingetroffen ist, ohne auf etwas Feindliches gestoßen zu sein, sofort Stadt und Festung Ofen militärisch besetzt habe...

Wien am 13. Juli 1849.

HuStD.

Wussin őrnagy Budáról jelenti, hogy július 11-én felderítő egysége élén minden ellenállás nélkül délután 5 órakor bevonult Budára. Mind a várost, mind pedig az erődítményt katonailag megszállta. Lefoglalt számtalan kincstári vagyontárgyat, ezeket hajón útbaindította Kalocsára.

ÖNB.

OgyK MPGy 00517.⁹⁷

Der landescommandirende General und Gouverneur-Stellvertreter Freiherr v. Böhm, Feldmarschall-Lieutenant

Lit. XLI. A temesvári csata, 1849. augusztus 9.

Utóirat

A Balatoni Múzeum gyűjteményében található:⁹⁸

52.

1849. február 16.

Armee-Nachricht cím alatt, szám nélkül,/ Windisch-Grätz neve alatt.

Tudósítás Nugent eszéki győzelméről.

S. I. Gedr. Bei Franz Schmidt

Tartalmában megfelel az ugyancsak február 16-án megjelent Armee-Bulletin 22. számnak.

A kecskeméti Katona József Múzeum állományában található magyar-német nyelvű röpirat:⁹⁹

53.

1849. augusztus 9.

9. Hadi Tudósítás = 9. Armee-Bulletin

Hadi tudósítás Augusztus 9-én Temesvár mellett győzelmes csata folytán... = Mit der sigeichen Schlacht bei Temesvár am 9. August... kezdetű szöveggel.

⁹⁸ BM S.73.50.92. (Poss. Darnay-gyűjtemény, 19.206-D.)

⁹⁹ Leltári száma KJM 67.11.33

54.
1849. augusztus 15-én
jelent meg ugyanez a *Wiener Zeitung Extrablatt* kiadásában.
A tudósítás közreadója báró Haynau, Julius von főhadiszermester és főhadparancsnok.

Ennek variánsát közli a Hermann Róbert szerkesztésében megjelent történeti munka:¹⁰⁰

9-ik Hivatalos Hadi-Tudósítás

Augusztus 9-én Temesvárnál kivívott győzelmes csata által nem csak ezen várnak felmentése közvetlenül közölgetett... Temesváron augusztus 18-án 1849.

[Kiadta] Báró Haynau m. k. főhadiszermester és főhadparancsnok.

55.

1849. augusztus 16-án

a *Wiener Zeitung Extrablatt* újabb Haynau-jelentést közölt:

10. Armee-Bulletin

cím alatt, Temesvár elfoglalásáról.¹⁰¹

A *Hadtörténelmi Közlemények* 1848–1849-es röplapbibliográfiája¹⁰² is leír egy lapot:

56.

1849. augusztus 21.

10. Hadijelentés

A futásban lévő lázadó seregek erélyes és szakadatlan üzésnek... oly határozott eredménye volt, hogy jelenleg valamint egész Erdély, úgy Bánát is tiszta lázadóktól... A magyar sereg nem létezik... / Báró Haynau S. k. tábornagy és fő hadi parancsnok.

Arad, 1849. augusztus 21.

Ugyanezzel a dátummal megtalálható a Balatoni Múzeum gyűjteményében.¹⁰³

57.

1849. augusztus 21.

Zehntes Armee-Bulletin

Die energische und unausgesetzte Verfolgung der flüchtlingen Insurgentenschararen...

Lugos über Facset, Maros, Déva, Mehadia... Rebellenführer Kmety.

– Haynau. Arad, am 21. August 1849.

A litográfia sorozat utolsó darabja, amelyhez – mai ismereteink szerint – Armee-Bulletin-újságlap nem tartozik

Lit. XLII. A komáromi magyar várórség kivonulása, 1849. október 2–4.

Dr. Rákóczy Rozália – Dunapataj; raro41@gmail.com

Levéltári források

Balatoni Múzeum, Keszthely (BM)

Katona József Múzeum, Kecskemét (KJM)

Magyar Honvédség Hadtörténelmi Intézet, Budapest (HIM)

– Hadtörténelmi Levéltár (HL)

– Hadtörténelmi Múzeum (HTM)

(a nyomtatványgyűjtemény Nyj jelzettel)

Magyar Nemzeti Levéltár

– Bács-Kiskun Megyei Levéltára, Kecskemét (MNL BÖL, korábban BKkmLt)

– 1848–1849: *A szabadságharc iratai*

– Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)

Országgyűlési Könyvtár, Budapest (OgyK)

(a Magyar Parlamenti Gyűjtemény MPgy jelzettel)

Österreichische Nationalbibliothek, Bécs (ÖNB)

(az ALT jelzetűek a régi gyűjtemény részei; a röplap-, plakát- és ex-libris-gyűjteménybeli magyar vonatkozású röplapok jelzete: FL UNG; a Hírlapgyűjteményhez tartozást Zeitschr. rövidítéssel jelöltük)

¹⁰⁰ HERMANN Róbert 1996, 392, 3. hasáb, ill. A könyv lelőhelyet nem ad, a bélyegzők szerint vagy HL, vagy [MNL] OL. L. még a 51. jegyzetet.

¹⁰¹ ÖNB Zeitschr. L. még a 38. jegyzetet.

¹⁰² TÓTH Orsolya 2000, 730. (472. tétel). HTM 0070/Nyt.

¹⁰³ BM S.73.50.63. (Poss. Darnay-gyűjtemény, 17.302-D.)

Irodalom

- Trattner mintakönyve = *Abdruck von denjenigen Röslein und Zierrathen*, Wien, 1760. (Publ.: RÁKÓCZY Rozália 1997, 97. a 44. tételhez.)
- *
- BUZINKAY Péter
2007 Műtárgyak, műkincsek, kulturális javak. A kulturális javak fogalomhasználatáról, *Muzeumi Közlemények*, 2007/1, 75–92.
- DEZSÉNYI Béla
1942 Sajtó és könyvszet, *Magyar Könyvszemle*, 126–152.
- FÓDÁL, Oskar
1849 *Der Krieg in Ungarn. Mit einer Geschichte der serbischen und croatischen Wirren*. Nach dem besten Quellen historisch und kritisch dargestellt von Oskar Fódál, Mannheim (verl. von J. P. Grohe, Druck der Reklam'schen Offizin in Leipzig).
- HÁRS József
2011 *1848/49 ezúttal nem úgy, ahogyan megszoktuk* (Kézirat), Sopron, /Szülőföldünk/ Pályázati I. díj.
- HERMANN Róbert
1996 Bona Gábor, Csikány Tamás et. al.: *1848–1849. A szabadságharc és forradalom története* (Borítékcím: *Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc története*; szerk. Hermann Róbert), Budapest.
2007 A császár felelőssége – I. Ferenc József és a megtorlás, *Kisebbségkutatás*, 2007/3, 509–524.
- HERMANN Róbert – KINCSES Katalin Mária
2012 Így látta az ellenség – az 1848–1849. évi osztrák Armeé-Bulletin sorozat, *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 13., 185–244. (A Hadtörténeti Múzeum Képzőművészeti gyűjteményének, illetve Hermann Róbert és Máday Norbert gyűjteményének litográfiái.)
- JOBST-RIEDER, Marianne
1994 Die Kriegssammlung der k. k. Hofbibliothek, in: *Plakate zum I. Weltkrieg*, Budapest, 35–44.
é. n. *Politische Plakate in Österreich im 20. Jahrhundert* (Projektbeszámoló. Kézirat.)
- JOBST-RIEDER, Marianne – PFABIGAN, Alfred – WAGNER, Manfred
1995 *Das letzte Vivat. Plakate und Parolen aus der Kriegssammlung der k. k. Hofbibliothek*, Wien.
- KINCSES Katalin Mária
2010 *Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc korabeli ábrázolásokon. Politikai és hadi eseményekről készült metszetek és litográfiák. A Hadtörténeti Múzeum Képzőművészeti Gyűjteményének műtárgykatalógusa. – Die Revolution und der Freiheitskampf 1848/49 auf zeitgenössischen Darstellungen. – Schnitte und Lithographien über politische und Kriegereignisse. – Kunstobjektkatalog der Kunsthistorischen Sammlung des Kriegshistorischen Museums*, Budapest.
- RÁKÓCZY Rozália
1997 17–18. századi kisnyomtatványok a Székely Nemzeti Múzeum könyvtárában I., *Acta (Siculica)* 1996/2, 73–102.
1999 1848–1849-es erdélyi és partiumi vonatkozású kisnyomtatványok II., *Acta (Siculica)* 1998/2, 101–118.
2015 1848–1849-es erdélyi és partiumi vonatkozású kisnyomtatványok V., *Acta Siculica* 2014–2015 (jelen kötet).
- TÓTH Orsolya
2000 A Hadtörténeti Múzeum Plakát- és Aprónyomtatványtárának 1848–1849-es gyűjteménye, *Hadtörténelmi Közlemények*, 2000/3, 673–733.

A 1848–1849 Periodical of Inordinate Appearance: the *Armee-Bulletin*

(Abstract)

The series of military reports entitled the *Armee-Bulletin* was published by two printing-houses, the Kaiserliche-königliche Hof- und Staatsdruckerei and the Ghelen Press. The official publisher was the Militär und Civil Gouvernement Wien from Vienna. These military reports in German language were overtaken by the press of Vienna, some were translated and also published in Hungary. At the moment 42 numbers with text are known (the first two were not numbered, followed by numbers 2–41.), accompanied by 42 lithographs (especially battle scenes) with the same names (I–XLII., a text report related to the last one is still unknown).

Rapoarte militare habsburgice cu apariție neregulată din 1848-1849: *Armee-Bulletin*

(Rezumat)

Rapoartele militare *Armee-Bulletin* au apărut la două tipografii din Viena: Kaiserliche-königliche Hof- und Staatsdruckerei și la Tipăritura Ghelen, fiind editate de Militär und Civil Gouvernement Wien. Rapoartele, de limbă germană, au fost preluate de presa vieneză, unele fiind editate și în traducere, în Ungaria. În prezent se cunosc 42 numere apărute (două nenumerate, urmate de numerele 2–41), completate de 42 litografii (mai ales despre bătălii), cu același titlu (I–XLII, ultima nu are ediție-text corespunzătoare).

Cserey Zoltán

FÉNYEK ÉS ÁRNYAK A SZÉKELY MIKÓ KOLLÉGIUM TÖRTÉNETÉBEN 1885–1889¹

Az 1848–49-es szabadságharcot követő évek háromszéki történéseiben kultúrpolitikai elvárásként fogalmazódott meg egy református gimnázium létrehozásának elnapolhatatlan szükségessége. A református Egyházkerület (püspökség), mint az ilyen alapítású kollégiumok fenntartója nem mutatott különösebb érdeklődést a sepsiszentgyörgyi iskola alapítás iránt, arra hivatkozva, hogy az Erdélyben már működő hat református gimnázium nagy anyagi megterhelést jelent számára. A tervet tehát csak önerőből lehetett megvalósítani. Az ügynek a mozgatója a háromszéki reformátusokat összesítő testület a Rikán belüli Kommunitás volt. Az anyagi feltételek megteremtésére gyűjtést szerveztek, rövidesen 68000 forintra tettek szert, ehhez társult gróf Mikó Imre 60000 forintos alapítványa. A széles társadalmi összefogás eredményeként 1859. szeptember 1-jén megkezdődött az oktatás az algimnázium első osztályában a vártemplomhoz tartozó iskola épületében. Ebből a szerény alapból nőtt ki aztán Sepsiszentgyörgy város, valamint Mikó Imre anyagi és erkölcsi támogatásával Erdély hetedik református kollégiuma, amely 1878-tól Székely Mikó Tanoda, majd 1881-től Református Székely Mikó Kollégium nevet vette fel. Sok fejtöréssel és nem kevés anyagi ráfordítással járt az iskola átköltöztetése a város főterén álló telekre, ahol több szakaszban elindított építkezések ismételen nagyfokú áldozatkészséget igényeltek a város és vármegye társadalma részéről.

Az iskola történetének olyan időszakával kívánunk foglalkozni, mely évek egybeestek az algimnáziumnak főgimnáziummá való fejlesztésének erőfeszítésével. Az iskola szervezettségében, de az ügyintézés tekintetében is kívánni valók merültek fel. Az igazgató személye – Benke István – sem tartozott a könnyen kezelhető, simulékonyan viszonyuló vezetők közé. Nem csak a felettes szervekkel voltak összetűzésesei, de saját közösségén belül sem tudott békességes légkört kialakítani, mindez pedig végső soron visszahatott az intézmény minden napi életére. Szűkös anyagi keretek között, amikor a gimnáziumban mindössze két rendes tanár volt alkalmazásban, közülük is az egyik

az igazgatói teendőket látta el, a másikra pedig a gazdasági kérdések intézése hárult, ilyen körülmények között pedig lehetetlen feladatnak bizonyult a vezetői tisztségekre minden szempontból megfelelő személyeket alkalmazni. Válságos időkben, mint amilyenek az 1885–1889-es éveket jellemzik, amikor a járványos szembetegség terjedésének leküzdésével találta szembe magát az iskola elöljárósága mindez hatványozottan érvényesült. A bizonytalanságot pedig csak fokozta az az elképzelés, hogy a főgimnáziummá fejlesztés rovására a nagyenyedi tanítóképző intézetet Sepsiszentgyörgyre telepítenék. Az indulatok elszabadultak, a foganatosított intézkedéseket pedig az érintettek saját érdekeik szerint bírálták, fenyegetőztek és végső soron büntetéseket is alkalmaztak az iskola vezetőségének ellenében.

Azért is gondoltuk ezeknek az éveknek a történéseit kiemelten kezelni, minthogy ezáltal a Székely Mikó Kollégiumnak a városi, vármegyei, vagy egyházi hatóságokkal szembeni kiszolgáltatottsága tisztán és világosan nyomon követhető. Ha a mulasztás gyanúja az iskola elöljáróságára terelődött, a következők elkerülhetetlenek bizonyultak, a megtorlás pedig végső soron az igazgató személyét érintette.

Az események főszereplője az iskola igazgató-tanára Benke István volt. 1881-ben választották meg a klasszika-filológia rendes tanárának, egyúttal az iskola elöljáróságának jegyzőit is ellátta, 1884–1886 között pedig az intézmény igazgatói tiszteit töltötte be. A kollégium könyvtárosaként is számon tartották szakértelmét, tudniillik a tanári állás mellett hosszú ideig látta el ezt a megbízatását is. Harminc évi tanári szolgálat után, melyből huszonháromat a Székely Mikó Kollégiumban töltött, 1904 őszén alig 54 évesen vonult nyugdíjba. Ezután Rákosszentmihályon lelkeszi megbízatást nyert, tekintettel teológiai alapképzettségére. 1915-ben hunyt el.²

Az iskola alapvető gondjai közül a jól képzett tanárok hiánya hatott különösen nyomasztóan. A segéd tanárok gyenge javadalmazása, következtében igen gyakoriak a személyi változások, ami végső soron a tanítás hatékonyságának elégtelenségét tükröz-

¹ A tanulmány a Székely Mikó Kollégium 155. évfordulója alkalmából tartott iskolatörténeti konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

² DEMETER Lajos 2009, 142–143. vö. DEMETER Lajos 2013, 64.

te. A püspökség Igazgató Tanácsának figyelmét sem kerülték el az efféle rossz irányú jelzések, amelyek az iskola megítélését negatív értelemben befolyásolták. A már addig is gyakran hangoztatott főgimnázium-má válás gondolata 1885-ben újult erővel bontakozott ki Sepsiszentgyörgy, de egész Háromszék vármegye társadalma részéről is.³

A színvonalas oktatás igényének szükségességét tükrözik egyébként azok a magán személyek, testületek, városok, vagy falvak részéről felajánlott alapítványi pénzek is, melyek a tanítás minősége javításának érdekét szolgálták. A kollégium vezetősége előjárósági gyűlésén 1885. június 9-én foglalkozott behatóan a továbblépés kérdésével, mely alkalommal nem először nyilvánították ki elhatározásukat arra vonatkozóan, hogy az iskola fokozatosan nyolc osztályú főgimnáziummá alakuljon. Mindezen kívánság elérése tekintetében felkérlik a püspökség Igazgató Tanácsát, hogy az évi konventen tegye meg a szükséges lépéseket az intézmény anyagi alapjának kiegészítésére, ha ez másképpen nem menne, akkor államsegély kiutalásával érje el a kitűzött célt. Az előjáróság július hónapban Révay Lajos gondnokot és Benke István igazgatót bízta meg, hogy ügyük minél sikeresebb képviselőjének érdekében utazzanak Budapestre, ahol igyekezzenek minél nagyobb visszhangot és népszerűséget kelteni a legilletékesebb körökben.⁴

A kollégium sorsának alakulása szempontjából jótékony hatást gyakorolt a fenntartó hatóság a kolozsvári erdélyi református püspökség vezetésében bekövetkezett változás. 1884-ben meghalt Nagy Péter püspök, utódjául 1885-ben közgyűlésen Szász Domokost választották meg, aki kezdetben rokonszenvvel viszonyult a kollégium továbbfejlesztésének kiteljesítésében. Később ez a magatartás határozottan és egyértelműen nem állítható. Háromszék vármegye vezetőinek, különös tekintettel pedig Császár Bálint polgármester erőfeszítéseinek nyomán országosan ismert és elismert közéleti személyiségeknek mint Tisza Kálmán miniszterelnöknek vagy Beksics Gusztáv Sepsiszentgyörgy országgyűlési képviselőjének, a jeles publicistának jóindulatú támogatását is sikerült elnyerni.⁵

A kollégium működésének normális rendjét zavarta az igazgató Benke István és a segéd tanárok közötti igen gyakori nézetkülönbségek jelentkezése, melyeknek helyi szinten való megoldatlansága a felettes hatóságoknak is tudomására jutott. A belső feszültségek, na meg az éppen ekkor fellépő járványos szembetegséggel szembeni nem kellően erélyes

fellépés a kollégiumra irányították a helyi, de felettes szervek figyelmét is, ami aztán az igazgató ellen fegyelmi eljárást eredményezett. Ekkor lett volna a legnagyobb szükség a megfontolt, jó diplomáciai érzékkel rendelkező vezetőnek a megtalálása, aki a hivatalosságokkal jó kapcsolatot képes kiépíteni és ápolni. Sajnos a nagyon korlátozott válogatási kínálat ezt nem tette lehetővé. Az iskola előjárósága pedig roppant nehéz helyzetbe került Benke István igazgató felfüggesztése következtében. 1886-tól közel három éven át az gimnázium szakmai, de anyagi ügyeinek is az irányítása Bodor Domokos rendes tanárra nehezedett, akinek a túlterheltsége az elviselhetlenség határait súrolta.⁶

1886 májusában Klamarik János miniszteri tanácsos látogatása új reményeket ébresztett az iskola fejlődési folyamatának tovább vitelét illetően. 1887 nyarán a minisztérium értesíti az iskolát, hogy az 1887–1888 évre 3500 forint ideiglenes segélyben részesítik a súlyos anyagi gondokkal küszködő intézményt. A kollégium előjárósága ugyanakkor felhatalmazta Révay Lajos gondnokot és Bodor Domokos megbízott igazgatót a főgimnázium kialakításának szükségességéről szerkesztett emlékirat elkészítésével. A bizonytalanságot és a kiábrándultságot csak fokozta az országosan fellépő anyagi források hiányáról érkező riasztó tudósítások.⁷ Az amúgy is zavaros és nyugtalanító helyzetet csak fokozta Trefort Ágoston közoktatás- és vallásügyi miniszter halálának híre, aki már előzőleg intézkedett 1888 tavaszán a rendes államsegély folyósításának beindításáról.

Az előjáróság Szász Domokos püspök közbenjárását kérte Csáky Albin frissen kinevezett vallás- és közoktatásügyi miniszternél, aki megerősítette az ígért segély kiutalásának fenntartását. Csáky azt is vállalta, hogy gondoskodni fog a végleges szerződés megkötését illetően, melynek értelmében 1889/1890. tanévtől a gimnázium ötödik osztálya beindítható legyen, ami azt jelentette, hogy a főgimnázium kialakítása előtt tornyosuló akadályok elhárultak. Ennek értelmében tehát az állami segély biztosítását immár miniszteri megnyilatkozás szavatolta. Ugyanakkor a minisztérium az oktatás színvonalának emelése érdekében az előjáróságot felszólítja rendes tanárok pályázati úton való mielőbbi alkalmazására.⁸ Legalább két tanszék megszervezését vélték mindenképpen szükségesnek. Ennek fényében a klasszika-filológia tanszékre Várkonyi Endrét, a történelem és latin nyelv rendes tanárának pedig Domján Istvánt választják meg.⁹

³ DOMJÁN István 1895, 135.

⁴ Ua.

⁵ DOMJÁN István 1895, 138–139, 144.

⁶ DOMJÁN István 1895, 134.

⁷ DOMJÁN István 1895, 138–140.

⁸ DOMJÁN István 1895, 144.

⁹ DOMJÁN István 1895, 145.

Császár Bálint lelkes ügyszeretete nagyban elősegítette az új körülményeknek már nem megfelelő épület együttes kiegészítésére vonatkozó elképzeléseket. Az építkezési költségek előteremtése azonban nem kis fejtörést okozott a hatóságok részére. Erre a célra is lehetett volna államsegélyt igényelni, de ebben az esetben az a nem kívánatos helyzet állhatott volna elő, hogy a támogatás értéke meghaladja a felekezetiét, ez viszont az egyházi autonómia fenntartását veszélyeztethette, ami pedig végső soron a Mikó alapítvány előírásaival lett volna ellentétben. Ebben a feszült helyzetben kellett kompromisszumos megoldást találni. A bonyolult kérdésben közvetítő szerepet vállalt Szász Domokos, aki 1889. december 30-án felhívással fordul Sepsiszentgyörgy képviselő-testületéhez a legjobb megoldás megtalálása érdekében. A felhívásnak az volt a lényege, hogy a város vállalja magára az épület átalakításával kapcsolatos költségeket. A képviselő-testület 1890. január 9-én tartott ülésén magáévá tette a főpapi felkérést és az iskola megújításának eddig senki által nem remélt megoldására szavazott. Ez pedig arra vonatkozott, hogy a kollégium telkén levő összes régi épületek lebontása után az internátus déli végéhez a főgimnáziumi elvárásoknak megfelelő új szárnyépületet emelnek. Az erejét meghaladó áldozatkészségével a város a magasabb rangú iskola alapítás legfontosabb továbbfejlesztőjévé lépett elő.¹⁰ Csáky Albin miniszter a felekezeti főhatóság útján a felterjesztett államszerződést 1890. május 21-én írta alá. A szerződés a főgimnázium fenntartására évi 24000 korona államsegélyt biztosított mindaddig amíg az iskola ezt igényelte. Az új szerződés lehetővé tette a következő években az ötödik, hatodik, hetedik és nyolcadik osztályok fokozatos beindításával a főgimnáziummá alakulás befejeződését.¹¹ Az iskola életében új minőséget jelentett az 1893-ban megtartott első érettségi vizsga, amelynek sikeres letevétele esetén lehetőség nyílt a végzősök részére a felső oktatásba való bekapcsolódás elérése.¹²

A Székely Mikó Kollégium nehézségekkel telített történetéből fontos éveknek ismerjük az 1885–1889 időszakot, mert az akkori események alapozták meg a magasabb fokozatú iskola fejlődés kibontakozásának lehetőségeit. Ugyanakkor az intézmény felszereltsége, ellátottsága, épületeinek alkalmassága nem állott az elvárások szintjén, mint ahogy ugyanez elmondható a személyi állomány elégtelenségéről, de felkészültségi hiányosságairól is. Mindazon által, a válságok idején, mint amilyen a szembetegséggel kapcsolatosan is adódott, vagy a kollégium szerkezetének megváltoztatásáról tett kísérlet alkalmával,

az előljárárság tagjai, a szolidaritás és az összetartás jegyében egységbe tömörültek a közös fellépés érdekében. Az iskola vezetése több esetben is ellentétbe került a helyi és központi hatóságokkal, mindez pedig az érintett felek közötti feszültségek kiéleződéséhez vezetett. A továbbiakban ezekről a rossz irányú megnyilvánulásokról szeretnénk szólni. Az akkor kialakult barátságtalan légkör egyrészt az iskola, másrészt a püspökség, a város vagy a vármegye önkormányzata között nem a békességes építkezést szolgálta, hanem sokkal inkább egyéni ambíciókra vezethető vissza.

Sepsiszentgyörgy város vezetése tisztában volt azzal, hogy az iskola életének és működésének alakulásába csak akkor lehet beleszólása, ha az intézmény vezető testületében saját küldöttel rendelkezik. Ennek érdekében a tanoda fenntartására az önkormányzat 24.000 forint alapítványt tett, azzal a kikötéssel, hogy a várost egy általa kinevezett gondnok személyesen meg az előljárársági üléseken. 1880-ban az egyházkerületi közgyűlés is egyetértett a város ez irányú kívánságával. Daczó Jánost bízták meg mint gondnokot Sepsiszentgyörgy képviselőtestületével, időközben azonban ő Budapesten vállalt közhivatalt, ezért lemondott tisztségéről. 1882-ben a város az egyházkerületi Igazgató Tanácstól egy új gondnoki állás kijelölését várta az eltávozó személy helyébe.¹³ A szervezeti szabályzat értelmében az iskola legfontosabb döntéshozó testülete az előljárárság volt: két főgondnok, négy gondnok, igazgató tanár, legalább három szavazati joggal bíró rendes tanár részvételével. Működési nehézségek elsősorban abból adódtak, hogy a gondnokok többségének lakhelye nem Sepsiszentgyörgyön volt. Így például 1881-ben Székely Gergely főgondnok Kilyénben lakott, Dónáth József főgondnok Kézdivásárhelyen, Lázár Mihály gondnok Dálnokon, Daczó János Budapesten, Réz Farkas Kisborosnyón és mindössze Révay Lajosnak volt az állandó tartózkodási helye Sepsiszentgyörgyön.

Az iskolát fenntartó püspökséggel a kapcsolat nem mindig nevezhető barátságosnak. Az alárendeltségi viszonyból származó kellemetlenségeket csak tetőzte a tantestület részéről való meggondolatlan lépés, amely az iskola megítélésének is ártott. 1882. augusztus 15.-én Nagy Péter püspök által jegyzett leirat megütközéssel és értetlenséggel fogadta az iskola beadványát: „Egy minden indoklás nélkül benyújtott és a szervezeti törvénytől sok tekintetben eltérő tan és óraterv megerősítését kéri, figyelmeztetni kívánja igazgató tanácsunk az előljárárságot, hogy neki nem áll jogában a szervezeti törvényt megváltoztatni, vagy annak bármely pontja lényeges módosítására engedélyt adni. Márpedig a megerősítés végett benyújtott

¹⁰ PÉTER Mózes 1909, 49–50.

¹¹ Uo. 57.

¹² CSUTAK Vilmos 1993, 21.

¹³ DOMJÁN István 1895, 134.

terv vázlat az ezideig még mindig fenntartott törvényes tantervünk sarokelemeinek megbontását innoválja, ennyi változtatást tenni az eddigi gyakorlattal is ellenkeznek, ezért még idejében felhívja igazgató tanácsunk az előjáróságot, hogy figyelmeztesse az illető tanári kart az ilyen nemű felterjesztések felesleges voltára.”¹⁴ A tanári kar önkényesen és indokolatlanul eltért a törvényes tantervtől, részint a tanítási idő beosztásával kapcsolatosan, részint az oktatásra váró tananyag kialakítására nézve. Az ügy talán nagyobb hullámverés nélkül a napirendről lekerülhetett volna, ha ismeretlen okokból nem lett volna hírlapi polémia tárgyává. Így aztán csaknem fegyelmi eljárás következett belőle.¹⁵

Az iskola számára azonban az igazán kényelmetlen és kínos helyzet az 1885/1886. tanévben kezdődött. Az 1884-ben igazgatónak választott Benke István bátor, szókimondó vélemény nyilvánítása, a helyi viszonyok bírálata a városi és vármegyei vezetők ellenszenvével találkozott. 1885. június 18-án Császár Bálint polgármester az iskolának címzett levelében főispáni megbízásból magyarázatot kért Antalffy Elek szépírási és torna tanító súlyos testi fenyegetést alkalmazó magatartásával szemben. Válasz levelében Benke István Sepsiszentgyörgyön az oktatás terén tapasztaltakkal kapcsolatosan marasztalja el az itteni közállapotokat. Szerinte más helyen a tanárok véleményét kikérik a közösséget érintő minden fontosabb kérdést illetően. Itt viszont következetesen kirekesztik őket a vonatkozó fórumokból. Ez a pedig elsősorban a szülők szemléletében okozhatott hátrányos megítélést: „[...] az a szülő ugyanis a társadalmilag párjának feltüntetett tanárt elkezdte gyermeke előtt becsmérelni, ócsárolni, iskolai és magán élete felett ítéletet mondani, aztán rá-rá törni különböző módokon terrorizálni. Mindezek és mások következtében a gyermek vérszemet kap az illető tanár órája alatt először kihívó magaviseletű, aztán pláne szemtelenkedő kezd lenni. A fennebbi ügyben prókátor lenni nem akartam, hanem mint mindig véleményemet őszintén és határozottan megmondani.”¹⁶ A szókimondást és egyenes beszédet akkoriban sem jutalmazták.

Az iskola történetének egyik legnagyobb megpróbáltatását a fertőző kötőhártya-gyulladásos járvánnyal kapcsolatos bonyodalmak okozták. A hatóságok azzal támadták az iskola előjáróságát, majd igazgatóját, hogy a járvány kitörésekor nem vették elég komolysággal figyelembe az előírásokat és így a járvány megfékezésében sem sikerült kellő hatékonysággal fellépni. A közvéleményt is élénken foglalkoztatta a tömeges megbetegedések, valamint a járvány ter-

jedésének leküzdésében felmerült nehézségek elleni hatékony fellépés. Az ügy komolyságára való tekintettel a vármegye legfontosabb döntéshozó testülete a közigazgatási bizottság is foglalkozott a kérdéssel. 1886. június 8.-i gyűlésén megállapítják, hogy a Mikó kollégiumban felmerült szemcsés kötőhártya-gyulladással kapcsolatosan a felelős szervek megtették a kellő intézkedéseket, a betegek pedig megfelelő gyógykezelésben részesültek. Ugyanakkor az alispánt a közgyűlés utasította, hogy a kollégiumban elterjedt kötőhártya-gyulladás körülményeivel kapcsolatosan szigorú vizsgálatot rendeljen el és a szükséges intézkedéseket tegye meg.

Az alispáni vizsgálat alapján tizenöt tanulóval találtak betegnek. A kór tovább terjedését megelőzendő, a kollégium idő előtti bezárását rendelte el az előjáró. Mindazokat a vidéki tanulókat akiknek lakhelyén hiányzott az orvosi szolgálat, illetve a szülők anyagi helyzete nem tette lehetővé a szakszerű ápolás biztosítását, őket továbbra is az iskola bentlakásában helyezték el. Az egészséges gyermekeket olyan utasítások mellett bocsátották el, hogy az illető orvosok időnként vizsgálják meg őket és tartsák kellő felügyelet alatt. A közigazgatási bizottság utasította Kézdivásárhely városi tanácsát, hogy a Római Katolikus Algimnáziumban is a tanulók egészségügyi állapotát ellenőrizzék, különös tekintettel a kötőhártya-gyulladás esetleges felbukkanásának lehetőségére figyeljenek.¹⁷

Báró Apor Gábor alispán szigorú bírálatot illette a kollégium előjáróságát, szerinte gondatlansággal és hanyagsággal vádolható az iskola vezetősége, mert a betegség tárgyában kiadott miniszteri rendelet ellenére a tanulókat egyszer sem vonták orvosi vizsgálat alá, noha az iskolában fizetett orvosi szolgálat működött. Az alispáni intézkedés utasította a városi tanácsot, hogy a következő tanév kezdetén minden tanuló alapos vizsgálaton essen át és az esetleges szembeteg gyerekeket ne vegyék fel a gimnáziumba. Az orvosi ellenőrzést pedig kéthetenkénti gyakorisággal kellett ismételni. Arról is határoztak, hogy alispáni átiratban értesítik az egyházi főhatóságot az észlelt mulasztásokról. Továbbá dr. Antal Mihály vármegyei főorvos rendelkezése szerint a járási orvosok feladatul kapták, hogy elsősorban a kollégium diákjait kövessék figyelemmel és gyakori vizsgálatuk által idejében szűrjék ki az újabb megbetegedések felbukkanásának eshetőségét.

A vármegyei és városi hatóságok a kollégium előjáróságát a járvány elfojtásával kapcsolatos intézkedések meghozatalának elmulasztásában találták

¹⁴ SÁL, fond 171, 6/1882.

¹⁵ DOMJÁN István 1895. 135.

¹⁶ SÁL, fond 171, Dos. 9/1885.

¹⁷ Közlemény a közigazgatási bizottság 1886. július. 6-i gyűléséről. *Székelly Nemzet*, 1886. július 8. 4. évf., 105 sz.

vétkesnek. Az ügy súlyosságára való tekintettel pedig báró Apor Gábor levélben értesítette a kolozsvári püspökséget az iskolában uralkodó állapotok feltárásával. Az iskola bűnösségét abban összegezte, hogy az előjáróság a tanulók időszakos orvosi vizsgálatát elmulasztotta megtenni és amikor a járvány terjedését észlelték akkor sem tettek jelentést a felettes hatósághoz. A polgármesteri vizsgálat is hasonlóan vélekedett, hogy a kollégiumot noha idejében értesítették a belügyminiszteri körrendelet tartalmáról az figyelmen kívül hagyta és a városi tanács előírásait sem méltatta teljesíthetőnek. Szerintük a hanyagság mértéke abból a körülményből is lemérhető, hogy amennyiben az első megbetegedéseket jelentették volna az önkormányzatnak a járvány terjedését meg lehetett volna fékezni. A levél végén az alispán a fegyelem betartásának megkövetelését kéri a püspök részéről: „Kérem a méltóságos püspök úrtól miszerint az anyiszor említett Székely Mikó Tanoda előjáróságát oda utasítani, hogy a hozzá intézett hatósági intézkedéseknek jövőben pontosan feleljen meg, hasonló vétkes mulasztásra okot többé ne szolgáltasson.”¹⁸

A kollégium a kellemetlenségek enyhítésére védekező állásból próbálta magyarázni a rosszra sikeredett bizonyítványát. A püspökségnek küldött átírat részletesen kifejti állásfoglalását a betegséggel kapcsolatosan, a járvánnyal szemben foganatosított intézkedések időben való meghozataláról. Az iskola vezetősége fájlalta a törvényileg biztosított önkormányzati kiváltságuknak a megsértését, azáltal hogy világi hatóságok avatkoztak be az intézmény belső működésének ellenőrzésébe és annak bírálatába. Arra is pontos felvilágosítást adtak, hogy az Igazgató Tanács jóváhagyásával a vármegyei főorvos dr. Antal Mihály irányításával, dr. Szász Károly Sepsi járási és egyúttal mint kollégiumi orvos évi 41 forint díj ellenében végezte tisztességesen a ráháruló feladatokat. Minden alkalommal ha valamelyik tanuló betegre panaszkodott vagy annak valamilyen előjele mutatkozott, azokat haladék nélkül orvosi ellátásban részesítették, a beteg gyógyításának és életrendjének a követését minden esetben az igazgatóság kiemelt feladatának tekintette. Ide kívánkozik az iskolában a tisztasági vizsgálat rendszerének a meghonosodása is, amelyet az igazgató és a „Kontra Senior” minden vasárnap végeztek.

Dr. Antal Mihály által értesült az iskola a szemcsés kötőhártya-gyulladás terjedéséről. A főorvos az iskola minden tanulóját vizsgálatnak vetette alá s ekkor a már addig is orvosilag kezelt szem betegek közül többek esetében a szemcsés kötőhártya-gyulladás jeleit észlelte, de arról az előjáróságnak jelentést nem tett, óvintézkedések megtételét nem kezdeményezte,

s ilyenek szükségességét sem említette. A közigazgatási bizottság ülésén ezen esetnek orvosi jelentésben való felvételét is csak utólagosan mások unszolására tette, mivel Wissiák városi, illetve Szász Károly járási és kollégiumi orvos a tizenöt szembeteg tanuló közül csak háromnál ismerte fel a kötőhártya-gyulladás jeleit. Az akkor már közeledő iskolai vizsgák előkészületei, valamint a tankerületi főigazgató melletti elfoglaltság közben a kollégium igazgatósága az előjáróságot nem tájékoztatta a betegség terjedésének mértékéről.

A túlzott alispáni fellépés részleteiről csak akkor értesült az iskola főgondnoka amikor a kollégium igazgató tanárát Benke Istvánt megyei hajdú kísérte a főtisztviselői kihallgatásra. Az előjáróság ugyanakkor készségét fejezte ki a leghatásosabb óvintézkedések megtétele érdekében. Az alispán, a főorvos és az igazgató a fejlemények ismertetése okán értekezlet összehívásában állapodott meg. A megyei főorvos a tanári kar előtt részletezte a betegséggel kapcsolatos tudnivalókat. A ragályos kór 1885-ben egy olyan tanuló által terjedt el a gimnáziumban, aki megelőzően a város elemi iskolájában tanult, ahol köztudomásúlag a kötőhártya-gyulladás már évek óta befészkelte magát. A kezdeti együttműködés után az előjáróság arra számított, hogy a felettes szervekkel közösen próbálnak érvényt szerezni a járvány leküzdésében tett erőfeszítések tekintetében. Ezzel szemben az iskola vezetése a sajtóból értesült a közigazgatási bizottságnak az alispán általi előterjesztés részleteiről, azokról a méltatlan vádakról amivel az előjáróságot illette. A vármegyei vezető ahelyett, hogy közösen egyeztetett volna a tennivalókról, az iskola önkormányzatiságán ejtett súlyos csorbát azáltal, hogy a városi tanácson keresztül utasította a kollégium vezetését a tanítás azonnali beszüntetéséről. Az iskola előjárósága elhatárolódott attól az alispáni állítástól is, hogy a betegség terjedése annak tulajdonítható, hogy a tanulók időnkénti orvosi vizsgálat alá rendelését és az előforduló esetekről a közigazgatási bizottságot elmulasztotta tájékoztatni. A püspökségnek alapos részletességgel küldött felterjesztés a következő alispán ellenes panasszal zárul, amelyből kitűnik, hogy a protestáns szellemiségű iskolát a katolikus elkötelezettségű vármegyei vezető vallási ellenszenvből sem kedvelte: „Az intézkedő hatósági intézkedéseknek pontosan megfelelni utasítsa az alispán urat protestáns autonómiánk tanulmányozására és annak figyelembe tartására illetékes felsőbb hatósága által utasítani eszközölje.”¹⁹ – aláírja Székely Gergely főgondnok és Bodor Domokos jegyző.

A levélváltások a püspökség és Székely Mikó Kollégium között tovább folytatódtak de a korábbiakhoz

¹⁸ SÁL, fond 171, Dos. 11/1887.

¹⁹ SÁL, fond 171, Dos.11/1887.

képest a felelősség egyre inkább az igazgató, Benke István személyére terelődött. 1886 szeptemberében Székely Gergely főgondnok levélben kér felvilágosítást a püspökségtől az iskola orvosi felügyeletére vonatkozóan, a járványos szembetegséggel szembeni fellépés részleteiről, az esetleges mulasztások személyi felelőseiről, az alispáni rendelkezésről, mely szerint a kollégiumot idő előtt be kellett zárni és hogy ezt az intézkedést az igazgató milyen okból nem közölte a gondnokokkal. 1886 szeptember 26-án Szász Domokos püspök aláírásával jegyzett leiratnak hangneme az előzőkhöz képest szigorodott, az igazgató felelősségre vonása pedig egyértelművé vált.

Az átirat a kollégium igazgatójának tapintatlan és indokolatlan magatartását hangsúlyozza. Felhívja a figyelmét a betegség megelőzésének fontosságára és az orvosi utasítások haladéktalan foganatosítására, egyúttal olyan iskolai orvos választását sugallja, aki a kollégium közegészségügyi érdekeinek minden irányban eleget tud tenni. Továbbá kiemeli, hogy az iskola vezetősége ismerje el a politikai hatóság illetékességét, amennyiben országos rendeletek erre feljogosítják, illetve ne bocsátkozzanak meddő vitatkozásokba az illetékesség iránt. Az egyházi vezetés értetlenséggel fogadta Benke István magatartását, aki az alispáni rendelkezést nem csak hogy nem teljesítette, de azt el sem fogadta. Viselkedésével a belügyminiszteri utasításba ütköző cselekedetet követett el, a kollégiumot nagy mértékben kompromittálta, a tanulókat pedig a járvány tovább terjedése veszélyének tette ki. A felsorolt vétségek következményeként a püspöki hatóság Benke Istvánt igazgatói hivatalából felfüggesztette, s az egyházi törvények értelmében megindította a keresetet ellene. Az igazgatói teendők végzésével pedig Bodor Domokos rendes tanárt bízták meg.

A Mikó Kollégium elöljárósága 1886. szeptember 25-i ülésén tárgyalta a felettes hatóság fegyelmi intézkedéseinek rájuk vonatkozó következményeit. Az igazgatói teendők ideiglenes ellátását Bodor Domokos gazdasági felügyelő tanárra bízták, illetve felkérték dr. Dadaí Vilmos sepsiszentgyörgyi kórházi orvost az iskola közegészségügyi állapotának rendbe tételére. Az elöljáróság arra kérte Benke Istvánt, hogy megnyugvással fogadja az ellene indult keresetet, mert ezáltal alkalom adódik számára a súlyos vádakkal szembeni öngazolásra.

Az egyházkerületi főköztörvényszék 1886. november végén indított eljárást Benke István fegyelmi ügyében. A vizsgálat lebonyolítására Bihari Sándor és dr. Kolozsvári Sándor főtörvényszéki tagokat bízták meg, akik november 26-án utaztak Sepsiszentgyörgyre, ahol az esetleges felvilágosítások szüksé-

gessége érdekében Székely Gergely, Bodor Tivadar, Révay Lajos gondnokok, valamint a jegyző közreműködését kérték.²⁰ 1887. május 2-án ült össze Kolozsváron a Református Főköztörvényszék, mint az ügyben elsőfokú bíróság. Benke István fegyelmi ügyében vétkesnek találta őt és igazgatói tisztségéből felfüggesztette. Másodfokú büntetésre, feddésre és száz forint perköltség megfizetésére ítélte, enyhítő körülményekre való tekintettel tanári állása érintetlen maradt és igazgatói megbízatásába visszahelyezhetőnek ítélték azon fenntartással, hogy felfüggesztése alatt igazgatói javadalmazására igényt nem tarthat.

Figyelemre méltó az enyhítő körülményeknek a hangsúlyozása, melyet az ítélet meghozatalával párhuzamosan az indoklásban részletesen kifejtenek. E szerint Benke István, mint igazgató minden lehető eszközt felhasznált a járványos betegség elfojtása és a növendékek egészségének védelme érdekében. A vád emelésekor ez a tétel az igazgató felelősségét messzemenően eltúlozva, olyan megjelenítést kapott, mint aki a felettes szervek utasításait semmibe véve élt vissza hatalmával.

Az egyházi hatóság 1887. augusztus 7-i leiratában utasította az iskola vezetőséget, hogy az igazgatói és az inspektor professzori tisztségre a választást mielőbb ejtse meg. Az 1887. augusztus 13-i elöljárósági gyűlésen történtek azonban még inkább a püspökség haragját vonta maga után, minthogy az igazgatói posztra az egyházi hatóság akaratával ellentétben újjól Benke Istvánt, a gazdasági felügyelői állásra pedig Bodor Domokost választották meg. Az iskola vezetősége a püspökségen székelő Állandó Igazgatói Tanács nyomásgyakorlását elfogadhatatlannak, és hatalommal való visszaélésnek tekintette: „Úgy a gazdasági felügyelőnek mint az igazgató tanárnak a választása a kollégiumi elöljáróság kizárólagos jogát képezi a törvények értelmében. Az Igazgató Tanács méltóztassék a választást tudomásul venni, mert ha jövő év iskolai kezdetére elöljáróságunk értesítést nem nyerne kénytelen lesz a megválasztottakat megválasztásukról a maga részéről hivatalosan értesíteni.” – aláírja Székely Gergely főgondnok Bodor Domokos jegyző.

Az állóháború a püspökség és az iskola között tovább folytatódott. 1887. augusztus 22-én Szász Domokos által jegyzett levélben nem ismerték el és nem erősítették meg a választás eredményét, majd felhívták az elöljáróság figyelmét az új választás megtartására. Az 1887. szeptember 2-i elöljárósági ülés szolgál magyarázattal arra vonatkozóan, hogy milyen megfontolásból választották újból igazgatónak Benke Istvánt. Az erdélyi református kollégiumok működésére vonatkozó rendszabályok és törvények alapján történt mindez, tudniillik a főköztörvényszéki ítélet

²⁰ SÁL, fond 171, Dos. 10/1886.

igazgatói besorolásában visszahelyezhetőnek minősítette őt. Ezenkívül is kényszer helyzetbe került az előjáróság, mivel a kollégium mindössze két rendes tanárral rendelkezett. Egy személyt felruházni mind az igazgatói, mind a gazdasági felügyelői teendőkkel túlterhelést jelentett volna az illető számára. Az előjáróság mindezeket figyelembe véve újraválasztásban nem bocsátkozhatott, hanem a kényszerhelyzet következtében bízta meg Benke Istvánt az igazgatói teendők ellátásával. Ennek az intézkedésnek a tudomásul vételét kéri az iskola vezetősége, mert amennyiben az Állandó Igazgató Tanács ezt elutasította volna az ügy az egyházkerületi közgyűlés elé kerülhetett.²¹

A püspökség Állandó Igazgatói Tanácsa bajosan élte meg a vidéki, alakulóban lévő, helyét kereső oktatási intézmény viselkedését, mely lassan-lassan nyílt engedetlenségbe csapott át. A lélektani hadviselés részeként fogható fel az 1887. szeptember 18-i leirat kemény hangú fenyegetése, amellyel jobb belátásra próbálja bírni a renitenskedő iskola vezetését: „Megütközéssel olvasta hatóságunk az előjáróság jelentését, mely szerint az előjáróság egy része nyílt és határozott rendeletünk ellenére az igazgatói tisztet Benke István tanárra bízta, ki noha tudta, hogy hatóságunk a megválasztását helybe nem hagyta, azt mégis elfogadta s tényleg gyakorolja is.”²² Leginkább az elnöklő főgondnok személyét kifogásolják, akit nagyfokú tiszteletlenséggel vádolnak, szerintük törvénysértést követett el. Az előjáróságnak ugyan jogában állott a közgyűléshez fellebbezni, viszont mindaddig amíg az nem ült össze, addig az Állandó Igazgatói Tanács határozatai voltak kötelező érvényűek. Ennek fényében semmisítették meg az előjáróság Benke István igazgatóságra vonatkozó határozatát, s erősítették meg Bodor Domokos korábbi megbízását.

Az iskolával kapcsolatosan kialakult feszültségteljes állapot ahelyett, hogy nyugvópontra jutott volna egyre bonyolódott. A vég nélküli levélváltások, vádaskodások és magyarázkodások újabb peres eljáráshoz vezettek. 1888. október 4-én az erdélyi református egyházkerületi közfőtörvényszék mondott immár másodszor ítéletet Benke István felett, akit vétkesnek talált, az igazgatói hivataltól végérvényesen megfosztotta, száztíz forintos perköltség megfizetésére kötelezte, de tanári állását megtarthatta. Az indoklásban hangsúlyozták, hogy igazgatói minőségében tanúsított magatartásáért már egyszer vétkesnek találták és akkor feddésre is ítélték, és noha az Igazgató Tanács újbóli igazgatói kinevezését nem erősítette meg, Benke István a megbízatást nem csak elfogadta, hanem gyakorolta is. Saját védelmére azt

hozta fel, hogy mindezt az előjárósággal szembeni engedelmissége jeléül tette és semmiképpen sem az Állandó Igazgatói Tanács iránti ellenszegülése megnyilatkozásául. 1888. november 4-én a Tanács az egyház kerületi közfőtörvényszék ítélete értelmében hatályon kívül helyezte Benke István tanári állásából való felfüggesztéséről szóló korábbi határozatát, ugyanakkor elrendelte az igazgató választás megejtését, mely posztot a már helyettesként szereplő Bodor Domokos nyerte el.²³ Benke István elvesztett igazgatói tisztségének visszaszerzése érdekében még tett egy utolsó kísérletet, melynek végére az Állandó Igazgatói Tanács 1889. április 30-án kelt határozott elutasító válasza tett pontot és végérvényesen lezártnak nyilvánította ezt az ügyet.²⁴

A járványos szembetegség és abból adódó bonyodalmak mellett a közösségi közérzetet rossz irányba befolyásoló történésnek tekinthető az a püspökség részéről megfogalmazott javaslat, mely szerint a nagyenyedi tanítóképzőt Sepsiszentgyörgyre kívánták volna átköltöztetni. 1887. május 6-án Szász Domokos püspök aláírását tartalmazza az a leirat, amelyben az egyházi hatóság a kollégium előjáróságát próbálja meggyőzni a tanítóképző áthelyezésének jótékony hatásáról, nem csak az iskola fejlődésének elősegítésében, de a város és vármegye szellemi életének élénkítésében is. Az indoklásban az szerepel, hogy a tanítóképző Nagyenyeden a főgimnázium árnyékában képtelen az elvárt színvonalat képviselni. Az iskolának Nagyenyeden való működtetése földrajzi elhelyezkedésénél fogva is előnytelen, mert a közelében lévő állami fenntartású hasonló oktatási intézmények elvonják innen a jobb tanulókat. A püspök további okfejtése már kimondottan bántó szándékú a sepsiszentgyörgyi kollégium életét illetően, mint-hogy előnytelen jövőképpel kapcsolatos víziókkal hozakodott elő: „Most már határozottan tudjuk, hogy a sepsiszentgyörgyi kollégium négy osztályú marad államsegéllyel is, vajon nem lehetne a nagyenyedi tanítóképezde nyomasztó helyzetén azáltal segíteni, hogy átköltöztessük Sepsiszentgyörgyre, a négy osztályú gimnáziumból szerves kapcsolatban, kedvező territorriális helyzetben fellendülése biztosítva lenne. Kétségtelennek tartjuk, hogy a képezdének Sepsiszentgyörgyön működése ismét megnépesítené az egykoron népes, de most tanulóiban folyton fogyatkozó gimnáziumot. A tanító jelöltek sora is kétségtelenül gyarapodnék számban és tehetségben.”²⁵ Az egyházkerület Állandó Igazgatói Tanácsa várta az előjáróság állásfoglalását ebben a számára megdöbentő hatású javaslattal szemben.

²¹ SÁL, fond 171, Dos. 11/1887.

²² SÁL, fond 171, Dos. 11/1887.

²³ SÁL, fond 171, Dos. 12/1888.

²⁴ SÁL, fond 171, Dos. 13/1889.

²⁵ SÁL, fond 171, Dos. 11/1887.

A kollégium előjárásának alapos, kimerítő, tényekre hivatkozó emlékirata 1887. július 6-án keltezett. A bevezetőben szokásos tiszteletet megadó hangnem után következett a határozott, nyílt elutasítás, a komoly érveket és anyagi vonatkozásokat sem tartalmazó iskolapolitikai elképzeléssel szemben: „A legjobb akarat mellett sem járulhatunk az Állandó Igazgató Tanács azon tervezetéhez, hogy a képezde Nagyenyedről Sepsiszentgyörgyre költöztessék át és a kollégiumunkkal szerves összeköttetésbe hozassék. Az alapítók egyértelmű megfogalmazása szerint a humán műveltségre hivatott székely ifjak számára egy erős, virágzó teljes gimnázium alapítassék.”²⁶ Ezt a célt a vezetőség szerint a kollégium sosem fogja feladni. A továbbiakban arra reflektálnak, hogy milyen lesújtóan hatott és mekkora megütközést keltett Sepsiszentgyörgy és vidékén az a kijelentés, hogy a püspökség úgy értesült, hogy a kollégium állami segéllyel sem lehet főgimnáziummá. Az előjárás ezzel az állítással ellentétben nem csak állami, de irányadó egyházi körökből is biztatást kapott, hogy már a rákövetkező tanévtől megkezdődhet a főgimnáziummá alakítás folyamata. Azt is kifejtették, hogy az alapítók akaratának megsértése nélkül lehetetlen lenne a nagyenyedi tanítóképző átköltöztetése, még abban az esetben is ha a feltételek Sepsiszentgyörgyön kedvezőek lennének erre.

Az iskola vezetősége azzal is tisztában volt, hogy a kántor-tanítói olyan gyengén javadalmazott foglalkozás, hogy csak azok a szegény sorsú ifjak számára elfogadható, akiknek semmi reménységük nem volt, hogy magasabb tudományos pályán haladhassanak. Az emlékirat arra is rámutat, hogy a nehézségek dacára a kollégium iránti érdeklődés jónak volt mondható, az osztály átlag 30–40 tanulóból tevődött össze.

Mindezen tények következtében az előjárás nem járult hozzá a tanítóképző átköltöztetéséhez, illetve a kollégium vagyonából annak anyagi támogatásához. A város és vármegye közönsége pedig a főgimnázium eszméjének fenntartása okán utasította el a tervezetet. A kollégium továbbá elvárta, hogy a so-

ron következő egyetemes konventi gyűlésen határozott intézkedés történjen annak érdekében, hogy az államsegély szerződésileg az al- és a későbbi főgimnáziumra egyaránt vonatkozzon. Az emlékiratot Bodor Domokos előjárásági jegyző láttamozta.²⁷ Ezzel a szókimondó, az udvariaskodást csak a megszólítás alkalmával használó tiltakozó átirat lezárta a további viták gerjesztésének lehetőségét.

Összegzés

Anyagi alapok, de a szakszemélyzet elégtelensége miatt is az iskola támadható és sérülékeny volt. Amikor ösztűz alá került védhetetlen helyzetbe sodródott, a kiút keresése pedig megoldhatatlan feladat elé állította az előjáráságot. Mentségükre hozható fel, hogy nem ijedtek meg az árnyékuktól, hanem bátor határozott szellemben szálltak szembe a helyi és központi szervekkel, igazuknak pedig csak azért nem tudtak érvényt szerezni, mert az igazság megállapítása mindig az erők előjogának számított. Az egyházi főhatóságnak nagy távolságra való elhelyezkedése eleve megghiúsította a tényfeltárási őszinte párbeszéd lehetőségét. A vitás ügyek elbírálásánál a fenntartó nem az iskola jelentségeit vette figyelembe, hanem inkább a vármegyei és a városi szervek sokszor elfogult, tárgyilagosságot nélkülöző tájékoztatásait. A fertőző szembetegséggel kapcsolatos felelősség tisztázására, valamint a a bűnösség és mértékének megállapítására, folytatott véget nem érő levélváltások, a püspökség és az iskola között feszülő nézetkülönbségeket is felszínre hozták. Ugyanakkor arra is rávilágítanak, hogy a fenntartó egyház kevésbé törekedett az iskola működéséhez szükséges optimális körülmények megteremtésével, sokkal inkább a bürokratikus intézkedések betartását, illetve tekintélyük kierősakolására voltak igazán érzékenyek. A nagyenyedi tanítóképző Sepsiszentgyörgyre való áthelyezésének irreális ötlete pedig azt bizonyította, hogy az intézmény valós képviselőjét az érintett felek teljesen másképpen gondolták, értelmezték.

²⁶ SÁL, fond 171, Dos. 10/1886.

²⁷ SÁL, fond 171, Dos. 11/1886.

Levéltári források

Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy/ Biroul Județean Covasna al Arhivelor Naționale Române, Sfântu Gheorghe (Sepsiszentgyörgyi állami levéltár, SÁL)
– Fond 171, inv. 208: *Székely Mikó Kollégium (1856–1948)*

Nyomtatott források

Székely Nemzet (Sepsiszentgyörgy), 4. évf., 1886.

Irodalom

CSUTAK Vilmos

1993 *Közösség és művelődés: válogatott írások*, (Egyed Ákos gondozásában és bev. tanulmányával), Bukarest, Kriterion.

DEMETER Lajos

2009 Akire emlékezni kötelesség, in: *Emlékkönyv a Székely Mikó Kollégium alapításának 150 éves jubileumára* (szerk. Árvay Katalin és Dobra Judit), Sepsiszentgyörgy, Charta. 113–173.

2013 *Sepsiszentgyörgy személyiségei: életrajzok, életutak*, I. köt. (A–J), Sepsiszentgyörgy, Sepsiszentgyörgy Kiadó.

DOMJÁN István

1895 *A sepsi-szentgyörgyi államilag segélyezett ev. ref. Székely Mikó-kollégium alapításának története*, Sepsiszentgyörgy, Jókai Nyomda.

PÉTER Mózes

1909 *A sepsiszentgyörgyi református Székely Mikó-kollégium félvszázados működésének emléke*. Sepsiszentgyörgy, Jókai Nyomda.

Lumini și umbre în istoria colegiului „Székely Mikó” din Sfântu Gheorghe, 1885–1889

(Rezumat)

Lucrea prezintă o perioadă scurtă, dar foarte densă în evenimente din istoria colegiului „Székely Mikó”. În acei ani cu foarte multă trudă și suferință s-a reușit obținerea unei calificări superioare pentru Colegiu prin activitatea concentrată a forurilor locale, dar și superioare. În 1893 a fost ținut pentru prima dată bacalaureatul în istoria școlii. Totodată prin eforturile depuse a comunității locale, a locuitorilor orașului Sfântu Gheorghe, dar și a Comitatului Trei Scaune s-au strâns fondurile necesare pentru construirea noului edificiu necesară funcționării Colegiului de rang național. Majoritatea acestor fonduri erau asigurate de către statul maghiar.

Dealungul istoriei instituției au avut loc câteva evenimente care au perturbat activitatea de instruire și educațională. Dintre acestea o pondere aparte a avut epidemia de boli oftalmologice, care au generat diferite păreri în privința eficacității intervenției școlii pentru diminuarea efectelor epidemiei. Prin urmare conducerea școlii în frunte cu directorul BENKE István a fost atacat de forurile locale și centrale. În urma evenimentelor concentrate împotriva colegiului, directorul BENKE István a fost destituit din funcție. Conducerea școlii a încercat să respingă atacurile aduse adresei lor, dar până la urmă decizia Judecătorei Episcopiei Reformate din Cluj (patronul școlii) a însemnat înfrângerea autorității locale.

Lights and Shadows in the History of the “Székely Mikó” College from Sepsiszentgyörgy, 1885–1889

(Abstract)

The study presents a short period, but full of events, from the history of the “Székely Mikó” College. In those years a superior qualification was achieved for the College by hard work and lots of suffering, through the collective activity of local and superior authorities. The first graduation in the history of the school was held in 1893. In the meantime, through the efforts of the local community, the inhabitants of Sepsiszentgyörgy, but also of Háromszék county, the necessary funds were raised for the construction of a new building, meant to assure the functioning of the College as a national institution. Most of these funds were allocated by the Hungarian state.

Through history there were some events taking place, which perturbed instruction and education. A major impact was conferred to the epidemic of ophthalmological diseases, generating a difference in opinions regarding the efficacy of school intervention in this matter. As a consequence, the board of the school, led by principal István Benkő, was contested by local and central authorities. Due to these actions against the school, principal István Benkő was dismissed. The board of the school tried to reject the offences brought against them, nevertheless the decision of the Council of the Reformed Episcopate from Cluj (the patron of the school) meant the defeat of the local authority.

Pénzes Lóránd

TÖRTÉNELEMOKTATÁS A SZÉKELY MIKÓ KOLLÉGIUMBAN A 19. SZÁZAD VÉGÉTŐL A 20. SZÁZAD KÖZEPÉIG

Jelen tanulmány a 155 éves Székely Mikó Kollégium fennállása előtt kíván tisztelegni, emléket állítva az intézményben megvalósult történelemoktatásnak.¹ Megállni, emlékezni kötelesség, hiszen olyan nagy nevű személyek ismerkedtek a múlttal vagy oktatták azt, akik munkásságuk révén beírták nevüket a hazai történetírásba. Elég, ha csak László Ferencre vagy Csutak Vilmosra gondolunk.

Egy oktatási intézményben a történelem tanítása több pilléren nyugszik. A fő pillér mindig a tantervben előírt tananyag oktatása-elsajátítása, melyet kiegészítenek a nem hagyományos oktatási formák, vagyis az iskolai ünnepélyek, megemlékezések, önképzőkörök, tanulmányi kirándulások. A múlt századi iskolai értesítőket lapozva kiderül, hogy a kollégiumban a nemzeti nevelés egyik, talán a legfontosabb eszközének a történelemtanítást tekintették. Összhangban áll ezzel a gondolattal Péter Mózes igazgató 1903/1904-es tanévet megnyitó beszéde, amely a történelemtanítás feladatáról a következőképpen beszélt: „A történettájtás [...] az irodalom tanítással együtt azt a széles alapot rakja le, amelyen az egész gimnáziumi képzés felépül. A történet szállítja át a múltak örökségét az egymást követő nemzedékekre s a középiskola ép ezen örökségen készíti elő az ifjakat az életre vagy magasabb tanulmányaikra. A történettájtás tehát nemcsak becses ismereteket közöl, hanem nemes érzelmeket is kelt, s ezeknek hatásával a jellemet idomítja s ebben áll nevelési jelentősége.”² A történelem oktatásának tehát kulcsszerepe van a jellemformálásban és ez által hangsúlyosan illeszkedik a gimnázium célrendszerébe.

Két évvel később az igazgató a református gimnázium³ missziójáról a következőképpen beszélt: „A magyarországi evangélium szerinti reformált egyház gimnáziumainak elsőrendű feladatuk protestáns keresztény alapon magyar nemzeti szellemű, magasabb általános műveltséget nyújtani növendékeinek s őket a felsőbb tudományos képzésre, egyszersmind az

egyházi és polgári közéletre előkészíteni.”⁴ Beszédében a középfokú iskola hármass célját határozta meg: valóságos nevelést nyújtani, nemzeti értékeket továbbadni és a tudományos életre felkészíteni a diákokat. Lássuk azokat a tanügyi rendelkezéseket, melyek a történelem oktatását meghatározták a 19. században.⁵

Történelem oktatása a változó tanügyi rendszerben (1859–1920)

A 19. századi iskolarendszer a Mária Terézia császárnő által 1777-ben kiadott *Ratio Educationis* (Oktatási-nevelési Rendszer) című első állami iskolai szabálykönyvön alapult, mely kisebb-nagyobb változtatásokkal 1924-ig volt érvényben. Ebben a klasszikus tárgyak mellett már megjelent a történelem–földrajz mint külön tantárgy a középszintű oktatásban. A kis-, vagyis algimnáziumban második és harmadik osztályban heti két órát kapott az osztrák birodalom, benne Magyarország történelme, a nagyimnáziumban pedig mindegyik osztályban ugyancsak heti két órában tanították Magyarország történelmét.⁶ A nyolcadik osztályban két órában ismerkedtek az egyetemes történelemmel. A fenti óraszámegoszlást vitte tovább az 1806-ban kiadott második *Ratio Educationis* is, annyi különbséggel, hogy itt a harmadiktól a hetedik osztályig heti két órában tanították történelmet. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy az uralkodói rendelkezések csupán a királyi, vagyis katolikus iskolákra voltak érvényesek, mivel az 1790. évi országgyűlésen megszavazott XXVI. tc. teljes tanügyi autonómiát biztosított a protestánsok számára. Ennek megfelelően a kollégium tanulmányi és fegyelmi ügyeiben az egyházi főhatóság az Erdélyi Református Egyházkerület volt.⁷ A tanügyi autonómia ellenére a református tantervek jórészt követték az állami által meghatározott tananyagot, csak ritkán fordult elő, hogy más osztály- és évbontásokban osztották be azt.⁸ A soron következőkét használtam.

⁶ A matematikával azonos óraszámában.

⁷ Ehhez tartozott a kolozsvári, a székelyudvarhelyi, nagyenyedi, a marosvásárhelyi, a szászvárosi, zilahi főgimnázium, a sepsiszentgyörgyi algimnázium.

⁸ MÉSZÁROS István 1988, 50–61.

¹ A tanulmány rövidített változata elhangzott a 2015 novemberében szervezett iskolatörténeti konferencián.

² *Értesítő az 1903–1904. iskolai évről*, 9.

³ *Értesítő az 1940–1941 iskolai évről*, 9–10.

⁴ *Értesítő az 1905–1906 iskolai évről*, 45–47.

⁵ Az írás során fő forrásként a Kollégium évente megjelenő isko-

z, 1845-ben kiadott tanügyi törvény, a harmadik Ratio Educationis nem változtatta meg a történelem tanításának módját, de újjításai ösztönzőleg hatottak az oktatás fejlődésére.⁹ 1849-ben az *Entwurf*¹⁰ létrehozta a nyolcosztályos gimnáziumot, amelynek tárgyai között Magyarország történelme és az egyetemes történelem már külön osztályokban szerepelt. Az 1849–1867 közti időszakban a történelemtanítás lényegében egyetemes művelődéstörténeti ismereteket és erkölcsi példázatokat tartalmazott. Az 1861-es gimnáziumi tanterv tantárgyfelosztásában az első két osztályban az iskolai olvasmányokon keresztül találkozhattak történelemmel a diákok, harmadik osztálytól már önálló tantárgyként tanulhatták ezt a tárgyat. Ötödik osztályig heti két, a hatodiktól három órában tanították azt.¹¹

A fentebb említett tanügyi törvények érvényessége mellett kezdte meg működését a sepsiszentgyörgyi *Székey Mikó Kollégium*, amelynek helyi tanterveiről az indulás éveiből sajnos nem rendelkezünk információkkal. Az oktatás állapotában az 1868 decemberében megjelent Eötvös-féle tanügyi törvény hozott változást, amelynek V. fejezetében foglalt 23. törvénycikk előírta az állami népiskolák és polgári iskolák felállítását azokon a településeken, ahol a felekezetek nem tartottak fenn oktatási intézményt. Az elemi népiskola tantárgyai között szerepelt a „hazai földleírás és történet”, míg a polgári iskolában, gimnáziumban hazai és egyetemes történelmet is tanítottak.¹² A tárgyak oktatását az 1869. évtől kiadott tantervek sora szabályozta, melyek alapján kialakult a történelem oktatásának heti óraszám (bővebben az *I. táblázatban*). Ez a dualizmus alatt is jórészt változatlan maradt.

Az 1869-es tanterv a történelemtanítás legfőbb feladatának az erkölcsi nevelést és a hazaszeretet felébresztését nevezte meg.¹³ Ez szerint az algimnáziumban a történet tanítása „a gyermeki szívnek és észnek erkölcsi és szellemi fejlesztője”, míg a történelemtanítás feladata „hogy gerjessen indulatot, ébresszen szeretetet [...] keltse fel a bűn iránti undort, váltson ki a haza és a nemzet iránt meleg ragaszkodást, alakítsa ki a törvények tiszteletét.”¹⁴ A tanítás során a történelmet lényegében azonosították a magyar nemzet politikai történelmével, legfeljebb „háttérként” villant

fel más népek, más kultúrák múltja. A történelmet értelemszerűen befejezettek tekintették 1867-tel, azaz a kiegyezéssel, egyetemes történelmi események tekintetében a Német Császárság létrejöttével.¹⁵ A történelem tanítását főként „életrajzi alapra” helyezték, dinasztikák, királyok szerint tárgyalták, mellettük szerepeltek a „nagy személyiségek”, az „érdekes egyének”,¹⁶ akiknek jelleme tiszteletet válthatott ki a diákokban, számukra követendő példaként szolgált.

A fentiekkel ellentétben az 1879-ben kiadott tantervhez készült utasítás történelemoktatására vonatkozó részében már az egyetemes történelem kapott hangsúlyosabb szerepet, főként életrajzokat és művelődéstörténeti eseményeket tárgyalták. „Az egyéni lelki élet rajzát, amint érzelmes, megható vonásokban lép a remek írók lapjain az ifjú elme elé, kiegészíteni a társadalom erkölcsi életének rajzával. Ez nemes és fontos célja az iskolai történeti tanításának. Feladat: megérteni az erkölcsi eszméket, amelyek megvalósításában a népek és társadalmi körök küzdelme fáradozik, felvilágosítani az állami s általában a művelt életnek, a civilizációnak érdemét, és feltüntetni az irányok és érdekek harcát a kultúra céljának megközelítésében.”¹⁷ A fenti részlet a személyes élet-történet ismertetésén alapuló egyetemes történelem tanítását hangsúlyozza. Bevetett módszer volt egy nevesebb eseményből, illetve történelmi korból egy jelentős személyiség kiemelése, akinek a tettei mögött meghúzódó erkölcsi értékeket párhuzamba állították a társadalom által vallott értékrenddel.¹⁸ Például a gimnázium IV. osztályában az ókori athéni demokrácia szervezését a következő módon tanították: démoszok gyűlés, ahol Thészeusz, Athén királyának személyéről kellett tanítani. Az arkhónok, a bulé, az aierospagosz, a város-vidék egyenlőtlenségénél Drakónról kellett értekezni, míg a város és földművelő osztály kibékítésénél Szólón tevékenységét mutatták be.¹⁹ Elsősorban a történelemtanítás erkölcsi jellegét domborították ki az utasításban, miszerint: „egyes események, emberek és népek csupán annyiban jöhetnek szóba, amennyiben mély benyomást hagytak a történet folyamatának medrében és emberi érdekeket megérdemelnek. Átmeneti korok, melyekben inkább a bomlás és hanyatlás bélyege látszik, csak fu-

⁹ Így a közoktatásban a német mellett bevezette a magyar nyelvet, szorgalmazta az elemi oktatást, leegyszerűsítette a sokféle tantárgyat, felállította a hatosztályos gimnáziumot. BELOVAI József 2009, 247.

¹⁰ Az *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich* (ún. „Organisationsentwurf”) osztrák gimnáziumok és reáliskolák számára kidolgozott alapszabályzat és tanterv volt, amelyet 1849-ben hagyott jóvá az osztrák császár. Magyarországon 1850-ben vezették be.

¹¹ MÉSZÁROS István 1988, 87.

¹² 1868: XXIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában.

¹³ *Tanterv 1869*.

¹⁴ *Tanterv 1869*. 34–35.

¹⁵ FARKAS Mária 1999, 117–144.

¹⁶ *Tanterv 1905*. 33.

¹⁷ KLAMARIK János 1881a, 30.

¹⁸ Uo., 30–31.

¹⁹ Uo., 90.

tólagos, pusztán az összefüggést közvetítő tárgyalásra számíthatnak.” Az idézetet olvasva érthető azoknak az eseményeknek a behatóbb tárgyalása, melyek példaként szolgálhatnak az utókor számára, de magában hordozzák annak a kockázatát is, miszerint a tanuló csupán részismeretet kapott a múlttól, melyet így értéktelítettnek, míg a jelenét értékhiányosnak ítéltette meg.

Pedagógusként valljuk, hogy szükséges a múlt teljes megismertetése is, hiszen ezek figyelmeztethetnek azokra a veszélyekre, amelyeket elkerülni érdemes. Másodsorban elmondhatjuk, hogy utasítás megfogalmazói nem száraz tények és események tanítását várták el a tanároktól, hanem a civilizációk történetében bekövetkezett változások okaira kívántak a diákok figyelmét irányítani. Az egyes események részletesebb megismerését a történelmi olvasmányok szolgálták, melyeket a gimnázium alsó osztályaiban a magyar nyelv tanításánál adtak ki olvasásra a tanulóknak. A történelemtanítás során a diákok útvesztőjének tartott évszámok megtanulását csupán annyiban kérték a tanulóktól, amennyiben azok segítségre voltak az események közti eligazodásában. A történelemtanulás folyamatának lezárásaként a gimnázium utolsó osztályában kizárólag Magyarország történetét tanították, hangsúlyt fektetve az ok-okozati összefüggésekre, a szereplők jellemére, a társadalomban végbement folyamatokra, a kultúra fejlődésére, párhuzamba állítva az egyetemes történelem eseményeivel. Mindezt nemzeti-nevelő jelleggel kellett tenni. A tanulókat be kellett vezetni a történelem tudományos megismerésébe a szakirodalom és a vitatott témák bemutatása által. Összefoglalva az utasítások lényegét elmondhatjuk: az alsó gimnáziumban a történelem tanítása főként az élettrajzi előadás köré csoportosult, míg a felső gimnáziumban pragmatikus, oknyomozó, elemző tanítás érvényesült.²⁰

A gimnáziumi tantervhez mellékelt utasításban a tanterv és a tanítási módszertan tiszteletben tartására hívja fel a tanárok figyelmét a vallás- és közoktatásügyi miniszter. Ebben kihangsúlyozta, hogy a tantestületeknek „nem feladatuk a fennálló tanulmányi rendnek gyökeres átalakítása.” A pedagógusok célja, hogy egy általános műveltség elsajátításával a tudományos életre készítsék elő a tanulókat. A tantestület szerepe pedig a tanítás helyesebb módjának kialakítására szorítkozhatott.²¹

Az előzőekben említettük, hogy a történelem oktatása főként a nemzeti múlt megismertetését tűzte ki célul,²² nem titkolva azt a szándékot, hogy a soknemzetiségű birodalomban a magyar történelem ismerete összekötő kapocs lehessen a különféle nemzetiségű tanulók között. Így a kiegyezés után kialakuló magyar iskolarendszer alapvető feladatának tekintette a modern polgári nemzetállam megteremtését, a nemzetiségek között a közös nemzeti öntudat kialakítását.²³ Egy évszázad távlatából megállapíthatjuk, hogy a kitűzött célt az oktatási törvény megalkotói sajnos nem érték el. Erről az erőteljes nemzetiségi mozgalmak és az általuk megfogalmazott követelések és tiltakozások is tanúskodnak. Az 1879-es tanterv utasításával összecseng a magyarországi református egyház által kiadott köznevelési és közoktatási szervezet vezérgondolata, miszerint a „történettudomány célja, hogy az emberi társadalom alakulását és fejlődését, a múltban megismertesse s ez által a hazaszeretetet és a szabadság érzését a növendékekben ápolja, jellemüket képezze s értelmüket a történelmi fejlődésben nyilvánvaló törvényszerűség belátására képesítse.”²⁴ A tanító, tanár személyéről a Királyhágón túli reformátusok tanmódszertani utasítása is az állami utasítással azonos módon elvárta: „hogy a tanító tudjon jól, azaz érzékelhetően, érdekesen és élénken beszélni”, hogy ezáltal a „hazafi érzéseire és jellemére termékenyítőleg s nemesítőleg hasson.”²⁵ Ez utóbbi kijelentéssel ellentétben áll Márki Sándor, a 20. század elején élt történész²⁶ álláspontja, amely szerint a tanárnak nem mindenekfelett kell a nemzeti nevelést megvalósítania, hanem tekintettel kell lennie a Monarchiában élő nemzetiségek jogaira, az államalkotó nemzettel való békés együttélésére kell nevelnie diákjait: „Amely tanárban és tanítóban van érzék az igazság iránt s a ki- nek van elég tanultsága, lelkesedésében sohasem lesz oly túlságos, hogy tanítványaival nemzeti ünnepet ülvén, nem magyarokat sértsen.”²⁷ A tanítás módjáról a református utasítás a következőket tartalmazta: „A tanár részéről előadásánál se hiányozzanak azok az elemek, melyek a figyelmet ébren tartják, s a kedélyt vonzólag érdeklik, öngondolkodásra ösztönzőnek. Az előadás nyelvészetileg is helyes legyen, legyen a fülnek is kellemes, de ne is egyhangú, ne is lármás, de ne is bágyadt, hanem mind amellet eleven és meleg.”²⁸ Az előadásmód képszerűsége, élénksége tehát valós követelményként fogalmazódott meg.

²⁰ Uo., 30–32.

²¹ Uo., 23.

²² A nyolcosztályos gimnáziumban hat éven keresztül tanultak a diákok önálló tárgyként történelmet, ebből a harmadik, negyedik, illetve a nyolcadik osztályban Magyarország történelmét tanították.

²³ JAKAB György 2009.

²⁴ *Középiszkolai tanterv történelemből, 1884, 25.*

²⁵ KLAMARIK János 1881a, 23.

²⁶ A történelemoktatásról alkotott álláspontja az 1903. évi tantervbe is beépült.

²⁷ Idézi: KATONA András 2006.

²⁸ KLAMARIK János 1881a, 23.

A tananyag

Az első gimnáziumi osztály 1859–1860-ik tanévben nyílt meg, három évvel később a kollégium már négy elemi és négy gimnáziumi osztállyal algimnáziumként működött.²⁹ Az épület piac felüli szárnyának építésével párhuzamosan történt az iskola főgimnáziummá alakítása is. A tananyag összeállításánál a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tantervét használták, de azt az *Egyházi Főtanács* beleegyezésével a helyi viszonyokra szabták.³⁰

Kezdetben a gimnázium két előkészítő és negyedik osztályában tanítottak történelmet, de az 1884/1885-ös tanévtől a harmadikban is bevezették annak oktatását. Az 1889–1890-es tanévtől pedig az akkor indított ötödik osztályban is. A nemzeti nevelés biztosítására a gimnázium három évfolyamán tanították Magyarország történelmét. Elsőként az elemi iskolát végzett vidéki tanulók felzárkóztatására létrehozott előkészítő osztályban, majd az algimnázium harmadik osztályában és a főgimnázium nyolcadik osztályában. Így próbálták elkerülni, hogy a főgimnázium létrehozása előtt az alsóbb osztályokat végzettek a nemzet történelmének ismerete nélkül lépjenek ki az oktatási rendszerből. Az 1900/1901-es tanévtől a tananyagban nagyobb arányban jelentkezett a nemzeti történelem. A megszüntetett előkészítő osztály helyett, ahol Magyarország történetét tanulták, a nemzeti történelem a harmadik osztályban kezdődött és a negyedik osztályban folytatódott, kiszorítva onnan az ókor oktatását. Ez utóbbira az ötödik osztályban került sor. A hatodik osztályban már a középkor és az újkor tanításával találkozunk 1648-ig, a hetedik osztályban pedig 1648-tól a legújabb korig (19. század végéig), de itt is a magyar történelem eseményeivel párhuzamosan tárgyalták azokat. A nyolcadik osztályban pedig maradt Magyarország oknyomozó történelme a társadalmi és állami viszonyok fejlődésére, a kútfőknek és történetírásnak ismertetésével.³¹ A gimnáziumban évfolyamonként összesen tizenhat tárgyat tanítottak, történelemből a tanulók jó eredményeket értek el. Az 1901/1902-es tanév kimutatása szerint a diákok 1/3-a jó minősítést szerzett, 1/3-a elégséges osztályzatot, míg a fennmaradó 1/3-on a jeles és az elégtelen minősítést szerzett

tanulók egyenlő arányban osztoztak (lásd bővebben a 2. számú táblázatot).

Tankönyvek 1867–1920 között

Az iskolai tankönyvhasználat az államilag elismert és engedélyezett tankönyvekhez igazodott. Az értesítőkből fellelhetjük azoknak a tanári kézikönyveknek a sorát, amelyeket tanévenként a pedagógusok használtak. Noha száraznak tűnik ezek számbavétele, mégis fontosnak tarjuk megtenni, hogy összehasonlítási alapot kínáljunk a más gimnáziumokban használt tankönyvekkel.

Előkészítő osztályban Magyarország történelmét tanították a népiskolák számára írt tanári kézikönyv alapján. 1880-tól Szász Károly tankönyve, majd az 1885/1886-os tanévig Ballagi Károly és Nagy László kézikönyve szerint oktattak, melynek címe: *Magyarország története a vegyes és Habsburg háztól származott királyok alatt*. A következő tanévtől az 1889/1890-es tanévig Török Istvántól a *Magyarország története a honfoglalástól a jelenkorig* kézikönyvet használják.³² Az előkészítő osztályt 1891-től kezdődően szüntették meg, mivel az újonnan beállított hatodik osztály számára szükség volt az osztályteremre.³³

Harmadik osztályban Magyarország történetét a Török István által írt *Magyarország történelme a honfoglalástól 1792-ig tekintettel Erdély főbb eseményeire* című tankönyv alapján tanították. Segédanyagként a falitérképek mellett atlaszként Hilmár Ágostnak *A magyar birodalom történelmi kézi térképét* használták.³⁴ Az 1885/1886-os tanévtől az előkészítő osztályból ismert Török-féle tankönyvet használták, az ország történelmét a 19. századig tanították.³⁵ A későbbiekben többször váltottak tanári kézikönyvet: 1887/1888-es tanévtől *Magyarország története a hunok bejövetelétől 1848-ig bezárólag. Magyarország alkotmányja több vonásaiban*,³⁶ az 1890/91-es tanévtől *Magyarország története a vándorlástól az 1867-ik kiegyezésig. Magyarország alkotmányja, Magyarország története* (Török István) és *Az Osztrák–Magyar Monarchia földrajza* (Márki Sándor) tankönyvei szerint oktattak heti négy órában.³⁷

Az 1891-es tanévtől a tárgy szűkebb megnevezése „Magyarország története a honfoglalástól napjain-

²⁹ 1865 elején érkezett meg az Egyházi Főtanács 39. számú leirata a tantervre vonatkozólag. DOMJÁN István 1898, 68.

³⁰ Hogy ellensúlyozzák a városban levő német tannyelvű aerariális iskola német oktatását, megengedték a német nyelv oktatását a 3. és 4. osztályban azzal a javaslattal, hogy a korábban egész évben heti 3 órával oktatott történelmet félév alatt oktassák heti 4 órában. Így próbálták némiképp tehermentesíteni a 10–12 éves tanulókat, akiknek 10, illetve 12 tárgyat kellett tanulniuk. Az Egyházi Főhatóság ajánlatát az iskola vezetősége nem fogadta el, mivel az óracsökkenéssel heti két szabad óra lett volna, amely

véleményük szerint a rend és fegyelem csökkenését eredményezhette. DOMJÁN István 1898, 67–71.

³¹ *Értesítő az 1902–1903. iskolai évről*, 59–71.

³² *Értesítő az 1889–1890. iskolai évről*, 50.

³³ *Értesítő az 1890–1891. iskolai évről*, 51.

³⁴ *Értesítő az 1884–1885. iskolai évről*, 35–36.

³⁵ *Értesítő az 1885–1886. iskolai évről*, 35.

³⁶ *Értesítő az 1887–1888. iskolai évről*, 27.

³⁷ *Értesítő az 1885–1886. iskolai évről*, 64.

kig, főtekintettel a művelődési viszonyokra”, „Magyarország politikai földrajza, tekintettel a történeti fejlődésre”. Segédanyagokként térképeket, történelmi forrásokat használtak, mint pl. Anonymus: *Gesta Hungarorum*, Rogerius kanonok: *Siralmas ének* vagy a *Képes Krónika*. A szemléltetésre a Kollégium épületébe elhelyezett Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményét is felhasználták, főként az érméket és különféle fegyvereket.³⁸

Az 1893/1894-tanévtől változott a tankönyv: *Magyarország története a vándorlástól napjainkig, Magyarország politikai földrajza és alkotmányának ismertetése* a Török-Márki Sándor-féle tankönyvek alapján.³⁹ Ez utóbbi tankönyvet váltotta fel Varga Ottónak *A magyarok története és Magyarország a jelenben* című kézikönyve. Az 1900/1901-es tanévtől újból Török Sándor tankönyvét használták (*Magyarország története az őskortól kezdve a mohácsi vészig*),⁴⁰ majd az 1912/1913-as tanévtől a Szádeczky Lajos szerkesztette *Magyarország történetét*.⁴¹

Negyedik osztályban az ókor történetét tanították heti három órában. 1880-tól az 1884/1885-ös tanévig Szilágyi Sándortól *Ázsia és Afrika államainak, valamint Görögország és a római birodalomnak ókori története* című tankönyvet használták, majd Ladányi Gedeon tankönyvét (*Az ókor történelme, kiválóan a görögök és rómaiak történelme, tekintettel polgári és vallásos intézményeikre*). A civilizációk történelmével párhuzamosan tanították a szóban forgó államok földrajzát is.⁴² Az 1887/1888. tanévtől ismételen Szilágyi jegyzetét használták, majd egy évvel később már Mangold Lajos világtörténelem sorozatából *Az ókor története a keleti birodalmak Görögország és Róma történetei a császárságig fő tekintettel az illető nép művelődéstörténeti viszonyaira, polgári, vallásos és erkölcsi életére* című munkát választották. Az 1890/1891-es tanévtől Batizfalvi Istvánnak *Egyetemes történelem I. rész, Ókor* című kézikönyvéből tanított Domján István.⁴³ Két év múlva ismét új kézikönyvet forgattak: a Varga Ottó szerkesztette *Világtörténelem, Ókor I.* kötetet, amelyhez segédeszközként főként a Kiepert-féle térképeket használták.⁴⁴ Az 1900/1901-es tanévtől a tananyag „Magyarország története a mohácsi vésztől napjainkig” és „Magyarország politikai földrajza” lett, amelyhez útmutatóul Török István *Magyarország történelme a III. és IV. osztály számára* című tankönyvet használták.⁴⁵ Az 1912/1913-as tan-

évtől ismét a Szádeczky Lajos szerkesztésében megjelent *Magyarország története* volt használatos.⁴⁶

Az 1889/1890-es tanévtől indított ötödik osztályban középkort tanítottak a következő nagyobb témák szerint: a római császárság bukása, a kereszténység eredete és terjedése; a népek nagy vándorlása, az annak folytán keletkezett államok; az iszlám eredete és terjedése; a pápaság, a hűbériség és a kereszties hadjáratok; a középkori intézmények bomlása. Tanári kézikönyv gyanánt a Ladányi Gedeon által szerkesztett *A középkor története, különös tekintettel a kiemelkedőbb eseményekre, a népek polgári, vallásos és erkölcsi életére, az azokra befolyással bíró mozzanatokra* szolgált, amelyhez segédeszközként a Sprunner-Bretschneider középkori fal térképeit, illetve a Lang-féle művelődéstörténeti képeket, továbbá az egyházi építészet stílusait bemutató munkát használták. Az 1890/1891-es tanévtől Batizfalvi Istvántól az *Egyetemes Történelem II.* kötetét forgatták.⁴⁷ Egy évvel később új fejezetekkel bővítették a tananyagot: a középkor története, a római császárság, népvándorlás, Nagy Károly kora, feudalizmus, kereszties háborúk, a pápaság és császárság küzdelme, az abszolút monarchiák fejlődése a 15. század végéig.⁴⁸ Ehhez tanári kézikönyvként Varga Ottó *Világtörténelem II. Középkor* című könyvét használták, amelyben az államalapító népek világtörténelmi szerepléseire került a hangsúly.

Az 1902/1903-as tanévtől a tananyag ismételen megváltozott. Mivel a negyedik osztályban az ókor tanításának helyét Magyarország története vette át, így az ókor tanulása a római császárság bukásáig az ötödik osztályra maradt. A tanügyminiszteri utasítás szerint a történelemtanítás során legfőbb hangsúlyt kell tenni: „az események titkosabb rugóira, az emberi természetnek az egyes népek életében való megnyilatkozására, valamint azon szerepre, amely egyes népeknek jelenlétük előkészítésében jutott.”⁴⁹ Az 1890/1891-es tanévtől elindult hatodik osztályban a Batizfalvi István szerkesztette *Egyetemes Történelem III.* című kézikönyvet használva tanított újkort heti három órában Domján István.⁵⁰ A tananyag a következő témaköröket ölelte fel: az újkor története, földrajzi felfedezések, vallásháborúk, a fejedelmi abszolútizmus, a francia forradalom eszméinek hatása, fő tekintettel a művelődési viszonyokra.⁵¹ 1892-től Varga Ottótól a *Világtörténelem III. Újkor* című

³⁸ *Értesítő az 1891–1892. iskolai évről*, 63; *Értesítő az 1893–1894. iskolai évről*, 40.

³⁹ *Értesítő az 1893–1894. iskolai évről*, 40.

⁴⁰ *Értesítő az 1900–1901. iskolai évről*, 55.

⁴¹ *Értesítő az 1911–1912. iskolai évről*, 189.

⁴² *Értesítő az 1890–1891. iskolai évről*, 36.

⁴³ Uo., 67.

⁴⁴ *Értesítő az 1892–1893. iskolai évről*, 49.

⁴⁵ *Értesítő az 1902–1903. iskolai évről*, 62.

⁴⁶ *Értesítő az 1911–1912. iskolai évről*, 189.

⁴⁷ *Értesítő az 1890–1891. iskolai évről*, 68.

⁴⁸ *Értesítő az 1891–1892. iskolai évről*, 67.

⁴⁹ *Értesítő az 1902–1903. iskolai évről*, 64.

⁵⁰ *Értesítő az 1890–1891. iskolai évről*, 69.

⁵¹ *Értesítő az 1891–1892. iskolai évről*, 68.

tankönyvet használták, ebben az előző témákat követve kibővítve az 1815 utáni eseményekkel.⁵² Az 1902/1903-as tanévtől a tananyag kibővült a vesztfáliai békéig.⁵³ A főgimnázium hetedik osztályában az újkort 1648-tól tanulták, oly módon, hogy az egyetemes történelmi eseményeket párhuzamba állították a magyar nemzet történetével.

A legújabb kor története az európai államok és gyarmataik, valamint az amerikai államok története által szerepelt a tanrendben.⁵⁴ A nyolcadik osztályban a Monarchia történetének ismertetésénél a *Magyarország oknyomozó története* című tankönyvet használták.⁵⁵

A fentebb felsorolt tankönyvek mellett az 1879-es tanterv számára készített utasítás az állam által ajánlott tankönyveket is tartalmazta.⁵⁶

Tanárok

Az I–III. osztályba járó gyerekek az iskolai olvasmányokban találkozhattak a történelem tantárggyal. A falvakra érkezett tanulók az előkészítő osztályban („progimnázium”) tanultak történelmet, valamelyik elemi osztály tanítójaként is tevékenykedő papjelölt tanító vagy köztanító irányítása mellett. A tárgy önálló oktatására a IV. osztályban került sor, ahol már szaktanár tanított. A négyosztályos gimnázium a közoktatásügyi miniszter és a magyarországi református egyház egyetemes konventje között létrejött megállapodást követően válhatott nyolcosztályos gimnáziummá (1883: XXX. tc., 47. §). A megállapodás értelmében az új osztályok indítása által szükségessé vált tanerők fizetését az állam állandó államsegély formájában magára vállalta, ezáltal kiegészítette az iskola saját bevételeit.⁵⁷ Az egyházi főhatóság kötelezte magát arra, hogy tíz rendes tanárt tart, melyből ötöt autonóm jogánál fogva ő választ, így kettőnek klasszika-filológia, a többinek mennyiség-természetan, magyar–latin, valamint történelem–latin képesítése kellett legyen, egy-egy mindegyik szakból. Ezzel ellentétben a fennmaradó öt tanárt az iskolai előjáróság nyílt pályázat útján választotta magyar–német

nyelvtan, német–latin nyelv és irodalom, természetrajz–földrajz, természettan–mennyiségtan és mértan–szabadkézi rajz vagy szépírás párosítással.⁵⁸

A főgimnáziummá való fejlesztés időszakában kialakult gyakorlat alapján a hatodik–nyolcadik osztályban a történelmet rendes tanár tanította, míg a harmadik–ötödik osztályban többnyire segédtanárok, helyettes tanárok vagy kisebb számban papjelöltek oktatták. A harmadik és negyedik osztályban tanító segédtanárok közül megemlíthetjük a következőket: Lakos Béla, Karácson Béla, Bagothi Sándor, Veres Béla, Péter Mózes rendes tanár a „történelem-philológia szertár óre”, görög–latin tanár, Fábíán Vilmos, Antal Lajos, Makkai Ernő, Konsza Sámuel magyar–latin, László Árpád történelem–latin, Felszeghi István lelkész, történelem és földrajz, Zelles Lajos, Bód Péter, Zajzon Lajos, Karácson Béla, Molnár Lőrinc vallásanár és történész. A kollégium történelem tanárai a kisebb osztályokban gyakran évente változtak. A helyettes tanárok főként a latin, görög vagy természetrajz tanárok közül kerültek ki. Az 1890/1891-es tanévtől a kollégiumban tanító két rendes tanár mellé újakat neveztek ki.⁵⁹

A 19. század utolsó évtizedétől az iskolai történelemoktatás színvonalát már kiemelkedő szakismerettel rendelkező történelemtanárok biztosították. Elég csupán Domján Istvánra vagy Csutak Vilmosra gondolnunk. Mindkettő a VI–VIII. osztályos tanulókat oktatták. Felkészültségükről a rendes tanárrá választásukat követő székfoglaló vagy ünnepi beszédük megtartása alkalmával is meggyőződhetnek kollégáik és hallgatóik.

Az ünnepi beszéd (*oratio solemnis*) megtartását az 1630. február 10-én keltezett református iskolák működéséről készült törvénytervezet írta elő. Ezek főként a tanár programbeszédjének vagy jövődöbeli tevékenységének főbb irányvonalait jelölték ki, vagy egyes részleteket mutattak be tanítási módszereikből. Így például: Domján István székfoglaló beszéde 1890. január 15-én hangzott el Kemény János fejedelemtől. Csutak Vilmos 1906. szeptember 6-án tartotta székfoglalóját *Háromszék fölkelése a Rákóczi*

⁵² *Értesítő az 1892–1893. iskolai évről*, 53.

⁵³ *Értesítő az 1902–1903. iskolai évről*, 67.

⁵⁴ Uo., 3, 68.

⁵⁵ *Értesítő az 1892–1893. iskolai évről*, 56.

⁵⁶ KLAMARIK János, 1881a, 526–542; JÁMBOR György 1942, 229–230. A javaslatok olyan munkákat tartalmaznak, mint: Kiepert Henrik: *Neuer Atlas von Hellas und den hellenischen Coloniein*, Berlin, 1870; Jausz György: *Történelmi földrajzi atlasz*, 1874 (ez utóbbit segédkönyvként engedélyezték); Mangold Lajos: *Világtörténelem, I–III. kötet*, Budapest, Franklin társulat, 1878; Horváth Mihály: *A magyarok története. A gymnázium alsóbb osztályai számára*, Budapest, Franklin-társulat, 1878; Horváth Mihály: *A magyarok története rövid előadásban*, Pest,

1862; Varga Zoltán: *A magyar nemzet elbeszélő története a középiskolák III. osztálya számára*; Jánossy István – Varga Zoltán: *Az antik világ és a keresztény Európa története a magyar honfoglalásig a középiskolák IV. osztálya számára*; Jánossy István: *A középkor és az újkor története 896–1789-ig, a középiskolák V. osztálya számára*; Jánossy – Varga: *A legújabb kor története a középiskolák VI. osztálya számára*; Varga: *Magyarország története (a szatmári békéig), a gimnáziumok és leánygimnáziumok VII. osztálya számára*. Ez utóbbi tankönyvek kiadási idejét és helyét sajnos nem áll módomban ismertetni.

⁵⁷ *Értesítő az 1889–1890. iskolai évről*, 43.

⁵⁸ Uo., az államsegély ügyében kötött szerződés 4. pontja, 44.

⁵⁹ *Értesítő az 1885–1886. iskolai évről*, 59–60.

szabadságharc elején címmel, melyhez levéltári forrásközléseket is csatolt.⁶⁰ Csösz János székfoglaló beszéde 1891. május 1-jén hangzott el *Vörösmarty, Tompa, Arany a szabadságharc után* címmel,⁶¹ Zayzon Ferenc történelemtanár Bacásnyi és Kazinczy viszonyáról tartott székfoglalót, míg Tárkányi György református hitoktató *Vallás és műveltség* címen érkezett 1900. szeptember 6-án.⁶²

Fontos megjegyezni, hogy az 1890-es évektől a kollégium tanárai közül nagyon sokan a múzeumóri feladatokat is ellátták.⁶³ Nevük és múzeumóri tevékenységi idejük, a teljesség igénye nélkül: Benke István (1889–1890), Domján István (1891–1902), Székely Bendegúz (1891–1892), Várkonyi Endre⁶⁴ (1891–1894).⁶⁵ Péter Mózses (1900-tól több rendben), Konsza Samu, László Ferenc természetrajz-földrajz tanárok (az utóbbi 1901–1925 között), Zayzon Ferenc magyar–latin tanár (1902–1908), András Ti-vadar, László Árpád, Csutak Vilmos 1906–1936 igazgató-őr,⁶⁶ Felszeghi István történelem-földrajz, Gödri Ferenc geometria, szabadkézi rajz és szépírás tanára.

A felsoroltak közül a szentgyörgyi református temetőben nyugvó Domján István tanár életpályájára térnék ki részletesen.

Domján István (1863. január 1. – 1902. szeptember 28.) Tordán született 1863. január 1-jén. Elemi iskoláit és a gimnázium III. osztályát szülővárosában végezte, majd a kolozsvári református gimnáziumban érettségizett. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen Ladányi Gedeon, Szabó Károly professzorok tanították, itt szerzett történelem–latin tanári oklevelet. Ezt követően a kolozsvári református kollégiumban volt segédtanár, majd helyettes tanár. Az erdélyi református egyházkerületi közgyűlés érdemei elismeréseként 1886 őszén nevezte ki a kollégiumhoz a történelem–latin tanszékre rendes tanárnak.⁶⁷ Székfoglaló érkezését Kemény János fejedelemlről

1890. január 15-én tartotta meg. Tanításában saját meghatározásában a „szabad gondolkodás” érvényesült. Péter Mózses igazgató Domján temetésén mondott méltatásában a következőket mondta róla: „Nem a száraz történeti események felsorolásában, hanem egyesek, nemzetek és az államok életét irányító erkölcsi eszmék megértésében, nem a történetírás bevezetett tényeinek ismertetésében, hanem a haladás, a jog, a szabadság eszményeinek, az önfeláldozásra, a lankadatlan tevékenységre, az erkölcsi nemesbűlésre lelkesítő példák felmutatásában találta a történettanításnak igazi feladatát.”⁶⁸ Kinevezését követően a kollégiumban különféle adminisztratív tisztségeket is kapott. Két évig a tanári gyűlések jegyzője, majd a konviktus elnökeként annak elindításán fáradozott. Ezt követően gazdasági felügyelőtanárként neki is szerepe volt az állammal 1898-ban kötött szerződés megkötésében, mely az államsegély összegét emelte meg. 1890-től magára vállalta a múzeum gondozását, de egy év múlva átadta Székely Bendegúznak és Várkonyi Endrének ezt a feladatot. Előbbi igazgatói kinevezése, utóbbi halála után ismét ő látta el a múzeumóri feladatokat. A régiségtár tárgyait konzerválta és új helyiségbe költöztette, a könyvtárat rendezte, majd hatolykai Pótsa, az alsócsernátoni Damokos, a csíkszentmártoni Balázs család levéltárát rendezte, az okleveleket, nemesleveleket csoportosította. Ez mellett tudományos munkásságot is folytatott. Dolgozatai a *Székely Nemzet* napilapban, a *Századokban*, az *Erdélyi Múzeumban* vagy a *Történelmi Tárbán* jelentek meg.⁶⁹ Önálló művei: *A sepsiszentgyörgyi államilag segélyezett ev. ref. Székely Mikó Kollégium alapításának története* (Sepsiszentgyörgy, 1895) és *A sepsiszentgyörgyi államilag segélyezett ev. ref. Székely Mikó Kollégium története 1859–1895-ig* (Sepsiszentgyörgy, 1898).⁷⁰ Tagja volt a *Háromszéki Házipar Egyesület* intéző bizottságának, a *Protestáns Irodalmi Társulatnak*, az

⁶⁰ *Értesítő az 1906–1907. iskolai évről*, 32–48.

⁶¹ *Értesítő az 1890–1891. iskolai évről*, 4–20.

⁶² *Értesítő az 1900–1901. iskolai évről*, 3–41.

⁶³ Az 1879-ben Sepsiszentgyörgyre költöztetett, és közösségi tulajdonba került múzeumi gyűjtemény saját épület hiányában a Kollégiumban lelt otthonra, ahol az akkori épület emeleti szárnyán négy helységet és egy zárt folyosót kapott. Az első terembe a régiségek, a képzőművészeti alkotások és az okmánytár került, a középső szobába a régészeti emlékek és természettudományi tárgyak, a harmadikban a könyvtár kapott helyet, a negyediket múzeumóri lakásnak és dolgozószobának használták. A Múzeum szervezését Vasady Gyula és Nagy Géza végezte el, majd 1890. szeptember 11-én a felügyelő bizottság a múzeumóri feladatok ellátásával a tanári közösséget bízta meg. BOÉR Hunor 2009, 58–56.

⁶⁴ Piarista szerzetes, aki beutazta Európát, tanárkodott Szegeden, Kolozsváron. A rendből történt kilépése után hívták meg a Mikó Kollégium klasszika-filológia tanári székére, ahol hat évig latin,

görög, franciát tanított. Székfoglaló érkezését *A görög nyelv a protestáns iskoláinkban* címmel tartotta meg. Tanárkodása alatt az iskolai filológiai szertár és a Székely Nemzeti Múzeum numizmatikai és 48-as tárnak öreként is tevékenykedett. 1894. október 31-én halt meg.

⁶⁵ Érdekes életpályája miatt néhány adat is idekívánczik. Piarista szerzetes, aki beutazta Európát, tanárkodott Szegeden, Kolozsváron. A rendből történt kilépése után hívták meg a Mikó Kollégium klasszika-filológia tanári székére, ahol hat évig latin, görög, franciát tanított. Székfoglaló érkezését *A görög nyelv a protestáns iskoláinkban* címmel tartotta meg. Tanárkodása alatt az iskolai filológiai szertár és a múzeum numizmatikai és 48-as tárnak öreként is tevékenykedett. 1894. október 31-én halt meg.

⁶⁶ CSEREY Zoltán 1996, 110.

⁶⁷ *Értesítő az 1886–1887. iskolai évről*, 6.

⁶⁸ *Értesítő az 1902–1903. iskolai évről*, 29–31.

⁶⁹ *Értesítő az 1902–1903. iskolai évről*, 29–34.

⁷⁰ *Értesítő az 1902–1903. iskolai évről*, 29–34.

Országos Középiskolai Egyesület brassói körének.⁷¹ Széleskörű, szerteágazó munkája egészségét felőrölte, 16 év tanári működés, 15 év házasság után 1902. szeptember 28-án halt meg.

Felszereltség

A történelemtanítást már a gimnáziumi osztályok létrejöttkor is igyekeztek szemléletessé tenni. Kezdetben a falitérképek mellett leginkább történelmi személyeket ábrázoló falikartonokat használtak, de az évek múltával külön szertár is létesült. A tanárok felkészülését a folyamatosan gyarapodó iskolai könyvtár és a tanári kézikönyvtár is biztosította. A kollégium rendre megkapta a neves intézmények évkönyveit, értesítőit, így a *Petőfi Múzeum*, az *Erdélyi Múzeum*, *Archeológiai Értesítő*, *Magyar Történelmi Életrajzok*, *Századok*, *Hadtörténelmi Közlemények*, *Történelmi Tár* folyóiratokban foglalt friss kutatási eredményekről is értesülhettek a pedagógusok.

Az 1880-tól megjelenő értesítők tanúsága szerint kollégiumban létrehozta egy saját gyűjteményt, a régiség szertárát, mely „három féle” tárgytypussal rendelkezett, de főként numizmatikai darabokból állt. A típusok megkülönböztetése enyhe túlzásnak tűnhet, hiszen a gyűjtemény 1880-ban 176 darab éremmel, továbbá két bronz és egy rézcsákánnyal rendelkezett, amelyeket ajándékba kapott az intézmény.⁷² A szertár állományáról sajnos nem áll rendelkezésünkre részletes leltár, csupán az évkönyvekben feljegyzett adományozásokat tudjuk tetten érni. Évente gyarapodott ugyan néhány eszközzel, de azt követően, hogy Múzeum tárgyait az iskola épületbe költöztették, annak gyűjteményét használták szemléltetésre. A múzeumi gyűjteményt a diákok minden évben meglátogatták.⁷³ Ez valóban kiegészítette a szertárak közül egyik legkevésbé felszerelt gyűjteményt, a régiség szertárt, mely a szertárak közül egyike volt a legkisebbeknek. Az összehasonlítás kedvéért közöljük, hogy a természettani szertár 255, a természetrajzi (növény, állat, ásvány) 4861 darabbal rendelkezett, míg a földrajz szertár 42 darabbal, főként térképekkel.⁷⁴ A régiség szertár állománya 1883-ra lecsökkent 120 darabra, ez feltehetően a használhatatlan térképek kiselejtezése miatt következett be.

A környező települések lakosainak köszönhetően a gyűjtemény azonban ismét gyarapodásnak indult.

A Fogarason lakó Kohn Pálné 37 csomag levélbélyeg-gyűjteményt,⁷⁵ a maksai Hankó Sándor 2 db régi ezüst és 6 db rézpénzt ajándékozott a kollégiumnak.⁷⁶ A szertárról a következő két évben nincs említés, de 1887/1888-as tanévben már arról értesülünk, hogy a 195 darabbal rendelkező régiség és éremgyűjtemény mellett létrejött a földrajz-történelem szertár, mely 47 darab térképből, 2 földgömbből, 1 tellúriumból állt. A régiséggyűjtemény 1887 végén további 3 db német birodalmi pénzzel gazdagodott.⁷⁷ Az 1889/1890-es tanévre összevont földrajz-történelmi szertár is gyarapodott 31 db Langl József-féle történelmi képpel,⁷⁸ a szertár őre ekkor Domján István volt.⁷⁹ Térképek közül a Kiepert-,⁸⁰ illetve a Spruner-Bretschneider-féle középkori falitérképeket használták.⁸¹ Az 1888/1889-es tanévben 99 darabban állt a régiség szertár gyűjteménye. A következő tanévben a szertárát ismét újjászervezték, összevont filológia-földrajz-történelem szertár lett belőle, melyet vásárlás útján is gyarapítottak, 187 darabra emelve leltárát. Langl József történelmi képeiből megvásárolták a második sorozatot (a 32–61. számúakat), továbbá a Spruner-Bretschneider szerkesztette *Hist. Wand Atlas 10 Kolorirte Karten zur Gescichte Europas im Mittelalter bus auf die neure Zeit*, illetve Mengetől az *Einführung in die antike Kunst*-ot 31 táblával.

Ezen kívül Végh Endre rajztanár és a tanulók is gyarapították a szertár állományát az ókorral kapcsolatos saját munkáikkal. A rajztanár például olaj arcképet festett Sallustiusról, Ovidiusról, két táblában lerajzolta a praetorianusok laktanyáját, Maxentius cirkuszát. Kelemen Elek ötödikes tanuló római házat és tábort rajzolt két táblára. Puskás Lajos szintén ötödikes 4 táblán a Sella curulius, továbbá a Plaustrium, toga és Cicero, valamint a Fasces képeit és egy római katonát teljes felszereléssel rajzolt meg egy-egy táblán. Beke Árpád negyedikes tanuló két táblán egy római tábort (öt, illetve 12 légió számára), Csin József negyedikes tanuló pedig egy táblán a légió sasát, egy breton vezért és egy római százados képeit alkot meg egy-egy táblán, míg Pünkösti János negyedikes diák számára egy Galliában állomásozó római százados, harci díszben pompázó gall és breton hadvezérek voltak a témák.⁸² Asztalos Károly rajztanár Vergélius arcképet olajfestményen örököltette meg, Puskás Lajos VI. osztályos tanuló Catapulta, Ballista, Scutum, Clipesu és Parma képeit festette meg.

⁷¹ *Értesítő az 1891–1892. iskolai évről*, 57.

⁷² *Értesítő az 1880–1881. iskolai évről*, 85.

⁷³ „[...] dúsan kárpótolja a kollégium egyik emeletes épületében elhelyezett Székely Nemzeti Múzeum, amelyet osztályonként ez évben is meglátogattak a növendékek.” *Értesítő az 1881–1882. iskolai tanévről*. 85–86.

⁷⁴ Uo., 86.

⁷⁵ Uo., 85–86.

⁷⁶ *Értesítő az 1882–1883. iskolai évről*, 57.

⁷⁷ *Értesítő az 1887–1888. iskolai évről*, 27.

⁷⁸ *Értesítő az 1888–1889. iskolai évről*, 33.

⁷⁹ *Értesítő az 1889–1890. iskolai évről*, 49.

⁸⁰ Uo., 56.

⁸¹ Uo., 58.

⁸² *Értesítő az 1890–1891. iskolai évről*, 66.

1891/1892-ben beszerezték Achilles pajzsának gipszből készült másolatát, így a gyűjtemény 197 darabra szaporodott.⁸³

Az 1892-es év végén különválasztották a földrajz és a történelem szertárát. Az 1892/93-as tanév kezdetére felépült új épületszárny földszintjén kapott helyett a Múzeum könyvtára és gyűjteményének egy része, míg a történelem-filológiai szertárt az első emeleten rendeztek be,⁸⁴ innen költözött a következő évben a második emeletre.⁸⁵ Itt kaptak helyet a krónikamásolatok is, melyeket a harmadik osztály tanításánál használtak. Az iskolai gyűjtemények⁸⁶ közül a történelem-filológiai szertár 264 darabból állt, régi pénzt, érméket, térképeket, olajfestményeket és Lang-féle képeket tartalmazott, összesen 573 Ft értékben.⁸⁷ 1895-ben a szertár már 369 darab esz-közből állt, melyek közül rendezték a 195 darabból álló pénzgyűjteményt is.⁸⁸ A következő tanévben két kézi rajzzal gyarapodott: Homérosz arcképét Schmid Ede VIII. osztályos tanuló, Odüsszeusz bolyongásait pedig Végh János tanár rajzolta meg.⁸⁹

Az 1895-ös évektől használták Márksi Sándor térképeit. Az 1897/1898-as tanévben négy történelmi térképet szereztek be: Magyarország Szent István halálakor, a török uralom alatt, Mátyás király halálakor és a Pragmatica Sanctio előtt. Stephanus Cybulski *Tabulae, uibus antiquitas Graecae et Romanae illustrantur* című képsorozatból az első 10 képet vásárolták meg, ugyanakkor Prázmári József VIII. osztályos tanuló a homéroszi világ térképét, Benke István pedig a jáki templom portálját rajzolta meg.⁹⁰

Az éremgyűjtemény újabb 41 darabbal gyarapodott részben vásárlás, részben Bodor Tivadar kollégiumi főgondnok és Bodor Domokosné ajándékozása révén.⁹¹

A 20. század elején a történelem-filológia szertár őre Péter Mózes igazgató, görög–latin szakos tanár volt. A századfordulóra a szertár állománya a következő tételekből állt: 185 db szemléltető kép 693 korona, 24 db gipsz és egyéb tárgy 211 korona, 36 db történelmi térkép⁹² 449 korona, 261 db pénz és

érem 47 korona értékben,⁹³ de a szertár tárgyai az 1944–1948 közti időszakban szétszóródtak. Az iskola 1948 júliusában történt államosításakor felvett jegyzőkönyv már csupán az átvett térképek jegyzékét rögzítette. Az értesítőkből tudjuk, hogy a filológia szertár gipsz szobrai az 1940. november 9-én éjszaka bekövetkezett földrengésnek estek áldozatul.⁹⁴

Történelemtanítás a tanórákon kívül

A tanulók vallásos, hazafias nevelését az iskolai ünnepélyek mélyítették el, amelyek főként az *Önképzőkör* és a kórus közreműködésével valósultak meg. A 20. század fordulójára kialakult a szokásos ünnepek rendje: március 15., Kossuth születésének évfordulója, Rákóczi-ünnepély, aradi vértanúk kivégzésének napja, valamint az elhunyt tanárok, jótevők emlékére rendezett megemlékező ünnepségek (Bodor Domokos, Domján István, Csósz János stb.).

Az *Önképzőkör*⁹⁵ 1891. szeptember 19-én jött létre Csósz János tanár elnökségével és a VII. osztály részvételével. Az önképző tevékenységbe bekapcsolódni egyfajta kiváltságot jelentett is, hiszen csak a végzős tanulók számítottak rendes tagoknak, míg az V–VI. osztályok diákjai csak hallgatói lehettek az előadásoknak. A versek, elbeszélések, műelemzések írása és felolvasása a századfordulón a tanórákon kívüli képzés, oktatás legfontosabb elemeit voltak.

Az *Önképzőkör* legrangosabb tevékenységévé az 1848-as forradalom és szabadságharc megünneplése vált. Az Igazgatóság erre az alkalomra pályázati felhívást intézett a diákokhoz, akiknek díjnyertes pályamunkáit pénzjutalomban is részesítette. Az ünnepség 1893-ban Vajna Sándor díjnyertes diák emlékbeszédének a felolvasásával kezdődött, majd Kovács Gyula imát mondott, Szabó Ernő a Talpra magyart szavalt el „hévvel és lelkesültséggel”, továbbá a vegyes kórus két hazafias dalelőadásával működött közre.⁹⁶ Egy évvel később az 1848. március 15. jelentőségét fejtegető alkalmi beszéd megírására 5 pályamunka érke-

⁸³ *Értesítő az 1891–1892. iskolai évről*, 80.

⁸⁴ BENCZÉDI Sándor 2009, 27.

⁸⁵ *Értesítő az 1892–1893. iskolai évről*, 31.

⁸⁶ Közkönyvtár, Ifjúsági könyvtár, a Történelem-filológiai, Földrajzi, Természettudományi, Természettani, Rajz-, Torna és Zeneszertárak.

⁸⁷ *Értesítő az 1894–1895. iskolai évről*, 104.

⁸⁸ A pénzgyűjtemény 95 magyarországi, 7 erdélyi, 3 görög, 7 római, 10 németországi, 15 olaszországi, 2 francia, 16 lengyel, 23 osztrák, 8 orosz és 1 darab svájci érméből állt. *Értesítő az 1895–1896. iskolai évről*, 31.

⁸⁹ *Értesítő az 1896–1897. iskolai évről*, 62.

⁹⁰ *Értesítő az 1898–1899. iskolai évről*, 116.

⁹¹ *Értesítő az 1897–1898. iskolai évről*, 54; *Értesítő az 1898–*

1899. iskolai évről, 116.

⁹² Kugotovicz Manó-féle térképek: Palesztina, Európa a kereszties hadjáratok idején, Európa a reformáció idején, Európa a XVIII. század elején, Európa a francia forradalom és Napóleon idején.

⁹³ *Értesítő az 1900–1901. iskolai évről*, 116.

⁹⁴ *Évkönyv az 1940–1941. iskolai évről*, 20.

⁹⁵ A 20. század elején felvette a Körösi Csoma Sándor nevet. 1931-től azonban már nem működött, mivel nem volt jóváhagyott, érvényes alapszabályzata. Működéséhez csak akkor kapott volna engedélyt, ha beleolvad a román ifjúság egyesületeibe, tág teret nyitva a román nemzeti műveltség terjedésének, erre azonban nem vállalkozott.

⁹⁶ *Értesítő az 1891–1892. iskolai évről*, 97

zett be, melyek közül Csákány Sándor VII. osztályos tanuló kapta az első helyezést.⁹⁷

Rendkívül népszerűek voltak azok az évfordulós emlékünnepek, amelyekből három-négy minden tanévben megrendezésre került. Közülük kiemelkedik az 1892-ben megrendezett Mikó-⁹⁸ és az 1894. január 6-án megtartott Jókai-emlékünnepek.⁹⁹ Hasonló módon, 1894. december 16-án Domján István tanár Rákóczi-matinét rendezett, ahol *Rákóczi és a kuruc korszak* címmel tartott felolvasást, majd az iskolai kórus a Rákóczi-indulót, a Magyar gályarabok énekét, Rákóczi búcsúját és a Bujdosók dalát adta elő. Következő év március 15-én megtartották a szokásos nemzeti ünnepet, május 1-én majális rendeztek, ahol idegen nyelvű dalokat énekeltek, tanév végén Végh Endre rajztanár *Ókori népek építésmódorai* címmel előadást tartott.¹⁰⁰ A város díszpolgára, Kosuth Lajos elhunytakor a nyári szünet miatt gyászünnepeket nem rendeztek, de az új tanév első óráin minden osztályfőnök méltatta életét, s felszólította diákjait a kormányzó emlékének őrzésére.¹⁰¹

Kiemelkedő ünnepségen emlékeztek Magyarország fennállásának ezeréves évfordulójára is, amelyre 1896. május 9-én került sor. Az ünnepélyen elsőként egyházi énekek csendültek fel, majd Miklós Géza vallástanár mondott imát, ezután a kórus énekelte a királyhimnuszt. Ezt követte Csósz János tanár millenniumi beszéde, melyben a nemzet történelmének főbb állomásait ismertette, értékelve a magyarság haza- és szabadságszeretetét, bölcsességét és az isteni gondviselésbe vetett hitét. A felcsendülő *Szózatot* ismét a kórus énekelte, majd a diákok közül Balázs Sándor VIII. osztályos tanuló tartott millenniumi beszédet, melyben főként a 19. századi történelmi eseményeket szemléltette. A kórus *Nemzeti Zászló* című éneke után Tökés István VIII. osztályos tanuló szavalata következett, majd az ünnepet a *Rákóczi-induló* zárta. Május 22-én az iskola négy jótévőjének arcképét leplezték le.¹⁰²

1902. szeptember 19-én Kossuth Lajos születésének 100. évfordulóját ünnepelte a kollégium, a beszédet Zayzon Ferenc tanár tartotta.¹⁰³ 1903 júniusában a kollégium tanárai és diákjai újból Rákóczi-emlékünnepeket rendeztek a református

templomban, mely a későbbiekben kedves hagyománnyá vált.¹⁰⁴ Szeptemberében pedig Deák Ferenc születésének 100. évfordulóját ünnepelték,¹⁰⁵ 1904 decemberében Kőrösi Csoma Sándor-emlékünnepekre került sor.¹⁰⁶ 1905. szeptember 4-én a vármegyei, egyházi és a kollégiumi vezetőség részvételével emlékeztek Mikó Imre születésének százéves évfordulójára, melynek alkalmából emléktáblát lepleztek le a zabolai Mikes-kastély falán, majd október 18-án a kollégiumban is megtartották a megemlékező ünnepséget.¹⁰⁷ 1906. május 20-án a Bocskai-féle felkelést lezáró bécsi béke 300. évfordulóját ülték meg az iskolában, itt Csutak Vilmos mondott emlékbeszédet.¹⁰⁸ Megemlékező ünnepséget tartottak október 6-án az aradi vértanúkra emlékezve, illetve október 29-én II. Rákóczi Ferenc hamvainak hazaszállítása alkalmából.¹⁰⁹ A Kollégium életében jelentős volt a „hitbuzgósággal, hazafias érzéssel és tudomány szeretetével áthatott” zászlóavatási ünnepség, amelyre 1906. június 14-én került sor a legmagasabb egyházi és világi méltóságok jelenlétében, a város és a környék lakóinak nagyszámú részvételével.¹¹⁰ 1909 áprilisában Széchenyi István halálának félszázados évfordulójára emlékeztek, októberében Thaly Kálmán-emlékünnepeket tartottak, de ugyanezen hónap 31-én Kálvin János születésének évfordulójáról is megemlékeztek.¹¹¹

Tanáraik szervezésében a tanulók kirándulásokat is tettek a Szent Anna-tóhoz, a torjai kénbarlanghoz és a szénsavtűrtő gyárhoz, a Rétyi Nyírbe, Sugásfürdőre, Előpatakra, valamint a környező településekre. Táncestélyeket is szerveztek, melyek jövedelmét rendszerint a kirándulási- és a konviktusalap kapta.¹¹² Az ország távolabbi szegletébe tanulmányutakat a tornászversenyekre történő kiutazásuk alkalmából szerveztek, így 1906 májusában 83 tanuló kirándult László Ferenc szervezésében az al-Duna vidékén, meglátogatva Temesvárt, Szegedet, Aradot, a Mezőhegyesi ménesbirtokot, Orsovát, Lugost és Herkulesfürdőt. A tornászversenyt a csapat az előkelő III. helyen zárta.¹¹³ 1910 tavaszán 34 tanuló a Budapest–Balaton–Fiume útvonalon kirándult, míg a VIII. osztályos tanulók Fogarast, a Vöröstoronyi-szorost, Vízaknát és Nagyszebent látogatták meg.¹¹⁴

⁹⁷ *Értesítő az 1893–1894. iskolai évről*, 75.

⁹⁸ *Értesítő az 1892–1893. iskolai évről*, 91.

⁹⁹ *Értesítő az 1892–1893. iskolai évről*, 32.

¹⁰⁰ *Értesítő az 1894–1895. iskolai évről*, 105.

¹⁰¹ *Értesítő az 1893–1894. iskolai évről*, 30.

¹⁰² *Értesítő az 1895–1896. iskolai évről*, 77–89.

¹⁰³ *Értesítő az 1902–1903. iskolai évről*, 13.

¹⁰⁴ *Értesítő az 1902–1903. iskolai évről*, 35.

¹⁰⁵ *Értesítő az 1903–1904. iskolai évről*, 69.

¹⁰⁶ *Értesítő az 1903–1904. iskolai évről*, 134.

¹⁰⁷ *Értesítő az 1905–1906. iskolai évről*, 6–25, 36–43.

¹⁰⁸ *Értesítő az 1905–1906. iskolai évről*, 54–65.

¹⁰⁹ *Értesítő az 1906–1907. iskolai évről*, 100.

¹¹⁰ *Értesítő az 1907–1908. iskolai évről*, 4–66.

¹¹¹ *Értesítő 1909–1910. iskolai évről*, 77–78.

¹¹² *Értesítő 1898–1899. iskolai évről*, 142.

¹¹³ *Értesítő 1906–1907. iskolai évről*, 102.

¹¹⁴ *Értesítő az 1910–1911. iskolai évről*, 78.

Kollégiumi élet az I. világháború után

Az első világháború után az erdélyi Kormányzótanács 1919. január 29-i rendelete értelmében az oktatás hivatalos nyelve a román lett, de a magániskolákban megengedte, hogy a fenntartók határozzák meg az oktatás nyelvét. Ugyanakkor megkezdődött az állami iskolák felállítása, de megtiltották a felekezeti iskoláknak, hogy más vallású tanulókat is befogadjanak. 1919 nyaratól román nyelvkurzusokat tartottak a tanítóknak, hogy 1924 augusztusáig kötelező módon letehessek a román nyelvvizsgát. A közoktatásügyi miniszter rendelete alapján a felekezeti iskolákban is kötelezővé tették az állami tantervet. Ezért 1924. január 15-től románul tanították az állam nyelve mellett Románia történelmét, földrajzát, alkotmánytanát a IV. és VIII. osztályban. Az iskolai ünnepélyek témái is az új hatalmi helyzethez igazodtak. Az 1920 előtti időből megmaradt a tanévnyitó és -záró, valamint a reformáció évfordulójának ünnepe, de a korábbi történelmi események megüleséről már szó sem lehetett. A hivatalos tanügyi rendeleteknek köszönhetően a évfordulós ünnepekből nem volt hiány december 1-jén „Erdélynek az anyaországgal való egyesülése alkalmából”, január 24-én a Román fejedelemségek egyesülésének évfordulóját, április 9-én Bessarabia csatlakozásának évfordulóját, május 23-án Románia függetlenségének kikiáltását ünnepelték, június 5-én a hősök napját, október 28-án Dobruzsza napját, 1937-től február 24-én az új alkotmány megszavazásának napját, június 8-én II. Károly király visszatérésének és trónra lépésének évfordulóját kellett megünnepelni a diákoknak. Ugyanakkor tanítási szünnap volt október 29-én a királynő születésnapján, Mihály király születésnapján és november 29-én, a király névnapján, amikor istentiszteleten is részt kellett venniük a diákoknak. Az oktatás szünetelt január 14-én, az ortodox újév első napján és január 19-én, a görögkeleti vízkereszt napján is.¹¹⁵ Emlékünnepélyt szerveztek 1932 októberében B. P. Haşdeu és Nicolai Grigorescu emlékére, Alexandru cel Bun halálának 500 éves évfordulójára,¹¹⁶ de megemlékeztek 1938-tól kezdődően két évig november 8-án Mihály vajda névnapjáról is. Itt kell megjegyeznünk, hogy ezek az ünnepek jóval szerényebbre sikerültek, mint a monarchiabeli társaik. Az ünnep jelentőségét rendszerint a tanárok méltatták, a tanulók énekeltek és szavaltak.

Az 1924–1925-ös tanévben a fenti ünnepekhez csatlakozott április 4-én Jókai Mór születésének százéves évfordulójának megünneplése, illetve az Ujvárossy József volt kollégiumi és egyházmegyei főgondnok arcképének leleplezésére szervezett ünnepség. Az arckép Gyárfás Jenő festőművész alkotása.¹¹⁷ A fenti ünnepekhez továbbra is kapcsolódtak az iskola, illetve az állam neves politikusainak elhunytára rendezett megemlékezések: református püspökök, tanárok, I. C. Brătianu miniszterelnök elhunytának évfordulója, vagy 1938-ban Octavian Goga költő halálának alkalmából. A tanulók ezen kívül részt vettek az állami iskolák által rendezett iskolai ünnepélyeken és a Múzeum által rendezett ismeretterjesztő előadásokon. Igyekeztek azonban az erdélyi múlt jeles személyiségeire emlékező rendezvényt is becsempészni a kollégium életébe. Így 1929 novemberében Bethlen Gábor fejedelem halálának 300. évfordulójára, 1933. május 9-én gróf Mikó Imrere emlékeztek.¹¹⁸ A szűkös anyagi viszonyok ellenére továbbra is szerveztek tanulmányi kirándulásokat év közben a város történelmi emlékeinek és közvetlen környékének a megismerésére, majd júniusban három tanár vezetésével 22 diák tanulmányi kiránduláson meglátogatta Bukarestet, Konstancát, Brăilát, Galacot.¹¹⁹ A következő évben a bodoki Matild forrás, a felsőcsernátoni Ika vára, a torjai kénbarlang, az erődsi őstelep, a botfalusi cukorgyár, Torja, a kézdiszentléleki katolikus templom, a perkői kápolna, Kézdivásárhely, az illyefalvi és uzoni vár, a kommandói fűrésztelep, továbbá Kovászna képezte a kirándulások úti céljait.¹²⁰ A hosszabb kirándulásokra továbbra is az ország különféle helyszínein megrendezett tornaversenyek kínáltak alkalmat: 1928 májusában Nagyenyed, Torockó, Tordai-hasadék, Torda.¹²¹ 1933-ban Vâlcea, Nagyszeben, Déva, Arad, Temesvár, Resicabánya, Orsova, Szörényvár (Turnu Severin), Petrosény, Gyulafehérvár, Medgyes, Segesvár szerepelt a meglátogatott helyek között.¹²²

Az 1928/1929-ik tanévtől a főgimnázium két tagozatossá vált, négy alsó tagozatú, három felső tagozaton működő osztállyal. A főgimnázium az 1928. július 23-án kelt 81-es számú rendelkezés alapján végleges nyilvánossági jogot kapott.¹²³ A két világháború közti időszakban az iskolai élet meghatározó alakja volt Andrási Tivadar (1893–1940) lelkész, aki a román nyelvet és történelmet, alkotmánytant tanította a III. és VII. osztályban.¹²⁴ A kollégium ve-

¹¹⁵ *Értesítő az 1923–1924. iskolai évről*, 28–29.

¹¹⁶ *Értesítő az 1932–1933. iskolai évről*, 32–33.

¹¹⁷ *Értesítő az 1924–1925. iskolai évről*, 27.

¹¹⁸ *Értesítő az 1929–1930. iskolai évről*, 30; *Értesítő az 1932–1933. iskolai évről*, 32.

¹¹⁹ *Értesítő az 1923–1924. iskolai évről*, 33.

¹²⁰ *Értesítő az 1924–1925. iskolai évről*, 31.

¹²¹ *Értesítő az 1926–1927. iskolai évről*, 37.

¹²² *Értesítő az 1933–1934. iskolai évről*, 62.

¹²³ *Értesítő az 1933–1934. iskolai évről*, 65.

¹²⁴ *Értesítő az 1930–1931. iskolai évről*, 29.

zetőinek meghívására 1921 szeptemberétől érkezett az iskolába Hosszúfaluból, ahol korábban lelkészi és tanári teendőket egyaránt végzett. A kollégiumban román tanított, délután a hivatalnokoknak nyelvkurzust tartott, éjszaka pedig fordítóként dolgozott. Árkos református lelkészévé választotta, közéleti és egyházi tisztségeket egyaránt ellátott.¹²⁵

A többi erdélyi iskolához hasonlóan a Mikó Kollégiumot is károsan érintették a román állam oktatási rendelkezései, mint például: az 1923 szeptemberétől az iskola profiljától eltérő felekezeti tanulók felvételének tilalma, a már említett tantárgyak román nyelven való tanítása, a beiskolázásnál a származásvizsgálat bevezetése, a tanítók számára a román nyelvvizsga megszerzése.

Élet 1940 után

A második bécsi döntés¹²⁶ után a szeptember 13-án, Sepsiszentgyörgyre bevonuló magyar honvédek előrsét Demeter Béla igazgató köszöntötte. Ugyanő fogadta szeptember 22-én szotyori Nagy Gyula altábornagyot, a bevonuló honvéd csapatok parancsnokát, október 7-én pedig Horthy Miklós kormányzó és felesége látogatott a városba.¹²⁷

Az igazgató az 1940/1941-es tanévet megnyitó beszédében a kisebbségi sorban eltöltött 22 évet értékelve a diákokat újból munkára hívta. Feladatukat a következőképpen fogalmazta meg: „Tanulni, dolgozni minden tettekben, minden megmozdulásokban katonás fegyelmet tanúsítani, engedelmes-

kedni előjáróitoknak, tanáraitoknak, s vasakarattal törekedni egy nagy boldog Magyarország mielőbbi megteremtésére hivatott új magyar-ember típus kialakítására épen a középiskolában belétek gyökerezett tulajdonságok folytán.”¹²⁸

A tananyagot a Református Egyházkerület határozata meg, de újjászervezték az Önképzőkört is 1941 februárjában.¹²⁹ A hazafias nevelést szolgálták a kötelező iskolai ünnepélyek is, melyek az „új világhoz” igazodtak: a tanítási évet megnyitó és záró ünnepély, október 6-a, március 15-e, Horthy Miklós kormányzó névnapja október 20-án, május 25-én a hősök napja, június 10-én a Magyar Könyvnap. Ezekre a napokra, illetve az államfő születés- és névnapján a tanulóknak vallásuk szerinti istentiszteleten kellett részt venniük. Az iskolai ünnepélyeken kiemelt helyet kapott a nemzeti zászló tisztelete, amely előtt tisztelgő menetben kellett a diákoknak elvonulni.¹³⁰ A nemzeti nevelés az iskola napi programjában is benne volt: a reggeli ima után a diákok elmondták a *Magyar Hiszekegyet*, elénekelték a *Himnusz*t, szombaton az utolsó órákat követően pedig a *Szózatot*.

1941 júniusában Hóman Bálint történész, tanügyminiszter látogatta meg az iskolát.¹³¹ Pap János tanügyi tanácsos 1941 októberében vizsgálta az oktatást. Jelentésében a következőket írta: „Az iskolában való nevelés fő célja a jellemnevelés. [...] A tanári kar minden egyes tagja felhasznál minden alkalmat arra, hogy az amúgy is erős nemzeti érzéssel telített ifjúság ilyen irányú nevelését, az idegen világnézeti behatásokkal szemben kellőleg felvértezze.”¹³²

Pénzes Lóránd – Gyulafehérvári Főegyházmezei Levéltár Sepsiszentgyörgyi Gyűjtőlevéltára, Sepsiszentgyörgy, Csíki út 88., RO520019; penzilo@gmail.com

¹²⁵ *Évkönyv az 1940/1941. iskolai évről*, 7–8.

¹²⁶ Az 1940. augusztus 30-i német–olasz döntőbíráskodás által visszacsatolták Magyarországhoz a Partium és a történeti Erdély északi részét, továbbá Máramaros vidékét és Székelyföld legnagyobb részét. A területet együttesen Észak-Erdélynek nevezzük. A területet szeptember 1-jétől 15-ig a magyar honvédség fokozatosan szállta meg, ahol az év novemberéig katonai közigazgatást vezettek be.

¹²⁷ „[...] éljen főméltóságú vitéz nagybányai Horthy Miklós, Magyarország kormányzója, éljenek főméltóságú vitéz nagybá-

nyai Horthy Miklós, Magyarország kormányzója, éljenek a mi nagy barátaink: Hitler a Führer és Mussolini a Duce, éljenek a mi hős honvédeink és éljen örökké éljen a megújulás útjára került drága magyar haza!” *Értesítő az 1940–1941. iskolai évről*, 12–13.

¹²⁸ *Értesítő az 1940–1941. iskolai évről*, 12–13.

¹²⁹ *Értesítő az 1940–1941. iskolai évről*, 28.

¹³⁰ JÁMBOR György 1942, 123–125.

¹³¹ *Értesítő az 1940–1941. iskolai évről*, 79–81.

¹³² *Évkönyv az 1941–1942. iskolai évről*, 18.

Nyomtatásban megjelent források

Értesítők az 1884/1885–1941/1942. iskolai évekről, Sepsiszentgyörgy.

Középiskolai tanterv 1884

Tóth Sámuel (szerk.): *Köznevelési és közoktatási szervezet a magyarországi ev. ref. egyházban*, Debrecen, 19–24.

Tanterv 1869

Függelék a népiskolai törvényhez. A M. Kir. Vallás- és Közokt. miniszter által az 1868-ik XXXVIII. tcz. értelmében kiadott tanterv nép- és polgári iskolák, valamint a képezdék számára, Pest.

Tanterv 1877

Tanterv az elemi népiskolák számára az 1868. évi XXXVIII. t.-cz. értelmében. Kiadott a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1877. évi augusztus hó 26. napján 21 678. szám alatt kelt rendeletéből, in: Tóth József (szerk.): *Népoktatási törvények és rendeletek tára*, Budapest.

Tanterv 1905

Tanterv és utasítás az elemi népiskolák számára. A vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszternek 1905. évi június hó 16-án 2202. elnöki szám alatt kelt körrendelete valamennyi királyi tanfelügyelőhöz. Budapest.

Irodalom

BENCÉDI Sándor

2009 Adalékok a Sepsiszentgyörgyi Református Székely Mikó Kollégium 19. századi építéstörténetéhez, in: Árvay Katalin – Dobra Judit (szerk.): *Emlékkönyve Székely Mikó Kollégium alapításának 150 éves jubileumára*, Sepsiszentgyörgy, 11–31.

BELOVAI József

2009 A nemzetiségek és a népoktatási politika az Osztrák-Magyar Monarchiában, in: Szalma József (szerk.): *A Magyar Tudomány Napja a Délvidéken*, Újvidék, 2010, 244–262.

BOÉR Hunor

2009 A Székely Nemzeti Múzeum a Béli-házban (1879–1892), in: Árvay Katalin – Dobra Judit (szerk.): *Emlékkönyve Székely Mikó Kollégium alapításának 150 éves jubileumára*, Sepsiszentgyörgy, 58–86.

CSEREY Zoltán

1996 Közös múlt – közös kapcsolatok a Székely Mikó Kollégium és a Székely Nemzeti Múzeum történetében, in: Kelemen József (szerk.): *A Székely Mikó Kollégium Emlékkönyve 1859–1994*, Sepsiszentgyörgy.

DOMJÁN István

1898 *A sepsiszentgyörgyi államilag segélyezett ev. ref. Székely-Mikó Kollégium története*, Jókai Nyomda Részvénytársulat, Sepsiszentgyörgy.

FARKAS Mária

1999 Szemléletformálás és érték közvetítés a népiskolai történelemoktatásban a századfordulón (tantervek és olvasókönyvek tükrében), in: Donáth Péter – Hamgay Zoltán (szerk.): *Filozófia – művelődés – történet. A Budapesti Tanítóképző Főiskola Tudományos Közleményei XVIII*, Budapest, Trezor Kiadó, 117–144.

2004 *A népiskolai történelemtanítás kortárs kritikái a 20. század elején*.

(http://old.tok.elte.hu/tarstud/szovegek/kortars_kritikak.htm#_ftn3. Utolsó letöltés ideje: 2014. november 7.)

JAKAB György

2009 Történelemtankönyveink ideológiai háttéréről, *Könyv és nevelés*, 2009, 3. (http://epa.oszk.hu/01200/01245/00043/jgy_0903.htm. Utolsó letöltés ideje: 2015. június 18),

JÁMBOR György

1942 *A gimnáziumok ügyigazgatására vonatkozó rendeletek gyűjteménye*, I. kötet, Budapest.

KATONA ANDRÁS

2006 A századelő történelemtanítása (1902–1920), in: *Raabe, Tanári kincsestár*, 24. szám, (2006. szeptember. 24.), 1–28.

(<http://www.kaposijozsef.hu/wp-content/uploads/2011/09/katona-andr%C3%A1s-1902-1920.pdf>. Utolsó letöltés ideje: 2015. június 18.)

KLAMARIK János

1881a *Magyarországi középiskolák szervezete és eljárása*, Budapest.

1881b A Királyhágón túli helv. hitv. evangélikusok módszeres utasítása, in: Uő: *Magyarországi középiskolák szervezete és eljárása*, Budapest, 216–236.

MÉSZÁROS István

1988 *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 1996–1948*, Budapest.

Mellékletek

1. táblázat

A heti történelem órák száma a 19. század második felének gimnáziumi tanterveiben

Tanterv	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
1861	–	–	2	2	2	3	3	3
1871/1872	–	–	2	2	3	3	3	4
1879	–	–	–	3	3	3	3	3
1899	–	–	3	3	3	3	3	3
1900			3	3	3	3	2	3

(Forrás: MÉSZÁROS István 1988, 87–103)

2. táblázat

A történelemből szerzett minősítések az 1901/1902-es tanévben

Osztály	jeles	jó	elégséges	elégtelen
III.	11 25,3%	20 45,5%	12 27%	1 2,2%
IV.	13 27,6%	15 31,9%	18 38,3%	1 2,2%
V.	6 24%	10 38%	10 38%	– –
VI.	8 40%	2 10%	10 50%	– –
VII.	8 23,5%	16 47,1%	8 23,1%	2 5,9%
VIII.	10 32,3%	14 45,2%	7 22,5%	– –

(Forrás: *Értesítő az 1901–1902-es iskolai évről*, 85.)

Predarea istoriei în Colegiul „Székely Mikó” de la sfârșitul sec. 19 la mijlocul sec. 20.

(Rezumat)

În prezenta lucrare am analizat problema predării istoriei, în Colegiul „Székely Mikó” din Sfântu Gheorghe, în pragul secolului al 19-lea și începutul secolului 20, punând accent pe schimbările din secolul 20. Din ordinele educaționale și anuale școlare a reieșit importanța predării istoriei din perspectiva educației naționale a elevilor.

Pedagogii s-au străduit la transmiterea valorilor naționale și prin organizarea serbărilor școlare, unde a avut loc reamintirea evenimentelor și personajelor istorice. Lucrarea conține informații, date despre legi educaționale, profesori de istorie, disciplina de istorie la fiecare clasă și legătură între colegiu și Muzeul Național Secuiesc.

History Education in the Szekler Mikó College from the End of the 19th Century to the Middle of the 20th Century

(Abstract)

The present study deals with the analysis of history education in the Szekler Mikó College at the turn of the 19th–20th centuries, following also the changes that occurred in the interwar period. From the educational directions and the school records we found out that history education was considered one of the most important means of national education. The organization of school festivities also followed the transmission of patriotic values, as most of the content was provided by the commemoration of historic events and personalities. The study includes the presentation of the history teachers, the history material taught in every class, the material of the collections helping the discovery of the past, respectively the relation between the school and the Szekler National Museum.

Vincze Zoltán

KOVÁCS ISTVÁN, A SZÉKELY NEMZETI MÚZEUM ÉREMTÁRÁNAK RENDEZŐJE (1912–1915)

Jelen dolgozat az Erdélyi Múzeum-Egyesület által fenntartott Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtára – a kommunista diktatúra örökségeként ma a román állami tulajdonban lévő *Erdélyi Nemzeti Történelmi Múzeum* (Muzeul Național de Istoria Transilvaniei) –, valamint a *Székely Nemzeti Múzeum* (SzNM) száz évvel ezelőtti közös történetéből kiragadott jelentékeny mozzanat felidézésére vállalkozott. A tájaink múzeumi hálózatában különleges helyet elfoglaló, a 19. század második felében szárba szökkenő múzeumi gondolat szülőttei – alapításuk ideje 1859, illetve 1875/1879 –, a következő század elején virágkorukat élték, fél évszázadot átölelő együttműködésük pedig gyümölcsözőnek, előremutatónak bizonyult.¹

1899-ben a kolozsvári egyetemen régészeti tanszék létesült, melyet a szaktárca Pósta Bélával, a Magyar Nemzeti Múzeum addigi örével töltött be. Minthogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei az egyetem kezelésében voltak, az Érem- és Régiségtár igazgatása is az illetékes tanárra hárult. Kettős megbízatásában Pósta alig néhány év alatt csodákat művelt: a szaktudomány erdélyi művelésére hivatott képzett szakembereket nevelt, a kettős tár évtizedek óta megfeneklett fejlődésének pedig addig nem tapasztalt lendületet adott. Múzeumi működése látványos eredményei ismeretében a *Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőse* (MKOF), a *Vallás- és Közoktatásiügyi Minisztériumnak* (VKM) alárendelt tanácsadó szakhatóság 1907-ben Póstát kinevezte a Magyarország keleti felében működő múzeumok régiségtári országos felügyelőjévé. Megbízatásától az illetékesek az anyagi és személyzeti nehézségekkel küszködő fiatal intézmények működésének fellendülését, az országos múzeumügy előrelépését várták. A sepsiszentgyörgyi székhelyű Székely Nemzeti Múzeum egyike volt a nemrégiben elhunyt Wosinsky

Mór helyébe lépő új régészeti felügyelő illetékességébe tartozó mintegy 30 vidéki intézménynek.²

Az immár három évtizedes múltra visszatekintő Székely Nemzeti Múzeum még mindig az induló gyűjtemények gyermekbetegségeivel küzdött. Nem volt saját otthona, gyűjteményei a *Székely Mikó Kolégium* néhány szobájában, illetve önzetlen magán-személyek helyiségeiben szétszórva hevertek, és nem rendelkezett az állomány szakavatott kezelésében járatos főállású személyzettel.³ Ám az igazság része az is, hogy a magáénak érezte, mögötte állt a székelység, mindenekelőtt Háromszék, Sepsiszentgyörgy áldozatkész népének egésze, és a Gödri Ferenc polgármester elnökségével működő igazgató-választmány önként vállalt hivatása magaslatán állott (pénzügyi háttér, elhelyezési feltételek megteremtése). A század első éveiben pedig (1901, 1908), László Ferenc és Csutak Vilmos kollégiumi tanárok személyében az intézmény az állomány gondozását, gyarapítását, megismertetését szíven viselő elhivatott múzeumöröket kapott.⁴

Első sepsiszentgyörgyi látogatásán és az erődi őskori telepen szerzett tapasztalatai nyomán Pósta figyelmeztette az illetékeseket az ott folyó kutatómunka tudományos értékére: „Ez a múzeum [...] az erődi ásatásokkal olyan munkát végez, mely nemzetközi figyelem tárgya, és már eddig is becsületet szerzett hazánknak a külföldön.” Indítványozta a múzeumörök főfelügyelősegi támogatással történő meghívását a maga szervezte kolozsvári régészeti tanfolyamokra.⁵ Támogatta az intézmény különféle segélyek elnyerése iránti kéréseit.⁶ 1910-ben a VKM az intézmény otthonának megteremtését célzó 100 000 korona értékű építkezési államsegélyt ítélte meg a múzeumnak. Ám a jelentékeny összeg 5000 koronás részletekben beütemezett kiutalása a munkálatok tizenhét évre szóló elhúzóását jelentette volna, ezért az igazga-

¹ SIPOS Gábor 2009; CSUTAK Vilmos 1929; BOÉR Hunor – BIRÓ Rózsa 2002. A dolgozatban idézett, a *Székely Nemzeti Múzeumban* (SzNM) őrzött források felkutatását, felhasználásának lehetőségét Boér Hunor szívességének, önzetlen segítőkészségének köszönöm.

² VINCZE Zoltán 2014.

³ Wosinsky Mór jelentése 1901. évi látogatásáról. (Közl: KÖ-

HEGYI Mihály – SZABÓ Géza 1996, 21.)

⁴ LÁSZLÓ Ferenc 1978; CSUTAK Vilmos 1993.

⁵ VINCZE Zoltán 2014, 346–347, 660–661.

⁶ Például régiségtári, ásatási, szőnyegrestaurálási, berendezési, valamint a nagy államsegély elnyerése iránti beadvány, 1909. december 22. MNL OL, K 736, 4/1910.

tó-választmány bankkölcson felvételének engedélyezését kérte a szaktárcától. A véleményezésre felkért Pósta határozottan kiállt a kérés teljesítése mellett (1910. augusztus 6.): „Az igazgató-választmány kérését a legtermészetesebbnek kell találni. Minden ok mellett szól, hogy e múzeum épülete végre-valahára tető alá kerüljön, és nincs egyetlen ok, amely az ellen szólana, amit az igazgató-választmány kér. [...] A cél az [...], hogy a Székely Nemzeti Múzeum háborítatlanul működhessék és fejlődhessék. Ez pedig az épület megépítése nélkül immár lehetetlen. [...] Itt semmiféle ok nincs, hogy az engedély meg ne adassék.” Az országos felügyelői vélemény módosítás nélkül került be az MKOF-nek a szaktárcához felterjesztett ajánlásába.⁷

A Kós Károly megálmodta alkotás építési munkálatainak befejezéséhez, az átadáshoz közeledve, az MKOF illetékesei egyöntetűen, fenntartás nélkül támogatták az újabb, 28 000 korona összegű rendkívüli segély megítélését. Hüttl Dezső műszaki országos felügyelő, egyes technikai megoldások gyengéit sem hallgatva el, a túlárado lelkesedés hangján értékelte a magyar építőművészetbe új szintet hozó művet. „Általában az egész mű igen festői, kellemes hatású, művészi munka, mely céljának mindenestre igen meg fog felelni, hogy pedig belső hatása is biztosíttassék, még némi költséggel a belső díszítése is végrehajtandó volna, amellyel az épület vidéki múzeumaink legérdekesebbjévé válhatnék.”⁸ Az építőbizottság 1914. március 20-i bővített tanácskozásán, Mihalik József előadással egyetértőleg, Pósta úgy vélte, hogy „az eddig raktárszerűleg kezelt és gyarapított intézmény ma múzeumi épülettel rendelkezik, vagyis a szervezetnek immár fejlődés-képes keretével állunk szemben, amelyet kiegészítő eszközökkel, fél munkával tovább nemcsak hogy fejleszteni, de még kezelni sem lehet.” Kiállt tehát a főállású igazgatói tisztség megszervezése mellett. Figyelme az állomány rendezési, elhelyezési gondjainak lényegi összetevőire és legapróbb részleteire (a táruk helyének kijelölése, a kiállítandó és a raktári anyag szétválasztása, az eltérő rendeltetésű szekrények elkészíttetése) egyaránt kiterjedt.⁹ Az éremtári rendezés alapos szakértelmet feltételező igényes munkájának elvégzésére neveltjét, immár munkatársát, Kovács Istvánt ajánlotta.

A tudományos köztudat Kovács Istvánt (1880–1955) a Pósta-iskola egyik legkiválóbb neveltjeként,

⁷ MNL OL, K 736, 697/1910.

⁸ Hüttl jelentése az MKOF-nek, Budapest, 1914. január 14. Közli VINCZE Zoltán 2005.

⁹ Pósta Béla dr. orsz. felügy. sepsiszentgyörgyi útijelentése, Kolozsvár, 1914. március 25. MNL OL, K 736, 372/1914. Másodpéldánya: KvM, C1 2308/23c. Lásd még: CSUTAK Vilmos – LÁSZLÓ Ferenc 1915, 2–7. (A forrást Bogdándi Zsolt adta a

mindenekelőtt kitűnő régészként ismeri.¹⁰ A kelták apahidai, a gótok marosszentannai, a honfoglalók Kolozsvár-Zápolya utcai temetőjének feltárása és sok más gondos ásatása, ezek anyagának példás közlése okán a tudománytörténet a hazai régészet legkiválóbbjai között tartja számon. Pedig érdeklődésének az éremtan felé tájolódnása – választásában alighanem mestere iskolateremtő szándékának jelére ismerhetünk – diákéveitől kimutatható, és alkotó erejének elhalásáig nyomon követhető. Első, nyomdafestéket látott dolgozatában erdélyi pénzekről és érmekekről értekezett, és néhány további írása is a numizmatika jegyében született. Kolozsvári egyetemi tanulmányaira német testvérintézmények (Strassburg, Berlin) éremtani előadásainak hallgatása tette fel a koronát (1907–1908). Szaktudományi tájékozottságát nemzetközi érdeklődést kiváltó doktori értekezéssel (*Etruria pénzrendszere*, 1909) igazolta. Azonban kenyéradó munkahelyén, a kolozsvári egyetem Érmészeti és Régészeti Intézetében viselt osztályarcheológusi beosztásából fakadó régészeti megbízásai a numizmatika világában folytatott vizsgálódásait háttérbe szorították. Be kellett érnie a rábizott éremtár rendezésének időigényes, ám egyáltalán nem látványos, nyomtatott közleményekben alig mutatkozó munkájával. Ennek során szerzett tapasztalatait kamatoztatta Sepsiszentgyörgyön.

1912-ben, új otthonába költöztetése előtt, elkerülhetetlennek mutatkozott a Székely Nemzeti Múzeum – kisebb-nagyobb papírdarabokba csomagolt, raktári feltételek között őrzött – éremtári anyagának korszerű elvek szerinti rendezése. Elfogadva Pósta javaslatát, az MKOF az alapos szaktudást, tapasztalatot igénylő feladatot Kovács Istvánra bízta. A felettesével és az érdekelt múzeum őreivel történt előzetes megállapodás nyomán 1912. szeptember 13-án Kovács értesítette a Főfelügyelőséget, hogy két nap múlva utazik Sepsiszentgyörgyre.¹¹

Megbízása néhány hétre szólt, ám a rendezésre szánt idő elégtelennek bizonyult. A múzeum alapítása óta összegyűlt mintegy 9000 érme kicsomagolása, a selejtes példányok kiválogatása egymagában tíz napot kívánt, s a fennmaradt 5350 darab rendezésének (tisztítás, osztályozás, feldolgozás) elkezdésére csak szeptember 26-án kerülhetett sor. Az ókori (görög, római, barbár) csoport feldolgozását sikerült maradéktalanul elvégeznie, de a többinek mindössze a kronológiai és tipológiai osztályozásával készült el.

kezembe, köszönöm.)

¹⁰ KELEMEN Lajos 1955; SZÉKELY Zoltán 1956; FERENCZI István 2004; ARDEVAN, Radu 2004–2009; VINCZE Zoltán 2014, 138–144.

¹¹ Kovács az MKOF-nek, Kolozsvár, 1912. szeptember 13. MNL OL, K 736, 773/1912.

Október 15-én félbe kellett szakítania a munkát, folytatása a következő évre maradt.¹²

1913 júniusában Pósta, a Főfelügyelőség előzetes jóváhagyásával, beosztottját megbízta a megkezdett rendezés folytatásával és befejezésével. Kihangsúlyozta, hogy a munka nem vehet igénybe hét hétnél több időt, és eredményéről jelentést vár.¹³ Kovács augusztus 12-én kezdte el a rendezést, de családi ügyei miatt szeptember 17-én, két héttel a megszabott határidő előtt újból félbe kellett szakítania.¹⁴ 1914-re ígérte a folytatást. Szeptember 27-én kelt, főnökének címzett jelentését Pósta továbbította az MKOF-nek.¹⁵

Az 1912–1913-as rendezés tehát összesen két hónapot vett igénybe, ám folytatására csak két évtized múltán került sor.

Kovács két jelentése lehetővé teszi az éremtár egykori állapotának, az 1912–1913-ban végzett rendező munka eredményének, a fejlesztés egykor kívánatos irányának felmérését.

A két helyi múzeumőrrel együtt végzett előzetes felmérés alapján az éremtár anyagát közel 9000 darabra becsülte. (A számbavétel végére ez a szám további 500 darabbal növekedett.) Az állomány mintegy felének kiselejtezése után a fennmaradó 5350 érmet megtisztították, és elkezdődött osztályozásuk, feldolgozásuk. Az 1098 duplum elkülönítését követően – a két évben kiválogatott 700, illetve 1338 érméből – kialakult a 2038 darabból álló törzanyag. A négyhavi megfeszített munka megkoronázásaként hozzáfogott ennek az állománynak – a Magyar Nemzeti Múzeumban Gohl Ödön által, a kolozsvári éremtárban saját kezűleg elkezdett – feldolgozásához. „... a rögzített locullus-rendszerrel párosult cédulakatalogus-rendszer alapján folytak a munkálatok. A gyűjteménybe besorozott minden érmet külön cédulát és az érmethez tartozó locullus nagyságának megfelelő kísérő kartonlapot kapott, s úgy a cédula, mint a kísérő kartonlap azonos folyószámmal láttatott el.”¹⁶ Numizmatikai osztályozása szerint a jegyzékbe foglalt törzanyag a következőképpen oszlott meg:

- ókori csoport: 700 darab
- (Árpád-, vegyes és Habsburg-házi) magyar: 698 darab
- erdélyi: 83 darab
- külföldi: 557 darab.

A 700 darabot számláló ókori csoport örövendes, illetve lehangoló példákat egyaránt szolgáltatott. Az ógörög csoportot – amelynek egyébként bármely általános numizmatikai gyűjtemény alapját kellene képeznie – a „legszálnalmasabb állapotban” lévőnek találta: mindössze 34 példány képviselte, és közülük is mindössze egyetlen kopott athéni drachma idézte a hellén éremverés virágkorát. (Egyébként néhány évvel korábban a kolozsvári éremtár sem állott sokkal jobban, vezetője „nyomorúságos állapotban” lévőként jellemezte, és csupán Pósta átgondolt fejlesztési programjának köszönhetően tört be a hazai viszonylatban számon tartott testvér-gyűjtemények körébe.) Annál több kellemes élményt tartogatott a 650, harmadrészben köztársasági, többségében császárkori római érme feldolgozása. Szép számban talált közöttük kiadatlan darabot. Kellemes meglepetésként érte Marcus Didius Iulianus ellencsászár (193. március–június) billon (kis ezüsttartalmú ötvözet) érméjének azonosítása. Az illyefalvi lelet különleges jelentőségét összetétele magyarázza: a köztársasági érmék közé keveredett barbár veretek újabb fogódzót nyújtottak e numizmatikai csoport alig megindult vizsgálatához. Egyébiránt a lelőhelyek jó részének ismerete tovább emelte a gyűjtemény egészének tudományos becslését. A mintegy 200 középkori magyar és a 83 erdélyi érmet „elsőrendű, jó darab”-nak ítélte, ám „számuk csekély volta is elárulja, hogy nagy hiányok vannak” – tette hozzá higgadtan. A külföldi veretek többsége az ausztriai Habsburg-ház nem magyar tartományai-ban honos érmelelt képviselte.

Az éremtár egészének tudományos értékéről szólva Kovács úgy vélte, hogy – az itt-ott tapasztalt hiányok ellenére – „egy localis jellegű múzeummal” szemben támasztott igények mértékét „bőven megüti, mert alig van a numizmatikának ága, mely a gyűjteményben több-kevesebb példánnyal képviselve ne volna.” Állománya „akár egy jelentősebb fejlődésre hivatott éremtárhoz is biztos alapul szolgálhat” – állította, ám a fejlesztés irányainak kijelöléséhez megszívlelendőnek ítélte a tapasztalt fájdalmas hiányok megszüntetését.¹⁷

A gyűjtemény jövője szempontjából elengedhetetlennek vélte – még a hiányok felszámolása előtt! – az éremtár küldetésének tisztázását. Gyűjtő munkája

¹² Kovács jelentése az MKOF-nek (Kolozsvár, 1912. október 30.) és Pósta kísérőlevele (Kolozsvár, 1912. november 1.). Szövegük az 1. és 2. számú mellékletekben.

¹³ Pósta kézírásos jelentése az MKOF-nek Kovács újabb megbízásáról, Kolozsvár, 1913. június 24., mellékletben a megbízás másolata, valamint a jóváhagyó főfelügyelőségi válasz fogalmazvány, MNL OL, K 736, 666/1913. Az utóbbi gépelt tisztázata (1913. június 27.): KvM, C1 2004/17.

¹⁴ A SzNM-ban őrzött, papírszeletre írt elismervény arról tájékoztat, hogy a törzanyagba sorolt 18 darab szászánida és bizánci

érmét folytatólagos feldolgozás végett magával vitt Kolozsvárra.

¹⁵ Pósta gépírási felterjesztése az MKOF-nek, Kolozsvár, 1913. szeptember 29. Mellékelve Kovács jelentése, Kolozsvár, 1913. szeptember 27. MNL OL, K 736, 931/1913. A Kovács-jelentés másodpéldánya: KvM, C1 2004/33, szövege jelen dolgozat 3. mellékletében. – Az MKOF értesítette Póstát, hogy megkapta Kovács jelentését, Budapest, 1913. október 2. KvM, C1 2004/9.

¹⁶ Kovács 1912. évi jelentése. Lásd az 1. számú mellékletet.

¹⁷ Kovács 1913. évi jelentése. Lásd a 3. számú mellékletet.

nem foghatja át a numizmatika teljes körét. „...tulajdonképpen hivatása, hogy ti. a székely vármegyék területéről összegyűjtse vagy legalább megfigyelje az ókori népeknek numizmatikai emlékeit. [...] De fokozott mértékben kötelessége a Székely Nemzeti Múzeum éremtárának a hazai és erdélyi érmek összegyűjtése is, amennyiben azok a székelység által lakott területekről kerülnek elő.”¹⁸

A legbántóbb örök megszüntetését csakis főfelügyelőségi segéllyel vélte megvalósíthatónak. Legközelebbi, sürgős teendőnek az ógörög csoport erősítését tekintette, ezért első jelentése záradékában indítványozta, hogy ennek „gyarapítására legalább 1500–2000 korona rendkívüli segély állíttassék be az 1913-ik évi költségvetésbe, mert csak így válna lehetővé, hogy az égető hiányok még a múz[eum] megnyitása előtt pótoltságosnak.”¹⁹ 1913. évi jelentésében pedig ajánlotta, hogy az MKOF „újabb, erre a célra előirányzandó rendkívüli segéllyel tegye lehetővé a hazai éremgyűjtemény olyan fokra való fejlesztését, amelyen túl már rendkívüli segély nélkül is megélhet.”²⁰ Egyéb vonatkozásokban – a múzeum gyűjtési területén előkerült érmék megszerzése, külföldi numizmatikai emlékek beszerzése – elegendőnek vélte az intézmény saját anyagi erejét, valamint az ajándékozásokat. Javaslatát önzetlen ajánlattal zárta: „Magam részéről minden ellenszolgáltatás nélkül, kész örömet vállalkozom arra, hogy a hiányzó anyag összeállításánál, a beszerzési források felkeresésénél és a beszerzett anyag gyűjteménybe való besorozásánál a legmesszebbre menően támogatom az éremtár vezetésére hivatott múzeumort.”²¹ Az intézmény belső munkamegosztásában ez a személy Csutak Vilmos volt.

Pósta meg volt elégedve tanítványa munkájával, büszke volt rá. „...a sepsiszentgyörgyi éremtárban ez alkalommal igazi szakmunkálatok folytak, melyeknek jelentőségét valóban csak az méltányolhatja, aki hasonló körülmények közt hasonló természetű feladatok megoldása előtt már állott” – írta a Kovács jelentéséhez csatolt kitérőlevélben.²² A jelentések közlésére felajánlotta a *Dolgozatok*, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtára közlönyének hasábjait. Végül meg kellett elégednie a múzeum évi

jelentéseiből átvett szűkszavú értesítéseknek a főfelügyelőség lapjában történt közlésével.²³

A szakmai, erkölcsi elégtétel megadása nem feleltethette a Kovács irányában fennálló anyagi tartozás kiegyenlítésének elemi kötelezettségét. Az 1912. évi jelentéshez csatolt kísérőlevelében Pósta emlékeztette a Főfelügyelőséget az útiköltség mielőbbi utalványozására. Ám ez még az év végén, a jelentés vétele után két hónappal sem történt meg. Az MKOF pénzalapjának kimerülése volt-e a késés oka, vagy egyszerűen hivatalnoki hanyagságra kell gondolnunk? Pósta a saját szavahihetőségén esett sérelemként értelmezte a mulasztást. Kiemelve Kovács munkájának tudományos értékét, határozottan kiállt a tartozás lerovása mellett. „...a dolog reám nézve végtelenül kellemetlen” – sürgette a Főfelügyelőségégnél az ügy lezárását. „Kovács dr. úr elvégre is az én felkérésre fogadta el ezt a megbízást, amelyet valóban mintaszerűen végzett, és bizonyos az, hogy hasonló szakmunkást nem egykönnyen kaphattam volna e fontos munkára.”²⁴ Úgy tűnik, a késelem valódi okát, a hatóság-nál meghonosodott bürokratikus ügyintézésen túl, a pénztelenség is okozhatta. Hiszen egy év múlva az eset megismétlődött. Kovácsnak az 1913-i rendezés alkalmával történt, 400 koronányi kiadásait – „a segélyezési javadalom elégtelensége miatt” – a Főfelügyelőség egyéb javadalmából (beszerzési, berendezési stb.) fogják fedezni – hangzik a megbízó hatóság jócskán megkésített, 1914. január 10-i ülésén hozott határozata.²⁵

A Székely Nemzeti Múzeum fejlesztésében érdekelt intézmények és tisztségviselők maradéktalanul magukévá tették a Kovács jelentéseiben foglalt ajánlásokat. Elsőként maga Pósta, az 1912-es jelentéshez csatolt kísérőlevelében, majd az 1913. január 25-i főfelügyelőségi gyűlésen. Felterjesztése nyomán az MKOF úgy döntött, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszternek javasolni fogja egy 2000 korona értékű, két évre (1913–1914) elosztott, érmek beszerzésére fordítandó rendkívüli segély megítélését.²⁶ Április 1-én a múzeum át is vette az 1913. évre esedékes, 1000 korona összegű első részletet, és a kolozsváriak sürgetésére októberben László Ferenc postázta a pénzt Kolozsvárra. Kovács az összeg nagyobb részéből

¹⁸ Uo.

¹⁹ Kovács 1912. évi jelentése. Lásd az 1. számú mellékletet.

²⁰ Kovács 1913. évi jelentése. Lásd a 3. számú mellékletet.

²¹ Uo.

²² Pósta kísérőlevele Kovács 1912. évi jelentéséhez. Lásd a 2. számú mellékletet.

²³ MKÉ VII (1913). 155. és VIII (1914). 173.

²⁴ Pósta az MKOF-nek, Kolozsvár, 1912. december 31. MNL OL, K 736, 5/1913.

²⁵ MNL OL, K 736, 63/1914.

²⁶ Az MKOF jegyzőkönyve, 1913. január 25. MNL OL, K 736,

47/1913. (Január 24-én a korábbi megegyezésükre hivatkozó Gödri Ferenc táviratilag emlékeztette Póstát a segély ügyének a gyűlésen történő felvetésére: „székely muzeumunk gyarapítási segély keresnek foefeluegyeloeseg holnap gyuelesen megbeszeles szerinti szives teljesiteset kerjuek. = goedri polgarmester.” Lásd: MNL OL, K 736, 67/1913.); *László Ferenc Póstának, Sepsiszentgyörgy, 1913. október 9.* (A levél mellékletében a főfelügyelőségi döntést közlő leirat másolata, illetve az MKOF átirata a SzNM Igazgató-választmány Elnökségének, Budapest, 1913. február 4. Lásd: KvM, C1 1902/6.)

(954,34 korona) 84 érmét vásárolt, amelyek „az ógörög érmelés fejlődésének és hanyatlásának minden fázisát képviselik” – számolt be az ügylet eredményéről. A maradék 45,66 korona épp fedezte a röviddel ezután kapott Gödri-gyűjteményből kiválasztott további 138 érme vételárát.²⁷ Útjára lehetett indítani a kilátásba helyezett, újabb 1000 korona iránti kérést. Kedvező budapesti fogadtatásáról Kovács táviratából (1914. május 28.) értesültek a szentgyörgyiek: „Főfelügyelőségénél egyhangú meleg pártolással ment át.”²⁸ Csutak a „főfelügyelőségi ülésről beható értesítést” kért. Minden bizonnyal megkapta, bár tartalma érdektelen, mert a budapesti döntésről szóló részletes beszámolót felülírta az egy hónap múlva, a szarajevói sajtóhírekből kiolvasható legfelsőbb határozat. A rendkívüli segély második részletének kiutalása elmaradt.²⁹ Az 1914-es esztendő a háború éve lett, és a kultúrára szánt segélyek irányt változtattak: a csatáereknek vették útjukat.

A rendezésre fordított idő kényszerű lerövidülése miatt a törzsállományba sorolt mintegy 1000 külföldi érme, valamint 500 db emlékérem és zseton feldolgozása elmaradt. Sorsukban osztozott a könyvtár augusztusi költöztetése alkalmával előkerült dobozban meghúzódó több mint 300 érme, valamint az utolsó munkanapon átvett ajándék: további 200 érme. Tehát összesen mintegy 2000 darab várt még feldolgozásra, amelynek csupán feléről volt feltételezhető, hogy a törzsállományt fogja gyarapítani; Kovács a többit duplumnak vagy selejtes példánynak vélte. A rendezés mielőbbi befejezése érdekében kérte a kétezernyi érme Kolozsvárra küldését. 1913.

szeptember 19-én a 708 darab éremtári tárgyat tartalmazó küldemény – 145 ógörög, római, bizánci, középkori, újkori érme, továbbá 563 emlékérem és zseton – meg is érkezett.³⁰

Hihetőleg még hozzá sem fogott a sokféle anyagot elegyítő állomány feldolgozásához, mikor megvételre felajánlott újabb küldeményt kapott Sepsiszentgyörgyről. A csomag Gödri Ferenc, a város nemrégiben (1913. július 5.) elhunyt tevékeny polgármesterének hagyatékából származó tárgyakat: 235 érmet és egy vasgyűrűt tartalmazott. 68 db gyöngye fenntartású érmet rövidesen visszazáraztatott az özvegynek. A többiek meghatározása után 29 darabot megvásárolt a kolozsvári Érem- és Régiségtár, 138 darabot pedig – az 1913-as rendkívüli segélyből – a Székely Nemzeti Múzeum számára. Utóbbiak – 19 római császárkori ezüst denarius, továbbá 119 magyar, erdélyi, szlavóniai és külföldi ezüst és bronz érme – jegyzékét elküldte Csutaknak, aki az 1914. évi éremtári gyarapodás legjelentősebb részeként számolt el velük. Ígérte: „a Komollóról kikerült római denariussal egyetemben – melyet csak a napokban küldöttél fel – a Székely Nemz. Múz.-nak feldolgozás végett nálam levő és intézetünkben őrzött éremcollectiojához csatolom, hogy annak idején cédulakatalogusukat elkészíthessem.” A kilátásba helyezett táblázat sajnos csak 1928-ban készült el, Herepei Jánosnak köszönhetően.³¹ A közbejött háború s a vele járó egyéni és általános sorscsapások miatt Kovács ígéretének maradéktalan beváltása pedig éppenséggel két évtizedes késést szenvedett.

²⁷ Nyugta az összeg László F. általi átvételéről, Sepsiszentgyörgy, 1913. április 1. (másolat), KvM, C1 1902/6. Kovács levele (Pósta megbízásából) a SzNM Igazgatóságának, Kolozsvár, 1913. október 4. KvM, C1 1902/7 (fogalmazvány) és SzNM IT 1019–1913 (tisztazat). László Ferenc Póstaának, Sepsiszentgyörgy, 1913. október 9. KvM, C1 1902/6.; MKÉ VIII(1914). 173. Kovács levele Csutaknak, Kolozsvár, 1915. január 30. (SzNM IT). Az 1000 korona elszámolásával kapcsolatos László–Kovács-levelezés darabjai (1914. január–február), SzNM IT 84–1914 és 126–1914.

²⁸ SzNM IT, 479–1914.

²⁹ CSUTAK Vilmos – LÁSZLÓ Ferenc 1915, 17.

³⁰ Csutak levele Kovácsnak, Sepsiszentgyörgy, 1913. szeptember

19. KvM, C3 3376(b) (4. számú melléklet). Másodpéldánya és Kovács kézírásos Elismervénye: SzNM IT, 947–13.

³¹ Kovács levele Csutaknak, Kolozsvár, 1915. január 30., SzNM IT. A komollói denariusra vonatkozóan lásd: Csutak levele Buday Árpádnak, Sepsiszentgyörgy, 1915. január 21., SzNM IT, 15–1915. Kovács kimerítő beszámolóját kiegészítő egyetlen egykorú forrásunk egy irattári bejegyzés (SzNM IT 814–1914. XII. 1.), amelyből megtudjuk, hogy az özvegy a jelzett napon beterveztette a 138 érme és a címeres vasgyűrű vételárának (45,44 korona) átvételét igazoló nyugtát. (Erre vonatkozóan lásd még: Csutak–László 1915, 17.)

Dokumentumok

1. Kovács István jelentése az MKOF-nek az 1912. évi rendezésről³²

A Múzeumok és Könyvtárak Országos
Főfelügyelőségének

Budapest

A Főfelügy-nek 275–1912. sz. a. kelt megbízása értelmében a Szék. Nemz. Múz. éremtárának rendezése céljából f. é. szept. hó 15-től okt. hó 15-ig Sepsiszentgyörgyön tartózkodtam. Jelentésemet a végzett munkálatokról és tapasztalatokról következőkben van szerencsém megtenni:

Miután kívánatos volt, hogy általános rendezés alá kerülő gyűjtemény a kor igényeinek megfelelően lehető legcélszerűbben dolgoztassék fel, dr. Posta Béla orsz. felügyelő úrral történt előzetes megállapodás értelmében rögzített locullusrendszerrel párosult katalógusrendszer alapján folytak a munkálatok. A gyűjteménybe besorozott minden érem külön cédulát és az éremhez tartozó locullus nagyságának megfelelő kísérő kartonlapot kapott, s úgy a cédula, mint a kísérő kartonlap azonos folyószámmal látottat el.

A szükséges nyomtatványokat és éremtáskákat Kolozsvárt Stief Jenő nyomdájában készíttettem el, s az Erd. Nemz. Múz. érem- és régiségtárától kölcsönzött numizmatikai meghatározó munkákkal egyetemben, mint gyorsárut, Sepsiszentgyörgyre előreküldöttem.

Szept. 16-án azzal kezdtük a munkát, hogy a múzeum alapítása óta apró papírdarabokba csomagolt érmekeket kibontottuk, figyelemmel levén arra, hogy a lelőhelyekkel megjelölt érmekek, amennyiben lelőhelyük tud. szemp.-ből fontossággal bírt, a rendszeres feldolgozásig táskájukban maradjanak. Közel 9000 drb. érmet bontottunk ki, melynek azonban csaknem fele, mint selejtes anyag, került kiválogatásra. A gyűjteménybe való besorozásra több mint 5000 drb. érem látszott alkalmasnak, ezeket tehát osztályozásuk előtt megtisztítottuk.

Ezen előmunkálatok miatt csak szept. 26-án kezdhettem hozzá a részletes feldolgozáshoz, s ez a körülmény, meg az érmekek nagy száma természetes magyarázatát fogja adni annak, hogy az éremtár rendezésével – megbízatásom ideje alatt – korántsem készülhettem el. Ezt előre látva, fő törekvésem oda irányult, hogy a rendelkezésemre álló idő alatt a gyűjtemény ókori anyagát, tehát azt a csoportot dolgozzam fel, amely a legtöbb időt és szakismeretet kíván a rendezőtől, s amelynek további rendszeres gyarapítása eleve feltételezi a meglévő anyag rendezett voltát. Örömmel jelenthetem, hogy e törekvésem sikerrel járt: 700 s egynehány tételszám (cédula) alatt Mionnet, Babelon, Cohen, Schlosser, Forrer³³ és Dessewffy munkája alapján feldolgoztam az ógörög, római közt., róm. csász.-kori és barbarus érmekeket, s egyidejűleg a duplumokat elkülönítettem a gyűjtemény állandó jellegű anyagától, s ezen utóbbiakról külön lajstromot készítettem.

A még rendelkezésemre álló pár napot arra fordítottam, hogy használhatóvá tegyem az erdélyi és magyar éremanyagot is, chronologiai és ezen belül typologiai sorozatokba szedtem ezek nagy részét. A külföldieket azonban csak országok szerint osztályozhattam.

Egyébként a gyűjtemény anyaga körülbelül így oszlik meg:

I. Ókori	800	drb.
II. Magyar és erdélyi.....	1650	”
III. Osztrák.....	1270	”
IV. Egyéb eur. áll.....	1150	”
V. Emlékérmek és jetonok.....	480	”

össz. 5278 drb.

[alatta utólag helyesbítve:] 5350

A gyűjtemény értékének, helyesebben tudományos becslésének megítélésénél e jelentés során csak a rendezett anyagot, vagyis az ókori csoportokat vehetjük figyelembe. E csoportnak nagy zömét római közt. (200 drb.-on felül) és róm. csász. érmekek (450 drb.-on felül) alkotják, melyeknek mai piaci értéke is megközelíti a 3000 koronát. Gyakran találunk köztük ritka, sőt kiadatlan érmekeket is, mint pl. a Marcus Didius Iulianus császár 70 napos uralma alatt veretett billon éremét (!), több köztársasági és barbarus éremet (!). Különösen utóbbiaknak tud. értékét nagyban növeli az a körülmény, hogy az ugyancsak a SzNM által őrzött illyefalvi nagy leletből köztársasági érmekekkel együtt kerültek elő, s így geographiai és chronologiai osztályozásuk egyaránt lehetővé válik. Általában nem hangsúlyozhatjuk eléggé, hogy a lelőhelyek gyakori ismerete a gyűjtemény e részének tudományos és a múzeum hivatását tekintve helyi fontosságát nagyban emeli. Bár pótlandó hiányok a római csoportnál is vannak, de a meglévő anyag biztos alapul szolgálhat a fokozatos továbbfejlesztéshez.

Nem így azonban az ógörög csoport, amely a legszálnalmasabb állapotban várja lehetőleg sürgős kiegészítését. A görög éremverés virágzó korát egyetlen kopott atheni drachma képviseli, s az egész csoport sem tartalmaz többet, mint összesen 34 drb. érmet. Ezeknek java része dyrrach. drachma és rossz fenntartású thasosi tetradrachma. Ez az állapot lehet jellemző a múzeum gyűjtési területére, de nem lehet kívánatos ennek az állapotnak sokáig való fenntartása, mert a múzeumot okulás céljából látogató nagyközönség nagyon ferde képet nyerne az éremverés fejlődéséről, ha arra volna utalva, hogy az ókori seri[é]nél csak római sorozatokat lásson, ezeknek előképeit, a görög érmekeket, a görög éremverést pedig a fent említett silány példányokból ismerje meg. Ma még aránylag csekély anyagi áldozattal fejleszthető a legszükségesebb fokig a görög csoport is. Azért kívánatos volna, hogy a Tek. Főfelügyelőség ejtse módját annak, hogy a SzNM éremtára ógörög csoportjainak gyarapítására legalább 1500–2000 korona rendkívüli segély állíttassék be az 1913-ik évi költségvetésbe, mert csak így válna lehetővé, hogy az égető hiányok még a múz. megnyitása előtt pótolassanak.

Ezekben kívántam megtenni jelentésemet.

A T. F.-nek megkülönböztetett tisztelettel
o[sztály]a[archeológus]
K. I.

³² Kézírásos fogalmazvány, é. h. n. KvM, C1 2015/9. A felterjesztett tiszttázat: Kolozsvár, 1912. október 30. MNL OL, K 736, 891/1912. Kézírásos másolat, SzNM IT, 116–1913. II. 2.

³³ Két kortárs szakember neve jöhet számításba: L. Forrer az éremművészet, R. Forrer a kelta érmészet kutatója volt.

2. Pósta Béla kísérlőlevele Kovács jelentéséhez³⁴

A Múz. és Könyv. Orsz. Ff.-nek

Bp.

Dr. Kovács István oszt. arch. úrnak a SzNM éremtára rendezése tárgyában hozzám beadott jelentését ide mellékelve, azzal a kéréssel van szerencsém megküldeni, hogy azt jóváhagyólag tudomásul venni méltóztassék. Egyben kérem a Ff.-get, hogy dr. Kovács István részére már előbb beküldött útszámlájának összegét mielőbb utalványozni méltóztassék, s ezen felül a végzett lelkiismeretes munkálatokért fejezze ki nevezettnek legmeszsebbmenő elismerését.

Maga a jelentés arról tanúskodik, hogy a sepsiszentgyörgyi éremtárban ez alkalommal igazi szakmunkálatok folytak, melyeknek jelentőségét valóban csak az méltányolhatja, aki hasonló körülmények közt hasonló természetű feladatok megoldása előtt már állott. A sok időt igénylő előmunkálatokon és anyag természetén múlt, hogy a rendezés szép munkája a gyűjtemény anyagának csak kisebb felét ölelhette fel. Minthogy azonban a gyűjt. egységes feldolgozásának elvét nem adhatnók fel anélkül, hogy ezáltal az intézmény érdeke kárt ne szenvedne, igen kívánatosnak tartom, hogy a Ff. dr. Kovács Istvánt a jövő év folyamán újólág bízva meg a munkálatok folytatásával, s ez alkalommal – tekintettel a feldolgozatlan érmek nagy számára – legalább 5 hétre szóljon megbízása, hogy ez idő alatt az éremtár rendezése befejezést nyerhessen.

Ami az ögörög csoportnál észlelt nagy hiányokat illeti, azokra vonatkozólag teljesen egyetértek a jelentésben mondottakkal, vagyis fontosnak tartom a hiányok megszüntetését, ami csak úgy volna elérhető, ha a Ff. a 2000 korona rendkívüli segílyt még az 1913. évi költségvetésbe beállítaná. Csakis ilyen módon látom pótolhatóknak azt a hazai hiányt, melynek megszüntetéséről csak a Ff. lehet hivatva gondoskodni.

A nemzetiségileg is exponált erdélyi részek területén az ENM után a SzNM az egyetlen jelentős múzeumi intézmény, mely ma lelkiismeretes, szakszerű vezetés mellett nagy szorgalommal gyűjti össze a nemzetiségek közé beékelte maroknyi székelység művelődésének és a hazai földnek emlékeit, s minden erejével arra törekszik, hogy a hazai kultúrának melegágya legyen. Illő dolog tehát, hogy most, mikor a múzeum palotája felépült, s gyűjteménytárai a nagyközönség előtt maholnap megnyílnak, éremtárának azon csoportja, melynél a látogató közönség szempontjából is érezhetően nagy hiányok vannak, a legszükségesebb fokig fejlesztessék, illetve kiegészítessék. Éppen azért újólág a legmelegebben ajánlom, hogy a 2000 korona minimális rendkívüli segíly az éremtár ókori osztályának kiegészítésére megadassék. Amennyiben pedig ez megtörténik, legcélszerűbb az összeget közvetlenül a kezemhez utalványozni, annál is inkább, mert az érmek beszerzése az itt rendelkezésre álló szakérők segítségével csakis innen intézhetnék.

Végül tisztelettel értesítem a Ff.-et, hogy amennyiben a Múz. és Könyvt. Értesítő a mellékelt jelentést nem közölné, mi azt az Erd. N. M. érem- és régiségtára folyóiratában örömet közreadjuk, miért is e tárgyban a Ff.-nek szíves értesítését kérem.

Megkülönböztetett tisztelettel

Kol. 912. okt. 3.

orsz. felügyelő

3. Kovács István 1913-as jelentése Pósta Béla országos felügyelőnek³⁵

MÉLTÓSÁGOS URAM!

Méltóságod kezéből f. é. június 24-én 466. sz. a. vett és a M. és K. O. Főfelügyelősége által 666–1913. sz. a. jóváhagyott megbízás alapján f. é. augusztus hó 12-én a Székely Nemzeti Múzeum éremtára rendezésére Sepsiszentgyörgyre utaztam, honnan szeptember 17-én tértem vissza Kolozsvárra.

A megbízás értelmében ez alkalommal két³⁶ hetet fordíthattam volna a jelzett munkálatokra, családi ügyeim azonban megakadályoztak abban, hogy öt hétnél több időt töltsék távol otthonomtól. Ez okozta, hogy az éremtár rendezésével ez alkalommal sem készültem el teljesen.

A végzett munkálatokról és szerzett tapasztalatokról jelentésemet következőkben van szerencsém megtenni.

Mint tavaly, úgy ez idén is az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtára volt szíves a meghatározó éremtani munkákat kikölcsönözni, melyeknek oda- és visszaszállítási költségeit ezúttal a Székely Nemzeti Múzeum hordozta.

A rendezés munkálatát az előző évi jelentésemben ismertett cédulakatalógus rendszerrel folytattam, azaz ez alkalommal is a gyűjteménybe besorozott minden érem egy cédulát és egy kísérlő kartonlapot kapott, melyek azonos folyószámmal láttattak el.

Több mint ötödfél ezer közép- és újkori érem várt ez idén feldolgozásra, és pedig

1650 drb magyar és erdélyi,
1270 drb osztrák,
1150 drb egyéb európai
480 drb emlékérem és jeton, azaz összesen
4550 drb.	

Bár kétségtelen, hogy ez érmek természete, szemben az ókoriakkal – legalább azok egy részénél –, lehetővé tette a gyorsabb munkát, a rendelkezésemre álló idő, napi 7–10 óra munka mellett sem lehetett elegendő arra, hogy az összes érmelet a variációkra való tekintettel figyelmesen átnézzem és lajstromozzam.

A tavalyi 700 cédulával szemben az idén 1338 drb. cédula készült, ami egyébként annak tudható be, hogy a múzeum részéről időnként segílyt kaptam. Az összes cédulák száma ma tehát 2 038 drb., vagyis ennyi érem van jelenleg a gyűjtemény állandó jellegű anyagába besorozva.

Egyébként az eddig feldolgozott anyag így oszlik meg:

1–700. ókori görög és római,
701–783. erdélyi,
784–925. Árpád-házi,
926–974. különböző házi, magyar,
975–1481. Habsburg-házi,
1482–1713. ausztriai,
1714–1737. stájer,
1738–1741. karinthiai,
1742–1745. görzi,
1746–1760. tiroli,
1761. friesachi, osztrák,
1762–1774. salzburgi,
1775–1838[?] cseh,
1834[?]-1843. olmtüzi,
1844–1913. osztr. sziléziai,

³⁴ Kézírásos fogalmazványa: Kolozsvár, 1912. október 3. [helyesen valószínűleg: 30.], KvM, C1 2015/9. A felterjesztett tisztázat: Kolozsvár, 1912. november 1. MNL OL, K 736, 891/1912. Gépelt másolat, Kolozsvár, 1912. november 1. SzNM, 116–1913. II. 2.

³⁵ Gépelt másodpéldány, Kolozsvár, 1913. szeptember 27., egykori irattári száma 645–1913, KvM, C1 2004/33. Az MKOF-nek felterjesztett gépelt első példány: MNL OL, K 736, 931/1913. Gépelt másodpéldány, SzNM IT, sz. n.

³⁶ Helyesen: hét.

1914. galíciai,
 1915–1999. itáliai,
 2000–2002. spanyol,
 2003–2038. francia.

Ezekhez járul még 1–325. tételszám alatt 1098 drb. duplum, melyekről szintén átnézetes lajstromot készítettünk. Feldolgozatlanul maradt tehát mintegy 1000 drb. külföldi érem, 500 drb. emlékérem és jeton. Kötelességemnek tartom azonban ezzel egyidejűleg azt is jelenteni, hogy augusztus utolsó napjában, a könyvtár költöztetése alkalmával, egy papíros skatulyában, több mint 300 drb. érem került elő utólagosan, s ugyancsak meghaladja a 200 drb.-ot azoknak az érmeknek a száma, melyek eltávozásom előtti napon, ajándékozás útján jutottak a múzeum tulajdonába. Így tehát körülbelül 2000 drb. érem vár még tüzetesebb feldolgozásra, melyből azonban – amennyire megítélhettem – alig ezer drb. fog a gyűjtemény gazdagítására szolgálni, a többi ellenben a duplumok és a selejtes érmek számát fogja szaporítani.

Ami a már feldolgozott és még lajstromozásra váró érmek tudományos becsét illeti csak örömmel jelenthetem, hogy bár itt-ott nagy hiányok mutatkoznak, az általános gyűjteménynek azt az elvi mértékét, melyet egy localis jellegű múzeummal kapcsolatos éremtárra alkalmazhatunk, bőven megüti, mert alig van a numizmatikának ága, mely a gyűjteményben több-kevesebb példánnyal képviselve ne volna. A már beosztott és még beosztandó anyag akár egy jelentősebb fejlődésre hivatott éremtárhoz is biztos alapul szolgálhat, mert megvannak azok az általános keretek, amelyek segítségével és amelyeken belül speciális hivatását igen könnyen megoldhatja.

A Székely Nemzeti Múzeum éremtárának nem lehet az a feladata, hogy a gyűjtési területét a numizmatika egész körére kiterjessze. Elég feladat elé állítja tulajdonképpeni hivatása, hogy ti. a székely vármegyei területéről összegyűjtse vagy legalább megfigyelje az ókori népeknek numizmatikai emlékeit, melyek [*utólagos betoldás lábjegyzetben, kézírással*: mint a classicus ókor termékei, részint kereskedelem útján jutottak el e területekre, részben pedig] mint a classicus termékek barbarus utánpótlásai, e területeken hoztak forgalomba. De fokozott mértékben kötelessége a Székely Nemzeti Múzeum éremtárának a hazai és erdélyi érmek összegyűjtése is, amennyiben azok a székelység által lakott területekről kerülnek elő. Most, amikor az archaeologia mind nagyobb és nagyobb részt kíván magának a sokat vitatott székely kérdés eldöntésénél, kettőzött feladata a Székely Nemzeti Múzeumnak, hogy a gyűjtési területéről előkerülő Árpád-házi érmeket megszerezze, illetve számon tartsa, s a szerzett tapasztalatokat adandó alkalommal értékesítse. Nem sajnálhatjuk eléggé, hogy e téren eddig körültekintő, rendszeres munka nem folyt, de nem is folyhatott, mert az éremtár raktárszerűen kezelt rendetlen állapotában senkinek sem keltette fel az érdeklődését. Sajnáljuk pedig azért, mert éppen az ideai munkálatok alatt vált bizonyossá, hogy a Székelyföld és egyben Magyarország legkeletibb városá-

nak, Kézdivásárhelynek területéről tömegesebben kerültek elő kora Árpád-kori érmek, ami egymagában ugyan nem nagy jelentőségű tény, de számottevővé válik, ha újfólag sikerül hasonló megfigyeléseket tenni.

A Székely Nemzeti Múzeum éremtárának legközelebbi feladatát tehát abban látom, hogy 1.) a M. és K. O. Főfelügyelősége részéről máris megnyilvánult támogatással erősítse meg a görög érmek csoportját, mert egyebektől eltekintve, a gyűjtési területén már otthonos római érmészet genetikus megértése is ezt kívánja.

2.) törekedjék arra, hogy a gyűjtési területén felszínre jött ókori numizmatikai emlékeket összegyűjtse, és

3.) fejlessze a hazai érmek gyűjteményét, ellenben a külföldi érmek gyűjtését korlátozza a legminimálisabbra, illetve elégedjék meg azokkal a forrásokkal, amelyeket az ajándékozások biztosítanak számára.

Első feladatának megoldását a M. és K. O. Főfelügyelősége a f. évre kiutalt és jövőre kiutalni ígért 1000–1000 korona rendkívüli segéllyel lehetővé tette.

Második feladatát kevés támogatással saját erejéből is megoldhatja, a harmadiknak megoldásához azonban ismét a M. és K. O. Főfelügyelősége segélyét kell kérnie. Mert igaz ugyan, hogy több mint 700 drb. magyar és erdélyi érem van jelenleg a gyűjteménybe beosztva, de ebből a számból 200 drb. esik a középkori magyarokra és 83 drb. az erdélyi érmekre! Ha elsőrendű, jó darabok is ezek az érmek, már számuk csekély volta is elárulja, hogy bizony nagy hiányok vannak, melyeknek pótlásáról minél előbb gondoskodni kell. Az általános gyűjtemény keretei ugyan megvannak, de e kereteken belül a hazai és erdélyi csoportok megerősítésére várnak, még mielőtt az éremtár tulajdonképpeni feladata megvalósításához hozzáfogna.

A régiségtár rendes dotációja alig elégséges a múzeumra háruló nagy archaeologiai feladatok megoldására is, és kívánatos volna, hogy a M. és K. O. Főfelügyelősége újabb, erre a célra előirányozandó rendkívüli segéllyel tegye lehetővé a hazai éremgyűjtemény olyan fokra való fejlesztését, amelyen túl már rendkívüli segély nélkül is megélhet.

Magam részéről minden ellenszolgáltatás nélkül, kész örömmel vállalkozom arra, hogy a hiányzó anyag összeállításánál, a beszerzési források felkeresésénél és a beszerzett anyag gyűjteménybe való besorozásánál a legmesszebbre menően támogatom az éremtár vezetésére hivatott múzeumórt.

Ezek után kérve jelentésem tudomásulvételét, és a jelentéshez mellékelt útzámlának, utalványozás végett, a M. és K. O. Főfelügyelőségéhez való eljuttatását, maradok

Méltóságodnak
 alázatos szolgája

Kolozsvár, 1913. szeptember hó 27.

Dr. Kovács István s k.
 osztályarchaeologus.

4. *Csutak Vilmos levele Kovács Istvánnak; a feldolgozás végett küldött numizmatikai emlékek kísérelve*³⁷

Székely Nemzeti Múzeum *Se va face*
947/1913. szám.

*o copie*³⁸

ÉDES PISTA!

Mellékelten küldöm az alábbi érmekeket. Szíveskedj róluk elismervényt kiállítani.

I. 1. görög ezüst érmet.....	1 drb.	I. 675.
2. „ bronz „.....	24 „	
3. bizant. bronz érmet.....	22 „	
4. római ezüst érmet.....	17 „	
5. „ bronz „.....	38 „	
6. az 1913. évi anyagból
római ezüst érmet.....	04 „	
7. „ bronz „.....	05 „	
8. középkori ezüst érmet.....	03 „	
9. újkori „.....	24 „	
10. „ Bronz „.....	07 „	

Összesen 145 „

Megjegyzem, hogy a mi számításunk szerint volt összesen 136, az Erzsike számítása szerint 128. db. és az idei 9.db., összesen tehát 145 db. Számítsd össze Te is, s állítsd ki az elismervénynek alapján.

Az emlékérmek és jetonok közül:

- II. 1. doboz 1840–70. = 108 db.
2. doboz..... 1880–90. = 074 db.
3. doboz..... tengerentúli és svájcziai = 165 db. *Küldötték*
4. doboz..... jetonok és vegyes anyag = 216 db. *900 Kor értékelve*.³⁹

Összesen = 563 db.
145 db.

Összesen = 708 db.

()⁴⁰

*Egyébként az influenzám eltűnt, csak pataként foly könnyeim árja. A könyveidet eddig bizonyára meg is kaptad⁴¹ Máskor többet. Csókollak Margittal együtt.*⁴²

Sepsiszentgyörgy 1913. szept. 19.

Vilmos s. k.

5. *Kovács István levele Csutak Vilmosnak a Gödri Ferenc-gyűjtemény kiválogatásáról*⁴³

Ad. 31–1915. szám.

Édes Vilmos!

A néhai Gödri Ferenc-féle éremgyűjteményből megvásárlásra felküldött 235 drb. érem és 1 drb. vasgyűrű feldolgozását elvégeztük, s annak eredményéről következőket jelentem:

1. Az Erdélyi Nemz. Múzeum megtartott	29 drb. érmet	100.38 korona értékben.
2. A Székely Nemzeti Múzeum éremtára
részére kiválogattam	138 drb. érmet }	45.44 korona értékben.
	1 drb. gyűrűt }	

össz.: 168 drb.-ot 145.82 korona értékben,
mely összeget a nyugtabélyegek levonásával a Szék. Nemz. Múz. Igazgatósága címére pár nappal előbb már elküldöttem.

Ide csatolva szíves aláíratás és visszaszármoztatás [!] céljából küldöm az Erd. Nemz. Múzeum érem- és régiségtárát illető, 100.38 koronás nyugtát, valamint a Szék. Nemz. Múzeum számára kiválogatott érmek jegyzékét, a nyugta kiállításához szükséges 6 fill. bélyeget, a XIX. sz. elejéről származó címeres, fejes vasgyűrűt és az éremtulajdonosnak visszaszolgáltatandó 68 drb. gyöngye fenntartású érmet, mint amelyekre egyik muzeális gyűjtemény sem reflektálhatott.

A Székely Nemzeti Múzeum számára kiválogatott és megvásárolt érmekeket ez alkalommal nem küldöm vissza, hanem a Komollóról kikerült római denariussal egyetemben – melyet csak a napokban küldöttél fel – a Székely Nemz. Múz.-nak feldolgozás végett nálam levő és intézetünkben őrzött éremcollectiojához csatolom, hogy annak idején cédulakatalógusukat elkészíthessem.

A 45.44 kor-ról szóló fentebb említett nyugta a postaköltiséggel (22 fill.) egyetemben 45-66 kor. tesz ki, vagyis e vásárlással a főfelügyelőségi 1913. évi, 1000 kor. rendkívüli segély maradéka teljes egészében felemészített, s így az annak idején kiállított és a Múz. Igazg.-nak megküldött nyugtám ez összegről valójában tárgytalanná lett, illetve értékét veszítette. – A nyugta kiállítását Rátok bízom. Végeredményében mindegy, ha az én vagy a SzNM kezéből veszi fel az összeget az eladó, fő, hogy az alap, melyből kifizetődött, megnevezessék. – A postai feladóvevényt szintén mellékelem.

Ennyit a transactios műveletről. Ha leveledben olyan nagyon nem nyújtogattad volna az elismerés babérrját, az esetben is elküldöttem volna már a jegyzéket, csupán azért is, hogy befejezem legyen már e műveletet [!]. – Egyébként örülök és örültem Buday tatával egyetemben azon, hogy olyan virágos jó kedved van a bet. vak. miánna [!], s abban a reményben, hogy a lövészárkokat a sors és a hadügymin. ügyesebb emberekkel fogja megtölteni, mint amilyen Te vagy. Isten segítsen rá, szívből kívánom. – Az én talpam azonban újból kezd égni, s nem lehetetlen, hogy „beugrom” a lövész árokba.

Buday tata meséli, hogy a helyi ref. coll. tanárai közül senkit sem mentettek fel. Beszélnek azonban tévedésről is, s így nem tudjuk a való tényt. Mihelyt tudomásodra jut a való, értesíts,

³⁷ Gépelt eredeti, kézirásos kiegészítéssel: KvM, C3 3376(b). Másodpéldánya és Kovács kézirásos Elismervénye: SzNM IT, 947–1913.

³⁸ Utólagos (1934) kézirásos bejegyzés: a másolat készítését elrendelő utasítás.

³⁹ Az átvételkor készült kézirásos megjegyzés

⁴⁰ A feladó intézmény SZÉKELY NEMZETI / MÚZEUM / 1879 / SEPSISZENTGYÖRGY köriratú ovális pecsétje.

⁴¹ Hihetőleg a Kolozsvárról hozott éremhatározók visszaküldésére utal.

⁴² A feladó utólagos saját kezű kiegészítése. A Kovács feleségének szóló üzenet több volt, mint szokványos udvarias gesztus. A rokon élethivatáson túl Simonffy István kolozsvári gépgyáros két lánya, Mariska és Margit révén, a két kutatót sógorsági viszony fűzte össze.

⁴³ Eredeti kézirásos levél, SzNM IT, Ad 31–1915.

mert bizony érdekel a sorsod. – Jenőt beosztották menetalakulatba, de azzal egyidejűleg (!) beteget is jelentett. Egyébként jól van, és jól volnánk mindannyian. Mama a tegnap 2 óra hosszat volt fenn, minden utóbaj nélkül.

Az esztergályozásra bejelentett gránáthüvelyek még nem érkeztek meg, de várjuk az ebadtákat.

Marosvásárhely feldolgozásához még nem fogtam hozzá.⁴⁴ Tudja a fene, irtózom a kezdettől, s aztán az általános munkakedvet is öli valósággal a nagy bronzelettel való állandó piszmogás⁴⁵ s egyéb, a közhangulatra befolyással levő háborús stb. körülmények. A jövő héten csak ráfanyalodom már, bár a szép, téli, havas nap inkább a szép természetbe csalogatna ki, mint az asztal mellett tartana.

Vincze Zoltán – ny. tanár, Kolozsvár, vinczezoltanlevente@yahoo.com

Isten Veletek! Feriéket üdvözlöm. Ferinek úgy, hogy mamája ne tudja, add értésére, hogy Árpád⁴⁶ – főlevéltárosi mivolta ellenére – *nem mentették fel*⁴⁷, s így márc. 1-én be kell vonulnia. – Pósta Lajkót áttették a tűzérkekhez, s jelenleg N.Disznódon tartózkodik.⁴⁸

Ölel

Pista

Kol. 915. jan. 30.

NB. A hadilevéltár számára is mellékelek pár levelet.

Rövidítésjegyzék

EME	–	Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár
ENMÉR	–	Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtára, Kolozsvár
IAN	–	Institutul de Arheologie și Numismatică, Cluj
ISC	–	Institutul de Studii Clasice, Cluj
MKÉ	–	Múzeumi és Könyvtári Értesítő, Budapest
MKOF	–	Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége, Budapest
VKM	–	Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Budapest

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltárak Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)

K 736, Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium, Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége, 1897–1922

Erdélyi Nemzeti Történelmi Múzeum (Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei), Kolozsvár (KvM)

Székelly Nemzeti Múzeum intézményi levéltára, Sepsiszentgyörgy (SzNM IT)

Nyomtatásban megjelent források

Múzeumi és Könyvtári Értesítő(Budapest) 1913, 1914

⁴⁴ Az 1909-ben feltárt marosvásárhelyi telep és temető feldolgozása mégis idejében elkészült, és ugyanazon évben meg is jelent.

⁴⁵ Minden bizonnyal az 1909-ben vásárolt felsőújvári lelet feldolgozására utal.

⁴⁶ Kiemelés az eredetiben.

⁴⁷ Kiemelés az eredetiben.

⁴⁸ A levélben említett azonosítható személyek: Árpád – László Ferenc öccse; Buday tata – baráti körben Buday Árpád elnevezése; Feriék – László Ferenc családja; Mama (I.) – valószínűleg a két sógor közös anyósa; Mama (II.) – a László testvérek édesanyja; Pósta Lajkó – Pósta Béla fia.

Irodalom

- ARDEVAN, Radu
2004–2009 În amintirea lui István Kovács (1880–1955), *Buletinul Societății Numismatice din România*, XCVIII–CIII (2004–2009), nr. 1 (152–157), 225–232.
- BOÉR Hunor
2002 Adatok a Székely Nemzeti Múzeum két világháború közti történetéhez, *Acta (Siculica)*, 2001/1 (Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára, 1), T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 217–235.
- BOÉR Hunor – BIRÓ Rózsa
2002 A Székely Nemzeti Múzeum kezdetei 1875–1881, *Acta (Siculica)*, 2001/1 (Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára, 1), T3 Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 7–58.
- CSUTAK Vilmos
1929 A Székely Nemzeti Múzeum alapítása és gyűjteményeinek ötvenéves fejlődése, in: Uő (szerk.): *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára*, Sepsiszentgyörgy, 5–25.
- CSUTAK Vilmos – László Ferenc
1915 *A Székely Nemzeti Múzeum igazgató-választmányának Jelentése [...] a múzeum 1914. évi fejlődéséről és állapotáról*, Sepsiszentgyörgy.
- EGYED Ákos
1993 Csutak Vilmos élete és munkássága, in: Csutak Vilmos: *Közösség és művelődés. Válogatott írások* (Egyed Ákos gondozásában és bevezető tanulmányával), Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 5–104.
- FERENCZI István
2004 Száz éve született Kovács István, Erdély egyik legkiválóbb régésze, *Hazanéző*, 2004/2, 4–7.
- KELEMEN Lajos
1955 Ștefan Kovács 1880–1955, *Studii și Cercetări de Istorie Cluj*, 1955, 177–179.
- KÓHEGYI Mihály – SZABÓ Géza
1996 Wosinsky Mór szakfelügyelői tevékenysége és a századforduló vidéki múzeumai, *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve*, XIX, Szekszárd, 9–33.
- LÁSZLÓ Ferenc
1978 *Táj és tudomány*, Válogatott írások (László Attila gondozásában és előszavával), Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- MKE Múzeumi és Könyvtári Értesítő, Budapest.
- SAS Péter
2000 Mozzanatok a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum történetéből, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XLIV/1–2. 133–141.
- SIPOS Gábor (szerk.)
2009 *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- SZÉKELY Zoltán
1956 Kovács Ștefan, 21. VIII. 1880 – 15. VIII. 1955, *Studii și cercetări de istorie veche*, 1956, 465–467.
- VINCZE Zoltán
2005 „...az egész mű igen festői, kellemes hatású, művészi munka...”, *Kalotaszeg*, XVI. 2005/4.
2014 *A kolozsvári régészeti iskola a Pósta Béla-korszakban (1899–1919)*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

István Kovács, organizatorul colecției numismatice a Muzeului Național Secuiesc (1912–1915)

(Rezumat)

În istoria Muzeului Național Secuiesc, începutul veacului al 20-lea s-a remarcat prin unele mari realizări, ridicate peste opera ctitorilor, care au marcat profund direcția dezvoltării sale în cei o sută de ani care au urmat. Una din ele este inițierea de către Ferenc László a săpăturilor de la Ariușd, în urma cărora mica instituție de provincie a devenit un cunoscut centru al arheologiei europene. Cealaltă este noul său cămin, datorată geniului lui Károly Kós, operă reprezentativă a arhitecturii contemporane, situată la punctul de întâlnire a tradiției cu viitorul.

Mutarea în noul edificiu presupunea organizarea, respectiv reorganizarea diferitelor colecții. În cazul colecției numismatice aceasta s-a impus cu acuitate, deoarece cele aproximativ 9000 de piese zăceau de decenii în simple pachete de hârtie, fără acces atât pentru marele public curios cât și pentru specialiștii interesați. Sarcina transformării mulțimii de numisme într-o organizată colecție numismatică a revenit lui *István Kovács*, specialist al Institutului de Numismatică și Arheologie al universității din Cluj, precum și al Colecției Numismatice și Arheologice a Muzeului Național al Transilvaniei, aflată sub administrarea sa.

Acțiunea s-a desfășurat în toamna anilor 1912 și 1913, însumând două luni. După eliminarea pieselor rebut și separarea dublurilor, s-a alcătuit un fond principal constând din 2038 de piese, cu grupe aparte ale

monedelor antice, maghiare, transilvănene și străine. Cele aproximativ 2000 de piese rămase neprelucrate urmau să-și găsească locul în campania plănuită în anul 1914. Cu scopul de a grăbi terminarea lucrărilor, ulterior, în acord cu Kovács, 708 de piese neprelucrate, ca și cele 235 de monede ale recent achiziționatei colecții Gödri, au fost trimise la Cluj. Vremea rânduirii lor, însă, va suferi o lungă amânare.

De-a lungul lucrărilor, Kovács a constatat câteva grave neajunsuri în componența colecției (starea deplorabilă a grupei grecești antice, lipsuri mari în grupa maghiară și cea transilvăneană), dar și unele prezențe îmbucurătoare (unice ale monetăriei romane, tezaur mixte romano-barbare). Concluzia: colecția este predestinat dezvoltării, se impune, deci, subvenționarea ei. La insistențele lui Béla Pósta, profesor la catedra de arheologie a universității din Cluj, în același timp inspector teritorial de specialitate al Inspectoratului Național al Muzeelor și Bibliotecilor, în 1913 muzeul a primit un ajutor special de 1000 coroane destinat îmbunătățirii componenței colecției. Însărcinat cu îndeplinirea, din această sumă Kovács a cumpărat 84 de monede, reprezentând toate perioadele numismaticii elene antice. Din păcate, izbucnirea războiului mondial a curmat acțiunea de subvenționare abia începută. Soarta ei a fost împărțită de organizarea colecției, care va fi reluată doar peste două decenii.

István Kovács, Organizer of the Numismatic Collection of the Székely National Museum (1912–1915)

(Abstract)

In the history of the Székely National Museum the beginning of the 20th century was marked by some great accomplishments, climbing above the work of the founders, determining the direction of its evolution for the next one hundred years. One of these accomplishments was the initiation of the archeologic excavations from Ariușd by Ferenc László, by which a small provincial institution has become a well-known centre of European archaeology. Another one has to be its new building, which due to the genius of Károly Kós is a representative piece of contemporary architecture, standing at the crossroad of tradition and future.

Moving into the new building supposed the organization, respectively reorganization of the different collections. In the case of the numismatic collection it was a must, as those approximately 9000 pieces had been deposited for decades in simple paper bags, with hardly any access for the curious public or the scholars engaged in this field. The task of transforming these loads of coins into a numismatic collection was awarded to *István Kovács*, a specialist from the Institute of Numismatics and Archaeology of the University of Cluj and from the Numismatic and Archeologic Collection of the Transylvanian National Museum, the latter being under his supervision.

This action took place in the autumn of 1912 and of 1913, lasting for two months. After eliminating the refuse pieces and separating the doubles, a basic fund was formed, consisting of 2038 pieces, grouped into antique, Hungarian, Transylvanian, and foreign coins. The approximately 2000 unprocessed pieces were to find their place during the action planned for 1914. In order to accelerate the process, later on, in accord with Kovács, 708 unprocessed pieces, along with the 235 coins of the recently acquired Gödri collection, were sent to Cluj. But their time was not to come for a very long period.

During his work, Kovács observed some serious hiatus in the constitution of the collection (awful condition of the ancient Greek group, great hiatus within the Hungarian and Transylvanian group), but also some welcome presence (unique pieces of Roman monetary, mixed Roman–barbarian artefacts). The conclusion: the collection was meant to be developed, thus it needs to be subsidized. At the insistence of Béla Pósta, professor at the department of archaeology of the University of Cluj, but also regional inspector at the National Inspectorate of Museums and Libraries, in 1913 the museum was awarded a special assistance of 1000 coronas, to enrich the constitution of the collection. Assigned to carry out this work, Kovács bought 84 coins, representing all periods of ancient Greek numismatics. Unfortunately the outbreak of the world war put an end to a nearly started subsidizing. The organization of the collection had the same fate, as it was restarted only after two decades.

Berényi Zsuzsanna Ágnes

A KOLOZSVÁRI UNIO PÁHOLY JELVÉNYE

A kolozsvári Unio páholy

A kolozsvári szabadkőművesek Unio páholya legfőbb működési területeként Magyarország érdekeinek szolgálatát jelölte meg, és ezt az eltökéltségét már nevében is kifejezte. Az 1887. május 30-án felavatott páholy számára az Unio nevet a hét alapító mester választotta: dr. Deáky Albert ügyvéd,¹ akitől a páholyalapítás eszméje származott, dr. Haller Károly, a kolozsvári jogakadémia tanára,² Herzog Ödön MÁV-felügyelő, dr. Incze József ügyvéd, volt országgyűlési képviselő, Kacsóh Lajos, vasúti igazgatósági titkár, Kovács János, az unitárius gimnázium igazgatója, és Szepessy Lajos, a Grasham biztosítási intézet igazgatója.³ A páholy elnevezése az 1848. március 15-i tizenkét pont 12. pontjára, tehát Magyarországnak Erdéllyel történő uniójára vonatkozott.

Az alapítókön kívül is számos kiválóság lépett a páholy tagjainak sorába. Köztük többek között dr. Ferenczi Zoltán, az Egyetemi Könyvtár igazgatója, dr. Gyalui Farkas könyvtárigazgató, Fadrusz János szobrász, Petelei István író, Serly Lajos zeneszerző, dr. Janovics Jenő színigazgató, Ravasz László református teológiai tanár, Farkas Ödön zeneszerző, Nagy Károly kereskedelmi akadémiai tanár, Csifó Salamon unitárius teológiai dékán, Kincs Gyula, a zilahi református Wesselényi Kollégium igazgatója és a tantestület csaknem minden tagja, gróf Teleki Sándor és fia, gróf Teleki László,⁴ és még igen sok közismert

személyiség, összesen háromszázhuszonhat fő szerepel a páholy anyakönyvi bejegyzésében.

A páholy alapította Brassóban a Pannónia páholyt, Sepsiszentgyörgyön a Sicilia páholyt, Tordán a tordai, Désen a Második Rákóczi Ferenc szabadkőműves kört. Tanítók Leányotthonát és Rongyos Egyletet létesítettek. A fővárost követően elsőként alapították meg, dr. Kresz Géza (Könyves Kálmán páholy) szabályzata szerint, dr. Haller Károly szervezésében a Kolozsvári Mentőegyesületet, a helyi Siketnéma Intézetet, a Kertészeti Egyesületet. A Vöröskeleszt Népkonyháit segélyezték, Iparpártoló Országos Szövetséget kezdeményeztek.

A háború idején a legesettebbeket segélyezték. A segítséget a páholy vezetői: dr. Fabinyi Rudolf,⁵ dr. Apáthy István,⁶ dr. Thiering Oszkár,⁷ dr. Genersich Gusztáv⁸ nagy szakértelemmel, áldozatkészen szervezték meg.

Az ifjúsággal különösen sokat foglalkoztak. Erdélyi hazafias nevelésüket igen fontosnak tartották.

A páholy bekapcsolódott az 1885-ben alakult Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) tevékenységébe. A nemzeti kultúra intézményeit segítették: hazafias nyomtatványokat adtak ki. Az EMKE főtitkára, Sándor József,⁹ főpénztárosa, Merza Lajos,¹⁰ jegyzője, dr. Csernátory Gyula,¹¹ ellenőre, Szekula Ákos,¹² de a többi tisztségviselő legtöbbje is az Unio páholy tagja volt.

Az EMKE védnökségével, de Unio-tagok szerepvállalásától sem függetlenül alakult meg 1891-ben az

¹ Deáky Albert, ügyvéd stb., Kolozsvár. Szül. Kolozsvár, 1846. márc. 15. Felvétele szabadkőművesnek: 1886. márc. 24. (László király kör, Nagyvárad), II. fok, III. fok. Páholyalapító. L. bővebben alább.

² Haller Károly, dr., egyetemi tanár, Kolozsvár. Szül. Nagyszeben, 1836. okt. 14. Fv. 1886. márc. 24. (László király páholy, Nagyvárad), II. fok, III. fok. Páholyalapító.

³ Szepessy Lajos, Grasham Biztosító Intézet igazgatója, Kolozsvár. Szül. Temesvár, 1846. máj. 30. Fv. 1886. okt. 24. (László király kör, Nagyvárad), II. fok, III. fok. Páholyalapító.

⁴ Teleki László, gróf, földbirtokos. Szül. 1862. szept. 20. Fv. 1889. márc. 16., II. fok 1890. okt. 4., III. fok 1892. jan. 16. Az Unio páholy főmestere.

⁵ Fabinyi Rudolf dr., egyetemi tanár, Kolozsvár. Szül. Jolsva (Gömör vármegye), 1849. máj. 31. Fv. 1888. jan. 16., II. fok 1889. máj. 11., III. fok 1892. jan. 16. L. bővebben alább.

⁶ Apáthy István, dr., egyetemi tanár, Kolozsvár. Fv. 1900. dec. 5.

⁷ Thiering Oszkár, dr., iparszakiskolai igazgató, Kolozsvár. Fv. 1912. jan. 9. Kilépett a páholyból: 1917. dec. 29.

⁸ Genersich Gusztáv, dr., egyetemi tanár, Kolozsvár. Fv. 1899. ápr. 15.

⁹ Sándor József (álneve: Hiram), az EMKE főtitkára, Kolozsvár. Szül. Bukarest, 1853. Fv. 1887. ápr. 23., II. fok 1887. máj. 27., III. fok 1887. máj. 30.

¹⁰ Merza Lajos, az EMKE pénztárnoka, mérnök, Kolozsvár. Fv. 1889. jún. 4., II. fok 1892. nov. 5., III. fok 1893. nov. 25.

¹¹ Csernátory Gyula, dr. (álneve: Julius), kir. tanfelügyelő, Kolozsvár. Szül. Árpástó, 1858. nov. 3. Fv. 1887. ápr. 21., II. fok 1887. máj. 27., III. fok 1887. máj. 30.

¹² Szekula Ákos, biztosító vezérfelügyelő, Kolozsvár. Fv. 1892. okt. 29., II. fok 1893. febr. 20., III. fok 1893. nov. 25.

Erdélyrészi Kárpát-Egyesületet is (EKE), Magyarország erdélyi részének turisztikai művelése, természeti szépségeinek, néprajzának ismertetése, különösen fürdői érdekében. Az EKE első társelnökét, báró Feilitzsch Arthurt¹³ 1894-ben az Unio páholyának is főmesterévé választották. (Őt 1881-ben vették fel a márosmarosszigeti Tisza páholyból, de csak 1893-ban került Kolozsvárra.) Az EKE pénztárosa, Merza Gyula is az Unio páholy tagja volt.

A közlemény célja az Unio páholy levényére vonatkozó fennmaradt levelezés és egyéb iratanyag¹⁴ közzététele. Mivel a leveleket a páholy főmestereként dr. Deáky Albert, majd dr. Fabinyi Rudolf jegyezte, az ő személyüket, tevékenységüket bővebben ismer-tjük.

Dr. Deáky Albert (1846–1903)

Az Unio páholy alapító főmestere. 1848-ban édesapja országgyűlési képviselőként elkísérte a kormányt Szegedre, és ott kolerában meghalt. Anyja és nagybátyja, Tunyogi Csapó József kolozsvári jogakadémiai tanár nevelte. Kolozsvárott, majd Zilahon végezte el a középiskoláit, Eperjesen jogot tanult. Zilahon főjegyző és törvényszéki bíró lett, majd Kolozsvárott ügyvédi irodát nyitott. 1872-ben társaival létrehozta a Március 15-i Állandó Bizottságot, és haláláig elnöke maradt. Ünnepek szervezéséhez adott országosan útbaigazításokat, 1875-ben a *Baloldal* című lapot szerkesztette, Függetlenségi Pártot alakított és részt vett az *Ellenzék* alapításában is. 1877-ben feleségül vette Tamási János 1848–1849-es honvéd főhadnagy, egyetemi questor lányát, Etelkát. Attila, Loránd és Iván fiai születtek. Felesége 1889. július 2-án meghalt. Részt vett az EMKE alapításában, tagja volt a központi választmánynak és direktóriumnak. Ő szervezte az EMKE női és férfi választmányát, melynek ügyvezető alelnöke is volt. 1891 februárjában vezetése alatt alakult meg az Országos Történelmi Erekllye Múzeum, a Kossuth Lajos Asztaltársaság keretében. 1872-ben alapította meg, és haláláig szerkesztette a *Történelmi Lapokat*. Ez a lap a szabadságharc eseményeit gyűjtötte össze, és adta közre. Dr. Deáky Albert – mint a páholy nevezte őt: „Albertünk” – az említettekén kívül is számos kulturális, közgazdasági és emberbaráti intézmény elnöke vagy tagja volt, de Kolozsvár szabad királyi város törvényhatóságában is tisztséget töltött be. 1903. május 26-án, 57 évesen halt meg. Egyik gyászjelentőjét az

által megalapított Országos Történelmi Erekllye Múzeum adta ki, 1903. május 26-án. A temetést 1903. május 28-ra, csütörtökön délután 5 órára tűzték ki, a kolozsvári köztemetőben levő családi sírboltba, református szertartás szerint. A páholy „Albertünk” emlékére alapítványt létesített.

Dr. Fabinyi Rudolf (1849–1920)

1903-tól főmestere az Unio páholyának, Teleki László után. Apja Fabinyi Sámuel kereskedő, takarékpénztári igazgató, anyja Markusovszky Hermin. Az elemi iskolát Jolsván, a gimnáziumot Rosnyón és Iglón végezte. A pesti egyetemen Than Károly vegyészprofesszor tanítványa volt. 1871-ben az épp újjászervezett József-műegyetem tanársegédje lett, majd, nyugati tanulmányokat követően, 1878-ban a kolozsvári tudományegyetem tanára. Első felesége Kossuth Lajos rokona volt, második feleségétől, Reimann Paulától 11 gyereke született. Megalapította a *Vegyteni Lapokat*, a MTA levelező, majd rendes tagjává választották, közben egy évig az egyetem rektora. A diákok közt is népszerű volt, jó szónok, előadásokat is tartott népszerűsítő céllal. Budapesten, valószínűleg spanyolnáthában halt meg, 1920. március 7-én, és 10-én temették, a Kerepesi temetőben.¹⁵

Az Unio páholy jelvényével kapcsolatos levelek és egyéb iratok a Magyar Országos Levéltárban (1886–1914)

A szabadkőműves páholy számára nélkülözhetetlen a jelvény. Ez a páholy önazonosítása. Az Unio páholy is sokat foglalkozott a jelvényével. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára anyagában a következő vonatkozó írásos dokumentumokat sikerült azonosítani a Magyarország Szimbolikus Nagypáholya¹⁶ irataiból:

– 1886. december 27-én Deáky Albert főmester köszönetet mond a Darmstadtból hozatandó selyem szalagokért. Vörös-kék legyen, 7 cm széles. (1. dokumentum)

– 1887. január 28-án a Deáky Albert főmester írja, hogy elfogadják a tiszti jelvények árát. A szalagokat a nagypáholy rendelte meg. (2. dokumentum)

– 1887. március 8-án jelzi Deáky Albert főmester, hogy megkapták a jelvényeket, de hiányoznak a számlák. Kér a nagypáholytól részletes leírást a tisz-

¹³ Feilitzsch Arthur, báró, kir. erdőigazgató, Kolozsvár. Fv. 1881. dec. 1. (Tisza kör, Márosmarossziget), II. fok 1883. márc. 6., be-fogadva 1893. máj. 18., III. fok 1893. máj. 20.

¹⁴ MNL OL, P 1083, *Unio* □.

¹⁵ MÓRA László, dr. 1990.

¹⁶ A magyar szimbolikus szabadkőműves páholyok összefogója [MSN]. Körpecsétje (az első négy beérkezett levélen): MAGYARORSZÁG / SYMBOLIKUS / NAGYPÁHOLYA / . — . / 1886 (a félköríves MAGYARORSZÁG felett cifra).

ti jelvényekről, mert nem tudja azonosítani azokat. (3. dokumentum)

– 1887. december 15-én Deáky Albert főmester sürgeti a jelvények elküldését, mert új jelentkezőknek van szükségük ezekre. Beszámol a színválasztásról. (4. dokumentum)

– Az 1888-as leltár beszámol a páholyban levő raktárban meglévő tárgyokról, köztük a jelvényekről. (5. dokumentum)

– 1902-ben június 25-én 55 jelvényt rendelt meg Ferenczy Gyula kincstáros. Kérte egyben a jelvény kaptacsának elküldését. (6. dokumentum)

– 1914 február 19.-én Fabinyi Rudolf főmester és Sólyom János¹⁷ titkár levelet írt a nagypáholynak, hogy adjanak tanácsot, hol csináltassanak a kifogyott szabadkőműves körző és vonalzó¹⁸ (jelvény) helyébe más öntvényt. (7. dokumentum)

– 1914. március 1-jén Fabinyi Rudolf főmester és Sólyom János titkár írja a nagypáholynak, hogy postára adták a páholy jelvényéhez a stancát. 55 darabot kérnek, akárcsak múltkor, amikor azokat Herpka Károly¹⁹ készítette. (8. dokumentum)

– 1914. május 21-én Sólyom János titkár megsürgeti a márciusi kérés megoldását Wilczek Gusztávnál²⁰, a nagypáholy háznagyánál. (9. dokumentum).

Mellékletek

1.

MNL OL P 1083, Unio □²¹, 100. cs., 64r–v.
[MSN] 1205/1887.

8-886/Sz

Kolozsvár, 1886. december 27.

Igen érd.:²² és szer.: tv.: eml²³

Köszönöm a Darmstadtból behozandó selyemszalag-mintákat, s csatoltan küldöm vissza.

A tisztviselők jelvényeire a keskeny kéket választottuk, és kérem, legyen szíves abból rendeljen nekünk a Szepessy Lajos testvér címére, utánvétel mellett küldendőleg, annyi métert, amennyi a tisztviselői jelvényekhez megkívántatik: már gyakorlott lévén, kedv.:²⁴ tv.:, meg tudja azt határozni, hogy egy jelvényhez mennyi kell, s legyen szíves erre.

A □ színűl vörös-kék lett választva, s a jelvény ehhez 7 centiméter szélességű, ezen csatolt két színből, vörös-kék összeállított szalagot legyen szíves hozatni, mégpedig a szalagnak fele legyen kék, fele legyen vörös, 3½ centiméter egyikből s ennyi a másikkól.²⁵ Ebből kérem, legyen szíves annyit rendelni, hogy 30 jelvényhez elég s a megkívánható mennyiség legyen. Én sem tudom a méterszámot jelölni, tehát szívességét kérem ennek megállapításához is. Ezt is a kincstáros testvér, Szepessy nevére kérem küldeni, s utánvételrel.

A □ jelvényt a tiszt.: tv.: ajánlata szerint változtattuk, s a szög-vonalzót a szokott módon felfelé fordítottuk,²⁶ kérem tehát a csatolt alakban legyen szíves ezt megrendelni és megcsináltatni. Most egyelőre 30 darabot kérem, rendeljen meg, s szíveskedjék az árát, ha lehetséges, a 3 frt²⁷-on alól állapíttatni meg.

Arra kérem: szíveskedjék úgy készíttetni, hogy a vonalzó végére hátul a szalag befűzésére két horog úgy legyen alkalmazva, miképp a rajz szerint, a szalagon nyugodjék a felfűzéskor a vonalzó hegye, és ne a vonalzó végén felfelé legyen a horog.

A tisztviselői jelvényekre nézve is kérem, legyen szíves két számítást küldetni, hogy egyenként mennyibe kerülnek, s azokat is megrendelteni egyidejűleg.

A felszerelvény ládát megkaptuk, s köszönettel vettük a küldeményeket – igyekezzünk a számlát törleszteni.

A Szepessy testvér [elbocsátó] okmányát, úgy a többi is köszönettel kaptuk, viszont az Éjszaky²⁸ testvér okmánya nem volt a pakkban: ez talán kimaradt, legyen szíves ez esetben hozzám elküldeni.

Szepessy tvr.: igen szép két márványoszlopot adott és három márvány gyertyatartót, és így egyelőre is csinos kis templomot sikerült berendezni.

Ezen év december 22-én megtartottuk az első □ munkát hazajöttöm után, s a félévi szó is ez alkalommal testvéri láncban közölve s az oszlopok között elégetve lett.²⁹

Már vagy 10 értékes jelentkezés van: a jelentkezéseket kihez terjesszük fel? S most mindjárt felterjesszük a Nagy□hoz azokat? Maradok tisztelettel s tv.: i üdv.: tel

Hú tv.: e

Deáky Albert

főmester

2.

MOL P 1083, Unio □, 100. cs., 68r–v.
[MSN] 1273/1887.

Kolozsvár, 1887. január 28.

Szer.: Tv.:!

Köszönöm személyesen és □unk nevében sokoldalú szívességét s fáradozásait.

Becses és kedves sorai megnyugtattak, hogy úgy a jelvények, mind a szalagok megrendeléseik rendben vannak. Köszönettel várjuk azokat.

¹⁷ Sólyom János, polgári iskolai igazgató, Kolozsvár. Fv. 1901. máj. 28.

¹⁸ Szabadkőműves kifejezés.

¹⁹ Herpka Károly (Bécs, 1861. január 29. – Budapest, 1938. augusztus 26.), az Iparművészeti Iskola tanára, a Galilei páholy tagja. Szabadkőműves jelvényeket nagy számban készített. (BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes 2005.)

²⁰ Wilczek Gusztáv, szül. 1862. Fv. 1890 (Deák Ferenc, a Testvériséghez páholy, Budapest), a MSN háznagya.

²¹ Páholy.

²² Érdemes.

²³ Szeretett testvérem.

²⁴ Kedves.

²⁵ A mondat után lerajzolva a két szalag, rájuk írva felsőn a „vörös”, alsón a „kék” szó.

²⁶ A háromszög csúcsa fent van.

²⁷ Forint.

²⁸ Éjszaki Károly, mérnök, 1848–1849-ben Csányi László kormánybiztos titkára. Szül. 1818. okt. 2., Réde. Fv. 1875 (Könyves Kálmán, az Előítéletek Legyőzéséhez páholy, Budapest).

²⁹ Szabadkőműves szokás.

A jelvények 3 ftr árát elfogadjuk, úgy a tisztí jelvényeket is 1/80-2 ftr-ig.

Hanem a pecsét az, ami most sürgősen szükséges lenne – mert addig a testvér □okhozi átiratainkat nem expedíálthatom. A tegnapi □munkán, sürgősen evégett hívtam egybe, megállapítottuk a pecsét alakját, azt ilyen alak- és nagyságban, amint ./ csatolom, szíveskedjék megcsináltatni lenyomó géppel, s lehető legrövidebb idő alatt expedíáltni.

Tegnap felvettük Székely Károlyt³⁰ is kisegítő testvérül. E kérdésben kérem szíveskedjék utasítani s értesíteni, hogy a kisegítő testvért az I. fokra teljesen beavassuk, az összes jelszavakkal s jelekkel megösmertessük, vagy van-é erre külön szabály és korlát, meddig kell beavatni.

Már helyiséget is vettünk ki évi 280 ftrért, 3 jó szoba: s mellette a bank tart egy szobát a hűsfogyasztási egylet irodaszobájául, hol az elnök én vagyok, s ezt is, mikor kell, estve hozzávehetjük. Szén utca 3. szám, I. emelet, igen szép, tágas szoba lesz a templomhelyiség, s március 1-jén meg is kezdjük a festetést és berendezést.

Fokozatosan s erővel és életképességgel fejlődik ügyünk s □életünk: naponta több kedvvel és érdeklődéssel munkálnak³¹ testvéreink, nekem nagy örömmel minden lépés, mely előbb hiszen nemes célunk munkálatában. Lelkesedés éltet és vezet!! S ez biztosítja a jövőt.

Dr. Haller tv. :. is nagyon sajnálta, hogy személyesen nem találkozhattak, de ő rövid időre töltött fenn, s nem érkezett másodszor arramenni.

Csatoltan küldök 6 db kereső bejelentést, s kérem szíveskedjék azokat a nagypáholy elé terjeszteni.

Köszönettel megkaptam az alapító okmányt, csak a jövő héten tarthatnánk olyan rendes munkát, hol az esketéseket s a fogadalmi ívek aláírását is elvégezheszük.

Maradok tv. :. i üdvözléssel

hű tv. :. e

Deáky Albert

főmester

3.

MOL P 1082, Unio □, 100. cs., 33r–v.

[MSN] 1434/1887.

Kolozsvár, 1887. március 8.

Igen tiszt. :. tv. :.!

A jelvényeket megkaptuk, köszönettel sok szívesége és fáradsága iránt, arra kérem, szíveskedjék azokról a számlát velem minél előbb közölni hogy a szombati gyűlésen kiszámíthassam egyes darabnak az árát, s azt be is vehessük.

Kérem még, szíveskedjék a tisztí jelvényekre nézve részletes névsort küldeni, hogy biztosra tudhassam, melyik tisztnek melyik a jelvénye, s úgy osszam ki.

Még azon értesítést kérem, hogy a templom kifestésénél a falakat kékre festessük-é, avagy veresre, mint az a pestinél is van. Ha szabályos a vörös, ez talán éppen a mi páholyszínünk összetételéhez, s kedélyesebb is az I. és a II. fokú munkánál. Becses értesítéstől s véleményitől függesztem fel annak eldöntését.

Maradok kiváló tisztelettel, s ismét köszönve sok szíveséget, tv. :. üdvözléssel:

Sz. :. :.³² tv. :.

Deáky Albert

f. :. m. :.³³

4.

MOL P1083, Unio □, 100. cs., 243r–v.

[MNS] 2454/1887.

Kolozsvár k. :.³⁴ 1887. december 15.

K. :. Tv. :.!

Csatoltan küldöm a Symbolikus Nagypáholyhoz a II. fokra felemelésekről jelentést, s kereső Dr. Fabinyi Rudolf egyetemi tanár bejelentését. Értékes és kiváló erővel szaporodik □unk naponta.

Szepessy tv. :. nek átadtam volt 120 frotot befizetés végett: kérem, nyugodtak legyenek, hogy most már teljes erőnket tartozásunk lefizetésére fordítjuk, s ezt január–február hónapokban remélem el is érhetjük.

Most 400 ftron felül behajtás alatt, s mihelyt bekapok összegeket, küldöm.

A □jelvények készítését legyen szíves sürgetni, mert addig most még a tiszteletbeli tagokul választottaknak sem tudom a határozatokat expedíáltni.

Fokozatosan kell az erőket tömöríteni és fejleszteni, s ha teljes életerős leend alkotásunk, akkor úgy szellemileg, mint anyagilag erős oszlopa leend a központi hatalomnak is.

Kérem, tartson meg továbbra is tapasztalt jóindulatában, s mi hállásan maradunk sz. :. tv. :. i ü. :. ü. :. ü. :.³⁵

Sz. :. tv. :.

Deáky Albert

főmester

5.

MOL P 1083, Unio □, 101. cs. (részlet:)

1887. okt. 21.	szalagszállítmány	109 f[rt] 68 [krajcár]
1887. okt. 25.	vámilleték	4 f 61
1887. okt. 25.	szalagfűzés	5 f 70
1887. okt. 27.	kötényekért	40 f
1887. okt. 27.	rituálé nyomtatványok stb.	54 f
1887. okt. 27.	tisztí jelvényekért	13 f 40
1887. nov. 5. (?)	kötények	14 f 20
1887. nov. 5. (?)	nyomtatványok	69 [krajcár]
1887. nov. 5. (?)	kesztyűk	43 f 50
1887. dec. 14.	szalagszállítmány	74 f 79
1887. dec. 14.	vámilleték	2 f 50
1887. dec. 14.	páholyjelvények	157 f 40
1887. dec. 14.	kötények	54 f 20
1887. dec. 14.	kesztyűk	43 f 50
1887. dec. 14.	aprólékok	2 f 63
1888. nov. 8.	nyomtatványok	24 f
1888. nov. 8.	kesztyűk	15 f
1888. nov. 8.	szalagszállítmány	37 f 82

³⁰ Székely Károly kisegítő testvér, bankszolga, Kolozsvár. Szül. Kolozsvár, 1853. Fv. 1886. márc. 26.

³¹ Munka: a szabadkőművesi összejövetel szabadkőműves megnevezése.

³² Szerető.

³³ Főmester.

³⁴ Keletén.

³⁵ Üdvözlötünkkel.

6.

MOL P 1083, Unio □, 100 cs., 50.
204. sz. Kolozsvár kel.:³⁶ 5902.³⁷ június 25.³⁸
Érd.:³⁹
Váradi Mór⁴⁰ tv.: nek
Budapest kel.:

Köszönettel vettem a megrendelt 55 db páholy jelvényt, s kérem a rend kedvéért a □unk jelvénykaptacsát is címemre megküldeni szíveskedjék.

Szíves tv.: i munkásságát köszönve vagyok
tv.: i k tel.:⁴¹
Ferenczy Gyula
Kincstáros tv.:
cím: Jókai u. 3. sz. I. em.

7.

MOL P 1083, Unio □, 100 cs., 30.

34/1914, Kolozsvár kel.:, 1914. február hó 19-én⁴²
A Magyarországi Symbolikus Nagypáholynak
Budapest keletén
Nagyemester Testvér!
Testvérek!

Páholyjelvényünk szalagján függő öntvényünk, a körző szárai között levő vonalzó⁴³ elfogyván, újakat kell készíttetnünk. Nehány év előtt a nagypáholy volt szíves az öntvényt – a birtokunkban levő s az elkészítéséhez szükséges forma beküldése mellett – elkészíttetni. Most is tv.: i szeretettel kérjük szíves tájékoztatóját arra nézve, hogy az öntvény elkészítése érdekében kihez forduljunk, s e munkára melyik a legalkalmasabb és megbízhatóbb budapesti cég? Vagy nem vállalná-e a nagypáholy irodája ezúttal is a megrendelés közvetítését? Köszönettel és hálával volnánk adósaí érte.

A szíves választ mielőbb kérve, maradunk tv.: i üdv.: tel az e.: sz.: sz.:⁴⁴

Fabinyi Rudolf főmester
Sólyom János titkár

8.

MOL P 1083, Unio □, 100 cs., 31.

47/1914, Kolozsvár kel.: én, 1914. március 1.⁴⁵
A Magyarországi Symbolikus Nagypáholynak
Budapest kel. én

Hivatkozással a f. évi február 23-án, 1411/1914. szám alatt páholyjelvényünk elkészíttetése tárgyában küldött táblára, tudatjuk, hogy a jelvény stancáit a mai napon postára adtuk.

A jelvényekből 55 darabot kérünk. Megjegyezzük hogy ugyanennyit – az 1909. január 9-én kelt kiállított számla tanúsítása szerint – darabját à 2.40 Koronával számítva, Herpka Károly 3.:⁴⁶ tv.: készített □unk részére, ugyancsak a Nagypáholy szíves közvetítésével.

Az elkészített jelvényeket, utánvétel mellett, annak idején a következő címre szíveskedjék küldeni:

Ferenczy Gyula, bankigazgató,⁴⁷ Kolozsvár, Mátyás király tér 9. (Mezőgazdasági Bank.)

A szíves közvetítésért és fáradozásért előre is köszönetet mondunk.

Maradtunk tv.: i szer.: tel. ü.: az e.: sz.: sz.:
Fabinyi Rudolf főmester
Sólyom János titkár

9.

MOL P 1083, Unio □, 102. cs., 66.

ad 47/1914, Kolozsvár⁴⁸
Wilczek Gusztáv háznagy tv.: nek
Budapest kel.: én
Érdemes háznagy Tv.:!

Jelen szám alatt ezévi márc. 1-jén arra kértük volt a Nagypáholyt, hogy páholyjelvényünkéből – a stanca beküldésével – készíttesen 55 darabot.

Azóta már két és fél hónap telt el, s bár Te is értesítél, hogy a munkával Herpka Károly tv.: t megbízta, és ő is jelezte kincstáros tv.: nek, hogy a jelvénykészítés rendelését átvette, a jelvények mai napig sem érkeztek meg, pedig nagy szükségünk volna reájuk.

Kérünk, érd.: Tv.:, hogy sürgesd meg Herpka tv.: t, tolmácsolva, hogy a jelvényeket mielőbb készítse és küldje el „Ferenczy Gyula bankigazgató, Kolozsvár, Mezőgazdasági Bank” címére.

Köszönet fáradozásodért

Tv.: i üdv.: tel
Kolozsvárt, 1914. május 21.
Sólyom János titkár”

Berényi Zsuzsanna Ágnes – Első Magyar Tűzzománc Jelvénygyár, Budapest, Király u. 27., H-1072; bermatsz@gmail.com

³⁶ Keletén.

³⁷ Szabadkőműves keltezés (a keresztény időszámítás évéhez hozzáadott 4000).

³⁸ Fejléces (A MAGYARORSZÁGI SYMBOLIKUS NAGY PÁHOLY / VÉDELME ALATT DOLGOZÓ / „UNIO” CZIMŰ T.: ÉS T.: □-TÓL. / ... sz. KOLOZSVÁR KEL.) keltezés.

³⁹ Érdemes.

⁴⁰ Nincs rá adat.

⁴¹ Köszönettel.

⁴² Fejléces (UNIO T.: ÉS T.: SZKS.: PÁHOLY / ...-ik szám, 190

... Kolozsvár kel-én, 190 ...) keltezés.

⁴³ Be is rajzolva a szó után ez a szabadkőműves szimbólum.

⁴⁴ Üdvözlettel az előttünk szent számokban.

⁴⁵ Mint a 43. jegyzet.

⁴⁶ III. fokú.

⁴⁷ Ferenczy Gyula, bankigazgató, Kolozsvár. Szül. 1867. Fv: 1895. dec. 7.

⁴⁸ Fejléces („UNIO” / SZABADKŐMŰVES PÁHOLY, / KOLOZSVÁR / ...-ik szám, 191 ...) keltezés.

Levéltári források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)
- P 1083: *Magyar Symbolikus Nagypáholy iratai*

Irodalom

BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes

- 1991 Mentők és a szabadkőművesség, *Magyar Mentésügy*, 1991/1, 43–44.
1991a Dr. Rudolf Fabinyi and lodge „Unio”, in: *Nemzetközi Kémiatörténeti Kongresszus, Veszprém, 1991. augusztus 16.*
1993 Fabinyi Rudolf és az „Unio” szabadkőműves páholy Kolozsvárott – 1922, *Technikatörténeti Szemle*, 1993 május 24., 133–135.
1994 Szabadkőművesi páholynévsorok Kelet Magyarországból, *Névtani Értesítő*, 16, 56–65
1994a A Teleki család szabadkőművesei, *Művelődés*, 1994/10, 44–45.
1997 Egy kiadatlan irat Éjszaki Károlytól (szabadkőművesi felvételi kérelme), *Unitárius Élet*, 1997/4–5, 23.
2002 A zilahi Wesselényi-kör története, *Acta (Siculica)* 2001/2, 337–347.
2005 *Budapest és a szabadkőművesség*, Argumentum Kiadó, Budapest.
2007 A szabadkőműves Farkas Gyula, *Műszaki Szemle*, 37, Kolozsvár, 6–21.

JANCSÓ Elemér

- 1936 *A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII. században*, Ady Endre Társaság, Kolozsvár.
1937 *Az Unio szabadkőműves páholy ötven éve*, Kolozsvár.

MÁRTON László

- 1994 *Szabadkőműves gondolatok*, Belvárosi Könyvkiadó, Budapest.

MÓRA László, Dr.

- 1990 *Fabinyi Rudolf élete és kora*, Technika Alapítvány, Budapest.

ORTUTAY Gyula – PAMLÉNYI Ervin – BENDA Kálmán

- 1957 *A magyar jakobinusok (Iratok, levelek, naplók)*, Bibliotheca Kiadó Budapest.

Insigna lojei „Unio” din Cluj

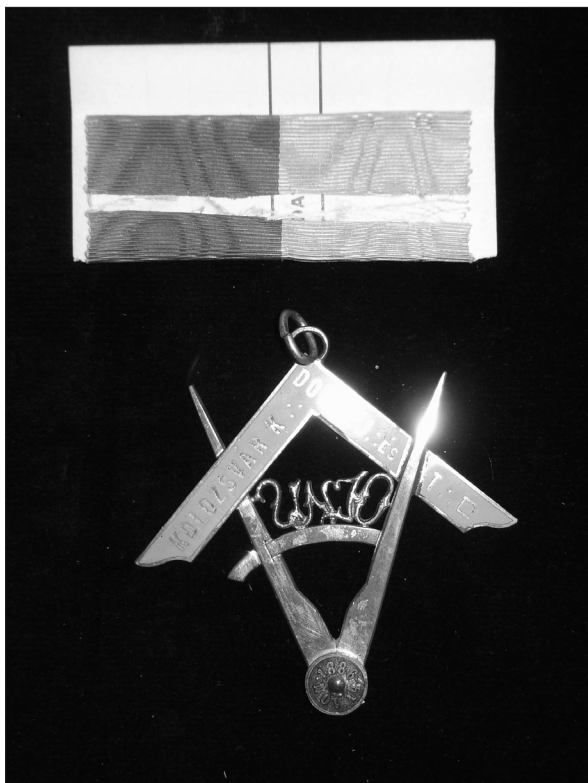
(Rezumat)

Loja masonică „Unio” din Cluj a fost întemeiată în 1886. Lucrarea prezintă insigna lojei, păstrată de Marea Lojă Unită a Angliei, publicând nouă documente de arhivă din Arhivele Naționale ale Ungariei, din perioada 1886-1914, legate de această insignă.

Insigne of masonic lodge „Unio” from Kolozsvár (Cluj)

(Abstract)

Masonic lodge „Unio” from Kolozsvár (Cluj) was founded in 1886. The paper presents the insigne of the lodge (preserved by United Grand Lodge of England) and publishes nine archive documents of National Archives of Hungary, from 1886–1914, concerning of this insigne.

1. ábra

A kolozsvári Unio páholy jelvénye.

A jelvény mérete 69 × 69 mm. Anyaga fémjel nélküli arany, vagy aranyozott ezüst, vagy aranyozott nikkell. Zománcozott.

A jelvény az UGLE (United Grand Lodge of England) tulajdona. Szíves engedelmükkel közlöm. A jelvény a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában jelenleg nincs meg.

Tóth Szabolcs Barnabás

ADATOK A HÁROMSZÉKI DALOS-MOZGALOM KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI TÖRTÉNETÉHEZ

A romániai magyar énekkarok az első világháború után viszonylag hamar megtalálták szerepüket az ország művelődési életében. Az erdélyi magyar városokban és falvakban sok évtizedes múlta visszatekintő régi dalárdák mellé újonnan alakult kórusok sorakoztak fel. Tanulmányomban azoknak a dalárdáknak a múltját elevenítettem meg, amelyek a román törvénykezésnek megfelelően hivatalosították működésüket. Ebbéli törekvésüknek a levéltári dokumentumokban és a korabeli sajtóanyagban kétségtelenül nyoma maradt. Az 1920-as évek aktív dalos-mozgalma vezetett oda, hogy 1921. november 13-án Brassóban harminc erdélyi zenekar képviselője megalakította a Romániai Magyar Dalos Szövetséget (RMDSZ, a továbbiakban Dalosszövetség). Létrejöttében, alapszabályainak megfogalmazásában, szervezeti felépítésében és műsorpolitikájában az 1867-ben Aradon alapított Dalosszövetség tapasztalata segítette. Alapszabályzatában célként fogalmazták meg: „a Románia területén alakult magyar dal- és zeneegyesületek országos szövetségbe való tömörítése; a működő dal- és zeneegyesületek munkájának előmozdítása; a művészi karének, valamint a román és magyar dal és zeneirodalom ápolása és fejlesztése; új dal- és zeneegyesületek szervezése, illetve a szervezés előmozdítása.”¹ Programjában, mint látjuk, már küldetését is megfogalmazták: a magyarság kulturális életének megszervezése. Történt ez akkor, amikor az egyesületek többsége már nem működött, vagy még nem szerveződött újra a világháború és hatalomváltás nyomán. A Dalosszövetség több típusú tevékenységet is megfogalmazott: kerületi, országos és nemzetközi versenyek, karmesteri tanfolyamok, ünnepek, hangversenyek szervezése, tanácskozások kezdeményezése. Kotta- és szakkönyvtárat hozott létre, pályázatokat írt ki, jutalmakat és kitüntetések osztott, *Magyar Dal* néven saját szaklapot is működtetett. A versenyek lebonyolítása érdekében külön versenyszabályokat szerkesztett. A Dalosszövetség vezetője évekig Tárca Bertalan volt. Az 1920-as években nemegyszer román zenekarokkal közös rendezvényeket is szervezett.

1921. december 21-én a Dalosszövetség központi választmányának Brassóban tartott ülésén, fő tárgyk-

ként a szövetségnek kerületekre való beosztását tárgyalták. A központi választmány megalakította a kerületeket s a hatodik kerületbe a Brassó-, Fogaras-, Háromszék vármegyei és a bukaresti magyar dalárdákat osztotta be. Sepsiszentgyörgy székhellyel kellett egy intézőbizottságot alakítani, mely a kerületbe tartozó dalárdák munkáját hangolta össze. Döntés született arról is, hogy a dalárdák évente kerületi és két évente országos versenyeket fognak rendezni. Ugyanakkor konkrét feladatként fogalmazták meg, hogy városokban és lehetőleg minden községben dalárdát kell szervezni. A szövetség 1922 januárjától havonta értesítőt adott ki, szövetségi ügyekkel és énekdarabokkal.

A kerületi vezetőség választása 1922. április 22-én történt meg. Ekkor utazott Sepsiszentgyörgyre, a VI. számú daloskerületbe a Dalosszövetség titkára, Rombauer Tivadar. Itt Zayzon Ferenc gimnáziumi tanár és a dalárda karnagya vezetésével megalakították a kerületi intézőbizottságot, melynek elnökévé Demeter Béla gimnáziumi tanárt választották. Az intézőbizottság alelnöke Rombauer Tivadar (Brassó) lett, titkára I. Diénes Lajos, karnagya Zayzon Ferenc, mindketten Sepsiszentgyörgyről. A helyi tagok mellé vidéki dalosokat is beválasztottak: Butyka Vilmost Nagyborosnyóról, Dénes Jánost Illyefalváról, Molnár Dénest Kézdivásárhelyről, Szóts Albertet Zágónból, Végh Benjamint Árkosról.²

A háború utáni években *Sepsiszentgyörgyön* a Székely Nemzeti Múzeum kulturális jellegű programjai mellett talán a dalárdamozgalom éledt fel a leghamarabb és az összes előző helyi dalárdánál nagyobb élettartamú egyesületté nőtte ki magát. A megyeszékhelyen a régebben alakult dalárda újjászervezésével kedvező körülmények között vette kezdetét a dalos-mozgalom. Ennek több oka is volt. Elsősorban létezett a dalárdához szükséges emberállomány, másodsorban ez a társasági forma bizonyult a legélhetősebbnek azokban az években, amikor a korábbi kulturális és szakmai egyesületek tevékenységét az állam kételkedve szemlélte. A *Sepsiszentgyörgyi Magyar Dalárda* első elnöke Demeter Béla kollégiumi tanár, karnagya pedig Beör Kálmán zenetanár voltak.

¹ BENKŐ András 1970, 23–24.

² *Székely Nép*, 1921. december 2. és 1922. május 18.

1921-ben a működő tagok száma, akik rendszeresen jártak próbákra, 45 fő. Túlnyomó többségük iparos vagy kereskedő volt, de soraikban számos értelmiségi is volt: kántor és közéleti személyiség is. Zayzon Ferenc vezetésével minden szerda és péntek este próbákat tartottak, melyeken a tagok a próbák mellett elméleti oktatásban is részesültek.

Az egyesület 1921. október 26-án tartott alakuló közgyűlésén elfogadott alapszabályzata szerint: „az egyesület célja karéneklés útján benső örömet és tisztult szórakozást szerezni s ily módon a szív nemesítése, a közművelődés fejlesztése, a jótékonyág gyakorlása.” E cél elérése érdekében a tagok rendszeres elméleti és gyakorlati oktatásban vettek részt, hangversenyeket, társas összejöveteleket, kirándulásokat szerveztek, a választmány határozata alapján részt vehettek közművelődési, egyházi és jótékonyági ünnepélyeken. Az egyesület belső békéje érdekében bármi fajta politikálás és társadalmi származásból eredő ellentét keltése az egyesületi összejöveteleken szigorúan tilos volt. Az egyesület tagjai: „működők, pártolók, alapítók, tiszteletbeliek” lehettek. A legfontosabb kategóriát azonban a működő vagy aktív tagok jelentették, akik új tagokként kötelesek voltak 5 lej belépési díjat, ezen kívül évi kötelezettséggel a választmány által megállapított havi tagsági díjat fizetni az egylet pénztárába. E díjak be nem fizetése vagy késve való befizetése esetén a választmány három felszólítás után kizárhatta őket az egyesületből. A nehéz anyagi viszonyok között élő, ám lelkiismeretes és szorgalmas tagokat azonban a választmány az elnök vagy karmester ajánlatára a díjak fizetése alól fölmenthette. Minden aktív tag köteles volt az énekgyakorlatokon vagy a dalárda által rendezett előadásokon pontosan megjelenni, kimaradását a választmány előtt igazolniuk kellett. Az elnök mellett fontos szerepe volt a megválasztott karmesternek, akit szerződéses alapon alkalmaztak. Ő irányította az énekpróbákat, vezette a tanítást és a dalosokat szólamokba osztotta. Szintén ő választotta ki a magánéneklésre alkalmas személyeket is. Ellenőrizte a dalárda hangjegytárát és új dalművek beszerzésére a választmánynak előterjesztést tett. A dalárda vagyontól belépti díjak, működő- és pártoló tagsági díjak, valamint az alapítványok kamatjövedelmei jelentették mint rendes jövedelmek. Rendkívüli jövedelemnek számítottak a hangversenyek s más előadások, összejövetelek bevételei és az adományok. A rendkívüli jövedelmekből és alapítványokból fenntartási alapot hoztak létre, melynek csak kamatai voltak rendes kiadásokra fordíthatók. Rendkívüli

szükség esetén közgyűlési határozattal kölcsönképpen a fenntartási alapot is igénybe vehették, de az így felhasznált összeg visszatérítéséről a közgyűlésnek kellett gondoskodnia.

Eleinte problémát okozott a kották hiánya. Ezért a dalárda felkérte azokat, akiknek tulajdonában férfi- vagy vegyes kari gyűjtemények vannak, hogy azt adják be használatra. A dalárda első nagyobb rendezvényként 1922. április 22-én rendezte meg a *Kézdivásárhelyi Műkedvelő Szimfonikus Zenekar* és a *Sepsiszentgyörgyi Magyar Dalárda* hangversenyét. „Nem hangverseny volt az, hanem magyar kultúr-ünnep” – vélekedett a *Székely Nép*. A rendezvényen részt vettek a vidéki daloskörök tagjai, a brassói dalárdások közül pedig harmincan. Ugyanabban az időben a Dalosszövetség VI. kerülete itt tartotta gyűlését. A sepsiszentgyörgyiek többek közt Petőfi-Gaál Ferenc *Imádságom*, Petőfi *Falu végén kurta kocsmá*, Erkel Ferenc *Takarodó (Névtelen Hősök)* című műveit adták elő. A magyar zenéről az est keretében elhangzott egy rövid felolvasás is Dávid Istvántól, amelyben az előadó a ritmus, a melódia és a dinamika fogalmait osztotta meg a hallgatósággal.³

A sepsiszentgyörgyi dalosok 1922. június 5-én Petőfi-ünnepélyt szerveztek. A programban nagy szerep jutott a Sepsiszentgyörgyi Magyar Dalárdának és a Beőr Kálmán által vezetett *Sepsiszentgyörgyi Filharmonikus Zenekarnak*, melynek ez volt az első szereplése. Az ünnepély alatt begyűlt összeget a múzeumnak ajánlották fel. A dalosok és filharmonikusok mellett Dániel Viktor Petőfiről tartott felolvasását, a dalárda pedig a költő *Imádságom, A falu végén* című költeményeit szólaltatta meg dalban.⁴ A Sepsiszentgyörgyi Magyar Dalárda sikeresen szerepelt az 1922. július 29–30. között Segesváron megszervezett Petőfi-ünnepségen. Itt Zayzon Ferenc irányítása alatt előadták az *Oh, Tihanynak riadó leánya* (Csokonai Vitéz Mihály), a *Nagymajtényi síkon* (Novák Sándor), a *Kesereg a holló* (Bathó János) és a *Czinka Panna* (Endrődi Sándor) című dalokat.⁵

A dalárda 1923-ban is aktívan részt vett a város közművelődési életében. Január 7-re műsoros bált szervezett. Ezen a karnagyi szerepet a szemerjai énekvezér, Mirtse Dénes látta el. Fellépett a filharmonikus zenekar is, Keresztes István pedig fuvolán játszott, Keresztes Károly zongorakísérete mellett.⁶ Január végén a filharmonikusok hangversenyén vendégszerepeltek. Rauca polgármester felolvasása után a sepsiszentgyörgyi közönség előtt Beethoven III. szimfóniájának első tételét, Verdi, Bériot szerzeményeit mutatták be, majd a dalárda Arany János

³ Uo., 1922. április 27.

⁴ Uo., 1922. március 26., április 16., május 7., május 11. és június 11.

⁵ Uo., 1922. augusztus 3.

⁶ Uo., 1923. január 11.

Rendületlenül című megzenésített versét énekelte el.⁷ Július 14-én Kovásznán léptek fel a sepsiszentgyörgyi dalosok. Ez alkalommal Demeter Béla kollégiumi tanár, a kerület elnöke szólította fel a kovásznai közönséget a helyi dalárda újraszervezésére és a Dalosszövetségbe való belépésre.⁸ Szeptember 2-án Baróton énekeltek a sepsiszentgyörgyiek, a Fábíán László vezette helyi dalárda meghívására.⁹ Ez a szereplésük mintegy előkészítője volt a Kolozsváron megszervezett dalosszövetségi versenyen való részvételüknek. A Dalosszövetség által szervezett első országos megmérettetésen a 22 dalárdából a sepsiszentgyörgyi volt a legfiatalabb. A II. csoportban szerepeltek és a harmadik díjjal tértek haza, maguk mögött hagyva a nagykarolyi, nagyvárad, csíkszeredai, dési és máramarosszigeti, több évtizedes múltra visszatekintő dalárdákat. Egyéni kitüntetésben részesült Szabó Ferenc, aki több mint 35 éve énekel helyi dalárdákban és többek között tagja volt a *Sepsiszentgyörgyi Református Dalárdának* is.¹⁰

1924. január 19-én megtartott koncertjükéről a helyi lap már úgy írt, mint egy hagyományos bemutatóról, amit a dalárda évről évre megszervez. Ezen a kolozsvári hangversenyen előadott darabokat mutatták be a helyi közönségnek, mint például a Petőfi: *Mi volt nekem a szerelem?* Az előadásra meghívták a *Brassói Magyar Dalárdát*, de ez az utolsó percen lemondta szereplését, ezért az űrt a helyi szimfonikus zenekarral pótolták. Az est meglepetésének számított a Keresztes Károly által megszólaltatott Bach-mű.¹¹ A szentgyörgyiek május 4-én részt vettek a *Gyergyószentmiklósi Dalárda* 32 éves fennállására rendezett ünnepélyén, Gyergyószentmiklóson. Ezen Hoppe *Daloljatok* című kardalát adták elő. A közönség hosszú tapsal köszönte meg a 23 tagú dalkarnak a jól sikerült előadást.¹² Júliusban szintén rendhagyó tevékenységként a dalárda megszervezte kirándulását a *Tisztított csere* nevű erdőbe. Itt találkoztak az *Árkos Községi Dalárdával*, valamint a Sepsiszentgyörgyi Filharmonikus Zenekarral és késő délutánig tartó mulatozást és éneklést rendeztek.¹³ Augusztus 16-án újból a kovásznai közönség előtt énekeltek. A közönséget még mindig a kolozsvári nyertes dal kötötte le a leginkább, de nagy tapsot kapott Keresztes Károly *Giovanni Battista Viotti* koncertje is.¹⁴

A dalárda annak ellenére, hogy már 1921-ben lezögezte alapszabályzatának szövegét és elküldte azt a hatóságoknak, jogi személyiségét csak 1925. már-

cius 30-án kapta meg a Háromszéki Törvényszék döntése nyomán. Ekkor 35 taggal rendelkezett, akik között volt közhivatalnok, cipész, tanító, villanyszerelő, asztalos, szabó, ügyvéd, lelkész, kereskedő, pék, fodrász. Élén ekkor Demeter Béla elnök és Mirtse Dénes karnagy álltak.

1925-ben a dalárda folytatta alapszabályában előírt fellépéseit, egyedüli szereplőként vagy közösen a filharmonikusokkal. A január 31-i fellépés 12 412 lej tiszta jövedelmet eredményezett. Május 24-én Szász Albert sepsibodoki lelkész beiktatásán vettek részt. Július 11-én Nagyborosnyón vendégszerepeltek a kézdivásárhelyi református, a helyi és a zágoni dalárdákkal közösen. Július 18-án a kovásznai Pitroff-féle kerthelyiségben léptek fel. Szeptember 6–8. között részt vettek az Dalosszövetség Marosvásárhelyen szervezett országos dalosversenyén, ahonnan egy harmadik díjjal és ezüst serleggel tértek haza. Az első díjat a *Nagynyedi Templomi Vegyeskar*, míg a második díjat a *Sepsiszentgyörgyi Iparos Dalárda* vitte el.¹⁵

A szentgyörgyiek a nyertes dalokat október 24-én Kézdivásárhelyen rendezett hangversenyen mutatták be. Ezen a *Kézdivásárhelyi Református egyházi Férfikar*, a *Kézdivásárhelyi Templomi Vegyeskar*, a Kovásznai és Zágoni dalárdák is felléptek. November 21-én a Marosvásárhelyen nyert serleget avatták fel az erre az alkalomra szervezett estélyen.¹⁶

Az 1926. január 30-án tartott sepsiszentgyörgyi hangverseny meghívottja a Brassói Magyar Dalárda és a *Zágoni Dalkör* volt. Előbbi az 1925-ös országos dalosverseny I. csoportjának első díját nyerte el (Ferch-Petőfi: *Egy gondolat bánt engemet*), utóbbi pedig a verseny III. csoportjának első helyezettje volt (Zöld: *Meg-meg csendül*). A sepsiszentgyörgyiek Metz: *Ballada*, Demény Dezső: *Szerenád* című dalait mutatták be. Ez év június 19-én a Brassói Magyar Dalárda Sepsiszentgyörgyön rendezte meg hangversenyét a városháza dísztermében. Meghívottként részt vett a *Kovásznai EMKE*¹⁷ *Dalkör*, az *Árkosi Dalkör*, az *Uzoni Református Dalárda*. Jelen volt több más vidéki dalkör képviselője is: a *Zágoni Dalkör* (Szöts Albert elnök), a *Nagyborosnyói EMKE Dalkör* (Butyka Vilmos karnagy), a *Nagyajtai Polgári Dalkör* (Barthos Gerő elnök), a *Bodoki Református Egyházi Dalkör* (Fodor Tivadar karnagy), a *Zaláni Dalkör* (Vass Béla karnagy). Az uzoniakat Zakariás Barabás vezette, a kovásznaiakat Aracsi Géza karnagy, az Árkosi Dalárdát pedig Régeni Áron. A sepsiszentgyör-

⁷ Uo., 1923. január 18.

⁸ Az esemény programját lásd: *Székely Nép*, 1923. július 12.

⁹ *Székely Nép*, 1923. szeptember 6.

¹⁰ SÁL, Fond 47, dos. 89, anul 1924; *Székely Nép*, 1923. szeptember 13.

¹¹ *Székely Nép*, 1924. január 13., 17.

¹² Uo., 1924. május 11.

¹³ Uo., 1924. július 24.

¹⁴ Uo., 1924. augusztus 21.

¹⁵ *Szabadság*, 2013. május 8.

¹⁶ *Székely Nép*, 1925. február 4., május 8., május 17., július 23., szeptember 10., október 29. és november 26.

¹⁷ Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület.

gyi dalosok ez év októberében társas vacsorát szerveztek a helyi Veres Pál vendéglőjében, amelyen mintegy 70 vendég vett részt. A vacsora alkalmat szolgáltatott arra, hogy gyűjtést kezdjenek a dalárda zászlójának elkészítésére. Nem titkolt szándék volt, hogy 1927-re a kerületi dalosversenyt ide szerették volna hozni, amelynek pompáját csak emelte volna, ha a szentszentgyörgyiek saját zászlóval jelennek meg.¹⁸

1927-től a dalárda repertoárján egyre gyakrabban kaptak helyet a román dalok, ám a dalárda tevékenysége iránti figyelem is ebben az évben csappant meg. A közönség „kulturált része”, ahogy a Székely Nép jegyezte meg, elfordulni látszott a magyar kultúra ápolásának ügye mellől. Ezt orvosolandó, az egyesület első lépésként egy köszönő cikket tett közzé a Székely Népből, amelyben az adományokért mondott köszönetet. A március 27-i közgyűlésen a pártoló tagok közül csak hárman jelentek meg. Ez alkalommal is felvetődött a közönség elmaradásának ügye, de megoldási javaslat nem született. Pozitív hírként hangzott el, hogy a II. dalos kerület színhelyül ebben az évben már véglegesen is elismerték Sepsiszentgyörgyöt.¹⁹ A II. kerület hivatalosan 1927. január 30-án alakult meg. A *Székely Nép* így tudósított róla: „lélekelően szép ünnepség keretében tartották meg január 30-án Sepsiszentgyörgyön a Romániai Magyar Dalosszövetség sepsiszentgyörgyi kerületének alakuló gyűlését”, melyet Demeter Béla, a kerület elnöke nyitott meg. »A közgyűlés kimondja, hogy a romániai II. Dalkerületet 18 tagedyesülettel ezennel megalakítják, s a kerület székhelyét Sepsiszentgyörgyben állapítják meg. Elnökké egyhangúlag Demeter Béla kollégiumi tanárt választották meg.» Alelnök Rombauer Tivadar lett.²⁰ A választmányba beválasztották Szöts Albertet Zágomból, Végh Benjaminget Árkosról, Paál Lajost Kézdivásárhelyről, Fábrián Lászlót Barótról, Dancs Lajost Kovásznáról, Butyka Vilmost Nagyborosnyóról és Dénes Jánost Illyefalváról. Ekkor döntöttek el, hogy az első daloskerületi verseny nélküli ünnepet április 18-án tartják meg Kézdivásárhelyen az ottani Református Dalárda meghívására, amely ekkor ünnepelte 50 éves jubileumát.²¹ Végül a dalos ünnep Sepsiszentgyörgyön került megrendezésre április 25-én, 20 erdélyi dalárda (Háromszékről: Árkos, Barót, Brassó, Csomakőrös, Feldoboly, Felsőcsernáton, Illyefalva, Kézdivásárhely, Kovászna, Nagyajta, Nagybacon, Nagyborosnyó, Sepsibodok, Sepsiszentgyörgy, Uzon, Zabola, Zágón) részvételével. A szereplők közül külön figyelem övezte a Dalosszövetség

elnökének, Inczedy-Joksman Ödön elnöknek fellépését, aki magyar dalokat énekelt.²² A nagyszabású dalos ünnepély bevétele 105 000 lej volt, ennek felét a Dalosszövetség kapta.²³

1928. január 15-re a sepsiszentgyörgyi dalosok estélyére meghívták Haják Károly marosvásárhelyi zenekonzervatóriumi tanárt, hegedűművészt és Láni Oszkár zongoraművészt. A *Székely Nép* üzenete a távolmaradóknak a következő volt: „Az estélyre el nem jött magyaroknak ezúton is azt üzenjük, hogy a dalárda tevékenysége komoly magyar ügy, melyet nem pártolni vétek”.²⁴ Szintén ebben az évben Nagyborosnyón serlegavató ünnepségen, majd a Sepsiszentgyörgyi Jótékony Nőegylet 50 éves jubileumi rendezvényén énekeltek.²⁵ 1928. július 1-jén a 40 tagú Sepsiszentgyörgyi Magyar Dalárda zászlószentelési ünnepe adott alkalmat egy kisebb hangverseny szervezésére.

A zászló elkészítésére az egyesület már 1926 óta készült. Azt 1927-ben Köpeczi Sebestyén József heraldikustól rendelték meg, anyaga selyem volt, zászlóanyának Bethlen Györgynét nyerték meg. »A zászló egyik oldala kék, a másik fehér, hossza szélességének kétszerese. »A kék oldal közepén gyümölcs koszorú fogja körül az ovális fehér korongot, mely a dalárda aranybetűs jelmondatát – *Székely egyesülj a dalban* – foglalja magában. A jelmondatos fehér korong a dalárda jelvényét övezi. Ez egy kissé jobbra forduló, virágos pruzslikos, fehér kötéyes, sötétkék versinges, fehér inges, nyakán kláris gyöngyös, koszorúba kötött hajú barna székely leány, amint felemelt kezére és a mellette levő virágokra szállt pacsirtákat énekelni tanítja. Ezen két oldal kerete a fejedelem kori úri hímzés motívumaiból szerkesztetett. A zászló mezeje arany lángnyelvekkel van bekerítve. A fehér oldal közepét két címerpajzs foglalja el. A jobboldalon levő pajzs kék mezejében ragyogó arany naparc s tőle balra fogyó, ezüst félhold lebeg. Ez a címer a székely nemzet ősi nemzeti címere.

A második bal oldali kék pajzs Sepsiszentgyörgy város címerét foglalja magában. A címerpár alatt arany bélésű és szegésű kékszalag lebeg, melyen nagy aranybetűkkel a dalárda neve és alapítási éve szerepel: Sepsiszentgyörgyi Magyar Dalárda MCMXXI. A pajzsokat cser- és babérág díszíti. A zászló ezen arany lángnyelvekkel díszített fehér oldalát is díszes stilizált vörös székfűkből és kék búzavirágokból font keret veszi körül. »A zászló két szögletében kék-sárga csíkok szimbolizálják az állam iránti hűséget. A piros

¹⁸ Uo., 1926. január 28., június 13., június 24., október 28.

¹⁹ A sepsiszentgyörgyi kerülethez tartoztak Brassó, Fogaras, Háromszék, Nagyiküllő megyék területén lévő dalárdák.

²⁰ *Háromszék*, 2011. október 19.

²¹ *Székely Nép*, 1927. február 6., március 3., március 31.

²² Uo., 1927. május 1.

²³ *Háromszék*, 2011. november 16.

²⁴ *Székely Nép*, 1928. január 15., január 19.

²⁵ *Háromszék*, 2011. november 16.

színt azért nem hímezték oda, mert a dalárda nem volt politikai jellegű testület. A zászlót aranyrojttal szegték be, és öt pár kék-arany sodrású zsinórral erősítették a rúdra. A zászlórúd aranyvörösre fényezett juharfa, a lándzsa csúcsa kézzel domborított ezüst, egyik oldalán a székely nemzet címerpajzsával, a másikon a dalárda nevének kezdőbetűiből alakított monogram aranycser- és babérággal övezve. A lándzsa csúcsának csőszerű ezüstnyelére a dalárda tisztviselőinek és választmányi tagjainak a nevét vésték be, a zászlórúd összeillesztésénél ezüst abroncspárra a dalárda tagjainak a nevét. A rudat arany és ezüst zászlószögekkel verték ki, melyek a Bethlen Gábor-kori erdélyi címerpajzsot utánozzák, és a beverők nevét vésték rájuk.²⁶

Az avatási ünnepségre egy júliusi meleg napon került sor a Székely Mikó Kollégium udvarán. Köpenci egy hatalmas kun sátorban a másolatát készítette el erre az alkalomra. Ennek szélessége 12 m, mélysége 8 m, magassága 10 m és háromszáz személy befogadására készült. Ebben folyt le a tulajdonképpeni zászlószentelés és a hangverseny.²⁷ Számos testvér-dalárda – a brassói, nagyborosnyói, uzoni, illyefalvi és sepsiszentgyörgyi dalárdák – vett részt az ünnepségen. A zászlóanya nem tudott megjelenni, így gr. Bethlen Sándornét és Bethlen Mária grófnőt bízta meg képviselővel. Az ünnepi ebéd a Tankó-vendéglőben zajlott le. Délután öt órakor díszhangverseny zárta az ünnepséget a városi díszteremben.²⁸

Az 1929 februárjában szervezett dalárdabál újítása az volt, hogy a helyi Jótékony Nőegylet női kara és a dalárda vegyes kara együtt léptek fel. Ezen az estélyen Klicka József karnagy neve jelenik meg mint új vezetőségi tag a dalárdában.²⁹ Ez év hangversenyt november 23-án tartották a Mikó tornateremben. Az estélyt, melyet ez alkalommal nem követett tánc, Jakabffy Elemér előadása *Nemzettragédiák és a zene* címmel tette színessé. Sajnos az előadáson nagyon kevesen jelentek meg.³⁰ Július 8-án Csomakőrösön szerepeltek, de 1929 legnagyobb eseménye kétségkívül a Kovásznán szervezett kerületi dalosverseny volt, ahol a sepsiszentgyörgyi is részt vettek és ahol a fürdővendégek tapssal és szóban is kifejezték elismerésüket.

A 30-as évek a Dalárda életében csendesebb időszakot jelentettek. A hatóságok számos kulturális megmozdulásban irredentizmust sejtve, zaklatták az

egyesületek, köztük a Dalárda működését. A beígért állami támogatások is elmaradtak, és a gazdasági válság is közbeszólt, így többször kellett saját zsebbe nyúlni egy-egy rendezvény megszervezésekor. 1930 májusában (a Tankó-kertben) majálist, októberben ünnepi közgyűlést tartott a Sepsiszentgyörgyi Magyar Dalárda. Ez utóbbin eldöntötték, hogy a jövő év farsangi bálja helyett január elején műsoros teadélutánt tartanak. Ugyanakkor a dalosok elkezdték a felkészülést az egyesület 10 éves évfordulójának megünneplésére és az 1931-ben megrendezendő országos hangversenyre.³¹ Ebben az évben az uzoni, kézdívásárhelyi, nagyborosnyói dalosok voltak a zászlóavató résztvevői.³²

Az 1931. január 4-én szervezett teadélután meghívottja Keszler Ede bácsfalusi evangélikus lelkész volt, aki a székely népköltészetből szavalt el néhány művet.³³ Júliusban a dalosok közösen a sepsiszentgyörgyi ifjúsággal és egyetemi hallgatókkal, a helyi Tankó-kertben rendeztek népdalestélyt, ingyenes belépéssel.³⁴ A dalárda 10 éves jubileumát október 11-én tartotta. Azon megjelentek a *Jótékony Nőegylet Női Kara*, a szemerjai, nagyborosnyói és baróti vegyes karok, az uzoni, kézdialbisi, kovásznai EMKE és a Brassói Magyar Dalárda férfi karai. Az ünnepi beszédet Szabó Béni, a Dalosszövetség alelnöke tartotta. Jelen volt Szentkereszty Béla képviselő és Szemlér Ferenc, az Erdélyi Dalosszövetség alelnöke. Ezen az ünnepélyen lépett fel az újonnan alakult *Sepsiszentgyörgyi Szász Dalárda* is.³⁵ Szemlér Ferenc tiszteletbeli elnök munkájuk elismeréseként emlékérmét nyújtott át.³⁶

1933. február 19-én a dalárda teaestélyén Duducz Zoltán városi főorvos tartott előadást a gazdasági válságról. Május 21-én a sikeres teaestélyt megismételte a dalárda. Ez esetben a dalok és szavatok között Ferenczy Zsigmond marosvásárhelyi képviselő tartott előadást. Októberben a sepsiszentgyörgyi dalosok magyar nótákkal fűszerezett disznótort rendeztek a Lusztig vendéglőben. December 25-re előadást terveztek, Tóth Ede *Tolonc* című népszínművével. A minisztérium viszont nem engedélyezte bemutatót, így az egész estélyt 1934. január 20-ra halasztották.³⁷ Ebben az évben a dalárda férfikarát vegyes karral egészítette ki. Az erre való felhívást február közepén tették közzé. Az év folyamán Sepsiszentgyörgyön szervezett kerületi versenyen a 27 dalárda közül a sep-

²⁶ Uo., 2011. november 9.

²⁷ *Székely Nép*, 1928. július 5.

²⁸ *Háromszék*, 2011. november 9.

²⁹ *Székely Nép*, 1929. január 24., február 14.

³⁰ Uo., 1929. november 21., november 28.

³¹ Uo., 1930. május 8., szeptember 28., december 14.

³² *Háromszék*, 2011. november 16.

³³ *Székely Nép*, 1931. január 4., január 11.

³⁴ Uo., 1931. július 12., június 23.

³⁵ Uo., 1931. október 11., október 15.

³⁶ *Háromszék*, 2011. november 16.

³⁷ *Székely Nép*, 1933. február 19., február 26., május 28., október 15., december 24., 1934. január 28.

siszentszentgyörgyiek ezüstserleget nyertek. Ennek avató ünnepélyét november 3-án tartották a helyi Iparos Otthonban, ahol az avató beszédet Szabó Béni országgyűlési képviselő mondta el. 1934 karácsonyán a dalárda színdarabbal szórakoztatta a közönséget. Fodor László és Lakatos László *Helyet az ifjúságnak* című vígjátékát adták elő.³⁸

Az 1936. július 15-re tervezett sepsiszentgyörgyi kerületi dalosversenyt elhalasztották, lévén, hogy anyagilag sem a Dalosszövetség, sem a helyi dalárda nem tudta vállalni a szervezést. A mezei munkák miatt a falusi dalárdák többsége is visszamondta a szereplést.³⁹ Az egyesület 1937 első bálját húsvétra időzítette. Az est érdekessége a rétyi zenekar által előadott háromszéki dalok és táncok voltak. Sajnos az előadást kevesen nézték meg és beigazolódott a jóslat, mely szerint a kultúrapártolók elfordultak a dalárdaestélyektől.⁴⁰ November 13-án a dalárda megszervezte társas vacsoráját, amelyen Horváth Miklós elnök előadta az egyesület utóbbi évekbeli küzdelmét, négy év alatt ugyanis a dalárda élén négy karmester cserélődött, a próbák hosszabb ideig szüneteltek, néha a vezetőségi tagok is cserbenhagyták az egyesületet, így az idős tagok mozgása is felerősödött és már-már a szétesés fenyegette a társulatot. A válságból Horváth Miklósnak sikerült kiemelni a szervezetet.⁴¹ Az 1938. október 18-án tartott közgyűlésen új vezetőséget választottak. Elnök továbbra is Horváth Miklós maradt, karnagy pedig Ferencz Jenő lett. Az egyesület ekkorra már teljesen áthelyezte székhelyét az Iparos Otthonba. Itt szerették volna tartani a próbákat is, miután sikerült megszerezni a hatósági engedélyt. Az egyesületi tagok száma ekkorra 25 főre csökkent. A közgyűléseken is alig jelent meg néhány pártoló tag.⁴² A Sepsiszentgyörgyi Dalárda közel két évtizedes tevékenységével azonban valóságos „kultúrmissziót” teljesített, a dalkultusz vármegyénkben való elterjesztése révén a megyét vezető helyre tornáztta fel az erdélyi dalos-mozgalomban.

A sepsiszentgyörgyi dalárda leglelkesebb animátora Mirtse Dénes szemerjai református kántor, az énekkar karnagya volt. Létezésük során foglalkoztak az ifjúság énekkutatásával, annak fejlesztésével is. Az egyesületnek a rendes tagok, énekesek mellett nagyszámú pártolója is volt. Őket is nyilvántartották és havi tagdíjat fizettek. 1934 augusztusáig összesen 160 személyről létezik nyilvántartás. A támogatók között találjuk az alábbi személyeket: Klingner Henrik, a Kolcza testvérek, Huttera

Árpád, Martinka Lajos, Neumann Dezső, a Jókai Nyomda, Depner Péter, Neumann Miksa, Pollák Kálmán, Temesváry Gerő, Kernászt Géza, a Református Leányegylet, dr. Kovásznai Gábor, dr. Duducz Zoltán, dr. Kupferstich Ármin, Stănescu Liviu, dr. Crăciun Miklós, dr. Zentai Ernő, Gábor Győző, Erlich Sándor, Sipos Dezső, Timár József, dr. Györgyjakab Miklós, Dahlström Kálmán, Krausz Gyula, Zathureczky Gyula, Lusztig Gyula, Döme Bálint, Gocz Domokos, dr. Mélik Endre, dr. József Manó és még sok más. A korabeli dokumentumok az alapító tagok nevét is megőrizték, akik anyagilag, nagyobb pénzösszeg adományozásával segítették a dalosokat: Sepsiszentgyörgyről Russ Ferenc, a Háromszéki Takarékpénztár, Agrár Takarékpénztár, Nagy Gyula fejenként 500, Gál Ferencné 750, özv. Nagy Józsefné, Mikonya Józsefné, Ureczky Sámuelné, Szilágyi Ferenc, Kuthy Ferenc, Fésűs Ágnes, Dancs Áron, Lurtz Samu, ifj. Szabó Mózes, özv. Ferenczy Károlyné, Dimény Gyula, Vásárhelyi Ferenc, Vásárhelyi Ferencné, Nagy Elek, Bálint Lajos, Nagy György, Gyárfás Albertné, Imreh Dezső, dr. Duducz Zoltán, Kovács Pál, özv. Gál Sándorné, Horváth András egyenként 1000, özv. Furus Gézáné, Szabó Dániel, Szabó Dánielné, özv. Szilágyi Károlyné, Györbíró Lajos, Baczoni Józsefné 2000, Gidófalváról Apor János 1000, özv. Vajna Dénesné 2000, Sepsimagyarósról Jancsó Ferenc 2000, Barótról a Baróti Szeszfinomító Rt. 500, Brassóból Bajkó Barabás 500, az Általános Kereskedelmi Rt. 500, Miklósvárról M. Seethal Ferenc 800, Zaboláról a Zabolai Faipari Rt. 1000, Bitáról Vargha Sándor 1000 lejt adományozott.⁴³

A *Sepsiszentgyörgyi Filharmonikus Zenekarról* már történt említés az előbbi sorokban. 1923-ban az új erőkkkel rendelkező együttes számos hangversenyt rendezett, július 21-én a Székely Mikó Kollégium tornacsarnokában, augusztus 15-én Előpatakon, októberben a sepsiszentgyörgyi városháza dísztermének felavatásán.⁴⁴ 1925-ben egy fellépésükről tudunk, amit január 17-én tartottak meg a város román polgármesterének pártfogása mellett.⁴⁵ A filharmonikusok nem jártak be azonban akkora karriert, mint a dalárda, 1931-ben a dalárdával közösen szervezett fellépésükön már *Református Egyházi Szimfonikus Zenekarként* említik. Tárca Bertalan dalosszövetségi főtitkár 1937-ben a Dalosszövetség bővítéséről számolt be: „[...] 1938. július 1–3. napjain Kolozsváron óhajtjuk megrendezni a VI. Országos versenyt.

³⁸ Uo., 1934. november 11., december 23.; TÁRCZA Bertalan 1937, 88.

³⁹ *Székely Nép*, 1936. július 19.

⁴⁰ Uo., 1937. március 21., április 4.

⁴¹ Uo., 1937. november 21.

⁴² Uo., 1938. október 23.

⁴³ *Háromszék*, 2011. október 26.

⁴⁴ *Székely Nép*, 1923. július 19., július 26., augusztus 16., október 18.

⁴⁵ Uo., 1925. január 22.

Ez a verseny arról lesz nevezetes, hogy azon a székelyföldi zeneegyesületek is részt fognak venni. Tudnunk kell ugyanis, hogy Kovács András rétyi lelkész és Incze Árpád sepsiszentgyörgyi tisztviselő buzgólkodása folytán Háromszék-, Csik- és Udvarhely megyékben mintegy 60 községben, illetve városban részben vonós, részben fuvós, részben szimfónikus zenekar alakult, amelyek most beléptek a Dalosszövetségbe és beneveztek a VI. országos versenyre.⁴⁶

1921-ben a városban a dalárdán kívül más zenei mozgalom is indult. Ez özv. Kelemen Lajosné (Zathureczky Berta) nevéhez fűződik, aki Erdély-szerte ismert volt közérdekű tevékenységéért. Jótekonysági tevékenykedése mellett mint író és zeneszerző is ismert volt. Saját szerzeményeiből 1921 őszén a Székely Mikó Kollégiumban szervezett dalestélyt, melynek jövedelmét részben a helybeli nőegyletnek ajánlotta fel. A szerzeményeket Mezei Vilmos zenekara, a helyi férfi dalárda, Fogolyán Böske, Miske Piroska, az alkalmi vegyeskar adták elő. Az est folyamán bemutatásra került egy balett mű is Az elvarázsolt kert címen. Ennek táncait Liszer Gizi tanította be, zongorán kísérte Ütő Sári és Ütő Kató.⁴⁷

1922-ben a városban létezett egy ún. Sepsiszentgyörgyi Kvartett Társaság. Létrejöttének előzménye, hogy a társaság vezetője Keresztes Károly már 1920-ban egy sepsiszentgyörgyi zenekonzervatórium alapítási tervét nyújtotta be Csutak Vilmos múzeumőrnek. Ez nem valósult meg ugyan, de néhány tehetséges zenesz meg alapították a Kvartett Társaságot.⁴⁸

1923. április 28-án mutatkozott be a Háromszék vármegyei Román Tanítók Dalkara a városháza dísztermében, ahol hangversenyt és bált rendeztek. Ezen szerepelt Király Lajos tanító két hegedűszólója, kit zongorán kísért Demes E. igazgató, valamint Jos Rafiroiu és N. Rusu tenorszólója.⁴⁹ A Háromszék vármegyei tanítók 1930. január 26-án hivatalosították a tanítói dalárdát, Renașterea néven, Sepsiszentgyörgy székhellyel. Célként fogalmazták meg: a kultúra népszerűsítését, a zenekultúra minden válfajának művelését, tudományos és szórakoztató kirándulások szervezését az ország területén, a társadalmi kapcsolatok erősítése, az egyesületi tagok támogatását, a kultúra, zene területén kiemelkedő teljesítményt nyújtó tagok jutalmazását, estélyek, koncertek, konferenciák, színelőadások szervezését. Az egyesület célkitűzései között szerepelt egy kirándulások és saját bemutatók szervezésére szánt pénzalap létrehozása. Az egyesület aktív tagjai közé tartoztak: az állami óvodák és elemi iskolák taní-

tói, tanítónői, igazgatói, valamint a jó hallással és tehetséggel rendelkező magánszemélyek. Ezenkívül támogatói, örökös és tiszteletbeli tagsági kategória létezett, az egyesület támogatására szánt összeg függvényében. Az egyesület mindenkorai védnöke a megye tanfelügyelője volt. Az egyesületet a tíz tagú választmány vezette mint a közgyűlés határozatainak előkészítője és az egyesület végrehajtó szerve. A szervezetet az ún. iroda (birou) vezette, melynek tagja volt az elnök, alelnök, jegyző, pénztáros és gazda. Az énekkari próbákat és a dalárda szerepléseinek irányítását egy szerződéses igazgatóra bízták. Az aktív tagsággal szigorú köteleességek jártak. A próbákról csak igazoltan hiányozhattak, ellenkező esetben büntetésre számíthattak, amit végső esetben fizetéslevonással is behajthattak. 1930-ban az egyesület elnöke Mihai Ogeranu tanfelügyelő volt. Vezetőségében és az alapító tagok között öt magyar nemzetiségű tanító volt.⁵⁰

A Sepsiszentgyörgyi Magyar Dalárda intenzívebb munkája nyomán indult meg a többi városi szervezet keretében is az énekkari mozgalom, úgy mint a *Református Leányegylet*, a *Katolikus Leányklub* és a *Jótekonny Nőegylet* énekkara. 1933-ban történtek meg az első lépések a *Háromszék megyei Műkedvelő Zenekarok Szövetségének* megalakítására. Augusztus 6-án a Rétyi nyírben gyűlt össze 30 zenekar egy közös zenélésre.⁵¹ „A megalakulást, a még ezidőszent nem nagyon értékelt s igazi természeti ritkaságszámba menő homokbuckás sivatag szélén egy pompás ligetben tartott nagy hangverseny előzte meg. Érdekes pontja volt a műsornak Kovács Mihály 60 éves rétyi székely gazdaember által szerzett »Székely Induló« előadása, a szerző irányításával.”⁵² Ezen kezdeményezésről részletes információkkal nem rendelkezünk.

A háromszéki dalárdák, dalkörök a 20-as években kiváló helyre tornázták fel magukat. A *Magyar dal* kiadvány 1926-ban Háromszékot a második helyen tartotta számon. A székely megyét a Kolozs megyében található 11 dalegyesület előzte meg. Háromszéken ebben az évben a következő dalárdák működtek mint dalszövetségi tagok: *Angyalosi Földmíves Dalkör*, *Árkosi Dalárda*, *Baróti Dalárda*, *Illyefalvi Református Dalkör*, *Kézdivásárhelyi Református Egyházi Dalkör*, *Nagyajtai Magyar Dalárda*, *Nagyborosnyói Dalkör*, *Uzoni Református Dalárda*, *Zágoni Dalkör*, *Sepsiszentgyörgyi Magyar Dalárda*. Belépés előtt állt a *Bodoki* és *Nagybaconi dalárda*, valamint a Sepsiszentgyörgyi Nőegylet keretében alakult női dalkar.⁵³

⁴⁶ TÁRCZA Bertalan 1937, 88.

⁴⁷ *Székely Nép*, 1921. november 5.

⁴⁸ TÓTH Szabolcs – BOÉR Hunor 2002, 164.

⁴⁹ *Székely Nép*, 1923. április 29.

⁵⁰ SÁL, Fond nr. 9, inv. 28, Statute comunale.

⁵¹ *Székely Nép*, 1933. augusztus 6.

⁵² *Székelység*, 1933. szeptember-október.

⁵³ *Székely Nép*, 1926. április 22.

Az első világháború utáni években a *kovásznai* művelődési életben a zenei kultúrát ápoló *Kovásznai Iparos Dalkör* mellett a Dancs Lajos vezetésével *Kovásznai Emke Daloskör* maradt életben. A dalosok már 1924-ben serleggel tértek haza egy országos versenyről. Az egyesület 1927-ben kitüntetett tagjai Gáspár Gergely, Gocz Domokos, Csomós Albert, Károly Ferencz, Bodor Imre, Vincze Imre voltak. Próbáikat a kovásznai református egyházközség bérházában tartották. A daloskör tagja lett az 1921-ben Brassóban létrejött Dalosszövetségnek.

1929-ben kerületi dalos ünnepélyt rendeztek Kovásznán. Arra 20 egyesület jelentkezett be. A többségük a környék falusi dalárdája volt. Tagjaik egyszerű falusi emberek voltak, akik sokszor a mezei munkák miatt éjszakai órákban tartották a próbákat, csak-hogy meg tudják méretetni magukat. A szervezők nagy reményeket fűztek az eseményhez, több okból is: „a tapasztalat azt mutatja, hogy minden dalos ünnep, a dalárdák minden nyilvános szereplése új katonákat állít a dalárdák zászlai alá. Reméljük, hogy ezúttal is ez lesz az eredmény és az ünnep után a meglévő egyesületek számban értékes tagokkal gyarapodhatnak, ezenfelül azonban ott is megszólal a magyar dal, ahol ma még hallgató ajakkal ülnek a csüggedt madarak.”⁵⁴ Továbbá megemlézték a falusi dalárdák általános problémáját, a karmesterhiányt. Erre, mint mondták, a Dalosszövetség által nem a Kolozsváron, hanem a Sepsiszentgyörgyön szervezett képzés jelenthet megoldást. Ez segíthetne a többi székely megyék (Csík, Udvarhely) dalosain is, ahol sokkal kevesebb a dalárda, mint Háromszéken.

A kovásznai ünnepségen 6000 személy vett részt. Mindannyian az elemi iskola udvarán gyülekeztek, a közös kari próbákat az iskola tantermeiben tartották. Dél előtt 10 órakor a központba vonult az összes megjelent kórus, lovas bandérium és a kovásznai fúvós zenekar kíséretében. A dalárdák élén a szövetség képviselője, Nemes Elemér haladt, őt követte Demeter Béla kerületi elnök. A piactéren felállított színpadon a dalosokat Dancs Lajos helyi dalköri elnök köszöntötte. A Sepsiszentgyörgyi Magyar Dalárda és a Kovásznai Emke Daloskör közös éneke (Szabados Béla: *Ünnepi dal*) után Havadtöy Sándor helyi református lelkész mondott imát. Ezután következett a megjelent dalárdák zászlóinak, jelvényeinek megkoszorúzása, miközben mindenik saját dalát énekelte, majd az ünnepség első része Ujlaky János római katolikus plébános áldásával fejeződött be. Innen a Deák-féle kertbe vonultak át, ahol a sepsiszentgyörgyi dalos kerület tartotta díszközgyűlését. Az ünnepségen jelen volt gr. Mikes Árminné, Fábíán László erdővidéki szenátor, br. Szentkereszt Béla, Willer

⁵⁴ *Székely Nép*, 1930. január 23.

József képviselők, Szemlér Ferenc, a Dalosszövetség tiszteletbeli elnöke és Kónya Kálmán, a Sepsi Egyházmegye főgondnoka. A díszközgyűlés különböző üdvözlésekből, felolvasásokból és az énekszámokból állt. A tulajdonképpeni dalos ünnep délután 4 órakor kezdődött szintén a Deák Imre-féle kerthelyiségben, ahova még a román fürdővendégek is ellátogattak kíváncsiskodó arccal. Este 9 órától díszhangversenyel zárult a nap. Az egyesület számára az 1929-es év kettős ünnep volt, hisz ebben az évben ünnepelte létrejöttének 20 éves évfordulóját.

Az egyházközség döntése nyomán ebben az évben jutott székhelyhez az egyesület. A kántori lakot és bérházat adták át használatra a dalosoknak. Az 1930. január 26-án az egyesület újabb ünnepélyen vett részt. Ez alkalommal adta át az egyházközség a két egyházi tulajdonú ingatlant közhasználatra. Ezáltal egyfajta kultúrházat hoztak létre, ahol helyet kapott a könyvtár is. A helyi lakosok tudatában a két intézmény összefonódott, olyannyira, hogy néha EMKE dalárda könyvtárként emlegették ezt az állományt.⁵⁵

A *baróti* dalárda viszontagságos történetét a két világháború közötti időszakban tudjuk nyomon követni. A világháború után meginduló háromszéki dalárdamozgalomban a *Baróti Magyar Dalárda* is megtalálta méltó helyét. Ismerjük az egyesületnek 1928-ban hatóságilag elfogadott román nyelvű alapszabályzatát. Ez a hivatalos bejegyzés évében készült, ám dalárdaként már korábban működött. Alapszabályzatát az 1928. május 13-án tartott közgyűlésen fogadták el az egyesületbe tömörült tagok. Abban célként a román és magyar zene és ének gyakorlását, koncerteken, ünnepélyeken kórusművek és zeneművek előadását jelölték meg, kizárva minden politikai jellegű tevékenységet. Hasonlóan más egyesületekhez, pártoló, működő és rendes tagokkal rendelkezett. Működő tag lehetett bárki, aki betöltötte a 18 évet, baróti lakos volt, két tag ajánlását élvezte, valamint hangja és hallása megfelelő volt a kórusban való szereplésre. Ők 10 lej alapítói díjat fizettek, de nem fizettek tagsági díjat. A pártoló tagok évi 30 lejt, az alapító tagok egyszeri 500 lejt fizettek az egyesület kasszájába. Az egyesület a háború előtt létező dalárda utódjaként könyvelte el magát. Megörökölte annak 10 000 lejes alaptőkéjét is, ami az egyesület fő anyagi bázisát jelentette. Az egyesület szervei a közgyűlés, választmányi gyűlés és ellenőrző bizottság voltak. Vezetőségi tagok az elnök, alelnök, titkár-jegyző, pénztáros, zászlós, közigazgató, igazgató voltak. Első elnöke 1928-ban Brotea Alexandru, jegyzője pedig Égető Árpád voltak. A 45 tag társadalmi állása szerint tanár, könyvkötő, nyomdász, kereskedő, cipész,

⁵⁵ KÖNCZEY Margit 1997, 47.

szabó, cukrász, gyáros, pék, asztalos volt. Közülük három román anyanyelvű.⁵⁶ Az egyesület 20 alapító tag jelenlétében alakult meg 1928 májusában. Az alapszabályzat első módosítását már az év októberében megejtették az egyesületi tagok életkorának minisztériumi szabályozása miatt.⁵⁷

A dalárda évente megszervezte farsangi mulatságát. Ez tartalmas kikapcsolódást nyújtott a baróti lakosoknak, hisz a vegyes kari énekek mellett általában rövid színdarabokat is bemutattak. Az előadásokat pedig szinte minden alkalommal táncmulatság követte. A színdarabot a dalárda egyes tagjaiból alakult amatőr műkedvelők mutatták be. Az 1928. évi farsangi mulatságának jövedelmét az egyesület a pünkösd alkalmával megtartandó segesvári országos dalosversenyen való részvételre fordította. Az estélyek szervezésében az egyesület igazgatója, karnagya, Gáspár Jenő volt a legfontosabb szereplő. Február 11-én a nagybaconiak meghívására közösen szerepeltek a műkedvelőkkel.⁵⁸

1929-ben, annak örömeire, hogy elismerték jogi személyiségüket, pünkösdre nagyobb szabású hangversenyt rendeztek, amelyre meghívták a *Nagyajtai Polgári Daloskört* is.⁵⁹ 1930. február 8-án újabb estélyt szervezett az egyesület a nagyszámú, nemcsak baróti közönségnek. Ezen felolvasások, bohózatok voltak műsoron, a talp alá való muzsikát pedig egy cigánybanda húzta. Ebben az évben Sándor Lajos nyugalmazott igazgató tanítót javasolták elnöknek. Októberben a helyi katolikus plébános, Huszár Ádám ezüstmiséjén szerepelt a dalkar, közösen a helyi katolikus dalárdával, az oltáregyesülettel, katolikus népszövetséggel és a leányegyesülettel.⁶⁰

1931-ben a Kolozsváron megszervezett dalosversenyen ezüst serleget nyertek, melynek avató ünnepélyét 1932. január 30-án szervezték meg. Ezen vendégszerepelt, első nyilvános fellépését tartva, a *Baróti Római Katolikus Egyházi Énekkar* férfikara (Arany János – *Fiamnak*), ünnepi köszöntőket pedig Szemlér Ferenc, a Dalosszövetség tiszteletbeli elnöke, a Brassói Magyar Dalárda elnöke, Szabó Béni, a Dalosszövetség tiszteletbeli tagja, a Brassói Magyar Dalárda ügyvezető elnöke, Sebestyén József heraldikus a II. dalos kerület megbízottjaként, Fábián László, a Baróti Dalárda díszelnöke tartottak. Február 20-án a baróti, vármegyei, községi tisztviselők Deac Aurel főszolgabíró védnöksége alatt egy műsoros táncestély keretében gyűjtötték össze az erdővidéki műkedvelőket. Ezen az estélyen szerepelt a dalárda

is, elsőként ő énekelte el a román himnuszt. Július 3-án a dalárdisták a *Fogarasi Magyar Dalegylet* meghívására Fogarasban szerepeltek. Kiszállásukat néhány baróti személy adakozásának köszönhetően valószínűsíthették meg.⁶¹

1933 februárjában a Baróti Dalárda már a román anyanyelvűek számára is irigylésre méltóan tudta énekelni a román himnuszt. Az ez évi farsangi bálon mutatkozott be először Zathureczky Gyula mint karmester. Ugyanakkor bemutatott egy magánjelenetet is: ebben „egy tönkrement gentri énekekben adta elő élete tragédiáját, akit mindenki elhagy, egyedül kutyája marad hű hozzá, mely aztán még sírját is megássza. A portirozott kutya végül kutyanyelven köszöni meg a meghatott publikumnak a tapsot, éljents – ugatván 2 lábra állva – egy csomót”. A dalárda meg lehetett elégedve az estély eredményével, hisz azon nemcsak barótiak, hanem számos környékbeli is részt vett Oklándról, Nagybaconból, Olasztelekről és Újfaluból.⁶²

1934-től a baróti dalosok is igénybe vették a helyiek által kedvelt kaszinókeretet, ahol május 10-én népünnepélyt szerveztek. A fatányéros mellett a szórakozni vágyók tekezhettek és más sportjátékokat is kipróbálhattak. Ennek bevételeiből a Sepsiszentgyörgyön tartandó dalosversenyen való részvételi költséget fedezték. A megjelentek meglepetésére azonban a dalosok nem énekeltek. „Hát uramfia, hogy verik ki az emberből az idealizmust a csúf realizmussal, a drága összhangzatos énekek, dalok és zenei művelzet helyett kaptunk egy-egy fleckent, retket, kenyeret, hagymát, sót, borsot és a szolgálatkész vendéglősök sátorából jó hideg borocskát, vagy sört, borvizet” – élcelődött a hírlap.⁶³

1936. július 12-én a dalárda részt vett az uzonkafürdői idény megnyitásán, ami a településre vonzott jó pár erdővidékit, igazi népünnepéllé növe ki magát. Itt lépett fel először a *Baróti Műkedvelő Jazz Zenekar*, melynek teljesítménye mindenkit bámulatba ejtett.⁶⁴

A gyülekezési tilalom a baróti dalárok próbáit is megzavarta, hisz nem volt szabad még éneklés céljából sem összejöveteleket szervezni. 1937. március 6-ára közgyűlést hirdetett a dalárda. A helyi lapban közzétett tudósításból tudjuk, hogy azt a Baróti Kaszinó épületében berendezett külön szobában tartották, illetve, hogy a közgyűlés csak kifogás volt pár kellemes óra eltöltésére, hisz az összes napirendi pont, sőt a döntések is ismertek voltak már. A szám-

⁵⁶ *Erdővidéki Hírlap*, Barót, 1929. március 10.

⁵⁷ *Proces verbal despre adunarea generală a Corului din Baraolt*, 4. octombrie 1928. SÁL, Fond nr. 9, inv. 28, Statute comunale.

⁵⁸ *Székely Nép*, 1928. január 15., február 5.

⁵⁹ Uo., 1929. március 10.

⁶⁰ Uo., 1930. március 1., február 23., november 2.

⁶¹ Uo., 1932. január 24., február 7., 28., július 10.

⁶² Uo., 1933. február 12.

⁶³ Uo., 1934. május 6., május 13.

⁶⁴ Uo., 1936. július 19.

adások tekintetében pedig kevésről lehetett elszámolni, mivel kevés volt a következő év alapja is. A közgyűlést közvacsora és táncmulatság követte a baróti jazz együttes zenéjére.⁶⁵

Az erdővidékiek által oly nagyon kedvelt dalárdáról a 30-as évek végén egyre kevesebb hírt közölt a helyi sajtó. Más egyesületekhez hasonlóan a Baróti Dalárda is válságba jutott. A szokásos farsangi és nyári mulatságokat kedvelő baróti lakosság valószínűleg csak 1940 után drukkolhatott újból kedvenc dalárdájának.

Baróton a helyieket egy másik, a katolikusok körében szervezett dalárda is szórakoztatta az 1920-as években. A magyar kórusból kiváló nyolc tag Takó Béni helyi szabómester, üzletes vezetésével 1926-ban létrehozta a *Baróti Római Katolikus Énekkart*. Az egyesület élén Takó Mózes helyi tanítót szerette volna látni mint karmester. A helyi plébános eleinte kételkedve állt a dolog mellé, mondván, hogy a településen működik már egy dalárda, mely miatt nem sikerült eddig sem egy egyházi énekkar felállítása, ám végül beleegyezett az alapításba és a helyi római katolikus iskolában a dalárda rendelkezésére bocsájtott egy fűtött, világított termet. Az egyháztanáccsal is elfogadtatták a támogatást és a helyi plébánost, Bothár Gáspárt megválasztották ügyvezető elnöknek egy négytagú vezetőség élére. Az új dalárda 34 alapító tagja közül 65% kottát nem ismerő személy volt. Már alakuláskor tervbe vették egy kétszólamú női kar létrehozását is, valamint egy műkedvelői csoport megalapítását. Érdemes idéznünk tervezett alapszabályából: „célja a magyar kultúra művelése, egyházi és kibontakozás után világi énekek bemutatása, illetve előadása. Tagjainak művelése és a tradicionális romai katolikus egyházi kultúra ébrentartása”. Első szereplésük az 1926. évi halottak napján történt, amikor a helyi dalárdisták kritikus füllel hallgatták vetélytársaikat. Ezután következett a fellépések sorozata, karácsonykor, majd 1927 húsvétján, valamint a nyári püspöki látogatáskor. Gyűjtést indítottak jelvény- és zászlóalapra, estélyeket rendeztek, kiderítve a püspök áldását is.

Hivatalosan elfogadott alapszabályzat hiányában azonban az egyesületi munka nehézkesen folyt, főleg, amikor komoly döntéseket kellett hozni. A régi dalosok kisebbségben voltak az újakkal szemben. A plébános mint elnök pedig számos olyan új tagot is felvett, akik negatív irányban befolyásolták a próbák menetét és a fegyelmet. Pár éven belül a helyzet olyannyira elmérgesedett, hogy az alapításban fontos

szerepet betöltő Takó szabómester elveszítette a református vallású vásárlóit és végül, miután egy üzleti ügyben összetűzésbe került a plébánossal, kénytelen volt elköltözni Barótról. 1934-ben az egyházi dalárda vezetését Huszár Ádám esperes-plébános vette át, a karnagy szerepét Petres Dénes, illetve segédje, Nagy Lajos kántortanító töltötték be.⁶⁶ Takó Béni egykori alapító tag visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy a katolikus dalos kar 1938-ban még működött. Ez év január 15-én műsoros estélyt rendezett, melyen különböző énekdarabok mellett bemutatták a *Válik az asszony*, *Válás*, *Minta beteg* rövid színdarabokat és a *Sakk-matt* bohózatot.⁶⁷

A megye kisebb településein is működtek egyházi vagy világi dalárdák. Ezek történetére a levéltári források mellett a korabeli sajtó híradásaiból következtettem. Múltjuk átfogó feltárása még várat magára. Az *Árkosi Dalárda* ifjúsága és gazdája 1921. március 12-én bált rendeztek. A jótékony célú táncmulatságot színi előadással kötötték össze, előadva *A falu rossz* közismert népszínművet. A férfikar daleyveleget énekelt, éjfélkor pedig szépségversenyt rendeztek.⁶⁸ Az egyesület hivatalosan 1922 januárjában alakult meg. Elnöke a helyi unitárius lelkész, Végh Benjamin volt, jegyzője Bokor Dániel, karnagya Régeni Áron, gondnoka Domokos Áron, pénztárosa Ördög Ferencz. A választmányt Nagy Dénes, Gelei Márton, Kisgyörgy Pál, Útő Dániel, Göncz Pál és Barabás József alkották. Tagjai pedig tanítók, hivatalnokok, kereskedők, cipészek, asztalosok voltak. Alapszabályában célként fogalmazták meg: „karéneklés útján benső örömet és tisztult szórakozást szerezni s ilyen módon a szív nemesítése, a közművelődés fejlesztése, a jótékonyosság gyakorlása.” 1924-ben 37 tagja volt az egyesületnek. A Dalosszövetség 1924. április 30-án ajánlotta az egyesület alapszabályainak elfogadását.⁶⁹ Létezésüket az állam hivatalosan 1924. december 29-én ismerte el. Ezt elősegítette az a tény, hogy az egyesület 1921-től tagja volt a Dalosszövetségnek.⁷⁰ Tévénységként elméleti és gyakorlati oktatást, hangversenyek, társas összejövetelek és kirándulások szervezését, egyházi és jótékonyági összejöveteleken való részvételt fogalmaztak meg a szabályzat szövegében. „Működő, pártoló, alapító és tiszteletbeli” tag kategóriákat állapítottak meg. Amennyiben a működő, vagyis aktív tagok száma 16 alá esett, csak saját körükben szervezett rendezvényeken vehettek részt. Az egyesület élén egy elnök és két alelnök állt. Továbbá a karmester, titkár, a pénztáros, a gondnok és a nyolc tagú választmány irányította a dalosok

⁶⁵ Uo., 1937. február 28., március 14.

⁶⁶ Uo., 1934. október 28.

⁶⁷ Uo., 1938. január 23.

⁶⁸ Uo., 1909. január 30., december 29. 1921. március 12.

⁶⁹ *Az Árkosi Dalárda alapszabályai, 1922. január 12.* SÁL, Fond nr. 9, inv. 28, Statute comunale.

⁷⁰ SÁL, Fond 47, dos. 47/1924.

mindennapi tevékenységét. A legfontosabb szerepe a karmesternek volt, akit a közgyűlés választott három évre. Szerződésben rögzítették kötelességeit: énekpróbák tartása, a tagok szólamokba való beosztása, a hangjegytár kezelése, előadások vezetése, új dalművek beszerzésének előterjesztése. A szabályzat a dalárda megszűnésének esetére előírta, hogy az egyesületi vagyont az unitárius egyház kezelésére bízta, de azt csak ifjúsági dalárda vagy vegyes dalárda alakulása esetén használhatta fel.

1925-ben a dalárok az árkosi református lelkipásztor beiktatásánál szerepeltek, Régeni Áron vezetésével. Fellépésük olyannyira tetszett a közönségnek, hogy a tudósító feltette a költői kérdést, hogy eddig miért nem vettek részt az országos dalversenyen? Március 7-én a dalárda táncestélyén bemutatták *Amit az erdő mesél* (Géczy István) című színdarabot.⁷¹

1926. január 3-án ült össze 57 nagybaconi dalkedvelő és elhatározták, hogy 5300 lejes alaptőkével megalakítják a *Nagybaconi Dalárdát*. Ezt azzal indokolták, hogy rég szüksége van a községnek egy olyan jellegű egyesületre, amelynek keretében az éneklést kulturált, szervezett módon lehet gyakorolni. A helyi dalos kultúra kedvelői már 1923-tól énekeltek szervezett formában, de elismert alapszabályok nélkül. Ezt bizonyítja az egyesület pecsétje, melyen az 1923-as évszám szerepel. Az alapításhoz szükséges összeggel már rendelkeztek, ugyanis egy estély jövedelmét, összesen 5300 lejt ilyen célra ajánlottak fel, felmentve a tagokat a kezdeti tőke befizetése alól. Az egyesületbe 38 működő tag iratkozott be, iparosok, kereskedők, tanítók, gépész és számos földműves. Elnöknek választották Bálint Ferenc helyi polgármestert, alelnöknek Nagy Sándor református lelkészt, karnagya Molnár Zoltán tanító, jegyzője Nagy Lajos helyi gazda, pénztárosa Bardócz Efraim szabó lettek. Az ebben az évben alakult többi dalárdától eltérően, melyek számára a Dalosszövetség javasolt szabályzatot a nagybaconi dalárda szabályzatának szövege a célok esetében részben elért. A hagyományos énekkari próbák és előadások mellett a dalosok részt vettek az egyesületi tagok és azok rokonainak temetési szertartásán, az egyházi ünnepeken. Felkérésre és díj ellenében részt vehettek más személyek temetési szertartásán is. Ugyanakkor estélyek és konferenciák szervezését is előre látták. Szabályzatilag rögzítették a dalos tevékenység idejét: heti két alkalommal tartottak énekkari próbákat, nyáron, a mezei munkák idején viszont szünetelt tevékenységük. Évente leg-

alább két koncertet, egy kirándulást és egy farsangi mulatságot szerveztek. 1926. július 19-én szerezték meg az egyesület jogi személyiségét.⁷² 1932. február 6-án a községházán táncmulatságot szerveztek és három egyfelvonásos színdarabot mutattak be a közönségnek. Ez év húsvétján pedig a helyi női és ifjúsági körrel közösen szerveztek szórakoztató estélyeket.⁷³

A *Nagyborosnyói Dalárda* zászlószentelési ünnepeye 1930. szeptember 7-én nagyszámú közönséget vonzott Háromszékről és Erdélyből. Ezen a dátumon összesen 14 dalárda több mint 500 dalossal jelent meg a nagyközségben. Kettős ünnep volt ez, amelyen egyrészt felavatták az egyesület zászlóját, másrészt felszentelték a református egyház felújított orgonáját.⁷⁴

A zágoniak is sikerrel állták meg helyüket a 20-as évek dalárdamozgalmában. 1921-ben beléptek a Dalosszövetség tagjainak sorába. 1925-ben a Marosvásárhelyen megszervezett II. országos dalosversenyen a III. kategóriában első díjat nyertek. Az országos verseny azért is volt jelentős, mert az arra való felkészülés több bemutatót feltételezett, amelyeket a környéken (Papolcon és Kommandón) szerveztek meg, mi több, a következő év januárjában felavatták a versenyen szerzett ezüst koszorújukat.⁷⁵ Az 1928-as segesvári versenyről ezüstserleggel tértek haza. Az országos versenyek bírálóbizottságának értékelése kedvezően ítélte meg a dalkar teljesítményét: „A körtött kar »Nemes Elemér: Petőfi-dalok« nehézségeivel könnyűszerrel birkózott meg s annak tartalmát, intencióit a leghívebb kifejezéssel tolmácsolta. Hanganyaga igen jó. Intonálása biztos. Színezése igen jó, finom és gondosan kidolgozott. Szövegkiejtése kifogástalan, felfogása, tempói helyesek. Összhangjai tiszták... Teljesítménye mindenképpen dicséretre méltó s őszinte, nagy hatást váltott ki. Kellő szorgalommal tanulva, s néhány jó vezető hanggal való kiegészítés esetén a II. felsőbb csoportban is megállja a helyét.”⁷⁶ 1931-ben anyagi problémák miatt nem tudtak részt venni az országos megmérettetésen.

A háború után Bodokon a dalkultúrát a *Bodoki Református Dalárda* ápolta. Az egyesületet a román állam 1925. november 30-án ismerte el. Az év folyamán létszámuk 33 tagra szaporodott. Elnöke Szász Albert lelkész, alelnöke Kaptza Balázs, karmestere Fodor Tivadar voltak.⁷⁷ Alapszabályzatát egy minta alapján készítették, amit valószínűleg a Dalosszövetség adott át, csupán a román fordításban vannak eltérések a többi, ebben az időszakban létrejövő dalárda szabályzatától. Az egyesület 1927-ben részt vett

⁷¹ *Székelly Nép*, 1925. március 1.

⁷² *Statutul Corului din Băţanii Mari*. SÁL, Fond nr. 9, inv. 28, Statute comunale.

⁷³ *Erdővidéki Hírlap*, 1932. február 14., március 20.

⁷⁴ *Székelly Nép*, 1924. február 28., 1930. augusztus 31., szeptember 11.

⁷⁵ *Székelly Nép*, 1925. augusztus 20., szeptember 13., 17., 1926. január 24.

⁷⁶ BENKÓ András 1993.

⁷⁷ SÁL, Fond 47, dos. 117/1924.

a farsangi multságok szervezésében, októberben pedig *A cigány* népszínművet vitték színpadra egy műsoros táncestély keretében.⁷⁸

A Barthos Gerő által vezetett *Nagyajtai Polgári Dalkör* 1925-ben szerezte meg a jogi személyiségét. Karnagyuk, Erdős Mihály ebben az évben távozott el a községből, ezért helyére a november 29-i közgyűlésen Gazdag Miklós helyi tanítót, unitárius kántort választották meg. Vezetésével a dalosok hetente két alkalommal gyakoroltak.⁷⁹ Az egyesület külön helyiséget bérelt, amelynek az éves fenntartása évi 4000 lejbe került. A kiadásokat fellépéseik jövedelméből valósították meg. 1926-ban beiratkoznak a Daloszövetségbe. A tagsági díjat a tagok fizették, eleinte 600, majd 300 lej összegben.⁸⁰ 1926. április 5-én, húsvét másodnapján, Nagyajta községben találkoztak a brassói, baróti és sepsiszentgyörgyi dalárdák. A közös estélyen a sepsiszentgyörgyiek adtak elő négy dalt és vezetőjük, Demeter Béla tartott szabadelőadást. A húsvéti bemutatót követő közgyűlés alatt felmerült újból az egyesület székhelyének ügye. A helyi hitelszövetkezet egy raktárhelyiséget ígért számukra.⁸¹ Ezt 1926 folyamán bér ellenében kölcsön is kapták és a tagok segítségével megvalósított tatarozása után ide rendezkedtek be.⁸² A Dalkör éves rendszerességgel szerepelt a helyi szüreti multságokon, társas vacsorákat szervezett, részt vett a kerületi dalosversenyeken (1927, 1934), húsvét alkalmával helyben szervezett dalos hangversenyeket a baróti dalosokkal, a helyi Dávid Ferenc Unitárius Nőszövetség dalárdájával, a tűzoltótestülettel közösen. 1928-ban részt vett a *Köpeczi Református Dalárda* zászlószentelési ünnepélyén és az *Apácai Evangélikus Dalárda* alakuló ülésén. Karácsony másodnapján általában színelőadásokkal összekötött dalos estélyt szerveztek. Helyi világi és egyházi ünnepélyeken vett részt. Mindezen alkalmakra 15 temetési szertartásos, 5 templomi, 43 világi négyszólamú partitúrát használtak, amelyeknek száma folyamatosan bővült. Az anyagi körülmények miatt viszont nem állt módjukban részt venni az 1928-as segesvári dalosversenyen, az 1931-es kolozsvári dalosversenyen, továbbá 1928-ban, a Sepsiszentgyörgy Magyar Dalárda zászlószentelési ünnepélyére csak az egyesület elnökét küldték el, habár meghívást kapott maga a dalárda is. Az 1933. július 30-án tartott kerületi gyűlésen a dalárdát az egyesület elnöke, karnagya képviselte. A tagok részt vettek az 1934. május 27-ki kerületi dalosversenyen, ahonnan egy serleggel és egy dalos-pálcával tértek haza.

⁷⁸ *Székely Nép*, 1927. október 27.

⁷⁹ NPDJ, 1925. november 25-i, közgyűlés.

⁸⁰ Uo., 1926. február 15-i közgyűlés.

⁸¹ Uo., 1926. április 7-i, közgyűlés.

⁸² Uo., 1926. február 3-i, közgyűlés.

⁸³ Uo., 1930. január 10., 1931. február 13-i közgyűlés.

1933–1934-ban egyre gyakoribbak lettek az esküvői fellépések, amelyeken a tagságot szigorú szabályok szerint irányították.

1930-ban a farsangi multságon rendezett színelőadás és dalos-estély jövedelmét az egyesület saját zászlójának beszerzési költségeire szervezték meg, amellyel 25 éves fennállásuk előtt akartak tisztelni. Pénz hiányában az 1931-es zászlóünnepély elmaradt, helyette az egyesület 40 darab ún. dalos-jelvényt rendelt és készítettek egy nagyobb csoportképet.⁸³ A zászló beszerzéséhez szükséges pénzalap létrehozását 1932. március 4-én határozták el. 1932. húsvétján a tagok részvételével színdarabot tanultak be, a Dalárda karnagyának, Gazdag Miklósnak vezetésével. A próbák alatt a karnagy és az egyesület elnöke, Barthos Gerő összeszólkoltak, amiért a karnagy benyújtotta felmondását. A konfliktus okát a református lelkész viselkedése jelentette. Ezt a közgyűlés is elismerte, az elnök ellenben nem. Az ügyben egy kilenc tagú bizottságot neveztek ki, de nem született egyezség, így Barthos 26 év után lemondott az elnökségről. Helyette a közgyűlés Gazdag Miklóst választotta az egyesület elnökévé.⁸⁴ Az 1932. május 29-i helyi dalos-ünnepély főszervezője már Gazdag Miklós volt. Azon részt vett az úrmösi, apácai, középajtai és nagyajtai unitárius női kórus.⁸⁵ 1935. februárjában Szász Ferenc brassói zenetanár a nagyajtai dalárdistákból egy 12 tagú rezesbandát szeretett volna összeállítani, melyre az egyesület szerződést kötött. A felszerelés és betanítás költségei 19 000 lejt tettek volna ki, melyből az egyesület 12 000 lejjel, az előző években zászlószentelési alapként felretett összeggel rendelkezett.⁸⁶ A november 22-én tartott választmányi gyűlésen a téma már nem volt napirenden, de a közelgő 30 éves jubileum apropóján újból felmerült a saját zászlószentelés lehetősége. 1936. júniusában a zászlóügyet ismételten elnapolták. Az egyesület működése 1940. őszéig szünetelt. Tevékenységét a rendezvények nehézkes szervezése bénította meg, hisz minden esetben engedélyért kellett folyamodniuk. Most viszont előkerültek az elmenekített kották, úgy mint a *Himnusz*, *Rákoczi kesergője*, *Szózat*, *Ébresztő* stb.⁸⁷ 1944-ben új alapszabályzatot fogadtak el és a dalárda nevét is megváltoztatták: *Kriza János Polgári Daloskör*. Egy 1947-ben tartott választmányi gyűlésen az egyesület elnöke kijelentette „a daloskör jogi helyzetét a Romániai Magyar Daloszövetség elnökségének felvilágosítása alapján tisztázatlannak látja...”⁸⁸ A nagyajtai dalosok ezentúl temetési alkalmakon léptek fel és *népies*

⁸⁴ Uo., 1932. március 2. és március 4-i, rendkívüli közgyűlés; március 25-i közgyűlés.

⁸⁵ Uo., 1932. június 8-i választmányi gyűlés.

⁸⁶ Uo., 1935. március 1-i választmányi gyűlés.

⁸⁷ Uo., 1940. október 19-i választmányi gyűlés.

⁸⁸ Uo., 1947. dátum nélküli választmányi gyűlés.

dalokat tanultak be. Működése minden valószínűség szerint 1948 után szűnt meg.

Kézdivásárhelyen folyamatos dalárda tevékenységről csak 1922-től beszélhetünk. Ez év szeptember 15-én alakult meg ugyanis a *Kézdivásárhelyi Magyar Dalárda*. Elnöke Molnár Dénes, jegyzője Jénáki Ferenc, gondnoka pedig Pap Lajos voltak. 1924-ben az 56 tag között volt tanító, kereskedő, földbirtokos, tanár, ügyvéd, hivatalnok, református lelkész, lakatos, asztalos, orvos, bőrműves, borbély, szabó. Ebben az évben folyamodtak a különálló jogi személy elnyeréséért. Az egyesület céljainak megfogalmazása hasonló volt a többi ekkor bejegyzésre váró dalárdához: „összhangzatos éneklés művelése, a testületi szellem ápolása, s ezek által benső örömet és tisztult szórakozást szerezni s ily módon a szív nemesítése a közművelődés fejlesztése, a jótékonyág gyakorlása”. Az egyesületet 1925. március 30-án sikerült bejegyeztetni.⁸⁹ A bejegyzési dokumentumokon az egyesület elnökeként már egy másik személy, Benkő Ernő neve szerepelt.⁹⁰

1927. január 26-án jegyezték be a *Kökösi Református Dalárdát*. Habár a román jogszabályok szerint működött, ellenőrzését a helyi egyház presbitériuma végezte. Szabályzatának szövegét az 1926. október 31-i presbiteri ülésen vitatták meg és fogadták el, Györgybiró István lelkész vezetésével. Alapító tagok száma 18 volt. Az elnök mellett az alelnöki teendőket Ūrmösi Bélára bízták. A karnagy feladatkörét a helyi kántor, Olosz Ferenc töltötte be. Céljaként egyházi és temetési szertartási énekek éneklését, valamint az énekkultúra elterjesztését tűzték ki. A tagoknak heti rendszerességgel szerveztek énekkari próbákat, estélyeket rendeztek, melyek jövedelmének fele a dalárdát, másik fele pedig az egyházat illette. Szereplése kötelező volt minden református egyházi ünnep alkalmával. A dalárdatagok vagy azok hozzátartozóinak halála esetén részt vettek a temetési ünnepségen. A szabályzat alapító, aktív és pártoló tagsági kategóriát állapított meg. Belépésükkor az aktív tagok *fogadalmat* írtak alá, mely szerint mindaddig tagok maradtak, míg tehetik és a dalárda létezik. Hiányzásukat a próbákról és fellépésekről büntették. Az egyesület elnöke a település mindenkor református lelkésze volt. A dalpróbákat és fellépéseket az egyesület igazgatója vezette, aki egy személyben kántor is volt. A jegyző feladata volt többek között a jelenlét ellenőrzése. A pénztárba befolyó tagsági díjakból fedezték a fűtési, világítási és takarítási költségeket.⁹¹

⁸⁹ SÁL, Fond 47, dos. 119/1924.

⁹⁰ *Statutele ale corului de cânt vocal unguresc Tg-Săcuilor*. SÁL, Fond nr. 9, inv. 28, Statute comunale.

⁹¹ *Proces verbal din adunarea constitutitoare a Corului eclesiastic reformat din Chichis*, 31. Octombrie 1926; *Statutele Corului reformat din Chichis prezentate în ședința presbiteriană a comunității reformate din Chichis*, 31 octombrie 1926. SÁL, Fond nr. 9, inv.

A *Kökösi Unitárius Dalárda* 1927. január 18-án alakult meg, 40 alapító jelenlétében. Az alakuló ülésen ideiglenes elnöknek Serester Ignácot választották egyesületi elnöknek. Indoklasként a dalárda megalapítására az egyházi hatóságok felszólítását, valamint a vallásos nevelést említették. Az egyesületi alapszabályzat 43 paragrafusának az ismertetése után az alapítók megválasztották a vezetőséget: elnök Benedek Gábor unitárius lelkész, alelnök Serester Ignác, karvezető Kiss Dénes, jegyző Sigmond Kálmán, pénztáros Orbók József. A választmányba nyolc személyt választottak.⁹² A rossz románsággal megírt alapszabály céljai között a karéneklés elméleti és gyakorlati oktatása, koncertek, estélyek, kirándulások szervezése, kulturális, egyházi és jótékonyági rendezvényeken való részvétel szerepelt.⁹³

A két világháború közötti évek dalosmozgalmának aktív szereplője volt a 30 tagú *Uzoni Református Egyházi Dalkör*, amely 1930. június 1-jén ünnepelte ötvenéves jubileumát. Ez alkalommal zászlószentelési ünnepet is szerveztek. Az évfordulón a következő dalárdák szerepeltek: *Brassói Magyar Dalárda* 64 taggal, *Zernyesti Református Egyházi Dalkör* 45 taggal, *Sepsiszentgyörgyi Magyar Dalárda* 36 taggal, *Árkosi Dalárda* 36 taggal, *Kézdivásárhelyi Református Dalkör* 28 taggal, *Kovácszmai EMKE Dalkör* 28 taggal, *Nagyborosnyói Református Vegyes Kar* 28 taggal, *Gidófalvi Református Dalkör* 26 taggal, *Szemerjai Református Vegyes Kar* 24 taggal, *Uzoni Református Templomi Vegyeskar* 32 taggal és a *Jubiláris Református Egyházi Dalkör* 30 tagú énekkara. A találkozóon megjelenő kórusok és rendezőbizottsági tagok létszáma meghaladta a négyszázat.

A zászlószentelésen a zászlóanyai tisztet gróf Mikos Kelemenné vállalta. A Dalosszövetséget Ferenczy Zsigmond szövetségi alelnök képviselte. Fővédnökök: Temesváry Gerőné, Makkai Sándor református püspök, Inczedy-Joksman Ödön dalosszövetségi elnök, Ferenczy Zsigmond dalosszövetségi alelnök, Kónya Kálmán, a Sepsi Református Egyházmegye főgondnoka, Kiss Albert, a Sepsi Református Egyházmegye esperese voltak. Az ünnepi program kezdetén a dalárdák a Mikos-kastély udvarán gyülekeztek, a közös próbák után és az *Árkosi Önkéntes Tűzoltóegylet Zenekara* indulói mellett felvonultak piactérre, itt meghallgatták Barabás Andor területi titkár és Sidó János karnagy köszöntőjét. A délelőtt 10 órakor kezdődő ünnepi díszközgyűlésen Demeter Béla II. Daloske-

28, Statute comunale.

⁹² *Proces verbal dresat în Chichis la 18 ianuarie 1927, din adunarea generală constituoaară al Corului Unitar din Chichis*. SÁL, Fond nr. 9, inv. 28, Statute comunale.

⁹³ *Statutele societății Corul Unitar din Chichis*. SÁL, Fond nr. 9, inv. 28, Statute comunale.

rületi elnök megnyitóját, Ferenczy Zsigmond szövetségi alelnök ünnepi beszédét, Bodali F. Mihály uzoni dalköri elnök történelmi ismertetőjét, Kiss Albert bikfalvi református esperes imáját hallgathatták, majd a zászló megszentelése után a kórusok estig tartó hangversenyt adtak a Mikes-kastély parkjában összegyűlt helyi közönségnek és a vendégeknek.

A *Székely Nép* így emlékezett az uzoni dalostalálkozóról: „A sepsiszentgyörgyi kerület s egyben a Romániai Magyar Dalosszövetség ismét gazdagabb lesz egy művészileg megtervezett s gyönyörűen kidolgozott zászlóval. Köpeczi Sebestyén József európai hírű heraldikus alkotása ez a zászló is, kinek már több, szebbnél szebb zászlótervét köszönheti a Szövetség. A zászló magyaros motívumokkal díszített kék-fehér alapjára a következő jelige van hímezve: Szívből fakadjon mindig dalunk, ha busulunk is, ha vigadunk”.⁹⁴

Az 1920-as, 1930-as években működő székelyföldi dalárdák ott alakulhattak és fejlődtek, ahol közönségre találtak, amely a zenehallgatást és a kórusműveket kulturális szükségletnek érezte. A legtöbbjük a Romániai Magyar Dalosszövetség ernyője alá került.

Így folyamatos működésük biztosítva volt. Az általuk időnként szervezett dalosversenyek igazi kikapcsolódást nyújtottak mind a községek, mind a városok lakói számára, egyes településeken – mint Kovászna és Sepsiszentgyörgy – hagyományt is teremtve, ami napjainkig nyomon követhető. Háromszék községeiben, városaiban az 1920-as években az egyik legjobban szervezett mozgalmat a dalárdisták indították el. A kis egyesületek egyházi és világi rendezvényeken szerepelve megteremtették saját tőkéjüket, melyből az évek során felszerelést, bútorzatot vásároltak, épületeket újítottak fel és időnként kölcsönökkel segítették a tagtársakat. A kórusok repertoárját a hosszú évtizedek során fennmaradt dokumentumok alapján a következőképpen jellemezhetnők: a kezdet vallásos énekei helyét lassan átvették az alkalmi dalok, népdalok, népdalfeldolgozások. Mindez az elmúlt évtizedek egészséges egyesületi életére emlékeztetett. Az 1930-as években előbb a gazdasági válság, majd a hatósági szigorítások miatt szorult egyre inkább háttérbe működésük. A legtöbbjük túlélte azonban az 1940-es évek végéig, amikor az ú

Tóth Szabolcs Barnabás – Kovászna Megye Tanácsa, Sepsiszentgyörgy, 1918. December 1. u., 15F/17, RO-520080; kvmtszabolcs@gmail.com

Levéltári források

- Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy/Biroul Județean Covasna al Arhivelor Naționale Române, Sfântu Gheorghe (Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, SÁL)
- Fond 47 *Háromszék törvényszékének iratai*
 - Fond 9, inv. 28, Fond Prefectura Trei Scaune, Statute comunale [*Háromszék vármegye iratai, Községi szabályzatok*]
 - Néhai Bartha István, nagyajtai könyvtáros magánlevéltára
 - *A Nagyajtai Polgári Daloskör jegyzőkönyve* (NPDJ), 1925–1948.

Hírlapok, folyóiratok

- Erdővidéki Hírlap* (Barót, 1929, 1932)
- Háromszék* (Sepsiszentgyörgy, 2011)
- A [Román] Igazságügyi Minisztérium Hivatalos Közlönye* (Bukarest, 1926)
- Székelység* (Székelyudvarhely, 1933)
- Szabadság* (Marosvásárhely, 2013)
- Székely Nép* (Sepsiszentgyörgy, 1921–1938)

⁹⁴ *Székely Nép*, Sepsiszentgyörgy, 1930. május 25., június 8.

Irodalom

BENKŐ András

1970 A Romániai Magyar Dalosszövetségről, *Művelődés*, 1970, XIII, 9, 23–24.

1993 Kórusaink történetéből. A Zágoni Dalkör, *Művelődés*, 1993, 4, 18–19.

KÖNCZEY Margit

1997 A könyv, könyvtár múltja és jelene egy erdélyi kisváros életében, in: *Könyv, könyvtár, könyvtáros*, Budapest, 44.

TÁRCZA Bertalan

1937 Romániai Magyar Dalosszövetség, in: *Erdélyi magyar évkönyv. A kisebbségi magyar polgár kézikönyve*, Brassó, 86–88.

TÓTH Szabolcs – BOÉR Hunor

2002 Közművelődési rendezvények a Székely Nemzeti Múzeumban a két világháború között, in: *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára*, Sepsiszentgyörgy, 163–199.

Contribuții la istoria interbelică a mișcării corale din Trei Scaune

(Rezumat)

După primul război mondial ansamblurile corale maghiare și-au găsit relativ repede rolul în viața culturală a țării. În orașele și satele maghiare din Transilvania au existat ansambluri cu un trecut de multe decenii, iar pe lângă acestea s-au prezentat coruri nou formate. În studiul de față evocăm trecutul acelor ansambluri corale, care și-au desfășurat activitatea în mod legal, conform legislației românești în vigoare.

Ansamblurile secuiești din anii 1920–1930 s-au format și s-au dezvoltat în acele locații, unde și-au găsit un public, care să considere muzica și recitalul muzical o necesitate culturală. Cele mai multe dintre acestea au ajuns sub coordonarea Uniunii Ansamblurilor Corale Maghiare din România. Astfel și-au asigurat o funcționare permanentă. Competițiile corale organizate din când în când de aceste ansambluri au oferit o adevărată delectare atât pentru locuitorii de la sate, cât și pentru cei de la oraș, iar în unele localități – de exemplu Covasna și Sfântu Gheorghe – au creat o tradiție, care s-a păstrat până astăzi. În comunele, orașele regiunii Trei Scaune cea mai bine organizată mișcare a anilor 1920 fusese inițiată de ansamblurile corale. Fiind prezente la evenimentele bisericesti și laice, aceste mici organizații și-au format un capital propriu, din care în cursul anilor și-au achiziționat echipamente, mobilier, au renovat imobile și din când în când și-au ajutat membrii prin acordarea unor împrumuturi. Pe baza documentelor păstrate timp de multe decenii, repertoriul corurilor poate fi caracterizat astfel: inițial au fost prezentate cântece religioase, iar treptat locul acestora a fost preluat de cântece de ocazie, cântece populare și adaptările acestora. Toate acestea ne-au amintit de viața rodnică a asociațiilor din ultimele decenii. În anii 1930 activitatea acestor ansambluri a devenit tot mai sporadică datorită crizei economice, apoi datorită rigurozității autorităților. Cele mai multe dintre ele însă au supraviețuit până la sfârșitul anilor 1940, când cea mai mare parte fusese desființată de noul sistem politic.

Contributions to the Interwar History of the Choral Movement from Háromszék

(Abstract)

After WWI the Hungarian choirs from Romania found their place quite quickly within the cultural life of the country. In the Transylvanian Hungarian cities and villages there were choirs with a history of many decades, but also new ones emerged next to them. In the present study we evoke the past of the officially recognized choirs, which used to function according to the Romanian legislation.

The Székely choirs of the 1920s and 1930s could be formed and developed in locations, where there was a public considering music and choral performance a cultural need. Most of these choirs were subordinate to the Union of Hungarian Choirs from Romania. Therefore a permanent functioning could be assured. The choral contests organized by them from time to time offered real leisure and entertainment for the inhabitants of the rural and urban localities, and in some cases – like Kovászna and Sepsiszentgyörgy – created traditions which have survived to our days. In the 1920s one of the best organized movements from the cities and villages of Háromszék region was initiated by choral societies. These small societies used to perform at ecclesiastic and civic events, collecting their own capital, from which during the years they bought equipment and furniture, renovated buildings, and from time to time they helped their members by loans. Based on many decades' documents, the repertoire of the choirs was characterized by the following: the religious songs of the beginning were slowly replaced with casual songs, folk songs, and folk song adaptations. All this reminds us of a healthy society life of the past decades. The activity of the choral societies fell behind in the 1930s, first because of the economic crisis, then because of authority restrictions. Most of them survived up to the end of the 1940s, but the majority were dissolved by the new political system.

Mellékletek

1. kép A Romániai Magyar Dalosszövetség érméje, 1921 (Fóris Pál-hagyaték, Sepsiszentgyörgy)

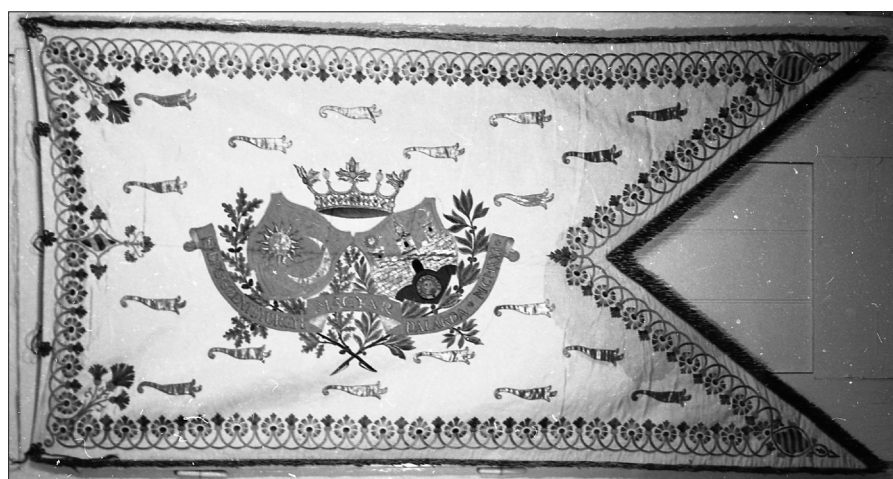
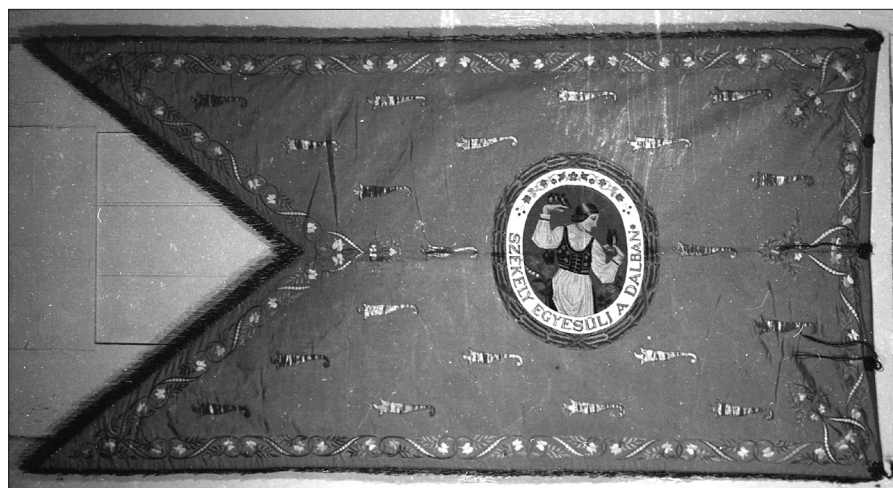
2. kép A Romániai Magyar Dalosszövetség pecsétje, 1921 (SÁL, Fond 9, a szerző felvétele)

3. kép A Romániai Magyar Dalosszövetség érméje, 1921 (Fóris Pál-hagyaték, Sepsiszentgyörgy)

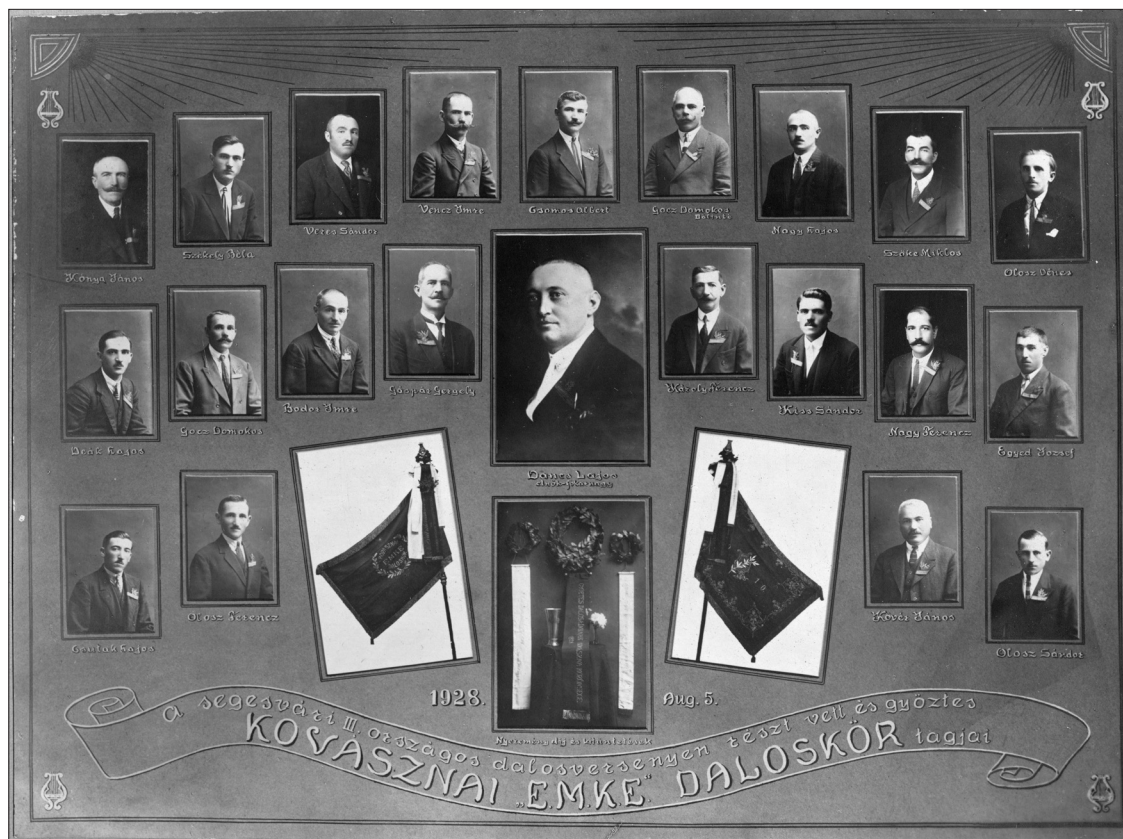
4. kép A marosvásárhelyi dalosversenyen szerzett ezüsterleg (Fóris Pál-hagyaték, Sepsiszentgyörgy)

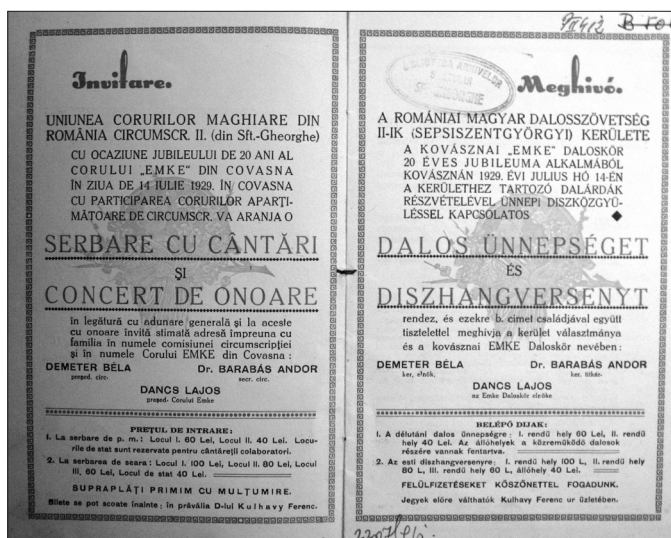
5. kép A Sepsiszentgyörgyi Magyar Dalárda zászlója (Fóris Pál-hagyaték, Sepsiszentgyörgy)

6. kép A Sepsiszentgyörgyi Magyar Dalárda tagjai az 1930-as években (SzNM fotótéka, F1497)

7. kép A Kovásznai EMKE Daloskör tagjai 1928-ban (SzNM fototéka, F4783)

8. kép Az 1929-ben Kovásznán szervezett dalos ünnep programfüzete. (SzNM régi irattár, a szerző felvétele)

Extras
din registrul pentru asociațiunii juridice
al acestui Tribunal.

In conformitate cu sentința acestui
Tribunal No. 186/3/1926 rămasă defi-
nitivă prin neapelare, s'a înscris în re-
gistrul de asociațiuni juridice sub No.
2. asociațiunea „Corul din Băjanii-
Mari” cu sediul în Băjanii-Mari, con-
stituită la 3 Ianuarie 1926, al cărei
scop este: Ocrotirea și dezvoltarea cul-
turei din patrie și soiul spiritului social,
ideallmului, iubirea aproapelui și a
pământului, nobilitatea inimii, educarea și
înmăierea locuitorilor comunei la cele
frumoase și bune. Acest scop exclude
ori-ce manifestație politică. Persoanele
ce compun organele de direcțiune și
administrație sunt: 1. președinte Ballat
Francisc, primar comunal, 2. vicepre-
ședinte Nagy Alexe, preot reformat,
3. diriginte Molnar Zoltán, învățător
diplomat, 4. notar Nagy Ludovic agri-
cultor, 5. cassier Bardocz S. Efraimi
croitor, 6. controlor Baló Francisc agri-
cultor, 7. econom Baló Ștefan, agri-
cultor și toți locuitorii din comuna
Băjanii-Mari cetățeni români. Avere
mobilă și imobilă nu posedă.

Sft.-Gheorghe, la 19 Iulie 1926.
ss. Indescifrabil,
grefier.

No. 3260 I—I

Tribunalul Sibiu, secția II.

9. kép Kivonat a Nagybaconi Dalárda bejegyzését
igazoló végzésből. Az Igazságügyi Minisztérium
Hivatalos Közlönye, 1926/IV évf./92. szám
(SÁL könyvtára, a szerző felvétele)

Statutele comunei ulcivastice reformate
din Bodoc

Titlul de sediu al asociațiunii.

Art. 1. Titlul asociațiunii: „Corul peștii active re-
format din Bodoc.” Sediul Bodoc.

Scopul ei.

Art. 2. Scopul asociațiunii este: a) dezvoltarea și
înmăierea locuitorilor comunei la cele
frumoase și bune; b) dezvoltarea și
înmăierea locuitorilor comunei la cele
frumoase și bune; c) dezvoltarea și
înmăierea locuitorilor comunei la cele
frumoase și bune.

Art. 3a. Activitatea asociațiunii se desfășoară în
mod periodic în cadrul comunei sub conducerea unui ma-
gistrat de cor desemnat în timp fixat prin con-
siliul de administrație.

b) desemnarea și organizarea comitetului de organizare și
desfășurare pentru toate corurile reformate.

c) Corul în cadrul comunei pe lângă activitatea sa
poate să participe la toate sărbătorile culturale, religioase și a cele de
beneficență.

Art. 4. În interesul menținerii de pace a asociațiunii
orice fel de politică și afilare între clasele
sociale în toate împrejurările este interzisă.

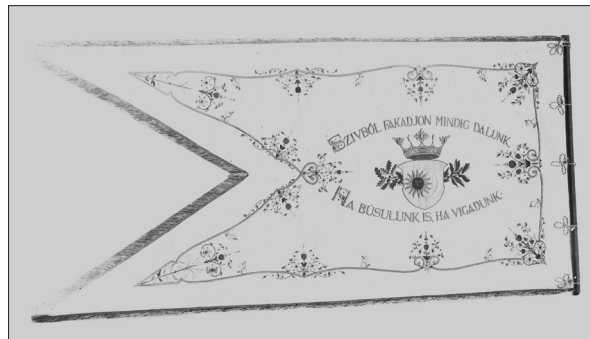
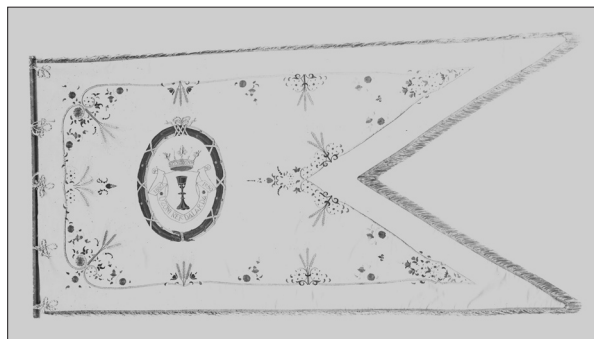
Componența asociațiunii.

Art. 5. Membrii asociațiunii sunt: a) activi; b) patroni;
c) fondatori; d) onoare.

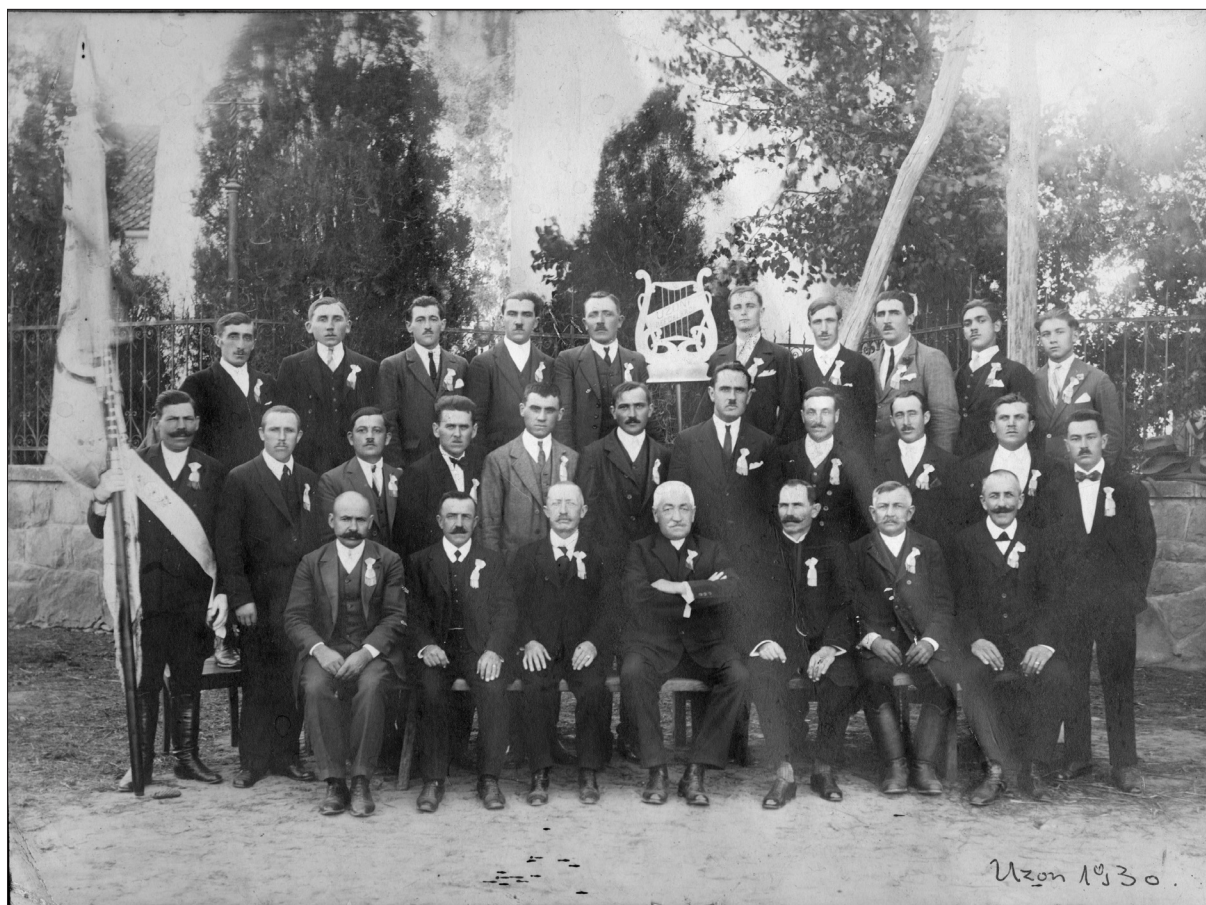
Despre membrii activi.

Art. 6. Admiterea membrilor activi: Membrii activi
ordinari pot fi cei invitați prin consiliul de
administrație sau recomandați prin un membru
pe care consiliul de administrație îl consideră

10. kép A Bodoki Református Dalárda alapszabályzata 1925-ből
(SÁL, Fond 9, a szerző felvétele)

11. kép Az Uzoni dalárda zászlója, 1930 (SzNM fotótéka, NEG-62-41; NEG-62-42)

12. kép Az Uzoni Református Egyházi Dalkör tagjai 1930-ban (SzNM fotótéka, F4781)

Magyarosi Sándor

„JÁRÁSPARANCSNOK TESTVÉRNEK JELENTEM!” A HÁROMSZÉKI NÉPŐRSÉG TÖRTÉNETE (1944. DECEMBER 2. – 1945. JÚNIUS 20.)

Bevezetés

1962. október 26-án Zabola községben elhunyt egy erdei munkás, aki valamivel korábban, egy rönkszállító teherautó rakodása közben szenvedett balesetet. A férfi temetéséről semmit nem tudunk, azonban feltehetően olyan lehetett, mint minden más vidéki temetés Háromszéken, amelyeket nagyrészt ma is csak a résztvevők létszáma vagy a halotti tor gazdagsága különböztet meg egymástól. Pedig a halott ezúttal nem akárki volt: *Pila Istvánnak* hívták, és 1944 novembere, illetve 1945 júniusa között a népőrség parancsnokaként minden kétséget kizáróan az akkori Háromszék egyik legbefolyásosabb emberének tudhatta magát. Felemelkedését az tette lehetővé, hogy szovjetek 1944 novemberében kiutasították a román adminisztrációt a német és magyar csapatoktól épp csak visszafoglalt Észak-Erdélyből, és szovjet katonai közigazgatás alá vonták a szóban forgó területet.

Jelen tanulmányban nem annyira Pila személyével, hanem sokkal inkább azzal kívánok foglalkozni, hogyan jött létre és hogyan működött az a csendőri feladatokat ellátó, népőrségnek nevezett testület, amelynek neve szétválaszthatatlanul fonódott össze a finoman fogalmazva is különnek számító parancsnokáéval.

A feladat korántsem egyszerű. Ennek egyik oka a források hiányosságában keresendő, a népőrség iratanyaga ugyanis meglehetősen töredékesen maradt fenn – a leggazdagabbnak Miklósvár járás anyaga számít –, ráadásul ez is csak részlegesen kutatható. Egy másik okként a téma irodalmának hiányosságait lehetne megemlíteni. Annak ellenére, hogy számos olyan munka jelent meg, mely a román állam és az erdélyi magyarok viszonyával, valamint a helyi/magyar és a központi/román baloldal kapcsolatával foglalkozik, hogy csak néhányat említsünk az alaposabban feldolgozott témák közül, az adott időszak kutatói egyaránt kevés figyelmet szenteltek a különböző megyék – köztük Háromszék – közigazgatásának, illetve annak a szerepnek, amelyet a szovjet hadsereg e közigazgatás működésében betöltött, a népőrség története pedig leginkább e viszonyrendszeren belül vizsgálható.

A jelen munka egy folyamatban lévő kutatás eddigi eredményeit foglalja össze, így bizonyos kérdésekre ezúttal egyáltalán nem, másokra pedig mindössze vázlatosan van lehetőség kitérni. Mivel a dolgozat elsősorban a népőrség tevékenységével kíván foglalkozni, e tevékenység pedig szorosan összefonódott az orosz katonai közigazgatás alatt bevezetett hadigazdaság működtetésével, ez utóbbi vázlatos áttekintése szinte megkerülhetetlen a téma szempontjából. A határok őrzése, illetve mindazok ügye, akik a háború alatt hagyták el a vármegye területét, a háború után pedig úgy döntöttek, visszatérnek korábbi lakhelyükre, szintén a népőrség hatáskörébe tartozott, a továbbiakban tehát ezt is igyekszem áttekinteni. Ezt követően kerül sor a szovjet hadsereg, a helyi közigazgatás és a helyi társadalom viszonyának vázlatos bemutatására, majd kitérek annak az időszakra néhány sajátosságára is, amely folyamán a népőrség tulajdonképpen a kiutasított román csendőrség helyett a román állam alárendeltségében, annak rendfenntartó szerveként működött tovább. A dolgozatot végül a népőrség felszámolásáról fellelhető szórványos dokumentumok rövid összefoglalása zárja.

Előzmények

Miután Románia 1944. augusztus 23-án sikeresen átállt a Szövetségesek oldalára, és 26-án a szovjet és a román hadsereg egységei átlépték a korabeli román–magyar határt, augusztus utolsó és szeptember első napjaiban sor került az ellenséges csapatok által leginkább veszélyeztetett Háromszék polgári kiürítésére. A kiürítés ekkor még csupán a magyar adminisztrációra vonatkozott, azonban a polgári lakosság nem elhanyagolható része is a menekülés mellett döntött. Különösen érzékenyen érintette a helyi közösséget a magyar értelmiség (köztük a lelkészek) tömeges távozása, aminek következtében számos vidéki település gyakorlatilag vezető nélkül maradt. Sepsiszentgyörgy szeptember 8-án került a román, illetve a szovjet csapatok birtokába, ezt követően pedig megkezdődött a román adminisztráció újjászervezése a vármegye területén.¹ Az első román nyelvű

¹ NAGY Mihály Zoltán – VINCZE Gábor (szerk.) 2003, 34–36.

okiratot polgármesterként Sima Ilie írta alá szeptember 10-én, a prefektusi tisztséget pedig a parasztpárt háromszéki elnöke, dr. Victor Cerghi Pop gyógyszerész kapta.² Sima Ilie helyét a polgármesteri székben rövidesen az az Eugen Sibianu vette át, aki a trianoni döntést követően megszervezte Sepsiszentgyörgyön a román közigazgatás bevezetését. A hónap második felére a megye minden községében elfoglalták állomáshelyüket a román csendőrök, és mindössze egy-két nappal a román hadsereg bevonulása után megérkeztek és berendezkedtek a városban a szovjet katonai hatóságok képviselői is.³

A helyi magyar és román közösségek, illetve a viszályterő román közigazgatás viszonyát aligha érthetjük meg Erdély 1918 utáni történetének ismerete nélkül. Jelen írásban ennek részletes áttekintésére nincs lehetőség, szükséges azonban kitérni az 1940 és 1944 közötti események néhány, a két etnikum szempontjából releváns aspektusára.

Románia az 1940-es évi tárgyalásokat követően 295 ezer négyzetkilométeres területéből Észak-Erdéllyel együtt majdnem 100 ezer négyzetkilométernyit veszített el. A területveszteségek súlyos következményekkel jártak az országra nézve: „Menekültek tízezrei keltek útra – írja ezzel kapcsolatban Ablonczy Balázs – megbukott a kormány, a király lemondott, számos helyen felbomlott a rend, magyar-, zsidó-, sőt németellenes atrocitásokra került sor. Felfüggesztették az alkotmányt és a parlamentet, és kormányra került a Vasgárda és Ion Antonescu tábornok.”⁴ A magyarok a visszacsatolandó területeken (így Sepsiszentgyörgyön is) önvédelmi gárdákat hoztak létre, amelyek egyrészt megpróbálták megakadályozni, hogy a kivonuló román hadsereg és adminisztráció gyárakat szereljen le, másrészt igyekeztek helyreállítani a rendet, ám a polgárőrök több esetben is összetűztek a román hadsereggel, amely gyakorta a civilek ellen fordult.⁵ A kivonulásnak Sepsiszentgyörgyön is volt magyar áldozata.

Észak-Erdély magyar uralom alá kerülése a románokra nézve járt tragikus következményekkel. A honvédség bevonulása során több településen (például Szilágyippen és Ördögkúton) tömeggyilkosságokra került sor, és számos esetben a helyi magyarok is kihasználták az alkalmat, hogy a román uralom

alatt elszenvedett sérelmeikért elégtételt vegyenek maguknak: „hol »csak« megverték a román jegyzőt, tanítót, papot – írja már idézett művében Ablonczy –, hol lebontották a község pénzéből és a helyiek kényszermunkájával épített román (görög katolikus vagy görögkeleti) templomot [...], egyes esetekben pedig népitételekre is sor került a magyar hatóságok tudtával vagy egyenesen támogatásával.”⁶ A területátadás után ideiglenesen felállított magyar katonai közigazgatás ugyancsak számos, a román lakosság ellen irányuló intézkedést foganatosított.

Az uralomváltás jelentős népmozgást idézett elő a románok körében.⁷ Sokan már a román adminisztráció és a hadsereg kivonulásakor, mások pedig a magyar államhatalom berendezkedését követően hagyták el Észak-Erdélyt: 1940 és 1944 között (önként vagy kényszernek engedelmesséve) megközelítőleg 220 ezer személy ment át Romániába; és ebből csak mintegy 28 ezer fő körülre tehető azok száma, akik 1920 után telepedtek át a szóban forgó területre. A katonaköteles korú férfiak menekülése – akárcsak a román oldalon maradt határ közeli falvak magyar férfilakossága esetében – mindennapos jelenségnek számított.⁸

A lakóhelyükön maradt románok helyzete a magyar polgári közigazgatás felállítását követően valamelyest rendeződött ugyan, de továbbra sem volt irigylésre méltó. Bár a román nemzeti színek viselése ellen a magyar hatóságok nem indítottak eljárást, a magyarok ellenséges reakciói esetén fel kellett szólítaniuk a román nemzetiségű lakosokat, hogy tartózkodjanak ezek használatától. Amint az ezzel kapcsolatos panaszokból kiderült, a magyarok esetenként azt is sérelmezték, hogy egy-egy település román lakói annak ellenére sem voltak hajlandók magyarul beszélni, hogy ismerték a nyelvet.⁹ Számos esetben előfordult, hogy csendőrök, illetve leventeparancsnokok fizikailag is bántalmaztak román nemzetiségűeket,¹⁰ és hasonló volt a helyzet a honvédségben is, ahol egyébként a megalázó bánásmód miatt az erdélyi magyar katonák és a magyarországi tisztek, illetve altisztek között is meglehetősen kiéleződött a viszony.¹¹

A két etnikum kapcsolata 1944. augusztus 23-át követően, miután Románia és Magyarország hadsere-

² Beke György emlékei szerint Cerghi Pop 1940-ben, a magyarok bejövetele előtt eladta gyógyszerét egy magyar vevőnek, 1944-ben pedig mindenféle térítés nélkül visszavette tőle. BEKE György 1993.

³ A hatóságok visszatérésével kapcsolatosan lásd: BENKŐ Levente 2012 és BAICU Dan 1996.

⁴ ABLONCZY Balázs 2011, 53.

⁵ Uo. 53–54.

⁶ Uo. 63–64.

⁷ A magyar menekültekkel kapcsolatban lásd: ILLÉSFALVI Pé-

ter – SZABÓ Péter – SZÁMVÉBER Norbert é. n. 38.

⁸ ABLONCZY Balázs 2011, 206–207. A román–magyar viszonyra és az őket ért sérelmekre vonatkozóan lásd: SÁRÁNDI Tamás 2014.

⁹ Uo. 118.

¹⁰ Uo. 90.

¹¹ Az erdélyi katonák és az anyaországi tisztesek, altisztek közti viszonyról, illetve a román nemzetiségű katonák helyzetéről a honvédségben lásd: ILLÉSFALVI Péter – SZABÓ Péter – SZÁMVÉBER Norbert i. m. 19–20, 41–43.

ge szembekerült egymással, tovább romlott: míg a román alakulatok szeptember 23-án Magyarretetén, 24-én pedig Gyantán végeztek ki magyar lakosokat,¹² a magyar csapatok Aradon, Sármáson és Marosludason zsidókat gyilkoltak le,¹³ a román szakirodalom több településen tart számon román áldozatokat is. Ugyancsak 1944 szeptemberében kezdődött meg a román adminisztráció észak-erdélyi berendezkedése is.

Háromszéken a román közigazgatás visszatérését követően két, a magyarokat érintő jelentős eseményre került sor: egyrészt erre az időszakra esett a Brassóban megalakult *Iuliu Maniu Önkéntes Zászlóalj*, vagy ahogy a köztudatba bevonult, a „*Maniu-gárda*” (néha „*voluntárok*”) székelyföldi tevékenysége. Másrészt a visszatért román hatóságok utasítására, a csendőrség részvételével ekkor internálták a magyar férfilakosság jelentős részét is.

Amint Benkő Levente kutatásainak köszönhetően ismeretes, a mintegy 5-600 főt számláló Maniugárda, amely egy műszaki, illetve egy harcoló egységből állt, szeptember 15-én este parancs nélkül, de a brassói román és szovjet hatóságok tudtával, illetve engedélyével indult el Sepsiszentgyörgy felé, ahol az alakulat egységeit a Székely Mikó Kollégiumban szállásolták el. Az önkéntesek épp időben érkeztek ahhoz, hogy részt vegyenek a román közigazgatás visszatérése alkalmából rendezett díszszemlén. Gavrilă Olteanu, az alakulat parancsnoka ebből az alkalomból beszédet is mondott, amelyben – több korábbi, illetve későbbi nyilatkozatához hasonlóan – azt hangsúlyozta, bosszút kíván állni mindazokért a sérelmekért, amelyeket a románoknak a távolabbi múltban, valamint a második bécsi döntés után kellett a magyaroktól elszenvedniük. Nézeteivel aligha keltett feltűnést: Victor Cerghi Pop szónoklata, ha nem is volt ennyire szókimondó, lényegét tekintve nem tért el jelentősen az Olteanuétól.

Az önkéntesek, bár akcióik célja elvben a partizánfészek¹⁴ felszámolása és a lakosság birtokában található hadianyag összegyűjtése, illetve a rend helyreállítása volt, előbb egy sepsiszentgyörgyi kereskedőt és egy árkosai férfit fosztottak ki (az utóbbinak a feleségét is megerőszakolták), majd szeptember 25-én Szárazajtára vonultak, ahol másnap kivégeztek tizenkét polgári lakost. A gárda a hónap vége körül távozott a vármegyéből. Az eddigi kutatások alapján úgy tűnik, tevékenységéről a polgári és a katonai hatóságok egyaránt tudomással bírtak.¹⁵

Bár a tárgyalt időszakban kétségtelenül a román önkéntesek által végrehajtott kivégzések kaptak nagyobb nyilvánosságot, a háromszéki férfiak internálása a megye lakosságának jóval nagyobb hányadát érintette. Az 1944. szeptember-októberében végrehajtott internálás során ugyanis a román csendőrség kétezernél több háromszéki férfit hurcolt el, súlyos munkaerőhiányt idézve elő ezzel az őszi betakarítás előtt álló megyében.¹⁶ Benkő Levente és Papp Annamária a különféle fogolytáborokba hurcoltak nagy számát azzal magyarázza, hogy a román hatóságok önkényesen értelmezték az internálásra vonatkozó rendeleteket,¹⁷ azonban úgy tűnik, a magyar lakosságot olyan területekről is hasonló módon internálták, amelyek fölött kizárólagosan a szovjetek gyakoroltak ellenőrzést.¹⁸

A román és magyar szakirodalom többnyire eltérő módon mutatja be a tárgyalt korszak történéseit. Amint arról Dumitru Şandru egy 1995-ben megjelent írásában beszámol, a szovjet parancsnokság Kézdi járás élére egy Rákos Árpád nevű férfit állított, aki szeptember 22-én arra szólította fel a bélafalvi csendőrparancsnokot, hogy a román hatóságok által kinevezett polgármester helyett engedélyezze egy magyar, általa kinevezett polgármester hivatalba lépését, ugyanakkor elrendelte, hogy a község védelmére létrehozandó nemzeti gárdának magyarokból kell állnia, és hogy az iskolák október 1-től szintén magyarul kezdjenek tanítani. Nem sokkal később a szentkatolnai csendőrparancsnokot hívták be a kézdívásárhelyi szovjet parancsnokságra, ahol értésére adták: ha nem hajtja végre a járás új előljárójának utasításait, semmi értelme, hogy a községben maradjon.¹⁹

A magyar szakirodalom, illetve a magyar források egészen más képet festenek arról, hogyan élték meg a magyarok a román adminisztráció visszatérte után kialakult időszakot. „Nagy volt a lelkesedés a románok között – írja Bede Erika Papolcról szóló falumonográfiájában. – Újra a falu urának érezték magukat, s újra megalázhatták a magyarokat. Papolcon is megszervezték a vasgárdát, minden magyart fasisztának neveztek, szabadjára engedték a bosszúállás szellemét. Oktalanul sértegették, ütötték, verték, rugdosták az utcán, a munkahelyen, a korcsmában a magyarokat. A vasgárda indulatainak megfékezésére nem egy helyen az orosz katonáknak kellett beavatkozni.”²⁰ Luka László, aki 1944 novemberében látogatott a háromszéki Lemhénybe, a *Tribuna Po-*

¹² VINCZE Gábor 1999.

¹³ ABLONCZY Balázs 2011, 257.

¹⁴ Ilyenek létezésének a magyar nyelvű szakirodalomban nincs nyoma, a román nyelvű szakirodalom pedig csak általánosságban, konkrét esetek bemutatása nélkül említi őket.

¹⁵ BENKŐ Levente 2012.

¹⁶ BENKŐ Levente – PAPP Annamária 2007, 80–81.

¹⁷ Uo. 47–49.

¹⁸ MOLNÁR D. Erzsébet 2015, 120.

¹⁹ Erről bővebben lásd: ŞANDRU, Dumitru 1995, 401–417.

²⁰ BEDE Erika 2001, 179–180.

porului című lapnak számolt be tapasztalatairól: „Az éjszaka leszálltával a rettegés és a félelem költözött a faluba, a légkör nyomasztó volt. Először azt hittem, hogy a parasztnak nincs petróleumuk és ezért nem gyújtottak lámpát. De nem ez volt az ok. Azért maradtak sötétségben, mert féltek: féltek a szomszédos Bereck község csendőreitől és a román »önkéntes« bandáktól, amelyek kifosztották és megfélemlítették őket.²¹ A szovjetek ugyan Lemhányben is létrehozták a helyi nemzeti gárdát a rend fenntartására, csak hogy a gárda tagjait a román csendőrök később lefegyverezték, és fegyvereiket berecki román önkéntesek között osztották szét. „Hogy hogyan tartották fenn ezek az önkéntesek a rendet – tért ki a kérdésre nyilatkozatában Luka – azt a megfélemlített székelyek arckifejezése mutatja. Az új rend éjszakai fosztogatásokat, kínzásokat, erőszakoskodásokat jelentett.²² Hasonló állapotokról tudósítottak a román csendőrség október 10-i, illetve 25-i jelentései is, amelyek arról számoltak be, hogy a kovásznai őrshez tartozó településekre visszatért románok, akik a második bécsi döntést követően menekültek el, erőszakkal szereztek vissza a magyaroktól mindazt, amit ezek az általuk elhagyott lakásokból elvittek. A magyarok nyugtalanságát az is fokozta, hogy a románok – bosszúból a magyar uralom alatt elszenvedett sérelmeikért – minden alkalmat megragadtak, hogy zaklassák őket. Különösen erős volt a bosszúvágy azokkal szemben, akik korábban (feltehetően a magyar bevonulás időszakában) csoportokba verődve bántalmaztak románokat, vagy megrongálták azok tulajdonát.²³

A legrészletesebben arról, hogy milyen következményekkel járt a román hatalom visszatérése egy adott település életében, Máthé János számol be magyarhermányi kronológiájában. Amint e kronológiából kiderül, október 1-én a román csendőrök több hermányi lakost megvertek, mert kiderült rólok, hogy lemaradt és saját csapataikat utolérni próbáló német katonáknak adtak szállást és ételmezt; a bántalmazottak egyike később belehalt sérüléseibe.²⁴ Október 28-án ugyancsak a csendőrök arra utasították a bírót, hogy a szövetséget két cséplőgépe és a falubeli molnárok után szolgáltatson be tíz zsák finomlisztnek megőrölt búzát a bibarcfalvi őrsnek. Egy napra rá mindazokat, akiknek száraz tűzifa volt a birtokukban, kötelezték, hogy ebből egy-egy szekérral szállítsanak be az említett őrsre (a csendőrök elképzelése szerint mintegy ötven szekérnyi fának kellett volna így összegyűlnie), 30-án a baróti szolgabíró

Magyarhermányba menekített ingóságait vitték el, és ugyanakkor azt is megparancsolták a helyi bírónak, hogy két napon belül küldjön nekik 15 tyúkot és 300 tojást.²⁵ November 12-én a román jegyző, a román pap és az ugyancsak román polgármester azért hívta össze a falusiakat, hogy felelősségre vonják őket a két háború között kényszermunkával felépített görögkeleti templom megrongálásáért. „A román pap és Olteán [polgármester] merész kijelentéseiből azt lehetett következtetni – írja Máthé –, hogy a templomtetőzet szétbontásáért a szárazajtaihoz hasonló vérengző megtorlás jár az eszükben. Amikor a jelenlevők ígérték, hogy a templomot újra fogják építeni, Olteán azt kiáltotta:

– Nem kell felépítések, itt van egy templom – (bizonyára a református templomot értette) –, az elég, mert itt ezután csak egy nép fog lenni: a román. Olteán magyargyűlölete eddig is ismeretes volt – fejezi be a történet elbeszélését Máthé –, de a mostani hangja és fenyegetőzése különösen meglepte a jelenlevőket, a gyűlés egész ideje alatt a magyarság és a magyar közigazgatás gúnyolása, gyalázása folyt megszakítás nélkül a szájából.²⁶

Ekkor még sem a falubeliek, sem a román előljárók nem tudták, hogy aznap a romániai *Szövetséges Ellenőrző Bizottság* (SZE) nevében Vinogradov tábornok és Vasziljev vezérkari főnök elrendelte, hogy a román közigazgatásnak el kell hagynia Észak-Erdély területét, csupán a vasút és a posta maradhat az említett területen.²⁷

A csendőrök számára, akiknek szintén menniük kellett, engedélyezték, hogy szállítóeszközöket rekviráljanak a kiürítéshez, ugyanakkor azt is tudatták velük, hogy mindazokat, akiket a határidő lejártá után a kiürítendő területen találnak, lefegyverzik, sőt le is tartóztatják.²⁸ A sepsiszentgyörgyi csendőrlégió és a prefektúra Prázsmárra települt, ahol elvben mindkettő tovább működött, bár az utóbbi tevékenységével kapcsolatban Dan Baicu szerint semmiféle dokumentum nem maradt fenn.²⁹ Ugyancsak Baicu számol be arról, hogy a kivonulás alkalmával több alkalommal magyar partizánok támadtak a csendőrökre (ezt semmiféle más forrás nem látszik megerősíteni), és szintén ő ismerteti az oltszemi őrs legénységének esetét. Amint a különböző dokumentumokból kiderül, a feltehetőleg Brassó felé kivonuló oltszemi csendőrök útját november 14-én Sepsiszentgyörgyön 50-60 vörös karszalagot viselő fegyveres állta el, akik előbb a csendőrök holmiját

²¹ Az írást átvette a *Népi Egység* november 17-i száma is.

²² *Népi Egység*, 1944. november 17.

²³ Idézi LÁCÁTUȘU, Ioan 2013.

²⁴ MÁTHÉ János 2008, 45–46.

²⁵ Uo. 48.

²⁶ Ua.

²⁷ NAGY Mihály Zoltán – VINCZE Gábor 2003, 52.

²⁸ ȘANDRU, Dumitru 1995, 401–417.

²⁹ BAICU Dan 1996, 243.

dobálták le a szekerekről, majd a fegyvereiktől is fosztották őket (egy másik jelentés szerint az akciót orosz katonák és magyarok közösen hajtották végre). Arra, hogy az oltszemiek betartották-e a határidőt, Baicu nem tér ki, megemlíti viszont, hogy Sepsiszentgyörgy elöljárósága még a román hadsereget is fosztogatással vádolta meg, holott szerinte mindössze arról volt szó, hogy az adott parancsnokság útban a front felé megpróbálta beszerezni az alárendeltségébe tartozó csapatok ellátásához szükséges készleteket.³⁰

A román csendőrség, illetve az adminisztráció tehát kivonult a megyéből, azonban egy december 20-i utasítás, amelyben a hadügyminisztérium a korábban internált és Sepsiszentgyörgyön fogva tartott háromszéki férfiak szabadon bocsátását rendelte el, arról tanúskodik, hogy a sepsiszentgyörgyi helyőrség valószínűleg a városban maradt.³¹ Jól illusztrálja az időközben létrejött helyi közigazgatás hatáskörének korlátait, hogy az említett helyőrség őrizete alatt álló internáltak, bár a miniszterelnök és a belügyi tárca is beleegyezett szabadon bocsátásukba, végül mégis a földvári lágérbe kerültek.³²

A román adminisztráció 1944 novemberében történt kiutasításától az 1945 márciusáig terjedő időszakot főként Vincze Gábor, illetve Nagy Mihály Zoltán munkásságának köszönhetően ismerjük, a közigazgatás helyi szerveinek kiépülésével kapcsolatban azonban így is meglehetősen keveset tudunk. Amint egy általuk idézett visszaemlékezésből kiderül, Marosvécsen például a román adminisztráció kivonulását követően, november 14-én egy orosz tiszt arra szólította fel a lakosságot, szervezzék meg a falu vezetését, és vegyék fel a kapcsolatot a régi tanáccsal, a leendő elöljárók egyik feladataként pedig a közbiztonságról való gondoskodást jelölte meg, azaz a kitéttel, hogy a rendbontókat a régi orosz parancsnokságnak kell átadniuk.³³ Elképzelhető, hogy a hatalomváltásra számos településen ehhez hasonló módon került sor.

A közrend fenntartására a kiürített megyékben – feltehetően szintén szovjet javaslatra vagy utasításra – úgynevezett néprendőrségeket, népcsendőrségeket hoztak létre, amelyek felállítására először a városokban került sor, a legénység nagy részét pedig szervezett munkások, kommunista vagy szociáldemokrata aktivisták alkották. Ugyancsak ebből a körből, valamint a kommunista párt vidéki szimpatizánsaiból kerültek ki a falusi népcsendőrségek szervezői is. A rendfenntartókat, akik civil ruhájukon vörös kar-

szalagot viseltek, innen-onnan összeszedett fegyverekkel szerelték fel. A helyi egységek etnikai összetételét illetően már az alapítás időszakában problémák merültek fel, a szovjetek utasítása értelmében ugyanis a vegyes lakosságú településeken ezeket az őrségeket a románoknak és magyaroknak közösen kellett volna létrehozniuk, erre azonban nem minden esetben került sor.³⁴

Az újonnan kiépülő közigazgatásnak óriási nehézségekkel kellett megküzdenie: a románok által kiürített területen a legalapvetőbb élelmiszerekben is hiány mutatkozott, nem vagy csak alig működött az igazságszolgáltatás, és hiányzott a gyógyszer és az orvosi személyzet is. Mivel a korábbi harcok során a hidakat és az alagutakat a németek felrobbantották, nem működött a vasút, és nem volt lehetőség a gyárak újraindítására sem.³⁵ A megyefőnökök/főispánok, hogy a felmerülő gazdasági problémákat megoldják, igyekeztek önállóságra berendezkedni, ez azonban két okból sem sikerülhetett: egyrészt ehhez semmiféle eszköz nem állt az új közigazgatás rendelkezésére, másrészt pedig a főként politikai szempontok alapján kinevezett vezetők számos esetben nem értették a dolgukat.³⁶ Látnunk kell azonban, hogy az az egyáltalán nem szokványos helyzet, ami Észak-Erdélyben a tárgyalt időszakban előállt, egy képzett személyzettel működő, ám a központjától elvágott adminisztrációt is óriási kihívások elé állított volna.

A Nagy – Vincze szerzőpáros szerint a magyarok a szovjet katonai közigazgatás bevezetésétől az ellenük irányuló atrocitások és a folyamatos rablás megszűnését remélték, és úgy tűnik, a Vörös Hadsereg helyi parancsnokságai a vegyes lakosságú területeken valóban igyekeztek valamiféle védelmet nyújtani a magyar közösségeknek. Egészen másképp élték meg az adott időszakot az észak-erdélyi románok, akik a november 12-i döntést igazságtalanságnak érezték, a létrejövő új adminisztrációt pedig a magyar uralom továbbélésének tartották.³⁷ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy bár a túlnyomóan magyar lakosságú megyékben a magyarok valóban többségbe kerültek a közigazgatásban, és a rendfenntartó szervek legénységének nagy részét is ők tették ki, védettségük, amelyet elvben a szovjetek jelenlétének kellett volna garantálnia meglehetősen viszonylagos volt: például Szatmárnémetiből és környékéről januárban épp a szovjetek hurcoltak kényszermunkára több ezer sváb származású lakost anélkül, hogy ez ellen bárki bármit is tehetett volna.³⁸

³⁰ Uo. 243–244.

³¹ BENKŐ Levente – PAPP Annamária 2007, 81.

³² Uo.

³³ NAGY Mihály Zoltán – VINCZE Gábor 2003, 72.

³⁴ Uo. 73.

³⁵ Uo. 74.

³⁶ Uo. 75–76.

³⁷ Uo. 100.

³⁸ Uo. 72–73.

Háromszéken a baloldali közigazgatás felállítása szorosán összefonódott a *Magyar Népi Szövetség* (MNSZ) tevékenységével. Az MNSZ – eleinte még MADOSZ-ként³⁹ – a szovjet és román csapatok nyomában jelent meg a térségben: a brassói kiküldöttek előbb a megyeszékhelyen keresték meg a szervezésre alkalmasnak vélt embereket, majd ezekkel, valamint a Kommunisták Párt tagjaival közösen mentek ki a falvakba létrehozni a vidéki szervezeteket. A munka, amit a román hatóságok akadályozni igyekeztek, igazán a román közigazgatás kiutasítását követően kapott lendületet.⁴⁰ Számos esetben a megfelelő emberek megtalálása sem okozott gondot: olyan településeken, ahol a Vörös Hadsereg megfordult, ezek gyakran maguk jelentkeztek a szovjeteknek.⁴¹

Az új közigazgatás megszervezésének sikerét a *Népi Egység* december 3-i száma adta hírül. A meglehetősen hosszú írás, amely tulajdonképpen az MNSZ sepsiszentgyörgyi gyűléséről számolt be anélkül, hogy annak pontos időpontját közölte volna, a szervezést illetően nem tartalmaz túl sok részletet, az azonban kiderül belőle, hogy Háromszék megye főispánja Kerekes Béla Zsil-völgyi munkásvezető lett, aki korábban együtt ült börtönben az MNSZ elnökével, Kurkó Gyárfással, és Sepsiszentgyörgy polgármestere ugyancsak Kurkó régi harcostársai közül került ki.⁴² Az MNSZ dominanciáját látszik igazolni a román, illetve a szovjet hadsereg bevonulása után kiadott, *Dolgozók szava* című, nyilvánvalóan baloldali lap megszüntetése is, amit Kurkó egyrészt azzal indokolt, hogy nem lenne ajánlatos, ha a megye lakossága újra azok befolyása alá kerülne, akik nemrég még „a Székely Nép Berlinből irányított szellemét” vallották, másrészt kijelentette, hogy a *Dolgozók szava* inkább nehezítette, mint megkönnyítette az Országos (Nemzeti) Demokrata Arcvonal (ODA)⁴³ munkáját. Azonban mindamellett, hogy azokat, akik nem vetik alá magukat a demokrácia által megkövetelt fegyelemnek, Kurkó maga is kényszer munkával fenyegette, az ülésen azt is megemlítette, hogy a jövőben a tisztviselőket a nép fogja választani.⁴⁴ Feltehetően ugyancsak ezen vagy egy aznapi, a községi megbízottak részvételével megtartott ülésen került sor számos, a közigazgatást közvetlenül érintő határozat elfogadására, és ugyancsak ekkor születhetett döntés a népesség létrehozásáról is.

Úgy tűnik, valamikor a gyűlést követően valóban sor került a megígért választásokra. „Összegyűltünk a városi moziban – írja Beke György, aki maga is részt vett az eseményen –, mi diákok a karzaton helyezkedtünk el, a színpadra pedig kiállt két meglett férfi, és vetélkedni kezdtek egymással. Ilyenképpen:

– Mit képzelsz, testvér, a munkásember világlelétében csak a fűrész muzsikáját hallgatta?

Célzás volt az egyik jelölt, Kisgyörgy Tamás asztalos mesterségére. Egyébként a másik jelölt, egy bizonyos Balogh testvér szintén az asztalos szakmát gyakorolta, de szabad idejében muzsikált is. Végül Kisgyörgy Tamás javára szavaztunk, mert a Brassóból 1940 őszén hazatért iparos köztisztviselőnek örvendett a városban, Magyar megmaradásról és társadalmi haladásról beszélt a színpadon, s noha nem értett a zenéhez, igen talpraesett embernek látszott.⁴⁵

Beke György azt állítja, akkor eszükbe sem jutott, hogy tulajdonképpen mindkét fél kommunista volt, és így a választás inkább a szabadság illúzióját nyújtotta igazi szabadság helyett, úgy tűnik azonban, korántsem hódolt be mindenki ennek az illúzióknak. „A román hatóságok Észak-Erdélyből való kitakarodása után a kommunisták sietve kezdtek berendezkedni – írja Máthé János ugyanerről az időszakról –, és amint kihirdették, az előnyomuló orosz és román csapatok élelem utánpótlása volt a legfőbb gondjuk. [...] A kommunista közigazgatás csak úgy ontotta a parancsoló, követelőző rendeletek sokaságát, a községi vezetők megriadva kérdezték – mi lesz ebből?”⁴⁶

A már említett sepsiszentgyörgyi MNSZ-népgyűlésen elhangzottak, illetve néhány fennmaradt dokumentum arra utal, hogy a román adminisztráció kivonulását követően a megye új vezetése valóban szinte megoldhatatlan problémákkal szembesült. „A folyó évi november hó 14-én visszavonuló Cserghi Pop Viktor volt főispán a vármegye központi hivatalait minden pénz nélkül hagyta – írta egy 1944. december 4-i felhívásában Kerekes Béla, a megye új főispánja – és azok még a legszükségesebb irodai kellékekkel sincsenek ellátva.”⁴⁷ Sepsiszentgyörgy város pénztára szintén üres volt, és a pékek már az első napon közölték, hogy a liszthiány miatt képtelenek ellátni a lakosság kenyérszükségleteit. A város polgármestere a népgyűlésen elhangzott beszédében mindössze az általánosságok szintjén tért ki a problé-

³⁹ *Magyar Dolgozók Szövetsége*, 1934–1939-ig működő romániai magyar baloldali szervezet. A névváltoztatásra 1944. október 16-án került sor.

⁴⁰ Ezzel kapcsolatban bővebben lásd: VINCZE Gábor 1999, 398–431.

⁴¹ Lásd NAGY Mihály Zoltán – VINCZE Gábor 2003, 58, valamint RIGÓ Róbert 2015, 134–141.

⁴² *Népi Egység*, 1944. december 3.

⁴³ Románul: *Frontul Național Democrat*.

⁴⁴ *Népi Egység*, 1944. december 3.

⁴⁵ BEKE György 1993.

⁴⁶ MÁTHÉ János 2008, 49.

⁴⁷ SÁL, Fond 125, inv. 131, dos. 1944/1945, f. 1.

mák megoldására, azonban talán még így is érdemes idéznünk a névtelen cikkíró által összefoglalt felszólalásból: „Hangsúlyozta [a polgármester – megj. M. S.], hogy a közellátási hiányok által keletkezett nehézséget megfeszített munkával és megértéssel sikerült leküzdeni, és így biztosították a város ellátását. Elmondotta, hogy tisztviselőivel hajnaltól késő estig együtt dolgozik, és kéri a lakosságot, hogy legyen megértéssel a hatóságok iránt [...]”⁴⁸

A jelek szerint a lakosság is alaposan kivette a részét a megye életének újraindításából: Angyalos község 103 családfője saját kezdeményezéséből mintegy 4527 (a *Népi Egység* szerint 4800) pengőt gyűjtött össze, amit november 27-én befizettek a vármegye pénztárába, s a későbbiekben pedig a megyefőnök felhívására számos más településen is sor került pénzgyűjtésre ugyanebből a célból. Hogy az iskolákat újra használhatóvá tegyék, a dohánygyári munkások elvállalták, hogy ingyen megtakarítják őket a romoktól, 13 asztalos és munkás pedig egyetlen nap alatt mintegy ezer pengő értékű javítást végzett el a gimnázium épületében. Schuller Sándor tanfelügyelő állítása szerint román vidéken románul, magyar vidéken magyarul szándékoztak beindítani az oktatást.⁴⁹

A közigazgatás feladatai azonban nem merültek ki a kezdeti nehézségek leküzdésében: foglalkozniuk kellett a szovjet megszállásból fakadó problémákkal, amelyek a vöröskatonák kezdeti fosztogatásaitól a különféle termények, élelmiszerek beszolgáltatásáig terjedtek (nem beszélve a brassói kórházban fekvő szovjet sebesültek számára elrendelt különféle gyűjtésektől); újra kellett indítaniuk az ipari és a mezőgazdasági termelést; gondoskodniuk kellett az elhagyott javak hasznosításáról és megőrzéséről; a közelgő télre való tekintettel tűzifát kellett biztosítaniuk a lakosság számára, valamint meg kellett akadályozniuk a különféle javak kiszállítását a vármegye területéről.

Ugyan erre csak különféle egyéb forrásokból következtethetünk, de feltételezhető, hogy a hatóságok helyzetét különösen megnehezítette a férfi munkaerő súlyos hiánya. A közhiedelemmel ellentétben a háromszéki férfiak nem csupán a székely Határvédelmi Erők kötelékében teljesítettek szolgálatot, hanem a 27. Székely Könnyűhadosztály sepsiszentgyörgyi állomáshelyű I. zászlóaljában is. Ezzel a zászlóaljjal a vármegye tényleges katonáinak, illetve tartalékosainak nagy része már 1944 áprilisában a keleti frontra került, ahonnan ugyan a román kiugrást követően újra Erdélybe vezényelték őket, Székelyföldet azonban már soha nem érték el.⁵⁰

A határőrség mozgósításával az addig otthon maradtaknak is menniük kellett. Hogy ez milyen hatással volt a háromszéki falvakra, arról Kiss Árpád visszaemlékezése fest meglehetősen pasztikus képet: „most is keservesen tudok visszagondolni, amikor egy falunak a férfiállománya, kb. 120 ember, apák és fiak, egyszerre indultunk, írhatnám úgy is, hogy a vágóhídra, mert akkor akik elmentünk, abból nagyon sokan sohasem tértek haza, az én sógorom is akkor jött el, ahol három árva maradt apa nélkül [...]. [E]gyszerre 1945 őszén 21 embert prédikált a pap a baconi templomban, akik 36 árva gyermeket hagytak apa nélkül, amelyből 6 a mi családunkban volt, a két lánytestvérem gyerekei.”⁵¹ Ugyan a környéken harcoló alakulatokból nagyon sokan megszöktek, és különösen október 15. után a 27. könnyűhadosztálynál is egyre gyakoribbá váltak a szökések, számos székely katona a háború végéig alakulata vagy legálábbis a honvédség kötelékében maradt. A szökevények közül sem mindenki ért haza: többen különféle gyűjtőtáborokba, majd egyenesen Szovjetunióba kerültek, a hazatérteket pedig – mint láttuk – a román csendőrök szedték össze. A hatóságokat nem csupán az általuk képviselt munkaerő kiesése érintette érzékenyen: a családfő hiánya miatt számos család képtelen volt magát önállóan fenntartani, és segélyre szorult. És ha mindez még nem lett volna elég, a nehézségeket tovább fokozta, hogy ezek a problémák mindössze hetekkel a tél beköszönte előtt szakadtak az új vezetés nyakába.

A népőrség szervezése

A háromszéki népőrség szervezése 1944. december 2-án vette kezdetét, azonban az 1940–44 közötti időszakban Észak-Erdély területén korántsem ez volt az egyedüli olyan rendfenntartó szerv, amelyet nem valamely állam működtetett, hanem a helyi közösségek hoztak létre, hogy a hatalmi vákuumból adódó anarchiát elkerüljék. Különféle polgárőrségek, sőt katonai alakulatok – gondoljunk a Székely Hadosztályra – főként az első világháborút követően, az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásának időszakában jöttek létre, de amint arról már esett szó, a második döntést követő romániai helyzetre az észak-erdélyi magyar lakosság ugyancsak önvédelmi gárdák létrehozásával reagált. Kolozsváron 1940-ben a város utolsó magyar katonai parancsnokának irányítása alatt, egykori magyar frontharcosokból létesült polgárőrség, és emellett Haray Béla dzsúdsucubajnok vezetésével egy ún. „repülő gárda” is működött.⁵²

⁴⁸ *Népi Egység*, 1944. december 3.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ A könnyűhadosztály történetére vonatkozóan lásd: BEREK-

MÉRI Árpád Róbert 2008.

⁵¹ Kiss Árpád visszaemlékezése.

⁵² ABLONCZY Balázs 2011, 53.

Sepsiszentgyörgyön ugyancsak első világháborús veteránok részvételével jött létre hasonló rendfenntartó testület, amelynek tagjai fehér karszalagot viseltek; a tisztek karszalagjára egy, az altisztekére pedig két fekete csík került. A román hatóságok engedélyezték számukra, hogy járőrtevékenységet folytassanak, mi több, bizonyos esetekben együtt is működtek velük, hogy a különféle túlkapasoknak elejét vegyék.⁵³

1944 szeptemberének közepén, amikor az előretörő vörös hadsereg elől visszavonuló magyar adminisztráció ürítette ki a '40-ben megszállt területeket, számos észak-erdélyi település újra rendfenntartó szervek nélkül maradt. Kolozsváron ez alkalommal a Tízes Szervezet tagjaiból szerveztek löfegyverekkel ellátott városi őrséget, amelynek parancsnokát még Bethlen Béla kormánybiztos nevezte ki. A rendőrség és a csendőrség október 9-i távozása után a közbiztonság fenntartása teljesen erre a szervezetre hárult. Marosvásárhelyen, ahol semmiféle polgárőrség nem létesült a magyar adminisztráció távozása után, anarchia lett úrrá a városban,⁵⁴ bár egy szemtanú visszaemlékezése alapján úgy tűnik, hogy a fosztogatások nagy részét nem is annyira a helyiek, hanem a német hadsereg katonái követték el. „Kevés üzlet volt – írja Mirk János, aki ebben az időszakban a galíciai hadszíntérről érkezett a városba –, mely a kifosztást elkerülte. Legtöbbször rolló felszakítva, üveg betörve volt.” Mirk tudomása szerint a németek több esetben nőket erőszakoltak meg, és gyilkosságokat is elkövettek.⁵⁵

Amint a szovjetek fokozatosan birtokukba vették Észak-Erdély területét, maguk is szorgalmazták, hogy az egyes települések lakossága – az etnikai arányok tiszteletben tartásával – a közrend fenntartására ún. nemzeti gárdákat hozzon létre. Háromszéken már 1944 szeptemberében alakultak ilyen gárdák, amelyek tagjait többnyire az oroszok látták el fegyverekkel, ám a visszatérő román hatóságok ezt nem nézték jó szemmel, és esetenként le is fegyverezték a magyar nemzetiségű polgárőröket (ugyanakkor meghagyták a román nemzetiségűek fegyvereit). Mindez természetesen súrlódáshoz vezetett az egyes települések, régiók orosz parancsnoksága és a visszatérő román közigazgatás helyi szervei között.

Bár Sepsiszentgyörgyön már a november 14-i eseményekben is részt vettek vörös karszalagot viselő, felfegyverzett civilek – azaz működött valamiféle fegyveres rendfenntartó csoport –, a csendőrségi feladatokat ellátó népőrség alapításáról először a *Népi Egység* 1944. december 2-i számában közölt, a megye lakosságához intézett felhívásban történt említés. A testület

szervezése annak az ugyancsak december 2-ra datált körlevélnek a hatására indult el, amelyben a Romániai Magyar Népi Szövetség felszólította a községi előljáróságokat, hogy a helyi politikai párt vezetőségével hozzanak létre helyi rendőrségeket.⁵⁶ Igen valószínűnek látszik, hogy a felhívásnak és a körlevélnek egyaránt köze volt ahhoz az MNSZ népgyűléshez, amelyről a *Népi Egység* december 3-i száma tudósított.

Annak ellenére, hogy az újságban közölt kiáltvány is tartalmazott néhány feltételt, amelyeknek a népőrségbe jelentkezőknek eleget kellett tenniük, illetve utalt arra, hogy a leendő népőrök fizetését – lehetőségeikhez mérten – a helyi előljáróságok fogják számukra biztosítani, a létrehozandó testületre vonatkozó pontos irányelveket az említett körlevél tartalmazta, amely minden 1200 fős község esetében két, ennél nagyobb településen három főben állapította meg az őrsök legénységének létszámát, és azt is előírta, hogy rendőrnek csak politikai, illetve erkölcsi szempontból is megfelelő, katonaviselt vagy levante korú férfiak alkalmasak. Az említett helyi rendőrségek létrehozására a községi előljáróságok mindössze négy napot kaptak: a leendő rendőröknek december 6-án 9 órakor kellett eskütelre és parancsátvételre jelentkezniük a járási főszolgabírónál.

A tény, hogy a kisbaconi körjegyzőség december 9-én már azt tudatta Miklósvár járás rendőrfőnökségével, hogy a község rendőreit két darab fegyverrel látták el,⁵⁷ arra utal, hogy a rövid határidő nem okozott különösebb gondot az előjárók számára, a szervezés sikere azonban egy 1945. január 10-i dokumentumból bontakozik ki igazán: a népőrség ekkorra már olyan, megközelítőleg 265 főt számláló testületté nőtte ki magát, amely öt járásban 34 őrsel rendelkezett. A legnagyobb legénységi állománya Kézdi járás nyolc őrsének volt – itt mintegy 63 fő teljesített szolgálatot –; ezt követte Orbai járás és az Uzoni járás hét-hét őrsel és járásonként 35 fő legénységgel, Sepsi járás hét őrsel és 32 fő legénységgel, végül pedig a Miklósvári járás öt őrsel és 30 fő legénységgel. A központi (vármegyei) legénységi létszám 15-25 fő között mozgott, de a mindegy háromfőnyi tisztviselői személyzet és a testület négy nyomozója ugyancsak a vármegyei parancsnokhoz tartozott.⁵⁸ A szervezet élén – vármegyei főparancsnoki rangban – Pila István állt.

A kezdeti időszakban a községi őrsökon az adott településekről származó népőrök teljesítettek szolgálatot, a nagyajtai őrs népőrei pedig egyenesen választás útján kerültek a testületbe.⁵⁹ Január utolsó har-

⁵³ JÓZSEF Álmos 2010, 14.

⁵⁴ NAGY Mihály Zoltán – VINCZE Gábor 2003, 57.

⁵⁵ MIRK János, *Napló*.

⁵⁶ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 1/1944, f. 14.

⁵⁷ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 1/1944, f. 11.

⁵⁸ SÁL, Fond 123, inv. 129, dos. 3/64/1945, f. 3.

⁵⁹ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/1/1945, f. 41.

madában azonban mindez gyökeresen megváltozott. Ekkor ugyanis a járási parancsnokság (amely megnevezésében ezúttal a csendőr- előtagot használta) arra utasította a községi előljárókat, hogy értesítsék a testület tagjait: a csendőrség újjászervezésének következtében saját községéből minden csendőrt a járás valamely más településére fognak áthelyezni. Mindazoknak, akik ilyen körülmények között nem kívántak a testület kötelékében maradni, írásban kellett benyújtaniuk felmondásukat a községi előljáróságokhoz.⁶⁰ Meglehetősen sokan éltek ezzel a lehetőséggel: a szárazajtai körjegyzőséghez tartozó községek csendőrei például, mivel lakóhelyüket elhagyni nem voltak hajlandók, valamennyien visszaléptek a szolgálatról.⁶¹

A változások nem merültek ki ennyiben. Dr. Koncz Ferenc, az akkori vármegyei parancsnok (Pila István a főparancsnoki címet viselte) február 1-én elrendelte, hogy amennyiben a Miklósvár járáshoz tartozó községi őrsök nem a Háromszék vármegyei, illetve a külön Miklósvár járásra kidolgozott, részletes szervezési utasításnak megfelelően vannak megszervezve, úgy a járás parancsnoka haladéktalanul szervezze át azokat. Egy másik passzus a népőrség szolgálati szabályzatára vonatkozott, amelyet nem csupán ismertetni kellett a legénységgel, hanem a mellékelten küldött 34 példányt szét is kellett osztani közöttük, ugyanakkor Koncz arra is utasította alárendeltjét, hogy készítsen részletes kimutatást a járásban szolgálatot teljesítő népőrökről, és haladéktalanul terjesszen fel fizetési jegyzéket, amely alapján a januári béreket számfejtteni lehet. A kimutatásban egyéb adatok mellett az egyes népőröknek kiadott fegyverek és az egyenruha részét képező kék búzakalászos karszalagok számát is fel kellett tüntetni; ez utóbbiakat a járásnak a vármegyei parancsnokságtól kellett beszereznie.⁶² Február 8-i dátummal szabályozták a személyenként kötelező lőszer mennyiséget, az őrsparancsnokok számára pedig elrendelték, írják össze, hány talpalásra van szüksége a legénységnek, hogy az ehhez szükséges talpbőr kiutalására minél hamarabb sor kerülhessen.⁶³ Február 22-én a vármegyei parancsnokság összesen 420 szolgálati lapot⁶⁴ küldött a járásnak, amelyből az egyes őrsök körülbelül hetven darabot kaptak, és egyúttal ismertették velük ezek kitöltési módját is, végül pedig minden őrs számára ún. járőrkönyv vezetését rendelték el, amely értelemszerűen a járőrtevékenység pontos dokumentálását szolgálta.

Ugyancsak február 8-i kezdettel került sor az ún. „pótőrség” megszervezésére. Ez tulajdonképpen nem volt különálló testület; a községi előljáróságok egyszerűen nyilvántartásba vették a községükben lakó férfiakat, akiket igény szerint oszthattak be bizonyos feladatok ellátására a helyi őrsök mellé. Szolgálatukat, amely egy alkalommal nem lehetett több tizenkét óránál, fegyver nélkül látták el, és a népőrökkel ellentétben egyenruhát nem, csak fehér karszalagot viseltek.

Összegezve az eddig elmondottakat, úgy tűnik, hogy a január végi, illetve a februári radikális változásokat követően a népőrség egy alapvetően helyi jellegű, csak nagyon specifikus feladatok ellátására alkalmas, sejtekből álló szervezetből olyan hivatásos állományú, mondhatni teljes értékű rendfenntartó testületté alakult át, amelyre a közigazgatás már bizton támaszkodhatott. A márciusi időszakból már szinte semmiféle olyan intézkedés nem került elő, amely szervezési kérdésekkel foglalkozott volna, ez azonban feltehetően az igen jelentős, országos szintű események hatásának tudható be, ugyanis miután a román uralkodó beleegyezett, hogy Moszkva emberét, Petru Grozát nevezze ki miniszterelnöknek, Sztálin március 9-i táviratában engedélyezte, hogy a román adminisztráció visszatérhessen Észak-Erdélybe.⁶⁵ Döntését a távirat szerint azzal indokolta, hogy az új román kormány a rend fenntartása és a nemzetiségek jogainak tiszteletben tartása mellett azt is vállalta: biztosítja mindazokat a feltételeket, amelyek a front, pontosabban a harcoló szovjet egységek szükségleteinek kiszolgálásáért felelős helyi intézmények zavartalan működéséhez szükségesek.⁶⁶ Érdekes módon a román hatóságok nem állították azonnal félre az orosz katonai közigazgatás időszakában kiépült helyi apparátust: Háromszék vármegye közigazgatása – a népőrséggel együtt – a márciusi eseményeket követően is a helyén maradt. Fontos azonban kihangsúlyoznunk, hogy a helyi intézmények az említett időszakban a román adminisztráció részeként, romániai központok rendeleteit és utasításait végrehajtva, nem pedig ezektől függetlenül működtek tovább. A rendelkezésünkre álló adatok alapján feltételezhető, hogy a népőrség április 1-től került a román állam fennhatósága alá.

A márciusi nyugodt időszakot követően a testület júniusi megszűnéséig további változásokon esett át. Április 14-én arról értesítették Miklósvár járás parancsnokát, hogy a népőrök egy adott településen

⁶⁰ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/I/1945, f. 79.

⁶¹ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/I/1945, f. 78.

⁶² SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/I/1945, f. 232.

⁶³ SÁL, Fond 487, inv. 550, dos. 1/1945, f. 238.

⁶⁴ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/II/1945, f. 158. Ezekből

egyetlen példány sincs a népőrség fennmaradt iratai között, a teljes anyag pedig nem kutatható.

⁶⁵ NAGY Mihály Zoltán – VINCZE Gábor 2003, 92.

⁶⁶ A Sztálin-távirat szövegét közli ONIȘORU Gheorghe 1995, 422.

egyhuzamban mindössze három hónapon át teljesíthetnek szolgálatot, ezt követően pedig nem helyezhetők vissza ugyanarra az őrsre.⁶⁷ Meglehetősen érdekesen alakult a fehér karszalaggal ellátott polgári őrség sorsa is, amelynek megszüntetésére április 15-i hatállyal került sor. Kivételt csak azok a rendkívüli helyzetben levő őrsök képeztek, amelyek legénységét valamely bővebben ki nem fejtett okból szükségesnek látták polgári őrökkel megerősíteni. A dolog érdekessége, hogy ugyanazon a napon a vármegyei parancsnokság a Szovjet Ellenőrző Bizottság utasítására elrendelte: a rendes népőrségi járőrökön kívül községenként állandóan két személynek kell megfigyelő szolgálatot teljesítenie. E szolgálatot éjszaka az éjjeliőrök látták el, nappal pedig a községek előjárósága osztott be két személyt a feladatra. A megfigyelők ellenőrzését a népőrség járőrei végezték. A rendelet külön előírta, hogy e két személyen kívül a mezei munkákra való tekintettel több embert igénybe venni nem lehet. A fegyverrel is rendelkező erdőőröket és vadőröket ugyancsak felszólították a hatáskörükbe tartozó erdőrészek megfigyelésére.

Mivel a felszámolt polgári őrség létszámára mindaddig nem derült fény, meglehetősen nehéz megállapítani, hogy a két rendelet eredményeként bekövetkezett-e bármiféle változás. A szóban forgó intézkedésekre két, egymástól alapvetően különböző magyarázat kínálkozik: az első szerint a hatóságok így próbálták megakadályozni, hogy ezen a címen bárki indokolatlanul kivonhassa magát a mezei munka alól; a második abból a feltételezésből indul ki, hogy míg a román állam csökkenteni szerette volna azon személyek számát, akik egy-egy településen megfigyelő szolgálatot látnak el, a Szövetséges (Szovjet) Ellenőrző Bizottság rendeleti úton próbálta elejét venni az efféle törekvéseknek. Nem kizárt azonban, hogy a hatóságok csupán a polgári őrszolgálatot teljesítők számát kívánták korlátozni, bár az a tény, hogy ezt két külön rendelettel szabályozták, némiképp ellentmond e feltételezésnek.

A következő, feltehetően szintén a román állam megfelelő szerveinek döntése alapján foganatosított létszámcsökkentés már magát a népőrséget érintette: egy április 16-i utasítás mindössze 24 órát adott a Miklósvár járási parancsnokságnak, hogy a köpecsi és a nagybaconi őrsöket felszámolja.⁶⁸ Az általuk használt épületet leltár szerint át kellett adni az illető községeknek, a legénység pedig parancsot kapott, hogy azonnali hatállyal vonuljon be a központi parancsnokságra. A nagyajtai őrs létszámát hét, a száraz-

ajtaiét hat, a baróti parancsnokságét pedig – a járásparancsnokkal és az irodai személyzettel együtt – hét főben határozták meg. A járás öt őrséből így csak három maradt a helyén, az eredeti harminc helyett mindössze húszfőnyi személyzettel. A többi járásra vonatkozóan nem rendelkezünk adatokkal, azonban fölöttébb valószínű, hogy a létszámcsökkentés, illetve az őrsök számának csökkentése rájuk is ugyanúgy vonatkozott. Az eddigi kutatások arra utalnak, hogy az így kialakított szervezet további módosítására a népőrség júniusi felszámolásáig már nem került sor.

Amint a korábban felváltva használt népőr, illetve csendőr megnevezés is utal rá, rövid működése alatt a testület számtalan különböző névre hallgatott. Míg a *Népi Egység* december 2-i számában közölt felhívás 10. pontjában még népőrség szervezéséről esett szó,⁶⁹ a leendő főparancsnok, Pila István pedig megyei csendőrparancsnokként szignálta a szöveget, a Magyar Népi Szövetség ugyanezen a napon kiadott körlevele már helyi rendőrség létrehozásáról beszélt.⁷⁰ Ezek után abban sincs semmi meglepő, hogy egy december 7-én Bőlönben megtartott házkutatás jegyzőkönyve egyenesen karhatalmi őrségről tesz említést.⁷¹ A helyzet a szervezés befejezésével sem sokat változott: a megyefőnökség által január 22-én kiadott szolgálati utasítás címében újra a népőrség megnevezés szerepelt, maga az utasítás pedig – némileg következtlenül – csendőrként vagy népcsendőrként hivatkozott a testület tagjaira.⁷² A kérdés végül április 4-én, azaz azt követően látszott rendeződni, hogy a népőrség a román állam fennhatósága alá került: a vármegyei parancsnokság ugyanis ezen a dátumon tette kötelezővé a népőr megnevezés használatát, a népcsendőr megnevezést pedig betiltotta,⁷³ de mindezek ellenére egy május 23-ra datált dokumentumon még *Háromszék vármegye népcsendőr parancsnoka* feliratú bélyegző látható.⁷⁴ Egy május 30-i irat alapján úgy tűnik, végül mégis lecserélték a parancsnokság pecsétnyomóját, bár a tiltó rendeletet ezúttal is meglehetősen furán értelmezték. Az új bélyegzőn ugyanis valóban nem szerepelt a népcsendőr kifejezés, ehelyett azonban ez állt rajta: Háromszék vármegye népőrség csendőrparancsnoka.⁷⁵

A parancsnok

A népőrség, de talán nem túlzás azt állítani, hogy a háromszéki közigazgatás legismertebb figurájának kétségtelenül Pila István, a testület parancsnoka tekinthető. Jómagam valamikor a kilencvenes évek

⁶⁷ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/III/1945, f. 82.

⁶⁸ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/IV/1945, f. 63.

⁶⁹ *Népi Egység*, 1944. december 2.

⁷⁰ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 1/1944, f. 14.

⁷¹ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 1/1944, f. 18.

⁷² SÁL, Fond 123, inv. 129, dos. 3/64/1945, ff. 4-6.

⁷³ SÁL, Fond 487, inv. 550, dos. 1/1945, f. 185.

⁷⁴ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/IV/1945, ff. 116-120.

⁷⁵ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/IV/1945, f. 135.

közepén, egy egyetemi szakmai gyakorlat során hallottam róla először, aztán a későbbiekben egyre több interjú sikerült készítenem vele kapcsolatban. Ahogy az anyag gyűlni kezdett, úgy vált világossá számomra, hogy az egykori népőrsparancsnok alakja az idők során már-már folklorizálódott; az interjúkból, valamint az egyéb források adataiból ugyanis két, egymással több ponton érintkező történet kezdett kibontakozni, bár ezek egyike számos olyan információt tartalmazott, amelyet más adatok inkább cáfolni, mint megerősíteni látszottak.

Pozsony Ferenc szerint Pila István, akit a zabolaiak eszelősnek tartottak,⁷⁶ 1944-ben gróf Mikes Ármin erdőre volt a Putnai-havason, és állítólag már azt megelőzően rádió-összeköttetésben állt az oroszokkal, mielőtt azok átkeltek volna a Kárpátokon. Egy másik magyarázat szerint ugyanezen év augusztusának elején szovjet ejtőernyősök értek földet a Páva fölötti területen, és Pila, aki munkájából kifolyólag járta az erdőt, ráadásul az első világháborúban hadifogolyként oroszul is megtanult, tulajdonképpen velük került kapcsolatba. Mindenesetre attól függetlenül, hogy az említett kapcsolat valóban létrejött-e, Barthos Jenő, egy Zaboláról írt rövid monográfia szerzője szemtanúkra hivatkozva arról számol be, hogy Pila, akit már korábban is kommunistaként tartottak nyilván, nagy lelkesedéssel üdvözölte a faluba bevonuló szovjet katonákat, és a szovjetek is hasonlóan viszonyultak hozzá; amikor kihallgatásra jelentkezett a náluk, írja Barthos, egy tiszt nem csupán fogadta őt, hanem kifejezetten barátságosan bánt vele.⁷⁷ A férfi több forrás egybehangzó állítása szerint is e kapcsolatnak köszönhető, hogy végül őt nevezték ki a háromszéki népőrség parancsnokává.

A szovjetek fogadása mellett Pila másik gyakran emlegetett cselekedete korábbi munkaadója zabolai kastélyának kifosztása volt. A már idézett Barthos-monográfia szerint az egykori grófi erdőőr Mikes Ármin tiszti díszegyenruhájába öltözve, a kastély egyik ablakából dirigálta, hogy a fosztogatásban résztvevő falubeliek közül ki mit vihet el a grófi család javaiból, és azért is őt terheli felelősség, hogy az épület előtti téren közelebről meg nem nevezett személyek elégették a Mikesek könyvtárát.⁷⁸ A homlokzaton látható Mikes-címer viszont állítólag éppen neki köszönhetően menekült meg a pusztulástól: az ő parancsára deszkázták be, később pedig erre a deszkaburkolatra szerelték fel azt a vörös csillagot, amely alatt a címer – mivel a csillagot kommunista jelképként

évtizedeken át senki sem háborgatta – egészen 1989-ig, a kommunizmus bukásáig fennmaradt.

Pila hatalma azt követően teljesedett ki igazán, hogy – bár állítólag csak négy elemi végzettségű – kinevezték a vármegyei népőrség parancsnokává. Annak ellenére, hogy egy baloldali, alulról építkező közigazgatás végrehajtó-rendfenntartó szervének volt a feje, a különféle beszámolók szerint elegáns lovaskocsin közlekedett (amely valószínűleg ugyancsak korábbi munkaadójától származhatott) és marsallnak címezte magát; nem csoda hát, hogy rövid uralkodását a zabolaiak – némi gúnytól sem mentesen – Pila-korszakként tartják számon.

E korszak leglátványosabb momentumai állítólag a különféle ünnepek voltak, köztük például Pila születésnapja. Az ebből az alkalomból szervezett rendezvény helyszínéül Kovászna városa szolgált. „[A] régi honvédszobor helyén egy talpazat megmaradt – meséli Zágoni Jenő, aki saját állítása szerint gyerekként személyesen is jelen volt, amikor az említett eseményre sor került –, előtte az országzászló, és a talpazat mögé egy tribünt emeltek, és [Pila]⁷⁹ onnan köszöntött minket, felvonuló gyerekeket, felnőtteket, gyári munkásokat, és hát főleg a kíváncsiskodókat. Volt, amikor géppisztolysorozat is elhangzott – hát [hogy] minél nagyobb legyen a felhajtás, minél nagyobb legyen a zaj körülötte.”⁸⁰ Boga Olivér szintén saját élményeként számol be egy hasonló alkalomról: „És akkor volt egy nagy ünnepély, most már nem emlékszem pontosan, hogy milyen ünnepély. [Pila] Felsőrakoztatta a legényeit Kovásznán a főtéren. [K]itették az aknavetőket, ugye, és beszédet mondott, s mikor intett, [tüzeltek velük]. Igen ám, de egyik [embere] se tudta beállítani [az aknavetőt], és arra lettünk figyelmesek, [hogy] a szomszédba, a juhok közé esett be az egyik [akna]. A fák tetején, a fák ágain is bárány- és juhmaradványok voltak.”⁸¹ Fóris Pál elbeszélése szerint⁸² egy ugyancsak kovásznai ünnepségen a Pila-féle népőrség felvonulását úgy szervezték meg, hogy a népőrök az épületek takarásában visszafordulva újra és újra elvonuljanak a város vezetői – köztük az orosz városparancsnok – előtt. Végül ugyancsak Fóris tesz említést egy másik, május 1-i díszfelvonulásról, amely során az orosz városparancsnoknak annyira megtetszett a Pila-csendőrök „húzott lábbal végbevitt” magyar díszlépése, hogy a népőröknek még egyszer el kellett masírozniuk előtte.

A Pila-korszak másik jellegzetességéeként több forrás is a magyarok „általános üldözésének” megszű-

⁷⁶ POZSONY Ferenc 2002, 68.

⁷⁷ BARTHOS Jenő 1996, 26.

⁷⁸ Uo. 26.

⁷⁹ A továbbiakban az interjúk szövegében az olvasást megkönnyítő beszúrásokat szögletes zárójellel jelölöm.

⁸⁰ Zágoni Jenővel készített interjú.

⁸¹ Boga Olivérrel készített interjú.

⁸² Fóris Pállal készített interjú. A két előző interjúalannyal ellentétben, akik szemtanúként beszélnek el különféle eseményeket, Fóris azt állítja, ő csupán másodkézből ismeri a történeteket.

nését említi,⁸³ sőt van, aki – egyébként tévesen – úgy véli, a szárazajtai események is csak azért következtek be, mert Pila hatásköre nem terjedt ki Erdővidékre.⁸⁴ Fóris Pál egyenesen olyan erőként emlékszik a népörségre, amely még a román hadsereg fölött is képes volt ellenőrzést gyakorolni, elbeszélése szerint ugyanis előfordult, hogy egy Brassóból Csíkszereda felé tartó, meglehetősen nagy román katonai konvoj csak népőri kísérettel kelhetett át a megyén.⁸⁵ A terület jelentőségét eltúlzó vélekedések szerint ahhoz, hogy helyi román csoportok magyarelles megmozdulásait megelőzzék, többnyire a népőrök pusztá megjelenése is elégségesnek bizonyult, de történik említés olyan esetről is, amikor a népőrök Dálnok környékén gépágyútúzzal kergettek szét vasgárdista alakulatokat.⁸⁶

Bár Pila uralmának végét az 1945 augusztusában bekövetkezett letartóztatása jelentette, erről is létezik egy olyan verzió, amely szerint a román hatóságok szovjet nyomásra meglehetősen rövid idő elteltével szabadon engedték az egykori népőrpáncsnokot. Szabadulását követően már meglehetősen keveset tudni róla. Zágoni Jenő, aki katonai szolgálatának letöltését követően, 1960-ban került Zabolára, úgy emlékszik, Pila István valamikor 1962-ben vagy 1963-ban amiatt kereste meg őt, hogy a párt új vezetése megvonta tőle a háború után szerzett érdemeiért folyósított nyugdíját. „Engem kért meg – meséli Zágoni –, hogy fogalmazzak beadványokat a minisztériumok – a hadügyminisztérium, belügyminisztérium és a párt központi bizottsága felé. Ezeket megírtam, a borítékot elcímeztem, postára adta ő, és – legalábbis tudomásom szerint – választ sem kapott ezekre a beadványokra. Hogy érdemeire való tekintettel [...] a korább[an] kapott jutalékot tovább folyósítsák. Semmi egyebet. Mert nagy családja van. Nem emlékszem pontosan, de úgy emlékszem, hogy nyolc gyereke volt, és a felesége megvakult.”⁸⁷ Pila korábbi érdemeiért kapott kitüntetéseit ugyan nem, de az ezekkel kapcsolatos dokumentumokat állítólag még bemutatta Zágoninak, találkozásukat követően azonban nemsokára meghalt. Bár életét egy rázuható fatörzs oltotta ki, van, aki él a gyanúperrel, hogy halála nem volt egyszerű baleset.

Némileg más történet bontakozik ki a levéltári dokumentumokból, illetve a Pila szülőhelyén készített interjúkból. Amint a község anyakönyvéből

kiderül, a férfi 1901. január 20-án született Zabolán. Az első világháború kitörésekor mindössze 13, befejezésekor 17 éves volt; fölöttébb valószínűtlen tehát, hogy a keleti fronton harcolt volna, és így természetesen fogságba sem eshetett. Érdekes módon az említett interjúkban sem esik szó arról, hogy tudott volna oroszul, viszont név szerint is történik említés valaki másról, aki beszélt a nyelvet, és aki – Pilához hasonlóan – szintén vállalt valamiféle szerepet az oroszok bejövételét követően. Az sem kizárt, hogy az illető valóban Pilával együtt fogadta a községbe érkező szovjet katonákat, és mindketten tagjai lettek az általuk alapított fegyveres örségnek.

A román csendőrség egy 1944. október 2-án felvett jegyzőkönyvéből a Mikes-kastély kifosztásáról is pontosabb képet kaphatunk. Amint a jegyzőkönyv szövegéből kiderül, valóban Pila törte fel az épületet és egyéb ingatlanokat (feltehetően boltokat), ezt követően pedig a község lakói – románok és magyarok vegyesen – elvittek, illetve elpusztítottak mindent, amit ezekben találtak. Később a csendőrök, amennyire tőlük tellett, összeszedték és egy, az örs közelében lévő házban raktározták el a széthordott tárgyak egy részét, ám amint a szentkatolnai szovjet parancsnokság tudomást szerzett az ügyről, két tisztet küldött Zabolára, hogy az így összegyűjtött holmit Szentkatolnára szállíttassák. Ugyanazon a napon egy Páva felől érkező orosz katona – annak ellenére, hogy a jelentés szerint a Mikes-kastélyt az ún. Nemzeti Gárda tagjai őrizték –, előbb a kastély közelében található tavat kezdte lőni, majd betörte az ajtókat, és bement az épületbe is.⁸⁸

Bár Pila István szerepének fontossága a kastély kifosztásában tagadhatatlan, igen valószínű, hogy az orosz parancsnokságnak tudomása volt a dolgról, sőt az sem kizárt, hogy egyenesen ők adták Pilának az ötletet. Erre utal, hogy egy másik településen, Köpecen dr. Szavu Jenő javait egy orosz tiszt és egy katona osztotta szét a falubeliek között. Az esetről írott csendőri jelentés arról számol be, hogy a köpeciek – feltehetően azt követően, hogy erre felszólították őket – maguk vitték vissza a dr. Szavutól származó tárgyakat, amelyeket a csendőrség – miután a falusi előljáróság, a bíró és dr. Szavu gazdatisztje jelenlétében leltárt készített róluk – ugyancsak zár alatt raktározott el, a raktárnak használt épület elé pedig őrséget állított.⁸⁹

ember, aki azonnal jelezte, hogyha valamire készülnek, és ezt neki sikerült megelőzni.”

⁸³ BARTHOS Jenő 1996, 26.

⁸⁴ Zágoni Jenő a vele készült interjúban a következőket meséli: „Lényeg az, hogy az emberek azt mondják, hogy ő megszervezte ezt a polgárőrséget, népőrséget, nem tudom pontosan, hogy milyen neve volt akkor, de letartóztatott több vasgárdistát. Tehát ha észrevette, hogy valahol hát készülődnek valamilyen atrocitásra a magyarokkal szemben, akkor ő ezeket mind meg tudta előzni, mert mindenütt volt neki körzetenként, településenként egy-két

⁸⁵ Fóris Pállal készített interjú.

⁸⁶ Fóris Pál szóbeli közlése.

⁸⁷ Zágoni Jenővel készített interjú.

⁸⁸ SÁL, Fond 99, inv. 105, dos. 129/194, f. 29.

⁸⁹ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/II/1945, f. 214.

Ami az ünnepeket illeti, a Páván, illetve Zabolán készített interjúkban ezek közül csupán egyetlenegről történik említés. „Akkor a nevenapját megtartotta karácsonkor, Isvánkor – meséli Bartos János. – [...] Mindenki, ugye, a faluból, amelyikének jobbacská módjik vót, egy-egy szál kolbászt kellett adjanak. [...] Nagy muri vót, na, az egész község-háza terme meg vót telve néppel.”⁹⁰ Bartos szerint ugyancsak ekkor került sor az ominózus aknavető esetre is. Pila már korábban rendszeresen küldött ki fogatokat, hogy az Árpád-vonal Kászón környéki erődjeiből az elhagyott fegyvereket, robbanószereket és lőszert összeszedjék. Feltehetően egyik helybeli határőr elbeszélése alapján találhattak rá egy aknavető csövére, amelyet – mivel visszavonuláskor túl súlyosnak bizonyult – a katonák egy árokba dobtak. Bartos úgy tudja, ezt a csövet hozták be Zabolára, a községházához, és ezzel adták le később a díszlővéseket is: „Elég a’ hezza, hogy nevenapja mikor vót, akkor lövetett. [...] Hát, ne rettegjete, aszondja, met [akik lőnek] az[ok] a mi embereink. Hát vet[et]ték az aknát oda ki a hegy felé, s egyszer fut le Hadnagy Feri bátyom. Az isten megfizeti, a házacskámot ne lőjétek el, aszondja. Osztán az öregem odalépett, met ugye aknavető vót. S orosz talplemezt...re tették fel a csövet; az olyan [...] üt alaku [volt], s huzalok vótak rajta. S szegén Fodor Laji (nyugudjék békével) – ő es aknavető vót –, [éppen akkor] beléeresztette az aknát [a csöbe]. Az, ugye, hetven mázsát üt visszafelé, s az öregemnek itt elvágta ne a [...] a lábát, a csizma megtört vérrrel. Osztán elvittük az orvoshoz, na, békítettük. S lőttek még csak tovább, az öregem ahogy mondta, vessétek oda ne, a nagy fenő felé.”⁹¹

Az ünnepség fénypontja – a lövöldözést leszámítva – feltehetően Pila szónoklata lehetett, amit Bartos János csak fellépésként emleget, sajnálatos módon azonban azt, hogy mi hangzott el az alkalomból, nem sikerült kideríteni.

Bár Bartos János Pilát többnyire csak „nagy kolontusként” emlegeti, akit végül „a sok bolondságáért megrekesztettek,” ő is úgy látja, hogy az általa vezetett népőrség fontos szerepet játszott a magyarellenes atrocitások megelőzésében: „Mondjuk jó vót egyes dologba’, hogy a szárazajtai esemény nem történhetett meg. Met itt es könnyen megtörténhetett vóna. Itt nagy vót a román-magyar ellentét. Ugye, belődöztek – mikor a magyarok jöttek – a házakhoz, minden, úgyhogy itt es baj lett vóna. De osztán ő felállította az ő csendőrségit. [...] [F]egyver vót s töltény elég, s mondjuk a rendre felügyeltek. Abba’

az átmeneti időszakba’, mikor [...] a voluntárok jöttek vóna, azok a Maniu-gárdisták, hát sok jót csinált abba a tekintetbe, hogy nem mertek, ugye, annyira garázdálkodni.”⁹² Mindezek ellenére az interjúban komolyabb fegyveres összecsapásról nem történik említés, csupán Vajnafalva kapcsán hangzik el, hogy a népőrök egy helyi románokkal való összetűzés során fegyverhasználathoz folyamodtak, ám mivel az adott járásra vonatkozó dokumentumok mindeddig nem kerültek elő, az eset megtörténtét sem megerősíteni, sem cáfolni nem lehet.

Úgy tűnik azonban, a helyi román lakosság soraiban valóban voltak olyanok, akik bosszút akartak állni mindazokért a sérelmekért, amelyeket az 1940-es magyar bevonulás, illetve a négyéves magyar világ időszakában szenvedtek el. Erre utal, hogy a falubeliek szerint helyi románok a Pila-korszakot követően sorra mind megverték azt a hét magyar férfit, akit a bevonulás idején elkövetett rongálásokért felelősnek tartottak. Egyikük állítólag később bele is halt a verés során elszenvedett sérüléseibe.⁹³

Arra vonatkozóan, hogy Pila utolsó éveiben segélyért folyamodott volna a román államhoz, ugyancsak nem került elő semmiféle bizonyíték, és az sem tűnik túl valószínűnek, hogy a hatvanas éveibe lépő férfi nyolc gyerekére hivatkozott volna.⁹⁴ Hasonló a helyzet az egykori vármegyei parancsnok halálát illetően is – semmi nem támasztja alá, hogy valaki szándékosan idézte volna elő a számára végzetesnek bizonyuló balesetet. Ezzel kapcsolatban leghihetőbbnek a már többször is idézett Bartos János verziója tűnik: eszerint Pila a szükségesnél kevesebb emberrel próbált megrakni egy rönkszállító autót; rakodás közben egy rönk elszabadult, és elsodorta a férfit. Bartos úgy tudja, Pila a hátára esett, a rágördülő rönk pedig különösen a mellkasát roncsolta össze. A községi anyakönyvben a halál oka nem, csupán annyi szerepel, hogy Pila István 1962. október 26-án távozott az élők sorából.

A testület

Bár a népőrséget rövid létezése alatt többször is átszervezték, alá- és fölérendeltségi viszonyai már a létrehozását követő hetekben kialakultak, és a későbbiek során sem sokat változtak. E viszonyok meglehetősen egyszerűek voltak: az egyes őrsöket egy-egy őrsparancsnok vezette, egy-egy járás őrsparancsnokai felett a járásparancsnok állt, a járásparancsnokok pedig a vármegyei parancsnoknak vagy parancsnokhelyettesnek, illetve a főparancsnoknak voltak aláren-

⁹⁰ Bartos Jánossal készített interjú.

⁹¹ Uo.

⁹² Uo.

⁹³ Uo.

⁹⁴ A folyamodványokat állítólag megíró Zágoni 1960-ben került a faluba, Pila pedig 1962-ben halt meg.

delve. Bár a testület sok szempontból hierarchikus, katonai jellegű szervezetként működött, a magyar királyi csendőrséggel ellentétben az említett beosztásokhoz katonai rang nem társult. A feljebbvalók megszólítása oly módon történt, hogy beosztásuk megnevezéséhez – pl. őrsparancsnok – a testvér szót illesztették. Az úr, az alázatos és a tisztelettel szavak használatát még azokban az esetekben is megtiltották, ha ezt a feljebbvaló megkövetelte volna a beosztottjaitól. Ugyancsak tilos volt a kezét csókolom köszönési forma használata, és ez a tiltás kiterjedt a civilekre is.

Amint arról a korábbiakban már történt említés, a szervezés időszakában minden olyan katonaviselt vagy levente korú férfit, aki ellen sem erkölcsi, sem politikai szempontból nem merült fel kifogás, népőrségi szolgálatra alkalmasnak tekintettek. Azt, hogy valaki teljesíti-e a két utóbbi feltételt, valószínűleg a Magyar Népi Szövetség helyi képviselője bírálta el, bár Nagyajta esete, ahol a népöröket választották, arra utal, hogy eleinte egy-egy faluközösség még maga dönthetett a jelentkezők személyét illetően. Az így létrejött őrsök azonban – egyéb hiányosságai mellett – többnyire helyi jellegű polgárőrségeként működtek, amelyek a közrend fenntartásán túl egyébre aligha voltak alkalmasak, és sokkal inkább szolgálták egy-egy faluközösség, mint a központosított megyei közigazgatás érdekeit. Ezt a tényt a vármegye vezetése is idejekorán felismerhette: erre utal, hogy alig két hónappal megalapítása után már oly módon szervezték át a testületet, hogy a népöröket saját községükből a járás valamely más településére helyezték át, azok számára pedig, akik az új feltételek mellett nem kívánták vállalni a szolgálatot, lehetővé tették, hogy felmondjanak.

Az átszervezés során a felvételi procedura egységesítésére is sor került. Az újonnan jelentkezőknek rendelkezniük kellett a községi előljáróság által kiállított hatósági erkölcsi bizonyítvánnyal, amely igazolta, hogy a kibocsátó szerv tudomása szerint sem büntetve nem voltak, sem bűnvádi eljárás nincs folyamatban ellenük, emellé pedig a Magyar Népi Szövetség helyi elnökségétől is be kellett szerezniük egy igazoló iratot, amelyben a párt kinyilvánította, hogy pártpolitikai szempontból sem merül fel kifogás velük kapcsolatban. A gyakorlatban a felvételi kérelmet és a két igazolást többnyire ugyanarra a papírlapra gépelték, és a körjegyző, illetve a bíró rutinosabb aláírása mellett a párt titkárának és elnökének általában nehezkesebb kézírású szignói is szerepeltek rajta.

A jelentkezőket mindezekkel az iratokkal a járásparancsnokságra irányították, ahol eldőlt, melyik őrsre kerülnek, és ahol egy ún. *Jelentkezési jegyet* állítottak ki számukra, amelyen pontosan megjelölték, mikor kell átvenniük a szolgálatot leendő állomáshelyükön. Feltehetően ugyancsak itt látták el őket egyenruhával és fegyverrel is.

Míg a legénységi állományúak felvételéről meglehetősen részletes információkkal rendelkezünk, az őrsparancsnokok és járásparancsnokok alkalmazásáról vagy kinevezéséről egy eset kivételével szinte semmiféle irat nem maradt fenn, az említett eset azonban különösen érdekes: Kanyó Pál ugyanis, aki a köpecsi őrs parancsnoki állására jelentkezett, korábban a magyar királyi csendőrség őrmestere volt. Erkölcsi bizonyítványához, melyet 1945. február 12-én Olaszteleken állítottak ki,⁹⁵ az ugyancsak olaszteleki „magyar dolgozó népi szövetség” 13-ra datált igazolását is csatolták.⁹⁶ Az egykori csendőrmestert mindkét irat alkalmasnak minősítette az állás betöltésére, és úgy tűnik, múltjában alkalmazói sem találtak semmi kifogásolnivalót, a férfi ugyanis február 15-én már arról tett jelentést a járásparancsnoknak, hogy leltár szerint átvette a köpecsi őrsöt.⁹⁷

A népöröket – bár a kezdeti időszakban ez a feladat inkább a községi előljáróságokra hárult – feltehetően a járásparancsnokságokon vagy a központi parancsnokságon látták el a szolgálathoz szükséges felszereléssel. Háromszéken a helyi közigazgatás döntése alapján a testület tagjai a magyar királyi honvédség gyalogsági egyenruháját viselték,⁹⁸ amelyet – amint ez a korabeli hivatalos levelezésből kiderül – két forrásból kívántak biztosítani: egyrészt lefoglalták vagy összeszedték a lakosságtól a határőrség hátrahagyott készleteit, illetve az ezekből a készletekből származó ruhaanyagot, másrészt a hazatérő hadifoglyokat jobb állapotú katonai ruhadarabjaik leadására kötelezték. Mindezek ellenére előfordult, hogy egy-egy őrs legénysége csak valamely felsőbb hatóság közbenjárására kapott a községi előljáróságokon tárolt magyar katonaruhákból, és folyamatos gondot okozott a bakancsok talpalása is. Az egyenruhán kívül a népöröknek egységesen rendszeresített, folyószámmal ellátott kék, búzakalászos mintával díszített karszalagot kellett viselniük, amely – amellet, hogy azonosításukat lehetővé tette – egyúttal a megkülönböztette őket a katonáktól is.⁹⁹ A legénység, illetve az őrsparancsnokok fegyvere a puská volt, amelyhez az őrsöknek személyenként százötven tölténnyel kellett rendelkezniük. Átlós vállszíj és pisztoly viselését csu-

⁹⁵ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/I/1945, f. 194.

⁹⁶ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/I/1945, f. 187.

⁹⁷ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/I/1945, f. 255.

⁹⁸ Amint egy feljelentésből kiderül, a csíki rendvédelmi testület

ugyancsak a honvédség egyenruháját használta.

⁹⁹ A karszalagokat az egyes őrsöknek a vármegyei parancsnokságtól kellett igényelniük.

pán a járásparancsnokok számára engedélyezték, de a gyakori tiltások arra utalnak, hogy ezek igen népszerűek lehettek a testület alacsonyabb rangú tagjai körében is.

A helyi közigazgatás már a testület létrehozásának időszakában is megpróbált gondoskodni a népőrök javadalmazásáról, ennek megoldása azonban nem mindenütt alakult feszültségmentesen. A miklósvári járási parancsnok december 21-i felhívására, amelyben arra szólította fel a községi előljárókat, hogy a helyi csendőrségnek két példányban kiállított nyugta ellenében a folyósítsanak 300 pengőnyi fizetéseleget, 22-én Barót község előljáróságától a következő válasz érkezett: „Hivatkozással a fenti tárgyú és számu átiratára tudomására hozom, hogy nem tudom, milyen csendőrségnek kell fizetési előleget folyósítsak, mivel a mai napig még nem kaptam meg a csendőrség névsorát. Ahoz, hogy fizetést folyósítsak szükséges a csendőrök kinevezése, valamint az eskütételről szerkesztett jegyzőkönyvi másolat. Továbbá tudomásomra jutott, hogy a csendőrség már természetbeni előleget évezett, amiről szintén kérek egy kimutatást, hogy a fizetésből levonhassam.”¹⁰⁰ A választ, amelyet a község román nyelvű körbélyegzőjével is elláttak, a jegyző és a bíró egyaránt aláírta. Tekintve, hogy a járási parancsnok székhelye ugyancsak Baróton volt, az írásban történő ügyintézés és a hivatalos, ingerültségtől sem mentes hangnem arra utal, hogy a helyi közigazgatás aligha volt elégedett azzal, ahogyan az épp csak létrejött rendfenntartó szervek javadalmazásának ügye alakult. A kérdés végül január 10-ével került rendezésre: az ezen a dátumon kiadott szervezési utasítás a következő összegekben állapította meg a testület tagjainak havi fizetését:

1. Vármegyei parancsnok: 1000 pengő;
2. Nyomozó: 600 pengő;
3. Irodai alkalmazott: 450 pengő;
4. Járásparancsnok: 500 pengő;
5. Őrsparancsnok: 450 pengő;
6. Legénységi állományú népőr: 400 pengő.

A teljes állomány fizetése tehát összesen 109 900 pengőt tett ki, ezt az összeget azonban a községek helyett már a vármegye biztosította. A fizetéshez különféle egyéb juttatások is járulhattak: a járás területén kívüli egész napos kiszállásra 20 pengő, félnaposra 10 pengő napidíjat és kilométerenként 1 pengő kilométerpénzt lehetett elszámolni a vármegye terhére, a családos népőrök feleségük és minden 14 éven aluli gyermekük után havonként 30 pengő családi pótlékra voltak jogosultak, végül pedig az egyes őrsöket megillette az általuk elkobzott bűnjeltek 10%-a is.¹⁰¹

Mindössze néhány héttel az eredeti rendelkezés után, február elején újabb határozat látott napvilágot a béreket illetően. A lista élére ezúttal a vármegyei közrendészeti főfelügyelő került 1000 pengő fizetéssel, amelyhez 200 pengő reprezentációs keret járult (a fennmaradt dokumentumokból nem derül ki egyértelműen, hogy e beosztást ki töltötte be), őt pedig a vármegyei legénységi oktató parancsnok követte 1000 pengővel. Változatlan maradt a nyomozók fizetése, a járásparancsnokoké és az őrsparancsnokoké viszont 100, a népőröké 50 pengővel emelkedett. A városokban szolgálatot teljesítő népőrök – azzal az indoklással, hogy városon nehezebb a megélhetés – mintegy 50 pengővel több pénzt kaptak, mint vidéki társaik. A tisztviselői személyzet férfitagjai a végzett munka függvényében 450–550 pengő jövedelemben részesültek, míg az ugyanebben a beosztásban dolgozó nők fizetése ennél 100 pengővel alacsonyabb volt. A tény, hogy Sepsiszentgyörgy város népőrségének fizetését a ODA tanácsának fizetésmegállapító bizottsága külön dolgozta ki, arra utal, hogy az itt szolgálatot teljesítők tudhatták magukénak e legjobb fizetéseket.¹⁰²

A népőrség átszervezését követően szükségessé vált, hogy az egyes őrsök számára olyan épületeket biztosítsanak, amelyek nem csupán a csendőri tevékenységhez szükséges hivatali helyiség kialakítására voltak alkalmasak, hanem a legénység számára is lakhelyül szolgálhattak. Ezeknek az épületeknek a központtal való kapcsolattartás érdekében minél közelebb kellett lenniük a telefonnal felszerelt községi előljáróságokhoz. Amennyiben nem sikerült olyan ingatlant találni, amely megfelelt volna minden feltételnek, az őrsparancsnokok számára lehetővé tették, hogy belátásuk szerint bármely, a célnak megfelelő lakást lefoglaljanak,¹⁰³ a gyakorlat azonban azt mutatja, hogy a parancsnokok többnyire a községek korábbi csendőrlaktanyáit próbálták megszerezni az őrsök számára, épület lefoglalására pedig inkább akkor kerülhetett sor, ha ezekbe időközben civilek költöztek.

A laktanyák berendezésére vonatkozó előírás nem maradt fenn – nem kizárt, hogy ezt így soha nem is egységesítették –, különféle egyéb dokumentumokból azonban meglehetősen pontos képet kapunk arról, hogyan is nézhetett ki egy-egy őrs székhelye. Egy 1945. május 17-én Nagybaconban felvett leltár szerint a laktanyaépület előszobából, őrsparancsnoki irodából, legénységi hálóból és konyhából állt. Az előszobában két üres vaságy, három szerelvényfogas, négy csendőrségi láda, egy kis fegyverállvány és egy irattári polc kapott helyet. Az őrsparancsnoki iroda

¹⁰⁰ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/I/1945, f. 104.

¹⁰¹ SÁL, Fond 123, inv. 129, dos. 3/64/1945, f. 3.

¹⁰² SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/I/1945, f. 275.

¹⁰³ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/I/1945, f. 77.

berendezését egy bezárt könyvszekrény, egy kettős szekrény, egy fogasszekrény, egy faláda, két asztal, három szék, egy fegyverállvány, egy papírkosár, egy köpöcsésze és egy vaságy alkotta. Feltehetően ez az iroda volt az őrs hivatali helyisége, ám az, hogy berendezéséhez ágy is tartozott, arra utal, hogy egyúttal az őrsparancsnok hálólhelyéül is szolgálhatott.¹⁰⁴ A legénységi hálóban egy hosszú asztal, öt szék, két kettős szekrény, három szerelvényfogas, két ruhafogas, három vaságy és két köpöcsésze volt, míg a konyhában egy hosszú asztalt, egy kétméteres padot, egy konyhaasztalt, egy polcos szekrényt, egy lisztesládát, egy üveges szekrényt, egy paradicsomos hordót és egy kenyérsütő teknőt vettek leltárba. A jegyzékben egy főző- és egy melegítőkályha, illetve a konyhához tartozó összes edény is szerepelt.¹⁰⁵ Egy nagyajtai leltárból a berendezés darabjainak származási helyére is fény derül: eszerint a vaságyakat, amelyek egykor a határőrség tulajdonát képezték, a bölöni előjáróságtól igényelték a nagyajtaiak, az ágyneműt a falu lakosságától szedték össze, az irodát pedig a volt királyi csendőrségtől visszamaradt bútorokkal rendezték be.¹⁰⁶

Úgy tűnik, az őrsöknek leginkább a konyhai berendezés beszerzése okozhatott problémát, amelyről elvileg a laktanyának otthont adó településnek és a körzetébe tartozó községeknek kellett volna gondoskodniuk, erre azonban nem mindenhol került sor. A köpecsi őrsparancsnok február 26-i jelentéséből például kiderül, hiába szólította fel a községi előjáróságot a konyha felszerelésére, azt a választ kapta, hogy mivel a népőröket a hónap eleje óta a község lakói élelmeztek, abból a pénzből fogják a konyhát berendezni, amelyet a testület az élelmezésért cserébe kifizet.¹⁰⁷ Válaszként a népőrök számára megtiltották, hogy élelmet fogadjanak el a falubeliektől, az őrsparancsnokot pedig utasították, hogy fizesse ki az eddigi étkezések ellenértékét, ám a pénzt ne a községi előjáróságnak, hanem azoknak a személyeknek adja, akiknél a népőrök étkeztek.¹⁰⁸

Míg egészen pontosan tudjuk, hogy a népőrség tagjai milyen egyenruhát viseltek, mennyit kerestek, hol laktak és hogyan étkeztek, alig van adatunk arról, hogyan töltötték el a szolgálaton kívüli idejüket. A fennmaradt dokumentumokból mindössze annyi derül ki, hogy a testület legénységi állományú tagjai csak érvényes eltávozási engedéllyel hagyhatták el az őrs területét. Az engedélyek kiállításához gyakran a magyar honvédség űrlapjait használták, amelyeken a visszatérés időpontja is megjelölésre került.

Amennyiben valaki végleg ki szeretett volna lépni a népőrség kötelékéből, ezt előbb kérvényeznie kellett, aminek következményeként közvetlen fölöttesét utasították, hogy fegyverrel és teljes felszereléssel vonultassa be a vármegyei parancsnokságra, ahol a tulajdonképpeni leszerelésre sor került. Ezzel az illető népőri karrierje véget ért; a parancsnokságról már újra civilként távozott.

A népőrség működése

Minden rendvédelmi szerv számára alapvető fontosságú, hogy milyen kapcsolatban áll az állam többi szervével.¹⁰⁹ Ha ebből a szempontból vizsgáljuk a háromszéki népőrséget, a testület története – a helyi közigazgatáshoz hasonlóan – két szakaszra osztható: az első szakasz az alapítástól, azaz 1944 decemberétől az 1945 márciusáig-áprilisáig terjedő időszakot foglalja magába, míg a második szakasz 1945 március-áprilisától ugyanezen év júniusának harmadik hetéig, a testület felszámolásának feltételezett időpontjáig tart.

Fennállásának első szakaszában – mivel mind a magyar, mind a román államtól függetlenül jött létre – a népőrség a vármegyei közigazgatáson kívül semmiféle magasabb központi irányítással nem rendelkezett (ugyanaz a kijelentés valószínűleg sokkal kevésbé igaz a szintén helyileg szervezett közigazgatásra vonatkozóan). Az őrsök a járásparancsnokságokon keresztül a vármegyei parancsnokság alárendeltségébe tartoztak, a vármegyei parancsnok közvetlen fölöttese pedig a megyefőnök volt. A testület működésének alapját képező *Szolgálati utasítás*¹¹⁰ első pontja a népőrség feladataként a megyefőnök utasításainak követését, illetve az általa kiadott közigazgatási rendeletek végrehajtásához szükséges karhatalom biztosítását jelölte meg. A magyar királyi csendőrséggel ellentétben, amely esetében az őrs teljesen független volt a községi előjáróságtól, a népőrség járási parancsnokságai a járási főbírók tevékenységét, az egyes őrsök pedig a községi előjáróságok közigazgatási intézkedéseit tartoztak karhatalommal támogatni. Ugyanakkor a szervezet számára kifejezetten megtiltották, hogy saját kezdeményezésből a közigazgatásba avatkozzon: ha a népőrök bármiféle rendellenességet tapasztaltak, az ismertetett szolgálati úton a parancsnokságnak kellett jelentést tenniük róla. A *Szolgálati utasítás* ugyan lehetőséget adott a népellenesnek tekinthető közigazgatási határozatok végrehajtásának megtagadására, azonban egyrészt nem került tisztá-

¹⁰⁴ A magyar királyi csendőrségnél az iroda az őrsparancsnok hálólhelye is volt.

¹⁰⁵ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/IV/1945, f. 49.

¹⁰⁶ SÁL, Fond 487, inv. 550, dos. 1/1945, f. 82–84.

¹⁰⁷ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/II/1945, f. 129.

¹⁰⁸ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/II/1945, f. 128.

¹⁰⁹ KAISER Ferenc 2002, 45.

¹¹⁰ SÁL, Fond 123, inv. 129, dos. 3/64/1945, 4–6.

sára, hogy mi minősül népellenesnek, másrészt az előírt ügymenet a gyakorlatban mindössze a községi vagy járási szintű intézkedésekre vonatkozóan bizonyulhatott volna eredményesnek, ugyanis az illetékes parancsnoknak ilyen esetben fölötteseitől kellett utasítást kérnie, és igen valószínűtlen, hogy a vármegyei parancsnok szembeszegült volna a közigazgatás élén álló megyefőnök utasításaival. Kisebb jelentőségű ügyekben azonban több alkalommal is került sor surlódásra a községi előljáróságok és a helyi őrsök parancsnokai között.

A *Szolgálati utasítás* második bekezdése a csendőri eljárás menetére vonatkozott: ennek értelmében az egyes őrsőknek a területükön végzett nyomozás iratait a járási parancsnokságnak kellett megküldeniük, ahonnan ezeket a következő módon továbbították az illetékes hatóságoknak:

1. a kihágási ügyek a főbírókhoz;
2. a vétségek a járásbíróshoz;
3. a bűncselekmények az ügyészséghez;
4. a közigazgatási ügyek pedig – az ügy természet szerint – a főbíróhoz vagy a megyefőnökhöz kerültek.

A járásparancsnokságnak – amint egy február 27-én kiadott utasításból¹¹¹ kiderül – mindössze addig kellett volna közvetítő szerepet betöltenie, míg az őrsök megfelelő gyakorlatra tesznek szert a nyomozások lefolytatásában; ezt követően közvetlenül továbbíthatták volna a különféle iratanyagokat a megfelelő hatóságoknak.

Olyan bűnügyekben, amelyek esetén a nyomozás egyik őrs vagy járás területéről a másikéra, illetve valamely város területéről vidékre is kiterjedt, a szükséges megkeresésekkel ugyancsak közvetlenül az érintett őrs, járás vagy város népőrsparancsnokához kellett fordulni.¹¹² Az ügymenet hatékonysága érdekében kifejezetten megtiltották, hogy a községi őrsök, illetve a járási parancsnokságok a vármegyei parancsnokságon keresztül intézzék az efféle ügyeket. Érdekesen alakult azon megkeresések sorsa, amelyeket egyes őrsök vagy parancsnokságok valamilyen nem tudtak postai úton továbbítani. Ilyen esetekben a vonatkozó iratanyagot borítékban, az érintett őrsnek címezve küldték meg a központi parancsnokságnak; a boríték itt az illetékes őrs postaszekrényébe került, ahonnan végül a testületen belüli járőrszolgálat közvetítésével jutott el rendeltetési helyére. A központi parancsnokságon az így továbbított iratok sem ikta-

tás, sem ügyintézés tárgyát nem képezték, mindössze egy postakönyvbe vezették be őket, a címzetteknek pedig – az ügyiratok elkallódását megelőzendő – átvetelkor ún. kézbesítőkönyvet kellett aláírniuk. Továbbra is meg kellett küldeni viszont a központi parancsnokságnak a közigazgatási vonatkozású ügyek iratanyagát, illetve ugyancsak itt intézték a testület személyi, pénzügyi, fegyelmi és egyéb ügyeit is (ide kerültek tehát a népőrök elleni feljelentések, az áthelyezési vagy leszerelési kérelmek, a fegyver- és hadianyag-bejelentések, létszámkimutatások stb.).¹¹³

Fennállásának második szakaszában (azaz feltehetően már 1945 márciusától, egészen biztosan pedig ugyanezen év áprilisától) a népőrség a román állam rendfenntartó és végrehajtó szerveként működött tovább. Magáról az átmenetről meglehetősen kevés információval rendelkezünk, a fennmaradt dokumentumokból azonban kiderül, hogy például a Megyefőnökség Közellátási Osztálya, amelynek tevékenysége szorosan összefonódott a népőrséggel, április 1-től került az Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium Élelmezési Államtitkárságának alárendeltségébe.¹¹⁴ Ezt követően az élelmiszerek áraira vonatkozó vármegyei utasítások helyét fokozatosan a megfelelő román minisztérium rendeletei vették át, ez utóbbiak betartásának ellenőrzése pedig – a korábbi gyakorlathoz hasonlóan – továbbra is a népőrség hatáskörében maradt. Még pontosabban illusztrálja az új alárendeltségi viszonyt az a Szovjetuniónak leadandó gabonáról szóló utasítás, amelyet a román belügyminisztérium adott ki április 13-án, és Háromszék prefektusán keresztül juttatott el a vármegyei népőrsparancsnoksághoz, ahonnan az irat a járásparancsnokságokhoz került, a járásparancsnokok pedig „miheztartás és végrehajtás végett” megküldték az alárendeltségükbe tartozó őrsök parancsnokainak. Különösen fontos kiemelni, hogy az említett dokumentum¹¹⁵ – a korábbi időszak iratanyagával ellentétben – ezúttal kétnyelvű volt: a vármegyei, illetve a járási parancsnokság utasításai magyarul szerepeltek rajta, a rendelet másolatát azonban a román eredeti alapján szintén románul gépelték rá.

Mindamellet, hogy az utasítások ebben az időszakban többnyire Bukarestből érkeztek, úgy tűnik, hogy a szovjet (feltehetően katonai) hatóságok még egy ideig ellenőrzést gyakoroltak a helyi szervek és a központ kommunikációja felett, ugyanis a postának kézbesítés előtt a Brassóban működő szovjet

¹¹¹ SÁL, Fond 487, inv. 550, dos. 1/1945, 204.

¹¹² Bár a levéltári forrásokból ez nem minden esetben derül ki egyértelműen, feltételezhető, hogy a városi székhelyű járási parancsnokságok mellett egyes városok területén (Sepsiszentgyörgyön például egészen biztosan) a népőrségtől független rendőrség is működött, azonban a népőrség és a helyi rendőrségek kapcsolata

latára – amennyiben ez utóbbiak egyáltalán léteztek – mindeddig nem sikerült fényt deríteni.

¹¹³ Uo.

¹¹⁴ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/III/1945, f. 295.

¹¹⁵ Miklósvár járás parancsnokának 1945. május 5-i utasításáról van szó; lásd SÁL, Fond 487, inv. 550, dos. 1/1945, f. 59.

cenzori hivatalhoz kellett továbbítania a vármegye hivatalos levelezését.¹¹⁶

A népőrség működésének alaposabban megértése érdekében szükséges elkülönítenünk a különféle rendeletekkel kapcsolatos tevékenységet mindazoktól a feladatoktól, amelyeket az egyes őrsöknek mindenféle felsőbb utasítás nélkül kellett elvégezniük. E feladatok leírása – ha egyáltalán létezett – nem maradt fenn, a hozzájuk kapcsolódó nyomtatványok megnevezése alapján azonban joggal feltételezhető, hogy ebben az esetben is a magyar királyi csendőrség szolgált mintául a testület számára. A magyar csendőrség szabályzatai a külön utasítás nélkül ellátott szolgálatot – a felhívás nyomán teljesítésre kerülő és az ellenőrző szolgálattal szemben – rendes szolgálatként tárgyalták, amelynek ellátására nagyrészt a járőrözés során vagy annak folyományaként került sor. A járőr tevékenységének – írja ezzel kapcsolatban Parádi József – általában ki kellett terjednie a bűncselekmények megelőzésére, a törvénysértések felderítésére, a törvénysértők elfogására, a lakosság és vagyontárgyai ellen irányuló esetleges erőszakos cselekmények megghiúsítására, elemi csapás esetén a közbiztonság fenntartására, körözött személyek előállítására, de ugyancsak a járőr hatáskörébe tartozott a közlekedési szabályok betartásának ellenőrzése is.¹¹⁷

A járőröket az őrsparancsnok igazította el, pontosan meghatározva számukra a járőrözés idejét, menetvonalát, a pihenők és figyelések helyét és idejét, illetve ellátta őket szolgálati lappal is. A szolgálati lapon – amelyet 1945. február 22-től a népőrségben is alkalmaztak – feltüntették a járőr tagjainak nevét, a szolgálat célját, a járőr feladatait, illetve mindazt, ami az eligazításon elhangzott, és a járőrvezetőnek ugyancsak ezen a lapon kellett rögzítenie, hogy mikor érték el a menetvonal különböző stációit, és kikkel beszélgettek a járőrözés során.¹¹⁸ Feltételezhető, hogy a rendes szolgálat ellátása a népőrök számára is hasonlóképpen alakult. Amint arról már korábban szó esett, a testület parancsnoka 1945. február 22-től ún. járőrkönyv vezetésére utasította az egyes őrsöket, amelyben a járőr tagjaira vonatkozó adatok mellett valószínűleg az indulás és az érkezés időpontja, illetve a bejárt útvonal kerülhetett rögzítésre.

A járőröző népőrök szolgálatukat fegyverrel látták el. A fegyverviselés módjával a *Szolgálati utasítás* harmadik, *A csendőri magatartás* címet viselő fejezete, a fegyverhasználat feltételeivel pedig értelemszerűen az azonos – *Fegyverhasználat* – című fejezet foglalkozott; az előbbi szolgálatban álló népőr számára szí-

gorúan megtiltotta, hogy fegyverét nyilvános szórakozóhelyeken (kocsma, mozi, vendéglő stb.) letegye. Amennyiben a népőrt megtámadták vagy támadással fenyegették, és a támadót másképp nem lehetett megállítani, a szabályzat engedélyezte a fegyverhasználatot, és kimondottan előírta olyan esetekre, ha a népőrnek magát vagy súlyosan veszélyeztetett áldozatot kellett megvédenie. Kötelező volt fegyvert használni háborús időszakban igazoltatás elől menekülő személy, tetten ért gonosztevő vagy olyan fegyveres ellen is, aki nem volt hajlandó megadni magát, végül pedig sor kerülhetett fegyverhasználatra felsőbb urasításra, hacsak ez az utasítás nem minősült népelenesnek. Viszonylag kevés olyan helyzet dokumentálására került sor, amelyben a népőrök éltek volna ezzel az előjoggal, ezek között azonban egyaránt előfordul a határon átszivárgó elemekkel folytatott tűzharc és olyan indokolatlan éjszakai lövöldözés, amely során népőrök és román határőrök vaktában tüzeltek egymásra. Jelentettek fel népőrt továbbá azért, mert fegyverét vadászatra használta, és ismeretes olyan eset is, amikor egy járőr tagjai lőttek rá egy férfira, aki állatvásárlásból tért haza, és akitől korábban már törvénytelenül pénzt követeltek – és kaptak – azért, hogy továbbengedjék.

A *Szolgálati utasítás* értelmében a népőrök kötelesek voltak elővezetni mindazokat, akik magukat igazolni nem tudták, akik gyanússá váltak számukra, és akiket éjnek idején, gyanús körülmények között, gyanús eszközök birtokában találtak. Az elővezetettek – ha csupán személyazonosságuk megállapítása volt a cél – valamely közeli előljárásságra kerültek. Ezzel szemben a népőröknek le kellett tartóztatniuk, illetve el kellett fogniuk a szökevényeket és az olyan személyeket, akik valamely bűncselekmény kapcsán kerültek gyanúba, jogtalanul viseltek katonai vagy közhivatalnoki egyenruhát, esetleg durván szidalmaztak vagy egyenesen megtámadtak szolgálatban levő népőröket. Elővezetésre vagy letartóztatásra valamely hatóság felhívására vagy egyéni kezdeményezésből egyaránt sor kerülhetett. Ha fennállt annak a veszélye, hogy a letartóztatott személy megszökik vagy ellenállást fejt ki, a népőr megbilincselhette; aggok, nők és gyerekek megbilincselését azonban kifejezetten megtiltották számára. Az elővezetett vagy letartóztatott személyeket megmotozták, a tőlük elvett tárgyakról pedig jegyzéket készítettek, amelynek egyik példányát ők kapták meg.

A járőrözés mellett az őrsök másik tevékenysége a már elkövetett bűnesetek kiderítése volt. Bűncselek-

¹¹⁶ Annak érdekében, hogy a román anyanyelvű brassói postai alkalmazottak is felismerjék a hivatalos leveleket, a megyefőnök 1945. május 17-én arra utasította az alárendeltségébe tartozó különféle szerveket, hivatalokat, hogy a magyar nyelvű mellett

román bélyegzőt is használjanak. Ezzel kapcsolatban lásd: SÁL, Fond 487, inv. 550, dos. 1/1945, f. 44.

¹¹⁷ PARÁDI József 2011, 91.

¹¹⁸ Uo.

mények esetén a népőrségnek hivatalból, az ún. magánindítványos ügyekben pedig, amelyek közé a rágalmozást vagy a becsületsértést is sorolták, csupán a sértettek feljelentése esetén kellett eljárnia. Bűnügyi nyomozást az egyes őrsök csak a saját területükön elkövetett bűnügyekben végezhetnek, kivéve az olyan bűncselekményeket, amelyek több őrskörletre is kiterjedtek. Az olyan általánosságok megfogalmazásán túl, hogy a nyomozás gyakorlati kivitele a népcsendőrtől mindenekelőtt éles és aprólékos megfigyelőképességet követel, a *Szolgálati utasítás* előírta, hogy az első próbálkozásra fel nem göngyölíthető ügyeket ismertetni kell az őrs tagjaival, hogy bármilyen, az ügyvel kapcsolatos tényt vagy észrevételt azonnal jelenthessenek az őrsparancsnoknak, bonyolultabb ügyekben pedig eleve az őrsparancsnoknak vagy egy értelmesebb, tapasztalt népőrnek kellett eljárnia. Az *Utasítás* részletesen foglalkozott a tanúk és gyanúsítottak kihallgatásával is. E kihallgatásokat két, a községi elöljáróság által kirendelt bizalmi személy (az eredeti szövegben: férfi) jelenlétében kellett megejteni. A tanúvallomások kapcsán ugyan kifejezetten megtiltották, hogy a népőrök erőszakot alkalmazzanak, azonban nem egészen világos, hogy e tiltás csak a tanúkra vagy a gyanúsítottakra is vonatkozott-e, ugyanis a bizalmiak jelenlétének egyik indoka az *Utasítás* szerint éppen az volt, hogy „az erőszak esetleges alkalmazását” igazolni tudják. Ugyancsak két községi esküdtnak kellett lennie a házkutatásoknál is, amelyekre az ügyészség, a bíróságok, a népőrparancsnokságok, a községi főbírók, sürgős esetekben pedig a községi elöljáróságok adhattak parancsot. Házkutatásokat – amelyek egyébként igen gyakoriak voltak a népőrség működése alatt – csak írásbeli parancs birtokában, reggel nyolc és este nyolc között, a tulajdonos jelenlétében lehetett tartani, azonban a tulajdonos távolléte esetén a községi elöljáróság kirendelhetett egy megbízottat, aki a tulajdonost képviselte. A felsorolt tevékenységeken kívül a *Szolgálati utasítás* részletesen foglalkozott a letartóztatottak szállításának módozataival is. Végül a népőrség megörökölt a magyar királyi csendőrségtől számos olyan feladatot, amelyek az *Utasítás* szövegében nem szerepeltek, és amelyeket tulajdonképpen a helyi közigazgatásnak kellett volna ellátnia. A magyar csendőrség esetében ezek közé tartozott a boltok, a kocsmák, a különféle vásárok és zenés-táncos mulatságok ellenőrzése; a testület feladata volt hivatalból eljárni az engedélyezett időpontot túllépő rendezvények, illetve az engedélyezettnél tovább nyitva tartó kocsmák és italmérések ellen.¹¹⁹

A népőrségnek a felsoroltak mellett több olyan, az adott időszakra jellemző feladattal is szembe kel-

lett néznie, amelyek részben vagy teljesen hiányoztak a békeidőszakban működő rendfenntartó szervek tevékenységi köréből. Ezek közül a három legfontosabb (nem feltétlenül ebben a sorrendben) a határ őrzéséhez, a háborús gazdaság helyi működéséhez, illetve a háború után hazatérők ellenőrzéséhez kapcsolódott.

Érdekes módon a román hatóságok kiutasítását követően nem a helyi önkormányzat, hanem a román állam döntött úgy, újra őriztetni fogja a korábbi határokat. Amint a *Népi Egység* november 26-i számából kiderül, elsőként az illyefalvi jegyzőség jelezte a megyefőnökség felé, hogy 21-én Illyefalva és Aldoboly községeknél a román határőrszervek visszaálltak az ún. bécsi demarkációs vonalra, és egyrészt csak azoknak engedélyezték a két falu közötti közlekedést, akik határátlépési igazolványt tudtak felmutatni, másrészt megakadályozták a Dél-Erdélyből származó áruk bevitelét Háromszékre. Azok tevékenysége ellen, akik a megyéből kivinni kívántak különféle terményeket, nem emeltek kifogást.¹²⁰ Az eset kivizsgálására az illyefalvi jegyző és a községi bíró is kiszállt a helyszínre; érdeklődésükre a román határőrök azzal indokolták az intézkedést, hogy a magyarlakta terület „kommunizálva” van, az őrszolgálatra pedig azért van szükség, hogy megakadályozza a kommunista elemek átszivárgását az ország többi részébe. Az elöljárók azonban úgy ítélték meg, a román hatóságok ezzel az intézkedéssel inkább Háromszékot kívánják elszigetelni; erre utal tiltakozásuk fő érve is, miszerint teljesen értelmetlen az ország közepén határőrszolgálatot működtetni.

Egy december 12-i hír, amelyet szintén a *Népi Egység* közölt, arról számolt be, hogy az Ágostonfalva és Barót közötti hídon szolgálatot teljesítő határőrök csak 100 lejtől 1000 lejig terjedő pénzösszeg ellenében hajlandók visszaengedni Háromszékre az ott lakókat. A szövegben ezúttal már nyoma sem volt a határőrség jelenléte miatti meglepetésnek, ám a szerző ezúttal is azzal kívánt rávilágítani vámszedés jogtalanságára, hogy hangsúlyozta: a fegyverszüneti egyezmény értelmében Háromszék is Romániához tartozik.¹²¹

Úgy tűnik, egy idő után a megyefőnökség megeléghette a kialakult helyzetet, ugyanis 1945. január 29-én a vármegyei parancsnok a határ háromszéki oldalának őrzésére utasította a határszéli őrsöket. A rendelet értelmében a határon átvezető utat lehetőleg valamely útkereszteződésnél könnyen kétféle nyitható, drótsövényszerű kapuval kellett elzárni, a kapu két oldalán pedig éjjel-nappal egy-egy őrszemnek kellett szolgálatot teljesítenie, akik számá-

¹¹⁹ KAISER Ferenc 2002, 47.

¹²⁰ *Népi Egység*, 1944. november 26.

¹²¹ *Népi Egység*, 1944. december 12.

ra azt is megszabták, hogy az őrszolgálat idején csak oldalirányba, mintegy negyvenméternyire távolodhatnak el a kaputól. Éjszaka idejére a drótkadályra egy viharlámpát függesztettek, amelyről a községnek kellett gondoskodnia. Az őrszolgálatot az utasítás indoklása szerint azért rendelték el, hogy a csempészést, illetve a különféle javaknak a megye területéről való kivitelét megakadályozzák.¹²²

A népország tevékenységének egy igen jelentős hányada a helyi gazdaság működéséhez kapcsolódott. Ahhoz, hogy megérthessük ezt a szerepet, szükséges legalább vázlatosan áttekintenünk a helyi közigazgatás helyzetét a terület fennállásának időszakában. A kezdeti szakaszban, amely körülbelül 1945 márciusáig-áprilisáig tartott, és amelyet bizvást tekinthetünk a magyar és a román hadigazdaság közötti átmenetnek, a vármegye látszólag olyan hatáskörrel rendelkezett, amely többnyire független államok sajátja: megkísérelte szabályozni a termelést, korlátozta az árukivitel, ellenőrizte a területén belüli, illetve az azon áthaladó áruforgalmat, valamint a lakossági fogyasztást is. Mindezek ellenére azonban látnunk kell, hogy az adott feladatkörök nagy része a szovjet-román fegyverszüneti egyezmény következményeként hárult a helyi hatóságokra, amelyek csupán a közellátás biztosítása terén élveztek némi önállóságot. E hatóságok a gazdaság működtetését különféle rendeletek kiadásával kívánták megvalósítani, a kiadott rendeletek végrehajtásának ellenőrzése pedig nagyrészt a népörségre hárult. A terület szerepköre e tekintetben 1945 márciusát-áprilisát követően sem sokat változott, ugyanis miután a helyi közigazgatás különféle szervei formálisan is betagozódtak a román államszervezetbe, a népörök a román hatóságok hasonló jellegű intézkedéseinek végrehajtását tartoztak ellenőrizni. Némileg leegyszerűsítve a kérdést, mindkét vezetés alatt azonosak maradtak a korszak talán legfontosabbnak tekinthető gazdasági problémái is, amelyek nagyrészt a szovjet hadsereg által igényelt javak beszállításához és a polgári lakosság különféle szükségleteinek biztosításához kapcsolódtak.

A gazdaság ilyen jellegű megszervezése és működtetése – bár a megyei vezetést igen nehéz feladat elé állította – korántsem volt új fejlemény a helyiek számára. Amint arról Ungváry Krisztián is beszámol, a háborúra készülődő Magyarországon (amelynek 1940–1944 között Észak-Erdély is része volt) már a terület visszacsatolásokat követően korlátozták a húsfogyasztást, és több rendben is szabályozták a búza és a rozs kiörlési arányát. 1940-ben jegyrendszert vezettek be a cukor és a zsír elosztására, amelyet a későbbiekben a liszt-, kenyér- és tésztafélékre

is kiterjesztettek. A vendéglátóipar számára előírták, hogy csak zsírjegyek ellenében szolgálhatnak ki vendégeket, végül pedig a háztartásoknak is megtiltották, hogy különféle élelmiszereket halmozzanak fel. 1942-ben az ország teljes területén bevezették a Jurcsek Béláról elnevezett beszállítási rendszert, amely a szántóterületek kataszteri tiszta jövedelméhez kötötte a beszállítandó áruk mennyiségét, illetve előírta, hogy e mennyiség 20%-át búzában, 20%-át zsírban, 60%-át pedig szabadon választható termékben kell beszállítani. Meghatározott birtoknagyság fölött a tulajdonosokat olajos magvak és egyéb termények (pl. cukorrépa, dohány stb.) termesztésére kötelezték.¹²³

Elvben Háromszéken mindezen intézkedések 1944 augusztusának végén, a magyar közigazgatás visszavonását követően érvényüket veszítették, arról pedig, hogy a visszatérő román adminisztráció milyen gazdasági intézkedéseket fogantatott, annak ellenére is meglehetősen kevés információ áll a kutató rendelkezésére, hogy a hatalomváltás közvetlen következményeiről számos tanulmány született. Az azonban tény, hogy a vármegye elöljárósága a magyar közigazgatás visszavonását, illetve a román közigazgatás kiutasítását követően, a viszonylagos önállóság ideje alatt is számos olyan, hadigazdaságra jellemző intézkedést hozott, amelyek a korábban említett célokat – a beszállítás megszervezését, illetve a lakosság élelmezésének és egyéb fogyasztási cikkekkel való ellátását – szolgálták. Továbbra is kötelező maradt többek között a hús, a zsír, a búza és az olajos magvak, a tej- és tejtermékek, a nyers és feldolgozott bőrök beszállítása; emellett mindezen termények és a belőlük előállított termékek árait központi szabályozták, kiszállításukat a megye területéről pedig engedélyhez kötötték. Szigorú szabályok vonatkoztak a hús vendéglátásban történő felszolgálására, cukrászok számára pedig csak bizonyos péksütemények készítését tették lehetővé, amelyek árusítása – akárcsak a húsból készített ételek felszolgálása – mindössze a hét erre kijelölt napjain volt megengedett. Az árak szabályozása, illetve az élelmiszer- és egyéb árukra vonatkozó jegyek bevezetése ugyan némileg megkönnyítette az ezekhez való hozzájutást, ugyanakkor elégedetlenséget váltott ki a helyi termelők körében, akik terményeit vagy termékeit a vármegye, illetve az állam mesterségesen alacsonyan tartott áron vásárolta fel, és gyakran a fennmaradó mennyiség szabad forgalmazását is korlátozta.

A népország iratanyagában fennmaradt legrészletesebb utasítás, amely megtiltotta, illetve főispáni engedélyhez kötötte az élelmiszerek, mezőgazdasági

¹²² SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/I/1945, 82–83.

¹²³ UNGVÁRY Krisztián 2013, 395–397. A székelyföldi viszo-

nyokra lásd OLÁH Sándor 2008.

termények és ipari termékek kiszállítását a vármegye területéről, 1945 március 20-ról származik,¹²⁴ a megyefőnökség azonban ebben az ügyben már jóval előbb is intézkedett: egyértelműen erre utal, hogy Miklósvár járás népőrségének parancsnoka 1944 december 28-án a fuvarosok ellenőrzésére utasította a községi elöljáróságokat, illetve az alárendeltségébe tartozó őrsöket, értesülései szerint ugyanis számos fuvaros a közérdeket semmibe véve tiltott javakat csempészett át a határon.¹²⁵ Az ellenőrzést 1945. február elsejétől magánszemélyekre is kiterjesztették, akiknek – miután kiváltották az utazáshoz szükséges engedélyt a járási főbírótól – a helyi őrsön kellett jelentkezniük, hogy csomagjaikat átvizsgáltsák, az előírások értelmében ugyanis csupán annyi élelmet vihettek magukkal, amennyire az utazás ideje alatt feltétlenül szükségük volt, ráadásul a rendelet csak fogyasztásra kész élelem szállítását tette lehetővé. A népőrök számára – amellett, hogy az engedélyeken a jelentkezés és az átvizsgálás tényét egyaránt fel kellett tüntetniük – előírták, hogy vegyék nyilvántartásba az utazókat, és hogy e nyilvántartás alapján minden szombaton tegyenek jelentést a járási főbíróknak.¹²⁶

A megye közellátására a legnagyobb veszélyt nyilvánvalóan nem azok a magánszemélyek jelentették, akik egy-két kilónyi élelmiszer eladásával igyekeztek némi többletjövedelemre szert tenni, és amint a fennmaradt forrásokból kitűnik, ezzel a népőrség parancsnoksága is tökéletesen tisztában volt. A jelentősebb áruforgalom ellenőrzésének hatékonysága azonban meglehetősen sok kívánnivalót hagyott maga után. Miklósvár járás parancsnokának február 8-i körleveléből az derül ki, hogy bár maga is átutazott a járás területén, sehol nem igazoltatták. Mivel tudomása szerint a tiltott áruk nagy részét autón vagy szekéren szállították ki a vármegyéből, a parancsnok elrendelte, hogy az őrsök járőrei állandóan cirkáljanak a főútvonalon, és minden autót, illetve szekeret ellenőrizzenek.¹²⁷ Ezt a parancsot azonban egyszerűbbnek bizonyult kiadni, mint végrehajtani: a köpeci őrs mindössze egy nappal később már arról tett jelentést, hogy mindenkit igazoltattak, leszámítva a vörös hadsereg autóit, mert azok egyszerűen ráse hederítettek az őket ellenőrizni próbáló népőrökre. Valószínű, hogy a dolog még ennél is súlyosabb lehetett, Köpec ugyanis az orosz autókra vonatkozóan azzal az indoklással kért új rendelkezést, hogy a korábbi utasítás végrehajtása egyszerűen életvesz-

lyes az őrs embereire nézve.¹²⁸ Nem tudni, hogyan, de a népőröknek végül mégis sikerülhetett keresztülvinniük az akaratukat, egy április 14-i körlevelben ugyanis már arra figyelmeztették az őrsöket, többé ne tartóztassák fel a szovjetek autóit, mert szállítmányaik az ellenőrzések alkalmából elvesztegetett idő miatt behozhatatlan késedelmet szenvednek.¹²⁹

A népőröknek azonban nem feltétlenül csak csempészekre kellett vadászniuk: a háború következtében a szállítási eszközökben beállott hiány miatt a teljesen szabályos fuvarozás is annyira jövedelmezőnek bizonyult, hogy a gazdálkodók nagy része egyszerűen elhanyagolta miatta a tavaszi mezőgazdasági munkálatokat. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a megye, később pedig az ország vezetése nem csupán saját termőföldjük megművelését várta el a helyi gazdáktól, hanem megkísérelte a vármegye teljes mezőgazdasági területét megműveltetni velük, ráadásul mindezt feltehetően államilag megszabott térítés ellenében, amelynek összege bizonyára elmaradt a fuvarozásból befolyó haszon mögött. A tavaszi munkálatok elhanyagolása végül olyan méreteket öltött, hogy a megyefőnökség április 9-én a Földművelésügyi Minisztérium előző havi rendeletére hivatkozva a szántás és a vetés idejére minden olyan szállítást megtiltott, amely nem a háború érdekeit, a fegyverszüneti feltételek teljesítését vagy a városi lakosság étellemezését szolgálta.¹³⁰

A harmadik fontos feladatkör, amelyet a testületnek kellett ellátnia, a háború után hazatérők ellenőrzéséhez kapcsolódott. E hazatérőket, akiknek a városokban a rendőrségen, vidéken a népőrségek helyi őrssein kellett jelentkezniük, egy február 20-án kiadott megyefőnöki rendelet értelmében azonnal le kellett volna tartóztatni. Az illetékes szervek – figyelembe véve a helyi ODA¹³¹ tanács véleményezését – a letartóztatástól saját felelősségükre eltekinthettek ugyan, azonban a jelentkezőknek ez esetben is önéletrajzot kellett leadniuk, és ugyancsak be kellett mutatniuk különféle, a háború alatti magatartásukra vagy tevékenységükre vonatkozó egyéb iratokat is. Egy-egy eset kivizsgálására elvben mintegy három nap állt az illetékes hatóságok rendelkezésére, majd ezt követően az ügy átkerült a népbíróságra, ahol a rendelet értelmében soron kívül foglalkoztak vele. A vizsgált hazatérő számára csak akkor engedélyezték, hogy eredeti lakhelyére visszatérhessen vagy egy adott községben letelepedjen, ha igazolni tudta, hogy nem volt tagja semmiféle szélsőjobboldali szervezet-

¹²⁴ SÁL, Fond 487, inv. 550, dos. 1/1945, 181.

¹²⁵ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 1/1944, f. 114.

¹²⁶ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/III/1945, f. 3.

¹²⁷ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/I/1945, f. 250.

¹²⁸ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/I/1945, f. 175.

¹²⁹ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/III/1945, f. 82.

¹³⁰ SÁL, Fond 487, inv. 550, dos. 1/1945, f. 125.

¹³¹ *Nemzeti Demokratikus Arcvonal* – a korabeli sajtóban, illetve a szakirodalomban gyakori az *Országos Demokratikus Arcvonal* megnevezés is.

nek, illetve a háború alatt semmi olyant nem követett el, amiért felelnie kellett volna.

Ha valakit fasisztáknak vagy fasiszta-barátnak minősítettek, vagyonát elkobozták, és közelebről meg nem határozott büntetést szabtak ki rá, amely valószínűleg többnyire szabadságvesztéssel járhatott, ugyanis ilyen esetekben az illető kiskorú gyermekeiről az árvaszéknak kellett gondoskodnia. (A későbbiekben kifejezetten megtiltották 18 éven aluli gyermekek, terhes nők és idős emberek letartóztatását). A fasisztának nem minősülők visszailleszkedése sem alakult mindig zökkenőmentesen: előfordult, hogy távollétük alatt lakásukba idegeneket költöztettek, földjeiket pedig szintén szétszthatták a rászorulóknak között. Ilyen esetekre előírták ugyan, hogy a hazatérők mások jogainak sérelme nélkül tulajdonjogaikba visszahelyezendők, ez azonban a gyakorlatban azt jelentette, hogy meg kellett téríteniük azt az összeget, amelyeket a beköltöztetettek a lakás karbantartására vagy javítására fordítottak.¹³²

A hazatérők szigorú ellenőrzését egy, a politikainál jóval nyomósabb ok is indokolta: a megyében kiütéses tífusz ütötte fel a fejét, amelynek gyógyítása az adott körülmények között meglehetősen nagy kihívás elé állította a még helyben maradt vagy már hazatért orvosokat. A betegség, amelyet a ruhatetű terjeszt, feltehetően az alakulatuktól lemaradó katonák közvetítésével került a megyébe, akiknek a hetekig tartó lövészárk-harc és visszavonulás alatt nemhogy tisztálkodásra, de arra sem adódott lehetőségük, hogy ruhát váltsanak, ezért gyakran tetvesedtek meg, de terjeszthették az átvonuló vörös hadsereg katonái vagy a kisebb számban hazatérő, valamely romániai táborból megszökött foglyok is, akik talán a katonáknál is rosszabb körülmények közül szabadultak.

Ugyan a vármegye településein közhírré tettek, hogy mindazoknak, akik Dél-Erdélyből vagy Magyarországról érkeznek, még hazatérés előtt jelentkezniük kell a felállított fertőtlenítő helyeken, azonban épp a fentebbi kategóriák valamelyikébe tartozóknak volt leginkább okuk arra, hogy elkerüljék a hatóságokkal való találkozást. Különösen igaz volt ez a szökött foglyokra, akik ellen azt követően, hogy a népőrség a román hatóságok alárendeltségébe került, szabályszerű körözést is kiadtak, mint például május 16-án a bölöni B. Ferenc ellen, akinek a földvári táborból sikerült megszöknie.¹³³

Amennyiben a hazatérők jelentkeztek a helyi hatóságoknál, korra és nemre való tekintet nélkül szigorú orvosi vizsgálatnak vetették alá őket, amely során a fertőző betegségben szenvedőket elkülönít-

tették, a különféle betegségeket terjesztő parazitákat hordozóit pedig fertőtlenítették. Ha sem a hazatérő, sem a családja nem volt tetves, az illető hazamehetett, ellenkező esetben azonban elvben valamelyik tetvetlenítő állomásra került. Egy február 19-i rendelet értelmében Miklósvár járásban Baróton, illetve Nagyajtán kellett felállítani ilyen, legalább három-négy szobából álló állomásokat, ahol az előírások szerint a kezelendő személyt először teljesen szőrtelenítették, bekenték petróleumos olajjal, ezt követően átkerült a fürdetőbe, végül pedig tiszta ruhába öltöztették. Az ily módon fertőtlenítetteket még mintegy 21 napig kellett volna elkülönítve, megfigyelés alatt tartani,¹³⁴ azonban a következő hónapok során kiadott újabb rendeletek arról tanúskodnak, hogy bizonyos esetekben nemhogy az elkülönítésre, de magára a fertőtlenítésre sem került sor.

A betegségek – különösen a tífusz – terjedését megakadályozandó táncmulatságok és nagyobb összejövetelek tartását is szigorúan megtiltották, de alig kilenc nappal a tiltó rendelet kiadását követően, február 28-án mindazon városok és községek számára, ahol nem voltak kiütéses tífuszban szenvedők, újra engedélyezték a különféle rendezvények szervezését, illetve mozi működtetését, és a szűkebb körzeteket leszámítva, ahol a megbetegedések előfordultak, a többi településen is feloldották a zárlatot.¹³⁵ A döntés elhamarkodottnak bizonyult: amint egy márciusi utasításból kiderül, a megbetegedések száma ahelyett, hogy csökkent volna, inkább emelkedett, amit a megyefőnökség annak tulajdonított, hogy egyes helyi hatóságok egyszerűen nem hajtották végre a tífusz elleni védekezés ügyében kiadott rendelet utasításait.¹³⁶ Úgy tűnik, a fertőtlenítő állomások sem kerültek felállításra, ugyanis március 20-án, amikor felmerült, hogy a közeljövőben a foglyok tömeges elbocsátására lehet számítani, Miklósvár járás főbírája arra figyelmeztette Nagyajta előljáróságát, hogy minél hamarabb készüljön el a tetvetlenítővel, ugyanakkor utasította a körorvosokat, hogy azonnal jelentsék, ha az intézkedések végrehajtásában hiányosságot vagy hanyagságot tapasztalnak.¹³⁷ Arra a kérdésre, hogy mindebből mi valósult meg, a népőrség fennmaradt iratanyaga alapján nem adható pontos válasz.

A háromszékiek, a szovjetek és a népőrök

A korszakkal foglalkozó munkákat lapozva az a kép alakulhat ki az olvasóban, hogy a szovjetek általában szimpátiával viszonyultak a magyarsághoz, és hogy a helyiek kapcsolata a vörös hadsereg katonáival

¹³² SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/II/1945, f. 159.

¹³³ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/IV/1945, f. 115.

¹³⁴ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/III/1945, f. 196.

¹³⁵ SÁL, Fond 487, inv. 550, dos. 1/1945, f. 192.

¹³⁶ SÁL, Fond 487, inv. 550, dos. 1/1945, f. 178.

¹³⁷ SÁL, Fond 487, inv. 550, dos. 1/1945, f. 179.

töbnyire jó volt, román történészek pedig még ennél is tovább mennek a magyarok baloldaliságának, illetve ennek a jó kapcsolatnak a magyarázatában.¹³⁸ A korabeli dokumentumok tükrében azonban úgy tűnik, az oroszok és a helyi lakosság viszonya minden volt, csak ennyire egysíkú vagy felhőtlen nem.

Háromszék számos településén legkorábban vörös hadsereg harcoló alakulatainak katonái jelentek meg. „Ha jól tudom – emlékszik vissza erre az időszakra Zágoni Jenő –, a szovjetek csak ukránok voltak, legalábbis a mi körzetünkben. És ezek mind terrorizálták a lakosságot. Többségük lóháton, két korszó borral a ló hátán áttéve, géppisztoly a nyakukban, lövöldöztek be az udvarokra. Ahol sikerült eltalálniuk disznókat, vagy tyúkokat, bármit, akkor azokat megkésztették az asszonyokkal és elfogyasztották.”¹³⁹ Vitályos Mária emlékei szerint Ozsdolán egy orosz tiszt és egy katona szekérrel járta a falut; a tiszt, miután a fiatalasszony udvarán is lelőttek egy disznót, azt mondta neki, ha odaadja az ölében levő gyermeket valamelyik idősebb nőnek és vele megy, nem nyúl a család élelmiszerkészletéhez. Máriának végül annak ellenére is sikerült elszaladnia, hogy a tiszt rálőtt, de csak azután mert előjönni a pincében berendezett rejtékhelyéről, miután az illetőt egy véletlenül elsült fegyver megölte. Tetemét társai jellemző módon minden teketória nélkül feldobták a szekerre, a lelőtt disznók közé.¹⁴⁰ Érdemes szó szerint is idéznünk a Vitályos Máriával készített interjúból, amely során az akkor már idős asszony még 2002-ben is szemmel láthatóan megrendülve emlékezett vissza mindarra, amit 1944 őszén átélt: „Mindent faltak fel. Béfőttem, tyúkokot... Mondom, fel kellett adni [a tyúkokat] a katonának a [ló] há[tára]. Taknyos kölyök volt [a katona], egy orosz. S aztán azok kacagták, a tiszt engem hogy megijesztett. Itt anyósomnak egy hosszú rokolyáját felvettem, s fekete bluzzot, fekete fejkendőt [...], s ganyélébe ide belédugtuk a lábunkot Terézzel [egy ismerős fiatal özvegyasszonnyal], mind a két lábunkot, hogy бүдösөdjünk бé. Mindent elkövettünk, csak nehogy megfogjanak. Úgy hurcolták itt az asszonyokat, ahogy csak nekik tetszett.”¹⁴¹

Visszatérése után a román csendőrség is több esetben beszámolt az orosz hadsereggel kapcsolatos különféle esetekről. A háromszéki csendőrlégió egyik jelentése szerint a lakosságot különösen felzaklatta, hogy az oroszok gyakran a rekvirálás minden formáját mellőzve, egyszerűen csak elvették a megye lakóinak állatait, gabonáját, élelmiszereit és külön-

féle háztartási eszközeit. Uzonban az orosz katonák házról házra jártak, és élelmet, illetve különféle tárgyakat követeltek a falubeliektől, egy Maksárol szóló jelentés pedig már nemcsak rablásról, hanem nemi erőszakról is hírt adott, külön kitérve arra, hogy főként a falu jómódúbb lakossága körében uralkodott el pánik az oroszok ténykedése miatt, míg a kommunizmusra inkább hajló szegényebb rétegek hangulata jónak volt mondható.¹⁴² A rablások és a nemi erőszak mellett előfordultak kivégzések is: Ozsdolán az oroszok egy meszesgödörbe lőtték bele a német foglyokat, Páván egy orosz katona egy véletlenszerűen kiválasztott ház mögött lőtt le több németet, akiket a helyi nemzeti gárda két tagja kísért be a faluba, Kovásznán pedig olyan magyar fiatalokat végeztek ki orosz egységek katonái, akik korábban rálőttek egyik járőrükre. A kivégzett személyek eltemetését gyakran megtiltották.¹⁴³

Ahhoz, hogy pontosan tudjuk, a vármegye hány településének lakói éltek át ehhez hasonló tapasztalatokat 1944-ben, további kutatások szükségesek, azonban mindezek az események azon falvak és városok lakosságát is nyugtalansággal tölthették el, amelyek kívül estek a vörös hadsereg hatókörén. Ezzel szemben a helyi baloldaliak viszonya a vármegye területén működő orosz parancsnokságokkal meglehetősen jónak volt mondható, olyannyira, hogy esetenként a szovjetek a visszatérő román hatóságok ellen is felléptek a magyarok érdekében. A román adminisztráció kiutasításának aktuusa szintén jelentősen hozzájárult a magyarok iránt jóindulattal viselő szovjet katonai vezetés képének megerősödéséhez.

Azt hihetnénk, hogy az oroszok csupán abban az időszakban jelentettek veszélyt a helyiekre, míg Észak-Erdély területén még harcok folytak, a dokumentumok azonban nem ezt látszanak alátámasztani. A megyefőnökség 1945. január 29-én a sepsiszentgyörgyi SZEB-parancsnokság utasítására még azt közölte a községi előljárókkal, hogy orosz katonai egységeket vagy személyeket csak akkor kell élelemmel ellátniuk, ha ezek rendelkeznek az illető parancsnokság ilyen értelmű felhatalmazásával, hozzátéve, hogy jószántukból (a szót a szövegben aláhúzták) továbbra is megvendéghelhetnek katonai személyeket.¹⁴⁴ Mindössze néhány nappal később, január 31-én viszont már a szovjet katonasággal szembeni legelőzékenyebb magatartásra hívták fel az őrsparancsnokok figyelmét; hozzátéve, hogy az előforduló önkényes rekvirálásokról írásban, román nyelven kell

¹³⁸ Arról az összeesküvés-elméletéről van szó, amely szerint az erdélyi magyarok a budapesti kormány utasítására lettek tömegesen baloldaliak. Az elmélet cáfolatát lásd: NAGY Mihály Zoltán – VINCZE Gábor 2003, 103–105.

¹³⁹ Zágoni Jenővel készített interjú.

¹⁴⁰ Vitályos Máriával készített interjú.

¹⁴¹ Uo.

¹⁴² LÁCÁTUŞU, Ioan 2013.

¹⁴³ Bartos Jánossal készített interjú.

¹⁴⁴ SÁL, Fond 487, inv. 550, dos. 1/1945, f. 219.

jelentést tenniük.¹⁴⁵ Magyarán saját fölötteseik értesítése volt az egyetlen dolog, amit a népőrök ilyen esetekben az orosz katonák ellen tehettek. A helyzet akkor sem volt sokkal rózsásabb, ha a szovjetek rendelkeztek a megfelelő papírokkal: 1944. december 21-én Kézdi járás főszolgabírája 3000 kg krumplit és 100 kg káposztát utalt ki Dálnok községből az orosz hadsereg részére, amit a falubelieknek minden térítés nélkül kellett átadniuk.¹⁴⁶

A népőrség tagjai nemcsak a nagyobb alakulatokkal, hanem a huzamosabb ideje a térségben tartózkodó orosz katonákkal szemben is tehetetlenek voltak. Ezek közül az az Ozsdolán maradt katona vált a leg hírhedtebbé, akit a helyiek csak orosz kapitányként ismertek. Egy zab rekvirálását igazoló nyugtának köszönhetően, amelyet 1945. február 16-án írt alá, tudjuk, hogy a férfi családneve Pitrov volt, és a név után biggyesztett kr. rövidítés – feltehetően a vöröskatona jelentésű krásznoarmejec kifejezése – arra utal, hogy mindössze közlegény lehetett a vörös hadseregben. A környéken azonban korlátlan úr volt, és mindaddig senki nem merte háborgatni, míg végül a szovjet katonai hatóságok érte nem jöttek, hogy letartóztassák, bár eredetileg feltehetően a szovjet hadsereg utasítására, nem pedig szökevényként maradt Ozsdolán.¹⁴⁷

A népőrség fennmaradt iratanyagában meglehetősen gyakran történik említés egy Vasile nevű orosz katonáról is, aki Szárazajtán állomásozott. Az ő neve először egy 1944. december 22-i eset kapcsán bukkan fel, ekkor ugyanis megjelent Bibarcfalván, hogy a bírótól egy új, szárközépig érő bundát kérjen. Mivel a bíró ilyenre szolgáltni nem tudott, a katona pénzt akart a községtől, hogy valahol megvásárolhassa a kívánt bundát. A bíró kérésére, hogy előbb hozzon engedélyt, két órával később egy orosz nyelvű irattal jelent meg, és legalább 200 pengőt követelt, amit feltehetően meg is kapott. Január 15-én ugyanez a Vasile két baróti tímármestertől 4 darab borjúbőrt, 1 juhbőrt, 3-4 kilónyi talpbélésanyagot és 14 pár talpat szedett össze. A helyi népőrparancsnok jelentette az ügyet a szolgabírónak, aki személyesen beszélt a katonával, de az csupán hét pár talpat volt hajlandó visszaadni, bár igaz, hogy egyik tímárnak 2, a másiknak 7 pengőt fizetett az összeszedett bőrökért. Az eset súlyosságát jól érzékelteti, hogy az adott időszakban a bőrhiány miatt csizma készítését csak kivételes esetekben engedélyezték a vármegye lakói számára, de a tönkre-

ment lábbelik javítása a népőrség tagjai számára is folyamatos problémát jelentett, pedig ők feltehetően még elsőbbséget is élveztek a civilekkel szemben. Sok következménye nem lehetett a dolognak, Vasile ugyanis két nappal később már a nagybaconi Hangya szövetkezetből vitt el pálinkát anélkül, hogy fizetett volna érte. Amikor közölték vele az árát, csak annyit válaszolt magyarul az eladónak: „Hadd el pénz.”¹⁴⁸

Mindezeknél sokkal érzékenyebben érintette a lakosságot a számos különféle beszolgáltatás, amely az orosz hadsereg élelmezését szolgálta. „Az oroszok éhes keselyű módjára vetették rá magukat a Székelyföldre – írja ezzel kapcsolatban Máthé János –, s a falvakból ezrével kellett a marhákat a szentgyörgyi vágóhídra hajtani. Két hónap leforgása alatt – (1944. december és 1945. január) – Erdővidék szarvasmarha állományának több mint felét szedték el [...]”¹⁴⁹ Jól érzékelteti a helyzetet, hogy csupán Magyarhermányból mintegy 301 állatot vittek el ebben az időszakban.¹⁵⁰ A lakosságnak saját állatain kívül át kellett adnia mindazokat az állatokat, amelyeket a háromszékiek az 1944 nyarán a Szovjetunió területéről a megyébe érkező menekültektől vásároltak, ráadásul ezek számára a hajtókat, illetve a hajtás idejére a takarmányt (Máthé feljegyzései szerint állatonként 450 kg szénát és 180 kg zabot) szintén a községeknek kellett biztosítaniuk.¹⁵¹

A magyar királyi csendőrséghez hasonlóan, amely többnyire részt vett az adóbehajtásban, a népőrségnek is gyakran kellett a beszolgáltatáshoz szükséges karhatalmat biztosítania. A középpajtaiaknak 1945. március 22-én mintegy 23 531 kg-nyi (megközelítőleg 70 db) vágóállatot kellett volna leadniuk (összehasonlításképpen: a magyarhermányiak 301 marhája 100 910 kg-t nyomott), azonban a jelek szerint a falubelieknek nem volt inyére a dolog, mert a jegyző szükségesnek látta, hogy egy legalább kétagú járó jelenlétét igényelje a végrehajtáshoz. Úgy tűnik, az eljárás efféle esetekre már korábban rögzítésre került, ugyanis kérésében a jegyző Miklósvár járás főbírájának 410-1945 számú rendeletére hivatkozott. Nem tudni, a népőröknek tettelesen is fel kellett-e lépniük a vonakodó gazdák ellen, vagy pusztán jelenlétük elég volt, hogy a beszolgáltatásra sor kerüljön, az azonban teljesen biztos, hogy ott voltak az állatok összegyűjtésénél. A kérés hátlapjára ugyanis valaki – feltehetően maga a jegyző – kézírással rávezette: „a szolgálatteljesítést igazolom.”¹⁵²

¹⁴⁵ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/II/1945, f. 22.

¹⁴⁶ SÁL, Fond 175, inv. 214, dos. 43, 1944, f. 39.

¹⁴⁷ A katona a fennmaradt iratokban többnyire csak ozsdolai orosz kapitányként szerepel. Mivel más orosz katonákkal is érintkezett, feltehető, hogy eleinte hivatalosan tartózkodott Ozsdolán, személye mindössze később vált valamért fontossá a szovjet hadsereg valamely szerve számára.

¹⁴⁸ A Vasile nevű orosz katona tevékenységével kapcsolatban lásd: SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/II/1945, f. 117, 118, 120, 121, 122.

¹⁴⁹ MÁTHÉ János i. m., 49.

¹⁵⁰ Ua.

¹⁵¹ Uo. 52.

¹⁵² SÁL, Fond 487, inv. 550, dos. 1/1945, f. 180.

Népőrök a román állam szolgálatában

Bár a különféle közigazgatási ügyekkel kapcsolatos intézkedésekből úgy tűnhet, hogy a román adminisztráció visszatérésének 1945. március 9-i engedélyezése nem okozott lényeges változást a népőrség működésében, a valóságban ez az intézkedés meglehetősen feszült helyzetet eredményezett. A Prázmárra evakuált román személyzet ugyanis – feltehetően a szovjetek ellenállása miatt – tulajdonképpen nem tért vissza korábbi állomáshelyére, ehelyett Háromszék vármegye 1944 novemberében–decemberében létrejött közigazgatása tagozódott be többé-kevésbé a központosított román szerkezetbe. Ezáltal a vármegye tulajdonképpen újra a román közigazgatási struktúra részévé vált, a különféle helyi szervek személyzetének nagy részét azonban továbbra is magyar nemzetiségűek alkották.

A fennmaradt dokumentumok arra utalnak, hogy román részről az információgyűjtés erről a személyzetről jóval a szovjetek márciusi döntése előtt kezdetét vette. A baróti járásparancsnokság – valószínűleg külső utasításra – már 1945. január 29-én is küldött szét román nyelvű formanyomtatványokat az alárendeltségébe tartozó őrsöknek, amelyekre a legénység tagjainak nevét, illetve egyéb adatait kellett volna rávezetni, az őrsparancsnokok azonban még egy későbbi, február 5-i telefonértesítést követően sem voltak hajlandók kitöltve visszaküldeni az űrlapokat.¹⁵³ Az erre vonatkozó utasítások azért is keltik fel a kutató figyelmét, mert a népőrség írásos ügyintézése ebben az időszakban szinte kizárólag magyar nyelven zajlott.

A tény, hogy a helyi közigazgatás túlnyomóan magyarokból álló személyzete 1945. március 9-ét követően is a helyén maradt, nem nyerte el a megye román lakóinak tetszését. Ezzel kapcsolatban Háromszékre vonatkozó adatokkal nem rendelkezünk ugyan, de fennmaradt egy 1945. május 1-ei jelentés, amelyet N. Diaconescu tanfelügyelő a Csík megyében uralkodó állapotokról írt,¹⁵⁴ és joggal feltételezhető, hogy a két megye román lakossága meglehetősen hasonlóan vélekedett erről a kérdéstről. Bár a jelentés szerzője maga is elismerte, hogy a helyi rendfenntartó szervek román községekben románokból, magyar községekben pedig magyarokból szerveződtek, mégis úgy vélte, a két nemzetiség között fennálló ellentétek miatt ezekről egyaránt bizonyosodott: nem alkalmasak ilyen szerepkör betöltésére. Kijelentését azzal

indokolta, hogy a román rendfenntartók magyar nemzetiségű, a magyar rendfenntartók pedig román nemzetiségű helybelieket bántalmaztak. A jelentés a román közigazgatás visszatérésének megakadályozását ugyancsak a megyei rendőri és rendfenntartó erők parancsnokainak tulajdonította (ezek a szerző tudomása szerint nagyrészt magyarok voltak), azzal vádolva őket, hogy ráadásul letartóztatták mindazokat a személyeket, akik a románok érdekeit próbálták képviselni. Végül a szöveg – bár csak érintőlegesen – azt is megemlíttette, hogy a csíki népőrök az egykori Horthy-hadsereg egyenruháit viselik.

Diaconescu természetesen nem érte be a problémák felvázolásával; egyrészt a helyi rendfenntartó szervek személyzetének teljes cseréjére is javaslatot tett, másrészt kérte, hogy a magyar hatóságok – a kifejezés ezúttal a helyi közigazgatásra, illetve hatóságokra vonatkozott¹⁵⁵ – se vizsgálatot ne indíthassanak, se ítéletet ne hozhassanak román nemzetiségű személyek ügyében.¹⁵⁶

1945. március 9-ét követően a népőrség is élénk figyelemmel követte a közigazgatással kapcsolatos helyzet alakulását. A nagyajtai őrsön már március 10-én felvettek egy jegyzőkönyvet, amelyben egy román nemzetiségű, tizenöt éves tanuló arról számolt be, hogy délelőtt kilenc és tíz óra között egy román rádióadón azt hallotta, a román rendőrség és egyéb hatóságok is visszatérnek Háromszékre.¹⁵⁷ A kőpecsi őrs március 12-én járt el egy ágostonfalvi férfi ellen, aki arról kérdezett több helyi lakost, hogy még népőrök teljesítenek-e szolgálatot a településen, majd kijelentette, hamarosan román csendőrök veszik át ezek helyét. A férfit, akit a helyiek rémhír terjesztéséért jelentettek fel, a népőrség letartóztatta. Vallomásából az derült ki, hogy a hírről egy, a román államvasutaknak dolgozó ismerősétől szerzett tudomást, aki szintén rádión hallott a dologról. Letartóztatása nem tartott sokáig: a jegyzőkönyv alján olvasható kéziratos szöveg tanúsága szerint egy telefonbeszélgetést követően a jegyző felelősségére hamarosan szabadlábra helyezték az illetőt.¹⁵⁸

Ugyan a hír – legalábbis az adott időszakra vonatkozóan – hamisnak bizonyult, azonban mindössze néhány nappal a fentebbi esetet követően teljesen egyértelművé vált a népőrök számára, hogy a testület működését illetően jelentős változásokkal kell számolniuk. Március 15-én a háromszéki megyefőnökség a *Szövetséges Ellenőrző Albizottság* parancsnokságának rendelkezése értelmében arra utasította a népőrséget,

¹⁵³ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/I/1945, f. 131.

¹⁵⁴ A dokumentumot közli: PELIN, Mihai 1997, 204.

¹⁵⁵ Korabeli román dokumentumok, illetve román történészek gyakran mossák össze az 1940 és 1944 közötti magyar közigazgatást a későbbi, alulról építkező helyi közigazgatással anélkül,

hogy a két rendszerben a különféle funkciókat betöltő hivatalnokok személyének bármiféle figyelmet szentelnének.

¹⁵⁶ PELIN, Mihai 1997, 204.

¹⁵⁷ SÁL, Fond 487, inv. 550, dos. 1/1945, f. 305.

¹⁵⁸ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/V/1945, f. 64.

vizsgálják ki, hogy Szárazajtán tartóztattak-e le, illetve tartanak-e a pincébe zárva román állampolgárokat vagy román nemzetiségű személyeket. A vizsgálatról, amelynek lefolytatására nyolc nap állt a testület rendelkezésére, a népőröknek román nyelven kellett jelentést tenniük.¹⁵⁹ Mivel az utasítás az esetleges le tartóztatottak fogva tartásának helyszínéül a pincét jelölte meg, feltételezhető, hogy a román hatóságok információi feljelentésből származhattak. A megbízott járási nyomozó jelentéséből nemcsak az derült ki, hogy a szárazajtai őr pincéje, amelyben krumplit tároltak, nem volt alkalmas arra, hogy bárkit fogva tartsanak benne, hanem az is, hogy a településen 1944. november 15-ét követően sem magyar, sem román nemzetiségű személyek letartóztatására nem került sor.¹⁶⁰ A Szövetséges Ellenőrző Albizottság Parancsnoksága azonban meg sem várta a vizsgálat eredményét, és mindössze két nappal az eredeti utasítás kiadása után elrendelte, hogy román nemzetiségű állampolgárt csak a megyefőnökség, illetve az adott parancsnokság előzetes engedélyével lehet letartóztatni. Kivételt csak azok az esetek képeztek, ha román nemzetiségű személyt valamely bűncselekmény elkövetésekor értek tetten.¹⁶¹ Míg tehát a Diaconescu-jelentés május 1-én még azt állította, hogy a csíki rendvédelmi szervek román nemzetiségű személyeket tartóztatnak le, Háromszéken ezt már március 17-én megtiltották a helyi népőröknek.

A román állam fennhatósága alá került népőség és a korábban Dél-Erdélyhez, tehát 1940–1944 között is Romániához tartozó települések román csendőreinek viszonyáról az adatok szűkössége miatt meglehetősen nehéz átfogó képet alkotni, néhány részletesebben dokumentált eset alapján azonban feltételezhető, hogy március 9-ét követően ez a viszony is újra kiéleződött. A megelőző időszakból leginkább a két testület tagjai közötti szórványos összetűzésekről tudunk, ezek azonban nem lehettek túl gyakoriak, ráadásul meglehetősen személytelenek is voltak. 1944 februárjának 4-ről 5-ére virradó éjszakáján például a Felsőrákos és Köpec közötti úton felsőrákosi népőrök puskájukkal minden ok nélkül tüzet nyitottak Ágostonfalva irányába, amit az ottani román határőrség nagyobb erővel viszonzott.¹⁶² A lövöldözés jószerevel egész éjszaka tartott, személyi sérülés azonban feltehetőleg nem történt, az ügy pedig inkább kivételesnek, mint általánosnak számított. Erre utal az is, hogy azt a két román csendőrt, akik éppen egy hónappal korábban, január 4-én mentek át fegyveresen a román oldalra eső Ürmösről Köpecbányára

udvarolni, a népőrök igazoltatták ugyan, de a szolgabíró utasítása értelmében végül mindössze arra figyelmeztették őket, hogy legközelebb ne hozzák magukkal a fegyverüket.¹⁶³

Egészen más természetű összeütközésre került sor április 9-én a nagyajtai őr emberei és a lügeti román csendőrök között. Amint Almási Géza őrparancsnok két verzióban is fennmaradt beszámolójából¹⁶⁴ kiderül, a nagyajtaiak hajnalban letartóztatott, fasiszta-gyanús elemeket kísérték Sepsiszentgyörgyre, ahonnan 14 órakor az Előpatak–Árapatak–Hídvég–Lüget–Bölon útvonalon indultak haza. Útközben a népőrök Árapatakon és Hídvégen is láttak román csendőröket, katonatiszteket és altiszteket, azonban a kölcsönös tisztelgéseket, üdvözléseket leszámítva egyéb nem történt köztük. Nem így Lügeten. „Mikor [...] a csendőrök [...] elé értünk – meséli az esetről írott jelentésében Almási –, a laktanyából kiszaladt egy G[...]. Petru subofíter [altiszt] román csendőr őrparancsnok helyettes, és a szekeremet megállítva minden bevezetés nélkül kifejezhetetlen káromkodásokba [kezdet], illetve büdös magyar bolsevikinek, kommunistának és demokratának összeszidott és kijelentette, hogy mert a büdös magyar kommunisták őt Sepsiszentgyörgyön 4 napig zárva tartották, most ő is azért bosszúját rajtam tölti ki, és kijelentette letartóztatásomat és a mellettem volt szolgálati puskámat egy észrevétlen pillanatban a szekérről kikapta és beszaladt vele a laktanyába.”

Almási saját elbeszélése szerint románul és magyarul is kérte a parancsnokhelyettest, ne üzzön gúnyt belőle és adja vissza a fegyvert, hiszen demokrácia van, a népőrök és a csendőrök pedig nem csupán testvérek, de ugyanazt a hazát is szolgálják, a férfi azonban tovább átkozódott, és mikor a nagyajtai parancsnok kettejük testvériségére hivatkozott, a román király és királyné képe felé fordulva kijelentette, hogy ő sem nem kommunista, sem nem szocialista, hanem vaskardista. Eközben a többi népőrt szállító szekerek is megérkeztek az őr elé, Almási pedig – a pillanatnyi erőfölényt kihasználva – magához rendelte embereit és utasította őket, hogy töltsék csőre fegyvereiket. A román parancsnokhelyettes erre az őr épületében keresett menedéket. Annak ellenére, hogy saját bevallása szerint felmerült benne, foglyul ejti a férfit, Almási végül mégis úgy döntött, nem viszi kenyértörésre a dolgot, és parancsot adott a távozásra. A beszámoló végén olvasható aláírások alapján rajta kívül még mintegy hét nagyajtai népőr (illetve egy civil és Almási felesége) volt jelen az esetről, a népőrök tehát

¹⁵⁹ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/III/1945, f. 114.

¹⁶⁰ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/III/1945, f. 113.

¹⁶¹ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/III/1945, f. 135.

¹⁶² SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/III/1945, f. 80.

¹⁶³ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/I/1945, f. 116.

¹⁶⁴ A két jegyzőkönyv lelőhelyei: SÁL, Fond 487, inv. 550, dos. 1/1945. f. 127-128, valamint SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 4/1945, f. 76-77.

valószínűleg túlerőben lettek volna, ha az incidens folyományaként tűzharcra kerül sor.

A puska, amivel a román parancsnokhelyettes elszaladt, egyelőre Lügeten maradt, és végül csak később, egy küldönc közvetítésével került vissza Almásihoz. A küldönc a fegyverrel együtt egy bocsánatkérő levelet is átadott, amelyben a lügeti parancsnok kért elnézést nagyajtai kollégájától a történetekért, azonban a fegyver helyett csupán Lügeten maradt iratokról tett említést, amelyeket szintén az említett küldönctől kellett megkapnia a nagyajtai parancsnoknak.¹⁶⁵

Mivel mindössze egy ilyen ügrről van tudomásunk, látszólag nehéz általános következtetéseket levonni belőle, ha azonban az esetet a korábban tárgyaltakkal együtt vizsgáljuk, úgy tűnik, a román csendőrök és a népőrök, illetve a helyi magyarok viszonya továbbra is rossz maradt. Az a tény azonban, hogy a lügeti parancsnok levelében Almási puskája helyett iratokat emlegetett, arra utal, hogy a román csendőrök még tartottak annyira a szovjetektől, hogy egy magyar népőr lefegyverzését megpróbálják eltitkolni előlük.

Április 16-án, mint arról korábban már szó esett, a járásparancsnokok bizonyos őrsök felszámolására, illetve a fennmaradó őrsök létszámának csökkentésére kaptak utasítást, ráadásul mindezt huszonnégy óra alatt kellett végrehajtaniuk. Arra nézve, hogy a meglehetősen jelentős létszámcsökkentésről az őrsparancsnokok tudtak-e korábban, semmiféle adat nem maradt fenn, de valószínűnek látszik, hogy váratlanul érhetette őket a parancs, ami ha zűrzavart nem is okozott, mindenképp megfeszített munkával járt számukra. A fennmaradó őrsök április 17-én ebben a hangulatban kapták meg azt az utasítást, amely előírta számukra, hogy vegyék jegyzékbe a vármegye teljes, 16–52 év közötti férfiakosságát.¹⁶⁶ A jegyzékek, amely minden valószínűség szerint a népőrökben és az összeírandó férfiakban egyaránt az 1944 őszi internálások rémét idézte fel, a férfiak nevét, az anyjuk nevét, a férfiak születési évét, családi állapotát és tartózkodási helyét kellett tartalmaznia, ugyanakkor azt is fel kellett tüntetni, hogy az egyes személyek alkalmasak-e katonai szolgálatra. Az adatfelvétel indoklása meglehetősen homályos volt: az őrsparancsnokoknak arra kellett felszólítani az összeírtakat, hogy

önként jelentkezzenek a fasizmus letörésére, mert a demokráciáért bármikor, bármilyen ellenséggel szemben harcolni kell.

Május 11-től egy újabb rendelettel a népőrséget katonai szervezetté nyilvánították,¹⁶⁷ azonban a román vezérkar június 5-i utasítása ennek ellenére is lehetővé tette, hogy mindazokat a népőröket, akik nem teljesítették az általuk előírt katonai szolgálatot, újra behívják a román hadseregbe.¹⁶⁸ Végül 1945. június 18-án telefonon adták ki azt a parancsot, amely feltehetőleg a népőrség működésének végét jelentette.

A vég

A népőrség iratanyagában a testület működésének utolsó időszakáról szinte semmiféle információ nem található. Az a tény, hogy a román közigazgatás 1945. március és június között tért vissza Észak-Erdélybe, azt sugallja, hogy a népőrség felszámolására ugyancsak június folyamán kerülhetett sor, és ezt látszik megerősíteni az egyetlen ezzel kapcsolatos dokumentum, egy ún. távmondattal írott változata is, amelyben június 18-án Miklósvár járás népőreit arra utasították, hogy 20-án – egy szerdai napon – reggel 8 órakor fegyver nélkül jelentkezzenek a sepsiszentgyörgyi parancsnokságon. Az utasítás a testület minden tagjára vonatkozott, olyannyira, hogy az egyes őrsök még az őrszobák felügyeletére sem hagyhattak hátra embert; ehelyett településenként két megbízható kommunistát kellett felkérniük a feladatra.¹⁶⁹ Sajnálatos módon ez minden, ami a vizsgált forrásokból kiderül.

A magyar nyelvű szakirodalom, amely inkább a tárgyalt időszak nagy történésekre koncentrál, szintén nem túl sok információval szolgál az átmenet konkrét körülményeiről. A legtöbb idevágó adat talán az 1989 után megjelent különféle román forrásközlésekben, illetve néhány román szerző – köztük laikusok és történészek – munkáiban található, bár tény, hogy ez utóbbiak többnyire a korabeli hatósági iratok kritikátlan idézésére szorítkoznak. A következőkben ezekre támaszkodva próbálom felvázolni azokat az eseményeket, amelyekre a népőrség felszámolásának időszakában került sor. Fontos azonban leszögezni, hogy e másodlagos források alapján csupán feltételezések megfogalmazására nyílik lehető-

¹⁶⁵ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 4/1945. f. 75.

¹⁶⁶ SÁL, Fond 487, inv. 550, dos. 1/1945, f. 109.

¹⁶⁷ SÁL, Fond 487, inv. 550, dos. 1/1945, f. 53.

¹⁶⁸ SÁL, Fond 486, inv. 549, dos. 3/IV/1945, f. 202. Az előírások értelmében a következő személyek mentesültek a katonai szolgálat alól: *a)* akik 1920–29 között voltak katonák, és legalább 12 hónapnyi belső katonai szolgálatot teljesítettek; *b)* akik 1930–1934 között voltak katonák és legalább 18 hónapnyi

katonai szolgálatot teljesítettek, ha ebből 6 hónap frontszolgálat volt; ugyancsak felmentették azokat, akik 24 hónap belső szolgálatot teljesítettek; *c)* akik 1935–1940 között voltak katonák, legalább 24 hónapnyi katonai szolgálatot teljesítettek, 12 hónapnyi frontszolgálatot; felmentették azokat, akik 30 hónapnyi belső szolgálatot teljesítettek; *d)* akik 1941-et követően voltak katonák és legalább havi frontszolgálatot teljesítettek.

¹⁶⁹ SÁL, Fond 487, inv. 550, dos. 1/1945, f. 309.

ség, a korszak megismeréséhez ennél jóval alaposabb kutatásokra van szükség.

A népőröket tehát június 20-án rendelték be a sepsiszentgyörgyi parancsnokságra, a román csendőrség viszont a jelek szerint csak jóval később, valamikor július 7. körül tért vissza a megye falvaiba. Feltehetően valamikor ebben a közbeeső időszakban születhetett az a jelentés is, amely szerint felmerült, hogy a népőrség korábbi, a magyar honvédségével megegyező egyenruhát a román csendőrségére cseréljék, a népőrök azonban állítólag megtagadták a román egyenruha viselését.¹⁷⁰ A román csendőrség visszatérése sem zajlott teljesen zökkenőmentesen: Nagyajtán július 7-én népgyűlést szerveztek ellene,¹⁷¹ egy másik jelentés szerint pedig Bereckben alig egy nappal a visszatérést követően, július 8-án fegyverekkel és kézigránatokkal felszerelt helyi magyarok vették körül a csendőrség épületét, és halállal fenyegették az ott tartózkodó két román altisztet, akik megpróbáltak ugyan elmene-külni, de egyiküket a magyarok utolérték és súlyosan bántalmazták.¹⁷² A szöveg szerzője – némileg tendenciózusan – a falu magyar lakosságát („populația maghiară din comuna Brețcu, jud. Trei Scaune [jud. Covasna]”¹⁷³, prevăzută cu arme și grenade”) jelölte meg a csendőrök támadóiként.¹⁷⁴ Ugyancsak július folyamán születhetett meg az a jelentés, amely szerint Pila István, akit ezúttal volt horthysta csendőrként emlegettek, arra biztatta az embereket, hogy ne adják le a fegyvereiket, és a román hatóságok által elrendelt katonai munkaszolgálatra se jelentkezzenek („să nu se prezinte la concentrare”),¹⁷⁵ és a háromszéki román csendőrparancsnok szintén ebben a hónapban számolt be a megyei KISZ aláírásgyűjtéséről, amely arra irányult, hogy Észak-Erdély kerüljön szovjet védnökség alá.¹⁷⁶ Végül a csendőrség említést tett egy augusztus 9-i gyűlésről is, amelyet Kézdivásárhelyen szerveztek a román hatóságok jelenléte ellen.¹⁷⁷

Pila István sorsa néhány nappal az említett gyűlést követően teljesedett be, 1945. augusztus 15-én ugyanis tizennégy másik személlyel együtt a román hatóságok letartóztatták. A többiek – Pilához hasonlóan – javarészt ugyancsak a népőrség, illetve a városi rendőrségek vezetői közül kerültek ki. Amint a román csendőrség különféle jelentéseiből kiderül, az egykori népőrparancsnokot egy olyan, Háromszék, Csík, Udvarhely és Maros megyére is kiterjedő szervezet létrehozásával vádolták, amely Erdély Magyar-

országához csatolását tűzte ki célul. A csendőrség szerint a csoportnak, amely különféle titkos fegyver- és lőszerraktárakat hozott létre a vármegye különböző településein, állítólag a potsdami konferencia kezdetekor, július 17-én kellett volna akcióba lépnie, azonban a szervezet csíki, udvarhelyi és marosi vezetői a Pila által kijelölt dátumot nem tartották alkalmasnak a cselekvésre. A felkelésnek, amelyet végül állítólag szeptember első felére halasztottak, a következő forгатókönyv szerint kellett volna lezajlania: Pila megbízható emberei felkeresték és felkészítették volna a négy megyében található magyar falvak lakosságát, hogy ne adják le a birtokukban levő lőszert és fegyvereket a román hatóságoknak. A magyaroknak politikai gyűlés ürügye alatt szeptember elsején kellett volna a községi előljáróságok épületében összegyűlniük, hogy ezt követően mindenütt egyszerre támadják meg a román közigazgatás helyi szerveit és a csendőrsöket. A lázadónak Sepsiszentgyörgyöt a helyi támadások sikerét követően, közös erőfeszítéssel kellett volna birtokukba venniük.¹⁷⁸ A többi megyeszékhelyre vonatkozóan a vizsgált jegyzőkönyvek nem tartalmaznak információt, és a korabeli csendőrségi forrásokon kívül ilyen szervezet meglétét más forrás nem támasztja alá.

A vizsgált anyagok tükrében fölöttébb valószínűtlennek tűnik, hogy Pila István rendelkezett volna egy négy megyére kiterjedő szervezet létrehozásához szükséges kapcsolatokkal (vagy képességekkel), és mindaz, amit a lakosság és a megye helyi vezetésének meglehetősen feszült viszonyáról tudunk, ugyancsak arra utal, hogy az egykori népőrparancsnok aligha bírt akkora támogatottsággal, hogy bármiféle felkelés kirombantásában bizton támaszkodhatott volna a háromszékiekre (nem beszélve más megyék lakóiról, akiknek végképp semmi okuk nem lett volna megbízni benne). Az összeesküvés-elmélet tehát, amelyet a román csendőrség jelentései felvázolnak, inkább a helyi viszonyok nem ismeretéről, mint Pila bűnösségéről tanúskodik. Sokkal valószínűbb, hogy az egykori népőrparancsnok és társai, akik többnyire a szovjet katonai adminisztráció idején felállított rendfenntartó szervek vezetéséhez tartoztak, egyszerűen korábbi beosztásuk miatt kerültek a román hatóságok érdeklődésének homlokterébe. Bárhogyan történt is, 1945 nyarán az ún. Pila-korszak – és vele a népőrség története – tulajdonképpen véget ért.

¹⁷⁰ Az esetről, amely állítólag az 1945 júliusa és decembere közötti időszak csendőri jelentéseinek egyikében szerepel, Lăcătușu tesz említést. Lásd: LĂCĂTUȘU, Ioan 2013.

¹⁷¹ Uo.

¹⁷² ANDREESCU, Andreea – NASTASĂ, Lucian – VARGA Andrea (szerk.) 2002, 150.

¹⁷³ Beékelés az eredetiben.

¹⁷⁴ Uo.

¹⁷⁵ LĂCĂTUȘU, Ioan 2013.

¹⁷⁶ ANDREESCU, Andreea – NASTASĂ, Lucian – VARGA Andrea 2002, 151.

¹⁷⁷ LĂCĂTUȘU, Ioan 2013.

¹⁷⁸ PELIN, Mihai i. m. 228–229, ANDREESCU, Andreea – NASTASĂ, Lucian – VARGA Andrea 2002, 172–175.

Összegzés

A testület tevékenységének mérlegét elkészíteni nem könnyű feladat. Az egyik dokumentumban, amelyet a román csendőrség állított össze az ügyről, az szerepel, hogy Pila letartóztatása Háromszék vármegye magyar lakossága körében is nagy örömet váltott ki, és az azt követő két napon ötvennél is többen jelentkeztek, hogy panaszt tegyenek ellene.¹⁷⁹ Annak ellenére, hogy az e jelentésekbe foglalt tényeket meglehetősen óvatosan kell kezelnünk – a panaszosok ugyanis állítólag még gyilkosságokról is beszámoltak –, az adat mégis valószínűnek tűnik. A megye új vezetése – és vele együtt a népőrség – ugyanis aligha örvendett osztatlan népszerűségnek a lakosság körében. Ennek részben az új vezetők úrhatnásága, pökhendisége és nyersesége volt az oka,¹⁸⁰ illetve az, hogy a határozottságot vagy a hozzáértést gyakran igyekeztek fenyegetőzéssel pótolni. A népőrség, mint az új hatalom rendfenntartó és végrehajtó szerve, annak hibáiban és erényeiben egyaránt osztozott. Hozzájárultak az új vezetés negatív megítéléséhez mindazok a körülmények is, amelyek között a hatalmat gyakorolták: rájuk hárult a hadigazdaság működtetése, valamint az orosz hadsereg ellátása érdekében kirótt beszolgáltatások végrehajtása, és e tevékenységek, amint a korábbiakban láthattuk, többnyire szintén ütköztek a lakosság érdekeivel. A népőrök ebben az esetben is a végrehajtáshoz szükséges erőt képviselték, azonban a magyar királyi csendőrséggel szemben, ahol az erőszak alkalmazásának jól bevált gyakorlata működött, ők szinte csak saját képzelőerejükre támaszkodhattak, ha esetenként erőszakot kellett alkalmazniuk, hogy feladataikat elláthassák. Megítélésükön az sem javíthatott sokat, hogy több esetben vissza is éltek a rájuk ruházott hatalommal.

A felsorolt negatívumok mellett látnunk kell azonban, hogy a csendőrségi szerepkörben működő népőrség rövid élettartama alatt is jelentős fejlődésen esett át: egy laza szerveződésű, sejtyszerű egységekből álló polgárőrségből előbb a helyi közigazgatás központosított rendfenntartó szervévé vált, majd bizonyos fokig betagozódott a román államgépezetbe is. Felszámolásának okai aligha függenek össze működésének hatékonyságával vagy ennek hiányával. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy bármilyen rossz is lehetett a testület megítélése, korántsem volt annyira negatív, mint azé a román csendőrségé, amelynek feladatkörét a kiutasítást követően el kellett látnia.

A téma kutatása kapcsán számos olyan kérdés is felmerül, amelyekre e dolgozatban csak jelzésszerűen sikerült kitérni. Ezek egyike a háromszékiek és a szovjet hadsereg, illetve a háromszékiek és a helyi baloldal viszonyára vonatkozik; e viszonyrendszer pedig – a népőrség iratanyaga legalábbis erre látszik utalni – jóval árnyaltabb annál, mint ami a korról foglalkozó szakirodalomban mindeddig bemutatásra került. Hasonló a helyzet a háromszéki – és talán megkockáztatható, az egész észak-erdélyi – magyar társadalommal, amely még a korábbi elit nagy részének hiányában sem tekinthető annyira homogénnek, amennyire a témában írott munkák ábrázolni szokták. Végül ugyancsak e kérdések közé tartozik a szovjet katonai közigazgatás helyi intézményei és a román állam között fennálló viszony is, amelyről szintén meglehetősen keveset tudunk. Mindezek mellett azonban a Pila-féle népőrség kutatásának fontossága abban rejlik, hogy egy olyan testület tevékenységére derít fényt, amely mindeddig javarészt csak a román csendőrség kritika nélkül közölt dokumentumaiból volt ismeretes.

Magyarosi Sándor – Sepsiszentgyörgy–Dublin; sandormagyarosi@gmail.com

¹⁷⁹ ANDREESCU, Andreea – NASTASĂ, Lucian – VARGA, Andrea 2002, 174.

¹⁸⁰ Ezzel kapcsolatban lásd: MÁTHÉ János 2008, 51–53.

Levéltári források

Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy/Biroul Județean Covasna al Arhivelor Naționale Române, Sf. Gheorghe (Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, SÁL)

Fond 99, inv. 105, *Pretura plășii Covasna (Kovászna járás Főszolgabírói Hivatala)*

Fond 123, inv. 129, *Pretura plășii Sfântu Gheorghe (Sepsi járás Főszolgabírói Hivatala)*

Fond 125, inv. 131 *Pretura plășii Ozun (Uzon járás Főszolgabírói Hivatala)*

Fond 175, inv. 214, *Pretura plășii Târgu Secuiesc (Kézdi járás Főszolgabírói Hivatala)*

Fond 486, inv 549, *Comandamentul Pazei Populare a plășii Micloșoara (Miklósvár járás népőrségének parancsnokása)*

Fond 487, inv. 550, *Paza populară a comunei Aita Mare (Nagyajta község népőrségének parancsnokása)*

Interjúk, visszaemlékezések

Interjú Bartos Jánossal. Készítette: Magyarosi Sándor. Pápa, 2002. 03. 16. (A szerző tulajdonában)

Interjú Zágoni Jenővel. Készítette: Magyarosi Sándor. Budapest, 2002. 07. 05. (A szerző tulajdonában)

Interjú Boga Olivérrel. Készítette: Magyarosi Sándor. Kézdivásárhely, 2002. 06. 04. (A szerző tulajdonában)

Interjú Fóris Pállal. Készítette: Magyarosi Sándor. Sepsiszentgyörgy, 2002. 06. 02. (A szerző tulajdonában)

Interjú Vitályos (szül. Borbáth) Máriaival. Készítette: Magyarosi Sándor. Ozsdola, 2002. 03. 27. (A szerző tulajdonában)

Kiss Árpád, *Visszaemlékezés*. Másolat a szerző birtokában.

Mirk János, *Napló*. Részleges másolat a szerző birtokában.

Irodalom

ABLONCZY Balázs

2011 *A visszatért Erdély*, Jaffa Kiadó.

ANDREESCU, Andreea – NASTASĂ, Lucian – VARGA, Andrea (szerk.)

2002 *Minorități etnoculturale. Mărturii documentare. Maghiarii din România (1945–1955)*, Cluj.

BAICU, Dan

1996 Județul Trei Scaune în contextul reinstaurării administrației românești în Ardealul de Nord. Mărturii documentare, *Angustia*, 1, 1996, 241–245.

BARTHOS Jenő

1996 *Zabola és környékének története*, Tapolca–Zabola.

BEDE Erika

2001 *Papoc – Păpăuți*, Erdély-történeti Alapítvány, Debrecen.

BEKE György

1993 Főispánok Háromszéken, *Háromszék*, 1993. november 11. – december 1.

BENKŐ Levente

2012 Hideg napok Székelyföldön (Adalékok a Maniu-gárda történetéhez, háromszéki és csíki útjához), *Székelyföld*, 8, 118–135.

<http://www.hargitakiado.ro/cikk.php?a=MTcwNg==> (Utolsó letöltés ideje: 2015. 05. 15)

BENKŐ Levente – PAPP Annamária

2007 *Foglysors a második világháborúban I*, Pallas-Akadémia, Csíkszereda.

BEREKMÉRI Árpád Róbert

2008 *Fegyver alatt*, Marosvásárhely, Mentor Kiadó.

ILLÉSFALVI Péter – SZABÓ Péter – SZÁMVÉBER Norbert

é. n. *Erdély a hadak útján*, (Harmadik kiadás) Püedlo Kiadó, Budapest.

JÓZSEF Álmos

2010 *Bevonulás Sepsiszentgyörgyre 1940*, Sepsiszentgyörgy, T3 Kiadó.

KAISER Ferenc

2002 *A magyar királyi csendőrség története a két világháború között*, Pro Pannónia Kiadói Alapítvány.

LĂCĂTUȘU, Ioan

2013 *Aspecte ale conviețuirii româno-maghiare din județul Covasna. Mărturii documentare (1944–1946)*.

<http://www.ziarulnatiunea.ro/2013/07/01/aspecte-ale-convietuirii-romano-maghiare-din-judetul-covasna-marturii-documentare-1944-1946/> (Utolsó letöltés ideje: 2015. 05. 15)

MÁTHÉ János

2008 *Magyarhermány kronológiája (1944–1964)*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.

MOLNÁR D. Erzsébet

2015 Kárpátalja szovjetizálása, *Rubicon* 2015/5–6, 118–123.

NAGY Mihály Zoltán – VINCZE Gábor (szerk.)

2003 *Autonómisták és centralisták. Észak-Erdély a két bevonulás között (1944. szeptember – 1945. március)*, Erdélyi Múzeum-Egyesület – Pro-Print Könyvkiadó, Kolozsvár–Csíkszereda.

- OLÁH Sándor
2008 *Kivizsgálás. Írások az állam és a társadalom viszonyáról a Székelyföldön, 1940–1989*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- ONIȘORU, Gheorghe
1995 Statutul nord-vestului Transilvaniei: de la 23 august la 10 februarie 1947, *Acta Musei Porolissensis*, no. XIX, 419–428.
- PARÁDI József
2011 A Magyar Királyi Csendőrség szolgálati tevékenységei. *Rendvédelem-történeti Füzetek (Acta Historiae Praesidii Ordinis)*, XXI. évf. 24. sz., 91–99.
- PELIN, Mihai (szerk.)
1997 *Cartea Albă a Securității, 23 august 1944 – 30 august 1948*, București, Serviciul Român de Informații.
- POZSONY Ferenc
2002 *Zabola, Száz Magyar Falu Könyvesháza*, Budapest.
- RIGÓ Róbert
2015 Elitváltás Kecskeméten 1945-ben, *Rubicon*, 5–6, 134–141.
- SÁRÁNDI Tamás
2014 Nemzetiségpolitikák mérlege. A magyar és a román lakosságot 1940–1944 között ért sérelmek vizsgálta a német–olasz tisztai bizottságok működésének tükrében, *Magyar Kisebbség*, 2014/1, 73–128.
- ȘANDRU, Dumitru
1995 Minoritatea maghiară din Transilvania după 23 august 1944, *Acta Musei Porolissensis*, no. XIX, 401–417.
- UNGVÁRY Krisztián
2013 *A Horthy-rendszer mérlege – Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon*, Jelenkor Kiadó.
- VINCZE Gábor
1999 A Magyar Népi Szövetség válsága, *Magyar Kisebbség*, 2–3, 398–431. <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&cikk=m990230.htm> (Utolsó letöltés ideje: 2015. 05. 15)
- VINCZE Gábor
é. n. A romániai magyar kisebbség történeti kronológiája 1944–1989. <http://vincze.adatbank.transindex.ro/> (Utolsó letöltés ideje: 2015. 05. 15)

Jandarmeria (paza) populară din Trei Scaune (2 decembrie 1944 – 20 iunie 1945)

(Rezumat)

La mijlocul lunii noiembrie al anului 1944 armata sovietică a impus retragerea autorităților românești din nordul Transilvaniei, iar teritoriul respectiv a intrat sub autoritatea administrației militare sovietice. În cazul județului Trei Scaune această schimbare s-a manifestat în organizarea unei administrații locale, cadrele acesteia provenind mai mult din rândurile simpatizanților ideologiilor de stânga sau chiar comuniste al populației din județ. Ca urmare al acestui proces în județ s-a organizat și jandarmeria/paza populară, organizație deținând atribuțiile jandarmeriei pentru o scurtă perioadă și după întoarcerea administrației românești din martie 1945. Această lucrare prezintă scurta istorie a jandarmeriei populare pe baza unor interviuri făcute cu martorii evenimentelor discutate și a documentelor păstrate în arhive.

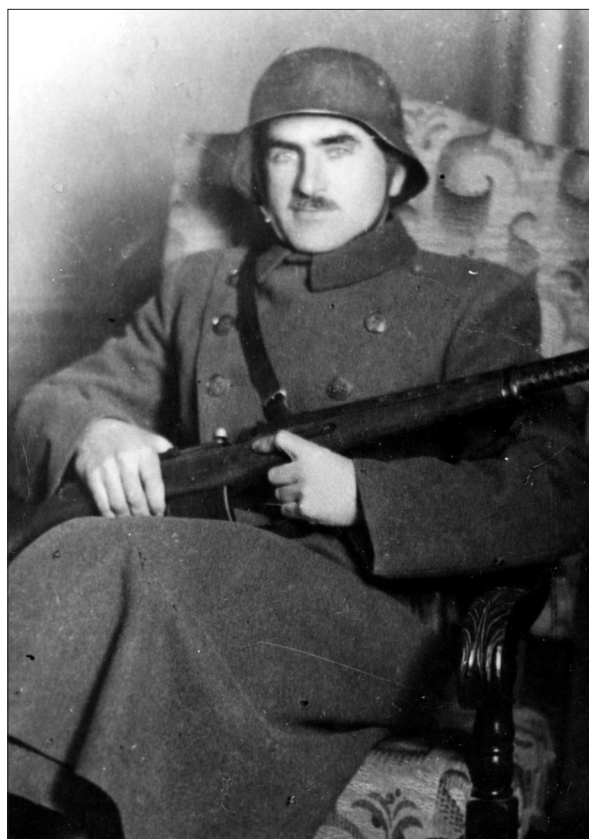
The People's Gendarmerie from Háromszék County (2 December 1944 – 20 June 1945)

(Abstract)

In november 1944 the Soviet authorities suspended the operation of the Romanian administration in northern Transylvania, introducing Soviet military administration instead. In the case of Háromszék/Trei Scaune county this actually meant the creation of an administrative body staffed from the ranks of local communist sympathizers or actual communists. As a part of this process, a so-called people's gendarmerie had been organised. The organisation in question, fulfilling the role of a police force, operated until June 1945, being kept in place for a short period of time even after the Romanian administration returned to the region in March 1945. This paper examines the history of the people's gendarmerie from Háromszék/Trei Scaune county based on interviews and archive sources.

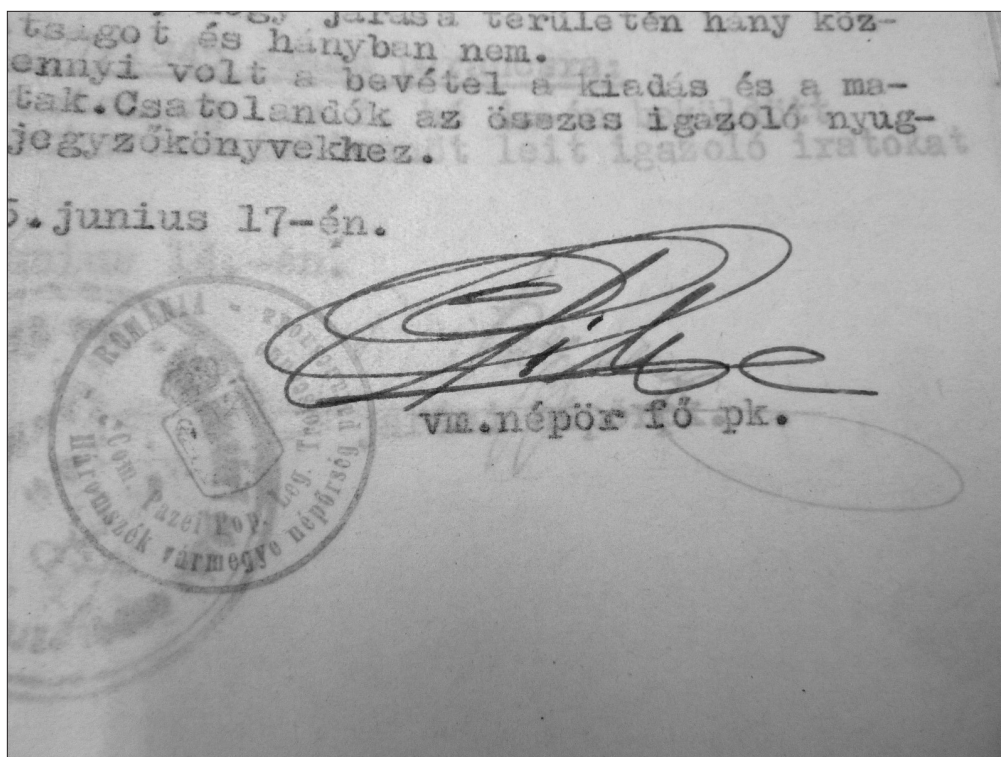
1. ábra Pila István (balról a második) Háromszék népőrségének parancsnokaként (Pila István családjának tulajdonából)

2. ábra Pila István (Pila István családjának tulajdonából)

3. ábra A csoport közepén ülő, tányérsapkát viselő férfi Pila István (Pila István családjának tulajdonából)

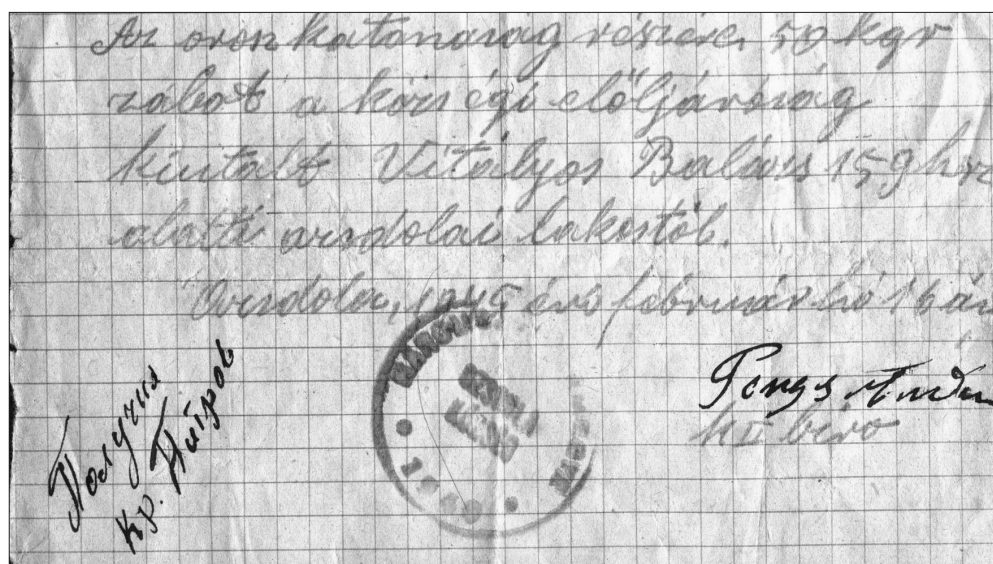
4. ábra Pila István aláírása (SÁL)

5. ábra A népőrség parancsnokának pecsétje (SÁL)

6. ábra Kanyó Pál, a népország köpeci őrsének parancsnoka, itt még magyar csendőrként. A férfi 1947-ben Magyarországra menekült, ahonnan soha nem tért haza. (Kanyó László tulajdona)

7. ábra Zab kiutalása az ozsdolai orosz kapitány részére (Vitalyos Mária tulajdona)

Vargha Mihály

A GÁBOR ÁRON-ÁGYÚ HAZAHOZATALÁNAK TÖRTÉNETE¹

Amint a Székely Nemzeti Múzeum egykori igazgató-őre, dr. László Ferenc leszögezte, Gábor Áron ágyúinak kulcsszerepük volt az erdélyi szabadságharcban: „Az 1848-49-i önvédelmi és szabadságharcban a háromszéki székelységnek döntő szerepe volt. [...] Történelmi tény: Gábor Áron nélkül Háromszék, Háromszék nélkül Bem, nélküle Erdély [...] is: aligha még a téli harcok alatt el nem bukott volna.”² Gábor Áron egyik munkatársa, Bodola Lajos szerint a szabadságharc idején Háromszéken mintegy 70 darab három- és hatfontos ágyút öntöttek, a legtöbbet a kézdivásárhelyi Turóczy Mózes műhelyében.³ Sokáig úgy tűnt, hogy ezekből egyetlen példány sem maradt fenn.

1906. augusztus 18-án a kézdivásárhelyi Rudolf Kórház udvarán vízvezeték-szerelő munkások találtak meg az eddig előkerült egyetlen hiteles, hatfontos ágyúcsövet, amelyet a legendás székely mester és honvéd őrnagy vezetésével öntöttek.

A kézdivásárhelyi ágyúleltre vonatkozólag László Ferenc múzeumőr tollából a *Székely Nép* 1906. augusztus 24-én megjelent ismertetésére⁴ – kiegészítés gyanánt – Kézdivásárhelyről a következőket jelentették: „A felfedezett ágyú azon időben öntődött, míg a kökői hídnál az oroszral folyt az élethalál harc. Az udvaron már készen állott a vadonatúj ágyúszekér, már cipelték a »varangyos békát«, hogy feltegyék a szekérre, mikor jön a hírnök és jelenti, hogy a kökői ütközetet elvesztettük, Gábor Áron elesett, meneküljünk. Erre Kovács András (szerelőkovács a nevezetes műhelyben) és társai, nem rakták fel a szekérre, hanem hamarosan gödröt ásva, eltemették az ágyút. Megesküdtek azonban, hogy ezt a titkot el nem árulják. Az ágyú szekerét a muszkák elégették, amit többen láttak. Kovács András maradt utolsónak azok közül, kik a titok letéteményesei voltak. Halálos ágyán magához hívatta a ma is élő Pongrácz Jánost, ki Turóczy Mózes tanítványa volt, s hogy sírba ne vigye, reá bízta a nagy titkot. Elmondotta, hogy a kúttól (mely ma is áll) 13 lépésre fekszik a drága kincs.

Pongrácz a millenniumi kiállítás alkalmából végzett fúratásokat az udvaron, de nem talált rá az ágyúra, vagy lehet, hogy megakadt a fúró, de ő nem hitte, hogy oly közel legyen a felszínhez s lám, most Péntek Ferenc csákánya a kúttól 13 lépésre megakadt benne – alig fél méternyire a földszínéhez.”⁵

Az értékes leletet dr. László Ferenc és Csutak Vilmos azonosította meg azon melegében, ők készítettek szakértői tanulmányt róla. Újra László Ferencet idézzük: „Az elásás óta lefolyt 57 esztendő alatt a minden részében ép ágyút felületének minden pontján haragoszöld patina vonta be, [...] súlya hozzávetőleg 400 kilogramm, [...] a cső egész hosszában alul és felül is jól látszik a forradás helye, különben felületének más részén is lehet érdekes mezőket látni. Az üreg felülete szintén érdes. Az üreget nem fűrógéppel fúrták, hanem öntötték. Éppen ez a körülmény, valamint a találás helye teszi kétségtelenné, hogy igazi Gábor Áron-ágyúval van dolgunk.”⁶

Szemtanúk szerint az ágyúcsövet Kossuth Lajos nevenapján, augusztus 25-én diadalmenetben vitte „Kézdivásárhely lelkes közönsége” a megtalálás helyéről a városháza tanácskozó termébe (*1. kép*). A *Székely Nép* 1906. augusztus 31-i számában erről így ír a tudósító: „Az ágyút a feltalálás helyéről az elmúlt vasárnap nagy ünnepséggel szállították a városháza dísztermébe, hol a képviselőtestület dr. Török Andor polgármester elnöklete alatt rendkívüli közgyűlésre jött össze s a becses ereklyét gondviselésbe vette. A közgyűlésen az ágyú átvétele alkalmából a polgármester nagyhatású beszédet mondott. Közgyűlés után a közönség az ev. ref. templomba vonult, hol Szántó Jenő magas röptű egyházi beszéd keretében emlékezett meg a város dicsőségéről, melynek symbolumaként állította oda a most megtalált ágyút.”⁷

Az ágyúcsőnek hányatott sors adatott. A két világháború közötti időben a céhes város román polgármesterének „szúrta a szemét”, ezért – mivel a városnak akkor még nem volt múzeuma – felelős honfiak jobbnak látták az ereklyét a sepsiszentgyörgyi Székely

¹ A cikk rövidebb változata a *Művelődés* lapban jelent meg (lásd: VARGHA Mihály 2015).

² LÁSZLÓ Ferenc 1906; 1978, 129.

³ EGYED Ákos 1978, 198.

⁴ LÁSZLÓ Ferenc 1906.

⁵ *Székely Nép*, I, 45, 1906. augusztus 31.

⁶ LÁSZLÓ Ferenc 1906; 1978, 129–130.

⁷ *Székely Nép*, I, 45, 1906. augusztus 31.

Nemzeti Múzeumnak átadni. Az ereklye 1923-ban került be a múzeum Régiségtárába (2. kép).

Búcsú az ágyútól

Az ágyúcső később lafettát, azaz lövegtalpat kapott (3. kép), és az állandó kiállítás fontos részét képezte több évtizeden keresztül, mígnem 1973-ban, 64 db rendkívül értékes műtárggyal együtt elvitték Bukarestbe, az akkor alakuló *Történelmi Múzeumba* (ma *Muzeul Național de Istorie a României*). Az elkobzott műtárgyegyüttes az ágyún kívül számos rendkívül értékes tárgyat tartalmazott, amelyek közül kiemelendő az aldobolyi szkíta kard vagy a csíkszentkirályi és szörcei ezüstkincsek.

A tárgyakat az első fázisban csupán kölcsönkérték, amelyről az 1971. február 1-jén keltezett jegyzőkönyv tanúskodik.⁸ 1973-ban az 553. számú rendelet (Dispoziție) alapján kerültek a tárgyak véglegesen a bukaresti múzeum tulajdonába, az okirat végén csak az akkori Kovászna megyei *Szocialista Nevelési és Művelődési Bizottság* elnökének, Sylvester Lajosnak az aláírása szerepel, a múzeum akkori igazgatójéé, Székely Zoltáné nem. Az elvitt tárgyak közül a legértékesebb a szkíta kard, de a legnagyobb veszteség mégis az ágyú volt, hiszen a helyi közösség emlékeztetének és identitásának egy fontos eleme.

Az ágyút Bukarestben időszakosan, tematikus kiállításon lehetett látni, több szemtanú is látta a földre, egy szőnyegre letéve, mellette a feliraton lakonikus tömörséggel ennyi állt: „tun”, vagyis: ágyú.

A sikertelen visszaszerzési kísérlet

Az 1989. decemberi rendszerváltás után a korábban Bukarestbe elvitt tárgyakat – kiemelt helyen az ágyút – a múzeum vezetői többször próbálták visszaszerezni, sikertelenül. 2006-ban Kató Zoltán igazgató próbálkozott, de a bukaresti múzeum válasza egyértelmű volt: véglegesen semmi sem adható vissza, jól indokolt esetben viszont kölcsönről szó lehet. Kató Zoltán kérvényében arra hivatkozott, hogy a bukaresti intézmény alapján kölcsönkérte a tárgyakat, utólag egy miniszter önkényes döntése alapján vették át a tárgyak gondnokságát, ami nem jogos, hiszen: „[...] a tárgyaknak a mi vidékünk számára van reprezentativitása, tudományos, kulturális szempontból a Székely Nemzeti Múzeum alapkiállításán hasznosíthatók a legmegfelelőbbben [...]”

Crisan Mușeteanu főigazgató válaszlevelében a „transfer” szót húzza alá, vagyis nem a kölcsönzési fázist, hanem a véglegest. Arra is kitért, hogy a kérés

és rendelet 1971 óta érvényben voltak, és hogy a Történelmi Múzeum jogelődje cserébe 41 ezer lej értékben vásárolt és „adott át” a Székely Nemzeti Múzeum jogelődjének muzeális tárgyakat, tehát „kárpótolta” az intézményt. A „mindent vagy semmit” elv tehát csődöt mondott. Ennek ellenére a felek végül megegyeztek a kölcsönzésben, egy szerződést is kötöttek, de az ágyú hazahozatalára nem került sor.

Kérjük kölcsönbe!

Igazgatói megbízatásom kezdetétől fogva intézményünk fontos célkitűzésének tekintettük az ágyú visszaszerzését. Úgy gondoltuk, hogy egy ilyen fontos tárgynak itthon van a helye. Negyedszázados múzeumi tapasztalataim alapján láttam, hogy a „hosszú lejáratú kölcsön” volna a járható út addig, amíg a törvények (és azok alkalmazói) „megenyhülnek”. Két múzeum között többéves, akár évtizedes kölcsönzés is szóba jöhet, miért rostokolna az ágyúnk egy pincében, amikor van más, járhatóbb út? Volt olyan esetünk, amikor 15 évreadtunk kölcsönbe tárgyakat, miért ne lenne fordítva is járható ez az út? Jogi szempontból az ágyúcső a rendkívüli értékű *műkincs* (románul: *tezaur*) kategóriába van sorolva, végleges visszaszerzése roppant bonyolult eljárást feltételez. A kölcsönzést – bár az sem egyszerű – törvény szabja. Ilyen gondolatok foglalkoztattak. Számomra mindenképp a második út tűnt járhatóbbnak, főleg, hogy akkor még nem is sejtettük: hamarosan magyar ember lesz Románia kulturális minisztere... Az ágyúcső sikeres visszaszerzésének stratégiája egészében az országos magyar érdekvédelmi szervezet munkáját dicséri; a helyi, a megyei és az országos képviselői szintek összehangolt munkája és lobbitevékenysége nélkül ma aligha díszítené eredeti ágyú a Székely Nemzeti Múzeum Gábor Áron Termét.

Az első kölcsönzési kérvényt 2009. február 20-án küldtük a bukaresti múzeum igazgatójának. Egyebek mellett azt írtuk: „160 éve történt, hogy Kökösnél negyvennyolcas hősi forradalmárjaink hősiezen ellenálltak az osztrák és az orosz impériumok egyesített haderejének. Intézményünk úgy kíván tisztelegni e csodálatos hősi tett emléke előtt, hogy minél eredetibb tárgyakat állít ki nemzeti ünnepünkön, március 15-én. Ezért kérjük hozzájárulását [...] a Gábor Áron ágyúcsőve kölcsönzésére.” Hasonló tartalmú levelet küldtünk a frissen kinevezett kultuszminiszternek, Kelemen Hunornak is.

A már említett dr. Crișan Mușeteanu főigazgató 2010. január 19-én kelt válaszában a „törvényes keiretek betartása mellett” beleegyezését adta az ágyúcső

⁸ *Proces verbal pentru predare și luare în împrumut*, nr. 77/1. februarie 1971.

30–40 napra való kikölcsönzéséhez. A „törvényes keret betartása” a kultuszminiszter és az Országos Műtárgyvédelmi Bizottság (*Comisia Națională a Muzeelor și Colecțiilor*) jóváhagyását, valamint a műtárgy biztosítását jelenti. Egy héttel az igazgató pozitív válasza után már az országos műtárgyvédelmi bizottság igenlő válasza is megérkezett. „Tisztelt Igazgató Úr! Megértjük a 2010. március 15-i esemény fontosságát és támogatjuk Önöket abban, hogy 30–40 napra Gábor Áron ágyúját kölcsön kapják” – áll a bizottság levelében.

A műtárgyvédelmi bizottság soros ülésére személyesen utaztam el Bukarestbe, hiszen a testület tagjai előtt szóban is el kellett mondanom, be kellett mutatnom a műtárgy szerepét a készülő kiállításban, részleteznem kellett, hogy hány érdeklődőt várunk, magyarul meg kellett indokolnom a kölcsönzés fontosságát. A bizottság elnöke, dr. Ernest Oberländer Târnoveanu úr – régész, nemzetközileg elismert numizmata – szívélyesen fogadott, bemutatott a testület 25 tagjának, megdicsért az intézményünkben folyó szakmai munkánkért és igényességünkért, méltatta a háromnyelvű honlapunkat, a digitális leltározásban elért eredményeinket, majd szót adott nekem. Rövid ismertetőmben elmondtam, hogy egy műtárgy akkor „érzi jól magát”, ha sokan látják, ha érdeklődés veszi körül, ha olyan helyre kerül, ahol a helyi identitást, a helyi lelkiséget táplálja és nálunk ez a történelmi relikvia csodákat fog tenni, már most levelek, telefonok tucatjai ostromolnak a hírré, hogy újra látható lesz az ágyú a Székely Nemzeti Múzeum termeiben. Elmondtam, hogy ez már nem a harc eszköze, hanem mindenki a székely leleményesség és szabadságszeretet jelképét látja benne. Úgy képzeljük el a kökői csatát, ahol ezek az ágyúk főszerepet játszottak, mint a termopülai ütközetet, ahol a maroknyi görög had legyőzte a hatalmas perzsa sereget. A kökői nyert csatát illető csúsztatásomat remélem, hogy megbocsátja nekem az utókor. A bizottság elnöke kifejtette: tud arról, hogy pár éve kértük a végleges visszaadást, akkor is, most is csak kölcsönről lehet szó. Szerinte egy ilyen fontos múzeumnak, mint a bukaresti, a Romániában élő nemzeti kisebbségek történelmét bemutató anyaggal is rendelkeznie kell. A higgadt hangulatú találkozáson a bizottság több tagja is kifejezte látogatási szándékát, hiszen – mint mondták – tudják, milyen szép „palotában” működik a múzeumunk és mennyi jót hallani róla újabban. A hivatalos találkozó után pár román nyelvű kiadványunkkal ajándékoztam meg a bizottság tagjait, majd örömmel távoztam.

A két intézmény közötti kölcsönzési szerződést 2010. március 3-án kötöttük meg. A megállapodás azt írta elő, hogy az ágyú 2010. április 20-ig maradjon a Székely Nemzeti Múzeumban.

Az ágyú hazaérkezett. A több mint 400 kilogrammos bronzöntvényt lelkes önkéntesek, köztük a sepsiszentgyörgyi férdfalárda tagjai cipelték be a terembe és helyezték a talapzatra (5. kép). A koccintás után még a *Gábor Áron rézágyúja* dalt is elénekeltük, mondanom sem kell, hogy karnagyra nem volt szükség. Megható volt, ahogy már az emlékkiállítás március 12-i megnyitása előtt idős nének és bácsik bejöttek, és virágot hoztak, könnyezve. A tárlat jó alkalom volt arra, hogy felújítsuk a 48-as termet, eszerint új díszletet, új tálalást adtunk a régi alapkiállításnak.

A megnyitón tût sem lehetett leejteni, a lépcsőház, de a „szakállszárító” cinterem is megtelt emberekkel. Az ágyút a budapesti Hadtörténelmi Múzeum igazgatóhelyettese, Kedves Gyula hadtörténész mutatta be, köszöntőt mondott Semjén Zsolt, Magyarország miniszterelnök-helyettese, Kelemen Hunor, Románia kormányfő-helyettese és Tamás Sándor, Kovászna Megye Tanácsának elnöke. „Az ágyú nem hazaérkezett, az ágyút hazahoztuk! A betegség, a jó és rossz idő az érkezik, az ágyút hoznunk kellett, ez rajtunk múlott. Ez az ágyú magában hordja a hitet, a szabadságharcosok hitét. Ez az ágyú magában hordozza Gábor Áron üzenetét: győzzük le kishitűségünket és tegyük dolgunkat, végezzük munkánkat” – mondta Kelemen Hunor.

A nagy érdeklődésre való tekintettel, már április 12-én kértük Kelemen Hunor kulturális és örökségvédelmi minisztertől a kölcsönzés meghosszabbítását, amelyet meg is kaptunk július 25-ig.

Véglegesen haza?!

A kölcsönzés után már merészebbet is mertünk álmodni: az ágyúcső végleges hazahozatalát! 2011. január 6-án kelt kérvényünkben meg is fogalmaztuk ebbéli igényünket. Erre válaszként megtudtuk, hogy egyoldalú visszaadásról szó sem lehet, csak cseréről. Megkaphattuk az ágyút, de cserébe kérték a petőfalvi és szemerjai kincseket és egy válogatást az erődsi gyűjteményünkből, továbbá az ágyú másolatát (4. kép). Az erődsi kultúrának nincs nemzetisége, hiszen rézkori leletekről van szó, a petőfalvi kincs dák ezüsttárgyakból, a szemerjai kincs római ezüstpénzekből áll.

Az erődsi kultúra anyagából álló gyűjteményünk nagyon gazdag, hiszen dr. László Ferenc évekig tartó ásatásokat folytatott Erősdön, amely nagyban hozzájárult a múzeum hírnevéhez. Római kori pénzek is szép számban vannak a gyűjteményben, de a petőfalvi kincs a régészeti gyűjteményünk királynője. Mi a tennivaló? Hogy járjunk el, hogy az alku folyamán ne áldozunk túl sokat az ágyú hazahozatalának ol-tarán?

A petőfalvi kincs tekintetében a sarkunkra álltunk. A Székely Nemzeti Múzeum vezetőtanácsa 2011. március 6-i ülésén elutasította a petőfalvi kincs átadását, mert ez a régészeti gyűjteményünk lefejezését jelentette volna. Úgy döntöttünk: csak a szemerjai és az erődsdi leletanyagot adjuk. Álláspontunk kisebb vihart kavart Bukarestben mind a szakma, mind a politikusok körében. Oberlander-Tárnoveanu, a Történelmi Múzeum frissen kinevezett igazgatója nehezményezte a petőfalvi kincs törlését a cserelistáról.

A következő néhány hónap alkudozással telt. Kirtartottunk amellet, hogy akarjuk az ágyút, de akkor árat nem fizethetünk érte. Erődsdi tárgyunk, római pénzünk több is van, de a petőfalvi kincs egyedülálló, a múzeumot pedig már amúgy is elég veszteség érte története során. Gondoljunk csak a második világháborúban Zalaegerszegen bombatalát nyomán megsemmisült vasúti szerelvényre, amelyben ott voltak gyűjteményünk legféltettebb darabjai.⁹ Éreztem a feszültséget, nagy nyomás alatt álltunk. Úgy döntöttünk: a csere miatti veszteséget a lehető legkisebbre kell csökkenteni. Közben telt az idő, az ágyú kölcsönkérési határidejét újra meghosszabbítottuk, és fizettük a nem is csekély biztosítási díjat.

A lobbinak köszönhetően végül a bukaresti múzeum engedett. A szemerjai kincs beazonosítását és felértékelését maga a történelmi múzeum főigazgatója, Oberlander-Tárnoveanu végezte intézményünk vendégeként. Szállása a megyei tanács vendégszobájában volt, öt nap alatt végzett a munkával, még egy csernátóni és egy gelencei kirándulással is megtoldottuk az ittlétét. Azután kiállítást szerveztünk gyermekjátékainkból a bukaresti múzeumban, azóta is tartjuk a szakmai kapcsolatot, így például 2015 nyarán az általuk szervezett *Románia ókori arany és ezüst kincsei* kiállítást fogadtuk, 2016-ban pedig az *Erdélyi csipkék* című kiállításunkat visszük Bukarestbe.

Csere bonyodalmakkal

Hátra volt még egy felvonás: a tárgycseréről *Kovászna Megye Tanácsának* is határozatot kellett elfogadnia, hiszen vagyontárgyokról volt szó, ugyanúgy az országgyűlési bizottságnak is szavolnia kellett a cserét. Kovászna Megye Tanácsában nem kis vihart kavart az ügy, mivel a döntéshez kétharmados többség kellett, és első nekifutásra nem is született határozat. A 2011. augusztus 24-i ülésen a *Magyar Polgár Párt* csere ellen szavazó képviselői „pofátlanságnak”, „kupeckedésnek” tartották a cserét, de a *Romániai Magyar Demokrata Szövetség* (RMDSZ) berkeiben is nagy volt a felzúdulás a másodsor megváltandó

ereklyéről. Végül az ügy melletti kiállás döntött, és megszületett a határozat.

Hosszú procedúrák végén 2012. március 22-én megtörtént a tárgycsere, vagyis az eredeti ágyú végre itthon maradt, a szemerjai kincs (61 db római ezüstdénár), 12 erődsdi tárgy, valamint az ágyú másolata elment Bukarestbe, miniszteri jóváhagyással. Hátra volt még a parlamenti szakszövetség jóváhagyása és a *Hivatalos Közlönyben* való megjelentetése. Ez utóbbi mozzanat után tekinthető az ágyú véglegesen, jogi szempontból is újra a miénknek.

2012 áprilisától az RMDSZ már nem tartozott a kormányalakító pártok sorába, a parlamentnek pedig nem volt sietős a döntés. Már nem fizettünk az ágyúért biztosítást, de a miénknek sem érezhettük teljesen.

A történet akkor végződött, amikor Kelemen Hunor újra kulturális miniszter és kormányfőhelyettes lett, a *Hivatalos Közlönyben* 2014. augusztus 19-én megjelenő kormányhatározat szentesítette a cserét.

Itthon gazdagodva

A 2010. márciusi kiállítás megnyitó utáni vacsorán dr. Kedves Gyula hadtörténész a fülembé sugta, hogy szép az ágyúcső, de az azt hordozó lafetta igencsak amatőr munka. Védekeztem: tudja-e, hogy amikor Bukarestbe erővel elvitték az ágyúkat, a háromszékiek komoly összefogásával (többek között kisiskolások is segítettek) gyűlt össze a réz, hogy két másolatot öntsenek, egyet Kézdivásárhelyre a frissen alakult város- és céhtörténelmi múzeumba, a másodikat ide Szentgyörgyre? Hogy a lövegtalpat lelkes helyi mesterek alkották pusztá ügyszeretéből? Kedves Gyula – akinek felmenői csíkszentdomokosi Kedvesek – nyugtázta az általam mondottakat, és közölte, hogy át tudja adni nekem egy 48-as ágyú lafettájának a pontos rajzát, amelynek alapján érdemes elkészíteni a hiteleset, mert mi mégis az egész magyar nyelvterület egyik legfontosabb múzeuma vagyunk.

Sikerült felfedeznünk egy lafetta- és ágyúreplikákat gyártó manufaktúrát Magyarországon, amelynek vezetője Pohárdi József. A 2015. március idusára szervezett ünnepségen az ágyú már új, szakszerűen elkészített talapzaton pompázott (6. kép). Így járta székelyföldi „diadalútját”, hiszen Csíkszereda, Barót, Kézdivásárhely és Székelyudvarhely közönsége is megcsodálhatta az ereklyét.

Az ágyú hazahozatalának viszontagságos történetében, a sok fáradozás és idegharc dacára azt tartom szépnek, hogy a forradalmi ereklye 167 év távlatából is képes volt ezrek szívét-lelkét megmozgatni. A másik fontos tényező a szolidaritás: az egész idő-

⁹ A kérdéstről bővebben lásd: SAS Péter 2006.

szak alatt az aláírásgyűjtéstől a politikai és a civil lob-
bizáson át érezhető volt a komoly összefogás, amelyre
a székelynek, de általában a Kárpát-medencei népek-
nek annyira szüksége van.

Fontos tudni, hogy a hazatért ágyút harctéri
körülmények között nem használták, emberi életet
soha nem oltott ki. Ez a tény jelképes értékkel is bír,
hiszen már nem a háború, hanem egy kis nép lele-

ményességének, áldozatkészségének és olthatatlan
szabadságszeretetének a jelképe. Úgy érzem, hogy
a Székelyföld önrendelkezésért folytatott maratoni
küzdelseinkben az ágyútörténetnek van tanulsága,
képes a közösségnek új távlatot, új erőt adni az ösz-
szefogáshoz és az építkezéshez. Adja Isten, hogy úgy
legyen!

Vargha Mihály – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy; vargha_mihaly@yahoo.com

Irodalom

EGYED Ákos

1978 *Háromszék: 1848–1849*, Kriterion Kiadó, Bukarest.

LÁSZLÓ Ferenc

1906 A kézdívasárhelyi ágyú-lelet. Igazi Gábor Áron-ágyú, *Székely Nép*, I, 45. 1906. augusztus 24.

1978 A kézdívasárhelyi ágyú-lelet. Igazi Gábor Áron-ágyú, in: László Ferenc: *Tűj és tudomány. Válogatott írások*, Kriterion, Kolozsvár, 129–131.

SAS Péter

2006 A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum elmenekített anyagának pusztulása 1945-ben, *Erdélyi Tudományos Füzetek*, 258, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.

VARGHA Mihály

2015 Az ágyú hazaérkezett, *Művelődés*, LXVIII, 3, 23–27.

Repatrierea tunului lui Áron Gábor

(Rezumat)

Singurul tun din cele aproximativ 70, turnate sub îndrumarea revoluționarului pașoptist Áron Gábor a fost descoperit în 1906, cu ocazia unor lucrări edilitare efectuate în curtea vechiului spital de la Târgu Secuiesc. Autentificarea lui s-a putut face pe baza tehnicii speciale de fabricare descrisă de artileriștii pașoptiști și a fost confirmată de Ferenc László, fost Director al Muzeului Național Secuiesc din Sfântu Gheorghe. În anul 1923, piesa a intrat în colecția muzeului, devenind, datorită unicității și a valorii istorice și memorialistice, una dintre cele mai prestigioase obiecte de patrimoniu păstrate vreodată în cadrul instituției. În 1970, împreună cu o serie de alte obiecte valoroase, tunul a fost transferat, cu „titlu de împrumut”, la Muzeul de Istorie al RSR de la București, nefiind restituit niciodată.

Direcțiunea Muzeului Național Secuiesc a depus, începând cu anul 2006, eforturi considerabile în vederea recuperării acestei relicve. În martie 2010 tunul a revenit la Sfântu Gheorghe sub forma unui împrumut, fiind expus în cadrul expoziției temporare „In memoriam Gábor Áron”. Repatrierea definitivă a piesei a devenit posibilă în cadrul unui schimb de obiecte de patrimoniu între Muzeul Național Secuiesc și Muzeul Național de Istorie a României. În sensul acordului, Muzeul Național Secuiesc a oferit instituției de la București copia din bronz a tunului repatriat, tezaurul monetar de la Sfântu Gheorghe-Simeria (compus din 61 de monede romane de argint) cât și o colecție de vestigii arheologice (vase de lut, unelte de silex ș.a.) descoperite în cuprinsul stațiunii preistorice de la Ariușd.

Repatriation of the Cannon of Áron Gábor

(Abstract)

The only remaining cannon from the approximately 70 made by 1848 revolutionist Áron Gábor was discovered in 1906, during the construction works taking place in the yard of the old hospital from Târgu Secuiesc. The authenticity of the object could be ascertained due to the special casting techniques described by 1848 artillerymen, and it was confirmed by Ferenc László, former director of the Székely National Museum from Sepsiszentgyörgy. In 1923 this piece was included in the collection of the museum, and due to its unicity and historical, memorial value, it became one of the most prestigious heritage objects hosted ever by the institution. In 1970 the cannon was transferred along with other valuable objects to the History Museum of the Socialist Republic of Romania in Bucharest, “borrowed”, as they said, but has never been returned.

Starting with 2006, the Board of the Székely National Museum had made considerable efforts in order to reclaim this relic. In March 2010 the cannon returned to Sepsiszentgyörgy as a loan, being exposed within the temporary exhibition called “In memoriam Gábor Áron”. The final repatriation has become possible within an exchange of patrimony objects between the Székely National Museum and the Museum of National History. According to this agreement, the Székely National Museum offered the institution from Bucharest a bronze copy of the repatriated cannon, the findings from Sepsiszentgyörgy-Szemerja (consisting of 61 Roman silver coins), but also a collection of artefacts (pottery, silex tools etc.) discovered within the prehistoric site from Ariușd.

Mellékletek

1. kép Az ágyú 1906 augusztusában, Kézdivásárhelyen

2. kép A két világháború közötti időszakban, a Székely Nemzeti Múzeumban
(Incze Lajos felvétele, 1924. SzNM Fotótéka F.462)

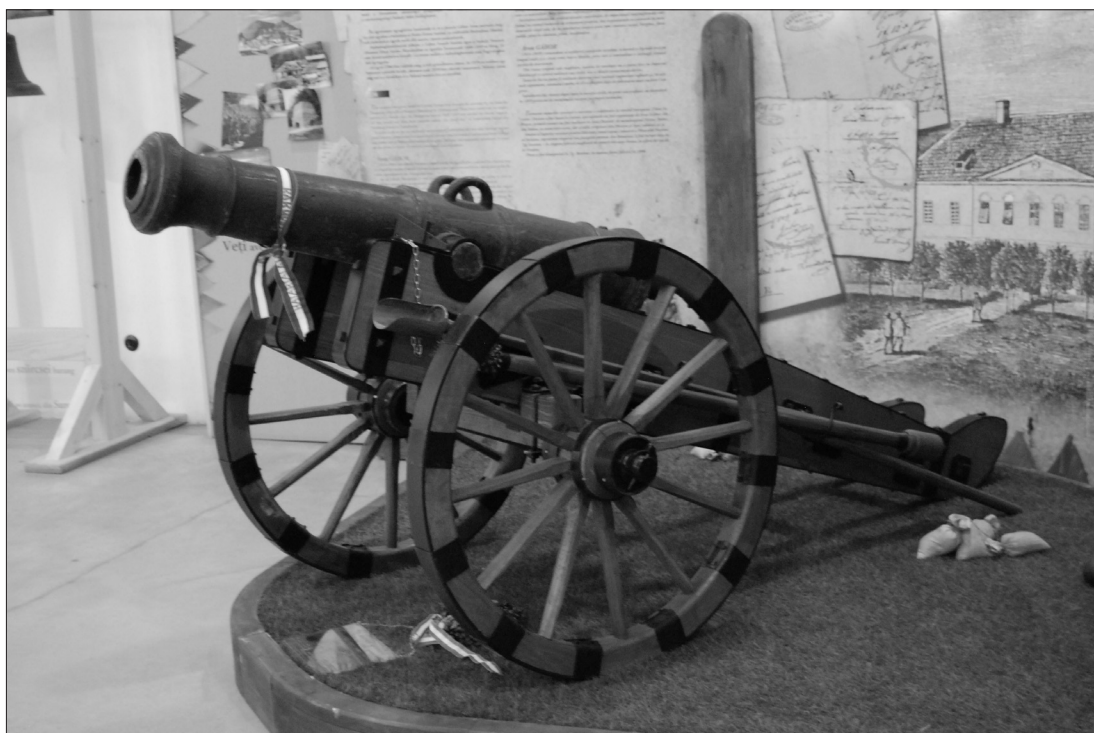
3. kép Nem sokkal a Bukarestbe való elszállítása előtt
(Bortnyik György felvétele. SzNM Fotótéka, Bortnyik-gyűjtemény, F.1923)

4. kép A 70-es évektől 2010-ig a múzeum kiállításain az ágyú bronz másolata szerepelt
(Siklódi Tímea felvétele, SzNM Fotótéka, 142)

5. kép 2010 márciusa: az ágyú hazatér (Albert Levente felvétele)

6. kép Új lafettán, a Székely Nemzeti Múzeum állandó kiállításán
(Sztáncsuj Sándor József felvétele)

GÖDRI FERENC-EMLÉKKONFERENCIA
(2012)

Árvay Katalin

GÖDRI FERENC IRODALMI MUNKÁSSÁGA

Sok szép találkozás élményét őrzöm Gödri Anikóról (az unokáról) és családjáról. Elsősorban édesapám (Árvay József¹) révén ismerkedtem meg velük, hisz Anikó néni és férje, Hegyi Bandi bácsi egyetemi éveik alatt jó barátságban voltak velem. Ez a barátság később is tartott, Bandi bácsiék minden nyáron meglátogattak minket, s ekkor figyelhettem fel Gödri Anikó néni révén nemcsak az egykori polgármester izgalmas életművére, hanem a költő és nyelvész Hegyi Endrére² is.

Kapcsolattörténeti szempontból sem érdektelen még egy találkozás említése. A Domokos Géza írásos hagyatékát rendezgetve a kolozsvári Szabédi Emlékházban került a kezébe a lányomnak (Bartha Katalin Ágnes) Domokos Géza 1963-as *Kínai útinaplója*, amiben említi Hegyi Endrét is. Domokos Pekingbe érkezésük előtt, még a repülőtéren jegyezte fel 1963. november 3-án, éjjel a következő sorokat: „Mellettem a budapesti történész a Galaxy-t olvasa. De hadd mondjam el, kik az útitársaim. Amikor az osztankinói szállodából elindultunk, kiderült, hogy a kilenc Pekingbe utazó utas közül – engemet is beleértve – nyolc magyar. Három mezőgazdasági szakember, egy történész az ázsiai avar ugor törzsre vonatkozó irodalmat megy tanulmányozni, és egy Hegyi nevű nyelvész, aki két évre utazik családotul Kínába. A magyar nyelvet fogja tanítani a pekingi egyetemen. A felesége Gödri Ferenc volt rajztanárom leánya, Sepsiszentgyörgyi.”³

Amikor ezt a rövid áttekintőt megtartom, egyben egy felkérésnek is eleget teszek: régi barátaim, József Álmos és Cserey Zoltán kértek meg, hogy foglalkozzam Gödri Ferenc irodalmi hagyatékával.

Gödri Ferenc irodalmi hagyatéka

A hagyaték sorsa, sajnos, igen hányatott és a kutató számára az egykori gazdag kéziratos anyag, levelezés és egyéb személyi iratok hiányával szembesít csak. Gödri Anikó, az unoka tudósítása szerint az első világháború idején nagyrészt elkallódott.

Így megpróbáltam a számomra elérhető dokumentumokban, elsősorban a publikált anyagok között a ma is érvényesnek és irodalmi-antropológiai szempontból érdekesnek tűnő Gödri-anyagot megvizsgálni. Szinnyei József *Magyar írók élete és munkássága* c. lexikona⁴ szerint 1881-től a következő helyeken publikált lírai költeményeket, elbeszéléseket s egyéb ismeretterjesztő cikkeket: *Magyarország és a Nagyvilágban*, a *Képes Családi Lapokban*⁵, a *Székelyföldben*⁶, a *Székely Nemzetben*.⁷ Ezek közül én elsősorban a *Székely Nemzetben* és a *Székely Népből*⁸ megtalálható közleményeit néztem át, illetve vizsgáltam.

A feltárt szöveghagyatékból jól látszik, és a pályájának, illetve karrierjének az állomásai is azt mutatják, hogy nem a napi gyakorlat szintjén, nem hivatásszerűen foglalkozott poétikai-irodalmi kérdésekkel, tehát ezekre a szövegekre, szövegtípusokra nem is így kell tekintenünk. Előrebocsátható, hogy egy 19. század végi székelyföldi városi tisztviselő nem tipikusnak mondható írásgyakorlatai rekonstruálhatók a fennmaradt szövegtípusok mentén. Milyen szövegtípusok is alkotják ezt a Gödri Ferenc-i irodalmári tevékenységet?

Irodalmi zsengei: veresek, napló

A nagyenyedi kollégiumi tanulmányai idején sajátítja el a verselési készségét. Ekkoriban még kötelező tantárgyként oktatták a verselést a *poétika classisban*.

¹ Árvay József (1916–1975), nyelvész, helytörténész. A kolozsvári egyetemen tanult, majd a Magyar Nyelvtudományi Intézetben dolgozott. 1945–1947-ig a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum őre, majd középiskolai tanár, 1953-tól az Állami Levéltár sepsiszentgyörgyi fiókjának igazgatója.

² Hegyi Endre (1916–1995), nyelvész, műfordító, költő. Kolozsváron kezdi karrierjét, majd 1947-ben Magyarországra költözik, 1953-tól az Eötvös Lóránd Tudományegyetem tanára, tanszék-

vezetője.

³ EMKE SzE KT, LIV/515/1.

⁴ SZINNYEI József 2000.

⁵ Budapest, 1879–1904.

⁶ Kézdivásárhely, 1882–1906.

⁷ Sepsiszentgyörgy, 1883–1906.

⁸ Sepsiszentgyörgy, 1906–1944.

Sajnálatomra azonban ez a szöveg-együttes nem vizsgálható, mivel ezeket az első irodalmi szárnypróbálgatásait maga Gödri semmisítette meg.⁹ Gödri Anikó tulajdonában van a tizenhárom éves korától vezetett naplója. Erre a naplóra hivatkozik az a Szántó Vitus is, aki portrét, monográfiát szentelt volna Gödri Ferenc életútjának, (de valószínűleg soha nem fejezte be, s ha be is fejezte, annak publikált nyoma nincsen); azonban csak a gyermekkori Gödri-ről közölt egy kevésbé adatgazdag cikket a *Székely Népben*;¹⁰ ennek egyik szempontunkból fontos megállapítása, hogy rendkívül fantáziadús gyerekek voltak az ifj. Gödri Ferenc.

Levelezése

Nagyobb része szintén szétszóródott, hivatalos levelezésének egy része minden bizonnyal fellelhető a megyei levéltárban.

Versei

Verstermésének néhány darabjára hívnám fel itt a figyelmet, amely megmutathatja ennek a költői műhelymunkának az intellektuális-poétikai dimenzióit.

Az *Altatódal* c. verse¹¹ korai, házassága előtti szerelmi vers. Már az első versszak is jelezheti, hogy erős Petőfi-reminiscenciájú, s megállapítható róla, hogy mind prozódiai szempontból, mind képi világát tekintve igen átlagos költői teljesítmény:

*Már a barna éj kibontá
Csillagos kék fátyolát,
S lomb között a szél susogja
Szenderítő lány dalát - ,
Térj pihenni jó leányka,
Édes álom karja hív
S kis fejed lehajtva szépen,
Míg nyugtatod,
Orangyalod
Viraszcsa szűz álmaid.
Menekülve földi kintől, –
Mit a lét, oh ád sokat –
Messze szálló képzelettel,
Vágyaid honát keresd fel –
Álmodj... tündér álmokat! ...*

Az *Oh, ha láttad* c. verse szintén ebbe a kategóriába illeszthető. Két jelentékenyebb verstermése *A székely tűzér csizmája* és a kései vers, *A Sepsiszentgyörgyi várban*. Mindkettő családi kötődésű. Minthogy két nagyobb terjedelmű poémát szentel az apának, illetve nagyapának, ebből is látható, hogy igen jelentős szerepe van Gödri életében (írásgyakorlatában) a családtörténetnek, a genealógiának.

Az első, *A székely tűzér csizmája*¹² tréfás hangvételű, apja 1848-as honvéd élményeinek egyik epizódját örökíti meg:

*Segesvári piactéren
Ágyuk álInak sorba szépen,
híres ágyúk, székely ágyúk,
Gábor Aron a gazdájuk.
Körülöttük víg legányek,
csupa székely hős tüzérek,
készülnek az újabb harcra,
csak kettőnek bús az arca.
Nagy Sándor és Gödri Feri
mindenki csak így ismeri
hű barátok, jó pajtások,
de mit ér, ha nincs csizmájuk?
Éjjel-nappal benne járva,
lövöldöztek a muszkára,
a Gödrié csupa lyuk már,
Nagy Sándoré csak csizmaszár.
Sándor búsán panaszolja,
a háború mind jó volna,
nem félek senki fiától
sem osztráktól, se kozáktól
de ily fagyos hóba-sárba
én mezítláb kutya dolog
Gödri Feri hallja, hallja,
bajtársát így vigasztalja:
lásd, nem különb az enyim se,
talpa, ha nem is ment kárba,
de a hó, sár vígan járja
de két lyuk van mind a kettőn
mi itt bejön, az túl kijön.
Segesvár nem cigánia,
akad itt még csizmadia
ki meggyógyítsa bajunkat
míg itt töltjük pár napunkat.
Amde másnap kora reggel
ellenség jön nagy sereggel
hős Bem apó virradóra
riadót fúj talpalóra
a gyalogok összefutnak
huszárok lóra kapnak
a tüzérek az ágyúkra
itt az óra mindnyájukra.
E komoly pillanatban
ki gondol most a csizmára
Nagy Sándornak kisebb -
dehogy is jut az eszébe.
Hi a haza mezítláb is,
s egy ágyúfán ül máris
s e sürgő kavarodásban*

⁹ Gödri Anikó közlése.

¹⁰ SZÁNTÓ Vitus 1915.

¹¹ *Székely Nemzet*, 1884. szeptember 21.

¹² HARRINGTON SZÁNTÓ Anikó 2001, 10–12.

*a hadsor közt csak megvillan
egy futó leány szoknyája
lábán a piros csizmája
Gödri Feri, hogy meglátja
a fiúk közt elkiáltja:
ott fut a Sándor csizmája!
Uccu neki el kell fogni!
Le a csizmát hamar, így ni!
De vigyázva, ne sértsétek
a hazáért ez nem vétek,
és egy szempillantás alatt
a lányka meztláb marad.
Kicsi ember kicsi lába,
pompásan ment a csizmába
aztán egy hálaszót mondott
s az ágyúkkal elrobogott.
Hangja elhalt trombitának,
a daliák már messze járnak
kiürül a nagy piactér
a lányka is magához tér
nincs csizmája nézi, nem szól
a vitézre gondol és a szíve mintha szólna
bárha engem is elvitt volna!*

A vers szereplői id. Gödri Ferenc (Gábor Áron egyik első székely hadnagya volt) és Nagy Sándor tüzér főhadnagy, valamint egy gesesvári lány. A humor forrása Nagy Sándor¹³ legendásan kisméretű lába.

Kései verse, *A Sepsiszentgyörgyi várban* (1910) ódai hangvételű poéma, amelyben a személyes vártemplomi élmény (mely nagymértékben nagyapja prédikációihoz kötődik, aki egy fél évszázadig volt lelkésze a városnak) a nagyobb, jelentősebb léptékű történeti epizódokkal – török vész, Rákócziak és Gábor Áronék invokált történeteivel – kapcsolódik össze. Az utolsó versszak egyfajta személyes felajánlás, saját magát mint hűségese fiat ajánlja fel a „vár keblei”-nek:

*S most karjaid közt, mind ott nyugszanak.
Te őrzöd híven csendes álmaik...
Elöttem szent ezért minden falad
Te öreg vár! Ki állsz búsongva itt.
Állj még soká, mint századok során!
Elhagyva se alázd meg tar fejed!
Már nincs barátod, – én vagyok csupán,
Ki még szeretlek s dalt zengek neked...
S ha éltem terhét tovább nem viszem,
Nem bírva majd sok sorscsapás miatt,
Fogadj kebledre engem is, hiszen
Én valék egyik leghívebb fiad.*

Említésre méltó még a Gyárfás Jenővel váltott verses levelezése a *Székely Nemzetben* (*Elkeseredett válasz a Mic Vogmucra*, 1893).¹⁴ Szintén e lapban látott napvilágot a *Légyott*¹⁵ c. humoreszkje három énekben.

Alkalmi versei

E versek megírásainak körülményeiről elmondható, hogy minden valószínűség szerint a helyi közösség igénylésére, megrendelésére születtek, de legalább ugyanakkora szerepet kell tulajdonítanunk Gödri verselési kedvének, amellyel ezekre az alkalmakra válaszolt, illetőleg életre hívta ezeket a verses szövegeket.

A László Lukácshoz írt, *Édes László uram!* című versében Árpád fia megszületése alkalmából kéri fel keresztapának a címzettet 1896. március 11-én.¹⁶ Jellegzetes stílusa illusztrációjaként álljon itt a két közbülső versszak:

*Tudom én, hogy kelmed derék székely ember,
Kinek tudománya s a szíve mély tenger;
Kinek mindig helytt áll a vágott dohányja
S a vizes lepedőt másra sohasem hányja;
A ki egymagában tiz ember egy testben
S a kit falujának esze, szíve, szája
S más nyomorúságán nem hizott a mája;
Ki jóvá csinálja, mit más számár elvett
S jó atyafiáért kiteszi a lelkét.
Tudom én ezt mind jól s még többet is ennél,
Hogy kevés ember van, ki emberebb kendnél.*

*De hiába ilyen derék Kelmed
S hiába hangoztat ennyi nemes elvet;
Mit ér a népbankja s összes tudománya,
A csorda malacca s zsiros szalonmája;
Mit ér a szép kertje, körtéje, almája:
Ha Gödri Ferencnek nem volt még komája!
No hát ugy-e, hogy ezt Kelmed is belátja!
Tehát hogyha van egy fekete kabátja,
Vegye a hátára s a jó feleséggel
S a szép leányával, – illő tiszteséggel –
Nem kímélvén lábát két gebe lovának –
Tizenötödikén március havának
Ez isteni, dicső, kuruc magyar napon
Tüskéken, bokrokon, sárákon, havakon
Életre-halálra ide takarodjon,
Hogy az én disz fiam kereszt nevet kapjon!
Lévén keresztfia nemes Gödri Árpád,
Minőt még nem pipált a keleti Kárpát!...*

¹³ Volt tüzér főhadnagy és hidvégi református lelkész, a *Háromszék önvédelmi harca 1848–1849* (Kolozsvár, 1896) szerzője.

¹⁴ *Székely Nemzet*, 1893. október 16.

¹⁵ *Székely Nemzet*, 1891. február 28.

¹⁶ A vers 1914-ben, László Lukács elhalálózása idején látott napvilágot (*Székely Nép*, 1914. február 21). A címzett általános iskolaigazgató Illyefalván, arany érdemkereszt tulajdonosa, ma a helyi iskola az ő nevét viseli.

A *Két kép* című Bartos Domokos városi aljegyző és Gyárfás Samu (Gyárfás Jenő festőművész édesapja) városi pénztárnok verses portréja. Elhangzott 1893. január 3-án a városi banketten.

A *Császár Bálint éljen!* c. verse 1891. január elsején hangzott el.¹⁷ E vers kéziratos példányának egy másolatát József Álmóstól kaptam, ő maga az eredetit Gödri Zolti bácsitól (a polgármester fia). Amikor József Álmóst Sepsiszentgyörgy díszpolgárává avatták (2011), a vers eredeti példányát felajánlotta a polgármesteri hivatalnak.

1891 októberében újabb *Tösz* versben látott napvilágot, amelyet a szerző a vasúti bankett felköszöntője alkalmából írt. 1892 januárjában ismét verses pohárköszöntő születik: *A papbeköszöntő bankettéről*, melyben Málik József főgondnokot élteti.

Külön figyelmet érdemel verses *Színházi prologusa*. A városi színház ünnepélyes megnyitására 1899. január 14-én került sor. A városháza dísztermét, amelyet korábban nemcsak bálók, estélyek és színelőadások, hanem megfelelő terem hiányában népe-sebb bankettek helyszínékként is használtak, a városi tanács segítségével – élén a polgármester Gödri Ferencel –, végre sikerült megújítani. A munkálat során a nagyterem keleti része színpadhelyiséggel bővült, új karzattal és páholyokkal látták el a dísztermet. Öltözők külön kijáráttal, karzati feljárók, előszoba, folyosó mind új és remek kivitelezésű volt. A díszterem mennyezetének festése, szép parkett és kényelmes berendezés Bay István építető mérnököt dicsérik. S ámbár tetemes költséget emésztett fel az átalakítás, az erdélyi városok egyik legszebb vígadójaként ünnepelhetette Sepsiszentgyörgy közönsége a megnyitáskor.

Az ünnepélyes avatót¹⁸ természetesen a helyi műkedvelő színtársulat előadásával nyitották meg, mely ünnep-konstrukciót más magyar színházavatók programja és koreográfiája nagymértékben befolyásolt.¹⁹

Innen nézve sem véletlen, hogy a verses prologus megírásával Gödri Ferenc polgármestert, a műkedvelő társulat elnökét, művelt férfiút, városgazdát és alkalmi verselőt bízták meg, mint aki fáradtságot nem kímélve állt a felújítási munkálatok mellett. A hét órakor kezdődő ünnepi program Zathureczky Berta *Anatol* c. operettjéből vett egyveleggel nyílt meg. Ezt követően adta elő Sükösd Vilma Thália nemtőjének öltözve a Gödri írta *Prologót*.

¹⁷ Császár Bálint (1826–1892) Sepsiszentgyörgy polgármestere, országgyűlési képviselő.

¹⁸ NN: Az új színház megnyitása 1899. január 15. *Székely Nemzet*, 1899. január 16.

¹⁹ Gondolok itt a kolozsvári Farkas utcai színház 1821. márciusi és a pesti Magyar Színház, a későbbi Nemzeti Színház nevet viselő intézmény 1837-es augusztusi megnyitójának ünnepségére és programjára. (A kolozsvári színházi avatóról lásd BARTHA

A szöveg az új színpad és terem jelentőségére mint a magyar nyelvű színjátszás felvirágzásának zálogaként tekint, kiemelve elsőségét a régióban, s így zárul:

*Szabadság, műveltség, hívó szózatára,
Ki annyit áldozál vért, vagyont házadért:
Te lelkes város, te magyarság végvára,
Csak babér övezhet ez újabb munkáért, -
Minden hű polgárod büszke lehet rája!
S mert a jó törekvést is megáldja:
Munkálj hát, gyarapodj, az ősi erénnyel,
Áraszd el a székelyt boldogsággal, fénnel, -
S hogy legyen az egykor csodával határos,
Oly dicső naggyá légy Sepszi-Szent-György város!*

A *Prologót* a *Szózat* és több hazafi dal követte, majd a műkedvelő társulat Herceg Ferenc *Három testőr* c. bohózatát adta elő.

Gödri Ferenc szövegterméséből még két szövegtípust említenék meg. Az egyik a *történeti jellegű írásai*, mellyel itt behatóan nem kívánok foglalkozni.²⁰ A másik szövegtípus, amely külön vizsgálat tárgyát érdemelné, az *alkalmi beszédei*. Itt idő híján csak néhány példát említek: *Nőegyleti estély* (farsang, 1899. január 27.); az Árvafüi szeretetház javára rendezett Potsa-estélyen elhangzott beszéde; *Felolvasás a felolvasásról* nőegyleti teaesten előadott szellemes-humoros beszéde (1894. december 24.); március 15-i beszéde 1896-ból, *Császár Bálint halálára* c. búcsúbeszéde 1892. december 18-án.

Nem kockáztatok meg túlzott állítást, hogy ha azt mondom, hogy Gödri Ferenc irodalmi munkásságának fő műveként a *Sepsiszentgyörgytől Turinig s vissza* c. munkáját tekintem,²¹ melyre mint az utazási irodalom egyik termésére is tekinthetünk.

Mivel a műnek jelentősége és volumene egy nagyobb terjedelmű elemzés keretében lenne érdemét is tekintve méltóan elemezhető, ezt most megkerülve, csak néhány jelentős vonatkozását emelném ki.

A munka háttértörténetéről tudni kell, hogy Sepsiszentgyörgyön jelentős Kossuth-kultusz élt, és ez hívta életre Kossuth díszpolgárrá avatását. 1849 áprilisán a Görgei nevéhez fűződő tavaszi hadjárat győztes ütközeteinek, Kossuth kormányzóvá választásának híre hamar eljutott Sepsiszentgyörgyre is. A lelkesültség heteiben Bem és Kossuth díszpolgárrá

Katalin Ágnes 2014, 369–379, a Pesti Magyar Színház avatójáról pedig lásd EGYED Emese 2001).

²⁰ Lásd *Apróságok Szentgyörgy múltjából* helytörténeti vonatkozású adatközlés a *Székely Nemzet* 1892. december 24. hasábjain; valamint 17. századi aldobolyi, családtörténeti vonatkozású dokumentum közlése 1888-ból.

²¹ GÖDRI Ferenc, ifj. 1894.

választását indítványozták. Császár Bálint polgármesterségének utolsó éveiben mozgalom indult Kossuth Lajos díszpolgárrá avatásának érdekében. A város 1892. november 23-án Kossuthot 90. születésnapja alkalmával díszpolgárrá választotta, s a következő év március 23-án nyújtotta át Turinban a város tíz tagú küldöttsége a díszoklevelet. A küldöttség tagjai Barabás Sándor körorvos, Bogdán Artúr takarékpénztári vezérigazgató, Bogdán Flórián építészvállalkozó, Botár Albert birtokos, Kelemen Lajos megyei főügyész, Kiss Ödön tanító, Révay Pál református lelkész, Sikó Béla birtokos, Várkonyi Endre főgimnáziumi tanár, valamint ifj. Gödri Ferenc városi főjegyző voltak. Az eseményt Gödri Ferenc útleírása örökítette meg, a Jókai nyomda nyomásában 1894-ben jelent meg.

A műfajnak, az útleírásnak gazdag és jelentős hagyománya van a magyar irodalomban (Szepsi Csombor Márton 1620-ban Kassán magyar nyelven megjelent *Evropica Varietasa*, Sándor István, 1793-as *Egy külföldön utazó Magyarinak jó barátjához küldött levelei stb.*) Fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy a régi magyar utazáselméleti irodalomban jól érzékelhető már a magyar és európai munkák szoros összefüggése, az utazási módszertanok terjedésében és a műfaj poétikai szabályait tekintve is.

Gödri Ferenc itineráriumáról (maga útleírásnak nevezi) elmondható, hogy a célelvűen utazók írásai sorába tartozik, beszámolójával az utazás hagyományai szerint leírandó és megmutatandó dolgok hagyományos menetét követi, s ugyanakkor a beszámoló a Kossuthal való találkozást tekintve fő céljának, s ennek minél hübb, dokumentarista megörökítését.

A tájak megjelenítése sohasem értékeslegesen tevékenység. Ahogyan a Sepsiszentgyörgytől Turinig s majd a visszafele vezető útvonalon megjelenített tájakat látjuk/olvassuk, az nagymértékben attól függ, hogy pontosan Gödri hogyan szemléli e tájakat. Nemcsak leír, hanem *beleír*: Gödri előfeltevéseivel, értékeivel és vágyaival tölti fel. Láthatjuk, hogy mennyire erős benne a városelöljáró, a jó gazda szemlélődésének az érvényesítése: pl. a horvát karsztek között, Fiuméhez közel a vonatból szemlélt táj, a liburni karszt csupasz sziklái a sotternek való kavics remek otthoni hasznosíthatóságát juttatják eszébe. A rengeteg kavics „legalábbis 50.000 esztendeig kavicsoztathatná vele az összes [háromszéki] utainkat, s még akkor is maradna belőle vagy tíz sugási útra való”.²²

S az útleírás legalább annyira szól Gödri kulturális horizontjairól, mint amennyire híven tükrözi a tájat. S ilyenként az útleírás alapvetően nemcsak leíró, hanem értelemadó műfajnak is tekintendő. A színhá-

zak, templomok, szobrok, temetők, múzeumleírások gazdagságára gondolunk.

A táj nemcsak fizikai tér, hanem a fizikai tértől elválaszthatatlan módon a reprezentációk kulturális tere. Leírásaiban fontos, hogy legalább annyira nemzeti reprezentációs munkát végez, mint amennyire az kulturálisan eltérő, az idegen megragadására tör, hisz a külföldi tájakról magyar történeti emlékeket vonatkozásokat és kötődéseket említ; az idegen újdonságban a megszívlelendő s átlátható, magyarítható, magyar földre is adaptálható tekinteli lényegesnek.

Az útleírás, miközben igen könnyed, olvasható stílusú, mégis magán viseli a megalkotottság jeleit, melyet olykor maga a szerző is elárul. „Pedig ott volt zsebemben a bizonyíték: a vén Baedeker, – melyet, azonban íme az ember csupán azért cipel el magával utazni, hogy csak amikor hazajött nézzen bele.”²³

Tehát az útleírás konkrét papírra vetésének az idején Gödri legalább olyan intenzitással használ fel különböző forrásokat (az említett Baedeker-féle utazási könyv valamelyik kiadását, saját és társai jegyzeteit, regényt, történeti műveket), mint a konkrét utazás idején.

A Kossuthal való találkozás és a díszpolgári oklevél átadásának a leírása (mint az utazás fő célja) kiemelt szerepet kap a műben mind tartalmi, mind strukturális szempontból. Igen figyelemre méltó az a mód, ahogyan minél hívebben kívánja rögzíteni az eseményt. Ehhez saját emlékezetén kívül utastársa jegyzeteit is felhasználja, s így bizonyítja a Kossuth elhangzó véleményeinek, megjegyzéseinek hűségét, dokumentarista voltát.

A találkozás pillanata igencsak érzelemdús volt: „Küldöttségünk legerősebb tagjai is – kik életüknek oly régóta táplált, s csaknem elérhetetlennek hitt, legforróbb vágyát látták valahára most beteljesülni – elérékenyedve törülgették visszafojthatatlan könnyeiket, s csak alig-alig sikerült nekem is látszólagos nyugalمامat megőrizni (...) üdvözlő beszéd... kötelessége.”²⁴ Természetesen közli saját üdvözlőbeszédét is, melyet „Mélyen tisztelt Kormányzó Úr” megszólítással kezdett, s második találkozásuk végén közli Révay Pál református pap imaszerű búcsúszavait is a könyvben,²⁵ amely úgyszintén erős érzelmeket váltott ki nemcsak a küldöttségből és Rutkaynéból, Kossuth testvéréből, hanem a nagy férfiból is.

Végül egy javaslattal zárnám e szerteágazó és több szempontot is felvető írói műhelymunkába való betekintést. Hogy megszülethetett Gödri legjelentősebb műve, a *Turini utazás*, az legalább annyira köszönhető saját tehetségének, mint Sepsiszentgyörgy városá-

²² GÖDRI Ferenc, ifj. 1894, 13.

²³ GÖDRI Ferenc, ifj. 1894, 86.

²⁴ GÖDRI Ferenc, ifj. 1894, 56.

²⁵ GÖDRI Ferenc, ifj. 1894, 90–91.

nak és a korabeli Kossuth-kultusznak. És elmondható, hogy a város azóta is művelője ennek a kultusznak (hisz tér és utca viseli nevét, 2002 óta Vargha Mihály szobrászművésznak köszönhetően bronzszobra is áll). Ehhez a Kossuth-kultuszhoz több szállal is kapcsolódik a Gödrit övező kultusz (utca, iskola viseli nevét).

Ennek fontos része lenne a manapság ritkaságszámba menő útirajz újra kiadása a városi vezetőség felkérésével, hisz ezzel a város nemcsak kultikus gesztust gyakorolna, hanem jelentős és rendkívül érdekes olvasmánnyal gazdagítaná az érdeklődő-olvasó városlakókon kívül a szélesebb olvasóközönséget is.

Árvay Katalin – ny. tanár, Sepsiszentgyörgy.

Források

EMKE-Szabédi Emlékház Kézirattára, Kolozsvár (EMKE Sze KT)
LIV/515/1, Domokos Géza irathagyatéka

Hírlapok, folyóiratok

Székely Nemzet, Sepsiszentgyörgy (1891, 1892, 1893, 1899)
Székely Nép, Sepsiszentgyörgy (1914)

Irodalom

BARTHA Katalin Ágnes

- 2014 Szimbolikus reprezentáció és színház-avató ünnep, in: Brutovszky Gabriella – Demeter Júlia – N. Tóth Anikó – Petres Csizmadia Gabriella: *Dramák határhelyzetben*. I. Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitra, 369–384.

EGYED Emese

- 2001 „Ki vagy te?” Az Árpád ébredése című embléma, in: Madácsy Piroska – Bene Kálmán (szerk.): *Vörösmarty és kora. Tanulmányok Vörösmarty Mihályról és Körösi Csoma Sándorról*, Bába és Társai Kiadó, Szeged, 11–32.

GÖDRI Ferenc, ifj.

- 1894 *Sepsiszentgyörgytől Turinig és vissza*. Jókai Nyomda-Részvény-Társulat, Sepsi-Szentgyörgy.

HARRINGTON SZÁNTHÓ Anikó (szerk.)

- 2001 *Őt emberöltő Erdélyben II. Ha lássátok se mondjátok...*, Ashram közösség, Székelyudvarhely.

SZÁNTHÓ Vitus

- 1915 Gödri Ferenc gyermekkora, *Székely Nép*, 1915. január 9.

SZINNYEI József

- 2000 *Magyar írók élete és munkássága*, Budapest, Arcanum Adatbázis Kft. (<http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/> – utolsó letöltés ideje: 2015. október).

Activitatea literară a lui Gödri Ferenc

(Rezumat)

Colecția personală a lui Gödri Ferenc ni s-a păstrat – din păcate – doar parțial, cercetătorul lovindu-se de lipsa manuscriselor, corespondenței sau altor documente personale. Lucrarea se bazează astfel primordial pe materialul publicat în viața autorului și are ca scop analiza acestora din punctul de vedere a antropologiei literare. Analiza textelor literare ne arată – după cum reiese și din propria biografie profesională – faptul, că literatura și poezia nu erau preocupări permanente, zilnice ale lui Gödri, abordarea lor necesită astfel conștientizarea acestei perspective. Pe baza versurilor, discursurilor ocazionale sau lucrărilor istorice, dar și din opera principală, jurnalul de călătorie din Italia, poate fi reconstruit exercițiul de scris al unui funcționar orășenesc din Secuime de la sfârșitul secolului al 19-lea.

The literary activity of Gödri Ferenc

(Abstract)

Nowadays we know only a small part of a someday rich Gödri Ferenc personal collection (with manuscripts, correspondence or other types of documents). This way the paper focuses mainly on the written material published by the author himself and offers a literary anthropological analysis of it. These texts demonstrate the fact – revealed by the authors' biography as well –, that literature and poetry were not among his everyday preoccupations and activities, their approach thereby should not ignore this perspective. Based on the poems, occasional speeches, historical works and his main work (*Sepsiszentgyörgytől Turinig és vissza*), the itinerary journal, we may reconstruct the writing exercise of a small town functionary from the Székelyföld by the late 19th century.

Csáki Árpád

A HELYTÖRTÉNÉSZ GÖDRI FERENC

Ifj. Gödri Ferenc polgármester a szűk két évtizedre nyúló városvezetés mellett Sepsiszentgyörgy történetének összegzésével, múltjára vonatkozó iratainak összegyűjtésével is elévülhetetlen érdemeket szerzett, az 1880-as évek végétől haláláig folyamatosan gazdagított levéltári gyűjteménye mai napig megkerülhetetlen forrása a helytörténeti kutatásoknak.

Gödri Ferenc 1881–1885 között Budapesten folytatta egyetemi tanulmányait, ezt követően pedig joggyakorlatát is a fővárosban kezdte meg, egy olyan időszakban, amikor a legfontosabb erdélyi kormányhatósági levéltárak bekerültek az *Országos Levéltárba*, ahol az iratok rendezése, az erdélyi osztály kialakítása az ugyancsak háromszéki származású Barabás Samu (1855–1940), későbbi országos levéltárnok, oklevélkiadások sorát jegyző történész¹ nevéhez fűződik. Vele, akárcsak a székelység múltjának századvégi kiemelkedő kutatójával, Szádeczky-Kardoss Lajossal (1859–1935) bizonyára már Budapesten megismerkedett.

Ezzel egy időben a főnemesi családi levéltárak fokozatos megnyílása Erdélyben² is szélesítette a történeti kutatások forrástárát. Székelyföldön a kisebb családi levelesládák begyűjtésében az Imecsfalváról Sepsiszentgyörgyre bekerülő Székely Nemzeti Múzeumnak jutott vezérszerep. A múzeum anyagának oklevélközlését már Nagy Géza beindította,³ a folyamatosan gazdagodó gyűjteményére a szakma is hamar felfigyelt: értékes kódexei és kéziratos anyaga mellett levéltári anyagát elsők között Szabó Károly nézte át és használta fel a *Székely Oklevéltár* sorozat első köteteinek összeállításakor.⁴

A Székely Nemzeti Múzeum begyűjtési programjának sikerén felbuzdulva az időközben szülővárosába visszatérő Gödri Ferenc is levéltári gyűjtemény létrehozásába kezdett. Kezdeményezését a múzeum szakemberei, elsősorban Nagy Géza, majd a múzeumőri feladatokat is ellátó kollégiumi tanárok is felkarolták,

viszonzásul ő maga a múzeum numizmatikai gyűjteménye számára engedett át 1888-ban csere által⁵ Vlad Ţepes havasalföldi vajda által veretett pénzérméket. Még ugyanazon év végén – feltehetően az említett Nagy Géza ösztönzésére – oklevélátírásokkal jelentkezett a helyi sajtóban. Előbb Báthori István fejedelem 1572-es ítéletlevelének közvetítésére felkért aldobolyiak válaszlevelét,⁶ majd két, az aldobolyi rév ügyében kiadott oklevél szövegét, Mihály vajdáét 1600-ból, valamint Báthori Zsigmondét 1602-ből ismertette a helyi sajtóban. Családja ősi fészke kapcsán az ottani református egyház 17. századi jegyzőkönyvének címlapját is⁷ közli.

A Császár Bálint polgármester hívására hazatérő Gödri – aki nagyapjától, a nyugati egyetemeket is megjáró sepsiszentgyörgyi református pap-esperestől jelentős könyvgyűjteményt örökölt – figyelme hasonlóan családja múltjának feltárására irányult. Hagyatékában az 1880-as évek végétől követhető az Országos Levéltárral folytatott ez irányú levelezése, amelyben az aldobolyi, illyefalvi és kökői előnevet viselő Gödri családra vonatkozó adatok után érdeklődött. Fellelhetők például a Jakab Elek és Barabás Samu által az *Erdélyi Királyi Könyvekből* készített, valamint Pauler Gyula országos levéltárnok által láttamozott másolatok, köztük a Báthori Gábor fejedelem által 1610. január 20-án aldobolyi Gödri Máté és Miklós számára kiállított lófősítési,⁸ az I. Apafi Mihály fejedelem által kökői Dobolyi alias Gödri István, vele együtt János és Bálint nevű testvérei számára 1664. május 26-án Gyulafehérváron adományozott nemesítési oklevél szövege, továbbá az 1682-es és 1685-ös háromszéki lustrákból⁹ készített családtörténeti jegyzetek.

A Gödri Ferenc oklevélgyűjteményében található eredeti iratok ükapja, az Illyefalván lakó Gödri Sámuel idejétől kezdődnek, annak 1814-ben készített vagyonösszeírással, valamint nagyapja, a lelkész Gödri Ferenc idejéből származnak: gazdasági jegyzések

¹ Róla lásd CSÁKI Árpád 2006.

² Gondolunk itt a Magyar Történelmi Társulat 1879-es marosvásárhelyi vándorgyűlésére, amely alkalommal a gróf Teleki család levéltára is megnyílt a kutatók előtt.

³ Erről lásd PAIS Ágnes 2002, 64–65.

⁴ SzOkI, III, 1890, I.

⁵ NAGY Géza 1891, 106.

⁶ GÖDRI Ferenc 1888a. Gödri adatközléseire vonatkozóan lásd még PAIS Ágnes 2002, 65 és 82.

⁷ GÖDRI Ferenc 1888b.

⁸ SÁL, Fond 77, Fasc. I, 1.

⁹ SÁL, Fond 77, Fasc. I, 17–19.

az 1825. évre,¹⁰ és Gödri Juliánna perefenumlevele 1845-ből¹¹ stb.

Gödri családtörténeti adatgyűjtései továbbá kiterjednek a nagyanyai ágon rokon árkos Mihály családra,¹² ezek régi leveleit is megszerezte gyűjteménye számára. Genealógiai gyűjteménye továbbá iratokat őriz a nagylaki Gödri, kovásznai Kiss, kézdialmási Székely, ikafalvi Dombi, sepsiszentgyörgyi Nagy stb. családokra, rétyi Székely Dávidra, szacsvai Budai Ferencre, árkos Veres György ügyvédre vonatkozóan, leszármazási táblákat, jegyzeteket tartalmaz a lécfalvi Gyárfás, esztelneki Szacsvai, szentkatolnai Elekes, alsócsernátoni Damokos, uzoni Béli, gelencei Mihály stb. családokra vonatkozóan.

Az iratok összegyűjtése mellett családjának történetét saját levéltári kutatásokkal is kibővítette. Elsősorban a Székely Nemzeti Múzeum¹³ folyamatosan gyarapodó, Domján István által 1891-ben rendezett anyagára alapozott, de használta a báró altorjai Apor családnak Barabás Samu által összeállított levéltári elenchusát, nem utolsósorban pedig felhasználta a háromszéki egyházak levéltárait is.¹⁴ Az így összegyűjtött adatokkal maga is hozzájárult Pálmay Józsefnek a század elején megjelentetett genealógiai munkájának gazdagításához.¹⁵ Családtörténeti kutatásaira alapozva 1907-ben címeradományért folyamodott I. Ferenc József királyhoz, amelyet két évvel később el is nyert.¹⁶

A genealógiai kutatások mellett az 1890-es évektől előbb főjegyzői,¹⁷ majd polgármesteri megbízatásával egy időben figyelme kiterjedt a város múltjára vonatkozó régi iratok összegyűjtésére is. A város régi levéltárának hiányosságára feltehetően városi főjegyzővé választásának ideje táján figyelt fel. Közismert ugyanis, hogy Sepsiszentgyörgy több ízben szenvedett pusztítást, így 1658–1661-ben, majd az 1690-es évek elején, végül 1849 nyarán az orosz cári csapatok június végi bevonulása során. Szűk két évtizeddel később már Orbán Balázs sem meríthetett a város régi irataiból, így a kiváltságlevelek mellett elsősorban a helyi református egyház levéltárából használt fel a 17–18. századra vonatkozó adatokat.¹⁸ Szádeczky Lajos (1859–1935) is a hasonló akadályokba ütközött 1893 körül, amikor a Székely Oklevéltár-sorozat újabb kötetének összeállításához székelyföldi kutató-

útra indult. Sepsiszentgyörgyön átnézte a Székely Nemzeti Múzeum gazdag anyagát, és Gödri Ferenc gyűjteményét, ezzel szemben a városi levéltárról megemlíti, hogy az „köztörténeti iratokban szegény, régi kiváltságai másolatban, az újabbak eredetiben vannak meg.”¹⁹

A kisebb családi levéltárak mellett Gödri Ferenc levéltári hagyatékának második jelentős részét így oklevélgyűjteménye alkotja, ide sorolva a Sepsiszentgyörgy 17–19. századi történetére vonatkozó iratokat is. Közülük néhányat közzé is tett a helyi sajtóban 1892 végén, így a városi magistratusnak a Főkormányzékhez küldött panaszlevelét 1815-ből, továbbá az 1834-es erdélyi országgyűlésre felküldött városi követek utasítását, a város 1848. évi pusztulásait összegző levelet br. Wohlgemuth Lajos erdélyi cs. k. főkörmányzóhoz 1850-ből, valamint egy 1802-es főkörmányszéki nyomtatott körlevél szövegét.²⁰

Nem véletlen tehát, hogy a vármegye monográfijának megírását 1894 végén kezdeményező, Potsa József főispán által vezetett bizottság²¹ – amelynek Gödri jegyzője is volt – Sepsiszentgyörgy városi főjegyzővel is számolt.

A kötet számára beérkezett kéziratok véleményezését az említett bizottság Szádeczky Lajosra bízta, és feltehetően éppen a kolozsvári egyetemi tanár, a székelység történelme avatott kutatójának bátorítása készíthette Gödrit arra, hogy az összegyűjtött adatok alapján városa múltjának írott összegzésébe kezdjen. Ennek eredményeként a millennium emlékére nyhe késéssel, jó néhány vármegyét azonban még így is megelőzve megjelentetett *Háromszék vármegye Emlékkönyvébe* látott napvilágot első jelentős, történetész szempontból is értékelhető munkája.²²

Sepsiszentgyörgy rövid történetének megírásában Gödri egyaránt felhasználta a század utolsó évtizedeinek székely történeti témájú szakkiadványait és forrásközléseit, ugyanakkor gazdagon támaszkodott az általa kiválóan ismert városi levéltár iratanyagára, amellyel kapcsolatban megjegyzi, hogy abban „[...] egy 1736-i gyulafehérvári káptalani kiadványon és egy 1782-beli (II. József adta) eredeti vásári adománylevelén kívül csak néhány múlt századbéli értéktelen kormányrendeletet és néhány száz a jelen század első feléről maradt rendezetlen acta van.”²³

¹⁰ SÁL, Fond 77, Fasc. I, 72–79.

¹¹ SÁL, Fond 77, Fasc. I, 80–82.

¹² SÁL, Fond 77, Fasc. I, 108–109.

¹³ Gödri Ferenc 1893-ban lett a Székely Nemzeti Múzeum igazgató-választmányának tagja, 1901-től haláláig annak elnöke.

¹⁴ SÁL, Fond 77, Fasc. I, 104.

¹⁵ PÁLMAJ József 1901, 181–184.

¹⁶ Az eredeti alapján Cs. Bogáts Dénes által 1942-ben készített hiteles másolatát lásd SÁL, Fond 77, Fasc. I, 91.

¹⁷ Ifj. Gödri Ferenc 1891. május 20-án vette át Vitályos Gyu-

lától a városi főjegyzői tisztséget, a képviselőtestület gyűléseinek jegyzőkönyveiben 29-én már főjegyzőként szerepel. SÁL, Fond 14, Inv. 5/9, Nr. 115, 95v.

¹⁸ ORBÁN Balázs 1869, 42–43.

¹⁹ SzOkl, V, IX.

²⁰ GÖDRI Ferenc 1894.

²¹ Az *Emlékkönyv* szerkesztésére vonatkozó iratokat lásd SÁL, Fond 71.

²² GÖDRI Ferenc 1899.

²³ GÖDRI Ferenc 1899, 75.

A településre vonatkozóan ismert legkorábbi írásbeli említések között felsorolja az 1332-es évi pápai tizedjegyzéket, és az oklevelet közzétevő Szabó Károly nyomán egy 1427-ben kelt, a székelyföldi középkori városok történetírásában nagy „karriert” befutó királyi oklevél²⁴ alapján Sepsiszentgyörgyöt is a szabad királyi városok közé sorolta – mint azt már korábban Orbán Balázs is valószínűsítette.²⁵ A település kiemelkedő jogállására vonatkozóan a királyi, valamint a királynéi látogatást is bizonyítékként sorolja, megemlítve a Cillei Borbála által 1427. április 28-án Sepsiszentgyörgyön kelt oklevelét. Ugyanakkor nem hallgatta el azt sem, hogy oppidumkénti említéséről csak évtizedekkel későbből, 1461-ből maradt fenn adat, valamint azt sem, hogy szabad királyi városi jogállására vonatkozóan a század végén sem tudott hiteles iratot felmutatni.

A Sepsiszentgyörgyre vonatkozó további oklevelei, kiváltságlevelei, azok megerősítései – köztük II. Lajos király 1520-ban kelt vásártartási jogot biztosító oklevél – kapcsán kiemeli, hogy mindazok fellelhetők a város régi iratai közt I. Ferenc király 1817. évi átírásában.²⁶

A reformáció befogadására vonatkozó adatok felsorolását követően úgy vélte, hogy a 16. század második felének kezdetén a város lakossága – Brassó hatására – előbb lutheránus, majd 1570 körül unitárius hitre tért át, és mintegy fél évszázaddal később, 1622 táján, Keserői Dajka János püspök egyházlátogatását követően tért át a református hitre. A város középkori plébániatemploma építésének idejét a 14–15. századokra vélte, a templomépítés kapcsán Orbán Balázs által korábban ismertetett 18. századi irattal²⁷ kapcsolatban ugyanakkor kiemelte, hogy az abban előforduló 1547. évszám nem annak építési, sokkal inkább a Daczó Pál által patronált gótikus átépítés idejét jelzi. Részletesen ismerteti az erdélyi fejedelmek idejében kapott további kiváltságokat, a fejlődését hosszú időre visszavetve 1658. évi pusztulását, kitér a székely városok között is Sepsiszentgyörgyön különösen jelentkező kettős: város és falu jogállás kialakulására, 18. századi fejlődésére, 19. századi gazdasági fejlődésére, vele együtt a városkép alakulására, az első kőépületek megjelenésére, és hosszan idézi az 1839-es „*Nemzeti Társalkodó*” alapján egy utazónak a városról készített magyar nyelvű leírását. A magyar szabadságharc és forradalom, mint a város történelmének dicső időszaka, valamint annak utóélete, a megfelelő részletességgel jelennek meg Sepsiszent-

györgy történetének bemutatásában, akárcsak a ki-egyeződést követő időszak, amelyből elsősorban a népoktatási törvény következtében beállott változások kerülnek bemutatásra.

A város bemutatása a 19. század végi állapot részletes bemutatásával zárul, amelyhez a Gödri már felhasználhatta az általa éppen ezekben az években megkezdett éves nyomtatott polgármesteri jelentések anyagát is. A Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda vasútvonal megnyitásának felsorolása, valamint a dohánygyár létesítésének tervéről való beszámoló arról árulkodik, hogy a kézirat legkorábban 1897 nyarán készülhetett el. Gödri várostörténetét tizenhárom fényképmelléklet kíséri, amelyeket a könyv szerkesztőbizottsága megbízásából²⁸ Gere István fényképész készített el.

A székelyföldi kutatási viszonyokat és a történész szakma művelőinek nem túl széles palettáját közelről ismerő Szádeczky kedvező fogadtatásban részesítette az *Emlékkönyvet*, annál is inkább pártfogoltját, az akkor már sikeres polgármester Gödrit: „Sepsi-Szentgyörgy város története is mesterére talált ifj. Gödri Ferencben, a város jeles ifjú polgármesterében, a ki ép annyira otthonos a régi oklevelek és historicumok között, mint a mily kitűnő administratora városának. Tudomány és lelkesedés, városa múltja iránt meglehetősen érdeklődés és annak szeretete sugárzik ki minden sorából.”²⁹

A Potsa József háromszéki főispán szerkesztésében kiadott többszerzős díszkötet elmaradt azonban az egyes vármegyék által megjelentetett, a történeti monográfia követelményeinek megfelelő munkák színvonalától. Budapestről nem kímélték, többek között az újabb kutatási eredmények felhasználását kifogásolták, mi több – a bírálat alapján, a kötet céljának félreértésével – Háromszék vármegyétől székelység történetére vonatkozó összefoglaló munkát vártak: „A műnek több mint kétharmad része eszerint a jelennek van szentelve, bár egyik-másik tanulmányban, mint pl. a vármegye közlekedési viszonyainak ismertetésében, bevezetésül a múlt idők viszonyai is kellő figyelemre vannak méltatva. ... Mi a jelenkort tárgyaló fejezeteket tartjuk a mű értékesebb részének. Ami a történeti részt illeti, nem vettük észre, hogy valamit az újabb kutatások a székelyekre és a megye múltjára vonatkozólag felszínre hoztak, mind az kéllőleg felhasználtatott volna, vagy hogy a szerzők beható levéltári kutatásokat is végeztek volna. Hogy példát is mondjunk, a székely kérdéskörnél említve sincs

²⁴ Közölve SzOkl, I, 122–124. Az oklevéllel kapcsolatban lásd BENKŐ Elek – DEMETER István – SZÉKELY Attila 1997, 9–10, 20.

²⁵ ORBÁN Balázs 1869, 38.

²⁶ GÖDRI Ferenc 1899, 90.

²⁷ ORBÁN Balázs 1869, 42.

²⁸ Az *Emlékkönyv* szerkesztősége 1895-ben előzetesen Huszka Jenőt kérte fel a kötetet kísérő, összesen másfélszáz fénykép, valamint rajzok és iniciálék elkészítésére.

²⁹ *Erdélyi Múzeum*, 16 (1899), 7. füzet, 473.

a Tagányi, Thúry, Sebestyén stb. kutatásainak eredménye. Amit azért hozunk föl, mert az Orbán Balázs munkája megjelenése után elsősorban ennek a kérdésnek lehető tisztázását tartottuk volna az újabb történeti monographia feladatának.”³⁰

Gödri nyilván nem törtörténeti babérokra, tisztán látta szerepét és helyét városa krónikásaként. Néhány évvel később, mint a múzeum igazgató-választmányának elnöke és a Székely Nemzeti Múzeum *Értesítőjének* társszerkesztője tette közzé újabb munkáját,³¹ ezúttal a város református egyházáról. Dolgozatának, amely a helyi református egyházközség múltját annak megalakulásától, az 1620-as évek elejétől mintegy két évszázadon keresztül kíséri végig, nagy érdeme, hogy elsőként emelte be a köztudatba az egyház legrégebbi fennmaradt, 18. századi kötetébe (Urbarium, 1755) bejegyzett lelkésznévtárat (Series pastorum). Csak sajnálni tudjuk, hogy a hivatkozásokon túl dolgozatában nem tért ki bővebben, ugyanakkor kéziratos hagyatékában, jegyzetei közt sem találunk bővebb részleteket³² Vásárhelyi János 18. századi lelkész *Mnemeion* című naplójából.³³ Gödri tehát elsősorban a város ismert református lelkészeinek életrajza alapján összegezte az eklésia történetét, ugyanakkor visszanyúlt egészen a reformáció térhódításának idejére, tárgyalva a város lakosságának –Johannes Honterus brassói reformátor hatására –előbb lutheránus, majd unitárius, végül református hitre térésének körülményeit is. A dolgozat az 1517 októberének végétől számított lutheri reformációval indít, és sepsiszentgyörgyi – vélt – három évszázadának összegzését kínálja. A szerencsétlennek tűnő címválasztásra a dolgozat utolsó bekezdésében találunk magyarázatot, 1817-ben ugyanis a város református lelkésze már az író hasonnevű nagyapja, a későbbi esperes, a Rikánbelüli Kommunitás nagy tekintélyű

vezetője volt, akinek tevékenységére a polgármester Gödri – érintettség okán – már nem kívánt kitérni.

Gödri helytörténeti írásai egy készülő várostörténeti monográfia előtanulmányaiként is értelmezhetők. Az elkövetkező évtized során a polgármester az általa felhalmozott levéltári gyűjteményre támaszkodó nagy munka megírására készült,³⁴ halála azonban megakadályozta terve megvalósításában. „Világ életemben soha sem volt szerencsém. Amibe kezdtem, semmit sem tudtam befejezni [...] Egy egész emberi életet keresztül éjjel-nappali munkával gyűjtöttem adatokat, hogy megírjam városom és családom történetét. Több mint tízezer darab eredeti okmányt gyűjtöttem össze. Történeti forrásmunkának szántam. Meg kell halnom. Nem tudom befejezni.” – tudósított a helyi napilap Gödri utolsó vallomásairól.³⁵ Özvegye is hasonlóan emlékezett, midőn 1915-ben a Székely Nemzeti Múzeum megvásárolta gazdag könyv- és levéltári gyűjteményét: „Sepsiszentgyörgy város történetének megírásához 1500-tól a jelen korig rengeteg régi okmányt gyűjtött. Ennek megírása volt egyedüli vágya, de sajnos nem sikerült, mert a kegyetlen sors elébe vágott. Utolsó óráiban is azt búsulta, hogy mennyit fáradott, s ezt még sem tudta keresztülvinni.”³⁶

Nagy összegző monográfiája torzóban maradt, azt azonban még megérhette, hogy 1912 októberében – Csutak Vilmos ajánlására – a *Magyar Történelmi Társulat* tagjává választották,³⁷ amely alkalomra szemmerjai ifj. Szász Béla sepsiszentgyörgyi gimnáziumi vallástanár írásban köszöntötte.³⁸

Gödri Ferenc helytörténeti munkái a város századfordulós életét részletesen ismertető polgármestri éves jelentéseivel együtt alapját képezik az 1940-es évek elején megjelent,³⁹ valamint a legújabb város- és egyháztörténeti munkáknak⁴⁰ is.

Csáki Árpád – Sepsiszentgyörgy, Stadion u., 35., Bl. 16B/8., RO-520045; csakiarpad@gmail.com

³⁰ *Századok*, 34 (1900), 350.

³¹ GÖDRI Ferenc 1902.

³² Az *Emlékirat* néhány, 1714–1718. évekre vonatkozó részletét lásd SÁL, Fond 77, Fasc. I, 111.

³³ Vásárhelyi János 1714–1764 között vezetett naplójának részleteit, elsősorban időjárással, gazdálkodással kapcsolatos adatairól Cs. Bogáts Dénes készített jegyzeteket (CS. BOGÁTS Dénes 2006, 256.), bővebb idézés nélkül megemlíti Imreh Dezső is (IMREH Dezső 1942, 6.). A kézirat a Székely Nemzeti Múzeum menekített anyagával együtt elpusztult 1945-ben.

³⁴ Levéltári kutatásaira alapozó 1947. évi feljegyzéseiben Cs. Bogáts Dénes is rámutatott, hogy Gödri gyűjteménye alapján

jelentősen bővíthető a város református lelkészeinek névtára (CS. BOGÁTS Dénes 2006, 259.) Ezek alapján feltehetően Gödri maga is készült az 1902-ben megjelent munkájának kibővítésére.

³⁵ *Székely Nép*, 31 (1913), 75. sz. (1913. július 7.)

³⁶ Özv. Gödri Ferencné levele Barabás Samuhoz (1915. február 15.) Közölve: CSÁKI Árpád 2006, 162.

³⁷ *Századok*, 47 (1913), 73.

³⁸ *Erdélyi Lapok*, 5 (1912), 36. sz., 627–629.

³⁹ CS. BOGÁTS Dénes 1941; IMREH Dezső 1942.

⁴⁰ CSEREY Zoltán – JÓZSEF Álmos 2012; CSÁKI Árpád 2011.

Levéltári források

Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy / Biroul Județean Covasna al Arhivelor Naționale Române, Sfântu Gheorghe (Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár – SÁL)
 Fond 80 *A Háromszék vármegye Emlékkönyve szerkesztőségének iratai*
 Fond 77 *Gödri Ferenc oklevélgyűjteménye*
 Fond 14 *Sepsiszentgyörgy város levéltára*

Nyomtatásban megjelent források

SzOkI

Székely Oklevéltár, I. kötet (1211–1519), szerk. Szabó Károly, Kolozsvár, 1872.
Székely Oklevéltár, III. kötet (1270–1571), szerk. Szabó Károly, Kolozsvár, 1890.
Székely Oklevéltár, V. kötet (1296–1603), szerk. Szádeczky Lajos, Kolozsvár, 1896.

Irodalom

BENKŐ Elek – DEMETER István – Székely Attila

1997 *Középkori mezőváros a Székelyföldön*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár (Erdélyi Tudományos Füzetek 223.)

CS. BOGÁTS Dénes

1941 Sepsiszentgyörgy története, in: Dávid József (szerk.): *Székelyföld írásban és képekben*, Budapest, 265–294.
 2006 Feljegyzések (1947), in: Sas Péter: *A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum elmenekített anyagának pusztulása 1945-ben*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 255–262. (Erdélyi Tudományos Füzetek 258.)

CSÁKI Árpád

2006 *Barabás Samu (1855–1940), fél évszázad a levéltáriügy szolgálatában*, s. a. r., bev. tan. Csáki Árpád, Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
 2011 *A sepsiszentgyörgyi református egyházközség a 17–19. században*, Sepsiszentgyörgy Könyvkiadó, Sepsiszentgyörgy. (550 Könyvek)

CSEREY Zoltán – JÓZSEF Álmos

2012 *Sepsiszentgyörgy képes története*, Sepsiszentgyörgy Könyvkiadó, Sepsiszentgyörgy. (550 Könyvek)

GÖDRI Ferenc

1888a Emlékezzünk régiokról, *Székely Nemzet*, VI, 164. (1888. október 25.)
 1888b Emlékezzünk régiokról, *Székely Nemzet*, VI, 166. (1888. október 28.)
 1894 Apróságos Sepsi-Szentgyörgy múltjából, *Székely Nemzet*, X, 195. (1894. december 24.)
 1899 Sepsi-Szent-György város története, in: Potsa József (szerk.): *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére*, Jókai nyomda r. t., Sepsi-Szentgyörgy, 73–100.
 1902 A reformáció első három évszázada Sepsi-Szent-Györgyön, in: Gödri Ferenc, ifj. – László Ferenc, dr. (szerk.): *A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője III*, Sepsi-Szent-György, 78–89.

IMREH Dezső

1942 *A sepsiszentgyörgyi református egyházközség rövid története*, Kolozsvár.

NAGY Géza (szerk.)

1891 *A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője I*, Jókai Nyomda, Sepsiszentgyörgy.

ORBÁN Balázs

1869 *A Székelyföld leírása III. Háromszék*, Pest.

PAIS Ágnes

2002 Adatok Nagy Géza sepsiszentgyörgyi éveire, in: Wolf Tamás (szerk.): *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum százhuszonöt éves jubileumára. Első rész*, Sepsiszentgyörgy, 59–84.

POTSA József (szerk.)

1899 *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére*, Jókai nyomda r. t., Sepsi-Szentgyörgy.

Gödri Ferenc, istoricul local

(Rezumat)

Pe lângă activitatea continuată în slujba oraşului în funcţia de prim-notar (1891–1895), apoi în calitate primar (1895–1913), Gödri Ferenc s-a evidenţiat şi prin lucrările publicate privind trecutul oraşului Sfântu Gheorghe. Bazată pe o colecţie privată menită să completeze arhiva veche a localităţii distrusă în mai multe rânduri (1658, 1848), Gödri se numără printre primii care au redactat o istorie scurtă a oraşului. Apărut în anul 1898 în cadrul unui volum despre istoria şi prezentul comitatului Trei Scaune, lucrarea lui Gödri a fost apreciată de către istorici, în special de către profesorul universitar clujean Szádeczky Lajos, acesta cunoscând şi folosind colecţia lui Gödri pentru propriul *Diplomatar Secuiesc* editat cu câţiva ani în urmă.

O altă lucrare a primarului apărută în anul 1902 în cadrul anuarului Muzeului Naţional Secuiesc (co-redactat de către Gödri) propunea o scurtă istorie a parohiei reformate din Sfântu Gheorghe, confesiune majoritară a oraşului începând cu primele decenii ale secolului al 17-lea.

Cele două lucrări reprezentau capitolele unei monografii detaliate ale oraşului, nerealizată din cauza decesului autorului (1913). Cu toate acestea, publicaţiile privind istoria locală, raporturile anuale imprimate în perioada în care Gödri ere primar al oraşului, dar şi colecţia sa de documente au reprezentat şi reprezintă şi astăzi izvoare primare pentru lucrările istorice privind trecutul localităţii.

Gödri Ferenc, the local historian

(Abstract)

Alongside his activity as a notary-chief (1891–1895) and later mayor (1895–1913), Gödri Ferenc is known as a skillful historian of his birth town, Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe). Based on a private collection of documents accumulated to complete the local archive destroyed in several occasions (1658, 1848), Gödri – lawyer by profession – was among the first ones who compiled a short history of Sepsiszentgyörgy. Gödri's paper was published in the monographic history of the county and was well received by the contemporary historians, especially by Szádeczky Lajos, a well known university professor from Kolozsvár (Cluj), who used Gödri's private collection for his own research, published a few years earlier.

Gödri's other work treated in the present paper was published by the mayor at the beginning of the 20th century in the annals of the Székely National Museum from Sepsiszentgyörgy. Note that the mayor was a member of the museum's executive board, and played an important role in the construction of its new building. Gödri's paper offers a summary of the history of the local reformed parish (where his own grandfather had served as a long time priest in the 1800s) beginning from the early 1600s by presenting – based on the documents from the parish's registers and archive – the biography and activity of the local priests until the beginning of the 19th century.

The research was meant for a detailed town history, which could not be finished because of his death in 1913. However, his research, alongside the city council's annual reports, published by his order as a mayor, as well as his private collection of documents serve as valuable historical sources till nowadays.

Cserey Zoltán

SEPSISZENTGYÖRGY ÖNKORMÁNYZATISÁGRA VALÓ TÖREKVÉSEI A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉTŐL AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚIG

A szabadságharcot követő évtizedekben Sepsiszentgyörgy önkormányzati kereteinek kiszélesítése érdekében tett erőfeszítések tekintetében Császár Bálint és Gödri Ferenc nevét érdemes kiemelni.¹

A kiegyezést követő megújulás az ország igazgatására vonatkozó elképzeléseket is magába foglalta. Az egyik igen fontos változás a közigazgatás átszervezésére vonatkozott, mely törvény felszámolta a székely és szász területek különállását és beolvasztotta ezeket az egységes vármegyei közigazgatás kereteibe. Így alakult meg 1876-ban Háromszék vármegye Sepsiszentgyörgy székhellyel. Az új közigazgatási törvény megváltoztatta a törvényhatósági, úgynevezett taxás mezővárosok jogi helyzetét is. Az évszázadokon keresztül bizonyos önkormányzati önállósággal rendelkező városok elvesztették kiváltságos állapotukat és a vármegye joghatósága alá kerültek.

Az 1870–1871-ben hozott jogszabályok a városok besorolását módosították. A szabad királyi és más kiemelten kezelt városokat törvényhatósági jogú városokként határozták meg.² A többiek, régen mezővárosokat, az új minősítés szerint rendezett tanácsú városoknak nevezték. A rendezett tanácsú városok az évszázadokon keresztül gyakorolt bizonyos fokú önállóságukat is elvesztik és a vármegye alárendeltségébe kerülnek. Sepsiszentgyörgy a vármegye központjaként nehezen barátkozott meg elvesztett függetlenségének bekövetkeztével, és nem kevés esetben próbálkozott hagyományait is hangoztatva saját sorsát egymaga irányítani. Azonkívül, hogy a városok besorolását törvény szabályozta, a rendezett tanácsú városok működésének kereteit jogszabályba nem rögzítették, ezért aztán a vármegye saját érdekeinek megfelelően viszonyult az ilyen városokkal szemben. Sepsiszentgyörgy minden önállósodási kísérlete a vármegye nagyhatalmú ura, az alispán ellenkezésébe ütközött. A törvényhatóság első embere ugyan a főispán volt, ő azonban elsősorban a vármegyét képviselte a különböző testületekben, tartotta a kapcsolatot a kormánnyal, fogadta az ideérkező magas rangú vendégeket. A közigazgatás bonyolult rendszerének tényleges irányítása az alispán feladatköréhez tartozott.

A város vezetését 1878–1892 között Császár Bálint látta el, aki erős karakterű, határozott, szókimondó jellem volt, és a lakosság bizalmát is élvezte, abba az irányba kormányozta a város ügyeit, melyet a legjobb lelkiismerete diktált, így aztán igen gyakran került összeütközésbe Forró Ferenc alispánnal. Szemerjának Sepsiszentgyörggyel való egyesülésének bonyolult folyamatában – az alispán szemerjai lakos lévén – inkább a kicsinyes egyéni érdekeket képviselő helyi lakosok táborába szegődött, semhogy az egyesülés érdekében szállt volna síkra. 1877-ben például a várost jogszerűtlen vámszedésért vonták felelősségre, minthogy már a sorompónál szedték a vámot, ez pedig értelmezésük szerint még nem jelentette az illetőnek az árucserébe való bekapcsolódását. A vármegyei közgyűlés utasította az alispánt, hogy a vámszedésnél felmerülő kellemetlenségeket és visszaéléseket számolja fel. Háromszék vármegye évnegyedes közgyűlésén Székely Gergely képviselő ismételt Sepsiszentgyörgy önkényeskedő vámszedési eljárását panaszolta, és magyarázatért fordult az alispánhoz, aki arra hivatkozott, hogy ő a városi tanácsnál észrevételezte kifogását, de választ mindaddig még nem kapott. A helyi hatóságok tehetetlensége nyomán Székely Gergely javasolta, hogy a belügyminisztert értesítsék a szabálysértésről, az indokolatlan és eredetére nézve is bizonytalan vámszedés felszámolását tőle remélték. A közgyűlés ugyanakkor az alispánt a város vámszedési okmányainak beszerzésére, valamint azok tanulmányozása útján a visszaélések mielőbbi orvoslására utasította. Császár Bálint a határozatot helytelenítette és fellebbezést nyújtott be ellene. A város belügyeibe való beavatkozásnak tekintette azt az eljárást is, melynek értelmében az alispán a település belterületén átvonuló országúton vízelvezetési és útjavítási munkálatokat rendelt el. Az alispán indoklása szerint nem állt szándékában a város autonómiájának a korlátozása, minthogy azonban ezek az utak közigazgatási utaknak számítottak, a vízelvezetés és útkarbantartás a bizottság felügyelete alá tartozott, ezért a városi tanácsnak kötelessége a határozatokat végrehajtani.

¹ A témáról lásd még CSEREY Zoltán – József Álmos 2012, 27–33.

² Lásd az 1870: XLII., és az 1871: XVIII. törvénycikkeket.

Szemerjának Sepsiszentgyörggyel való 1879-es egyesítésének ügyében³ a két szomszédos település között nem alakult ki tökéletes egyetértés. A szemerjaiak különféle igényekkel hozakodtak elő, olyanokkal is, amelyekről ők már előzőleg jószántukból lemondottak. 1883-ban például a város közgyűlésétől kérték, hogy az újjászervezés alkalmával eltörölt rendőrbiztosai állomást állítsanak vissza. A városvezetés azzal a magyarázattal utasította el a szemerjaiak beadványát, hogy azt ők maguk szükségtelennek és törlendőnek tekintették, a város költségvetésének kialakításakor pedig az annak fenntartásával járó kiadásokat már nem vették figyelembe, és minthogy a költségvetést megszavazták, azon utólagos változtatás nem eszközölhető.

Háromszék vármegye tisztkarában 1884-ben, Forró Ferenc alispán nyugállományba vonulása okán változások történtek, alispánnak a korábbi főjegyzőt, Apor Gábort választották meg. Császár Bálint bizakodva fogadta a változást, a város és a vármegye kapcsolatának javulását várta a tisztújítástól. Ennek jegyében a polgármester a város támogatásáról biztosította az elöljárót: „Méltóságod átvette Háromszék vármegye kormányzatát a megye törvényes képviselőségének egyhangú akaratából. Kívánjuk, hogy alispáni tisztje idejében tartsa Sepsiszentgyörgy városát őszinte tisztelő barátjának, kire bizalommal támaszkodhatik.”⁴ A két tisztségviselő közötti viszony azonban nem úgy alakult, ahogy azt Császár Bálint remélte, és ez nem csak Apor Gáboron múlt. 1891-ben súlyos személyes ellentét alakult ki Apor Gábor és Császár Bálint között, melynek feloldására a polgármester Potsa József főispánhoz folyamodott támogatásért. Április elseji feliratában a polgármester az alispánnak a várossal szemben való lekezelő magatartását nehezményezte. 1888-ban a város költségeinek kiadási ellenőrzése alkalmával tetemes hiányok mutatkoztak, melynek kiegyenlítését a városi tanács kötelességévé tették, a városi elöljáróság viszont ezt az utasítást elmulasztotta. Ezek után az alispán elrendelte, hogy a mutatkozó hátralékot a polgármester, főjegyző, aljegyző, két városi tanácsos és számvevő béréből tartsák vissza. Császár Bálint az intézkedésről a következőképpen vélekedett: „Fájdalom, hogy az alispán ily megalázó végzéssel sújtja a tisztviselői kart, melynél a megyékben egyetlen közösség vagy hatóság is kevesebbet nem mulaszt, és azt a városi hatóságot tartotta lealázásra méltónak, mely Háromszék községeinél, városainál 40 év alatt több vagyont szerzett, mint azoknak a vagyona. Ezek után kijelentem a főispán úr előtt, hogy ismerem becsületbeli kötelességem, s önbecsézzettel mondom, hogy nem

ilyen megalázó kidobást érdemeltem, és éppen ezért be fogom venni ennek következményeit.”⁵ Császár Bálint képtelen volt napirendre térni az őt érintő súlyos elmarasztalás kapcsán, és augusztus 25-én újabb magyarázkodó levélben igyekezett bizonyítani, hogy a város anyagi és kulturális gyarapodása az utóbbi években korábban soha nem tapasztalt mértékben fejlődött: „Sajnálattal állapíthatjuk meg, hogy Császár Bálint sikeres polgármesterségét ily dicstelen módon és a felettes hatóságok részéről többrendbeli megdorgálást volt kénytelen elszenvedni, és az sem kizárt, hogy halálát ezek a számára megalázó intézkedések is siettethették. A városi tanács, amelyik a maga helyét akárkinek hazafiatlan támadásával szemben 30 éven át sikeresen megállotta, amely 100.000 forintot érő vagyont gyűjtött, amely a város kulturális színvonalát a legnagyobb áldozatokkal mindig becsülettel igyekezett fenntartani, ily megrovást meg nem érdemelt.”⁶

Sepsiszentgyörgy történetében a 20. század kezdetének másfél évtizede a polgárosodás térhódításának időszaka, a megindult átalakítási folyamatok az élet minden területét felölelték. Ipartelepítési elképzelések, infrastrukturális beruházások, vízvezeték, csatornázási rendszer kialakítása, járdák aszfaltozása, villanyvilágítás bevezetése, közfürdő, közvágóhíd megépítése, közművelődési intézmények meghonosítása, és itt elsősorban a *Székely Nemzeti Múzeum*, a tanítóképző, vagy akár a kórház impozáns épületeinek megteremtésére gondolunk. Ennek a sokszínű és nagyszabású városmegújító átalakulásnak eredményeként Sepsiszentgyörgy a székely városok rangsorában Marosvásárhely után az előkelő második helyet foglalta el.

Az általános, mindenre kiterjedő városalakító program szövivője, szellemi vezére és irányítója Sepsiszentgyörgy nagynevű és tekintélyű polgármestere, Gödri Ferenc volt. A sokféle tehetséggel és rátermettséggel megáldott városatya nemcsak kiváló szervező, de a székelység és városa érdekében munkálkodó és politizáló vezéregyénisége is volt közösségének. ’48-as kötődése családi hagyományokon alapult, és hűségesen kitartott ősei szabadságharcos szellemisége mellett. Írói vénával és történetírói ambíciókkal felvértezve 1895-ben lett vezetője, polgármestere Sepsiszentgyörgynek.

Polgármesterségének kezdetén felismerte azt a tarthatatlan állapotot, amelyben a város tisztviselői, azoknak özvegyei, árvái öregségük, munkaképtelenségük esetén kerülnek, és városi tisztialapot létesített, melynek értéke Gödri halálakor már meghaladta a 100 000 koronát. Intézkedését a korabeli sajtó

³ A témához lásd CSEREY Zoltán – József Álmos 2012, 60–64.

⁴ CSEREY Zoltán – JÓZSEF Álmos 2012, 30.

⁵ CSEREY Zoltán – JÓZSEF Álmos 2012, 30.

⁶ CSEREY Zoltán – JÓZSEF Álmos 2012, 31.

így méltatta: „Messze kiható szociális jelentőséggel bír Gödri Ferenc polgármester alkotásainak ezen kiinduló pontja is, mellyel Sepsiszentgyörgy városának egy jövője elé nyugodtan tekintő tisztviselői kart teremtett, s egyben sok özvegynek és árvának törölte le a kínos gong okozta könnyeit, kiknek ezelőtt a családfő halála egyet jelentett a megélhetés végtelen gondjaival telített aggodalmas küzdelemmel.”⁷

A rendezett tanácsú városok – köztük Sepsiszentgyörgy – működési rendellenességeinek szabályozása az érintetteket élénken foglalkoztatta a századfordulón. 1903-ban már a közvélemény figyelmét is felkeltette a zavaros jogi állapot felszámolásának szükségessége. A városi törvény ügye azonban egyre húzódtott, és a rendezett tanácsú városok semmibe vett névleges önkormányzatisága tarthatatlan helyzetet teremtett. Ez nem autonómia, hanem vármegye uralma a városok felett – vélekedtek az érintettek. A rendezett tanácsú városok megérték már arra, hogy a vármegye gondnokságától megszabaduljanak. Egyes hátránya volt a városok kibontakozásának az körülmény is, hogy minden egyes, őket érintő kérdésben a vármegyei hatóság beleavatkozhatott, a városi tanács által hozott határozatokat pedig úgymond felettes testületként megsemmisíthette. A vármegye a város előljáróságát tetszése szerint cáfolhatta, és a kormány előtt is sokkal inkább neki volt becsülete, semhogy a helyi közösség érdekeit felkarolták volna. A városok autonómiája már csak a múlt emléke – vallották a régi szép időköt felidézők. A rendezett tanácsú városok, helyzetük normalizálása érdekében, követelték az általuk alkalmazott önkormányzatiság elismerését, mert úgy gondolták, hogy ez az egyetlen lehetséges irányvonal a magasabb fokozatú városi hatáskör és életforma eléréséhez. Azt is nehezményezte a városok előljárósága, hogy az autonómia biztosításától a kormányzati körök mereven elzárkóznak, terheket viszont bőségesen rónak rájuk közigazgatási, jogszolgáltatási, adóbehajtási, közoktatási, közegészségügyi, útfenntartási, katonaelszállásolási és egyéb viszonylatban. Amiből a városoknak némi jövedelme származhatna: vámilletékek, fogyasztási adók, bérleti díjak, azokra az állam rátette a kezét, ezáltal a saját bevételi forrásokkal való szabad rendelkezés eshetőségétől is megfosztotta őket.

A városok jogi, vagyonjogi helyzetének törvény általi szabályozása továbbra is élénk vitát, előterjesztések sokaságát eredményezte, és az elégedetlenség, amellyel a rendezett tanácsú városok az ország vezetését ostromolták, egyre gyakoribbá vált. A rendezett tanácsú városok kevés kiváltsággal rendelkeztek, de annál több kötelezettséggel tartoztak, helyzetükből fakadóan pedig sokféle sérelem halmozódott fel kö-

rükben, melyeknek orvoslására csak közös összefogás által lehetett esélyük. 1904-ben mintegy 60 rendezett tanácsú város küldöttsége Budapesten találkozott, hogy megalakítsa a *Magyar Városok Országos Szövetségét*. Kinyilatkoztatták a városok érdekeinek kölcsönös támogatását és együttműködésre való törekvésüket. Ugyanakkor szükségesnek tartották egy új városi törvény megalkotását, és a városi autonómiák kimunkálására is felhívták a figyelmet. Az is szóba került, hogy a városok nyomasztó pénzhánya tarthatatlanná vált. A városi tisztviselők siralmas anyagi helyzetének rendezését is elnapolhatatlan szükségességnek tekintették.

Az összejövetelen Gödri Ferenc is helyet kapott abban a tizenöt tagból álló bizottságban, amely a szövetség alapszabályzatát és a követendő irányelvek kidolgozását végezte. A következő év során értekezleten foglaltak állást azok a városi közösségek, amelyek helyzetük rendezetlenségéből adódóan saját érdekeik fenntartására immár képtelenek voltak, továbbá néhány olyan konkrét javaslatot is megfogalmaztak, amelyek a városok megtépzott önállósága szempontjából némi javulást hozhattak volna. Noha a törvényhozás 1886-ban a városok jogi, szerkezeti felépítését törvényhatósági joggal felruházott és rendezett tanácsú városokra osztotta, az önkormányzatiság érvényesülése szempontjából ez lényeges javulást nem hozott. Ezért gondolták az érintettek, hogy a városok szerkezetét egyszerűsíteni kell. A város tisztviselőit a közgyűlés válassza meg, melynek hatáskörét ki kell terjeszteni a szabályrendeletek alkotásának a biztosításával, valamint azzal, hogy a közigazgatás menetét is ellenőrizhesse, fegyelmi hatóságot képezzen a tisztviselők felett, ugyanakkor ne lehessen felbbezési fórum, hanem csak véleményező testület. A város tisztviselői ne legyenek alárendelt viszonyban vármegyei társaikkal szemben, a vármegye főispánja pedig ne legyen a városok főispánja is. Egyenlő jogokat követeltek minden egyenrangú város számára, valamint a korábnál jóval több hatáskör érvényesíthetőségét.⁸

Gödri Ferenc kétszeresen is érdekelt volt a városok helyzetének javításában, egyrészt, mint rendezett tanácsú városi előljáró, másrészt a székelység hátrányos megítélésére való tekintettel is állást foglalt a vitatott kérdésekben. A székely városokkal szembeni politizálásban az állam fokozott odafigyelését kérte, mert azoknak azonnali segélynyújtásra lenne szükségük, megerősítésük és felvirágoztatásuk pedig a helyi érdeken túlmutatóan a legfontosabb magyar állami érdekek közé sorolandó. Elődjéhez, Császár Bálint-hoz hasonlóan Gödri több rendben hangoztatta a székelységnek a magyar nemzeti eszme Erdélyben

⁷ CSEREY Zoltán 2012a.

⁸ CSEREY Zoltán 2012a.

való fenntartásában betöltött szerepét, és a székelység jogos elvárásainak teljesítése terén fokozatos odafigyelést kért. A székely városokkal kapcsolatban pedig kiemelte, hogy azokat nem csupán apró állami segélyekkel – mint tenyészállatok biztosítása, vetőmag szétosztása – kellene támogatni, hanem közterheik méltányos könnyítése által, új források beáramoltatásával, vasútvonalak kiépítésével, a teljesen védetlen keleti határok katonaság általi őrzésével, állami költségen megvalósuló kaszárnyák építésével, székely hadapród iskola alapításával, alsó gazdasági iskola létrehozásával, nem utolsósorban a székely városok által kultúrintézményeik létrehozására és működtetésére felvett súlyos hitelek kamatainak állami szerepvállalással való csökkentésével. A városok jogi és anyagi helyzetét illetően a következő azonnali intézkedések meghozatalát sürgeti: a városi tisztviselők béreinek legalább a felét vállalja át az állam, ugyanakkor egy-két évtizedre engedélyezze, hogy az állami adók legalább felét a székely városok a maguk hasznukra fordíthassák.

Az autonómiáról is lesújtó véleménnyel nyilatkozik: legyen az széleskörű és valódi, mert a meglévő csak hamisítványa az önkormányzatiságnak. Korábban, annak ellenére, hogy a 20. század elejének szellemi képességeivel és anyagi lehetőségeivel nem rendelkeztek, sokkal több önrendelkezési joggal bírtak a székely városok. Fel kell tehát szabadítani a rendezett tanácsú városokat a vármegyék gyámsága alól, mert ezek már rég kinőttek a nyomasztó és megalázó kiskorúságukból. Abszurd és fonák helyzet, hogy a vármegye közgyűlése döntsön meghatározó városi

kérdésekben, egy olyan testületként, melynek tagjai közül sokan messze laknak a várostól, emiatt az azt érintő ügyek elbírálásában sem bírnak szakértelemmel, de az is előfordul, hogy a város érdekeivel szemben is ellenségesen viszonyulnak.

1908. szeptember 24-én Sepsiszentgyörgy belépett a *Rendezett Tanácsú Városok Polgármesterei Országos Egyesületébe*,⁹ a Budapesten tartott soros kongresszuson Gödri Ferenc is jelen volt. A polgármester országos elismertségére utal az a megtiszteltetés, hogy a 30 tagot számláló állandó bizottságba őt is beválasztották 1909-ben.

1912. május végén Budapesten a városháza dísztermében kezdődött a Magyar Városok Országos Kongresszusa. Összehívásának elsődrendű célja az új városi törvény megindoklásával kapcsolatos javaslatok, észrevételek megtétele volt. Sepsiszentgyörgy részéről Gödri Ferenc polgármester és Hegedüs Lóránt országgyűlési képviselő vett részt. Az álláspontok egyeztetése után kialakult javaslat szerint a magyarországi városi szerkezetet három kategóriába lehetne sorolni: törvényhatósági joggal felruházott város, vármegyebeli város tanácsai szervezettel és vármegyei város polgármesterei szervezettel. A javaslat szerint a képviselő testületi tagok létszáma legfeljebb 80 személyből tevődhetne össze. A testület felerészben a választó közönség kívánságát tükrözte, a másik fele pedig a legtöbb adót fizetők közül került volna ki.¹⁰

Gödri Ferencet 1913-ban ereje teljében érte a halál, és így félbeszakadt az a következetes állásfoglalása, amelyet a városok tekintélyének, önállóságuk visszaszerzéséért képviselt a legmagasabb szinten.

Cserey Zoltán – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, Kós Károly u. 10., RO-520055

⁹ CSEREY Zoltán 2012b.

¹⁰ CSEREY Zoltán 2012b.

Irodalom

BÁLINT Dénes (összeállította)

1913 *Sepsiszentgyörgy rendezett tanácsu város 1912. évi közigazgatási állapota*, Jókai Nyomda R.-T., Sepsiszentgyörgy.

CSEREY Zoltán

2012a Sepsiszentgyörgy az önrendelkezés útján a 20. század elejétől az első világháborúig, *Háromszék*, 2012. április 28.

2012b Sepsiszentgyörgy az önrendelkezés útján (A XX. század elejétől az első világháborúig – 2.), *Háromszék*, 2012. május 5.)

CSEREY Zoltán – József Álmos

2012 *Sepsiszentgyörgy képes története*, Sepsiszentgyörgy Könyvkiadó, Sepsiszentgyörgy.

GÖDRI Ferenc (ifj.) polgármester

1896–1898 *Jelentése Sepsi-Szent-György rendezett tanácsu város 1896–1898. évi közigazgatási állapotáról*, Jókai Nyomda R.-T., Sepsiszentgyörgy.

1899–1900 *Polgármesteri jelentés Sepsi-Szent-György rendezett tanácsu város 1899–1900. évi közigazgatási állapotáról*, Jókai Nyomda R.-T., Sepsiszentgyörgy.

1901–1911 *Sepsiszentgyörgy rendezett tanácsu város 1901–1911. évi közigazgatási állapota*, Jókai Nyomda R.-T., Sepsiszentgyörgy.

MÁLIK Lóránd (összeállította)

1912 *Sepsiszentgyörgy rendezett tanácsu város 1912. évi közigazgatási állapota*, Jókai Nyomda R.-T., Sepsiszentgyörgy.

Eforturile făcute de orașul Sf. Gheorghe pentru obținerea autonomiei locale la cumpăna secolelor 19–20.

(Rezumat)

Primarul al orașului Sfântu Gheorghe în perioada 1895–1913, Ferenc Gödri era înzestrat cu multiple calități care îl recomandau drept lider al comunității locale. De numele său se leagă și începutul procesului de modernizare a localității, așa încât la sfârșitul vieții sale orașul său iubit se bucura de o dezvoltare dinamică, devenind al doilea oraș ca importanță din Secuime după Târgu Mureș. Istoria urbei la începutul secolului 20 este caracterizată prin transformări radicale, care au cuprins toate laturile vieții economice, culturale, sociale. A fost demarată introducerea apei de robinet, canalizarea, instalarea energiei electrice, construirea abatorului, a băii comunale și a mai multor edificii culturale și de învățământ.

Primarul Ferenc Gödri a făcut eforturi substanțiale pentru ca orașul pe care îl conducea să dobândească autonomie sporită față de autoritățile județene, care aveau tendința de aservire administrativă a orașului. Încercările sale se înșiră într-un plan comun al orașelor unite pentru obținerea unor noi legi care să le garanteze drepturi administrative și financiare față de județele de care aparțineau. Printre inițiatorii acestei mișcări revendicative s-a numărat și Ferenc Gödri, care a făcut parte din conducerea forumului național. Lucrarea prezintă inițiativele făcute în acest sens.

The quest for the local autonomy of the town of Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe) at the end of the 19th and the beginning of the 20th century

(Abstract)

Ferenc Gödri, mayor of Sepsiszentgyörgy between 1895–1913 was a skilled leader, leading his home town to a new level of modernization, which was considered at the time of his death (1913) one of the most dynamically developing provincial towns of the country, right behind Marosvásárhely (Târgu Mureș), the most important center of the region, Székelyföld.

The beginning of the 20th century was marked by large investments in the economical, cultural, and social areas. New cultural and educational establishments were built, public utilities and services, like water supply and sewerage system, electricity supply, etc. were introduced.

Ferenc Gödri made substantial endeavor for his town to gain a larger autonomy towards the central government, which was interested in centralization and in diminishing local autonomies. His activity was part of a country-wide effort to unite the towns in order to elaborate a new law which would guarantee them wider administrative and financial autonomy. Gödri was among the founders of this movement, and also became a member of its executive council. The paper presents his initiatives made in this sense.

Demeter Lajos

NÉGY GÖDRI FERENC MÁSFÉL ÉVSZÁZADA SEPSISZENTGYÖRGYÖN

A „székely ősjogon” nemes Gödri család „ősi fészke” Aldoboly volt. Illyefalvi ágát házasság révén Gödri István (1715–1789) alapította, aki nemes illyefalvi Séra Ilonát (1725–1806) vette nőül. Négy gyermekük közül Sámuel (1755–1818) székely határőr katonaként részt vett az 1788–89-es úgynevezett „utolsó török háborúban”. Felesége, aldobolyi Rákosi Anna öt gyermeknek adott életet (Debora, Ferenc, Mária, Anna és István), közülük hárman éltek meg a felnőtt kort.¹ A család első fiúgyermeké, Ferenc, a későbbi aldobolyi és illyefalvi id. Gödri Ferenc,² 1817 és 1870 között a sepsiszentgyörgyi református egyház közmegebecsült lelkésze, a honvéd tüzér Gödri Ferenc apja, a polgármester ifj. Gödri Ferenc nagyapja, a tanár és festő Gödri Ferenc dédapja volt.

Gödri (I.) Ferenc 1788. február 17-én született Illyefalván. Elemi iskoláit Erősdön, Illyefalván, 1798-tól Sepsiszentgyörgyön végezte. Egy évvel később a nagyenyedi Bethlen Kollégiumba került, 1809-ben ugyanott tógás diák és ösztöndíjas, Kőrösi Csoma Sándor diáktársa. Teológus hallgatóként a neutralisták felügyelője és a görög, vagyis az oratoria osztály köztanítója. 1816-ban akadémiai censurát tett, és Németországot beutazva a göttingeni egyetemre iratkozott be. Nem tolthette ki az ösztöndíja idejét, mert 1817-ben a sepsiszentgyörgyi református egyház meghívta lelkészének, ahová ugyanennek az évnek őszén, szeptember 17-én be is köszönt. „Számos feladat várt rá egy olyan időszakban, amikor az infláció következtében a pénz értéke hirtelen hányadára csökkent. Elsősorban ennek tudható be, hogy az 1802-es földrengésbe meghasadt és lebontott torony végül csak 1829-re készült el teljesen. Különös gondot fordított az oktatás ügyére is, hiszen a 19. század elejére a helyi református iskola színvonala annyira lecsökkent, hogy inkább a nagyobb falusiakéhoz hasonlított, mintsem más városokéhoz.”³ Minden igyekezetével az egyház folyamatosan rom-

ló anyagi helyzetének javításán fáradozott. Magtárat hozott létre, malmot építtetett az egyház jövedelmének bővítése céljából, újraosztotta a vártemplom falain belül lévő kamrákat és szuszéktároló helyeket. Az 1848 után újrászervezett *Háromszéki Kommunitás* elnökeként, a református algimnázium (későbbi *Székely Mikó Kollégium*) megalapításában tevékeny szerepet játszott. Szolgálatá vége felé ő volt az, aki Sepsiszentgyörgy új városközpontjában, a piactéren egy új, ötezer férőhelyes református templom építését szorgalmazta, melynek kivitelezése céljából még gróf Mikó Imre anyagi támogatását is megnyerte.⁴

A magas műveltségű, latinul, németül és franciául beszélő, szónoki képességgel megáldott lelkész noha hívták Kézdivásárhelyre és Nagyenyedre is, Sepsiszentgyörgyön maradt. 1829-ben közügyigazgatónak, 1833-ban egyházmegyei főjegyzőnek választották. 1848 őszén részt vett az önvédelem kimondása tárgyában tartott háromszéki tanácskozások mindenikén. Szabadságharcparti, az úgynevezett *Kiskomité* tagja volt. Habár adatokkal nem igazolható, elsőként Háromszéken ő adatta át egyháza templomának egyik harangját ágyúöntésre Gábor Áronnak. 1849. január 2-án elnöke volt annak a tíztagú küldöttségnek, amely Háromszék nevében Gedeon tábornokkal megkötötte az árapataki békeszerződést. 1853-tól a Sepszi egyházmegye esperese lett, majd 1855-től a *Rikánbelöli Kommunitás* helyettes, 1859-től a négy egyházmegye rendes elnökévé választották. 1859–1870 között a sepsiszentgyörgyi *Református Tanoda* elöljárósági testületének, az 1861-ben alakult Rikánbelöli Honvéd Segélyező Egylet sepsiszéki bizottságának tagja. 1870-ben nyugalomba vonult, a következő év március 12-én elhunyt. A vártemplom cintermében, a templom déli bejáratától balra helyezték örök nyugalomra. Sírja gondozatlan, sírköve alig látszik a túl magasra nőtt növényzet (örökzöld puszpáng) mögül. Emlékének őrzése, sírjának

¹ A családra vonatkozó adatokat lásd: PÁLMAJ József 1901, 181–184.

² Életrajzára, munkásságára vonatkozóan lásd: ORBÁN Balázs 1869, 189; SZINNYEI József 1894, III, 1345–1346; PÁLMAJ József 1901, 181–182; NAGY Sándor 1896, 141–142; RUGONFALVI Kiss 1940, III, 27; JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ

István 1979, 210; GULYÁS Pál 1992, XI, 189; SZABÓ Miklós – SZÖGI László 1998, 192; KÓNYA Ádám 2000, 31–32; DEMETER Lajos 2001, 42–44; DEMETER Lajos – DEMETER László 2008, 97; CSÁKI Árpád 2011, 52.

³ CSÁKI Árpád 2011, 52.

⁴ CSÁKI Árpád 2011, 109–112.

gondozása legalább egyháza részéről több figyelmet érdemelne.

A kolozsvári *Nemzeti Társalkodó* című lapban a következő írásai jelentek meg: *Gróf Bethlen Miklós* (1836. 15. sz.), *Vanda lengyel királyné* (1836. 17. sz.), *Piné György története, vagy egy esmeretlen sziget feltalálása, Egy angolnának furcsa története* (1836. 18. sz.), *Negyedik Henrik angol király* (1837. 9. sz.), *Egy példája a francia phisophiának, Az erkölcsi erények nagy ereje* (1837. 10. sz.), *Egy angol kereskedő tudósításai Szibériáról, Prevost után, Különös per* (1837. 13–14. sz.), *Különös történet* (1838. 3. sz.) stb.

Két halotti prédikációja („A nemes szívű asszony, melyet néhai Mlts. Petrityevith Horváth Mária ur asszonynak, Mlts. Hidvégi gróf Mikó Miklós ur ő nagysága elfelejtetetlen hitvesének, utolsó érdemlett tiszteletére elmondott. Oltszemin 1818. decz. 7.”, illetve a „Halotti beszéd, az öregek főbb ékességeiről és azok megszerezhetésének ideje és módjáról, melyet néhai Imreh Erzsébet, néhai Rétyi Székely László kapitány úr kegyes özvegyének utolsó tiszteletére lerajzolt és elmondott Rétyen 1834. nov. 14.”) 1819-ben Brassóban, illetve 1835-ben Nagyenyeden jelent meg nyomtatásban.⁵

Kéziratban maradt egyházi beszédeit a lelkészek még a 19. század végén is használták. Pálmay József szerint peregrinációja ideje alatt írt utleírását, önéletrajzát és egyházi szónokatait a család levelesládájában őrizték. A hagyaték később vásárlás útján a *Székely Nemzeti Múzeumba* került, azonban az 1945-ös menekítéskor a bevagonírozott anyaggal a zalaegerszegi bombázásokkor megsemmisült.

Nemes árkosi Mihály György lányát, Mihály Juliánát (1797–1877) 1821. február 16-án vette feleségül. A frigyből egy fiú és három leánygyermek született.⁶ Nagyobbik leányát, Juliánát (1822–1891) nagyajtai Incze Lajos székely huszár főhadnagy, 1848/49-es nemzetőr őrnagy, a kisebbiket, Karolinát (1826–1876) egerbegyi Fejér József székely huszár főhadnagy, 1848/49-es honvéd huszár százados vette nőül. A család egyetlen fiúgyermeké az apja nevét örökölte.

Aldobolyi és illyefalvi *Gödri (II.) Ferenc* a családi legenda szerint, de levéltári adatokkal igazolhatóan is, Gábor Áron egyik első tüzére volt 1848 decemberében.⁷ 1823. november 1-jén született Sepsiszentgyörgyön.

Iskoláit feltehetően szülővárosában kezdte, az alsóbb osztályokat már a neves nagyenyedi kollégiumban fejezte be, ahol további öt éven keresztül a bölcsészetet hallgatta. Tanulmányait követően a marosvásárhelyi Királyi Táblához került kancellista beosztásban, ahol 1846. november 11-től kezdődően mintegy másfél éven keresztül az ország törvényeit tanulmányozta. A sikeres ügyvédi vizsga letételéről 1848. április 8-án nyert bizonyítványt a marosvásárhelyi ítélőtáblán.⁸

1848. július első felében Sepsiszentgyörgyön tartott lakossági összeírása⁹ szerint a „Nemzeti Polgári Őrseregbe szolgálható egyén”-ként tartották nyilván, akita a „mozdítható polgári Őrseregbe” soroztak be.¹⁰ Nemzetőr főhadnagyként jelen volt az agyagfalvi Székely Nemzeti Gyűlésen. Részt vett a „Székely tábor” katonai hadmozdulataiban és a román felkelők elleni összeütközésekben. A tábornak azzal a szárnyával indult ki, amely október végén Segesvárt érintve Fehéregyháza közelében oszlott szét, leginkább a körökben kiütő kolera miatt.¹¹ November végétől önkéntes Gábor Áron háromszéki tüzérségénél. Tüzemester lett. Részt vett a hidvégi, köpecsi, aldobolyi csatákban. Üteggel harcolt a Szászhermány–Barcaszentpéter közötti 1849. február 4-i ütközetben, majd a Vöröstoronyi-szorosnál teljesített szolgálatot. Részt vett a segesvári csatában és a bánffyhunyadi ütközetben is, augusztus közepén Kazinczy ezredes tüzér hadnaggyá léptette elő. Zsibónál tette le a fegyvert.¹²

1849. november 1-től Sepsiszentgyörgy város szolgálatába lépett, a következő évben a hírhedt Kovács István császári kapitány, Háromszék kerületi főbiztosa szolgálattételre rendelte. Előbb helyettes főbíró, majd „kaszárnya felügyelő”-ként ténykedett. Rövid idő múltán a császáriak besorozásra állították elő, de Sepsiszentgyörgy városa mint szolgálatában álló személynek kieszközölte a felmentését.¹³ Az önkényuralmi intézkedések miatt 1853. október 1-jével lemondott városi tanácsosi tisztségéről és sepsiszentgyörgyi birtokán gazdálkodott. Még ugyanazon év végén (december 20.) a csíkszeredai földbecsülő bizottságnál kapott alkalmazást, ahol egészen 1859 őszéig (szeptember 27.) működött segédhivatalnokként. 1861. április 24. – 1862. január 22. között Sepsiszentgyörgy törvényszékének táblabírója, városi tanácsosi és törvényszék elnöki minőségében hivatalo-

⁵ SZINNYEI József 1894, III, 1345–1346; GULYÁS Pál 1992, XI, 189.

⁶ Legkisebb lánya, az 1830-ban született Mária egyéves korában meghalt.

⁷ Kézdivásárhely város levéltára, SÁL, Fond 20, nr. 1490/1849, 3r–v.

⁸ PÁLMAY József 1901, 183.

⁹ SÁL, Fond 77, Fasc. XXXII, V. kötet, 24r.

¹⁰ DEMETER Lajos – DEMETER László 2008. 97.

¹¹ Uo.

¹² BONA Gábor 1998, I, 479; PÁLMAY József 1901, 183.

¹³ *Sepsiszentgyörgyi tanácsi jegyzőkönyv 1849–1850*, osz.n. (Székely Nemzeti Múzeum könyvtára) DEMETER Lajos 2001, 45.

san 1862. április 28-án erősítették meg. 1875-ben aljárásbíróként Kovásznán, majd Sepsiszentgyörgyön működött egészen nyugalmazásáig (1884).

Alapításától kezdve a Rikánbelői Honvédegylet tagja, majd alelnöke volt, utóbbi tisztségéről 1900-ban mondott le. A *sepsiszentgyörgyi Kaszinó* alapító tagja és hosszú ideig alelnöke, városi képviselőtestületi tag, egyházi tanácsos. Nyugdíjazása után szenvedélyesen méhészkedett, „s mint a méhészet gyakorlott mestere” igazi tekintélynek örvendett a gazdakörökben, „méhészeti produktumait” több kiállításon is kitüntették. 1906. május 2-án hunyt el Sepsiszentgyörgyön. A vártemplom cintermében lévő családi sírban nyugszik.¹⁴

Lengyel Lujzával kötött házasságából (1862) egy fiú és három leánygyermek: Ferenc, Ilona, Irén és Olga született. Ferenc, aki nagyapja és apja ’48-as eszméin nevelkedett, tanulmányai elvégzése után szülővárosa szolgálatába lépett. 1895-től kezdődően haláláig (1913) Sepsiszentgyörgy neves és cselekvő városvezetője volt.¹⁵

Gödri (III.) Ferenc 1862. október 3-án született Sepsiszentgyörgyön. Hét osztályt, vagyis az elemi és a gimnázium három első osztályát a Székely Mikó-Tanodában járta ki. 1877-től Nagyszebenben, majd a nagyenyedi Bethlen-kollégiumban tanult, ahol 1881-ben érettségizett. Felsőfokú tanulmányait Budapesten folytatta. 1881–1885 között jogot hallgatott, a joggyakorlatát is ugyanott végezte, időközben mint egyévi önkéntes eleget tett katonai kötelezettségnek is. Császár Bálint sepsiszentgyörgyi polgármester hívására jött haza és állt a város szolgálatába. Előbb városi „rendőri tollnok”, majd helyettes rendőrkapitány. 1891-től városi főjegyző, 1895. június 20-án pedig „szülővárosa polgárságának közbizalma egyhangúlag” polgármesternek választotta. Tizenyolc évre nyúló városvezetése alatt Sepsiszentgyörgy Magyarország egyik legdinamikusabban fejlődő települése lett. Egyöntetűen kimondható, hogy haláláig városformáló-szolgáló polgármestere volt. Az ő idejében Sepsiszentgyörgy „úgy gazdasági, mint főleg kulturális tekintetben a legelső vidéki városok közé emelkedett. Mert [...] nemcsak alapos jogi tudást, józan ítélőképességet és állandó munkakedvet, hanem egyúttal annyi kormányzói bölcsességet, mélyreható kulturális érzéket és egyéni szeretetreméltóságot vitt a nem kevés gonddal, és a közéleti pályán szinte ki-

kerülhetetlen kellemetlenséggel kipárnázott polgármesteri székbe, hogy polgártársai és közvetlen munkatársai bizalmát soha, még a legszenvedelmesebb politikai harcok között sem veszítette el.”¹⁶

Hosszú időn át vezető főgondnoka a sepsiszentgyörgyi református egyháznak, tanácsosa és tanácsbírája a Sepsi református egyházmegyének, tagja a Református Székely Mikó Kollégium előjáróságának, elnöke az elemi iskolák gondnokságának, ugyanakkor vezetője annak a tanügyi mozgalomnak, amely 1897-ben az iskolák államosításával a tanítói kar társadalmi és anyagi helyzetén javított, és egy „díszes új iskola építésével végződött”.¹⁷ Tagja a polgári iskolák gondnokságának, a *Magyar Királyi Tanítónőképző Intézet* felügyelőbizottságának. Nagy részt vállalt abból, hogy a sepsiszentgyörgyi *Magyar Királyi Állami Fiúiskola*, illetve a tanítónőképző „díszes új otthonban folytathatta és végezhetette annyira fontos kulturális hivatását”. Mindezekon felül a *Magyar Jelzálog-Hitelbank*, az *Árvaház* választmányi-, a sepsiszentgyörgyi *Kaszinó*, a *Háromszék vármegyei Háziipar-egylet* gazdasági bizottságának, az *Iparfejlesztő Bizottság*-nak, az EMKE-nek tagja, az *Önkéntes Tüzoltó Egylet*, a *Jóteköny Nőegylet* díszelnöke, a helyi *Műkedvelők Egyesületének* vezetője, a sepsiszentgyörgyi *Kossuth Lajos-asztaltársaság*, a *Székely Társaság* tagja, az *Erdélyi Kárpát Egyesület* (EKE) háromszéki osztályának titkára. Már főjegyzőként 1893-tól tagja, 1901-től elnöke a Székely Nemzeti Múzeum igazgatóválasztmányának. Elévülhetetlen érdemei vannak abban, hogy a Kós Károly által tervezett épület Sepsiszentgyörgyön felépült, végleges otthont adott a múzeum gyűjteményének.

Nemcsak átrendezte, mindenek felett újjáépítette a várost. A millennium évében a város központjában kétemeletes Bérpalotát építtetett, amely ma a Polgármesteri Hivatalnak ad otthont. Korszerűsítettette az egykori Városházát, amelynek újjáépített dísztermébe – Kolozsvár és Dés után Erdélyben harmadikként – állandó színpadot építtetett. Kijárta és megszerezte a város számára a dohánygyár létesítési jogát, amely egy időben a Bérpalotában, majd a mára már iparművészeti értékű, jelenünkben nem működő Dohánygyár épületeiben működött, és szerzett hírnevet Sepsiszentgyörgynek. Része volt a sepsiszentgyörgyi *Első Székely Szövőgyár*, az állomás melletti Méntelep, a városi Közvágóhíd, a városi vízvezeték, a villanyvilágítás kiépítésében. Az ő idejében készült el az

¹⁴ Életrajzára vonatkozóan lásd: NAGY Sándor 1896, 123; PÁL-MAY József 1901, 182–183; BONA Gábor 1998, I. 479–480; DEMETER Lajos 2001, 44–47; DEMETER Lajos – DEMETER László 2008, 97–98.

¹⁵ Életrajzára és munkásságára vonatkozóan lásd: SZINNYEI József 1894, III. 1346–1347; PÁL-MAY József 1901, 182–183;

BÁLINT Dénes 1913, 40–78; GULYÁS Pál 1992, XI. 189; KÓNIA Ádám 2000, 31–32; TIBOLDI Zoltán, 2000; BODÓ Sándor – VIGA Gyula 2002, 320–321.

¹⁶ BÁLINT Dénes 1913, 64–65.

¹⁷ Állami elemi iskola, a mai *Plugor Sándor Művészeti Líceum* régi épülete.

első aszfaltjárda a városközpontban, korszerűsítették, rendezték a város utcáit, csatornázását.

Tizenhat éven át írta, szerkesztette és sajtó alá rendezte a mára várostörténeti kordokumentumnak számító városvezetői jelentéseit. Az első három (1896–1898) *Iff. Gödri Ferencz polgármester Jelentése Sepszi-Szent-György rendezett tanácsu város évi közigazgatási állapotáról*, az 1899 és 1900-ben *Polgármestéri jelentés Sepszi-Szent-György rendezett tanácsu város ... évi közigazgatási állapotáról*, 1901-től kezdődően pedig *Sepsiszentgyörgy rendezett tanácsu város ... évi közigazgatási állapota* címen jelent meg. A Székely Nemzeti Múzeum igazgatóválasztmányi elnökeként, dr. László Ferencsel és Csutak Vilmostal a múzeum nyomtatásban kiadott *Jelentéseinek* szerkesztésében vállalt szerepet.

Mindezek mellett heraldikai tanulmányokat folytatott, megtervezte és megfestette Sepsiszentgyörgy város címerét. A címerkérési igénnyel a bécsi kancelláriához fordult, így branyicskai báró Jósika Sámuel előterjesztésére 1897. június 27-én megszületett az adománylevél. A címeradományozást 1898. március 2-án iktatták be a Királyok Könyvébe. A város címerét a képviselőtestület tavaszi közgyűlésén, 1898. április 26-án hirdették ki.

Levéltári gyűjtőmunkája során mintegy tízezer iratot, oklevelet gyűjtött egybe, amellyel a részben elpusztult városi levéltárat igyekezett pótolni. Nyugdíjas éveit a Székely Nemzeti Múzeum múzeumöröként képzelte el mint levéltári kutató. Helytörténeti bűvárkodásokkal foglalkozott. *Sepszi-Szent-György város története* című munkája a *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére* (Sepsiszentgyörgy, 1899) című kötetben, *A reformáció első három évszázada Sepszi-Szent-Györgyön* című dolgozata 1902-ben *A Székely Nemzeti Múzeum értesítője* III. kötetében látott napvilágot. Legjelentősebb munkája az útinapló, amelyet a Sepsiszentgyörgy városa által díszpolgárrá választott Kossuth Lajoshoz Torinóba látogató, a díszpolgári oklevelet átnyújtó küldöttség vezetőjeként írt meg. Könyve 1894-ben látott napvilágot, címe *Sepsiszentgyörgytől Turinig és vissza*.

Rendszeresen közölt költeményeket, elbeszéléseket, ismeretterjesztő cikkeket, egy részük a *Magyarország, Magyarvilág, Székely Nemzet, Magyarország és a Nagyvilág, Képes Családi Lapok, Székegyföld, Pesti Hírlap, Ország-Világ, Erdélyi Protestáns Lap* hasábjain jelentek meg.

Rövid idő alatt végzett vele a halál. Ötvenegy éves volt, vérmérgezésben halt meg 1913. július 5-én.

A város és a vármegye nagy részvéte mellett helyezték örök nyugalomra a vártemplom cintermében. Hagyatéka vásárlás útján a Székely Nemzeti Múzeumba került. Levéltári gyűjteményének ennek része 1945-ben a menekítéskor Zalaegerszegnél megsemmisült, ami pedig megmaradt, ma a *Román Országos Levéltár Kovászna Megyei Irodájának* kutatótermében tanulmányozható.

Tiszteletére Sepsiszentgyörgyön az 1989-es fordulatot követően utcát, iskolát neveztek el. Nevét a Csíki negyedi 7-es számú Általános Iskola 1994. június 4-én vette fel. Az előcsarnokában látható mellszobra Dobay Gyula alkotása, az udvaron az egyik kopjafa ugyancsak Gödri Ferenc polgármesternek állít emléket.¹⁸ Karda Zoltán földrajztanár – amikor 2001-ben harmadik alkalommal rendezett kiállítást a városháza régi iratai között talált térképekből – jött az ötlettel, hogy a városért polgármesterként legtöbbet tevő Gödri Ferenc megérdemelne egy szobrot, javaslatát az akkori polgármester elfogadta. Karda Zoltán a szobor számára akkor a volt Bodok szálló és a Bazar előtti teret jelölte meg legalkalmasabb helyként.¹⁹

Sepsiszentgyörgy városvezetése 2012–2013-at Gödri Ferenc-emlékévvé nyilvánította.²⁰ A Székely Nemzeti Múzeumban őrzött gipsz mellszobrát 2012-ben restaurálták. Háromszék jeles főispánjával, Potsa Józseffel egész alakos közös szobruk elkészíttetését még 2012-ben tervbe vették, kivitelezése azonban elmaradt. 2013-ban halálának évfordulóját útinaplója újra kiadásával ünnepelte meg a város.

Felesége sepsiszentgyörgyi Nagy László, a város alpolgármesterének és árkosi Mihály Zsuzsannának lánya, Nagy Anna (1863–1928) volt. Hét gyermekük közül három fiú (Ferenc, Árpád, Zoltán) és négy leány (Anna, Margit, Gizella, Ilona). A legnagyobb fiú a családi hagyomány szerint a keresztségben a Ferenc nevet kapta. Már gyermekkorában kitért tehetségével, csodagyermeknek tartották. Rajztehetsége mellett kiválóan hegedült, végül rajztanár lett. Tanítványai közül többen neves erdélyi magyar képzőművészek lettek.

Gödri (IV.) Ferenc, a festő²¹ 1890. február 19-én született Sepsiszentgyörgyön. Elemi iskoláit, valamint a gimnáziumot a Székely Mikó Kollégiumban végezte. 1909-ben érettségizett, ezt követően a budapesti Képzőművészeti Főiskolára iratkozott be, ahol Szinyei Merse Pál tanítványa volt. Ekkor már minden álma arra vonatkozott, hogy festőművész lehessen. Rajztanári diplomát szerzett.

¹⁸ KÖLLŐ Zsolt Ágoston 2011, 68.

¹⁹ VÁRY O. Péter 2001.

²⁰ VÁRY O. Péter 2012; LÉVAI Barna 2012.

²¹ Életrajzára vonatkozóan lásd: VÁRADY Aladár – BEREY Géza

1935, 153; NAGY Gyula, 1970, 58; K[isgyör]gy Z[o]ltán: Memento (*Háromszék*, 1993. február 19.) 816. sz.; KÖNYA Ádám 2000, 31–32; BODÓ Sándor – VIGA Gyula, 2002.

A főiskola elvégzése után 1915-től Besztercebányán telepedett le, itt festett és tanított. Innen Ipolyásra, majd Losoncra került. A losonci gimnáziumból hívták haza 1921-ben, 1955-ig volt szülőváros kollégiumának rajzoló geometria-, rajz- és szépírás tanára – ezeken kívül mennyiségtant, éneket, zenét, tornát is tanított –, valamint a dokumentációs könyvtár őre. Emellett több ízben (1921–1922, 1930–1934, 1950–1952) a Székely Mikó Kollégium polgári leányiskolájának, majd a *Magyar Leánylíceum* tanára. A *Gyárfás Jenő képzőművészeti kör* vezetője, a *Keresztes-kvartett* tagja.

Első tárlatára 1926 decemberében Sepsiszentgyörgyön, a Református Székely Mikó Kollégium rajztermében került sor, a Pokorny László (1888, Békés – 1980, New York) festőművésszel közösen szervezett kiállításáról elismerően szolt a korabeli sajtó kritikusai.²² Pár évvel később, 1929-ben a Székely Nemzeti Múzeum jubileuma alkalmából állított ki. Ugyanekkor a múzeum *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára* című kiadványában *Gyárfás Jenő festményei a Székely Nemzeti Múzeumban* címmel, a múzeum gyűjteményében lévő Gyárfás-festményeket mutatta be.

Tanári állása mellett 1930-tól a Székely Nemzeti Múzeum őre, annak képzőművészeti részlegét kezelte. 1932-ben Keöpeczi Sebestyén Józseffel és Roediger Lajossal a gelencei templom Szent László- és Szent Margit-freskóit tanulmányozza, azzal a céllal, hogy azokról reprodukciókat készítsenek a múzeum számára. 1934-ban Barabás Miklósról, 1937-ben a székely festőkről tartott előadásokat a múzeumi esteken. Tagja volt a Csíki ház építőbi-

zottságának. 1939-ben megkezdte a múzeum fényképtárának rendezését és feldolgozását, de foglalkozott a múzeumi tárgyak lerajzolásával is. Szerette a természetet, szenvedélyes vadász volt. 1930–1940 között a *Vadász újság* illusztrátora, rajzolója. Negyvennégy éves tanári pályáját – ebből harmincnyolcat Sepsiszentgyörgyön töltött – követően 1955-ben vonult nyugdíjba,²³ 1975. november 3-án halt meg. A vártemplom cintermében lévő családi sírboltba temették el. Együtt nyugszik nagyapjával, a honvéd tüzér Gödri Ferencsel, apjával, a polgármester Gödri Ferencsel, nagyanyjával, Nagy Annával, testvérei közül pedig Gödri Árpáddal, Gödri Zoltánnal és Gödri Ilonával.

Tanítványai voltak többek között: Hervai Zoltán rajztanár-festő, Deák Ferenc grafikus, Ördög Zoltán rajztanár-festő, Jecza Péter szobrász, Sylvester Győző, Kosztándi Jenő, Szilágyi Géza, Jakobovics Miklós, Molnár Zoltán, Veress Pál, Nagy Ervin, Szilágyi Zsolt képző- és festőművészek, Bíró Iván Géza díszlettervező. Nyolcvanadik születésnapja tiszteletére az akkori 1. számú Líceum (Székely Mikó Kollégium) dísztermében emlékünnepelet tartottak. Ugyanekkor munkáiból gyűjteményes kiállítást rendeztek. Az emlékbeszédet Gazda József tartotta.²⁴

Portrékat, tájképeket, csendéleteket festett. Véleménye szerint „a modern felrúgta a természetet”, ezért idegenek maradtak számára a különböző művészeti irányzatok. Megmaradt portré-, tájkép- és csendéletfestőnek, de „nem másolta a természetet, vallotta, mert csak a fényképezőgép másol szolgálilag, „a festő mindig a sokatmondót ragadja ki a természetből és festi meg.”²⁵

Demeter Lajos – Bod Péter Megyei Könyvtár, Sepsiszentgyörgy, Gábor Áron u. 14., RO-520008; demlajos@freemail.hu

²² *Székely Nép*, XLIV, 97–98. sz. (1926. december 12., 1926. december 16.)

²³ BODÓ Sándor – VIGA Gyula 2002.

²⁴ *Gyökerek*, IV, (1969–1970) 3. (27.) sz., 7–16.

²⁵ *Uo.*, 13.

Irodalom

- BÁLINT Dénes
1913 *Sepsiszentgyörgy rendezett tanácsu város 1913. évi közigazgatási állapota*, Összeállította Bálint Dénes polgármester, VIII, Sepsiszentgyörgy.
- BODÓ Sándor – VIGA Gyula (szerk.)
2002 *Magyar Múzeumi Arcképcsarnok*, Budapest.
- BONA Gábor
1998 *Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban*, I, Budapest.
- CSÁKI Árpád
2011 *A sepsiszentgyörgyi református egyház a 17–19. században*, Sepsiszentgyörgy Könyvkiadó, Sepsiszentgyörgy.
- DEMETER Lajos
2001 *A hazáért „a patakokat a mi vérünk festette pirosra”. Sepsiszentgyörgy, Kilyén és Szotyor területén nyugvó 1848/49-es szabadságharcosok*, Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
- DEMETER Lajos – DEMETER László
2008 *Honvédnévkönyv. Sepsiszentgyörgyiek 1848–1849-ben*, Tortoma Kiadó, Barót.
- GULYÁS Pál
1992 *Magyar írók élete és munkái*, XI, Budapest.
- JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István
1979 *Nagyenyedi diákok 1662–1848*, Kriterion Kiadó, Bukarest.
- KÓNYA Ádám
2000 *A Mikóból indultak...*, Medium Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
- KÖLLŐ Zsolt Ágoston
2011 *Iskoláink névadói. A háromszéki tanintézmények névadóinak rövid bemutatása*, Sepsiszentgyörgy.
- LÉVAI Barna
2012 *Gödri Ferenc-émlékév Sepsiszentgyörgyön. A városépítőt idézik meg, Székely Hírmondó*, 2012. március 9.
- NAGY Sándor
1896 *Háromszék önvédelmi harcza 1848–49*, Kolozsvár.
- ORBÁN Balázs
1869 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból. III. Háromszék*, Pest.
- RUGONFALVI Kiss
1940 *Rugonfalvi Kiss István: A nemes székely nemzet képe*, I–III, Debrecen.
- PÁLMAJ József
1901 *Háromszék vármegye nemes családjai*, Jókai nyomda, Sepsiszentgyörgy.
- SZABÓ Miklós – SZÖGI László
1998 *Erdélyi peregrinusok*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- SZINNYEI József
1894 *Magyar írók élete és munkái*, III, Budapest.
- TIBOLDI Zoltán
2000 *A polgármester Gödri Ferenc* (kézirát, Székely Nemzeti Múzeum irattára)
- VÁRADY Aladár –BEREY Géza
1935 *Erdélyi monográfia*, Glória Ny., Szatmárnémeti.
- VÁRY O. Péter
2001 *Teret és szobrot Gödri Ferencnek, Háromszék*, 2001. május 5.
2012 *Az elfelejtett városépítő, Háromszék*, 2012. március 9.

Cei patru Ferenc Gödri în slujba oraşului Sfântu Gheorghe

(Rezumat)

Familia veche de nobili secui Gödri originară din Ilieni și Dobolii de Jos se leagă de orașul Sfântu Gheorghe prin cei patru membri ai săi din generații separate cu numele de Ferenc Gödri. Lucrarea prezintă biografia celor patru personalități, care prin activitatea lor spirituală, administrativă, artistică și educațională au marcat istoria orașului din secolele 19–20.

În perioada de jumătate de secol în care a fost prim preot al bisericii reformate, Ferenc Gödri I (1788–1871) a marcat viața spirituală a orașului. A avut un rol important în reorganizarea școlii confesionale elementare, iar ulterior în organizarea subgimnaziului reformat (1859). De numele său se leagă totodată reclădirea turnului-clopolniță demolat de către cutremurul din anul 1802, dar și proiectul construirii unei noi biserici în centrul nou al orașului.

Fiul său, Ferenc Gödri II (1823–1906), de profesie jurist, absolvent al colegiului de la Aiud, ulterior cancelist al Tablei Regale din Târgu-Mureș, s-a remarcat prin participarea în revoluția din 1848–1849,

ajungând până la rangul de locotentent de artilerie, totodată numărându-se printre primii tunari ai lui Áron Gábor. Cariera de funcționar (în slujba orașului său natal) și-a început după 1849, ajungând ulterior judecător la Tribunalul scaunului Sepsi, consilier local, președinte al tribunalului orășenesc, iar apoi, judecător vicedistrictual. Membru și lider al unor asociații culturale din localitate, era cunoscut și ca apicultor de succes.

Ferenc Gödri III (1862–1913), de profesie jurist, a devenit prim-notar (1891), ulterior primar (1895) al în orașului său natal. De această perioadă de apropape două decenii se leagă o renaștere a orașului, atât din punct de vedere administrativ, cât și economic, industrial, cultural, dar și arhitectural. Sfântu Gheorghe fiind menționat la cumpăna secolelor printre orașele provinciale cu o dezvoltare remarcabilă.

Ferenc Gödri IV (1890–1975) a studiat desenul la Budapesta, fiind elev al maestrului Merse Pál Szinnyei. Și-a început cariera de pedagog la *Banská Bystrica* (azi Slovacia) și Lucenec (azi Slovacia). Ulterior, în perioada 1921–1955 profesor al Colegiului reformat Székely Mikó din Sfântu Gheorghe, paralel în anii 1930 colaborator și responsabil pentru Colecția de arte a Muzeului Național Secuiesc. Cunoscut drept portretist, de peisaje și de natură moartă, pictorul Gödri și-a expus operele în mai multe rânduri (1926, 1929) în Sfântu Gheorghe.

The four Ferenc Gödri in the service of the town of Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe)

(Abstract)

The Székely noble family of Gödri from Illyefalva (Ilieni) and Aldoboly (Dobolii de Jos) can be linked with the past of Sepsiszentgyörgy by the activity of four of its members, all bearing the name of Ferenc Gödri. Their activity in the spiritual, administrative, artistic and educational areas marked the history of the town in the 19th and 20th centuries.

Ferenc Gödri I. (1788–1871) was the priest of the local reformed church, during which period he reformed the elementary school and played an important role in the founding of the secondary school (1859). Among other achievements he restored the belltower of the church, which was ruined by the earthquake from 1802. He also initiated the project of the new church building in the new centre of the town.

His son, Ferenc Gödri II. (1823–1906), lawyer by profession, graduated at the college from Aiud, and later worked at the Royal Courts of Appeal from Marosvásárhely (Târgu-Mureș). Participating in the Hungarian revolution from 1848–1849 he reached the rank of lieutenant of artillery, and was among the first gunners of Áron Gábor. After 1849 he began his career in administration in his hometown, being elected local councilor, later judge at the Court of Sepsi seat, president of the town Court, and deputy district judge. Member and leader of numerous local associations, he was also known as a successful beekeeper.

Ferenc Gödri III. (1862–1913), also lawyer by profession, became first notary (1891), later mayor (1895) of his hometown. His period of almost two decades was marked by an administrative, economical, industrial, cultural and architectural revival of the town, Sepsiszentgyörgy being mentioned among the small towns with the most remarkable development at the turn of the centuries 19 and 20.

Ferenc Gödri IV. (1890–1975) studied drawing at Budapest and was among the students of Merse Pál Szinnyei. He began his teaching career at *Banská Bystrica* (nowadays Slovakia) and Lucenec (nowadays Slovakia). Later, between 1921–1955 was professor of the Székely Mikó College of his hometown, in addition collaborator and responsible for the Fine arts collection of the Székely National Museum in the 1930's. Known as portraitist, author of landscapes and still life, the painter Gödri exhibited his work mainly in his hometown (1926, 1929).

Szekeres Attila István

GÖDRI FERENC SZEREPE SEPSISZENTGYÖRGY CÍMERÉNEK ALAKULÁSÁBAN

A város főjegyzői tisztségét 1891-től kezdődően betöltő Gödri Ferenc közigazgatási munkája során azzal a hiányossággal (is) szembesült, hogy Sepsiszentgyörgynek nincsen hivatalos címere, jelkép gyanánt akkoriban a város régi pecsétábrájának címerezett alakját használták. A főjegyző 1894-ben címert tervezett, és saját kezűleg meg is festette azt. Ám ebből még nem lett hivatalos jelkép. A polgármesteri tisztséget időközben elnyerő Gödri 1896-ban újabb címertervvel állt elő, amely már sikernek örvendett, és a következő évben Ferenc József, az Osztrák–Magyar Monarchia uralkodója címeradományban részesítette a várost. A hivatalos jelkép alapját a Gödri Ferenc által rajzolt második változat képezte.

Előzmények, avagy a város pecsétnyomói¹

Sepsiszentgyörgy első ismert pecsétnyomóját Románia Országos Levéltárának Kovászna Megyei Irodája őrizi.² A pecsét körirata: SIGILLVM OPPIDI SEPSI ST. GYORGY AO. 1509, azaz Sepsi Szent György mezőváros pecsétje 1509. év. A pecsét belső részében heraldikailag balra fordult, szakáll és bajusz nélküli ifjú férfi feje látható teljes profilból.³ A portré körül a következő jelmondat szerepel: ES MEA CRISTVS SP, azaz helyes sorrendben: CRISTVS SPES MEA.⁴ Fordításban Krisztus az én reménységem. (1. ábra)

A bélyegző ismerete hiányában Sepsiszentgyörgy pecsétje leírásának alapját korábban egy, a pecsétről készült 19. századi tusrajz⁵ képezte. (2. ábra) Az 1842-ben készült tusrajz feltünteti a pecsét minden elemét, ám a férfiportré nem tükrözi hűen az eredeti

ábrát, de szakáll és bajusz nélküli maradt. Ugyanez Orbán Balázs leírásában így fest: „...jóval régibb a város pecsétje, melynek közepén bajusz és szakáltalan fiatal férfi arczéle van, körirata pedig ez: »Es (est) mia⁶ Cristus sp. (spes)«. Külső karimáján ezen irat látható: »Sigilum oppidi Sepsi Sz.-György Ao. 1509.«.⁷

Hogy a pecsétnyomó a 19. század második felében is használatban volt, igazolja egy 1861. november 4-én kiállított tisztségi irat, amelyen eredeti bélyegzővel készült vörösviasz-lenyomat látható.⁸ (3. ábra)

Arról, hogy kit ábrázol a pecsét, nincs adat. A későbbi elméletek, miszerint II. Lajos (1506–1526, magyar király: 1516–1526) portréja lenne, eleve elvethető, hiszen 1509-ben ő hároméves gyerek volt. Felmerülhet, hogy a pecsét az 1509-ben uralkodó II. Ulászlót (1456–1516, magyar király: 1490–1516) ábrázolja. A beazonosítást megerősítheti, hogy II. Ulászlót ugyancsak ábrázolták szakállal és arcszőrzet nélkül, amint az előfordul egy, a magyar és cseh királyt megörökítő emlékérem előlapján található portrén.⁹ Ezen a király hátra néz, azaz heraldikailag balra fordul, tehát éppenséggel ez is illethette Sepsiszentgyörgy pecsétnyomójának megrendelőjét, illetve készítőjét. De nem találunk arra magyarázatot, miért illesztették volna be annak a királynak a képét, aki a Brassó és Sepsiszentgyörgy közötti viszálykodásban Brassónak kedvezett.

Sokkal valószínűbb, hogy az egykori pecséten a város névadóját, Szent Györgyöt ábrázolták. Ezt feltetelezte Jakó Zsigmond¹⁰ történész, akadémikus, valamint újabban Pál-Antal Sándor¹¹ történész, akadémikus is. Igaz ugyan, hogy az ábra nem a sárkánnyal hadakozva, azt legyőzve, lovagi jelmez és keresztes

¹ A témáról lásd bővebben: SZEKERES Attila István 2012.

² SÁL, Fond 119, Pecsétgyűjtemény, 48. sz. tárgy. A pecsétnyomóra Nagy Botond levéltáros hívta fel a szerző figyelmét. Köszönet érte.

³ A címertervben az oldalak felcserélődnek: a címet a pajzstartó lovag szemközégből írjuk le.

⁴ A SPES egyben olvasandó, a pecséten a váll ábrázolása megszakítja a feliratot.

⁵ KAK, Kéziratgyűjtemény, Kemény József-gyűjtemény, 413/15/46.

⁶ A MEA helyett könnyen olvasható MIA, mivel az „E” betű szárai parányiak.

⁷ ORBÁN Balázs 1869, 39.

⁸ Háromszék levéltára. SÁL, Fond 8, 8. állag (Közigazgatási iratok 1848–1876), 1861/1567. ikt. 11. lap. Közölve PÁL-ANTAL Sándor 2011, 249.

⁹ Körirata: WLADISLAVS D(ei) G(racia) R(ex) VNGARIE ET BOHEMI(e.), azaz: *Ulászló Magyarország és Csehország királya*. Hátlapján a magyar sávós címer és Csehország oroszlanós címere látható.

¹⁰ JAKÓ Sigismund 1956, 561–619.

¹¹ PÁL-ANTAL Sándor 2002, 335, valamint PÁL-ANTAL Sándor 2009, 34.

pajzs, azaz Szent György attribútumai nélkül jeleníti meg a férfit, egy, az athéni Bizánci Múzeum által őrzött 13. századi ikonhoz festett táblaképhez¹² hasonlóan: a fából domborműszerűen kiképzett, festett Szent György-képen a szent az említett attribútumok nélkül jelenik meg, balra fordult, és imádkozik. Igaz, ott fejét glória veszi körül. Esetünkben, a pecséten a kör, melybe a portrét írták, helyettesítheti a dicsfényt. A beazonosítást az arcszörzet nélküli ábrázolás mellett erősíti a *Cristus spes mea*, azaz a *Krisztus az én reménységem* jelmondat, amely a kereszténység üldöztetésének idejére, tehát Szent György korára utal. Nem utolsó sorban, erre enged következtetni a nevet viselő település is, mindezek alapján úgy ítéljük, hogy esetünkben Szent György jelképéről van szó.

A Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményében több városi pecsét lenyomatát őrzik.¹³ Első helyen a már leírt bélyegzővel készült vörös viasz pecsétminták láthatóak.¹⁴ (4. ábra) Ezt követően Sepsiszentgyörgy falva 1850 előtti pecsétjének mintái láthatóak.¹⁵ Svájci pajzsban balról megszemélyesített fogó holdsarló, jobbról napot jelképező nyolcsugaras csillag. Körirata SEPSISZENTGYÖRGY FALVA PETSETTYE. (5. ábra) A pecsétábrán látható címer Sepsiszentgyörgy falurészét jelképezi. Hasonló napos-holdas címert használt bélyegzőjén számos székelyföldi település.¹⁶ Sepsiszentgyörgy városa és falva 1850-ben egyesült.¹⁷

Az 1848-as szabadságharc idején Sepsiszentgyörgy Magyarország jelképeit használta. Zászlaja piros-fehér-zöld, rajta Magyarország címere.¹⁸ Pecsétjébe szintén Magyarország koronás címerét vésték.¹⁹ Az ovális pecsét körirata (amennyire kibetűzhető): „Sepsi Szent György Város Petsétje”. (6. ábra)

A szabadságharc leverése után az országcímeres pecsétet felváltotta egy jelkép nélküli: a kerek pecsét tuslenyomatán nincs ábra, felirata: SEPSI-/SZENT-/GYÖRGY KŐZSÉGE.²⁰ (7. ábra)

Ugyanakkor az árvaszék vörös viasz pecsétjében megjelent a korábbi jelkép, a bajusz és szakáll nélküli férfifej.²¹ A portré két oldalán a felirat: AZ ÁRVÁT VÉDEM, a pecsét körirata: S. SZT GYÖRGYI

ÁRVA BIROSÁG 1852, illetve ugyanaz a szöveg, csupán 1867-es évszám.²² (8. ábra)

A férfiportré megjelenik a városi rendőrség vörös viasz pecsétjén is.²³ A fej két oldalán olvasható a jelmondat: KRISTVS SPES MEA. A pecsét körirata: SIGILLUM POLITIAE OPPIDI S SZENT GYÖRGY. (9. ábra)

1862 után a város egy egyszerű ovális pecsétet (is) használt. A tuslenyomat felirata: S:SZT:GYÖRGY KIVÁLTSÁGOS VÁROSSA TANÁCSA.²⁴ (10. ábra)

A Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményében található a sepsiszentgyörgyi egyesbíróság sárgarézből készült pecsétnyomója.²⁵ (11. ábra) Az 1862-ben felállított széki törvényszékek, s azok alegységei, az egyesbíróságok saját pecsétnyomót használtak.²⁶ Háromszék esetében az egyesbíróságokat társszékeként szervezték meg, tehát Sepsi-, Kézdi-, Orbai- és Miklósvárszék rendelkezett egyesbírósággal. Mivel Sepsiszékeknek nem volt külön címere, s amúgy is Sepsiszentgyörgyön működött a bíróság, a város jelképét helyezték a pecsétmezőbe. Az általunk ismert bélyegzőt 1867-ig használták. Körirata: SEPSI. SZ. GYÖRGY VÁROSSÁBA KIKÜLDÖTT EGYES BIROSÁG. Közepében díszleg a város jelképe: a régi pecsétábrán módosított alakban, címeresítve: pontokkal díszített szegélyű kerek pajzsban mellől fölfelé látszó, szemben álló, páncélinges, fejét balra fordító, nagy hajú, bajuszos, szakállas érett férfi. A pajzson zárt fejedelmi korona van, melyből nyolcágú csillagban végződő kereszt emelkedik ki. A pajzs mögül jobbról ágyúcső vége, két szurony, két kürt, egy nyilvessző vagy lándzsa hegye, balról rúdja merőlegesen, háromszor sávzott zászló, egy-egy dob, nyilvessző vagy lándzsa hegye és ágyúcső szája tűnik elő. A pajzs alatti szalagba írva az 1509-es évszám látható. Tehát, a korábbi pecsétábrát módosították, az arcszörzet nélküli ifjúból szakállas érett férfi lett. A korona használata a valódi címer igényét mutatja. A harci jelképek a romantikus korra jellemzőek. A pecsétnek vörös viaszlenyomata is fennmaradt.²⁷ (12. ábra) 1867–1871 között az egyesbíróság más pecsétet használt.²⁸ Az egyszerű, ábra nélküli, kö-

¹² A szentképre Jánó Mihály művészettörténész hívta fel a szerző figyelmét. Köszönet érte. A kép az alábbi honlapcímen tekinthető meg: <http://mybyzantine.wordpress.com/2010/04/23/saint-georges-day-some-icons/13th-century-wood-relief-icon-from-the-byzantine-museum-of-athens/>

¹³ Székely Nemzeti Múzeum (a továbbiakban SzNM), Pecsétlenyomatok gyűjteménye, 205/A.

¹⁴ Uo., 205/A/1.

¹⁵ Uo., 205/A/2.

¹⁶ SZŐCS János 1999, 125–145; SZEKERES Attila István 2011, 26–27; SZEKERES Attila István 2013, 30–31.

¹⁷ CSEREY Zoltán 2012, 52.

¹⁸ SZEKERES Attila István 2012, 39–40.

¹⁹ SzNM, Pecsétlenyomatok, 205/A/3.

²⁰ Uo., 205/A/4.

²¹ Uo., 205/A/5.

²² A három pecsétlenyomat közül kettő 1852-es, egy 1867-es évszámot mutat.

²³ Uo., 205/A/6.

²⁴ Uo., 205/A/8.

²⁵ SzNM, Pecsétlenyomók gyűjteménye, ltsz. i 2006.

²⁶ PÁL-ANTAL Sándor 2011, 83.

²⁷ SzNM, Pecsétlenyomatok, 205/A/7

²⁸ 1871-ben megszüntették ezt a fajta bíróságot. PÁL-ANTAL Sándor 2011, 83.

zében az 1867-es évszámot viselő tuslenyomat körirata: NEMES SEPSI SZ. GYÖRGY VÁROS EGYESBÍRÓSÁGA.²⁹ (13. ábra) Hasonlóan egyszerű a törvényszék ugyanebből a korból származó pecsétje. A kerek tuslenyomat körirata NEMES SEPSI. SZ. GÖRGY VÁROS TÖRVÉNYSZÉKE, közepében az évszám: 1867.³⁰ (14. ábra)

Sepsiszentgyörgy portrészecskéjének tusváltozata is megszületett.³¹ A kerek pecsét közepén a balra fordult, csipkés galléros, arcszörzet nélküli férfiportré, előtte és mögötte a jelmondat – CRISTUS SPES MEA –, körirata: SIGILLUM OPPIDI SEPSI SZT: GYÖRGY AO. 1509*. (15. ábra)

A községek rendezéséről szóló, 1871-ben kelt magyarországi XVIII-as törvénycikk értelmében Sepsiszentgyörgy törvényhatósági jogot kapott.³² Ennek nyomán módosította pecsétjét, köriratát az új jogállásnak megfelelően jelenítette meg, közepén a férfiportrét Szent György lovagra cserélte.³³ A kör alakú pecsét közepén jobbra fordult, enyhén ágaskodó lovon ülő lovak szembe fordulva, mindkét kezével megmarkolt lándzsájával ledöfi a ló alatt tekeredő sárkányt. Körirata: SZABAD KIR(ÁLYI) SZENT GYÖRNY VÁROS PECSÉTJE.³⁴ (16. ábra) A pecsétábrában a sárkányt legyőző lovak képe egyértelművé teszi, hogy Szent György lovagról van szó. A pecsétet 1876-ig használták, amikor az V. törvénycikk értelmében Sepsiszentgyörgy rendezett tanácsú várossá vált.³⁵

Más jelképbábrázolással hatolykai Potsa Józsefet (1836–1903), Háromszék vármegye 1877–1903 közötti főispánját Sepsiszentgyörgy díszpolgárává nyilvánító 1893. május 14-i oklevélen találkozunk.³⁶ (17. ábra) A kör alakú pajzs kék mezejében hátrafésült, barna hajú, bajuszos, szakállas, meglelt korú férfi fehér csipkegallérral, heraldikailag balra fordulva jelenik meg. A pajzs arany szegélyében vörös betűkkel a CHRISTUS SPES MEA jelmondat olvasható. A pajzsra fejedelmi koronát helyeztek, s külső díszekkel látták el: kétoldalt ezüst buzogány, kopja, alabárd, aranycsúcsban végződő rúdra erősített piros-fehér-zöld zászló övezi, alul, kifelé dőlve két csücskös talpú pajzs, közöttük természetes színű, evezett fából készült kartusban az 1509-es évszám jelenik meg fehérrel festve. A jobb pajzsban Magyarország kiscímere, a bal pajzsban Háromszék vármegye címere. A kartus alól két, piros-fehér-zöld szalaggal összeközzött babérág indul, s a két címer alól előtűnve övezi a kompozíciót. A kartus alól egy-egy szabla

ezüst pengéje, a címerpajzsok alól egy-egy arany ágyúcső tűnik elő, lefelé fordítva.

A könyv formátumú díszpolgári oklevelet vörös-ezüst-zöld selyemfonalakból sodort madzagra illesztett függőpecséttel erősítették meg. (18. ábra) A kerek cserépanyban levő vörös viaszpecsét szintén Sepsiszentgyörgy címeresedő formájú pecsétképét mutatja: közepén CHRISTUS SPES MEA köriratú szalaggal övezett körben balra forduló férfi portréja. Az egészét zárt fejedelmi korona fedi, a kör alatt kis szalagon az 1509-es évszám látható. A pajzsként használt kör mögül kétoldalt foszlányok tűnnek elő. A pecsét körirata, amennyire kibetűzhető a rossz minőségű lenyomatról: SEPSI SZT. GYÖRGY RENDEZETT TANÁCSÚ VÁROS.

Gödri Ferenc címertervei

A város pecsétjének címeresítése arra utal, hogy igény volt a címerre. Gödri Ferencnek közigazgatási vezetői tisztségbe való kerülését követően már kész címertervekkel is találkozunk. Sepsiszentgyörgy város iratai között két, Gödri Ferenc által készített terv található.³⁷ Mindkettőt kartonra festették és a városházán iktatták.

Az első tervrajz lapjának bal felső sarkában a város akkori bélyegzőjével készített tuslenyomat, fölötté iktatószám: ad: 2856 – 1894 sz., jobb felső sarkában kézzel írva: Az első tervezet. A lap közepét a címerrajz foglalja el, a pajzstalp jobbán kézzel írva: Tervezte és festette: Ifj. Gödri Ferencz főjegyző. (19. ábra)

A címerterv leírása: háromszögű pajzs kék mezejében zöld hármashalmon oromsoros, lőréses arany várfalat közepén, a középső, magasabb halmon álló ezüstsisakos, felvont kapurostélyú, fehér templomtorony szakít meg. A pajzs jobb felső sarkában sugárzó arany naparc, balra sugárzó ezüst, növekvő holdsarló. A pajzsban szembe néző pántos tornasisak nyugszik. A pajzsra helyezett levélkorona alól kék-arany foszlányok omlanak alá. Oromdíszként a heraldikai koronából növekvő, könyökben hajlított, vörös szívet átdöfő kardot tartó páncélos kar látható.

A pajzsban szereplő torony a sepsiszentgyörgyi református vártemplom tornya, a sisakdísz Háromszék vármegye címerének fő címerképe. Szokatlan a nap ábrázolása: tizenhat, szélesedő, két ágban végződő egyenes sugár váltakozik tizenhat rövidebb egyenes sugárral. A holdsarlót tizenhat keskeny, egyenes sugár övezi.

²⁹ SzNM, Pecsétlenyomatok, 205/A/10.

³⁰ Uo., 205/A/9.

³¹ Uo., 205/A, külön sorszám nélkül.

³² PÁL-ANTAL Sándor 2014, 100.

³³ Uo.

³⁴ PÁL-ANTAL Sándor 2014, 170, XXXIII. tábla, 5.

³⁵ PÁL-ANTAL Sándor 2014, 100.

³⁶ SzNM, Könyvtár, ltsz. 4587 (1913).

³⁷ SÁL, Fond 14, ltsz. 5, 2856/1894 és 1994/1896. A tervekre Nagy Botond levéltáros hívta fel a szerző figyelmét. Köszönet érte.

Címertanilag kifogásható, hogy úgynevezett teljes címerrel állunk szemben, azaz olyanal, melynek van pajzsa, sisakja, sisaktakarója és sisakdísz. Ilyen a nemesi címer. A szakirodalom szerint sisakja csak olyan címernek lehet, amelynek gazdája sisakot hordhat. Tehát közigazgatási egységek, testületek, és nők sem láthatják el címerüket sisakkal. Legalábbis az élő heraldika korában ilyesmi nem fordulhatott elő.³⁸ Ha sisak nincs, akkor sisakdísz vagy oromdísz sem lehet, továbbá sisaktakaró vagy foszlány sem, mivel ezek sisakhoz kötöttek. Mentségül szolgálhat, hogy a hanyatló heraldika, más szóval a papírheraldika korában a fenti szabályt megszegték, és az idő teltével, főleg a 19. században, szinte semmibe vették. Egyre másra jelentek meg a sisakos, sisakdíszes, foszlányos, bonyolult város címerek. Ezekhez képest Gödri Ferenc terve elég egyszerűnek minősül.

A második tervrajz lapjának bal felső sarkában iktatószám: ad: 1994/96 és 3590/96 Seps-Szent-György város tanácsi Szám, jobb felső sarkában kézzel írva: Második terv. A lap közepét a címerrajz foglalja el, a pajzstalp balján kézzel írva: Festette Ifj. Gödri Ferencz. (20. ábra)

A címerterv leírása: háromszögű pajzs kék mezéjében zöld hármashalmon kétbástyás, oromsoros arany várfalat közepén, a középső, magasabb halmon álló ezüstsisakos, felvont kapurostélyú, fehér templomtorony szakít meg. A jobb bástya fölött arany naparc, a bal fölött sugárzó, ezüst, növekvő holdsarló. A középső halmon vörös szegélyű arany érmében balra fordult, spanyolgalléros, bajuszos, szakállas, vállig érő fekete hajú férfi képe látható. A vörös szegélyen fehér betűkkel a következő jelmondat olvasható: CHRISTUS SPES MEA. A pajzs fölött szembe néző pántos tornasisak, melynek heraldikai koronája alól kék-arany foszlányok omlanak alá. A sisakdísz könyökben hajlított, vörös szívet átdöfő kardot tartó páncélos kar.

A második terv leglényegesebb módosítása a pajzstalpba bekerült medál, melyben megjelenik egy férfiportré, és a régi jelmondatot is tartalmazza. Ezen kívül a várfal két bástyával gazdagodott. Változott a sisak alakja, ám az lényegtelen módosítás.

Az első terv nem tartalmazott semmiféle utalást a város történelmi pecsétképeire. Az utóbbi tervbe bekerült a pecsétkép – portréval és jelmondatral –, de módosítva. Az arcszörzet nélküli ifjú középkorú férfivá változott. Igaz, a mindössze három évvel korábban kiállított, Potsa József főispánt díszpolgárrá nyilvánító oklevél címeresített pecséttrajzában

is szakállas férfit ábrázoltak. Ám a két portré nem azonos.

Feltevődik a jogos kérdés: kinek a képe kerülhetett be a címertervbe? Keöpeczi Sebestyén József heraldikus a *Székelly Népb*ben 1931-ben közölt írásából arra következtetünk, hogy a város II. Lajos királynak kívánhatott emléket állítani: „Városunk 1897 előtt pecsétjeiben címerként egy heraldikailag balra fordult, vállig ábrázolt, páncélba öltözött, fodros, kerek galléros, szakállas, vállig érő hajú férfiarcképet használt, CHRISTUS SPES MEA körirattal. Ez az arckép valószínűleg II. Lajos magyar királyt ábrázolja, ki városunkat Budán 1525. május 27-én – régebbi kiváltsága folytán tartani szokott egy országos és a kedd napi hetivásárokon kívül – Keresztelő Szent János és Lukács evangélista napján tartandó két országos vásárra ad újabb engedélyt. Továbbá, 1525. április 7-én, Budán olyan értelmű parancsot ad a székelly nemzet tisztjeinek, hogy Sepsiszentgyörgy város lakóit régi szabadságukban ne háborgassák, hadba menetelre ne kényszergessék, mert ezek megígérték, hogy mikor a többi városok hadba indulnak, ők is hadba vonulnak s a városok a fizetéseket teljesítik. Azután is többször vette a tragikus végű király oltalmába és pártfogásába a város lakosságát.”³⁹

Annak, hogy utólag, a 19. század végén kívántak volna emléket állítani a királynak, létezik valószínűsége, ám II. Lajos húszéves korában vesztette életét a mohácsi csatában, az említett két ábrázoláson ugyanakkor idősebb férfi képe látható. A kérdés tehát továbbra is nyitott marad.

Címeradomány

A város a második címertervet terjesztette fel jóváhagyásra, a bécsi kancellárián az adománylevél ez alapján született meg 1897. június 27-én.⁴⁰ A dokumentumot piros-fehér-zöld szálakból sodort madzagra illesztett, sárgaréz tokba foglalt, Magyarország közép címerét megjelenítő vörösviasz függőpecséttel erősítették meg. A dokumentum teljes szövegét kézzel írták, a címet festették. (21. ábra) Az adománylevélbel szereplő címerleírás a következő:⁴¹

„Háromszögű égszínkék pajzsnak alapján kiemelkedő zöldszínű hármashalom foglalja el (t.i. jobbról-balról kisebb, közepén pedig magasabbra, félkörben kidomborodó hármashalom), melynek középső nagyobb halmában, illetőleg annak aljában, mintegy arra fektetve, egy teljesen kör alakú medaillon van elhelyezve aképpen, hogy alul a medaillon kerek szélei a pajzs

³⁸ BÁRCZAY Oszkár 1897, 178.

³⁹ KÖPECZI SEBESTYÉN József 1931.

⁴⁰ A könyv alakú, arannyal díszített vörös bársonyba kötött dokumentumot a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményében

őrzik. SzNM, Történelmi részleg, ltsz. 47-1919.

⁴¹ A magánhangzókat a mai helyesírási szabályoknak megfelelően közöljük.

szélét érintik, fölül pedig a középső halom félkörívű domborulatával párhuzamosan kerekedik, kissé alább, úgy hogy a medaillon felett a zöld halom kilátszik.

A medaillon belső, aranszínű mezejét arányosan széles vörös szalag szegélyezi körül, mely vörös szalagban alulról indulva jobbról-balra fehér nagy betűkkel: CHRISTUS SPES MEA jelmondat van felírva és az ezen belüli arany mezőben egy balra néző, vállig látszó, bajszos, körszakállas és hátrafésült vállig érő hajú, páncélba öltözött és fodros spanyol inggallérú férfi arczképe van. (Ezen köriratos medaillon, a város eddigi pecsétje volt.)

A középső zöldhalom tetején egy bádogfödélű, fehérre meszelt torony emelkedik föl melynek két oldalán a két kisebb halmon nyugodva – barna színű, lőrészekkel csipkézett és kétfelől a két kisebb halom fölött – a középső fehér torony főpárkányáig emelkedő két szintén barna színű, födél nélküli, de lőrészekkel csipkézett és egy-egy hosszúkás ablaknyílással ellátott bástya – tornyocskákkal valamint mindkét oldal közepén a most említett tornyocskák alatt hosszúkás ablaknyílásokkal ellátott, ódon várfal emelkedik és nyúlik kétfelé egészen a pajzs két oldalára kimenőleg, a pajzs középvonalának magasságában. A középső halmon emelkedő fehér torony kétemeletes; földszintjén közepén nyitott várkapu áll, felvont rostélylyal, ajtószárnyak nélkül, fekete színű nyílással; a kapu két oldalán két – vörös cseréppel lefödött – támaszpillér emelkedik, a földszinti, szintén vörös cseréppel lefödött – főpárkány aljáig; az első emeleten közbül egy köríves fehér vakablak látszik, fölötte az emeleti – párkány (melynek magasságáig emelkedik kétfelől a barna ódon-várfal lőréses teteje); a második emeleten, kissé magasabban, közepén, egy körülpárkányolt köríves toronyablak van, melynek alsó fele deszka-korlással van ellátva s e fölött az ablak feketeszínű nyílása látszik; ezen ablak fölött, a födél alatti főpárkánynak félkörben felemelkedő közép része alá behelyezve kerek óra-számlap látszik, két óramutatóval; a torony első és második emeleti teste két szélén az első és második emelet közti párkány által megszakítva, kettős laposan képezett oszlopszat nyúlik föl egészen a födél alatti főpárkányzatig, hol oszlop-fejek helyett párkányok vannak. A toronyfödél ezüst színű bádog-födél, melynek alsó, kerek domborulata fölé hagyma-alakú gömb födél s ebből közepén felnyúló, szabad oszlopokból alkotott fiatorony emelkedik amely kis hagymagömb-födéllel van födve és abból a pajzs tetejéig – felnyúló toronyhegye egy aranygombbal van befejezve. A toronyfödél

két oldalán kerülő kék mezőben, jobb felől sugárzó s emberarcot mutató arany-nap, balfelől pedig sugárzó, növekedő ezüst-félföld látszik.

A pajzs fölé szembe néző – nyakán arany-lánczczal s arról függő arany-medaillonnal ékített – öt aranyabroncos vörös bélésű nyitott sisak van helyezve, melyen ötágú, vörös és zöld kövekkel s fehér gyöngyökkel kirakott arany-korona emelkedik, melyből – mint sisakdísz – könyöklő pánczélos jobbkar kezében arany-markolatú, kétélű egyenes szablyát tartva, a szablyára tűzött vörös szívvel látszik kiemelkedni. A sisak búbjáról kétoldalt arany-bélésű kék színű sisakfoszlányok omlanak alá, a címerpajzsot kétoldalt a legszebb díszítéssel körülölelik.”

Az adományt 1898. március 26-án iktatták a királyi könyvbe,⁴² ott jelenik meg a címer festett képe is.⁴³ Az adománylevél szövegében a várfal barna színűként szerepel, a megfestett címerben viszont sűrű. A címertervben arany volt. Megtörténhetett, hogy a dokumentum fogalmazója a tervben szereplő aranyat barnának vélte, de sűrűvé válása nehezen érthető. Az adománylevélben szereplő címet, aláírása (E. Krahl) szerint Ernst August Krahl (1858–1926) bécsi kancelláriai címerfestő készítette.

Az okmány nyolcadik oldalán szerepel a kihirdetési záradék: „Kihirdettetett és alattvalói mély hódolattal, hazafias örömmel és hálás köszönettel fogadtatott Sepsi-Szent-György város képviselő testületének 1898. április 26-án tartott rendes tavaszi Közgyűlésében, 47. jegyzőkönyvi pont alatt. Gödri Ferenc polgármester (s. k.).” (22. ábra)

Elismerés és köszönet Gödri Ferencnek

Az adománylevél csak azt követően kerülhetett címzettjéhez, hogy bevezették a királyi könyvbe. Sepsiszentgyörgyön a képviselőtestület tavaszi közgyűlésén hirdették ki az adományt, az eseményt a városi tanács ülésének jegyzőkönyve is megörökítette.⁴⁴ Ebben olvashatjuk, hogy 1898. április 26-án ifj. Gödri Ferenc polgármester elnökletével a városi tanácsház üléstermében rendes tavaszi közgyűlést tartottak. Jelen voltak: Nagy László, Babarczy Ferencz, Bogdán Arthur, Veres Gyula, Sorbán János, id. Gödri Ferenc, Császár Domokos, Botár Albert, Deák András, id. Sas József, Kupferstich József, Barthos Domokos, Lübek Ede, dr. Daday Vilmos, Málík József, Fejér József, Király István, Orosz Lázár, Blaskó Lajos, Sikó József. Az ülés jegyzőkönyvében a 47. pontnál a következők állnak:

⁴² Bejegyzés az adománylevél 8. oldalán.

⁴³ Királyi Személye Körüli Minisztériumi Levéltára, MNL OL, K 19, Királyi Könyvek, 70. kötet, 334–338, 1897/1116. ikt. sz.

⁴⁴ SÁL, Fond 14, 5/A állag, 91. kötet, (Sepsiszentgyörgy város

tanácsi ülésének jegyzőkönyvei 1898–1900), 19–29. (1898. ápr. 26, 47. np.). A jegyzőkönyvre Tóth Szabolcs Barnabás történész hívta fel a szerző figyelmét. Köszönet érte.

„Ő felsége Első Ferencz József, Urunk, Apostoli Királyunk legkegyelmesebb adománylevele – mellyel városunknak nemesi czímert legkegyelmesebben adományozni méltóztatott – kihirdettetik.

Elnöklő polgármester és az egész képviselő testület hódolatteljes tisztelettel állva hallgatta végig a királyi adománylevél felolvasását s utána nagy lelkesedéssel hosszasan éljenezvén a magyarok alkotmányos bölcs királyát, kitől ezen örök időkre szóló szép és kedves adományt nyerte, egyhangúlag meghatározta hogy: a képviselő testület a város közönsége nevében a legmélyebb alattvalói hódolattal, hazafias örömmel és a leghálásabb köszönettel veszi az Ő Felsége legkegyelmesebb Urunk és Királyunk legmagasabb aláírásával megerősített címeres adomány levelet s annak szövegét szóról szóra a közgyűlés jegyzőkönyvébe iktatja.

Az adománylevél megőrzésével a városi tanácsot bízta meg, és egyúttal felhívja a város polgármesterét, hogy ezen legkegyelmesebb királyi adománylevélnek legalázatosabb megköszönése iránt úgy intézkedjék, hogy lehetőleg rendes kihallgatáson személyesen tolmácsolja Ő felsége Urunk és Királyunk legmagasabb színe előtt nemes városunk közönségének legmélyebb alattvalói hódolattal és hűséggel párosult örökös hálaát és köszönetét, és végül a polgármesternek, aki a város ezen új címérét tervezte, mintáját sajátkezűleg festette s annak legfelsőbb jóváhagyása és királyi adománylevélbe foglalása érdekében annyit buzgólkodott és fáradozott, s mivel ennél fogva a város nemesi címer-szerzője egyedül ő volt, a képviselő testület egyhangúlag ifj. Gödri Ferencz polgármesternek teljes elismerését és jegyzőkönyvi köszönetét nyilvánítja.”

A jegyzőkönyvbe bevezették az adománylevél teljes szövegét, a másolatot a polgármester mellett Szabó Kálmán főjegyző, Babarczy Ferenc és Sas József, a közgyűlés tagja hitelesítette.

Amint megvolt a hivatalos címer, azt alkalmazták is. Megszülettek a városcímeres pecsétnyomók⁴⁵ és a címerrel díszítették a kék-fehér városzászlót.⁴⁶

A családi kapcsolat okán említjük, hogy a polgármester legidősebb fia – szintén Ferenc – által utólag, 1920-ban megfestett városcímer József Álmos középiskolai tanár, helytörténész tulajdonában van. A címer képe megegyezik az adománylevélben szereplővel, a medálban levő szakállas férfi idősebbre sikeredett. A címer alatti szöveg: SEPSISZENT-GYÖRGY VÁROS CZIMERE/ tervezte IFJ. GÖD-

⁴⁵ A *Sepsiszentgyörgy pecsétje* köriratú, sárgarézből készült pecsétnyomó lelőhelye SzNM, Pecsétnyomók gyűjtemény, ltsz. i 1076. A *Sepsiszentgyörgy központi választmányának pecsétje* köriratú pecsétnyomó lelőhelye SzNM, Pecsétnyomók gyűjtemény, ltsz. i 1077.

⁴⁶ SzNM, Történelmi részleg raktára, ltsz. nélkül.

⁴⁷ SzNM, Pecsétnyomók, ltsz. i 1076.

⁴⁸ SzNM, Pecsétnyomók, ltsz. i 1077.

RI FERENCZ./ Királyi adománylevélbe foglaltatott 1897. (23. ábra)

Címeres pecsét

Ha már volt címere a városnak, azt igyekeztek megjeleníteni a pecsétekben is. A város új pecsétnyomóját valószínűleg 1898-ban készítették sárgarézből, miután a címeradományozó levél megérkezett a városba. Kör alakú pecsét, melynek közepét az adománylevélben szereplő városcímer vésete foglalja el. Körirata: SEPSI-SZENT-GYÖRGY RENDEZETT TANÁCSU VÁROS PECSÉTJE, a címerpajzs alatt az adományozás dátuma: 1897.⁴⁷ (24. ábra)

Elkészült Sepsiszentgyörgy központi választmányának pecsétje is: Kör alakú pecsét, melynek közepén az új városcímer látható. Körirata: SEPSI-SZENT-GYÖRGY VÁROS KÖZPONTI VÁLASZTMÁNYA. A címer alatt, a körirat két vége közé illeszkedően, ám a körirathoz képest fordítva az 1897-es évszámot jelenítették meg.⁴⁸ Ez a pecsétnyomó sokkal igénytelenebb munka, mint az előző. A címerképeket nagyvonalúan szerkesztették, a sisak túl kis méretűre sikeredett, a foszlányok légiesebbek, mint az eredeti címeren. (25. ábra)

1902-ben belügyminiszeri rendelettel szabályozták a Magyar Királyság területén a közigazgatási címereket. A tervet az Országos Törzskönyvbizottság készítette el.⁴⁹ Ez alapján készült el az új sárgaréz pecsétnyomó: kör alakú pecsét, melynek közepén az új városcímer látható. Körirata: HÁROMSZÉK VÁRMEGYE SEPSISZENTGYÖRGY R. T. VÁROS. A címer alatt, de a körirat két vége közé illeszkedően, szemből olvasva két évszám látható: 1897 * 1902.⁵⁰ (26. ábra)

A címer elrontása

Az első világháborút és az Osztrák–Magyar Monarchia területi veszteségeit megpecsételő Trianoni békeszerződést követően az Erdéllyel, a Bánság egy részével, a Körös-vidékkel, a történelmi Máramaros déli részével, Észak-Bukovinával és Besszarábiával kibővült Nagyrománia jelképeiben is jelezni kívánta a változást. Elsőként az ország címérét bővítette, s fogadta el a Keöpeczi Sebestyén József (1878–1964) heraldikus által alkotott új címert 1921-ben,⁵¹ majd az ország 71 megyéjének címereit fogadták el 1928-ban, a megyeszékhelyekét 1930–1932-ben.

⁴⁹ KOLLEGA TARSOLY István 2001.

⁵⁰ SzNM, Pecsétnyomók, ltsz. i 1079.

⁵¹ Az 1921. június 23-án kelt 3578-as törvény: *Lege pentru fixarea stemei României, întregit cu țările surori unite* (Törvény az egyesült testvérországokkal kiegészült Románia címérének megállapításáról), megjelent az 1921. július 29-én kiadott 92. sz. Hivatalos Közlönyben (*Monitorul Oficial*).

Sepsiszentgyörgy városa is felterjesztette igénylését, a korábbi hivatalos címert kérte változatlanul. A kéréshez mellékelt címerfestmény az adománylevélben kapottnak hű mása.⁵² Az alatta szereplő felirat stílusa alapján igen valószínű, hogy azt Keöpeczi Sebestyén József festette. A *Heraldikai Konzultatív Bizottság* módosított a címeren. Egyrészt az országban egységes alakot adtak a közigazgatási címereknek, eltüntették a sallangokat, s a háromszögű pajzsra a közigazgatási egység rangját jelző falkoronát helyeztek. Sepsiszentgyörgy új címerét 1931-ben hivatalosították.⁵³ (27. ábra)

A jogszabályban szereplő címerleírás fordításban a következő: „Kék pajzsban oromsoros ezüst várfal három toronnyal, melyek közül a két szélső szintén oromsoros, a magasabb, középső vörös, hegyes teteje ezüst keresztben végződik. A várkapu és a tornyok ablakai zártak. A jobb sarokban arany nap, a balban ezüst újhöld. A címerkép fekete teraszon helyezkedik el. A pajzs alsó sarkában arany medál a Megváltó képével és a „Christus spes mea” körirattal. A pajzsot ötbástyás ezüst falkorona fedi.” A leírás végén olvasható magyarázat: a régi címer. A Heraldikai Konzultatív Bizottság a zöld hármast halmot fekete teraszra változtatta, gyászossá téve a címert. Semmiképpen nem a vártemplom tornyát látjuk, mint a korábbi címerben, hanem az óritusú ortodox templomokra jellemző hagymakupolás tornyot. Ezen kereszt van s nem gömb, mint a református templomon. Hiányzik a toronyóra is, helyette zárt, kerek ablak látható. Ezt azért emeljük ki, mert a nyugati kereszténység és műveltség keleti határán vagyunk, tőlünk keletre és délre – a Kárpátokon túl – már nincsen toronyóra. A medálba a Megváltó képét tették, ami magyarázható a körirattal, ám azt ráadásul az ortodox ikonográfiában ismert Jézus-ábrázolásmódban. Egyszóval: elgőrgökleletiesítették a város címerét.

A román városcímer megjelenését követően írta Keöpeczi Sebestyén József már említett írásában keserű szájjal: „E címert városunk halhatatlan emlékü polgármestere, Gödri Ferenc tervezte. Alkotó elemei mutatják, mily nagy és példaadó szeretettel viseltetett ősi városunk, nemzetünk és múltunk em-

lékei iránt. Főmotívuma városunk legjellegzetesebb, egyúttal egyetlen középkori monumentális építészeti emléke, a vártemplom. A nap és a félhold a székely nemzet ősi címere. A köriratos férfifej városunk pecsétein szerepel, mely a királyi oklevél szerint a város régi címere. A sisakdísz pedig Háromszék vármegyének ősrégi címerkéjét, a szíven átszúrt pallost tartó páncélos kart mutatja. Mindenike századok óta megszentelt emlékünkt. Idők jöhetnek, mehetnek, világok, világnézetek változhatnak, értékét veszítheti minden, mi ma becses, de a múltak arany kódébe vesző eredetű – minket jelentő – emlékeink szeretete soha el nem múlik.”

A második világháborút követően berendezkedő új hatalom nem kedvelte a címereket, jogilag nem tiltotta be azokat, de a gyakorlatban teljesen mellőzték. Az 1968-as megyésítés után 1970-ben elhatározták, 1972-ben megvalósították a megyék és municípiumok⁵⁴ új, antiheraldikus címerekkel való ellátását.

Az új városcímer

A városnak új címere csak a kommunista rendszer bukása után lett. Az önkormányzat 2004-ben írt ki címerpályázatot.⁵⁵ A helyi tanács által kinevezett, Kónya Ádám (1935–2008) művelődéstörténész vezette bírálóbizottság a három beérkezett terv közül választott.⁵⁶ A címertervet közmeghallgatásra bocsátották, a jelenlévők egyértelműen támogatták.⁵⁷ A helyi tanács 2005. június 30-i ülésén többségi határozatot hozott annak elfogadásáról.⁵⁸ A címertervet a Cserey Zoltán történész vezette megyei címerelemző bizottság is kedvezően véleményezte, majd felkerült Bukarestbe az övezeti heraldikai bizottsághoz. Utóbbi néhány kifogást emelt: legfőképpen a szakállas férfiportré helyett hadakozó Szent György-ábrázolást igényelt,⁵⁹ ennek megfelelően a sarkányt legyőző Szent György lovag képe került a medálba. A sarkányt legyőző Szent György lovag képének is van hagyománya, Sepsiszentgyörgy 1871–1876 közötti pecsétjében megjelent. Ezt a változatot már elfogadta mind az övezeti heraldikai bizottság, mind a Román Akadémia Országos Címertani, Genealógiai és

⁵² Heraldikai Konzultatív Bizottság iratai, KTOL, Fond 3, Háromszék iratcsomó, 1. sz. irat: Az 1897-ben adományozott címer hű mása víz alapú festékekkel megfestve, hátoldalán iktatószám: 8041/1931. Olyannyira hű mása az eredetinek, hogy csupán a kardot tartó kéz hüvelykujjának helyzetében fedeztünk fel némi eltérést, egyébkény a kéz kifícamodott formája is megegyezik. Ez a rajz színeiben kissé élénkebb az adománylevélben szereplőnél.

⁵³ Az 1931. augusztus 3-án kiadott 2856. sz. királyi rendelet, megjelent az 1931. augusztus 8-án kelt 182. sz. Hivatalos Közlönyben (*Monitorul Oficial*). A jogszabály további tizenöt megyeszékhely és egy város címere mellett fogadta el Sepsiszentgyörgyét.

⁵⁴ Sepsiszentgyörgy ekkor még nem volt municípium.

⁵⁵ A felhívás megjelent a *Háromszék* és a *Cuvântul nou* című megyei lapban, az *Evenimentul zilei* országos és a *Krónika* című erdélyi napilapban, valamint a Hivatalos Közlönyben (*Monitorul Oficial al României*).

⁵⁶ Jelen tanulmány szerzőjének munkája.

⁵⁷ VÁRY O. Péter 2005.

⁵⁸ 2005/127-es tanácshatározat. A román nemzetiségű tanácsstagok kifogásolták, hogy a címerben nincs „román elem”, s ellene szavaztak.

⁵⁹ A tervben szereplő szakállas férfiportréről némelyek azt állították, hogy az akkor tisztségben levő *Albert Almos* polgármester arcképe, mások a címergrafikus önarcképére gyanakodtak.

Pecséttani Bizottsága, ezek alapján pedig Románia Kormánya meghozta a címert elfogadó határozatát.⁶⁰ (28. ábra)

A címer leírása: háromszögű pajzs kék mezejében zöld hármashalmon két lőréssel ellátott, oromsoros arany várfal áll, ebből két, lőréses, oromsoros bástya emelkedik ki. A várfalat közepén, a középső, magasabb halmon álló ezüst sisakos, fekete kapujú, felvont ezüstrostélyú természetes színű (fehér) torony szakítja meg. A jobb bástya fölött arany naparc, a bal fölött ezüst, sugárzó, növekvő félhold látható. A középső halmon arany medálban a sárkánnyal viaskodó Szent György lovag árnyéka jelenik meg.⁶¹ A pajzsot hétbástyás ezüst falkorona fedi.

A címerképek jelentése: a várfal arra utal, hogy a település már évszázadok óta város. A templomtorny a város régmúlt korokat megélt műemlékének, a templomvárnak állít emléket.⁶² A zöld hármashalom a város földrajzi elhelyezkedésére, a hegyes-dombos környezetre utal, ugyanakkor a szülőföld szeretetét is jelképezi. A nap és a növekvő holdsarló székely szimbólum. A sárkányt legyőző Szent György lovag egyértelműen a város nevére utal, ezáltal névcímerré is téve a jelképet. Ugyanakkor a gyökerekhez való visszatérést is jelenti, hiszen a város régi pecsétjén minden valószínűség szerint Szent György-portré látható, továbbá a szabad királyi városi jogállást hirdető pecséten a sárkányt legyőző Szent György lovag jelenik meg. A hétbástyás falkorona a közigazgatási egység rangját jelképezi: megyeszékhely, municípium. Ez és a címerpajzs alakja a kormányhatározat értelmében kötelező. A várfal máza arany, amit szerencsésnek tartunk. Egyrészt azért, mert a bástyás-várfalas címerek elsöprő többségében a fal ezüst. Sepsiszentgyörgy címere tehát elüt azoktól, s egy címernek éppen a megkülönböztetés a rendeltetése, az egyediségnek kell fő jellemzőjének lennie. Másrészt az arany várfal a pajzs kék mezejével a hagyományos erdélyi mázkombinációt adja, ugyanakkor az új székely címer két legfőbb mázat jeleníti meg: kék-arany. A sugárzó hold szerencsésen párosul a sugárzó nappal, így, mondhatni, szimmetrikussá vált a címer.

A sárkányölő jelenet már első ránézésre egyértelművé teszi, hogy Szent György nevét viselő település címeréről van szó, a nap és a hold, mint székely jelkép, rászolgál a Sepsi előnévre.

A jó címer beszél. Jelen címer elmondja magáról, hogy Sepsiszentgyörgyöt jelképezi, s azt is, hogy a város Székelyföldön található.

Epilógus

Ifj. Gödri Ferenc polgármester sokoldalú személyiség volt. Tevékenységei sorába iktatta a címertervezést is, melyet nem öncélúan, hanem városa javára végzett. A címer nélküli Sepsiszentgyörgynek jelképet tervezett, tervei a kor ízlésébe illőek. Megjelentette benne legjelentősebb műemlékét, a református vártemplomot. A vár(os)fallal arra utalt, hogy a település évszázadok óta város, a nap és holdsarló pajzsba való beillesztésével mutatta, hogy a város a Székelyföldön fekszik, s a szíven átdöfött kardot tartó páncélos karnak oromdíszként való megjelenítésével azt mutatta, hogy a település Háromszék vármegyében található. A terv megfelel a kor címertervezési elvárásainak. Hiányossága azért akad, nem utal a korábbi jelképre, a pecsétábrára. A második tervben a polgármester ezt már kiküszöbölte, s beillesztette a férfiportrét és a jelmondatot. E változat javára írható a jószándékú módosítás. Hibájaként lehetne felróni, hogy szöveget vitt be a pajzsba. Ám, ha a jelmondat akkor közel négy évszázados volt, s megjelent az ősi pecsétképen, akkor ez mindenképpen bocsánatos bűn. Viszont a medál mázainak használata nem tökéletes. Ettől eltekintve, s a jelkép fejlődésének folyamatát figyelembe véve, Gödri Ferenc címertervezői munkásságára igen nagy szükség volt. Az újabb terve képezte alapját a városnak adományozott hivatalos címernek, képezi alapját a mai városcímernek is.

Gödri Ferenc címertervei későn kerültek elő a város régi iratai közül. Azokat nem ismerhettük az új címer tervezésekor. Mégis, mily egybeesés, hogy a várfal máza ott is, a mai címerben is arany, ezáltal sorsszerűen beteljesülve Gödri Ferenc álma. (29. ábra)

Szekeres Attila István – Erdélyi Címer- és Zászlótudományi Egyesület, Sepsiszentgyörgy, www.szekeres.ro, attila@szekeres.ro

⁶⁰ 2007. május 30-án kelt 510. sz. kormányhatározat, megjelent a 2007. június 7-én kiadott 386. sz. Hivatalos Közlönyben (*Monitorul Oficial al României*).

⁶¹ Az árnyék szakkifejezés a teljesen fekete ábrázolást jelenti.

⁶² A torony barokkos alakítású ugyan, de a szentély és a hajó számos középkori részletet őriz.

Források

- Román Akadémia Könyvtárának Kolozsvári Fiókja (Kolozsvár) / Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca (KAK)*
Kéziratgyűjtemény, Kemény József gyűjtemény
- Román Országos Levéltár Központi Történelmi Országos Levéltára (Bukarest) / Arhivele Naționale ale României, Serviciul Arhive Naționale Istorice Centrale (KTOL)*
Fond 3, Heraldikai Konzultatív Bizottság / Comisia Consultativă Heraldică
- Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy / Biroul Județean Covasna al Arhivelor Naționale Române, Sfântu Gheorghe (Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár – SÁL)
Fond 8, Háromszék levéltára, Közigazgatási iratok 1848–1876
Fond 14, Sepsiszentgyörgy város levéltára
Fond 119, Pecsétgyűjtemény
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest) (MNL OL)*
K 19, *Királyi könyvek* (1861, 1867–1949)
- SzNM Könyvtára*
4587 (1913), *Potsa József főispán díszpolgári oklevele*
47 (1919), *Sepsiszentgyörgy városának címeradományozási oklevele* (1867)
- SzNM Történelmi részleg*
Pecsétnyomók és -lenyomatok gyűjteménye

Irodalom

- BÁRCZAY Oszkár
1897 *A heraldika kézikönyve*, a Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Budapest.
- CSEREY Zoltán
2012 I. Fejezetek Sepsiszentgyörgy első világháború előtti történetéhez, in: Cserey Zoltán – József Álmos: *Sepsiszentgyörgy képes története*, 7–97.
- JAKÓ Sigismund
1956 Sigilografia cu referire la Transilvania (până la sfârșitul sec. al XV-lea), in: Bogdan, Damian P. – Pall Francisc – Virtosu, Emil – Jakó Sigismund (szerk.): *Documente privind istoria României, Introducere*, Vol. II. Editura Academiei R. P. R., București, 561–619.
- KOLLEGA TARSOLY István (szerk.)
2001 *Településeink Címeres pecsétjei a Magyar Országos Levéltárban*, CD-ROM, Arcanum, Budapest,
- KÖPECZI SEBESTYÉN József
1931 Sepsiszentgyörgy város címere, *Székely Nép*, XLIX, 91, 1931. november 15.
- ORBÁN Balázs
1869 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismei szempontból*, Ráth Mór kiadása, Pest, III. k.
- PÁL-ANTAL Sándor
2002 *Székely önkormányzat-történet*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
2009 1848 előtti székely helyhatósági címeres pecsétek, in: Kolumbán Zsuzsanna (szerk.): *Székely szimbólumok nyomában*, Udvarhelyszék Kulturális Egyesület kiadása, Székelyudvarhely, 7–46.
2011 A székelyföldi törvényhatóságok pecséthasználata 1861–1918 között, in: Mihály János (szerk.): *Jelképek a Székelyföldön – Címerek, pecsétek, zászlók*, Csíkszereda, 81–102.
2014 *Történelmi szimbólumaink. Székelyföldi pecsétek*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- SZEKERES Attila István
2011 A székely címer, in: Mihály János (szerk.): *Jelképek a Székelyföldön – Címerek, pecsétek, zászlók*, Csíkszereda, 15–28.
2012 *Sepsiszentgyörgy jelképei*, Sepsiszentgyörgy Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
2013 *Székely jelképek*, Háromszék Vármegye Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
- SZŐCS János
1999 Csíkszéki falupecsétek a Csíki Székely Múzeumban, *Acta – 1998*, A Székely Nemzeti Múzeum és a Csíki Székely Múzeumban évkönyve, Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, 125–145.
- VÁRY O. Péter
2005 A város címer bemutatott, *Háromszék*, XVII, 4468, 2005. május 18.

Rolul lui Ferenc Gödri în evoluția stemei orașului Sfântu Gheorghe

(Rezumat)

Odată ajuns în funcția de prim-notar al orașului Sf. Gheorghe în anul 1891, Ferenc Gödri avea să-și dea seama, că localitatea nu are stemă. Antecedente au fost: sigiliul vechi al orașului, prezentând un portret de bărbat tânăr, fără barbă și mustață, întors spre stânga, circumscris de deviza: CRISTVS SPES MEA (Hristos speranța mea), care poartă pe tipar anul 1509. Din a doua jumătate a secolului al XIX-lea cunoaștem încercări de heraldizare a sigiliului prezentat, dar nu putem vorbi despre o stemă oficială. Ferenc Gödri a desenat el însuși un proiect de stemă în 1894, realizând ulterior (devenind în timp primar al orașului) unul nou. Acest din urmă proiect din 1896 prezenta și imaginea vechiului sigiliu, și a reprezentat baza stemei conferite orașului în 1897 de către Franz Josif I., împărat austriac și rege al Ungariei. După primul război mondial autoritățile române au stabilit orașului o nouă stemă în 1931, bazată pe cea veche, dar desenată după iconografia ortodoxă. În 2007 s-a însușit de către Consiliul Local și s-a aprobat de către Guvern o nouă stemă, care are la bază stema veche, chiar și smalțul zidului de cetate coincide cu smalțul proiectului realizat de Ferenc Gödri.

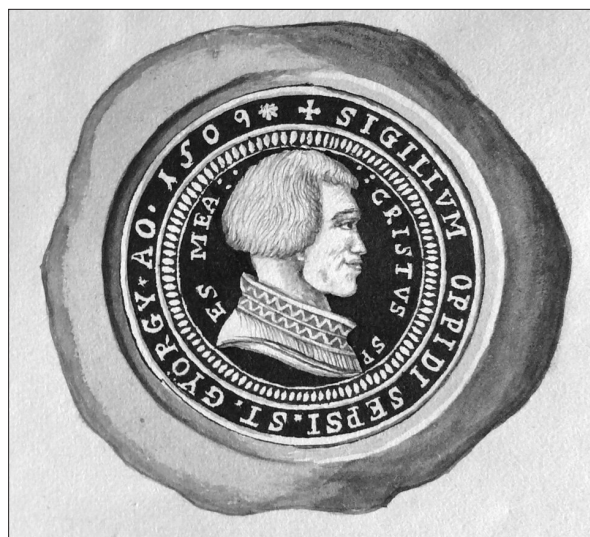
The role of Ferenc Gödri in evolution of the coat of arms of Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe)

(Abstract)

When Ferenc Gödri became chief notary of Sepsiszentgyörgy in 1891 he realized, that his hometown did not have a coat of arms. Antecedents exists: the first seal of Sepsiszentgyörgy presents a portrait of a young man without beard and moustache, turned left, circumscribed by the motto: CRISTVS SPES MEA (Christ my hope), with seal inscription, date 1509. Ferenc Gödri designed his first project of emblem in 1894. In 1896, already the mayor of the town at that time, he designed the second project. This was the base of the official coat of arms, conceded in 1897 by Francis Joseph I., emperor of Austria and king of Hungary. In 1931 a new coat of arms was established for the town by the Romanian authorities, which was based on the first one by Gödri, but drawn by orthodox iconography. In 2007 a new emblem was approved by the City Council and later by the Romanian Government. This emblem is based on the coat of arms from 1897, and has the same tincture as in the projects designed by Ferenc Gödri.

1. ábra Sepsiszentgyörgy első pecsétnyomója az 1509-es évszámmal (tükör) (SÁL, Fond 119/48.)

2. ábra Sepsiszentgyörgy pecsétjének rajza a Kemény-gyűjteményben, 1842 (KAK, 413/15/46.)

3. ábra Sepsiszentgyörgy pecsétje egy 1861. évi iraton – vörösviasz-lenyomat (SÁL, Fond 8)

4. ábra Sepsiszentgyörgy pecsétmintája – vörösviasz-lenyomat (SzNM, Pecsétlenyomatok, 205/A/1)

5. ábra Sepsiszentgyörgy-falva pecsétje
(SzNM, Pecsétlenyomatok, 205/A/2)

6. ábra Sepsiszentgyörgy pecsétje az 1848-as
szabadságharc idején
(SzNM, Pecsétlenyomatok, 205/A/3)

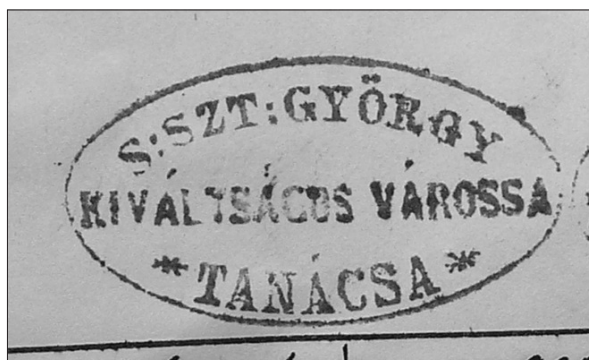
7. ábra A szabadságharc leverése utáni várospecsét
(SzNM, Pecsétlenyomatok, 205/A/1)

8. ábra A sepsiszentgyörgyi árvaszék pecsétje 1852, ill. 1867
(SzNM, Pecsétlenyomatok, 205/A/1)

9. ábra A sepsiszentgyörgyi rendőrség pecsétje
(SzNM, Pecsétlenyomatok, 205/A/1)

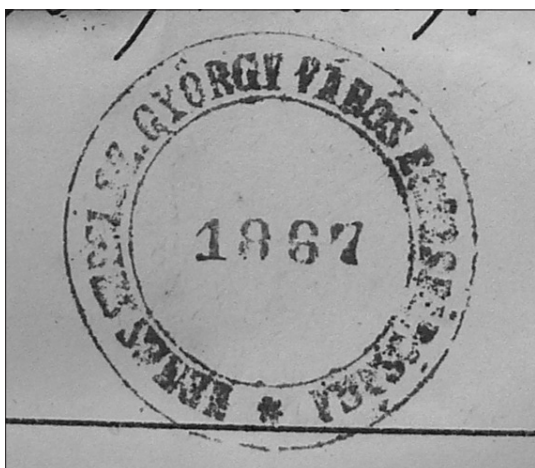
10. ábra 1862 utáni pecsét
(SzNM, Pecsétlenyomatok, 205/A/1)

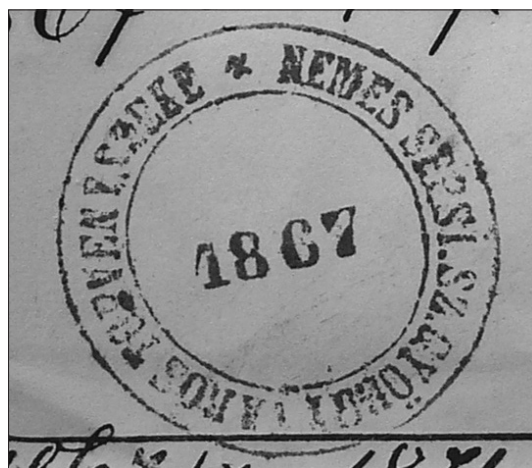
11. ábra A sepsiszentgyörgyi egyesbíróság pecsétnyomója (tükrőr) (SzNM, ltsz. i 2006)

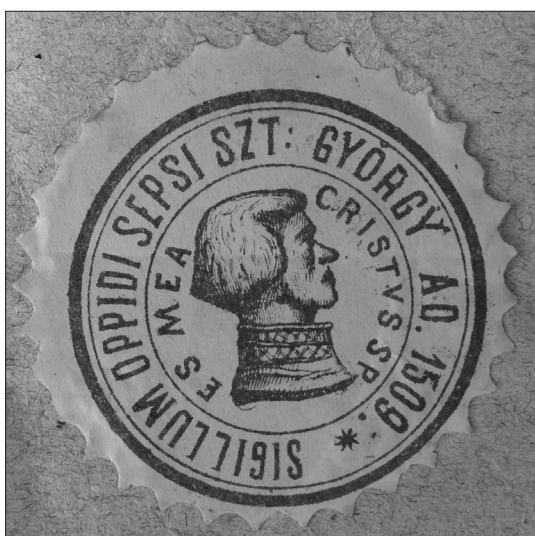
12. ábra A sepsiszentgyörgyi egyesbíróság pecsétje – 1862 (SzNM, Pecsétlenyomatok, 205/A/7)

13. ábra A sepsiszentgyörgyi egyesbíróság pecsétje – 1867 (SzNM, Pecsétlenyomatok, 205/A/10)

14. ábra A sepsiszentgyörgyi törvényszék pecsétje – 1867 (SzNM, Pecsétlenyomatok, 205/A/9)

15. ábra Sepsiszentgyörgy pecsétje – tuslenyomat (SzNM, Pecsétlenyomatok, 205/A, sorszám nélkül)

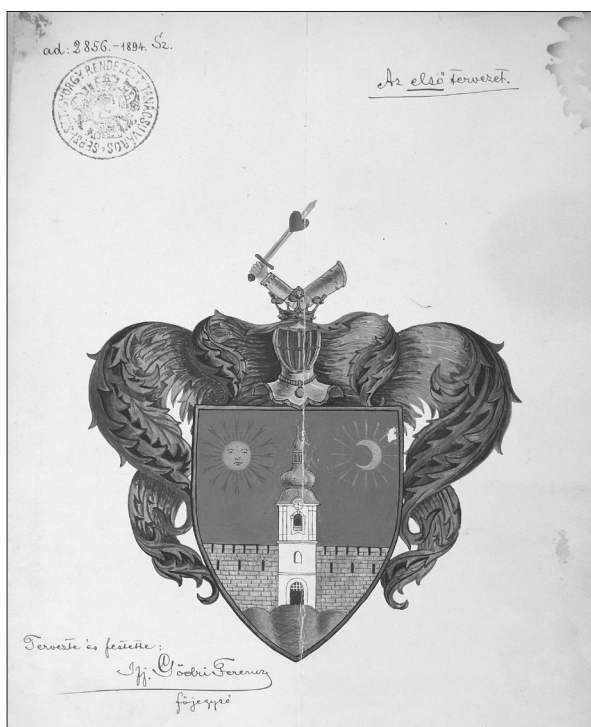
16. ábra Sepsiszentgyörgy szabad királyi város pecsétje – 1872

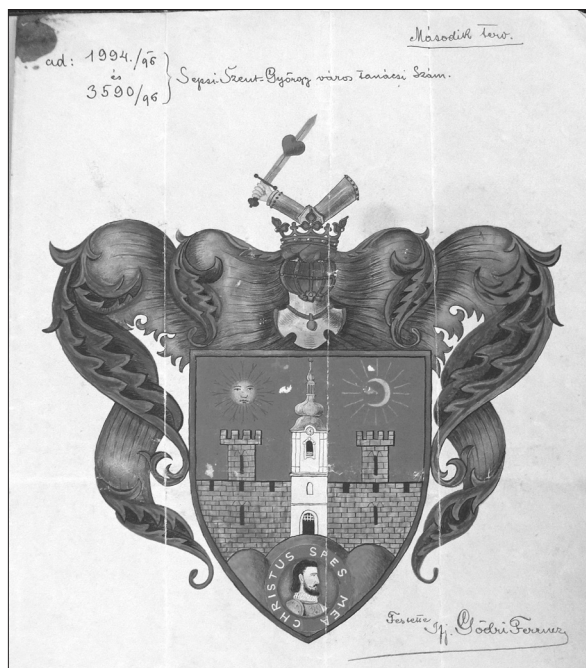
17. ábra Sepsiszentgyörgy címeresített pecséttrajza Potsa József díszpolgári oklevélén, 1893 (SzNM, ltsz. 4587 (1913))

18. ábra Sepsiszentgyörgy függőpecsétje 1893-as dokumentumon

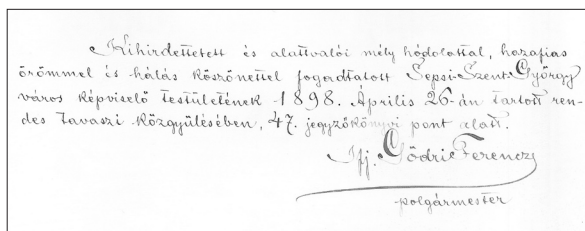
19. ábra Gödri Ferenc első címerterve, 1894 (SÁL, Fond 14, ltsz. 5, 2856/1894)

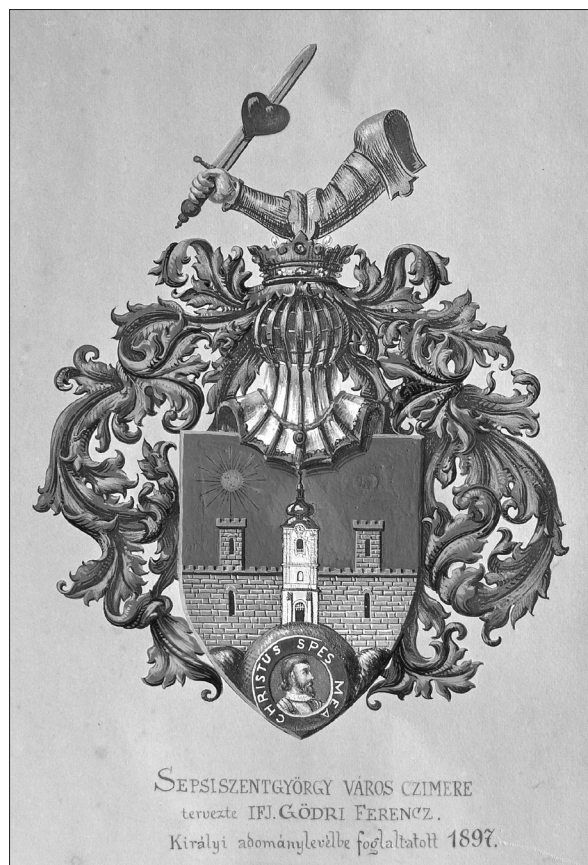
20. ábra Gödri Ferenc második címerterve, 1896 (SÁL, Fond 14, ltsz. 5, 1994/1896)

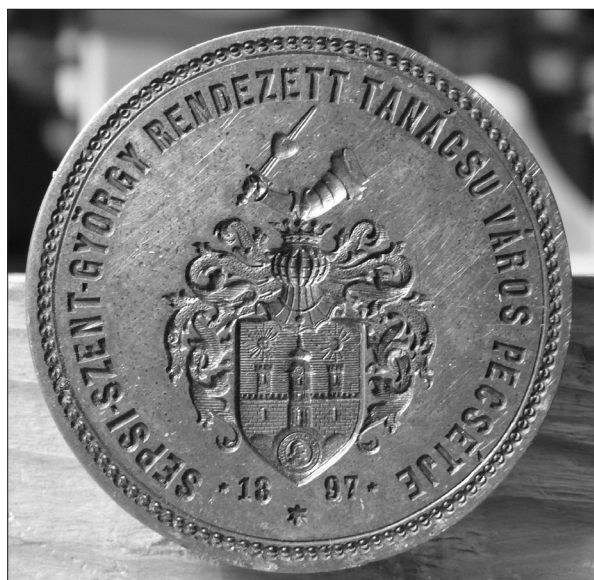
21. ábra Sepsiszentgyörgynek adományozott hivatalos címer, 1897 (SzNM, ltsz. 47-1919)

22. ábra Kihirdetési záradék Gödri Ferenc kézírásával (SzNM, ltsz. 47-1919)

23. ábra Gödri Ferenc fiának címerrajza (József Álmos gyűjteményében)

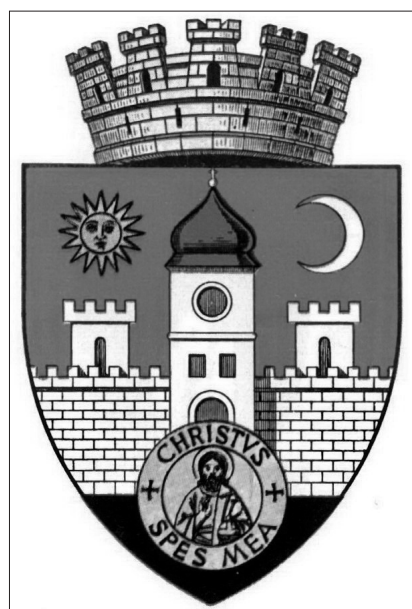
24. ábra Sepsiszentgyörgy 1897 utáni pecsétnyomója (SzNM, Pecsétnyomók, 1076)

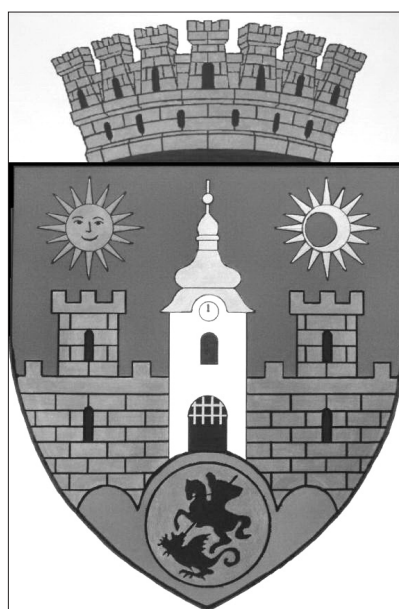
25. ábra Sepsiszentgyörgy központi választmányának pecsétnyomója 1897 után (SzNM, ltsz., i 1077)

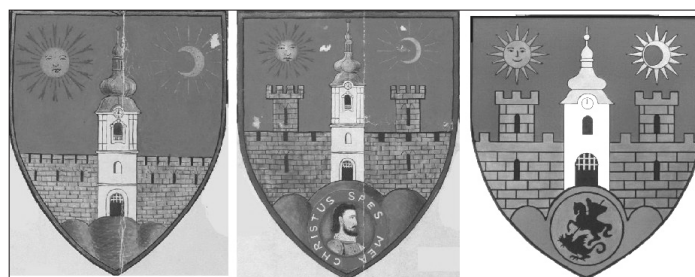
26. ábra Sepsiszentgyörgy 1902 utáni pecsétnyomója (SzNM, ltsz., i 1079)

27. ábra Sepsiszentgyörgy román városcímere – 1931 (Dogaru, Maria: Din heraldica României, Ed. JIF, București, LXXXII. tábla, 336. ábra)

28. ábra Sepsiszentgyörgy 2007-ben elfogadott címere

29. ábra Gödri Ferenc címertervei és a mai város címer pajzsa: egyforma mázúák

Tóth Szabolcs Barnabás

EGYESÜLETI ÉLET SEPSISZENTGYÖRGYÖN GÖDRI FERENC IDEJÉN

A dualizmus korában kibontakozó egyesületi élet a századfordulóra a Sepsiszentgyörgy közművelődési életének meghatározó tényezőjévé vált, tevékenységükben, esetenként vezetésükben szerepet vállaltak a város vezetői is. Dolgozatunk célja a Gödri Ferenc polgármester idejében Sepsiszentgyörgyön működő kulturális, közművelődési egyesületek működésének bemutatása. Időbeli korlátok tekintetében Gödri Ferencnek Sepsiszentgyörgyre való visszatérése és halála közötti éveket vettük számításba, ismertetve a század első feléig visszanyúló egyesületi előzményeket is. A dalárdák és dalegyletek múltjára jelen írásban nem térünk ki, a témát külön tanulmányban tárgyaljuk.

Sepsiszentgyörgyi kaszinó és olvasóegylet

Háromszéken elsőként Sepsiszentgyörgyön alakult kaszinó¹ 1835-ban *Sepsiszentgyörgyi Társalkodói Egyesület (Casino)* néven, 100 részvényes taggal. Az egyesület alapszabályzata szerint hároméves időtartamra alapították.² Tagja lehetett minden személy „rang, vagyonosság és állapot különbsége nélkül”, aki befizette az évi tagsági díjat. Az első sepsiszentgyörgyi kaszinó nem volt hosszúéletű, az „Erdélyi Híradó” újság az egyesület megalakulást követő években már nem tudósított annak tevékenységéről. A kaszinó az 1835–1838-as időszakban valószínűleg nagyon ritkán, vagy egyáltalán nem tartott választmányi-, illetve közgyűléseket. Létezésére utaló jelet csupán az általa megrendelt lapok nyomán kapunk, 1835 és 1837 között ugyanis az egyesület megrendelte a Kolozsváron megjelenő *Erdélyi Híradót*, a *Nemzeti Társalkodót*, valamint a *Vasárnapi Újságot*.³ 1839-ben az egyesület gyakorlatilag megszűnt működni.⁴

A sepsiszentgyörgyi kaszinó történetének következő epizódja 1855-ben kezdődött, amikor *Szabadalmazott Olvasó és Társalgó Egylet* néven alakult újjá, immár teljesen más szereplőkkel. Az egyesület alakuló ülését 1856. január 7-én tartották, első elnöke Warhanek Hugó orvos, alelnöke pedig Császár Bálint városi főbíró volt. Alapszabályát németül fogalmazták meg, a megrendelt lapok nagy része is német nyelvű volt.⁵ Az egylet székhelye az 1860-as években a városi nagyvendéglő fölötti épületben kapott helyet. A főbérlet Wellenreiter János, helybeli serfőző és kereskedő volt, aki használatra két szobát évi 60 forintért adott bérbe.⁶

Az egyesület mindvégig a városi elit szervezete maradt. 1875-ben újraszervezték, elnökévé ekkor Lázár Mihály egykori 48-as honvédszázados, országgyűlési képviselőt választották.⁷ Vezetősége és a választmány tagjai a város és Háromszék közismert személyiségei közül kerültek ki. Élére egy évvel később Antal Zsigmondot,⁸ 1880-ban Potsa József főispánt választották, alelnöke Künnle József országgyűlési képviselő, igazgatója Császár Bálint polgármester lett.⁹ Valószínűleg ekkor került az egylet új székhelye a tanácsház épületének emeletére, a díszterem mellé, ahol 3–4 helyiséggel rendelkezett (ezt később városi szállodának alakították át).¹⁰ Az egyletet 1881-ben újraszervezték és a szeptember 20-án tartott közgyűlésen alapszabályait is újrafogalmazták.¹¹ Ezen alapszabályok értelmében a kaszinó célja a társadalmi időöltés és olvasás által a közművelődés előmozdítása volt. Az 1885. április 27-i közgyűlés elhatározta, hogy a Kaszinó 100 forinttal alapítóként belép az EMKE-be.¹² 1889-ig a Kaszinó évente megtartott estélyeit, báljait kizárólag saját hivatalnokai és a választmánya számára szervezte. Az 1889. március 4-én tartott közgyűlésen

¹ A sepsiszentgyörgyi kaszinó történetéről lásd TÓTH Szabolcs Barnabás 2010, valamint TÓTH Szabolcs Barnabás – DEMETER Lajos 2012.

² S. *Szent Györgyi Kasino könyv*, Brassó, 1835.

³ Az *Erdélyi Híradó* 1837. november 7-ki számában megjelent az előfizetők névsora.

⁴ ÜRÖGDI Nagy Ferenc 1973, 79–80.

⁵ Vö. TIBOLDI Zoltán é. n.

⁶ Sepsiszentgyörgy város lvt. SÁL, Fond 14, inv. II/1, Nr. 109, 43.

⁷ *Nemere*, 1875. január 20.

⁸ *Nemere*, 1877. január 3.

⁹ *Nemere*, 1880. január 8.

¹⁰ SÁL, Fond 14, inv. II/1, Nr. 114, 6, 56, 77, 91, 103, 124, 142, 147, 148, 170.

¹¹ *A Sepsiszentgyörgyi Casino Alapszabályai*, Sepsiszentgyörgy, 1882, 3–14.

¹² *Székelly Nemzet*, 1885. április 28.

megválasztott új választmány hamarosan elhatározta egy bizottság kijelölését, amelynek feladata „ingyenes népszerű felolvasások” rendezése volt. Egy alkalomra „lehetőleg élvezhetően csoportosítva”, mindig két felolvasást terveztek. A felolvasásokat a Kaszinó társalgótermébe tervezték, remélve, hogy ezáltal szélesebb közönséget szólíthatnak meg. Céljuk tehát a közönség általános ismereteinek bővítése és a hasznos időtöltés megszervezése volt.¹³ Az estek sorát 1890. március utolsó vasárnapján dr. Künnle Tivadar ügyvéd és ifj. Gödri Ferenc helyettes rendőrkapitány folytatta. Az iratok tükrében az ifjú Gödri ebben az időszakban került kapcsolatba az egyesülettel,¹⁴ néhány hónappal korábban, 1890. január 26-án a közgyűlés már az igazgató választmány tagjai közé választotta.¹⁵ A márciusi felolvasásra a vezetőség a tagok mellett meghívta a felolvasások iránt érdeklődő városi hölgyeket is, ami önmagában újításnak számított, hiszen az egyesület helyiségei elsősorban az férfiak találkozó helye volt. Áprilisban a felolvasásokat Bochkor Oszkár, Háromszék vármegye „Olaszország” című néprajzi témájú, illetve Berecz Gyula tanfelügyelőségi titkár *Az athleták kirándulásáról a botfalvi cukorgyárhoz* című előadásával folytatták.¹⁶

1891-ben a Kaszinó vezetésében nem történt személyi változás az előző évhez képest, a tagság azonban már az év elején tizenkét új személlyel szaporodott, a létszám 134-re emelkedett. A február 12-én tartott közgyűlés végén, magánbeszélgetés során, merült fel a kaszinói társalgó terem nyitvatartási rendjének módosítása, mert többen is szívesen töltenének el ott több időt. Az egyesület vezetősége tehát kiadta a rendeletet, hogy a karbantartó ne zárja be a társalgó szobát és ne tessék eljárni a Kaszinó termeiben tartózkodókat, ha azoknak még kedvük van maradni. Így a kaszinótagoknak a rendelkezés nyomán lehetőségük nyílt a kártyázás vagy újságolvasást követő eszmecserekre, az aktuális ügyek megvitatására.¹⁷ 1891. december 7-én Hermann Antal néprajzkutató, a *Magyarországi Néprajzi Társaság* titkára és szerkesztője a Kaszinó kártyatermében *A néprajzról* című előadásában a társaság céljait mutatta be. Beszédében az előadó igyekezett felkelteni a közönség érdeklődését a néprajzi tanulmányok, mint nemzeti ügy iránt.¹⁸ A hallgatóságot elsősorban diákok alkották, de jelen voltak többen az előkelő hölgyek, valamint a helyi és megyei közigazgatás tagjai közül. December 20-án

¹³ *Székely Nemzet*, 1889. március 17.

¹⁴ *Székely Nemzet*, 1890. március 22.

¹⁵ *Székely Nemzet*, 1890. január 28.

¹⁶ *Székely Nemzet*, 1890. április 5.

¹⁷ *Székely Nemzet*, 1891. február 15.

¹⁸ Az előadás szövegét lásd a *Székely Nemzet* 1891. december 10-i lapszámában.

¹⁹ *Székely Nemzet*, 1891. december 19.

Domján István kollégiumi tanár és múzeumőr a *Székely Nemzeti Múzeumot* ismertette, Bánffy Farkas pedig *Metallotherapia* címmel tartott felolvasást.¹⁹

A felolvasóestek iránti érdeklődés a következő év során megtorpant, amit egyes helybeliek rosszállóan, mások helyeslően nyugtáztak. A felolvasásokat a Kaszinó nem a nagyközönségnek szánta – érveltek – hanem a városbeli „szellemi intelligenciának”, amely igen tarka képet mutatott, hisz míg egyesek jártasak voltak több társadalmi kérdésben is, mások még az elemi dolgokat sem ismerték, következésképpen nehéz volt olyan felolvasóestet szervezni, amelyet a vegyes összetételű közönség élvezettel hallgatott volna végig. Így történhetett, hogy két-három alkalommal volt közönség, a negyedik rendezvényen maga a felolvasó sem jelent meg. Az elitnek szánt felolvasások helyett a helyi lapban cikkezők vasárnap délutánra időzített, közérthető, népies felolvasásokat ajánlották természetrajzi, egészségügyi, történelmi, nyelvészeti témakörben. Ezek olvasásra is buzdíthatnák a népet, érveltek.

1893 márciusában a Kaszinó nagytermében tartották meg a háromszéki zsidó hitközség immár hagyományossá vált, tél végi örömnepét, a purim-bált, amelyre korábban a városháza dísztermében került sor. Említett évben új elnököt is választottak Benedek János sepsiszentgyörgyi közjegyző személyében, aki az egyesület november 14-én tartott választmányi ülésén ünnepi beszédben emlékezett meg Jókai Mórról és indítványozta, hogy ebből az alkalomból a Kaszinó üdvözlő feliratban fejezze ki ragaszkodását a nagy székelbarát író iránt. A választmány elfogadta a javaslatot és elhatározta, hogy az üdvözlő felirat elkészítését Gyárfás Jenő festőművészre bízva, úgy, hogy a művészt azt lehetőleg Jókai székel tárgyú regényeiből merített motívumok felhasználásával készítesse el. Ugyanakkor elhatározták, hogy megrendelik a Jókai művei díszkiadásának egy-egy példányát.²⁰ A felirat szövegét Csősz János gimnáziumi tanár fogalmazta meg, elküldését megelőzően nyolcnapos közszemlére állították ki. Akiknek nem volt lehetőségük megtekinteni, azok a *Székely Nemzetben* megjelent részletes leírás alapján alkothattak képet a Kálti Márk krónikája által ihletett üdvözlő feliratról.²¹ Az 1894 januárjában Jókainak elküldött díszes üdvözlő annyira jól sikerült, hogy a „Pesti Napló” szerint a pesti közönség figyelmét is felkeltette.²²

²⁰ *Székely Nemzet*, 1893. november 17.

²¹ Az üdvözlő felirat, a díszpolgári oklevéllel együtt, amelyet 1881-es sepsiszentgyörgyi látogatásakor adományozott Jókai Mórnak a városi tanács, ma a budapesti Petőfi Irodalmi Múzeumban tekinthető meg. A felirat szövegét lásd a *Székely Nemzet*, 1893. december 23-i számában.

²² *Székely Nemzet*, 1894. január 10.

Az 1894-es évet a Kaszinó tisztújítással kezdte, Benedek János elnökkel az élen visszaválasztotta az előző évek választmányát.²³ A Sepsiszentgyörgyi Kaszinó ez év októberében csatlakozott az Egri Kaszinó határozatához, amely elítélte a párbajozást, kijelentve, hogy az el nem fogadható eszköz a kaszinótagok között kiobbant konfliktus kezelésére, tiltása pedig „derék lépés, elszánt kezdeményezés az ósdi társadalom csökönyös előítéleteivel szemben. Bizonyos lelki bátorságot tanúsító határozat, amely felemelőleg hat minden gondolkozni tudó férfi erkölcsi érzésére”.²⁴ Az év folyamán a Kaszinó játéktérme nyolc új játszótallal bővült, a régi díványokat és székeket pedig új huzattal vonták be. A javítások költségeinek fedezésére a következő évi költségvetésben 400 forintot hagytak jóvá, amelyből modern igényeknek megfelelő átalakításokat terveztek.²⁵

A Kaszinó az 1895-ös közgyűlésen leszögezte: „a választmány működésében hű maradt hagyományaihoz, hogy szellemi és anyagi értelemben fejleszse, kellemes otthont nyújtson a szórakozni vágyóknak, a társadalmi életet élénkítse”.²⁶ Februárban meghosszabbították a vezetőség mandátumát, így az elnöki teendők ellátásával továbbra is Benedek János közjegyzőt bízták meg, alelnöke Gödri Ferenc nyugalmazott járásbíró, titkára Darvas Lajos királyi mérnök, igazgatója Bogdán Arthur takarékpénztári vezérigazgató, pénztárnoka Bartha József adóhivatali pénztárnok, könyvtárnoka Bodola Sándor polgári iskolai tanító, gazdája Vitályos Gyula redőkapitány lett.²⁷

A maga ezer kötetes gyűjteményével a kaszinó – a Székely Mikó Kollégium és a Székely Nemzeti Múzeumot követően – a város könyvtárral rendelkező intézményei közül a harmadik helyre sorolták,²⁸ kötetekinek száma a század végén 1100-ra emelkedett, amelyeket az egyesület házszabálya alapján az alábbi kötelezettségek betartásával kölcsönözték ki: „kivitt könyvek helyben lakók által két hét, vidékiek által 4 hét alatt visszazárandók. Ezen időn túl minden mulasztási napra minden kötet után 2 fillér késedelmi díj fizetendő. Helybeli tag egyszerre 3 kötetnél, vidéki 5 kötetnél többet a fennakadás elkerülése végett ki nem vihet. Tekintettel a könyvek nagymérvű használatára, azok kezelésére otthon gond és figyelem fordítandó s azok borítékba helyezve olvasandók. Az, ki a könyvet nagy mértékben elpiszkítja, megsérti vagy hiányos tartalmúvá teszi, vagy az, aki a könyvet visszazárandítani nem tudja, teljes kártérítéssel tartozik,

ha pedig egy több kötetű munka egyik kötetét visszaadni nem tudná, vagy az egész munkát megfizeti, vagy a hiányolt kötetet megszerezni s a többiekhez hasonlóan bekötettni tartozik. A könyvek befirkálása, jegyzetkelti ellátása tilos. Ki pedig a közérkölciséget sértő rajzot vagy írást vezet be azokba, az bírságnak, esetleg a tagok sorából kitörülésének teszi ki magát. Aki a könyvek használatára vonatkozó rendelkezéseket be nem tartja, a könyvtár használatától a választmány által eltiltható”.²⁹

1900-ban új alapszabályokat fogalmaztak meg a kaszinó számára, ebben egyetlen hivatalos használati nyelvként a magyart szabták meg. A tiszteletbeli tagok a rendes tagoknak járó összes jogot gyakorolhatták, tehát szavazhattak is az egyesület közgyűlésein. Az új alapszabály szigorú megszorításokat tartalmazott a tagsági díj befizetésének elmulasztása esetén, így kizárás várt azokra, akik kétévi hátralékukat a vezetőség által küldött figyelmeztetést követő 30 napon belül nem fizették ki, a kaszinó ugyanakkor bíróság útján kérhette a hátralék behajtását. A vendégek esetében külön kategóriát állapítottak meg, ez a felsőbb tanintézetek hallgatóira vonatkozott, akik a városban tartózkodtak a vakációk ideje alatt. Megjelent egy új fejezet is „a casino vagyona és jövedelme” címen, amelyben rögzítették, hogy az alapvagyon az ingatlanok, könyvtár, egyéb ingóságok és esetleg ajándékok képezik, jövedelemforrása pedig tagsági díjak, tőkék jövedelmei, egyéb bevételek és ajándékok. A közgyűlés hatáskörének leírásában nem történt lényeges módosítás. Az igazgatóválasztmány tagjainak sorában megváltoztatták egy választott hivatal elnevezését: a jegyzőből titkár lett. Az egyesület elnökének hatásköre a korábbi alapszabályban jelentősen szűkebb volt, szinte csak a köz- és választmányi gyűlések egybehívása volt a jogköre. Az új alapszabályban hatásköre megnövekedett: szerződést írhatott alá a közgyűlés utasítása vagy utólagos jóváhagyása mellett, 40 korona erejéig utólagos jóváhagyással utalványozhatott, valamint a közgyűlés elé terjeszthette a választmányi jelentéseket és indítványokat. Az igazgatóválasztmány hatásköre ugyanakkor az elmúlt év működéséről készítenő és a közgyűlés elé terjesztendő jelentés összeállításával bővült. Ezt az előző években az egyesület jegyzője, illetve titkára látta el. Az új alapszabály erősítette a választmány döntési hatáskörét, és – a korábbi gyakorlattól eltérően – a kisebbség ellenvéleménye nem vétőzhattott meg egy-egy döntését, azt csak jegyzőkönyvileg

²³ Székely Nemzet, 1894. január 31.

²⁴ Székely Nemzet, 1894. október 22.

²⁵ Székely Nemzet, 1896. január 29.

²⁶ CSEREY Zoltán – JÓZSEF Álmos 1999, 38.

²⁷ Székely Nemzet, 1895. február 22; Székely Nemzet, 1895. feb-

ruár 23.

²⁸ Székely Nemzet, 1895. április 13.

²⁹ A Sepsiszentgyörgyi Casino házszabályai, Sepsiszentgyörgy, 1900, 14. §.

könyvelték el. Átfogalmazták az igazgató hatáskörét, aki ezen túl ellenőrző szerepet kapott a házszabályok betartását, a könyvtárnok és gazda működését illetően. Felléphetett a rendsértések és a nem megfelelő viselkedés ellen, kezelte a tag- és bejelentések könyvét, fogadta a bevezetett vendégeket. A tagok névsorának nyilvántartása a pénztárnoktól átkerült a titkár hatáskörébe, a pénztárnok pedig csak pénzügyi nyilvántartást vezetett, elveszítve azon jogát, hogy saját belátása szerint költsön bizonyos összegeket. Utóbbira az új szabály alapján minden esetben a választmány utasítására, beleegyezésére volt szükség. Újdonságként és könnyítésként jelent meg az új szabályzatban, hogy a titkár, pénztárnok, könyvtárnok és gazda mentesek a tagsági díj fizetése alól.³⁰

Lévén, hogy a Kaszinó bérleti szerződése 1900-ig tartott, és azt a század első éveiben nem hosszabbították meg, rendezni kellett ezt a kérdést is. Az új bérleti szerződés tárgyalására az 1903 szeptemberében került sor. Az ekkor bemutatott szerződés szerint az egyesület székhelyeként a Székely Mikó Kollégium és a városháza³¹ közötti épület emeleti helyiségeit jelölte meg a város, a díszterem mellett található ún. árvaszéki szoba kivételével. Ez utóbbit is használhatták addig, amíg a díszteremből megépítették a ki-, illetve lejáratot. A tanács átengedte továbbá a padláshelyiséget, a tanács udvarterét, a városi tanács udvarára nyíló tűzoltószínt és két mellékhelyiséget. A bérleti időt másfél évtizedre évre szabták meg, 1904. január elsejétől 1918. december 31-ig, évi 400 korona összegben.³²

A Kaszinó élén 1905 februárjában vezetőségváltás történt. Az elnöki teendőket több mint egy évtizeden keresztül végző Benedek János a február 15-én tartott közgyűlésen felmentését kérte, és az új alapszabály előírásai alapján az új vezetőség választását javasolta a tagoknak. Így lett az egyesület elnöke Bogdán Arthur takarékpénztári igazgató, alelnöke id. Gödri Ferenc nyugalmazott királyi járásbíró, igazgatója Végh Endre főgimnáziumi tanár, titkára dr. László Ferencz főgimnáziumi tanár, pénztárnoka Bartha József magyar királyi adótárnok, könyvtárosa Bodola Sándor polgári iskolai tanár, a gazda pedig id. Koréh István egykori olasz légiós, vasúti hivatalnok. Választmányi tagok Fejér Manó plébános, ifj. Gödri Ferenc polgármester, Schweikofszky Gusztáv, dr. Künnle Tivadar ügyvéd, Nagy György erdőmester, Tóth Endre pénzügyőr, Koréh Endre református lelkész és Köncei Benedek árvaszéki ülnök lettek.³³

1907 telén a kaszinó újabb társas összejövetelek rendezésével próbálkozott. Az első „családiás jelle-

gű estélyt” székhelyük termeiben február 6-ra szervezték. Az estély jelszava az egyszerűség, műsora a következő volt: Nyitány a Tell Vilmos című operából, amelyet Kozák Dávid és zenekara adott elő, ezt követően dr. Künnle Tivadar olvasott fel, majd a vonósnegyes (Beőr Kálmán I. hegedűs, Schmidt Frigyes II. hegedűs, ifj. Benkő Gyula violás, dr. Fogolyán Kristóf cselló, mindannyian kaszinótagok) Beethoven szimfóniájából játszott részletet, végül dr. Sándor Arthur szavalt, amit táncmulatság követett. Az estélyt a szűkös anyagi körülmények miatt csupán a kaszinótagok számára és az általuk bevezetett hölgyvendégeknek rendezték. Erre az alkalomra a kaszinó olvasó-, társalgó-, és játszóterme pár órára étkezőhelyiséggé változott, a biliárdszobában az italokat szolgálták fel és a könyvtár mosdóvá vedlett át. Ekkor hangzott el Künnle Tivadar híres felolvasása is a kaszinó kezdeti éveiről, amelynek elején a hű kaszinótag, kissé humorosan, véleményét is kifejezte a kaszinó fontosságáról: „... a kaszinó, ha kellő színvonalon áll, nagy jelentőségű társadalmi intézmény, s így múltja, jelene és jövője szempontjából egyaránt kell, hogy a társadalom érdeklődésének tárgya legyen, s azt hiszem, el is jutottunk oda, hogy ma már nem is tekinti a közönség a kaszinót pusztán az otthont kerülő férfiak menedékházának, a zugkártyások és zuggpolitikuskok tanyájának. Ma már a köztudatban megszilárdult a felfogás, hogy a kaszinónak magasabb célja és rendeltetése van a társadalomban. Mint szórakozó hely is a szolid emberek szolid szórakozásának célját kell szolgálja, e mellett pedig hírlapjainak, folyóiratainak, könyvtárának segítségével kulturális elhivatást is kell betöltsön. Szerény véleményem szerint a kaszinónak, mint intézménynek legnagyobb jelentősége abban áll, hogy a legkülönbözőbb állású, foglalkozású, gondolkodású embereknek találkozási helye. Egy semleges központ a társadalomban, egy az ismerkedést és egymás megismerését előmozdító intézmény. Mert a kaszinó ugyan politikával nem foglalkozik, de a hazafias érzés ápolása a kaszinó feladatai közé tartozik.”³⁴

A Kaszinó 1907. február 15-i igazgatóválasztmányi gyűlésén a városi Nagyvendéglőnek a kaszinóudvart is érintő kiterjesztéséről tárgyaltak.³⁵ Ujhelyi Adolf vendéglőbérelő a városi tanácsnak bejelentette, hogy további hat évre bérbe kívánja venni azt és egy kávéházzal szeretné kibővíteni. Ennek az építési munkálatai azonban a kaszinó által bérelt udvart is érintették. Az 1907. március 23-án megtartott városi tanácsi gyűlésen a felek egyeztetése folytán a kaszi-

³⁰ *A Sepsiszentgyörgyi Casino alapszabályai*, Sepsiszentgyörgy, 1900.

³¹ A városi tanács ebben az időben költözött a régi városházából a Bérpalotába, amelyet korábban a Dohánygyár bérelt.

³² SÁL, Fond 14, inv II/1, Nr. 126, 64–66.

³³ *Székelly Nemzet*, 1905. február 17.

³⁴ *Székelly Nép*, 1907. február 1, 1907. február 8., 1907. február 9.

³⁵ *Székelly Nép*, 1907. február 16.

nót képviselő Bogdán Arthur azzal a feltétellel egyezett bele az építkezések megkezdésébe, amennyiben a vendéglős a kaszinó részére megmaradó épületrész előtti teret lapos földelleg befödi, azt terrasszá alakítja át, amire székek és asztalok helyezhetők el, és mintegy kinti korláttal ellátott társalgóként lesz használható. Mindennek költsége pedig a vendéglóst terhelte ellenszolgáltatásképpen az elfoglalt udvarrészért.³⁶

A következő hónap folyamán újabb hírlapi vita robbant ki a Kaszinóban a sepsiszentgyörgyi *Független Székelység* és a *Székely Nép* lapok szerkesztőségei között, amelybe – egyes tagjai politikai hovatartozásának kinyilvánítása miatt – a kaszinó is belekeveredett. Részleteit nem ismerjük, ám annyi biztos, hogy Végh Endre korábbi lapszerkesztő bizonyos sérelmei is hozzájárultak a vita születéséhez, amely majdnem a kaszinó elnökének lemondásával zárult. Az ügy kapcsán a Kaszinó közgyűlést hívott össze április 25-re. Ezen egyesek a *Székely Nép* lap olvasásának az egyesületből való kitiltását kérték, azzal az indokkal, hogy hangvétele „nemzetellenes” és „hazafiatlan”. A közgyűlés végül leszavazta a lapelleneseket, így a *Székely Nép* maradt az egyesület olvasószobájában.³⁷

1908 tavaszára a Ganz-féle villamos részvénytársaság jóvoltából a városban elkészült a közvilágítás és a villanyvezetékek elhelyezése. Így jutottak villanyáramhoz a kaszinószobák is. A helyiségek villanyberendezését a város költségvetéséből fizették ki, az egyesületet ennek évi 10%-os törlesztésére, valamint a villanymérő órák árának megtérítésére kötelezték.³⁸

1910. január 27-én Meczner Béla főispán elnökletével tartották meg a közgyűlést. Új titkárt (Sipos Dezső) és gazdát (Beke Árpád) szavaztak meg.³⁹

1912 elején a kaszinó igazgatóválasztmánya, elhatározta, hogy ha a nagyközönségnek szánt felolvasóestek újjáélesztésével nem próbálkozik, hanem az egyesületi tagok családja és azok ismerősei számára sajátos házi estélyeket rendez. Az elsőt február elsejére tervezték, nem titkolva a hagyományteremtés szándékát sem. „Örömmel üdvözljük ezen szép tervet, mely különösen utóbbi években valósággal szétszakadott társadalmi életünkben, mint első fecske jelentkezik arra a kedves és elismerésre méltó célra, hogy a társadalmi bizalom és kedves érintkezést ismét a régi életre keltse” – üdvözölte a kezdeményezést a *Székely Nép* újság. A rendezők rövid műsor-

ról is gondoskodtak, az étkezést és az italokat pedig a Székely- és Lusztig-féle városi nagyvendéglő biztosította.⁴⁰ Annak ellenére, hogy a műsor mindössze dr. Bene István ügyvédnek a nőkérdésről szóló felolvasásából állt, a nagyszámú érdeklődőnek köszönhetően az estély sikeres volt.⁴¹ A következő eseményt dr. Bene István szervezésében március 16-ra tervezték.⁴² Az estélyt ezúttal kevesebben látogatták, de a megjelentek számára élményt jelentett Végh Endre tanár szellemes előadása és Tusa Gyula hegedűjátéka.⁴³

Sepsiszentgyörgyi Iparosok Olvasóegylete

A *Sepsiszentgyörgyi Iparosok Olvasóegylete* 1892. december 11-én alakult, de a helyi sajtó szerint 1883 elején már létezett egy elődje *Iparosok Olvasóköre* néven, melynek elnöke Kovács Gábor volt.⁴⁴ Tevékenységét nem ismerjük, a helyi újságban közzétett felszólítás szerint egy-két hónapi szerény működés után, 1883. március környékén, a részvétlenség miatt fel is oszlott.⁴⁵ Az újjáalakult egyesület elnökévé 1892-ben a város közéletében részt vállaló ifj. Nagy Elek helyi kalapgyárost választották, alelnöke Király Ferencz, jegyzője Létz János, pénztárnoka Teutsch Károly, könyvtárnok Makkay Albert, a gazda pedig Orendt Ferencz volt. A következő év folyamán több helyi önálló iparos is belépett az egyletbe, amelynek tisztikara is változott: alelnöke Blaskó Lajos, pénztárosa pedig Sándrik Mihály lett, később pedig Sequens József személyében új könyvtárost választottak.⁴⁶ Tagjai között nemcsak a város iparosai, polgárai voltak jelen, hanem számos fiatal is érdeklődött tevékenységük iránt.

Az egyesület ügyét a város is támogatta. Alapszabályzata elismertetését Sepsiszentgyörgy polgármesterének, ifj. Gödri Ferencnek közbenjárásával küldték el a felsőbb szervekhez. Az első beadvány 1893. február 18-án fogalmazódott meg, az új szervezetet hivatalosan a Magyar Királyi Belügyminisztérium 1893. november 29-én fogadta el.⁴⁷ Az egyesület több más közéleti személy támogatását is élvezte, így Potsa József főispánét, Révay Pál református elsőlelkészét és Gyárfás Győző királyi mérnökét.⁴⁸

Az iparosok saját székhellyel rendelkeztek, folytonosan gyarapodó könyvtáruk hírlapokat, szakközlönyöket tartalmazott. 1899-ben a tagság rendelkezésére „289 műből álló, jelesebb íróink munkáiból

³⁶ SÁL, Fond 14, inv. II/1, Nr. 131, 31–32.

³⁷ *Székely Nép*, 1907. február 20.

³⁸ SÁL, Fond 14, inv. II/1, Nr. 132, 7, 17.

³⁹ *Székely Nép*, 1910. január 29.

⁴⁰ *Székely Nép*, 1912. január 16; *Székely Nép*, 1912. január 27.

⁴¹ *Székely Nép*, 1912. február 6.

⁴² *Székely Nép*, 1912. március 12.

⁴³ *Székely Nép*, 1912. március 19.

⁴⁴ *Székely Nemzet*, 1883. március 1.

⁴⁵ *Székely Nemzet*, 1883. március 10.

⁴⁶ MÁLIK József 1899, 373; *Székely Nemzet*, 1893. november 15.

⁴⁷ SÁL, Fond. 9, cota II/56/1893.

⁴⁸ *Székely Nemzet* 1893. április 7.

válogatott könyvtár” állt, „majdnem az összes napilapok”-ra előfizettek, játéktérképben pedig „tekeasztal” várta a szórakozni vágyókat.

Az iparosok olvasóegyletének működéséről a legtöbb hírt a korabeli sajtóban találjuk. A *Székely Nemzet* tudósít arról, hogy első farsangi báljukat 1893. január 21-én tartották,⁴⁹ nagy sikert aratva. A tudósító két nappal később a következő gondolatot fogalmazta meg a helyi lapban: „Rég érzett szükségét kielégíteni lesz hivatva ez az egyesület: tömöríteni az iparos polgárokat, hogy az eszmék súrlódása és fejlesztése által emelkedjék szellemi és anyagi téren egyaránt.”⁵⁰ Ugyanazon év április harmadikán, a húsvéti ünnep másodnapján került sor első műsoros estélyükre, bevételeit az Iparosok Olvasóegylete beruházási költségeinek fedezésére kívánták fordítani.⁵¹

Rendezvényeinek nagy sikerén felbuzdulva az egylet november 25-én Katalin-bált szervezett a városháza dísztermében, amelyről a sajtó is tudósított: „Az iparosok Katalin bálja szombaton éjjel zajlott le a díszteremben. Zajlott a szó szoros értelmében, mert a vígság kicsapott az ablakokon keresztül is s messze hangos volt a kedélyes csuhajoktól. Ama bizonyos öreg emberek által emlegetett s a mai generáció által visszahajtott patriarchális multság volt egyöntetű derűs hangulatát nem feszélyezte az un. magas körök hideg tartozódó, kasztiális modora.” A résztvevők ez alkalommal csak az iparosok és azok családjai voltak, a városi hivatalnokréteg távol maradt a multságtól.⁵²

Az Iparos Olvasóegylet 1894-ben február 3-án tartotta meg újabb farsangi multságát.⁵³ A belépők árusításában több helyi kereskedő és iparos segédkezett, így jegyeket árultak Istvánffy János, Miske László és Fejér István divatáru-üzleteiben, ugyanakkor a helyi kalapraktárakban is. Az 1894. évi közgyűlésre február 18-án került sor, amelyet ifj. Nagy Elek elnök távollétében Blaskó Lajos alelnök vezetett le. Beszámolót tartottak az egyéves egyesület működéséről, ismertették annak vagyoni állapotát, bejelentették, hogy az egyesület berendezéseinek értéke elérte a 800 Ft-ot, végül Kovács Gábort, a város egyik jónévű iparosát jegyzőnek választották.

Az 1894. március 21-én elhunyt Kossuth Lajos emléke előtt tisztelegve szervezték meg az olvasóegylet saját helyiségében a soron következő közgyűlést április 15-én, A megemlékezésen részt vettek Sepsiszentgyörgy város ipartársulatai is, képviselőik a gyászlobogókkal és gyászfátyolos zászlókkal jelentek meg. A tagok gyászruhát öltve, majdnem teljes számban megjelentek. A gyűlést az egyesület elnö-

ke, ifj. Nagy Elek nyitotta meg. Beszédében kiemelte a „turini remete” elvesztésének igazi jelentőségét: „Halálával nem zárkozhatunk el egy végtelenül fájó érzés elől, s ez az: Kossuth Lajos nincs többé. Ez a négy szó egy nemzet árvaságra jutását jelenti, mer ha magyar haza sorsa fölött vészes felhők borongtak, ha a parlamentben, ahol az ország sorsát intézik, minden magyar állampolgár sorsát érintő kérdések merültek fel, melyeknek horderejét nem voltunk eléggé bölcssek elbírálni, aggódó lelkünknek egyik fele a távolban élő, a hontalanság keserű kenyerét evő Kossuth Lajosra támaszkodott és lestük az ígét bölcs ajkaikról, lestük, hogy mit üzen Kossuth Lajos haza a magyaroknak. Ebben megnyugodtunk, mert ez az üzenet szentebb, igazabb és bölcsőbb volt a biblia szavánál.” Ezt követően, egyleti tagként ifj. Gödri Ferenc szólalt fel. Megható szavakkal emlékezett az 1849. július 5-i, Sepsiszentgyörgy melletti szépmezői csata eseményeire, majd az egylet gyászlobogója alatt mintegy háromszázán kivonultak az egykori csata helyszínére, ahol Gyertyánffy százados csapatával együtt hősi halált halt. A gyászmenetet Molnár Lajos, Bedeházi János, Kiss György és Zajzon Károly honvédek, a csata életben lévő tagjai vezették. A síremléknél nagy tömeg várakozott az iparosokra. A helyszínen az egylet elnöke mondott újabb beszédet, majd Kovács Gábor iparos, az egylet jegyzője köszönte meg a jelenléteket, arra buzdítva az iparosságot, hogy karoljanak fel minden hazafias ügyet. Az iparos ifjak földdel töltötték meg egy előre elkészített urnát, amelyet a gyűlés jegyzőkönyvével együtt utólag Budapestre küldtek. A gyászmenet visszavonult a városba, de a népes közönség csak az olvasóegylet helyiségénél oszlott fel.⁵⁴ A Kossuth emlékének szentelt események augusztus 19-én folytatódtak, amikor az egyesület Kossuth Lajos életnagyságú képének megvásárlása céljából a központi szálloda kertjében belépti díjas nyári táncmultságot szerveztek.⁵⁵

1895 és 1902 között az egyesület rendszeresen szervezett téli és nyári táncmultságot, melyre minden alkalommal ismert zenekarokat hívtak meg. Közönségüket a helyi iparosok és kereskedők képezték, de több alkalommal is megjelent Weis Berthold országgyűlési képviselő és számos más közéleti személyiség is. A multságokat mindig alaposan előkészítették. Szervezés céljából rendező bizottságokat neveztek ki, amelyek a rendezvények legapróbb részleteit is kidolgozták.

Az egylet saját helyiségére vonatkozóan 1899-ből ismerünk adatokat, a február 12-re tervezett közgyű-

⁴⁹ *Székely Nemzet*, 1893. január 21.

⁵⁰ *Székely Nemzet*, 1893. január 23.

⁵¹ *Székely Nemzet*, 1893. április 5.

⁵² *Székely Nemzet*, 1893. november 27.

⁵³ *Székely Nemzet*, 1894. február 5.

⁵⁴ *Székely Nemzet*, 1894. április 18.

⁵⁵ *Székely Nemzet*, 1894. augusztus 17.

lésüket ugyanis a Blaskó Lajos-féle ház első emeletére hívták össze. Ebből az alkalomból írta biztatólag a helyi lap szerkesztője: „A törekvő egyesület eddigi működésével bebizonyította, hogy az önképzés és érintkezés által sikeresen teljesíti hivatását s ezért is kiérdemelte, hogy az egyesület fejlődése iránt a város összes lakossága érdeklődéssel viseltessék”.⁵⁶

Az Iparos Olvasóegylet könyvtára adott helyet 1902-től a Magyar Királyi Földművelődésügyi Minisztérium 173 kötetéből álló könyvadományának, amely a magyar kormány által a falusi népkönyvtárak létrehozása céljából indított országos akció keretében érkezett Sepsiszentgyörgyre. A könyvadomány befogadásáért a város képviselő-testülete 50 korona segítségével részesítette az egyesületet.⁵⁷

Kereskedők és Kereskedő Ifjak Köre

A társulat 1888. január 21-én alakult, alapszabályzatát ugyanezen év július 23-án hagyta jóvá a Magyar Királyi Belügyminisztérium. „Ezen szép egyesület zászlójára (...) a hazafias irányban való működést, s a kereskedelmi szakismeretek és hasznos intézmények terjesztését” tűzte ki. Vezetői tisztét a város két ismert közéleti személyisége töltötte be. Elnöke megalakulásától Deák András kereskedő és birtokos, titkára Benkő (Bernstein) Mór papír- és könyvkereskedő volt. A társulat létesítette és tartotta fenn a Kereskedő Tanonciskolát. Könyvtára a társulat székhelyén, a város központjában lévő Ötves-házban, egy külön olvasóteremben működött. Könyvtárnoka a sepsiszentgyörgyi vaskereskedő, vármegyei törvényhatósági bizottsági, városi képviselőtestületi, ugyanakkor iparkamarai tag, Bikfalvi István volt. 1892 februárjában a sajtó híradása szerint a „sepsiszentgyörgyi Kereskedő Ifjúsági Kör” alakulásától aktív tevékenységet folytatott. „Nagy haladás mutatkozik az egyesületben úgy anyagilag, mint erkölcsileg – dicsérte a tudósító – Az egyesület, melynek célja az önképzés és szakismeretek terjesztése hazafias irányban, híven megfelel nemes célú feladatának. Van már könyvtára és szép berendezésű olvasó és társalgó szobája. Tevékenyen működik folyvást lelkes elnöke vezetése alatt és a legszebb jövőnek néz elébe”.⁵⁸ Az 1890-es évek végén a könyvtár állománya 241 szépirodalmi kötetből és 102 szakkönyvből állt. Rendszeresen öt napi- három heti és két szaklapot járatott. Állományát általában az erre a célra rendezett táncestélyek bevételéből gyarapították.⁵⁹

Háromszéki Általános Néptanító Egylet

Baró Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter felhívására az 1870-es években országsszerte tanítóegyletek jöttek létre. Sepsiszentgyörgyön 1872-ben alakult meg a *Sepsiszentgyörgyi Általános Néptanító Egylet*, alapító tagjai február hónapban találkoztak az alapszabály megvitatása és véglegesítése céljából. A tanítók döntöttek az egyesületalakításról, ugyanakkor szakmai, oktatási kérdéseket is megvitatottak. Benedek Samu helyi tanító a „Lakhelyismeret, mint a földrajz bevezetése” címen tartott előadást az elemi népiskolai növendékek első három osztályának tananyaga kapcsán. A gyűlésen továbbá határoztak arra vonatkozóan, hogy a kormány által adományozott mérő- és természettani eszközökkel az elkövetkezőkben a tanítók bevonásával tartsanak kísérleteket. A gyűlésen felvetődött egy *Háromszéki Általános Néptanítói Egylet* megalakításának ötlete is. Ebben a kérdésben hivatalos levélben megkeresték az orbai, kézdi és erdővidéki tanító testületeket, akik lelkesen válaszoltak.⁶⁰ Az új egyesület megalakítását 1872. augusztus 6-ra rögzítették, arra a napra, amikor Kézdivásárhelyen gyűltek össze a háromszéki tanítók. Vajna Sándor sepsiszentgyörgyi egyleti elnök így indokolta az egyesület alakítási szándékot: „...igaz ugyan, hogy az önművelés, mely tanító egyleteink első és közvetlen célja, kisebb körű egyletek által is eszközölhető, sőt a közlekedés mostani bajossága miatt, a gyakrabbi személyes érintkezés – mi az egylet virágzó életműködésének múlhatatlan feltétele – csakis ezúton valósítható, mindamellett nem lehet eltagadni oly nevelés és tanügyi teendők létezését is, melyek nagyobb körű egyesülés nélkül jelen viszonyaink között célszerűen s várakozást kielégítőleg el nem intézhetők, s mely oknál fogva egy ily egyletnek szükségességére e vidéken további bizonyítgatására nem is szorul”. Az egyesület tagjai közé fogadtak minden tanítót, felekezeti és nemzetiségi különbség nélkül.⁶¹ A találkozón résztvevő 34 személy Vajna Sándort, a sepsiszentgyörgyi református gimnázium igazgatóját választotta meg az új egyesület elnökévé, alelnök Baló László, a kézdivásárhelyi községi iskola igazgatója lett. Az egyesület céljaként a következőket fogalmazták meg:

- a népoktatás népszerűsítése, fejlesztése,
- a megye népnevelés ügyének, közművelődésének előmozdítása,
- az iskolai nevelés és oktatás fejlesztése,
- a tanítók szellemi és anyagi jólétének emelése.

⁵⁶ *Székelly Nemzet*, 1899. február 11.

⁵⁷ SÁL, Fond. 14, Nr. 126/1903, 10.

⁵⁸ *Székelly Nemzet*, 1892. február 18.

⁵⁹ TÓTH Szabolcs Barnabás – DEMETER Lajos 2012,

102–103.

⁶⁰ *Nemere*, 1872. március 7.

⁶¹ *Nemere*, 1872. július 25.

A szervezet három – sepsi, orbai és kézdi – körre osztva végezte tevékenységét. Mindenik kör az éves közgyűlésen tartott beszámolót. Az egyesület sikeresen működött néhány évig. 1877 októberében létrehozták a tanítótestület központi választmányát, melynek célja az volt, hogy „egyfelől elvies irányt adjon a körök munkálkodásának, másfelől összekötő kapcsot képezvén a körök s a közgyűlés között, a folyó ügyeket intézze s a közgyűlés határozatait végrehajtsa”.⁶² A választmányának, melyben helyet kaptak mindhárom kör képviselői, első és legfontosabb teendője az egyesület alapszabályzatának kidolgozása volt. Ezt végül 1880-ban fogadták el, a miniszteriumi jóváhagyásra azonban 1882-ig még várni kellett. Az alapszabályzatot utólag, 1884-ben a Vajna Károly egyesületi jegyző által megfogalmazott egyesületi házszabályok egészítették ki.

Az egyesületnek 1897-ben összesen 225 tagja volt, melyből tíz tiszteletbeli tag, 65 a kézdi járási, 25 az oltvideki, 42 az orbai járási, 50 a sepsi járási és 33 a sepsiszentgyörgyi körben. A tanítótestület szervezett formában való megalakulásától kezdve 1897-ig 46 felolvasást tartott, 10 gyakorlati tanítás és 14 szabad előadás hangzott el. Utóbbiak különböző könyv- és tanszerekről és taneszközökről tartott szakelőadások voltak. Továbbá 22 elnöki megnyitói beszédet tartottak, amelyek nem egyszerű formális beszédek voltak, hanem mindegyik egy-egy oktatási témát dolgozott fel (lásd az 1/a. számú melléklet). Ugyanakkor az egyesület huszonnégy közgyűlésén számos tanügyi vonatkozású értekezlet, előadás is elhangzott. Ezek közül néhánynak kimondottan közművelődési témája volt (lásd a 1/b. számú mellékletet).

A közgyűléseken, tanítás-nevelés, a tanítói állás, javadalmazás, nyugdíjügy és társadalmi kérdésekben számos társadalmi szempontból fontos határozat született. A vallás-erkölcsi tanítás és nevelés kérdésével az egyesület négy közgyűlésen foglalkozott, az iskolai büntetés problémáját 1893-ban megyei és járáskörök szintjén is tárgyalták. Az iskolai takarékpénztár ügye három közgyűlésen volt a téma, a testi nevelés, a kézügyességi foglalkozások a népiskola felsőbb osztályaiban, a kisdedovás ügyének fejlesztése, a nőnevelés kérdése, a gyermekhalandóság okai Háromszék megyében, a tanítói állás és tekintély, a tanítói fizetések volt több közgyűlés témája. Művelődési szempontból az 1875. és 1880. közgyűlések vitatémája – az ifjúsági, népkönyvtárak s ifjúsági egyesületek kérdése – jelentős számunkra. A háromszéki tanítók álláspontja e kérdés kapcsán az volt, hogy a népkönyvtárak létesítése főleg azon diákok, fiatalok szempontjából fontos, akik az iskolai oktatásból már kikerültek. Számukra a tanítói irányítás alatt levő könyvtárak

egyfajta megoldást jelenthettek, hiszen általuk lehetett hatni erkölcsi és szellemi életükre. A tanítók az iskolák költségvetéséből külön összegek elkülönítését javasolták ilyen jellegű könyvtárak létesítésére. Az ifjúsági és népkönyvtárak használatát, illetve ifjúsági egyesületek alakítását is ajánlották a falusi tanítók figyelmébe. Ezen közgyűlési határozat az elkövetkező években részben meg is valósult, hiszen számos községben alakult ifjúsági és népkönyvtár, igaz nem a községek vagy a vármegye, hanem a kormány célirányos támogatásával.⁶³

Az egyesület saját szakkönyvtárat is létrehozott. E célból a sepsiszéki tanítók már az első ülésükön (1872) könyvtárost választottak, igaz, akkor egyetlen könyvet sem sorolhattak fel a könyvjegyzékben. 1876 júniusában még mindig csak négy darab könyv fölött örködött, ezért lemondott tisztségéről, és a kiadványokat átadta az egyesület elnökének. A könyvtárügy 1881 novemberében jutott át a holtpontra. Ekkor az egyesületi tagok a tanítótestület központi könyvtárának létrehozásáról döntöttek, megszervezését Komáromy Andor királyi tanfelügyelő, László Lukács iskolaigazgató és Málk József tanár vállalták. Az első könyvek beszerzésére egyelőre 60-60 krajcár, minden egyes könyv használata után két krajcár befizetésére kötelezték magukat. A szervezők estélyeket is szerveztek. A gyűjtőmunka három felolvasó estély nyomán 28 forinttal, a *Sepsiszentgyörgyi Műkedvelők Egyesületének* 11 forintos adományával indult. Ehhez járult a *Székely Mikó Tanoda* vezetőségének 110 művet számláló ajándéka (összesen 230 könyv), mintegy 35 forint értékben. 1883-ban 50 forinttal Háromszék vármegye is hozzájárult a könyvtár fejlesztéséhez. Mindezek hozzájárultak ahhoz, hogy 1894-ben az egyesület egy 860 műből álló, 366 forint értékű könyvtárral büszkélkedhessen. Ezekből 103 nevelési mű, 145 népköltészet, mesék, adomák, 433 népis-kolai könyv, 30 gazdasági, kertészeti munka, 21 ifjúsági mű, 21 vallásbölcsezet, 19 történelem, népismeret, 16 földleírás, utazás, 12 számtan-mértan, 12 természettudományos mű, 9 ipar, kereskedelem tematikájú, 8 irodalomtörténet, költészet, 8 politikai mű, 7 nyelvtudomány, 6 jog- és államtudomány, 5 regény, elbeszélés, 4 enciklopédia, 1 költeményeket tartalmazó kötet volt. Az egész állományt az egyesület sepsiszentgyörgyi székhelyén helyezték el. Használata azonban nagyon nehézkes volt, hiszen a nem sepsiszentgyörgyi tagok postán kölcsönözhettek ki könyvet. A kölcsönzést még nehezítette, hogy 1897-ben nem létezett könyvtárjegyzék.

Székelyföldön egyedi kezdeményezésként a tanítók külön tanszermúzeumot is létrehoztak. Ennek ötlete a kézdivásárhelyi választmány 1876. október

⁶² VAJNA Károly 1897, 8.

⁶³ VAJNA Károly 1897, 28–29.

26-án szervezett tanszerkiállításán született. 1887-ben Eötvös Károly megyei tanfelügyelő büszkén számolt be tanítótestületnek arról, hogy már létezik egy szerényen felszerelt tanszermúzeum. Potsa József főispán közbenjárására a kis múzeum 1888-ban a Sepsiszentgyörgyi Polgári Fiúiskola épületében kapott helyet. A főispán továbbá saját költségén üveges szekrényeket készíttetett és tíz forintos adományt is tett egyéb beszerzési költségekre. A könyvtárat és múzeumot egy évvel később egyesítették. Közös kezelési szabályzatot állapítottak meg, és Eötvös Károly tanfelügyelő irányításával megalakították az első kezelő bizottságot, amely serényen hozzá is látott a múzeum fejlesztéséhez. Tervezett, kutatót, gyűjtött, vásárolt, kért. Így érte el 1894-re a múzeumi tárgyak értéke a 455 forintot. A 287 darab tárgy között fellelhetők taneszközök, ásványok, térképek, ipari munkák, szemléltetési eszközök, fali táblák, író-, rajz- és papírcikkek, rajztábla, iskolai bútor, iskolai épületterv, tanításterv, évkönyvek, értesítők.⁶⁴

Háromszéken a Háromszéki Általános Néptanító Egylet volt az első vármegyei tanítói segélyegylet kezdeményezője.⁶⁵ A háromszéki *segély- és temetkezési egyesület* létesítését 1882. október 23–24-én, a Zágonyban tartott közgyűlésen határozták el. Az egyesület egy év múlva saját alapszabályokkal készen állt a minisztériumi fölterjesztésre. A működéséhez szükséges alaptőkét a tagok évi egy forintos tagdíjai, az elhalt tag után esetenként fizetendő 25 krajcár temetési illeték, Háromszék vármegye 50 forint adománya, a közgyűlések alkalmából szervezett estélyek 64 forint és 94 krajcár jövedelme, Csánky Gyula tanfelügyelő két forint adománya képezték. A segélyegylet tizenegy év alatt családonként 35 forint temetési segélyben részesített huszonhárom tagot. Ezen kívül segélyekben és előnyös kölcsönökben részesítette az egyesület tagjait.⁶⁶

Az egyesület a tanítók szakmai ismereteinek fejlesztése céljából több alkalommal hirdetett meg pályázatot, a legtöbb esetben nevelési-oktatási témakörben. A pályaművekre minden esetben az egyesület egyes tehetősebb tagjai, földbirtokosok, a megyei tanfelügyelő vagy magas beosztású hivatalnokok ajánlottak fel pénzbeli jutalmat. 1875 és 1890 között a következő címmel hirdettek pályázatot:

– *Miként honosítható meg iskoláinkban a kézimunka?* (1875)

– *Minő befolyása van a rossz házi nevelésnek az iskolára és a társadalomra?* (1887)

– *Mi módon lehetne a népiskolában a rajztanítást minél sikeresebbé tenni?* (1887)

– *A magyar neveléstanítási foglalkoztató módszer* (1887)

– *A gyümölcsfaiskolák minél sikeresebb eredményét biztosító elvek és eljárási módokról* (1890)

– *A foglalkoztató tanításmóddhoz alkalmazottan szerkesztett részletes tanításterv keretében a kézügyességi foglalkozásnak mely irányelvei, minő eszközei s mily módszerek nyerhetnek népiskoláinkban gyakorlati földolgozást?* (1890).⁶⁷

Az egyesület a millicentenáriumi ünnepségekből is igyekezett méltó módon részt vállalni. E célból még 1893. november 16-án elhatározta, hogy „egy százhusz korona pályadíjat tűz ki egy olyan munkálat megjutalmazására, mely a legjobb programszerű tervezetet mutatja be az 1896-ban tartandó ezredik éves emlékünnepe iskolai megünnepléséhez, oly módon, hogy abban a nép részvételének is megfelelő tér nyújtassék”.

A díjat Vajna Károly tag nyerte el. Az ünnepségen a tanítók testületileg is részt vettek, egy 212 tagból álló dalkört alkotva, melyet Nagy Imre zágoni énekező tanító vezetett. Négy hazafias dalt adtak elő, majd saját körükben ünnepi díszközgyűlésen rótták le tiszteletüket az ősök előtt.

A Sepsiszentgyörgyi Műkedvelők Egyesülete

A sepsiszentgyörgyi műkedvelői mozgalom előzményei az 1860-as és 1870-es évekre nyúlnak vissza.⁶⁸ Az 1874–1880 között tevékenykedő Sepsiszentgyörgyi Eötvös Egyesület részben a műkedvelők egyesületében élt tovább, hiszen annak néhány kiemelkedő képviselőjét megtaláljuk a műkedvelők között is. Az áttörést a *Sepsiszentgyörgyi Műkedvelők Egyesületének* megalakulása jelentette, amely létrejöttét követően évekre meghatározta a város közművelődési életét.

Az egyesület alakuló ülését 1881. október 9-én tartották meg, 39 tag jelenlétében, erről a helyi újság eképpen tudósított: „Egy barátságos kis körben az volt a megbeszélés tárgya, hogy alakítsunk műkedvelő vagy közművelődési egyletet, ezt nemsokára egy másik összejövétel követte, majd a harmadik, míg a kis körből nagy kör lett s csakhamar általános

⁶⁴ VAJNA Károly 1897, 36–39.

⁶⁵ Zichy Antal, országgyűlési képviselő 1872-ben, néhány a fővárosi lapokban megjelent írásában fájjalta, hogy létezik írói, színészi és más segélyegylet, de nincs tanító segélyegylet. Ennek célja „a kezdő tanítót, ki üres kézzel lép pályára, az uzsorások körmei közül kiszabadítani, a véletlen betegség vagy más sorscsapás által sújtottat rögtön segélyben részesíteni, mindent olcsó

kölcsön által eszközölni”. Nemsokára tettek követték a cikkezést és 1873-ban több társával létrehozták a Budapesti Tanítók Segélyező Egyesületét. *Nemere*, 1872. július 21.

⁶⁶ VAJNA Károly 1897, 39–40.

⁶⁷ VAJNA Károly 1897, 48–71.

⁶⁸ SALAMON Sándor 1970, 183.

mozgalom indult meg: egyik zenédét a másik dalárdát, harmadik színműkedvelést sürgetett”.⁶⁹ A vezetésre Komáromy Andor királyi tanfelügyelőt kérték fel. Alelnöke Málík József, polgári iskolai igazgató, titkára dr. Szász István kollégiumi tanár, pénztárosa Császár Sándor, ellenőre dr. Fogolyán Kristóf kórházi főorvos lett. Az egyesületnek zene-, dal, irodalmi és színi- alosztályai alakultak. A zene szakosztálynak Bogdán Emil, a dal szakosztálynak Zajzon Farkas, a színi szakosztálynak Harmath Domokos járásbíró-sági írnok, az önképző szakosztálynak pedig Jánosi Gábor vállalta a vezetését.⁷⁰ A választmány is csupa közéleti személyből tevődött össze: Bogdán Arthur, takarékpénztári vezérigazgató, Málík Józsefné, Bogdán Andrásné, Harmath Domokosné, Bogdán Emil, id. Császár Bálint polgármester, Császár Sándor és Zajzon Farkas.⁷¹

A színi szakosztály 1882 tavaszán, 14 nő és 16 férfi taggal kezdte meg működését. A csúszás abból adódott, hogy az előző év őszén a városban tartózkodó vándor színtársulat tevékenységét igyekeztek zavartalanra tenni. „A műkedvelők hivatása egyszerűen mind a művészet pártolása és ebben rejlik [mindenek előtt] a színtársulatokat jól fogadni, a színművésztől mindig csak tanulni lehet, míg színész mintául a műkedvelőt nem veheti” – hangoztatták a halasztás kapcsán. Az első két begyakorolt darab a „Zarándokok” és a „Falura kell menni” (Bayard és Wailly) című vígjátékok voltak. Az előadásokat a városháza dísztermében tartották, a jegyek ára 20–80 krajcár között mozgott.⁷² Előadásaikat minimális felszereléssel kezdték meg, a függönyt például a székeljudvarhelyi műkedvelőktől vásárolták.⁷³ 1884-ben lehetőség nyílt arra, hogy a szamosújvári műkedvelőktől egy teljes színpadi díszletet vásároljanak 100 forintért. Megfelelő tárolási helyiségként Császár Bálint polgármestere a városháza udvarát ajánlotta, egy szín felépítését javasolta.⁷⁴

A felolvasási szakosztály 1882 áprilisában, két felolvasási estével kezdte meg tevékenységét. Ennek jövedelme 26 forint és 80 krajcár volt, a teljes összeget pedig az akkor alakuló *Háromszékmegyei Tanítói Könyvtár* számára ajánlották fel.⁷⁵ A zeneosztály sem tudott komolyabb fejlődést felmutatni. Megfelelő karvezető hiányában gyakorló órákat nem tartott, így tevékenysége lassan megszűnt. 1884-re a színi szakosztály maradt meg a régi formájában és ez képezte ekkor az egyület magvát. Elfogadott alapszabályokkal még ekkor sem rendelkeztek, gyűléseiket is

ritkán tartották meg. Ettől az évtől hat bemutatóból álló előadásciklust indítottak. Az 1881–1884 közötti első korszakot követően 1886-ban egy lényegesen termékenyebb korszak vette kezdetét. Január 12-én az egyesület tagsága úgy ült össze, hogy előtte két évig jóformán nem tartottak gyűlést. Az értekezlet fő célja az volt, hogy eldöntsék: a külön jogi forma megszerzésével próbálkoznak továbbra is, vagy belépnek a 1884-ben alakult EMKE sepsiszentgyörgyi fiókszervezetébe. A megjelent tagok többsége a különálló egyesület mellett döntött, hiszen a közművelődési egyesületbe belépve, saját fejlesztésükre csak elenyésző összeget fordíthattak volna bevételeikből. Így végül említett hónapban megtarthatták az alakuló közgyűlést, 25 érdeklődő jelenlétében. Az alapító tagok között felsorakozó hölgyek kezdeményezték, hogy a férfi rendező mellé nevezzenek ki női rendezőt is. Babarczy Ferenc ezt a javaslatot hamar elvetette, mondván, hogy ez azt jelentené, hogy az alapszabályzatba külön paragrafusként is be kellene iktatni. Kijelentette, hogy „ez szükségtelen, mert az egyleti tagok általában megkülönböztetve nincsenek, mint nők és férfiak”. Engesztelésként két nőt beválasztottak az igazgatóválasztmányba. A gyűlésen Potsa József főispánt tiszteletbeli elnöknek és egyben védnöknek választották, az elnök Császár Bálint polgármester lett.⁷⁶ Az egyesület összesen 58 pártoló, 37 rendes és 7 alapító taggal kezdte meg működését. Alapszabályait csak 1887-ben fogadták el. Ebben az egyesület célját a következőképpen fogalmazták meg: „az egyesület által meghatározandó célok előmozdítása”. Tagja lehetett „minden fedhetetlen jellemű férfi és nő, akit társadalmi műveltsége erre képesít”. Az alaptökének tetemes részét a tagoktól és az előadásokból várták. Tiszteletbeli tagnak választották azt a személyt, akit „az egyesület érdekében tett szolgálataért vagy a szépművészet terén szerzett érdemeiért a közgyűlés, mint ilyent megválaszt”. Az egyesület „szereplési működésének művezetője” az igazgató volt, aki az igazgatóválasztmány által meghatározott feladatkörrel rendelkezett. A rendező gondoskodott az tárgyi kellékekről, az egyesület könyvtáráról, szükség esetén helyettesítette az igazgatót.⁷⁷

A díszletek elhelyezésének ügyét csak az újrakezdés után oldódott meg. 1887-re az egyesület elkészítette saját deszkaszertárát, amelyben több tárgyat tároltak: kellékes szekrények, asztalok, 2 lépcsős hordozható színpad, színpadok, színpadi kellékek, díszletek és ruhák. Anyagi kiadásai nemcsak az előadásokhoz

⁶⁹ *Nemere*, 1884. január 3.

⁷⁰ *Nemere*, 1881. október 6.

⁷¹ SÁL, Fond 14, Nr. 170/1886, 2.

⁷² SÁL, Fond 14, Nr. 170/1886, 3–4.

⁷³ SÁL, Fond 14, Nr. 170/1886, 5–6.

⁷⁴ SÁL, Fond 14, Nr. 170/1886, 15.

⁷⁵ SÁL, Fond 14, Nr. 170/1886, 8.

⁷⁶ SÁL, Fond 14, Nr. 170/1886, 18–23.

⁷⁷ SÁL, Fond 9, Nr. II/22/1887.

szükséges kellékek beszerzésére irányultak, hanem létrehoztak egy 30 füzetből álló könyvtárat is, ami többnyire színdarabokat tartalmazott, hozzájárultak továbbá a városi toronyóra felállításához az ún. óralap létrehozásával, emellett több egyéb jótékonyági cél megvalósítására is költöttek: a rétyi és aldobolyi tűzkárosultak megsegítése, a háromszéki tanítók saját könyvtárának létrehozása, a helyi jótékony nőegylet és önkéntes tűzoltóegylet segítése, stb. Az egyesület 1888 végéig 44 színelőadást tartott. Mindezekből 19 magyar szerzemény, a többi pedig fordított mű volt. A szerzők: Berczik Árpád, Csiky Gergely, Fáy András, Porzolt Kálmán, Szigeti József, Váradi Antal, Varga János, Ábrányi Emil. Az előadásokból 686 forint és 45 krajcárt fordítottak jótékony célra.⁷⁸ (Az előadásokat lásd a 2. számú mellékletben.)

A színi szakosztály több alkalommal is helyet adott a vándortársulatok szereplésének. 1886 őszén a városban tartózkodó Polgár Gyula színtársulat nyolc tagján segítettek, akik kiváltak a csapatból, és pénzre volt szükségük továbbutazásukhoz. 1888 elején elhalasztották előadásaikat, mert a városban vendégszerepelt egy színjátszó társulat. ugyanazon év első felében a „Jószív jótékonyági akció” keretében az alföldi árvíz-károsultak javára rendeztek előadásokat a Potsa József főispán – egyben az egyesület tiszteletbeli tagja – részéről érkezett felkérésére.⁷⁹

Az egyesület nevéhez kötődik az első sepsiszentgyörgyi állandó színpad létrehozásának ötlete, amelyet első alkalommal 1884-ben fogalmaztak meg. Javaslatukat három évvel később a városvezetés is felkarolta. 1887 januárjában felolvasták Harmath Domokos tervzetét egy különálló épület építéséről: „az egyesület felismervén Sepsiszentgyörgy városának azon rég érzett hiányát, hogy a kebelébe fogadott Székely Nemzeti Múzeum és az előadó művészet hajléktalan, ennél fogva indítványoztatik, hogy az egyesület tűzze ki azon eszme megvalósítását, miszerint egy olyan középület alapját fogja megszerezni melyből egy »közművelődési csarnok« építését fogja létrehozni a Székely Nemzeti Múzeum és az előadó művészet állandó hajlékát fogja megtalálni és amely középület, előre ki nem számítható különböző közművelődési célok szolgálatára fog állani”. A felvázolt terv szerint a csarnok a Székely Nemzeti Múzeum és Székely Iparcsarnok mellett helyiséget biztosított volna a műkedvelők előadásainak és irodájának. A csarnokot a város központjába tervezték: „Sepsiszentgyörgy város központja a megyének, exponált helyet foglal el úgy nemzetiségi, mint közművelődés szempontokból. Méltó, hogy a közművelődés egy társadal-

milag hozzáférhető csarnokot kapjon itt” – érveltek a műkedvelők.⁸⁰ A csarnok felépítéséhez szükséges alapot adakozásokból, részvények kibocsátásából, előadások jövedelméből remélték. A legfontosabb jövedelemforrás a kormány által jóváhagyott „sorsjáték” megszervezése lett volna, melynek főnyereménye Gyárfás Jenő festőművésznek egy Budapesten közszemlére kiállítható alkotása, a többi nyeremény pedig apróbb 1-25 forint értékű „székely iparműtárgyak”. A következő előadások jövedelmét már a csarnok építési céljára irányították át. A sorsjáték teljes költsége meghaladta volna az ötezer forintot, ennek nyomán 45.000 forint jövedelmet reméltek 10 év alatt. Emellett egy ún. „csarnoképítési alap” létrehozását javasolták, amelybe elsősorban a város, Háromszék megye és más magyar megyék fizettek volna be, ugyanakkor „a haza előkelőségeihez, főpapokhoz, mágnásokhoz, országgyűlési képviselőkhöz” eljuttatott felhívás révén is reméltek adományokat.⁸¹ Az önálló színház, illetve csarnok építésének terve nem valósult meg. 1896-ban az ügyet azzal zárták le, hogy a város képviselőtestülete döntést hozott a városháza dísztermének állandó színházteremmé való alakításáról. Az átalakítási munkálatok 1899-re fejeződtek be, így a kolozsvári és dési után a sepsiszentgyörgyi lett a harmadik állandó erdélyi magyar színház.⁸²

Az egyesület tevékenysége 1889 és 1903 között szinte teljesen szünetelt. Ehhez a Harmath Domokos egyesületi igazgatót ért számos támadás is hozzájárult. 1888-ban a helyzet oda fajult, hogy következő év szeptemberében lemondott tiszteréről. A válságban közrejátszottak az általános, minden egyesület életében előforduló gondok, így a tagsági díjak befizetésének elhanyagolása, az egyes kulcsfontosságú tagok ügyszeretetének lankadása, az egyesületet ért támadások. Ezekben az években alkalomszerűen szerveződve adtak elő egy-egy darabot, általában valamilyen jótékony cél érdekében. 1893-ban a *Turi Borcsa* (Gerő Károly), 1894-ben *Kósza Jutka* (Lukácsy Sándor) című népszínmű került előadásra. 1895-ben *Cecil házassága* (Csiky Gergely), *Piros bugyeláris* (Csepreghy Ferencz), 1896-ban *Télen* (Bokor József) című népszínművét játszották.⁸³

1903-ban új elnök vette át az egyesület vezetését ifj. Gödri Ferenc polgármester személyében. A vezetőségben is új személyek jelentek meg: dr. Daday Vilmos jegyző, Nagy Mózes önkéntes tűzoltó, Benkő Mór műkedvelő színész, Fogolyán Endre kereskedő. Az egyesület vezetése az alelnöknek is megválasztott Dadayra hárult, akire új tagok toborozása és az egyesület alaptevékenységét folytatása várt. Az újra-

⁷⁸ SÁL, Fond 14, Nr. 170/1886, 43.

⁷⁹ SÁL, Fond 14, Nr. 170/1886, 52.

⁸⁰ *Székely Nemzet*, 1887. február 1.

⁸¹ SÁL, Fond 14, Nr. 170/1886, 29.

⁸² PÁL Judit 2003, 520.

⁸³ SALAMON Sándor 1907, 196.

szervezésre tett kísérlet sajnos nem járt sikerrel. Az egyesület alapszabályainak átdolgozását követően a vagyonteltár összeállításában már nem járt sikerrel. Daday Vilmos alelnök aláírásával egy felhívás jelent meg a régi műkedvelők irányába, hogy a régi iratok alapján állítsák össze a leltárt. A felhívást nem követették tettek, így minden valószínűség szerint az egyesület története is megszakadt itt.⁸⁴

Vándorszínészet és a Sepsiszentgyörgyi Színpartoló Egyesület

A 19. század első felében a színházi életben a vándortársulatok mozgalma volt jellemző. Ezek jó része felkereste a Székelyföldet is. A forradalom és szabadságharc utáni visszaesést követően a társulatok az 1860-as években kaptak újra nagyobb mozgásteret. Így jutott el 1862-ben Sepsiszentgyörgyre Nagy Mihály társulata, 1864-ben Hubai Gusztáv csapata.⁸⁵ Sepsiszentgyörgyön 1851-ig, kaszárnyává való alakításáig a Bálház fogadta az érkező társulatokat.⁸⁶ Háromszékre a 19. században a becslések szerint 30–35 vándortársulat látogatott el és több mint 1000 előadást tartottak. A kiegyezés évében, 1867-ben Sepsiszentgyörgyön egy vándortársulat július folyamán 24 előadást tartott, egy másik társulat október hónapban tizennyolcat. Az elkövetkező években általában évente egy-két társulat tette tiszteletét a városban, tíz-húsz darabot mutatva be. 1874-ben Csóka Sándor, 1882-ben Várady Ferenc, 1883-ban Sztupa Andor, 1886-ban Polgár Gyula, 1907–1914 között Fehér Károly, 1911–1913 között Tompa Kálmán, 1914-ben Szabados László társulata szerepelt Háromszéken. A vándortársulatok körében általában bevett szokás volt, hogy a megye városait sorra látogatták. Kézdivásárhelyt azonban rendszerint nagyobb szeretettel keresték fel, mert az ottani közönség adakozóbb volt. Nyári idényben a divatosabb fürdőhelyeket – Előpaták, Kovászna, Málnásfürdő – sem hagyták ki.⁸⁷ 1897-ben a brassói színház színészei jöttek át Sepsiszentgyörgyre, Bokody Antal vezetésével. Egy alkalommal a *Blitzweiss Kóbi* vígjátékot játszották. A helyi közönségről a brassói igazgatónak az volt a véleménye, hogy a sepsiszentgyörgyieknek eddig terjed csupán a színművészet iránt való érzelme és fogékonysága.⁸⁸ A színvonal valóban alacsony volt, amihez az is hozzájárult, hogy nagyszámú közönség hiányában naponta más darabot kellett játszani, általában olyant, ami megfelelt a közönség igényének. Olyan eset is előfordult, hogy egy darabot kétszer

is eljátszottak, úgy, hogy mindössze a szereplők nevét változtatták meg. A nézőközönség inkább a tehetősebb polgárokból és értelmiségiekből került ki. A helyi lapok rendszeresen beszámoltak az előadott darabokról, bírálva vagy dicsérve azokat. Az előadott művek többsége népszínmű és történeti tárgyú mű volt. Ritkábban került műsorra Shakespeare darab (*Othello*, *Lear király*, *Szentivánéji álom*). Az 1880-as években a francia komédiák voltak divatosak: Sardou, Feuillet. 1882-ben Molière (*A fősvény*, *A képzelt beteg*) darabokról tudunk. 1883-ban Sepsiszentgyörgyön lépett fel a kor híres színésze Ecsedi Kovács Gyula a *Hamletben* és a *Bánk Bánban*. 1884-ben mutatták be először a székelyföldi közönségnek *Az ember tragédiáját*.⁸⁹

A színészet pártolása céljából Sepsiszentgyörgyön az állandó színházterem felavatása után, 1899-ben megfogalmazódott egy, a helyi- és vándortársulatok működését támogató színpartoló egyesület létrehozásának gondolata. Ilyen egyesületek léteztek már Marosvásárhelyen és Udvarhelyen. Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely ekkor egyaránt két, egy tavaszi és egy őszi színi idénnyel rendelkeztek. Egy-egy szezon egy társulat tudott eredményesen és nyereséggel leföldni, de a valóság azt mutatta, hogy a vándortársulatok folytonos váltakozása oda vezetett, hogy az anyagi nehézségek miatt egyik társulat sem tudta megállni a helyét. Az elképzelés szerint a városok helyi részvénytársaságot hoznak létre, amely előzetesen beszedi a tagsági díjakat – biztosítva ezáltal a társulat számára a az állandó jövedelmet –, és leszerződi azt a társulatot, amely vállalja a jó minőségű előadásrozzat megtartását, így a műélvező lakosság is színvonalas előadásoknak örvendhetett volna.⁹⁰

Az egyesület Gödri Ferenc polgármester kezdeményezésére 1901. augusztus 17-én alakult meg, céljaként a színtársulatok erkölcsi és anyagi támogatását határozták meg. A kezdeményezést a *Székely Nemzet* is felkarolta, reményét fejezve ki, hogy a sepsiszentgyörgyieknek ezen túl nem kell borsos helyárák mellett közepes színvonalú előadásokat nézniük, és lehetőség nyílik a közönség igényét tükröző repertoár összeállítására is. A legutóbb Sepsiszentgyörgyön bemutatót tartó társulat annyira leszegényedett – közölte a helyi lap –, hogy csak könyörödmányok révén tudott a városból elutazni.

A korábbi elképzelésnek megfelelően az egyesület előre begyűjtötte a tagdíjakat, amiből mindenki bérletet kapott a kiválasztott társulat előadásaira – a tagokat legalább 12 előadásra való jegyváltásra kö-

⁸⁴ SÁL, Fond 14, Nr. 170/1886, 54.

⁸⁵ PÁL Judit 2003, 517–519.

⁸⁶ Lásd SZÉKELY György, KERÉNYI Ferenc, GAJDÓ Tamás 1990.

⁸⁷ PÁL Judit 2003, 517–518.

⁸⁸ *Székely Nemzet*, 1897. február 15.

⁸⁹ PÁL Judit 2003, 520.

⁹⁰ *Székely Nemzet*, 1899. május 19.

telezték –, az előre beszédett összegek pedig a társulatok megélhetését biztosították. A létrejövő színpártoló egyesület alapszabályzata leszögezte: „olyan magyar színtársulatokat támogat erkölcsileg és anyagilag, amelyek a művelt közönség kívánalmainak mindenben megfelelnek. Megbírálja az igazgató által a szerepkör megjelölésével bemutatott névsor alapján a színtársulatot és zenekart, úgy szám, mint művészi-képzettség tekintetében. Megállapítja az illető színi igazgatóval a bérletek árát, szabályozza a napi hely-árakat is. Abban az esetben, ha az erdélyi színi kerület kötelékéből Sepsiszentgyörgy város kilépne, az egyesület a városi hatósággal egyetértőleg, évenként egy színi idényre rendes pályázatot hirdet s a tartandó közgyűlésen választja meg a színtársulatot”. Az egyesület elnöke Gödri Ferenc polgármester, alelnökei Vajna István árvaszéki ülnök, Végh Endre tanár lettek. Az első évadban a kerületben való szereplésre Micssey György 60 tagú társulatát választották ki. A színészek 1902. május 1-gyel kezdődőleg érkeztek Sepsiszentgyörgyre 24 előadás megtartására kötelezve el magukat.

A színpártoló egyesület létrejöttével egyidőben Festetich Andor, a belügyminisztérium színeszeti főfelügyelőjének irányításával az egész országot színi kerületekre osztották. A kezdetekkor, 1900-ben Sepsiszentgyörgy egy kerületbe sem került bele. Egy évvel később újraosztották a kerületeket, ezúttal Háromszék központját és Kézdivásárhelyt sem hagyták figyelmen kívül, az V. számú kerületbe sorolták Marosvásárhely és Székelyudvarhelytel együtt.⁹¹ 1908-ban Kállay Ubul csiki főispánja kezdeményezésére a városok számára egy önálló színi kerületet hoztak létre, amelybe Csíkszereda, Fogaras, Gyergyószentmiklós, Nagyenyed, Szászrégen és Tusnádfürdő mellett Háromszékről Előpatak, Kézdivásárhely, Kovászna és Sepsiszentgyörgy kapott helyet.

1910-ben Sepsiszentgyörgy javaslatára kerületi pályázatot hirdettek meg, amelyet Tompa Kálmán társulata nyert el. Mindezen szervezési erőfeszítések dacára az előadások színvonala és a repertoár sem javult. Igaz, a közönség igénye is megmaradt a népszínművek, operettek és francia bohózatok szintjén. A kisebb székelyföldi városokba rendszerint a kisebb társulatok jutottak el, mivel a nagyobbak a nagy városok megnyerésére törekedtek. 1913-ban Tompa társulata csődbe ment. Őt követte a Szabados László által vezetett színészcsapat, amely a világháború előtti Székelyföld utolsó vándorszínesz társulata volt.⁹²

Sepsiszentgyörgyi Székely Társaság

A székelység gazdasági társadalmi problémáira a „székely kérdésre” a 19–20. század fordulóján a helyi értelmiségi körök próbáltak megoldást keresni. Ilyen célból jött létre 1899. október 30-án a *Marosvásárhelyi Székely Társaság*, azzal a céllal, „hogy a székely kérdést a sajtóban elismertesse, közérdeklődés tárgyává tegye, hogy visszhangot keltsen mindama teendők iránt, melyek az életerejében gyöngült faj megmentésére, régi dicsősége visszavívására irányultak”. A marosvásárhelyi társaság alapítói László Gyula, Orbán Balázs, Máthé József, Hints Sándor, Barabás Endre, Tótfalusi József, Szentgyörgyi Dénes, Vass Tamás voltak, akik a *Marosvásárhelyi Iparmúzeumban* ültek össze megvitatni Székelyföld gazdasági és művelődési problémáit. Az alakulást követően az *Országos Magyar Gazdasági Egyletet*, a *Székely Egyesületet*, az *Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesületet*, az *Erdélyi Gazdasági Egyletet*, a *Nemzeti Szövetséget* és sok más egyesületet is felkérték a csatlakozásra, amelyek küldöttei 1901. július 23-án gyűltek össze Marosvásárhelyen, megtartva az első „székelyügyi értekezletet”. Itt kijelentették, hogy a székelykérdés szervezkedést kíván, a szervezkedés előkészítésére pedig magát az újonnan alakult Székely Társaságot kérték meg.

A marosvásárhelyiek tevékenysége nyomán Erdély-szerte *Székely Társaságok* jöttek létre, összesen 37 településen. Megalakulásukban maga az anyagegylet munkatársai segédkeztek, székelyföldi körutakat szervezve számos településen. Háromszék vármegyében Sepsiszentgyörgyön (1901), Kézdivásárhelyen (1901), Baróton (1901), Nagybaconban (1901), Pákén (1901), Barátoson (1902), Kovásznán (1901) alakult egyesület.⁹³ Az EMKE is támogatásukra sietett, és július 26-án 300 korona gyorssegélyt szavazott meg a marosvásárhelyi társaságnak.⁹⁴ Az egyesületek tisztviselői közé zömében tanítók, tanárok, ügyvédek, jegyzők, bírók kerültek, de akadtak birtokosok, lelkészek, valamint újságírók is. A tagok több társadalmi rétegből származtak.

A századfordulón ezek a szervezetek igen aktív tevékenységet fejtettek ki. A korabeli székelyföldi újságok híroldalai évekig az általuk kezdeményezett programokkal voltak tele. Fontosabb tevékenységi területük az erdőjogok, az arányosítás és tagosítás nem megfelelő alkalmazása elleni küzdelem, a székely vasutak kiépítése, hitelviszonyok javítása, iskolák államosítása a magyar kultúra erősítése érdekében, a székelyföldi idegenforgalom fejlesztése, valamint az

⁹¹ *Székely Nemzet*, 1901. augusztus 14., 1901. augusztus 19.; 1901. október 14., 1901. október 23., 1901. november 8., 1902. április 25.

⁹² PÁL Judit 2003, 522.

⁹³ MÁTHÉ József – SZENTGYÖRGYI Dénes 1904.

⁹⁴ *Székely Nemzet*, 1901. július 31.

„eloláhosodott magyarok visszahódítása” voltak. Külön hangsúlyt fektettek a székely lakoságot tájékoztató kampányra, melyben az erdők értékére hívták fel a figyelmet. Céljuk az olcsó favásárlások megakadályozása volt, elképzelésük szerint a kampány szervezői a törvényhatóságok kellett legyenek. Ugyanakkor felléptek a székely leányok Romániába való szöktetésének megakadályozása ügyében is.⁹⁵ A „székely bajok” orvoslására gazdasági szakegyletek, gazdakörök és népkönyvtárak községenkénti szervezését és alakítását javasolták, „hol most e tekintetben teljesen magára hagyatott székely nép – mely általánosságban mezőgazdasággal foglalkozik – a foglalkozáshoz szükséges intelligenciát elsajátíthatja, míg más közártalmú hajlamaiban, mint a korcsmázás ezek által visszatartatik”.⁹⁶ Ugyancsak fontosnak gondolták a hitel, a fogyasztási és értékesítő-, valamint az iparszövetkezetek létrehozását. Végül pedig a székelység körében elterjedt fényűzés és erkölcstelenség vagy iszákosság megakadályozására ún. védegyletek szervezését javasolták.

A *Sepsiszentgyörgyi Székely Társaság* 1901. augusztus 9-én tartotta alakuló ülését. Elnöke Vajna István árvaszéki ülnök, alelnöke Gyárfás Győző királyi főmérnök, titkára Málík Lóránt hírlapszerkesztő lett. A sepsiszentgyörgyi társaság célját a következőképpen fogalmazta meg: „a székelységet érintő közművelődési, közgazdasági és közjótékonyági ügyeknek társadalmi, s hírlapi úton való előmozdítása. E célból a társaság időnként összejöveteleket, felolvasásokat és kirándulásokat rendez”. A tagok felvétel titkos szavazás útján történt, felvett tag csak „kifogástalan jellemű férfi” lehetett, akik a társaság összejövetelire vendégeket vihettek magukkal. A szabályzat értelmében az összejöveteleken részt vevő tagok minden alkalommal 20-20 fillér részvételi díjat fizettek, a távolmaradás árát 40 fillérben állapították meg. A különböző alkalmakra, változatos témakörben szervezett, közgyűlési jelleggel bíró találkozók igen gyakoriak voltak. Minden hónap első szombatján előre megálapított helyen tartották azokat.⁹⁷

Már az első ülésen Nánássy Géza színművész kijelentette, hogy a helyi Tankó-féle kertben tartandó legközelebbi hangverseny jövedelmét az egyesület számára ajánlja fel. Augusztus 30-án a marosvásárhelyi szervezettől Máthé József tanító és Barabás Endre polgári iskolai tanár látogatták meg a háromszéki szervezeteket. A sepsiszentgyörgyi gyűlésen Szentiványi Miklós alispán és Gödri Ferenc polgármester is

részt vettek. A vendégek hosszú előadásokban fejtegették a Székely Társaságok célját. Felszólalásukat követően Benedek János körjegyző kért szót, hangsúlyozva, hogy „a székely kérdést éppen Háromszék vármegye vetette fel, s maga a vármegye igyekezett az eszközöket a nép kezére adni s az agitációt sajtóban és intézményekben nyilvánította. Céljának tartja főleg a nép felvilágosítását: hogy itthon is megélhet a dologgal, szorgalommal, takarékosággal”.⁹⁸

A sepsiszentgyörgyi társaság 1902 februárjában hosszas vitát tartott a székely ipar pártolásának lehetőségeiről. A férfiruházatnak belföldi posztóból, a nyári öltönynek helybeli szőttesből való készítéséről tárgyaltak. Kézzelfogható eredmény mindösszen annyi született, hogy elhatározták Kupán József helyi kalapos mester támogatását. Szóba került továbbá a székely leányok kivándorlásának megakadályozása, a szövőipar tantárgykénti felvétele az ismétlő iskolákba.⁹⁹ A tagokat a társaság március 15-én tartott gyűlésében Mokány Tódor nagybaconi sajt- és túrógyáros örvendeztette meg friss tejtermékkel. Mindenkinnek egy csomag csemege túrot küldött, mint székely terméket.¹⁰⁰ Májusban a társaság szokásos ülésén a sepsiszentgyörgyiek a székely szövőipar és a ménések után fizetendő adó ügyében tárgyaltak,¹⁰¹ októberben pedig a tagok előtt bemutatták Sequens József sepsiszentgyörgyi posztógyáros téli ruhaszöveget.¹⁰² Papp György kezdeményezésére a hagyományos székely fonóipar népszerűségét szerették volna növelni. A vidéki tanítókat és tanítónőket a kezdeményezés támogatására szolították fel.¹⁰³

Háromszéki Háziipar Egyesület

A *Háromszéki Háziipar Egyesület* 1876. május 22-én alakult népes, összesen 793 személyből álló tagsággal, célja a háromszéki háziipar fejlesztése volt. Első elnöke Szentiványi Gyula lett, öt egy évvel később Posta József váltotta. A század utolsó éveitől a felügyelő bizottság tagja lett ifj. Gödri Ferenc. Az 1889-ben újra kiadott alapszabályaiban célként tüzte ki iskola állítását a kéz- és műipar elméleti és gyakorlati tanítására, a házi-ipar fejlesztésére és tanítására tanműhely létesítését, iparkiallítások szervezését, a kézműves iparban és gyárakban dolgozó fiatalok anyagi támogatását, az iparos közösség felolvasások és folyóiratok általi művelését.¹⁰⁴ Első intézkedései között szerepelt egy „faragászati iskola” létrehozásának javaslata Kézdivásárhelyen, illetve egy „len és kender

⁹⁵ *Székely Nemzet*, 1901. augusztus 17.

⁹⁶ *Székely Nemzet*, 1901. október 23.

⁹⁷ *A Sepsiszentgyörgyi székely társaság alapszabályai*, Sepsiszentgyörgy, 1902.

⁹⁸ *Székely Nemzet*, 1901. augusztus 31.

⁹⁹ *Székely Nemzet*, 1902. február 24.

¹⁰⁰ *Székely Nemzet*, 1902. március 17.

¹⁰¹ *Székely Nemzet*, 1902. május 5.

¹⁰² *Székely Nemzet*, 1902. október 6.

¹⁰³ *Székely Nemzet*, 1902. december 17.

¹⁰⁴ *Háziipart és iparoktatást fejlesztő háromszéki Székely Háziipar Egyesület alapszabályai*, Sepsiszentgyörgy, 1889.

kikészítő és beváltó intézet” létrehozása Sepsiszentgyörgyön.¹⁰⁵ Legjelentősebb megvalósítása azonban egy szövészeti tanműhely beindítása volt a Daczó kúriában, ahol kimondottan székely szőttést és abból készült termékeket állítottak elő. Ennek sikerét látva egy szövőgyár létesítése mellett döntöttek. Az első székely szövőgyár működése Sepsiszentgyörgyön 1880-ban kezdődött, 8000 forint alaptőkével, amely kezdetben húsz embert foglalkoztatott, munkásait az üzem mellett működő szövőiskola képezte ki.¹⁰⁶

A gyárat működtető részvénytársaság 1890-ben a részvénytőkék értékének 100 forintos emelését határozta el, melynek folytán az alaptőke elérte a 80 000 forintot. A város végén telket vásároltak és új gyárpület építésébe kezdtek. A szövőgyár termékeit – asztal-, és ágynemű, függöny, ruhaszövet, lenvászon – évi 20 000 forint értékben Erdély és Románia területén értékesítették.¹⁰⁷

Sepsiszentgyörgyi Jótékony Nőegylet

A Sepsiszentgyörgyi Jótékony Nőegylet létrehozásának gondolata az 1870-es évek végén merült fel a sepsiszentgyörgyi nők körében. Alakulása a török-orosz balkáni háborúhoz, valamint az Osztrák-Magyar Monarchia meghatározó külpolitikai eseményéhez, Bosznia-Hercegovina okkupációjához kötődik. Az országos szintű felhívások a nőktől a rászorultak, a sebesültek fájdalmain való enyhítést kértek, az önkéntes társadalmi alakulatoktól és magánszemélyektől a katonaság számára kötszerek készítését igényelték. Ennek megfelelően a sepsiszentgyörgyi asszonyok 1878 őszétől heti találkozókat szerveztek, „tépést” és „sebkötőket” készítettek a Boszniában megsebesült katonák részére. Az estélyek jövedelmét az elesettek családjai számára küldték el. Egy ilyen estélyen született meg az ötlet az effajta tevékenység állandósítására vonatkozóan.¹⁰⁸ A javaslatot először Málík József tanár fogalmazta meg. 1878. szeptember 17-én egyesületet alakítottak, melynek élére Cserey Jánosné Zathureczky Emilia „illusztris matrónát” választották. Alelnökök Bogdán Andrásné és Kelemen Lajosné (Zathureczky Berta) lettek. A titkári funkciót Málík József vállalta fel, pénztárnok Bogdán András, jegyzők pedig Málík Józsefné és Kökös-sy Endre lett.¹⁰⁹ Az egyesület céljai között szerepelt a szegénygondozás is: „az egylet nemes hivatásának

megfelelően célul tűzi maga elé különösen a helybeli elhagyatott, elnyomorodott, munkaképtelenné vált házi szegények, betegek segélyezését, felkarolja a szegény kiskorúarvak ügyét nembeli különbség nélkül; kiváló figyelemben részesülnek az egyleti tagok szegényei és árvái.”¹¹⁰

A hivatalos alakulást követően a tépéskészítő estélyek „fillérestélyekké” alakultak, amelyeket hetente egyszer, szombaton, a városház melléktermében rendeztek meg, a belépődíj 10 krajcár volt. Ezeken „a nők kézimunkával, kis kacérkodással és friss pletykával foglalkoztak, a fiatal urak udvaroltak, kártyáztak az öregebbek. A műsor 2–3 számból állott. Az érzelmes szavakat gyakran megzavarta a jókedvű öreg urak közbeszólása: – adu alsó, ...adu kilenc, ...ide azzal az ásszal! ...s bodros karikákban fujták a füstöt a pódium felé” – emlékezett a közös estékre Kelemen Lajosné Zathureczky Berta az egylet 1908. november 29-én tartott 30 éves jubileumi díszközgyűlésen.¹¹¹ Az egyesület elnöknője többnyire Imecsfalván tartózkodott, ezért az ügyintézés valójában az alelnökökre hárult.¹¹² Az egyesület vagyona az első évben mindössze ötven darab szék volt, melyet a hölgyek szívesen adtak kölcsön a városba érkező színi társulatoknak. A kezdeti éveket az anyagi erőgyűjtés jellemezte. A fillérestélyek 1878 őszére annyit jövedelmeztek, hogy az egyesület vezetősége karácsonyfa állítását határozta el a város szegényei számára. Ez volt az első jótékony és egyben szociális jellegű tettük a városlakók irányában. A fillérestélyek jövedelméből azonban továbbra is juttattak segélyeket a Boszniában küzdő székely katonák itthon maradt családjai javára. Sepsiszentgyörgy városa hamar felismerte, hogy az egyesületben aktív társra talált a város szociális problémáinak irányításában, 1879 elején egy „női ipartanoda” létesítésére kérte fel az egyesületet. A Háromszéki Háziipar Egyesület létrehozta a nőipariskolát, melynek működését a nők egyesülete is támogatta. Az iskola helyiségeiről, tanfelszereléséről, a tanítónő fizetéséről a vármegye és város közösen gondoskodott. A feldolgozandó anyagok beszerzésére ugyanakkor a nőegylet biztosított tőkét. Az ipariskolát a két egyesület mindaddig támogatta anyagiakkal, míg az államsegélyt kieszközölték számára és már a saját lábán is meg tudott állni. Az egyletet azonban 1879 első hónapjaiban más jellegű tevékenységek foglalták le. Márciusban a szegedi árvíz- és a szörcei

¹⁰⁵ NAGY Elek 1899, 172.

¹⁰⁶ DEMETER Lajos – KISGYÖRGY Tamás 2011, 39.

¹⁰⁷ NAGY Elek 1899, 178.

¹⁰⁸ *A Sepsiszentgyörgyi Jótékony Nőegylet 30 éve. A 30 éves jubileum emlékére*, Sepsiszentgyörgy, 1908, 6–7.

¹⁰⁹ SZÁSZ Béla 1929, 7.

¹¹⁰ *A Sepsiszentgyörgyi Jótékony Nőegylet alapszabályai és a tagok névsora*, Sepsiszentgyörgy, 1879, 3.

¹¹¹ *A Sepsiszentgyörgyi Jótékony Nőegylet 30 éve*, 7–8.

¹¹² Csereyné 1878-ban, a Kézdivásárhelyen megalakuló nőegylet elnöknője lesz. Az egyesület céljai között szerepelt a szegényügy is: „jótékonyág gyakorlása, becsületes és jóerkölcsű házi szegények és árvák gyámoltása segélyezés által, különös tekintettel az egyleti tagok szegényei és árváira.” *A Kézdivásárhelyi Jótékony Nőegylet alapszabálya*, Kézdivásárhely, 1899, 3.

tűzkárosultak javára szerveztek gyűjtést, ősszel pedig Illyefalva lakói szorultak segítségre az ott pusztító tűzvész miatt. Az egyesület sikeres fillérestéyleinek mindig akadt egy-egy támogatandó célpontja, a városban vagy a megyében.

A nőegylet szorgalmának köszönhetően vett részt a megye a budapesti iparképzésen, bemutatta azon a háromszéki házi ipar termékeit.¹¹³ Az egyesület szívesen pártfogolta az első háromszéki Nagy-Márkos féle magánóvoda ügyét is, 100 forintos adományát a rászoruló szegény gyermekek oktatási költségeinek fedezésére szánta. Az óvodát mindaddig támogatta az egyesület, amíg az állami segélyhez jutott és már nem volt szüksége a magántókére.¹¹⁴ Idős- és szegénygondozás terén az egyesület 1882-ben tette meg az első lépéseket. Ettől az évtől nyugdíjat adott az „intelligens” családok elszegényedett tagjainak és a munkaképtelen szegény lakosoknak, akik közül többen idősek voltak.¹¹⁵ A vármegyei szegények menházának létrehozása a választmány 1885. január 14-én tartott gyűlésén került napirendre. Ezen bemutatták Potsa József háromszéki főispántól érkezett átiratot, amelyben egy vármegyei menház létrehozása ügyében az egylet segítségét kérte. Az egyesület készségesen vállalkozott a kivitelezésben való segítségnyújtásra, mi több kijelentette, amennyiben a megye nem is foglalkozna ezzel az ügygel, akkor ők maguk próbálkoznának az idősek ellátásával foglalkozó intézet felállításával. Tárgyaló bizottságot neveztek ki. A megbeszélések során tisztázódott, hogy a megyei közgyűlés minden szegény gondozására 30 forintot ajánlott fel, amiből az egyesület köteles volt biztosítani az élelmezés, fűtés, világítás és a gazdasszony bérének költségeit. Az egyesület kevésnek találta megye által javasolt összeget és legalább 40 forintot kért személyenként. Továbbá felkérte az alispánt, hogy évi 120 forint javadalmazással és teljes ellátással hirdesse meg a gazdasszonyi állást. A választmány tagjainak pedig azt javasolta, miután a menház beindul a heti felügyeletet felváltva kellene végezniük. Az egylet továbbá elhatározta, hogy abban az esetben, ha fejdíjat 40 forintra fogják felemelni, 30 forint értékben 10 ágyat alapít, vagyis 10 gondozottnak a beutalását biztosítja, kérték továbbá, hogy az intézetbe városi szegényeket is fel lehessen venni. Gyűjtés indítását javasolták az alispánnak és ígéretet tettek, hogy az említett feltételek mellett egy évig hajlandók vállalni az intézet kezelését. Az otthon 1886. január 11-én nyílt meg, a befogadott 12 férfi és 9 nő számára az egyesület ruhát biztosított.¹¹⁶

Az alapítási és fentartási szabályrendelet szerint a menedékház célja a következő: „a megye területén levő munkaképteleneknek menedéket és ellátást kinek-kinek képességéhez képest munkát adni és így az annyi bajt szerző koldulást teljesen beszüntetni”¹¹⁷. Az intézetet véglegesen 1897. április 14-én adták át a vármegyének. 1897-től a vármegye egy maga irányította a menházat.¹¹⁸

Habár az egyesület munkaerejét a menház kezelése igencsak kimerítette, ez idő alatt is foglalkozott jótékony célú akciókkal, mint 1889-ben a római katolikus egyház orgonájának támogatása, majd 1894-ben a református egyház orgonájának támogatása. 1889-ben az aldobolyi, 1891-ben a berecki tűzkárosultakon segítettek. 1892-ben az *Erdélyi Kárpát Egyesület* (EKE) tagjai sorába lépett mint egyesület. A Háromszékvármegyei Árvafiu-Szeretetház létesítésénél is segítettek a vármegyét, öt ágy alapításának díját ajánlva fel. A következő években folyamatosan támogatták az árvák intézetét. 1895-ben és 96-ban az egyesület rövid időn belül elveszítette két alelnökét: Bogdán Andrásné és Tompa Miklósné. Többek között talán ez is volt az oka annak, hogy az elkövetkező években az egyesület keretében nagyobb szabású tevékenységekre nem került sor. 1905-ben Cserey Jánosné halálával az egyesület a tisztikar megújítására volt kényszerítve 1906. január 9-én így lett elnöke Kelemenné Zathureczky Berta. Új vállalkozásként 1900 tavaszán a nőegylet az árvafiu- és szeretetház udvarán tenispályát létesített, de a csekély jövedelem miatt egy év múlva túladtak a vállalkozáson. Az egyesület az első világháborúig a hagyományos huszárkócskai bálók szervezésével próbálkoztak, melyet aztán juniálisok, műsoros vagy jurista estélyek váltottak fel. Az így összegyűjtött pénzből csak kisebb méretű jótékony tevékenységekre futotta.¹¹⁹

Sepsiszentgyörgyi Önkéntes Tűzoltó Egyesület

Sepsiszentgyörgyön 1872-ben merült fel az önkéntes tűzoltóegylet létrehozásának szükségessége. Ekkor Kovács Bálint elnökle alatt hatvanöt személy alapszabályzatot dolgozott ki és megegyeztek évi egy-egy forint tagsági díj befizetéséről. 1873-ban a belügyminisztérium jóváhagyása után már létezett az egyesület. Felszerelésként csupán két régi fecskendő és nyolc kicsi kocsifecskendőt örökölték a várostól. Szakszerű kiképzést a tagok nem kaptak, és a csapat sem volt megszervezve. Egy 1876 áprilisában kirobbanó tűz hívta fel a város illetékeseinek

¹¹³ SZÁSZ Béla 1929, 9–10.

¹¹⁴ SZÁSZ Béla 1929, 9.

¹¹⁵ *A Sepsiszentgyörgyi Jótékony Nőegylet 30 éve*, 9.

¹¹⁶ SZÁSZ Béla 1929.

¹¹⁷ SZENTIVÁNYI Miklós 1889.

¹¹⁸ SZÁSZ Béla 1929, 18–22.

¹¹⁹ SZÁSZ Béla 1929, 23–28.

figyelmét az egyesület újjászervezésének időszerűségére, amelyre Kovács Bálint városi tanácsos irányításával még ugyanazon év folyamán sor is került. Tagsága meghaladta a száz főt, akik a társadalom különböző rétegeiből jelentkeztek. Elnöknek és főparancsnoknak Kelemen Lajos ügyvédet választották meg. Az igazgatótanácsban a város különböző intézményének vezetője foglaltak helyet: Horváth László megyei főjegyző, Császár Bálint polgármester, Gyárfás Sámuel városi pénztáros, Séra Tamás árvaszéki elnök, Málik József felsőleányiskolai igazgató, Zayzon Farkas felsőnépiskolai tanító. Feladatként további új tagok toborzását, a bevetések hatékonyságának fokozását, a gyakorlatok számának növelését, a szakképzettség emelését jelölték meg. Az egyesület tagjait a feladatok végzésének szempontjából négy osztályba sorolták: csővezető, mászó, szivattyús, vagyombiztonsági felügyelő csoport. A parancsnokság tíz személyből állt, köztük egyleti orvos is volt. A tűzoltók rendszeres őrszolgálatot teljesítettek, este 9 órától hajnali 4-5 óráig. Nappal egy személy teljesített szolgálatot. Az úgynevezett figyelő őr az őrtoronyban tartózkodott és minden szokatlan világosság észlelése esetén a főparancsnoknak tett jelentést. Fenntartási költségeinek tetemes részét a lakosság pótdórából és a városi tanács által kiutalt összegekből, valamint alapítványokból fedezték. Felszerelést, egyen- és munkaruhát vásároltak, gyakorlóalkalmatosságokat építettek. Első négykerekű fecskendőjüket 1877-ban kapták meg. Fogadására díszöltözetben vonultak ki Szemerja település végéig.¹²⁰ A kezdeti kettős, igazgatótanács és a parancsnokság általi irányítás rányomta bélyegét a működés hatékonyságára, ezért 1882-től hat választmányi taggal kiegészített parancsnokság vette kezébe az egyesület vezetését. A változtatásnak hamar beérett a gyümölcse: Benedek János főparancsnok vezetésével, az átdolgozott alapszabályzatot az illetékes minisztérium is jóváhagyta. A nyolcvan tagot számláló Sepsiszentgyörgyi Önkéntes Tűzoltóegylet 1891-ben belépett az *Országos Tűzoltóegyletek Segélyszövetkezetébe*, biztosítva a tagoknak szerencsétlenség esetén bizonyos anyagi támogatást is, majd két évvel később újra önállósultak, és saját segélyező alapjukat is létrehozták. Gyakorlataikat a Sepsiszentgyörgyi Református Kollégium tornacsarnokában, majd a Benkő féle kertben felállított mászóházban végezték. 1878-ban Csinádi Lajos és Kis Ödön Budapesten tanfolyamot végezték, az ott tanultakat itthon ültették gyakorlatba. A sepsiszentgyörgyi tűzoltók 1876–1901 között összesen 57 tüzesetet láttak el, ebből hat alkalommal vidéken. Benedek János fő- és Bogdán Arthur

alparancsnok lemondását követően 1905-ben Csinádi Lajos lett a főparancsnok, alparancsnoknak Mélik Istvánt választották. Ebben az időben került sor a Bazar épület tornyának tűzoltótoronnyá való átalakítására, amelyet telefonkapcsolattal és egy különleges, árammal működő szirénával is felszereltek. Saját zászlójukat 1895-ben, a vármegyei tűzoltótestületek és a brassói tűzoltóegylet jelenlétében szentelték fel. A zászló egyik oldalán körkeretben II. Lajos, Magyarország és Csehország királyának oldalnézetű arcképe látható, felette fém és drágakő berakásos királyi koronával. A körkeret felső részén ívelten hímezve a *Christus spes mea* (Krisztus az én reménységem) felirat olvasható. A keret körül harci eszközök: ágyúcsővég, szuronyos puskacsővég, kardél hegye, harci dob, kürt és zászló láthatók.¹²¹

Az egyesület a millenium évében csatlakozott a Potsa József főispán tiszteletbeli elnöksége alatt álló megyei tűzoltószövetséghez. Az egyesületben már-már kötelezőnek számító fúvószenekar 1894-ben alakult meg, az újonnan szervezett zenekar keretében. A zenekar az évek során nagy népszerűsége tette szert, hozzájárulva a különböző ünnepélyek, rendezvények sikeréhez. Részt vállaltak az évente sorra kerülő március 15-i megemlékezéseken, ott voltak 1911-ben a Székely Nemzeti Múzeum alapkövetésénél, 1913-ban akkordjai mellett kísérték utolsó útjára Gödri Ferenc polgármestert. A zenekar hangszerei az 1916-os meneküléskor elkallódtak, pótlásukra az 1921-ben az újjalakult zenekar gyűjtésbe kezdett.

Sepsiszentgyörgyi Korcsolyázó Egyesület

Sepsiszentgyörgy első sportegyesülete *Sepsiszentgyörgyi Korcsolyázó Egyesület* néven 1879. november 16-án alakult meg tíz taggal. Az egyesület vezetőségének lelkes tevékenysége nyomán szűk két héttel később korcsolyára állhattak a sportolni vágyó városlakók az egyesület által bérbe vett tó jegén. A következő évben a városhoz közelebb, a Bogdán-féle kertben rendezték be a korcsolyapályát. Az idején általában december elsején kezdődött. A korcsolyázás minden alkalommal élő zene kíséretében zajlott. A meghívott zenekarok a jégpálya közepén vagy mellett húzták a keringőt, a francia-négyest, a sportolók pedig próbára tették ügyességüket. Az első egyesület 1887-ig működött. „Az egykor jobb napokat megért egyesület szétment” – írták ekkor a *Nemerében*.¹²²

Az újjalakult korcsolyázó egyesület 1890–1904 között működött dr. Bene István ügyvéd vezetésével. Célja „a korcsolya sport fejlesztése s ezzel kapcsolatba hozható esetleges testedző társas játékok felka-

¹²⁰ *Nemere*, 1877. május 12.

¹²¹ M-KISS Hédy 2008, 67.

¹²² M-KISS Hédy 2008, 32.

rolása...” volt.¹²³ Pályát a város különböző pontjain béreltek és tartottak fenn. Állandó, 3600 négyzetméter méretű pályához és „melegedő házhoz” 1899-ben jutottak a Szövőgyár telkén. Az alapszabályzatban külön tagsági osztályként szerepelt a „résztvevő tag”, közéjük tartoztak például a tanulók, akik az „idénydíjak” befizetése mellett korcsolyázhattak, az iskola vezetőségének beleegyezésével. Különleges eseménynek számított a század elején, 1900–1902 között megrendezett lampionos, több esetben tűzijátékkal egybekötött jégünnepély. 1904-ben a közönség támogatása hiányában az egyesület működése megszűnt, az egyesület telke két évvel később árverés alá került és a korcsolyázók pavilonját is lebontották.

EMKE, Háromszéki EKE

Az erdélyi magyarság életében talán a legnagyobb eredményeket felmutató közművelődési egyesület az *Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület* (EMKE) volt. Tevékenysége kimondott hangsúlyt helyezett a román-magyar peremvidék közművelődésére, népoktatására, valamint az ipar fejlesztésére, ugyanakkor nem titkolható magyarosító szándéka sem. Az EMKE központi egyesületének 1885 áprilisában történt megalakulását követő hónapokban a fiókkörök is létrejöttek. A mozgalom már jóval az alakulás előtt elterjedt az erdélyi településeken. Ezzel magyarázható, hogy egyes fiókkörök már a központi szervezet hivatalos megalakulása előtt szervezkedni kezdtek és pártoló tagokat gyűjtöttek.

A *Sepsiszentgyörgyi kör* alakuló ülésére a *Székely Nemzet* hasábjain 1885. december 27-re hívták össze az érdeklődőket, a városháza dísztermébe. A kezdeményezést maga a város polgármestere, Császár Bálint vette kezébe. „Az erdélyi magyar közművelődési egyesület által kitűzött cél úgy magyar nemzetiségi, mint általában közművelődési szempontból, eredményében oly nagyfontosságú, hogy annak támogatását egyetlen hazafi sem tagadhatja meg” – írta a helyi újság.¹²⁴ Potsa József, megyei főispán maga is kötelességének tekintve a polgárokat felszólítani a gyülekezésre, december 26-át ajánlotta az alakuló ülés megtartására.¹²⁵ A Kézdivásárhelyi Takarékpénztár, a Sepsiszentgyörgyi Jótékony Nőegylet és a Sepsiszentgyörgyi Kaszinó támogatásukról biztosították a megalakulandó helyi egyesületet, mindhárom intézmény 100-100 forint alapító díjat szavazva meg.¹²⁶ A Háromszék megyei választmány december 26-án, a sepsiszentgyörgyi egy nappal később alakult meg. Az előbbi

eseményre a megyeháza tanácskozó termében került sor. Ezen Potsa József főispán megnyitó beszédében felvázolta az egyesület létrejöttének fontosságát. Szerinte az egyesület célja a magyar, és egyben székely faj fenntartása, a megyei választmány feladata pedig a „székelyföldi viszonyok megismerése”. Késve érkezett ugyan, de Szentkereszty Béla és Szentkereszty Pál nagybirtokosok kíséretében részt vett a gyűlésen Bethlen Gábor kükküllői főispán is. Seethal Ferencz nagybirtokos javaslatára elnöknek Potsa Józsefet választották, alelnökök lettek: Ujvárossy József egyházmegyei főgondnok és maga Seethal Ferencz, titkár Vajna Miklós főszolgabíró és pénztáros Forró Béla. A megyei választmány szintén a megyei elit köréből került ki: Apor Gábor alispán, Szotyori Nagy Károly birtokos, Tompa Miklós szolgabíró, Hollaky Attila szolgabíró, Henter Béla, Zathureczky Gyula nagybirtokos, báró Szentkereszty Béla nagybirtokos, Séra Tamás árvaszéki elnök, Béli Tivadar nagybirtokos, Damokos Albert, Damokos János, Deák Sándor.

A városi EMKE fiókegylet elnöke Császár Bálint polgármester, alelnöke Babarczy Ferencz királyi adófelügyelő és Benedek János, királyi közjegyző, titkárok Kolozsvári Albert ügyvéd és Harmath Domokos telegkönyvvezető, pénztáros Deák András kereskedő lett. A harminc választmányi tag ebben az esetben is a város közéleti személyiségeiből alakult. A tisztikar megalakulását követően Málík József bejelentette, hogy a Sepsiszentgyörgyi Műkedvelők Egyesülete testületileg be szeretne lépni az új egyesületbe. A kijelentés, mint tudjuk, a társegylet történetéből, elhamarkodott volt, hiszen a műkedvelők végül elvetették a belépés gondolatát, saját egyesületük célkitűzésének megvalósulását féltve. Szintén az alakulás után nyújtotta be Harmath Domokos egy állandó közművelődési csarnok építése iránti határozati javaslatát.¹²⁷

A helyi kör munkájáról mindössze a kezdeti évekből ismerünk adatokat. A központilag erős, de fiókköri tevékenység szempontjából gyengébb tevékenységet felmutató EMKE nem mindig tudta összehangolni területi tevékenységét. A fiókköri gyűléseket rendszertelenül hívták össze és időnként arról adott hírt a sajtó, hogy gond van az egyes körök tevékenységével. Így történt ez Sepsiszentgyörgy esetében is, hiszen az 1890. október 12-én tartott EMKE megyei választmányi gyűlésen Potsa József igazgatóválasztmányi tagot a sepsiszentgyörgyi fiók ügyeinek rendbehozatalával bízták meg.¹²⁸ A sepsiszentgyörgyi kör utólag teljes némaságba burkolózott, feltételez-

¹²³ *A Sepsiszentgyörgyi Korcsolyázó Egyesület alapszabályai*, Sepsiszentgyörgy, 1899.

¹²⁴ *Székely Nemzet*, 1885. december 6.

¹²⁵ *Székely Nemzet*, 1885. december 8.

¹²⁶ *Székely Nemzet*, 1885. május 28.

¹²⁷ *Székely Nemzet*, 1885. január 17., 1885. december 29.

¹²⁸ *Székely Nemzet*, 1890. október 16.

zük, hogy 1896 után – a háromszéki választmány felszólítására – beleolvadt a megyei egyesületbe.

Az EMKE háromszéki tevékenységéhez/ tevékenységének támogatásához a legnagyobb mértékben Potsa József járult hozzá, a főispán személye mellett ugyanakkor a megye is nagyobb összeggel lépett 1891-ben az egyesület alapítói közé. A központi egyesület támogatására évi 1% adót szavaztak meg. Potsa 1903-ban bekövetkezett halála oly nagy űrt teremtett a szervezet életében, hogy évekig nem találtak hozzá hasonló aktív közéleti személyiséget, aki az EMKE nagy horderejű terveit felvállalta volna. A főispán ugyanakkor számos vonalon járult hozzá a központi szervezet fejlesztéséhez. Beleszólása volt az egyesület által készített kiadványokba, egyik fő támogatója volt az Erdélyi Kárpát Egyesület megalakulásának. Támogatta az EMKE által készített *EMKE Útikalauz* kiadvány megjelentetését, melyben a Háromszékről szóló rész elkészítését Gyárfás Győző mérnökre bízta. A 11 képpel díszített – köztük Gyárfás Jenő ojtosi szorosról készített tollrajzával – leírás elkészült, Gyárfás 1891-ben el is küldte a központi választmánynak.¹²⁹

Az EMKE védnöksége alatt működő *Erdélyi Kárpát Egyesület* 1891. október negyedikére fürdőkongresszust hívott össze Marosvásárhelyre. A gyűlésen elhangzottak nagymértékben érintették Háromszéket is, ahol a fürdőkultúra abban az időben kiteljesedően volt. Az összefüggésben Bethlen Bálint elnökölt és Radnóti Dezső titkár töltötte be a jegyző szerepét. Előadóként Téglási Gábor dévai igazgató az erdélyi fürdőügyi folyóirat ügyét terjesztette elő, Szilvassy János borszéki fürdőorvos annak szükségességét fejtegette, hogy az ország egyetemlein állítsanak fel balneológiai tanszéket, Hankó Vilmos „Az erdélyrészi fürdők bajairól és speciális viszonyairól” című előadással készült, de bemutatása elmaradt. Bikfalvy Károly, a marosújvári fürdő orvos-biológusa a felhívást tett közzé előadásában: „Állapításuk meg az erdélyrészi fürdők gyógyítási módja”. Rámutatott azon problémára, hogy a fürdőorvosok nem ismerik a fürdők gyógyhatását, a bemutató füzetekben megjelenő leírásokban nem világos, hogy milyen fürdő milyen betegség ellen való, és az elemzések sem megbízhatóak. Ajánlotta, hogy olyan ismertető füzeteket terjesszenek, amelyek részletesen meghatározzák az egyes fürdővizek hatását, és amelyek egyaránt bemutatják a magyar és külföldi ásványvizeket. Hermann Antal budapesti tanár az erdélyi fürdők kihasználásának lehetőségeit boncol-

gatva két megoldást: a fürdőknek egy részvénytársaságba való tömörítését, illetve egy érdekszövetkezet létrehozását ajánlotta tőkeszerzés céljából. Veress Sándor tusnádi fürdőorvos előadásában azt fejtegette, hogyan lehetne a helyi ásványvizek forgalmát növelni. Sándor Kálmán, a kovásznaiak képviselője, egy fürdőt ismertető szórólapot mutatott be. Sándor József EMKE főtitkár a a jövő évi országos közegészségügyi és orvosok erdélyi vándorgyűlését, mint az erdélyi fürdők ügye megtárgyalásának kiváló lehetőségét ajánlotta gyűlés figyelmébe.¹³⁰

A háromszéki EKE megszervezésére Potsa József háromszéki főispán Bethlen Bálinttól, az egyesület központi választmányának elnökétől kapott megbízást. Az alakuló közgyűlést 1892. április harmadikára hívta össze a vármegyeháza nagytermébe, ahol az egyesület háromszéki osztálya 110 taggal alakult meg. Elnökének Potsa Józsefet szavazták meg,¹³¹ alelnökök Tompa Miklós alispán, Seethal Ferenc nagybirtokos, Csipkay János erdőmester, Greguss János köpecsi bányaigazgató, Hollaky Attila főszolgabíró, Dobay János rendőrkapitány lettek. Titkárnak Berecz Gyula állami iskolaigazgatót, pénztárosnak Bogdán Arthurt választották meg. A vármegye területét felosztották a választmány tagjai között, a két város és négy járása szerint.¹³² Az alakulást követően Potsa előterjesztette az első kirándulás tervét, május 15-re Kovásznára, amelyen végül 46-an vettek részt. Az ojtosi szorosba június 18–19-én, Bükszád, Tusnád és a Szent Anna tó érintésével a torjai bűdösbarlanghoz augusztus 17–18-án kirándultak. 1892. augusztus 28–29-én Gyulafalvára, szeptember 19-én a Barcaságba látogattak. A háromszéki EKE munkájába bekapcsolódott ifj. Gödri Ferenc is, a titkári feladatkört ellátva. 1902. július 20-án ő fogadta az EKE 10 éves ünnepi közgyűlésére Kolozsvárról Sepsiszentgyörgyre érkező vendégeket. Gödrinek és Potsának köszönhetően látványosan fejlődött a helyi EKE tevékenysége. 1902-ben Sepsiszentgyörgy és Előpaták között már létezett kijelölt 10 km. turistaút. A várost és Előpatákat szintén jelzett turistaút kötötte össze, a Szármány-pusztán keresztül. Az 1902. október 12-én Kolozsváron felavatott EKE néprajzi múzeumba számos háromszéki emléktárgyat küldtek. 1908-ban az egyesület élére Elekes Béla főispánt választották. Ekkor kapcsolódott be a turistaélet szervezésébe Málik József és Gyárfás Győző királyi főmérnök. Gödri Ferenc haláláig a háromszéki EKE titkáráként tevékenykedett. 1913-ban a szervezetnek hat fiókja volt a vármegyében.¹³³

¹²⁹ *Székely Nemzet*, 1891. január 6.

¹³⁰ *Székely Nemzet*, 1891. október 8.

¹³¹ 1895-től egyben az országos EKE alenőke.

¹³² DUKRÉT Lajos 2011, 274.

¹³³ Uo.

Mellékletek

1. A Háromszéki Népatanító

Egylet vezetősége által tartott előadások témái:

a) A vezetőség által tartott előadások:

Vajna Sándor, elnök

Az erkölcsi jellemképzés, mint a tanítótestületi tagok munkásságának fő pontja (1875. október 20),*A vallás-erkölcsi érzések ápolása, fejlesztése* (1877. október 26), Erdélyi Károly, elnök:*A tanítótestület felvirágzásának akadályai* (1881. november 14), László Lukács, alelnök:*Az egyesületi élet követelményei* (1882. október 23),*Főispán, mint a tanítótestület egyik legmunkásabb tagja* (1892. november 18),*A tanítók társadalmi munkássága* (1894. november 2),

Baló László, elnök:

A Tatrangi pár méltatása s jövő teendőink (1883. november 7),*A jó népnevelés, mint a nemzetek jövőjének egyik alapköve* (1884. október 23),*Az egyetértés a tanítótestületi életben és Channing elveinek érvényesítése a népoktatásban* (1885. október 30),

M. Székely János, elnök:

A nemzeti (faji) önméltatás a történelmi öntudatnak felkeltése, fejlesztése, ápolása (1887. október 21),

Gönczy Pál munkásságának méltatása (1888. május 15),

A jövő népiskolája (1895. október 30),*A millennium és a néptanítók* (1896. május 15).

Erdélyi Károly, elnök:

A lelkesültség, mint a tanítótestületi munkásság egyik fő rugója (1889. szeptember 23),*A tanítók anyagi helyzetének méltatása* (1890. október 7).¹³⁴

b) Közművelődési előadások

Zayzon Farkas: *Az iskolai népkönyvtárakról*, 1875. október 20.Málík József: *Az iskolai takarékpénztárakról*, 1875. október 20.Málík József: *A magyar nyelv népiskoláinkban*, 1876. október 27.László Lukács: *A népkönyvtárak hasznos volta és felállításáról*, 1880. november 22.Gyöngyösi István: *Tervezet a magyar szépírás egyöntetűvé tételéről*, 1880. november 23.Székely János: *Minő befolyása van a orosz házi nevelésnek az iskolára és társadalomra?*, 1883. november 7.Vajna Mihály: *Kellem és jellem*, 1884. október 24.Eötvös K. Lajos: *Honfoglalás ezer év előtt és ezer év múltán* (részlet a hasonló című iskolai színjátékból), 1888. május 15.Sipos Sámuel: *Mely székely dalok, gyermekjátékok, játékok közben használt szólásmódok mozdítják elő a gyermekek testi egészségét erkölcsi nevelését s melyek hátrányosak?*, 1889. szeptember 23.¹³⁵

2. A sepsiszentgyörgyi műkedvelők előadásai

1882–1888 között¹³⁶

Sz.	Előadás címe (a darab szerzője)	Műfaja	Előadás időpontja
1	Zarándokok	vígjáték	1882
2	Falura kell menni (Bayard és Wailly)	vígjáték	1882
3	Czifra nyomorúság (Csiky Gergely)	vígjáték	1882
4	Igmándi kispap (Berczik Árpád)		1882
5	A nyolcadik pont	vígjáték	1882
6	A tör (Várad Antal)		1882
7	Rabló gyilkos		1882
8	Közügyek, A szellemdús hölgy		1882
9	A falusiak		1882
10	Fertálmagnások (Berczik Árpád)	vígjáték	1882
11	A véletlen	vígjáték	1883
12	Rang és mód (Szigeti József)	népszínmű	1884
13	A párbaj (Porzolt Kálmán)	színmű	1884
14	Külföldiek	vígjáték	1884
15	Az eredendő bűn (Várad Antal)	dráma	1884
16	Rang és mód	színmű	1884
17	A nógyüölő	vígjáték	1884

¹³⁴ VAJNA Károly 1897, 17–18.¹³⁵ VAJNA Károly 1897, 19–21.¹³⁶ A szerző által készített táblázat.

Sz.	Előadás címe (a darab szerzője)	Műfaja	Előadás időpontja
18	Stomfai család (Csiky Gergely)		1884
19	A képmutatás		1886
20	A mama (Szigligeti)		1886
21	Mari		
22	A vén bakancsos és fia a huszár (Szigeti József)		1886
23	Sötét pont		1886
24	Egy helyett két anyós		1886
25	Két Barcsai		1886
26	Bozóthi Márta (Csiky Gergely)		1886
27	Protekció (Berczik Árpád)	vígjáték	1886
28	Máté (Csiky Gergely)	vígjáték	1886
29	Nézd meg az anyját, vedd el a lányát		1886
30	Egy dalárünnepély		1886
31	Egyetlen leány		1886
32	Az igazgató megugrott		1886
33	Az új emberek		1886
34	Végrehajtó (Ábrányi Emil)	vígjáték	1887
35	Felhő Klári	népszínmű	1887
36	A protekció		1887
37	Szép juhász (Szigeti József)	énekes népszínmű	1887
38	Az első szerelem (Wilbrant Adolf)	vígjáték	1887
39	Angolosan	vígjáték	1887
40	Cox és Box		1888
41	Báلكirályné		1888
42	Házasság politikája		1888
43	Könyvtárnok (Mozer Gyula)	vígjáték	1888
44	Természet és műveltség (Albini)		1888

Tóth Szabolcs Barnabás – Kovászna Megye Tanácsa, Sepsiszentgyörgy, 1918. December 1. u., 15F/17, RO-520080; kvmszabolcs@gmail.com

Források

Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Irodája (Sepsiszentgyörgy) / Biroul Județean Covasna al Arhivei Naționale Române, Sfântu Gheorghe, (Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár – SÁL)
Fond 9, *Háromszék vármegye Alispáni Hivatala*
Fond 14, inv. II/1, *Sepsiszentgyörgy város levéltára*

Nyomtatásban megjelent források

A Kézdivásárhelyi Jótékony Nőegylet alapszabálya, Kézdivásárhely, 1899.
A Sepsiszentgyörgyi Casino Alapszabályai, Sepsiszentgyörgy, 1882.
A Sepsiszentgyörgyi Casino házszabályai, Sepsiszentgyörgy, 1900.
A Sepsiszentgyörgyi székely társaság alapszabályai, Sepsiszentgyörgy, 1902.
Háziipart és iparoktatást fejlesztő háromszéki Székely Háziipar Egyesület alapszabályai, Sepsiszentgyörgy, 1889.
A Sepsiszentgyörgyi Jótékony Nőegylet 30 éve. A 30 éves jubileum emlékére, Sepsiszentgyörgy, 1908.
A Sepsiszentgyörgyi Jótékony Nőegylet alapszabályai és a tagok névsora, Sepsiszentgyörgy, 1879.
A Kézdivásárhelyi Jótékony Nőegylet alapszabálya, Kézdivásárhely, 1899.
A Sepsiszentgyörgyi Korcsolyázó Egyesület alapszabályai, Sepsiszentgyörgy, 1899.
Erdélyi Híradó, 1837. november 7.
S. Szent Györgyi Kasino könyv. Brassó, 1835.

Irodalom

CSEREY Zoltán – JÓZSEF Álmos
1999 *Sepsiszentgyörgy képes története*, Medium Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
DEMETER Lajos, KISGYÖRGY Tamás
2011 *Életem, Háromszék. Boldog békeidők 1*, Charta Kiadó, Sepsiszentgyörgy.
DUKRÉT Lajos
2011 Háromszéki turistaélet, in: Balázs Katalin – Deák László: *Erdélyi Kárpát Egyesület. 120 esztendő*, Gyergyószentmiklós, 273–276.
MÁLIK József
1899 Közművelődés, in: Potsa József (szerk.): *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére*, Sepsi-Szent-Györgyön, 371–379.
MÁTHÉ József, SZENTGYÖRGYI Dénes (szerk.)
1904 *Évkönyv a Marosvásárhelyi székely társaság századik összejövedele alkalmából*, Marosvásárhely.
M-KISS Hédy
2008 A kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeum zászlógyűjteménye 2005-ben, in: Kovács Petronella (szerk.): *ISIS. Erdélyi magyar restaurátor füzetek 7*, Székelyudvarhely, 63–77.
NAGY Elek
1899 Közgazdaság. Az ipar, in: Potsa József (szerk.): *Háromszék vármegye. Emlékkönyv Magyarország ezeréves fennállása ünnepére*, Sepsi-Szent-Györgyön, 147–211.
PÁL Judit
2003 *Városfejlődés a Székelyföldön. 1750–1914*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
SALAMON Sándor
1970 Színháztörténet a Sepsiszentgyörgyön a 19. században, *Aluta [II]*, Muzeul Sf. Gheorghe – Sepsiszentgyörgyi Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 163–218.
SZÁSZ Béla
1929 *Félszázad a játékonyság szolgálatában. A sepsiszentgyörgyi jótékony nőegylet 50 éves története*, Sepsiszentgyörgy.
SZÉKELY György – KERÉNYI Ferenc – GAJDÓ Tamás (szerk.)
1990 *Magyar színháztörténet. 1790–1873*, Budapest. (<http://mek.niif.hu/02000/02065/html/index.htm>, 05.02.2012).
SZENTIVÁNYI Miklós (szerk.)
1889 Szabályrendelet egy Háromszékmegyei szegény menház alapítása és fentartásáról, in: *Háromszékvármegye szabályrendeletei*, Sepsiszentgyörgy.
TIBOLDI Zoltán
Adatok a 150 éves sepsiszentgyörgyi könyvtár történetének első évtizedeiből. (Kézirat, é. n.)
TÓTH Szabolcs Barnabás
2010 A sepsiszentgyörgyi olvasóegylet/kaszinó története (1835–1946), *Acta Siculica* 2010, 459–480.
TÓTH Szabolcs Barnabás – DEMETER Lajos
2012 Adatok a sepsiszentgyörgyi egyleti könyvtárak kezdeti működéséhez (19. század utolsó negyede, 20. század eleje), in: Demeter Lajos (szerk.): *Tékkák az időben. Sepsiszentgyörgyi könyvtárak a Kaszinótól a Bod Péter Megyei Könyvtárig*, Sepsiszentgyörgy, 97–104.

ÜRÖGDI NAGY Ferenc

1973 Brassótól Kézdivásárhelyig, in: Egyed Ákos (vál., bev. és jegyz.): *Az utazás divatja. Útleírások, útlejegyzetek az 1848 előtti Erdélyből*, Kriterion Kiadó Bukarest.

VAJNA Károly

1897 *A Háromszékvármegyei tanítótestület története 1872–1897-ig*, Sepsiszentgyörgy.

Viața culturală a orașului Sfântu Gheorghe în timpul lui Ferenc Gödri

(Rezumat)

În lipsa unor instituții culturale permanente, în perioada dualismului austro-ungar un rol important în organizarea vieții culturale din Sfântu Gheorghe revenea asociațiilor și cercurilor culturale, literare, de muzică, dans sau timp liber. Organizate în jurul unor personalități, unor comunități bisericești (ex. corurile bisericești), profesionale (ex. ale industriașilor) sau bazate pe voluntariat (de întrajutorare, sau cea a pompierilor), aceste asociații – unele dintre acestea cu rădăcini încă din prima jumătate a secolului al 19-lea – cu o activitate de scurtă sau lungă durată, au găsit sprijin și din partea autorităților locale. Ferenc Gödri, primarul orașului în perioada 1895–1913 a asumat personal un rol important în activitatea unor organizații, asociații locale. Printre acestea amintim eforturile de amenajare salonului din clădirea primăriei drept sală permanentă pentru teatru, Sfântu Gheorghe devenind astfel spre sfârșitul secolului al 19-lea al treilea oraș transilvănean cu o asemenea sală.

Cultural life in Sepsiszentgyörgy (Sfântu Gheorghe) during the time of Ferenc Gödri

(Abstract)

Without any major permanent cultural institutes, the cultural life in the town of Sepsiszentgyörgy during the period of the Austro-Hungarian Dualism was defined by the activity of associations, reading clubs, societies for singing and dance etc. Organized around local notabilities, religious communities (such as church choirs), professions, or based on voluntary work (such as of the firefighters), these associations and societies with short or long term activity – some of them dating back to the first half of the 19th century – found partnership in the local authorities. Ferenc Gödri, mayor of the town between 1895–1913, encouraged and personally assumed a great role in the activity of these initiatives. Among them the paper details the efforts made for transforming the saloon of the town hall in a permanent theatre saloon, Sepsiszentgyörgy becoming only the third town from Transylvania with such a hall.

KULTÚRA ÉS TÁRSADALOM

Pozsony Ferenc

A SZÉKELY KÜRTŐSKALÁCS

Írásunkban röviden felvázoljuk a szabad tűzhely parazsa fölött előállított székely sütemény megnevezését, eredetét, magyarországi és erdélyi meghonosodását, elterjedését, európai párhuzamait, újabban kialakult funkcióit és jelentéseit. Majd rendre bemutatjuk, hogy ez a hagyományos, régies technikákkal előállított kalácsféleség milyen szerepet játszik a lokális, a regionális, az etnikai és a nemzeti identitás reprezentálásában, valamint az európai kulturális örökség megszerkesztésében?

Elnevezése

A magyar nyelvben *kürtőskalács*nak nevezik a nyílt tűzhelyen, égő parázs fölött, henger alakú fára kelesztett tésztaacskókból feltekert, majd ropogósra kisütött, cukormázaz kalácsot.¹ Habár a történeti források szerint korábban felbukkant Észak-Dunántúlon, Felvidéken, az Alföld keleti peremterületén, Partiumban, Erdélyben, Gyimesben, Bukovinában és Moldvában, napjainkban elsősorban olyan székely termékként él a köztudatban, melyet ünnepi asztalra, keresztelő és esküvő alkalmával, valamint jelesebb vendégek fogadására készítenek.²

Erdély területén két alapvető megnevezése él: nyelvészeink szerint a *kürt* és a *kürtő* szóból származik a rövid *ő*-vel, valamint a hosszú *ő*-vel ejtett *kürtös*- és *kürtőskalács* változata.³ Csefkó Gyula inkább a *kürt* (hangszer) szóból származtatja a sütemény nevének előtagját, mivel annak fonatait az asszonyok épp úgy tekerték fel a csonkakúp alakú dorongra, mint ahogy hajdanán a székelyföldi fiatalok készítették tavasszal szádok- vagy fűzfa spirálszerűen lehántott kéregcsikjaiból kürtjeiket.⁴

Szabó T. Attila teljesen más véleményt fogalmazott meg: „...mikor a hengerről leveszik, az egész sütemény egy darabban egy körülbelül 25-30 cm hosszú kürtő-, illetőleg cső-alakú kalácsfélét képez. Minthogy ezt a kalács-kürtőt a családtagok és vendégek elé ilyen alakban teszik, s a fogyasztók a szalagszerűen szakadó tésztát ilyen jellegzetes alakjában látják, nyilvánvaló, hogy a névadási szemlélet csak a kalácsrészt kürtő alakjából indulhatott ki. A kürtő faluhelyen s városon is mindennapi, közönségesen ismert dolog, a kürt annál kevésbé.”⁵ A kolozsvári nyelv tudós a két változat közül határozottan a *kürtőskalács* forma használatát ajánlotta. Szabó T. Attila változatát erősíti meg az erdélyi szászok által használt *schornstein-kolatsch* kifejezés is, melynek a magyar *kürtőskalács* egyszerű tükörfordítása.⁶

Elterjedése a magyar nyelvterületen

Bornemisza Anna, Apafi Mihály erdélyi fejedelem felesége 1680-ban lefordította Keszei Jánossal magyarrá Marx Rumpolt *Ein neue Kochbuch* című, Frankfurt am Mainban 1581-ben kinyomtatott szakácskönyvét, melyben *botfánk*nak nevezik a harmadik fogásként ajánlott, német területeken népszerű *Spiesskuchent*.⁷ Annak erdélyi magyar változata felbukkant már a 17. század végén, egy Uzdizsentpéteren 1679-ben keltezett összeírásban: *Kürtös Fánk Sütéshez való fa...*⁸ A sütemény magyar megnevezése, a *kürtő kalács* csak pár évtizeddel később, 1723-ban jelent meg a székelyföldi, azon belül a háromszéki írott forrásokban.⁹ Erdélyben a legtöbb településben elsősorban *kürtőskalács*nak nevezték, de ugyanitt ritkábban előfordult a *kürtőspánkó* és *kürtősfánk* (1679) kifejezés is.¹⁰

¹ Megjegyezzük, hogy a *kalács* szó nyelvünkben nagyon régi, szláv eredetű kölcsönszó. Lásd BÓDI Erzsébet 1997, 89–90.

² KISBÁN Eszter 1997, 524–525.

³ SZABÓ T. Attila 1971, 354.

⁴ CSEFKÓ Gyula 1950, 257.

⁵ SZABÓ T. Attila 1950, 270–271.

⁶ http://hu.wikipedia.org/wiki/Erd%C3%A9lyi_magyar_szak%C3%A1csk%C3%B6nyvek (Letöltve: 2014. április 30.)

⁷ LAKÓ Elemér (szerk.) 1983, 64.

⁸ SZABÓ T. Attila 1995, 711–712.

⁹ SZABÓ T. Attila 1995, 711; KISBÁN Eszter 1997, 524; MA-

KAY Piroska – BÓDI Erzsébet 2001, 279. 10 Csefkó Gyula azt feltételezte, hogy a sütemény erdélyi meghonosításában a jó nyugati kapcsolatokkal rendelkező szászoknak is jelentős szerepe lehetett. „Nagyon valószínű, hogy ennek a ma jellegzetesen erdélyi, sőt székely süteménynek készítését a szászoktól tanulta el Erdély magyarsága, éppúgy mint a flekken-fléken-ét...” (CSEFKÓ Gyula 1950, 258.) Szabó T. Attila ezt határozottan cáfolta, mert szerinte a szászok által kedvelt és közösségeikben szélesebb körben ismert *Ponkuchen*, melyre Csefkó hivatkozik, nem a kürtőskalács, hanem inkább a pánkó (fánk) neve. (SZABÓ T. Attila 1971, 355.) Lásd még SZABÓ T. Attila 1995, 710–711.

A kürtöskalács legkorábbi írott említése a 18. század első harmadából származik, amikor gróf Ferrattiné, született Kálnoki Ágnes a moldvai fejedelem jászvásári udvarában 1723. december 22-én keltezett levelében a következőket írta az erdélyi Torján élő nagynénjének, Apor Péterné Kálnoki Borbálának: „Kdet azon kéreti a Méltóságos vajdáné mi általlunk ... hogy egy inast küldene ki Kghez az kit is ne sainallya Kgd meg tanittani minden afféle sütogetésekre a többi között kürtö kalácsra is / a M: Vajdáné kéreti a mely inas iránt igerte kgd io akarattyát hogy meg tanittattya ... Édes néném Aszony ... ne sainallya Kgd annyi io akarattyát mind Czipó sütésre (s) egyéb gyenge sütogetésekre és kürtö kalácsra is és valami pástetomra és valami gyenge eledelre megtanittatni.”¹¹ Ez az adat arra is utal, hogy az erdélyi és a moldvai elit réteg között akkor még bensőséges kapcsolatok működtek, s azoknak köszönhetően a magyar gasztronómiai kultúra divatosabb elemei a Kárpátoktól keletre fekvő Moldvában is rendre meghonosodhattak a 18. század idején.

Ha ez a sütemény népszerű lett volna régebben is Erdélyben, valamint annak keleti felében, a Székelyföldön, akkor a moldvai elit réteg tagjai ott már korábban megismerhették és átvehették volna. Feltűnő, hogy Apor Péter 1736-ban befejezett *Metamorphosis Transylvaniae* című írásában meg sem említi a kürtöskalácsot a nagymúltú, magyaros jellegű, erdélyi ételneműek sorában, pedig a fenti levélrészlet bizonyítja, hogy azt már készítették felesége konyhájában. Habár a konzervatív torjai nemes jól ismerhette a kürtöst, azt egyértelműen az osztrákok által közvetített *nájmódi* divatos részének tarthatta, s így emlékiratában le sem írta az újonnan meghonosított, de az erdélyi elit réteg körében akkor már eléggé népszerű kalácsféleiséget.¹² Kiemeljük, hogy Apor Péter ki is fakadt a korábbi erdélyi étkezési kultúra eltűnése miatt: „Atyáink szokott eledelait meg sem ehetjük, hacsak német szakácsunk nincsen.”¹³

Kiemeljük, hogy a kürtöskalács legkorábbi formája vagy az Erdélyben berendezkedett osztrákok, vagy a belső német területekkel jó kapcsolatban álló szászok közvetítésével jutott el a magyar közösségekhez. Érdekes tény, hogy a *Szakács mesterségnek könyvecskéje* Kolozsvárt 1771-ben kiadott változata meg sem említtette a kürtöskalácsot, az akkor már igen népszerű kolozsvári káposzta mellett. Ez a tény arra utalhat, hogy ez a sütemény akkor még nem volt

szerves része a közép- és szerényebb rendű családok ünnepi táplálkozás-kultúrájának.¹⁴

A *kürtöskalács* szó egybeírt formája első ízben Dániel Istvánné Gróf Mikes Mária *A Gazda Aszszonyi Böltéségnek Tárháza* című 1781-ben keletkezett, 1784-ben kiadott szakácskönyvében fordul elő, s ugyanabban olvashatjuk a sütemény első magyar nyelvű receptjét is: „tésztát keményen ne had, mert ugy nem lesz szálkás a bele.” A „Porániné módja szerint kürtöskalács” esetében pedig azt ajánlotta, hogy a tésztát a kinyújtás és a szeletelés után vajazott fára tekerjék és vajjal kengetve megsüssék.¹⁵

A sütemény magyarországi megnevezései (*dorongos fánk, dorongfánk, botra tekercs*) voltaképp a német *Baumkuchen* tükörfordításai.¹⁶ A *dorongfán* sült kalács első írott említése egy 1789-ben keletkezett vígjáték szövegében fordult elő, melynek szerzője Komáromban született.¹⁷ Simai Kristóf *Némely Éttek Készítési módja* című, 1795-ben Körmöcbányán keltezett szakácskönyve szintén *Dorongos fánk*nak nevezi a mazsolával ízesített, kelesztett tésztából sült és nádmézzel megkent kalácsféleiséget, melynek részletesebb receptjét is közzé tette. „Végy két verdung szép fejer lisztet, egy meszszel forralt tejet, de langy legyen, két vagy három tojás sárgáját, két kalán ser-élesztőt, s ezt tejjel ereszd s sodord fel, s töltsd a lisztbe, végy egy verdung főtt jó féle vaját, olvazd langyra, s töltsd ezt-is a liszt közé, és apró (mazola) szöllővel egygyütt verd-fel, s készits belöle tésztát, hogy lehessen ki-nyújtani, a dorongot kend-meg vajjal, sodorj vékony hosszú tésztát és tekerd arra, az eleit, s végét ragaszd a doronghoz, s mint a petsenyét forgasd lángoló tüznél, ha meg-pirült, szépen húzd-le a dorongról, és nád mézeld-meg.”¹⁸ Simai recepteskönyve egy lényeges újítást is tartalmazott, mivel azt ajánlja a szakácsoknak, hogy a kor jellegzetes édesítőszerével, a nádméznek nevezett folyékony cukorral ízesítsék a süteményt sütés után. Megjegyezzük, hogy a tészták kelesztésére abban a korban elsősorban még sörélesztőt használtak. A modern élesztő előállítását csak 1848-ban találták fel, míg a kristálycukor ipari előállítása csak a 19. század végén kezdődött el.

Szabó T. Attila Baróti Szabó Dávid *Kisdéd Szótárában* (1792), valamint *A magyarság virági* (1803) című munkájában a *kürt* címszó alatt találta meg korabeli megnevezéseit: „Kürtös Kalács, botra tekerts, botkalács, rudas fánk”. A kolozsvári nyelvtudós szerint míg a 18. század végén a Székelyföldön a *kürtöskalács*

¹¹ SZÁDECZKY Lajos (szerk.) 1903, 109–111; CSEFKÓ Gyula 1950, 257; SZABÓ T. Attila 1995, 711.

¹² CSEFKÓ Gyula 1950, 258.

¹³ http://hu.wikipedia.org/wiki/Erd%C3%A9lyi_magyar_szak%C3%A1csk%C3%B6nyvek (Letöltve: 2014. április 30.)

¹⁴ CSEFKÓ Gyula 1950, 257.

¹⁵ FÜREDER Balázs 2009, 102.

¹⁶ KISBÁN Eszter 1997, 524; MAKAY Piroska – BÖDI Erzsébet 2001, 279.

¹⁷ CSEFKÓ Gyula 1950, 258.

¹⁸ SCHRAM Ferenc 1964, 594; FÜREDER Balázs 2009, 102.

forma élt, addig csak Erdélyen kívül volt közismert a *botkalács* és a *rudasfánk* kifejezés, az erdővidéki, székely származású Baróti Szabó Dávid azokkal csak későbbi, felvidéki tartózkodása során ismerkedhetett meg.¹⁹ A kalács parázson süített változata Magyarországon a Dunántúl északi, kismemesi falvaiban terjedt el legkorábban. Ez a kalácsféleség később az észak-dunántúli (pl. cseszneki) parasztlakodalmak parádés, ünnepi ételvé is vált.²⁰ A 19. század végén, Zilahy Ágnes receptes könyve szerint, a sütemény tejet gazdagon megszórták cukros mandulával.²¹

A fény századában Erdély nagyobb városaiban már elég gyakran készítették. Például a 18. század végén keletkezett kolozsvári inventáriumok, összeírások pontosan adatolják, jelzik és bizonyítják a *kürtőskalács-sütő-fa* meglétét a kincses város korabeli családi háztartásaiban.²² Szabó T. Attila a gróf Mikó család gazdasági iratai között egy olyan 1772-ből származó iratot talált, mely egy korabeli kolozsvári konyha felszerelését rögzítette, s annak eszközállományában pedig „*Kürtő kalács Sütő tserép*” is ott volt. Teleki László levéltárában egy 1773-ban keletkezett írás „*Kürtös kalács forma*” alakban rögzítette a kalács sütéskor használt eszköz nevét. Egy másik irat szerint a Kolozs megyei Mezőőrön egy udvarház tárgykészletében 1811-ben már „*egy Kürtös kalács sütő fa*” is előfordult. Sziogyártó Trintsini Mihály marosvásárhelyi ingóságai között 1810-ben „*Egy Kürtös kolács sütő fa*” is felbukkant. 1822-ben pedig „*Egy Kürtös Kalács sütő fa*” is létezett báró Gyulakuti Lázár József nyárádszentannai kúriájában.²³ Petrichевич Horváth Károly Kolozs megyei Felsőszukon összeírt javai között 1827-ben „*Kürtös kolács sütő fa tserepével*” szerepelt.²⁴ A felsorolt adatok azt jelzik, hogy a 18. század végén és a 19. század elején elsősorban a tehetősebb városi konyhákban és falusi kúriákban süítették a kürtőskalácsot jellegzetes fa segítségével, sok helyen pedig annak cseréppel borított változatát is használták.

Cs. Bogáts Dénes levéltári kutatásai szerint a kalács sütéskor használt fa Háromszéken csak a 19. század első harmadában keletkezett összeírásokban bukkan fel gyakrabban: „*Egy Kürtös kalács sütőfa cseréppel behuzva...*” (1810), „*Kürtös sütőfa*” (1834), „*Négy kis lapító és egy kürtös kalács sütő fa...*” (1838).²⁵ A háromszéki adatok azt jelzik, hogy a kalácsféleséget Dél-Kelet-Erdélyben a 19. század elején nyéllel ellátott, henger

alakú, cseréppel bevont fán is süítették, lassan forgatva azt a nyílt tűzhely izzó parazsa felett. Ezek az írott források azt is pontosan adatolják, hogy a kürtőskalács Székelyföldön szélesebb körben, falusi közösségekben csak a 19. század elején terjedhetett el.

Orbán Balázs *A Székelyöld leírásának* első kötetében (1868) olyan máréfalvi eredetmondát közölt, mely azt is tükrözi, hogy a kürtőskalács akkor már mélyen beágyazódott a vidék életvilágába: „*Ugyanis tatárok dulván a vidéket, Máréfalva népe védbarlangjaiba vonult, s midőn a tatárok a völgyen felmenének, a barlangban lévők reájok nyilazván, többeket, s azok közt vezérüket is elejtették. Dühbe jött erre a tatár had, s ostromolni kezdte a védhelyet; de az erős fekvésű védhelyhez nem férhetvén, ostromzárolták, hogy kiéheztetéssel szorítsák önmegadásra. Már elfogyott ostromoltak és ostromlóknak is minden eledele, midőn a barlangban lévők szalmából nagy kürtös kalácsot csinálván, kimutatták s le kiáltottak: Lám mi jól élünk, míg ti éheztetek! Mit látva a tatárok, a falu feldúlása után távoztak.*”²⁶

Az 1876-ban Szegeden kiadott *Rézi-néni szakácskönyve* a sütemény fejlődésének következő, jelentősebb változásáról tudósított. Szerzője azt ajánlja, hogy a kalács felületét még sütés előtt szórjuk meg mandulás cukorral. Zilahy Ágnes Budapesten 1892-ben megjelent *Valódi magyar szakácskönyvében* már a mandulamag nélküli cukorban való meghengergetést ajánlotta.²⁷

A kandallós tüzelőszerkezetek egészen a 19. század végéig tovább éltek a magyar nyelvterület keleti, székelyföldi peremterületén. Tehát a szabad tűzhelyeken, valamint a kenyérsütő kemencék nyitott előterében továbbra is parázs fölött, hagyományos feltételek közepette lehetett kürtőskalácsot sütni.²⁸ Ez a tény messzemenően elősegítette, hogy a kürtőskalács egészen a 20. század második feléig az ünnepi sütemények fejedelmének számított a székely településekben. Ebben a keleti magyar régióban csak a polgárosodás és az urbanizáció kibontakozása után jelentek meg a különböző tortaféleségek a nagyünnepi ételrendjében, annak végén. A székely családok a parázson süített kürtőskalácsot egészen napjainkig a lakodalmi ételneműek sorában, az ebéd vagy a vacsora elején pálinkával együtt tálalják fel az asztalra. Itt jegyezzük meg, hogy a kristályos cukorral történő édesítés a magyar falvakban csak a 19. század végén

¹⁹ SZABÓ T. Attila 1971, 356.

²⁰ De ahonnan már a 20. század elején, elsősorban a gyorsabb polgárosodás hatására, viszonylag korán el is tűnt. Lásd KISBÁN Eszter 1997, 524.

²¹ ZILAHY Ágnes 1892; Idézi FÜREDER Balázs 2009, 102.

²² KISBÁN Eszter 1997, 524; MAKAY Piroska – BÖDI Erzsébet 2001, 279.

²³ SZABÓ T. Attila 1950, 270.

²⁴ SZABÓ T. Attila 1971, 357.

²⁵ Cs. BOGÁTS Dénes 1943, 85.

²⁶ ORBÁN Balázs 1868, 69.

²⁷ ZILAHY Ágnes 1892.

²⁸ SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2010, 12.

terjedt el szélesebb körben.²⁹ Éppen ezért a parázson sült kalács cukormázos formája csak akkortól alakulhatott ki, azóta terjedt el szélesebb körben.³⁰

A kürtőskalács a Magyar Néprajzi Atlasz adatai szerint a 20. század elején már kiemelt jelentőségű, ünnepi sütemény Bihar, Hajdú, Szatmár és Ung megyékben, de már szélesebb körben ismerték Székelyországban, a történeti Erdélyben, azon belül Székelyföldön, valamint Gyimesekben, a Bukovinában élő székelyeknél és a moldvai csángó magyaroknál.³¹ A Csángó Nyelvjárás Atlasz térképlapja szerint Moldvában általánosan elterjedt a székelyes falvakban. Rendszerint lakodalmak, újévi és farsangi multságok alkalmával készítették, de vittek belőle gyermekágyas asszonyoknak is radinás kosárban.³² Gyimesekben általában 4 darab *kürtőskalácsot* helyeztek a radinás kosárba, melléje még 3–4 peracet, 4 rakott lepényt és 1 szentjánoskenyeret is tettek.³³ Kisebb méretű, zsírban sült változata kiasalföldi mezővárosokban és Erdélyben is elterjedt volt a 20. század idején.³⁴

A 17–19. századi magyar szakácskönyvek kürtőskaláccsal kapcsolatos receptjeit, azoknak gasztronómia-történeti tanulságait nemrég Fűreder Balázs foglalta össze.³⁵ Dolgozatában kiemelte, hogy az elmúlt négy évszázad során folyamatosan változott a magyar kalácsféleség alapanyaga, készítési módja, ízesítése. A 17–18. századi receptek azt tanúsítják, hogy már akkor kelesztett tésztából gyúrták, esetenként mazsolával ízesítették, majd fára tekerve parázs fölött süttették. A 19. század elejétől folyamatosan változott előállítás: kelesztett vagy omlós tésztából, parázs fölött vagy serpenyőben, olajban is süthették, nemcsak mandulával vagy dióval ízesíthették, hanem már sütés előtt cukorba is hengeríthették, így ropogós cukormáz keletkezett a kalács külső felületén. A 20. század során már mindig kelesztett tésztából süttették, míg felületét karamellizált, mandulás karamellizált és diós karamellizált cukormázzal ízesíthették. A 21. század elején eladásra készített változataiban a vaját leggyakrabban margarinnal cserélik, merészen fűszerezik, és modern tüzelőszerkezetekben sűtik ropogásra.³⁶

Eredete és európai párhuzamai

A sütemény eredetéről nincsenek pontosabb adataink. Kisbán Eszter kutatásai szerint a 16. század végén már nem számított újdonságnak a közép-európai szakácsművészetben.³⁷ A német nyelvterületen *Baumkuchen* néven ismerik sajátos változatát, melynek eredetét egyesek Salzwedel német városkából származtatják.³⁸ Mások pedig úgy vélik, hogy oda magyar vidékekről került Marx Rumpolt Frankfurt am Mainban 1581-ben megjelent receptes könyve, az *Ein Neues Kochbuch* révén, aki korábban Magyarországon dolgozott mesterszakácsként.³⁹ Ugyanakkor az is feltételezhető, hogy a hasonló sütemények egymástól függetlenül fejlődtek ki Európa különböző területein élő gasztronómiai kultúrákban, hiszen a rúdra tekert tészta sütése már az ókori görög, római és távol-keleti konyhákban sem volt ismeretlen.⁴⁰

A német területeken élő változataival a sziléziai Hahn Fritz (1908–1977) foglalkozott, akinek dokumentációs anyaga napjainkban a Steiermarkischen Landesmuseum archívumában, a Schloss Stainzban található.⁴¹ Hahn kutatásai szerint már az ókori görögök sütték gabonaőrleményből, parázs felett, spirálszerű, előre kelesztett tésztafalagokból rúdra tekert, sokszor egy méter hosszú *Obelias*-kenyeret. Ókori ábrázolások azt tanúsítják, hogy a Dionüosz-kultusz keretében általában két ember hordozta vállain rúd segítségével a nagyméretű süteményt. Ezt az előállítási, sütési módot, mely voltaképp a hússütést utánozta, a görögöktől a rómaiak is megtanulták, vagy esetleg éppen ők is felfedezték. Valószínűnek tartjuk, hogy Itáliából az Alpokon keresztül jutott el a mai német területekre, ahol még 1550 táján, a nehéz, háborús időkben is készítették szabadban, rúdon, tűz felett az úgynevezett *Notbrotent*, vagyis szükségkenyeret.⁴²

A 15. században már kelesztett tésztából is sütték sajátos kalácsféleséget szabad tűzhely fölött, farúdon. Legrégebbi, 15. századi receptjét egy heidelbergi kézirat (1450) őrizte meg, mely szerint a kelesztett

²⁹ Az európaiak korábban elsősorban cukornádból készített *nádmézzel* édesítették ételeiket, ami Keletről Európába Kr. u. 1000 körül jutott el Velence közvetítésével, majd Magyarországon írott feljegyzése, megemlézése első ízben 1419-ben történt. Lásd <http://hu.wikipedia.org/wiki/Cukor> (Letöltve: 2013. június 29.)

³⁰ KISBÁN Eszter 1997, 536–537.

³¹ BARABÁS Jenő 1989, VI, 410; VII, 445, 460, 462. számú térkép.

³² GÁLFFY Mózes – MÁRTON Gyula – SZABÓ T. Attila 1991, 223.

³³ KÓSA-SZÁNTÓ Vilma 1997, 196.

³⁴ KISBÁN Eszter 1997, 525.

³⁵ FÜREDER Balázs 2013.

³⁶ FÜREDER Balázs 2013, 670–671.

³⁷ KISBÁN Eszter 1997, 524.

³⁸ <http://www.ifood.tv/network/baumkuchen>. Letöltve: 2013. január 11.; <http://www.baumkuchen-salzwedel.de/Seiten/Chronik.html>. Letöltve: 2013. június 27.

³⁹ <http://en.wikipedia.org/wiki/Baumkuchen>; <http://lexikon.adatbank.ro/tematikus/print.php?id=129>. Letöltve: 2013. január 11.

⁴⁰ <http://en.wikipedia.org/wiki/Kürtőskalács>; <http://en.wikipedia.org/wiki/Baumkuchen>. Letöltve: 2013. január 11. Lásd még KRAUSS, Irene 1999, 185–186.

⁴¹ KRAUSS, Irene 1999, 310.

⁴² HAHN, Fritz 1964, KRAUSS, Irene 1999, 185–186.

tésztát fadorongra tekerték, majd külső felét tojás sárgájával kengették, majd addig forgatták a tűzhely parazsa fölött, míg az egyben maradt. Bő hetven évvel később, 1526-ban egy velencei recepteskönyv azt örökítette meg, hogy annak szalagszerűen kiképzett, finom állagát már lisztből, tojásból, tejszínből és fűszerekből készítették, majd nyílt tűzön, farúdon sütötték, miközben azt zsírral, vajjal és tojással folyamatosan kengették. Az *Epulario* című olasz recepteskönyv 1526-os első címlapján Fritz Hahn szerint szabad tűzhely fölött rúdon sütött sütemény látható.⁴³

A 15–16. században elsősorban a gazdagabb nemesi, majd később a tehetősebb polgári családok ünnepi süteménye német településekben. Rendőri jelentések, írott források szerint 1485-ben Nürnbergben elsősorban a tehetősebb patrícius családok esküvőin fogyasztották. Mivel a korabeli hatóságok pazarlásnak tartották a kalács sütését, nem nézték jó szemmel annak fogyasztását, s minden eszközzel korlátozni igyekeztek az esküvői „tojássütemény” (ayrkuchen) fogyasztására meghívható személyek számát. Frankfurt am Mainban 1576-ban már a készítését is tiltották. Feltehetően 1539-ben keletkezett az a részletes recept, melyet egy Domokos-rendi szakácskönyv őrzött meg. A hatóságok határozott, korlátozó fellépése azonban nem tudta eltörölni, s a német településekben tovább sütötték.⁴⁴

Balthasar Stain 1547-ben Dillingenben kiadott szakácskönyve már azt tükrözi, hogy a sütemény életében jelentős változás történt a 16. század végén. Míg a magyar és a cseh nyelvterületen továbbra is spirálszerűen fára tekert fonatokból készítették, addig a német helységeken a kelesztett tészta kinyújtott lapjait közvetlenül a sütőfára helyezték. Tehát a lisztből, tojásból, mézzel édesített tejszínből és fűszerekből készített kalács lapjait az előre felmelegített fára tekerték, lapították, majd azokat spárgával körültekerték, melyeknek külső felületén, sütés közben, spirálszerű vájatok, gyűrűk jelentek meg. Az ilyen kalácsféleségeket elsősorban a fejedelmi udvarokban készítették.⁴⁵ Marx Rumpolt is ezt a sütési eljárást ajánlotta 1581-ben kinyomtatott reneszánsz szakácskönyvében, amit Apafi fejedelem felesége is lefordítottatott magyarra. Maria Schellhammerin 1697-ben megjelentetett szakácskönyvében már rajzot is mellékelte receptje mellé. Christoph Thiemen 1682-ben keletkezett szakácskönyve pedig a *Baumkuchen* morvaországi elterjedését dokumentálja.⁴⁶

Itt jegyezzük meg, hogy a Székelyföld szomszédságában élő barcasági szászok is készítették ezt a régebbi, tehát nem spirálszerű fonatokból, hanem előre kinyújtott lapokból sütött kalácsféleséget. A Brassó környéki, barcasági szász falvakban (Höltövényben/Heldsdorf, Prázsmáron/Tartlau, Szászhermányban/Honigberg és Volkányban/Wolkendorf) a kalácsot olyan vékonyabb vagy vastagabb tésztából készítették, amit nem kellett zsinórral rögzíteni a hengeres dorongra vagy a háztartásukban használt sodrófára, mivel a gazdasszonyok tenyerükkel jó erősen rányomták a tészta lapjait a henger alakú fára. Amikor a kelesztett tészta lapja rátapadt a fára, azt előbb kristálycukorba hengergették, ami a parázs fölött, sütés közben fokozatosan megolvadt, végül pedig ropogósra karamelizálódott. Habár az erdélyi szászok a második világháborút követő évtizedekben tömegesen elmenekültek, kitelepédtek Németországba, a Dinkelsbühlben megszervezett pünkösdi találkozójuk keretében minden évben büszkén sütik, forgalmazzák és fogyasztják a *Baumstriezel*, mint az erdélyi szülőföldjükéről, otthonaikból magukkal hozott, régi, jellegzetes szász ünnepi süteményt.⁴⁷

A szabad tűzhely parazsa fölött, dorongon készített sütemény a 16. század végén is népszerű maradt, sőt újabb formáját már folyékony anyagból, sütőfára csöpögtetve készítették, Susana Gewandtschneiderin 1585-ben keletkezett szakácskönyve szerint.⁴⁸ A következő században, különösen a harminc éves háború (1618–1648) után újra fokozódott népszerűsége.⁴⁹ A 17. század végén a német településekben már folyékony, tojásos alapanyagból készítették, amit rétegesen ráöntögettek a tűzhely fölött forgatott fára, s így azon jellegzetes dudorok keletkeztek a lecsöpögő finomlisztből, vajból, tojásból és tejszínből előállított alapanyagból.⁵⁰ A 18. század idején már nemcsak a képlékeny, hanem keményebb tésztából is sütöttek kalácsot a németek által lakott területeken.⁵¹ Megjegyezzük, hogy a német *Baumkuchen*hez hasonló eljárással, folyékony alapanyagból, csöpögtetve készül a litván és a lengyel *ragoulis-sakotis-sekacz*, amit később a franciák is átvettek, s *gateau-a-la-broche*-nak neveznek, valamint a svédeknel népszerű *spettekaka*. Megjegyezzük, hogy az osztrákok napjainkig hasonló technikával és alapanyagból készítik *prügeltorte*-t, mely elsősorban a tiroli Brandberg patak völgyében fekvő falvakban maradt fenn reliktszerűen. Az előzőleg sütőpapírral borított, felhevített, a tűzhely

⁴³ HAHN, Fritz 1962. 234. Lásd még ROSSELI, Giovanni 1517.

⁴⁴ HAHN, Fritz 1962, 233; KRAUSS, Irene 1999, 186–187.

⁴⁵ HAHN, Fritz 1962, 234.

⁴⁶ HANTZ Péter – POZSONY Ferenc 2013a.

⁴⁷ KONNERTH, Michael 2001, 861–862; SCHUSTER, Ch-

ristine 1992, 446–447; HANTZ Péter – POZSONY Ferenc 2013b.

⁴⁸ HANTZ Péter – POZSONY Ferenc 2013a.

⁴⁹ HAHN, Fritz 1964; KRAUSS, Irene 1999, 187–188.

⁵⁰ HAHN, Fritz 1962, 235.

⁵¹ HAHN, Fritz 1962, 236; KRAUSS, Irene 1999, 188–189.

fölött lassan forgatott korongra csorgatják a folyékony tésztát, majd ha a meleg hatására az megszilárdul, akkor újabb adagot öntenek egyre dudorosabb felületére.⁵²

Markus Looft 1769-es szakácskönyve szerint a német városi cukrászok a 18. század végétől kezdődően általában habosra verték a tojásból, tejszínből, vajból és cukorból előállított alapanyagot, majd később csokoládéval is ízesítették. Hantz Péter figyelmeztetett arra, hogy előbb csak a tojássárgáját keverték bele a nagyobb adag vajat tartalmazó tésztába, míg a fehérjét külön összekeverték egy csipetnyi sóval, majd utána keverték bele azt a kalács tésztájába. Napjainkig fennmaradt az a gyakorlat is, hogy a sütemény sima felületét ritmikusan megszagatták, vagyis hullámossá alakítják, utána pedig cukor- vagy csokoládémázzal leöntik.⁵³

A süteményt fokozatosan készíteni kezdték a polgári családok konyháiban is. A 19. században elsősorban jelesebb vendégek fogadására sütötték a cukormázas vagy a csokoládéval leöntött réteges kalácsot. Amikor a lakásokból eltűntek a szabad, nyitott tűzhelyek, és megjelentek a zárt fémkályhák, a német területek nagyrészen megszűnt e jellegzetes kalács sütése, azonban számos városban (pl. Berlinben, Magdeburgban, Salzwedelben) kiadott cukrászkönyv azt még tovább népszerűsítette. Ennek is köszönhető, valamint az iránta való igénynek, hogy a német nyelvterületen napjainkig készítik az egyforma vékonyságú rétegekből álló édes, sokszor még csokoládéval is bevont süteményt. A 20. században a fellemegetett fémrudat előbb megmártották a folyékony tésztában, vagy az alapanyagot fokozatosan ráöntötték arra. Amikor az barnára sült, újabb és újabb réteget vittek rá, felszínét pedig sokszor hullámosra alakították.⁵⁴ A német változat története is azt példázza, hogy a sütemény folyamatosan változott egészen napjainkig, miközben fokozatosan újabb és újabb hatásokat integrált.

A szabad tűzhely fölött, rúdon forgatva sütött édes, ünnepi süteményt egészen napjainkig készítik Európa számos országában. Németországban *Baumkuchen*, Ausztriában *Prügelkrapfen*, Szlovákiában és Csehországban *Trdelník*, Lengyelországban *Sekacz*, Litvániában *Ragoulis-Sakotis*, Svédországban *Spettekaka*, Luxemburgban *Baamkuch*, Franciaországban pedig *Gateau a la broche* a neve.⁵⁵

Valószínűnek tartjuk, hogy a német *Baumkuchen* folyékony alapanyagból készülő változata terjedt el előbb a lengyel és a litván területekre, ahol

technológiája, alapanyaga sajátosan tovább fejlődött. A litván, a francia és a lengyel süteményt rendszerint hígabb alapanyagból készítették, így tésztájának felületén, a centrifugális erő hatására, sztalaktitszerű dudorok keletkeztek. Ezt támasztja alá a kalácsféleség litván megnevezése, mely csúcst, sokágút, míg lengyel elnevezése bogost jelent. Valószínűnek tartjuk, hogy e kalács típus sajátos előállítási formája ebben a térségben a 18. század idején alakulhatott ki. Mivel a litvánok saját, jellegzetes eledelüknek tartják a *Ragoulis-sakotis*-t, számos európai rendezvényen nemzeti jelképkükként forgalmazzák. Feltehető, hogy a franciák csak a Pireneusokban készítik a *gateau-a-la-broche* nevű hasonló süteményt. Szájhagyományaik szerint még a 19. század elején, Napóleon katonái kedvelték meg keleti hadjárataik során a kalácsféleséget, majd receptjével hazatértek, s utódaik azóta napjainkig készítik.⁵⁶

Svédország déli részén hagyományosan burgonyalisztből sütötték a 18. század első felétől kezdődően. Legkorábbi receptje a németországi Susana Egerin szakácskönyvének 1733-as svéd nyelvű kiadásában olvasható, mely a sütemény német eredetét dokumentálja. A vajból, cukorból, tojásból és burgonyalisztből álló anyagot általában olyan tasakba töltik, melyből fokozatosan csíkokat nyomnak a csonka kúp alakú, tűzhely fölött forgatott fára, egészen addig, míg annak felületét a szalagok teljesen beborítják. A lyukacsos szerkezetű száraz sütemény felszínét sokszor színes cukormázzal is ékesítették. A *spettekakat* Scania tartomány képviselői jellegzetesen svéd gasztronómiai termékként jegyeztették be az Európai Uniónál.⁵⁷

Mivel a cseh-morváknál élő *trdlo* vagy *tredlenice* nagyon közel áll a régi német *spiesskuchen-ayrkuchen*hez, valószínűnek véljük, hogy közösségeikben az német hatásra terjedt el. Alapvető jellegzetességük, hogy a dorongra feltekert, kelesztett tésztát sütés előtt nem hengergetik bele cukorba, csak őrölt diót hintenek rá, miközben sütés közben vajjal megtojásfehérjével kengetik, s így érdekesebb felületén nem alakul ki cukormáz. A Szlovákiához tartozó Szokolcán, amikor leveszik a sütőfáról, finomabbra őrölt vaníliás porcukorral is beszórják. A szakolcai *trdelník* első írott említése Juhász Gyula magyar költő 1911-es szövegében található. Mivel a két világháború közötti években a kalácsot már nem készítették, azt csak a 21. század első éveiben fedezték fel újra, jegyeztették be jellegzetes szlovák süteményként. Kiemeljük, hogy a cseh és a szlovák városok-

⁵² HANTZ Péter – POZSONY Ferenc 2013a.

⁵³ HANTZ Péter – POZSONY Ferenc 2013a.

⁵⁴ HAHN, Fritz 1962, 237–238; KRAUSS, Irene 199, 190–194.

⁵⁵ <http://en.wikipedia.org/wiki/K%C3%BCrt%C5%91skal%C3%A1cs>. Letöltve 2013. január 11.

⁵⁶ HANTZ Péter – POZSONY Ferenc 2013a.

⁵⁷ HANTZ Péter – POZSONY Ferenc 2013a.

ban elsősorban az utóbbi két évtizedben vált igazán népszerűvé,⁵⁸ amikor Svédország és Szlovákia is levédette az Európai Uniónál saját változatát jellegzetes svéd, illetve szlovák termékként.⁵⁹

A székelyek kürtőseire feltűnően hasonlító, azonos technikával és formában készített kalácsféleség felbukkan napjainkban Törökországban⁶⁰ és Japánban is.⁶¹ Megjegyezzük, hogy leleményesebb székely, magyar és más nemzetiségű vállalkozók az utóbbi két évtizedben a világ minden sarkában készítik, forgalmazzák a székelyek hagyományosan készített kürtőskalácsát.

Az erdélyi, székelyföldi kürtőskalács az elmúlt tíz évben sajátos európai kontextusba került. A szlovákiai Szakolcán 2004-ben olyan civil egyesület jött létre, mely céljául tűzte ki a parázson süített kalács levédését az európai intézményeknél. Ennek eredményeként a szakolcai kürtős (Skalický trdelník) 2007. április 21-én uniós védjegyet nyert. A szlovákiai, helyi érdekvédelmi egyesület anyagában, indoklásában azt olvashatjuk, hogy a szakolcai szájhagyomány szerint a városban és a környékén készített kürtőskalács receptjét voltaképp az 1783–1801 között itt élt Gvadányi József magyar író és költő erdélyi szakácsa honosította meg.⁶²

A kürtőskalács szlovákiai levédése a Székelyföldön is sajátos vetélkedést gerjesztett. Számos székely közösség azóta arra törekszik, hogy elkészítse a világ leghosszabb kürtőskalácsát. Például a háromszéki Uzon lakosai, akik az utóbbi tíz évben még az utcán is árúsítják a kalácsot a községen áthaladó turistáknak és utazóknak, a helyi faluünnep keretében 2007-ben előbb 2,5 m hosszú kürtőst sütöttek, majd 2009-ben már 10 m süteményt készítettek, amit ugyanabban az évben a szomszédos Szentivánlaborfalva lakosai már 14 méteres kaláccsal szárnyaltak túl.⁶³ A szakolcaiak 2011 tavaszán készítették el a „világ legnagyobb méretű”, 1,93 m (!) hosszú, nyílt tűzhelyen, parázs fölött süített kürtőskalácsát.⁶⁴ Szintén abban az évben a Kézdivásárhely szomszédságában fekvő Oroszfalu lokális ünnepségén már 16,8 m hosszú kürtőst sütöttek 22 kg lisztből, 3 csomag vajból, 10 liter tejből, valamint 1 csomag élesztőből, parázson, szabadtéri tűzhelyen.⁶⁵

Összegezés

A rúdra tekert, majd tűzhely parazsa fölött forgatva süített kalácsnak Európában alapvetően három formája van: a) az első változatot spirálszerű fonatokból, b) a másodikat kinyújtott tésztalapokból készítik, c) a harmadik anyagát pedig fokozatosan, csöpögtetve viszik rá a rúdra, amit sütés közben lassan és egyenletesen forgatnak a tűz fölött.

A magyar nyelvterületen, azon belül a Székelyföldön az európai kalácsféleség legarchaikusabb készítési módzata maradt fenn: a kelesztett tésztaból előbb spirálszerű fonatot készítenek, amit egy henger alakú rúdra tekernek, tenyerükkel erősebben rátapasztják, majd parázs fölött forgatva ropogósra sütik. Az európai táplálkozástudomány kutatói ennek a süítési technikának megtalálták történeti előzményeit nemcsak az ókori görögöknél és rómaiaknál, hanem a középkori németeknél is.

A 16. századtól kezdődően a süteménynek kialakult olyan formája is a német településekben, melynek esetében a tészta simára kinyújtott lapjait előre felmelegített, henger alakú fára tekerték több rétegben, majd felületét spárgával spirálszerűen körbe le is kötötték, így azoknak hatására spirálszerű vájatok, gyűrűk alakultak ki a sütemény felületén. Kiemeljük, hogy a keményebb alapanyagból készített hasonló változatok még a 18. században is éltek különböző német helységekből.

Az ételféleség harmadik változata (például lengyelek, litvánoknál és franciáknál, svédek) úgy készül, hogy a folyékonyabb alapanyagból fokozatosan csepegtetnek a nyílt tűzhely fölött lassan forgatott fára, melynek eredményeképpen a sütemény felülete végül is változatos formákat nyer. Kihangsúlyozzuk, hogy német településekben már a 17. századtól kezdődően készítették hígabb alapanyagból, felmelegített rúdra öntött, tűzhely fölött forgatott süteményt. Annak réteges változatai a 18. század végétől kezdődően már egyre igényesebbek lettek, majd a 19. század végén még csokoládéval is leöntötték felületüket.

A székely kürtőskaláccsal rokonítható sütemény európai variánsai tehát egészen napjainkig népszerűek különböző német, morva, cseh, szlovák, lengyel, litván, svéd és francia közösségekben. Az írott források és a korabeli ábrázolások, valamint az elterjedési terület vizsgálata alapján valószínűnek tartjuk, hogy a székely kürtőskalács elsősorban a német közösségek

⁵⁸ HANTZ Péter – POZSONY Ferenc 2013a.

⁵⁹ <http://en.wikipedia.org/wiki/Baumkuchen>. Letöltve: 2013. január 11.

⁶⁰ <http://borukek.com/>. Letöltve: 2013. január 11.

⁶¹ http://yomi.mobi/egate/Baumkuchen___sharp___History/. Letöltve: 2013. január 11. http://yomi.mobi/egate/Baumkuchen___sharp___Baumkuchen_in_Japan/. Letöltve: 2013. január 11.

⁶² <http://en.wikipedia.org/wiki/Trdeln%C3%ADk>. Letöltve: 2013. június 29.

⁶³ http://www.3szek.ro/load/cikk/29488/eros_falvak_orias_kurtoskalacs. Letöltve: 2013. június 29.

⁶⁴ <http://www.hir24.hu/élet-stilus/2011/05/16/rekordmeretu-kurtoskalacs-/>. Letöltve: 2013. június 29.

⁶⁵ http://www.3szek.ro/load/cikk/41488/rekordmeretu_kurtoskalacs. Letöltve: 2013. június 29.

felől, esetleg éppen szász közvetítéssel, nyugatról terjedhetett el a magyar nyelvterületen.

Véleményünk szerint a székelység a német kalácsféleség legrégebbi, keményebb alapanyagból készített, spirálszerűen botra tekert, majd parázs fölött süített változatát ismerte meg, majd azt átvette, tovább fejlesztette és egészen napjainkig meg is őrizte. Az ünnepi sütemény jellegzetes cukormáz, sokszor dióőrleménnyel meghintett, ízesített formája a Székelyföld területén csak a 19. század végétől, a kristálycukor szélesebb körű gyártása és elterjedése után alakult ki.

Megjegyezzük, hogy a szakolcai „szlovák” kürtös a székely-magyar változat hasonmás változata. A kelesztett tészta csíkjából spirálszerűen rúdra tekert, majd parázs fölött forgatva süített kalács Szlovákia területén voltaképp invariáns, míg a magyar nyelvterületen a sütemény széles körben előfordul, s jelenlétét írott forrásokkal már a 17. század végétől kezdődően folyamatosan lehet dokumentálni.⁶⁶

A fennmaradt írott és nyomtatott források azt jelzik, hogy ez a finomabb, kelesztett tésztából készített kalácsféleség csak a 17. századtól honosodott meg Erdélyben, ahol kezdetben csak az elit, a nemesi réteg ünnepi süteménye volt, majd a 18. század végétől kezdődően fokozatosan széles körben elterjedt, meghonosodott más társadalmi rétegek körében, készíteni kezdték városi családok és falusi földművesek konyháiban is. Mivel a nyitott tüzelők egészen a 19. század végéig fennmaradtak a székelyföldi falusi házakban, különböző családi és kalendáris ünnepek alkalmával a kandalló parazsa fölött továbbra is tradicionális körülmények között lehetett készíteni a kürtöskalácsot.⁶⁷ Ez a rangos sütemény így még a 19. század végén is a székelyföldi magyar családi és közösségi ünnepek kiemelt jelentőségű kalácsfélesége maradhatott. Mivel a székelyföldi falusi, földműves közösségekben éppen akkor kezdték használni a cukrot nagyobb mértékben, a kürtöskalács cukormáz formája csak a gyárakban előállított cukor szélesebb körű elterjedése után alakulhatott ki.

A magyar falusi, földműves kultúra kiemelt jelentőségű szimbólumát elsősorban a falusi családok jelentősebb eseményeire (keresztelő, esküvő, jelesebb vendégek fogadása) készítették. Érdekes, hogy a magyar nyelvterület többi részén, a gyorsabb és a korábbi polgárosodás, majd a modernizáció hatására, már nem süítették. A Székelyföldön kívüli magyar településekben elsősorban a városi, polgári eredetű torták foglalták el helyét.

A székely kürtöskalács életében új helyzetet teremtett az 1968-as romániai ideológiai lazítás. A bukaresti hatalom, közvetlenül Csehszlovákia lerohanása után, ideiglenesen enyhített korábbi kisebbségellenes politikáján, taktikai okokból rövid ideig megtúrta, hogy magyar népművészeti tárgyakat lehessen forgalmazni különböző turisztikai központokban. Számos mozgékony, vállalkozó kedvű székely család csakhamar kihasználta ezt a helyzetet, s már nemcsak erdélyi, hanem havasalföldi és moldvai román üdülőhelyen süttötte, árusította a kürtöskalácsot. A 20. század második felében, az 1968-as ideológiai lazítás nyomán viszonylag gyorsan elterjedt a Székelyföldön kívül fekvő romániai vidékeken is, elsősorban a tengerparti és a hegyvidéki turisztikai központokban.

Az 1989-es romániai rendszerváltozás még érdekesebb revival jelenséget eredményezett. Kezdetben csak a székely falvakba látogató magyarországi turistákat kínálták meg vele, majd fokozatosan az egyre népszerűbb lokális ünnepek legkitüntetettebb, szimbólumértékű süteményévé vált. Tehát a korábban csak a Székelyföldön és a romániai turisztikai központokban készített sütemény egyre szélesebb körben terjedt el mint jellegzetes székely édesség. A népszerű kürtöskalács 1990 után előbb fokozatosan nyugat felé terjedt, tehát az ország északnyugati peremterületén, Partiumban vált közkedvelt édességgé, majd rendre különböző magyarországi városokban és üdülőközpontokban is meghonosodott.⁶⁸

A kürtöskalács, a bemutatott folyamat eredményeként, a gulyáshoz hasonlóan, napjainkban már nemcsak székely, hanem összmagyar szimbólum, a székely és a magyar identitás organikus része, ugyanakkor a Székelyföldre irányuló turizmus kiemelt eleme maradt továbbra is. A kürtöskalács a 20–21. századok fordulóján egyértelműen székely, magyar szimbólummá vált. Miközben a turisztikai irodák által forgalmazott Székelyföld- és Erdély-imázs elmaradhatatlan elemévé vált, ez a korábban csak falusi közösségekben élő, elsősorban ott megőrzött gasztronómiai hagyomány fokozatosan visszakерült az elit kultúra szerkezetébe.⁶⁹

Ezt a süteményt napjainkban már nemcsak az erdélyi Székelyföldön, Romániában és Magyarországon készítik, mivel magyar és román vállalkozók 1990 után Európa, valamint a nagyvilág számtalan pontján forgalmazzák mint a székely táplálkozástudomány jellegzetes elemét.⁷⁰ Elsősorban a nemzetközi

⁶⁶ HANTZ Péter – POZSONY Ferenc 2013b.

⁶⁷ Lásd SZŐCSNÉ GAZDA Enikő 2010.

⁶⁸ Az utóbbiakban egészen a 20. század végéig készítették a sütemény száraz kukoricaszára tekert, kisebb méretű, zsírban süített változatát is. Lásd MAKKAI Pirokska – BÓDI Erzsébet 2001, 279.

⁶⁹ Lásd SEBESTYÉN Adrienné 2005, 51–68.

⁷⁰ <http://www.gandul.info/magazin/kurtos-kalacs-ul-preparat-de-o-romanca-intr-o-cafenea-din-new-york-vedeta-in-new-york-times-8964942>; <http://romania-italia.info/roit/pofta-bun259!-buon-appetito!/colac-secuiesc-kurtos/>; http://erdely.ma/mozaik.php?id=123013&cim=barcelonatal_tajvanig_eszik_a_kurtoskalacsot. Letöltve: 2013. június 29.

munkamigrációnak, másodsorban pedig a turizmusnak köszönhetően ma már számos országban készítik, ahol nemcsak székely vagy magyar, hanem jellegzetes európai süteménnyé, specifikus gasztronómiai jelképpé is vált.

A kürtőskalács életútja és pályája azt is jól példázza, hogy egy gasztronómiai elem az elit köréből hogyan terjedt el, épült be fokozatosan a populáris kultúrába, majd bő száz év alatt hogyan vált szerves hagyománnyá a falusi közösségekben, s végül pedig a folklorizmus és a turizmus keretében onnan hogyan tért vissza a felsőbb néprétegekhez.⁷¹

Amikor Románia csatlakozott az Európai Unióhoz, rendre megkezdődött az itteni jellegzetes, sokszor hangsúlyozottan etnikus jelentésekkel rendelkező hagyományok jogi levédése. Amikor Szlovákia levédte a szakolcai kürtőskalácsot, új helyzet

keletkezett a korábban csak székely hagyománynak tartott kürtőskalács posztmodern életében is.

Elsősorban a Székelyföldön érdekes rivalizáció és hiperrepresentáció bontakozott ki: az itt megszervezett lokális ünnepek keretében a hagyományos 40–50 centiméteres kalács helyett immár hatalmas, 10–20 méteres, túlméretezett székely kalácsot sütöttek. Mivel Kelet-Európában a különböző ajkú közösségek évszázadokon át mozaikszerűen, egymás szomszédságában éltek, számos más hagyományos kulináris elem (pl. a magyar *pálinka* és a román *cujka*, a román *brânză* és a szlovák *brindza*, valamint a magyar és a szlovák *tokaji bor* stb.) levédéséért heves vita és versengés alakult ki. A székely kürtőskalács is az utóbbi évtizedekben voltaképpen ennek a szimbolikus jellegű, etnikumközi vetélkedésnek vált kitüntetett elemévé és részévé.

Pozsony Ferenc – Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár; pozsonyferenc@yahoo.com

Irodalom

- BARABÁS Jenő
1989 *Néprajzi Atlasz VI–VII*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BŐDI Erzsébet
1997 Kalácsok, és kalácsfélék (sült tészták) változó szerepe a 20. századi vidéki táplálkozáskultúrában, in: Romsics Imre – Kisbán Eszter (szerk.): *A táplálkozáskultúra változatai a 18–20. században*, Viski Károly Múzeum, Kalocsa, 89–96.
- Cs. BOGÁTS Dénes
1943 Háromszéki oklevél-szójegyzék, *Erdélyi Tudományos Füzetek 163*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár.
- CSEFKÓ Gyula
1950 Kürtőskalács, kürtőskalács, *Magyar Nyelv*, XLVI, 3, 256–258.
- FÜREDER Balázs Gábor
2009 A „Hosszú reneszánsz konyhakultúra” magyar nyelvű szakácskönyveinek bemutatása és összehasonlító elemzése. Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem BTK, Debrecen.
2013 A kürtőskalács készítésének változásai (A kürtőskalács története a magyar nyelvű szakácskönyvek alapján), *Acta Siculica*, Sepsiszentgyörgy, 667–674.
- GÁLFFY Mózes – MÁRTON Gyula – SZABÓ T. Attila
1991 *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza I.* Szerkesztette Murádin László és Péntek János, Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- HAHN, Fritz
1962 Vom Brot zum Koenig der Kuchen, *Brot und Geback* 16, (12), 232–240.
1964 Die Familie der Baumkuchen, *Die Konditormeister* 18, nr. 26. (1964. június 26.)
- HANTZ Péter – POZSONY Ferenc
2013a *A kürtőskalács története*. <http://www.kurtos.eu/tortenet>. (Letöltve: 2014. április 30.)
2013b *Hasonló sütemények*. <http://www.kurtos.eu/hasonlo>. (Letöltve: 2014. április 30.)
- HOFER Tamás
1989 Paraszti hagyományokból nemzeti szimbólumok – adalékok a magyar nemzeti műveltség történetéhez az utolsó száz évben, *Janus*, VI, 1, 59–74.
- KISBÁN Eszter
1989 *Népi kultúra, közkultúra, jelkép: a gulyás, pörkölt, paprikás*, MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest.
1997 Kalács, in: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz IV. Életmód*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 519–525.
- KONNERTH, Michael
2001 *Honigberg. Eine siebenbürgische Gemeinde im Burzenland*, Gundelsheim.
- KÓSA-SZÁNTHÓ Vilma
1997 A gyimesi csángók táplálkozásáról, in: Romsics Imre – Kisbán Eszter (szerk.): *A táplálkozáskultúra változatai a 18–20. században*, Viski Károly Múzeum, Kalocsa, 183–204.

⁷¹ HOFER Tamás 1989, 59–86; KISBÁN Eszter 1989, 53–59.

- KRAUSS, Irene
1999 Der König der Kuchen – der Baumkuchen, in: Uő: *Chronik bildschöner Backwerke*. Hugo Matthaes Druckerei und Verlag, Stuttgart, 184–205.
- LAKÓ Elemér (szerk.)
1983 *Bornemisza Anna szakácskönyve 1680-ból*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- MAKAY Piroska – BŐDI Erzsébet
2001 Kürtőskalács, in: Farnadi Éva (szerk.): *Hagyományok, ízek, régiók I–II*, Agrármarketing Centrum – Földművelődésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium, Budapest.
- ORBÁN Balázs
1868 *Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból I*, Pest.
- ROSSELLI, Giovanni
1517 *Opera noua chiamata Epulario quale tracta il modo de cucinare ogni carne, vcelli, pesci, de ogni sorte*, Niccolo Zoppino e Vincenzo di Paolo, Venezia.
- SCHRAM Ferenc
1964 Simai Kristóf kéziratosa szakácskönyve, *Ethnographia*, LXXV, 4, 578–598.
- SCHUSTER, Christine
1992 *Küche und Haushalt. Ein Handbuch für angehende und erfahrene Hausfrauen*, Nürnberg.
- SEBESTYÉN Adrienné
2005 „Erdélybe utazni más”. A magyar turisztikai irodalom Erdély-képe, in: Feischmidt Margit (szerk.): *Erdély-(de)konstrukciók*, Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Budapest–Pécs, 51–68.
- SZABÓ T. Attila
1950 Kürtőskalács, kürtőskalács, *Magyar Nyelv*, XLVI, 3, 269–271.
1971 Kürtőskalács, kürtőskalács, in: Uő: *A szó és az ember. Válogatott tanulmányok, cikkekk*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 354–360.
1995 *Erdélyi Szótörténeti Tár VII*, Akadémiai Kiadó – Kriterion Könyvkiadó, Budapest–Kolozsvár.
- SZÁDECZKY Lajos (szerk.)
1903 *Báró Apor Péter verses művei és levelei (1676–1752)*, MTA Könyvkiadó Hivatala, Budapest.
- SZŐCSNÉ GAZDA Enikő
2010 *Erdélyi kályhák és kályhacsempék*, Terc Kiadó, Budapest.
- ZILAHY Ágnes
1892 *Valódi magyar szakács könyv*, Magyar Nők Lapja Kiadó, Budapest.

Cozonacul secuiesc

(Rezumat)

În lucrarea de față autorul prezintă pe scurt această prăjitură tipic secuiască, produsă deasupra jăratifului din vatra deschisă, denumirea, originile ei, răspândirea ei pe teritoriul Ungariei și a Transilvaniei, variantele ei europene, funcțiile și sensurile ei recente. După care analizează modul în care acest tip tradițional de cozonac, realizat cu tehnici vechi, ajunge să joace un rol în reprezentarea identității locale, regionale, etnice și naționale, respectiv în editarea patrimoniului cultural european. Căci în ultimele decenii cozonacul secuiesc a devenit un element, o parte distinctă a unei competiții interetnice simbolice.

The Székely Chimney Cake

(Abstract)

In the present paper the author offers a brief presentation of this Székely cake made over the heat of an open stove, its name and origins, its appearance and spreading in Hungary and Transylvania, its European variants, its newly formulated functions and meanings. Then he discusses how this type of cake, made by traditional techniques, plays a role in the representation of local, regional, ethnic and national identity, respectively in the construction of European cultural heritage. As in the last few decades the Székely chimney cake has become an outstanding element and part of an interethnic symbolic competition.

Ein new Kochbuch/
Was ist **W**ie
 gründliche Beschreibung

wie man recht vnd wol / nicht allein von vierfüßigen / heymischen
 vnd wilden Thieren / sondern auch von mancherley Vögel vnd Federvildpret / dar
 zu von allem grünen vnd durren Fischwerck / allerley Speiß / als gesotten / gebraten / gebacken / Pres
 solten / Carbonaden / mancherley Pasteten vnd Füllwerck / Gallrat / etc. auff Teutsche / Dingerische / Hispanische / Ita
 lianische vnd Frantzösische weiff / Kochen vnd zubereiten sollt: Auch wie allerley Gemüß /
 Obß / Salzen / Safft / Confect vnd Latwergen / zu richten seye.

Auch ist darinnen zu vernemen / wie man herrliche grosse Pancketen / sampe
 gemeinen Gastereyen / ordentlich anrichten vnd bestellen soll.

Allen Menschen / hohes vnd nidriges Standes / Welchs vnd Manns Personen / zu nut
 segundt zum ersten in Druck gegeben / dergleichen vor nie ist außgegangen.

Durch

M. Marx Rumpolt / Churf. Meinzischen Mundtkoch,

Mit Röm. Keyserlicher Maiestat special Privilegio.

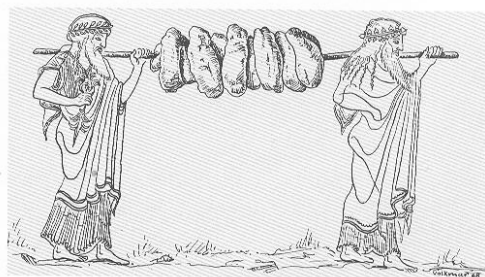
Sampt einem gründtlichen Bericht / wie man alle Wein vor allen zufallen
 bewaren / die bresthafften widerbringen / Kräuter vnd andere Wein / Bier /
 Essig / vnd alle andere Getränck / machen vnd bereiten soll / daß sie natür
 lich / vnd allen Menschen vnschädlich / zu trin
 cken seindt.

Gedruckt zu Franckfort am Mayn / In verlegung M.
 Marx Rumpolts / Churf. Meinz. Mundtkochs /
 vnd Sigmundi Feyerabendts.

...em für unseren Baumkuchen schließen, wird sich
...n? Nun, immerhin so viel, daß man die Arbeits-
...Bewegungen über offenem Feuer an einem Holz-
...chon auf das Backen von Brotteig an einem dreh-
...Die Methode muß so gut funktioniert haben, daß

...r für das
...erschien.

...en besagte
...die Alpen
...ten sie das
...rer Spieße

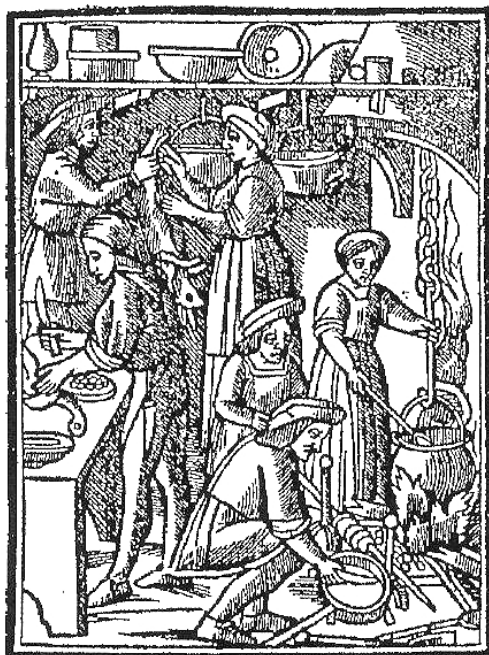
Die Obeliaphoren, Träger des als „Obelias“ bezeichneten griechischen Kultgebäcks, beim Festzug für den Weingott Dionysos (nach Photius, 400 v. Chr.).

Obeliaskenyér. KRAUSS, Irene 1999, 185.

Csempés kandalló. Kisbacon, 1931, Lükő Gábor felvétele (Székely Nemzeti Múzeum)

Epulario Quale tratta del modo de Cucinare ogni carne Veellipe
sci de ogni Sozzer & Fare Sapori
torte & pastelli al modo de
tutte le Prouincie.

Titelbild des ersten italienischen Kochbuches

Abb. 4: Titelblatt *Epulario Venedig* 1526

Rúdonsütés egy Velencében 1526-ban kiadott szakácskönyv címlapján. HAHN, Fritz 1962, 234.

Nyitott kandalló csikkászoni házban. Kolozsvár, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 2011, Pozsony Ferenc felvétele

Sütés lakodalom alkalmával. Árkos, 1930-as évek. Imreh Domokos tanító albumából.
Ismeretlen fotós (SZNM)

Sütés a szabadban. Háromszék, 1970-es évek. Bartha Árpád felvétele (SZNM)

Cseréppel burkolt kürtőskalácssütő-fa. Zabola,
Csángó Néprajzi Múzeum

Kürtőskalács sütése kályha tetején. Futásfalva, 1980.
Finta Etelka felvétele

Kávás kosarakban viszik a lakodalmas kalácsot.
Futásfalva, 1980, Finta Etelka felvétele

Szababan sütik a kalácsot. Esztelnek, 1984,
Pozsony Ferenc felvétele

A világ leghosszabb kalácsa. Szentivánlaborfalva, 2010, Albert Levente felvétele

Csernátóniak németországi testvértelepülés ünnepén.
Ulm, 1999, Szókefalvi Nagy Ágnes felvétele

A kalács kelesztett tésztájának szaggatása.
Erdőfüle, 2012, Böjte Ferenc felvétele

A kelesztett tészta kisíritése. Erdőfüle, 2012, Böjte Ferenc felvétele

A tészta szalagok kivágása. Erdőfüle, 2012, Böjte Ferenc felvétele

A tészta szalagjainak fára való tekerése.
Erdőfüle, 2012, Böjte Ferenc felvétele

A 6 méteres kalács. Erdőfüle, 2012, Böjte Ferenc felvétele

A 15 méteres kürtős. Uzon, 2010, Albert Levente felvétele

15 méteres kürtős. Uzon, 2010, Albert Levente felvétele

Az óriáskürtős felszeletelése. Uzon, 2010, Albert Levente felvétele

Így készül a 16,80 méteres kürtős.
Oroszfa, 2011, Iochom István felvétele

Falunap alkalmával készülő kürtős.
Magyarkapus, 2012, Pozsony Ferenc felvétele

Kürtőskalács árusítása természetvédelmi terület bejáratánál.
Tordai-hasadék, 2010

Becsomagolt kürtőskalács árusítása.
Tordai-hasadék, 2010, Pozsony Ferenc felvétele

Széki kürtős sütése a Mátyás-ház szomszédságában.
Kolozsvár, 2012, Pozsony Ferenc felvétele

A kalács forgatása a parázs fölött. Kolozsvár, 2010, Pozsony Ferenc felvétele

A tészta előkészítésének eszközei. Kolozsvár, 2010, Pozsony Ferenc felvétele

A kalács forgatása a parázs fölött. Kolozsvár, 2010, Pozsony Ferenc felvétele

Árusítás a román fővárosban. Bukarest, 2012, Pozsony Ferenc felvétele

A német Baumkuchen

A lengyel Sekacz

A litván Sakotis

A szokolcai szlovák Trdelník

A svéd Spettekaka

A francia Gateau a la broche

A folyékony anyag rácsöpögtetése

Nagy Zsolt

A FAJIDEGEN FÁKON TERMŐ ALMA HIEDELME ÉS EGY 1880-BAN LEÍRT (KÉZDISZENTLÉLEKI) ALMAFAJTA

*Bár minden fa, bár minden fá,
Piros almát teremne.*
(Kalocsa-vidéki népdalrészlet)

Tudomány és/vagy hiedelem(?)

Hagyományos tudomány szemléleti megközelítés szerint a *hiedelem* olyan hamis állítás, amely létezőnek tételez egy nem létező dolgot, illetve nemlétezőnek tekint egy reálisat; az igazolt ismereteket (függetlenül attól, hogy azok személyesen avagy közvetve szerzettek) tudományként határozza meg, míg a közvetve szerzett igazolatlan ismeretek alkotják a tulajdonképeni *hiedelmek* csoportját (1. tábla, 1).¹

A *hiedelem* a fogalom és szó jelenkori használata alapján valamiről tévesen kialakított, megalapozatlan vélemény,² feltételezés, töredékes tudáselem.³ Esetleges azonban, hogy egy kor tudománya milyen ismereteket fogad el helytállóknak, s mit minősít tévhitnek, hiszen számos példát lehetne felsorakoztatni annak ilusztrálására, hogy a tudomány bizonyos állításai idővel *hiedelemmé* minősültek.⁴ Ilyen a faj-, nemzetség-, család-, rend- és csoportidegen fák termő gyümölcs s ezen belül a faj-, nemzetség-, család-, rend- és csoportidegen fák termő alma *hiedelme* is,⁵ amelynek eredetére és elterjedésére, kontextusaira kíván rákérdezni jelen történeti-etnobotanikai, etnopológiai⁶ tanulmány szerzője, miközben ismertetésre kerül az ehhez szorosan kapcsolódó füzalma-tájfajtakör, illetve egy 1880-ban leírt kézdiszentléleki régi magyar almafajta (vö. 1. tábla, 2), az *Orbai alma* is.

A magyar néprajztudomány a népi természetismeret körébe helyezte el az etnobotanikai ismerete-

ket, amelynek több hiedelememét feltárták.⁷ A gyümölcstermő fák és bokrok kapcsán például – részben – már dokumentáltak a gyümölcsfák ültetéséhez, oltásához, termésserkentéséhez, valamint megrontásuk (például a szemmel verés) elhárításához kötődő képzetek. E tanulmánnyal remélhetőleg sikerül egy újabb szegmensét módszeresen és kimerítően bemutatni, megvilágítani a gyümölcsökhöz kapcsolódó *hiedelmeknek*.

Noha az ókortól évezredekig széleskörűen elterjedt meggyőződésként élt, hogy ha alma- vagy egyéb gyümölcsvevővel oltjuk be a fűz-, platán- és további fák ágait, akkor azon idővel gyümölcs teremhet, ma már tudjuk, ismerjük, hogy a tanulmány mottójának⁸ vágya természetellenes, hisz az általában xenovegetatív szaporítási módszerként alkalmazott szemzésnek és oltásnak (azaz ha két – valamilyen mértékben egymástól eltérő – növény hajtásait úgy kívánjuk összeilleszteni, hogy azok később összeforvva éljenek tovább) a sikeressége több tényezőnek is függvénye. Egyik ilyen, kötelező érvénnyel figyelembe veendő faktor, hogy a két összeillesztésre szánt növény egymással kompatibilis legyen (*oltási kompatibilitás*), amelynek elsősorban a növények rokonsága szab korlátot. Egy fajon belül az egyes gyümölcsfajták például akadálytalanul olthatóak egymásra. Nemzetségen belül az egyes fajok általában jól olthatók, de itt már gyakrabban fordul elő *oltási inkompatibilitás*. Így haladva a nagyobb növényrendszertani kategóriák irányába, egyre kisebb az oltás sikerességének lehetősége. A családon belüli különböző nemzetségek közötti eredményes oltások ritkák, s a különböző családokba tartozó fás szárú növények, illetve bokrok közötti eredményes áoltás már egyáltalán nem lehetséges (1. tábla, 3).⁹ Ennek

¹ KESZEG Vilmos 2008, 138.

² CZÉGENYI Dóra Andrea 2012, 13 és 16.

³ KESZEG Vilmos 2013, 22.

⁴ Ennek fordítottja is lehetséges (Uő 2008, 138)!

⁵ A felsorolásból a faj a legkisebb rendszertani kategória. A nemzetség-, család-, rend-, illetve csoportidegenség tehát fajidegenség is egyidőben. A hosszas felsorolással való megterhelés elkerülése miatt a tanulmány címében ezért csak a fajidegenséget említtem.

⁶ A terminust elsőként Csoma Zsigmond és Mészáros Márta emelte be a magyar néprajzi szakirodalomba (CSOMA Zsigmond – MÉSZÁROS Márta 2010, 1–2). 2011-ben Szani Zsolt

doktori értekezésének angol nyelvű téziszűzetében használta az *ethnopológia* fogalmat (vö. SZANI Zsolt 2011b); nemrégiben megjelent kötetének címe pedig: *Etnopológia – népi gyümölcsészet a Palócföld nyugati határterületén. Ethnopológia in the western region of Palócföld* (Uő 2014b). Ezzel egy időben kezdte jelen tanulmány szerzője is publikációiban használni az *ethnopológia* terminust (Vö. NAGY Zsolt 2011, 623 és 628; Uő 2013a, 16–19; Uő 2013b, 357; Uő 2014a, 6, 12, 35 és 217; Uő 2014b, 300–301 és 317; Uő 2015b, 87–88, 91).

⁷ PÓCS Éva 1990, 537–540; KESZEG Vilmos 2013, 35.

⁸ DANKÓ Imre 1962, 577–578.

anatómiai, fiziológiai és biokémiai magyarázatai vannak, amelyek elsősorban azt eredményezik, hogy az összeforrás elmarad. E tény azonban nem mindig volt ismeretes s az alma alanyhasználati múltját tárgyaló publikációk¹⁰ sem térnek ki a faj-, nemzetség-, család-, rend- és esetleg csoportidegen fák mint alanyok használatának egykori szokására. Ezt a hiányt is pótolni kívánja e tanulmány.¹¹

Vergilius *Georgicájától* Lippay *Posoni kertjéig*

*Sponte sua quae se tollunt in luminis oras, / infecunda quidem, sed laeta et fortia surgunt; / quippe solo natura subest. tamen haec quoque, si quis / inserat aut scrobibus mandet mutata subactis, / exuerint siluestrem animum, cultuque frequenti / in quascumque uoles artis huad tarda sequentur.*¹² – olvashatjuk az egyszerű földműves családból származó ókori római költő, Publius Vergilius Maro (Kr. e. 70. – Kr. e. 19.), császári felkérésre, Kr. e. 29-ben írott *Georgica* című, földművelésről szóló tankölteményének (epozsának) második kötetében (*I. melléklet*).¹³ Itt találjuk az első írásos nyomát annak a később széles körben elterjedt képzetnek, miszerint a különböző fák átoltása egyszerűen elvégezhető, leggyakrabban eredményes kimenetelű művelet s főként azon fajok, amelyek a legtöbb környezeti feltételhez általában jól tudnak alkalmazkodni, így például a fűzfélék bármilyen, tettség szerinti nemesítést könnyedén „méltatnak”.

Vitatott, hogy Vergilius az említett tankölteményével valóban tanítani kívánta-e korának földművelő parasztjait; minden esetre – a himnikus hangnem ellenére is – számtalan hétköznapi praktikát és intelmet fogalmazott meg verssoraiban, amint azt az idézett részlet mellett az is szépen illusztrál, hogy ajánlja például a platánfélék családjába tartozó fákon alma, a bükkön gesztenye, kőrisen a körte termesztésével való próbálkozást, a szilfáról hulló makkal jól lakhatnak szerinte a disznók, s – egy egészen meghökkenítő párosítása alapján – a hanga nemzetség fajairól sikeres nemesítés esetén akár diót is szüretelhetünk.¹⁴ Hogy

mindezen információkat Vergilius honnan emelte be művébe, nem tudni. A munka megírásában rá ható elődök közül például a görög Hésziodosz (Kr. e. 750–650 körül) *Erga kai Hēmerai* című, főként mezőgazdaságra fókuszáló alkotásában nem találunk hasonló jellegű ismereteket.¹⁵ Joggal feltételezhetjük azt is, hogy a felsorolt elképzelések legtöbbször forrása maga a Vergilius által is jól ismert népi tudás gazdálkodásra, földművelésre vonatkozó, tévhitekre alapozott ismeretanyagában keresendő, a költő polgárháborúk jellemezte kora és a halálát követő Kr. u-i első évszázad ugyanis a Római Birodalom területén is a jövedelmezőbb, intenzív ágazatokra (szőlő, olajnövények, zöldség, gyümölcs) való fokozatos áttérést hozta s olyan ismeretlen növényi kultúrák jelentek meg, amelyekről – legalábbis ami e kultúrák művelését illeti – a kor egyszerű emberének kevés reális alapokon nyugvó tényszerű tudása lehetett. Ekkor jelentek meg a Birodalom területén például a gyümölcsök közül a termesztett cseresznyének, a kajszii-, illetve őszibaracknak a különböző változatai, valamint bizonyos alma- és körtefajták is.¹⁶

A *Georgica* keletkezését követően ennek az időszaknak talán Lucius Iunius Moderatus Columella (Kr. u. 4. – Kr. u. 70.) – a „valódi igényes, alapos gondolkodó tudós és szakember”¹⁷ – mezőgazdaságról Kr. u. 62 körül írt *De re rustica*-ja a legátfogóbb gazdasági szakmunkája, amely szempontunkból azért is fontos forrásmű, hiszen a szerző bevallotta a Vergilius munkát kívánta kiegészíteni, illetve átgondolni (‘versekkel pótolnám ki a Georgiconi versek elhagyott részeit’ – fogalmazta meg).¹⁸ A tizenkét könyvből álló mű X. könyve (*Liber X*) általános kertészetről szól, míg az ehhez szorosan kapcsolódó értekezése *De Arboribus* címen a fák gondozására vonatkozó információkat, útmutatásokat tartalmaz. A szerző már a X. könyv elején felteszi olvasóinak a kérdést (*quo Bacchi genus aut aliena stirpe gravata / mitis adoptatis curvetur frugibus arbor*),¹⁹ hogy vajon az idegen fákból beoltott gyümölcs mikor hozhat termést, de csak az értekezés-részben találjuk meg rá Columella válaszát,

⁹ Bővebben lásd: HROTKÓ Károly, dr. 1999, 74–104.

¹⁰ MAURER, Erich 1939; PROBOCSKAI Endre 1984.

¹¹ Itt mondok köszönetet Bulcsú László, Gyenge Gabriella, Olosz Katalin, Pulszter Zsuzsanna, Sárközi Katalin, Szakál Anna, valamint Szőcsné Gazda Enikő segítségnyújtásáért, akik az e tanulmány megírásához szükséges irodalom beszerzésében, az adatok összegyűjtésében segítettek. Külön köszönöm Magyarosi Júliának, hogy e dolgozat képmellékletének nyomdai előkészítését vállalta.

¹² Minden olyan fa, mely úgy búvik napfényre, magától, / Terméketlen; azonban erős, viruló fakadása, / Mert a talajt áthatja az őstermészet. E fajtát / Oltsa be, vagy gödröt vájván tegye máshova bárki: / Veszti legott vad voltát, és gondozva gyakorta, / Tetszésedre hamar méltat minden nemesítést. (Lakatos István

fordítása, 1967).

¹³ VERGILIUS MARO, Publius: *Georgica* [–*Paraszti dolgok* vagy –*A földművelésről szóló tanköltemény*]. *Liber 2*. [2. könyv], Kr. e. 29., 47–52. sor.

¹⁴ Ua. 63–73. sor.

¹⁵ Vö. HESIODOS: *Erga kai Hemerai* [–*Munkák és napok*], Kr. e. 700 körül.

¹⁶ HOFFMANN Zsuzsanna 2009a, 8.

¹⁷ Ua. 10.

¹⁸ Ua. X. könyv, Előbeszéd.

¹⁹ Úgy Bacchus vagy egyéb idegen törökbe beoltott / Jó fa mikor léssen megerhelteve gyümöltsel? (Nemes Fábrián József fordítása, 1819). Ua. X. könyv, 38–39. sor.

aholis külön fejezetekben fejt ki a fák oltására vonatkozó ismereteket²⁰ s külön részben beszél arról az általa kikísérletezett „oltási” módról, amely szerinte alkalmas lehet, hogy bármilyen fába bármilyen ágat be lehessen oltani (2. melléklet).²¹ Utóbbiból az is kiderül, hogy Columella olyan gazdasági szakembere, mezőgazdásza volt korának, aki a racionális eljárások híveként kísérletezett s nézeteit nem félt megfogalmazni még akkor sem, ha azzal szembement az addigi hagyományokkal, így például a híres és elismert Vergilius tanaival. Azt vallja ugyanis, hogy bármely fát bármely fába be lehet oltani, de csak akkor, ha azok az alapvető morfológiai és fenológiai tulajdonságaikban (pl. a héj vastagsága, gyümölcschozás időpontja stb.) nem különböznek egymástól (*Omnis surculus inseri potest, si non est ei arbori, cui inseritur, dissimilis cortice; si vero fructum etiam eodem tempore fert, sine ullo scrupulo optime inseritur.*)²² A fák gondozásáról szóló értekezésében az akkor ismert két oltási és egy szemzési mód mellett egy negyedik nemesítési-szaporítási módszert is közöl, amelynek kitalálását önmagának tulajdonítja. E módszer részletes leírásával célja azonban az volt, hogy bebizonyítsa, mégis van/lehet egy technikája annak, hogy bármely fába bármely fa ágát beoltsuk úgy, hogy az életképes is maradjon. Példájában az európai olajfa és a fügefafa/fikusz társítását mutatta be, a módszer azonban rendkívül zavaros, az egyszerű összenövésztésnek, az ablaktálásnak²³ több oltási móddal ötvözött technikája, s bár Columella azt állította, hogy három év elteltével a két fa az ő módszerének köszönhetően eggyé válik,²⁴ az általa leírt eljárásról ma már tudjuk, hogy mégsem eredményezhetett életképes növényt/növényeket, így az csupán személyesen szerzett igazolatlan ismeret, *vélekedés* (vö. 1. tábla, 1).

Columella kortársa és riválisa Caius/Gaius Plinius Secundus (Maior), azaz idősebb Plinius (Kr. u. 23 vége/24 eleje – Kr. u. 79.)²⁵ római polihisztor, enciklopédista az ókori világ szellemiségének egyik kimagasló személyisége volt, aki mintegy 2000 görög és latin forrásmunka áttekintése²⁶ után Vespasianus császár (Kr. u. 9. – Kr. u. 79.) uralkodásának ideje alatt (Kr. u. 69. december 22. – Kr. u. 79. június 23.) írta meg *Naturalis Historia*²⁷ című szintézisét (3. melléklet).²⁸ A *De re rustica* és a *De Arboribus* Columella-művekkel szemben Plinius munkája rendszerező, enciklopédista típusú szerzőre vall; a tudós valójában egyetlen tudományterületen sem folytatott mélyreható saját kutatásokat,²⁹ ám az átolvasott szerzők 540 forrásmunkáját tekintette át. Ezáltal a harminchét könyvből álló munkája olyan történelmi adalék és kultúrtörténeti különlegesség, amelyből megismerhetjük a természettudományok akkori szintjét, az emberek elképzelését a természetről. Váczy Kálmán Plinius-kutató a következőképpen értékelte a *Naturalis Historia*-t: „Munkája tudománytörténeti szempontból felbecsülhetetlen forrás, és tükrözi az ókor ismereteit, a kor szellemét, az emberek gondolkodását, problémáit, sőt még babonáit [!] is.”³⁰ Forráskutatása azonban nem azt jelenti, hogy Pliniusban semmi eredeti nincs, s az sem igaz, hogy teljesen kritikátlanul használta volna fel a régi szerzők műveit. Természetes azonban, hogy egy ilyen szerzteágazó irodalmi tájékozottság mellett nem ellenőrizhetett minden adatot, amit felhasznál; viszont egyes helyeken – a pusztá ismertetést követően – nem mulasztotta el, hogy kétélyeinek is hangot adjon.³¹ Az említett könyvekből Plinius összesen tizenhatot (XII–XXVII.) szánt a növényvilág bemutatására,³² s ezáltal megmentette számunkra az ókori természettudományi ismeretanyag

²⁰ Uő: *De Arboribus* [-Az élő fákról], Kr. u. 62 körül, XXVI. fejezet.

²¹ Ua. XXVII. fejezet.

²² Minden oltó ágat, minden fába be lehet oltani, ha attól a melybe oltatik, héjjára nézve nem különbözik: ha pedig ugyan akkor hoz gyümölcsöt is, minden gondolkodás nélkül hasznos beoltani (Nemes Fábán József fordítása, 1819). Ua. XXVI. fejezet, 1. rész. Ugyanezt később Plinius is megemlíttette munkájában (PLINIUS SECUNDUS, Caius/Gaius: *Historia[e] Naturali[s]* [A természet története] vagy *Természetrész*], Kr. u. 69–79 között, XVII. könyv, XXIV. rész, 121. bekezdés).

²³ Ablaktálás során a nemes fajta hajtását nem választjuk le az alanynövényről, vízzel és tápanyagokkal az alanynövény gyökérzete látja el az összeforrásig.

²⁴ Vö. IUNIUS MODERATUS COLUMELLA, Lucius: *De Arboribus* [-Az élő fákról], Kr. u. 62 körül, XXVII. fejezet.

²⁵ Plinius halálának helyszíne, Stabiae ókori római város Pompeji-től néhány kilométerre feküdt. Plinius a Vezúv tűzhányó váratlan kitörésekor lelte halálát (VÁCZY Kálmán 1973, 19–22).

²⁶ 540 szerző munkáját használta fel.

²⁷ A mű címét a szakirodalomban magyarul két alakban találjuk meg: (1.) *A természet története*; illetve (2.) *Természetrész*. Néme-

tül: *Naturgeschichte*. Franciául: *Histoire naturelle*.

²⁸ PLINIUS SECUNDUS, Caius/Gaius: *Historia[e] Naturali[s]* [A természet története] vagy *Természetrész*], Kr. u. 69–79 között. Az előszót Imperator Titus Caesar Vespasianus Augustus, született Titus Flavius Vespasianus, azaz Titus császár (Kr. u. 39. – Kr. u. 81.) uralkodásának (Kr. u. 79. június 24. – Kr. u. 81. szeptember 13.) első két hónapjában szövegezte meg. A művet 77–78 táján adták ki először. E tanulmány megírásához forrásként egyik legkorábbi fennmaradt latin nyelvű példányát használtam (PLINIUS [PLINIUS SECUNDUS, Caius/Gaius] 1469).

²⁹ HOFFMANN Zsuzsanna 2009a, 10.

³⁰ VÁCZY Kálmán 1973, 34.

³¹ KÁDÁR Zoltán, dr. 1987, 198.

³² PLINIUS SECUNDUS, Caius/Gaius: *Historia[e] Naturali[s]* [A természet története] vagy *Természetrész*], Kr. u. 69–79 között, XII–XXVII. könyvek. A növényekről szóló könyvek a következők: az illatos növények (XII), külföldi fás növények (XIII), szőlő (XIV), gyümölcsstermő fás növények (XV), vadon termő fás növények (XVI), természetett növények (XVII), gabonafélék (XVIII), len és egyéb növények (XIX), étkezési és gyógyászati céllal természetett növények (XX), virágok (XXI), gyógynövények (XXII–XXVII).

eme – flórára vonatkozó – részét, hiszen a legtöbb általa használt forrásmunka (a természetett növényekről szóló XVII. könyvhöz például mintegy 20 római és félszáz görög forrásra hivatkozik) időközben elveszett.

Családja gazdag, lovagrendi család, kellően jó módú volt ahhoz, hogy Plinius az iskoláit Rómában végezzék.³³ Minden bizonnyal itt (Kr. u. 37 körül) ismerte meg az ekkor már idősödő Antonius Castort,³⁴ Dejotarus király vejét, a kor legjobb botanikusát, akinek tudását nagyra becsülte („*rei herbariae peritissimus*” = ’képzett a növények dolgában’) s egyértelmű adatok mutatnak rá arra, hogy tőle szerezte növénytani ismereteinek nagy részét.³⁵ Plinius a *Naturalis Historia* művében azt is megemlíti, hogy Antonius Castor Rómában egy tanulmányi célokat szolgáló kiterjedt botanikus kertet hozott létre,³⁶ amely mint ilyen egyike volt a legelső botanikus kerteknek. Plinius nagyra tartotta és többször hivatkozta emellett idősebb Catot (Kr. e. 234. – Kr. e. 149.), teljes nevén Marcus Portius Catot, aki Kr. e. 160 körül írta meg földművelésről szóló *De Agri Cultura* című művét.³⁷ Feltűnő viszont, hogy kortársát, a mezőgazdász Columellát alig említi. Amikor Plinius a XVIII., gabonafélékről írott könyvben áttekinti a korábbi agrárszakírók sorát, Marcus Terentius Varroval (Kr. e. 116. – Kr. e. 27.)³⁸ lezárja az elődök lajstromát s nem ejt szót korának legterjedelmesebb agrárszakmunka-írójáról.³⁹ Hoffmann Zsuzsanna szerint Plinius a művében több helyütt is – bár nem nevezi meg vetélytársát – igyekezett támadni, elutasítani Columella nézeteit.⁴⁰ Érdekes például, hogy a fentiekben említett, Columella által kikísérletezett oltási módot fenntartással kezelte s kételkedett annak hatékonyságában,⁴¹ de Vergilius tanait a fák egymásra oltathóságáról kritikátlanul fogadta s csak azt róta fel elődének, hogy *Georgica* című művében mellőzve a kertészetet mindössze néhány körtefajtát és egy

almafajtát említett meg.⁴² Bírálattól fogadta el Vergiliusnak azt az állítását, hogy platánfába alma oltatható⁴³ s maga Plinius is felsorol néhány újabb, hasonló – korábban ismert – párosítást (dióba oltott arbustus (?),⁴⁴ szilfába oltott cseresznye),⁴⁵ hozzátéve mindehhez, hogy szerinte a gyümölcsnemesítés tudománya elérte már a csúcspontját, hisz több gyümölcsöt nem lehet már kitalálni.⁴⁶ Azt is megjegyzi művében erről, hogy szerinte a platán és a kocsányos tölgy elrontja a gyümölcs ízét.⁴⁷

Egyértelmű a felsorolt ismeretek hiedelemháttere, mitikus eredete: amikor Plinius például azt említi, hogy a vörös fedőszínnel rendelkező almák színüket onnan kapták, hogy egykor szederbe lettek beoltva,⁴⁸ felismerhetjük ebben a hiedelmeknek és mítoszoknak az egyik fő jellemzőjét, hogy metafizikai funkciójukból adódóan is megmagyarázzák a dolgok keletkezését, a jelenségek okát.

A különböző vándor jóskok és jóvendőmondók olyan jóslatokat is terjesztettek ebben a korban, amelyek arról szóltak, hogy bár bármely fába bármely másik beoltatható, nem szabad azonban a tövises fákba és bokrokba oltani, hiszen annyi villámcsapás sújtja, ahány oltóággal ellátjuk azt.⁴⁹ Szintén Plinius említi, hogy a szeder szilfába való oltásától az emberek a villámcsapástól való félelmük tartotta vissza.⁵⁰ Részben ide kapcsolódnak azok a görög-római hitvilág-elemek is, amelyek alapján úgy gondolták, hogy a tölgybe (Zeusz/Iupiter fájába) is könnyebben csap a villám⁵¹ s villámcsapás hatására keletkezett egykoron a szőlő.⁵²

Látható tehát, hogy még a korszak legkiválóbb tudósainak tartott szakemberei is milyen hiányos növényélettani ismeretekkel rendelkeztek s mennyire nem voltak képesek határokat vonni a különböző növényrendszertani kategóriák és jellemzőik közé. Ebben a korban lehetségesnek tartották azt is, hogy a bazsalikom előregedve kakukkfűvé silányuljon,

³³ HOFFMANN Zsuzsanna 2009b, 209.

³⁴ Nem tudjuk mikor született és mikor halt meg. Pliniussal való megismerkedésekor feltételezhetően már idős volt.

³⁵ VÁCZY Kálmán 1973, 17–18; KÁDÁR Zoltán, dr. 1987, 197; W. OGILVIE, Brian 2006, 126 és 198; PYRAMUS DE CANDOLLE, Augustin – SPRENGEL, Kurt 2011, 302.

³⁶ SZERZŐ nélkül 1840, 211; LLOYD, Geoffrey Ernest Richard 1983, 114.

³⁷ PORTIUS CATO, Marcus: *De Agri Cultura* [A mezőgazdaságról], Kr. e. 160 körül.

³⁸ Ókori római költő, író. Fennmaradt mezőgazdasági szakmunkája a *Rerum rusticarum libri tres* címet viseli. Ennek első könyve földműveléssel, a továbbiak pedig állattenyésztéssel kapcsolatos ismereteket tartalmaznak (TERENTIUS VARRO, Marcus: *Rerum rusticarum libri tres* [-A mezőgazdaságról három könyvben], Kr. e. I. század).

³⁹ PLINIUS SECUNDUS, Caius/Gaius: *Historia[e] Naturali[s]* [A természet története vagy Természetrajz], Kr. u. 69–79 között,

XVIII. könyv, V. rész, 22–23. bekezdés.

⁴⁰ HOFFMANN Zsuzsanna 2009a, 11–12.

⁴¹ PLINIUS SECUNDUS, Caius/Gaius: *Historia[e] Naturali[s]* [A természet története vagy Természetrajz], Kr. u. 69–79 között, XVII. könyv, XXX. rész, 137–138. bekezdés.

⁴² Ua. XIV. könyv, I. rész, 7. bekezdés.

⁴³ Ua. XV. könyv, XVII. rész, 57. bekezdés.

⁴⁴ Talán egy csillagfű-fajról, a *Lupinus arbustus* Dougl. ex Lindl.-ről van szó.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Ua. XVII. könyv, XXVI. rész, 121. bekezdés.

⁴⁸ Ua. XV. könyv, XV. rész, 52. bekezdés.

⁴⁹ Ua. XV. könyv, XVII. rész, 57. bekezdés.

⁵⁰ Ua. XVII. könyv, XXVIII. rész, 124. bekezdés.

⁵¹ SURÁNYI Dezső 1999, 20.

⁵² EURIPIDES: *Bakchai* [Bakchánők], Kr. e. 405.

a borsikafű mentává, a káposzta magjából répa keljen ki,⁵³ s hogy a gazdag rómaiak kedvelt kirándulólhelyén, a Tiburi vízeséseknél olyan csodafa nőjön, amelynek különböző ágai más-más módon beoltva más-más gyümölcsöt teremjen; diót, bogyós gyümölcsöket, körtét, fügét, gránátalmát és szőlőt: *tot modis insitam arborem vidimus iuxta Tiburtes tullios omni genere pomorum onustam, alio ramo nucibus, alio bacis, aliunde vite, piris, ficis, punicis malorumque generibus*.⁵⁴ A 'gyümölcsfákon termő szőlőről' szóló ókori és középkori tudósításokhoz hozzá kell azonban tennünk, hogy fára futtatot szőlőre (Plinius is említ művében ilyet)⁵⁵ is utalhatnak a feljegyzések, vagy éppen arra a középkori és korai reneszánsz európai kertekben már gyakori szőlőtermesztési módra, amelynek során a fa törzsét átfúrták s a szőlőveszszőt a lyukon átbújtatva a fával „összenövesztették” (2. tábla, 1).⁵⁶

A felsorolt műveknek, Vergilius, Columella, illetve Plinius gazdasági szakmunkáinak nagy ismeretsége és elismertsége volt. Ókori szokás szerint másolatok és kivonatok is készültek belőlük, de ami a legfontosabb, azért maradhattak fenn teljes egészében napjainkig, mert évszázadokon keresztül – mint kézikönyveket – az érdeklődő gazdálkodók használnak forgathatták, valóban használhatták. A Kr. u.-i első évszázadot követő időszakokban számos ókori és középkori szerző vett át ismereteket e kötetekből s építette be azokat saját szakmunkáiba is. A késő-ókori római szerző, Rutilius Taurus Aemilianus Palladius (4. század vége – 5. század eleje) *Opus agriculturae* című szintézisébe így kerülhettek be például az almafák oltására vonatkozó hiedelmek: a februári oltási munkálatoknál az alma kapcsán többek között azt jegyzi meg Palladius, hogy jól oltható minden olyan fára, amelyre a körte is, így kökényre, szilvára, berkenyére, őszibarackra, platánra, nyárra, füzre (4. melléklet).⁵⁷

Érdemes lenne külön tanulmányt szentelni annak, hogy az említett ókori római szerzők miként gyakoroltak hatást a magyar tudomány fejlődésére. A Magyarországon, Keszthelyen 1797-ben létrejött

első európai agrárfelsőoktatási intézménynek például – Vergilius művének címére utalva – a Georgikon nevet adták.⁵⁸ Nem elhanyagolandó tény az sem, hogy a XVII–XIX. században kialakuló magyar gazdasági szakirodalom több ízben is hivatkozta a bemutatott munkákat. Apáczai Csere János 1653–1655 között Utrechtben közzétett *Magyar Encyclopædia*-ja például gyakran idézi Plinius *Historia Naturalis*-át,⁵⁹ hasonlóképpen Szentiványi Márton jezsuita hittudós 1689-es háromkötetes szintézise is.⁶⁰ Grossinger János, az első magyar flóramű szerzője a hazai természetismeretbe Plinius adatait is beépítette s később Mitterpacher Lajos, az első agrártudományi egyetemi tankönyv írója (*Elementa Rei Rusticae in usum academiaram regni Hungariae conscripta*, 1779–1794–1816, I–III. kötet) is hivatkozta Pliniusra.⁶¹ Az első magyar nyelvű természetismereti népi iskolai tankönyv, Gáti István *A természet históriája* című munkája,⁶² valamint a Sárospataki Kollégium tanárának, Emődi Istvánnak 1809-ben megjelentetett *Természeti História* című tankönyvének első része⁶³ vagy Pethe Ferenc 1815-ös *Természet-História és Mesterségtudománya*⁶⁴ mind-mind Plinius hatásáról vallanak. Esetünkben e korszakból mégis talán legfontosabb Lippay János (1606–1666) *Calendarium oeconomicum perpetuum* című 1661-es munkája (2. tábla, 2),⁶⁵ illetve *Posoni kertjének* harmadik, gyümölcsfákról szóló kötete, melyet 1667-ben adtak ki (2. tábla, 3),⁶⁶ hiszen ezek még nem feltétlen önálló megfigyeléseken alapuló információkat közölnek, hanem – mivel Lippay ismerte az ókori keleti mellett a görög és római gazdasági szakirodalmat is – nagy mértékben az antik szerzők (Varro, Vergilius, Columella, Plinius, Martialis,⁶⁷ Plutarkhosz,⁶⁸ Palladius stb.) munkáira támaszkodik.⁶⁹

A pozsonyi és bécsi iskolákban tanult Lippay János a 17. század közepén mint jezsuita rendtag került a bátyja (György) által átalakított pozsonyi érseki kertbe, amely szépségének, gazdagságának köszönhetően ebben a korban széleskörű európai ismeretségnek örvendhetett. A kertben kiemelt helyet kaptak a gyümölcsfák. Voltaképpen már Forgács Ferencről,

⁵³ PLINIUS SECUNDUS, Caius/Gaius: *Historia[e] Naturali[s]* [*A természet históriája* vagy *Természettanajz*], Kr. u. 69–79 között, XIX. könyv, LVII. rész, 176. bekezdés.

⁵⁴ A Tiburi vízesésnél láthattunk egy többféle módszerrel beoltott fát, mindenféle gyümölcsökkel megterhelve, egyik ágán dió, másikon bogyók, megint másutt szőlő, körte, füge és gránátalma fajták (Hoffmann Zsuzsanna fordítása, 2009). Ua. XVII. könyv, XXVI. rész, 120. bekezdés.

⁵⁵ Ua. XVII. könyv, XXXV. rész, 199. bekezdés.

⁵⁶ HERCZEG Ágnes 2005, 204–205.

⁵⁷ TAURUS AEMILIANUS PALLADIUS, Rutilius: *Opus agriculturae* [*-A mezőgazdaságról szóló munka*], IV–V. század fordulóján, III. kötet, XXV. rész, 17. bekezdés.

⁵⁸ Erről bővebben lásd SÜLE Sándor 1967; CSOMA Zsigmond 1997; KURUCZ György 2013.

⁵⁹ Vö. APÁCZAI CSERE János 1653–1655.

⁶⁰ Vö. SZENTIVÁNYI Márton 1689.

⁶¹ KÁDÁR Zoltán, dr. 1987, 198–199.

⁶² GÁTI István 1795 [1798].

⁶³ EMŐDI István 1809.

⁶⁴ PETHE Ferenc 1815.

⁶⁵ LIPPAY János 1662.

⁶⁶ Uő 1667.

⁶⁷ Marcus Valerius Martialis (Kr. u. 38–41 körül – Kr. u. 104).

⁶⁸ Lucius Mestrius Plutarkhosz (Kr. u. 46/48 – Kr. u. 125/127).

⁶⁹ Erről lásd és vö. GÉCZI János 2010.

az érsekkert igazi reneszánsz díszkerti megalapítójáról tudjuk, hogy 1614–15-ben gyümölcsösöket hozott létre; később, Pázmány Péter korában, majd Lósy Imre érseksége idején is megtartották annak gyümölcsös jellegét,⁷⁰ s azt csak nagyon későn, Keresztély Ágost idejében, a 18. század elején vesztette el, amikor a hercegprímás a gyümölcsfákat „kidobatta”.⁷¹

Lippay György érsek és testvére, Lippay János idejében a pozsonyi kert legnagyobb részét ugyan parternek alakították át, de a hátsó, nyugati rész „pompás és válogatott gyümölcsseivel”⁷² három nagy táblában megmaradt gyümölcsösnek (2. tábla, 4) s az olasz kertben is narancs, citrom, gránátalma s különféle exotikus termések voltak megtalálhatóak (2. tábla, 5). Ebben a környezetben íródott Lippay fent említett két munkája, amelyek közül a *Calendarium* mindössze néhány sorban utal az ókori szerzőknél látott fajidegen fákon termő gyümölcs hiedelmére (például: „Pomagránátot barack [valószínű az őszi-barackról van szó] fába ölthetni.”), de számos egyéb – a fák oltásához kapcsolódó, hiedelemhátterű – forrást is megörökített (5. melléklet).

Ezzel szemben a *Posoni kert* című munka gyümölcsökről szóló kötete – amellett, hogy bemutatja a fa törzsén átfúrt szőlő és Columella „ablaktálási módszerének” változatait⁷³ is – valódi „kincseshányja” a fajidegen fákon termő gyümölcs hiedelmére vonatkozó adatoknak (6. melléklet). Azért meglepő ez, mert a § VIII. LXXIV. bekezdésében Lippay szavakba önti, hogy sokféle oltási módról írnak az „Authorok” (utal itt többek közt a fentiekben bemutatott ókori szerzőkre), de ő csak azokat emeli be munkájába, amelyek „leg-bizonyosabbnak tetszenek.” Lippay bár már felfigyelt arra, hogy a fajok közötti rokonság nagyban befolyásolja az oltás eredményességét („mentül közelebb a fák-közzött való hasonlatosság, és csaknem mint-egy atyafúság; annál szerencsésebb leszen az oltás”), de munkájában még elfogadta azt a nézetet is, hogy „a gyümölcs fákat, más külömb-nemű fákbán-is ölthetni, és jól megfogansznak.” Ezek a „külömb-nemű” oltások vázlatosan a következők voltak:⁷⁴

1. A fa terméshozásának idejét oltásokkal kívánták a.) előrébb hozni vagy b.) késleltetni:

a.) szederbe oltott barack (valószínű az őszi-barackról van szó), cseresznyébe oltott (fekete) szőlő, (szelíd) szederbe oltott naspolya, körtébe vagy gesztenyébe oltott szeder;

b.) naspolyába vagy birsbe oltott szeder, (szelíd) szederbe oltott cseresznye;

Lippay ezt az eljárást így magyarázta: „az idején érő fának természete, magával hozta azt, hogy idejében gyümölcsözzen. Azért, a' minémű ágat arra oltanak, az-is elébb gyümölcsözzen; mivel a bé-oltott ágnek, csak abból a' tőkéből nagyon táplálása.”

2. A gyümölcs színét is oltással kívánták befolyásolni:

a.) vörösre változtatja az alma vagy a körte színét, ha azt égerbe, (veres) szederbe, (fekete) cseresznyébe oltják;

b.) vörösre változtatja a barack (valószínű az őszi-barackról van szó) színét, ha azt rózsára, mandulára, „veres duránczai szilvára” oltják;

c.) gesztenye színű lesz az alma, ha azt vadkörtére oltják;

d.) diószínű lesz a szilva, ha azt dióra oltják;

e.) fehér lesz a szeder, ha azt (fehér) nyárfába oltják;

A gyümölcs színének megváltozását a fent felsoroltak mellett más praktikákkal is igyekeztek elérni. Két színű gyümölcsöt próbáltak létrehozni alma és körte, valamint barack (valószínű az őszi-barackról van szó) és dió társításával. Erről Lippay megjegyzi, hogy „Laurebergius⁷⁵ efféle oltásokat, csak ki-gondolt fabuláknak, vagy meséknek nevez [...]” Később mégis beszámol művében egy olyan esetről is, hogy a szóban forgó Laurebergius saját szemével látott egy csoda-almafát, amelyet káposztatorzsába oltottak s termései emiatt káposztaízűek lettek; el is nevezték azt káposzta almának.

Az említett fajtársításokon túl úgy kívánták a gyümölcs, például az alma színét vörösre változtatni, hogy az oltóágakat csuka és bak vérében, valamint különböző vörös festékekben áztatták, illetve a fa mellé vörös színű rózsát ültettek. Ezekben az eljárásokban egyértelműen felsejlik az analógiás mágia „hasonló hasonlót hoz létre” alapelve.

3. A gyümölcs ízét szintén oltással próbálták megváltoztatni:

a.) barack (valószínű az őszi-barackról van szó) birsbe oltva „Barack birs-almát” s birs barackba oltva „Birs-alma Barackot” eredményez;

b.) ha mandulába barackot (valószínű az őszi-barackról van szó) vagy szilvát oltanak, esetleg fordítva, akkor a barack és szilva magja ehető lesz;

c.) a gyümölcsök ízét kívánták befolyásolni az alma-barack, alma-körte, barack-körte és barack-alma társításokkal is;

Lippay ezt az eljárást így magyarázta: „Az iziben változtathatni a' gyümölcsöt, ha a' savanyú gyümölcs

⁷⁰ RAPAICS Raymund 1940, 81.

⁷¹ Ua., 94.

⁷² Bél Mátyás 1735-ös munkáját idézi Ua., 91.

⁷³ LIPPAY János 1667, IV. rész, § VI., LXV–LXVI. bekezdés és VI. rész, CVI–CVII. bekezdés.

⁷⁴ A felsoroltak bibliográfiai adatait a jegyzetapparátus megterhelésének elkerülése végett a 6. mellékletből lehet pontosan viszkerezni.

⁷⁵ Feltehetően Lippay János kortársáról, Petri Laurebergi Ros-tochiensisről van itt szó.

ágot, édes gyümölcs-fában óltyák: és viszontag, az édesset savanyúban; 's annak az ízét tarttya-meg, a' kiben óltyák.”

4. Egy termésen belül kettőnek is érvényre jutnak a tulajdonságai Lippay szerint a következő fajok szemzések szaporítása esetén: (kajsi)barack, dió és mandula társításával kívül (kajsi)barack, belül dió és mandula keletkezik; (?)kajszibarack, szilva és mandula társításával kívül kajszit vagy szilvát, belül pedig mandulát találunk.

5. Ha azt szerették volna elérni, hogy a gyümölcsnek (például a baracknak) ne legyen magja, fűzfába oltották.

6. Ha azt szerették volna elérni, hogy a fa virág nélkül hozzon gyümölcsöt, fűgébe oltották.

A fent felsorolt adatok mellett Lippay kötetében még számtalan módját felsorolja annak, hogy korának kertész-szakemberei és elődei miképpen kísérleteztek a gyümölcsfélék nemesítésével, egymásra oltásával. Itt még egy adatot érdemes kiemelni, hiszen a *Posoni kert* III. kötetében találjuk az egyik első magyar említést a fűzalma-tájfajtakörbe tartozó „édes fejr-bélű” almafajtának, amit Lippay tudósítása szerint Csallóközben *métet alma* névvel illettek s nyári, illetve téli változatát is ismerték, s Lippay szerint a nemesítők fűzfába oltva nyerték.⁷⁶

A különböző faji kategóriákba tartozó fák egymásra oltásánál Lippay azt jegyzi meg, hogy a tölgy alkalmatlan az alma és körte oltásához.⁷⁷ Ez azért is figyelmet érdemlő adat, hisz épp Lippay korában vált népszerűvé Magyarország területén is az az indiai eredetű, reneszánsz novellagyűjtemények által Európa-szerte elterjesztett mesetípus, amely ugyanezt az ismeretet erősítette, közvetítette.

A bordás (Old Hildebrand) típusú mesében⁷⁸ a szegény ember felesége mást szeret (általában a papot) s betegnek tetteve magát a gyógyulását azon lehetet-

len kívánság teljesítésétől teszi függővé, hogy férjét elküldi tölgyfáról almát hozni. A férj keresésre indul, de útközben egy bordás tóttal/katonával/stb. találkozik, aki informálja a kérés lehetetlenségéről s segít neki megleckéztetni a feleséget és szeretőjét.⁷⁹

E dalbetétes tréfás mesét 1986-ig, a *Magyar népmesekatalógus* 7/A kötetének megjelenéséig a magyar folklórisztika huszonnégy variánsban dokumentálta.⁸⁰ Itt csupán két erdélyi adattal szemléltetném e gyűjtéseket:

Olosz Katalin Kolumbán István 1897–1898-as népmesegyűjtéséből 1972-ben tett közzé egy udvarhelyszéki variánst *A szerelmes kántorné* címmel, amelyben a bonyodalom indításakor az eseményt a következő kétsoros dalbetét gördíti tovább:

*Elment az én uram, bolond karafi,
Cserfába oltott almát keresni.*⁸¹

Ugyanezen dalbetét egyik leghosszabbként számon tartott verzióját a Faragó József által szerkesztett 1955-ös székely népmesegyűjteményből ismerjük, amelyben az otthon maradt asszony és szeretője a következő rímeket faragta a rászédett férjről:

*Az én uram, hej, bolond egy ember,
Cserfába oltott almát keresgel.
Talán az isten el is veszejti,
Hogy az én szívem többé nem gyötri.*⁸²

A fent említett népmesekatalógus megjelenése óta eltelt szűk három évtized újabb eredményeket hozott *A bordás* típusú mese kutatásában. Magyar Zoltán Bartus Józsefné Szandai Teréztől, a herencsényi mesemondótól – akinek kivált tréfás meséi közt számos folklórisztikailag is kuriózumnak tekinthető népköltészeti alkotást találni – rögzített variánsban egy újabb négysoros, kottázott (!) kezdő-dalbetétváltozatot közölt:

*Elment az uram, a vén karosnyi,
Tölgyfába oltott almát keresni.*

⁷⁶ Ua. VI. rész, CII. bekezdés és XI. rész, § I., CLXVIII. bekezdés.

⁷⁷ Ua. VI. rész, CI–CII. bekezdés.

⁷⁸ AaTh [AARNE, Antti – THOMSON, Stith] 1961, 1360C; BN [BERZE NAGY János] 1957, 1751*.

⁷⁹ E tréfás mesetípus nem egyedüli a folklóiban, amely reneszánsz novellagyűjtemények hatására terjedt el magyar nyelvterületen. A *fecsegő asszony* alakjáról szóló történetek közé tartozó több trufa is (vö. AaTh [AARNE, Antti – THOMSON, Stith] 1961, 1381A–E, 9218; BN [BERZE NAGY János] 1957, 1381*, 1631*) hasonlóképpen indiai eredetű (KOVÁCS Ágnes 1979, 83–84; Uő 1980, 238–239.).

⁸⁰ 1. *A bordás tót* (Mezőkovácsháza, Balázs Gyula); 2. *A bordás* (Mezőberény, Kálmány Lajos); 3. *Elmönt az én uram...* (Temesközlorincfalva, Kálmány Lajos); 4. [Cím nélkül 1.] (Magyarlapad, Lázár István); 5. *A cserfába oltott édes alma* (helység nélkül, Faragó József); 6. *A szerelmes kántorné* (Udvarhelyszék, Olosz Katalin); 7. *A pékné meg a pap* (Tarcapuszta, Berze Nagy János); 8. *A kikapós menyecske meg a pap* (Nagyvát, Berze Nagy

János); 9. *A cserfába ojtott óma* (Boda, Berze Nagy János); 10. *A bordászsák* (Bag, Dégh Linda); 11. *Cserfába ótott alma* (Rozsály, Béres András); 12. *A bordászsák* (Mekényes, Kovács Ágnes); 13. [Cím nélkül 2.] (Pakod, Fülöp István); 14. *A bordászsák* (Tyukod, Andrásfalvy Bertalan – Kovács Ágnes); 15. [Cím nélkül 3.] (Kállósemjén, Erdész Sándor); 16. [Cím nélkül 4.] (Nyírvasvári, Erdész Sándor); 17. [Cím nélkül 5.] (Nyírvasvári, Erdész Sándor); 18. *A pap és az asszony* (Hévíz, Bodnár Bálint); 19. *Bodnár Péter meg a felesége* (Demecester, Bodnár Bálint); 20. *A cserfába ótott alma* 1. (Rozsály, Béres András); 21. *A cserfába ótott alma* 2. (Rozsály, Béres András); 22. *Ficfa közt keresi az almát* (Szamosszeg, Erdész Sándor); 23. [Cím nélkül] (Mikóháza, Balassa M. Iván); 24. *A fekete tenger fehér habja* (Nagymoha, Vő Gabriella). Vö. VÖÖ Gabriella (VEHMAS, Marja adatainak felhasználásával összeáll. és a bev. írta) – KOVÁCS Ágnes (szerk.) 1986, 49–51.

⁸¹ OLOSZ Katalin (KOLUMBÁN István gyűjteményéből vál., bev. tan. és jegyz. közzét.) 1972, 149–150 és 194.

⁸² FARAGÓ József (szerk.) 1955, 101–103.

*Adná az Isten, hogy odaveszne,
Hogy még egyszer lehetnék kari menyecske.⁸³*

Bár maga a mese nem közismert és elterjedt a magyar nyelvterület minden tájegységén, de e kis dalocskák, rigmusok önállóan is ismertekké váltak a történet asszociálásával vagy anélkül.⁸⁴ Erdélyi János 1862-ben közli a dal általa ismert két sorát:

*Elment az én uram, bolond kurafi,
Cserfaerdőbe almát keresni⁸⁵*

Ág Tibor Az Aranykert muzsikája című kötetben népdalként adta közre a mese dalbetétének lekottázott csallóközi változatát:

*Elment az uram, a nagy kurafi,
Cserfába ojtott almát keresni.
Bár oda veszne, gödörbe esne,
Nyaka kitörne.⁸⁶*

E rigmusok, dalocskák mellett általánosan ismertté lettek magyar nyelvterületen az epikus történetből tanulságként leszűrt *Cserfaerdőben almát keres* közmondásszerű szólás különböző változatai, amelyet már a legkorábbi népköltési gyűjtések is tartalmaztak,⁸⁷ s napjainkig a lehetetlen, megvalósíthatatlan, abszurd vállalkozásba kezdőkre tett gúnyos megjegyzések egyike.

„[...] ebbizon csak babonaság!”

Bár a 18. században Magyarországon megszapordtak az alanyok reális felhasználásával kapcsolatos közlemények s a gyümölcsstermesztési könyvek is behatóbban kezdték tárgyalni a témát, az alanyhasználat terén azonban alig volt fejlődés a 20. század elejéig.⁸⁸ Amikor Kriza János (1811–1875) unitárius püspök, néprajzi gyűjtő (*3. tábla, 1*) Kolozsváron 1863-ban ‘nem minden remegés nélkül’ közreadta *Vadrózsák* című népköltési gyűjteményének első kötetét, egy olyan találós-mesét⁸⁹ is publikált, amely talán a legszemléletesebben fejezte ki azt, amit a kor embere a gyümölcsfák oltásáról gondolt, tudott:

*Engem, téged levágának,
Engem reád akasztának,*

*Én es élek, te es élsz,
Könnyen [!] magadénak téssz.
(Oltás.)⁹⁰*

Mivel az oltást mint szaporító-nemesítő eljárást a 19. század első felében könnyen elvégezhetőnek képzelték,⁹¹ a legkiválóbb szakemberekként számon tartott gazdasági mérnökök, kertészek is számtalanszor estek abba a hibába, hogy fajidegen fákat különböző gyümölcscsel próbáltak beoltani, természetesen sikertelenül.

Leggyakrabban a forrásokban az alma fűzfába való oltásával találkozhatunk. Már Kresznerics Ferenc 1831-es szótára is megörökített ‘fűz fa alma’ név alatt egy olyan almafajtát, amelyet, a szerző szerint fűzfába szoktak oltani,⁹² de ott találjuk ‘az almafa rokonai’ közt az első önálló vállalkozású, nem fordításon alapuló magyar nagylexikon I. kötetében is.⁹³

Vedres István (1765–1830) Szeged város főmérnöke (*3. tábla, 2*), aki közgazdasági írásai miatt is a reformkor gazdaságpolitikai elképzeléseinek előfutáraként említhető, szakképzettsége ellenére közel ezer különböző fűzfafajtát oltott be almavesszőkkel, amik nagy megdöbbenésére nem fogantak meg. Egy 1829. május 15-re keltezett, Rummy Károly (1780–1847) mezőgazdász professzornak címzett levelében erről a következőket írta: „[...] megpróbáltam a fűzfákba téli alma faágakat oltani – többféle fűzfába – s rekettyébe is; maj meg látjuk mi lesz belőlök?”⁹⁴ Később, 1829. november 17-én írott levelében értesíti barátját az oltások sikertelenségéről s közben utal arra, hogy Esztergom környékén szintén próbálkozások történtek az efféle nemesítésre: „Igen szeretném megtudni: hogy miképpen szaporítják Esztergom körül a fűzfákban az almagyümölcsét? oltás, szemzés vagy copulatio által e? – mert nálam azon mintegy 900 oltásokból, a melyeket külömbféle fűzfákba oltattam, talán egy sem fogant meg; a mely megfoganni is látszott, elszáradt.”⁹⁵

Katona Dienes, vagy Katona Mihály Dénes (1782–1874) mint bölcséleti doktor és növény-nemesítő tette le voksát a fűzfán és égerfán termeszt-

⁸³ MAGYAR Zoltán 2004, 140–142. A dallam kottáját lásd: Ua., 141.

⁸⁴ KOVÁCS Ágnes 1977, 497.

⁸⁵ ERDÉLYI János (szerk. és kiadja) 1862, 33.

⁸⁶ ÁG Tibor 1999, oldalszám nélkül.

⁸⁷ Vö. ERDÉLYI János (a Kisfaludy-Társaság megbízásából szerk. és kiadja) 1851; Uő (szerk. és kiadja) 1862; SIRISAKA Andor (szerk. és kiadja) 1890; MARGALITS Ede, dr. (gyűjt. és rend.) 1896.

⁸⁸ PROBOCSKAI Endre 1984, 50–51.

⁸⁹ Rövid epikus történet, a találós kérdés, szóbeli rejtély egyik fajtája.

⁹⁰ KRIZA János [KRIZA János] (szerk.) 1863, 342. Az idézett találós-mese a III. fejezetben, a háromszékiek között XXIX.

sorszámmal jelent meg. Kriza János és gyűjtőhálózatának tagjai több ízben is rögzítettek a fajidegen fákon termő gyümölcs hiedelmének értelmezéséhez, valamint a fűzalma-tájfajtakör és az *Orbai alma* eredetének feltárásához nélkülözhetetlen adatokat. Ezek a tanulmány további fejezeteiben a megfelelő helyen kerülnek említésre, bemutatásra.

⁹¹ A fák oltását ugyanakkor csodaszerűnek képzelték, így az egy-egy faluban sikerrel oltogató emberek (lelkészek, pomológusok, tanítók stb.) köztiszteletnek örvendhettek (erről lásd például SZÉNÁSSY Árpád 1990; NAGY Zsolt 2013c).

⁹² KRESZNERICS Ferenc 1831, oldalszám nélkül.

⁹³ SZERZŐ nélkül 1893, 462–463.

⁹⁴ RUMY Károly (közli) 1836, 233.

⁹⁵ Ua., 234.

hető alma mellett. A kor kiváló szakemberének számító kegyestanítórendi tanár számos cikkét közölték a korabeli szaklapok s a *Falusi Gazda* egyik 1868-ban megjelent számának hasábjain a gyümölcsnemesítésnek „különös” módjáról adott hírt, amelyben többek között a beregmezei szolgabíró és az újhelyi főkereszt is megszólaltatta: „a beregh és ugocsamezei magyarok a tiszamelléki lapályokon fűzfákba különféle fajokkali almagalyakat oltanak, melyek a nedvekkal bővelkedő alanyokon csodával határos nagy fákká nevelkednek és a gyümölcsnek évenként iszonyatos sokaságát termik. Ily magasztos fák almáival özönlik aztán a tiszamelléki városokat Bereg és Ugocsa lakói el [...] bizonyossá tették azt, hogy amelyet fűzfaalmának szokás nevezni valóban fűzfákba oltott fákon terem. Főt. Ruzsák Lajos munkácsi főesperes az oltásnak e nemét gyakorlatban is látta, eredményeiben is, mely állításunkat megerősítő. [...] Alant írt [Leszkay Ferenc beregmezei szolgabíró – megjegyzés tőlem, Nagy Zsolt] tudomással bírok arról, hogy e vidéken fűzfaalma név alatt előfordult gyümölcsfát valósággal fűzfába oltják [...] A harmadik és negyedik tanú újhelyi. Egyik polgári birtokos rendű, ki szölleje talpán fűzfába oltott derék fontos almával bír; a másik főkertész, ki nemcsak fűz, de égerfába is sikerrel oltott almagalyat; de ennek gyümölcse oly keserű lett, hogy ily oltás a fáradságra érdemtelen.”⁹⁶

Bár természettudományos tény, hogy fűzfába vagy más fajidegen fába oltott életképes almafa nincs, mégis – amint azt a fent idézett cikkészlet is mutatja – sikerült több olyan adatot is rögzíteni, amelyek a fajidegen fákon termő gyümölcs hiedelem-voltát erősítik, hisz több adatközlő azt vélte „látni ami nem létezik”.⁹⁷ A beregmezei szolgabíró 1868-ban például Somogyi László úr Alsó-Szilváshegy gyümölcsösében látott fűzfát, melynek egyik fele édes almát termett, míg a másik közönséges fűzfa volt.⁹⁸ Andrásfalvy Bertalan a magyarság népi gyümölcskultúrájáról 1989-ben írott doktori értekezésében, majd a *Magyar néprajz* II. *Gazdálkodás* kötetében jegyezte meg, hogy gyűjtései során több vidéken találkozott olyan emberekkel, akik azt állították, hogy „saját szemükkel láttak [...] fűzfába oltott almát.”⁹⁹

E meggyőződések olyan élenken élhettek a nép körében, hogy ennek hatására a magyar folklór több népköltészeti alkotásában, műfajában is a 19. századtól feltűnik a fűzfába oltott alma képe. Dugonics András 1820-as közmondásgyűjteményében már ott találjuk a *Fűzfába oltott alma* mondást,¹⁰⁰ s Török Károly 1872-es Csongrád megyei gyűjtésében például már a következő népdal szövegét is olvashatjuk:

*Túl a Tiszán, Földeákon,
Alma terem a fűzfákon,
Minden ágon kettő három –
Van szeretőm tizenhárom; [...]*¹⁰¹

1937-ben Györffy István néprajzkutató az *Ethnographia* kérdés-felelet rovatában elsőként vetette fel azt a dilemmát, hogy a fentiekhez hasonló adatok alapján vajon a fűzfába oltott almát, vagy általában a fajidegen fákon termő gyümölcstről szóló közléseket a néprajztudomány az „ősi gazdálkodás” vagy a „népi hiedelmek” körébe utalva vizsgálja s felhívta a figyelmet arra, hogy érdemes lenne utánajárni, „csakugyan tudnak-e fűzfába almát oltani, mely termést is hoz, vagy pedig csak mende-monda az egész.”¹⁰² Györffy kérdésére Okályi Iván (1900–1968) okleveles kertész egyetemi tanártól¹⁰³ érkezett válasz, aki 1926–1927 között Gulácson, Tarpán, Kis- és Nagyaron, valamint Tiszabecsen, majd 1937-ig a Bereg-Szatmár megyei Tisza–Szamos vonalon, Zemplénben (Zemplénagárd, Tolcsva), Felsőtiszaháton, illetve a Csepel szigeten (Szigetszentmiklós) rögzített szilvába oltott rózsára, szőlőbe oltott ribiszkére és fűzfába oltott almára vonatkozó adatokat. Az *Ethnographia* hasábjain a következőket írta erről: „[...] a »fűzfaalma« fajtáról általánosan azt állították, hogy az fűzre oltva a legjobb. [...] olyan emberekkel is találkoztam, kik »maguk is ojtottak ficfába almát«. Sőt meg is mutattak néhány ilyen saját oltású fát. Mindezt a megjelölt fűzre oltott almát megvizsgáltam, a gyökerét kiásattam s megállapítottam, hogy mind almagyökéren áll. Egyetlen esetben sem maradt fenn semmi kétség, s maguk a jelenlevő emberek állapították meg, hogy »ebbizon csak babonáság!«” Hogy Okályi végleg meggyőződhessen erről, Zemplénben felkért egy gazdát, hogy néhány fűzbe oltson almát, s megvizs-

⁹⁶ KATONA Dienes [KATONA Mihály Dénes] 1868, 151.

⁹⁷ Utalás Lammel Annamária 1999-es tanulmányának címére: *Látni, ami nem létezik: néphit és percepció* (LAMMEL Annamária 1999).

⁹⁸ KATONA Dienes [KATONA Mihály Dénes] 1868, 151.

⁹⁹ ANDRÁSFALVY Bertalan 1989, 15–16; Uő 2001, 498. Dr. Andrásfalvy Bertalan megkeresésemre a kézirat lezártáig nem tudta korábbi gyűjtéseinek adatait előkeresni és rendelkezésemre bocsátani. Csupán annyit jegyzett meg hozzám intézett levelében, hogy a *fűzfaalmáról* szóló gyűjtések „nem voltak kimerítő közlések” (Andrásfalvy Bertalan írásbeli közlése, 2015. április 8).

¹⁰⁰ DUGONICS András (öszveszedte, és meg világosította) 1820, 245.

¹⁰¹ TÖRÖK Károly 1872, 135. A fűzfán termő alma és egyéb fajidegen fákon termő gyümölcsök délszláv népköltészetben való megjelenéséről lásd JUNG Károly 2006; Uő 2007. Itt jegyzem meg, hogy a szerző tévesen használta mindkét tanulmányában a *legenda* terminust!

¹⁰² GYÖRFFY István 1937, 100–101.

¹⁰³ Később (1954) a mezőgazdasági tudományok doktora. Gyümölcsstermesztésre szakosodott, több kötete látott napvilágot e témában.

gálva egy év múlva a fákat „eredménye a semmivel volt egyenlő.”¹⁰⁴ Az *Ethnographia* szerkesztője ezek alapján a fűzfaalmát végül is a hiedelmek körébe sorolta. Az azóta íródott publikációk többsége – a szerzők pomológiai, növényélettani járatlansága folytán – mégis kritikátlanul fogadja a fűzfába vagy egyéb fákba oltott gyümölcsről szóló közléseket:

1. „[...] csak arra szeretnénk utalni, hogy a kivészen levő ártéri almafajták között volt nem egy, amelyet – fűzfára oltottak! (Fűz-alma, tüdő-alma, métött-alma stb.) E fajták egyikéről pedig – mely szinte önmagában szimbóluma lehetne a galéria-erdők és a gyümölcsösök, bevezetőnkben említett, kapcsolatának! – már az első magyar nyelvű pomológiai munka: Lippay János híres »Gyümölcsös kert«-je is megemlékezett, 1667-ben.”¹⁰⁵

2. „Más vidékeken tudunk olyan almafajtákról is, amelyet az ártereken oly gyakori fűzfába oltottak (Fűz-alma, Tüdő-alma, Métött-alma). Az Ordashoz közeli Bölcskén is ilyen fajta az Édes-alma. Ez arra enged következtetni, hogy esetleg a szigeten is lehetett fűzfába oltott alma.”¹⁰⁶

Nem magyarázat azonban mindenre a kutatók egyes tudományterületeken való járatlansága, szakavatatlansága, hisz meglepő módon a fajidegen fákra oltott gyümölcsben való hit napjaink természettudományos szakmunkáiban is fel-fel bukkan:

„Ennek a nagy fajgazdagságnak, illetve különleges ízvilág kialakulásához talán köze van a különleges oltási technikáknak, például fűzfába oltott almából alakulhatott ki a métett alma is, de oltottak még eperfába is. [...] Szőlő is volt az ártereken, fűzfába, eperfába oltva [...]”¹⁰⁷

Tria in loco Fyzalma

A Kárpát-medencében a gazdaságnéprajzi, illetve a pomológiai kutatás is több vidékről jelezte, hogy létezik egy *fűzalma* névvel illetett tájfajtakör, amelynek képviselői sok esetben nem is állnak tulaj-

donképpeni rokonságban egymással, csupán a fajták neve és a névadás szempontja hasonló, megegyező. Az alma fűzfára való olthatóságában való hit feltehetően e fajták *fűzalma* elnevezésből is adódhatott, illetve a fentiekben bemutatott évszázados vélekedésekből is eredhetett.

Nagy-Tóth Ferenc a régi erdélyi almákról írott kötetének bevezető részében az almafajták népi elnevezései kapcsán fogalmazta meg, hogy minden névadás minősítés is egyben.¹⁰⁸ E megállapítás a *fűzalmákra* különösen igaz, tudva azt, hogy a magyar néphagyományban a fűzfa mint az asztalos- és ácsmunkákra kevésbé megfelelő faanyag, az értéktelenségnek és silányságnak a kifejezője.¹⁰⁹ A kiterjedt erdőségekkel rendelkező Kárpát-medencei tájban a kiváló fakészlet mellett nem vált szükségessé a fűzfa feldolgozása, másrészt faji adottságai miatt egy könnyen szaporítható, igénytelen, közönséges fáról beszélünk, általában véve semmit érőnek tekintették; Gyergyó vidékén *cigányfának*, *puhrifának* is nevezték.¹¹⁰ A magyar nyelvben megtalálható *fűzfapoéta*,¹¹¹ *fűzfapoézis*, *fűzfa-deák*,¹¹² *fűzfavitéz*, *fűzfakatonna*, *fűzfajankó*, *fűzfaember*¹¹³ *pejoratív értelmű szavak jelentései szintén a fűzfa silány, kevésbé felhasználható, haszontalan minőségéből erednek. A fűzfa értéktelenségét fejezi ki továbbá több szólásunk is, amelyekhez mindig negatív jelentéstartalom társul: Fűzfalegény bodzafapuskával; Fűzfatiszteletesnél esküdtek; Fűzfa alatt esküdtek;*¹¹⁴ *A nagy fűzfa eskette össze őket;*¹¹⁵ *Eleresztette magát, mint a szomorúfűz; Éhes száj, fótos gagya, ficfavesző mindig lesz; Fűzfágúzból soha nem lesz vaskarika*¹¹⁶ *stb. Nem csoda tehát, ha a mit sem érő, kevésbé jónak tartott, apróbb almafajtákat gyakran illették egy-egy vidéken a fűzalma névvel, ahol a fűz- előtag egyértelműen annak satnyaságára utalt.*¹¹⁷ A már említett Vedres István Szeged városi főmérnök is megjegyezte egyik levelében, hogy a *fűzalma* bár sokkal több ideig eláll „az íze nem oly kellemetes is, mint a más [...] almáké; de még is jó gyümölcs az akkor, mikor más nincs!”¹¹⁸

¹⁰⁴ OKÁLYI Iván 1937, 101–102.

¹⁰⁵ KÁROLYI Zsigmond – NEMES Gerzson 1975, 107.

¹⁰⁶ ÁCS Judot 1999, 195.

¹⁰⁷ LACZKÓ Márk 2011, 31.

¹⁰⁸ NAGY-TÓTH Ferenc 1998, 27.

¹⁰⁹ ÚJVÁRI Edit 2005, 166.

¹¹⁰ KISNÉ PORTIK Irén 2006, 36.

¹¹¹ A szó első írott említését lásd CZEGLÉDI István: *Redivivus Japhetke*, 1669.

¹¹² DUGONICS András (összveszedte, és meg világosította) 1820, 245. A hivatkozott gyűjteményben találjuk első említését az *Almát szed a száraz fáról is* szólásnak (Ua., 272). Lásd még SZINNYEI József (szerk.) 1893–1896, 660.

¹¹³ Első írásos említése 1786-ból ismert (SZABÓ T. Attila [gyűjt. és szerk.] 1984, 486).

¹¹⁴ Ennek *Megesküdtek a fűzfa alatt* változatát közölte Kriza János

a *Magyar Nyelvőrben* (KRIZA János 1873, 383). Lásd még KRIZA János 2013, 481.

¹¹⁵ MTA Könyvtárának Kézirattára, *Tiboldi István gyűjteménytöredékei*. Irod., 8-r. 178/I. Megjelent KRIZA János 2013, 411. Ebben a kéziratban találjuk *A vadalmafárolis narancsot akarna szedni* szólást (lásd Ua., 445). A *Sziveket újító bokréta*. XVIII. évszázadbeli dalgyűjteményben *El kell mennem, szép violám, Narancsfán nőtt aranyalmám* kezdetű dalt találunk. A könyv egy 1770-ben, feltehetően Erdélyben összeállított dalgyűjteményt tartalmaz. Az aranyalma viszont itt voltaképpen a narancsot jelenti (VERSÉNYI György [kiadta] 1914, 32).

¹¹⁶ MTA Könyvtárának Kézirattára, *Tiboldi István gyűjteménytöredékei*. Irod., 8-r. 178/I. Megjelent KRIZA János 2013, 465.

¹¹⁷ PELCZÉDER Katalin 2009, 194.

¹¹⁸ RUMY Károly (közli) 1836, 234.

A *fűzalma* mint fajtanév elsőként egy 1407-es magyar oklevélben tűnt fel (*Tria in loco Fyzalma*),¹¹⁹ s az ország nyugati területeiről Bél Mátyás már a 18. században leírta.¹²⁰ Amikor a gyümölcsfajokról és fajtákról, valamint azok földrajzi elterjedéséről a Millennium évében tanulmányt adtak ki, Bihar megyéből jelezték a bőven termő „Fűzfa alma” jelenlétét.¹²¹ Magyarország határain túl Cordus Valerius (1515–1544) német fizikus, botanikus (3. tábla, 3) 1544-es *Hitoria plantarum* című munkájának első kötetében (3. tábla, 4) bukkan fel először.

Az egyes vidékeken *fűzalmaként* ismert fajtákat más helyen egyéb nevekkkel is illették, így a fűzalma-tájfajtakörbe tartozó almák hasonneveinek és névváltozatainak száma – eddigi kutatásaim szerint – eléri a százat. Lévéen, hogy a tanulmány célja elsősorban a fajidegen fákon termő gyümölcs (alma) hiedelmének ismertetése, illetve az ehhez szorosan kapcsolódó 1880-ban leírt kézdiszentléleki *fűzalma*, az *Orbai alma* bemutatása, jelen tanulmányban eltekintek a szinonim elnevezések tüzetesebb sorravételétől¹²² s inkább csak illusztrálásképpen emelek ki itt néhány adatot. A fűzalma-tájfajtakör egyik fajtacsoportjáról tudjuk például, hogy a 20. századig fontos szerepet töltött be a tutajon való gyümölcsszállításban (főként a Maroson, a Közép-Tiszán, illetve a Hármaskörös mentén). Innen származik a *fűzalma* egyik társneve, a *lápós alma*, amely a *láp*ra, azaz az összekapcsoltan közlekedő tutajoknak a megnevezésére utal. Mivel – a Maros esetében – a tutajozás jellemzően elsősorban a román népesség tevékenységi köréhez tartozott, ezért ezt az almát *olájalmanak* is nevezték.¹²³ De tudunk a *fűzalma* *tüdő almaként*, *métett* vagy *métött almaként*, *magotlan almaként*¹²⁴ való megnevezéséről, sőt néhány 19. századi forrás segítségével sikerült dokumentálni a *fűzalma* maroszeiki – feltehetően az

alma alakjára utaló – *pocokalma* elnevezését is. Ennek első ismert említése 1800-ból, a Lokodi család levelezéséből való („Mely meg vett Dohányos kertet métázza egy felől a Tekintetes Bányai Lázár ur kertye mellett lévő Potzok édes Almafá”).¹²⁵ A megnevezést ott találjuk Szinnyi József *Magyar tájszótár*ában is mint korán érő apró almafajtát a *fűzalma* szinonimájaként.¹²⁶ A szótár szerkesztője mind a *fűzalma*, mind pedig a *pocokalma* esetében Kriza János gyűjtéseit jelölte meg forrásként.¹²⁷ Mivel Kriza a már említett *Vadrózsák* első kötetének tájszótárában nem tette közzé egyik névalak magyarázatát sem,¹²⁸ így nyilvánvalóvá lett, hogy Szinnyi a kéziratban maradt, az eredetileg a *Vadrózsák* második kötetébe szánt anyagból emelhetette be munkájába e két névváltozatot. A 2013-ban megjelent *Vadrózsák II.* tájszavai között viszont szintén hiába keressük a két fogalmat,¹²⁹ hiszen a Magyar Tudományos Akadémiához beérkezett, nyelvészeti szempontból érdekesnek talált anyagból Szinnyi munkájához leválasztott iratcsomó, a második kötet sajtó alá rendezéséig nem került elő.¹³⁰ Ez a kéziratot anyag tartalmazza azt a *Tájszavak* címmel ellátott negyvennyolc oldalas, hiányos szójegyzéket, amelyben sikerült megtalálni tordai Kiss Mihály (1809–1889) unitárius esperes, Kriza gyűjtőtársa (3. tábla, 5–6) kézírásában¹³¹ a *fűzalmára* és *pocokalmára* vonatkozó feljegyzést is: „Fűzalma. M:széken Poczokalma. korán érő / apró almaféle.” Kiss Mihály azért is kivételes figyelmet szentelhetett a különböző tájfajták helyi elnevezései összegyűjtésének, mivel maga is – az édesapjától örökölt szenvedéllyel¹³² – űzte a gyümölcészet „mesterségét” (1872-ben például mint pomológus elismerő okmányban részesült a minisztériumtól),¹³³ így feltehetően a korábban idézett, oltsáról szóló háromszéki találós-mese is az ő gyűjtésének eredményeként került a *Vadrózsákba*.¹³⁴

¹¹⁹ SZAMOTA István (gyűjt.) – ZOLNAI Gyula (szerk.) 1902–1906, 18.

¹²⁰ BÉL Mátyás 1984, 240.

¹²¹ BUDAY Barnabás 1896, oldalszám nélkül.

¹²² A fűzalma-tájfajtakörbe tartozó, illetve az egyéb *fűzalma* nével (is) illetett almafajták említéseinek vázlatos áttekintését az 1. táblázat tartalmazza.

¹²³ BARNA Gábor 1988, 202; CSOMA Zsigmond – MÉSZÁROS Márta 2010, 19–20; SZANI Zsolt 2011a, 32.

¹²⁴ Ennek első említését Szikszai Fabricius Balázs 1590-es latinmagyar szótárában találjuk *Mag neköl Valo al:* néven (SZIKSZAI FABRICIUS Balázs 1590, 37).

¹²⁵ SZABÓ T. Artilla (gyűjt.) – VÁMSZER Márta (főszerk.) 2000, 761.

¹²⁶ SZINNYEI József (szerk.) 1893–1896, 660; Uő (szerk.) 1897–1901, 178.

¹²⁷ A *fűzalma* esetében zárójelben szerepel még a Győrffy Iván udvarhelyszéki – kéziratban lévő – gyűjtésére való hivatkozás is!

¹²⁸ Vö. KRÍZA János [KRIZA János] (szerk.) 1863.

¹²⁹ Vö. KRIZA János 2013.

¹³⁰ MTA Könyvtárának Kézirattára, M. Nyelvtud., 4-r. 102. Köszönöm Szakál Annának, hogy a forrás felkutatásában segítségemre volt, továbbá, hogy a birtokában lévő levéltári anyag digitalizált változatát önzetlenül átengedte számomra. Itt jegyzem meg, hogy ugyan Kriza a *Vadrózsák* első kötetében vélhetően több tájszót is ebből az anyagból vett át s Szinnyi szótárához is elengedhetetlen forrásként szolgált, a teljes iratcsomó napjainkig feldolgozatlan! Jelen tanulmányon kívül Olosz Katalin *Váradi József balladájának ismeretlen háromszéki változata a XIX. századból* című dolgozata elemezte s tett közzé részeket, szemelvényeket e többnyire Kiss Mihály unitárius esperes gyűjtéseit tartalmazó kéziratokból (OLOSZ Katalin 2015).

¹³¹ Köszönöm a kézírás beazonosításában nyújtott segítséget Szakál Annának.

¹³² SÁNDOR János 1891, 87.

¹³³ B. Gy. [BOROS György] 1889, 59; SÁNDOR János 1891, 97.

¹³⁴ E feltételezésemmel Olosz Katalin is egyetértett (Olosz Katalin írásbeli közlése, 2015. április 26).

Hosszasan folytatni lehetne még a fűzalma-tájfajtakörbe tartozó almák sorát s elnevezéseik számbavételét. Itt csupán még azt kívánom jelezni, hogy a 20. század második felében beindult gyümölcsfajta-kutatás számos romániai tájegységen dokumentált fűzalma-tájfajtakörbe tartozó – s legtöbb esetben *fűz*, vagy *sălcii* névvel illetett – almát (4–6. tábla),¹³⁵ ugyaninnen ismertek továbbá kisebb számban ún. *fűzkörték* is.¹³⁶

„[...] Orbai alma – a' már jó bundás komondor kutya.”¹³⁷

A *fűzalma* elnevezések *fűz*- előtagja egyes esetekben nem a fűzfa közönségességére és értéktelenségére utalnak, hanem az almafajta robusztus, fűzfáéhoz hasonló nagy méretére,¹³⁸ esetleg azon vélt vagy valós tulajdonságára, hogy – akárcsak a fűz – könnyen, dugványról is szaporítható. Így kapta a nevét egy – a 19. század pomológiai irodalmában villámcsapásként feltűnő s sok vita tárgyát képező – kézdiszentléleki (ma Sânzieni, Kovászna megye) almafajta is, amely eddigi kutatásaim tanulságai szerint a nemesi gyökerekkel rendelkező Orbai famíliának köszönhetően terjedt el előbb Erdélyben, majd Magyarországon, később pedig az egész Európai kontinensen.

A kézdiszentléleki Orbai család múltja a 15. század közepéig visszavezethető. Tagjai közt olyan egyéneket találunk, akiknek személye szorosan kötődik több ismert történelmi eseményhez (így például a mohácsi vészhez) is, s azt is tudjuk, hogy a család két férfitagja 1617-ben nemeslevelet nyert Bethlen

Gábor fejedelemtől.¹³⁹ Nagyjából ekkor szakadt a család két fő ágára.

A kézdiszentléleki *fűzalma* elterjesztésében és megismertetésében szerepet játszó Orbai/Orbay Mihály birtokos kézdiszentléleki Orbay József (1775–?) és ugyancsak kézdiszentléleki Krakai Borbála (?–?) gyermekeként 1805-ben, római katolikus családban született, házasságot kötött a református családból származó torjai Köntzey Jusztinával (1820–1881), s hat gyereke (Berta, Mária, István, Mátyás, Miklós, Zsuzsanna) felnevelését, valamint az 1848–1849-es forradalom- és szabadságharcban hadbírói szolgálatát, illetve – hátralevő életében – táblabíráskodását és aktív gyümölcsészeti tevékenységét követően Kézdiszentléleken hunyt el 1889. március 31-én (7. tábla, 1).¹⁴⁰ Egykor népes kézdiszentléleki család lévén az utóbbi évekig utcanév (*Orbaiak utcája*)¹⁴¹ és két kúria is őrizte a településen az Orbai familia emlékét.¹⁴² Fából épült kúriájukat, amelynek udvarán működött az ún. *Orbai malom*¹⁴³ 2009-ben bontották el (7. tábla, 2–3. kép).¹⁴⁴ Minden bizonnyal ennek a kúriának és malomnak a környezetében álltak azok a *fűzalma* fák,¹⁴⁵ amelyeknek csemetéit Orbai Mihály 1876 márciusában elküldte Márton Ferenc (?–?) csíkszentmártoni királyi járásbírónak.

Márton Ferencet pomológusként¹⁴⁶ kiváló barátság fűzte a kor legnagyobb gyümölcsszakértőjéhez, Bereczki Mátéhoz (1824–1895), a *Gyümölcsészeti vázlatok* című négykötetes pomológiai szintézis szerzőjéhez (7. tábla, 4). Bereczki művének elkészültéhez a csíkszentmártoni járásbíró nem csak azal járult hozzá, hogy barátját levelekkel bombázva

¹³⁵ Vö. BORDEIANU, T. et alii (szerk.) 1964; NAGY-TÓTH Ferenc 1998.

¹³⁶ Lásd például NAGY-TÓTH Ferenc 2006, 208.

¹³⁷ Az e fejezetben található adatok kisebbik része átvétel három korábbi tanulmányomból (vö. NAGY Zsolt 2013b, 363–364; Uő 2015a; Uő 2015b).

¹³⁸ „Ha az ártéri gyümölcserdőkben valami különösen nagy, öreg almafapéldánnyal találkoztunk, azonnal megállapították, hogy ez »ficfába oltott fa«. S ezt a megállapítást nemcsak az ott még mindig feltalálható »Fizfa-alma« fajtára vonatkoztatták, hanem [...] minden robusztus, nagynövésű, vagy matuzsálemi korú almafára.” (OKÁLYI Iván 1937, 101–102).

¹³⁹ KÁLLAY Ferenc 1829, 274; PÁLMAJ József 1901, 343–344; TÜDÖS S. Kinga 2009, 89.

¹⁴⁰ Vö. Románia Országos Levéltára Kovászna megyei Igazgatósága (Direcția Județeană Covasna a Arhivelor Naționale), Sepsiszentgyörgy, Fond nr. 105-516 (*Matricula defunctorum*), 21 és 79. A Kocs János által végzett tasnádi Fekete család családfa-kutatásai alapján. Itt köszönöm meg Kocs János úrnak, az Erdélyi Genealógiai Társaság vezetőjének, hogy a kézdiszentléleki Orbai család történetének kutatásában segítségemre volt.

¹⁴¹ FAZAKAS János 2009, 456.

¹⁴² Érdemes lenne feltárni, hogy a kézdiszentléleki Orbai familia miként járult hozzá a ma Sepsiszentgyörgyön működő Szé-

kely Nemzeti Múzeum létesítéséhez. Tudjuk például, hogy özv. Cserey Jánosné a múzeum anyagának összegyűjtésekor, 1878 decemberében két darab régi rézpénzt kapott Orbay Mari kisaszonnytól, Orbai Mihály lányától (CSEREY JÁNOSNÉ, özv. 1879, 24), s Orbai Mihály maga is hozzájárult a múzeum anyagának gyarapodásához, hisz 1877 februárjában tizenöt, míg ugyanezen év márciusában mintegy harminc újabb kéziratot adományozott a létesítendő kulturális intézmény számára (VASADY Gyula 1877a, 75; Uő 1877b, 127). A család másik ágából származó Fekete Ferencné Orbai Klárától Cserey né gyűjtésének köszönhetően került be a múzeum textilgyűjteményébe – s ma is ott található meg – egy 17. századra datált úríhmzés is, melyet Lázár Prezsmér Kinga restaurált (leltári jelzete: T.12).

¹⁴³ BORCSA Imola – ÖRDÖG Ildikó 2009, 237.

¹⁴⁴ A fakúriát 1960. júniusában Vámszer Géza (KJNT Fotóarchívuma, KJNT_14767), 2005-ben (SzNM Dokumentumtár, D.100) és a lebontás előtt, 2009-ben (e dokumentáció egyelőre Szőcsné Gazda Enikő magántulajdonában van) Szőcsné Gazda Enikő dokumentálta. A kőkúria még áll, azonban az örökösök jelentősen átalakították azt.

¹⁴⁵ Erről bővebben lásd NAGY Zsolt 2015b, 95–97.

¹⁴⁶ VITOS Mózes 2003, 116; TUSNÁDI ÉLTHES Gyula 1942, 1.

tanulmányai kiadására ösztönözte, hanem még azt is megígérte, hogy a Székelyföldön elterjedt, értéke-
sebb gyümölcsfajták közül néhányat megismertet
a mezőkovácsházai szakemberrel. Így valósult meg
az, hogy Márton Ferenc révén Bereczki Máté közzé-
tette munkájában például a Csík vármegyében *zöld
jeges* néven ismert *székely zöldalma*, illetve a *székely
bergamot körte* részletes leírásait is.¹⁴⁷ Az említette-
ken túl talán a legfontosabb székely tájfajta az említ-
ett kézdiszentléleki *fűzalma* volt. „Van nekünk egy
almafajunk, mely a Háromszéken, »Fűz-alma« név
alatt nagyon el van terjedve. Ezen almát dugvány
által szaporítják, mint a fűzet. Magva nincs, csak
maghártyája. Gyümölcse elég nagy, hosszukás csú-
csos-idomú; késő tavaszig eláll. Húsa puha, savany-
kás; térszában kitünő; nem könnyen rothad, még ha
ütődést kapott is. Ismered-e ezen almát?» – intézte
1875. december 30-ára keltezett első, e témában írt
levelét Bereczki Mátéhoz Márton Ferenc.¹⁴⁸ Mivel
a leírt almáról a nagy gyümölcsszakértőnek nem volt
tudomása, további leveleket váltott a csíki birtokos-
sal. Egy 1876. március 28-án írott levelében Márton
Ferenc további kedvező tulajdonságait sorolta fel az
ismeretlen gyümölcsfajtának: „[...] ezen almafaj bi-
zonyára meg fog téged lepni. Gyümölcse télen-nyá-
ron használható, tartós, ép gyümölcs. Húsa puha;
savanya igen kedves. Az idevaló nép nyáron át oly
ételneműeket, melyekhez ecetet szoktak használni,
Fűz almával savanyít meg, mely igen kedves ízűvé
teszi ételét.” – írja.¹⁴⁹ Végül Márton Ferenc közve-
títésével kézdiszentléleki Orbai Mihály birtokáról
szerzett be néhány tősarjadványt¹⁵⁰ Bereczki Máté
s így lehetősége adódott, hogy a Benkő Dénes (7.
tábla, 5) és Csoboth Ferenc altorjai birtokosokkal,
valamint mezőtúri Dörgő Dániel gyümölcsész bar-
rátjával e témában váltott számtalan levél (8–21,
23 és 25–44. *melléklet*)¹⁵¹ alapján a fajtát – elsőként
– pomológiaiilag szakszerűen leírja s később azt a vi-
lággal megismertesse.

¹⁴⁷ BEREZKAI Máté 1887, 169–170 és 281–282.

¹⁴⁸ Uő 1884, 122.

¹⁴⁹ Uo.

¹⁵⁰ Uo.

¹⁵¹ A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Személyi Emlékanyag-
gyűjteményében őrzött, *Orbai almát* vagy változatait említő
dokumentumok teljes jegyzékét lásd a tanulmány végi 3. *fűgge-
lékben*.

¹⁵² Ezt 1884-ben megjelent kötetében újból közzéteszi. Vö. Ua.,
122–128.

¹⁵³ Ua., 122.

¹⁵⁴ Itt jegyzem meg, hogy arról a Szentgyörgyi Lajosról lehet szó,
aki a Makk-féle összeesküvés résztvevőjéről, a Sepsiszentgyör-
gön kivégzett Váradi Józsefről keletkezett történeti ének, balla-
dás dal egyik legkorábbi feljegyzésének (1859) is szerzője (erről
lásd SZABÓ Sámuel 2009, 500; az itt hivatkozott forrás eredeti
lelőhelye és leltári száma: Lucian Blaga Központi Egyetemi

Mivel már hasonló név alatt (*fűzfa alma*) meg-
határozásra került egy haszontalanabbnak, kevésbé
jónak tartott gyümölcs (7. *melléklet*), így az összeté-
vesztésüket elkerülendő, a *fűzalmát* – Orbai Mihály
birtokosra és a fajta fő termőterületére, Orbaiszékre
utalva – Bereczki *Orbai alma* néven emelte be a szak-
irodalomba. Az első fajtaleírást 1880-ban tette közzé
a *Gyümölcsészeti és Konyhakertészeti füzetek*-ben *Az
orbai almáról* címmel (22. *melléklet*).¹⁵² Itt valóság-
os lenyűgözöttséggel és óriási lelkesedéssel beszélt
a „felfedezett” almáról: „[...] oly almafajt akarok jelen
soraim által megismertetni, mely hivatva van, hogy
a gyümölcsészet birodalmában egykor nagy szerepet
játsszék” – írta.¹⁵³

A fent idézett méltatást olvasva 1881-ben Orbai
Mihály három másik fajta és egy levél kíséretében
fűzalmáját felküldte Kolozsvárra, az akkoriban
igencsak aktív Erdélyi Gazdasági Egylet kertésze-
ti- és gyümölcsészeti szakosztályához, hogy az ún.
szakosztályi ülések végén tartott gyümölcsköstölá-
sok („ízlelő-gyűlések”) valamelyikén ezt az almát
is sorra kerítsék s a gyümölcsész-szakemberek (id.
Bodor Pál mint elnök, dr. Berde Áron mint ale-
nök, Szentgyörgyi Lajos mint szakosztályi jegyző,¹⁵⁴
Zonda László mint egyleti kertész, Kovács János fő-
tanodai igazgató, Veress Ferencz fotográfus, Ritter
Gusztáv, dr. Márton Lajos egyetemi tanár, dr. Bodor
Antal ev. ref. egyházkerületi titkár stb.) bírálatot fo-
galmazzanak meg róla. Orbai levelére a szakosztály
nevében bágyoni Szabó Sámuel (1829–1905) tanár,
néprajzi gyűjtő¹⁵⁵ (7. *tábla*, 6) válaszolt (24. *mellék-
let*), de váratlan módon alulértékelt a beküldött
fűzalmát: „Őszintén beszélve: nem olyan jó, mint
idáig jutott hire.” – írta 1881. december 15-re kel-
tezett levelében.

A Bereczki Máté és Szabó Sámuel közötti éles vé-
leményeltérés a kérdéses almafajta minőségi mutatói
kapcsán azért is meglepő, mert tudjuk, hogy Szabó
Erdélyben – sokmás mellett – korának egyik legelis-

Könyvtár Kézirattára, Kolozsvár, *Dalfűzér. Nagyenyeden, 1859.
Szentgyörgyi Lajosé*. Mss. 1673). Ennek a történeti éneknek a né-
hány évvel korábban feljegyzett változata (*Ballada Váradi Jósikáról
– 1854-ből*) került elő nemrég a már említett M. Nyelvtud., 4-r.
102 jelzetű iratcsomóból, a MTA Könyvtárának Kézirattárából.

¹⁵⁵ Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórt hagyatékát Olosz
Katalin rendezte sajtó alá (lásd SZABÓ Sámuel 2009). Szabó
Krizsa Jánossal is személyes ismeretséget kötött s megígérte, hogy
néhány ballada dallamát elküldi számára. Együttműködésük-
ről azonban semmi biztosat nem tudunk. Vö. SZAKÁL Anna
(a szétszóródott kéziratos anyagot összegyűjt., s.a.r., bev. tan. és
jegyz. közzét.) 2012, 163–164. Lásd erről még Ua., 34. A Szakál
Anna által közzétett levél az OSZK Kézirattárában [Levelestárá-
ban] található, a következő jelzet alatt: *Krizsa János ismeretlenhez.
Kolozsvár, 1864. december 19.* Autográf levél, 2 oldal [korábbi,
ideiglenes leltári száma: Sz 313/69/1991].

mertebb gyümölcsészeként¹⁵⁶ is jelen volt a közéletben, s komoly figyelmet fordított a tájfajták megismerésére és megismertetésére, népszerűsítésére, akár csak Magyarországon Bereczki. Már marosvásárhelyi korszaka alatt több pomológiai, illetve gyümölcstermesztési szakcikk szerzője,¹⁵⁷ „munkásságot fejtett ki akörül is, hogy az ifjúságot a gyümölcstenyésztésre kapassa. Kertjében gyümölcsfa-iskolát alapított, annak megmunkálására és ápolására az ifjúságot rendre fölszólította.”¹⁵⁸ Leginkább mégis abból látjuk, hogy a pomológia és a régi tájfajták iránt elkötelezetten érdeklődött, hogy amikor a marosvásárhelyi Református Kollégium természetrajz és vegytan tanáráként 1864-ben a Magyar Orvosok és Természettudósok X. Nagygyűlésének szervezői megbízták egy termény- és ipartárlat megrendezésével,¹⁵⁹ a kiállítás előzetes koncepciójába, tervébe Szabó Sámuel 6. pontként felvette a népi gyümölcsismerethez kötődő kérdéseket is, úgy mint: „vannak-e gyümölcsösei, ezekben ritka gyümölcsfaj, mely csak azon vidék sajátja (kinek kertjében); a gyümölcsöknek sajátos vidéki nevei?”¹⁶⁰ Szabó Sámuel 1868 ősztől, Kolozsvárra kerülésétől kapcsolódott be még aktívabban az erdélyi gyümölcsészet-szaktudományi életbe. Ott találjuk az 1869-től induló *Erdélyi Gazda* folyóirat élén¹⁶¹ s a már említett egyet kertészeti- és gyümölcsészeti szakosztályában is mint oszlopos tagot, akitől társai mintaként is felhasználható gyümölcsfajta-leírásokat kölcsönöztek,¹⁶² akire oltvány-katalógus szerkesztését bízták,¹⁶³ de még a budapesti Országos Kertészeti Egylet gyümölcsészeti szakosztály felkérését is hozzá továbbították s Szabó ennek is eleget téve összeállította az Erdélyben nagymértékű termesztésre ajánlható almák és körték listáját.¹⁶⁴ Szabó Sámuel jól ismerhette a mezőkovácsházai pomológus, Bereczki Máté gyümölcsöséből származó gyümölcsöket is, hiszen a szakosztály, amelynek tagja volt, több ízben

is kapott Mezőkovácsházáról „mutatványokat” az elnök, id. Bodor Pál közvetítésével. Feltételezhetően 1882-ben így ismét Szabó Sámuelhez kerülhetett bírálatra – immár magától Bereczki Mátétól – a kézdiszentléleki *füzalmának* néhány példánya.

Szabó levelének az *Erdélyi Gazdában* való közzététele előtt – nem ismerve a kolozsvári pomológusok elmarasztaló véleményét – Bereczki Máté már német nyelven is készített egy méltatást az almafajtáról *Orbai Alma (Pomme Orbai) oder Orbai'scher Apfel, eine neue sehr interessante Sorte* címmel a stuttgarter *Pomologische Monatshefte*-be.¹⁶⁵ Ugyanezen kiadvány hozta le egy évvel később az alma első hiteles, színes ábrázolását is (8. tábla, 1) egy Eduard Lucas által írt rövid cikk (*Der Orbai'sche Apfel*) kíséretében.¹⁶⁶ Utóbbi azért is különösen fontos, mert ebből a kezdeti időszakból csupán egy fekete-fehér szelvény is ismerjük a Bereczkiék által vizsgált gyümölcsnek (8. tábla, 2), annak a gyümölcsnek, amelyet egyfajta szenzációként fogadtak a 19. század végének pomológusai.

Nem véletlen az sem, hogy ott találjuk nem csak az említett *Pomologische Monatshefte*-ben (8. tábla, 3), hanem szintén 1881-ben a bécsi *Der Obstgarten* című újság címlapján is (8. tábla, 4).¹⁶⁷ Az „*Ein guter Rath für Diejenigen, welche den Orbai'schen Apfel schnell und im Grossen vermehren wollen*” címmel el látott cikk azonban az olvasóközönség több tagjának is szemet szúrhatott. A tanulmány nem maradt rozszindulatú kritikák és viták nélkül, Bereczkit nyereszkeskedéssel vádolták meg (adott ponton Luka Gusztáv – Szabó Sámuel *Erdélyi Gazdában* megjelent kritikájára hivatkozva – még a kiváló mezőkovácsházai szakember hitelességét és szakértelmét is megkérdőjelezte).¹⁶⁸ Végül 1884-ben, négyrészes szintézisének harmadik kötetében saját tapasztalatait is megosztva az érdeklődőkkel, Bereczki végleg tisztázta az *Orbai alma* körüli félreértéseket (8. tábla, 5 és 45. mellék-

¹⁵⁶ OLOSZ Katalin 2002, 99; SZABÓ Sámuel 2009, 17.

¹⁵⁷ Lásd például SZABÓ Samu [SZABÓ Sámuel] 1857; SZABÓ Sámuel 1867. Az említettekén túl feltehetően Szabó Sámuel a szerzője több – a *Székely Közlöny* „Közhasznú forgácsok” című rovatában – 1867–1868 között névtelenül megjelent vagy –ő szignóval ellátva publikált kisebb közleménynek is (*Gyümölcsfák kérgének tisztántartása, A gyümölcsfák metszésének kedvező időszaka, A gyümölcs óvása a fűgvesedéstől, Almatermelés Morvaországban, Hernyófészek* stb.). Olosz Katalin írásbeli közlése, 2015. április 25.

¹⁵⁸ A Szabó Sámuel egykori tanítványától, Lakatos Sámueltól idézett sorok a következőképpen folytatódnak: „Én is dolgoztam benne; egy alkalommal az oltást is meg kellett próbálnom, de sajnálatomra oltásom nem fogant meg. Többet soha nem is próbáltam. Szabó maga szenvedélyes gyümölcstenyésztő volt. A Királykút mellett, a kollégium játszóhelyén alól szép gyümölcsös van most is, melyet ő plántált be.” (SZABÓ Sámuel 2009, 38) A teljes visszaemlékezés közzétéve Ua., 36–38.

¹⁵⁹ Erről lásd bővebben OLOSZ Katalin 2003.

¹⁶⁰ Szabó Sámuel, idézi SZABÓ Sámuel 2009, 581. Az eredeti forrásszöveg bibliográfiai adatait lásd Uő 1864. Újrakiadásai OLOSZ Katalin 2003, 45–47; SZABÓ Sámuel 2009, 579–582. A tárlat anyagát maga Szabó Sámuel, néhány diákjával együtt gyűjtötte. Feltehetően számos településen dokumentálásra került több gyümölcsészeti adat is, azonban e gyűjtőút naplója, Szabó szakosztályi értekezése és a kiállítást bemutató előadásának szövege nem került elő.

¹⁶¹ SZABÓ Ágnes 2013.

¹⁶² SZENTGYÖRGYI Lajos, szakoszt. jegyző 1882c, 270.

¹⁶³ Uő 1882b, 166.

¹⁶⁴ Uő 1882a, 87.

¹⁶⁵ BEREZKY Máté [BERECZKI Máté] 1881, 36–42.

¹⁶⁶ LUCAS, Ed. dr. [LUCAS K. F., Eduard] 1882, 109.

¹⁶⁷ BEREZKY Máté 1881a.

¹⁶⁸ Szóváltásukat lásd LUCA, Gustav v. [LUKA Gusztáv] 1881; BEREZKY Máté 1881b.

let).¹⁶⁹ Az alma első leíróját azonban nem érthették váratlanul e reakciók, hiszen úgy tűnik számított rá: cikke nagy port fog kavarni. Már az első közlemény megfogalmazásakor a következőket írta levélben Dörgő Dániel barátjának: „Ha véletlenül el nem késik, a XI-ik számban megint megjelenhetik egy hosszabb cikkem az Orbai almáról, melyet csak most végeztem be [...] Meglásd, hogy e cikkem nagy szelet fog csapni! Dr. Lucasnak is elküldöm. Villási megígérte, hogy lefordítja németre, hogy Dr. Lucas is közölhesse lapjában.” (16. melléklet).

A Bereczki állítása szerint könnyen szaporítható, alanyként is használható és kiválóan eltartható, piacos almafajta valóban nagy szelet csapott, akkorát, hogy az még talán Bereczki várakozásait is felülmúlta. Nemcsak Magyarországon vált idővel közismertté (lásd például 8. tábla, 6), de a német nyelvű publikációknak köszönhetően híre és maga a gyümölcs is már 1881-ben átlépte az országhatárokat (9–10. tábla): „Orbai alma vesszőket már küldöztem Németország több részébe, Poroszországba, sőt még Orosz országba, Simferopolba is! Még mindig nyugat miatta naponkint egyegy német pomolog” – írja egy 1881. március 15-re keltezett levelében Bereczki (29. melléklet). Másfél hónappal később ugyancsak ő írja barátjának: „Közel 60 embernek, többnyire külföldieknek küldöttem ingyen Orbai alma vesszőket, részint simákat, nagyrészt azonban gyökereseket.” (30. melléklet).

Az *Orbai alma* fő termőhelye, Kézdiszentlélek a 20. században is megtartotta almatermelő jellegét (11. tábla, 1), s ennek köszönhetően *fűzalmája* napjainkban is megtalálható a településen. Kakas Zoltán 1991-ben például két *fűzalma* fát dokumentált Balogh Tibor háztáji kertjében,¹⁷⁰ amelyek 2013. nyarán még álltak és teremtek.¹⁷¹ Napjainkban a Budapesti

Corvinus Egyetem Gyümölcsstermő Tanszékének soroksári kísérleti telepe (11. tábla, 2), valamint az angliai *National Fruit Collection* (11. tábla, 3) mellett számos helyen fellelhetőek az *Orbai alma* fák (lásd még 1. függelék és 2. táblázat).

Összegzés

„Egy különleges dísznövényt szeretnék, hogy teremjen is gyümölcsöket... Van egy fiatal füzem és arra gondoltam, hogy beoltom, egyes ágait alma, körte, szilva, barack ággal.” – olvasható egy internetes portálon 2012 novembere óta;¹⁷² a *Békés Megyei Hírlap*ban pedig 2014 elején Papp Gábor újságíró mutatott be egy Gyulán álló akácba oltott kajszibarackfát.¹⁷³

E tanulmányból talán látható, hogy a gyümölcsfajták természetére, tulajdonságaira vonatkozó ismeretek, hagyományok, s a fajták eredetéhez fűződő hiedelmek egy része is igen régi képzeteken alapul. Éppen ezért egy-egy almafajta elterjedésének feltárása kapcsán rendkívül tanulságos művelődéstörténeti kérdésekkel találkozhat szembe magát a kutató.¹⁷⁴ Amint láthattuk a fűzalma-tájfajtakörbe tartozó vagy a *fűzalma* névvel illetett fajtákra kiváltképpen is igaz ez, hiszen „a fűzaalma hiedelme [azaz a faj-, nemzetségi-, család-, rend- és csoportidegen fák termő gyümölcs hiedelme] végigvonul a gyümölcsészet történelmén.”¹⁷⁵ De talán nem csak a múlt pomológiai gondolkodását érthetjük meg jobban a kutatásával, hanem jelenünket is; s ha a különböző weblapokon vagy újságokban a fent említettekhez hasonló információkkal találkozunk ezután, akkor tán mi is a kalocsai-vidékiekkel együtt mosolyogva fakadunk dalra s kissé sóvárogva sóhajtunk majd fel: bár minden fa piros almát teremne!

Nagy Zsolt – Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár; nagycszolt@yahoo.com

¹⁶⁹ 1887-ben újabb leírását olvashatjuk az említett szintézis IV. kötetében. Uő 1887, 486 (46. melléklet).

¹⁷⁰ Kakas Zoltán szóbeli közlése, 2013. augusztus, Sepsiszentgyörgy.

¹⁷¹ „A kézdiszentléleki polgármester, Balogh Tibor jóvoltából megismerkedtünk az orbai almával. Ezt egyébként magotlan alma néven ismerik a faluban, és a történelmi Orbaiszék emlékéket őrzi, hogy ne soroljuk most ennek az almafajtának azokat a jó tulajdonságait, melyeket a kézdiszentléleki asszonyoktól halottunk.” Kisgyörgy Zoltán: *Aranyalma és zengőkörte*. In: http://www.3szek.ro/load/cikk/62285/aranyalma_es_zengokorte. Közvetítés ideje: 2013. augusztus 6. Utolsó megtekintés ideje: 2015. május 8.

¹⁷² http://www.gyakorikerdesek.hu/otthon_kert_3613442-oltani-hogyan-mit-mivel-lehet. Közvetítés ideje: 2012. november 3. Utolsó megtekintés ideje: 2015. április 12.

¹⁷³ Szűcs Gergely írásbeli közlése, 2015. április 9. A lapszámhoz és a cikkhez a kézirat lezártaig nem sikerült hozzájutnom.

¹⁷⁴ ANDRÁSFALVY Bertalan 1989, 15; Uő 2001, 498.

¹⁷⁵ NAGY-TÓTH Ferenc 2006, 24.

Források

1. Levéltári források¹⁷⁶

- Kriza János Néprajzi Társaság (Asociația Etnografică Kriza János) [KJNT], Kolozsvár
 KJNT Fotóarchívuma
 - KJNT_14767.
- Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtár (Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”) [KEK], Kolozsvár
 KEK Kézirattára
 - **Dalfűzér. Nagyenyeden, 1859. Szentgyörgyi Lajosé.* Mss. 1673.
- Magyar Mezőgazdasági Múzeum [MMgM], Budapest
 MMgM Személyi Emlékanyag-gyűjtemény
 - SZE 177.
 - SZE 178.
 - SZE 179.
 - SZE 180.
 - SZE 184.
 - SZE 8018 (2014-ben áteltározva az SZE 179. jelzetű iratcsomóba).
- Magyar Tudományos Akadémia [MTA], Budapest
 MTA Könyvtárának Kézirattára
 - **Tiboldi István gyűjteménytöredékei.* Irod., 8-r. 178/I.
 - M. Nyelvtud., 4-r. 102.
- Országos Széchényi Könyvtár [OSzK], Budapest
 OSzK Kézirattár [Levelestár]
 - **Kriza János ismeretlenhez. Kolozsvár, 1864. december 19.* Autográf levél, 2 oldal [korábbi, ideiglenes leltári száma: Sz 313/69/1991]
- Románia Országos Levéltára Kovászna megyei Igazgatósága (Direcția Județeană Covasna a Arhivelor Naționale), Sepsiszentgyörgy
 - Fond nr. 105-516 (*Matricula defunctorum*).
- Székely Nemzeti Múzeum (Muzeul Național Secuiesc) [SzNM], Sepsiszentgyörgy
 SzNM Fototékája
 - Hm_5_019.
 SzNM Könyvtár
 - Gyászjelentő-gyűjtemény. *Benkő Dénes gyászjelentője.*
 - Gyászjelentő-gyűjtemény. *Kiss Mihály gyászjelentője.*
 - Gyászjelentő-gyűjtemény. *Orbay Mihály gyászjelentője.*
- SzNM Néprajzi Dokumentumtár
 - D.100.

2. Irodalmi forrásművek

- CZEGLÉDI István: *Redivivus Japhetke*, 1669.
- CORDUS, Valerius: *Historia plantarum* [-A növények históriája], 1544.
- EURIPIDES: *Bakchai* [*Bakkhánsnők*], Kr. e. 405.
- HESIODOS: *Erga kai Hemerai* [-*Munkák és napok*], Kr. e. 700 körül.
- IUNIUS MODERATUS COLUMELLA, Lucius: *De Arboribus* [-*Az élő fákról*], Kr. u. 62 körül.
- IUNIUS MODERATUS COLUMELLA, Lucius: *De re rustica* [-*A mezői gazdaságról*], Kr.u. 62 körül.
- PLINIUS SECUNDUS, Caius/Gaius: *Historia[e] Naturali[s]* [*A természet históriája vagy Természetrájsz*], Kr.u. 69–79 között.
- PORTIUS CATO, Marcus: *De Agri Cultura* [*A mezőgazdaságról*], Kr. e. 160 körül.
- TERENCEIUS VARRO, Marcus: *Rerum rusticarum libri tres* [-*A mezőgazdaságról három könyvben*], Kr. e. I. század.
- TAURUS AEMILIANUS PALLADIUS, Rutilius: *Opus agriculturae* [-*A mezőgazdaságról szóló munka*], IV–V. század fordulóján.
- VERGILIUS MARO, Publius: *Georgica* [-*Paraszi dolgok vagy -A földművelésről szóló tanköltemény*]. *Liber 2.* [2. könyv], Kr. e. 29.

¹⁷⁶ A dolgozatban hivatkozásra, említésre, netán idézésre került, de nem a szerző (Nagy Zsolt) által feltárt és/vagy közvetlenül kutató levéltári dokumentumokat e jegyzékben csillaggal (*)

jelöltük. A források feltáróira, illetve a forrásközlésekre a főszövegben a megfelelő helyen, lábjegyzetben utalunk.

Irodalom¹⁷⁷

- AaTh [AARNE, Anti – THOMSON, Stith]
 1961 *The Types of the Folktales: A Classification and Bibliography*, second revision, FF Communications Vol. LXXV, No. 184, Academia Scientiarum Fennica, Helsinki.
- ÁCS Judit
 1999 Ártéri gazdálkodás az Ordasi szigeten a XIX–XX. században, in: BÁRTH János – WICKER Erika (szerk.): *Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezetének Évkönyve 16.*, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete, Kecskemét, 173–210.
- ÁG Tibor
 1999 *Az Aranykert muzsikája. Csallóközi népdalok*, Csallóközi kiskönyvtár, Kalligram, Pozsony.
- AMBRUS Lajos
 2014 A magyar Lucas, in: TOLNAY Gábor (szerk. és jegyz. ell.): *Bereczki Máté és Dörgö Dániel levelezése*, IV. kötet (1884. január 15. – 1884. december 25.), Verseghy Ferenc Elektronikus Könyvtár, Szolnok, 10–17.
- ANDRÁSFALVY Bertalan
 1964 Duna menti gyümölcsöskertek. Adatok a magyarországi déli Duna-szakasz népi gyümölcskultúrájának ismertetéséhez, in: BABICS András (szerk.): *Értekezések*, MTA Dunántúli Tudományos Intézete, Budapest, 271–305.
 1989 *A magyarság gyümölcsészete* [doktori értekezés, kéziratban], MTA, Budapest.
 2001 *Gyümölcskultúra*, in: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): *Magyar néprajz nyolc kötetben*, II. kötet (*Gazdálkodás*), Akadémiai Kiadó, Budapest, 493–527.
- APÁCZAI CSERE János
 1653–1655 *Magyar encyclopædia. Az az, minden igaz és hasznos böltsésgnek szep rendbe foglalása és Magyar nyelven világra botosítása*, Officinâ Joannis à Waesberge, Ultrajecti.
- á–r– [SZÁSZ Károly]
 1875 Kriza János 1812–1875, *Vasárnapi Újság*, XXII, 14 (április 4.), 209–210.
- B. Gy. [BOROS György]
 1889 Kiss Mihály (Arczképpel.), *Unitárius Közlöny*, II. kötet, 3 (március), 57–59.
- BARNA Gábor
 1988 A turajozás kulturális jelentősége a Közép-Tisza és a Hármas-Körös mentén, *Ethnographia*, XCIX, 2, 189–212.
- BÉL Mátyás
 1984 *Magyarország népeinek élete 1730 táján* [ford., bev. és jegyz. ell. WELLMANN Imre], Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- BERECZKI Máté
 1881a Ein gutter Rath für Diejenigen, welche den Orbai'schen Apfel schnell und im Grossen vermehren wollen, *Der Obstgarten*, III, 8 (március 10.), 89–91.
 1881b Zum „Orbai-Apfel”, *Der Obstgarten*, III, 12 (április 20.), 140–141.
 1884 *Gyümölcsészeti vázlatok*, III. kötet, nyomtatott Gyulai Istvánnál, Arad.
 1887 *Gyümölcsészeti vázlatok*, IV. kötet, nyomtatott Gyulai Istvánnál, Arad.
- BERECZKY Máté [BERECZKI Máté]
 1881 Orbai Alma (Pomme Orbai) oder Orbai'scher Apfel, eine neue sehr interessante Sorte, in: Ed. Lucas, dr. [LUCAS K. F., Eduard] (szerk.): *Pomologische Monatshefte*, XXVII. kötet, Verlag von Eugen Ulmer, Stuttgart, 36–42.
- BN [BERZE NAGY János]
 1957 *Magyar népmesetípusok*, I–II. kötet, [a bev. tan. írta és a tudományos szerk. végezte BANÓ István, dr.] kiadó nélkül, Pécs.
- BORCSA Imola – ÖRDÖG Ildikó
 2009 Vizek világa, in: BORCSA János (szerk.): *Kézdiszentléleki breviárium*, Ambrózia Pharm Kft., Kézdivásárhely, 234–238.
- BORDEIANU, T. et alii (szerk.)
 1964 *Pomologia Republicii Populare Romîne II. Mărul*, Editura Academiei Republicii Populare Romîne, București.
- BUDAY Barnabás
 1896 *Adatok Magyarország gyümölcsstermeléséhez (Gyümölcsstermelők név- és lakjegyzékével)*, Országos Magyar Gazdasági Egyesület, Budapest.
- CSEREY JÁNOSNÉ, özv.
 1879 Az általam alapítandó „Székely nemzeti muzeum” számára mult év december havában beérkezett adományok kimutatása, *Nemere*, IX, 6 (január 19., vasárnap), 24.
- CSOMA Zsigmond
 1997 *Kertészet és polgárosodás (Az európai szőlészeti-borászati-kertészeti ismeretek oktatása, szaktanácsadása a Georgikonban és a Keszthelyi Uradalomban, a 18. század végétől a 19. század közepéig)*, Centrál Európa Közhasznú Alapítvány, Budapest.

¹⁷⁷ Irodalomba került minden olyan tétel, amely a *Források* által szolgáltatott adatok értelmezésében segítettek, amelyek a tanulmányom elméleti keretét meghatározták, az elemzés módját, módszerét, szempontjait körülhatárolták. Az egyszerűség kedvéért és a hivatkozások feloldásának megkönnyítéséért szintén

itt kerülnek felsorolásra a forrásként (is) hasznosított kéziratban lévő szakdolgozatok, doktori értekezések, illetve a nyomtatásban megjelent források (újságcikkek, népköltési gyűjtemények, forráskiadások, levelezés-gyűjtemények, pomológiai és történelmi munkák stb).

- CSOMA Zsigmond – MÉSZÁROS Márta
2010 Kora újkori gyümölcsöskertek (fajták, szokások) és kertészek Erdélyben (történeti-néprajzi, etnopológiai tanulmány), *Ethnographia*, CXXI, 1, 1–46.
- CSOMA Zsigmond – OROSZI Sándor (szerk.) – SZABÓ Pál (közread.)
1995 *Berecki Máté levelei*, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest.
- CZÉGÉNYI Dóra Andrea
2012 Az „árnyék nélküli” hiedelem. Fogalomtörténeti áttekintés, *Erdélyi Múzeum*, LXXIV. kötet, 4. füzet, 1–45.
- DANKÓ Imre
1962 Az almaszimbolika magyar vonatkozásai, *Ethnographia*, LXXIII, 4, 558–589.
- DUGONICS András (összeszedte, és megvilágosította)
1820 *Magyar példa beszédek és jeles mondások*, I. rész, nyomtatott Grün Orbán' betűivel 's költséggel, Szeged.
- EMÓDI István
1809 *Természeti História I. rész*, kiadó nélkül, Sárospatak.
- ERDÉLYI János (a Kisfaludy-Társaság megbízásából szerk. és kiadja)
1851 *Magyar közmondások könyve*, nyomtatott Kozma Vazulnál, Pest.
- ERDÉLYI János (szerk. és kiadja)
1862 *Válogatott magyar közmondások*, második kiadás, kiadja Heckenast Gusztáv, Pest.
- FARAGÓ József (szerk.)
1955 *A szegény ember vására. Székely népmesék*, Új Magyar Könyvkiadó, Budapest.
- FAZAKAS János
2009 Kézdiszentléleki helynevek (1980), in: BORCSA János (szerk.): *Kézdiszentléleki breviárium*, Ambrózia Pharm Kft., Kézdivásárhely, 456–457.
- GÁTI István
1795 [1798] *A természet históriája, melyben az ásványoknak, plántáknak és állatoknak három világát azoknak meg-esmértető bélyegeivel, természetekkel, hazájokkal, rendbeszedve és a gyenge elmékhez alkalmazva, mind együtt magyar nyelven legelőször bocsátja ki*, Wéber Simon Péter költséggel és betűivel, Pozsony.
- GÉCZI János
2010 A virágok virága, a rózsza a Pisoni kertben, *Korunk*, XXI, 1 (január), 15–23.
- GYÖRFFY István
1937 Kérdés-felelet 2. A fűzfaalma, *Ethnographia*, XLVIII, 1, 100–102.
- HERCZEG Ágnes
2005 „Szép és kies kertek” A kora reneszánsz kertek Itáliában és Magyarországon, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- HOFFMANN Zsuzsanna
2009a Előszó, in: PLINIUS SECUNDUS, C. [PLINIUS SECUNDUS, Caius/Gaius]: *Naturalis Historia. Természetrájk (XIV–XVIII)* [ford., a jegyzeteket, az elő- és utószót írta HOFFMANN Zsuzsanna], JATEPress, Szeged, 5–12.
2009b Idősebb Plinius (utószó), in: PLINIUS SECUNDUS, C. [PLINIUS SECUNDUS, Caius/Gaius]: *Naturalis Historia. Természetrájk (XIV–XVIII)* [ford., a jegyzeteket, az elő- és utószót írta HOFFMANN Zsuzsanna], JATEPress, Szeged, 209–212.
- HROTKÓ Károly, dr.
1999 A fás növények szaporításbiológiája, in: Uő (szerk.): *Gyümölcsfaiskola. A gyümölcsfák szaporításának elmélete és gyakorlata*, Mezőgazda Kiadó, Budapest, 7–104.
- JUNG Károly
2006 Fűzfaalma: pró és kontra. Egy pomológiai legenda első magyar említésének 600. évfordulóján, *Hungarológiai Közlemények*, XII, 2, 74–89.
2007 További balkáni adatok a fajidegen fákon termő alma legendájához, *Hid*, évfolyam nélkül, 64–70.
- KATONA Dienes [KATONA Mihály Dénes]
1868 Gyümölcsnemesítés különös módja, *Falusi Gazda*, VIII (I. félév), 6, 151.
- KÁDÁR Zoltán, dr.
1987 Plinius, az élővilág legnagyobb római kutatója, in: PLINIUS SECUNDUS, C. [PLINIUS SECUNDUS, Caius/Gaius]: *A természet históriája. A növényekről. Részletek a XII–XXI. kötetből* [ford. TÓTH Sándor, a szöveget vál. ZÁNKAI Géza], Natura, Veszprém, 197–199.
- KÁLLAY Ferencz
1829 *Historia értekezés a' nemes székely nemzet' eredetéről, hadi és polgári intézeteiről a' régi időkben*, Nyomtatott a' Ns. Ref. Kollégium' betűivel Fiedler Gottfried által, Nagy Enyeden.
- KÁROLYI Zsigmond – NEMES Gerzson
1975 *Az ősi ártéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kezdetei: 895–1846* [Szolnok és a Közép-Tiszavidék vízügyi múltja, 1 – Vízügyi történeti füzetek, 8], Középtiszavidéki Vízügyi Igazgatóság – Vízügyi Dokumentációs és Tájékoztató Iroda, Budapest.
- KESZEG Vilmos
2008 A hiedelmek, in: Uő (szerk.): *Magyar népi kultúra. Alapfogalmak. Folklor. Anyagi kultúra* [tankönyv, 2., javított kiadás], Ábel Kiadó, Kolozsvár, 138–158.
2013 *Hiedelmek, narratívumok, stratégiák* [egyetemi jegyzet, Néprajzi Egyetemi Jegyzetek 8.], BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Intézet – Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

- KIRÁLY Ildikó
2013 *Kárpát-medencei almafajták jellemzése pomológiai vizsgálatokkal és mikroszatellit alapú molekuláris markerezéssel* [doktori (PhD) értekezés, kéziratban], Budapesti Corvinus Egyetem Gyümölcsstermő Növények Tanszék, Budapest.
- KISNÉ PORTIK Irén
2006 *Gyergyó és a fenyő* [Ethnographia Gyergyóiensis Kis Könyvek, III], Ethnographia Gyergyóiensis Alapítvány – Demaco Nyomda, Gyergyószentmiklós – Székelyudvarhely.
- KOVÁCS Ágnes
1977 Cserfába oltott alma, a bordás [szócikk], in: ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*, I. kötet (A–E), Akadémiai Kiadó, Budapest, 497–498.
1979 A fecsegő asszony [szócikk], in: ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*, II. kötet (F–Ka), Akadémiai Kiadó, Budapest, 83–84.
1980 A kolbászeso [szócikk], in: ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon*, III. kötet (K–Né), Akadémiai Kiadó, Budapest, 238–239.
- KRESZNERICS Ferenc
1831 *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozáttal*, I. kötet (A–K), magánkiadás, Buda.
- KRIZA János
1873 Közmondások. Székelységek, *Magyar Nyelvőr*, II, 8 (augusztus 15), 383.
2013 *Vadrózsák*, II. kötet (*Erdélyi néphagyományok*) [Kriza János és gyűjtői körének szétszórta hagyatékát összegyűjt., szerk., bev. tan. és jegyz. közzét. OLOSZ Katalin], Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- KRÍZA János [KRIZA János] (szerk.)
1863 *Vadrózsák*, I. kötet (*Székely népköltési gyűjtemény*), Stein János Erd. Muz. Egyleti könyvtár bizománya, Kolozsvártt.
- KURUCZ György
2013 Iskola és jövőkép: a Georgikon, in: Uő: *Keszthely grófja. Fesztetics György*, Corvina Kiadó, Budapest, 195–252.
- L., Ed., dr. [LUCAS K. F., Eduard]
1882 Biographieen verdienter Pomologen. Bereczki Máté, (Matthäus Bereczki) aus Mező-Kovácsháza den 21. Sept. 1881, in: Ed. Lucas, dr. [LUCAS K. F., Eduard] – LUCAS, Friedrich (szerk.): *Pomologische Monatshefte*, XXVIII. kötet, Verlag von Eugen Ulmer, Stuttgart, 33–37.
- LACZKÓ Márk
2011 *Ártéri gazdálkodás, a múlt gyümölcsöskertje*, [szakdolgozat, kéziratban], Eötvös Lóránd Tudományegyetem Természet-tudományi Kar Földrajz- és Földtudományi Intézet Természetföldrajzi tanszék, Budapest.
- LAMMEL Annamária
1999 Látni ami nem létezik: néphit és percepció, in: BENEDEK Katalin – CSONKA-TAKÁCS Eszter (szerk.): *Démonikus és szakrális világok határán. Mentalitástörténeti tanulmányok Pócs Éva 60. születésnapjára*, MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest, 311–317.
- LIPPAY János
1662 *Calendarium oeconomicum perpetuum, Az az esztergami érsek urunk ő nagysága Psoni Gondviselőjének Majorságról irt Laistroma, minden Esztendőre, kívül minden Maior Gazda hóruól hóra egész esztendő által mit munkalottasson az Majorság körül, meg tudhattya*, az Akadémiai bötűkkel Schneckenhau Menyhárt Venceszló által, Nagy-Szombat.
1667 *Psoni kert* [III. könyv, *Gyümölcsöskert*], kiadó nélkül, Bécs.
- LLOYD, Geoffrey Ernest Richard
1983 *Science, folklore and ideology. Studies in the Life Sciences in Ancient Greece*, Cambridge University Press, Oxford.
- LUCA v., Gustav [LUKA Gusztáv]
1881 Zum Orbai-Apfel, *Der Obstgarten*, III, 10 (április 1.), 116–118.
- LUCAS, Ed., dr. [LUCAS K. F., Eduard]
1882 Der Orbai'sche Apfel. Mit Abbildung, in: Ed. Lucas, dr. [LUCAS K. F., Eduard] – LUCAS, Friedrich (szerk.): *Pomologische Monatshefte*, XXVIII. kötet, Verlag von Eugen Ulmer, Stuttgart, 109.
- MAGYAR Zoltán
2004 *A herencsényi mesemondó. Herencsényi mesék, mondák és tréfás népi elbeszélések Bartusné Szandai Teréz előadásában*, Magyar Népköltészet Tára IV, Balassi Kiadó, Budapest.
- MARGALITS Ede, dr. (gyűjt. és rend.)
1896 *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*, kiadja Kókai Lajos, Budapest.
- MAURER, Erich
1939 *Die Unterlagen der Obstgehölze*, Paul Parey, Berlin.
- NAGY-TÓTH Ferenc
1998 *Régi erdélyi almák*, az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kolozsvár.
2006 *Régi erdélyi körték és egyéb gyümölcsök*, az Erdélyi-Múzeum-Egyesület kiadása, Kolozsvár.
- NAGY Zsolt
2011 Egy monokultúrára szakosodott székely település. Almatermesztés Gegesen, in: KINDA István (főszerk.): *Acta Siculica 2011. A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve*, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 623–634.
2013a Orbán Balázs és a székely gyümölcskultúra, *Művelődés*, LXVI, 4 (április), 16–19.
2013b A gyűjtőgetéstől a nemesítésig. Népi gyümölcskultúra az egykori Csík vármegye (AI- és Felcsík, Gyergyó, Gyimes, Kászton) területén, in: BOTÁR István – MUCKENHAUPT Erzsébet – SALLÓ Szilárd (szerk.): *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve*, IX., Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda, 345–380.
2013c A mítosz mint reprezentáció és a mitizálás mint elbeszélői stratégia. Egy 19. századi marosszéki pomológus életpályájának narratív megjelenítése, *Belvedere Meridionale*, XXV, 2 (nyár), 6–21.

- 2014a *De la cules până la pomicultură. Cultura populară a fructiferelor pe teritoriul vechiului comitat Ciuc (cadru istoric) / A gyűjtőgetéstől a nemesítésig. Népi gyümölcsészet-kultúra az egykori Csík vármegye területén (történeti áttekintés)* [szakkolgozat, kéziratban], Universitatea Babeș-Bolyai Facultatea de Litere Departamentul de Etnografie și Antropologie Maghiară / Babeș-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Cluj Napoca / Kolozsvár.
- 2014b Termesztésre ajánlott és termesztett történelmi körtefajták az egykori Csík vármegye területén, in: SALLÓ Szilárd (főszerk.): *A Csíki Székely Múzeum Évkönyve*, X., Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda, 299–338.
- 2015a „Ha így tenne valamennyi megye (...)” Gyümölcstermesztési törekvések Csík vármegyében 1876–1918 és 1940–1945 között, *Erdélyi Múzeum*, LXXVII. kötet, 2. füzet, 53–67.
- 2015b (Történeti-)etnopológiai vizsgálatokra kínálkozó lehetőségek Bereczki Máté és Dörgő Dániel levelezése alapján, in: TOLNAY Gábor (szerk. és jegyz. ell.): *Bereczki Máté és Dörgő Dániel levelezése*, V. kötet ([1884. november 20.–] 1885. január 5. – 1885. december 22.), Verseghy Ferenc Elektronikus Könyvtár, Szolnok, 87–127.
- OKÁLYI Iván
1937 Kérdés-felelet 2. Felelet a 2. sz. kérdésre, *Ethnographia*, XLVIII, 1, 101–102.
- OLOSZ Katalin
2002 Szabó Sámuel, a nagyenyedi Bethlen Kollégium egykori diákkönyvtárosa, *Erdélyi Múzeum*, LXIV. kötet, 1–2. füzet, 98–104.
2003 *Egy kiállítás emlékképei* [Kriza Könyvek, 16], Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
2015 Váradi József balladájának ismeretlen háromszéki változata a 19. századból, in: JAKAB Albert Zsolt – KINDA István (szerk.): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony Ferenc tiszteletére*, Kriza János Néprajzi Társaság – Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Székely Nemzeti Múzeum, Kolozsvár, 737–752.
- OLOSZ Katalin (KOLUMBÁN István gyűjteményéből vál., bev. tan. és jegyz. közzét.)
1972 *A kecskés ember. Udvarhelyszéki népmesék*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- PÁLMAI József
1901 *Háromszék vármegye nemes családjai*, Jókai-Nyomda-Részvény-Társulat, Sepsí-Szent-György.
- PELCZÉDER Katalin, dr.
2009 Gyümölcsfajták neveinek történeti-etimológiai szótára (részlet), *Magyar Nyelvjárások*, XLVII, szám nélkül, 189–212.
2014 A tudományos gyümölcsfajta-névadás és Bereczki Máté névalkotó tevékenysége. A gyümölcsnevek vizsgálatának jelentősége a nyelvészetben és a pomológiában, in: TOLNAY Gábor (szerk. és jegyz. ell.): *Bereczki Máté és Dörgő Dániel levelezése*, III. kötet (1882 január 7.–1883. december 27.), Verseghy Ferenc Elektronikus Könyvtár, Szolnok, 20–42.
- PETHE Ferenc
1815 *Természet-Historia és Mesterségtudomány*, Nemzeti-Gazda-Hivatal, Béts.
- PLINIUS [PLINIUS SECUNDUS, Caius/Gaius]
1469 *Historia Naturali*, Johannes de Spira, Venezia.
- PÓCS Éva
1990 Világkép, in: DÖMÖTÖR Tekla (főszerk.): *Magyar néprajz nyolc kötetben*, VII. kötet (*Népszokás, néphit, népi vallásosság*), Akadémiai Kiadó, Budapest, 527–544.
- PROBOCSKAI Endre
1984 Az alma alanyai, in: PETHŐ Ferenc (szerk.): *Alma*, Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 48–64.
- PYRAMUS DE CANDOLLE, Augustin – SPRENGEL, Kurt
2011 *Elements of the philosophy of plants. Containing the principles of scientific botany*, Cambridge University Press, New York.
- RAPAICS Raymund
1940a *Magyar kertek. A kertművészet Magyarországon*, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
1940b *A magyar gyümölcs*, Királyi Magyar természet tudományi társulat, Budapest.
- RAPAICS Raymund, dr.
1935 A füzalma, *Természettudományi Közöny*, Tom. 67, 120–123.
- RUMY Károly (közli)
1836 Vedresházának (Csongrád Vármegyében) rövid leírása (Boldogut Vedres István Urnak, Professzor Dr. Rummy Károly barátjához írt leveléből.), *Felső Magyar-országi Minerva Nemzeti Folyó-írás*, XI, III. kötet, 230–235.
- SÁNDOR János
1891 Kiss Mihály egyházi író és két hasonnevű elode, *Keresztény Magvető*, XXVI, 2, 82–99.
- SIRISAKA Andor (szerk. és kiadja)
1890 *Magyar közmondások könyve. Válogatott magyar közmondások, példabeszédek, szólásmódok betűrendes gyűjteménye több forrás és számos munkatárs gyűjtése után*, nyomtatott Engel Lajos Könyvnyomdájában, Pécs.
- SURÁNYI Dezső
1999 A görög hitvilág növényei, *Valóság*, XLII, 2, 19–33.
- SÜLE Sándor
1967 *A keszthelyi Georgikon 1797–1848*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZABÓ Ágnes
2013 Szabó Sámuel az 1869-ben beindult első Erdélyi Gazda szerkesztője, *Erdélyi Gazda*, XXI (új), 11, 9–11.
- SZABÓ Samu [SZABÓ Sámuel]
1857 A fák mesterséges elágaztatása, *Gazdasági Lapok*, IX, 16, 215.
- SZABÓ Sámuel
1864 *Rövid utasítás tájékozással, honismereti adatokat gyűjtők számára*, Nyomatott [...] az ev. ref. főtaoda betűivel Kali Simon által, Marosvásárhelyt.

A fajidegen fákon termő alma hiedelme és egy 1880-ban leírt (kézdiszentléleki) almafajta

- 1867 Csombordi körtve-oltógallyak, *Székel Közlöny*, I, 5, 38–39.
- 1880 Négy faj almáról. Válasz t. Orbai Mihály úrnak, *Erdélyi Gazda*, XII, 51 (december 21.), 408.
- 2009 *Erdélyi néphagyományok 1863–1884* [Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórta hagyatékát összegyűjt., szerk., bev. tan. és jegyz. közzét. OLOSZ Katalin], Európai Folklór Intézet – Mentor Kiadó, Budapest – Marosvásárhely.
- SZABÓ T. Attila (gyűjt. és szerk.)
- 1984 *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, IV. kötet, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- SZABÓ T. Attila (gyűjt.) – VÁMSZER Márta (főszerk.)
- 2000 *Erdélyi magyar szótörténeti tár*, X. kötet, Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest – Kolozsvár.
- SZAKÁL Anna (a szétszóródott kéziratok anyagát összegyűjt., s.a.r., bev. tan. és jegyz. közzét.)
- 2012 „Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...” *Levelek, dokumentumok Kriza János népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez* [a Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 6. – Kriza Könyvtár], Kriza János Néprajzi Társaság – Magyar Unitárius Egyház, Kolozsvár.
- SZAMOTA István (gyűjt.) – ZOLNAI Gyula (szerk.)
- 1902–1906 *Magyar Oklevél-Szótár*, Hornyánszky Viktor Könyvkereskedése, Budapest.
- SZANI Zsolt
- 2011a *Történelmi alma- és körtefajták a Kárpát-medencében a népi fajtaismeret és –használat tükrében* [doktori (PhD) értekezés, kéziratban], Budapesti Corvinus Egyetem Kertészettudományi Doktori Iskola, Budapest.
- 2011b *Historical apple and pear varieties within the Carpathian basin from the ethnopomological aspect* [thesis of PhD dissertation, kéziratban], Corvinus University of Budapest Doctoral School of Horticultural Sciences, Budapest.
- 2014a Erdélyi nagyon régi almafajták, in: SOLTÉSZ Miklós (szerk.): *Magyar gyümölcsfajták*, Mezőgazda Kiadó, Budapest, 196–204.
- 2014b *Etnopomológia – népi gyümölcsészet a Palócföld nyugati határterületén / Ethnopomology in the western region of Palócföld*, Zöldutak Módszertani Egyesület, Alsópetény.
- SZENTGYÖRGYI Lajos, szakoszt. jegyző
- 1882a Kertészeti szakosztályunk működése 1882-ben, *Erdélyi Gazda*, XI, 11 (március 14.), 87–89.
- 1882b Kertészeti szakosztályunk működése II., *Erdélyi Gazda*, XI, 20 (május 16.), 165–166.
- 1882c Kertészeti szakosztályunk működése III., *Erdélyi Gazda*, XI, 33 (augusztus 15.), 270–271.
- SZENTIVÁNYI Márton
- 1689 *Curiosiora et Selectiora Variarum Scientiarum Misvellanea. In tres partes divisa*, kiadó nélkül, Tyrnaviae.
- SZERZŐ nélkül
- 1840 Botanical gardens [szócikk], in: LIEBER, Francis (szerk.): *Encyclopædia Americana*, II. kötet, Thomas Cowperthwait & Co., Philadelphia, 211.
- SZERZŐ nélkül
- 1893 Almafa [szócikk], in: GERŐ Lajos (szerk.): *A Pallas Nagy Lexikona*, I. kötet (A–Aradmegye), Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 462–463.
- SZÉNÁSSY Árpád
- 1990 *A pomológia úttörője. Kováts József életútja*, Bátorkeszi Egységes Földműves-szövetkezet, Bátorkeszi (Vojnice).
- SZIKSZAI FABRICIUS Balázs
- 1590 *Nomenclatura seu Dictionarium Latino-ungaricum*, kiadó nélkül, Debreceni.
- SZINNYEI József (szerk.)
- 1893–1896 *Magyar tájszótár*, I. kötet (A–Ny), Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest.
- 1897–1901 *Magyar tájszótár*, II. kötet (Ó–Zs), Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest.
- TAKÁTS Rózsa (szerk.)
- 2012–2013 *Bereczki Máté és Dörgő Dániel levelezése. A levelezésben szereplő gyümölcsfajták. Melléklet Bereczki Máté és Dörgő Dániel levelezése I–VII. kötetéhez*, Verseyhy Ferenc Elektronikus Könyvtár, Szolnok.
- TOLNAY Gábor
- 2012 Bevezetés, in: Uő (szerk. és jegyz. ell.): *Bereczki Máté és Dörgő Dániel levelezése*, I. kötet (1871. június 9.–1878. augusztus 4.), Verseyhy Ferenc Elektronikus Könyvtár, Szolnok, 11–27.
- TOLNAY Gábor, dr.
- 2013 Bevezetés a levelezés II. kötetéhez. Bereczki Máté rövid önéletírása a német Pomologische Monatshefte 1882. évi február 13-i számában, in: Uő (szerk. és jegyz. ell.): *Bereczki Máté és Dörgő Dániel levelezése*, II. kötet (1878. augusztus 19.–1881. december 25.), Verseyhy Ferenc Elektronikus Könyvtár, Szolnok, 10–18.
- TOLNAY Gábor (szerk. és jegyz. ell.)
- 2012 *Bereczki Máté és Dörgő Dániel levelezése*, I. kötet (1871. június 9.–1878. augusztus 4.), Verseyhy Ferenc Elektronikus Könyvtár, Szolnok.
- 2013 *Bereczki Máté és Dörgő Dániel levelezése*, II. kötet (1878. augusztus 19.–1881. december 25.), Verseyhy Ferenc Elektronikus Könyvtár, Szolnok.
- 2014a *Bereczki Máté és Dörgő Dániel levelezése*, III. kötet (1882. január 7.–1883. december 27.), Verseyhy Ferenc Elektronikus Könyvtár, Szolnok.
- 2014b *Bereczki Máté és Dörgő Dániel levelezése*, IV. kötet (1884. január 15.–1884. december 25.), Verseyhy Ferenc Elektronikus Könyvtár, Szolnok.
- TÓTH Magdolna, dr.
- 2013 Régi gyümölcsfajták szerepe a modern gyümölcsészetben, in: TOLNAY Gábor (szerk. és jegyz. ell.): *Bereczki Máté és Dörgő Dániel levelezése*, II. kötet (1878. augusztus 19.–1881. december 25.), Verseyhy Ferenc Elektronikus Könyvtár, Szolnok, 19–48.

- TÖRÖK Károly
 1872 *Csongrád-megyei gyűjtés* [Magyar Népköltési Gyűjtemény 2.], Athenaeum, Pest.
- TUSNÁDI ÉLTHES Gyula
 1942 A csiki gyümölcsstermelés. Észrevételek Szőke Mihály cikkére, *Csiki Lapok*, LIV, 41, 1.
- TÜDÖS S. Kinga
 2009 Kézdizsentlélek és környéke az oklevelek tükrében, in: BORCSA János (szerk.): *Kézdizsentléleki breviárium*, Ambrózia Pharm Kft., Kézdivásárhely, 43–118.
- UPOV [International Union for the Protection of New Varieties of Plants]
 2005 *Guidelines for the conduct of tests for distinctness, uniformity and stability. Apple ([Fruit Varieties] Malus domestica Borkh.). Technical Guidelines TG/14/9*, International Union for the Protection of New Varieties of Plants, Geneva.
- ÚJVÁRI Edit
 2005 Fűzfa [szócikk], in: PÁL József – ÚJVÁRI Edit (szerk.): *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*, Balassi Kiadó, Budapest, 166.
- VASADY Gyula
 1877a A székely nemzeti muzeum számára f. év febr. havában beérkezett adományok kimutatása, *Nemere*, VII, 19 (március 7., szerda), 75.
 1877b A székely nemzeti muzeum számára f. év március havában beérkezett tárgyak kimutatása, *Nemere*, VII, 32 (április 21., szombat), 127.
- VÁCZY Kálmán
 1973 Az örök Plinius, in: PLINIUS SECUNDUS, C. [PLINIUS SECUNDUS, Caius/Gaius]: *A természet históriája. Válogatott részek az I–IV. könyvekből. Csillagászati és földrajzi ismeretek az ókorban* [vál., ford., bev. és jegyz. ell. VÁCZY Kálmán], Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 5–38.
- VERSÉNYI György (kiadta)
 1914 *Sziveket újító bokréta. XVIII. évszázadbéli dalgyűjtemény*, Régi Magyar Könyvtár, Budapest.
- VITOS Mózes
 2003 *Csikmegyei füzetek. Adatok Csikmegye leírásához és történetéhez*, II. kötet, Hargita Kiadóhivatal, Csíkszereda.
- VÖÖ Gabriella (VEHMAS, Marja adatainak felhasználásával összeáll. és bev. írta) – KOVÁCS Ágnes (szerk.)
 1986 *Magyar népmesekatalógus 7/A. A magyar népmesék tréfakatalógusa (AaTh 1350–1429)*, MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest.
- W. OGILVIE, Brian
 2006 *The science of describing. Natural History in Renaissance Europe*, University of Chicago Press, Chicago–London.

Függelék

1. függelék¹⁷⁸

[a kézdiszentléleki *fűzalma* (*Orbai alma*) – UPOV TG/14/19 irányelveiben¹⁷⁹ meghatározott 57 tulajdonság szerinti – jellemzése]

a fa növekedési erélye: közepes; fa típusa: elágazó; fa habitusa: elterülő; fa terméshozásának típusa: csak hosszú vesszőkön; vessző vastagsága: vastag; vessző ízközéinek hosszúsága: hosszú; vessző színe a napos oldalon: középbarna vagy sötétbarna; vessző szőrözöttsége (a vessző felső felén): közepes; paraszemölcsök száma a vesszőn: közepes; levéllemez hajtáshoz viszonyított állása: felálló; levéllemez hosszúsága: rövid; levéllemez szélessége: közepes; levéllemez hosszúságának és szélességének aránya: kicsi; levéllemez zöld színének intenzitása: közepes; levéllemez szélének bemetszése (felső fele): fűrész 2. típusú; levéllemez szőrözöttsége a fonákon: erős; levélnyél hosszúsága: közepes; antociános színeződés kiterjedése az alaptól a levélnyélen: kicsi; virág meghatározó színe szírombimbó állapotban: világos rózsaszín; virág átmérője vízszintes helyzetbe nyomott szíromlevelekkel: közepes; virág szíromleveleinek elrendeződése: közbülső; virág bibéinek helyzete a portokhoz viszonyítva: felettük; kis gyümölcs antociános fedőszínének kiterjedése: –; gyümölcs mérete: kicsi–közepes; gyümölcs magassága: nagy (magas); gyümölcs átmérője: kicsi; gyümölcs magasságának és átmérőjének aránya: nagyon nagy; gyümölcs alakja: tojás alakú; gyümölcs bordázottsága: nincs vagy gyenge; gyümölcs barázdáltság a csészemélyedés szélén: nincs vagy gyenge; csésze mérete: kicsi; csészelelél hosszúsága: hosszú; gyümölcs héjának hamvas-sága: nincs vagy gyenge; gyümölcs héjának viaszossága: közepes; gyümölcs alapszíne: sárgászöld; gyümölcs fedőszín viszonylagos felülete: kicsi; gyümölcs fedőszínének árnyalata hamvas-ság letörlése után: piros; gyümölcs fedőszínének intenzitása: világos; gyümölcs fedőszínének jellege: csak csikozott (nem mosott); csikok szélessége: közepes; parásodás felülete a kocsány körül: nincs vagy kicsi; parásodás felülete a gyümölcs oldalán: nincs vagy kicsi; parásodás felülete a csészemélyedés körül: nagy; paraszemölcsök száma: kevés; paraszemölcsök mérete: kicsi; kocsány hosszúsága: közepes; kocsány vastagsága: közepes; kocsánymélyedés mélysége: sekély; kocsánymélyedés szélessége: közepes; csészemélyedés mélysége: sekély; csészemélyedés szélessége: keskeny; gyümölchús szilárdsága: nagyon puha; gyümölchús színe: sárgás; magrekeszek nyitottsága (keresztmetszetben): teljesen nyitott; virágzás kezdetének időpontja: nagyon korai, korai vagy közepes; szedési érettség időpontja: korai; fogyasztási érettség időpontja: nagyon korai–korai

2. függelék

[a tanulmányban szereplő növények tudományos elnevezése]

alma (*Malus*); bazsalikom (*Ocimum basilicum* L.); berkenye (*Sorbus*); birs (*Cydonia oblonga* Mill.); borsikafű (*Satureja hortensis* L.); bükk (*Fagus*); (termesztett) cseresznye (*Prunus* subg. *Cerasus*); citrom (*Citrus x limon* [L.] Burm.f.); cser/cserfa/csertölgy (*Quercus cerris* L.); dió (*Juglans*); eperfa (*Morus*); európai olajfa (*Olea europaea* L.); éger (*Alnus*); fikusz/fügefű (*Ficus*); fűzfélék (*Salicaceae*); fűz (*Salix*); gránátalma (*Punica granatum* L.); hanga nemzetség (*Erica*); kajszibarack (*Prunus armeniaca* L.); kakukkfű (*Thymus*); káposzta (*Brassica oleracea* L.); kender (*Cannabis*); kocsányos tölgy (*Quercus robur* L.); kökény (*Prunus spinosa* L.); körte (*Pyrus*); kóris (*Fraxinus*); mandula (*Prunus dulcis* [Mill.] D. A. Webb); menta (*Mentha*); narancs (*Citrus sinensis* [L.] Osbeck);

naspolya (*Mespilus*); nyár (*Populus*); (fehér) nyárfa (*Populus* sect. *Populus*); őszibarack (*Prunus persica* L.); platánfélék/platán (*Platanaceae*); rekettyefűz (*Salix cinerea* L.); répa (*Beta*); rózsza (*Rosa*); szeder (*Rubus*); szelíd gesztenye (*Castanea sativa* Mill.); szil (*Ulmus*); szilva (*Prunus domestica* L.); szőlő (*Vitis*); tölgy (*Quercus*); vadgesztenye (*Aesculus*); vadkörte (*Pyrus pyrastrer* [L.] Burgsd.)

3. függelék¹⁸⁰

[az *Az Orbai almát* és változatait említő levelek, dokumentumok a MMgM Személyi Emlékanyag-gyűjteményében, keletkezésük sorrendjében]

- MMgM SZE 178. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1880. április 16.
- MMgM SZE 178. Dörgő Dániel feljegyzése a Bereczki Mátétól kapott, 1880. április 27-re datált levél szabadon maradt részére. 1880. április 20.
- MMgM SZE 178. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1880. április 27.
- MMgM SZE 184. Dörgő Dániel levele Bereczki Mátéhoz. 1880. május 1.
- MMgM SZE 184. Dörgő Dániel levele Bereczki Mátéhoz. 1880. május 31.
- MMgM SZE 178. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1880. július 21.
- MMgM SZE 184. Dörgő Dániel levele Bereczki Mátéhoz. 1880. július 30.
- MMgM SZE 178. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1880. október 27.
- MMgM SZE 184. Dörgő Dániel levele Bereczki Mátéhoz. 1880. november 7.
- MMgM SZE 178. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1880. november 13.
- MMgM SZE 178. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1880. november 17.
- MMgM SZE 184. Dörgő Dániel levele Bereczki Mátéhoz. 1880. november 19.
- MMgM SZE 184. Dörgő Dániel levele Bereczki Mátéhoz. 1880. november 26.
- MMgM SZE 178. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1880. december 15.
- MMgM SZE 184. Dörgő Dániel levele Bereczki Mátéhoz. 1880. december 19.
- MMgM SZE 184. Dörgő Dániel levele Bereczki Mátéhoz. 1880. december 25.
- MMgM SZE 178. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1881. január 29.
- MMgM SZE 178. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1881. február 19.
- MMgM SZE 178. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1881. március 15.
- MMgM SZE 178. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1881. május 1.
- MMgM SZE 179. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1882. március 11.
- MMgM SZE 184. Dörgő Dániel levele Bereczki Mátéhoz. 1883. március 18.
- MMgM SZE 179. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1883. április 29.

¹⁷⁸ KIRÁLY Ildikó 2013; SZANI Zsolt 2014a, 198–199 és saját kutatások (2014–2015) alapján.

¹⁷⁹ UPOV [International Union for the Protection of New Vari-

eties of Plants] 2005.

¹⁸⁰ Összeáll. Nagy Zsolt.

24. MMgM SZE 179 (az SZE 8018-ból átletározva). Bereczki Máté levele Benkő Déneshez. 1883. október 21.
25. MMgM SZE 179. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1883. október 23.
26. MMgM SZE 179. Dörgő Dániel feljegyzése. 1883. (október 23. vagy azután).
27. MMgM SZE 179. Dörgő Dániel szélrajzai és jegyzetei. 1883. vége.
28. MMgM SZE 184. Dörgő Dániel levele Bereczki Mátéhoz. 1884. január 24.
29. MMgM SZE 184. Dörgő Dániel levele Bereczki Mátéhoz. 1884. február 16.
30. MMgM SZE 180. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1884. augusztus 1.
31. MMgM SZE 180. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1884. augusztus 4.
32. MMgM SZE 180. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1884. augusztus 7.
33. MMgM SZE 184. Dörgő Dániel levele Bereczki Mátéhoz. 1884. szeptember 13.
34. MMgM SZE 184. Dörgő Dániel levele Bereczki Mátéhoz. 1884. szeptember 18.
35. MMgM SZE 180. Dörgő Dániel és lányainak másolata Bereczki Máté *Az Orbai almáról (1884-ben)* című cikkének kéziratáról. 1880. (szeptember 13–18. között).
36. MMgM SZE 181. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1885. március 22.
37. MMgM SZE 181. Luka Gusztáv levele Bereczki Mátéhoz (másolat). 1885. április 3.
38. MMgM SZE 181. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1885. április 12.
39. MMgM SZE 181. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1885. május 15.
40. MMgM SZE 181. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1885. június 2.
41. MMgM SZE 184. Dörgő Dániel levele Bereczki Mátéhoz. 1885. június 4.
42. MMgM SZE 181. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1885. július 7.
43. MMgM SZE 181. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1885. július 24.
44. MMgM SZE 181. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1885. szeptember 3.
45. MMgM SZE 181. Dörgő Dániel szélrajzai és feljegyzései. 1885. (szeptember 3. után).
46. MMgM SZE 184. Dörgő Dániel levele Bereczki Mátéhoz. 1885. szeptember 10.
47. MMgM SZE 181. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1885. október 15.
48. MMgM SZE 184. Madách Aladár levele Bereczki Mátéhoz. 1886. február 6.
49. MMgM SZE 184. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1886. április 18.
50. MMgM SZE 182. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1886. június 20.
51. MMgM SZE 182. Mórággy István levele Bereczki Mátéhoz. 1887. január 8.
52. MMgM SZE 182. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1887. február 10.
53. MMgM SZE 182. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1887. május 17.
54. MMgM SZE 182. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1887. augusztus 26.
55. MMgM SZE 183. Bereczki Máté levele ifj. Dörgő Dánielhez. 1888. május 27.
56. MMgM SZE 183. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1888. június 26.
57. MMgM SZE 183. Bereczki Máté levele Dörgő Dánielhez. 1888. szeptember 12.
58. MMgM SZE 183. Bereczki Máté levele Budai Józsefhez (másolat). 1888. október 13.
59. MMgM SZE 183. Dörgő Dániel feljegyzése. 1889. (év elején).

Mellékletek¹⁸¹

1. melléklet¹⁸²

[részletek Publius Vergilius Maro (Kr. e. 70–Kr. e. 19.) *Georgica* című tankölteményéből, Kr. e. 29-ből]

[...] Liber 2. [...] Sponte sua quae se tollunt in luminis oras, / infecunda quidem, sed laeta et fortia surgunt; / quippe solo natura subest. tamen haec quoque, si quis / inserat aut scrobibus mandet mutata subactis, / exuerint siluestrem animum, cultuque frequenti / in quascumque uoles artis haud tarda sequentur. [...] sed truncis oleae melius, propagine uites / respondent, solido Paphiae de robore myrtus, / plantis edurae coryli. nascuntur et ingens / fraxinus Herculeaeque arbos umbrosa coronae, / Chaoniique patris glandes; etiam ardua palma / nascitur et casus abies uisura marinos. / inseritur uero et fetu nucis arbutus horrida, / et steriles platani malos gessere ualentis, / castaneae fagos; ornuisque incanuit albo / flore piri glandemque sues fregere sub ulnis. [...]¹⁸³

2. melléklet¹⁸⁴

[részlet Lucius Iunius Moderatus Columella (Kr.u. 4–Kr. u. 70 körül) *De Arboribus* című értekezéséből, Kr.u. 62 körülről]

[...] XXVI. De insitione. 1. Omnis surculus inseri potest, si non est ei arbori, cui inseritur, dissimilis cortice; si uero fructum etiam eodem tempore fert, sine ullo scrupulo optime inseritur. Tria autem genera insitionum antiquitradiderunt: unum, quod resecta et fissa arbore recipit insertos surculos; alterum, quo resecta inter librum et materiem admittit semina, quae utraque genera uerni temporis sunt; tertium, cum ipsas gemmas cum exigua corticein partem sui delibratam recipit, quam uocant agricolae emplastrationem; hoc genus aestatis est. 2. Quarum insitionum rationem cum tradiderimus, a nobis quoque repertam docebimus. Omnes arbores simulatque gemmas agere coeperint, luna crescente inserito, oliuam autem circa aequinoctium uernum usque in Idus Apriles. Ex qua arbore inserere uoles et surculos ad insitionem sumpturuses, uideto, ut sit tenera et ferax nodisque crebris, et cum primum germinatum eunt, de ramulis anniculis, qui solis ortum spectabunt et integri erunt, eos legito crassitudine minimi digiti; surculi sint bisulci. 3. Arborem, quam inserere uoles, serra diligenter exsecatoea parte, quae maxime nitida et sine cicatrice est, dabisque operam, nelibrum laedas. Cum deinde truncam reddideris, acuto ferramento plagam levato; dein quasi cuneum ferreum vel osseum inter corticem et materiem, ne minus digito tres, sed lente dimittio, ne laedas aut rumpas corticem. 4. Postea surculos, quos inserere uoles, falce acuta ab una parte eradito tam alte quam cuneum demisisti, sed ita ne medullam neve alterius partis corticem laedas; ubi surculos paratos habueris, cuneum uellito statimque surculos demittito in ea foramina, quae cuneo adactointer corticem et materiem facta sunt. Ea autem fine, qua adraseris, surculos demittito ita, ut sex digitis de arbore exstant. In una autem arbore duos aut tres ramulos figito, dum ne minus quaternum digitorum inter eos sit spatium. Pro arboris magnitudine et

corticis bonitate haec facito. 5. Cum omnes surculos, quos arbor patietur, demiseris, libro ulmi vel vimine arborem adringito; postea paleato luto bene subacto oblinito totam plagam et spatium, quod est inter surculos usque eo, ut duobus digitis insita exstant; supra lutum muscum inponito et ita adligato, ne pluvia dilabatur. 6. Si pusillam arborem inserere uoles, iuxta terram abscondito, ita ut sesquipedem a terra exstet. Cum deinde abscederis, plagam diligenter levato et medium truncum acuto scalpro modice findito, ita ut fissura trium digitorum sit. In eam deinde cuneum, quo dispaletur, inserito et surculos ex utraque parte adrasas demittito, ita ut librum seminis libro arboris aequalem facias. Cum surculos diligenter aptaueris, cuneum uellito et arborem, ut supra dixi, alligato et oblinito; dein terram circa arborem aggerato usque ad ipsum insitum. Ea res a vento et calore maxime tuebitur. 7. Tertium genus insitionis, cum sit subtilissimum, non omni generi arborum idoneum est, et fere eae recipiunt talem insitionem, quae humidum sucosumque et validum librum habent, sicuti ficus. Nam et lactis plurimum remittit et corticem robustam habet. Optime itaque ea inseritur tali ratione. 8. Ex qua arbore inserere uoles, in ea quaerito nouellose nitidos ramos. In his deinde observato gemmas, quae bene apparebit certamquespem germinis habebit; eam duobus digitis quadratis circumsignato, ut gemma media sit, et ita acuto scalpello circumcisam diligenter, ne gemmam laedas, delibrato. Item quam arborem inserere uoles, in ea nitidissimum ramum eligito et eiusdem spatii corticem circumcidito et a materie delibrato. Deinde eam partem, quam nuda ueris, gemmam, quam ex altera arbore sumpseras, aptato, ita ut ante emplastrum circumcisae parti conveniat. 9. Ubi haec feceris, circa gemmam bene vincito, itane laedas; deinde commissuras et vincula luto oblinito, spatio relicto, qua gemma libere germinet. Materiem quam insereris, si subolem vel supraramum habebit, omnia praecedito, ne quid sit, quo possit avocari aut cui magis quam insito seruiat. Post unum et uicesimum diem soluito emplastrum. Hoc genere optime etiam olea inseritur. Quartum illud genus insitionisiam docuimus, cum de vitibus disputauimus; itaque supervacuum est hoc locorepetere iam traditam rationem terebrationis. XXVII. 1. Sed cum antiqui negaverint posse omne genus surculorum in omnem arborem inseri et illam quasi infinitionem, qua nos paulo ante uisum, ueluti quandam legem sanxerint, eos tantum surculos posse coalescere, qui sint cortice ac libro et fructu consimiles iis arboribus, quibus inseruntur, existimauimus errorem huius opinionis discutendum tradendamque posteris rationem, qua possit omne genus surculi omni generi arboris inseri. 2. Quod ne longiori exordio legentes fatigemus, unum quasi exemplum subiciemus, qua similitudine quod quisque uolet omni arbori poterit inserere. Oliuam fico inserere. Scrobem quoque uersus pedum quattuor ab arbore oliuae tam longe fodito, ut extremi rami oleae possint eam contingere. In scrobem deinde fici arbusculam deponito diligentiamque adhibeto, ut robusta et nitida fiat. 3. Post triennium aut quinquennium, cum iam satis amplum incrementum ceperit, ramum oliuae, qui uidebitur nitidissimus, deflectet ad crus arboris ficulnae religa atque

¹⁸¹ A Mellékletben közölt források és forrásművek időrendben követik egymást.

¹⁸² VERGILIUS MARO, Publius: *Georgica* [-Paraszti dolgok vagy -A földművelésről szóló tanköltemény]. Liber 2. [2. könyv], Kr. e. 29., 47–52 és 63–72. sorok.

¹⁸³ [...] Második könyv [...] Minden olyan fa, mely úgy búvik napfényre, magától, / Terméketlen; azonban erős, viruló fakadása, / Mert a talajt áthatja az őstermészet. E fajtát / Oltsa be, vagy gödröt vájván tegye máshova bárki: / Veszi legott vad voltát, és gondozva gyakorta, / Tetszésedre hamar méltat minden nemesítést. [...] Ám az olaj csonkról, bujtványról hajt a bor ága,

/ Földbe leszúrt gallyról mirtusz-csemetéje Paphusnak; Hercules árnyas lomb-díszének fája s a délceg / Körös, a csont-héjú mogyoró s cháóni Atyánknak / Makkja palántából zsendül, valamint magasló / Pálma s a lúcs is, amely hány vésztlát még habok árján! / Hanga komisz kergét olthatja viszont a diósarj, / Míg a platán meddő lugasán finom alma virulhat, / S bükkön a gesztenye, kőrösfán meg a körte homályló / Szirma derül s a szil aljában makkolnak a disznók. [...] (Lakatos István fordítása, 1967).

¹⁸⁴ IUNIUS MODERATUS COLUMELLA, Lucius: *De Arboribus* [-Az élő fákról], Kr. u. 62 körül, XXVI–XXVII. fejezet.

ita amputatis ceteris ramulisea tantum cacumina, quae inserere voles, relinquito; tum arborem fici detruncatoplagamque levato et mediam cuneo findito. 4. Cacumina deinde olivae, sicuti matri inhaerent, utraqueparte adradito et ita fissurae fici aptato cuneumque eximito et diligenterconligato, ne qua vi revellantur. Sic interposito

*triennio coalescet ficusolivae, et tum demum quarto anno, cum bene coierit, velut propaginis ramulosolivae ramos a matre reseccabis. Hoc modo omne genus in omnem arborem inseritur. [...]*¹⁸⁵

¹⁸⁵ [...] XXVI. A' gyümöltkák beoltásáról. Minden oltó ágat, minden fába be lehet oltani, ha attól a' mellybe oltatik, héjjára nézve nem különböz: ha' pedig ugyan akkor hoz gyümölköt is, minden gondolkodás nélkül hasznos beoltani. Három nemeit tanították pedig a' régiek az oltásnak: az egyiket, melly szerént elvágatván és meghasítottván a' fa, által veszi a' bele tett oltó ágokat; a' másikat, melly szerént elvágatván, a' héjja és fája közé veszi a' magvesszőket, melly két oltás neme tavaszi időben esik; a' harmadik, melly magokat a' bimbókat egy kis héjjal együtt, az ő felfejtett héjja alá fogadja, mellyet a' földmivelők flastromozásnak hívnak; ez a' neme, nyárra való. Melly oltásoknak modját a' midőn elől fogjuk adni, egy másiktól is fogunk szólni, a' mellyet mi találtunk. Minden fákat, mikor kezdenek bimbózni, hold nevedésével oltás bé, az olajfát pedig tavaszi éjnap egyenlőség táján 13-dik Aprilisig. A'melly fáról oltani akarsz, és oltóágakat venni az oltásra, rá vigyázz, hogy ujj jövés legyen, és termékeny, azomban sűrű bimbója: és mikor először a' fakadások tölgylelenek, az esztendő ágatskákrol, a'mellyek napkeletre néznek, és épek, azokat szedd le: kis ujj vastagok, és két águak legyenek az oltó ágok. A' melly fát be akarsz oltani, szépen vágd el a' fűrészszel, azon a' helyen, a' hol legsimább és minden seb nélkül van, és rá vigyázz, hogy a' héjját meg ne, sértsd. Mikor osztán a' törősköt elvágtd, éles késsel a' sebet simítsd meg: továbbá a' vasvagy tsont éket, a' héjja és fája között leg alább három ujjnyira, de tsendesen bortsásd le, hogy meg ne sértsd vagy el ne rontsd a' héjját. Azután az oltó ágakat, mellyeket bele akarsz tenni, éles késsel egy felől faragd ki, olyan hosszúra, mint a' mennyire, leeresztetted az éket, de úgy, hogy se a' széjkját, sem a' másik rész héjját meg ne sértsd. Mikor az oltó ágak készen lesznek, az éket húzd ki, és az oltó ágakat dugd bele mindjárt azokba a' lyukakba, mellyeket tsináltál az ékekkel, oda vervén az éket a' héjja és fája közé. Azzal a' végivel pedig, a' mellyet megfaragtál, ereszd le az oltó ágakat úgy, hogy a' fából hat ujjnyira álljanak ki. egy fába pedig két vagy három ágakat tégy, de úgy hogy legalább négy ujjnyi köz legyen közöttök. A' fa nagyságához, és héjja jóságához képest, ezeket tsináld. Mikor minden oltó ágakat, a' mellyeket elfogadhat a' fa, helyre tettél, szilfa hársal, vagy fűzveszszóvel a' fát szorítsd meg: azután jól meggyúrt polyvás sárral az egész sebet kend be, és azt a' közt, a' melly az ágok között esik, úgy annyira, hogy két ujjnyira, álljanak ki az oltó ágak: a' sár felibe, mohot tégy, 's úgy kösd rá, hogy az esső le ne verje. Ha kis fát akarsz beoltani, a' földhöz közel mesd el, úgy hogy másfél lábnyira álljon ki a' földből. mikor osztán elmetstetted, a' sebjét szépen simítsd meg, és a' törőske közepét éles késsel egy kevésé hasítsd meg, úgy hogy a' hasíték, három ujjnyi legyen. abba osztán verj éket a' meddig engedi, és a' két felől megfaragott oltó ágakat dugd bele, úgy hogy az ág héjját a' fa héjjával egyenlővé tsináld. Mikor az oltó ágakat szorgalmasan elkészítetted, vedd ki az éket: azután a' fát, a' mint fellyebb mondottam, kösd meg és kend be: azután a' fát földel töltsd fel, egész az oltásig; ez, a' széltől és melegtől nagyon fogja oltalmazni. A' harmadik neme az oltásnak, mivel igen finom, nem minden fa neméhez alkalmas: és majd tsak azok fogadják el az ilyen oltást, a' mellyeknk

nyalkás, nedves, és erős héjjok vagyon, mint a' figefa, mert ez, mind az hogy sok tejet bortsát, mind pedig héjja is erős van. Azért ezt legjobban be lehet oltani ilyen modal. A'melly fáról oltani akarsz, keress azonn ujj és szép ágakat. azután nézd ki ezeken azt a' bimbót, a'melly jónak látszik, és a' kifakadásról bizonyos reménységet nyujt: azt két négy szeg ujra jegyezd körül, hogy a' bimbó középbe essen, 's így éles késsel, kerekítsd körül, és vigyázva vedd le a' héjját, hogy a' bimbóját meg ne sértsd. Azután, a'melly fába bele akarsz oltani, azon válaszd ki a' legszebb ágat, és annak a' köznek a' héjját kerekítsd körül, és a' héjját húsd le, és arra a' részre a'mellyet meg meztelenítettél, azt a' bimbót mellyet a' más fáról vettél, úgy alkalmaztasd rá, hogy az a' Síp, a' körülmetsett részre reá ilyen. Mikor ezt véghez vitted, a' bimbó mellett jól kösd meg, de úgy hogy meg ne sértsd: azután az öszve eresztéseket és kötéseket, sárral kend be, azt a' közt meghagyván, a' hol a' bimbó szabadon kihajthat. A' melly fát beoltottál, ha annak sarju ága, vagy felső ága lejénd, mind vagdald le, hogy ne legyen sem, a' mi által a' nedvesség elvonattassék, vagy másnak szolgáljon inkább, mint annak, a' mi bele oltatott. Huszon egy nap múlva, old meg a' flastromot. Ezzel az oltás nemével az olajfát is igen jól be lehet oltani. Az oltásnak ama negyedik nemét már elő adtuk, midőn a' szőlő tökékről értekeztünk: azért feleslegvaló volna itt ujjonnan előhozni, a' fúrásnak már elő adott módját. XXVII. Hogy minden oltó ágat minden fába be lehessen oltani. De midőn tagadták a' régiek, hogy minden oltó ágat, minden fába be lehetne oltani, és azt a' meghatározást mellyel mi ez előtt kevésé élünk, mint valamely törvényt megerősítették, hogy tudniillik tsak azok az oltó ágak egyesülhetnek, a' mellyek héjjokkal, hársokkal, és gyümölkseikkel hasonlók azokhoz a' fákhoz, a' mellyekbe oltatnak. úgy itéltük hogy ennek a' vélekedésnek hibás voltát el kellene igazítani, és a' maradéknak elől kellene adni, azt a' módot, a' mellyel minden nemű oltó ágat, mindenféle fába be lehet oltani. Hogy sok előre való beszéddel ne fárasszuk az olvasót, tsak éppen egy példát hozunk fel, mellynek hasonlósága szerént, minden a'melly fát be akar oltani, minden fába bele olthatja. Az olajfától, mindenfelé négy négy lábnyi gödröt áss le, annyi távolságra, hogy az olajfának szélső ágai oda elérjenek. abba a' gödörbe osztán ültess egy fige fát, és minden módon azonn légy, hogy jó izmos és szép legyen. Három, vagy öt esztendő múlva, mikor már eléggé megnevedett, az olajfának azt az ágát a'melly legszebbnek látszik hajtssd le, és a' fige-fa szárához kösd oda: 's így a' több ágait levagdald, tsak azokat a' hegyeiket hagyd meg, a'mellyeket be akarsz oltani; ekkor a' figefát tsonekzöld le, és a' sebjét simítsd meg, és középbe ékkel hasítsd meg. Az olajfa hegyeit osztán, a' mint az annyokon rajta vagynak, mind a' két oldalról faragd meg, és eképpen a' figefa hasítékjába igazítsd bele, az éket vedd ki, és jól kösd meg, hogy valami erőtől ki ne mozduljanak. Így, három esztendő alatt, a' figefa az olajfával eggyé lessen; és verge negyedik esztendőben, mikor már jól egyesültek, mint valamely magvesszőket, az olajfa ágatskáit az annyáról vagdold le. Így, minden féle nemet, minden fába be lehet oltani. (Nemes Fábán József fordítása, 1819).

3. melléklet¹⁸⁶

[részletek Caius/Gaius Plinius Secundus (Maior) (Kr.u. 23 vége / Kr.u. 24 eleje–Kr.u. 79. augusztus 25.) *Historia(e) Naturali(s)* című, Kr.u. 69–79 között írott művéből]

[...] *Liber XIV. I. [...] 7. sed nos oblitterata quoque scrutabimur, nec deterrebit quarundam rerum humilitas, sicuti nec in animalibus fecit, quamquam videmus Vergilium praecellentissimum vatem ea de causa hortorum dotes fugisse et in his quae rettulit flores modo rerum decerpisse, beatum felicemque gratiae quindecim omnino generibus uvarum nominatis, tribus oleae, totidem pirorum, malo vero tantum Assyrio, ceteris omnibus neglectis. [...] Liber XV. [...] XV. [...] 52. melofoliis folium unum, aliquando et geminum, erumpit e latere medio. celerrime in rugas marcescunt pannucea. stolidet tument pulmonea. est quibusdam sanguineus colos origine ex mori insitu tracta. cunctis vero quae fuere a sole partes rubent. sunt et parva gratia saporis atque etiam acutiora odore silvestria. peculiare improbae iis acerbitatis convicium et vis tanta, ut aciem gladii praestringat. dat aliis farina vilissimis nomen, quamquam primis adventu decerpique properantibus. [...] XVII. 57. Pars haec vitae iam pridem pervenit ad columnen, expertis cuncta hominibus, quippe cum Vergilius insitam nucibus arbutum, malis platanum, cenasis ulmum dicat. nec quicquam amplius excogitari potest; nullum certe pomum novum diu iam invenitur. neque omnia insita misceri fas est, sicut nec spinas inseri, quando fulgura piari non queunt facile, quotque genera insita fuerint, tot fulgura uno ictu fieri pronuntiat. [...] Liber XVII. [...] XXVI. [...] 120. tot modis insitam arborem vidimus iuxta Tiburtes tullios omni genere pomorum onus-*

tam, alio ramo nucibus, alio bacis, aliunde vite, piris, ficis, punicis malorumque generibus. sed huic brevis fuit vita. nec tamen omnia experimentis adsequi in natura possumus. quaedam enim nasci nisi sponte nullo modo queunt, eaque inimitibus tantum et desertis locis proveniunt. 121. capacissima insitorum omnium ducitur platanus, postea robur, verum utraque saporis corrumpit. [...] XXVIII. 124. Myrtus et taleis seritur, morus talea tantum, quoniam in ulmo eam inseri religio fulgurum prohibet. [...] XXX. [...] 137. Est etiamnum nova inserendi ratio, ne quid sciens quidem praeteream, quod usquam invenerim, Columellae excogitata, ut adfirmat ipse, qua vel diversae insociabilesque arborum naturae copulentur, ut ficis atque oleae. iuxta hanc seri ficum iubet non ampliore intervallo, quam ut contingi large possit ramo oleae quam maxime sequaci atque oboedituro, eumque omni interim tempore edomari meditatione curvandi. 138. postea fico adepta vires, quod evenire trimae aut utique quinquenni, detruncata superficie ipsam quoque deputatum et, ut dictum est, adraso cacumine defigi in cruce ficis, custoditum vinculis, ne curvatura fugiat. ita quodam propaginum insitorumque temperamento triennio communem inter duas matres coalescere, quarto anno abscisum totum adoptantis esse, nondum vulgata ratione aut mihi certe satis conperta. [...] Liber XIX. [...] LVII. 176. Morbos hortensia quoque sentiunt sicut reliqua terra sata. namque et ocimum senectute degenerat in serpyllum, et sisymbrium in zmintham, et ex semine brassicae veteri rapa fiunt, atque invicem. et necatur cuminum ἀμοδορρο, nisi repurgetur; est autem unicaule, radice bulbo simili, non nisi in gracili solo nascens. alius privatim cumini morbus scabies. et ocimum sub canis ortu pallescit. omnia vero accessu mulieris menstrualis flavescunt. [...]]¹⁸⁷

¹⁸⁶ PLINIUS SECUNDUS, Caius/Gaius: *Historia[e] Naturali[s]* [A természet története vagy Természetrész], Kr. u. 69–79 között, XIV. könyv, I. rész, 7. bekezdés; XV. könyv, XV. rész, 52. bekezdés és XVII. rész 57. bekezdés; XVII. könyv, XXVI. rész, 120–121. bekezdés, XXVIII. rész, 124. bekezdés és XXX. rész 137–138. bekezdés; XIX. könyv, LVII. rész, 176. bekezdés.

¹⁸⁷ [...] XIV. könyv, I. [...] 7. Mi azonban felkutatjuk az elfelejtetteket is, nem riaszt vissza bennünket azoknak a dolgoknak az egyszerűsége – miként nem történt így az állatok esetében sem – ámbár Vergiliust a legkiválóbb költőnek tartottuk, aki ilyen okból mellőzte a kertészetet, és azokban amit előadott, csak a dolgok felszínét érintette (a virágokat tépdeste), szerencsés és boldog, mindösszesen tizenötféle szőlőfajtát nevezett meg, háromféle olajfát és ugyanannyi körtefajtát, almából csak az asziriát, a többit mellőzte. [...] XV. könyv. [...] XV. [...] 52. A melofoliának egy levele van, olykor kettő is, ez az oldalának a közepéből nő ki. Igen gyorsan ráncosra érik a pannucea (ráncos), a pulmonea (tüdő alma), mert megdagad. Néhány alma a vérvörös színét szederbe oltva megtartotta, végtére is valamennyi napos helyen élő fajta vörös színű. Vannak izre kevésbé becsült és fanyarabb illatú vadalmák. A rendkívüli fanyarságuk miatt hibáztatják ezeket, ami annyira erős, hogy a kard élet eltompítja. A liszt (farina) adott nevet (lisztalma), a legértékeltenebb fajtának, ámbár korán érik és gyorsan le kell szedni. [...] XVII. 57. Az életnek ez a területe már régen eljutott a csúcspontjára, miután az emberek mindent kipróbáltak, ahogyan Vergilius beszél már dióba oltott arbustusról, platánfába oltott almáról és szilfába oltott cseresznyéről. Ennél többet kieszelni már senki sem képes: bizonyosan sokáig nem lehet újfajta gyümölcsöt kitalálni. Nem szabad azonban oltással mindent összekeverni, így nem lehet beoltani atövist, mivel a villámokat nem könnyű kiengesztelni. Azt híresztelik ugyanis, hogy a fát annyi villámcsapás fogja érni, ahány szemet beleoltottak. [Tóth Sándor fordításában, 1987: A gyümölcsstermesztés már rég elérkezett a fejlődés csúcsára, az em-

berek már kimerítettek minden lehetőséget. Már Vergilius beszél arbustusra oltott dióról, platánfán termő almáról és szilfára oltott cseresznyéről. Már senki sem képes újat kieszelni: újabb gyümölcsöt már régóta nem fedeztek föl. De nem is helyénvaló, hogy oltásokkal mindenfélét összevissza zavarjunk. Például tövisborkorba nem oltthatunk, mert nem könnyű a villámokat kiengesztelni; nyíltan hirdetik ugyanis, hogy egyetlen mennykőcsapás alkalmával annyi villám éri a fát, ahány oltóág van rajta.] [...] XVII. könyv. [...] XXVI. [...] 120. A Tiburi vízesésnél láthattunk egy többféle módszerrel beoltott fát, mindenféle gyümölcsökkel megterhelve, egyik ágán dió, másikon bogyók, megint másutt szőlő, körte, füge és gránátalma fajták. Ez azonban rövid életű volt. A természetben mégsem tudunk mindent elérni kísérletezéssel. Bizonyos növények semmi más módon, kizárólag maguktól nőnek, ezek csakis a zord és elhagyatott helyeken jönnek elő. 121. Valamennyi oltóág közül a platánt tartják a legfogékonnyabbnak, ezután a kocsányos tölgyet, mindkettő elrontja azonban a gyümölcs ízét. [...] XXVIII. 124. A mirtuszt szaporítják oltóággal is, a szedret csak oltóággal, mivel szilfába való beoltását, félve a villámtól, vallásos tilalom akadályozza. [...] XXX. [...] 137. Nincsen a telepítésnek semmilyen, valahol fellelhető módja, amit mellőztem volna. Columella kitalált egy új oltási módot, amint ezt ő maga megerősíti, amellyel olyan különböző természetű fák egyesíthetők, mint a füge és az olajfa. Az olajfa közelébe egy fügefát ültetését tanácsolja, ne túl nagy távolságra, úgy hogy az olajfa ágai elérjenek a fügefáig. Lehetőleg a leghajlékonyabb és nem ellenálló ágat kell kiválasztani, és az eljárás ideje alatt gyakorlással szoktatni kell a lehajlításához. 138. Ezután amint a füge elérte a teljes magasságát – ami három-négy évesen történik meg – vágd le az olajfa tetejét, és magát a fát is nyesd meg, – ahogyan már mondtam – s lehántva a csúcsát hajlítsd le a fügefá tövéhez, kötözéssel rögzítsd, nehogy a görbületből kiszabaduljon. Így azt állítja Columella, hogy a lehajlítás és a beoltás révén három év alatt fokozatosan összenő a két anyanövény, és a negyedik évben

4. melléklet¹⁸⁸

[részletek Rutilius Taurus Aemilianus Palladius (IV. század vége–V. század eleje) *Opus agriculturae* című munkájából, a IV–V. század fordulójáról]

[...] *Liber III siue Mensis Februarius* [...] XXV. *De pomis*. [...] 17. *Melus omni genere inseri potest, quo pirus. Mense februario, martio et aliis, quibus pirus, inseritur in melo, in piro, in spino, pruno, sorbo, persico, platano, populo, salice*. [...] ¹⁸⁹

5. melléklet¹⁹⁰

[részletek Lippay János *Calendarium oeconomicum perpetuum* című munkájából, 1662-ből]

[...] 51. [...] *Az fa ágocskáknak oltása legyen, mikor a hold el-fogy, három vagy négy, avagy két nappal az újság előtt; mert azt tartják némellyek, hogy valahány nappal, az új hold előtt oltják a fát, annyi esztendő mulván gyümölcsözök: avagy oltás három nappal az új hold után, az első fertályig*. [...] 116. *Pomagránátot barack fába oltatni*. [...]

6. melléklet¹⁹¹

[részletek Lippay János *Posoni Kertjének III. Gyümölcsös kert* című kötetéből, 1667-ből]

[...] IV.Rész. [...] §. II. *Miképen-kell oltani a fa-közzé, és heja-közzé*. [...] XLI. [...] *külömb különbféle gyümölcs ágocskákat oltatsz egy fában* [...] §. VI. *Más-féle oltásokról, bujtatásról, és a gyümölcs-fáknak szaporításokról*. [...] LXV. 5. *Fúrással más képen-is oltatni, tudnia-illik, ha az közzel való fiatal fát által-fúrják, és más gyümölcsös fának az ágát (a kiből oltani akarnak) általvonnyák: de úgy, hogy meg ne sírtsék az szemeit, mikor belévonnyák a likba; a teteit egy-néhány bimbóval ki-kell hadni: az után két felől a lik-körül oltó viaszal bé-kell kenni. Ehez a fúráshoz, legjobb a Franciai fűrő, tudni-illik a ki belől üres; mert szép egyebesen, és nem darabosan fúrja a fát. Evel a modal élnek kívánt képen a kertészek, az szőlő oltásban: úgy-mint mikor a Cseresznye-fa mellé ültetnek szőlő-venyikét, avagy viszontag, a venyike-mellé cseresznye-fát, a ki hamarabb, és abban vonnyák a szőlő-venyikét. Ha jól meg-foganszik, és nőnni-kezd, meg-fúrván ötet, az mint fellebb, így a venyike a cseresznye fához nő, és meg egyesül vele. Esztendő mulván, le-messék az anyáról a venyikét alól, a mint a fában áll: és avagy más-hová ültessék a cseresznye-fát, az bé-nőtt venyikétül;*

szét lehet vágni azokat. Ez a módszer még nem általánosan ismert, vagy az én számomra biztosan nem eléggé. [Tóth Sándor fordításában, 1987: Nem akarok elhallgatni semmit abból, amire rábukkantam, ezért meg kell említenem: van az oltásnak még egy új módszere is. Ezt, amint ő maga állítja, Columella találta fel. Ezzel még az olyan különböző, természetüknél fogva nem párosítható fákat is egyesíteni lehet, mint a fügefafa és az olajfa. Utasítása szerint a fügefához olyan közel kell ültetni az olajfát, hogy az lehetőleg a legvékonyabb és ezért leghajlíthatóbb ágával könnyen elérhesse. Ezt az ágat az egész művelet folyamán természetesen edzeni kell a görbítésre. Ezután, mihelyt a fügefafa megerősödött, ami három vagy inkább öt évet vesz igénybe, levágjuk a fa tetejét, hasonlóképp az olajfaág csúcsát is. Majd az olajfaág csúcsát kihegyezzük úgy, ahogyan arról már szó volt, és a fügefafa törzsébe oltjuk. Ezután odakötözzük, hogy a görbület miatt ki ne szabaduljon. Ilyen módon, ami egyesíti a bujtás és az oltás módszerét, három év alatt a két anyafát összekötő ág már odaforr. A negyedik évtől, miután az eredeti anyatöről levágtuk, már teljesen az őt elfogadó fához tartozik. Ennek a módszernek az ismerete azonban még nem terjedt el, vagy legalábbis nincs arról

avagy azon helyen hadgyák, gyümölcsözni-fog. Sőt azt írják az Authorok, hogy akkor érik-meg a szőlő rajta, mikor a cseresznye érik: de ehez nem-sokat bizom. LXVI. 6. *Mód a mikor a vad, akár szelid-fa, a'kiben oltani akarnak, olly közzel vagon a gyümölcsös fához a kiből oltani akarnak, hogy az ágai el-érhessék, leg-alább egy-résnyire legyen egyik az másiktól, ha rövidek az ágak: ha pedig ilyen közzel nem-találhatik ollyan fa, a' kinek tökéjében oltassanak; őszel ássanak egy vermet, olly közzel a gyümölcs fához, a' mint mondam: avagy távúlyabb, ha hoszak az ágai, s' abban a veremben ültessenek vad-fát, a' kinek tökéjében oltassanak. Azt úgy-kell egész teletszaka hadni: ki-keletkor metéld-le az ágait, és a tetejét is fűrészd-el, és egyenesítsd-meg a felit, s' hasítsd-meg a mint a fa-közzé való oltásokban szokás, kirül oda-fel ennek az Könyvnek IV. Rész. §. I. Az után hajcs-le a gyümölcs ágat, és vond abban a hasítékban, úgy hogy az annyától el ne metzettessék, hanem rajta maradjon: de előbb a csomó-alatt az ágat le-kell faragni, és a fáját-is két-felől; de a bét meg-ne sírtsék, és annyira, a' mennyire a tökének temérdeksége van; úgy vonnyák pedig, hogy a csomó a tökének túlsó részén egyenesen álljon, és hozzá forbasson, a' mint fig. 2. n. 6. ki-van formálva. Az-után a tökét jól-bé kössék, és oltó viaszal bé-kennyék: de a hasadékra előbb egy darab hejat tegyenek, akár agyaggal egy kössék-bé, a' mint oda-fel ez-előtt citált helyen megírtam, hasonló-képen fig. 2. n. 2. Efféle oltó ág hamar meg-foganszik; mert eledelt vonsson magához mind az anya-fától, a' kitül el-nem vál: s' mind az tökétül a' kiben oltatott; nem-külömben mint a csecsemő gyermek, a' ki mind az annyától, s' mind az dajkjától szophatik. Közzel az annyához, erős karót kell-verni, kitül az ág gyamolittassék, hogy a szél-től ne-ingadozzék, és ki-ne vonnya az ágat az anya-fától, és a bé-oltott fát ültessék a' hová tetszik. [...] §. VIII. Némelly mesterséges oltásokról, mellyekkel a' fáknak gyümölcsseit változtathatni. LXXIV. Sok-féle mesterséges oltásokat írnak az Authorok, kik által a' fák gyümölcsseit változtathatni mind idejekben, színekben, szagokban, ízekben: s' mind termetekben, s' a' t. de sokat ezek közzül inkább elmefuttatásra, és furcsa vizsgálásra írtnak, hogy sem mint valóságra, és próbált dologra. Mind-azon által, hogy ebből se fogyatkozzék-meg az oltó ember, a' ki efféle újságra vágyodik: azok-közzül egy-néhányat, mellyek a' kik leg-bizonyosabbaknak tetszenek, fel jegyztettem. Idején vagy későn gyümölcsözök a' fa, ha a' későn erő gyümölcs fának ágából, az idején erő fában oltasz: így, idején erő gyümölcs-fa leszen belőle. Azért ha azt akarod, hogy idején Barackkod legyen, oltasd szederj fában: két-hólnappal idejébben megérik a' barack. Hasonló-képen, ha azt akarod, hogy idején érett szőlő legyen, a' szőlő-veszszőt fiatal cseresznye fában, avagy friss ágbán*

tudomásom, hogy elterjedt volna.] [...] (Hoffmann Zsuzsanna fordítása, 2009). XIX. könyv. [...] LVII. 176. A kerti növények is szenvednek betegségektől, akárcsak a föld összes növényei. A bazsalikom öregségére kakukkfűvé silányul, a zombor pedig mentává, a káposzta idős magjából répa kel ki, és megfordítva. [...] (Tóth Sándor fordítása, 1987).

¹⁸⁸ TAURUS AEMILIANUS PALLADIUS, Rutilius: *Opus agriculturae* [-A mezőgazdaságról szóló munka], IV–V. század fordulóján, III. kötet, XXV. rész, 17. bekezdés.

¹⁸⁹ [...] III. könyv, avagy február hónap [...] XXV. Az almáról. [...] 17. Az alma minden eszközzel mindenben oltható, akárcsak a körte. Február hónapban, márciusban és máskor, mint a körte, beépül az almába, a körtébe, a kókénybe, a szilvába, a berkenyébe, a barackba, a platánba, a nyárfába, a fűzbe. [...] (saját fordítás, 2015).

¹⁹⁰ LIPPAY János 1662, 51 és 116. bekezdés.

¹⁹¹ Uő 1667, IV. rész, § II., XLI. bekezdés, § VI., LXV–LXVI. bekezdés, § VIII., LXXIV–LXXV, LXXIX–LXXXI, LXXXIII, LXXXVI–LXXXVIII és XCIV. bekezdés; VI. rész, XCIX–CVII. bekezdés; XI. rész, § I., CLXVIII. bekezdés.

óltsad: 's akkor érik a szőlő, mikor a cseresznye; de a venyikét, fekete szőlőről kellene venni. Ezt az óltást, a fűró által való óltással viheted véghez, a mint oda fel. Noha talám később érnek. Nyospolát, ha szelíd szederj-fában óltasz: idején meg-érik, de elébb megnedvesíted az óltó ágacsokát. Hogy pedig idején szederjed lehessen; tehát az szederjet, vagy körtvélyfában, vagy gesztenye fában óltsad. Ha későn akarod hogy ériék, és csak nem Mind szent nap tájban: Nyospolafában, avagy Birs alma fában óltsad. Ha azt akarod, hogy a cseresznyéd idején ériék, óltatlan meszet kell a gyökerére tölteni, avagy meleg vizet: de azelőtt, minek-előtte virágozik; noha így az a fa, nem sok idő múlván meg-szárad.

LXXV. Ennek az idején érésnek, egyéb okát nem-adgyák; hanem, hogy az idején erő fának természete, magával hozta azt, hogy idejébben gyümölcsözök. Azért, a minémű ágat arra óltanak, az-ís elébb gyümölcsözök; mivel a bé-óltott ágak, csak abból a tökéből vagyon táplálása: az idején érést is vele közli. Egy szóval, ennek csak az a mestersége, hogy az idején erő ágat, későn erő fában óltsák: 's az elővel erő gyümölcs, későn leszen; viszontag, a későn erő ágat, idején erő fában óltsák, 's idején leszen. Így ha az almát, vagy körtvélyt, Birs fában óltod: Mind-szent napjáig, meg marad a fáján az alma, és az Birs-almának természetiben óltózik; hogy esztendeig, avagy kettőtig-is el-áll frissen. Ha ki későn erő cseresznyét kíván, szelíd szederj fában óltsa. [...] LXXIX. A' színeket meg-változtatták; ha első óltó ágacsokát, minek-előtte el ólttyák, valami színes vízben áztatták, a mi-néműt szinte akar az ember a gyümölcsökben hozni. Avagy ha olyan fába ólttyák az ágat, a mely veres gyümölcsöt hoz. Így, ha ki azt akarja, hogy veres almája legyen, áztassa-meg elsőben az óltani való ágat csuka-vérben! az-után óltsa-el, és valamely gyümölcs azon terem, mind veres leszen. Ismét, ha almát Egér-fában, avagy veres szederj-fában, vagy fekete cseresznye-fában ólttyák, veres-almát hoz: és még veresebb leszen, minek utána szépen meg-faragják, és el-készítik az ágat, 's azután áztatták csuka verbená, avagy Bak-vérben. Evel a' mesterséggel, a' körtvélyt-is veresé csinálhatni. Más képen is akarnak némelyek, veres-almát nevelni. Elmennek, 's az alma-fa mellé veres rósa bokrot ültetnek; avagy kinnyitják ki-kelektor a' fának gyökerit, és gyakran vízellettel öntözik; az-után tíz, vagy tizen-két nap múlva, megint bé-fedik földel, és csak harmad-nap öntözik vízelettel. De én ezt nem-jovallanám, ha szinte igaz volna-is, a' kit nehezen hiszek; mert ártalmas a' fának, és hamar ki-vész: mivel nincs nagyobb ellensége a' fának, mint a' soó. Meg-pirul az alma a' fáján-is, ha egy cseber vizet tesznek alája, ugy, hogy a' Nap-súgára red-szolgályn, és az által a' meleg pára, minden-felől általhathassa az almákat. Poma-gránátod szép veres leszen, ha annak gyökerit vízzel, és lúggal öntözöd: de nékem a' lúg nem tetszik. Azt is írják, hogy gesztenye színű almát nevelhetnek, ha alma ágat, vad körtvély fába ólttyák; De inkább el-hiszem, ha az Bonabrutya ágat, más alma-fában ólttyák. Fejér szederj leszen, ha azt Fejér nyár-fában óltod. Veres-barackot nevelhetni, ha két-nap múlván, minek-utánna a' barack maggot a' földben ülteted; megint ki-ásod, és megnyitván azt, Minium vagy Cinobrium festéket téssesz a' hejában, 's megint el-ásod. De én ebből sem várok sokat: mert a' Minium, és Cinobrium, igen merges festékek, mint a' több Bányai festékek-is, a' kik inkább meg emésztik a' magok belit. Talám nyerhetnél valamit vele, ha ilyen merges festéket nem-tennél belé: hanem más-félét. Hasonló-képen írják, hogy veres leszen, ha veres Rósában ólttyák, vagy mondola-fában, vagy veres duránczai szilvában, vagy veres szederjben. LXXX. Azon-kivül, változtathatni a' gyümölcsöknek színeket, ha két külömb-színű gyümölcs ágat veszen ember, a' kik egy aránysik lesznek temérdekségeken [...] Fele annak a' gyümölcsnek, a' ki abból az ágból terem, ollan színű leszen, mint az egyik-fele az ágak: a' másik-fele, mint a' másik-fél ág. [...] Így fele a' Baracknak, veres lehet, fele fejér vagy sárva, vagy síma. Így az alma is. Sőt még külömb nemű gyümölcsöket-is, ilyen-képen egybe-kapcsolhatni: ugy-mint, almát 's körtvélyt, barackot 's diót, 's a' t. Es ha négy-félé metszenek külömb ágakat, 's megint

össze-teszik, 's el ólttyák, négy-féle gyümölcsöt nyernek vele. De Laurebergius efféle óltásokat, csak ki-gondolt fabuláknak, vagy meséknek nevez [...] Mind-azon által, a' kinek kedve tarttya, meg-probálhattya. LXXXI. Az iziben változtathatni a' gyümölcsöt, ha a' savanyú gyümölcs ágat, édes gyümölcs-fában ólttyák: és viszontag, az édeset savanyúban; 's annak az ízét tarttya-meg, a' kiből ólttyák. [...] LXXXIII. [...] Ha Barackot óltanak a' Birs-almába Barack birs-alma leszen rajta: avagy viszontag, ha a' Birs-almát, Barackba ólttyák, Birs-alma Barack nevelkedik rajta. Ha a' Mondola-fát, Barack-fában ólttyák, avagy a' Barackot Mondola-fában: Mondola, és édes leszen a' magva, a'kit mind magostul meg-ehetni. Csuda gyümölcsöd leszen, ha az almát Barack-fában óltod, a' vagy körtvély-fában: akár Barack-fát ezekben. Nem-külömben, édes magva leszen a' Szilvának, ha ezt mondolába ólttyák: avagy a' Mondolát szilvába. Némelyek azt írják, hogy valami-némű ágat a' Birs-almába óltanak, azoknak gyümölcsei, a' Birs-almának természetit meg-tarttyák. Ha a' szilvát diófába ólttyák, a' külső heja dió színű leszen; belől magában szilva marad. [...] LXXXVI. [...] Hasonló-képen két-féle gyümölcsöt, egygé csinálnak az szemre való óltással: ha két külömbféle gyümölcs-fából, két-szemet választanak, 's azt két-félé metzik, egyiket az más-félle össze-teszik, 's ugy vonnyák a' fának heja közé. Némelyek, hogy ezt meg-nyerjék, egy ágról levont szemet, az más ágak le-nyúzott szemére vonnyák. Így a' Baracknak külső-része, és húsa, barack lehet a' magva vagy dió, vagy mondola. A' Kajszi baracknak-is, és szilvának mondola. Más-képen-is, két külömb-féle gyümölcsöt egygé igyekeznek kapcsolni; ha két külömbféle ágat, vagy gyenge fiatal-fát, kivált-képen szilvát, a' kik egy-máshoz közel vannak, szépen össze fónnak. De elébb a' hól egy-mást érik, a' külső hejokat le-vonnyák, hogy az eleven az elevenen könnyebben egy mással össze-forjanak: gyenge hárs-fa kéreggel, vagy más kötelekkel össze-kössék, hogy az össze-hajtot ágak, egy-mástul el-ne vállyanak. [...] eképen két féle gyümölcsből, egy leszen. LXXXVII. [...] Ha azt akarod, hogy a' Baracknak magva ne- legyen: Nagy Hétsben, avagy Húsvét-után, mikor hold-fogyta leszen, ólcs egy barack ágat fűz-fában: kösd-bé jól a' mint szokás, és ha a' fűz-fa más ágacsokát verne-ki, azokat le kell szaggatni, hogy a' nedvesség, inkább az óltványba mehessen. Ezt gyakran kel kecske-téjjel öntözni: így idő jártára öreg, és mag-nélkül való barackokat hoz. Ezt más gyümölcset is meg-probálhatod. LXXXVIII. Hogy alma, körtvély, szilva, és más-féle gyümölcs-fák, virág-nélkül gyümölcsöt hozzanak, végbe viheted: ha ezeknek a' fának ágait, füge-fában óltod. De ennek az óltásnak, hasított fában-kell lenni, és Februariusban. [...] XCIV. [...] Ha az almát olyan barack-fában ólttyák, a' kit magból neveltek, nagy és jó ízű leszen; csak hogy nem-tart sokáig. Nagy diót, mondolát, szilvát nevelhet valaki; ha négy egy-féle maggot jó szorosan ültet egy cserép edényben jó földbe: az-után, fenekivel fel-fordittya az edényt, és azon egy likat fűr, hogy mikor a' magok ki-kelnek, a' csirajok csak szinte azon az egy likon nőhessenek-ki; a' kik ugy össze kötölözdenek, hogy az-után csak egy csemete leszen belőle: az hoz idő jártára sokkal nagyobb gyümölcsöt, hogy sem mint természete kívánta volna. [...] A' körtvély nagyobb leszen, kivált-képen az apró Muskotál, ha birs-alma fában ólttyák. Hasonló-képen a' Nyospola, annál-inkább, ha gyakrabban ólttyák. Az Szederj öregbe válik, ha füge-fában ólttyák. Effél mesterségtől való írásra, adatik ide alább-is imitt-amott alkalmatosság. Most csak útut mutattam azoknak, a' kik ebben gyönyörködnek. [...] VI. Rész Melly fát, micsoda fában ólhatni. [...] XCIX. De mindeneknek-előtte arra vigyázzon az óltó ember, a' ki óltani akar: hogy olyan-fát válasszon; a' ki egy-nemű, és hasonló az óltó ághoz [...] Mert mennél hasonlób a' természet, a' természethez: annál könnyebb az eggyesség; mivel az Nemnek külömbsege, vagy akadályt szerez, vagy tellyességgel el-bonttya, vagy nehezebbé teszi az össze-forrást. Mert a' két külömböző nedvesség, nehezebben eggyez-meg egy-mással, a' bé-fogadott új-vendégnek táplálására; hogy sem mint a' hasonló nedvesség, a' hasonlóval. Mivel amott, egykik a' másikkal

akadályoskodik. Egy-szóval, mentül közelebb a fák-közzött való hasonlatosság, és csaknem mint-egy atyafiúság; annál szerencsésebb leszen az óltás. [...] C. Nem-tagadom azt, hogy a gyümölcs fákat, más külömb-nemű fákbán-is ólthatni, és jól megfogansznak: a mint ez ideig meg-irtam egy-néhány helyett, még ez után-is jobban meg-írom, ugy-mint az almát körtvélybe: és viszontag akár birs-almában, avagy más-féle fában-is; mind-azon által, a mely gyümölcsök efféle fából származnak, azok ugyan meg-változnak, és valamiben külömböznek mind a kettőtől. Mert minden óltott-fa, elegendes szagot, ízt, valóságot veszen magához az ágtól, a kit béoltanak; és a fától, a kiben óltanak. Igy okoskodik Laurembergius, a hól egy csudálatos óltást hoz elé, s azt mondgya; hogy látott olyan káposztát, a kiben alma ágat óltottanak: és mikor meg-nőtt volna a fa, s gyümölcsöt hozott volna, annak almája káposzta ízű volt. Azért a Németek, káposzta almának nevezték. De efféle ágat, nem a káposzta törzsében kellene óltani; hanem alább, és mindgyárt a gyökerén fellyül, avagy szinte belé a földbe, és jól meg-kell óltalmazni, hogy a hasitékba ne-mennyen a föld. Én ez óltás mellett, le-nem teszem bitemet; de mivel azt mondgya, hogy szemével látta, hadgyuk reá. Noha a káposztának törzsája nem-olyan állandó, hogy esztendőnél tovább tartana a földbe; hanem meg-rothad, fő-képen ha a hideg éri. Mind-azon által, azt inkább el-binném, hogy az a bé-óltott ágacska, a káposzta gyökernek nedvességitül tápláltatván, a földbe gyökeret vér magának, és az-által nevelkedvén, gyümölcsöt hoz; a mint oda fel-is meg-irtam azokról a fákról, a kiket ilyen ágacsokról a földben el-temetvén, szaporítanak. CI. Azt-is meg-kévénnnyák némellyek, hogy a fa, keménységében-is egygyezzen az ággal, a kit bé-óltanak. Igy, nem-jovalyák, hogy valamely lágy-fát, kemény fába óltanak: ugy-mint, alma-fát vagy mást effélet, tölgy-fában. Hasonló-képen, a kemény ágat lágy-fában, avagy csemetében: ugy-mint, Csipke-bokorban, Galagonyában, Tövisszes-szederjben, s a t. Mert efféle óltóványok, nem-lesznek tartósok, nem-csak azért; hogy a fa, a kiből tápláló nedvességeket szíjják, igen csekély és gyenge: de azért is; hogy természetekben nem-eggyeznek. És noha a kemény, és erős vad-fák, az óltásra alkalmasabbak a többinél; mind-azon által, hamarabb nő az ág, a kit lágy és puha vad-fában óltanak: ugy-mint, nyár-fában, fűz-fában, de ennek nem-sok haszna van. Jobb azért mindenkor olyan vad-fában óltani, a kinek természete egyez az óltó ággal: mert az ágon-áll leginkább, a ki a vad-fát tenyészővé teszi; noha ettől veszi tápláló nedvességét. Ugy-mint mikor a Gesztenyét tölgy-fára óltyák, a Mondolát barack-fában, s a t. CII. Ezek mind így lévén, még sem jovalyák az óltó emberek, hogy válógatás-nélkül akár melly-fát, akár melly fában szabadon óltanak; mert némelly kemény-fa sem veszen minden kemény ágat-bé: ugy a tölgy-fában meg-nem foganszik a körtvély-fa ág, noha kemény; az mint némelly lágy-fa sem veszen-bé minden lágy-fa ágat: ugy-mint, a füge-fa, az olaj-fa ágat. Egy-szóval, semmi lágy zírós fa, a kiből gyanta s olaj foly, nem-szenved magában semmi óltást: ugy-mint, fenyő fa, Jegeny fa, s a t. az mint Plutarchus, és mások-is írják, és okát is adgyák: hogy a gyümölcs-fák, és más gyümölcsöző palánták, természet szerint nem-szeretik, sőt ártalmas nekik az olaj, és más zírós kövérség; mert ha öntözik vele, ki-vesznek. [...] CIII. [...] Hogy pedig megtudhassa ember magánosan, melly-fát, micsoda fában ólthatni leg-alkalmatossabban: azt-is fel-jegyeztem. Akár immár vad-fa legyen az, a kiben óltanak, akár szelid-fa. Alma-fát, vad alma-fára, minden-féle vad-körtvélyre, birs-almára; ezen Paradicsom-alma nő, jó édes kinek olyan szaga s íze leszen, mint a birs-almának. Duránczai szilvára-is ólthatni, Platanusra, Fűz fára: ebből métet alma leszen. Jávorfára-is: azon veres-alma nő. Körtvély-fát, vad-körtvélyre óltyák: Ismét Poma-gránátra, Birs-almára, Szederj fára, Mondola fára, Terpentina-fára; a kit veres szederj fára óltanak, az veres körtvélyt hoz. CIV. Barackot barack fára jobb, és öregebb leszen: szilva-fára, mondolára, Kajszi barackot; kajszi barack-fában, fő-képen ha ágon óltyák; csak hogy nehezen foganszik-meg, és későbbben

nő. Azért jobb Beszterczei szilva-fára óltani, kivált-képen ha szemre, vagy sípra óltyák. Ha a kajszi-barackot, mondolára óltyák, édes, avagy mondola leszen a magva. Füget mondola fára, Jávorfára, szederj-fára. Szederjet gesztenye fára, bük-fára, alma-fára, terpentina-fára, vad-körtvélyre, szilva-fára, és ha Nyár-fára óltyák, fejér szederj terem rajtok. Diót alma-fára, galagonya fára. Poma granátot fűz-fára. Laurufti köris-fára. Duránczai-szilvát vad-körtvélyre, birs-almára, almára, közönséges szilvára. Ha a közönséges szilvát bé óltyák, nem-sokat használ az ember vele; mert a val nem-leszen igen jobb, se nagyobb: mind-azon-által, ólthatni szilvába, kökénybe. Gesztenyét dióra, tölgy-fára, és bik-fára. Cseresznyét vad-cseresznyére, megyre, terpentina-fára, barack-fára, és viszontag. Spanyol megyet, akár Hályag-megyét megyre: de jobb a cseresznyére; mert édesebb leszen. Mirabolánát szilva-fára. Myrtus-fát szilvára, és mondolára. CV. Birs almát alma-fára. Nospolyát galagonyára kell óltani, nem-sokat használ az ember vele; mert igen vékony a heja: de a maga-fájából való ágat béveszi: csak hogy mikor immár ki-fakad, hamar elvész; de ha egyszer meg-marad, az-után jól gyümölcsözök. Ha a citromot, veres szederj-fára óltyák: veres gyümölcsze leszen. Alma-fára-is ólthatni. A birs-alma fában, és vad-füge fában, csak-nem minden-féle gyümölcs-fát ólthatni: fő-képen anabban; mert bőves nedvességgel, és az heja-is szép sima. Ha Cseresznyét Laurus-fára óltanak, igen jó ízű cseresznye leszen rajta: kiben soha féreg nem-terem. Mi-képen ólthatni szőlő-venyikét a cseresznye-fába, hogy idején szőlőt hozzon: meg irtam oda-fel. Az Olaj-fában-is hasonló-képen óltyák. CVI. Némellyek azon mesterkednek, hogy minden fában, akár mi-nemű fát ólthassanak: kiben ilyen módot találtak fel, hogy két-vermet ásnak, mindeniknek négy-lábnyi szélessége legyen: Eggyikbe, azt a fát ültetik, a kiben óltani akarnak. Másikban azt, a kiből óltani akarnak. Ezek a fák, olly mesze legyenek egy-mástól, hogy annak az ága, a kit óltani akarnak, el-érje az másikat, a kibe óltanak. Példának-okáért: ha Olaj-fát, avagy más-fát, Füge-fában, vagy más-fában akarnak óltani: ha az olaj-fa jól meg-gyökerezett, az olaj-fának leg-jobb ágát (a kit bé-akarnak óltani) hajtásuk az füge-fának gyökeréhez, és ahoz kössék; a több ágakat le-metellyék: hanem ha idő jártára, még többet is azokból az ágakból akarnának óltani; a kiket meg-hagyhatni, de-keveset. Az-után a füge-fát el kell vágni, vagy fűrészelni: és az el-fűrészelt helyet, szép egyenesen meg-faragni, a mint az óltásban szokás, és az közepin által-hasítani, s abban egy éket verni. Az-után az olaj-ágnak hegyit, mind két-felől meg-kell faragni, és a füge-fának hasitékjában dugni, és az éket a tőkéből ki-venni: agyaggal mind két-felől bé kenni, és jól meg-kötözni, hogy az ág ki-ne vonodgyék. Igy három esztendő alatt, össze-forranak a fák: negyedik esztendőben el-metszék az olaj-fa ágat az annyától, és rajta-hadgyák a füge-fán. CVII. Igy minden féle fát, minden-féle fában ólthatni: hasznos-is ez az óltás, kivált-képen a hasonló-fában; mert két-hónap alatt meg-foganszik, és nőnni kezd az ág, ha fiatal leszen. De ez a mód nem-igen külömböz attúl, a kit oda-fel irtam 4. Rész. §. 6. LXVI. Ha ki sok-féle gyümölcsöt kíván, külömb külömb-féle gyümölcs ágat óltson más más ágaiba a fának: kivált-képen birs-alma fába. Igy, ha egész nyarat-szaka kíván valaki körtvélyt, akár árpával, vagy cseresznyével; másikban apró muskotált, zöld muskotált, Búzával érot, Szazburgéért, Nagovith-körtvélyt: és így rendel rendel a tel-lőlky; ugy hogy, egész egész télig meg nem szűnik egy-fáról az éret körtvély. Az almával is hasonló képen bánthatni. Több effele mester-séges óltásokat találhat az ember-fel, a kinek kedve leszen a nyughatatlan vizsgáláshoz: mellyre nekem ugy-tetszik, hogy ebben a könyvben, alkalmassan útat mutattam. Most immár az óltásnak módgyárul többet nem-írok. [...] XI. Rész. Az Gyümölcs-fáknak Nemeitül. [...] § 1. Az Alma-fáról. [...] CLXVIII. Az almának külömb külömb-féle Nemét, és Nevét mind le-írnia, majd hasonlatannak, és lebetetlennek ítélem: mert az, sok számtalan-féle, és a Tartományokhoz-képest, magok-is külömböznek; s az ó Gazdák-is szorgalmaskodnak, hogy más Országokból-is, új Nemű almákra

szert tegyenek, Mind színeken, szagokban, ízekben, állattjokban sok különbség vagon közték; a' nevekbe pedig annyi, hogy csak nem-minden tartományokba, sőt nehunt, csak a' szomszéd falukban is, különben nevezik őket. [...] Én csak egy néhányat nevezek közülök, a' mint itt Posony, és Csalló-köz táján nevezik őket. [...] Mé-tet alma, Nyári és Teleld, édes fejeir-bélü. [...]

7. melléklet¹⁹²

[részlet mezőkovácsházai Bereczki Máté (1824–1895) pomológus 1874. május 20-án mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) barátjának címzett leveléből]¹⁹³

Mező-Kovácsháza, Máj. 20. 1874.

Kedves barátom!

[...] A gyümölcs raktárakról vagyis azon helyekről, hol a gyümölcsöt télen nyáron tartogatni szokták, majd fogok írni bizonyára: de előbb legyen elegendő fánk és ezeknek elegendő termése, hogy szükségét érezzük az ily helyiségekről is gondolkozni. Az általad tervezett helyiséggel aligha leszel kielégítve! Kárát valdod abban gyümölcsleidnek okvetlenül. Hűvös, száraz, de nem szellős, nem penészes vagy dohos hely kell a gyümölcsnek, hol a légmérték a fagy pont alá soha sem ereszkedhessék le; hol patkányok egerek s egyéb pusztító állatok soha még orrukát se dughassák be. Holmi fűzfa alma s egyéb paraszt gyümölcs verembe töltve is kitelel: de mi ihyent ne természetünk! hagyjuk ezt az erdélyi oláhoknak! hadd éljenek ők is a maguk módja szerint! [...] Az én istenem áldjon meg kedves családoddal együtt szívéből kívánja igaz barátod

Bereczki Máté

8. melléklet¹⁹⁴

[részlet mezőkovácsházai Bereczki Máté (1824–1895) pomológus 1880. április 16-án mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) barátjának címzett leveléből]

Mező-Kovácsháza, Ápril. 16. 1880.

Kedves barátom!

[...] Napokban fogok küldeni gyöknes alma gyöksarjakat, melyet Székelyföldről kaptam. Vesszöt tehát nem küldök többet. Sok jót kíván igaz barátod

Bereczki Máté

9. melléklet¹⁹⁵

[mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) feljegyzése a mezőkovácsházai Bereczki Mátétól (1824–1895) kapott Orbai almákról, 1880. április 20. (részlet)]

1880. Áprill 20-án kaptam B M barátomtól 27 db gyökeres Orbai alma fűcskát. Erre vonatkozólag küldött hozzám a' székely földről hozzá érkezett 2 levelet. Az egyik Benkő Dénes, a másik öccse if. Csoboth Ferencz urtól Háromszékből, Al-Torjáról, ő küldte az Orbai almáit. Az említett Orbai alma úgy ott, mint Szent-léleken igen el van terjedve, nevezik Fúzi almának, mert úgy gyökékhajtásról, mint dugványozásról is szaporítható. Nevezik még Magotlan almának is, mert idétlen magvai vannak. Két válfaja van: fehér és piros csikos. Alakja: hosszas kup alakú, meg lehetős nagy, kellemes savanyu, a' leg rosszabb talajban is díszlik, alanynak kiválólag alkalmas, nem fergesedik, téli, sőt tavaszig áll. Tészta kitérő. [...]

9 drb Orbai fehér

18 drb Orbai csikos

Dörgő D.

10. melléklet¹⁹⁶

[részlet mezőkovácsházai Bereczki Máté (1824–1895) pomológus 1880. április 27-én mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) barátjának címzett leveléből]

Mező-Kovácsháza, Ápril. 27. 1880.

Kedves barátom!

[...] Elojtotad-e fajaimat? – Megkaptad-e a legújabb küldött gyökeres alma vesszőket? E vesszőket illetőleg eszembe jutott, hogy jó lesz, ha közlöm veled azon leveleket, a melyeket azon fajokra vonatkozólag kaptam, a mely fajokról valóok voltak a neked küldött cseméték is. Hiszem, hogy érdekel fogod e leveleket olvasni, mert egyuttal láthatod belőle, hogy hogyan szoktam én toborozni a híveket a gyümölcsészet lobogója alá. – Kérlek, aztán, ha majd elolvastad, küld vissza nekem az idemellékelt leveleket, mert szükségem lesz azokra. Az öszen közölni akarom belőlök a gyümölcsökre vonatkozó passzusokat lapunkban [Gyümölcsészeti és Konyhakertészeti Füzetek] is: de előbb gyümölcs példányokat kell kapnom Csoboth öcsémötől, hogy leírhasam körülményesen ama fajokat s közölhesem körülményes leírásban is a lapban. Ugy hiszem, Erdélyben lesz gyümölcs termés, nem úgy, mint nálam [...] Sok jót kíván mindnyájatoknak igaz barátod

Bereczki Máté

¹⁹² MMgM SZE 177. A teljes levél közzétéve „1874. május 20. B-14. számú levél” jelzettel: TOLNAY Gábor (szerk. és jegyz. ell.) 2012, 118–120. Köszönet illeti Tolnay Gábor és Takáts Rózsa 2012 óta tartó kitartó munkáját, amellyel Bereczki Máté és Dörgő Dániel levelezését a kutatás és a nagyközönség számára is elérhetővé teszik.

¹⁹³ Válasz Dörgő Dánielnek az 1874. május 17-i levelébe foglaltakra: [...] Szeretném tölled nemcsak levélbe, de valamelyik lapba leírva olvasni: hogy milyen helyiség leg czélszerűbb a' téli gyümölcs nagybanni eltartásána? Melly helyly élő állítása olcsó és czélirányos legyen, mellyben a' gyümölcs se ne fonnyadjon, se ne rothadjon, se meg ne faggyon? 's ne kelljen padlásról pinczébe, kamrába spaiszba hurczolni, törni, hanem teleljen ott, hova teszik, mert csak 20 véka gyümölcs költözgetése is dolgot ád. Én erről így gondolkozom: ásatok 3 láb mélységű gödröt, befedem fával, náddal' s annyi földet hányatok reá, hogy fagymentes legyen. Kisasszony nap [szeptember 8. – megjegyzés tőlem, Nagy Zsolt] körül elkészítem, hogy kiszellőzzön, deszka poczkokkal ellátom. De vajjon kell é rajta szelelőjük? Meg fogom ezen kívül próbálni, ha nagy alma termésem lesz egy láb méllységű és szélességű árkot ásatni, alól falevél, azután egy sor alma,

felül vékony fa levél, azután föld sirhalom formára, hogy a' víz bele ne fojjon. De ezt csak Daru v. pogácsa almával, tavaszi nyitáskor 5 Daru almát – mint egy dió zöld hajával olly nagyságút – fordított fel a kapa, ép volt és eleven mint a' hónapos retek, ha úgy el mert ott kullogni egész télen, lássuk mit tessz akkor, ha mi takarjuk el. [...]” MMgM SZE 184. A teljes levél közzétéve „1874. május 17. D-13. számú levél” jelzettel: Ua., 112–118.

¹⁹⁴ MMgM SZE 178. A teljes levél közzétéve „1880. április 16. B-115. számú levél” jelzettel: Uő (szerk. és jegyz. ell.) 2013, 250–251. A levélből részletek közzétéve: CSOMA Zsigmond–OROSZI Sándor (szerk.)–SZABÓ Pál (közread.) 1995, 77–78.

¹⁹⁵ Dörgő Dániel a Bereczki Mátétól kapott, 1880. április 27-re datált levél (MMgM SZE 178.) szabadon maradt részére jegyezte le a fent idézettek. A teljes levél és megjegyzés közzétéve „1880. április 27. B-116. számú levél”, illetve „1880. április 20. A-4. számú irat” jelzetekkel: TOLNAY Gábor (szerk. és jegyz. ell.) 2013, 251–253.

¹⁹⁶ MMgM SZE 178. A teljes levél közzétéve „1880. április 27. B-116. számú levél” jelzettel: Ua., 251–252.

11. melléklet¹⁹⁷

[részlet mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) 1880. május 1-én mezőkovácsházai Bereczki Máté (1824–1895) pomológusnak címzett leveléből]

Mtur 1880 Máj 1.

Kedves Barátom!

Köszönöm azon szíves figyelmedet, hogy Benkő Dénes és Csoboth Ferenc leveleit véllem közölted, valóban jól esik, hogy ezen minden önzéstől ment leg nemesebb ügy – a gyümölcshézet mind mind inkább ujj és buzgó híveket hódít zászlaja alá: és a' te áldás teljes működésed hazánk egyik szélétől a' másik széléig erősen kezd elterjedni. [...] a' két levelet im küldöm vissza, kijegyezve és reá írva leveled tiszta lapjára belölle az általam szükséges tudni valókat. Sójom alma ójtó vesszőt a' jövő tavasszal kérek tőled, ugy ha összel kapsz Orbai almát, abból is mutatót. Valmint ha netalán Orbai alma gyök hajtást még kapnál, el ne dobd, de küld hozzám, alanynak jó lesz. [...] Isten véled szerető barátod

Dörgő Dániel m.k.

12. melléklet¹⁹⁸

[részlet mezőkovácsházai Bereczki Máté (1824–1895) pomológus 1880. május 25-én mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) barátjának címzett leveléből]

Mező-Kovácsháza, Máj. 25. 1880.

Kedves barátom!

[...] Csoboth öcsém megint írt egy hosszú levelet. Meg nem állhatom, hogy ne küldjem el ezt is hozzád elolvasás végett. Láthatod leveléből, hogy milyen lelkesült katonára tettünk szert benne. Addig, addig, hogy beleugraszom még őt az írásba is. Uglátszik értelmes fiu, ő valóban képes is volna írni. [...] Sok jót mindnyájatoknak. Igaz barátod

Bereczki Máté

13. melléklet¹⁹⁹

[részlet mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) 1880. május 31-én mezőkovácsházai Bereczki Máté (1824–1895) pomológusnak címzett leveléből]

Mtur 1880 Máj 31.

Kedves Barátom!

Itt küldöm vissza Csoboth öcsém levelét. Ő valóban gyémánt tiszta jellem, ügyünkre nagy nyereség, nemes szenvedélye kielégítésére, sőt teljes betöltésére bír kellő műveltséggel, tudománnyal, ifju élet korral, munka kedvel, saját föld birtokkal, és a' mint leveléből látom – kellő s' elég idővel; ha őt a' közügyekbeni részvét s' teendők oly nagy mértékben mint engem elnem foglalják – bérczes hazánkba utódodda fogja kinőni magát. Részesítsd tehát őt nemcsak a' Pomológia ismeretekbeni előhaladásának minden kellékeivel, de bátyjai – így testvéri szeretetednek melegében is. Mert magamról tapasztalom, hogy engemet rokon szentes szíved érzelme tesz boldoggá, így szinte kétszeresen lekötelezve érzem magamat téged követni! Hiszem, hogy Csoboth Öcsémmel engemet is meg fogsz ismertetni, bírn akarok tőle összel 100 db magotlan alma gyök hajtást, melyeket alanyokul akarnék felhasználni, és ezen alma fajt, a' Mező-Turon

alma fának nem annyira alkalmas helyeken – mint edzett, s' nem kényes fajt – elszaporítani. [...] Isten véled szerető barátod
Dörgő Dániel m. k.

14. melléklet²⁰⁰

[részlet mezőkovácsházai Bereczki Máté (1824–1895) pomológus 1880. július 21-én mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) barátjának címzett leveléből]

Mező-Kovácsháza, Jul. 21. 1880.

Kedves barátom!

[...] Csoboth öcsém azt írja, hogy örömet küld az Orbay alma és a Torjai magoncáról tősarjakat, a mikor kívánod, t.i. összel vagy tavasszal. – Én meg most küldöttem neki vagy 30 faj olyan almáról vesszőt, a melyek nálam, bizonyos, hogy sohasem teremnének. Hadd ojtja el ő! Náluk bizonyosan teremni fognak s' aztán, ha élünk majd küld róluk termést, hogy valódisággal bizonyosságot szerezhessék s' ha érdemeseknek találandom, le is írhasam őket. [...] Sok jót kíván igaz barátod

Bereczki Máté

15. melléklet²⁰¹

[részlet mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) 1880. július 30-án mezőkovácsházai Bereczki Máté (1824–1895) pomológusnak címzett leveléből]

Mtur 1880 Jul. 30.

Kedves Barátom!

[...] Csoboth Öcsémnek az Orbay és Torjai magonczaire előre számítok, kérek tőle vagy 100 darabot, annak idejébe kérek tudósít. [...] Áldjon meg a' jó Isten. Szerető barátod
Dörgő Dániel m. p.

16. melléklet²⁰²

[részlet mezőkovácsházai Bereczki Máté (1824–1895) pomológus 1880. október 27-én mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) barátjának címzett leveléből]

Mező-Kovácsháza, Oct. 27. 1880.

Kedves barátom!

[...] Hanem aztán neki is fohászokdtam itthon a dolognak. a Füzetek [Gyümölcshézeti és Konyhakertészeti Füzetek] 10-dik számban láthattad is munkám! Ha véletlenül el nem késik, a XI-dik számban megint megjelenhetik egy hosszabb cikkem az Orbai almáról, melyet csak most végezhettem be: de ezt sem küldhetem most el, mert Villási [Villási, eredetileg Gápel Pál (szül. 1820–megh. 1888) jogász, kertészeti szakíró, a Gyümölcshézeti és Konyhakertészeti Füzetek alapítója, haláláig szerkesztője] az Erdélyi gyümölcskiállításra ment, honnan visszajövet alkalmasint betekint hozzám is. Ha eljő f. hó 30-dikán, a mikor azt megígérte, majd átadom neki a kész cikket. Mevlásd, hogy e cikkem nagy szelet fog csapni! Dr. Lucasnak is elküldöm. Villási megígérte, hogy lefordítja németre, hogy Dr. Lucas és közölhesse lapjában. – Vigyázz a neked küldött Orbai alma csemetékre! Becses jószág az!! Nem emlékszem már, hogy mindkét fajtából küldöttem-e? aztán hogy milyen név alatt küldöttem? de annyit mondhatok, hogy a Csikosnak Orbai alma nevet adtam,

¹⁹⁷ MMgM SZE 184. A teljes levél közzétéve „1880. május 1. D-122. számú levél” jelzettel: Ua., 253–255.

¹⁹⁸ MMgM SZE 178. A teljes levél közzétéve „1880. május 25. B-118. számú levél” jelzettel: Ua., 258–260.

¹⁹⁹ MMgM SZE 184. A teljes levél közzétéve „1880. május 31. D-124. számú levél” jelzettel: Ua., 260–264.

²⁰⁰ MMgM SZE 178. A teljes levél közzétéve „1880. július 21.

B-122. számú levél” jelzettel: Ua., 273–275.

²⁰¹ MMgM SZE 184. A teljes levél közzétéve „1880. július 30. D-128. számú levél” jelzettel: Ua., 275–277.

²⁰² MMgM SZE 178. A teljes levél közzétéve „1880. október 27. B-126. számú levél” jelzettel: Ua., 291–292. A levélből részletek közzétéve: CSOMA Zsigmond–OROSZI Sándor (szerk.)–SZA-BÓ Pál (közread.) 1995, 78–79.

a Fehérnek pedig „Torjai magoncza” a neve ezentul. Jól megjegyzed mindenik csemetén az újabb nevet, mert nagyon valószínű, hogy vesszőkért még rád is szorulok e két fajról. A székei atyafiaktól nem hiszem, hogy az idén kaphassak megint! pedig jó volna, ha kaphatnék, mert tudom, hogy a nálam levő készletet, aligha az utolsó szálíg el nem kell osztanom. [...] Áldjon meg a jó isten, mindnyájatokat, minden jóval! szívéből kívánja igaz barátod

Bereczki Máté

17. melléklet²⁰³

[részlet mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) 1880. november 7-én mezőkovácsházai Bereczki Máté (1824–1895) pomológusnak címzett leveléből]

Mtur 1880 Nov 7.

Kedves Barátom!

[...] Völt é nálland csakugyan Villási? s ha igen mit beszél az Erdélyi gyümölcskiállításról? Ird meg. Az Orbai fehér magtalan – most már Torjai magoncza alma fából 7 db gyenge kis csemetém van. Az Orbai csikos most már Orbaiból pedig 18, ez utóbbi bujább növést mutat mint az első. Nehezen éledtek biz ezek, a' télen fordított még vad földbe, de azért némelyikén van oldal hajtás is, bár nem eléggé érett, mind a' mellett majd annak idejébe elküldöm hozzád több gajjal együtt midőn meg ird, hogy lesz rá szükséged és melyekre. Hát Csobot öcsém nem küldene vagy 100 db gyümölcshajtást nekem? Hogy ha írnek néki? mond meg. A' tölled kapott gyümölcsfa fajokról addig egy szál vesszőt sem fogok le hányni, míg meg nem ird, hogy mely fajokból leszek kiségitőd? [...] Ha Orbai almát kapsz, küldjél nekem belőle egyet had láthassam meg. [...] Áldjon meg a' jó Isten. Szerető barátod

Dörgő Dániel m. k.

18. melléklet²⁰⁴

[részlet mezőkovácsházai Bereczki Máté (1824–1895) pomológus 1880. november 13-án mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) barátjának címzett leveléből]

Mező-Kovácsháza, Nov. 13. 1880.

Kedves barátom!

Erdélyből Batull almát ígértek. Vártam, hogy neked is küldhessek belőle: de már beleuntam a várakozásba. Küldök más almafajokról, a melyekről hozzám mutatót küldöttek. Izleld meg te is és mondj felőlök ítéletet. Így küldök [a levél margójára Dörgő Dániel ceruzával írt a következő sort: Ezen almafajok szélnajzait lásd a Guide Pratique könyvnek hátulján. – megjegyzés tőlem, Nagy Zsolt] 1-ször is egy Orbai almát, melynek szárás végén egy 3-as szám van írva. Ez meleg szobában hamar megért. Izleld meg mindjárt! mert másképp tulérik egészen. 2-szor Egy Torjai magonczt vagy Fehér magotlan almát. Ennek a szárás vége felé az oldalára egy 2-tős szám van írva. Az egész nevet sem erre sem arra nem lehetett rá írni, mert zsíros volt a bőre. Ez is megizlelhető azonnal. Megjegyzem mindkettőről, hogy hibás fejlődésű példányok. Más években az Orbairól is olyan nagyokat kaptam, mint a milyen a most küldött Torjai magoncza. [...] 5-ször. Küldök egy Piros Solyom almát, mely annyira zsíros bőrű, hogy nevet vagy csak számot sem lehet rá írni. Ez a szára körül riktó piros. 6-szor. Küldök 2 db Téli csokros Solyom almát.²⁰⁵ Erre rá van írva a név. 7-szer. Küldök egy ünetlen Solyom almát. Erre 5-ös számot pingált Csobot öcsém. Ezen három utolsó fajt mind Csobot öcsém küldötte. Három széken van nagyon

elterjedve mindenik s van hozzájuk hasonló alma 25 féle is, melyeket mind csak Solyom almának neveznek. Ird meg nekem mindenik fajról, hogy hány pénzt érőnek tartod s méltók-e figyelemre. Csobot öcsémét hijjába szólítanád föl gyökeres tósarjak küldésére [Bereczki Máté megjegyzése a margón: mert még nem eléggé idők a fáik arra, hogy tósarjakat bocsássanak], mert náluk Torján még most nem kapható. Más faluból, más emberek fái alól pedig restell két ízben is kéregetni: de azért úgy hiszem, hogy számomra mégis csak össze keres valamennyit, mert avval ijesztgettem, hogy ha nem küld újból, akkor kénytelen leszek az érdeklődőknek az utolsó szálíg szétosztani azon csemetéket, a melyeket tavall küldött nekem s a melyek nálam gyönyörűen meggyökereztek és vígan is hajtottak, sőt avval sem elégszem meg, hanem – ha nem jutna mindenkinek, – hozzá utasítom azokat, a kiknek nem juttathatok a magaméból. – Remélem tehát, hogy bizonyosan fog küldeni s nem leszek arra szorulva, hogy tőled kérjem el a vesszőket. Dugdod el vesszőidet, tavasszal, magad, hogy meggyőződhessél róla, hogy csakugyan meggyökeresednek-e dugványaid. Nekem, úgy hiszem, még azon esetre sem kell vessződ, ha Csobot öcsém mit sem küldene. Ugy fogok segíteni magamon, hogy a nálam meggyökeresedett vesszőket nem ásom ki egészen, hanem föld alatti részüket derékon ketté vágom, s így gyökeres vesszőt adhatok másoknak s a nálam földben maradt részről megint kaphatok új, erőteljes hajtásokat. – Mert azt tapasztalom, hogy a tavasszal kapott vesszők nem csak alsó vesszőkről hajtottak gyökeret, hanem a meddig a földbe jutottak köröskörül, minden oldalról eresztettek új gyökérszállakat. – Cikquem az Orbai almáról alkalmasint csak a Decembri számban fog megjelenni, mert Villási, a ki Ocktóber 30-án nálam volt azt mondta, hogy a novemberi számból már elkésett a cikkek. [...] Sok jót mindnyájatoknak! Igaz barátod

Bereczki Máté

19. melléklet²⁰⁶

[részlet mezőkovácsházai Bereczki Máté (1824–1895) pomológus 1880. november 17-én mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) barátjának címzett leveléből]

Mező-Kovácsháza, Nov. 17. 1880.

Kedves barátom!

[...] Éppen most kaptam egy Levelező lapon értesítést Benkő Dénes barátomtól, hogy Csobot öcsém mégis csak fog küldeni 200 db gyökeres vesszőt, de csakis a Torjai magonczról, t. i. arról a fajról, a melyik nem csikos. Ha elérkezik, majd küldök neked is belőle. Ugyanakkor szándékozom neked gyökeres galagonya csemetéket is küldeni, a melyeket körtével be lehet majd ojtanod, mert hát nem közönséges galagonya az, hanem olyan, a melyik ehető gyümölcsöket terem, fájva képes nőni, mert vignővéssü igen edzett és szívóseletű fa ez! A gyümölcse olyan nagy mint egy törökmogyoró és nem piros, hanem fekete színű. A gyermekek nálunk igen kapnak rajta, mert ha megérik olyanszerű a husa, mint a naspolya husa, de savanyú nincs benne semmi, hanem egyszerűen csak édes. – A fáról lehullott magvakat, ott, a fá alatt bekapáltattam most két éve a földbe s úgy kikétek, mint a kender. Tegnap tegnapelőtt kinőttem [nyüvés, a kender és len betakarításának egyik módja, melynél a növényeket gyökerestől a földből kihúzzák – megjegyzés tőlem, Nagy Zsolt] a csemetéket éppen úgy, mint a kenderet szokás. Van belőle elég. Vagy 100 db-ot neked, vagy 100-db-ot pedig Csobotnak is szántam. Nekem is marad még vagy 2–3 száz. [...] Sok jót kíván mindnyájatoknak igaz barátod

Bereczki Máté

²⁰³ MMgM SZE 184. A teljes levél közzétéve „1880. november 7. D-134. számú levél” jelzettel: TOLNAY Gábor (szerk. és jegyz. ell.) 2013, 292–294.

²⁰⁴ MMgM SZE 178. A teljes levél közzétéve „1880. október 27. B-126. számú levél” jelzettel: Ua., 294–297.

²⁰⁵ Népi elnevezés. Bereczki Gyümölcsészeti vázlatok című többkötetes szintézisében nem szerepel.

²⁰⁶ MMgM SZE 178. A teljes levél közzétéve „1880. november 17. B-128. számú levél” jelzettel: Ua., 297–299.

20. melléklet²⁰⁷

[részlet mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) 1880. november 19-én mezőkovácsházai Bereczki Máté (1824–1895) pomológusnak címzett leveléből]

Mtur 1880 Nov 19.

Kedves Barátom!

Dus küldeményedet meg kaptam, fogadd érte szíves köszönetemet. Az almákat még az nap estve megbíráltam Kedves nőmmel szélrajzát elébb megörökítve, még pedig hogy az össze hasonlítás lehető legyen, mind a 7 fajt fentartva későbbi kínálatra, 1 schönbrunni renet, 1 munkácsi sóvári, és 1 téli csokros sójom almát. Minthogy leveledebe 2 ízben is kikéred véleményemet, a bírálatra lelkiismeretes gondot fordítánk, tehát hald a következőket: 1. Az Orbai (csikos) alma fájdalom tulérett, magháza körül podvás, itéletet alig mondhatok rá, mert husa a romlás miatt kesernyés és kevés levű vala. Külsőjének színezete és belsejének husa a Téli arany Parménra emlékeztetnek, ha zárt kejbe nem volna, hajlandó volnék állítani hogy talán abból származott, ha nincs is annyi belbecse, de más tulajdonaival – hogy gyökér után tenyészik és talán erősebb természetű is lehet – minden esetre tenyészteni és nagyban terjeszteni kell, még pedig szerintem nem ójtó gajj, de gyökékhajtások által kell terjeszteni, így rohamosan a kiirthatatlanságig elfog terjedni. 2. Torjai magonc. Valóban magvatlan, ilyen nagy üreg van a magháza belyén, mint egy kis dió. Zöld laza kásás husa vad savanyu, 3ad rendű alma, nem érdemes nagyban terjeszteni, husa nem enni, legfeljebb nöm szerint főzni való, mert savanyu megjárja a [négy szó olvashatatlan] ember gyomrát, ki a bort nélkülözni kénytelen. Jó hogy torjai magonc nevet adtál neki, mert az orbai almához távolról sem rokon. [...] 4. Munkácsi Sóvári: [...] csak az az egy kár van benne, hogy érett korában alig érzik rajta savany. Akkor nehéz megkülönböztetni édes vagy savanyu alma e? Milyen jó volna bele a Torjai felesleges savanyából. [...] 5. Páros Sójom: A Sójomok között leggyengébb minőségű. 6. Téli csokros sójomalma: Ha ez olyan termékeny, vagy is csokrosan terem mint a neve mutatja, méltó a terjesztésre. Midőn a ládikót felbontám, az egész szobát be tölté finom alma illat, bár melly tagja jött be családodnak, mind megszóllalt „de jó alma szag”. Szagolgattuk egynenként, de biztos meggyőződésre nem jutánk, hogy melyikébe ez? En a téli csokros sójom almán éreztem legnagyobb szagot, kóstoláskor is valami sajátosság ízt és illatot, hajlandó vagyok tehát az illatot ennek tulajdonítani. Minekutánna ez a sójomok közt legczukrosabb, legkeményebb, leglevesebb, 1ső rendű alma, savanyu elég. Becse a Munkácsi Sóvárival majd felér, van még mindenikből 1 példány, újra össze hasonlítom majd. 7. Az 5ös számú sójom alma: legszebb fejlődésű volt, izre kis különbség van a csokros és e közt, de még is keményebb husu és levebb az első vagy is a csokros, tehát a 3 sójom között a csokrost kell elterjesztened. [...] Isten velled szerető barátod

Dörgő Dániel

21. melléklet²⁰⁸

[részlet mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) 1880. november 26-án mezőkovácsházai Bereczki Máté (1824–1895) pomológusnak címzett leveléből]

Mtur 1880 Nov 26.

Kedves Barátom!

[...] A Torjai magonc almát talán érdemén alól is ledifámáltam [lat. rossz híret kelti valaminek, rágalmoz valamit vagy valakit]? [...] Áldjon meg az Isten. Szerető barátod

Dörgő Dániel m.p.

22. melléklet²⁰⁹

[Bereczki Máté (1824–1895) Orbai almáról írt 1880-as cikke a Gyümölcsészeti és Konyhakertészeti Füzetek XI., novemberi lapszámában]

Az orbai almáról.

Midőn t. olvasóim előtt egy oly almafajt akarok jelen soraim által megismertetni, mely hivatva van, hogy a gyümölcsészet birodalmában egykor nagy szerepet játszó; remélem, nem veszik tölem rossz néven, ha kissé bővebben mondom el, hogy hogyan jutottam e nagybecsű fajhoz és annak megismeréséhez.

Márton Ferencz, kir. járásbíró Csik-Szent-Mártonban, egyike azon lelkes ügybarátainknak, a kik folytonos buzdításukkal rábeszéltek arra, hogy gyümölcsészeti tanulmányaimat és tapasztalataimat önálló munkában is közrebocsátottam, hozzám írt, egyik levelében megígérte, hogy a Székelyföldön elterjedt, értékesebb gyümölcsfajok közül néhányat természetben is megismertet velem 1875. évi decz. 30-ról kelt levelében a többek közt így ír: „Van nekünk egy almafajunk, mely a Háromszéken, „Füz-alma” név alatt nagyon el van terjedve. Ezen almát dugvány által szaporítják, mint a füzet. Magva nincs, csak maghártyája. Gyümölcse elég nagy, hosszukás csúcsos-idomú; késő tavaszig eláll. Húsa puha, savanykás; téztában kitűnő; nem könnyen rothad, még ha ütődést kapott is. Ismered-e ezen almát?”

Egy másik levelében, melyet 1876. márczius 28-án írt s a mikor hozzám a megelőző levelében említett Füz almáról öt darab gyökeres tősarjadványt is küldött, azt írja, hogy „ezen almafaj bizonyára meg fog téged lelni. Gyümölcse télen-nyáron használható, tartós, ép gyümölcs. Húsa puha; savanyu igen kedves. Az idevaló nép nyáron át oly ételneműeket, melyekhez ezeket szoktak használni, Füz almával savanyít meg, mely igen kedves ízűvé teszi ételét.” Aztán ismétli hogy téztában rendkívül szeretik használni. Irja aztán ugyanezen levelében, hogy a nekem küldött, gyökeres tősarjadványokat Kézdi-Szent-Lélekről, Orbay Mihály úrtól kapta, a ki ezen almafajt rendszeren tősarjadványokról szaporítja; mert így könnyebben és biztosabban lehet azt elszaporítani.

Több levelet is váltottam még e tárgyban Márton Ferencz barátommal, s ő mindenik levelében, újból és újból visszatért a Füz almára, s nem késett engem annak újabb és újabb, jó tulajdonaiba figyelmessé tenni. Fogadja érte, hazai gyümölcsészetünk nevében, őszinte köszönetem.

Tudva azt, hogy Márton Ferencz barátom nem ismerheti közelebbről ezen almafajt, mely, mint írta, Háromszéken van elterjedve, hogy körülményesebben értesülhessek róla, fölkerestem levelben Orbay Mihály urat is, kitől Márton Ferencz a gyökeres tősarjakat kapta volt.

Orbai Mihály egy, már a történeti időkben is nevezetes nemes székely családnak hazaftias-szellemű ivadéka, a kinek ősi birtokán terjedelmes gyümölcsös kerte van, megkereső levelemre nem késett válaszolni. Válaszában a Füz almáról nemcsak a Márton Ferencz által már elmondottakat igazolta; hanem egyéb, hozzáintézett kérdéseimre is, szíves készséggel adott feleletet. 1876. évi máj. 29-én kelt levelében, többek közt ezeket írta:

„... A „Füz-alma” hazája a Háromszék vagyis az egykori Kézdi, Orbai, Sepsí és Miklósvár székek. Kézdi-Szent-Léleken „Magotlan” (= magvatlan) almának is nevezik. Eredetéről semmi bizonyosat ki nem kutathattam. Nagyon valószínű azonban, hogy a Kászon vizének iszaplerokadásában kelt magról, a füz-bokrok közt, (honnét a Füz, vagy Fűzi alma nevet is kaphatta) és a honnét beiszapolás következtében föld alá került s meggyökerezett ágai és vesszeiről kezdetek elejénte elszaporítani. Ezen almafajt különben is legkönnyeb-

²⁰⁷ MMgM SZE 184. A teljes levél közzétéve „1880. november 19. D-135. számú levél” jelzettel: Ua., 299–301.

²⁰⁸ MMgM SZE 184. A teljes levél közzétéve „1880. november

26. D-136. számú levél” jelzettel: Ua., 301–304.

²⁰⁹ Újraközölve *Az orbai almáról (1880-ban)* címmel: BEREZKI Máté 1884, 122–128.

ben lehet elszaporítani azon sarjadványokról, melyek az idősebb fák töve körül, bőven szoktak a földből kihajtani, s melyeket évenként, nehogy az anyafa életerejét fogyaszszák, különben is el kell onnan távolítanunk. E sarjadványokat fűskolába lehet ültetni s ott bármely almafajjal be lehet ojtani. Rajtok minden almafaj jól diszlik s tapasztalásom szerint az ily ojtványaink erőteljesebbek, mintsem azok, a melyeket egyéb almafák magvairól kelt csemetékre ojtottunk. Nagy becsben is tartjuk ezen almafajt nemcsak gyümölcseinek szépsége és jósága miatt, hanem különösen fájának ezen imént említett tulajdona miatt is.”

„A Füz-alma egyike a legnagyobb és legvigabban növe almafajtáinknak. A nyésést nemcsak hogy jól tűri; de meg is követeli. Sűrűn vagy helytelenül nőtt ágait már azért is meg kell ritkítanunk; mert szabadjára hagyva, folyvást csak fájában növekednek s keveset teremne. Eghajlatunk s időjárás viszonyainkkal annyira meg van barátkozva ezen almafaj, hogy 71 éves korom daczára, még egy Füzi almafát sem láttam elerőtlenedés vagy kivénülés miatt elpusztulni.”

„Arra a kérdésre, hogy vajon gyökereiről hajt-e a Füz-alma sarjakat oly formán, mint a szilva- és meggyfa szokott? azt válaszolhatom, hogy csak néha-néha; de koránsem annyit, mint a szilva- és meggyfa s így gyökérsarjakról korán sem szaporítható el olyan könnyen, mint tősarjadványokról, amint ezt már fönnebb is említettem.”

„A Füz-alma kitünő isten áldása! Húsa puhóságánál fogva még a fogatlan embereknek is kedves csemegeje; hát még a nőknek tézstaneműbe?! Ha pedig eladni viszik; bizonyos, hogy a ki meglátja, másra nem hagyja a vásárt. Gyümölcseinek leszedése és eltartása azonban némi óvatosságot kíván. Akkor kell leszedni a fájáról, a mikor megpirúl s magától is hullani kezd. Leszedés után mindjárt nyers pincébe rakni nem volna tanácsos; hanem előbb, — hogy kisé megfonnyadjon, — száraz, szellős helyen, földel alatt kell hagyni mindaddig, a míg a fagyoktól nem kell tartanunk. Így rakva el aztán hűvös, zárt helyre, biztosabban eláll tavaszig, mint bármely más almafaj.”

E levél tartalma aztán teljes mértékben felfokozta figyelmemet ezen almafaj iránt. Miután e levél írása és elküldése alkalmával tanulmányozni való gyümölcsöt már nem küldhetett Orbay úr; mert a megelőző évi termésből már nem volt készlete; az azon évi (1876.) termés pedig a kései fagy mind elpusztította nála; hogy legalább a következő, 1877-ik évi termésből gyümölcsöt kaphassak, július elején levélben kértem meg Orbay urat, hogy nekem a Füzi-almáról, augusztus elejére termőrügyes peczkeket küldeni szíveskednék. Az ily termőrügyes peczkekről augusztus elején eszközölt ojtások tudvalevőleg, már az ojtásra következő évben ki szoktak virágozni s gyakran gyümölcsöt is hoznak. Úgy gondolkoztam tehát, hogy vagy itt, nálam vagy Orbay úrnál, mégis csak majd kapok aztán gyümölcsöt, melyről a fajt tanulmányozhatom és le is írhatom.

A kívánt vesszőket, illetőleg pedig termőrügyes peczkeket meg is kaptam aztán és aug. elején el is ojtottam. Ezen ojtásaim a következő 1877-ik évi tavaszon szépen ki is virágoztak nálam; köittek gyümölcsöt is: de a mutatkozó termést csakhamar elpusztították itt a kártékony rovarok. Végre 1878. évi április közepén mégis csak kaptam aztán Orbay úrtól leírásra is alkalmas gyümölcs-példányokat, melyekről a gyümölcsnek körülményes leírását el is készítettem.

Mint hogy pedig mi, itt Magyarországon „Füz-alma” név alatt egy taplós, izre nézve pedig kesernyős, szóval hitvány almafajt ismerünk; ne hogy e jelles almafaj elterjedésének a „Füz-alma” gyanúsértelmű nevezet útjában álljon: jónak láttam annak más, tisztességes hangzó nevet adni s úgy vezetni be a gyümölcsészet irodalmába is. E végett írtam Orbay Mihály bátyámnak, a kinek ezen almafaj elterjesztése és megismertetése körül, tudtommal, legtöbb érdeme van, hogy engedné meg nekem, hogy ezen almát „Orbai alma” névre keresztelhessem, megígérve neki, hogy lesz rá gondom, hogy e név alatt aztán az ő kedvencz almája csakhamar elterjedjen nem csak itt hazánkban, hanem a haza határain túl, külföldön

is. Legyen e név, mondám emlékeztető arra is, a ki elterjesztette, s némileg azon vidékre is, a hol mindjárt keletkezése után, nagyban elterjedt.

A Füzalma elnevezés, mint mondám, előttünk, magyarországiak előtt nem ajánló név; a „Magotlan” vagy „Magvatlan” elnevezés pedig nem helyes; mert a magvatlanság nem állandó; hanem csak esetleges sajátága ezen almának: míg az általam választott új név, — mert rövid és könnyen kiejthető, — még a külföld gyümölcsészeti irodalmába is befogadható minden elváltoztatás nélkül, tehát egészen magyaros kiírása szerint is. Ez okoknál fogva, mint hogy már Orbai Mihály úr beleegyezését is bírom, ezentul csakis „Orbai alma” név alatt fogom ezen almafajt említeni, leírni és elterjeszteni is.

Hogy erről, az almák közt napjainkig még páratlan tulajdonokkal felruházott fajról, másoktól is véleményt hallhassak s minden rá vonatkozó és említésre méltó adatot összeszerezhsek; nem elégedtem meg aival, a mit róla már tudtam és a főnebbiekben elmondottam; hanem más ezen almafaj elterjedési helyén lakó s a gyümölcsészet iránt tudtommal is, szenvedélyvel érdeklődő barátaimat is felkerestem leveleimmel. Így kerestem föl a többek közt a hazafias szellemű Benkő Dénes, al-torjai birtokos barátomat, a ki 1880. márczius 12-ről kelt levelében, midőn nekem az Orbai almáról gyümölcs-példányokat is küldeni szíveskedett, így ír ezen almafajról:

„.....Visszatérve a Magotlan, most már Orbai almára, bizonyíthatom, hogy ilyen hasznos almafaj talán a világon sincsen. Nemcsak tősarjadványokról, hanem kellő gondozás és bő locsolás mellett vagy esős évjáráskor locsolás nélkül is sikerrel lehet dugványozás által elszaporítani. Gyümölcse nyersen is jó; de kivált tézstaneműekbe kitünő. Kertészeknek, gyümölcsészeknek, mindenesetre megbecsülhetlen szerzemény lesz e faj...»

Megkerestem aztán levelemmel szintén al-torjai birtokos, Csobóth Ferencz, fiatal barátomat is, a ki szintén élénk szenvedélyvel űzi a gyümölcsészetet, s a ki velem már eddig is több, érdekes, székely gyümölcsfajt ismertetett meg; aztán a ki nekem az Orbai almáról egy csomó gyökeres tősarjadványt is küldött. Meg nem állhatom, hogy e derék, fiatal barátom 1880. évi febr. 27-ről hozzám írt leveléből ne idézzem e helyt szóról-szóra, a mit az Orbai almára vonatkozólag írt.

„... A Orbai alma Kézdi-Szent-Léleken igen el van terjedve. Talán kert sincs, a hol a fűszerepet ne játszaná. Igen; mert egy-két embert kivéve nem értenek az ojtáshoz. Mint könnyen szaporítható, jó almát úgy ültetik vagy szaporítják, mint a besztercei szilvát is szokták; sőt, minthogy Kézdi-Szent-Lélek alantás helyen a Kászón vize partján fekszik, a hol tehát a talaj mindig elegendő nedves, még dugványozás által is könnyen meg szaporítható. Nálunk Al-Torján Magotlan-alma név alatt szerepel az Orbai alma. Magotlan nevet onnét kaphatta, hogy magvai idétlenek maradnak s ritkán fejlődhetnek ki.»

E Magotlan, most már Orbai almának van egy változványa nálunk, mely csak ritkán szokott piros csikókat kapni, hanem többnyire egyszínű vagyis fehér marad: de kivéve a színkülönbséget minden egyéb tulajdonaiban egyezik az Orbai almával. *)

*) Nagyon valószínű, hogy a fehér változvány az Orbai alma magváról Torján keletkezett, minél fogva székely barátaim beleegyezésével eme fehér változványt »Torjai magonc« névre kereszteltem el.

»Az Orbai alma fája nagyra fejlődik és terjedelmes koronát alkot hosszú nyári hajtásokkal és nagyocska levelekkel. Gyorsan nő és a legrosszabb talajban is, a hol más almafa nem diszlik, otthon találja magát. Egy barátom kertet alapítván, sok ojtványt szerzett be, de ezek, — mivel kertének talaja szikályos és kemény természetű volt, — idő-nap előtt elpusztultak nála. Tanácsomra Orbai alma alanyokra ojtottuk a nemesebb almafajokat s ezen ojtványokkal ültette aztán be telepét. A siker várakozásukon fölül üött ki!«

»Az Orbai alma 20-30 éves koráig ritkán, de idősebb korában bőven fejleszt sarjakat töve körül; gyökérsarjakat azonban csak néha bocsát, de koránsem oly mértékben, mint némely szilva- és

meggyfélék, hogy egy fa képes legyen az egész telepet kender módjára elárasztani.»

»Az Orbai almának dugványozás által való szaporítása sima vesszőkkel nem oly sikereres, mint az ág-gyűrűvel lehasított s földbe szúrt vesszőkkel. Erről én véletlenül győződtem meg. Egy ízben, a faiskolába ültetett s vignóvének indult Orbai alma-tősarjadványt ojtottam be. Hogy ojtványomat megjelöljem s számára némi ótalmat készítsek, a levágott alany vesszeit lehasogattam s e lehas gatott vesszőket kissé meghegyezve dugdostam be ojtásom körül a földbe. E ledugdosott vesszők, minthogy különben is kedvező idő járt, meggyökereztek s nyár folytán élénken hajtottak. A rákövetkező tavaszon e meggyökerezett vesszőket beojtottam, s ojtásaim mellé ótalmul megint azon vesszőket használtam föl, melyeket az alanyok levágott koronájáról hasgattam le. Minthogy e vesszők is az ág-gyűrűvel voltak a földbe ledugva; egytől-egyig mind gyökeret eresztettek, szintén és szépen kihajtottak.»

»Az Orbai almára ojtott más, nemes alma fajok hamar lábba kapnak s vígan szoktak növekedni.»

»Ily összhangzó és kimerítő tudósítások után, — melyekért az illetők hazai gyümölcsetünk nevében fogadják e helyt is hálás köszönetemet! — teljesen meggyőződtem arról, hogy valóban igaza volt Benkő Dénes barátomnak, midőn azt mondotta az Orbai almáról, hogy »ilyen hasznos almafaj nincs több a világon.«

Az Orbai alma gyümölcse konyhai célokra, szeptembertől kezdve április végéig, tehát nyolcz hosszú hónapra át, folyvást használható. Tél végén és tavasz felé, midőn teljes érettségi fokát eléri, a csemege-gyümölcsök közt is méltó helyet foglalhat. Piaczi elárúításra és szállításra igen alkalmas, mit eléggé bizonyít az, hogy onnan, ahol az Orbai alma nagyban tenyésztetik, mint Kézdi-Szent-Lélek és Karatna, egy-egy gyümölcstermő évben, száz mázsa számára viszik ezen almafajt a gyümölcсарúsok, hogy Brassó, Kolozsvár és más népes városok piaczaín elárúítsák.

Az Orbai almának fiérdeme nem abban áll, hogy benne az eddig ismert, nemes almafajok száma eggyel szaporodik; hanem különösen abban, hogy tősarjadványairól és meggyökereztetett vesszeiről, ojtás nélkül is nagyban elszaporítható; aztán pedig abban, hogy időjártaival tősarjadványairól és meggyökereztetett vesszeiről oly rengeteg mennyiségben állíthatunk elő más almafajok számára alanyokat, hogy alany-nyerés céljából a magvetéssel bizvást fölhabyatunk.

Orbai alma-alanyokon épen így úgy, mint a vadalma magva-iról kelt csemetéken tartós-életű, nagy szálasfákat lehet nevelnünk: míg a Doucin- vagy Paradicsom-alma alanyain csakis törpe fákat nevelhetünk.

Orbai alma alanyokkal biztosan elérjük azon célt, hogy faiskolánk sorai, beültetés után, bézagosak ne maradjanak, mert az Orbai alma-csemeték, mint egymás közt különben is teljesen egyenlő tulajdonokkal felruházottak, rendkívül jól és biztosan megerednek mind. Orbai alma-alanyokkal elérjük azt, hogy ugyanegy sorban, ugyanazon egy fajjal beojtott, minden ojtványunk egyforma erőben fog nevelkedni s eladásra vagy kiültetésre ugyanegy időben lesz mindenik alkalmassá. Vadoncz alanyokat használva ezt már ritka esetben érnők el; mert a hány a magról kelt vad csemete, ugyanannyi külön egyéniséggel van dolgunk. Egyik lassabban, másik bujábbban nő; egyik fölfelé, másik szétterjeszkedő ágakat nevel, szóval, egymástól különböző tulajdonokkal bír valamennyi, és mikép tapasztalásból tudjuk, a rájuk ojtott egy és ugyanazon faj más és másféle növekedést mutat mindenik külön csemetén. Akár hányszor megtörténik az az eset, hogy a sorban egyik ojtásunk buján nő, a másik csak sanylik és betegeskedik; egyik hamarább, másik későbbben válik alkalmassá eladásra vagy kiültetésre; noha ugyanegy időben és ugyanazon egy fajjal voltak is a csemeték beojtva. Igen; mert a magról kelt vad-

csemeték mindenikét más és más egyéni tulajdonokkal ruházta föl a természet; míg az Orbai alma tősarjadványai vagy meggyökereztetett vesszei egytől egyig mind teljesen egyenlő tulajdonokkal bírnak és nem egyebek, mint ugyanazon egy fának szándékosan eldarabolt vagy mesterségesen eszközölt folytatásai.

Meg vagyok róla győződve, hogy az Orbai alma, ha másért nem is, de alany szaporítás céljából, nem sok idő múlva el fog terjedni nemcsak hazánkban, hanem a nagy világon is mindenfelé.

23. melléklet²¹⁰

[részlet mezőkovácsházai Bereczki Máté (1824–1895) pomológus 1880. december 15-én mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) barátjának címzett leveléből]

Mező-Kovácsháza, dec. 15. 1880.

Kedves barátom!

[...] Írja Villási, hogy a XI-dik számban megjelent cikkem az Orbai almáról annyira megtetszett Somsich Pálnak [szül. 1811–megh. 1888; politikus, az OMGE szakosztályi elnöke, a Somogy vármegyei Gazdasági Egyesület elnöke, Entz Ferencsel együtt a Borászati Füzetek szerkesztője], hogy azt mondotta, hogy engem a jövő nyárig meg fog látogatni. — Ezt csak azért emlitem meg neked négy szem közt, hogy örvendj te is, nem Somsich látogatási ígéréte- nek, a mitől még a hátam is borsózik, — hanem annak, hogy a hazai gyümölcsetészet ügyének sikerült pártolókat szereztünk (csupán munkás igyekezetünkkel), még a Dii majorum gentium-ok [itt valamely osztály, testület magasabb rangú, tekintélyű tagjairól van szó; szó szerint magasabb rendű isteneket jelent] közt is. — [...] Sok jót kíván mindnyájatoknak Igaz barátod

Bereczki Máté

24. melléklet²¹¹

[részletek Szabó Sámuel (1829–1905) kolozsvári tanár, néprajzi gyűjtő kézdiszentléleki Orbay/Orbai Mihály (1805 – 1889) gyümölcsetészhöz címzett 1880. december 15-i leveléből]

Négy faj almáról.

Válasz t. Orbai Mihály urnak.

Köszönettel vettük uram bátyámnak Kézdi-Szentlélekről, december 7-ikéről, kertészeti szakosztályunk számára küldött gyümölcs- cseit. Engedelmevel válaszunkat itt nyilvánosság előtt mondjuk el.

A közelebbi kolozsvári gyümölcskiállítás alkalmával értesültünk először, hogy uram bátyámnál egy olyan hazai alma faj található, melyet mi még nem ismerünk. Ennek beküldését s velünk való szives megismertetését kértük; ezzel együtt azonban még 3 fajt is kaptunk. Mind a négyről elmondjuk észrevételeinket: [...]

Végre 4) Szóljunk az urambátyám almájáról, melyet „magvatlan, zörgös fűzi almának” nevez a hozzánk küldött levél. Őszintén beszélve: nem olyan jó, mint idáig jutott hire. Közép nagyságu, hosszadud csucos, zöldes héju, napos oldalán ritkás halvány piros csikokkal; magháza nagy, csak elvéve akad 1–2 mag benne. Még gazdasági célokra is nagyon alárendelt értékű; érési ideje ugy látszik október – november, mert a hozzánk küldött példányok, a magház körül már kezdenek taplósodni. Ugyanezen időben érő sokkal be- cesebb fajt tudunk helyette ajánlani, a mi erdélyi kék almánkban, melyet hamvas muskotálnak is s némely vidéken, hibásan czigány almának neveznek. [...]

Fogadja megújított köszönetünket s fogadjon be szives barátság- gába. Kiváló tisztelettel

Kolozsvárt, 1880. december 15-én tartott izlelő gyűlésünk- ből.
Szabó Sámuel.

²¹⁰ MMGm SZE 178. A teljes levél közzétéve „1880. december 15. B-131. számú levél” jelzettel: TOLNAY Gábor (szerk. és jegyz. ell.) 2013, 309–310.

²¹¹ Megjelent az Erdélyi Gazda XII. évfolyamának 51. számában (SZABÓ Sámuel 1880).

25. melléklet²¹²

[részlet mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) 1880. december 19-én mezőkovácsházai Bereczki Máté (1824–1895) pomológusnak címzett leveléből]

Mtur 1880. Dec. 19.

Kedves Barátom!

Midőn a' mult hét elején Lapunknak [Gyümölcsészeti és Konyhakertészeti Füzetek] Xlik füzetét megkaptam, örömömbbe alig álhattam meg, hogy néked rögtön levelet ne írjak; de elhalasztám a' levél írást, mert tölled levelet vártam, 's csak ugyan e' hó 15-én irt leveledet tegnap meg is kaptam. [...] Az Orbai alma leírása, méltán tünt fel minden lapunkat olvasók előtt, még itt Turon is ugyan beszéltek rólla. Ezen leírás korszakot alkot a' gyümölcsészetben. Milly szerencsés vagyok, hogy 18 db Orbai alma csemetém és 7 db Torjai magoncsum van. Most már Csoboth Öcsénknek tág tér nyílik győksarjak osztogatásával kirtünő szolgálatot tehetni hazai gyümölcsészetünk előmozdítására. [...] Szép és lélek emelő esemény lessz az, midőn egy oly öreg agg férfit – mint Somssich Pál meglátogatja kertedet. [...] Az almák tanulmányozására nézve fő figyelmedet ezután a' hazai fajok tanulmányozására fordítsd, mert hej, de bebizonyítá a' mult évi tél erős hidege, hogy a' nyáját a' pincz vagy koppó nem őrzi meg. Megfagy ugy ez, mint sok híresnek keresztelt külföldi almafaj. Hanem az Orbai alma – a' már jó bundás komondor kutya. [...] A' Csokros Sójom almáról is kérj vesszőt Csoboth Öcsénktől, nekem is kell belőlle. Ha netalan Erdélyből Orbai gyümölcsajtásokat kapsz, már t.i. annyit, hogy el is adhatsz belőlök, a' Mturi községi faiskola részére 10–10 dbot tartis fel, honnan rövid idő múlva ójtó vesszők megrendelése fog hozzád intéztetni. Ugyan is most állítok össze a' faiskola részére 50 faj körte, 50 faj alma, 20 faj szilva 5 cseresznye 5 meggyből álló névsort. Mibelyt össze állítom – néhány nap múlva – elfogom hozzád küldeni jóvá hagyás végett, és azért, hogy bé fogom jegezteni melyek vannak meg nállam, és melyekből szorulunk reád. Egy fajból 25 dbot kívánunk ójtani, ugy látom, hogy mint egy 40 fajból reád szorulunk. Így tehát egy-egy fajból mintegy 8 szál vessző kell. Írd meg, hogy mi lessz az ára? a' faiskolának van pénze. Én mondtam a' Polgármester [Bolváry Antal (1820–1909), ügyvéd] és Nagy József főintézőnek, hogy szála 8 Ft., de ha ugyanazon fajból több rendeltetnék szálanként 5–6 Ft. [...] Gondolkoztál e' már rólla? hogy a' Gyümölcsészeti Füzetek [Gyümölcsészeti és Konyhakertészeti Füzetek] jövő évi fojamába mely faj gyümölcsöket kellene színes ábrába ismertetni, így mielőbb nagy mértékben elterjeszteni? Én fogok róla gondolkozni és ha te meg nem írod, meg írom én néked. [...] Isten véled szerető barátod

Dörgő Dániel m. p.

26. melléklet²¹³

[részlet mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) 1880. december 25-én mezőkovácsházai Bereczki Máté (1824–1895) pomológusnak címzett leveléből]

Mtur 1880 Dec 25. Karácson első reggelén

Kedves Barátom!

[...] A' Mturi faiskolában terjeszkedő gyümölcs fajok neveit – ámbár levannak írva – ez uttal nem küldöm el – mert Nagy József ural beszélnem kell még egyről másról. [...] Én a' Gyümölcsészeti Füzetek [Gyümölcsészeti és Konyhakertészeti Füzetek] jövő évi számaiban a' következő gyümölcsök színes arcképét szeretném látni:

Asztrajáni piros alma, Tournay-i aranyalma, Wagener almája, Sikulai és Orbai alma, Máдай kormos, Csokros Sójom. [...] Nállam minden tekintetben kitünően viselik magokat, és több részök még nem is lévén bőven ismeretesek, terjeszteni kell ismertetés és színes arcképeik által. Legyünk tehát rajta – ha véleményed ha nem egészben is de részben – az enyémmel egyezik, hogy ezek belegyenek mutatva illusztrált állapotba is, és ha vagy te vagy én nállam rendes és szép fejlődésű gyümölcsök teremnének az említett fajokról, rajzoltassuk le azt, hiszen ha a' jövő évbe nem is, majd valamikor csak rákerül a' sor! Capacitáld meg tehát jól Villási barátunkat, hogy ne valami idegen külföldi gyümölcsöket adjanak ki, mint a' Carpentin, melyről ójtó vessző sincs talán elég, hanem edzett és hogy a' lap ne külföldi lapok majmolója legyen; olykor olykor mint eddig hazai fajokat is. Isten véled szerető barátod

Dörgő Dániel m. p.

27. melléklet²¹⁴

[részlet mezőkovácsházai Bereczki Máté (1824–1895) pomológus 1881. január 29-én mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) barátjának címzett leveléből]

Mező-Kovácsháza, Jan. 29. 1881.

Kedves barátom!

[...] Minthogy nagyon zaklatnak gyökeres Orbai alma csemetéért, én pedig már nem adhatok mindenkinek, írtam egy cikket a' füzetekbe [Gyümölcsészeti és Konyhakertészeti Füzetek], melyben megtanítom az érdeklődőket, hogy sima vesszővel is mikép csinálhatnak maguknak gyorsan és biztosan gyökeres csemetéket az Orbai almáról. Ugy hiszem, hogy e' cikk már a 2-dik füzetben meg fog jelenni. Sima vesszőkért pedig azokat, a' kik nagyban akarják szaporítani a' fajt, Csoboth öcsénkhez utasítom, mert nekem sem sok vesszőm, sem eladó vesszőm nincsen. Éppen most írok e' végett Csoboth öcsémnek is. Dr. Lucas a Pomologische Monatsheftben szintén közleni fogja cikkem az Orbai almáról. A napokban kaptam tőle levelet, melyben arra kért, hogy neki vagy 30 ft áru gyökeres csemetét küldjenek. Persze, hogy küldöttem neki vagy 30 szálacskát ingyen: mert annyit, a' mennyit ő akart pénzért kapni, nem küldhettem neki. Most tehát sima vesszőkért őt is Csoboth öcsémhez utasítom. [...] Sok jót kíván mindnyájatoknak igaz barátod

Bereczki Máté

28. melléklet²¹⁵

[részlet mezőkovácsházai Bereczki Máté (1824–1895) pomológus 1881. február 19-én mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) barátjának címzett leveléből]

Mező-Kovácsháza, Ferbr. 19. 1881.

Kedves barátom!

[...] Nagyon rám jár a' szekérrudja, barátom! Most már nemcsak a' háziak ostrimilnak gyökeres Orbai almáért, hanem a' németek is. Mióta a „Pomologische Monatshefte”-ben megjelent az Orbai almáról irt cikkem, csak ugy repül hozzám a' sok német levél. Mindenkinek adok, ha gyökeres vesszőt nem is, legalább sima vesszőt és ingyen. Hadd lássa a' német, hogy a' magyar nem nyereszkedő! [...] Vigyázatok egészségetekre! Áldjon és ótalmazzon benneteket a' jószág isten! Szívéből kívánja igaz barátod

Bereczki Máté

²¹² MMgM SZE 184. A teljes levél közzétéve „1880. december 19. D-139. számú levél” jelzettel: TOLNAY Gábor (szerk. és jegyz. ell.) 2013, 311–314.

²¹³ MMgM SZE 184. A teljes levél közzétéve „1880. december 31. D-140. számú levél” jelzettel: Ua., 314–316.

²¹⁴ MMgM SZE 178. A teljes levél közzétéve „1881. január 29.

B-135. számú levél” jelzettel: Ua., 322–323. A levélből részletek közzétéve: CSOMA Zsigmond–OROSZI Sándor (szerk.)–SZA-BÓ Pál (közread.) 1995, 81–82.

²¹⁵ MMgM SZE 178. A teljes levél közzétéve „1881. február 19. B-137. számú levél” jelzettel: TOLNAY Gábor (szerk. és jegyz. ell.) 2013, 324–325.

29. melléklet²¹⁶

[részlet mezőkovácsházai Berczki Máté (1824–1895) pomológus 1881. március 15-én mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) barátjának címzett leveléből]

Mező-Kovácsháza, Mart. 15. 1881.

Kedves barátom!

[...] Orbai alma vesszőket már küldöztem Németország több részébe, Poroszországba, sőt még Orosz országba, Simferopolba is! Még mindig nyagat miatta naponkint egyegy német pomológ. Mindenkinnek ingyen küldöttem belőle.

Az ég áldjon és vigasztaljon meg benneteket! Szívvel kívánja igaz barátod

Berczki Máté

30. melléklet²¹⁷

[részlet mezőkovácsházai Berczki Máté (1824–1895) pomológus 1881. május 1-én mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) barátjának címzett leveléből]

Mező-Kovácsháza, Maj. 1. 1881.

Kedves barátom!

[...] Eddig még folyvást másoknak dolgoztam. Közel 70 embernek küldöttem több-kevesebb ojtóvesszőt. Bekaptam e munkából – leszámítva kiadásaimat, - valamivel többet 250 ftnd. – Közel 60 embernek, többnyire külföldieknek küldöttem ingyen Orbai alma vesszőket, részint simákat, nagyrészt azonban gyökereket. – Nagyon örülök rajta, hogy ingyen részesítettem belőle minden érdeklődőt, mert akadt egy jellemtelen fráter, még pedig magyar ember, a ki tavall még nagy jó barátomnak mutatta volt magát, - akadt mondom egy szemtelen, a ki egy Bécsben megjelenő német pom. lapban engemet, az Orbai almával, nyereszkedésre számított csalással vádolt. Most fölemelt fölvel kiálthattam szemébe a hazug nevet, a „jellemtelen rágalmaszó” nevet, s bátran hivatkozhatom ellenébe azon, közel hatvan emberre, a kik tőlem Orbai alma – vesszőt kaptak s a kik állításaim igaz voltáról saját tapasztalatuk után tehetnek bizonyosságot. Hiszem, hogy örökre elvettem a kedvét újból föllépni ellenem. Ez a magyar ember egy Nógrád megyei földbirtokos, neve Luka Gusztáv. Azért haragudott meg rám, mert egy érthetetlen, theoretikus elmeűtatsát nem engedtem meg, hogy Villási a Gyüm. füzetekben közölje, mert megvoltam róla győződve, hogy azt nemcsak a füzetek olvasó közönsége, de maga, az, aki írta sem érti meg, oly zürzavaros szóhalmoz volt az a kérdéses cikk! Bosszút akart hív rajtam állani, hanem hát ő huzta a rövidébet. – [...] Sok jót kíván neked és kedveseidnek igaz barátod

Berczki Máté

31. melléklet²¹⁸

[részlet mezőkovácsházai Berczki Máté (1824–1895) pomológus 1882. március 11-én mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) barátjának címzett leveléből]

Mező-Kovácsháza, Mart. 11. 1892.

Kedves barátom!

Legutóbbi leveledben irtad, hogy jó lesz-e kézbe nemesíteni az Orbay alma csemetéidre s aztán kiültetni a kész ojtványokat? Biz-

tosíthatlak, hogy jó és sikeres lesz munkád. Az almák kézbeli nemesítése ellen nincs kifogásom. Rendszerint jól szokott az sikerülni: de a körtékről azt tapasztaltam, hogy a kézbeli nemesítések csak kinlódznak, 8 év alatt is alig képesek kiültethető fácskává növekedni. [...] Áldjon meg az ég mindnyájatokat mindenféle jóval! szívből kívánja igaz barátod

Berczki Máté

32. melléklet²¹⁹

[részlet mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) 1883. március 18-án mezőkovácsházai Berczki Máté (1824–1895) pomológusnak címzett leveléből]

Mtur 1883 Márc 18.

Kedves Barátom!

[...] Midőn a multkor egy katalógodba bejegyeztem a nállam lévő fajaidat, egy körte faj fát 17 fajjal, úgy több orbai almáfra ójtott alma fajt ki felejték bele jegyezni. Ollyan jól esett, hogy vagy 25 fajjal többet bírok mint gondoltam. Mintha csak ajándékba kaptam volna e kegyelmet? [...] Az Isten áldjon meg szerető barátod Dörgő Dániel m. p.

33. melléklet²²⁰

[részlet mezőkovácsházai Berczki Máté (1824–1895) pomológus 1883. április 29-én mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) barátjának címzett leveléből]

Mező-Kovácsháza, April. 29. 1883.

Kedves barátom!

[...] Az Orbai almáról eszközöld dugványaidat földszint vágd el és húzd föl egy kevés földdel úgy, hogy az utolsó szem is legalább egy ujnyira el legyen földdel takarva. Így aztán, ha a föld nyáron kellő nyirkos marad: bizonyára meggyökereznek dugványaid: hanem kérek tehát, hogy így tenni el ne mulaszd. [...] Sok jót kíván mindnyájatoknak! Igaz barátod Berczki Máté

34. melléklet²²¹

[részlet mezőkovácsházai Berczki Máté (1824–1895) pomológus 1883. október 21-én kézdizsentléleki Benkő Dénes (1815–1890) birtokosnak címzett leveléből]

Benkő Dénes-nek

Mező-Kovácsháza, Oct. 21. 1883.

Kedves Barátom!

F. hó 17-ről irt szíves soraira sietek válaszolni [...] Hajh! Kedves barátom, a tavasszal még nagy reménységem volt, hogy az Orbai almának nagybani és könnyű szaporíthatóságát kézzel foghatólag bebizonyíthatom; hanem a reménység halvaszületett volt!! Csoboth öcsémhez irt levelemben bőven kifejtettem volt, hogy miért ment füstbe reménységem. Elmondom röviden kedves barátomnak is. Tavall több Orbai almavesszőt dugványoztam. Ezek kileveleztek mind, de nem fakadtak meg, hanem a vékonyak mind elszáradtak, a vastagok még mutattak életjelt. – Azt hittem ez év tavaszán, hogy ezek most kibajtanak és gyökeret eresztenek. Ki is leveleztek szépen. Örültem neki, azt hívének, hogy megfakadnak, s így nem kell egyéb,

²¹⁶ MMgM SZE 178. A teljes levél közzétéve „1881. március 15. B-139. számú levél” jelzettel: Ua., 325–326.

²¹⁷ MMgM SZE 178. A teljes levél közzétéve „1881. május 1. B-141. számú levél” jelzettel: Ua., 327–329. A levélből részletek közzétéve: CSOMA Zsigmond – OROSZI Sándor (szerk.) – SZABÓ Pál (közread.) 1995, 84–86.

²¹⁸ MMgM SZE 179. A teljes levél közzétéve „1882. március 11. B-161. számú levél” jelzettel: TOLNAY Gábor (szerk. és jegyz. ell.) 2014a, 67.

²¹⁹ MMgM SZE 184. A teljes levél közzétéve „1883. március 18. D-148. számú levél” jelzettel: Ua., 128–129.

²²⁰ MMgM SZE 179. A teljes levél közzétéve „1883. április 29. B-190. számú levél” jelzettel: Ua., 134–136. A levélből részletek közzétéve: CSOMA Zsigmond – OROSZI Sándor (szerk.) – SZABÓ Pál (közread.) 1995, 124.

²²¹ MMgM SZE 179 (korábban SZE 8018). A teljes levél közzétéve „1883. október 21. A-11/a. számú irat” jelzettel: TOLNAY Gábor (szerk. és jegyz. ell.) 2014a, 214–216.

csak vastagabb vesszőket dugványozni s akkor, ha első évben nem is, a következőben majd kibajtanak és meggyökereznek mind. Nem lett abból semmi. Ezek a vastagabb vesszők is egytől egyig el holtak aug. elejéig.— Taval a két éves Orbai alma csemetéim közül néhányat kiadtam. A kiadottak helyén év folyamán 4–5 szép sarjat kaptam a beszakadt gyökerekről. Azt hittem, hogy ez évről évre mindig ismétlődni fog valahányszor Orbai alma csemetéket fogok kiadni a földből. A tavaszon még határozottan meg voltam győződve, hogy a dolog valóban úgy fog történni, a mint itt megírtam, azért írtam Csoboth öcsémnek is, hogy jó uton vagyok már az Orbai alma könnyen való elszaporíthatóságának bebizonyításához. Nem lett abból semmi! A tavasszal megint több Orbai alma csemetét ástam ki: de a beszakadt gyökerekről egy árva sarjacskát sem kaphattam.— Vidékem könnyen kiszáradó laza talajának, alföldünk tulontúl nagy melegének és száraz voltának tulajdonítom-e e sikertelenségét kísérleteimnek: nem feszegetem. Elég az hozzá, hogy most már hajlandó vagyok hinni, hogy ellenségem, a ki engem megtámadott. tisztában látott, mint én, a kit a lelkesedés hazámnak és az emberiségnek javát előmozdítani, egy szerencsétlen pillanatban elvakított és olyan következtetések elmondására ragadott, a melyek a valóságban meg nem állják a próbát. Itt egyedül én, az én lelkesedésem a hibás. Önök nem professzionátus kertészek. Ezerféle más dologgal vannak elfoglalva. Egy, kedvező év járással eszközölt dugványozási sikerről ítélve mondták el nekem, a mit az Orbai almáról elmondtak. Jó hiszeműleg mondták, a mit mondtak. Én elbiszem: de most már hiszem, hogy önök is meg vannak róla győződve, hogy ezen almafaj, még sem oly nyeresémi a fatenyésztők számára, mint a milyennek az előtt hitték az Orbai almát.— Mások, a kik az Orbai almát kísérlet végett megszerezték, még nem nyilatkoztak sem jót sem rosszat róla: úgy hiszem tehát hogy, a míg arra kényszerítve nem leszek, jobb lesz nekem is hallgatnom az Orbai almával! A töredelmes bevallással, hogy t. i. én voltam a hibás, minden pillanatban készen fog találni bárki is. Rendkívül sajnálom, kedves barátom, hogy az ezen tárgyiról kérdézőkódására örvedetesebb választ nem írhattam: de arról legyen lelkéből meggyőződve, hogy önöket mi sem vádolja lelkeim ítélő széke előtt: hanem, a ki ott el van vádolva és ítélve, az én magam vagyok, a ki önök iránt baráti érzellemmel viseltetni soha meg nem szűnök. Sok jót kíván igaz barátja

Bereczki Máté

35. melléklet²²²

[mezőkovácsházai Bereczki Máté (1824–1895) pomológus 1883. október 23-án mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) barátjának címzett levele]

Mező-Kovácsháza, Oct. 23. 1883.

Kedves barátom!

Megint gyümölcsöt küldök, hogy únd meg te is egy kissé az al-dást. Két faj alma van a ládikóba pakolva. Az egyik az Orbai alma, a másik ennek ez változványa a Torjai magonc. Fájára és ennek tulajdonaira nézve mit sem különbözik egy a másiktól: de az Orbai almát finomabbnak és jobbnak találom, mint a Torjai magonczot. Az Orbai mindig kisebb és pirossal inkább színezett, aztán szabályosabb termetű, mint a Torjai magonc. A mult héten kaptam a példányokat Al-Torjáról, Csoboth Ferencztől. Ma leírtam őket, azaz hogy körülményesen csak az Orbai almát írtam le; a kettős 2. számmal jelölt Torjai magonczról csak az eltéréseket jegyeztem le.

Azért küldöm, hogy izleld meg őket; írd meg nekem, hogy igazságosan ítélt-e az Orbai almáról a kolozsvári pomológusok, a kik azt egy rangba helyezték az erdei vaczkorral és ezen ítéletüket tavál az Erdélyi gazdában nyilvánosságra is bocsátották? Nem bizván magamban eléggé, szeretném a te véleményed is hallani. Sok jót kíván mindnyájatoknak igaz barátod

Bereczki Máté

36. melléklet²²³

[mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) Bereczki Máté (1824–1895) pomológustól tanulmányozás céljából kapott gyümölcsjeinek jegyzéke 1883-ból (részlet)]²²⁴

Bereczki Máté Barátom által az 1883-ik évben küldött tanulmánygyümölcsök megnevezése. (*Jegyzet: A mely gyümölcsnév alatt pennával aláhúztam rólla a bírálatot Bereczki Máté barátomhoz elküldöttem.) [...]

október 26. Orbai alma 6 pld. Csoboth Ferenc

-/!- Torjai magonc 5 példány [...]

37. melléklet²²⁵

[mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) által – szélrajzok mellé – tett megjegyzések az Orbai almáról és a Torjai magonczról 1883. októberéből]²²⁶

Orbai alma [a szélrajz bal oldalán:] zölde sárga, szakadozott piros csikokkal, kissé bordás, szegletes, fajsúja könnyű, puha, laza busa van Oct. 29. [Bereczki Máté írásával:] meg írtam BM. [a szélrajz jobb oldalán:] elég leve és gyengéd, de fű szagú, mint a Tisza háti almák, a Török Bálintnál is savanyubb, a Buzás almához leginkább hasonlít izre és csikozatra, 2-od rangu nyersen enni, de főzni kitűnő, és fája gyöker-hajtás után is terjedvén megbecsülhetetlen e részben.

Torjai magonc [a szélrajz bal oldalán:] mint az előbb csak hogy nagyobb, az Orbai érdemesebb [Bereczki Máté írásával:] Oct 29. meg írtam B.M. [a szélrajz jobb oldalán:] kevesebb leve van az Orbainak, de még savanyubb, magháza körül podvás volt, tehát ő őszi alma, még az előbbi téli.

38. melléklet²²⁷

[részlet mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) 1884. január 24-én mezőkovácsházai Bereczki Máté (1824–1895) pomológusnak címzett leveléből]

Mtur 1884 Január 24.

Kedves Barátom!

[...] 1 db Orbai és 2 db Torjai almát tegnap előtt ettem meg, bőrük ráncosodni kezdett, de savanyok kevesebb lett mint a' tél elején volt. Különösen az utóbbi ez által igen sokat nyert, éles savanya igen kedves és mérsékebb savanyúvá vált, míg az első Orbai – egészen szelid lett. Úgy látszik, hogy ezen almákat korán leszedték fájokról, innen a' bírálat nem kedvező volta, és a' fonnyadás. [...] Áldjon meg az Isten, szerető barátod

Dörgő Dániel m. k.

²²² MMgM SZE 179. A levél közzétéve „1883. október 23. B-212. számú levél” jelzettel: Ua., 218.

²²³ MMgM SZE 179. A teljes irat közzétéve „1883. (Keltetés nélkül). A-12. számú irat” jelzettel: Ua., 233–236.

²²⁴ Az irat 1883. október 23-án vagy azután keletkezhetett.

²²⁵ MMgM SZE 179. Gyümölcsökről készült „szélrajzok” (307.

oldal, 1. gyümölcs és ua. 2. gyümölcs). Közzétéve: Ua., 239–240. Lásd 8. tábla, 2.

²²⁶ Az irat 1883. október 23 és 29. között keletkezhetett.

²²⁷ MMgM SZE 184. A teljes levél közzétéve „1884. január 24. D-170. számú levél” jelzettel: Uő (szerk. és jegyz. ell.) 2014b, 21–23.

39. melléklet²²⁸

[részlet mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) 1884. február 16-án mezőkovácsházai Bereczki Máté (1824–1895) pomológusnak címzett leveléből]

Mtur 1884 Febr 16.

Kedves Barátom!

Mint hogy az ójtó vesszőkből – nem lehet tudni melyikből kérnek tölled, és meg eshetik hogy ugyanabból fádron vessző nincs, ma unalmamba kimentem kertembe, és a következő fajokat sikerült össze szednem: [...] Orbai alma 18 [...] Áldjon meg a jó Isten. Szerető barátod

Dörgő Dániel m. k.

40. melléklet²²⁹

[részlet mezőkovácsházai Bereczki Máté (1824–1895) pomológus 1884. augusztus 1-én mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) barátjának címzett leveléből]

Mező-Kovácsháza, Aug. 1. 1884.

Kedves barátom!

[...] Most egy cikken dolgozgatok. Ha megírtam majd elküldöm neked vagy elviszem hozzád magammal, mert ha bevégeztem, azonnal átírandulok hozzád a Nyári daru végett, melyet a kérdéses kötetben közleni szándékozom. A cikk írásában lassan haladok. Gyakran kell szünetet tartanom, mert a mély gondolkodás fejfájást, fejszédülést okoz. Már pedig a cikk, melyen most dolgozom mély gondolkodást kíván. Nem akarom ellenségem ingerelni: de elvitathatatlanul be akarom mégis bizonyítani, hogy igazam volt mind abban, a mit az Orbai almáról napvilágra hoztam. Ha a munkába vett cikket kidolgoztam; akkor a III-ik kötetemből, hogy teljesen kész legyen, még csak a Nyári daru és a Beregi sóvári növényzetének leírása fog hiányozni. [...] Az ég áldjon meg minden jóval! szívéből kívánja igaz barátod

Bereczki Máté

41. melléklet²³⁰

[részlet mezőkovácsházai Bereczki Máté (1824–1895) pomológus 1884. augusztus 4-én mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) barátjának címzett leveléből]

Mező-Kovácsháza, Aug. 4. 1884.

Kedves barátom!

Az Orbai almáról írt újabb cikkemmel kész vagyok [...]

Bereczki Máté

42. melléklet²³¹

[részlet mezőkovácsházai Bereczki Máté (1824–1895) pomológus 1884. augusztus 7-én mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) barátjának címzett leveléből]

Mező-Kovácsháza, Aug. 7. 1884.

Kedves barátom!

[...] Ime! itt küldöm neked elolvasásra cikkemet az Orbai almáról. Olyan fegyver ez, mely ártalom nélkül veri ki a fegyvert ellenségem kezeiből. Nem szükség e cikket lemásolnod, mert párban

megtartottam már saját számomra: hanem őrizd meg azért, nehogy elveszzen. Ha elmegy hozzád, majd elhozom magammal. Ma küldöttem be Aradra a nyomdászhoz munkámnak értekezésekből álló, első részét. Sok jót kíván mindnyájatoknak igaz barátod

Bereczki Máté

U.i.: Kérlek, légy szíves az ide mellékelt levelező lapot azonnal postára tenni, mert a míg azt meg nem kapom, a cikkek sajtó alá írt párját, mely még mindig nálam van, nem küldöm be a nyomdásznak: nehogy véletlenül ez is, az is elveszvé az egészet újból kelljen fogalmaznom.

B.

43. melléklet²³²

[részlet mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) 1884. szeptember 13-án mezőkovácsházai Bereczki Máté (1824–1895) pomológusnak címzett leveléből]

Mtur 1884 Sept 13.

Kedves Barátom!

[...] Az Orbai almáról írt eredeti kéziratodban már holnap leányaim egészen le másolják; és akkor ajánlva vissza fogom küldeni. [...] Isten véled szerető barátod

Dörgő Dániel m. k.

44. melléklet²³³

[részlet mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) 1884. szeptember 18-án mezőkovácsházai Bereczki Máté (1824–1895) pomológusnak címzett leveléből]

Mező-Tur 1884. Sept. 18.

Kedves Barátom!

Az Orbai almáról írt remek cikketed leányaim lemásolván, az eredeti kéziratodat ide mellékelve küldöm vissza. [...] Isten véled. Szerető barátod

Dörgő Dániel m. k.

45. melléklet²³⁴

[részlet Bereczki Máté (1824–1895) Orbai almáról írott cikke a *Gyümölcsészeti vázlatok* III. kötetében, 1884. augusztusában]

Az Orbai almáról. 1884-ben.

A megelőző cikket 1880-ban írtam és közöltem a »Gyüm. füzetekben. « Egy veszélyes betegség annyira elgyengített 1879-ben, hogy még a következő évben is, majdnem biztosra vettem végnapjaim elközelését.

A velem született emberszeretet és gyümölcsészeti szenvedélyem sarkalltak arra, hogy megírjam ama cikket s ne tartogassam véka alatt azt, a mit én, köztünk élő, szavahihető emberek összhangzó nyilatkozatai után nagyértékű kincsnek gondoltam és hittem is.

Nem akartam az Orbai alma megismertetését halogatni addig; a míg vagy saját magam vagy mások tapasztalatai után meg nem győződöm vagy ott, helyben, a hol az Orbai alma napvilágra lépett, saját szememmel nem látom, hogy valóban olyan kincse ezen alma, a milyennek én azt a nálam meglevő írásbeli adatok nyomán, cikkem megírásakor tartottam; mert azon időben remélni sem mertem, hogy nekem az életben még annyi időm is

²²⁸ MMgM SZE 184. A teljes levél közzétéve „1884. február 16. D-177. számú levél” jelzettel: Ua., 38–39.

²²⁹ MMgM SZE 180. A teljes levél közzétéve „1884. augusztus 1. B-243. számú levél” jelzettel: Ua., 120–122. A levélből részletek közzétéve: CSOMA Zsigmond – OROSZI Sándor (szerk.) – SZABÓ Pál (közread.) 1995, 144.

²³⁰ MMgM SZE 180. A teljes levél közzétéve „1884. augusztus 4. B-244. számú levél” jelzettel: TOLNAY Gábor (szerk. és jegyz.

ell.) 2014b, 122–123.

²³¹ MMgM SZE 180. A teljes levél közzétéve „1884. augusztus 7. B-245. számú levél” jelzettel: Ua., 124–125.

²³² MMgM SZE 184. A teljes levél közzétéve „1884. szeptember 13. D-198. számú levél” jelzettel: Ua., 129–130.

²³³ MMgM SZE 184. A teljes levél közzétéve „1884. szeptember 18. D-199. számú levél” jelzettel: Ua., 132–133.

²³⁴ BERCZKI Máté 1884, 129–132.

akadhasson, hogy ezen almafajról saját kísérleteim után szerezhessek tapasztalatokat.

Isten kedvezése folytán javult azóta egészségi állapotom: tehát lelkiismeretes kötelességemnek tartottam kísérlet alá fogni az Orbai almát, mire azon támadások folytán, melyeknek ezen alma végett, mindjárt kezdetben célzáblája lettem, különben is kényszerülve voltam.

Mielőtt azonban az Orbai almáról saját tapasztalataim közlésébe fognék; őszintén be kell vallanom, hogy jobb lett volna ama cikk közlésével nem sietnem, jobb lett volna hallgatnom mindaddig, a míg az Orbai almáról saját észleleteim is közölhetem; mert akkor senkinek sem adtam volna okot arra, hogy megtámadhasson: de, — mert hitelt adtam barátaim szavainak, mert hallgattam lelkesedésem szavaira is, nem akartam a cikk közlésével bevárni azt a hosszas időt, melyet tapasztalatok szerzésére, az itteni mostoha éghajlati és talajbeli viszonyok közt fordítanom kellend, — mégis közöltem azt.

Botlás volt részemről, cikkem közlése alkalmával ki nem jeleníteni, hogy a mit az Orbai almáról elmondottam, saját tapasztalattal még nem igazolhatom; mert ilyen tapasztalatokat szerezni, — ha időm lett volna is, — nem volt módom, érzésem.

Botlás ritkán történhetik meg a nélkül, hogy fájdalmat ne érezzen az, a ki megbotlott.

Érzékenyen kellett botlásomat nekem is megéreznem.

Akad, aki kétségbe vonta mindazt, a mit nekem, barátaim az Orbai almáról elmondottak s a mit én, barátaim szavaiban bizva, a nagy közönség előtt visszahangoztam; akadt, a ki tudva, hogy mind arról, a mit az Orbai almára vonatkozólag nyilvánosságra hoztam, saját tapasztalatom után még magam sem lehetek teljesen meggyőződve, — jónak látta úgy barátaimat, mint engem is avval vádolni, hogy az Orbai almával csak nyereszkedési vágyból csinálunk reklamot.

Az, ha valaki nem hisz szavainkban, sajnosan esik ugyan, de érzékeny fájdalmat nem okoz senkinek; mert nincs jogunk senkitől azt követelni, hogy vakon higgyen szavainkban: de az, ha egy magyar ember magyar embert vádol avval, a mit a külföldi nyereszkedő gyümölcskertészek lépten-nyomon cselekesznek, — fájdalmasan esik; mert az már a magyar becsületességet támadja meg.

Szerintem, lehet valakinek magyar neve; de annyi bizonyos, hogy nem magyar vérből származott, de korsz az, a ki a nagy közönség elé ámitó szavakkal mer lépni csupán azért, hogy család által önhasznát mozdíthassa elő.

Igaz magyar nem képes ilyenre! Inkább ében hal, hogysem másokat megcsalva, igyekezzék pénzt szerezni, vagyonra szert tenni.

És az én barátaim magyar emberek és én is magyarnak tartom magamat a szó nemes értelmében!

Sajnos! hogy ezt nem tudta vagy nem akarta tudni megtámadóm; mert ily módon engem és barátaimat nyereszkedéssel vádolva, sokkal nagyobb botlott, mint a milyent botlottam én az által, hogy az Orbai almáról irt cikkek közlése alkalmával eleve ki nem jelentettem, hogy »Barátaim szavahihető emberek. Én is bizom, mások is bizhatnak szavaikban: de, a mit én, — szavaikban bizva, — az, Orbai almáról elmondottam, arról nekem saját tapasztalatomból meggyőződni még nem volt módomban.«

Igen; nekem csak egyedül egy ilyen kijelentés elmulasztása róható fel botlásul.

Jót akartam hazámnak, jót az emberiségnek, midőn első cikkek az Orbai almáról közöltem: de senkit ámitani, senkinek kárt okozni vagy panaszra okot szolgáltatni nem akarhattam és nem akarhattak barátaim sem, a kik velem ama cikk anyagát közölték.

Mi vitte rá megtámadómat arra, hogy nemcsak az Orbai alma hitelt megrontani és elterjedésének gátot vetni igyekeztek, hanem még becsületünkben is gázoljon? Ő tudja. Ha van lelkiismerete; számoljon be érte annak bírósága előtt: de, ha magyar ember s lovagias ember; elvárom tőle, hogy azok után, a miket itt, alább, az Orbai almáról, saját tapasztalatom után közlendek, sértő szavait az előtt a közönség előtt, a hol engem megtámadott, vissza fogja vonni.

Ime! itt közlöm saját észleleteim eredményét az Orbai almáról, melyet én most is kincseknek, a gyümölcsészek teljes figyelmére méltó kincseknek tartok.

Az Orbai alma egyike a legkorábban hajtó, korán virágzó és évi tenyész-életét későn bevégező almafajoknak.

Korán virágozván, nem csuda, hogy kötődött gyümölcsében a kései fagyok, — főképp itt az alföldön — sok kárt tehetnek és, ha kötődött gyümölcsait nem pusztítják mind el; de előlik bennök a tehetőséget magukat képezni. És innét lehet kimagyarázni az Orbai alma magvatlanságát, mely tulajdonáról, születése helyén, kezdetben elnevezték.

Mint olyan faj, mely korán virágzik s korán köti gyümölcsait, hazánkban, — főképp itt, az alföldön, csak ritka, hűvös évjáráskor lehet téli gyümölcs. Akarja, nem akarja, hazai alföldünk melegében meg kell annak érnie már sebt. oct. hónapokban: de hűvösebb tájokon, oly eljárás mellett, és oly alkalmas helyiségben, mint azt Orbay Mihály bátyám javasolja, hiszem, hogy gyakran tavasz derekájig is eltartható lesz az.

Az Orbai alma sűrűn és közel a föld színéhez ereszti és nagyrészt vízirányosan nyújtóztatja szét gyökereit, melyek sokszorosan elágaznak s finom gyökrostokkal sokkal gazdagabban vannak beruházva, mint egyéb, vad vagy szelid almafajaink gyökerei: minélfogva csekélyebb termőrétegű földben is vigan nő s táplálékát a földből, bárhol is, könnyebben megszerezheti, mint más almafajok.

Az Orbai almacemete nemcsak a gyöknyakból, hanem föld alá került, sima törzséből is képes olyan járulékos gyökereket eresztetni, melyek időjárástól megerősödnek s a fát bővebben képesek táplálékkal a földből ellátni, mintsem maguk, a cemete anyaggyökerei. [...]

46. melléklet²³⁵

[Bereczki Máté (1824–1895) leírása az Orbai almáról a Gyümölcsészeti vázlatok IV. kötetében, 1887-ben]

3. Orbai alma.

Ezen becses hazai alma eredetéről, azok után, a miket róla e munka III-dik kötetének 122–139-ik lapjain elmondottam, nincs mit szólnom. Nálam több ízben is termett volna már; de itt, szépen mutatkozó természetét mindig idő előtt pusztították el a kártékony rovarok. Körülményes leírásban ezuttal sem mutathatom még be, hanem csak röviden jellemezem azon gyümölcsök után, a melyeket róla székely barátaim küldöttek volt.

Gyümölcse középnagy, néha kissébb is, nagyobb is, alakja igen változó, többnyire azonban kupos vagy hengeres gömbalaku, szabálytalanul bordásföülületű; szára rövides, vékony vagy középvastag, fás; kelyhe többnyire zárt; bőre vékony, de igen szívós, általában zsiros-tapintatu, elég fényes, értével citromsárga; napos oldalán, sőt néha köröskörül sárgás-pirossal belehelt s élénkebb pirossal szakadozottan, de elég sűrűn csikozott; husa fehér vagy sárgásfehér, igen finom, könnyű, velős inkább, mint porhanyó; leve bő, cukros, finom savany-nyal emelt, elég kellemes, noha kevésbé fűszeresű. II. rendű csemege-, de I. rendű háztartási gyümölcs; érik őszől kezdve tavaszig. Fája magasra törekvő, vígnövésű, igen edzett, igen termékeny. Könnyen elszaporítható volta miatt ismételen ajánlom mindeneknek.

²³⁵ Uő 1887, 486.

Mitul mărului exogen și un soi (din Sânzieni) descris în anul 1880

(Rezumat)

Etnografia maghiară a inclus cunoștințele de etnobotanică în cadrul cunoștințelor populare despre natură, și a scos la iveală mai multe elemente de mitologie populară referitoare la acestea. În ceea ce privește pomii și tufele fructifere, au fost documentate credințele populare referitoare la plantarea, altoirea pomilor fructiferi, respectiv la creșterea productivității și la vătămarea lor (de ex. deochiul). Prin acest studiu sperăm să oferim o prezentare sistematică și profundă a unui nou segment al *credințelor populare* legate de creșterea fructelor.

The Myth of the Exogenous Apple and a Species (from Kézdiszentlélek – Sânzieni) Described in 1880

(Abstract)

Hungarian ethnography considered ethnobotanical knowledge as folk knowledge on nature, revealing several related folk beliefs. Regarding fruit trees and bushes there were already documented the concepts related to their planting, grafting, raise of production and hexing (through eye contact). With this paper, the author hopes to offer a systematic and profound presentation of a new segment of the *folk beliefs* related to pomology.

	DÁTUM	NÉVALAK, NÉVVÁLTOZAT (HELYSÉG, TÁJEGYSÉG, ORSZÁG)	FORRÁS, IRODALOM	LELŐHELY
1.	1407	Fyzalma	SZAMOTA István (gyűjt.) – ZOLNAI Gyula (szerk.) 1902–1906	–
2.	1544	Bolchapel, Weidenkolchapel (Hessen, Németország)	CORDUS, Valerius: <i>Historiae plantarum</i> [~A növények története], 1544	
3.	1590	Malum spadonium, Mag nélkül való al.	SZIKSZAI FABRICIUS Balázs 1590	
4.	1667	métet alma (Csallóköz), Métet alma (Csallóköz)	LIPPAY János 1667	
5.	1730-as évek	fűzfaalma	BÉL Mátyás 1984 (eredetileg 1735)	
6.	1880. november	Fűz-alma	BERECZKI Máté 1884 (eredetileg a <i>Gyümölcsészeti és konyhakertészeti füzetek</i> 11., novemberi számában)	
7.	1800	„Potzok édes Almafá”	SZABÓ T. Attila (gyűjt.) – VÁMSZER Márta (főszerk.) 2000	
8.	1831	Fűz fa alma	KRESZNERICS Ferenc 1831	
9.	1868	fűzfaalma	KATONA Dienes [KATONA Mihály Dénes] 1868	
10.	1874. május 20.	„Holmi fűzfa alma s egyéb paraszt gyümölcs [...]”	mezőkovácsházai Bereczki Máté pomológus mezőtúri Dörgő Dániel barátjának címzett levele	
11.	1875. előtt	Füzalma (Háromszék), Poczokalma (Marosszék)	Kiss Mihály: <i>Tájszavak</i> .	MTA Könyvtárának Kézirattára, M. Nyelvtud., 4-r. 102.
12.	1881	Waidenapfel	BERECZKY Máté [BERECZKI Máté] 1881	–
13.	1884	Fűz-alma	BERECZKI Máté 1884	
14.	1896	Fűzfa alma	BUDAY Barnabás 1896	
15.	1935	fűzalma	RAPAICS Raymund, dr. 1935	
16.		fűzfaalma, fűzfaalma, fűzalma	GYÖRFFY István 1937	
17.	1937	Fizfa-alma (Felső-Tiszhát), fűzfaalma	OKÁLYI Iván 1937	
18.	1940	fűzalma	RAPAICS Raymund 1940	
19.	1964	Sälciu (déli Szubkárpatok), Mere jujane (déli Szubkárpatok), Mere de piele (déli Szubkárpatok), Mere roșii (déli Szubkárpatok), Sälciu (déli Szubkárpatok), Sälciu de vară (Hunyad térsége), Sälciu de toamnă (Hunyad térsége), Sälciu de Renghet (Renghet), Mere dulci (Renghet)	BORDEIANU, T. et alii (szerk.) 1964	
20.	1964	Fűz-alma, Tüdő-alma, Métőt-alma	ANDRÁSFALVY Bertalan 1964	
21.	1975	Fűz-alma (Közép-Tiszavidék), tüdő-alma (Közép-Tiszavidék), métőt-alma (Közép-Tiszavidék)	KÁROLYI Zsigmond – NEMES Gerzson 1975	
22.	1984	fűzfaalma	BÉL Mátyás 1984	
23.	1988	fűzfaalma (Rahó környéke), láros alma (Szeged, Szentes)	BARNA Gábor 1988	

1. táblázat A fűzalma-tájfajtakörbe tartozó, illetve az egyéb *fűzalma* névvel (is) illetett almafajták említése a forrásokban, irodalomban (válogatás). Saját szerkesztés, 2015.

24.	1989	Fűzalma, Fűfa-alma, Ficfa-alma, Métett alma (Duna-mente), Magotlan alma, fűzfába oltott alma, Métött alma (Duna-mente, Sárköz, Decs), fűzalma, Tüdő alma, Bolchapel, Weidenkolchapel (Hessen, Németország), fűzfába oltott tüdőalma	ANDRÁSFALVY Bertalan 1989	(MTA Könyvtárának Kézirattára)
25.	1998	Fűzalma, Fűfa alma (Szilágycseh), Fűz alma, Tüdőalma, Fűzalma, Malum spadonium, Mag nélkül való alma, Fűzfába oltott tüdőalma, Magotlan alma (Esztelnek), Fűzi alma (Esztelnek), Tapló alma (Zetelaka), Téli-Fűzalma (Ocfalva), Nyári fűz alma, Rengeti fűzfa alma, Mere sălcii de Renghet, Téli fűzalma, Nyári oláhédes alma (Monó)	NAGY-TÓTH Ferenc 1998	
26.	1999	Fűz-alma, Tüdő-alma, Métőt-alma, Édes-alma (Bölcske)	ÁCS Judit 1999	
27.	2000	pocok-almafa; măr sălcii, kleine Äpfel, tragender Apfelbaum, „Potzok édes Almafa”	SZABÓ T. Attila (gyűjt.) – VÁMSZER Márta (főszerk.) 2000	
28.	2001	Fűz-alma, fűzfa alma, ficfa-alma, métett-alma (Duna-mente), magotlan alma, métött alma (Duna-mente), tüdőalma, Bolchapel, fűzalma, Weidenbolchapel (Hessen, Németország), fűzfába oltott tüdőalma	ANDRÁSFALVY Bertalan 2001	
29.	2006	Fűzalma	JUNG Károly 2006	
30.	2006	Fűzfa alma	NAGY-TÓTH Ferenc 2006	
31.	2007	fűzfaalma, fűzalma, jabuka vrbovača, vrbovača, vrbosnica	JUNG Károly 2007	
32.	2009	fűzalma	PELCZÉDER Katalin 2009	
33.	2010	láros alma, fűzalma, Fűzalma, Fűzfa alma, mag nélküli alma	CSOMA Zsigmond – MÉSZÁROS Márta 2010	
34.	2011	métett alma	LACZKÓ Márk 2011	
35.	2013	Fűz-alma	NAGY Zsolt 2013b	
36.	2014		NAGY Zsolt 2014a	
37.	2014	?Mag nélkül való alma, ?Olájalma, ?Láros alma, ?Métet alma, ?Oláj alma	SZANI Zsolt 2014a	
38.	2015	Fűz-alma	NAGY Zsolt 2015a	

1. táblázat (folytatás)

A fajidegen fákön termő alma hiedelme és egy 1880-ban leírt (kézdiszentléleki) almafajta

	DÁTUM	NEVALAK, NEVVÁLTOZAT	FORRÁS, IRODALOM	LELŐHELY
1.	1880. április 20.	„gyökeres Orbai alma fűcskát” („Orbai almafát”), Fűzi alma (Kézdiszentlélek), Magotlan alma (Kézdiszentlélek), [Orbai] fehér [Orbai (alma)], [Orbai] piros csikos [Orbai (alma)], Orbai fehér , Orbai csikos	mezőtúri Dörgő Dániel feljegyzése a mezőkovácsházai Bereczki Máté pomológustól kapott Orbai almákról	MMM Adattára SZE 178.
2.	1880. május 1.	Orbai alma	mezőtúri Dörgő Dániel	MMM Adattára SZE 184.
3.	1880. május 31.	magotlan alma	mezőkovácsházai Bereczki Máté pomológusnak címzett levele	
4.	1880. július 21.	Orbay alma, Torjai magonc	mezőkovácsházai Bereczki Máté pomológus mezőtúri Dörgő Dániel barátjának címzett levele	MMM Adattára SZE 178.
5.	1880. július 30.	„az Orbay és Torjai magonc aira előre számítok”	mezőtúri Dörgő Dániel mezőkovácsházai Bereczki Máté pomológusnak címzett levele	MMM Adattára SZE 184.
6.	1880. október 27.	Orbai alma, „a Csikosnak Orbai alma nevet adtam, a Fehérnek pedig » Torjai magoncza « a neve ezentul”	mezőkovácsházai Bereczki Máté pomológus mezőtúri Dörgő Dániel barátjának címzett levele	MMM Adattára SZE 178.
7.	1880. november 7.	Orbai fehér magtalan, Torjai magoncza, Orbai csikos, Orbai, Orbai alma	mezőtúri Dörgő Dániel mezőkovácsházai Bereczki Máté pomológusnak címzett levele	MMM Adattára SZE 184.
8.	1880. november 13.	Orbai alma, Torjai magonc, Fehér magotlan alma, Orbai	mezőkovácsházai Bereczki Máté pomológus mezőtúri Dörgő Dániel barátjának címzett levele	MMM Adattára SZE 178.
9.	1880. november 17.	„a Torjai magonc ról, t.i. arról a fajról, a melyik nem csikos”		
10.	1880. november 19.	Orbai (csikos) alma, Torjai magonc, torjai magonc, orbai alma, Torjai	mezőtúri Dörgő Dániel mezőkovácsházai Bereczki Máté pomológusnak címzett levele	MMM Adattára SZE 184.
11.	1880. november 26.	Torjai magonc		
12.	1880. november	orbai alma, Fűz-alma (Háromszék), Fűz alma, Magotlan alma (Kézdiszentlélek), magvatlan alma (Kézdiszentlélek), Fűzi alma, Magotlan, Orbai alma, Torjai magonc	BERECZKI Máté 1884 (eredetileg a <i>Gyümölcsészeti és konyhakertészeti fitzetek</i> 11., novemberi számában)	–
13.	1880. december 15.	Orbai alma	mezőkovácsházai Bereczki Máté pomológus mezőtúri Dörgő Dániel barátjának címzett levele	MMM Adattára SZE 178.
14.	1880. december 19.	Orbai alma, Torjai magonc, Orbai	mezőtúri Dörgő Dániel mezőkovácsházai Bereczki Máté pomológusnak címzett levele	MMM Adattára SZE 184.
15.	1880. december 25.			
16.	1881. január 29.	Orbai alma	mezőkovácsházai Bereczki Máté pomológus mezőtúri Dörgő Dániel barátjának címzett levele	MMM Adattára SZE 178.
17.	1881. február 19.			
18.	1881. március 10.	Orbai'schen Apfel; Magotlan (Altorja); Sämling von Torja, Torjai magonc	BERECZKI Máté 1881a	–

2. táblázat Az *Orbai alma* és változatainak említése a kéziratok forrásokban, forráskiadásokban és (szak)irodalomban (válogatás). Saját szerkesztés, 2015

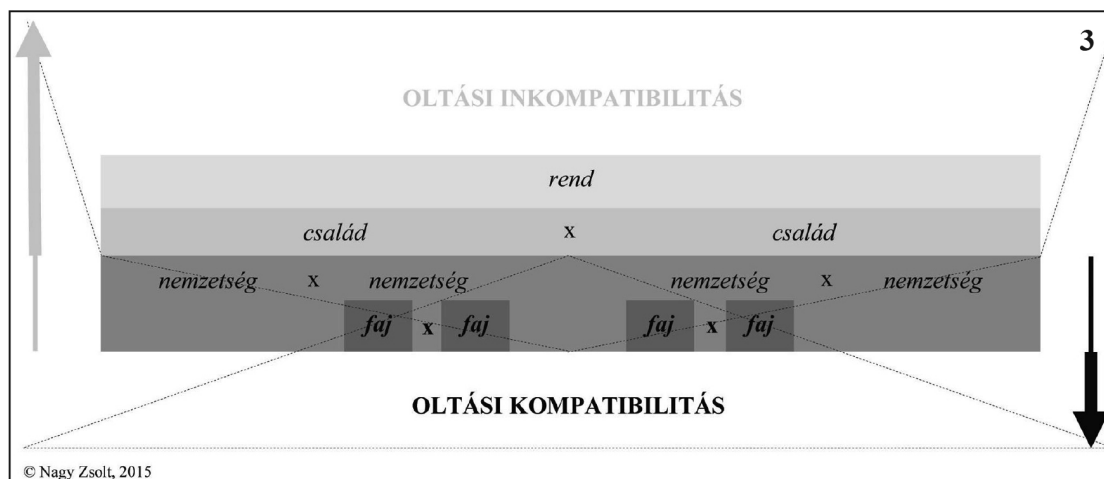
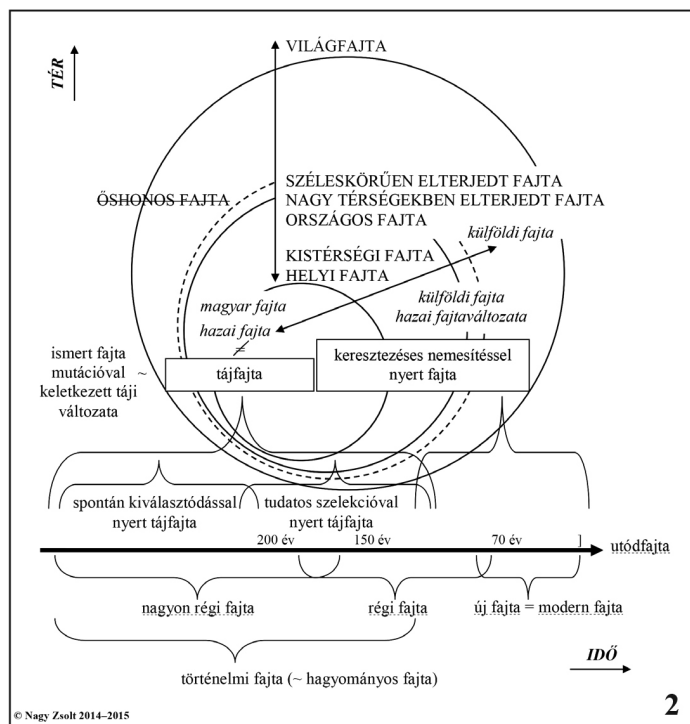
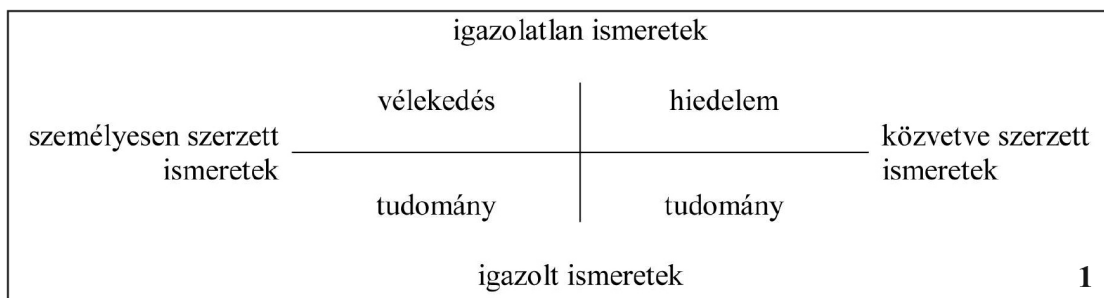
19.	1881. március 15.	Orbai alma	mezőkovácsházai Bereczki Máté pomológus mezőtúri Dörgő Dániel barátjának címzett levele	MMM Adattára SZE 178.
20.	1881. április 1.	Orbai-Apfel, Orbai'sche Apfel, Orbai'schen Apfel	LUCA, Gustav v. [LUKA Gusztáv] 1881	-
21.	1881. április 20.	Orbai-Apfel	BERECZKI Máté 1881b	
22.	1881. május 1.	Orbai alma	mezőkovácsházai Bereczki Máté pomológus mezőtúri Dörgő Dániel barátjának címzett levele	MMM Adattára SZE 178.
23.	1881	Orbai Alma, Pomme Orbai, Orbai'sher Apfel, Waidenapfel, Magotlan, Kernloser	BERECZKY Máté [BERECZKI Máté]1881	-
24.	1882. március 11.	Orbay alma	mezőkovácsházai Bereczki Máté pomológus mezőtúri Dörgő Dániel barátjának címzett levele	MMM Adattára SZE 179.
25.	1882	Orbaischen Apfel	L., Ed., dr. [LUCAS K. F., Eduard] 1882	-
26.		Orbai'sche Apfel	LUCAS, Ed., dr. [LUCAS K. F., Eduard] 1882	
27.	1883. március 18.	„több orbai almafára ójtott alma fajt”	mezőtúri Dörgő Dániel mezőkovácsházai Bereczki Máté pomológusnak címzett levele	MMM Adattára SZE 184.
28.	1883. április 29.	Orbai alma	mezőkovácsházai Bereczki Máté pomológus mezőtúri Dörgő Dániel barátjának címzett levele	MMM Adattára SZE 179.
29.	1883. október 21.		mezőkovácsházai Bereczki Máté pomológus kézdiszentléleki Benkő Dénes birtokosnak címzett levele	MMM Adattára SZE 179. (korábban SZE 8018)
30.	1883. október 23.	Orbai alma, Torjai magonc, Orbai	mezőkovácsházai Bereczki Máté pomológus mezőtúri Dörgő Dániel barátjának címzett levele	MMM Adattára SZE 179.
31.	1883. [október 23-án vagy azt követően]	Orbai alma, Torjai magonc	mezőtúri Dörgő Dániel Bereczki Máté pomológustól tanulmányozás céljából kapott gyümölcsseinek jegyzéke	
32.	1883. október 23–29. között	Orbai alma, Torjai magonc, Orbai	mezőtúri Dörgő Dániel által – szélrajok mellé – tett megjegyzések	MMM Adattára Gyümölcsökről készült „szélrajok”
33.	1884. január 24.	„1 db Orbai és 2 db Torjai almát ”, Orbai	mezőtúri Dörgő Dániel mezőkovácsházai Bereczki Máté pomológusnak címzett levele	MMM Adattára SZE 184.
34.	1884. február 16.	Orbai alma	mezőkovácsházai Bereczki Máté pomológus mezőtúri Dörgő Dániel barátjának címzett levele	MMM Adattára SZE 180.
35.	1884. augusztus 1.			
36.	1884. augusztus 4.			
37.	1884. augusztus 7.			
38.	1884. szeptember 13.			

2. táblázat (folytatás 1.)

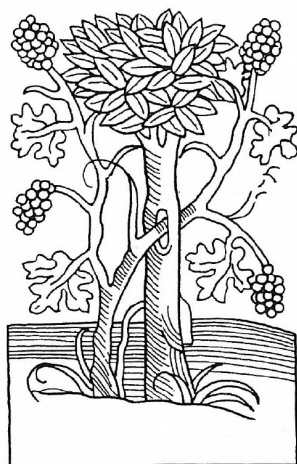
A fajidegen fákon termő alma hiedelme és egy 1880-ban leírt (kézdiszentléleki) almafajta

39.	1884. szeptember 18.	Orbai alma	mezőtúri Dörgő Dániel mezőkovácsházai Bereczki Máté pomológusnak címzett levele	MMM Adattára SZE 184.
40.	1884.	orbai alma, Fűz-alma (Háromszék), Fűz alma, Magotlan alma (Kézdiszentlélek), magvatlan alma (Kézdiszentlélek), Fűzi alma, Magotlan, Orbai alma, Torjai magonc	BERECZKI Máté 1884	–
41.	1887	Orbai alma	BERECZKI Máté 1887	(MTA Könyvtárának Kézirattára)
42.	1935		RAPAICS Raymund, dr. 1935	
43.	1937		GYÖRFFY István 1937	
44.	1940		RAPAICS Raymund 1940	
45.	1998		Fűz alma, Orbai alma	
46.	1989	Fűzalma (Háromszék), Magotlan alma (Háromszék), Orbai alma	ANDRÁSFALVY Bertalan 1989	
47.	2001	fűzalma (Háromszék), magotlan alma (Háromszék), orbai alma	ANDRÁSFALVY Bertalan 2001	
48.	2010	Orbai-féle fűzalma, Orbai alma, Fűz alma, Magotlan alma, Fűzalma	CSOMA Zsigmond – MÉSZÁROS Márta 2010	
49.	2012–2013	Fűzalma, Fűzi alma, Orbai alma, Fűzfa alma, Fűz-alma, Magotlan alma, magvatlan alma, Torjai csikos magonc (alma), Orbai, Torjai magonc (alma), Torjai magoncza, Fehér magatlan alma, Csikos, Fehér, Torjai magonc	TAKÁTS Rózsa (szerk.) 2012–2013	–
50.	2013	Orbai alma	KIRÁLY Ildikó 2013	(Budapesti Corvinus Egyetem Entz Ferenc Könyvtár és Levéltár)
51.			TOLNAY Gábor (szerk. és jegyz. ell.) 2013	–
52.			TOLNAY Gábor, dr. 2013	
53.			TÓTH Magdolna, dr. 2013	
54.			Fűzalma, Orbai alma,	
55.	Orbai'sher Apfel	NAGY Zsolt 2014a		
56.	2014	Fűzalma, Magotlan alma, Orbai-féle Fűzalma, Orbai alma, ?Olájalma, ?Lápos alma	SZANI Zsolt 2014a	–
57.		Orbai alma, fűzalma, Orbai- alma	PELCZÉDER Katalin, dr 2014	
58.		Orbai alma	TOLNAY Gábor (szerk. és jegyz. ell.) 2014a	
59.			AMBRUS Lajos 2014	
60.	2015	Fűzalma, Orbai alma, Orbai'sher Apfel	NAGY Zsolt 2015a	

2. táblázat (folytatás 2.)

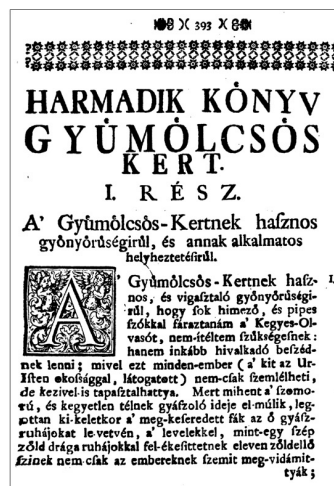
1. tábla 1. A hiedelem és a tudomány viszonya hagyományos tudományos szemléleti megközelítés alapján (KESZEG Vilmos 2008, 138); 2. A gyümölcsészet és az etnopomológia tárgykörébe tartozó, fajtákra vonatkozó fontosabb terminusok és viszonyuk a történelmi fajtához a tér és idő dimenziójában. Saját szerkesztés, 2014–2015 (NAGY Zsolt 2014b, 333, 1. ábra); 3. Az oltási kompatibilitás és inkompatibilitás mértékének változása (növekedése, csökkenése) a rokonsági fok függvényében, azonos rendbe tartozó két növénycsalád, -nemzetség, illetve -faj átoltásával, mérsékelt égövi gyümölcsstermő fászfárúak és cserjék esetén. Saját szerkesztés, 2015

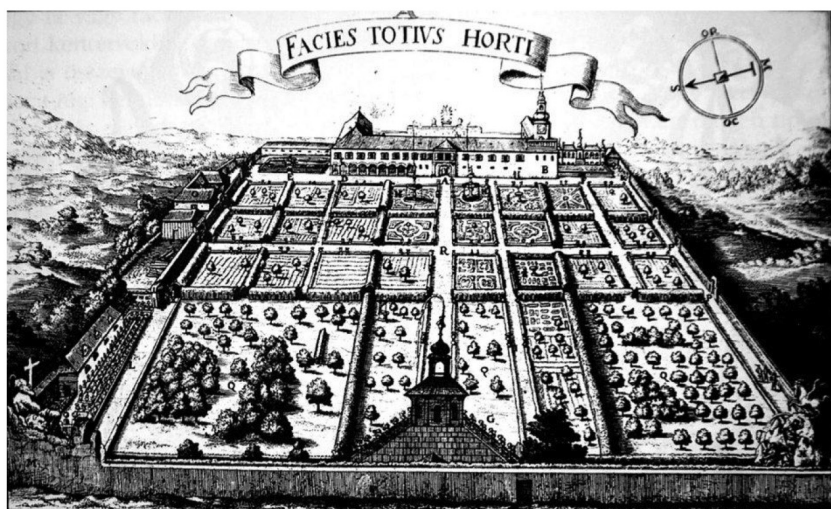
1

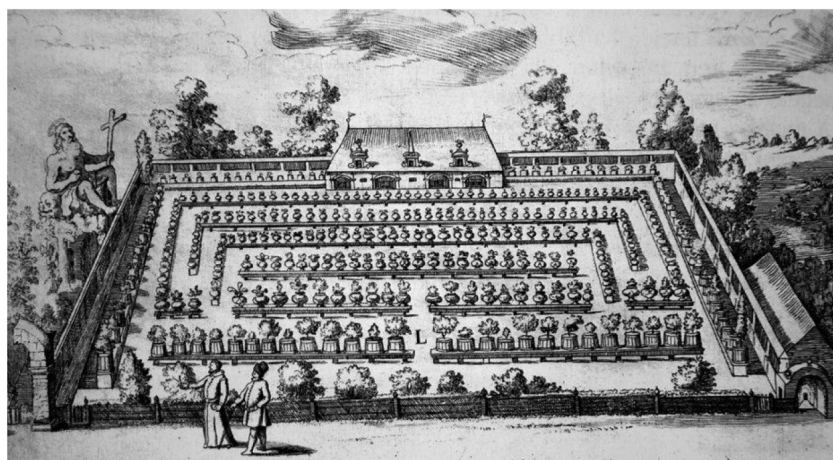
2

3

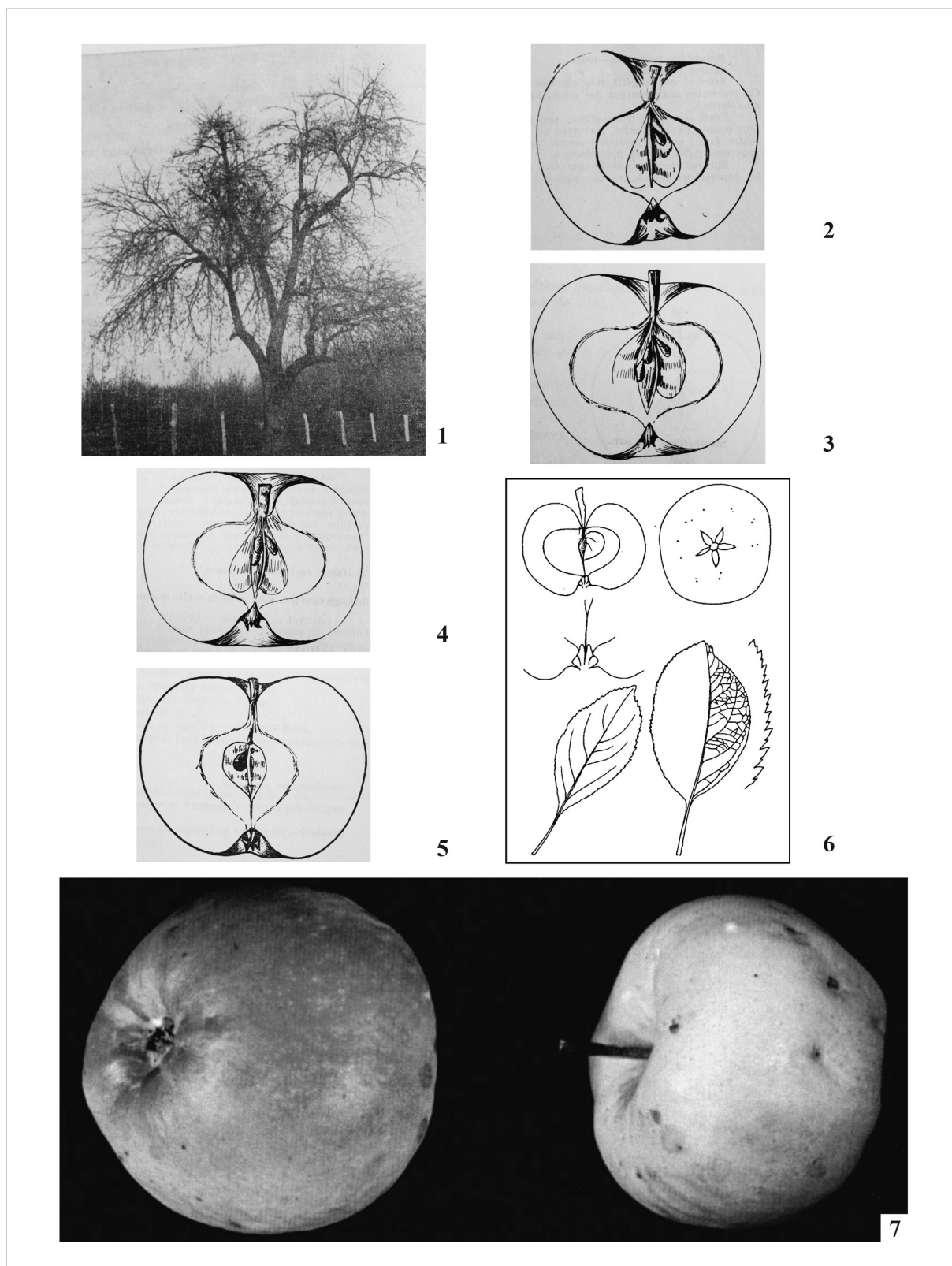

4

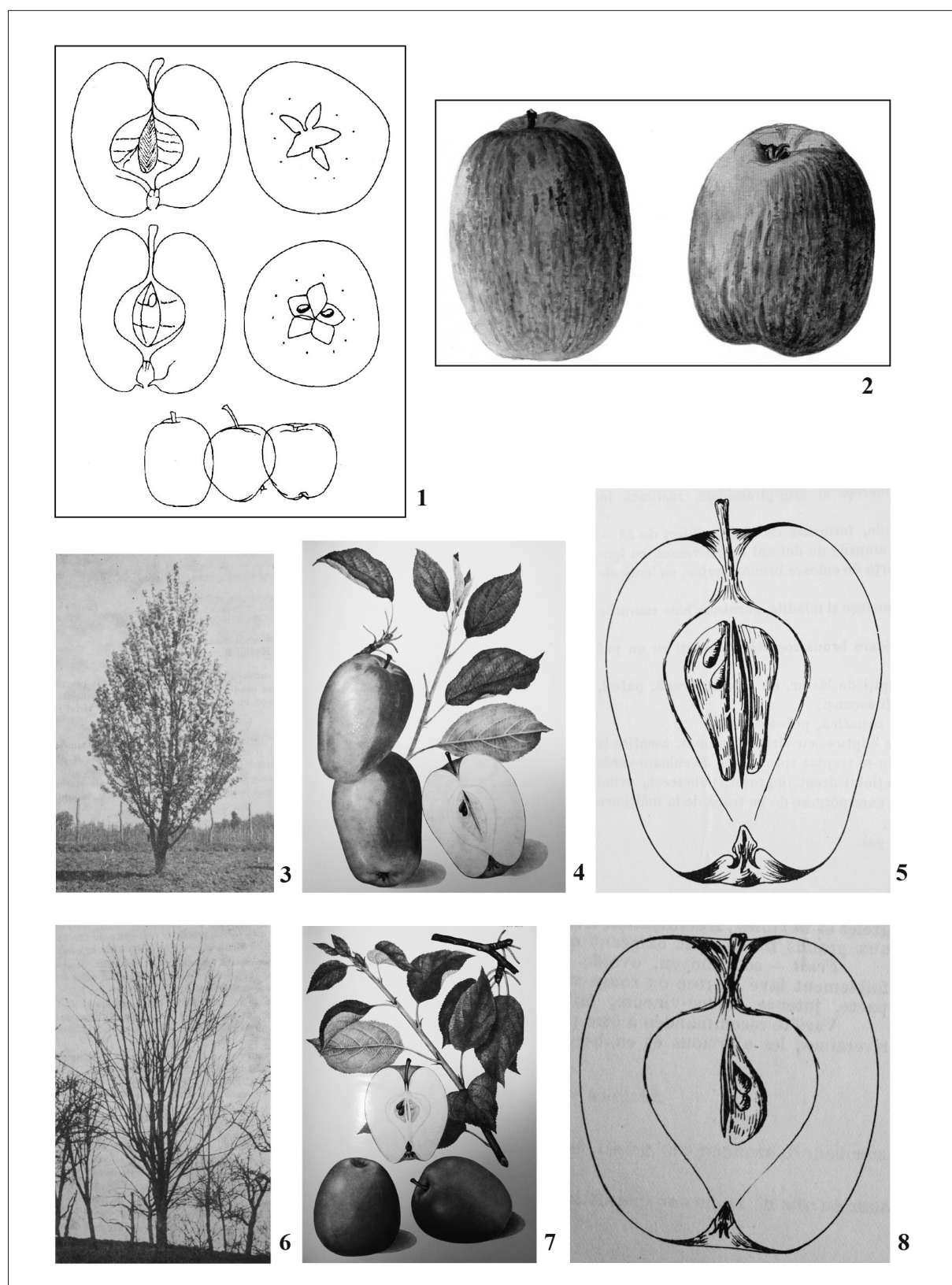

5

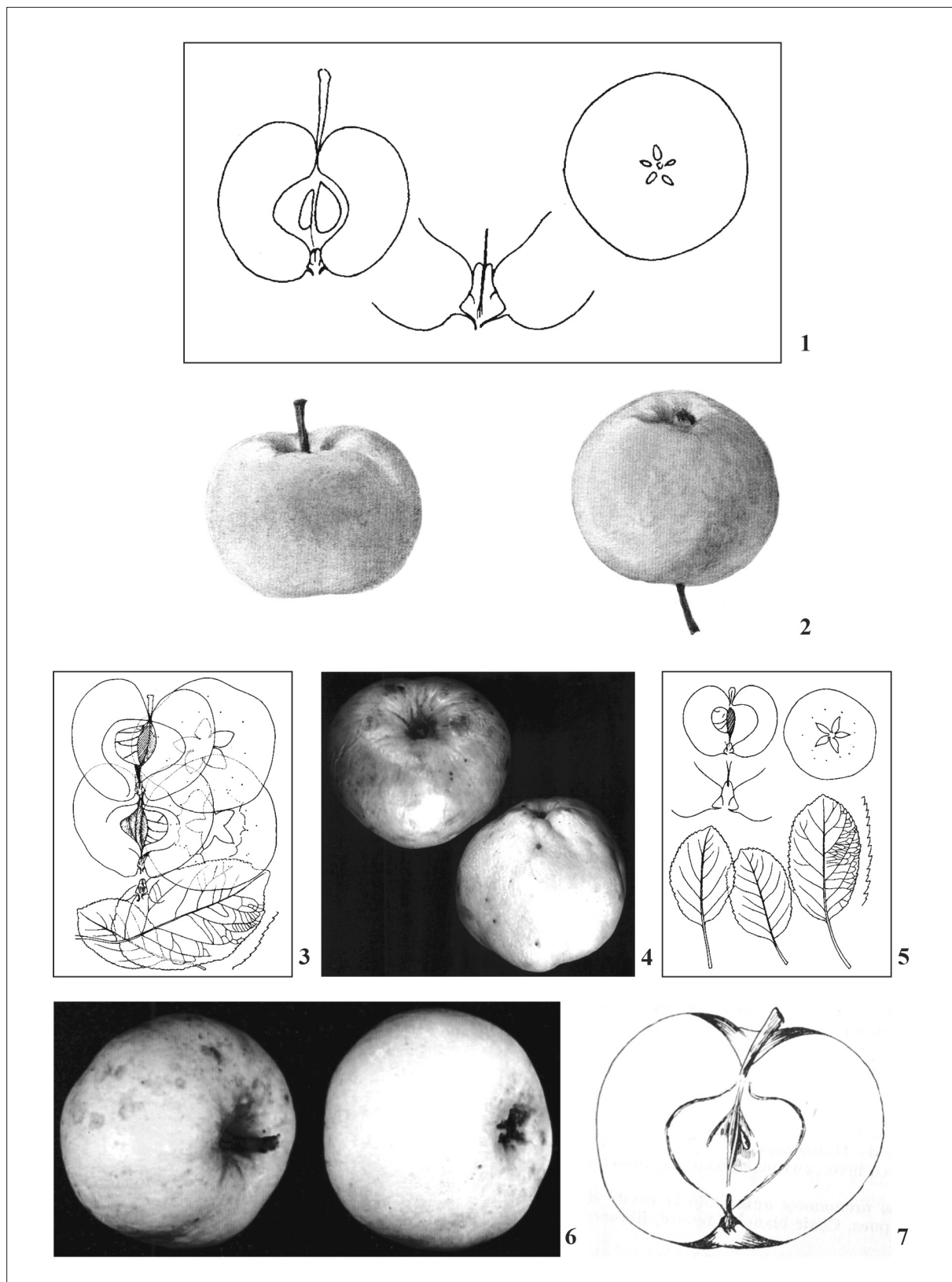
2. tábla 1. A kora reneszánsz szőlőművelés egyik módja a fa törzsén átfűrt és a fával összenövesztett szőlőtő egy régi metszet nyomán. Kesselyák Rita rajza, 2005 (HERCZEG Ágnes 2005, 204); 2. Lippay János (1606–1666) *Calendarium oeconomicum perpetuum* című munkája. Az 1661-es kötet második kiadásának címlapja, 1662; 3. Lippay János (1606–1666) *Posoni kerijének Gyümölcsös kert* című harmadik kötete. Az I. rész címlapja, 1667; 4. A pozsonyi érseki kert összképe. M. Lang rézmetszete, 1663; 5. A pozsonyi érseki palota olasz kertje. M. Lang rézmetszete, 1663

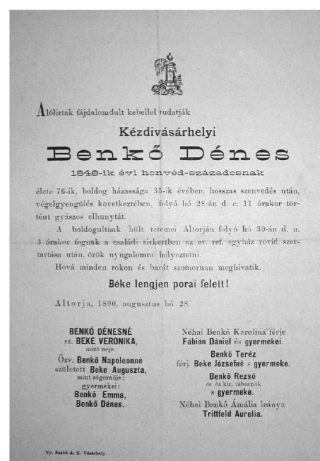
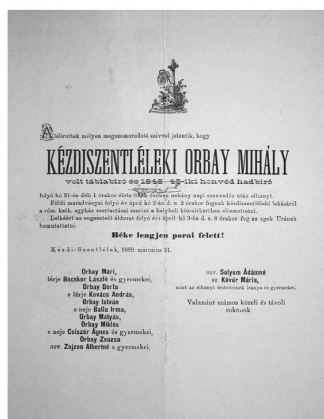
4. tábla Fűzalma-tájfajtakörbe tartozó vagy *fűzalma* névvel illetett almafajták Románia területéről I.
 (BORDEIANU, T. et alii [szerk.] 1964, 294, Fig. 106, 295, Fig. 107, 665, Fig. 271, 782, Fig. 322, 879, Fig. 363;
 NAGY-TÓTH Ferenc 1998, 152, 118. ábrák) 1–2. *Sălciu* vagy *Sălciu* (deli Szubkárpatok); 3. *Sălciu de vară* (Hunyad térsége);
 4. *Sălciu de toamnă* (Hunyad térsége); 5. *Sălciu de Renghet* (Renghet, Hunyad megye); 6–7.
Fűzfá alma (Szilágycseh, Szilágymegye)

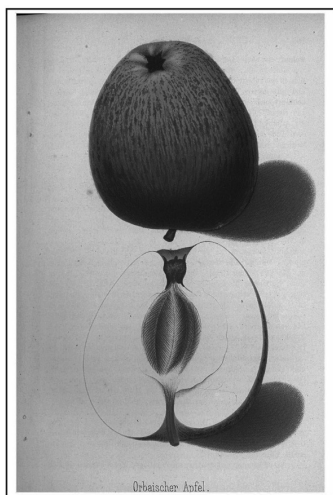
5. tábla Fűzalma-tájfajtakörbe tartozó vagy *fűzalma* névvel illetett almafajták Románia területéről II. (NAGY-TÓTH Ferenc 1998, 204, 166. ábrák; BORDEIANU, T. et alii [szerk.] 1964, 398, Fig. 151, Planşa XXXII, 400, Fig. 152, 626, Fig. 253, Planşa LIX, 627, Fig. 254) 1–2. *Magotlan alma* vagy *Fűzi alma* (Esztelnek, Kovászna megye) és az alakkörébe tartozó 3–5. *Candil Sinap* (az országban általánosan elterjedt), valamint 6–8. *Sari Sinap* (az országban általánosan elterjedt) almafajták

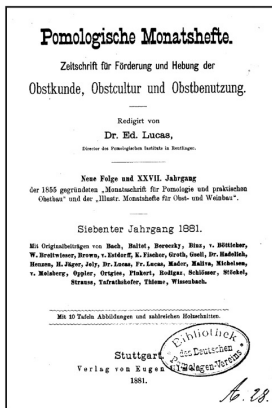
6. tábla Fűzalma-tájfajtakörbe tartozó vagy *fűzalma* névvel illetett almafajták Románia területéről III. (NAGY-TÓTH Ferenc 1998, 233, 192. ábrák, 279, 237. ábrák, 290, 248. ábrák; BORDEIANU, T. et alii [szerk.] 1964, 728, Fig. 299) 1–2. *Nyári oláhédes alma* (Monó, Máramaros megye); 3–4. A *Sălci de Renghet* alakkörébe tartozó *Tapló alma* (Zetelaka, Hargita megye); 5–6. *Téli-Fűzalma* (Ocfalva, Hargita megye) és az alakkörébe tartozó 7. *Iernărețe din Slatina de Mureș* (Marosslatina, Arad megye)

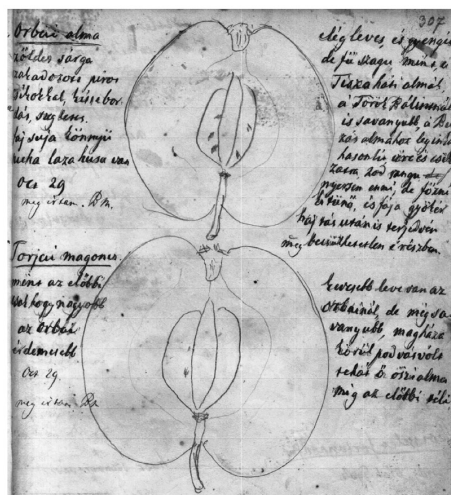
7. tábla 1. Kézdizsentléleki Orbay/Orbai Mihály (1805–1889) birtokos, gyümölcsész, tábla- és hadbíró gyászjelentője, 1889 (Lelőhely: SzNM Könyvtár Gyászjelentő-gyűjtemény, *Orbay Mihály gyászjelentője*); 2. A kézdizsentléleki Orbay fakúria, Vámszer Géza felvétele, 1960. június (Lelőhely: KJNT Fotóarchívuma KJNT_14767); 3. A kézdizsentléleki Orbay fakúria a lebontás (2009) előtti években, Szőcsné Gazda Enikő felvétele, 2005. október 29. (Lelőhely: SzNM Dokumentumtár D.100); 4. [1848–1849-ben Romhányi, 1863-ig Bagyinszki] Mezőkovácsházai Bereczki Máté (1824–1895) pomológus arcképe a *Pomologische Monatshefte*-ben (Ed. L., dr. [LUCAS K. F., Eduard] 1882, 33); 5. Altorjai (Kézdivásárhelyi) Benkő Dénes (1814–1890) birtokos, gyümölcsész gyászjelentője, 1890 (Lelőhely: SzNM Könyvtár Gyászjelentő-gyűjtemény, *Benkő Dénes gyászjelentője*); 6. Székelyföldvári/Bágyoni Szabó Sámuel (1829–1905) tanár, néprajzi gyűjtő. Veress Ferencz kolozsvári fényképész műtermében készült felvétel Kováts Ervin (Svájc) tulajdonában, évszám nélkül (SZABÓ Sámuel 2009, 767, 1. kép)

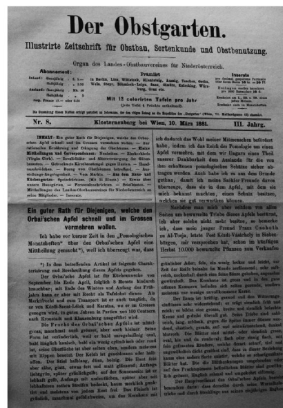
1

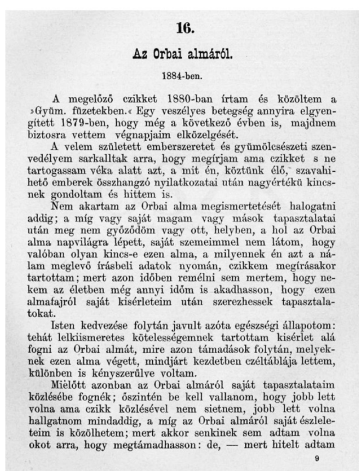
3

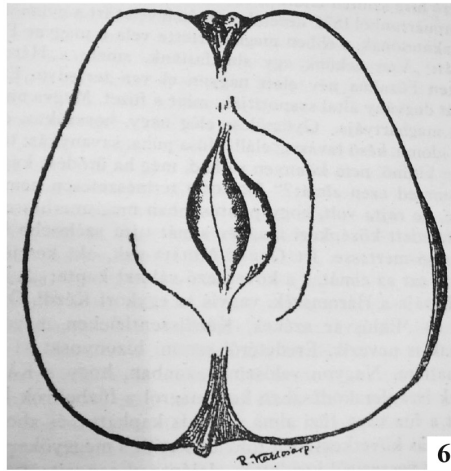
2

4

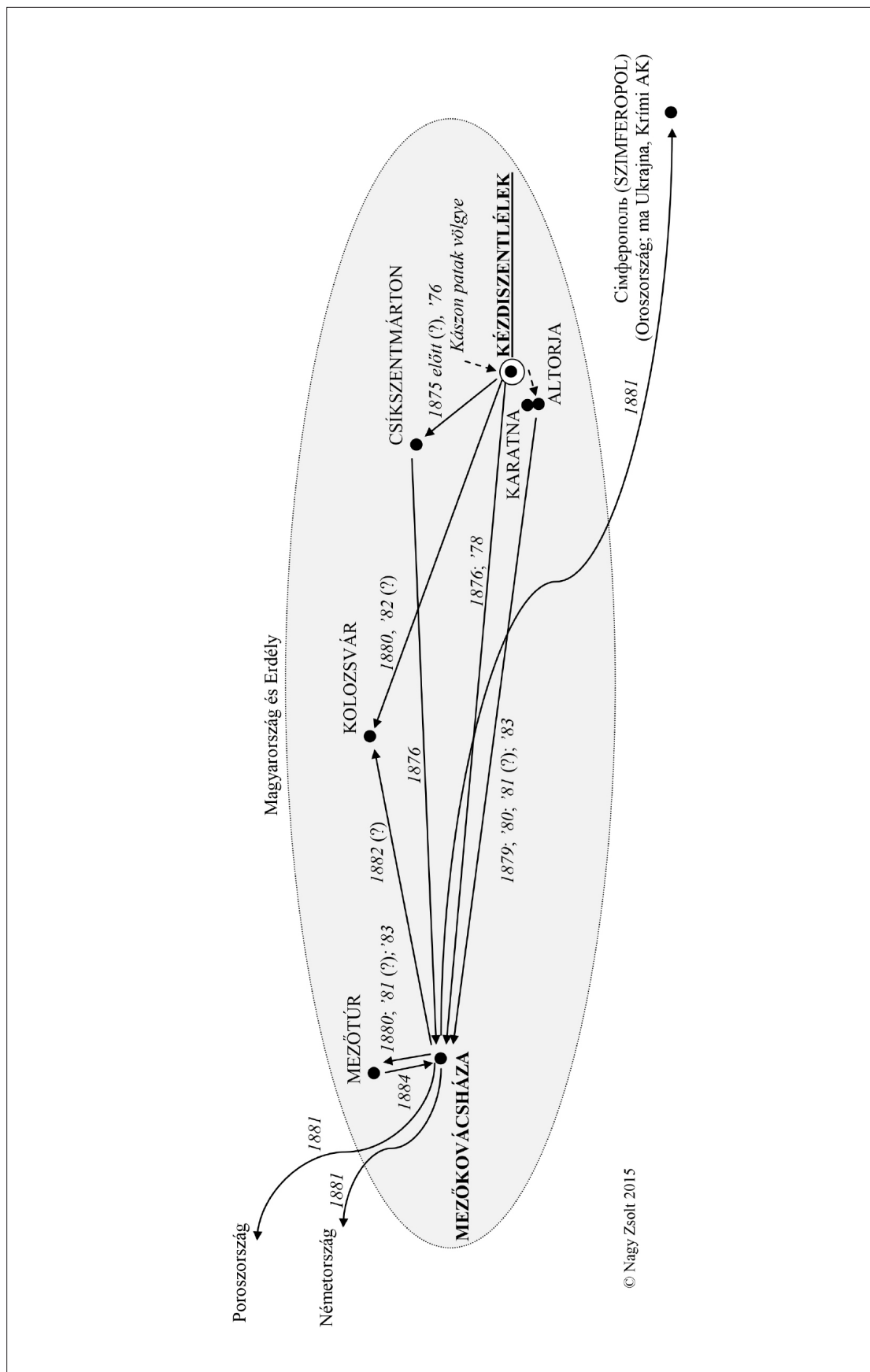

5

6

8. tábla 1. A kézdiszentléleki *fűzalma* (*Orbais alma*) első színes ábrázolása *Orbaischer Apfel* néven a *Pomologische Monatshefte*-ben, 1882-ben (LUCAS, Ed., dr. [LUCAS K. F., Eduard] 1882, 109); 2. Mezőtúri Dörgő Dániel (1831–1891) által 1883. októberében készített szélrajzok az *Orbais alma* és a *Torjai magonc* almafajtákról (Lelöhely: MMM Adattára, Gyümölcsösköri készült „szélrajzok”; közzétéve: TOLNAY Gábor [szerk. és jegyz. ell.] 2014a, 240); 3. A kézdiszentléleki *fűzalmáról* (*Orbais almáról*) részletes leírást (BERECZKY Máté [BERECZKY Máté] 1881) közlő első német nyelvű szakkiadvány, a *Pomologische Monatshefte* XXVII. kötetének címlapja 1881-ből; 4. A kézdiszentléleki *fűzalmáról* (*Orbais almáról*) szóló első német nyelvű leírás a *Der Obstgarten* címlapján 1881-ben (BERECZKI 1881a, 89); 5. [1848–1849-ben Romhányi, 1863-ig Bagyinszki] Mezőkovácsházai Bereczki Máté (1824–1895) pomológus tanulmányának részlete az *Orbais almáról* 1884-ből (BERECZKI Máté 1884, 129); 6. A kézdiszentléleki *fűzalma* (*Orbais alma*) ábrázolása a *Természettudományi Közönyben*, 1935-ből (RAPAIKS Raymund, dr. 1935, 121; lásd még Uő. 1940b, 90)

10. tábla A kézdiszentléleki *fűz alma* két változatának (Orbái *alma* és *Törjái magonc*) elterjedése 1875-től 1885-ig II. Saját szerkesztés, 2015.

1

2

3

11. tábla 1. Almaárusítás az utcán. Gazda Klára felvétele, 1970-es évek, Kézdiszentlélek (Lelőhely: SzNM Fototékája Hm_5_019); 2. A kézdiszentléleki *fűzalma* (*Orbai alma*) a Budapesti Corvinus Egyetem Gyümölcsstermő Tanszékének soroksári kísérleti telepén. Király I[[dikó] felvétele, 2000-es évek (SZANI Zsolt 2014a, 198, 10.29. fotó); 3. A kézdiszentléleki *fűzalma* (*Orbai alma*) az angliai *National Fruit Collection*ban (nationalfruitcollection.org.uk)

Pakot Levente

ROKONI KAPCSOLATHÁLÓ A SZÉKELYFÖLDÖN
A 19. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

Bevezetés

A hagyományos paraszti társadalomban a rokonság szerepének fontossága egyértelmű. Mindennek ellenére nagyon kevés kutatás vállalkozott arra, hogy a rokoni hálózatok kiterjedését, az egyén életútja folyamán elérhető rokonok számát és konfigurációját szisztematikusan feltérképezze. A jelenlegi helyzetre vonatkozóan érvényesnek érezzük Alfred Perrenoud következő megállapítását: „a legtöbb társadalmi szerveződést – munka, lakóhely, házasságkötés, társadalmi szolidaritás – a rokonság szabályozza, ennek ellenére a rokoni csoport dimenziói – a csoport összetétele és fejlődése a hagyományostól a modern társadalomba való átmenet során – kevésbé ismert”.¹ A megállapítás a magyarországi szakirodalomra is érvényes, hiszen a 19. századi Magyarországra vonatkozóan nagyon csekély empirikus adattal rendelkezünk a rokoni kapcsolatok kiterjedtségére és legfontosabb jellemzőire vonatkozóan.²

Az éremnek ugyanakkor létezik egy másik oldala is. Alfred Perrenoud megállapítása szerint a rokonságnak a paraszti társadalomban betöltött fontos szerepéről vallott elképzelésünk nagymértékben táplálkozik a nagyszüleinkkel való kapcsolatunkból. Ez a kép elsősorban a 20. századi demográfiai tapasztalatunkat összegzi, amelynek legfőbb jellemzője a demográfiai átmenet. Egy olyan tapasztalatról van szó, amelyben a halandósági arányszámok csökkenése a családok létszámának emelkedéséhez vezetett, még mielőtt a születéskorlátozás átalakította volna a családi normákat. Ezek a rokonsági csoportok vertikálisan kiterjedtek, és hajlamosak vagyunk azt feltételezni, hogy a múltbeli rokonsági csoportok is hasonlóak.³

Az alábbi tanulmány a fenti kihívásnak próbál megfelelni. 19. századi egyházi anyakönyvek és az 1868-ból fennmaradt egyházi lélekösszeírások adatainak feldolgozásával arra a kérdésre keressük a választ, hogy két székelyföldi településen, Szentegyház- és

Kápolnásfalván miként változott az „elérhető” rokonok száma és konfigurációja az egyén életútja folyamán. Vizsgálatunk a demográfiai átmenet – vagyis a születések és a halálozások hosszú távú csökkenését – megelőző időszak, pontosabban a lélekösszeírások dátumához – 1868-as év – közeli évekre jellemző állapotokat tükrözi.

A vizsgált terület:

Szentegyház- és Kápolnásfalva a 19. században

Szentegyház- és Kápolnásfalva egymással szomszédos székelyföldi települések. A Hargita-hegység vonulatának déli lábánál, mintegy 860 méteres tengerszint feletti magasságban, Székelyudvarhely és Csík-szereda városok között félúton, tőlük mintegy 20–24, illetve 26–30 km távolságra található. Tipikus hegyvidéki (havasalji) települések. Lakóik többsége római katolikus felekezettű. A földrajzi közelség és az erdélyi fejedelmektől kapott közös kiváltságaik következtében a két település története szorosan összefonódott az évszázadok folyamán. Jól jelképezi mindezt, hogy 1838-ig egyetlen egyházközséget, 1876-ig pedig egyetlen közigazgatási egységet alkottak.⁴

Az egyházi lélekösszeírások keletkezéséhez időben legközelebb álló 1869. évi népszámlálás közleménye részletes adatokat tartalmaz a népszámlálás időpontjában közigazgatási egységet (Oláhfalva kiváltságos mezőváros) alkotó településekről. Eszerint 1869-ben a két településen 859 házban 3512 személy élt.⁵ A népszámlálás foglalkozási adatai egy homogén társadalom képét mutatják, a földművelésből élők dominanciájával: a 14 éven felüli foglalkozással bíró egyének (N=2328) 47 százalékát az őstermelésnél foglalkoztatottak jelentették, 48 százalékot tett ki a személyes szolgálatot teljesítők aránya, 1–1 százalék tartozott az értelmiségiek és a kereskedelemmel, illetve 3 százalék az iparral és kézművel foglalkozók csoportjába.⁶

¹ PERRENOUD, Alfred 1998, 2.

² FARAGÓ Tamás 1996.

³ PERRENOUD, Alfred 1998, 13.

⁴ A települések kiváltságainak történetét összefoglalja HERMANN Gusztáv Mihály (1999). Az 1870-es évekbeli közigaz-

gatási átszervezést és a kiváltságok elvesztésének folyamatát részletesen tárgyalja PÁL Judit (2003). A két székely falu 19–20. századi népesedéstörténetére lásd PAKOT Levente 2013.

⁵ NÉPSZÁMLÁLÁS 1869, 314–317.

⁶ Az 1869. évi népszámlálás foglalkozási adatai csak kellő kri-

Források

Jelen tanulmány két forrást hasznosít: 1) az 1868-as évből fennmaradt egyházi lélekösszeírásokat⁷; 2) az egyházi anyakönyveket.⁸ Az 1868-ban a két településen élt személyekre vonatkozó információkat az egyházközségi levéltárakban megőrzött lélekösszeírások szolgáltatták.⁹ A lélekösszeírások kezdő időpontja az 1868-dik év elejére tehető, és minden bizonnyal az ugyanazon évben zajló felekezeti összeírásokhoz köthetőek. A kezdeti cél ugyanis egyértelműen arra irányult, hogy összeírják a településen lakó római katolikus híveket. Erre utalnak a lélekösszeírások bevezető címei is, amelyek a „hívek általános összeírása”-ról tájékoztatnak. A két szomszédos egyházközség lelkészei azonos minta szerint házsámonkénti sorrendben haladva írták össze a híveket. Az összeírás anyagát egy 100 × 297 mm átmérőjű könyvben rögzítették. Az egyes házsámok alatti házakat (háztartásokat) vízszintes vonallal választották el egymástól, és mindenik háztartás esetében táblázatos formában jegyezték fel az ott élő személyek adatait: családnévüket, keresztnévüket, születési időpontjukat, valamint az esetleges észrevételeket. Mindegyik háztartás esetében legfelül a háztartásfő adatait rögzítették, majd ezt követték a házastárs és a gyerekek megfelelő adatai. Amennyiben a házastárson és a gyerekeken kívül más hozzátartozók (háztartásfő vagy házastársa szülei, testvérei, törvénytelen gyerekek stb.) is éltek a háztartásban, őket a családmagtól kissé távolabb, de ugyanazon háztartás keretei között rögzítették.

A kutatás másik nagyobb forráscsoportját az 1776-tól kezdődő egyházi anyakönyvek jelentik. Az 1776 és 1941 közötti egyházi anyakönyvek adataiból számítógépes adatállományt hoztunk létre. A Louis Henry és Michel Fleury által kidolgozott családrekonstrukciós módszer¹⁰ alapelveit követve és a számítógépes adatkezelési technikák nyújtotta lehetőségeket kihasználva, rekord-összekapcsolási műveletek során rekonstruáltuk az egyének és családok legfontosabb demográfiai életeseményeit. Az egyházi lélekösszeírás-

sok és az egyházi anyakönyvi adatbázis összekapcsolása lehetővé tette, hogy az 1868-ban a településen élt személyek legfontosabb rokoni kapcsolatait rekonstruáljuk. Az egyházi anyakönyvek információi az egyén felmenőinek rekonstrukciójában segítettek. Ezáltal pedig lehetővé vált egy adott pillanatra vonatkozóan a rokoni kapcsolatok megrajzolása.

A rokoni kapcsolatok rekonstrukciójának módszere

A rokoni kapcsolatok vizsgálatában különböző elemzési módszerek léteznek. A kutatók egy része számítógépes szimulációk révén próbálja kiküszöbölni az információhiányból fakadó problémát. A számítógépes szimulációk arra irányulnak, hogy megbecsüljék egy adott társadalomban a potenciálisan elérhető rokonok számát. A módszer lényege, hogy időben stabil demográfiai arányszámok alapján kiszámítják a demográfiai események számát, majd számítógépes programok segítségével megbecsülik annak a népességcsoportnak a nagyságát, amely az adott demográfiai realitások közepette életben lehetett. A művelet lehetővé teszi a szimuláció révén létrehozott egyének esetében a rokoni kapcsolatok különböző mélységű azonosítását.¹¹ A szimuláción alapuló vizsgálatok kevésbé elterjedtek. Ennek magyarázata, hogy az esetek többségében már eleve kevés információ áll rendelkezésre a háztartások összetételéről, másrészt pedig az eredmények értelmezése nem mindig világos és a szimulációk gyakran nagyon bonyolultak.

A rokoni kapcsolatok kutatásának egy másik irányát az interjúkra (oral history) alapozott vizsgálat jelenti.¹² Ez a módszer nagyon gazdag információhalmazt szolgáltat a múltbeli élethelyzetekről és eseményekről, ám komoly hiányossága, hogy csupán a közelmúlt kutatásában hasznosítható, és az emlékezés gyakran elferdíti a vizsgált eseményt. A kérdezett emberek a megtörtént esemény egy részét többnyire elfelejtik, vagy nem pontosan adják vissza. Az interjúkra alapuló módszer azonban – jól

tikával hasznosíthatók (vö. THIRRING Lajos 1983, 19–20.). A foglalkozási adatokkal kapcsolatos legfőbb problémát az okozza, hogy a népszámlálási utasítás nem húz éles választóvonalat a keresők és eltartottak között. Valószínűleg ennek tulajdonítható, hogy a népszámlálás a 14 éven felüli foglalkozással bíró népesség 16 százalékát az éves szolgák, 48 százalékát pedig a személyes szolgálatot teljesítők csoportjába sorolta. A népszámlálási utasítás szerint ugyanis a birtokosnak nem tekinthető családtagokat, az éves szolgák csoportjába, a házi munkát, belszolgálatot végző családtagokat pedig a személyi szolgálatot teljesítők csoportjába kellett sorolni (NÉPSZÁMLÁLÁS 1869, 13–14).

⁷ A Kápolnás Oláhfalvi hívek lakhely és szám szerinti általános összeírása 1868-ban január elsejétől kezdve. *Kápolnásfalusi Római Katolikus Egyházközség Levéltára* (=KRRKEL); Megnyitása a

Szentegyház Oláhfalvi hívek általános összeírásának Bálint Ignác plébános által az 1868-dik évben. *Szentegyházfalusi Római Katolikus Egyházközség Levéltára* (=SZRKEL).

⁸ CsÁL, Fond 47.

⁹ Az egyházi lélekösszeírások család- és háztartásszerkezeti vizsgálatát korábban már elvégeztük (PAKOT Levente 2012).

¹⁰ FLEURY, Michel – HENRY, Louis 1965; HENRY, Louis – BLUM, Alain 1988. Magyar nyelven: ANDORKA Rudolf 1988.

¹¹ A mikroszimulációs vizsgálatokra példaként lásd RUGGLES, Steven 1986.

¹² Az interjúkra alapozott kutatásra példaként lásd: HAREVEN, Tamara K 1982; YOUNG, Michael – WILMOTT, Peter 2000.

érthető módon – kizárólag a közelmúlt népességei vizsgálatára alkalmas.

A történeti népességek vizsgálata két szempontból okoz nehézséget. Az első nehézség a szegényes forrásadottságra vezethető vissza. A második nehézséget a háztartás keretein kívüli rokoni kapcsolatok azonosítására alkalmas módszertan hiánya okozza. Az eddigi vizsgálatok két módszer közül választottak.¹³ A legelterjedtebb a Catherine Capron nevével fémjelzett családnév-mutatón alapú módszer, amely azt feltételezi, hogy egy meghatározott területen élő azonos családnévű személyek mind rokonságban álltak egymással. A családnév-mutatón alapuló módszer azokban a helyzetekben lehet hasznos, amelyben a rokoni kapcsolatokra vonatkozó információk hiányosak. Ez a fajta mutató azonban számos hiba forrásául szolgál: egyfelől, egy adott területen élő azonos családnévű személyek nem mindegyike állt rokoni kapcsolatban egymással; másfelől ugyanakkor előfordulhatott, hogy a különböző családnévű személyek is rokoni kapcsolatban álltak egymással. A történeti népességek rokoni kapcsolatok vizsgálatának másik módja a rokoni hálózat lehető legteljesebb rekonstrukcióján alapul.

Az alábbiakban ez utóbbi módszert alkalmazzuk a rokoni kapcsolatok rekonstrukciójában, és ez alatt csupán a rokoni hálózatok kiterjedésének vizsgálatát értjük. A rokoni kapcsolatok erősségének problematikája kívül esik a vizsgálat keretein. A rokoni hálózat kiterjedtségének vizsgálata a teljes rokoni hálózat rekonstrukcióján alapul. Ehhez szükség volt a lehetséges rokoni kapcsolatokkal bíró egyének megjelölésére. Az egyházi lélekösszeírásban szereplő egyének adatai képezték ezt a kiinduló adathalmazt. Az egyházi anyakönyvek születési, esketési és halálozási adatai tették lehetővé a rokoni kapcsolatok azonosítását és a rokoni kapcsolatháló megrajzolását. Annak ellenére, hogy az elsődleges forrás egy keresztmetszeti adathalmaz, az egyházi anyakönyvi adatokkal való összekapcsolás biztosította a rokoni kapcsolatokhoz szükséges hosszmetzeti perspektíva kialakítását. Az elemzés tehát valójában a két egyházköziségben 1868-ban jelen lévő személyek közötti rokoni kapcsolatok azonosítását, ezáltal pedig az egyházköziségeken belüli rokoni hálózatok megrajzolását tartalmazza.

A rokoni kapcsolatok megállapításának legfontosabb építő elemeként a szülő-gyerek és a férj-feleség kapcsolatok szolgáltak. Ebből a két kapcsolatokból kiindulva elméletileg felépíthető a lehető legtöbb személy összes rokoni kapcsolata. Az 1. ábrán látható, hogy a fiú- és lánytestvérek közötti rokoni kapcsolat azonosítása a gyerekek szüleinek keresztül veze-

tett. Először az adott személy szüleit azonosítottuk, majd ezt követte a jelzett szülők további gyerekeinek azonosítása (1. ábra).

Az összes rokoni kapcsolat szisztematikus feltérképezéséhez több generációra visszamenő adatokra volt szükség. Ezeket az adatokat az egyházi anyakönyvek szolgáltatták. A rokoni kapcsolatok oldalágiak (fiútestvér/lánytestvér, unokatestvér...), vertikálisak (szülő, nagyszülő, gyerek...), vagy a kettő kombinációi (nagybácsi/nagynéni, após/anyós...) lehettek. Az oldalági rokoni kapcsolatok azonosításának mértékét alapvetően befolyásolta, hogy milyen mértékben sikerült azonosítani a vertikális vagy leszármazási rokoni kapcsolatokat. A folyamat első lépéseként meg kellett tehát határozni a leszármazási rokoni kapcsolatok kiterjedését.

A jelen elemzés keretében azonosításra kijelölt rokoni kapcsolatokat az 1. táblázat tartalmazza. A leszármazási ágon a legtávolabbi rokonok a dédnagyszülők, akik az Ego-nál három nemzedékkel idősebbek. Az oldalági rokoni kapcsolatok közül a nagyszülőkön alapuló oldalági rokoni kapcsolatok érnek a legtávolabb, hiszen az unokatestvérek azonosítása érdekében a közös nagyszülők azonosítására volt szükség. A nagyszülők azonosításával voltaképpen a táblázatban szereplő összes rokonsági kapcsolat azonosítása lehetségessé vált. Ehhez első lépésként a szülők azonosítására volt szükség. A gyerek-szülő kapcsolat megállapítása viszonylag egyszerű volt azokban az esetekben, amikor a két nemzedék tagjai egy háztartás keretében éltek 1868-ban. Az idősebb, gyakran elkülönült háztartásokban élő személyek rokoni kapcsolatainak azonosítása kizárólag az anyakönyvi adatok felhasználása révén valósult meg (1. táblázat).

A szülők jelenléte

A legközelebbi rokonok között először az egyén édesapjának és édesanyjának jelenlétét, majd azt követően az édestestvérek jelenlétét vizsgáljuk. Mindkét esetben az adott korcsoportban lévő nők és férfiak százalékos megoszlását becsüljük aszerint, hogy a szülők vagy testvérek jelen voltak az adott településen, vagy sem. Hangsúlyozzuk, hogy az 1868-ban a két egyházköziségben életben levő rokonok számbavételéről van szó. A számítás mögötti előfeltevés szerint a szülők hiánya a településen történő elhalálozásokra, a testvérek jelenléte és hiánya a településen történő születésre és elhalálozásra vezethető vissza.¹⁴

A 2. ábra a szülők jelenlétét mutatja a nők és férfiak életútja folyamán. Az eredmény nem meg-

¹³ A múltbeli népességek rokoni kapcsolatainak vizsgálatában alkalmazott módszerek kritikáját lásd VAN BAELEN, Hanne – MATTHIJS, Koen 2007.

¹⁴ Előfeltevésünket arra a tényre alapozzuk, hogy az egyházi lélekösszeírásban szerepelt egyének több mint 90 százaléka a településen született. Hasonló értékeket tartalmaznak a 19. század

lepő: az életkor előrehaladtával a szülők elvesztésének valószínűsége jelentős mértékben emelkedett. A 0–10 éves kor közötti gyerekek 90 százalékának életben volt mindkét szülője. A 20. életévre azonban ez utóbbi arány már 70 százalék alá csökkent. A 20–24 éves kor közötti férfiak és nők közel 50 százaléka megtapasztalta legalább az egyik szülő elvesztését. Más perspektívában, a 30–34 éves kor közötti férfiak és nők mintegy 30 százaléka mindkét szülőjét elvesztette. 10 év múlva ez az arány megkétszereződött: a 40–44 éves kor közöttiek 60 százaléka édesapját és édesanyját egyaránt elvesztette. Ötven éves kor felett legalább az egyik szülő jelenléte csupán nagyon kevesek kiváltságának tekinthető (2. ábra).

A gyermekágyi halandóság következtében a kisgyerekek nagyobb arányban veszítették el édesanyjukat. Későbbi életkorban viszont megfigyelhető, hogy a kizárólag édesanyjkkal élők aránya meghaladja a kizárólag apjukkal élők arányát. A házasságkorban lévő (20–29 éves korú) személyek több mint 50 százalékának édesapja már nem volt életben, és ez a tény minden bizonnyal befolyásolhatta a fiatal férfiak és nők házassági lehetőségeit. Egyfelől az elhunyt apa az öröklés korlátozásával már nem késleltethette a fia házasságkötését, másfelől viszont az apa társadalmi kapcsolathálója nélkül a gyermek nehezebben találhatott megfelelő házastársat magának. A fenti becslések kizárólag a vér szerinti természetes szülők jelenlétére vonatkoznak. Fontos hangsúlyozni, hogy gyermekkorban az egyik szülő elvesztését gyakran követte az életben maradt szülő újraházassága.¹⁵

A testvérek jelenléte

Az édestestvérek jelenléte – vagyis az elérhető édestestvérek száma – az egyén életútja folyamán különösen izgalmas kérdés, hiszen a testvérek nagyon fontos szerepet tölthettek be az egyén életútjának késői szakaszában. A testvérek közötti kapcsolatok alapegységeit képezhették azoknak a rokonsági frontoknak, amelyek a korai és általános nupcialitással jellemezhető rendszerekben nagy valószínűséggel kialakulnak, illetve ahol a lánytestvérek házasságkötései társadalmi és családi szempontból nagy fontossággal bírnak.¹⁶ A 3. ábra a fiú- és lánytestvérek számát mutatja az egyén különböző életkorában. Az ábra nem kizárólag az azonos háztartásban élő testvérek számát mutatja, hanem a háztartás határain túllépve bemutatja, hogy a felnőtté válást követően hogyan változik az egyén számára elérhető testvérek száma. Kisgyerekkorban a testvérek száma meghaladta átlagosan

a két főt. A gyerekkor későbbi szakaszában és a pubertáskorban a testvérek száma tovább emelkedett, és 10–19 éves kor között elérte a maximumot, a három fő feletti értéket. Ezt követően a testvérek száma lassú és elnyújtott csökkenésnek indult, de a 25–29 éves korú férfiak és nők átlagosan még így is kettő és három testvér jelenlétére számíthattak a két településen. A felnőtté válást követően az egyén életben levő testvéreinek többsége már túlélte a legnagyobb halálozási kockázattal jellemezhető gyermekkort. Ez lehet a magyarázata, hogy az életben levő 40–44 év közötti személyek testvéreinek száma meghaladta a két főt. Az elérhető testvérek száma az egyén 50. életévétől kezdett csökkenni. 60 éven felül azonban még így is átlagosan egy fiú- vagy lánytestvér elérhetőnek bizonyult az egyén számára (3. ábra).

A 4. ábra pontosabb képet rajzol az elérhető testvérek számáról, mert a testvérek számának megoszlását mutatja életkorok szerint. A születést követő első években a kisgyerekek mintegy 72 százaléka legalább egyetlen testvérral rendelkezett. Az 5–19 éves korúak körében ez az arány 90%-ra emelkedett. Ez utóbbi életkorokban a legelterjedtebb a sok testvérből álló testvércsoportok jelenléte: az egyének 10 százalékának legalább hat testvére élt a vizsgált egyházközségekben, 25 százalékuknak négy vagy öt testvére, 39 százalékuknak pedig kettő vagy három testvére élt a két egyházközség valamelyikében. 30–34 éves kor között a vizsgált személyek 80 százalékának legalább egy testvére élt a vizsgált egyházközségekben. A felnőttkort elérve a testvércsoportok létszáma fokozatosan lecsökkent. A testvér nélkül élők százalékos aránya megemelkedett és az egyén 60. életévére elérte az 50 százalékot. És fordítva, a 60 évet megélt személyek közül minden második számíthatott legalább egy fiú- vagy lánytestvére jelenlétére. Idős korban azonban teljesen eltűntek a háromnál nagyobb létszámú testvércsoportok, és nagyon gyakorivá vált az egy illetve kettő vagy három testvér jelenléte (4. ábra).

Érdemes hangsúlyozni, hogy adataink kizárólag a lélekösszeírás időpontjában jelen lévő népességre vonatkoznak, vagyis nem tartalmazzák azokat a testvéreket, akik a két egyházközség szomszédságában található településeken éltek. Feltehető azonban, hogy településen való jelenlét és az elérhető testvérek létszáma között szoros összefüggés létezett. Más szavakkal, minden bizonnyal a kiterjedt testvéri és rokoni hálózatokkal rendelkező családoknak volt nagyobb esélyük a településen történő reprodukcióra. Elképzelhető, hogy a falu társadalmába kevésbé beágyazott személyeket nagyobb mobilitás, illetve ma-

végi népszámlálások születési helyre vonatkozó információi is.

¹⁵ PAKOT Levente 2009.

¹⁶ ORIS, Michel – BRUNET, Guy – WIDMER, Eric – BIDEAU, Alain 2007, 23.

gasabb halandóság jellemezte, ennek következtében pedig kevesebb nyomot hagytak a forrásokban. Öszességében tehát, az édestestvérek jelenléte a szentegyház- és kápolnásfalusi férfiak és nők alapvető élettapasztalata.

A gyermekek jelenléte

A fentiekben a felmenőági és oldalági közeli rokonok jelenléte állt a vizsgálat középpontjában. Az alábbiakban a lemenőági közeli rokonok – vagyis a gyerekek – jelenlétének kérdéskörére fókuszálunk. Azoknak a szülőknek a tapasztalatát rekonstruáltuk, akik 1868-ban a két egyházközség valamelyikében éltek, és legalább egy életben levő gyermekkel rendelkeztek. A gyermekek jelenlétének felértékelődése a szülők ötven éves kora utánra tehető, hiszen a gyermekek közelsége az idős kort megélt szülők számára az érzelmi és anyagi biztonság egyik legfontosabb forrását jelenthette. Az ötven éves életkort elérve az egyének mindkét szülőt elveszítették, és egyre többen fordulhattak támaszért a felnőtt gyermekeikhez. Az alábbiakban két kérdésre keressük a választ. Először is, azt vizsgáljuk, hogy az elérhető gyerekek száma hogyan változott a szülők életútja folyamán. Másodsor pedig azt, hogy a két egyházközségben elérhető gyermekek a szülők háztartásában vagy azon kívül éltek.

Az 5. ábra az életben levő gyermekek számát mutatja az édesapák és édesanyák életkora szerint. A 25–29 éves korú édesapák átlagos gyermekszáma 1,6 volt, miközben az édesanyák ebben az életkorban már átlagosan 2,2 gyermekkel rendelkeztek. A különbség magyarázata az eltérő házassági életkorokban rejlik. A nők átlagosan négy-öt évvel korábban házasodtak, számukra tehát a gyermekvállalás időszaka korábbi életkorban kezdődött. Az eltérő házassági életkor hatása az életút jelentős részében érvényesült: a nők kezdeti „előnyüket” gyermekvállalási életszakaszuk végéig megtartották. Az édesanyák 40–44 éves korukban számíthattak a legtöbb – átlagosan 4,2 – gyermek jelenlétére. Az édesapák – ezzel szemben – tíz évvel később, 50–54 éves korban érték el a legmagasabb – átlagosan 4,3 – gyermekszámot. A reprodukív életszakasz végét az elérhető gyermekek számának lassú csökkenése követte mindkét nem esetében. A férfiak és nők 60–64 éves életkorára az elérhető gyermekek száma átlagosan 3 fő alá csökkent a halandósági viszonyok és az elvándorlás együttes hatása következtében. Mérsékelt csökkenésről beszélhetünk, amelynek hátterében részben az állt, hogy az életben levő gyermekek többsége már túlélte a továbbélés szempontjából legkritikusabb számító kisgyermekkor (5. ábra).

A 6. ábra a teljes gyermekszámot és a szülői háztartásban élő gyermekek számát mutatja. A görbék közötti távolság közvetve a szüleiktől elkülönült háztartásban élő gyermekek számát ábrázolja, és ezáltal a szülő-gyermek kapcsolat egy másik aspektusára hívja fel a figyelmet. A reprodukív életszakasz nemek szerinti különbségeinek hatása itt is döntő módon érvényesül. A szülői háztartásban élő gyermekek száma az anyák 40–44 éves kora között érte el a maximumát (3,4), míg az apák esetében a 45–49 éves kor között érte el a legmagasabb (3,6) értéket. Ezt követően a szülői háztartásban élő gyermekek száma jelentős csökkenésnek indul mindkét nem esetében. Az anyák és apák 60–64 éves korára a szülőikkel azonos háztartás keretei között élő gyermekek száma átlagosan 1,4, illetve 1,7 főre csökkent. Ugyanebben az életkorban a szülői háztartás keretén kívül, de a két egyházközségben élő gyermekek átlagos száma 1,4, illetve 1,2 fő. Mindez egyfelől azt jelzi, hogy a reprodukív életszakasz végén vállalt gyermekek többsége csupán a szüleik 60–64 éves korára érte el a házassági kort, vagyis ők azok, akik támaszt biztosíthattak idős szüleik számára. Másfelől viszont a szülői háztartás keretén kívül élő gyermekek száma azt jelzi, hogy örökséghez juttatásuk és az egyházközségeken belüli letelepedésük lehetősége adott volt számukra ebben a korszakban (6. ábra).

A csalárendszer sajátosságaiból adódóan a fiúgyermekek hosszabb ideig és nagyobb arányban maradtak a szülők háztartásában mint a lányok (2. táblázat). A reprodukív életszakaszuk elején álló szülők gyermekeinek többsége a szülők háztartásában élt. A szülők életkorának emelkedésével párhuzamosan azonban a lányok nagyobb arányban és korábban léptek ki a szülői háztartásból, mint a fiúk. Az 55–59 éves korban lévő apák lányainak 52 százaléka élt az apa háztartásában, szemben a fiúk 75 százalékaival. A hasonló korban lévő anyák lányainak 25 százaléka élt az anya háztartásában, szemben a fiúk 51 százalékaival. A jelenség részben a fiúk későbbi házasságkötésével, részben pedig a házasságot követő virilokális és neolokális lakóhelyválasztással magyarázható. A 2. táblázat ugyanakkor rámutat arra is, hogy az idős édesanyák számára elsősorban fiúgyerekeik, illetve azok családjai jelentették az időskori támasz legfontosabb forrását (2. táblázat).

A rokoni kapcsolatok kiterjedtsége és konfigurációja

Az egyénből kiindulva a felmenő ágon a nagyszülőkhöz eljutva rekonstruáltuk a rokonsági kapcsolatokat a nagybácsik, nagynénik, unokatestvérek és unokák beazonosítása céljából (3. táblázat). A rokonság

legkisebb körét a „szűk családi kör” képezi, amelyhez a házaspár közvetlen felmenő- és lemenő ági rokonait, valamint az Ego és házastársa testvéreit soroltuk. A rokonság második körét a „tágabb rokonság” képezte a nagybácsikkal, nagynénikkel, unokatestvérekkel, unokaöccsökkel és unokahúgokkal együtt. Kizárólag a családi viszonyban élőkre fókuszáltunk, vagyis a gyerekekkel együtt vagy gyerek nélkül élő házaspárok és özvegyek rokoni kapcsolatait rekonstruáltuk. Amennyiben egy adott egyén az Ego-val és házastársával is rokonságban állt, a közelebbi rokonsági kapcsolatot helyeztük előtérbe. Amennyiben azonos rokonsági fokról volt szó, az Ego-hoz fűződő rokonságot vettük számba. Ez adhat magyarázatot arra, hogy az Ego rokonainak száma általában meghaladja a házastárs rokonainak számát.

A 3. táblázat a rokoni csoport összetételét mutatja az egyén életkora szerint. A szentegyházásfalvi és kápolnásfalvi egyének kiterjedt rokoni kapcsolatokkal rendelkeztek. A korai és általános házasságkötés a házasság útján létrejött rokoni kapcsolatok sokszorozódását eredményezte. Az egyén közvetlen felmenőinek, leszármazottjainak valamint a saját és házastársa testvéreinek száma a felnőttkorban igen csekély mértékben változott. Ennek a szűk rokoni csoportnak az átlagos létszáma 13 és 15 személy között ingadozott. A tágabb család – amelybe a nagybácsik, nagynénik, unokaöccsök, unokahúgok és első unokatestvéreket soroltuk – létszáma viszont már fokozatosan csökkent az egyén életkorának előrehaladtával. A tágabb család létszáma a felnőttkor kezdetén átlagosan megközelítette a 40 főt. Ezt követően viszont fokozatos csökkenésnek indult és 55 év felett már 19 főre csökkent. A szűkebb és a tágabb családhoz tartozó rokonok hálózata a felnőttkor teljes időszakában átlagosan meghaladta a 45 főt. A felnőttkort elérve a testvéreknek a településeken belüli hálózata stabilan fennmaradt. Az idős kort elérve ez a rokoni hálózat 31 főre csökkent, de ez a létszám azonban azt tanúsítja, hogy az időskori elszigeteltségről sem a szűkebb családi körben, sem a tágabb család esetében nem beszélhetünk (3. táblázat).

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a nemzedékek közötti és a nemzedéken belüli szolidaritás magas foka jellemezte a vizsgált paraszti népességeket. A vizsgált családok egy jelentősebb csoportjának sikerült helyben megmaradnia és nagyobb rokonsági frontokat alkotva megakadályoznia a családtagok elvándorlását.

A nagyobb rokonsági bokrok azonosításának egyik módjaként megvizsgáltuk a családnevek megoszlását, ahogyan azok az 1868. évi lélekösszeírásokban megjelentek (4. táblázat). A táblázatban az egyes családnevek súlyát a családnévnek a háztartások,

illetve a népesség egészében képviselt arányai szerint részletezzük. A háztartások esetében a számítás alapját a háztartásfő családneve képezte, a népesség egészében azonban minden egyes személy családneve alapul szolgált. A két egyházközség leggyakoribb családnevei között jelentős átfedés létezett. A leggyakoribb családnevek több mint fele mindkét egyházközségben előfordult, amely az egyházközségek családjai közötti szoros együttműködést valószínűsíti. A gyakori családnevek dominanciája mindkét egyházközségben jelentős, a családnevek statisztikai megoszlása azonban Kápolnásfalván egyenlőtlenebb, mint Szentegyházásfalván. Miközben az utóbbi egyházközségben a tíz leggyakoribb családnév a háztartásfők 41 százalékát, és a népesség 45 százalékát foglalta magába, addig Kápolnásfalván a tíz leggyakoribb családnév a háztartások több mint 65 százalékára és a népesség több mint 68 százalékára kiterjedt (4. táblázat).

Konklúzió

A fentiekben azt vizsgáltuk, hogy miként változott az „elérhető” rokonok száma és konfigurációja az egyén életútja folyamán, vagyis hogyan változott azon rokonok száma, akiknek a támogatására az egyén életútja különböző szakaszaiban számíthatott. Vizsgálatunk a rokoni hálózatok kiterjedésére szorított, vagyis nem foglalkoztunk a rokoni hálózatok erősségének kérdésével. Az 1868. évi egyházi összeírás időpontjában a két településen élt személyek rokoni hálózatának lehető legteljesebb rekonstrukciójára törekedtünk, amelyet az egyházi összeírás és az egyházi anyakönyvi adatok információinak összekapcsolásával valósítottunk meg.

Vizsgálatunk eredményei szerint a családi struktúrák – legyen szó a háztartásról vagy a rokoni hálózatról – az egyén életútja folyamán módosultak. Gyermekkorban az egyén nagy létszámú háztartásokban élt, amelyekben körülvették szülei, testvérei, esetenként pedig a nagyszülők és/vagy nagybácsik/nagynénik is. A felnőttkorba történő belépést a háztartásméret csökkenése és a testvércsoportok együttélési formáinak felbomlása jellemezte. A testvérekkel való együttélést fokozatosan a leszármazottak jelenléte váltotta fel. A felnőttkorba történő belépés ugyanakkor a felmenők fokozatos elvesztésének megtapasztalását is jelentették. A 20–24 év közötti férfiak és nők közel 50%-a megtapasztalta legalább az egyik szülő elvesztését. Az 50. életév felett legalább az egyik szülő jelenléte már csak kevesek kiváltságának bizonyult.

A testvéri kapcsolatok alapját képezték azoknak a rokonsági frontoknak, amelyek a korai és általános

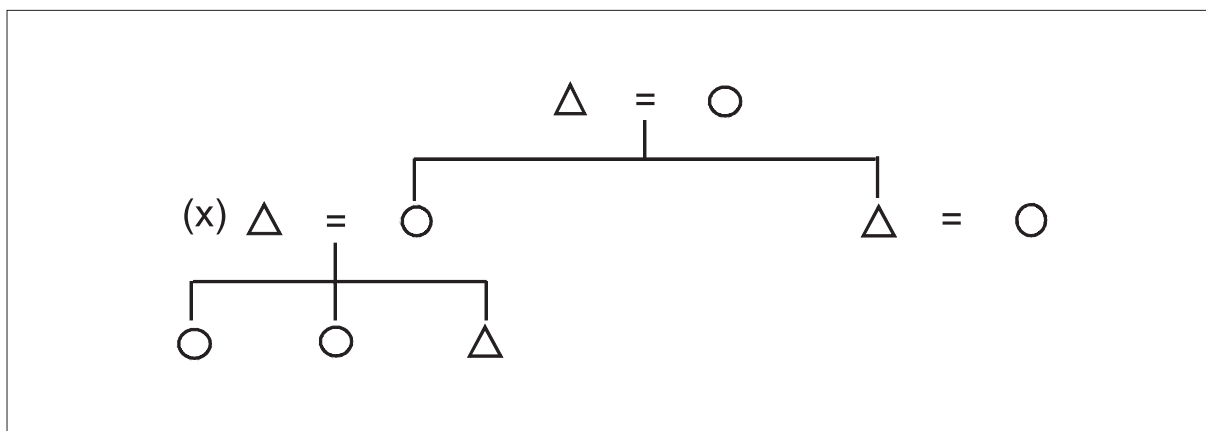
nupcialitással jellemezhető falvakban kialakultak. Az édestestvérek jelenléte meghatározó volt az egyén életútja folyamán. Az egyén számára a településen elérhető testvérek száma az életút előrehaladtával párhuzamosan csökkent, de a 60 év feletti személyek testvéreinek száma átlagosan így is meghaladta az egy főt.

A közeli rokonok közül a szülők elvesztésével párhuzamosan a felnövekvő gyerekek jelenléte vált meghatározóvá. A családapák és családanyák tapasztalatában az eltérő házasodási életkor differenciáló tényezőt jelentett. A nők esetében a korai házasság egyben a korai gyerekvállalást is jelentette, amely összességében azt eredményezte, hogy a családi életciklus átmeneteit a nők férjeiknél átlagosan 4-5 évvel

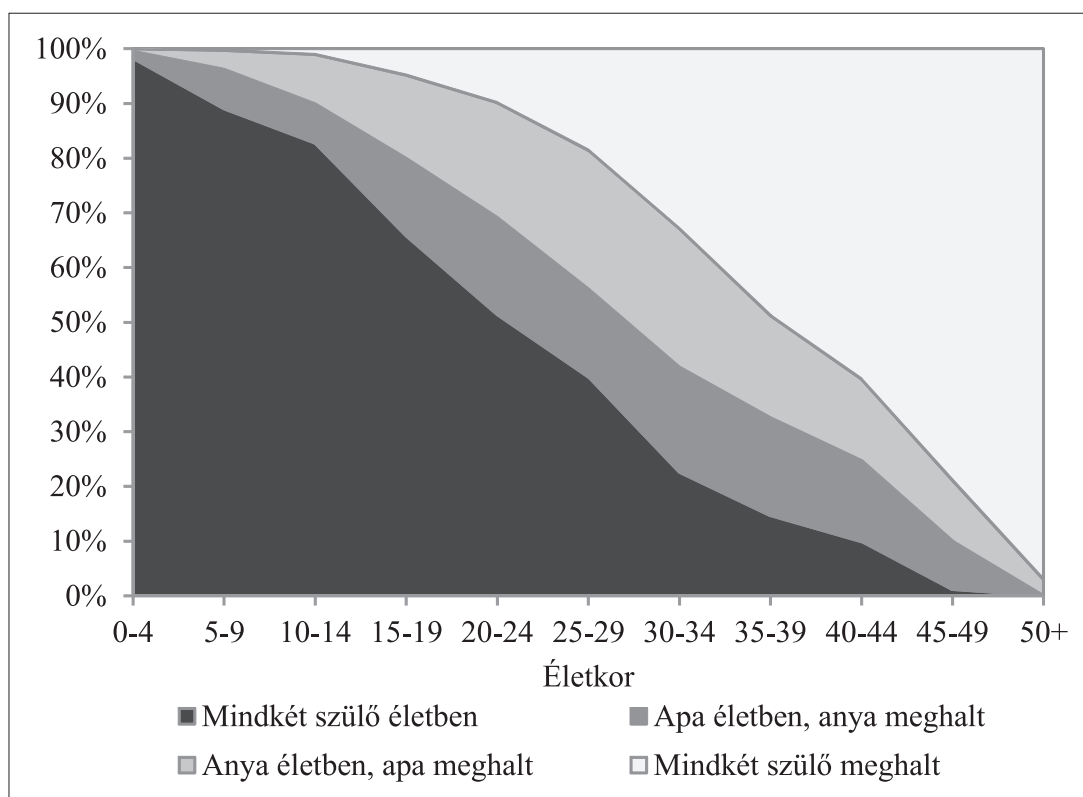
korábban megtapasztalták. A reprodukív életszakasz végén vállalt gyerek biztosították a támaszt időskorú szüleik számára. A nemek szerinti eltérő házasságkötési életkor és a házasságot követő virilokális és neolokális lakóhelyválasztás következtében az időskori támaszt leginkább a legfiatalabb fiúgyerekek, illetve azok házastársai biztosították az idős szülők számára. A szülők közötti életkorbeli különbségek következményeként az időskori támaszt leggyakrabban a megözvegyült édesanyák vették igénybe.

A szűkebb és tágabb családhoz tartozó rokonok kiterjedt hálózata azt tanúsította, hogy az egyének időskori elszigeteltségéről sem a szűkebb családi körben, sem a tágabb család esetében nem beszélhetünk.

Melléklet

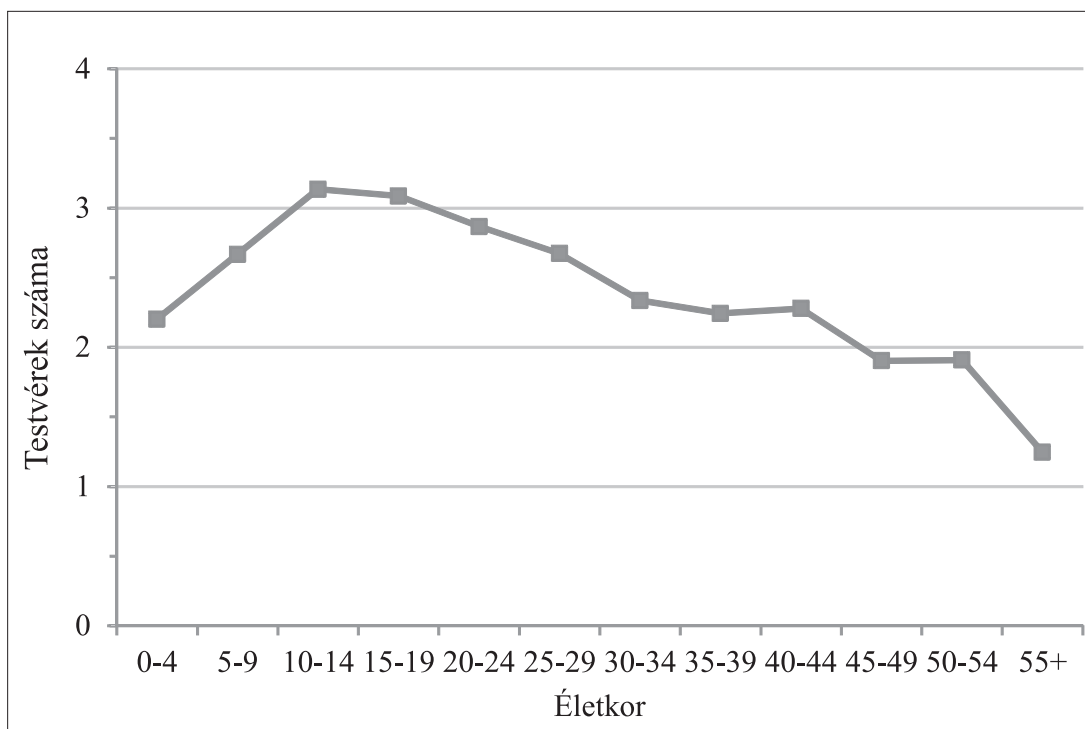

1. ábra Rokonsági fokok egy törzs szerkezetben

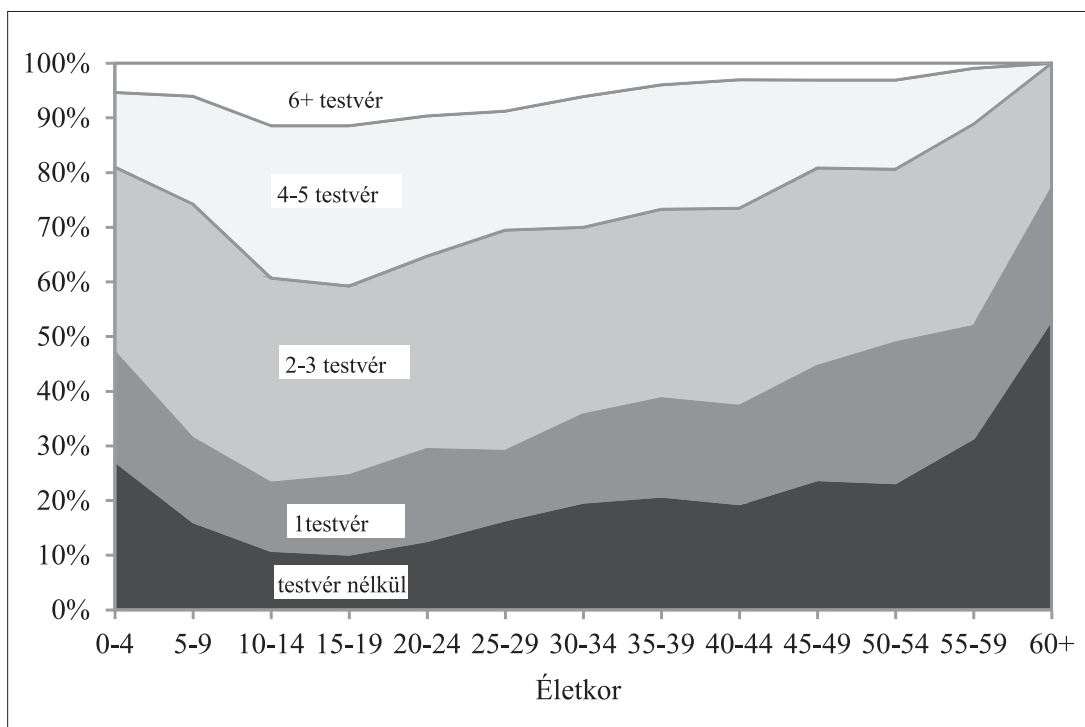
2. ábra A szülők jelenléte az egyén életkora szerint a két egyházközségben (%)

Forrás: Szentegyházasfalva és Kápolnásfalva római katolikus egyházközségek lélekösszeírásai 1868-ból; a két egyházközség anyakönyvei

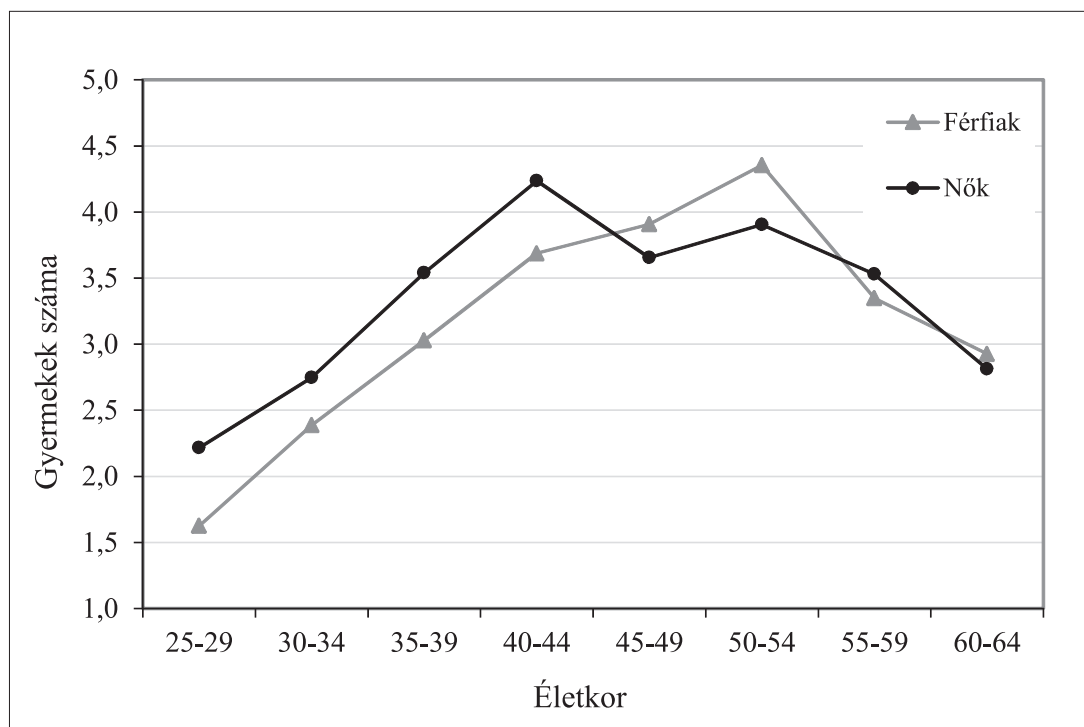
3. ábra Az édestestvérek száma az egyén életkora szerint a két egyházközségben, 1868-ban

Forrás: Lásd 2. ábra

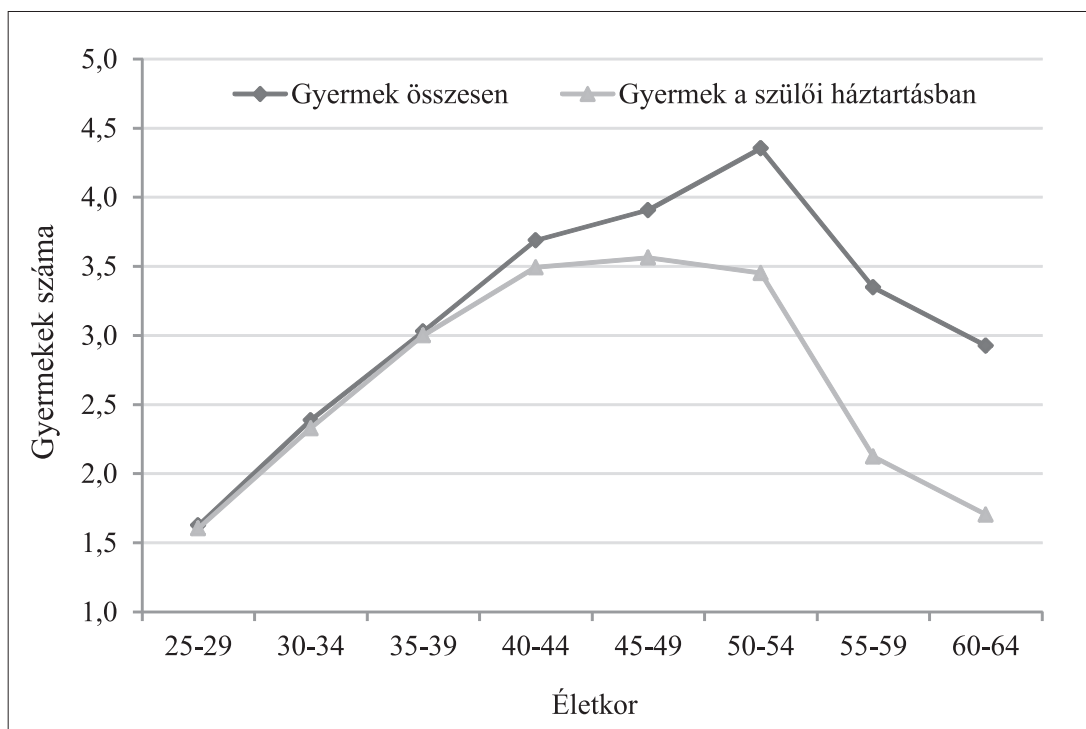
4. ábra Az édestestvérek száma és megoszlása az egyén életkora szerint a két egyházközségben

Forrás: Lásd 2. ábra

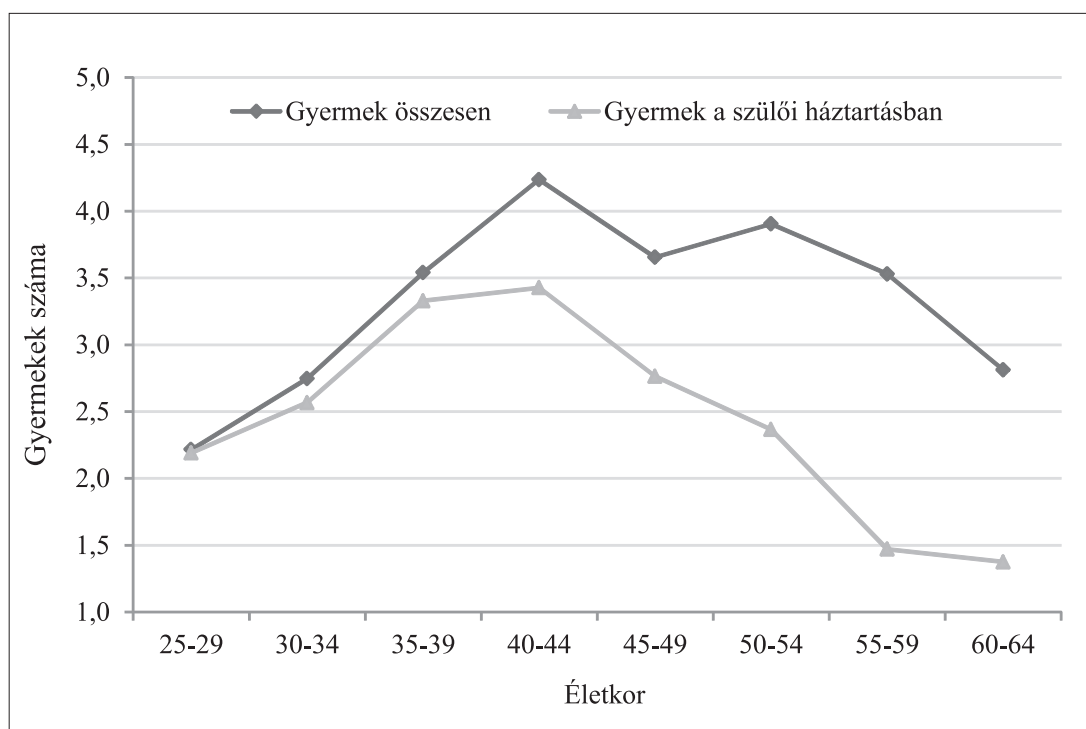

5. ábra Az életben levő gyermekek száma az édesapa és édesanya életkora szerint a két egyházközségben

APÁK

ANYÁK

6. ábra A gyermekek jelenléte a szülők életútja folyamán a két egyházközségben

Forrás: Lásd. 2. ábra

<i>Idősebb nemzedék</i>	<i>Azonos nemzedék</i>
Apa vagy anya	Férj vagy feleség
Após vagy anyós	Fiú- vagy lánytestvér
Mostoha apa vagy mostoha anya	Sógor vagy sógornő
Nagybácsi vagy nagynéni	Mostoha fiú- vagy lánytestvér
Nagyszülő	Unokatestvér
Mostoha após vagy mostoha anyós	Fél- sógor vagy sógornő
Mostoha nagyszülő	Fél- unokatestvér
Dédnagyszülő	

<i>Egy nemzedékkel fiatalabb</i>	<i>Kettő vagy több nemzedékkel fiatalabb</i>
Fiú vagy lánygyerek	Unoka
Vej vagy meny	Mostoha unoka
Mostoha fiú vagy lány	Unoka vej vagy unoka meny
Unokaöcs vagy unokahúg	Dédunoka
Fél-unokaöcs vagy unokahúg	

1. táblázat A rokonsági kapcsolatok formái

A szülő életkora	<i>Az apa háztartásában jelen lévő</i>		<i>Az egyházközösségekben jelen lévő összes</i>		Apák száma
	Fiúk (%)	Lányok (%)	Fiúgyerek száma	Lánygyerek száma	
25–29	97,4	100,0	38	40	48
30–34	97,5	97,7	79	88	70
35–39	99,0	99,2	99	119	72
40–44	96,8	92,6	126	121	67
45–49	96,5	85,1	201	174	96
50–54	86,0	72,2	114	108	51
55–59	74,7	51,9	83	81	49
60+	60,9	37,3	69	75	46

A szülő életkora	<i>Az anya háztartásában jelen lévő</i>		<i>Az egyházközösségekben jelen lévő összes</i>		Anyák száma
	Fiúk (%)	Lányok (%)	Fiúgyerek száma	Lánygyerek száma	
25–29	98,9	98,8	93	82	79
30–34	96,3	91,3	80	104	67
35–39	96,2	91,9	133	136	76
40–44	85,1	76,9	141	147	68
45–49	83,3	68,6	96	105	55
50–54	72,0	49,5	100	103	52
55–59	56,1	28,6	57	63	34
60+	51,1	25,0	45	40	25

2. táblázat A szülői háztartásban élő fiúknak és lányoknak az összes jelen lévő, azonos nemű gyermekhez viszonyított százalékos aránya a szülők életkora szerint a két egyházközösségben, 1868-ban

Forrás: Lásd a 2. ábra.

Rokoni kapcsolatháló a Székelyföldön a 19. század második felében

	Életkor			Együtt
	25–39 év	40–54 év	>=55 év	
Az egyén közvetlen felmenői és leszármazottjai, saját- és a házastársa testvérei				
Az egyén és házastársa	1,89	1,85	1,67	1,84
Gyermekek	1,93	3,33	2,64	2,59
Szülők	0,55	0,07	0,02	0,28
A házastárs szülei	0,80	0,17	0,02	0,43
Unokák	0,00	0,21	1,16	0,27
A gyermekek házastársai	0,01	0,38	1,44	0,38
Testvérek	2,48	2,21	1,31	2,19
Testvérek házastársai	1,74	2,19	1,30	1,84
A házastárs testvérei	2,31	2,41	1,50	2,22
A házastárs testvéreinek házastársai	1,61	2,38	1,50	1,89
Szűkebb család	13,32	15,21	12,57	13,94
Nagybácsik, nagynénik, unokaöccsök, unokahúgok és első unokatestvérek				
Nagybácsik és nagynénik	1,62	0,31	0,05	0,86
Nagybácsik és nagynénik házastársai	1,73	0,34	0,04	0,92
A házastárs nagybátyjai és nagynénjei	1,58	0,40	0,08	0,89
A házastárs nagybátyjainak és nagynénjeinek házastársai	1,15	0,26	0,04	0,63
Unokaöccsök és unokahúgok	4,39	7,73	6,21	5,97
Unokaöccsök és unokahúgok házastársai	0,25	1,52	2,90	1,16
A házastárs unokaöccsei és unokahúgai	3,78	6,51	4,48	4,95
A házastárs unokaöccseinek és unokahúgainak házastársai	0,34	1,35	1,75	0,96
Elsőfokú unokatestvérek	8,74	3,28	0,78	5,36
Elsőfokú unokatestvérek házastársai	4,33	2,54	0,72	3,06
A házastárs elsőfokú unokatestvérei	8,04	3,44	0,94	5,13
A házastárs elsőfokú unokatestvéreinek házastársai	3,69	2,38	0,72	2,71
Tágabb család	39,65	30,06	18,72	32,60
Együtt	52,97	45,28	31,28	46,54
Egyének száma	522	447	183	1152

3. táblázat A rokoni csoport összetétele az egyén életkora szerint a két egyházközségben, 1868-ban.

Forrás: Lásd 2. ábra.

Szentegyházásfalva					Kápolnásfalva				
Népességszám	1756				Népességszám	1590			
Ismeretlen családnevek					Ismeretlen családnevek	2			
Családnevek száma	60				Családnevek száma	50			
Háztartások száma	388				Háztartások száma	369			
Azonos családnevet viselő személyek és háztartások					Azonos családnevet viselő személyek és háztartások				
Családnév	Háztartás (N)	Egyén (N)	Háztartás (%)	Egyén (%)	Családnév	Háztartás (N)	Egyén (N)	Háztartás (%)	Egyén (%)
Márton	25	125	6,44	7,12	Both	41	211	11,11	13,27
Tankó	19	97	4,90	5,52	Lőrincz	37	188	10,03	11,82
Szócs	17	82	4,38	4,67	György	29	125	7,86	7,86
Vitos	16	73	4,12	4,16	Elekes	28	114	7,59	7,17
Gedő	16	55	4,12	3,13	Péter	22	106	5,96	6,67
Hatos	15	73	3,87	4,16	Benedek	27	101	7,32	6,35
Gergely	15	65	3,87	3,70	József	22	97	5,96	6,10
Simó	14	80	3,61	4,56	Balázs	12	59	3,25	3,71
Tamás	13	76	3,35	4,33	Bálint	11	48	2,98	3,02
Elekes	12	61	3,09	3,47	Orbán	12	47	3,25	2,96
Lőrincz	12	60	3,09	3,42	Dobos	9	34	2,44	2,14
Farkas	11	63	2,84	3,59	Ferencz	7	39	1,90	2,45
Balázs	11	61	2,84	3,47	Gáspár	6	33	1,63	2,08
Sándor	11	61	2,84	3,47	Csíki	6	31	1,63	1,95
Szeles	11	56	2,84	3,19	Szócs	6	28	1,63	1,76
Both	10	71	2,58	4,04	Simó	6	20	1,63	1,26
Daniel	10	42	2,58	2,39	Molnár	5	30	1,36	1,89
Ambrus	9	49	2,32	2,79	Gergely	5	17	1,36	1,07
György	8	34	2,06	1,94	Daniel	4	23	1,08	1,45
Finta	5	34	1,29	1,94	Bíró	4	8	1,08	0,50
Ferencz	5	22	1,29	1,25	Máté	4	10	1,08	0,63
Albert	4	16	1,03	0,91	Domokos	4	13	1,08	0,82
Bartos	3	25	0,77	1,42	Tófalvi	3	17	0,81	1,07
Bálint	2	13	0,52	0,74	Márton	3	9	0,81	0,57
Összesen	274	1394	70,62	79,38	Összesen	313	1408	84,82	88,55

4. táblázat A leggyakoribb családnevek a két egyházközségben, 1868-ban.

Forrás: Szentegyházásfalva és Kápolnásfalva római katolikus lélekösszeírások 1868-ból.

Levéltári források

- Arhivele Naționale Biroul Județean Harghita (Román Nemzeti Levéltár Hargita Megyei Irodája – Csíkszeredai Állami Levéltár, CsÁL)*
- Fond 47: Egyházi anyakönyvek gyűjteménye, Kápolnásfalvi római katolikus egyházi anyakönyvek: 81, 82, 83, 84, 85. kötetek; Szentegyházasfalvi római katolikus egyházi anyakönyvek: 728, 729, 730, 731. kötetek.
- Kápolnásfalvi Római Katolikus Plébánia Levéltára (KRKEL)*
- *A Kápolnás Oláhfalvi hívek lakkönyve és szám szerinti általános összeírása 1868-ban január elsejétől kezdve.*
- Római Katolikus egyházi anyakönyvek, 1776–1941. I–V. kötet.
- Szentegyházasfalvi Római Katolikus Plébánia Levéltára (SZRKEL)*
- *Megnyitása a Szentegyházas Oláhfalvi hívek általános összeírásának Bálint Ignác plébános által az 1868-dik évben.*
- Római katolikus egyházi anyakönyvek, 1776–1941, II–X. kötet

Nyomtatásban megjelent források

NÉPSZÁMLÁLÁS 1869

Az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Budapest, 1871.

Irodalom

- ANDORKA Rudolf
1988 *A családrekonstrukció vizsgálat módszerei*, KSH NKI, Budapest.
- van BAELEN, Hanne – MATTHIJS, Koen
2007 Comparing Two Methods to Reconstruct the Kin Network Outside the Household With Nineteenth-Century Antwerp Data, *Journal of Family History*, 32/2, 149–160.
- FARAGÓ Tamás
1996 Rokonsági viszonyok a magyarországi falvakban a 18. században, *Demográfia*, 39/4, 241–262.
- FLEURY, Michel – HENRY, Louis
1985 *Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*, Troisième édition. INED, Paris.
- HAREVEN, Tamara K.
1982 *Family time and industrial time. The relationship between the family and work in a New England industrial community*, Cambridge University Press, Cambridge.
- HENRY, Louis – BLUM, Alain
1988 *Techniques d'analyse en démographie historique*, INED, Paris.
- HERMANN Gusztáv Mihály
1999a Az udvarhelyszéki Havasalja kiváltságos települései: a két Oláhfalú és Zetelaka, in: Kiss András – Kovács Kiss György – Pozsony Ferenc (szerk.): *Emlékkönyv Imre István nyolcvanadik születésnapjára*, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 138–198.
- ORIS, Michel – BRUNET, Guy – WIDMER, Eric – BIDEAU, Alain
2007 La démographie sociale de la germanité, in: Oris, Michel – Brunet, Guy – Widmer, Eric – Bideau, Alain (dir.): *Les fratries: Une démographie sociale de la germanité*, Peter Lang, Bern, 1–46.
- PAKOT Levente
2009 Megözvegyülés és újrահázodás székelyföldi rurális közösségekben, 1840–1930, *Demográfia*, 52/1, 55–88.
2012 Családok és háztartások két székelyföldi településen a 19. század második felében, *Demográfia*, 55/4, 268–291.
2013 Nemek és nemzedékek. Demográfiai reprodukció a 19–20. századi Székelyföldön, KSH NKI, Budapest.
- PÁL Judit
2003 *Városfejlődés a Székelyföldön, 1750–1914*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- PERRENOUD, Alfred
1998 The Coexistence of Generations and the Availability of Kin in a Rural Community at the Beginning of the Nineteenth Century, *The History of the Family: An International Quarterly*, 3/1, 1–15.
- RUGGLES, Steven
1986 Availability of Kin and the Demography of Historical Family Structure, *Historical Methods*, 19/3, 93–102.
- THIRRING Lajos
1983 *Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői. I. rész. 1869–1910*, Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- YOUNG, Michael – WILMOTT, Peter
2000 *Család és rokonság Kelet-Londonban*, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

Rețele de rudenie în satele secuiești la mijlocul secolului al XIX-lea

(Rezumat)

Studiul de față urmărește modul în care s-a schimbat numărul și configurația rudelor „accesibile” în cursul vieții unui individ, în două localități din Secuime, în a doua parte a secolului al XIX-lea. Prin îmbinarea datelor recensământului ecleziastic din 1868 și a registrelor bisericești am reconstruit rețeaua de rudenie a locuitorilor celor două localități la data recensământului. Conform rezultatelor, în copilărie individul a trăit în gospodării cu multe suflete, în care fusese înconjurat de părinți, frați și surori, uneori chiar și de bunici și/sau unchi, mătuși. Intrarea în adolescență era marcată de destrămarea formelor de coexistență a grupurilor de frați, surori. Aproape 50 % dintre bărbații și femeile între 20 și 24 de ani și-au pierdut cel puțin unul dintre părinți. La o vârstă de peste 50 de ani prezența cel puțin unui părinte fusese un privilegiu ce revenea doar câtorva persoane.

Relațiile dintre frați reprezentau baza acelor fronturi de rudenie, care s-au format în satele caracterizate de nupțialitate timpurie și generală. Prezența fraților buni a fost determinantă de-a lungul vieții unui individ. Numărul fraților accesibili în aceeași localitate scădea paralel cursului vieții, dar chiar și așa numărul fraților în cazul persoanelor de peste 60 de ani, în general, era peste unul.

Printre rudele apropiate, paralel cu pierderea părinților, devenea tot mai determinantă prezența copiilor în creștere. Copiii avuți la finele perioadei reproductive a vieții au asigurat suportul pentru perioada bătrâneții. Ca urmare a alegerii reședinței virilocale sau neolocale de după căsătorie și a diferenței de vârstă dintre sexe la momentul căsătoriei, susținerea părinților în vârstă fusese asigurată mai ales de către fiii cei mai tineri, respectiv de concubinii acestora. Rețeaua extinsă a rudelor mai apropiate sau mai îndepărtate a demonstrat faptul că nu putem vorbi de o izolare a individului în timpul bătrâneții, nici în cazul familiei mai restrânse, dar nici a familiei mai mari.

Kin network in Székelyföld, second half of the 19th century

(Abstract)

The article examines kinship relations and kin networks in two Transylvanian (Székely) mountain rural community in the second half of the 19th century. The cross-sectional data of two Status Animarum („list of souls”) from 1868, and the longitudinal data of parish registers from the 19th century were used to reconstruct the kinship network at different ages of the Ego.

The findings reveal that extensive lineage networks existed in the villages under study. Overlapping generations were also common. Approximately three quarters of children had a mother or father who were capable of giving them assistance for several years. Children in turn were sufficiently numerous to furnish their aged parents with domestic assistance. The isolation of old people was rare and the family was able to fulfill its principal social function.

Dimény Attila

KÉZDIVÁSÁRHELY REFORMÁTUS ÉS RÓMAI KATOLIKUS TÁRSADALMA 1724–1853 KÖZÖTT, AZ EGYHÁZI ANYAKÖNYVEK TÜKRÉBEN

Bevezető

Az elmúlt 20 évben kutatásaim legfontosabb forrásai a Kézdivásárhelyhez kötődő egyházi és polgári anyakönyvek voltak. Az 1990-es évek második felében a ma már Kézdivásárhely részeként ismert Oroszfa társadalmát kutattam, elsősorban a polgári anyakönyvek adataira támaszkodva. A 2000-es évek elején megjelent tanulmányaimban Oroszfa demográfiai változásaival, a település felekezeti és oktatási életével, az 1895–1950 közötti házassági szokásokkal és a település családtípusaival foglalkoztam.¹

Oroszfa társadalomnéprajzi vizsgálatai közelebb vittek Kézdivásárhely társadalmának kutatásához. Az eddigi kutatás során a város polgári fejlődésének belső tényezőit, a 19–20. századi publikus térhasználatot és a polgárság egyesületi életét igyekeztem feltárni. A polgári anyakönyvek kutatása során többek között a 19–20. század fordulóján Kézdivásárhelyen végbemenő migrációs és társadalmi mobilitással kapcsolatos kérdésekre kaptam választ.²

Az 1724-től fennmaradt református és római katolikus egyházi anyakönyvek, valamint az 1895-től induló polgári anyakönyvek hiteles forrásanyagként segítettek az eddigi kutatásokat. Jelen tanulmány első felében a két egyházi anyakönyv demográfiai mutatóinak kvantitatív vizsgálatára vállalkozom, majd az adatok makroszintű elemzését végzem el. Ezt követően a református keresztelési anyakönyvek családnéveinek elemzésével a 18–19. századi Kézdivásárhely többségi lakosságának alakulását vizsgálom.

Kézdivásárhely demográfiai mutatói az egyházi anyakönyvek tükrében

A hivatalos statisztikai felmérések és összeírások kezdetéig a népmozgalmi információkat csak a 16. század közepétől kötelezővé tett és vezetett felekeze-

ti anyakönyvek adataival lehet feltárni, bemutatni és értelmezni.³ Egy-egy település egészére kiterjedő részletes és reprezentatív adatokat csak akkor kaphatunk, ha a helybeli összes felekezet korai anyakönyveit megvizsgáljuk. Az alábbiakban az 1724-től kezdődő kantai római katolikus plébánia és az 1734-től kezdődő református egyházi anyakönyveket néztem át a hivatalos statisztikai felmérések kezdetéig.⁴ A helybeli ortodox közösségnek már 1733-ban volt a Kantában egy kis fatemploma,⁵ ami korai anyakönyvezést is feltételez, de ennek hiányában ezt nem elemezhetem. A helyi ortodox közösség számarányából következően nem gyakorol túl nagy hatást a kutatás eredményeire. A megállapítás továbbá vonatkozik a más, kisebb arányban itt élő etnikumokra is. Ennek ellenére az anyakönyvek adatainak értelmezésénél figyelembe vettem azt, hogy a vizsgált időszakban más felekezetűek is éltek Kézdivásárhelyen.

A kutatás során a református anyakönyvekre fektettem a nagyobb hangsúlyt, ugyanis ez a felekezet képviselte a többséget Kézdivásárhelyen. A római katolikus anyakönyvek esetében az adatokat csak kvantitatív szempontból néztem át, míg a református anyakönyvek esetében az adatok nominatív vizsgálatára is kiterjesztettem a kutatást. A kvantitatív és nominatív kutatás felső korszakhatáraként Kézdivásárhely és Kanta adminisztratív összeolvasztását vettem alapul, vagyis az 1850. évet,⁶ ami egyben a hivatalos statisztikai felmérések kezdetét is jelenti. Tekintettel arra, hogy a vizsgált anyakönyvek 1724-től kezdődnek, a demográfiai mutatók tíz éves bontásban történő feldolgozásához egészen 1853-ig átnéztem, rögzítettem és feldolgoztam az adatokat.

Pál-Antal Sándor levéltári kutatásaiból ismert, hogy Kézdivásárhelyen 1713-ban 105 család élt, melyből 66 városi, 1 nemesi (armalista), 8 zsellér, 18 kóborló és 14 egyéb kategóriába tartozott. Kilencc évvel később, 1722-ben itt már 128 városi, 4 kóborló és 1 egyéb társadalmi helyzetben lévő csa-

¹ DIMÉNY Attila 2002, 58–60; 2002, 181–188; 2003, 129–153; 2003, 85–88.

² DIMÉNY Attila 2010, 445–457; 2011, 69–108; 2011, 511–541; 2013, 29–56; 2013, 675–686.

³ BÁNSZKI Hajnalka é. n.

⁴ SÁL, fond 105, inv. 10, 612–618, 620–629. köt.

⁵ PÁL Judit 1999, 25–97.

⁶ 1865-ben városvezetők az írják Pesty Frigyesnek, hogy Kanta „1849-ben a forradalom lecsendesése után egyesült” Kézdivásárhellyel. CSÁKI Árpád 2012, 74.

ládót jegyezték fel.⁷ A város akkori lakossága tehát nem haladhatta meg az 1500 főt, még akkor sem, ha a Kantában élő családokat is hozzászámoljuk.⁸

A statisztikai adatok tükrében azt láthatjuk, hogy 1850-ben Kézdivásárhely 3559 fős törzslakosságának 70,46%-át a református (2508 fő), míg 28,32%-át a római katolikus közösség alkotta (1008 fő) és mindössze 1,22% volt más felekezetű.⁹ Ennek ismeretében meggyőződésem, hogy a református és római katolikus egyházi anyakönyvekből kiolvasható információk reprezentatív képet nyújtanak a város akkori társadalmáról.

A jelentős mennyiségű adat könnyebb kezelése és értelmezése végett a vizsgált időszakot három periódusra bontva vizsgálom. Fordulópontnak tekintem az 1764. évet, amikor Kézdivásárhelyen létrehozták a határőr gyalogezredet, ill. az 1823. évet, amikor a városban megnyitotta kapuit a székely katonanevelde. Ugyanakkor a vizsgált időszak jelentős történelmi eseményei, mint például a napóleoni háborúk is feltehetően hatással voltak a helyi társadalomra. Az említett korszakhatárok körüli migrációs jelenségekre az anyakönyveken végzett családnév-elemzések világítanak rá.

A demográfiai adatok árnyaltabb kiértékelése érdekében a kutatót időszakot tízéves bontásban is megvizsgálom. Az összesített adatokból kirajzolhatók a református és római katolikus közösség olyan népmozgalmi mutatói, mint a születési, elhalálozási vagy házassági arányszámok. Továbbá a számadatok grafikonba szervezésével jobban érzékeltetni tudjuk a helyi társadalomban bekövetkezett változásokat is. Rávilágítunk arra, hogy a születés és az elhalálozás (ezen belül is a gyermek és az ifjúkori elhalálozás), valamint az ezekből adódó természetes szaporulat görbéje hogyan viszonyul egymáshoz.

Levéltári kutatásaim során elsősorban a református kereszteleési anyakönyvekre fektettem a hangsúlyt, ugyanis a bejegyzett családnevek alapján kitérünk, hogy melyek voltak azok a családok, akik abban az időben a városban éltek, továbbá a nevek gyakoriságából kimutatható a településben való hosszabb-rövidebb ideig való tartózkodásuk is. A temetési és az esketési anyakönyveket többnyire csak kvantitatív szempontból vizsgáltam mindkét felekezetnél.

Az anyakönyvek számadatainak összesítése révén a helyi közösség alapvető demográfiai mutatóira, valamint a kereszteleések, a temetések és a házasságok gyakoriságára kapunk választ. Ezen belül kimutatható a természetes szaporulat, illetve ennek egyik meghatá-

rozója, a gyermek- és az ifjúkori halandóság. A házassági és temetési anyakönyvek nominatív vizsgálatára már kevesebb figyelmet fordítottam, tekintettel arra, hogy az előforduló nevek alapján csak töredékesen lehet kimutatni a bejegyzett személyek közötti családi kapcsolatokat. Az adatokból többnyire nem lehet megállapítani, hogy az előforduló személyek állandó vagy átmeneti lakói voltak-e a városnak. A kereszteleési anyakönyvek adatai azonban már alkalmasak a helyben élés kimutatására. Ugyanakkor az innen nyert adatok révén árnyaltabb képet alkothatunk Kézdivásárhely korabeli református társadalmáról, melyek végül elő fogják segíteni alapvető értelmezéseinket is.

Az 1734-től kezdődő *református kereszteleési anyakönyvi* adatok az évek során egyre részletesebbé váltak. A 18. században az egysoros bejegyzésbe csak az apák és az újszülöttek nevét írták be, ugyanakkor a nőkre vonatkozóan csak a leányanyák vagy a törvénytelen gyerekeket világra hozókról vannak feljegyzések.¹⁰ Éppen ezért az azonos nevek ismétlődése majdnem lehetetlenné teszi az egy háztartásban élők kimutatását. Nagybaconi Keresztes Máté helybeli református lelkész az első, aki 1788. március és 1791. augusztus közötti néhány évben táblázatba írta az adatokat.¹¹ Itt már megjelenik az anya, ill. a keresztszülők neve is. Az ezt követő években újból visszatértek a régi egysoros bejegyzési formához, de a keresztszülők neveit továbbra is vezették. 1804 júliusától kezdődően a későbbiekben már folyamatosan használták a kézzel vonalazott táblázatos formát, abban pedig feltüntették a kisgyermek anyjának nevét is.

A vizsgált időszakban az alapbejegyzések mellett, viszonylag rendszertelenül, de az apa foglalkozására, a máshonnan származók esetében településére, a városon belüli lakóhelyére¹² vonatkozóan is történtek bejegyzések. Kézdivásárhely jómódú polgárainál, ill. előjáróinál azonban már rendszeresebben odaírták a tekintetes vagy az úr jelzőt, feltüntették betöltött tisztséget: pl. *senator*, *consistor*, *főbíró* vagy *jegyző*. A székely határőrség felállítását követően azonosítani lehet a katonai státuszú személyeket is, akiket rendszerint rangfokozatukkal együtt anyakönyveztek. 1828-tól pedig kötelezővé vált a bábák neveinek feltüntetése is. A jelzett adatok hiányosak ugyan, de sokban segítik Kézdivásárhely korabeli társadalmának megismerését.

A *kantai római katolikus anyakönyvek* az 1724. évvel kezdődnek, de eleinte több évnyi különbséggel jelennek meg az adatok. Az esketési anyakönyvben az első bejegyzés 1724-ben történt, a következőt adatot 1741-ben írták bele és csak 1745-től vált folyto-

⁷ PÁL-ANTAL Sándor 2009, 298.

⁸ TÖRÖK Andor 1905a; PÁL-ANTAL Sándor 2009, 295.

⁹ VARGA E. Árpád é. n.

¹⁰ SÁL, fond 105, inv. 10, 612. köt., 68., 69., 97. f.

¹¹ SÁL, fond 105, inv. 10, 612. köt., 93. f.

¹² A lakhely meghatározása általában a városrészek feltüntetésével történt, pl: kovácszeri, vízmelléki, Kőkőbőlnél.

nossá. A kereszteleseknél az 1731. év előtt mindössze egy bejegyzés található, a halotti anyakönyvben pedig 1732-től kezdődik a nyilvántartás, de 1747-ig csak szórványos adatokat találunk benne. Mindebből arra következtetünk, abban az időszakban még alig beszélhetünk nagyszámú római katolikus lakosságról a város környékén. A református anyakönyvekkel szemben az 1850-es évekig kizárólag latin nyelven írtak ezekbe az anyakönyvekbe. A reformátussal ellentétben itt a kereszteleseket már 1729-től, a temetkezéseket 1773-tól, míg az esketéseket 1774-től táblázatba vezették fel. Az adatok részletességét tekintve többnyire ugyanaz a jellemző, mint a reformátusra. Megjegyzendő, hogy a római katolikus anyakönyvekben a kézdivásárhelyi vonatkozású adatokat együtt (keverve) tüntették fel a kantai és az oroszfalvi adatokkal, de a lakhelyet többnyire rendszeresen feltüntették.

Grafikonokra vetítve kitűnik (1. és 2. melléklet), hogy a vizsgált időszakban a római katolikus anyakönyvekbe bejegyzett személyek közül kézdivásárhelyiként 417 (35,76%) esetben kötöttek házasságot,¹³ 1766 (34,51%) gyereket kereszteltek és 1324 (41,57%) alkalommal temettek. A gyerek és fiatalkori elhalálozások számbavételénél 750 (43,08%) Kézdivásárhelyhez köthető személyt találtam. A keresztelesek és elhalálozások különbözetéből kimutatható, hogy a kézdivásárhelyi római katolikus közösség az 1724–1853 közötti időszakban 442 fővel növekedett természetes szaporulat által.

A római katolikus anyakönyvek 1724–1853 közötti Kézdivásárhelyre vonatkozó adatait összevetve a református anyakönyvek hasonló időszakával, azt láthatjuk, hogy a város lakosságának a többsége református vallású volt. A kézdivásárhelyi református egyház 1734-től vezetett anyakönyvei szerint a város református lakosságának számbeli gyarapodása folyamatos. A korra jellemző gyerekhalandóság, járványok és háborúk ellenére a közösség természetes szaporulat által 1734–1853 között összesen 2724 fővel nőtt. A két felekezet szaporulatát összesítve 130 év alatt a városi közösség 3166 fővel gyarapodott, ebből 83,77%-ban reformátusok és 16,23%-ban a római katolikusok voltak. A vizsgált időszakban a városi lakosság közel 23%-a volt római katolikus, ezt az 1850-es népszámlálási adatok is igazolják, amikor a lakosságnak csak kevéssel több mint egynegyede (28,32%) volt római katolikus vallású.¹⁴

A vizsgált időszakot megelőzően, 1675 és 1720 között több alkalommal súlyos pestisjárvány vonult

végig Háromszéken, jelentősen megtizedelve a helyi lakosságot. Csak 1675–1678 között több mint négyszázan estek áldozatul a járványnak. 1719–1720-ban pedig éppen a koncentráltabb, nagyobb lakossággal rendelkező Kézdivásárhelyről terjedt szét a fertőzés Felsőháromszék többi településére, de a város akkori áldozatainak száma még nem ismert.¹⁵

A pusztító járványok enyhülése, illetve a közegészségi állapotok javulása sokban hozzájárult a természetes szaporulat növekedéséhez. Például 1764-től már katonai orvosok működtek a városban, akik a civil lakosság ápolását és gyógyítását is igyekeztek ellátni, ugyanakkor hivatásos gyógyszerészek és bábák segítettek a lakosságot.¹⁶ Az összesített adatok alapján pedig arra lehet következtetni, hogy a nagy pestisjárványok után viszonylag stabil állapot alakult ki a városban, ugyanis temetkezések száma jóval a keresztelesek alatt maradt.

Ha az általam megjelölt korszakhatárok szerint vizsgáljuk ezeket az adatokat, már jóval árnyaltabb képet kapunk a korszak népesedési folyamatairól (3. melléklet).

1734–1763 között a református anyakönyvekben 1583 keresztelest és 1004 temetést regisztráltak, ami 579 fős természetes szaporulatot jelentett. A születések száma éves bontásban legkevesebb 35 és legtöbb 70 fő volt. A temetések esetében évente legkevesebb 10, legtöbb 83 halálesetet jegyeztek be az anyakönyvbe. A temetések száma mindössze 1745-ben és 1755-ben haladta meg a születések számát, csecsemő, a gyerek és a fiatalkori elhalálozások száma jóval magasabb volt ekkor a többi évhez viszonyítva. Ekkor még nem tüntették fel a halál okát, de feltételezni lehet, hogy valamilyen pusztító járvány szedte áldozatait a városban. Az 1764-es eseményeket megelőző három évtized alatt összesen 556-an haltak meg fiatal korban, vagyis családalapítás előtt.¹⁷

A római katolikus anyakönyvek alapján azt láthatjuk, hogy az 1724–1763 között eltelt 40 évben mindössze 7 keresztelest és 10 temetést regisztráltak, melyből 4 kiskorú volt. Ebben a periódusban természetes szaporulat helyett 3 fővel fogyott a római katolikus közösség. A regisztrált 20 házasságból az elsőt 1741-ben jegyezték be, de az utána következők sem folytonosak. A házassági bejegyzésekből 7 férfi és 14 nő esetében tudjuk, hogy kézdivásárhelyiek voltak, 19 személynél viszont nem jegyezték fel a lakhelyet. Egy férfinél és egy nőnél az is kiderül, hogy reformátusok voltak. A születések és az elhalálozások kis

¹³ A házassági bejegyzéseknél esetenként a férfi vagy a nő nem kézdivásárhelyi, de erre az adatok részletezésénél kitérek.

¹⁴ VARGA E. Árpád é. n.

¹⁵ CSÁKI Árpád 2010, 277–284.

¹⁶ Az anyakönyvekben előforduló nevek alapján kitűnt, hogy az

orvosok, gyógyszerészek és bábák közül többen máshonnan származtak és néhányan nem is voltak magyar származásúak. SÁL, fond 105, inv. 10, 612–614. köt.

¹⁷ SÁL, fond 105, inv. 10, 613. köt., 657–658, 666–669. f.

számából arra következtethetünk, hogy a házasságra lépők többsége ebben az időszakban nem telepedett le Kézdivásárhelyen.

A határőr gyalogezred felállítását követő évtizedekben a református anyakönyvekbe bejegyzett adatok száma jelentős lakosságnövekedésre utal. Az 1764–1823 közötti hat évtizedben 4042 keresztelest és 2907 temetést jegyeztek be az anyakönyvekbe, tehát a számok alapján 1135 fővel gyarapodott a város református közössége. Az előző harminc évhez viszonyítva hatvan év alatt a házasságkötések száma 2,55-ször, a temetések és ezen belül a gyerek- és fiatalkori elhalálozások száma pedig 2,89-, ill. 2,88-szor lett nagyobb. A természetes szaporulat azonban mindössze 1,96-szorosára emelkedett, vagyis a korábbi évek szintjén maradt (3. melléklet).

A születések száma évente 44 és 101 között mozgott, míg a temetéseké 21 és 106 között váltakozott. Az éves bontásból azonban kitűnik, hogy a 18. század utolsó négy évtizedében, hat éven át a temetések száma meghaladta a keresztelesekét.¹⁸ A legnagyobb különbséget 1766-ban jegyezték, amikor 50 születés mellett 86 temetést anyakönyveztek, amiből 60 fiatal korban elhunyt gyerek és ifjú. A többi esetben is túlsúlyban volt a fiatalkori elhalálozás, ami szintén akkor pusztító járványra utal. A későbbiekben csak az 1802-es évben gyanakodhatunk komolyabb járványra, akkor ugyanis 80-an születtek és 106-an haltak meg, közülük pedig 86-an kiskorúak voltak.¹⁹ Úgy tűnik, hogy a 18–19. század fordulóján a javuló orvosi ellátás ellenére sem tudtak még megfelelően védekezni a kor járványaival szemben. A bejegyzések továbbra sem térnek ki pontosan a halál okára.²⁰

Az anyakönyvi adatok tükrében azt láthatjuk, hogy a székely határőrezred Kézdivásárhelyre való telepítésétől kezdve a város lakosságának a száma növekedésnek indult. A római katolikus anyakönyvek tanúsága szerint azonban 1764 és 1773 között a kézdivásárhelyi római katolikusok száma továbbra sem gyarapodott. Tíz év alatt regisztráltak ugyan 14 házasságot, de mindössze 27 keresztelest jegyeztek be. Ezzel szemben 30 temetést anyakönyveztek, melyből 18 fiatal korban hunyt el. A következő évtizedekben már pozitív a természetes szaporulat, ötven év alatt 256 fővel gyarapodott a római katolikusok száma Kézdivásárhelyen. A katolikus közösség esetében is az 1766. évben feltételezett járványnak tulajdoníthatóan az elhalálozási ráta meghaladta a keresztelesek számát. Abban az évben 31 keresztelest és 36 temetést regisztráltak, amiből 29 fiatal korú volt.

A házasságok számát összehasonlítva a kereszteleési adatokkal azt láthatjuk, hogy hat évtized alatt

egy családra 5,8 keresztelest jutott. A 7. számú mellékletben látható táblázatból kitűnik, hogy tíz éves tagolásban néhol jóval magasabb ez a szám, ugyanis a házasságok és keresztelesek száma között nagy eltérések tapasztalhatóak. Ez annak tulajdonítható, hogy a kantai anyakönyvekben 1771 és 1802 között csupán öt bejegyzésnél találtam Kézdivásárhelyre vonatkozó adatot. Ebből arra következtethetünk, hogy az anyakönyvet vezető papok nem tartották fontosnak a lakhely feltüntetését, miközben többen közülük kézdivásárhelyiek lehettek. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a táblázatban más település neve sem fordul elő. Ugyanakkor azt sem lehet kizárni, hogy több olyan család is érkezett a városba, akik máshol kötöttek házasságot, de gyerekeiket már itt keresztelték. Mindezt egy későbbi nominatív elemzés során érdemes lesz megvizsgálni.

A székely katonanevelde megnyitását követő harminc évben is (1823–1853) jelentős népességnövekedésnek lehetünk tanúi. A református anyakönyvekben az évi születések száma akkor 75 és 121 között, a temetések száma pedig évi 16 és 112 között váltakozott, melynek következtében a közösség 1010 fővel gyarapodott természetes módon. Mindössze 1850-ben regisztráltak 110 temetést és csak 73 születést. Abban az évben az ifjúkori halandóság csupán a felét tette ki a temetéseknek, pontosabban 56 személyt. A halottak nagy számát az 1848–1849-es szabadságharcban való részvétellel, valamint az azt követő megtorlásban is kereshetjük.

1823–1853 között a római katolikus anyakönyvek kézdivásárhelyi adatai is demográfiai növekedést mutatnak. Egy kis számú, de annál dinamikusabban fejlődő közösség képét vetítik elénk. A tíz éves bontásban látni fogjuk, hogy ez a folyamat már a 19. század első éveiben elkezdődött és úgy tűnik nem függ össze a történelmi korszakhatárral. A 3. mellékletben látható táblázatból kitűnik, hogy az utolsó három évtized alatt a római katolikusok gyarapodási mutatói arányukban jóval meghaladták a református lakosság gyarapodását. A református anyakönyvekben 60 év alatt 4042 keresztelest, ezt követően 30 év alatt pedig 2903 keresztelest jegyeztek be, a római katolikus anyakönyvekben ugyanabban az időben a hat évtized alatti 749 keresztelessel szemben három évtized alatt 1010 keresztelest anyakönyveztek. Ennek ellenére az utolsó három évtized természetes szaporulata visszaesett, ugyanis az elhalálozási ráta 1,66-szorosával nőtt a 60 év adataival szemben (493-ról 821-re). Hasonlóan a református anyakönyvi adatokhoz az 1850-es magas elhalálozási ráta a római katolikus anyakönyvben is kimutatható, sőt az akkori 79 kézdivásárhelyi

¹⁸ 1766-ban, 1772–1773-ban, 1779-ben és 1796–1797-ben.

¹⁹ SÁL, fond 105, inv. 10, 613. köt., 733–737. f.

²⁰ SÁL, fond 105, inv. 10, 613. köt., 683–685, 690–693, 697–698, 720–725. f.

bejegyzés magasan meghaladta az addig nyilvántartott évi legtöbb 38 temetést. Ebben az évben 38 keresztelelt regisztráltak és 29-en fiatal korban hunytak el, ami az 1848–1849-es megtorlások mellett járványra is utal. A járvány valószínűleg 1851-ben is szedte áldozatait, ugyanis a 41 keresztelest mellett 41 temetést anyakönyveztek, melyből 32-en fiatal korúak voltak.

A demográfiai mutatók korszakonkénti vizsgálata

A korábban jelzett töréspontokat figyelembe véve a demográfiai adatokat nagyobb időintervallumokban érdemes vizsgálni. Mindemellett az adatok évenkénti összehasonlítása és értelmezése is szükséges, ezt azonban csak egy későbbi kutatás során fogom elvégezni. A jelen dolgozat szempontjából elegendőnek tartom, hogy az anyakönyvek adatait tíz éves bontásban vizsgáljam. Véleményem szerint ez is jó rálátást nyújt arra, hogy a vizsgált korszakot részletesebben megismerjük.

A már ismertetett 120 év református anyakönyveinek adatait tíz évenként csoportosítottam és grafikonra vetítettem (4. melléklet). Ebben a bontásban is azt láthatjuk, hogy az 1764–1765, ill. az 1823–1824 közötti, történelmi szempontok alapján kiválasztott korszakhatárok továbbra is határvonalaként értelmezhetőek, ami azt jelenti számomra, hogy az alábbi adatokból kiolvasható társadalmi jelenségek nem állnak ellentétben az eddigi következtetéseimmel, mindössze árnyaltabbá teszik a korszakot.

Az esketések számának alakulását a jelen kutatás szempontjából kevésbé tartom relevánsnak. Annyit azonban érdemes megfigyelni, hogy a református közösség házassági szándéka feltehetően a lakosság gyarapodásának arányában általában növekvő tendenciát mutat. A 120 év alatt összesen 1908 házasságot jegyeztek be a református anyakönyvekbe. A vizsgált időszak első két évtizedében ugrásszerű növekedést tapasztalhatunk, ugyanis 1744–1753 között majdnem megduplázódott a házasságok száma. Az utána következő évtizedben is emelkedett, de már nem ilyen látványosan. A székely határőr ezred megalakulását követő első évtizedben már visszaesést tapasztalhatunk. Feltehetően a migrációnak és a több éves kötelező katonai szolgálat negatív hatásának lehetünk tanúi. Ezt követően további két évtizedre volt szükség, hogy a házasságok száma az 1764 előtti időszak adatai fölé emelkedjen. A további évtizedekben kisebb ingadozásokkal, de tovább emelkedett. A kez-

deti időszakhoz viszonyítva a házasságok száma tíz éves bontásban 3,36-szorosával nőtt.

A 18. században a keresztelesek száma is az esketéseknél megfelelően ingadozott. 1764 után drasztikusan visszaesett, de az 1780-as évektől már ismét emelkedni kezdett. A keresztelesek és az esketések viszonyából azt lehet látni, hogy a határőr gyalogezred felállítása után a helyi református közösség családalapítási és gyerekvállalási kedve jelentős mértékben lankadt. Ennek okát elsősorban a férfi lakosság kötelező katonáskodásában is kereshetjük. Azonban a 18. század utolsó évtizedétől kezdődően a keresztelesek száma ismét növekedésnek indult, és amint a grafikonon is láthatjuk, a házasságok vízszintes görbéjéhez viszonyítva folyamatosan emelkedett (5. melléklet).

A temetkezések és a keresztelesek száma a 18. század folyamán majdnem hasonló görbét rajzolt ki. Az 1794-től 1813-ig tartó időszakban azonban a temetkezések száma a keresztelesekhez viszonyítva folyamatosan csökkent. Az utána következő évtizedek enyhe emelkedése is csak 1843-ra érte el a 18–19. század fordulóján jegyzett értéket. 1844 és 1853 között viszont ismét ugrásszerűen megnőtt a temetkezések száma. Ebben az évtizedben az elhalálozások száma majdnem minden évben a korábbi évek fölé emelkedett.

A temetkezési adatokon belül a gyermek és a fiatalkori elhalálozások aránya az 1820-as évek elejéig átlagban megközelítőleg 54,70%-ot tett ki, melynek grafikonra vetített görbéje (5. melléklet) az összemtemkezéshez hasonló ívben haladt. A következő harminc évben viszont a fokozatosan emelkedő halálozási rátán belül az ifjúkori elhalálozások száma 53,51%-ról visszaesett 43,51%-ra. A grafikonon ábrázolt görbén azt láthatjuk, hogy előbb majdnem lineárisan haladt, majd enyhe növekedésnek indult. Ez annak az eredménye, hogy a vizsgált időszak utolsó évtizedében a 763 temetés messze a többi, megelőző időszak átlaga fölé emelkedett. Ehhez viszonyítva a korábban soknak számító 332 gyermek és ifjúkori elhalálozás százalékos aránya már pozitív eredménynek számít.

A fiatalok elhalálozási számának csökkenése a székely katonanevelde létesítésének időszakával esik egybe, ami az ismertetett adatok alapján úgy tűnik, hogy a korszerű betegellátás kezdetét is jelentette Kézdivásárhelyen. Az egybeesés lehet véletlenszerű is, de szerintem a katonai iskolával együtt újabb egészségügyi szakemberek érkeztek a városba, akik a korábbiakkal együtt hatékonyabban végezheték a gyógyító munkát a civil lakosság körében. Ugyanakkor a közegészségügyben is szemléletváltás következhetett be.²¹

²¹ A református temetkezési anyakönyvbe 1818-ban egy Márkus nevű *chirurgus* halálát jegyezték be, miközben a kereszteleési anyakönyvekben csak 1830-tól fordul elő egy Rindel nevű, ill. egy feltehetően kézdivásárhelyi származású Szóts Sámuel dok-

tor. Az 1828-tól kötelezővé vált a bábák neveinek feltüntetése a kereszteleési adatok mellett, így tudjuk, hogy az ezred bábái is segítettek a civil lakosságot. – SÁL, fond 105, inv. 10, 613. köt., 768. f; fond 105, inv. 10, 612. köt., 298, 306. f.

A keresztelési és a temetkezési adatok közti különbségből láthatjuk, hogy Kézdivásárhely református társadalma 120 év alatt 2724 fővel gyarapodott. A természetes szaporulat adatait grafikonra vetítve kitűnik, hogy görbéje a temetések számának majdnem azonos tükörképeként jelenik meg. Ezen belül a gyermek és fiatalkori halandósághoz is hasonló módon viszonyul. Tehát amikor magas a temetések száma, alacsony a természetes szaporulat és fordítva.

Kanta a vizsgált időszakban Felső-Fehér vármegye része volt, tehát adminisztratív szempontból nem tartozott a Székelyföldre. A római katolikus anyakönyvek azonban azt igazolják, hogy egyházi szempontból ezek a határok nem estek egybe. Az 1850-es adminisztratív egybeolvadást követően is a kantai plébánia maradt a kézdivásárhelyi és oroszfalvi római katolikusok egyházi központja. Az anyakönyvekben 1886-ig Kantát mint különálló települést vezették be, de ezt követően kezdetben Kézdivásárhely Kanta jelenik meg, majd csak a város megnevezése marad. A lakcím feltüntetése csak 1921-ben kezdődik el és jelenik meg következetesen az anyakönyvekben.²²

A kézdivásárhelyi római katolikusokról tehát nem lehet úgy beszélni, hogy figyelmen kívül hagyjuk a városhoz közeli Kanta és Oroszfa katolikus közösségeket. A kantai plébánia anyakönyveiben mindhárom település népmozgalmi adatait rögzítették. Táblázatba szerkesztve és grafikonra vetítve ezek adatait 1724–1853-ig, 10 éves intervallumonként rendszereztem (6. melléklet). Azt láthatjuk, hogy a 18. század húszas-harmincas éveiben a keresztelesek számát leszámítva nagyon alacsony a házasságkötések és temetések száma, ami jelentős számú betelepülőre enged következtetni. A keresztelesek száma a későbbiekben is folyamatosan emelkedik, de ezzel egy időben 1744-től növekedik házasságkötések száma is, vagyis egyre többen telepednek le az egyházközségen belül. A kutatott 130 év alatt 1166 házasságot jegyeztek be és 5118 gyereket kereszteletek meg. A temetések számát tekintve a 3185 halálesetből 1741-en nemzöképes koruk előtt hunytak el. Ennek eredményeként a kantai római katolikus plébániához tartozó hívek természetes szaporulata 1724–1853 között 1933 fő volt. Az eddigi kutatási eredmények alapján kijelenthetjük, hogy a Kantához tartozó római katolikus közösség a 18. század első felétől kezd megerősödni.

Az adatokból a jelen kutatás szempontjából a kézdivásárhelyiekre voltam kíváncsi. A korábbiakban már igyekeztem párhuzamba állítani a református anyakönyvek adataival és a történelmi korszakhatárok mentén részben be is mutattam azokat. Egy

következő táblázatban és grafikonon az előző adatfeldolgozáshoz hasonlóan tíz éves intervallumokban láthatóak ezek az adatok (7. és 8. melléklet).

Kézdivásárhely római katolikus közössége az 1724–1773 közötti időszakban a természetes szaporulat alapján kis létszámú lehetett. Az 1765-től kezdődő évenkénti pozitív szaporulatot nagyon visszavetette az 1773-ban történt nagyszámú haláleset. Feltehetően járvány szedte áldozatait a városban, mert az évi két keresztelest mellett 14 temetést anyakönyveztek, melyből 12 kiskorú volt. Ennek köszönhetően a tíz éves összesítésnél a természetes szaporulata negatív eredményt mutat.

1774-től 1823-ig a kézdivásárhelyi katolikus lakosság természetes szaporulata már folytonosan emelkedik. A 18. század utolsó három évtizedében viszont nem jegyezték be az anyakönyvekben a házasulandó felek lakhelyét, így ebben az időszakban nem lehet különválasztani a helyben élő lakosokat az ideiglenesen itt tartózkodóktól. A születések egyenletes növekedése és a 19. század első éveiben hirtelen megugró, majd egyenletesen növekedő házasságok száma alapján bátran kijelenthetjük, hogy a korábbi három évtizedben is nagyobb volt a helyben élő katolikusok száma.

A grafikonból (7. melléklet) kiolvasható fejlődésben az egyetlen le-fel ingadozást a természetes szaporulat esetében tapasztalhatunk. Az 1774-től nekiindult növekedés 1794–1803 között lefelé ívelt. Az adatok éves bontásából kitűnik, hogy a 18–19. század fordulóján több évben is negatív vagy a nullához közeli volt a katolikusok természetes szaporulata. 1794-ben a veszteség 3 volt, de a mélypontot az 1802-es és az 1806-os év jelentette, amikor a természetes szaporulat negatív értéke 13, ill. 12 volt. A jelentős veszteséget a napóleoni háborúknak könyvelhetjük el.²³ Az utána következő évtizedekben a tíz évente összesített eredmények alapján növekedett a természetes szaporulat, de ekkor is volt két év, amikor negatív eredményt kaptunk, mégpedig 1816-ban (-2) és 1818-ban (-5). A grafikonon is látható utolsó három évtized visszaesését a már korábban is említett 1850–1851-es évek negatív eredményei rontották le.

Az anyakönyvek kvantitatív vizsgálatának összegzésként elmondható, hogy Kézdivásárhely református és római katolikus társadalma a 1724–1853 közötti időszakban jelentős fejlődésen ment keresztül, ami valószínű a város egészére is érvényes. A kapott eredmények alapján több esetleges magyarázatra gondolhatunk. Ha az esketések számát összevetjük a keresztelesek számának látványos növekedésével, két társadalmi jelenségre is következtethetünk. Az

²² A kantai római katolikus plébánia anyakönyvei 1724–1935. SÁL fond 105, inv. 10, 620–629. kötetek.

²³ SÁL, fond 105, inv. 10, 621. köt., 39–40, 50–52, 54–56, 113–114, 131–135, 146–147. f.

egyik, hogy a város helybeli (autochton) családjában demográfiai robbanás történt, illetve a másik az, hogy megnőtt azoknak a családoknak a száma, akik nem Kézdivásárhelyen kötöttek házasságot, de a városban születtek gyereket. Továbbá a keresztelesek számának növekedése a közegészségügy és az orvosi ellátás javulásával is magyarázható, amit a gyermek és az ifjúkori elhalálozások számának csökkenése is alátámaszt. Véleményem szerint, megnyugtatóbb módon a választ csak az anyakönyvek családneveinek vizsgálata adhatja meg.

A református közösség családneveinek elemzése a kereszteleési anyakönyvek alapján

A tízéves intervallumokra épülő elemzés is utal arra, hogy a kézdivásárhelyi társadalomban bekövetkezett jelentősebb változások két fontos történelmi eseményhez köthetőek.

A határőr gyalogezred betelepítésének és a székely katonanevelde megnyitásának időpontja választóvonalaként jelenik meg a grafikonokon, melynek megértéséhez és árnyaltabb megindoklásához azonban még további kutatásra van szükség. A választ első sorban a református kereszteleési anyakönyvekben előforduló családnevek vizsgálatától remélem. Jelen esetben a kereszteleési anyakönyvek adatait azért tartom relevánsabbnak a másik két anyakönyvhöz viszonyítva, mert az ebben vezetett családokra vonatkozó adatok gyakran ismétlődnek, így a családnevek gyakoriságából pontosabb következtetéseket tudok levonni a városban élő lakosokról. A vizsgált időszak házassági anyakönyvei is tartalmaznak a helyi társadalom alapvető működésével és változásával kapcsolatos adatokat, de részletes bemutatásukra ebben a dolgozatban nem foglalkozom, mert a házasságra lépő személyek későbbi sorsa, útja nehezen követhető elmélyültebb család kutatás nélkül. A temetkezési anyakönyvek esetében is hasonló a helyzet. A hiányos bejegyzések miatt alapos család kutatás nélkül itt sem lehet megállapítani, hogy az elhunyt személy milyen mértékben volt a helyi társadalom tagja. A házassági és a temetkezési anyakönyvek adatainak kvantitatív vizsgálata, illetve a célirányos keresés során azonban kerültek elő olyan adatok, melyeket felhasználtam.

A 18. században összesen 166 családnév fordul elő az iratokban, míg a 19. század első ötven évében már 224. Az adatfeldolgozás során kapott családnevekből kivontam az 1734-től létező, valamint a 18. század-

ban megjelenő, és a 19. században is ismétlődő családneveket. Ennek eredményeként 301 családnévre szűkíthettem a kereszteleési anyakönyvben előforduló neveket.²⁴

Az alaposabb vizsgálat során arra kapunk választ, hogy az előforduló családok közül hányan és melyek voltak őslakosok, illetve időközben betelepülő idegen családok. Ugyanakkor az is kimutatható, hogy mikor jelennek meg az új családnevek a városban. Ezeknek ismételt, többszöri előfordulása azt jelzi, hogy mekkora volt azoknak a száma, akik végleg megtelepedtek a városban, továbbá mennyire voltak csak alkalmi lakosok Kézdivásárhelyen. Ha a kereszteleési anyakönyvekben nyilvántartott családnevek megjelenési idejét vesszük figyelembe, az tűnik ki, hogy a régi családnevek mellett folyamatosan jelennek meg az újabb nevek. 1734 és 1850 között 230 olyan családnévet találtam, melyek első előfordulásuk alapján újnak tekinthetők. Ezek szerint a 301 családnév 76,41%-át az új családnevek alkották, és csak alig negyede tekinthető régebbi kézdivásárhelyi családnévnek.

Az először előforduló 230 családnévet összesítettem, majd gyakoriságuk szerint csoportosítottam őket (*9. melléklet*). A táblázatból láthatjuk, hogy a határőr gyalogezred létrehozása előtti harmincegy évben 46 először előforduló családnévet találunk, melyek az utána következő ötvenkilenc évben megduplázódnak, vagyis újabb 99 nevet regisztráltak. Jelentős változás csak az 1823-utáni években történt, amikor a katonaiskola megnyitását követő időszakban az idegen családnevek száma hirtelen emelkedni kezdett. Éppen ezért 1850-ig újabb 85 családnév jelent meg a kereszteleési anyakönyvekben, ami a megelőző közel hatvan évhez viszonyítva elég jelentős gyarapodás, tehát sok újabban érkezett személy betelepülésére utal.

Az új családneveket a keresztelesek gyakorisága alapján vizsgálva már árnyaltabb képet kapunk. Kiténik, hogy 107 név csak egy alkalommal jelent meg a kereszteleési anyakönyvekben, 78 név 2–4 közötti gyakorisággal, míg 45 név az előbbiekhöz viszonyítva gyakrabban vagy folyamatosan előfordult.

A 18. század első felében az egyszer előforduló családnevek közül például a Budai, a Varga vagy a Dimény (Demien) már korábbi összeírásokban is feltűntek, de ekkor már megszűnőben lévő nevek lehettek, ugyanis a későbbiekben már nem találkoztam velük. Véleményem szerint az egyszer előforduló

²⁴ A számok összege nem azonos a városban előforduló családnevek számával. A kutatás kezdetén csupán a 18. századi adatok összegyűjtése volt a célom, ezért használtam itt a 18–19. század fordulóját korszakhatárként. Az adatgyűjtés folytatásaként az információk feldolgozása és értelmezése szempontjából jobbnak

tartottam a 19. századi információkat egy újabb táblázatba összesíteni, ami azt eredményezte, hogy az ábécé sorrendbe szerkesztett 18. századi családnevek közül több ismétlődik. Továbbá az összes előforduló családnév száma valamennyivel több, mert néhány nevet nem tudtam azonosítani az anyakönyvben.

családnevek többsége olyan személyektől származik, akik csak rövid időt töltöttek a városban. A határőr gyalogezred létrehozása előtti 31 évben 15 ilyen családnevet találtam, míg az utána következő 59 évben, tehát az altisztképző iskola megnyitásáig további 46 név jelent meg. A civil lakosság migrációja mellett elsősorban a katonaság megjelenéséhez köthető a növekedés. A székely katonanevelde megnyitása után, az 1824–1850 közötti 25 év alatt a korábbi időszakhoz viszonyítva megduplázódott a számuk, ugyanis újabb 46 egyszeri alkalommal bejegyzett családnév jelent meg az anyakönyvekben.

Tekintettel arra, hogy csak 1850-ig végeztem adatgyűjtést, lehetséges, hogy a vizsgált időszak utolsó két évtizedében egyszer előforduló családnevek között léteznek olyanok, melyeknek folytonossága a későbbi időszakban is megmaradt. A kutatás során viszont azt tapasztaltam, hogy azok a családnevek, melyek 20–25 év alatt egyszer sem ismétlődnek az anyakönyvekben, a későbbiekben sem fordulnak elő többször. Női ágon lehetséges, hogy a házasságkötés idejéig még tovább él egy családnév, de utána már nehéz nyomon követni. Amennyiben több generációs kimaradás után mégis hasonló családnév jelenik meg, a családi kötődés a korábbi családnévvel már nehezen hozható kapcsolatba. Ennek tudatában az egyszer előforduló családnevek 1850 utáni folytonossága csak 38 családnév esetében feltételezhető.

A 2–4 közötti gyakorisággal előforduló családnevek száma összesen 78. Ezek azok a családok, melyek rövidebb-hosszabb ideig a városban éltek, de egy idő után már nem fordulnak elő többé az anyakönyvben. A korszakhatárok mentén történő megjelenésük arányaiban hasonló az egyszeri családnevek megjelenésével. Esetükben is a katonanevelde megnyitását követő években emelkedik számuk, és valószínűnek tartom, hogy ezek közül több családnév 1850 után is megtalálható lesz majd az anyakönyvekben.

A város 18. századi, ill. reformkori társadalmának kutatása szempontjából az először előforduló családnevek közül azokat tartom fontosabbaknak, amelyek folyamatosan előfordulnak az átnézett dokumentumokban. A 45 családnév között is találtam olyant, melynek folytonossága 5–6 keresztelés után megszakadt, viszont több mint fele tovább élt. A táblázatban is látható, hogy többségük a 18. században jelent meg a városban, és nagy részük még a határőr gyalogezred felállításáig előtt. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a többi új családnévhez viszonyítva a folytonos családnevek nem növekedő, hanem éppen fogyatkozó tendenciát mutatnak.

Ahhoz, hogy megbízható következtetést vonjunk le, fontosnak tartjuk elvégezni a családnevek nominatív elemzését is a kvantitatív adatok mellett. A 230

új családnevet a korábbi táblázat (9. melléklet) szerinti bontásban tüntettem fel, azonban az adatok jobb áttekintésére való tekintettel az 1765–1823 közötti periódust a 18., illetve, 19. századra bontva vizsgáltam (10. melléklet). Megfigyelhető, hogy az egyszer előforduló családnevek esetében a nem magyar hangzású nevek mint *Tisz*, *Bimchesz*, *Britter*, *Herman*, *Kompora*, *Mátizen*, *Tájek*, *Vinter*, *Buratz*, *Gabriányi*, *Gorjes*, *Krimnitzki*, *Krausz*, *Milasevich*, *Schuller*, *Alisín*, *Bersugoi*, *Funk*, *Wolf*, *Hammer*, *Kohn*, *Komprat*, *Mazingger*, *Sperling*, *Glud*, *Göcking*, *Grosz*, *Groth* nagyobb számban a katonai iskola megnyitását követően jelennek meg. Az ezekhez hasonló családnevek már sokkal kisebb számban vannak a gyakrabban előforduló nevek között. 1764 előtt nem találtam és 1823-ig is csak néhány alkalommal fordul elő a *Binder*, *Lenkoi*, *Péterszberger* és *Kupán* családnév. A következő időszakban a *Berbek*, *Dinoj*, *Elsen*, *Herman*, *Hoffman*, *Klein*, *Klud*, *Schifer* és *Winkler* családnevek jelentek meg. A nagyon gyakran ismétlődő nevek között mindössze a *Greissing(er)*, *Hangel*, *Jüngling*, *Boriszát* és *Tillisek* neveket találtam, melyek csak a 19. század első felében fordulnak elő. Ezek közül is a *Hangel* és a *Jüngling* nevek folytonosak. Az első 1813-ban jelenik meg, majd 1850-ig hat gyerek születésénél fordul elő ez a családnév. Az 1831–1847 közötti időszakban *Hangel Dánielné* egyike a legtöbbit foglalkoztatott bábáknak. A *Jüngling* családnév is egy családhoz köthető. 1821-től kezdődően *Jüngling János György* főhadnagynak és *regiment adjutantnak*, későbbi kapitánynak összesen 10 gyereke született 1845-ig. *Báró Purtzell János* 1829-ben bekövetkezett halála után a katonai iskola vezetését ő látta el.

A felsorolt idegen hangzású családnevek között találtam olyanokat, amelyek ugyan egy vagy csak néhány alkalommal fordultak elő, de tudjuk róluk, hogy a későbbiekben is szerepük volt Kézdivásárhely társadalmi életében. Például *Gabriányi József* gyógyszerész az 1848–1849-es háromszéki önvédelmi harcokban vállalt szerepet, ill. a Kupán család egyik leszármazottja, ifj. *Kupán József* kereskedő a Kisegítő Takarékpénztár létrehozásában vett részt. Ugyanakkor nem csak az idegen hangzású nevek között találunk a későbbiekben is előforduló kézdivásárhelyi családneveket. A 10. mellékletben tanulmányozható táblázatban felsorolt legtöbb magyar családnév még ma is megtalálható a városban, azonban folytonosságuknak igazolása már alaposabb családkutatást feltételezne.

Az családnevek kutatását elsősorban férfiágon követtem, ugyanis a nők neveit a keresztelési anyakönyvekben csak 1788-tól kezdik feltüntetni. Ezzel egy időben a keresztszülők nevei is megjelennek az anyakönyvekben, ami az anyák neveivel együtt nagy-

számú idegen családnév megjelenését eredményezi. Ennek vizsgálata elengedhetetlen a későbbiekben, azonban a jelen tanulmányban, az alap kutatások hiányában nem foglalkozom velük.

Mielőtt rátérnék Kézdivásárhely ősi családneveinek ismertetésére, fontosnak tartom a folyamatosan megjelenő új magyar családneveket is megvizsgálni. Amint már láthattuk, ezek száma 1734-től folyamatosan csökkent. Közöttük találjuk a város néhány református papját, úgymint *albisi Wass Gábor* (1731–1743), *csávási Wass Samu* (1743–1768) és *Ferentzi Ferenc* nevét (1794–1826), akik a szolgálatuk végén családostól elkerültek a városból. A többi református papra is ez volt jellemző, de családnév szerint őket a régi családok között kell keresni. A papok esetében az anyakönyvekben többnyire megjegyzik származási helyüket, így tudjuk hogy honnan kerültek Kézdivásárhelyre, viszont a többi családnévnél ennek meghatározása, az adatok hiányossága miatt, csak részben lehetséges.

A 45 folytonos családnévből a keresztelesek számát tekintve 19 magyar hangzású név a leggyakoribb (11. melléklet). Ezek a nevek egy kivételével már a 18. század folyamán megjelentek Kézdivásárhelyen. Közülük a *Bonis/Bonus* és az *Ördög* családnevek tűntek el a 19. századra. A keresztelesek száma csupán a Deák és a Fejér családneveknél nem haladja meg a tízet. A *Fejér* családnév 1743 és 1839 között egyszer sem fordul elő a kereszteleési anyakönyvekben, amiből arra következtek, hogy a 18. században megszűnt a család, majd a 19. században egy újabb család érkezett a városba. Az is lehetséges, hogy a 19. század második felében és a 20. század elején jelentős gazdasági szerepet betöltő örmény származású Fejérek a római katolikus felekezethez tartozó családokén a kantai anyakönyvekben voltak nyilvántartva.

Ezek a családok azért is fontosak, mert több generáción keresztül éltek Kézdivásárhelyen, és a vizsgált időszakban összesen 565 gyereket kereszteltek. Messze kiemelkedik közülük az 1760-ban megjelenő *Szigethi* családnév, melynek gyarapodását 147 kereszteleés jelzi. Nagyságrendben jóval alatta marad, de a többihez képest magasabb a *Benke*, a *Kis* és a *Hatházi* családnevet viselők száma. Két külön családnévnél tekintem a *Sükes/Sükös* (1754-től) és a *Sükösd* (1780-tól) nevéket, mert az anyakönyvekben több évtizeden keresztül egy időben mindkét nevet használták. 1829-től azonban a *Sükösd* név megszűnt. Ettől eltekintve lehetségesnek tartom, hogy a két családnév azonos.

Kézdivásárhely régi családneveinek pontos meghatározását jelentős mértékben megnehezíti, hogy

a 19. századig a nevek nem állandóak, gyakoriak a névváltoztatások és névingadozások. Ez annyit jelent, hogy három-négy nemzedéken keresztül időnként felcseréltek vagy párhuzamosan használtak azonos családok különböző családneveket. Például a *Szappanos – Bodó*, a *Szebeni – Szabó*, a *Menyhárt – Borbély*, a *Borbély – Baka*, a *Luczai – Kerekes*, a *Csontos – Laboncz*, a *Máté – Kovács*, a *Kovácsy – Üstgyártó*, a *Turóczi – Jeszenszky* stb.²⁵ A kézdivásárhelyi családnevek összeírásakor a Török Andor polgármester által közölt adatok mellett a *Fazakas – Ambrus*, a *Kerekes – Bodó*, a *Kántor – Vén*, a *Katona – Mészáros*, a *Kétsináló – Szigethi*, illetve a *Kétsináló – Szóts* vagy a *Kovácsy – Csiszár* egybeesésre is felfigyeltem. (12. melléklet)

Néhány családnév fennmaradása több esetben női ágon folytatódhatott, ugyanis jelentős a leányanyak száma és gyakoriak a *törvénytelen* megjegyzéssel anyakönyvezett gyerekek is. Ilyen bejegyzések elsősorban a határőr gyalogezred létrehozása utáni időszakban fordulnak elő gyakrabban, nagyobb számban pedig a 19. század elejétől kezdődően, de többnyire a katonaiskola megnyitása után váltak gyakoribbá.

A 26 megszűnt családnév között néhány, véleményem szerint, ragadványnév, ami egykor a gyakori családok közötti eligazodást segítette. Ilyen például a *Buza* és a *Szalai/Zalai* nevek, melyeket többnyire *Buza Szócs*, ill. *Szalai Szócs* formában anyakönyveztek a 18. században. A *Buza*, mint családnév már 1602-ben is előfordult a Giorgio Basta által császári hűségre esketett kézdivásárhelyi székelyek katonai összeírásakor.²⁶ A *Szalai* névvel a Nagy családnevet viselőknél is találkoztam, ami arra enged következtetni, hogy ez helynévből ered. Ugyanakkor a *Beretzki*, a *Budai* és a *Pétsi* nevek is helynévből eredhetnek. Foglalkozásra utalnak viszont a *Fazakas*, *Gombkötő*, *Kántor*, *Kétsináló*, *Szappanos*, *Szekeres*, *Szijártó* és *Üstgyártó* családnevek. A családnevek állandósulásával azonban ezek a nevek többnyire eltűntek, a mögöttük lévő családok pedig feltehetően az alábbiakban régiként beazonosított családnevekkel éltek tovább.

A születések számát tekintve ezek a családok a vizsgált 115 évben 275 gyereket kereszteltek, többségét a 18. században. Láthatjuk, hogy a 19. század első felére számos ragadványnévre, helynévre vagy mesterségre utaló családnév szűnt meg. A 19. század elején az olyan családnevek, mint *Bagjos*, *Borbély*, *Bortsai*, *Forró* és *Vári* is fokozatosan eltűntek.

A régi kézdivásárhelyi családnevek vizsgálatához jelentős segítséget nyújt a Giorgio Basta féle 1602-es

²⁵ TÖRÖK Andor 1905a; TÖRÖK Andor 1905b.

²⁶ DEMÉNY Lajos 1998, 55.

²⁷ DEMÉNY Lajos 1998, 55–56 és 421–422.

és az 1614-es összeírás.²⁷ Ennek alapján a már említett 26 megszűnt és egy következő táblázatban (13. melléklet) felsorolt 45 folytonos családnév még 34 névvel egészíthető ki, melyek azonban a 18. század elején már nem fordultak elő az általam vizsgált keresztelési anyakönyvekben. Valószínűleg női ágon még léteztek egy ideig, amit a későbbiekben az esketési és a temetkezési anyakönyvek kutatásával lehet majd igazolni. Ezek a családnévek a következők: *Domokos, Matko, Lukacszj (Lukács), Barta, Zentj, Bonjhai, Czionka (Csonka), Lakatos, Boldisar, Akasztó, Rafai, Pal, Vajda, Santa, Cziogori, Borzo, Bartalios, Kis, Geller, Azalos, Demien, Dani, Kadar, Demeter, Búna, Nireö, Bak, Bolio, Borok, Zebeni, Anko, Moldouay, Czompo, Deak*. Tekintettel arra, hogy én a református anyakönyvi adatok alapján állítottam össze a családnévek jegyzékét, számolnom kell azzal, hogy az említett családnévek későbbi hiányát eredményezheti az is, hogy néhányan más felekezethez tartoztak. Ugyanakkor a 17. századi migrációt, elvándorlást sem szabad figyelmen kívül hagyni.

Az összeírt 45 folytonos kézdivásárhelyi családnév közül 21 már a 17. század elején is létezett. Ezek a következők: *Amb(a)rus, Baka, Balog, Bene, Benkö, Filep, Hankó, Jantsó, Kósa, Kováts, Kovátsi, Molnár, Nagy, Pap, Páldeák, Rácz, Szabó, Szász, Szöts, Toth, Török*. A keresztelesek száma alapján a *Nagy* (909), a *Jantsó* (882), a *Szöts* (702), a *Kováts* (547), a *Páldeák* (509) és a *Szabó* (416) voltak a legnépesebb családok.²⁸ Évente több hasonló családnévű gyermeket is kereszteltek, ami azt jelenti, hogy több azonos nevű család élt Kézdivásárhelyen. Olyan év is volt, amikor csak a *Nagy*, a *Jantsó* vagy a *Szöts* családnévvel összesen 10–14 gyermeket kereszteltek. A református esketési anyakönyvek alapján már a 18. század elején is kötöttek házasságot azonos családnévűek, ami azt igazolja, hogy a közöttük lévő vér szerinti rokonság már akkor elég távoli lehetett.²⁹

A 17. század folyamán újabb családnévek jelentek meg a városban. Közülük kiemelkedik a *Turóczi* (222), a *Szotyori* (201), a *Bodó* (182), a *Dési* (170), a *Csiszár* (153), a *Mágori* (137) és az *Erdő* (119) családnév, de kézdivásárhelyi családnévként tarthatjuk számon a *Bajkó*, *Bartus*, *Bertalan*, *Csiszér*, *Finna*, *Keresztes*, *Megyaszai*, *Menyhárt*, *Mészáros*, *Sebessi* és *Vizi* neveket is. Ismereteim szerint időközben kihaltak a *Moska*, *Turi*, *Pongrácz* és *Laboncz* családnévek. Az ugyancsak 17. századtól létező *Szalatsi* vagy *Szalasi* családnévről sem tudok napjainkban, viszont ez szoros kapcsolatot mutat a *Szöts* család korábban említett Szalai ragadványnevével.

Összegzés

Az egyházi anyakönyvek kvantitatív és nominatív vizsgálata, úgy gondolom, új összefüggésekbe helyezheti Kézdivásárhely 1724–1853 közötti református és római katolikus társadalmáról alkotott képet. Láthattuk, hogy a keresztelesek és a temetések közötti különbség, vagyis a közösség természetes szaporulata a vizsgált időszakban a reformátusok esetében 2724, míg a római katolikusoknál 442, tehát összesen 3166 fő volt. A 18. század elejétől 1850-ig Kézdivásárhely lakosságának száma 1500-ról 3559-re nőtt. Ekkor 2508 (70,46%) személy tartozott a református gyülekezethez és 1008 (28,32%) a római katolikushoz, csupán 43 (1,2%) személy volt más felekezethez. A kézdivásárhelyi reformátusok összesen 8528 gyermeket kereszteltek, akik közül gyerek és fiatalkorban 3010-en haltak meg, ezzel szemben a római katolikusok 1766 keresztelésére 750 fiatalkori elhalálozás esett.

A keresztelesek és az esketések számadatai, arra engednek következtetni, hogy jelentősen gyarapodott a város helybeli (autochton) családok népessége, a másik, hogy megnőtt a nem Kézdivásárhelyen házasodók, de a város lakosságát gyarapító családok száma. Ugyanakkor a keresztelesek számának növekedése a közegészségügy és az orvosi ellátás javulásával is magyarázható, ami a gyermek és az ifjúkori elhalálozások számának csökkenését is jelentette.

A családnévek vizsgálata során 301 családnévet találtam a református keresztelési anyakönyvekben. Időbeni előfordulásuk alapján 230 név a 18. században jelent meg első alkalommal, míg 71 családnévvel már korábban is előfordultak a városban. Az újonnan megjelenő családnéveket gyakoriságuk szerint csoportosítva kitűnt, hogy 107 név egy alkalommal, 78 név 2–4 alkalommal és 45 név öt alkalomnál többször jelent meg az anyakönyvben. Mindössze 19 olyan családnévet találtam, melyek megjelenésüktől kezdődően folytonosan megjelentek a vizsgált időszakban. A 71 régi családnév közül 26 név többnyire már a 18. század folyamán megszűnt, de 45 név megőrizte folytonosságát. Ebből 21 családnév már a 17. század elején is létezett, azonban 24 név 1614 és 1734 között jelent meg Kézdivásárhelyen.

Ha a korábban említett 8188 keresztelésben előforduló családnévet időben vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy 7169 keresztelés a régi, folytonos családok körében történt. A 26 megszűnt régi családnév esetében ez a szám mindössze 275, míg az újonnan betelepült 19 folytonos családnévvel 565 gyermeket kereszteltek. Az adatokat összesítve kitűnik, hogy a többi kétszáz

²⁸ A zárójelben a 115 év alatt anyakönyvezett keresztelesek száma látható.

²⁹ SÁL fond 105/620.

körüli új családnévre általában csak egy-egy keresztelés esik.³⁰

Összegzésként megállapítható, hogy Kézdivásárhely többségi református társadalma, a jelentős számú idegen családnév előfordulása ellenére, elsősorban a régi helybeli családok révén gyarapodott. Ugyanakkor a megszűnő családok helyét folyamatosan újabb és újabb családok vették át, ami azt igazolja, hogy a város társadalma a 17–18. században folyamán jelentős számú bevándorlónak adott otthont. A nagyszámú idegen családnév is arra utal, hogy Kézdivásárhelyen a jelzett korban is számottevő volt az átutazó, migránsok száma. Ugyanakkor azt is kijelenthetjük, hogy a kézműves mesterségek és mes-

teremberek számbeli növekedése elsősorban a helyi családok gyarapodásának eredménye. A demográfiai mutatók növekedése pedig azt igazolja, hogy Kézdivásárhely társadalmának gazdasági fellendülése már a 18. század elején jelentős volt. Az 1764-ben létrehozott határőr gyalogezred Kézdivásárhelyre telepítése, majd az 1823-ban megnyitott székely katonanevelde további lendületet adott a korábbi fejlődésnek. Meggyőződésem, hogy a nagyszámú idegen jelenléte nemcsak a város társadalmát rendezte át, hanem folyamatosan hatott annak kultúrájára, életstratégiájára, mentalitására. Kihangsúlyozzuk, hogy a reformkor haladó eszméinek terjesztőit is többnyire közöttük kell keresnünk.

Dimény Attila – Incze László Céhtörténeti Múzeum, Kézdivásárhely; dimenyattila@yahoo.com

Levél- és irattári források

Román Nemzeti Levéltárak Kovászna Megyei Irodája, Sepsiszentgyörgy / Biroul Judeţean Covasna al Arhivelor Naţionale Române, Sfântu Gheorghe (Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, SÁL)

- *A kézdivásárhelyi református egyház keresztelési, esketési és temetkezési anyakönyvei és esketési névindexe (1734–1927)*. Fond 105 , inv. 10, 621–618, 620. kötetek.

- *A kézdivásárhelyi (kantai) római katolikus plébánia keresztelési, esketési és temetkezési anyakönyvei és a vegyes házasságok nyilvántartói*. Fond 105 , inv. 10, 621–629. kötetek.

Kézdivásárhelyi Református Egyházközség levéltára (KREKL)

- I/15: *Kézdivásárhelyi református egyház 1835–1846 között írott presbiteri jegyzőkönyve*

- I/16: *Kézdivásárhelyi református egyház 1846–1861 között írott presbiteri jegyzőkönyve*

Irodalom

BÁNSZKI Hajnalka

é. n. *Népösszeírások, népszámlálások és statisztikák*. <http://www.olvass-sokat.hu/leveltar/> (utolsó letöltés ideje: 2013. 03. 04.)

CSÁKI Árpád

2010 Szárazság és pestis Háromszéken 1717–1720-ban, *Acta Siculica 2010*, Sepsiszentgyörgy, 277–287.

2012 *Pesty Frigyes helynévgyűjteménye 1864–1865. Székelyföld és térsége I.* Budapest–Sepsiszentgyörgy.

2012 *A kézdivásárhelyi református templom*, Barót.

DEMÉNY Lajos

1998 *Székely oklevéltár IV. Székely népesség-összeírások 1575–1627*, Új sorozat, Kolozsvár.

DIMÉNY Attila

2002 Oroszalu demográfiai képe, in: Kocsis Károly (szerk.) *Kézdivásárhely képes kalendáriuma 2002*, Kézdivásárhely, 58–60.

2002 Vallás és oktatás Oroszfaluban, in: Szabó Á. Töhötöm (szerk.) *Lenyomatok. Fiatal kutatók a népi kultúráról*, Kriza Könyvek 12, Kolozsvár, 181–188.

2003 Házassági szokások Oroszfaluban az 1895–1950 közötti polgári anyakönyvek tükrében, in: Dimény Attila – Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Népi kultúra, társadalom Háromszéken*, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 129–153.

2003 Oroszalu családtípusai, in: Kocsis Károly (szerk.): *Kézdivásárhely képes kalendáriuma 2003*, Kézdivásárhely, 85–88.

2010 Kézdivásárhely polgári fejlődésének belső tényezői a 20. század közepéig, *Acta Siculica 2010*, Sepsiszentgyörgy, 445–457.

2011 A publikus tér használata Kézdivásárhelyen a 19–20. században, in: Kinda István (szerk.): *Beavatás. Tanulmányok a zabolai Fiatal Néprajzkutatók Szemináriumának anyagából (2008–2011)*, Kolozsvár–Zabola, 69–108.

2011 A kézdivásárhelyi polgárság egyesületi élete a 19. század második felétől a 20. század közepéig, *Acta Siculica 2011*, Sepsiszentgyörgy, 511–541.

2013 Az Erzsébet Árvaleány-nevelő Intézet első harminc éve az árvaházalapító báró Szentkereszty Stephanie elnöksége alatt (1872–1902), in: Tóth Szabolcs Barnabás (szerk.): *Szentkereszty Stephanie Emlékkönyve. A Háromszék Vármegyei Erzsébet Árvaleány-nevelő intézet alapításának 140. évfordulójára*, Sepsiszentgyörgy, 29–56.

³⁰ A kvantitatív és nominatív családnévek kutatási eredményei nem fedik teljesen egymást, ugyanis találtam 40 olyan keresztelési bejegyzést, ahol a családnévet nem tudtam azonosítani.

Ugyanakkor az adathalmaz nagyságára való tekintettel a tévedés lehetősége is fennáll. Mindez azonban nem olyan mértékű, hogy végső következtetéseinket jelentősebben befolyásolná.

- 2013 Migráció és társadalmi mobilitás Kézdivásárhelyen a 19–20. század fordulóján, *Acta Siculica 2012–2013*, Sepsiszentgyörgy, 675–686.
- PÁL-ANTAL Sándor
- 2009 A háromszéki mezővárosok a 18. század elején, *Acta Siculica 2009*, Sepsiszentgyörgy, 291–304.
- 2012 Néességi viszonyok a Székelyföldön a 18. század elején, *Erdélyi Múzeum LXXIV. kötet, 2012/2. füzet*, Kolozsvár, 1–19.
- PÁL Judit
- 1996 Örmények a Székelyföldön a 19. század közepéig, *ACTA 1995*, Csíki Székely Múzeum – Székely Nemzeti Múzeum, Csíkszereda–Sepsiszentgyörgy, 161–172.
- 1999 A románok háromszéki betelepülésének néhány kérdése (1614–1850), in: Bárdi Nándor – Hermann Gusztáv Mihály (szerk.): *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről*, Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 25–97.
- 2003 *Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914*, Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda.
- 2005 *Armenii în Transilvania. Contribuții la procesul de urbanizare și dezvoltare economică a provinciei*, Centrul pentru Studii Transilvane, Cluj-Napoca.
- TÖRÖK Andor
- 1905a Kézdivásárhelyi élet a XVIII. század elején [1]. *Székelyföld. Politikai, közgazdasági, társadalmi és szépirodalmi hirlap* (felelős szerk. Vajna Károly), XXIV. évf., 98. szám, 1905. december 7.
- 1905b Kézdivásárhelyi élet a XVIII. század elején [2]. *Székelyföld. Politikai, közgazdasági, társadalmi és szépirodalmi hirlap* (felelős szerk. Vajna Károly), XXIV. évf., 99. szám, 1905. december 10.
- 1905c Kézdivásárhelyi élet a XVIII. század elején [3]. *Székelyföld. Politikai, közgazdasági, társadalmi és szépirodalmi hirlap* (felelős szerk. Vajna Károly), XXIV. évf., 100. szám, 1905. december 14.
- 1932 Régi Kézdivásárhelyi emberekről, in: *Előadások. Különlenyomat a Székelyföld II. évfolyamából*. Kézdivásárhely, 1–24.
- VARGA E. Árpád
- 1998 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája*, I, Budapest–Csíkszereda. <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/cvfel02.pdf>. Utolsó letöltés ideje: 2014. 11. 03.

Societatea reformată și catolică a orașului Târgu Secuiesc între 1724–1853 prin prisma registrelor bisericești

(Rezumat)

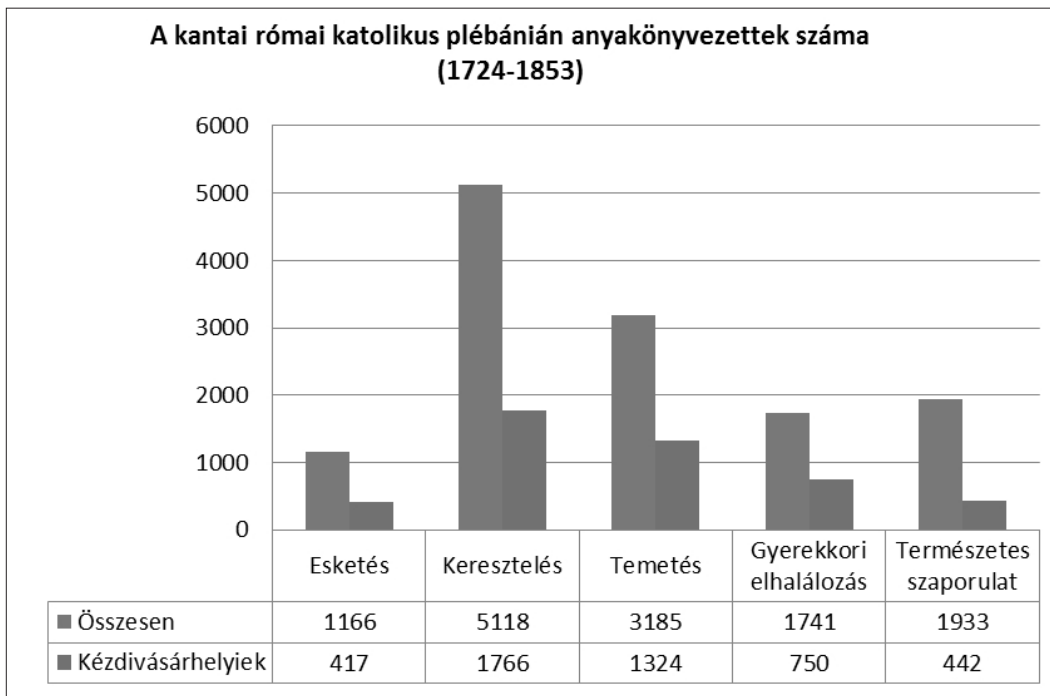
Societatea orașului Târgu Secuiesc a cunoscut o prosperitate economică încă de la începutul secolului al XVIII-lea. Mutarea regimentului de infanterie grăniceresc, înființat în 1764, la Târgu Secuiesc, apoi școala militară fondată în 1823 au conferit un nou elan dezvoltării anterioare. Convingerea mea este că prezența unui număr mare de venetici nu numai că a restructurat societatea locală, ci a avut o influență permanentă asupra culturii locale, a strategiilor de viață și a mentalității. Este de subliniat faptul că și reprezentanții reformelor moderne se regăsesc de regulă între acești oameni. Registrele bisericești ai cultului reformat și romano-catolic, ce s-au păstrat începând cu anul 1724, respectiv registrele de stare civilă, care au luat ființă în 1895, s-au dovedit a fi surse autentice, care au ajutat la realizarea cercetărilor de până acum. În prima parte a studiului de față îmi asum o analiză cantitativă a indexului demografic al celor două registre bisericești, apoi realizarea unei analize a datelor la nivel sintetizant. Apoi voi cerceta evoluția populației de religie reformată a orașului în secolele XVIII–XIX prin analiza numelor de familie din registrele reformate.

Reformed and Catholic Society of Kézdivásárhely between 1724–1853 through the Church Registers

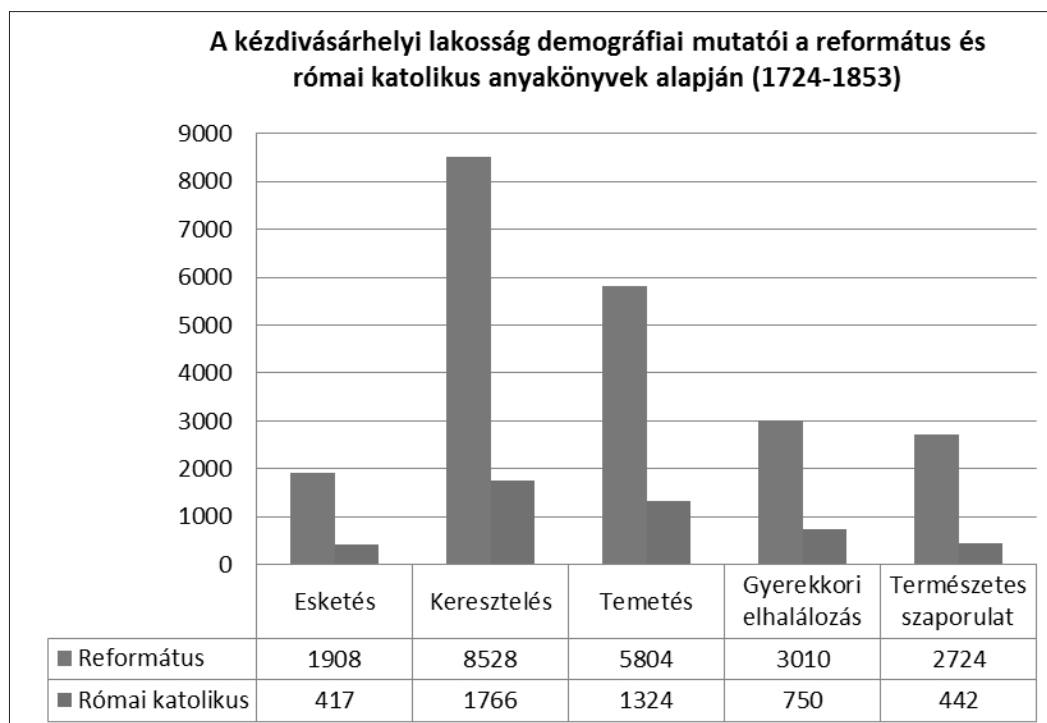
(Abstract)

The city of Kézdivásárhely (Târgu Secuiesc) had seen a great prosperity in economy already at the beginning of the 18th century. The relocation of the infantry regiment, founded in 1764, to the city, then opening of the military school in 1823 gave a new dynamic to previous development. It is my conviction that the presence of a large number of foreigners not only restructured the local society, but it also meant a constant influence on local culture, life strategies and mentality. It has to be outlined that also the representatives of the modern reforms were mainly to be found among these people. The Reformed and Roman Catholic church registers, preserved since 1724, respectively the civic registers, started in 1895, stood as authentic sources for the research that has been carried out so far. In the first part of the present study I undertake the quantity analysis of the demographic indexes of the two church registers, then the analysis of the data on a macro-level. Furthermore, I analyse the evolution of the reformat religion population of the city in the 18th and 19th century, based on the analysis of the family names from the registry of the Reformed Church.

Melléletek

1. melléklet

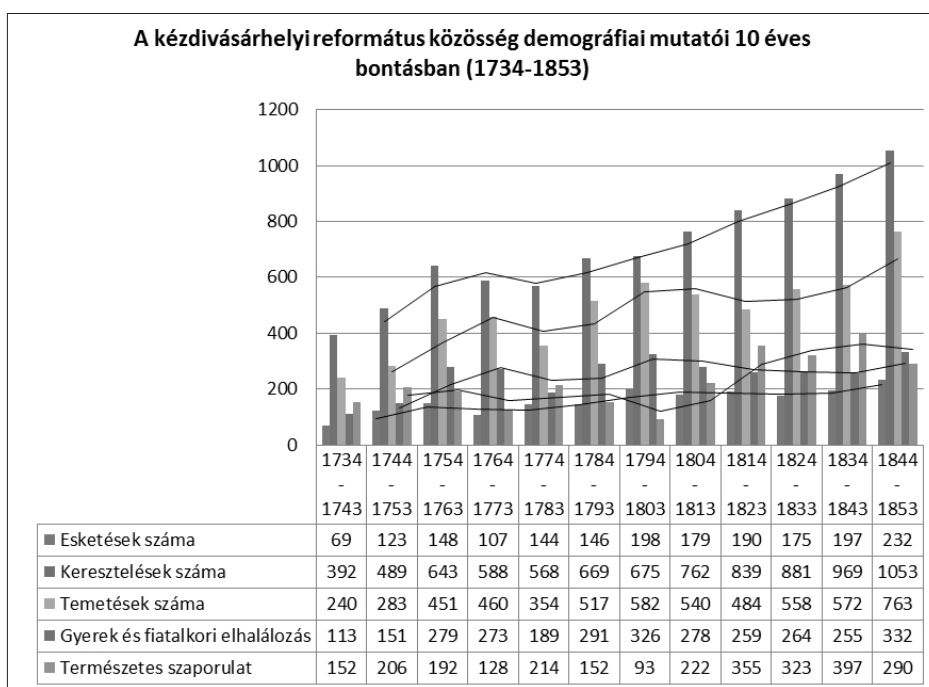

2. melléklet

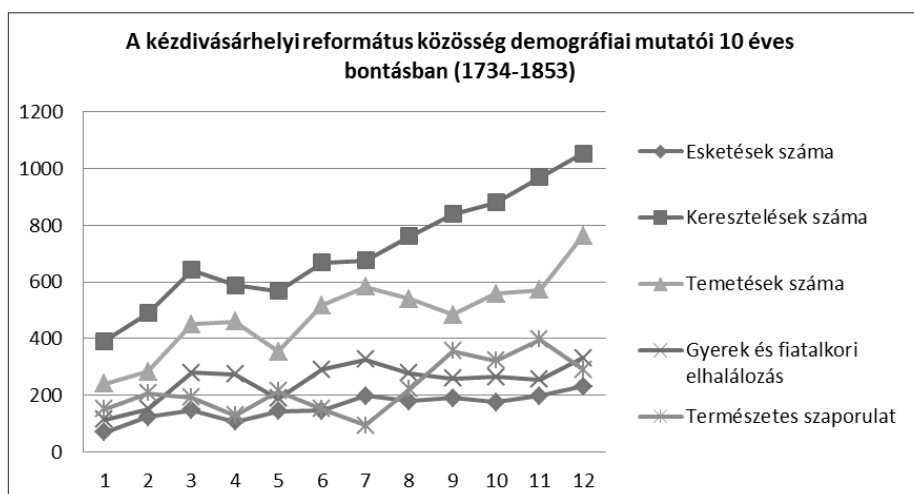
A város demográfiai mutatói a történelmi korszakokra tagolva

	1724–1763		1764–1823		1824–1853		Összesen
	református	római katolikus	református	római katolikus	református	római katolikus	
Esketések száma	352	20	952	129	604	268	2325
Keresztelések száma	1583	7	4042	749	2903	1010	10294
Temetések száma	1004	10	2907	493	1893	821	7128
Gyerek és fiatalkori elhalálozás	556	4	1603	293	851	453	3760
Természetes szaporulat	579	-3	1135	256	1010	189	3166

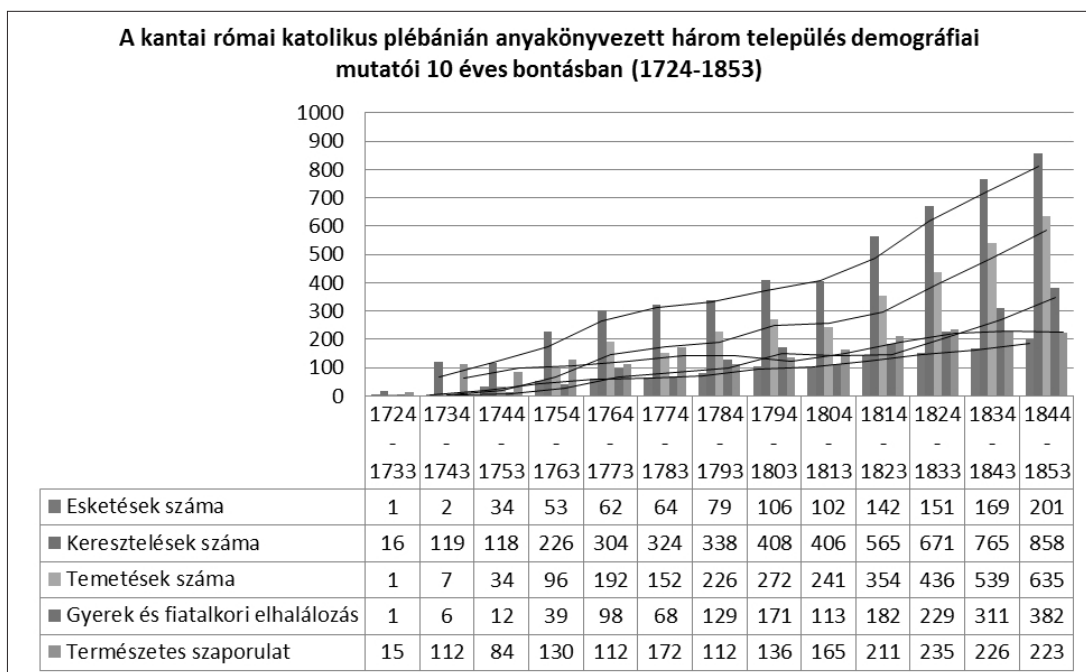
3. melléklet

4. melléklet

5. melléklet

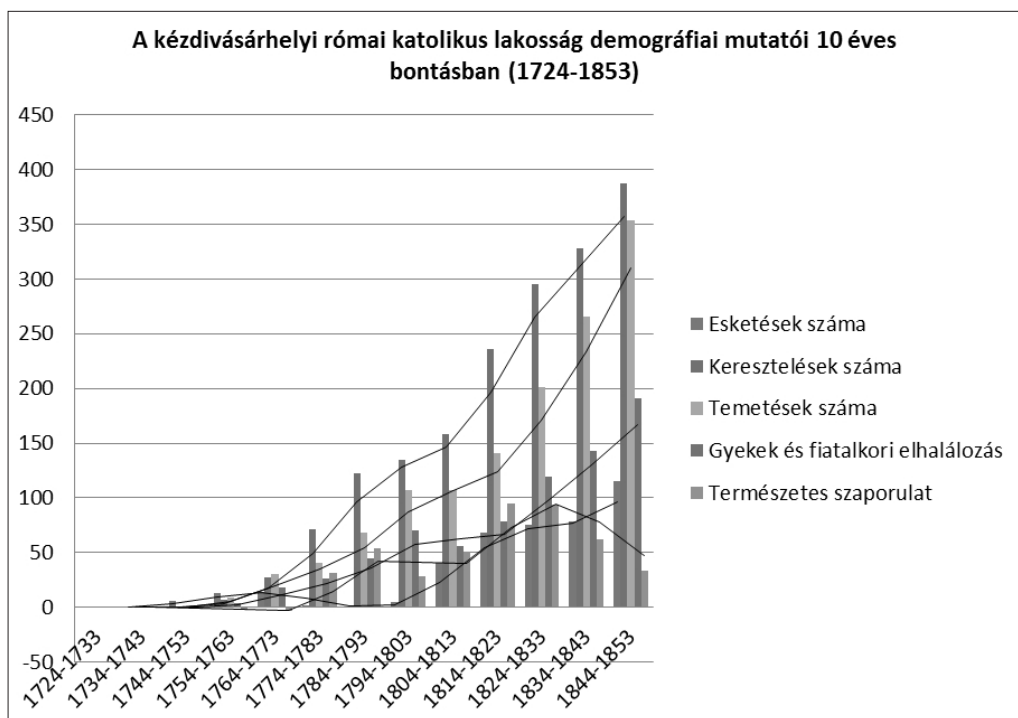

6. melléklet

A kézdivásárhelyi római katolikus lakosság demográfiai mutatói 10 éves bontásban (1724–1853)

	1724-1733	1734-1743	1744-1753	1754-1763	1764-1773	1774-1783	1784-1793	1794-1803	1804-1813	1814-1823	1824-1833	1834-1843	1844-1853	Összesen
Esetések száma	0	1	6	13	14	2	0	5	40	68	75	78	115	417
Keresztelések száma	0	0	0	7	27	71	122	135	158	236	295	328	387	1766
Temetések száma	0	0	1	9	30	40	68	107	107	141	201	266	354	1324
Gyerek és fiatalok elhalálózása	0	0	0	4	18	26	45	70	56	78	119	143	191	750
Természetes szaporulat	0	0	-1	-2	-3	31	54	28	51	95	94	62	33	442

7. melléklet

8. melléklet

Idegen családnevek előfordulási aránya

A vizsgált időszak	Az először előforduló családok száma	Kézdivásárhelyen tartózkodás a családnevek gyakorisága szerint		
		1 előfordulás	2-4 előfordulás	folyamatos előfordulás
1734-1764	46	15	17	14
1765-1823	99	46	29	11
1824-1850	85	46	32	7
Összesen	230	107	78	45

9. melléklet

Az 1734–1850 között Kézdivásárhelyen előforduló új családnevek jegyzéke

Korszakhatár	Egyszer fordul elő	2-4 közötti előfordulás	Korszakhatárokat átlépő többszörös előfordulás	
1734–1764	Bálint, Tzerjék, Darsi, Degettes, Dimény, Hep, Máté, Pakó, Szarka, Szopos, Téglás, Tisz, Vajna, Varga, Zilahi	Antal, Bakulini, Barabás, Baritz, Basa, Bedóházi, Boga, Tsontos, Dobozi/Doboji, Fejér, Füsüs, Galambosi, Kakas, Katona, Lengyel, Oláh	Albert, Barti, Bónis/Bonus, Hatházi, Kalith, Kántor, Ördög, Sándor, Sükes/Sükös, Székely, Szigethi, Vén, Vass, Wass	
1765–1823	18. század	Bakai, Bala, Balás, Bara, Belényesi, Bernád, Bimchesz, Britter, Tsepp, Gere, Herman, Kiss, Kompora, Körösi, Mátizen, Pósaázi, Pósalaki, Sipos, Széplaki, Tájek, Teleki, Vinter, Wajna	Áda, Binder, Dioszegi, Gábor, Harai, Imets, Kanabért, Kerestélj, Kitsi, Lenkoi/Lenkei, Osváth, Péter, Pétersberger, Pók/Pooki, Salamon	Barthos, Bányai, Benke, Boldisár, Tzukur, Deák, Debretzi, Deső, Ferentzi, Hoksza, Kis, Lakatos, Sükösd, Thordai
	19. század	Bartok, Bátos, Besenyei, Boros, Buratzi, Császi, Fogarasi, Gabriányi, Gorjes, Krimnitzki, Krausz, Lang, Málnási, Mikó, Milasevich, Nimeth, Nyakas, Sánta, Schuller, Tokos, Váradi, Veres, Vég	Aranka, Ábrahám, Cserei, Dosa, Horváth, Kőkösi, Kupán, Lázár, Liszkai, Rettegi, Soja/Som, Soltesz, Szolga, Vollots	Balló, Debinger, Felméri/Fermér, Füstös, Greissing(er), Hangel, Jüngling, László, Maxai, Potsa
1834–1850	Alisin, András, Barra, Barabás, Bardótz, Beder, Bence, Bersugoi, Béni, Borosnyai, Butyka, Cseh, Tsászár, Dombai, Donáth, Fazakas, Funk, Gál, Geréb, Glud, Göcking, Grosz, Groth, Gyalaki, Hammer, Hunyadi, Imre, Jaragy, Kapronczai, Király, Kohn, Komprat, Koncz, Konya, Körner, Losonczai, Mazinge, Mucs, Serestély, Sperling, Szegedi, Szilvási, Szombatfalvi, Tükös, Wolf, Zajzon	Bede, Beke, Berbek, Biró, Bíró, Csészés/Csiszés, Darkó/Datkó, Dinoj, Dobai, Elsen, Fábián, Fejér, Fekete, Hegyesi, Herman, Hoffman, Jakab, Jákó, Kalmár, Kapusi, Klein, Klud, Kövér, Magyarai, Máthé, Pál, Pánczél, Petri, Schifer, Szántó, Szilágyi, Winkler	Boriszát, Csekmei, Csomos, Koszta, Rósa, Szentmiklósi, Tillisek/Tilis/Tilsch	

10. melléklet

1734–1850 között Kézdivásárhelyre betelepült új családok jegyzéke

Sorszám	Kézdivásárhelyre betelepülő új családnevek	Keresztelések száma 1734-1799	Keresztelések száma 1800-1850	Összesen
1.	Albert(h)	0	17	17
2.	Barti	13	18	31
3.	Barthos	4	6	10
4.	Bányai	1	24	25
5.	Benke	8	44	52
6.	Boldisár	6	5	11
7.	Bonis / Bonus	10	0	10
8.	Deák / Déák	1	8	9
9.	Debretzi	8	19	27
10.	Deső	6	24	30
11.	Fejér	4	1	5
12.	Hatházi	15	27	42
13.	Kis	10	38	48
14.	Ördög	14	0	14
15.	Sükösd	9	17	26
16.	Sükes / Sükös	9	21	30
17.	Szigethi	51	96	147
18.	Thordai	3	18	21
19.	Vén	4	6	10
	Összesen	176	389	565

11. melléklet

Az 1734–1850 között megszűnt régi családnevek jegyzéke

Sorszám	Régi kézdivásárhelyi megszűnt családnevek	Keresztelések száma 1734-1799	Keresztelések száma 1800-1850	Összesen
1.	Baglyos	22	7	29
2.	Beretzki	6	0	6
3.	Borbély	12	3	15
4.	Bortsai, Borsai	4	8	12
5.	Budai	1	0	1
6.	Buza	5	2	7
7.	Tsengeri (Csengeri)	5	2	7
8.	Fazakas	5	1	6
9.	Forró	13	7	20
10.	Gombkötő	4	0	4
11.	Hegyes	2	0	2
12.	Hodor	14	0	14
13.	István	8	0	8
14.	Kalit(h)	6	6	12
15.	K(C)antor / Vén	5	3	8
16.	Katona	3	2	5

Sorszám	Régi kézdivásárhelyi megszünt családnevek	Keresztelések száma 1734-1799	Keresztelések száma 1800-1850	Összesen
17.	Késtsinaló	29	0	29
18.	Pétsi	7	3	10
19.	Simon	8	8	16
20.	(S)zalai (Szóts)	20	0	20
21.	Szappanos	1	0	1
22.	Szekeres	2	0	2
23.	Szijártó, Szijgyártó	2	1	3
24.	Üstgyártó	10	1	11
25.	Véress	9	1	10
26.	Vaári, Waári (Vári)	14	3	17
	Összesen	217	58	275

12. melléklet

Kézdivásárhely régi családneveinek jegyzéke

Sorszám	Kézdivásárhely régi családnevei	Keresztelések száma 1734-1799	Keresztelések száma 1800-1850	Összesen
1.	Amb(a)rus	36	14	50
2.	Bajkó	13	4	17
3.	Baka	59	74	133
4.	Balog	54	56	110
5.	Bartus	17	5	22
6.	Bene	15	19	34
7.	Benkő	79	94	173
8.	Birtalan, Bertalan	28	18	46
9.	Bodó	89	93	182
10.	Tsizar (Csizar)	55	98	153
11.	Tsizer (Csizer)	20	10	30
12.	Deési / Dési / Dézsi	81	89	170
13.	Erdő	46	73	119
14.	Finna	11	2	13
15.	Filep, Fülep	17	8	25
16.	Hankó	37	26	63
17.	Jantsó	468	414	882
18.	Kerekes	17	10	27
19.	Keresztes	18	11	29
20.	Kósa	8	5	13
21.	Kováts	240	307	547
22.	Kovátsi	24	44	68
23.	Laboncz	25	23	48
24.	Mágori	57	80	137
25.	Megaszai	26	41	67
26.	Menyhárt	11	13	24
27.	Mészáros	15	26	41

Sorszám	Kézdivásárhely régi családnevei	Keresztelések száma 1734-1799	Keresztelések száma 1800-1850	Összesen
28.	Molnár	42	158	200
29.	Moska	17	15	32
30.	Nagy	403	506	909
31.	Pap	51	45	96
32.	Páldeák	43	466	509
33.	Pongrátz / Pungratz	20	15	35
34.	Rázt	55	43	98
35.	Sebessi	13	13	26
36.	Szabó	217	199	416
37.	Szalatsi, Szalasi (Szóts)	42	14	56
38.	Szász	70	72	142
39.	Szotyori	76	125	201
40.	Szóts	333	369	702
41.	Tot, Toth, Thot	90	106	196
42.	Török	14	36	50
43.	Turi	10	1	11
44.	Turótzsi	91	131	222
45.	Vizi	13	32	45
	Összesen	3166	4003	7169

13. melléklet

Dimény Erika

„ÖRÖM INNEPET EGYMÁS KÖZT JOKIVÁNATOKAL IS FÚSZEREZÉK”¹ – AVAGY MIKOR, HOGYAN ÉS MIT ÜNNEPELTEK A KÉZDIVÁSÁRHELYI CÉHMESTEREK

A céhes iratokból általában, így a kézdivásárhelyi Incze László Céhtörténeti Múzeum gyűjteményében levő dokumentumokból is elsősorban az derül ki, hogy a céhek tagjai szigorú rend szerint sajátították el és művelték mesterségüket, kemény szabályok szerint élték meg mindennapjaikat. Ezek legfontosabbjait a céhes alapító okiratokban, kiváltságlevelekben pontosan leszögezték,² de sokat elárulnak a különböző céhes jegyzőkönyvek is.

Jelen dolgozatban a céhes élet kiemelkedő eseményeinek, ünnepélyes alkalmainak az ugyancsak kötött rendjére vonatkozó néhány iratot, bejegyzést ismertettem.

A témára vonatkozóan kevés adat maradt fenn, ugyanis az általános működési szabályokat rögzítő kiváltságleveleken, statútumokon, protokollumokon túl a mindenkori jegyzőkönyvek elsősorban a munka menetére, az erre vonatkozó szabályok megszegésére, a kihágások büntetésére vonatkoznak. Az ünnepeket ugyan megemlítik, de azt, hogy konkrétan hogyan zajlott le egy-egy esemény nem volt szokás lejegyezni, így legtöbbször csak következtetni, elképzelni tudjuk. Irataink között csak egy régi mesterasztal ételsora, néhány mesteravatási eskü szövege, egy zászlóavatásra való részletes visszaemlékezés, valamint egy ünnepélyes mesteravatásról szóló újságcikket találtam eddig a témával kapcsolatosan.³

A céhes mesterek életében a legfontosabb ünnepség a *mesteravatás* volt. A hosszú inas-, mesterlegényi- és vándorévek után a jelöltnek vizsgáznia kellett a céh előtt, szakmabeli tudását és feddhetetlen erkölcsét bizonyítania, így válhatott a céh tagjává. Céhbeállási díjat, „darék pénzt”, „onust” kellett fizetni minden céh esetében, ezt követhette a mesterasztal vagy lakoma.⁴ A kézdivásárhelyi céhes iratokban konkrét mesterré avatási vagy egyéb céhes ünnepség részletes leírását nem találtam, noha azt tudjuk, hogy

az 1940-es évekig ragaszkodtak még az ipartársulatok a céhes hagyományaikhoz, köztük a mesteravató mulatsághoz.⁵

A szakirodalom szerint is a *mesterasztalra, lakomára* vonatkozó erdélyi adatok többnyire 18. század előttiak, ugyanis a többfogatásos mesteri lakoma előállítása olyan anyagi erőfeszítéssel járt, hogy a hatóságok betiltották, igyekeztek mérsékelni.⁶

A múzeum dokumentációs könyvtárában őrzünk egy rossz állapotban levő, szakadt, kopott füzetet, egy 1757-ben kötetett dokumentumot, melybe a szűcsök régi irataikat gyűjtötték össze, másolták be. A gyűjtemény célját a mesterek így foglalták össze: „In Anno 1757dik Esztendőben kötetette a Kézdi Vásárhelyi Nemes Szöts Céh ez könyvet. A 1757dik Esztendőben kezdettük az ebben fel irando hasznos végzése meg megjedzeni fő Czéh Mester Jantso Josef uram kis czéh Mester Jantso Imre atyamester Kováts Imre a töb betsületes mostani élő emberek is rend szerint valo nevek mind ki tetszik a másik könyvből e könyvbe penig a privilegioma is a czéhnek a melyet belé lehet kötni, a melyet penig nem lehet meg tanálatnak a czéh ladjában”.⁷ Ezek között található egy 1649-es dokumentum átirata, másolata is, melyen a céh kiváltságlevelét is jóváhagyó Rákóczi György neve szerepel, de sem aláírás, sem pecsét nincs rajta. Az eredeti iratról nem tudunk. Továbbá az sem derül ki egyértelműen, hogy ez a menü alkotta-e az általános, megszokott, mindenki által előállítandó társasztalt, vagy csak egy egyszeri alkalom (1649. március 25., a céh alakulási ünnepsége lehetett ekkor) ételsora volt, de mindenképp fontos adalék a kézdivásárhelyi mesterek és lakók, illetve a vidék táplálkozási kultúrájához (*lásd az 1. sz. dokumentumot és fotót*).

Valamennyi kézdivásárhelyi céhes jegyzőkönyvből, a számadási könyvek bejegyzéseiből kiderül,

¹ Zászlóalap-könyv. A kézdivásárhelyi nemes csizmadia czéhnek első ipartársulatáná történet átalakulása emlékére ajándékozott zászló alapjáról 1879. ILCM-Tört A.I.120.10.

² KOVÁCH Géza – BINDER Pál 1981. A kézdivásárhelyi céhekre vonatkozóan lásd bővebben DIMÉNY Erika 2011, INCZE László 2012a.

³ A jelen tanulmányban a kutatás első eredményeit közöljük. A

kézdivásárhelyi Incze László Céhtörténeti Múzeum dokumentációs könyvtárában szereplő céhes dokumentumok feldolgozás alatt állnak.

⁴ KOVÁCH Géza – BINDER Pál 1981, 49.

⁵ INCZE László 2012a, 137.

⁶ KOVÁCH Géza – BINDER Pál 1981, 50.

⁷ Szűcs céh iratgyűjteménye, ILCM-Irratár 5. füzet 1.old.

hogy a mesterré avatásokat itt is ünnepélyes közös étkezés követte. 1842. szeptember 31-én a szabó czéh döntései között szerepel a következő határozat:

„3om. Eddig való szokásunk és a más Czéhok példájára részint pedig a kör egységben tartására végeztük hogy fizetésen kívül a Czéhunkban bé állandó Inas a midőn magát bé állásra jelenti a szokott onust két kupa bor és egy font turó és egy Kenyér mellet tégye meg ki tartván pedig a próba Heteket s a mesterséget tovább folytatni kedve lessen Inasnak egy veder bor egy rend Étel s ahoz való kenyérrrel a pénzbeli fizetésen kívül tartozik.

4. A mester Legénysegre való fel szabadulás idején az előbb irt asztalra valok kettőztetvén a Mester Emberségre való fel Szabaduláskor miden asztalra valok hármaztatnak, vagyis egész asztalt adni kötelesek.”⁸

A múzeum leltárában szereplő dokumentumokba csak azt írták be, hogy ki fizetett társasztalt, társopoharat, kinek „ételit, borát vették”, ki fizetett „egy vagy két rend föttért”, vagy hogy mikor, kinek a „sültit, borát consumálta a nemes céh”, de azt, hogy konkrétan mit fogyasztottak, nem írták le. A rend föttért fizetett fix összegek arra engednek következtetni, hogy a 19. század második felétől az étkeket megrendelték, kifőzdéből hozták, aki nem, az hozta a saját, otthon készült sültet.

A mesteravató ünnepség vagy gyűlés egyik fontos momentuma feltehetően az avatandó *esküvétele* volt. Egyik eddig előkerült legrégebbi kézdivásárhelyi eskümintát a kalapos céh és társulat működésére vonatkozó iratok között találtam. Az év nélküli dokumentum az íráskép alapján 19. századi, szövege a következő: „Én N. N. esküszöm az igaz Istenre – ki Atya, Fiu, Szent Lélek, tellyes Szent Háromság- egy bizony örök Isten – hogy a mint a nemes KALAPOŠ Czéh kebelébe mesterembségre fel véttem annak az előttem fell olvasott minden árticullusait – törvényeit és szokásait szentül megtartani s másokkal is megtartatni magamot kötelezem az az ellen hibázokot el nem titkolom sőt a nemes Czéh Elöljáróinak bémenteni kötelességemnek esmérem A Helybéli / Kézdi Vásárhelyi / Tkts. Törvényes Tanácsnak – mint a Ns. Czéh valóságos Elnökének határozatait engedelmisséggel követni és követettni tisztelnem esmérem – semmi e Ns Czéh ugy a Publicum Céllyával elelnkező káros dolgokba nem elegyedem, másokot is elegyedni tudtommal nem engedem – ezen Ns Czéhnek semmi némü képpen kárt nem teszek, sőt ennek boldogithatását a magam boldogithatása eleibe tenni ezennel magamot hitem szentségével

kötelezem – Isten engem úgy segéllyen, ugy adja Lelkem idvességét, mind ebbe, mind az örök életbe. Ugy Legyen”⁹ (Lásd a 2. sz. fotót).

1851-ben jegyezték le a szabók eskü formáját egy szabó jegyzőkönyv első, addig valószínűleg üres lapjára, melybe a szabó céh jegyzőkönyvét vezették 1842 – 1861 között: „Esküszöm az Élő Istenre ki Atya fiu szentlélek telyes Szent háromság egy bizony örök Isten az én igaz hitemben és telyes világi életben Ugy segélyen holtom után, ugy idvezítsen, hogy én mindenben a mi igaz és a ns Czéhnek boldogságát illeti azt mindenkor magam előtt Szentnek tartom a Privilégium elen semiben fel nem lépem Mestertársaimot hírek nevekben és Mesterségekben meg nem rontom Isten engem ugy segélyen ugy aggya lelkem idvességét, mind eben az életben, mind a következőben.”¹⁰ (Lásd a 3. sz. fotót)

A másik ismert eskümintánk is szabó dokumentumban maradt meg.¹¹ Ezen ugyan már a szabó ipartársulat neve szerepel, de valószínűleg a céhes mintára írták át a szöveget, mint ahogy a többi ipartársulati tárgy is a céhes tárgyak mintájára készült. A dokumentumba a szabó ipartársulat bevételeit és kiadásait vezették 1873 január 1 és 1927 között. Ebben találtuk a sárgás, keményebb lapot melynek mindkét oldalára szinte azonos szövegű esküminták írók.¹² (Lásd a 4a és 4b sz. fotókat)

„Eskü minta Én, N. N. esküszöm az élő Istenre és Becsületemre hogy ezen társulatnak a melynek ma tagja lettem, a Társulat szabályait szentül megtartom, Intézkedéseinek magamot alá vetem, a Társulatnak előnyeire és hasznára törekszem, a Társulat előljáróit tiszteletben tartom, ezek ellen semmit, sem a gyűlésen kívül, semmi némü ki fejezést nem cselekszem, sem anyagi, sem szellemi kárt nem okozok! Isten engem úgy segélyen!!!

Szabó Ipar „Társulat”.

A hátoldalon: „Eskü minta Én, N.N. esküszöm az élő Istenre és férfi becsületemre, hogy ezen társulatnak amelynek ma tagja lettem, a Társulat szabályait szentül megtartom! Intézkedéseinek magamat alája vetem! A társulatnak előnyeire és hasznára törekszem! A társulat előljáróit és tag társaimat tiszteletben tartom! Ezek ellen semmit, sem a gyűlésen kívül semmi némü rossz kifejezést nem cselekszem Sem anyagi sem szellemi kárt nem okozok: Isten engem úgy segélyen! Szabó ipar Társulat 1921 január 7-én.”

Kiemelkedő, ritka ünnepi alkalomnak számított a *zászlóavatás*, *zászlószentelés* is, mert a céhes zászlókat több ideig használták, viszonylag ritkán kellett

⁸ Szabó céh iratgyűjteménye, ILCM-Irattár. 2. füzet.

⁹ Kalapos céh iratgyűjteménye, ILCM-Irattár. 3. füzet. 1. lap.

¹⁰ Szabó eskü minta 1851-ből. Szabó céh iratgyűjteménye, ILCM-Irattár 2. füzet 1. old.

¹¹ A szabó Társulat Pénztári jegyző könyve 1873 évben ILCM-Tört., A.I.147.

¹² Szabó céh iratgyűjteménye, ILCM-Irattár. 2. füzet. 1. old.

őket cserélni. Ez az ünnep is mindig közös „leüléssel”, étkezéssel, mulatozással zárult.

A céhes, illetve ipartársulati zászlók a céhek, ipartársulatok szimbolikus, sokat használt tárgyai voltak. Az európai céhek alakulásának virágkorában, a középkorban elsősorban katonai jelvényként a városvédelmi alakulatok életében voltak fontosak, később vallásos társulatok jelei voltak, majd a közösségek összetartozásának egyik legfontosabb jelképévé, reprezentációs lehetőséggé váltak.¹³ A kézdivásárhelyi Incze László Céhtörténeti Múzeum leltárában található iratokból az derül ki, hogy a céhes zászlót Kézdivásárhelyen is mindig nagy tisztelet övezte, a közösségi alkalmakon, gyűlésekben, egyházi és világi ünnepeken a céh vagy ipartársulat a zászló mögött egységesen vonult, ugyanakkor a 40-es évekig óriási tisztességnek számított a zászlóval való, céhes hagyományok szerinti temetés.¹⁴

Céhes iratainkban előfordulnak a zászlókkal kapcsolatos bejegyzések. Az év elején vagy főcéhmester választás utáni leltárak, inventáriumok része lehetett a zászló: „Vagyon egy sejemből készült zöld zászló”¹⁵; „Továbbá van 7 ezüst pohár, egy kék selyem zászló, egy fekete és egy 3 színű”¹⁶.

A zászlóvivői tisztséget a céhen belül meghatározott rend szerint kötelező volt elvállalni, amikor valakire rákerült a sor, néha név szerint jegyzőkönyvbe foglalták a tisztséget betöltő mester nevét is: „Az 1880-ik évben Márczius 5-én nagy gyűlés tartatott a mire Határozat hozatott hogy minden temetésre az köteles a jelen évben Molnár Károlynak a fia Károly a zászlót hordozni, honn nem léte alkalmával köteles az utána lévő elvinni.”¹⁷ A zászlóvivő előljárói parancsára a temetések és különböző ünnepek alkalmával kellett a zászlót hordozza – gyász esetén a végtisztességadás, a hátramaradott gyászolókkal való szolidaritás, ünnepeken a céh jelenlétének reprezentálása volt a cél. Jegyzőkönyvekbe foglalhatták számadáskor csak a zászlóvivési alkalmak számát is: „Zászló vivőnek 17 alkalomért 17 korona”,¹⁸ legtöbbször azonban feljegyezték a halott nevét vagy az ünnepi alkalmat, így

nyomon követhető az is, hogy koronként milyen ünnepeket tartottak, tarthattak meg. Néhány példa:

„Lukács Viktor halott után zászlóvivés 60 [lej]”; „IX. 8 Csiszár Jozsef temetésén zászló kivivésér 100 [lej]”; Petőfi emlék ünnepre zászló vivő 0,50 [lej]”; „Szent István inepén zászló vivő 1 [lej]”; „Kosuth inepélyre zászlóvivő 1 lej”; „Október 6-án zászló vivő 1 lej”; „VI. 10. zászló kivitelért I. premilitár eskü, II. zecse máj, III. egyesülési ünnep 160 [lej]”,¹⁹ „junius 22 – a katolikus püspök jövetelén zászlóvivő 0,50 [forint]”,²⁰ „Nov. 28 temető szentelés zászló vivőnek 40 [forint]”,²¹ „1935 II.9 A prefektus tiszteletére zászlóvivő 40 lej”,²² „1937 évben Román ünnepekre kétszeri zászló kiküldésért 80 lej”, „1937-ben a román temető felszentelésére 40 lej”.²³

Előfordult, hogy a sérült, rongált zászlón kisebb javításokra volt szükség, ennek költségeit is mindig gondosan feljegyezték: „Zászló vezét megforasztottuk 80 korona”; „Kováts István úrnak egy új zászlónyélért 5 korona”,²⁴ „zászlóra fátyolért Fejér Lukács kereskedőnek”,²⁵ „Zászló szegek átdolgozásáért 120 lej”.²⁶

Egy-egy új zászló elkészítése komolyabb anyagi terhet jelentett, ezért a céhek és ipartársulatok segítettek is egymást, adományoztak a zászlóalapokra vagy zászlószentelések alkalmával a településen belüli vagy távolabbi testületeknek is: „A brassai csizmadia ipartársulat zászló avatására a választmány megszavaztatott 30 [korona]”; „Az asztalos ipartársulat zászlójára 5 [korona]”; „Függetlenkör zászlószentelési költség 10 [korona]”, „Kolozsvári iparos egylet zászló szentelésére adomány 5 [korona]”; „Asztalos társulat zászló szenteléskor 11”²⁷; „Czipész társulatnak zászló alapul 100”²⁸

Ezekhez az összegekhez képest sokkal tetemesebb egy új zászló elkészítéséhez, a felszentelési ünnepséghez szükséges anyagiak összege: „II. 15 zászlóanyagra bevásárlásra kiadtam 15000 8. II. 17 a zászlóbevásárlásból fenmaradt 9565,00”; „1924 a zászló szentelési és felülfizetési díjakba 13168”.²⁹ Az összegnek az előteremtésére társulati vacsorákat, jótékonyági esteket

¹³ GRÁFIK Imre 2008, 77.

¹⁴ INCZE László 2012b, 137.

¹⁵ A csizmadia céh számadási könyve 1865–1885, ILCM-Tört, A.I.121.3.

¹⁶ Protocollum Tribus Kézdi Vásárhelyiensium Pellionum Quod Urienejus Conclusa complectitus 1788. ILCM-Tört, A.I.127.

¹⁷ Uo.

¹⁸ A Csizmadia céh Rationis Protocoluma 1799–1802, ILCM-Tört, A.I.122.

¹⁹ *Cipész ipartársulat pénztár könyve 1924–1943*. ILCM-Tört, A.I.124.

²⁰ *Napló a Szöts ipar társulat részére Kézdi Vásárhely 1885*. ILCM-Tört, A.I.130.

²¹ Uo.

²² *Cipész ipartársulat pénztár könyve 1924–1943*. ILCM-Tört, A.I.124.

²³ Uo.

²⁴ *Napló a Szöts ipar társulat részére Kézdi Vásárhely 1885*. ILCM-Tört, A.I.130.

²⁵ [dokumentum címe] ILCM-Tört, A.I.133.

²⁶ *Cipész ipartársulat pénztár könyve 1924–1943*. ILCM-Tört, A.I.124.

²⁷ *Az első csizmadia ipartársulat számolóalap könyve*. ILCM-Tört, A.I.123.

²⁸ *Napló a Szöts ipar társulat részére Kézdi Vásárhely 1885*. ILCM-Tört, A.I.130.

²⁹ *Cipész ipartársulat pénztár könyve 1924–1943*. ILCM-Tört, A.I.124.

is szerveztek amire a város előjáróit is meghívták. 1926-ban a szücsök így számoltak be erről:

„1926 Márcz 8án megtartatott társulati vacsorán az új zászló alapra Kovács József Tamásé és neje szül Szántó Mária 1000 leit azaz egyezer Leut lefizette 1000 L. Az új zászló alapra még az alább megnevezett tagok adakoztak: Rusz József 500, Jancsó Ábel 500, Kovács Kelemen 500, Molnár Jozsef 500, 1927 február ho 20án adományozta Kovács János atyánk 100, 1927 II/26 Benkő Béla 100, dr. Varga Béla 100, dr. Kerepesi Iván 100, Pál Lajos lelkész 100, Vass Ferencz Brassoi szücs mester 100. Kézdivásárhely 1927II/26 összesen 3600 leu. Ezen összeget az pénztárnok átvette. Molnár Gyula volt társulati elnök és betétben helyezte vagy kiadásban kimutatja. Kovács János atya, Boross Gyula pénztárnok, Mágori Lázár, Csávási Endre főláto”.³⁰

A múzeum tulajdonában egyetlen olyan dokumentum van, ami egy, sajnos ma már nem létező ipartársulati zászló szentelési ünnepségről tudósít. Az A.I.120 leltárszámú, díszes, 21,5 cm széles, 32 cm magas, piros keményborítós füzet első borítóját aranyozott geometriai motívumok keretezik, középen ugyancsak aranyozott betűkkel olvasható a felirat: „ZÁSZLÓALAP-KÖNYV / A kézdivásárhelyi / Nemes csizmadia czéhnek / 1ső / IPARTÁRSULATTÁ TÖRTÉNT / átalakulása emlékére / Ajándékozott zászló / ALAPJÁRÓL / 1879” (5. sz. fotó). A hátsó borító négy sarkát nagy hullámos, ovális virágos domborított minta díszíti. A dokumentum állapota jó, bár kissé szennyezett, fekete foltok, pecsétek vannak rajta. A füzet gerincét egyenes vonalak közé helyezett pontok öt szakaszra osztják, ezek között aranyozott virágok láthatóak. A lapok széle is aranyozott. A belső borítók elől is, hátul is fényes, selymes, sejtyszerű mintások. Elöl egy lap le volt vágva, a füzet válik szét a borítótól. A füzet jelenleg 36 lapot tartalmaz, de hátul is ki van szakítva belőle néhány lap.

A dokumentum első öt lapja sima, a 6. laptól piros vonalas táblázat van benne a végéig, erre írtak kézírással, fekete tollal, tussal, tintával, illetve néhol ceruzával. Az első 10–11 oldalon ugyanazon kéz, egységes, apró betűs írásképe található. Ezen oldalon a zászlószentelési ünnepség részletes leírása kapott helyet, majd a füzet többi részében a zászlóalap gyarapodásáról (bevételek, adományok) illetve a kiadásokról írtak.

Az első oldalon az 1879-ben a város élén álló polgármester, Szöcs József, és neje, Balogh Anna dedikáci-

ója olvasható: „A zászló melynek alapja ez / Lengjen az ipar terén magosan / Isten áldása legyen rajta / Hütlen szivektől ovja meg / Mostoha kezekre nejuson soha / Az utokor is hiven örize meg. / 1879 Juni 3án. / Szöcs Joseff polgármester és neje született Balogh Anna”.³¹

A következő oldalon a díszes könyvet ajándékozó személy neve van megörökítve: „A zászlóalap számára ezen díszkönyvet ajándékozta Országgyűlési képviselő Tekintetes Nagy Gábor Ur a Társulati tagok által íránta tanusitot szives jo indulatokért küldötte Bpestről 1879 Deci. 22én”.³²

Decemberi az ugyancsak a második oldalon olvasható, rövid szöveg is: „A zászló szentelés innepély története rövid vázlotban meg iratot hogy az Utokor is legyen ismeretes volta. Kézdi Vásárhely 1879 December 30-án”,³³ de az ünnepség részletes, terjedelmes leírása, az alapítványi levél, és az első adományokról való bejegyzéseket is 1879 június 3-án kezdték. Utána már viszont 1880-as bejegyzések vannak, úgyhogy elképzelhető, hogy a díszes füzet adományozása után másolták be az alapítványi levelet, örökítették meg emlékezetből vagy egy korábbi leírás szerint az ünnepség menetét.

A leírásból kiderül, hogy az új törvények értelmében a kézdivásárhelyi csizmadia céh 1878 végén, 1879 elején szerveződött ipartársulattá: „A kézdivásárhelyi Ns Czizmadia Czéh Czéhmastera Tkts Sáska Antal ur az uj ipar törvények értelmében uj alap szabályt készített 1878ban és az megerősítés véget felterjesztette a Nagyméltoságu M. Kir földmivelés ipar és kereskedelmi Minisztériumhoz megerősítés végett mely meg is erősítetet 20985 sz alat. A megerősítés után az alapszabályok értelmében a társulat újá szervezkedet 1879 Február 1ső napján mely alkalommal társulati Elnöknek Ujbol meg választatot Tkts. Sáska Antal ur és alelnöknek Szász Károly ur. (Lásd a választás körül vit jegyzőkönyvet)”.³⁴

A céh korabeli számadási jegyzőkönyvében rövid leírás van az 1878 november 24-i ülésről, ahol a résztvevők felsorolása, és az új mesterek elfogadása után megjegyzik, hogy „Olvastatik földmivelés ipar és kereskedelmi miniszter 20985 sz allat leküldöt alakuloban lévő csizmadia ipartársulatnak folyo évi augusztus 29én 5996 kelt alispáni jelentés, mely a további megtételére fő Céhmaster aa megbizatik a Céh vagyont a társulatra át kebeleztetni”³⁵, a céh vagyont azonban itt nem részletezik, a következő bejegyzés meg már sokkal későbbi, 1884-es.

³⁰ *Napló a Szöcs ipar társulat részére Kézdi Vásárhely 1885 A. ILCM-Tört., A.I.130.*

³¹ *Zászlóalap-könyv a kézdivásárhelyi Nemes Csizmadia czéhnek 1ső ipartársulattá történt átalakulása emlékére ajándékozott zászló alapjáról 1879. ILCM-Tört., A.I.120. 1.*

³² Uo. 2.

³³ Uo. 2.

³⁴ Uo. 3.

³⁵ *A csizmadia céh számadási könyve 1865–1885. ILCM-Tört., A.I.121.*

A zászló története a főcéhmester asszony, Csiszér Sára nevéhez fűződik, ő volt az, aki a céh ipartársulattá való alakulásakor felvetette egy új zászló ötletét: „Midőn ezen választási actus tulvitetet Sáska Antal nő születet Csiszer Sára ur azon saját kölcségén készitett egy diszes lobogoval lepte meg a társaságot melyet az új alakulás napjának emlékére készitett.”³⁶ A zászló ugyan nem került a múzeumi anyagba, de a könyvben szerepel a leírása: „A zászló egyik oldalán ezen felirat van A NS. Czizmadia Czéh társulatá alakult 1878ban Sáska Antal elnöksége alatt Ennek emlékezetére ajándékozta a zászlót neje Csiszér Sára. A más oldalon Attila csizmája.”³⁷

A társulat 1879 májusában értekezett a zászlószentelési ünnepségről és bizottságot küldtek a polgármester asszonyhoz a zászlóanyai tisztség felkérésére: „1879 május 4én tartott választmányi gyűlés tanatskozás alá vette hogy az ajándékozot zászló fel szenteltesen és e célra zászló anyát hívjon meg. – mire nézt ezen határozat hogy megvalosuljon a választmány kebeléből kiküldötte ids. Baka István Szász Károly alelnököt Megyaszi Máté, Csiki Jánost és város kapitán Molnár Dénest azon utasítással hogy Szöcs Jozsef polgármesternét született Balogh Anna ur Asszon, a társulat nevében kérjék fel a zászló anyai tiszt elvalolasara. A bizotmány ezen kiküldetésnek eleget tett s örömmel jelentette bé a választmányi gyűlésnek az örvendetes eredményt, hogy polgármester Szöcs Józsefnő sz. Balogh Anna Ur azon a zászló anyai tisztet elvállalta mit is a választmány örömmel fogadott.”³⁸

Eldöntötték a zászlószentelés időpontját (1879. június 3.), és jó előre leszögezték a pontos programot is (lásd a 2. számú dokumentumot). A konkrét ünnepség leírása a kor szellemének megfelelően kissé romantikus, lelkes és szokatlanul részletes, ami megint arra utal, hogy az eseményeknek egy utólagos összefoglalásával, visszaemlékezéssel állunk szemben. A dokumentum-részletet mellékletben (3. sz. *dokumentum*) betűhűen közöljük, mivel tartalmazza az ünnepségen felszólalók szövegét is.

A polgármester és felesége által aláírt alapítványi levél másolata a dokumentum következő oldalán olvasható:³⁹ (4. sz. *dokumentum*). A dokumentum 12. oldalától táblázatot vezetnek a zászlóalap bevételei-

ről és kiadásairól. A bejegyzések 1879. június 3-a és 1939. március 2-a közöttiek.

A kiemelkedő, ritka események mellett a mindenkori *céhgyűlések* is általában borozással, közös italozással, néha étkezéssel értek véget. Gyakoriak a jegyzőkönyvekben, számadásoknál a következő típusú bejegyzések: „Rátzio Csináláskor egy veder bor 3,12 forint”⁴⁰; „Czéh mester választáskor két veder ürmös bort hozattatván per 3 ft 30 kr véve fizettünk 7.”⁴¹

Hosszabb italozások a nagygyűlések alkalmával eshettek, általában ilyenkor pótolták a poharaikat is: „A Karátson nagy gyűlés alkalmával hoztam öt veder bort 11 Ft, Ugyan akkor üveg és pohár váslás 1 Ft 50 kr”⁴²; „A Generális gyűléskor öt kupás üvegekért és 12 poharakért fizettünk 2,6 ft”; „Fel hozatott a gyűlés áltol hogy fejenként akik jelen voltak a gyűlésbe fejenként egy egy fél kupa bort mulasanak el és a Czéh tisztjeinek az edigi fárodságokért egy egy kupa bor adasék ki De minek utána a Czéh öszegyült és aleg Csenedesben mulatott Szász István volt fő czéhmaster ur áltol fő Czéhmaster aa fia felkéretett meg fejenként egy egy fél kupabor hozas mi el is hozatot el is konzumáltott”⁴³ Egy bejegyzésből kiderül, hogy a borozgatások alkalmával a gyűlésben részt nem vevő özvegyeknek is küldtek az italból: „a nagygyűléskor téves let a bor ára fizetve mivel többet mutatot ki Jantsó Mózes úr mint a dékán számba adot 13 liter boral 9 kor 36 fil, ugyan ekkor az özvegyeknek 3 liter.”⁴⁴

A boron kívül ritkán víz, túró és kenyér fordult még elő ezeken az alkalmakon is: „A generális gyűlés alkalmatosságával elkölt öszvesen negyven veder bor melyből a bé álloktol jütt 26 veder négy kupa a Czéhra e szerént jött 13 veder négy kupa és a ratio rekesztésre valamint a Szücs János bé hiteltetésre több Czéhbeli aai meg szolittatván ekkor Hat veder bor hozattatván a szerént a bor árra per 3 fr lévén az két pont alatti bor árráért fizettetett a Czéh Cassájából 58,30 ft, ugyankor Két font turóért és két kupa borvízért 1ft”⁴⁵; „14a Januarii gyűlés tartatván a' mikor Desö Josef aa öreg számba bé hiteltetvén a' Czéh kívánságára 2,1/2 véka bort és kenyeret is hozattunk Kötség esett 8,35 korona”, „Jantso Mozes atyánkfia volt Elnök meghalt koporso, sírások, atya, zászlóvivő 29 kor[ona], a társulat a tisztességére egy koszorut 20, ekor lett kölcség, turo, vizek és borok 22 kor[ona] 6 fil[lér].”⁴⁶

³⁶ Zászlóalap-könyv a kézdivásárhelyi Nemes Czizmadia czéhnek Iső ipartársulatá történt átalakulása emlékére ajándékozott zászló alapjáról 1879. ILCM-Tört., A.I.120. 3.

³⁷ Uo. 3.

³⁸ Uo.

³⁹ A.I.120. 11. oldal.

⁴⁰ A Kézdi Vásárhelyi privilégialt Nms Czizmadia Czéh Szám Adó jegyző könyve mely kezdődött az 1840dik Esztendő December hónapja 26dik napján. ILCM-Tört., A.I.119.

⁴¹ Uo.

⁴² A czizmadia céh számadási könyve 1865–1885. ILCM-Tört., A.I.121.

⁴³ Uo.

⁴⁴ Napló a Szöcs ipar társulat részére Kézdi Vásárhely 1885 A. ILCM-Tört., A.I.130.

⁴⁵ A Kézdi Vásárhelyi privilégialt Nms Czizmadia Czéh Szám Adó jegyző könyve mely kezdődött az 1840dik Esztendő December hónapja 26dik napján. ILCM-Tört., A.I.119.

⁴⁶ Napló a Szöcs ipar társulat részére Kézdi Vásárhely 1885 A. ILCM-Tört., A.I.130.

Zenés céhes mulatozásról eddig csak egy adatot találtam: „Öreg Nagy Sámuel aa meg halálozván más öreget tettünk – öreg Szóts Dániel ekor Czéhunk kívánságára hozatunk 2 veder Bort fizettünk érte 5,20 [forint], Ugyan ekor zenebonáskodás esvén ennek meg békéllésekor N. Cz. Kívánságára hozatunk 4 veder borokott fizettünk érte 10,40 [forint], Ugyan ekor a Fő Bíró urnak és a Fő nótárius urnak küldöttünk fél veder borokat fizettünk érte 1,20 [forint]”⁴⁷.

Ezek az alkalmak az idők során sokat alakultak, változtak. Erre utal az a tény is, hogy bár a harmincas években még létezett ugyan általános ipartestület Kézdivásárhelyen, mégis különös, ritka eseménynek számított az általuk szervezett *mesteravató díszgyűlés*, mellyel a régi céhes hagyományokat igyekeztek feleleveníteni. A *Székely Újság* hasábjain 1932. június 12-én közölt meghívó⁴⁸ (lásd 6. sz. fotó) hívta fel az olvasók figyelmét a rendezvényre, melyet Vajna Károly iparos tanonciskolai igazgató „a nemes asztalos ipartársulat dísztagja és titkárának az iparügyek és a kézdivásárhelyi Asztalos Ipartársulat érdekében kifejtett közhasznú tevékenysége elismerése gyanánt – a nemes asztalos céh tagjává – asztalosmesterré leendő felavatása céljából”⁴⁹ szerveztek. Az ünnepséget 1932 június 19-én délután 3 órakor tervezték megtartani az „Unió kert” nyári helyiségben. A rendezvény tervezett programja: „Délután 3 órakor a felavatató meghívása. Díszgyűlés a régi céh szabályok szerint az Ipartársulatok és a református Dalkör közreműködésével. Délután 5 órakor: Mester asztal”⁵⁰. A társasvacsorának a részvételi díja 70 lej, a Kovács hírlapirodában és a Turóczy István könyvkereskedésben lehetett jelentkezni.

Erről a nagyszabású rendezvényről a lap *Mesteravatás volt Kézdivásárhelyen* címmel részletes beszámolót közölt 1932 június 26-án. „A régi céhrendszer élete pezsdült meg néhány órára múlt vasárnap délután az Unió – kert nyári színházának falai között, amikor Vajna Károly ny. Állami – elemi és tanonciskolai igazgatót, városunk közéletének kiváló, lelkes munkását az asztalos ipartársulat dísz-asztalos-mesterré⁵¹ avatta fel.”⁵²

A lelkes, érzelmileg telített, szubjektív beszámoló szerzőjét nem ismerjük név szerint: „A megkapó, egyben felemelő ünnepély sokaknak könnyet csal

a szemükbe, azonban maga az ünnepeltnek is többször elfult a hangja a meghatottságtól, látva azt a szeretetet, a tiszteletnek ama bőséges megnyilvánulását, mely feléje áradt az ajkáról és a szívekből”⁵³.

Az ünnepség a tiszteletadáson túlmenően régi céhes hagyományokat kívánt feleleveníteni, melyek a harmincas évekre már elfelejtődtek, elavultak, de az idősebb mesterek még emlékezhetek ezekre, valószínűleg emlékezéseik alapján állították össze az ünnepség mozzanatait. „[...] ez az ünnepély ritka eseménye volt a város társadalmi életének, azaz helyesebben kifejezve, a mai generáció által még nem látott ünnepség volt ez a mesteravatás. Hisz rég leomlottak a céhrendszer keretei, a haladás modern szelleme rideg paragrafusokat ültetett helyébe, holott a céhéletnek voltak olyan momentumai, melyek az érzés szálain keresztül sok kihatással voltak az egyén életére, az ipar fejlődésére. Köszönet az asztalos ipartársulatnak, hogy néhány pillanatra visszavarázsolta előnkbe azt a boldog kort, amikor a munkát érdeme szerint mérlegelték, az iparos „remek” nélkül nem ölthette magára a mesterkötényt”⁵⁴.

Az ünnepség a „zászlójuk alatt megérkező ipartársulatok”⁵⁵ felvonulásával, elhelyezkedésével vette kezdetét. A felsorolt funkciók, előre jól megtervezett szerepek arra utalnak, hogy a szervezők⁵⁶ kitettek magukért, tanulmányozták a céhes iratokat, jegyzőkönyveket, hogy minél pontosabban rekonstruálhassanak egy régi céhes gyűlést. „A közönség is szép számban benépesíti a termet, melynek emelvényét elfoglalják a céh érdemes fejei: Lukács József főcéhmester, Kovács István az avató céhmester kékkötényben, Földi Sándor szertartás-mester, dr. Fekete András ügyész, mint a céh nótáriusa, a többi céhmesterek, valamint Dakó Antal atyamester, a kóstolómesterek, főpohárnokok.”⁵⁷

Az ünnepség részletes leírása következik: „Lukács József nyitja meg a dísz-gyűlést és bizottságot küld ki a felavatandó mester meghívására. Nem telik bele tíz perc, lelkes éljenzés közben érkezik meg Vajna Károly a terembe, a kezében hatalmas szegfü-bokréta. A kert bejáratánál felállított diszkapunál nyújtották neki, ahol Kovács István üdvözölte. Az emelvény mellett elhelyezett asztalka melletti széken foglal helyet, mire felugott a dal riadó hangján, a ref. dalárda hangjáról a székely dalosok jellegje: Száz vihartól tépve, törve.

⁴⁷ A *Kézdi Vásárhelyi privilégiált Nms Czizmadia Czéh Szám Adó jegyző könyve mely kezdődött az 1840dik Esztendő December hónapja 26dik napján*. ILCM-Tört., A.I.119.

⁴⁸ *Székely Újság*, 1932. június 12., 4. old.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ A város előljárói közül választott dísztag(avatás) gyakori volt a céhek életében is, lásd csizmadia névsortábla, jegyzőkönyvek.

⁵² *Székely Újság*, 1932. június 26., 2–3. old.

⁵³ Uo. 2. old.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ A *Székely Újság* 1932. június 26-án megjelent számában a 3 oldalon közölt köszönet utal a szervezők kiletére: Dr. Fekete András, Kovács István és dr. Várhelyi Ödön.

⁵⁷ A kóstolómester és főpohárnok funkciókkal nem találkoztam eddig a céhes iratokban.

Elcsendül a dal és feláll a főcéh-mester, hogy a szertartás hangján köszöntse Vajna Károlyt, egyben kimondja a céh ítéletét: a mesterré avatást. Felkéri, mint a céh nótáriusát, Dr. Fekete András ipartestületi ügyészt, hogy ismertesse azt a munkát, mellyel Vajna Károly *remeket* alkotott.⁵⁸

Utána az igazgató érdemeinek felsorolása következett: „Visszatekint a nyolcvanas évekre mikor a fejlett kézdivásárhelyi asztalos ipart a város határain túl is elismerés övezi. Ekkor már ott áll a város kulturális haladásának bástyáján Vajna Károly és biztató szavával, tanácsadásaival lökést ad a fölvetett eszme valóra válásának. Harminc esztendeig, mint az asztalos ipartársulat titkára dolgozik zajtalanul s utmutatása meglátszik az ipartársulaton, mely elsőnek teremti meg a temetést segélyező alapot, majd pedig megszínálják a gépműhely-szövetkezetet.”⁵⁹

Az avatandó méltatása, laudációja után az avatási aktus következett: „Lukács főcéh-mester elrendeli az avatást és felkéri az aktus megkezdésére Kovács István avató-céh-mestert, aki felvezeti Vajna Károlyt az emelvényre, a hol már várják a munka szerszámai: a gyalupad, a gyalu és a kalapács. Megszólal újra a főcéh-mester: Az avató céhmesterek adja meg az utasítást *Oldd le kötényedet és tiszteld meg a felavatandót azzal, hogy saját kötényeddel állítsd munkába!* Kovács István céhmester leoldja a kék-kötényt és átadja Vajna Károlynak. Szól most a főcéh-mester: *A kötény felkötése jelenti a munka megkezdését!* Majd utasításra Földi Sándor szertartásmester felolvassa a céh eskümintáját, utána pedig Kovács Kelemen céhmester olvassa az esküt és teszi le a fogadalmat az új asztalos-mester.” Az eskü után az avatandónak szimbolikus munkát kell végeznie, a kalapáccsal a gyalupadra kell üssön háromszor, áldásokat mondván: „Isten nagyobb dicsőségére teszem az első kalapácsütést! Istenünk, emeld föl Magadhoz a király szívéét, hogy végiglátva roppant helyzetét, tehesse boldoggá összes népeit, köztük a mi kisebbségünket is!”, „Isten áldd meg a tisztas ipart, áldd meg e város minden polgárát, adj bőséges munkaalkalmat, hogy meglegyen a mi mindennapi kenyérünk!”, „Istenünk, oly sok vihar és szenvedés után küldd el nekünk a béke olajágát és hozz reánk víg esztendő!”⁶⁰

A főcéh-mester „Áldás, békesség! Légy hű munkása céhednek, becületos polgára városodnak” köszönettel fogadta dísztaggá Vajna Károlyt.

Ezek után az oklevél átadása és köszöntés következett: „Az avató céhmester, Kovács István lép elő most és felolvassa az okiratot, mely Vajna Károly érdemeinek a kiemelésével, a céhmesterek aláírásával adja tudtul, az olvasóknak a dísz asztalosmester avatás körülményeit. A mesterokmány székelly díszítésű keret, ellátva az ipartestület hatalmas függő pecsétjével... Ezután következik az avatás újabb ceremonias része, az ősi céh rendszer tradicionális szokása: a *köszöntő pohár*. A főcéh-mester az összetartozás hangján szól most a felavatott asztalosmesterhez és elrendeli, hogy adjon köszöntő poharat. A szertartás-mester, a kostolómesterek, a főpohárnokok készítik elő a mesterasztalra a céh régi kupáját, az ezüst serleget és a boros poharakat. Vajda Albert és Szőke Imre főpohárnokok kezéből veszi át a bort tartalmazó serleget Deme Antal kostoló mester és kitöltve abból poharába megizleli a bort és közli a véleményét: *Ez a bor szőlőből van tiporva, mondhatom, a legjobb bor!* A főpohárnokok átveszik a serleget és most az új mester részére töltenek a céh ősi kupájába.”⁶¹

Koccintással jelezték a mesterek, hogy az új tagot körükbe fogadták, majd az ünnepség a református dalárda dalával, a jelenlévőknek mondott köszönettel ért véget.

A cikk az esti társas vacsoráról is írt. Erre este 7 órakor került sor. Megtudjuk, hogy hosszú, hármasszalt terítettek 130 főre. A felszolgált ételekről sajnos most sem esik szó. A cikkíró a felszólalókat említi meg, Lukács József mondott pohárköszöntőt Öfelségére, Szabó Jenő költő pap Vajna Károly érdemeit emlegette fel „magas szárnyalású beszédében”. Kovács István ipartestületi ügyvezető alelnök, Kovács József református kántor-tanító, Dr. Molnár Dénes mondtak további pohárköszöntőket, majd az ünnepelt köszöni meg a tiszteletet, beszédében a város és az asztalos céh jótékony asszonyait is megemlítve. A mulatozás éjszakába folyt, az ünnepelt és felesége éjjel 1-kor távoztak a jó hangulatú, vidám társasvacsoráról, melyen szintén a református dalárda szerepelt Kovács József karnagy irányításával.

Más hasonló, nagyszabású ünnepségről nincs tudomásunk. A gyorsuló, modern életforma és ipar fokozatosan kiszorította a céhes hagyományokat és szimbolikus tárgyakat.⁶² Ezek egy része megsemmisült, más részét emlékként őrizték meg az utolsó mesterek leszármazottai, majd a hatvanas évek végén, hetvenes években a kézdivásárhelyi múzeumnak adományozták őket.

⁵⁸ Székely Újság, 1932. június 26. 2. old.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Uo. 3. old.

⁶² DIMÉNY Attila 2010, 451.

Mellékletek

1. sz. dokumentum.

*Mesterasztal ételsorának másolata.*⁶³

Anno Domini 1649 die 25 Marty

1. Először viz halat tormával
 2. Káposzta
 3. Ris Kása konzal ezekhez egy egy tyuk minden tállétken
 4. Konzal Petrezselyem
 5. Törött lév disznó hussal
 6. Házi kásával lud hust igen szép kövért
 7. Egy rend tyuk édes lével
 8. Kaszás lév fehér hussal igen szép fehérrel
 9. Töltött malatzot minden asztalra igen szépen sütvé
 10. Fekete levét disznó husval
 11. Minden asztalon kétt töltött tyuk ezen tyuk kettő, egyik tyukot a kisebb asztalról vigyék a céh mesternének egy kupa borral és egy Tzipoval⁶⁴
 12. Gyümölcs lév disznó hussal
 13. Vagy egy-egy nyul, vagy egy-egy Lud, vagy egy töltött Malatz, az penig minden Asztalhoz külön-külön igen szépen és meg sütve, ugyan azzal a lepény is jelen légyen, szép és melegdeden kell fell vinni
- Ezeket penig a rend táll étkeket mindeniket külön-külön meg Sáfrányozzák s meg borsollyák valamint a Látó Mesterek kívánják
- Itten ezekhez peniglen gyakorlott kenyeret, fejér Czipot, kalátot, peretzet elegendőt, és ezeknek utánana 15. tizenöt veder bort, valahonnan az Mester emberek kívánnyák.
- Nos Georgius Rakotzi”

2. sz. dokumentum.

*Zászlóalap-könyv a kézdivásárhelyi Nemes Csizmadia czéhnek 1ső ipartársulattá történt átalakulása emlékére ajándékozott zászló alapjáról 1879 (A tervezett ünnepség napirendi pontjai).*⁶⁵

- „Isen Állitason a piac közepire egy sátor a hol a szertatrás véghez vitessen
2. pont 10 orakor indulás az Elnöki háztol zene szo melet a sátorig és ottan a társulathoz tartozó tagok eléneklik Hazádnak rendletlenül!! egy versét.
 3. A Róm. Catholica lelkész szertartása szerént bé szenteli a zászlót
 4. A tanitói dalárda énekel
 5. Ev ref. Nagy pap szonokol
 6. dalárda ujból énekel
 7. Az ev ref segéd pap könyörgést tart
 8. A zászlo átadása a zászló anyának
 9. szegbeverés a zászlóba
 10. a társulati tagok együttesen éneklük Isten áld meg a magyart!!
 11. mind ezek bévégezise után zene szoval és kibontot zászlóval a társulati elnökhöz vitetik a zászló

⁶³ Mesterasztal ételsorának másolata. Szűcs céh iratanyaga ILCM – Irrattár., 5. füzet 14. old.

⁶⁴ Eszerint akkoriban a mesterek és asszonyaik nem ünnepeltek együtt, míg az 1897-es zászlóavatáson is és az 1932-es dísztag avatáson is feleségeikkel együtt jelentek meg az ünnepeltek.

⁶⁵ Zászlóalap-könyv a kézdivásárhelyi Nemes Csizmadia czéhnek 1ső ipartársulattá történt átalakulása emlékére ajándékozott zászló alapjáról 1879. ILCM-Tört., A.I.120. 4. old.

⁶⁶ A színháznak is helyet adó épített Vigadó csak később, 1904ben épült, itt valószínűleg még az 1857-ben épült városi

12. a zászló haza vitele után leülés az elnöknél és östve a Színházba⁶⁶

A meg alapított program elfogadtatott.”

3. sz. dokumentum:

*Zászlóalap-könyv a kézdivásárhelyi Nemes Csizmadia czéhnek 1ső ipartársulattá történt átalakulása emlékére ajándékozott zászló alapjáról 1879. (Az ünnepség leírása)*⁶⁷

„Elérkezett 1879 június 3-a már kora reggel társulati elnök Sáska Antal ur a kiküldött bizottsági tagokkal és Molnár Dénes városkapitán urral rendezték a sátort és a körül zöld fákat⁶⁸ verettek fel. Mint ha a napis örvendet volna a napi eseménynek és az új ipar zászlo szentelésnek mert szép nap volt. És az egész város népe résztvet az innepélyen

Délelőtt 11 orakor a társóság új és régi zászlojával szintén a társulathoz tartozó Ifjusági is kibontot zászlokot zeneszó mellett levonultak a piatz soron Elnökeik vezetése alatt és egyenesen Szöcs Josef polgár mester ur háza előtt két sorban felállottak⁶⁹

Itt csatlakozott a városi tanács részéről is városkapitán Molnár Dénes és Kovács Dániel pénztárnok urak és együttesen felmentek Szöcs Josef polgármester ur lakoházában hol Sáska Antal ur illem tisztelettel felkérvén Balogh Anna ur aszont hogy a megjelent társulati tagokkal együtt sziveskedjenek a piatzon levő zászlo-szentelési helyen megjelenni az e czélra felkészített sátorhoz.

Szöcs Josef polgármester ur meg köszönvén a társulati elnök Sáska Antal urnak azon sziveséget hogy ezen társulattal együttesen kívánta meg tisztelni nejét és megígérte hogy együttesen kívánnak megjelenni.

Ezek után Molnár Dénes Város kapitán eléálván és a következő beszédet mondotta:

Szeretve tisztelt Polgármester ur! Eljöttünk miis hogy hadv-ezerünk elnökünk, ezen tisztá szivből fokadt kitüntetésből miis oztakodhasunk. Rövid az idő miolta szeretve tisztelt polgármester ur városunk süljedező hajoja kormányoztatát át vette, hogy e várost a jólét meglegedés biztos révpartjára vezesse – s már is a nép kezdű észlelni hogy választásában nem csalódott

Adja az ég Ura hogy a mainapon ért kitüntetés a szeretve tisztelt polgármester Urnak csak kezdeményezése legyen annak a jutalomnak melyet tántoríthatatlan jelleme, önzetlen hazafisága maga elébe kiszabott. Agya az ég hogy nehéz és terhes munkájában kísérje mindég a nép osztatlan szeretete, tisztviselő társainak feltétlen bizodalma, hogy így válvtve boldog legyen a nép s a boldogság serkencse tanácsos társait hogy a nehéz és fáradalmas munka közepett bizton számíthason tisztviselő társaira.

Most pediglen azzal zárombé beszédemet, hogy szeretet polgármesterünköt, szeretve tisztelt kedves nejevel az isten sokáig éltesse. Nagyon tisztelt hivatal, társaim Az önzetlen bizalom és szeretet hozta Önököt ez alkalommal házamhoz hogy résztvegyenek azon családi örömben a melyel kedves nőmtől a csizmadia ipar társulat megtisztelte, fogadják érte szivem legbelsőbb érzetiből számon köszönetem.

tanácsház dísztermébe tervezték az ünnepséget.

⁶⁷ Zászlóalap-könyv a kézdivásárhelyi Nemes Csizmadia czéhnek 1ső ipartársulattá történt átalakulása emlékére ajándékozott zászló alapjáról 1879. ILCM-Tört., A.I.120 , 4–10. old.

⁶⁸ A zöldág, nyárfa állítása a mai napig fennmaradt az egyházi (elsőlódzás, bérmálás, konfirmálás) és iskolai (kicsengetés) ünnepségeknél.

⁶⁹ Sem a polgármester házának, sem a csizmadia ipartársulati elnök házának a helyét nem ismerjük.

Ami pedig városom ügyeit illeti bennem tiszta elhatározottság van arra hogy mármár sülyedező hajóját megmentsem de ennek kivételére egyes emberi erő kevés éppen ezért, mint hű bajnok-társakra, önökre és a város értelmeseb polgáira is számítottok. Mostmár a másnapra kitűzött Czelünk keresztül vitelére indulhatunk.

Ezel Szöcs Josef polgármester ur kedves nejét karon fogván tizenkét koszorus leány kíséretében lejöttek a szobából és ottan Sáska Antalné ur asszony is csatlakozván kibontot zászloval a társulati-tagokkal együtt a piatzon fel állított sátorba mentek.

Itten várakozván a nagy számú néptömeg mely meg érkezéskor a zászló anyát éljenzéssel fogadta!!!

Mindkét vallás felekezet részéről a vallásos szertartás megtartván

Azután a megalapító program szerént következett a szegbeverés a következő mondatokkal

1. Keresztanya: a zászlót átvéven átfogta a készített szalagot és két hervadatlan koszorut mondván: Kézdivásárhely város ipara felvirágzása nevében ütöm e szeget.
 2. Ajándékozó: A mit jelzés folyton virágozzék
 3. R. Catholika lelkész: a Szent háromság nevében
 4. Ev ref. Nagypap: Hit remény szeretet legyen követve
 5. Ev. ref. segédje pap: Vallásos buzgóság terjedjen alatta
 6. A polgármester: A törvényhatóság nevében találjon ez mindég védelmet és oltalmat alatta
 7. Honvéd zászlo aj. poroncsnok: Büszke vagyok rá! Csak annak örvendek hogy ezen zászlo legelsőbben is honvéd vette kezibe. Agya a gondviselés ezáltal sok ügyes honvéd nevedekdjék a haza oltalmára haza szeretet legyen szövétneke
 8. Társulati elnök: Az iparnak az új idők és új eszmék kiegyenlítése nevében
 9. Tímár társulati elnök: Válvette virágozzál
 10. Fazakas társulati elnök: Vezér csillagként mindég ragyogjon
 11. Mészáros társulati elnöke: Áldás kísérje utaidot
 12. Szöcs társulati elnöke: Isten oltalma legyen rajtad
 13. Szijgyártó társulati elnöke: Virágozzék az ipar alattad
 14. Asztalos társulati elnöke: Oltalmazzon az ég minden veszélytől
 15. Kalapos társulati elnöke: Áldás azokon kiket képviselsz
 16. Suszter társulati elnöke: Az egyetértés szelleme örökdjék felletted
 17. A kantai degetes csizmadia társulati elnöke: A testvéri egyetértés nevében
 18. Pléhes, Lakatos és Kovács egyesült társulati elnök: Az iparos osztály értelmi fejlődése nevében
 19. A tűz oltó egyesület: Fokrol fokra mindég csak előre
 20. A társulati tagok közül Csiszár János öreg: E lobogo alatt tisztelet legyen mindég az öreg kornak
 21. ids Kovács Imre öreg: Haladjon mindég az idővel
 22. Csiszár Josef volt céhmester: Vezessed iparunkot versen képesen keletre
 23. Szotyori János kis czehmester: Rend és fegyelem megtartására
 24. Nagy Sándor atyamester: Szövétneke legyen mindig az ifjuságnak
 25. Szász István: Munka és szorgalom jelképe legyen
 26. Szász Károly al. elnök: A társulati tagok jó létiért
 27. Szöcs Vilma A koszorusleányok nevében
 28. Balogh Sándor Isten jó atyánk ez össze gyülekezet nép áldásért könyörgöt hozád. Nevesd meg azt töllök – áld meg e városban levő iparos osztályt hogy a kor haladásával fejlődve tudja szorgalma által meg keresni életmodját a tenevedben ütöm ezen szeget Legyen áldásod mindvégig rajta.
- Végül a R. Catholika lelkész Kelemen Ambrus el mondván hogy

a szent háromság agya az erőt a kitartást és szorgolmat, ágya meg ezen népet ezutánra is hogy a városban az ipar és kereskedelem hovatováb fejlődjék és ennek népei minden osztályban boldogok legyenek.

Ev. Ref. nagy pap Székely János tisztelt gyülekezet kinek köszönhetjük azt, hogy mi a mai naps ily alkotmányos szellemben gyülekeztünk össze mint felséges Urunk királyunknak minék előtte innen el távoznánk kíványuk hogy még sokáig éljen ezzel háromszoroson Éljen a király!!!

Min ezek bevégezése után a dalárda énekelt.

Megjegyzendő az hogy miután elől Zászló anya Szöcs Josefnő született Balogh Anna Ur azon egy lepecsételt levelet adott át társulati elnök Sáska Antal urnak mely levél akkor lesz felbontando mikor a társulati tagok a zászlót az elnök házához haza kísérik.

Ezel megindult karon fogva vezetve Szöcs Jozsef polgármester kedves nejét mint zászló anyát – csatlakozot elnök Sáska Antal ur kedves nejevel

A már felszentelt zászló kibontva rá illesztett jelvényekkel magosra emelve zeneszonál kíséretet a nagy elnök házához hol is kiérve az ajtóba fogadta Bodor György iparos a menetet.

A kimenet alatt a mai nap eseménye öröme leirhatatlan azon párotlan részvét a mely ez innepély lefolyása körül összpontosult Bodor György a következő beszédet fogadta a kimenő sokaságot és a zászló anyát:

Nagyon tisztelt gyülekezet leirhatatlan a mai nap szép eseménye és az esemény mely a város kebeliben keresztül vitetet mert az 1ső ipar társulat megalakulása és ennek zászloja fel szentelése, minden e városban lako iparos kebelében új életet keltet fel és a szívérzést áthatja, agya a gondviselés hogy ezen társulat mely kezdeményező volt, évek hosszú során virágozzék és ennek zászloja nagyon tisztelt kereszt anyja még sok éveken keresztül örvendhessen a mainap teljesített tisztjében melyért egyhangulag kívánjuk itt is hogy sokáig éljen!!!

Ezek után az egész kíséző sokaság bevonult az elnök házában hol is a kereszt anya áldást és sok szerentsét kívánt az adományozo asszonnak és hogy lehetet a város népe tanuja – és azon adományozott áldozat hozatala sokszoroson legyen kárpotolva a társulati tagok önzetlen bizodalnok és elismerések által – kívánom hogy számos éveken keresztül kedves férjével sokáig éljenek és a társulat jóléte és előhaladására sok jot tehessenek. A házi aszont az egész kíséret megéljenzette!!!

Elnök a társulati tagokat el bocsátván és felhivta hogy délután három orakor minyájokat szivesen látja meg jelenni egy pohár bor ürítésre hogy a mai nap a társulat öröm innepet egymás közt kívánatokal is fűszerezék. – annak bevégezése után a mai ipen a társulat részére rendelt Sztupa Andor szintársulati szinagazgato általi diszeloadásban is részt venni minden a társulathoz tartozó tagot és ifjakot fel hivat hogy az előadás után az ifjuságnak is meglegyen öröme és a mai napon örömmel emlékeznek vissza – még bát is rendeztetet az ugy nevezet Unio kertben, Az ifjuságnak is meglest az ő öröme mert vigan táncoltak egész virattig.

A társulati tagok az elnök felhívására délután 3 orakor megjelentek és mikor az egész társulat együtt volt elnök a keresztanya által adott levelet felbontotta melynek tartalma a tulli oldalon olvashato.

Szöcs Josef polgármester és neje született Balogh Anna Ur aszszon alapitvány levelek felolvastatván, a társulat örömmel vette és annak tartalma szerént eljárni határozta. Indítványoztatot ez alkalommal hogy a zászlo alap részére a tagok közt is bocsáttasson alá írás szét és a mai napnak emléke azáltal is örökitesen meg a jelen levő tagok mind alá irtak miután bégyült az is a alaphoz tetetett.

4. sz. dokumentum.

Kézdivásárhely polgármestere és felesége által aláírt alapítványi levél. (1879. június 3.)⁷⁰

Alapítványi levél

Tisztelt elnök ur! Nagyon tisztelt társaság!

Miután a csizmadia ipar társulat nőmöt zászlo felszentelési innepélyre zászlo anyának választotta ezen nagyra becsült megtiszteltetésért hálás köszönetünköt nyilvánítjuk.

Mintthogy az életben minden mulando de a tett maradandó emléket hagy maga után az utokor előtt is ezért a társulatnak 10 az az tiz darab Cs. Kir egyes aranyat adományozunk a következő meg határozás feltételek mellett

a, mindaddig míg ezen csizmadia ipar társulat fenál mindég kezeltessen arany pénzben és kamatoztason

b, a béveendő kamatoknak felerésze adasson a zászlo hordozónak másfele része tőkésiten az alapoz

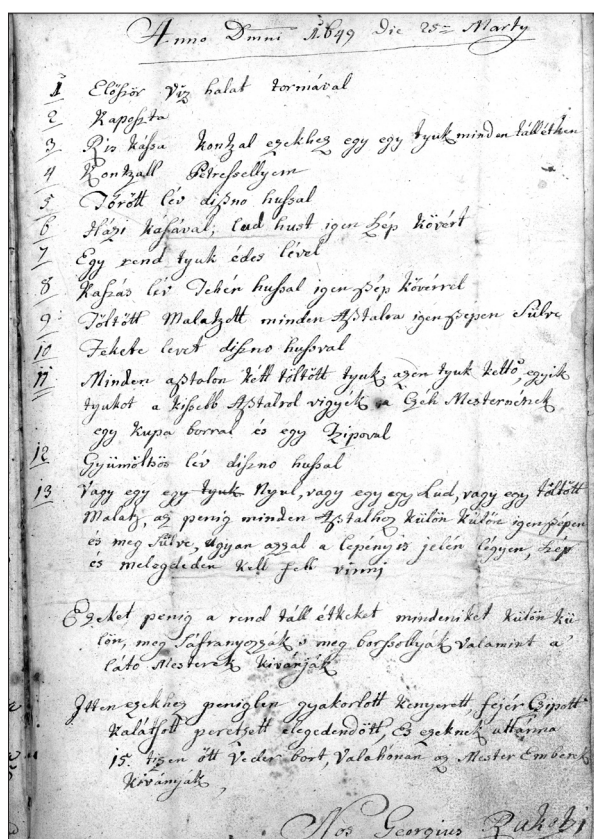
c, ha későbbben a zászlon valami jovitás lenne vagy szükségellenék a kamatbol fedeztesen de a tőke csonkítatlan megtartason d, iktattason jegyzőkönyvre az hogy ezen alapítványi soha a társulat alapvagyónával öszve ne végyitessen hanem kezeltessen külön ezen Czímen

Szöcs Josef polgármester és neje született Balogh Anna mint zászlo anya alapítványok.

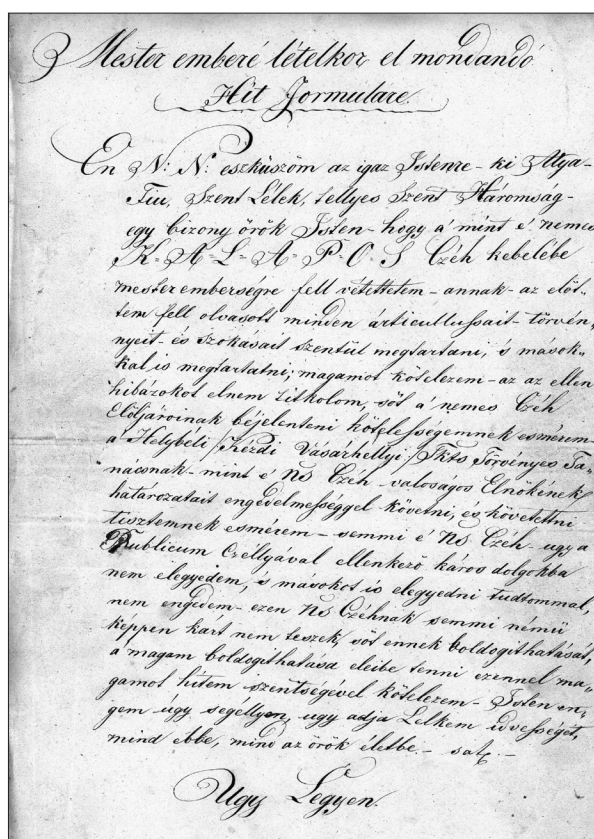
Kézdi Vásárhelyt 1879 Juni 3án

Áldást és előmenetelt kívánunk a társulatra. Maradunk a csizmadia ipartársulat iránti kiváló tisztelettel

Szöcs Josef polgármester és neje született Balogh Anna

1. sz. fotó

2. sz. fotó

⁷⁰ Zászlóalap-könyv a kézdivásárhelyi Nemes Csizmadia cézheknek 1ső ipartársulattá történt átalakulása emlékére ajándékozott zászlo

alapjáról 1879. ILCM-Tört., A.I.120. 11.

Eskü formája 1851

Esküjöm az Éle-Istenre
 hi légi fíjw bent lélek
 teljes kent háromság
 egy bizony örök Isten
 és in igaz hittem beu
 és teljes világi életembu
 legy segélyem holttom után
 legy idvejeteu
 Hogy in minden beu ram
 igaz, és a Neb behnab
 boldogságát ileti azt
 minden éor magamra
 élet kent nek tartom
 a Privi legysem elen
 semm beu fel nem lépem
 Isten ter tar saimot hívele
 beu nek beu is mester
 sége beu meg nem von tone
 Isten engem egy segélyem
 legy azzal lelkei idvejeteu
 monol éhu az élet beu mind
 a követ legyelo beu —

3. sz. fotó Kalapos eskü minta

Eskü
Eskü Minta!

Én, N. N. esküjöm az Éle-Istenre,
 és Becsületemre, hogy ezem tars-
ulatnak, a melynek ma tagja
 lettem, a Társulat szabályait
szentül megtartom;
 Isten kezeinek magamot alá
 vetem, a Társulatnak elony-
 eire és masakra törekve sem,
 a Társulat előljáróit, és tag-
 társaimat tiszteletben tartom
 és ellenszenmit, sem a
gyűlöletet iróll, semmi nemű
 séi fejezést nem esleltsem,
 sem anyagi, sem szellemi hárt
 nem okozok!
Isten engem egy
segélyem!!!
Szabó János, Társulat

4a. sz. fotó Szabó eskü minta, 1851

Eskü minta

Én, N. N. — esküjöm az Éle-Istenre és Isten
 kezeinek, hogy ezem társulatnak
 amelynek ma tagja lettem, a Társulat
 szabályait szentül megtartom!
 Isten kezeinek magamot alája vetem!
 A társulatnak elonyeire is törekve
törekve!
 A társulat előljáróit és tag társaimat
tiszteletben tartom!
 Élek ellen szemmit, sem a gyűlöletet
 semmi nemű rossz kifejezést nem
 esleltsem;
 Sem anyagi, sem szellemi hárt
 nem okozok.
Isten engem egy segélyem!

Szabó János Társulat
 1851
 János János

4b. sz. fotó Szabó eskü minta, 1921

5. sz. fotó A zászlóalap-könyv előlapja. (ILCM-Tört., A.I.120.)

Meghívó.

Mi a kézdivásárhelyi Általános Ipartestület igazgatósága, mint az ősi iparos céhek hagyományainak letéteményese és megőrzője adjuk tudtára mindenkinek akiket illet, hogy

VAJNA KÁROLY
nyug. áll.-elemi és iparos tanonciskolai igazgató ur,
a nemes asztalos Ipartársulat dísztagja és titkárnak az Iparügyek és a kézdivásárhelyi Asztalos Ipartársulat érdekében kifejtett közhasznú tevékenysége elismerés gyanánt — a nemes asztalos céh tagjává — asztalos-mesterre leendő felavatása céljából 1932. június hó 19-én délután 3 órakor az „UNIO kert” nyári helyiségében

m e s t e r a v a t ó
díszgyűlést
tartunk, amelyre N. B. Cimedet és családját tisztelettel meghívjuk.

TÁRGYSOROZAT.
Délután 3 órakor a felavatandó meghívása.
Diszgyűlés a régi céh szabályok szerint az Ipartársulatok és a református Dalkör közreműködésével.
Délután 5 órakor: Mester asztal.
Kelt Kézdivásárhely, 1932. június hó 1-én.

Lukács József Ipartestületi elnök.
Dr. Várhelyi Ödön Ipartestületi titkár.

Jegyzet: A társasvacsora részvételi díja 70 Lef.
A díszgyűlésen jelvény viselése kötelező.
A díszvacsorára a Kovács-hirlapirodában és Törőczy István könyvkereskedésben is lehet jelentkezni.

6. sz. fotó Meghívó a mesteravató díszgyűlésre
(Székely Újság, 1932. június 12.)

Levéltári források

Incze László Céhtörténeti Múzeum irattára, Kézdivásárhely (ILCM-irattár)

Kalapos céh iratanyaga

Szabó céh iratanyaga

Szűcs céh iratanyaga

Incze László Céhtörténeti Múzeum, Történelmi gyűjtemény, Kézdivásárhely (ILCM-Tört.)

A.I.119 *A Kézdi Vásárhelyi privilégizált Nms Czizmadia Czéh Szám Adó jegyző könyve mely kezdődött az 1840dik Esztendő December hónapja 26dik napján*

A.I.120 *Zászlóalap-könyv. A kézdivásárhelyi nemes csizmadia czéhnek 1ső ipartársulattá történt átalakulása emlékére ajándékozott zászló alapjáról 1879.*

A.I.121 *A csizmadia céh számadási könyve 1865–1885*

A.I.122 *A Czizmadia céh Rationis Protocoluma 1799–1802*

A.I.123 *Az első csizmadia ipartársulat számolóalap könyve*

A.I.124 *Cipész ipartársulat pénztár könyve 1924–1943*

A.I.127 *Protocollum Tribus Kézdi Vásárhelyiensium Pellionum Quod Urienejus Conclusa complectitus 1788*

A.I.130 *Napló a Szöts ipar társulat részére Kézdi Vásárhely 1885*

A.I.147 *A szabó Társulat pénztári jegyző könyve 1873 évben.*

Nyomtatott források

Székegy Újság egyesülve a Székegy Hírlappal, XIX. (XVI) évf. 25. sz., 1932. június 12.

Székegy Újság egyesülve a Székegy Hírlappal, XIX. (XVI) évf. 27. sz., 1932. június 26.

Irodalom

DIMÉNY Attila

2010 Kézdivásárhely polgári fejlődésének belső tényezői a 20. század közepéig, *Acta Siculica* 2010, 445–457.

DIMÉNY Erika

2011 Használat és szoros megtartás végett kiadott rendszabályok – 19. századi kiváltságlevelek a kézdivásárhelyi Céhtörténeti Múzeum gyűjteményében, *Acta Siculica* 2010, 425–443.

GRÁFIK Imre

2008 *Céhemlékek Guild relics*. Néprajzi Múzeum – Museum of Ethnography, Budapest.

INCZE László

2012a A céhes élet időrendje, in: Uő: *A rendtartó székegy város*, Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 45–50.

2012b Céhek és céhagyományok Kézdivásárhelyen, in: Uő: *A rendtartó székegy város*, Polis Könyvkiadó, Kolozsvár, 134–138.

KOVÁCH Géza – BINDER Pál

1981 *A céhes élet Erdélyben*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

Sărbătorile meșterilor breslași din Târgu Secuiesc

(Rezumat)

Lucrarea prezintă documente și însemnări referitoare la diferite ocazii de sărbătoare din viața breslelor și asociațiilor meșteșugărești din Târgu Secuiesc. Sunt tratate teme ca inaugurarea meșterilor, ospățul, banchetul care îl urma, jurământul celor inaugurați, festivități legate de inaugurarea steagurilor de breaslă și de asociație meșteșugărească, petrecerile ce urmau diferitele adunări ale membrilor acestor bresle și asociații. Din documente reiese faptul că aceste petreceri și adunări festive erau ocazii de destindere și voie bună, cu toate că se derulau după norme cunoscute și acceptate de toți.

The holidays of guild and industrial associations craftsmen in Kézdivásárhely

(Abstract)

This paper presents documents and notes on various occasions for celebration of guilds and industrial associations of Kézdivásárhely. It treats subjects like the inauguration of craftsmen, the feast and banquet which followed it, the inaugural oaths, inauguration festivities related to guilds and associations flags, the parties that were following the different meetings. The sources shows that these parties and festive gatherings were opportunities for relaxation and fun, although they were organized conform rules known and accepted by all.

Kinda István

TEMETŐ ÉS JELKÉP HAVADTÓN A 19. SZÁZADBAN

Bevezetés¹

Az emberi közösségekben a születés magában hordozza az elmúlás bizonyosságát is. Az embert a természeti törvény felismerése és felfogása, a halál gondolatával való foglalkozás, a halálra való készülés, majd az elhunytakra való emlékezés különbözteti meg a többi élőlénytől.² A halál tudata kultúraformáló erő, mindazokat az ismereteket, szokásokat, rítusokat és intézményeket, amelyek a halállal és az elmúlással kapcsolatosak, az adott társadalom kultúrája kodifikálja, az egyén ezekkel a kultúrát jellemző jelekben találkozik. A társadalom eligazítást nyújt és időről időre felméri tagjai körében a halálkép világképbe történő ágyazottságát, az élők és a holtak viszonyáról alkotott tudást és ismereteket, cselekvési stratégiákat.³ A paraszti közösségek önálló elképzeléseinek alapulól népi vallásosság olyan rítusokat, képzeteket termel és tart fenn, melyeket az egyház képtelen teljes egészében integrálni, ezért a halállal és a halottal kapcsolatos eljárásokban elfogadott, megőrt és tiltott viselkedések egyaránt előfordulnak.⁴

A parasztemetőkkel foglalkozó kutatók közül sokan párhuzamot vontak a falu és a temető, élők és holtak térfele, élő falu és halott falu között. Ennek a megfigyelésnek köszönhetően ismerték fel, hogy a temetők voltaképpen az élő települések képére vannak kialakítva, a városi temetők keskeny útjakkal a várost, a falusi temetők szabadon kanyargó ösvényeikkel a falu térszerkezetét idézik. Élet és halál a tradicionális kultúrákban nem válik élesen szét egymástól, a halottak település közepére vagy peremére pozícionált tételét gyakran látogatták, az ide ültetett fák és füvek hasznát számban tartották.⁵

László Gyula szerint a régi temető lényegében halott falu, amelyben az élő falu gazdasági és társa-

dalmi törvényei hatnak, Balassa Iván meglátásában a temető egy közösség, melyben az élő közösségben működő sajátosságok, szabályok érvényesülnek.⁶

A temetők dombokra, száraz magaslatokra történő helyezése már az Árpád-korban kialakult. Azzal a szándékkal temették magasabban fekvő helyekre elhunytakat, hogy megvédjék a talajvíz vagy az áradások ellen.⁷ Másrészt a halottak figyelemmel követték az élőket, ellenőrizték, hogy megfogadták-e tanácsait, útmutatásait, segíthették is őket. A temetőket legtöbbször a településtől keleti irányban alakították ki, hisz a hiedelmek szerint az északi oldal a gonosz szellemek tanyája.⁸

A Kis-Küküllő és a Nyárad, illetve a mellékfolyóik völgyeiben fekvő települések többségében a köztemetők kialakulása két-három évszázaddal ezelőttre tehető. A temetkezők anyagi helyzete és felekezeti hovatartozása alapján több temető is használatban lehetett egyes településeken. Balavásáron például 1864-ig a szegényeknek külön temetőjük volt. Az újparasztokat (cigányok) legtöbb faluban a temető szélében helyezték végső nyughelyre, a zsidók mindig elkülönülten temetkeztek.⁹

Erdély-szerte szokásban volt – a közigazgatási tiltás ellenére –, hogy azokon a településeken, amelyeken a családi telkek a temetőig nyúlnak, a saját kertbe temetkeztek, Marosszéken a Kis-Küküllőtől jobbra és balra fekvő településeken Balavásártól Sóvidékig több helyen, például Havadtón, Gegesben, Nagykendén, Bözödön, Bözödújfaluban, Ravában, de Sóvidéken és Székelyföld több településén is.¹⁰ Havadtón 1882-ben özvegy Kiss Andrásné született Csiszér Zsuzsánna elhalálási dátuma után az anyakönyvvezető a temetés helyeként megjegyezte: „saját kertje”.¹¹

Telken kívüli családi kertben is találunk sírker-
teket, Havadtón ilyen a Kovács-temető, a Nyárad

¹ A dolgozat a 2013–2014-ben Havadtón végzett temetőrehabilitációs munkálatok során felbukkant adatokra épül. A munkálatokat a Pro Havadtó Egyesület szervezte. A levéltári kutatást és a tanulmányírást az MTA Domus Ösztöndíja és a BGA pályázati programja támogatta. Lásd még KINDA István 2014, KINDA István 2015.

² KUNT Ernő 1995, 83.

³ KUNT Ernő 1995, 31, 34.

⁴ Vö. KUNT Ernő 1995, 89.

⁵ BALASSA Iván 1989; KUNT Ernő 1995; PÉTERFY László 2005.

⁶ Lásd BALASSA Iván 1989, 72.

⁷ KUNT Ernő 1995, 229.

⁸ BALASSA Iván 1989, 16.

⁹ KUNT Ernő 1987, 217.

¹⁰ ADORJÁNI Rudolf 1986, 63; NAGY Zsolt 2013.

¹¹ MMÁLT HRA I.

menti Szentmártonban a Rozsnyay-sírkert, Gálfalván a Csiki és Fekete családok sírkertje. Sokfelé a határ dombos részén elszórtan fekvő családi kertekbe, másutt a szőlőben levő családi sírokba, vagy egykori földjeik végébe, illetve a közös temető körüli családi sírkertekbe temetkeztek.¹² Havadtőn egy-két sírból álló családi temetők is léteznek a dombra rúgó telkeknél.

A társadalmi hovatartozás hangsúlyozása elsősorban a temetőn belül elfoglalt hely, később a halott emlékére készült sírjel minőségében jutott kifejezésre. Az utóbbi két évszázadban a társadalom tagolódása a temetőben is megnyilvánult a nemzetségi és családi temetkezésekben, a rokonság igyekezett egymás mellé temetkezni, így családi, nagycsaládi csoportok alakultak ki a székelyföldi temetőkben, ahol a sírokat nem sorban, hanem csoportosan ássák.¹³ A házastársak egymás mellé temetése a 17–18. században az igények változása miatt vált szokássá.¹⁴ Kutatásunk szerint a havadtői temetőben néhány esetben a szomszédság továbbélését is meg lehet figyelni.

Korábbi századokban a temetőket kapuval, kerítéssel, árokkal vagy sövényvel választották el a külső területektől, helyenként a természetes környezet – árok, domb, erdő – eleve elhatárolja a temetőt. Havadtőn a régi köztemető két árok által körbefogott domboldal, melynek alsó szélét a határba vezető út választja el a kertektől.

Székelyföld paraszti temetőiben a sírok tájolása kelet–nyugat irányú, ám némely településen – például Nyárádgálfalván és Ravában – helyi sajátosságként észak–dél irányban temetkeztek. A felhantolt sírt minden esetben megjelölték. Sok évszázados szokás szerint régebben az elhunyt fejéhez vagy lábához emlékjel gyanánt fát ültettek, ezt az aktust egyes kutatók az ősi hitvilág életfa motívumával is összefüggésbe hozzák. Tény viszont, hogy a régi temetők ma is tele vannak gyümölcsfákkal – szilva, dió, alma – és díszfákkal – akác, orgona, bukszus. A 20. század első évtizedében Kisküküllő vármegye egyes településein a sírokat csak az egy éves gyászidőt követően kapálták fel, hogy virágot – rózsza, viola, szegfű, nefelejcs, lilium – ültessenek a sírra,¹⁵ máshol engedték, hogy a természet visszahódítsa, benője a fű. A kutatók szerint a virágágyások készítése általánosan a 20. század közepétől terjedt el,¹⁶ de a hozzátartozók elhalásával néhány évtized karbantartás után valamennyi sír újra befüvesedett.

A sírjel a halott sírjára helyezett új testként értelmezhető – fejfa, bálvány –, ahová a lélek megtérhet, díszítése a halott nemét, korát, rangját, foglalkozását jelezte, az írástudás elterjedésével pedig a szimbólumok nyelve egy új médiummal egészült ki, a prózai vagy verses epitáfiumokkal.¹⁷

Székelyföld sírköves településeinek temetőiben legkorábban a 18. századtól maradtak fenn datált sírkövek. Péterfy László szerint korábban is lehettek terméskövből állított egyszerű sírjelek, amelyeket csupán jelként, felirat és alakítás nélkül helyeztek a sírokra. Kutatásai során az 1960–70-es években több ilyen kő is fellelhető volt a Kis-Küküllő és a Nyárád menti temetőkben, melyeknek az ősi hiedelem szerint a halott lelkét megkötő szerepük volt.¹⁸ Havadtőn a temetőben még négy évtized múltán is találtunk néhány olyan méretezesebb görgeteg követ, amely – ismerve a temető talaját – bizonyára nem a temetődomb agyagos talajában „termett”, hanem máshonnan került oda.

Falvakon is legkorábban csak az előkelőbb származású halottaknak állítottak sírkövet patakból kiemelt lapos, faragatlan kő sírjelet, melyre rávésték a halott nevét.¹⁹ Egyes településeken a 18. század végi, máshol a 19. század harmadik-negyedik évtizedéből datált sírkövek számítanak réginek.²⁰ Sámuel Aladár Kisküküllő vármegyében legrégebbiként az 1707-es oláhkocsárdi követ említi.²¹

A viszonylagos késői megjelenése ellenére a kő sírjel nagy változáson ment át egy bő évszázad alatt. Néhány évtizedes fáziskéséssel az általános művészeti irányzatok jellemzői is megjelentek a paraszti sírköveken, akadt köztük a barokk, rokokó, klasszicizmus stílusjegyeit magán viselő példány is.²² A 19. század végén és a 20. század elején a jobb módúak már terméskövből vagy gránitból, a valóban tehetősek karrarai márványból állítottak sírkövet szeretteiknek.²³ Kunt Ernő hívja fel a figyelmet, hogy a sírköveken többféle kódolási mód egymásra rétegződése figyelhető meg, a térbeli tagolás, a forma és a díszítés később síkdíszítményként a felületre vitt szimbólumokkal bővül, a szöveg pedig a szimbólumok kiüresedése után került a köre, majd azt újabban a fénykép egészítette ki.²⁴

Kunt Ernő szerint a társadalom annyira magától értetődőnek és természetesnek találta saját fennállását, annyira bízott hagyományai erejében, hogy nem akart mindenáron kiterjeszkedni az időben, ezért sírjeleit nem készítette időálló anyagból.²⁵ Érvérese

¹² ADORJÁNI Rudolf 1986, 63; PÉTERFY László 2005, 222.

¹³ BALASSA Iván 1989, 72; ADORJÁNI Rudolf 1986.

¹⁴ Lásd KESZEG Vilmos 2008, 318.

¹⁵ SÁMUEL Aladár 1918, 104.

¹⁶ PÉTERFY László 2005, 25.

¹⁷ ADORJÁNI Rudolf 1986.

¹⁸ Lásd PÉTERFY László 2005, 15.

¹⁹ PÉTERFY László 2005, 68–70.

²⁰ POZSONY Ferenc 2015.

²¹ SÁMUEL Aladár 1918, 104.

²² BALASSA Iván 1989, 54.

²³ SÁMUEL Aladár 1918, 104.

²⁴ KUNT Ernő 1987, 232.

²⁵ KUNT Ernő 1987, 235.

a fejfás temetőkre igaz lehet, látnunk kell azonban, hogy egyes falusi közösségekben az utóbbi évszázadokban egyre szélesebb körben igényelték a vésett-faragott kő jelentette síremléket, a tehetős személyeken kívül a szegényebbek is szerényebb köveket – azaz időállóan ismert anyagot – állítottak hozzátartozóik sírjára.

Iratári vallomások

Havadtő 19. századi presbiteri jegyzőkönyvei és anyakönyvei viszonylag szűkszavúan örökítették meg elmúlással, halállal kapcsolatos információkat. Temetésekre, temetőre, sírokra vonatkozóan nem sikerült nyomára akadni feljegyzéseknek. Annak ellenére, hogy a gyermekhalandóság, illetve a járványok pusztításának következtében sűrűn találkoztak az elválás szükségszerűségével, a hivatalos egyházi iratok figyelmen kívül hagyták az egyházi szertartáson kívüli, immár a népi vallásosság körébe eső rítusokat. Közvetett információk alapján azonban némi képet alkothatunk a 19. század második felének egyházzal, vallásossággal, halállal kapcsolatos felfogásából, cselekvési stratégiáiról. Megtudjuk, hogy református elődeink is félték az átoktól, a halottakat a templomban búcsúztatták el, a koporsókat két-három szál deszkából készítették helybéli mesterek, a koporsódeszkáknak éveken átívelő értéke volt a korabeli gazdasági viszonyok között.

Példáink szerint a 19. század végén a világképhez szervesen hozzátartozott a kimondott szó erejébe vetett mágikus hit, a túlvilági boldogulás bebiztosítása. Egy 1870-es bejegyzésből megtudjuk, hogy a beteg csecsemőt a református pap akkor is kötelességének érezte megkeresztelni a túlvilági nyugalma biztosítása érdekében, ha a szülők nem voltak reformátusok. „Andrási Gergelynek nőjétől, Nagy Juliától született leánya Juliska. Bizonyágok: a' Bába Havadi Daniné és hajadon leány Nagy Rakhel. Jegyzés. Ámbár a' szülék egység hitüek²⁶ a' szülék kívánságára, mivel a' tsetsemő a' Bába jelentése szerint halálin valo, kereszteltem meg (László Gergely).²⁷

A nem református felekezetűek esetében mind kereszteléskor, mind temetéskor problémát jelentett a papi szertartás. Az erdőszentgyörgyi ortodox egyház adataiból megtudjuk, hogy 1849–1850-ben Havadtőn 25 ortodox hívő élt,²⁸ így nem meglepő, hogy Havadtő temetőjében több görög katolikus keresztel díszített sírkő áll, de ugyanitt tucatnyi római katolikus sírkövet is fellelhetünk. 1887-ben téma volt

a presbitériumban, hogy „Surányi Albert rom. chat. vallású leányjának a halálakor harangozzanak-e?” A presbiterek feltételhez kötötték a református harang meghúzását: ha a gyászoló apa kötelezi magát, hogy félbéres egyházmegyetag lesz a továbbiakban. Surányi Albert elfogadta a hosszú távú anyagi megterheléssel járó feltételt, hisz a lánya túlvilági nyugalma forgott kockán.²⁹

A cigányok keresztelése és halála esetén nem találtunk feltételekre utaló bejegyzéseket, így minden bizonnyal Havadtő újparasztraj református valláson lévőknek számítottak. 1849 júniusában „Ujj magyar Jakab Vaszi 3 éves fiatskája kútba fült³⁰ – adja hírrül az anyakönyvi bejegyzés. 1867-ben pedig sátoros cigány családban anyakönyveztek születést, a csecsemőt a református pap keresztelte meg: „Havadtőn lako Sátoros Balás Mitrának feleségétől Rostás Klárától született leánya Lidia. Keresztzülék: Nati Samu, Balás Klára Nati Samuné. Bába Havadi Mosesné.”³¹

1885-ben az egyház tagjai megvádolták Csombor István presbitert. A jegyzőkönyvet vezető pap bejegyzéséből kiderül, az érvek ütköztetése nyomán az „egyházfiak kibékültek és panaszaiktól elállnak, mivel Csombor István presbyter átokkal is erősítette elől írt vallomását”.³²

A temetések egyházi része a halott templomi elpredikálását is magába foglalta, tudjuk meg egy 1883-as bejegyzésből, amelyből kiderül, hogy a koporsót a család, az ún. *keservesek* ülték körül. „Feladja isk. tanítónk azt, hogy a templomba levő ülőpadon -ban nincs mindenikbe lábdeszka, sem a keservesek számára, ülőpad, melyet a koporsó mellé tegyenek temetés alkalmával.”³³

Az egyik egyházfi halálakor a presbitérium az egyház tulajdonát képező faanyagból két szál deszkát bocsátott a hozzátartozók rendelkezésére, hogy abból szerettüknek koporsót készíttessenek. Egy presbiteri gyűlésen napirendi pontként szerepelt a kiutalt faanyag elkönnyelése, kérdéssé vált, hogy a faanyag kifizetését követeljék-e az utódoktól vagy tekintsenek el az adósságtól. A presbiterek kegyes döntést hoztak: a két szál deszka ajándék az egyházat hűségesen szolgáló néhai egyházfinak. „V. Fodor László egyházfinak adatott 2 szál deszka koporsónak, kérdeztetik elengedik-e hogy az utodai ne fizessék meg vagy nem? V ad. Mivel 16 évig hűségesen folytatta egyházfiui hivatalát minden fizetés nélkül, az adott 2 szál deszka visszaadása vagy megfizetése el engedtetik.”³⁴

Az egyházi levéltár adatai a koporsókészítés tekintetében is szerencsésen kiegészülnek egy sírkő felira-

²⁶ unitáriusok

²⁷ MMÁlt HRA II, 15°.

²⁸ Lásd BARTOS Miklós – DÖME László 2005, 82.

²⁹ HRE Pj 1876–1898, 230.

³⁰ MMÁlt HRA I, 91°.

³¹ MMÁlt HRA II, 10°.

³² HRE Pj 1876–1898, 183.

³³ HRE Pj 1876–1898, 176.

³⁴ HRE Pj 1876–1898, 3.

tával, amelyből megtudjuk, hogy a koporsókészítést gyakorlott asztalosmesterre bízták, Sándor János minden bizonnyal a kor ismert helyi koporsókészítője volt: SÁNDOR JÁNOS / EMLÉKÉRE AKI ÉLETÉ / BE SOK KOPORSOTT / KÉSZÍTET MEGHOLT / 45 ÉVES KORÁBAN / 1878 MÁJUS 21én – áll a síkővé.

Egyházi forrásaink még egy temetési kellékről informálnak, a toronyba tűzendő gyászlobogóról, amely Havadtőn 1896-tól vált szokássá egy katolikus család felajánlásának hatására. „Beátha István és neje rom catholikus vallásuk az egyházközségnek ajándékoztak egy 3 frt. 20 kr. értékű fekete ternoból készült gyászlobogót két bojtjal, oly formán hogy halálozás alkalmával egész temetésig álljon a toronyba kitéve. Presbitériumunk köszönettel fogadja és az ajánlat szerint fogja használni.”³⁵

A helyi egyházközség vezetősége a templomi és temetőhasználati szokásokra is hatással volt. 1892-ben előírták, hogy a fiatal nemzedék melyik belső tereit használhatja a templomnak: „az ismétlő fiúk részére az első kar, a minden napi fiu és leányok részére a templom piacza, az ismétlő leányok pedig a többi leányok között helyezkedjenek el.”³⁶

A harangozói állás megüresedésével harangozóválasztásra került sor, melynek kapcsán meghatározták a betöltendő állást elvállaló egyháztag teendőit. Ezek a következők voltak: „1. Templomra harangozni, 2. az orgona fuvoját nyomni, 3. az egyházi leveleket hordozni, 4. halottaknak s. i. a mi részünkben lévőknek a halottas háztól segítség és élelem adás melett díj nélkül harangozni / a más részen lévőkötől segítség s élelem adáson kívül 33 kr fizetési díj mellett köteles harangozni.”³⁷

Nagy Sándor havadtői lévita tanító az 1900-as évek elején – amint leírja öregkori visszaemlékezéseiben – nem csak oktatta a falubeli gyerekeket, hanem sokszor maga prédikálta el a járványok legfiatalabb áldozatait. „Az egyház filiája volt az erdőszentgyörgyi anyaegyháznak, ahonnan a lelkész, minden második vasárnap szolgált be, – így hát papi teendőket is végeztem a szószékben s a kisebb gyerekek önálló temetését.”³⁸

Hiába forgattuk át a levéltári forrásokat, a temetések megtörténete vonatkozó adatokon kívül semmi adatot nem közöltek a lelkészek a temetés lefolyásáról, a temetőről, az emlékjelhasználatáról. Hivataluk a temetési szertartás megtörténetének a rögzítésére korlátozódott, *prédikációs* és *énekes halott* bejegyzéseik őrizték meg, hogy az elhunyt családja áldozott-e

a papi szertartásra vagy megelégedett a lévita tanító áhitatával és énekével.

A halál ideje, okai

Az elmúlt századokban közösségileg elfogadott mintázatai alakultak ki a halál percepciójának. Mint a földi életben mindennek, a halál eljövételének is rendelt ideje van az ember életútjában. Szép halálnak nevezik a bejárt életút végén bekövetkező szenvedésmentes, csendes elmúlást, amikor már az unokák felnövését is megérte – igazából ez az egyetlen elfogadott, óhajtott módja a földi élet elhagyásának.³⁹ Fiatalabb korban betegség, baleset, azaz tragikus módon következett be számtalan haláleset. Jegyzőkönyveinkből kiemelkedik a csecsemők, kisgyermekek kiugróan magas elhalálozási aránya, jól láthatóan egy-egy járvány kegyetlenül megtizedelte a falu legkisebbjeit. Havadtőn 1841-től skarlátjárvány ütötte fel a fejét, s több hullámban szedte áldozatait, majd igazából 1843-ban csúcsonodott ki.

Az anyakönyvek *Elhalálozások* fejezetének végigolvasása során a legváltozatosabb betegségek és halálokok kerültek felszínre. Rettegett betegségeként *agyvelőgyulladás*, *aréna* (rágcsálók terjesztette vírusos megbetegedés, influenzaszerű tünetekkel), *aszokórság* (tüdőkór), *forró nyavaja* (láz), *forró betegség* (láz), *gut-taütés* (agyvérzés), *gyomorszorulás*, *hagymáz* (kiütéses tifusz), *hidegrázás* (láz), *himlő*, *himlő ki nem üthetés*, *inláz*, *járvány*, *köhögés*, *köszvény*, *oldal-fájás*, *sárgaláz*, *skarlát*, *sorvadály* (tuberkulózis), *sülybetegség* (szifilisz, skorbut vagy egyéb bördaganatos megbetegedés), *száraz betegség* (tüdőbaj, tuberkulózis), *torokfájás*, *toroklob* (torokgyulladás), *tüdőgyulladás*, *tüdőlob* (tüdőgyulladás), *veres himlő*, *vérhas*, *vízokórság* (ödémás betegség) szerepel a feljegyzésekben. Egyéb halálokok közt *elgyengülés*, *öregség*, *öregségi elgyengülés*, *rendes betegség*, *szülés*, *gyilkosság*, *nem tudatik*, *szerentsétlenség*, *sérülés* található az elhunyt neve után.⁴⁰

Az elhunyt sírjára kerülő sírjelek készíttetése a közvetlen hozzátartozók, örökösök kötelessége. A falusi kőfaragók sírkövei egészen apró, fél méteres magasságtól másfél-két méterig terjednek, fél méter körüli szélességűek, vastagságuk szintén változó: néhány ujjnyi szélességtől tenyérnyi vastagságig. Fontos megjegyezni, hogy a köveken feltüntetett évszám nem a sírkő készítésének évét jelöli, hanem az elhalálozás évét, sok sírkő ugyanis vagy az első évfordulóra készült el, vagy – nem ritkán – 5–10–15, olykor 25 évvel később került a sírra.⁴¹ Nem vagyunk azonban

³⁵ HRE Pj 1876–1898, Pótlás 43–44.

³⁶ HRE Pj 1876–1898, 318.

³⁷ HRE Pj 1876–1898, 9–10.

³⁸ NAGY Sándor 1965.

³⁹ Bővebben lásd KUNT Ernő 1995, 84–90.

⁴⁰ Lásd MMÁLT HRA I.

⁴¹ Néhány példa: a) 1854 aug: 18 / KERÉKES MIHÁLYNÉ / MOLNÁR JUDITH / MEGHOLT 53 éves / KORÁBA / írta

biztosak abban, hogy kijelenthetjük: egyetlen esetben sem készült el a vésett feliratú sírkő a temetés napjára. Erre egyes kövek elnagyoltságából, ugyanannak a halottnak készült későbbi, mívesebb változatok megtalálásából következtetünk. Egyes településeken – főleg katolikus vidékeken – szokás volt az első évfordulóra elkészíteni a sírjelet, s az ilyen sírkőállítási munkák újabb alkalmat jelentettek az elhunyt emlékének a fenntartására. A halottak kilétének a számontartása, a rájuk történő rituális emlékezés – például halottak napján –, a sírok gondozása legtöbb 3–4 generáción ível át, addig, míg a legidősebb családtag ismerte a halott elődöt.⁴²

A 19. század végén minden bizonnyal már sok sír elhagyottá, gondozatlanná vált, mert a havadtói presbitérium határozatot hozott arra vonatkozóan, hogy a temetőt rendbe kell tenni, a túlszaporodott díszfákat, bokrokat ki kell vágni: „A temető kertben levő tövis és liczeum bokrok kiirtása. Felhatalmaztatik tanító aa. (atyánkfia) arra, hogy a temetőben levő tövis és liceumbokrokat irtassa ki.”⁴³ Hasonló átfogó temetőtakarításokra az idősök visszaemlékezése szerint az 1950-es években, illetve legutóbb 2013–2014-ben került sor.⁴⁴

Temetőbeli jelek és reprezentációk

Havadtó régi temetőjének kutatása nyomán megállapítható, hogy a 19. század első felében a sírkőállítás a család részéről anyagi erőfeszítést, a kőfaragó részéről szakmai kihívást jelentett. Egészen a 19. század végéig érezhető a kövek üzenetén, művészi vagy puritán kivitelezésén, hogy az elhunyt személy milyen helyet foglalt el a társadalmi hierarchiában. Az egyértelműen reprezentatív céllal készült kövek mellett olyanok is vannak, amelyek a kőfaragó vagy az elhunyt barátainak, falustársainak kegyességéből kerültek felállításra. Dombrádi Mihály napszamos sírköve különleges teniszütő alakja, szövegének versbe szedett volta miatt is különleges, de azért is, mert megörökíti Kerekes Mihály kőfaragó, valamint Havadi András és Szakács György köves nevét, illetve az adományozás tényét – amint írja, ha lett volna rokon, a sírkő árát, néhány ezrest kértek volna. ITT NYUGSZIK DOMRÁDI / MIHÁLY EGY HIV SZOLGA A / KI HAVADTÓN MINDEN JÓ / GAZDÁNAK VOLT A NAPSZÁMOSA / A MÉG JOL TUDOT DOLGZNI / MINDEN KI KAROLTA VÉNSÉ- / GIBEN SENKI SE ÁLHATA E / SIR KÖVET

IRTA KEREKES / MIHÁLY HAVADI ANDRÁS KÜL / ÉS SZAKÁCS GYÖRGY KÖVES / ATÁK EGY PÁR EZERESEIT / LET VOLNA ROKON KÉRIK / VOLNA.

A kőfaragás helyi kialakulását követően a 19. század második felében állított kövek változatossága arra utal, hogy a sírkőfaragók gazdag kínálattal és alkalmazkodó készséggel igyekeztek megrendelőket szerezni.⁴⁵ Vegyük sorra a faragott sírkövek díszítmányaik és jeleik legfontosabb kategóriáit!

A felhasznált kőanyag több típusú homokkő, ritkább esetben andezit vagy trachit. A faragás technikájára a 19. század első felében a vésés jellemző, Menyhárt Károly sírkövei közül a század közepén több domború faragással készült. Abból, hogy csak az ő művein találkozunk a domború faragással, arra következtethetünk, hogy a konkurens kőfaragók nem tudták művészetüket hasonló tökélyre fejleszteni.

A betűtípusok igen változatosak. A legkorábbiak közt is találunk kézírásos megoldást, de szálkás, talpas antikva betűkkel felíratozott köveket is. Egy erősen degradálódott, trombitás anyagú ábrázoló kő utolsó betűtöredékei gótikus jellegű fraktúr írásjelekre engednek következtetni.

A köveken alkalmazott díszítőmotívumok közt a leggyakoribb a virágornamentika. A legkorábbi virágos díszítmény megfogalmazása a Menyhárt Károly és a Szopos István sírkövein nagyjából azonos: a kő felső felén egy középre helyezett tulipánból két oldalra nyíló két tulipán, illetve a kő két oldalán fel-futtatott szárból középre nyíló két tulipándíszítmény tűnik fel több kövön is.

Menyhárt kövei néhány év leforgása alatt hatalmas változást mutatnak: a faragó mind a kő alakjában, mind díszítményében teljesen egyedi hangot ütött meg, melyeket kortársai nem utánozhattak. A korai köveken a növényi ornamentika számtalan variánsában megtalálható a köveken: az indás, leveles, virágos díszítés mellett olaszorsóból kinövő virágcsokor, valamint cserépbe helyezett virág is több követ díszít.

Malonyay Dezső népművészeti monográfiájában megjegyezte, hogy „ritkaság számba megy a malomfalvi temető egyik sírkövének egyik alakos díszítése, mely arckép akarna lenni.” Balassi Iván egyediként tekintett arra a Királyfalván álló kőre is, amelyet Kós Károly közölt, melyen egy férfinak véstek a sírkő felső részébe.⁴⁶

Menyhárt Károly / 1864; b) DOMS / A FIÚI TISZTELET / EMELTE E SÍRKÖVET / A LEGJOBB ÉDESANYÁNAK / MENYHÁRT / MOZSESNÉ / BALOG BORBÁRÁNAK / MEGHALT 1869BE / ...SEDTEM 4IK ÉN ... ÉNEK / 64IK ESZTENEJÉBEN / 1871; c) D. O. M. S. / N. és N. / MENYHÁRT MOZSES / SZÜLETETT / 1806 / MEGHALT / 1873

/ DECEM:4éN / KÉSZITETE A FIA / KÁROLY 1885.

⁴² KESZEG Vilmos 2008, 318.

⁴³ HRE Pj 1876–1898, 7. Pótív.

⁴⁴ Lásd KINDA István 2014, KINDA István 2015.

⁴⁵ PÉTERFY László 2005, 38.

⁴⁶ BALASSA Iván 1989, 71.

A havadtői temetőben több antropomorf ábrázolású sírkő is megtalálható, egy kérdéses példány kivételével mind a Menyhárt Károly munkái. A legkorábbi vélhetően az 1844-ben tüdőgyulladásban elhunyt Tar János megyebíró sírköve a „jo honfi Hiv Férj Gondos gazda és Apa, 6 évig erélyes és kies Tornyunkat buzgo szorgalomal építettő Megye Biro” emléke került megőrkítésre a templomtorony domborművével és a megyebíró arcképével díszített egyedi alkotáson (1. ábra). Egy másik, 1852-es datálású, különlegesen gazdagon faragott munkát Taar Mihály emlékére készített (2a–b. ábra).⁴⁷ Az ezt követő három évtizedből nem maradt fenn antropomorf alkotás, de az 1880-as évek közepén több darab is készült. 1885-ben saját apja, Menyhárt „Mozses” emlékére állított mindkét oldalán faragott remeket, a hátoldalon apja profilból ábrázolt bajuszos arcképe egy kerek ráában/kiterjesztett félholdban jelenik meg, alatta a magyar címerpajzs a nemzeti hovatartozást és elköteleződést jelzi az utókor számára (3a–b. ábra).

Kerekes Péter emberi alakot idéző sírköve szintén 1885-ben készült, s bár körplasztikának tűnik, valójában dombormű, mely nem biztos, hogy a Menyhárt Károly alkotása – vélekedett a faragászati technikákban otthonosan mozgó Péterfy László (4. ábra).⁴⁸

Mitra Juliánna két éves és három hónapos kisgyermek valószínűleg az 1880-as évek végén hunyt el, a dátum utolsó két száma lekopott szépen faragott sírkövééről. A koronamotívum szoros rokonságot mutat a Szent Korona-ábrázolásokkal. Alatta egész alakos, mindkét kezében virágot tartó szoknyás, hosszú hajú lány látható (5. ábra).

Bálint János volt m. királyi honvédhuszár számára 1889-ben készült el kisebb méretű, ám kivitelezésében annál díszesebb sírköve, melynek fő motívuma egy lovon ülő csákós, bajuszos huszár (6. ábra). A fentebb említett trombitás angyalt ábrázoló kő felirata teljesen levált, az alsó részen látható betűtöredékek magas művészi erővel megalkotott munkára utalnak. A szárnyakkal ellátott angyal a felirat fölötti mezőben lebeg (7. ábra). A kő alsó peremén jól kivehető az M. K. monogram. Menyhárt Károly kézírása, melyet az 1850-es évektől az egyházi jegyzőkönyvekben is megtalálunk, ugyanazzal a kalligrafikus kézírásos vonalvezetéssel került bevézésre az általa készített kövekbe is, ha éppen nem iniciálékkal rövidítette nevét. Hasonló kézírással csak kortársa, szomszédja, Szopos István dolgozott. Szintén Menyhárt Károlyra utal néhány motívum, melyek számos általa készített kövön feltűnnek: az epitáfium után két oldalról behajló, két-két liliomszerű levél; a feliratmező két alsó szélébe vagy az alá faragott három-három befele néző

levélből álló apró kompozíció; a kő két peremén diszkrétén felfele futó hullámzó, leveles inda.

A feliratok nyelvi megfogalmazása nem mindig egyedi: a szabványszerű adatok – elhalálozás ideje, név, életkor – olyan szófordulatokba vannak foglalva, amelyek ugyanazon mesterre engednek következtetni. Legkorábbi köveinken a dátum és a név után az „x év után e sírbe tétet” formula olvasható, kicsivel később az „itt nyugszik e világból kimult XY életének x esztendejében” típusú szövegek terjedtek el.

Temetőkutatásunk során különleges információk is felszínre kerültek. Az egyik újabb stílusú, 1869-ben elhunyt számára készített kő bemélyített szövegmezeje egy korábbi sírkő feliratának és díszítőményének félig-meddig sikerült eltüntetésével került kialakításra. Az újabb kő biztosan nem Menyhárt Károly munkája, a korábbi viszont valószínűleg az volt. A kő újrahazsnosítására a megbízást vélhetően a családtól kapta a kőfaragó, akinek a rendelkezésére nem újonnan szerzett alapanyagot, hanem egy néhány évtizeddel korábban elhunyt „régí” sírkövét bocsátották. A kő fején, vállain és a domború részen jól kivehető az egykori virágornamentikás díszítés: a kő két szélén felfele futó vésett vonal a kő nyakán befele hajlik, ez a két szár tartja a központi motívumot, a Menyhárt Károlytól és Szopos Istvántól ismerős tulipánt. A kő új motívuma egy szívből kinövő virág, két oldalra lehajló két-két levéllel és egy-egy bimbóval. Felirata: ELHERVATT A / VIRÁG MÉG BIBM / BO KORÁBA / SZOMBATI JÚ / LIÁNNA 8 ÉV / VES KORÁBA TÉ / TETET E SIR BA / 1869CEDIK ÉV / ELSŐ NAPJÁN. Az epitáfium stílári és ortográfiai megoldásai is kétséget kizáróan egy újabb kőfaragó mellett szólnak, vélhetően Kerekes János munkájáról van szó.

Köveink díszítőményének egy csoportját a foglalkozásra utaló eszközök szerepeltetése jelenti. Leggyakrabban az eke, gazdasági szerszámok csokra, szőlőtőke jelenik meg a földműves sírkövén, a honvédek síremlékei keresztbe tett kardot és puskát ábrázoló díszítőményűek. Az olvasott, tanult személyek – Menyhárt Károly apja, Mózes, Király István lévita tanító, Gáll Gábor pap – státusát nyitott könyv szimbolizálja. Egyetlen sírkövön kőfaragásra utaló szerszám is feltűnik, egy kétélű csákány egy virág/nap társaságában, a felirat azonban a kő porózussága és rétegzettségé miatt erősen lekopott, nem tudjuk, ki nyugszik alatta.

Korábban említettem, hogy a sírkövek a hantra nem a temetés napján, hanem évekkal, akár több évtizeddel később kerültek. Az időbeli távolság, illetve a hivatalos okiratok szűkössége miatt megeshetett, hogy évekkal is elvétették a kövek datálását, a születés vagy a halál idejét, az évszámok tehát nem minden

⁴⁷ A kő a továbbiakban részletesebben is ismertetésre kerül.

⁴⁸ PÉTERFY László 2005, 90.

esetben pontosak. Varga Mihály és felesége, Nagy Mária egymás mellett álló sírköveit két különböző mester készítette. A korábban elhunyt asszonynak Menyhárt Károly faragott rendkívül díszes síremléket 1851-ben, VARGA MI / HÁLYné + NaGY / MÁRIA + életének 48 / ESZTENDEIben SEP / 3 Kán 1851 / I: M:KÁ: felirattal (8. ábra). A férj szinte három évtizeddel élte túl asszonyát, 1879-ben halt meg, számára már vélhetően Kerekes János készítette a puritán, egyszerű sírkövet. Felirata: VARGA MIHÁLY / NYUGÓSZIK e SRBA / AKI MEGHÓLT 74 ÉV: / VES KÓRÁBA 1879BE / ÁPRI 13a : ÖZVEGYEN / ÉLT 32 ÉVEKET.

Bár kettejük halála között 28 év eltérés van, a halás utókor emlékezete szerint apjuk 32 évig volt özvegy. Példánk annak a szemléltetésére is kiváló, hogy a többnyire még oralitáson alapuló másfél-két évszázaddal ezelőtti társadalom által kőbe vésett adatainak milyen szinten kell hitelt adni.

Nem csupán Gáll Gábor pap volt az, aki még életében elkészítette saját és neje sírkövét. Csiszér János és felesége legyező alakú sírköve már az utolsó homokkövek közé tartozik, az 1930-as évek közepéről. Ekkor már valószínűleg ifj. Kerekes János, illetve Kerekes Mihály kőfaragó dolgoztak még homokkövből, de már megjelentek az új, műkö vagy öntött beton sírjelek is. A feleség elhunytával a hátramaradt férj a saját nevét is rávésette a sírkőre, halála után azonban már nem volt, aki kérje vagy elvégezze a két számjegy, halálának évtizede és az évszáma rávéését a már álló sírkőre. A kő felirata így az alábbi módon olvasható: ITT / NYUGSZIK / EGY JO ÉDES ANYA / CSISZÉR JÁNOSNÉ / TAR ESZTER / KI ÉLT 77 ÉVKET / és EBŐL PÁROS / ÉLETET 50 ÉVET / MEGHALT 1935 / FEBR. 9én / És JO FÉRJE / CSISZÉR JÁNOS / SZÜLT. 1853ba / MH. 19... / BÉKE PORAIKRA.

Havadtőn az utolsó datált homokkövön 1956-os évszám van, melyet az elhunyt szintén még életében elkészítettett – E SIR KÖVET ÁLI / TATTA ÉLETÉBE –, így a halála után felállításra került darab már idejétmúltnak számított az új sírkőöntési eljárások fényében.

A vésett és domború faragással kialakított motívumok, díszítmények mellett már a 20. század második évtizedének a végén megjelent egy új médium az emlékállítás és üzenetközvetítés terén: egy 1918-as datálású homokkövből faragott sírkő felső díszítményének már csak a helye látszik – megjelent az első téglalap alakú fénykép a sírkövön. Bizonyára nem véletlen ez az újító lépés: a fénykép Kerekes János sírkőfaragó felesége síremlékének központi díszítménye. A domború faragott virágkoszorú által közrefogott kép bizonyára városon készült, porcelánra égetett arckép lehetett.

A sírkőfaragók az egyéni munkák mellett nagyon sok szabványos, hasonló vagy egyforma követ készítettek. Bizonyára nagy újtásnak számított a két világháború között, amikor a temetőben felállították az első műköből készült síremléket. Bandi János 1942-es feliratú sírköve cementes-mozaikos homogén, szemcsés anyagból készült, amely nehezen tartja meg a vésett feliratokat, a betűk élei lekerekednek, nehezen olvashatóvá válnak. A 20. század 50-es éveitől aztán teljesen átálltak a cementes, mozaikos, márvány felhasználásával készült síremlékek készítésére, s ezzel feledésbe merült egy archaikus vonásokat továbbörökítő foglalkozás.

Élet, rang, presztízs – a sírfeliratok és a források tükrében

Havadtő 18. század végétől vezetett egyházi anyakönyveiben 1834-től megjelent az elhunyt származása is: a kategorizálás valószínűleg az anyakönyvet vezető beszolgáló lelkész ambícióját tükrözte. Az *armalista*, *sellér*, *Szabad Szekel* megnevezések azonban csakhamar eltűntek az anyakönyvekből, jól nyomon követhetően a feudális berendezkedést felszámoló 1848-as szabadságharc évétől. A 19. század második felében az elhunyt társadalmi státusát és vagyoni helyzetet a *marhás gazdák* és *gyalogszerekek* kifejezésekkel érzékeltették.

Már a temetőfeltárás szakaszában foglalkoztatott a gondolat, hogy a kisebb-nagyobb, szerényebb és díszesebb faragású kövek jelezhetnek-e társadalmi és vagyoni rangot, milyen megfontolások alapján készültek a rendkívül változatos sírkövek református, római és görög katolikus, csecsemő és aggastyán, férfi és nő sírjára. Az alábbiakban néhány különlegesebb vagy jelentősebb sírkőből kiindulva, levéltári és más írott dokumentumok alapján rekonstruálom az adott sírban nyugvó személy státusát.

Taar Mihály jó gazda

A feltárás előtti temető legkülönösebb sírköve Taar Mihály jó gazda számára készült, reprezentatív alkotás. Felirata: OC 25an / AZ 1825ban/ben / ELHUNYT 42 / ÉVES: JON HON / FI, ERÉNYES / GAZDA ÉS APA / TAAR MIHÁLY / EMLÉKÉRE / Emelte Jo Fija / Taar Mihály / 1852ben (lásd a 2a–b. ábrákat).

A felirat fölött csuklóból levágott kézbe fogva hét darab gazdasági szerszám – fejsze, gereblye, ásó, kétágú villa, kasza, gabonaszóró lapát, sarló – került megformálásra. A kő hátoldalán különleges dombormű látható: középen életfa választja ketté a díszítményt, az egyik oldalon ülő pozícióban lévő szarvas, a másikon hosszú, hegyes szakállú, földig érő palástot

viselő, keleties kinézetű aggastyán, aki kezében papír/papirusztekercset tart. A díszítmény alsó sarkában körülhatárolt szövegmezőben a készítő neve és évszáma szerepel: Készítette Menyhárt Károly 1852. Péterfy elképzelhetőnek tartotta, hogy Menyhárt a sírkövet ifjabb Tar Mihály iránti hálája jeléül faragta, ugyanis ebben az évben nevezték ki Király István lévita mellé segédtanítónak, akinek pontosan ugyanabban az évben újabb egyedi sírkövet készített – a lévita végül csak 16 év múltán foglalta el nyughelyét a kő alatt.⁴⁹

A sírkőfeliratból és az egyházi forrásokból kiderül, hogy Taar Mihály 1825. október 25-én hunyt el. A követ a halálát követően 27 évvel később helyezték el a síron, akkor, amikor az azonos nevet viselő fia a református egyház megyebírója volt már néhány éve (1848-tól). Forrásaink a családnév írását egyszerű Tar-ként jelölik, a kettőzött betűhasználat vélhetően előkelőbb származást hivatott hangsúlyozni. Népszámlálási adatsoraink csak az 1835-ben született ifj. Tar Mihályról tartalmaznak kevés információt: a családot 5 személy alkotta, a gazdászattal foglalkozó családfő tud írni és olvasni, felesége és két nagyobb gyereke olvas, a legkisebb még csak 5 éves.⁵⁰

Felvetődik a kérdés, hogy mi jelezhetette Tar Mihály sírját a halálától számítva a reprezentatív sírkő elkészültéig terjedő negyedszázadban? Választ nagyon sokáig nem sikerült adni, arra csak a 2013-ban elvégzett kiásása és újraállítása során derített fényt. A befejezettnek látott remek a föld alatt újabb motívummal lepott meg: a kő alsó részén keresztben markáns domborfaragással fél méteres ekemotívum vált láthatóvá, utalva az elhunyt jó gazda mivoltára. Lábához ékként feszítve korábban takarásban lévő kisebb, alig alakított szerény sírkövet találtunk, mely egyik oldalán bizonytalan vonalvezetésű, kezdetleges feliratot tartalmaz: 1824 / 25 októb / Itt nyukszik e VILÁG / BÓL KIMULT tAR miháj / ÉLETÉNEK 42 dik ESzten / dejében (9. ábra). A kő minden bizonnyal a halált követő rövid időszakban került elkészítésre, készítője a 20-as években foglalkoztatott alkotó lehetett, mert ugyanattól a kéztől az 1820–30-as években több darabot is sikerült feltárni. A sírkövön a szöveg alatt egy apró méretű, stilizált ekemotívum került bevésésre, mely az újabb kövön megfogalmazott üzenetet – a jó gazda státust – tolmácsolta a maga szerény módján 1824 óta.

Szintén ennek a kőnek a lábától került kiemelésre egy másik paraszti sírkő – azonos kéztől, mint a fentebbi, az Tar Mihály neje számára készült, aki hat évvel később követte férjét a halálba. A kő szintén a föld alól került elő, felirata: 1832 1 decem / It nyukszik e világ / bol kimult Magya / rosi Anna

Tar Miháj / Né életének 93dik / esztendejébn (10. ábra). Különös, de vélhetően a patriarchális paraszti társadalom szemléletét tükrözi, hogy a halás fiatal nemzedék csak az apjának készítettett nagyméretű sírkövet, az anyja számára nem rendelt a felmutatni kívánt státushoz illő faragott alkotást.

Falusi honvédek

A havadtői temetőben három olyan sírkő is áll napjainkig, amelyek hajdani honvédek emlékét őrzik.

Egy vastag, természetes méretű kő fejdíszén keresztbe tett puska- és kardmotívum látható, melyet virágkoszorú övez. Mállásnak indult felirata arról tudósít, hogy az alatta nyugvó honvéd nem helybéli születésű: ITT NYUGSZIK / UDVARHELYSZÉKI KÁNYÁDI / SZÜLET(ÉSŰ) / MIKLÓSI ISTVÁN AKI / SZOLGÁLTA CS: KIR: ÉDES MA / GYAR HAZÁJÁT 38 ÉVEKIG / SZÜLETETT 18... / ELHUNYT 1884 / MÁJUS HÓNAK 8IK / NAPJÁN (11. ábra). Művészi megformálásából, az epitáfium megfogalmazásából arra következtetünk, hogy a falusi közösség elevenen tartotta a katonarendűek és leszerelt katonák emlékét, felnézett rájuk.

Egy másik szépen faragott alkotás képi megformálása sokkal expresszívebb: a csúcsíves kiképzésű kő fején lovon ülő csákós huszár látható. Felirata szintén erre a státusra erősít rá: ITT NYUGSZIK / BÁLINT JÁNOS / KI VOLT M. KIRÁLYI / HONVÉD HUSZÁR / M.HALT 1889 OKTO. 6 / 36 ÉVES KÓRÁBA / E KÖVET EMELTÉK / 4 LEÁNY-TESTVÉREI / ZSUZSÁNA KATALIN / MÁRIA és JULIÁNA és ezek / nek Férjei 1894 (lásd 6. ábra).

Csombor István sírkövén ellenben nem szerepel a katonai múlt: ITT NYUGSZIK / E GYÁSZ SIRBAN AZ / ÚRNAK EGY JÓ ÖREG / HIV SZOLGÁJA CSOMBOR / ISTVÁN KI SZÜLETET / 1826 (AUG)USZTUS 12-N / MHAL(T) ... MÁJU 6 / E GÉ... BE / AZ ... / ... Forrásaink azonban rámutatnak: az elhunyt fiatal korában, mindössze 12 évesen a szabadságharc katonája volt. „Havadtő községben az utolsó 48-as honvédot f. hó 8-án kisérték ki a temetőbe. – Id. Csombor István, aki egy századnak szemlélte végig történelmi eseményeit, 1826-ban született, végig küzdötte a szabadságharcot, 96 éves korában halt meg. – Hosszas élete alatt soha beteg nem volt, az utolsó napokig jól érezte magát. A Bem apó katonája volt, jól ismerte Petőfit is. – Koporsóját 74 unoka, és ükunoka vette körül. Legidősebb fia 78 éves. – Legyen nyugalma csendes, és emléke áldott!” – írta a *Barázda* című újságnak 1922. május 18-án Nagy Sándor lévita tanító, aki úgy érezte, hogy ennyivel tartozik megörökíteni az elhunyt emlékét.⁵¹

⁴⁹ Bővebben lásd PÉTERFY László 2005, 88–91.

⁵⁰ MMÁLT Na 1870.

⁵¹ NAGY Sándor 1965.

Nemes és nemzeti Isák Péter

Izsák Péter formájában nem, de szövegmegformálásában különleges sírkövet kapott. Az Isák család a szomszédos Rava település ősi unitárius családjává, már a 17. században felbukkannak Havadtó társadalmában is, a *primipili veterani* (lófő) csoportba sorolt „Isak Peter Hauadteón Lakik”.⁵² Versbe szedett kézírásos sírfelirata arra enged következtetni, hogy állatgyógyászati tevékenységet végzett, képzett állatorvosként működött a faluban: Nemes és nemzeti Isák Péter teste / nyugszik e sírbe, Szomorán lefestve, / 1847be eljőve estve 49 évett tött el éltébe, / kimult, Decembernek 3ik hetébe, / ki hazánk marháit orvoslá éltébe (12. ábra).

A nemes és nemzeti cím használata a nemesi felmenők és a státus öröklésének az érzékelteéseként került a sírkőre. Egyházi forrásaink rögzítették, hogy 1847-ben Szabad Székely Isák Péter Unitárius 48 éves korában *sorvadály* betegség miatt halálozott el.⁵³

Gáll Gábor pap és gazda

A temető falura néző oldalán, közel a mezőre vezető úthoz egy különleges sírkőpár vonja magára a figyelmet. A szimmetrikus, két méternél is magasabb műkö obeliszk mellett egy régi stílusú, homokkőből faragott sírkő található. Mindkét kő ugyanazokról a személyekről szól: Gáll Gábor és neje, Tar Eszter sírkövei. A régebbin nem szerepelnek az elhalálozási dátumok. Ebből arra következtetünk, hogy azt még életükben készítették, a motívumokból sejthetően még a 19. század utolsó két évtizedében. A nagy valószínűséggel Menyhárt Károly által készített kő fő motívuma a kezében nyitott könyvet tartó palástos alak, alatta ekét húzó két ökör látható. Felirata két szövegtükörbe szedett, a bal oldalon a férfi, a jobb oldalon a felesége rövid élettörténete elevenedik meg. A motívum magyarázatát a versbe szedett szövegben találjuk: ITT NYUGSZIK / GÁLL GÁBOR / SZÜL: 1842BEN / SZEP: 15ÉN / 30 ÉVIG VOLTAM / PAP. AZTÁN / GAZDA LETTEM / DE A PALÁS / TOMAT VÉGIG / MEG ŐRIZTEM / M:H:

A felesége egyes szám első személyű vallomása a következő: ITT NYUGSZIK / TAR ESZTER / SZÜL: 1845BEN / OKTÓBER 16N / EGÉSZ ÉLETEM / BE AZ ERÉNYT / KÖVETTEM S / JUTALMUL EGY / JO FÉRJ BOL / DOGÍTOTT EN / GEM M: H: (13. ábra).

A jó anyagi helyzetű család leszármazottjának reprezentációs igényeit a több mint 20 éve elkészült homokkő vélhetően már nem elégítette ki, ezért modern obeliszket készíttetett az 1920-as években

elhunyt szülei emlékére. A végtelenül leegyszerűsített műkö felső felében egy nyitott könyv utal a tanult emberre, alatta a szöveg már harmadik személyben beszél az elhunytakról: ITT / NYUGSZIK / GÁLL / GÁBOR / SZENDELICEI / REF. LELKÉSZ / SZÜL. 1842 / SZEPT 15 / M. H. 1922 / MÁRCIUS 18 / «» / ÉS NEJE / TAR / ESZTER / SZÜL 1845 / OKT. 17 M. H. / 1924. OKT. 13 / NYUGALMOK / LEGYEN / CSENDES / «» Havadtón a Gáll úr hegye helynév is jelzi, hogy a család kiterjedt birtokokkal rendelkezett. A kommunizmus idején pártiroda, majd a jelenben is óvoda működik a Gáll család egykori kúriászerű házában.

Kinda János földész

A temetőben több olyan sírkő áll, mely gyermekek, testvérek közös emlékeként készült. Egy 1875-re datált kövön a következő felirat vonja magára a figyelmet: 1875 / KINDA M(ÁR)I(A) MEGHALT / 9 éves korába NOV ...én / KINDA KATA 5 éves NOV 16: / KINDA ISTVÁN 11 éves / És édes Apja Kinda / János nője Domrádi Kata (14. ábra).

Egyházi adataink egyértelművé teszik, hogy a család három gyermekét tragikus körülmények között néhány nap leforgása alatt veszítette el. 1875. november 8-án Kinda János leánykája, a 9 éves Mária torokfájásban halt meg, temetése napja november 10-e. Másik leánykája, az 5 éves Katalin testvére temetése napján, november 10-én szintén toroklob miatt veszítette életét, s még aznap a 11 éves fiútestvére, István is elhunyt. November 12-én tehát újabb két temetésre került sor a családban.⁵⁴

Az egyház terményeinek begyűjtését, magtárba hordását a 19. század második felében leszerződött munkálatokként adta ki a presbitérium helyi embereknek. Több ízben találkozunk Kinda János névvel, aki az egyház kukoricáját a lefejtésére vállalkozott a hozzá hasonló szegényebb falutársaival, de többször is adóságot halmozott fel az egyházzal szemben. 1894-ben Szombati Sándor kezesként arra kérte a presbitériumot, hogy tekintsen el az elhalt Kinda János 19 forint tőketartozásától és a több évi 4 forint 92 krajcár kamathátralék behajtásától, hiszen az adós elhalt, saját kezes társa, Finna Pál is, s mivel az elhalt adósnak nem maradt semmije, ne kényszerítsék őt a kárt megfizetésére, mert ez rá nézve igen nagy csapás lenne.⁵⁵ Nem lehet véletlen, hogy Kinda János sírkövét nem találjuk a temetőben: a hozzátartozók nélkül elhunyt földésznek nem volt, aki emléket állítson...

⁵² DEMÉNY Lajos 1998–2000, V, 289.

⁵³ MMÁLT HRA I, 91.

⁵⁴ MMÁLT HRA II, 91–92.

⁵⁵ HRE Pj 1876–1898, 341.

A görög katolikus Pauliti Fira

Temetőfeltárás közben fél méterrel a föld alól került elő egy görög katolikus kereszttel díszített sírkő, melyen a név – Pauliti Fira – egyetlen helyi családba sem tette besorolhatóvá az elhunytat. Az olaszos hangzású név inkább egy olasz kőfaragót vagy vasútépítő munkást sejtetett, mint a Havadtőn élt román asszonyt. Felirata: PAULITi FiRA ÉLT / 43 ÉVEKIG EL / HALT 1871BE. A halálát megelőző évben készített népszámlálás levéltárban fellelhető családlapos adataiból kiderült, hogy a helybéli Molnár Jakab feleségéről, a nyáradandrásfalvi (ma Nyárádszereda része) román származású görög katolikus Pavalati Florikáról van szó (a forrás szerint a férj és a feleség is írástudatlan volt). A család a Térmege ('tér mege', esetleg 'térj meg' jelentésből, ma Bárgác) utca 99. szám alatt lakott saját egyszobás házában, melyhez „egy pajta két marhára” és egy fészert tartozott.

Nem lehet véletlen, hogy a Fira néven szólított Florika egyszerű megmunkálású sírköve a Kerekes Péter emberfejes síremléke mellé került, hiszen a levéltári forrás szerint tőzsomszédok voltak a Térmege utcában.

Összegző

A Havadtőn dolgozó 18–19. századi kőfaragók naiv és művészi kivitelezésű munkái egy székelyföldi közösség értékszemléletét, világlátását, az emlékállítást idealizált és gyakorlati megvalósulásának buktatóit, sikereit, törekvéseit is elének helyezik. Formaviláguk, stílusuk, díszítményeik révén fokozatosan a helyi kultúra termékeivé váltak.

A sírkőfaragás helyi megjelenésétől számított egy évszázadon keresztül, nagyjából a 19. század végéig az élők és a holtak világában azonos szimbólumokon keresztül fejezték ki az együvé tartozást, a falu és temetője valójában együtt jelentett emberlakta közösséget. Nagy társadalmi és lelki átalakulások vezettek oda, hogy a paraszti világ meghitt, néma gyásza a 20. század első évtizedeire egyre szabványosabb, üzennetűkben is nagy szavakat közvetítő gyászpompával cserélődött fel, amelyben a külsőségeknek egyre nagyobb a szerepe. Falusi temetőnkben is érezhetővé válik a két világháború között, hogy „a gyáripar és az industrializmus kora legkönnyörtelenebbül a holtakkal bánik el: en gros siratja őket és méretek után szabja az árakat. A halálban mindnyájan egyenlők vagyunk és ennek a hasznát leghamarább a sírkőgyárosok vonták le, akik sietve szüntették be az egyéniséget.”⁵⁶

Kinda István – Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, Kós Károly u. 10., RO-520055; kindaistvan.sznm@gmail.com

Irodalom

ADORJÁNI Rudolf

1986 Temetési szokások a maros-küküllői unitárius egyházkörben, *Keresztény Magvető*, 1986/4, 214–230.

BALASSA Iván

1989 *A magyar falvak temetői*, Corvina Kiadó, Budapest.

BARTOS Miklós – DÖME László

2005 *Erdőszentgyörgy*, Zalaegerszeg.

DEMÉNY Lajos (bev., jegyz.)

1998–2000 *Székely Oklevéltár*. Új sorozat, IV–VI, Budapest–Kolozsvár.

KESZEG Vilmos

2008 *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*. Egyetemi jegyzet, KJNT–BBTE, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.

KINDA István

2014 Faragott sírkövek Székelyföldön. Temetőrendezés és állagvédelem között, *Csernáttoni Füzetek*, 2014/65, 3–6.

2015 Faragott sírkövek kutatása Székelyföldön. Havadtő „felfedezett” síremlékei, in: Jakab Albert Zsolt – Kinda István (szerk.): *Aranykapu. Tanulmányok Pozsony ferenc tiszteletére*, Kriza János Néprajzi Társaság – Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Székely Nemzeti Múzeum, Kolozsvár, 209–226.

KUNT Ernő

1987 *Az utolsó átváltozás*, Gondolat Könyvkiadó, Budapest.

1995 A halál antropológiájához, in: Zakariás Erzsébet (szerk.): *A Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 3*, KJNT, Kolozsvár, 83–91.

NÁDAI Pál

1914 *Az élet művészete*, Franklin, Budapest.

NAGY Sándor

1965 *Életrajz 1887–1960*, Kézirat.

⁵⁶ NÁDAI Pál 1914, 187–188.

NAGY Zsolt

2013 A halott-tisztelet kegyeleti helyszínei – társadalmi differenciálódás és a nemzeti szervezeti nyomai a gegesi temetőben, *Acta Siculica 2012–2013*, 721–738.

PÉTERFY László

2005 *Marosszék régi sírkövei*, A Kriza János Néprajzi Társaság Könyvtára, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

POZSONY Ferenc

2015 Kalotaszegi sírkövek, in: Vincze Szabolcs: *Kalotaszegi sírkövek. Fotóalbum*, EXIT Kiadó, Bánffyhunad, 6–17.

SÁMUEL Aladár

1918 Kisküküllő vármegye református népének temetkezési szokásai, *Ethnographia*, 29, 91–106.

Levéltári források

HRE Pj 1876–1898 – Havadtői Református Egyházközség. Presbiteri jegyzőkönyv I/2. 1876–1898

HRE Pj 1898–1906 – Havadtői Református Egyházközség. Presbiteri jegyzőkönyv I/3. 1898–1906

MMÁLr HRA – Maros Megyei Állami Levéltár, Anyakönyvi fondok, 1013-os és 1014-es dosszié. Havadtői Református Anyakönyv I. 1788–1861; II. 1862–1883.

MMÁLr Na 1870 – Maros Megyei Állami Levéltár, Népszámlálások fond, 204-es dosszié. Népszámlálási adatok, 1870.

Maiștri și simboluri în vechiul cimitir din Viforoasa

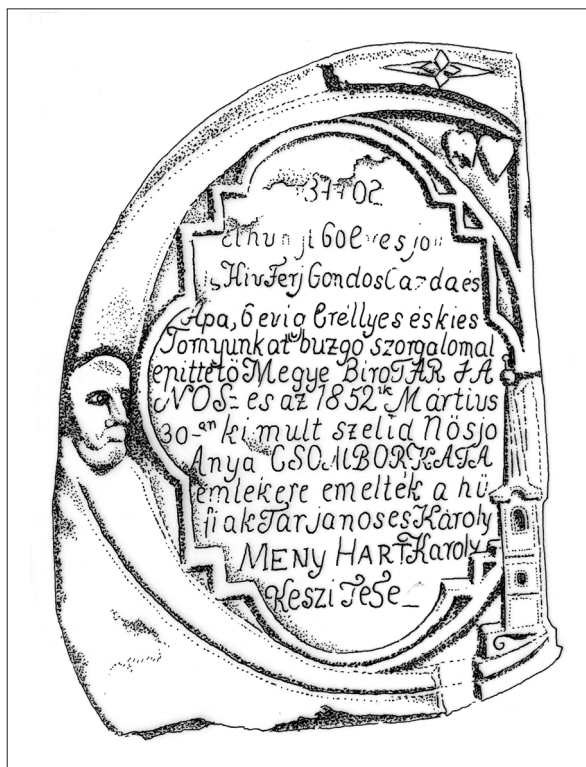
(Rezumat)

Lucrările cioplitorilor în piatră din Viforoasa din secolele XVIII–XIX, elaborate într-un stil naiv sau artistic, ne exprimă atât sistemul de valori și percepția asupra lumii a unei comunități din Ținutul Secuiesc, cât și eșecurile, succesele, tendințele realizării idealizate și practice ale actului comemorativ. Prin formele, stilul și ornamentația lor, aceste lucrări au devenit treptat produse ale culturii locale. Timp de un secol de la apariția locală a cioplirii pietrelor funerare până aproximativ la sfârșitul secolului al XIX-lea identitatea locală, apartenența la comunitate fusese exprimată prin simboluri identice atât în lumea celor vii, cât și în lumea celor decedați, de fapt satul și cimitirul său reprezentaseră împreună o comunitate locuită. Mari schimbări sociale și sentimentale, spirituale au dus la condiția ca doliul intim și tăcut al universului țărănesc în primele decenii ale secolului al XX-lea s-a transformat într-o fastuozitate funerară standardizată, cu transmiterea unui limbaj grandios, în care aspectele exterioare, formalitățile și-au dobândit o importanță tot mai mare.

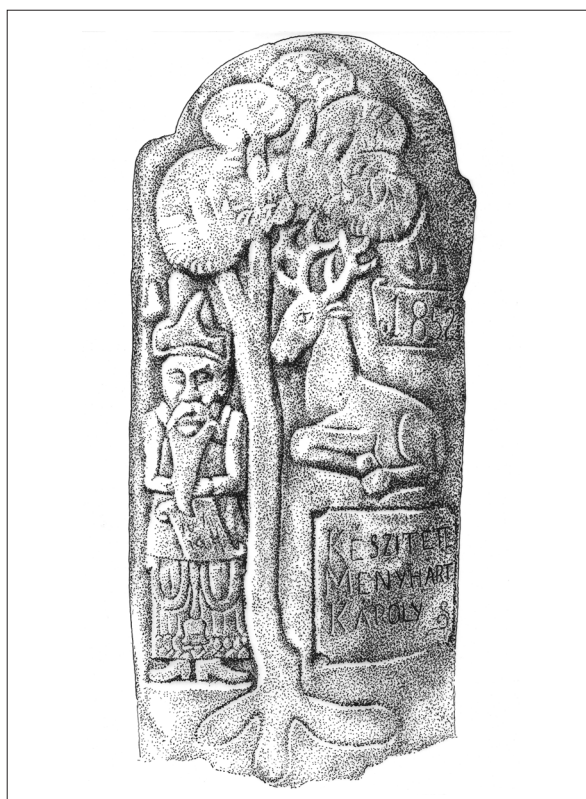
Masters and Symbols in the old Cemetery of Havadtő

(Abstract)

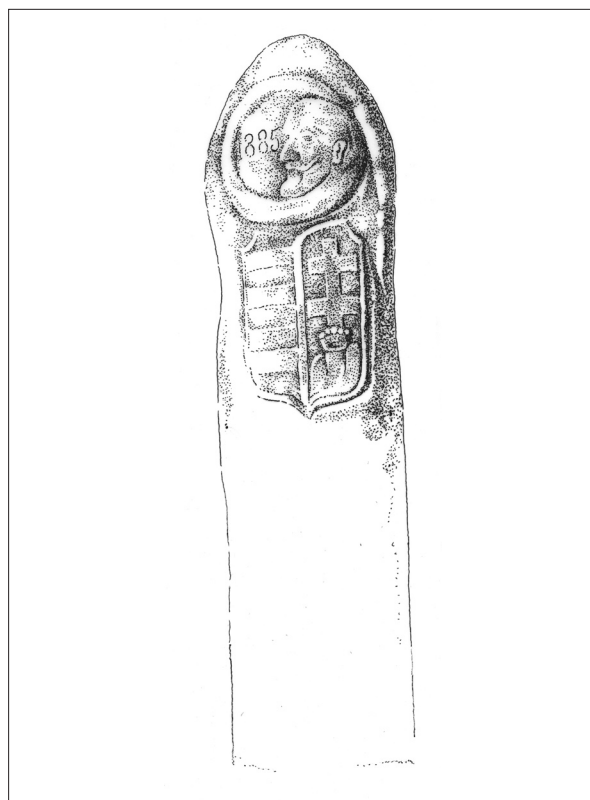
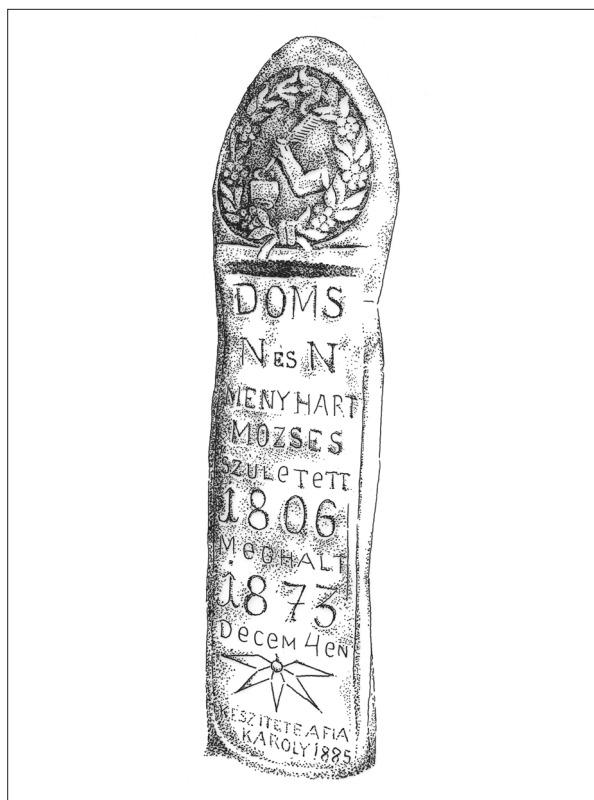
The works of the 18th and 19th century stone-cutters from Havadtő (Viforoasa), made in a naive or artistic style, present us the system of values and world concept of a Székely community, as well as the pitfalls, successes and endeavours of idealistic and practical realization of memorial actions. Through their forms, style, and ornaments these have gradually become products of local culture. Starting with the local appearance of tombstone manufacturing and up to approximately the end of the 19th century, the sense of community had been expressed through the same symbols for both the living and the dead, thus the village and its cemetery used to mean together an inhabited community. Great social and spiritual, emotional changes led to the present condition, when the intimate and silent mourning of the peasant society was replaced to the first decades of the 20th century by funeral splendour, standardized and full with great words, where appearances gain more and more importance.

1. ábra Tar János megyebíró sírköve (Péterfy László rajza)

2a-b. ábra Taar Mihály jó gazda sírkövének eleje és háta (Szeles József és Péterfy László rajza)

3a-b. ábra Menyhárt Mozsés sírkövének eleje és háta (Péterfy László rajza)

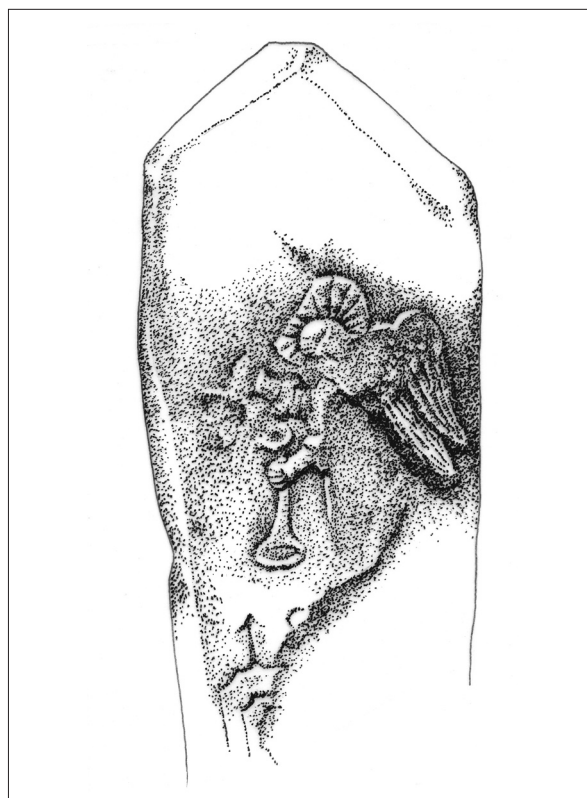
4. ábra Kerekes Péter sírköve (Péterfy László rajza)

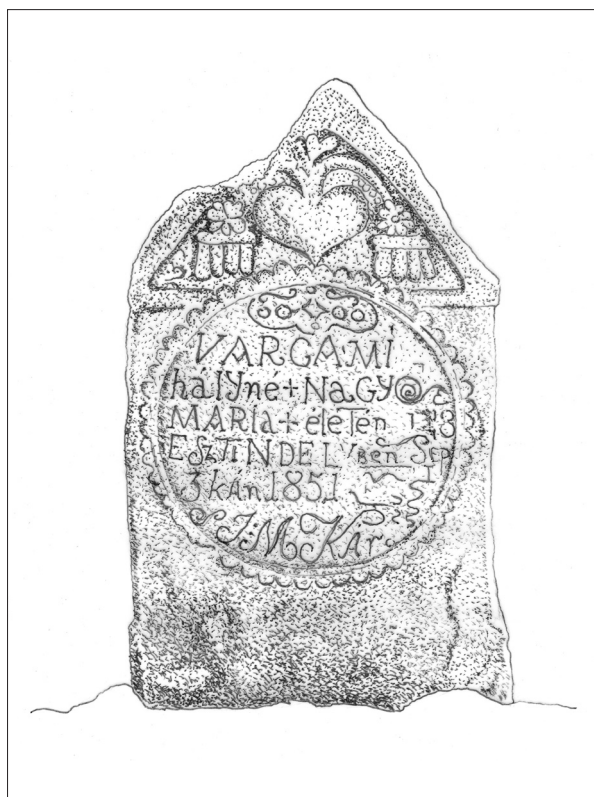
5. ábra Mitra Juliánna sírköve (Péterfy László rajza)

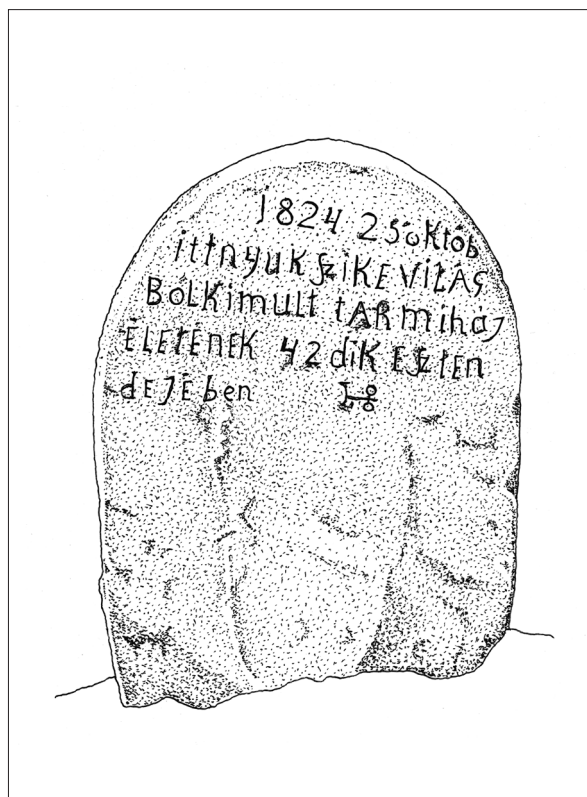
6. ábra Bálint János sírköve (Péterfy László rajza)

7. ábra Trombitás angyalt ábrázoló sírkő (Péterfy László rajza)

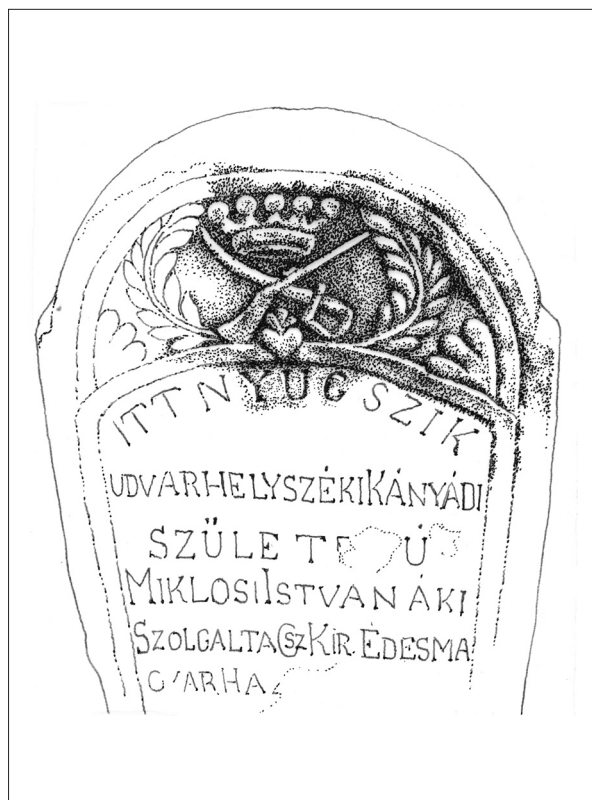
8. ábra Varga Mihályné sírköve (Szeles József rajza)

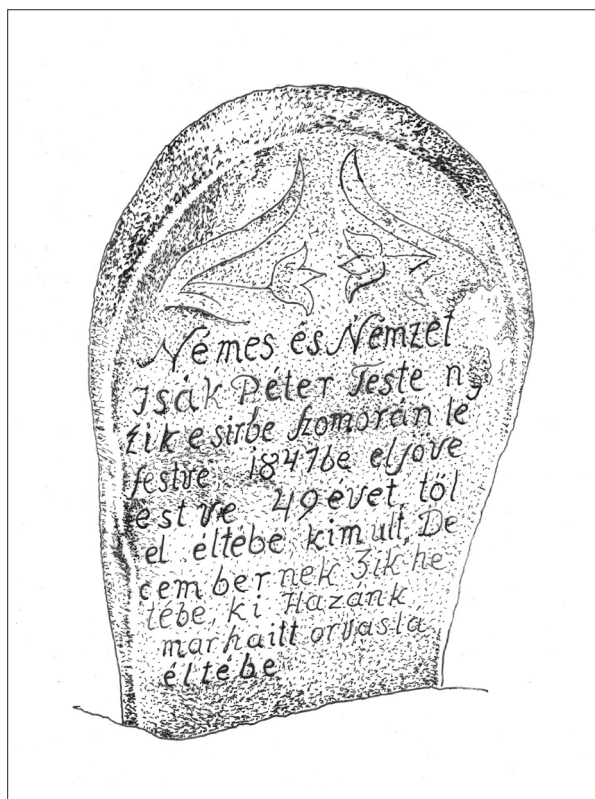
9. ábra Tar (Taar) Mihály első sírköve (Szeles József rajza)

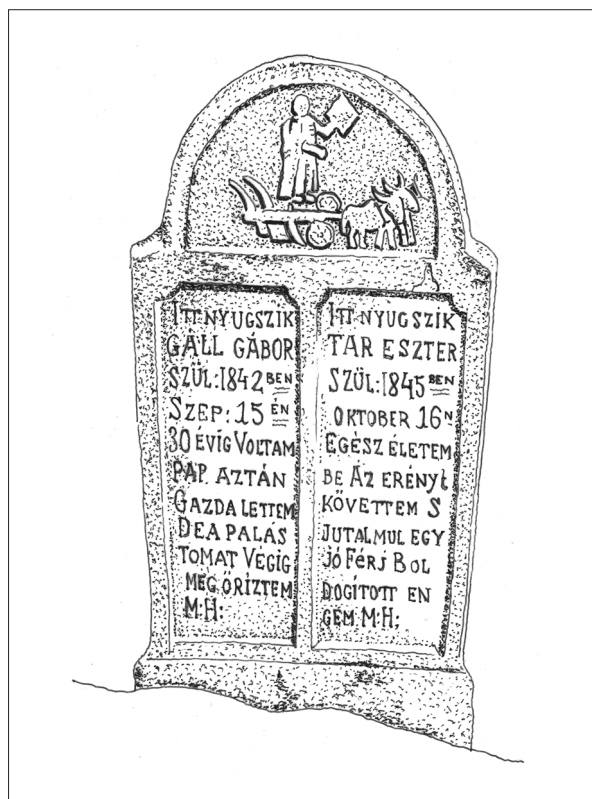
10. ábra Tar Mihályné sírköve (Szeles József rajza)

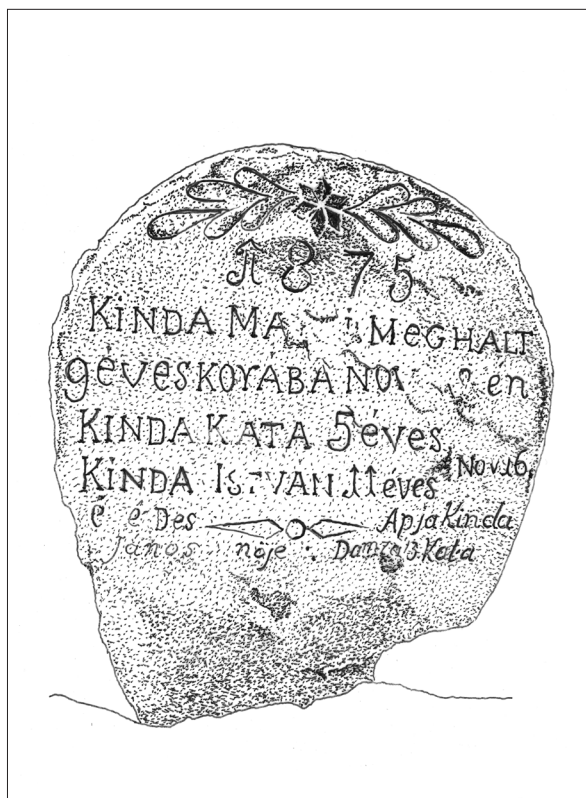
11. ábra Miklósi István honvéd sírköve (Péterfy László rajza)

12. ábra Izsák Péter sírköve (Szeles József rajza)

13. ábra Gáll Gábor és felesége sírköve (Szeles József rajza)

14. ábra A Kinda család gyermekeinek sírköve (Szeles József rajza)

Albert Ernő

HEREPEI JÁNOS ÉS FARAGÓ JÓZSEF
LEVELEZÉSE 1944-BEN

Tizenhét levelet és levelezőlapot mutatunk be, amelyek közül Faragó József négy levelet és hat levelezőlapot írt, Herepei János pedig hét levéllel válaszolt. A levelek 1944. január 6-a és július 28-a között keletkeztek, és ebben a háborús, zűrzavaros időszakban kor- és művelődéstörténeti adatokat őriztek meg. Bizonyosságok arra, hogy az ifjúság ily nehéz időszakban is tenni akar valamit a „népért” és „nemzetért”.¹

1944-ben Faragó József 22 éves egyetemi hallgató. A mindennapi egyetemi feladatok mellett merész elképzeléseit igyekszik megvalósítani, s ezért segítséget kér olyan személyiségektől, akik már koruknál fogva is jelentős eredményeket értek el szakterületükön. Kelemen Lajos ekkor 67 éves, múzeumi és levéltári főigazgató Kolozsváron, összesítve mintegy 400 történelmi, művészettörténeti tanulmány, könyv szerzője. Bányai János ekkor 58 éves geológus, muzeológus, a *Székelyföld* havi folyóirat szerkesztője. Herepei János 53 éves, 1938-tól a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója, régész, muzeológus, néprajzkutató, művészettörténész, számos tanulmány szerzője.

Faragó József 1944 januárjában az egyetemi hallgatókból alakult Székely Munkaközösség Székelyudvarhelyen tartott első vándorgyűlésének előkészítője és előadója is. *Orbán Balázs második kiadása* címen olvasta fel dolgozatát. A következő napokban annak megvalósításáért fáradozott. Ezért írt segítséget kérő levelezőlapot Herepei Jánosnak, ezért kérte Kelemen Lajost, hogy irányítsa a kiegészítő jegyzetek előkészítését, és ezért levelezett a székely vármegyék alispánjaival is, anyagi támogatást kérve. Mellette könyvet szeretne írni Gábor Aronról, társaival át szeretné venni a *Székelyföld* folyóirat szerkesztését. Tervezi a *Vadrózsák* újabb, kritikai kiadását, Székely Népkönyvtárat akar létesíteni, Sepsiszentgyörgyről új „munkácska” megírását tervezi, Székely Tudományos Intézet alapítása foglalkoztatja, szeretné folytatni népköltészeti gyűjtéseit. Utazik, tárgyal, mozgósít, közben ismertetőket ír rangos folyóiratokban.

*

Amikor a Kolozsvári Magyar Diákok Szövetsége keretében működő Székelyföldi Munkaközösség Székelyudvarhelyen 1944 januárjában megtartotta első vándorgyűlését, akkor Faragó József 6-án, a zárónapon *Orbán Balázs második kiadása* címen tartott előadást.² Dolgozatában alapos részletezéssel indokolta, majd türelmetlenül sürgette Orbán Balázs művének újabb kiadását, mivel az első már könyvritkaságok közé tartozik, márpedig „gyermekünk” és „népünk” elvárja megismerésének biztosítását.³

Bekapcsolódott abba a vitába, amely szerint vagy változatlanul, vagy bizonyos bővítésekkel kell a *Székelyföld leírását* kiadni. Azt írta: „Valóban nem úgy kellene kiadni, amint van, hanem úgy, amint *Orbán Balázs* elképzelt. Sokan tudják, hogy művének néhány kötetébe üres lapokat ragasztott, s ezeket tele rakta javításokkal, megjegyzésekkel és az újabban kezébe került adatokkal.”⁴ És tovább folytatta: „Azokat az adatokat, amelyekről nyilvánvalóan kiderült már, hogy tévesek és helytelenek, a megfelelő *szakemberek* jegyzetekkel látnák el, a nélkül, hogy az eredeti szöveget megcsonkítanák.”⁵

Faragó József annyira elkötelezett a székelyekről szóló nagy mű újbóli megjelentetése mellett, hogy valóságos lázadóként fogalmazza meg: a gátló indokokat, még a háborút is, ne tekintsék elfogadhatónak, mert akik nagyon akarnak, mindig találnak indokot a tehetetlenségre. Felszólítja a gáncsoskodókat: álljanak félre, legalább ne akadályozzák az „előhaladni akarókat.”⁶

És mintegy összegezésképpen, megerősíti korábbi álláspontját a kiadás előkészítéséről: „pótoljuk mulasztásunkat azzal, hogy ismét világra segítjük Orbán lelkének dédelgetett kedvencét, úgy, amint azt ő szeretne volna.”⁷

Részletesen írt a kiadási költségekről, az akadályokról, de fiatalos lendülettel megoldásnak látja, ha minden megye vezetői a róluk szóló kötet nyomtatását magukra vállalják. A Székelyföldi Munkakö-

¹ A leveleket a Székely Nemzeti Múzeum muzeológus-könyvtárosa, Boér Hunor bocsátotta rendelkezésemre. Köszönet érte.

² FARAGÓ József 1944a, 92–106.

³ ORBÁN Balázs 1868–1870.

⁴ FARAGÓ József 1944a, 102.

⁵ FARAGÓ József 1944a, 104–105.

⁶ FARAGÓ József 1944a, 105.

⁷ FARAGÓ József 1944a, 105–106.

zösség tagjait is arra kéri, hogy saját környezetükben szorgalmazzák a kedvező döntéseket, vegyék igénybe a helyi sajtót is az előfizetők számának fokozásáért. Maga a *Pásztortűz*ben méltatta a Kolozsváron tanuló egyetemi hallgatók székelyudvarhelyi találkozóját: „büszkéek lehetünk az elképzelésre és a kivitelre – írta –, melynek folytán a fiatalok nem zárkóztak munkaközösségük szűk családi kereteibe, hanem kismértékben társadalmi eseménnyé és megmozdulássá növelték összefövetelüket.” Ismertetőjét azzal zárta, hogy az ott elhangzottak után a fiataloktól most már cselekvést várnak, remélhetőleg a tettek sem késnek.⁸

A Székelyudvarhelyen bemutatott dolgozatában elhangzottakat nem tekintette csupán megállapításnak vagy felhívásnak, hanem a továbbiakban is töretlenül kereste az utat Orbán Balázs művének megjelentetéséhez a fenti szempontok érvényesítésével.

Faragó József visszaemlékezései során többször írt arról, hogy 1941-ben szentgyörgyi diákként gyakran meglátogatta a Székely Nemzeti Múzeum könyvtárát, és hogy mindig szeretettel, tisztelettel gondol Herepei Jánosra, az intézmény igazgatójára, aki „atyai jóbarátként” segítette.⁹

Az érettségi után alig telik el három év, 1944-ben, év elején – akkor 22 éves és egyetemi hallgató – levelezőlapon keresi fel Herepei Jánost „Kedves Igazgató Úr!” megszólítással. Már a bevezető sorokból kitétszik, hogy korábban is leveleztek, s most ismét részletes beszámolót, sőt „esetleg személyesen megyek”-kel a tájékoztatást ígéri, de már a részletes levél vagy találkozás előtt sürgős segítségre van szüksége. Kiderül, hogy az udvarhelyi előadásában megfogalmazott tennivalók megvalósításáért már maga is próbálkozott, és hogy Háromszéken is segítséget ígértek kiadáshoz: „Barabás Alispán Úrnál máskülönbben is példátlan kedvességgel és szívéllyességgel találkoztam Orbán ügyével kapcsolatban” (1. levél).

Az írottakból az is kiderül, hogy már előrehaladott állapotba jutott a *Székelyföld leírása* köteteinek újabb kiadása, hisz viszonylag rövid idő alatt összegyűjtöttek, „összekunyeráltak” 2000 pengőt. Vagyis az eddigiek során ígértben sikerült a fenti összegre szert tenni, de valamely hivatalos helyen kell elhelyezni. Azonnal átutalják, mihelyt ilyent találnak. Faragó József úgy döntött, hogy Herepei János igazgató urat kéri meg az összeg ideiglenes elhelyezésére a múzeum számláján. Kérése azért is sürgős, mert „az a legbiztosabb, ami a zsebünkben van”, de azért is, „mert a pénz értéke állandóan esik.” Arra is gondolt, hogy az elértéktelenedés megelőzhető, ha „valamibe (műszer) befektetjük.” Másik lehetőségnek azt tartotta, ha a kezdeti összeget a kiadás népszerűsítésé-

re fordítják. A pénz elértéktelenedése mellett azért aggódott, nehogy valahol elkallódjék az ígért összeg. Arra kérte Herepei Jánost, hogy kíséreljen meg „a megyétől egy kerékpárt keríteni.” A kerékpárra a népköltészet gyűjtéséhez, a gyorsabb közlekedéshez lett volna szüksége, hisz visszaemlékezésében írta: vakációkban az egyetemről, menekült lévén „egyedüli otthon”-ába, a kollégiumba tért vissza, s ezt az időt népköltészet gyűjtésére fordította: „Két-három év alatt végigyalogoltam és végigkarikáztam legalább fél száz háromszéki falut”.¹⁰

Keltezés nélkül, 113/1944. iktatószámmal maradt fenn a következő levelezőlap, amelyben Faragó József sajnálkozva állapítja meg, hogy az ígért részletes beszámolója „a postán szórén-szálán eltűnt”, ezért kivonatossan közli tartalmát a „Kedves Igazgató Úr!”-ral. „Kelemen Főigazgató Úr”-ral arról döntöttek, hogy az Orbán Balázs *Székelyföld leírása* új kiadásának egyedül a Székely Nemzeti Múzeum szerepeljen. Tájékoztatja továbbá Herepei Jánost, hogy hírek szerint „4 x 10 000” pengőt kapnak a kiadásra. Feladatának tekinti, hogy írjon a megyék vezetőinek, és kérje: értesítsék, mikor utalják át a fenti összeget. Ezek szerint ezt megelőzőleg már kérte a megyék vezetőitől a támogatást, amit azok meg is ígértek. De szükséges egy megbízólevél, hogy „mint a múzeum megbízottja keressem fel levelemmel az illetékeseket, mert mégis nevetséges lenne, ha mint egyetemi hallgató tenném ezt.”

Fiatalos lendületét fékezve látja Kelemen Lajos „lassúságában”. Panaszként írta: „Szívesen mozgatnám az ügyet, de nem merem s nem is akarom, mert nincs hozzá elégséges tekintélyem.” Egyelőre nem írta, miért, de kérte Balázs Márton címét is (2. levél).

Herepei János „Kedves Barátom!” megszólítással válaszolt. Ebben utal korábbi levelére is, és lényegében köszönetét fejezi ki azért a fáradozásért, amelyet az Orbán Balázs kötetének újabb kiadásáért tett: „Nagyon örülnék – írta –, ha jó igyekezetét siker koronázná és Orbán Balázs nagy munkájának új kiadása minél előbb napvilágot látna!” A levélből az is kiderül, hogy örül, ha Kelemen Lajos támogatja a kiadást. A korábban kért Balázs Márton címét is elküldte. Azért kellett, mert ismertetőt szándékozott írni az 1942-ben Sepsiszentgyörgyön megjelent művéről, az *Adatok Háromszék vármegye néprajzához* címűről. Az ismertető végül a *Pásztortűz*ben jelent meg.¹¹

A levél szerint már azon is gondolkodnak, hol nyomtatják a köteteket, hisz Herepei János a kiváló munkákat előállító kolozsvári Minerva Nyomdával ajánlja. Megjegyezhetjük azt is, hogy Herepei János tiltakozik a méltóságos megszólítás ellen, hisz

⁸ FARAGÓ József 1944b, 35–36.

⁹ FARAGÓ József 1983.

¹⁰ FARAGÓ József 1983.

¹¹ FARAGÓ József 1944b, 39–41.

a cím azért van, hogy a postás megtalálja azt, akinek szól, ahhoz pedig nem kell „titulus” (3. levél).

Ugyanezen a napon, 1944. február 7-én Herepei János még egy levelet írt Faragó Józsefnek. Ebben örömet fejezi ki, hogy Orbán Balázs „változatlan szövegű” nagy műve a Székely Nemzeti Múzeum nevével jelenik meg. Kéri, hogy az előkészületek során mind a munkatársakat, mind az anyagi támogatókat keresse meg. Egyben felhatalmazza, hogy a nyomdai árajánlatokat nevükben kérje (4. levél).

A következő két levelezőlapra sem írt kelteztést Faragó József. Annak ellenére, hogy a múzeumi iktatás bélyegzője március 7-ét rögzít, a lapokat március 6-a előtt kellett írnia, mert Herepei János az említett napon két levelezőlapjára válaszolt. Az első levelezőlapban megköszöni Herepei Jánosnak a „megbízást”, s egyben ígéri, hogy erejéhez képest mindenben az ügy véghezviteléért fáradozik. Tájékoztatja, hogy az alispánokhoz leveleket „menesztett”, s arról érdeklődött, mikor és hol lehet „megkaparintani” a pénzt. Másodszor: megegyezett Kelemen Lajossal a jegyzeteket készítő személyéről (tehát a bővített kiadásról). Az előrehaladásért őket sürgetni kellene, de Kelemen igazgató úr ilyesmire képtelen, maga pedig ehhez nem rendelkezik kellő erkölcsi és tudományos tekintéllyel. Ismét újabb segítséget kér: iratokat keres Gidófalvi Jancsó Pálról (5. levél).

Ezekben a napokban írhatta a következő szintén keltezés nélküli levelezőlapját. Közli, hogy „az első sovány fecske” Csík megye alispánjától megérkezett. Sovány azért, mert csak 1000 pengőt ajánlottak a korábbi 10 000 pengősnek híresztelt támogatás helyett. Most arról érdeklődik: van-e a múzeumban Gábor Áronról kép, mert a ferencrendiek a *Hírnök* című lapban róla írnak, hozzá képet is csatolnának (6. levél).

Március 6-i keltezésű az a levél, amelyben Herepei János a két levelezőlapra egyszerre válaszolt. Sajnálattal állapítja meg, hogy az első fecske valóban „sovány”, de reméli, a többi majd hizlalja. Válaszolt a Gábor Áron-kép kérésre is. A múzeumnak előző évben ajándékozták, esetleg levélben kér engedélyt az újságban való megjelentetéshez (7. levél).

Faragó József továbbra is keltezés nélküli lapot küld Szentgyörgyre. Írja, hogy a Gábor Áron-képet a ferencesek a Nagy Sándor könyvéből kimásolták, de továbbra is kéri a Jancsó Pálról szóló iratokat. Sürgeti a támogatási pénzek elküldését. Arról panaszkodott, hogy nem tudnak megegyezni Bányai Jánossal a *Székekség* folyóirat átadásáról, de a minisztérium ígéri egy új folyóirat támogatását. Írt az udvarhelyi vándorgyűlés anyagának közelebbi, könyv alakban való megjelentetéséről, s ígéri, hogy a Sepsiszentgyörgyről szóló „munkácskát” megírják (8. levél).

Kézrel írott következő levelében Faragó József arról tájékoztatta Herepei Jánost, hogy rövid ideig Udvarhelyen tartózkodott. Azért utazott oda, hogy megbeszélje Bányai Jánossal lapjának végleges átvételét, illetőleg annyi huzavona után tiszta helyzet megteremtését. Kiderült, hogy Bányai a lapot nem adja át, a fiatalok segítése „csak pénzt jelent és adminisztratív segédelmet, ugyanakkor azonban a szellemi vezetést megtartja magának.” Arra is kitért, hogy Szentgyörgyön rövidesen le szeretné fényképezni a Gábor Áron-szobrokat, továbbá lemásolna minden vele kapcsolatos iratot. Olyan könyvet szeretne írni, mint amilyent Eckhardt írt *Az ismeretlen Balassi* címmel (9. levél).

1944 tavaszán meglepő változások történtek a múzeum életében is. Herepei János a március 26-i levelében arról tájékoztatta Faragó Józsefet „Kedves Barátom!” megszólítással, hogy Gábor Áron „ereklyéi”-t, a szobrok és az ágyú kivételével becsomagolva biztonságba helyezték a „légi veszélyre való tekintettel.” Arról is írt, hogy Faragó József három tervét is halasztani kell. Ezek: az Orbán Balázs-könyv kiadása, a sepsiszentgyörgyi útmutató, a folyóirat kiadása, sőt a Székely Tudományos Intézet megvalósítását is nyugodtabb időre kell hagyni (10. levél).

1944. március 29-i keltezéssel Faragó József küldött levelet Szentgyörgyre a K. M. D. Sz. – Kolozsvári Magyar Diákok Szövetsége, Székelyföldi munkaközösség fejléccel. A levélben mindvégig a kifogyhatatlan bizalom a sikerben mutatkozik, s az, hogy amit jónak, fontosnak lát a jövő szempontjából, azt töretlenül meg akarja valósítani, még akkor is, ha „Lehet hogy fiatal vagyok és tapasztalatlan, tehát szavaimnak nem illik hitelt adni, mégis köröskörül biztató jeleket vélek felfedezni.” Közli Herepei Jánossal, hogy értesítették: a háromszéki és csíki megszavazott 1000 pengő bármikor rendelkezésre áll, Marosvásárhelyről arról tájékoztatták, hogy a Kereskedelem- és Közlekedésügyi Miniszter már régebb jelentősebb összeget ígért, mivel Orbán Balázs műve idegenforgalmi érték is. Kitért arra, hogy mind a négy megyében az 1000–1000 pengőt megszavazták, de hivatalos hely hiányában nem utalták át, pedig 4000 pengővel már hozzákezdhetek volna az előkészületekhez. Abban reménykedik, hogy a pénz elértektelenedését látva a megyék is emelik majd az összeget. Az előkészületeket pedig így is folytatja, mert ha meg is kell szakítani a munkálatokat, majd nem kell mindent előlről kezdeni. Ismételtelen panaszkodott Kelemen igazgató úrra, mert sem ideje, sem türelme nincs a kötet előkészítéséhez. Jó lenne, ha Herepei János biztatná, de bizonyosnak látja, hogy az egész ügy irányítását Herepei Jánosnak kell átvennie. „Ha egy cseppet idősebb lennék, magam szerezném meg a jegyzetelt példányokat

és azonnal felszólítanám a jegyzetkészítő szakembereket a közreműködésre” – írta. Türelmetlen a tétlenség miatt. Vallja: „Mozgalmas világunkban nem szűgyen a munka, sőt az egyetlen menedék a szorgalmas emberek számára s legalább azokat a lehetőségeket ragadjuk meg, amelyek rendelkezésünkre állanak.”

Sajnálkozik a Gábor Áron-ügy miatt, de az Akadémia a *Vadrózsák* kézirataihoz sem juttatja hozzá, így a kritikai kiadás is elmarad, de írásaival rendszeresen akar jelentkezni az *Erdélyi Múzeumban*. Bár „Bányaival halálosan” összeveszett, hiszi, hogy „a lap mégis az ifjúságé lesz.” Uzonban folytatni akarja a betleheemes gyűjtését, hogy „igazán mintaszerű tanulmányt” készítsen, szervezi az újabb vándorgyűlést, továbbra is foglalkoztatja a Tudományos Intézet ügye (11. levél).

Herepei János az 1944. május 10-i levelében arról írt, hogy az Orbán Balázs kötetére összegyűlt pénzt a jövőben sorra kerülő kiadáshoz szükséges papírra kellene költeni, kerékpárt nem vásárolnának, mert a hadművelleti területté nyilvánítás miatt a gyűjtést teljesen fel kellett függeszteniük. A múzeumi értékes anyagokat a légi veszély miatt becsomagolták, így tudományos munkát sem tudnak végezni (12. levél).

Faragó József május 20-án újabb levelet írt Szentgyörgyre. Arról tájékoztatja Herepei Jánost, hogy most már kérte a megyéktől az ígért pénz átutalását, majd kézből juttatják Kolozsvárra, mert a postai küldés „sokba kerülne”, de papírt nem tud vásárolni, mert csak biztos könyv megjelenéséhez adnak kiutalást, ezért más megoldást keres. A nyarat Uzonban szeretné tölteni, ahol a „munkaidő mellett” gyűjtögethet, ellenkező esetben „munkaszolgálatra visznek” (?) (13. levél).

Igazi meglepetést Herepei János május 24-én írt levele jelentett. Bizonyára bővebben ekkor nézte meg a pénzügyi törvényeket. Gyorsan értesítette Faragó Józsefet, hogy a pénzt ne kérje a megyéktől, mert ha megérkezik, akkor is vissza kell küldenie. Részletezi a pénzügyi utasításokat: „Intézményünkben állami elszámolás kötelezettsége s a legszigorúbban vett ellenőrzés mellett vezetjük számadásainkat” (14. levél).

Faragó József Balatonberényből (15. levél) hazatérte után azonnal válaszolt a május 24-i levélre. Belátta, hogy a pénzügyi nehézségek miatt az eddigi elképzelés szerint az Orbán Balázs-könyv kiadása nem valósítható meg. Megkérte a csíki és háromszéki alispánt, hogy a pénzt őrizze meg, de Háromszék részéről azt közölték: azonnal intézkedjék a pénz sorsáról, különben véglegesen elvesz. Ezért arra gondolt, hogy „ponyvaalakban, egész olcsó kiadásban, néhány fillérért” árusítva jelentessék meg az Orbán Balázs-könyvet. Így a pénzt a megindítandó Székely Népkönyvtárnak kellene átutalni. Arról tárgyal a Méhkas Diákszövetkezettel, hogy kérvényezzék a minisztériumtól a kiadás ilyen formáját. Személyesen szeretne beszámolni a gáncoskodásokról, s arról, hogy „még azokban is hiába bízunk, akikre a legjobban számítottunk” (16. levél).

Herepei János már másnap válaszolt, amelyben jó ötletnek tartja a Székely Népkönyvtár kezdeményezését, így Orbán Balázs könyvéből bő szemelvényt közölhetnek. Tisztazzák a szerzői jogot is. Ajánlja, hogy a könyvsorozatban „új munkáscákát” is jelentessenek meg: a székelység rövid történetét, néprajzát, nyelvét, hasznosítható ásványi kincseit, növény- és állatvilágát stb. Ezzel nagy „szolgálatot tenne népünknek, nemzetünknek” (17. levél).

Irodalom

FARAGÓ József

1944a Orbán Balázs második kiadása, in: Faragó József (szerk.): *Székelyföldünk*. A KMDSz Székelyföldi Munkaközössége székelyudvarhelyi Vándorgyűlésének előadásanyaga. Székelység Lap- és Könyvkiadó Szövetkezet, Székelyudvarhely, 92–106.

1944b Székely egyetemi hallgatók találkozója Székelyudvarhelyen. *Páztortűz*, XXX, (1) január 15. 35–36.

1983 Az én Háromszékem, *Megyei Tükör*, XVI, (3427) február 1. 2–3.

ORBÁN Balázs

1868–1870 *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népművei szempontból*, Pest.

Corespondența dintre János Herepei și József Faragó din 1944

(Rezumat)

În studiul de față prezentăm șaptesprezece scrisori și cărți poștale, dintre care patru scrisori și șase cărți poștale au fost trimise de către József Faragó, iar János Herepei a răspuns la acestea prin șapte scrisori. Scrisorile sunt datate între 6 ianuarie și 28 iulie 1944, și păstrează date istorice și cultural-istorice importante din acea perioadă zbuciumată de război. Ele reprezintă o dovadă a faptului că chiar și în asemenea vremuri grele tineretul a dorit să facă ceva pentru „popor” și „națiune”.

Correspondence between János Herepei and József Faragó from 1944

(Abstract)

In this study we present seventeen letters and postcards, four letters and six postcards written by József Faragó, and the response of János Herepei, which came in seven letters. These letters were posted between January 6 and July 28 1944, preserving important historical and cultural history data from that troubled period of war. They also stand as evidence for the fact that even in those hard days the youth wanted to do something for “the people” and “the nation”.

Kedves Igazgató Ur!

Nem kísérlem meg az események részletezését, mert ahhoz kétségen kívül egy hosszabb levél kellene. E levéllel sem fogok késni/vagy esetleg személyesen megyek/, de addig sem tartom halaszthatónak valamit kérni. Ez a valami beleegyezés abba, ha a már összekunyerált 2000 p-~~er~~ átutalhatassam a Múzeumnak megörzés végett. Az illetékesek csak az értesítésemet várják és azonnal megteszik. Szükségesnek látom a hadmozdulatot azért, mert egyrészt az a legbiztosabb, ami a zsebünkben van, másrészt /s ez nagyon fontos/ a pénz értéke állandóan esik.

A végső elértéktelenedését végső esetben úgy kell megelőznünk, hogy valamibe/műszer/befektetjük,

1944. február 18. 5/118

LEVELEZŐLAP

HERPEPEY JÁNOS
Igazgató úrnak

SEPSISZENTGYÖRGY
Székely Nemzeti Múzeum

Feladó: *Albert Ernő*

1944. február 11. (Kézírás)

1. levél

Kedves Igazgató Ur!

Ugyan az ügyemmel kapcsolatban nem tudok semmit közölni, de azért megpróbálom leírni a történetet, amennyire emlékszem. A történet az, hogy Orbán Balázs - aki a legfontosabb személyiség - a Székely Nemzeti Múzeum felállítását kezdeményezte. A felállításához szükséges pénzt a népi adományokból kellett volna gyűjteni, de ez nem sikerült. A felállítását végül a Magyar Államnak kellett finanszíroznia.

1944. február 18. 5/118

LEVELEZŐLAP

HERPEPEY JÁNOS
Igazgató úrnak

SEPSISZENTGYÖRGY
Székely Nemzeti Múzeum

Feladó: *Petőfi u. 11.*

2. levél

Kedves Barátom!

Nagy örömmel olvastam ma délután érkezett levelező lapját. Együttal aszban nagyon sajnálom, hogy az a levele, amelyet benne kivonatol, nem jutott a kezébe. Mindent felkutatam s így állíthatom, hogy ide nem érkezett; különbenis nálunk soha semmi el nem vészett és az nem is vészhet.

Készségesen mellékelem a megbízólevelet. Nagyon örülök, ha Jögykezesötök siker koronázásá és Orbán Balázs nagy munkájának új kiadása minél előbb napvilágot látna! Még egyszer köszönöm, hogy intézményünk ügyét megérvé téve, e szép feladatvállalásával a Székely Nemzeti Múzeum érdekelnek nemcsak szolgálatába állott. Hiszen, hogy valóban előnyösen megismert lelkes kitartása meg fogja hozni a kívánt sikert.

Örvendek, hogy Kelemen főigazgató dr támogatja érdemes közreműködését. Nagy haladás, ha a munkatársak személyesen is már nagyjában megállapodtak.

Sokat gondolkodtam, ki lehet az a Balázs igazgató, akinek címét kérdezi. Végül is eszembe jutott, hogy múlt hónap itijártakor megismerete a Hármaszöki népszokások című könyvét. Tehát Balázs Márton nyug. polgári iskolai igazgató Sepsiszentgyörgy, Olt utca 25. szám alatt lakik.

Végül pedig megjegyzem, hogy nem vagyok méltóságos, de ha ez is lennék, akkor sem volnék az IZulajdonképpen legjobban szeretem, ha semmiféle címzéssel nem illetnék, mert hiszen a levél megcímzése csak arra való, hogy a postás megtalálja azt az embert, akihez a levelet intézték. Már pedig erre a célra igazán nem szükséges semmiféle "titulus"!

Még egyszer köszönöm szíves fáradozását. Szeretettel köszönti Öreg barátja:

Sepsiszentgyörgy, 1944. február 7.-én.
1 drb. melléklet.

U.i. A magam részéről nagyon szeretném, ha a Kolozsvári Múzeum Nyomdavidálmái lehetne megállapodásra jutni, mivel illés, szép és pontos munkát ad.

FARAGÓ JÓZSEF
tanárjelölt urnak
Kolozsvár.
Petőfi u.11.sz.

3. levél

Tekintetes

FARAGÓ JÓZSEF
tanárjelölt urnak
Kolozsvár.

Személyes megbeszéléseink és nagyon érdemes előterjesztése alapján örömmel értesültünk arról a körülményről, hogy Orbán Balázs a "Székelyföld leírása" c. nagy munkájának változatlan szövegű új kiadása a Székely Nemzeti Múzeum neve alatt fog megjelenni. Eppen ezért kérjük, hogy az előkészületek megtételeképpen mind a kiadás szellemi részében résztvő munkatársakat, mind az anyagi részt támogató intézményeket a körülmények részletes megismertetése kaposan megkeresni szíveskedjék. Együttal arra is felhatalmazzuk, hogy a munka mielőbbi megjelenése érdekében nyomdai árajánlatot kérni és ezzel kapcsolatos tárgyalásokat folytatni ne terheltesék.

Kérjük, hogy e nagyjelentőségű feladatot ismert egyszerűségével megoldani szíveskedjék.

Hazafias tisztelettel:

Sepsiszentgyörgy, 1944. február 7.-én.

J. Herpepey János
Múzeumi igazgató.

4. levél

417 4.

Mindent azért írtam le ennyire részletesen, hád lássa, hogy a legjobb akarat mellett sincsen módomban átvennem az eddig felgyűjtött összegeket. Elmél fogva, ha nem tudná papírosra belefektetni, legjobbnak találnám, ha megírná az illetékosoknak, hogy a gazdasági nehézségekre való tekintettel, addig ne utalványozzák a megsavazott összegeket, amíg külön nem fogja kérni. Igaz, hogy ez azt jelentené, hogy a jövő évben ugyan-
 ezt újra meg kell szavaztatnia, de ezzel mind az anyagi, mind pedig az erkölcsi felelősség elhárul a feje felől.

Nagyon kérem, hogy így cselekedjék, de arra is kérem, ne higgye, hogy a jóakarát hiánya írta valamit a levelet, hiszen tapasztalhatta, hogy bizonytalan értékű nemcsak elgondolásait és fáradságos törekvéseit.

A viszontlátásig szeretettel köszönti

Sepsiszentgyörgy, 1944. május 24.-én.

PARAGÓ JÓZSEF
 bírószéki hallgató urnak

Mindent azért írtam le ennyire részletesen, hád lássa, hogy a legjobb akarat mellett sincsen módomban átvennem az eddig felgyűjtött összegeket. Elmél fogva, ha nem tudná papírosra belefektetni, legjobbnak találnám, ha megírná az illetékosoknak, hogy a gazdasági nehézségekre való tekintettel, addig ne utalványozzák a megsavazott összegeket, amíg külön nem fogja kérni. Igaz, hogy ez azt jelentené, hogy a jövő évben ugyan-
 ezt újra meg kell szavaztatnia, de ezzel mind az anyagi, mind pedig az erkölcsi felelősség elhárul a feje felől.

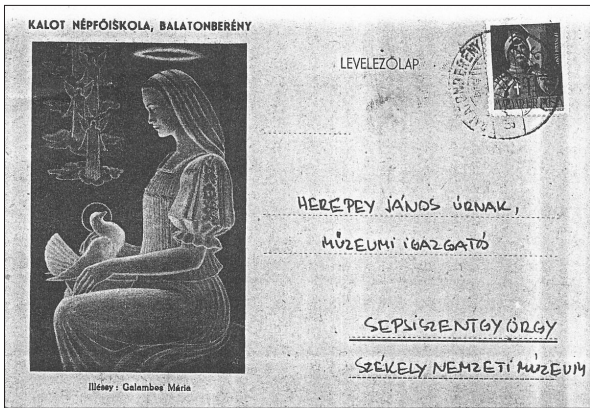
Nagyon kérem, hogy így cselekedjék, de arra is kérem, ne higgye, hogy a jóakarát hiánya írta valamit a levelet, hiszen tapasztalhatta, hogy bizonytalan értékű nemcsak elgondolásait és fáradságos törekvéseit.

A viszontlátásig szeretettel köszönti

Sepsiszentgyörgy, 1944. május 24.-én.

Handwritten signature: J. Paragó József

14. levél

Balatonberegny, 1944. július 21

Székely vidöroltet küld
 Paragó József

15. levél

Bede Erika

PAPOLC FÖLDRAJZI NEVEI

Előszó

A papolci erdő- és mezőterület helynevei annyira beszédesek és olyannyira költőiek, hogy pusztá felsorolásuk is szabad versként hat: *Szépasszonyok kútja, Pénzes-gödör, Köves-orr, Vész pusztája, Vár-hegy nyaka, Kereszt alja, Barabullyos-kút, Ördögbordás-vápa, Boroszlán pusztája, Szegény-szer, Csúsz malma* és így tovább.

Nem kevésbé voltak csodások azok a sajátos hangulatú történetek is, melyeket egykor mesélő kedvű papolci öregek őriztek emlékezetükben egy-egy helynévvel kapcsolatosan. Ha megfordult volna az eszemben annak idején, gyermekfővel ezeket lejegyezni, ha valaki bár hangfelvevővel rögzítette volna ezeket a regéket az öregek szájából, míg éltek és mesélni bírtak... De nem így történt. Ma már csupán néhány emlékfoszlányt tudok visszaidézni három évtizednyi távlatból. Emlékszem, a *Jézus csorgójáról* azt mesélték, hogy egy arra járó szomjas katona ivott a vízből, s meglegedettségének hangot adva, így kiáltott fel: – *Légy a Jézusé!* Felködlik bennem, hogy a *Pénzes-gödörben* a tatárok elől rejtették el a papolciak pénzüket, értékeiket. Még arra is halványan emlékszem, hogy a *Vész pusztáján* tatárokkal csatáztak a falumbeliek hajdan, s a *Kádán* erdőnév a 13. századi Kádán tatárvezér nevét őrzi. Szerettem hallgatni ezeket a megragadó történeteket kisgyermekként, és most látom csak, vétek volt papírra nem vetni őket.

Hogy végül is megszületett egy adattár Papolc helyneveiből, dr. Csomortáni Magdolnának, a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán oktató tanárnőnek köszönhetem, hiszen 1995-ben, az egyetem harmadéves magyar szakos hallgatójaként az ő biztatására kezdtem hozzá a névanyag összegyűjtéséhez. Előbb adatközlőktől érdeklődtem, majd levéltári kutatómunka során gyűjtöttem fel szülőfalum névanyagát.

Miért választottam szakdolgozatom témájául a papolci helynévi ismeretek iskolai tananyagba való beépítésének taglalását? Egyik legfontosabb indítékom: átmenteni, ami még maradt a múltunkból,

nyelvünknek e nagyszerű relikviáit átadni az utánunk jövő generációknak. Bárczi Géza írja: „Gyűjteni, gyűjteni, gyűjteni! Megragadni a pusztulót, menteni a veszendőt, feltárni a jelent, melyben a múlt és jövő ölelkezik.”¹

A magyar helynévgyűjtés nagy egyénisége, Szabó T. Attila pedig így írt 1938-ban: „A helynévgyűjtő munka igen sok fáradtsággal és törődéssel jár ugyan, de nagyon sok megbecsülhetetlen tanulsággal is. Mikor figyelő, kíváncsi szemmel nézünk körül községünk vagy városunk határán, egyben beletekintünk múltjába, szerves fejlődésébe, apró megpróbáltatásába és reménykeltő jövőjébe is. A faluját, szülő- vagy neveltetési helyét közvetlenebbül ismerő ember viszont jobban szereti azt a földet, amelyen dolgoztak ősei és dolgoznak majd utódai is.”²

Régi helyneveink múltunk fontos emlékei

A legkorábbi időktől kezdve szüksége volt az embernek a tájban található természetes és mesterséges alakulatok, helyek azonosítására, közvetlen életterében és távolabbi vidékeken, hogy tájékozódni tudjon. A tájismeretek lassan-lassan nevekben rögzültek, és ezt a tudást örökítették át az egymást követő nemzedékek. Túlzás nélkül állíthatjuk: a helynevek az emberiség történetének szavakban fennmaradt érdekes és fontos dokumentumai.³ Tudományos jelentőségük abban áll, hogy fontos adatai lehetnek a történeti földrajznak, a település történetének, a művelődéstörténetnek és agrártörténetnek, valamint a nyelvtudománynak és a néprajznak. A ránk maradt névanyag elemzésével sokat tudhatunk meg egy-egy terület régi természeti viszonyairól: növényzetéről, állatvilágáról, vizeiről; egykori birtokosairól, birtoklási rendjéről, határhasználati formájáról, termeléséről; régi lakosságának nemzetiségéről, társadalmi viszonyairól.⁴

„A helynév nem pusztán csak szó, hanem ahol az eredeti elnevezés maradt reánk – az illető hely alapításának, megalakulásának legelső hiteles emléke is egyszersmind” – fogalmaz 1894-ben a Magyar Tör-

¹ BÁRCZI Géza 1980, 364.² SZABÓ T. Attila 1938, 19–20.³ BÁRTH M. János 2010.⁴ LŐRINCZE Lajos 1947, 3–27.

ténelmi Társulat alelnöke, Pulszky Ferenc és jegyzője, Nagy Géza.⁵ Továbbá azt írják, hogy a helynevek beszélnek a létrehozóik nemzetiségéről, társadalmi helyzetéről, az illető település megalapításának, a terület birtokba vételének fizikai körülményeiről – például, hogy erdőből irtották-e a falu helyét, fejszével-e vagy tűzzel?

A szakemberek évtizedek óta tudják és vallják, hogy a helynevek gyűjtése nemcsak a nyelvtudomány érdeke: tanulságokat hordozhat a településtörténet, gazdaságtörténet, a természeti és gazdasági földrajz, a szociológia, a lélektan, a néprajz és még egy sereg tudományág számára is. Újabban a környezetvédő, természetóvó mozgalom meg a hagyományőrző törekvések híveiben is egyre inkább tudatosul: természeti környezetünket a megnevezésükre keletkezett eredeti névkinccsel együtt kell megőriznünk és az új nemzedékeknek továbbadnunk.⁶

A helynevek történeti forrásértékére már a 19. század elején felfigyelt a magyar tudományosság, s a század közepétől e tárgykörben egyre több publikáció jelent meg. A névkutatás kezdetben főleg a korai, elsősorban Árpád-kori nyelvtörténet, illetőleg településtörténet kutatásában ért el kiemelkedő eredményeket, e témakörökben ma is meghatározóak a névtudomány újabb eredményei.⁷

A 20. század folyamán a magyar történeti helynévkutatás hatalmas fejlődésnek indult. A forrásanyag közzétételével eleinte inkább a történészek foglalkoztak, ám a 20. század elején Szamota István és Zolnai Gyula érdeméből napvilágot látott a *Magyar oklevél-szótár*, amely a *Magyar nyelvtörténeti szótár* pótlékeként készült. A modern helynévtörténeti vizsgálatok alapjait Melich János rakta le. Módszereit legjelentősebben Kneizsa István fejlesztette tovább.⁸

A helynévkutatás mai színvonalát elsősorban Kiss Lajos és Benkő Loránd munkássága révén érte el. Sokat tett a régi helynévanyag nyelvtörténeti szempontú hasznosítása terén még Pais Dezső, Szabó T. Attila, Mező András és Kristó Gyula is.

Szabó T. Attila⁹ az 1930–1940-es években új kutatási programot fogalmazott meg és indított el: a határnevekre irányította rá a figyelmet. Nagy szerepet kapott nála az élőnyelvi helynévanyag vizsgálata is. A névkutatás addig a településnevek és víznevek kutatására irányult. Kialakult Szabó T. körül az úgynevezett erdélyi iskola. Ez a névkutató csoport Erdély településeinek történeti és élőnyelvi helynévanyagát kívánta összegyűjteni és feldolgozni. Az ígéretesen

induló munka azonban az 1940-es évek közepén – a politikai, társadalmi változások következményeként – megszakadt, és hosszú ideig nem folytatódhatott.

A 20. század második felében a névkutatás érdeklődése az újabb kori tulajdonnévanyag vizsgálatára, valamint a hely- és személynéveken kívül más tulajdonnévfajtákra is kiterjedt.

Az 1960-es évtized a névtani kutatások nagyarányú fejlődését hozta. Jelentősen gyarapodott a publikációk száma, valamint napirendre került a névtan mint önálló tudományág kérdése.¹⁰

A magyar helynévkutatások azóta is lankadatlanul zajlanak. A különféle témákat vizsgáló kutatók tollából egyre több publikáció lát napvilágot. 1997-ben az V. Magyar Névtudományi Konferencián Hoffmann István felszólalásában így összegzett: „Az utóbbi évek helynévtörténeti munkáinak áttekintése során mindenképpen szólni kell arról is, hogy a magyar nyelv történeti nyelvtanában önálló alfejezetet kaptak a tulajdonnevek s ezen belül a földrajzi nevek.”¹¹

Napjainkra a névtani kutatások hatóköre egyre inkább kibővült, s a nyelv- és történettudományon kívül több más tudományággal, továbbá alkalmazott tudományként a mindennapi élet számos területével került kapcsolatba.

Hadd tegyek említést e helyen arról, hogy a modern digitális kor óriási előbbrelépése történik 1997 óta a helynévkutatás és -feldolgozás terén Hoffmann és munkacsoportja jóvoltából Debrecenben: egy számítógépes helynévtörténeti adatbázis kiépítésén munkálkodnak. „A Magyar Digitális Helynévtárral ezért egy olyan adatbankot igyekszünk kialakítani, amely a magyar nyelv egész helynévállományának befogadására és kezelésére alkalmas. A program sajátossága az országhatárokon átívelő jellege, ami azzal van összefüggésben, hogy a helynévrendszerek nem igazodnak olyan mesterséges határvonalakhoz, mint az ország- és államhatárok, hanem sokkal inkább nyelvi-kulturális jelenségeként nyelvhatárokhöz kötődnek. A helynévkincs együttes kezelését nemcsak a történelmi körülmények és gyökerek indokolják, hanem mai nyelvpolitikai természetű feladatok is: ezekhez igazodva úgy gondoljuk, hogy a magyar helynévkincs közzététele csakis a Kárpát-medence egészére vonatkozóan valósulhat meg. [...] A Magyar Digitális Helynévtár jelenleg csupán a magyar nyelvterületnek egy kis részéről közöl helynévanyagot, folyamatosan dolgozunk azonban az adatbázis bővítésén. Sok helyen idáig még nem készült hely-

⁵ PULSZKY Ferenc – NAGY Géza 1894. <http://www.erdelyigyopar.ro/1894-3-4/1086-a-helynevek-ugye.html> (2014. január 19.)

⁶ KÁLNÁSI Árpád 1984.

⁷ KISS Lajos 1995, 33–38, 220–225.

⁸ HOFFMANN István 2007, 43–71.

⁹ SZABÓ T. Attila 1938, Uő 1940, 127–129, Uő 1940.

¹⁰ HOFFMANN István 2003, 227–228.

¹¹ HOFFMANN István 1997, 227–236.

névgyűjtemény sem, reméljük, hogy kezdeményezésünk előremozdítja az ilyen irányú munkálatokat is. Az adattár használóitól is szívesen fogadunk gyűjtéseket, amelyeket megfelelő szakmai ellenőrzés után beiktatunk az adatbázisba¹² – írják a honlapon a szerkesztők.

A romániai magyar helynévkutatás

1997-ben a Miskolcon tartott V. Magyar Névtudományi Konferencián felszólalásában Hints Miklós összegezte a romániai magyar helynévkutatás helyzetét. A második világháború utáni években teljesen szünetelt a romániai magyar helynévkutatás a korabeli román hatalom ideológiája miatt. A *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* szerkesztősége 1967-ben megtörte ezt a kényszerű csendet, lekötve CSÁK László *Bélfenyér jelenkori helynevei* című közleményét. A cenzúra sokat nem akadékoskodott, így a lap a további számaiban is helyt adott a helynévközléseknek, s 1967-től 1994-ig bezárólag 124 település helyneveit tette közzé. Az erdélyi helynevek közzétételében besegített a Sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum évkönyve, az *Aluta* is, több háromszéki település helynévanyagát közölve. Az erdélyi helynévanyag közlését, a kilencvenes évektől az ELTE kiadványa, a *Magyar Névtani Dolgozatok* szerkesztője, Hajdú Mihály is pártolta.

Erdély területéről a mintegy 1500 településből kb. 400–450 helység földrajzinév-anyaga gyűlt egybe. Ezek egy része nyomtatásban is megjelent, más részük még kéziratos anyag. A fentiekből következtethető, hogy az erdélyi helynevek összeírása, feldolgozása évtizedekig elnyúló gyűjtőmunka lesz.

„E gyűjtőmunka eredményessége érdekében néhány közvetlenül elvégzendő feladatunk lenne:

a) Bár készült már kimutatás a közzétett erdélyi helynevekről (vö. *NyIrK* 36, 113), szükségünk lenne egy átfogóbb kimutatásra, amely tájegységenként számba venné a már publikált, de a kéziratos anyagot is, főleg a Néprajzi Múzeum, az EME, a kolozsvári magyar tanszék archívumaiból, valamint az iskolák és a különböző magánszemélyek birtokában lévőket. (Ezeket újsághirdetések révén kellene felkutatni.) Csak ez esetben lennének elkerülhetőek a gyűjtési átfedések. [...]

b) Szerveznünk kell önkéntes gyűjtőket a pedagógusok köréből, esetleg a megyei Tanfelügyelőségek segítségével. Munkájukat a történelmi helynevek és a szükséges térképek beszerzésével segíthetjük elő.

c) Meg kellene indítanunk egy kiadványsorozatot, folyamatosan egy-egy tájegység földrajzinév-anyagának a bemutatására.

Mindehhez, persze, anyagi támogatás szükséges. ”¹³

¹² HOFFMANN István – TÓTH Valéria – JOSEF Schwing é. n. <http://mdh.unideb.hu/> (2014. január 21.)

¹³ HINTS Miklós 1997, 388–392.

ADATTÁR

1. Bevezető

Papolc meglehetősen kiterjedt külterülettel rendelkezik (a szántó- és kaszálóterülete 350 ha, erdője 3500 ha), ennek okán igen gazdag helynévanyaggal bír. Szakdolgozatomban igyekeztem a teljes élő helynévanyagot feltárni, azonban saját kutatásaim eredményeit is közzé teszem a *Történeti helynévanyag különféle forrásokban* című fejezetben.

A helynevek nyelvi elemzését a Hoffmann István által kidolgozott újszerű helynévelemzési módszer segítségével végzem. Felhasználva a Hoffmann kategorizációs rendszerét, az elemzés kiterjed a funkcionális-szemantikai, a lexikális-morfológiai és a szintagmatikus elemzésre.

Papolc helyneveinek ez az első ilyen jellegű összegyűjtése. Pesty Frigyes *Helynévgyűjteménye*,¹⁴ valamint Bogáts Dénes *Háromszéki helynevek*¹⁵ című munkája ugyanis csak a papolci helynévanyag egy kis részét tartalmazza. Előbbi 35 helynevet tartalmaz, megadva a névadás motivációját is, utóbbi pedig 35-öt.

Az adattár összeállításához 1995-ben kezdtem hozzá a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem harmadéves hallgatójaként. A 2013–14-es tanévben I-es fokozati szakdolgozat keretében véglegesítettem a munkámat.

1.1. Az adattár megszerkesztésének lépései

Munkám menete: először összegyűjtöttem az összes fellelhető papolci történeti helynevet különféle forrásokból. Forrásanyagaim zömét a sepsiszentgyörgyi megyei levéltárban,¹⁶ valamint a papolci Református Egyházi Levéltárban találtam. Gyűjtést végeztem Kolozsváron a Református Egyház Gyűjtőlevéltárban és a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban is.

Második lépésként adatközlőket kerestem Papolcon, akik segítségével összegyűjtöttem az élő helynévanyagot, a rájuk vonatkozó információkkal együtt. Adatközlőim segítettek a helyszínek lokalizálásában, térképen való rögzítésében is. Az adatközlők zöme papolci születésű, és ott is él. Két adatközlő nem Papolcon született ugyan, azonban ott élte le élete nagy részét. Az adatközlők kiválasztásában fontos szempont volt, hogy csak olyan asszonyokat és férfiakat válasszak, akik földműveléssel, állattenyésztéssel és erdőkitermeléssel keresték a kenyerüket életük során. Az is lényeges szempont volt, hogy az adatközlők a

köznyelv által minél kevésbé befolyásolt helyi nyelvjárást használják. Így a gyűjtött helyneveket eredeti nyelvjárási kiejtésükben jegyezhettem le. Az életkort is szem előtt tartottam az adatközlők kiválasztásakor: a közép- és idős generációt kérdeztem meg, ugyanis a fiatalok nem vagy hiányosan ismerik a helyneveket.

A következő lépés az adatok feldolgozása, rendszerezése volt. Az adattárat a Kálnási adattár-modell alapján szerkesztettem meg. A munkámban külön fejezetben, Történeti helynévanyag különféle forrásokban címmel közre adom felsorolásszerűen a történeti helyneveket is.

1.2. Az adattár szócikkeinek felépítése

Az adattár szócikkeinek felépítésében követtem Kálnási Árpád módszereit. **Kövéritett** karakterekkel írom a címszót. A Kálnási Árpád által is képviselt adattár-készítési hagyományt követve a helynevek köznévi, illetve köznevesített változatát választom címszónak.

Ezt követően a címszótól szóközzel elválasztva, *dölt* betűkkel írom a helynév minden ejtési változatát, így ha egy ejtési változat a címszóban lejegyzettel megegyezik, akkor egy ~ jellel utalok arra a változatra is. (Ha a címszó változatát nem ejtik, akkor azt a ~ jel hiányával jelzem.)

Az előző szócikkresztől vesszővel elválasztva, normál, azaz sem *dölt*, sem *kövéritett* betűkkel jegyzem le a helynévnek az abba az irányba (haladok) jelentést kifejező helyhatározó funkciót betöltő alakját, illetve alakjait.

Zárójelben tüntetem fel a helynév által jelölt objektum térszínformáját, művelési jellegét és a mellékelt térképen levő számát.

Nagykötőjel után közlöm az illető helynévre vonatkozó helynévtörténeti adatokat.

Az előbbi résztől nagykötőjellel elválasztva közlöm az adatközlőktől gyűjtött információkat, etimológiai fejtegetéseket az adott helynévre vonatkozóan, ill. a tájnyelvi helynévelemek jelentését, értelmező szótárakat is felhasználva. Nem célom az adatközlőktől gyűjtött néveredet-magyarázatok valóságértékének felülbírálása, ezért mesébe illő névmagyarázó történeteket is jegyzek a reális információk mellett.

Dölt betűkkel következnek az ugyanazt az objektumot jelölő más helynevek.

Kálnási Árpád *A fehérgyarmati járás földrajzi nevei*¹⁷ című munkája mintájára elkészítettem az adattárban szereplő földrajzi köznevek listáját is. A föld-

¹⁴ PESTY Frigyes 2012, 109–110.

¹⁵ BOGÁTS Dénes 1929, 52–71.

¹⁶ Direcția Generală a Arhivelor Statului, filiala Județul Covasna.

¹⁷ KÁLNASI Árpád 1984.

rajzi köznevek szótárának szócikkeit a következő módon szerkesztettem: az illető földrajzi köznévi köznyelvi változatát választva címszónak, azt **kövértett** karakterekkel írom. *Dőlt* betűkkel írom a szó ejtési alakját, majd zárójelben a tárgyragos és a birtokos személyragos alakját. Végül a szó papolci szóhasználatban előforduló jelentésének a meghatározása zárja a szócikket. Ahol szükséges, összevettem a jelentést az értelmező szótárban vagy tájszótárban található szómagyarázattal.

1.3. A gyűjtés és adattárszerkesztés során felmerülő problematikus kérdések

Az adattár anyagának gyűjtése és az adattárba való szerkesztés során problémaként vetődött fel a nagyon fiatal, még nem teljesen kialakult formájú megnevezések adattárba való felvétele, mint *Zsuzsabár-Benedek Dezső üzlete-Benedekék bárja* (ugyanazt az objektumot jelöli mindhárom megnevezés), illetve *Csutak utca-Sinka Feri utcája* stb. A frissen alakultságuknak tulajdoníthatóan egyetlen objektumnak több megnevezése van, ami jelzi, hogy a helynév alakja még nem rögzült teljesen, keletkezésének a kezdeti szakaszában van. Így felmerül a kérdés, hogy egyáltalán helyneveknek tekinthetők-e. Adattárba való felvételüket mégis indokoltá tette az, hogy általuk olyan jelenségeket vizsgálhatunk, mint a boltok, kocsmák, utcák helynévadási lehetőségeit a helyi nyelvjárásban. Mivel – ahogyan Hoffmann megjegyzi – a nyelvekben nem tapasztaltunk tulajdonnév nélküli állapotot, minden ismert nyelvben vannak tulajdonnevek, az egyes nevek keletkezését a mindenkor meglévő tulajdonnévi rendszer árnyékában kell elképzelnünk. A már meglévő helynévanyag bizonyos fokig megszabja az új megnevezések létrejöttének módját. Egy névadás esetén a névadónak van bizonyos szabadsága a névválasztást illetően, de szabadsága csak addig terjed ki, amíg a névválasztás megfelel a nyelvi közösség helynévadási normájának.

A történeti helynévanyag adattárba való szerkesztése hasonló problémákat vetett fel. Nem mindig egyértelmű, hogy egy történeti forrásban szereplő szó/kifejezés helynév-e vagy csak körülír egy helyet, mint például a *Csaholyra menő út, a Csere megett, Temető alatt, Két hegy köze, Két út között* stb.

A lehetséges elírások lehetősége szintén elbizonytalanítja a történeti helynévadat megbízhatóságát. Pl. A *Mikaháza* és a *Nyikaháza* közti hangalaki hasonlóság felveti a lehetőséget, hogy egy és ugyanazon helynevet szándékozta lejegyezni a forrás szerzője, ám valamelyik lejegyzés esetében elírás következett be. Mindennek ellenére mindkettőt külön címszóként felvettem az adattárba.

1.4. A helynevek nyelvi elemzéséről

A helynevek nyelvi elemzését azzal kezdem, hogy bemutatom a helyi nyelvjárás főbb jelenségeit, illetve hogy azok hogyan realizálódnak a vizsgált helynevekben.

A nyelvi elemzés másik része a Hoffmann István által kidolgozott újszerű helynévelemzési módszeren alapul. Felhasználva a Hoffmann kategorizációs rendszerét, az elemzés kiterjed a funkcionális-szemantikai, a lexikális-morfológiai és a szintagmatikus elemzésre.

A nyelvi elemzést csakis a mai élő helynévanyagra terjesztem ki, 263 helynévre, nem vizsgálom az adattár viszonylag nagy számú, mára már kihalt, csak a történeti forrásokban található helynévállomány adatait.

Az elemzés során az elsődleges szempont a helynévfajta szerinti kategorizálás. Külön végzem az egyes helynévfajtaon belüli funkcionális-szemantikai, lexikális-morfológiai, illetve szintagmatikus elemzéseket. Az egyes helynévfajtaon belül ugyanis gyakran sajátos, az illető helynévfajta helynevekre jellemző jelenségek, folyamatok figyelhetők meg. Fontosnak tartom rámutatni ezekre a helynévfajtaon belüli összefüggésekre.

A helynévfajtaiba való besorolás néhány problémát vetett fel. Így például a *Darék, Fő út* által jelölt objektumok első ránézésre egyértelműnek tűnően beleillenek az építmények nevei kategóriába, mint a fő út két szakaszának megnevezései, azonban ez a besorolás nem ennyire egyértelmű. Bár magát az utat is jelölik, egyben a település különböző részeit is: a *Darék* az Alszeg falurész középső részét, a *Fő út* pedig a Felszeg falurész középső részét jelöli. Ugyanígy a *Főzde* az egykori pálinkafőző épületet is jelöli, meg az épület előtt elterülő közterületet is.

Problémát jelenthet, ha az objektum az idők folyamán valamilyen nagyobb mérvű változáson ment át. Például a *Puskaszín* (a tűzoltófecskendők tárolására szolgáló középület) név által jelölt objektum esetében: az épület, amit *Puskaszínnak* neveztek el egykor, már nem az eredeti helyén áll, viszont az eredeti helyet, a szóban forgó közterületet még mindig *Puskaszínnak* nevezik. Vagy a *Bagoly Béla malma* által jelölt objektum esetében az épület mára eltűnt, viszont az a patakpart-szakasz, ahol évtizedekkel ezelőtt a malom működött, átvette az egykori objektum megnevezését.

Nem választottam külön a belterületi és külterületi neveket az elemzés során. A 78 belterületi névből 5 a víznevek csoportjába tartozik, 1 vízparti helyek neve, 1 domborzati név, 9 határneveket megjelölő helynévfajta, 35 lakott terület neve, valamint 27 építménynév. A 185 külterületi névből 30 a víznevek

kategóriájába tartozik, 34 domborzati név, 102 hátránév, 19 pedig építménynév.

A funkcionális-szemantikai elemzés a helynevek „gerincét képező szavak” jelentése, funkciója alapján osztályozza a helyneveket (és nem a nyelvi elemek hiánya vagy megléte alapján).

A nevek funkcionális-szerkezeti elemzésének alapfogalma a névrész. A névrész terminust Hoffmann a következőképpen definiálta: „funkcionális névrésznek tekintendő a helynév hangsorának minden olyan egysége, amely a névkeletkezés szituációjában a megjelölt denotátummal kapcsolatos bármiféle szemantikai jegyet kifejez.” A névrészek névelemekből állhatnak: ezek közé a névbe tartozó lexémák és a névalkotásban szerepet játszó toldalékmorfémák tartoznak. A névelemek a névrészek belső felépítésében és egymáshoz való viszonyuk kifejezésében játszanak szerepet.

Tudva, hogy minden névadási aktus szemantikailag tudatos, abszolút motiválatlan helynév nincs, a helynevek minden egyes névrésze legalábbis a helynévadás pillanatában szemantikailag indokolt, mindig valamilyen, az objektumra utaló funkcióval rendelkezik.

A helynevek lexikális-morfológiai elemzése során az egyes neveket a bennük levő nyelvi kifejezőeszközök szempontjából vizsgálom. Ez az elemzés nem független a funkcionális-szemantikai elemzéstől, ugyanis a neveket az egyes funkcionális névrészeire tagolva, az egyes névrészeket alkotó névelemeket vizsgálom.

Az egyes névrészek funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai szempontú kategorizálása gyakran vethet fel különböző problémákat. A névadási motiváció elhomályosulása következtében megtörténhet, hogy csak feltételezhetjük, de nem lehetünk biztosak abban, hogy az illető névrész milyen funkcionális-szemantikai vagy lexikális-morfológiai kategóriába tartozik. Így például, ahogyan a továbbiakban még lesz róla szó, a *Kis-Darnó* nevű hegynév bővítményrésze értelmezhető úgy is, mint melléknév, de úgy is, mint családnév (annál is inkább, mert a faluban évszázadokon át élt a Kis családnév). A névrész funkcionális-szemantikai szempontból ezen különböző értelmezéseknek megfelelően utalhat a hely méretére, de utalhat a hely birtokosára is.

A szintagmatikus elemzés során kétrészes nevek alap- és bővítményrészeinek nyelvtani viszonyát vizsgálom. Hoffmann elemzési módszereit követve nem terjed ki a vizsgálat az egyes névrészekben belüli névelemek szintagmatikus viszonyaira.

2. Papolc helyneveinek nyelvi elemzése

2.1. Papolc nyelvjárása. A nyelvjárási jelenségek realizációi a helynevekben

Papolc helyi nyelvjárása a székely nyelvjárási régióba, ezen belül a háromszéki nyelvjárás csoportba sorolható.

2.1.1. Hangtani rendszerének jellegzetes vonásai

A papolci nyelvjárás magánhangzórendszerében a rövid és hosszú magánhangzók aránya 8:7-es, többlet a zárt *ē* használata. A zárt *ē* fonéma a nyílt *e*-től világosan megkülönböztethető, külön fonémaként fordul elő. Így például a *mēntek* (ők, múlt idő) és *mēnték* (ti, jelen idő) szavakban jelentés-megkülönböztető szerepe van.

Arhaikus jelenség, hogy a köznyelvi *i* helyén *é* jelentkezik (Kégyós - Kígyós). Általános jelenségen, vagy, hogy a köznyelvi *i* megrövidül (Csikos-ér - Csikos-ér).

Mássalhangzórendszere a köznyelvvel megegyezik (25), az *ly* helyén *j* található.

Az abszolút szóvégi zöngés zárhangok szórványosan zöngétlen médiaaként realizálódhatnak. A helynevekben például: *AlszeG*, *Felsőzég*, *HőGY*, illetve a *-taG*, *-domB*, *-szēG* helynévelmekben.

Jellemző a pótlónyúlásos *l*-kiesés mássalhangzó előtt: *vót*, *vögy*, *ásó*, *fcsó*, *ódal*; *Ászég*, *Koncsentrás-vögy*, *Bót*, *Ásó-Mező*, *Főső-Mező*, *Barta-ódal*.

A papolci helyi nyelvvaltozatban jelen van a szóvégi *ny* hang depalatalizációja: *cigán*, *csihán* 'csalán', *szegén*. A helynevekben például: *Cigán-domb* - *Cigány-domb*, *Csihános* - *Csihányos*, *Szégén-szēr* - *Szégény-szēr*, *Aszalván* - *Aszalvány*. A szóvégi *n* hang palatalizációja is fellelhető: *romány* - *román*, *gyertyányfenyő* - *gyertyánfenyő*. A helynevekben például: *Romány templom* - *Román templom*, *Gyertyányos* - *Gyertyános*, *Orotvány* - *Orotván*, *Orotvány útja* - *Orotván útja*.

Előforduló hangtani jelenség az *-s* melléknévképző nyúlása: *lappos*, *büdöss*. Ez a jelenség két általam gyűjtött helynév esetében jelenik meg: *Laposs-hegy* - *Lapos-hegy*, *Büdöss-kut* - *Büdös-kút*. Más *s* végű helynév esetében, mint *Akácos*, *Bivalyos*, *Botos*, *Cserés*, *Csigolyás*, *Csihányos*, *Csíkos*, *Gyükenes*, *Hagymás*, *Hegyes*, *Jáhoros*, *Köves*, *Nyáros*, *Rákos*, *Rozsdás*, *Sziles*, *Tölgyes*, ez a hangtani jelenség nem található meg.

2.1.2. Főbb alaktani jelenségek

A helyi nyelvhasználatban létezik a köznyelvben kétalakú töveknek az egyalakúként való használata a kétalakúként való használata mellett: pl. a *tót* és a *tavat* esetében. A helynevekben pl. *Bivalyos-tó* > *Bivalyos-tót* (és nem *Bivalyos-tavat!*), *Holt-tó* > *Holt-tót* (és

nem Holt-tavat!), *Nagy-tó* > *Nagy-tót* (és nem Nagy-tavat!), *de Mikola-halastó* > *Mikola-halastót* - *Mikola-halastavat*. Hasonló módon váltakozva, a nyelvhasználatban egyalakú tőként is meg kétalakú tőként is viselkedhetnek a következő helynevek: *Köves-orr* > *Köves-arrr* - *Köves-arrot*, *Pénzesgödör* > *Pénzesgödört* - *Pénzesgödört*, *Malomárok* > *Malomárokat* - *Malomárkot*, de csakis kétalakú tőként használatosak az *Farkas-verem* > *Farkas-vermet*, *Barta-malom* > *Bartalmot* helynevek. A történeti helynévallományban fellelhető *Papolfalva* helynév birtokos személyragos *falva* néveleme örzi a *falv* szótó *falv(a)* tövariánsát.

A köznyelvi *-ban/-ben* helyhatározórag alakja egybeesik a *-bal/-be* alakjával magánhangzó előtt is. Pl. „*A Szilosba takarok*”, „*A Csere-ódalba vótak*”.

Az *a* magánhangzó után a szótó és a birtokos személyragot összekötő, a köznyelvben *a*-ként realizálódó hang gyakran a zártabb *o*-ként jelenik meg: *ágyod*, *házod*, *lábom*. A birtokos személyraggal vagy többes szám jelével ellátott névszóhoz a tárgy ragja a köznyelvi *a* helyett *o* hanggal kapcsolódik: *házomot*, *házokot*, *lábodot*, *lábokot*, *lábosodot*, *lábosokot*, *nadrágodot*, *nadrágokot*, *nadrágikot* 'nadrágjukat', *tányérjikot* 'tányérjukat', *tányérokot*, *ágyotokot*, *ágyokot* 'ágyakat'.

Emellett a helyi nyelvjárást beszélők használják a következő alakokat: *ingiket* 'ingjüket', *blúzíkot* 'blúzjukat', *fűzetiket* 'fűzetjüket', *kertiket* 'kertjüket'.

Ha az egyes szám, harmadik személyű birtokos személyrag magas hangrendű variánsával ellátott névszóhoz valamilyen más rag kapcsolódik, akkor a birtokos személyragnak a köznyelvi változatban *é*-ként realizálódó fonémája a papolci nyelvjárásban *i* fonémaként realizálódik: *kövit* 'kövét', *kezit*, *kertjibe*, *föggyre* 'földjére', *börin*, *térgyit* 'térdét', *végibe* stb. A helynevekben ez a következőképp jelenik meg: *Király András vögyibe*, *Két hegy közí*, *Két ut közí*, *Kelemen doktor életibe*, *Falv végire*, *Fözde kertjibe*, *a Láhó tetejire*.

Csak az idősebb generáció körében használatos a családi helyhatározóragok (*-ni*, *-niti*) használata: *Kovácsni*, *Kovácsniti*. Azonban gyakran azonos funkciójú morfémák halmozásával is használják *Kovácsékniti*, *Kovácsékni*, kiteszik a heterogén többséget kifejező többesjelet is, amelyből kiviláglik, hogy a nyelvhasználó már nem mindig érzékeli a családi helyhatározók heterogén többséget is kifejező funkcióját.

Használatos a *sz/v* tövű igéknek az egyes szám 3. személyű *-n* ragos formája is: *vészén*, *tészén*, *hiszén*, *viszén*. Használatos a *megy* ige *ményén* alakja. Ritkán használatos már az ikes igék ikes ragozása (*mozsgyék* - *mozsgyon*, *igyék* - *igyon*, *alugyék* - *alugyon*). Emellett néhány a köznyelvben iktelen ige ikes személyragot kap (egyes szám, harmadik személy, jelen idő, kijelen-

tő mód): *köpi*, *lépi*, *forrik*. A visszaható *-ódik/-ódik* képző előfordulhat szenvedő jelentésben. Ez is főleg az idősebb generáció nyelvhasználatára jellemző: *kivivódik*, *behordódik*, *lekaszálódik*, *felszántódik*. A *-d* és *-t* végű igékhez közvetlenül kapcsolódik az *-n* és *-l* kezdetű toldalék: *taníttanak* 'tanítanak', (meg kell) *taníttani* 'tanítani', (szénát) *ürittnek* 'üritenek', (meg kell) *teríttni* 'teríteni' az (asztalt), *küüdni* 'küldeni', *küüdle* 'küldelek'. Az alanyi ragozása egyes szám első személyű feltételes igei személyrag (a köznyelvtől eltérő módon) illeszkedik az ige hangrendjéhez: *lát-nák*, *csinálnák*, *innák*, *adnák*, *harapnák*, *kapálnák*, *jutnák* 'jutnék', stb. Megtalálható benne az ún. „suk-sükölés”: az egyes szám, harmadik személyt, jelen időt, kijelentő módot jelölő igei személyrag helyett az ugyanezen idejű, számú és személyű, de feltételes módú igei személyrag használata (pl. *mevlássuk* 'meglátjuk', *üssük* 'ütjük').

2.1.3. Mondattani jelenségek

Ahogy a székely nyelvjárási régióra általában, a papolci nyelvjárára is jellemző, hogy az élénk elbeszélésekben az igekező mellől elmaradhat az ige, pl. *Osztán a szekérről le*, *az erdőbe bé*, *a fészit elé*, *s nyessed az ódalát!* *Gyalog a nagy hegynek neki*, *s ereszed kifelé!*

A kapcsolatos mellérendelő mondatokat összekötő *s* kötőszó gyakoribb az *és* kötőszóval szemben. A *kell* és a *szabad* igék után felszólító módú ige és nem főnévi igenév áll: pl. *El kell menjek*. *Rea szabad álljak?*

Az idős generáció körében előforduló mondattani jelenség, hogy a *szinte* és a *majdnem* partikulák után a múlt idő, kijelentő mód kifejezésére felszólító módú igealak is állhat: *Szinte leessek*. *Majdnem leüsem a poharat*.

Egy másik érdekes jelenség a múlt idő arhaikus kifejezése: Pl. *Haza jövék*, *s oda adám a disznyónak a moslékot*. *Elég jó vala*, *de nem évé mind meg*.

2.2. A helynevek funkcionális-szemantikai, lexikális-morfológiai, valamint szintagmatikus elemzése

2.2.1. Víznevek

A 35 víznév a 263 élő helynév 13,31%-át teszi ki. A víznevek közt 2 halastavat jelöl, 2 árkot, 3 forrást, 1 folyót, a többi 26 helynév pedig patakat.

Mindössze négy *egyreszes* nevet gyűjthettem, ezek: a *Baszka* folyónév, a *Taplica* és a *Gyükenes* pataknevek, valamint a *Malomárok* ároknév.

A *Baszka* feltételezések szerint szláv eredetű szó, jelentése elhomályosult, deetimologizálódott, funkciója megnevező. A *Taplica* ugyancsak szláv eredetű szó, jelentése 'meleg víz', funkciója megnevező.

A *Gyükenes* pataknév elhomályosult természetű név, deetimologizálódott, megnevező funkcióval. A *Malomárok* ároknév a malom építményt jelentő köznévből és az árok egyszerű földrajzi köznévből tevődik össze, megnevezi a hely fajtáját.

A *kétrészes* víznevek névrészei közötti szintagmatikus viszony alárendelő. Az alábbi 9 esetben a nevek **minőségjelzős** szerkezetűek: *Büdös-kút*, *Cigány-patak*, *Mély-patak*, *Nyáros-patak*, *Peták-patak*, *Péntek-patak*, *Rozsdás-patak*, *Vadász-patak*, *Zabolai-Rozsdás-patak*.

A fenti víznevekben az alaprészek földrajzi köznevek, amelyek a hely fajtáját jelölik.

A bővítményrész tekintetében több csoportba tartoznak az említett víznevek. A bővítményrészek képzetlen melléknévvvel fejezik ki a hely tulajdonságát (szagát és méretét) a következő nevekben: *Büdös-kút*, *Mély-patak*; képzett melléknév fejezi ki a hely viszonyát az ott lévő növényzethez a *Nyáros-patak* víznevben; képzett melléknév fejezi ki a hely tulajdonságát (színét) a *Rozsdás-patak* víznevben. A bővítményrész -i melléknévképzős helynévvel + képzett melléknévvvel fejezi ki a hely valamely más helyhez való viszonyát, pontos elhelyezkedését, valamint tulajdonságát (színét) a *Zabolai-Rozsdás-patak* névben. A bővítményrész köznévvvel fejezi ki a hely viszonyát valamely külső körülményhez, az ott zajló eseményhez (vadászatokhoz) a *Vadász-patak* víznevben.

A *Péntek-patak*, *Peták-patak* víznevek elhomályosult természetű nevek, deetimologizálódtak, funkciójuk megnevező.

A bővítményrész népnévvvel fejezi ki a hely viszonyát valamely külső körülményhez, az ott lakó emberekhez a *Cigány-patak* víznevben.

Birtokos jelzős a viszony a víznevek névrészei közt 22 esetben: *Becás pataka*, *Bozda karja pataka*, *Darnó pataka*, *Györke pataka*, *Szilos pataka*, *Hintória pataka*, *Jáhoros pataka*, *Jó-víz pataka*, *Kerek-bérc pataka*, *Két törés pataka*, *Kis-Darnó pataka*, *Korong pataka*, *Kupán pataka*, *Mató-bérc pataka*, *Ólyves pataka*, *Papolc pataka*, *Rejték pataka*, *Máté Pál pataka*, *Dužu halastava*, *Mikola halastava*, *Salamon csorgója*, *Tóth Miklós kútja*.

Az alaprészek a birtokos jelzős szerkezetű víznevekben földrajzi köznevek, amelyek megjelölik a hely fajtáját.

A bővítményrészek a következő birtokos jelzős szerkezetű víznevekben egyrészes vagy kétrészes helynévvel fejezik ki a hely valamely más helyhez való viszonyát, másrészt a hely eredetére is utalnak, azt a helyet jelölik, ahonnan ered az illető patak, vagyis ahol kezdődik: *Becás pataka*, *Bozda karja pataka*, *Darnó pataka*, *Györke pataka*, *Szilos pataka*, *Hintória pataka*, *Jáhoros pataka*, *Jó-víz pataka*, *Kerek-bérc pa-*

taka, *Kis-Darnó pataka*, *Korong pataka*, *Kupán pataka*, *Mató-bérc pataka*, *Ólyves pataka*, *Papolc pataka*, *Rejték pataka*; a *Két törés pataka* víznevben a bővítményrész mennyiségjelzős szintagma (számnév + köznév). A *Máté Pál pataka*, *Dužu halastava*, *Mikola halastava*, *Salamon csorgója*, *Tóth Miklós kútja* víznevek esetében a bővítményrészek személynévvvel (családnév + keresztnév, vagy csak családnév) jelölik a hely birtokosát.

2.2.2. Vízparti helyek nevei

Ebbe a kategóriába mindössze egy helynév tartozik: *Bagoly Béla malma* kétrészes helynév, mely a Csígyola településrészben a Papolc vize egy partszakaszát jelöli. A névrészek közötti szintaktikai viszony **birtokos jelzős**. Az alaprész építményt jelentő köznévvvel, amely kifejezi a hely viszonyát valamely külső dologhoz, pontosabban az ott lévő építményhez (malom). A név bővítményrésze személynév (család- és keresztnév), a objektum birtokosát jelöli.

2.2.3. Domborzati nevek

Papolc helynévanyagának domborzati neveket jelölő kategóriájába 35 helynév tartozik, az összes élő helynevek 13,31%-a.

Mindössze 7 *egyrészes* domborzati nevet sikerült összeírnom, ezek: a *Jáhoros*, a *Korong*, a *Lábó*, a *Darnó*, a *Mányicska*, a *Két hegy között* és az *Új út teteje*.

A hely valamely más helyhez való viszonyát, pontos elhelyezkedését jelöli a melléknév + földrajzi köznév + névutóból álló *Új út teteje* hegynév, valamint a számnév + földrajzi köznév + névutóból álló *Két hegy között* völgynév; az *Új* és *út* névelemek között pedig mennyiségjelzős kapcsolat van, a *Két* és *hegy* névelemek között pedig mennyiségjelzős. A *Jáhoros* erdőnév képzett melléknév, és a hely viszonyát jelöli az ott lévő növényzethez (jelentése 'jáhorfenyő'); a *Korong* hegynév köznév, és a hely tulajdonságára utal, pontosabban az alakjára, mivelhogy korong-szerű lapos hegy; a *Lábó*, *Darnó*, *Mányicska* hegynevek elhomályosult természetűek, deetimologizálódtak, megnevező funkcióval.

A *kétrészes* domborzati nevek névrészei között alárendelői viszony van: mégpedig birtokos jelzős 15 név esetében, minőségjelzős pedig 13 esetben.

A **birtokos jelzős** szerkezetű helynevek csoportjába a következők tartoznak: *Cigány-domb*, *Bartaoldal*, *Csereoldal*, *Csorgó völgye*, *Farkas-verem*, *Hegy farka*, *Hegy-farok*, *Jankó farka*, *Király András völgye*, *Kis-Vész ponkja*, *Mató-bérc*, *Ménés-bérc*, *Medve-fej*, *Kecske-fej*, *Vár-hegy nyaka*.

Az alaprészt a birtokos jelzős szerkezetű helynevekben a hely fajtáját jelölő egyszerű földrajzi

köznevek teszik ki. Ezek közül egyes szám harmadik személyű birtokos személyjellel ellátott egyszerű földrajzi köznévfő fordul elő a *Csorgó völgye*, *Hegy farka*, *Jankó farka*, *Király András völgye*, *Kis-Vész ponkja*, *Vár-hegy nyaka* domborzati nevekben.

A bővítményrészek személynévvvel (családnév vagy családnév + keresztnév) fejezik ki a hely birtokosát a következő nevekben: *Barta-oldal*, *Jankó farka*, *Király András völgye*, *Mató-bérc*. A bővítményrész egyszerű földrajzi köznévvvel fejezi ki a hely valamely más helyhez való viszonyát, pontosabban azt, hogy a hely valaminek a része a *Hegy farka* és a *Hegy-farok* domborzati nevekben. A *Csorgó völgye* völgynév bővítményrésze köznévfő, a hely viszonyát fejezi ki valamely külső dologhoz, ott lévő forráshoz. A bővítményrészek állatnévvvel fejezik ki a hely viszonyát valamely külső körülményhez (ott lévő állatok) a következő nevekben: *Farkas-verem*, *Medve-fej*, *Kecskefej*; a *Ménes-bérc* hegynév esetében a bővítményrész gyűjtőnévfő. A bővítményrészek egyrész és kétrész helynévvvel fejezik ki a hely pontos elhelyezkedését a következő nevekben: *Csere-oldal*, *Kis-Vész ponkja*, *Vár-hegy nyaka*. A bővítményrész népnévvvel fejezi ki a hely viszonyát az ott lakó emberekhez a *Cigánydomb* domborzati névfőben.

A minőségjelzős szerkezetű domborzati nevek a következők: *Dealu Bătrîn* 'Öreg hegy', *Fekete-bérc*, *Kerek-bérc*, *Kerek-domb*, *Kis-Darnó*, *Koncentrásvölgy*, *Köves-orr*, *Köves-ponk*, *Lapos-hegy*, *Mély-völgy*, *Sziles-orr*, *Pákéi-köz*, *Papolci-köz*.

Az alaprészek a minőségjelzős szerkezetű domborzati nevekben földrajzi köznevek, amelyek a hely fajtáját jelölik. Kivételt képez a *Kis-Darnó* hegynév, amelynek alaprésze egyrész helynévfő, és magát a helyet nevezi meg.

A bővítményrészek képzetlen melléknévvvel fejezik ki a hely tulajdonságát a következő nevekben: a színét a *Fekete-bérc*, a formáját a *Kerek-bérc*, *Kerek-domb*, *Lapos-hegy*, a méretét a *Kis-Darnó*, *Mély-völgy*; képzetlen melléknév fejezi ki a hely tulajdonságát a következő nevekben: *Köves-orr*, *Köves-ponk*.

A *Sziles-orr* hegynévben képzetlen melléknév fejezi ki a hely viszonyát valamely külső körülményhez, konkrétan az ott lévő növényzethez.

A *Koncentrásvölgy* névfőben képzetlen melléknévvvel fejeződik ki a hellyel kapcsolatos esemény.

A *Dealu-Bătrîn* (jelentése 'Öreg-hegy') román eredetű névfő, funkciója megnevező a magyar népi község számára.

A *Pákéi-köz*, *Papolci-köz* domborzati nevek bővítményrésze egyrész képzetlen helynévfő, amely kifejezi a hely pontos elhelyezkedését.

2.2.4. Határnevek

Papolc élő helyneveinek legnagyobb csoportját a 107 helynévből álló határnevek képezik.

Ebbe a csoportba 48 *egyrész* névfő tartozik, ezek: *Akác*, *Aszalvány*, *Becás* (erdő), *Becás* (mező), *Botos*, *Csaholy*, *Cserés*, *Csihányos*, *Csorja Balázs*, *Bükk alatt*, *Csere alatt*, *Csere megett*, *Csikókosár*, *Domb*, *Eger*, *Eszterga*, *Fözde* (kert), *Fülebabja*, *Gyertyános*, *Györke*, *Gyula*, *Hagymás*, *Hintória*, *Kádán*, *Kerekdomb alatt*, *Két árok között*, *Két út között*, *Kert alatt*, *Kígyós*, *Musa*, *Nyikaháza*, *Ölyves*, *Orotván*, *Rakodó*, *Rákos*, *Ré*, *Rejték*, *Rét*, *Rozsdás*, *Sélye*, *Simon bíró*, *Szilos*, *Szörke*, *Telep*, *Tölgyes*, *Vajcsa*, *Víz mellett*, *Zernye*.

Elhomályosult természetű, deetimologizálódott határnevek a *Csaholy*, *Eger*, *Eszterga*, *Fülebabja*, *Hintória*, *Kádán*, *Musa*, *Nyikaháza*, *Ré*, *Rejték*, *Sélye*, *Szörke*, *Simon bíró*, *Vajcsa*, *Zernye*, ezek funkciója megnevező. A *Domb* és a *Rét* kaszálónévfő nyelvi kifejezőeszköze földrajzi köznévfő, a hely fajtáját jelölik.

Az egyrész határnevek további része a hely valamilyen sajátosságát jelöli. A hely növényzetére és ott élő vagy ideiglenesen ott tartózkodó állatokra utalnak a lexikális-morfológiai szempontból képzetlen melléknévvvel kifejezett következő helynevek: *Akác*, *Botos*, *Cserés*, *Csihányos*, *Gyertyános*, *Hagymás*, *Kígyós*, *Ölyves*, *Rákos*, *Szilos*, *Tölgyes*. A hely talajának színét fejezi ki lexikális-morfológiai szempontból melléknévvvel a *Rozsdás* erdőnévfő.

A hely viszonyát fejezi ki valamely külső körülményhez, pontosabban létrejöttének módjára utal az *Aszalvány*, *Orotván* 'irtás' erdő- valamint szántónévfő. A helyen egykor zajlott emberi tevékenységre vagy emberi jelenlétre utalnak: a főnévfő kifejezett *Fözde* kertnévfő, a *Telep* erdőnévfő, valamint a folyamatos melléknévfő igenévfő kifejezett *Rakodó* szántónévfő. A *Györke* szántónévfő, a *Gyula* és *Csorja Balázs* erdőnevek, valamint a *Becás* erdő- és kaszálónévfő toldalék nélküli személynévfővel vagy család- + személynévfővel utalnak a hely birtokosára. Az összetett köznévfő *Csikókosár* a hely viszonyát jelöli az ott lévő építményhez.

A hely valamely más helyhez való viszonyát, pontos elhelyezkedését jelölik a következő szántó- és kaszálónévfő: *Bükk alatt* (főnévfő + névfő) határozós, *Csere alatt* (főnévfő + névfő), *Csere megett* (főnévfő + névfő), *Két árok között* (számnévfő + egyszerű földrajzi köznévfő + névfő), *Kerekdomb alatt* (képzetlen melléknévfő + egyszerű földrajzi köznévfő + névfő), *Két út között* (számnévfő + földrajzi köznévfő + névfő), *Kert alatt* (köznévfő + névfő), *Víz mellett* (főnévfő + névfő).

A *kétrész* határnevek csoportjába 62 helynévfő tartozik. Névrészeik között a szintaktikai viszony: birtokos jelzős és minőségjelzős viszony.

Birtokos jelzős viszony a következő kétrész határnevekben figyelhető meg: *Bajkó ügyvéd kertje*,

Bede-kert, Cigány-kert, Barabás György-tag, Becsek malma, Bereczky-örház, Falu legelője, Kelemen doktor élete, Alsó-Gyepű pusztája, Bálé kútja, Bede Károly kanyarja, Boroszlán pusztája, Bozda karja, Deszka völgye, Dobra köve, Eb-hát, Eb-hát pusztája, Fazakas-kert, Felső-Gyepű pusztája, Gál kútja, Halom-tető, Hét patak feje, Imreh mérnök-tag, Jáhoros pusztája, Jézus csorgója, Kis-híd árka, Kis-Vész pusztája, Körösi-vápa pusztája, Mettner-vágás, Máté-kert, Nagy Mihály széke, Rossz fűrészek pusztája, Sonka-tag, Szabó János pusztája, Szénégető pusztája, Szépasszonyok kútja, Thamó-tag, Új út pusztája, Vadász pusztája, Vágás ponkja.

Az alaprészek a helynév fajtáját jelölik, és többnyire egyes szám harmadik személyű birtokos személyjellel ellátott földrajzi köznevek. Kivételt képeznek a következő nevek, amelyekben az alprész birtokos személyjel nélküli egyszerű földrajzi köznév: *Bede-kert, Máté-kert, Fazakas-kert, Cigány-kert, Barabás György-tag, az Imreh mérnök-tag, Thamó-tag, Sonka-tag, a Mettner-vágás, a Halom-tető és az Eb-hát.* A *Bereczky-örház* határnévben az alaprész építményt jelentő köznév, funkciója: a hely viszonyát jelöli az ott lévő építményhez. A *Falu legelője* név alaprésze egyes szám harmadik személyű birtokos személyjellel ellátott köznév, mely a hely funkciójára utal (legelőterület).

Elhomályosult természetű, deetimologizálódott kétrészes határnevek a *Bálé kútja, Jézus csorgója, Kis-Vész pusztája, Szépasszonyok kútja*, ezek funkciója megnevező.

A bővítményrészek személyt jelölő névrészek, a birtokosra utalnak a következő nevekben: *Bajkó ügyvéd kertje* (családnév + foglalkozásnév), *Bede-kert* (családnév), *Barabás György-tag* (családnév + keresztnév), *Becsek malma* (családnév), *Fazakas-kert* (családnév), *Kelemen doktor élete* (családnév + rangnév), *Bede Károly kanyarja* (családnév + keresztnév), *Bereczky-örház* (családnév), *Dobra köve* (családnév), *Gál kútja* (családnév), *Imreh mérnök-tag* (családnév + foglalkozásnév), *Mettner-vágás* (családnév), *Máté-kert* (családnév), *Nagy Mihály széke* (családnév + keresztnév), *Sonka-tag* (családnév), *Szabó János pusztája* (családnév + keresztnév), *Thamó-tag* (családnév).

A bővítményrészek egyrészes helynévvel fejezik ki a hely pontos elhelyezkedését a következő nevekben: *Halom-tető, Jáhoros pusztája.*

A bővítményrészek kétrészes helynévvel fejezik ki a hely pontos elhelyezkedését a következő nevekben: *Eb-hát pusztája, Hét patak feje, Kis-híd árka, Körösi-vápa pusztája, Új út pusztája.*

A bővítményrészek kétrészes helynévvel fejezik ki a hely viszonyított helyzetét a *Felső-Gyepű pusztája, Alsó-Gyepű pusztája* helynevekben.

A bővítményrészek növény- vagy állatnévvel fejezik ki a hely viszonyát valamely külső körülményhez, konkrétan az ott lévő növényzethez és állatokhoz a következő nevekben: *Boroszlán pusztája, Bozda karja, Eb-hát, Csikó-kosár.*

A bővítményrészek köznévvvel fejezik ki a hely viszonyát valamely külső körülményhez, egykor ott zajlott tevékenységre utalnak a következő helynevek: *Deszka völgye, Szénégető pusztája, Vadász pusztája, Vágás ponkja, Rossz fűrészek pusztája*, ez utóbbi névben a bővítményrész minőségjelzős szintagma: melléknév + többes számú köznév.

A bővítményrész népnévvel fejezi ki a birtoklás viszonyát a *Cigány-kert* helynévben. A bővítményrész köznévvvel fejezi ki a birtokviszonyt a *Falu legelője* helynévben.

Minőségjelzős szerkezetű a következő 18 két részes határnév: *Alsó-mező, Bivalyos-tó, Csikos-ér, Fehér-Bükk, Felső-mező, Hegyes-Vész, Kis-Cserés, Középső-mező, Mogyorós-vápa, Nagy-tó, Nagy-Vész, Pénzes-gödör, Szegény-szer, Új út, Veres-mart, Holt-Kovácszna, Hosszú-mocsár, Nagy-híd.*

Az alaprészt a következő nevekben földrajzi köznév fejezi ki, és megjelöli a hely fajtáját: *Alsó-mező, Bivalyos-tó, Csikos-ér, Felső-mező, Középső-mező, Mogyorós-vápa, Nagy-tó, Pénzes-gödör, Szegény-szer, Új út, Veres-mart, Hosszú-mocsár, Nagy-híd.*

A következő nevekben az alaprészt egyrészes helynév fejezi ki, és megjelöli magát a helyet: *Fehér-Bükk, Hegyes-Vész, Kis-Cserés, Nagy-Vész, Holt-Kovácszna.*

A *Csikó-kosár* erdőnév alaprésze köznév, a hely viszonyát jelöli valamely külső dologhoz, ott lévő építményhez.

A bővítményrészek képzetlen melléknévvel fejezik ki a hely valamely sajátosságát: a méretét a *Hosszú-mocsár, Nagy-híd, Nagy-tó, Nagy-Vész, Kis-Cserés*; a színét a *Fehér-bükk, Veres-mart*; az alakját a *Hegyes-Vész*; az állapotát a *Szegény-szer, Holt-Kovácszna*; a korát az *Új út.*

A bővítményrészek képzett melléknévvel fejezik ki a hely viszonyát valamely külső dologhoz, az ott lévő növényzethez és állatokhoz a következő nevekben: *Mogyorós-vápa, Bivalyos-tó, Csikos-ér.*

A bővítményrész képzett melléknév a *Pénzes-gödör* erdőnévben, és kifejezi a hely viszonyát valamely külső körülményhez, a hellyel kapcsolatos eseményre utal.

Az *Alsó-mező, Felső-mező, Középső-mező* helynevek bővítményrésze melléknévvel fejezi ki a hely viszonyított helyzetét.

2.2.5. Lakott területek nevei

A lakott területek neveinek csoportjába 41 helynév sorolható.

Az **egyrészes** nevek a következők (17): *Alszeg, Csák, Csigolyás, Darék, Felszeg, Fözde, Hegy, Nyír, Puskaszín, Szoros, Szoros, Szoros, Tanorkapu, Temető, Temető alatt, Víz, Vízpompa.*

Elhomályosult természetű, deetimologizálódott lakott területi nevek a *Csák, Darék, Tanorkapu*, melyek funkciója megnevező. A *Hegy* és *Víz* településrésznevek, a *Temető* temetőnév és a három *Szoros* ösvénynév nyelvi kifejezőeszköze földrajzi köznévi, a hely fajtáját jelölik.

A hely viszonyított helyzetét fejezik ki a következő településrész-nevek: *Alszeg, Felszeg* (kétrészes helynevek), *Temető alatt* (köznév + névutó).

A képzett melléknévvel kifejezett *Csigolyás*, valamint a növénynévvel kifejezett *Nyír* a hely viszonyát jelöli az ott lévő növényzethez.

A hely viszonyát fejezik ki az ott lévő építményhez a lexikális-morfológiai szempontból építménynévvel kifejezett közterületi nevek: *Fözde, Puskaszín, Vízpompa.*

A **kétrészes** lakott területi nevek csoportjába 24 helynév tartozik. Zömük utat, utcát, útszakaszt jelöl. Névrészeik között a szintaktikai viszony: birtokos jelzős és minőségjelzős viszony.

Birtokos jelzős viszony a következő kétrészes nevekben figyelhető meg: *Aszalvány útja, Barta utcája, Bede Póli kanyarja, Bustyuk utcája, Csutak utca, Domokos utcája, Duțu utcája, Emilka pusztája, Elekes utcája, Godzsák utcája, Gyükenes útja, Katus néni pusztája, Nagy Bálintné utcája, Nagy Karcsi utcája, Sinka Feri utcája, Timár Áron utcája, Töróné utcája, Vár-hegy nyaka útja, Zarea utcája, Zsidók útja, Zsuzsa-bár.*

A birtokos jelzős szerkezetű kétrészes nevek alaprésze egyszerű földrajzi köznév vagy egyes szám harmadik személyű birtokos személyjellel ellátott földrajzi köznév, és a hely fajtáját jelöli; kivételt képez a *Zsuzsa-bár* közterületnév, ebben az alaprész köznév, és a hely viszonyát fejezi ki az ott lévő építményhez.

A bővítményrészek személynévvel (családnév, vagy családnév + keresztnév, egy esetben ragadványnév) fejezik ki a hely viszonyát valamely külső körülményhez, konkrétan az ott lakó emberekhez a következő nevekben: *Barta utcája, Bede Póli kanyarja, Bustyuk utcája* (ragadványnév), *Csutak utca, Domokos utcája, Duțu utcája, Emilka pusztája, Elekes utcája, Godzsák utcája, Katus néni pusztája, Nagy Bálintné utcája, Nagy Karcsi utcája, Sinka Feri utcája, Timár Áron utcája, Töróné utcája, Zarea utcája, Zsuzsa-bár.*

A bővítményrészek egyrészes vagy kétrészes helynévvel fejezik ki a hely valamely más helyhez való

viszonyát a következő nevekben: *Aszalvány útja, Vár-hegy nyaka útja.*

A bővítményrész népnévvel fejezi ki a hellyel kapcsolatos eseményt a *Zsidók útja* névben.

Elhomályosult természetű, deetimologizálódott lakott területi név a *Gyükenes útja*, melynek funkciója megnevező.

Minőségjelzős viszony a következő kétrészes nevekben figyelhető meg: *Fő út, Régi román temető, Új román temető.*

Az alaprész a *Fő út* névben egyszerű földrajzi köznévi, a *Régi román temető, Új román temető* nevekben köznévi, és mindháromban a hely fajtáját jelöli.

A bővítményrész melléknév a *Fő út* névben, és a hely tulajdonságát fejezi ki; képzett vagy egyszerű melléknév + népnév az *Új román temető* és *Régi román temető* nevekben, és tulajdonságra (korára) valamint birtokosra utal.

2.2.6. Építménynevek

Az építménynevek csoportjába 44 helynév sorolható.

Az **egyrészes** nevek a következők (12): *Imaterem, Kultúrotthon, Iskola, Román iskola, Mázsa, Tűzoltószertár, Vízpompa Bolt, Bodega, Fözde, Pékség, Kőbánya.*

A lexikális-morfológiai szempontból köznévi kifejezett építménynevek az ott lévő építményt jelölik.

A **kétrészes** építménynevek csoportjába 32 név sorolható. Névrészeik között a szintaktikai viszony: birtokos jelzős és minőségjelzős viszony.

19 név **birtokos jelzős** szerkezetű: *Akácós útja, Botos útja, Csigolya útja, Eger útja, Szilos útja, Vész útja, Páké útja, Rákos útja, Bodola hídja, Kálmnné hídja, Jankó hídja, Kollektív-híd, Nagy Anti hídja, Eszterga hídja, Nyáros hídja, Duga árka, Barta malma, Bajkó-élet, Pozsony-élet.*

Elhomályosult természetű, deetimologizálódott építménynevek a *Jankó hídja* és a *Duga árka*, melyek funkciója megnevező.

Az alaprész a birtokos jelzős szerkezetű építménynevekben egyszerű földrajzi köznévi vagy egyes szám harmadik személyű birtokos személyjellel ellátott földrajzi köznévi, és a hely fajtáját jelöli. Kivételt képez a *Bajkó-élet, Pozsony-élet*, itt az alaprészek köznevek, és a hely birtokosát jelölik; a *Barta malma* névben az alaprész egyes szám harmadik személyű birtokos személyjellel ellátott köznévi, és a hely viszonyát jelöli az ott lévő építményhez.

A bővítményrészek személynévvel fejezik ki a hely viszonyát valamely külső körülményhez, konkrétan az ott lakó emberekhez a következő nevekben: *Bodola hídja* (családnév), *Kálmnné hídja* (családnév),

Nagy Anti hídja (családnév + becenév); a *Bajkó-élet* (családnév), *Pozsony-élet* (családnév), *Barta malma* (családnév) építménynev esetében a bővítményrész a birtokosra utal.

A *Kollektív-híd* építménynev esetében a bővítményrész köznév, és a hely viszonyát jelöli az egykor ott működő intézményhez.

A következő nevek helynévszármazék, funkciójuk pedig az irány megjelölése: *Akácos útja*, *Botos útja*, *Csigolya útja*, *Eger útja*, *Szilos útja*, *Vész útja*, *Páké útja*, *Rákos útja*.

A *Nyáros hídja* építménynev esetében a bővítményrész képzett melléknév, és valamely más helyhez való viszonyát jelöli, konkrétan arra a patakra mutat, amelyen átível a híd. Az *Eszterga hídja* építménynev esetében a bővítményrész egyrészes helynév, és a hely valamely más helyhez való viszonyát jelöli, arra az erdőrésze mutat rá, amelyben aláfoló patakon épült a híd.

Minőségjelzős viszony a következő kétrészes nevekben figyelhető meg (12): *Három Gesztenye-bár*, *Kicsi-Köbánya*, *Papi-lak*, *Csáki-híd*, *Barátosi út*, *Régi Barátosi út*, *Él út*, *Vett út*, *Katolikus imaház*, *Református templom*, *Régi román templom*, *Új román templom*.

Az alaprész a következő minőségjelzős szerkezetű építménynevekben egyszerű földrajzi köznév, és a hely fajtáját jelöli: *Csáki-híd*, *Kollektív-híd*, *Barátosi út*, *Régi Barátosi út*, *Él út*, *Vett út*. A többi nevek alaprésze köznév, a *Kicsi-Köbánya* alaprésze egyrészes helynév, és megnevezik a helyet magát.

A bővítményrész egyrészes helynévvel vagy -i melléknévképzős helynévvel fejezi ki a hely valamely más helyhez való viszonyát, a hely a pontos elhelyezkedését a következő nevekben: *Él út*, *Csáki-híd*. A *Barátosi út*, *Régi Barátosi út* a hely valamely más helyhez való viszonyát fejezi ki, pontosabban az irányt jelöli meg; előbbi név bővítményrésze -i melléknévképzős helynév, utóbbi név bővítményrésze minőségjelzős szerkezet (képzett melléknév + -i melléknévképzős egyrészes helynév).

A *Kicsi-Köbánya* építménynev esetében a bővítményrész melléknév, és a hely sajátosságát, méretét jelöli.

A *Három Gesztenye-bár* építménynev bővítményrésze mennyiségjelzős szintagma (számnév + nővénynev), és a hely viszonyát jelöli az ott lévő nővényzethez.

A *Papi-lak* építménynev bővítményrésze -i melléknévképzős foglalkozást jelölő köznév, amely a hely viszonyát fejezi ki, az építményt használó személyre utal.

A *Vett út* útnév bővítményrésze befejezett melléknévi igenév, és a hely viszonyát fejezi ki valamely külső dologhoz, a helytel kapcsolatos eseményre utal.

A *Református Templom*, *Katolikus Imaház*, *Régi Román Templom*, *Új Román Templom*, középületnevek bővítményrésze képzett vagy képzetlen melléknév, és az az objektum tulajdonságára utalnak.

Határozós viszony a *Csaholyra menő út* építménynevben figyelhető meg, amely a hely valamely más helyhez való viszonyát, konkrétan az irányt jelöli meg.

2.3. Összegzés

Hoffmann István munkájában megjegyzi, hogy nem képzelhető el olyan ideális tipológia, amely minden helynév alakulásmódját, felépítését kivétel nélkül képes lenne bemutatni. Papolc helyneveinek rendszerezése során igyekeztem kimutatni a helynevek rendszerében ható főbb hatóerőket, valamint az olyan egyedi, szabálytalan jelenségekre is rámutattam, amelyek érzékeltetik a nyelvben működő hatóerők sokszínűségét, komplexitását.

Papolc helyi nyelvjárásának egyes jelenségei a helynevekben is kimutathatóak. A helynevekben fellelhető főbb hangtani jelenségek: a pótlónyúlásos *l*-kiesés mássalhangzó előtt; a palatalizáció és depalatalizáció; az abszolút szóvégi zöngés zárhangok zöngétlen médiaiként realizálódhatnak. Főbb alakítani jelenségek: a köznyelvben kétalakú töveknek az egyalakúként való használata (a kétalakúként való használatuk mellett); a köznyelvi *-ban/-ben* helyhatározórag alakja egybeesik a *-bal/-be* alakjával magánhangzó előtt is; ha az egyes szám, harmadik személyű, birtokos személyrag magas hangrendű variánsával ellátott névszóhoz valamilyen más rag kapcsolódik, akkor a birtokos személyragnak a köznyelvi változatban *é*-ként realizálódó fonémája a papolci nyelvjárásban *i* fonémaként realizálódik.

A domináns helynévfajta a határnevek kategóriája, amely az össz. 263 élő név 40, 68%-át teszi ki (107 határnevet írtam össze). Elenyésző mennyiségű vízparti helynevet találtam, mindössze egyet. (Lásd az 1. sz. ábrát!)

A szintagmatikus elemzés eredményei szerint a vizsgált kétrészes helynevekre leginkább a minőségjelzős és a birtokosjelzős szerkezet a jellemző. Egy esetben találtam határozós szintagmát (*Csaholyra menő út*).

Funkcionális-szemantikai szempontból tekintve a kétrészes helynevek a dominánsak (177), az élő helynévanyag 67,30%-át alkotják. A fennmaradó 32,70% egyrészes helynév. (Lásd a 2. sz. ábrát!)

Az esetek többségében az egyrészes helynevek, illetve a kétrészes helynevek alaprésze földrajzi köznév és a hely fajtáját jelöli.

A víznevek domináns névalkotási módja a kétrészes, a helynév fajtáját jelölő alaprészt, és helynévből

vagy melléknévképzővel ellátott helynévszármazékból álló bővítményrészrel rendelkező helynév választása, ahol a bővítményrész a patakok nevei esetében a hely eredetét jelöli, a forrásnevek esetében pedig a hely birtokosához való viszonyát fejezi ki.

A domborzati nevek domináns névalkotási módja ugyancsak a kétrészes név, amikor a helynév bővítményrésze főként helynévszármazék, vagy a hely valamilyen sajátosságára utaló melléknév.

Az egyrészes határnevek esetében a hely fajtájára utaló helynévválasztás a domináns névadási mód.

A kétrészes minőségjelzős szerkezetű domborzati nevekre a legjellemzőbb, hogy az alaprésze helynévből keletkezett (ezek magát a helyet nevezik meg).

A lakott területet jelölő helynevek zömét az utcanevek képezik, ezek a legtöbb esetben kétrészesek, alaprészük a helynév fajtáját jelöli meg, bővítményük általában az ott lakó emberekre utal.

3. Adattár

3.1. Papolc település rövid általános bemutatása

Papolc a háromszéki medence délkeleti sarkában, a hajdani Orbaiszék egyik faluja a mai Kovászna megyében. Román neve Păpăuți. Közigazgatásilag Zágón községhez tartozik 1968 óta.

Kézdivásárhelytől délre 27 kilométernyire, Sepsiszentgyörgytől keletre 34 kilométernyire, a Kárpát-kanyar koszorújának egyik havaslábánál fekszik egy pompázatos, kies völgyben, a Csere mege és a Láhó dombok között. A falu felett emelkedő hegyek mögött húzódik a hegylánc 1778 méter magas csúcsa, a Lakóca.

A körülötte elhelyezkedő falvak: északról 5 kilométernyire Csomakőrös, északnyugatról mintegy 8-10 kilométernyire Barátos és Páké, délről 2 kilométernyire Zágón, keletről 20 kilométerre Kommandó.

Papolc erdejében létesült a 19. század végén Kommandó falu mint faipari telep. 1930-ban a román állam közigazgatásilag szétválasztotta a két települést, kikanyarítva egy darab erdőt a papolciakéból, és Kommandóhoz csatolva azt. (Lásd a külterület térképén a pirossal jelölt határvonalakat!)

Mivelhogy Kommandó helynévállománya évszázadokon át a papolci erdő helynévállománya volt, szükségesnek tartottam adattáramban azt is rögzíteni.

A falu fölötti Papolci-Köz nevű vízvásztón, a Hétpatak tartományában hét forrás ered, amelyek vize egy patakká egyesülve jelölte ki a hajdani székelek megtelepedését és a falu formálódását.

A település hossza 2,5 kilométer, szélessége átlagosan 800 méter. A Papolcot keblére ölelő völgy

nyugatra sík mezőre nyílik. Délen a falu szintje fölé 300–350 méternyi magasságig felkúszó Láhó-domb zárja a szemhatárt, északon pedig a Csere mege és a Gyertyános dombvonulata. Keleten – Papolctól mintegy 20 kilométernyire – a Kárpátok gerincén húzódott végig valamikor a magyar országhatár. (A királyi sasos határjelzőket nagyapáink, mikor erdőlni mentek, még láthatták. Mára terepen nyomuk sincs, csupán régi okmányokban.)

Papolc település külterületének nagy része hegyvidék, csak kicsinyke hányada lapos fennsík. A keleti határánál kezdődő hegyvonulat hirtelen szökik a magasba. A Papolci-Köz nevű hegygerincen eléri az 1320 m tengerszint fölötti magasságot.

Papolc hozzávetőlegesen 500–560 méter tengerszint fölötti magasságban fekszik.

A falut határoló hegylánc gyűrődéses eredetű. Jelentős kőzetféle az építőanyagként használható homokkő.

Papolcra közúton lehet eljutni, személygépkocsival a Sepsiszentgyörgy – Réty – Kovászna – Csomakőrös – Papolc, illetve a Sepsiszentgyörgy – Réty – Nagyborosnyó – Zágón – Papolc útvonalon. Előbbi 44 km-es, utóbbi pedig 34 km-es jó minőségű aszfaltút.

Az 1977-es népszámlálás szerint Papolcnak (Păpăuți) 1321 lakosa volt, s ebből 672 magyarnak, 649 románnak vallotta magát. 2002-ben 1302 főt írtak össze a faluban, ebből 565-en voltak magyarok, 737-en románok. 2011 őszére tovább apadt a magyar ajkú lakosság, hiszen csupán 417 magyart írtak össze a számlálóbiztosok, a román ajkú lakosság száma pedig 847-re ugrott.

A népességszámot tekintve Papolc fénykora a 20. század első két évtizede volt, amikor a 21927 katasztrális holdnyi faluhatár 4377 lakost tartott el. Ebből magyarnak vallotta magát 3635, románnak 544, németnek 59, tótnak 76, ruténnek 11 és lengyelnek 52 ember. Vallásilag ekkor a következőképpen oszlott meg a népesség: református 2408, római katolikus 1927, görög katolikus 380, görögkeleti 296, evangélikus 98, unitárius 44, zsidó 123, egyéb 1. Ebben az időben az anyaközséghez tartozott Gyulafalva, Kommandó és Musa faipari telep. Az említett telepek az 1880-as évektől felgyorsult, gőzfűrészekre alapozott erdőkitermelés révén jöttek létre, hogy aztán az első világháború után Gyulafalva és Musa elsorvadjon, Kommandó pedig 1930-tól önállósuljon.

A történetek szerint Papolc székely lakói a 13. században telepedtek át ide a magyarországi Vas megyéből, feltételezhetően Pápoc faluból. A román ajkú lakosságot a 17. században itt letelepedett román pásztorok leszármazottai alkotják. Az Esztojka nevű cigánycsalád már a 19. századi forrásokban is

szerepel. 1986-ban a Mocsel cigánycsalád telepedett be. Napjainkban e két család alkotja a tíz fős papolci cigányközösséget.

Az 1300 lelket számláló lakosságnak ma már kevesebb, mint fele magyar anyanyelvű, a többségi lakosság román. A 20. század elején még 85–15%-os volt az arány a magyarság javára.

3.2. Papolc rövid története

Papolc neve először 1567-ben tűnik fel forrásokban. II. János király 12 jobbágyot adományozott itt Mikés Miklósnak, alighanem az 1562-es székely lázadás leverésében mutatkozó buzgalmaért, vagy egyéb szolgálatáért. Elég késői adatolás, de nem nagyon dicsekedhetnek a környező falvak sem sokkal korábbi előfordulással oklevelekben, írott forrásokban. Annak, hogy Papolc és a környékbeli települések ilyen későn kérezkedtek írásos forrásokba, több oka is lehet. Egyik, hogy a gyulafehérvári püspökség iratait, dokumentumait szétzilálta a reformáció és Erdély különös története. A másik, hogy a székelység ló-, majd szarvasmarha tenyésztő hadi nép lévén, inkább alkotott szállásokat, mint rendezett telkekre települő falvakat. A falurendszer valószínűleg későbbben szerveződött meg, mint a királyi Magyarországon, vagy az erdélyi vármegyékben. Lett légyen bármiként, az szinte bizonyos, hogy Papolc környékét századokkal korábban megszállta a székelység, semmint arról a ma is tanulmányozható iratok tanúskodnak.

A történések ma már egybehangzó állítása szerint a székelyeket a 12. század végén, legkésőbb a 13. század elején telepítették mai lakóhelyükre királyaink, a keletről fenyegető kunok, jászok, besenyők, egyéb nomád népek támadásait kivédendő. A majdani Háromszék területén akkor Sepsi-, Kezdi- és Orbaiszék hadszervezetei védték a magyar királyság délkeleti gyepeit, határvonalait. Nem zárható ki a lehetőségek közül, hogy a Csere mege és a Láhó között kijáró Papolc pataka völgyében már ekkor kijelölték valamelyik nem egyik ága néhány háznépének a szállásterületét, hogy őrködjének, nehogy a hegyeken átszivárgó keleti nomádok készületlenül törjenek a háromszéki síkságra. Nem lehetetlen, bár nem is bizonyított, hogy az Alsó- és Felső-Gyepűpuszta ekkortól hordozza nevét. Annyi bizonyos, hogy Háromszék – Sepsi-, Kezdi- és Orbaiszék – székelysége határvédelmi, gyepevédelmi feladatokat látott el. A királyaink által idetelepített könnyűlovasság még nemzeti szervezeti formában élő, akkor még gyorsasága és harcmódora miatt jelentős katonai értéket képviselő föld népe erős katonai felépítésű székelyekbe szerveződött.

Papolc Orbaiszék egyik határszállása volt. Lehet, hogy csak megfigyelő előőrs, őrállás, de a legeltetés-

re, ménesítésre, később szarvasmarha tenyésztésre is igen alkalmas papolci völgykijáróban hamar végleges tanyát vert a föld népe, s faluvá szerveződött. Az itt élő, kezdetben szinte kizárólag lovas harcosok és kiszolgálóik – kovácsok, íjgyártók, nyíkovácsok és szíjgyártók – a székely katonai szervezet alapsejtjét, a székely tizedet alkották, s a Zágonban magának szállást foglaló hadnagy révén kapcsolódtak Orbaiszék hadszervezetébe. A már említett három székely szék a 16. század végén egyesült. Megőrizve ugyan minden térség korábbi regionális elnevezését, a későbbiekben Háromszék néven vonult be a közigazgatás történetébe.

Az összekeltyek által kiépített határvédelmi gyepe-rendszer nyomai, emlékei a hegyek, patakok, helységek, erdőrészek neveiben megőrződtek. A papolci határban, az erdőben található – már említett – Alsó- és Felső-gyepű pusztája nevű erdőrészt is tanúskodik erről. Található a papolci határban egy Kádán nevű erdő is. A faluban az idősek által még emlegetni szokott monda szerint ez egy Kádán nevű tatárvezérről kaphatta a nevét. Kádán az 1241-es tatárjáráskor vezette Erdélyen át Magyarországra a pusztító tatár had egyik seregét. Feltételezhető az is, hogy a Várhegy nyaka nevű hajlat fölötti hegyen is egy ilyen gyepevár állhatott. A Láhó elnevezése eredhetett a látó, őrálló kifejezésből is. Tetejéről ködmentes, tiszta időben belátható a háromszéki medence. Be kell azonban vallanunk, hogy mindezen feltételezésünket nem támasztják alá írott történelmi források, legfeljebb olyan, a nép ajkán kerengő mondák, regék, amilyeneket Anonymus – hitelüket tekintve – már akkor igencsak megvetett, amikor a székelyek e földre telepedhettek. Bizonyíthatóan azonban ő is számos mondát beépített gesztájába. Hadd őrödjenek Papolcra is jövődöbeliek számára ezek a mondatöredékek. Részei ezek is a falu történetének.

3.3. A Papolc helységneve

A falu nevének két ejtésváltozata van: *Papolc* és *Papóc*. Román nyelven pedig a Păpăuți megnevezés a használatos. A *Papolc* változatot főként az iskolázottabb nyelvhasználó réteg használja, ill. a nyelvhasználók többsége hivatalosabb környezetben, rendszerint akkor, amikor dialektus szintű kódváltást alkalmaz a nyelvhasználó, és a köznyelvi vagy regionális nyelvet, nyelvezetet használ. A *Papóc* ejtési változat a nyelvjárásiabb, ezt használja a papolci nyelvjárást beszélők nagy többsége familiárisabb környezetben.

A név különböző ejtésváltozataihoz kapcsolódó irányhármasságot (honnán-hol-hová) kifejező helyhatározóragok kapcsolási módja megegyezik: mindig a *-ról/-on/-ra* külső helyhatározó-ragokat kapcsoljuk.

Papolc első fennmaradt írott szövegben való említése egy 1567-es forrásban található: *Papolcz*. Az ezt követő néhány más írott említése a következők: 1614: *Papolcz* (Bethlen Gábor lustrája); 1702: *Papolcz falva* (FJK), 1745, 1759, 1785, 1820: *Papolcz* (FJK).

A falu nevének keletkezése és jelentése bizonytalan. Kiss Lajos nyelvész is elbizonytalanodik, amikor megkísérli a szó jelentésének megfejtését. Két lehetséges szószármaztatást is felvet. Leginkább amellet sorakoztat fel érveket, hogy a szláv, azon belül is a cseh eredetű *Poplice* – *Popel* 'hamu' jelentésű szóból vezethető le a faunév fejlődése. Nem zárja ki azonban annak a lehetőségét sem, hogy a Vas megyei *Pápac* 'pap' jelentésű – ugyancsak szláv eredetű helynevet költöztették át a Cseremege és Láhó közötti völgybe a székelyek.¹⁸

Benkő József és Orbán Balázs is igyekeztek megfejteni Papolc nevét. Benkő József „*papharcz*” szóból eredeztette. Ezt a magyarázatot ismerte Orbán Balázs is, de őt nem elégítette ki Benkő okfejtése. Az ő feltevése szerint Uopolel rabonbán unokája, *Papulecz* telepedett meg először e kies, de zord völgyben még Szent István uralkodása idején, s az ő nevéből nyerte volna a patak és a település a nevét.¹⁹ A mai köztudat szívesen ötvözi Benkő József és Orbán Balázs magyarázatát. Földes Lajos papolci adatközlő²⁰ így nyilatkozott erről: *Egy Papulecz nevű család élt a kezdeti időben ezen a területen. Amikor papválasztásra került a sor, a köztük támadt viták, nézeteltérések miatt a család két pártra szakadt. Mindkét fél más-más papot szeretett volna megválasztani, amiből kifolyólag hosszas harc kezdődött a család két párta közt.* E papválasztásért folyó harc, a papharc eseménye volt eszerint a falu névadója.

A papolci köztudat századunk első felében a 'papolcz', 'papolj' kifejezésből is származtatta a falu nevét – írja Bede Sándor 1933-as feljegyzéseiben.²¹

Orbán Balázs névszármaztató fejtegetéseinek forrásbázisa a kétes hitelű Csíki krónika.²² Valószínűleg nem bízott eléggé forrása hitelében, mert megemlített egy lehetséges másik változatot is, amely szerint régen a *Papalcium*, *Papulum*, *Babolt-sám* elnevezések is használatosak voltak a falu megnevezésére. Az egyetlen igazságot a források hiánya elrejtí elölünk. Bizonyosat csak annyit tudunk,

hogy az 1567-es, majd az 1614-es Bethlen Gábor-féle összeírások, és más dokumentumok is Papolcz néven emlegették a falut.²³

3.4. Belterület

Alszeg *Alszeg*, *-be* (Fr I., 12) – A falu nyugati része, alacsonyabban fekszik, mint a Felszeg. Magyarok lakják.

Aszalvány útja *Aszalvány utja*, *Aszalván utja* *-ra* (Fr II., Út, 25) – Az Aszalvány nevű erdőrész felé vivő út megnevezése.

Bagoly Béla malma *Bagoj Béla malma*, *-hoz* (Fr II., pu, r, 9) – Az államosításig néhai id. Bagoly Béla tulajdonában lévő malom állt a patak partján a Csigolya nevű határrészben. Azt a patakpartot – noha nincs ott már malom – Bagoly Béla malmának nevezik. A malmot a kollektív 1962-ben áttelepítette a dr. Bajkó Zsigmond ügyvédtől elvett portára, ahol tovább működtette 1989-ig. Ma nem működik a malom. Az egykori ügyvédporta mai tulajdonosa Sinka Géza.

Bagoly-élet *Bagoj-élet*, *-hez*, *-nél*. L. Három gesztenye bár.

Bajkó ügyvéd kertje *-*, *-be* (Fr I., Kt, gy, 63) – A több hektárnyi gyümölcsöskert dr. Bajkó Zsigmond ügyvéd gyümölcsöskertje volt, ami a kollektív gazdaság tulajdona lett. A rendszerváltás után a család örököse, Bajkó Gyula visszakapta a kúriát és a gyümölcsöskertet, benne a 18. századi Zathureczky-gabonással. Bajkó Gyula halála után családtagjai eladták a bennvalót id. Sinka Gézának. Ennek halála után a jelenlegi tulajdonos és lakó ifj. Sinka Géza.

Bajkó-élet *-*, *-hez*, *-nél* (Fr I., É, 55) – Az 1930-ban épült kúria Bajkó Lajos kereskedő tulajdona volt 1949-ig, a család deportálásáig. A kollektív gazdaság által elfoglalt bennvalóban orvosi rendelő, óvoda, napköziotthon, I–IV. osztályos elemi iskola, a fiatalok számára szórakozóhelyiség működött. Az 1990-es évek folyamán elhagyatottan, gazdátlanul, a pusztulásnak kitéve állt a ház és a hozzá tartozó „gabonás”. 2002-ben visszakapta az egykori tulajdonos fia, Bajkó Gyula, akitől Igyártó Gábor papolci kémiantanár vásárolta meg. Ma ifj. Igyártó Gábor és családja lakja a portát.

¹⁸ KISS Lajos 1972, 250–251.

¹⁹ ORBÁN Balázs 1991, 159–160.

²⁰ Földes Lajos adatközlőm 1905-ben született Papolcon (megh. 2003-ban). A tőle származó falunév-magyarázatot 1997-ben rögzítettem.

²¹ Bede Sándor (1889–1970) igazgató-tanító Papolcon született, és ott is élte le az életét, oroszlánrészt vállalva évtizedeken át a falu gazdasági-társadalmi-kulturális életének előbbre vivésében. Emlékiratát, feljegyzéseit, az általa áttanulmányozott történeti

forrásokról készített jegyzeteit a papolci református egyházközségnél helyezte letétbe, azzal a jegyzőkönyvi beírással, hogy „*ha az utánam jövő nemzedékek közül bárkit érdekel a falu múltja, majd tanulmányozhassa*”. Mintegy évtizede a család e közérdekű dokumentumok eredeti kéziratát magához vette, az egyházközségi levéltárban csupán a másolat lehet fel.

²² ORBÁN Balázs 1991, 159–160.

²³ BEDE Erika 2002.

- Barta utcája** -, *-ba* (Fr I., U, 53) – A ma ott élő Barta-család felmenőiről kapta a nevét az utca.
- Barta-malom** -, *-hoz* (Fr II., Kt, 64) – Az államosításig a Barta-család kertjében gabonaörlő malom működött az egykori Malomárok partján. Ma már a malomnak csupán maradványai láthatók. A kertnek azt a részét is Barta-malomnak nevezik, ahol a malom maradványai láthatók.
- Becsek malma** *Bęcsek malma*, *-hoz* (Fr II., Kt, 15) – A kert, amelyben malom működött, egy Becsek családnevű ember tulajdona volt a 20. század közepén. Ma már nincs meg a malom, de a kertet Becsek malmának nevezik. Az egykori Malomárok még megfigyelhető a kertben, amely ma a Lazár család tulajdona.
- Bede Póli kanyarja** *Bēde Póli kanyarja*, *-hoz* (Fr II., Út, 22) – Bede Polixénia lakott a 20. század második feléig a róla elnevezett útkanyarulatban.
- Bede-kert** *Bēde-kert*, *-be* (Fr I., Kt, gy, 71) – A gyümölcsöskert Bede Sándor egykori tanítóé volt, ma örököseinek tulajdona.
- Benedekék bárja** *Benedékék bárja*, *-ba*, *-hoz*. L. Zsuzsa-bár, Benedek Dezső üzlete.
- Benedek Dezső üzlete** *Benedék Dēzső üzlete*, *-be*, *-hez*. L. Zsuzsa-bár, Benedekék bárja.
- Bikaistálló** *Bikaestáló*, *-hoz*, *-nál*. L. Tűzoltószertár.
- Bodega** *Bodēga*, *Kocsmá*, *-hoz*, *-nál*. L. Kocsmá.
- Bodola hídjá** *Bodola hidja*, *-hoz*, *-nál* (Fr I., Hí, 65) – A híd mellett néhai Bodola Sándor portája áll.
- Bolt** -, *Bót* *-hoz*, *nál* (Fr I., É, 39) – A falu központjában a volt hitelszövetkezeti székház közvetlen szomszédságában álló épületet 1942-ben Bede Sándor tanító, a Hangya Fogyasztási Szövetkezet elnöke építtette a falubeliek anyagi áldozata és közmunkája árán bolt- és kocsmahelyiségeként. 1948-tól állami bolt és kocsmá, 1962-től csak bolt 1999-ig. 2004-ben az újjáalakult Imreh Albert Erdőközbirtokosság vásárolta meg a zágoni Polgármesteri Hivaltól, és eredeti állapotában felújította. Ma is bolt működik az épület egy részében.
- Bustyuk utcája** -, *-ba* (Fr II., U, 48) – Az utcában egy Bustyuk ragadványnevű román ember lakott a 20. század közepéig.
- Cigány-domb** -, *Cigán-domb*, *-ra* (Fr I., Do, 66) – Egy cigány család élt azon a dombon a 20. század első feléig, míg tűzvészben el nem pusztult a házuk.
- Cigány-kert** -, *Cigán-kert*, *-be* (Fr I., Kt, gy, 57) – A 20. század legelejéig Zathureczky Gyula báróti és papolci földbirtokos tulajdonát képezte a kert, aki ökörhízlaldát és szeszgyárat működtetett ott. Ezért akkoriban a kertet Masinakertnek nevezték. Még korábban egy, a Thamó földbirtokos család tulajdonában lévő gabonaörlő malom is működött a kertet átszelő Malomárok partján. A 20. század közepén a kertet Bede Sándor tanító vásárolta meg. Tőle az 1970-es évtizedben a papolci Esztojka cigány család vásárolta meg. Ma gyümölcsöskert, a régi gyárnak, istállónak, malomnak nyoma sincs. – *Masinakert*.
- Csák** -, *-ba* (Fr I., Tr, U, 62) – 1854: *Csák* (EJK) – A falu nyugati bejáratánál lévő utca és településrész megnevezése. A névadás motivációja ismeretlen. A „csáki” jelzőnek névmegkülönböztető szerepe van Papolcon két vagy több azonos nevű személy esetén.
- Csáki-híd** *Csáki-hid*, *-ra*, *-hoz* (Fr I., Hí, 49) – A Csák utcát és településrészt köti össze a Darék nevű főúttal.
- Csigolyás** *Csigojás*, *-ba* (Fr II., Tr, Kt, 10) – 1600 és 1742: *Csigolyás* (Bede); 1782: *Csigolyás* (FJK) – A falu keleti, Kommandó felőli kijáratánál, a patak mentén elterülő falurész településrész megnevezése. Szántó és kaszáló kertek találhatóak a területen. A patakmederben sűrűn nőtt csigolyafűz bokrok a terület névadói.
- Csutak utca** -, *Sinka Feri utcája*, *-ba*. L. Sinka Feri utcája.
- Darék** -, *- Fő út*, *-ra* (Fr I., Út, 35) – 1891: *Darék*, *Fő út* (EJK) – A falut hosszanti irányban, középen, „derékban” kettészeli az út. A Darék a derék szóból alakult át. A Darék névvel az út alszegi szakaszát illetik; a felszegi útszakasz neve Fő út. – *Fő út*.
- Deacon** *Dēakon*, *-ra*. (Fr II., U, 24) – A Fő utat az Aszalvány útjával összekötő utca, melyben a 20. század közepén egy Deacon családnevű román ember lakott.
- Domokos utcája** -, *-ba* (Fr I., U, 32) – 1991-ben Domokos Géza író, a Kriterion Könyvkiadó nyugalmazott igazgatója, az RMDSZ első elnöke vásárolt házat az utcában, ahol a nyarakat töltötte 2007-ben bekövetkezett haláláig.
- Duțu utcája** -, *-ba* (Fr II., U, 76) – A Felszegben a régi román templom mögött lévő utca, amelyben Duțu Ioan papolci gazdag román ember lalkik.
- Duțu halastava** -, *-hoz* (Fr II., Tó, 77) – Duțu Ioan papolci gazdag román ember a Felszeg (a falu keleti része) falurész déli szélén, a Láhó lábánál halastavat létesített, amelyet tulajdonosáról neveztek el.
- Elekes utcája** *Elekēs utcája*, *-ba* (Fr I., U, 20) – Elekes Ferenc lakott az utcában, mely határt képez az Alszeg és Felszeg nevű falurészek közt.
- Emilka pusztája** *Ēmilka pusztája*, *-ra* (Fr I., Té, 43) – A 20. század közepéig a terület a molnár Bajkó Károly telke és lakhelye volt, aki malmot is mű-

- ködtetett ott. A terület névadója a család utolsó, elszegényedett tagja, Bajkó Emília (Emilka), aki az 1970-es évtized végén hunyt el. Ma a falu gazos, gyomos, gondozatlan közterülete, ahol nincs sem malom, sem egyéb épületek, csupán az egykori öreg fűzfák maradtak meg.
- Falu legelője** *Falu legelője, -re* (Fr I-II., D, I, 73) – Papolc déli határában emelkedő Láhó domb falu felőli oldalának lábánál húzódik a marhacsorda legelője.
- Fazakas-kert** *-, -be* (Fr I., Kt, 67) – A kert régen egy Fazakas nevű család telke és lakhelye volt. Ma több tulajdonosé a terület, amelyet kaszálóként kasznosítanak.
- Felszeg** *Félszeg, -be* (Fr. II., 7) – A falu keleti része, amely magasabban fekszik, mint az Alszeg, a nyugati falurész. – Gúnynevéen *Vaszifalva*, mert azt a falurészt román ajkú lakosság lakja, akik közt sok a Vasile keresztnévű ember.
- Fő út** *Fő ut, -ra, -on* (Fr. II., Út, 23) – A falut hosszában középen kettészelő aszfaltozott út keleti szakasza. A nyugati útszakasz neve: Darék. – *Darék*.
- Főzde** *-, -hez, nél* (Fr I., Té, Kt, É, 54) – Az 1940-es évtizedben a papolci Gáll Dezső létesített pálinkafőzdet egyik kertjében. Ennek halála után fia, Gáll Ferenc 2011-ben eladta a birtokot. Az ipartörténeti műemléknek számító pálinkafőző felszerelés ócskavasbegyűjtőbe került. Az egykori pálinkafőző házat, az előtte elterülő közterületet és a kertet, amelyben áll a ház, Főzdenek nevezik.
- Gáterek** *Gátérek, -hez, -Temető alatt*. L. Temető alatt.
- Gyár** *alatt -, alól, alá*. L. Temető alatt.
- Godzsák utcája** *-, -ba* (Fr I., U, 69) – Az 1990-es évtized első feléig egy Godzsa nevű család lakott abban az utcában több, mint két évtizeden át.
- Gyükenes útja** *Gyükenés útja, -ra* (Fr II., U, 74) – A Gyükenes patakba torkolló keskeny utca a patakról kapta a nevét.
- Gyükenes** *Gyükenés, -be* (Fr I-II., P, 75) – 1759: *Gyükeres patak* (FT) – A Papolc patakába torkolló jobboldali kis mellékpatak a Gyükenes, melynek medrében fűzfák, égerfák és más sűrűn nőtt vízi növényzet él. A növényzet gyökérzete a patak névadója. – A *Gyükeres patak* névalak nem használatos, csak történeti forrásban fordul elő.
- Gyükeres-patak** *-, -ra, -hoz*. L. Gyükenes.
- Három Gesztenye-bár** *Három Gesztenye-bár, Bagoj-élet, -nél* (Fr II., Ép, 14) – A mai Három gesztenye bár épülete a hozzá tartozó telekkel és gazdasági épületekkel együtt a 20. század közepéig Bagoly Zsigmond falujegyző lakterülete volt, ezért régebb az idős lakosság Bagoly-életnek nevezte. 1962-ben a zágoni központú állami kereskedel-
- mi szövetkezet az örököstől megvásárolt mindent, és a lakóházat a felszegi román lakosság boltjává alakították át. Innen a Román bolt megnevezés. 1994-ben Buțui Ioan papolci román kőműves vásárolta meg a hajdani Bagoly jegyző portáját, ahol a Három gesztenye bár nyitotta meg. Az épület előtti közterületen három gesztenyefa áll, melyeket 1896-ban ültetett a falu akkori előljárósága (Veres Károly ref. pap, Molnár Gábor ref. énekvezér-tanító, Imreh Mózes jegyző, Bede Ferenc községi bírósági) a honfoglalás ezeréves emlékére milleniumi emlékgesztényefákként. Innen ered a Három gesztenye név. – *Bagoly élet, Román bolt*.
- Hegy Hégy, -re, -en (Fr I., Tr, U, 72) – 1864: *Hegy utca* (EJK); 1881: *Hegy* (EJK) – Az Alszeg délkeleti részét, patak szintjéhez viszonyítva magasabban fekvő településrészt és a Láhó domb északi lábánál húzódó utcát nevezik Hegynek. Ha a faluban több azonos nevű ember élt, a „hegyi” jelző névmegkülönböztetőként volt használatos. – A *Hegy utca* névalak nem használatos, csak történeti forrásban fordul elő.**
- Hegy utca** *Hegy utca -ba*. L. Hegy.
- Imaterem** *Imaterem, -be, -hez, -nél* (Fr I., É, 17) – Az épületet a Trianon utáni időben, 1924-ben Veres Károly református pap ösztönzésére a református egyház építtette magyar kultúrházként, amikor a Község-háza épületében lévő művelődési ház és bálterem román kézre került. Az épület egyik része régen harangozó szolgálati lakás volt, ma az egyházközség könyvtára működik benne. A két nagyterem művelődési házként és néhány évig református felekezeti iskolaként szolgált. Az államosítás után egy ideig a kollektív gazdaság gabonarakára volt, ma imateremként használja a ref. egyház.
- Iskola** *-, -ba, -hoz* (Fr I., É, 30) – Az alszegi Általános Iskola megnevezése. Ma az épületben működik a magyar óvoda, a magyar elemi tagozat, illetve a felsősök magyar és román tagozata. A román anyanyelvű alsó tagozatosok és román óvodások külön épületben tanulnak a románok lakta Felszeg falurészben.
- Kálmánné hídja** *Kálmánné hídja, -hoz, -nál* (Fr I., Hí, 21) – A 20. század közepe táján özv. Kelemen Kálmánné élt közvetlenül a híd melletti portán. Megjegyzés: e híd határt képez a magyarok lakta Alszeg és a zömében románok lakta Felszeg, gúnynevéen Vaszifalva, falurészek közt.
- Katus néni pusztája** *Katus né pusztája, -ra* (Fr I., Té, 56) – Az 1990-es évek első feléig özv. Csorja Incze Katalin, népiesen Katus né (jel.neni) élt azon a területen. Talán azért kapta éppen róla a libalegelő-tér a nevét, mert különleges látványt

- nyújtott, ahogyan hátfájása miatt teljesen meg-
görnyedve járt.
- Katolikus imaház** -, -hoz, -nál. L. Puskaszín.
- Kelemen doktor élete** *Kelemen doktor élete, -be, -hez* (Fr I., Kt, gy, 50) – A több hektárnyi gyümölcsös-
kert dr. Kelemen Zoltán ügyvéd gyümölcsöskert-
je volt, amit a kollektív elvett. A rendszerváltás
után a család örökösei visszakapták a birtokot.
- Kocsmá** -, *Korcsoma, Bodega, Rendelő, -hoz, -höz, -*
nál, -hoz (Fr I., É, 38) – A falu központjában álló
épületet 1929-ben hitelszövetkezeti székházként
építtette az akkori Hitelszövetkezet vezetősége
Imreh Albert papolci mérnök tervei alapján. Az
államosításkor az állami kereskedelmi szövetke-
zet tulajdonába ment át a hozzá tartozó kerttel
és gazdasági színnel együtt. 1962-től kocsmahely-
iségként használták évtizedekig, megfosztva ér-
tékes könyvtárától, bútorzatától (Zágonba vitték
el), kerítésétől, a gazdasági színt pedig a Gazdakör
ott tárolt mezőgazdasági gépeitől, felszereléseitől.
A vagyoni-visszaszolgáltatási törvény értelmében
a telek és ház az erdőközirtokosság tulajdonába
került 1995-ben. 1999 óta orvosi rendelő is mű-
ködik az épületben. – *Bodega, Rendelő.*
- Kollektív-híd** *Kolèktiv-híd, -hoz, -nál* (Fr I., Hí,
51) – Dr. Bajkó Zsigmond ügyvéd, földbirtokos
egykori lakterületét köti össze a híd a Fő úttal.
1950-ben, miután a kuláklistán szereplő családot
deportálták, a dr. Bajkó-kúria (épült 1920-ban)
a hozzá tartozó mintegy öt hektáros gyümölcsös-
sel és sok gazdasági épülettel együtt a kollektív
irodaháza lett. A régi fahidat akkor újjáépítették.
Az 1990-es évtized közepén az egykori tulajdo-
nos unokaöccse, Bajkó Gyula visszaigényelte,
majd id. Sinka Géza papolci lakosnak eladta
a bennvalót. A jelenben ifjabb Sinka Géza a tu-
lajdonos. Régebb az idős emberek Bajkó ügyvéd
hídjaként emlegették. Ma már nem ismert ez
a megnevezés.
- Korcsoma** -, -hoz, -nál. L. Kocsmá.
- Kultúrotthon** *Kulturotthon, -hoz, -nál* (Fr I., É, 31)
– Az épületet mint Községházát és Báltermet
1902-1903-ban építtette a falu lakossága. A Bál-
termet Bede Sándor tanító javaslatára 1922-ben
színpaddal bővítették. 1945 után Kultúrotthon-
nak nevezték el, a faluházát pedig Néptanácsnak.
1990-ig a postahivatal is abban az épületben mű-
ködött. – *Néptanács.*
- Malom** -, -hoz, -nál. L. Pozsony-élet.
- Malomárok** -, -hoz, -nál (Fr I., Fr II., Á, 8) – Az
1940-es évek végéig működő malmok meghajtá-
sára szolgáló, a főpatak vizéből táplálkozó mes-
terséges árok szelte át a falut kelet-nyugat irány-
ban: a Malomárok, amely évszázadokkal ezelőtt
létesült. Ma már csupán egyes szakaszai láthatók,
illetve a partjait szegélyező fűzfák élnek még he-
lyenként.
- Masina-kert** -, -be. L. Cigány-kert.
- Máté-kert** -, *Mikola halastava, -be* (Fr I., Kt, 70)
– Régen egy Máté nevű családé volt a kert, majd
a 20. század közepe táján id. Mikola Józsefé lett.
Ma ennek fia, Mikola József a tulajdonos, aki ha-
lastavat létesített a kertben. – *Mikola halastava.*
- Mázsa** -, *Piactér, -nál, -hoz, -en.* (Fr I., Té, É, 26)
– 1899: *Piactér* (EJK); 1924: *Piactér* (Bede) –
A 20. század első feléig ezen a téren tartották az
országos és heti állat- és kirakodóvásárokat. Ma
csupán a tér egy része létezik közterületként, ahol
a falu hídmérlege vagy ún. mázsája áll. A terület
nagyobb részét Kelemen Antal és Szabó Bálint
volt kollektívelnök veteményeskertje és előudvara
foglalja el. – *A Piactér megnevezés ma nem hasz-
nálatos, csak történeti forrásban fordul elő.*
- Mikola-halastava** -, -hoz. L. Máté-kert.
- Nagy Anti hídja** *Nagy Anti hídja, -ra, -hoz* (Fr I., Hí,
36) – Nagy Antal lakik annak az utcának a kez-
detén, amelyet a nevezett híd összeköt a falu fő
utcájával.
- Nagy Bálintné utcája** -, -ba (Fr I., U, 3) – Nagy Bá-
lintné élt abban a zsákutcában. – *Zsák utca.*
- Nagy Karcsi utcája** -, -ba (Fr I., U, 19) – Az idő-
sebbek még Nagy Laci bá' utcájának is mondják.
A 20. század első felében Nagy László lakott az
utcában, ma pedig ifj. Nagy Károly lakik az egy-
kori Nagy-portán. – *Nagy Laci bácsi utcája.*
- Nagy Laci bácsi utcája** *Nagy Laci bá' utcája, -ba.* L.
Nagy Karcsi utcája.
- Néptanács** -, -hoz, -nál. L. Kultúrotthon.
- Nyír** -, -be (Fr II., Tr, U, 78) – 1654: *Nyír* (Bede)
– A Nyír településrész a Felszeg délkeleti szöglet-
ében terüle el. Nyírfákkal benőtt terület volt még
a 20. század első felében is, mielőtt a falu kiter-
jeszkedett arra a területre, és kiirtotta a fákat. Ma
csupán néhány nyírfá é a területen.
- Papi-lak** -, -ra, -hoz (Fr I., É, 37) – A ref. egyház
épülete. A falu központjában a református temp-
lom mellett áll. 1913-14-ben épült, Veres Károly
papsága idején.
- Papolc vize** *Papóc vize.* L.Patak.
- Papolc pataka** *Papóc pataka, -ra* (Fr I-II, P, 6) – 1733:
Papolc vize (FJK) – A falut hosszanti irányban át-
szelő patak. – *Papolc vize.*
- Pékség** -, *Új-Főzde, -be, -hez* (Fr I., É, 27) – Dr.
Bajkó Zsigmond fiának, ifj. Bajkó Zsigmondnak
a falu alvégén lévő telkét deportálásuk, 1950 után
a kollektív gazdaság kisajátította. Az 1980-as évek
elején pékséget nyitott a lakóházban. A portát
1993-ban Bajkó Gyula örökös visszakapta, majd

eladta. Azután magántulajdonban lévő pékség működött az épületben. 2008-ban ismét tulajdonost cserélt a bennvaló, Neagoe Stelian bukaresti egyetemi tanár vásárolta meg, és pálinkafőzdet nyitott a telek hátsó részén épített új épületben. – *Új Főzde*.

Piactér -, -en, -re. L. Mázsa.

Pozsony-élet -, *Malom*, -re, -hoz (Fr I., É, 28) – A deportáláskor, 1950-ben a Pozsony földbirtokos családtól elvett telken (a falu közponjában, a református templom mellett) a lakóház helyére a kollektív gazdaság gabonarakartárt épített, melyben malmot is működtetett. Az istállókban, csűrökben takarmánytároló helyet és kovácműhelyt létesítettek. Az egykori sütőházat a falu tűzoltóautójának garázsává alakították át. A rendszerváltás után a malom magánkézre kerülve még ma is működik. – *Malom*.

Puskaszín *Puskaszín*, *Katolikus imaház*, -hez, -nél (Fr I., Té, 41) – Az Alszegben a patak mellett 1889–1985 közt azon a közterületen állt a Puskaszín, amely a két régi tűzoltófecskendő, ún. „vízipuska” (1890-ben készültek Budapesten) tárolására szolgált. A boronaépületet 1985-ben lebontották, faanyagából sportegyleti székházat építettek a Temető alatti településrészben lévő futballpályán. A tűzoltófecskendőket a falu bikaistállójából átalakított Tűzoltószertárban helyezték el. A Puskaszínnek nevezett kis téren a 2000-es évek elején katolikus kápolnát építtetett a zágoni katolikus egyház a maroknyi papolci katolikus hívő számára. – *Katolikus imaház*.

Rendelő *Rendelő*, -höz, -nél. L. Kocma.

Román bolt *Román bót*, -ba, -hoz. L. Három gesztenye bár.

Református templom *Réformátus templom*, *Templom*, -hoz, -nál (Fr I., É, 29) – A 19. század végén épült a templom neogótikus stílusban. – Az épületet a lakosság csak pusztán *templomnak* mondja. – *Templom*.

Régi román temető -, *Régi román temető*, -höz, -nél (Fr II., Té, 45) – A 18. században emelt görögkeleti templom kertjében lévő görögkeleti temetőnek a magyar lakosság által használatos megnevezése. E temető nevezetessége, hogy cirill betűs feliratú sírkövek is láthatóak benne.

Régi román templom -, *Régi román templom*, -hoz, -nál (Fr II., É, 44) – A 18. században emelt görögkeleti kis fatemplom székely stílusban épült a falu Felszeg részében. Az érdekessége, hogy kapuja magyar feliratos székelykapu a 19. századból. A templom ma műemlék, csak nagy ünnepekkor használják vallásos alkalmakra.

Román iskola -, *Romány iskola*, -hoz, -nál (Fr II., É, 46) – A Felszeg falurészben található az iskola-épület, mely 1956-ban épült. A román tannyelvű óvoda és román tannyelvű I–IV. osztályos iskola-működik az épületben.

Sinka Feri utcája -, -ba (Fr I., U, 33) – A 20. század folyamán, az 1980-as évtized első feléig a Csutak-család lakott az utca patak felőli kezdetén. Nemrég Sinka Ferenc költözött az egykori Csutak-portára. – A *Csutak utca* névalak ma már ritkán használatos.

Szoros -, -ba (Fr II., Szr, 16) – Gyalogosok által használható keskeny ösvény, mely az egykori Malomárok felé vezet. Az ösvény egyik végénél néhai Bajkó György lakott az 1980-as évtizedig.

Szoros -, -ba (Fr II., Szr, 34) – A bozóttal benőtt, gyalogosok által ma már nem használt ösvény felső vége néhai id. Bajkó Tamás portája mellett torkollik a főútba.

Szoros -, -ba (Fr II., Szr, 60) – Timaru Gheorghe (a magyar lakosság Timár Gyurinak szólította) román ember lakott régebb az ösvényszerű keskeny utcában.

Templom -, -hoz, -nál. L. Református templom.

Tanorkapu²⁴ -, -hoz, -nál (Fr I., U, 18) – 1691: *Tanórokra menő* (Bede); 1733: *Tanórokra menő* (FT) – A ma Tanorkapu néven ismert utcácsén nincs kapu, csupán a név őrzi a múltbeli határkapu emlékét. Megjegyzés: A faluban a hangoskodó emberre mondják a következő szóláshasonlatot: Akkora a szája, mint egy tanorkapu. – A *Tanórokra menő* névalak ma már nem ismert, csupán történeti forrásban fordul elő.

Tanórokra menő *Tanórokra mënő*. L. Tanorkapu.

Temető -, -be, -nél (Fr I., Té, 1) – A magyar lakosság temetkezési helye a Csere-oldal domb oldalában. – L. *Csere-oldal* a külterületi neveknél.

Temető alatt -, *Gátërek*, -alá (Fr I., Tr, Út, Kt, É, 2) – 1810 *Temető alatt* (EJK) – A református temetődomb lábánál húzódó út, illetve az út mentén elterülő kertek, szántók, kaszálók, a futballpálya, a mezőgazdasági gépállomás és a fűrésztel megnevezése. Az 1890-es években Bajkó Ferenc papolci lakos, majd 1903-ban az ő telkén a Heksch és Mettner-cég létesített fafeldolgozó gőzfűrészgyárat e helyen. 1950-ig, a deportálásig dr. Kelemen Zoltán és ifj. Bajkó Zsigmond földbirtokosok fűrészgyárai működtek azon a területen. Régebb az öregek úgy nevezték azt a területet, hogy *Gyár alatt*. Az 1989-es rendszerváltás után ismét magánfűrészgyárak működnek ott, és a terület új neve: *Gátërek*. – *Gyár alatt*, *Gátërek*.

²⁴ VÖRÖS Ottó 1997, 430–433.

- Timár Áron utcája** -, *-ba* (Fr II., U, 61) – A Felszegben lévő kis utca. Aron Timaru román ember (a magyar lakosság Timár Áronnak nevezte), boltos, majd évtizedekig a falu egyik erdőpásztorra, lakott az utcában haláláig, az 1990-es évtized közepéig.
- Tóroné utcája** -, *-ba* (Fr II., U, 68) – A Felszeg nyugati részében lévő utca, amelynek kezdetén özv. Tóro Lajosné lakott 2006-ig.
- Tűzoltószertár** *Tűzotószértár, Bikaistálló, -hoz* (Fr I., É, 40) – A Községháza udvarán álló épület a 20. század elején épült bikaistálló céljaira. Ma Tűzoltószertár, azaz ott őrzik a 19. század végén Budapestről vásárolt két régi tűzifecskendőt, valamint a papolci tűzoltóság történetét bemutató kiállítás látható a két terem egyikében. – *Bikaistálló.*
- Új-Főzde** *Új-Főzde, -be, -hez.* L. Pékség.
- Új román temető** -, *Új román temető, -höz, -nél* (Fr II., Te, 4) – Az újabbik görögkeleti templom kertjében az 1980-as évtized második felében létesített görögkeleti temetőnek a magyar lakosság által használatos megnevezése.
- Új román templom** -, *Új román templom, -hoz, -nál* (Fr II., É, 13) – Az újabbik görögkeleti templomnak a magyar lakosság által használatos megnevezése. A templom 1930–32-ben épült a magyar és román lakosság közmunkája árán. A toronyban lévő harangok egyikét – amely eredetileg a régi görögkeleti templom számára készült – a papolci Erdőközbirtokosság öntette 1924-ben Szebenben. Körirata a következő: „A papolci Erdő Köz-birtokosság ajándéka.”
- Vár-hegy nyaka útja** *Vár-hégy nyaka útja, -ra* (Fr II., Út, 5) – A faluból a Vár-hegy nyaka nevű dombhajlat felé kivezető út a Felszeg észak-nyugati részén.
- Vaszifalva** ~ L. Felszeg.
- Víz** *Víz, -re, -en* (Fr I., Tr, U, Té, Ö, 42) – 1864: *Víz utca* (EJK) – Az Alszeg nevű falurész közepe táján, a patak két oldala mentén lévő utcák, gyalogösvény, közterület megnevezése. Ha a faluban több azonos nevű ember élt, a „vízi” jelző név-megkülönböztetőként volt használatos. – *Víz utca.*
- Víz utca** *Víz utca, -ba.* L. Víz.
- Vízpumpa** *Vízpumpa, -hoz, -nál* (Fr I., Té, É, 52) – A volt kollektív gazdaság vízszivattyújának tárolására szolgáló épület áll a Vízpumpa nevű közterületen, az Alszegben, a falu nyugati végétől mintegy 300 méternyire a patak mellett. Ma id. Földes Bálint tulajdona az épület a benne lévő szivattyúval együtt.
- Zarea utcája** *Zárëa utcája -ba* (Fr II., U, 47) – Egy Zarea nevű román ember lakott a 20. század közepén a Felszeg keleti felében lévő utcában.
- Zsák utca** ~ L. Nagy Bálintné utcája.
- Zsidók útja** *Zsidók útja, -ra* (Fr II., Út, 59) – Az 1880-as évtized első felében Horn Dávid felvidéki zsidó fakereskedő által, zsidó munkások révén, építtetett út a falu keleti részén, amelyen szállították a papolci erdőben alapítandó fűrészgyártelepre, a majdani Gyulafalvára (elnevezés Zathureczky Gyula földbirtokosról) a gépeket, felszereléseket.
- Zsuzsa-bár** -, *Benedek Dezső üzlete, Benedekék bárja, -ba, -hoz* (Fr I., É, 58) – ifj. Benedek Dezső és neje, Benedek Zsuzsa magánlakásában működő bár és bolt, amely két éve nyílt, a faluháza szomszédságában. – *Benedek Dezső üzlete, Benedekék bárja.*

3.5. Külterület

- Akácós** -, *-ba* (S, sz, 143) – A 20. század első felében dr. Bajkó Zsigmond ügyvéd által megvásárolt és akácfákkal körbeültetett mezőterület a falu alvégén.
- Akácós útja** *Akácós útja, -ra* (Am, U, 130) – A faluból délnyugat irányában kivezető, az Akácós hátrészen átvágó, Barátos falu felé tartó dűlőút.
- Alsó-Gyepű pusztája** *Alsó-Gyepű pusztája, -ra* (He, pu, 146) – 1954: *Alsó Gyepű pusztája* (Bede) – Puszt a papolci erdőben a falutól mintegy 4 kilométernyire. A gyepű szó jelentése ’mesterségesen megépített középkori országhatár’.
- Alsó-határ** -, *-ba.* L. Alsó-mező.
- Alsó-mező** -, *-re* (S, sz, r, 86) – 1843: *Alsó mező* (FJK); 1788: *Alsó határ* (EJK); 1749: *Alsó mező* (EJK); 1600: *Alsó Mező* (Bede); 1954: *Alsó határ* (Bede) – A falutól nyugatra elterülő szántó- és kaszálóhatárt illeti e megnevezés. – *Alsó-határ.*
- Alsó-Rákos** -, *-ba* (Am, S, r, 48) – 1654: *Alsó Rákos* (Bede) – Feltételezhetően sok rák élt azon a területen, hiszen egykor vizes, mocsaras terület volt a Kovászna-patak árterületén. Ma lecsapolt, száraz kaszálóterület a falutól északnyugatra mintegy 3 kilométerre. – *Rákos.*
- Aszalvány** -, *Aszalván, -ra* (He, e, 176) – 1729: *Nagyaszalvány* (Bogáts); 1954: *Aszalvány* (Bede) – A régi időkben aszalással, a fa kérgének lehántásával szárították ki a kivágásra szánt fákat. Feltételezhetően ezen az erdőterületen is ily módon folyt fakitermelés. – A *Nagy-Aszalvány* névalak ma már nem használatos, csupán történeti forrásban lelhető fel.
- Bálé kútja** *Bálé kútja, -hoz, -nál* (Km, Do, r, sz, 125) – 1748: *Bálé kútya* (Bede) – A falutól kissé északra, a Középső határban lévő mezőterület. Nincs forrás ott.
- Barabás György-tag** -, *-ra* (Km, S, r, 109) – A papolci történész, Barabás Samu nagybátyjának,

- Barabás Györgynek a földbirtoka volt a Középső határban, a falutól északra. Ma a kaszáló a leszár-mazottaké.
- Barátosi út** *Barátosi ut, -ra* (Km, Am, Út, 113) – Ezen a kövezett földúton zajlott a közlekedés Papolc-Barátos vasútállomása között a 19. század végétől a 20. század közepéig. A mai aszfaltút megépítése óta ezt az utat dűlőútként használják.
- Barta-oldal** *Barta-ódal, -ba*. (H, e, 235) – Kommandó falu közelében lévő erdős hegyoldal neve. A névadás motivációja ismeretlen.
- Baszka** *-*, *-hoz, -ra* (Fo, 261) – 1793, 1827: *Baszka* (FJK) – A Baszka folyó Kommandó falutól északra ered, összegyűjti számos kis erdei patak vizét, majd végigfolyva a papolci erdőterületen északról dél felé, Musánál hagyja el Kovászna megyét.
- Becás** *Bécás, -ba* (Am, S, sz, r, 157) – A 19. században Zágonban élt Beczásy Kristófé volt vagy bérelte a szóban forgó kaszálót, mely a falutól nyugatra található. Az 1858. évi községi jegyzőkönyv tesz említést arról, hogy a Jáhoros nevű erdőrészt kiadták bérbe zágoni Beczásy Kristóf földbirtkosnak.
- Becás** *Bécás, -ba* (H, e, 255) – 1858: *Becás* (FJK) – Kommandó falu közelében lévő erdős hegyoldal neve. Feltételezhetően a 19. században Zágonban élt Beczásy Kristófhoz kapcsolódik a névadás motivációja.
- Becás pataka** *Bécás pataka, -ra, -hoz* (P, 253) – A Becás erdőben folyó patak megnevezése.
- Bede Károly kanyarja** *Bède Károly kanyarja, -ba* (H, e, 237) – Kommandó falu közelében a Mettnervágás nevű erdő mellett az út kanyarulatát a 20. század elején Bede Károly papolci lakos bővítette (ő volt a papolci fúvószkenar alapítója és első vezetője). Róla kapta a nevét a szóban forgó erdőrészt.
- Bereczky-örház** *Bërëcki-örház, -hoz, -nál* (Am, S, sz, r, 127) – A 20. század elején a Láhó-hegy Zágon felőli oldalán haladt a Kommandót Barátossal összekötő ún. Diósy-vasút (Diósy Lajos nagyváradi fakereskedő építtette). Felment a keskeny vágányú fafuvarozó vicinális egészen a Barta-erdőig. A zágoni Hegyfarknál ért le a sík terepre, és haladt Barátos felé. Barátos közelében, a Holt-Kovácsna nevű kaszálón felül volt az egyik vízvező örház, a Bereczky-örház, ahol a gőzmozdonyt feltöltötték vízzel. A vicinális sínjeit az 1930-as években szedték fel (Bagoly Ferenc adatközlő nyomán). Az örház ma már nincs meg, de azt a szántót és kaszálót, ahol egykor állt, Bereczky-örháznak nevezik.
- Bivalyos-tó** *Bivajos-tó, -ba* (He, e, 200) – Kommandó falu közelében található, vizenyős altalajú erdő. Régen ott gyűltek össze a csordába járó bivalyok.
- Boroszlán pusztája** *Boroszlány pusztája -ra* (He, pu, 104) – 1760: *Borosztján pusztája* (PHAT); 1852: *Boroszlány pusztája* (PHAT) – Ezt a pusztát régen Páké falu lakói, akiknek szomszédos az erdőjük a papolciakéval, a *Szemerkes pusztája* megnevezéssel illették. Papolcon az orgonát népiesen boroszlánynak vagy boroszlánnak mondják. – *Borosztján pusztája, Szemerkes pusztája*. Ezek a névalakok ma már csak történeti forrásokban fordulnak elő.
- Borosztján pusztája** *-*, *ra*. L. Boroszlány pusztája.
- Botos** *-*, *-ba* (Fm, D, e, r, 117) – 1748: *Botos* (Bede); 1760: *Botos* (PHAT); 1892 és 1893: *Botos szántó* (EJK) – A falu északkeleti határában lévő kaszáló és erdő. A 20. század elején a Csorja családnak szántóterülete is volt ott, illetve egy tanyája, amely ma már nincs meg. – *A Botos szántó* megnevezés csupán történeti forrásokban fordul elő.
- Botos szántó** *-* L. Botos.
- Botos útja** *-*, *-ra* (Fm, Ú, 111) – A Botos erdőbe és kaszálóra vivő út.
- Bozda karja pataka** *-*, *-hoz, -nál* (P, 197) – A Bozda karja nevű erdőrészen aláfoló patak.
- Bozda karja**, *-ba* (H, e, 198) – A nevezett erdőrészt feltételezhetően az ott élő bodzabokrokrol kapta a nevét. A bozda a papolci népnyelvben használatos, jel. bodza.
- Büdös-kút** *Büdüss-kut, -ba* (H, F, 224) – 1851: *Büdüskut* (FJK) – Kénszagú gyógyforrás található az erdőben. 1918-ig határórlaktanya működött a forrás mellett.
- Bükk alja** *-*, *-alá*. L. Bükk alatt.
- Bükk alatt** *Bikk alatt, -ra*. (Am, S, sz, r, 172) – 1852: *Bikkalja* (PHAT); 1749 és 1810: *Bikk alatt* (EJK); 1696: *Bükkalja* (Bede) – A falutól nyugatra a Bikk alja nevet viselő kaszáló fölé emelkedő dombon a papolci református egyház bükkfa erdeje húzódott régen. Az 1950-es évtized végén, a 60-as évek elején teljesen kiirtották a csereerdőt legelőterület nyérése céljából. – *Bükk alja*.
- Cigány-patak** *Cigán-patak, -ra, -hoz* (P, 233) – Kommandó falu közelében folyó erdei patak. A névadás motivációja ismeretlen.
- Csaholy** *Csahoj, -ba* (Km, S, r, 99) – 1792: *Csaholy* (Bogáts); 1810 és 1882: *Csaholy* (EJK); 1852: *Csaholy* (PHAT) – A falu északi határában, a Középső mezőben elterülő nagy kiterjedésű kaszáló.
- Csaholyra menő út** *Csahojra mënő ut, -ra* (Fm, Km, Út, 100) – 1749: *Csaholyra menő út* (EJK) – A Várhegy nyakától a Csaholyig vivő dűlőút, amely a Kovászna felé haladó országútba torkollik.
- Csere alatt** *-*, *alá, alól* (Km, D, r, sz, 144) – 1759: *Csere alatt* (Bede) – A magyar temető melletti háttársz megnevezése.

- Csere megett** *Csere megëtt*, (Km, D, r, sz, 124) – 1749, 1810, 1891: *Csere megett* (EJK) – A magyar temetőtől északra eső kaszáló megnevezése.
- Csere-oldal** -, *Csere-ódal*, -*ba* (Km, D, 133) – 1749, 1810, 1891: *Csereoldal* (EJK); 1895, 1897, 1903: *Csereoldal* (EJK); 1685: *Csereoldal* (Bede) – A falu északi határát képező dombvonulat nyugati részének megnevezése. Ezen a dombon régen csereerdő volt, ma csupán néhány szál cserefa él. A domb falu felőli oldalában található a magyar temető. – *Temető*.
- Cserés** -, -*be* (Km, D, l, 174) – A falu déli határát képező Láhó domb nyugati nyúlványának megnevezése. Régen csereerdő borította, ma bokros legelő.
- Csigolya útja** *Csigoja utja*, -*ba* (U, 136) – A Csigolyás falurészből – a falu keleti felében – Kommandó felé kimenő utat nevezik így. A területen csigolyafűz él.
- Csihányos** -, *Csihános*, -*ba* (H, e, 262) – Sok csalán él abban az erdőben. A székely nyelvjárási csihány jel. csalán.
- Csikó-kosár** -, -*ba* (H, e, 204) – Régen, a 20. század elejéig csikók legelője és szálláshelye volt az erdőterület Kommandó közelében.
- Csikos-ér** *Csikos-ér*, -*be* (Am, S, r, sz, 101) – 1658: *Csikosér* (Bede); 1792: *Csikosérlábja* (Bogáts); 1852: *Csikos ér* (PHAT) – A falu nyugati határában a patak jobb partja mentén húzódó mezőgazdasági terület. Talán csikhalak éltek a patakban, s innen a névadás. – A *Csikos-ér lábja* megnevezés csak történeti forrásban fordul elő.
- Csikos-ér lábja** -, -*ba*. L. Csikos-ér.
- Csorgó völgye** *Csorgó vögye*, -*be* (Vö, e, 181) – A falutól keletre egy kilométerre lévő Salamon-csorgóból kifolyó ér szeli át ezt a völgyet.
- Csorja Balázs** -, -*ba* (He, e, 193) – Régen a papolci Csorja Balázs tulajdonát képezte a nevezett erdő a falutól keletre, mintegy 2 kilométerre.
- Darnó** -, -*ba* (H, e, 229) – A falutól mintegy 25 kilométernyire délkeletre található hegy. A névadás motivációja valamint a szó jelentése ismeretlen.
- Darnó pataka** -, -*ra* (P, 232) – A Darnó hegyről aláfoló patak megnevezése.
- Dealu-Bătrân** -, -*re* (H, e, 208) – 1852: *Gyálu Batrin* (PHAT) – Kommandó közelében lévő hegy.
- Deszka völgye** *Dészka vögye*, -*be* (D, l, 160) – 1843: *Deszka völgye* (Bede) – A falu déli határát képező Láhó domb falu felőli oldalában egy legelőrész megnevezése. A névadás motivációja ismeretlen.
- Dobra köve** -, -*be* (H, e, 118) – 1748: *Dobra köve* (FJK); 1852: *Dobra köve* (PHAT) – A falutól mintegy tíz kilométerre keletre található erdő a hegyekben.
- Domb** -, -*ra* (Am, S, sz, 141) – A névadás eredete ismeretlen. A falutól mintegy három kilométerre nyugatra lévő sík mezőgazdasági terület, ahol nincs domb, egyéb kiemelkedés..
- Duga árka** -, -*ra* (Am, S, Út, 148) – 1852: *Duga árka* (PHAT) – A falu nyugati határvonalán, a papolci-zágoni határon végigfutó dűlőút neve.
- Eb-hát** -, -*ra* (H, e, 259) – 1781, 1823, 1827: *Ebhát* (FJK); 1873, 1891, 1903, 1907, 1937: *Ebhát* (EJK) – A falutól mintegy 20 kilométerre keletre a hegyekben lévő erdő. A Református Egyház erdeje található ott.
- Eb-hát pusztája** -, -*ra* (H, pu, 260) – 1852: *Ebhát pusztája* (PHAT) – Az Ebhát nevű erdőrészben elterülő puszta.
- Eger Egër**, -*be* (Am, S, sz, r, 150) – 1680: *Eger* (Bede) – A falutól nyugatra, a Zágon felé vivő országúttól északra található határrész. A régi időkben talán égerfaerdő borította ezt a mezőgazdasági területet.
- Eger útja** *Egër utja*, -*ra* (Am, U, 158) – Az Eger határrészbe vezető dűlőút neve.
- Él út** *Élut*, (D, Út, 189) – 1852: *Élut* (PHAT); 1954: *Tető* (Bede) – A Láhó domb tetején – ahogy Papolcon mondják: élén – Kommandó irányában végighaladó erdei út. – *Tető*.
- Eszterga hídja** *Ěszterga hidja*, -*hoz* (Hí, 169) – A falu keleti végén lévő Eszterga nevű erdőrészben, a Papolcot Kommandóval összekötő országút egyik hídja, mely átível a Papolc patakán.
- Eszterga** *Ěszterga*, -*ba* (H, e, 177) – A falutól egy kilométerre keletre található, ahol a hegyek kezdődnek. A 20. század elején faesztergáló műhely működött abban az erdőrészben.
- Farkas-verem** *Farkas-verëm*, -*hez*, -*nél* (G, 161) – 1852: *Farkasverem* (PHAT) – Egy mély gödör, bemélyedés a falutól délre, a Láhó falu felőli oldalában. A névadás motivációja ismeretlen.
- Fehér-bükk** *Fehér bikk* -*be* (H, e, 227) – Feltételezhetően az ott élő fehér kergű bükkösről kapta a nevét ez a Kommandótól nem messze található erdőrész.
- Fekete-bérc** -, -*re* (H, e, 215) – Kommandó közelében, Papolctól mintegy 17 kilométerre keletre található hegy. A névadás motivációja ismeretlen.
- Felső-Gyepű pusztája** *Felső-Gyëpü pusztája*, -*ra* (He, pu, 137) – 1954: *Felső Gyepű pusztája* (Bede) – A falutól mintegy 12 kilométerre keletre található puszta.
- Felső-határ** *Felső-határ*, -*ba*. L. Felső-mező.
- Felső-mező** *Felső-mező*, -*be* (D, S, sz, r, l, 116) – 1600: *Felső mező* (Bede); 1749: *Felső mező* (EJK); 1760: *Felső határ* (PHAT) – A falu északkeleti, a hegyek felé eső határrészének megnevezése. – *Felső-határ*.

- Fülebabja** -, -ba (Am, S, sz, 128) – 1749: *Füle babja* (EJK); 1792: *Fülebabja* (Bede); 1901: *Fülebabja* (Bede) – A falutól nyugatra található szántóterület. A névadás motivációja ismeretlen.
- Gál kútja** *Gál kutja*, -hoz, -nál (Am, S, sz, r, 80) – A falutól mintegy 2 kilométerre északnyugatra található mezőgazdasági terület. Az adatközlők nem tudnak ott lévő kútról.
- Gyertyános** *Gyertyános*, *Gyertyányos*, -ba (Km, D, e, sz, r, 135) – 1954: *Gyertyános* (Bede) – A falu északi határát képező dombot gyertyántölgyből és fenyőfákból álló erdő borítja. Az erdő északi oldalánál lévő szántót és kaszálót is Gyertyánosnak nevezik.
- Győrke** -, -be (Am, S, sz, 120) – 1663: *Győrke* (Bede); 1763: *Győrke* (FJK) – A falu nyugati határában lévő szántóterület. A névadás motivációja ismeretlen.
- Győrke pataka** -, -ra, -hoz (P, 251) – Papolc erdejében, kommandó közelében folyó patak, mely a Baszka folyóba ömlik.
- Gyükenes** *Gyükenés*, -be (P, 153) – A falu déli határát alkotó Láhó dombról aláfoló, kis vízhozamú patak, amely a Papolc patakába torkollik a falu közepén. A szó a gyökeres szóból eredhet, utalva a patak növényzetére.
- Gyula** -, -ra (H, e, pu, 246) – A 19. század utolsó évtizedében a fafeldolgozó ipar megindulásakor Horn Dávid felvidéki fakeszeskedő a papolci Zathureczky Gyula földbirtokostól hatalmas mennyiségű fát vásárolt fel a papolci erdőben, Papolctól mintegy 25 kilométernyire keletre, Kommandótól 5 kilométerre délre. E helyen gőzfűrészgárat létesített, és a munkások számára falut alapított. Horn Dávid az új települést Gyulafalvának nevezte el. Gyulafalva az 1930-as évtizedben megszűnt létezni. Ma nyoma sem látható. Az erdőt és az ott lévő pusztát nevezik Gyulának.
- Hagymás** -, -ba (H, e, 226) – A Papolctól 20 kilométerre fekvő faipari település, Kommandó közelében található erdő. Feltételezhetően az ott élő erdei medvehagyma az erdő rész névadója.
- Halom-tető** -, -re (H, e, 222) – Arra vezetett a keskeny nyomtávú iparvasút régen, Kommandó főállomással, a Kupán-patak völgyében, Papolctól keletre mintegy 25 kilométerre. Ma az erdő megnevezése.
- Hegy farka** *Hégy farka*, -hoz, -nál (Km, D, r, 123) – A falu északi határát képező magyar temető dombjának nyugati nyúlványát nevezik Hegy farkának.
- Hegyes-Vész** *Hégyes-Vész*, -re (He, e, 192) – 1748, 1760: *Hegyes vész* (PHAT) – A falutól keletre mintegy 12 kilométerre lévő erdő a hegyekben. Ezt a területet régen a pákétiak *Köves allya* megnevezéssel illették. – *Köves alja*.
- Hegy-farok** *Hégy-farok*, -hoz, -nál (Am, D, r, 156) – A falu déli határát képező Láhó dombjának nyugati, Zágon felé eső nyúlványát nevezik Hegy-faroknak.
- Hét patak** -, -ba (H, e, 93) – 1760: *Hét patak* (FJK); 1954: *Hétpatak* (Bede) – Papolc pataka hét kis csermely összefolyásából keletkezett. A falutól mintegy 13 kilométerre található erdőterületet, ahol ez a hét patak átfolyik, nevezik Hét pataknak.
- Hét patak feje** -, -be (H, e, 94) – 1760: *Hét patak feje* (FJK) – Annak az erdőrésznek a megnevezése, ahonnan a hét kis patak ered.
- Hintória** -, -ba (H, Vö, e, 138) – 1760: *Hintória* (PHAT) – A falutól mintegy 8 kilométerre keletre a hegyekben lévő erdő. A hintória szó a népiesen cintóriának mondott növénynevből eredhet, jel. kis ezerjófű.²⁵
- Hintória pataka** -, -hoz, -nál (P, 139) – A Hintória nevű erdőrészből aláfoló patak neve.
- Holt-Kovácsna** *Hótt-Kovácsna*, *Hótt-tó*, -ba (Am, S, r, 79) – 1663: *Holt Kovácsna* (Bede); 1712: *Holt tó* (Bede) – A falutól északnyugatra mintegy 4 kilométerre, a Kovácsna vize mentén elterülő vizenyős kaszálóterület. – *Holt-tó*.
- Holt-tó** *Hótt-tó*. L. Holt-Kovácsna.
- Hosszú-mocsár** -, -ba (H, pu, 195) – A falutól keletre 2 kilométerre található vizenyős puszta.
- Imreh mérnök-tag** -, -ra (Km, S, r, 91) – A falu északi határában, a Középső mezőben volt a 20. század elején id. Imreh Albert mérnök földbirtoka. Ma Sinka Géza tulajdona a kaszáló, aki megvásárolta a területet id. Imreh Albert unokájától, Imreh Attilától.
- Jáhoros** -, -ba (H, e, 256) – 1792: *Jáhoros* (Bogáts); 1827, 1858: *Jáhoros* (FJK) – A falutól keletre mintegy 25 kilométerre található hegy. A névadás motivációja ismeretlen.
- Jáhoros pataka** -, -ra, -hoz (P, 258) – 1852: *Jáhoros pataka* (PHAT) – A Jáhoros erdőrészből aláfoló patak.
- Jáhoros pusztája** -, -ra (H, pu, 257) – A Jáhoros-hegy tetején elterülő puszta.
- Jankó farka** -, -ba (H, e, 247) – Egy hegynyúlványt neveznek így a falutól keletre mintegy 22 kilométerre. A névadás motivációja ismeretlen.
- Jankó hídja** *Jankó hidja*, -hoz (H, e, Hí, 248) – A Jankó farka nevű hegynyúlvány alján folyó erdei vízfolyáson átívelő fahíd megnevezése.
- Jézus csorgója** -, -hoz (H, e, 178) – 1785: *Jézus csorgója* (Bede) – A falutól mintegy 16 kilométerre

²⁵ CZUCZOR Gergely – FOGARASI János (szerk.) 1862.

- keletre található erdő. 1918-ig határőr katonai laktanya állt a közelben lévő Büdös-kút nevű erdőben. A néphagyomány szerint egy, a Büdös-kút felé tartó katona ivott a forrás hús vizéből, majd így kiáltott fel: „Légy a Jézusé!”. A Jézus csorgója nevű erdőben ma nincs kút, forrás.
- Jó-víz pataka** -, -*ra*, -*hoz* (P, 254) – A falutól mintegy 25 kilométerre a hegyekben folyó patak. A névadás motivációja ismeretlen.
- Kádán** -, -*ba* (H, e, pu, 188) – 1903: *Kádán* (EJK) – A Papolcot Kommandóval összekötő erdei út mentén, a falutól mintegy 15 kilométerre keletre található erdőrészt. Az 1241. évi tatárjárás idején egy Kádán nevű tatárvezér a Kárpátoknak ezen a táján vezette csapatát. Hipotézis, hogy a hajdani tatárvezér nevét őrzi ez az erdőterület és az ott található pusztá.
- Kecske-fej** -, -*be* (H, e, 206) – 1918: *Kecskefej* (EJK) – Kommandó mellett magasodó erdő borította hegy. A névadás motivációja ismeretlen.
- Kerek-bérc** -, -*re* (H, e, 194) – 1892: *Kerekbérc* (EJK) – A falutól mintegy 6 kilométerre keletre lévő hegy, mely községi fenyveserdő található.
- Kerek-bérc pataka** -, -*ra*, -*hoz* (P, 205) – A Kerek-bérc hegyről aláfoló patak megnevezése.
- Kerek-domb** -, -*ra* (Am, D, I, r, 183) – A Papolcot Zágontól elválasztó Láhó domb nyugati lezáródásának megnevezése.
- Kerek-domb alatt** -, -*alá* (Am, D, S, I, 179) – A Kerek-domb legelő lábánál elterülő kaszálóterület megnevezése.
- Kert alatt** -, -*alá*, (Km, S, r, 132) – A falutól északra a Középső mezőben lévő kaszáló.
- Két árok között** -, -*közé*, -*között* (Am, S, sz, 129) – 1658: *Kétárokköze* (Bede); 1749, 1810, 1880: *Két árok között* (EJK) – A falu patakának az árkat (medrét) az alsó folyásának egy szakaszán, a falutól nyugatra 1908-ban, a tagosításkor szabályozták, új medret alakítottak ki. A régi és az új patakmeder közti mezőgazdasági területet illetik a Két árok köze megnevezéssel. – *Két árok között*.
- Két árok köze** ~ L. Két árok között.
- Két hegy között** *Két hegy között*, -*közé*, -*között* (Km, D, r, sz, 134) – 1669: *Kéthegyköze* (Bede) – A falu északi határát képező dombvonulat két kiemelkedése közötti bemélyedést nevezik így.
- Két törés pataka** -, -*ra*, -*hoz* (P, 243) – A Kommandó-Gyulafalva közt egykor futó faipari vasútvonal megtörik egy lejtő és egy emelkedő közt. Az ott folyó patak neve: Két törés pataka.
- Két út között** *Két út között*, -*közé*, -*között* (Km, S, sz, 122) – A falu nyugati végénél a Barátos felé tartó régi út, a Vett út és a Kovászna felé vivő országút által közre zárt háromszögű szántóterület megnevezése.
- Kicsi-Kőbánya** -, -*hoz*, -*nál* (Km, Bá, É, 145) – A falut északról határoló Gyertyános domb lábánál található a ma már nem használatos kicsi kőbánya. Ennek helyén épült a falu ravatalozóháza. – *Ravatalozóház*.
- Kígyós Kégyós** -*ba* (Am, S, sz, 97) – 1654: *Kégyós* (Bede); 1810: *Kégyós* (EJK) – A falutól nyugatra eső szántóterület Papolc vízének jobb partján. Talán az ott élő vízisiklókról kapta a nevét.
- Király András völgye** *Kiráj András vögye*, -*be* (Vö, e, 154) – 1852: *Király András völgye* (PHAT) – A falutól mintegy 2 kilométerre keletre lévő erdő borította völgy. A faluban élt egykor Király András, az övé lehetett az erdő.
- Kis-Cserés** -, -*be* (Am, D, I, Cse, 171) – A kollektivizálás (1950) előtt csereerdő borította a Láhó dombot. A Kis-Cserés a Láhó nyugati, alacsonyabb része. Ez az erdő a református eklézsiáé volt. Nagy-Cserésnek a Láhó tetején lévő erdőt nevezték. Ma már egyik helyen sincs meg a csereerdő, csupán bokros legelő.
- Kis-Darnó** -, -*ba* (H, e, 234) – A falutól mintegy 25 kilométernyire délkeletre található hegy. A névadás motivációja valamint a szó jelentése ismeretlen.
- Kis-Darnó pataka** -, -*ra*, -*hoz* (P, 238) – A Kis-Darnó hegyről aláfoló patak megnevezése.
- Kis-híd árka** *Kis hid árka*, -*ba* (Am, S, sz, 151) – 1903: *Kishidárka* (EJK) – Szántóterület a falutól nyugatra, egy kilométerre. A névadás motivációja ismeretlen.
- Kis-Vész ponkja** -, -*ra* (H, e, 187) – 1852: *Kisvész ponkja* (PHAT) – A falutól keletre mintegy 4 kilométerre található hegycsúcs. A névadás motivációja ismeretlen.
- Kis-Vész pusztája** -, -*ra* (H, Pu, 175) – 1792: *Kisvész* (Bogáts) – A Kis-Vész ponkján lévő pusztá.
- Kőbánya** -, -*hoz*, -*nál* (D, Bá, 159) – A falu déli határát képező Láhó domb falu felőli oldalában építésre alkalmas homokkővet bányásztak már a 19. században, és bányásznak ma is a papolciak. A bánya nyitásának időpontja ismeretlen.
- Koncentrás-völgy** *Koncséntrás-vögy*, -*be* (Vö, e, 190) – A falutól keletre mintegy 8 kilométerre található erdő borította völgy. Oda vitték kényszermunkára, ún. koncentrára Trianon után a katonaköteles magyar ajkú papolci férfiakat.
- Korong** -, -*ra* (H, e, 242) – 1785: *Korong* (Bede); 1852: *Korong farka* (PHAT) – A falutól mintegy 25 kilométerre délkeletre lévő, erdő borította hegy. – A *Korong farka* névalak ma már nem használatos. A névadás motivációja ismeretlen.

- Korong farka** -, L. Korong.
- Korong pataka** -, -hoz, -nál (P, 249) – A Korong hegyről aláfolyó patak neve.
- Kőrösi vápa pusztája** -, -ra (H, pu, 95) – A falutól keletre mintegy 8 kilométerre a csomakőrüsi erdő határán elterülő puszta. A vápa jel. vízmeder, kis vízfolyás.
- Köves alja** -, -ra. L. Hegyes-vész.
- Köves-orr** *Köves-arr*, -ba (H, e, 155) – Egy kiemelkedő hegyorr neve a falutól keletre. Az arr népnyelvi szó jel. 'orr.
- Köves-ponk** -, -ra (H, e, 163) – 1760: *Köves Ponk* (FJK) – Nagy homokkövekkel borított hegytető, a Köves-Orr teteje.
- Köz** -, -re. L. Papolci-Köz.
- Középső-határ** -, -ba. L. Középső-mező.
- Középső-mező** -, -re (S, D, sz, r, 82) – 1600: *Középső Mező* (Bede); 1749, 1769 és 1954: *Középső határ* (EJK); 1810: *Középső mező* (EJK) – A falu szántó- és kaszálóterületének kisebb kiterjedésű középső része, a falutól északra. – *Középső-határ*.
- Kupán pataka** -, -hoz, -nál (P, 230) – 1852 és 1884: *Kupán pataka* (PHAT) – Kommandó közelében folyó patak, amely a Baszka folyóba ömlik. A névadás motivációja valamint a szó jelentése ismeretlen.
- Láhó** -, -ra (Fr II., D, I, Cse, 184) – 1852: *Láhó* (PHAT); 1882, 1891: *Láhó* (EJK) – Az 1950-es évek végéig, 1960-as évek elejéig a falu déli határát képező 800 méter magas domb tetejét csererdő, középső részét fenyves, a domblábat pedig gyertyán-, éger- és nyírerdő borította. Akkor a kollektív gazdaság máramarosi erdőmunkásokkal kiirtatta az erdőt, legelővé alakítva a területet. Ma cserjés és legelő. Az ősi időkben kilátó, meszelátó, őrhely lehetett a dombtetőn. A látó, őrt álló kifejezésből eredhet a Láhó név.
- Lapos-hegy** *Laposs-hëgy*, -re (H, e, 250) – A falutól délkeletre mintegy 28 kilométerre lévő lapos tetejű hegy, alacsonyabb a szomszédságában emelkedő Jáhoros és Korong nevet viselő hegyeknél.
- Mányicska** -, -ra (H, e, 223) – A Kommandó fölé magasodó Lakóca-csúcs közelében húzódó hegy. A névadás motivációja valamint a szó jelentése ismeretlen.
- Máté Pál** -, -ba (H, e, 216) – Kommandó közelében található erdő. A névadás motivációja ismeretlen.
- Máté Pál pataka** -, -ra, -hoz (P, 217) – A Máté Pál-erdőből aláfolyó patak.
- Mató-bérc** -, -re (H, e, 147) – 1827, 1829, 1866: *Mató bércz* (FJK); 1852: *Matóbérc* (PHAT); 1901: *Mató bérc* (EJK) – A falutól keletre mintegy 15 kilométerre lévő hegy. A szó jelentése valamint a névadás motivációja ismeretlen.
- Mató-bérc pataka** -, -ra, -hoz (P, 165) – A Mató-bérc hegyről aláfolyó patak.
- Medve-fej** -, -be (H, e, 214) – 1852: *Medve fej* (PHAT) – A falutól mintegy 16 kilométerre keletre található hegy. A névadás motivációja ismeretlen.
- Mély-patak** -, -hoz, -ra (P, 236) – 1827: *Mély patak* (FJK) – Kommandótól keletre, a Mély-völgyön aláfolyó patak.
- Mély-völgy** *Mély-vögy*, -be (Vö, e, 239) – Meredek falú, szakadékos, mély völgy Kommandótól mintegy 10 kilométernyire délkeletre.
- Ménés-bérc** *Ménés-bérc*, -re (H, e, 240) – 1852: *Ménésbérc* (PHAT) – Kommandótól mintegy 12 kilométernyire délkeletre lévő hegy. A névadás motivációja ismeretlen.
- Mettner-vágás** -, -ba (H, e, 241) – 1954: *Mettner-vágás* (Bede) – Kommandó közelében lévő erdő. 1910-ben a papolci Közbirtokosság Mettner Ferenc fűrészgyár-tulajdonosnak (a faluban a mai Gyar alatt nevű területen működött fafeldolgozó vállalata) eladta arról az erdőterületről a fát, amit azonnal tarra vágta.
- Mikaháza** -, -ba. L. Nyikaháza.
- Mogyorós-vápa** -, -hoz (D, r, 173) – A falutól nyugatra egy kilométerre, a Sélye határrész mellett található kaszáló neve. Nincsenek ott mogyoróbokrok, sem vízfolyás.
- Musa** -, -ba (H, e, 263) – A papolci erdő legdélibb pontja. A 19. század végén létesült Musa mint faipari telep. Ma már nyoma sincs az egykori településnek, az erdőt nevezik így. Kommandóval 30 kilométernyi keskeny vágányú iparvasút kötötte össze. Ott kezdte tanítói pályafutását 1911-ben Papolc hírneves tanítója, a falu nagy építője, Bede Sándor. A szó jelentése ismeretlen.
- Nagy Mihály széke** -, -be (H, e, 164) – 1785: *Nagy Mihály széke* (Bede) – A falutól mintegy 7 kilométerre keletre található erdő. Pesthy Frigyes szerint abban az erdőben az út mentén állított egy pihenőpadot Nagy Mihály papolci gazda.
- Nagy-Aszalvány** -, -ra. L. Aszalvány.
- Nagy-híd** *Nagy-hid*, -hoz (Am, S, sz, 83) – 1654: *Nagy hid* (Bede); 1843 és 1844: *Nagy hid* (PHAT); 1954: *Nagyhid* (Bede) – A falutól északkeletre mintegy 2 kilométernyire, ahol a Barátosra vivő makadámút átszeli a Papolc patakát, nagy méretű híd ívelt át a patakon. Az egykori híd közelében elterülő szántóterület megnevezése.
- Nagy-tó** -, -hoz (Am, S, r, 87) – 1852: *Nagytó* (PHAT); 1891: *Nagytó* (EJK) – Lapályos, vize-nyős kaszálóterület a falu északnyugati határában, ahol esőzésekkor nagy felületet víz borít.

- Nagy-Vész** -, -re (H, e, 199) – 1654: *Nagyvész* (Bede) – A falutól keletre mintegy 8 kilométerre lévő erdő. A névadás motivációja ismeretlen.
- Nyáros hídja** *Nyáros hídja*, -hoz, -nál (Hí, 140) – 1954: *Nyáros hídja* (Bede) – A Nyáros-patak és a Hét patak egybeömlésénél épült közúti híd a hegyekben.
- Nyáros-patak** -, -hoz, -nál (P, 119) – A Nyáros nevű erdőrészből aláfoló patak a hegyekben, a falutól keletre mintegy 10 kilométerre.
- Nyikaháza** -, -ba (Am, S, r, 90) – 1769: *Mikaháza* (EJK); 1792: *Mikeháza* (Bede) – A falutól északnyugatra lévő kaszáló. A névadás motivációja ismeretlen. – A *Mikaháza*, *Mikeháza* névalak ma már nem használatos.
- Ölyves** *Ölyves*, -be (H, e, 219) – Kommandótól északkeletre elterülő erdő. Az ott élő ölyvekről kapta nevét.
- Ölyves pataka** *Ölyves pataka*, -hoz, -nál (P, 218) – Az Ölyves erdőből aláfoló patak neve.
- Orotván** -, *Orotvány*, -ba (Am, S, sz, 149) – 1686: *Orotvány* (Bede) – A falutól nyugatra 2 kilométerre lévő szántóterület. Az orotván jel. irtvány, irtás. Hajdan erdő borította e területet, azt kiirtva a falu legtermékenyebb termőföldjeit nyerték. – *Orotvány*.
- Orotván útja** *Orotván útja*, *Orotvány útja* -ra (Am, Út, 142) – Az Orotván nevű mezőrészt átszelő dűlőút.
- Orotvány** ~ L. Orotván.
- Páké útja** *Páké útja*, -ra (Km, Am, Út, 85) – 1691: *Páké uttya* (Bede) – A falu északnyugati határában Páké falu felé vivő makadámút. A pákék ezen az úton jártak fel hajdan a Papolc határában elterülő erdejükbe.
- Pákéi-köz** -, -re (H, e, 106) – A papolci erdő és a pákék erdő közti terület legmagasabb pontja a hegyekben.
- Papolci-köz** *Papóci-köz*, -re (H, Út, e, 162) – 1748, 1760: *Köz* (FJK); 1852: *Köz* (PHAT) – A Papolc fölé magasodó hegyek legmagasabb pontja, az 1319 méter magas vízvázlat. – *Köz*.
- Papolc pataka** -, -ra, -hoz (P, 89) – A falu keleti határában emelkedő hegyekről aláfoló patak, amely kelet-nyugat irányban átszeli a falut.
- Péntek-patak** *Pénték-patak*, -ra, -hoz (P, 225) – Kommandó közelében a Baszka folyóba ömlő patak. A névadás motivációja ismeretlen.
- Pénzesgödör** *Pénzész-gödör*, -be (H, e, 207) – A falutól keletre mintegy 8 kilométerre lévő erdő. Régen kincskeresők ástak azon a területen. Kovács Ferenc adatközlő szerint így: „Két fapálcikát egymáson keresztben tartva a talaj fölött hordozták. Ahol megmozdult a felső pálcá, ott sejtették az elrejtett kincset, és ázni kezdtek utána. Természetesen nem találtak kincset.”
- Peták-patak** *Péták-patak*, -ra, -hoz (P, 252) – A falutól keletre a hegyekben lévő erdei patak. A szó jelentése valamint a névadás motivációja ismeretlen. Talán a peták, susták Mária Terézia korabeli pénznemek egyike.
- Rakodó** -, -ba (Km, S, sz, 131) – 1810: *Rakodó* (EJK) – A falu nyugati végén lévő szántóterület. Ide hordták össze régen a csépelni való gabonát, hogy ott a cséplőgépek kicsépelje.
- Rákos** -, -ba (Am, S, r, 81) – 1654: *Alsó Rákos* (Bede) – A falutól északnyugatra mintegy 4 kilométerre található kaszáló. Feltételezhetően sok rák élt ott, hiszen egykor vizes, mocsaras terület volt a Kovászna-patak árterületén. L. Alsó-Rákos.
- Rákos útja** *Rákos útja*, -ra (Km, Am, Út, 98) – 1792: *Rákosútja* (Bogáts); 1884: *Rákos útja* (EJK) – A Rákos nevű mezőrészhöz vivő dűlőút neve.
- Ravatalozóház** -, -hoz, -nál. L. Kicsi-Kőbánya.
- Ré** -, -be (H, e, 191) – A falutól keletre mintegy 5 kilométerre található erdő. A szó jelentése valamint a névadás motivációja ismeretlen.
- Régi barátosi út** *Régi barátosi út*, -ra (Am, U, 121) – A faluból délnyugat irányában kivezető, Barátos falu felé tartó makadámút.
- Rejték** -, -be (H, e, pu, 220) – A falutól keletre mintegy 10 kilométerre lévő erdő és pusztá a hegyekben. Kovács Ferenc adatközlő szerint hajdan ott rejtőzött el a falu népe a tatárok elől.
- Rejték pataka** -, -hoz, -nál (P, 221) – A Rejték erdőrészből aláfoló patak.
- Rét** -, -en, -re (Am, S, sz, 107) – A régi időkben füves rét húzódnak azon a területen, a falutól mintegy 5 kilométerre északnyugatra. Ma szántó.
- Rossz fűrészek pusztája** *Rossz fűrészek pusztája*, -ra (Pu, 196) – 1748, 1760: *Rossz fűrészek pusztája* (PHAT) – A falutól keletre mintegy 4 kilométerre található pusztá.
- Rozsdás** -, -ba (H, e, 209) – 1903: *Rozsdás* (EJK) – Vörös agyagos talajú erdő. Itt található a Rozsdás Tőzegláp Natura 2000-es természetvédelmi terület, a Papolc-Kommandó útvonal mentén, Papolctól mintegy 18 kilométernyire keletre.
- Rozsdás-patak** -, -hoz, -nál (P, 110) – 1907: *Rozsdás pataka* (EJK); 1954: *Rozsdás patak* (Bede) – A Rozsdás nevű erdőrészt átszelő patak.
- Salamon csorgója** -, -hoz, -nál (F, 170) – A falutól keletre 2 kilométernyire, ahol a hegyek kezdődnek, az út mellett lévő forrás. A régi időkben egy Salamon nevű személy posztványolója működött a forrás mellett.
- Sélye Séje**, -be (Am, S, r, 167) – 1792: *Silye* (FJK); 1669: *Silye* (Bede). – A falutól nyugatra egy ki-

- lométernyire lévő kaszáló. A névadás motivációja ismeretlen. – A *Silye* névalak ma már nem használatos.
- Silye** -, *-be*. L. Sélye.
- Simon bíró** *Simon bíró, -ba* (Am, S, sz, 112) – 1693: *Simonbíró* (Bede) – Szántóterület a falutól északnyugatra mintegy 2 kilométerre. A névadás motivációja ismeretlen.
- Sonka-tag** -, *-ra* (Am, S, sz, 96) – A Sonka család földtulajdona régebbi idők óta az a szántó, a falutól északnyugatra mintegy 4 kilométerre.
- Szabó János pusztája** -, *-ra* (Pu, 180) – 1852: *Szabó János pusztája* (PHAT) – A falutól keletre 2 kilométerre található pusztája, ahol Szabó János papolci ember régen öngyilkos lett (felakasztotta magát).
- Szegény-szer** *Szegény-szër, Szégén-szër -be* (Am, S, sz, r, 152) – 1669: *Szegényszer* (Bede) – A falu nyugati határában elterülő szántóterület. Névadásának motivációja ismeretlen.
- Szemerkes pusztája** *Szëmërkés pusztája, -ra*. L. Boroszlány pusztája. – A falutól keletre a hegyekben lévő pusztája. Feltételezhetően az ott élő szemerkesfenyőről kapta a nevét.
- Szénégető pusztája** -, *-be* (Pu, 168) – A 20. század első felében még égettek szenet szénégetők azon a pusztán, a falutól keletre egy kilométerre. Ma kirándulóhely.
- Szépasszonyok kútja** *Szépasszonyok kútja, -hoz, -nál* (He, e, 105) – A falutól keletre mintegy 6 kilométerre lévő erdő. A névadás motivációja ismeretlen. Ma nincs kút az erdőben.
- Sziles-orr** *Szilës-arr, -ba* (H, e, 185) – A falutól keletre mintegy 4 kilométerre lévő hegy orrszerű kiemelkedése, ahol feltételezhetően szilfa erdő volt. Ma fenyves.
- Szilos** -, *-ba* (Fm, Km, D, e, r, 103) – 1686: *Szilos* (Bede) – A falutól északra a Középső és Felső hártárban lévő erdő és kaszáló.
- Szilos árka** -, *-hoz, -nál*. L. Szilos pataka.
- Szilos pataka** -, *-hoz, -nál* (Km, Am, Á, 92) – 1680: *Szilos pataka* (Bede); 1852: *Szilos pataka* (PHAT) – A Szilos nevű határrész vízlevezető árka. – *Szilos árka*.
- Szilos útja** *Szilos útja, -hoz, -nál* (Km, Út, 88) – A Szilos határrészből induló, és a Csaholyban az országútba torkolló dűlőút.
- Szörke** -, *-be* (Am, D, I, Cse, 166) – 1638: *Szörke* (Bede); 1946: *Szörke* (EJK) – A falu déli határát képező Láhó nyugati, alacsonyabb részén lévő legelő. Régen ott cserés volt, de a kollektivizálással egyidőben kiirtották. A helyén cserjés nőtt. A szörke jel. cserjés, bokros terület.
- Taplicze vize** -, *-hez, -nél*. L. Toplica.
- Telep** -, *-re* (H, e, 228) – A 20. század első negyedében Diósy Lajos és fia, Ödön nagyváradi fakereskedők, fűrészgár-tulajdonosok Barátos faluban üzemet működtettek, a papolci faanyagot dolgozva ott fel. A papolci erdőben, a Rejték-pusztán az erdőkitermelésben dolgozó alkalmazottaik laktak. A telepen bőrök kiéreléséhez használatos cserzőanyagot is előállítottak fenyő és -szemerkefa kérgéből (*Kovács Ferenc adatközlő nyomán*). Ma nyoma sincs a lakóhelynek, azonban az ottani erdőt Telepnek nevezik.
- Tető** -, *-re*. L. Él út.
- Thamó-tag** *Tamó-tag, -ra* (Am, S, sz, r, 108) – A falutól nyugatra 1,5 kilométerre lévő szántó és kaszáló. Az államosításig a papolci Thamó család tulajdonában lévő földterület.
- Tölgyes** *Tögyes, -be* (Am, S, sz, r, 102) – 1654: *Tölgyes* (Bede); 1703: *Tölgyes uttya* (Bede); 1749 és 1810: *Tölgyes* (EJK). – A falutól északnyugatra lévő kaszáló. Feltételezhetően a névadáskor tölgyfás terület volt.
- Toplica** -, *-hoz, -nál* (P, 231) – *Toplicza* (Bogáts); 1852: *Taplicze vize* (PHAT) – Kommandó közelében a Baszka folyóba ömlő patak. A Taplica szláv eredetű szó, jel. meleg víz. – A *Toplicza, Taplicze vize* névalakok csupán történeti forrásban lelhetők fel.
- Toplicza** -, *-hoz, -nál*. L. Toplica.
- Tót Miklós kútja** *Tót Miklós kútja, -hoz* (Am, F, 182) – 1748: *Tót Miklós kúttya* (Bede) – Hajdan Tót Miklós papolci gazda földbirtokán volt a friss vizet adó forrás, a falutól nyugatra 1,5 kilométerre. Ma Neagoe Stelian és neje, Kelemen Ibolya tulajdonában van a nevezett kaszálóval együtt a forrás.
- Új út pusztája** *Uj ut pusztája, -ra* (H, pu, 201) – 1760: *Új ut pusztája* (FJK) – Az Új út erdőben lévő pusztája.
- Új út teteje** *Uj ut teteje, -re* (H, e, 202) – 1760: *Új ut* (FJK); 1852: *Új út teteje* (PHAT) – Az Új út erdő fölé magasodó hegy megnevezése.
- Új út** *Uj ut, -ra* (H, e, 203) – 1760: *Új ut* (FJK) – A falutól keletre mintegy 5 kilométerre lévő erdő. A névadás motivációja ismeretlen.
- Vadász-patak** -, *-hoz, -nál* (P, 244) – Kommandó közelében folyó patak, mely a Baszka folyóba ömlik. A névadás motivációja ismeretlen.
- Vadász pusztája** -, *-ra* (H, pu, 245) – Kommandó közelében lévő pusztája, ahol régebb vadásztak az urak, és ott állt a Lichtenstein kommandói zsidó kereskedő vadászkastélya.
- Vágás ponkja** -, *-ra* (H, e, 211) – A falutól keletre mintegy 15 kilométerre lévő erdő. Azon a területen tarvágást végeztek a 20. század második felében.

Vajcsa -, *-ba* (Am, S, sz, r, 84) – 1691: *Vajtsa* (Bede); 1749: *Vajtsa* (EJK); 1600: *Vajtsa kúttya* (Bede); 1810: *Vajtsa kuttya* (EJK) – A falutól északnyugatra lévő szántó és kaszáló. Nincs kút a mezőterületen. A Vajcsa szó jelentése ismeretlen. – A *Vajtsa* és a *Vajtsa kútja* névalakok csak történeti forrásokban lelhetők fel.

Vajtsa – L. Vajcsa.

Vajtsa kútja *Vajcsa kutja, -hoz*. L. Vajcsa.

Vár-hegy nyaka -, *-ra* (Fm, D, r, sz, 126) – A falu északi határát képező dombvonulat keleti részének dombhajlatát nevezik így. Talán hajdan földvár vagy őrtorony állt azon a dombon.

Veres-mart *Vörös-mart -ba* (Fm, D, sz, r, 110) – 1696: *Veresmart* (Bede); 1749: *Veres Mart* (EJK) – A falutól mintegy 2 kilométerre északkeletre, a Felső határban lévő szántóterület. Vörös agyagos terület.

Vész útja *Vész utja, -ra* (H, Út, 186) – 1710: *Vész úttya* (Bede) – A falutól keletre mintegy 5 kilométerre lévő erdei út.

Vett út *Vett ut, -ra* (Km, Út, 115) – 1954: *Vett út* (Bede) – A falu északkeleti végénél lévő makadámút mintegy kétszáz méternyi szakaszának megnevezése. 1882-ben megkezdődött a papolci erdőben a gyulafalvi, majd a kommandói fűrésztelepeken a fafeldolgozás, és a feldolgozott faanyagok a barátosi vasútállomásra fuvarozása. Hogy e célra alkalmas utat építhetessen a fakitermelő Horn Dávid-cég, felvásárolta az Akácos nevű határrésztől északra eső szántóterületeket. Az addigi út az Akácos mellett kanyargott Barátos falu felé. Hogy a fuvarosok szállítmányaikkal Papolcot kikerülhessék, a vásárolt földterületen új útszakaszt építtetett, melynek neve Vett út.

Víz mellett *Viz mellett* (Am, sz, r, 114) – Az Alsó mezőben, a Kígyós határrész szomszédságában, a Papolc pataka jobb oldalán elterülő szántó és kaszáló.

Zabolai-Rozsdás-patak -, *-hoz, -nál* (P, 213) – A kommandói-zabolai erdőhatáron átfolyó patak, Papolctól mintegy 25 kilométerre keletre.

Zernye Zönye-re (H, e, 212) – Kommandó közelében lévő erdő. A névadás motivációja valamint a szó jelentése ismeretlen. Talán szláv eredetű szó.

3.6. Földrajzi köznevek szótára

árok -, (árkot, árka) 'hosszan elnyúló mesterséges vagy természetes bemélyedés a talajban, mely az esővíz elvezetésére szolgál'

bérc -, (-et, -e) 'a hegy tetején kiemelkedő kőszikla'

csorgó -, (-t, -ja) 'forrás, amelyen a víz kis vályúfélén vagy csövön folyik ki, vagy amely esetében egy kis szintkülönbség következtében le- (ki-) csorog a víz'. Vö. MT.

domb -, (-ot, -ja) '25-300 méter magas kiemelkedés a falu határában'

élet -, (-t, -e) 'valakinek a portája a házzal, gazdasági épületekkel, udvarral, konyhakerttel együtt'. Vö. 'Belső telek gazdasági udvar minden épületestül' (MTsz: I, 477).²⁶

farak -, (farkat, farka) 'valamely domb vége, lezáródása'

fej -, (-et, -e) 'valamely hegy kiemelkedő, magasabb része, hegycsúcs'

halastó -, (halastót, halastava) 'mesterségesen létrehozott, halak tenyésztésére szolgáló tó'

hegy heggy, (-et, -e) '4-500 méternél magasabb domborzati forma'

hid *hid*, (-at, -ja) 'a patakon átívelő, gyalogosok vagy járműforgalom számára készült átjáró'

kanyar -, (-t, -ja) 'ahol az út nagyobb szögben, szinte derékszögben kanyarodik'

kert -, (-et, -je) 'kerítéssel körülvett, legalább ötven áras magánterület, amely leginkább gyümölcsös'

kosár -, (kosarat, -a) 'Az erdőben vagy mezőn felállított, szédszethető kerítés, állatok éjjeli szálláshelye'. Vö. mezőn v. erdőben nagy lésza-oldalából összeállított szétszedhető kerítés esztenás juhok, makkoló disznók stb. éjjeli szállásául v. a határban prédáló marha elzárására' (SZMTsz II, 1183).²⁷

köz -, (-öt, köze) 'a magas hegyekben a legmagasabb pont, a vízvázasztó'

kút *Kut*, (-at, -ja) 'erdei vagy mezei forrás, általában fél méter mélységű, vízzel telt bemélyedés'

lak -, (-ot, laka) 'a református egyház épületeit nevezik így: papi-lak, kántori-lak, harangozói-lak'

mező -, (-t, mezeje) 'a szántó- és kaszálóterületek megnevezése'

nyak -, (-at, -nyaka) 'egy domb alacsonyabban fekvő szakasza'

oldal *ódal* (oldalt, oldala) 'egy hegy vagy domb oldala'

orr *arr* (-ot, orra) 'valamely hegy kiemelkedő nyúlványa'

patak -, (-ot, pataka) 'kisebb vízhozamú állandó vízfolyás'

²⁶ MTSz. = Magyar Tájszótár I–II. SZINNYEI József (szerk.) 1893–1901, I, 477.

²⁷ Uo. II, 1183.

ponk -,(-ot, -ja) 'a hegyek közt magasabb kiemelkedés'

puszta -,(-át, pusztája) 'az erdő bizonyos részein nem nő fa, csak fű és bokrok'

szeg *szég*(-et, szege) 'a falu valamely falurésze'

szer *szér* (szert, szere) 'falurész vagy határrész neve'

tag -,(-ot, -ja) 'egy darab szántóterület'

tető -, (tetőt, teteje) 'egy domb vagy hegy legmagasabb pontja'

tó -, (tavat, tava) 'mesterséges vagy természetes állóvízfelület'

törés -, (-t, törése) 'hegyek közt lévő szakadék, éles bemélyedés'

verem *verém* (vermet, verme) 'mély bemélyedés'

völgy *vögy*(-et, -e) 'a hegyek közti nagy bemélyedés'

3.7. Rövidítések

Térszíninforma, vízrajzi megjelölés, tereptárgy:

Am	=	Alsó mező
Km	=	Középső mező
Fm	=	Felső mező
Á	=	árok
Bá	=	bánya
Cs	=	cserjés
Dh	=	dombhát
D	=	domb
É	=	épület
F	=	fórrás
Fr	=	falurész (Fr I.= Alszeg; Fr II.= Felszeg)
G	=	gödör
H	=	hegy
Hí	=	híd
Ke	=	kereszt
Kt	=	kert
K	=	kút
L	=	lapály
M	=	mart
Ö	=	ösvény, gyalogút
Tr	=	településrész
P	=	patak
Pl	=	palló
S	=	sík
Szo	=	szobor
Szr	=	szoros; keskeny, kertek közötti gyalogátjáró
T	=	tó
Te	=	temető
Té	=	tér
Tó	=	tó
Tö	=	töltés
U	=	utca
Út	=	út
Vm	=	vízmosás árka
Vö	=	völgy

A művelési jelleg rövidítései:

e	=	erdő, fűzes
gy	=	gyümölcsös
l	=	legelő
r	=	rét, kaszáló, ill. parlagon hagyott füves terület
sz	=	szántó
szó	=	szőlős

Egyéb rövidítések:

a tsz	=	alaki tájszó
fn	=	főnév
jel.	=	jelentése
j tsz	=	jelentésbeli tájszó
L.	=	Lásd
mn	=	melléknév
vö.	=	vesd össze
v tsz	=	valódi tájszó
-	=	a szócikkekben a köznyelvvel megegyező adat, ill. népnyelvi ejtés
*	=	a név már nem él, csak írott források őrzik
**	=	a helynév arra az objektumra vonatkozóan fennmaradt még ugyan az emlékezetben, de az objektum már nem létezik

(a rövidítések Kálnási Árpád nyomán)

3.8. Adatközlők

Bagoly Ferenc (1910–2005) erdei fuvaros, gazdálkodó
 Bagoly Gábor (sz. 1912) fuvaros a kollektívben
 Bagoly Zsigmondné Erzsébet (sz. 1932), munkás a kollektívben
 Bede Zoltán (sz. 1941), traktorista
 Estefán Erzsébet (1912–2008) Bajkó Gyula földbirtokosnál
 Földes Bálint (sz. 1936) a kollektív egyik vezetője
 Jákó Ferenc (sz. 1936) erdőpásztor
 Kelemen Olga (sz. 1942) munkás a kollektívben
 Kelemen Sára (sz. 1950) munkás az erdőn, majd a kollektívben
 Kónya Béla (1950–1999) a kollektív egyik vezetője
 Kovács Ferenc (1928–2011) erdőkitermelő munkás
 Nagy Gyula (sz. 1936) fuvaros a kollektívben
 Szabó Bálint (1938–2003) a kollektív elnöke
 Timaru Aron (1928–1998) erdőpásztor

3.9. Felhasznált források

- Bede = *Bede Sándor kéziratos feljegyzései* – 1933–1953
- EJK = *Egyházi jegyzőkönyvek*, in: Papolci Református Egyházközség Levéltára – 18., 19. és 20. század
- FJK = *Falujegyzőkönyvek*, in: Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy, Papolt iratai, Nr. 1., 377. tömb
- FT = *Falutörvények 1733–1759*
- Bogáts = *Háromszéki helynevek*. Gyűjtötte Bogáts Dénes, in: Csutak Vilmos (szerk.): *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*, Sepsiszentgyörgy, 1929.
- PHAT = *Papolt határleírása*, 1852 és 1884, in: Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy, Papolt iratai, Nr. 13.

Függelék

Történeti helynevek különféle forrásokban (Eredeti helyesírással)

PESTY FRIGYES Helynévgyűjteménye 1864–1865. Székelyföld és térsége I. Papolc.
Országos Széchenyi Könyvtár – Székely Nemzeti Múzeum,
Budapest–Sepsiszentgyörgy, 2012, 109–110.

OSzK Kézirattára, F1/3814/A. 24. mft. (Fol. Hung. 1114/18.) [190r] *Helynevek nemes Orbaiszék Papoltz köz-ség[ben], mely esik Háromszék délnapkeleti részében, Orbaiszéknek Alsó kerületi járásába. Neve régebbi időktől fogva Papoltz. Vagy[on] három ugarszerrel használható szántás alatti határrésze, úgymint:*

a. Felső határ: Ebben vagynak határrészek:

Csigolya, mely régebben csigolyás hely volt, és kitakarítás útján vette nevét.

Csuszmalma, hol régebben Csusz nevezetű birtokos embernek malma volt, de elpusztulása után is a helyre reámaradt a név.

Bokros oldala, ez is bokros helyből irtatván, nevét vette onnan.

Botos allya, nagy botos végű cserefákot ástak, és arról nevét vette.

Asztagláb, ez régebben asztagrakó hely volt, az mik ottan el is pusztultak, ez nevét vette erről.

Körös cseréje, ez a rész vagyon Körös felől, és régebben csakis bokros hely volt, s lehet, hogy Körössel közös is lehetett.

Csaboly, ez régebben tanya volt, ahol marhákat tenyészttek, és azok körül kutyák voltak, akik csiholtak s ugattak, erről lett csaboly.

b. Középső határ:

Nagy tó mellyéke, az nagy tós hely volt régebben, az mi most is kevés részbe tós hely.

Rákos, ez az ős világba bő ráktermő volt, ahol jelenleg víz foly, s környéke kaszálással használható.

Jákobb halma, e nevét vette egy rosszféle Jakabb nevű[ről], aki kártévő ember volt, akit ezen a helyen végeztek ki, s nevét vette a halmáról.

Nyír, ez nyírfát termő hely volt, mi aztán kiirtatván, szántással használtatva Nyírnek nevezetett.

Hosszakba, itten a földek mind hosszú lábakba vagynak osztva, miről nevét vette.

c. Alsó határ:

Szegényszer, ez nagyon gyengén termő határrésze volt [190v] falvanknak, mi szegényül termett, s lett belőle szegényszer.

Kígyós, ezen helyen ősidőbe a Papolcz folyója járt, s mint a kígyó, oly tekervényességgel, mi azután egyenes vonalba vétetett, s lett belőle Kígyós nevű határrész.

Eger, itten nagy posványos, tós hely volt, azmi körül tíz-tizenkét coltra faragható egerfák voltak, melyből még ma jelenleg is vagynak olyan házak, melyeknek gerendafájok azon helyről vagyon. A tavába oly menyhalak termettek, hogy két s három font májok volt. Ami azután kiszáraitott s szántással s kaszálással használtató.

Bikk alya, ez egy bikkes hegyes erdő alatti rész, mely az felette levő bikkes erdőről vette nevét.

Sillye, ez régi ős világba elsüllyedett posványos hely lévén, kiszáritás után Sillyének nevezetett.

Negyedik határrész, mely kaszálással minden évben használtanak:

Simon bíró, nevét honnan vette, nem tudatik.

Holt Kovászna, itten régebben a Kovászna vize járt, s mikor onnan elfogatott, a vize árka maradt Holt Kovásznának.

Csikos ér, ez az ősidőbe posványos tós hely volt, azhol a csik legnagyobb bővségibe termett, s kiszáritás után kapta nevét Csikos érnek.

Nagy rész, itten a kaszálók a leghosszabb nyilakba vagynak, mi miatt nagy részeknek tetszenek, s ősi időbe lehet is, hogy nagy rétek voltak, miről Nagy rétnak nevezetik jelenleg is.

Erdőrészek:

Lábo oldala, ez honnat vette nevét, nem tudatik.

Köz, ez közös erdő volt a birtokosokén kívül, azmibe csakis közösön volt szabad az erdőlés és legeltetés.

Rosdás, ennek kénköves vize vagyon, mely közötte elfoly, s magába mint a rozsdás vas a követ is megsárgítja, [191r] miről nevét vette.

Ebbát, melybe Kis familiának irtások vagyon, s arról *Kisek orotása*, mely legelőnek használható.

Medvefej, hol az ős világba nagyon sok medvék tanyáztak, azhol pusztítás útján, egy medvefejet találván, Medvefejnek nevezetett.

Jáhoros, mely az benne tanáltató sok juharfáról vette nevét, Jáhoros.

Ménésbértz, ez nagy kiterjedésű havas, hol az régebbi időbe nagy ménes csordák legeltek, miről ménes bérc nevet kapott.

Fejér bikk, ez az benne tanáltató fejér hajú bikkfákról, mivel egyébbféle fa jelenleg sem tanáltatik.

Mogyoróbokor, ezen havason sok mogyoróbokor volt, az jelenleg ugyan kipusztult, de az ősidőbe bővön volt, s nevét innen kapta.

Keske feje, eztet a régebbi időkben sok ős léte miatt, azmik mind a kecskecsorda úgy járt[ak], s ezért neveztek, hogy a kecskének feje ottan vagynak.

Nagy Mihály széke, itten egy Nagy Mihály nevű ember ülőszéket készített, s mikor a távolsága miatt oda kiért, nyugvás végett leült, miről vette nevét, hogy a Nagy Mihály székinél vagy Nagy Mihály széke.

Csorja Balás. Ezt a helyet Csorja Balás nevű ember nagyon erdőlte, azhol meg is holt, s róla nevezetett Csorja Balásnak.

*Papolton a korosabb emberek tudomások és hallomásából össze-
szedte október 2. napján,
1864-be Kis Dénes birtokos és helybéli jegyző mp.*

1852 és 1884. Papolc határleírása.
In: Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága,
Sepsiszentgyörgy, Papolc iratai, Nr. 13.

Barta Miklósé Pilisis havas	Kőrösi csiheres csere erdő
Bene útja	Kovásznai Kupán havasok
Bikkalja (Zágon felől a ref. eklézsia erdeje)	Köz
Boroszlány pusztája	Közerdő pusztája
Büdöskuti komondó	Kupán pataka
Csaholy	Láhó
Csíkos ér	Magyar Baszka
Dobra köve	Magyaróbokor
Duga árka (zágoni szénahordó út)	Matóbérc
Ebhát pusztája	Medve fej
Élút (a Láhó tetején)	Ménésbérc
Ezüstös patak	Miksa havasai
Farkasverem	Nagy János és Kelemen János földje
Fejér bükk	Nagytó
Fekete halom	Oláhországi Pintilló havasa
Gödörbeli csányos	Papolci-, Kőrösi-, Pákéi Kerek bérc
Györke pataka	Peták pataka
Gyurgyó patak	Pozsony Ferenc földje
Hegyes vész pusztája	Pozsony János kaszálója
Jáhoros pataka	Remete útja
Kerekvész pusztája	Sugóbaszka
Király András völgye	Szabó János pusztája
Királyi sasos tábla	Szilos pataka
Kis- és Nagybraczkúj	Tamó András földje
Kis Feketehalom	Taplicze vize
Kiskupán pataka	Új út teteje
Kisvész ponkja	Zágoni Gyálui batrin havasok
Kőrös-, Páké-, Kalabucs havasa	

Határnevek egy 1760-beli okmányban.
In: Romániai Országos Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága,
Sepsiszentgyörgy, Papolc iratai, Nr. 1., 377. tömb

Barabullyás kút	Király András kerti
Benda földe	Kőrös Cseréje (ezt Páké <i>Lükkenő</i> aljának nevezi)
Borosnyán	Köves allja: Köves allya
Boroszyán pusztája (ezt Páké falu <i>Szemerkes Pusztájának</i> nevezi)	Köves Ponk
Botos (ezt Páké <i>Bogyó István keresztyének</i> nevezi)	Köz
Esztenás vögy	Máté Harapja (ezt Páké <i>Csombó oldalnak</i> nevezi)
Esztenás vögy feje (ezt Páké <i>Egres vögynek</i> nevezi)	Nyires arr
Felső határ	Nyires puszta
Gasos vápa	Ördögbordás vápa (ezt Páké <i>Barabujos kútnak</i> nevezi)
Hegyes Vész (ezt Páké <i>Köves allyának</i> nevezi)	Papolczi patak
Hét patak	Szemerkes vögy
Hét patak feje	Új út
Hintória	Új út pusztája
Kemence teteje	Vész farka (ezt Páké <i>Kerülő pusztának</i> nevezi)
Kerek Vész Dombja (ezt Páké <i>Kerek dombnak</i> nevezi)	Vész pusztája

Határnevek a 18–19. századi falujegyzőkönyvekben.
In: Romániai Országos Levéltár Kovászna

Az egyházi jegyzőkönyvekben fellelhető névanyag.
In: Papolci Református Egyházközség Levéltára

Almás földbánya, 1913	Kert folyása (a Középső határban), 1810
Alsó határ, 1788, Alsó mező, 1749	Két árok között, 1749, 1810, 1880
Alsó Temető alatt, 1810	Kicsi kőbánya, 1891
Bartha István földje, 1749	Kishídárka (dűlő), 1903
Bikk alatt, 1749, 1810	Kőrösi csere, 1810
Botos (szántó), 1892, 1893	Középső határ, 1749, 1769, Középső mező, 1810
Commandó, 1844, 1894 (a büdöskúti katonai laktanya)	Középső tanorkapu, 1881
Csaholy, 1810, 1882	Közmege (községi erdő), 1892
Csaholyra menő út, 1749	Láhó (erdő), 1882, 1891
Csák, 1854	Mató bérc, 1901
Csere megett, 1749	Mikaháza (a Középső határban), 1769
Csereoldal (egyházi szántó), 1749, 1810, 1891, 1895, 1897, 1903	Mohos (erdő), 1907
Darék (fő út), 1891	Nagyhid (a Simonbíró felé), 1880
Derék utca, 1864	Nagytó (kaszáló), 1891
Derék, 1878	Piactér, 1899
Ebhát (egyházi erdő), 1873, 1891, 1903, 1907, 1937	Rákos útja, 1884
Egresvölgy, 1864	Remete alatt, 1788
Felső forduló, 1810, Felső mező, 1749	Rétkapu (dűlő), 1903
Fülebabja, 1901, Füle babja, 1749, 1903	Rozsdás (erdő), 1903
Gálé uttya, 1810	Rozsdás pataka, 1907
Grósz (erdő), 1901	Szörke (erdő), 1946
Grósz féle út, 1907	Tekergő völgyek (erdő), 1901, 1903
Hegy utca, 1864	Temető alatt, 1810
Hegy, 1861	Tér-alj (szántó), 1891
Kádán útja, 1903	Tölgyes, 1749, 1810
Kecskefej, 1918	Vajtsa kútya, 1810
Kégyós, 1810	Vajtsa, 1749
Kendereskertek, 1863	Veres Mart, 1749
Kerekbérc (községi erdő), 1892	Víz utca, 1864

Papolci helynevek a Barabás Samu történész birtokában lévő Bede Család levelesládájából. Gyűjtötte Bede Sándor tanító 1933-ban. Bede Sándor kézírata fellelhető a Papolci Református Egyházközség Levéltárában

Akasztófa mege	Hegyfarka, 1713
Alsó mező, 1600	Holt Kovászna, 1663
Alsó Rákos, 1654	Holt tó, 1712
Bálé kútya, 1748	Jézus csorgója
Barta kútya, 1658	Kégyós, 1654
Bokros oldal, 1703	Kénos, 1696
Botos, 1748	Kerekegerke, 1778
Bükkalja, 1696	Kertalja, 1696
Csere alatt, 1759	Kétárokköze, 1658
Csereoldal, 1685	Kéthegeköze, 1669
Cseretető, 1705	Kicsi Máris halma
Csigolya, 1724	Kis híd, 1696
Csikosér, 1658	Kishídárka
Deszka völgye, 1843	Komlós kert (a Középső határban), 1654 Korong
Dobra köve	Kőrös cseréje, 1654
Eger, 1680	Középső mező, 1600
Egres völgy	Mikeháza, 1792
Farkasverem	Nagy híd, 1654
Felső mező, 1600	Nagy Mihály széke
Ferenczyakra, 1693	Nagyvész, 1654
Fülebabja, 1792	Nyáros nyaka
Gál kútya, 1654, 1729	Nyír, 1654
Györke, 1663	Orotvány, 1686

Páké hídja, 1654	Szilos pataka, 1680
Páké útja, 1691	Szilos, 1686
Páter gödre, 1785, 1846	Tanórokra menő, 1691
Porond, 1654	Tölgyes úttya, 1703
Remete farka, 1767	Tölgyes, 1654
Remete, 1710	Tót Miklós kúttya, 1748
Rét, 1679	Vajtsa kúttya, 1600
Rétkapu, 1654	Vajtsa, 1691
Sásvize, 1686	Vályus út, 1724, 1759
Silye, 1669	Veresmart, 1696
Simonbíró, 1693	Vész úttya, 1710
Szabó János	Zágon porondja, 1646
Szász réve, 1654	Zugó, 1696
Szegényszer, 1669	

Háromszéki helynevek. Gyűjtötte Bogáts Dénes.
In: Csutak Vilmos (szerk.): Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum
ötvenéves jubileumára, Sepsiszentgyörgy, 1929.

Alsó- és Felső-Simonbíró, 1792	Kénos, 1792
Alsókínos, 1792	Keresztfaalja, 1792
Átal vagy Sárvize, 1792	Kisvész (erdő), 1792
Barta kúttya, 1792	Mártonholdja, 1792
Bokrosoldal, 1792	Nagyszalvány, 1729
Csaholy, 1792	Ökröspataka, 1802
Csalkert, másképp Faluvége, 1792	Ökröspatakmezeje, 1792
Csigolya vagy Úthossza, 1792	Pakály, 1794
Csikosérlábja, 1792	Rákosútja, 1792
Fehérbikkjáhóros, 1802	Silye, 1792
Fehérbükk, 1792	Simonbíró, 1792
Felsőkénos, 1809	Szabó pusztája, 1792
Györke, 1763	Tatárkert, 1809
Határkő, 1792	Toplicza, 1792
Jáhóros (erdő), 1792	Vállasút, 1802

Bede Erika – Sepsiszentgyörgyi Református Kollégium; bedeerika@gmail.com

Irodalom

- BALÁZS Géza
2004 A földrajzi nevek helyesírásának logikája, *Földgömb folyóirat*, 2, http://www.bebte.hu/documents/foldrajzi_helynevek.htm (2014. május 14.)
- BALÁZS János
1970 A nevek általános nyelvészeti vonatkozásai, *NyudÉrt.* 70, 295–301.
- BÁRTH M. János
2010 *Székelyföldi történeti helynevek nyelvi elemzése*. Név földrajzi vizsgálatok Szabó T. Attila Erdélyi Helynévtörténeti Adattárban, Kézírtos doktori értekezés, Budapest.
- BEDE Erika
1995–2013 *Papolt helyneveinek adattára*, kézirat.
2002 *Papolt monográfiája*, Debrecen.
2010 *Papolt*, Julianus Füzetek, Budapest.
- BOGÁTS Dénes
1929 Háromszéki helynevek, in: Csutak Vilmos (szerk.): *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*, Sepsi-szentgyörgy, 52–71.
- BÖLCSKEI Andrea
2012 Helynevek standardizációja: alapelvek, terminológiai kérdések a nemzetközi és a magyar gyakorlatban, *Helynévtörténeti Tanulmányok*, 7, Debrecen, 85–102.
- CSOMORTÁNI Magdolna
2004 Karcfalva helynevei I. *MNyj.* 42, 180–203.
- ETSz = Erdélyi tájszótár, KRIZA János (szerk.), Budapest, 2003.
- FÁBIÁN Pál – FÖLDI Ervin – HÖNYI Ede
1998 *A földrajzi nevek helyesírása*, Budapest.
- FNESz. = KISS Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Negyedik, bővített és javított kiadás, Budapest, 1988.
Földrajzi nevek egységesítése, in: http://ki.oszk.hu/sites/ki.oszk.hu/files/dokumentumok/foldrajzinevek_ksz5.pdf (2014. augusztus 2.)
- HEGEDŰS Attila
2013 A helynevek helyesírásáról, <http://www.nyest.hu/hirek/a-helynevek-helyesirasarol> (2014. június 18.)
- HINTS MIKLÓS
1997 A romániai magyar helynévkutatás, in: B. Gergely Piroska – Hajdú Mihály (szerk.): *A magyar névtani kutatások legújabb eredményei I–II. Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*, Budapest–Miskolc, 388–392.
- HOFFMANN István
1997 Utak, lehetőségek történeti helyneveink kutatásában, in: B. Gergely Piroska – Hajdú Mihály (szerk.): *A magyar névtani kutatások legújabb eredményei I–II. Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*, Budapest–Miskolc, 227–236.
- HOFFMANN István
2003 Magyar helynévkutatás 1958–2002, *A Magyar Névtudományi Kiadványai* 7, Debrecen, 15, 227–228.
- HOFFMANN István
2007 *Helynevek nyelvi elemzése*, Második kiadás, Budapest, 43–71.
- HOFFMANN István – TÓTH Valéria – JOSEF Schwing
é. n. *Magyar Digitális Helynévtár*, <http://mdh.unideb.hu/> (2014. január 21.)
- HTMHNSz = Magyar neve? Határon túli magyar helységnevszótár, Sebők László (szerk.), Budapest, 1990.
- ISzSz = Idegen Szavak és Kifejezések Szótára, Bakos Ferenc (szerk.), Budapest, 2002.
- KÁLNÁSI Árpád
1984 A fehérgyarmati járás földrajzi nevei, *Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei* 2, Debrecen.
- KISGYÖRGY Zoltán
2008 *Háromszéki vartúra-kalauz*, Barót.
2000 *Kovászna megye – útikönyv*, Csíkszereda.
- KISS Lajos
1972 A földrajzi köznevek és a földrajzi tulajdonnevek, *Nyr*, 96, Budapest, 250–251.
- KISS Lajos
1995 Földrajzi neveink nyelvi fejlődése, *NyudÉrt.* 139, Budapest, 33–38, 220–225.
- LESTYÁN Ferenc
2000 *Megszentelt kövek*, Kolozsvár.
- LŐRINCZE Lajos
1947 Földrajzi neveink élete. *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai* 47, (utánnomás) Debrecen, 1967, 3–27.
- MÉKSz = Magyar értelmező kéziszótár, Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.), Budapest, 1972.
- MEZŐ András
1982 *A magyar hivatalos helységnevéadás*, Budapest.
- MHSz = A magyar helyesírás szabályai, Tizenegyedik kiadás, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
- MNL = Magyar néprajzi lexikon I–V, Ortutay Gyula (főszerk.), Budapest, 1977–1982.
- MNySz. = A magyar nyelv szótára. Czuczor Gergely – Fogarasi János (szerk.), Budapest, 1862.

- MTSz. = Magyar Tájszótár I–II, Szinyei József (szerk.), Budapest, 1893–1901.
- NAHALKA István
1998 A konstruktív pedagógia és a tanítás módszerei, in: Hegedűs Gábor (szerk.): *Projekt módszer I*, Kecskemét, 16–42.
- NYÍRI Kristóf
2002 Tanulás a virtuális-térben, *Élet és Tudomány* LVII, 48, Budapest, 1511–1513.
- ORBÁN Balázs
1991 *Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*, X, Európai Idő Kiadó, Sepsiszentgyörgy, 159–160.
- PÉNTÉK JÁNOS
1997 A növénynevek és a földrajzi nevek viszonyáról, *MNyTK*, 209, 427–430.
- PESTY = Pesty Frigyes Helynévgyűjteménye 1864–1865, Székelyföld és térsége I, Papolc, Országos Széchenyi Könyvtár – Székely Nemzeti Múzeum, Budapest–Sepsiszentgyörgy, 2012, 109–110.
- PULSZKY Ferenc – NAGY Géza
1894 A helynevek ügye. A Magyar Történelmi Társulat véleménye, <http://www.erdelyigyopar.ro/1894-3-4/1086-a-helynevek-ugye.html> (2014. január 19.)
- SEPSISZÉKI Nagy Balázs
2003 *Székelyföld falvai a 20. század végén – Háromszék, Kovászna megye*, Budapest.
- SZABÓ T. Attila
1938 *Miért és hogyan gyűjtjük a helyneveket?* Kolozsvár.
1940 A magyar helynévadás történetéhez, *MNy*, 36, Budapest, 127–129.
1940 *A személynevek helyneveinkben*, Debrecen.
é. n. *Szabványosított földrajzi nevek katalógusa*, http://www.sek.ny.me.hu/konyvtar/bk_honlap/publ/KATAL2002/sorol/foldrnev_04.htm (2014. ápr. 12.)
- SzOT = Székely oklevéltár 1219–1776, VIII, Barabás Samu (szerk.), Budapest, 1934.
- SzT = Erdélyi magyar szótörténeti tár I, Szabó T. Attila és munkatársai (szerk.), Bukarest–Budapest–Kolozsvár, 1975.
- TESz = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, Benkő Loránd (szerk.), I–III, Budapest, 1967–1976, IV. Mutató, Budapest, 1984.
- ÚMTSz = Új magyar tájszótár, B. LŐRINCZY ÉVA (FŐSZERK.), Budapest, 1979.
- VÖRÖS Ottó
1997 Tanárok – Eltűnt földrajzi közneveink nyomában, in: B. Gergely Piroška – Hajdú Mihály (szerk.): *A magyar névtani kutatások legújabb eredményei I–II. Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*, Budapest–Miskolc, 430–433.

Toponimele din Păpăuți

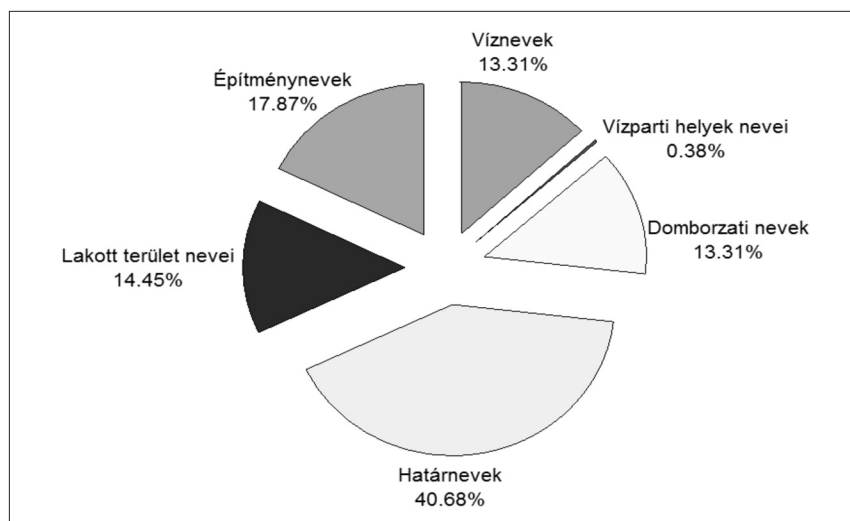
(Rezumat)

De mai multe decenii specialiștii consideră că culegerea toponimelor nu este doar interesul lingvisticii: poate să aducă noi aporturi istoriei localităților, a economiei, geografiei fizice și economice, sociologiei, psihologiei, etnografiei și unui șir întreg de alte discipline. Mai nou și adepții mișcărilor ecologice, de protecție a naturii, respectiv a prezervării tradițiilor și-au dat seama de faptul că trebuie să păstrăm mediul nostru natural și să o predăm generațiilor următoare împreună cu toponimia sa originală. Lucrarea de față oferă o analiză a toponimiei localității Păpăuți din Scaunul Orbai.

Toponyms of Papolc

(Abstract)

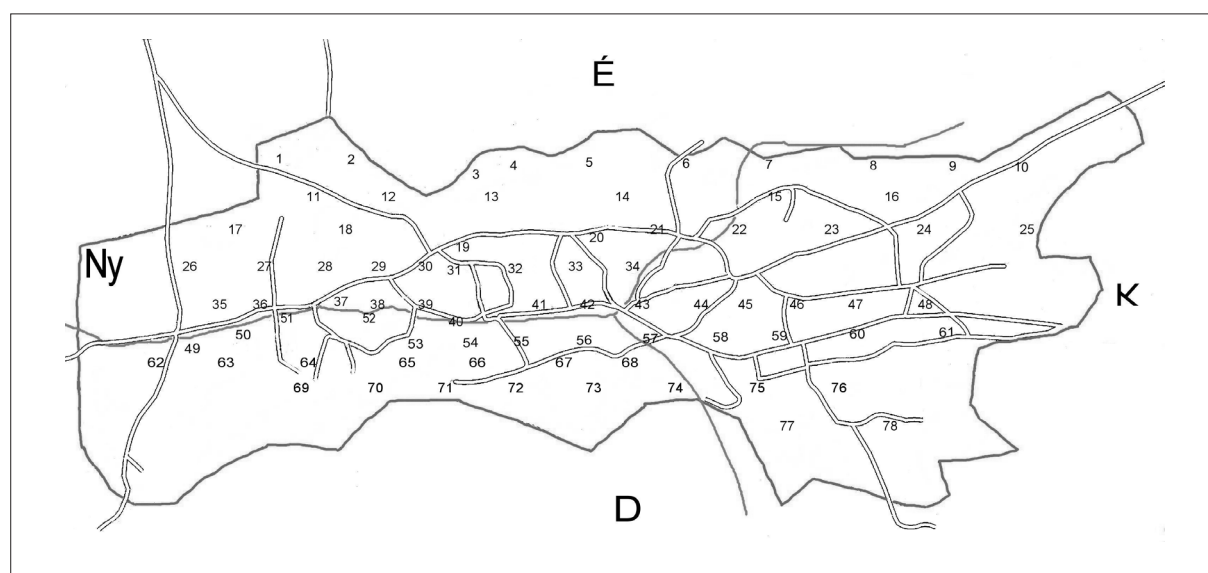
Specialists have known for decades, that collecting toponyms is not only the interest of linguistics: it can provide contributions to settlement history and history of economy, to physical and economic geography, to sociology, psychology, ethnography, and many other disciplines. Nowadays even the members of environmental movements and those involved in the preservation of traditions are aware of the fact that we have to preserve our natural environment and to pass it to the future generations together with its original toponyms. In the present paper the author analyses the toponyms of Papolc (Păpăuți), a settlement of Orbai region.

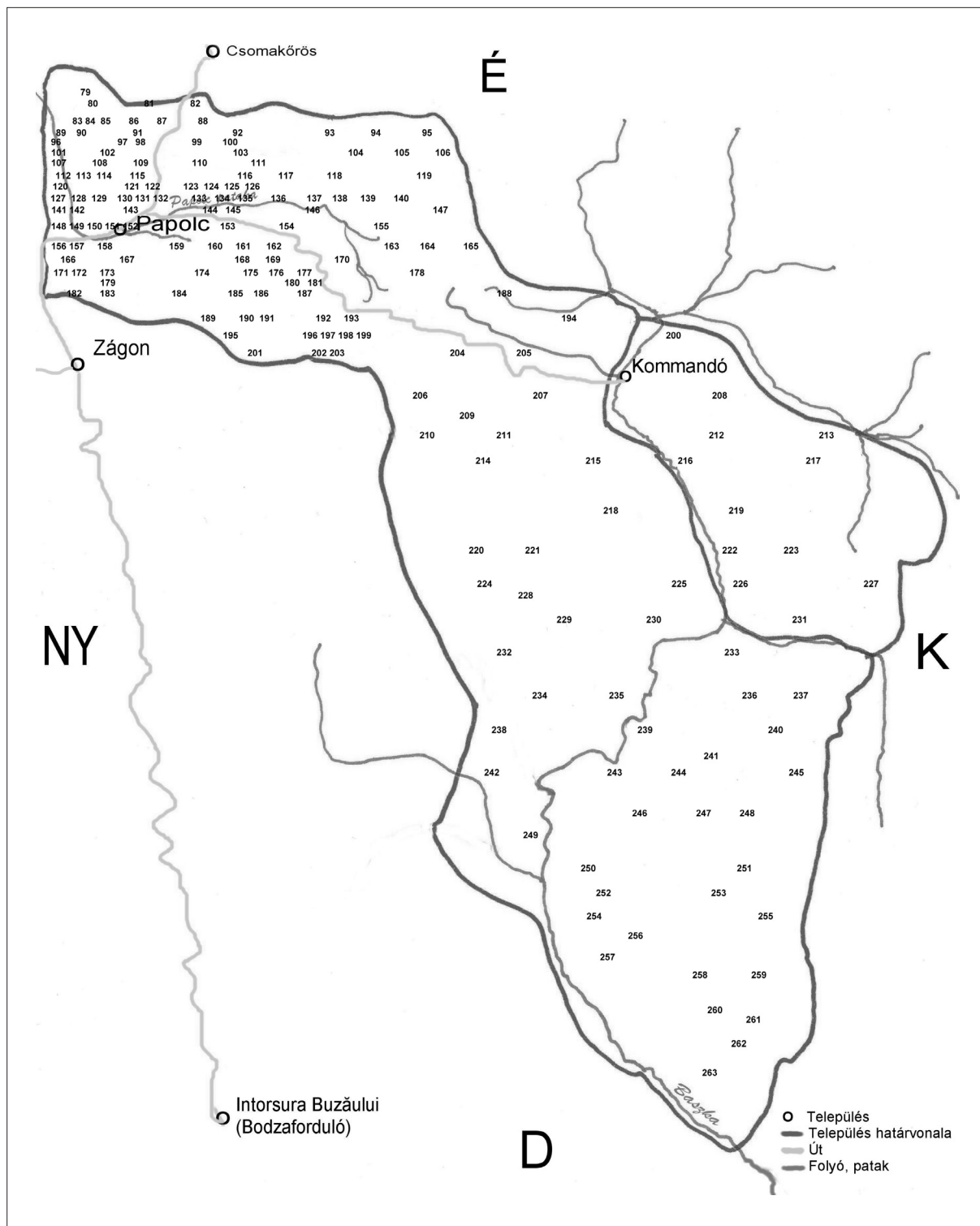
1. ábra

Helynévfajták		Egyrészes helynevek	Kétrészes helynevek		
			Birtokos jelzős	Minőségjelzős	Határozós
Víznevek	35	4	22	9	–
Vízparti helyek neve	1	–	1	–	–
Domborzati nevek	35	7	15	13	–
Határnevek	107	48	41	18	–
Lakott terület nevei	41	17	21	3	–
Építménynevek	44	12	19	12	1
Összesen	263	88	119	55	1

2. ábra

3. ábra Papolc belterülete

4. ábra Papolt külterülete, valamint Kommandó külterülete

Niczuly Enikő

ALSÓCSERNÁTON SZAKRÁLIS TÉRSZERKEZETE

1. Bevezetés

A vallásos ember számára a tér nem homogén. Törések és szakadások találhatóak benne, olyan részeket tartalmaz, amelyek minőségileg különböznek a többitől. Létezik tehát egyfajta *szent*, vagyis „erővel feltöltött”, jelentőségteli tér, és léteznek más, nem szent terek, következésképpen nincs struktúra és szilárdság nélküli, egyszóval formátlan tértartomány.¹ A szent tér megnyilatkozása szilárd pontot nyújt az embernek, s ezáltal lehetővé teszi számára, hogy tájékozódjék a kaotikus homogenitásban.²

Gráfik Imre kijelentései alapján kezdem vizsgálódásaimat a szakrális terek körül, mely szerint a térhasználat számunkra az emberi létezés olyan megnyilvánulási módja, mely a nem verbális kommunikáció, „akciónyelv” kodifikációs formájaként értelmezhető, s mint ilyen a kultúra, illetve a társadalomkutatás részére sokrétű információt tartalmaz. Ezeknek az információknak a feldolgozása gazdag lehetőségként áll előttünk az emberi viselkedés, a társadalmi együttélés eddig fel nem fedett, vagy nem eléggé tudatosított jelenségeinek, illetve folyamatának feltárása szempontjából.³ A célpontot földrajzilag, lokálisan a háromszéki Alsócsernáton nevű településre helyeztem. Mivel Alsócsernáton szülőfalum, megkönnyítette a munkámat, hogy otthonosan mozoghattam, ismertem a terepet, az embereket, az ottani mentalitást, a vallásosság bizonyos jellegzetességeit.

Minden objektum, illetve táj szakrális funkcióját önmagában mint jelben is hordozza mindaddig, amíg azok az igények, amelyek létrehozták őket, fennállnak. A megváltozott társadalmi helyzet a vallási világkép módosulását idézi elő, melynek radikális következménye, hogy az addig szakrális objektumok helyét és a szakrális táj által betöltött funkciókat más objektumok és helyek veszik át. Végülről akkor beszélhetünk, ha a korábban szakrális centrumnak minősített helyek a perifériára kerülnek.⁴ Tapasztaltam, hogy Alsócsernáton szakrális térszerkezetében is láthatóan, érzékelhetően bekövetkezett ez a változás,

melynek következtében egyes, korábban szakrális centrumoknak számító terek perifériára sodródtak és helyüket mások vették át. A terek egy másik csoportja pedig az elmúlás tengerébe veszett. Igyekeztem megfigyelni a terek szakralizációjának formáit, az emberek, a közösség viszonyulását e terekhez, főként a közösségi ünnepek alkalmával, mivel a szent objektumban nemcsak az isteni jelenlétet kell látnunk, hanem a hitét megélt embert is.⁵ Figyeltem a felekezetek térszakralizációja közötti különbségeket, hasonlóságokat, átjárhatóságokat, korlátokat, a deszakralizáció formáit. Ugyanakkor vizsgáltam a kultikus vallási gyakorlattal összefüggő történelmi események helyszíneit, a tér szerkezetét, beosztását, az ott történő emberi megnyilvánulásokat, szabályokat, rendszerszerűségeket.

Kutatásom során a résztvevő megfigyelő módszerét alkalmaztam, elbeszélgettem a két felekezet néhány tagjával, mely beszélgetésekből több interjú is született. Munkámat segítette a hazai és külföldi szakirodalom egyaránt, melyek a szakrális térszerkezet kutatásához, a proxémika vizsgálatához elégséges elméleti keretet biztosítottak. A falura, a falu történetére, történelmi műemlékeire vonatkozó adatokat, információkat nyújtott a *Csernátoni Füzetek* néhány száma, a két egyházközség *Historia Domusa*, melyből hasznos információkat tudhattam meg a két felekezet kapcsolatára vonatkozóan is. Továbbá hasznos információforrásaim voltak Orbán Balázs *Székelgyűlés leírása* című műve, Sepsiszéki Nagy Balázs Háromszékre vonatkozó kötete és Vofkori László *Székelgyűlés útikönyve II.*, valamint *A történelmi Magyarország várai* című internetes oldal, melyről a falu várromjairól készített alaprajzokhoz juthattam hozzá.

Dolgozatom következő részében tájilag behatóan a települést, felvázolom, hogy a történelemben hová is helyezhető, majd bemutatom demográfiai, etnikai, felekezeti eloszlás szempontjából. Néhány említést teszek a főbb nevezetességeiről is, melyekkel dolgozatom további pontjaiban még foglalkozom.

¹ ELIADE, Mircea 1999, 15.

² ELIADE, Mircea 1999, 17.

³ GRÁFIK Imre 1995, 110.

⁴ KOVÁCS Krisztina 2007, 7.

⁵ KOVÁCS Krisztina 2007, 17.

2. A vizsgált tér, település

Csernáton, mely Felső- és Alsócsernátonra oszlik (dolgozatomban ez utóbbival foglalkozom) a felsőháromszéki medence egyik legnagyobb községe. A Bodoki-hegység keleti oldalán, a Csernáton-pataka völgyében hosszan nyúlik el 500-600 m tengerszint fölötti magasságban. Alsó- és Felsőcsernátont 1968-ban egyesítették, azóta a rájuk vonatkozó statisztikai adatok is összevontan jelennek meg. Ezen kívül közigazgatásilag Csernátonhoz tartozik a szomszédos Albis és Ikafalva is.⁶ A polgármesteri hivatal és a községi intézmények többségében Alsócsernátonban találhatóak. E települést érinti az E577-es nemzetközi út, a román 11-es főút. Lakosainak számát tekintve Alsócsernáton a nagyobb település.

Az 1992-es népszámlálási adatok szerint Csernáton lakossága 3403 személyből állt, ebből 3360 magyar nemzetiségűnek vallotta magát, 43 pedig románnak. Felekezeti megoszlás alapján 1440 római katolikust, 1860 reformátust, 44 görög keletit és 29 más vallásút (baptista) számoltak össze.⁷ A 2002-es népszámlálásra ez a számadat gyarapodott. A község összlakossága 4048 főre nőtt, amelyből 3992 személy magyar nemzetiségű, 54 román, 2 pedig cigánynak vallotta magát. Felekezeti szempontból még mindig a reformátusok dominálnak, habár Alsócsernátonban a katolikus hívek száma az utóbbi években meghaladta a reformátusokét.⁸

Csernáton a 14. század elején már Háromszék egyik legtekintélyesebb katolikus plébániáját alkotta. Orbán Balázs leírása alapján „a pápai dézmák regestruma 646. lapján az 1332. év rovatában találjuk Péter *kurvatcuni* lelkészt 5 lat ezüst járulékkal. Ugyanott az 1335. év rovatában 740. lapon Pál *churvacuni-i* lelkészt 32 régi banalis fizetéssel. Mivel pedig az a kézdi archidiaconatushoz van beosztva, nem lehet más mint Csernáton, melynek nevét az idegen dézmaszedők ferditve irták be. Ezen becses adatok nem csak Csernáton akkori lételetét, hanem annak tekintélyes voltát is bizonyítják, mert ily nagy dézmával az idő szerint a Székelyföld egyetlen helysége sem járult a szentszék felségelésére.”⁹ A katolikus plébánia Historia Domusa is tesz említést bizonyos Péter és Pál nevezetű katolikus papokról, akik 1332-ben és 1335-ben szolgáltak a faluban. 1567-ben az adóösszeírásból láthatjuk, hogy *Alsó-Chernathon* 68, *Felseo-Chernathon* 36 kapuval rendelkezik.¹⁰ Népességének növekedésében nagy szerepet játszott, hogy 1843-ban már voltak hetivásárai szombat napokon

és országos sokadalmai. Vásárjogát Alsócsernáton 1843. április 27-én kapta meg három országos sokadalomra. Felső részének egyik részét a Domokosok lakták, sűrűn egymást követő udvarházaik a bizonyíték erre.

A falu legkorábbi fekvéséről pontos adataink nincsenek, viszont feltételezések szerint egészen a Bodoki-hegység keleti lábához tömörült a település, a mai Felsőcsernátontól északnyugati irányban az erdő alá. Kutatók szerint ezt igazolja a Felsőcsernátontól körülbelül két kilométerre északnyugatra található dombvidék, melynek a földúttól további egy kilométerre benyúló részét Szentkertnek nevezik. Itt az erdő szélén, nagy tisztás mellett, a fák között találjuk egy valaha árokkal és fallal körülvett templom alapfalait. Romjai Orbán Balázs korában még jól látszottak, napjainkban viszont csak alapfalai bukkannak ki néhány helyen a vastag kőtörmélék alól. Hajdan egy kis méretű, félköríves szentélyű, 1 méter falvastagságú templom állt ezen a helyen, melyet termésköből rakott várfallal kerítettek. Az egyházi épület formája, falazási technikája nyomán a 12. század végére, a 13. század elejére keltezhető. Ezt erősítette meg 1971-ben Székely Zoltán ásatása, illetve az itt talált cserépedény-töredékek is.¹¹ A katolikus plébánia Historia Domusában az egyik plébános szintén említést tesz a Szentkertben létező katolikus kápolna maradványairól és kapcsolatba hozza a falu katolikus voltával. Erre utal a terület máig használatos Szentkert elnevezése vagy a közelben lévő, ma is Remeteként ismeretes kaszáló. A plébános (ki a szájhagyományra bocsájtkozik) azt feltételezi, hogy remeték laktak a kápolna körül, viszont a reformáció térhodítása után elvándoroltak a faluból. Ezt az állítását megerősíti Orbán Balázs is a *Székelyföld leírásában*, mely szerint „remeték laktak ez imolánál, mely a reformáció előtt híres búcsujáró hely, harc idején pedig a lakosok menhelye volt, miért az kellőleg meg is volt erődítve, mert a szentélyt 34 öl kerületű erős védfal övezte, melynek alapja még most is kivehető. A vidék lakosai reformátusokká levén, a búcsujáratok megszűntek, a kereset nélkül maradt remeték pedig másfelé húzódtak; békésebb idők bekövetkeztével a védfalak is mint szükségtelenek elhanyagoltattak, maholnap romjait is elfedi a föld s a kegyeletes helynek még emléke is ki fog veszni az emberek közül.”¹²

⁶ SEPSISZÉKI NAGY Balázs 1999, 145.

⁷ VARGA E. Árpád 1998, 138.

⁸ VOFKORI László 1998, 123.

⁹ ORBÁN Balázs 1869, 97.

¹⁰ Uo.

¹¹ TÚDÓS Kinga 2002, 162.

¹² ORBÁN Balázs 1869, 97.

3. A vizsgált térszerkezet

Dolgozatom felépítésében tulajdonképpen két kutató szempontrendszerét követtem. Friedrich Heiler tipizálása szerint osztottam fel a szent megnyilvánulásának helyeit *nyílt és fedett terekre*.¹³ Nyílt tereként tartja számon a megszentelt helyen álló oltárt, a temetőt, a sírt, az utat (pl. keresztút), a kultikus teret. Fedett terek a barlang, a templom, a lakóház kultikus helyei, a zárandokhely. A fedett térben való tartózkodás idejét és módját főleg az egyházi vezetők határozzák meg, így a helyi közösség a normák betartása révén tartózkodhat ebben a térben.

Egy másik szempontrendszert is figyelembe vettem, a Keményfi Róbert szempontrendszerét, melyben egy különálló kategóriaként tartja számon az *aktivitástereket*, a térszerkezet útvonalait és határvonalait.¹⁴ Szerinte az aktivitásterek az ember aktív jelenlétére is utalnak. Egy településen belül húzódnak azok az útvonalak, amelyeket az ünneplő, a keresztény közösség kiemel a falu profán teréből, a mindennapi térhasználatból. Ezen mozgásokat, helyváltoztatásokat céltudatosság jellemzi.¹⁵ Keményfi két kategóriába tömöríti az aktivitástereket, léteznek a körmenetek, zárandokutak által behatárolt terek, illetve az a tér, melyet az emberi élet fordulópontjait ünneplő közösség bejár. Edward Hall írásában megemlíti, hogy az emberek a teret többféleképpen értelmezik. Megnevez rejtett zónákat, termikus teret, tapintási teret, mely a szemlélőt választja el a tárgyaktól, látási teret, mely a tárgyakat különíti el egymástól, kötött teret – viselkedéseink javarészt ennek lehetőségei szerint alakulnak, kötetlen teret. Az ember térérzékelése összefügg önmaga érzékelésével, amiben az ember és környezete bensőséges kölcsönhatása fejeződik ki.¹⁶

3.1. Fedett terek

Az emberek által kialakított és állandó jelleggel használt térformáknak különböző típusai vannak, amely tértípusok meghatározott viselkedési formákkal állnak kapcsolatban. A tértípus és a viselkedési forma közötti kapcsolat megfelelő jellege a kommunikáció hatékonyságát biztosító tényezők egyike, s éppen ezért az individuumok és csoportok egyik legfőbb törekvése ennek az összhangnak a megteremtése.¹⁷ Településünkön fedett tereinket a két egyházközség közössége külön-külön építette ki, jól megszabott határvonalak mentén, ezáltal is megalapozva identitásukat, vallási hovatartozásukat. A Heiler tipizálta fedett terek közül

én a két felekezet templomával foglalkozom részletesen és a templomokhoz tartozó harangokkal. A lakóház kultikus helyeire nem fektettem dolgozatomban hangsúlyt, nem foglalkozom a barlangok és zárandokhelyek szerepével sem, mivel községünkben nem találhatóak ilyen típusú fedett terek.

3.1.1. A templom

Elsőként azért említem a templomokat, mert tudjuk, hogy a templom a „szakralizált térhálózat csomópontja.”¹⁸ A templommal rendelkező közösségek saját maguk és falujuk reprezentálójaként tekintenek templomukra. Nem evilági rendeltetésű a templom: Isten háza, szent hely, minőségi másság hordozója, mivel ott vannak a sajátos viselkedési szabályok, részeinek, szerkezeti elemeinek kultikus jelentései, tartozékainak szentelményi felhasználásai.¹⁹ A vallásos ember a templom terében kiszakadhat a profán világból, elvonatkoztatathat tőle, kapcsolatba kerülhet a transzcendens hatalommal. A *Jelképtár* szerint a templom az áldozó oltár fölé emelt épület, mely a világmindenség rendjének szimbóluma. Égi archetípusok földi tükörképe, modellje, a káoszon úrrá lévő isteni rend képe. Maga a szó az égitestek mozgásának megfigyelésével függ össze, hisz a görög *tem* gyök az istenek elhatárolt helyével kapcsolatos. A föld feltételezett középpontja, a négy égtájra tájoltva helyezkedik el, s formája a hegytel, arányai pedig az emberi arányokkal mutatnak rokonságot. Mennyezete sokszor csak szimbolikusan, de máskor kifestésében is a csillagos égboltot jeleníti meg. A keresztény templom szimbolikusan Szűz Máriával és az Anyaszentegyházat megtestesítő nőalakkal azonos, de az útra is utal, hisz nyugat–keleti tájolttsága a világosság, az isteni fény felé vezet. A magyar népi kultúrában a közösség szellemi s a falu valóságos központja.²⁰

Alsócsernátonban található a település középkori, várfallal kerített plébániatemploma, melyet az évszázadok során többször újjáépítettek, átépítettek, végleges alakját a 20. század elején el. A mai római katolikus templomot a falu szülötte, Zámber János csíkszentmártoni plébános, kanonok 1844-ben építette saját költségén, de miután Zámber megépítette a település központjában az új épületet, a hívek lassan átkerültek oda. A fatemplom az ortodox hívők birtokába került, melyet 1872-ben alakítottak át. 1899-ben 200 görögkeleti vallású személyt számoltak a faluban a *Historia Domus* feljegyzései alapján, 425 római katolikust és 1595 reformátust.

¹³ HEILER, Friedrich 1961, 129.

¹⁴ KEMÉNYFI Róbert 2002, 140.

¹⁵ Uo., 144.

¹⁶ HALL, Edward 1969, 90.

¹⁷ GRÁFIK Imre 1995, 111.

¹⁸ BARTHA Elek 1992, 43.

¹⁹ Uo., 40.

²⁰ HOPPÁL Mihály – JANKOVICS Marcell – NAGY András – SZEMADÁM György 2004, 296–297.

A jelenlegi római katolikus közösség semmilyen vallási gyakorlatot nem fűz az ortodoxok által használt templomhoz, a szakralitás semmilyen formája nem nyilvánul meg a templom közelében, úgy kezelik, mintha saját területükön kívül esne. A falu közösségének nagyrésze kevés ortodox hívővel áll személyes kapcsolatban, akik az évtizedek folyamán főleg Moldvából kerültek be a községbe mint napszámos munkások, cselédek, aztán itt maradtak. E gyülekezethez tartozó hívek román nemzetiségűeknek vallják magukat, de idővel nyelvileg asszimilálódtak a település magyar anyanyelvű lakosságához. Akik ez alól kivételt jelentenek, mindössze a településre kihelyezett rendőrök és azok családjai, akiket a helyi lakosság „idegennek, betolakodóknak” tart. Ebből kifolyólag a falu „tősgyökeres” lakossága csak ritkán érintkezik velük. A templom bejárata is általában zárva van, a helybeliek elmondása szerint „*ritkán jön valahonnan, talán a városból a nagyszakállú pópa megtartani a szent beszédet. Harangozni az egyik román származású hívő szokott, ez a Suba Jancsika. Neki van kulcsa a templomhoz, ő bémehet s elkészíti a miséhez a templomot, hogy mikor a pópa jó, legyen minden rendbe. De ritkán szoktak itt misézni... nem es tudjuk mikor... hébe-hóba. Nagy ünnepekkor igen, azt tudom... mint húsvét vagy vízkereszt... de máskor ritkán. Csak ez a Suba, ez minden nap harangozik rendszeren.*”²¹

Mindkét templom, a római katolikus meg a református is centrális helyen helyezkedik el a település viszonylatában, épp a faluközpontban. Környezetét uralja mindkettő, főleg a református magasan emelkedő, a távolban is jól látható tornyával. Mindkét templommal a gyülekezetek úgymond kijelöltek egy teret önmaguknak, ami köré meghúzzhatják saját határvonalait. A terek helyekké alakítása tudatos pillanatot igényel, melyre később viszonylagos rutinnal emlékezhetnek.²² A lokális élet természetéből adódik, hogy más szomszédságoktól részben eltérően akar fejlődni. Létrehozza az elkülönülés térbeli, társadalmi, technikai kontextusait.²³ Utz Jeggle szerint nincsenek jó vagy rossz határok, a határok általában emocionálisan feltöltődnek, így vagy csak előnyökkel járnak, vagy a potenciális ellenséggel szembeni befalazást szolgálják. A határ egy „között”, melyet az a veszély fenyeget, hogy egyik oldal magába szippantja vagy a kettő között felmorzsolódik.

3.1.1.a. A római katolikus templom

A templom Urunk színéváltozásának tiszteletére augusztus 6-án tartja búcsúját. Ugyanez a nap a kora középkorban Szent Sixtus pápának volt szentelve.

²¹ Balogh József közlése alapján (születési év: 1939).

²² APPADURAI, Arjun é. n. 9.

²³ Uo., 18.

A római liturgia erre a napra helyezte a bab és a bor szentelését, amelyet a pogány *vinalia rustica* szertartásának örökébe léptetett. Az áldás Kelet-Európa felé is elterjedt, de a bab megszentelése kimaradt belőle.²⁴ Említettem, hogy a templomot egy Zámblér János nevezetű plébános építette saját költségén 1844-ben, a papi kertet és a területet is ő adományozta az egyházközségnek. A templom javítására 1877-ben, 1931-ben és 1943-ban került sor. A reformáció kezdetén a falu nagyrésze áttért az új vallásra, ezért katolikusok nagyon kevesen maradtak a faluban. A Historia Domusban tett utalások is erre engednek következtetni, miszerint még 1910-ben is alig volt 450 lélek katolikus a faluban. 1873 előtt a csernátóni katolikusok Futásfalva körzetéhez tartoztak. Ez az arány az 1940-es évek folyamán 950 fölé emelkedett. A plébánosok említést tesznek arról, hogy az 1940-es évek folyamán már megjelennek a falu vezetésében katolikus személyek is, holott azelőtt erre nem volt példa: „*már vannak szép számmal katolikusok a vezetőségben is, hivatalnokok is. Tíz évvel ezelőtt a községet katolikusok nem vezethették. Alig hallottam dicsértesséket! A reformátusokkal szinte mindig vitatkozunk, sátánnak csúfolnak minket, katolikus papokat. Legtöbb vita a házasságok körül alakul ki. A reformátusok a reverzálisba nem tudnak sehogy sem belemenyugodni, pedig kálvinista találmány. Ez a küzdelem addig fog tartani, míg egy református lesz a világon.*”²⁵

A plébános arról is beszámol, hogy a reformátusok aránya egyre csökken, a katolikusok meg fogják előzni, mivel a katolikus családokban nem volt ritka a nyolc gyermek, míg a reformátusoknál nagyon is: „*Most szegény földnélküli híveim szaporodnak, a 8-10 gyermekes család nem ritka, de csak a katolikusoknál. A reformátusok száma csökkent, 20 év múlva el fogjuk hagyni őket, már most közelítjük. Nálunk is az anyagiasság, ingatagok katolikus házasságot kötnek.*” A következő plébános azt állítja: „*Még 200-300 év és az ősi katolikus templomban, amit az 1600-as években a hitújítók erőszakkal elvettek, újra Jézus Krisztus otthona lesz.*” Utal itt arra, hogy a település református templomát, mely a reformáció előtt a katolikus egyházközség épülete volt, a folyamatosan szaporodó katolikus közösség visszaszerzi majd, miután meghaladták a református közösség arányát. A két felekezet közötti állandó civakodás, főként a múlt századokban, jellemző vonása volt a településnek. Ezt a szájhagyomány és írott források is alátámasztják. Az elmúlt évtizedekben ez az állandó konfliktushelyzet csökkenni látszott, sőt óvatosan mondhatnánk, hogy meg is szűnt. Viszont a kétely, az óvatosság és a bizalmatlanság néha még

²⁴ BÁLINT Sándor 1977, 162.

²⁵ Farkas Antal plébános kézírata, 1946.

felüti fejét a két közösség között: „Közös temetői ravatalozó építéséhez fogtunk. A református egyházközösség biztosítja a területet. Igyekeztem minél jobb szerződést kötni velük, hogy híveim a későbbiek során ne legyenek becsaphatók. Takács Lajos tiszteletes tisztességes partnernek tűnik, de nem élünk a világ végéig.”²⁶

Visszatérve a templomhoz, vallásgyakorlási alkalmakon, minden esetben számításba jöhet, legyen az liturgikus istentisztelet, egyéni, közösségi ájtatosságok, búcsúk, esküvők, keresztlők, halotti megemlékezések, házassági évfordulók, elsőáldozások, bérmálások, történelmi megemlékezések stb. A templom kertjében felállított oltárnál szabadtéri eseményekre is sor kerülhet, mint például az elsőáldozásokra, a bérmálkozásokra, a templom búcsúünnepére, de ezekről bővebben később. Habár a római katolikus egyház nem szabályozta rendeletekkel a hívek templomi ülésrendjének módját, a gyülekezet valamikor mégis nagy hangsúlyt fektetett az ülésrendre, manapság ennek hagyománya folyamatosan elveszíti tartalmát, kiveszik a köztudatból.

Idősebb adatközlőm a templomi ülésrendről, mely nem annyira hangsúlyos és keretek közé szorított, mint a református templomban, így nyilatkozik: „A gyermekek külön ültek az első padsorokba balról, egyik sor pad a nőké, másik a férfiaké volt. A karzaton a férfiak ültek, a fiatalok, a kórustagok, a kántor, mert ugye ott van az orgona, s akkor a pap ott ül az oltárnál az emberekkel, szemben a ministránsaival. Azok mellette ülnek örökké, a két oldalán ülnek, s ők szoktak segíteni a papnak kitölteni a bort, csengettyűzni, olvasni a szent ígét, kiosztani az ostyát. De ma ez már nem működik így, mert most az asszonyok a férfiak helyére es béülnek, s fordítva es így van. S az asszonyok a gyermekeket nem küldik előre az első sorokba, hanem béengedik magik mellé hátul. Pedig a gyermeknek nem ott lenne a helye a nagyok között.”²⁷ Látható, hogy ebben az esetben is egy normát követtek, mindenki megpróbálta ahhoz tartani magát, ami illendő volt, ami generációk óta áthagyományozódott. Ha a közösségből valaki megszegte ezt az íratlan szabályt, arról kialakult egy bizonyos negatív vélemény. Ez az állandó „felügyelet alatt levés, a terület birtoklása és szemmel tartása” szorosabban összetartja a csoportot, összehangolja a csoport tevékenységét,²⁸ erősíti a csoportkohéziót. Ennek az ellenőrzésnek a megszűnése a csoport kohéziójának széteséséhez vezethet. Az előírások hatalmas rendszere világossá teszi mi az, amit megtehet az ember és mi az, amit el kell kerülni.²⁹ A templomi ülésrendben felismerhető a társadalmi

rend is, melynek megsértése gúnyolódást válthat ki. Az ülésrend a valóságos társadalmi hely megjelenítője, a hagyomány érvényességén keresztül válik legitimé. Egy határ, mely kijelöl egy helyet valaki számára, a különbségeket láthatóvá teszi, és így rögzülnek azok.³⁰ A templomba lépésnek, a templomban való viselkedésnek is vannak íratlan szabályai. A szakirodalom is megemlíti, hogy „nagyot vétett a közösség és az egyház szabályai ellen az, aki a templomban beszélgetett, nevetgélt, viháncolt, hátrafordult, ivott, részegen dülöngött, vagy nem megfelelően öltözködött. A délelőtti nagymisére mindenkinek a legjobb és a legszebb ruháját illet fölvenni.”³¹ Adatközlőim elmondják, hogy milyen fontosabb íratlan szabályokhoz kell tartaniuk magukat, ezekről semmilyen körülmények között nem feledkezhetnek meg. Nem illik a templomba későn érkezni, de a szertartás befejezése előtt sem illik elmenni. Szép gesztusnak tartották, ha a hívő legalább 5–10 perccel beharangozás előtt megérkezik a templom elé. Így jut idő beszélgetésre is, a kis csoportok nemek és generáció szerint differenciálódnak, tömörülnek a templom előtti térben. Külön csoportot képeznek a gyerekek, a fiatal lányok, külön bandában álldogálnak a fiatal legények, házas férfiak és fiatalasszonyok. Az idős asszonyok általában beharangozás előtt elfoglalják jól megszokott helyeiket a templom padjaiban. A beszélgetések csendesek, visszafogottak, hogy ne sértsék a hely szellemét. Ugyanígy beszélgetnek a templom előtt mise után is. A templom előtti tömörülés és a visszafogott viselkedés, az íratlan szabályok betartása jellemző a protestáns hívők körében is. Az alsócsernátoni református hívők ugyancsak szégyenletesnek, megvetendőnek tartják a hangos beszélgetést, a késést, az illetlen viselkedést a templom területén, mivel a „templom mesterséges szent hegy, mely összeköti a földi és a transzcendens világot.”³²

A térdhajtás is elengedhetetlen mozzanata a katolikus templom szent teréhez való viszonyulásnak, az alázatosságot, a dicsőítést jeleníti meg. A templomba lépve a hívek belemártják ujjukat a bejárathoz közel elhelyezett szenteltvízbe. Térdet hajtva keresztet vetnek, de mielőtt a padba beülnének, ismét térdet kell hajtaniuk és keresztet vetniük. Kifele ugyanezt a rituálét végig kell csinálniuk. A szakrális térhez való viszonyulás egyik mozzanata az is, amikor egy katolikus személy felekezettel azonos templom előtt halad el és kalapot emel vagy keresztet vet előtte.

A templom belterében az oltár előtti lépcső szintén fontos határvonala a katolikus közösségnek.

²⁶ Bakó Antal plébános kézírata, 2007.

²⁷ Ráduly Mária közlése alapján (születési év: 1932).

²⁸ HALL, Edward 1969, 21.

²⁹ JEGGLE, Utz é. n. 2.

³⁰ Uo.

³¹ Magyar Néprajz, VII. Népi vallásosság c. fejezet.

³² TÁNCZOS Vilmos 2006, 106.

A csoport tagjai érzik, hogy abban a térben ugyancsak alázatosan kell viselkedniük. Nem léphetnek fel a lépcsőre térdhajlítás nélkül, a fenti hatalmak előtt meg kell hajolni, tiszteletet kell adni nekik. Itt nem arról van szó, hogy az idegen, ellenséges külvilágot választja el a lépcső vagy küszöb a védett, belső világtól. Sokkal inkább a szent és a profán közti átmenetet képezi az oltárhoz vezető lépcső, mint ahogy a pap is mediál égi és földi között. A felső, transzcendens világ és a profán, emberi között mutat átjárhatóságot, összeköt, ugyanakkor elválaszt.

A gyóntatószék környéke szintén egy fontos helyszíne a határképződésnek, közelében mindenki óvatosabban mozog, halkabban jár és beszél, mint a templombelső más részeiben. Mintha körülötte egy láthatatlan háló húzódná és ezt átlépve az ember egy más dimenzióba kerül, átszellemül.

A templombelső szerkezeti felépítését tekintve az oltár a templom fő tengelye. Minden egyéb az oltár függvényében helyezkedik el. A padosorok az oltárral szemben jobb és bal oldalt állnak, a padosorok fölött szintén az oltár terére koncentrálnak találhatjuk a karzatot az orgonával. Így a pap és a kántor is megfelelő szemkontaktust tud kialakítani egymással, hogy a ceremónia üteme összhangban folyhasson le. A tér jobb oldalán néhány padosor fölött találhatjuk a szószéket, mely teljesen funkcióját veszítette, mivel a plébánosok az oltár előtt celebrálják a misét. Az oltár előtt ülő plébánost ministránsok veszik körül kétoldalt, kik segítenek neki a mise lebonyolításában. Az oltár terében jobbra ajtó nyílik, mely a sekrestyébe vezet. Az ajtó fölött találjuk a templomépítő Zámber János arcképét és egy csengőt, melynek meghúzásával érkezik ki misézni a pap ministránsaival együtt.

3.1.1.b. A református templom

A protestáns templomok a gyülekezet egyben-tartására alkalmas helyek, ahol az üzenet közvetítése történik. Legfőbb funkciója a hang szabad szárnyalása központi vagy kicsit megemelt helyről. Az individuális szent csendhez és esztétikumhoz képest a szent közösség és a hang helyévé válik a templom. A 18. században törvény tiltja a protestáns templomok templomszerű építését toronnyal. Közösségi helyeiket alkalmi épületekbe helyezték, a liturgia vált elsődlegessé.³³

Az első templom építésének idejét nem ismerjük. A református egyházközösség történetének kezdete a 16. század második felére tehető. Alsócsernáton ekkor már egyike volt Háromszék legnagyobb településeinek. A templomerődítmény már akkor állt, a felduz-

asztott Nagypatak vize vette körül. A falu közössége felvette a református vallást, így a templomot is reformátussá alakították. A katolikus templomok reformátussá való átalakítása a „második nagy képrombolás” idején következett be. A freskókat bemeszelték, a szobrokat, oltárokat eltávolították.³⁴ A templom centrumába, piacterére az úrasztala került, mely átvette az oltár funkcióit, a liturgia helyévé vált.

1799-ben a déli oldalt lebontották és újraépítették, mivel megrepedezett, a híveket beomlással fenyegette. Ez a nagy munkálat 1800-ban fejeződött be, s a templom formája, stílusa alapján azóta nem változott.³⁵ Voltak még apróbb átalakítások, végleges formáját a 20. század elején. Azóta párszor az időjárás viszonyosságok miatt renoválni kellett, főként a tornyot. A templomhajó északi falában egy „epitaphium”-ot, feliratos sírkövet találunk, mely egy „bús tragoedia ártatlan áldozatainak, a kegyetlen Basta által 1600-ban legyilkolt Domokos Tamásnak és Domokos Domokosnak” állít emléket. A sírkőn a következő felirat áll: „Epitaphium G. D. Thomae ac Dominici Damokos, qui bona spe in Domino quieverunt 20. septemb. 1600.” Rajta a Damokos család címere található.³⁶ A várfalat az ellenség soha nem tudta lerombolni, de a sok földrengés nagyon kikezdte, s 1888-ban, mivel már védelmi célt nem szolgált s a templom keleti részét veszélyeztette, lebontották, s az anyagból az egyházi telket bekerítették. Csupán az északi részén épen maradt mintegy 35 méter hosszúságban hagyták meg. A templom körül 1912-ben parkot létesítettek juharfákból, a templom déli várbástyáját ma gyülekezeti teremként használják, felházként emlegetik a gyülekezet tagjai.³⁷

A *Magyar Néprajz* VII. kötetében, a Népi vallássosság című fejezetben utalást találunk a protestáns templomokra, miszerint azok dogmatikailag nem szent terek, mint a római katolikus, amelyben az oltáriszentség és az áldozati kultusz a hittani meggyőződés szerint mindig biztosítja az Isten jelenlétét. A protestáns istentiszteleti helyen csak imádság, ének és prédikáció hangzik el, minthogy a reformátori teológia szerint Jézus halála után nincs szükség újabb papi áldozásra. Egy helyszín akkor lesz istentiszteleti hely, mondják a protestánsok, ha az emberek ott istentisztelet megtartásának céljából gyűlnek össze. Ennek az elméletnek gondolati alapja: „Mert ahol ketten vagy hárman egybegyűlnek az én nevemben, ott vagyok közöttük” (Máté 18:21). Mindezek mellett a templom a protestáns hívek szemében szent tér, mert az „Isten háza”, ahol nemcsak szertartás idején, hanem mindig illedelmesen kell viselkedni.

³³ SZACSVAY Éva 2006, 236–237.

³⁴ Uo.

³⁵ *Csernátoni Füzetek*, 11, (1994) 3.

³⁶ *Csernátoni Füzetek*, 12, (1995) 2.

³⁷ *Üzenet*, II, 10, 5.

A protestáns úrvacsoravételhez való járulásnak jól meghatározott sorrendje van, ezzel szemben a katolikus áldozási sorrend nem meghatározott, abban kimerül, hogy jólnevelt fiatalok előreengedik az idősebb generáció tagjait a sorban. A protestánsok kimondottan vigyáznak arra, hogy a szabályokhoz mindenki tartsa magát, hogy ezáltal ne szentségtele-nítse meg a teret és társát se sértse meg. Úrvacsorát a protestáns egyházak csak főbb ünnepeik alkalmával kínálják fel (karácsony, húsvét, pünkösd, virágvasárnap, újév, reformáció ünnepe). Az úrvacsoravételhez az úrasztalához kell járulni, mely a templom terének közepén helyezkedik el, és a templom legfontosabb kultikus tárgyának számít (lásd mellékletben a református templom alaprajzát). Rajta mindig fehér, tiszta abrosz található, és állandó friss virág, melyre a harangózonak nagy gondot kell fordítania. E centrum köré szerveződik a templom többi berendezési tárgya (a padok, szószék, orgona, karzat stb.) Az úrvacsoravételt az idős férfiak kezdik, őket követik a fiatal házas férfiak, majd az idős asszonyok, fiatal asszonyok, ifjak, a sort zárják a frissen konfirmáltak. Az úrasztala megkerülésével jutnak el a lelkészhez, ki felkínálja először a kenyeret, majd a bort. A kenyeret tálcán tartja a kezében, a bort egy kehelyben hozza. Az úrvacsora vétele után a gyülekezet tagjai ugyancsak az asztal megkerülésével jutnak vissza ülőhelyeikre. Két lelkész úrvacsoraszertése esetében az egyik a bort tartja kehelyben, a másik a kenyeret tálcán, a gyülekezet tagjai egyik lelkésztől a másikhoz járulnak, ugyanis a kenyér és a bor sorrendje nem felcserélhető. A katolikus áldozásnál ilyen esetben a gyülekezet kettős sorokat képez, egyesek az egyik plébánostól, mások a másiktól kapják a szent ostyát.

Ahogy az úrvacsoravétel sorrendje meghatározott, az ülésrendnek is szabályai vannak. A tér közepén helyezkedik el a legfontosabb tárgy, az úrasztala, azzal párhuzamosan a szószék, amelyek kettészelik a teret. Egyik oldalon a nők számára kijelölt padosorok találhatóak, másik oldalon a férfiak számára kijelölt padosorok. A gyermekek mindkét oldalon az első padosorokat foglalják el, míg a fiatal legények az orgona mellett, a karzaton foglalnak helyet. De a padosorokra nemcsak a nemek szerinti osztályozás jellemző, hanem nagyon fontos, sőt, mondhatni fontosabb szerepet tölt be a társadalmi rang szerinti osztályozás. Manapság nem léteznek éles határok a társadalmi osztályok között, nem tartják annyira számon az egykori földbirtokosok és leszármazottaik, illetve az egykori „por népe” és azok leszármazottai közötti különbségeket. De a templom az a tér, ahol tudja mindenki, hogy hová tartozik. A nemesi családi padokba ritkán ül hallgató, legfennebb idegen, nem a közösség tagja.

Igencsak illik ide Edward Hall megállapítása, mely szerint a rangsorban feljebb álló egyedek általában nagyobb személyes távolságot tartanak, mint a társas hierarchiában alacsonyabb helyet elfoglaló egyedek. Mely alacsonyabb helyzetet foglal a rangsorban, saját területe egy részéről lemond a domináns egyedek javára.³⁸ A gondolat hűen tükrözi templomunk ülésrendjét is, melyben láthatjuk, hogy templom tere külön padosorokat biztosít a nemesi származású híveknek, akik igencsak kevesen vannak, és nagyrészüket elszármazott a településről. Ezért maradnak ezek a padok rendszerint üresen. Ezek a padosorok a templom terében körkörösön a fal mellett találhatóak, feltűnőek kecses, megmunkált formáikkal, különböző faragott mintázataikkal, némelyiken az illető család címere is megtalálható (pl. a Damokos család faragott címere). A *papiszék* is a fal mellett helyezkedik el, közvetlenül a szószék mellett jobbra, míg a *papné* széke a szószék közvetlen közelében balra található. A templom északi padosora az egykori földműves rétegé, míg a déli padosorokban ülnek a *katonarenden valók*, illetve azok leszármazottai.

Karácsonykor egy magas fenyőfát állítanak fel a szószék mellé, melyet rendszerint a felekezet ifjúsága díszít fel. Szenteste az úrasztala és a szószék körüli tér betlehemmé változik át, ugyanis ott mutatják be a gyermekek a karácsonyi betlehemes műsorukat, majd az istentisztelet végén egyenként a fenyőfa alá járulnak karácsonyi ajándékaikért. Ugyanez történik a katolikus templom oltár előtti terével is karácsony szent estéjén. A betlehemezők elfoglalják, az esemény következtében étellel telik fel a tér, könnyebben belakható és a mozgás is szabadabbá válik, nem annyira korlátokhoz kötött. A reformátusok az istentisztelet előtti gyülekezés alkalmával nem a templomkapu előtti teret népesítik be, mint a katolikusok, hanem bevonulnak az udvarra, a templom és a gyülekezeti terem közötti térben csoportosulnak. Onnan majd ki-ki a főajtón, mellékajtón, férfiak esetleg a karba vezető feljáraton vonulnak be a templom terébe. A padokban való helyfoglalás előtt a reformátusok nem térdet hajtanak, hanem álló helyzetben egy pillanatig tisztelegnek a felső hatalom előtt. Az istentisztelet befejezése után a lelkész a templom előtt várja a kifele tartó híveket és mindenkiel kezét fog egy „Békesség Istentől!” köszöntéssel egybekötve.

A templomok alkalmakként profán funkciókat is ellátnak. Erre nagyon jó példa a református templom mögött húzódó kőfal, mely *védelmi funkciót* töltött be a békétlen időszakokban, vártemplomként működött. A templom tornya, mivel magasan húzódik, jó megfigyelőhelyül szolgált, őrizve a falu biztonságát. A várfal déli bástyája ma is épen áll, viszont ma gyü-

³⁸ HALL, Edward 1969, 26.

lekezeti teremként használják, ahol főként a gyülekezet ifjúsági csoportja, az IKE járt bibliaórákra, amíg saját gyülekezeti terem nem kaptak. A templomok néha *kulturális rendezvények* helyszínül is szolgálnak. Ilyen ünnepek az anyák napi megemlékezés, március 15 megünneplése, '56-os forradalomra való emlékezés, a reformáció hódításának megünneplése októberben stb. Ezenkívül mint a falu jellegzetes, 1800-as években épült *műemlékei, idegenforgalmi látványosságként* szolgálnak, melyet mindig meglátogatnak a faluba járó, főként Magyarországról érkező turisták.

3.1.2. A harang

A szakrális építmények sorában többirányú funkciókat lát el a harang, melyet szintén a fedett tér kategóriájába vettem, mivel szorosan összekapcsolódik a templom terével. Mivel a templom szakralitással bír, így elemei is szentséggel telítettek. Ilyen elemei például az oltár, az úrasztala és a harang. A harangokat a templomtoronyban helyezik el, napjainkban főként villamosítva működnek. A harangban, mivel a templom része, a tér szakralizációja testesül meg, de az idő megszentelését is szolgálja. A harang és a harangozás funkcióiból adódóan többféle módon tagolja az emberek mindennapjait. A harangzó jelezte régen és jelzi ma is faluhelyen a reggelt, a déli pihenőt és az esti alvás idejét. A harangok bizonyos hiedelmi töltettel is rendelkeznek vagy rendelkeztek az elmúlt évtizedekben, évszázadokban.

A harang főleg a vallásgyakorlás időbeli szerkezetében játszik fontos szerepet. A térbeli környezettel fennálló kölcsönösség egyfelől a harang készítettetésében és használatában, másfelől ez utóbbi funkcióiban lelhető fel.³⁹ Térbeliségéhez tartozik, ahogyan a harang hangjával betölti a teret, esztétikai élményt nyújtva a „hallgatóságának”. A harang használata szorosan összekapcsolódik a vallásosság helyi gyakorlatával. Legfontosabb funkciója a vallásgyakorlási alkalmak időpontjának hírül adása, haláleset közlése, házassági alkalmak hírül adása, emlékharangozások évfordulókon, vagy közelgő veszélyre, például tűzre, árvízre, ellenség közeledtére való figyelmeztetés (amit ma már nem gyakorolnak) a közösség számára. A harangok olyan szakrális tárgyak, amelyek az ég és a föld között függve közvetítenek e két világ között, s mindenekelett az isteni törvény kinyilatkoztatását, Isten hangját jelképezik. Hangja egyúttal hívás, esetleg segélykérés is, de a rossz elűzését, a megtisztítást is szolgálta. A mennyköcsapás elhárítására harangozni szoktak, hisz az égi hatalmak haragját, csak az isteni bölcsesség elfogadását hirdető harangzó tudja meg-

békíteni. A keresztényeket a halottak napján való harangozás a feltámadásra emlékezteti. Magyarországon a déli harangzó a nándorfehérvári ütközet emlékére szólal meg. A templomi harangokat, melyekről azt tartották, hogy zúgásuk elűzi a nyári viharokat, és villámhárítóként is szolgáltak, viharúzó Szent Donátnak szentelték.⁴⁰

A szentmise és istentisztelet kezdetét, végét, az óév végét, az újév kezdetét harangzó jelzi, katolikusoknál a kenyér és a bor átváltoztatását is. Fontos szerepe van a harangzónak a mezőn dolgozó földművesek életében, mivel gyakran harangzó után állapítják meg az időt. Vallásosságukra szintén hatással van a harang megkondulása, ugyanis déli harangzónál kalapot emelnek, néha elhangzik az „Édes Jó Istenem, segíts meg!” formula és leülnek ebédelni a határban. A magyar nép sok helyen úgy tisztelte meg az ördögi kísértést elhárító harangzót, hogy amíg szólt, felhagytak a beszéddel és keresztet vetettek.⁴¹

A harang vallásos szolgáltatást nyújt, mivel halálesetkor a halott hozzátartozói meghúzzák a harangokat az elhalálozott emlékére. A harangzó és a gyászmenet kíséri utolsó útjára a halottat a szülőháztól a temetőig. A harangok használata a 14–15. században vált elterjedté európai keresztény körben. Elterjedésük szorosan összefügg a Kárpát-medencében elterjedő nyugati toronnyal egybeépült templomok megjelenésével. A harangozási rend kapcsolatban van az illető közösség értékrendjével, szokásaival.

Alsócsernátonban a református harangozási rend nem sok sajátosságával tér el a katolikus harangozási rendtől. Adatközlőim elmondták, hogy a református templomban kettő, egy kicsi és egy nagy, míg a katolikusban csak egy harang található. A *katolikus harang* viszonylag új állapotában van megszentelve, ugyanis 1958. augusztus 7-én került a régi, háborúban elhasznált harang helyére, „Szűz Anya szeplőtelen szíve” tiszteletére áldotta meg az akkori plébános. Így a Mária nevet kapta, mely célra a református testvérek is adományoztak. A *református harangoknak* bonyolultabb történetük van, ugyanis többször átöntötték őket, elhasadtak, így újat kellett szerezni, máskor tűzvész pusztított a településen és megolvadt a nagyharang. Az első világháborúban szinte erőszakkal elvitték a nagyharangot, a másodikban is „besorozták”, viszont a lelkész hosszas utánajárással elérte, hogy a nagy helyett a kisharangot vigyék el. Új kisharangot csak a háború után készítetnek újra.

Adatközlőim a hétköznapi harangozás rendszerénél, úgy a katolikusoknál, mint a reformátusoknál, pontos órákat adtak meg, sőt elkülönítették a téli

³⁹ BARTHA Elek 1992, 46.

⁴⁰ HOPPÁL Mihály – JANKOVICS Marcell – NAGY András

– SZEMADÁM György 2004, 119–120.

⁴¹ Uo., 120.

időszakban történő harangozást a nyári időszakban történőtől. Ez is arra utal, hogy mennyire központi helyet tölt be a harangozás az életükben: „*Hát háromszor szokták, reggel, délben, este. A katolikusoknál nyáron reggel 06:30-kor, délben 12:00-kor, este 06:30-kor. Télen reggel 07:30-kor, délben 12:00-kor, este 07:30-kor. A reformátusok nyáron reggel 07:00-kor harangoznak, délben 12:00-kor, este 07:00-kor. Télen reggel 08:00-kor, délben 12:00-kor, este 08:00-kor.*”

A halálesetkor történő harangozásról így számoltak be: „*A református toronyban férfi halálakor a nagy haranggal harangoznak, amikor női személy hal meg, akkor a kicsi harangot húzzák. A katolikus toronyban a férfinak, s a nőnek es ugyanavval a haranggal harangoznak. Halálesetkor szokták mondani, hogy szagatnak. Ez abból áll, hogy a reformátusok meghúzzák a nagyharangot, az 15 percig mejen, utána 5 perc szünet, s utána mind a kettőt 15 percig húzzák, a kicsikét s nagyot es. A katolikusok 15 percig húzzák, 5 perc szünet, megint 15 percig mejen s utána megállítják*”.⁴² A halott temetése előtti két napban a harangszó jelzi délután négykor és a déli harangszót követően, hogy haláleset történt az egyházközségben. A halál beállta után rögtön egy családtag vagy egy rokon jelenti be a sajnálatos hírt a lelkésznek, majd a harangozónak. A halálesetet jelzik a toronyban kifüggesztett fekete zászlóval is. A temetés a halál beállta utáni harmadik napon történik, általában a délutáni órákban mind reformátusoknál, mind katolikusoknál. Téli időszakban a délutáni két óra jellemző, míg a nyári időszámításban a délután három órai temetés dominál. A temetés során a harangszóknak különböző elnevezései vannak. Ha a temetés délután kettő vagy három órától kezdődik, akkor előtte húsz perccel kezdenek harangozni. Ezt nevezik gyűlőnek, amikor a temetésre készülők lassan gyülekezhetnek a halottas háznál. Amikor a szertartás a végéhez ér és a halottat felteszik a halottas kocsira, felrakják a kocsi oldalára a koszorúkat, újra megszólal a harangszó, a kíséző. Ennek szerepe, hogy a rokonokkal, ismerősökkel együtt elkíséri a halottat utolsó útjára egészen a sírig. A sírnál a koporsó elhantolását ugyancsak harangszó kíséri, ez a takaró, mivel a halottat befedik. A reformátusoknál a temetést követő vasárnapi istentiszteleten megemlékeznek a halotról és a gyászoló család a megemlékezésre, meg az emlékharangszóra bizonyos összeget befizet az egyházi pénztárba. Ez az emlékharangszó a délit követi, ha több halottra is megemlékeznek, a lelkész a templomban kihirdeti, hogy melyik halottért szól a déli harangszót követő első, második, esetleg harmadik harangszó. A katolikusoknál a hathetes gyászszenamisén szól a harangszó a halottért.

⁴² Balogh József közlése alapján (születési év: 1939).

Mindkét egyházközségnél jellemző az esküvői alkalmakkor végzett harangozás, ami általában szombaton történik. Mindkét felekezet harangja megszólal az ifjú pár és a násznép templomba való vonulásakor, ugyanúgy harangoznak kijövetkor.

A kereszteleési alkalmak sokszor a szentmisét vagy az istentiszteletet követően történnek meg. Újabban egyre divatosabb lett a szombati kereszteleés, szűk körben, a gyülekezet jelenléte nélkül. Ekkor a harangozásra nincs külön kialakított mód. Viszont a szentmise utáni vagy az istentisztelet utáni kereszteleésnél csakis a ceremónia lebonyolítása után, miután a szülők, keresztszülők elhagyják a templom belterét, szólalhatnak meg a harangok, jelezvén, hogy az istentisztelet vagy a szentmise véget ért.

A vasárnapi katolikus szentmise és a református istentisztelet időpontja megegyezik, mindkettő délelőtt fél tizenegykor kezdődik. Az alkalomra hívásként mindkét templom harangja a ceremónia előtt háromszor szólal meg, ahogy adatközlőim elmondták „*először 09:30-kor, másodszor 10:00-kor s harmadikszor, amikor bé kell menni, 10:30-kor.*” A katolikus templomban mise alatt az oltáriszentség felmutatásakor ismét megszólal a harang és a mise befejeztével újra.

3.2. Nyílt tér

A tér nem egyszerűen egy passzív tartály, mely a törvényszerűségek keretétül szolgál, hanem a megvalósulás aktív eleme, azt befolyásoló, módosító tényező.⁴³ A nyílt terek csoportosítását is Heiler tipizálása szerint sorakoztattam fel. Ebbe a kategóriába vettem a temetőt, mely a legkiterjedtebb nyílt szakrális térszerkezet a településen. Itt megemlítem a faluban néhány helyen megtalálható telkes temetkezést is. A következő nyílt térszerkezeti típus a katolikus templom kertjében felállított szabadtéri, tábori oltár, mely kezdetleges formájában a '40-es években létezett a templom árnyékában. Végleges formáját 1987–1991 között nyerte el, amikor az akkori plébános, főtisztelendő Oláh Dénes átkonstruálta a plébánia és a templomkert arculatát. A mai fából készült oltárt ő építette meg. Továbbá e kategóriában tárgyalom a szakrális célú határbeli építményeket, mint útmenti keresztek, szobrokat, melyekből mára már csak négy darab maradt a faluban. A kultikus, vallási gyakorlattal összefüggő történelmi események színtereit ugyancsak a nyílt térszerkezetek osztályába sorolom.

3.2.1. A szabadtéri oltár

Az oltár a Földnek, továbbá a világ középpontjának a szimbóluma, illetve annak a spirituális középpontnak a helye, ahol égi és földi világ közt közvetlen

⁴³ FARAGÓ László 1991, 1, 107.

kapcsolat jöhet létre, az istennek bemutatott áldozat helye. Az ősi áldozati oltár a közösség mágikus centruma volt. A bibliai föld és kőoltárok építésének mikéntjét maga az Úr írja elő Mózesnek. Az Újszövetség Utolsó Vacsora asztala a keresztény oltárok előképe és mintája. Az ókeresztényeknek még nem volt oltáruk, hanem asztalnál fogyasztották el az úrvacsorát. A mai oltárok a keresztény templomokban a 3. századtól honosodtak meg, s ezeket vagy szentek, vértanúk sírja fölé emelték, vagy pedig az oltárüregben tartották ezek ereklyéit.⁴⁴

Az alsócsernátoni katolikus szabadtéri oltár a templom fákkal övezett kertjében áll, a fák árnyékában kellemes hőmérsékletet nyújtva a nyári kánikula elől behúzódozó gyülekezet számára. Számos szakrális esemény helyszínéül szolgál. Ezek közül elsősorban kiemelem az egyházközség búcsúját, melyet augusztus 6-án, esetleg az azt megelőző, vagy az azt követő vasárnapon ünnepel a gyülekezet Urunk színeváltozása tiszteletére. Ilyenkor a templomkapu előtt vásárosok sátrai sorakoznak, kínálva ínycsiklandozó portékáikat, melyet az ünnepelni jöttek, nemcsak a szentmise végén, hanem már megérkezésük megvásárolnak. A búcsús ünnepek jellegzetessége, hogy számos plébános jelen van ilyenkor a környék egyházközségeiből érkezve. A szentmisét mindig egy idegen, arra felkért plébános végzi, a többiek esetleg besegítenek neki. Az áldozás üteme gyorsabb, mivel két plébános nyújtja a szentostyát a hívek felé, kik két sorban érkeznek az oltárhoz. Ezekben a szakrális ünnepnapokon a résztvevő gyülekezet aránya is megduplázódik az átlagos vasárnapokhoz viszonyítva. Az egyik plébános erre azt mondja, hogy a hívek a „vallási életet egy kampányszerű valaminek képzelik el, mivel csak akkor jönnek rengetegen templomba, amikor jeles ünnepek vannak.”⁴⁵ Az oltár körüli elhelyezkedési rend, a tér benépesítése nagyjából megegyezik az összes szabadterben tartott szentmise esetében. A templom búcsúünnepén kívül mindig itt tartják meg az elsőáldozásokat és a bérmálkozásokat. Ezekre általában tavaszon vagy nyáron kerül sor, ilyenkor többnyire kellemes az időjárás és hangulatosabb a szabad ég alatt, a zöld lombok között ünnepelni, esztétikai élményt nyújt. Persze ebben az esetben közrejátszik az a tény is, hogy a templom befogadóképessége nem túl nagy, ezekre az ünnepekre vendégek is érkeznek, távolban lakó rokonok, elszármazottak, ismerősök, így tágasabb térre van szükség. Egyik adatközlőm így nyilatkozik a szabadban megrendezett ünnepegekről: „Szoktak a templomkertbe, ott es, ha olyan idő

vót. Oltárt szoktak állítani, szentképeket, szobrokat állítanak, virággal, zöld ággal feldíszítve. Az elsőáldozás s a búcsú es ott zajlik a templomkertbe, áldozócsütörtökön szokták megtartani az elsőáldozást.”⁴⁶

Elmondja, hogyan dekorálják ki a kertet szent képekkel, virággal, szobrokkal, nyírfaágakkal az ünnep alkalmával, az esztétikum, a szakralitás, az áhítat tökéletesebbé tételének érdekében. Az ünnepre való készülődés a kertben már az alkalom előtt egy héttel kezdetét veszi. A plébános lekaszáltatja a fűvet az udvarról, nyírfaágakat hozat az erdőből helybeli favágókkal, rendbe rakják a kerítést, az oltár padlózatára tiszta szőnyeg, az asztalra tiszta terítő és virág kerül.

Adatközlőm részletesen beszámol a plébánosok elhelyezkedéséről a kinti oltár terében, ahhoz viszonyítja a tömeget, ebben próbálja elhelyezni az ünnepeket: „A plébánosok az oltárnál foglalnak helyet. A nép, a tömeg az oltár előtt, padokon helyezkedik el, vagy az oltár körül körbe zöddágak vannak rakva, s akkor annak a területin helyezkednek el. Elsőáldozáskor jönnek a családok, az elsőáldozók családtagjai, kereszt-szülők. A nők általában előremennek az oltárhoz, a padokban foglalnak helyet, a férfiak megállnak leghátul a kert mellett, a fák alatti árnyékban. Nincs túl sok hely, mielőtt elkezdődne a mise, az ünnepeket a templomból indulnak ki kettesével, végigvonulnak a templomkertben, őket követik a papok, a ministránsok elől csengetnek s viszik a keresztet, utána jönnek a papok. Felmennek az oltárhoz, leülnek a padokra, aki a misét celebrálja, az ül középen, a többiek körülötte helyezkednek el az asztal mögött. Az elsőáldozóknak hagyják meg az első két padosort, oda csak ők ülhetnek, külön a leányok egy sorba, s a legények egy másik sorba.”⁴⁷

Külön kiemeli az áldozás menetét. Általában nincs meghatározott rendszer az áldozáshoz járuló menetében, csak kivételes esetben az elsőáldozás vagy bérmálás alkalmával. Ilyenkor az ünnepeket járulnak először az oltárhoz a szent ostyáért, őket követik a szülők, kereszt-szülők, majd a gyülekezet: „Elkezdődik a mise. Krisztus testének vételénél sorba állnak az oltár elé, először az elsőáldozók kapnak szent ostyát. Utána a szülők, kereszt-szülők, majd a gyülekezet.”⁴⁸ A szentmise végén az oltártól való eltávozás a plébánosok esetében ugyanolyan szerkezet mutat, mint a megérkezés. Elsőként távoznak a templom beltere felé a ministránsok, az egyikük kezében a feszülettel, majd jönnek az elsőáldozók kettes sorrendben, őket követik a plébánosok szintén kettesével. Miután ők elvonultak, a tömeg is elindul a templomkapu irányába.

⁴⁴ HOPPÁL Mihály – JANKOVICS Marcell – NAGY András – SZEMADÁM György 2004, 221–222.

⁴⁵ Bakó Antal plébános közlése alapján (születési év: 1955).

⁴⁶ Ráduly Mária adatközlése alapján (születési év: 1932).

⁴⁷ Uő.

⁴⁸ Uő.

3.2.2. Szakrális célú határbeli építmények

A tér inhomogenitásának szegmentumai⁴⁹ közé kell sorolnunk a *szakrális célú határbeli építményeket*, melyek Alsócsernátonban főként *útmenti kereszt*-ből állnak, de találunk *szobrot* is. E határbeli építmények a területbirtoklással mutatnak kapcsolatot, ugyanis a területbirtoklás az a viselkedésmód, amellyel valamely szervezet jellegzetes módon kifejezésre juttatja egy bizonyos terület iránti igényét és azt saját fájának egyedeivel szemben is védi.⁵⁰ Ezek az építmények kijelölik egy bizonyos fajta, jelen esetben a katolikus vallásosság határvonalait, mivel kizárólag katolikusok által építettek.

3.2.2.a. Az útmenti kereszt

A kereszt a térben a közösség környezetének szakrális inhomogenitását hordozzák, azon belül is bizonyos funkciókat tekintve szakrális központokat alkotnak.⁵¹ A kereszténységben Krisztus szenvedésének, magának Krisztusnak, Krisztus halál feletti győzelmének a szimbóluma. Egyszerre halál és életjelkép, a legenda szerint a keresztet a paradicsomi bűnbeesés fájából ácsolták. Eredetileg égtájkeresztként mint tér- és időjelkép szolgált. Kezdetben a kereszt a szégyenteljes halált jelentette, ezért az őskeresztények „rejtjelezték”. A kereszténység dicsőséges jelévé azután lehetett, hogy Nagy Konstantin az új hitet államvallássá emelte. Ekkor kezd elterjedni szarkofágokon, lámpásokon és más, főleg szertartási eszközökön. A középkortól tovább bővül használata. Az egyházi tekintély emblémájává válik. Templomok alaprajza követi formáját, céhek, lovagrendek, címerek, lobogók jele lesz, titkos társaságok választott emblémája, illetve a rendjelek egyik egyezményes alapformája a csillag mellett.⁵² A kereszt jelentősége a vallásgyakorlásban mutatkozik meg legszembetűnőbben. Részben amiatt, hogy helyszínt nyújt bizonyos vallásgyakorlási formáknak. Mellette elhaladva a tiszteltetés általános formája a keresztvetés, kalapemelés, amely gyakran rövid fohással párosul.⁵³ Az útmenti kereszt helyszínt nyújtanak egyházi szertartások megrendezésére, körmenetek, keresztutak bejárására, mint például a búzaszentelési vagy az úrnap körmenet, melynek alkalmával a négy égtáj felé felállított keresztet felkeresik. Ezeket az útmenti keresztből létrehozott oltárokat mindig egy-egy család állítja fel, az asszonyok gondosan ellátják virággal.

Interjúalanyaim többször is megemlítik, hogy a körmenetek alkalmából mindig kiment a gyüle-

kezet az útmenti keresztkehez, a plébános ott celebrálta a misét: „*Hát minden évbe, aki arra megáll, elgondolkozik, visz egy csokor virágot, egy fohászt elmond. Ezelőtt hittek ebbe, még nagyobb hittel vótak az emberek, mint most. A szárazság éveibe oda jártak imádkozni, felvonulás vót, a gyermekek virágokat hintettek, virágszirmokat az úton, a nép felvonult imádsággal, énekekkel, itt tartotta meg a plébános a misét. A határt megszentelte búzanöveskor, búzát szentelt, több vasárnap jártak arra virágcsokorral az emberek.*”⁵⁴ Felhívják a figyelmemet, hogy az utóbbi években változott a körmenet rendje, mivel már nem a régi, a falu határaiban lévő keresztkehez zárandokol ki a gyülekezet, hanem a katolikus egyház által állítottnak nagy fakereszthez a falu centrumában, nem messze a katolikus templomtól. Ebből is láthatjuk, hogy vannak terek, melyek deszakralizálódnak, a szakralitás centruma áttevéődik egy másik helyre vagy megszűnik teljesen, így az előbbi szakrális centrum elveszíti funkcióját és perifériára szorul. Érdeemes felfigyelni erre a változásra, úgy gondolom, hogy ez szorosan összefügg a Zakariás Erzsébet által emlegetett „katolikus identitás megőrzésével és a közösség erősítésével.”⁵⁵ Főként, ha a statisztikára figyelünk, láthatjuk, hogy a református felekezet dominál a faluban, így a katolikusok nem akarnak „alul maradni”, saját autonómiájukra törekszenek, a közösség erősítésére, a saját kultikus terük kijelölésére. Ezért állítanak újabb keresztet, ráadásul a falu centrumában, nem a település periférikus területein. A kereszt határpontok, ahol kezdetét veszi a katolikusok számára nyilvánvaló szent tér.⁵⁶ Zakariás szerint a kereszt pragmatikája Baróton visszaszorult az individualitás szintjére. Valóban több a keresztkehez való viszonyulás individuális formája Alsócsernátonban is, de a nagy fakereszt közösségi jellege ma is megmaradt a körmenetek, egyházi szertartások szintjén. A katolikusok szintén keresztkevel jelölik ki saját szűkebb életterüket, mivel a lakóházak tetejére vaskeresztet állítanak, házoromdísz, úgy, mint templomuk tornyára. Ebből a szemszögből a reformátusokat is meg kell említeni, mivel ők is kijelölik saját életterüket, csak a házak tetején többnyire a csillag jelenik meg, mint templomuk tornyán. A csillagot a helybeliek a betlehemi csillaggal azonosítják, mely Jézus Krisztus születését jelezte. A házoromdísz a házjeggy sajátos megjelenési formája. Egykor az ország (történelmi Magyarország) minden táján volt a házak tetején, csúcsán, oromfalán, esetleg kéményén valamilyen

⁴⁹ BARTHA Elek 1992, 26.

⁵⁰ HALL, Edward 1969, 19.

⁵¹ BARTHA Elek 1992, 56.

⁵² HOPPÁL Mihály – JANKOVICS Marcell – NAGY András – SZEMADÁM György 2004, 155–156.

⁵³ BARTHA Elek 1992, 56.

⁵⁴ Kocsis Katalin közlése alapján (születési év: 1936).

⁵⁵ ZAKARIÁS Erzsébet 1994, 176.

⁵⁶ Uo., 167.

dísz: faragott állatalak, csillag vagy kereszt (lakójának vallásától függően), címer, továbbá nyárs. Hiedelmi szerepe szerint tűzvész, villámcsapás, lidérc vagy más ártó hatalom ellen védte a házat.⁵⁷

A faluban három útmenti kereszt maradt fent, melyek a 12 stációs körmenetek maradványai. A katolikus hívek nem nagyon tudják már a 12 stáció összes helyszínét behatárolni, nem emlékeznek rá, hogy ott mivel volt megjelölve a terület. Azt sem tudták pontosan megmondani, hogy mikor értek véget a faluban a 12 stációs körmenetek, a kommunizmus éveit emlegették, amikor nem szabadott vallásos tevékenység végzésére elhagyni a templom területét, a vallásosság nyílt térben nem valósulhatott meg. Többen ehhez az időszakhoz kötik a hagyományos körmenetek megszűntét és csak néhány különleges mozzanatra emlékeznek. A megmaradt útmenti keresztet érdekesen oszlanak meg a térben. A két kőkereszt a falu két végében, a periférián található, míg a nagy fakereszt a falu centrumában, közel a katolikus templomhoz helyezkedik el. Kérdésemre, hogy miért állították a két keresztet (az egyik fa alapanyagú, a másik kő alapanyagú) a falu végére, annyit mondtak, hogy azokat az ötvenes években állították, nagy szárazságok idején, így fohászkodtak esőért az Úrhoz. Két falubeli lakos állította őket: „*van két kereszt es a falu két végibe. Ezekhez búzaszenteléskor szoktak járni a falubeliek, vagy szárazság idején. Ott kérték az áldást a termőföldre, áldást a népre.*” „*Azt két falubeli készítette, az egyiket Juga János bácsi, a másikat Fűzi András bácsi, ő megyebíró volt. Az '50-es évekbe csináltatták a szárazságok idején.*” Zakariás Erzsébet szerint a keresztállítás presztízsnövelő cselekedet, mivel egy-egy csoport vagy család állította vallásos buzgóságának és anyagi tehetőségének bizonyága révén.⁵⁸

3.2.2.b. A szakrális szobrok

Szakrális jellegű építményként megemlíthetjük a templom kertjében elhelyezett *Mária-kegyszobrot*, mely az utcára néz. Az arra járó katolikusok különleges figyelemben részesítik, mindig ellátják friss virágokkal, de nincs ez másképp az útmenti keresztetek esetében sem: „*Van egy Mária-szobor a katolikus templomunk kertjébe. Oda a katolikusok szoktak vinni virágot, imádkoznak, hogy segítsen rajtuk Mária, a problémáikat elmondják, gyertyát égetnek ott, kéréssal fordulnak oda.*”⁵⁹ Adatközlőm megemlíti egy *Szent Antal-szobrot* is a templom belterében, és elmondja, hogyan szoktak viszonyulni a hívek ezekhez a kegyszobrokhoz, milyen rítusokat végeznek: „*Ott van a Szent Antal-szobor es, oda es szoktak járni, fo-*

hászzkodni a katolikusok. Ezelőtt pénzt tettek a perselybe, megsegítette őket az Isten, de most ki kezd menni divatból minden.”⁶⁰ Láthatjuk, hogy a vallási világgép módosulása lassan végbemegy, melynek következménye, hogy bizonyos szakrális objektumok elveszítik eddigi funkciójukat, deszakralizálódnak.

3.2.3. A temető

A temető területe a kultikus-vallási funkciókon túl része a gazdálkodás helyi rendszerének (kaszálók, gyümölcsfák, csipkebogyóbokrok). A temetőhöz sok vallásgyakorlási forma, egyházi szertartás kapcsolódik. Ezek közül legnagyobb a halottak napja és a temetések. A halottak napját a katolikus felekezettűek és a protestáns felekezettűek is egyaránt szakrális ünnepként tartják számon. Két mozzanata van: a temetőben tartott közös megemlékezés és a síroknál egyénileg vagy családonként végzett gyertyagyújtás. Bartha azt állítja, hogy a protestánsok nem gyakorolják a közös megemlékezést, csak az egyénit meg a családit. Alsócsernátonban a protestánsok is ünnepelnek közösen, lehetséges, hogy ez katolikus hatásra következett be.

Az alsócsernátoni nagy közös temető a falu keleti részén terül el, a Mál nevű falurész fölötti teraszon. Haszmann Pál múzeumigazgató elmondása szerint 1785 óta temetkeznek ide a falubeliek. Történetesen azóta, amióta Mária Terézia 7722. számú rendelete alapján a temetőket kifarancsolják, kitelepítik a templomok körüli cinteremből, a lakott területek közeléből. A rendelet alapján a temetőnek: „*a falun jóval kívül kell lennie, és jól conserválva.*”⁶¹ Tulajdonképpen e rendelet alapján telepítették ki temetőnket a jelenlegi Végh Antal Általános Iskola területéről, a vártemplom körüli cinteremből és a várfalak körüli területekről a jelenlegi helyére. Ez a temető az 1780–1800-as években mintegy 10 holdnyi területet foglalt magába, idővel ehhez hozzácsatoltak, így ma kb. 35 hektárról beszélhetünk. Sírjai száma közel jár az ezerhez. A legrégebbi sírjele, amiről tudomásom van, 1785-ből maradt az utókorra.

Amint a neve is jelzi, ez egy közös temető, állítólag nem különül el felekezetek szerint. Egyaránt temetkeznek ide katolikus, református és baptista, viszont a temetőn keresztül-kasul láthatatlan határvonalak húzódnak, melyek élnek az emberek tudatában. A temetőbe az út egy székely kapun át vezet, melyet Alsócsernáton lakossága készíttetett 1982-ben a Haszmann fivérekkel. Beton oszlopokhoz rögzített drótkerítés veszi körül e területet. Sírjai eléggé szét-szórtnan helyezkednek el. A temető minden irányból

⁵⁷ HOPPÁL Mihály – JANKOVICS Marcell – NAGY András – SZEMADÁM György 2004, 125.

⁵⁸ ZAKARIÁS Erzsébet 1994, 177.

⁵⁹ Ráduly Mária közlése alapján (születési év: 1932).

⁶⁰ Uő.

⁶¹ BALASSA Iván 1992, 10.

a falubeliek földparcelláival határos. Fontos megjegyezni, hogy Háromszéken egyike volt a leggazdagabb fejfás temetőnek, de manapság sajnos igen elterjedté vált a betonból épített sírhely.

Ha fel akarjuk osztani a temetőt, beszélhetünk régi temetőrészről, ahol többnyire elhanyagolt sírokat találunk az 1800-as évek végéről, az 1900-as évek elejéről, amelyeket már senki nem gondoz. A másik rész a ma is „élő” temető, ezenkívül megemlíthetjük a reformátusok sírkertjét, amelyben egyházi méltóságok, előljárók nyugszanak. Az ők sírjukat többnyire fejfák ékesítik, és gesztenyesor alatt pihennek. Kiváltak, és külön temetőrészt alakítottak ki maguknak a cigányok is a temető hátsó részében, távol a főbejáratától, itt jellemzőek a művirágokkal túlsúfolt sírok. A temető főbejáratához a református egyházi méltóságok sírhelyei vannak legközelebb és a ravatalozóház, melynek építését az utóbbi két évben kezdték el közösen reformátusok és katolikusok.

A családi, nemzeti temetkezést jól szemléltetik a kripták. Az alsócsernátoni temetőben összesen öt darabot számoltam össze. Ezek a falu fontosabb, gazdagabb családjainak sírboltjai (pl. orvosok, földbirtokosok stb.). Ilyen kripták a Damokos család kriptái, a Kocsis család kriptája, a Rápolthy család kriptája és a Gyergyai család kriptája, amely előtt a Haszmann család fejfái állnak, mivel ez a család fontos szerepet tölt be a falu kulturális életében. Régen a különböző családok, nemzetségek temetkezéseit jól el lehetett különíteni. Napjainkban viszont a kriptákon kívül a családi és nemzeti temetkezések egyre kevésbé vannak jelen temetőnkben. Kevés sírt találtam, melyben a gyermekek együtt pihennek a szülőkkel. Azonban a házastársak általában közös sírban fekszenek. Van olyan eset is, amikor a rokonok fekszenek egymás szomszédságában, de helyhiány miatt ez nem mindig kivitelezhető. Az itt élők elmondása szerint temetőnkre jellemző volt valamilyen társadalmi tagozódás is. A tehetősebb családok általában halottaikat a temető centrumába temették, míg a szegényebb családok elhunytjai a temető periferiájára szorultak ki.

A sírok gondozására a falubeliek nagy hangsúlyt fektetnek. Minden család saját ősei sírját tartja rendben. Ezenkívül a helyi tanács alkalmazott egy személyt, aki minden évben lekaszálja a kisarjadó füvet, néha a falu ifjúságának egy része szervezett program keretén belül összeszedi a szemetet a temető területéről, tavaly speciális helyet is kijelöltek a szemét lerakására. Az asszonyok általában tavaszon ültetnek virágokat, megtisztítják a sírokat a gyomtól, aztán a már kihajtott növényeket locsolják. Mindenszentek előtt is alapos takarítást végeznek. Halottak

napján a falubeliek gyertyagyújtással emlékeznek az elhunytakra.

Hagyománnyá vált a településen, hogy minden évben, március 15-én a Végh Antal Általános Iskola tanulói és tanári közössége megemlékezik névadójukról, a falu híres szülöttéről, az 1848–1849-es szabadságharcban is Gábor Áron munkatársaként tevékenykedő Végh Antalról (1811–1882). Sírja a temető bejárata után következik rögtön, a régi sírkő mellé az iskola vezetősége állíttatott 1996-ban egy fejfát.

A temető másik jellegzetessége a katolikus hívek által állíttatott nagy fakereszt a temető centrumában. Az anyakeresztet a Haszmann fivérek faragták, a hívek 1978-ban állíttaták fel, ezzel is kijelölve saját szakrális terüknek határvonalait. Mindenszentek napján használják főként ezt a helyet, amikor is a plébános ünnepi misét celebrál „alatta”. Sokszor a reformátusok is elmennek meghallgatni az ünnepi ceremóniát. A keresztbe vésett felirat a következőképpen hangzik: „őseink tiszteletére megváltásunk jeléül állíttaták a csernátoni katolikus hívek. (1978) Üdvözlégy kereszt egyetlen remény!”

Az ünnepi ceremónia a halottak napján délután kb. 16 órakor kezdődik, amikor megérkezik a református lelképásztor a kántorral, presbiterekkel a temetőbe. A református megemlékezés számára kijelölt szakrális tér a református egyházi előljárók, lelkészek, gondnokok, presbiterek sírjainak környékén található. Ott tartja meg a lelkész a megemlékezést, a hívek köréje gyülekeznek. Nem ugyanebben az időben, hanem a református istentiszteletet követően egy vagy két órával a temető másik részében a katolikusok is gyülekeznek a számukra fakereszttel megjelölt szent térben. Megérkezik a plébános a kántorral, a fakereszt alá állva tartja meg a prédikációt, miközben a hívek köréje gyülekeznek. A prédikáció befejezése után mindkét gyülekezet tagjai a sírok felé tartanak az egyéni vagy családi gyertyagyújtásra: *„A temetőnk nincs félekezettel elosztva. A katolikus egyháznak egy kereszt van felállítva. Ott tartja a pap a halottak napján a misét. A református egyház, ahova vannak temetve a lelkészek, az egyházi emberek, ott tartják meg az istentiszteletet. Temetkezéssel közös, mindenki oda temetkezik, ahova akar s nincs ez megszabva.”*⁶²

A falubeliek a temetőt szakrális térnek tekintik, fontosnak tartják az erkölcsös viselkedési formákat, íratlan szabályokhoz alkalmazkodnak. Kihangsúlyozzák, hogy a halottak nyugalmát nem szabad megzavarni: *„Tiszteletben kell tartani a temetőt. Csendben kell lenni, meg kell adni a halottaknak ezt a tisztességet. A temetőbe megnyugvást lehet találni, de félelmetes es.”*⁶³ A temetőben megnyugvást találnak, ugyanakkor félelmet is éreznek iránta, számos hiedelmet

⁶² Balogh Erzsébet közlése alapján (születési év: 1941).

⁶³ Uő.

kapcsolnak a temetőhöz: „*Hát azt tudom, hogy nem szabad rea lépni a sírra. Örökké attól félek, hogy egyszer realépek. Hát azt nem tudom, hogy mét van így, met nekem sem mondták meg a régi öregek, csak örökké annyit mondtak, hogy nehogy a sírra tegyem a lábam. Biztos valami rossz történik akkor. Nem szabad a temetőből hazavinni virágot, sem semmit, met a halott mérges lesz, utánajő, s megbosszulja. S van az, hogy a halottak éjjelin a hótak kijönnek a sírből beszélgetni, s azért kell gyertyát gyújtani, hogy ők könnyebben visszataláljanak a sötétben. Osztán a koporsóba es belé kell tenni, amit a halott életibe kért, met hanem visszajő utána.*”⁶⁴

A virág az utóbbi időben a temető szerves részévé vált, a gondozott sírok uralkodó növényzete. Ezek közül többnek a virágzása a halottak napja idejére esik (pl. krizantém).

3.2.3.a. Telkes temetkezés

A temetkezés egyik igencsak különös formája községünkben a telkek végében, vagy a temető területén kívüli temetkezés. Erre példát a településen az 1800-as évektől tudok felhozni, ugyanis ezek a legkorábbi sírok, melyeket megtaláltam és feliratuk még olvasható. Érdekes formája ez a temetkezésnek, mivel tudjuk, hogy a 18. században szórványosan, a 19. században egyre erőteljesebben sürgették a hatóságok, főleg egészségügyi okok miatt a temető faluból történő kitelepítését. A múlt század végén törvény tiltotta meg a templom körüli temetkezést, és egyáltalán a falu szerves magvában való temetkezést, ez alól csak ott adtak felmentést, ahol a templom a falu szélén helyezkedett el.⁶⁵ Kivételek mégis akadtak. Többségében már régóta nem használtak, de napjainkig használtakat is említhetünk a nyelvterület különböző vidékeiről.

Településünkön is négy teret említhetek meg, ahol történt vagy még mindig történik temetkezés. Az első három helyszín egymáshoz viszonylag közel található, a negyedik másik falurészben van. Az első kettő egymás szomszédságában, két család telkén fekszik, ezek máig „élő, aktív” temetkezési helyek, a katolikus család kertjébe négy éve temettek el utoljára családtagot. A harmadik helyszín a telkek-től nem messze a Kalacs-hegység nevezett domboldalon található, ez már „passzív” helynek számít temetkezés szempontjából, az 1800-as évekbeli sírköveknél újabb koriak nem találhatóak itt. Felekezeti szempontból is vegyes képet nyújtanak e terek. Az egyik családi sírkert teljesen katolikus, a másik három valószínűleg református. Erre utal a sírjelek

formája, típusa, szimbólumai, feliratozása. Ezt főként a Kalacs-hegy oldalában található sírjelekről volt nehéz eldönteni, mivel nagyon hiányos a sírjelek megmunkálása vagy az évtizedek folyamán lekopott a feliratozás egy része. A Fellegvár településrészben található családi sírkert szintén egy református család telkében található. Feltételezhetnénk, hogy ez a fajta temetkezés az egyházközségek hatáskörén kívül eső szélsőséges megnyilvánulások, de a lelkész és a plébános az általános temetési prédikációval búcsúztatja és kíséri ki utolsó útjára a gyászmenet kíséretében az itt eltemetett halottat. Az újabb sírok itt is betonból készülnek, a régieket terméskőből faragták ki hozzáértő kezek.

3.2.3.b. Sírok, sírjelek

A temető szakrális jelentést sugárzó elemei a *fejfák, sírkövek és felirataik*. A sír a halott nyughelyét jelzi, míg a soron lévő sírjel a halott helyett áll, az elhunyat jelképezi. A sírjelek vidékenként igen eltérő alakúak, méretűek és faragásúak, de többnyire arra törekedtek, hogy az emberhez hasonlítsák, így aztán volt lába, törzse és feje, sőt kontya is. A sírjelek alakjával tehát ki lehetett fejezni az elhunyt nemét, vagyoni és családi állapotát, életkorát, társadalmi státusát. A vastag fából kialakított fejfa az idősebb és gazdagabb embert jelölte, míg a vékony a fiatalnak járt. Dúsabban faragott volt a gazdag ember, egyszerűbben díszített a szegény ember fejfája. A fejfák csúcsának megformálása a szerint történt, hogy nő vagy férfi volt az elhunyt. A nőt a tulipán szimbolizálta, míg a férfi csákót, kalapot vagy csillagot kapott.⁶⁶ Dr. Kós Károly azt írja, hogy bizonyos vidékeken a fiatalon elhaltak fejfáit úgy különböztetik meg, hogy kék, zöld, sőt vörös (erőszakos halál jele) színnel festik be.⁶⁷ Számtalan szimbólumot faragtak a fejfára, például nap, szomorúfűz, szerszám, hangszer került rá. Ez utóbbiakkal jelezték az elhunyt foglalkozását. A fejfák, illetve kopjafák szimbólumrendszere az egyik legérdekesebb tárgyi jelrendszer a magyar kultúrában.⁶⁸ Tartalmuk jelentős részben vallásos vonatkozású, részint az egyházak túlvilági életre vonatkozó tanításait közvetítik, részint egyéb vallásos gondolatokat tartalmaznak.⁶⁹ A temetői sírfelirat tehát mint vallásos jelentést hordozó és hirdető közeg a szakrális térstruktúrák fontos elemei közé tartozik.⁷⁰ A falu temetője felekezeti nem megosztott, ezért terében váltogatják egymást a katolikus kereszt alakú sírjelek, melyeket fából, kőből, márványból, vashalványból készítenek, az inkább református holtaknak állított fából

⁶⁴ Uő.

⁶⁵ Magyar Néprajzi Lexikon, temető szócikk.

⁶⁶ HOPPÁL Mihály – JANKOVICS Marcell – NAGY András – SZEMADÁM György 2004, 301.

⁶⁷ KÓS Károly 1972, 267.

⁶⁸ IMREH Pál – HOPPÁL Mihály 1977.

⁶⁹ BARTHA Elek 1986, 73.

⁷⁰ BARTHA Elek 1992, 73.

készült fejfák, vagy a különböző mozaikból, márványból, kőből állított téglalap, sírbolt alakú sírjelek. Megfigyeltem a sírjeleken található „jelvényeket”, motívumokat. Ezek alapján kikövetkeztethető a halott felekezeti hovatartozása. A reformátusok sírjeleire általában jellemzőek a kehely, nyitott biblia, szomorúfűz díszítmények, a fejfák esetében a rozetta vagy napkorong jelenik meg, míg a katolikusoknál szinte kivétel nélkül kereszt található. Ez jellemző a temetés időpontját, a halott kilétét ismertető gyászjelentőre is. Újabban a katolikusoknál is kezd népszerűvé válni a fejfa, annyi különbséggel, hogy motívumként nem a rozettát vésetik bele, hanem keresztet, vagy ha nem vésetik bele, akkor rászögezik. De olyan kopjára is tudok példát, ahol a kereszt mellett a rozetta is megmaradt.

3.2.4. Helynevek

A tér szakralizációjának egy másik szembevetendő formája a *helynevek vallásos tartalma*. Itt gondolhatunk településnevekre, de a településneveken belül utcák, dűlők, falu-vagy városrészek, kertek, a határban erdők, szántók, rétek, földek, egyházi javadalmak elnevezéseire is. Alsócsernátonban nem igazán találtam ezekre példát, mindössze a települést Felsőcsernátontól elválasztó domb nevében, melyet „Pápa-hegynek” neveznek, de érdeklődésemre senki nem tudta megmondani, honnan származik a domb neve. Egy másik helynév, mely egyházi javadalomra utal, az „Egyházvágottja”. Ez a földterület félig legelő, félig erdő, és azért nevezik vágottnak, mert két részre van osztva. Létezik egy a református templom mellett elhelyezkedő utca, melyet az ott lakók „Templom utcának” neveztek el elhelyezkedéséből adódóan. A református templomkerthez tartozó gyümölcsöst, mely egészen benyúlik a Csernáton-patakához, „Papkertnek” nevezik a körülötte lakók. Az egyik mezőrészt, ahol egy határbeli építmény található, egy Juga nevezetű katolikus ember által állított kőkereszt, a tárgyról és állítatójának nevével nevezték el „Juga keresztjének.” A földműves ember, amikor kimegy a határba megnézni a vetést, azt mondja, hogy „mejjék a Juga keresztjéhez!”. A környéket, ahol a 13. századbeli kápolna épült, „Szentkertnek, Remetének” nevezték és nevezik ma is, mivel a szájhagyomány szerint remetéek laktak a kápolna közelében.

3.2.5. Kultikus történelmi emlékművek

Az emléktáblák és szobrok állításának, a róluk szóló narrációknak fontos szerepük van. Ezek a tárgyak az emlékezet megőrzői és továbbörökítői. Ezen emlékhelyek révén válik a tér szimbolikus tartalmakat hordozó „szakrális” térré.⁷¹ Az ünnepek és a rítu-

sok szabályszerű visszatérése, ismétlődése garantálja a csoport tér- és időbeli összetartozását. Az ünnep összekapcsolja a múltat, a jelent és a jövőt.⁷²

Alsócsernátonban több helyet is találunk, melyet kultikus vallási gyakorlattal összefüggő történelmi események tereként határozhatunk meg. Ezek a tereken felállított emlékművek az emlékezet megőrzése és továbbörökítése céljából állítottak. Ilyen egy fakerítéssel körbevett, a millennium emlékére állított kőből készült emlékmű, kopjafával a szomszédságában, mely a falu centrumához közel, a falu főútja mentén helyezkedik el. Továbbá a falu centrumában található a katolikusok által állított Zámblér János szobrát, mely tisztelgés a templom építője előtt. A néprajzi múzeum kertjében találjuk a település két híres szülöttének mellszobrát, a Bod Péterét és a Végh Antalét.

A falu centrumában található a világháború hősi halottai előtt tisztelgő műemlékoszlop, melynek terét folyamatosan használják az ünnepelni vágyók. E tér nemzeti ünnepeinknek, megemlékezéseinknek nyújt helyszínt évek óta. Legfontosabb történelmi ünnepünk, mely szakralitás jelleget is kölcsönöz magának, az 1848-as forradalomra, a március 15-ei eseményekre való emlékezés. A rendszerváltás óta ünneplik nyilvánosan a március 15-ét, ettől kezdve lehetőség nyílik a csoportidentitások kifejezésére. Az ünnepség nyitánya mindig a két felekezet templomában zajlik ünnepi istentisztelettel és ünnepi szentmisével. Ennek befejeztével, mely egy időben történik mindkét templomban, a két felekezet kivonul a műemlék terebe, parkjába. Ez a tér felekezetek gyülekezőpontja is, mivel itt közösen ünnepel mindkét feleket. Ezen a helyen magyarságukban egyesülnek az amúgy határvonalakkal berendezkedett felekezetek. A híveket a két egyházközösség elöljárói is kikísérik a térre. A tömeg az emlékművel szemben helyezkedik el, vegyesen reformátusok és katolikusok, míg az emlékoszlop előtt a ceremóniát lebonyolító személyeket találjuk, pl. egyházi méltóságokat, polgármestert, különböző erdélyi magyar pártok képviselőit, az iskolák kórusait, versekkel, énekkel fellépő diákokat, felnőtteket. Az elhangzott köszöntőbeszéd és a rövid ünnepi műsor után a koszorúzás veszi kezdetét, melyet a közönség tapssal kísér. A felekezetek képviselői, a polgármesteri hivatal vezetősége, az iskolák tanári kara, a politikai pártok képviselői, néha magyarországi testvértelepülés küldöttei egymás után helyezik el az emlékezés koszorúit a téren. Az utolsó mozzanat a magyar és székely himnusz közös eléneklése, majd a tömeg lassan eloszlik a térről.

Pierre Nora munkájában megemlíti, hogy helyei vannak az emlékezetnek (*lieux de mémoire*), mivel

⁷¹ BARNÁ GÁBOR 2002, 160.

⁷² Uo., 162.

már nincs valódi közege az emlékezetnek (*milieux de mémoire*).⁷³ Nora kifejti, hogy a *lieu de mémoire*-ok elsősorban maradványok, az emlékezetmegőrző tudat végső formái egy olyan történelemben, mely azért hívja elő azokat, mert már nem ismeri őket.⁷⁴ Ilyen *lieu de mémoire*-ok a temetők, ünnepek, évfordulók, emlékművek, szentélyek is. Ezek mind egy régi kor határkövei, az örökkévalóság illúziói.

A *lieu de mémoire*-okat az érzés szüli és élteti, hogy már nincs spontán emlékezet. Mivel ezen emlékezetmegőrző cselekedetek már nem mennek végbe természetesen, így archívumokat kell létrehozni, évfordulókat kell tartani, ünnepeket kell szervezni, temetési beszédekkel kell mondani, és fel kell jegyezni az eseményeket.⁷⁵

3.3. Aktivitásterek

Aktivitásterekként határozza meg Keményfi Róbert az *ünnepi körmenetek útvonalait és az emberi élet fordulópontját ünneplő közösség által bejárt tereket*. Mindkettő a maga egyediségében ciklikus tér és idő bejárása, ugyanis a közösség tagjai valamilyen formában az út végén visszernek kiindulópontjukhoz.

3.3.1. Körmenetek

A magyar népi kultúrában különösen népszerűek voltak a tavaszi határjárások, amelyeknek termékenység-varázsló jellege a gabonaérés idején nagyon is nyilvánvaló volt; az egyház is hangsúlyozta ezt a mozzanatot a gabona megáldásával.⁷⁶ A búzaszentelés tavaszon a magyar nyelvterület népszerű falusi ünnepei közé tartozott a középkortól egészen századunkig.

Adatközlőim kérdésemre két körmenetet tudtak megemlíteni, az Úrnapi körmenetet és a búzaszentelés alkalmával végzett körmeneteket, melyek az évek folyamán veszítettek jelentőségükből, formájuk nagymértékben átalakult. Az Úrnapi körmenettel és a búzaszentelési körmenettel egy nagyobb területet járt körül a gyülekezet. A behatárolt tér centrumában a templom helyezkedik el. A körmenetek, akár népi, akár egyházi vezetésűek, egy útvonalon haladva körüljárják a szent teret.⁷⁷ A templomból indulnak és oda térnek vissza, érintve a falu részeiben elhelyezett 12 stáció oltárait. A körmenetek sorában mindenkinek meghatározott helye van, a feszület kapja az első helyet, őt követik az egyháztanácsosok és a férfiak sora, majd jön a pap, utána a kántor. A sort az énekesek (kar), az asszonyok és a gyermekek zárják. Mindkét körmenet sora ezt a rendszert követi.

A búzaszentelő körmenetnél jellegzetes mozzanat, amikor a plébános megáldja a hívek kezében levő friss búzahajtásokat, hogy jó termés legyen az évben. A stációk előtti megállás, rituálé, a négy égtáj felé fordulás jellegzetes momentumai az alkalomnak. Említettem, hogy a falu határából eltűntek a stációknak kijelölt kereszttek, csupán két kereszt áll épségben, de funkcióját már ez is elveszítette. A többi stációról halvány emlékek ébrednek fel a hívekben, vannak, melyeknek elhelyezkedését körülbelül be tudják határozni, másokat pedig egyáltalán nem. A keresztút útvonalára nagyjából emlékeznek a megkérdezettek: „*hát a templomból elindultunk felfelé, Felső irányába, mentünk a temetőbe, s a temetőn keresztül felértünk a Pápa-hegy tetejére, ahol volt az egyik kereszt. Onnat lejtöttünk a mezőn, végig az Egyházvágottján, úgy emlékszem ott es megálltunk, s a pap ott es megszentelte a földet. Akkor lementünk a Kisúton, ahol most a políci van, az mögött. Mentünk egészen a falu végéig, ahol a fakereszt áll, az volt még egy stáció. Onnan folytattuk az utat a Kandia utca felé, ki a mezőbe, mert ott áll a Juga-kereszt, köből. A cigányok útján át tartottunk vissza a templom irányába, s a templomba fejeztük be a misét.*”⁷⁸

Az úrnapi körmenet 1264 óta – mióta csak az oltáriszentség-ünnepe létrejött – egyike a népies misztériumjátékok fontos alkalmainak bizonyos vidékeken. Egyes országokban, mint pl. Angliában és Spanyolországban az úrnapi körmenetes játékok nagyobb jelentőségre tettek szert, mint a húsvéti ciklushoz tartozó játékok. A városok, falvak katolikus lakossága egyaránt igyekszik a körmeneteknek ünnepélyes formát adni. A népi színjátszás szempontjából azonban nálunk már nem jelentős az ünnep.⁷⁹ Az útvonalak és a biztos pontot jelentő stációk deszakralizálódtak. Valódi funkciójukat elveszítették, és ezt a funkciót más objektum vette át (pl. a település centrumában felállított fakereszt vagy a templom körüli udvar) vagy elvesztek örökre.

3.3.2. Az emberi élet fordulópontját ünneplő közösség által bejárt tér

Az aktivitásterek másik formája az emberi élet fordulópontjaihoz kötődik. Ezek a fordulópontok a természetes emberi élet folyamataihoz tartoznak, velejárujuk a születés, házasság, családalapítás, elmúlás. Ezen alkalmak megünneplésének legfontosabb színhelye a templom. A születést hamarosan követő keresztelés, a nagykorosító bérmálás, konfirmálás, az esküvő és a temetés a hagyományos vallásosságban

⁷³ NORA, Pierre 1999, 1.

⁷⁴ NORA, Pierre 1999, 5.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ DÖMÖTÖR Tekla 1979, 202.

⁷⁷ KOVÁCS Krisztina 2007, 39.

⁷⁸ Ráduly Mária közlése alapján (születési év: 1932).

⁷⁹ DÖMÖTÖR Tekla 1979, 206.

élő emberek és az egyház legközvetlenebb találkozásának alkalmai.⁸⁰ Az emberi élet fordulópontjai szoros kapcsolatban állnak az átmeneti rítusokkal, melyről Arnold van Gennep ír. Gennep megállapítja, hogy vannak rítusok, melyeken csak az egyén megy keresztül (keresztelés, házasság, temetés), vannak átmeneti rítusok, melyeken csoport, illetve közösség megy keresztül. Ha csoportról van szó lehet az átmeneti rítus profán (házassági évforduló) vagy szakrális (bérmálás, konfirmálás, elsőáldozás).⁸¹

3.3.2.a. Keresztelés

Falunkban a keresztelésre a hagyományok szerint vasárnap a szentmise vagy istentisztelet után kerül sor. Manapság kezdett divatosná válni a szombat délelőtti keresztelési ceremónia mindkét felekezetnél. E szentség, melyet a reformátusok is megtartottak, az ördögnek az újszülött testéből történő kiűzését, illetve távoltartását eszközölte.⁸² A kiűzésre szükség van, ugyanis az újszülött az ősbűnnel érkezik a világra, melytől meg kell szabadítani és ezt csak a keresztvíz tisztító hatásával lehet elérni. A keresztelésre a baba megszületését követő hatodik héten kerül sor. Az újszülött családjának házánál összegyűlnek a keresztszülők, rokonok, majd onnan indul a keresztelési menet a templom felé. Falunkban elterjedt a több keresztszülő keresztelés, vannak gyermekek, akiknek 5-10 pár keresztszülője van. Az újszülöttet keresztszülei felváltva viszik a templom felé vezető úton. Szakrális jellegű tárgyakat is visznek magukkal, fehér gyertyákat, baj, gonosz elhárítása érdekében, és a fehér ruhácska is elengedhetetlen kelléke a szertartásnak, melyet az újszülöttre adnak a megtisztulás jeleként. Az újszülöttet megkeresztelése előtt pogánynak tartják, bizonyos helyeken közismert a mondás, miszerint „pogánykát vittünk, keresztényt hozunk.” A katolikus templomba való bevonulás után a keresztszülők félkörívben az oltár előtti teret foglalják el, melyben a plébános is áll. A gyermeket a keresztszülő tartja a kezében, miközben a plébános szenteltvízzel keresztet formál a fején, közben a többiek meggyújtják a gyertyákat. Néhány vidéken szokás, a nyolcvanas években még nálunk is az volt, hogy a gyermek a katolikus egyházközségtől ajándékba kapott keresztelési alkalmával egy idézettel kihímzett kis fehér inget. Az esemény rituális sorrendben való lezajlása után a csoport elhagyja a templom területét.

A református keresztelés ugyanezt a mintát követi, csak itt az ünneplők az úrasztala köré csoportosulnak, melynek használata oltárszerű. Az úrasztala a református templom liturgiai középpontja. A hívek a szentségekkel kapcsolatosan közelíthetik meg,

mint például a kereszttség, a konfirmáció vagy az úrvacsoravétel alkalmával.⁸³

3.3.2.b. Házasság

Az esküvői menet a legényes háztól az éjszakai mulatság helyszínéig több teret bejár. Vannak közöttük profán jellegű és szakralitással telítődött terek egyaránt. A legényes ház térszerkezetében az udvar kapja a legfontosabb szerepet. Az udvar az, ahová a kíváncsiskodó szomszédság vagy utca népe bezúdul, az udvar az a helyszín, ahol a ceremónia lebonyolítására felfogadott vőfély elbúcsúztatja a vőlegényt szüleitől, testvéreitől, keresztzüleitől, fiúbarátaitól, rokonnaitól. Az udvaron való elhelyezkedést szintén szabályok irányítják. A vőlegény a főbejárati ajtó előtt áll, mellette állnak násznagyai és családja. Vele szemben az esküvőre hivatalos személyek és a közösség tagjai. A vőfély a búcsúbeszéd elmondása alatt is állandóan mozog a térben, mint egy mediátor, ki az ünnepelet és a közösség tagja között próbál kapcsolatot teremteni. A ceremónia lezajlása után a násznagyok a vőlegényt karon fogva kilépnek a kapun, ahová már más minőségben, házas emberként térhet csak vissza. Őket követi a lakodalmas tömeg egészen a menyasszonyos házig. A menyasszonyos ház kapuján nem lehet kérekedés nélkül bemenni. A vőfélynak meg kell kérnie a gazdát, hogy hagyja a vőlegényt és a násznépét bejutni a menyasszony terébe. Amikor a gazda jóváhagyja a bemenetelt, nemcsak a kiskapu, hanem a nagy is kinyílik, teret engedve a násznépnek. A lány kikérése nem egyszerű, ugyanis mindig arra alkalmatlan női személyek akarnak a vőlegény feleségévé lenni. De harmadjára mégiscsak megjelenik az igazi menyasszony az ajtóban. Az udvar terében való elhelyezkedés és a búcsúzás sorrendje ugyanaz, mint a vőlegényes háznál. A két ifjú násznépe most már vegyül, és együtt indul el a lány felekezetének megfelelő templomba. Elöl viszik a menyasszonyt násznagyai, mögötte a vőlegényt. Útközben viszont bekövetkezhet, hogy elkötik egy kötéllel az utat a menyasszony barátai, akik a menyasszony szabadon bocsájtásáért pénzbeli adományokat várnak el, de nem ritka a pálinkával, kürtőskaláccsal való kiengetés sem. Közben a fiatalok és a vőfély találós kérdésekkel ugratják egymást, de egymás kérdéseit szinte soha nem tudják megfejtetni. Miután a szabadon bocsájtás megtörténik, a menet tovább haladhat a templom fele, ahol a párok összedása megtörténik. A templomi szertartás menete és az elhelyezkedés formája ugyanaz, ahogyan már azt az előző fejezetekben is taglaltam. A polgármesteri hivatal talán a legprofánabb tér, melyhez az esküvő szertartása

⁸⁰ KOVÁCS Krisztina 2007, 43.

⁸¹ FEJŐS Zoltán 1979, 406–414.

⁸² SZACSVAY Éva 2006, 226.

⁸³ SZACSVAY Éva 2006, 238.

kapcsolódik. A templomi áldás után ott folytatódik az ifjú pár útja a közös élet irányába. A polgármester köszöntője után felkéri a párokat, adjanak hangot közös elhatározásuknak, majd a jegyző bejegyzi őket mint a község új családját. Az eseményt koccintással ünneplik, és mindenki gratulációját teszi az új házaspárnál. A násznép elindul a most már egy autóban, kocsiban ülő házaspárral az élen az éjszakai mulatság színhelyére. Erre a célra újabban vendéglőket jelölnek ki Kézdivásárhelyen, régebben a falu kultúrotthonában is lezajlott egy esküvői mulatság. A vendéglői terem beosztása nem a véletlenre bízott. A centrumban kell állnia az új pár asztalának és tőle általában sugárszerűen vannak elhelyezve a vendégek asztalai. Az ifjú pár asztala mindig feltűnőbb, jobban díszített és a körülötte levő ülésrendet is szabályok irányítják. Az asztal középtájékán ülnek a friss házasok, mellettük jobbra és balra ki-ki násznagyai helyezkednek el, azok mellett a szülők, nagyszülők és testvérek. A hajnalig tartó mulatság a vőfély köszöntőjével kezdődik el.

3.3.2.c. Halál

A temetési szertartás során az egyén kilép a falu társadalmából. A temetési szertartás több helyszínhez kötődik. A halott elbúcsúztatása családjának házában történik, majd a koporsó halottaskocsiba való helyezése után a családi háztól indul a gyászmenet a temető felé. Az út a falun végig vezet, a halottas kocsit követik a hozzátartozók. A gyászmenet sorrendbe való felépülése rendszert követ, szigorú szabályai vannak. Közvetlenül a kocsi mögött kell menniük a közeli családtagoknak, férfi halott esetében a feleségnek és a gyermekeknek, női halott esetében a férjnek és gyermekeinek. Őket követik a testvérek, unokatestvérek, távolabbi nőrokonok, nőismerősök. A kocsi előtt a katolikusok esetében a feszülettel megy egy személy, őt követi a pap és a kántor, ha az elhunyt egyháztanácsosi pozícióban állt, a papot és a kántort követik az egyháztanács tagjai, élükön a gondnokkal. Utánuk a férfirokonok, majd a férfismerősök sorakoznak fel. A református gyászmenet annyiban különbözik, hogy a soron élén nem halad a feszület és az egyháztanácsosi bizottság helyett a presbiteri tanács vonul. „A temetési menettel nem szerencsés szembe menni” – vallják a helybeliek, mivel szerintük szerencsétlenséget hoz. Miután a temető kapuján a halottat bekísérik, annak többé már nincsen helye a társadalomban, a kapu megakadályozza a halott lelkének visszatérését az élők közé. A sírhoz közeledve a lelkipásztor elfoglalja helyét a nyitott sír egyik oldalán, általában a halott lábánál, a közeli családtagok

a sír másik végébe állnak, a lelkipásztorral szembe, a halott fejéhez. A halottat utolsó földi útjára elkísért közösség a háttérben helyezkedik el, körülvéve a sírt, a lelkipásztort és a családtagokat. Az elbúcsúzás és elföldelés után a közösség a kapu fele tart, ahol a családnak segítő szomszédok, ismerősök ismerősök kaláccsal, pálinkával kínálják meg őket, esetleg meginvitalják a temetést követő halottas ebédre (ha van ilyen) is, a torra.

3.3.2.d. Konfirmálás, elsőáldozás, bérmálás

A szakrális ünnepek közösségi csoportját a katolikusoknál az elsőáldozás és a bérmálás alkotják, míg a reformátusoknál a konfirmálás. Az elsőáldozásra meg a konfirmációra évente kerül sor, az elsőáldozó beavatottak általában a 10 éves korosztályból kerülnek ki, míg a konfirmandusok a 14 éves korosztály. A bérmálkozás ezzel szemben ritkább közösségi esemény, melyre Alsócsernátonban nagyjából ötévente kerül sor, a beavatottak szélesebb körű korosztályban mozognak itt. A bérmálkozásra meg az elsőáldozásra a katolikus templom kertjében felállított oltárnál kerül sor tavasszal. Az ünnepeket a templomból indulnak át az udvaron az oltárig, az ünnepi szentmise befejeztével oda is térnek vissza kettes sorrendben. Bérmálást a katolikus ellenreformációban vezették be, mely a serdülőkor határán megerősítette a felekezethez való tartozást. A konfirmáció ennek ellensúlyozására jött létre, de jóval később került bevezetésre. A bérmálás bevezetésének a vegyes felekezeti falvakban volt jelentősége, ahol a gyónás elkerülésével lehetővé vált a katolikus fél számára a protestáns esküvő megtartása, ennek megakadályozására vezették be.⁸⁴ Szabályozták, hogy csak a konfirmáltak házasodhatnak meg, és a konfirmáció fogadalmát külön letehetik az esküvő előtt.

A konfirmációra mindig fedett térben, a templom terében kerül sor. A konfirmálás a confirm (latin) „megerősít” szóból származik, mely alatt a gyermekkori keresztelezés érvényesítését és tudatos vállalását értik a protestáns egyházak. A konfirmáció során az egyén önálló egyházi élete megkezdődik egyházi és liturgiai értelemben. A protestáns konfirmáció egyik legfontosabb eleme, hogy lehetővé teszi a „keresztelezésre” való egyéni megemlékezést.⁸⁵ A konfirmáció egy tanulási folyamat lezárása, melyet vizsga követ először a lelkipásztor, majd a gyülekezet előtt. Ez a nyilvános szereplés, annak egyéni, illetve közösségi emléke felértékelődött. A kommunikatív és kulturális emlékezet szerepet kapott a vallási eseményekre való visszaemlékezéskor vagy az ünnepi szerveződés idején.⁸⁶ A közösség tagjai nagyon

⁸⁴ SZACSVAY Éva 2006, 229.

⁸⁵ Uo., 227.

⁸⁶ Uo., 233.

megfigyelik és osztályozzák az ifjú konfirmálók viselkedését, kommunikációját, a kérdésekre való helyes válaszadásaikat. Ezek az ifjak mindig a korábbi évek generációihoz viszonyítva szerepelnek jól vagy rosszul. Egymáshoz viszonyítva is eltérő vélemények fogalmazódnak meg róluk. A helytelen válaszadások vagy a kérdésekre való meg nem felelés a közösség megbotránkozását és bírálatát váltja ki. Ezen ünnep alkalmával a konfirmandusok a legelső padsorokat foglalják el, hogy a lelkipásztor és a gyülekezet „szeme előtt legyenek”. Ilyenkor ők kerülnek előtérbe, ez a kivételes állapot ruházatukon is megnyilvánul, mivel népviseletben jelennek meg. Az úrvacsoraosztás menete ekkor kissé módosul, mivel az úrasztalához való járulást ekkor ők kezdik meg, nem a közösség legidősebb férfi tagjai. Szacs vay Éva munkájában megemlíti, hogy Kalotaszegen a konfirmáció ideje alatt a templom zöld növényekkel van feldíszítve, mely a felnőtt kereszteleés bibliai szimbolikájához köthető, mely révén az ifjak friss, zöld ágak Krisztus kertjében. Azt is megemlíti, hogy konfirmáció idején jellemző az úrasztala búzakoszorúval, búzaharanggal való feldíszítése. Ez Alsócsernátonban nem jellemző, csupán a friss virágokkal díszített úrasztalával találkozhatunk. Konfirmáció alkalmával jellemző a fehér színű virág, főként szegfű.

Mind a bér málás, mind a konfirmáció lokális érvényű és értékű esemény, a bér málás egy nagyobb egyházközségi területen (Alsócsernátonhoz tartozik például Dálnok, Albis és Felsőcsernáton) szerez érvényt a fogadalomnak, a konfirmáció templomközsőségekben él.⁸⁷

4. Összegzés

Az objektumok és a tér vallásszervező erejének, térbeli elhelyezkedésének vizsgálatával majdnem az teljes vallásgyakorlat keresztmetszetét kapjuk, hiszen a vallásgyakorlási formák többsége valamilyen térszerkezeti ponthoz, vallásos objektumhoz kapcsolódik.⁸⁸ Bartha Elek kijelentése pontosan tükrözi elemzésemet, mivel a vallásos objektumokat, térszerkezeti pontokat képtelenség bemutatni a hozzájuk kapcsolódó vallásgyakorlási formák megfigyelése nélkül. A hely vizsgálata elkerülhetetlenné teszi a benne élő, mozgó ember cselekedeteinek, határjelöléseinek, rituális tevékenységeinek, lelki világának, gondolatainak, a világról alkotott képének megfigyelését is. A vallásgyakorlási formák és térszerkezeti pontok összetartoznak, egyiket sem lehet megérteni a másik nélkül. Arra törekedtem, hogy minél inkább kibontsam, megfigyeljem ezeket, így jobban megérthettem az objektumok létezésének mibenlétét, funkcióját. Nem volt célom a vallásgyakorlási formák, rituálék részletes tagolása, inkább szerettem volna ezek által a térszerkezeti pontok, vallásos objektumok fontosságát kihangsúlyozni. Figyeltem a felekezetek egymás mellett élését, kapcsolatukat, viszonyulásukat egymáshoz, az esetleges súrlódásokat, melyek egyéni határvonalaik meghúzásával néha elkerülhetetlenné válnak. Ezek a súrlódások eléggé befolyásolják a szakrális terek létrejöttét, kialakulását, egymástól való különbözősét. Igyekeztem megfogni sajátosságaikat, egy nagy, átfogó dimenzióban látni őket, melyek úgy gyakorolnak egymásra hatást, hogy közben vonzzák is és taszítják is egymást egyszerre. Mindeniknek megvannak a maguk korlátai, szabályai, melyeket bizonyos helyzetekben veszélyes vagy bántó áthágni. Mégis az közös bennük, hogy „szilárd pontot vetítenek a profán tér formátlan meghatározhatatlanságába, középpontot teremtenek a káoszban.”⁸⁹

Niczuly Enikő – Baranya Megyei Önkéntes Centrum, Pécs; niczike@yahoo.com

⁸⁷ SZACSVAY Éva 2006, 229.

⁸⁸ BARTHA Elek 1992, 39.

⁸⁹ ELIADE, Mircea 1999, 57.

Irodalom

- APPADURAI, Arjun
A lokalitás teremtése. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00042/pdf/01.pdf>, 2009. 05. 21.
- BALASSA Iván
 1982 *Magyar falvak temetői*, Corvina Könyvkiadó, Budapest.
 1992 *A székelyföldi Erdővidék temetői*, Debrecen.
- BARNA Gábor
 2002 Idő és emlékezet, in: Árva Judit – Gyarmati János (szerk.): *Közelítések az időhöz*. Tabula könyvek 3. Néprajzi Múzeum, Budapest, 160–165.
- BARTHA Elek
 1992 *Vallásökológia*, Ethnica, Debrecen.
- BÁLINT Sándor
 1977 *Ünnepi kalendárium II. A Mária-ünnepek és jelesebb napok a hazai és közép-európai hagyományvilágból*, Szent István Társulat, Apostoli Szentszék Könyvkiadó, Budapest.
- DÖMÖTÖR Tekla
 1979 *Naptári ünnepek – népi színjátszás*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ELIADE, Mircea
 1999 *A szent és a profán*, Európa Könyvkiadó, Budapest.
- FARAGÓ László
 1991 A térszemlélet változó tartalma, in: Rechnitzer János (szerk.): *Tér és Társadalom* 1, 105–107.
- FEJŐS Zoltán
 1979 Az átmeneti rítusok. Arnold van Gennep elméletének vázlatja, *Ethnographia* XC, 406–414.
- GRÁFIK Imre
 1995 A tér és jelentőségei, in: Tánzos Vilmos (szerk.): *KJNT Évkönyv* 3. KJNT, Kolozsvár, 107–114.
- HALL, Edward
 1969 *Rejtett dimenziók*, Doubleday, New York.
- Dr. HEILER, Friedrich
 1961 *Erscheinungsformen und Wesen der Religion*, W. Kohlhammer Kiadó, Stuttgart.
- HISTORIA DOMUS
 1970–2009 Irat az alsócsernátoni református parókia irattárából.
 1946–2009 Irat az alsócsernátoni római katolikus parókia irattárából.
- HOPPÁL Mihály – JANKOVICS Marcell – NAGY András – SZEMADÁM György
 2004 *Jelképtár*, Helikon Kiadó, Budapest.
- IMREH Pál – HOPPÁL Mihály
 1977 Fejfák és temetők Erdélyben, *Folklór Archivum* 7, Budapest.
- JEGGLE, Utz
Határ és identitás. <http://www.epa.hu/00000/00036/00018/pdf/01.pdf>, 2009. 05. 24.
- KEMÉNYFI Róbert
 2002 Lokális vallási termellek szerkesztési lehetőségei, in: Uő (szerk.): *A kultúra táji, térbeli változatai. Tanulmányok a 60 éves Kósa László tiszteletére. Néprajzi Látóhatár*, 1–4, XI, Debrecen.
- KOVÁCS Krisztina
 2007 *Egy felsőföldi falu (Csiknákos) szakrális térszerkezetének változása*, szakdolgozat, BBTE – Néprajz Tanszék, Kolozsvár.
- Dr. KÓS Károly
 1972 *Népélet és néphagyomány. A székely sírfák kérdéséhez*, Kriterion, Bukarest.
- MAGYAR NÉPRAJZ VII.
Népi vallásosság, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MAGYAR NÉPRAJZI LEXIKON
Temető szócikk. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/5-538.html>, 2009. 06. 12.
- NAGY Loránt Géza
 1991 Az alsócsernátoni református templom és torony rövid története, *Üzenet, az Erdélyi Református Egyházkerület gyülekezeti lapja*, II, 10, Kolozsvár, 5–6.
 1994 Az alsócsernátoni református egyházköztség története, *Csernátoni Füzetek*, 11, 2–5.
 1995 Az alsócsernátoni református egyházköztség története, *Csernátoni Füzetek*, 12, 5–6.
- NORA, Pierre
 1999 *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája.* http://www.aetas.hu/1999_3/99-3-10.htm, 2009. 06. 17.
- ORBÁN Balázs
 1868 *A székelyföld leírása. Történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból*, Panda és Frohna Könyvnyomdája, Pest.
- SEPSISZÉKI NAGY Balázs
 1999 *Székelyföld falvai a XX. század végén I. Háromszék*, Nap Kiadó.
- SZACSVAY Éva
 2006 Tér, emlékezet, identitás. A kalotaszegi konfirmáció tere és szimbólumai, in: Gazda Klára – Tötszegi Tekla (szerk.): *KJNT Évkönyv* 14. Kolozsvár, 226–245.

TÁNCZOS Vilmos

2006 *Folklórszimbólumok*, Kolozsvár.

TÜDŐS S. Kinga

2002 *Háromszéki templomvárak. Erdélyi védőrendszerek a XV–XVIII. században*, Marosvásárhely.

VARGA E. Árpád

1998 *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája I*, Pro-Print Kiadó, Budapest–Csíkszereda.

VOFKORI László

1998 *Székegyföld útikönyve II*, Cartographia Kft, Budapest.

ZAKARIÁS Erzsébet

1994 Útmenti keresztek Baróton, in: Zakariás Erzsébet – Keszeg Vilmos (szerk.): *KJNT Évkönyve 2*. Kolozsvár, 166–176.

Structura sacrală a Cernatului de Jos

(Rezumat)

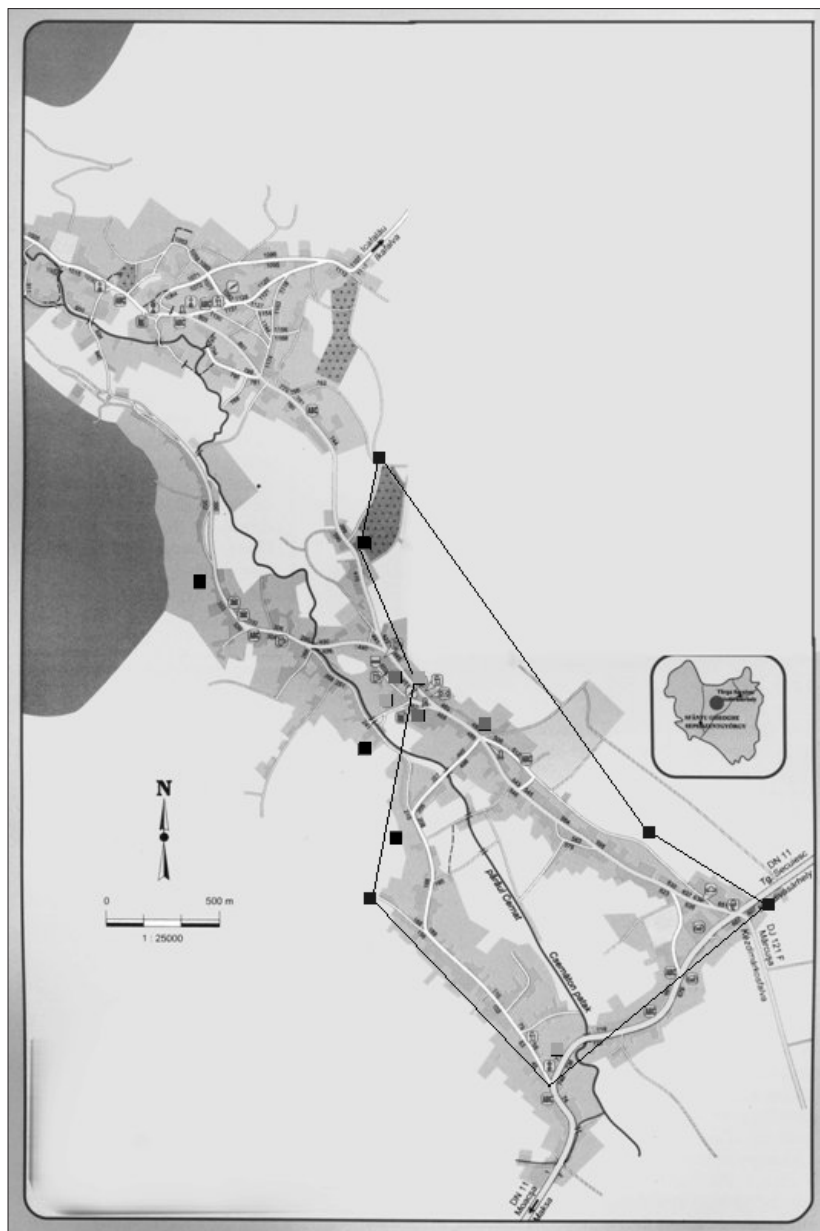
Pentru omul credincios spațiul nu este omogen. Include rupturi și segmentări, adică secțiuni care diferă din punct de vedere calitativ. Deci există un spațiu *sacru*, „plin de forță”, important, și există alte spații, nesacre, drept urmare nu există segmente ale spațiului neformatate, fără structură și consolidare. Afirmățiile spațiului sacru oferă puncte solide de referință omului, și prin aceste puncte îi conferă posibilitatea de a se orienta în omogenitatea haotică. Asemenea altor locații și la Cernatul de Jos se poate observa un proces de schimbare, prin care unele spații, precedente centre sacre, s-au deplasat spre periferie, locul lor fiind luat de alte spații. Lucrarea de față relatează despre formele de sacralizare a spațiilor, respectiv relația oamenilor, a comunităților față de aceste spații.

Sacral Structure of Alsócsernáton

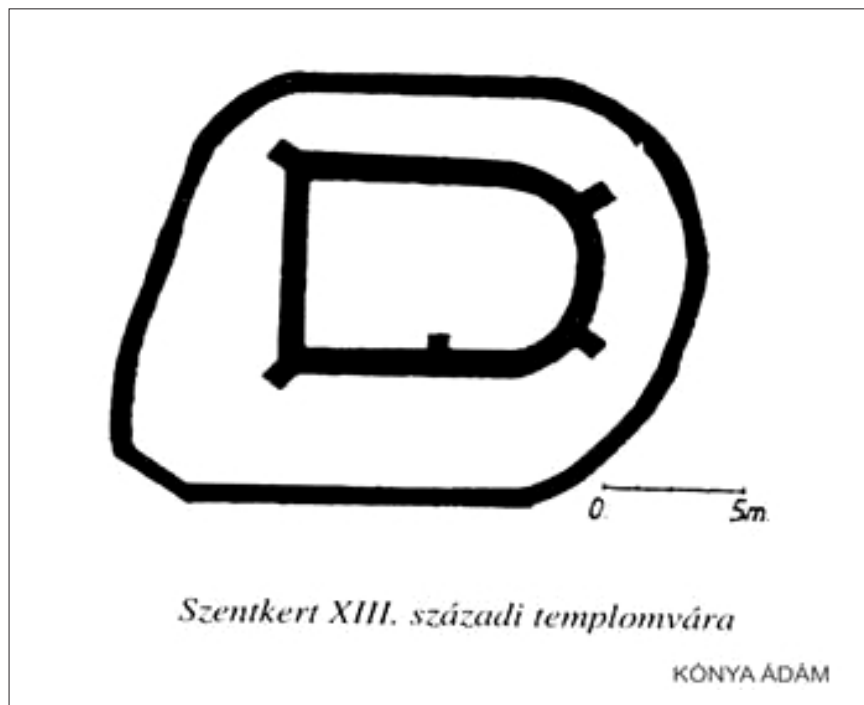
(Abstract)

For a believer space is not something homogeneous. There are fractures and discontinuities involved, sections which differ qualitatively from other sections. There is a kind of *sacred* space, “filled with power”, of great importance, and there are other non-sacred spaces, therefore none of it is without structure and solidity, respectively shapeless. The manifestation of the sacred space offers a solid point of guidance for man, making orientation possible for him/her within chaotic homogeneous space. Similarly to other locations, in Alsócsernáton (Cernatul de Jos) we can observe a change, according to which spaces once considered sacred centres were drifting to the periphery, their place being taken by other spaces. In this study the author analyses the forms of sacralisation of spaces, respectively the relation of people and communities to these.

Melléklet

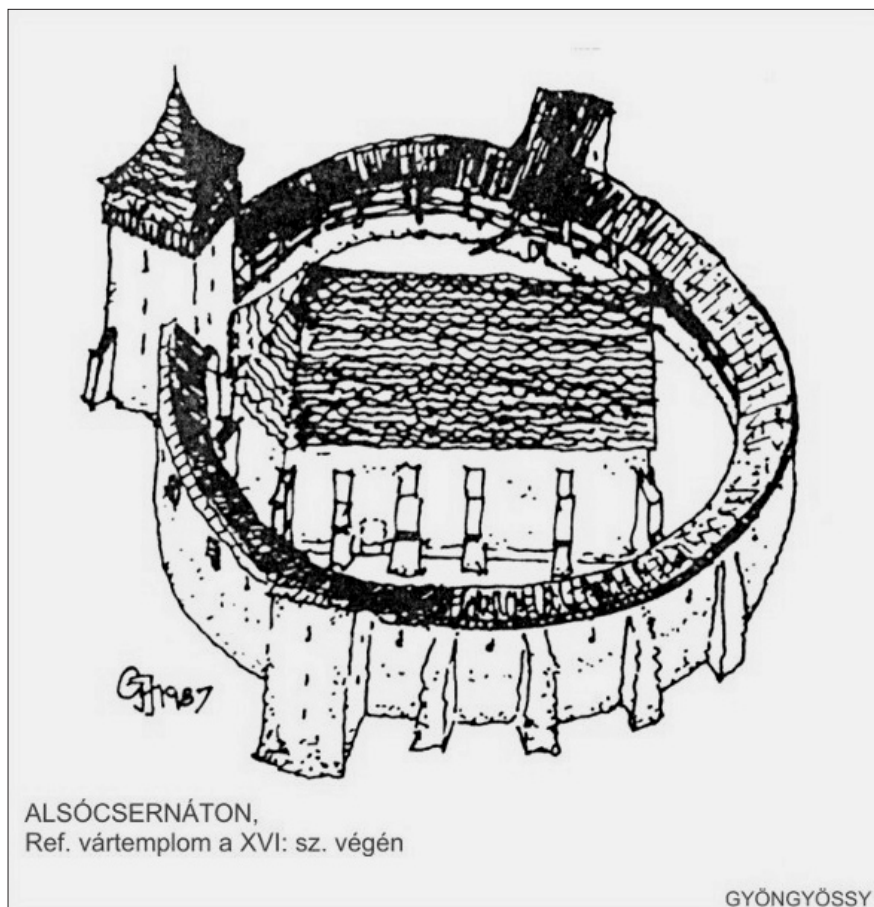
Csernátó község térképe

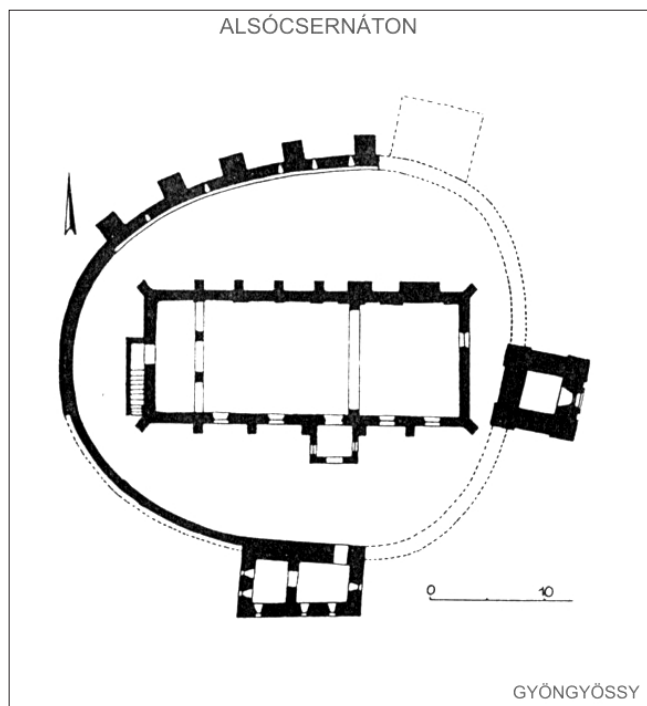
1. ábra A szentkerti templom várának alaprajza

2. ábra A szentkerti templom maradványai

3. ábra A reformátussá lett templom a 16. század végén

4. ábra Az alsócsernátoni erődtemplom alaprajza

5. ábra Az alsócsernátoni templom tornya

6. ábra A templom bejárati kapuja

7. ábra A templomot övező várfal maradványai

8. ábra A templom déli bástyája, ma gyülekezeti terem (Felház)

9. ábra A parókia épülete

10. ábra A szószék az úrasztalával a piactér centrumában

11. ábra A hátsó bejárat a karzattal és az orgonával

12. ábra A szószék

13. ábra A „papok padja”

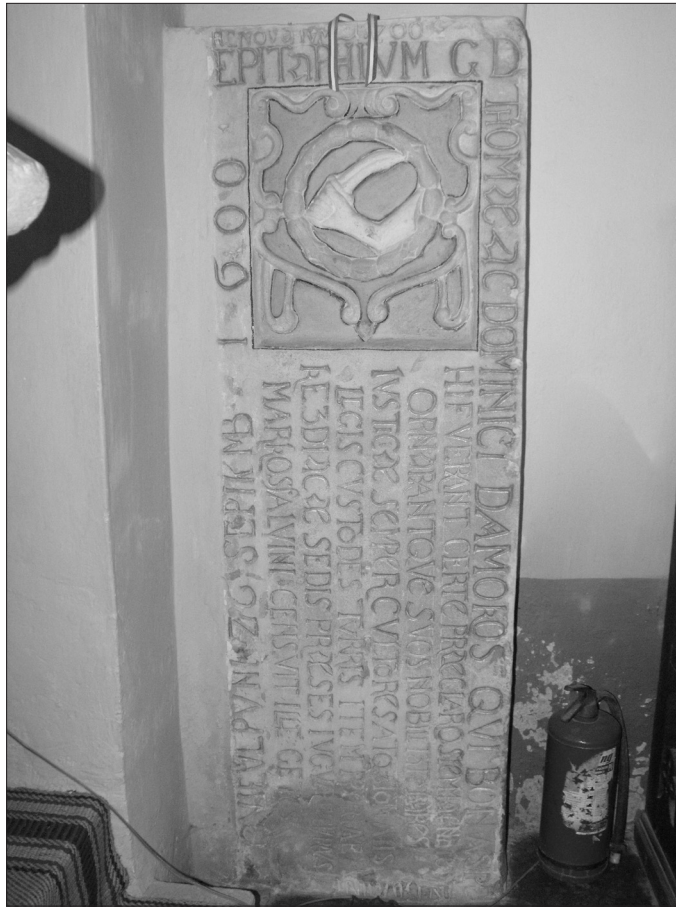
14. ábra A „papnék padja”

15. ábra A Damokos család padja

16. ábra A Damokos család címere

17. ábra Az Epitaphium

18. ábra A római katolikus templom

19. ábra A templom beltere az oltárral

20. ábra A gyóntatószék

21. ábra Szent Antal szobra

22. A szószék

23. ábra Az oltári asztal, háttérben a karzat az orgonával és a bejárat ajtó

24. ábra A sekrestye ajtaja, fölötté Zámber János portréja

25. ábra A Mária-kegyszobor

26. ábra A szabadtéri oltár

27. ábra A temető bejárata

28. ábra A református egyházi előjárók temetkezésének helye

29. ábra Református kopjafák a temetőben

30. ábra A Damokosok kriptája

31. ábra A katolikusok által kereszttel megjelölt gyülekezési pont

32. ábra A kereszti felirata

33. ábra Korpusz – Baróthy Ádám szobrászművész alkotása

34. ábra Zámpler János kanonok-plébános szobra
– Vargha Mihály szobrászművész alkotása

35. ábra A Hősök szobra – a két világháború, valamint az 1848–49-es szabadságharc hősi halottainak márványtábláival

36. ábra Millecentenáriumi dombormű – Vetró András szobrászművész alkotása

37. ábra A falu bejáratánál az 1947-es
szárazság emlékére állított fakereszt

38. ábra A Juga-kereszt a határ szélén

39. ábra A Juga-kereszt felirata

40. ábra Régi sírok a Kalacs-hegy oldalában

41. ábra Régi sírok a Kalacs-hegyen, háttérben a református templom tornya

42. ábra Telkes temetkezés

D. Haszmann Orsolya

A HASZMANN PÁL MÚZEUM MÉHÉSZETI KIÁLLÍTÁSÁNAK HÁTTÉRTÖRTÉNETE GYŰJTÉS, KIÁLLÍTÁSRENDEZÉS AZ 1970–80-AS ÉVEKBEN

1. Bevezető

Jelen esettanulmány egy nagyobb kutatás része, amely a csernátoni Haszmann Pál Múzeum történetével foglalkozik. A múzeum alapítása Haszmann Pál (1902–1977) nevéhez fűződik, aki 1920-ban kezdte tanítói pályafutását Kézdikőváron, majd Zabolára került, végül 1934-től népiskolai tanítóként, igazgató-tanárként tevékenykedett Csernátonban 1977-ben bekövetkezett haláláig. Az intézmény 1973-ban nyitotta meg kapuját, 1999-től viseli alapítója nevét, akinek gyűjtőmunkája, múzeumalapító szándéka a közössége életét is alakította. Kutatásom elsődleges forrása Haszmann Pál irattára, amely oktatói, nevelői, illetve gyűjtő, rendszerező tevékenységébe is betekintést enged. Hagyatékából történetek részleges közlések, kutatóknak is gyakran szolgáltatott adatokat munkájukhoz, de teljességében nem került átfogó feldolgozásra. Ez az irattár magába foglal személyes, magánjellegű dokumentumokat és hivatalos iratokat egyaránt. Az alapján, hogy mit tartottak érdemesnek megőrizni, az illető személy, család világról alkotott véleményére, közösségben betöltött szerepére is következtethetünk. Mivel jelen esetben is nemzedékeken át gyarapodó iratkötegekről van szó, nem csak egy egyén, hanem egy család, sőt nemzedékek érzelmi- és gondolatvilágának a hordozói ezek.¹ Vajda András egy sáromberki paraszti irattár elemzését végezte el, megvizsgálva annak szerkezetét, szövegtípusait, helyét, szerepét a család életterében, és az irattár funkcióit is.² Az általa felvetett elemzési lehetőségek és szempontok érvényesíthetőek a Haszmann család irattárának vizsgálatában is. Jelen elemzés ennek az irattárnak egyetlen dossziéját veszi vizsgálat alá, mely a múzeumi gyűjtő, rendszerező munkába enged betekintést az adott évekből.

2. Problémafelvetés

„A múzeumudvarra belépve, a bejáratról jobbra számos, formájában és színében is eltérő méhkaptár hívja fel magára a figyelmet. Akadnak köztük pol-

cokra állított, vesszőből font és betapasztott kasok, gyékénykasok, különféle méretű keretes kaptárok, emberalakot formázó fűz-, jegenye- és hársfa köpűk, faodúk.

A vidék méhészkedési múltját bemutató kiállítás családi hagyományokra épül. Haszmann Pál apósa, Cseh Lajos igazgató-tanító jó méhész hírében állt Háromszéken, és az 1800-as évek második felében a Háromszéki Méhész Egyesület tisztségviselője is volt. Saját kezűleg épített méhszint a család virágoskertjében, ahol nyolc család vagy kas kapott helyet. A múzeumalapító Haszmann Pál ezt a családi örökséget vagy hagyományt vitte tovább az 1930-as évektől, ő is szeretett méhészkedni, már zabolai állomáshelyén is tartott méhcsaládokat. Később felújította apósa méhszínjét, ebben a bevett szokás szerint még fekhely is volt, ahol a méhész délután lepihenhetett, hallgatva a méhek mozgását, figyelve életüket. A méhszínekben polcokra voltak elhelyezve a méhkaptárok, kasok, röpnýílásukkal Kelet, a napfény felé.³

A múzeumalapító fia, Haszmann Pál elmondása szerint a méhészkedés átöröklődött a következő nemzedékekre is: „Édesapám éppen annyi méhet tartott, amennyitől elegendő lépet, viaszt tudott nyerni a család számára. Szép élményként maradt meg, amikor érkezett kétkerekű taligájával a musztikás. Szebenből indult, bejárta a vidéket, összegyűjtötte a használt, mohos lépet és viaszt. Azt elvitte, majd szóbeli egyezkedés alapján, jó pár hónap múlva visszahozta a kiolvasztott viaszt, amiből műlépet lehetett önteni vagy préselni, ezt dróthálóban ragasztották a keretbe, majd a méhek kiépítették. A musztikásnak jó nagy zsákjai voltak, emlékszem, a napsugarak hatására viasztól átítatott, mocskos zsákok voltak felkötve a kordéra. Amíg a csernátoniaktól begyűjtötte a használt lépet, rendszerint nálunk is megszállt egy-két éjszakára. A mohos lépet összeütögette gomolya nagyságúra, majd elvitte. A viasz, amit visszahozott, sajtformájú volt, abból vágott ki annyit, amennyi a gazdának járt az elvitt lépért. Viaszt mi is olvasztottunk. A kertben fel volt állítva egy ferdén

¹ BÁNYAI Irén 1973, 169.

² VAJDA András 2009, 123–157.

³ D. HASZMANN Orsolya 2013, 56–58.

elhelyezett, asztalszerű szerkezet, üveglapok voltak rárakva, alatta a lép, és napsütés hatására lassan kiolvadt, majd lecsepegett egy tartályba a viasz. (...) Édesapámtól tanultuk meg a méhrajok befogását, a fiasítást és a méhészzel kapcsolatos fogalmakat. Tőle tanultuk meg, hogyan lehet anyát nevelni az anyabölcsőben, ami egy kis kalicka, ebbe befogták az anyát, majd a méhek táplálták.”⁴

„Már a múzeum megnyitása előtt elkezdődött a méhészkedéssel kapcsolatos tárgyi és szellemi anyag gyűjtése. A hetvenes évek elején például Erdővidékről nagyon szép anyag került elő. Balogh Jenő, a megye méhészegyesületének akkori elnöke, néhai Haszmann Pál barátja, aki Felsőcsernátonból indult és Érdemes Méhész címet nyert el, mozgósította a méhészeket. Így került a múzeum gyűjteményébe több régi kaptártípus, kis- vagy nagyboconádi (Boczonádi Szabó Imre által 1913-ban meghonosított kaptárfajta, hasonlított a magyar szabványkaptárra, de térfogata és keretei jóval nagyobbak voltak), rakodó, erdélyi vándorkaptár vagy „hátulgombolós” kaptár, egy eljövendő méhészmúzeum anyagának megalapozásaként. A különböző kaptártípusok mellett házi készítésű pergető is került be Barót vidékéről Nagy Sándor révén. Balogh Jenő méhész szakközölynöket, méhészkedéssel kapcsolatos visszaemlékezéseket, leírásokat, diplomákat is gyűjtött össze az 1860–70-es évekből és a két világháború közötti időszakból, amikor nagyon felértékelődött a méhészkedés. A legkorábbi ilyen oklevél 1857-ből származik.

A méhek nagyon szerették a faodút, de mivel szűk volt, nem volt egy gazdaságos méh lakás, telítődött, s egymás után rajoztak ki a méhek, így nem lehetett a családokat követni, sok anya volt, méhész szakzsargonnal élve: elrajozták magukat, legyengült a család. Számos ilyen régi köpút vagy faodút sikerült megmenteni, a kiállított darabokat néhai Haszmann Pál rajzai és más öreg méhészek elmesélése nyomán farragták újra Haszmann Pál, Lajos és József.”⁵

A fenti szövegrészletek, melyeket jelen dolgozat felvezetőjének szánok, a múzeumról 2013-ban megjelent képes ismertető albumban kaptak helyet a ma látható méhészeti kiállítás rövid bemutatójaként. Ebből kiindulva kezdtem el vizsgálni azt a dokumentum-együttest, mely egy dossziében őrződött meg a múzeumalapítást követő évtizedből, pontosabban az 1978–1984-es évekből, amikor a méhészeti „múzeum”/kiállítás tervezése zajlott, azaz létrejött maga a kiállítás.

A 71 tételt (leveleket, jegyzőkönyveket, leltáríveket, fotókat, okleveleket, önéletírás-jellegű feljegyzést, újságcikkeket) tartalmazó dosszié anyagát vizsgálva körvonalazódik egy kiállítás tervezésének, születésének minden apró mozzanata. Megtudjuk, kik azok, akik aktív résztvevői voltak ennek a munkának, kik és milyen tárgyakkal, dokumentumokkal alapozták meg a méhészeti anyagot. Ugyanakkor a tervezés, megvalósítás nehézségeire is rálátást kapunk. A dosszié tartalma nem kronológiai sorrendet követ, a vizsgálat során azonban szükségesnek láttam aszerint áttekinteni az iratokat, hogy kirajzolható legyen egy folyamat.

Ugyan ez az anyag a múzeum egyetlen kiállítása, gyűjteménycsoportja létrejöttének körülményeit szemlélteti, azt gondolom, általános képet rajzol az adott időszak gyűjtő, rendszerező munkájáról, legalábbis ami a vizsgált intézményt illeti.

3. A méhészeti kiállítás története levelek tükrében

„Felkutatni és megmenteni”

1978. január 16-i keltezéssel egy cikket tartalmaz a dosszié, annak a III. másolatát, amint a lap jobb felső sarkán ezt megjegyzi a szerző, Balogh Jenő⁶, aki írását levélként továbbította Haszmann Pálnak. A cikknek *Kovászna megye méhészeti története* a címe. A cím alatt pirossal megjegyzés: *Legépelhető a Múzeum részére*. Megtudjuk a cím melletti megjegyzésből, hogy az írás I. példánya *beküldve a Tükörnek*⁷.

Megfogalmazódik az írásban az alapkérdés, hogy jó lenne-e országos viszonylatban elsőként létrehozni Kovászna megye *méhészeti történetét*. Kérdésekkel indul az írás, amely egyúttal felsorakoztatja a feladatok is, mindazt a tárgye gyűjtést, amely megőrzésre érdemes. Két visszatérő feladat szerepel, a *felkutatni és megmenteni*. Azt is megtudjuk, hogy nemcsak tárgyakat kívánnak gyűjteni, hanem „embereket” is, a tárgye gyűjtésekkel együtt az adott méhészek élet-történetét is megőrzésre érdemesnek gondolják, el egészen a kézdivásárhelyi mézespogácsa-iparig. *Jó volna-e felkutatni, megmenteni a mai magas szintű méhészetünk egyenes őst ott valahol a századok homályában erdeink odvas fáiban, barlangok védett zugaiban, az ott tanyázott ősméhek tárgyi bizonyítékait? Továbbmenően pedig nagyapáink, dédapáink zsúpos csürje-istállója alá, virágos kertjeik padjára zsindeletetős házaik tornácfájára elhelyezett vessző, majd a jobb szalmakosos méh laká-*

⁴ Uo.

⁵ Uo.

⁶ Csernátoni születésű, Baróton élő nyugalmazott tanító, érdeemes méhész.

⁷ A *Megyei Tükör* rendszerváltás előtti Kovászna megyei lap, mely

1968 februárjától 1970 őszéig hetilapként jelent meg, 1970 és 1974 között nyolc oldalon mint napilap, majd 1976-ig kénszerűen újra hetilap, 1976-tól 1989 decemberéig négy oldalon megjelenő napilap.

suk évszázados eszközeit-tárgyait. Méz-viasz termékek felhasználási, illetve hasznosítási módozatait, bizonyítékait és neveiket? Végül pedig a századfordulón szinte napjainkban megjelent, majd tökéletesített keretes kaptártípusokat – olvashatjuk a szövegben. Ezen túl még a cikk felsorakoztat gyűjtésre érdemes írott és tárgyi anyagot, mint régi és mai méhészeti tárgyak, eszközök, íráskönyvek, rajzok, folyóiratok, fényképek, kasok, kaptárok. A méhészeti múzeum egyúttal, a tervek szerint, szakmai otthona is lenne az akkori aktív méhésztársadalomnak. Ezekben az íráskönyvekben sok fontos adatot is rögzít Balogh Jenő saját gyűjtéséből, így híres méhészeket, méhészeteket említ, akikről közelmúltbeli adatok még vannak, mint a katolnai⁸ Györgybiró testvérek, a kászonyvölgyi (katrosai) Szakács, a zajzoni Vánca, az erdővidéki Dr. Fosztó, a Hatod alatti Borbáth-féle 100–500 családos, Brasót és Bukarestet mézzel ellátó nagy méhészetek.

A dossziében hátrább találtam meg a cikk mellé tűzött kísérőlevelet, melyben leírja Balogh, hogy a *Megyei Tükör*-nek megküldött cikk másodpéldányát küldi az eltervezett méhészeti múzeum gyakorlati megvalósításáról.

Ugyancsak január 16-i keltezéssel találtam egy másik kísérőlevelet is, amelyben így ír: *Kedves Pálka fiam!*⁹ Csatoltam, mihez tartás végett megküldöm a *Megyei Tükör*-nek mai nap közlésre beküldött cikk II. példányát. Hogy leközlök-e és mikor, az a közlendő anyagok számától és fontosságától függ. Az ilyenszerű közlendőkre csendesebb napokon szokott sor kerülni. Tehát várjuk türelemmel. Akár közlik, akár nem, a legközelebbi méhészugyűlésen ismertetem. Apuval annak idején a méhészmúzeumot méhészműzeumnak is terveztük, így is közöltem. Gondolom, mind a múzeumnak, mint pedig a méhészeknek javára lesz így. Jó munkát kívánva üdvözlöm szeretettel, Balogh Jenő ny. tanító. U. i. Azért küldöm jó előre, ha netán valami érkezik, tudjon róla. Szeretném tudni a véleményét, hogy egyez-e. Általában szívesen veszem időnkénti értesítését.

1978. május 10-én levelezőlapon tudósítja Haszmann Pált a méhészeti múzeum ügyéről. Megtudjuk, hogy a Méhészeti Egyesület közgyűlése lelkesen fogadta az ötletet. Egy újabb közgyűlést szorgalmaz levelében, amikor a helyszínen, azaz Csernátonban megmutatnák a méhészeti gyűjtemény számára kijelölt helyet, és ahogy fogalmaz, *bizonyosságul az egész múzeumot is*. Tudatában van ő is annak, hogy ez elindíthatja a gyűjtést, reméli, hogy a méhésztársadalom fellelkesedik majd, látva a dolog komolyságát. Rövid lapjából azt is megtudjuk, hogy ő folyamatosan gyűjti az anyagot, itt is tudósítja Haszmann Pált egy 1934. évi kiállítási diplomáról, amit őriz.

A dosszié tartalmaz egy 1978. október havában keltezett levelet, melyet Nagy Mihály kertész írt.

Az 1978. dec. 3-i írás szintén harmadik példányát őrizi a dosszié, mely az előzőhöz hasonlóan a *Megyei Tükör* számára íródott, itt is a „beküldve *Tükör*-nek” megjegyzést olvashatjuk.

Méhészeti múzeum

A csernátoni falu és néprajzi múzeum helyet biztosított – külön épületben – a méhészeti részleg számára is. Ez a részleg megyénk méhészeti múltját és jelenét kívánja az utókor számára összegyűjteni. Tudjuk, hogy megyénk földrajzi helyzete és természeti adottságai megfelelőek már a múltban is a méhélet feltételeinek. Hiszen már az ősméh is rátalált erdeink odvas fáira, sziklabarlangjaira. Innen telepített az ő ember, de a mai méhivadász is háza közelébe. Faodú, vessző, gyékény, szalmakás és csak alig 100 év kaptár...

Méltó hely illeti a múzeumban az annak idején kézdívásárhelyi mézeskalács ipar leírását, edényeit, szerszámait stb. A gondolat elindult önzetlenül, minden érdek nélkül. Megyénk mai méhészeire várva a tél folyamán, hogy már a tavaszi szokásos vándorlási gyűlés ott legyen megtartható a megyei Méhészmúzeum székházában, a csernátoni méhészműzeumnál. A terv valóra váltása elsősorban természetesen a megyei méhészközösségtől várható el. Ezeknek a vezetői tartanak közvetlen kapcsolatot a méhésztársakkal. Ők a helyi viszonyok, adottságok közepette kialakult múlt és jelen méhészet tárgyi és személyi ismerői. Ők ismertetik a szokásos vagy külön e célból összehívott gyűléseken a fenti tervet. Összeírva a múzeumnak szánt és odaajándékozott tárgyakat, melyek „Muzeul Cernatul de Jos” jud. Covasna címre küldendőek vagy jelentendőek be. Bejelenthető címre vagy az egyesület címére is ahonnan ígéretet kaptunk a legutóbbi gyűlésen, hogy a bejelentett anyagok összegyűjtését elvégzik ők az Egyesület autójával.

Megjegyzem, hogy a tavaszi gyűlés lelkesedéssel fogadta a múzeum tervét, bizonyára így fogadják megyénk méhészei a fenti vagy hasonló megvalósítási tervet is.

Balogh Jenő ennek a levelének zárásaként idézi Batsányitól a *Tekints a múltba, nézz a jövőbe* felszólítást, melyet más írásai esetében is olvashatunk, mintegy mottóként. Ebben a cikkben is megismétli a már előző írásában is felsorolt méhészek névsorát, megerősítve a célkitűzést, mely szerint életút-leírások, fényképek, emléklapok begyűjtése is fontos feladatként fogalmazódik meg.

Az 1979. ápr. 15-i levélből kiderül, hogy a közelgő méhészközgyűlés elé fogja terjeszteni a méhészmúzeum megnyitásának tervét, melyet még abban az évben szeretnének elindítani. Jelzi azt is, hogy egy tavalyi, e témában született írása megjelent a *Megyei*

⁸ Szentkatolna, Háromszék, Kovászna megye.

⁹ Haszmann Pál Péter, a múzeumalapító Haszmann Pál egyik fia,

aki évtizedekig volt az intézmény vezetője.

Tükörben, egy frissebb írásának közlését pedig megígérték. *Fine finale, ha késik is, de nem múlik, ha tehetem és tehetjük, a múzeum tervünk* – olvashatjuk levele végén.

1979. október 8-i leveléből tudomást szerzünk egy éppen gépelés alatt levő körlevélről, mely a kör vezetőknél szól, és a Méhész Egyesület segít annak eljuttatásában az illetékesekhez. *Ettől eltekintve elő kell készíteni, Palikám, a múzeumi házat a meglévő tárgyakkal, hogy az mégis mutasson valahogy addig is, amíg a körlevél nyomán remélhető és várható nagyobb tömegű tárgy is megérkezik* – írja. Ebben a levélben részletesen leírja Balogh Jenő, hogyan álmodta ő meg a kiállítást, pontos utasításokat, ötleteket ad arra vonatkozóan, hogyan rendezzék be azt. A levele végén pedig utal a múzeumalapító Haszmann Pálra, aki neki tanító kollégája, barátja is volt, és valamikor már a hatvanas években együtt tervezgették a méhészeti múzeumot.

1979. november 5-én levelezőlapon foglalja össze Haszmann Pálnak a 11-i alakuló gyűlés előkészületeire vonatkozó tudnivalókat. Utasítja, hogy kiket hívjon meg a községből, vagyis a néptanács, párt, kollektív gazdaság, iskola munkaközösségét. Azon kívül a helyi méhészeket, Veresst, Bölönit stb. Megírja, hogy hányra érkeznek a jelzett napon, hogy mindenki visz magával ebédet, és még megjegyzi azt is, hogy: *Igyekezzenek lehetőleg mutatósan elhelyezni a meglévő dolgokat.*

Az 1979. november 15-i levélből megtudjuk, hogy Balogh Jenő megszerkesztette a november 11-i alapító gyűlés jegyzőkönyvét, ezt küldi meg mellékelteként Haszmann Pálnak.

1980. február 28-án hivatalos pecséttel ellátott¹⁰ levél kíséretében Haszmann Pálnak is elküldték a méhészeknek kiküldött körlevelet a múzeumüggyel kapcsolatosan.

Ugyanakkor egy másik, szintén február 28-án keltezett levélkében jelzi, hogy Gyergyai Károly¹¹ részére szól az egyik küldött példány, melyhez csatolta a *Megyei Tükör* azon lapszámát is, ahol a közlemény megjelent.

Egy félbetépett noteszlapon van a következő „levél”, több áthúzás, javítás benne, látszik, hogy csupán piszkozat, 1980. október 28-i dátummal. Ez a kis fogalmazvány hivatkozik az 1979. november 11-i alapító gyűléskor megfogalmazottakra, és értesíti a Megyei Méhész Egyesületet, hogy a múzeum számára kijelölt házat elkészítették.

Megtaláljuk a dossziében ugyanennek az írásnak letisztázott, de még mindig csak mintául szolgáló változatát is.

1980. november 2-án kelt levelében ismét az ügy nehézségét emeli ki, és közli Haszmann Pállal, hogy előző napi csernátóni tartózkodása idején Józsi-kával¹² beszélgetett a *mi mozgósításunk nélkül sehogy se haladó méhésztan múzeumunkról*. Itt ismét utal egy mozgósító felhívásra, amit akkor ott megfogalmaztak, ő azt otthon átírta, és mellékelve küldi a levelével együtt Haszmann Pálnak, aki tovább kellene küldje a címzett Kovászna Megyei Méhész Egyesület vezetőségének.

1981. január 6-i keltezéssel egy egyszerű simalapú füzet két oldalára írt levelet olvashatunk Balogh Jenő tollából. A levél kezdetén újévi jókívánságait fogalmazza meg, majd a méhészeti múzeummal kapcsolatos fejleményeket summázza, mely szerint: *Az elindított vonalon elakadt méhészeti múzeumunkat a Megyei Kulturbizottság, Megyei Múzeum és Tanügyi vonal segítségével gondoljuk megvalósíthatónak. A Megyei Múzeum vezetősége minden segítséget megígért. A Megyei Kulturbizottság jóváhagyta alakuló jegyzőkönyvünket azzal, hogy minden beérkező tárgyat a Központi Múzeum vesz leltárba és utalja ki jelen esetben a csernátóni múzeum méhészeti részlegének.* Ebben a levelében pontokba szedve fogalmazza meg a tárgyak begyűjtési tervét, mely szerint a felhívást fogják követni a felajánlások. És itt jelenik meg egy újabb láncszeme a történetnek, mely szerint a gyűjtési akcióba bekapcsolják a biológia szakos tanfelügyelőn keresztül az iskolákat.

1981. március 25-én kelt a következő levél, melyről ugyancsak azt tudjuk meg, hogy be volt adva közlésre a megyei laphoz; újfent felhívást fogalmaz meg a méhészeti múzeum számára való gyűjtésre, érdekes adattal indítva az írást, mely szerint a *Méhészet Romániában* című szaklapban megjelent egy írás 1976-ban vagy 1979-ben, nem teljesen egyértelmű a dátum, mely ismertet egy belgiumi méhészeti múzeumot és közli, hogy az „Apimondia” Méhészvilág Szövetség is kitzte célul egy Világméhészeti Múzeum létrehozását. Balogh Jenő ezzel is megerősítve érzi az ő ezzel egy időben zajló tevékenységüket hasonló intézmény létrehozására. Ugyanakkor arra is emlékezteti az olvasókat, hogy 1979. november 11-én meg is alakult a csernátóni „Falu- és tájmúzeum” keretében, külön e célra kijelölt épületben a „Kovászna Megyei Méhészeti Múzeum”. Itt tudjuk meg azt is: a Megyei Kulturbizottság úgy hagyta jóvá ezt a tervet, hogy a biológia szakfelügyelő, valamint az iskolák engedélyével a diákok is részt vehessenek a gyűjtésben. Ezt a gyűjtőmunkát a helyi méhészek segítenék. Pontos utasításokat is megfogalmaz a begyűjtött anyag

¹⁰ *Asociația Crescătorilor de Albine* pecséttel, Balogh Jenő és az egyesületi titkár aláírásával.

¹¹ Csernátón község propagandatitkára volt, a levelekben, jegy-

zőkönyvekben párttitkár titulussal szerepel.

¹² Haszmann József a Csernátóni Népfőiskola vezetője, a múzeum munkatársa, a múzeumalapító Haszmann Pál egyik fia.

Csernátonba juttatásával kapcsolatosan. Ugyanebben az írásában olvashatunk a múzeum tervezett berendezéséről és hivatásáról is. Azt láthatjuk, hogy jól megalapozott szakmaiság áll nemcsak a tervezés, a gyűjtés mögött, hanem az anyag feldolgozására, megőrzésére vonatkozóan is. Ugyanakkor ismételt hangsúlyozza, hogy az eljövendő méhészmúzeum szakmai találkozóhely, tanfolyamok számára megfelelő hely is lehet.

1981. április 21.: negyedbe tépett A4-es lapon Balogh Jenő tudósít arról, hogy a Megyei Tükör március 17-i számában megjelent a tanfelügyelő felhívása. Ehhez ő nagy reményeket fűzött. Azt gondolta, hogy az iskolák, tanulók bevonásával elindulhat egy nagyméretű gyűjtőakció.

1983. február 18-i keltezéssel újabb szereplő „kerül a képbe”, Nagy Jenő baróti méhész személyében. Szakmai levél ez, melyben régi méhészeti irat (Stephanus Rakosi *A méhekkel való munkáról* című kézírata) után érdeklődik. A levélből kiderül, hogy ő kutatómunkát is végez, és keserű hangon állapítja meg, hogy a sepsiszentgyörgyi méhésztársaktól nem kapott segítséget.

Az **1983. december 18-i** levél Gyergyai Károly községi propagandatitkárnak és Haszmann Pál múzeumi gondnoknak van címezve. Ez a múzeumügy akkori állását foglalja össze, megtudjuk belőle, hogy a felhívások ellenére sem indult be a remélt gyűjtőmunka. *Benépesítésére (a múzeum) vonatkozólag megyei lapunk hasábjain megjelent többszöri felhívás is eredménytelen maradt.* Ezt látva később bevonták a megyei tanfelügyelőséget, iskolákat, mint kiderül a levélből: *A terv ebben a formában sem valósulhatott meg az illetékesek érdektelensége miatt. Pedig a múzeum benépesítésére ez látszik járható és célra vezető útnak jóakarattal és jó szervezéssel.* Balogh Jenő levele második felében két javaslatot fogalmaz meg arra vonatkozóan, milyen lépést kellene tegyen a levél két címzettje, hogy az elakadt munka valamire elmozduljon. A két javaslatból az derül ki, hogy Balogh Jenő a Megyei Méhész Egyesületet is „felelősnek” tartja azért, hogy a múzeumügy megrekedt, elakadt.

A dossziében e levél után van lefűzve egy Haszmann Pálnak címzett rövidebb levél, keltezés nélkül. Tartalmát illetően hajlok arra, hogy a fenti levél kísérrője lehet. *Sokat gondolkodtam, míg megírtam a csatolt levelet* – kezdi sorait, majd néhány megjegyzést, tanácsot fogalmaz meg a megírandó átiratokkal kapcsolatosan, el addig, hogy milyen módon juttassák el azt a Megyei Méhész Egyesülethez.

A dossziében sorban ezután következik Haszmann Pál kézírásával két levélterv a Megyei Méhész Egye-

sület vezetőségéhez: *Csernáton Község pártbizottsága és a múzeum vezetősége az alábbi kéréssel fordul a Megyei Méhész Egyesület vezetőségéhez, hogy szíveskedjenek az alábbi dolgokban segítségünkre lenni. A 1979. szeptember 11-én felvett alapító jegyzőkönyv szerint, a csernátoni múzeum külön részlegeként megalapítottuk a méhészeti múltunk emléket megőrizni hivatott méhészeti részleget. Az alapító jegyzőkönyv értelmében a Megyei Méhész Egyesület vezetősége ígéretet tett a megyénkben fellelhető méhészeti emlékek összegyűjtésére. A múzeum vezetősége helyet biztosított a kiállítási anyagnak. Anyagiakkal segített egy nagyméretű méhszín előkészítésében. A meglévő (a múzeum által összegyűjtött) anyagot szakszerűen kiállította. Sajnos, azóta sem kaptunk semmilyen támogatást arra vonatkozóan, hogy az anyagot bővíthessük a megyei Méhész Egyesület segítségével...* Itt ismételt megerősítést kap az a tény, hogy a tervek, vállalások, felhívások stb. ellenére a megkezdett munkához fűzött remények nem teljesültek. Ugyanakkor felhívja a levél írója az illetékesek figyelmét, hogy az anyag napról napra pusztul és kallódik, ha nem kerül begyűjtésre.

Az **1984. február 10-i** levél Gyergyai Károlynak és Haszmann Pálnak van címezve, megtudjuk belőle, hogy a Megyei Kultúrbizottság is felkarolta az ügyet, és a múzeumi gyűjtést is segíteni szándékoznak, felvállalva a begyűlt tárgyak szállítását. Ebben a levélben megfogalmazódnak fontos tennivalók, a gyűjtéssel kapcsolatosan is. Azt láthatjuk, hogy szakszerű és jól átgondolt tervek alapján zajlott a munka. A levél ugyanakkor tartalmaz egy jegyzéket a már Balogh Jenő által begyűjtött és a múzeum részére átadott anyagokról. Ugyanakkor néhány méhész nevét is olvashatjuk, akiknél le lehetne méretezni egy régi méhesházat, hogy az is majd felépítésre kerülhessen a múzeumban.¹³

1984. február 12-i keltezéssel rövid, fél A4-es lap egyik oldalára írt levél van az iratok közt, melyből megtudjuk, hogy Csiki Piroška¹⁴ segít Csernátonba szállíttatni a már meglévő anyagot, melyet a múzeum leltárába kell venni. Erre vagy Sepsiszentgyörgyön kerül sor, Gazda Klára¹⁵ végzi el, vagy Csernátonban, és akkor a listát le kell küldeni „felértékelés végett” a szentgyörgyi múzeumba.

1984. március 3-i keltezéssel (eredetileg február 29. olvasható, ez át van húzva, javítva március 3-ra) a baróti Nagy Ferenc gépelt levelét őrizi a dosszié. Nagy Ferenc keserűen érdektelenséget emleget, elmarasztalja mindazokat, akik az ő felszólítása ellenére sem tettek semmit a régi méhésztértek összegyűjtése tekintetében. *Ami a sikereket illeti – múzeumra is gondolva – kevés a biztató? Ha nem sikerül – valakinek*

¹³ Ez a méhszín végül nem épült meg. A múzeum jelenlegi tervei között is szerepel.

¹⁴ A Megyei Kultúrbizottság elnöke.

¹⁵ A Székely Nemzeti Múzeum muzeológusa.

– kikezdenie a minden téren – de főleg ott, ahol önzetlenül kell tenni (nemcsak dumálni) megnyilvánuló érdektelenséget, értékeink, méhészelődeink hagyatéka, ill. a megye méhészettörténetére vonatkozó – most még fellelhető – adatok további kallódása elkerülhetetlen. Tapasztalatból tudom, hogy az érdektelen utódok, néha az előregedett méhészek is, veszni hagynak sok olyant, ami utólag értéket képvisel és bizonyít. . .

A dosszié tartalmát vizsgálva, a benne lefűzött levelekkel, iratokkal, egy lezárt, egységes egészet látunk. Nem kizárt, hogy a múzeum és a Haszmann család teljes levelezésének áttekintése után előkerülnek még levelek például Balogh Jenőtől, de mivel a levelezésnek még csak részleges áttekintése történt meg, erre pontos válasz nem adható. Ezen túl pedig jelen esettanulmány szempontjából a dossziét egységes egészként tekintem, csak a benne foglalt iratok elemzését végzem el. Ezek alapján elmondható, hogy 1978-ból, 1979-ből és 1980-ból négy-négy levelet találunk az iratok közt, 1981-ből három darab, majd 1983-ból két és 1984-ből ismét három darab levél van a lefűzött dokumentumok között. Azt látjuk, hogy 1982-ből nincs, vagy nem tartottak fontosnak a méhészmúzeum dossziéjába befűzni levelet. Összesen húsz levél őrződött meg ezekből az évekből, melyek a méhészeti anyag gyűjtését, a méhészmúzeum tervezését, az akörüli előrelépéseket és akadályokat tartalmazza.

4. Hogyan rendeztek kiállítást 1979-ben?

Napjainkban sajátos, dinamikus növekedés figyelhető meg a kulturális örökség prezentációjában: mind minőségi, mind mennyiségi tekintetben változik a szemlélet. A kiállítási forgatókönyvek, bemutatási koncepciók ma már – bár időnként csak névleg – „látogatóbarátok”, a múzeumpedagógia és az örökségmenedzsment önálló diszciplínává vált.¹⁶ Ebből kiindulva és visszatekintve 37 évet érdekes megvizsgálni, hogyan szerveződtek gyűjtemények, kiállítások, milyen személyi, tárgyi, esetleg anyagi komponensekből állt össze egy-egy „projekt”. Ha a méhészeti anyagot tekintjük, elmondható, hogy a múzeum öt alapkiállítása közül az egyiknek – szabadtéri múzeum – a szerves része, ma látható állapotát az elmúlt 15 évben nyerte el. Folyamatosan alakult, az anyag gyarapodása miatt is. A korábbi évtizedekben is az volt a cél – akárcsak manapság –, hogy mintegy 10–15 évre kell egy állandó tárlatot tervezni, ám a múlt tapasztalatai alapján úgy tűnik, hogy az élettartam akár 25–30 év is lehet. Az állandó kiállítások rendszerint az adott múzeum gyűjteményén alapulnak. Az évtizedek alatt

bővül az anyag, változik a tudományos szemlélet, és új módszerek szülehetnek a megjelenítés és interpretáció szempontjából is.¹⁷ Ezeket a szemléletbeli változásokat megfigyelhetjük a vizsgált gyűjteménycsoportra vonatkozóan is. A vizsgált dosszié anyagából körvonalazódnak a gyűjtési szempontok, választ kapunk a „mit, miért gyűjtünk” kérdésre, és arra is, hogyan látják a kiállítás szorgalmazói ezt megvalósíthatónak. Visszaütalásokat találunk a múzeualapító Haszmann Pálra, aki Balogh Jenővel együtt megálmodta a méhészeti múzeumot. 1977-ben bekövetkezett halála után Balogh Jenő lett a fő mozgatórugója ennek az elképzelésnek, de látható, hogy Haszmann Pállal való beszélgetései nyomán már egy jól átgondolt, megtervezett elképzeléssel állunk szemben, amelynek felpártolói és megvalósítói ifjú Haszmann Pál és testvérei lesznek, akik végig az édesapjuk által tudományos alapossággal átgondolt, előrelátott utat járták, járják. Kiderül a levelezésekből, hogy a múzeum már az alapításkor rendelkezett méhészettel kapcsolatos tárgyi, szellemi anyaggal, ahogy Haszmann Pál elbeszéléséből is tudjuk, ennek családi hagyományai is voltak, maga a múzeualapító is méhészkedett, így nem volt nehéz szakszerűen és hozzáértéssel kezelni ezt a tárgye gyűjtést a maga egészében. Egyértelmű volt, hogy a skanzenben a székely ház mellett ott a helye a méhesnek is. A múzeumi tudományos tevékenység egyik meghatározó eleme kell, hogy maradjon a kiállítások előkészítéséhez kapcsolódó gyűjtemény, illetve forrásfeltáró tevékenység. A múzeumi kiállítás elsősorban a tárgyak hordozta, a tárgyakban rejlő információkat szeretné „eladni”. A múzeumi gyűjtemények fontos célja az, hogy a jelenkori és a jövőbeni tudományos kutatás céljait szolgálják.¹⁸ A csernátони múzeum jelen kiállításának esetében tetten érjük a mai kor követelményeinek is megfelelő forrásfeltáró munkát, hiszen folyamatos a dokumentálódás, a régi dokumentumok, forrásanyagok gyűjtése, a tárggyűjtéssel párhuzamosan. Ugyanakkor többször elhangzik az is, hogy ez a kiállítás szakmai otthona kíván lenni a mindenkori méhésztársadalomnak, helyszíne képzéseknek, szakmai találkozónak. Balogh Jenő hangsúlyozza azt, hogy a begyűlt tárgyi és szellemi anyag a háromszéki méhészkedés „antológiája” lesz. Ezzel egy kicsit előrelát napjainkba, a modern muzeológia követelményeihez mérten, már a látogatóbarát múzeum képét vetíti előre, ugyanakkor a múzeumpedagógia fontosságát is tetten érhetjük szavaiban – természetesen az adott időszak anyagi, társadalmi lehetőségeinek, korlátainak és szemléletének a figyelembevételével. A kiállítás készítése az ötlettől a megvalósulásig több szaka-

¹⁶ VASÁROS Zsolt 2010, 10.

¹⁷ Uo. 32.

¹⁸ KEMECSEI Lajos 2010, 32.

szon átmenő, hosszú folyamat, ami csapatmunkára épül. Mind az előkészítés, mind pedig a kivitelezés több tudományterületet, szakmát, a múzeum szinte valamennyi részlegét érintheti.¹⁹ A fenti, 21. században megfogalmazott kijelentésnek sajátos 20. századi változatát érhetjük tetten, ha a jelen dolgozat által vizsgált kiállítás, gyűjtés köré szerveződő kapcsolat-hálót vizsgáljuk, mely világosan kirajzolódik a levelek és más iratanyag átolvasása során.

Ezek alapján elmondható, hogy az „ügy” kezdeményezői a múzeumalapító Haszmann Pál és Balogh Jenő voltak. Haszmann Pál 1977-ben bekövetkezett halála után Balogh Jenő tovább szorgalmazta ezt az ügyet, őrizve a kapcsolatot a múzeumalapító családjával, fiaival, akik a gyűjtemény gondozói, rendezői, és az „ügy” kivitelezői voltak. A méhészeti múzeum témája mint a megyei méhésztársadalom számára létrehozandó találkozó- és gyűjtőhely, bevonta ebbe az elképzelésbe a Megyei Méhész Egyesületet, általa a megye méhészeit, akik tárgyi és szellemi anyaggal gazdagították a múzeum anyagát. Mindez mögött, szakmai háttérként megjelent az akkori Megyei Múzeum,²⁰ szakembereivel. Rögtön a következő láncszem, amely valójában talán párhuzamosan vagy előbbi megelőzve kapcsolódott a történethez, a Megyei Kultúrbizottság és a helyi kultúrbizottság volt. Ezek azok a szervek, amelyek felügyelete alatt történik a tervezés, gyűjtés, az ő támogatásuk biztosíték arra, hogy az ügy hivatalosan is zöld utat kapjon. A megyei kultúrbizottság révén kap felkérést a biológia szakfelügyelő, aki elérhet a megye tanárainhoz. Ugyanakkor a *Megyei Tükör* is felkarolta az ügyet, közölte a felhívásokat, Balogh Jenő írásait is, ez is eljuttatja, terjeszti a hírt megyeszinten. Egy jól átgondolt és kezdeti fázisban jól is működő kapcsolatrendszer sikerült mozgósítani, mely a korai levelekben foglaltak alapján lelkesen fogadta a tervet. Aztán azt látjuk, hogy az újsághívások, és a biológia szakfelügyelő által bevont diákok, tanárok mozgósítása ellenére a várt nagyméretű gyűjtőakció elmaradt. A levelekből tudjuk meg azt is, hogy Balogh Jenő magában a méhész egyesületben, annak tagjaiban is csalódott, érdektelenséget emleget már az 1984-ben kelt leveleiben, megfogalmazva, hogy tervük nem hozta meg a várt eredményt. Ugyanakkor ő maga és még néhány méhésztársa folyamatosan anyaggal látta el a gyarapodó gyűjteményt, sőt, azt is fontos itt megjegyezni, hogy e tárgyegyüttes esetében sem állt le a gyűjtés, az anyag napjainkban is gyarapodik.

4. A levelek köré épülő más dokumentumok

A levelek vizsgálata után fontosnak tartok bemutatni még néhány okmányt a dossziéból, melyek szemléltetik azt a sokrétű munkát, mely az elemzett kiállításcsoporthoz kapcsolódik. Elsőként a „Méhészeti Megyei Múzeum” alakuló gyűlésének 1979. november 11-i jegyzőkönyvét tekintem át, melyből megtudjuk, kik vettek részt ezen a gyűlésen, milyen célkitűzéseket, terveket fogalmaztak meg. A kor elvárásaihoz mérten láthatjuk, hogy első helyen szerepel a helyi pártbizottság és néptanács megbízottja, Gyergyai Károly, aki, ahogy már a fenti elemzésből is kiderül, az ügy helyi képviselője a hivatal részéről. Ő a kapocs a megyei kultúrbizottság és a helyi múzeumi intézmény között. Másodikként, mint a *múzeum szervezője*, Balogh Jenő, központilag kitérített, érdemes méhész. Itt is láthatjuk, mennyire fontos volt a rang, a témában elért eredmények hangsúlyozása. Ez is a dolog sokszor emlegetett komolyságát hivatott aláhúzni, mintegy biztosítékként arra vonatkozóan, hogy nem csak egy hirtelen fellángolás, hanem jól megalapozott és komoly szakmai háttérrel rendelkező „ötlet”. Harmadikként a „befogadó” múzeum képviselője, Haszmann Pál múzeumi gondnok, majd őt követi sorban öt méhész, elsőként a Megyei Méhész Egyesület alelnöke, Gál Jenő, titkára, Székely László, majd a kézdivásárhelyi Méhészkör elnöke, Csavar István, a baróti Méhészkör elnöke, Nagy Ferenc és a sepsiszentgyörgyi Méhészkör elnöke, Jakab Sándor. Ők azok, akik név szerint a jegyzőkönyv elején fel vannak tüntetve, de megjegyzésként olvashatjuk, hogy jelen voltak a jegyzőkönyv mellékletét képező alapító okirat aláíróiként a felsorolt méhészegyesületek tagjai is. A továbbiakban sorra olvashatjuk a felszólalókat és röviden azt, hogy miről beszéltek. Gál Jenő nyitotta meg az alapító gyűlést, a helyi párttitkár üdvözlésével, megköszönve a tervük támogatását. Ismertette a megalakítandó méhészeti múzeum fontosságát *a múlt, jelen és az erre egyesülő jövő szempontjából, úgy méhészeti, mint közvetetten nemzetgazdasági szempontból*. Felszólalásának végén kérte a jelenlevő méhészek támogatását a gyűjtemény gyarapítására vonatkozóan. Gyergyai Károly párttitkár elvtárs a jelenlevők üdvözlése után megfogalmazta: *Örömmel fogadja a méhész múzeum tervét, mely hozzájárul a község hírnevéhez is, de fontos létesítmény és példamutató a jövő szempontjából is*. Ugyanakkor megígérte a helyi hatóságok részéről a teljes erkölcsi és anyagi támogatást, melyet, ahogy a jegyzőkönyv fogalmaz: *a gyűlés köszönettel és lelkes ovációval fogadott*. A következő felszólaló az egyik ötletgazda, az ügy szorgalmazója, mozgatója, Balogh

¹⁹ BAJZÁTH Judit 2010, 39.

²⁰ Székely Nemzeti Múzeum.

Jenő volt, aki ismertette az évek óta tervezés alatt álló múzeum gondolatát, megfogalmazva annak fontosságát, amint ezekről már a fent elemzett leveleiben is értekezett. A következő felszólaló a kézdivásárhelyi méhészkör elnöke, Csavar István volt, aki Balogh Jenő munkásságát értékelte. A gyűlést nyitó Gál Jenő második felszólalásában kutatómunkáját ismertette, mellyel évszázados méhészkönyveket és iratokat vizsgált, és melyet a múzeum rendelkezésére bocsát. Nagy Ferenc baróti elnök szintén kutatómunkáját ismertette a jelenlevőkkel. A jegyzőkönyvet a méhészeti egyesület titkára, a múzeumszervező, a méhészegyesületi alelnök és a múzeumi gondnok aláírása zárta. Ez a jegyzőkönyv valójában összefoglalja a levelekből már ismert munkát, hivatalos bizonyítéka az alakuló gyűlésnek, mellyel hivatalosan is kezdetét vette az 1984-ben lezárt dossziéból körvonalazódó történet.

Bizonyítékként a szakszerű gyűjtő-, rendszerező munkára még kétféle irattípust mutatok be. Egyik, Haszmann Pál kézírásával, a csernátoni méhtartó gazdák jegyzéke az 1979-es évből, a másik két dokumentum kimutatás a már leltárba vett tárgyakról. Ezekkel szeretném szemléltetni egyik fenti kijelentésem, mely szerint a tárgyak mellett fontosnak tartották az „emberek” gyűjtését is, azaz a tárgyak használóit is számba vették, sok esetben azok élettörténetével együtt, amelyek mind fontos dokumentumai az adott kor méhészeti történetének. A múzeum jelenlegi kiállításának korszerűsítésekor is számos adatot meríthetünk ezekből a dokumentumokból. A dossziéból kiemelt 1979-es jegyzékből megtudjuk, hogy Csernáton községben 31 méhtartó gazda volt, ebből 26 Csernátonban, 5 a hozzá tartozó Albisban. A jegyzék a méhtartó gazda neve mellett tartalmazza azt is, hogy hány méhcsaládja van az illetőnek az adott évben, és feltünteti a házszámot is, ahol az illető lakik. Így láthatjuk, hogy 8 gazdának 20-nál több méhcsaládja van, legtöbb a 60 méhcsalád. 1–10

méhcsaláddal rendelkezőként 21 gazdát találunk, és 2 olyan személyt, akinek 10–20 közötti méhcsaládja van. A számokat összeadva községszinten 1979-ben 426 méhcsaládról beszélhetünk. Napjainkban már csak néhány család kertjében találunk 1-2 kaptárt.

Kétféle leltár is helyet kapott a dossziében, egyik hivatalosan, román nyelven gépelt, az átvevő, Haszmann Pál által aláírt, a Megyei Múzeum által kijelölt muzeológus, Gazda Klára által összeállított leltár, a másik kézzel írt jegyzék a felajánlott tárgyakról. A hivatalos leltárba vett anyag írott-nyomatott dokumentumokat, azaz méhészeti szaklapokat, fényképeket, újságcikkeket tartalmaz, pontos számmal, az adományozó nevével. A kézzel írt kimutatás tárgyi és írott anyagot egyaránt tartalmaz, pontosan adatolva az adományozó személy nevét, lakhelyét és az adományozott tétel megnevezését olvashatjuk ebben. Azt láthatjuk, hogy az adományozók nagyrészt Kovászna megyéből vannak, de van egy Brassó megyei, hosszúfalusi és egy nagyenyedi is. Az adományozott tételek között találunk kaptárokat, kasokat, saját készítésű fapergetőt, méhészeti szaklapokat, könyveket.

5. Összegzés

Mivel a kutatásom témája a csernátoni Haszmann Pál Múzeum története, fontosnak tartok megvizsgálni minél több típusú dokumentumgyűjtést, ami az alakulás éveitől napjainkig felhalmozódott. Eddigi kutatásaim a múzeum sajtóbeli reprezentációjára, vendégkönyveire és a múzeumalapító életpályájára irányultak. Jelen esettanulmány egy másik dokumentumtípust is bevont a vizsgálatba, ez pedig a konkrét gyűjteményre, múzeumi munkára vonatkozó dokumentum-együttes. Míg a vendégkönyvek, a sajtómegjelenések egy külső szem által, kívülről forgalmazott képet tárnak elénk, addig a jelen vizsgálat iratanyaga belülről mutat rá a múzeum körül végzett gyűjtő-rendszerező munkára.

Irodalom

- BAJZÁTH Judit
 2010 A múzeumi kiállítás ismérvei, in: Dr. Bereczki Ibolya – Sági Ilona (szerk.): *Kiállítás-rendezés A-Z-ig: Az ötlettől a megvalósításig a közoktatás szolgálatában*, Múzeumiskola 6., Múzeumi Oktatási és Képzési Központ Szentendre, Online Oktatói segédanyag, 32–35.
- BÁNYAI Irén
 1973 A „parasztraktárok” jelentősége az újkortörténeti muzeológiában, in: Ikvai Nándor (szerk.): *Studia Comitatus 2. Tanulmányok Pest megye múzeumairól*, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre, 161–171.
- D. HASZMANN Orsolya
 2013 *A csernátoni Haszmann Pál Múzeum*, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy.
- KEMECSI Lajos
 2010 A múzeumi kiállítás tudományos háttere és megalapozottsága, in: Dr. Bereczki Ibolya – Sági Ilona (szerk.): *Kiállítás-rendezés A-Z-ig: Az ötlettől a megvalósításig a közoktatás szolgálatában*, Múzeumiskola 6., Múzeumi Oktatási és Képzési Központ Szentendre, Online Oktatói segédanyag, 28–32.
- VAJDA András
 2009 Egy sáromberki paraszti irattár elemzése, in: Ilyés Sándor – Jakab Albert Zsolt – Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Nemzedékek, kutatók, lenyomatok*, Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 17, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 123–157.
- VASÁROS Zsolt
 2010 *Kiállító-tér. Múzeumi tárlatok kézikönyve. Múzeumi iránytű 7.*, Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Múzeumi Oktatási és Képzési Központ, Szentendre.

Melléklet

(A méhészeti kiállítás dossziójának tartalma)

Méhészeti kiállítás anyaga, Csernátoni múzeumrészleg, 1978–1984.

1. Procs verbal de predare-primire (gépelt)
2. Kimutatás (ugyanaz magyar nyelven, kézírással)
3. 1984. II. 12-én keltezett levél, *Balogh Jenő bácsi* aláírással
4. 1984. február 10-én keltezett levél szintén tőle
5. Jegyzék két kaptárról, amit átvett a múzeum 1984. február 25-én
6. Boríték 4 fotóval és egy 1966. II. 11-én Balogh Jenő által írt, méhésztanfolyamot köszöntő szöveggel (fotó hátán a felirat: 6(1) – *Control la CAP Ghidfalau, Gidófalva 1956. jun. 8. Elenőrző korúton a Gidófalván a Koll. gazdaság méhészetében. Balogh Jenő Rajoni Méhésztanítvány, 6(5) – 1961 május Schimb de experienta la padurea Maglavit. Eszmecsere a maglaviti akácerdőben, Balogh Jenő titkár, 6(9) – Curs apicol ciclul I-II. Organizat de ACA Fil Rai Sf. Ghe. de la 13. dec. 1965 pla 16. febr. 1966. Organizat de lector: Balogh Jenő secretar ACA jud Covasna, 6(10) – Scimb de experienta in padurea de salcam Maglavit intre stupari din jud. Covasna si locuitorii din Maglavit an 1963, Balogh Jenő secretar ACA)*
7. 1 db nagyméretű fotó, a Kovászna megyei pártbizottság méhészetéről, 1974-ből. Bartha Árpád fényképész fotója
8. Balogh Jenő egyik diplomájának kézzel készített másolata
9. Balogh Jenő egyik diplomájának kézzel készített másolata
10. Balogh Jenő egyik diplomájának kézzel készített másolata
11. Balogh Jenő igazolványának másolata
12. Egy boríték a méhészeti múzeumnak szánt anyagokkal
13. Nagy Mihály kertész gyászjelentője
14. Nagy Mihály 1978-ban kelt levele, melyet a Kovászna Megyei Sepsői Rajoni Méhészeti Egyesület Vezetőségéhez címzett
15. 8 oldal, A4-es méretű lapra kézzel írt szöveg, melyben Nagy Mihály méhészeti tevékenységét foglalta össze
16. 1913-as fénykép
17. Kézzel, ceruzával írt bejegyzés 5 darab diplomáról
- 18–19. Két fénykép, mely méhészzel kapcsolatos feljegyzéseket tartalmaz, Nagy Ferenc ajándéka Barótról
- 20–21–22. A Megyei Tükör napilapból kivágott, méhészzel kapcsolatos cikkek
23. Nagy Ferenc 1984-ben keltezett levele (valószínűleg Balogh Jenőnek írta)
24. Nagy Ferenc 1983. febr. 18-án kelt levele
25. Balogh Jenő Haszmann Pálnak címzett levele, 1981. jan. 6.
26. Balogh Jenő Haszmann Pálnak címzett levele, 1979. április 15.
27. Balogh Jenő Gyergyai Károly községi párttitkárnak és Haszmann Pálnak címzett levele, 1983. dec. 18.
28. Balogh Jenő levele Haszmann Pálhoz (keltezés nélkül)
- 29–30–31. Haszmann Pál fogalmazványa a Megyei Méhésztanítványok Egyesületének Vezetőségéhez
32. Dr. Székely Zoltán és Haszmann Pál román nyelvű, kézzel írt levele, mely a méhészeti kiállításához kapcsolódik
33. Méhészköri gyűlés jegyzőkönyve, Balogh Jenő által írt, aláírt dokumentum, 1979. okt. 1.
- 34–35. Jegyzőkönyv a Méhészeti kiállítás megalakulásáról, 1979. nov. 11.
36. Balogh Jenő Haszmann Pálhoz címzett levele, 1979. okt. 8.

- 37–38. Két kisebb cetli, rajta a méhészeti múzeum számára elindított gyűjtési felhívás szövege
39. Kockás lapon egy bejegyzés: Szász Árpád nagyenyedi tanár, méhész ajándéka a múzeumnak, 1980. febr. 11.
40. Balogh Jenő Haszmann Pálhoz címzett levele, 1980. febr. 28.
41. Balogh Jenő Haszmann Pálhoz címzett levele, 1980. febr. 28.
42–43. Kimutatás a felajánlott tárgyakról
44. Balogh Jenő Haszmann Pálhoz címzett levele, 1980. nov. 2.
45. Haszmann Pál levele a Kovászna Megyei Méhész Egyesület Vezetőségének címezve, 1980. nov. 8.
46. Haszmann Pál hivatalos levele a Méhészköri elnöknek (másodpéldány, gépelt)
47. A 46-os tételben található levél második oldala.
48–49–50. Jegyzőkönyv a méhészeti megyei múzeum alakuló üléséről
51. Balogh Jenő levele Haszmann Pálhoz, 1979. nov. 15.
52–53. Balogh Jenő köszöntő beszéde a méhészeti múzeum alakulásakor, 1979. nov. 11. – a részt vevő méhészek aláírásával
54. Kimutatás méhtartó gazdákról 1979-ből
55. Jegyzetlap nevekkkel és egy meghívó-szöveggel, amelyet kiküldtek a nov. 11-i alakuló ülésre.
56. Egy A4-es lapra ragasztva a Megyei Tükörben megjelent felhívás
57. A 32-es tétel hivatalosan lepecsételt, gépelt változata
58. Haszmann Pál levele „Kedves Gábor bácsi” címmel, mellyel meghív valakit a méhészek nov. 11-i gyűlésére.
59. Haszmann Pál tudósítása a méhészeti részlegről, annak célkitűzéseiről
60. Egy kis jegyzetlap két adattal egy méhéscről, illetve egy fénykép adományozásáról
61. Haszmann Pálnak címzett képeslap, 1979. nov. 5.
62. Balogh Jenő 1978. jan. 16-án keltezett levele Haszmann Pálnak
63. Balogh Jenő levele Haszmann Pálhoz, melyben egy, a Megyei Tükörnek beküldött cikk másodpéldányáról jelez (ezt a következő tételben találjuk)
64. Megyénk méhészeti históriája. Balogh Jenő cikkének másodpéldánya
65–66. Jegyzőkönyv a nov. 11-i alakuló gyűlésről – első és másodpéldány
67–68. Méhészeti könyvek, kiadványok jegyéke
69. Balogh Jenő levelének második oldala, a dosszié hátlapjához ragasztva, 1978. jan. 16-i keltezéssel.
70. Egy 1974. márc. 3-i Méhészeti folyóirat, megjegyzéssel a borítón: „Díszoklevelem 37. oldal”
71. Az alakuló ülés jegyzőkönyvének 2. oldala, másodpéldány. Ez csak töredékesen maradt meg.

Istoria expoziției de apicultură a Muzeului Haszmann Pál **Colectare și amenajare de expoziții în anii 1970–1980** (Rezumat)

Prezentul studiu de caz reprezintă o parte dintr-o cercetare mai amplă, care se ocupă cu istoria Muzeului Haszmann Pál din Cernat. Analizând materialul unui dosar, ce constă din 71 de documente (scrisori, procese verbale, registre de inventar, fotografii, diplome, însemnări autobiografice, articole de presă), se creionează fiecare moment al planificării și realizării unei expoziții de apicultură. Astfel avem ocazia să descoperim cine a participat activ la acest demers, cine și cu ce obiecte sau documente a pus bazele acestei expoziții. Deși acest material reprezintă doar una dintre numeroasele expoziții ale muzeului, demonstrează condițiile realizării, totodată oferă o imagine de ansamblu asupra activității de colectare și sistematizare a anilor 1970–1980.

The Background Story of the Haszmann Pál Museum's Apiculture Exhibition **Collecting and Exposing in the 1970s–1980s** (Abstract)

The present case study is a part of a larger research dealing with the history of the Haszmann Pál Museum from Cernáton (Cernat). Analyzing the material of a folder consisting of 71 items (letters, records, inventories, photographs, certificates, autobiographic notes, newspaper articles), the author outlines all minor and major steps of the planning and founding of the exhibition of apiculture. We can find out who were the active participants, who donated what items or documents for the purpose of starting this collection. Although this material is only one of the many collections of the museum, it demonstrates very well the circumstances of the formation of a museum collection, but it also offers an insight to the collecting and systematizing work of the 1970s and 1980s.

Vajda András

ANNA. ASSZONYSORS, ASSZONYSZEREP ÉS MÚZEUMI REPREZENTÁCIÓ

2015. május 22-én a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum *Anna. Asszonysors a XX. században* címmel nyitott meg kiállítást. Jelen írás e kiállítás létrejöttének történetét, a témaválasztás és -feldolgozás, azaz a bemutatás módjának megválasztásának háttérében meghúzódó koncepciót kívánja vázolni, valamint a kiállítás által közvetített mondanivalót foglalja össze.

Célkitűzések

A kiállítás célja nem kevesebb, mint a 20. századi székelyföldi hagyományos paraszti kultúrát, annak tárgyi világát, valamint a helyi társadalom működését egy – erdélyi viszonylatban előzmény nélküli – sajátos perspektívából, egy női életút felől szemlélve próbálja meg a néprajzi muzeológia eszköztárát segítségül hívva, valamint a modern technika adta lehetőségeket is felhasználva bemutatni, úgy, hogy a látogatót is bevonja az életút alakításába. A látogató nem csak passzív szemlélője a bemutatott eseményeknek, hanem amikor eldönti, hogy egyik vagy másik kiállítóterembe belép, döntést hoz a történet alakulására nézve is.

A hagyományos életvilág(ok) bemutatása szintén kettős perspektívából történik meg. A kiállítás egyrészt az emberi (asszonyi) életút fontosabb fordulópontjaira és életszakaszaira koncentrál, másrészt a 20. század nagy történelmi eseményeit, sorsfordító momentumait ragadja meg.

A kiállítást a szervezők bizonyos szempontból módszertani kísérletnek is szánták. Nemcsak tárgyakat, hanem tereket, hangulatokat, és miért ne, a jellegzetes szagokat is meg kívánták jeleníteni. Tudatosan nem használtak tárlókat, mert nem akarták ezeket a tárgyakat elzárni, elidegeníteni a látogatóktól, hanem épp ellenkezőleg, azt kívánták ezzel is érzékeltetni, hogy ezek a tárgyak között valamikor emberek élete zajlott, s hogy a tárgyak legtermészetesebb módon egy emberélet köré csoportosulva alkotnak együtteseket, a használat adja jelentésük kontextusát, tehát (muzeológiai) értelmezésükre is ebben a kontextusban kell sort keríteni.

A kiállítás részletes bemutatása

A kiállítás a Haáz Rezső Múzeum öt emeleti termében, mintegy 120 m²-en mutatja be Anna életútjának fontosabb fordulópontjait. Az első terembe lépve egy székelyföldi falu utcáján találjuk magunkat. Szemközt faragott székelykapu, mely már a Múzeum korábbi néprajzi kiállításában is szerepelt, de ebben a kontextusban is hasznosíthatónak bizonyult. A nyitott kapun át egy hagyományos székely porta udvarára látni rá. Jobb oldalt utcarészletet megjelenítő óriásposzter, előtte postaláda. A kapu előtti téren elszórva hagyományos gyermekjátékok (szekér, szövőszék, kórémuzsika), az út porában ugróiskola rajza látható. A kapun belépve jobb oldalt egy hagyományos parasztház kékre meszelt homlokzata, szemközt pedig a csűr deszkaajtaja látható, mely résnyire van nyitva, ezzel is jelezve, hogy a látogatónak a csűr felé kell vennie az irányt. Az csűr oldalának támasztva fából készült taliga látható, a csűrkapura szegezve pedig „frissen” lenyúzott báránybőrök száradnak.

A második teremben egy csűr belseje lett kialakítva. Belépve friss széna illata csapja meg az orrunkat, s ahogy a szénabálák között felfele haladunk, csakhamar megpillanthatjuk a csűr közepében táncoló fiatalok képét. A csűr falának támasztva kettős járom, szekérkerék és egyéb gazdasági eszközök találhatók. A csűrből kifelé haladva jobb oldalt Maszelka János festőművész *Megesés* című festményének alapján készült óriásposzter jelzi a látogatónak a csűrbeli mulatságon történeteket.

A kép mellett elhaladva a látogatónak egy lépcsőn kell leereszkednie egy sötét folyosóra (a lefele vezető lépcső eleve a bűnbe esés, a pokolba való alászállás aktusát szimbolizálja). Itt látható Rebi, a javasasszony, aki a magzat elhajtását elvégzi; valamivel tovább pedig egy feszület és egy templomi pad látható, mely a megesett lányok eklézsiakövetésének, penitenciájának szokására utal.

A történet itt kettévál, s a látogatónak magának kell eldöntenie, hogy melyik életpályamodell reprezentációját tekinti meg először. Ha a jobb oldali ajtón halad tovább, akkor egy megesett lány hagyományos életpályájának újabb állomása tárul a szemünk elé.

Anna egy idősödő, elvált szomszéd falubeli gazdához megy férjhez, ennek lakásbelsőjét mutatja be a harmadik terem. A szoba közepén terített asztal áll, szemközt tálas, alatta pad. A bútortárat írásos falvédő, bekeretezett családi fényképek, konyhaszekrény, valamint vas-kályha, rajta lábassal és szenes vasalóval, egészíti ki.

Tovább haladva, a gabonásban találjuk magunkat. Hombárok, lisztesláda, kukoricával tele zsákok, dagasztóteknő, véka, krumplitoró, cséphadaró és a falra erősített rúdra terített zsákok látványa tárul a szemünk elé. A gabonás deszkafalának rései közt „kikukucskálva” legelésző tehenek láthatók.

Ha a látogató a harmadik terembe a bal oldali ajtón megy be, akkor városi, polgári környezetbe, egy zsidó család lakásába érkezik. A történet ezen változata szerint ugyanis Anna a szegény elől városra menekül, és beáll cselédnek. A terembe lépve egy polgári szalonban találjuk magunkat, ahol épp az ebéd tálalása zajlik. A jelenetet a kiállításban egy videoprojektor segítségével, az asztalra vetítve mutatjuk be.

A negyedik teremben szintén két szálon futnak az események, de mindkét oldalon az 1950-es évek második felétől kezdődő erőltetett kollektivizálás időszaka kerül bemutatásra. A jobb oldali teremrészben gabonával tele zsákok tucatjai, zsákokkal telerakott szekér és halomba hordott gazdasági eszközök jelzik azt, hogy milyen méretű fosztogatást végeztek a kommunista káderek. A falakon és a deszkakerítésre erősítve pedig a kollektív gazdálkodás előnyeit ecsetelő propagandaplakátok láthatók. Ez a rész tehát a rendszernek kiszolgáltató, a vagyontól megfosztott paraszti sorsot jeleníti meg. Ebből a kilátástalan helyzetből Anna a városba menekül, a frissen létesült varrodában helyezkedik el. Ezt a varrodai munka hangulatát és kortárs recepciójának kontextusát teremti meg a terem falára kivetített rövidfilm.

A terem bal oldali részében egy másik perspektíva érvényesül, a rendszert kiszolgáló, a kommunista ideológia hithű követőinek szempontjából kerül a korszak bemutatásra. A történet ezen változata szerint a zsidó polgárcsaládnál (melyet a II. világháború idején deportáltak) szolgáló Anna a háború után a kommunista hatalom szolgálatába áll, és a faluba visszatérve a kommunista eszmék lelkes terjesztője lesz, oroszlánrészt vállal a termelőségmozgalmak megalapításában. Ennek megfelelően a terembe lépve egy téves irodában találjuk magunkat. A falon Gheorghie Gheorghiu Dej-t ábrázoló kép, melyet a Román Szocialista Köztársaság és a Román Kommunista Párt címere fog közre. Az íróasztalon pedig az agitátor kellékei láthatók: írógép, telefon, különböző pártjelműk és pártiratok.

Itt kell azt is megemlíteni, hogy ez az a pont, ahol a történet ugyan két szálon fut, de nem válik el teljesen egymástól. A terem két része egy üvegablakon át kommunikál egymással, előtte egy belépési nyilatkozat látható, melyet, ha a jobb oldali részből nézzük, Anna mint a földjeiről lemondani kényszerült falusi gazda nyújt be, ha bal oldali részből nézzük, akkor Anna, a pártaktivista csikar ki a falusi gazdától. Ez az ablak jelzi, hogy az 1950-es és 60-as évek székelyföldi falvaiban egyazon időben két párhuzamos létező világ(szemlélet) érvényesült, s ezek csak egy igen szűk felületen érintkeztek egymással.

A történet szálai az ötödik teremben ismét összefutnak. Ez az egység időben és térben egyaránt tovább repíti a látogatót. Anna az 1970-es években városra költözik, s egy panellakás ablakából nézi, ahogy épül körülötte a kommunizmus. Ahogy a terembe lép a látogató, jobb oldalt a korabeli plakátok és propagandacélzattal készített kimutatások láthatók, bal felől pedig egy vörös függöny előtt a Ceaușescu házaspárról készült réz plakettek vehetők szemügyre. Tovább haladva, szintén jobb oldalon egy panellakás konyhájába nyer betekintést, majd a lakás szobájába ér, ahol a korszakban divatos furnéros bútorok, korabeli háztartási berendezések (tévé, rádió, porszívó) és a korszakra jellemző lakásdíszek (porcelánfigurák, üveghal, kötött csipke, naiv festmények stb.), látványa fogadja a látogatót. A lakással átellenben szürke oszlopok sora emelkedik, mely egy készülő tömbház betongerendáit jeleníti meg.

A kiállításban Anna képe egyszer sem jelenik meg, azonban gyakran feltűnik az őt és a hozzá hasonlókat szimbolizáló hímezett zsebkendő, melyre Anna neve van kivarrra. Így láthatjuk a csűrben, a parasztházban – a konyhaszekrényen – és a polgári lakásban, az ebédlő szekrénynek a sarkán.

A hagyományos asszony-szerepek kutatása a magyar néprajzi szakirodalomban

A női életútmodellek és szerepek kutatására a magyar néprajztudományban inkább csak szórványosan került sor. Mérföldkőnek Kiss Lajos *A szegény asszony élete* című, 1943-ban napvilágot látott munkája számít, mely a különböző női munkásszerepeknek és azok napirendjének monografikus feldolgozását adja.¹ Morvai Judit a nőknek a hagyományos nagycsaládon belül betöltött szerepeit (a gyermekkortól az időskorig) veszi számba.² Bertalan Ágnes a bihari lányok és asszonyok életterét, tennivalóit, táplálkozási és tisztálkodási szokásait, szerelmi életét, erkölceit elemzi.³ Zakariás Erzsébet

¹ KISS Lajos 1943.

² MORVAY Judit 1965.

³ BERTALAN Ágnes 1963.

pedig az erdővidéki hagyományos asszonyélet monografikus elemzését adja.⁴

Tátrai Zsuzsanna egyik kötetében a leányéletet elemzi. Abban kitér a lányok korcsoportjainak bemutatására, a nagylánnyá válás velejáráira, az udvarlás és a férjhezmenetel idejére, a lánynak a faluközösségben és a családban betöltött szerepének elemzésére, a leányjátékok, a leánymunkák és az ünnepi szokások, valamint az ezekhez kapcsolódó praktikák és költészet bemutatására.⁵

Örszigethy Erzsébet azt elemzi, hogy a szocializmus éveiben, a férfiak városi munkába állásának következtében hogyan alakult át a falusi asszonyok munkaszervezete, s háruhtak rájuk a korábban férfimunkáknak számító háztáji és mezei munkálatok.⁶

A személyes női életsorsok néprajzi vizsgálata

Az egyedi női életsorsok iránt a néprajztudomány, azon belül is elsősorban a folklorisztika érdeklődése a 20. század második felében élénkült meg. 1974-ben jelent meg a Gondolat könyvkiadónál Hoppál Mihály, Küllös Imola és Manga János gondozásában *Emlékiül hagyom az unokáknak, dédunokáknak, lássák, hogyan éltünk, s hogy az ő életük szebb legyen egyszerű... Önéletírások* címmel az a népi önéletírásokat tartalmazó válogatás, melyben két női élettörténeti elbeszélés is szerepelt: *Emlékeim* címmel Berényi Andrásné (szerkesztette Hoppál Mihály), valamint *Életrajzom* címmel Vankó Imréné Dudás Juli (szerkesztette Küllös Imola) önéletrajza.⁷ A következő évben pedig – ugyancsak a Gondolat könyvkiadónál Hoppál Mihály gondozásában önálló kötetben jelent meg Berényi Andrásné önéletírása *Nagy Rozália a nevem* címmel.⁸ Erdélyben mérföldkönek számít a Nagy Olga gondozásában, a Kriterion Könyvkiadónál megjelent Györi Klára *Kiszáradt az én örömem zöld fája* című önéletrajzi könyve.⁹ A kötet nemcsak a néprajzkutatók és irodalomtörténészek körében váltott ki heves érzelmeket, hanem a szerző szülőfalujában, Széken is. Az adott korszakban ugyanis idegenként hatott egy parasztasszony ilyen őszinte kitárulkozása.¹⁰ A kötet azonban valóságos lavinát indított el, melynek következtében egymás után láttak napvilágot paraszti környezetből származó nők

hosszabb-rövidebb vallomásai. 1979-ben a Salamon Anikó gondozta gyűjteményes kötetben (*Így teltek hónapok, évek... Öt önéletrajz*) a csernakeresztúri Dávidné Csobot Borbála és a kelementelki Botos Amália önéletrajzi vallomását teszi közzé.¹¹ Pillich László és Vetési László pedig *Leírtam életem. Népi önéletírások* (1987) címmel megjelentetett 12 önéletírást tartalmazó könyve szintén közölt egy női önéletírást is.¹² A szintén széki származású Kocsis Rózsi vallomásai pedig *Megszépiült szegénység* címmel 1988-ban láttak napvilágot.¹³ Ugyancsak ebben az évben jelent meg Nagy Olga *Asszonyok könyve* című munkája, mely a parasztasszonyok életéről szóló, interjúhelyzetben keletkezett történeteket tartalmazott.¹⁴

A folklorisztika érdeklődése a női életsorsok iránti a rendszerváltást követő években sem lankadt. 1994-ben Keszeg Vilmos gondozásában jelent meg Zsigmond Erzsébet önéletírása *Sírató, életem panaszos könyve* címmel.¹⁵ 1997-ben Nagy Olga gondozásában György Zsuzsa önéletrajza *Egy küzdelmes élet. Egy parasztasszony vallomása*,¹⁶ illetve Kocsis Rózsi újabb vallomása *Remények és kétségek között* címmel.¹⁷ 2000-ben Kocsis Rózsi újabb vallomása látott napvilágot *Nyitott könyv a lelkem. Egy anya vallomása* címmel.¹⁸ 2001-ben pedig Keszeg Vilmos szerkesztésében Diószegi Anna *Életem története. Emlékek a kolozsvári Hóstatról* című könyve jelent meg.¹⁹ Páczkán Éva *Kopasz föld* címmel egy interjúhelyzetben készült női élettörténetet tett közzé és végezte el mentalitás- és szövegvizsgálatát (2002).²⁰ 2008-ban a kalotaszegi (Magyarvista) András Erzi Erdei önéletrajzi vonatkozású írásaiból Ambrus Judit szerkesztett kötetet *Kedvemre való hogy meséljek* címmel,²¹ 2012-ben pedig Ozsváth Imola a mezőköbölküti Nagy Julianna önéletírását és egyéb írásait *Miért nem lettem költő?* címmel tette közzé.²² Mindkét esetben a forrásanyagot egy-egy hosszabb lélegzetű tanulmány kíséri, mely az életpálya sorsfordulóit és fordulópontjait, valamint az írásnak a személy életében betöltött szerepét részletes elemzés alá veti.

A szövegkiadás mellett, ezzel párhuzamosan az élettörténetek feldolgozására és a női életsorsok értelmezésére is sor került. Nagy Ilona és Verebélyi Kincső egy-egy tanulmányban azt vizsgálta, hogy a női önéletírásokban milyen közös vonások, milyen

⁴ ZAKARIÁS Erzsébet 2000.

⁵ TÁTRAI Zsuzsanna 1988.

⁶ ÖRSZIGETHY Erzsébet 1986.

⁷ HOPPÁL Mihály – KÜLLÖS Imola – MANGA János 1974.

⁸ BERÉNYI Andrásné 1975.

⁹ GYÖRI Klára 1975.

¹⁰ Lásd KESZEG Vilmos 2001, 135–148.

¹¹ SALAMON Anikó 1979.

¹² PILLICH László – VETÉSI László 1987.

¹³ KOCSIS Rózsi 1988.

¹⁴ NAGY Olga 1988.

¹⁵ ZSIGMOND Erzsébet 1995.

¹⁶ GYÖRGY Zsuzsa 1997.

¹⁷ KOCSIS Rózsi 1997.

¹⁸ KOCSIS Rózsi 2000.

¹⁹ DIÓSZEGI Anna 2001.

²⁰ PÁCZKÁN Éva 2002.

²¹ ANDRÁS Erzi Erdei 2008.

²² NAGY Julianna 2012.

életvezetési stratégiák és mentalitások fedezhetők fel. Elemzéseik azt mutatják, hogy a női önéletrajzok leginkább szenvedéstörténetek, melyek egy sor sikertelen kitérés kísérletet tesznek láthatóvá.²³ Nagy Anna a többnyire paraszti származású városi házi-cseléd-társadalom felépítését, feladatkörét, közösségi megítélését és életútjának alakulását elemzi 13 élettörténet alapján.²⁴ Ozsváth Imola egy halmágyi naiv festő,²⁵ Demeter Annamária egy csíkborszovai szövőő²⁶ élettörténetét rögzítette és elemezte, Szócs Levente pedig egy gyergyócsomafalvi asszony élettörténetének elemzését.²⁷

Keszeg Vilmos önálló kötetben elemezte egy mezősi (Detrehemtelep) asszony levelezését,²⁸ elvégezte egy mészki asszony teljes irattárának felmérését és elemezte az iratoknak az életút fordulópontjain betöltött szerepét,²⁹ egy másik tanulmányban pedig azt elemezte, hogy az írás milyen szerepet tölt be egy krizbai asszony életében.³⁰

Életutak a múzeumban

A magyar muzeológia egy-egy személy életútjának bemutatására ritkán vállalkozott. Elsősorban egy-egy neves személyiség emlékének szentelt emlékszoza vagy emlékház kiállításai tekinthetők egyfajta olyan kísérleteknek, melyek – elsősorban személyes dokumentumok és tárgyak segítségével – megpróbálnak egy-egy életpályát többé-kevésbé részletesen rekonstruálni. A téma sajátos megközelítését adja a Magyar Nemzeti Múzeumban 2007-ben *Németek Magyarországon, Magyarok Németországban – Európai életutak* címmel rendezett kiállítás, mely huszonkét különböző társadalmi rétegből származó személy élettörténetén keresztül mutatja be a két ország és a két kultúra találkozási pontjait a középkortól napjainkig. A kiállításban bemutatott életutak az egyedi sorsokon keresztül általános érvényű tanulságokkal szolgálnak.³¹

A kiállítás tervezési fázisai

2008-ban a budapesti Magyar Nemzeti Múzeum kezdeményezésére egy olyan Székelyföldet bemutató kiállításnak kellett volna elkészülnie, melyen a székelyföldi múzeumok egy egységes koncepció keretében mutatták volna be gyűjteményeiket. Az elgondolás szerint a kiállítás egyben a Székelyföld és a régió múzeumainak magyarországi bemutatá-

sát/bemutakozását is szolgálta volna. Ez a kezdeményezés azonban megrekedt az elvi megállapodások és tervezések szintjén, ugyanis a különböző szakdiszciplínák (természetrajz, régészet, történelem, néprajz, könyvtár) képviselőinek nem sikerült olyan közös interdiszciplináris koncepciót kiépíteniük, melyben az érintett intézmények (és alegységeik) megtalálták volna a maguk helyét. Ettől függetlenül ezt a kezdeményezést tekinthetjük egy olyan szükséges első/kezdeti impulzusnak, melynek lehetővé tette, hogy az Anna-kiállítás létrejöhessen. A különböző székelyföldi múzeumokban és egyéb, a hagyományos/népi kultúra kutatásával és megőrzésével foglalkozó intézményekben dolgozó, a fiatalabb generációjához tartozó néprajzkutatók nem túl népes csoportja ugyanis ezen a terven felbuzdulva, ezt továbbgondolva és saját szakterületéhez, valamint a bemutatással kapcsolatos technikai és metodológiai elképzeléseikhez igazítva kezdte el a kiállítás tervének részletes kidolgozását. A tervezés előtörténetét tekintve öt fontosabb mozzanatot említhetünk, ezek a következők:

2010. május 5-én Kinda István körlevelet küldött szét a fiatal néprajzkutatók egy csoportjának (Miklós Zoltán, Salló Szilárd, Szócs Levente és Vajda András), mely a következő fontosabb keretcélokat tartalmazta: (1) a székelyföldi legfiatalabb néprajzkutatók egy közös projektben (leginkább kiállításban) kellene megmutassák magukat úgy, hogy ezáltal megpróbálnak (2) egyrészt új szintet hozni a „dohos” múzeumi légkörbe, illetve (3) ügyelve arra, hogy a kiállítás keretei között mindegyik múzeum megmutathassa magát tárgyain keresztül. A szervezési munkálatok, az előtanulmányok, a kiállítás felépítésének lebonyolítására a levél szerzője egy évet javasolt, az átadás/megnyitó időpontját 2011-re tervezte.

A levélváltást követően a tervet a 2010. június 19-én, a zabolai Csángó Néprajzi Múzeumnál szervezett Székelyföldi Múzeumok Majálisán, majd az ezt követő, július 9–18. között megszervezett Fiala Néprajzkutatók VII. Szemináriumán beszéltek tovább az említett rendezvényen részt vevő kollégák. Ezekről a beszélgetésekről egyfajta jegyzőkönyv is készült, mely rögzítette az elhangzottakat. Ez a jegyzőkönyv már konkrét témát, hely- és időkeretet fogalmazott meg. Ekkor kristályosodott ki az az elképzelés, hogy a kiállítás egy székelyföldi paraszttasszony (akkor még Rebi) élettörténetét mutatná be, aki átélte a rövid/csonka 20. századot és annak nagy történelmi fordulóit. Már ekkor elvárásaként fogalmazódott meg,

²³ NAGY Ilona 1982, 8–10; VEREBÉLYI Kincső 2000, 134–163.

²⁴ NAGY Ilona 1999, 121–139.

²⁵ Ozsváth Imola 2015, 31–118.

²⁶ DEMETER Annamária 2005, 209–253.

²⁷ SZÓCS Levente 2010, 669–679.

²⁸ KESZEG Vilmos 1996.

²⁹ KESZEG Vilmos 1998, 589–628.

³⁰ KESZEG Vilmos 2005, 583–663.

³¹ Lásd HUSZÁR Zoltán 2007, 295–299.

hogy a kiállításnak meg kell jelenítenie azt a vívódást, mellyel a 20. század második felében felnőtte vált falusi embere küzdött: nem lett volna-e jobb élete, ha az életút fordulópontjain más döntéseket hoz, más életpályát választ? Miért van arra ítélve egy falusi lány, hogy a szülők sorsát élje? Ennek érzékeltetésére Rebinek az életút elején olyan döntést kell hozni, amely két eltérő (egy „hagyományos” és egy „modern”) életpálya-modell megélését teszi lehetővé/szükségessé. Így vetődött fel a megesett lány motívumának gondolata.

Annak ellenére, hogy már ekkor elég élesen körvonalazódott a bemutatandó életpálya íve és a kiállításban megjelenítendő fontosabb mozzanatok sora, a konkrét tervezésre csak 2013-ban került sor, amikor szeptember 19-én Miklós Zoltán, a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum igazgatója levélben szólította meg a munkacsoportot, ezáltal újabb lendületet és perspektívát adva a tervezésnek. Az első munkamegbeszélésre 2013. október 10-én került sor a Haáz Rezső Múzeumnál. Ez a tanácskozás annyiban tért el a korábbiaktól, hogy most már a konkrét helyszín adta lehetőségekhez igazodva, teremről teremre járva, készült el a kiállítási terv első vázlata, melyet Kinda István állított össze az elhangzottak alapján.

A második megbeszélés november 28-án zajlott, melyen már jelen volt Baróti Hunor, a kiállítás látványtervéért felelős szakember is. Ekkor került sor az első sajtótájékoztatóra is, melyről a helyi tévé (Digital 3 Tv) és rádió (Sztár Rádió) mellett az uh.ro internetes portál és a helyi (Székelyudvarhelyi Hírlap), valamint megyei (Hargita népe) írott sajtó is beszámolt. Gyakorlatilag ekkor hozta nyilvánosságra a kiállítás tervét a munkacsoport. A kiállítás megnyitásának időpontja ekkor még 2014. augusztus 18-ra volt tervezve.

A 2014-es év a tervezéssel (az alapterv finomításával), a tárgyak beazonosításával és beszerzésével, valamint a kivitelezéshez szükséges anyagi erőforrások beazonosításával telt. Csakhamar nyilvánvalóvá vált, hogy a legnagyobb gondot a kiállítás költségeinek előteremtése fogja okozni. Mivel – a Hargita Megye Tanácsának a Hargita Megyei Hagyományörzési Forrásközponton keresztül nyújtott 5000 lejes támogatásától eltekintve – sem a magyarországi, sem a hazai pályázati kiírásokat bonyolító intézmények nem támogatták anyagilag a kiállítást, a Haáz Rezső Múzeum vezetője, Miklós Zoltán vállalta magára a teljes költségvetés biztosítását.

Az események 2015-ben gyorsultak fel. Január 12-én került sor újabb megbeszélésre (ekkorra a csapat

kiegészült Kolumbán Zsuzsánna történész-muzeológussal), majd két hétre rá, 25-ére készült el a kiállítás alaptörténeteként is szolgáló élettörténet első változata, melyet Szőcs Levente írt meg. Ekkor került sor a névváltoztatásra is, s lett a kiállítás főszereplőjének végleges neve Anna. Elkezdődött a kiállítás katalógusának, valamint a tárlatot kiegészítő hangzó és képi anyagok előkészítése, a kiállításban szereplő tárgyak összegyűjtése és kiválogatása. Ezzel párhuzamosan pedig a helyi sajtóban, valamint a múzeum Facebook-oldalán rendszeresen jelentek meg a kiállításról hosszabb-rövidebb tudósítások, valamint felhívások egy-egy hiányzó tárgy gyűjtése céljából. A kiállítás felépítésének konkrét munkálatai májusban kezdődtek el és nagyjából három hétig tartottak.

Anna üzenete

A kiállítás kísérlet jellegű, ahol a bemutatott női életút egyszerre célja és kerete a kiállításnak, egyszerre tematizál és kontextualizál. Egyrészt arra vállalkozik, hogy egy életút bemutatása mentén a székelyföldi parasztasszonyoknak a helyi társadalomban betöltött szerepének 20. századi változásait érintő kérdésekre irányítsa rá a figyelmet, másrészt azt próbálja érzékelteni, hogy a néprajzi múzeumokban, néprajzi kiállításokon bemutatott tárgye gyűttesek primér használati kontextusukban egy-egy személyhez kötődnek, az egyén körül szerveződik a hagyományos tárgyak és nyilvános, illetve intim terek univerzuma.

A kiállítás nem egy konkrét személy életútjának bemutatására vállalkozik, de egy olyan életút-konstrukciót hoz létre, mely olyan tipikus, vagy éppen ellenkezőleg: sajtóságos élethelyzetek sorozatából építkezik, hogy az így létrejött életút már annyira valóságosnak hat, hogy akár meg is történhetett volna. Annak ellenére, hogy a bemutatott életút több ponton is tartalmaz olyan mozzanatokot, melyek a hagyományos paraszttársadalomban normaszegésnek számítanak, nem tekinthető kivételesnek vagy különlegesnek, inkább csak – mint minden egyéné – sajtóságosnak mondható.³² Az, hogy a kiállítás során az életút bemutatása egy adott ponton két szálla szakad, és két történet fut párhuzamosan, azt jelzi, hogy annak ellenére, hogy a hagyományos paraszttársadalom kitermel és mozgásban tart bizonyos számú életútmodellt, az emberélet sorsfordító pillanataiban, az egyént ért sorstragédiák valós enyhítésére/orvoslására a helyi társadalomban nincsenek kéznél intézményes megoldások. Az egyén nem rendelkezik valóban hatékony életpálya-építési kompetenciákkal.

³² Vö. KESZEG Vilmos 2012, 197.

Irodalom

- ANDRÁS Erzs Erdei
2008 *Kedvemre való hogy meséljek*, Sajtó alá rendezte Ambrus Judit, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- BERÉNYI Andrásné
1975 *Nagy Rozália a nevem*, Válogatta, szerkesztette és az utószót írta Hoppál Mihály, Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- BERTALAN Ágnes
1963 *Asszonyok, lányok Biharugrán*, A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai 42–43, Szerkesztő Dankó Imre, Erkel Ferenc Múzeum, Gyula.
- DEMETER Annamária
2005 *A kézimunka mind szép*, in: Keszeg Vilmos (szerk.): *Specialisták. Életpályák és élettörténetek*, Scientia Kiadó, Kolozsvár, 209–253.
- DIÓSZEGI Anna
2001 *Életem története. Emlékek a kolozsvári Hóstatról*, Szerkesztette Keszeg Vilmos, Erdélyi Gondolat Kiadó, Székelyudvarhely.
- GYÖRGY Zsuzsa
1997 *Egy küzdelmes élet. Egy parasztasszony vallomása*, Gondozta és a bevezetőt írta Nagy Olga, Erdélyi Gondolat, Székelyudvarhely.
- GYŐRI Klára
1975 *Kiszáradt az én örömem zöld fája. Emlékezés*, Sajtó alá rendezte és az előszót írta Nagy Olga, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- HOPPÁL Mihály – KÜLLÖS Imola – MANGA János
1974 *„Emlékiül hagyom az unokáknak, dédunokáknak, lássák, hogyan éltünk, s hogy az ő életük szebb legyen egyszer...” Önéletírások*, Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- HUSZÁR Zoltán
2007 *Németek Magyarországon – Magyarok Németországban. Európai életutak. Deutsche in Ungarn – Ungarn in Deutschland. Europäische Lebenswege (Ulm–Berlin–Budapest–Pécs)*, in: Ihász István – Pintér János (szerk.): *Történeti Muzeológiai Szemle. A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve 7*, Budapest, 295–299.
- KESZEG Vilmos
1996 *Kélt levelem... Egy mezőségi parasztasszony levelezése*, Debrecen.
1998 *Írott szövegek egy személy életerében*, *Ethnographia*, XC, 2, 589–628.
2001 *Az írás és a beszéd konfliktusa: egy írástudó asszony „pere”*, *Néprajzi Látóhatár*, X, 1–4, 135–148.
2005 *Az írás szerepe egy asszony életében*, in: Keszeg Vilmos (szerk.): *Specialisták. Életpályák és élettörténetek*, Scientia Kiadó, Kolozsvár, 583–663.
2012 *Történetek és történetmondás Detrethemtelepen*, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár.
- KISS Lajos
1943 *A szegény asszony élete*, Athenaeum, Budapest.
- KOCSIS Rozsi
1988 *Megszépiült szegénység. Vallomás a gyermekkorról*, Sajtó alá rendezte és az előszót írta Nagy Olga, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
1997 *Remények és kétségek között*, Sajtó alá rendezte és az előszót írta Nagy Olga, Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.
2000 *Nyitott könyv a lelkem. Egy anya vallomása*, Sajtó alá rendezte és az előszót írta Nagy Olga, L Harmattan Kiadó, Budapest.
- MORVAY Judit
1956 *Asszonyok a nagycsaládban*, Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NAGY Anna
1999 *Városi házicselés Magyarországon a 20. század első felében, paraszti önéletírások alapján*, in: Ambrus Vilmos et al. (szerk.): *Hálók. Egyetemi dolgozatok Szilágyi Miklós 60. születésnapja alkalmából*, ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék, Budapest, 121–139.
- NAGY Ilona
1982 *Parasztasszonysorsok az önéletrajzírás tükrében*, *Honismeret*, X, 5, 8–10.
- NAGY Julianna
2012 *Miért nem lettem költő?* Sajtó alá rendezte Ozsváth Imola, Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár.
- NAGY Olga
1988 *Asszonyok könyve. Népi elbeszélések*, Magvető, Budapest.
- OZSVÁTH Imola
2005 *Egy naiv festő élettörténetének motívumai*, in: Keszeg Vilmos (szerk.): *Specialisták. Életpályák és élettörténetek*, Scientia Kiadó, Kolozsvár, 31–118.
- ÖRSZIGETHY Erzsébet
1986 *Asszonyok férfisorban*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- PÁCZKÁN Éva
2002 *Kopasz föld. Mentalitás- és szövegvizsgálat egy élettörténet elemzésének alapján*, Az utószót írta Görög Hajnalka, Kriza Könyvek 13. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.
- PILLICH László – VETÉSI László
1987 *Leírtam életem. Népi önéletírások*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

SALAMON Anikó

1979 *Így teltek hónapok, évek... Öt önéletrajz*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

SZŐCS Levente

2010 „Életrajzom a Színpadon”. A gyergyócsomafalvi Köllő Teréz népi önéletrajzának értelmezése, *Acta Siculica 2010*, Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 669–679.

TÁTRAY Zsuzsanna

1988 *Leányélet*, Crea Print, Budapest.

VEREBÉLYI Kincső

2000 A női önéletrajzok folklorisztikai vizsgálatának néhány tanulsága, in: Balázs Géza et al. (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára*, ELTE BTK, Budapest, 134–163.

ZAKARIÁS Erzsébet

2000 *Asszonyélet*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

ZSIGMOND Erzsébet

1995 *Sírató. Életem panaszos könyve*, Szerkesztette és az utószót írta Keszeg Vilmos, Kriza Könyvek 1. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Anna. Destinul de femeie, rolul de femeie și reprezentarea muzeografică

(Rezumat)

La 22 mai 2015 Muzeul Haáz Rezső din Odorheiu Secuiesc a organizat vernisajul expoziției denumite *Anna. Destin de femeie în secolul XX*, a cărei scop este nici mai mult nici mai puțin decât a prezenta cultura tradițională țărănească din Ținutul Secuiesc al secolului XX, universul material, respectiv funcționarea societății locale dintr-o perspectivă specifică, fără precedent în spațiul transilvănean, adică perspectiva vieții unei femei, apelând totodată la posibilitățile muzeologiei etnografice și a tehnologiei moderne, în așa fel încât vizitatorul să fie implicat în formarea acestei vieți feminine. Vizitatorul nu este doar un privitor pasiv al evenimentelor, ci atunci când optează pentru una sau cealaltă dintre săli, decide direcția pe care o ia povestirea în sine.

Anna. Woman's Destiny, Woman's Role and Museology Representation

(Abstract)

On May 22 2015 the Haáz Rezső Museum from Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc) opened a new exhibition called *Anna. Women's Destiny in the 20th Century*, aiming none less than the presentation of 20th century traditional peasant culture of Székelyföld, its material culture and the functioning of local society from a specific perspective, without precedents in Transylvania, which is the perspective of a woman's life course, using the tools of ethnographic museology and the possibilities of modern technology in such a way, that the visitor is implied in the evolution of the life course. The visitor is not a passive observer of the events, but when he decides to enter one or the other exhibition hall, he also brings a decision in the evolution of the story.

Bokor Zsuzsa

TARKA SZOKNYÁK

20. SZÁZADI NŐI ÉLETÚT-REPREZENTÁCIÓK
EGY MÚZEUMI KIÁLLÍTÁSON

Anna története

Írásomban az *Anna. Asszonyélet a 20. században* című tárlat¹ néhány társadalomtörténeti, nőtörténeti, néprajzi szempontból fontos aspektusáról fogok beszélni.²

A kiállításban egy 1920-ban született nő főbb életpizódjait saját élettörténetén keresztül követhetjük végig 1989-ig. A történet színhelyeit azok a mindennapi tárgyak szemléltetik, amely a 20. századi, paraszti származású erdélyi nő életét és munkáját jellemezték. Annát nem látjuk, csak a hangját halljuk, nem tudjuk, hogy hol született, a kiállítás tárgyaiból, a zenéből, táncból következtetünk arra, hogy erdélyi magyar településeken zajlanak az életesemények.

Az ajtón belépve egy női hang és egy első világháborút követően készült falusi utcakép fogad. A női hang ezúttal nem a tárlatvezető hangja, hanem a tárlat főszereplőjéé. Anna szólal meg, önmagáról egyes szám első személyben beszél. Az a hang, amit Győri Klára³, Kocsis Rózsí⁴ vagy Zsigmond Erzsébet⁵ írásából ismerünk. Az önmagát feltáró, írásban magát megjelenítő nő hangja.

A gyerekkoráról annyit tudunk meg, hogy paraszti családba születik, és lánykorát nagyon erősen meghatározza a közösségi kontroll.

„Már román világ volt, '20-ba, mikor megláttam a napvilágot s a hegy alatt a katolikus templomba 2 hetős koromba, Szent Anna napján meg is kereszteltek. Anyám sovány, kicsi asszony; apám alig maradt meg a háborúba, de sebesülten, Isten tudja hogy, valahogy hazakeveredett, s osztán dógoztak eleget. A sok gyermekből ötön maradtunk meg anyámnak. Engem, a legkisebbet már inkább a nagyok neveltek, s ez biza meg is látszott. Iskolából csak az elemi jártam, ahogy a nagyobbakat, engem is várt a sok tennivaló: kapálni, takarni, fonni-szőni kellett s az állatokkal hét baj volt örökké.” – kezdi Anna a történetét.

Egy valamivel vidámabb jelenet következik Anna életéből: fentről pillanthatunk be egy csűrbe és táncoló fiatalokat, suhogó tarka szoknyákat látunk, sőt, a tárlatszervezők leleményességre vall, hogy mindezt csűrűt idéző szénabálák és csiszolatlan fenyődeszkák között tehetjük meg, ezeknek sajátos illata és tapintása még erőteljesebbé teszi a táncokat megjelenítő vizuális és auditív effektek benyomását.

Anna narrációja azonban már a második mondatban előrevetíti a „bajt”, a falusi lányoknak járó legnagyobb szégyent, a megesést, így a szépirodalmi művek esetében oly ismerős szerelmi szál nem tud kibontakozni, nem válik élvezhetővé.

„Osztán addig kíváncsoztam, hogy mehessek, hogy apám csak elengedett. De örökké mondogatta anyám, hogy vigyázzak magamra s a híremre. De ha nem voltam eszemnél...” (...) Mit csináltál, Anna? Megvert az Isten... de meg apám is a nadrágszíjával. Uram, bocsásd meg a bűneinket.”

Kénytelenek vagyunk lemenni egy szűk lépcsőn, amely Rebi néni mellett vezet el, a megesett lányok által oly jól ismert falusi „mindentudó” mellett, aki „segít” Anna bajában, elhajtja a magzatot. Hogy ez a megoldás mennyire félkészmegoldás, azt Anna kétségbeesése és zavarodott lelkiállapota jelzi, a hová menjek, mivé legyek helyzet. Tudjuk azt, hogy rendszerint a férjhez menésen és a cselédkedésen kívül még két másik, ún. „dekonstruktív” megoldás is kínálkozott a teherbeesésük miatt perifériára sodródott nők számára: a prostitúció, valamint az öngyilkosság, de Anna számára ezek nem kínálkoznak megoldásként, meg sem villannak a történetben.

A magzatelhajtását követően két életpálya-lehetőség bontakozik ki előtte: az egyik az, hogy apja akaratának engedelmeskedve hozzá megy egy hozzá hasonlóan marginalizált szerepű szomszéd falubeli vénlegényhez, „meghúzza magát”, majd a férjet ápolja súlyos betegségében, ennek halála után ma-

¹ A tárlat a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeumban volt látogatható 2015. május–decembere között. A kiállítást rendezte: Baróti Hunor, Kinda István, Kolumbán Zsuzsanna, Miklós Zoltán, Salló Szilárd, Szócs Levente és Vajda András.

² Jelen írás részletesebb változata annak az ismeretetésemnek, amely a *Székegyföld* 2015. októberi számában jelent meg,

Női életek és történetek a XX. században. Egy néprajzi kiállítás margójára címmel.

³ GYŐRI Klára 1975.

⁴ KOCSIS Rózsí 1988; Uő 1997; Uő 2000.

⁵ ZSIGMOND Erzsébet 1995.

gára marad, végül a kollektivizáláskor teljes vagyont elveszíti, így kerül be a varrodába, és 50-es éveiben „blokklakó” lesz belőle. A másik lehetőség pedig az, hogy nem engedelmeskedik az apjának, hanem elszökik városra cselédnek egy zsidó családhoz, majd a 2. világháborút követően irodista és az államosítást támogató népi aktivista válik belőle, végül egy varrodában alkalmazkodik, később pedig beköltözik egy városi tömbházba és ott éli nyugdíjas éveit. Innen írja meg élete történetét. A történet(ek) váza nagyvonalakban ez lenne. A két élettörténet ugyanonnan indul, és bár egy adott ponton elágazik, ismét találkozik, mintegy azt is sugallva, hogy, bár több lehetőség is adott, ezek valójában rendkívül korlátozottak, kontrolláltak, és ugyanannak a pályának különféle variánsait jelentik.

A tárlatot végig a szűk, sötét átvezetők, folyosók jellemzik. A tárlattervezők ötletesen kihasználták a múzeum adottságait, a szűkebb helyiségeket, hogy ezeken végighaladva megélhessük azt a szűkösséget (értelmezésben a lehetőségek, az alternatívák, a problémamegoldások szűkösségét), amit maga Anna is megélhetett. Ugyanezek a szűk sötét folyosók, amelyek időnként szélesebb, fényesebb termekbe vezetnek, a magunkban végigjárt utat is jelenthetik, az értelmezés útját, a bennünk kikerekedő történet folyamatát.

Az abortuszt kísérő zavarodott tudatállapotot a tárlatlátogató is megéli: két szűkre méretezett, becsukott ajtó közül kell választania: mit nyitna ki Anna helyében, férjhez menne-e vagy elmenne városi cselédnek, szolgálni. Itt sincs válasz, a tárlatszervezők hagyják, hogy mindkét úton végigmenjünk, és megéljük a zsidó családnál szolgáló Anna belső fájalmát, majd az aktuális politikai, gazdasági helyzetnek való megfelelést a népi szövetségénél, illetve a varrodában. Végül a magány egy szocialista lakásbelsőben, egy 60-as évek stílusában berendezett tömbházlakásban teljesedik ki. A másik út semmivel sem vidámabb: sötét kis szobáskába vezet, ahol Anna éppen vacsorához terít. A férj, a falusi vénlegény mellett további elheti falusi asszonyi szerepét, és míg az előbbi utat valamiféle harciasság, az új világ létrehozásában való szerep túlhangsúlyozása jellemzi, ez az élet a csendes, szótlán tűrés és alárendelődés tere. Anna városi politikai szerepvállalása emancipációs lehetőségnek is tűnhetne, hiszen lelkesen mesél arról, hogy milyen akciókban vehetett részt a gazdag földbirtokos parasztek ellen (amely közegebből, bizonyos értelemben maga is származik, de amely társadalom valaha kilökte őt magából). De mivel ez az út sem vezet máshová, mint a gyári munka fele, azt is gondolhatjuk, Anna egy szerencsétlen eszköze volt egy újonnan alakuló politikai hatalom berendezkedésének. Ugyanazt élheti meg, mint sok más nőtársa: a szocialista állam

sajátos társadalompolitikáját, amely fizetett munkát nyújtott a nőknek, és elhittette velük, hogy egy új világ embereivé válhatnak ezáltal.

Performansz a múzeumban

Korunk múzeumlátogatói számára nem idegen az, hogy a múzeumok a történetírásnak egyfajta képi, tárgyi megjelenítései. A történelmi múzeum a tárgyak tárháza, és a klasszikus muzeológiai hagyomány is sokáig azt a múzeumkoncepciót élte és virágoztatta, amelyben a múzeum a tárgyakat és esetleg a tárgyakhoz kötődő embereket mutatja meg, miközben a múzeumlátogató rendszerint gondosan leporolt, felcímkézett, esetenként elzárt tárgyakat néz végig, ha múzeumba érkezik. A hagyományos történetírói paradigma (ha úgy tetszik, a „rankeánusi”), úgy határozta meg a történelmet, mint a tények összegyűjtésével és megmutatásával foglalkozó tudományágat, amelynek célja, hogy úgy mutassa be a tényeket, ahogy azok megtörténtek. Ennélfogva a klasszikus muzeológiai elvek szerint rendeződő tárlat is ezt a történetírói hagyományt követi, mivel olyan témákat és olyan beszédmódokat választ, amelyek ebbe a műtszemléletbe tartoznak, amely szerint a nők, a helyi események, a mindennapok történetei nem annyira fontosak, mint a politikatörténeti, kiemelt helytörténeti epizódok.

Ám, mint ahogy a történelemtudomány is szétfeszítette a maga merev határait, és teret engedett a mindennapok kutatásának, a történeti antropológiának, a mikrotörténelemnek, a mentalitástörténelemnek, a nőkutatásnak, és még sorolhatnánk, így a múzeumok is nyitottak egy másfajta látásmód adaptációjára. Legfőbb példa erre a skandináv múzeumok és skanzenek, ahol megfedkezünk arról, hogy a parasztporták körül 21. századát éli egy város. Azt hiszem, a kulcsfogalom itt a beleélés, a szórakoztatva tanítás, amely ezt a múzeumszervezést jellemzi, hiszen a múzeumnak a lényege nem csak az öncélú adatgyűjtés, hanem a megmutatás is, a mai társadalomban élő, sokféle szervezett emberi figyelem ráirányítása a múltban történt dolgokra és/vagy a másságra az érdeklődés, a kíváncsiság felkeltése.

Elemzésem tárgyát képező Anna kiállítás kiválóan illeszkedik a történeti eseményeket szimuláló, és a látogatót ezáltal interakcióra, beleélésre készítő „living history museum” szemléletbe. A néző maga alkotja meg a történetet, és ekképpen maga is részt vesz a történetírás folyamatában. Rendhagyó módon pedig egy nő – nem is zökkenőmentes – életébe kell beleélnie magát. Scott Magelssen megemlíti kötetében,⁶ hogy bár a living history-koncepció jelentős

⁶ MAGELSSSEN, Scott 2007.

szemléletváltást jelentett a muzeológiában, mégis nagyon ritkán ábrázolnak olyan főtémákat, mint a nők, a kisebbségek, a szegények élete stb. Nyilván, ez nem véletlenszerű, hiszen még ez az irányzat is gyakran továbbviszi valamilyen szinten azokat a nagy célcsoportokat, és a múlt azon utópisztikus képeit, amelyek általában a történetírókat érdeklik. Nos, a mi kiállításunk rendszeren rácsófol erre a kritikára, hiszen egy kisebbségi sorsba kényszerült, marginalizálódott nő életét mutatja be. Le kell szögezmem, hogy az Anna-kiállítás nem hasonlítható semmiféle skanzenhez, tehát a living-history-museum kifejezést nem ilyen értelemben használom, hanem abban, hogy a történelmet performanszok révén megpróbálja visszahozni az életbe, újrajátssza azt. Nem élő alakok mozdulnak meg benne, mint a Plimoth-ültetvényen, az élő helyzetet leginkább Anna élő hangja nyújtja, az a közvetlenség, amivel csak egy élettörténet tud megszólalni, és ami sokkalta személyesebb, bensőségesebb egy múzeumi felirtnál.

Mindehhez hozzájárulnak olyan ötletesen megoldott vizuális és auditív effektusok, amelyek a szó legszorosabb értelmében bevonják a nézőt, például leülhetünk ahhoz az asztalhoz, amelyet épp Anna terít meg, miközben az ércályhában ég a tűz, vagy táncoló párocskákra leshetünk a szénaillatú csűrben, illetve felülről, eldolgatlan betonoszlopok mögül nézhetjük a lendületesen épülő szocialista várost.

Női történet(ek)

A felsoroltakon kívül végül kitérnék a kiállításnak arra az aspektusára, amely számomra, nőket, nőiséget kutató számára a legfontosabb volt: miként mutatja meg a kiállítás a nőt (erdélyi nőt, falusi nőt, az átmenetek korának ártalmatlan áldozatává lett nőt).

A magyar etnográfiában ritkán került sor a paraszttársadalom nőiségének megrajzolására, pontosabban arra, amire a társadalmi nemek, a *gender studies* leginkább kíváncsi: miként konstruálódik a nemiség bizonyos helyzetekben, bizonyos sajátos közösségekben, vagy változások frontvonalán. Nemcsak a társadalomtörténet-írásból maradtak ki rendszerint a társadalmi nemiség szempontjai, hanem rokon diszciplínákból, így a néprajztudományból is. A néprajzban a nő rendszerint a munka, a viselet, az életmód, a folklórszövegek kapcsán került bele az elemzésbe. Ugyan Kiss Lajos⁷ már 1943-ban ráirányította a figyelmet a nőnek a paraszti társadalomban betöltött szerepének kutatására, de kevés munka lépett túl az egyszerű leírásán. Talán Sz. Morvay Ju-

dit⁸, Deáky Zita⁹, Zakariás Erzsébet¹⁰ majdhogynem monografikusnak számító munkái többek között azok a kivételek, amelyek nem tekintik egyértelműnek a férfiak és nők közötti különbségeket, hanem azok kulturális konstrukcióira hívják fel a figyelmet.

Az etnográfiai narratívakutatások a női elbeszélések mélyebb elemzését kínálják, ezt leginkább Nagy Olga szövegeiben találjuk. Ezt a Nagy Olga-i szemléletet, a magáról beszélő nő lelkébe való bepillantást sugallja valahol a kiállítás is. Nem véletlenszerű, hogy miközben a társadalomtörténeti dimenziók, magyarázatok időnként hiányoznak ebben a tárlatban, a narratívára való fókuszálás erősebb, hiszen a tárlat rendezői közül többen is a narratívakutatás szakemberei.

A megesés mint sorsfordító mozzanat, majd az ezt követő, az éppen aktuális helyzetnek való alárendelődés gyakori az általunk ismert, kevés számú, de publikált paraszti női történetekben. Így Anna narrációja egyáltalán nem egyedű, de mint olyan, nem is általánosítható, hiszen nem minden 20. század elején született nő története ez, nem minden megesett lány járta végig ezt az utat, nem lett minden nőből agitátor, a falusi lányokból sem váltak varrodai munkások.

Anna története által megértjük azt is, hogy mi indíthat egy nőt arra, hogy hozzálasson életének megírásához, mi az a belső kényszer, ami egy hetven éves asszonyt visszapillantásra ösztönöz. Egy kicsit azt is megértjük – bár a kiállításban elhangzó élettörténetrészletek rövidek ahhoz, hogy bármilyen narrációs módszerrel nekiálljunk az elemzésükhöz, de nem is ez a cél –, hogy ez a visszapillantás, az írás mint lehetőség miként oldja fel az élet során hozott feszültségeket, egyáltalán képes-e arra.

A hatalmi viszonyok

A kiállítás rendhagyó abban az értelemben is, hogy olyan hatalmi viszonyokat mutat meg, amelyeket nem szoktunk látni múzeumokban. A hatalmat nemcsak makroszinten látjuk, hanem annak mikro-környezetben való megvalósulásait is megvillantják nekünk a szervezők. Makroszinten nyilván, sokféle politikátörténeti változásba írja bele magát Anna története, ilyen az általa átélt háborúk, az impériumváltás, a kollektivizálás, majd a szocialista rendszer kiépülése.

Mikroszinten egy másfajta hatalom működik, amelynek Anna gyerekkorától alárendelődik. Ebben az alárendelődésben ismerjük meg az erdélyi nőiség egy sajátos arcát, a paraszti társadalom normáinak,

⁷ KISS Lajos 1943.

⁸ Sz. MORVAY Judit 1956.

⁹ DEÁKY Zita 1996; Uő 2005; DEÁKY Zita – KRÁSZ Lilla 2005.

¹⁰ ZAKARIÁS Erzsébet 2000.

az apa hatalmának alárendelt, a férjet kiszolgáló „második nemet”. Ez az alárendelődés megérteti a tárlatlátogató számára a sokféle hatalmi alárendelődést, a különféle hatalmi aktorokkal való alkuk bonyolult szövetét. A kiállítás szobáin végigmenve megértjük azt, hogy Anna elsősorban *nemi* alapon, tehát nőiségében kiszolgáltató, legalábbis a kiállítás vezérfonala ezt a gondolatot viszi végig. Ehhez az alárendeltséghez további strukturális diszkriminatorikus elemek kötődnek: van egyrészt egy *osztályjellegből* fakadó elkülönülése: alacsonyabb – paraszti – társadalmi osztályhoz való tartozása rendkívüli módon behatárolta és meghatározta Anna munkaerő-piaci lehetőségeit. Ugyanehhez kapcsolódik szervesen a *gazdasági* szempont is. Mivel vétett az erkölcsi normáknak, kitaszítottá válik, ezért eleve gazdasági hátránnyal indul a felnőtté válás során, és csak a problémás nők számára fenntartott életpályák álltak rendelkezésére. Az osztálykategóriánál ugyan erőtlenebb, legalábbis a kiállításban csak utalások formájában találunk rá, mégis fontos a történet szempontjából az *etnikai* kategória: Anna magyarként egy „román világba” születik bele, társadalomtörténeti szempontból pedig igenis jelentős, hiszen az érthetetlen politikai eseménysorozat is káoszt, zavartságot eredményezhetett ebben az időszakban. Nem utolsó sorban pedig Anna *szociálisan* is kiszolgáltató, hiszen lánykori teherbeesése és magzatelhajtása miatt marginalizálttá válik, el kell hagynia a családját, és egyedül kell boldogulnia.

A nemiségnek, az osztálynak, a gazdasági és a szociális kategóriának az összekapcsolódása leglátványosabban a cselédi, illetve a feleségi szerepben válik leginkább láthatóvá. A kettő hasonlósága nem véletlenszerű, hiszen a cselédség intézménye a hagyományos családi szerepfunkciókra is épített és ezeket erősítette. A cseléd „alárendelt és személyében függő, jogilag is önálló, »gyámolt« személy” volt,¹¹ akárcsak a feleség a feudalizmus kori patriarchális családon belül. Amint azt Gyáni Gábor is kiemeli a cselédek társadalomtörténete kapcsán, a cselédként történő kimozdulás készítéseiben két feltételnek egyidejűleg teljesülnie kellett: az anyagi kényszerhelyzet szorításának, valamint az „ebből kisarjadó, noha nem feltétel nélküli polgárosodási törekvések feszítő hatásának”.¹²

Az apai szigor és öntörvényűség következtében, majd a nemkívánt terhesség és annak megszakításáért járó falusi megszólást követő szegény készletű Anrát arra, hogy a hasonló helyzetben nők számára leggyakrabban előírt cselédi vagy feleségi szerepbe írja magát (ezt kiválóan érzékelteti az asztalt megterítő kéz vizuális megjelenítése, a nő ugyanolyan mértékben kiszolgálója a férjének is, mint az őt alkalmazó

zsidó családnak). Már gyerekkorában megtanulja dekodolni a nemisége fele irányuló elvárásokat, ezeket viszi tovább életében.

A nőiség kereteit érthetjük meg ebben a történetben, illetve azokat a lehetőségeket, amelyeket a társadalom ilyen esetekben felkínál. Kérdés, hogy Anna emancipációs lehetőségként vagy kényszerhelyzetként éli-e meg ezeket a továbblépéseket: a szegényből való menekülést a házasságba, illetve az újonnan berendezkedő kommunista hatalom kiszolgálását. Úgy gondolom, hogy a cselédkedési időszakot követő aktivista korszak csak látszólag számolja fel ezt a másoknak való totális alárendelődést, hiszen a hatalomra törekvő kommunisták éppen ennek a nőnek a vulnerabilitására, kiszolgáltató helyzetére, érzelmi zsarolására alapoznak.

Nem egy tipikus asszonytörténet ez, de éppen ezek a szélsőségre mozdított epizódok segítenek leginkább megérteni egy évszázad nőiségét, azt, hogy míg a háborúk és politikai változások forogtagában, a majdnem hatvan év alatt a dekor (lakásberendezések) és az eljátszott szerepek (munkaerő-piaci lehetőségek) nagymértékben változnak, addig a szerepekhez ítélt értékek vajmi keveset, és a társadalom hetven év alatt sem kínál semmilyen megoldást a szerepekből adódó traumák feloldására. Látjuk azt is, amint a nő interiorizálja, magáévá teszi az értékeket (öreg korában, amikor visszapillant is úgy érzi, ő tévedett, az ő hibájából került oda, ahol van).

Egy történet, a megtörténhetett volna története ez. Ez annál inkább igaz, mivel társadalomtörténeti szempontból további kérdéseket tehetünk fel. Hiszen nem tudunk meg semmit Anna iskolázottságáról, ami azért volna fontos, mert ha csak elemi iskolába járt, amint azt állítja, az itt szerzett tudással elég nehezen lehetett volna irodai alkalmazott belőle. Anna már túl is van a negyvenen, amikor a kollektivizálás végigsöpör a vidéken és kismimmizik kicsinyke vagyonából. A Székelyföld iparosítása az 1968-as megyésítést követően kap lendületet, ekkor ő már majdnem 50 éves. A falun élő negyvenes-ötvenes nők mobilitási pályája nem a városi élet fele irányul, legtöbb esetben maguk is a helyi kollektív gazdaságban dolgoznak, ide „csatornázzák be” a korábban szerzett tudást, nem mellesleg ebben az életkorban már ritkábban választják nők a városi életmódot. Nem tudjuk, Anna miért ment varrodába és miért vállalta a városra ingázás nehézségeit.

De amint a tárlat rendezői a tárlatot kiegészítő anyagokban jelzik, nem a válaszok, hanem a kérdések a fontosak ebben az Anna életútban. „Választhatunk volna konkrét személyt, akinek életútját bemutatjuk, a lehető legvalószerűbben, leghitelesebben.

¹¹ GYÁNI Gábor 1981, 14.

¹² GYÁNI Gábor 1983, 74.

Most nem ezt tettük, hanem olyat alkottunk, amelyet amúgy nem szoktunk. Megalkottunk egy fiktív személyt, Annát, aki sohasem élt. Úgy akartuk megalkotni, hogy önök végül elmondhassák: bár Anna sosem élt, de akár élhetett is volna. Hiszen vannak Anna általunk elképzelt két lehetséges életsíkján sokak által ismert, tapasztalt vonatkozások. Mondjuk úgy, sok valós életútból csipegettünk, de nem vontunk átlagot. Nem ez volt a célunk...” – írják a kiállítás szervezői a katalógusban.

A kérdések pedig azért is fontosak, hogy a kiállítást látogatók továbbgondolják ezt a történetet, és tovább kérdezzenek. Meggyőződésem, hogy a kiállítás elérte a célját.

Élhető-e ez a 20. századi asszonyi sors vagy sem? Ezt a látogatónak kell eldöntenie, ugyanis Anna nem adja meg a megoldás kulcsát.

Bokor Zsuzsa – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet; zsbokor@yahoo.com

Irodalom

DEÁKY Zita

1996 *A bába a magyarországi népi társadalomban (18. század vége – 20. század közepe)*, Centrál-Európa Alapítvány, Budapest.

2005 A női tisztaság és tisztátalanság. A menstruáció különböző aspektusai Magyarországon, in: Keszeg Vilmos – Tötszegi Tekla (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság évkönyve 13. Tanulmányok Gazda Klára 60. születésnapjára*, Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 73–96.

DEÁKY Zita – KRÁSZ Lilla

2005 *Minden dolgok kezdete. A születés kultúrtörténete Magyarországon (XVI–XX. század)*, Századvég Kiadó, Budapest.

GYÁNI Gábor

1981 Házicselések, *História* (III) 2, 13–14, 14.

1983 *Család, háztartás és a városi cselédség*, Magvető Kiadó, Budapest.

GYŐRI Klára

1975 *Kiszáradt az én örömem zöld fája. Emlékezés*, Sajtó alá rendezte és előszóval ellátta Nagy Olga, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

KISS Lajos

1943 *A szegény asszony élete*, Athenaeum, Budapest.

KOCSIS Rózsi

1988 *Megszépiült szegénység. Vallomás a gyermekkorról*, Sajtó alá rendezte és az előszót írta Nagy Olga, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.

1997 *Remények és kétségek között*, Sajtó alá rendezte és az előszót írta Nagy Olga, Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, Székelyudvarhely.

2000 *Nyitott könyv a lelkem. Egy anya vallomása*, Sajtó alá rendezte és az előszót írta Nagy Olga, L'Harmattan Kiadó, Budapest.

MAGELSEN, Scott

2007 *Living History Museums: Undoing History through Performance*, The Scarecrow Press.

Sz. MORVAY Judit

1956 *Asszonyok a nagycsaládban. A mátraalji palóc asszonyok élete a múlt század második felében*, Akadémiai Kiadó, Budapest.

ZAKARIÁS Erzsébet

2000 *Asszonyélet Erdővidéken*, Mentor Kiadó, Marosvásárhely.

ZSIGMOND Erzsébet

1995 *Sírató. Életem panaszos könyve*, Szerkesztette és az utószót írta Keszeg Vilmos, Kriza Könyvek 1., Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár.

Fuste pestrițe. Reprezentații ale destinelor de femei din secolul XX în cadrul unei expoziții

(Rezumat)

În lucrarea de față urmăresc prezentarea câtorva aspecte importante din punct de vedere social-istoric, etnografic și a istoriei feminine ale expoziției realizate de către Muzeul Haáz Rezső din Odorheiu Secuiesc în mai 2015. Această expoziție se încadrează de minune în conceptul cunoscut sub denumirea de „living history museum”, care simulează evenimentele istorice, astfel îndeamnă vizitatorul la interacțiune și implicare intelectuală-sentimentală. Vizitatorul este cel care devine autorul povestirii, astfel devine implicat în scrierea istoriei, iar în mod neobișnuit, trebuie să se implice, să se identifice cu viața destul de zbuciumată a unei femei.

Colourful Skirts. Representations of 20th Century Women's Destiny at an Exhibition

(Abstract)

In my paper I present some important aspects of social history, history of women, and ethnography of the exhibition of Haáz Rezső Museum from Székelyudvarhely (Odorheiu Secuiesc), entitled *Anna. Women's Destiny in the 20th Century*, carried out in May 2015. The Anna exhibition perfectly fits into the concept of the “living history museum”, which stimulates historical events, thus pushes the visitor to interact, to interiorize. The visitor is the one to set the story, so he/she is taking part in the process of story and history-writing, and has to identify himself/herself – in an unusual way – with a quite troubled life of a woman.

Székelly Nemzeti Múzeum
520055 Sepsiszentgyörgy, Kós Károly utca 10.
Tel/fax: 0267-312442, e-mail: office.sznm@gmail.com
A kiadásért felel Vargha Mihály

A tördelés a T3 Kiadó munkája
Nyomta és kötötte a T3 Kiadó nyomdája
Felelős vezető Bács Attila
A könyv formátuma: 20,5 × 29 cm
Ívterjedelme 95,5 (A4)
ISSN 1843-8385